

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्ग्रन्थस्य मूलकोषात् प्राप्तस्य इतिहासकारादिवर्णकमविन्यस्तशब्द-तन्निष्ठ-नामार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्त्व-प्रमञ्जरी-त्यत-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सुपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-चन्द्रःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्यत्युक्तव्यवस्थादिमयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संज्ञताभिधानग्रन्थः ।

स्याम-राजा-राधाकान्तदेव-बाह्यादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिशित्तबलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्गठितबलशब्द-तदर्थ-सत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सप्रशस्तप्रतिष्ठितेन च सार्धम्

श्रीवृन्दाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अग्रेष्वप्राप्तविशारदकोविदरुन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नामराचरैः प्रकाशितश्च ।

द्वितीयः काण्डः ।

व्यञ्जनवर्गः ।

कलिकाता-राजधान्यां

राम-रायण-धन्वे मुद्रितः । १९१० पथुरियाघाट-प्रिन्ट-स्थितमवनात् प्रकाशितश्च । शकाब्दाः १८९१

PRINTED BY P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BARADA PRASAD BASU, AND HARJI CHARAN BASU. 71, PATHURIA GHATA STREET, CALCUTTA:

To be had at the Sakalpadmang Office, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press, No. 24 Lower Circular Road,
Calcutta: Price for Subscribers in India, Rs. 1. and Countries out of India 3s for each number.

All rights reserved.

080101

3976

मारीचमासु विशिखेन यथा कसुपाः” ॥
 कामदेवः ॥ अग्निः ॥ वायुः ॥ यमः ॥ सूर्यः ॥ आत्मा ॥
 राजा ॥ रात्रिः ॥ मयूरः ॥ इति मेदिनी ॥ मनः ॥
 शरीरम् ॥ कालः ॥ धनम् ॥ शब्दः ॥ इत्येकादश-
 कोशः ॥ प्रकाशः ॥ इत्येकादशकोशः ॥
 कः, नि, सञ्ज्ञेनाम ॥ इति विश्वः ॥ के कि इति भाषा ॥
 (यथा विष्णुपुराणे ॥ १ ॥ १७ ॥ २० ॥
 “तस्य ते परमात्मानं तात ! कः केन प्रास्यते” ॥)
 कंशः, पुं स्त्री, कंसः ॥ पाणपात्रम् ॥ इत्यमरटीका ॥
 कंसं, स्त्री पुं, (कामयति काम्यते वा अनेन
 पातुमिति शेषः ॥ “वृद्धवद्विह्विकमीति” सः ।
 उवां । १ । ६२ ।) मद्यादिपाणपात्रम् ॥ तत्पर्यायः ।
 पाणभाजनम् २ ॥ इत्यमरः ॥ २ । ६ । ३२ ॥ कंशम्
 ३ ॥ कांस्यम् ४ ॥ इति तट्टीका ॥ तैजसब्रथम् ॥
 खर्वराजतादिनिर्मितपात्रमात्रम् ॥ मानविशेषः
 तत्तु आढ्यपरिमाणम् ॥ इति मेदिनी ॥ (चतुः
 षष्टिपक्षात्मकाढ्यरूपम् ॥ यथा भावप्रकाशे ।
 “शरावोऽष्टपक्षं तद्वृक्षेयमत्र विचक्षणैः ।
 शरावाभ्यां भवेत् प्रस्यस्तुः प्रस्यैस्तथाढ्यः ।
 भाजनं कांसपात्रञ्च चतुःषष्टिपक्षस्तुः” ॥
 ताम्रवक्त्रमिश्रितधातुविशेषः ॥ कौसा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः ॥ कांस्यम् २ ॥ कंसास्थि ३ ॥ ताम्राडम्
 ४ ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्तुणाकारयज्ञिय-
 पात्रभेदः । यथा शतपथब्राह्मणे ॥ १४ । ६ । १ । १ ।
 “अद्विष्टे कसे चमसे वा” ॥)
 कंसः, पुं, (कामयति पित्रादिबन्धुवर्गान् अभिभूय
 पापात्मकं राज्यविषयादिभोगं यः । कम् + सः ।
 यद्वा कस्ते शान्तिं शूचनून् कंसं प्रासने इत्यस्मात्
 सः ।) विष्णुदेवस्यरविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
 स तु मधुरादिशराणां । यद्वर्गशीयोऽयसैनराज-
 पुत्रः । श्रीकृष्णमातुलः । तेन बधः प्राप्तः ।
 (वृत्तद्विवरणं भागवते ॥ १० ॥ ४४ अध्याये विशे-
 षेण दृश्यम् ॥ कंसनामकारणं हरिवंशे यथा,
 “कस्य त्वमिति यद्वाहं त्वयोक्तो मत्सकाग्निः ।
 कंसस्तस्माद्रिपुत्रंसी तव पुत्रो भविष्यति” ॥
 अतएव कंसधातुनिष्पन्नत्वेनैव प्रशस्यते ॥)
 कंसकं, स्त्री, (कास्यतेऽनेन चतुर्वृष्ट्यादिकमिति-
 शेषः । कम् + सः । ततो जातौ संज्ञायां वा कन् ॥)
 चतुर्दशधातुविशेषः । स तु हीराकसीभेदः ।
 तत्पर्यायः । पुष्पकासीसम् २ । नयनौघधम् ३ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कंसकारः, पुं, स्त्री, (कंसं तन्मयपात्रादिकं करोति
 यः । कंस + क्त + “कर्मण्यथ” ॥ १ । २ । १ ॥ केचिन्तु
 तानथशकारमिच्छन्त्यथ ।) जातिविशेषः । कौं-
 शारि इति भाषा ॥ तस्योत्पत्तिर्वया ।
 “वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः अश्वत्थो गान्धिको बणिकः ।
 कंसकारश्चक्षुकारौ ब्राह्मणात् सम्भूवतुः” ॥
 इति बृहद्दर्शनपुराणम् ॥ अपि च ।
 “विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।
 ततो बभूवुः पुत्राश्च यज्ञेते शिष्यकारिणः ॥
 माणिकारः कर्मकारः शङ्खकारः कुविन्दः ॥

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।
कंसजित्, पुं, (कंसं जयति जितवान् वा कंस + जि
+ कर्त्तरि क्तिप् ।) श्रीकृष्णः । इति ह्युक्तः ।
कंसवती, स्त्री, (कंसः शासनशक्तिरस्यस्याः । कंस +
मतुप् मस्य वत्वम् । यद्वा कंसः भ्रातृत्वेनाख्यस्याः ।)
कंसभगिनी । सा उग्रसेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी
च । (यथा भागवते । ६ । २४ । २५ ।
“कंसा कंसवती कङ्गा शूरभू राट्टपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः”)
कंसहा, [न्] पुं, (कंसं हन्ति हतवान् वा । कंस +
हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।
कंसा, स्त्री, (कंस + टाप् ।) कंसभगिनी । सा उग्र-
सेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी च ।
(यथा भागवते । ६ । २४ । २५ ।
“कंसा कंसवती कङ्गा शूरभू राट्टपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः”)
कंसारातिः, पुं, (कंसस्य अरातिः ।) विष्णुः । इत्य-
मरः ॥ १ । १ । २९ ॥
कंसारिः, पुं, (कंसस्य अरिः शत्रुः ।) श्रीकृष्णः । इति
शब्दरत्नावली । (यथा राजतरङ्गिणी । १ । ५६ ।
“साहायकार्यमाह्वतो जरासन्धेन बन्धुना ।
समं करोथ कंसारेर्मथुरां पृथुभिर्वलैः”)
कंसास्थि, स्त्री, (कंसस्य अस्थि । अस्थि रूपमित्यर्थः ।)
कांस्यधातुः । इति षिकायज्ञेशः ।
कंसोद्धवा, स्त्री, (कंसात् तेजसधातुविशेषसम्बन्धात्
उद्धवति या । यद्वा कंसायाः निर्भरिण्या उद्धवा
कंसायां उद्धवो यस्या वा । कंस + उत् + भू +
अच् । कंस इव शुभत्वात् उद्धवतीति केषित् ।)
सुगन्धिमुक्तिकाविशेषः । तत्पर्यायः । आढकी २
तुवरी ३ काक्षी ४ मृदाङ्गया ५ सौराष्ट्रो ६ पा-
र्व्वती ७ कालिका ८ पर्यटी ९ सती १० । इति
हेमचन्द्रः ॥
कक् इ उ व्रजने । इति कविकल्पद्रुमः । (आ-
आत्म-सर्क-सेट् ।) इ कर्मणि कङ्क्षते । उ कङ्क्षते ।
इति दुर्गादासः ॥
कक् उ इच्छायां । गर्ब्जे । चापले । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (आ-आत्म-सर्क-अर्क-च-सेट् ।)
इच्छे इ ढ्या । चापलं चञ्चलीभावः । उ कक्ते
काक् । सट्ठाश्चक्षुषो वा स्यादित्यर्थः । गर्ब्जः
कैश्चिन्न पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥
ककन्दः, पुं, (कको गर्वस्थापत्यं वा भवत्यस्मात् ।
कक + अन्दच् । यद्वा ककं गर्वं चापत्यं ढ्या
वा ददातीति । कक् + दा + डः ।) खर्गः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
ककुञ्जलः, पुं स्त्री, (कं जकं कूजयति आकूयते या-
चते इति यावत् । क + कूज् + अलच् । एयोद-
रादित्वात् नुम् ऋसञ्च ।) चातकपल्ली । इति
राजवल्लभः ॥
ककुत्, [द्] स्त्री, (कं सुखं कावयति गृहस्थस्य औ-
पां - कुतीति यावत् । उपायां हि ककुत्
- किति भावः । ककुत्तीनद्य-

[illegible]

ककुभ

वपसारमयैः शङ्कैर्निष्ठकनकप्रभैः ।
 एनीयैर्दुरक्षाद्यैरतिकरन्तमिवावनिम् ॥
 दासा च सर्वतः समनङ्गतम् ।
 दुरासास्य सुकर्म मुकटीतटम् ॥
 विपुलस्तन्यं सुरूपं चारुदर्शनम् ।
 ककुभं तस्य चाभाति स्तन्यमापूर्य धिक्छितम् ॥
 पर्वतायभागः । इति अमरटीकायां स्त्री ॥
 ककुभान् [त्] ऐ, (ककुदस्यास्तीति । मनुप् इति
 "मादुपधायाश्च मतो वो यवादिभ्यः" ॥ ८।२।६ ।
 न मस्य वकारत्वम् ।) इषः । इति ऐमचन्द्रः ॥
 (यथा, कुमारः १।५६ ।
 "तुषारसंघातशिलाः खुरायैः
 समुल्लिखन् दर्पकलः ककुभान्" ॥)
 स्तन्यतः । इत्यमरटीकायां स्त्री ॥
 यथा, विष्णुपुराणे २।४।२७ ।
 "ककुभान् पर्वतवरः सरिद्रामानि मे दृश" ॥
 ऋषभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ ककुभदप-
 वादविषयेऽप्युत्तरेणोऽभिनिविशते इति न्यायात्
 वतुप्रामौ मनुप्रत्ययः ॥ इति सुगन्धोदमतम् ॥
 (उन्मिः । यथा, यजुर्वेदे । ६ । ६ ।
 "ऊन्मिः प्रतूतिः ककुभान्" ॥)
 कुम्भती, स्त्री, (ककुदिव लघुस्तन्यवत् अतिप्रयितो
 मांसप्रियः अस्त्यस्याम् । मनुप् । यवादित्वात् न
 मस्य वत् स्त्रियां ङीप्) कटिः । इत्यमरः ॥ २।६ ।
 ७४ । पाठा इति भाषा ॥
 ककुन्दरं, स्त्री, (कस्य शरीरस्य कुं भूमिं नितम्बस्थानवि-
 शेषं दृष्टातीति । ककु + दृ + खच् सुमृच् ।) कुकु-
 न्दरम् । नितम्बस्थानकदयम् । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः
 ३।६६-४-
 "कभीनिके चाक्षिकृते शृङ्गलोकार्णपत्रकौ ।
 कर्णौ शङ्खौ भुवौ दन्तवेष्टावोद्यौ ककुन्दरे" ॥
 "सहस्रिभक्त्यस्तुरखः ककुन्दरविभागशोभी
 रथाङ्गाकारसंस्थितश्च नितम्बभागः" ।
 इति दशकुमारे ॥)
 ककुम्, [म्] स्त्री, (कं वातं कुम्भाति विस्तारयति
 या । कुम्भ इति सौत्रः । क्षिप् । एषोदरादित्वात्
 सलोपः ।) दिक् । इत्यमरः ॥ १।३।१ । प्रवेणी ।
 शोभा । चम्पकमाला । इति मेदिनी ॥ शास्त्रम् ।
 इति विश्वः ॥
 ककुभ, स्त्री, (कं सुखं आनन्दं कुम्भाति विस्तारयति
 या एषोदरादित्वात् सलोपः ।) रागिणीविशेषः ।
 तस्या नामान्तरम् । कुजः । तस्या लक्षणम् ।
 "पोतं वसाना वसनं सुकेशी
 बने रदन्ती पिकनाददृगा ।
 विलोकयन्ती ककुभोऽतिभीता
 मूर्तिः प्रदिष्टा ककुभस्तथेयम्" ॥
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दिक् । यथा,
 भागवते । २।७।२५ ।
 "वक्षःस्थलस्य श्रवणमस्त्रेण वाहदन्तैर्विदुर्मितककु-
 भुश्च ऊर्ध्वहासम्" ॥ दक्षकन्या । सैव धर्मपत्नी ।
 यथा तत्रैव । ६।६।४ ।

ककोल

"भातुर्लम्बा ककुभं जामिर्विन्धा साध्या मदवती" ॥
 ककुभः, ऐ, (कस्य वातस्य कुः भूमिः स्थानं प्रकाश-
 रूपविशेष इति यावत् भावस्मात् । ककु + भा +
 कः । यदा कं वातं कुम्भाति विस्तारयति । क +
 कुम्भ + कः + एषोदरादित्वात् सलोपः ॥) अर्जु-
 नवृत्तः । (यथा, चक्रपाणिदत्तकृतसंग्रहे ॥
 "गोधूमककुभपूणे क्वागपयोग्यसर्पिषा पक्कम् ।
 मधुशर्करासमेतं समयति हृद्रोगमुद्धतं ऐसाम् ॥
 मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।
 हृद्रोगश्चासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥
 रसायनं परं बल्यं वातजिन्मासयोजितम् ।
 संवत्सरप्रयोगेन जीवेत् वर्षशतं नरः" ॥)
 वीणाङ्गम् । तत्पर्यायः । प्रसेवकः २ । इत्यमरः ॥
 १।७।७ । वीणाप्रान्तवक्त्रकाष्ठम् । दण्डाधःशब्द-
 गान्भीर्यार्थं दासमयं भागं यच्चर्मणाच्छाद्य दीयते
 तच्चेत्ये । वीणास्थितालावकले इत्यपरे । इति
 भरतः ॥ रागविशेषः । इति मेदिनी ॥
 (शिवः । यथा महाभारते १३ । शिवसहस्रनाम-
 कीर्तने १७ । १३० ।
 "हृत्पथः ककुभो वच्ची शतजिह्वः सहस्रपात्" ॥)
 ककुभा, स्त्री, (केन आदित्येन कुत्सितानि भागिनत्त-
 चाणस्याम् । टावन्तोऽपीति कश्चित् तत्र । अधि-
 करणवज्जीविप्रसङ्गात् ।) दिक् । इत्यमरटीकायां
 रायमुकुटः ॥ (केन सूर्येण दिनप्रकाशेनेति भावः
 कुत्सिता भाति । भा दीप्तौ । इति धातोः सुपीति
 कः । भिदाद्यच् वा । राजावेवास्या माधुर्यस्या-
 धिक्त्वमिति तात्पर्यार्थः ।) रागिणीविशेषः । इति
 हलायुधः ॥
 ककुभादनी, स्त्री, (ककुभः अर्जुन इव अद्यतेऽसौ तुल्य-
 गुणत्वात् । ककुभ + अद् + कर्मणि ल्युट् + स्त्रियां
 ङीप्) गलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कक्का हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
 सेट ।) कोपधः । कक्काति । इति दुर्गादासः ॥
 ककोल, ऐ स्त्री, (ककते गच्छति दिशि प्रकाशते
 इत्यर्थः ततः क्षिप् ककोलति संख्यायति कुल-
 धातोर्ज्वादात्वात् णः । कक्कासौ कोलश्चेति ।
 "पृगककोलकर्मणवक्कुसुमनःफलैरित्युक्तेः" ॥)
 सुगन्धद्रव्यविशेषः । कांकला इति भाषा । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । हृद्यत्वम् । सुगन्धित्वम् ।
 वातनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, त्रि-
 यगे ३ काण्डे ।
 "वनानि च सुरस्याणि ककोलानां त्वचस्य च" ॥)
 ककोलकं, स्त्री, (ककोलस्य + इदमर्थे स्तार्थं वा कन् ।
 शास्त्राणिहीपातर्गतसप्तमवर्षपर्वतः । तद्विवरणं
 विष्णुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
 गन्धद्रव्यविशेषः । कांकला इति ख्यातम् । तत्पर्यायः
 कोलकम् २ कोषफणम् ३ । इत्यमरः ॥ कृत-
 फणम् ४ कटुकफणम् ५ देष्टम् ६ स्फुल्लमरिचम्
 ७ ककोलम् ८ माधवोक्षितम् ९ कालम् १०
 कटुफणम् ११ मरिचम् १२ । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वज्राज्याहार-
 त्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । शक्कारित्वम् ।

कक्षः

कक्षवातरोगनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ("ककोलकं जवक्कुसु तित्तां कटुकफापहम् ।
 जघृक्षणापहं वज्राज्योदौर्गन्धनाशनम्" ॥
 इति मुमुक्षुः ॥)
 कक्ष हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
 सेट ।) कोपधः । कक्षति । इति दुर्गादासः ॥
 कक्षटः, त्रिः (कक्षति हसति यः । प्रपुल्लमुखो
 जनः । इति व्युत्पत्त्यर्थः । अन्त्यस्तु रुच्यर्थः । कक्ष
 खटम् । अथवा कक्षं प्रसन्नभावं खटति अद्यति
 कक्षान्तर्हसित्वात् कक्ष + खट् + अच् । यथा
 कठिण्यां वर्तते तदा कक्षति हस्य प्रकाशयति
 वर्णान् । अन्त्यर्थः ।) कठिनः । इत्यमरः ॥
 कक्षटपत्रकः, ऐ, (कक्षटाणि प्रकाशान्वितानि
 पत्राणि यस्य । कप् ।) हृद्यविशेषः । घाट इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पट्टः २ वाजशृङ्गः ३ शाखिः ४
 चिमः ५ । इति शब्दमाला ॥
 कक्षटी, स्त्री, (कक्षति भूकर्षणेन प्रकाशयति
 वर्णान् । अत्राप्यन्त्यार्थं प्रकाशित्वोऽनुरा-
 दित्वात् ङीष् ।) खटिका । खट्टी इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । वर्णलेखा २ कठिनी ३ खटी ४ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 कक्षः, ऐ, (कक्षतीति । कक्षं हिंसायां "हनुवदि-
 ह्निकमिक्षिभ्यः सः" ।) खणां ३ । ६२ । इति
 सः ।) बाहुमूलम् । इत्यमरः ॥ २।६।७६ ।
 काँक् वगण इति च भाषा ॥
 (यथा, महाभारते ४।६।१ ।
 "वदर्थरूपान् प्रतिगृह्य काक्षना-
 नक्षान् स कक्षे परिहृष्य वाससा" ॥)
 दण्डम् । वीरत् । इत्यमरः ॥ ३।३।२१८ ।
 (यथा, मनुः ७।११० ।
 "यथोद्धरति निर्दिता कक्षं धान्यश्च रक्षति" ॥
 "यथा क्षेत्रे धान्यदण्डादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि
 धान्यानि जवनकर्तारक्षति दण्डादिकथोद्धरति" ॥
 इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥) मुख्यदण्डम् । इति
 धरणी ॥ (यथा, माघः । २।४९ ।
 "प्रक्षिप्योर्दक्षिणं कक्षे शेरते तेऽभिमादतम्" ॥)
 कक्षः । (यथा महाभारते १। वारणावतगमने ।
 १४६ । २२ ॥
 "कक्षत्रः शिशिरप्लव मङ्गाकक्षे विलोकितः ।
 न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति" ॥
 विलोकितो मङ्गाकक्षे दृष्टत्वाच्चे इत्यर्थः ॥) मुख्य-
 वनम् । पापम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अरण्यम् ।
 इति ब्रह्मः ॥ (यथा महाभारते १ । खण्डवदहन-
 पर्वणि । २३१ । ३ ।
 "अयमग्निर्दहनं कक्षमित आयाति भीष्मकः" ॥
 भित्तिः । पार्श्वः । इति भरतदृतायः ॥
 (यथा, रामायणे । ५।५।२५ ।
 "तस्य वागरसिंहस्य क्रममागस्य सागरम् ।
 कक्षान्तरगतो वायुर्जमित इव गर्जति" ॥)
 कक्षवहा, स्त्री, (कक्षे कक्षे जनप्राये दोषोऽस्ति
 कक्ष + वह + क । अस्या अन्तर्पञ्चातन्वात्
 त्वम् ।) नामरमुखा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्षा

कक्षा, स्त्री, (कष-ह्रि-सादौ + मः टाप् च) हस्ति-
 रज्जुः । काक्षी । गेहप्रकोष्ठकः ।
 (यथा, भागवते ३।१५।२७।
 “तस्मिन्मतीत्य मुनयः सङ्गमज्जमानाः
 कक्षाः समानवयसावृथ मममायाम्” ।)
 भित्तिः । साम्यम् । रथभागः । अन्तर्गीयपश्चिमा-
 क्षणम् । परिधानवस्त्रस्य पृष्ठतो निहिताक्षणम् ।
 उदयाक्षिणी । इति हेमचन्द्रः ॥ (काक्षा कौचा
 आँचल इत्यादिभाषा । यथाह योगियाज्ञवल्करः ।
 “परिधानात् वहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्” ॥
 “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षाचयमुदाहृतम् ।
 एभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स युचिः स्मृतः” ॥
 इति स्मृतिः ॥
 स्यर्द्धापदम् । इति मेदिनी तद्वच्च ॥ कक्षा । हस्ति-
 मध्यदेशवन्धनरज्जुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “बाह्यपार्श्वसकृच्छेद्युष्णस्फोटं सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपसम्भूतं कक्षामिष्यभिनिर्दिशेत्” ॥
 इति माधवकरः ॥ तच्चिकित्सा यथा,—
 “कक्षाक्ष गन्धगाम्नीक्ष चिकित्सति चिकित्सकः ।
 पौष्टिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्वमुक्तया” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 कक्षापटः, पुं, (कक्षाकारः हस्तिरज्जुतुल्यः पटोव-
 स्त्रम् ।) कौपीनम् । इति हजाराधः ॥ (कक्षायाः
 गृहप्रकोष्ठकस्य पटः इति वियहं गृहभित्तिस्थ-
 पटः ॥)
 कक्षावान्, [त्] पुं, (कक्षा सर्ववस्तुनि साम्यं सा
 विद्यते यस्य । कक्षा + मतुप् मस्य वः ।) मुनि-
 विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कक्षावेत्तकः, पुं, (कक्षायाः अवेत्तकः यदा कक्षां
 वनोपवनादिकं राजान्तःपुरं वा अवेत्तेत इति ।
 अव + ईच्छ + गवल् ।) शुद्धान्तपालः । उद्यान-
 पालः । रक्षाजीवः । कविः । धिङ्गः । हास्यः ।
 इति मेदिनी ॥
 कक्षोत्था, स्त्री, (कक्षात् जलप्रायदेशात् उत्तिष्ठति
 जायते या । कक्ष + उत् + स्था + कः टाप् च ।)
 भद्रमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कक्षं, स्त्री, (कक्षायै साम्याय भवम् । कक्षा + यत् ।)
 एषणिकाखकटोरा । इति मितान्तरा । भित्तिर
 वाटी इति भाषा ॥ (त्रि, कक्षपूरकः । यथा,
 ऋग्वेदे ५।४४।११ ।
 “श्रेण आसामदितिः कक्षो मदो-
 विश्ववारस्य यजतस्य माधिनः” ॥)
 कक्षा, स्त्री, (कक्षे भवा । कक्ष + शरीरावयवात्
 + यत् टाप् च ।) कक्षरज्जुः । काकदंडी इति
 ख्याता । चर्मरज्जुः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥
 गजमध्यवन्धनचर्मरज्जुः इति सारमुन्दरी ॥ तत्-
 पथार्थः । चूषा २ वरत्रा ३ । इत्यमरः ॥ १।८।४२।
 वूषा ४ दृष्ट्या ५ दृष्ट्या ६ कक्षा ७ । इति तट्टीका ।
 हर्म्यादिप्रकोष्ठः । राजगृहादेर्वैद्यनावच्छिन्नो
 देशः । (महज इति भाषा । यथा रामायणे । २ ।
 २० । ११ ।

कङ्कणं

“प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां दर्शनं सः ।
 त्राक्षगान् वेदसम्पन्नान् लब्धान् राक्षामिसत्कृतान्” ॥
 काक्षी । इत्यमरः ॥ २।३।१५७ । अन्तर्गृहमिति
 सुभूतिः ॥ (यथा, कुमारः ७।७० ।
 “क्रान्तानि पृथ्वी कमलासनन
 कक्ष्यान्तराग्यद्रिपतेर्विवेश” ॥)
 सादृश्यम् । उद्द्योगः । लहति का । उत्तरीय-
 वस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गुह्या । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कख ग म हाभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं
 -यकं मेट ।) एदित् घटादिः इति वोपदेवः ।
 पाणिनीयते तु एदित्वं न तेन अकखीत् अका
 खीत् इति स्यात् ।) म कखयति य अकखीत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कख्या, स्त्री, (कखति हसतीव प्रकाशते गोभते ।
 कख + यत् + स्त्रियां टाप् ।) कक्षा । हर्म्यादि-
 प्रकोष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कग म य क्रियासु । क्रियामात्रे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-अकं च-सेट । घटादि
 एदित् इति वोपदेवः । नैदित् इति पाणिनिः ।
 अकगीत् अकगीत् ॥) तेन म कगयति । य
 अकगीत् । क्रियामात्रे । कगति लोकः गच्छती-
 त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कङ्क, पुं, (कङ्कते उड्ङ्कते इति । ककि गतौ । कक
 + अच् + इदित्वात् ॥) पञ्जिविशेषः । कौक इति
 भाषा । तत्पर्यायः । लोहपृष्ठः २ । इत्यमरः २।५।
 १६ । सर्वश्वदनः ३ खरः ४ रणालङ्कारः ५ क्रूरः ६
 व्याभिषिप्रियः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अरिष्टः ८
 कालपृष्ठः ९ कंश्चातः १० लोहपृष्ठकः ११ । इति
 जटाधरः ॥ दीर्घपादः १२ दीर्घपात् १३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते ३।१०।२३ ।
 “कङ्कगृध्रवटप्रलेनभासभासकवर्हिणः” ।) यमः ।
 कङ्कादिजः । इति मेदिनी ॥ युधिष्ठिरराजः । इति
 चिकित्सकः ॥ (यथा, महाभारते । ४।६।१४ ।
 “गृध्रवन्तु मे आनपदाः समागताः
 कङ्को यथाहं तिथये प्रभुस्तथा” ॥
 शास्त्रनिर्दिष्टान्तर्गतपञ्चमवर्षपर्वतः । तद्वि-
 रणं विष्णुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रव्यम् ।
 क्षत्रियः । इति शब्दमाला ॥ कंससुखाता । स
 तु उग्रमेव पुनः । (यथा, भागवते ६।२४।२४ ।
 “कंसः सुनामान्यग्रोधः कङ्कः शङ्कः सङ्कस्तथा” ॥)
 महाराजपूतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कङ्कटः, पुं, (कं देहं कटति आरुणोतीति । क + कट
 + अच् । अथवा-ककि लौल्ये इति कङ्कते क्षणेन
 नाशतां याति अचिरस्थायित्वात् ककि + अटन् ।)
 (कवचः । इत्युगादिकोषः ॥ प्रतिस्मृतेनामरश्च ॥
 (यथा, रघुः । ७।५६ । “सर्वयुधैः कङ्कटभेदि-
 भिश्च” ॥)
 कङ्कटकः, पुं, (कङ्कट + स्वार्थे कन् ।) सनाहः ।
 इत्यमरः ॥ २।८।६४ । सौजोया इति भाषा ॥
 कङ्कणं स्त्री, (कं शुभं कणतीति । क + कण शब्दे +
 कर्त्तरि अच्-एधोदरादित्वात् णत्वम् ।) खनाम-

कङ्कणी

ख्यातहस्ताभरणम् । तत्पर्यायः । करभूषणम् २ ॥
 इत्यमरः २।६।१०८ । कौशुकम् ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ६।१६।१० ।
 “मृणालगौरं सितिवाससं स्फुरत्
 किरीटकेयूरकटिचकङ्कणम्” ॥)
 हस्तसूत्रम् । मण्डनम् । शंखरम् । इति विश्वः ॥
 कङ्कणी, स्त्री, (ककि गतौ घञ् कङ्कः तस्मिन् अणति-
 व्याश्रब्दे ततः अच् गौरादित्वात् ङीष् । शक-
 श्वादिवात् सन्धिः । यदा कं सुखं कणति इति
 कण + पचाद्यच् ।) कङ्किणी । क्षुद्रघण्टिका ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कङ्कणीका, स्त्री, (कङ्कण्यते पुनः पुनः कणति । कण-
 शब्दे अस्मादयष्टुगन्तात् “चङ्किणः कङ्कण च” ॥
 ४।१८ । उणां इति ईकन् धातोः कङ्कणा-
 देशश्च ।) क्षुद्रघण्टिका । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 मुणादिवृत्तिः ॥
 कङ्कतं, स्त्री, (कङ्कते शिरोमणं प्राप्नोतीति । ककि
 गतौ + अतच् ।) कङ्कतिका । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ चिरणी इति ख्यातम् ॥
 कङ्कतः, पुं, (कङ्कते भूमिं भित्त्वा उड्ङ्कति भटिति
 नाणं गच्छति वा । ककि गतौ इति धातोः अतच् ।)
 वृत्तः । इत्युगादिकोषः ॥ (केशप्रसाधनी कङ्कती ।
 चिरणी इति भाषा । यथा, अथर्ववेदे १४।२ ।
 ६८ । “क्षत्रिमः कङ्कतः शतदन्त्य एषः । अपास्याः
 केश्यं मलमपशीर्षणम् लिखात्” ॥ अल्पविष-
 पाणिनिशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १।१६२।१ ।
 “कङ्कतो न कङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः” ॥)
 कङ्कतिका, स्त्री, (कङ्कते मृद्वेजेन संमन्थं गच्छतीति ।
 ककिगतौ बाह्यलकादतच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
 स्वार्थे कन् केण इति ऋस् । यदा कस्य शिरसो-
 ऽङ्गाः । शकश्यादित्वात् सन्धिः । कङ्केष्वतति
 ततः कन् । तत इत्वं टाप् च ।) केशप्रसाधनार्थ-
 काष्ठादिनिर्मितद्रव्यम् । चिरणी कौकुड इत्यादि
 भाषा । तत्पर्यायः । प्रसाधनी २ । इत्यमरः ॥ २ ।
 १६० । कङ्कती ३ कङ्कतम् ४ प्रसाधनम् ५ । इति
 तट्टीका । केशमार्जनम् ६ । इति जटाधरः ॥ फली
 ७ फलिका ८ फलिः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्य गुणाः । धूलोजन्तुमलकण्डशिरोगनाश-
 त्वम् । कान्तिकेशरुद्रिकेशप्रसन्नताकारित्वम् । इति
 राजवल्लभः । नागबला । इति वैद्यकम् ॥
 कङ्कती, स्त्री, (कङ्कते शिरोरुहं प्राप्नोति । ककि
 गतौ + बाह्यलकादतच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
 कङ्कतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कङ्कचोटः, पुं, (कङ्कात् पट्टिविशेषात् आत्मानं
 चाति । कङ्क + चा + अटन् एधोदरादित्वात्
 साधुः । यदा कङ्कवत् चोटयति कङ्क + चुट् +
 णिच् + कर्त्तर्यच् ।) मत्स्यविशेषः । कौकिला
 इति भाषा । तत्पर्यायः । जलवधः २ । इति
 चिकित्सकः ॥
 कङ्कचोटिः, पुं, (कङ्कस्य चोटिरिव चोटिश्चयुर्त्ये ।)
 मत्स्यविशेषः । कौकिला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 जलवधः २ । इति जटाधरः ॥

कङ्काल

कङ्कपक्षः, पुं, (कङ्कस्य पक्षविशेषस्य पञ्चमेव पक्षं पक्षो यस्य ।) बाणविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा रामायणे ६।२८।४।

“विश्वधुर्यारूपास्ते कङ्कपक्षैरजिष्णुभिः” ॥

कङ्कस्य पक्षविशेषस्य पञ्चम् । यथा, “नखप्रभाभूषितकङ्कपक्षे” ॥ रघुः २।३१॥

कङ्कमाला, स्त्री, (कङ्कं चापल्यं करपाक्षल्यं मनसि धारयति । ककि चापल्ये + घञ् । कङ्क + मल धृतौ । मलधातोः उपपदे कस्मैण्यङ् टाप् च ।) करताणीवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली

कङ्कमुखः, पुं, (कङ्कस्य मुखमिव मुखं यस्य ।) सन्दं । इति हेमचन्द्रः ॥ सौङ्गिणि इति भाषा । (क्री, नाख्योद्धारार्थः यन्त्रभेदः । स तु अस्थिविन्ध-शल्योद्धारार्थमुपदिश्यते ।) अस्य प्रशंसा यथा, “निर्वर्तते साध्वगवाहने च

शल्यं प्रत्यङ्गोद्धारते च यस्मान् ।

यन्त्रेभ्यः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि चैव” ॥ सुश्रुतो ॥

(चि, यथा रामायणे ६।७६।६६॥

“व्याघ्र-सिंहसुखान् बाणान् काककङ्कमुखानपि” ॥)

कङ्करं, स्त्री, (कं कर्त्तुं कथीयते ऽच् । कं + कृ आधारे ञप् ।) तक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करः, चि, (कं सुखं किरति क्षिपतीति । कं + कृ + अच् ।) कुक्षितः । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करोलः, पुं, (कङ्क इव लोलः लस्य रः ।) निको-चकलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कौकरोल इति ख्याता जता च ॥

कङ्कलोडं, स्त्री, (कङ्क इव लोडयते आलोडयते । इति कङ्क + लोड् + णत् ।) अङ्गलोडम् । चटिस्थिता चिञ्चोडमूल इति च भाषा । अस्य गुणाः । गुरु-त्वम् । अग्नीर्णाकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति कश्चिद्वाजवल्गवः ॥

कङ्कशत्रुः, पुं, (कङ्कस्य शत्रुः । एभिपण्यान्तु कङ्क-नाशकत्वमाहुः अत अस्य तथात्वम् ।) एभि-पण्यौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कङ्कशायः, पुं, (कङ्क इव शयते । शीङ् + शयः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

कङ्का, स्त्री, (कङ्कते चापल्यं गच्छति या पिचा-द्यादरवशात् । ककि + अच् ।) उग्रसेनराजकन्या । सा तु वसुदेवानुजपत्नी । (यथा, श्रीभागवते । ६।२४।२५।

“कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।

उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)

गोशोधचन्दनम् । तद्वथा ।

“गोशोधं चन्दनं कृष्णतामसुत्पलगन्धिकम् ।

कङ्का” इत्यादि शब्दमाला ॥

कङ्कालः, पुं, (कं सुखं शिरो वा कालयति क्षिप-तीति कं + कालि + अच् ।) शरीरास्थि । इत्य-मरः । २।६।६६॥ समुदितशरीरास्थिसंघात-लक्षणासरहितः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । करङ्कः २ अस्थिपङ्कजः ३ । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुन्दोपसन्दोपाख्याने २।२४। “अस्थिकङ्काल-

कङ्कका

सङ्गीर्णा भूर्भुव” ॥)

कङ्कालमाली, [न] पुं, (कङ्कालानां माला अस्ति अस्य ब्रीह्यादित्यादिभिः ।) महादेवः । इति शब्द-रत्नावली ॥

कङ्कः, पुं, (कङ्कते ष्योड्यं मौल्यं वा प्राप्नोतीति । ककि गतौ + उन् ।) उग्रसेनपुत्रः । स तु कंसा-सुरभ्राता । (यथा, श्रीभागवते ६।२४।२४॥ (“कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः कङ्कः सुहृत्तया” ॥) कचित् शङ्खुगतिपाठः ।) कङ्कटगम् । इति हि-रूपकोषः ॥

कङ्कलः, स्त्री, (कङ्कल्यविशेषः तस्य समीपे तिष्ठति । कङ्क + ल्य + क + घत्वम् ।) पर्वतीयमृत्तिकावि-शेषः । तत्पर्यायः । कालकुलम् २ विरङ्गम् ३ रङ्गदायकम् ४ रेचकम् ५ पलकम् ६ शोधकम् ७ कालपालकम् ८ । तद्विधा गजताभं स्वर्णभञ्ज । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातवण-शूलनाशित्वम् । रेचकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच ।

“पीतप्रभं गुरु खिगं श्रेष्ठं कङ्कलमादिमम् ।

श्यामं पीतं लघु यत्तत्सत्त्वं नेष्टं हि रेणुकम्” ॥

(इदञ्च हिमालयशिरसि प्रायते । यदुक्तं

“हिमवत् पादशिखरे कङ्कलमुपजायते ।

तत्रैकं नालिकाख्यं स्यात्तदस्य देगुलं स्मृतम्” ॥

“कङ्कलं रेचनं तिक्तं कटुषां वर्णकारकम् ।

क्षमिश्रोधोदराग्नागन्मानाश्च कथापहम्” ॥)

कङ्कलः, पुं, (कङ्कते भक्षणाय मौल्यं गच्छति । ककि + एरुः ।) काकविशेषः । तत्पर्यायः । दारुबलि-मुक २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्कलिनः, पुं, (कं सुखं तस्मै कलिः यत्र ।) अशोक-लताः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कलः, पुं, (ककि + एरुप्रत्ययः ।) वान्कम् । इति शब्दमाला ॥

कङ्कलिः, पुं, (कङ्क + बाङलकात् गलिः एषोदगादि-त्वात् लञ् ।) अशोकलताः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्कं, स्त्री, (कं सुखं खलत्यनेन । खल + बाङलकात् ङः ।) भोगः । इति शब्दमाला ॥ (कं + खं । ब्रह्म । यथा कान्दोगोपनिषदि ४।१०।५।

“प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति सहोवाच विजानाम्यहं यथागो ब्रह्म कश्चत् खञ्च न विजाना-मीति ते होसुर्यदेव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क-मिति प्राणश्च ह्यस्मै तदाकाशश्चोसुः” ॥)

कङ्कः, स्त्री, (कं सुखं अङ्कति अङ्कयति वा अङ्गि गतौ + एण्नादस्मात् मृगव्यादित्वात् कुः शक नृध्यादित्वात् अकारस्य लोपश्च ।) पीततगुला । काङ्कनि इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रियङ्गुः २ । इत्यमरः ॥ २।६।२०॥ कङ्कः ३ प्रियङ्गुः ४ । इति तट्टीका ॥ (तथाचोक्तम् ।

“स्त्रियां कङ्कप्रियङ्गु दे जग्यारक्षसितास्तथा ।

पीता चतुर्विधा कङ्कन्तासां पीता वरा स्मृता” ॥)

कङ्कका, स्त्री, (कं सुखं अङ्कयति प्रापयति ज्ञापयति वा । अङ्गि गतौ गण्णान् मृगव्यादित्वात् कुः इदित्वात् लुम् शक्यव्यादित्वात् अलोपे सन्धिः ।

कचः

स्वार्थे कन् ततश्चाप ।) कङ्कः । अस्य गुणाः । धातुशोधनत्वम् । पित्तक्षेपनाशित्वम् । रुक्षत्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । पुष्टिकारित्वम् । गुरुत्वम् । भ्रम-सन्धानकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कङ्कनी, स्त्री, (कङ्कवा नीयते कङ्कशब्देन ज्ञायते इत्यर्थः । कङ्क + नी + बाङलकात् कर्मणि ङः । गौगदित्वात् ङीष् ।) धान्यविशेषः । काङ्कनि इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रियङ्गुः २ कङ्कः ३ चीनकः ४ पीततगुलः ५ अत्यन्तसुकुमारः ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रक्षिकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । वातकारि-त्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । रुक्षत्वम् । भ्रमस्थि-बन्धकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कनीपत्रा, स्त्री, (कङ्कन्याः पत्रमिव पत्रमस्याः ।) पणान्याह्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्कलः, पुं, (कङ्क लाति गृह्णाति अनेन कङ्क + ला + बाङलकात् घञर्थे करणे कः ।) पाणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) कचति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

कच इ बन्धे । त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-बन्धे सकं दीप्तौ अकं-इदित्-सेट् ।) इ कचति । इति दुर्गादासः ॥

कच ड बन्धे । त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्मं बन्धे सकं दीप्तौ अकं-सेट् ।) ड कचते कचते । त्विट् दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

कचः, पुं, (कचते श्राभते शिरसीति । कच् + पचा-द्यच् । कथं तं बध्यत इति कच बन्धे + कर्मणि ञप् वा ।) कचः । इत्यमरः ॥ २।६।६५॥ (यथा, महाभारते १।१२८।१६॥)

“कचेषु च निरुद्धान् निविष्टव्य बलाद्भली-चकर्म क्रोशतो भूमौ पृष्ठजानुशिरसैकान्” ॥)

लक्षस्पतिपुत्रः । (कचते दीप्यते तपस्तेजसेति कच् + दीप्तौ + पचाद्यच् ।) पुत्रा किञ्च सुरासुर-

संग्रामे असुराणां यानेव देवा निजग्नान्तांसासुर-

गुरुशनाः सङ्गीवनीविद्यया पुनर्जीवयामास ।

सुरगुरुलक्षस्पतिः पुनस्तद्विद्यामभिक्षतया सुरान्

रगनिहतान् जीवयितुं न शक्वाक । तद्दर्शनभीता

देवा गुरुपत्रं कचमुपागम्य अर्घ्यानिर्वाग्भिः

सन्तोष्य तं सङ्गीवनीनाभाय शुक्रसकाशं प्रेरया-

मासुः । कचो ऽपि सुरकार्यसिद्धये गुरुत्वेनाङ्गी

कृत्य नितगं भक्त्या परिचर्यया च काव्यं परितो-

षयन् ब्रह्मचर्यमात्मन्वाधीतवान् । कुरुप्रकृतयो

दैव्याः खलु कचाभिमुखं विद्याय तं वारुह्यं

निहत्यापि यदा पूर्णकामा नासन् तदा भूयोऽपि

तन्मासादिकं लवणः कृत्वा युक्तेव सुरयासह

भोजयामासुः युक्तास्तु सदाहितुर्देवान्याः सखेभ-

निर्वन्धातिशयेन स्वीदग्गतं कचं सङ्गीवनीविद्यां

प्रदायाजीवयत् । ततः प्राप्तजीवः क्षतार्थश्च कचो-

ऽतीवहृष्टचित्तया देवयान्या पतित्वैव अनुवक्षो-

ऽपि सम्बन्धानुरोधात् नैव स्वीचकार । सुतरां

क्रोधपरतन्त्रया तया निष्फलविद्यो भवेत्त्वभि-

कचरं

शतस्तेनापि त्वमपि क्षलियभार्या भविष्यसीति
शता देवयानी ॥ एतद्विवरणं सविस्तरं महाभार-
तीयसम्भवपर्यायि १ । ७६ अध्याये दर्शनीयम् ॥
बन्धः । मुष्कवणः । इति मेदिनी ॥ मेघः । इति
शब्दमाला ॥

कचङ्गलः, स्त्री, (कचस्य जनकोलाहलरवस्य अङ्गलम् ।
शकध्वादित्वात् सन्धिः ।) विक्रयस्थानम् । तत्प-
र्यायः । निर्मुटः २ पण्णाजिरम् ३ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

कचङ्गलः, पुं, (कच्यते रथ्यते वेलया अथवा कचते
आत्मानं वेलाभूमिं न जङ्घयतीति यावत् बाङ्गल-
कात् अङ्गलच् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचपं, स्त्री, (कचते शोभते । “उषिकटिदलिकचि-
खजिभ्यः कचप्” इति उगां । ३ । १४२ । कच +
कचप्) द्रवम् । शाकपत्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

कचपत्तः, पुं, (कचानां केशानां पत्तः समूहः ।)
केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ८८ ॥

कचपाशः, पुं, (कचानां केशानां पाशः । समूहः ।)
केशसमूहः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ८८ ॥

कचमालः, पुं, (कचं कचवत् वर्णं मलते धारयतीति ।
कच + मल् + कर्मण्यण् ।) धूमः । इति हारा-
वली ॥ खतमाल इति च पाठः ॥

कचरिपुष्पा, स्त्री, (कचस्य रिपुः फलमस्याः ।)
शमीरुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कचहस्तः, पुं, (कचानां हस्तः समूहः ।) केशसमूहः ।
इत्यमरः ॥ २ । ६ । ८८ ॥

कचा, स्त्री, (कच्यते रथ्यते लौहप्रदङ्गलादिभिरिति
यदा कचते शोभते राजरथे इति ।) कच +
अच् + टाप् ।) हस्तिनी इति मेदिनी ॥ शोभा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कचःकु, त्रि, (कच इव अकति वक्रं गच्छति । अक
+ उन् ।) दुराधर्मम् । दुःश्रीलम् । इति मेदिनी ॥

कचाकुः, पुं, (कच इव कचनिर्मितवेणीवत् अकति
कौटिल्यं यथा तथा गच्छतीति अक + उन् ।)
सर्पः । इति मेदिनी ॥

कचाटुरः, पुं, (कचवदति मेघवत् शून्ये विहर-
तीति । कच + अट् + उरच् ।) पक्षिविशेषः ।
डाक् इति भाषा । तत्पर्यायः । शितिकण्ठः २
दायूहः ३ काकमद्गुः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचामोदं, स्त्री, (कचं आमोदयतीति-आ-मुद्-णिच्-
अच् ।) नाजकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाजा
इति भाषा ।

कचुः, स्त्री, (कचते शोभते । कच् + उन् ।) कच्ची ।
खनामख्यातगुल्मः । इति पुराणम् ॥ मूलशाक-
विशेषः । यथा,—

“कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा माणकं कचुः ।
विष्णोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे दूर्गात्मवत्तत्त्वम् ॥

कचटं, स्त्री, (कु कुत्सितं चटतीति । चट् + अच् ।
बाङ्गलभात् कोः कत् । कुत्सितम् ।) जलपिप्ली ।
इति वैद्यकम् ॥

कचरं, त्रि, (कु कुत्सितं चरतीति । कु + चर +

कच्छप

अच् कोः कदादेशः । अथवा चरेष्टः ।) मलिनम् ।
इत्यमरः ॥ ३ । १ । ५५ । कुत्सितम् । इति मेदिनी ॥
कचरं, को, (कु कुत्सितं चर्यते आचर्यते यत् यदा
केन जलेन चर्यते व्यवक्रियते यत् एषोदरादि-
त्वात् चकारस्य द्वित्वम् ।) तत्रां । इति मेदिनी ॥

कचित्, व्य, (कच विच अन्वयोः समाहारः । कोः
कदादेशः । अथवा काम्यते इति कद् चीयते
निश्चीयते यस्मात् । कम + विच् । चि + क्तिप्
ततः एषोदरादित्वात् मस्य दकारत्वम् ।) काम-
प्रवेदनम् । इष्टपरिपन्नः । इत्यमरः ॥ ३ । ४ । १ ।
यथा, “कचित् जीवति मे तातः” ॥ (यथा, रघुः ।
५ । ५ । “आपद्यते न व्ययमन्तरायेः

कचिन्महर्षे स्त्रिविधं तपस्तत्” ॥)

कच्छः, पुं, (केन जलेन कृणाति दीप्यते क्वाद्यते वा,
उच्छृदिर दीप्तिदेवयोः कृद् वा अन्येष्वपि इति
ङः । कां जर्ज क्वाति परिक्रिनति इति वा, को
क्वेदने + आतोऽनुपेति कः” ॥ ३ । १ । ३ । इति कः ।)
अनूपप्रायस्थानम् । इत्यमरः ॥ २ । १ । १० । काक्काङ्
इति भाषा । (यथा, किराते १२ । ५४ ।

“कच्छान्ते सुरसहितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयेः किरातवर्ष्यैः” ॥)

सिन्धुनां सरसाश्च प्रान्तभागः । इति मधुः ॥
जलाशयप्रान्तदेशः । इति रमानाथः । नदी-
पर्यन्तादिसमीपम् । इति साङ्गः ॥ (यथा महा-
भारते । १ सम्भवपर्यायि शाकुन्तले ७० । १६ ।
“नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसन्निभम्” ॥)

तुमरुतः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १२८ तुद् इति भाषा ।
परिधानाक्षलम् । इत्यमरमेदिनीकरौ । काका
कौचा कङ्गुसी इति भाषा । शेषस्य पर्यायः ।
कक्षाः २ कच्छा ३ कच्छोटिका ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ कच्छटिका ५ कच्छाटिका ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ नौकाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
(देशविशेषः । यथोक्तम् ।

“गणेश्वरात् पूर्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे ।
कच्छदेशः समाख्यातस्तन्त्रे श्रीशक्तिसङ्गमे” ॥)

कच्छः, त्रि, (केन जलेन कृणाति दीप्यते इति ।
कृद् + बाङ्गलकात् ङः ।) जलप्रान्तः । इति नागार्थे
अमरः ॥

कच्छटिका, स्त्री, (कच्छं कच्छस्थलं अटति प्राप्नोति
शकध्वादित्वात् अलोपे सन्धिः । अट् अच् संज्ञायां
कन् अत इत्वं च । यदा कच्छेन पश्चाद्भागस्थवस्त्रा-
क्षलविशेषेण अच्यते प्राप्यते ज्ञायते वा अट्
कर्मणि अप् । ततः कन् इत्वं च ।) कच्छः । इति
शब्दरत्नावली ॥ काका इति भाषा ॥

कच्छपः, पुं, (कच्छं आत्मनो मुखसम्पुटं पाति स हि
किञ्चिद्वृष्ट्वा शरीरे एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति
सम्पुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः । यदा कच्छे अनूप-
देशे पाति आत्मानं रक्षतीति । कच्छ + पा +
कर्त्तरि ङः ।) खनामख्यातजलजन्तुः । काक्किम् इति
भाषा । तत्पर्यायः । कूर्मः २ कमठः ३ । इत्यमरः ॥
१ । १० । २१ । गुण्डः ४ धरणीधरः ५ कच्छष्टः ६
पञ्चलावासः ७ कटिगण्डकः ८ । पञ्चसुतः ९

कच्छपी

कोडाङ्गः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चसुतः १
गुह्यः १२ पीवरः १३ जलगुल्मः १४ । इति
अटाधरः । अस्य मांसगुणाः ।

वातहरत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । चक्षुर्हित-
त्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । मेधास्मृतिकारित्वम्
पथ्यत्वम् । शोथदोषनाशित्वम् । तस्य चर्मं पित्त-
नाशकम् । पादः कफहारकः । अण्डं खादु वाजी
करश्च ॥ (अवतारविशेषः । यथा भागवते ८ । ७ । १ ।

“सुरासुरेन्द्रैर्भुजबोध्यैवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्गपृष्ठतः ।

विभ्रमत्तदावर्तनमादिकच्छपी

मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः” ॥)

नदीरुद्रः । इति राजनिर्घण्टः । कुवेरस्य निधि-
विशेषः । मल्लस्य बन्धविशेषः । इति मेदिनी
मदिरायन्नविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कृषि-
विशेषः स तु विश्वामित्रपुत्रः ॥ यथा हरिवं
२७ । ४७ ५० ॥

“विश्वामित्रस्य पुत्रास्तु देवराजादयः स्मृताः ।
विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥

देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात् काव्यायनाः स्मृताः ।
शालावत्यां हिरण्यक्षो जज्ञे रेणौ तु रेणुमान्
साङ्गतिर्गोत्रवस्त्रैव मुद्गजश्चेति विश्रुताः ।

मधुच्छन्दादयश्चैव देवजन्त तथालकाः ॥
कच्छपः पूरितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुताः ।

तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनां”
नागविशेषः । यथा महाभारते १ । १२३ । ६८

“कर्कोटकोऽथ सर्पश्च वासुकिश्च मुजङ्गमः ।
कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तत्तत्कच्छमहोरगः” ॥)

कच्छपिका, स्त्री, (कच्छेन पातीति कच्छ + पा +
ङः + सार्थं कन् । अत इत्वं टाप् च ।) कप-
वाताभ्यां जातानि कच्छप इव पक्ष षट् वा दास-
गानि उन्नतानि यस्यां संज्ञायां कन् टाप् इति
च ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“ग्रथिता पक्ष वा धृत्वा दासगः कच्छपीरुताः
कपानिलाभ्यां पिङ्का ज्ञेयाः कच्छपिका बुधैः”
प्रमेहोपेक्षया जातदशपिङ्कान्तर्गतपिङ्कावि-
शेषः । तस्य लक्षणम् ।

“सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः” ।
इति सुश्रुतः ॥

(“अवगाढात्तिनिलोदा महावास्तुपरिग्रहा ।
स्रज्ज्वा कच्छपपृष्ठाभा पिङ्का कच्छपी मता” ॥

इति चरकः ॥ चिकित्सा तु कच्छपीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

कच्छपी, स्त्री, (कच्छं कच्छेन वा पाति । पा + सुपीति
कः । ३ । २ । ४ । अथवा कच्छेन पिबति । अत्र
तु गापोष्ठकं न पिबतेः सुराशीथ्योरिति वचनात्

जातेरिति ङीष् । ४ । १ । ६३ ।) कूर्मी । तत्-
पर्यायः । डुलिः २ दुलिः ३ कमठी ४ । वीणा-
विशेषः । सा तु सरस्वतीवीणा । इत्यमरः ।

३ । १ । ११ । क्षुद्ररोगविशेषः । इति मेदिनी
कच्छपिकारोगः । तच्चिकित्सा यथा,

“कच्छपीं खेदेत् पूर्वं तत एभिः प्रलेपयेत् ।
कल्लीकृतेर्निशाकुलसितातालाकदाभिः ॥

कच्छुः

तां पक्षां साधयेच्छीघ्रं भिषग्व्रणचिकित्साया” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कच्छुः, स्त्री, (कच्छे रोहति या । कच्छ + रुह् + इगुपधेति कः । ३ । १ । १३५ । स्त्रियां टाप् च ।) दूर्वा । इति जटाधरः ॥

कच्छा, स्त्री, (कच्छं पश्चात्पदं कदायतीति । कृद् + शिच् + ङः एषोदरादित्वात् ऋस्वः । टाप् च । कच्छाद्यतेऽनया वा ।) परिधानापराधनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चीरिका । भिंभी पोका इति भाषा । वाराही । इति मेदिनी ॥

कच्छाटिका, स्त्री, (कच्छ एव बाहुनकात् षट् ततः सार्धं कन् टाप् च ।) कच्छटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

कच्छुः, स्त्री, (कश्चति देहं । कश्च हिंसायां + “कश्चच्छेति” १ । ८ । उगां ऊ कान्तादेशश्च ।) एषोदरादित्वात् वा ऋस्वः । रोगविशेषः । तस्य अक्षयम् ।

“दृष्ट्वा बह्मः पिङ्गकाः खाववत्तः

पामेत्युक्ता कण्डूमयः सदाहाः ।

सैव स्फोटिस्तीव्रदाहैरुपेता

क्षेया पाण्योः कच्छुरग्रास्त्रिचोश्च” ॥

इति निदानम् ॥ तच्चिकित्सा यथा ।

“अक्षपत्रश्रेष्ठं पक्षां हरिद्राकल्कसंयुतम् ।

नाशयेत्-सार्धपं तैलं पामाकच्छुविचर्चिकाम्” ॥

इति अक्षतैलम् ॥१॥

“मनःशिलां कासीसं गन्धाग्रामा सिन्धुजम्ब च ।

स्वर्गस्तीरी शिलाभेदी शुगठी कुष्ठश्च मागधी ॥

नाङ्गुलीरवोश्च ददन्तः कर्मिहाननः ।

दन्ती निम्बदलश्चैभिः एथक् कर्षमितैर्भिषक् ॥

कच्छीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्यदयोनिमितम् ।

अर्कसीङ्गदुग्धेन एथक् पलमितेन च ॥

गोमूत्रस्याङ्गुकेनापि शनैर्द्विदिना पचेत् ।

अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छुदुःसाध्यतामपि ॥

पामानश्च तथा कच्छं त्वग्याधिवधिरामयान् ।

कच्छुराक्षसनाभेदं तैलं हरीतमाधितम्” ॥

कच्छुराक्षसनाभ तैलम् ॥२॥ इति भावप्रकाशः ॥

(“अवर्णगुणं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।

मायिमयेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ।

कच्छुं कच्छं जयत्युग्रां सिद्धयप्रयोगराट् ॥

कोमलं सिद्धास्यदलं सनिशं सुरभिजलेन पिष्टम् ।

दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छुं विलेपनतः ।

हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पण्डयम् ।

पिबेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥

शोथपाण्डुमयहरी गुल्ममेहकफापहा ।

कच्छुपामाहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥३॥

खरसेऽपि च दूर्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।

कच्छुविचर्चिका-पामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत्” ॥

इति दूर्वायं तैलम् ॥ ३ ॥

“सोमराजो हरिद्रे हे सर्वपारग्वधं गदम् ।

कुरङ्गबीजैर्गुणं गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥

तैलं सर्वपलभूतं नाडीदुष्टत्रयापहम् ।

अनेनामु प्रणयन्ति कुष्ठान्दृष्टादशैव तु ॥

नीलिकापि पुरोयुग्मगन्धीरं वातशोथितम् ।

कज्जलं

कण्डूकच्छप्रशमनं कच्छुपामा विनाशनम्” ॥

इति सोमराजीतैलम् ॥ * ॥

इति चक्रपाणिहृतसंयुक्तः ॥

कच्छुः, स्त्री, (कच्छुं हन्ति या । कच्छु + हन् + टक् + डीप् ।) पटोलः । हृषुषाभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कच्छुरः, त्रि, (कच्छुरस्यस्य । “कच्छा ऋस्वत्व-
चेति” १ । ८ । ऋस्वश्च । पां । ५ । २ । १०७ । वार्तिके ।)

कच्छुरोगयुक्तः । खोसरीगो इति भाषा । तत्-
पर्यायः । पामनः २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५८

पुंस्त्वः । इति मेदिनी ॥

कच्छुरा, स्त्री, (कच्छुं कच्छुरोगं गति ददातीति ।

आत इति कः । टाप् च । एषोदरादित्वात् ऋस्वः
पूर्वस्य । यदा कच्छुः साध्यत्वेनास्ति अस्यां ऋस्व-

चेति केषाच्चिन्मतम् ।) शूकशिखी । शटी । दुरा-
नभा । इति मेदिनी ॥ यवासः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ ग्राहिणीकृतः । इति रत्नमाला ॥ क्षी
रइ इति भाषा ॥

कच्छुः, स्त्री, (कश्चति हिनस्ति देहं “कश्चेच्छुः” ।
इति ऊः । १ । ८ । उगां ।) रोगविशेषः । खोस-

पांछुडा इति भाषा । तत्पर्यायः । पाम २ पामा ३
विचर्चिका ४ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५६ ॥

कच्छूमतो, स्त्री, (कच्छुः साधनत्वेनास्यस्यां अस्त्वर्थे मतुप्
ततो डीप् ।) शूकशिखी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच्छोटिका, स्त्री, (कच्छ + षट् तन् वा कन् । अत
इत्वं टाप् च । एषोदरादित्वात् चोकारादेशः ।)

कच्छः । इति हेमचन्द्रः । काका इति भाषा ॥

कच्छोरं, स्त्री, (केन शिरसा शरीरेण वा कुर्यते
लिप्यते इति । क + कुर लेपे + कर्मणि घञ् ।)

शटी । इति रत्नमाला ॥

कक्षी, स्त्री, (कश्चते दीप्यते शोभते । कच् उन् । ततः
कचुश्चच्चात् डीप् ।) कन्दविशेषः । कचु इति

ख्याता । तत्पर्यायः । वितग्ना २ । इति जटा-
धरः ॥ अस्या गुणाः । भेदकत्वम् । गुरुत्वम् ।

कटुत्वम् । आमवायुपित्तकारित्वम् । पिच्छिल-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“कक्षी सरा गुरुः सामवातकृत् कटुपित्तना” ॥
इति वैद्यकद्रव्यगणे ॥) कक्ष इति हिन्दीभाषा ॥

“महिषासुरयुद्धेषु कक्षीरूपासि सुव्रते ।
मम विघ्नविनाशाय पुत्रां गृह्य प्रसीद मे” ॥

इति शारदीयदुर्गावर्षापजतिः ॥

कज, इ रज्जे । जन्मनि । सौचधातुरयम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ इ कज्जारः । रज्जो जन्म । कज्जोः

कभावे इति भावे कः । इति दुर्गादासः ॥

कजं, स्त्री, (के जले जायते ज्ञातं वा । जन् + कर्त्तरि +
ङः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कज्जलं, स्त्री, (कु कुत्सितं जलं यस्मात् शुभ्रमपि
जलं संयोगात् स्वर्णत्वं गत्यतीति यावत् यदा

कुत्सितं ऊर्द्धं चक्षुषोर्जनं दूरीभूतं भवत्यस्मात् ।
कोः कदादेशः ।) अञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काजल इति भाषा । तत्पर्यायः । कोचकः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“ततः साकार्यधूरि चैटीभिः कुष्ठकक्षितम् ।

कक्षार

कस्तूरिकादिसंयुक्तं कज्जलं तैलमिञ्जितम्” ॥

इति कथासरित्सागरे । ४ । ४७ ॥ तथा, भाग-
वते ६ । २ । २७ ।

“धिक्षां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम्” ॥

कज्जलः, पुं, (कत् कुत्सितं यथा तथा जालयति
आच्छादयति आतपादिकं । यदा कुत्सितमपि
लतागुल्मीदिकश्चेति यावत् जालयति जीवयति
वर्धनेनेति शेषः । कु + जल् + शिच् + षच् ततो
ऋस्वः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

कज्जलध्वजः, पुं, (कज्जलं ध्वज इव यस्य ।) दीपः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जलरोचकः, पुं स्त्री, (कज्जलं रोचयति । दीपेनो-
द्भासयति । कज्जल + रुच् + शिच् ततोऽच् सार्धं

कन् । गकुल् वा ।) दीपाधारः । पिण्डसृज-
देरको इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । कौमुदीकृतः २

दीपकृतः ३ शिखातकः ४ दीपध्वजः ५ । इति
जटाधरः ॥ ज्योत्स्नाकृतः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जली, स्त्री, (कु कुत्सितं जलति जीवतीति । जल +
टक् डीप् च कोः कत् । यदा कुत्सितं रोगयुक्तम्

जालयति आरोग्यं नयति । जल + शिच् + षच्
गौरादित्वात् डीष् ऋस्वश्च । यदा कज्जलमिवाच-

रतीति कदु + जल् + शिप् + षच् डीष् च ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । कज्जला २ अमृता ३

इति शब्दरत्नावली ॥ मिञ्जितरसगन्धकम् । (यथा
“गन्धकेन रसं प्राञ्जः सुदृढं मर्हयेद्विषक्” ।

कज्जलाभो यथा सूतो विहाय घनचापकम् ॥
वृश्यतेऽसौ तदा क्षेयो मूर्च्छितो रसकोविदः ।

असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः” ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

कज्जलं स्त्री, (कं ऊर्द्धगतं चक्षुषोर्जनं चक्षुरोगविशेषं
ज्वालयति शोषयति नाशयतीति यावत् । ज्वल्

+ शिच् + षच् ऋस्वश्च ।) कज्जलम् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

कक्षटं, स्त्री, (कश्चते दीप्यते लतादामादिभिः शोभते
इति भावः । कश्चि + षट् च ।) जलजशाकविशेषः ।

काँचड़ादाम इति भाषा । तत्पर्यायः । जलभूः २
लाङ्गली ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शारदी ४

तोयपिप्पली ५ शकुनादनी ६ । इति रत्नमाला ॥
जलतगुलीयम् ७ । इति भावप्रकाशः ॥ तस्य गुणाः ।

क्षेपकारित्वम् । धारकत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्त-
नाशित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

तिक्तत्वम् । वायुहरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

कक्षडः, पुं, (कश्चते वज्राति मध्यगतं मनुष्यादि-
जीवम् । कश्चि धातोर्इङ् बाहुनकात् इदित्वाभुम् ।

कश्चते शोभते वा ।) कक्षटप्रभेदः । तत्पर्यायः ।
कक्षटः २ काचः ३ चक्रमर्दः ४ अम्बुपः ५ । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

कक्षारः, पुं, (कश्चेर्भावे घञ् कश्चं प्रकारं तं कश्चति
प्राप्नोतीति ऋ + कर्मण्यण् । अथवा कं एवञ् चो-

रयति जालयति यदा कं जलं चरुयति निज-
रश्मिभिरिति शेषः । कश्चि + शिच् + षच् । कर्मणि

उपपदे षच् वा ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥

कञ्चुलि

कञ्चुका, स्त्री, (कञ्चते वेणौ प्रकाशते। कञ्चि + गवल् स्त्रियां टाप् इत्वच्।) वेणुशाखा। कञ्ची इति भाषा। तत्पर्यायः। कुञ्चिका २ छुण्णः ३। इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षुद्रस्तोः। इति वेद्यकम् ॥

कञ्चुकः, पुं, (कञ्चते आपुञ्जात् सफणमुखपर्यन्तं अभितो दीप्यते प्रकाशते शोभते वा कञ्चते आटुगोति शङ्खनिक्षिप्तास्त्रादिनिवारणाय। कञ्चि + बाहुलकादकन्।) सर्पत्वक्। सापेर खोलोस इति भाषा। तत्पर्यायः। निर्मोक्तः २।

(यथा पञ्चतन्त्रे। १। ६६।

“भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिला कूरचेष्टिताः।

सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पद्मगा इव” ॥)

मटादेखोलोक्तिसम्राट्। सौजोया इति भाषा।

तत्पर्यायः। वारवाणः २ बाणवारः ३। इत्य-

मरभरतौ ॥ (यथा हि रामायणे ६। ६६। २३।

“कञ्चुकोष्णोभियन्तव वेत्रकर्कशपाणयः।

उत्सारयन्तः सहसा समन्तात्परिचक्रमुः” ॥)

चीनकम्। कौञ्चलि इति भाषा। तत्पर्यायः।

चोणः २ कञ्चुलिका ३ कृपासकः ४ अङ्गिका ५।

वर्द्धापकट्टीताङ्गस्थितवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥

(यथाऽमरशतके २१।

“सख्यः किं करवाणि यान्ति

शतधा यत् कञ्चुके सन्धयः” ॥)

वस्त्रम्। इत्युणादिकोषः ॥ (यथा भागवते ८। ७। १५।

“देवाश्च तच्छासिष्वाहृतप्रभान्

धूम्राम्बरखम्बकञ्चुकानान्” ॥)

कञ्चुकालुः, पुं, (कञ्चुकोऽस्यस्यः कञ्चुक + आलुच्।)

सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कञ्चुकी, [न] पुं, (कञ्चुकोऽस्यास्तीति। कञ्चुक + अस्त्यर्थे

इनिः।) मङ्गलरक्षकः। अन्तःपराध्यक्षः। स तु

वह्निःसुखरन्तीनां पुरस्त्रीणां प्रेक्षकपुरुषान्तर-

वारणाय राज्ञा स्वगारे यो वेत्रधरो नियुक्तः।

तत्पर्यायः। सौविदक्षः २ स्थापत्यः ३ सौविदः ४।

इत्यमरः ॥ २। ८। ८८। (यथा राजावलीनाटिकायां

२ अङ्के।

“नष्टं वर्षवैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विप्रति प्रासादयं वामनः” ॥

अस्य जल्लग्नमुक्तं भरतेन।

“अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगगान्वितः।

सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते” ॥)

यवः। चणकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः ॥ धिक्कः।

भोजकद्रुमः। इति मेदिनी ॥

कञ्चुकी, स्त्री, (कञ्चयति शरीरकान्त्यादिकं प्रका-

शयति रोगादिकमुपशमयति वा। कञ्च गिच्

बाहुलकादकन् गौरादित्वात् डीष् जातिवाच-

कत्वात् डीप् वा।) औषधिभेदः। इति मेदिनी ॥

क्षीरीशृङ्गः। इति राजमाला ॥

कञ्चुलिका, स्त्री, (कञ्चते हृदयाङ्गान्वाटुगोतीति।

कञ्चि + उलच् + स्वार्थे कन् गौरादित्वात् डीष्

कृत्स्नः। टाप् च।) कञ्चुकः। स्त्रीशामङ्गरक्षिणी।

इति हेमचन्द्रः ॥ कौञ्चलि इति भाषा ॥

(यथा अमरशतके २३। “त्वं सुग्धाक्षि विनैव-

कटः

कञ्चुलिकया धत्ते मनोहारिणीम् ॥)

कञ्जं, स्त्री, (कम् क्षीरोदधौ जायते सागरस्यापि

जलमयत्वात् तद्वति इति सूच्यते। कम् जले

जातम्। जनः कर्त्तरि डः।) अमृतम्। पद्मम्।

इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते। ८। ६। ३।

“विरिञ्चो भगवान् दृष्ट्वा मह प्रवर्णेण तां तनुम्।

स्वच्छामरकतप्रभामां कञ्जगर्भाश्लेषेक्षणां” ॥)

कञ्जः, पुं, (कम् के जले शिरसि च जायते। जनेडः।)

ब्रह्मा। केशः। इति मेदिनी ॥

कञ्जकः, पुं, (कञ्जते मनुष्यवत् प्रायेणोच्चारयितुं

शक्नोतीति। कजि + कर्त्तरि गवल्।) पल्लिविशेषः।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कञ्जजः, पुं, (कञ्जात् विष्णोर्नाभिपद्मात् जातः। जन

+ कर्त्तरि डः।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली ॥

कञ्जनः, पुं, (कं सुखं जनयतीति। कम् + जनि +

अण्।) कन्दर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पल्लिवि-

शेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना इति भाषा ॥

कञ्जगः, पुं, (कं जनं एकान्तवस्यसलिलं जरयति

शोषयति। कम् जटणाति रश्मिभिराकर्षति।

कजि + अण्।) ब्रह्मा। सूर्यः। उदरम्। हस्ती।

इत्युणादिकोषः ॥

कञ्जलः, पुं, (कञ्जते उपदिष्टविषयं पठितुं शक्नोति।

कजि + कलच्।) मदनपत्नी। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मयना इति भाषा ॥

कञ्जारः, पुं, (कम् जनं भुक्तारसादिकं जरयति। कम् +

जलं जरयति शोषयति रश्मिभिः। कम् एकान्त-

वस्यप्रलयसलिलं जरयति योगबलेन लापयति।

कं जनं जरयति शोषयति शुण्डेनेतिशेषः।

कम् + जु + गिच् + अण्। यद्वा “कञ्जिस्तजिभ्यां

चित्”। इति आरन्। ऊणां ३। १२७।) जठ-

रम्। सूर्यः। विरिञ्चिः। वारणः। मुनिः। इति

मेदिनी ॥ (मयूरः। व्यञ्जनम्। इत्युणादिकोषः ॥

४। १३७॥ कम् जलं सागरं जरयति शोष-

यति गण्डवीक्ष्य योगबलेन इति विग्रहे अग-

स्त्यमुनिः ॥)

कञ्जिका, स्त्री, (कञ्जते तरसा भूमिं भित्त्वा उत्प-

द्यते। कजि + कर्त्तरि + गवल् + टाप् इत्वच्।)

ब्राह्मणयष्टिकावृत्तः। इति शब्दरत्नावली ॥ वा-

मन्हाटी इति भाषा ॥

कट गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-

सेट्।) कटति। इति दुर्गादासः ॥

कट इ गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-

सेट्-इदित्। इ-कटयते। इति दुर्गादासः ॥

कट ई गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-

सेट्।) कटति अकटोत् अकटोत् चकाट।

ई कट्टः इति दुर्गादासः ॥

कट य यतौ। वृषि। वृतिरावरणम्। वट् वर्षणम्।

(भां-परं-सकं-अकं च सेट्।) कटति। इदित्

अकटोत् चकाट।) य अकटोत् पटो गात्रम्।

कटति मेघः। इति दुर्गादासः ॥

कटः, पुं, (कटति मदवारि वर्धति यः। कट

वर्धये-कर्त्तर्यच्।) वृक्षिगण्डयणम्। “कञ्चुय-

कटको

मानेन कटं कदाचित् वन्द्यदिपेनोन्मथिता

त्वगस्य”। इति रघुः”। २। ३७।) कटिदेशः।

तत्पर्यायः। किञ्जिकः। इत्यमरः ॥ माँदुर्गमा

इत्यादि भाषा। काशादिरचितरङ्गः येन कुसुलं

वेष्ट्यते। कुसुलस्य मरायि इति टीकान्तर्गम् ॥

ढगरचितटाटो इति ख्यात इत्यन्ये। इति तट्टी-

कायां भरतः ॥

(यथा भागवते। १। ३। १८।

“चतुर्दशं नारसिंहं बिम्बदैत्येन्द्रमूर्जितम्।

ददार करजैर्वल्लभ्यैकां कटकाद्यथा” ॥)

अतिशयः। शङ्खः। समयः। इति मेदिनी ॥ ढगम् ॥

इति धरणी ॥ (यथा मनु २। १०४।

“गोऽश्वोऽप्ययानप्रासादसन्तरेषु कटेषु च।

आसीत् गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च” ॥

“कटेषु ढगादिनिर्मितेषु” इति कुसुलकभट्टः ॥)

शवः। शवशयः। शोषधी। प्रशानम्। इति हेम-

चन्द्रः ॥ तल्लिकावली ॥ तल्ला इति भाषा।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—रामायणे। २।

५६। २१।

“तां निहितं बडकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम्।

सुश्रूषमाणमेकायमिदं वचनमब्रवीत्” ॥

“बडकटां बडकवाटाम्” इति तट्टीका ॥ खनाम-

प्रसिद्धराक्षसः। यथा,—रामायणे। ५। १२। १३।

“शुकनासस्य वक्रस्य कटस्य विकटस्य च।

रत्नसो लोमहर्षस्य दंष्ट्राणाम्बलकनौषयोः” ॥)

कटः, चि, (कटयति प्रकाशयति क्रियामितिशेषः। कट-

+ गिच् + अच्।) क्रियाकारः। इति हेमचन्द्रः ॥

कटकः, पुं स्त्री, (कटति वर्धति अस्मिन् मेघेति।

अथवा कट्यते निर्गम्यते अस्मात् निर्भरिण्या-

दिभिः “कृजादिभ्यः संज्ञायां वृन्”। ५। ३५।

ऊणां इति वृन्।) पर्वतमध्यभागः। तत्पर्यायः।

नितम्बः २। इत्यमरः ॥ २। ३। ५॥ मेखला ३

इति भरतः ॥ (यथा रघुः। १६। ३१। “मर्गै-

र्षिणी सा कटकान्तरेषु वैश्वेषु सेना बडधा

विभिन्ना” ॥) वलयः। चक्रम्। इत्यमरः ॥ २।

६। १०७। हस्तिदन्तमण्डपम्। सामुद्रलवणम्।

राजधानी। इति मेदिनी ॥ नगरी। इति

शब्दरत्नावली ॥ सेना। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा

हितोपदेशे १। ३३२। “स च दिग्विजयक-

मेणागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावेशितकटको

वर्त्तते” ॥) सानुः। पर्वतस्य समभूभागः। इति

विश्वः ॥

(“गिरिकूटेषु दुर्गेषु नानाजनपदेषु च।

जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु परेषु च” ॥

इति महाभारतम् ४। २४। १२।)

कटकी, [न] पुं, (कटकोऽस्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।)

पर्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कटकोलः, पुं, (कटति वर्धति खवति इति। कट् +

अच्।) कटस्य निखीवनरूपजनस्य कोलः घनीभावो

यत्। कुल संख्याने अधिहरणे घञ्।) निखी-

वनपाचम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिक्रदानी इ

भाषा ॥

कटमा

(“स्यादाचामनकः प्रोक्तः कटकोलः पतद्वयः”)।
 कटखादकं, चि, (कटं खणादिकं सर्वमपि खादति इत्यर्थः। कट् + खाद् + गण्। सर्वभक्षम्।) खादकम्। भक्षकम्। इति मेदिनी॥
 कटखादकं, ऐ, (कटस्य व्यावर्णस्य खं मध्यस्थित-
 च्छिद्रं अस्ति। कट + ख + खाद् + गण्।) काच-
 कलसः। काकः। जम्बूकः। इति मेदिनी॥ (कटं
 शवं खादतीति व्युत्पत्त्या शवखादके चि।)
 कटङ्कटः, ऐ, (कटं शवं कटति उवाचया व्याख्या-
 तोति। कट + कट् + बाङ्गलकात् ख।) अयिः।
 यथा,—
 “कटङ्कटाय भीमाय नमः पञ्चपलाय च।
 अघोरघोररूपाय घोरघोर्गतगय च”॥
 इति वज्रपुराणे अष्टमस्तवनामाध्यायः॥
 कटङ्कटरी, स्त्री, (कटङ्कटं वज्रं सुवर्णं तत्त्वान्ति-
 मिति शेषः ईरयति प्रापयति आपयति वात्मानं
 सुवर्णकान्तिमुत्पत्तिपीतवर्णत्वात्। कटङ्कट + ईर
 गतौ + ण्। डीप् गौरादित्वात् डीष् वा।)
 हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दारुहरिद्रा।
 इति रत्नमाला॥
 कटङ्कः, ऐ, (कटे प्रसृजने प्रवते। कटं कटेन वा प्रवते।
 प्रुष् गतौ क्षिप् निपातनात् दीर्घः। पां। ३। २।
 १७। “क्षिप्वचिप्रक्षिप्प्रसृजप्रुष्वादीर्घोऽसम्भ-
 रणश्च”)। उणां २। ५७।) महादेवः। राजसः।
 विद्याधरः। अक्षदेवनः। इति मेदिनी। कीटः।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुतिः॥
 कटभङ्गः, ऐ, (कटाणां शस्यानां ओषधीनामिति-
 यावत् हस्तेन भङ्गः कृदन्तम्। कटस्य सैन्यसंघस्य
 भङ्गः यस्मात् हेतोः सैन्यभङ्गस्तु राजमरणहेतु-
 रेव।) शस्यानां हस्तच्छेदः। हात दिया शस्य
 कैंडा कुडन इत्यादि भाषा। नृपात्ययः। राजवि-
 नाशः। इति मेदिनी॥
 कटभी, स्त्री, (कटवद् भाति। कट + भा + डः। गौ-
 रादित्वात् डीष्।) ज्योतिष्मती कता। इत्यमरः।
 २। ४। १५०॥ नया कटिकी इति भाषा। अप-
 राजिता। खलभेदः। तत्पर्यायः। नाभिका। २
 शौण्डि ३ पाटली ४ किण्वी ५ मधुरेणः ६
 क्षुद्रशमा ७ कैड्यः ८ श्यामला ९ अस्या गुणाः।
 कटुत्वम्। उष्णत्वम्। गुल्मविषाधानशूलदोष-
 नाशित्वम्। वातकफाजीर्णरोगशमताकारित्वम्।
 श्वेता चेत् गुणयुक्तत्वम्। “तत्फलं तद्गुणं ज्ञेयं
 विशेषात् कफशुक्लत्वं”। इति राजनिर्घण्टः॥
 (यथा भावप्रकाशे।
 “कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीप्रणविषकिमीन्।
 हृन्मुष्णा कफकुष्ठो कटुरष्णा च कीर्तिता”॥)
 खलभेदः। कौटाग्रिरीष इति ख्यतः। इति
 रत्नमाला॥
 कटमालिनी, स्त्री, (कटाणां किण्वद्योषधीनां माला
 साधनत्वेनास्ति अस्याः अस्त्वर्थे इति ततो डीप्।
 मंदिरामादकतायास्तु किण्वद्योषधीगणप्रभव-
 त्वात्। “मथादौ किण्वशक्तिवत्”। इति चार्वाक-
 दर्शनं १ अध्यायः ५। मंदिरा। इति शब्दमाला॥

कटि

कटम्बः, ऐ, (कटतीति “लकडिकडिकटिभ्योऽम्बच्”।
 उणां। ४। ८२। इति अम्बच् धातुनामनेकार्थत्वात्
 अत्र वादनेऽपि।) वाद्यभेदः। (कथ्यते आश्रित्यते
 शत्रुरनेनेति करणे अम्बच्।) बाणः। इत्युणा-
 दिकोषः॥
 कटम्बरा, स्त्री, (कटं गुणातिशयम् खणोनि धार-
 यतीति। ख + अच् + टाप् च।) कटुकी। इत्य-
 मरः। २। ४। ८५॥ कटम्बरा इति च पाठः॥
 कटम्बरः, ऐ, (कटं गुणातिशयं विभर्ति। भृ + धा-
 रणपोषणयोः संज्ञायां भृतृजिधासिद्धितपि-
 दमीति खच् मुम् च पां ३। २। ४६।) श्योना-
 कल्लः। इति राजनिर्घण्टः॥ कटभील्लः। इति
 वैद्यकम्॥
 कटम्बरा, स्त्री, (कटं विभर्ति या। भृ + खच् मुम्
 टाप् च।) राजवला। इत्यमरः। २। ४। १५३॥
 प्रसारणी। गन्धमादालिया इति भाषा। रो-
 हिणी। कटकी इति भाषा। हस्तिनी। कलम्बिका।
 गोला। वर्षाभूः। मूर्वा। इति मेदिनी॥
 कटव्राजः, ऐ, (कटः उल्लटो व्रजो युद्धकण्डुस्य।)
 भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 कटशर्करा, स्त्री, (कटः नलः मिष्टमत्वात् शर्करेव
 यस्याः।) गाङ्गेटीलता। इति हारावली॥ नाटा
 इति ख्याता।
 कटाकुः, ऐ, (कटति लक्ष्णेण जीविकां निर्वाहयति॥
 कट् लक्ष्मीवने “कटिकविभ्यां काकुः” उणां ३।
 ७७। इति काकुः।) पत्नी। इति सिद्धान्तकौमु-
 द्यामुणादिरुतिः॥
 कटालः, ऐ, (कटावतिशयितौ अक्षिणी यच्च।
 कट + अक्षिन् + षच्। यदा कटं गगदं अक्षिन् व्या-
 प्रोति। अक्षिण्यामौ + अच् कर्मण्यण वा।) अपा-
 कदण्डम्। आडुचके देखन इति भाषा। इत्य-
 मरः। २। ६। ६४॥ (यथा, मेघदूते ३७। “आमो-
 ल्यन्ति त्वयि मधुकर्णः शिबीर्धनं कटाक्षान्”॥)
 कटायनं, स्त्री, (कटस्य स्वनामख्यातासनस्य अयनं
 उत्पत्तिस्थानम्।) वीरगम्। इति शब्दरत्नावली॥
 कटारः, ऐ, (कटं कन्दर्पमदं ऋच्छति। कट +
 ऋ + ण्य।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला॥
 कटाहः, ऐ, (कटं उत्तापादिकं आहन्ति निवारय-
 तोति। कट् + आ + हन् + ड।) कर्मकर्षणः॥
 दीपप्रभेदः। (कटं कटुगन्धादिकं आहन्ति तैला-
 दिकटुगन्धः आहन्त्यतेऽत्र वा।) तैलादिपाकपा-
 त्रम्। (कटं शत्रुं आहन्त्यसौ ज्ञायमानविषाणा-
 यमहिषीशावकः। इति मेदिनी।) (कटः पापी
 आहन्त्यते यत्र।) नरकः। इति हारावली॥ कर्कुरः।
 इति जटाधरः॥ कूपः। इति शब्दरत्नावली॥
 (यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्। ५। १। ५२। “प्रस्यं
 सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः”॥)
 कटिः, ऐ, स्त्री, (कथ्यते वस्त्रादिना त्रियतेऽसौ सर्व-
 धातुभ्य इन् इति कट् + इन्।) शरीरावयव-
 विशेषः। कौकालि इति भाषा। तत्पर्यायः। कटः २
 ओषिपलकं ३ ओषी ४ ककुक्षी ५। इत्यमरः।
 २। ६। ७४॥ ओषिपलम् ६ कटी ७ ओषिः ८।

कटी

इति तट्टीका॥ कलत्रम् ९ कटीरम् १० काक्षी-
 पदम् ११। इति जेमचन्द्रः। करभः १२। इति
 जटाधरः॥ अत्र पूर्ववदयं कटिपार्श्वः। इति भरतः॥
 (यथा, भागवते। ३। १५। २०।
 “येषां लङ्घत् कटितटाः स्मितशोभिमुख्यः”।
 छायात्मनां न रज आदधकृतस्मयाद्यैः”॥)
 कटिचं, स्त्री, (कटिं त्रायते इति। कटि + चै + कः।)
 रसना। कटिवस्त्रम्। कटिवस्त्रम्। इति मेदिनी-
 करहेमचन्द्रौ॥ (यथा भागवते। ६। १६। ३०।
 “मृगालगौरं श्रितवाससं स्मरत्-
 किरीटकैयूरकटिचक्रकण्ठम्”॥)
 कटिप्रोथः, ऐ, (प्रोथतीति प्रोथ् + पर्याप्तौ ऐसीति
 घः। कथाः प्रोथः मांसपिण्डः।) कटिदेशस्थमांस-
 पिण्डम्। गदपला पोदेर पेनो इति भाषा।
 तत्पर्यायः। स्निक् २। इत्यमरः। २। ६। १५॥
 पूलकः ३ कटीप्रोथः ४। इति रभसः॥ कटिः ५
 प्रोथः ६। इति केचित्॥ पूलः ७। इति भरतः॥
 कटिगोहकः, ऐ, (कटिं हस्तिपश्चाद्भागं रोहतीति।
 कटि + गृह् + गण्।) हस्तिपश्चाद्भागगोहकः।
 इति शब्दमाला॥
 कटिल्लकः, ऐ, (कटति कतायां प्रकाशते उत्पद्यते
 वा। कट + बाङ्गलकादिप्रत्ययः। ततः स्वार्थे कन्।)
 कारवेल्लः। इत्यमरः। करला इति भाषा॥
 कटिशीर्षकः, ऐ, (कटिः शीर्षमिव। संज्ञायां कन्।)
 कटिदेशः। इति हलायुधः॥
 कटिशूलः, ऐ, (कटिस्थः शूलः शूलरोगः।) कटि-
 देशस्थशूलरोगः। तस्यैवार्थं यथा।
 “रजनीकदलीनारलेपः सिद्धाविनाशनः।
 कुलस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा॥
 उष्णोदकेन संपीत्वा कटिशूलविनाशनम्”॥
 इति गारुडे १८८ अध्यायः॥
 (“गुडूष्णाग्निधैव ज्ञाथमेधां विपाचयेत्।
 सुगठीचूर्णेन संयुक्ते पिबेज्जहाकटियन्त्रे”॥
 इति शार्ङ्गधरः॥)
 कटिप्रदङ्गला, स्त्री, (कथां धार्या प्रदङ्गला। यदा
 कथाः प्रदङ्गला।) चितिका। कटिधार्थ्यकुम्भ-
 घण्टिका। इति हारावली॥
 कटिखन्, स्त्री, (कथां धार्यं खन्।) शाकपार्थिवा-
 दित्वात् मध्यपदलोपः।) कथालङ्कारविशेषः। इति
 हलायुधः। चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा॥
 (यथा, भागवते। ५। ३। ४। “स्तुतिकरण
 प्रवरमणिमयमुकुटकुण्डलकटकटिखन्धारकेयूर
 नूपराद्यङ्गभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्युष्टपतयो-
 ऽधना इव”॥)
 कटी, [न्] ऐ, (कटः गगदस्थं प्राशक्येनास्यास्तीति
 व्यत्यर्थे इतिः।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 कटी, स्त्री (कथ्यते कटुः केषु गृह्यतेऽसौ। कथ्यते
 आश्रित्यते वस्त्रादिना। सर्वधातुभ्य इन्। कटात्
 ओषिपलक इति गौरादिषु पाठाद् वा डीष्।
 पां ४। १। ४२।) पिप्यली। ओषिक्लेशः। इति
 मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १। वक्रवधपर्वणि
 १६४। २७।

कटु

“सद्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः ।
तत्रो द्विगुणं चक्रं त्वन्तं भैरवं रवम्” ॥
कटीतलः, पुं, (कट्यां तलमास्यदमस्य । अस्य कटि-
देशे धारणप्रसिद्धेन्यायम् ।) नृक्षत्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः । वाकाखाडा इति भाषा ॥
कटीरं, स्त्री, (कथ्यते आत्रियतेऽसौ वासमेति शेषः ।
कट् + “कुशुपुकटिपटिगौटीभ्यः ईरन्” । उणां ।
४।२० ॥ इति ईरन् ।) कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कटीरः, पुं, (कथ्यते आत्रियतेऽसौ अथवा कथ्यते
गम्यते अनेन । कर्मणि करणे वा ईरन् । उणां ।
४।२० ।) जघनम् । कन्दः । इत्युणादिकोषः ॥
कटिः । इति जटाधरः ॥
कटीरकः, पुं, (कटीर एव स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
नितम्बः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कटु, स्त्री, (कटि सदाचारमाह्वयतीति । कट् +
उन् ।) अकार्यम् । इत्यमरः । ३।३।३५ ॥ दृषणम् ।
इति विश्वः ॥
कटुः, पुं, (कटि तीक्ष्णतया रसनं मुखं वा आह्वयो-
ति यदा कटि वर्षति चक्षुर्मुखनासादिभ्यो जलं
खावयतीति । कट् + उन् । “कटिवटिभ्यां च” ।
उणां । १।६।) सविशेषः इत्यमरः । १।५।६। भाषा
इति भाषा ॥ अस्य गुणाः कण्ठजदोषशोथमन्दाग्नि-
विषरोगनाशित्वम् । अस्य बद्धसेवने जयदाह-
त्वम् । वीर्यबलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च । आरोग्यपित्ताग्निवायुकागित्वम् । क्षमि
कण्डुविषरोगस्तनदुग्धमेदःस्थूलनाशित्वम् । लघु-
त्वम् । अतिशयभक्षणे अमस्यैथ्यतानुशोषातिदा-
हकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (तथा चोक्तम् ।
भावप्रकाशे ।
“कटुरक्तः स्तन्यमेदःश्लेष्मकण्डूविषापहः ।
जातपित्तक्षदाभेयः शोषो पाचनरोचकतृ” ॥
अस्य लक्ष्यं यथाह वाभटः ॥
“उद्वेजयति जिह्वां कुर्वन्निमिचिमां कटुः ।
खावयत्यक्षिना सायं कपोलौ दहतीव च” ॥
गुणकर्माणि च यथा, तत्रैव ।
“कटुर्गन्धामयोदहकुलानसकशोफजित् ।
व्रणवसादनः खेदमेदःक्षेदोपशोषणः ॥
दीपनः पाचनो रुचः शोषणोऽग्नस्य कर्षणः ।
क्षिण्ति बन्धान् खोतांसि विह्वयति कफापहः ॥
कुर्वते सोऽतियोगेन दृष्ट्यां शुक्लबलक्षयम् ।
मूर्च्छामाकुक्षनं कर्म कटोऽष्टादिषु व्यथाम्” ॥* ॥
कटुको रसो वक्तुं शोधयति अग्निं दीपयति, भुक्तं
शोधयति, प्राणमाखावयति, चक्षुर्विरेचयति,
कटोकोरुतीन्द्रियाणि अलसकश्चयूपचयोदहो-
भिष्यन्द-खेद-श्वेद-क्षेदमलानुपहन्ति, रोचयत्य-
ग्रं, कण्डूविनाशयति, व्रणानवसादयति, क्षिमां
हिनस्ति, मांसं विनिखति, शोणितसङ्घातं भि-
नस्ति, बन्धांश्छिन्ति, मार्गान् विह्वयति, श्लेष्माणं
ग्रमयति, लघुबन्धो रूक्षञ्च ॥ स एवंगुणोऽप्येक-
वर्णावर्धमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पौष्ट-
मुपहन्ति रसवीर्यप्रभावान्मोहयति, ग्लापयति,
सादयति, र्जयति, मूर्ध्यति, नमयति, तमयति,

कटुका

भ्रमयति, कण्ठं परिदहति शरीरतापमुपजन-
यति, बलं क्षीणोति, दृष्ट्यां जनयति, वाय्वग्निबाहु-
ल्याद् भ्रम-मद-दबधु-कम्प-तोद-भेदैश्चरणा-भुज-
पार्श्व-एलप्रभृतिषु मासतजान् विकारानुपजन-
यति ॥ इति चरकः ॥ चम्पकवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ चीनकर्पूरः । पटोकः । कट्टीलता । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कटुः, स्त्री, (कथ्यते कटुत्वेनासाद्यते इति । कट् +
उन् ।) कटुकी । इत्यमरः ॥ प्रियङ्गुवृक्षः । रा-
जिका । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
कटुः, त्रि, (कटि पणलक्ष्मीदर्शनेन लपयतां गच्छ-
तीति । कट् + उन् ।) मत्सरः । तीक्ष्णः । इत्यमरः ।
३।३।३५ ॥ (यथा, महाभारते १ । पौष्पपर्ण्यणि
३ । ५५ । “क्षारतिक्तकटुरुक्षोस्तीक्ष्णविपाके-
श्चक्षुष्यपहतोऽन्यो बभूव” ।) कटुः सयुक्तः । (यथा,
भागवते । ३।२६।४२ ।
“कषायो मधुरन्तिक्तः कटुश्च इति नैकथा ।
भौतिकानां विकारेण रस एको विभियते” ॥)
सगन्धिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ५।४८ ।
“सतच्छदक्षीरकटुप्रवाह-
मसत्क्षमाघ्राय मदं तदीयम्” ॥)
अप्रियः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ६।८५ ।
“इति समगुणयोगीतयन्तत्र पौराः
अवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवज्रः” ॥)
दर्गन्धः । इत्यमरटीकायां सामी ॥
कटुकं, स्त्री, (कटुकानां कटुरसानां त्रयं कटोः
संज्ञायां कन् ।) त्रिकटु । इति मेदिनी ॥ तत्
शुण्ठी पिप्पली मरिचञ्च ॥ (कटु एव । स्वार्थे कन् ।
इति वियजे वाचलिङ्गं । अप्रियम् । यथा, महा-
भारते । २ । अनुद्युतपर्ण्यणि ७७ । १६ ।
“दुर्व्योधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभ्यभाषताम् ।
इति सर्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे” ॥)
कटुकः, पुं, (कटुरेव कटुकः स्वार्थे कन् ।) कटुरसः ।
(यथा, सुश्रुते “यो जिह्वायं बाधते उद्वेगं जनयति
शिरोगृह्णीते नासिकाश्च खावयति स कटुको
रसः” ॥) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सगन्धि-
दृष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कुटजवृक्षः । अर्क-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजसर्पः । इति
हारावली ॥
कटुकन्दः, पुं, (कटुः कन्दोऽमूलमस्य ।) शिग्रुवृक्षः ।
आर्द्रकम् । लशुनम् । इति मेदिनी ॥
कटुकफलं, स्त्री, (कटुकं फलमस्य ।) कक्कोलकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुका, स्त्री, (कटु + संज्ञायां कन् । स्त्रियां टाप् ।)
क्षुद्रचक्षुवृक्षः । वृक्षविशेषः । कटुकी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । जननी २ तिल्ला ३ रोहिणी ४ तिल्ला
रोहिणी ५ चक्राङ्गी ६ मत्स्यपित्ता ७ वकुला ८ ।
प्रकुलादनी ९ सादनी १० शतपर्ण्या ११ हिजाङ्गी
१२ मलभेदिनी १३ अशोकोरोहिणी १४ क्षणा
१५ क्षणाभेदी १६ महौषधी १७ कट्टी १८
अङ्गनो १९ काण्डवृक्षा २० कटुः २१ कटुरो-
हिणी २२ केदारकटुका २३ अटिळा २४ पा-

कटुतु

मङ्गी २५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुम्बरा २६
कटुम्बरा २७ अशोका २८ । इत्यमरः तट्टीका
च ॥ (अस्य गुणाः ।
“कटुका कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासाखदाहकुष्ठक्षमिप्रणुत्” ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिद्वयतैद्यकवचनम् ॥)
अतिकटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तरक्त-
दाहबलाशरीरकन्धासम्भरनाशित्वम् । रक्षिका-
रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । सारकत्वम् । रूक्ष-
त्वम् । कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ताम्बूली ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुलिकवृक्षः । इति रत्न-
माला ॥
कटुकानावः, पुं, (कटुका क्वावः ।) कटुतुम्बी । इति
रत्नमाला ॥ तित्ताण्ड इति भाषा ॥
कटुकी, स्त्री, (कटु + स्वार्थे कन् । गौरादित्वात्
ङीष् ।) कटुका । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ।
कटुकी इति भाषा ॥ (अस्या गुणाः ।
“कटुकी तु सरा रूक्षा कफपित्तज्वरापहा” ।
इति वैद्यकद्रव्यगुणयत्ने ॥
“कटुतु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः ।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासाखदाहकुष्ठक्षमिप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥)
कटुकीटकः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः दंशनेन दुःखप्रदत्वात्
कीटकः ततः स्वार्थे कन् ।) मशकः । इति जटाधरः ॥
कटुकायः, पुं, (कटुः कर्कशः क्वायः क्वायनं शब्दो
यस्य ।) टिट्ठिभपत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
कटुयन्त्रि, स्त्री, (कटुस्त्रीयो यन्त्रिर्मूलमस्य ।) पिप्प-
लीमूलम् । शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुचातुर्जातकं, स्त्री, (चतुर्भ्यो जातकं ततः स्वार्थे
अण् ततः कर्मधारयः ।) एकात्मकपत्रकमरिचा-
त्मकचतुष्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुच्छदः, पुं, (कटुच्छदः पत्रं यस्य ।) तगरवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कटुतिक्तकः, पुं, (कटुचासौ तिक्तश्चेति । अल्पार्थे
कन् ।) शयवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूनिम्बः ।
इति वैद्यकम् ॥
कटुतिक्तका, स्त्री, (विपाके कटुः खादे तिक्ता ।
स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ॥) कटुतुम्बी । इति
शब्दरत्नावली ॥
कटुतुङ्गी, स्त्री, (कटु तीव्रं तुङ्गमस्याः ।) जताप्रभेदः ।
कटुतराह इति ख्याता । तत्पर्यायः । तिक्ततुङ्गी
२ तिक्ताख्या ३ कटुका ४ कटुतुङ्गिका ५ विषा
६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफ-
वाक्निविषारोचककृत्तपित्तनाशित्वम् । सदा पथ्य-
त्वम् । रेचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुतुम्बी, स्त्री, (कटुचासौ तुम्बी चेति ।) जता-
विशेषः । तित्ताण्ड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
इत्वाकुः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ । कटुका-
नावः ३ नृपात्मजा ४ । इति रत्नमाला ॥ कटुति-
क्तिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुयका ६

कटुम्ब

तुम्बिनी ७ कटुतुम्बिनी ८ दृष्टान्ता ९ राजपुत्रो
१० तिक्तवीजा ११ तुम्बिका १२ ॥ अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । वातिकारित्वम् । श्वास-
वातकासशोथप्रणशूकविषनाशित्वम् । शोधन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुकुम्भिकफवार्य-
नाशित्वम् । लघुपाकित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापह्ना ।
तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत्” ॥
कटुत्रयं, स्त्री, (कटूनां कटुरसानां त्रयम् ।) त्रिकटु ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणाः । यं त्रिक-
टुकं जयेत् । स्त्रीत्यामि-सदन-श्वास-कास-स्त्रीपद-
पीनसान्” ॥ इति वाभटः ॥)
कटुदन्ता, स्त्री, (कटु दन्तं पत्रं यस्याः ।) कर्कटी ।
इति राजनिर्घण्टः । कौकुड इति भाषा ॥
कटुनिष्पावः, पुं, (कटुश्चासौ निष्पावश्चेति ।) नदी-
निष्पावधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुपत्रः, पुं, (कटु तीव्रं पत्रं यस्य ।) पर्पटः । सिता-
जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुपत्रिका, स्त्री, (कटु पत्रं यस्याः । ततः कटु । अत-
इत्वं टाप् च ।) कारीरुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुफलः, पुं, (कटु फलं यस्य । अस्य पत्रस्यतिक्तत्वेपि
फले कटुपाकत्वात् ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुफला, स्त्री, (कटु फलं यस्याः ।) श्रीवल्लीरुक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुभङ्गः, पुं, (कटुः एकैकदेशभङ्गश्च यस्य ।) शृङ्गो ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कटुभद्रं, स्त्री, (कटुपि भद्रं सेवनेन हितजनकम् ।)
शृङ्गो । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति
केचित् ॥
कटुमञ्जरिका, स्त्री, (कटुः तीक्ष्णा मञ्जरी अस्ति
अस्याः । अच गौरादित्वात् डीष् संज्ञायां कन् टाप्
पूर्वस्यत्वम् ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुमोदं, स्त्री, (कटुरेव मोदः गन्धो यस्य तत् ।)
जवादिनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुरं, स्त्री, (कटुति मशनेन रसान्तरं गुणान्तरं
वा वर्धतीति । कट + उरन् । यद्वा कथ्यते प्रकथ्यते
मशनात् रसान्तरेण गुणान्तरेण च प्रकाशयते
इति ।) तक्रम् । इति जटाधरः ॥ कटुरं इत्यपि
पाठः ॥
कटुरवः, पुं, (कटुः कर्कशो रवः ध्वनिर्यस्य ।) मयूरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुरोहिणी, स्त्री, (कटुश्चासौ कट्टी चासौ वा रो-
हिणी चेति । केचित्तु कटुः सती रोहतीति +
रह + णिनिः ततो डीप् ।) कटुकी । इत्यमरः ।
२।४।४५ ॥
कटुवार्त्ताकी, स्त्री, (कटुः कट्टी वार्त्ताकी ।) श्वेत-
कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुवीजा, स्त्री, (कटु वीजं यस्याः ।) पिप्पली । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कटुशृङ्गाणं, स्त्री, (कटूनां शृङ्गाय प्राधान्याय अस्ति
पर्याप्नोतीति । अण् + अच् ।) गौरसुवर्णशा-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटफ

कटुक्षेत्रः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः क्षेत्रः रसविशेषो यस्य ।)
सर्वपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गौरसर्वपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कटुत्कटं, स्त्री, (कटुषु उत्कटम् ।) आर्द्रकम् । इति
रत्नमाला ॥
कटुत्कटकं, स्त्री, (कटुषु उत्कटम् । ततः संज्ञायां
कन् ।) शृङ्गो । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटोरं, स्त्री, (कथ्यते लुप्यते निषिध्यते वा भक्ष्यद्रव्यं
यत्र । कट + अधिक्करणे चोलच् ।) रत्नयोरिकात्
लस्य रत्वम् ।) पात्रविशेषः । कटोरा इति
भाषा । यथा,—मेरुतन्त्रे पञ्चमप्रकाशः ॥ * ॥
“भृत्कर्पटे संयुतकाचकृपां
दत्त्वा मुखं लोहपल्लोहसूत्रैः ।
निष्क्रान्तो धूमसस्तु तस्य
सौगन्धिकैः काचकटोरके यः” ॥
किञ्च ।
“रम्यान् देवकीदत्तं पात्रे काञ्चननिर्मितं ।
कटोराणां चतुःषष्टिः पात्रस्योभयतः स्थिता” ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि ६ अध्यायः ॥
कटोरा, स्त्री, (कथ्यते लुप्यते दीयते स्याप्यते वा
भक्ष्यद्रव्यादिकमस्याम् । कट + चोलच् । लस्य
रत्वम् ।) खनामग्यातपात्रम् । इति त्रैलोक्यवैवर्त्त-
पुराणम् । वाटि इति भाषा ॥
कटोलः, पुं, (कटुति सदाचागं मिष्टाद्यन्नसंघं आवृ-
णोतीति । “कपिगतिगगिङकटिपटिभ्य ओ-
लच्” । उणां १ । ६७ । इति ओलच् ।) चण्डालः ।
इत्युणादिकोषः ॥ कटुरसः । इति मिश्रान्तकौमु-
द्यामुणादिरुक्तिः ॥
कटोलवीणा, स्त्री, (कटोलस्य चाण्डालस्य वीणा
वाद्ययन्त्रविशेषः ।) वीणाविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली । केन्दुडा इति व्याता ॥
कटफलः, पुं, (कटुति कटुतया अन्तरसमावृणो-
तीति । कट + क्लिप् । ट् फलं यस्य सः ।) खनाम
ख्यातफलरुक्षविशेषः । कायफल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । श्रीपर्याका २ कुमुदिका १ कुम्भी ४
कैटव्यः ५ । इत्यमरः २ । ४ । ४० ॥ सोमवल्कः ६
६ सोमवल्कः ७ रोहिणी ८ । इति रत्नमाला ॥
लघुगर्भः ९ प्रचेतसो १० भद्रावती ११ महा-
कुम्भी १२ रामसेनकः १३ कुमुदा १४ उग्रगन्धः
१५ भद्रा १६ रञ्जनकः १७ लघुकाशमर्थः १८ श्री-
पर्या १९ काफलः २० परुषः २१ कुमुदो २२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
“कटफलः सोमवल्कश्च कैटव्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्याका कुमुदिका भद्रा भद्रावतीति च ॥
कटफलस्तुवरतिष्ठः कटुर्व्यातकफज्वरान् ।
हन्ति श्वासप्रमेहाश्रूः कासकण्ठामयाश्चरीः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कासश्वासज्वरोगदाहनाशित्वम् । कषि-
कारित्वम् । मुखरोगशमप्रदत्वम् । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ कफरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“कटफलः कफरोगघ्नः कासश्वासज्वरापह्” ॥
इति वैद्यकरथगुणः ॥

कठ

कटफला, स्त्री, (कटुति इति । कट + क्लिप् तदेव फल-
मस्याः ।) गम्भीरीरुक्षः । इति रत्नमाला ॥ रु-
हती । काकमाची । देवदाली । वार्त्ताकी । भृगे-
व्याकिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटङ्गः, पुं, (कटु अङ्गमस्य ।) श्योनाकरुक्षः । इत्य-
मरः । २।४।५६ ॥ कटुनि उर्याणि वीर्यवृद्धकानि
अङ्गानि यस्य ।) दिलीपराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कटुरं, स्त्री, (कटुति वर्धति रसान्तरम् । “क्षिप्र-
रुक्षत्वमधीवर्षपीवर्षमीवर्षवीवर्षतीवर्षनीवर्षगङ्गर-
कटुरं संयदगः” उणां ३ । १ । इति कट + अवरच् ।
निपातनात् साधु ।) दधिसरः । इति रत्नमाला ॥
वृज्जनम् । इत्युणादिकोषः ॥
तक्रम् । यथा ।
“दध्नः समारकस्यात्र तक्रं कटुरमुच्यते” ।
इति चक्रपाणिस्तसंग्रहे ॥
“सुवर्चिका-नाग-कुल-मूर्त्वा
लाक्षा-निशा-लोहितयष्टिकाभिः ।
तन् ज्वरे धङ्गुगतकसिद्ध-
मभ्यङ्गनाक्तीतिविदाहनुत् स्यात्” ॥
इति षट्कङ्कतलम् ॥
कट्टी, स्त्री, (कथ्यते कटुरसतया स्वाद्यते अनुभूयते
वा । कट + उन् । ततः स्त्रियां डीप् ।) वोतो-
गुणवचनादिति डीष् वा । पां । ४ । १ । ४४ ।)
कटुका । लताविशेषः । तत्पर्यायः । कटुकवल्ली २
सुकाष्ठा ३ काष्ठवल्ली ४ सुवल्ली ५ महावल्ली
६ पशुमोहिका ७ कटुः ८ ॥ अस्या गुणाः । मधु-
रत्वम् । शीतत्वम् । कफश्वासनाज्वरहारित्वम् ।
रुचिकारित्वम् । राजयन्मनिवारणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कटुकाशब्देऽस्या गुणादयो व्या-
ख्याताः ॥)
कठ इति क्वाध्याने । उत्कण्ठापूर्वकस्मरणे इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पठे भां-परं-सकं-सेट्-
इदित् ।) इ कर्मणि कण्ठते । कि कण्ठयति ।
आध्याने स्मृ म औत्प्रेक्ष्ये इत्यत्र व्याख्यातम् । इति
दुर्गादासः ॥
कठ तद्वने । तद्वनं दुःखेन जीवनम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-सेट् ।) कठति दीनः ।
इति दुर्गादासः ॥
कठ इति आध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आकं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कण्ठते ।
उ कर्त्तरि कण्ठते । “देवारोधमि वेतसीतसतले
चेतः समुत्कण्ठते” । इति दुर्गादासः ॥
कठः, पुं, (कठेन प्रोक्तमधीते यः । कठशालां अभि-
जानाति वा “कठचक्रात् लुक्” । इति लुक् ।
४।३।१०७ ।) मुनिविशेषः । कठशालाध्ययनकर्त्ता
कठशालाजः । (यथा महाभारते । १ । पौनमे
८ । २४ ।
“उद्दालकः कठस्यैव श्वेतस्यैव महायशः” ॥
ऋभेदः । सरः ।
“कठो मुनौ तदाख्यातवेदाधेष्टजयोः सरः” ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि ।

कठिण

“इशा-केन-कठ-प्र-मुह-माह-क-तित्तिरि” ॥
 कठमई, पुं, (कठं कठजीवनं मृदातीति । कठ
 मृद् + अण् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कठरः, चि, (कठ + अण् ।) कठिनः । इति जटाधरः ॥
 कठशाखा, स्त्री, (यजुर्वेदान्तर्गता कठेन प्रोक्ता शाखा ।)
 यजुर्वेदस्य शाखाविशेषः । एतद्विवरणं वेदशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 कठाहकः, पुं, (कठं कठिनमाहन्तीति । आ + हन् +
 डः । कठाहः तादृशं कं शिरो यस्य ।) दायूह-
 पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
 कठिन्नरः, पुं, (कठिं कठिनं जयति । जुष् वयो-
 हानौ तस्मात् अण् । एषोदरादित्वात् साधुः ।
 यद्वा जु + शिच् + बाज्जलकात् + खच् मुम् च ।)
 तुलसीवृक्षः । तत्पर्यायः । पर्णसः २ कठेरकः ३ ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (“लोगिका-जातुकपर्णि-
 का-पत्तूर-जीवक-सुवर्णा-कुसुम-कठिन्नर-कुन्त-
 लिका-कुरण्टिकाप्रभृतीनि” ॥ इति सुश्रुते द्रष्ट-
 व्यम् ॥)
 कठिनं, चि, (कठ् + इण् ।) उणादिमते तु इनच् ।
 “बज्जलमन्त्रापि” । उणां । २ । ४ । ६ ।)
 कठरम् । तत्पर्यायः । कक्खटम् २ क्रूरम् ३
 कठोरम् ४ निरुम् ५ दृढम् ६ जठरम् ७ मृ-
 त्तिमत् ८ मूर्त्तिम् ९ । इत्यमरः । ३ । २ । ७६ ॥
 खकखटम् १० कठोलम् ११ जठरम् १२ । इति
 तट्टीका । कर्करम् १३ कठरम् १४ । इति जटा-
 धरः ॥ कठरम् १५ कमठायितम् १६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ न्तव्यम् । इति मेदिनी ॥
 (“उन्मूलयंश्च कठिनान् मृदान् वायुविव द्रुमान्” ।
 कथासरित्सागरे १६ । ८६ ॥ तथा कुमारः ४ । ५ ।
 “न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः” ॥
 अपि च “भस्यांश्चातिकठिनान् दन्तरोगी विव-
 र्जयेत्” । सुश्रुते ॥)
 कठिनं, स्त्री, स्त्री, (कठ् + “बज्जलमन्त्रापि” ।
 उणां २ । ४६ । इति इनच् ।) स्थानी । इति मे-
 दिनीशब्दरत्नावली ॥
 कठिनपृष्ठकः, पुं, (कठिनं पृष्ठकमस्य । पृष्ठ स्वार्थे
 सञ्चायां वा कन् ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कठिना, स्त्री, (कठ + इनच् । स्त्रियां टाप् ।) गुड-
 शर्करा । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 कठिनिका, स्त्री, (कठ + इनच् + गौरादित्वात् ङीष्
 स्वार्थे कन् । टापि ऋखच् ।) कठिनी । इति
 हारावली । खड़ी इति भाषा ॥
 कठिनी, स्त्री, (कठिन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 खड़िका । इति मेदिनी । खड़ी इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । पाकशुक्ला २ अमिनाधातुः ३ कक्-
 खटी ४ खटी ५ खड़ी ६ वर्णलेखिका ७ । इति
 रत्नमाणा ॥ धातूपकः ८ कठिनिका ९ । इति
 हारावली ॥ (तथा च हितोपदेशे १ । १८ ।
 “गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सस-
 भमाई यस्य । तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्था
 कीदृशी नाम” ॥)
 कठिणः, पुं, (कठति भोजने दुःखं उदेमं वा जव-

कड

यति । अतीवतिक्तत्वात् तथात्वं । कठ शोके इति
 धातोर्बाज्जलकादिल्लप्रत्ययः ।) कारवेक्षः । इत्युणा-
 दिकोषः । करणा इति भाषा ॥ (वाभटे शाकव-
 र्गाणां मध्ये गणितम् ॥ यथा,—
 “कठिणं केम्बुं श्रोतं स कोषातक कर्कशम् ।
 तित्तं पाके कटुयाहि वातनं कफपित्तजित्” ॥)
 कठिणकः, पुं, (कठिण + स्वार्थे कन् ।) कारवेक्षः ।
 पुनर्गवा । तुलसी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कठो, स्त्री, (कठेन प्रोक्तमधीते या शाखाध्येत-
 वाचित्वेन जातित्वात् ङीष् । कठप्रोक्तमधीयाना
 इत्यर्थः ।) ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥
 कठेरः, पुं, (कठति कृच्छ्रेण जीवति जीविकां निर्वा-
 हयति । “पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्यश्च” ।
 उणां । १ । ५६ इति एरकः ।) कृच्छ्रजीवी । दरिद्रः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 कठोरः, चि, (कठति पारुष्यमाचरति । “कठिरकि-
 भ्यामोरन्” उणां १ । ६५ । इति कठ + ओरन् ॥)
 कठिनः । इत्यमरः । ३ । २ । ७६ ॥
 (यथा, भागवते ३ । १६ । १५ ।
 “प्रवृद्धरोषः स कठोरसृष्टिना
 नदन् प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः” ॥
 दारुणः । तथाहि भागवते । ५ । १३ । ३ ।
 “कठोरदंष्ट्रेर्मशकैरुपद्रुतः” ॥ अतिविन्तः । तत्रैव
 ६ । १२ । २ । “युगान्तामिकठोरजिह्व” ॥
 पूर्णः । तथाहि ।
 “स तप्तकर्त्तृस्वरभास्वराम्बरः
 कठोरतराधिपलाच्छन्च्छविः” ।
 इति माघः । १ । २० ॥ “कठोरतराधिपस्य
 पूर्णन्दो” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 कठोलः, चि, (कठ + ओलच् “कपिगतिगण्डिकटि-
 पटिभ्य ओलच्” उणां । १ । ६७ ।) कठोरः । इत्य-
 मरटीकायां नीलकण्ठः ॥
 कड इ ड उ दर्पे । हर्ष इत्यर्थः । इति कविकल्प-
 द्रुमटीकायां दुर्गादासः । (भां-आत्म-अकं-सेट्-
 पत्ते उभं-इदित् ।) इ कर्मणि कण्डते । अ
 कण्डति कण्डते । ड कण्डते जनो हृष्टः स्यादि-
 त्यर्थः । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । कदाचित् परस्मैप-
 दीयां अकारः । अनेकार्थत्वात् तुषापनयने च ।
 (भां-आत्म-सकं ।) “कण्डते तदुल्लं कौकः” ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कड श्चदने । दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-दर्पे अकं-सेट् ।) श्च कडती कडन्ती ।
 प्राचक्षन् वेदे तुषारणभेदार्थं आदावप्येवं पठन्ति ।
 तथा च । “कड मद इति धातुः पश्यते भूतुदाद्योः
 कडति कडति रूपं तुल्यमेव द्वयोः स्यात् । तदु-
 भयगणपाठे किं पञ्च नेति वाच्यं स्वरज्ञात इह
 भेदः प्रपञ्चयोरस्ति यस्मात्” इति । स्वरज्ञात इति
 उदात्तानुदात्तस्वरितविरिज्यसंज्ञकचतुर्विधस्वरज्ञात
 इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कड इ क भेदे । रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कण्डयति ।
 इति दुर्गादासः ॥

कड

कडः, चि, (कडति माद्यतीति । कड मदे + यचा-
 द्यच् ।) मूर्खः । इति हज्जायुधः ॥
 कडकं, स्त्री, (कडते अद्यते इति । कड अद्यने +
 अच् संज्ञायां कन् ।) कर्मणि अप् स्वार्थे
 संज्ञायां वा कन् ।) लवणविशेषः । करकच् इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । सामुद्रम् २ जिहूटम् ३ ।
 इति रत्नमाणा ॥ अस्य गुणः सामुद्रशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 कडङ्गः, पुं, (कडं मादकताशक्तिं गमयति जनयति
 वा कडात् गमेडः । अन्तर्भूतो यन्तो वा ।) सुरा-
 विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
 कडङ्गरः, पुं, (कडात् भक्षणीयतयुलादेः सकाशात्
 दियते क्षिप्यते दूरीक्रियते इति भावः । कड +
 गिरतेः कर्मणि खच् । यद्वा कडं भक्षणीयं
 शस्यादि गिरति उद्गिरति आत्मनः सकाशात् ।
 गु + अच् ।) वृष इत्यमरः । २ । ६ । २३ । आगुडा
 इति भाषा ॥
 (“नीवारपाकादि कडङ्गरीये-
 राम्भक्ष्यते जानपदैर्न कचित्” ।
 इति रघुः । ५ । ६ ॥ कडङ्गरं वृषम् अर्हन्तीति
 कडङ्गरीया इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
 कडत्रं, स्त्री, (गद्यते सिध्यतेऽत्र जलादिकम् । गड्
 + अत्रन् गड्रेरादेश कः ।) पात्रविशेषः । इति
 उणादिकोषः ॥ (गद्यते सिध्यतेऽनेन गड् + सेचने
 “गड्रेरादेश कः” उणां । १ । २०६ । इति अत्रन्
 प्रत्ययः ङल्योरेकत्वसंख्यात् कणचम् ॥
 कडम्बः, पुं, (कड् + “कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्”
 उणां । ४ । ८२ । इति कडधातोर्म्बच् प्रत्ययः ।)
 शाकनाडिका । डांटा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 कलम्बः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ कोयम् ।
 प्रान्तभागः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 (कलम्बशब्दे विशेषो ज्ञेयः ॥)
 कडम्बी, स्त्री, (कडम्बः कलम्बो भूयसा विद्यते
 अस्याः । इति अर्शश्चादित्वात् अच् ततः गौरा-
 दित्वात् ङीष् ।) कलम्बीशाकम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (कलम्बीशब्दे गुणादयोऽस्या
 वक्तव्याः ॥)
 कडारः, पुं, (गड् । सेचने इति + “गडेः कड् च” ।
 उणां । ३ । १३५ । इति आरन् कडादेशश्च
 धातोः ।) पिङ्गलवर्णः । तद्वर्णयुक्ते चि । इत्यमरः ।
 १ । ५ । १६ ॥ (यथा माघः । ५ । ३ ।
 “सविद्युरम्बरविकाशि चमूसमुत्थं
 पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः” ॥)
 कडारस्तृणवज्रिवत् इत्यर्थे इति भरतः ॥ दासः ।
 इति मेदिनी ॥
 कडितुलः, पुं, (कयां तुला वोलनं यद्द्वयं यस्य एषो-
 दरादित्वात् टस्य डः ।) खड्गः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कडु काकंशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
 सेट् ।) टवर्गलतोयोपधः । क्षिपि संयोगान्तोपे
 कड् । कडुति पद्ममृगानं कर्कशं स्यादित्यर्थः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कय क्श्च आर्त्तखरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-

कयाटी

परं-अनं-सेट् ।) कय अचीकयत् अचकायत् ।
कयति भोतः । इति दुर्गादासः ॥

कय, म गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-
अक्-सेट्-घटादि ।) म कययति । इति दुर्गा-
दासः ॥

कय, क निमीलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरां-
परं-सकं-सेट् ।) निमीलनं पद्यावरणम् । क
काययति चक्षुः पद्मभिरावृतं स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

कयः, पुं, (कयति अतिसूक्ष्मत्वं गच्छति । कय +
पचायच् ।) अतिसूक्ष्मः । (“आनन्दाश्रुकान्
पिबन्ति शकुना निःशङ्कमज्ञेययाः”)

इति शान्तिशतकम् ५ ॥ धान्यांशः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६२ ॥ (यथा, मनुः । ११ । ६२ ।

“कयान् वा भक्षयेदब्दं पिण्यां वा सक्तमिष्टि” ॥)
तस्य स्त्रीनिष्ठा कयो कयिका । नीरकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कयगुगुलुः, पुं, (कयसासौ गुगुलुश्चेति ।) गुगुलु-
प्रभेदः । तत्पर्यायः । गन्धराजः २ स्वर्णकणः ३
सुवर्णः ४ कनकः ५ वंशपीतः ६ सुरभिः ७
पञ्चशः ८ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । वातशूलगुल्मोदराधानकफनाशित्वम् ।
इसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कयजीरकं, पुं, (कयसासौ जीरकेति नित्यकर्मधा-
रयः ।) श्वेतजीरकः । इति राजनिर्घण्टः । (श्वेत-
जीरकशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

कयजीरकं, स्त्री, (कयं क्षुद्रं जीरकम् । कयजीर +
कार्थे कन् ।) क्षुद्रजीरकम् । तत्पर्यायः । हृद्य-
गन्धि २ सुगन्धम् ३ । इति रत्नमाला शब्द-
चन्द्रिका ॥

कयभक्षकः, पुं, (कयान् भक्षयति भक्षति वा । कय
+ भक्ष + क्वल् ।) भारिपक्षी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कयलाभः, पुं, (कयानां लाभो यस्मात् सः ।) पेषण-
साधनयन्त्रविशेषः स सादृश्येनाख्यस्य । अश-
यादिभ्यः अच् । आवर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
जलेर घूर्णा इति भाषा ॥

कया, स्त्री, (कय + स्त्रियां टाप् ।) जीरकम् । कुम्भी-
रमक्षिका । पिप्पली । इति मेदिनी ॥

(“प्राक्षां कयां पञ्चमूलं दद्यात्पञ्च पचेज्जले ।
तेन क्षीरं भृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम्” ॥

इति पितृकासचिकित्सायां वामटेनोक्तम् ॥)
श्वेतजीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“कया स्या-
दीर्घजीरकः” । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥) अल्पम् ।

यथा,—
“कदलीफलमध्यस्थं कयामात्रमपक्वकम्” ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कयाटीनः, पुं, (कयाय अटतीति । कय + अट +
ङ्गन् दीर्घत्वश्च एषोदरादित्वात् ।) खड्गनपक्षी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कयाटीरः, पुं, (कयाय अटति । कय + अट +
ङ्गन् ।) खड्गनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कण्टक

कयाटीरकः, पुं, (कयाटीर + स्वार्थे कन् ।) खड्गन-
पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कयादः, पुं, (कयं अस्ति भक्षयति । कय ण्यद +
कर्मणि उपपदे अच् ।) खनामख्यातमुनिविशेषः ।
तत्पर्यायः । काश्यपः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स च वैशेषिकदर्शनकर्त्ता । स्वर्णकारः । कयादो
रत्नकारक इत्यमरोपरि कयाद इत्यपि पाठः ।
इति सारसुन्दरी ॥

कयिकः, पुं, (कयेव इति स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।)
कया । शत्रुः । नीराजनविधिः । इति सारस्वतः ॥

मुष्कगोधूमचूर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कया
विद्यतेऽस्य अस्यर्थे ठन् । स्वार्थे ठन् वा । “नामे-
रभूत् स्वकणिकाद् वटवन्महाज्ज” इति भाग-
वतम् । ७ । ६ । ३३ ॥ धृतराष्ट्रमन्त्रविशेषः ।

यथा महाभारते । १ । सम्भवपर्वणि १४१ । २ ।
“तत आह्वय मन्त्रं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽब्रवीदचः” ॥)

कयिका, स्त्री, (कयाः सन्त्यस्याः । “अत इनठनाविति
ठन्” ५ । २ । ११५ ।) कणति स्थूलरूपात् क्रमशो
गच्छति अत्यन्तसूक्ष्मतां प्राप्नोति इत्यर्थः । पचा-
यच् स्वार्थे कन् अत इत्वं टाप् च ।) अत्यन्त-
सूक्ष्मवस्तु । अग्रिमशब्दः । इति मेदिनी ॥ कया ।
तद्वलविशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

(जलादीनां सूक्ष्मांशः । यथा, मेघदूते ६६ ।
“तामुत्थाप्य सज्जकणिकाश्रीतलेनाग्लेज
प्रत्यावृत्तां सममभिनवैर्जाणकैर्माणतीनाम्” ॥)

कयितं, स्त्री, (कय आर्चनादे + भावे क्तः ।) पोडि-
तानां शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥

कयिशं, स्त्री, (कयो विद्यतेऽस्य इति इनिः तं श्रुति ।
कयि + शो + कः । यदा कयिनः शेरतेऽस्मिन् ।
कयिन् + शो + कः । कयाः सन्त्यस्य इत्यमरटीका
ह्रत् ।) शस्यमञ्जरी । इत्यमरः । २ । ६ । २१ ।
धन्यादिर शिष इति भाषा ॥

कयो, स्त्री, (कय + स्त्रियां डोप् गौरादित्वात् डीष्
वा ।) कयिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कयोकिं, त्रि, (कय + ईकन् ।) अल्पम् । इत्युगादि-
कोषः ॥

कयोयः, [स्] त्रि, (कय + ईयसन् ।) अत्यल्पम् ।
इत्यमरः । कनिष्ठम् । इति तट्टीका ॥ (यथा हठ-
योगदीपिकायां । २ । १२ । “कयोयसि भवेत् खेदः
कम्पो भवति मध्यमे” ॥)

कयेरः, पुं, (कय + एरप्रत्ययः ।) कर्णिकारहृत् ।
इत्युगादिकोषः ॥

कयेरा, स्त्री, (कय + एरटाप् च ।) वेश्या । हस्तिनी ।
इत्युगादिकोषः ॥

कयेरः, स्त्री, (कय + एर ।) वेश्या । करिणी । कर्णि-
कारहृत्ते पुं । इति मेदिनी ॥

कयटकः, पुं, (कयटि इति कटि ग्वल् । अर्द्धांशदि
पां २ । ४ । ३१ ।) क्षुद्रशत्रुः । (यथा विष्णुपुराणे
१ । १६ । ३१ । “प्रजादः कयटां सम्यक् तथा
कयटकशोधने” ॥) मत्स्याद्यस्थि । नैयायिकादि-
दोषोक्तिः । रोमाक्षः । हुमाङ्गम् । इति मेदिनी ॥

कण्टका

काँटा इति भाषा ॥ (तथा चोक्तं चाणक्यशतके २२ ।

“उपकारः ऋतेन शत्रूणां शत्रुमुद्धरेत् ।
पादलघं करस्थेन कण्टकेनेव कण्टकम्” ॥)

कण्डम् । इति दीपिका ॥
कण्टकः, पुं, (कटि + ग्वल् ।) सूत्रयम् । क्षुद्रशत्रुः ।
(यथा, मनुः । ६ । २५२ ।

“मस्यङ्गनिविष्टदेष्टव्यं कृतदुर्गं शास्त्रतः ।
कण्टकाद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नसुप्तम्” ॥)

लोमहर्षः । इत्यमरः ३ । ५ । ३२ ॥ कर्मस्थानम् ।
दोषः । इति जटाधरः ॥ मकरः । इति विश्वः ॥
वेणुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (लोकोपद्रवकारी ।
यथा, भागवते । ३ । २८ । २३ ।

“अन्वेषणप्रतिरथो लोकांनटति कण्टकः” ॥)
कण्टकद्रुमः, पुं, (कण्टकप्रधानो द्रुमः । कण्टकेना-
चितीद्रुमो वा ।) शान्मलिवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा मृच्छकटिके । १४० । ४ ।

“किं कुलेनोपदिष्टेन शोलेमेवात्र कारणम् ।
भवन्ति नितरां स्कीताः सुक्षेत्रे कण्टकद्रुमाः” ॥
“देतयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः” ।

इति भागवतम् । ७ । ५ । १७ ॥ शास्त्रलीशब्दे
विशेषोऽस्य ज्ञेयः ॥)

कण्टकप्रावृता, स्त्री, (कण्टकैः प्रावृता याम्ना ।
कण्टक + प्र + षा + क्त + कर्मणि क्त + टाप् ।)
यक्षकन्या । इति राजनिर्घण्टः । धृतराष्ट्र इति
भाषा ॥

कण्टकफलः, पुं, (कण्टकेणाचितं व्याप्तं फलं यस्य ।
शाकपार्थिवादित्वं मध्यपदलोपी समासः ।)
पुनसहृत्तः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ गोक्षु-
हृत्तः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणादयः कण्टा-
फलशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कण्टकहृत्ताक्षी, स्त्री, (कण्टकाचिता हृत्ताक्षी ।
शाकपार्थिवादित्वान् मध्यपदलोपश्च ।) वार्ताक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टकश्रृङ्गी, स्त्री, (कण्टकानां श्रृङ्गिर्यत्र । श्रृङ्गी
यस्यां वा ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कण्टकागारः, पुं, (कण्टका आगारो यस्य । यदा
कण्टकं आगिरति । आ + गृ + अच् ।) सरट-
जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टकाण्डः, पुं, (कण्टकैराण्डः ।) कुलकहृत्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कण्टकारिका, स्त्री, (कण्टकान् इयति ऋच्छति वा
कण्टक + ऋ + कर्त्तरि + ग्वल् । स्त्रियां टाप्
इत्वं च । यदा कण्टकं ऋच्छति + ऋ कर्मण्यण्
ततः कन् च ततः प्राग्वत् । तत्फले तु अयि कते
हरीतक्यादित्वात् लुक् ।) खनामख्यातक्षुद्रहृत्तः ।
तत्पर्यायः । निदिग्धिका २ स्पृशो ३ व्याघ्रो ४
हृत्तो ५ प्रचोदनी ६ कुली ७ क्षुद्रा ८ दुष्प्रां
९ राट्टिका १० । इत्यमरः ॥ अनाक्रान्ता ११
भयटकी १२ सिंही १३ धावनिका १४ । इति
रत्नमाला ॥ कण्टकारी १५ कण्टकिनी १६ दुष्प-
धर्षिणी १७ निदिग्धा १८ धावनी १९ क्षुद्र-
कण्टिका २० बड्कण्टा २१ क्षुद्रफला २२ कण्टा-

कण्टका

लिका २३ चिचकला २४। अस्या गुणाः। कटु-
त्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। आस-काश-प्रति-
श्याय-दोष-कफ-वात-ज्वर-नाशित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ लघुनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥
तस्याः फलगुणाः। फलकफकण्टकुष्ठमिनाशित्वम्।
अधत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्।
इति राजनिर्घण्टराजवल्लभौ॥
("मुस्तामृतमलकवक्ष नागरं कण्टकारिका।
कणाचूर्णान्वितः क्षाद्यस्तथा मधुममन्वितः।
एकाङ्किकं वा वेशाद्यं ज्वरजातं व्यपोहति")॥
इति हारीतः॥ *॥ अस्या विशेषश्च कण्टकारी-
शब्दे ज्ञातव्यः॥
कण्टकारी, स्त्री, (कण्टकं ऋच्छति। कण्टक + ऋ +
अण् + डीप् च।) कण्टकारिकावृत्तः। इति
राजनिर्घण्टः॥ शास्त्रलोचनः। इति अटाधरः॥
विकृतवृत्तः। इति शब्दरत्नावली वैद्विच इति
भाषा। तत्पर्यायगुणाः।
"कण्टकारी तु दुष्पुष्पां क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
कण्टालिका कण्टकिनी धावनी वृहती तथा"॥
उभे च वृहती। यदाह शाश्वतः॥
"क्षुद्रायां क्षुद्रभगवत्कां वृहतीति निगद्यते।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा कण्ठगता ज्वरदृष्टिका॥
गर्भदा चन्द्रभा चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्गुवी।
कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः॥
रुक्षीणा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिहान्।
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाक्षमिहृदामयान्॥
तयोः फलं कटुरसे पाके च कटुकं भवेत्।
शुकस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निहृत्तम्॥
हृन्त्यात् कफमरुतकण्टकाग्रभेदक्षमिज्वरान्।
तद्वत् प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद्भकारिणी"॥
इति भावप्रकाशः॥ (शब्दार्थचिन्तामणिधृत-
वैद्यकम्। यथा
"कण्टकारी कण्टकिनी तथा सादृश्य शुकला।
चक्षुष्या क्षतशोथघ्नो ग्राहिणी ज्वरदाहनुत्।
दोषत्रयहारी लघ्वी यक्ष्णशोतिसारजित्"॥
"कण्टकार्यमृताभार्गी नागरेन्द्रयवासकम्।
भूनिम्बं चन्दनं मुक्तं पटोर्नं कटुरोहिणी॥
कषायं पाययेदत् पित्तश्लेष्मज्वरपहम्।
दाहलघ्नाश्चिच्छिदिकासहृत् पार्श्वशूलनुत्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥
"कण्टकारीतुला नीरद्रोणे पक्वा कषायकम्।
पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत्॥
एषकं पलांशान्येतानि गुडचीचव्यचित्रकाः।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च व्यूषणं धन्वयासकम्॥
भार्गी राक्षा श्रुतीचैव शर्करा पलविंशतिः।
प्रत्येकं पलांशौ प्रदद्यात् घृततैलयोः॥
पक्वा लेह्यत्वमानीय शीते मधुपलायकम्।
चतुष्पलं तु गाक्षीर्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम्॥
क्षिप्वा निदध्यात् सटङ्गे मृगमये भाजने शुभे।
लेह्योऽयं हन्ति चिक्षात्तिश्वासकासानशेषतः"॥
कण्टकार्यवलेहः॥ *॥ इति च शार्ङ्गधरः॥
कण्टकाणः, पुं, (कण्टकैः कण्टकाकीर्णफलैः अलति

कण्टकु

शोभते। कण्टक + अल् + अच्। कण्टं कण्टका-
कारं फलं कालयति वा। कल् + अण्।) पनस-
वृत्तः। इति शब्दचन्द्रिका॥
कण्टकानुकः, पुं, (कण्टकैरलति पर्याप्नोति कण्टका-
लयति वा कण्टक + अल् + उक्त्।) यवासवृत्तः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (यवास-शब्देऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः॥)
कण्डकाशमः, पुं, (कण्टकं अश्रातीति। कण्टक +
अश ग् भोजने + कर्त्तरि + ल्युः।) उष्ट्रः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥
कण्टकाक्षीणः, पुं, (कण्टकः व्यष्टीलेव यस्य।) मत्स्य-
विशेषः। तत्पर्यायः। कुलिशम् २। इति त्रिका-
ण्डशेषः॥
कण्डकिनी, स्त्री, (कण्डकाः सन्त्यस्याः। इनिः। ईप्
च।) वार्त्ताकी। शोणभिरगटो। मधुखर्जुरी।
इति राजनिर्घण्टः॥
कण्टकफलः, पुं, (कण्टक कण्टकयुक्तं फलं यस्य।)
वृत्तविशेषः। काँटाल इति भाषा। तत्पर्यायः।
पनसः २। इत्यमरः। २। ४। ६१॥ पनसः ३
कण्टकीफलः ४ कण्टकफलः ५। इति तट्टीका॥
महासर्जः ६ फलिनः ७ फलवृत्तकः ८ स्थूलः ९
कण्टाफलः १० मूलफलदः ११ अपुष्पफलदः १२
पूतफलः १३ चम्पकोषः १४ चम्पायुः १५ रसाजः
१६ मृदङ्गफलः १७ पानसः १८। इति शब्द-
रत्नावली॥ अस्य गुणाः कण्टाफलशब्दे पनस-
शब्दे च द्रव्याः॥ समल्लिख्यतः। इति राज-
निर्घण्टः॥
कण्टकिला, पुं, (कण्टकोऽस्त्यस्य। कण्टक + अस्त्यर्थे
इलच्।) वंशविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। वेडु-
वाँश इति भाषा॥
कण्टकिलता, स्त्री, (कण्टकिनी चासौ लता चेति।)
चपुषी। इति राजनिर्घण्टः। शसा इति भाषा॥
(चपुषीशब्दे विशेषोऽस्या द्रव्यः॥)
कण्टकी, [न] पुं, (कण्टकोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।)
मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ खदिरवृत्तः। इति
शब्दमाला॥ मदनवृत्तः। इति रत्नमाला॥ गो-
क्षुरवृत्तः। वंशः। वदरवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा, महाभारते १। शाकुन्तले ७०। ७।
"नापुष्यः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी")॥
कण्टकी, स्त्री, (कण्टक + अर्घ्रं आदित्वात् अच् गौ-
रादित्वात् डीप्।) वार्त्ताकीविशेषः। काँटा वेगुन्
इति भाषा। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्।
उष्णत्वम्। रक्तपित्तप्रकोपणत्वम्। कण्डकच्छु-
हरत्वम्। दोषघ्नत्वम्। इति राजवल्लभः॥
कण्टकीद्रुमः, पुं, (कण्टकी द्रुमः। एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः।) खदिरवृत्तः। इति रत्न-
माला॥ (खदिरशब्दे विशेषो वक्तव्यः॥ कण्डकी
यव द्रुमः। वार्त्ताकीवृत्तः॥)
कण्टकीफलः, पुं, (कण्टक कण्टकाचितं फलमस्य।
एषोदरात् साधुः।) कण्टकफलः। इत्यमर-
टीकायां भरतः॥ काँटाल इति भाषा॥
कण्टकुरण्टः, पुं, (कण्टः कण्टकप्रधानः कुरण्टः।)

कण्टाफ

भिरगटो। इति राजनिर्घण्टः॥ (भिरगटोऽस्य
विशेषो ज्ञेयः॥)
कण्टतनुः, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता तनुर्गुण्याः।)
वृहती इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा हि तिक्त-
कटुका। इति वैद्यकचक्रपाणयः॥)
कण्टदला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाचितं दलं यस्याः।
शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः।) केतकी।
इति राजनिर्घण्टः॥
कण्टपत्रः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य।) विक-
प्रवृत्तवृत्तः। इति शब्दमाला। वैद्विच इति भाषा॥
कण्टपत्रफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलश्च
यस्याः। कण्डकान्विते पत्रफलेऽस्य वा।) ब्रह्मदण्डी-
वृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥
कण्टपादः, पुं, (कण्टः कण्टकान्वितः पादो मूलं
यस्य।) विकृतवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥
कण्टफलः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य।) क्षुद्र-
गोक्षुरः। पनसः। धुल्लूरः। कताकरझः। इति
राजनिर्घण्टः॥ तेजःफलः। यरगडः। इति कैचित्॥
कण्टफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाकीर्णं फलं यस्याः।)
देवदालीकता। इति राजनिर्घण्टः॥ (देवदाली-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)
कण्टलः, पुं, (कण्टः अस्त्यस्य। अस्त्यर्थे अलच्। यदा
कण्टेन कण्टकेन अलति पर्याप्नोति शोभते वा।
कण्ट + अल् + अच्। शकन्धादिवत् अस्त्य लोपः।)
वृत्तविशेषः। वावला इति भाषा। तत्पर्यायः।
वावलः २ खर्गपुष्पः ३ सुष्पपत्रः ४। इति शब्द-
चन्द्रिका॥
कण्टवल्ली, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता वल्ली।)
श्रीवल्लीवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥
कण्टवृत्तः, पुं, (कण्टप्रधानः कण्टकमयः कण्टक-
वृत्तलो वा वृत्तः। मध्यपदलोपी।) तेजःफलवृत्तः।
इति राजनिर्घण्टः॥
कण्टाफलः, पुं, (कटि + भावे + अण्। कण्टा कण्टक-
मयवृत्तं तदुपलक्षितं फलमस्य।) पनसवृत्तः।
इति शब्दमाला। काँटाल इति भाषा॥ अस्य
पक्षफलगुणाः। सुमधुरत्वम्। रक्तवर्जकत्वम्।
स्निग्धत्वम्। शीतलत्वम्। दुर्जरत्वम्। वायु-
पित्तनाशित्वम्। श्लेष्मशुकवणप्रदत्वम्। इति राज-
वल्लभः॥ पिच्छिलत्वम्। गुरुत्वम्। हृद्यत्वम्।
भ्रमदाहविशोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्।
ग्राहित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ तदीज-
गुणाः। रक्तपित्तनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। फल-
तुल्यगुणत्वम्। इति राजवल्लभः॥ ईषत् कषा-
यत्वम्। मधुरत्वम्। रुचिवायुवृद्धिकारित्वम्।
गुरुत्वम्। त्वग्दोषतत्फलविकारनाशित्वम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ *॥ तस्यापक्षस्य गुणाः। कषा-
यत्वम्। स्वादुत्वम्। वायुकारित्वम्। इति राज-
वल्लभः॥ शीतलत्वम् *॥ घृतयुक्तस्य तस्य गुणाः॥
स्निग्धत्वम्। हृद्यत्वम्। वणप्रदत्वम्। रुदिनाशि-
त्वम्। अचक्षुष्यत्वम्। शुककारित्वम्। वातपित्त-
नाशित्वम्। तन्मज्जगुणाः। शुककारित्वम्। वात-
पित्तकफनाशित्वम् च॥ विशेषात् पनसं वर्ज्यं

इति शब्दमाणा ।

प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ज्ञानन्दभूक् चेतोमुखः
प्राञ्जल्युतीयः पादः” ॥ ५ ॥

६। ५६॥ कण्डूति ४। इति तट्टीना॥ कण्डूय
 नम् ५॥ इति राजनिर्घण्टः॥
 तत्पत्निकाया गथा —

कण्डोल

“दूर्वाभिजायतो लेपः कण्डूपासविनाशनः ।
कमिद्वहुरखैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ १ ॥
हरिद्रायाः पलाय्यौ घटपलं हविषस्तथा ।
क्षीराद्वेन संयुक्तं खगडम्यार्द्धशतं तथा ॥
पचैन्मृद्वभिना वैद्यो भाजने मृगमये दृढे ।
त्रिकटुत्रिजातकश्चैव क्षमिन्नं त्रिहता तथा ॥
त्रिफला केशरं मुस्तं कौहं प्रति पलं पलम् ।
संयुक्तं प्रक्षिपेत्तत्र कर्षमेकान्तु भजयेत् ॥
कण्डूविष्कोटदृग्नां नाशनं परमौषधम् ।
प्रतप्तकाष्ठाभासो देहो भवति नान्यथा ॥
शीतपित्तादहकोटान् सप्ताहादेव नाशयेत् ।
हरिद्रागामतः खगडः कण्डूनां परमौषधम्” ॥
इति हरिद्राखगडः ॥ २ ॥

“अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं
खदिरमसितवेचं निम्बपत्रं हरिद्रे ।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविष्कोटकण्डू
रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरं च” ॥

इति अमृतादि ॥ ३ ॥ इति भैषज्यरत्नावली ॥
“(दिधा ते कोटपिडका कण्डूगगडान् प्रकुर्वते” ।
इति वाभटः ॥ ४ ॥ “चन्दननलदकृतमालनक्त-
मालनिम्बकुटजसर्षपमधुकदारुहरिद्रामुस्तानोति
दशेमानि कण्डूगानि भवन्ति” ॥ इति चरकः ॥

कण्डूकरी, स्त्री, (कण्डू करोति इति । कण्डू + कृ + टः ।
स्त्रियां ङीप्) । शूकशिम्बीवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

कण्डूघ्नः, पुं, (कण्डू हन्ति । कण्डू + हन् + टक्) ।
आरग्वधः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्डूतिः, स्त्री, (कण्डय + भावे क्तिन् । अलोपय-
कोपौ) । कण्डूः । इति भरतहलायधौ । चुल्कनि
इति भाषा । “राज्या वप्यटदेव्याः स निर्दयैः सुर-
तोत्तोतवैः । खगड्यामासकण्डूतिम् साप्यस्यार्ध-
वशां धने” ॥ इति राजतरङ्गिण्याम् । ५ । २८६ ॥

कण्डूयनं, स्त्री, (कण्डय + भावे ल्युट्) । कण्डूः । इति
हलायधुः ॥ (यथा, भागवते । ७ । ६ । ४५ ।

“यन्मैयनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं
कण्डूयनेन करयोगिव दःखदःखम्” ॥)

कण्डूया, स्त्री, (कण्डू + “कण्डूदिभ्योयक्” ३ । ३ । १०२ ।
अप्रत्ययात् स्त्रित्वात् टाप् च) । कण्डूः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५३ ॥

कण्डूरा, स्त्री, (कण्डू राति । कण्डू + रा + कः । टाप्) ।
वृक्षविशेषः । आनकुशी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आत्मगुप्ता २ जडा ३ अखगडा ४ प्रादुषायणी ५
कट्यप्रोक्ता ६ शूकशिम्बिः ७ कपिकच्छः ८
मर्कटी ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ अजहा १०
अखगडा ११ कण्डूरा १२ शूकशिम्बी १३ शूक-
शिम्बा १४ कपिकच्छः १५ । इति तट्टीका ॥ कट-
यमः १६ खगुप्ता १७ । इति रत्नकोषः ॥

कण्डूलः, पुं, (कण्डू + अन्त्यर्थे + लच् । कण्डूतिकारक-
त्वात् तथात्वम्) । शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कण्डूयुक्तेर्णि ॥

कण्डोलः, पुं, (कडि + बाङलकात् षोलच्) । नल-
वंशादिरचितधान्यादिस्थापनपात्रम् । डोल इति

कतक

भाषा । तत्पर्यायः । पिटः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । २६ । पिटकः ३ पेटकः ४ । इति
भरतः ॥ उद्गः । इत्युणादिकोषः ॥

कण्डोलकः, पुं, (कडि + बाङलकादोलच् । स्वार्थे-
कन्) । कण्डोलः । इति हेमचन्द्रः ॥

कण्डोलवीणा, स्त्री (कण्डोल इव वीणा । कण्डोलस्य
वीणा वा) । चण्डालवीणा । कण्डू इति ख्याता ।
तत्पर्यायः । चाण्डालिका २ चण्डालवक्त्रकी ३ ।
इत्यमरः । २ । १० । ३२ । चण्डालिका ४ कटोलवीणा
५ । इति भरतः ॥

कण्डोली, स्त्री, (कण्डोलस्तदाकारोऽस्यस्याः । अर्श
आदित्वात् अच् + गौरादित्वात् ङीष्) । कण्डो-
लवीणा । इति शब्दरत्नावली ॥

कण्डूघः, पुं, (कण्डूनामोघः संघोयस्मात् शूककीट-
स्पर्शे कण्डूवृक्षत्वमिति प्रसिद्धेस्तथात्वम्) । शूक
कीटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शृयापोका इति
भाषा ॥

कण्वं, स्त्री, (कण्वते अपोद्यते इति । कण् + कन्) ।
पापम् । इति मेदिनी ॥

कण्वः, पुं, (कण् + कन्) । मुनिविशेषः । इति
मेदिनी ॥ स तु पुरुवंशजाताप्रतिरथनामक्षत्रिय-
पुत्रः । यथा,—

“सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ।
तस्य मेधातिथिस्तस्मान् प्रक्षयवाद्या दिजातयः” ॥
इति श्रीभागवते । ६ । २० । ६ । (अपर ऋषिभेदः ।
अनेनैव मुनिप्रादूर्त्तेन यजुर्वेदीयकाण्वशाखा प्र-
योक्ता । यथा, यजुर्वेदे १७ । ७४ ।

“यामस्य कण्वोऽदुहत् प्रपोनां
सहस्रधारां पयसा महौ गाम्” ॥

तथा, भागवते च १२ । ६ । ७४ ।

“यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः ।

जगज्ज्वान्समस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः” ॥

अयन्तु कश्यपवंशोद्भवः शकुन्तलायाः प्रतिपालक
पिता । यथा, महाभारते १ । शाकुन्तले । ७० । ३० ।
“महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ काण्वं तपोधनम्” ॥

एतस्य सविस्तरन्तु तत्रैव ७१ अध्याये द्रष्टव्यम् ।
अयमेव गोत्रप्रवर्तकः । ऋग्वेदे १ । ४४ — ५० ।
सूक्तेषु ऋषिगोत्रप्रवर्तकं कण्ववृक्षान्तमवध्येयम् ॥

कण्व इत्यस्यार्थः कण्वः सुखमयः तत्त्वविद्याप्र-
भावात् नख्यं संसारजन्यसुखमयः नहि तत्त्व-
ज्ञानिनां कचित् संसारासक्तिः अविद्याधर्मा-
भावादिति नीलकण्ठः । विद्या क्रियाकुशलः
मेधावी च । इति ऋग्वेदभाष्यछादयानन्दः ॥
खनामाख्याततीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । ८२ । ४४ ।

“कण्वान्नमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ।
धर्माभरणं हि तत्पण्यमाद्यच्च भरतर्षभ” ॥)

कतः, पुं, मुनिविशेषः । इत्युणादिकोषः । (अयन्तु
विश्वामित्रपुत्रानामेकतमः । कं जलं युद्धं तनोति
कं + तन् + ड) । कतकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कतकः, पुं, (तक् + क्वासे + बाङलकाङ्) । कस्य

कतय

जलस्य तक् क्वासे प्रकाशः प्रसाद इति यावत्
अस्मात् ॥) वृक्षविशेषः । निम्बनी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अम्बुप्रसादः २ कतः ३ तिल्लपलः ४
यथः ५ छेदनीयः ६ गुच्छफलः ७ कतफलः ८ ति-
ल्लमरिचः ९ ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । दृक्कारित्वम् । क्षामि-
दोषशूलदोषनाशित्वम् । तस्य बीजं अम्बुप्रसाद-
नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६७ ।

“फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामयद्दद्यादेव तस्य वारिप्रसीदति” ॥

“पयः प्रसादि कतकवृक्षतकं तत्फलञ्च तद् ।

कतकस्य फलं नेत्रं जलनिर्मलता करम् ।

वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुह” ॥

इति भावप्रकाशः ॥)

कतफलः, पुं, (कं जलं तनोति प्रसन्नं सम्यादयति ।
क + तन् + ड । तादृशं फलमस्य) । कतकवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कतमालः, पुं, (तम + घञ् ऋञ् । कस्य जलस्य तमाय
शोषणाय अलति पर्याप्नोति । क + तम + अच्
+ अच्) । अम्रिः । इति शब्दमाणा । कचमालः
खतमालश्च पाठः ॥

कति, त्रि, (का सङ्ख्या किं परिमाणं वा यथां
“किमः सङ्ख्यापरिमाणो ढति” ५ । २ । ४१ ।
इति ढति) । कियत्परिमाणम् । इति व्याकरणम् ॥
कत इति भाषा । (यथा, अथर्ववेदे १० । २ । ४ ।
“कति देवाः कतमे त आसन् य उरोयीवाखिष्यः
पुरुषस्य कतिस्तनौ व्यधुः कः कपोडौ कति-
स्कन्धान् कतिष्टी रचिन्वन्” ॥ पुं । विश्वामि-
त्रस्य पुत्राणामेकतमः । यद्वंशोद्भूत उज्ज्वल-
कात्यायनर्षिः ॥)

कतिपयः, त्रि, (किम् + डति कति अयक् पुक्च) ।
कति । इति व्याकरणम् । कतकगुणि इति भाषा ।
(यथा, मेघदूते २५ ।

“सम्यक्स्थान्ते कतिपयदिनस्यायिहंसादशार्णाः” ॥)

कतृगं, स्त्री, (कद् कुत्सितं ढयं इति । अत्र कद् स्वार्थे
कोः कदादेशः “ढयं च जातौ” । ६ । ३ । १०३ ।)
सुगन्धिलवविशेषः । रामकपूर इति ख्यातम् ।
तत्पर्यायः । पौरम् २ सौगन्धिकम् ३ ध्याम ४ देव-
जम्बकम् ५ रौहिषम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ।
सुगन्धम् ७ ढयशीतम् ८ सुशीतलम् ९ । इति
रत्नमाणा ॥ रोहिषढयम् १० कान्तुलम् ११
भूति १२ भूतिकम् २३ श्यामकम् १४ ध्यामकम्
१५ पूति १६ मुद्रलम् १७ देवदम्बकम् १८ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कण्ठशूल-
शल्यादिदोषनाशकविनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तुवरत्वम् । हृत्कण्ठव्याधिपित्ताश-
शूलकासज्वरनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥)

कतयः, पुं, (कु कुत्सितं तोयं यत्र) । मयम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कतयः, उ स्नाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
सक-सेट् । कचित् अकं च) । दन्तवर्गीयोपधः ।

कथा

ज्ञातः प्रज्ञासा । उ कथ्यते गुणिनं गुणी । इति दुर्गादासः ।
 कथ, त् क शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-
 परं-सकं-सेट् ।) कथयति कथापयति । इति
 दुर्गादासः ।
 कथिवरं, स्त्री, (कद् वैकथ्ये + स । कथ्यः विकृतता तथा
 त्रियते शिर एवान्तःकरणस्थानं स्तन्यस्य शिर-
 ऽन्तवर्तितात् तथात्वम् । कथ् + वृ + ष्यप् ।)
 स्तन्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 कथ, त् क वाक्यप्रबन्धे । इति कविकल्पः ५ः । (चुरा-
 परं-सकं-सेट् ।) कथयति । इति दुर्गादासः ।
 (“हन्त ! ते कथयिष्यामि सेतिहासं पुगतनम्” ।
 इति भागवतम् ।)
 कथं च, कथम् । किं प्रकारम् । इति व्याकरणम् ।
 (यथा, मनुः ५ । २ ।
 “कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां” ।)
 कथकः, त्रि, (कथयति यः । कथ + कर्त्तरि गणुन् ।)
 वक्ता । कथोपजीवी । नाटकवर्णनकर्त्ता । तत्प-
 र्यायः । एकवचनः २ कथाप्राणः ३ । इति शब्द-
 रत्नावली । (यथा महाभारते १ । २१५ । ३ ।
 “कथकास्त्रापरे राजन् अमयाश्च वनौकसः” ।
 यत्प्रकर्तृविशेषः । (यथा, अनुमानचिन्तामणिः ।
 “वाद्युक्तसाध्यनियमकृतोऽपि कथकैरपधि-
 बद्धावः” ।)
 कथङ्गधिकः, त्रि, (कथं कथमिति प्रत्युत्वेनास्त्यस्य
 इति । कथं कथं + वाङ्मलात् ठन् तत्तल्लोपः ।)
 प्रष्टा । प्रश्नकर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ।
 कथङ्गधिकता, स्त्री, (कथङ्गधिक + भावे तल् ।)
 पृष्ठा । प्रश्नः । इति हेमचन्द्रः ।
 कथनं, स्त्री, (कथ्यते इति । कथत्वात्वाक्यप्रबन्धे ।
 भावे + ल्युट् ।) कथा । इति हज्जायुधः । कथन
 इति भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे १ । १३ ।
 “मिथ्याक्रमकथनं कूटतुलामानम्” ।)
 कथम्, व्य, (कस्मिन् प्रकारे इति प्रकारार्थ +
 “किमस्वेति” । ५ । ३ । २५ । यमुः कादेशश्च ।) हर्षः ।
 गर्हा । प्रकारार्थः । सम्भ्रमः । प्रश्नः । सम्भावना ।
 इति मेदिनी । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के
 “कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि
 कथं वा आत्मापहारं करोमि” ।)
 कथा, स्त्री, (कथ + “चितिपूजिकथिकुम्बिचर्चि-
 स्वेति” । ३ । ३ । १०५ । षष् । टाप् च ।)
 प्रबन्धकल्पना । इत्यमरः । १ । ४ । ६ । प्रबन्धेन
 कल्पना अथवा प्रबन्धस्य अभिधेयस्य कल्पना
 स्वयं रचना इति सारसुन्दरी । “प्रबन्धस्य कल्पना
 रचना बह्वृतास्तोकसत्वा” । इति भरतः ।
 “प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्वां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
 परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित्” ।
 इति कोणाहणाचार्यः । (“नैयायिकमते हि
 नानावक्तृकपूर्वपक्षसिद्धान्तवान् वाक्यसन्दर्भः” ।
 न्याया, मनुः । ३ । २११ ।
 “यद्यप्येवेति विप्रश्नस्तद्व्यादयमत्सरः ।
 ब्रह्मोद्यान् कथाः कुर्वन्ति तस्मात्तदोद्यितम्” ।

कदन

वार्त्ता । वाक्यम् । यथा, रघुः । ८ । ४३ ।
 “अभितप्तमयोऽपि माह्वं
 भजते कैव कथा शरीरिषु” ।
 विवरणम् । यथा, रामायणे । १ । ८ । ६ ।
 “सनत्कुमारो भगवान् पुरा कथितवान् कथाम् ।
 भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुत्तममुद्भवम्” ।
 कथाप्रसङ्गः, त्रि, (कथायां प्रसङ्गो यस्य ।) ज-
 ल्पाकः । इति शब्दरत्नावली । (“तेन सह नाना-
 कथाप्रसङ्गेनावस्थितः” । इति हितोपदेशः ।)
 वातुलः । विषयः । इति मेदिनी । (किराता-
 र्जुनीये । १ । २४ । “कथाप्रसङ्गेन जनेषु दाहता-
 दनुस्मृताऽत्यगदलसूनुविक्रमः” ।) वार्त्ता । गोष्ठी
 वचनम् । उक्तञ्च कथासहित्यागरे २२ । १८२ ।
 “मिथः कथाप्रसङ्गेन विवादं किञ्च चक्रतुः” ।
 कथाप्राणः, त्रि, (कथया प्राणिनि जीवति कथां श्राव-
 यित्वेन जीवोपायं करोतीत्यर्थः । प्र + अण् +
 ष्यच् ।) यदा कथायां प्राणाः जीवोपायाः यस्य ।
 कथकः । म तु नाटकवक्ता । इति शब्दरत्नावली ।
 कथितः, त्रि, (कथ्यतेऽसौ । कथ + कर्मणि + क्तः ।)
 उक्तः । (यथा, श्रीभागवतम् । १० । १ । १ ।
 “कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः” ।
 कथ + भावे क्तः । कथनम् । यथा रघुः । ११ । १० ।
 “पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः
 सानुजः पितृसखस्य राघवः” ।)
 कद्, इ रोदने । आङ्गाने । वैकथ्ये । इति कविकल्प-
 द्रुमः । (भां-परं-सकं षकं च-सेट्-इति ।) इ
 कर्मणि कथ्यते । इति दुर्गादासः ।
 कद्, ष म उ वैकथ्ये । विकृतीभावे । इति कविकल्प-
 द्रुमः । (भादि-आत्वं-षकं-सेट्-घटादि ।) ष
 कदा । म कदयति । उ कदते । इति दुर्गादासः ।
 कद्, पुं, (कं जलं ददाति । क + दा + क ।) मेघः ।
 इति शब्दरत्नावली ।
 कदकः, पुं, (कद् मेघ इव कायति प्रकाशते उपरि-
 भागे । कद् + कै + क ।) वितानम् । इति हेम-
 चन्द्रः । चांदोया इति भाषा ।
 कदत्तरं, स्त्री, (कुत्सितं अन्तरं । कोः कदादेशः ।)
 कुत्सितवर्णः ।
 कदध्वा, [न्] पुं, (कुत्सितोऽध्वा । कुगतीति
 समासः । कोः कत् तत्पुरुषेति कदादेशः ।)
 निन्दितपथः । तत्पर्यायः । अश्वः २ दश्वः ३
 विपथः ४ कापथः ५ । इत्यमरः २ । १ । १६ ।
 कदनं, स्त्री, (कदयति दुःखं वैकथ्यं वा प्राप्नोत्यनेन
 कथते दुःखं प्राप्यतेऽनेन वा । कद् + गिष् + कर्गणे
 ल्युट् । घटादित्वात् न वृद्धिः । कथते इति भावे
 ल्युट् । कथते आह्वयते विकृतीक्रियते निह्वयते
 वा यत् । अधिकर्गणे गिष् ल्युट् यदा कथते
 म्रियते यत् ।) पापम् । (यथा, भागवते ७ । १६ ।
 “जन्तोऽस्माहं क्षणवत्सङ्ग ! दुःसहोय-
 संसारचक्रकदनात् यसतां प्रणीतः” ।)
 मर्दः । (यथा, रामायणे । ६ । २८ । २० ।
 “जोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सवाम्” ।)
 युद्धम् । इति मेदिनी । (यथा, भागवते । ७ । १६ । ११ ।

कदम्ब

“इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसावृताः ।
 तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः” ।
 मारणम् । इति भूरिप्रयोगः जटाधराय ।
 कदम्बं स्त्री, (कुत्सितं अश्वं । कोः कदादेशश्च ।) कुत्सि-
 तान्नम् । इति व्याकरणम् ।
 (यथा, भागवते । ५ । ६ । ८ । “मिष्टं कदम्बं वा
 अश्ववैहृति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्” ।
 “हविर्विना हविर्याति विना पीठेन माधवः ।
 कदम्बैः पुण्यरीकास्तः प्रहारेण धनञ्जयः” । इत्युद्धटः ।)
 कदम्बं, स्त्री, (“कृत्तदिकडिकटिभ्योऽम्बच्” । उणां ।
 ४ । ८२ । इति कद् + अम्बच् ।) निकुम्बम् ।
 समूहः । इति मेदिनी ।
 कदम्बः, पुं, (कथते दर्शनात् विरहिण्यां चित्तवैकल्यं
 जायतेऽनेन । कद् + कर्गणे अम्बच् ।) वृत्तविशेषः ।
 कदम् इति भाषा । तत्पर्यायः । नीपः २ प्रियकः ३
 हलिप्रियः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ । कदम्बः ५ ।
 इति तट्टीका । घटपदेष्टः ६ प्रादुर्धेयः ७ हरि-
 प्रियः ८ । इति रत्नमाला । वृत्तपुष्पः ९ सुरभिः
 १० लभनाप्रियः ११ कदम्बवर्णः १२ सीधुपुष्पः १३
 मङ्गलाः १४ कर्णप्रकः १५ । अस्य गुणाः ।
 तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्त-
 कफाग्निनाशित्वम् । शीतलत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । (यथा भावप्रकाशे ।
 “कदम्बो मधुरः शीतो कषायो लवणो गुरुः ।
 सरो विष्टम्भस्तृप्तः कफस्तन्त्याग्निप्रदः” ।
 तथा च सुश्रुतः ।
 “गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा” ।)
 अत्र नीपहलिप्रियौ धाराकदम्बवाचिनावपि
 कदम्बसाभ्यात् पठितौ । यथा साङ्गः ।
 “नीपो महाकदम्बः स्याद्धारकदम्ब इत्यपि ।
 द्वितीयोऽल्पप्रसरश्च वृत्तपुष्पः कदम्बकः” ।
 इत्यस्य भेदः । तथा रत्नेऽपि । हारिद्वस्तु रजो
 वलः । यथामरटीकायां भरतः ।
 “धूलिकदम्बका धारा कदम्बः घटपदप्रियः ।
 वृत्तपुष्पः केशराजः प्रादुर्धेयः कदम्बकः ।
 नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बद्धफलो मतः” ।
 (यथा, साहित्यदर्पणम् । “यः कौमारहरः
 एव हि वरस्ता एव चैवत्तपासो धोम्नोनि
 तमालतीमरभयः प्रोढाः कदम्बानिलाः” ।
 कविभिस्तु प्रायशो वर्षाकाले एव अस्य वर्णः
 क्रियते । माघे वैवतकपर्वतवर्णने द्रष्टव्यम् ॥
 सर्वपः । इति मेदिनी । देवताङ्ककणम् । इति
 रत्नमाला ।
 (कं प्रजापत्यधिराजं कौपस्थान्द्रियं दमयति इति
 व्युत्पत्त्या जितेन्द्रियतत्त्वज्ञानी । कदं कदनं विना
 वाति गच्छति प्रलये इति शेषः । इति व्युत्पत्त्य-
 जगत् । यथा,—
 “स एव मौस्य नित्यं राजते मूले विश्व कदम्बम
 परमो वै प्रथम आत्मा” । इति श्रुतौ ।)
 कदम्बकं, स्त्री, (कदम्ब + संज्ञायां कन् ।) समूहः
 इत्यमरः । २ । ५ । ४० । (यथा, शाकुन्तले ।
 अङ्के । “गाहनां मङ्गला निपातसंज्ञिकं षट्

कदर्य

मुञ्जकाङ्कितं छायावद्भक्तदम्बकं मृगकुलं रोम-
ज्यमभ्यस्यतु” ॥)

कदम्बकः, पुं, (कदम्ब इव कायति प्रकाशते । हरिद्रा
पीतवर्णत्वात् कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्मांश-
तुल्यफलत्वाच्च सर्वपस्यापि तथात्वम् । उक्ते तु
कदम्ब एव स्वार्थे कन् ।) सर्वपः । हरिद्रुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कदम्बवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

कदम्बदः, पुं, (कदम्बः कदम्बस्योपरिस्थः सूक्ष्मांश-
इव दीयतेऽसौ । कदम्ब + दो, खण्डने + कर्मणि
+ घञर्थे कः । सर्वपस्य कदम्बकोरकोपरिस्थ-
सूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात् तथात्वम् ।) सर्वपः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कदम्बपुष्पा, स्त्री, (कदम्बस्येव पुष्पमस्यस्याः । अश्र-
वादित्वात् अच् तत्तटाप् ।) मुण्डितिकावृत्तः । इति
रत्नमाणा । मुण्डिरी इति भाषा ॥ (विशेषोऽस्या
मुण्डितिकाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

कदम्बपुष्पी, स्त्री, (कदम्बपुष्पमिव पुष्पमस्याः । कदम्ब-
पुष्प + डीप् ।) महाश्रावणिकावृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः शब्दचन्द्रिका च । मुण्डिरी इति भाषा ॥

कदम्बी, स्त्री, (कद + करणे अम्बच् गौरादित्वात्
डोष् ।) देवदासीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देव-
दासीशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञातव्याः ॥)

कदरं, स्त्री, (कं जलं दृणाति दारयति नाशयतीत्यर्थः ।
क + दृ + अच् ।) पायसभेदः । इति शब्दमाणा ॥

कदरः, पुं, (कं जलं दृणाति स्नेहया संहतजलं नाश-
यतीत्यर्थः । क + दृ + अच् ।) श्वेतखदिरः । कौटा
वावणा इति भाषा । तत्पर्यायः । सोमवल्कः २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ ब्रह्मशूलः ३ खदिरोपमः
४ । इति रत्नमाणा ॥ (श्वेतसारः ५ । खदिरः ६ ।
सोमवल्कलः ७ । इति भावप्रकाशः ॥

गुणाग्राह तत्रैव ।

“कदरो विशदो वर्णा मुखरोगकफाखजित्” ॥
श्ववृद्धो यथा, चरके ।

“तिन्दुकपियालवदरकदरखदिरसप्तपर्णाश्चकर्णा-
ज्ज्वासाहारिभेदा इति दशैमान्युदहप्रशमनानि
भवन्ति” ॥ ककचः । करात् इति भाषा ॥ व्याधि-
भेदः । इति मेदिनी ॥ कड़ा जामुड़ा इति भाषा ॥

तस्य लक्षणम् । यथा निदाने ।

“शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादितः ।

यश्रिः कोलवदुत्पन्नो जायते कदरस्तु सः” ॥

(“शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते कृणाम् ॥

सकोलः कठिनो यश्रिर्निर्ममध्योन्नतोपि वा ।

कोलमात्रः सरकृष्णावी जायते कदरस्तु सः” ॥

इति सुश्रुतः ॥ तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशः ॥

“दहेत् कदरमुज्ज्वल तैलेन दहनेन वा” ॥

अङ्गुशः । इति हारावली ॥

कदर्यः, त्रि, (कुसितोऽयं स्वामी ॥ कुगतीति-
समासः ।) क्षुद्रः । क्षुण्णः । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥

“आत्मानं धर्म्मज्ञत्वाच्च पुनराश्रयं पीडयन् ।

यो लोभात् सन्निवोत्थानं स कदर्य इति स्मृतः” ॥

इति स्मृतिः ॥ (तथा, आन्ध्रगोपनिषदि । ५ । ११ ।

कदली

५ । “तेभ्योऽप्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयामाकार-
सहप्रातः सञ्चिहान उवाच नमेत्तेनो जगपदे न
कदर्यो न मद्यधो नानाहिताग्निर्नाविहानिति” ॥)

कदलः, पुं, (कद + दद्यादित्वात् कलच् ।) कदली-
वृत्तः । एतरीलता । इति मेदिनी ॥

(यथा, अमरवृत्तके । ६५ ।

“ऊरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ

मध्यस्थं वेणिरतुलं स्तनयग्ममस्याः” ॥)

कदलकः, पुं, (कदल + स्वार्थे कन् ।) कदलीवृत्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कदला, स्त्री, (कदल + टाप् ।) एतरी । चाकुलिया
इति भाषा । डिम्बिका । शान्मलीवृत्तः । इति
मेदिनी ॥

कदली, स्त्री, (कदल + गौरादित्वात् डोष् ।) यदा
काय जलाय दल्यते त्वगस्य गौरादित्वात् डोष् ।)

सनामप्रसिद्धौषधि विशेषः । कला इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वारणवृक्षा २ रम्भा ३ मोचा ४

अंशुमफला ५ काळीला ६ । इत्यमरः ॥ कदलः

७ वारणवृक्षा ८ वारवृक्षा ९ । इति तट्टीका ॥

सफला १० सुकुमारा ११ सल्लफला १२ गुच्छ-

फला १३ हस्तिविषाणी १४ गुच्छदन्तिका १५

निसारा १६ राजेष्टा १७ बालकप्रिया १८ ऊरु-

स्तम्भा १९ भानुफला २० वनलक्ष्मीः २१ । कदलकः

२२ मोचकः २३ रोचकः २४ लोचकः २५ वारवृक्षा

२६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारणवृक्षभा २७

चर्मगवती २८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-

भारते २ । द्रुतपर्णणि ६६ । १२ ।

“कदलीमुण्डसदृशं सर्वलक्ष्म्यसंयुतम् ।

गजहस्तप्रतीकाशं वक्षप्रतिमगौरवम्” ॥)

अस्याः पक्षफलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।

शीतलत्वम् । पित्ताखविमर्दनत्वम् । गुरुत्वम् ।

मन्दानले अपथ्यत्वम् । सद्यः शुक्रविबर्द्धनत्वम् ।

जामदव्याहरत्वम् । कान्तिदातृत्वम् । दीप्तामौ

सुखदात्वम् । कफामयकरत्वम् । सन्तर्पणत्वम् ।

दुर्जरत्वम् ॥ * ॥ (यथा हारीते ।

“हृद्यं मनोचं कफवृद्धिकारि

शीतञ्च सन्तर्पणमेव बल्यम् ।

गन्तं सपित्तं श्वसनसदाहं

रम्भाफलञ्चापि नरस्य हन्ति ॥

अपक्वं याहि च शीतलञ्च

कषायकं वातकफं करोति ।

विष्टम्भि बल्यं गुरु दुर्जरञ्च

आरण्यरम्भाफलमेव तद्वत्” ॥)

मोचकगुणाः । हृद्यत्वम् । कफक्षमिनाशित्वम् ।

कुष्ठप्रीवृज्वरहरत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । वल्लि-

प्रोधनत्वम् ॥ * ॥

(“मोचाफलं खादु शीतं विष्टम्भि कफनुद्गुह ।

क्षिग्धं पित्ताखटवृद्धाहृत्तक्षयसमीरजित् ॥

पक्वं खादु हिमं पाके खादु वृष्यञ्च वृण्यम् ।

क्षुत्पूष्पाजगदहन्नेहृत्तं वधिमांसदात्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ कदली पुष्पगुणाश्चाह ॥

“कदल्याः कुसुमं क्षिग्धं मधुरज्जुवरं गुरु ।

कद्रव

वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रभुत्” ॥)

अस्या मूलगुणाः । बलकारित्वम् । वातपित्त-
नाशित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥

“मात्रिकामण्ड्यामृतचम्पकाद्या

भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।

उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति

निर्द्वाषता स्याद्वृषता च तेषाम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ चम्पकाख्यकदली-

फलगुणाः । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्र-

वृद्धिकारित्वम् । अतिशीतलत्वम् । रसे पाके

मधुरत्वञ्च । दुग्धदधितक्रातजयुक्तं कदलं दुर्जरम् ।

इति राजवल्लभः ॥ * ॥ हरिणविशेषः । पताका ।

इति मेदिनी ॥ करिवैजयन्ती । इति हज्जायुधः ॥

हार्तिर उपरेर निशान इति भाषा ॥

कदा, व्य, (किम् + काले दा । “सर्वैकान्यकिंयस्तदः-

काले दा” । ५ । ३ । १५ ।) कस्मिन् काले ।

इति व्याकरणम् ॥ कवे कखन इति भाषा ॥ (यथा,

कृवेदे १ । ८ । ८ । “कदा नः शुश्रवद्गिर इन्द्रो

अङ्ग” ॥ तथा हितोपदेशे । १ । १२२ ।

“जातिद्रव्यबलानाञ्च साम्यमेवं मया सह ।

मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किन्तुद्विध्यति” ॥)

कदाकारः, पुं, (कुसितः आकारः । नैवात्र बद्ध-

ब्रीहिः निषिद्धत्वात् । यथा, “कोः कस्त्युष-

ऽधि” । ६ । ४ । १०१ ।) कुसिताकारः ॥ (कुसि-

ताकारविशिष्टे, त्रि ॥)

कदाख्यः, स्त्री, (कुसिता आख्या नाम यस्य ।) कुष्ठवृत्तः ।

कुड् इति भाषा । तत्पर्यायः । कौबेरम् २ दुष्टम्

३ व्याप्यम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कदाचन, व्य, (कदा + अनिर्द्धारिते चनप्रत्ययः ।)

कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् । कोनं समये

इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ५८ ।

“ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कालत्रैदशिकाभ्यां वा न पिबेद्य कदाचन” ॥)

कदाचित्, व्य, (कदा + अनिर्द्धारिते चित् ।) कस्मिं-

चित् काले । तत्पर्यायः । जातु २ । इत्यमरः ।

१ । ४ । ४ । कर्हिचित् ३ । इति जेमचन्द्रः ॥

(यथा, मनुः । ४ । ७४ ।

“नाक्षीः क्रीडेत् कदाचित् स्वयं नोपानहौ हरेत् ।

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने” ॥)

कदुष्णं, स्त्री, (कद् ईषत् उष्णं ईषदर्थे कीः “कव-

चोष्णे” ६ । १ । १०७ । चकारात् । कदादेशः ।)

ईषदुष्णम् । तत्पर्यायः । कोष्णम् २ कवोष्णम्

३ मन्दोष्णम् ४ । (यथा भट्टिः । १ । १८ ।

“ससीतयोराधवयोरधीयन्

श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश” ॥)

तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥

कद्व कर्कश्ये । (भां-परं-अकं-सेट्) तवर्गद्वतोयो-

पधः । क्षिपि संयोगान्तकोपे कद्व इति । कजुति

पद्मन्याजं कर्कशं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कद्रवः, पुं, (कुसितः रयः । कोः कदादेशः ।

“रथवदयोश्च” । ६ । १ । १०२ ।) कुसितरयः ।

इति व्याकरणम् । (यथा, भट्टिः ५ । १०२ ।

कनक

“युधिरुधयवर्णं वभञ्ज भञ्जप्रालिप्तम्” ।)
कञ्जः, पुं, (कञ् + क् + णि) पिङ्गलवर्णः । तद्वति चि ।
इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥

कञ्जः, स्त्री, (कञ् + क् + णि) यद्वा मृगयादित्वात् साधुः ।)
नागमाता । इति मेदिनी ॥ सा तु दक्षकन्या
कश्यपपत्नी च । इति पुराणम् ॥ (यथा, रामा-
यणम् । ३ । २० । २६ ।

“रोहिण्यां जह्निरे गावो गन्धर्वा वाजिनस्तथा ।
सुरसाऽजयन्नागान् रामः कञ्जश्च पद्मगान्” ॥)

कञ्जपुलः, पुं, (कञ्जोः पुलः) नागः । इति ऋचन्द्रिका ॥

कञ्जसुतः, पुं, (कञ्जोः सुतः) नागः । तत्पर्यायः ।
काञ्चवेयः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कञ्जकालुः ३
कञ्जपुलः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कञ्चदः, चि, (कुत्सितं वदति यः । वदेः पचाद्यच् ।
कुत्सितः वरः इति वा “रथवदयोश्च” । ६ । २ ।
१०२ । इति कदादेशः) कुत्सितः । तत्पर्यायः ।
गर्जवादी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥
दुर्व्याक् ३ । अतिकुत्सितः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भट्टिः ६ । ७५ ।

“सर्वत्र दधिताधीनं सुवृत्तं रामणोयकम् ।
येन जातं प्रियापाये कदम्बं हंसकोकिलम्” ॥)

कन, इति प्रीतौ । गतौ । द्युतौ । इति कविकल्पद्रु-
मः ॥ (भां-परं-अकं-सकं च-सेट् ईदित्) ।
ईति कान्तोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

कनकं, स्त्री, (कनति दीप्यते इति । कनी दीप्तौ +
कञ्जादिभ्यो वुन्) । स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
६४ ॥ (यथा, मेघदूते । २ ।

“तस्मिन्मौ कतिचिद्वला विप्रयुक्तः स कामो
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः” ॥)

कनकः, पुं, (कनति दीप्यते यः । कनी दीप्तौ + कञ्जा-
दिभ्यो वुन्) । पञ्चाशच्छतः । नागकेशरच्छतः ।
धूसरच्छतः । (यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।

“कपानं मानुषं मृच्छ कनकस्य पञ्चानि च” ॥)

काञ्चनानलच्छतः । कालीयच्छतः । चम्पकच्छतः । इति
मेदिनी ॥ कासमर्दच्छतः । कणगुणलुच्छतः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जाद्वानलः । इति शब्दमाणा ॥

(शिवः) । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६२ ।

“उपकारः प्रियः सर्वः कनकः काञ्चनच्छविः” ॥

यदुर्वशीयस्य दुर्दमस्य पुत्रः ।

यथा, हरिवंशे ३३ । ६ ।

“दुर्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम नामतः” ॥)

कनकक्षारः, पुं, (कनकस्य क्षारवर्णश्च क्षारः) । टङ्गणः ।
इति राजनिर्घण्टः । सोयागा इति भाषा ॥ (टङ्गण-
शब्देऽस्य गुणा व्याख्येयाः) ॥

कनकदण्डकं, स्त्री, (कनकस्य कनकनिर्मितो वा
दण्डः यच्च । कप् स्वार्थे कन् वा) । राजच्छत्रम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कनकपङ्कः, पुं, (कनकस्य कर्षचतुष्टयरूपपङ्कं तत्परि-
माणम्) । पङ्कपरिमाणम् । तत्तु सुवर्णादिपरि-
माणकषोडशमापकम् । तत्पर्यायः । कुर्वन्तः २ ।

इति क्षारावली ॥ (कनकमिव पङ्कं मांसमस्य इति
व्युत्पत्त्या मत्स्यविशेषः) ॥

कनका

कनकप्रभा, स्त्री, (कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः) ।
महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कनक-
स्यातो ज्वरातीसाररोगस्योपधविशेषो यथा ।

“सुवर्णवीजं मरिचं विराल-
पदं कथा टङ्गणकं विषञ्च ।
गन्धं जयाद्विस्त्रिदिनं विमर्दं
गुग्गा प्रमाणा वटिका विधेया ।
रक्तातिसारयक्ष्णीज्वरपि-
मान्द्यादि हन्यात् कनकप्रभेयम् ।
दध्योदनं भोज्यमनुष्णवारि-
मांसं भजेत्तिरिक्तावकानाम्” ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥ ३ ॥)

कनकप्रसवा, स्त्री, (कनकवत् प्रसवः पुष्यं यस्याः) ।
स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कनकरम्भा, स्त्री, (कनकवर्णवत् रम्भा । यद्वा कनक-
वर्णपङ्क्तिनी रम्भा) । सुवर्णकदली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कनकरसः, पुं, (कनकवर्णो रसः) । हस्तिनालम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (“कतमोऽयं पूर्वोपरसमुद्रावगाढः
कनकरसनिस्यन्दो सान्ध इव भेषपरिघः सानु-
मानालोक्यते” । इति शाकुन्तले ७ अङ्के) ॥

कनकलोद्भवः, पुं, (कनति दीप्यते इति । कना दीप्ता
कला अवयवः तथा उद्भवतीति । कनकला + उद्-
+ भू + अच्) । राजः । इति राजनिर्घण्टः । धुना
इति भाषा ॥

कनकाचलः, पुं, (कनकमयो अचलः पर्वतः) । अस्ता-
चलः । सुमेरुपर्वतः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
दानविशेषः । इति स्मृतिः ॥

(अस्य परिमाणमुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे यथा,—
“अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रसादाद्भवनं विरिञ्चेयीति मानवः ॥
उत्तमः पञ्चसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
तदर्जुनाधरस्तद्वत् अल्पविचोऽपि शक्तिः ॥
दद्यादेकपञ्चादूर्जं यथा शक्त्या विमत्सरः ।
धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्यात् विधिसुत्तमम्
विव्कम्भशैलान्द्वयं ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादेयत्” ॥)

कनकाध्यक्षः, पुं, (कनकस्य रत्नलो अध्यक्षः मध्यपद-
लोपः) । सुवर्णरत्नकः । तत्पर्यायः । भौतिकः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ७ ॥

कनकारकः, पुं, (कनकं दीप्तस्वर्णदीप्तिमिव सर्वतो
ऋच्छति व्याप्नोतीति । कनक + ऋ + क्त ।
स्वार्थ + कन्) । कोविदारच्छतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कोविदारशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञात-
व्यम्) ॥

कनकालुका, स्त्री, (कनकनिर्मित आलुः । सजि-
लाद्याधरपात्रविशेषः संज्ञायां कन् टाप् च) ।
स्वर्णकलसः । तत्पर्यायः । भृङ्गारः २ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ३२ ॥

कनकाङ्गः, स्त्री, (कनकस्याङ्गा नाम यस्य) । नागकेश-
रपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशशब्दे-
ऽस्य विशेषो द्रव्यः) ॥

कनकाङ्गयः, पुं, (कनकं आङ्गयोऽस्य । कनकमाङ्गयते

कनीया

स्यर्द्धते वा । कनक + क् + ञे + कः) । धूसर-
च्छतः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ नागकेशरच्छतः ८
इति शब्दचन्द्रिका ॥

कनीयः, चि, (कन् + युच्) । कायः । इति हेमचन्द्रः ॥
कनीयः, चि, (अतिशयेन युवा अल्पो वा । इष्टम् ।
कनादेशश्च) । अतियुवा । अल्पः । पञ्चाब्जातः ।
तत्पर्यायः । अघन्यजः २ यवीयान् ३ अवरजः ४
अनुजः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥ कनीयान् ६
कन्यसः ७ यवीयः ८ । इति तट्टोकासारसुन्दरी ॥
(यथा, मनुः । ६ । ११३ ।

“ज्येष्ठश्चैव कनीयश्च संहरतां यथोदितम् ।

येऽन्ये ज्येष्ठकनिकाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम्” ॥

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३१ ।

“पवित्रं त्रिककुम्भः कनीयः क्षणपिङ्गलः” ॥)

कनीयकं, स्त्री, (कनीयमिव कायति प्रकाशने । कनी-
य + क + कः) । शूकलगात् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कनीया, स्त्री, (कनीय + ङीष्) । दिकं बाधित्वा
अभादित्वात् टाप्) । दुर्बलाकुलिः । इत्यमरमेदि-
नीकरौ ॥ कडे आङ्गुल इति भाषा । (यथा, रामा-
यणे ३ । ५१ । ७ ।

“कनीयायामप्यकुल्यां भानुर्मम स राज्ञसः ।

दुःखं कर्तुमप्यामी देवि । कस्मादुविधीदसि” ॥)

धीरादितृष्णां द्विधाभेदान्तर्गतनायिकाविशेषः ।
अस्या लक्षणम् । परिणीतत्वे सति भर्तुर्व्यूनक्षेहा ।
इति रसमञ्जरी ॥ (चि, मनुः ६ । १२२ ॥

पुत्रः कनीयो ज्येष्ठाय कनीयायश्च पूर्वजः” ।

“यदि प्रथमोद्गायां कनीयान् पुत्रो जातः पश्चा-
द्द्विजाय ज्येष्ठः” । इति कुल्लुकभट्टः ॥)

कनी, स्त्री, (कन + अच् + गौरादित्वात् ङीष्) ।
कन्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कनीचिः, स्त्री, (कन् + बाङ्गलकात् इचि प्रत्ययः ।
एषोदरादित्वात् दीर्घश्च) । गुग्गा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कुञ्च इति भाषा ॥ पुष्ययुक्तता । शकटः ।

इत्युणादिकोषः ॥ मूर्धन्यग्रमथोऽपि पाठः ॥

कनीनिका, स्त्री, (कन् + ईन । संज्ञायां कन् ।
ततश्चाप् + अन् इत्यम्) । चतुन्ताला । कनीया-
कुलिः । इति मेदिनी ॥

कनीनी, स्त्री, (कन् + ईन् ततो ङीष्) । कनीया-
कुलिः । इत्यमरटीका ॥

कनीयसं, स्त्री, (कन् दीप्तौ + अच् । कनः सूर्यः
तस्येदम् । कन + च्चः कनीयम् । तद्रूपत्वेन संयते
अवनीयते इति । सो + घञर्थे यस्मिन् कः ।
सूर्यदेवाधिकात्कत्वमिति ताम्रस्योक्तः) । ताम्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कनीयान्, [स] चि, (अयमनयोऽतिशयेन युवा
अल्पो वा इत्यर्थे इत्यस्य । ततः कनादेशः) ।
अनुजः । अतिगुवा । अत्यल्पः । इति मेदिनी ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ६ । “स भूयसा कनीयो

नारिरेचोदीना दत्ता विदुहन्ति प्रवाणम्” ॥

“मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद् व्यसोऽधिकः ।
प्रणमेच्च गुरोः पत्नीं ज्येष्ठभार्यां विमातरम्” ॥

इति स्मृतिः ॥)

कन्द

कन्तुः, पुं, ("कंश्रम्भां वभयुस्तुतयसः इति तुः") ।
 ५।२।१३८। कम् + तुः। कामयते इति कम्
 कान्तौ। अर्जितश्रीत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्ध-
 त्वात्। "कमिननिजनिगाभायाश्चिभ्यश्च"। उणां
 १।७३। कामदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 हृदयम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरितिः॥
 (चित्रम्। इति उज्ज्वलदत्तः। कं सुखं अस्यास्तीति
 व्युत्पत्त्या सुखो जनः॥)
 कञ्या, स्त्री, (कम् + बाञ्जलकात् यन् + टाप्)।
 स्युतकर्पटः। इति स्त्रीलिङ्गसंयत्ते अमरः॥ कौंया
 इति भाषा। (यथा, यतिपञ्चके २। "कञ्यामिव
 श्रीमपि कुत्सयन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः")॥
 मृगयतिभित्तिः। इति मेदिनी। कौंय इति भाषा॥
 उमीनराज्यजनपदप्रसिद्धयामाणां नामसु विषय-
 भूतेषु वक्ष्यन्तात् परा कञ्या स्त्रीवे स्यात्। यथा
 सौसमीनां कञ्या सौसमिकञ्यम्। आञ्जीनां
 कञ्या आञ्जिकञ्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
 कञ्यारी, स्त्री, (कम् + आरन्। एषोदरादित्वात्
 युक् गौरादित्वात् ङीष्)। वृक्षविशेषः। तत्प-
 र्यायः। कञ्यरी २ कञ्या २ दुर्द्धवा ४ तीक्ष्ण-
 कण्टका ५ तीक्ष्णगन्धा इ कृगन्धा ७ दुष्पुष्पेष्टा
 ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्।
 कफवातश्लेष्मण्यज्वरनाशित्वम्। दीपन-
 त्वम्। रक्षिकारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
 कन्द, स्त्री, पुं, (कन्दयति जिज्ञायाः वैज्ञान्यं जनयति
 रोदयति वा भक्षयन्तं जनम्। कदि + क् + च्। यदा
 कन्द्यते कन्द इति नास्मा ज्ञायते। कदि
 + क्स्मिणि + घञ्)। शूराणाः। शस्यमूलम्। इति
 मेदिनी॥ मृगजनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
 महाभारते ११।१४।११६॥
 "वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलानिनाम्"॥
 यथा च, शान्तिशतके २।२०।
 "श्रीतं निर्भरवादिपानमश्रमं कन्दः सहाया मृगाः"॥
 शूरशब्दोऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)
 कन्दः, पुं, (कं जलं ददातीति। क + दा + कः।
 कन्दति कन्दयति कन्द्यते वा। कदि आञ्जाने रो-
 दने च। अच् घञ् वा)। मेघः। इति मेदिनी॥
 योनिरोगविशेषः। तस्य निदानलक्षणम्। यथा,—
 "दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्यामादतिमैथुनात्।
 क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा॥
 पूर्वशोणितसङ्घातं लज्जुचाक्षतिसन्निभम्।
 उत्पद्यते यदा योनौ नास्ति कन्दस्तु योनिजः"॥
 स चतुर्विधः। वातिकः १ पैत्तिकः २ श्लेष्मिकः ३
 सान्निपातिकश्च ४। येषां यथाक्रमं लक्षणानि।
 "रुक्तं विषमं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत्।
 दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पिप्पलात्मकन्तु तम्॥
 नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमलं कफात्मकम्।
 सर्वलङ्घनमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः।
 सन्निपातात्मकोऽसाध्यः श्रेष्ठाः कृच्छ्रप्रसाधनाः"॥
 इति माधवकरः॥ (अस्य चिकित्सासाह भाव-
 प्रकाशः॥
 "गौरिकावायि जन्तुं रजन्यजनकदण्डाः।

कन्दर्प

परयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः॥
 त्रिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च सेवेयेत्।
 प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते"॥
 अन्यत्सर्वं योनिशब्दे द्रष्टव्यम्॥)
 कन्दगुडूची, स्त्री, (कन्दोद्भवा गुडूची। शाकपार्थि-
 वादिवत् समासः। मध्यपदलोपश्च)। गुडूची-
 विशेषः। तत्पर्यायः। कन्दोद्भवा २ कन्दामृता १
 वज्रच्छिन्ना ४ वज्रवृक्षा ५ पिण्डालुः ६ कन्दरो-
 द्विणी ७। इति राजनिर्घण्टः॥
 कन्दटं, स्त्री, (कदि + कटन्)। श्वेतोत्पलम्। इति
 शब्दरत्नावली। सादा सुंदि इति भाषा॥
 कन्दफला, स्त्री, (कन्दात् कन्दमारभ्य वा फलं यस्याः)।
 क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥
 कन्दवज्रला, स्त्री, (कन्दादारभ्य कन्देन कन्देषु वज्रला
 वा)। त्रिपर्यङ्का। इति राजनिर्घण्टः॥
 कन्दमूलं, स्त्री, (कन्द एव कन्दरूपं वा मूलं यस्य)।
 मूलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (मूलकशब्देऽस्य-
 गुणा वक्तव्याः॥)
 कन्दरं, स्त्री, (केन जलेन दीर्यते। दृ + विदारे +
 कर्मणि अच्। कं जलं श्लेष्मजनिनं दृणाति नाश-
 यतीति वा। दृ + अच्)। आर्द्रकम्। इति राज-
 निर्घण्टः॥ (आर्द्रकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)
 कन्दरः, पुं स्त्री, (केन जलेन दीर्यते विदीर्यतेऽसौ।
 दृ + कर्मणि अच्)। गुहा। इति मेदिनी॥
 "निज्जादीचेन्मुरज इव ते कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्"।
 इति मेघदूते ५८॥ छत्रिमोऽकत्रिमो वा सज्जो
 निर्जलो वा मृष्टाकारो गिरिनितम्बदेशः। इति
 भरतः॥ तत्पर्यायः। दरी २ कन्दरा ३ इत्यमरः।
 २।३।६॥ कन्दरी ४। इति पञ्जिका॥ दरः ५।
 इति खामी॥ (यथा, भागवते ४।६।१११।
 "नानाऽमलप्रखवर्णैर्नाकन्दरसानुभिः"॥)
 कन्दरः, पुं, (कं मातङ्गशरीरो दीर्यतेऽनेन। दृ + करणे
 अच्)। अङ्गुष्ठः। इति मेदिनी॥
 कन्दरा, स्त्री, (कन्दर + टाप्)। गुहा। इत्यमरः।
 २।३।६॥
 कन्दराकरः, पुं, (कन्दरस्य आकरः)। पर्यन्तः। इति
 चारावली॥
 कन्दराजः, पुं, (कन्दराय अङ्गुराय अलतीति। कन्दर
 + अल + अच्)। गर्जभाण्डरत्नः। जलरत्नः।
 इति मेदिनी॥ आखोटरत्नः। इति राजनिर्घण्टः॥
 कन्दरालकः, पुं, (कन्दराल एव सार्धं कन्)।
 जलरत्नः। इति शब्दरत्नावली॥ (जलशब्दे
 विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः॥)
 कन्दरी, स्त्री, गुहा। इत्यमरः। २।३।६॥
 कन्दरोद्भवा, स्त्री, (कन्दरे उद्भवतीति। कन्दर + उद्
 + भू + अच् + टाप्)। क्षुद्रपाषाणभेदीरुक्षः
 इति राजनिर्घण्टः॥
 कन्दर्पः, पुं, (कमिथययं कुत्सायां, कं कुत्सितो दर्पः
 यस्मात्। यदा कं सुखं तेन तच्च वा दृष्यति। दृप्
 + अच्। कं द्रव्याणां प्रति दर्पितवान् वा)।
 कामदेवः। इत्यमरः। १२।१२।२६॥ (यथा, महा-
 भारते १।२१५।१८॥

कन्दार्या

"साहज्वामभिषेकार्थमवतीर्थं समुद्रगाम्।
 दृष्ट्वैव पुत्रवध्याम्। कन्दर्पेणाभिमुखिता"॥)
 ध्रुवकभेदः १ यथा,—सङ्गीतदामोदरः॥
 "चयोर्विश्रुतिवर्णाङ्गुष्ठैः कन्दर्पसंज्ञकः।
 वीरे वा कश्चि वा स्यात् खण्डताले विधीयते"॥
 कन्दर्पकूपः, पुं, (कन्दर्पस्य कूप इव)। योनिः। इति
 जटाधरः॥
 कन्दर्पजीवः, पुं, (कन्दर्पं जीवयति परिवर्द्धयतीति।
 कन्दर्प + जीव + अच्)। कामरुद्रिनामरुद्रः। इति
 राजनिर्घण्टः॥
 कण्डर्पमुषलः, पुं, (कन्दर्पस्य मुषल इव)। लिङ्गः। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥
 कन्दर्पशृङ्गलः, पुं, (कन्दर्पः शृङ्गलः यत्र। यदा
 कन्दर्पाय शृङ्गलः)। शृङ्गारबन्धविशेषः। तस्य
 लक्षणम्। यथा रतिमञ्जरी।
 "नारी पदद्वयं स्थाप्य कान्तस्योरुद्वयोपरि।
 कटिच्छेदोत्थयेदाशु बन्धः कन्दर्पशृङ्गलः"॥
 कन्दलः, त्रि, (कदि + अलच्)। कपालः। उपरागः।
 नवाङ्गुरः। कलध्वनिः। इति मेदिनी॥ अपवादः।
 इति शब्दरत्नावली॥ (कदलीविशेषः। यथा,
 अमरशतके ४८॥ "प्रारम्भे निपतन्ति कन्दल-
 दलोत्सासाः पयोविन्दवः"॥)
 कन्दलः, पुं, (कदि + अलच्)। कनकम्। युद्धम्।
 कपालः। इति धरणी॥
 कन्दलता, स्त्री, (कन्दप्रधाना लता)। मालाकन्दः।
 इति राजनिर्घण्टः॥
 कन्दली, स्त्री, (कन्दल + गौरादित्वात् ङीष्)।
 मृगविशेषः। यस्य चर्मै व्यवक्रियते। गुल्फभेदः।
 (यथा, मेघदूते २१।
 "आविर्भूतप्रथमसुकुलाः कन्दलीसायुकच्छम्"॥)
 कदली। इति मेदिनी॥ (यथा, विक्रमोर्वशी। ७८।
 "आरक्तरात्रिभिरियं कुसुमेनैवकन्दलीसज्जि-
 र्गर्भः"। इति॥)
 पताका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पद्मवीजम्। इति
 राजनिर्घण्टः॥
 कन्दलीकुसुमं, स्त्री, (कन्दल्या इव कुसुममस्य)। शि-
 लीन्तम्। इति जटाधरः॥
 कन्दवर्द्धनः, पुं, (कन्देन वर्द्धते इति। वृध् + ल्युः)।
 शूरयः। इति राजनिर्घण्टः॥ (शूरशब्दोऽस्य
 गुणादयो द्रष्टव्याः॥)
 कन्दवल्ली, स्त्री, (कन्दाकारा + वल्ली)। बन्धाकर्को-
 टकी। इति राजनिर्घण्टः॥
 कन्दशूरयः, पुं, (कन्देषु शूरयः श्रेष्ठः)। श्लोकः।
 इति राजनिर्घण्टः॥ (श्लोकशब्देऽस्य गुणादयो
 व्याख्याताः॥)
 कन्दसंज्ञः, स्त्री, (कन्द इति संज्ञा यस्य कन्दनासा
 संज्ञायते वा)। योनिरुक्तारोगविशेषः। तत्प-
 र्यायः। योन्शः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य
 निदानादि कन्दशब्दे द्रष्टव्यम्॥
 कन्दसारं, स्त्री, (कन्दानां सारो यत्र)। गन्धनवनम्।
 इति त्रिकाण्डशेषः॥ [राजनिर्घण्टः॥
 कन्दार्या, पुं, (कन्देन व्याध्याः)। धरणीकन्दः। इति

कन्यका

कन्याहः, पुं, (कन्देभ्यश्च अहः आदरणीयः।) शूरशः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कन्यालुः, पुं, (कन्दमय आलुः।) काशालुः। धरणी-
कन्दः। शिपयिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दिरी, स्त्री, (कन्द + इरच् + गौरादित्वात् डोष्।)
कन्यालुदन्तः। इति वैद्यकम्॥ (कन्यालुशब्दे
विशेषोऽस्या ज्ञातव्यः॥)

कन्दी, [न] पुं, (कन्दोऽस्यस्य। अस्वर्थे इनिः।)
शूरशः। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दः, पुं स्त्री, (कन्दति शोधयति जलं कं कन्देः
सलोपस्त्वर्थः।) लौहमयपाकपात्रम्। तात्थाया
इति लोहता इति च भाषा। तत्पर्यायः। खेदनी
२। इत्यमरः। २। ६। ३०॥

कन्दुकः, पुं, (कं सुखं ददातीति। कम् + दा +
मितङादित्वात् डुः संज्ञायाम् कन्।) गेयकः। इत्य-
मरः। २। ७। १३८॥ गेडु इति भाषा॥ (यथा,
कुमारः। १। २६। "सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च")॥

कन्दुपक्षः, स्त्री, (कन्दौ पक्षम्।) जलोपसेकं विना केव-
लपात्रे यत् वज्रिना पक्षं भ्रष्टतण्डुलादि। यथा,—
"कन्दुपक्षानि तैलेन पायसं दधि शक्त्वः।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहहस्तान्यपि"॥
इति तिथ्यादितत्त्वे कूर्मपुराणम्॥

कन्दोटः, स्त्री, (कदि + ओटन्।) नीलोत्पलम्।
इति शब्दरत्नावली॥

कन्दोटः, पुं, (कदि + ओटन्।) सुलोत्पलम्। इति
शब्दरत्नावली॥

कन्दोतः, पुं, (कन्दे मूले उतः। कन्द + वेज् + क्तः।)
कुमुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कन्धः, पुं, (कं जलं दधाति धारयति। कं + धा + कः।)
मेघः। इति शब्दरत्नावली॥

कन्धरः, पुं, (कं जलं धरति धारयति वा। कम् + धृ +
अच्।) मेघः। इति मेदिनी॥ मारिषदन्तः। इति
राजनिर्घण्टः॥ (कं शिरो धरतीति।) यीवा।
इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (भागवते। १२। ३३।
"वक्षन्तु तत्कन्धरमाशु वेगः
क्षन्तश्चमन्तात् परिवर्त्तमानः"॥)

कन्धरा, स्त्री, (कं शिरो धरतीति। कम् + धृ +
अच् + टाप्।) यीवा इत्यमरः। २। ६। ८८॥
(यथा, याज्ञवल्क्यः। २। २२३।
"कन्धरा बाहुसक्त्रां च भङ्गे मध्यमसाहसः"॥)

कन्धिः, स्त्री, (कं शिरः समुद्रपक्षे जलं ध्रियते यच्च।
धृ + अधि + कर्णे + क्तः।) यीवा। समुद्रे पुं।
इति राजनिर्घण्टः॥

कन्नः, स्त्री, (कन्यते प्राप्यते दुःखमनेन। कन गत्यां +
करणे क्तः।) पातकम्। मूर्च्छा। इति शब्दमाला॥
कल्लमिति च पाठः॥

कन्यका, स्त्री, (कन्या + अच्चातादौ कन् पूर्वस्य।)
कुमारी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा।

"अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं राजसूया"॥
इति स्मृतिः॥ परकीयनायिकाविशेषः। यथा।
"अथकटपरपुत्रागुरागा परकीया। सा प्र

कन्या

द्विविधा परोक्षा कन्यका च। कन्यायाः पित्राद्य-
धीनतया परकीयत्वम्। अस्या गमैव सकला
चेष्टा"। इति रसमञ्जरी॥

कन्यकाजातः, पुं स्त्री, (कन्यकायां अन्तर्गतायां जातः।
कन्यका + जन + कर्त्तरि क्तः।) अविवाहितापुत्रः।
तत्पर्यायः। कानीनः। २। इत्यमरः। २। ६। १३७॥
(यथाह याज्ञवल्क्यः। १२। १३२।
"कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः"॥
कन्यः। स तु अन्तर्गतायां कुन्यां जातः॥)

कन्यकापतिः, पुं, (कन्यकायाः पतिः।) जामाता।
इति शब्दरत्नावली॥

कन्यसः, पुं, (कन + अच्चादित्वात्। ४। १११। उणां।
निपातनात् कन्यः। कन्यत्वेन कान्यत्वेन सीयते
अवसीयते इति। कन्य + सो + घञर्थः कः।)
कनिष्ठभ्राता। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

(यथा रामायणम्। ५। ३३। १०।
"रामस्य कन्यसो भ्राता सुमित्रा येन सुप्रजाः"॥)

कन्यसा, स्त्री, (कन्यस + टाप्।) कनिष्ठभगिनी।
इत्यमरटीका॥

कन्या, स्त्री, (कन् दीप्तौ + अच्चादित्वात् यक् इत्य-
गादौ ४। १११। कन्यायाः कनीन् चेति निर्दे-
शात् पाणिनिमतानुसारेण न डाप् अत्यष्टाप्।)
कुमारी। इत्यमरः। २। ६। ८। सा तु दशम-
वर्षाया। इति स्मृतिः॥ (यथा महाभारते
वनपर्वणि।
"यस्मात् कामयते सर्वान् कामेर्धातोश्च भाविनि।
तस्मात् कन्येह सुश्रोणि। स्वतन्त्रा बरवर्णिनि"॥)
नारी। अष्टवर्षाविशेषः। द्रुतकुमारी इति ख्याता।
इति मेदिनी॥ यथा सुश्रुते निदानस्थाने॥
("कान्तैर्दादशभिः पञ्चमयूराङ्गुलहोपमैः।
कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी"॥
"शोथघ्नो कासहा कन्या"॥ इति वैद्यकप्रत्य-
गुणः॥ विशेषगुणादग्रेऽस्या द्रुतकुमारीशब्दे
द्रष्टव्याः॥) स्थूलिना। वाराहोक्तः। बन्धाकर्त्ता-
टकी। इति राजनिर्घण्टः॥ • मेघादिहादश-
राश्यन्तर्गतषष्ठराशिः। सा तु उत्तरफल्गुनीशेष-
पादत्रयहस्तामसुदाययुक्तचित्राप्रथमाङ्गेन भवति।
तदधिष्ठातृदेवतायाः स्वरूपं यथा। जलेनौकास्थ-
शस्याधिधारिणी स्त्री। इति दीपिका॥ अपि च।
नीलकण्ठीजातके॥

"पाण्डुरिपात् स्त्रीद्वितनुर्यमाशा-
निशामसच्छेतसमोदयन्मा।
कन्याङ्गशब्दा शुभभूमिवैश्य-
रूत्ताल्पसङ्गप्रसवा शुभा च"॥ •

मतान्तरे सा तु शोर्षादया। दिनवना। पिङ्गल-
वर्णा। दक्षिणदिक्स्वामिनी। वायुप्रवृत्तिः। शीत-
लसभावा। शुद्धभूमिधरा। वैश्यवर्णा। रूक्षा।
स्रष्टाङ्गा। खट्वच्छन्दा। अल्पसन्ताना। अल्प-
पुंसङ्गा च॥ • तत्र ज्ञातफलम्॥ "वेदशस्त्रे
अज्ञावान् स्थानरोषे खेदितः भार्यायां सदा
विरसस्व"। इति ज्योतिषम्॥ • जन्मकालीन-
चन्द्राश्रितैतदाश्रयफलम्। यथा कौलीप्रदीपः॥

कन्याट

"युवतिगे श्रान्तिमि प्रमदाजम-

प्रबलकेलिविनासकुतूहलैः।

विमलशीलयुता जननोत्सवेः

सुविधिना विधिना सहितः पुमान्"॥ •

तस्या उदये तन्नामकालेन भवति। तस्य गणित-
प्राप्तपरिमाणं दृष्टव्यं कृत्वाधिकपक्षानुप्रभे देशे
वर्त्तमानो न विज्ञायमानं ऊनत्रिंशत्पक्षाधिकपक्षद-
यदाः। इति ज्योतिषम्॥ • तत्र ज्ञातफलम्।
"कन्यालघोद्भवो भर्ता नानाशास्त्रविशारदः।
सौभाग्यगणसम्पन्नः सुन्दरः सुरतप्रियः"॥

इति कौलीप्रदीपः॥ • सत्या। तस्या विवाहं वि-
नान्यसंस्कारकर्मणि दृष्टिआहनिषेधो यथा,—
"कन्याया निष्कृमो नास्ति दृष्टिआहं न विद्यते।
नामाप्रप्राशनं चूडां कुर्यात् स्त्रीयाममन्त्रकम्"॥

"ज्ञातकर्मादिचूडान्तं कुमार्याश्चाप्यमन्त्रकम्।
कर्त्तव्यं पञ्चभिर्वर्गैरेकं निष्कृमणं विना"॥

इति च महाभारतव्याख्ये नवमोक्तासः॥
(तीर्थविशेषः। यथा महाभारते ३। ८३। १०४।
"ततो गच्छेत् धम्मं ज्ञानं कन्यातीर्थमनुत्तमम्।
कन्यातीर्थं नरः स्वात्मा गोसहस्रफलं लभेत्"॥)

कन्याका, स्त्री, (कन्यैव इति सार्धं कन् अतुल्यपुं-
स्त्वत्वात् न ऋसः।) कुमारी। इति शब्दरत्ना-
वली॥

कन्याकुञ्जः, पुं, (कन्याः कुञ्जाः यत्र देशे सः। वायुना
हि अस्मिन् देशे कन्याः कुञ्जीकृता अतोऽस्य
तथात्वम्।) कान्यकुब्जदेशः। इति जेमचन्द्रः॥
(यथा, महाभारते। वनपर्वणि॥
"कन्याकुब्जेऽपि वत्सोममन्त्रेण सह कौशिकः"॥
वायुना हि अस्मिन् देशे पुरा कन्याः कुञ्जीकृताः।
तद्विवरणमुच्यते। पुरा कृष्ण कुशनाभो राजकि-
र्त्तवाचो कन्याशतं जनयामास। रूपयौवनसम्पन्ना-
न्तास्तु कदाचित् उद्यानभूमिमगम्य परश्वानन्द-
सन्तत्या चिकीडः। अथ सर्वगो वायुश्चासत्सर्वा-
ङ्गीकृता अवलोक्य कामशरपोडितोऽब्रवीत्। अहं
वः कामये, भवत्यो मे भार्या भवन्तु। अथ ता
अङ्गनास्तस्य तदचनं श्रुवा उच्चैर्विहस्य तमन्वन्
भो वायो! त्वं भूतानां अन्तस्तरसि तत्कथम-
स्माकं मनोभावं न वेत्सि। वयं कृष्ण कुशनाभ
भुताः कथं पितरं कामतः समतिक्रम्य स्वयं वर-
मभिलषामः। पिता हि अस्मान् यस्मै दास्यति
स नो भर्ता भविष्यतीति। अतः क्षन्त्याः खञ्ज
भवन्नियोगं कर्तुमशक्ता वयम्। वायुस्तु तासां मे-
तदचनमाकर्ण्य कोपसमन्वितः स्वतेजसा तासां
शरीरेषु प्रविश्य मध्ये बभूव। ततः प्रभृति
देशोऽयं कन्याकुब्ज इत्येव ख्यातः॥ अस्य विष्णु-
तिल्लु रामायणे व्यादिकाङ्के ३३ अध्याये द्रष्टव्या॥

अयन्तु काशीनदीतटे स्थितः। अधुना कुश-
स्थल इत्याख्यया प्रसिद्धः। इति कनिङ्गमेनो-
क्तम्॥ अस्य समीपे जाङ्गवीप्रबहमाना वर्त्तते।
इति महाभारते अनुशासनपर्व॥ •

कन्याटः, पुं, (कन्या अटति अच्। कन्या + अट् + अ-
धिकरणे घञ्।) वासयङ्गम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कन्यादानं, स्त्री, (कन्याया दानं वराय सम्प्रदानम् ।)
वराय कन्यासम्प्रदानम् । तद्दानप्रणादि यथा ।
यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलङ्घिताम् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ! ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
कन्यादानन्तु सर्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम्” ॥*॥
तद्व्याख्या दशकुलत्यागो यथा,—
“महान्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशेमानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
हीनजातिषु पाषण्डे मुने उद्देशकारिणाम् ।
ह्यभ्यामयसदावाच्यचित्रिकुलिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेत् भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मेऽशङ्कया” ॥*॥
ततोऽष्टप्रकारविवाहानन्तरम् ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलङ्घिताम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यद्येते सट्प्रे वरे ।
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मणे तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा द्वारन्तु सूर्यस्य सर्गलोकश्च गच्छति ॥
गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववस्त्रिणम् ॥
शुक्लेन दत्त्वा यः कन्यां तां पश्चात् सन्यगच्छेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमक्षयम् ॥
न मन्युं कारयेत्सां पूज्याश्च सततं गृहे ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मणेभ्यो सदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुङ्गन् सुखमश्रुते ।
अथ भुङ्गति यो मोहात् भुङ्क्ता स नरकं व्रजेत् ॥
अप्रजायाश्च कन्यायां न भुङ्गीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महासत्त्वसमाकीर्णान्ति ते नरकाद्भयम् ।
तीर्णत्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ।
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते ॥
मातापितुश्च विज्ञेयं तच्छुभस्याभिगामिनः ।
मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽर्द्धमवाप्नुते ॥
दत्त्वा कन्यां न शोचेत् क्षधितां मुदितां तथा ।
नम्रां दुःखामिभूतां वा तथैव क्षपणां क्षणम् ।
कुर्यान्मन्युं नधैवास्या आगताश्चापि पोषयेत् ॥
यद्भूतमर्थयेत् किञ्चित् सर्वं तत् प्रतिपादयेत् ।
अप्रयच्छन् पतेत् ब्रह्मन् ! नरके नात्र संशयः” ॥*॥
“शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।
न भुङ्गन्ति च यत्रैव निर्दुःखप्रपूजिताः ॥
तस्मादेताः समभ्याशां भूषणाश्चादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सुतयुक्तास्तु सर्वदा ॥
संस्तप्ताः स्तुतया पूज्याः आर्द्धे चैवोत्सवेषु च ।
यस्मिन्नेह कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
इह कीर्तिर्भवेत् स्वर्गे परञ्च द्विजसत्तम ! ।
तिनराशिः क्षतो यावत् दिवाकरसमं क्षतः ॥

वर्षान्ते ऽष्टमागन्तु तिल एको भवेद् यदा ।
सोऽक्षयं लभते तावत् ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥
शतगव्याः प्रमाणेन सृजते रोमसक्षये ।
विशीर्यन्ते तु वा लोकं वर्षे पूर्णं सुताप्रदः ।
तावत् स्वर्गं लभेत् सोऽपि यावन्नोमश्च संचयः ॥
महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुस्तयो रथाः ।
कन्यादाचतुर्गाः पश्चात्समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
कन्यादानं दरिद्रस्य यो ददाति सुसत्त्वतः ।
पूर्वं धर्ममवाप्नोति यथावत् विधिकल्पितम् ।
तस्मात्कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता” ॥
इत्याद्ये वज्रपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥
कन्यापतिः, पुं, (कन्यायाः पतिः) जामाता । इति
जटाधरः ॥

कन्यापालः, पुं, (कन्याप्रधानः पालः । पालाख्य-
वर्णिगिति यावत् ।) पालवर्णिक् । श्रूयजातिवि-
शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कन्यारामः, पुं, बृद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कन्यिका, स्त्री, (कन्या एव स्वार्थे कन् टाप् चत-
इत्वम् ।) कन्यिका । इति शब्दरत्नावली ॥
कन्युधं, स्त्री, (कन + इन् । कन्या दीप्त्या कान्त्या
तेजसा वा ओषति इव । कनि + उध् + कः ।)
हस्तपुच्छः । इति हारावली । हातेर पौष्ठा
इति भाषा ॥
कप चलने । सौत्रधातुरयं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा—परं—अकं—सेट् ।) कपोलः । इति दुर्गा-
दासः ॥
कप इ उ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा—
आत्मं—अकं—सेट्—इदित् ।) इ कर्मणि कम्प्राते ॥
उ कम्पते वायुना हस्तः । इति दुर्गादासः ॥
कपटः, पुं, स्त्री, (पटतीति पटः । पट् + अच् । कस्य
सतो ब्रह्मणोऽपि पटः आवरकः । यदा कप +
अटन् ।) अयथायथ्यवहारः । प्रतारणा । तत्प-
र्यायः । व्याजः २ दम्भः ३ उपधिः ४ कृपा ५ कैत-
वम् ६ । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ कूटम् ७
कल्कम् ८ कृणम् ९ मिषम् १० कौरवम् ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
“नरेन्द्रसिंह ! कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि” ।
इति महाभारते १ । ७४ । १०१ ॥ दनुपुत्रः ।
यथा महाभारते १ । ६४ । २५ ।
“निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा ।
यत्ते ख्याता दर्नाविशे दानवाः परिकीर्त्तिताः” ॥
कपटिकः, त्रि, (कपटः विद्यतेऽस्मिन् अस्यस्य वा ।
कपट + मत्वर्थे + ठन् ।) कपटविशिष्टः । इति
शब्दरत्नावली ॥
कपटिनी, स्त्री, (कपटिन् + गौरादित्वात् ङीष् ।)
चीड़ानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कपटी, स्त्री, (कप + अटन् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
परिमाणविशेषः । इति शब्दरत्नावली । एक
आँकाङ् इति भाषा ॥
कपटी, [न] त्रि, (कपटोऽस्यस्य अस्मिन् वा अस्यर्थे
+ इनिः ।) कपटविशिष्टः । कपटधारी । इति
शब्दरत्नावली ॥

कपटेन्द्री, स्त्री, (कमिव शुभ्रः पटः वसनं तत्तुल्यं
फलं ईदृ + प्रेरयतीति । कपट + ईष् + क्त्वाप् +
स्त्रियां ङीप् ।) श्वेतकण्टकारी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कपर्दः, पुं, (पर्दं पूरणे + सम्प्रदादित्वात् भावे
क्विप् । “रात् कपोः” । ६ । ४ । २१ । इति
वलोपे परं पूर्तिः । केन सुखेन जलेन वा परं
पूर्तिं ददातीति । क + पर् + दा + सुपीति योग-
विभागात् कः । कस्य गङ्गाजलस्य परा पूरणेन
दापयति सुध्यति वा । क + पर् + दैप् शोधने
“आतोऽनुपसर्गं कः” । ३ । २ । ३ । इति कः ।)
शिवजटा । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ (यथा
काशिकण्डे । २६ । ४४ ।
“कमनीयजलाकम्पा कपर्दिसुकपर्दगा” ॥)
वराटकः । इति मेदिनी ॥ (“पञ्चभिः कपर्दः
पञ्चिका नाम द्यूतमस्ति” । इति पां २ । १ ।
१० । सूत्रस्य सरला टीका ॥)
कपर्दकः, पुं, (कपर्द + कन् ।) शिवस्य जटाजूटः ।
वराटकः । इति मेदिनी । कडि इति भाषा ॥
“यद्यहमिमं शक्तुशरावं विक्रीय दश कपर्दकान्
प्राप्नोमि” ॥ इति हितोपदेशः ॥) शेषस्य पर्यायः ।
वराटः २ कपर्दः ३ वराटिका ४ चराचरः ५
चरः ६ वर्त्तः ७ बालक्रीडकः ८ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कर्माश्रुलप्रयुक्त-
शूलनेत्रदोषनाशित्वञ्च । तस्य भेदाः । सुवर्णवर्णाः
सिंहो १ धूमवर्णा व्याघ्री २ पीतपुष्पासितोदरा
मृगी ३ श्वेतवर्णा हंसी ४ नातिदीर्घिका विदक्ताः
५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वराटकशब्देऽस्य
गुणादयो व्याख्येयाः ॥)
कपर्दी, [न] पुं, (कपर्दो जटाजूटोऽस्यस्य । इनिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा,
महाभारते १३ । १७ । ४५ ।
“अजश्च बज्ररूपश्च गन्धधारी कपर्दीपि” ॥
“कपर्दी कैलासं करिवरमथोऽयं कुलिशभट्” ।
इति कालिदासः ॥
यथा, ऋग्वेदे । १० । १०२ । ८ ।
“शुनमद्रा व्यचरद् कपर्दी” ॥)
कपाटं, त्रि, (कं वायुं मत्तकं वा पाटयतीति । पट-
गतौ + णिच् + कर्मणि उपपदे अण् ।) खनाम-
ख्यातद्वाराच्छादकाष्टफलकविशेषः । तत्पर्यायः ।
अररम् २ । इत्यमरः । २ । २ । १७ ॥ कवाटः ३ कपाटी
४ कवाटी ५ अररी ६ अररिः ७ । इति तट्टीका ॥
द्वारकण्टकम् असारम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा महाभारते १ । जनुसहवासे । १४८ । १७ ।
“चक्रे च वेष्टनस्तस्य मध्ये नातिमहाविण्म ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्याश्च भारत” ॥
कं शिरः इत्युपलक्षणेन मनुष्यादीनां यद्दण्डमिति
बोध्यम् । कं वातं वा पाटयति वारयति यद्द-
द्वारदेशं आच्छातोतीत्यर्थः । मनुष्यवातादीनां गतिं
यच्छि वा । क + पट् + णिच् + अण् । यथा,
“द्वाराणि समुपाह्वयन् कपाटान्यवसृजन्” ।
इति रामायणम् ।

कपाली

कपालः, पुं स्त्री, (कं मस्तकं पालयतीति । क + पालि + क्तृच् । यदा कल्पते यः । कपि चलने + “तमि विशिष्टविडिम्बिगुलिकपिपलिपक्षिभ्यः कालन्” । उणां १ । ११७ । इति कालन् । कपिनिर्देशाद् नलोपः । शिरोऽस्थि । माथार खुनि इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्परः इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । ३ । ६० । “ह्यौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा” ॥ घटादेः खण्डम् । खापरा खोला इत्यादि भाषा । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ११ । “घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेषु सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः” ॥ समूहः । इति मेदिनी । (मृगयकर्परारादिभि- द्वापात्रम् । यथा, मनुः । ६ । ४४ । “कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसह्यता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्ष्यम्” ॥ पुरोडाशः । यथा शतपथब्राह्मणे । “कपालानि चोपदधातिपुरोडाशं चाधिश्रयति” ॥ कुष्ठरोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः । तस्य लक्ष- यम् । यथा, माधवकरः ॥ “क्षणाद्यकपालाभं यद्रूढं परधं तनु । कपालं तोदवज्जलं तल्लुङ्गं विधमं स्मृतम्” ॥ कपालनालिका, स्त्री, (कपालस्य सूत्रसंघस्य ना- लिका ।) तर्जुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टेको इति भाषा ॥ कपालभट्टः, पुं, (कपालं भिद्धापात्रं ब्रह्मकपालं वा विभर्ति धारयति । कपाल + भट् + क्तिप् तुक् च ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ कपालिका, स्त्री, (कपाल + कन् + टाप् ।) दन्त- रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । “कपालेस्त्रिव दीर्घत्वं दन्तानां सैव शर्करा । कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी” ॥ इति माधवकरः । तस्यास्त्रिकृतिः दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥ (घटकपालिका । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १२ । ४१ । “महीघटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरञ्जस्ततोऽङ्गः । जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैः पालयते ब्रह्म किमत्र वस्तु” ॥ कपालिनी, स्त्री, (कपालोऽस्त्यस्य । कपाल + इनि + स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ कपाली, [न्] पुं, (कपालोऽस्त्यस्य । कपाल + इनिः ।) महादेवः । इति ह्यनायुधः ॥ खनामख्यातजाति- विशेषः । स तु ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (चि, कपालविशिष्टः । यथा, कुमारः । ५ । ७८ । “कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्त्तैरेवधार्यते वपुः” ॥ “नटी कपालिनी वेश्या कुण्टा नापिताङ्गना” ॥ इति च तन्मम् । योगविशेषः । यथा, वृट्योग- स्त्रीपिकायां १ । ७ । “कपाली बिन्दुनाथश्च काकचण्डीश्वराक्षयः” ॥

कपिः, पुं, (कम्पते यः सदा । कपिचलने । “कुण्डि- कम्पोगेनोपशब्ध” उणां । ४ । १४३ । इ प्रत्ययः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १५४ ॥ “विश्वराहखरोद्वाणां गोमायोः कपिकाकथोः । प्राश्य मूत्रपुरीषाणि दिज्जन्त्रायणश्चरेत्” ॥) सिद्धकः । मधुसूदनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ११ । १४६ । १०६ । “सनात्सनातनतमः कपिलः कपिरथ्यः” ॥) धातिका । इति शब्दमाला ॥ करभ्रमेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कादुरकात् एव्यौ पाति इति । वराहः रक्तचन्दनम् । पिङ्गलम् । तद्वर्णवति चि ॥) कपिकच्छुः, स्त्री, (कपीनामपि कच्छुर्यस्याः कण्डू- जेतुत्वात् ।) वृक्षविशेषः । आलकुशी इति भाषा । केशोयाच इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । आत्म- गुमा २ जडा ३ अथ्यडा ४ कण्डू ५ प्राप्रवा- यणी ६ ऋष्यप्रोक्ता ७ शुकशिश्विः ८ भर्कटी ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ स्वगुमा १० । अथवा ११ कण्डूरा १२ प्रावधायिणी १३ प्रावधा १४ शुकशिश्वी १५ शुकशिश्वी १६ कपिकच्छुः १७ । इति भरतः ॥ स्वयंगुमा १८ महर्षभी १९ लाङ्गली २० कुण्डली २१ चण्डा २२ दुरभियहा २३ कपिरोमफला २४ गुमा २५ दुप्यर्षा २६ अजडा २७ प्रावधेणा २८ वदरी २९ गुकः ३० आर्षभी ३१ शिश्वी ३२ वराहिका ३३ तीक्ष्णा ३४ रोमालुः ३५ वन- शुकरी ३६ कोशरोमा ३७ रोमवल्ली ३८ । शुक- शिश्विः ३९ वानरी ४० कपीकच्छुः ४१ शुक- पिङ्गो ४२ शुकपिङ्गो ४३ कपिप्रभा ४४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । खादुरसत्वम् । शुकवृद्धिकारित्वम् । वातक्षयपित्तसहवृद्धिप्रग- नाशित्वम् । शीतत्वम् । तस्या बीजगुणौ । वातश- मनत्वम् । परमवाजोकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शुकशिश्वीशब्देऽस्या विशेषश्च ज्ञेयः ॥) कपिकच्छुफलोपमा, स्त्री, (कपिकच्छुफलस्य उप- मात्र ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिकच्छुरा, स्त्री, (कपिभ्यः कच्छुं कण्डूराति ददाति । कपिकच्छु + रा + कः ।) कपिकच्छुः । इति शब्द- माला ॥ (यथा, गारुडे १६७ अध्याये । “गरुडगारिका पर्यां गुडूषो कपिकच्छुरा । एषां दृशपलान् भागान् क्षाथयेत् सलिलेऽमले” ॥) कपिकन्दुकं, स्त्री, (कपि + कदि + उकः ।) अतो- लोपः । कस्य शिरसः पिकन्दुकं अस्थि । यदा कपिः परमात्मा विष्णुः कन्दति कोडति यत्र तत्र त्वं अस्थि ॥ शिरोऽस्थि । इति शब्दचन्द्रिका । माथार खुनि इति भाषा ॥ कपिका, स्त्री, (कपिरिव कायति यच्च वराहवत् नील- वर्णतया प्रकाशते शोभते वा । एकदेशसाम्यात् तथात्वम् ।) नीलसिन्दुवारवृक्षः । इति राज निर्घण्टः ॥ (नीलसिन्दुवारशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥) कपिकोनिः, पुं, (कपीनां प्रियः कोनिः ।) कोनि- विशेषः । इति रत्नमाला । श्रेयाकुल इति भाषा ॥

कपित्थ

कपिचूडा, स्त्री, (कपीनां चूडा इव । आत्मातक- मुकुलस्य कपिचूडातुल्यात्वात् ।) आत्मातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (आत्मातकशब्दे विश्वेशो- ऽस्या ज्ञेयः ॥) कपिचूतः, पुं, (कपीनां चूत इव अत्यन्तप्रियत्वात् ।) आत्मातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कपिजः, पुं, (कपेः शिलायाः जायते । जन् + ङः । कपितैलम् ॥) तुल्यः । इति राजनिर्घण्टः । शिलारस इति भाषा ॥ कपिजङ्घिका, स्त्री, (कपेः वानरस्य जङ्घा इव जङ्घा यस्याः । संज्ञायाम् कन् । कपिसदृशजङ्घाया दैर्घ्यात् इत्येवम् ।) तैलपिपोलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपिञ्जलः, पुं, (कपिनि जवते वेगेन गच्छति यदा कम् अतिसुखं शब्दम् पिञ्जयति कपिवत् पिञ्जलो वा । ईषत्पिङ्गलवर्णो हस्तितालवर्णो वा । एषो- दगादित्वात् साधुः ।) चातकपत्नी । तन्मांस- गुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् । कफक्षयपित्तनाशि- त्वम् । अग्निदाहत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ पक्षि- विशेषः । तत्पर्यायः । तेजलः २ ॥ तस्य मांसं शुकवृद्धिकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तित्तिहि- पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, --- “कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरित्तिरः । कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिशतित्तिरः” इति भावप्रकाशः ॥ “पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः । मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यथावदात्” ॥ इति चरकः । तथा सुश्रुतम् । “रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः । कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते” ॥ ऋषिकुमारभेदः । अयन्तु श्वेतकेतुपुत्रस्य पुण्डरी- कस्य बन्धुः । यथा कादम्बर्या महाश्वेतोपाख्याने । “सखे ! कपिञ्जल । किं मामन्यथा सम्भावयसि” ॥) कपितैलं, स्त्री, (कपिभिर्वा नरैः शिलायाः विदारणात् सम्पादितं यत् तैलम् ।) तुल्यकानामगन्धद्रव्यम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथा चोक्तम् । “सिद्धाकस्तु तुल्यः स्याद्यतो यवदेशगः । कपितैलञ्च सङ्क्रान्तं तथा च कपिनामकः” ॥) कपित्थः, पुं, (कपिः तिष्ठति फलप्रियत्वात् लोभात् वा यत्र । कपि + स्था + कः । एषोदरादित्वात् सलोपे साधुः ।) वृक्षविशेषः । कतुर्वेल इति भाषा । तत्पर्यायः । दधित्थः २ याही ३ मन्मथः ४ दधि- फलः ५ पुष्पफलः ६ दन्तघटः ७ । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ कपित्थः ८ । इति भरतः ॥ मालूरः ९ मङ्गल्यः १० नीलमल्लिका ११ याहिफलः १२ चिरपाकी १३ यश्विफलः १४ कुचफलः १५ क- पीष्ठः १६ गन्धफलः १७ दन्तफलः १८ करमव- ल्लभः १९ काठिन्यफलः २० करञ्जफलकः २१ । अस्यामफलगुणाः । अक्षयत्वम् । उष्णत्वम् । कफ- नाशित्वम् । याहित्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । जगठ- रोगजिह्वाधिकाजडताकारित्वम् । बिदोवर्द्धक- त्वम् । विषहरत्वम् । रोचकत्वम् । तत्पक्षपण- गुणाः । दोषत्रयहरत्वम् । मधुरास्वरसत्वम् ।

कपिल

गुह्यम् । आसवमिन्द्रमहत्त्वम् । हिक्काप-
नोदकमत्वम् । याह्वत्वम् । नचिप्रदत्वम् । ततः
सर्वदा सेव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“कपित्थमामं कण्डू विषं याहि वातलम् ।
मधुरास्त्रकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च नचिप्रदम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥ (तथा च चक्रे ॥
“कपित्थं विषकण्डूप्रमामं संयाहि वातलम् ॥
मधुरास्त्रकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च नचिप्रदम् ।
परिपक्वं सदोषघ्नं विषघ्नं याहि गुह्यम्” ॥
“कुशदीपेश्वरस्य राज्ञो ज्योतिष्मत्सकस्य सप्त-
पुत्राणामेकतमः । तद्धर्ममपि तन्मन्त्रा ख्यातम् ।
तद्विवर्णान् विष्णुपुराणे २ यांश्च ४ अध्याये
ब्रूयम्”)
कपित्थलकः, स्त्री, (कपित्थस्य मालुरस्य त्वगिव त्वग-
यस्य ।) एलवानुक्रमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(एलवानुक्रमशब्देऽस्य विशेषगुणा ज्ञातव्याः ॥)
कपित्थपर्णी, स्त्री, (कपित्थस्य पर्णमिव पर्णं पत्रं
यस्याः । कपित्थपर्ण + गौरीदत्वात् ङीष् ।)
बृहद्विशेषः । कपित्थानीति ख्याता । तत्पर्यायः ।
विरजा २ सुरसा ३ चित्रपत्रिका ४ । इति रत्न-
माला ॥
कपित्थास्यः, पुं, (कपित्थवत् कपित्थफलवत् वस्ते-
लाकारं आस्यं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । तत्पर्यायः ।
गोलाकूलः २ दक्षिणशोणः ३ नगाटनः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कपिध्वजः, पुं, (कपिर्धनुमान् ध्वजे यस्य सः । प्रतिष्ठा-
पाननपरतन्त्रेण महावीरेण हनुमताधिष्ठित-
ध्वजत्वात् वानरजास्रध्वजत्वाद्वा तथात्वम् ।)
अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा गीतायाम् । १ । २० ।
“अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः” ॥)
कपिनामा, [न] पुं, (कपेर्नामैव नाम यस्य ।) सि-
ङ्गकः । इति रत्नमाला ॥ (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्य
प्रमाणमुक्तं भावप्रकाशे यथा,—
“कपितैलञ्च संख्यातं तथा च कपिनामकः” ॥)
कपिपिप्पली, स्त्री, (कपिः कपिवत् रक्तवर्णा पिप्प-
लीव रक्तवर्णपिप्पलीतुल्येति यावत् ।) रक्ता-
पामार्गः । इति वैद्यकम् ॥ सूर्यावर्त्तखटः । इति
रत्नमाला ॥
कपिप्रभा, स्त्री, (कपिस्त्वपि प्रभा निजप्रभृतगुण-
प्रसारणं यस्याः । कपीनामपि कण्डूयनादस्या-
स्तथात्वम् ।) कपिकच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥
कपिप्रभुः, पुं, (कपीनां हनुमदादीनां प्रभुः
नियन्ता ।) रघुनाथः । इति शब्दरत्नावली ॥
(वानरराजः बाली सुग्रीवश्च ॥)
कपिप्रियः, पुं, (कपीनां प्रियः ।) आम्नातकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कपित्थः । इति जटाधरः ॥
कपिरथः, पुं, (कपिर्धनुमान् रथ इव वहनकारी
वाहनं वा यस्य ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (कपिः महावीरः हनुमान् रथे यस्य
इति श्रुत्या कपिलाश्वितध्वजः अर्जुनः ॥)
कपिलः, पुं, (कमु कान्तौ “कमेः पञ्च” । उणां १ ।

२४

कपिला

५६ । इलच् । पञ्चान्तादेशः ।) मुनिविशेषः । स तु
ज्ञानभक्तिमोक्षयोगप्रचारार्थमगवदतारः । कर्ह-
मप्रजापतेरौरसादेवकृतिगर्भजातः । इति श्री-
भागवतम् ॥ (यथा गीतायां १० । २६ ।
“गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः” ॥
सगरराजमन्त्रतिष्ठसकारी रसातलस्थः कपिलो
मुनिः केषाच्चिन्मते साङ्ख्ययोगप्रचारकर्ता न ।
अयन्तु अपरः कश्चित् खनामख्यातो मुनिः ।
एतदर्थं प्रमाणं यथा, रघुः ३ । ५० ।
“अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितृस्त्वदीयस्य मयापहारितः” ॥)
अभिः । कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिङ्गकनाम-
गन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥ पिङ्गलवर्णः । तद्-
युक्ते चि । इत्यमरः । १ । ५ । १६—१६ ॥ नीलपीतः ।
कपिलः । इति रभसः ॥ “कपिलो रोचनाच्छवि-
त्यये” । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ३ । ४४ ।
“अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्वतोमुखः” ॥
महादेवः । यथा तत्रैव १३ । १७ । ६७ ।
“कपिलः कपिशः मुक्ताः आयुश्चैव परोऽपरः” ॥
विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १८ । १०६ ।
“सनातुमनातनतमः कपिलः कपिश्वरः” ॥
नागविशेषः । यथा, हरिवंशे ३ । ११४ ।
“शङ्खश्च शङ्खपालश्च कपिलो वामनस्तथा” ॥
दानवभेदः । यथा तत्रैव ३ । २२ ।
“अथोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा” ॥)
कपिलद्युतिः, पुं, (कपिला रक्ता पिङ्गलवर्णा वा
द्युतिः यस्य ।) सूर्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कपिलदाक्षा, स्त्री, (कपिला दाक्षा ।) दाक्षाविशेषः ।
तत्पर्यायः । मृदोका २ गोस्तनी ३ कपिलफला ४
अमृतरसा ५ दीर्घफला ६ मधुवल्ली ७ मधुफला ८
मधुली ९ हरिता १० हारहरा ११ सुफला १२
मृदो १३ हिमोत्तरा १४ पथिका १५ हेमवतो
१६ शतवीर्या १७ काश्मरी १८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । हृद्यत्वम् । मदहर्ष-
दाहत्वम् । दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृष्णाह्लासासना-
शित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मृदोकाशब्दे-
ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
कपिलद्रुमः, पुं, (कपिलः कपिलवर्णो द्रुमः ।) काट्ठी-
नामसुगन्धिकाष्टम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कपिलाधारा, स्त्री, (कपिलानां धारा इव दुग्धधारा-
सदृशी शुद्धा धारा यस्याः । यदा कपिलानां
दुग्धधाराभिः सम्भूता निम्बेना धारा यस्याः ।
संज्ञायां ङापोरिति पाणिनिस्त्वानुसारेण
कृत्स्वः ।) स्वर्वादी । तीर्थभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
कपिलशिशुपा, स्त्री, (कपिला रक्तपीतमिश्रितवर्णा
शिशुपा ।) शिशुपाद्विशेषः । तत्पर्यायः ।
कपिला २ पीता ३ सारिणी ४ कपिलाक्षी ५
भस्मगर्भा ६ कुशिशुपा ७ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । शीतवीर्यत्वम् । आमयवातपित्तज्वर-
हृद्दिकानाशित्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥
कपिला, स्त्री, (कपिलो वर्णोऽस्यस्याः अर्धं आद्यच् ।
टाप् च ।) पुण्डरीकनामदिग्गजपत्नी । इत्यमरः ।

कपिव

१ । ३ । ४ ॥ भस्मगर्भा शिशुपा । रेणुकानाम
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६३—१२० ॥
(यथाह राजवल्लभः ।
“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला हिजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका” ॥
अस्या गुणादिकं रेणुकाशब्दे ब्रूयम् ॥) “गो-
विशेषः” इति हेमचन्द्रः ॥ सा तु स्वर्गवर्णा । इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । ८४ । ८२ ।
“कपिला महवत्सा वै पर्वते विचरन्त्यतः” ॥
दत्तकन्या । यथा, महाभारते १ । ६५ । १२ ॥
“क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः” ॥
कपिलवर्णयोगात् । अनुदात्तत्वाभावात् वर्णा-
दिति न ङीप् ।) गृहकन्या । शिशुपा । राजरीतिः
इति राजनिर्घण्टः । नदीविशेषः । यथा,—
“कज्जला चलशैलात् पूर्वस्मिन् शुभ्रपर्वतः ।
शुद्धा सह पुरा रेमे यत्र शक्रः सुरेश्वरः ॥
तत्पर्वस्यां महादेवी नदी कपिलसंज्ञिता ।
तस्यां स्नात्वा नरो गङ्गास्नानं फलमाप्नुयात्” ॥
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ (तीर्थविशेषः
यथा, महाभारते ३ । ८३ । ४५ ।
“कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
तत्र स्नात्वा रक्षित्वा च पितृन् स्वान् देवतान्यपि ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः” ॥
कपिलानां पयस्विनोधेनूनाम् इत्यर्थः ॥ पिङ्गल-
वर्णा । यथा, विष्णुपुराणे २ यांश्च । ४ । ३१ ।
“कपिलाश्चाख्याः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक्” ॥
कपिला कन्या नोपयन्तया यदुक्तं मनुना ३ । ८ ।
“नोदहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न योगिणीम्” ॥)
कपिलाक्षी, स्त्री, (कपिलं अक्षि तद्वत् पुष्पं यस्याः ।)
मृगव्रीहः । कपिलशिशुपा । इति राजनिर्घण्टः ॥
कपिलाश्वः, पुं, (कपिलाः कपिलवर्णाः अश्वाः यस्य ।)
इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कपिलोमफला, स्त्री, (कपिलोमस्त्वपि फलति कण्डू-
प्रदानाय प्रभवति या ।) कपिकच्छः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शूकशस्त्रीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)
कपिलोमा, स्त्री, (कपिलोमवत् लोमभङ्गरी यस्याः ।)
रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विकृतित्तु रेणुका
शब्द ब्रूय्या ॥)
कपिलोहं, स्त्री, (कपिविव कपिवर्णेतुल्यं लोहम् ।)
पित्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पित्तलशब्देऽस्य
गुणा ज्ञातव्याः ॥)
कपिल्लिका, स्त्री, (कपिवर्णा वल्लिका । एषोदरा-
दित्वात् वलोपे साधुः ।) गजपिप्पली । इति
रत्नमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)
कपिवक्त्रः, (कपेर्वानरस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य भागि-
नेयपर्वन्तमुनिशापप्रभावात् मातुलस्य देवर्षेस्तथा-
त्वम् ।) नारदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा हि
नारदस्य कपिवक्त्रत्वं ज्ञातम् तदुच्यते ।
पुरा किल मातुलभागिनेयौ दाहयित्तमौ
नारदपर्वन्तौ मातुलस्य समीपे विहर्तुमौ
देवलोकादिहागतवन्तौ । आगत्य च खड्गं
राजानमभ्येत्य तत्राप्ये ऊचतुः । आसीत्

किकानयोः समयः शुभमशुभं वा हृदि जातं
सङ्कल्पं परस्परं कथनीयमिति । अथ कदाचित्
राजा तावभ्युपेत्य ससुतां तदाराधनाय नियो-
जितवान् । अथ गच्छति कासे नारदस्तु कन्दर्प-
बाणवद्गगः राजदुहितरि मनो निदधे । धर्म-
विदपि नारदः ब्रीडमानः तीव्रमिदं मनोभावं
भागिनेयाय न प्रशंस । भागिनेयः पर्वतस्तु इङ्गि-
तादिभिर्मातुलं कामार्त्तं वीक्ष्य समयभङ्गादति-
क्रुद्धः “इयं नृपसुता तव भार्या भविष्यति त्वमपि
वानरमूर्तिधरोऽत्र विचरिष्यति” इति तं प्रश-
वान् । एतच्छापात् खलु नारदो वानरमुख
आसीत् इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया ॥
वितृप्तस्तु महाभारते शान्तिपर्वणि ३० अध्याये
ब्रूयात् ॥)

कपिवल्ली, स्त्री, (कपिरिव कपिनोमनुष्टयी वल्ली ।)
गजपिप्पली । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥

कपिशः पुं, (कपिः वर्णविशेषः अस्यस्य कपिनामा-
स्यान्ति वा लोमादित्वात् शः ।) श्यावः । कृष्ण-
पीतमिश्रितवर्णः । तद्युक्ते चि । इत्यमरः १ । ५ । १६ ॥
(यथा, रघुः १२ । २८ ।

“सन्ध्याभ्यङ्गकपिशस्तस्य विराधो नाम राजसः ।
अतिष्ठन्नागंमातुल्य रामस्येन्द्रोऽरिव ग्रहः” ॥
सर्ववर्णमयत्वात् शिवः । यथा, महाभारते १३ ।
शिवसहस्रनामकीर्त्तने १७ । ६७ ।

“कपिशः कपिशः युक्तः आगुखैव परोऽपरः” ॥
सिद्धकनाम गन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी ॥

कपिशङ्खनः, पुं, (कपिशं अङ्गनं कपिशयुक्तं अङ्गनं
वा यत्र । अङ्गनस्य कृष्णवर्णतया तस्य श्वेतवर्णत्वाच्च
‘एवमुच्यते ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिशायुतः पुं, (कपिशायः मदोन्मत्तायाः पिशाचाः
पुलः ।) पिशाचः । इति शब्दमाणा ॥

कपिश्री, स्त्री, (कपिश इति वर्णवाचितया ङीष् ।)
माधवी । मदिरा । इति मेदिनी जटाधरश्च ॥
(हज्जायुधमतेऽस्य स्त्रीत्वमपि दृश्यते ॥)

कपिश्रीका, स्त्री, (कपिश + सार्धे बाहुलकात्
इकन् टाप च ।) मदिरा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिश्रीर्ष, स्त्री, (कपीनां प्रियस्थानं श्रीर्षं उक्त-
प्राकारादीनां शिर्षदेश एव कपिप्रियत्वात् प्रसि-
द्धः । प्राकपार्थवादित्वात् समासः ।) प्राकारा-
यम् । तत्पर्यायः ॥ खोडकश्रीर्षकम् २ क्रयश्रीर्षम्
३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिश्रीर्षक, स्त्री, (कपीनां श्रीर्षवर्णवत् कायति
प्रकाशते । कै + कः ।) हिङ्गुलम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (हिङ्गुलशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

कपीकच्छुः, पुं, (कपिकच्छुरिति संज्ञायां वा दीर्घः ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कपीण्यः, पुं, (कपिभिर्वागैरितिप्रियत्वात् इण्यते
युज्यते । कपि + यज् + कप् ।) क्षीरिकावृत्तः ।
इति जटाधरः ॥ (रामचन्द्रः । इति व्युत्पत्त्यर्थः ॥)

कपोतः, पुं, (कं जलं तत्पुण्यत्वेनवर्णं अपि इतः
‘प्रातः अपेरक्षोपः । यदा कपिभिरितः प्रिवत्वेन
प्रातः ।) श्वेतदुग्धावृत्तः । इति रत्नमाणा ॥

कपीतनः, पुं, (कपीनां ईं लक्ष्मीं तनोति विस्तारय-
तीति । कपि + ई + तन् + पचाद्यच् । कपीनां
कपेर्वर्णस्य वा तनः । अन्वेषामपीति । ६ । ३ ।
१३७ । दीर्घः ।) आन्नातकवृत्तः । गर्हभाण्डवृत्तः ।
शिरीषवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ अन्वत्य-
वृत्तः । इति मेदिनी । गुवाकवृत्तः । विन्धवृत्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (आन्नातकशब्दे शिरीष-
शब्दे अन्वत्यशब्दे विन्धशब्दे चास्य गुणादयो
ज्ञातव्याः ॥)

कपोन्द्रः, पुं, (कपिश्चासौ इन्द्रश्चेति कपिरिन्द्र इव
इति वा ।) हनुमान् । इति शब्दरत्नावली ॥
(कपीनां वानराणांमित्रः । सुयोवः । बाली ।
इति रामायणम् ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने १४६ । ६६ ।

“शरीरभूतमृद्वोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः” ॥
कपीष्टः, पुं, (कपीनां इष्टः प्रियः ।) राजाटभीष्टः ।
कपित्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपित्यशब्देऽस्य
गुणादय उक्ताः ॥)

कपोतः, पुं, (को वायुः पोतः नैरिवाम्य । यदा कट-
वर्णं + “कवेरोतच् पञ्च” । उणां । १ । ६३ ।
इति श्रोतच् + वस्य पञ्च ।) गृहकपोतः । पायरा
इति भाषा । तत्पर्यायः । कलरवः २ पारावतः
३ । इत्यमरः । २ । ५ । १४ । पारावतः ४ छेद्यः
५ रक्तलोचनः ६ । इति रभसः ॥ गृहकुक्कुटः ७ ।
यथा,—

“मार्जाररक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुक्कुटे” ।
इति प्रयोगात् इति सागसुन्दरी ॥

(यथा, रामायणे । ५ । ६१ । ४ ।
“श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणागतः ।
अर्चितश्च यथान्यायं खैश्च मांसेर्निर्मलितः” ॥)

वनकपोतः । घुघु इति भाषा । तत्पर्यायः । चित्र-
कण्ठः २ । इति मेदिनी ॥ कोकदेवः ३ धूसरः ४
धूम्रलोचनः ५ दहनः ६ अप्रसिद्धायः ७ भीषणः
८ गृहनाशनः ९ । तन्मांसगुणाः । वीर्यबल-
वृद्धिकारित्वम् । खादुत्वम् । कपपिप्ताखनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषा-
यत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । सार्धपतेजभर्जनं
विरञ्जित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(अस्य गुणान्तरं यथा,—
“पारावतो गुरुः खिग्धो रक्तपित्तानिनापहः ।
संयाही शीतलस्तज्जुहोः कथितो वीर्यवर्द्धनः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

“कपोतो वृंहणो बल्यो वातपित्तविनाशनः ।
तर्पणः शुक्रजननो हितो नृणां रक्षिप्रदः” ॥
इति चारीतः ॥ कपोतविशेषस्य गुणाः । यथा,—
“गुरुः सज्वलः कायकपोतः सर्वदोषहन्” ॥
इति वाभटः ॥

“कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिवहणाः ।
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः” ॥ १ ॥
तेभ्यो जघृतराः क्षित्ति कपोता वनवासिनः ।
शीताः संयाहियश्चैव सख्यं मृदुतराश्च ते” ॥ २ ॥
इति चरकः ॥

“सर्वदोषहरस्तेषां भेदाश्चो मण्डवकः ।
कषायसादनवयो गुरुः कायकपोतकः” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

कपोतकं, स्त्री, (कपोत इव कपोतवर्णवत्कायति
प्रकाशते । कै + कः ।) सौवीराङ्गनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कपोतचरणा, स्त्री, (कपोतचरणः चरणाकारो
अस्यस्याः ।) नलीनामगन्धद्रव्यं । इति जटाधरः ॥

कपोतपालिका, स्त्री, (पालयति इति । पाल-
रक्षणे + कर्त्तरि ण्वल् ।) कपोतानां पालिका
कपोतान् पालयति इति वा कर्मण्यण् ।) विटङ्गः ।
सौधादिप्राप्तकाष्ठादिरचितपक्षिस्थानम् । इत्य-
मरः । २ । २ । १५ ॥ पायगः खोप इति भाषा ॥

कपोतपाली, स्त्री, (कपोतान् पालयति इति । पाल-
कर्मण्यण् ङीप् च ।) केचित् पाल + अच् गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) कपोतपालिका । इति हज्जायुधः ॥
(यथा माघे ३ । ५१ ।

“चक्रांसया हज्जिमपत्रिपङ्केः
कपोलपालांश्च निकेतनानाम्” ॥)

कपोतवङ्गा, स्त्री, (कपोतो वङ्गते प्रताप्यतेऽनया ।
वङ्ग + कर्गो घञ कृत्वा टाप च ।) आङ्गीकृताः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा सुश्रुते ।

“कपोतवङ्गामुनं हि पिवेदन्सुरादिभिः” ॥)

कपोतवर्णा, स्त्री, (कपोतस्य वर्णं इव वर्णो यस्यः
गौरादित्वात् ङीष् ।) सूर्योला । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (सूर्योलाशब्देऽस्या विशदो ज्ञेयः ॥)

कपोतवाणा, स्त्री, (कपोतपाद इव यो वाणः तददा-
कारोऽस्याः ।) नलिकानामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कपोतसारं, स्त्री, (कपोतः कपोतवर्ण इव सारः कृष्ण-
वर्णो यत्र ।) श्रोतोऽङ्गनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपोताङ्गिः, स्त्री, (कपोतस्य अङ्गिरिव ।) नलीना-
मगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ ॥

कपोताभः, पुं, (कपोतस्य आभा इव आभाऽस्य ।)
कपोतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मृषिकभेदः ।
“मृषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः” ।
इति सुश्रुतः ॥)

कपोतारिः, पुं, (कपोतानां हरिः शत्रुः ।) श्येन-
पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कपोनः, पुं, (कम्पते “कपिगण्डि कटिपटिभ्यो-
लच” । उणां १ । ६७ । इति श्रोतच् कपि
इति निर्द्देशात् नलोपः । कं सुखं पोतताति
वा पुलमहत्त्वं कर्मण्यण् ।) उल्लतित्यक्समिधि-
भागः । गाल इति भाषा । तत्पर्यायः । गण्डः
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ गङ्गाः ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रघुः । ४ । ६८ ।

“तत्र हज्जावरोधानां भट्टेषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोलपाटकादेशि बभूव रघुचेष्टितम्” ॥)

कफः, पुं, (केन जलेन फलति इति । फल निष्पत्तौ
“अन्येऽपि” ३ । २ । १०१ । इति डः ।) के शिरसि
फलति वा प्राग्बहुः ।) शरीररक्षाधनुविशेषः ।
तत्पर्यायः । क्षेप्रा २ संघातः ३ सौम्यधातुः ४

कफ

घनः ५ वनी ६ । अस्य गुणाः । गुडत्वम् । सन्धि-
विश्लेषकारित्वम् । मृदुत्वम् । प्रमद्वनत्वम् । खिग्ध-
त्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । जड़ताकारित्वम् ।
युक्तत्वम् । शीते वसन्ते निशामुखे पूर्वार्धे भुक्ते
च प्रकोपयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अस्य
प्रकोपहेतुः । “गुरुमधुरसातिखिग्धदुग्धेक्षुभक्ष्य-
द्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः । तुङ्गनपतन-
कासे श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्त-
मात्रे वसन्ते” ॥ * ॥ तस्य कर्माणि । “स्तमित्यं म-
धुरास्यता शिशिरता श्रौक्षां प्रसेको मणप्राचुर्यं
स्थिरता रसश्च लवणः कगदुरतिस्त्रुता । आनस्यं
चिरकारिता कठिनता शोथारचिखिग्धता तन्त्रा-
दभ्युपदेहकासगुहता एताः कफोत्था रजः” ॥ * ॥

अस्य प्रशमनाकारणम् ।

“गुरुशीतमृदुखिग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः” ॥
“रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकषायामनिष्ठिवन-
स्त्रीसेवाध्वनियुज्जगारगतिक्लीडापदाघातनम् ।
धूमायुष्पाशिविरेकवमनस्वेटापनाहृदिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत्” ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

“अवलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेष्मकोऽपरः ।
बोधकान्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः” ॥ * ॥

एतेषां लक्षणानि यथा,—

“कफधामान्तं शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकाख्यातिं श्लेष्मा प्राप्नोत्युरःस्थितः ॥ १ ॥
आमाशयाश्रितः सोऽत्रक्लेदनात् क्लेदकः स्मृतः ॥ २ ॥
श्लेष्मकश्लेष्मणात् सन्धेः स च सन्धौ व्यवस्थितः ॥ ३ ॥
रसनावस्थितत्वेन बोधको रसबोधनात् ॥ ४ ॥
शिरसि प्रस्थितत्वात् तर्पको नेत्रतर्पणात् ॥ ५ ॥ * ॥

अस्य स्थानानि ।

“उरःकण्ठशिरः क्लोमपर्वणाग्रामाश्रये रसः ।
मेदो ब्राह्मणं जिह्वा च कफस्थानमुरः परम्” ॥ * ॥
(सन्धिसंश्लेषणक्लेदनीरोपगपुगवलस्थैर्युक्तं
श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्मणानुग्रहं करो-
ति । इति तु प्रकारभेदेनास्य कार्यमुक्तम् ॥

अतः परमस्य क्षीणलक्षणाग्रहः ।

श्लेष्मक्षये कक्षतान्तराह आमाशयेतराशय-
शिरसां गृह्यता सन्धिप्रेथिल्यं दृष्ट्वा दौर्बल्यं
प्रजागरणम् । तत्र स्वयोजिवर्जनद्रव्याण्येव प्रती-
कारः ॥ अतः परमस्यातिदृष्टौ यत्क्षणं तदाह ॥

श्लेष्मद्वौ श्रौक्षां शैवं स्तैर्यं गौरवमवसाद-
लान्निद्रासन्ध्यस्थिविश्लेषश्च ॥

तत्प्रकृतिकस्य लक्षणम् ।

“गम्भीरबुद्धिः स्मृणाङ्गः खिग्धकेशो महाबलः ।
स्त्रे जलाशयाक्षोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः” ॥ * ॥
(अपरश्च यथाह हारीतः ।

“सुखिग्धवर्णः सितनेत्रदीप्तः

श्यामः सुकेशो न च दीर्घरोमा ।

गम्भीरशब्दः अग्राश्लान्निद्रा-

तन्त्राप्रियत्तिक्तकटुषामोजी ।

सुमांसलः खिग्धरसप्रियश्च

कफणि

संगीतवाद्योऽतिसहिष्णुचित्तः ।

आयामशीलो रतनालसोऽसौ

भवेत् कफात्मप्रकृतिर्मनुष्यः ॥

युक्ताक्षः स्थिरकुटिलातिनीलकेशो

कण्ठीवान् जलदम्बदङ्गसिंहघोषः ।

सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान्

सम्यग्येदपि च जलाशयान् मनोवान् ॥

रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः

खिग्धकृतिः सत्त्वगुणोपपन्नः ।

श्लेष्मत्तमोमानयिता गुरुयां

क्षेत्रे वलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥

दृढशास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः

परिगण्य चिरात् प्रददाति वज्र ।

परिनिश्चितवाक्यपदः सततं

गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा ॥

ब्रह्मसद्वैश्वर्यैः सिंहाश्वगजगोवैः ।

तार्क्ष्यसंसमानुकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः” ॥

इति सुश्रुतम् ॥

श्लेष्मस्थानान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्रामाशय-
पित्ताशयस्योपरिष्ठात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्ध्वगतित्वा-
त्तेजसश्चन्द्र इवादितस्य स चतुर्विधस्याहारस्या-
धारः । स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्षिप्तो
भिन्नसंघातः सुखरश्च भवति ।

“माधुर्यात् पिच्छिलात्वाच्च प्रक्षेदित्वात्तथैव च ।

आमाशये सम्भवति श्लेष्मामधुरशीतलः” ॥

स तत्रस्थ एव स्रज्जता शेषाणां श्लेष्मस्थानानां

शरीरस्य चोदककर्मणानुग्रहं करोति । उरस्थः-

स्त्रिकसन्धारणमात्मवीर्येणाग्नरससहितेन हृद-

यावलम्बनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वे-

न्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्रसन्धाने वर्तते । शिरस्थः

क्लेहसन्तर्पणाधिकतत्वादिन्द्रियाग्रामात्मवीर्येणानु-

ग्रहं करोति । सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्वसन्धि-

संश्लेषात् सर्वसन्ध्यानुग्रहं करोति ॥ भवति चात्र ।

“श्लेष्मा श्वेतो गुरुः खिग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।

मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः” ॥

तस्याविकृतस्य कर्म ।

“क्लेहो बन्धः स्थिरत्वश्च गौरवं दृढता बलम् ।

क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्मविकारजम् ॥ * ॥

इति सुखबोधः । फेनः । यथा अन्विकफः इत्यादि ।

कफकूर्चिका, स्त्री, (कफं कूर्चति विजृम्भयति करोतीति ।

कफ + कूर्च + विकारे + श्वल् + टाप् इत्यच् ॥)

लाला । लालं द्युतु सिकन्नि इत्यादि भाषा ॥

तत्पर्यायः । दृष्टीका २ स्यन्दिनी ३ लाला ४

आस्यासवः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

कफज्जो, स्त्री, (कफं कफविकृतिं हन्तीति । कफ +

हन् + टक् + डीप् ॥) हृष्टभाभेदः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, राजनिर्घण्टे श्रुताङ्गादिवर्ग-

स्तुतयः ।

“जीह्वशृङ्गर्विबन्नी च कफज्जो चापराजिता” ॥)

कफणि, पुं, स्त्री, (केन सुखेन पश्यति अवायासेन

सङ्गोचविकोचनत्वं प्राप्नोति स्फुरति वा । पञ्च

नवौ, स्फुर सञ्चलने इति वा धातोः हन्

कफन्ध

एषोदरादित्वात् साधुः ।) कफोणिः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कफवर्जनः, पुं, (कफं कफजर्जनं विकारं वर्जयतीति ।

कफ + वृध् + णिच् + ल्युः ॥) पियहीतगरुहः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्लेष्मद्विकारके चि । इति

वैद्यकं ॥ (दिवास्त्रप्राण्यायामासमधुरास्त्रवर्ण-

शीतखिग्धगुदपिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवर्ण-

धेल्कटमाधमहामाष-गोधूमतिनपिष्टविकृतिदधि-

दुग्धक्षरापायसेक्षुविकारानुपौदकमांसवसाविष-

मृद्यालकश्लेष्मकप्रदङ्गाटकमधुरवल्लीफणसमप्रनाथ-

शनप्रभृतिभिः श्लेष्माप्रकोपमापद्यते ॥

“सशीतेः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः ।

पूर्वार्धे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

कफविरोधि, स्त्री, (कफं विशेषेण रणयतीति ।

कफ + वि + वृध् + णिनिः ॥) मरिचम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मणाशके, चि । मरिचशब्दे-

ऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

कफान्तकः, पुं, (कफस्य अन्तकः नाशकः । यद्वा ।

कफं अन्तयतीति । कफ + अन्त + करोत्यर्थे

णिच् + श्वल् ॥) वर्वरुहः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकं वर्वरुहशब्दे द्रव्यम् ॥

कफनाशके, चि ॥)

कफारिः, पुं, (कफस्य अरिः दमयितेत्यर्थः ॥) युगठी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मणाशके, चि । युगठी-

शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कफी, [नृ] चि, (कफोऽस्यस्य । कफ + अस्यर्थे ।

“इन्दोपतापेति” । ५ । २ । १२८ । इतिः ॥)

श्लेष्मयुक्तः । तत्पर्यायः । श्लेष्मणः २ श्लेष्मणः ३ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ गजे पुं । इति चार-

स्ततः ॥

कफेलूः, चि, (कफं जाति आदत्ते इति । कफ + ला

आदाने + “अनू-टङ्गू-अन्-कम्-कफेलू-कर्मन्-

दिधिम्” । उणां २ । ६५ । इति कुप्रत्ययान्तो

निपातितः ॥) कफयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

मुयादित्तिः ॥ (पुं, श्लेष्मातकवृक्षः ।

“कफेलूः श्लेष्मातकतरौ पुंसीति रूपमङ्गरी” ।

इति “उज्ज्वलवस्तुवचनात्” ॥ १ । ६५ ॥)

कफोणिः, पुं, (कं सुखं स्फोरयति । स्फुर स्फुरणे

सञ्चलने च यन्तात् अच् इः । अथवा केन सुखेन

पश्यति स्फुरतीति वा । स्फुर, पञ्च वा + हन्

उभयतः एषोदरादित्वात् साधुः ।) सुजमभ्य-

यश्रिः । कनुइ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

कुपरः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ (कुपरशब्दे

ऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कफः, कट उक्तौ । वर्णः । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-

आत्म-सक-सेट्-श्रुदित् ॥) वर्णः युक्तादिक्रिया ।

अ चकारात् । उ कबते कविर्विष्णुम् । कबते

प्रतिमां चित्रकारः । इति दुर्गादासः ॥

कफन्धः, स्त्री, (कस्य प्राक्वायोः बन्धः आन्धः । ज-

पानमेव प्राक्वायकारणम् । कदापि प्राक्-

स्थितिः न च विना नैव स्थात् । यथा, कृतिः ।

“पञ्चदशाह्नि माऽग्नीः काममयः पिबायोमयः
प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते” ।) जलम् । इत्य-
मरः । १ । १० । ४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ५ । ८५ । ३ ॥

‘इत्थमरटीका । कगित्यः । इत्थमरमाणायां पाठः ।
कपिका, पुं, (कटवर्धे + इणच् ।) कपिकवर्धः ।

अस्मादस्य गणं विचिदन् प्रक्षोत्पन्नानि कम् ॥)

अत्रि, (अम + निङ्भावे युच् । अनुदात्तश्चेति ।

कमिता

जलम् । ताम्रम् । लोम । औषधम् । इति मेदिनी ॥ सारसपक्षी । इत्यमरः ॥ ११०॥ ४० ॥

कमलः, पुं, (कमे + कलच् । यद्वा को वायुः तस्य अमः गतिः तं लाति आदत्ते । क + अम + ला + कः ।) मृगविशेषः । इति मेदिनी ॥ भ्रुकभेदः । यथा, सङ्गीतदामोदरः ॥

“उक्तो मलयतलेन लघुमध्ये स्फुरेद्भुजः ।
सप्तदशाक्षरैर्युक्तः कमलोऽयं भयानकः” ॥

कमला, स्त्री, (काम्यतेऽसौ कमेः लघादित्वात् कलच् कमलं अस्त्यस्याः इति वा । अर्श + आद्यच् । टाप् च ।) लक्ष्मीः । (“कमला श्रीर्हरेप्रिया” इत्यमरः ॥ ११२२८ ॥) वरस्त्री । इति मेदिनी ॥ स्वनामख्यातनिम्बुकः । कमलालेव इति भाषा । यथा,—

“रम्भाफलं तिलिङ्गिकं कमला नागरकुक्कुम् ।
फलान्येतानि भोज्यानि यभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्” ॥
इति तन्त्रसारे पुरस्चरगप्रकरणम् ॥
(कुन्दोविशेषः । यथा, लक्ष्मिनाकरे ।

“द्विगुणनगसर्पिः स गण इह हि विहितः ।
प्राणिपतिमतिविमला त्तिपि भवति कमलेति” ॥

नर्तकीविशेषः । यथा राजतरङ्गिण्यम् ४।४२४।

“नर्तकी कमला नाम कान्तिमन्तं ददर्श तम् ।
असामान्याकृतेः पुंसः सा ददर्श सविस्मया” ॥

पुगीविशेषः । यथा तत्रैव ४।४२३।

“राजा मन्त्रापुरकृतं चक्रे विपुलकेशवम् ।
कमला सा स्वनाम्नापि कमलायं पुंसं व्यधात्” ॥
गङ्गा । यथा काशीखण्डे २६।४४।

“कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी” ॥

कमलासनः, पुं, (कमलमासनमस्य । विद्योर्नामिपद्मजातत्वात् तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ १।१७॥ (यथा भागवते ५।२०।३०। “यस्मिन् लङ्घ्युष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम्” ॥

स्त्री, कमलाया लक्ष्म्या असनं क्षेपणं दानमित्यर्थः । यथा, शम्भुविरचिते राजेन्द्रकर्णपुरे ५३।

“तात्पर्यं कमलासने विचरितं गौरिहितैः पालिता” ॥
“कमलाया लक्ष्म्या असने क्षेपणे याचकेभ्यो दाने इत्यर्थः । अथच कमलरूपे विष्टरे ब्रह्मणः पद्मासनत्वात्” । इति तट्टीका ॥

कमलिनी, स्त्री, (कमलानि सन्त्यज । पुष्करादिभ्यो देशे इति इनिः ।) पद्मिनी । (यथा रघुः ६।२७। “अभिययः सरसो मधुसम्भृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः” ॥) पद्माकरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गङ्गा यथा काशीखण्डे २६।४०।

“कुसुमती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी” ॥

कमलोत्तरः, स्त्री, (कमलमिव उत्तरः । यद्वा कमलादुत्तरं उत्कृष्टमिव ।) कुसुमपुष्पम् । इत्यमरः ॥ २।६।१०६॥

कमा, स्त्री, (कम शिथलभावे बाहुलकात् स्त्रियां भावे अच् । टाप् ।) शोभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कमिता, [कम्] चि, (कम + शिथलभावे ङच् ।) कासुकः । इत्यमरः ॥ १।१।२३॥

कम्पः, पुं, (कपि चलने + भावे घञ् ।) गात्रादिलक्षणम् । तत्पर्यायः । वेपथुः २ । इत्यमरः ॥ १।७।

३८॥ वेपथुः ३ वेपः ४ कम्पनम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा विक्रमोर्वश्याम् । “मुञ्चति न तावदस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम्” । “न कम्पो वायुना विना” । इति वैद्यकम् ॥)

कम्पनं, चि, (कपि चलनशब्दाच्चादिति युच् ।) कम्पयुक्तः । कापुने इति भाषा । तत्पर्यायः । चलनम् २ कम्पम् ३ चलम् ४ लोलम् ५ चलाचलम् ६ चञ्चलम् ७ तरलम् ८ पारिज्वलम् ९ परिज्वलम् १० । इत्यमरः ॥ ३।१।७४॥ चपलम् ११ चटुलम् १२ । इति तट्टीका ॥

(यथा महाभारते १३।१४।७२। “हिरण्यकशिपुर्योऽभूदानवो मेरुकम्पनः” ॥

यथा सिद्धान्तकौमुद्याम् ॥ “कम्पा कम्पना शाखा” । पां ३।२।१५३। कपि + भावे + ल्युट् ।) कम्पे स्त्री । इति मेदिनी ॥

कम्पनः, पुं, (कम्पयति वेपथुयुक्तं करोति शिथिलेति यावत् कपि + शिथ् + युच् । ल्युट् ।) शिथिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(लघुविशेषः । यथा महाभारते २।४।२२।

“काम्योजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः ।
सततं कम्पयामास यवनानेकं यव यः” ॥)

कम्पलक्ष्मा, [न्] पुं, (कम्पः चलनं लक्ष्मा लक्ष्मणयस्य ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्पाकः, पुं, (कम्पया चलनेन कायति प्रकाशते इति । कम्प + कै + कः ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

कम्पितं, स्त्री, (कपि + भावे + क्तः ।) चलनम् । तत्पर्यायः । कम्पनम् २ कम्पः ३ वेपथुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (कपि + कर्त्तरि + क्तः ।) कम्पयुक्ते चि ॥ (यथा रघुः २।१३।

“एतन्मथारैर्गिरिभिर्भरानामनोकङ्ककम्पितपुष्पगन्धी” ॥)

कम्पिलः, पुं, (कम्प + इलच् ।) रोचनी । कमला गण्डि इति भाषा । तस्य रूपान्तराणि काम्पिलः । कम्पिलः । कम्पीलः । कम्पिल्यः । इत्यमरटीकायां मुकुटादयः ॥

कम्पिलकः, पुं, (कम्पिल + सार्ध + कन् ।) लक्ष्मिविशेषः । कमिला इति देशान्तरभाषा । तत्पर्यायः । रक्ताङ्गः २ रेखी ३ रेचनकः ४ रङ्गकः ५ लोहिताङ्गः ६ कम्पिलः ७ रक्तचूर्णकः ८ । तस्य गुणाः ।

विरिचकत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । प्रयकफकासतन्तुहमिनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य तैलगुणाः । तुम्बिकोशान्नदन्ती-द्रवन्तीश्यामासमला नीलिकाकम्पिलकशङ्खिनी-खेदाक्लिक्ताकटुकषायया अथोभागदोषहराः क्रिमिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टप्रणविशोधनाश्च ॥ इति सुश्रुतः ॥)

कम्पा, चि, (कपि + नमि-कम्पोति रः ।) कम्पयुक्तः । कम्पान्वितः । इत्यमरः ॥ ३।१।७४॥

(यथा नैषधे १।१४२। “सुताः कमाञ्चय चिराय चूडते-

कम्पु

विधाय कम्पाणि मुखानि कं प्रति” ॥)

कम्प, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) कम्पति । इति दुर्गादासः ॥

कम्परः, पुं, (कम्प + अरन् ।) चित्रवर्णः । कम्परवर्णः । तद्वति चि । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्पलं, स्त्री, (कम्पते । इति कसु कान्तौ + कर्मेवुक्चेति कलः । कम्पगतौ लघादित्वात् कलच् वा ।) जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कम्पलः, पु, (कं कुक्षितं शिरो वा कं सलिलं वा वलते बल संवरणे सञ्चारणे च अच् । यद्वा कम्प + गतौ इति धातोः लघादित्वात् कलच् ।) खनामख्यातमेघादिभ्योमरचितवस्त्रासनादि । तत्पर्यायः । रङ्गकः २ । इत्यमरः ॥ २।६।११६॥

वेशकः ३ रोमयोनिः ४ रेणुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रवारः ६ । इति जटाधरः ॥

(यथा महाभारते ३।३।५१। “न तथा सुखयत्नमिदं प्रवारान् न कम्पलाः । शीतवातादितं लोकं यथा तव मरीचयः” ॥)

नागराजः । साक्षा । प्रवारः । कृमिः । इत्यमरः ॥ ३।३।१६३॥ मेदिनी च ॥ उत्तरासङ्गः । इति मेदिनी ॥ मृगविशेषः । इति जटाधरः ॥

(नागभेदौ । अथयोरेकः अथस्तात् पाताले वासुकि प्रमुखो भिषसति अपरन्व वरयदेवसभास्यः । यथाक्रमं उदाहरणे द्रष्टव्ये ।

यथा, भागवते ५।२४।३१। “ततोऽधास्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खध्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति” ॥

यथा महाभारते १।६।६। “कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रवलाहकौ” ॥

कम्बलाद्यधिष्ठितप्रयागान्तर्वर्तितीर्थविशेषः । यथा, महाभारते १।तीर्थयात्रापर्वणि ८५।७५। “प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः” ॥

कम्बलिवाहकः, स्त्री, (कम्बलः साक्षा अस्ति यथाम् इति इनिः । कम्बलिभिर्हृथैरुह्यते । वह + कर्मणि ण्यत् सार्धे संज्ञायां वा कन् ।) लघुवहनीयशकटम् । तत्पर्यायः । गन्त्री २ । इत्यमरः ॥ २।८।५२॥ गान्त्री ३ । इति तट्टीका ॥

कम्बिः, स्त्री, (कसु + बाहुलकात् + विन् । यद्वा कम्बति प्राप्नोति जानाति वा अस्मादि अनया । कम्ब + करणे इन् ।) दर्बिः । इत्यमरः ॥ २।६।३४।

हाता इति भाषा ॥ इति मेदिनी । वंशशः । वाँशेर पाव् इति भाषा ॥

कम्बुः, पुं स्त्री, (कसु + जचादयश्चेति निपातनात् । साधुः । कसु + उन् वृक्चेति वा ।) शङ्खः । इत्यमरः ॥ १।१०।२३॥ (यथा भागवते ४।७।२०।

“कम्बजचक्राश्चरचापगदासिचर्म-
थ्यैर्हिरण्यभुजैरिव कर्षिकारः” ॥)

कम्बुः, पुं, (कम्ब गतौ इति मृगव्यादित्वात् उन् वृगागमो वा । निपातनात् वा साधुः ॥) वलचम् ।

(यथा महाभारते ३ । २३२ । ४४ ।

* टीकायां स्वामी ॥ काकोनी इति ख्याता ॥
 कद० मं. (कं सखं राति ददातीति । रा + कः) राज-

उपवीतमण्डारं खजं करकमेव च"॥)
रक्तः, पुं, (करोति वाय्वादिजनितदोषाभावं

शुक्रवारेषु करयहारम्भः कर्तव्यः ॥
करघर्षणः, पुं, (कराभां घृण्यतेऽसौ । कर + घृम् +

करञ्ज

करट

करञ्ज

कर्म्मणि ल्युट् । दधिमश्वनदण्डः । तत्पर्यायः ।
 वैशाखः २ दधिचारः ३ तक्राटः ४ । इति हारा-
 वली ॥ हस्तधर्मो स्त्री ॥
 करञ्जः, [न] पुं, (कराभ्यां करयोर्वा धर्मः धर्मजं
 अस्ति अस्यास्मिन् वा करधर्म + इनिः ।) मश्या-
 नदण्डः । इति शब्दमाला ॥
 करञ्जः, पुं, (कस्य रञ्ज इव ।) मस्तकम् । (कीर्यते
 जलमन् इति करः । कृ + अच् । जलहोनः अङ्गो
 गर्भो यस्य शकम्बादित्वात् अलोपे साधुः ।)
 अश्वम्यनारिकेलफलस्थिः । इति मेदिनी । नारि-
 केलर खोल इति भाषा ॥ शरीरस्थिः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ इत्तुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पात्र-
 विशेषः । यथा, “ताम्बूलकरञ्जवाहिनी” इति
 कादम्बरी ॥)
 करञ्जशालिः, पुं, (करञ्ज इति नास्मा शालते शोभते
 इति । करञ्ज + शाल + इन् ।) करञ्जनाभेदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 करञ्जदः, पुं, (करवत् आवरणकारी कदो यस्य ।)
 शाखोटवृक्षः । श्रेष्ठोडा इतिभाषा ॥ इति भावप्र-
 काशः । (अस्य गुणादिकं शाखोटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 करञ्जदा, स्त्री, (कर इव किरण इव लोहितवर्णः
 कदः पुष्पं यस्याः । कर इव आवरणककदो वा
 यस्याः ।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 करञ्जं, स्त्री, (करं जायते इति । कर + जन् + ड ।
 व्याघ्रनखदस्याखतेस्तथात्वम् ।) व्याघ्रनखनाम-
 गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ २।४।१९६ ॥ (नवमीशब्दे-
 ऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)
 करञ्जः, पुं, (कं सुखं जलं वा रञ्जयतीति । रञ्जेः
 कर्म्मण्यण् ।) करञ्जवृक्षः । (“करञ्जकः स्यात्
 करञः पत्रसूची फलाश्वनः” । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ करे जायते इति । जन + ड ।)
 नखः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ४।७० ।
 “नखलोच्छ्रयः स्यात् करञ्जोऽपि नखैश्च ॥”)
 करञ्जाख्याः, पुं, (करञ्जस्याख्या एव आख्या यस्य ।)
 नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥
 करञ्जोडिः, पुं, हस्तज्योडिवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (किञ्चित् करञ्जोडिरिति वदन्ति ॥)
 करञ्जः, पुं, (कं सुखं शिरो जलं वा रञ्जयतीति । क +
 रञ्ज + शिच् + अच् ।) खनामस्यातलवृक्षविशेषः ।
 करम्बा इति भाषा । तत्पर्यायभेदौ यथा,—
 “करञ्जकः स्यात् करञः पत्रसूची फलाश्वनः ।
 अङ्गारमञ्जी वङ्गयशो मर्कटङ्गारवल्ली ।
 करञ्जभेदाख्यारो विज्ञेया लोकतन्त्रिभे” ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
 “चिरविल्लो नक्षमालः करञ्जश्च करञ्जकः ।
 सोमवल्काः कलिङ्गस्तु पूतिकः कलिकारकः ॥
 प्रकीर्यः पूतिकरञः पट्टिकः सुमना अपि ।
 करञ्जभेदाः वङ्गयशो मर्कटङ्गारवल्ली” ॥
 इति जटाधरः । स वङ्गविधः । तत्र हरकरञ्ज-
 पर्यायः । नक्षमालः २ पूतिकः ३ चिरविल्लकः ४
 पूतिकरञः ५ वङ्गयशः ६ रोचनः ७ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ चिरविल्लः ८ करञ्जः ९ करञ्जकः १० ।

इत्यमरः । २।४।४७ ॥ चिरविल्लः ११ । इति
 तट्टीका ॥ उदकीर्यः १२ । इति रत्नमाला ॥ * अस्य
 फलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
 वातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वातकफ-
 मेहतनः कृमिकुष्ठनाशित्वम् ॥ * तत्पत्रगुणाः ।
 कफवाताग्निक्षमिश्रोयनाशित्वम् । भेदकत्वम् ।
 पाके कटुत्वम् । वीर्योष्णत्वम् । पित्तवर्द्धकत्वम् ।
 लघुत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * तत्सैलगुणाः ।
 अतिस्निग्धत्वम् । वातनाशित्वम् । स्थिरदीप्ति-
 दाहत्वम् । नयनामयवातरोगकुष्ठकण्डूविच्छिका-
 नाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लेपेन नाना-
 विधचर्म्मरोगनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 किटिमत्वम् । क्षमिनाशित्वम् । रक्तपित्तदोष-
 कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * अथ नाटा-
 करञ्जपर्यायः । प्रकीर्यः १ पूतिकरञः २ पूतिकः
 ३ कलिकारकः ४ । इत्यमरः २।४।४८ ॥ पूती-
 करञ्जः ५ सकण्टकः ६ । इति रत्नमाला ॥ *
 वङ्गयशः । कांटाकरञ्ज गांटिया करञ्ज इति
 भाषा ॥ * मर्कटी । माकडाकरञ्ज इति भाषा ॥
 * अङ्गारवल्ली । इत्यमरभरतौ विषकरञ्ज
 इति भाषा ॥ * अथ अस्त्रकरञ्जपर्यायः ॥
 करमर्ही १ वनेक्षुद्रा २ करारः ३ करमर्दकः ४ ।
 इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रपाकफलः ५ अविधः ६
 सुधेयः ७ । इत्यमरः २।४।६७ ॥ अस्य फलगुणाः ।
 पिपासानाशित्वम् । रुचिपित्तकारित्वम् । गुण-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुण-
 पर्यायौ करमर्दकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
 (यथा, महाभारते ३ । २२६ । ३५ ।
 “पादपानाद्य या माता करञ्जनिजया हि सा ।
 वरदा सा हि सौम्या च निजं भृतानुकम्पिनी ।
 करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनां नराः” ॥
 किरति विक्षिपति धार्मिकानिति । कु विक्षेपे +
 बाङ्गलकादौणादिकोऽङ्गन्प्रत्ययः । धर्महेतुरि-
 त्ति । यथा ऋग्वेदे । १ । ५३ । ८ ।
 “त्वं करञ्जसुतं पर्ये वधो-
 स्तेजिष्ठयातिथिगवस्य वर्त्तनी” ॥)
 करञ्जकः, पुं, (करञ्ज + स्वार्थे कन् ।) करञ्जवृक्षः ।
 इत्यमरः ॥ २।४।४७ ॥ भृङ्गराजवृक्षः । इति
 जटाधरः ॥ (यथा महाभारते । १३ । १२८ । ८ ।
 “यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करञ्जके ।
 सुवर्चलामूलहस्तः प्रजास्तस्य विवर्द्धते” ॥)
 करञ्जफलकः, पुं, (करञ्जफलमिव फलं यस्य । ततः
 स्वार्थे कन् । करञ्जफलमिव कायते इति वा । कै
 + कः ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 करटः, पुं, (कं कुत्सितं रटति शब्दं करोतीति । रट
 शब्दे + पचाद्यच् ।) काकः । (यथा गङ्गाकोत्रे ।
 “वरमिह गङ्गातीरे सरटः करटः” इति ॥
 किरति विक्षिपति मदवारि इति । कु + अटन् ॥
 हस्तिगण्डः । इत्यमरः । १ । १ । १४ ॥ (यथा
 महाभारते । १ । २७७ । औपदीह्ययपर्व-
 णि ३८ ।
 “कथं हि भिन्नकरटं पद्मिन् वनगोचरम् ।

उपस्थाय महाभागं करेणः शूकरं स्पृशेत्” ॥)
 कुसुम्भवृक्षः । निन्द्यजीवनः । एकादशाह्वादि-
 आह्वम् । दुर्दुर्लभः । नास्तिक इति यावत् ।
 (अयं तु क्षत्रियभेदाभिप्रायेणोक्तः । तथा च
 महाभारते । ६ । ६ । ६२ ।
 “मातवा वल्लवास्वैव तथेवापरवर्त्तकाः ।
 कुलिन्दाः कालदास्वैव दण्डकाः करंटास्तथा” ॥)
 वाद्यविशेषः । इति मेदिनी ॥
 करटकः, पुं, (करट + स्वार्थे कन् ।) काकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलकनाम्नः सिंहस्य मन्त्रि-
 पुत्रविशेषः प्रह्मालः । यथा हितोपदेशे २।२५ ।
 “स च तथाविधः करटकदमनकाभ्यां तन्मन्त्रि-
 पुत्राभ्यां प्रह्मालाभ्यां दृष्टः” ॥ स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः
 कर्णसुतः । यथा कादम्बरीटीका ।
 “कर्णसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः” ॥)
 करटा, स्त्री, (करट + “अद्याद्यतयाप्” । ४।२।४ ।
 इति टाप् ।) दुःखदोह्या गवी । इति हेमचन्द्रः ॥
 करटी, [न] पुं स्त्री, (करटः मदत्तरणशीलगण्डः
 प्राशस्त्येन अस्ति अस्य । करट + इनिः ।) हस्ती ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, लङ्केश्वरविरचितशिव-
 स्तौ । ४ ।
 “कपर्दिनि कुमुदतीरमगावगडचङ्गामगौ
 कटीतटपटाभवत्करटिचर्मणि ब्रह्मणि ॥)
 करटुः, पुं, (कृ + अट् ।) पक्षिविशेषः । इति हेम-
 चन्द्रः । करकटिया इति भाषा ॥
 करणं, स्त्री, (क्रियतेऽनेन । कृ + करणे + ल्युट् ।)
 साधकतमम् । इत्यमरः । १ । ३ । ५४ ॥ तत्तु
 षट्कारकन्तर्गतकारकविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
 “क्रियायां साध्यायां बहूनां कारणाणां मध्ये कार-
 यान्तरव्यवधानाभावे यदस्तु क्रियानिष्पत्तिकारणं
 विवक्षितं तस्मिन् कारणत्वं प्रकीर्तितम् । तेन
 दात्रेण धान्यं लुनातीत्यत्र हस्तादेः कारणात्वेऽपि
 दात्रस्यैव कारणत्वं विवक्षितम् । तथाचोक्तम् ।
 “कारणव्यवधानेऽपि क्रिया निष्पत्तिकारणम् ।
 यद्वै विवक्षितं तेषु कारणत्वं प्रकीर्तितम्” ॥
 इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ * तिष्ठार्द्ध-
 परिमितववाद्येकादशमञ्जककालविशेषः । तेषां
 नामानि । ववः १ वालवः २ कौलवः ३ तैत्तिवः ४
 गरः ५ बणिजः ६ विष्टिः ७ शकुनिः ८ चतुष्पदः
 ९ किन्तुप्लः १० नागः ११ । तेषां यथाक्रमेणा-
 धिष्ठातृदेवाः । इन्द्रः १ कमलजः २ मित्रः ३
 अर्यमा ४ भूः ५ अग्नीः ६ यमः ७ कलिः ८ रुद्रः
 ९ फणी १० मारुतः ११ । एकैकस्मिन् तिथौ
 द्वे द्वे कारणे भवतः । तेषां ववादयः सप्त अष्टा-
 दश्या शुक्लप्रतिपद्विंशत्यारभ्य ह्यष्टापक्षीयचतु-
 र्दशीप्रथमार्द्धपर्यन्तं भवन्ति । शेषाष्टवारः ह्य-
 ष्ठाचतुर्दशीशेषार्द्धावधिशुक्लप्रतिपद्विंशत्यारभ्य
 नियमेन भवन्ति अतो भुवाधि कार्यानि । पूर्वे
 सप्ताभुवाधि ॥ तेषामानयनक्रमो यथा ।
 “तिथिर्दिष्टा कारणगणित्याकारव्याहारे ।
 परे दक्षे तु सैकं तत्कारणं ववपूर्वकम्” ॥
 इति ज्योतिषम् ॥ * कोषम् । गात्रम् । इन्द्रि-

1997

“कृतयोऽं समासाद्य त्रिराजोपचितो नरः ।

इति राजानिघण्टः । काटः । इति जटाधरः ।
करभकायिका, खो, (करभमियं कायमस्याः ।

करम

करमकाण्ड + कप् + अत् इत्यम् । उद्भवाङ्गी-
रुक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
करमप्रिया, स्त्री, (करमस्य करिणावकस्य उद्भस्य
वा प्रिया ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
करमवल्लभः, पुं, (करमस्य हस्तिशावस्य वल्लभः
प्रियः ।) कपित्थरुक्तः । पीनुरुक्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
करमादनी, स्त्री, (करमेन उद्भेन अद्यतेऽसौ । अद् +
कर्म्मणि ल्युट् । ततो + डीप् ।) क्षुद्रदुरालभा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
करभी, [न्] पुं, (कर इव भाति करमः शुभः स
अस्ति ।) करम + इनिः । यद्वा करमः हस्ता-
वयवविशेषः सोऽस्य शुभदावच्छेदे अस्तीति इनिः ।
हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
करभी, स्त्री, (करम + डीप् ।) उद्भो । तत्पर्यायः ।
वामी २ । इति ऋताधरः ॥
करभीरः, पुं, (करमिणां हस्तिनां ईश्वर्यं प्रेक्षयति
मृत्युमुखम् । करमि + ईर् + अण् ।) सिंहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
करभूषणः, स्त्री, (करयोर्भूषणम् ।) कङ्कणम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । १०८ ॥ हस्ताभूषणमात्रम् ॥
करमट्टः, पुं, (करं करिशुभमपि अद्वयं तुच्छी-
करोति । अस्य सगलकाण्डत्वात् तथात्वम् । अट्ट
अगादरे + खमुम् प्रत्ययः ।) गुवाकट्टः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुवाकट्टश्चेत्यस्य गुणा इत्युच्यते) ॥
करमरी, [न्] पुं, (किरति क्षिपति अत्र दण्डान्
इति करः कारागारः । कृ + अधिकरणे अप् ।
तस्मिन् करे मरः मरणं मृत्युवत् यातना यस्य
बाहुलकात् इनिः । तच् भ्रियते वा ।) वन्द्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । कयेदी इति भाषा ॥
करमर्हः, पुं, (करं मृदातीति । करकण्डूपदत्वात् ।
मृदलोदे + कर्म्मण्यण् । करेण मृद्यते इति कर्म्मणि
अप् वा ।) करमर्हकट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा भावप्रकाशे,—अस्य गुणा उक्ताः ।
“लघुदीर्घफलाभ्यान्तु करमर्हदयं मतम् ।
करमर्हदयं त्वाममस्त्वं गुरुव्याहरम् ॥
उषां वचिकरं प्रोक्तं पितरक्तकफप्रदम् ।
तत्पक्षं मधुरं त्वं लघुपित्तसमीरजित् ॥
करमर्हः सुषेणः स्यात् छण्पाकफलस्तथा ।
तस्मात्तुल्यफलायास्तु सा ज्ञेया करमर्हिका ॥
करमर्हकः, पुं, (कर + मृद् + गक् । करमर्ह इव
स्वार्थे कन् इति वा ।) रुद्रविशेषः । इत्यमर-
टीकासारसुन्दरी । पाणि आमला इति भाषा ॥
इति रत्नमालाराजनिर्घण्टादयः । करौन्दा इति
करमृचा इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । छण्पाक-
फलः २ अविष्टः ३ सुषेणः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
छण्पाकः ५ पाकफलः ६ छण्पाकफलः ७ पाकछण्पा-
कः ८ छण्पाकफलपाकः ९ पाकछण्पाः १० फल-
छण्पाः ११ पाकफलछण्पाः १२ वनालयः १३ वना-
लकः १४ कराम्बकः १५ वोलः १६ वणः १७ आ-
विष्टः १८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ करमर्हो
१९ वनेक्षुमा २० करास्तः २१ । इति रत्नमाला ॥

करम्भ

करमर्हः २२ पाणिमर्हः २३ । तद्गलफलगुणाः ।
तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । दीपनत्वम् । दाहदाहत्वम् ।
तत्पक्षफलगुणाः । त्रिदोषशमनत्वम् । अरुचि-
विघ्नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पिपासा-
नाशित्वम् । अम्लत्वम् । रुचिपित्तकारित्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, वामटः ।
“गुरुणावीर्यं वातघ्नं सरसं करमर्दकम्” ॥)
करमर्हो, स्त्री, (करं मृदातीति । कर + मृद् +
अण् डीप् ।) करमर्दकट्टः । इति रत्नमाला ॥
करमालः, पुं, (करः करिशुभः तदाकारा माला
समूहः यस्य मेघस्य धूमस्य वा क्रमशः करि-
शुभवत् प्रसङ्गात् तथात्वम् ।) खतमालः ।
धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥
करमाला, स्त्री, (कराङ्गुलीभिर्मालयेव अपनात् क-
रुपा माला । कराङ्गुल्य मालेव वा ।) करपञ्च-
रूपमाला । यथा,
“अनामिकात्रयं पञ्च कनिष्ठात्रितयं तथा ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्तिता” ॥
इति मुग्धमालातन्त्रे सामान्यविषयम् ॥ * ॥
“तर्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्यायो मध्यमा चैकपर्यङ्का ।
पञ्चद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्” ॥
इति शिवरहस्यीयं शक्तिभिन्नविषयम् ॥ * ॥
“अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादिक्रमेण तु ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्यङ्कं संजपेत्” ॥
इति सनत्कुमारसंहितावचनं शक्तौतरेषामष्ट-
वारविषयम् ॥ * ॥
“अनामिकात्रयं पञ्च कनिष्ठा च त्रिपर्यङ्का ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्यङ्का ॥
करमाला समाख्याता आरभ्यानामिकान्तरात् ।
तर्जन्ये तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापक्षत्” ॥
इति शक्तिविषये मुग्धमालातन्त्रम् ॥ * ॥ तथा ।
“अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
मध्यमामूलपर्यन्तं जपेदष्टपु पञ्चसु” ॥
इदमपि शक्तिविषये अष्टवारपत्रम् । इति श्या-
मारहस्यम् ॥
करमुक्तः, स्त्री, (करेण मृदं छत्वा शत्रुं प्रति मुच्यते ।
कर + मुच् + कर्म्मणि क्तः ।) अस्त्रविशेषः । इति
हलायुधः । वरुकी भाला इत्यादि भाषा ॥
करम्भः, पुं, (छञ् करणे + “छकदि कळीत्यम्बच्” ।
उणां । ४ । ८२ ।) करम्भः । इत्यमरटीकायां
नीलकण्ठः ॥ मिश्रिते चि । इति हेमचन्द्रः ॥
करम्भितः, चि, (करम्भः मिश्रणं जातोऽस्य । करम्भ +
इत् च ।) मिश्रितः । खचितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“कलितलवङ्गलतापरिश्रितलकोमलमलयसमीरे
मधुकर्गनिकरकरम्भितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे” ॥
इति गीतगोविन्दः । १ । २ ॥
करम्भः, पुं, (केन जलेन रभ्यते मिश्रीक्रियते । रभि-
धातोरेकार्थत्वात् “अकर्त्तुं चेति” वच् । ३ । ३ ।
१६ । रभेरश्चत्विटोः । ७ । १ । ६३ । इति तुम् ।)
दधिमिश्रितशुतः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
(यथां शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । २ । ४ ।

करवी

“अनुबानिव यवान् क्षत्वा तानोषदीवोपतप्य तेषां
करम्भपात्राणि कुर्वन्ति” ॥ उदमज्यः । यथा,
यजुर्वेदे १६ । २१ ।
“धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयोदधि” ।
“करम्भः उदमज्यः । इति वेददीधितिः ॥
भृष्टयवमात्रम् । यथा मनुः १२ । ७६ ।
“करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दाहयान्” ।
करम्भवालुकातापान् करम्भैर्वैः सह भृष्टा या
वालुकाः तद्वत्तमवालुकादीन् इत्यर्थः ॥ मिश्रगन्धः ।
यथा भागवते ३ । २६ । ४५ ।
“करम्भपूतिसौरभ्य शान्तोदयादिभिः पृथक् ।
द्रव्यावयवैर्विधम्याद्गन्ध एको विभिद्यते” ॥
करम्भकः, स्त्री, (करम्भ एव स्वार्थे कन् ।) करम्भः ।
दधिसक्तवः । तत्पर्यायः । कर्कसारम् २ । इति
हारावली ॥
करम्भा, स्त्री, (केन जलेन रभ्यते सिध्यते इति ।
अथवा केन वायुना रभ्यते मिश्रीक्रियते नानागन्धो
यस्याः । रभेर्नार्थत्वात् क + रभ + घञ् + तुम्
टाप् च ।) शतावरी । प्रियङ्गुरुक्तः । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (स्वनामख्याता कलिङ्गदेशोत्पन्ना रमणी ।
सा तु पूर्ववंशीयस्याक्रोधनस्य पत्नी । यथा महा-
भारते १ । ६५ । २२ ।
“अक्रोधनः खलु कालिङ्गो करम्भां नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जप्ते देवातिथिः” ॥)
करवहः, पुं, (करे रोहति कराङ्गुलीभ्य उत्पद्यते
इत्यर्थः । कर + वह् + “इगुपधेति” । ३ । १ ।
१३४ । कः ।) नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥
(यथा आर्यासप्तशती ३७ । “अस्याः करवह-
खण्डितकाण्ड-पटप्रकटनिर्गता दृष्टिः” ॥)
करवर्द्धः, स्त्री, (करस्य ऋद्धिः करेण ऋद्धिरस्य वा ।
करसम्पत् ।) करताली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करवालिका, स्त्री, (करं वलते । वल हिंसादानयोः
अण् । करेण वाल्यते वा । गिजन्तादच् इः ततः
कन् + टाप् च ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
करवी, स्त्री, (कस्य वायोः रवो यच् । गौरादित्वात्
डोष् ।) कवरी । हिङ्गुपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
करवीरः, पुं, (करं वीरयति । वीर + विक्रान्तौ + कर्म्म
ण्यण् ।) खड्गः । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी ।
अज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अक्षावर्त्तं वृषदती-
नदीतीरे चन्द्रशेखरराजपुरम् । इति कालिका-
पुराणे ४६ अध्यायः । (पर्वतविशेषः । यथा,
भागवते ५ । १६ । २८ ।
“एवमपरेण पवनपादियात्रौ
दक्षिणेन कैलास करवीरौ प्रगायतौ” ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । १५ । १२ ।
“करवीरः पुष्पदंष्ट्रो विष्णुको विष्णुपाण्डुरः” ॥)
रुद्रविशेषः । करवी इति भाषा ॥
(यथा रामायणे ३ । १७ । १० ।
“दाडिमान् करवीरांश्च अशोकास्त्रिजकास्तथः” ॥)
तत्पर्यायः । प्रतिहासः २ शतप्रासः ३ चण्डालः ४
चयमारकः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । ७६ । प्रतीहासः

करशी

ई । इति तट्टीका । अन्धः ७ अन्धः ८ अन्ध-
मारकः ९ अन्धकुम्भः १० तुरङ्गारिः ११ । इति
रत्नमाणा ॥ अन्धहा १२ वीरः १३ हयमारः १४
हयग्नः १५ अतकुन्दः १६ अन्धरोधकः १७ वीरकः
१८ कुन्दः १९ अतकुन्दः २० अतपुष्पकः २१ अन्धा-
नकः २२ नखराजः २३ अन्धनाशनः २४ खल-
कुसुदः २५ दिव्यपुष्पः २६ हरिप्रियः २७ गौरी-
पुष्पः २८ सिद्धपुष्पः २९ । अन्ध गुणाः । कटु-
त्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कुष्ठकण्टूतिनाशित्वम् । व्रणा-
न्निविषविस्फोटकशमनत्वम् । अन्धमृत्पिदत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्धरत्नभेदेन यथा,—
“अन्धवीरः अन्धपुष्पः अन्धकुम्भोऽन्धमारकः ।
द्वितीयो रत्नपुष्पश्च चण्डातो जगदुत्तमः ॥
अन्धवीरद्वयं तिष्ठति कथय कटुकश्च तत् ।
व्रणनाशघ्नश्चैकोपकुष्ठव्रणापहम् ।
वीर्योष्णं किमिकयदूषं भक्षितं विषवन्धनम् ॥”
इति भावप्रकाशः । नागविशेषः । इति भारतम् ॥)
अन्धवीरकः, पुं, (अन्धवीर इव कायति प्रकाशते ।
क + कः । करं वीरयतीति । कर + वीर विका-
नौ + गण् ।) अज्जुनल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अन्धः, इति शब्दमाणा ॥ (अन्धवीर एव स्वार्थं
कन् ।) अन्धवीरः । विषभेदः । स तु अन्धवीरस्य
मूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
अन्धवीरकन्दसंज्ञः, पुं, (अन्धवीरकन्दसंज्ञया संज्ञा
यस्य । अन्धवीरकन्द इति संज्ञा यस्य वा ।) तैल-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अन्धवीरधुजा, स्त्री, (अन्धवीरस्य धुज इव प्राणावत्
धुजः प्राणाऽस्याः ।) आङ्गुलीकण्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अन्धहर इति भाषा ॥
अन्धवीरी, स्त्री, (अन्धरिति क्षिपति राजसाम्राज्यीन्
इति । कृ + अच् । करः तादृशः वीरः पुत्रो
यस्याः । यद्वा कं सुखं राति ददातीति क + रा +
कः । सुखप्रदः वीरपुत्रो यस्याः ।) अन्धरितिः ।
अज्जुगवी । पुत्रवती । इति मेदिनी ॥
अन्धप्राणा, स्त्री, (अन्धस्य प्राणा इव ।) अज्जुगो ।
इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥ तासां परिमाणं यथा ।
“अज्जुगमित्तैर्भवेत् ज्येष्ठं मध्यमं सप्तमिर्वै ।
कन्यसं बहुभिर्बहिष्कृतमज्जुगं मुनिसत्तमम् ।
मानन्तु पार्श्वेन । बह्व्यवाः पार्श्वसम्मिताः । इति
कात्यायनदर्शनात्” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तत्-
पर्यायः । अज्जुगः १ अन्धः २ क्षिपः ३ त्रिशः ४
प्रश्याः ५ रशनाः ६ धीतयः ७ अन्धः ८ विपः
९ कल्याः १० अवनयः ११ हरितः १२ स्वसारः
१३ जामयः १४ सनाभयः १५ योक्तायि १६
योजनानि १७ धुरः १८ प्राणाः १९ अन्धोद्वयः २०
दीधितयः २१ गभस्तयः २२ । इति द्वाविंशति-
रज्जुनिर्घण्टः । इति वेदनिर्घण्टो २ अध्यायः ॥
अन्धशीकरः, पुं, (करात् करिमुखात् निःसृतः
शीकरः । करस्य गजमुखास्य शीकरो वा ।)
हस्तिमुखनिर्गतजलकण्ठा । तत्पर्यायः । वमणः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३७ ॥ (यथा रज्जुः ७ । ७८ ।
“उद्यन्तमग्निं शमयाम्बभूव-

कराला

गर्जा विविधाः करशीकरेण” ॥)

अन्धः, पुं, (अन्धस्य शुकः सुखाय इव सुखय इव
वा ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अन्धहाटः, पुं, (करेण करिणेन सूर्यस्येति यावत्
हाट्यते दीप्यते इति । हट् + शिच् + कर्म-
ण्यङ् ।) पद्ममूलम् । मदनल्लः । इति मेदिनी ॥
अन्धपिण्डीतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अन्धहाटकः, पुं, (अन्धहाट एव इति स्वार्थं कन् । करं
हाटयतीति गण् वा ।) मदनल्लः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ५२ ॥ हस्तोयस्यो स्त्री ॥
अन्धमर्दः, पुं, (करं अन्धमर्दातीति । कर + अन्ध + मर्द
+ क् ।) करमर्दल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥
अन्धम्भा इति भाषा ॥
अन्धम्भकः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते । कृ + कर्मणि
अप् । करं अन्धम्भयस्मात् कप् ।) ज्ञाप्याकण-
ल्लः । इति शब्दचन्द्रिका भरतधृतवाचस्पतिश्च ॥
पाणि अन्धमला इति भाषा ॥
अन्धमल्लकः, पुं, (कीर्यते इति करं कीर्यमाणं अन्धं
यतः । अन्ध + कप् ।) करमर्दकल्लः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अन्धायिका, स्त्री, (कराविव आचरति उड्डीनादि-
काले करवस्त्रम्भनत्वात्तथात्वम् । कर + आ-
चारे ण्यङ् । ततो + ल्वल् + टाप् च ।) बलाका-
पल्ली । क्षुद्रकः । इति भूरिप्रयोगः ॥
अन्धरोटः, पुं, (करे अन्धरोटते दीप्यते । अन्ध + रट् +
अच् ।) अज्जुरीयकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अन्धरान्, स्त्री, (कराय चक्षुरोगादिनाशाय अन्धरिति
पर्याप्रोतीति । अन्ध + अच् ।) ज्ञाप्याकुठेरकः । इति
मेदिनी ॥ काल तुलसी इति भाषा ॥
अन्धरालः, पुं, (करं अन्धरालाति यज्जाति । अन्ध + ल +
कः । कराय क्षेपाय अन्धरालि पर्याप्रोति वा ।)
सर्जरसयुक्ततैलम् । इति मेदिनी ॥ गर्जनतैल
इति भाषा ॥ तैले हते वा पञ्चवेसवारः । इति
पाकराजेश्वरः ॥ (क्षिपत् स्त्रीवेऽपि वृथ्यते । यथा,
“तप्तक्षेत्रे पचेत् पृथ्वीं वेसवारकसंज्ञकम् ।
पाकप्रापितसौरभ्यं करालं सूदकैर्भतम्” ॥
गन्धर्वभेदः । यथा, महाभारते । १ । २२१ । ५४ ।
“सज्जा बह्वृद्धा बह्वृकः करालश्च महाभारतः” ॥)
अन्धरालः, त्रि, (कराय क्षेपाय भयप्रदर्शनाय अन्धरालि
पर्याप्रोति ।) दन्तुरः । देतो इति भाषा ॥ (यथा,
“कराल वदनां घोरां मुक्तकेशां चतुर्भुजां” ।
इति चासुगन्धार्थम् ॥) तुङ्गः । उडु इति भाषा ॥
भीषणः । इति मेदिनी ॥ भयानक इति यावत् ॥
(यथा, रघुः । १२ । ८८ ।
“तद्योनिं शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।
वपुर्मेहोरगस्येव करालप्रथममखलम्” ॥)
अन्धरालकः, पुं, (कराल एव स्वार्थं कन् । करालवत्
कायति वा ।) ज्ञाप्यातुलसी । इति रत्नमाणा ॥
अन्धरालशब्दार्थश्चात्र ॥
अन्धरालजिपुटा, स्त्री, (करालानि जीणि पुटानि
यस्याः ।) ज्ञाप्याधन्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अन्धराला, स्त्री, (करालनाम्ना नाम यस्याः ।) शारिवा

करिर

अनन्तमूल इति ख्याता । इति रत्नमाणा ॥
(शारिवाशब्दे अस्या गुणा आख्याताः ॥)

अन्धरालिकाः, पुं, (करालां करसदृशप्राणाणां अन्धः
अन्धरित्यत्र । कप् ।) हस्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
अन्धराली, स्त्री, (कराल + गौरीदत्वात् ङीष् ।) अन्धः
सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः । इति अटाधरः ॥
(यथा भृङ्गकोपनिषदि । १ । २ । ४ ।

“काली कराली च मनोजवा च

सुलोहिता या च सुधूमवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी

ललायमाना इति सप्त जिह्वाः” ॥)

अन्धरालिकावल्ली, स्त्री, (अन्धरालिका इव वल्ली ।) अन्ध-
काटल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्ध इति भाषा ॥
(अन्धकाशब्देऽस्या विश्वो ज्ञेयः ॥)

अन्धकुसुम्भः, पुं, (अन्धरिति नागकेशः त्वदत् कुसुम्भः ।)
नागकेशचूर्णकम् । इति शारवली ॥

अन्धगर्जितं, स्त्री, (अन्धः गर्जितं गर्जनं । अन्ध +
गर्ज्ज + भावे क्तः ।) हस्तिगर्जनम् । तत्पर्यायः ।
हस्तिगर्जम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥

अन्धजः, पुं, (अन्धो जायते इति । अन्ध + जन् +
कर्त्तृङ् ।) हस्तिजः । इति शब्दमाणा ॥
अन्धजी, स्त्री, (अन्ध + स्त्रियां ङीप् ।) हस्ति-
नी । तत्पर्यायः । धेनुका २ वशा ३ । इत्य-
मरः । २ । ८ । १६ ॥ करेणः ४ करेणः ५ करे-
णका ६ रेणका ७ वासिता ८ वासा ९ हस्तिनी

१० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटम्भरा ११ पुष्क-
रिणो १२ कचा १३ गणिका १४ गजयोधित्
१५ । इति अटाधरः ॥ पद्मिनी १६ इत्यमर-
टीका ॥ (यथा भागवते । ४ । ६ । ५३ ।
“अरोप्य करिणो हृष्टः स्तूयमानोऽविश्रत्युरम्” ॥)

अन्धरालकः, पुं, (अन्धरालं दृष्ट्वाति हिनस्ति दार्य-
तोत्थयः । दृग् विदार + गण् ।) सिंहः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अन्धपञ्च, स्त्री, (अन्धः कर्णवत् पञ्च यस्य ।) तालीश-
पञ्चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्धपिप्पली, स्त्री, (अन्धसंज्ञया संज्ञा यस्याः पि-
प्पल्याः सा । अन्धपिप्पली ।) गजपि-
प्पली । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

अन्धपोतः, पुं, (अन्धः पोतः शिशुः ।) अन्धपो-
तकः । इति हलायधः । २ । ६८ ॥

अन्धबन्धः, पुं, (अन्धो बन्धते बन्धतेऽन्धः । यद्वा अन्धं
हस्तिनं बन्धति अन्धः । बन्ध + अधिक्कारणे घञ् ।)
हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्पर्यायः । प्रारम्भः २ ।
इति शारवली ॥

अन्धमाचलः, पुं, (मथ श्राव्यदम्भयो रितिधातोः
भावे घञ् । अन्धमा हस्तिवधविषये माचं श्राव्यं
जाति यज्जातीति । जा + कः ।) सिंहः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अन्धमुखः, पुं, (अन्धो मुखमिव मुखं यस्य ।) गणेशः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्धरिः, पुं, स्त्री, (अन्ध + हरिन् ।) अन्धरिः । इति
शब्दरत्नावली ॥

करीरी

करिशावका, पुं, (करिः शावकः शिशुः ।) हस्ति-
शिशुः । तत्पर्यायः । कलभः २ । करभ इत्यपि
पाठः । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ करिपोतः ३ ।
इति हज्जायुधः ॥ करिजः ४ । इति शब्दमाणा ॥
विष्णुः ५ । धिक्काः ६ । यथा, शब्दरत्नावली ॥
“यावत् पञ्चाब्देतस्मिन् करभः कलभोऽपि च ।
विक्रमिकौ तथा स्त्री तु करभी कलभीत्यपि” ॥
करी, [न्] पुं, (करः सुखः अस्यास्तोति इतिः ।)
हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा भागवते
। ८ । २ । २२ ।

“स घर्माततः करिभिः करेणभि-
र्यतो मदच्युत्कलभैरनुवृत्तः” ॥

करीरः, पुंस्त्री, (करिः विजितपतिः खदेहजावर-
णादीनि । “कृशू पृ कटिपटि गौटिभ्य ईरन्” ।
उणां । ४ । ३० । इति ईरन् ।) वंशाङ्गः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १७३ ॥ वंशैर कोड़ा इति भाषा ॥
(यथा, माघे ४ । १४ ।

“रत्नैः पुनर्धनं रुचा रुचंस्वा-
मानिन्द्ये वंशकरीरनीले” ॥

“वंशशब्दस्यान्तान्तोऽलुगतायाः प्रतिपत्य-
र्थत्वादपौगण्ड्यम् ॥ अतएवैकार्धपदमप्रयोज्यमि-
त्युक्ता करिकलभकणावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेष-
यकरेषु न दोष इत्याह वामनः” ॥ इति तट्टी-
कायां मल्लिनाथ ॥

अस्य गुणाः । श्लेष्मणाश्रितम् । कषायत्वम् । दाह-
जनकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथाह वामनः ।
“करीरमाधानकरं कषायखादुत्तकम्” ॥
“वेद्योः करीराः कषणा मधुरा रसपाकतः ।
विद्वद्भिर्वातकराः स कषाया विरुद्धाः” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

करीरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते जलमत्र “कृशू पृ क-
टीति” ईरन् । उणां । ४ । ३० ।) घटः । इति
मेदिनी ॥ (कीर्यते दूरे निक्षिप्यते दूरतः त्यज्यते
कृश्टकादिभयादिति यावत् ।) मरुभुभिज उद्ग-
प्रियः कण्टकिल्लः । करील इति भाषा । तत्-
पर्यायः । ककरः २ यश्लिः ३ । इत्यमरः । २ ।
४ । ७७ ॥ ककचः ४ । इति तट्टीका । निष्पत्तिका
५ करिः ६ गूढपत्रः ७ करकः ८ तीक्ष्णकण्टकः
९ । अस्य गुणाः । (यथा भावप्रकाशे ।
“करीरः कटुकस्तिक्तः सेद्युषो भेदनः स्मृतः ।
दुर्गमकफवातामगराशोयत्रणप्रणुत्” ॥)
आधानकारित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । अतिशयकफकारित्वम् । आसानिलारो-
चकसर्वशूलविच्छेदिखर्जूरवाद्यौषधानाश्रितम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

करीरा, स्त्री, (करि + “अजाद्यतष्टाप्” । ४ । १ । ४ ।
इति टाप्) चीरिका । भिम्भि पोका इति
भाषा ॥ हस्तिदन्तमूलम् । इत्यादिकोषः ॥

करीरिका, स्त्री, (करीरमिवाकृतिरस्यस्याः । करीर
+ ठञ् + टाप् च ।) हस्तिदन्तमूलम् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

करीरी, स्त्री, (कृ + ईरन् + गौरादित्वात् ङीष् ।)

करुण

चीरिका । हस्तिदन्तमूलम् । इति मेदिनी ।
करीषः, पुं स्त्री, (कीर्यते विक्षिप्यते इति । “कृ-
भ्यामीषन्” । उणां । ४ । २६ । इति कृ + ईषन् ।)
मुष्कगोमयम् । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥ घूटे इति
भाषा । तत्पर्यायः । गोयश्लिः २ कृगणः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०० । ७ ।
“ददशं च वने तस्मिन् महतः सञ्चयान् कृतान् ।
मृगाणां महिषीणाञ्च करीषैः शीतकारणात्” ॥)
करीषाभिः, पुं, (करीषे करीषस्थितो वा अभिः ।)
मुष्कगोमयवर्जः । घूटेर आगुण इति भाषा ।
तत्पर्यायः । कृगणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करुणः, पुं, (करोति मनः आनुकूल्याय । कृ + “कृ-
दृदारिभ्य उणन्” । उणां । ३ । ५३ । इति उणन् ।)
रुद्धविशेषः । करुणा लेवर गाह् इति भाषा ।
तत्फलगुणः । कषवाय्वामभेदोनाश्रितम् । पित्त-
प्रकोपकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ बुद्धभेदः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ षट्काराद्यष्टरमान्तगततृतीय-
रसः । इत्यमरः । १ । ७ । १७० ॥ तस्य लक्षणम् ।
“इष्टनाश्रदनिष्टाप्तेः करुणास्थो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥
शोकोऽत्र स्याधिभावः स्याच्छोचमानमनं मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुदीपनं पुनः ॥
अनुभावा देवनिन्दा भूपातकान्दितादयः ।
वैवर्ण्योक्तासनिश्चासस्तम्भप्रलपनानि च ॥
निर्व्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्तृप्तिश्रमाः ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिण्यः ॥

शोचं विनष्टबन्धुभृति । यथा राघवविवासे ।
विपिने कृ जटानिबन्धनं
तव चेदं कृ मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटना विधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्तव्यम् ॥

अत्र रामवनवासजनितशोकात्तस्य दशरथस्य
देवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगवित्तनाशादावपि
उदाहार्यम् ॥ परिपोषणं महाभारते स्त्रीपर्वणि
बोद्धम् ॥ इति साहित्यदर्पणे ३ । १८६ ॥ (सर्व-
भिवेष दयावान् । यथा भागवते । ३ । २७ । ८ ।
“यद्वृक्षयोपलनञ्च सन्तुष्टो मितभृगु मुनिः ।
विविक्तशरणाः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान्” ॥)

करुणमल्लो, स्त्री, (करुणा करुणाया अर्हा मल्लो ।)
नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करुणविप्रलम्भः, पुं, (करुणयुक्तो विप्रलम्भः ।) पूर्व-
रागादिचतुर्भेदविप्रलम्भश्चकारमध्ये विप्रलम्भवि-
शेषः । अस्य लक्षणम् । यथा साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे १८३ ।

“यूनोरेकतरस्मिन् गतवति शोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदेकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः” ॥
यथा, कादम्बर्याम् । “पुण्डरीकमहाश्वेतादत्तान्ते
पुनरलभ्ये शरीरान्तरे वा लभ्ये करुणाख्य
एव रसः ॥ किञ्चात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव
षट्कारः । सङ्गमप्रत्याशायां रतेरुद्धावात् प्रथ-
मस्तु करुण एवेत्यभिप्रेत्या मन्यन्ते यथाच सङ्गम-
प्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भश्चकारस्य

करेणु

प्रवासाख्यो भेद एवेति केचिदाहुः तदन्वे मरु-
क्षपविशेषसम्भवाच्चक्षिप्रमपि मन्यन्ते” ॥

करुणा, स्त्री, (“कृदृदारिभ्य उणन्” । उणां । ३ ।
५३ । इति कृ + उणन् । टाप् च ।) परदुःखहा-
नीच्छा । तत्पर्यायः । कारुण्यम् २ दृष्टा ३ कृपा
४ दया ५ अनुकम्पा ६ । अनुकोपः ७ । इत्य-
मरः । १ । ७ । १ ॥ मूकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रघुः ८ । ६७ ।

“करुणाविमुखेन मृगणा

हरता त्वां वद किं न मे हृतम्” ॥

गङ्गानामविशेषः । यथा काशीखण्डे २६ । ४३ ।

“कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मयागा कलावती” ॥

करुणा दयास्वरूपा । इति तट्टीका ॥

करुणापरः, त्रि, (करुणा परा यस्य करुणायां परः
अनुरागी वा ।) दयापरः । तत्पर्यायः । दयालुः
२ कृपालुः ३ स्मरतः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

करुणी, स्त्री, (कृ + उणन् + ङीप् ।) पुष्पलक्षविशेषः ।
ककरलिखिणी इति कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः ।
यीषापुष्पी २ रक्तपुष्पी ३ चारिणी ४ राजप्रिया
५ राजपुष्पी ६ रुक्मा ७ ब्रह्मचारिणी ८ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कुष-
मावताधानविषविच्छेदिजनूङ्गश्वासनाश्रितम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

करेटः, पुं, (करे कराङ्गुलीषु अटति उत्पद्यते इति
अट् + अच् अलुक्समासः ।) गखः । इति त्रिका-
ण्डशेषः ॥

करेटया, स्त्री, (करे अटं अटनं व्यथतीति । अट् + डः
तत्तटाप् ।) धनच्छूषन्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करेटुः, पुं, (के जने बाधौ वारेटतीति । रेट् भाषण-
याचनयोः + मृगयादित्वात् कुः ।) पक्षिविशेषः ।
करकटिया इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्करेटुः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ करटुः ३ कर्कराटुकः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

करेणुः, पुं, (“कृदृद्भाभेनुः” । उणां । २ । १ । इति
कृ + एनुः ।) के मस्तके रेणुः पांशुर्यस्य वा । मस्तके
शृङ्गाकृष्टधूलौ निक्षेपणात् तथात्वम् ।) हस्ती ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा माघे १२ । ५ ।

“उत्क्षिप्तगात्रः स विङ्मयम्रमः
समुत्पत्तिव्यन्तमगेन्द्रमुखकैः ।
आकुक्षितप्रोहृतिरूपितकर्म
करेणुरारोहयते निषादिनम्” ॥)

कर्णिकारुद्धः । इति विश्वः ॥

करेणुः, स्त्री, (कृ + एनुः ।) हस्तिनी । इत्यमरः । ३
। ३ । ५२ ॥ (यथा रामायणे २ । ४० । २६ ।

“शुश्रुवे चायतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्रगः ।

यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे” ॥

अस्या दुग्धगुणा यथोक्ताः सुश्रुते ।

“हस्तिन्याः [दुग्धं] मधुरं दृढं कषायानुरसं गुह ।
स्निग्धं खेयंकरं शीतं चक्षुष्यं वनवर्जं नम्” ॥)

करेणुभूः, पुं, (करेणौ करेणुविषये भवति हस्ति-
शास्त्रप्रवर्तनाय प्रभवतीत्यर्थः । भू + क्षिप् ।) पाक-
काप्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्कट

करेडुसुतः, पुं, (करेडुशब्दकरणात् उत्पन्नः सुतः ।)
मुनिविशेषः । इति चिकित्साशेषः । (करेडोः सुतः ।
इति व्युत्पत्त्या करेडः ॥)

करेडः, पुं स्त्री, (क + र्णः ।) हस्ती । हस्तिनी ।
इत्यम - टीकायां शयमुक्तः ॥

करेडुकः, पुं, (करेड गणिना दीप्ता इति यावत्
इत्युक्त्वा कारयति शोभते । कै + कः ।) भूटलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूटलशब्देऽस्य गुणादयो
ज्ञेयाः ॥)

करेवरः, पुं, (कौर्व्येते क्षिप्यते पाषाणः ॥ गेमिरिति
यावत् करः तस्मिन् त्रियते उत्पद्यते ।) तुरङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ शिलारस इति भाषा ॥

करोटं, स्त्री, (कं वायुं चन्तर्वायुम् । रोटते प्रति-
हन्ति के मन्तके रोटते दीप्यते वा । रुट् + अच् ।)
शिरोऽस्थि । इति भरतो हिरूपकोषश्च ॥

करोटिः, स्त्री, (केन वायुना चन्तर्वायुः ।) रुटते
प्रतिहन्त्यते । के शिरसि रोटते दीप्यते शोभते
वा । रुट् + इन् ।) शिरोऽस्थि । इत्यमरः । २ ।
६ । ६६ ॥ मातार खलि इति भाषा ॥

करोटी, स्त्री, (करोट + गौरादित्वात् ङीष् ।) शि-
रोऽस्थि । इति भरतो हिरूपकोषश्च ॥

कर्क, हस्ते । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(ष्वां-परं-अकं-सेट्) कर्कशः । इति दुर्गादासः ॥

कर्कः, पुं, (करोति आदिष्टं पालयति “क्षुधाधारा-
र्चिकलिभ्यः कः” । उणां ३ । ४० । इति कः ।
बहुलवचनान्न ककारस्येत् संज्ञा ॥) सुक्लान्धः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ कुलीरः । दर्पणः ।
(क्रियतेऽसौ) घटः । कर्कटराशिः । (क्षणीति
हिनन्ति) अग्निः । इति जेमचन्द्रः शब्दरत्नावली
च ॥ कर्कटवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कचिर्मिटी, स्त्री, (कर्कवत् कर्करूपा चिर्मिटी वा ।
कर्कवर्णा वा चिर्मिटी ।) चिर्मिटा । कर्कटीभेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कटः, पुं, (कर्क + अट् प्रत्ययः ।) वृत्तविशेषः ।
तत्पर्यायः । कर्कः २ क्षुद्रधात्री ३ क्षुद्रामलक-
संज्ञः ४ कर्कफलम् ५ ॥ * ॥ जलजन्तुविशेषः ।
कांकाडा इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्कटकः २
कुलीरः ३ कुलीरकः ४ सदर्शकः ५ पञ्चवासः ६
तिर्य्यगामी ७ । (यथाह आर्याशप्तती । ३२२ ।
“अयमुद्गृहीतवर्णः कर्कट इव मर्कटः पुरतः” ॥)
अस्य गुणाः । वृद्धविगमनत्वम् । भग्नसन्धात्वम् ।
वायुपित्तनाशित्वम् । क्षुधाकर्कटगुणाः । बलका-
रित्वम् । ईषदुष्णत्वम् । अनिनापहत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पक्षिविशेषः । इति मेदिनी
करकटिया इति भाषा ॥ पद्मकन्दः । तुम्बी ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ मेघादिहादशराश्वन्तर्गत-
चतुर्थराशिः । स तु पुनर्वसुशेषपादेन सह पुष्या-
श्लेषाभ्यां भवति । अस्य देवता कुलीराक्षतिः । स
तु एष्टोदयः । श्वेतवर्णः । कफप्रकृतिः । क्षिप्रः ।
जलधरः । विप्रवर्णः । उत्तरदिक्स्थानी । * बज्र-
क्षीसङ्गः । बज्रसन्तापश्च । अच जातस्य फलम् ।
कपटमनसं मृदुभाषितं मन्त्रित्वं अप्रवासित्वं

इष्ट

कर्कटि

अष्टाध्यायश्च । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

जन्मकालीनचन्द्राश्वितैतद्विशफलम् ।

“अतकलामलनिर्म्मन्त्रयः

सुहृदगन्धनजाशयकेलयः ।

रिक्तं नराणां कुलीरगते विधौ

वसुमतः सुमतोऽर्घ्यनम्ययः” ॥

इति कौलीप्रदीपः ॥ * ॥ तस्योदये तन्नामकलपं
भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दश-
व्युक्ताधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे कलिकाताव्यदेशे वर्त-
मानो नविंशायनांश्च चत्वारिंशदधिकपञ्चदशङ्गः ।

इति ज्योतिषम् ॥ तत्र जातफलम् ।

“कर्किलमे समुत्पन्नो भोगो सर्वजनप्रियः ॥

मिष्टान्नपानभोगी च जायते स्वजनप्रियः” ॥

इति कौलीप्रदीपः ॥ (नागविशेषः । यथा पुराणम् ।

“अनन्तो वासुकीः पद्मो महापद्मन् तत्तकः ।

कुलीरः कर्कटः शङ्खश्चाष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः” ॥)

कर्कटकः, पुं, (कर्कट एव स्वार्थे कन् ।) कुलीरः ॥

इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथाह सुश्रुतः ।

“क्षुधाकर्कटकस्तेषां बन्धुः कोष्ठाऽग्निनापहः ।

सुक्लः सन्धानस्तु वृद्धः विन्मूषोऽग्निपित्तहा” ॥)

कर्कटप्रटङ्गिका, स्त्री, (कर्कटतुल्यं प्रटङ्गं अस्याः कर्कटः

प्रटङ्गेव स्वार्थे कन् तत्तटापि इत्यम् ।) कर्कट-
प्रटङ्गीरुताः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“नोक्तोत्पन्नं मृगालश्च यष्टी कर्कटप्रटङ्गिका ।

गोक्षीरैश्च द्वितीये च पीत्वा शाम्यति वेदना” ॥

इति इन्द्रजाले गर्भश्रावचिकित्सा ॥)

कर्कटप्रटङ्गी, स्त्री, (कर्कटस्य प्रटङ्गमिव दंशकमिवे-
त्यर्थः प्रटङ्गमयभागो यस्याः ।) वृत्तविशेषः । कां-
काडाशङ्गी इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्कटाख्या २

महाघोषा ३ प्रटङ्गी ४ कुलीरप्रटङ्गी ५ चक्राङ्गी ६

कुलिङ्गी ७ कामनाशिनी ८ । इति रत्नमाला ॥

घोषा ९ वनमृदङ्गा १० चक्रा ११ शिखरी १०

कर्कटाङ्गा १२ कर्कटी १५ विषाणिका १५ कौलीरा

१६ चन्द्रास्पदा १७ बलाङ्गा १८ । अस्या गुणाः ।

तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुहृक्ताति-

सारकासश्वासपित्तास्रनाशित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कर्कटाख्या, स्त्री (कर्कटस्याख्यैव आख्याऽस्याः ।)

कर्कटप्रटङ्गीरुताः । इति रत्नमाला ॥

कर्कटाङ्गः, पुं, (कर्कटं आङ्गयते स्पृष्टेते कण्टकमय-

त्वात् । आ + ङे + कः । कर्कट इति नाम्ना आङ्गयते

वा ।) विन्मृदुताः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कटाङ्गा, स्त्री, (कर्कटाङ्ग + टाप् ।) कर्कटप्रटङ्गी-
रुताः । इति वैद्यकम् ॥

कर्कटिः, स्त्री, (कर्कटति प्राप्नोति । कटः + “सर्व-

धातुभ्य इत्” । उणां ४ । ११७ । इति इत् । कर्क परि-

णामे शुक्लतां अटति गच्छति वा कर्क + अट् +

इत् । शकम्भादित्वात् अलोपे साधुः ।) कर्कटी ।

इति शब्दरत्नावली । कांकुड इति भाषा ॥

कर्कटिनी, स्त्री, (कर्कटाकारः अस्यास्याः । कर्कट +

इत् ततो ङीप् ।) दाहहरिद्रा । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कर्कन्धु

कर्कटी, स्त्री, (कर्कं कण्टकं अटति गच्छति । कर्क +

अट् + इत् । शकम्भादित्वात् साधुः ततो ङीप् ।) कर्कं

कटति वा कटेः इत् ततो ङीप् ।) शास्त्रानिषणम् ।

इति मेदिनी ॥ सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ देव-

दालीजता । कर्कटप्रटङ्गीरुताः । अर्वाकः । वड् कांकुड्

इति भाषा । घोटिकावृत्तः । फलजलाविशेषः ।

कांकुड् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । कटुदन्ती २

कर्हापनिका ३ पोमसा ४ मूत्रफला ५ चण्डा ६

हन्तिपर्याय ७ लोमशकागदा ८ मूत्रना ९ बज्र-

कन्दा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटाक्षः ११

शान्तनुः १२ । इति रत्नमाला ॥ चिर्मिटी १३

वालुकी १४ अर्वाकः १५ चण्डा १६ । इति जेम-

चन्द्रः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।

तिक्तायान्तु रक्तपित्तनाशित्वम् । कफदोषकाशि-

त्वम् । पक्षायास्तु मूत्ररोधार्तिनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च भावप्रकाशे ।

“कर्कटी शीतला रुक्ता याहिणी मधुरा गुरुः ।

रुखा पित्तहरा सामा पक्वा लघ्वाग्निपित्तकृत्” ।

अस्याः पाकप्रकारान् ।

“त्वग्बीजं हिता प्रौढा गुणिकाकारखण्डिता ।

तण्डिता मृष्टे तमे कर्कटी वाऽवलेहिता ॥

विपाण्डुरगदं घृतदग्धसाञ्जं

विभावितं बल्लजशर्कराभ्यां ।

छतेनवासश्च कदम्बमेतत्

प्रतिक्षणं रोचनमातनोति ॥)

कर्कटुः, पुं, (कर्कं निपातनात् साधुः । कर्कट + मृग-

ख्यादित्वात् कुः वा ।) करेडुपत्ती । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ कर्कटिया इति भाषा ॥

कर्कन्धुः, पुं स्त्री, (कर्कं कण्टकं दधातीति । धा +

निपातनात् कुः नृच् च ।) कौलिहृत्तः । इत्यमर-

टीकायां स्वामी ॥ (वदरीफलम् । अस्य पर्याय-

गुणा यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ मभागे ॥

“पुंसि स्त्रियाश्च कर्कन्धुर्वदरी कौलिमन्थपि ।

फेनिलं कुबलं घोटो सौवीरं वदरं महत् ।

अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका” ॥

तत्र वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च ।

“पथमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत् ।

सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरुशीतलम् ॥

रुह्यं पित्तदाहखट्वयल्लघ्वाग्निवाग्धम् ।

सौवीरं लघु सम्यक् मधुरं कौलसुथम् ॥

कौलन्तु वदरं याहि रश्ममुष्णश्च वातलम् ।

कफपित्तकरश्चापि गुरु मारुतमोहितम् ॥

कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वसूत्रिभिः ।

अस्त्रं स्यात् क्षुद्रवदरं कथायं मधुरं मनाक् ॥

स्निग्धं गुरु च तिक्तश्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।

शुष्कं भेद्यमिहत्सर्वं लघुलघ्वाक्कामाखजित्” ॥

क्वचित् कोवेऽपि वृश्यते यथा,

“कर्कन्धुकौलवदरमामं पित्तकफावहम् ।

पक्वं पित्ताग्निहृत् स्निग्धं संमधुरं सगम् ॥

पुरातनं वृद्धमनं अमृत्तं दीपनं लघु ।

सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित्” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कर्कश

कर्कशः, पुं स्त्री, (कर्क कण्टकं दधातीति । धा + “अण्ड् टप्” जम् कम्कपोल्लुककन्दिधिषु” ।
उणां-१ । ६५ । इति कृः निपातनात् साधुः ।)
वदरीकृतः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥
(यथा भागवते । ३ । ३१ । २ ।
“कलमं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण वृद्धुदम् ।
दश्रात्रेण तु कर्कशः पेश्यगडं वा ततः परम्” ।
कर्कशशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कर्कशं, त्रि, (कर्क + अरन् ।) कठिनम् । इति
मेदिनी ॥
कर्कशं, स्त्री, (कर्क चूर्णजनकत्वेन हास्यवत् सुकृता-
प्राकाश्यं गतीति । कर्क + रा + कः ।) चूर्णजनक-
क्षुद्रपाषाणखण्डम् । तत्पर्यायः । चूर्णखण्डम् २ ।
इति हारावली । कर्कशं घटिं इत्यादि भाषा ॥
“कर्मोवर्ककर्कशैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते” ॥
इति अमरशतके ७ ॥
कर्कशः, पुं, (कर्क हासं प्रतिविम्बप्रकाशं राति ।
रा + कः । कर्क + अरन् वा ।) दर्पणः । इति
मेदिनी ॥ (नागभेदः । इति भारते १ । ३५ । १६ ॥)
कर्कशः, पुं, (कर्कशतुल्यं अङ्गं यस्य ।) कालकण्ठ-
पक्षी । इति शब्दमाला ॥
कर्कराटुः, पुं, (कर्क हासं रटति प्रकटयतीव । रट
+ कृः । कृच् वा ।) शिखिनात् कुर्वी । कटाक्षः ।
इति जटाधरः ॥
कर्कराटुकः, पुं, (कर्क कठिनं कर्कशमित्यर्थः रटति
रौतीति रट + उक्त्वा ।) कर्करेडुपक्षी । इति
शब्दरत्नावली । कर्कटिया इति भाषा ॥
कर्करान्धुकः, पुं, (कर्कशः कठोरः अन्धः । अन्धन्तान्ध-
कारतया दृग्दर्शत्वात् । संज्ञायाम् कन् ।) अन्धकूपः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्कराजः, पुं स्त्री, (कर्कशः रूक्षतया कठिनोपि
अकृतिः पर्याप्नोति । अकृ + अच् ।) चूर्णकुन्तलः ।
इति जेमचन्द्रः ॥
कर्करी, स्त्री, (कर्क हासं हास्यप्रकाशवत् निर्मल-
मलिनं गतीति । रा + कः + गौरादित्वात् डीष् ।)
खल्वारिधानिका । भारी इति भाषा । तत्प-
र्यायः । आनुः २ गलन्तिका ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ३१ ॥ अलुः ४ आरुः ५ । इति तट्टीका ॥
कर्करीका, स्त्री, (कर्करी + स्वार्थे कन् ऋसो न ।)
कर्करी । इत्यादिकोषः ॥
कर्करेटः, स्त्री, (कर्क कर्क इतिशब्दं गलेहस्तमाधाय
दूरीकृत इत्याकारं रेटते यत्र । रेट + अधिकरणे
घञ् ।) गलेहस्ताधानम् । गलाटिपि इति
भाषा । तत्पर्यायः । अर्द्धचन्द्रम् २ अङ्गुलितो-
रुणम् ३ । इति हारावली ॥
कर्करेटुः, पुं, (कर्क कर्कशशब्दं वा रेटते भाषते
रौति इत्यर्थः । रेट भाषणे याचने च + ऋग्व्या-
दित्वात् साधुः ।) कर्करेडुपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ ।
१६ । कर्कटिया इति भाषा ॥
कर्कशः, पुं (कर्कशब्दात् मत्वर्थे लोमादित्वात् शः ।)
काम्यव्यवहृतः । इत्यमरः । २ । ४ । १४ । गुंङा
रोचनी इति भाषा ॥ (यवहारोऽस्य यथा, चरके

३६

कर्कश

विमाने च अध्याये ॥ “कर्कोटकवात्ताकुर्कश-
काकमाचीकारवलीत्यादिषु” ॥) कसमर्दः । इत्युः ।
(हृणोति हिनति शृचुं हृण् हिंसायां + अन्त्येभ्यो-
ऽपीति विच् । कश्चति कश्चशब्दे इति पञ्चाद्यच्-
कश्चासौ कश्चति । करे कश्चति वा ।) खड्गः ॥
इति जेमचन्द्रः ॥
कर्कशः, त्रि, (कर्कात् लोमादित्वात् शः । ततः प्राग्-
वत् हृणादिधातोर्निष्पादितार्थे च ।) साहसिकः ।
कठोरः । (यथा भागवते । ३ । १७ । ११ ।
“खराख कर्कशः क्षतः खरेर्भ्रान्तो धरातलम्” ॥)
अमरः । (यथा रघौ । ३ । ४५ ।
“हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
सुरदिपास्तानलककर्कशाकुक्षौ” ॥)
दृष्यशः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१६ ॥ कूरः । निर्दयः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा रामायणे । ५ । ४६ । ५ ।
“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञसाः कोपकर्कशाः” ॥)
क्षुण्णः । इति विश्वः ॥
कर्कशश्चदः, पुं, (कर्कशः कटः पत्रं यस्य ।) पटोलः ।
इति शब्दमाला ॥ शाकोटकृतः । शेषोडा इति
भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्कशश्चदः, स्त्री, (कर्कशः अमरः अमरः यस्याः ।)
कोशातकी । भिक्षाः इति भाषा । दग्धाकृतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भिक्षाकेऽस्या विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)
कर्कशदणः, पुं, (कर्कशं दणं पत्रं अस्य ।) पटोलः ।
इति रत्नमाला ॥
कर्कशदणः, स्त्री, (कर्कशदणं यस्याः ।) दग्धाकृतः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कोशातकी । भिक्षा इति
भाषा ॥
कर्कशवाक्यं, स्त्री, (कर्कशं च तत् वाक्यमेति ।) निरु-
वचनम् । परया वाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
कर्कशा, स्त्री, (कर्कशब्दात् लोमादित्वात् शः ततः टाप्
च ।) वृश्चिकालीकृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्कशिका, स्त्री, (कर्कश + संज्ञायाम् कन् तत्कार्य-
वत् इत्यम् ।) वनकोणिः । इति रत्नमाला ॥
कर्कसारः, स्त्री, (कर्कः कर्कशः कठिनो वा सक्तुकादिः
सारो यत्र ।) कर्मभक्तम् । दधिसक्तुः । इति
हारावली ॥
कर्कारः, पुं, (कर्क हास्यवत् शौक्यं ऋच्छति प्राप्नो-
तीति । कर्क + ऋ + बाङलकात् उण् ।) कुष्माण्डः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ (अस्य पर्यायो गुणाश्च
यथा,—
“कुष्माण्डो तु भृशं कषी कर्काररपि कीर्त्तिता ।
कर्कार्याहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः ॥
पक्वा तिलाम्रजननी सक्षारा कफवातघ्नतु” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ मे भागे ॥) एवार्ह-
योगेनास्य गुणभेदोऽपि दृश्यते । तथाच सूत्रे
सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“गर्वात्मकं सकर्कारं सम्पन्नं कफवातघ्नतु ।
सक्षारं मधुरं रस्यं दीपनं नातिपिचलम्” ॥)
कर्कारकः, पुं, (कर्क हासं भोजने हितकारित्वात्
सादुत्वाच्च आनन्दं अर्पयतीति । कर्क + ऋ +

कर्कोट

विच् + उक्त्वा । कर्क हासं हितजनकत्वात्
आजादकरत्वम् ऋच्छति वा ।) कानिष्ठकृतः ।
इति हारावली ॥ (तत्फलगुणा यथा, सूत्रे
सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“अपुष्पैर्विचकर्कारकशीर्णैश्चन्तप्रभतीति ।
गुह्यविष्टमिष्टीतानि खादूनि कफघ्नानि च” ॥
खड्गमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च” ॥)
कर्किः, पुं, (कर्क + इन् ।) कर्कोटराशिः । इति ज्यो-
तिषम् ॥
कर्कोतनं, स्त्री पुं, (कर्क हास्यादौ तनोतीति । कर्क +
तन् + अच् । सप्तम्या अलुक् ।) रत्नविशेषः । तदु-
त्पत्त्यादि यथा, गारुडे ७५ अध्यायः ॥
सूत उवाच ।
“वायुर्नखान् दैत्यपतेर्हृत्वा
चिक्षेप सम्पद्य बनेषु हृष्टः ।
ततः प्रसूतं पवनोपपन्नं
कर्कोतनं पूज्यतमं पृथिव्याम् ॥
वर्णनं तद्गुह्यसोममधुप्रकाश-
माताम्यपीतदहनोज्ज्वलितं विभाति ।
नीलं पुनः खलसितं परबवं विभिन्नं
व्याध्यादिदोषकारणेन न तद्विभाति ॥
खिग्धा विशुद्धाः समरागिणश्च
आपीतवर्णा गुरवो विचित्राः ।
त्रासत्रयथाधिविवर्जिताश्च
कर्कोतनास्ते परमाः पवित्राः ॥
पञ्चैव काश्चनमयेन तु वेष्टयित्वा
हस्ते गलेऽथ घृतमेतदंतिप्रकाशम् ।
रोगप्रणाशनकरं कलिनाशनम्
आयुष्करं कुलकरम् सुखप्रदम् ॥
एवंविधं बज्रगुणं मणिमावहन्ति
कर्कोतनं शुभमणं कृतये नरा ये ।
ते पूजिता बज्रधना बज्रबान्धवाश्च
नित्योज्ज्वलाः प्रसुदिता अपि ते भवन्ति ॥
एकेऽपमन्य विज्ञेताकुलनीलभासः
प्रस्नानरागलुलिताः क्लृप्ता विरूपाः ।
तेजोऽतिदीप्तिकुलपुष्टिविहीनवर्णाः
कर्कोतनस्य सदृशं वपुर्बहन्ति ॥
कर्कोतनं यदि परीक्षितवर्णरूपं
प्रत्ययभासरदिवाकरसुप्रकाशम् ।
तस्योत्तमस्य मणिशास्त्रविदा महिम्ना
तुल्यन्तुमूल्यमुदितं तुलितस्य काव्यम्” ॥
हस्ते गलेऽथ घृतमेतदंतिप्रकाशमित्यत्र तत्र यदा
ऊतवहे भवति प्रकाशमिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥
कर्कोटः, पुं, (कर्क + षोटप्रत्ययः ।) नागराजविशेषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्कोटकः, पुं, (कर्क कण्टकमयत्वात् कठोरं अटति
प्राप्नोति तद्रूपतया कायति प्रकाशते । एषोदरा-
दित्वात् षोकारादेशे साधुः ।) विष्णुकृतः ।
(कर्कोट + संज्ञायाम् कन् ।) कद्रुपुल्लनागराज-
विशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । आसीके । ३५ । ५ ।
“देरावतसप्तकक्ष कर्कोटकधनञ्जयौ” ॥)

कर्ण

इक्षुः। इति राजनिर्घण्टः॥ फलनताविशेषः॥
कर्णारोह इति भाषा। तत्पर्यायः। किला-
वपुः२ तिलपत्रः३ सुगन्धकः४। इति हेम-
चन्द्रः॥ अस्य गुणाः। मुककफपित्तनाशित्वम्।
रक्षिकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥ (“तद्वत्
कर्कोटकं प्रोक्तम्”॥ इति सुश्रुते। सूत्रे। ४६
अध्याये॥ विशेषश्लाघ्यास्तकशब्दे प्रदर्शितः॥)
कर्कोटकी, स्त्री, (कर्कोटक + गौरादित्वात् ङीष्।)
पीतधोषा वृक्षः। इति रत्नमाला॥ (अस्याः
पर्यायमाह चरकः कल्पे ४ अध्याये।
“कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च।
धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातस्वी यथा”॥
विशेषविवरणस्यास्या धामार्गवशब्दे ज्ञातव्यम्॥
फलनताविशेषः। कौकुड इति भाषा॥ एतद्-
फलगणपाकादि उक्तं वैद्यके। यथा,—
“कर्कोटकी फलं कुष्ठहृल्लामाखिनाफा न्।
आसकासञ्चरान् हन्ति कटुपाकश्च दीपनम्॥
ईषद्विभिन्नमरिचैः परिपूर्णमं
तैलेन रन्धितसुमैन्धवातयोगम्।
वाक्तीकयुक्तप्रयसा विहिताभिषेकं
कर्कोटकीफलमिदं रक्षिक्तसख्यम्”॥)
कर्कोटिका, स्त्री, (कर्कोट + स्वार्थे कन् तत एाप-
श्चत इत्वञ्च।) कर्कोटकः। कौकरोल इति भाषा।
तत्पर्यायः। कुष्माण्डो २ कर्कोटी ३। तत्फलम्
कारवेक्षकमुल्यगणम्। इति राजनिर्घण्टः॥
कर्करिका, स्त्री, कं सुखं यथा तथा चर्यते उप-
युज्यते यदा कं जलं चुर्यते श्रुत्योक्रियतेऽत्र।
क + चर् + वा चुर् + एधोदगात् रेफादेशे
कनुदिभिः साधुः।) पिष्टकविशेषः। इति पाक-
राजेश्वरः। कचरी इति भाषा॥
कर्चूरः, स्त्री, (कर्च + खर्चूरादित्वात् ऊरः। एधो-
दरादित्वात् जकारस्य चकारे साधुः।) कर्चूरम्।
खर्गम्। कचुरभपिपाठः। इत्यमरटीका॥
कर्चूरः, पुं, (कर्च + ऊरः। एधोदरादित्वात्
साधुः।) वृक्षविशेषः। कचूर इति भाषा। तत्प-
र्यायः। द्राविडः २ कर्चः ३ दुर्लभः ४ गन्धमूलकः
५ वेधमुख्यः ६ गन्धसारः ७ जटालः ८। अस्य
गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफ-
कासगलगणहृदिदोषनाशित्वम्। मुखतैग्रद्यजनन-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा चरके सूत्रे
२७ अध्याये।
“रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धस्त्विववर्जितः।
कर्चूरः कफवातघ्नः श्वासहृत्कार्शसां हितः”॥)
कर्चूरकः, पुं, (कर्चूरं खर्गमिव कायति प्रकाशते।
कर्चूर + क + कः। कर्चूर + स्वार्थे कन् वा।)
कर्चूरकः। इत्यमरटीकायां खामी। कौचा
हृषुद इति भाषा॥
कर्णं धीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-सकं-
सेट्।) कर्णति। इति दुर्गादासः॥
कर्णं क भिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चूरां-परं-सकं-सेट्।) कर्णयति कर्णापयति।
आद्यपूर्वोऽयं अवयो। देवाकर्णय येन येन सहसा

कर्ण

यत्तयत् समासादितमिति। उपसर्गासप्तदशाना
द्योतका एव न तु वाचकाः। केवलधातेरनेका-
र्थत्वेऽवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वस्याप्यन्यार्थो धातोरेव
कल्प्यते जाघवात्। कचिदुपसर्गा धात्वर्थमेवानु-
वर्तन्ते। तथा च।
“धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते।
तमेव विप्रश्नञ्चान्य उपसर्गगतिस्त्रिधा”॥
इति विन्तरुहतिः॥ क्रमेणोदाहरणानि। आदत्ते
यज्जातीत्यर्थः। प्रसूयतेऽत्र प्रसव एव धात्वर्थः।
प्रशब्दस्तमेवार्थं द्योतयति। प्रथममिति प्रकर्षण
नमत्योऽर्थः। केचित् अन्यार्थोऽन्यः प्रयुज्यते। इति
चतुर्थचरणं पठन्ति तच्चिन्त्यम्। इति दुर्गादासः॥
कर्णः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते। शब्दो वायुना यत्र।
क्षिरति शब्दग्रहणेन मनसि सुखं क्षिपति ददा-
तीत्यर्थः।) कृष्ण विक्षेप + “कृष्टृजसोति” नन्
निच्। उणां ३। १०। यदा कर्ण्यते आकर्ण्यते
अनेन। कर्ण + कर्णे अण्।) अवगोन्द्रियम्।
काण इति भाषा। तत्पर्यायः। शब्दग्रहः २
ओजम् ३ अतिः ४ अवगम ५ अवः ६। इत्य-
मरः। २। ६। ६४॥ औजम् ७। इति तट्टीका॥
वचोयहः ८। इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा गद्यः। १। ६।
“तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः”॥)
कर्णान्तु अवगोन्द्रियस्य गोलकं स्थानम्। तत्र ओज-
मिन्द्रियम्। तत्तु कर्णशक्त्यव्यवस्थिन्नभोगाः।
तस्य देवता दिक्। विषयः शब्दः। इति श्री-
भागवतम्॥ यधिक्षिप्रायः। स तु कुन्त्याः
कन्याकाले सूर्योत्सनातः। एतेन कायोऽन इत्या-
ख्ययापि प्रमिदः। अस्य जन्मादिविवरणान्तु महा-
भारते १। १११ अध्याये द्रष्टव्यं। तत्पर्यायः। ग्राधेयः
२ वसुधेयः ३ अर्कनन्दनः ४ घटोत्कचान्तकः ५
चाम्येशः ६ सूतपुत्रकः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥
चाम्याधिपः ८ अङ्गराट ९ गधासुतः १० अर्क-
तनयः ११। इति हेमचन्द्रः॥ अङ्गाधिपः १२।
इति भूतिप्रयोगः॥ (यथा महाभारते। १।
सम्भवपर्वणि १११। ३१।
“प्राञ्जनाम तस्य कथितं वसुधेय इति क्षितौ।
कर्णो वैकर्तगायव कर्मेणा तेन सोऽभवत्”॥
अयं हि दातृगामयगण्यः। अस्य किमपि नादेय-
मासीत्। अन्यैर्भेदं सहजमपि स्वदेहकवचं
शरीरात् समुत्सृज्य ब्राह्मणरूपधामिणि याच-
मानाय इन्द्राय दत्तवान् तथा उपोषितं दिनः
रूपधारिणं विष्णुं संपन्नमासेन प्रीणयामास।
एतद्विवरणान्तु जैमिनिभारते सुष्यष्टमस्येव। अयं
परशुरामशिष्यो महावीर्यः भारतयुद्धे दुर्योध-
नपक्षावलम्बी आसीत्। अष्टादशदिवसस्थानि
भारतसंग्रामे भीष्मदेवः सेनापतिपदमधिरुह्य
दशहं यावत् युद्धमकरोत्। ततः शरशय्यां गते
तस्मिन् द्रोणश्चतुर्दिनानि अयुध्यत। एतस्मि-
न्नेव समयेऽयं कर्णोऽपि सेनावलमनादाय पाण्डवैः
सह युयुधे। ततो गतजीविते द्रोणे सेनापत्य-
मधिकृष्टोऽसौ दिवसद्वयं विरुध्य क्षण्यसहायेना-

कर्णज

ज्जनेन निहत आसीत्॥) सुवर्णानिहृतः। इति
भेदिनी॥ (धृतराष्ट्रशतपुत्रेषु एकः पुत्रः। यथा
महाभारते १। ११७। ३।
“दुर्मर्षयो दुर्मूर्खश्च दुष्कर्माः कर्ण एव च”।
मौकायाः क्षेपणीविशेषः। (दौड इति भाषा॥
यथा रामायणे ६। २३। ३०।
“इतप्रीवीरा विध्वस्ता निरुत्साहा निरुद्यमा।
सेना भवति संग्रामे हतकर्मेव नौर्भजे”॥
कर्णः अस्यस्य प्राशस्त्येन। अर्ध आशब्। दीर्घ-
कर्णं चि, यथा युज्यते। २। ४। ४०।
“खड्गो वैश्वदेवः श्लाघ्या कर्णो गद्गभः”॥)
कर्णकण्डः, पुं, (कर्णस्य कर्णो वा जातो कण्डः।) कर्ण-
रोगविशेषः। तस्य निदानम्। “मारुतः कफसं-
युक्तः कर्णकण्डं करोति च”। इति माधवकरः॥
“कर्फेन कण्डः प्रचितेन कर्णयो-
भ्रंशं भवेत् खोतसि कर्णसंक्षिते”॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये॥
चिकित्सास्य यथा।
“विधिस्य कफहृत्स्वः कर्णकण्डमपोहति”॥
इति तन्त्रेवोत्तरतन्त्रे २१ अध्याये॥)
कर्णकोटी, स्त्री, (कर्णस्थितः कर्णस्य भेदकः क्षुद्रः
कीटी कीटविशेषः। यदा कर्णयति भिनत्ति
तादृशी कीटी। कर्ण + अच्। खल्पः कीटः कीटी
खल्पार्थे ङीष् ततः कर्मधारयः।) कीटविशेषः।
काणकोटारी केर्णो इत्यादि भाषा। तत्पर्यायः।
कर्णजलौका २ शतपदी ३। इति हेमचन्द्रः॥
चित्राङ्गी ४। इति राजनिर्घण्टः॥ एधिका ५
कर्णदन्दिभिः ६। इति शब्दमाला॥
कर्णद्वेङ्कः, पुं, (कर्णस्य कर्णो जातः क्षेडो वा।) कर्ण-
रोगविशेषः। (तस्य लक्षणम्।
“वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुधोषोपमं खनम्।
करोति कर्णयोः द्वेङ्कं कर्णद्वेङ्कः स उच्यते”॥
इति माधवकरः॥ कर्णरोगशब्देऽपि विस्तृत-
सनिदानचिकित्सादिनां चोद्यम्॥)
कर्णगूथं, स्त्री, (कर्णस्य कर्णो स्थितं कर्णजातं वा
गूथं मलम्।) कर्णमलम्। इति हारावली।
काणेर खलि इति भाषा॥
कर्णगूथकः, पुं, (कर्णगूथ + संज्ञायां कन्। कर्णगूथ-
मिव कायति वा। के + कः।) कर्णरोगविशेषः।
तस्य निदानम्। यथाह माधवकरः।
“पित्तोष्णशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः”॥
“विशोषितं श्लेष्माणि पित्ततेजसा
वृणां भवेत् खोतसि कर्णगूथकः”॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये॥
चिकित्सास्य वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे॥ यथा,
“क्लेशयित्वा तु तैलेन खेदेन प्रविलाप्य च।
शोधयेत् कर्णगूथन्तु भिषकः सम्यक् शलाकया”॥)
कर्णजलूका, स्त्री, (कर्णस्य कर्णो वा जलूका इव।)
कर्णकोटी। इति शब्दरत्नावली॥
कर्णजलौका, स्त्री, (कर्णे जलौकेव।) शतपदी।
इत्यमरः। २। ५। १३॥
कर्णजलौकाः, [स्] स्त्री, (कर्णे जलौका इव।) कर्ण-

कर्णपि

कर्णोका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कर्णनाहं, स्त्री, (कर्णस्य मूलम् । “तस्य पाकमूले”
 ५ । २ । २४ इत्यादिना जाह्नवः ।) कर्णमूलम् ।
 इति व्याकरणम् ॥
 कर्णजित्, पुं, (कर्णं जितवान् । कर्ण + जि + क्तिप् भूते
 वर्त्तमाने च इति भूते क्तिप् तुगागमश्च ।) अ-
 क्तुर्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णदर्पणः, पुं, (कर्णे दर्पण इव ।) ताडङ्गनामकर्ण-
 भूषणम् । इति त्रिकाण्डशेषः । काणतङ्का इति
 भाषा ॥
 कर्णदुन्दुभिः, स्त्री, (कर्णे कर्णाभ्यन्तरे प्रविश्य ध्वनि-
 जनकतया दुन्दुभिरिव ।) कर्णक्रीटी । इति शब्द-
 माणा ॥
 कर्णधारः, पुं, (कर्णे धरति धारयति वा । कर्ण + ध
 + “कर्मण्य” ३ । २ । १ । इति अण् ग्यन्तादच्
 वा ।) नाविकः । इत्यमरः । १ । १ । १२ ॥ काण्डारि
 माणि इत्यादि भाषा ॥ (यथा हितोपदेशे । ३ । ४ ।
 “यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।
 अकर्णधारा जलधौ विज्ञवेतेह नौरिव” ॥)
 कर्णपाली, स्त्री, (कर्णे पालयति स्त्रीयौञ्चल्येन
 अतीव शोभां सम्पादयतीति । कर्ण + पाल +
 “कर्मण्य” ३ । २ । १ । इति अण् । गौरा-
 दित्वात् ङीष् ।) कर्णान्दुः । इति हारावली ।
 काणबाणा इति भाषा ॥
 कर्णपिशाची, स्त्री, (कर्णं स्वरूपं पिनष्टीति । कर्ण +
 पिश + क्तिप् । कर्णपिष्टं अज्ञानं तदाचयति नाश-
 यति स्वरूपदर्शनेन । ततः अ + चि + गिच्
 अच् ङीष् च ।) देवीविशेषः । तन्मन्त्रादि यदुक्तं
 तन्मान्तरे ।
 “कर्णास्थित्यलोहितो वक्रगतोऽनन्तश्चिकारो वदा-
 तीतानागतश्चन्द्रयुक्तभुवनेषु वक्रिजायान्विता ।
 ताराद्यो मनुरेष लक्ष्मणपतो व्याखेन संमेवितः
 सार्वज्ञजन्मतोऽचिरेण नियतं पेशाचिकी भक्तिः” ॥
 अस्यार्थः । कर्णः स्वरूपः । आस्ये आदौ ईदृशं
 इकारः । तत्पुक्तो लोहितः पकारः । वक्रः श-
 कारः । स अनन्तयुक्त आकारयुक्तः । चि स्वरु-
 पम् । वदातीतानागतं स्वरूपम् । ततो ऋं खाह ।
 एतेन ॐ कर्णपिशाचि वदातीतानागतं ऋं
 खाह ॥ * ॥ मन्वान्तरम् ।
 “कह युग्मं कालिके च गृह्य युग्मं तथैव च ।
 पिण्डं पिशाचि खाहेति नृपाणः कथितः प्रिये” ॥
 कह कह कालिके गृह्य गृह्य पिण्डं पिशाचि
 खाह ॥ * ॥ ध्यानं यथा ।
 “कृष्णां रक्तविशोचनां त्रिनयनां खर्वाक्ष लम्बोदरीं
 बन्धुकाख्याजिह्वां वरवराभीयुक्करामुन्मुखीम् ।
 धूम्राब्जिर्जटिलां कपालविनसत्यागिहयां चक्षुषां
 सार्वज्ञां शवहृन्मृताधिवसतीं पेशाचिकीं तां नमः” ॥
 अथ पूजा ।
 “निशायामर्द्धरात्रौ च हृदि न्यस्य पिशाचिकीम् ।
 दग्धमीनं बलिं दत्त्वा रात्रौ संपूज्य संजपेत्” ॥
 ओम् कर्णपिशाचि दग्धमीनबलिं गृह्य गृह्य मम
 सिद्धिं कुब कुब खाहेति दग्धमीनं बलिं दद्यात् ।

कर्णप्र

“रक्तचन्दनबन्धुकजवापुष्पादिकश्च यत् ।
 अमृतं कुब देवेशि खाहेति प्रोक्षयेज्जलैः” ॥
 पूर्वाङ्गे किञ्चिज्ज्ञा मध्याङ्गे एकभक्तं निरा-
 मिषं भुक्त्वा रात्रावपि तत् संख्यं जपेत् । अन्यत्
 किञ्चिन्न भोक्तव्यं ताम्बूलादिकं विना । जपस्य दशांशं
 तर्पणम् । ओम् कर्णपिशाचीं तर्पयामि ऋं
 खाह । एवं क्रमेण लक्ष्मेकं पुरश्चरणं कृत्वा
 दशांशं होमयेत् । तदभावे दशांशं तर्पणं कृत्वा
 वरं प्रार्थयेत् । मूलं रक्तचन्दनेन लिखित्वा यन्त्रो-
 परि इष्टदेवतां पूजयेत् ॥ * ॥
 अथ सिद्धिलक्षणमुच्यते । गगने हँकारादिश्रव-
 यदीर्घाभिप्रिखा रूपसन्दर्शनात् सिद्धिर्भविष्य-
 तीति ज्ञात्वा तथाविधमाचरेत् ॥ * ॥
 मन्वान्तरम् । “प्रणवं माया कर्णपिशाचि मे
 कर्णे कथय हँ फट् खाह” । इति प्रदीपतैलं
 पादयोर्दत्त्वा रात्रौ लक्षं जपेत् । ततः सर्व्वस्यो
 भवति । नास्याः पूजा ध्यानम् ॥ * ॥ तथा तारं
 कामवीजं जयादेवो खाह । अस्या अपि ऋष्या-
 दिन्यासादेरभावः । पुष्पं लक्षं जप्त्वा गृह्यगोधिकां
 निपाद्य तदुपरि जयादेवीं यथाशक्ति सम्पूज्य
 तावत् जपेत् यावत् सा जीवति । ततः सिध्यति ।
 सिद्धिं मानसादिप्रप्ते कृते सा आयाति तत-
 स्तस्याः पृष्ठे सर्व्वं भूतभविष्यदादिकं पश्यति ।
 इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ॥
 कर्णपुष्पः, पुं, (कर्णवत् कर्णाकृति पुष्पं यस्य । यदा
 कर्णभूषणार्हे पुष्पं यस्य ।) मोरटलता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कर्णपूः, [र्] स्त्री, (कर्णस्य सूक्ष्मरसजातस्य कुन्त्याः
 प्रथमपुलस्य पूः पूरम् ।) कर्णराजपूरम् । तत्प-
 र्यायः । चम्पा २ माणिनी ३ लोमपादपूः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णपूरः, पुं, (कर्णं पूरयति अक्षं करोतीति । कर्ण +
 पूर + उपपदेकर्मण्यङ् इति अण् ।) शिरीषवृक्षः ।
 भीलोत्पलम् । अवतंसः । इति मेदिनी । (यथा,
 अमरशतके १ ।
 “व्याल्लिखद्वल्लकामुखपाणिपृष्ठ-
 प्रेक्षस्तथांशुचयसम्बलितोऽम्बिकायाः ।
 त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूर-
 लोभभ्रमदभ्रमरविभ्रमभट्टकाक्षः” ॥)
 अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्णपूरकाः, पुं, (कर्णं पूरयति अवतंसयति । कर्ण +
 पूर + क्तुन् । यदा कर्णपूरं स्वार्थे कन् । शिरीष
 वृक्षः । भीलोत्पलम् । अशोकवृक्षः । एतेषां
 सर्व्वैरेव कुसुमैः कामिनीनां कर्णाभरणं स्यात्
 अतोऽस्य तथात्वम् ।) कदम्बवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (कदम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 कर्णप्रतिनाहः, पुं, (कर्णं जातः प्रतिनाहः रोग-
 विशेषः ।) कर्णरोगविशेषः । तस्य सम्प्रतिरूपे ।
 “सकर्णगृथो द्रवतां यदा गतो
 विनाशितो ब्राह्ममुखं प्रपद्यते ।
 तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो
 भवेद् विकारः शिरसोऽर्ज्जुभेदकः” ॥

कर्णरोग

इति माधवकरः ॥ (अस्य चिकित्सा यथा,—
 “अथ कर्णप्रतीनाहे कोहखेदौ प्रयोजयेत् ।
 ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कर्णरोगाधिकारः ॥
 कर्णफलः, पुं, (कर्णः फलमिव यस्य ।) मत्स्यविशेषः ।
 काणलि माच् इति भाषा ॥ अस्य गुणः । अशीर्ण-
 रोगक्षेपकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 कर्णमलं, स्त्री, (कर्णस्य मलं गूथम् ।) कर्णजमलम् ।
 तत्पर्यायः । कर्णगूथम् २ । इति हारावली ।
 कर्णमुकुरः, पुं, (कर्णे मुकुरः दर्पण इव ।) ताडङ्गना-
 मकर्णभूषणम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 कर्णमोटी, स्त्री, (कर्णे कर्णोपलक्षितरोगविशेषं
 मोटयति नाशयतीति । यदा कर्णे शरीरभेदिरोग-
 विशेषं मोटयतीति । कर्ण + मुट् + इन् वा ङीप् ।)
 चामुण्डादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्णरोगः, पुं, (कर्णस्य कर्णगतः कर्णे जातो वा रोगः ।)
 अवगत्याधिः । यथा । अथ कर्णरोगाधिकारः ।
 तत्र कर्णरोगाणां नामानि सङ्ग्राह्याह ।
 “कर्णशूलं प्रगादश्च बाधिर्यं स्वेडं यव च ।
 कर्णखावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥
 प्रतिनाहो जन्तुकर्णो विद्रुधिर्विविधस्तथा ।
 कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवाशंखनुर्विधम् ॥
 तथावृद्धं सप्तविधं शोफस्यापि चतुर्विधः ।
 एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः” ॥ * ॥
 तेषु कर्णशूलस्य संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।
 “समीरणः ओजगतोऽन्यथा चरन्
 समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
 करोति दोषैश्च यथास्मादृतः
 स कर्णशूलः कथितो दुराचरः” ॥
 अन्यथाचरन् प्रतिशोभं चरन् । दोषैः पित्तकफ-
 रक्तैः । रक्तस्यापि रजादिकर्तृत्वेन दोषसाम्यात्
 दोषत्वमेव । यथास्मं यथात्मीयनिदानं कुपितैः
 अथवा यथास्ममिति शूलविशेषणम् । दुराचरः
 दुरपचरः मूर्च्छाद्युपद्रवयोगात् ॥ * ॥
 कर्णशूलस्यासाध्यतां चाह ।
 “मूर्च्छा दाहो ज्वरः काशः क्षमोऽथ वमयुक्तया
 उपद्रवाः कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यतः” ॥ * ॥
 कर्णनादस्य लक्षणमाह ॥
 “कर्णस्रोतःस्थिते वाते प्रदग्गतिं विविधान् खनान् ।
 भेरीमृदङ्गप्रह्वानां कर्णनादः स उच्यते” ॥ * ॥
 बाधिर्यलक्षणमाह ।
 “यदा शब्दवहो वायुः स्रोतसारथ्यं तिष्ठति ।
 शुद्धलक्षणितो वापि बाधिर्यं तेन जायते” ॥ * ॥
 असाध्यबाधिर्यमाह ।
 “बाधिर्यं बालवृद्धोऽथ चिरतोऽथ विवर्ण्येत्” ॥ * ॥
 स्वेडमाह ।
 “वायुःपित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषसमस्वनम् ।
 करोति कर्णयोः स्वेडं कर्णस्वेडः स उच्यते” ॥
 स्वेडशब्दार्थं व्यनक्ति । वेणुघोषसमस्वनमिति ।
 यत उक्तम् । स्वेडं वेणुघोषवदिति । ननु कर्ण-
 नादकर्णस्वेडयोः को भेदः । उच्यते । कर्णनादः
 केवलेन वातेन जन्यते तत्र नानाशब्दाश्च श्रद्ध्यन्ति ।

कार्शण्येङ्गस्तु पित्तादियुक्तेन वातेन जग्न्यते तत्र
नियमेन वेणुघोषमिव शृणोतीति भेदः ॥ १ ॥

विधम् । वातपित्तकफरक्तमांसभेदः सिराजम् ।

“अर्कस्य पञ्च परिणामपीत-

श्रीतलेपैर्जङ्गीकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥

कर्मरा

हनिनीसुरसाभ्याश्च गोधाकङ्कवसान्वितम् ।
 तेषां विपक्षमभ्यङ्गादुन्मत्तं माशयेद्भवम् ॥ ५ ॥
 दुःखवर्जनकं सिद्धा जम्बाम्बविष्वपञ्जः ।
 क्षायेत्तेन सुखिगन्तव्यं शौचवधूनेयम् ॥
 बज्रप्रो गोमयैस्तनैः खेदितं परिलेपितम् ।
 घनसारैः समालिम्बेजामूत्रेण कल्कितैः ॥ ६ ॥
 इति कर्मरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ ॥
 (“प्रतिश्यायजलजीडाकर्मकण्डयनेर्मन्त्रम् ।
 मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥
 प्राप्य ओजशिराः कुर्याच्छूलं खोतसि वेगवत् ।
 अर्द्धावभेदकं तन्मं शिरशिरानभिनन्दनम् ॥
 चिराच्च पाकं पक्वन्तु लसिकामल्यप्रः खवेत् ।
 ओजं मृन्मकसमाच्च स्यात् सञ्चारविचारवत् ॥
 शूलं पिप्पलात् क्षराहोषा शीतेच्छाश्रयधुं ज्वरम् ।
 आशुपाकं प्रपक्वञ्च स पीतलसिकासुतिः ॥
 सा लसोकास्पृशेद्यद्यसक्तत्वाकमुपैति च ।
 कपाच्छिरोहनुयीवा गौरवं मन्दतारुणः ॥
 कण्डः श्रयधुःखोष्का पाकात् श्वेतवनासुतिः ।
 करोति श्रवणे शूलमभिधातादिदुषितम् ॥
 रक्तं पित्तसमानार्चं किञ्चिद्वाधिकलक्ष्णम् ।
 शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररक्तं ॥
 पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाणवत् ।
 पक्वं सितसितारक्तघनपूय प्रवाहि च ॥
 शब्दवाहिशिरासंश्लेषेणोति पवने मुहुः ।
 नादानकस्माद्विधानं कर्मणां वदन्ति तम् ॥
 श्लेष्मानुगतो वायुर्गदो वा समुपेक्षितः ।
 उच्चैः कृष्णाश्रुतिं कुर्याद्विधिरत्वं क्रमेण च ॥
 वातेन श्रोषितः श्लेष्मा खोतो लिम्बेत्ततो भवेत् ।
 रन्मौरवं पिधानञ्च सप्रतीनाह संक्षितः ॥
 कथंशोफो कपात् ओजे स्थिरौ तत्तन्त्रया स्मृतौ ।
 कफो विदग्धः पित्तेन सखनं गीहजनवपि ।
 घनपूति बज्रलोदं कुर्वते पूतिकर्णकम् ।
 वातादिदुषितं ओजं मांसाहकलोदजं वज्रम् ॥
 खादन्नो जन्तवः कुर्यात्तीक्ष्णं सन्निमिकर्णकः ।
 ओजकण्डयनाज्जाते क्षते स्यात् पूर्व्वलक्षणाः ॥
 विद्रधिः पूर्व्ववक्ष्यः शोफोऽर्जोऽर्जुन्दभीरितम् ।
 तेष्टवक् पूतिकर्णत्वं बधिरत्वञ्च बाधते ॥
 गर्भेऽजिनात्सृष्टिता शक्नुलीकुचिकर्णकः ।
 एको गीहगनेको वा गर्भे मांसाङ्गुरः स्थिरः ॥
 पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपाताद्विदारिका ।
 सवर्णः सखजस्तव्यः श्रयधुः स उपेक्षितः ॥
 कटुतलनिभं पक्वः खवेत् कृष्णेण रोहति ।
 सशोचयति रूपा च ना भुवं कर्मशक्नुली ॥
 शिरास्याः कुर्वते वायुः पालीशोभं तदाङ्गयम् ।
 कृशा दृढा च तन्मीवत् पालीवातेन तन्निक्ता ॥
 सज्जुमारे चिरोत्सर्गात् सखसैव प्रवर्जिते ।
 कर्म शोफः सखकपाल्यामखणः परिपोटवान् ॥
 परिपोटः सपवनादुत्पातः पित्तशोभितात् ।
 गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रगदाह पाकवान् ॥
 श्रयधुः स्फोटपिटका रागोभासदसंयुतः ।
 घाल्यां शोफोऽजिनाकपात् सर्व्वतो निर्य्यधःस्थिरः ॥
 लब्धः सखः कण्डमान् उन्मत्तो गह्विरश्च सः ।

कर्मरा

दुर्व्विज्ञे वर्जिते कर्मसकण्डदाहपाकवक् ॥
 श्रयधुः सन्निपातोत्थः स नास्ति दुःखवर्जनः ।
 कपाह्वक् किमिजाः सूक्ष्माः सकण्डलोदवेदनाः ॥
 श्लेष्मास्याः पिटिकास्ताहि लिङ्गाः पालीमुपेक्षिताः ।
 पिप्पली सर्व्वजं शूलं विदारिकुचिकर्णकः ॥
 यथामसाध्या याप्येका तन्निक्तान्यान्तु साधयेत् ।
 पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्मरोगविभागतः ॥
 इत्युत्तरस्थाने सप्तदशोऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥ ॥
 अस्य चिकित्सा तेनोक्ताष्टादशोऽध्याये, यथा,—
 “कर्मशूले पवनजे विवेकाधौ रसाश्रितः ।
 वातप्रसाधितं सर्पिः कर्मं सन्निधं पूरयेत् ॥
 पञ्चाङ्गां पृथगश्रयित्वाकैर्यद्वज्जन्मनाम् ।
 तैलसिन्धुत्यदिग्धानां स्निग्धानां पुटपाकतः ॥
 रसैः कवोष्मैस्तद्वच्च मूलकस्यारकोरपि ।
 गणे वातहरेऽस्त्रेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥
 महाखेदो ज्ञतं हन्ति सुवीर्यामपि वेदनाम् ।
 महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् ॥
 तैलसिन्धात् प्रदीप्तायात् खेदः सद्यो रूपापहः ।
 योग्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् कृष्ठात् काष्ठाच्च सारलात् ॥
 वातव्याधि प्रतिश्याय विहितं हितमत्र च ।
 वर्ज्यैश्च रसा खानं शीताम्बः पानमङ्गापि ॥
 पित्तशूले सितायुक्तं घृतखिगं विरेचयेत् ।
 द्राक्षाद्यष्टिभूतं तन्मं शस्यते कर्मपूरणम् ॥
 यद्यनन्ता हिमोशीरकाकोलीरोधजीवकैः ।
 मृणाणविषमस्निग्धासारिवाभिश्च साधयेत् ॥
 यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरदिप्रस्थसंयुतम् ।
 तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यञ्जनेरिदम् ॥
 निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।
 यद्यादिभिश्च सद्यैः कर्मो दिह्यात् समन्ततः ॥
 वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिः खिगं कफोद्भवे ।
 धूमनावनगयष्टधेदान् कुर्यात् कफापहान् ॥
 कम्बुबार्दकशिशुयां मुरल्या मूलकस्य च ।
 कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कद्व्याः कर्मपूरणे ॥
 अर्काङ्गुरान्स्फिटान्स्तेलान्स्तेलव्यान्वितान् ।
 सन्निधाय कृहीकायेदं कोरिते तच्छेदाह्वान् ॥
 खेदयेत् पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।
 रसेन वीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥
 रुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववर्णयेत् ।
 अजाद्विमूत्रवृणत्सिद्धं तैलञ्च पूरणम् ॥
 सिद्धं वा सार्धं तैलं हिङ्गुतुम्बुनागरैः ।
 रक्तजेषितवत् कार्थं शिराश्च श्रु विमोक्षयेत् ॥
 पक्वे पूयवत् कर्म धूमगण्डधनावनम् ।
 यज्जगन्नाडी विधानञ्च दृष्टव्रणहरञ्च यत् ॥
 खोतः प्रमल्य दिग्धन्तु दौ कालौ पितुवर्त्तिभिः ।
 पूरयेद्दुपयित्वा तु मात्तिकेण प्रपूरयेत् ॥
 सुरसादिगण्डकाद्यफागिताक्षाच्च योजयेत् ।
 पितुवर्त्तिसंस्पर्शश्च तद्भूर्गैरवचूर्णयेत् ॥
 शूललोदगुरुत्वानां विधिरैरनिवर्त्तकः ।
 प्रियङ्गु मधुकाम्बुजा धातुकृत्पलपार्णिभिः ॥
 मङ्गिल्लोषलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
 पचैत्तैलं तदाखावं निःश्लक्ष्णान् पूरणात् ॥
 नादवाधिर्य्योः कुर्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ।

कर्मरा

श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्मायं प्राग्जयेदमनादिभिः ॥
 ररयद्विश्रियुवद्वयमूलकात् पञ्चजे रसे ।
 चतुर्थ्ये पचैत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मते ॥
 यद्याङ्गाक्षीरकाकोलीकल्लयुक्तं निहन्ति तत् ।
 नादवाधिर्य्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥
 पक्वं प्रतिविधाहिङ्गुमिधित्वं खर्त्तिकोषयैः ॥
 सखैः पूरणात्तैलं रक्तखावश्रुतिनादनुत् ॥
 कर्मनादे हितं तर्णं सर्व्वपोष्यञ्च पूरणे ।
 शुष्कमूलकखण्डानां क्षारो हिङ्गुमहौषधम् ॥
 श्रतपुष्यावचाकुष्ठदाहश्रियरसाङ्गनम् ।
 सौवर्षलयवक्षारखर्त्तिकौह्रिदसैन्धवम् ॥
 भूर्ज्ययशिविडं मुक्ता मधुसूक्तं चतुर्थ्युगम् ।
 मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीखरसश्चतैः ॥
 पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृष्णानपि पूरणात् ।
 कण्डं लोदञ्च बाधिर्य्यं पूतिकर्णञ्च रक्तकिमीन् ॥
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।
 अथ सुप्ताविवस्थातां कर्मो रक्तं हरेत्ततः ॥
 सशोफलोदयोर्मन्दखुतेर्वमनमाचरेत् ।
 बाधिर्य्यं वर्ज्येद्बालकद्वयोश्चिरञ्च यत् ॥
 प्रतिनाहे परिक्षेधं खेदखेदैर्विशोधयेत् ।
 कर्मशोधनकेनानु कर्मो तैलस्य पूरयेत् ॥
 सखैस्तैन्धवमधोमातुलुङ्गरसस्य वा ।
 शोधनाद्भूततोत्पत्तौघतमखस्य पूरणम् ॥
 कमोऽयं मलपूर्णोऽपि कर्मो कवचां कफापहम् ॥
 नस्यादितद्वक्ष्योऽपि कटुष्वैश्चान् लेपनम् ॥
 कर्मखावोदितं कुर्यात् पूतिकर्मिकर्णयोः ।
 पूरणं कटुतैलेन विशेषात् क्षमिकर्णके ॥
 वमिपूर्णोऽपि कर्मो विद्रधौविद्रधिक्षिया ।
 पित्तोत्थकर्मशूलोक्तं कर्मयं क्षतविद्रधौ ॥
 अर्जोऽर्जुन्देषु नासावदामाकर्णविदारिका ।
 कर्मविद्रधिवत्साध्या यथा दोषोदयेन च ॥
 पालीशोषेऽजिनाश्रुतशूलवन्नस्य लेपनम् ।
 खेदञ्च कुर्यात् स्निग्धाच्च पालीमुदत्तयेत्तिलैः ॥
 प्रियालवीजयद्याङ्गहृद्यगन्धा यवान्वितैः ।
 ततः पुष्टिकरैः खेहैरभ्यङ्गं निरयमाचरेत् ॥
 श्रतावरी वाजिगन्धा पयस्यैरगुजीवकैः ।
 तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिहृत्परम् ॥
 कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।
 खानुपमांसकाये च पालीपोषणं वर्जनम् ॥
 पालीं क्षित्वातिसंक्षीणां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।
 याप्यैवं तन्निक्ताख्यापि परिपाटेऽप्ययं विधिः ॥
 उत्पाते शीतलेलेपो जलौको हृतशोषिते ।
 जम्बाम्बपक्ववज्जलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥
 सधान्याक्षैः समङ्गिष्ठैः सकदम्बैः ससारिवैः ।
 सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं विसर्पैः कृत्वा च ॥
 उन्मत्तोऽभ्यञ्जनं तैलं गोधाकर्णवसान्वितम् ।
 तालपञ्चाश्वगन्धाकाङ्गुधीतलसैन्धवैः ॥
 सुरसाङ्गुलीभ्याश्च सिद्धं लोह्णञ्च नावनम् ।
 दुर्व्विज्ञेऽन्मत्तजम्बाम्बपञ्चाधेन खेचितम् ॥
 तैलेन पालीं खण्डितां सुसङ्गुणैरपि चूर्णयेत् ।
 चूर्णैर्मधुकाम्बुजा प्रपुण्याङ्गनिशोद्भवेः ॥
 काष्ठाविद्रधिक्षिद्रञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

कर्णरो

स्त्रिंशो गोमयजैः पिण्डैर्बज्रः परिलेखिकाम् ॥
 विङ्कसारैराग्न्येदुरभीमूचकवल्कलैः ॥
 कौटजेकुदकारज्जवीजश्याकवल्कलैः ॥
 अथवाभ्यङ्गने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ॥
 सनिम्बपत्रमरिचमदनैलेहिकात्रये ॥
 छिन्नन्तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमानोऽथ यौगिकम् ॥
 शुद्धाखं नागयेक्ष्मे सद्यन्त्रिंशे विशोधनम् ॥
 अथ यथित्वा केशान्तं कृत्वा क्खेदनलेखनम् ॥
 निवेश्य सन्धिं सुषमं न निघ्नं न समुन्नतम् ॥
 अथवा मधुसर्पिर्भीर्वा पिचुजोतावगुग्गुलम् ॥
 सूत्रेणागादृश्रिथिलं बद्धा चूर्णैरवाकिरन् ॥
 शोणितस्यापनैर्ब्रह्ममाचारश्चादिशेत्ततः ॥
 सप्ताष्टादामतैलात्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥
 सुरुद्धं जातरोमाणां स्निग्धसन्धिसमस्थिरम् ॥
 सुवर्णां सुरागश्च शनैः कर्णं विवर्जयेत् ॥
 जलशूकः खयं गुप्ता रज्यौ लहरीद्वयम् ॥
 अथगन्धा बजा हन्तिपिप्ली गौरसर्षपाः ॥
 मूलं कोशातकाश्चरूपिका सप्तपर्णाजम् ॥
 कुङ्कुन्दरी कालमृता गृहं मधुकरीकृतम् ॥
 जन्तुका जलजम्भा च तथा प्रावरकन्दकम् ॥
 रमिः कल्कैः खरं पक्षां सतेनं माह्विघ्नं दृढम् ॥
 हस्त्यश्चमूत्रेण परमभ्यङ्गात् कर्णवर्द्धनम् ॥
 अथ कुर्यादयस्यस्य किंवां शुद्धस्य नासिकाम् ॥
 किन्द्याम्रासासमं पत्रं तत्तुल्यं कपोलतः ॥
 त्वङ्गासं नासिकासमे रक्षन्तत्तनुतां नयेत् ॥
 सीथेद्गुणं ततः सुष्या सेविन्या पिचुयुक्तया ॥
 नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्यैपरित्वचम् ॥
 कपोलबन्धं सन्दध्यात् सीथेद्भासाश्च यत्नतः ॥
 नाडीभ्यामुत्तिपेदन्तः सुखोच्चासप्रवृत्तये ॥
 आमतैलेन सिक्ता तु पतङ्गमधुकाञ्जनैः ॥
 शोणितस्यापनैश्चान्यैः सुक्ष्मैरिवचूर्णयेत् ॥
 ततो मधुचुताभ्यक्तं बद्धाचारिकमादिशेत् ॥
 छात्वावस्थान्तरं कुर्यात् सद्यो ब्रह्मविधन्ततः ॥
 किन्द्याद्रुद्धिर्धनं मांसं नासोपान्ते च चर्मवत् ॥
 सीथेत्ततश्च सुक्ष्मत्वां हीनं संवर्द्धयेत् पुनः ॥
 निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदोऽप्ययं विधिः ॥
 नाडीयोगादिनौकस्य नासासन्धानवर्द्धिः ॥
 इति वामटे उत्तरस्थाने १८ अध्यायः ॥ ॥
 “सामान्यं कर्णरोगेषु दृढपानं रसायनम् ॥
 अथायामोऽग्निरःस्थानं ब्रह्मचर्यमकृत्यनम् ॥
 कर्णशूले प्रणादे च बाधिर्येऽप्येयोरपि ॥
 चतुर्गामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥
 खिगधं वातहरैः खेदेनरं खेद्विरेचितम् ॥
 नाडीखेदेऽपचरेत् पिण्डखेदेऽस्तथैव च ॥
 विलैरग्न्यार्कवर्षाभूदधित्योन्मत्तशिशुभिः ॥
 वल्लग्न्याश्चग्न्याभ्यां तर्कारीयववेगभिः ॥
 धारनालः प्रदत्तैरभिर्नाडीखेदः प्रयोजितः ॥
 कपवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥
 जीनकुक्कुटजावानां मांसजैः पयसापि वा ॥
 पिच्छैः खेदश्च कुर्वीत कर्णशूलनिवारणम् ॥
 अथत्यपचण्डं वा विधाय बज्रपचकम् ॥
 तत्तात्कालसम्पूर्य निदध्याक्खवोपरि ॥

कर्णरो

यत्नैः चवते तस्मात् खल्लादङ्गारसाधितात् ॥
 तस्यां अवन्यतोः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
 क्षौमगुग्गुलुगुहभिः सहतेर्धूपेण तम् ॥
 भक्तोपरि हितं सर्पिर्वस्ति कर्म च पूजितम् ॥
 निरुद्धो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पयः पिबेत् ॥
 मूर्ध्ववस्तिषु नस्ये च मस्तिष्के परिधेचने ॥
 शतपाकं बलातैलं प्रशस्तश्चापि भोजने ॥
 कण्टकारीमजाक्षीरे पक्ता क्षीरेण तेन च ॥
 विपचेत् कुक्कुटवसां कर्णयोस्तत्प्रणयम् ॥
 तगुण्यकमुलानि फलमकुठोजन्तथा ॥
 अर्धं खाकेन्द्रकामूलं सरलं देवदारु च ॥
 लसुनं प्रङ्गवेरश्च तथा वंशावलेखनम् ॥
 कल्कैरेषां तथास्त्रैश्च पचेत् खेदं चतुर्विधम् ॥
 वेदनायाः प्रशान्तयेत् हितं तत्कर्णपूरणम् ॥
 लसुनादकशिशूनां मुकुट्या मूलकस्य च ॥
 कदल्याः खरसः श्रेष्ठः कदूयाः कर्णपूरणे ॥
 प्रङ्गवेरश्च क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ॥
 कदूयां कर्णयोर्द्वयमेतदा वेदनापहम् ॥
 वंशावलेखनसंयुक्ते मूत्रे धात्राविके भिषक् ॥
 सर्पिः पचेत्तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥
 महतः पञ्चमूलस्य काण्डमलादङ्गारम् ॥
 क्षौमेणावेष्ट्या मसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥
 यत्नैः चवते तस्यो दृढं भोजनोपरि ॥
 क्षेयं तद्विपिकातेन सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
 कुर्यादेवं भद्रकण्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ॥
 मतिमान्दोषिकातेन कर्णशूलनिवर्हणम् ॥
 यर्काङ्गुरान्त्रपिण्डांस्तिलात्तान् लवणान्वितान् ॥
 सन्निदध्यात् खण्डिकाग्रे कोरिते तच्छेदादते ॥
 पटपाककमस्विन्नान् पीडयेदङ्गारसागमान् ॥
 मुखोष्णं तद्रसं कर्णं दापयेच्छूलशान्तये ॥
 कपित्थमातुलुङ्गाश्च प्रङ्गवेरश्चैः शुभैः ॥
 सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥
 कर्णे कोष्णेन चुक्रणं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥
 समुद्रफेनचूर्णं युक्ता वाप्यवचूर्णयेत् ॥
 अष्टानामिह मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन वा ॥
 कोष्णेन पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
 मूत्रेवस्त्रेषु वातघ्ने गणे च कथिते भिषक् ॥
 पचेत्तुल्यं खेदं पूरणं तच्चकर्णयोः ॥
 एता एव क्रियाः कुर्यात् पित्तघ्ने पित्तसंयुते ॥
 काकोल्यादौ दशक्षीरे तिलश्चात्र हितं हविः ॥
 क्षौद्रं लघुप्रबालेषु मधुके चन्दने तथा ॥
 कल्कजाये परं पक्षां शर्करामधुकेः सरैः ॥
 इक्षुदीसर्षपखेदौ सकफे पूरणं हितौ ॥
 तिक्तौषधानां युष्माश्च खेदाश्च कफनाशनाः ॥
 सरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्यपि ॥
 मातुलुङ्गरसः शुक्तं लसुनादकयो रसाः ॥
 एकैकः पूरणो पथ्यस्तेन तेव्यथा कृतम् ॥
 तीक्ष्णा मूर्ध्वविकेकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः ॥
 कर्णशूलविधिः कृतः पित्तघ्नः शोणितादते ॥
 शूलप्रणादबाधिर्येऽप्येङ्गानान्तु प्रकीर्तितम् ॥
 सामान्यतो विशेषेण बाधिर्यं पूरणं दृढम् ॥
 गवां मूत्रेण विष्णानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥

कर्णरो

सज्जन्तु सद्गुणश्च बाधिर्यं कर्णपूरणम् ॥
 सितामधुकविम्बीभिः सिद्धं वाजे पयस्यथ ॥
 सिद्धं वा विष्णुनिःकाये शीतोभूतं तदुद्धृतम् ॥
 पुनः पचेद्दशक्षीरं सितामधुकचन्दनैः ॥
 विल्वाम्बुगाढं यत्नेन बाधिर्यं कर्णपूरणम् ॥
 वक्ष्यते यः प्रतिश्याये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ॥
 वातथाधिषु यश्चोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ॥
 कर्णखात्रे पूतिकर्णं तथैव क्रिमिकर्णके ॥
 समानं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥
 शिरोविरेचनश्चैव धूपनं पूरणान्तथा ॥
 प्रमाणं धावनं च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥
 राजलक्ष्मादितो येन सुरसादिगणेन वा ॥
 कर्णप्रक्षालनं काथ्यं चूर्णैरेषाश्च पूरणम् ॥
 भूर्णं पञ्चकषाद्योऽयं कपित्थरसयोजितम् ॥
 कर्णखात्रे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥
 सार्जवक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ॥
 योजितो मधुना वापि कर्णखात्रे प्रशस्यते ॥
 लाक्षासर्ज्वरसौ वापि चूर्णितौ कर्णपूरणम् ॥
 सशैवलमहालक्ष्मणप्रसवायुतम् ॥
 कुलीरक्षौद्रमगुहकी सिद्धं तैलं च पूजितम् ॥
 तिन्दुकान्धभयारोघं समङ्गामलकं मधु ॥
 पूरणश्चात्र पथ्यं स्यात् कपित्थरसयोजितम् ॥
 रसमानकपित्थानां मधुकषवप्रणजम् ॥
 पूरणार्थं प्रशंसन्ति तैलं वा तैर्विपाचितम् ॥
 प्रियङ्गुमधुकाम्बुजा धातकी शीतपर्णिभिः ॥
 मज्जिष्ठानोभ्रणाक्षामिः कपित्थस्य रसेन वा ॥
 पचं तैलं तदास्त्रावमवगृह्णाति पूरणात् ॥
 दृढं रसाङ्गनं नाथ्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥
 प्रशस्यते धिरोत्येऽपि साखात्रे पूतिकर्णके ॥
 निगुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुधूमरजोगुडः ॥
 पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥
 क्षामिकर्णकनाशार्थं क्रिमिघ्नं योजयेद्विधम् ॥
 वात्ताकुधूमस्य हितः सार्षपखेद एव च ॥
 क्रिमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥
 गुग्गुलुः कर्णदोर्गन्धे धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ॥
 कर्णं धूमपानश्च कवडस्य च धारणम् ॥
 कर्णखेदं हितं तैलं साधेपश्चैव पूरणम् ॥
 विद्रवधौ वापि कुर्वीत विद्रव्युक्तं चिकित्सितम् ॥
 प्रक्षेद्यधोमांस्तेन खेदेन प्रविश्याप्य च ॥
 शोधयेत् कर्णविट्कन्तु भिषक् सम्यक् प्रणाशया ॥
 नाडीखेदोऽथ वमनं धूमो मूर्ध्वविरेचनम् ॥
 विधिश्च कर्णहृत्सर्वः कर्णकण्डमपोहतः ॥
 अथ कर्णप्रतीनाश्च खेदखेदौ प्रयोजयेत् ॥
 ततोऽतिरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
 कर्णपाकस्य भेषजं कुर्यात् पित्तविसर्पवत् ॥
 कर्णच्छिदे वत्समानं कीटं क्षौद्रमलादि वा ॥
 प्रङ्गवेरश्च क्षौद्रोमानथवापि प्रणाशया ॥
 शोषयान्तु विकाराणां प्राक्चिकित्सितमीरितम् ॥
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥
 चिकित्सितस्थाने ४३ अध्याये सर्निदानलक्षण-
 चिकित्सितान्युक्तानि शिरोतेन यथा,—
 “सिक्थेन वा तोयविपूरणेन

कर्णवे

मनेन वा चाति भवेद्भावा च ।
उच्चासरोधाद्भवते तथापि
वातादिकैर्वा कुपितैरपि ॥
संसर्गादोषैरपि सर्वोदोषैः
क्लिमिप्रणो नापि तथैव चान्या ।
सञ्जायते कर्णसजा नरस्य
प्रदयोति तेनापि बहुस्वनांश्च ॥
निःस्वानमेघध्वनिदन्तशब्दान्
शूलं सदाहृष्य शिरोवेद्यथा च ।
वेद्यस्वनं वत्सु । प्रदयोति सर्वं
पित्तेन तं विद्धि भिषग्वरिष्ठ ! ॥
तथा च मूर्च्छां प्रतनोति शब्दं
मेघस्वनं वा कफने प्रदयोति ॥
क्लिमिदोषे खवेत् पूयं सरक्तं वाति सत्तमः ।
तथा चैवाभिघातेन जायते तीव्रवेदना ॥
क्षतेन पूयं खवते बाल्याद्भवति चापरः ।
तच्चापिलूतिदोषेण जायते कर्णजा रज्जा ॥
न कर्णरोगे अलपूरणश्च
न घूर्णमेतत् कथितं विधिज्ञैः ।
तैर्न हितं खेदनमेव कर्णं
स वाप्यविन्दुश्च हितो मतश्च ॥
समुद्रपेनं सिन्धुत्वं स्याच्चूर्णश्च कारयेत् ।
सौवीरकरसेनापि वातिके कर्णपूरणम् ॥
आर्जसौवीरकरसं शुगठोसैन्धवगुग्गुलुम् ।
माधुकुल्लाघतोयेन तैलं पक्वतिचोष्णकम् ।
तुम्बीरसश्च धार्येत कर्णरोगे प्रशस्यते ॥
यष्टीमधुः कुष्ठमरिष्टपत्रं
निशाविशाला सुमनः प्रबालाः ।
विपाटितं कर्णभवे च शूले
स पैत्तिके वा घृतमेव प्रसक्तम् ॥
ब्राह्मीरसं सैन्धवकं विडङ्गं
सम्भृजराजस्य घृतेन युक्तम् ।
तथैव सौवीरसस्य पथ्या
खतश्च वस्त्रं परिपूर्णमेतत् ॥
हितम्भवेत्तत् श्रुतिपूरणाय
पूयं सरक्तं क्लिमिर्न निहन्ति ॥
सर्वे प्रोक्ताः शिरोरोगान्तेलानि च घृतानि च ।
जात्वाविकान् वा युञ्जीत शिरोरोगविदाम्बरः ।
वातहारीणि पथ्यानि विदाहीनि गुरुणि च ॥३॥
कर्णजलिका, स्त्री, (कर्णस्य जलिका जलेव ।) पालिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ काणेर पाता इति भाषा ॥
कर्णवर्णः, पुं, (कर्णः कर्णाक्षतः कर्णवत् सज्जो वा
वर्णो यत्र ।) मच्चः । इति हारावली ॥
कर्णवर्जितः, पुं, (कर्णं अवगच्छयेद्यं वर्जितः क्षीनः ।
अस्य दर्शनेन्द्रियेणैव ओजकार्यकारित्वात् तथा-
त्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्णक्षीने जि ॥
कर्णवेधः, पुं, (कर्णयोः कर्णस्य वा वेधः वेधनम् ।)
कर्णयोश्चिद्वक्त्रकणम् । काणवधान इति भाषा ।
तस्य विधियथा । मदनरत्ने वशिष्ठश्रीधरौ ॥
“मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा
वेधौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽङ्गि ।
मध्याह्नः पूर्वभागे न रात्रौ

४२

कर्णवे

नक्षत्रे दे दे तिथौ वर्जयित्वा” ॥
अत्र जन्ममासो वर्ज्यः । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।
“मासे षष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि वत्सरे ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुण्यायुःश्रीविद्वज्जये” ॥
मदनरत्ने ।
“प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेऽथवा ।
द्वादशे च तथा कुर्यात् कर्णवेधं शुभावहम्” ॥
हेमाद्रौ व्यासः ।
“कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फागुनेऽपि वा ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने” ॥
श्रीधरः ।
“हस्तिहरकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरार्या-
दितिवसुधु घटाली सिंहवर्ज्यधु लभे ।
शशिगुरुबुधकात्यानां दिने पर्वरिक्ता-
रहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः” ॥
मदनरत्ने वृहस्पतिः ।
“द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।
द्वादशी पञ्चमी श्रुता तृतीया कर्णवेधने ॥
सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः ।
शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका” ॥
हेमाद्रौ देवलः ।
“कर्णवेधं रवेःश्रया न विशेदयजन्मनः ।
तं दृष्ट्वा विनश्यं यान्ति पुण्योपाश्च पुनरात्मनः” ॥ शङ्खः ।
“अङ्गुलमात्रमुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि ।
तस्मै आर्द्रं न दातव्यं दत्तश्चेदासुरं भवेत्” ॥
इति निर्णयसिन्धुः । कर्णघटकदोषनिवारणार्थं
कर्णस्य वेधनम् । सोदरभ्रातृणां संस्काराणाञ्च
पौर्णपत्यक्रमः कर्णवेधस्यासंस्काररूपत्वात् न
तथा नियमः । यथा,—
“यदापत्यद्वयं तिष्ठत् सम्भवोऽप्यपरस्य च ।
कर्णघटकं विजानीयाद्दहितं तत्तस्यस्य च ॥
इत्याशङ्क्य तयोर्मध्ये शुद्धिरस्याथ वत्सरे ।
कर्णवेधो हितस्तस्य तस्य ज्येष्ठविचारणा ॥
घटककर्णात्तत्तमाशङ्क्य भानोः शुद्धासमेऽपि च ।
कर्णौ वेधौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत्” ॥
इति मलमासतत्वे माण्डव्यवचनम् ॥ अस्य का-
नियमो यथा,—राजमासर्गदे ।
“न जन्ममासे न च चैत्रपौषे
न वर्षयुग्मे न हरौ प्रसृते ।
रवौ च दुष्टे न च कृष्णपक्षे
न जन्मभे कर्णवेधः प्रशस्तः” ॥
तथा दीपिकायाम् ।
“नो जन्मेन्दुममाससूर्यरविजप्याजाहसप्राप्यते
प्रस्तेऽर्कलघुविष्णुयुग्ममृदुमस्वायुसरदिग्भैः ।
सौम्यैस्त्रायचिकीर्णकारटकगतैः पापैस्त्रिणाभारिगै
रौजोऽब्दे श्रुतिबेध इत्यसितभे लभे तु काले शुभे ॥
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविद्वज्जं वर्जयेत् ॥
यथाह गर्गः ।
“कर्णवेधव्रते कुर्यादुदङ्गार्गस्थिते रवौ ।
दक्षिणाशस्थिते भानौ नैव कुर्यात् कथञ्चन” ॥
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
कर्णवेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनया । विध+कर+ल्यट् ।

कर्णाट

ततो छीप् ।) कर्णवेधनास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्णवेद्यकं, स्त्री, (कर्णौ वेद्ययति । वेद्य+ल्यप् ।)
कुण्डलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कर्णवेद्यनं, स्त्री, (कर्णौ वेद्यतेऽनेन । वेद्य+करणे
ल्यट् ।) कुण्डलम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥
कर्णशस्त्रणी, स्त्री, (कर्णयोः कर्णस्य वा शस्त्रणीव ।)
कर्णगोलकम् । तत्पर्यायः । वेद्यनम् २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥
कर्णशूलः, पुं, (कर्णस्य शूलः शूलवत् यन्त्रादायकः ।)
कर्णरोगविशेषः । तस्यैवधं यथा,—
“हिकुतुम्बुरशुगठा च साध्यं तैलन्तु सार्वपम् ।
एतद्भि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम् ॥ १ ॥
शुष्कमूलकशुगठीनां क्षारो हिकुलनागरम् ।
शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
बाधियं कर्णशूलश्च पूयखावश्च कर्णयोः ।
क्षमयश्च विनश्यन्ति तैकस्यास्य प्रपूरणात् ॥ २ ॥
शुष्कमूलकशुगठीनां क्षारो हिकुलनागरम् ।
शतपुष्पो वच्चा कुष्ठं दारु शिग्रु रसास्त्रनम् ।
सौवर्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
भुजयश्चि विडं सुक्तं मधु शुक्लचतुर्गुणम् ।
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैकमेभिर्विपक्षयं कर्णशूलापहं परम् ॥
बाधियं कर्णनादश्च पूयखावश्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैकस्य क्षमयः कर्णयोः खिणाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कतश्रेखर ! ॥
क्षारतैजमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥ ३ ॥
प्रथ्ये दे गण्डमाणां क्षायेयत् द्रोगमम्भसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
काष्ठीकस्यापहं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
पुनर्गवा गोक्षुरकं सैन्धवं न्युषणं वच्चा ॥
सरलं सुरदारश्च वृहती कण्टकारिका ।
नम्यपानाद्धरत्येव कर्णशूलं हतुयहम् ॥
बाधियं सर्वरोगांश्च अम्बुकाञ्च महेस्वर ! ॥ ४ ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ (कर्णरोगशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञेयम्) ॥
कर्णसंस्त्रावः, पुं, (कर्णस्य कर्णयोर्वा संस्त्रावः पूय-
श्रीणितादेः निःस्त्रावणम् यत्र रोगे ।) कर्ण-
रोगविशेषः । तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपाणि ।
“शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जले प्रपाकादथवापि विप्रधेः ।
खवेद्धि पूयं अवगोऽजिनाहितः
सकर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः” ॥
इति माधवकरः ॥
कर्णस्कोटा, स्त्री, (कर्णस्य स्कोटेव स्कोटा विदारणं
यस्याः ।) जताविशेषः । काणपाटा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अतिस्कोटा २ जिपुटा ३ कृष्णत-
गुला ४ चित्रपर्णी ५ कोपकता ६ चन्द्रिका ७
अर्द्धचन्द्रिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । हिमत्वम् । सर्वविषयहृत्प्रतादिदोष-
सर्वव्याधिनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्णाटः, पुं, (कर्णं चटति प्रभूतयशस्विन एतदे-
शस्वरान्तो गुणादिकीर्तनेन । सर्वेना कर्णेन

कर्त्तृका

अमतीति । कर्त्तृ + क्त + क्तृ । शब्दभाविचत्-
 साधुः । खनामस्थानदेशविशेषः । इति शब्द-
 ग्लावणी । यथा कर्त्ताटवर्णने राजपुत्रिः ।
 “अर्च्यो यदि गद्यपद्यनिपुणा खेतखमत्कुर्वन्ते
 तेषां गृह्णित्वादिनि वामचरणं कर्त्ताटराजप्रिया” ॥
 अयं देशः कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्तते ॥
 कर्त्ताटी, स्त्री, (कर्त्ताट + स्त्रियां ङीप् । पारिभाषिको
 ऽयं शब्दः ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ।
 सा तु मानवरागस्य पत्नी । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 हंसपदीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्त्तातुङ्गः, पुं, (कर्त्तास्यातुङ्गः कर्त्तमनुजातवानित् ।
 अनु + जन् + ङ ।) युधिष्ठिरराजः । इति त्रिका-
 णशेषः ॥
 कर्त्तान्दुः, स्त्री, (कर्त्तस्य आन्दुरिव ।) कर्त्तपानी ।
 कायतङ्का इति भाषा । उत्क्षिप्तिका । इति
 हेमचन्द्रः । कायकड़ा इति ख्याता ।
 कर्त्तान्दुः, स्त्री, कर्त्तान्दुः । कर्त्तपानी । इति हारा-
 वणी ॥
 कर्त्ताभरणकः, पुं, (कर्त्तस्य आभरणमिव पुष्पैः
 कायति प्रकाशते । कै + कः ।) आरगवधवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्त्तारा, स्त्री, (कर्त्तये विभ्यतेऽनया । कर्त्त + क्त +
 क्तये घञ् टाप् च । धातुनामनेकार्थत्वात् क्तधा-
 तोरत्र वेधनार्थः ।) कर्त्तवेधनी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 कर्त्तारिः, पुं, (कर्त्तस्य अरिः शत्रुः ।) अर्जुनः । इति
 पुराणम् ॥ नदीसर्जवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ।
 आञ्जन् इति भाषा ॥
 कर्त्तास्मान्, पुं, (कर्त्तयोरास्मानः आस्मानम् ।)
 भणञ्भाना । हस्तिकर्त्तास्मानम् । इति त्रिका-
 णशेषः ॥
 कर्त्तिका, स्त्री, (कर्त्त + क्तन् + टाप् च । यदा कर्त्तं
 + क्तन् । ततश्चाप् अत इत्वम् ।) कर्त्ताभरण-
 विशेषः । कायतङ्का इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 ताजपत्रम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥
 ताङ्कः ३ दन्तपत्रम् ४ । इति भरतः ॥ करि-
 हस्ताकुलिः । करिणः शृङ्गायवत्यङ्गुलाकृतिः ।
 पद्मवीजकोषी । इत्यमरः । ३ । ३ । १५ ॥
 (यथा भागवते । ३ । ८ । १६ ।
 “तस्यां सचाम्भोरुहकर्त्तिकाया-
 मवस्थितो लोकमपश्यमानः” ॥)
 करमध्याकुलिः । क्रमुकादिच्छटांशः । इति मे-
 दिनी । वौंटा इति भाषा ॥ लेखनी । इति
 हारावणी ॥ अग्रिमश्लेषः । अजष्टद्वीवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अभूरोभेदः । यथा, महा-
 भारते १ । १२३ । ६१ ।
 “मेनका सहजान्या च कर्त्तिका पुञ्जिकस्थना” ॥
 सेवती । गोलावपुण इति भाषा ।
 “अजपत्नी तद्व्युक्ता कर्त्तिका चावकेशरा ।
 महाकुमारी गन्धाद्या कृत्तपुष्पातिमञ्जुला” ॥
 अस्या गुणा यथा,—
 “अतपत्नी हिमा हृद्या याहिनी शुक्ला कपः ।

कर्त्तरि

दोषचयाञ्जिदर्या तित्ता कट्टी च पाचनी” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 योनिरोगविशेषः । यथा,
 “अकाले वाहमानाया गर्भेण पिष्टिभोऽनिलः ।
 कर्त्तिकाञ्जनयेद्वोनौ श्लेष्मतेन मुञ्चिष्यते” ॥
 इति चरके चिकित्सास्थाने । ३० अध्याये ॥
 कर्त्तिकाचलः, पुं, (कर्त्तिकायां स्थितः अचलः ।) सु-
 मेधपर्वतः । इति जेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणं
 यथा भागवते । ५ । १६ । ७ । “अस्य नाभ्यामव-
 स्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्होपा-
 यामसमुद्राहः कर्त्तिकाभूतः कुबलयकमलस्य” ॥)
 कर्त्तिकाकारः, पुं, (कर्त्तं भेदनं करोतीति । कर्त्त +
 क्त + कर्मण्यञ् ।) उदरमलभेदकतत्वात् अस्य
 तथात्वम् । वृत्तविशेषः । कर्त्तियार इति भाषा ॥
 (यथा, महाभारते । १ । सम्भवे । १२५ । २ ।
 “कर्त्तिकाहरेणोकेषु केशरेणितुक्तके” ॥)
 तत्पर्यायः । दुमोत्पलः २ पश्चिधः ३ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ६० ॥ वृत्तोत्पलः ४ । इति रत्नमाला ॥
 (यथा, महाभारते ३ । २४ । १७ ।
 “तत्पुष्पाजलालासमधकनीप-
 कदम्बसर्ज्जाञ्जनकर्त्तिकाकारैः ।
 तपावये पुष्पधरेरुपेन
 महावक्त्रं गान्धर्पतट्टणम्” ॥
 कर्त्तिकाकारस्य पुष्पम् । “अवयवे च प्राग्व्यौषधि
 वृत्तेभ्यः” । ४ । ३ । १२५ । इति उत्पन्नप्रत्यय-
 तस्य “पुष्पमूलेषु वङ्गमम्” । इति लुक् ।
 तथा कुमारसम्भवे । ३ । २८ । “वर्णप्रकर्षं सति
 कर्त्तिकाकारम्” ॥ कर्त्तिकाकारस्य कुसुममित्यर्थः ॥
 आरगवधविशेषः । कोट सोनान् इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । राजतकः २ प्रयहः ३ कृतमालकः ४
 सुफलः ५ चक्रः ६ पश्चिधः ७ व्याधिरिपुः ८
 पिण्डीवज्रकः ९ अश्वारगवः १० । अस्य गुणाः ।
 सारकत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 कफशूलोदरक्षमिभेदनाशित्वम् । व्रणशूलनिवा-
 रणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कर्त्तिकी, [न्] पुं, (कर्त्तिका हस्तियुद्धायाकुली
 अस्त्यस्य इतिः ।) हस्ती । इति जटाधरः ॥
 कर्त्ती, [न्] पुं, (कर्त्तौ पत्नौ स्तः अस्य । पुरा किञ्च
 पर्वतानां पत्न्याः सन्ति इति पौराणिको गाथा ।
 “तुन्दादिभ्य इजक्” । ५ । २ । ११७ । इति चकारा-
 दिनिः ।) वर्षपर्वतसप्तकान्तर्गतपर्वतविशेषः । यथा ।
 “हिमवान् हिमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ।
 चैत्रः कर्त्ती च श्रद्धा च सप्तैते वर्षपर्वताः” ॥
 इति हारावणी ॥ वायविशेषः । यथा ।
 “करोति कर्त्तानो यन्तु यस्तु खण्डादिकृत्तः ।
 प्रयान्ति ते विश्वसने नरके भृशदाख्ये” ॥
 इति विष्णुपुराणे २ । ६ । १६ । कर्त्तानो वाय-
 विशेषान् । इति तट्टीका ॥
 कर्त्तरिथः, पुं, (कर्त्तासाध्या अवयवक्रिया उपचारात्
 कर्त्तः । कर्त्तोऽस्यास्ति इतिः । कर्त्तौ चासौ रथ-
 खेति शब्दमात्रेण रथो न ज्ञातः । यदा साभी
 प्यात् कर्त्तृशब्देन स्तन्वो ज्ञायते । सोऽप्यस्य वाह-

कर्त्तव्य

कलेन इतिः । कर्त्तौ चासौ रथश्च । अन्येषामपीति
 दीर्घः ।) कोडार्थनिमित्तस्वरथः । पुरवस्तन्व-
 नीयमानरथः । इति भगीरथः ॥ खोवह्वनार्थम्-
 परि वस्त्राच्छादितरथविशेषः । इति मञ्जरी ॥
 चतुर्दीर्घ इति ख्यात इति पिष्टवर्णाः ॥ इति
 साङ्गसन्दरी ॥ स्त्रीगलवह्वनार्थमुपरिवस्त्राच्छादि-
 तमनुष्णशाल्यान्विशेषः । इति भरतः ॥ तत्प-
 र्यायः । प्रवह्वनम् २ ह्वयनम् ३ । इत्यमरः । २ ।
 ८ । ५२ ॥ प्रवह्वनम् ४ डयनम् ५ । इति तट्टीका ॥
 कर्त्तसितः, पुं, (कर्त्ताः सितः ।) मूलदेवः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा हारावणी ३२ ।
 “कर्त्तसितो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्गुरः” ॥
 तथा च कादम्बरीटीकायाम् ।
 “कर्त्तसितः कर्त्तकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः” ॥
 कर्त्तजपः, त्रि, (कर्त्तं जपति यः । जापादित्वात् क्तञ्-
 कर्त्तयोरित्यच् हलदन्तादित्यलुक् ।) अप्रकाशे-
 नानुचितप्रबोधकः कर्त्तजपित्वा परापकारं वदति
 यो जनः । ठक् इति ख्यातः । तत्पर्यायः । सूचकः २
 पिशुनः ३ दुर्जनः ४ खलः ५ । इत्यमरः । ३ । १ ।
 ४७ ॥ कर्त्तजपादिद्वयं परापकारवादिनि । पिशुना-
 दित्रयं परस्परभेदनशीले ॥ कर्त्तजपादिपञ्चकं
 सूचके इति केचित् । त्रयमिति केचित् । इति
 भरतः ॥
 कर्त्तन्दुः, पुं, (कर्त्तयोः कर्त्तौ वा इन्दुरिव ।) कर्त्तान्दुः ।
 अङ्गचन्द्राकृतिकर्त्तभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 कर्त्तं, त् क शिथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तसुरां—परं—अक्तं—सेट्) । रेफस्याधस्तकारः
 कर्त्तयति कर्त्तापयति धूलिज्वलेन । इति दुर्गा-
 दामः ॥
 कर्त्तः, पुं, (कर्त्त + भावे + क्तप् ।) भेदः । यथा ।
 “सधृद् निधस्य यतथो यमकर्त्ततेति” ॥
 जह्नुः स्वराडिव निपानखनिचमिन्” ॥
 इति श्रीभागवते २ । ७ । ४८ ॥ “कर्त्ता भेदः तन्नि-
 रासो अकर्त्तः तच्च केति साधनं जह्नुः” । इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (कर्त्तयति शिथिलीक-
 रोति भिनत्ति वा । कर्त्त + अच् । भेदके, त्रि ॥)
 कर्त्तनं, स्त्री, (कर्त्त + भावे + ल्युट्) । केदनम् । नारीणां
 सूत्रनिर्मितिः । इति मेदिनी । काट्ना काटा ।
 इति भाषा ॥
 कर्त्तरी, स्त्री, (कर्त्ततीति । इति केदने + वाङ्मना-
 दरप्रत्ययः ततो ङीष् । यदा कर्त्त + घञ् । कर्त्तं
 रातीति । “आनोमुपेति” । ३ । २ । ३ । कः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) कृपाणी । इत्यमरः । २ ।
 १० । ३४ ॥ पञ्चीकृतस्यार्थः कर्त्तनास्त्रम् । काति
 इति ख्यातः ॥ केशकर्त्तिका । इति भरतः ।
 कर्त्तचि इति भाषा । काटारी इति ख्याता च ॥
 (योगविशेषः । यथा, व्योतिषशास्त्रे ।
 “क्रममध्यगतश्चन्द्रो लभं वा क्रूरमध्यगम् ।
 कर्त्तरी नाम योगोऽयं कथा निधनकारकः” ॥)
 कर्त्तव्यं, स्त्री, (कर्त्त + तथ्य) । करणयोगम् । करणयोगम् ।
 कार्यम् । इति व्याकरणम् ॥
 कर्त्तव्यः, त्रि, (कर्त्तं योग्यं कर्त्तुं उचितं वा । यदा

कर्त्ता

अवश्यं करणीयं यत् तत् कर्त्तव्यमिति सूत्रम् ।
ज्ञ + योग्याद्यर्थे तयः ।) करणेयोग्यः । यथा,
हितोपदेशे ॥

“हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रयः ।

अज्ञा सिद्धप्रसादेन वने चरति निर्भयम्” ॥

कर्त्ता, [कृ] चि, (करोति क्रिया निष्पादयतीति वा ।

करोति यः कर्म्मति शेषः । कृ + कर्त्तरि ङच् ।)

कारकः । इति मेदिनी ॥ षट्कारकान्तगतकारक-

विशेषः । वोपदेवेनास्य घसंज्ञा कृता । अत्र

उक्तार्थे प्रथमा अनुक्तार्थे ङतीया विभक्तिर्भवति ॥

तस्य लक्षणम् । “क्रियानुकूलकृतमितत्वम्” । इति

सारमङ्गरी ॥ “यः करोति सः” । इति सर्ववर्म्मा ॥

“कृत्याश्रयः” । इति तार्किकाः ॥ “चेतनान्तराया-

पाराश्वधानेन धात्वर्थनिष्पादकत्वेनः कर्म्मकर-

णादिकारकचक्रप्रयोक्ता वा” । इति प्रायश्चित्तवि-

वेकः ॥ “क्रियामुख्यप्रयोजकौ कर्त्ता” । इति क्रम-

दीप्तिः ॥ स तु पञ्चविधः । क्रियामुख्यः १ हेतुकर्त्ता

२ प्रयोजकः ३ अनुमन्ता ४ यद्गीता ५ । तथा च ।

“क्रियामुख्यो भवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः ।

अनुमन्ता यद्गीता च कर्त्ता पञ्चविधः सूत्रः” ।

इति गोपीचन्द्रटीकाज्ञाज्ञापात्रचक्रवर्त्ती ॥ स च

त्रिविधः । सात्त्विकः १ राजसः २ तामसः ३ ।

सात्त्विको यथा,—

“मुक्तसङ्गोऽनर्हवादी धृत्वत्साहसमन्वितः ।

सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते” ॥

राजसो यथा,—

“रागी कर्म्मफलप्रेषुर्गुणो हिंसात्मकोऽयुधिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः” ॥

तामसो यथा,—

“अयुक्तः प्राज्ञतः सत्यः शठो नैकतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥

इति श्रीभगवद्गीता । १८ । २६-२८ ॥

कर्त्ता, [कृ] पुं, (करोति कृति चतुर्दशभुवनानि

यः सर्वलोककृतेति यावत् । कृ + ङच् ।) पर-

मेष्टी । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्रियानुकूलकृति-

मान् । स च त्रिविधः । यथा,—

“त्रिविधं ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियाम् ।

योग्यत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वयैः” ॥

अस्यार्थः । क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञा-

यते तस्य विवरणम् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र

योग्यत्वेन लब्धविद्यस्त्रैर्वर्गिकः ॥ १ ॥ अहर्हर्दयात्

दीक्षितो न ददातोऽप्य प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षिते-

तरपरः ॥ २ ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र विशेषण-

पदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते ॥ ३ ॥

नित्ये निषेधे च यद्यत् साधनं तदभावस्तदभाव-

साधनं इत्यनुभवसिद्ध्या नित्याकरणं निषिद्धाचर-

णश्च प्रत्यवायसाधनं शास्त्रावगतं अतस्तदभावो

नित्याचरणं निषिद्धाकरणश्च प्रत्यवायाभावसाधन-

मिति प्रत्यवायपरिहारार्थं नियोज्योऽप्येति

तद्बोधकविशेषणपदाध्याहारादिति बोध्यं तत्तत्तयं

विधिवाक्यशब्दोः । यथा, काव्ये स्वर्गकामो

यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य कर्त्तृत्वविषयकं कार्यम् ।

कर्म

नित्ये अहर्हः सन्ध्यामुपासते इत्यत्र प्रत्यवाय-

परिहारार्थिनः कर्तुः प्रत्यहं सन्ध्यावन्दनविषयकं ।

कार्यम् । न कलङ्गं भक्षयेदित्यत्रापि प्रत्यवायपरि-

हारार्थिनः कर्तुः कलङ्गभक्षणभावविषयकं कार्य-

मित्येवं रूपा । इति धम्मदीपिका ॥

(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६४ ।

“संयज्ञो नियज्ञः कर्त्ता सर्पचौरनिवासनः” ॥

विश्वखलुर्ब्रह्मणोऽपि कर्त्तृत्वात् आदिकर्त्ता विष्णुः ॥

यथा महाभारते १३ । १४६ । ४७ ।

“क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महोदधः” ॥)

कर्त्तृका, स्त्री, (कृन्तति कृन्ततीति । कृत् + ङच् ।

सन्ध्याय कर्त्तुं टाप् च ।) क्षत्रखड्गः । यथा,—

“हास्ययुक्तं त्रिनेत्राक्ष कपालकर्त्तृकाकराम्” ॥

इति तन्त्रसारे श्यामाध्यायम् ॥

कर्त्तृत्वं, स्त्री, (कर्तुर्भावे । कर्त्तृ + भावे त्वम् ।) कर्त्तृ-

धर्मः । यथा, श्रीभगवद्गीता । ५ । १३ ॥

“न कर्त्तृत्वं न कर्म्मणि लोकस्य कृजति प्रभुः” ॥

कर्त्तृ, त् क प्रेथित्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

चुरां-परं-अकं-सेट् ।) रेफद्वययुक्तकारः । कर्त्तृ-

यति कर्त्तृपयति धूलिर्जलेन । इति दुर्गादासः ॥

कर्त्त्री, स्त्री, (करोति या कर्म्मणीति शेषः । कृ + ङच्

+ ङीप् च ।) कर्त्तरी । इति शब्दरत्नावली ॥

कारिका । इति सुगन्धबोध्याकरणम् ॥

कर्द्द, कुत्सितरवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-

अकं-सेट् ।) उदरशब्दे । इति रमानाथः ॥

एकोऽर्थः । कर्द्दति काकः । रमानाथस्तु कौत्से-

कर्द्दतीति भट्टमल्लरश्नादुदरसम्बन्धिशब्द एव

अस्य प्रयोग इति भन्वानः कर्द्दति शिशुरिति यदु

दाजहार तद्वेयम् । यत्तन्मते कर्द्दत्युदरमित्येव

स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

कर्द्दः, पुं, (कर्द्द + अच् ।) कर्द्दमः । इति शब्दरत्नावली ॥

कादा इति भाषा ॥

कर्द्दः, पुं, (कर्द्दं कर्द्दमं अटति कारणात्वेन प्राप्नो-

तीति । कर्द्द + अट् + अच् । शकम्भादित्वात्

अलोपे साधुः ।) करहाटः । पङ्कः । पङ्कारः ।

इति मेदिनी ॥

कर्द्दं, स्त्री, (कर्द्दते इति । कर्द्द + भावे ल्युट् ।) उदर-

शब्दः । इति हेमचन्द्रः । पेटेर डाक इति भाषा ॥

कर्द्दमं, स्त्री, (कर्द्द + “कलिकर्द्यौरमः” । उणां । ४ ।

८४ इति अमः ।) मांसम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्द्दमः, पुं, (कर्द्दं कुत्सितरवे + “कलिकर्द्यौरमः” ।

उणां । ४ । ८४ इति अमः ।) कर्द्दः । कादा इति

भाषा । तत्पर्यायः । निषहरः २ जम्बालः ३ पङ्कः ४

श्रादः ५ । इत्यमरः । १ । १० । ६८ । (तथाहि

याजुर्वेदः । १ । १६७ ।

“रथ्याकर्द्दमतोयानि सुष्ठान्यन्यन्धवायसैः ।

मावतेनैव युथन्ति पक्षेष्टकचितानि च” ॥)

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रूक्षत्वम् । विष-

रोगवेदनादाहशोथनाशित्वम् । त्रयशोधनरो-

पयत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“कर्द्दमो दाहपित्ताग्निशोधनः शीतलः सरः” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।) साय-

कर्पर

भुवमन्वन्तरे प्रजापतिविशेषः । स तु ब्रह्मण-

श्रवायां जातः । तस्य भार्या सायम्भुवमनुकन्या

देवहूतिः । पुत्रः कपिलदेवः कन्याः कलाया नव ।

इति श्रीभागवतम् । ३ । १२ । २० ॥ पापम् ।

इत्युगादिकोषः । ४ । ८४ ॥ हाया । यथा,—

“वेदेषु कर्द्दमः शब्दसायायां वर्त्तते स्फुटम् ।

बभूव कर्द्दमाङ्गलः कर्द्दमस्तेन कीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः ॥ (नाग-

विशेषः । यथा महाभारते १ । ३५ । १६ ।

“कर्द्दमश्च महानागो नागश्च बह्मलूकः” ॥)

कर्द्दमाटकः, पुं, (कर्द्दमो मलादिः अक्षयते निक्षि-

प्यते यत्र । कर्द्दम + अट् + अक्षिकरणे घञ् ।

ततः कप् । यद्वा कर्द्दमस्य मलादेः आटो निक्षेपो-

ऽत्र । कर्द्दमे इव आटोगतिरनेति केचित् ।

ततः कप् ।) विष्ठादिनिक्षेपस्थानम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

कर्द्दमी, स्त्री, मुद्गरवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

कर्पटः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते इति । कृ + कर्म्मणि

विच् । कर्च्चासौ पटश्च इति कर्म्मधारयः । यद्वा

करस्यः पटः । शकम्भादित्वात् अलोपे साधुः ।)

मलिनत्वादितुङ्गीर्णवस्त्रखण्डम् । नेकडा इति

ख्याता । (यथा कथासरित्सागरे ४ । ६१ ।

“चौरखण्डककर्पटः” ॥) तत्पर्यायः । लल्लकः २ ।

इत्यमरः । ३ । ५ । ३३ ॥ नल्लकः ३ । इति भरतः ॥

पर्वतविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥

“नीलग्रैलस्य पूर्वस्मिन् स्वरूपं प्रतिपादितम् ।

नाभिमण्डलपूर्वस्यां भस्मकूटस्य दक्षिणे ॥

पूर्वस्यां कर्पटो नाम पर्वतो यमरूपपृष्ठकः ।

तत्र याम्यशिला कृष्णा नीलाङ्गनसमप्रभा ॥

अधिलकायां राजेन्द्र व्यामपञ्चसु विस्तृता ।

पूजयेत्तत्र शमनं पाणौ दग्धं सदैव यः ॥

धत्ते तु प्राणिनां नित्यं प्राणदण्डस्य साधनम् ।

कृष्णवर्णान्तु दिभुजं किरीटमुकुटोऽञ्जलम् ॥

दधतश्चासिपुस्त्रीश्च वामपाणौ सदैव हि ।

कृष्णवस्त्रं स्थूलपदं वह्निर्निःश्वतदन्तकम् ॥

वराभयकरं नित्यं नृणां महिषवाहनम् ।

पूजयेत् परया भक्त्या याम्यबीजेन साधकः ॥

उपान्त्यवर्गस्यादियैर् वर्णो विन्दिन्दुसंयुतः ।

यमवीजमिति ख्यातं यमस्य प्रीतिकारकम् ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण शमनं यस्तु पूजयेत् ।

कर्पटाख्येऽचलवरे नापमृत्तुं समाप्नुयात्” ॥

कर्पटधारी, [नृ] चि, (कर्पटं धरति धारयति वा ।

कर्पट + धृ + णिनिः ।) मलिनजीर्णवस्त्रखण्ड-

धारी । भिक्षुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटिकः, चि, (कर्पटोऽस्त्वस्य । कर्पट + अस्त्वर्थे

ठन् ।) कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटी, [नृ] चि, (कर्पटोऽस्त्वस्य । कर्पट + इनिः ।)

भिक्षुकः । कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्परः, पुं, (कृप् + बाहुलकात् कर्परन् । लता-

भावश्च ।) कपालः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ सातार

खुलि इति भाषा । शकम्भेदः । कटाहः । इति

मेदिनी । उङ्गमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्पूर

कर्पूराक्षः, पुं, (कर्पूरस्य अक्षः।) शर्करा। इति शब्दरत्नावली। खोलाकुचि इति भाषा।
 कर्पूरालः, पुं, (कर्पूर इवाकृतिं प्रयति। कर्पूर + अल् + अच्। कर्पूरं अकृति इति केचित् अल् + कर्मात्प्रत्ययः।) कन्दरालः। पर्वतजातपीलुवृक्षः।
 कन्दमरटीकायां रमानाघः। आखरोट् इति भाषा।
 कर्पूरिकातुल्यं, स्त्री, (कर्पूरैव इति स्वार्थे कन् तत् छाप्यत इत्वं कर्पूरिकैव तुल्यम्।) तुल्यविशेषः।
 कर्पूरी, इति हेमचन्द्रः।
 कर्पूरी, स्त्री, (छप् + बाहुलकादरट्। लताभावः। टित्वात् ङीप्। केचित्तु छपधातोर्हन् प्रत्ययेन निष्पादितोऽयं तन्मते गौरादित्वात् ङीष्।) कायोद्भवं तुल्यम्। दासहरिद्राग काथेर तुतिथा इति भाषा। तत्पर्यायः। दार्विका २। इत्यमरः। २। ६। १०१। तुल्याङ्गम्। इति टीकायां स्वामी।
 कर्पासः, पुं स्त्री, (“कृजः पासः”। उणां ५। ४५ इति कृधातोः पासः।) कार्पासः। इत्यमरटीका। कार्पास इति भाषा।
 कर्पासी, स्त्री, (कर्पास इति जातित्वात् गौरादित्वात् वा ङीष्।) कार्पासी। इति भरतः। कार्पासगाढ इति भाषा।
 कर्पूरः, पुं, स्त्री, (छप् + “खर्जूरादित्वात्” उणां ४। ६०। इति ऊरः।) खनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम्। कार्पूर इति पारस्य भाषा। कर्पूर इति हिन्दी भाषा। (यथा,—राजेन्द्रकाव्ये ३३। “कर्पूरैरिव पारदैरिव सुधास्यन्दैरिवान्नाविते जाते, हन्त। दिवापि देव। ककुभां गर्भे भवत्कीर्तिभिः”।) तत्पर्यायः। घनसारः २ चन्द्रसंज्ञः ३ सिताम्बः ४ हिमवालुकः ५। इत्यमरः २। ६। १३०। सिताम्बः ६। इति तट्टीका। घनसारकः ७ सितकरः ८ शीतः ९ शशाङ्कः १० शिला ११ शीतांशुः १२ हिमवालुकः १३ हिमकरः १४ शीतप्रभः १५ शाल्मवः १६ शुभांशुः १७ स्फटिकाभः १८ कार्मिहिका १९ ताराभः २० चन्द्रार्द्रकः २१ चन्द्रः २२ लोकतुषारः २३ गौरः २४ कुमुदः २५ हनुः २६ हिमाङ्गयः २७ चन्द्रभस्म २८ वेधकः २९ रेणुसारकः ३०। इति शब्दरत्नावली। अस्य गुणाः शिशिरत्वम्। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। श्लेष्मरक्तपित्तद्व्याविदाह-कण्ठस्थदोषोष्णरोगनाशित्वम्।
 “कर्पूरो नूतनस्निग्धः खिग्धोष्णोष्णदाहदः।
 पिरस्थो दाहशोषघ्नः स धौतः शुभकृत्परः”।
 इति राजनिर्घण्टः।
 अपि च। पाके शीतकत्वम्। चतुर्हृतकारित्वम्। पक्वकर्पूरादपक्वस्याधिकगुणत्वम्। इति राजवल्लभः। तद्देवा यथा। पोतासः १ भीमसेनः २ क्षितकरः ३ शङ्करावाससंज्ञः ४ पांशुः ५ पिङ्गः ६ जम्बसारः ७ हिमवालुकः ८ जूतिका ९ तुषारः १० हिमः ११ शीतकः १२ पत्रिकास्थः १३। इति राजनिर्घण्टः।

कर्मुदा

(तथादौ कर्पूरस्य नाम गुण्याच्च।
 “कर्पूरः शीतलो लघुश्चक्षुषो लेखनो लघुः।
 सुगन्धिर्धुगस्तित्तः कफपित्तविषाघ्नः।
 दाहद्व्यास्यवैरस्यमेदो दौर्गन्धनाशनः।
 कर्पूरोदिविधः प्रोक्तः पक्वापक्वभेदतः।
 पक्वात् कर्पूरतः प्राङ्मरपक्वं गुणवत्तरम्”।
 अथ चीनाककर्पूरः। चीनेकर्पूर इति भाषा।
 “चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः।
 कुष्ठकण्डूवमिहस्तथा तिलरसश्च सः”।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे।
 “सतिक्तः सुगन्धिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः।
 लघ्वायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः”।
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
 कर्पूरकः, पुं, (कर्पूर इव कायति प्रकाशते शोभते वा। कर्पूर + क + क।) कर्मुदकः। कर्मुदकः। इति शब्दचन्द्रिका।
 कर्पूरतिलकः, पुं, (कर्पूर इव शुक्लं तिलकं ललाटचित्रं यस्य। खनामख्यातो हस्ती। यथा हितो-पदेशे १। २४६।
 “अस्ति ब्रह्मरक्षे कर्पूरतिलको नाम हस्ती”।
 स्त्री, उमासखिभेदः। यथा। इति शब्दमाला।
 कर्पूरतैलं, स्त्री, (कर्पूराज्जातं तैलं खेहः। कर्पूरस्य तैलमिव खेहो वा।) कर्पूरखेहः। तत्पर्यायः।
 हिमतैलम् २ सुधांशुतैलम् ३ शीतांशुतैलम् ४ तुङ्गिनांशुतैलम् ५ सितांशुतैलम् ६। अस्य गुणाः।
 कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातामयनाशित्वम्। दन्तदाहपित्तकारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः।
 कर्पूरनालिका, स्त्री, पक्वाविविशेषः। कर्पूरनारि इति नैष्योयाना इति च ख्याता। यथा भावप्रकाशः।
 “घृताक्षया समितया कृत्वा कम्पुटं ततः।
 लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितयान्वितम्।
 पचेदाव्येन सिद्धेया ज्ञेया कर्पूरनालिका।
 संयावसट्टरी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका”।
 कर्पूरमणिः, पुं, (कर्पूरवर्णो मणिः।) पाषाणभेदः।
 “कर्पूरमणिनामायं युक्ता वाताह्निकानुत्”।
 इति राजनिर्घण्टः।
 कर्पूरः, पुं, (कीर्यते क्षिप्यते इति। कृ + विच्। कर्। पत्यते इति फलः प्रतिविम्बः। फल + कः। लस्य रः। कीर्यमाणः फलः प्रतिविम्बः यच्। दर्पणे हि मुखादीनां प्रतिविम्बपतनात् तथा बोध्यते।) दर्पणः। इति जटाधरः।
 कर्म् गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। कर्म्ति। इति दुर्गादाभः।
 कर्मुदारः, पुं, (कर्मुदिव कर्मुः सन् वा श्लेषानं मलं वा दारयतीति। कर्मु + द + विच् + अच्।) कोविदारवृक्षः। इति शब्दमाला।
 श्वेतकाश्चनः। अस्य गुणौ। याहित्वम्। रक्तपित्तरोगे विशेषेण पथ्यत्वम्। इति राजवल्लभः।
 (“श्वेतस्य कोविदारस्य कर्मुदारस्य शाखयोः।
 पुष्पं याहि प्रशक्तस्य रक्तपित्ते विशेषतः”।
 इति चरके सूत्रस्थाने। २० अध्याये।)
 नीलभिच्छदी। इति शब्दचन्द्रिका।

कर्म्

कर्मुदारकः, पुं, (कर्मुदारवत् कावति। कै + कः। यदा कर्मुः सन् कर्मुदिव वा श्लेषानं कर्मुं दारयति। द + विच् + एतुल्।) श्लेषान्तकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।
 कर्मुदं, स्त्री, (कर्म्ति गन्धवज्जात् यस्मिन् सति वा गन्धो भवति कर्मुदनेन वा। कर्म् दर्प इति “मद्गुरादयश्च” उणां १। ४९। इति ऊरच्।) सार्गम्। धूलूरवृक्षः। इत्यमरः। २। ६। ६४। जलम्। इति मेदिनी।
 कर्मुदः, पुं, (कर्म्ति हिनस्ति जीवम्। कर्म् हिंसायां + “मद्गुरादयश्च”। उणां १। ४९। इति ऊरच्।) राक्षसः। (“कर्मुदः श्वेतवृक्षकोः” उणां १। ४९। कर्म्ति नागावर्णां गच्छति। कर्म् गतौ + ऊरच्। उणां १। ४९।) नागावर्णाः। तत्पर्यायः। चित्रम् २ किर्म्मोरः ३ कल्पद्रुमः ४ शवकः ५ इतः ६। (यथा कुमारः ४। २७।
 “इति चैवमुवाच दुःखिता
 सुहृदः पश्य वसन्त। किं स्थितम्।
 तदिदं कथ्यते विनीर्यते
 पवनैर्भस्म कपोतकर्मुदम्”।)
 तद्वति त्रि। इत्यमरः। १। ६। १७०। शटी। इत्यमरटीका। पापम्। इति मेदिनी। नदी-निष्पावधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः।
 कर्मुदफलः, पुं, (कर्मुदं चित्रवर्णं फलं यस्य।) साकु-खड्गवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।
 कर्मुदरा, स्त्री, (कर्मुद + टाप्।) लघ्वावृक्षावृक्षः। इति मेदिनी। पारल इति भाषा। बर्म्बरा। इति जटाधरः। वावृह तुलसी इति भाषा। (जलौकोजातिविशेषः।
 “वर्मिमत्स्यवदायता किञ्चिन्नतकुक्षिः कर्मुदरा”।
 इति सुश्रुते। १९ अध्याये।)
 कर्मुदरी, स्त्री, (कर्मुद + गौरादित्वात् ङीष्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः।
 कर्मुदं, स्त्री, (कर्म्ति गन्धं प्राप्नोति यस्मात् कर्म् दर्प गतौ वा खर्जूरादित्वात् ऊरः। उणां ४। ६०। एवोदरात् दीर्घा वा।) सार्गम्। इति मेदिनी। हरितालम्। इति त्रिकाण्डशेषः।
 कर्मुदः, पुं, (कर्म्ति गन्धं हिनस्ति वा। कर्म् + ऊरः।) शटी। इत्यमरः। २। ६। ६४। राक्षसः। इत्युयादिकोषः। प्राविडकः। इति शब्द-रत्नावली। कौचहृदि इति भाषा।
 कर्मुदकः, पुं, (कर्मुद + स्वार्थे कन्।) हरिद्राभवृक्षः। कौचहृदि इति ख्यातः। इति भरतः। काक-हरिद्रा। इति सारसुन्दरी। कर्पूरहरिद्रा। इति सारमङ्गरी। काकवसन्तः। इति भगीरथः। काञ्जिता हरिद्रेति ख्याता। इति टीकासर्व्वम्। हरिद्राभकचोरा इति ख्याता। इति मधुनाथनी। तत्पर्यायः। प्राविडकः २ काक्यकः ३ वेधमु-ख्यकः ४। इत्यमरः। २। ४। १९५। काक्यकः ५। इति टीका सर्व्वम्।
 कर्म्, [न] स्त्री, (यत्कुर्यते तत्। कृ + मनिन्। कर्मुः क्रियया यद्याप्यते तदा क्रियायायं कर्म्ति

कर्म

केचित् । तत्तु मतभेदेन त्रिधा चतुर्थेति विभक्त-
मुच्यते ।) षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः । वोप-
देवेनास्य ८ इति संज्ञा कृता । अत्र द्वितीया
विभक्तिर्भवति । तस्मिन् उक्ते प्रथमा । तस्य लक्ष-
णम् । “परमसमेतधात्वर्थजन्यफलशक्तित्वं कर्म-
त्वम्” । इति सागमसूत्री ॥ “यत्क्रियते तत्” । इति
प्रसिद्धम् । करोतेर्निखलक्रियावाचकत्वात् कर्तु-
र्वापार्येयत्वात् साध्यते तदित्यर्थः । अतएव “क्रिया-
याप्यं कर्म” । इति क्रमदीश्वरः । तच्चतुर्विधम्
निर्व्वर्णम् १ यथा घटं करोति पञ्च प्रसूते ।
विकार्यम् २ तच्च द्विविधम् । प्रकृतेरुच्छेदकं
प्रकृतेर्गुणान्तगाधायकम् । आद्यं यथा काष्ठं भस्म
करोति । अन्यं यथा सुवर्णं कुण्डलं करोति ।
यथा चोक्तं भर्तृहरिणा ।
“यदसञ्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते ।
तन्निर्वर्णं विकार्यं कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्यं काष्ठभस्मवत् ।
अन्यदगुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्” ॥
प्राप्यम् ३ यथा ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यतीत्यादि ।
अनीप्सितम् ४ यथा पापं त्यजति इत्यादि ।
इति कारकं २ मुख्यबोधसूत्रस्य टीकायां दुर्गा-
दासः ॥ * ॥
सप्तपदार्थान्तर्गततीर्थपदार्थः । तत्तु पञ्चविधम् ।
यथा,—भाषापरिच्छेदे ६, ७ ।
“उत्तरेषां ततोऽवतरेषामाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥
भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्द्ध्वचलनमेव च ।
तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते” ॥
कुसुमाञ्जलिमते यागहिंसादि । तत्तु त्रिवि-
धम् । सात्त्विकम् १ राजसम् २ तामसम् ३ ।
सात्त्विकं यथा,
“नियतं सङ्गं हितमगद्वेधतः कृतम् ।
अफलप्रेषुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते” ॥
राजसं यथा,—
“यत्तु कामेष्पुना कर्म साहज्येण वा पुनः ।
क्रियते बद्धलायामं तत्राजसमुदाहृतम्” ॥
तामसं यथा,—
“अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादाग्भ्यते कर्म दत्तसामसमुच्यते” ॥
इति श्रीभगवद्गीता । १८ । २३-२५ ॥
कामात् दशमलक्षम् । इति ज्योतिषम् ॥ क्रिया ।
इत्यमरः । तच्च पञ्चविधम् । निखनैमित्तिकाभ्य-
प्रायश्चित्तनिषिद्धभेदात् । तत्र आद्यानि चत्वारि
धर्मेणाणि । अन्यं अधर्मेणम् । तच्च जन्मभेदात्
चतुर्विधम् । सच्चितं प्राग्भवं क्रियमायां भावि च ।
इति वेदान्तमतम् ॥ * ॥
ब्राह्मणादीनां स्वाभाविककर्मेणाणि यथा ।
“शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिराजमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं श्रद्धाकर्म स्वभावजम् ॥
शौचं ज्ञेयो धृतिर्दास्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षान्तिकर्म स्वभावजम् ॥
अविगोरेष्यवाणिञ्च वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

कर्मज

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्” ॥ * ॥
स्वकर्माभिरतस्य फलं यथा ।
“स्वस्व कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मानिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मेणा तमभ्यर्था सिद्धिं विन्दति मानवः ॥
श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्रोति किल्बिषम् ॥
सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निश्चावृताः ॥
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां । १८ । ४२-४८ ॥
कर्मकारः, त्रि, (कर्म करोति मूल्येन । दु-
ष्टं करणे + “कर्मणि भूतौ” । ३ । २ ।
२२ । इति टः ।) मूल्यं गृहीत्वा कर्म-
कारकः । मज्जुर ठिकाचाकर इत्यादि भाषा ।
तत्पर्यायः । भूतकः २ भूतिभुक् ३ वैतनिकः ४ ॥
वैतनोपजीवी । तत्पर्यायः ॥ भरणभुक् २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । १८ । कर्मण्यभुक् ३ । इति तट्टीका ॥
कर्मकर्तुमात्रम् ॥ (यथा, मितान्तरायां नारदः ।
“शिष्यान्नेवासिभूतकाश्चतुर्थस्त्वधिककर्मकृत् । एते
कर्मकरा ज्ञेयाः” ॥)
कर्मकरः, पुं, (कृत् हिंसायां + मन् । कर्म हिंसां
करोतीति । कृ + क्त्वाटौ टः । यदा, जीवकृत-
कर्माधिकृत्य करोति सुखदुःखयोर्व्यवस्थां निष्पा-
दयति नरकसर्गादिव्यवस्थां करोति वा । धर्मा-
धर्मात्मकं कर्म समीक्ष्य सर्वान् शास्त्रीत्यर्थः ।
कर्मफलानुसारेण पापात्मनां दण्डप्रदानरूपहिं-
सायामधिकास्तितात् अस्य तथात्वम् ।) यमः । इति
मेदिनी ॥
कर्मकरी, स्त्री, (कर्म + कृ + टः । टित्वात् + डीप् ।)
मूर्खा लता । विम्बिका लता । इति मेदिनी ॥
दासी । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा भागवते ३ । २३ । २७ ।
“वयं कर्मकरीस्तथ्यं शाधि नः करवाम किम्” ॥)
कर्मकारः, पुं, (कर्म वेतनं गृहीत्वा लोहादिभिः
खड्गकर्तारिकादिकं करोति निर्मातीति । कर्म +
कृ + उपपदे “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति
अण् ।) वर्गसङ्गविशेषः । लौहकारः । कामाग इति
भाषा । स तु शूद्रायां विश्वकर्मणो जातः । इति
ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ लघुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कर्मकारः, त्रि, (कर्म करोति भूतिभूते । कर्म + कृ
+ क्त्वाटौ टः ।) वेतनं विना भारवहनादिकर्मकारकः ।
वेगार इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्मक्रियः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥
कर्मकीलकः, पुं, (कर्मणा कीलक इव वस्त्रक्षालन-
रत्ननादिना गृहस्थानां मानरक्षाकपाटकीलक-
स्वरूपः ।) रजकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कर्मजः, पुं, (कर्मणो जातः । विश्वयोगवासनाव-
शात् क्रमशः मलिनयमानो वृत्तिभिर्जात इत्यर्थः ।
जन + ङ ।) कलियुगः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्मभू

वटहस्तः । इति जटाधरः । क्रियाजन्ये चि ।
(यथा, मनुः । १२ । १०१ ।
“तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः” ॥
कारणभेदेन रोगभेदो यथा ।
“बद्धभिरुपचारैस्तु येन यान्ति समन्ततः ।
ते कर्मजाः समुद्दिष्टा व्याधयो दाहणाः पुनः” ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने २ अध्यायः ॥)
कर्मजगुणः, पुं, (कर्मणो जायते यो गुणः क्रियाहेतोः
जातो गुण इत्यर्थः ।) क्रियाजन्यगुणः । तद्यथा ।
“संयोगश्च विभागश्च वेगश्चेते तु कर्मजाः” ॥
इति भाषापरिच्छेदे ६७ ॥
कर्मजः, त्रि, (कर्मणि घटते इति । “कर्मणि घटो-
ऽठच्” । ५ । २ । ३५ । इति षठ्ठच् ।) कर्मजुग्मः ।
यथा । भट्टिः । १ । ११ ।
“ज्ञाताश्रयस्तस्य ततो व्यतानीत्
स कर्मजः कर्मसुतानुबन्धम्” ॥
प्रत्ययेन प्राग्भवं कर्म समापयति यः । तत्पर्यायः ।
कर्मशूरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥
कर्मण्यः, त्रि, (कर्मणि साधुः तत्र साधुरिति यत् ।
यदा कर्मणा सम्पादि ।) कर्मयोग्यः । क्रियाजः ।
केजुया इति भाषा । कर्मणा भाजते इत्यर्थे य-
प्रत्ययः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (यथा,
ऋग्वेदे १ । ६१ । २० । “सोमोवीरं कर्मण्यं
ददाति” ॥)
कर्मण्यभुक्, त्रि, (कर्मण्यं वेतनं भुङ्क्ते । भुज् + क्तिप् ।)
भरणभुक् । वैतनोपजीवी । इत्यमरटीकायां
आसी ॥
कर्मण्यः, स्त्री, (कर्मणा सम्पाद्यते तत्र साधुरिति
यत् । टाप् च ।) वेतनम् । मूल्यम् । इत्यमरः । २ ।
१० । ३८ ॥
कर्मन्दी, [न्] पुं, (कर्मन्देन भिक्षुसूत्रकारकेण
खनामख्यातकृद्विधिशेषेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते
यः । कर्मन्द + इनिः ।) भिक्षुः । सङ्गासी । इत्य-
मरः । २ । ७ । ४२ ॥
कर्मफलं, स्त्री, (कर्मणः जीवकृतशुभाशुभस्य शास्त्र-
विहितस्य निषिद्धस्य वा सुखदुःखादिरूपं फलं
परिणाम इत्यर्थः ।) कर्मविपाकः । (यथा,
विष्णुपुराणे १ । १६ । ७१ ।
“समस्तकर्मभोक्ता च कर्मोपकारयानि च ।
त्वमेव विष्णो ! सर्वान्नि सर्वकर्मफलञ्च यत्” ॥
तथा च मनुः । ११ । २३२ ।
“एवं सच्चित्त्य मनसा प्रेक्ष्य कर्मफलदशम्” ॥)
कर्मरूपफलम् । इति मेदिनी ॥ कामराज्ञा
इति भाषा ॥
कर्मभूः, स्त्री, (कर्मणः कृषिकार्यस्य कर्मणि वा
उचिता उपयोगिनी वा या भूः ।) कृष्टभूमिः ।
तत्पर्यायः । कर्माक्षः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (आर्या-
वर्तदेशः । यथा, विष्णुपुराणम् ।
“तत्रापि भारतं अष्टं जम्बदीपे मशामुने ! ।
यतो हि कर्मभूरेषा अतोऽन्या भोगभूमयः” ॥)
कर्मभूमिः, स्त्री, (कर्मणः पुण्यात्मसम्पाद्ययक्षादि-
रूपक्रियायाः भूमिः ।) आर्वावर्तदेशः । इति

हेमचन्द्रः ॥ (भारवर्षे यथा, विष्णुपुराणे २।११-२।
 “उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षे तद् भारतं नाम भारती यच्च सन्ततिः ॥
 गवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽयम् महामुने ! ।
 कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गश्च गच्छताम्” ॥
 तच्च च रामायणे २।१०६।२८। हेमा ।
 “कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्त्तव्यं कर्म यत् शुभम्” ॥
 कर्ममूलं, स्त्री, (कर्म यज्ञादिक्रियाजन्यं सत्कर्म-
 हेतुकं वा मूलं यस्य । कर्मणो मूलं मिव मूलं
 यस्य वा ।) कुशल्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कर्मयुगं, स्त्री, (क्रियाति हिनन्ति अन्त्योऽयं यच्च यु-
 तत् कर्म । ह्य हिंसायां + मनिन्प्रत्ययः । कर्म
 हिंसाप्रधानं युगं इति कर्मधारयः । कलेः हिंसा-
 प्रधानत्वात् तथात्वम् ।) कलियुगम् । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 कर्मयोगः, पुं, (कर्मसु योगस्तत्त्वोपलब्धम् । चित्त-
 शुद्धिजनकवैदिककर्म । यथा । निष्कामकर्म-
 यात्मज्ञानमित्युक्तं यथा ।
 “अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
 कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते ॥
 सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न सान्नात्” ॥ इति मल-
 मासतत्त्वम् ॥ * ॥ तदनुष्ठानस्यावश्यकत्वं यथा ।
 श्रीभगवानुवाच ॥
 “लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया पुनः ।
 ज्ञानयोगेन सांख्यानो कर्मयोगेन योगिनाम् ॥
 न कर्मण्यारम्भान्मार्गैकैक्यं पुनरोऽप्युते ।
 न च सन्नसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥
 न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य यः क्षान्तिं मनसा स्मरन् ।
 इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
 यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ! ।
 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धोदकर्मणः ॥
 यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
 तदर्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः समाचर ॥
 सङ्कल्पः प्रजाः सृष्ट्वा परोवाच प्रजापतिः ।
 अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्विष्टकामधुक ॥
 देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
 परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥
 इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविनाः ।
 तैर्दत्तान् प्रदायिष्ये यो मुञ्क्ते स्तेन एव सः ॥
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वेऽकिन्त्विवः ।
 मुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥
 अज्ञाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
 यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
 तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥
 इदं प्रवर्तितं यज्ञं नानुवर्तयतीह यः ।
 अथायुरिन्द्रियारामो भवं पार्थ ! स जीवति ॥
 यन्मातरतिदेव स्यादात्मकमस्य मातवः ।

आत्मन्येव च सन्तु कृतस्य कार्यं न विद्यते ॥
 नैव तस्य कृते नार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थः पात्रयः ॥
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 असक्तो ह्याचरन् कर्मपरमाप्नोति पूरवः ॥
 कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
 लोकसंयहमेवापि संपश्यन् कर्त्तुमर्हसि ॥
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
 स यत् प्रमाणां कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
 न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
 नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ॥
 यदि ह्यहं न वर्त्तयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
 मम वर्त्तानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥
 उत्तोदयस्मि मे लोका न कुर्व्यां कर्म चेदहम् ।
 मङ्गलस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्तामिमाः प्रजाः ॥
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्याद्विद्वान्मया सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंयहम् ॥
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
 योजयेत् सर्वकर्मणि विद्वान् यत्नः समाचरन् ॥
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
 तत्त्ववित्तुं महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न मज्जते ॥
 प्रकृतेर्गुणसंमुदाः सज्जन्तं गुणकर्मसु ।
 तान्कृत्वैव विदो भन्दान् कृत्वैव विचानयेत् ॥
 मयि सर्वानि कर्माणि संन्यस्यात्माकेतसा ।
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥
 ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
 श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मय्यन्ते तेषां कर्मभिः ॥
 ये त्वेदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
 सर्वज्ञानविमूढान्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
 प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥
 इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषो व्यवस्थितौ ।
 तथेन वशमागच्छेत्तो ह्यस्य पमिपश्यिनौ ॥
 श्रेयान् सधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनृत्तितात् ।
 सधर्म्मं निधनं श्रेया परधर्म्मा भयावहः ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां कर्मयोगो नाम २ अ-
 ध्यायः ॥ * ॥ अन्यत् भगवन्मन्दिरादिकरणं वज्रि-
 पुराणे यमानुशासननामाध्याये द्रष्टव्यम् ॥
 कर्मरङ्गः, पुं, स्त्री, (कर्मणे हिंसाक्रियायै तत्फल-
 भक्षणकारिण्यां गोगादिजननक्रियायै इत्यर्थः
 रज्यते पर्याप्यते । ह्य हिंसायां इति धातो-
 मनिन् प्रत्ययेन निष्पन्नात्वात् ततो कर्मन् + रन्ज
 + घञ् ।) फलरुक्षविशेषः । कामराज्ञा इति
 भाषा ॥ (यथा, रामायणे । २।१७।८। गो ।
 “सोमवृक्षान् कर्मरङ्गान् पिशाणान्क्षक्षचित् कञ्चित्” ॥)
 तत्पर्यायः । शिरालः २ रुद्धदन्तः ३ रजःकरः ४ ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्मरः ५ कर्मरकः ६
 पीतफलः ७ कर्मरः ८ मुद्गरकः ९ मुद्गरः १०
 धराफलः ११ कर्मरकः १२ । अस्य गुणाः ।
 अस्त्वल्म । उष्णत्वम् । वातहारित्वम् । पित्तकारि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम् । कटुपाकि-
 त्वम् । अस्त्रपित्तकारित्वम् । इति भाववत्त्वम् ॥
 तत्पक्वफलगुणः । मधुरास्त्वल्म । बलपुष्टिप्रद-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“कर्मरङ्गं हिमं यो हि स्वदन्तं कफवातहृत्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥)
 कर्मरी, स्त्री, (कर्म भेषज्योपयोगक्रियां राति
 ददाति । रा + कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।)
 वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः । (वंशरोचना-
 शब्देऽस्या विल्लितिज्ञातव्या ॥)
 कर्मवत्त्वः, पुं, (कर्म श्रौतस्मात्क्रियायुक्तानं तत्त-
 त्वास्मादेव ध्ययनमाचरणादिकं वा वत्त्वं वच्च
 तुल्यदृष्टं यस्य । द्विजतरजातेः श्रौतादिकर्मा-
 श्रुतिगोचराक्षेयतादिहेतुकत्वात् वच्चवत् कठिनं
 प्रतिभातीति भावः ।) शुद्रः । इति महाभारतम् ॥
 कर्मवाटी, स्त्री, (कर्मणां शास्त्रोक्ततिथिनिमित्ती-
 भुतक्रियाणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव । पुष्प-
 वाटिका यथा एष्यादेराधारस्तद्वदित्यर्थः । ति-
 थ्योर्ना हि कर्मनिमित्ततया तथात्वम् ।) तिथिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कर्मविपाकः, पुं, (कर्मणः अथर्म्ममूलकस्य अशुभ-
 फलजनकस्येति यावत् विपाकः परिणामः । इह
 गोगादिभोगजनकदुःखमयपरिणामः । अथ च नर-
 कभोगादिजनकदुःखमयपरिणामः ।) अशुभकर्म-
 जन्यफलस्य विपाकः । गोगादिरूपजन्मान्तरीया-
 शुभकर्मफलभोग इति यावत् । तद्विवर्णं यथा,—
 “नरकात् प्रतिसक्तं पापयोनिषु जायते ।
 पतितान् प्रतिगृह्णाथावश्योऽपि व्रजेद्बुधः ॥
 नरकात् प्रतिसक्तं कृमिर्भवति पातकः ।
 उपाध्याययन्तः कन्तुं कृत्वा श्वा भवति द्विजः ॥
 न जायते मनसा वाक्कन्तद्वयं वाप्यसंश्रयम् ।
 गर्दभो जायते जन्तुर्मनस्येवापमानकृत् ॥
 मात्रादीतरमाकम्प्य शापिका मंजरायते ।
 पितरौ पादयित्वा तु कच्छपत्वञ्च गच्छति ॥
 भर्तुः पिण्डमुपाश्रितो हित्वा न्यानि निधेययेत् ।
 सोऽपि मोहमपापप्रो जायते वागरो मृतः ॥
 न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमिः ।
 अक्षयकश्च नरकाभुक्तो भवति राक्षसः ॥
 विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयो नो प्रजायते ।
 यवधान्यानि कृत्वा तु जायते मृषिको मृतः ॥
 परदारभिमर्षात्त एको धोरोऽभिजायते ।
 भ्रातृभार्याप्रमङ्गलं कोकिलो जायते नरः ॥
 गुल्मादिभार्यागमनात् शुकरो जायते नरः ।
 यज्ञदानविवाहानां विद्वत्कर्त्ता भवेत् कृमिः ॥
 देवतापितृविप्राणां भद्रत्वा योऽन्नमश्नुते ।
 प्रमुक्तो नरकादापि वायसः स प्रजायते ॥
 ज्येष्ठभ्रातृवमानाच्च कौश्वथो नो प्रजायते ।
 शूद्रश्च ब्राह्मणो गत्या कृमियो नो प्रजायते ॥
 तस्यामपत्वमुत्पाद्य काष्ठान्तःकोटको भवेत् ।
 कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो रुचिकस्तथा ॥
 अश्वश्च पुरधं हत्वा नरः संजायते खरः ।
 कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥

कर्मवि

भोजनं चोरयित्वा तु मल्लिका जायते नरः ।
 हत्वाभक्षेव माष्णारक्षितहृत्वेव मूषिकः ॥
 हृतं हत्वा च नकुलः काको मङ्गुरमामिषम् ।
 मधु हत्वा नरो दंशः पूयं हत्वा पिपीलिकः ॥
 अपो हत्वा तु पापत्मा वायसः सम्प्रजायते ।
 हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
 हत्वा तु काङ्क्षन् भायङ् कृमियोनौ प्रजायते ।
 कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वज्रिहर्ता वकस्तथा ॥
 मयूरो वयंकं हत्वा शाकं पञ्च जायते ।
 शीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापह्वरः ॥
 कुकुन्दरिः शुभान् गन्धान् वंशं हत्वा शशो भवेत् ।
 घण्टः कलापहरणं काष्ठहृत् काष्ठकीटकः ॥
 पुष्पापहृद्दिङ्गल पक्षुर्यावापह्वरः ।
 शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ॥
 गृहह्वरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
 ह्यगुणमलतावल्लीत्यकसारतस्तत्र व्रजेत् ॥
 यथैव क्रमो दृष्टो गोसुवर्गादिहारिणां ।
 विद्यापहारी मूकश्च गत्वा च नरकान् बह्वन् ॥
 असमिद्धेऽपौ हृते च मन्दाभिः सम्प्रजायते ।
 परनिन्दा हृतप्लव परमर्मावघातनम् ॥
 गैरुय्यं निर्दयत्वश्च परदारोपसेवनम् ।
 परस्वहरणाशौचं देवतानाश्च कुत्सनम् ॥
 निहन्तव्यं नृणां कार्पण्यञ्च नृणां बुधः ।
 उपलक्षणादि जानीयात् मुक्तानां नरकादनु ॥
 दयाभूतेषु सम्वादः परलोकं प्रतिक्रिया ।

कर्मवि

सत्यं हितार्थता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
 गुरुदेवविपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
 सन्निध्याभ्यसनं मैत्रो स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ।
 अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम् ॥
 इति गारुडे कर्मविपाकः २२६ अध्यायः ॥
 शातातपभृद्गुभरतोक्तः पापरोगप्रायश्चित्तानां
 विवरणग्रन्थः । प्रायश्चित्तविहीनपापिनां नरकान्ते
 प्रतिजन्म तत्पापसूचितरोगयुक्तं शरीरं भवति ।
 नृणां दुष्कर्मजा रोगा जपदेवार्चनहोमदाना-
 दिभिः शमं यान्ति ॥ * ॥ महापातकजा रोगाः सप्त-
 जन्मसु जायन्ते । तद्यथा—कुष्ठम् । राजधन्वा ।
 प्रमेहः । गृह्णी । मूत्रक्षयः । अस्मरी । कामः ।
 अतीसारः । भगन्दरः । दुष्टव्रणः । गण्डमाला ।
 पक्षाघातः । अक्षिणाश्रमः । इत्यादयः । अत्र
 सम्पूर्णं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ उपपापोद्भवा रोगाः
 पञ्चजन्मसु जायन्ते । तद्यथा—जोतदरम् ।
 यक्ष्मः । शीघ्रा । मूत्रम् । व्रणः । श्वासः । जीर्णज्वरः ।
 कर्दिः । भ्रमः । मोहः । गणग्रहः । रक्तावृद्धम् ।
 विसर्पः । इत्यादयः । अत्र अर्द्धं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥
 पापसमुद्भवा रोगाः त्रिषु जन्मसु जायन्ते ।
 तद्यथा—दण्डपातानकः । चित्रवपुः । कम्पः ।
 विचर्षिका । वल्लीकः । पुण्डरीकम् । इत्यादयः ।
 अत्र षष्ठांशं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ अतिपापात्
 अर्धं आद्याः रोगा भवन्ति अन्ये बह्वधा रोग-
 सङ्गराश्च ॥ * ॥ अथ दानादिषु साधारणविधिः ।

कर्मवि

गोदाने सुशीला सवत्सा पयस्विनी गौः । हृषदाने
 शुक्लवस्त्रकाञ्चनसहितः शुभोऽनघान् । भूदाने
 दशनिवत्तनपरिमिता भूः । सुवर्णदाने शतनिष्कं
 स्वर्णं तदर्द्धार्द्धं वा । अश्वदाने उपस्कारसहित-
 सुशीलान्वः । महिषदाने स्वर्णायुधयुक्तमहिषी ।
 गजमहादाने सुवर्णफलसहितगजः । देवार्चने
 लक्षोच्चावचपुष्पदानम् । ब्राह्मणभोजने सहस्र-
 दिजेभ्यो मिष्टान्नदानम् । रुद्रजपे लक्षसङ्ख्याक-
 पुष्पकरणकन्यम्बकपूजनानन्तरं एकादशरुद्रजपः
 तद्दशांशसप्ततृगुलक्षोमः वरुणमन्त्रैरभिवेचनञ्च ।
 धान्यदाने षष्ठिसङ्ख्याकखारी परिमितधान्यम् ।
 वस्त्रदाने कर्पूरमिश्रितपट्टवस्त्रद्वयम् ॥ * ॥
 अथ प्रायश्चित्तग्रहणानुष्ठानादि । दश पञ्चाश-
 चतुरो वा ब्राह्मणानुपवेश्य तेषामनुज्ञया प्राय-
 श्चित्तमुपक्रम्य विष्णुं सम्पूज्य निजकामया सङ्कल्प्य
 द्विजेभ्यो धेनुं शक्तितो दक्षिणाञ्च दत्त्वा तान् वस्त्रा-
 लङ्कारकौशलेभ्यः दण्डप्रमाणेन प्रायश्चित्तं याचेत् ।
 तेषामनुज्ञया प्रायश्चित्तं यथाविधि कृत्वा परिपूर्णा-
 र्थान् तान् यथाविधि अर्चयित्वा तेभ्योऽनुज्ञामा-
 श्लिष्य प्रतियुज्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा बन्धुभिः
 सह भोक्तव्यम् । इति शातातपीयकर्मविप्राक-
 प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ * ॥ जन्मान्तरीयमहापातक-
 शेषचिह्नकुणखादिरोगाणां प्रायश्चित्तं पराकव्रतं
 महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात्तच्छेषजन्मगतं
 कुष्ठरोगस्य प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । इति स्मार्ताः ॥ * ॥

अथ शातातपोक्तहिंसास्तेयाऽगम्यागमनाऽगतिप्रायश्चित्तानि क्रमेण लिखन्ते ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१ अजाघाती	१ अधिकाङ्गः	१ विचित्रवस्त्रयुक्तां अजां दद्यात् ॥
२ अश्वहन्ता	२ वक्रतुण्डः	२ शतपलानि चन्दनानि दद्यात् ॥
३ उरभघाती	३ पाण्डुरोगी	३ ब्राह्मणाय पञ्चपरिमितकलूटिकां दद्यात् ॥
४ उड्गहन्ता	४ विह्वलस्वरः	४ कर्पूरकं फलं दद्यात् ॥
५ काकघाती	५ कर्णहीनः	५ छत्राणां गां दद्यात् ॥
६ कारहन्ता	६ रूक्षः	६ शुक्लवर्णदृष्टं दद्यात् ॥
७ खरहन्ता	७ खररोमा	७ क्षणागुप्तिवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
८ गजघाती	८ सर्वकार्येष्वसिद्धार्थः ...	८ प्रासादं कारयित्वा गणेशप्रतिमां स्थापयेत् अथवा कुलत्यशकैः पूषेः गण- शान्तिपूर्वकं लक्षसंस्कृतगणेशमन्त्रं जपेत् ॥
९ गोत्रहा	९ कुष्ठी निर्लेशश्च	९ शतप्राजापत्यव्रतश्चरित्वा ब्राह्मणाय भूमिं दक्षिणां दत्त्वा भारतं व्रणय्यात् ॥
१० गोवधी	१० कुष्ठी	१० पञ्चपलवसंयुक्तपञ्चवर्गसमन्वितरक्तचन्दनलिप्ताङ्गरक्तपुष्पाभ्यर्चयित्वा कर्त्तव्यं द- क्षिणायां दिशि संस्थाप्य तत्र तिलचूर्णपूरितताम्रपात्रं विन्यस्य तदुपरि निष्कमितसुवर्ण- निर्मितयमदेवं पुरवष्टुक्तमन्त्रेण संपूज्य पात्रं मे शान्त्यामिति प्रार्थयेत् । ततः सामविद् ब्राह्मणस्तत्र कलसे सामपारायणं कुर्यात् । ततो दशांशं सर्वपं दत्त्वा पात्रमाख्याभि- वेचनं कुर्यात् । ततो “यमोऽपि महिषाखण्डो दण्डपाणिर्भयानकः । दक्षिणाशापतिर्देवो मम पापं व्यपोह्यतु” इति मन्त्रेण यजमानो यमं विद्वज्ज्य तं आचार्याय विवेच्य धूम्र- माधरेत् ॥
११ तरुहन्ता	११ केकरेश्वरः	११ गुह्यमयीं धेनुं दद्यात् ॥

कर्मवि

कर्मवि

कर्मवि

पापी	रोगी—
१२ पिच्छा	१२ चेतनाहीनः
१३ बालघाती	१३ मृतवत्सः
१४ मज्जा	१४ पाण्डुकुली
१५ भाट्टहा	१५ मूकः
१६ महिषीघाती	१६ क्षयागुल्मी
१७ भाट्टहा	१७ अन्धः
१८ मार्जारहा	१८ पीतपाणिः
१९ राजहा	१९ क्षयरोगी
२० वक्रघाती	२० दीर्घनसः
२१ वैश्यहन्ता	२१ रक्तान्वीदी
२२ मुकशारिकाघाती	२२ खलितवाक्
२३ मूकरहन्ता	२३ दन्तुरः
२४ मूत्रहन्ता	२४ दग्धापतानकः
२५ श्दगालहा	२५ विपादकः
२६ स्त्रीहन्ता	२६ अतिसारी
२७ हरिणघाती	२७ खड्गः
१ अभयभोक्ता	१ क्षमिकोदरः
२ असृष्टसृष्टाभोक्ता	२ क्षमिकोदरः
३ गर्भपातकर्ता	३ यक्ष्णीहजकोदररोगी
४ दावाप्रदः	४ रक्तातिसारी
५ दुष्टवाग्मी	५ खण्डितः
६ इत्ये सति कदन्नदः	६ मन्दोदराभिः
७ धूर्तः	७ अपस्मारी
८ परनिन्दावान्	८ खलीटः
९ पुरातनविघ्नकर्ता	९ अजीर्णः
१० पुरोपतापी	१० मूत्रो
११ पुरोपहासकः	११ काष्ठः
१२ पिशुनः	१२ आसक्तलो

पायस्त्रिभुम्
१२ त्रिभुम् प्राजापत्यानि कृत्वा पलपरिमितं सुवर्णनावं कारयित्वा ताम्रपात्रे रूप्यमथ अम्भं स्थापयित्वा निष्कपरिमितस्वर्णनिर्मितं विष्णुं पट्टवस्त्रेण सवेद्यं विधानतः पूजयेत् । तत् सर्वं ब्राह्मणाय दत्त्वा ब्राह्मणं विसर्जयेत् । अन्येभ्योऽपि विप्रेभ्यो भूयसी दक्षिणां दद्यात् ॥
१३ ब्राह्मणोदाहनं यथाविधि हरिवंशश्रवणश्च कुर्यात् । महाहज्रपानं कारयेत् । तद्दर्शनेन अयुतसंख्यकदूर्वाया च ऊत्वा दक्षिणासहितनिष्कपरिमितैकादशस्वर्णानि द्विजानुसारतः एकादशपलानि च दद्यात् । अन्यब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । तत आचार्या वरुणदेवतमन्त्रदम्पनीः स्थापयेत् । यजमान आचार्याय वस्त्रालङ्कारानि दद्यात् ॥
१४ यजमानस्तुर्दिक्षु पञ्चपलपञ्चवर्गसंयुक्तचतुरः कलसान् संस्थाप्य तन्मध्ये कुम्भोपरि रौप्यमष्टदलपद्मं विन्यस्य तदपरि पलाङ्गार्द्धपरिमितसुवर्णनिर्मितदशहस्तं चतुर्मुखदेवं संन्यस्य प्रत्यहं त्रिकालं पुरुषसूक्तेन पूजयेत् । ततः पूर्वादि कुम्भेषु ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणाः ऋग्वेदप्रभृतीन् स्वस्ववेदान् शनैः पठेयुः । ततो मध्यकुम्भे तिलाक्षतैर्मयिर्दशान्ति- पुरःसरं दशांशेन होमं कुर्यात् । ततो ब्राह्मणो दादशाहेभेदं कर्म्म समाप्य तत्र पीठे यथाविधि यजमानमभिषिञ्चेत् । ततो यजमानो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति गोभूक्षेमतिजोद- कानि दत्त्वा कुम्भादीन् आचार्याय निवेदयेत् ॥
१५ चान्द्रायणव्रतं चरित्वा “सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्मादिदेवते । दृक्कर्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि” इमं मन्त्रमुच्चार्य पलपरिमितसुवर्णसहितपुस्तकं ब्राह्म- णाय दत्त्वा तं ब्राह्मणं विसर्जयेत् ॥
१६ निष्कत्रयपरिमितस्वर्णमयीं प्रकृतिं दद्यात् ॥
१७ पिच्छवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
१८ निष्कमितस्वर्णनिर्मितं पारावतं दद्यात् ॥
१९ गोभृंहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्राणि छतधेनुं तिलधेनुश्च दद्यात् ॥
२० शुक्रां गां दद्यात् ॥
२१ चत्वारि प्राजापत्यव्रतानि चरित्वा सप्तधान्यानि उत्सृजेत् ॥
२२ ब्राह्मणाय सदक्षिणं सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् ॥
२३ सदक्षिणं छतकुम्भं दद्यात् ॥
२४ एकं प्राजापत्यव्रतं चरित्वा सदक्षिणोऽधेनुं दद्यात् ॥
२५ खड्गं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
२६ दशाश्वत्यवदानं गोपयेत् शर्कराधेनुं दद्यात् शतं ब्राह्मणांश्च भोजयेत् ॥
२७ पलपरिमितसुवर्णांश्च दद्यात् * ॥ “हिंसायां निष्कृतिर्गिर्गं ब्राह्मणो समुदाहृता । तदर्द्धाप्रमाणेन क्षत्रियादिव्यनुक्रमान्” इति शातातपोक्तकर्म्मविपाकद्वितीयाध्याय- हिंसाप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥

१ भीमपञ्चकोपवासं कुर्यात् ॥
२ त्रिरात्रमुपवसेत् ॥
३ पलत्रयपरिमितसुवर्णरूप्यताम्रान्वितजलधेनुदानं कुर्यात् ॥
४ उदपानं वटवृक्षरोपणश्च कुर्यात् ॥
५ दुग्धसमन्वितघटद्वयं पलद्वयपरिमितरूप्यश्च द्विजातये दद्यात् ॥
६ प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शतं द्विजान् भोजयेत् ॥
७ ब्रह्मकूर्चमयीधेनुं दत्त्वा सदक्षिणां गां दद्यात् ॥
८ काश्चनसहितं धेनुं दद्यात् ॥
९ यथाविधि जलहोमं कुर्यात् ॥
१० अन्नदानं रत्नपञ्च प्रकुर्वीत ॥
११ सकाश्चनं गां दद्यात् ॥
१२ सङ्ख्यपञ्चसन्मितं छतं दद्यात् ॥

कर्मवि

कर्मवि

कर्मवि

पापी	रोगी	अयस्वित्तम्
१३ प्रतिमाभङ्गकारी	१३ अग्रतिष्ठः	१३ वत्सरत्रयपर्यन्तं प्रतिदिनं अश्वत्थसेवनानन्तरं मृद्धोक्तविधिना समां गन्धामुदाह- येत् सुपूजितं विघ्नराजश्च संस्थापयेत् ॥
१४ मद्यपः	१४ रक्तपित्तो	१४ सर्पिषो घटं सहिरण्यं मधुनोऽर्घ्यघटश्च दद्यात् ॥
१५ मार्गहा	१५ पादरोगी	१५ अश्वं दद्यात् ॥
१६ रजस्वलादृष्टाभोक्ता	१६ कृमिलोदरः	१६ चिरात् गोमूत्रयावत् भुञ्जीत ॥
१७ विषदः	१७ कृद्दिरोगी	१७ दश पर्यस्त्रिनीर्गा दद्यात् ॥
१८ सभायां पक्षपाती	१८ पक्षघातवान्	१८ सत्यवर्तिने निष्कत्रयपरिमितं हेम दद्यात् ॥
१९ सुरापः	१९ श्यावदन्तः	१९ प्राजापत्यव्रतं स्मृत्वा सप्ततुलापरिमितशर्करां दत्त्वा महाबलं जप्त्वा तद्दशांशं तिले- र्ज्ज्वा वरुणदेवतमन्त्रैरभिषेकं कुर्यात् ॥
२० सुरालये जले वा शङ्खमूत्रकारी)	२० गुदरोगी	२० मासं व्याप्य सुरार्चनं गोदयदानं प्राजापत्यमेकस्य कुर्यात् * ॥ इति शातातपोक्तकर्मविपाकतृतीयाध्यायप्रकीर्णप्रायश्चित्तविवरणम् * ॥
१ अगन्धाभिगामी	१ ध्रुवमण्डली	१ कार्पासभारकांस्यदोहसंयुक्तसवत्सकतिलघृष्टमितहेमधेनुं "सुरभी वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु" इमं मन्त्रमुच्चार्य दद्यात् ॥
२ अश्वयोगिगामी	२ गुदन्तम्भी	२ मासं व्याप्य प्रतिदिनं सहस्रसङ्ख्याकमलकरणकशिरःस्नानं कुर्यात् । स्त्रीणामपि तत्तत्तुल्यसंसर्गात्तत्तत्प्रायश्चित्तम् ॥
३ अमामहारी	३ हीनदीप्तिः	३ निष्कद्वयस्वर्गनिर्मितान्त्रिनीकुमारौ दद्यात् ॥
४ इक्षोर्विकारहारी	४ उदरगुल्मवान्	४ गुडधेनुं प्रदद्यात् ॥
५ ऊर्णाहारी	५ लोमशः	५ कम्बलान्वितनिष्कमितस्वर्गनिर्मितवक्रमूर्तिं अर्चयित्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥
६ औषधापहर्ता	६ सूर्यावर्त्तरोगी	६ मासं व्याप्य सूर्यार्घ्यं काञ्चनञ्च दद्यात् ॥
७ कन्दमूलहारी	७ ऋक्षपाणिः	७ यथाशक्ति देवगृहं उद्यानञ्च कुर्यात् ॥
८ कांस्यहारी	८ पुण्डरीकसमन्वितः	८ ब्राह्मणमण्डपं तस्मै शतपलं कांस्यं दद्यात् ॥
९ गुरुजायाभिगामी	९ मूत्रकृच्छ्री	९ नीलमाल्यादिभूषितनीलवस्त्राच्छन्नघटं पश्चिमस्यां दिशि संस्थाप्य तदुपरि ताम्रपात्रे षडङ्गिष्कस्वर्गनिर्मितवरुणं पुरुषसूक्तेन यजेत । सामवेदी ब्राह्मणस्तत्र सामवेदमाचरेत् विंशतिनिष्कमितसुवर्णपुत्तलिकां निष्पापोऽहमित्युच्चार्य ब्राह्मणाय दद्यात् । "यादसा- मधिपो देवो विश्वेभामधिपो वरः । संसारनौकणधरो वरुणः पावभोऽस्तु मे" इति मन्त्रेण आचार्याय स्वर्णवरुणं दद्यात् ॥
१० चाण्डालीगामी	१० हीनसूयः	१० मातृगामिवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥
११ तपस्त्रिनीप्रसङ्गो	११ प्रमेहगदी	११ मासं व्याप्य रुद्रं जपेत् यथाशक्ति काञ्चनञ्च दद्यात् ॥
१२ तपस्त्रिनीसङ्गमी	१२ अश्वरीगदी	१२ मधुधेनुं हिरण्यसहितशतद्रोणपरिमिततिलञ्च दद्यात् ॥
१३ ताम्बूलहारी	१३ श्वेतौष्ठः	१३ सदक्षिणोत्तमविद्रुमद्वयं दद्यात् ॥
१४ ताम्रचौरः	१४ औडम्बरी	१४ प्राजापत्यव्रतं शतपलपरिमितताम्रदानञ्च कुर्यात् ॥
१५ तैलचौरः	१५ कण्ठादिपीडितः	१५ उपोष्य विप्राय तैलघटद्वयं दद्यात् ॥
१६ त्रपुहारी	१६ नेत्ररोगवान्	१६ उपोष्य विधिवद्वृतधेनुं दद्यात् ॥
१७ दधिचौरः	१७ मदवान्	१७ विप्राय दधिधेनुं दद्यात् ॥
१८ दाहहारी	१८ स्निग्धपाणिः	१८ विदुषे पलद्वयपरिमितकुङ्कुमं दद्यात् ॥
१९ दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गो	१९ दुष्टरक्तवृक्त्रोगी	१९ प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् ॥
२० दुग्धहारी	२० बज्रमूत्रकः	२० ब्राह्मणाय यथाविधि दुग्धधेनुं दद्यात् ॥
२१ देवहारी	२१ विविधज्वरी	२१ तत्र ज्वरे कर्णं रुद्रं जपेत् महाज्वरे महाबलं रौद्रज्वरे अतिरौद्रं वैष्णवज्वरे महा- रुद्रातिरौद्रौ च जपेत् ॥
२२ ज्ञानविध्वंसचौरः	२२ ग्रहणीयुक्तः	२२ शतयनुसारेणाग्नौदकवस्त्राणि हेम च दद्यात् ॥
२३ यक्षामहारी	२३ जिह्वारोगी	२३ लक्षसंख्यकगायत्रीं जपेत् तिलकरणकं तद्दशांशहोमञ्च कुर्यात् ॥
२४ पट्टमूत्रहर्ता	२४ विणोमा	२४ धेनुं दद्यात् ॥
२५ पशुयोगिगामी	२५ मूत्राघाती	२५ तिलपात्रद्वयं दद्यात् ॥
२६ पिष्टव्यवहारी	२६ दक्षिणांशत्रयी	२६ शक्तिः अर्घा दद्यात् ॥
२७ पुनःजायाभिगामी	२७ कृष्णकुक्षी	२७ सप्ततागमनप्रायश्चित्तस्याङ्गं दत्ताक्ततिलकरणकदशांशहोमञ्च कुर्यात् ॥

पापी	रोगी
२८ बलहारी	२८ ब्रजिताकुलिः
२९ भाटजायाभिगामी	२९ गुल्मकुली
३० मधुचौरः	३० नेत्ररोगवान्
३१ मातुकाभीगन्ता	३१ पल्लुकुलः
३२ मातृगामी	३२ लिङ्गहीनः
३३ मातृव्यसङ्गता	३३ नानाङ्गे ब्रजवान्
३४ मृतभार्याभिगामी	३४ मृतभार्याः
३५ रक्तवस्त्रप्रणहारी	३५ रक्तवातवान्
३६ लौहहारी	३६ कर्णराजः
३७ वस्त्रहारी	३७ कुली
३८ विद्यापुस्तकहारी	३८ मूकः
३९ विप्ररत्नापहारी	३९ अन्नपथः
४० विप्रहेमहृत्	४० कुलपः
४१ शाकहारी	४१ नीललोचनः
४२ मुक्तिहारी	४२ पाण्डुमूर्द्धजः
४३ सौगन्धिकहारी	४३ दुर्गन्धराजः
४४ सङ्गोचस्त्रीप्रसङ्गी	४४ भगन्दररोगी
४५ सज्जतिस्त्रीगामी	४५ हृदयव्रणी
४६ ससुतागामी	४६ रक्तकुली

पापयुक्तः—

१ अनध्यायेऽध्ययनकर्ता
२ असृष्टी
३ करहतिः
४ कुमतिप्रदः
५ कुमारीगन्ता
६ कृतवाचाः निजस्तनय
७ कृतनिन्दकः श्रुति- निन्दकोऽपि पाठः
८ गुरुघाती
९ दक्षिणचौरः
१० मीची
११ विजनिन्दाकर्ता
१२ दिनवसाहृत्

मरणविशेषविशिष्टः—

१ विद्युदाहतः
२ अस्पृशसङ्गी मृतः
३ कृकहतः कृषहतः
४ विषहतः
५ व्याघ्रादिहतः
६ कृमिहतः
७ शस्त्रहतः
८ शय्यामृतः
९ दवहतः दावहतः
१० संस्कारहीनमृतः
११ प्रकरहतः
१२ अन्नपथमृतः

प्रायश्चित्तम्

२८ द्विजातये अयुतसंख्यकनानाकलं दद्यात् ॥
२९ ससुतागमनप्रायश्चित्तम्याजं धृताकृतिनकरयकदशांशहोमश्च कुर्यात् ॥
३० उपवासं कृत्वा मधुधेनुं दद्यात् ॥
३१ कृष्णाग्निं प्रदद्यात् ॥
३२ उत्तरतः कृष्णमाल्यादिभूषितकृष्णवस्त्रसमाच्छ्रितकुम्भं विन्यस्य तदुपरि कांस्यपात्रे निष्कषट्कमिततुर्गर्गनिर्मितनरवाहनकुबेरं पुरुषसूक्तेन यजेत् । अथर्ववेदविद्वद्ब्राह्मणस्तत्र अथर्वान्तकर्म कुर्यात् । ब्राह्मणाय विंशतिनिष्कपरिमितसुवर्गनिर्मितपुष्पिकां निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् दद्यात् । “निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्या- ग्राधिपतिः शोभान् मम पापं व्यपोहतु” ॥ इति मन्त्रेण तं कुबेरं आचार्याय दद्यात् ॥
३३ दामदानं अग्न्यागमनप्रायश्चित्तश्च कुर्यात् ॥
३४ एकब्राह्मणं विवाहयेत् ॥
३५ मणिरागसमन्वितां गवस्तां महिषीं दद्यात् ॥
३६ एकदिनमुपोष्य शतपललौहं दद्यात् ॥
३७ निष्कमितहेमनिर्मितप्रजापतिं वस्त्रयुग्मश्च दद्यात् ॥
३८ ब्राह्मणाय सदक्षिणं न्यायेतिहासं दद्यात् ॥
३९ महारुद्रजपादिकं कुर्यात् तद्दशांशपलाशसमिद्धिर्ध्याविधि जुहुयात् मृतवत्सोक्त- सर्वकर्म च कुर्यात् ॥
४० चान्द्रायणत्रयानन्तरं सुवर्गशतं दद्यात् ॥
४१ ब्राह्मणाय महानीलमणिद्वयं दद्यात् ॥
४२ उपवासानन्तरं पल्लशतशुक्तिं दद्यात् ॥
४३ अघ्नौ लक्षसंख्यकपद्मार्चं कुर्यात् ॥
४४ महिषीं दद्यात् ॥
४५ प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् ॥
४६ पूर्वतः पीतमाल्यादिभूषितपीतवस्त्रसमाच्छ्रितकणसं संस्थाप्य तस्योपरि स्वर्णपात्रं निष्कषट्कमितसुवर्गनिर्मितवासवं पुरुषसूक्तेन यजेत् । तत्र ऋगथजुःसामानि समा- चरेत् ब्राह्मणं समूह्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् तस्मै शतसुवर्गनिर्मितपुष्पिकां दद्यात् । “देवानामधिपो देवो वक्षी विष्णुर्नितेनः । शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निहन्तु” ॥ इति मन्त्रं पठेत् ॥*
इति शातातपीयकमेविपाके चतुर्धाध्यायोक्तस्यप्रायश्चित्तस्य तथा पञ्चमाध्या- योक्ताग्न्यागमनप्रायश्चित्तस्य च विवरणम् ॥*

सौर्द्धदेहिकपूर्वकालीनतत्पुत्रादिकर्तव्यप्रायश्चित्तम् ।

१ विद्यादानं कुर्यात् ॥
२ वेदपारायणं कुर्यात् ॥
३ यथाशक्ति काष्ठ्यं दद्यात् ॥
४ क्षत्रसंयुतां भेदिनीं दद्यात् ॥
५ परकन्यां विवाहयेत् ॥
६ द्विजाय गोधूमार्घं दद्यात् ॥
७ सदक्षिणां महिषीं दद्यात् ॥
८ निष्कमितसुवर्गनिर्मितपात्रस्थितविष्णुधिक्षितपुत्रासमन्वितशय्यां यथा ॥
९ सदाने सभां कुर्यात् ॥
१० कुमारं विवाहयेत् ॥
११ सवत्यां पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
१२ नवतिं कृष्णाभि चरेत् ॥

पापयुक्तः—	मरणविशेषविशिष्टः—	बौद्धदेहिकपूर्वकालीनपुत्रादिकर्तव्यप्रायश्चित्तम् ।
१३ निक्षेपहारकः	१३ कुक्कुरहतः	१३ अत्र प्रायश्चित्तस्यानुकृतात् व्याघ्रादिहत इत्यत्रादिपददर्शनाच्च तत्रोक्तप्रायश्चित्तं युक्तम् ॥
१४ नृपनाशकः	१४ गजहतः	१४ चतुर्निष्कमितस्त्रैमगजं दद्यात् ॥
१५ पशुहिंसकः	१५ घोरोहतः	१५ धेनुं दद्यात् ॥
१६ पाशिकः	१६ अरण्ये शृङ्गहतः	१६ कुक्कुरहतवत् ॥
१७ मत्सरी	१७ ग्रीवहोनमृतः	१७ द्विनिष्कस्वर्णजहिरं दद्यात् ॥
१८ मधुविक्तेता	१८ पतितमृतः	१८ घोडप्राजापत्यानि कुर्यात् ॥
१९ मित्रभेदी	१९ वैरिहतः	१९ वधं दद्यात् ॥
२० मेदिनीचौरः	२० भृगुपातहतः	२० धान्यपर्वतं दद्यात् ॥
२१ यज्ञहानिकर्ता	२१ वक्रिहतः	२१ स्वशक्ति उपानहं दद्यात् ॥
२२ राजकुमारघ्नः	२२ राजहतः	२२ हिरण्यपुरुषं दद्यात् ॥
२३ राजदन्तिहतः	२३ वृद्धहतः	२३ स्वर्णसंयुतं सौवर्णवृद्धं दद्यात् ॥
२४ जौहृतः	२४ व्यतीसारमृतः	२४ संयतो लक्षसङ्ख्यकगायत्रीं जपेत् ॥
२५ विषदः	२५ सर्पदण्डः	२५ नागबलिदानं काष्ठनदानञ्च कुर्यात् ॥
२६ शङ्खरजोही	२६ प्रदक्षिणहतः	२६ वस्त्रसंयुक्तवधं दद्यात् ॥
२७ शास्त्रहतः	२७ वान्तमाश्रित्य मृतः— अस्पृश्यसार्जनमृतश्च } ...	२७ सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् ॥
२८ सूचकः	२८ शकटहतः	२८ उपस्करान्वितं अश्वं दद्यात् ॥
२९ सेतुभेदी	२९ जलहतः	२९ निष्कत्रयमितस्वर्णवस्त्रं दद्यात् ॥
३० खदर्पकार्यकारकः	३० साकिन्यादिहतः	३० यथोचितं रुद्रं जपेत् ॥
३१ हिंस्रः	३१ उद्वन्धनमृतः	३१ पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
	३२ हयाहतः	३२ निष्कत्रयमितं स्वर्णं दद्यात् ॥
	३३ कपिहतः	३३ कनकनिर्मितकपिं दद्यात् ॥
	३४ विसृचिकामृतः	३४ शतं द्विजान् भोजयेत् ॥
	३५ कण्ठकबलमृतः	३५ तिलधेनुं दद्यात् ॥
	३६ केशरोगमृतः	३६ अष्टौ क्षत्रान् समाचरेत् ॥ * ॥

इति शातातपीयकर्मविपाके अगतीनां विशेषप्रायश्चित्तम् * ॥

अगतीनां साधारणप्रायश्चित्तम् ।

सफलसप्तधान्योपनि पञ्चपल्लवसंव्यौषधिमंयुक्तं कृष्णवस्त्रसमाच्छमकालमूलं कलसं संस्थाप्य तत्र महिषासनसंस्थितं चतुर्भुजं दण्डहस्तं स्वर्णकुण्डल-संयुतं निष्कपरिमितं प्रेरुपिणं पुरुषं संस्थाप्य पूजयेत् । प्रत्यहं पुरुषसूक्तेन दुग्धेन तर्पयेत् तत्र कलसे षडङ्गरुद्रं जपेत् । यमसूक्तेन यमपूजादिकं आत्मविशुद्धयं गायत्रीजपं यज्ञशान्तिपूर्वकदशां प्रतिजहोमञ्च कुर्यात् । अज्ञातगोत्रविप्राय सति-लमुदकं दद्यात् ।

“इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।
ददामि तस्मै प्रेताय यः पीडां कुरुते मम” ॥

इति मन्त्रेण मधुशर्करायुक्तप्रस्थमितकृष्णतिल-पिण्डपिण्डं प्रेरुपिणाय दद्यात् । यजमानः प्रेत-सुद्दिश्य तिलपात्रसंयुतान् द्वादशकृष्णकलसान् विष्णुसुद्दिष्टैकं कलसञ्च दद्यात् । वरायधधरः शुचिराचार्यः वरुणदेवतमन्त्रैः कलसोदकं देव्यतो अभिषिञ्चेत् । ततो यजमान आचार्योय दक्षिणां दद्यात् नारायणबलिञ्च कुर्यात् ॥ * ॥

“एवं कृते विधानेन प्रकृत्यादौर्द्धदेहिकम् ।

ततः प्रेतत्वनिर्मुक्ताः पावितास्तर्पितास्तथा ॥

दद्युः पक्षांश्च पौष्ठांश्च आयुरारोग्यसम्पदः” ॥

इति शातातपीयकर्मविपाकषष्ठाध्यायोक्ता-
गतिप्रायश्चित्तविवरणम् * ॥

(मार्कण्डेयोक्ताः कर्मविपाकाश्च । यथा, तत्रैव
१५ अध्याये उक्ताः ।

“पतितात् प्रतिगृह्यार्थं खरयोनिं व्रजेद्विजः ।

बरकात् प्रतिमुक्तस्तु क्षमिः पतितयाजकः ॥

उपाध्याय्यकीकन्तु कृत्वा आ भवति द्विजः ।

तज्जायां मनसा वाष्कन् तद्वदर्थं चाप्यसंशयम् ॥

गर्दभो जायते जन्तुः पिच्छोऽप्यवमानकः ।

मातापितरावाकुल्य शारिका सम्प्राजयते ॥

भानुः पल्लवमन्ता च कपोतत्वं प्रपद्यते ।

तामेव पीडयित्वा तु कम्पत्वं प्रपद्यते ॥

भट्टपिङ्गुमुपाश्रन् यत्तद्विष्टं न निषेवते ।

सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृगः ॥

न्यामापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते क्षमिः ।

असूयकश्च नरकात् सुक्तो भवति राक्षसः ॥

विश्वासहन्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।

धान्यं यवांस्तिलान्माषान् कुलत्थान् सर्वपांश्चान् ॥

कलायान् कलमान् सुङ्गान् गोधूमागतसीसथा ।

शस्यान्यन्यानि वा हत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः ॥

सज्जायते महावक्त्रो मूषिको बभ्रुसन्निभः ।

परदाराभिमर्षात् लको घोरोऽभिजायते ॥

आ इदगाक्षो वको गृध्रो व्याडः कङ्कस्तथा कमात् ।

आहभार्याश्च दुर्भुजिर्धधयति पापकृत् ॥

पुंस्त्वोक्तिजत्वमाप्नोति स चापि नरकाच्यतः ॥

सखिभार्यां गुरोर्भार्यां राजभार्याञ्च पापकृत् ।

प्रधर्षेव हि कामात्मा शूकरो जायते नरः ॥

यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् क्षमिः ॥

पुनर्हता च कन्याया क्षमिदेवोपजायते ॥

देवता पित्रविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमन्नुते ।

प्रसुक्तो नरकात् सोऽपि वायसः सम्प्राजयते ॥

कुरुं पित्रसमं वापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।

नरकात् सोऽपि विभ्रष्टः कौश्वीनौ प्रजायते ॥

शूद्रश्च ब्राह्मणो गत्वा क्षमियोनौ प्रजायते ।

तस्यामपत्यमुत्पाद्य ब्राह्मणः कीटको भवेत् ॥

कर्मवि

शुक्रः क्षमिको मनुष्यगणस्य प्रजायते ।
 अक्षतचोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकाग्रः ।
 क्षतज्ञः क्षमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ।
 मत्स्यस्तु वायसः कूर्मैः पुक्ताश्च जायते ततः ॥
 अशस्त्रं तस्मै हत्वा नरः सञ्जायते खरः ॥
 क्षमिः स्त्रीवधकर्ता च बालहन्ता च जायते ॥
 भोजनं चोरयित्वा तु मत्सिका जायते नरः ॥
 तत्राप्यस्ति विशेषो वै भोजनस्य षट्शतम् ॥
 हत्वा तन्तु स मार्जारो जायते नरकाग्रतः ॥
 तिलपिण्याकसंमिश्रमन्नं हत्वा तु मूषिः ॥
 दूतं हत्वा तु गजः काको मङ्गुराभिषम् ॥
 मत्स्यमांसपट्टं काकः श्येनो मार्गामिषापट्टं ।
 बीचीकाकस्त्वपट्टे लवणे दधनि क्षमिः ॥
 चोरयित्वा पयस्पाणि बलाका सम्प्रजायते ॥
 यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ॥
 मधु हत्वा नरो दंशः पूषं हत्वा पिपीलिः ॥
 चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृध्रगोचरः ॥
 आसवचोरयित्वा तु तित्तिरिलमवाप्नुयात् ॥
 अथो हत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
 हते कांसे च हारीतः कपोतो रूप्यभाजने ।
 हत्वा तु काश्चनं भागं क्षमियोनौ प्रजायते ॥
 पत्रोर्णं चोरयित्वा तु ककरत्वश्च गच्छति ।
 कोषकारश्च कौधेये हते वस्त्रेऽभिजायते ॥
 दुर्गुले शार्ङ्गिके पापो हते चैवांशुके शुक्रः ।
 तथैवाश्विकं हत्वा वस्त्रं क्षौमश्च जायते ॥
 कार्पासिके हते कौशो वाल्कहर्ता वल्कलथा ।
 मयूरो वर्णकान् हत्वा शाकपत्रश्च जायते ॥
 जीवन्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापह्वरः ।
 कुकुन्दरिः शुभान् गन्धान् वासो हत्वा शशो भवेत् ॥
 शयः फलापहरयात् काष्ठस्य घण्टीटकः ।
 एव्यापहृदरिश्च पशुर्गुणपह्वरः ॥
 शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च चातकः ।
 भूहर्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान्
 दण्डगुल्मगतबलित्वकसारतस्तान् क्रमात् ।
 प्राप्य क्षीयात्पपास्तु नरो भवति वै ततः ॥
 क्षमिः कीटः पतङ्गोऽप्य पक्षी तोयचरो मृगः ।
 गोर्लं प्राप्य च चण्डालपुक्ताश्च जूगुप्तिनम् ।
 पशुवन्धो बधिरः कुली यग्न्या च प्रपीडितः
 सुखरोगान्तिरोगैश्च गुदरोगैश्च च बाध्यते ॥
 अपसारी च भवति शूद्रत्वं च स गच्छति ॥
 एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णापहारिणाम् ।
 विद्यापहारिणश्चोया निष्कयभंशिनी गुरोः ॥
 जायामन्यस्य पुरुषः पारुषा प्रतिपादयन् ।
 प्राप्नोति शय्यतां मूढो यातनाभ्यः परिच्युतः ॥
 यः करोति नरो ह्रीममसमिद्धे विभावसौ ।
 सोऽजीर्णश्चाधिदुःखार्तो मन्दाग्निः संप्रजायते ॥
 नानापुराणोक्तकर्मविपाकसंक्षेपमाह ।

१। अकिञ्चनता । यः किल प्रभूतधनवानपि धर्मनिन्दको देवाभिप्राज्यदरिद्रेभ्यः किञ्चिदपि धनं न दत्तवान् । स तु आयुषोऽवसाने मृतो यमदुः प्रपीडितो कोलाहलनरके, सर्ववस्तूनि पश्यन् अपि विरागः परमं दुःखमाप्नोति । ततो जन्मा-

कर्मवि

नरं परिगृह्णाकिञ्चनत्वमासाद्य जीर्णवस्त्रधरः बह्वना क्षेपेनापि स्वजीविकां निष्पादयेत् ॥

२। अपुत्रता बह्वपुत्रता च । यस्तु गवामुखात् भोजनीयद्रव्यं आहृत्य दूरतो विसर्जयेत् । स मन्वन्तरचयं निर्जने घोरे मरुप्रभृतिस्थले उषित्वा पुनर्जन्मान्तरं प्राप्य पुत्रविहीनो बह्वपुत्रो वा भवेदिति ॥

३। अशरीरोगः । यः खलु पतिव्रतां धर्मेनियतां ऋतुस्नातां पत्नीं नोपगच्छेत् । यश्च आत्महृत् भूयसा गोहन्ता च स्यात् । स मृतः गाढान्ध-तमसारतं तामिस्राख्यं नरकं गत्वा कर्मेक्षयम् प्राप्य जन्मान्तरेण पुनर्मानुषयोगिमभिगम्य अशरीरोगेणाक्रान्तो भवेदिति ॥

४। अस्यायुःसन्तानता । यो हि दृष्टार्तां वारिपानरतां गां निवारयति । अनेनैव पापेन तस्य अस्यायुः सन्ताना भवेयुः ॥

५। अस्मरीरोगः । यस्तु ऋतुस्नातां स्त्रियं क्रोधादधीत्या वा नोपगच्छति । स मृतः पूय-शोणितसंसिम्भ्रे नरके प्रपीडितः पुनर्मानुषत्वं प्राप्य अस्मरीरोगाक्रान्तो जायते इति ॥

६। उन्मादरोगः । यस्तु ब्राह्मणं विष्णुं पितरौ दिवादिकं मानाहं नार्चयेत् परं निन्देत् स मृतः पुरीषाख्ये नरके अर्धशिशा नामा दुःखभाक् भवेत् । ततः कर्मेक्षये मानुषीं तनुमुपलभ्य उन्मादरोगवान् जायते । तथा येन च ब्राह्मणोऽपि गुरौ च दम्भाचारः कृतः तेभ्यः स्मृतिभ्रम-कराणि द्रव्याणि च दत्तानि सोऽपि जन्मान्तरे उन्मादरोगवान् भवेदिति ॥

७। कासः । कासस्तु पञ्चविधः । येन कर्मणा यद्रूपो भवेत्तद्व्यते । अतिकठोर्मिण्यावाक्यैस्तु लोकं पीडयेत् स पित्तप्रबलकेन कासेन पीडितो भवेत् । यो हि ब्राह्मणस्यानविनष्टकारी स वातकासेन पीडितो भवेत् । यस्तु जलाशय-ध्वंसकारी स श्लेष्मासेन पीडितः स्यात् । यो हि ब्रह्म विष्णुं शिवश्च भेदबुद्ध्या पश्यति स सन्नि-पातोत्पकासपीडितः स्यात् । यश्च विना पशुं हत्वा तन्मांसभक्षणकारी सर्वदोषोत्पकासेन गृह्यते । यदुक्तं तस्मै पुराणे च,—

“अयस्तेन पशुं हत्वा सुक्ते मांसान् यो नरः ।
 सर्वदोषोत्पकासेन गृह्यते षट्शतं भूयते ॥”

८। कुक्षत्वम् । यदुक्तं पुराणे च ।

“देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्तं नैवाभिवादयेत् ।

ब्राह्मणश्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपत्तिनम् ॥

इमं शाने जायते दत्तः काकगृध्रोपमेवितः ॥

मुक्ता कान्तमशेषश्च मानुषत्वमवाप्य सः ।

कुक्षत्वमश्नुते तस्मात् कर्मणो मानुषं भवम् ॥”

९। गर्भेखावः । या काचित् नारी विंशतिपर-तन्वा सती सपत्न्यादीनामन्यासां स्त्रीणां दृष्टौ-बधादिभिर्दुर्कर्मैर्वा गर्भं अयगानि च नाशयति सा नरकाग्निमुक्ता पुनर्मानुषीं योगिमासाद्य पुण्यान्तरेण ऐश्वर्यवन्ति गर्भेखावदुक्ते प्रपीडिता भवेत् ।

कर्मवि

१०। गलगण्डः । यः खलु मोहाद् गलस्त्री-कण्ठदर्शनं कृतवान् । स मृतो यमकिङ्करैः नि-र्जले प्रान्तरे देशे दिव्यवर्षायुतत्रयं पात्यते । पुनर्जन्म समासाद्य च गलगण्डरोगाक्रान्तः सीदेत् ॥

११। यक्ष्मी । ये च धनलब्धकाः प्रभूत-धनसंग्रहं कृत्वा न यच्छन्ति न आश्रयन्ति न किमपि धर्मकार्यं कुर्वन्ति । तथा ये च परस्या-पहारिणः तथा अदृष्टामपतितां भार्यां ये च यौवने पतित्यजन्ति ते मृताः पुरीषाख्ये नरके कल्पकोटिशतं दण्डाः कर्मान्ते मानुषीं योगिमा-साद्य यक्ष्मीरोगाक्रान्ता अवसीदेयुः ॥

१२। क्षिप्रनासिकता । अतिस्फुरितकथाविप्र-कारी देवनिन्दको हि मृत्युं प्राप्य नैर्ऋते पश्चिमे भागे स्थितायां पिङ्गलेति नगर्यां पिशाचैः सह बह्वकालमुषित्वा महाघोरं दुःखं भुङ्क्ता कर्मान्ते मानुषयोगिमासाद्य क्षिप्रनासिको जा-यते ॥

१३। क्षिप्रहन्ता, क्षिप्रपादा च । यस्तु पितरौ गुरुं विनापराधतो दण्डं वा ताडयेत् स मृतो यमलोके बह्वनि कष्टान्यनुभूय क्षिप्रहन्त-क्षिप्रपादो वा दण्ड जायते ॥

१४। जलोदरः । यदुक्तं पुराणे च ।

“ब्रह्मविष्णुमहेशं भिन्नभावं करोति यः ।

गृह्यते स तु दृष्टात्मा जलोदरश्च ततः ॥”

१५। दीर्घायुम् । येन च सर्वसिद्धीयास्तु वेनासु तैलस्यार्घः क्रियते स दुर्भगत्वमाप्नोतीति ॥

१६। नेत्ररोगः । दीपहरणकर्ता परस्त्री-प्रेक्षकः कामतः पररतिदर्शनकारी च नेत्ररोगे-नाक्रान्तो भवेत् ॥

१७। पक्षरोगः । यो हि सशस्त्रः सन् शस्त्र-रहितं पुरुषं हन्ति । स मूढः आयुःशेषे कृत्वा-राख्ये निरये उषित्वा महादुःखेन पश्यते । ततो रामभयोनौ ततः क्रमशो मृगयाप्रगोनौ सम्भूय शस्त्रेण हन्यते । ततः सारमेयो भूत्वा मत्स्य-योनौ जायते । ततो मानुषीं योगिमासाद्य अनैवेरोगेण पीड्यते ॥

१८। पाण्डुरोगः । यः खलु परभार्यारितः परस्त्रीरमणप्रियः स मृतो यमकिङ्करैः बह्वधा-दुःखं प्रापितः पुनः कर्मपाकेन मानुषीं योगि-मासाद्य पाण्डुरोगेण निप्यते ॥

१९। पदरम् । या योषित् बहुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा पत्यनुमतिं विना पूर्णं भुङ्क्ते सा मृता नरकं भुङ्क्ता दशवर्षाणि वायसी ततः शुकी ततो मानुषी भूत्वा श्वेतपदरमुक्ता भवेत् ॥

२०। बन्धता । येन जलपिपासुर्वत्सः प्रति-निविद्धः । यस्तु अदत्तियं व्रतं करोति यो हि मिष्टफलादिकं प्राप्य देवायानिवेद्य भुङ्क्ते यः खलु मैथुनीभावमवबोधय विप्रं कुर्वते ते सर्वे बन्धत्वमाप्नुवन्तीति ॥

२१। भगन्दररोगः । आचार्यभार्यागन्तारो-गराधमाः स्त्रीबाणदण्डधनापहारिणश्च मृत्युमधि

मय विद्याकाख्ये नरके बद्धदुःखं प्राप्य जन्मान्तरे भगवन्रोगेयाकान्ता भवन्ति ।

२२ । मूत्रकृच्छ्रम् । येन मूत्रेण विधवागमनं मद्यपानं वा कृतम् । स मृतो नरकं प्राप्य कर्मन्ते शरीरनाशकारिणा अनेन रोगेयाकान्तो भवेत् ।

२३ । मृतभार्यता । यस्तु ज्येष्ठं भ्रातरमति-
कथ्य उद्धरेत् स मृतभार्यो जायेत । यस्तु सप्तम्यां
तेन स्युश्नति तस्य ज्येष्ठा भार्या विनश्यति ।

२४ । मेहः । यदुक्तं पुराणेषु
“मेहाच्च विंशतिः स्थाताः पृथक्कर्मप्रभावनाः ।

तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुच्यते यतः ।

मधुमेहः सान्नेमेहः सुराशुकोदकस्तथा ।

इक्षुः सिकतसीधुश्च सितमेहस्तथैव च ।

पेनः क्षीरश्च गीनश्च हारिः कानसंश्लक्षः ।

वज्रारक्तश्च मास्त्रिष्ठो मज्जाक्षारस्तथा गजः ।

सहैद्यस्योपदेशेन क्षात्वा मेहान् पृथक् पृथक् ।

नामानुसारतः पूर्व कर्म क्षात्वा विधिचरन् ।

पूर्वं मैथुनकृद्यस्तु श्रौकरीयोनिमात्रजेत् ।

तस्यान्ते मानुषीं प्राप्य जन्मेहार्हितो भवेत् ।

माह्रगामी वक्रान्मोहात् मधुमेहो भवेन्नरः ।

रजकीगमनाच्चैव क्षारमेहो प्रजायते ।

सतीविपर्ययं क्षात्वा सान्नेमेहान्वितो भवेत् ।

रोगिणीगमनामन्त्र्यो भवेन्मास्त्रिष्ठमेहवान् ।

मित्रस्त्री धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान् ।

चतुष्पदाभिगमने भवेत् सिकतमेहवान् ।

कर्महर्ता क्षीरमेहो सितमेहो सुरारतः ।

कानमेहो भवेत्सोऽपि पुण्यवत्याश्च धर्षणात् ।

रजस्त्रायां रतिक्षत्रमेहार्हितो भवेत् ।

मज्जेमेहयुतः सोऽपि योऽप्युपजागमनश्चरन् ।

इक्षुमेहान्तिदुर्गतो विधवागतितोषतः ।

प्राज्ञाश्रीगमनाहेहो हस्तिमेहेन मेहति ।

अक्षतागमनासक्तो हरिद्राभश्च मेहति ।

मातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीक्षात्मनः सुताम् ।

अश्वसौवर्णाक्षतारक्षां भ्राह्मणार्थाच्च मानुषीम् ।

गुर्वक्षीं राजपत्नीश्च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम् ।

मृता वैवस्वतपुत्रीं यान्ति भूतैः प्रपौडिताः ।

ताद्यन्ते तच्च दुर्हता मत्तः शृङ्गु वदामि ते ।

अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाक्षया ।

दूतास्तु महर्षीं घोरं वृजन्तीमायसीं शिष्याम् ।

खादयन्ति च तान् पक्षात् नरके च क्षिपन्ति वै ।

नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृताः स्युः शूकरा भक्षम् ।

शूकराः पक्षवर्षाश्च दशवर्षाश्च कुक्कुराः ।

पिपीजिकाख्यो मासा दक्षिणाचार्यमाचक्षम् ।

भूत्वा प्रयान्ति गोघोरो सवजा विषसेन्द्रियाः ।

तत्राधमैक्ष्यं क्षात्वा ततो मानुषयोनिषु ।

प्रमेहगदवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोवधाम्” ।

२५ । यक्षारोगः । विप्रहृन्ता न्यासापहर्ता
इतिक्लेवकारी प्रजापीडको गुर्वविमोही मूढो
यक्षाकाशकान्तो भवेत् ।

२६ । रक्षपित्तम् । अतिदुराचारी परप्रत्या-
भिवासी पित्रवधूगन्ता अनेनैव रोगेण पीडितो
भवेत् ।

२७ । योश्नात्मम् । या नारी मृते मर्त्ये
परपत्यभिकाविधी सा मृता यमकोके तप्तं प्राय-
स्वं पुत्रवमाजिङ्गन्ती अतिघोरं नरकदुःखमनुभूय
जन्मान्तरे वेश्या भूत्वा अश्वेषपुत्रवैः रममाणा
अश्वेषलोभमधिगच्छेत् ।

२८ । वैधव्यम् । या खलु यौवनेनातिगर्भिता
रमणी विरूपकवात्मवश्रगं पतिं दिवा निन्दति
रात्रौ श्रयां न भजते आक्षता च बद्धा भवति
सा जन्मान्तरं प्राप्य वैधव्ययन्त्रया पीडिता
भवेत् ।

२९ । आसकासः । आसकासस्तु महोर्द्ध्वि-
तमकक्षुभ्रमेदात् पक्षधा । १ । यस्तु यक्षमनासाद्य
आसं निबध्य पशुं हन्ति मोहात् तन्मासादिकं
भक्षयति स महाआसेन पीड्यते । २ । पुराण-
कथासमये यस्तु अन्धबाष्पं वदेत् स ऊर्ध्वआसेन
नियुज्यते । ३ । निविज्जदमयश्वात् क्षिप्रआस-
युतो भवेत् । ४ । यो हि शास्त्रार्थं मृषा दूषयति
स तमकआसैः पीड्यते । ५ । पाकविप्रतो हि
जीवः क्षुद्रआसैर्युज्यते ।

३० । हृद्रोगः । यस्तु कोभात् देवाद्या परपीडा-
प्रदायको भवेत् यस्तु प्रजानां मर्मस्थानां जनयेत्
स मृतो दुर्वहं नरकमधिगम्य कर्मन्ते अति-
दायकैर्हृद्रोगैः पीडितो भवेदिति । *)

कर्मश्रीणः, जि, (कर्मं श्रीणं कर्मकरव्यपक्षभावो
यस्य । कर्मं श्रीणयतीति वा ।) यः प्रजनिरपेक्षः
स्वभावतः कर्मं करोति सः । तत्पर्यायः । कर्मः
२ । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ।

कर्ममूरः, जि, (कर्मणि मूरः दक्षः ।) कर्मठः ।
पक्षपथ्यन्तकर्मसमापकः । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ।
कर्मसचिवः, पुं, (कर्मणि कर्मसु वा सचिवः सहा-
यः ।) कर्मोपयुक्तसचिवः । अक्षपटकाध्यक्षादिः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४ ।

कर्मसन्नासिकः, पुं, (कर्मणां सन्नासः स अक्षस्य
इति ठन् ।) यतिः । सन्नासी । इति हला-
युधः । २ । २९६ ।

कर्मसाक्षी, [न] पुं, (कर्मणां साक्षी । यद्वा कर्मं
साक्षात् पश्यति प्रवक्षं करोतीति ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः । (उक्तञ्च वैदिकक्रियापञ्चमौ यथा,
“सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च ।
एते मुभानुभस्येह कर्मणो नव साक्षिणः” ।
क्रियासाक्षात्कारिणि, जि । यथा,—महामा-
रते । १ । ४७ । २६ ।

“इति स्थितः कर्मसाक्षी क्षेपत्रो यस्य तुष्यति” ।
कर्मक्षमः, जि, (कर्मणि कर्मसु वा क्षमः समर्थः ।
कर्मकरव्यसमर्थः । तत्पर्यायः । अजंकर्मणिः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । १८ ।

कर्मन्ताः, पुं, (कर्मणः जीवजन्तसृजन्तदुष्कृतक्रि-
यायां अन्तो यच । कर्मणः क्रियाकार्यस्य तत्कालस्य
धान्यादिकं यक्षपक्रियायाः अन्तो यच वा ।)
कर्मभूः । कर्मभूमिः । इति हेमचन्द्रः ।
“अथर्ववेदेऽपि कर्मन्तान् वाहनाणि च” ।
इति मनुः । ८ । ४९६ ।

कर्मुरः, पुं, (कर्मं कौहविर्भाव्यादिकार्यं कृच्छति
गच्छति प्राप्नोति वा । कर्म + कृ + कृच् ।)
कर्मकारः । कामार इतिभाषा । (यथा, अथर्व-
वेदे । ३ । ५ । ६ ।

“ये धीवानो रथकाराः कर्मारा ये मनीषिणः” ।
तथा, मनुः । ४ । २१५ ।

“कर्मुरस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च” ।
वंशः । वंश इति स्थातः । कर्मरङ्गः । इति राज-
निघण्टुः । कामराङ्गा इति भाषा ।

कर्मुरः, पुं, (कर्मं अहंतीति । अहं + कृच् ।) पुत्रवः ।
इति राजनिघण्टुः । क्रियायोग्ये चि ।

कर्मिष्ठः, जि, (अतिशयेन कर्मं कर्तुं समर्थः कर्मो
वा । कर्म + इष्ठन् । इनेर्लुक् ।) क्रियावान् । अति-
शयकर्मविशिष्टः । इति व्याकरणम् ।

कर्मि, [न] जि, (कर्मस्थस्य “प्रीत्यादिभ्यश्च” ।
५ । २ । ११६ इति इनिः ।) कर्मविशिष्टः ।

(“यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षी-
यणोकाश्चावन्ते” । इति मुद्रकोपनिषदि । १ ।
२ । ८ । यथा च, भागवते १ । ३ । ८ ।

“हृतीयमृषिसंगं देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्मं सात्वतमाचष्टे नैष्कर्म्यं कर्मिणां यतः” ।)

कर्मुरः, पुं, (कर्म + ईरन् ।) कर्मुरवर्णः । इत्य-
मरटीका ।

कर्मिन्त्रियं, स्त्री, (कर्मिणां गमनादिपञ्चविधक्रियायां
सम्पादनाय इन्द्रियं कर्मनिमित्तं इन्द्रियं वा ।)
कर्मिण्यपवादकविचयिपञ्चकम् । यथा । वाक् १
पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उपस्थः ५ । इति
वेदान्तः । (यथा च, मनुः । २ । ६९ ।

“बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वकाः ।
कर्मिन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते” ।)

कर्म्यं दये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-पं-अक्ष-वेट् ।)
कर्म्यः, पुं, (किरति विक्षिपति चित्तं विधेयं । कृ +

“कृ-गु-दृ-भू-वः” ।) उयां । १ । १५५ इति वः ।
कामः । (क्षयाति विनक्षीति । कृ + वः ।) उन्दुहः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः ।

कर्म्यं, स्त्री, (कर्म्यं सुन्दरत्वात् सर्वं अटति प्राप्नो-
तीति । शकन्मादित्वात् अणोपे साधुः ।) पुरम् ।
नगरम् । इति जटाधरः ।

कर्म्यं, पुं स्त्री, (कर्म्यं अटन्प्रत्ययः ।) दिशतयाम-
मध्ये मगोरमस्थानम् । यामशतस्थानाः क्रयवि-
क्रयादिना सेवादिना वा येन यामेव जीवन्ति
सः । इति केचित् । चतुःसमयामः । इत्येके । चतुः-
समं स्थस्थानम् । इत्यपरे । इत्यमरटीकायां
भरतः । चतुःशतयामसंयस्थानम् । इति सार-
सुन्दरी । (तथा हि याश्चवक्त्रः । २ । १६० ।
“धनुः शतं परीक्षाहो यामक्षेपान्तरं भवेत् ।
दे शते कर्म्यं स्थात् नगरस्य चतुःशतम्” ।
देशभेदः । यथा, महाभारते । २ । ३० । २२ ।
“तावन्निजं च राजानं कर्म्यं धिपतिं तथ ।
सुस्थानमधिपचैव ये च सागरवासिनः” ।)

कर्मुरः, पुं, (क्षयाति विनक्षि प्राविनः । विरति
विक्षिपति जीवामिति वा । कृ + “कृ-गु-दृ-भू-वः”

कर्मण

विभः खरच्। उभां। २। १२३। इति खरच्।
 राक्षसः। इति सिद्धांतकौमुद्यामुखादिदन्तिः।
 व्याघ्रः। इति मेदिनी। (यथा, उखादिटीका
 “कर्मुरो व्याघ्ररक्षसोः”। २। १२३।)
 कर्मुरी, स्त्री, (कर्मुर + क्तिच्।) शिवा।
 इति विश्वमेदिन्यौ। हिक्कुपत्नी। इति जटाधरः।
 (व्याघ्री। राक्षसी। इत्युखादिदन्तिः। २। १२३।)
 कर्मुरः, पुं, (कर्मुरि हिंसति सदयो भवति वा। कर्म
 दपे हिंसायाश्च। “महुरादयश्चेति” + उरच्।)
 राक्षसः। इति शब्दार्थः। चित्रवर्णः। इत्यमरः।
 २। ६। ६४। शटो। इति भरतः।
 कर्मुरः, पुं, (कर्म + खर्जुरादिवात् उरः। उभां। १।
 ८२।) राक्षसः। शटो। इत्यमरः। २। ६। ६४।
 कर्मुरः, पुं, (कर्म + यत्।) कर्मुरः। इति राज-
 निर्णयः। कचुर इति हिन्दीभाषा।
 कर्मः, पुं स्त्री, (कर्म विवेखने पचाद्यच्। कर्मणि
 करणे वा घञ्।) षोडशमाधकपरिमाणम्।
 अष्टीतिरक्षिकाः। तत्पर्यायः। अक्षः २। इत्य-
 मरः। २। ६। ८६। वैद्यकमते तोलकद्वयम्।
 तत्पर्यायः। सुवर्णम् २ अक्षः ३ विङ्गणपदकम्
 ४ पिण्डः ५ पाणितलम् ६ उडुम्बरम् ७ तिलुकम्
 ८ कबड्गद्वयः ९। इति परिभाषा। दशमाधकः।
 इति राजनिर्णयः।
 (“कोणद्वयं कर्मः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमानिका।
 अक्षः पिण्डः पाणितलं किञ्चिपाणिश्च तिलुकम्”।
 इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे। १ अध्याये।)
 कर्मः, पुं, (कर्म + भावे घञ्।) कर्मणम्। इति
 मेदिनी। विभीतकच्छः। इति शब्दरत्नावली।
 कर्मणः, त्रि, (कर्मति भूमिमिति। कर्म + गवृण्।)
 क्षत्रिणी। क्षत्राण इति भाषा।
 (“सुखमापतितं सेवेत दुःखमापतितं सहेतु।
 कालप्राप्तमुपासीत श्रयणागमिव कर्मणः”।
 इति महाभारते। ३। २५८। १५।)
 तत्पर्यायः। क्षेत्राजीवः २ क्षत्रिकः ३ क्षत्रीयः ४।
 इत्यमरः। २। ६। ६६। कर्मणः ५। इति तट्टीका।
 आकर्मणकर्ता च।
 कर्मणं, स्त्री, (कर्म + भावे ल्युट्।) क्षत्रिकम्। क्षात्र-
 लादिना भूम्यादिखननम्। इति हेमचन्द्रः। आस
 इति भाषा। आकर्मणम्। टानन् इति भाषा।
 (शोधणम्। षोडशम्। यथा मनुः ७। ११२।
 “शरीकर्मणात् प्राजाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा।
 तथा राज्ञामपि प्राजाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्मणात्”।)
 कर्मणि, स्त्री, (कर्म + क्तिच्।) असती। इत्युखादि-
 कोषः।
 कर्मणी, स्त्री, (कर्मण + गौरादिवात् ङीष्।) क्षी-
 रिणीच्छः। इति राजनिर्णयः।
 कर्मणजः, पुं, (कर्मः कर्ममात्रं पलं यस्य।) विभी-
 तकच्छः। इत्यमरः। २। ४। ५८। (अस्य
 पर्यायः यथा,—
 “विभीतकस्त्रिणिजः स्यात्प्राज्ञः कर्मणजस्तु सः।
 क्षत्रिणो भूतवासस्तथा क्षत्रियगणयः”।
 युवाणास्य विभीतकशब्दे ज्ञेयः। इति भावप्रका-

कर्म

अस्य पूर्वखण्डे। १ भागे।)
 कर्मणजा, स्त्री, (कर्मणज + टाप्।) आमलकीच्छः।
 इति रत्नमाणा। (आमलकीशब्देऽस्या गुणादिकं
 ज्ञातव्यम्।)
 कर्मण्, स्त्री, (कर्मस्य षण्डम्।) तोलकपरिमाणम्।
 इति वैद्यकपरिभाषा। (“कर्मण् वा कणामुण्डोः”।
 “कर्मः कर्मण्मयो पलं पलद्वयमथाकर्मणम्”।
 इति वैद्यकचक्रपाणि संयोजनराधिकारकाशाधि-
 कारयोः।)
 कर्मिणी, स्त्री, (कर्मति इति। कर्म + क्तिन्।) ततो
 ङीप्।) क्षीरिणीच्छः। अश्वमुखवन्धनरन्ध्रस्थित-
 नौहम्। तत्पर्यायः। खलीनः २ कवीयम् ३
 कविका ४। इति जटाधरः। (त्रि। मनोहारी।
 यथा रघुः १६। ११।
 “प्राज्ञकान्तमधुगन्धकर्मिणीः
 पानभूमिरचनाः प्रियासखः”।)
 कर्मुरः, पुं, (कर्म + “क्षत्रिणमिति निधनिसर्जितं चिन्मय
 ऊः”। उभां। १। ८२। इति ऊः।) वार्ता। करी-
 वाभिः। इत्यमरः। ३। ३। २२१। वार्ता अत्र-
 क्षत्रिणः। इति रमानाथः। जीविका। इति भरतः।
 कर्मुरः, स्त्री, (कर्म विवेखने + “क्षत्रिणमिति”
 ऊः उभां। १। ८२।) कुल्या। अल्पा क्षत्रिमा-
 सरित्। इत्यमरः। ३। ३। २२१। नदीमात्रम्।
 इति रत्नकोषः। इच्छाताः। इति मेदिनी।
 तद्यथा। चतुरङ्गलक्ष्मीस्तावदन्त राक्षसाधः खाता
 वित्तस्यायतासिद्धः कर्मुरः कुल्यात् कर्मुरसभीपे
 अग्नित्रयमुपसमाधाय परितोष्य तत्रैकैकस्मिन्ना-
 ङ्गतित्रयं जुहुयात्। इति आङ्गविवेक धृतविष्णु-
 सूत्रम्।
 कर्मि, अ, (कर्म + “अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम्”।
 ५। ३। २१। इति। हिन् कादेशः।) कदा। कस्मिन्
 काशे। इति आकरणम्। कश्चन कवे इति भाषा।
 (यथा, ऋग्वेदे ६। ३५। २।
 “कर्मिस्तदिन्द्र २ भूमिभूमि-
 रैवीरान् नीलयासे जयाजीन्”।)
 कर्मिचित्, अ, (कर्मि च चिञ्चेति विग्रहः। पाणिनि-
 मतानुसारेण भिन्नपदद्वयम् सुग्वबोधमते तु
 “किम् त्वन्ताश्चिञ्चौ”। इति चित्।) कस्मिन्
 चित् काशे। कोनकाशे इति भाषा। तत्पर्यायः।
 जातु २ कदाचित् ३। इति हेमचन्द्रः। (यथा,
 भागवते १०। ८४। १३।
 “यस्यात्मबुद्धिः कुण्डले चिदातुके
 सधीः कलत्रादिषु भौम इत्यधीः।
 यत्पीयूषबुद्धिः सलिले न कर्मिचित्
 जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः”।)
 कर्म, त् क गतौ। सङ्ख्यायाम्। इति कविकल्पद्रुमः।
 (अदन्तपुरा-पर-सक-सेट्।) अन्यसङ्गती-
 योपधः। कर्मयति कानं धीरः। इति दुर्गादासः।
 कर्म, उ सङ्ख्यादतोः। इति कविकल्पद्रुमः। (भा-
 आत्म-सक-अक-च-सेट्।) उ कर्मते विवसं दृष्टः
 गन्धवीर्यधः। यत् शब्दः। इति दुर्गादासः।
 कर्म, क गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (पुरा-पर-

कर्मण

सक-सेट्।) क कालयति। तुदिरिति तुद नौह
 प्रेरणे इत्यस्य षौणादिकप्रत्यये रूपम्। इति
 दुर्गादासः।
 कर्म, स्त्री, (कर्मति माद्यति अनेन। कर्म मदे + “कर्म-
 ष”। ३। ३। १२१। इति घञ्। संप्रापूर्वकत्वात्
 दृष्टभावः। कर्मयोरेतत्त्वम्।) मुकम्। इति
 मेदिनी। क्षीरिणीच्छः। इति शब्दचन्द्रिका।
 कर्म, पुं, (कर्म + भावे घञ् दृष्टभावः।) मधुराक्षुट-
 भनिः। इत्यमरः। १। ७। २४।
 (“नगौ कर्म वामवृक्षां मनोहरम्”। इति
 भागवतम्। १०। २६। ३॥) साक्षरः। इति
 राजनिर्णयः।
 कर्म, त्रि, (कर्मयति मान्द्यं नयति पाठरात्रिम्। कर्म
 + क्तिच् + अच्। धातुगमनेकाचत्वात् विशेषतः
 कर्मिणिर्हितुस्तेषु तथात्वम्।) अनीयः। इति
 मेदिनी। (अन्यत्तमधुरभनिः। यथा रघुः १। ४१।
 “सारसैः कर्मिणां देः कर्मिदुर्मिताननौ”।)
 कर्मकः, पुं, (कर्मते इति। कर्म + गवृण्। स्वार्थे कन्
 वा।) शकुलमत्स्यः। इति हेमचन्द्रः। (शकुल-
 शब्देऽस्य गुणादयोऽवगमन्याः।)
 कर्मकण्ठः, पुं, (कर्मप्रधानः कण्ठो यस्य।) कर्मभनिः।
 हंसः। पारावतः। पिकः। इति मेदिनी। (यथा,
 राजेन्द्रकर्मपरे ३। “युष्माकं रतिकान्तकाम्युक्ता-
 लताज्जङ्गमरकान्ते बते, सोत्कण्ठं कर्मकण्ठकण्ठ-
 कुहरोद्भूतेऽपि माभून्ननः”।)
 कर्मकणः, पुं, (कलादपि कर्मः। युगपत्समुत्थित-
 वङ्गलशब्दानामेकीभूततया तुमुलतात्तथात्वम्।
 कर्मशब्दे + घञ्। दृष्टभावः। यदा कर्मः प्रकारः
 गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम्।)
 कर्मकाजः। (यथा, गीतगोविन्दे। १। ३८।
 “उन्मोलन्मधुगन्धलुब्धमधुपय्याधूतपूताङ्गर-
 कीडलोकिणकाकलीकलकलैरङ्गीकृत्यज्वरः”।)
 सानिध्यासः। इति मेदिनी।
 कर्मघोषः, पुं, (कर्मो मधुरो घोषो ध्वनिर्यस्य।)
 कोकिलः। इति शब्दरत्नावली।
 कर्मणः, पुं, (कर्मयति इति। कर्म + क्तिप्। कर्म
 चासौ अङ्गश्चेति।) चित्रम्। अपवादः।
 (“उत्तमस्य विशेषेण कर्मणोत्पादको जनः”।
 इति काथासरित्सागरे। २४। २०४।) नौह-
 मणम्। इति मेदिनी।
 कर्मणः, पुं, (कर्मणे कर्मति हिंसति नाशयति वा।
 बाहुलकात् खच् सुम् च रस्य वा कलेन गर्जनेन
 कर्मति वा।) सिंहः। इति शब्दमाणा।
 कर्मण्वा, स्त्री, (कर्मण्वा + टाप्।) करताणी। इति
 शब्दरत्नावली।
 कर्मणो, [नृ] त्रि, (कर्मणोऽस्यस्य। इति।) अप-
 वादयतः। यथा,—तिष्ठादित्तम्।
 “कर्मणो जायते विष्णो तिर्यग्योनिश्च निष्कले”।
 चित्रयुक्तः। नौहमणविग्रहः। चन्द्रः।
 कर्मणुरः, पुं, (कर्म जगन् कर्मयति गमयति, भ्राम्य-
 तीत्यर्थः। कर्मि गतौ + क्तिच् + उरच्।) आकर्षः।
 जगन्धरः। इति चित्राक्षरः।

कलम

कलमः, पुं, (कं कल्पयति । लज्जि + क् + लट् ।) विद्या-
वृत्तगणपक्षिणौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्-
कूटः । दोहो तामाक् इति भाषा । यथा । विष्णु-
सिद्धान्तसारावल्यां वेद्यके । अथ धूमपणीधूम-
पागुगुणः ।

“कलमसंवेष्टनधूमपागात्
स्यादन्तशुद्धिमुखरोगहानिः ।
कपलमामेव्यरुज्जानिकुष
गान्धर्वविद्याप्रवर्गकसेखम्” ॥

कलमः, स्त्री, (कं जलं लटति आच्छादयति । आच्छा-
द्यतीति वा । क + लट् + अच् ।) गृहाच्छादनम् ।
इति शब्दरत्नावली । चाण इति भाषा ॥ कुटल-
मिति च पाठः ॥

कलमूषिका, स्त्री, (कं सुखं विषयत्वेन जाति गृह्णा-
तीति कलः । कलं कामं तूलयति निष्कषति
पूरयति वा या । कल + तूल निष्कर्षे पूरणे
वा गवल् । टाप् अत इत्वम् ।) इच्छावती । का-
मुका । तत्पर्यायः । वाष्पिनी २ लज्जिका ३ इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कलमं, स्त्री, (गड् सेचने + “गडैरादेच कः” ।
उणां । ३ । १०६ । अचन् गकारस्य ककारश्च ।
उणयो रेकत्वस्मरणात् ङस्य लः । यदा कलं
चायते । ज्ञे + कः । यदा कथ्यते शिष्यते इति ।)
कडू-प्रासने बाहुलकात् अचन् । ओणिः । भार्या ।
इत्यमरः । ३ । ३ । १०८ । (यथा मेघदूते । ४० ।
“तां कस्याश्चिद् भवनवद्धभौ सुमपारावतायां
जीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलमः” ।)
राज्ञां दुर्गन्धानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कलमूतं, स्त्री, (कलेन अवयवेन धूतं शुद्धम् ।) रूप्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कलमौतं, स्त्री, (कलेन अवयवेन धौतम् ।) स्वर्णम् ।
(“कन्येयं कलमौतकोमलरश्मिः कीर्तिस्तु गतः परा” ।
इति महाभारतम् ॥

महाभारते च ४ । गोहरणे ४० । ६ ।

“इमे च कस्य नाराचाः सहस्रं लोमवाहिनाः ।

समन्तात्कलमौताया उपासन्ने हिरण्यमे” ॥

रजतम् । इति मेदिनी । कलध्वनिः । इति विश्वः ॥

कलध्वनिः, पुं, (कलः अस्फुटमधुरः ध्वनिर्यस्य ।)
पारावतः । कोकिलः । मयूरः । इति मेदिनी ॥

मधुराव्यक्तशब्दः । इति कलशब्दार्थे अमरः । १ ।

७ । २ ॥ (यथा महाविष्णुतन्त्रे । १ । ३ ।

“अधुरोगयसङ्गीतकलध्वनिनिनादिते” ॥)

कलनं, स्त्री, (कल्यते लक्ष्यते दुष्यते वा । कल +
ल्यट् ।) घिन्नम् । दोषः । इति जलानुधः । (कल्यते
शुक्लशोभिताभ्यामन्योन्यं मिश्र्यते ।) गर्भे मिश्रितं
शुक्लशोभितम् ॥ यथा, भागवते । ३ । ११ । २ ।
“कलनं त्वेकारात्रेण पञ्चरात्रेण बुधबुधम् ।

दद्याहेन तु कर्कान्तुः पेश्यते वा ततः परम्” ॥

क्षचित् कलनं इत्यपि पाठो दृश्यते । कलयति
जानाधनेन । कल गतौ गत्यर्था जानार्थश्च ।
कल + कर्णे ल्यट् । आनम् ॥

कलजः, पुं, (कं जलं जाति । तथा सञ्ज नमति ।

कलम्ब

क + ला + कः ।) वेतसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलना, स्त्री, (कल + भावे यच् । टाप् च ।) वशी-
भूतत्वम् । वशता । यथा, —आनन्दकव्याम् । २६ ।
“करारं यत् त्वेकं कवलितवतः कालकलना” ।

जल्पना च ॥

कलन्दरः, पुं, (कलं शास्त्रविहितवाक्यं श्रिष्टाचारं
वा दृष्टाति । कल + दृ + खच् । मुम् च ।) वर्ण-
शङ्करजातिविशेषः । स तु सेटात् तीवरकन्यायां
जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

कलन्दिका, स्त्री, (कं सुखं लाति विषयत्वेन इति ।
कलं कामं सर्वोभीष्टं ददाति । कल + दा + कः ।
संज्ञायां कन् । ततश्चाप् अत इत्वं एषोदरा
दित्वात् मुम् च ।) सर्वविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कलन्धः, स्त्री, (कलायाः मात्रायाः अन्धुरिव । शक-
न्धादित्वात् अलोपे साधुः ।) घोषोशाकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कलभः, पुं, (कलेन करेण मुग्धेनेति यावत् भाति ।
कल + भा + कः । यदा + कल् गतौ “कृष्णशलि-
कलिगर्दिभ्योऽभच् । उणां । ३ । १२२ । इति ।
अभच् ।) करभः । हातिर वा इति भाषा । स तु
पञ्चवर्षपर्यन्तम् । इति सुभूतिः ॥ तत्पर्यायः ।
करिश्रावकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ । दुर्दान्तः
३ व्यालः ४ । (यथा रघौ । ३ । ३२ ।

“महोत्तमं वत्सलः स्पृशन्निव
दिपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव” ।)

धनुरदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभवल्लभः, पुं, (कलभस्य हृत्तिशावकस्य वल्लभः
प्रियः ।) पीलुदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलमी, स्त्री, (कं जलं आश्रयतया लभते । लभ +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) चक्षुदृष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कलमः, पुं, (कलते कलयति वा अक्षरं प्रकाशयति
जनयति वा । कल + “कलिकर्द्धारमः” । उणां । ४ ।
८४ इति अमः ।) खनामख्यातलिपिसाधनवस्तु ।
तत्पर्यायः । लेखनी २ वर्णतूली ३ अक्षरतूलिका
४ । इति जटाधरः ॥ खनामख्यातशालिधान्य-
विशेषः । (यथा, रघुः । ४ । ३७ ।

“आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्ज्यमासुरत्वातप्रतिरोपिताः” ॥)

अस्य गुणाः । रक्तदोषत्रिदोषनाशित्वम् । चक्षु-
हितकारित्वम् । कषायत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

“रक्तशालिर्महाशालिः कलमः षष्टिकोऽपरः” ।

इति चारोते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥

(“श्रुकजेष् वरस्तत्र रक्तदृष्ट्यात्रिदोषहा ॥

महांस्तस्यानुकलमस्तच्छाययु ततः परे” ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥) चौरः । इति
मेदिनी ॥

कलमोत्तमः, पुं, (कलमेभ्यः कलमेष्वा उत्तमः ।)
गन्धशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बः, पुं, (कल्यते क्षिप्यते शत्रुं प्रति । कलक्षेपे
+ अन्वच् ।) शरः । शाकनाडिका । इत्यमरः ।
२ । ८ । ८७ । कदम्बः । इति विश्वः ॥

कलवि

(“कलम्बनालिका मार्भकुटिप्परकुतुम्बकम्” ।

इत्यादीनां समष्टिगुणा यथा,—

“शाकं गुरुं च रुक्षञ्च प्रायो विष्टम्भी जीर्यति ।

मधुरं शीतवीर्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम्” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

कलम्बकः, पुं, (कलम्ब + संज्ञायां कन् ।) धारा-
कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बिका, स्त्री, (कलम्बी एव स्वार्थे कन् टाप् च
अत इत्वम् ।) कलम्बीशाकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा चक्रपाणिस्तत्रयगुणे शाकवर्गे ।

“कलम्बिका गुरुर्व्या कषायास्तन्मृद्विदा” ॥

कलम्बीव कायते प्रकाशते निधीयते वा । क-
लम्बी + कै + कः । टाप् इत्वञ्च । संज्ञा हेतुत्वात्
एषोदरादित्वात् । ऋसः ।) यीवापञ्चमाङ्गी ।

तत्पर्यायः । मन्था २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कलम्बी, स्त्री, (के जले लम्बते । लवि खंसने + अच्
ङीष् ।) जलजलताशाकविशेषः । कलमी इति
भाषा । तत्पर्यायः । कडम्बी २ कलम्बः ३ कल-
म्बिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।
स्तन्यदुग्धमुक्तक्षेपकारित्वम् । मधुरत्वम् । कषा-
यत्वम् । गुरुतरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कलम्बुटं, स्त्री, (के जले लम्बते भासते । क + लम्ब +
बाहुलकात् उटन् ।) ह्रियङ्गवीनम् । नवनीतम् ।
इति चारावली ॥

कलम्बू, स्त्री, (के जले लम्बते । लम्ब + बाहुलकात्
ऊङ् ।) कलम्बीशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलरवः, पुं, (कलः मधुरास्फुटो रवः ध्वनिर्यस्य ।)
कपोतः । पायरा इति भाषा । इत्यमरः । २ ।
५ । १४ ॥ (यथा आर्यासप्तशती ५६७ ।

“शीर्णप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः क्षणति” ॥)

कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ब्रह्म-
पुराणे ५२ । ३४ । “कोकिलैः कलरवैश्च” ॥)

मधुराव्यक्तध्वनिः । इति कलशब्दार्थे अमरः ॥

(कलएव रवः । कर्मधारयः । यथा कलावि-
लासे १ । ६ ।

“नवविकसितसलयकबलन-

कषायकलहंसकलरवो यत्र” ॥)

कललः, पुं स्त्री, (कल्यते वेष्ट्यतेऽनेन । कल + ल्वा-
दिभ्यः कलच् ।) जरायुः । गर्भवेष्टनचर्म । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८८ ॥

(“ऋतुस्नाता तु या नारी खप्ते मैघुनमावहेत् ।

आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥

मांसि मांसि विवर्जितं गर्भेणा गर्भेनक्षयम् ।

कललं जायते तस्या वर्जितं पैटकैर्गुणैः” ॥

इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥)

कललजः, पुं, (कललमिव जायते । जल + डः ।)
राजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ धुना इति भाषा ॥

कललजोद्भवः, पुं, (उद्भवत्वस्यात् उद्भवः । कलल-
जस्य उद्भवः ।) सालदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलविज्ञः, पुं, (कलं मधुरास्फुटं ब्रूते रीति । वि-
ज्ञा गतौ + अच् एषोदरादित्वात् अत इत्वे
साधुः ।) चटकः । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥

कलसः

(यथा, मनुः ॥ ५ ॥ १२ ।

“कलविंशं हवं हंसं चक्राङ्गं यामकुण्डलम्” ॥)

कलिकुण्डलः । इति मेदिनी ॥ कलङ्गः । श्वेत-
चामरः । इति सारस्वतः ॥ (त्वष्टृपुत्रविश्वरूपस्य
शिरोभेदः । पुरा कल कदाचित् ऐश्वर्यमत्तेन
सुरेश्वरेण यदा सभागतः सुराचार्या गोष्यति-
रसम्मानितोऽन्तरधीयत । तदा ब्रह्मोपदिष्टैर्-
सुरपपीडितैरमरैस्तां विस्वरूपं पौरुषित्य
वरयित्वा भूयः सन्नद्धैरसुरा बबाधिर । विश्वरूपस्त-
मातामहकुलस्यापेक्षया परोत्तमसोऽपि
यक्षभगं प्रददौ तदभिजाय सुरपतिर्भूतः कुञ्ज-
विस्वरूपस्य शिरांस्यङ्कितम् । तस्य खलु त्वाद्भ्य-
कपिञ्जलः कलविश्वस्तिरिरिति त्रीणि शिरां-
स्यासन् तेषु सुरापानि शिर एव कलविश्व इति
बोध्यम् । एतद्विवरणन्तु श्रीमद्भागवते ॥ ६ ॥ अ-
ध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

कलशः, त्रि, (कलं मधुराद्यन्तशब्दं श्रवति जलपूरण-
समये प्राप्नोति । कल + मु गतौ + डः ।) जलाधार-
विशेषः । कलशी इति ख्यातः । (यथा चार्या-
सप्तशती ६६० ।

“प्रश्नो विदरयिष्यति जलकलशं नीरलेखिव” ॥)

तत्पर्यायः । घटः २ कुटः ३ निषः ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३२ । कलसः ५ कलसिः ६ कलसी ७
कलसम् ८ कलशिः ९ कलशीः १० कलशम् ११ ।
इति तट्टीका ॥ कुम्भः १२ करोरः १३ । इति
हेमचन्द्रः । कलावतीदीक्षाप्रकरणोक्तं तस्य परि-
माणं । यथा, तन्त्रसारे ।

“पञ्चाशदङ्गुलव्याम उत्तमैः षोडशाङ्गुलः ।

कलशार्णं प्रमाणान्तु मुखमयाङ्गुलं स्मृतम् ॥

षट् त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम् ।

षोडशं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्” ॥

कलशिः, स्त्री, (कलं शरीरमालिन्यं श्रुति नाश्रयति ।

कल + शो + बाङलकात् इन् । कं जलं लाति

आदत्ते तथा सती शीर्यते । कल + शू + डिः ।)

एन्निपर्णी । चाकुलिया इति भाषा । इत्यमरः ।

२ । ४ । ६३ ॥ (एन्निपर्णीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञा-
तव्या ।) घटः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

यथा, भाषे ११ । ८ ।

“कलशमुदधिगुर्वीं वल्लवा षोडशयन्ति” ॥)

कलशी, स्त्री, (कलशि क्षतिकारान्तात् वा डीप् ।)

स्नानाख्यातजलपात्रम् । एन्निपर्णी । इत्यमरटी-

कायां रायमुकुटः ॥

कलसः, त्रि, (केन जलेन लसति शोभते । क +

लस् + ञच् ।) कलशः । घटः । इति हेमचन्द्रः ॥

श्रोत्रपरिमाणे, पुं । इति वैदिकपरिभाषा ॥

“चतुर्भिराङ्गुलैर्द्रव्यैः कलसो गन्धोऽभ्युद्यते” ॥

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे १ अध्याये ॥

“स एव कलसः ख्यातो घटस्तन्मानमेव च” ॥

इति शरके कल्पस्थाने १२ अध्याये ॥)

कलसः, पुं, (केन जलेन लसतीति । लस् + ञच् ।)

कुम्भः । कलसोत्पत्त्यादिर्यथा,—

“सागरे मधुमाने तु प्रीयुषार्थं सुरासुरैः ।

कलसः

प्रीयुषधारणार्थाय निम्बिता विश्वकम्बेणा ॥

कलाः कलास्तु देवानामसितान्ताः एयक् एयक् ।

यतः कलास्तु कलसास्तस्तेऽपि त्रीर्तिताः ॥

नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत ।

गोक्षोपगोक्षो मन्वतो मयखश्च तथापरः ॥

मनोहा कृषिभद्रश्च विजयस्तनुशोधकः ।

इन्द्रियज्ञोऽप्य विजयो नवमः परिकीर्तितः ॥

तेषामेव क्रमाद्भूय नव नामानि यागि तु ।

घटं तान्यपराण्येव शान्तिदानि मदेव हि ॥

क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः ।

पवनानां ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः ।

कोषसम्भवात्मा तु षष्ठः स परिकीर्तितः ॥

सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः ।

विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ॥

स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपपृक् ।

घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रैः खयं तथा ॥

यथा काष्ठास्थितः सन्त्यक् वामदेवादिनामतः ।

मण्डलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत् ॥

क्षितीन्द्रं पूर्वतो न्यस्य प्रक्षिमे जलसम्भवम् ।

वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये क्षाप्रिसम्भवम् ॥

नैर्ऋत्ये यजमानान्तु गेष्ट्यानां कोषसम्भवम् ।

सोमसुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥

न्यस्यैव कलसांश्चैव तेषु चैतान् विधिन्येत् ।

कलसानां मुखे ब्रह्मा योवायां शङ्करः स्थितः ।

मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये भाटगणाः स्थिताः ॥

दिक्पाला देवताः सर्वे वेष्टयन्ति दिशो दश ।

कुक्षौ तु मागगाः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ॥

नक्षत्राणि यद्वाः सर्वे तथैव कृणुष्वर्चिताः ।

गङ्गाद्याः सहितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव च ।

कलसे संस्थिताः सर्वे तेषु तानि विचिन्त्येत् ॥

गन्तानि सर्व्वदीजानि पुण्याणि च फलानि च ॥

वत्समौक्तिकवैद्वर्यमहापद्मेन्द्रस्ताटिकैः ।

सर्व्वधाममयं विष्णुं नागोन्मरं तथा ॥

वीजपूजकजम्बीरकाम्नास्नातकदाडिमान् ।

यत्नं शालिञ्च गीवारं गोधूमं सितसर्पपम् ॥

कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं रोचनं तथा ।

चदनञ्च तथा मांसोमेलां कुलं तथैव च ॥

कर्पूरपञ्चचङ्गश्च जलं निर्यासकाम्बुम् ।

शैलेयं वटरं जातोपचपुष्ये तथैव च ॥

कालशार्कं तथा एकां देवीं पर्णकमेव च ।

वर्षां धार्चो समञ्जिष्ठां तुरङ्गं मङ्गलायकम् ॥

दूर्वां मोहनिष्ठां भद्रां शतमूर्तीं शतावरीम् ।

पर्णां श्रवणां क्षत्रां सहदेवां गङ्गाश्रमां ॥

पूणकोषां सितं पाटां गुग्गां सुरसिकान्तौ ।

धामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्वामां ॥

ब्राह्मीं देवीं शिवां शङ्गां सर्व्वसन्धानिकां तथा ।

समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥

कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं गदाधरम् ।

यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् ॥

प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।

प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदैः ॥

दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत् ।

कलहं

पूर्वं वहिःस्थापितेषु यद्वाणां कलसेषु च ॥

नवयद्वाणं पूजयेत् मातृमातृघटेषु च ।

सर्व्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां एयक् एयक् ॥

नवैव तत्र पूर्वाक्ताः स्मृता मुख्यतमा नृप ।

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ॥

यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः ।

एष्यन्नायय नृपतिः पूजयेत् सकलान् सुरान्” ॥

इति कालिकापुराणे पद्याभिषेकः ८७ अ-

ध्यायः ॥ ४ ॥ अन्यत् धारकशब्दे षष्ठ्यम् ॥

कलसिः, पुं, (केन जलेन लसतीति । क + लस् +

इन् ।) एन्निपर्णी । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली

च ॥ गर्गरी । इत्यमरटीका हारावली च ॥

कलसी, स्त्री, (कलस + स्त्रियां ङीप् ।) एन्निपर्णी ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (कलसी कृद्धतोडाक्षेयादि-

व्यस्या व्यसहारः ॥ इत्युत्तरतन्त्रे । ३६ अध्याये

संश्रुतेनोक्तम् ॥) कलसः । इत्यमरटीका ॥ (यार्थं

कन्प्रत्ययेनोक्तं यथा, नैषधे । २ । ८ ।

“अलम्बितकर्णशङ्खलीकलसीकं रचयतबोचत” ॥)

कलसीसुतः, पुं, (कलस्यां जातः सुतः ।) अगस्त्य-

मुनिः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

कलसोटधिः, पुं, कलस इव उदधिः । मथ्यनाधार-

त्वात् । समुद्रः । इति महाभागम् ॥

कलहः, पुं स्त्री, (कलं कामं हन्यत्र । हन् + अधि-

कारणे डः ।) विवादः । लडाह भगडा इति

भाषा ॥ (यथा मनुः ४ । १२१ ।

“न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्करे” ॥)

तथा विष्णुपुराणे १ मांशे ६ । १४५ ।

“अलङ्घ्योः कलहाधारा भ तेषां कदाचन” ॥)

तत्पर्यायः । युद्धम् २ आयोधनम् ३ जन्मम् ४

प्रधनम् ५ प्रविदारणम् ६ नृधम् ७ आस्त्रध-

नम् ८ संख्यम् ९ समीकम् १० साम्प्रदायिकम्

११ समरः १२ अनीकः १३ रणः १४ विग्रहः १५

सम्प्रहारः १६ अभिसम्पातः १७ कलिः १८ सं-

स्फोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्हः २१ समा-

घातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आह्वयः २५

समुदायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आगिः २९

समित् ३० युध् ३१ । इत्यमरः ॥ २ । ८ । १०४ ॥

शमीकम् ३२ साम्प्रदायिकम् ३३ संस्फोटः ३४

युत् ३५ । इति तट्टीका ॥

कलहः, पुं, (कल + हन् + “अन्येभ्योऽपीति” ३ ।

२ । १०१ । डः ।) वाटः । खड्गकोषः । भग्नम् ।

इति मेदिनी ॥

कलहंसः, पुं, (कलेन मधुरास्फुटध्वनिना विशिष्टो

हंसः । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपि समासः ।)

हंसविशेषः । बालिहंस इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कादम्बः २ । इत्यमरः ॥ २ । ५ । २३ ॥ कलनादः

३ मरालकः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजहंसः ।

(यथा भट्टिः । २ । १८ ।

“कुन्दावदाताः कलहंसमाणाः

प्रतीधरे ओजसुसैनैर्निर्मादैः” ॥)

नृपोत्तमः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ पराक्ता । ब्रह्म ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (अतिजगती इति । वा ।

कला

च यथोदशाक्षरा । नक्षत्रमुक्तं यथा, कन्दोमञ्ज-
र्याम् ७ ।

“सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः” ।

अस्योदाहरणमुक्तं तत्रैव । यथा,

“यमुनाविहारकुतुके कलहंसो

व्रजकामिनी कमलिनीकृतकेलिः ।

जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः

प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः” ॥

सिंहनादः कापि ॥

कलहनाशनः, पुं, (कलहं नाशयतीति । कलह +
नश + शिच् + ल्युः । अस्य कलहनाशकता का-
र्मण्यविद्यायां प्रसिद्धा ।) पूतिकरञ्जः । इति
शब्दमाणा ॥

कलहप्रियः, पुं, (कलहः प्रियो यस्य ।) नारदः ।
इति महाभारतम् ॥ (कलहप्रिये त्रि ।) यथा
गोः रामायणे ५ । १७ । २७ ।

“दुर्मेखीः कपिलाः कृष्णाः क्रोधनाः कलहप्रियाः” ॥

कलहप्रिया, स्त्री, (कलहस्य कलहे वा प्रिया ।)
शारिकापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलहान्तरिता, स्त्री, (कलहादन्तरिता पश्चात्
परितापमाप्ता ।) नायिकाभेदः । अस्या लज्जा-
जम् । पतिमवमन्य पश्चात् पण्डिता । अस्याः
क्रिया । भ्रान्तिः । सन्तापः । सम्मोहः । निश्वासः ।
ज्वरः । प्रलापादिः । इति रसमञ्जरी ॥ (तथा च
साहित्यदर्पणे ३ । ८६ ।

“चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।

पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा” ॥

उदाहरणमाह तत्रैव । “नो चाटुस्वर्गं कृतं न
च दृष्टा हारोऽन्तिके वीक्षितः, कान्तस्य प्रिय-
हेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः । पादान्ते
विनिपत्य तद्वयमसौ गच्छन्मया मूढया, पाणि-
भ्यामवबध्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः” ॥

कला, स्त्री, (कलयति वृद्धितो धनं संयच्छति सञ्चि-
नोतीत्यर्थः । कल + क् + टाप् ।) मूलधनवृद्धिः ।
सुहृ इति भाषा । शिल्पादि । (यथा रामायणे
१ । ६ । ८ ।

“गीतवादित्रकुशला नद्येषु कुशलास्तथा ।

उपायज्ञाः कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः” ॥

अंशमात्रम् । चन्द्रस्य षोडशांशः । (यथा, वक्रोक्ति-
पञ्चाशिकायाम् । “साक्षरारतया त्वया मम
कथं नेन्दोः कला वृश्यते, पश्यामीन्दुकलां स्फुटं
पुनरिदं जगारता नास्मि यत्” ॥) कालमानः ।

स तु त्रिंशत्काष्ठात्मकः । इति मेदिनी ॥ (“त्रिं-
शत् काष्ठाः कलाः” । इति सूत्रे सूत्रे ६ अः ॥

शरीरस्यांशविशेषो यथा,—

“मांसाष्टमेदसां तिष्ठो यक्ष्णीजोऽथतुर्थिका ।

पञ्चमी च तथाप्राणां षष्ठीचाग्निधरा मता ।

रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकलाः स्मृताः” ॥

इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

स्त्रीरजः । गौका । कपटः । इति विश्वः ।

राशेस्त्रिंशद्भागोऽंशस्य षष्ठिभागः । यथा,—

“विकलानां कला षड्भा तः षड्भा भाग उच्यते ।

कलाचि

तलिंशता भवेदाग्निर्भागो दादशैव ते” ॥

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ अथ शैवतन्त्रोक्ताश्चतुः-

षष्टिकला लिख्यन्ते । गीतम् १ वाद्यम् २ नृत्यम्

३ नायम् ४ आलेख्यम् ५ विशेषकच्छेद्यम् ६

तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ७ पुष्पास्तरणम् ८ द-

शनवसनाङ्गरागाः ९ मणिभूमिकाकर्म १० शयन-

रचनम् ११ उदकवाद्यम् १२ उदकघातः १३

चित्रायोगाः १४ माल्ययथनविकल्पाः १५ श्रेख-

रापीडयोजनम् १६ नेपथ्ययोगाः १७ कर्णपत्र-

भङ्गाः १८ गन्धयुक्तिः १९ भूषणयोजनम् २०

ऐन्द्रगालम् २१ कौचुमारयोगाः २२ हस्तनाच-

वम् २३ चित्रशकपूपभक्ष्यविकारक्रिया २४ पान-

करसरागासवयोजनम् २५ सूचीवापकर्मणि २६

सूत्रकीडा २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाणा २९

द्व्यचक्रयोगाः ३० पुस्तकवाचनम् ३१ नाटिका-

ख्यायिकादर्शनम् ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३

पट्टिकावेष्टवाद्यविकल्पाः ३४ तर्ककर्मणि ३५

तच्छायम् ३६ वास्तुविद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८

धातुवादः ३९ मणिरागज्ञानम् ४० आकरज्ञा-

नम् ४१ उदायवर्द्धयोगाः ४२ मेघकुक्कुटनावक-

युद्धविधिः ४३ युक्तशारिकाप्रलापनम् ४४ उत्सा-

दनम् ४५ केशमार्जनकौशलम् ४६ अक्षरमुद्रिका-

कथनम् ४७ स्नेहितकविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञा-

नम् ४९ पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५० यन्त्र-

माटका ५१ धारणमाटका ५२ सम्पाद्यम् ५३ मान-

सीकाव्यक्रिया ५४ क्रियाविकल्पाः ५५ क्लृप्तक-

योगाः ५६ अभिधानकोषचन्द्रोद्धानम् ५७ वस्त्रगो-

पनानि ५८ द्यूतविशेषः ५९ आकर्षक्रीडा ६० बा-

लकक्रीडनकानि ६१ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम्

६२ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैतालिकीनां

विद्यानां ज्ञानम् ६४ इति श्रीभागवततटीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ कचित् पुस्तके सूचीवापकर्मसूत्र-

क्रीडा इत्येकं पदं तदुत्तरं वीणाडमरकवाद्यानि-

वैतालिकीनामित्यत्र वैतासिकीनामिति च पाठः ॥

(त्रिंश । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ३ । ३७ ।

“कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत्” ॥

“कलां जिज्ञां पराङ्मुखामस्यं यस्याः सा तथा तां

प्रत्यङ्मुखीं कृत्वा तिष्ठत्या नाडीनां पथ्याः तस्मिन्

कपालकुहरे संयोजयेत्” । इति तट्टीका ॥ शिवः ।

यथा महाभारते १३ । १७ । १४० ।

“कलाः काष्ठा लवा मात्रा मुहूर्ताश्च क्षपाः क्षणाः” ॥

कलाकूलं, स्त्री, (कलया मात्रयापि आकूलयति व्याकू-

लयतीति । आकूलि इति नामधातोः + क् +

विभम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलाकेलिः, पुं, (कलाभिः केलिः विनासो यस्य ।

कलासु केलिर्यस्य वा ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

कलाङ्गरः, पुं, (कलानां अङ्गरो यत्र ।) सारसपत्नी ।

(स्तेयशास्त्रप्रवक्तृकर्मसितः ।) कंसासुरः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

कलाचिका, स्त्री, (कलामचति गच्छति प्राप्नोति वा ।

कला + क् + उपपदे कर्मण्यञ् । ततः स्त्रीर्च कन्

कलाप

ततश्चाप अत इत्यञ् ।) प्रकोष्ठः । स तु कपो-
थेरधो मणिवन्धपर्यन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

कलाची, स्त्री, (कलां अचति । कला + क् + ची ।
गौरादिवात् ङीष् ।) कलाचिका । इति हारा-

वली ॥

कलादः, पुं, (अलङ्कारनिर्माणाय गृह्यस्यैः समर्पि-
तानां स्वर्गादीनां कलां अंशं आदत्ते गृह्णाति ।

अलङ्कारनिर्माणाहेतुना गृह्यस्योपाज्जितधनांशं
वा आदत्ते । आ + दा + कः ।) स्वर्गशरः । इत्य-

मरः । २ । १० । ८ ॥

कलानिधिः, पुं, (कलाः निधीयन्तेऽस्मिन् । कला +
नि + धा + अधिकरणे किः ।) चन्द्रः । इत्यमरः ।

१ । ३ । १४ ॥ (यथाह कश्चित् ।

“अहो महत्त्वं महतामपूर्वं

विपत्तिकालेऽपि प्ररोपकारः ।

यथाऽस्य मध्ये पतितोऽपि राहोः

कलानिधिः पुण्यचयं ददाति” ॥)

कलानुनादी, [न्] पुं, (कलं अनुनदतीति । कल +
अनु + नद् + णिनिः ।) रोलम्बः । भ्रमरः । कल-

विज्ञः । चटकः । कपिञ्जलः । चातकः । इति
मेदिनी ॥

कलान्तरं, स्त्री, (अन्या कला अंशः । सुसुपेति
समासः ।) वृद्धिः । लाभः । इति जीकावती । सुहृ

इति भाषा । (चन्द्रस्य अन्या कला । यथा
कुमारे १ । २५ ।

“पुषोष लावणमयान् विशेषान्

ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि” ॥)

कलापः, पुं, (कलां मात्रां आप्नोति । कला + आप् +
“कर्मण्यञ्” । ३ । २ । १ । इति ण्यञ् । यद्वा

कला आप्यतेऽनेन “हलञ्” । ३ । ३ । १२१ ।

इति घञ् ।) समूहः । (यथा भागवते ४ । २४ । १ ।

“क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः

अज्ञानिताः साधु यजन्ति सिद्धये” ॥)

मयूरपिच्छः । (यथा, गोः रामायणे ५ । ५२ । १३

“संप्रदीप्तकलापाया विप्रकीर्णाश्च वर्हिणः” ॥)

काक्षी । भूषणम् । (यथा कुमारे १ । ४२ ।

“कण्ठस्य तस्याः लम्बन्युरस्य

मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य” ॥

“मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य” । इति मञ्जिनाथः ॥)

तूयः । (यथा हेः रामायणे २ । ५२ । ११ ।

“ततः कलापान् सप्तद्वयं खड्गौ बद्धा च धन्विनौ” ॥)

चन्द्रः । विदग्धः । व्याकरणाविशेषः । इति मे-

दिनी ॥ (यथा, वृहत्सामासारः ।

“अधुना खलपतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति ।

तदाह्वनकलापस्य नासा कलापकं तथा” ॥)

ग्रामविशेषः । यथा, भागवते ६ । १२ । ६ ।

“देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः ।

सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ व्यापयिष्यति” ॥

(अख्यविशेषः । यथा महाभारते ४ । ५० । २८ ।

“खड्गाश्च दीप्तान् दीर्घाश्च कलापांश्च महाधनान् ।

विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्निर्निर्दुः सह” ॥)

कलापकः, पुं, (कलाप + संज्ञायाम् कन् ।) वृद्धिचक्रः ।

कलायः

वन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन् । कलापार्थः । स्त्री, यस्मिन् काले मयूराः कलापिनी भवन्ति स उपचारात् कलापी तत्र देयमृगम् । “कलाप्य-
न्यत्ययववसादन्” ॥ ४ । २ । ४८ । ऋणविशेषः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ पद्यविशेषः । यथा,
साङ्ख्यदर्पणे ६ । २४७ ।

“कन्दोवदपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
बाभ्यान्तु युग्मकं सन्दागितकं त्रिभिर्विध्यते ।
कलापकं धनुर्भिन्ने पञ्चभिः कुतकं स्मृतम्” ॥

कलापिनी, स्त्री, (कलापस्यन्तः अस्ति अस्याम् ।
कलाप + मत्वर्थे इति + ततो ङीप् ।) राज्ञिः ।
नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलापी, [न] पुं, (कलापाः फलपत्रसमूहः सन्त्य-
स्मिन् । कलाप + इति +) अच्ञट् । (कलापो-
वर्हः अस्ति अस्य इति +) मयूरः । इति मेदिनी ॥
(यथा रघुः ६ । ६ ।

“पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्गततन्त्रहेतौ” ॥
कोकिलः । इति धरणी । (त्रि, तूणवान् । कलाप-
याकरणाध्यायी ।)

कलापूर्वः, पुं, (कलाभिः पूर्णः ।) चन्द्रः । इति शब्द-
चन्द्रिका । (त्रि, कलापरिपूर्णाः । यथा महाभा-
रते । ४ । २७ । १३ ।

“सदा भवान् प्राच्युनस्य गगैरस्मान् विकस्यते ।
न चाङ्गुनः कलापूर्णा मम दुर्योधनस्य वा” ॥

कलाभृत्, पुं, (कलां विभर्ति । कला + भृ + क्तिप् ।
तुगागमश्च ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलां
गीतादिकं विभर्तीति । गीतादिकलाभिन्ने वाच्य-
निष्कृतम् । यथा मनुः २ । १२४ ॥

“दशाब्दीस्थं पौरसत्त्वं पञ्चाब्दीस्थं कलाभृताम् ।
न्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिरु” ॥

कलामकः, पुं, (कलम + कनि एधोऽन्तात् साधुः ।)
कलमधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलमशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

कलामिका, स्त्री, (कला अर्थः विकायते प्रयुज्यते
अस्याम् । कला + वि + कौ + क + टाप् । एधो-
दरादित्वात् सुमि साधुः ।) अर्थानां प्रयोगः ।
ऋणदानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धार देवोया
इति भाषा ।

कलायः, पुं, (कलां अयते । “कर्मण्यण्” ॥ ३ । २

१ । इति अण् ।) शमीधान्यविशेषः । मटर वां-
टुना इति भाषा । तत्पर्यायः । सतीलकः २
हरेणुः ३ खण्डिकः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ।
त्रिपुटः ५ अतिवर्जुलः ६ । इति रत्नमाला ॥

मुखचक्रकः ७ शमनः ८ नीलकः ९ कण्टी १०
सतीलकः ११ हरेणुकः १२ सतीलकः १३ सती-
लकः १४ । (यथा, माघः । १३ । २१ । “विक-
सत्कलायकुसुमासितयुते” ॥) अस्य गुणाः । वात-
क्षयिष्ठ्यामदोषकारित्वम् । पित्तदाहकफनाशि-
त्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । (अस्य पर्यायो-
गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे धान्यवर्गे ।
“कलायो वर्जुलः प्रोक्तः सतिक्च हरेणुकः ।

कलाम

कलायो मधुरः स्वादुःपाके रूक्षश्च वातकः” ॥
अस्य शाकगुणाः । मधुरत्वम् । पित्तक्षेपहरत्वम् ।
गुरुत्वम् । कषायानुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । मल-
भेदित्वम् । वायुकोपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“भेदनं मधुरं रूक्षं कषायमतिवातकम्” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥

कलायनः, पुं, (कलामां नृत्यगीतादीनां अध्ययनं प्राप्ति-
र्यत्र ।) नर्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलाया, स्त्री, (कलाय + स्त्रियां टाप् ।) गण्ड-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गण्डदूर्वाशब्दे-
ऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कलालापः, पुं, (कलं मधुग्रासकटं व्यापयतीति । कल
+ व्या + लप् + उपपदे “कर्मण्यण्” ॥ ३ । २ । १ ।
इति अण् ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधु-
रालापकर्त्तरि चि ॥)

कलावती, स्त्री, (कला गान्धर्वकलाः संगीतगाना-
लापादयः सन्ति अस्याम् । कला + मतुप् मस्य
वः स्त्रियां ङीप् ।) तुम्बुगान्धर्वस्य वीणा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघस्य १ । १० श्लोकस्य टी-
कायां मल्लिनाथपुत्रवैजयन्तीवचनम् ।

“विश्रावसेन्तु वृहती तुम्बुगेन्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यान्तु कल्किपी” ॥
स्वनामख्याता इमिलस्य राज्ञः पत्नी । यथा ब्रह्म-
वैवर्ते ब्रह्मखण्डे । २० । १२ ।

“कान्यकुब्जे च देशे च दुर्मिलो नाम राजकः ।
कलावती तस्य पत्नी बन्धा चापि पतिव्रता” ॥
श्रीराधामाता । सा तु लक्ष्मणपत्नी । इति ब्रह्म-
वैवर्तेपुराणम् ॥ अक्षरोविशेषः । यथा रत्नितव
कलावतीति सिद्धकाथे जयदेवः ।

(कलाः चतुःषष्टिकलाः विद्यन्ते यस्याः । गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे २६ । ४० ।

“कूटस्था कलगा कान्ता कूर्म्याना कलावती” ॥
दीक्षाविशेषः । तस्याः क्रमो मन्त्रं विना निश्चयते ।
शिष्यः पूर्वमुपोषितः कृतनित्यक्रियः स्वस्तिवा-
चनपूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । ततो गुरुं वन्द्यात् ।

अथ गुरुराचम्य द्वारदेशं सामान्याध्यं कुर्यात् ।
तदर्थजलेन द्वारमभ्युक्ष्य द्वारद्वारं कुर्यात् । ततो
दक्षिणपादपरः सरं दाग्वामश्रावणं स्पृशन् दक्षि-
णाङ्गं सङ्कोचयन् मण्डपान्तः प्रविश्य नैर्ऋत्यां
वान्तपुरुषं ब्रह्माण्डं संपूज्य देयमन्त्रेण द्रव्य-
वृष्ट्यावलोकनेन दिव्यान् विज्ञानुत्सार्य अस्त्रमन्त्रेण
जलेनान्तरीक्षगान् विज्ञानुत्सार्य वामपार्श्वघात-
जयेत् भौमान् विज्ञानुत्सार्य सप्तधास्त्रमन्त्राभि-
मन्त्रितविकिराणादाय भूतनिवारणार्थमन्त्रेण
तान् विकिरेत् । तत आसनमुज्झिं कृत्वा मन्त्रेण
स्वस्तिकादिभेदोपविशेत् । उपविश्य वा विज्ञा-
नुत्सारयेत् । ततः पञ्चगव्येन मूलेन मण्डपं शोध-
येत् । ततः खद्विजे पूजाद्रथाग्निं वामे सुवा-
सितानुपूर्वमुज्झिं कृतप्रक्षालनार्थं पात्रमेकं एक-
देशे स्थापयेत् । सर्वदिक्षु दृढप्रदीपांश्च स्थाप-
यित्वा पुटाङ्गलिभूर्त्वा वामे गुरुपरमगुरुपरा-
परगुरुन् प्रथम्य दक्षिणे गणेशं मध्ये खेडदेवताञ्च

कलाव

प्रथम्य अस्त्रमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां करौ संशोध्य
ऊर्ध्वदिक्षालनार्थं दत्त्वा कोटिकाभिर्दशदिग्बर्गभं
कृत्वा वज्रवीजेन जलधाराया वज्रप्राकारं विचिन्त्य
भूतमुज्झिं कुर्यात् । ततो मातृकान्यासः प्राणा-
यामः पीठन्यासः ऋष्यादिन्यासः मन्त्रन्यासः ।
ततो मुद्रां प्रदर्शयन् मानसपूजां अर्घ्यस्थापनञ्च
कुर्यात् । ततोऽर्घ्यपात्रात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणी-
पात्रे निक्षिप्य तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्च
मूलेन चिरभ्युक्ष्य पीठमन्त्रेण शरीरे धर्मोदादीन्
पूजयेत् । ततो हृत्पद्मस्य पूर्वादिदिशेषु पीठ-
शक्तीः संपूज्य मध्ये पीठमनु यजेत । तत्र हृदये
मूलदेवतां नैवेद्यं विना गन्धार्घ्यैः पूजयेत् । तत
उत्तमाङ्गहृदयमूलाधारपादसंस्कारेषु मूलेन पञ्च-
पुष्पाङ्गलिन् दत्त्वा यथाशक्ति मन्त्रं जप्त्वा जपं
समर्पयेत् । सर्वमेतत् प्रोक्षणीपात्रस्थवाशिना
विदध्यात् । ततः प्रोक्षणीपात्रोपविश्य पूर्ववदा-
पूज्यं वज्रपूजामारभेत । तत्र शारदोक्तसम्बन्धेभद्र-
मण्डलाद्यन्यतममण्डलं विधाय तत्र घटं संस्थाप्य
मण्डलं संपूज्य शालिभिः कर्मिकामापूर्ज्य तदुपरि
तण्डुलानाक्त्य तेषु दर्भानाक्त्यं विष्टुं चाक्षत-
संयुक्तं तदुपरि न्यसेत् । ततो मण्डले पीठोक्त-
देवताः पूजयेत् । ततो मण्डले प्रादक्षिणेन वज्र-
देशकला विन्यस्य पूजयेत् । ततो हेमादिरचित
कुम्भं अस्त्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य चन्द्रागुरुकर्पूरैर्धूप-
यित्वा त्रिगुणतन्तुना संवेष्ट्य कुम्भं संपूज्य तत्र
विष्टुराक्षतं नवरत्नानि च प्रक्षिप्य प्रथममुचरन्
कुम्भपीठयोरेकं विभाव्य पीठे स्थापयेत् । कुम्भे
प्रादक्षिणेन सूर्यस्य द्वादशकला विन्यस्य संपू-
जयेत् । ततः क्षीरिद्रुमकषायेण पञ्चाशत्कलमभेन
वा तोयंजलेनैवा सुवासितजलेनैवा आत्माभेदेन
मातृकां मन्त्रञ्च प्रतिजोमतो जपन् पूजयेत् कुम्भं
देवताधिया । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकला जले
प्रादक्षिणेन विचिन्त्य मन्त्रेण संपूज्य शङ्खान्तरं
क्षीरिद्रुमकषायादिद्रव्येणापूर्ज्य गन्धार्घ्यं विक्षिप्य
तस्मिन् जले सकलाः कला आवाह्य पूजयेत् ।
तथादौ वज्रदेशकलाः पूजयेत् । ततो मूलमन्त्रं
प्रतिजोमेन जपन् मन्त्रस्य देवतां मनसा ध्यायन्
आसां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा गन्धादिभिः पूजयेत् ।
ततः प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः सूर्यस्य तपिन्यादि-
द्वादशकलाः आवाहनादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकं
पूजयेत् । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकलाः प्राण-
प्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः
पञ्चाशत्कलाः पूजयेत् । यथा दृष्ट्यादिकचवर्ग-
दशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूर्ववत् संपूज्य
प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो जरादिष्टतवर्गदशकलाः
प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् ।
ततस्तीक्ष्णादिषवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं
कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पीतादिष-
वर्गपञ्चकलाः (बं-सं-हं-कषं) प्राणप्रतिष्ठादिकं
कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो निरुत्थादि-
अवर्गषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूजयेत् ।
शक्त्येव प्रत्येकमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

कलाह

ततः कलात्मकं तत्प्रसङ्गं ज्ञायं कुम्भे निक्षिपेत् ।
ततोऽन्वत्यग्रमसचुतपक्षवैरिन्ववस्तीवेष्टितैः कल्प-
वृक्षबुद्ध्या कुम्भवत्तं पिधाय तस्मिन् वज्रो सफला-
पतनं चषकं कल्पवृक्षफलबुद्ध्या स्थापयेत् । ततः
कुम्भं भिर्मलेन क्षौमयुग्मेन संवेष्ट्य मुलेन कुम्भे
मूर्तिं सङ्गृह्य यथोक्तरूपेण देवतां ध्यात्वा तस्या-
मावाहनादिकं कृत्वा पूजयेत् । देवताङ्गे अङ्गन्यासं
कृत्वा धेनुमुद्रापरमीकरणमुद्रे प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां
कृत्वा षोडशोपचारादिभिः पूजयेत् । ततोऽष्टो-
त्तरं सहस्रं शतं वा संजप्य अपं समर्पयेत् । ततो
मन्त्रस्य दशमंकारान् कृत्वा गुरुः शिष्यमानीय
मन्त्रेण शिष्येनेत्रं वस्त्रेणाच्छाद्य शिष्याञ्जलिं पुष्पैः
पूरयित्वा गुरुः स्वयमेव मन्त्रं जपन् कलमे देव-
ताप्रोक्ष्ये क्षिपेत् । ततो नेत्रबन्धनं दूरीकृत्य दर्भा-
क्षरे आसीनं शिष्यं स्वकृतपूजाक्रमाद्भूतशुद्धा-
दिकं विधाय तत्तन्मन्त्रोक्त्यासान् शिष्यस्य देहे
कुर्व्यात् । कुम्भस्थां देवतां पुनः पक्षोपचारैः
संपूज्याज्ज्ञातं शिष्यमन्यस्मिन्पवेशयेत् । ततो
मङ्गलाचारपूर्वकं तत्कुम्भं समुद्धृत्य तन्मुखस्थान्
सुरङ्गमरूपान् पक्षवान् शिष्यश्चिरमि निधाय
माटकां मनसा जपन् मुलेन साधितैस्तोयैर्विशिष्ट-
संहितोक्ताभिषेकमन्त्रैस्तन्मभिषिञ्चेत् । शिष्योऽव-
शिष्टजलेनाचम्य वाससी परिधाय गुरोः सन्निधा-
वुपवेशेत् । ततस्तमेव गुरुरात्मनो देवतां शिष्य-
संक्रान्तां तयोरेकं विभाष्य गन्धादिभिः पूजयेत् ।
ततो मन्त्रेण शिष्यस्य शिष्यां बद्धा मंत्रस्य शिष्य-
शरीरे कलान्यासं कुर्व्यात् । ततः शिष्यश्चिरमि
हस्तं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा अमुकमन्त्रं तेऽहं
ददामीति शिष्यहस्ते जपं दद्यात् । ददस्वेति
शिष्यो ब्रूयात् । तत ऋष्यादियुक्तं मन्त्रं गुरु-
र्हिजातीनां दक्षिणकर्णे त्रिः आवयेत् वामे
सहस्रत् । स्त्रीमुद्राणां वामकर्णे त्रिः आवयेत्
दक्षिणे सहस्रत् । ततः शिष्यो गुरुचरणे पतित
एव तिष्ठेत् । ततो गुरुमन्त्रेण तमुत्थापयेत् ।
ततः शिष्यो लज्जमन्त्रं अष्टोत्तरशतं जपेत् । ततः
शिष्यः कुशतिलजलान्यादाय गुरवे दक्षिणां सुवर्णं
काञ्चनं वा दद्यात् । दीक्षादण्डगणसामग्रीं निवे-
दयेत् । अन्यांश्च ब्राह्मणान् परितोषयेत् । गुरुः
स्वशक्तिरक्षयार्थाय अष्टाधिकं सहस्रं शतं वा
मन्त्रं जपेत् । ततः शिष्यो मिष्टान्नपानादिना
ब्राह्मणान् परितोष्य स्वयं भुञ्जीत । दीक्षादिवसं
गुरुशिष्ययोरुपवासे दोषः । इति तन्मन्त्रागोक्ता
कलावतीदीक्षा समाप्ता ॥

कलाविकाः, पुं, (कलं आविकायति विश्लेषणं रौतीति
कल + आ + वि + क + कः।) कुक्कुटः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

कलाविकलः, पुं, (कलः मधुराद्यक्तः आविकलः २ वे
यस्य सः। यदा कलया कामावेशेन विकलः
चञ्चलः।) चटकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलाहकः, पुं, (कलमाहन्तीति। कल + आ + हन्
+ कः। संज्ञायां कन्।) काहजवाद्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

कलिः

कलिः, पुं, (कलते कलेराश्रयत्वेन वर्तते इति। कल
+ “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां ४।११७। इति
इन्।) विभीतकहृत् । (विभीतकस्य कलिद्रुमत्व-
कारणमुक्तं यथा, वामने २७ अध्याये।
“इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरव्ययः।
दीनान् दृष्ट्वा च शक्रादीन् विभीतकवनं ययौ” ॥
अस्य गुणादिकं विभीतकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
कलते स्पृहते इति कल + “सर्वधातुभ्यः इन्” ।
उणां-४।११७। इति इन्।) शूरः । (कलन्ते स्पृह-
माना भावन्तेऽस्मिन्निति। कल + “सर्वधातुभ्य
इन्” । उणां ४।११७। इति इन्।) विवादः।
(यथा, भागवते ६।६।४४।
“तासां कलिरभूद्भूयास्तदर्थोऽपोह्य सौहृदम्।
समानुरूपो नायं व इति तद्वत्चेतसाम्” ।)
युद्धम् । (कल्यते पापेषु निक्षिप्यते अनेन यदा
कलयति पापेन जडयति कलुषितं करोति।
कल + इन्।) अन्वययुग्म् । इति त्रैमचन्द्रः ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“प्रलयान्ते जगत्सृष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः।
ससर्ज घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् सपातकम् ॥
सचाधर्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्तनात् ।
अवयात् स्मरणाहोक्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्जारलोचना ।
तस्याः पुत्रोऽस्तितेजसी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रश्च कन्यकाम् ।
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥
स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तत्कलिम् ।
वामहस्तपृष्ठतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम् ॥
काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम् ।
पूतिगन्धं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम् ॥
भगिन्यान्तु दुःखयां स भयं पुत्रश्च कन्यकाम् ।
मृत्युं संजनयामास तयोश्च निरयोऽभवत् ॥
यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्रायुतायुतम् ।
इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्मेनिन्दकाः” ॥
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥ * ॥

कलिधर्मा यथा ।

“यदा सदान्तं तन्मनिद्रा हिंसा विषादनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनः स्युः शश्वत्कटकभाषिणः ।
दस्युः कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
राजानश्च प्रजाभक्ताः शिरोदरपरा हिजाः ।
अवता वटवोऽग्रीवा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो स्तूयणोलुपाः ।
ऋक्षकाया महाहारास्त्रौर्ममायोगसहसाः ॥
व्यस्यन्ति भृत्याश्च पतिं तापसास्त्वखिलं व्रतं ।
शूद्राः प्रतियहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
उद्दिमाखानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
अन्धतमोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ॥
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ।
स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च शौनकाः ॥
बहुप्रजास्यभागाश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ।
शिरःकण्ठघनपरा आर्वा भेत्स्यन्ति सत्यतः ॥

कलिः

विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहृता जनाः ॥
कलेर्होषनिधेर्विष अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥
कृते यज्ञायतो विष्णुं जेतायां यजतः फलम् ।
दापरे परिचर्यायां कलौ तद्विरकीर्तनात् ॥
तस्माद्वायो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनका ॥
इति गारुडे युगधर्म २२७ अध्यायः ॥
(माघिपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः) ॥
तद्युगमानम् । दार्जिण्यहस्ताधिकचतुर्लक्षवत्-
सराः (४३२०००) ।
(आर्यभट्टमते ५३१५७६१७५० दिवसाः ।
सूर्यसिद्धान्तमते १५७७६१७८२ । ४८ दिवसाः ।
ज्योतिषसिद्धान्तिकमते च १५७७६१७८२ दिवसाः ॥
अतो वर्षमायमार्थभट्टमते ३६५।१५।३१।१५ ।
दिवसाः ।
सूर्यसिद्धान्तमते ३६५।१५।३१।३४ दिवसाः ।
ज्योतिषसिद्धान्तिकमते च ३६५।१५।३१।३०
दिवसाः ।)

तस्यातीताब्दाः १८०६ शाकपर्यन्तं ४६८८ ॥

(कलेस्त्रिपञ्चाशदधिकशतशतमितेभ्यु (६५३)
वत्सरेषु गतेषु युधिष्ठिरादयो जाताः । यदुक्तं
राजतरङ्गिण्यां १।५१।

“शतेषु षट्सु सार्द्धेषु युधिकेषु च भूतले ।

कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः” ॥

ऋतुपक्षशरदिमितेषु (२५२६) युधिष्ठिराब्देषु
कलेर्ग्रहसिन्धुनेत्रमितेषु (३१७६) वत्सरेषु गतेषु
च महाविषुवसंक्रान्त्यां शालिवाहनस्य राज्ञो
जन्मदिनमारभ्य शकाब्दः प्रवर्तितः । यदुक्तं
तत्रैव १।५६।

“आसन् मघासु मुनयः शासन्ति पृथ्वीं युधिष्ठिरे
नृपतौ । धृङ् द्विपक्षद्वियुतः शककालस्तस्य रा-
ज्यस्य” ॥ अयन्तु महाविषुवसंक्रान्तिमधिगम्य
परिगणितो भवति ॥

कलेस्त्रिपञ्चाशदधिकशतशतमितेभ्यु (६५३)
(३०४९) वत्सरेषु गतेषु चैत्रशुक्लप्रतिपदि उज्ज-
यिनीपतेर्विक्रमादित्यस्य राज्यप्राप्तिर्कालमारभ्य
संवत् इत्याख्याया प्रसिद्धो वत्सरः प्रचलितः ॥
अयन्तु चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिथिमधिगम्य परिगणितो
भवति ॥

कलेरेकोऽर्द्धशताधिकशतशतमितेभ्यु (३१
०१) वत्सरेषु गतेषु प्रायशो सौरपौषस्य अष्टा
दशदिवसे यीशुख्रीष्टोयाब्दः प्रचलितः ॥

पञ्चनवत्यर्द्धशतशताधिकशतशतमितेभ्यु
(३६६५) कलेरतीताब्देषु सप्तदशशतशत-
शतमिते (५१७) च शकाब्दे प्रचलति भाद्रशुक्ल-
द्वादश्यां उत्कर्षदेशप्रचलितः विजयति इत्या-
ख्याया प्रसिद्धो वत्सरः प्रवर्तितः । अयन्तु भाद्र-
शुक्लद्वादशीमधिगम्य परिगणितो भवति ॥

ययोर्विश्ववर्द्धसप्तशताधिकशतशतमितेभ्यु
(३७२३) कलेरतीताब्देषु पञ्चपञ्चाशदधिक-
पञ्चशतमिते (५४५) च शकाब्दे प्रचलति ज्येष्ठस्य
विंशतितमदिवसीय शुक्रवारात् महम्मदस्य मन्हा-

कलिः

प्रस्थानकालमारभ्य “हज्रि” इति प्रसिद्धो
हाथः प्रचलितः। अयन्तु चान्द्रमासेन परिग-
णितो भवति। अतः प्रायशः सौरसप्तमवतितम-
वर्षस्य शततमा वत्सरा भवेयुः॥

पञ्चाशीत्युद्धपञ्चशताधिकचतुःसहस्रपरिमि-
तेषु कलैरतीताब्देषु (४५८५) सप्ताधिकचतु-
र्दशशतपरिमिते (१४०७) च प्रकाशे प्रचलति
प्रायगुनीयोनविंशदिवसे शुक्रवारे पूर्णिमायां भग-
वांश्चेत्येवः प्रादुर्बभूव। अस्य जन्मदिनमारभ्य
चैतन्याब्दः प्रचलितः॥

अस्मिन् युगे धर्म एकपादः। अधर्मस्तनु-
व्यादः। आयुः शतवर्षाणि। अत्रताः श्रीहृणः।
तद्युगेषु पापिनां विनाशाय भगवद्दशमावतारः
कल्किर्भवति। तद्युगधर्मो यथा।
“कलौ तु धर्मेपादानां तर्थांशोऽधर्मेहेतुभिः।
यधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्गतिः॥
तस्मिन् लुप्ता दुराचारा निर्दयाः सुक्वैरिणः।
दुर्भगा भूरितर्थाश्च श्रृद्धासोत्तराः प्रजाः”॥
“यदा मायावृतं तन्ना निद्रा हिंसा विषादनम्।
प्रोक्तमोहौ भयं देयं स कलिनामसः स्मृतः॥

यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाप्रनाः।
कामिनो वित्तहीनाश्च स्त्रियश्च स्त्रियोऽसतीः॥
दस्युल्लुप्य जनपदा वेदाः पापयुद्धविताः।
राजानश्च प्रजामक्षाः शिरोदरपरा दिवाः॥
अत्रता वटवोऽश्वौ च भिक्षुश्च कुटुम्बिनः।
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः॥
ऋक्षकाया महाहारा ब्रह्मपत्या भक्तप्रियः।
शत्रुत्वदुःकभाषिण्यसौर्धमायोनसाहसाः॥

पययिष्यन्ति वे क्षुद्राः किटाटाः कुटकारिणः।
अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजगत्सिताम्॥
पतिं त्यज्यन्ति निर्दयं भृत्या अप्यविक्रान्तमम्।
भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गात्रापयस्विनीः॥

पितृन् भ्रातृन् सुहृद्व्यातीन् हित्वा मोहतामोहदाः।
नान्दृष्ट्यासम्वादा दीनाः स्त्रियाः कलौ नराः॥

श्रृद्धाः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः।
धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिष्ठन्तीत्तमासनम्॥

निष्ठसुहृद्विप्रमनसो दुर्भिक्षकरकर्षिताः।
निरस्ते भूतले राजन्नान्दृष्टिभयानुराः॥

वासोऽप्यपानप्रयनयवायकान्भूषणैः।
हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः॥

कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः।
त्यज्यन्ति हि प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि॥

न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्वविरौ पितरावपि।
पुत्रान् भार्याश्च कुलजां क्षुद्राः शिरोदरम्भराः॥

कलौ न राजन् जगतां परं गुरुं
त्रिजोकनाधानतपादपङ्कजम्।
प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं
यस्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः”॥ • •

कलिकृतदोषविनाशोपायः। यथा,
“यन्नामधेयं त्वयमाय आतुरः
पतन् अजगन् वा विवशो गृह्यन् पुमान्।
विमुक्तकर्म्मज्जगत् उत्तमां गतिं

ई१

कलिः

प्राप्नोति यद्यन्ति न तं कलौ जनाः॥

पुंसां कलिकृतान् दोषान् दृष्ट्वाशास्त्रसम्भवान्।
सर्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः॥

अतः संकीर्णतो ध्यातः पञ्चितत्वादतोऽपि वा।
नृणां क्षियोति भगवान् हृतस्थो जन्मायुताशुभम्॥

यथा हेमि स्थितो वरुणर्द्ध्वगे हन्ति धातुजम्।
एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाश्रयम्॥

विद्यातपःप्राणनिरोधमेवै
तीर्थभिषेकप्रतदानजयैः।

नात्यक्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा
यथा हृदिस्थे भगवद्यनन्ते॥

तस्मात् सर्वोत्तमा राजन् हृदिस्थं कुरु केशवम्।
स्त्रियमाणो ह्यवहितस्ततो याहि परं गतिम्”॥

“कलैर्दोषनिधे राजन्सि ह्येको महान् गुणः।
कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत्॥

हते यद्यायतो विश्वा चैतायां यजतो मखे।
हापरे परिचर्यायां कलौ तद्विरकीर्तनात्”॥

इति श्रीभागवते महापुराणे १२। १५ अध्यायः॥ • •
तद्युगशेषधर्माः यथोक्तान्तर्ध्व १२। १। १६-४७॥

“सौराष्ट्रवत्याभीगाश्च श्रृगा अन्वुदमालवाः।
त्रात्या दिवा भविष्यन्ति श्रृद्धप्राया जनाधिपाः॥

सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कान्तो काश्मीरमगदगम्।
भोष्यन्ति श्रृद्धा व्रात्याश्च क्षेप्सा अन्नप्रवर्त्तसः॥

तुल्यकला इमे राजन् स्त्रेष्णप्रायाश्च भूभृतः।
रुतेऽधुर्मान्तवपराः पशुगुदन्तोन्नमन्यवः॥

स्त्रीबालगोदिग्गजाश्च परदारधनादृताः।
उदितान्तमितप्राया अल्पसत्यान्पकायुधः॥

अमस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा वृताः।
प्रजान्ते भक्तयिष्यन्ति स्त्रेष्णा राजन्यरूपिणः॥

तन्नाथान्ते जनपदान्तं क्षीणाचारवादिनः।
अन्योन्यतो राजभिश्च दागं यास्यन्ति पीडिताः”॥

तत्रैव १२। २। १-१६।
“तत्तत्तानुदिनं धर्म्मः सत्यं शौचं क्षमा दया।
काशेन बलिना राजन् नङ्गप्रायायुर्वर्त्तं स्मृतिः॥

वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः।
धर्म्मन्यायवस्थायां कारणं बन्धमेव हि॥

दाम्पत्येऽभिरुचिर्हर्तुमर्थायैव व्यवहारिके।
स्त्रीले पुंस्त्वे च हि रनिर्विप्रत्ये सूत्रमेव हि॥

लिङ्गमेवायमाख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम्।
अल्लत्या न्यायदौर्बल्ये पाण्डित्ये चापलं च॥

अनाद्यतवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव हि।
स्त्रोकार एव चोदाहे स्नानमेव प्रसाधनम्॥

दूरे वार्यवनं तीर्थं लावण्ये केशधारायम्।
उदग्भरता स्वार्थः सत्त्वधार्म्यमेव हि॥

दास्ये कुटुम्भभरणं यशोऽर्थे धर्म्मभवनम्।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णं क्षितिमण्डले॥

ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता वृषः॥
प्रजा हि लुब्धे राजन्यैर्विह्वलैर्युधर्म्मभिः॥

आच्छिन्नदारद्रविद्या यास्यन्ति गिरिकाननम्।
शाकमूकामिषक्षौद्रफणपुष्पादिभोजनाः॥

अनादृष्ट्या विनष्टान्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः॥
इति वाततपपाण्डुर्हिमैरन्योऽन्यवः प्रजाः।

कलिका

क्षतहृत्क्षुब्धं व्याधिभिश्चैव सन्तप्यन्ते च चिन्तया॥

त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम्॥
क्षीयमाणेषु देवेषु देहिनां कलिदोषतः।

वर्णाश्रमवर्ता धर्म्मं नष्टे वेदपथे नृणाम्॥
पाषण्डप्रचुरे धर्म्मं दस्यप्रायेषु राजशु॥

चौर्यान्तदृष्ट्याक्षिप्तानामालसिषु वै शृषु॥
श्रृद्धप्रायेषु बर्द्धेषु कागप्रायास धेनुषु॥

गृहप्रायेष्वान्धमेघ यौनप्रायेषु बन्धुषु॥
अनुप्रायास्त्रोषधीषु शमीप्रायेषु स्थाण्डुषु॥

विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सप्तसु॥
इत्यं कलौ गतप्राये जनेषु स्वरधर्म्मिषु॥

धर्म्मत्राणाय सत्वेन भगवानवतरिष्यति”॥
(देवगन्धर्वविशेषः। स तु कश्यपात् दक्षकन्यायां
मुनौ जातः। यथा, महाभारते १। ६५। ४४।

“तथा शालिशिरा राजन् पर्जन्यश्च चतुर्दश।
कलिः पञ्चदशत्वेषां भारदक्षैव षोडशा”॥

शिवः। यथा महाभारते १। ११। १७। ७८।
“दम्भोद्धदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः”॥

कलिः, स्त्री, (कलयति ईष्यत्प्राज्ञते उद्धृयते वा
कल् + ततः इन् ।) कलिका। इति मेदिनी॥

कलिका, पुं, (कलो मन्त्रगम्भीरध्वनिरस्यास्ति।
कल + मत्वर्थे ठन् ।) कौक्षपत्नी। इति शब्द-
रत्नावली॥

कलिका, स्त्री, (कलिरेव। स्वार्थे कन् टाप् च ।)
अक्षुटितपुष्पम्। तत्पर्यायः। कोरकः २। इत्य-
मरः। २। ४। १६॥ कलिः ६ कलो ४। कोरकम्।

५ इति नट्टीका॥ (यथा, साहित्यदर्पणे २।
१६८।

“मुग्धमजातरजसं कलिकामकाले
वर्धं कदर्थयसि किं नवमालिकाया”॥)

वीणामूलम्। इति जेमचन्द्रः॥ पदसन्ततिपुस्त-
कचनाविशेषः। तद्विवरणम् यथा,---

“स्युम्भैककलिकारम्भे स्योक्तान् युगशः स्मृताः।
अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते॥

पृथगैवौ कलिकाभिन्ने विरहास्तज्यसङ्गताः”॥ • •
कलिकालक्षणम्।

“कला नाम भवेधाननियता पदसन्ततिः।
कलाभिः कलिका प्रोक्ता तद्देदाः षट् समीरिताः॥

कलिका चण्डलप्राया दिगादिगणलक्षकाः।
तथा त्रिभङ्गी वृत्ताख्या मध्या भिन्ना च केवला”॥

चण्डलक्षणे दशधा संयुक्तवर्गाः।
“अथ संयुक्तवर्गाणां नियमो दशधा च ते।

मधुरं स्मिष्टविस्मिष्टशिथिलज्वादिनक्षमो॥
भिद्यन्ते ऋक्षदीर्घाभ्यां ते दृश्यन्ते स्फुटं यथा।

ऋक्षान्मधुरसंयोगाः शङ्कराङ्गशङ्कराः॥
तस्मात् स्मिष्टसंयुक्ता दर्पकपरसर्पवत्।

ततो विस्मिष्टसंयुक्ता भक्तकल्याणचिह्नयः॥
तथा शिथिलसंयुक्ताः पश्य कश्यप वश्यवत्।

प्रोक्ता ज्वादिद्युता मज्जा सङ्घां गुह्यं प्रसङ्गवत्॥
गर्हादीन् ज्वादिसंयुक्तमेरान् केचित् समूचिरे।

दीर्घानुङ्गाङ्कार्पासं बाध्यं वैश्यश्च बाह्यकम्”॥
कलापरिमाणमुक्तम्।

कलिका

“अधिकाखेत्तुःषट्चरुणा दादश ताः कलाः ।
एताभ्यो नाधिकाः कार्य्या न्यूनाश्चापि न पवितैः” ॥

तत्र तावच्चण्डकलिका दिधा । नखो विशिख-
चेति भेदात् । तत्र रणादि-विंशतिभेदस्य नखस्येह
वर्जितादयो नव भेदा गृहीताः ।

“वर्जितं वीरभद्रस्य समग्रोऽप्युत उत्पलम् ।

तुरङ्गः श्रीगुणरत्निका मातङ्गखेलितम् ।

तिनकचेति कलिका नखस्येहोदिता नव” ॥ इत्युक्तेः ॥

अथ विशिखः । पद्मकुन्दचम्पकवज्रलभेदात् पञ्च-
विधः । तेषांदिमं पद्मं पद्मेन सहसितकलपाद्युत्पले-
न्दीवरावाम्भोवहककारभेदात् षड्विधम् ।
अन्तिमं वज्रकुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्ये-
कादशभेदो विशिखः ।

“पद्मेन सहसितकलं तथा पाण्डुत्पलं परम् ।

इन्दीवरावाम्भोजे कलारश्चेति षड्विधम् ॥

इषड्भेदेन कथितं पद्ममेव मनीषिभिः ।

चम्पकं वज्रकुलं कुन्दं वज्रकुलं द्विविधं तथा” ॥

इति पञ्चविधस्यापि विशिखस्येष्टसङ्ख्या इत्युक्तेः ।

एवं चण्डकलिका विंशतिधा गृहीताः ॥ * ॥

अथ पञ्चधादिगादिगणकलिका कलिका मङ्गरी-
त्वभिहिता क्रमात् कोरकगुच्छकसंयुक्तकुसुम-
गन्धार्या । तस्याश्चात्र कोरकगुच्छकुसुमानि
गृहीतानि । कोरको गुच्छकुसुमेर्मङ्गरी त्रिविधात्र
स्वित्युक्तेः । त्रिभङ्गो कलिका तु शिखरिण्यादि-
पूर्णा सोढा । तस्याश्चात्र दण्डकपूर्णा विदग्धपूर्णा
च गृहीता । दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गोह
दिधा मतेत्युक्तेः ॥ * ॥ अथ मिश्रकलिका तु
कलिकागणसंप्लता सप्तविभक्तिका वा । अक्ष-
मयी सर्वलज्जी चेति द्विभेदा केवला चेत्युक्तौ ।
तदेवं षड्भ्यो महाकलिकाभ्यो षट्शतविंशतिरिह
कलिका गृहीताः । रणादय एकादश नखभेदाः ।
संयुक्तगन्धो मङ्गरीभेदौ । शिखरिण्यादयः त्रिभ-
ङ्गोभेदा मध्यकलिका च तत्ताश्चासताधिक्यविर-
हात् । इति रूपगोखामिहृतगोविन्दविरदावली-
भाष्ये बलदेवविद्याभूषणः ॥ (कन्दोभेदः । यदुक्तं
हस्तरत्नाकरे ४ अध्याये ।

“प्रथममपरचरणसमुत्थं

अयति स यदि लम्बा ।

इतरदितरगदितमपि यदि च तूर्यम्

चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा” ॥

कला । यद्योक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ ।

“तन्मन्त्रे कलिका यस्मात्समाप्तास्तिथयः स्मृताः” ॥)

कलिकापूर्व, स्त्री, (कलिकया अंशेन जन्यं अपूर्णं
अष्टम् ।) अङ्गप्रधानान्यतरज्जकर्मसाध्यसर्गा-
दिपञ्चजनकापूर्वोत्पत्तौ तत्सत्येककर्मजन्यमवृ-
द्धम् । इति स्मृतिः ॥

कलिकारः, पुं, (कलिं चिचिकुञ्चोतिशब्देन कलहं
करोतीति । कलि + क् + अण् ।) धूम्राटपक्षी ।
पीतमस्तकपक्षी । (कलिं खदेहस्यकण्टकैरनिष्टं
करोतीति ।) पूतिकरङ्गः । इति मेदिनी ।

कलिकारकः, पुं, (कलिं कण्टकैरनिष्टं करोति ।

कलि + क् + क् + अण् ।) पूतिकरङ्गः । कौटा-

कलिक

करङ्ग नाटाकरङ्ग इति च भाषा । इत्यमरः । २ ।

४ । ४८ ॥ (कलिं कलहं कारयति । कलि + क् +
अण् + गुण् ।) नारदमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कलिकारी, स्त्री, (कलिं गर्भपाताद्यनिष्टं करोतीति ।

कलि + क् + अण् ।) जातिस्वात् स्त्री ।) उप-

विषभेदः । विषलाङ्गनीया इति भाषा । तत्प-

र्यायः । लाङ्गली २ हलिनी ३ गर्भपातनी ४

दीप्ता ५ विशल्या ६ अग्निमुखी ७ हली ८ गङ्गा

९ इन्द्रपुष्पिका १० विद्युज्ज्वाला ११ अग्निजिह्वा

१२ व्रणहृत् १३ पुष्पसौरभा १४ खर्गपुष्पा

१५ वज्रशिखा १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । कफघातनाशित्वम् । गर्भान्तःशूलनि-

व्यामकारित्वम् । परमसारित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कलिकः, स्त्री, (कलि + गम् + ङ ।) निपातनात्

साधुः ।) इन्द्रयवम् । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

कलिकः, पुं, (कलिं पूतिकगन्धादिकं गच्छति प्राप्नोति

कलि + गम् + ङ ।) निपातनात् साधुः ।) पूतिक-

रजहृत् । (के मन्त्रके लिङ्गं पीतादिचिह्नमस्य ।)

धूम्राटपक्षी । देशविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

(खनामख्यातो नृपतिविशेषः । अस्य नामानुसारे-

णैव कलिक इति देशाख्या जाता । यदुक्तं महा

भारते । १ । १०४ । ४८, ५० ।

“अङ्गो वङ्गः कलिकश्च पुण्ड्रः सुचक्षते सुताः ।

तेषां देशाः समाख्याताः खनामप्रथिता भुवि ॥

अङ्गस्याङ्गोऽभवदेशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।

कलिकविषयस्यैव कलिकस्य च स स्मृतः” ॥)

मेदिनीमते जलपदार्थे पुं भूम्नि । (यदुक्तं तत्रैव

गणिके ३३ ।

“कलिकः पूतिकरजे धूम्राटे भूम्नि नीरुति” ॥

अस्य प्रमाणं यथा, गोः रामायणे । ४ । ४० । २१ ।

“ततः शकपुलिन्दांश्च कलिकांश्चैव मार्गतः” ॥

तद्देशवासिमानवादयः । यथा, महाभारते । १ ।

११४ । ३ ।

“ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।

आटभिः सहितो वीरः कलिकान् प्रति भारत” ॥)

कुटजहृत् । (अस्यपर्यायो यथा भावप्रकाशे

पूर्वखण्डे १ भागे ।

“उक्तं कुटजवीजन्तु यवमिन्द्रयवन्तथा ।

कलिकश्चापिकलिकं तथा भद्रयवा अपि” ॥

इन्द्रयवशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥

अथहारी यत्र तद्वथा ।

“विन्तं ह्यगपयः सिद्धं सितामोचरसान्वितम् ।

कलिकचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयहोत्तीसाराधिकारे ।)

शिरोभरुद्धः । जटहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलिकः, पुं, (कलिक + संज्ञायां कन् । कलिक

इव कायति वा । कै + कः ।) इन्द्रयवम् । इति

रत्नमाणा ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंयहोत्तीसारा-

धिकारे ।

“कलिककाः पटोलस्य पाठा कटुकरोहिणी” ॥)

कलिका, स्त्री, (कं सुखं लिङ्गतीति । क + लिङ्

कलिमा

अच् टाप् ।) नितम्बिनी । महिला । इति मेदिनी
करहेमचन्द्रौ । चिहृत् । इति शब्दचन्द्रिका ।
तेउडि इति भाषा ॥

कलिङ्गः, पुं, (कं वातं लङ्गति तिरस्कारोति रोधने-

नेति यावत् । क + लङ्गि भर्त्सने + “कर्मण्यश्च”

३ । २ । १ । इति अण् । निपातनात् साधुः ।)

कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ चाँच् दरमा इत्यादि

भाषा ॥

कलितं, त्रि, (कल् + कर्मणि क्त ।) विदितम् ।

आप्तम् । इति मेदिनी ।) भेदितम् । गणितम् ।

इति शब्दरत्नावली । धृतम् यथा,—

“करकलितकपालः कुण्डलो दण्डपाणिः” । इति

भैरवध्यानम् ॥

(प्राप्तः । यथा आर्यासप्तशती ३५५ ।

“विशिख इव कलितकणः प्रविशति हृदं न

निःसरति” ॥ भावे + क्त । ज्ञानम् ।)

कलिद्रुमः, पुं, (कलिना आश्रितो द्रुमः शाकपार्थि-

वादिवत् मध्यपदलोपः ।) विभीतकहृत् । इत्य-

मरः । २ । ४ । ५८ । वयडा इति भाषा ॥ (अस्य

पर्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ।

“विभीतकस्त्रिजिह्वः स्यान्नाक्षः कर्षणस्तु सः ।

कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः” ॥

विशेषविवरणमस्य विभीतकशब्दे ज्ञेयम् ।)

कलिन्दः, पुं, (कलिं ददाति यति वा खच् सुम् च ।)

विभीतकहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विभीतक-

शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥) सूर्यः । पर्वत-

विशेषः । यस्मात् यमुना निर्गता । इति कलि-

न्दीशब्दव्युत्पत्तौ भरतः ॥ (यथा रघुः ६ । ४८ ।

“कलिन्दकन्या मधुरां गतापि

गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥)

कलिन्दकन्या, स्त्री, (कलिन्दस्य पर्वतविशेषस्य कन्या

तदुत्पन्नत्वात् ।) यमुनानदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“कलिन्दकन्यामधुरां गतापि

गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥

इति रघुः । ६ । ४८ ॥)

कलिन्दगन्धिनी, स्त्री, (कलिन्दं गन्धयति । कलिन्द +

गन्ध + णिङ् ।) स्त्री ।) कलिन्दस्य गन्धिनी वा ।)

यमुनानदी । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिप्रियः, पुं, (कलिः कलहः प्रियो यस्य ।) नारद-

मुनिः । यथा । “कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः” ।

इति रघुः ॥ (कलेः प्रियः । दुष्टप्रकृतिः ॥) वा-

नरः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिमारकः, पुं, (कलीनां कलिकानां माणा यच्च ।

जस्य रः कप् संज्ञायां कन् वा । यदा कलिना

खदेहस्यकण्टकाघातदुःखेन मारयतीति । कलि

+ म् + णिच् + गुण् ।) कलिकारकः । इत्यमर-

टीकायां रमानाथः । २ । ४ । ४८ ॥

कलिमाणकः, पुं, (कलीनां माणा यच्च । कप् कलिना

मारयति वा रस्य कः ।) कलिकारकः । इति

खामी इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कलिमाख्यः, पुं, (कलीनां माख्यं यच्च ।) पूतिकरङ्गः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कलुषः

कलियुगं स्त्री, (कलिरेव युगम्। अग्नेः शिखा राज्ञोः शिर इति वत् कलैर्युगं वा।) चतुर्थं युगम्। (यथा मनुः १। ८५।

“अन्ये कृतयुगे धर्मा स्त्रेतायां दापरे परे। अन्ये कलियुगे नृणां युगक्रासात्पुनः” ॥ तस्योत्पत्त्यादि यथा। माघीपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः। तत्र अवतारः कल्किः। ३. ५. मेकपादम् ॥ पापं चिपादम्। गङ्गा तीर्थम्। ब्राह्मणो निरभिः। अन्नगताः प्राणाः। सार्द्धं निरुक्तपरिमितो मनुष्यदेहः। अष्टाधिकशतवर्षं परमायुः। भोजनपात्रस्य नियमो नास्ति। इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ कलियुगाब्दाः ४३२०००। आदौ कलिराजा धर्मेपुत्रो यधिष्ठिरः। हरिश्चन्द्रः मुनिश्चन्द्रः तेजशेखरः विक्रमादित्यः विक्रमसेनः जाउसेनः बल्लालसेनः देवपालः भूपालः महीपालः। एते राजचक्रवर्तिनः।

तन्माहात्म्यं यथा,—

“धर्मः सङ्घचितस्तपो विरहितं सत्यञ्च दूरं गतम्। लोकाधर्मेहता दिग्गन्धलुभिता गरीवशमानवाः”

तत्र तारकब्रह्मनाम।

“हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे। हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे” ॥ इति केचित् ॥

कलियुगाद्या, स्त्री, (कलियुगस्य आद्या आद्यतिथिः।) माघीपूर्णिमासी। तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कलिजः, त्रि, (कल्यते मिश्र्यते इति। “सलिकलि” उणां १। ५५। इति इलच्।) गहनः। इत्यमरः। ३। १। ८५५। (यथा गीतायाम् २। ५२। “यद्गते मोहकलिनं बुद्धिर्धृतिरिति” ॥) मिश्रः। इत्युगादिकोषः ॥ (यथा भागवते ६। २। ४६।

“न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिनं ततोऽन्यथा” ॥)

कलिहस्तः, पुं, (कलिराश्वयुक्तो हस्तः।) कलिद्रुमः। वहेडुकहस्तः। इति हेमचन्द्रः ॥

कली, स्त्री, (कल् + “सर्वधातुभ्य इन्” ततः वा डीप्।) कलिका। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कलुषं, स्त्री, (कं सुखं लुभति हिगति। क + लुष् + ष्वङ्। यद्वा कल् + “पून्निहिकलिभ्य उषच्”। उणां ४। ७५। इति उषच्।) पापम्। इत्यमरः। १। ४। २८। (यथा शङ्करार्यकृततात्पर्यबोधे ५।

“अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासादिनिर्मलम्। ज्ञात्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरेणवत्” ॥

मालिन्यं यथा ऋतुसंहारे। ३। २३।

“विगतकलुषमन्त्रः शालिपक्षा धरित्री।

विमलकिरणचन्द्रं योम ताराविचित्रम्” ॥)

कलुषः, पुं स्त्री, (कस्य जलस्य लुषः हिंसकः। आ विजकारक इत्यर्थः। क + लुष् + क।) मलिनः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (बहः। यथा शकुन्तलायां

“कलुषः क्षमितवाप्यदृष्टिकलुषः” ॥ निन्दितः। यथा मनुः १। ५७।

“वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषबोविजम्” ॥)

कल्किः

कलुषः, त्रि, (कल् + उषच्।) अन्धः। आविलः। इत्यमरः। १। १०। १४॥ (“निर्भुङ्गकलुषे नेत्रे” इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। २१ अध्याये ॥)

कलेवरं, स्त्री, (कले युक्ते वरं श्रेष्ठं देहोत्पत्तिहेतु- कत्वात् पवित्रम्। सप्तम्या अन्तर्।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७०॥ (यथा गीतायाम्। ८६। “यं यं भावं स्मरन् देही त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमुपैति कौन्तेय। सदा तद्भावभावितः” ॥)

कल्काः, पुं स्त्री, (कल् गतौ + “क दाधाराचि- कलिभ्यः कः”। उणां ३। ४०। इति कः।) द्रुततैलादिशेषः। (यथा याज्ञवल्क्यः। १। २७७। “स्वपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम्। गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्पादितस्य च” ॥) दम्भः। (यथा महाभारते १। १। २७१।

“तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः

स्वाभाविको वेदविधिनकल्कः।

प्रसङ्गविज्ञाहरणं न कल्कः

तान्येव भावोपहृतानि कल्काः” ॥)

विभीतकहस्तः। विष्ठा। किट्टम्। पापम्। इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते २। २। २४।

“विभूतकल्पोऽथ हरेरदस्तात्

प्रयाति चक्रं नृप। शिशुमारम्” ॥

यस्य कस्यचित् वस्तुनो चूर्णम्। यथा कुमारः ७। ६।

“तां लोभकल्केन हृताङ्गतेजा-

माश्यानाकालेयकृताङ्गरागाम्” ॥)

कर्ममलः। इति शब्दरत्नावली ॥ तुल्यकाम- गन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ द्रुततैलादि- पाके देयमौषधद्रव्यम्। तत्त पञ्चकषायान्तर्गत- दृष्टादि पेधितम् ॥ अस्य पूर्णवीर्यं यामसेकं ति- रुति। यथा,—

“द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम्। तदेव सूरिभिः पूज्यैः कल्क इत्यभिधीयते” ॥

तत्पर्यायः। पिष्टः २ विनीयः ३। इति रत्नमाता ॥

आवापः ४ प्रक्षेपः ५। इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(“द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सज्जनं भवेत्। प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसम्मितम् ॥

इति मध्यखण्डे। ५। १। शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

यस्तु द्रुततैलपुण्यते सभूयः कल्क इति संज्ञां- लभते निरुद्धालेपनसंज्ञकतेनास्वावसंनिर्धो मृ- दुता पूतिमांसापकर्षणमन्तर्निर्दोषताम्रगुडिच- भवति” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। १८ अध्याये ॥

शार्ङ्गम्। इति मोक्षधर्मटीकायां नीलकण्ठः ॥

कल्काः, त्रि, (कलयति पापमाचरति। कल् + कः।) पापाश्रयः। पापात्मा। इति मेदिनी ॥

कल्कापलः, पुं, (कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलं- यस्य अवयवसदृशत्वात्।) दाडिमहस्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (दाडिमशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञा- तव्याः।)

कल्किः, पुं, (कल्कः पापं हृत्त्यतया क्षतिः अस्य। कल्क + हन्।) विष्णोर्दशमावतारः। स तु कलिदेवे पापात्मनां विनाशाय सम्मन्यमाने

कल्किः

भविष्यति। यथा,—

“सम्भलग्राममुखस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः। भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति” ॥

तस्य कर्म यथा,—

“अश्वमाशुगमावह्य देवदत्तं जगत्पतिः। अस्मिन्साधुदमनमृष्यैर्यगन्धान्वितः। विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः। नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“कृत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेऽसितम्।

तं श्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माज्जमिदमब्रवीत् ॥

सम्भलो विष्णुयशसो मत्ते प्रादुर्भवाम्यहम्।

सुमत्यां मातरि विभो धन्यायां तन्निदेशतः ॥

चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव कश्चिद्यामि कलिस्तवम्।

भवन्तो बान्धवा देवाः सांशेनावतरिष्यथ ॥

इयं मम प्रिया कल्पीः सिंहेनो संभविष्यति।

वृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कर्मभेदज्ञा।

भार्यायां मम भार्यैवा पद्मा नास्तीति निष्यति ॥

यात युगं भुवं देवाः सांशेनावतरिष्ये रताः ॥

राजानो मरुदेवापो स्थापयिष्याम्यहं भुवि।

पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्मान् संस्थाप्य पूर्ववत् ॥

कलिबालं संनिरस्य प्रयास्ये स्वाण्यं विभो ॥

इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्वृतः।

जगाम ब्रह्मसदनं देवास्त त्रिदिवं युयुः ॥

महीमांसास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः।

सम्भलग्रामविप्रभिर्माधिवेश पराक्रमकः ॥

सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्।

यह्नन्क्षेत्राश्लादिसेवितश्रीपदाम्बुजम् ॥

भरित् समुद्रा गिरयो लोकाः सख्यान्नुजङ्गमाः।

सहर्षा नृपयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ ॥

बभूव सर्वसत्त्वानामानन्दो विविधाश्रयः।

नृवन्ति पितरो वृष्टास्तृष्टा देवा जगद्यशः ॥

चक्रवर्त्यादि गन्धर्वान् नृतुस्त्यासुरोन्माः।

दादश्यां युक्तपक्षस्य माधवे मासि माधवः।

जातो दृष्टशतुः पुत्रं पितरौ वृष्टमानसौ ॥

धात्री माता महाबली नाडीश्लेष्मी तदाम्बिका।

गङ्गोदककोदभोक्ता सावित्री मार्कण्डेयता ॥

तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम् ॥

मातृका मातुल्यवधः कृष्णजन्मदिनेऽभवत् ॥

ब्रह्मा तदुपधार्थाय स्वाशुगं प्राह खेवकम् ॥

याह्वाति स्तुतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रणोदध ॥

चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्लभम् ॥

त्यक्त्वा मातुल्यवधं कुब जाय विचारितम् ॥

इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सूरभिः सुखम् ॥

सुशीतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनादृतः।

तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् चिसुजोऽभवत् ॥

तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्नमानसौ ॥

भ्रमसंस्कारवत्तत्र मेनाते तस्य मायया।

ततस्तु सम्भलग्रामे सोत्सवा जीवजातयः ॥

मङ्गलाचारवज्जनाः पापतापविवर्जिताः।

सुमतिनां सुप्तं कल्पा विष्णुं निष्णुं जगत्पतिम् ॥

पूर्वकामा विप्रमुत्थानाङ्गयादाङ्गां शतम् ॥

कल्पः

हरेः कल्याणकृद्विष्णुशः शुद्धेन चेतसा ।
 सामर्थ्यजुर्विद्विरेयैस्तन्माकर्णणे रतः ।
 तदा रामः कृपो व्यासो द्रौणिर्भिक्षुः शरीरिणः ॥
 समायाता हरिं द्रष्टुं बालकत्वमुपागतम् ।
 तानागतान् समालोक्य चतुरः सूर्यसन्निभान् ।
 हृष्टरोमा द्विजवरः पूजां चक्रे स ईश्वरान् ॥
 पूजितास्ते खासनेषु संविष्टाः स्वसुखान्त्रयाः ।
 हरिं क्रोडगतं तस्य ददृशुः सत्त्वमूर्तयः ॥
 तं बालकं नराकारं विष्णुं नत्वा सुगीश्वराः ।
 कल्किं कल्पाविभाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः ।
 गामाकुर्वन्तस्तत्स्य कल्किरित्यभिचिन्तयन् ॥
 कृत्वा संस्कारकर्माणि ययुस्ते हृष्टमानसाः ।
 ततः स वदधे तत्र सुमत्या परिपालितः ॥
 कालेनाल्पेन कंसारिः मुक्तपक्षे यथा शशी ।
 कल्मेष्णैस्तस्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्तकाः ॥
 तातमाहप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः ।
 कल्मेष्णैः शः पुरो जाताः साधवो धर्मतत्पराः ॥
 गार्ग्यभर्ग्यविश्वामित्राद्या ज्ञातयस्तदनुव्रताः ।
 विश्वाख्यपुत्रपुत्रपालपालितास्तपवर्जिताः ।
 ब्राह्मणाः कल्किमालोक्य परां प्रीतिमुपागताः ॥
 ततो विष्णुयशः पुत्रं धीरं सर्वगुणाकरम् ।
 कल्किं कमलपत्राक्षं प्रोवाच पठनादृतम् ।
 तात ते ब्रह्मसंस्कारं यच्चसूत्रमनुत्तमम् ।
 सानिर्घो वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठिष्यसि ॥
 इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्कि-
 जन्मोपनिषद् २ अध्यायः ॥

कल्की, [नृ] पुं, (कल्कः पापं नाशयति अस्ति
 अयस्य । कल्क + इति ।) कल्किः । भगवतो दशा-
 वतारेषु चरन्तोऽवतारः । यथा पुराणे ।
 “मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामो रामचन्द्रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश” ॥
 (अस्य जन्मादिविवरणन्तु कल्किशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 कल्पः, पुं, (कल्पते विधीयते अस्मै । कृप् +
 कर्मणि घञ् ।) विधिः । (यथा मनुः १ । १६७ ।
 “एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने ह्यथकल्पयोः ।
 अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिर्नुष्ठितः” ॥
 (कल्पयति कृष्टिं नाशं वा अथ । कृप् + णिच् +
 अधिकरणे अच् ।) प्रलयः ।
 (“युगानां सप्ततिः सैकामन्वन्तरमिहोच्यते” ।
 “ज्ञाताब्दसंख्यस्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्रवः” ॥
 “ससन्धयन्ते मनवः कल्पे ज्ञेयास्तुर्दश ।
 कृतप्रमाणकल्पादौ सन्धिः पञ्चदशस्तुतः” ॥
 ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः सायम्भवाद्याः सस-
 न्धया स्वसन्धिसहिताः कल्पकाले ज्ञातव्याः ।
 ससन्धिः कृतचतुर्दशमनुभिः कल्पो भवेदित्यर्थः ।
 इति सूर्यसिद्धान्तोक्तकल्पपरिमाणम् ॥ आका-
 लिकनैमित्तिकदैनन्दिनमहाप्रलयानां विवृतिस्तु
 ततश्च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

कल्पते सक्रियायै समर्थो भवत्यत्र । कृप् +
 अधिकरणे घञ् ।) ब्राह्मं दिनम् । तत्तु दैवदिस-
 हस्युगम् । इत्यमरः । १ । ४ । २९ । (यथा
 विष्णुपुराणे १ मांशे १ । १९ ।

कल्पः

“कल्पान् कल्पविकल्पाश्च चतुर्धृगविकल्पितान् ।
 कल्पान्तस्य स्वरूपश्च युगधर्माश्च कृत्स्नशः” ॥)
 त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण एको मासो भवति तेषां
 नामानि यथा । श्वेतवाराहः १ नीललोहितः २
 वामदेवः ३ गाथान्तरः ४ रौरवः ५ प्राणः ६
 वृहत्कल्पः ७ कन्दर्पः ८ सत्यः ९ ईशानः १०
 ध्यानः ११ सारस्वतः १२ उदानः १३ गरुडः १४
 कौर्मः १५ अयं ब्रह्मणः पौर्णमासो । नारसिंहः
 १६ समाधिः १७ व्याघ्रेयः १८ विष्णुजः १९
 सौरः २० सोमकल्पः २१ भावनः २२ सुप्तमालो
 २३ वैकुण्ठः २४ आर्षिषः २५ वल्मीककल्पः २६
 वैराजः २७ गौरीकल्पः २८ माहेश्वरः २९
 पिष्टकल्पः ३० अयं ब्रह्मणोऽमावास्या । इति
 क्रमसन्दर्भे प्रभासखण्डम् । एतादृशैर्द्वादशमासेव-
 ब्रह्मणः सम्बत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण
 आयुः । तत्र पञ्चाशद्वर्षानि व्यतीतानि एकपञ्चा-
 शदारम्भे अथवा श्वेतवाराहकल्पः । इति महा-
 भारतम् ॥ (कल्पारम्भकालश्च ब्रह्मसिद्धान्ते उक्त-
 स्तदयथा,—
 “चैत्रसितादेर्भानोर्वर्षसुमासयुः कल्पाः ।
 हृद्यादौ ज्ञायामिह प्रवृत्ता दिनेर्वत्स” ॥
 चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य इत्यर्थः ।
 तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
 “चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
 शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति ।
 प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि” ॥
 इति कालसामान्यगणनायास्तदारभ्य कथं नात् ॥
 एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पारम्भेऽपि ।
 “माघशुक्लतृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च ।
 पञ्चमी चैत्रमासाद्या यथैवाद्या तथा परा ।
 शुक्ला त्रयोदशो माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ।
 नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।
 कल्पनामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः” ॥
 इति वराहवाक्यानि समूलानि चेत् तदा कल्पभे-
 दादिविज्ञानि कल्पः दित्वेन तत्तत् तिथिषु आद्य-
 कर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकपरत्वेन वा समर्थ-
 नोयानि । अत एव सूर्यसिद्धान्ते उक्तम् । यथा—
 “सुरासुरायामन्योन्यमहोरात्रविपर्ययात् ।
 यत् प्रोक्तं तद्वेदित्यं भानोर्भगवत्पूण्यात् ॥
 मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् ।
 न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मकल्पः प्रकृतिरितः” ॥
 इत्यादीनां युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेन उक्तिः ।
 सौरमासे च नियतयुगादिकालेषु अनियततिथि-
 सम्भवेऽपि सर्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादि-
 तिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात् । किन्तु
 प्रागुक्तामास्ये ब्राह्मकल्पानां चान्द्रकल्पकथनात् ति-
 थिभेदसम्भवः । इति सूर्यसिद्धान्तवाक्यं यद्-
 स्पष्टीकरणोपयोगीत्यविरोधः ।) विकल्पः । कल्प-
 हस्तः । न्यायः । शास्त्रविशेषः । स तु वेदवङ्ग-
 न्तर्गतो यागक्रियायामुपदेशकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा रघुः १ । ८४ ।
 “कल्पयितुं कल्पयामास वन्दानेवास्व संविधानम्” ॥)

कल्पपा

याकरणस्य प्रत्ययविशेषः । स च स्याद्यन्तवा-
 द्यन्तपदाभ्यामीषद्वनार्थं भवति । तत्र वाच्यलिङ्गत्वे
 यथा, ईषद्वनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । ईषद्वनं
 पचति पचतिकल्पम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।
 (तथा महाभारते १ । १२६ । ४ ।
 “ते परस्परमामन्त्रा देवकल्पा महर्षयः” ॥)
 कल्पकः, पुं, (कल्पयति क्षौरकर्मादिना वेश्यादिकं
 रचयतीति । कृप् + णिच् + गुण् ।) नापितः ।
 इति शब्दमात्रा ॥ कर्त्तुरः । इति भावप्रकाशः ॥
 (कल्पयति गद्यपद्यादिकमुद्गाढ्य रचयतीति वाक्ये-
 रचयिता । यत्यकर्त्ता ॥)
 कल्पनं, स्त्री, (कृप् + भावे ल्युट् ।) कृतिः । क्लृप्तम् ।
 इति त्रिकायशेषः ॥
 कल्पना, स्त्री, (कृप् + णिच् + भावे युच् टाप् ॥)
 हस्तिस्ज्जना । नायकस्यारोहणार्थं गजसञ्जी-
 करणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ अनुमितिः ।
 इति न्यायशास्त्रम् ॥ रचना । यथा “प्रबन्ध-
 कल्पना कथा” । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
 कल्पनो, स्त्री, (कल्पयति केशानीन् क्लिप्तं अनया ।
 कृप् क्लृप् + करणे ल्युट् । ततो डोप् ।)
 कर्त्तनी । इति हेमचन्द्रः ॥ कौञ्च इति भाषा ॥
 कल्पपादपः, पुं, (कल्पयति सर्वकामं सम्पादयति ।
 इति कल्पः । स चासौ पादपश्चेति कर्मधारयः ।)
 कल्पवृक्षः । यथा नैषधे । १ । १५ । “नृषा न
 चक्रेऽल्पितकल्पपादपः” ॥
 कल्पपादपदानं, स्त्री, (कल्पपादपस्य सुवर्णनिर्मितपाद-
 पादपदानम् ।) महादानविशेषः । तद्विधानं यथा,
 “कल्पपादपदानाख्यमन्तः परमनुत्तमम् ।
 महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् ॥
 पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुस्तकदानवत् ।
 पुण्याहवाचनं कृत्वा लोकेशवाहनन्तथा ॥
 ऋत्विग्गण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 काश्चनं कारयेद्वृक्षं नागाफलसमन्वितम् ॥
 नागाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ।
 शक्तिस्त्रिपलान्दण्डं मासहस्तात् प्रकल्पयेत् ॥
 अर्द्धक्षुप्तं सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
 गुडप्रस्थोपरिष्ठाच्च सितवस्त्रयुगाढतम् ॥
 अर्द्धक्षुप्तं यावदुपात्तसुवर्णस्यार्द्धेन निर्मितम् ।
 “ब्रह्मविष्णुशिवापेतं पञ्चशाखं सभास्करम् ।
 कामदेवमधस्ताच्च सकलत्र प्रकल्पयेत् ॥
 सन्तानं पूर्वतस्तद्वदिति गुडप्रस्थस्य सितवस्त्रयुगा-
 ढतमित्यर्थः । कामदेवमधस्ताच्चेति सन्तानकृत्वा-
 धस्तात् सकलत्रं कामदेवं प्रकल्पयेदिति योजनम् ।
 मन्दारादिव्येकैकदेवतासम्बन्धयुतेः ॥
 “पश्चिमे पारिमन्तु सावित्र्या सह नीरके ।
 सुरभीसंयुतं तद्वत्सिले च हरिचन्दनम् ॥
 हृतीयांशेन कुर्वीत सौम्येन पद्मसंयुतम् ।
 कौबेधवस्त्रसंयुक्तानिदु मात्यपानान्वितान्” ॥
 हृतीयांशेन सन्तानघटनावस्थितसुवर्णहृतीयाभरीव ।
 सौम्येन उत्तरदिग्बिभागेन ॥

कल्पपा

“तथाष्टपूर्वकलसान् पादुकासनभाजनान् ।
दीपिकोपानहृत्त्रयचामरासनसंयुतम्” ॥

पादुकासनभाजनान् पादुकासनभाजनसहि-
तानिर्वाहः । आसनपदश्चात्र कलसावस्थानो-
चितासनपरम् । चामरासनसंयुतमिति पुन-
रासनपदश्रवणात् ।

“फलपक्षिगुतं तद्वदपरिष्ठादितानकम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
होमाधिवासनान्ते तु स्थापितो देवपुङ्गवः ।
त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तिताम्रप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमृत्तये ॥
यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थागुर्दिवाकरः ।
भूतान्भूतपदं वीजमतः पाहि सनातन ! ॥
त्वमेवामृतसर्वस्वमनन्तपुरुषोऽय्यथः ।
सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ॥
एवमामन्त्रा तं दद्याद्भुवे कल्पपादपम् ।
चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीनि कल्पयेत्” ॥

एतेन चत्वार एवर्त्विजः कर्त्तव्याः । कुशमया-
श्चत्वारो ब्रह्मण्य इत्युक्तं सम्भवति ॥
“सर्वेष्वेकाग्रितवत् कुर्यात् गुरुदेवाभिपूजितः ।
न वित्तघातां कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत्” ॥
न च विस्मयवान् इदममया दत्तमिति नाह-
ङ्गारवान् भवेदित्यर्थः ॥

“अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
असुरोभिः परितुष्टः सिद्धचारणकिन्नरैः ।
भूताभयान् मनुजान्स्तरायेदात्मसम्मितान् ॥
स्वयमानो दिवः पृष्ठे पुत्रपौत्रप्रपौत्रवान् ।
विमानैर्नाकैर्वर्गेन विष्णुलोकं स गच्छति ।
दिवि कल्पशतं तिलेन्द्रागराजो भवेत्ततः ॥
नारायणलपेते नारायणप्रशययैः ।
नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् ॥

यो वा पठेत् कनककल्पतरुप्रदानं
यो वा हृद्योति पुष्पोऽल्पधनः स्मरेद्वा ।
सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य महासुरोभि-
र्मन्वन्तरं वसेति पापविमुक्तदेहः” ॥ * ॥

अत्र यजमानः समुपजातकल्पपादपमहादान-
दानेच्छुक्तानुपुष्टयवर्धितं खड्गचर्ममयाच्छदस-
ग्राहतुलास्याप्यहरिप्रतिमालङ्कारतुलाहस्तयाह-
प्रतिमाऋत्विक्चतुष्टयवरणादिदक्षिणसामयी-
वहिः सर्वसम्भारं अधिकत्वेन पञ्चययादुर्द्ध्वसहस-
पलावधियथेष्टकाश्चनमुपादाय तस्याङ्गेन कल्प-
पादपमपाराङ्गेन समभागेन सन्तानं मन्दारं
पारिभ्रं हरिचन्दनमेवं पञ्चतरुन् पञ्चशाखान्
सौवर्णनानाफलपक्षिसुवर्णनिर्मितानेकवसनाकार-
सहितान् केयूरकुण्डलाद्यभिमतालङ्कारभूषितान्
रथामाच्छादनार्थं श्वेतवस्त्रयुगपक्षकं तरुणाम-
वस्थापनार्थं गुडप्रस्थद्वयं प्रत्येकं प्रस्थपरिमितान्
पात्राद्यष्टगीरकतिपांश्च कल्पवृक्षाधःस्थापनार्थं
मकीरसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिव-
जीवहारप्रतिमाः यथोक्तक्रमेणचतुष्टयाधःस्थाप-

ईध

कल्पपः

नार्थमभितसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिताः सरति
कामदेवकल्पोमाविर्चोसुः मिप्रतिमाश्च कल्पतरु
पात्रस्थापनार्थमष्टौ कृत्वा तदधःस्थापनार्थं
कुशादिनिर्मितासनाष्टकं कृत्वाच्छादनार्थं कौषेय-
वस्त्राष्टकं कुम्भपात्रस्थापनार्थमिन्द्राष्टकं पुष्प-
मालाष्टकसामर्थ्यं यथेष्टकलाष्टकं पादुकायुगा-
ष्टकं कास्तभाजनान्तराष्टकं कल्पतरुपात्राधिगायं
दीपिकोपानहृत्त्रयचामरासनान्तराष्टकानि
थ उत्पादयेत् । ततस्तुलापुरुषोक्तमयानामन्य-
तमस्य पूर्वोक्तदिने यजमानगुरुत्विग्भापकान्तुला
पुरुषवद्विष्णोभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्प-
वाक्योक्तुलापुरुषपदस्थाने कल्पपादपपरं प्रतिपद्य
यथायथं निवेदनं सङ्कल्प्य कुर्यात् । ततोऽपरदिने
यजमानस्तुलापुरुषवद्विन्द्याद्याराधनादिमधुपर्क-
दानान्तं गोविन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदान-
सङ्कल्पपुण्याहोदिवाचनवरणाश्लेषे तुलापुरुष-
पदस्थाने कल्पपादपपरं प्रतिपद्य कुर्यात् । ततो
गुरुत्विग्यजमानभापका उपवसेयुः । अपर-
दिने च कृततिलान्तुलापुरुषवद्विष्णोभापनादिमध्य-
ब्राह्मणवाचनान्तं कर्म यथायथं कुर्यात् । एवञ्च
मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म तुलापुरुषयज्ञं चतु-
सन्धादानुष्ठातव्यम् । तत ऋत्विजः कल्पतरुमा-
नीय प्रधानवेद्यां लिखितचक्रमध्ये गुडप्रस्थं दत्त्वा
तदपरि स्थापयेयुः । ततस्तस्याधो गुडप्रस्थोपरि
पङ्क्तिक्रमेण सुवर्णयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिव-
भास्करप्रतिमाः स्थापयेयुः । तत्पश्चात् अथस्तादा-
रोपितसरतिकाकामदेवप्रतिमां गुडप्रस्थोपरि म-
न्तानं कल्पतरुदक्षिणतः अधःसमारोपितकल्पी-
प्रतिमां दक्षिणप्रस्थोपरि मन्दारं कल्पारोः पश्चि-
मतः अधःसमारोपित त्रिविधप्रतिमां गीरक-
प्रस्थोपरि पारिभ्रं यन्त्रात्तरतः अधःसमारो-
पितसुवर्णप्रतिमां तिलप्रस्थोपरि श्विचन्दनश्चा-
रोपयेयुः । सर्वेष्वष्टदत्तान् प्रत्येकं सितवस्त्रयुग-
नाच्छादयेयुः । अष्टासु दिक्षु प्रत्येकं कौषेयवस्त्रा-
च्छादितान् इन्द्राष्टककलान्वितान् माल्यान्तरुता-
नष्टौ पूर्णकुम्भान् पार्श्वारोपितपादुकायुगभाज-
नानामन्तराष्टकं कल्पतरुपात्रं पूर्वोक्तदीपिका-
द्युपकरणमारोपयेयुः । ततो मङ्गलनर्थगीतविन्दि-
धोषेयुस्तु ऋत्विजः कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टय-
जलेन यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्ल-
माल्याम्बरधरो धृतसर्वोक्तलङ्कारः पुष्पाञ्जलिमादाय
कल्पपादपं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्ते कल्प-
वृक्षायेत्यादि पाहि संसारसागरादित्यन्तमन्वान्
पठित्वा पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्य गुरुत्विग्भ्यो यथायथं
दद्यात् ॥ ॐ अद्यामुक्तामुक्तसंगोत्रिभ्योऽमुका-
मुक्तवेदामुक्तामुक्तग्राह्याद्याभ्यः अमुकामुक्तदेव-
शर्मैभ्यो युष्मभ्यं मत्स्यपुराणोक्तकल्पपादपमहा-
दानदानफलप्राप्तिकामोऽहं मत्स्यपुराणोक्तभाग-
व्यवस्थया एतं गुडप्रस्थारोपितसौवर्णब्रह्मविष्णु-
महेश्वरभास्करप्रतिमासितवसनयुगान्वितगुडप्र-
स्थारोपितसौवर्णसरतिकाकामदेवप्रतिमासितवसन-
युगान्वितसौवर्णसन्तानसहितं दक्षिणप्रस्थारोपित-

कल्पपा

सौवर्णकल्पीप्रतिमासितवस्त्रयुगान्वितसौवर्णम-
न्दारसहितं गीरकप्रस्थारोपितसौवर्णसावित्री-
प्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णपारिभ्रसहितं
तिलप्रस्थारोपितसौवर्णसुवर्णप्रतिमासितवसन-
युगान्वितसौवर्णश्विचन्दनसहितं कौषेयवस्त्रयुग-
वर्णितयावेदुमाल्यफलान्वितकुशासनपादुकायुग-
कांक्षभाजनयुतपूर्णकुम्भाष्टकदीपिकोपानहृत्त्रय-
चामरासनफलमाल्ययुतपञ्चवर्णवितानकाष्टादश-
धान्ययुतं कल्पपादपमहादानमहं ददं ॥ प्रति-
यहोताः स्वस्तीत्युक्ता सावित्रीं पठित्वा यथायथं
अमुक्तपादपोऽयं विष्णुदेवतमित्युक्ता यथाशक्त
कामन्तुतिं पठेयुः । ततो दक्षिणादानम् ।
ॐ अद्य कृततिलप्रतिपत्तयं युष्मभ्यमहन्दिक्षणा-
गिमां यदुत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि-
ददं ॥ प्रतिपद्यहोताः स्वस्तीत्युक्ता प्रत्येकं तत्तन्
मन्त्रेषु स्मरेयुः । ततो यजमानस्तुलापुरुषवत् जाप-
केभ्यो दक्षिणादानं दीनानाथादितपर्यं ब्राह्मण-
वाचनसु कुर्यात् । ततः कल्पपादपं गुरुदे सन्तान-
कार्दस्यतुगो दत्तान् ऋग्वेद्यादिकमेव चतुर्भ्यो
ऋत्विग्भ्यो निवेदयेत् । सङ्कल्पकल्पपादपदाने तु
गुरुदेवैकाग्रितवत् स्वर्णोक्तविधिना सर्वं ब्रह्मण्य-
दानवत् कुर्यात् । इति कल्पपादपमहादानं
समाप्तम् ॥ इति महाराजाधिराजनिःशङ्कर-
श्रीमद्ब्रह्मसंहितादेवविष्णुचिते श्रीदानसागरे महा-
दानदानवर्त्तः ॥

कल्पपादादानं, श्री, (महादानान्तर्गता सुवर्णकल्पिता
कला तस्या दानम् ।) महादानविशेषः ॥

तस्य विधिर्यथा ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
महाकल्पतरुं नाम पातकावनिनाशनम् ॥
पुण्यान्तियमथामाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
ऋत्विक्पुण्ड्रपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशवाचनादिकम् ।
धार्मीकरमयोः कुर्याद्दशकल्पयताः शुभाः ॥
नानापुष्पफलोपेता नानागुक्तविभूषिताः ।
विद्याधरसुपर्णानां मिथुनरूपशोभिताः” ॥
सुपर्णानां किन्नराणाम् ॥

“हाराणादितुमुभिः मिद्रेः फलानि च विहृक्ते ।
लोकपालानुमाणिणः कर्त्तव्यान्ताश्च देवताः” ॥
लोकपालानुमाणिणः इति लोकपालसमाज्ञातयः ॥
“ब्राह्मीमन्त्रं शक्तिञ्च पञ्चमस्योपरि न्यसेत् ।
अधस्ताच्च तयोर्मध्ये महाखड्गधरे शुभे” ॥
पद्मशङ्करे इति शक्तिं पाठः ॥
“स्वर्णामनस्या माहेन्द्री पूर्वतः कुलिशायुधा
रजनीसंस्थितामेषी श्रवपाणिश्चाचला” ॥

रजनी हरिद्रा ॥

“याम्या तु सहिष्कारुणा गदिनी तण्डुलोपरि ।
नैर्ऋत्यां नैर्ऋती स्थाप्या मयङ्गा च ह्यलोपरि ॥
वारुणे वारुणी क्षीरे सर्पस्या नागपाशिनो ।
पताकिनो च वायुश्चे नृगस्या शर्करोपरि ॥
सौम्या विष्णोः संस्थाप्या कौबेरदिशि संस्थिता ।
माहेन्द्री खड्गता नवनीते तु शूलिनो ॥

कल्पपा

मौलिन्यो वरदास्तदत् कर्त्तव्या बालकान्विताः ।
शय्या पञ्चपलादृद्धमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ॥

मौलिन्यो मुकुटवत्यः । वरदाः प्रसन्नमूर्त्तयः ।
बालकान्विताः क्रोडनिहितपुत्रकाः । यतन क्रो-
डनिविष्टवामकरधृतपुत्रका दक्षिणहस्तविष्टत
यथोक्तशस्त्राः प्रसन्नमूर्त्तयो बद्धमुकुटाः सवाहना
घटनीयाः । अनुक्तवाहनानान्तु आद्याधायी
भैरवो नान्तस्तोत्रपालवाहनानि । लोकापालानु-
सारिण्य इति श्रुतेः । तेन हंसाखण्डा ब्राह्मी
कागारुण्डाप्रैथो नराखण्डा भैरवी घटनीया ।
अनन्तस्य तु कचिदाहनादर्शनात् अनन्तशक्ति-
व्याहणश्रुत्यैव कर्त्तव्या ॥

“सर्वासासुपरिष्ठाच्च पञ्चवर्गवितानकम् ।
धेनवो दशकुम्भाश्च वस्तुपुष्पाणि चैव हि ॥
मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋत्विग्योऽन्यान्तथं च ।
ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरौ बुधः ।
त्रिः प्रदक्षिणमाख्य मन्त्रमेतमुदीरयेत्” ॥

“नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो
ब्रह्माग्निकेश्वरपालनीभ्यः ।
व्यासंश्रिताधिष्ठाकल्पप्रदाभ्यो
दिग्भ्यस्तथा कल्पलताबधूभ्यः ॥
इति सकलदिग्भ्यः प्रदानं
भवभयसूदनकारि यः करोति ।
अभिमतफलदे स नाकभोक्त
वसति पितामहवत्सराणि विंशत् ॥
पिष्टशतमय तारयेद्भवाब्दे-
गुंरदुर्गतौघविघातगुडदेहम् ।
सुरपतिवनितासहस्रमंभः
परिहृतमम्बरहोद्भवाभिनन्दम् ॥
इति विधानमिदं सदिग्भ्यः
कनककल्पलताविनिवेदने ।
पठति यः स्मरतीह तथेक्षते
स पदमेति पुनरुन्नेति ॥” ॥

अत्र यजमानः समुपजातसहस्रकल्पलतामहादान-
दानेच्छः तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्ममथाच्छन्न-
सद्वाहतुलापुरुषस्यापनीयहृदि प्रतिमासालङ्कारतु-
लाहस्त्याद्याप्रतिमावहिः सर्वसम्भारमधिकत्वेन
पलपञ्चकादृद्धपलसहस्राविधयेष्ट हेमनिर्मिताः
स्थानस्थानघटितविद्याधरकिन्नरमिथुनसिद्धगणाः
पक्षवायनिर्मितयथेच्छाकृतिफलकुसुमफलपञ्च-
शोभितपक्षिण्यः सिद्धहस्तासक्तयथेच्छसङ्गमुक्ता-
हारसहिता नानाविधचित्रनेत्रादिवस्त्रोपशो-
भिता दण्डलताः । तासामधः स्थापनार्थं यथेच्छ-
हेमयन्त्रोत्खाटिता यथोक्तरूपा ब्राह्मादिदश-
प्रतिमाः । तदारोपणार्थं लवणगुडहरिद्रातगुल-
हृतक्षीरशर्करातिलनवनीतानि । लतापार्श्वस्थाप-
नार्थं धेनुदण्डकं कुम्भदण्डकञ्च वस्त्रियुगदण्डकश्चो-
त्पादयेत् । ततो यजमानस्तुलापुरुषोक्तसमयानाम-
न्यतमस्य पूर्वतदिने गुर्वृत्विग्यजमानत्रापकास्तु-
लापुरुषवत्तद्विष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनस-
ङ्कल्पवाक्योक्तुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतापदं
निवेश्य निवेदनं सङ्कल्पय्य कुर्व्युः । अपरदिने च यज-

कल्पितः

मानः पूर्ववद्भोविन्द्याद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं
कर्म गोविन्द्याद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसङ्कल्प-
पुण्याहदिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने
महाकल्पलतापदं प्रतिष्ठय कुर्यात् । ततो गुर्वृ-
त्विग्यजमानत्रापका उपवेश्युः । अपरदिने कृत-
नित्यास्तुलापुरुषपदमिस्थापनादि मध्यब्राह्मणवाच-
नान्तं कर्म यथायथं कुर्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मण-
वचनान्तं कर्म तुलापुरुषपदस्थानुसन्धायानुष्ठा-
तव्यम् । तत ऋत्विजः प्रधानवेद्यां लिखितघकोपरि-
लतानां मध्ये पूर्वोदिदिक्कमेणाष्टौ लताः समा-
रोप्य लतामण्डलमध्ये लतादशस्यारोप्य तदधो-
लवणं दत्त्वा तत्र ब्राह्मीमन्त्रशक्तिञ्च आरोप्य
पूर्वोदिदिक्कमारोपितालताधःक्रमेण गुडादि-
त्रयाणि दत्त्वा तेषु क्रमात् कुलिशायुधादिशक्ति-
प्रतिमाः समारोपयेयुः । लतापार्श्वे दशधेनूः पूण-
कुम्भदण्डकं दशवस्तुपुष्पाणि च स्थापयेयुः । ततो म-
ङ्गलगीतवाद्यवन्दिषोषेषु सत्सु कुण्डसमीपस्थकुम्भ-
चतुष्टयजलेन यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः
शुक्लमात्र्याम्बरधरो हृतसर्वालङ्कारः पुष्पाञ्जलि-
मादाय लताः त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमो नमः
पापविनाशिनीभ्य इत्यादिमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिना-
भ्यर्च्य गुर्वृत्विग्यो दद्यात् । तद्यथा । ॐ अद्या-
मुकामुकमगोत्रेभ्यः अमुकामुकवेदामुकामुक-
शाखाध्यामिभ्योऽमुकामुकदेवशर्मभ्यो युष्मभ्यं मत्-
स्यपुराणोक्तकल्पलतामहादानदानफलप्राप्तिकामो
ऽहं मत्स्यपुराणोक्तभागवतवस्यथैता लवणगुडहरि-
द्रातगुलहृतक्षीरशर्करातिलनवनीतापितकलधौत-
ब्रह्मानन्तकुलिशाधुधवज्रिगमननिर्हृतिवरणवायु-
सोममन्त्रेश्वरशक्तिप्रतिमासहिताः पञ्चवर्गवितान-
नकधेनुदण्डककुम्भदण्डकवसनयुगदण्डकान्विताः द-
शकल्पलता मन्त्रदे । प्रतिगृहीतारः स्वस्त्युक्ता
सावित्रीं पठेयुः । ततो गुरुः कल्पलतेयं विष्णु-
देवतेति ब्रूयात् । ऋत्विजस्तु प्रत्येकं कल्पलतेयं
विष्णुदेवतेति ब्रूयुः । ततो यथाशाखं कामस्तुतिं
पठेयुः । तत ॐ अद्य कृतैतदानप्रतिष्ठार्थं युष्म-
भ्यमहं दक्षिणामिमां यदुत्पत्तिश्रेण्यां भूमिमेतानि
च रत्नानि सम्प्रदे ॥ ब्राह्मणाः स्वस्त्युक्ता कल्प-
लस्तः स्पृशेयुः । ततस्तुलापुरुषवज्जापकेभ्यो दक्षिणां
दीनानाथादितर्पणं ब्राह्मणवाचनं त्वरया कल्प-
लतानां यथायथं प्रतिपादनञ्च कुर्यात् । इति कल्प-
लतामहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कल्पवृद्धः, पुं, कल्पस्य सङ्कल्पस्य दाता वृद्धः । कल्प-
स्थायी वृद्ध इति वा । इति सारसुन्दरी । देवतरुः ।
इत्यमरः । १ । १ । ५३ ॥ (यथा, दानसागरे ।
“नमस्ते कल्पवृद्धाय चिन्तितान्नप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये” ॥)
कल्पान्तः, पुं, (कल्पस्य अन्तो यत्र ।) ब्रह्मणो दिनान्तः ।
प्रलयः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ (यथा, गोः
रामायणे ३ । १० । ४ ।
“उपासरताश्चैव जले कल्पान्तवासिनः” ॥)

कल्पितः, पुं, (कल्प्यते सञ्जीक्रियते असौ । कृप् +
णिच् + कर्मणि क्तः ।) सञ्जितवृत्तौ । इति हेम-

कल्प्यं

चन्द्रः ॥ रचिते त्रि ॥ (यथा, महानिर्व्याख्योक्ता
त्मज्ञाननिर्णये ।

“ब्रह्मादिदृष्टपर्यन्तं मायया कल्पितं जगत् ।

सत्यमेकं परं ब्रह्म विदित्वैव सुखी भवेत्” ॥)

कल्मषः, स्त्री, (कर्म शुभकर्म स्यति नाशयति रस्य
लत्वे षत्वे च ण्योदरादित्वात् साधुः ।) पापम् ।
इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, मनुः १२ । २२ ।
“यामीत्ता यातनाः प्राप्य सजीवो वीतकल्मषः ।
तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः” ॥)
हस्तपुच्छम् । इति त्रिकायशेषः ॥ (मालिन्यम् ।
यथा, हेः रामायणे २ । ६६ । २७ ।

“न हि कश्चन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् ।

दुर्लभोऽहस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम्” ॥)

कल्मषः, पुं, (कर्म शुभकर्म स्यति नाशयति । कर्म
+ खो + कः । रस्यः कः सस्य षत्वञ्च निपातनात् ।)
नरकविशेषः । इति मेदिनी । मलिने त्रि । इति
जटाधरः ॥

कल्माषः, पुं, (कलयति इति क्लिप् कल् । माषयति
स्वभासा अभिभवति अन्यवर्णान् । मष् हिंसायां
णिच् + षच् । कल् चासौ माषश्चेति ।) चित्रवर्णः ।
तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ॥ कृष्णपाण्डर-
वर्णः । कृष्णवर्णः । (कलं शुभकर्म माषयति द्विन-
स्ति । कल + मष् + णिच् + षच् वा ।) राक्षसः ॥
इति मेदिनी । गन्धशालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । ७ ।
“नीलानीकौ तथा नागौ कल्माषश्च वलौ तथा” ॥)

कल्माषकण्ठः, पुं, (कल्माषः कृष्णवर्णः कण्ठो यस्य ।)
शिवः । इति हारावली ॥

कल्माषपादः, पुं, (कल्माषौ शापजलप्रक्षेपणात् कृष्ण-
वर्णौ पादौ यस्य ।) सौदासराजः । इति श्रीभा-
गवतम् ॥ (यथा, महाभारते १ । १७७ । १ ।
“कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा भूभुव इ ।
इत्थाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि” ॥)

अस्य यथा कल्माषपादत्वं जातं तदुच्यते ।

नक्षत्रस्य ऋतुपर्णस्य वंशजः सौदासनामा नृपतिः
पुरा मृगयां चरन् एकं राक्षसमवधीत् ।
अस्य राक्षसो भ्राता तु वैरशोधनं चिकीर्षुः
सूदरुपधरोऽस्य राज्ञो गृहं प्रत्यवास । एकदा
तु असौ राक्षसः भोक्तुकामाय नृपतेः सौदा-
सस्य गुरवे वशिष्ठाय नरामिषं पक्वा ददौ ।
वशिष्ठस्तु तदभोज्यं दृष्ट्वातिक्रुद्धः “राक्षसो
भविष्यतीति” राजानमशपत् । राजा तु शाप-
वृत्तान्तं विदित्वा विनापराधेन प्रदत्तः शापः इति
विचिन्त्य जलमादाय गुरुं प्रतिशप्तुं समुद्यतः ।
एतस्मिन्नन्तरेऽस्य पत्नी मदयन्ती दृष्ट्वैवमकर-
शीथोद्यतं पतिं निवारयामास । राजा तु तया
निवारितः स्वपादयोः शापजलं प्रतिपत्तवान् ।
एतदारभ्यायं पादयोः कल्माषतां प्राप्तवान् ॥ अस्य
अन्या विस्तृतिस्तु भागवते ६ । ६ अध्याये, तथा
महाभारते १ । १७७ अध्याये द्रष्टव्या ॥

कल्पं, स्त्री, (कल्प्यते आगम्यते । कल गतौ + कर्मणि
यत् । प्रत्युष् । इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा,

कल्याणी

भागवते ४।२४।७८।

“इदं यः कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः अद्वयान्वितः ।
इष्टयाप्यवयेन्मर्त्या मुच्यते कर्मबन्धनैः” ॥

कलयति मिष्टतां सम्पादयतीति । अन्नादित्वात्
यक् । मधु । इति हेमचन्द्रः ॥

कल्या, त्रि, (कलासु साधुः इति यत्) सज्जः । (यथा,
महाभारते १।५।३।

कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव” ॥)

निरामयः । इत्यमरः । ३।३।१५६॥ वाक्युति-
वर्जितः । दत्तः । कल्याणवचनम् । उपायवचनम् ।
इति मेदिनी ॥

कल्यजग्धिः, स्त्री, (कल्ये प्रातर्जग्धिर्भोजनम् ।) प्रात-
राशः । प्रातर्भोजनम् । इति जटाधरः ॥

कल्यत्वं, स्त्री, (कल्य + भावे “ता त्वम्” । इति त्वम्)
आरोग्यम् । इति जटाधरः ॥

कल्यपाणः, पुं, (कल्यं मधु मद्यमित्यर्थः पालयतीति ।
कल्य + पाल् + ण्यत्) श्रौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यपाणकः, पुं, (कल्ये पालयति । कल्य + पाल् +
यक्) श्रौण्डिकः । इति शब्दमाणा ॥

कल्यवर्त्तः, पुं, (कल्ये प्रातः वर्त्तते प्राप्यते गृह्यते
“इति वा यदा वर्त्तते जीव्यते अनेन । वृत् + णिच्
+ कर्मणि करणे वा ण्यत्) प्रातर्भोजनम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्या, स्त्री, (कडयति मादयति । कडमदे णिच् अ-
न्नादित्वात् यक् टाप् च । डस्य लत्वम् । कलयति
मादयति वा । कल् + णिच् + यक् टाप् च ।)
मद्यम् । इति मेदिनी ॥ शुभात्मिका वाणी । कल्याण-
वचनम् । इत्यमरः । १।६।१८॥ हरीतकी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कल्याणं, स्त्री, (कल्ये प्रातः अण्यते शब्दात् इति ।
कल्य + अण् + “अकर्त्तृश्चेति” ३।३।१६।
घञ् ।) मङ्गलम् । (यथा, विष्णुपुराणे १।१२।१०२।
“स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालश्च जीवति” ॥)

तत्पर्यायः । श्वः २ श्वेयसम् ३ शिवम् ४ भद्रम् ५
शुभम् ६ भावुकम् ७ भविकम् ८ भयम् ९ कुश-
लम् १० क्षेमम् ११ शक्तम् १२ । तद्युक्ते त्रि । इत्य-
मरः । १।४।२५, २६॥ (यथा, मनुः ८।३६२।
“प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिदिजे” ॥)
खर्गम् । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कल्याणवीजः, पुं, (कल्याणं वीजं यस्य ।) मसूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मसूरशब्दे विशेषोऽस्य
ज्ञेयः ॥)

कल्याणिका, स्त्री, (कल्याण + संज्ञायां कन् तत्-
टाप् षत इत्वम् ।) मन्त्रिणा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मन्त्रिणाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कल्याणिनी, स्त्री, (कल्याणमस्यास्तीति इतिः ततः
स्त्रियां ङीप् ।) बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

कल्याणविशिष्टे चि ।

कल्याणी, स्त्री, (कल्याण + स्त्रियां ङीप् ।) माषपर्णी ।
गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः १।८७।
“उभयस्त्रितयं कल्याणी नाभि कीर्त्तिव रव यत्” ॥

ई७

कवचः

कल्याणवती । यथा महाभारते । ३।७४।५।

“दमयन्त्यपि कल्याणी प्रामादस्या ह्युपेक्षत” ॥)

कल्यापालः, पुं, (कल्यां मद्यं पालयतीति । कल्या +
पालि + अण् ।) श्रौण्डिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कल्ल, उ कृजने । शब्दे । अशब्दे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-यात्वं-अकं-सेट् ।) लदयान्तः । रु
कल्लते लोकः अत्यक्तशब्दं करोति शब्दं न
करोति वेत्यर्थः । कृजने इति चाश्रा भौमराश्व ॥
शब्दमात्रे इति केचित् । अशब्दे इति कालापाः ।
इति दुर्गादासः ॥

कल्लः, त्रि, (कल्लते शब्दं न गृह्णाति इति । कल्ल +
अच् ।) बधिरः । इति त्रिकाण्डशेषः । काला
इति भाषा ॥

कल्लत्वं, स्त्री, (कल्लस्य भावः । कल्ल + त्वम् ।) स्वरभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ बधिरता च ॥

कल्लोलः, पुं, (कल्ल + बाहुलकात् ष्योलच् । यदा
कं जलं लोलं चपलं यस्मात् निपातनात् साधुः ।)
महातरङ्गः । वङ्ग ट्रेड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
उल्लोलः २ । इत्यमरः । १।१०।६॥
“कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकृतहृणी” ॥
इत्यद्भुतः ॥) हर्षः । शत्रौ त्रि । इति मेदिनी ॥

कव, षट् उ क्ततौ । वर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भां-आत्वं-सकं-सेट् । ऋदित् ।) षट् अचका-
वत् । उ कवते । इति दुर्गादासः ॥

कवकं, स्त्री, (कवते आच्छादयति विस्तरयति वा ॥
कव् + अच् । संज्ञायां कन् ।) कवकम् । यथा,—
“देवतार्थं इति श्रियुं लोहितान् वस्त्रान्तरथा ।
अनुपाकृतमांसानि विडुजानि कवकानि च” ॥
कवकानि कवकाकागाणि । वर्ज्येति प्रत्येक-
मनिसम्बन्धते । इति भित्तानुगायामाचाराध्यायः ॥

कवकः, पुं, (कव् + अच् + संज्ञायां कन् ।) कवकः ।
यासः । इति हेमचन्द्रः ॥

कवचः, पुं स्त्री, (कं देहं वक्षति विपत्तास्वाग्नि-
वक्षयित्वा रक्षति इति शेषः । क + वच् + अच् ।
कं वातं वक्षति वा अन्तर्गर्थं वा । यदा कवते-
इति कुधातोरच् प्रत्यय इति केचित् । इत्युणादि-
कोषः ४०।२।) सन्नाहः । संज्ञेया इति भाषा ।
(यथा, विष्णुपुराणे । १।१३।४०।

“शशाङ्क दिशा नभसः कवचश्च पपात ह” ॥)
तत्पर्यायः । तनुचम् २ वस्त्रम् ३ दंशनम् ४ उग्रशूद्रः ।

५ कङ्कटकः ६ जगरः ७ । इत्यमरः । २।८।६४॥
दंशनम् ८ जगरः ९ अजगरः १० । इति तट्टीका ॥

कटकः ११ योगः १२ सन्नाहः १३ कक्षुकः १४ ।
इति जटाधरः ॥ * तस्य युक्त्यर्थः ।

खड्गादीनान्तु गणना पूर्वमेव निर्दिष्टता ।
अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टकवचादिरपीष्यते ॥
तल्लक्ष्यं संयुक्तं प्रवक्ष्यामि निबोधत ।
काष्ठं चर्म च सकलं त्रयमेतत्त दुस्तम् ॥
यथोत्तरं गुणयुतं तथा पूर्वान्तु निन्दितम् ॥

शरीरावरकलन्तु लघुत्वं दृढता तथा ॥
दुर्भेद्यतेति कथितः कवचे गुणसंयुक्तः ।
सन्निवृत्तातिगुह्यता तनुता सुखभेद्यता ॥

कवरी

कवचानां विनिर्दिष्टः समासादोषसंयुक्तः ।

अथ वर्णो विनिर्दिष्टः क्रमादेव चतुर्विधः ॥

सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात् ।
केचित् कुर्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम् ॥
कनकं रजतं ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

“यथा ग्रन्थप्रहाराणां कवचं प्रति वाक्यम् ।
तथा देवोपघातानां शान्तिर्भवति वाक्यम्” ॥
इति भलमासतत्त्वम् ॥ लौहादिवर्म्भवत् अङ्गादि-
रक्षणाथं देवतामन्त्रविराजम् । तत्तु पुत्रायां पाष्यं
भूर्जं विलिख्य कण्ठादौ धार्य्यच्च । इति तन्त्रम् ॥
गर्दभाखटवत् । पट्टहवाद्यम् । इति मेदिनी ॥

कवचपत्रं, स्त्री, (कवचनेखनसाधनपत्रमिव पत्रं
वल्लकं यस्य ।) भूर्जपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कवटी, स्त्री, (कौति शब्दायत इति । कु + षट् +
गौरादित्वात् ङीप् ।) कवाटः । इति भरतो
द्विरूपकोषश्च ॥

कवयी, स्त्री, (कान् जलान् वयते गच्छति इति ।
क + वय् गतौ + इन् “कृदिकामन्त्रात्” वा
ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । कयी माच् इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । ककचएल्लो २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । खिग्रत्वम् । बलकारि-
त्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
किञ्चित्सकरोति केचित् ॥ (“कवयः खिग्र-
मधुराः” । इति चक्रपाणिस्तुतद्वयगुणे ॥)

कवरं, त्रि, (के मन्त्रके वरं शोभमानत्वात् षेष्ठम्) ।
केशपाशः । इत्यमरटीका ॥ (यथा भागवते
५।२।७। “वरगुण्यन्दनस्तनकलशकवराभार-
गणनां देवीम्” ॥) संयुक्तम् । खचितम् । इति
धन्यायुधः ॥

कवरः, पुं स्त्री, (कं जलं वृणोति । क + वृ + अच् ।)
लवणः । अम्लः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च । (कौ-
तीति ।) कुशब्द + “कोरुग” । उणां ४।१५४ ।
इति अरन् । पाठकः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ कर्पूर-
वर्णः । इति दृन्मायुधः । यथा, माघे ५।१६ ।
“दृष्ट्वैव निश्चितकलापभगमधस्ता-
द्याकीर्णमाल्यकवरां कवरौ तनूण्याः” ॥)

कवरकी, स्त्री, (कवरं केशपाशं किरति विक्षिपति
यत्र इति । कवर + कु + बाहुलकात् ड गौरा-
दित्वात् ङीप् ।) कारावासदुःखेन केशादिपारि-
पात्यग्राह्यात् तथात्वम् ।) कारागारबद्धः । इति
हारावली । कयेदी इति भाषा ॥

कवरा, स्त्री, (कवर + अण् + अण् + टाप् ।) खर-
पृथ्वा । इति शब्दचन्द्रिका । बाहु इति भाषा ॥

कवरी, स्त्री, (कं शिरः वृणोति आच्छादयति । क +
वृ + अच् + जानपदेत्यादिना ङीप् ।) कु + अरन्
ङीष् वा ।) केशविन्यासः । सुतेर खोपा टिकी
इति भाषा । तत्पर्यायः । केशवेशः २ कवरः ३
केशगर्भकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“गोपीभर्तृर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवरास्त्री
उत्पत्तेव क्वचित्कवरी निःश्वसन्ती विप्राणम्” ॥
इति पदाद्वृत्ते । १॥) बर्वरा । बाहु इति

कविः

भाषा । कारवी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ हिक्केर
पांता इति भाषा ॥
कवणः, पुं, (केन जलेन वलते चलतीति । वल् + अच् ।)
यासः । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥
("चिकटुकमजमोदा मेन्यवं जीरके द्वे
समधरणाघृतानामष्टमो हिक्कुभागः ।
प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-
ज्जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अग्निमान्वाधिकारे ॥
"यच्छजन् कवणाग्रागा गावोवत्सान् न पाययन्" ।
इति हेरामायणे । २ । ४१ । ६ ॥) मत्स्यविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ यजे माच इति भाषा ॥
कवणितः, चि, (कवलं करोति । कवल + णिच् +
कर्मणि क्तः ।) भुक्तः । इति जटाधरः ॥ ("शश्वत्
कवणितानेकजीवम्" । इति कथासर्गितामरः ।
२६ । १४२ ॥)
कवसः, पुं, (कौति कवते वा । कुशब्दे + "जटतनी-
त्यादिना" उणां ४ । २ । अस् ।) कवचः । इत्य-
यादिकोषः ॥
कवाटः, चि, (कुशब्दे + भावे अच् । कवं शब्दं
अटतीति । कव + अट् + अच् । यद्वा कं वातं
वटति खणोति वारयतीत्यर्थः क + वट् + अण् ।)
कपाटः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (यथा
हेरामायणे २ । ७१ । ३७ ।
"असंयतकवाटानि श्रीविहोतानि सर्वशः" ॥)
कवाटवक्रं, क्ली, (कवाटं वक्रं यस्मात् ।) खट्विशेषः ।
कवाटवेदु इति भाषा । कवाडवेदया इति
केचित् ॥ तत्पर्यायः । वक्रायाम् २ कपोतवक्रम् ३
अखजित् ४ । इति रत्नमाला ॥
कवाटी, स्त्री, (कवाट + अल्पर्ये + डीप् ।) कपा-
टम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कवारं, क्ली, (कं जलं आश्रयत्वेन खणोति । क + वृ +
अण् ।) पद्मम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविः, पुं, (कवते सर्वं जानाति सर्वं वर्णयति सर्वं
सर्वतो गच्छति वा । कव् इन् । यद्वा कुशब्दे +
"अचः इः" । उणां ४ । १३८ । इति इः ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयमादिकविः यथा,
"तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये" इति भागवते ।
१ । १ ।) "वाल्मीकिमुनिः । (एकोऽभुव्रजिनात्
ततस्तु पुलिनात् वल्मीकतथापरस्त एव प्रथिताः
कवीन्द्रगुरवस्तेभ्यो नमस्तुभ्यम्" । इत्युद्भटः ॥)
मुक्ताचार्यः । (यथा महाभारते १ । ६६ । ४२ ।
"ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःश्वतो भगवान् भृगुः ।
भृगोः पुनः कविर्विद्वान् मुक्तः कविस्ततो यद्वहः" ॥)
सूर्यः । काव्यकारः । (यथा रघुः १ । ३ ।
"मन्त्रः कविशः प्रार्थी गरिष्ठान्पुष्पास्यताम्" ॥)
खलीने स्त्री । इति मेदिनी । (विष्णुः । यथा
महाभारते १३ । १४६ । २७ ।
"वेदो वेदविदश्चक्रो वेदाक्रो वेदवित् कविः" ॥)
कविकदेवस्य श्लेषभाता । यथा,—
"कव्येच्छेच्छाक्यः गुराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः ।
तातमाहप्रियकरा गुणविप्रप्रतिष्ठिताः" ॥

कवोष्णं

इति कविकपुष्पगो २ अध्यायः ॥ * अपि च ।
"विशाखयुग्मपुष्पाः प्रायात् साधुजनप्रियः ।
कविकं द्रष्टुं हरेरंशमाविर्भूतश्च सम्भवे ॥
कविं प्राज्ञं सुमन्त्रश्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ।
गार्ग्यभर्ग्याविशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम् ।
विशाखयुगो दृष्टश्च चन्द्रं तारागणैरिव" ॥
इति तत्रैव ३ अध्यायः ॥ * चौरयोद्धा । यथा ।
"वेधस्थाने रण भङ्गो दुर्गं खण्डिः प्रभायते ।
कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै" ॥
इति सर्वतोभद्रचक्रे ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
कविः, चि, (कवते श्लोकान् ग्रथते वर्णयति वा ।
कव् + इन् ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥
(यथा मनुः २ । १५१ ।
"अध्यापयामास पितृन् शिशुराजिरसः कविः" ॥)
कविः, स्त्री, (कवति शब्दायते इति । कुशब्दे "अच्
इः" । उणां ४ । १३८ इति इः । अश्वमुखे श-
ब्दायमानत्वात्साध्यात्वम् ।) खलीनः । इति मेदिनी ।
लागाम् इति भाषा ॥
कविकं, क्ली, (कवि + स्वार्थे कन् ।) खलीनः । इति
हलायधः ॥
कविका, स्त्री, (कवि + स्वार्थे कन् टाप् च ।) खलीनः ।
इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ लागाम् इति भाषा ।
कविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कवयी मत्स्यः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"कविका मधुगं खिग्धा कफघ्ना रुचिकारिणी ।
किञ्चित् पित्तकरी वात-नाशिनी वज्रिवर्द्धनी" ॥
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे मांसवर्गः ॥)
कविज्येष्ठः, पुं, (कविषु ज्येष्ठः ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविता, स्त्री, (कवेः रचयितुर्भावे तल् ।) कवि-
त्वम् । काव्यम् । यथा,—
"कविता वनिता वापि व्याधाना सुखदायिनी" ।
इत्युद्भटः ॥
कविवेदी, [न्] चि, (कविं कवित्वं वेत्ति । कवि +
विद् + णिनिः ।) कविः । इति जटाधरः ॥
कविर्, क्ली पुं, (कं सुत्वं यजति । क + अज् + क ।
अजस्थाने विः ।) खलीनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कविरामायणः, पुं, (कविना कवितया कविषु काव्येषु
वा रामः अयनं आश्रयो यस्य ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कविकासिका, स्त्री, (कं सुत्वं विनासयति उद्दीपय-
तीति । क + वि + लस् + णिच् + ण्वल् टाप् अत
इत्वम् ।) वीणाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
कविवाल्मीकिः, पुं, (कविकासौ वाल्मीकिश्चेति ।)
वाल्मीकिमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥
कवी, स्त्री, (कवि वा डीप् ।) खलीनः । इति मेदिनी
भरतश्च ॥ [जटाधरः ॥
कवीयं, क्ली, (कवि + स्वार्थे ञ्च् ।) खलीनः । इति
कवेनं, क्ली, (कं जलं विनति क्षुणाति । क + विज् +
अण् ।) कुवलयम् । उत्पन्नम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कवोष्णं, स्त्री, (कुत्सितं उष्णं दंसदुष्णं वा ।) दंसदु-
ष्णम् । (यथा रघुः १ । ६० ।

कशार्हः

"मत्परं दुर्गमं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।
पयःपूर्वैः खनिश्चासैः कवोष्णमुपभुज्यते" ॥)
तदति चि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥
कथं, क्ली, (कथते पिठभ्यः । पिचुहेष्येन दीयते यद-
न्नादिकम् । कु + "अचो यत्" इ । १ । ६७ ।
इति यत् ।) पिचुषम् । पिठसम्पदानकाक्षिम् ।
इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, मनुः १ । ६५ ॥
"यस्याभ्येन सदाश्रन्ति ह्य्यानि त्रिदिवौकसः ।
कथानि चैव पितरः किम्भूतमधिकं ततः" ॥
कथानि तु वेदतत्त्वविदे ब्राह्मणाय दातव्यानि
अन्यथा तद्दानं निष्फलं स्यात् यदुक्तं मनौ ३
अध्याये ।
"ओत्रियायैव देयानि ह्यथकथानि दातृभिः ।
अर्हसमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥
एकेकमपि विद्वांसं देवे पिब्ये च भोजयेत् ।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञानं बह्वनपि ॥
दृष्टादेव परीक्षितं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्व्यकथानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥
सहस्रं हि सहस्राणामष्टचां यत्र भुज्यते ।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्म्मतः ॥
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कथानि च हवींषि च ।
न हि हस्तावहगृदिगधौ रुधिरैरेव शुध्यतः ॥
यावतो यसते यासान् ह्यथकथैश्चमन्त्रवित् ।
तावतो यसते प्रेत्य दीपश्रवणार्थयोगुडान् ॥
ज्ञाननिष्ठा दिवाः केचित् तपोनिष्ठान्त्थापरे ।
तपःस्थाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठान्त्थापरे ॥
ज्ञाननिष्ठेषु कथानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।
ह्य्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्व्यपि ॥
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने ह्यथकथयोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिर्नुष्ठितः ॥
मातामहं मातुलञ्च स्वकीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विटपतिं बन्धुम्वत्स्रिग्यान्व्यौ च भोजयेत् ॥
येस्तेनपतितक्रीवा ये च नास्तिकहृत्तयः ।
तान् ह्यथकथयोर्विप्राननर्हान्मनुब्रवीत् ॥
चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रियिन्तथा ।
विपण्ये च जीवन्तो धर्ज्याः स्युर्ह्यथकथयोः" ॥
इत्यादि । विस्तृतिस्तु तत्रैव द्रष्टव्या ॥)
कथबालः, पुं, (कथं बल्यते दीयते अस्मै । कथ +
बल् दाने + सम्प्रदाने घञ् ।) पिठगणविशेषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, वायुपुराणे ।
"कथबालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्थमा तथा ।
अभिखासा वर्हिषदः सोमपाः पिठदेवताः" ॥)
कश, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-पर-अर्क-
सेट् ।) कशति । इति दुर्गादासः ॥
कशा, स्त्री, (कशति शब्दायते ताडयति वा । कश्
+ करणस्य कर्तृविवक्षया कर्तरि अच् टाप् च ।
ताडयत्यनया वा ।) अश्वादेस्ताडनी । इत्यमरः ।
२ । १० । ११ । कोडा चावुक् इति च भाषा ॥
("जघान कशया मोहात् तदा राजसवभुमिम्" ॥
इति महाभारते । १ । १७० । १० ।) कौश-
रोहिणी । इति भावप्रकाशः ॥
कशार्हः, चि, (कथां अर्हति इति । कथा + अर्ह +

कश्मल

कश्मलः १) कशाघातयोग्यः । कोड़ा मारिवार उप-
युक्त इति भाषा । तत्पर्यायः । कश्यः २ । इत्यमरः ।
१ । १ । ४४ ॥

कश्मिः, पुं, (कश्मि दुःखं कश्यते वा कश्मति-
शासनयोः । कश् + म्गञ्वादिवात् निपातनात्
साधुः ।) भक्तम् । आच्छादनम् । यकोम्याद्रवस्त्रे
कश्मि इति द्विवचनान्तम् । इति मदिर्नः
(शय्या) । यथा, भागवते २ । २ । ५ ।

“सत्यां क्षितौ किं कश्मिपोः प्रयासेः” ॥

कश्ये, स्त्री, पुं, (के देहे प्रीयते । क + शृ + “कश्
एर ड चास्य” । उणा १ । ६० । इति उः एर ड-
चान्तादेशः ।) एकाक्षि । पिटेर दं । इति
भाषा । इति हलायुधः ॥ (पं सि उदाहरणं ।
“किं कुर्वता वराहेण खाद्यन्ते हि कश्येवः” ।
इत्युणाटिकाधृतचन्द्रवचनम् ।)

कश्ये, स्त्री, (कं जलं वातं वा शृणाति । क + शृ +
उणादिवात् उः । एर डचान्तादेशः ।) कश्येका ।
केशुर इति भाषा । इति रत्नामाला ।
राजनिर्घण्टे दन्त्यसकारवान् ऐलिक्रोप्ययं शब्दः ।
“(कश्ये द्विविधं तत् महद्वाजकश्येकम् ।
मुस्ताल्लतिलघः स्यात् यत् तच्चिद्योतमिति स्मृतम्” ॥
इति वैद्यकम् ।)

कश्ये, पुं, (क + शृ + उ + एर ड ।) जम्बूद्वीपस्य
खडविशेषः । इति शब्दमाला ॥

कश्येकं, स्त्री, (कश्ये + स्वार्थे कन् ।) दणकन्दः ।
केशुर इति भाषा । अस्य गुणाः । गुणत्वम् ।
विशुम्भकारित्वम् । शीतकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“(तत्तटविसृष्टालुकौश्चादनकश्येकम् ।
शृङ्गाटकं कलोष्ठश्च गुण विशुम्भि शीतलम्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

कश्येका, स्त्री, (कश्ये + स्वार्थे कन् टाप् च ।)
एकाक्षि । इति रत्नामाला । पिटेर दौडा इति
भाषा ।

कश्ये, स्त्री, (क + शृ + “कश् एर ड चास्य” । उणा
१ । ६० । इति उः । एर डचान्तादेशः ।) दणकन्दः
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ केशुर
इति भाषा ।

कश्चन, अ, (किम् + चत् इति मुग्धबोधमतम् ।
पाणिनिमते एयकपदमिति भेदः ।) कश्चित् ।
इति व्याकरणम् ॥ कोन । केह इति च भाषा ।
(यथा माघः १६ । १ ।

“दमघोषसुतेन कश्चन

प्रतिशिरुः प्रतिभाजवानथ” ॥)

कश्चित्, अ, (किम् + चत् । पाणिनिमते एयक्
पदम् ।) कश्चन । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मेघ-
दूते १ ।

‘कश्चित्कान्ता विरहगुणया स्वाधिकारप्रमत्तः’ ॥)

कश्मलं, स्त्री, (कश् गतिशान्तयोः + कल । “कुटि-
कश्मलौतिभ्यः प्रत्ययस्य सुट्” ॥ उणा १ । १०८
इति सुट् ।) मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ।
(मोहः । वधा, मीतायाम् २ । २ ।

“कुतश्चाकल्लजमिदं विषमे समुपपत्तम्” ॥)

कश्यपः

पापम् । इति शब्दमाला ॥ मलिने चि । इति
हेमचन्द्रः ॥

कश्मीरः, पुं, (कश् + “कश्मेरुट् च । उणा ४ । ३०
इति ईरन् मट् च ।) काश्मीरदेशः । इति जि-
कागशेषः ॥ (अस्य सीमादि यथा — शक्ति सङ्ग
मतन्त्रे ७ पटले ।

“शारदामठमारभ्य कुड्मादितटान्तकः ।

तावत् कश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्व्योजनात्मकः” ॥)

कश्मीरजन्मा, [न्] पुं, (कश्मीरे कश्मीरदेशे जन्म
यस्य ।) काश्मीरजन्मा । कुड्मम् । इत्यमरटी-
कायां गायमुकुटः ॥

कश्यं, स्त्री, (कश् + अर्हतीति । कशा + दन्तादिवात् ।
५ । १ । ६६ । यत् ।) अश्वमध्यभागः । (कश्यति
अनेन । कश् + बाङ्लकात् कश्येयत् ।) मद्यम् ।
यथा, — मार्कण्डेयपुराणे १०४ । ३ ।

“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विष्मृतः ।

कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” ॥

कशाश्चि । इत्यमरः । २ । १ । ४४ ॥

कश्यपः, पुं, (कश्यं सोमरमादिजनितं मयं पिब-
तीति । कश्य + पा + क । अस्य नामनिर्दिष्टि-
यथा मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । ३ ।

“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विष्मृतः ।

कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” ॥)

मुनिभेदः । कलागर्भेण मरीचिमनैरौसः पुत्रः ।

अस्य भार्या दक्षस्य सप्तदशकन्याः । तासां तत्प-

त्वाणाञ्च नामानि यथा । अदिनेर्देवाः १ दिते-

र्देवाः २ दनोर्दानवाः ३ काष्ठाया अन्वादयः ४

अरिष्ठाया गन्धर्वाः ५ सुरमाया राक्षसाः ६

इलाया वृताः ७ मुनेरसुरगेयाः ८ क्रोधवशायाः

सर्पाः ९ ताम्रायाः श्वेतराध्रदयः १० सुरभेर्गो-

महिषाः ११ सगमायाः श्वापदाः १२ तिमैर्योदो-

गणाः १३ विनताया गरुडाख्या १४ कद्रोर्नागाः

१५ पतङ्गाः पतङ्गाः १६ यामिन्याः प्राणभाः १७ ।

इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥

(मार्कण्डेयपुराणमते अस्य त्रयोदशभार्याः ।

यदुक्तं तत्रैव १०४ अध्याये । अदितिः १ दितिः २

दनुः ३ विनता ४ खसा ५ कद्रुः ६ मुनिः ७

क्रोधा ८ रिष्ठा ९ इरा १० ताम्रा ११ इला १२

प्रधा १३ । महाभारतमतेऽपि अस्य त्रयोदश

भार्या । यदुक्तं तत्रैव १ । ६५ । ११—१३ ।

“मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपान् इमाः प्रजाः ।

प्रजश्चिरे महाभागा दत्तकन्यास्तयोदश ।

अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायः सिंहिका तथा ।

क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः ।

कद्रुश्च मनुजयाग्र ! दत्तकन्यैव भागते” ॥

परमेश्वरस्यैव कश्यप इति ब्रामानि । यथा,

“तेनैवमाः सर्वाः प्रजाः उत्पादितास्तस्मात् सर्वा

इमाः प्रजाः काश्यप इत्युच्यन्ते । कश्यपः कस्मात्

पश्यको भवतीति श्रियन्त्या पश्यतीति पश्यः

सर्व्वज्ञतया सकलं जगदिजानाति स पश्यः ।

पश्य एव निर्भ्रमतयातिष्ठेयमपि वक्तुं यथायं

जानात्तेवातः पश्यक इति । आद्यन्ताक्षरविप-

कषा

अय्यासिजेः सिंहः क्षतेस्तर्कित्वादिवत् कश्यप
इति हयवर्ध इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन
पदं सिध्यति” ॥ इति दयानन्दकृतायां वेदभाष्यो-
पक्रमणिकायां २६१ सङ्ख्यकपत्रे । कश्यं अज्ञानं
अविद्यामित्यर्थः । तत्प्रवृत्तिं प्रोचयति नाश-
यति । यदा कश्यं विज्ञानमघनम् पाति रक्षति
स्वात्मनोति । परब्रह्म । तथा च तापविमुक्तिः
२ । ११ ॥

“सा होवाच गान्धर्वी ऋषिं वै दूर्वाससं कोऽयं
ब्रह्मन् । वा एतस्य प्रजापतोकस्य पाण्डिता भर्ता
वा जगतः । सहोवाच तत्त्ववित् प्रवर्गे महान्
दूर्वासाः । तदेव ब्रह्म वा आत्मा एतस्य पाता
हर्ता प्रजानां गोप्ता वावह कश्यपो ह योऽयम-
ज्ञानभोक्ता गान्धर्वि” ॥

कश्यपः । तथा च शतपथब्राह्मणे—

“स यत्कर्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा अक्षत
यदक्षजताकरोत्तदयदकरोत्तस्मान् कर्मैः कश्यपो
वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यपः” ॥

यथा यजुर्वेदे २४ । २७ ।

“अपामुद्रो मासां कश्यपः” । “कश्यपः कश्यपः” ।

इति वेददीधितिः ॥ कश्यं मयं पिबतीति ।

कश्य + पा + क । “सुरापः श्वावदन्तः स्यात्” ।

इति वचनात्तथात्वम् । श्वावदन्ते चि,

यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे १० । २ । ६५ ।

“प्रवृत्तेभ्यश्चान्यत् कवकश्यपयाचमानवर्जम्” ॥

मृगविशेषः । इति मेदिनी ॥ मत्स्यभेदः । इति

विश्वः ॥

कश्यपनन्दनः, पुं, (कश्यपस्य नन्दनः ।) गरुडः । इति

हलायुधः ॥ (देवामुगादयोऽपि ॥)

कष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-पङ्-सर्क-

सेट् ।) कषति । अयमुभयपदीति चतुर्थनजुमरौ ॥

रमानाथरामौ तु इमं परस्मैपदिनं मत्वा उभ-

यपदिनं तालव्यान्तं अन्यं मन्येत् । इति दुर्गा-

दानः ॥

कषः, पुं, (कषत्यत्र अनेन वा । कष् + अच् ।) कष-

पट्टिका । कटिपातक इति भाषा । तत्पर्यायः ।

शानः २ निकषः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ६२ ॥

कषणा, चि, (कष्यते विस्वाद्यते । कष् + कर्मणि

ल्युट् ।) अपक्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पुं,

कषत्यत्र । अधिपत्ये ल्युट् । निकषोपलम् ।

यथा, आर्यासप्तशती ४१८ ।

“भूषणातां भजतः सखि ! कषणविशुद्धस्य जात-

रूपस्य” ॥ भावे ल्युट् । स्त्री, कषण्यनम् ।

यथा किराते ५ । ४७ ।

“कषणकर्मणिरस्मद्वर्जितैः” ॥

क्षणाविमलमतकृजवर्जितैः” ॥

“इहामौ कषणेन कण्डूयोनं यः कम्पस्तेन जिह्वता

महाहयो येभ्यस्तैः” ॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

कषा, स्त्री, (कष्यते ताद्यते अग्नया । कष् + बाङ्ल-

कात् कश्येयम् । तत्पटापि ।) कषा । इत्यमर-

टीकायां रमानाथः ॥ चावुक् इति भाषा । (यथा

गोपरा ६ । ३७ । ४१ ।

कषायः

“उद्गान् हयान् खगान् नागान् जङ्गलान् कषायैः” ॥
कषायः, पुं, (कष + आः) । सूत्र्यः । अग्निः । इत्यु-
गादिकोषः ॥

कषायः, पुं स्त्री, (कषति कण्ठम् । कष + आः) ।
रसविशेषः । कष इति भाषा । पृथिव्यनिलगुण-
बाहुल्यात्तस्योत्पत्तिः । इति शिवदासः ॥
(यथा, मनुः ११ । १५३ ।

“शुक्लानि च कषायांस्य पीत्वा मेध्यान्पि हिनः” ॥
तत्पर्यायः । तुवरः २ तद्वृत्ते चि । इत्यमरः ।
१ । ५ । ८ ॥ कुवरः ३ तुवरः ४ । इति तट्टीका ॥

अस्य गुणाः । ब्रणारिरोपणत्वम् । याह्वित्वम् ।
शोषणत्वम् । वायुकोपकारित्वम् । अतियुक्तस्य
तस्य गुणः । मलमूत्रयक्षाधानहृत्पीडाक्षेपणादि-
रोगकारित्वम् । अन्यच्च ।

“कषायः शोषणः स्तम्भी ब्रणपाकार्तिनाशनः ।
कफशोणितवातघ्नो रूक्षः शीतो गुरुस्तथा” ॥
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“कषायनामा निरुगण्डि शोफं
वर्णन्तनोर्दीपनपाचनम् ।
सत्त्वापहोऽसौ शिथिलत्वकारी
निषेविनः पाण्डु करोति माचम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पाचनादिः । तस्य पूर्ण-
वीर्यं याममेकं तिष्ठति । तत्पर्यायः । कषायः २
निर्युद्धः ३ । स तु पञ्चविधो यथा । सरसः १
कृष्णः २ क्षयितः ३ शीतः ४ पाण्डु ५ । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ * ॥

“जिह्वां कण्ठं यमति नितरां याह्वकक्षातिसारे
क्षेपणधरेषुप्रममकरः आसकासापहर्त्ता ।

हिक्कां शूलं हरति नितरां शोधनं स्याद्गुणानां
प्रोक्तं शायं समधिकगुणो नाम श्रेष्ठः कषायः” ॥
इति हारीते प्रथम स्थाने ७ अध्याये ॥

“कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतो विबन्धकत्” ॥

“कषायः पित्तकफहृत् गुरुस्त्रिगुणधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्षेपणो विषोषणः ।
आमसंस्तम्भनो याही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ॥

करोति शीतलः सोऽति विष्टम्भाधानहृद्भुजः ।
हृत्कार्यं पौरुषभ्रंशोत्तरोधमलयहानम्” ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥

“कषायो रसः संशमनः संयाही सन्धारणः
पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः क्षेपणरूपित-
प्रशमनः शरीरक्षेदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतो
गुरुश्च ।

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपगम्यमानः आस्यं
शोषयति, हृदयं पीडयति, उदरमाध्मापयति,
वाचां निर्युज्जाति, सोतांस्थवन्धाति, श्यावत्व-
मापादयति, पौक्त्वमुपहन्ति, विष्टम्भ जरां
गच्छति, वातमूत्रपुरीषाण्यवश्र्जाति, कर्षयति,
ग्लापयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविषद-
रूक्षत्वात् पक्षवध-यक्षापतनकारितप्रभृतींश्च
वातविकारानुपजनयतीति” ।

“वैषद्यस्तम्भजाषैर्यो रसनं योजयेद्रसः ।

वभ्रातीवचयः कण्ठं कषायः च विकास्यपि” ॥

कषाया

“पवन पृथिव्यतिरेकात् कषायः” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥

निर्यासः । (यथा, महाभारते अनुशासनपर्वणि ।

“घृष्टो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियङ्गुणा ।

क्षीरेण षष्टिकान् भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥)

विलेपनम् । (यथा कुमारः ७ । १७ ।

“कर्णापित्तो लोभकषायरूक्षे

गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे” ॥

“लोभस्य रूक्षविशेषस्य कषायेण विलेपनेन” ॥

इति मल्लिनाथः ॥ अङ्गरागः । इति मेदिनी ॥

कषायः, पुं, (कष + आः) । श्लोणाकट्टः । इति

धरणी ॥ रागः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

(यथा हान्दस्योपनिषदि ।

“आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा
स्मृतिः । स्मृतिरन्ते सर्वग्रन्थिनां विप्रमोक्ष-
स्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति” ।

“तस्मै मृदितकषायाय वार्त्तारादिरिव कषायो
रागदेवादितोः सत्त्वस्य रज्जनरूपत्वात् ज्ञान-
वैराग्याभ्यासरूपपक्षरेण क्षान्तितो मृदितो विना-
शितो यस्य नारदस्य तस्मै” । इति भाष्यम् ॥

कलियुगम् । इत्यमरटीकासारसन्दरी ॥ (निर्वि-
कल्पसमाधेर्विभ्रभेदः । यथा, वेदान्तसारे समा-
धिकृत्ये ८१ ।

“लयविच्छेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेरागादिवासनया
स्तम्भीभावात् अखण्डवत्स्वनवलम्बनम्” । तत्रानेक
जन्माभ्यस्तवाह्याभ्यन्तररागाद्यनुभवजनितसंस्कारैः
कलुषीकृतं चित्तं कथञ्चित् अवगादिसाधनेनान्त-
र्मुखमपि चेतन्यग्रहणसामर्थ्याभावात् मध्य एव
स्तम्भीभवति यथा राजदर्शनाय सत्यहान्निर्गत्य,
राजमन्दिरं प्रविष्टस्य कस्यचित् पुत्रस्य द्वार-
पालनिरोधेन स्तम्भीभावः तथा परित्यक्तवाह्य-
विषयस्य अखण्डवत्स्वग्रहणप्रवृत्तस्योद्भूदरागादि-
संस्कारैः स्तम्भीभावादखण्डवत्स्वग्रहणं कषायः ॥)

कषायः, त्रि, (कष + आः) । सुरभिः । (यथा मेघ-
दूते ३३ ।

“प्रत्येषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः” ॥)

लोहितः । इति मेदिनी ॥ (यथा कुमारः ३ । ३२ ।

“चूताङ्गुरास्वादकषायकण्ठः
पुंस्त्रोक्त्रिलो यन्मधुरं सुकूज” ॥)

रक्तपीतमिश्रितवर्णः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

धवलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषायकृतः, पुं, (कषायं कषायरागं करोति इति ।
कषाय + कृ + क्तिप् तुगागमश्च ॥) रक्तकोष्ठः ।

इति जटाधरः ॥

कषाययावनालः, पुं, (कषायः रक्तवर्णः यावनालः) ।

तुवरयावनालधन्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषाया, स्त्री, (कष + आः टाप् च) । क्षुद्रदरा-
लभाणता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो-
यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“यासोपवासो दुष्यर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभादुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥

गान्धारी कञ्जुरान्ता कषाया हरविग्रहा” ॥)

कस

यिकषातः, त्रि, (कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य ।
कषाय + तारकादित्वात् इतच् ॥) क्षतकोहितः ।

(यथा कुमारः ४ । ३४ ।

“अमुनैव कषायितस्तनी

सुभगेन प्रियगात्रभस्मना” ॥)

कषायी, [न] पुं, (कषायो विद्यते अस्य । कषाय +

इनिः) । शालवृक्षः । इति जटाधरः ॥ लकुच-

वृक्षः । खर्जुरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषिः, त्रि, (कषति हिनन्ति यः । कष + “खनि

कषि” इत्यादिना इः । उणां ४ । १३६ ।) चिं-
सकः । इत्युगादिकोषः ॥

कषीका, स्त्री, (कषतीति । कष + “कषि दुषिभ्यां

ईकन्” । उणां ४ । १६ । इति ईकन् + टाप् च ।)

पक्षिजातिः । यदुक्तं उणादिकोषे ॥

“कषीका पक्षिजातौ स्यात् दृषिका नेत्रयोर्मन्त्रे” ॥

कषेरका, स्त्री, (कष + एरक् + ततः उः । संज्ञायां

कन् टाप् च ।) कशेरका । एष्टास्थि । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥

कष्टं, स्त्री, (कष्यते इति । कष + भावे क्तः ।

“कृष्णगहनयोः कषः” । ७ । २२२ । इति नेट् ।)

पीडामाचम् । तत्पर्यायः । पीडा २ बाधा ३

यथा ४ दुःखम् ५ अमानस्यम् ६ प्रसूतिजम् ७

कृच्छ्रम् ८ आभीलम् ९ । इत्यमरः । १ । ६ ।

३ ॥ आबाधा १० वेदना ११ दुःखम् १२ आमा-
नस्यम् १३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ कक्षा-

कलम् १४ । इति वाचस्पतिः ॥ अग्निः १५

आर्तिः १६ पीडनम् १७ बाधनम् १८ आम-
नस्यम् १९ विबाधनम् २० विज्ञेठनम् २१ विधा-

नकम् २२ पीडितम् २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

कषायः २४ अशर्म २५ । इति जटाधरः ॥ (यथा

महानिर्वाणोक्तात्मज्ञाननिर्णये ।

“कुर्व्याः सततं कर्म कृत्वा कष्टप्रतान्यपि ।

तावन्न लभते मोक्षं यावज्ज्ञानं न जायते” ॥)

कष्टः, त्रि, (कष्यतेऽसौ । कष + कर्मणि + क्तः) । पी-

डायुक्तः । गहनः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा

मनुः १२ । ७८ ।

“बन्धनानि च कष्टानि परप्रेत्यमेव च” ॥

अतिकष्टकरम् । विषादादौ प्रयोक्तव्यम् । यथा,

महाभारते १ । १ । २१५ ।

“कष्टं युद्धे दशश्रेषाः श्रुता मे ।
त्रयोऽस्माकं पाण्डवानाञ्च सप्त” ॥)

कष्टकारकः, पुं, (कष्टं करोति उत्पादयति बन्धक-
त्वात् । कष्ट + कृ + कर्मण्यण् । ततः कन् । कष्टं

करीतीति । कृ + कृण्व् वा । कष्टस्य कारको वा ।)

संसारः । इति चिकित्सकश्रेषः ॥ पीडाकरे चि ॥

कष्टस्थानं, स्त्री, (कष्टं कष्टकरं स्थानम्) । दुःखजनक-
स्थानम् । इति हारावली ॥

कस जगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं

-सेट्-ज्वलादिः) । ज कसः कसः । द्विपूर्वोऽयं
प्रपुङ्ग्वीभावे । तथा च ।

“प्रपुङ्ग्वोऽपुङ्गवसं प्रपुङ्गव्याकोपविकचकुटाः ।
पुङ्गवैते विकचिते” इत्यमरः । २ । ४ । ७-८ ।

कस्तूरी

विकसित पञ्चजलिका । इति दुर्गादासः ॥

कस इ न छ ध्वंसे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

शाते च । (अदा-आत्म-सक-सेट् । इति ॥)

इ कंस्थते । ल उ कंस्ते हरिः कंसम् । चकारात् गतौ च । शात इह ध्वंसना । इति दुर्गादासः ॥

कस ल छ ध्वंसे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-शाते च । आत्म-सक-सेट् ।) ल उ ङ ङे हरिः कंसम् । चकारात् गतौ च । शात इह ध्वंसना । इति दुर्गादासः ॥

कसः, पुं, (कसति विकसतीति । कस + अच् । कसति विकसति खर्गादिरच वा । कस + आधारे अच् ।) कषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कथिपात् इति भाषा । पूर्वोक्तधात्वर्थोऽप्यत्र ॥ (यथा नैषधे २ । ६६ ।

“कसपाधाणिभे नभस्ते” ॥)

कसगोत्पादनः, पुं, (उत्पादयतीति उत्पादनः । उत् + पाटि + ल्युः । कसनस्य कासरोगस्य उत्-पादनः नाशकः ।) वासकवृक्षः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

कसिपुः, पुं, (कशति शान्ति दुःखम् । कश गति-प्रसन्नयोः निपातनात् सिद्धम् ।) कशिपुः । अश्वम् । इति जटाधरः ॥

कसेरः, पुं, (कं प्रश्रयातीति शृङ्गिहंसायां बाहुलका-दुपेत्ये प्रकृतेरेरडादेशः । निपातनात् शस्य सत्वम् ।) कशेरः । केशुर इति भाषा । तत्पर्यायः । गुण्डकन्दः २ तुद्रमुत्ता ३ कसेरका ४ शूकरेष्टः ५ सुगन्धिः ६ सुकन्दः ७ कसेरकः ८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । अल्पमधुरत्वम् । अतिकटुत्वम् । रक्त-पित्तप्रशमनत्वम् । शीतत्वम् । दाहश्रमापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कसेरका, स्त्री, (कसेरवे । स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्) कसेरः । एष्टास्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥

कस्तूरं, स्त्री, रङ्गम् । इति जेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—वेद्यकरत्नमालायाम् ।

“रङ्गं वङ्गञ्च कस्तूरं मृदङ्गं पुष्पपिञ्जलम्” ॥)

कस्तूरिका, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः दूरतः । कस + ऊर । लुट् च । स्वार्थे कन् टाप् च एषोदरा-दित्वात् साधुः ।) कस्तूरी । इति भूरिप्रयोगः ॥

कस्तूरिका, स्त्री, (कस्तूरी + स्वार्थे कन् टाप् एषोद-रादित्वात् साधुः ।) कस्तूरी । इति रत्नमाला ॥ (यथा, माघे । ४ । ६१ ।

“कस्तूरिका मृगविमर्दसुगन्धिरिति” ॥

अस्या गुणादयः कस्तूरीशब्दे ज्ञातयाः । वैद्यक-रसेन्द्रसारसंग्रहे वृहत्संस्कृतमणिग्रंथे अस्याः प्रयोगो यथा “कस्तूरिकाविद्रुमरौप्यौह” । इत्यादि ॥

कस्तूरी, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः । कस + खञ्जूरा-दित्वात् ऊरः । डीप् तुटि एषोदरादित्वात् साधुः ।) मृगस्य नामौजातसुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः । मृगनाभिः २ मृगमदः ३ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । २२६ । मृगीः ४ मृगी ५ नाभिः ६ मदः ७ । इति भरतः ॥ वृक्षामोदः ८ योजनगन्धिका ९ । इति रत्नमाला ॥

मदनी १० गन्धकेलिका ११ वेधमुख्या १२ मा-जरी १३ सुभगा १४ वज्रगन्धदा १५ सहस्रवेधी १६ श्यामा १७ कामान्धा १८ मृगाङ्गना १९ कुरङ्गनाभिः २० ललिता २१ श्यामला २२ मोदिनी २३ कस्तूरिका २४ कस्तूरिका २५ नाभी २६ लता २७ योजनगन्धा २८ मार्गः २९ गन्धबोधिका ३० कालाङ्गी ३१ धूपसञ्चारी ३२ भिन्ना ३३ गन्धपिशाचिका ३४ इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । सुगन्धित्वम् । तिक्तत्वम् । चतुर्द्वित्वम् । मुखरोगकिलासकफदौर्गन्धबन्धालम्बोमलापह-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्तच्छर्दिनाश-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तद्वेदाः । खरिका १ तिलका २ कुलत्था ३ पिण्डा ४ नायिका ५ । अपि च ।

“कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् । नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि ज्ञायते ॥ कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपालो मध्याभा भवेत् । काश्मीरे देशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया गुणा उत्प-त्तिश्च यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

“मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभिः । कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता ॥ काश्मीरीकपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता । कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपालो मध्याभा भवेत् ॥ कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपालो नीलवर्णयुक् । काश्मीरे देशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा मता ॥ कस्तूरिका कटुतिक्ता दाहोष्णा शुक्ला गुरुः । कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्धशोषहृत्” ॥)

कस्तूरीमल्लिका, स्त्री, (कस्तूरीगन्धयुक्ता मल्लिका ।) मृगमदवासा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कस्तूरं, स्त्री, (कश गतिशातनयोः + कल + सुट् च । निपातनात् शस्य सः ।) कशमतम् । मोदः । इत्य-मरटीकायां शायमुकुटः ॥

कस्तूरं, स्त्री, (कस्य जलस्य हार इव के जले क्रादते वा इति । क + क्राद + पचाद्यच् एषोदरादि-त्वात् साधुः ।) श्वेतोत्पलम् । सुदि इति भाषा । तत्पर्यायः । सौगन्धिकम् २ । इत्यमरः १ । २० । ३६ ॥ (कस्तूरम् ३ । गन्धकञ्च ४ । इति भाव-प्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे । यथा, भागवते ४ । ६ । १८ ।

“कुमुदोत्पलकक्रारणतपत्रवर्जिभिः” ॥)

तत्पर्यायगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कस्तूरं, पुं, (के जले कथयति शब्दायते स्पृष्टते वा । क + जे + कः ।) वक्रपत्ती । इत्यमरः ॥ २ । ५ । २२ ॥

कांसीयं, स्त्री, (कंसस्य विकारः इति षः ।) कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कांस्थं, स्त्री, (कांसाय पानपात्राय हितं कांसीयं तस्य विकारः इति । “कांसीयपरिसंख्योरिति” । ४ । १ । १६८ यच्च कस्य लुक् च । यदा कंसमेव इति स्वार्थे यञ् प्रत्ययः ।) ताम्ररङ्गमिश्रितधातुः । कांसा इति भाषा । तत्पर्यायः । कंसम् २ कंसास्थि ३ ताम्राङ्गम्

काकः

४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सौराष्ट्रकम् ५ घोषम् ६ कांसीयम् ७ वज्रलोहकम् ८ दीप्तिगोहम् ९ घोषघ्नम् १० दीप्तिकांस्थम् ११ कांस्यम् १२ । अस्य गुणाः तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चतुर्द्वितका-मित्वम् । वाः कफविकारनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । कृचिकारित्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अक्ष-रसत्वम् । विशदत्वम् । लेखनत्वम् । सारकत्वम् । पित्तनाशित्वम् इति राजवल्लभः ॥ दृढदेहायुर्दृढि-कागित्वम् । इति सुखबोधः ॥

(“उपधानुर्भवेत् कांस्यं हथोन्तगमिः कृषोः । कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसृष्टा जनेः । संयोगप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः ॥ कांस्यद्विधायन्तिस्त्रोणां लेखनं विशदं सारम् । गुरुनञ्जितं रूढं कफपित्तहरम्” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥ तत्प्रोधनमागमाह ।

“अनेनैव विधानेन कांस्यं विङ्गन्धलेपितम् । मायेद्भिमाम् नैद्यो मृतं भवति चूर्णवत्” ॥

अन्यञ्च ।

“द्विधा पञ्चलवर्णं सप्तधास्त्रेन भावयेत् । कांस्यं कृत्वा पञ्चाणि तेन कल्पेन लेपयेत् । बद्धा गजपुटे पथाच्छर्दिमायाति नान्यथा” ॥

अन्यञ्च ।

“ताम्रवच्छेदनं कृत्वा ताम्रवन्मारायेद्भुधः” ॥

अन्यञ्च ।

“कज्वलीं तत्समां दत्त्वा मर्दयेन्निम्बकृतैः । एवं पुटत्रयेणैव निरुक्त्यं भस्म जायते” ॥

इति सुखबोधः ॥

कांस्यकारः, पुं, (कांस्यं तत्पात्रं करोतीति । कांस्य + कृ + णञ् ।) कंसकारः । इति जटाधरः । कां-सारि इति भाषा ॥

कांस्यनीलः, पुं, (कांसेन कृतः नीलः ।) चयन्नभेदः । नीलतुल्यम् । तत्पर्यायः । मृषातुल्यम् २ जेम-तारम् ३ वितुलकम् ४ इति जेमचन्द्रः ॥ (कांस्यो-द्भवान्नवन्नोऽस्ति इति विग्रहं वाच्यमिति । यथा, गोः रामायणे ४ । ४६ । २३ ।

“कांस्यनीलो हरिर्नीलः कोटिभिर्दशभिर्हृतः” ॥

कचित् कांस्यनील इति पाठः ॥)

काकं, स्त्री, सुरतवन्यः । (काकस्य समूहः इति सङ्घार्थे णञ् ।) काकसमूहः । इति मेदिनी ॥ (ईषत्कं जलम् कोः कादेशः । ईषज्जलम् । इति व्याकरणम् ॥)

काकः, पुं, (कायते शब्दायते । के शब्दे “इहभीका-पाशत्यतिमर्चिभ्यः कन्” । उर्गा-३ । ४२ । इति कन् ।) खगामग्यातपक्षिविशेषः । काग इति भाषा । तत्पर्यायः । करटः २ अरिष्टः ३ बलि-पुष्टः ४ सकृत्पन्नः ५ ध्राष्टः ६ आत्मघोषः ७ परभृत् ८ बलिभुक् ९ वायसः १० । इत्यमरः ॥ २ । ५ । २० ॥ वातजवः ११ बलः १२ दीर्घायुः १३ सूचकः १४ कृष्णः १५ यामीनाः १६ पिशुनः १७ कटखादकः १८ दिक्कः १९ कागः २० । इति

काकः

जटाधरः ॥ काकः २१ धूलिजङ्घः २२ निमित्त-
कृत् २३ कौशिकारिः २४ चिगायः २५ मुखरः
२६ खरः २७ महालोचः २८ चिरञ्जीवी २९
चकाचलः ३० कष्टकः ३१ नागवीरकः ३२ गाढ-
मैद्युनः ३३ लुण्टाकः ३४ आवकः ३५ रत-
ण्वरः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य
शाकुनं काकचरित्रम् । तद्वयथा ।

“अथोच्यते काकतत्तं कृतानां
मूर्द्धि स्थितं शाकुनभाषितानाम् ।
अचिन्तितावेदितकार्यसिद्धिं
पुष्पादिकाष्टाप्रहरक्रमेण ॥
ये आचम्यन्त्यन्तियवैश्यशूद्राः
काका भवन्त्यन्यत्रपञ्चमास्ते ।
वर्णाङ्गिभ्यां ऋषिभाषिताभ्या
सदाभियुक्तेष्वपलक्षणीयाः ॥
वृहत्प्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो
दृढस्वरः कृष्णवपुः स विप्रः ।
पिङ्गाक्षनीलाक्षविभित्रवर्णः
स्यात् क्षत्रियस्त्रीक्षारवोऽतिशूरः ॥
यः पाण्डुनीलः सितनीलचक्षु-
र्मातृर्धरुणो रटितश्च वैश्यः ।
भस्मच्छविभूर्निष्कारशब्दः
शूद्रः क्षत्राङ्गश्चपणो निरुक्तः ॥
विरुक्तसूत्रास्यतनुर्विशङ्को
यः कन्दरादीप्तनवं विभर्त्ति ।
स्थिरारवः स्तेर्यसमेतबुद्धिः
काकोऽन्यजातिः खलु पञ्चमोऽयं ॥
ब्रौणाभिधः कृष्णवर्णो यो
ग्राह्यः स काकः खलु मुख्यकृत्वा ।
तस्मादृते श्यामगणो निरीक्ष्यः
श्वेतश्च निन्द्योऽद्भुतदर्शनोऽसौ ॥
विप्रः स्फुटं जल्पति पृच्छामाने
न्यूनं ततः क्षान्तिरतिराजः ।
आख्यातिवैश्यस्त्वधवासनेन
ब्रवीति शूद्रो बलिदानभोभात् ॥
प्रश्नं कृतं जल्पति कृष्णवर्णः
सदा समस्तं विहगोऽन्यजातिः ।
सदास्त्रिसप्ताहदशाहपक्षेः
पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण ॥
शान्ते प्रदीप्ते च रटन् विहङ्गः
शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन् ।
न क्वापि रौद्रो रटितः प्रशस्तः
सर्वत्र शान्तो मधुरश्च रक्तः ॥
दीप्तस्थितो यः परध्वस्त्रेण
विरौति दीप्ताभिमुखः स कार्यम् ।
निष्पाद्य निर्गच्छते च सन्य-
रदीप्तोन्मुखः शान्तो यो हि सिद्धे ॥
शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय
शब्दं प्रविश्याद्य पुनः प्रदीप्तम् ।
यो रौति काको मधुरस्त्रेण
क्षत्वा विरुद्धं स ददाति सिद्धिम् ॥
विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं

काकः

ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति ।
यो वायसोऽसौ विनिश्चयसम्यक्
कार्याणि सर्वानि पुनः करोति ॥
सूर्यादये पूर्वदिशि प्रशस्त-
स्थाने स्थितो योऽभिमुखं विरौति ।
नाशं रिपोश्चिन्तितकार्यसिद्धिं
स्त्रीरत्नलाभं स करोति काकः ॥
भ्रातृः प्रभाते यदि वज्रभागे
विरौति तिष्ठन् रमणीयदेशे ।
शत्रून् प्रणश्यत्यविरादिशङ्कः
प्रयाति योधित्वमवाप्यते तत् ॥
खनन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्या
काकः समावेदयतेऽतिदुःखम् ।
रोगार्तिमृत्युं परध्वस्त्रेण
रम्येण चेष्टागमयोषिदाप्तिम् ॥
नैर्ऋत्यभागे यदि च प्रभाते
करोति काकः सहसा विरावम् ।
कूर्गं ततः कर्म समभ्युपैति
दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः ॥
प्रातः प्रतीच्यां यदि रौति काको
ध्रुवं तदा वर्धति वारिवाहः ।
स्त्रीवस्त्रभूभृत्युत्सवागमश्च
कलिः कलत्रेण समं तदा स्यात् ॥
भ्रातृस्य शब्दे पवनालग्नस्ये
वस्त्राग्नयानाभिमतगमाः स्युः ।
पात्रागमः प्राप्तमदितिनाशः
स्यादन्यदेशे गमनं रुदेष्टात् ॥
दिश्यन्तरस्यां सुरवः प्रभाते
निरीक्ष्यमाणो बलिभृग् नराणाम् ।
ददाति दुःखं भुजगाच्च भीतिं
वरिदतां नष्टधनेष्टलाभम् ॥
दिशीश्वर्यां यदि रौति काक
आगच्छतस्तदभिताम्यजाती ।
आधेर्निमित्तं प्रियवस्त्रलाभो
भवेत्तदा रोगबलेऽवसानम् ॥
ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य
प्रभातकाले मधुरस्त्रेण ।
अभीष्टितार्थागमनं ध्रुवं स्यात्
स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः ॥
इति वसन्तराजे दिकप्रहरे सूर्यादयः ॥ * ॥
“पूर्वञ्च यामे प्रथमे सशब्दः
काको भवेच्चिन्तितकार्यसिद्धे ।
अभीष्टलाभो गमनं तथास्या-
मष्टार्थलाभो नियतं नराणाम् ॥
आधेयभागे यदि चाद्ययामे
स्त्रीलाभविधेयवधौ भवेताम् ।
कृतान्तभागे बलिभृग् विरावः
स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी ॥
नैर्ऋत्यकोणे प्रिययोषिदाप्ति-
र्मिष्टाशनं सिध्यति चिन्तितोऽर्थः ।
दिशि प्रतीच्यां विरते भवेता-
मभ्यर्घनीयागमनाम्बुदही ॥

काकः

वायव्यकोणे करटः शुभः स्यात्
वृषप्रसादोऽध्वगदर्शनं च ।
सौम्ये च भीमस्वरश्चोकवार्ता
सौम्या च वार्ता धनलाभवार्ता ॥
ईशानदेशेऽभिमतं शंस-
स्तासो ऊताशब्दं बङ्गलोकसङ्गः ।
ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः
सम्मानसम्पदद्रविणाद्यसिद्धिः ॥
इति प्रथम प्रहरः ॥ * ॥
“प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावेः
काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति ।
चौराङ्ग्यं व्याकुलता च बङ्गो
जायेत काचिन्महती च शङ्का ॥
ऊताशब्दे नियतं कलिः स्यात्
प्रियागमाकर्णनयोषिदाप्तिः ।
यामे तु दृष्टिर्महती च भीतिः
प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात् ॥
रक्षोदिशि प्रागभयं तदा स्युः
स्त्रीभोग्यलाभाखिलरूपप्रसादाः ।
भवेत् प्रतीच्यां प्रबलाबलाप्ति-
र्थोपागमो दृष्टिं कुर्वन्मृगश्च ॥
समीरभागे ध्वजचौरसङ्को
दूतागमस्त्रीपिशितामलाभः ।
सौम्ये गणेशागमनं जयश्च
रम्ये रवे चौरभयं त्वरश्च ॥
मत्तेश्वराणाविरतश्चकाक-
श्चौराग्निसन्नासविरुद्धवार्ताः ।
ब्रवीति रक्षोऽटनेररुद्धैः
सदार्थगुर्व्यागमनं जयश्च ॥
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काकः सुशब्दो वृषप्रसादम् ।
मिष्टाभोग्यश्च ददाति पुंसां
करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः ॥
इति द्वितीयप्रहरः ॥ * ॥
“ऐन्द्रां विरुक्तः प्रहरे तृतीये
दृष्टिं तथा चौरभयं ब्रवीति ।
क्षान्तं राजागमनं जयश्च
करोति यात्रां शुभकार्यसिद्धिम् ॥
अग्नेर्विभागेऽभिभयं कलिश्च
विरुद्धवार्ता विफला च यात्रा ।
भवेद्विरुद्धैर्बलिभृग्विरावे-
र्जयादिवार्ता च भवेद्विशुद्धिः ॥
काकुभ्यवायां कुर्वतेऽतितुर्गं
रोगं तथाप्रागमनं विहङ्गः ।
क्षुद्राणि कार्याणि च यान्ति सिद्धिं
सर्वानि तन्मुख्यतया नराणाम् ॥
क्रथाददेशे जलदागमः स्या-
न्मिष्टाभलाभो रिपवो न सन्ति ।
शूद्रागमः स्वामिविरुद्धवार्ता
भवन्ति यात्रासु च कार्यमाशः ॥
स्यात् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो
दूराध्वयानं सङ्गदायमश्च ।

काक

योऽभ्यासोऽभीष्टजयादिवाचा
याचास रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः ।
वातालये दुर्दिनमेव वाचा
चौराभिगृहार्थसमागमश्च ।
सन्तोषवाचा वरयोषिदाति-
• याचा रवे स्यान्मधुरे प्रशन्ता ॥
यामे तृतीये विश्वन्यदीक्षां
कार्यार्थलाभो नृपसेवकागाम् ।
भोज्यप्रदो शुभदा च वाचा
प्रयाणकं वैश्यसमागमश्च ॥
दिश्यन्त्यकारेः कुरुते सुप्रसन्नं
भोज्यं जयं हानिकली कुशब्दम् ।
अक्षप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां
भोज्यं च ताम्बूलयुतं ददाति” ॥
इति तृतीयप्रहरः ॥ * ॥
येन्द्रां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो
भूमीशपूजाभयवृद्धिरेगाः ।
वज्रैर्विभागे भयरेगमृत्युः
शिष्टागमे वायसरसितेन ॥
याम्ये रवे तस्मिन्वैरिभीती
• स्यातां विशिष्टागमरेगमृत्युः ।
स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृद्धि-
रभीष्टसिद्धिः पथि चौरवृद्धम् ॥
दिशि प्रतीक्षां प्रहरे चतुर्थे
दिजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः ।
आयाति योषिदिजयाम्बुवृष्टिः
सिद्धिः प्रयागे नृपतेर्वरश्च ॥
वायव्यभागे करटस्य शब्दे-
• रायाति योषित् प्रियमानिनी या ।
ध्रुवं प्रवासो दिनसप्तकेन
प्रीत्यागमः स्यात् गमने कृते च ॥
कुवेरभागे पथिकोऽभ्युपैति
ताम्बूललाभः कुशलस्य वाचा ।
वैश्याङ्गनातिस्तुरगादिरुद्रा
याचाविरुद्धे स्मियते च गौरी ॥
स्याद्यौ स्थितश्चेद् बलिभृग् विगैति
सुवर्णवाचा सरजो विनाशः ।
अक्षप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे
वाचा भवेन्मध्यमिका च सिद्धिः” ॥
इति चतुर्थप्रहरः ॥ * ॥
“यद्वाचितं शाकुनिकैर्विमिश्रं
शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण ।
तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः
श्रेयस्करः शान्तरवश्च काकः ॥
रम्भं रवं दीप्तदिशि प्रसर्पन्
शान्तां दिशं भूरि फलं ददाति ।
तदैव तुच्छं वितरत्यसौ वै
दीप्तस्थितः पश्यति दीप्तकाष्ठम् ॥
अथोपदिष्टं फलमत्र दुष्टं
तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन् ।
• भ्रातृोऽधिष्ठो विश्वन् करोति
निरीक्षमात्रः ककुभं प्रदीप्ताम् ॥

काक

काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं
दीप्ताश्रितो दृष्टफलं ददाति ।
शाखाश्रितः शान्तिदिगोक्षणेन
रुक्ताखोऽन्यं कथयत्यनिरुद्धम् ॥
शान्तस्वरः शान्तककुपप्रदेशं
तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभश्च पश्यन् ।
ददात्यभीष्टं फलमेवमन्यं
दीप्तां स पश्यन्तु तदैव तूर्णम् ॥
आकारचैष्टावभागविज्ञा-
स्त्वानि काष्ठादिनयोः क्रमेण ।
सदाभियुक्तास्य निरूपयन्ति
यस्माच्च ते काकरतं मन्युष्याः” ॥
इति काकरते दिक्चक्रप्रकरणम् ॥ * ॥
“वर्षाकालमधिष्ठत्य किञ्चन
प्रोच्यते बलिभुजो यथाक्रमात् ।
आलपागडकविचारसुन्दरं
शाकुनं सकलशाकुनोत्तमम् ॥
वैशाखमासे निरुपद्रवे
इमेषु काकस्य शुभाय नोडम् ।
निम्बेषु शुक्लेषु सकलकेशेषु
इमेषु दुर्भिक्षप्रयायकेषु ॥
प्रशस्तवृत्ते यदि पूर्वशाखा-
माश्रित्य काकेन कृतं कुलायम् ।
तद्वृष्टिरिष्टाशकुनप्रमेदो
नीरोगता स्याद्दृश्यश्च राज्ञः ॥
आग्नेयशाखामाश्रिते च भीडे
स्याद्वृष्टिरिष्टान्ति भयं कलिश्च ।
दुर्भिक्षाच्चन्द्रवदेगभक्तो
भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् ॥
याम्याम् शाखासु च वायसेन
नीडे कृतेऽन्यं जलपातमाहुः ।
आधिप्रकोपं मरणं समन्ता-
दद्भुतं प्राचुरितोषिताश्च ॥
नेष्टव्यशाखामाश्रिते च भीडे
यस्माच्चनर्वर्यति वर्षकाले ।
पोडा नृणां विध्वंस्य चौरभीति-
दुर्भिक्षयुद्धानि भवन्त्यवश्यम् ॥
नीडे कृतं पश्चिमवृक्षशाखा-
माश्रित्य काकैः कथिता च वृष्टिः ।
नीरोगताक्षेमसुभिन्नवृद्धि-
सम्पत्प्रमेदाश्च भवन्ति लोके ॥
वायव्यशाखासु कृते च नीडे
प्रभूतवाताल्पजलाश्च मेघाः ।
सुर्मूषिकोपद्रवशस्याश-
पक्षदयोदेगमहाविरोधाः ॥
कौवेरशाखामधिष्ठत्य नीडे
कृते भवेत् प्रादुषि वृष्टिरिष्टा ।
भवन्ति च क्षेमसुभिन्नसौख्य-
नीरोगतावृद्धिसमृद्धयोऽस्मिन् ॥
ईशानशाखासु च वृष्टिरस्या
वैरं प्रजानामुपसर्गदोषः ।
स्याद्वायव्यानां ककुभप्रवृत्ति-

काक

सर्वाद्या हीयत यथ लोकः ॥
वृक्षाद्यभीडे त्वतिवर्षकाले
मध्ये पुनर्मध्यमतीवघातः ।
तुच्छापि वृष्टिर्न प्रवत्यधस्तात्
स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् ॥
अवृष्टिरेगादिभयादिवृद्धिं
विद्यां भूमौ बलिभृक्कुलाये ।
शुक्ले च वृष्टे डमराग्रनाशौ
प्राकाररक्षेभु भयं प्रभूतम् ॥
निम्बप्रदेशे तरुकोटरे वा
वल्मीकाग्ने प्रतज्जघीह ।
काकस्य भीडे रुगवृष्टिदोषे
भवन्ति श्रान्ता निधमेन देशाः” ॥
इति वसन्तराजे काकरतप्रकरणम् ॥ * ॥
अथ काकागडविचारः ।
“यत्कं भवेद्दारागममिसंज्ञं
द्वितीयकं मारुतकं तृतीयम् ।
येन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव-
मग्नानि काकाः परिकीर्त्तितानि ॥
काकश्च भवेद्दारागममग्नं चेत्
एतौ तदा नन्दति सर्वशस्यैः ।
मन्दप्रवर्धोऽनलसंज्ञकेऽग्रे
नोत्तम्य वीजस्य भवेत् प्रवेष्टः ॥
जातानि शस्यानि समीरेऽग्रे
खादन्ति कोटाः शलभाः शुक्राद्याः ।
क्षेमं सुभिन्नं सुखिता धरित्री
स्याद्विन्देऽग्रेऽभिमता च सिद्धिः” ॥
इत्यगडप्रकरणम् ॥ * ॥
“यात्रा निमित्तानि च कीर्त्तयामः
सकृत्पञ्चानां शाकुनानि तानि ।
विज्ञाय यानि प्रजहात्यनर्था-
नर्थाश्च सर्वान् कुरुतेऽध्वनीनः ॥
भुङ्क्ते बलिं पक्षिषु मन्त्रपुतं
त्वं प्राणिषु प्राणिषु वर्षणक्षम् ।
गुप्तेन च स्त्रीं भग्नसे नमोऽस्तु
तुभ्यं खगेन्द्राय सकृत्पञ्चाय ॥
विशोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै
मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् ।
उदीर्य कार्यं निजमध्वगेन
विशोकनीयं शाकुनं तदर्थम् ॥
वामेन शब्दं मधुरं विमुञ्चन्
वज्रं क्ववामेन करोति काकः ।
सर्वार्थसिद्धिं पुनरागमश्च
शुभप्रदेशे तु तदन्यरूपः ॥
प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्गं
वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ ।
यातुः कर्षोतीहितकार्यसिद्धिं
क्षेमश्च शीघ्रं पुनरागमश्च ॥
वामे कर्णं गौतमनोमयायी
यो वायसोऽसौ सकलार्थसिद्धौ ।
स्यातां क्रमाद्वृत्तिगवामशब्दौ
सिद्धौ विरुद्धौ विपरीतभूतौ ॥

काक

एछे विरावं मधुरं विमुञ्च-
 मनुव्रजं चापि मतो हिताय ।
 प्रायेण यातारमनुव्रजन्तः
 सर्वेऽपि काकैः कथिता विहङ्गाः ॥
 कृत्वा रवं यः पुरतः प्रयाति
 उपस्थितो प्रो मदमादधाति ।
 कण्ठयते वः स्वशिरोऽङ्गुणांसौ
 पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति ॥
 स्तम्भे गजानां नियतं गजाभिं
 गजेऽधिरूढः पृथिवीपतित्वम् ।
 तुरङ्गमे वाहनभूमिजाभं
 करोति काको विजयं ध्वजेन ॥
 प्रणयलाभं विजयं च कूपे
 क्षिप्रं नदीरोधसि कार्यसिद्धिम् ।
 पूर्णं घटेन्द्रे च धनापिच्छिदं
 ध्वङ्गोऽधिरूढः कुर्वते सङ्क्रन्दः ॥
 प्रासादधान्योऽप्यहम्भिएछ-
 निष्पन्नश्चावनिशादनादौ ।
 ध्वङ्गोऽधिरूढो धनसाधनाय
 रौति श्रियं यच्छति यमरावः ॥
 एछे पुरो वा यदि गोमयस्थो
 तथा वटाद्येषु तद्व्यपीह ।
 स्थितो बवन् भोजनपानमिच्छं
 विष्टां च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् ॥
 अन्नाद्यविष्टाफलमूलपुष्प-
 मत्स्यादिभिः पूर्णमुखः सदैव ।
 सन्दृष्टमात्रोऽभिमतार्थसिद्धौ
 मिष्टान्नभोग्याय सदैव काकः ॥
 नारीशिरःपूर्णाघटस्थितस्य
 काकस्य शब्देऽर्जिताधनाभिः ॥
 शय्याधिरूढस्य च तस्य शब्देः
 समागमः स्यात् सुजनेन सार्द्धम् ॥
 गोएछदूर्वातरगोमयेषु
 तुङ्गानि घर्षन्नवणोकिताये ।
 आहारमन्यस्य तथा ददानो
 ददाति भोग्यं बलिभुग्विचित्रम् ॥
 धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं
 विरौति पशुभिर्निभकारो ।
 करोति लाभं पुरतः स दृष्टो
 यस्यास्ति वज्रो ढ्यमप्यमुष्कम् ॥
 खट्वेषु रम्याङ्गुरपत्रपुष्प-
 ष्णायाफलाक्षौषं सक्तप्रजस्य ।
 शब्देन सिध्यन्त्यसक्तजराणां
 सदैव सर्वाणि समीहितानि ॥
 प्रशान्तनादः शिखरे तरूणां
 स्त्रीसङ्गसौख्यं करटोऽभिधत्ते ।
 धान्यादिकूटेषु तथाग्नलाभो
 गोएछगो गोवनिताधनाभिः ॥
 क्षेमं विधत्ते करभस्य एछे
 खरस्य एछेऽरिभयं वधश्च ।
 क्रोडस्य एछे वधमर्थलाभं
 तस्मैव एछे धनजयपदम् ॥

काक

सद्यो ज्वरं सैरिभएछसंस्थो
 मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
 कार्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः
 काकः कलिं काष्ठमधिष्ठितश्च ॥
 यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन
 प्रयाति यस्याभिमुखोऽभ्युपैति ।
 यो याति एछे प्रतिकोमगत्या
 कृतारवः पातयते स रक्तम् ॥
 वामे रवो दक्षिणतस्ततो यः
 सोऽनर्घहेतुर्बलिभोजनस्य ।
 वामप्रदेशे प्रतिकोमयानं
 विघ्नाय लाभो गृह्य एव तेन ॥
 प्रयाति एछे यदि दक्षिणेन
 कृतारवस्तदुधिरं पुरः स्यात् ।
 वस्त्रोवरत्रादि च यो गृह्येत्वा
 प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै ॥
 गोपुच्छवल्मीककृतास्पदश्च
 खवन् भवेत् सर्पविलोकनाय ।
 स्यान्मृत्पुच्छेऽङ्गारचितास्थिसंस्थः
 काकः प्रकुर्वन् करचर्वणं च ॥
 खवन् पुरो हानिरुजौ करोति
 मृत्युं पुनर्निष्ठुरएछशब्दः ।
 प्रसायं रिक्तं वदनं य आस्ते
 सर्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ ॥
 वामोऽप्यष्टग्यातभयं मृतिं वा
 संताडयित्वा रसचर्मखण्डम् ।
 चञ्चास्थिभङ्गं भ्रुवमस्थिभङ्ग-
 बन्धे वधं जल्पति युध्यमानः ॥
 वामोऽपि रोगं कुर्वते विशुक्ले
 तिक्तेऽपि वृत्ते कलिकायनाशौ ।
 पक्षौ विधुन्वन् विरवंश्च रुद्धं
 सकण्टके मृत्युमुपाददाति ॥
 वधो भवेद्गुरुहभमशखि
 बन्धो लताभिः परिवेष्टिते स्यात् ।
 रम्ये तरौ कण्टकयुक्तवृत्ते
 सदा भवेतां कलिकार्यसिद्धौ ॥
 कृष्णाधिरूढो न रवेण यायात्
 प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः ।
 अवस्कारं भूस्तृणकाष्ठकूप-
 भस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्यम् ॥
 वस्त्रोवरत्राकचयुष्ककाष्ठ-
 चर्मस्थिग्रीवांश्चरवणकानि ।
 अङ्गाररक्तोत्पलकर्पराणि
 दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् ॥
 पुण्यक्षयः पापसमागमश्च
 महद्भयं रोगसमुद्भवश्च ।
 बन्धो वधः सर्वधनापहार
 इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ॥
 ऊर्ध्वनिगच्छणपक्षयुग्मः
 काकः कुमादो विदधाति मृत्युम् ।
 कायायुधश्च घटास्थियान-
 वादिनकादिनकुट्टकानि ॥

काक

सङ्गोचितैकाङ्गिरपेतवित्तो
 दीप्तखरो भास्वरमीक्षते च ।
 काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथवा यो
 युद्धाधिकानर्थकरः खगोऽसौ ॥
 तुङ्गेन पिच्छं विलिखन् रवेण
 यो रौति तूर्यश्च निरीक्षते कम् ।
 एकेन पादेन तथोपविष्टो
 ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य ॥
 विष्णोमयौ न्यस्यति यस्य मूर्द्धि
 तस्यानलत्रासहजौ भवेताम् ।
 यस्यास्थिखण्डं विह्वल्यसौ तु
 प्रयाति तूर्यं नगरीं यमस्य ॥
 ब्रह्मप्रदेशे विरवन् धियासोः
 कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् ।
 मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां
 शिरोऽधिरूढो निधनाय तेषाम् ॥
 नदीतटे वाथ रटन्नट्यां
 खरखरो व्याघ्रभयाय गन्तुः ।
 नैवातुरः कापि मतो हिताय
 न दृष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम् ॥
 याचोद्यमे सैन्यवधाय काको
 दृष्टो रथे सान्ध्यामस्तकेन ।
 आयाति यस्याभिमुखो बलस्य
 युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् ॥
 सगृध्रकक्षैः कटके नृपस्य
 काकैः प्रविष्टैः पिशितं विनापि ।
 संयुध्यमानैररिभिः समं स्या-
 न्महाहवः सन्धिरयुध्यमानैः ॥
 चिह्नध्वजच्छन्नकृताधिरोहः
 समुद्यतं शत्रुबलं प्रपश्यन् ।
 आजौ जयं जल्पति भूमिपानां
 कृतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः ॥
 गतिखरौ वायससंप्रयुक्तौ
 प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् ।
 एवं जनोऽप्याचरति प्रभृतौ
 यथोदितं तत्र तथागमार्थम् ॥
 दिग्यामचक्रोऽपि शुभाशुभानि
 फलानि यानि प्रतिपादितानि ।
 प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति यानि
 तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
 इति काकवते यात्राप्रकरणम् ॥ * ॥
 “स्थानस्थितानां कथयन्ति काका-
 खेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि ।
 प्रबोधिताः प्राक्तनकर्मभिर्ये
 तल्लक्षणायां क्रियते प्रयत्नः ॥
 निष्कारणं संवलिता बवन्तो
 यामेऽग्ननाशाय भवन्ति काकाः ।
 रोधश्च चकाकृतयो वदन्ति
 सत्यापसत्यममयाद्भयम् ॥
 विघातमाज्ज्वल्यवर्गसंस्था
 रात्रौ बवन्तो जनताविनाशम् ।
 लोकश्च चक्षुररप्रहारे-

काक

बन्नेजयन्तः परचक्रद्विजम् ॥
 यः खाति धूल्यान्तु विनोक्त रौति
 दृष्टिं समाश्रंसति वायसोऽसौ ।
 जलस्थलप्राणिविपर्ययेण
 वर्षास दृष्टिं भयमन्यदा तु ॥
 *मर्धं दिने वेष्टमनि यस्य काको
 विरौति रौत्रं विधुनोति वाक्के ।
 हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य
 भुवं तथान्यो भवति प्रमादः ॥
 खवन्नदृष्टुं पण्यवृत्तौ
 ऊताशभीतिं करटः करोति ।
 स्यात् प्रस्थितस्याप्यथवा स्थितस्य
 दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ॥
 छायासु लाभं भुवि भूमिलाभं
 विप्लं जले यावणि कार्यनाशम् ।
 करोति काको विशवन्नरस्य
 प्रास्यायिनः स्थानगतस्य वापि ॥
 द्वारप्रदेशे रक्षितानुलिप्तो
 विरौति काकः शिशुनाशनाय ।
 पक्षौ विधुन्वन् विश्वं रूढं
 *शान्ते च दीप्ते भवने न शस्तः ॥
 भूयस्तथोर्द्धं प्रविधाय पक्षौ
 काकः कुनादं प्रलयं करोति ।
 क्रुद्धोऽधिष्ठः करटान्तरक्ष
 रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् ॥
 इत्ये हते वापहते खगेन
 विनाशनाभावपि तादृशस्य ।
 वल्लस्य पीते रजतस्य शुक्ले
 *चौलस्य कार्पासमये भवेताम् ॥
 प्रप्रे हते रोगविनाशवृद्धा
 हन्त्यासु रोगं सुरवः प्रदीप्ते ।
 शान्ते प्रदेशे करटखरेण
 बह्यारवो रोगमपाकरोति ॥
 प्रप्रे शुभे शान्तिदिगाश्रयस्थः
 शान्तसरो यः शुभमादधाति ।
 यो वायसस्तं शुभं वदन्ति
 तद्वायवे व्यत्ययेतुवक्तः ॥
 विरौति कुम्भे मणिकेऽथवा यः
 स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः ।
 उड्डीयते कण्टकिनीं च शाखा-
 मादाय राजागमनाय काकः ॥
 अन्नादिविष्टापिप्रितादिभिर्धः
 पूर्यान्गोऽभोष्टफलप्रदोऽसौ ।
 मन्त्रादिविष्टौ बणिजादिनाभे
 शक्तो विवाहादिविधौ च काकः ॥
 इष्टार्थदोऽन्नादिकवाहनस्थ-
 ष्चार्थादिसंस्तद्वामकारो ।
 बन्धागमं जल्पति तोरकस्थो
 इष्टार्थदो हृद्यतवस्थितश्च ॥
 वायसः कुलकुलध्वनिं यदा
 आहृदेद्वनसंमुखं तदा ।
 *अभ्युपैति यथिककदा भनिं

काक

सर्वकार्यशुभं वदत्यसौ ॥
 इदं विहोत्पातयुगं पृथिव्यां
 महाभयं प्राकुनिका वदन्ति ।
 यद्वायसो मैथुनमग्निविष्टो
 वृष्टेत यदा धवलः कदाचित् ॥
 उद्देगविदेमभयप्रवास-
 धनक्षयस्याधिभयप्रहासः ।
 बुद्धिप्रणाशकूलताप्रवादो
 मृगां भवन्त्यद्भुतदर्शनेन ॥
 शमाय तत्सूचितदः खराशः
 खानं वहिन्तत्तज्जगमेव कुर्यात् ।
 आत्मीयशक्त्या च सदक्षिणानि
 दिशाय दद्यात् वसनानि तानि ॥
 नयेदहःशेषमपुण्यहान्या
 शयीत भूमावक्तामभक्तः ।
 हविष्यभोगी न भजेच्च नारीं
 दिनानि सप्त त्रिगणानि यावत् ॥
 अकाकघातव्रतमादधीत
 बलिं च दद्याद्बलिभोजनेभ्यः ।
 आत्मा प्रभाते विदधीत शान्तिं
 दद्यात् स्वशक्त्या द्रविणं गुणिभ्यः ॥
 देशे तु युक्ताद्भुतमेतदय-
 मानोक्तते तत्र समापतन्ति ।
 अष्टदिग्भिर्जन्तभयोपमर्गं
 धौरादिशत्रून् द्रवधर्मनाशः ॥
 कर्मणि तस्योपशमाय राजा
 प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि ।
 अन्नाद्यगोभूमिवस्तुनि दद्यात्
 युद्धं विदध्याश्च यथावदम् ॥
 इति काकव्रते स्थानस्थितप्रकरणं पञ्चमम् ॥ * ॥
 अथ खरविचारः ।
 “ककामिति क्षेमविधो विराजः
 केकामितीष्टाशनयानजेतुः ।
 करोति कुं कुमिति चार्थलाभं
 कं कं ध्वनिः काश्चनलाभमाह ॥
 कं केमिति स्त्रीवश्योषिदायै
 भोगाय कां कामिति शब्दितः स्यात् ।
 अपत्यलाभः कुं कु इत्यनेन
 गन्तुः फलं केकव इत्यनेन ॥
 कौ कोमितीदं शुभलाभकारि
 कुं कुं निनादः प्रियसङ्गमाय ।
 कां कुमिति कामिति च त्रयोऽमी
 कां कामिति द्वौ च रवौ रगाय ॥
 कां कामिति कौमिति च द्विहस्तं
 कं कुमिति कौ कुकु कू इतीदम् ।
 यतं प्रदिष्टं मरगाय नृणां
 गन्तुः प्रणाशं कुरुते खगाव्यः ॥
 कौ कीमितीष्टार्थविनाशनाय
 ज्वलज्वलेयधिमयाय शब्दः ।
 कीकीति कोकाविति यः कथञ्चिन्-
 मुज्युङ्गः स्यात् स सतो बधाय ॥
 स्यात् का इतीदं विवर्णं सदैव

काक

मित्राप्तये स्यात् क इतीदृशश्च ।
 काका इतीदं तु विघातकारि
 करोति काको वदति खतुष्टौ ॥
 आहारदोषाय च काकटीति
 स्यादाकुलं कुक्कुनिभं रगाय ।
 केकेध्वनिष्काकुटि किं टिकीति
 त्रयं त्विदं स्यात् परद्रव्याय ॥
 यत् का इति चित्तदमुखरेण
 शब्दद्वयं स्यान्मृते रगाय ।
 कामित्ययं वाङ्मनाशनश्च
 ददाति हर्षं कुकुकुर्वितीदम् ॥
 यत्का इतीदं विवर्णं सुदीर्घ-
 कृतखरेणोच्चरितं प्रमादात् ।
 उत्साहहीनः श्रमदेन्युक्तः
 स वायसः कार्यविनाशनाय ॥
 सामिधं वक्वकेति भोजये-
 दारयेत् कलिककीति रासनम् ।
 अभ्युपैति खरखरभाषिते
 पोषितः शवशवारवे शवः ॥
 स्यात् कलिः कवकवध्नौ मृगां
 जायते कणकगाध्नौ खरः ।
 आव्रजेत् कुलकुलध्वनौ प्रियः
 सौदनं कटकटध्वनौ दधि ॥
 एवं प्रकारा बहवोऽपरेऽपि
 प्रशान्तदीप्तावलिभोजनानाम् ।
 भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचि-
 दस्माभिरुक्ताः खलु लक्षणीयाः ॥
 इति काकव्रते खरप्रकरणं षष्ठम् ॥ * ॥
 “ह्रितं नरेभ्यो मुनिभिः पुराणै-
 र्ज्ञानं यदुक्तं बलिपिण्डयुक्ता ।
 तदप्यते संप्रति येन काका
 वदन्ति नित्यं बलिनाभतुष्टाः ॥
 अदक्षिणस्यां दिशि यच्च काकै-
 र्युतो भवेत् क्षीरतकः प्रभृतौ ।
 गत्वा निवृत्तेऽहनि तत्र काका
 निमन्त्रणीया बलिपिण्डभाष्ये ॥
 प्रातस्ततः क्षीरतगोरधस्ता-
 दिष्टोऽथ निव्येत् स ह गोमयेन ।
 भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्थ
 मध्येऽर्चयेत् ब्रह्मसुगरिभान् ॥
 इन्द्राग्निरैव स्वतयातुधान-
 जले शवायुद्रविणेशशम्भून् ।
 अथर्षयेदष्टसु दिक्षु भक्त्या
 क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान् ॥
 नमोयुतेः सप्रणवेष्ट सर्व-
 त्रिणाभिधानैः प्रयतो मनुष्याः ।
 अर्घ्यसनालेपनपुष्पधूप-
 नवेद्यदीपाक्षतदर्पिताभिः ॥
 आब्रह्मकाकांस्तवसन्निविष्टा-
 नाध्याय तत्प्राक्तनमन्त्रयुक्ता ।
 ततस्तदर्थं बलिमाज्यतिह्नं
 मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम् ॥

काक

मन्त्रः । इन्द्राय यमाय वरुणाय धनदाय भूतवाय-
साय बलिं गृह्णातु मे स्वाहा ॥

“उदीर्यं कार्यं स्वमथावहृत्य
ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः
स्पृष्टीकृताङ्गानि शुभाशुभार्थं
सलक्षयेन्निखलपाणिपादः ॥
पूर्वेषु खादन् सुखवित्तवृद्धिं
करोति वक्रैर्दिशि वक्रिभोतिम् ।
काकोऽर्धनाशं दिशि दक्षिणस्यां
नैर्ऋत्यगो दिग्बरहृत्यदिष्टः ॥
जलेन्द्रदेशेऽभिमतार्थसिद्धि-
र्वायोर्दिशीति प्रभवाम्पटुष्टिः ।
सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थ-
मीशानदेशे वितरत्यभीष्टम् ॥
बलौ विलुप्ते करटः समन्तात्
कार्ये विमिश्रं परिभावनीयम् ।
बलिं विकीर्योपि न भक्षयन्ति
काकास्तदानीं भयदा भवन्ति ॥
क्षीरमुमारासचतुष्पदेषु
सरित्समीपे चिदशालयेषु ।
देयो बलिर्भूतदिनाद्यमीधु
कुल्लाघदधोदनतगुलाद्यैः” ॥

इति काकवते पिण्डप्रकरणं सप्तमम् ॥ * ॥

“पिण्डत्रयस्याथ विधानमेत-
दाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः ।
दृष्टं मुनीन्मैरुभं शुभञ्च
यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः ॥
गत्वा शुभेऽङ्गि प्रहरे चतुर्थे
देशेषु पूर्वप्रतिपादितेषु ।
नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं
काकाः प्रयत्नेन निमग्नगीयाः ॥
ततः प्रभाते क्षपणिय भूमिं
तस्याश्च पूर्वोदितमन्त्रयुक्ता ।
ब्रह्माच्युतेशाप्तिश्लोकपालाः
काकाश्च पुंसां क्रमतोर्चनीयाः ॥
रथोदगाद्यैर्बिहितं प्रवेश्य
पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये ।
अभ्यर्चयेदक्षतपुष्पधूपै-
र्मङ्गोहरैर्यज्ञपरो मनुष्यः ॥
तेषु क्षिपेत् प्राग्दिगनुक्रमेण
पिण्डेषु हेमप्रथमे द्वितीये ।
रूप्यं तथा जौहलवं तृतीये
शेषञ्च कुर्याद्भक्तिपिण्डतुल्यम् ॥
त्रिःसप्तहस्तो विनिवेश्य पिण्डे
पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्यः ।
मन्त्रोक्तमावाहनतोषितेभ्यः
कार्यं विचार्यापसरेत्ततश्च” ॥

मन्त्रः । ॐ ह्रिवि टिमि विटि काकचाण्डालाय
स्वाहा । इति पिण्डाभिमन्त्रणार्थम् ॥ ॐ ब्रह्मणे
विन्धाय काकचण्डालाय स्वाहा । काकाज्ञानमन्त्रः ॥

“काकेन सुक्ते समुर्वर्णपिण्डे
क्षयं नरेणोत्तममात्मकार्यम् ।

७६

काक

भुक्ते सख्ये खलु मध्यमं स्याद्-
भुक्ते सक्ते त्वधमं प्रदिष्टम् ॥
विवादबाणिव्यविवाहवृष्टि-
क्षेमाश्च वित्ताः कृषिभोगरोगाः ।
संयामसेवान्पकार्यदेशा
इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः ॥
चेष्टामवामां विदधाति याति
प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षमुच्चैः ।
ग्रीवां तथोच्चं कुर्वते सशब्दः
स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमञ्च ॥
एवंविधां यो विदधाति चेष्टां
पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ ।
अभीष्टकार्यार्थदधिकं करोति
चेष्टाविपर्ययासतयान्यथात्मम् ॥
पिण्डं समादाय यदि प्रधानं
शान्तं दिशं गच्छति काकपक्षी ।
पूर्णं फलं तत् कुर्वते गणाणां
चिकीर्षिते वस्तुनि यच्च तच्च ॥
काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं
प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम् ।
अत्युत्तमं कार्यफलं प्रदर्शय
ततः समस्तं विनिहन्त्यवश्यम् ॥
द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्ड-
मुद्धीयते शान्तदिगाश्रयेण ।
फलं तदानीं शुभदं गरायाम्
याप्यं खगो जल्पति कार्यजातम् ॥
काके समादाय जघन्यपिण्डं
याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति ।
कार्यं जघन्यादधिकं जघन्यं
स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे” ॥

इति वसन्तराजे पिण्डत्रयप्रकरणमष्टमम् ॥ * ॥

“महर्षयो वायसप्राकुनस्य
वदन्ति सारादपि सारभूतम् ।
पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेत-
दाख्यायते कार्यविनिश्चयार्थम् ॥
शुभेऽङ्गि काकानधिवास्य सायं
पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते ।
तत्कालयोग्यानि समस्तवस्तू-
न्यादाय यायादहिरप्रमत्तः ॥
एकान्तदेशे तदुपार्श्वभूमौ
मृद्भूमयाभ्यामुपलेपितायाम् ।
सत्पञ्चगव्येन समुक्षितायां
सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् ॥
विधाय पूजां कुलदेवतानां
मध्ये ततोऽष्टस्त्रिं विक्षु देयम् ।
भक्तेन सपिर्दधिभिस्मितेन
पिण्डाष्टकं प्राग्दिगनुक्रमेण ॥
पक्षीन्वज्रान्तकराक्षसेन्द्रान्
विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेश्वरम् ।
पूर्वादिक्काष्ठाक्रमयोजितेषु
न्यसेत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु ॥
तमोऽनुतैस्तान् प्रक्षवच्च सर्वो-

काक

क्ततोऽर्चयेत्तन्निगममन्त्रैः ।
अर्घ्यासगालेपनपुष्पधूपै-
र्नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः ॥
अभ्यर्चितेभ्यो विधिनोदितेन
पिण्डाष्टकं तत् ददतु हिनेभ्यः ।
मन्त्रेण संमन्त्र्य निवेदनार्थं
कार्यं विचिन्त्यापसरेच्च किञ्चित्” ॥
अथ मन्त्रः । ॐ नमः खगप्रतये गण्ड य
द्रोणाय पक्षिराजाय स्वाहा ॥
“द्रोणाङ्गकसमं पिण्डं गृह्णाय त्वमशङ्कितः ।
यथादृष्टं निमित्तं च कथयस्वाधमे स्मृतम् ॥
काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते
तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत् कृतार्थः ।
उद्देश्योक्तौ विफलः प्रयागे
हानिः कलिर्वा भवति द्वितीये ॥
याम्ये खगापङ्कजमृदवः स्युः
पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेभु ।
स्याद्द्विषावेऽभीष्टमकष्टार्थं
भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे ॥
नास्तीह तन्निश्चयमेव कार्यं
भुक्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे ।
सन्तापशोकौ विफला च यात्रा
पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च ॥
पिण्डं न गृह्णात्यथवा न भुङ्क्ते
चक्षुर्नखैर्बिभ्रतिपति द्विजो यः ।
कार्येषु सर्वेषु स न प्रशस्तो
ब्रवीति घोरं समरं स पुंसाम्” ॥

इति वसन्तराजे काकवते पिण्डाष्टकप्रकरणं
नवमम् ॥ * ॥

“आद्यं पञ्चाशता द्वाभ्यां दृष्टैर्दिकचक्रमीदृशम् ।
काकालयपरीक्षां च द्वितीये दशभिस्त्रिभिः ॥
दृष्टैस्त्रिभिस्तृतीये च काकाष्टकनिष्पद्यम् ।
द्वाचत्वारिंशता दृष्टैर्यात्रा तुल्ये प्रकीर्तिताः ॥
दृष्टानि विंशतिस्त्रिणि स्थानं स्थाप्ये च पञ्चमः ।
स्वरप्रकरणं षष्ठं दृष्टैर्द्वादशभिस्ततः ॥
एकादशभिराख्यानं बलिसंज्ञञ्च सप्तमम् ।
पिण्डत्रयविधानाय चतुर्दशभिरष्टमम् ॥
पिण्डाष्टकविधानाय नवमे यदुदाहृतम् ।
अन्यप्रकरणं तच्च दृष्टान्येकादशैव तु ॥
वसन्तराजश्राकुने सदागमार्थशोभने ।
समस्तसत्त्वकौतुके विचारितोऽत्र वायसः” * ॥
समुदायेन १८१ दृष्टानि । इति वसन्तराजश्राकु-
नान्तर्गतवायसश्राकुनगमकाकचरित्रं समाप्तम् ॥
काकमांसगुणाः दोषक्षयापहृत्यम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
हृङ्गत्वम् । बलायुर्हितकारित्वम् । जघनत्वम् ।
दीपयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“काकः कोकिलभूकराक्षय खरो-
द्रान्वादयो भक्षुका
याणाः सौरभयो वक्रप्रभृतयो
ये चान्यजीवा मृकाम् ।
मृककाश्च सरीसृपादिकमया
यूना कलिप्रायः ये

काकज

कोकः सारसशारिका मुक इमे
भक्ष्या न शस्तास्तथा ॥

यद्वचकचकोराः काकजात्याश्च श्येनाः
पिकमुकविषष्टङ्गोभङ्गदायूहकल्पाः ।
जलकरटकपोता पोतकी खड्गरोटाः
कलविकमशकाद्या यूकपिङ्गादयोऽन्ये ॥

एते भक्ष्या नैव भक्ष्या न चेष्टा
ये चाप्यन्येऽन्नातनामाङ्गजाश्च ।
अन्ये चापि श्वापदा ये च निन्द्या-
स्ते चाखाद्या वर्जिताश्चात्र सर्वे ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने । ११ अः ॥

“काककङ्कुराश्चावभासशशवाङ्गुलः चित्तिस्ये-
नयप्रभृतयः प्रसहाः ॥

“एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः ।
रसवीर्य विपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः” ॥

इति सञ्चुते सूत्रस्थाने । ४६ अः ॥ पीठसर्पी ।
खोंडा इति भाषा । दीपविशेषः । परिमाणभेदः ।
वृक्षविशेषः । शिरोऽवच्छालनम् । इति हेमचन्द्र-
मेदिनीकरी । तिलकः । अतिष्ठः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

काककङ्कुरः, स्त्री, (काकप्रियः कङ्कुरः ।) चीनकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

काककला, स्त्री, (काकस्य कला अङ्गं जङ्गावयवः
तद्वत् अङ्गं यस्याः ।) काकजङ्गावृक्षः । इति
जटाधरः ॥

काकङ्गी, स्त्री, (काकं हन्तीति । काक + हन् + टः
ठित्वात् ङीप् ।) महाकरङ्गः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकचिन्दा, स्त्री, (काकवर्णा चक्षा प्रान्तभागः फले
यस्याः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) गुग्गा । इति
शब्दरत्नावली । कूच इति भाषा । (गुग्गाशब्दे
ऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

काकचिचिः, स्त्री, (काकवर्णा चक्षा प्रान्तभागः फले
यस्याः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) गुग्गा । इति
शब्दरत्नावली ॥

काकचिच्ची, स्त्री, (काकचिचि + वा ङीप् ।) गुग्गा ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥ (अस्याः पर्यायो भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । यथा,—

“अतो रक्तोष्ठा प्रोक्ता कृष्णा चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिच्ची स्यात् काकान्ती च रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्ली” ॥
गुग्गाशब्दे विवरणान्तरं ज्ञेयम् ॥)

काकच्छदः, पुं, (काकस्य छदः पक्ष इव छदो यस्य ।)
खड्गनपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

काकच्छदिः, पुं, खड्गनपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(खड्गरीटशब्देऽस्य विवर्तिष्ये ॥)

काकजङ्गा, स्त्री, (काकस्य जङ्गेवाकृतिर्यस्याः ।)
खनामस्यातद्वत्विशेषः । केउया ठेङ्गा इति
नीवा । तत्पर्यायः । काकाङ्गो२ काकाक्षी ३ काक-
नासिका ४ । इति शब्दरत्नावली । कषीवणः । इति
रत्नमाला । भ्राङ्गजङ्गा ६ काकाङ्गा ७ सुनोमशा
८ पारावतपदी ९ दासी १० गरीकान्ता ११ ।

काकति

अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमित्र-
कषवाधिर्यानीर्यनीर्यविषमञ्जरनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

(“काकजङ्गा वना श्यामा त्रक्षदग्नी कृताङ्गलिः ।
एन्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भङ्गुरोऽष्टमः ॥

एषामन्यतमं मूलं पुष्पेयोद्भूतं यत्नतः ।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकादिकं जयेत्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥
मसीति लोके । अस्याः पर्याया गुणाश्च यथा,—

“काकजङ्गा नदीकान्ता काकतिक्ता सुनोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता ॥

काकजङ्गा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।
निहन्ति ज्वरपित्ताखज्वरकण्डविषकिमीन्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुग्गा । इति रत्नमाला ॥

काकजम्बुः, स्त्री, (काकवर्णा जम्बुः ।) भूमिजम्बुः ।
क्षुद्रजम्बुः । इति शब्दमाला । वनजम्बु इति
भाषा ॥

काकजम्बुः, स्त्री, (कं जलं अकति आश्रयत्वेन गृह्णा-
तीति । क + अक + अण् + टाप् च । काका
जम्बुः । यदा काकवर्णा जम्बुः ।) जम्बुप्रभेदः ।

तत्पर्यायः । काकफला २ नादेयी ३ काकवल्गुभा
४ भङ्गुरा ५ काकनीला ६ भ्राङ्गजम्बुः ७ धन-
प्रिया ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अस्त्वत्वम् ।

पाके मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । दाहश्रमातिसार-
नाशित्वम् । वीर्यवृद्धिबलप्रदत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकणं, जी, (कु ईषत् कणति निमीलति इति ।
अच् काकणं गुग्गाफलं तद्वत्कृतिरस्यान्तीति
कृष्णरक्तचिह्नितत्वादस्य तथात्वम् ।) कृष्ठविशेषः ।

तस्य लक्षणम् । यथा,—
“यत् काकगन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषजिह्वं तत्कृष्टं काकणं नैव सिध्यति” ॥

इति माधवकरः ॥ (“काकणं तीव्रदाहवत् ॥
“पूर्वं रक्तञ्च कृष्णञ्च काकगन्तिकापलोपमम् ।
कुष्ठजिह्वैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत्” ॥

दोषभेदीयविहितैरादिश्लेष्मिककर्मभिः” ॥
इति वाभटे निदानस्थाने १४ अः ॥

“काकगन्तिका वर्णान्दादौ पश्चात् सर्वकुष्ठ-
जिह्वसमन्वितानि पापीयसां सर्वकुष्ठजिह्वसम्भवे
नानेकवर्णानि काकगन्तीति विद्यात् ।

इति निदानस्थाने ५ अः । चरकेणोक्तम् ।)
काकगन्तिका, स्त्री, (कु ईषत् कणन्ती निमीलन्ती ।
कन् निमीलने शब्द ङीप् कोऽकादेशः । ततः कन्
टाप् च एषोदरादित्वात् साधुः ।) गुग्गा । इति
रत्नमाला । कूच इति भाषा ॥

(“यत्काकगन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्” ।
इति चरके चिकित्सास्थाने ७ अः ॥)

काकतिक्ता, स्त्री, (काकमांसवत् तिक्ता इति मध्यपद-
कोपि समासः ।) काकचिन्दा । इति रत्नमाला ।
कूच इति भाषा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“काकजङ्गा नदीकान्ता काकतिक्ता सुनोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
काकतिन्दुकः, पुं, (कं जलं अकति इत्यण् । काकः
तिन्दुकः काकवर्णो वा तिन्दुकः काकप्रियत्तिन्दुका
वा ।) वृक्षविशेषः । माकङ्गा केन्दु । माकङ्गो
गाव । काकतेन्दु इति च भाषा । तत्पर्यायः । का-
केन्दुः २ कुलकाः ३ काकपीलुकाः ४ । इत्यमरः
। २ । ४ । ६६ ॥ काकपीलुः ५ काकाङ्गः ६ काक
स्कूर्जः ७ काकाङ्गः ८ काकवीजकः ९ । अस्या
गुणाः । कषायत्वम् । अस्त्वत्वम् । गुरुत्वम् ।
वातविकारनाशित्वम् । पक्वस्य तस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । क्षिप्तिकफकारित्वम् । वान्तिपित्त-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकाङ्गशब्दे-
ऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काकतुण्डः, पुं, (काकतुण्डस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अर्श-
आदित्वात् अच् ।) काकाङ्गुल । इति हेमचन्द्रः ॥
काकतुण्डिका, स्त्री, (काकतुण्डस्येव वर्णः फलाद्भेदः ॥
इति ठन् । स्त्रियां टाप् च ।) काकचिन्दा । गुग्गा ।
इति ज्ञानायुधः ॥

काकतुण्डी, स्त्री, (काकं ईषदुःखं तुण्डते नाशयतीति ।
तुङ्गि उ षधे + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
राजरीतिः । राजपित्तल इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (काकतुण्डस्येवाकृतिविद्यते ऽस्याः ।
अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्ष-
विशेषः । कौआङ्गोडी । इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । काकादनी २ काकपीलुः ३ काक-
शिम्बी ४ रक्ता ५ भ्राङ्गादनी ६ वकश्या ७
दुर्मीहा ८ वायसादनी ९ भ्राङ्गुनखी १० वायसी
११ काकदन्तिका १२ भ्राङ्गुदन्ती १३ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । द्रव-
त्वम् । रसायनत्वम् । वातदोषहातित्वम् । रक्षि-
कारित्वम् । पलितलम्बित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकध्वजः, पुं, (काकभीषज्जनं वासां ध्वज इवास्य ।)
वाङ्वाधिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
काकनामा, [न्] पुं, (काकस्य नाम नाम यस्य ।)
वकवृक्षः । इति रत्नमाला । (काकशीर्षशब्दे-
ऽस्य विवरणं बोध्यम् ॥)

काकनासः, पुं, (काकस्य नासाया वर्णः इव फले यस्य ।)
विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
काकनासा, स्त्री, (काकस्य नासा इव फलमस्याः ।)
काकजङ्गावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्याया
गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा ।
काकनासा कषायोष्ठा कटुका रस पाकयोः ।
कषण्णो वामनीतिक्ता शोथार्शः श्वित्रकुष्ठवृत्” ॥
काकनासिका, स्त्री, (काकनासा ततः स्त्रीर्था कन्
टाप् अत इत्यम् ।) काकजङ्गावृक्षः । इत्यमरः
२ । ४ । ११८ ॥ रक्तचिद्वत् । इति राजनिर्घण्टः ।
काकपक्षः, पुं, (काकस्य पक्ष इव आकारोऽस्त्यस्य ।
काकपक्ष + अच् ।) मलकपात्रद्वये केसरचना-
विशेषः । काकपाटा जम्बी इति च भाषा ।

काकप

पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काकतिन्दुकः, पुं, (कं जलं अकति इत्यण् । काकः
तिन्दुकः काकवर्णो वा तिन्दुकः काकप्रियत्तिन्दुका
वा ।) वृक्षविशेषः । माकङ्गा केन्दु । माकङ्गो
गाव । काकतेन्दु इति च भाषा । तत्पर्यायः । का-
केन्दुः २ कुलकाः ३ काकपीलुकाः ४ । इत्यमरः
। २ । ४ । ६६ ॥ काकपीलुः ५ काकाङ्गः ६ काक
स्कूर्जः ७ काकाङ्गः ८ काकवीजकः ९ । अस्या
गुणाः । कषायत्वम् । अस्त्वत्वम् । गुरुत्वम् ।
वातविकारनाशित्वम् । पक्वस्य तस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । क्षिप्तिकफकारित्वम् । वान्तिपित्त-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकाङ्गशब्दे-
ऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काकतुण्डः, पुं, (काकतुण्डस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अर्श-
आदित्वात् अच् ।) काकाङ्गुल । इति हेमचन्द्रः ॥
काकतुण्डिका, स्त्री, (काकतुण्डस्येव वर्णः फलाद्भेदः ॥
इति ठन् । स्त्रियां टाप् च ।) काकचिन्दा । गुग्गा ।
इति ज्ञानायुधः ॥

काकतुण्डी, स्त्री, (काकं ईषदुःखं तुण्डते नाशयतीति ।
तुङ्गि उ षधे + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
राजरीतिः । राजपित्तल इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (काकतुण्डस्येवाकृतिविद्यते ऽस्याः ।
अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्ष-
विशेषः । कौआङ्गोडी । इति हिन्दी भाषा ।
तत्पर्यायः । काकादनी २ काकपीलुः ३ काक-
शिम्बी ४ रक्ता ५ भ्राङ्गादनी ६ वकश्या ७
दुर्मीहा ८ वायसादनी ९ भ्राङ्गुनखी १० वायसी
११ काकदन्तिका १२ भ्राङ्गुदन्ती १३ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । द्रव-
त्वम् । रसायनत्वम् । वातदोषहातित्वम् । रक्षि-
कारित्वम् । पलितलम्बित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काकध्वजः, पुं, (काकभीषज्जनं वासां ध्वज इवास्य ।)
वाङ्वाधिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
काकनामा, [न्] पुं, (काकस्य नाम नाम यस्य ।)
वकवृक्षः । इति रत्नमाला । (काकशीर्षशब्दे-
ऽस्य विवरणं बोध्यम् ॥)

काकनासः, पुं, (काकस्य नासाया वर्णः इव फले यस्य ।)
विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
काकनासा, स्त्री, (काकस्य नासा इव फलमस्याः ।)
काकजङ्गावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्याया
गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा ।
काकनासा कषायोष्ठा कटुका रस पाकयोः ।
कषण्णो वामनीतिक्ता शोथार्शः श्वित्रकुष्ठवृत्” ॥
काकनासिका, स्त्री, (काकनासा ततः स्त्रीर्था कन्
टाप् अत इत्यम् ।) काकजङ्गावृक्षः । इत्यमरः
२ । ४ । ११८ ॥ रक्तचिद्वत् । इति राजनिर्घण्टः ।
काकपक्षः, पुं, (काकस्य पक्ष इव आकारोऽस्त्यस्य ।
काकपक्ष + अच् ।) मलकपात्रद्वये केसरचना-
विशेषः । काकपाटा जम्बी इति च भाषा ।

काकव

तत्पर्यायः। शिखण्डकः २। इत्यमरः। २। ६।
६६॥ शिखाण्डकः २ शिखण्डः ४। इति तट्टीका।
(यथा, रघुः। ११। १।

“कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो

राममध्वगविघातशान्तये।

काकपक्षधमेत्य याचित-

न्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते”॥)

काकपदः, पुं, (बन्धस्य काकपदवदाकारवत्त्वात्
काकपद इव आकृतिरस्यस्य।) रतिबन्धविशेषः
तस्य लक्षणम्। यथा,—

“पादौ द्वौ स्नान्ययमस्यौ क्षिप्त्वा लिङ्गं भगे जघ्।
कामयेत् कामुर्गौ कामी बन्धः काकपदो मतः”॥
इति रतिमङ्गरी॥

काकपर्णी, स्त्री, (काक इव कृष्णं पर्णं यस्याः। गौरा-
दित्वात् डीष्।) मुद्रुपर्णी। इति भावप्रकाशः॥

“मुद्रुपर्णी हिमा रक्ता तिल्ला स्वादुख मुक्ता।
चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत्।
दोषत्रयहारी लघ्वी ग्रहणशक्तिस्त्विहार्जित्”॥
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डप्रथमभागे॥

काकपीलुः, पुं, (काकप्रियः पीलुः।) काकतिन्दुकः।
काकतुण्डो। श्वेतगुग्गु। इति राजनिर्घण्टः। (पर्याय-
योऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे।

“श्वेता गन्तोषटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता।
रक्ता सा काकचिच्छी स्यात् काकानन्ती च रक्त्तिका।
काकादनी ककापीलुः सा स्मृता काकवल्ली”॥
विशेषविवरणमस्यं च गुग्गुलाशब्दे ज्ञेयम्॥)

काकपीलुकः, पुं, (काकपीलु + संज्ञायां कन्।)
काकतिन्दुकश्च। इत्यमरः। २। ४। ३६।
माकडाकेन्दु इति भाषा॥

काकपुष्पः, पुं, (काकस्य पुष्प इव पुष्पो यस्य।)
कोकिलः। इति शब्दरत्नावली॥

काकपुष्टः, पुं, (काकेन पुष्टः। कोकिल्या हि निजागृ-
ह्णोऽनाशक्ततया काकाग्रे तन्नीडान् निक्षिप्य
तच्च स्वकीयाग्रे स्थापयित्वा काकदाग स्थापय-
पोषणात् अस्य तथात्वम्।) कोकिलः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

काकपुष्पः, स्त्री, (काकवत् कृष्णं पुष्पमस्य।) गन्ध-
पर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काकफलः, पुं, (काकप्रियं फलमस्य।) निम्बफलः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो
ज्ञातव्याः॥)

काकबलिः, पुं, (काकेभ्यो देवो बलिरन्नादिकम्।)
काकसम्पदानकाद्यादि। तद्दानविधिर्यथा।

“यमहारावस्थितनानादिदेवप्रियवायसेभ्यो नमः।
इति पाद्यादिभिर्भक्ष्यैः प्रार्थयेत्।

“ॐ काकत्वं यमदत्तोऽसि गृह्णान् बलिमुत्तमम्।
यमलोकगतं प्रेतं त्वमाप्यायितुमर्हसि॥

“ॐ काकाय काकपुत्राय वायसाय महात्मने।
अथ पिण्डं प्रयच्छामि कथ्यतां धर्मराजनि”॥

इति पूजपिण्डदानान्ते हज्रायुधः॥ *॥
बलिर्वैश्वदेवानां गततद्विधिर्यथा,—

“हेन्द्रवाक्यवायस्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा।

काकमु

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्”॥

“ॐ काकेभ्यो नमः। इति दद्यात् तदुपरि अङ्गि-
सिद्धेत्। इत्याहिकाचारतत्त्वम्॥ *॥

गयायां तद्विधिर्यथा,—

“बलिः काकशिलायाश्च काकमोक्षणमोक्षदः”।
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामा-
हात्म्ये ४ अध्यायः॥ तत्र द्वितीयदिनकाल्ये काक-

बलिदानं यथा,—

“ततः काकबलिं क्षिप्त्वा पुनः स्नानं समाचरेत्।
हेन्द्रवाक्यवायस्या यास्या वै नैर्ऋतास्तथा॥

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्”॥
इति श्रीवायुपुराणे ७ अध्यायः॥

काकभाण्डो, स्त्री, (काकस्य मुखोद्भवसकारणस्य
ईषज्जलस्य भाण्डो क्षुद्रभाण्डमिव। तत्फलभक्ष-
णेन मुखात् ईषज्जलक्षरणत्वात् अस्यास्तथात्वम्।)

महाकाग्नः। इति राजनिर्घण्टः॥

काकभीरुः, पुं, (काकात् भीरुर्भयशीलः।) पेचकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

काकमङ्गः, पुं, (काक इव कृष्णो मङ्गजलचरपक्षि-
विशेषः।) दाह्यपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (हा-
उकपाखी इति भाषा॥ यथा, महाभारते १३।

दानधर्मं संसारचक्रकथने १११। १२१।
“दृप्तं हत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमङ्गः प्रजायते”॥)

काकमर्दः, पुं, (काकं मृदातीति। काक + मृद् +
अण्।) महाकालवृद्धः। इति राजनिर्घण्टः॥

काकमर्दकः, पुं, (काकमर्द + संज्ञायां कन्।) महा-
काललता। इति रत्नमाला। माकाल इति भाषा॥

काकमाचिका, स्त्री, (काकमाचो + सार्थे कन्।)
काकमाचीवृत्तः। इति शब्दरत्नावली॥

काकमाचो, स्त्री, (काकान् मक्षते अक्षयति फल-
दानेनेति। मचि + अण् + गौरादित्वात् डीष्।
एषोदरादित्वात् न लोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः।

गुडकामाह इति भाषा। तत्पर्यायः। वायसी २।
इत्यमरः। २। ४। १५१॥ भ्रातृमाचो २ वाय-
साङ्गा ४ सर्वतिल्ला ५ बज्रफला ६ कटफला ७

रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० खादु-
पाका ११ सुन्दरी १२ तिक्तिका १३ बज्रतिल्ला

१४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्ण-
त्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वम्।
इति राजनिर्घण्टः॥ त्रिदोषशमताकारित्वम्।

वृथत्वम्। रसायनत्वम्। नातिशीतत्वम्। नात्यु-
ष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वम्। इति राज-
वल्लभः॥ (तथाच भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे॥

“काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णास्त्रयशुक्रदा॥
तिक्त्या रसायनी शोथकुष्ठार्शोत्वरमेहजित्।
कटुमेहजिता हिक्काश्चर्दिहृद्रोगनाशनी”॥)

काकमाता, स्त्री, (काकस्य मातेव पोषिका। काकस्य
तत्फलप्रियत्वात्।) काकमाची। इति राजनि-
र्घण्टः॥ (काकमाचीशब्दे पर्यायगुणादिकं द्रष्टव्यं॥

काकमुद्गा, स्त्री, (काकेन ईषज्जलेन मुदं गच्छतीति।
काकमुद्ग + गम् + ड + टाप्।) मुद्रुपर्णीवृत्तः।
इत्यमरः। २। ४। ११३॥ मुगाक्षी इति भाषा॥

काकव

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“मुद्रुपर्णी काकपर्णी सूर्यपर्णस्त्रिका सहा।
काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका”॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणा-
दयोऽस्या मुद्रुपर्णीशब्दे ज्ञेयाः॥)

काकयवः, पुं, (काकभीषज्जलं यच्च तादृशो यच्च इव
नीरसत्वात्, यदा काकवन्निर्गमो यवः।) तण्डुल-
शून्यधान्यम्। आगडा इति भाषा॥

“यथा फलाः घटतिताः यथा चर्ममया मृगाः।
तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा इव”॥ इति
महाभारते सभापर्वः॥ तथा पञ्चतन्त्रे २। ६५।

“यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवान्तिताः।
नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः”॥)

काकवहा, स्त्री, (काक इव रोहति मूलशून्यतया
वृक्षाद्यवलम्बनेन जायते इति। काक + वह +
कः। काकवत् परपुष्टतयास्यास्तथात्वम्। यदा

काकपुरीशात् रोहति उत्पद्यते वृक्षोपरीत्यर्थः
अतएव तत् संज्ञयाख्यायते।) वन्दावृत्तः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

काकवृकः, पुं, (कु कुत्सितं करोतीति। कु + कृ +
उक्। कोः कादेशः।) स्त्रीजितः। उलूकः।
दम्भः। दिगम्बरभीरुकनिर्धनेषु नि। इति हेम-
चन्द्रः॥

काकलं, स्त्री, (ईषत्वान्नो यस्मात्। कोः कादेशः।)
कण्ठमणिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यीवास्थोन्नत-
देशः। इति सुश्रुतः।) दुट्टि इति भाषा॥)

काकलः, पुं, (का इत्याकारः कलो यस्य।) द्रोण-
काकः। इति शब्दरत्नावली॥

काकलकः, पुं, (काकलं ततः कप् पुंस्त्वच्।)
कण्ठमणिः। इति हेमचन्द्रः॥

काकलिः, स्त्री, (कल् + इन् कलिः। कु ईधत् कलिः।
कोः कादेशः।) सूर्यमधुरास्फुटध्वनिः। इत्य-
मरटीकायां भरतः॥ (“कोकिलकाकलिकूजित-

कुञ्जम्”। इति श्रुत्यप्रयोगः॥)

काकली, स्त्री, (काकलि + छदिकारान्तत्वात् वा
डीप्।) सूर्यमधुरास्फुटध्वनिः। इत्यमरः। १।
७। २॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४। ११॥

“उन्मीलन् मधुगन्धलुब्धमधुपयधूतधूतार-
कीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरङ्गैर्कण्ठज्वराः।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्ष-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः”॥

काकलीशब्दा, स्त्री, (काकलीव सूक्षा शब्दा।)
शब्दाप्रभेदः। किञ्चिद् इति ख्याता। तत्प-
र्यायः। जम्बूका २ फलोत्तमा ३ जघ्नाक्षा ४

निर्वीणा ५ सुहृता ६ रसाधिका ७। तस्या
गुणाः। मधुरत्वम्। अस्त्वत्वम्। रसाजत्वम्।
वृत्तिकारित्वम्। शिशिरत्वम्। श्वासहृत्तास-

नाशित्वम्। जनवृक्षभत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काकलीरवः, पुं, (काकली मधुरास्फुटो रवो यस्य।)
कोकिलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (सूर्यमधुरा-
स्फुटध्वनौ तु कर्मधारयः॥)

काकवल्ली, स्त्री, (काकप्रिया वल्ली।) सर्ववल्ली।

काकाद

इति राजनिर्घण्टः ॥

काकश्रीर्षः, पुं, (काकः श्रीर्षे अयेऽस्य । काकस्य तदये वासयोग्यत्वात् ।) वक्रवृत्तः । इति जटा-
धरः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—तैद्यकरत्नमालायाम् ।
“वक्रपुष्पः काकश्रीर्षः स्थूलपुष्पः शिवप्रियः ।

वसुकः काकनामा च वसुवृद्धः संपूरकः” ॥)
काकस्फूर्जः, पुं, (काकः स्फूर्जति यच्च । काक +
स्फूर्ज् + आधारे घञ् ।) काकतिन्दुवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काका, स्त्री, (काकवदाकारोऽस्यस्या इति अच्
ततटाप् ।) काकनासाज्जाता । काकोलीवृत्तः ॥
काकजङ्घावृत्तः । पर्यायो यथा भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे १ भागे ।

“काकजङ्घा नदी कान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता” ॥
गुणादयोऽस्याः काकजङ्घाशब्दे बोद्धव्याः ॥ रक्ति-
कालता । मलपूवृत्तः । काकमाचोवृत्तः । इति
मेदिनी ॥

काकाङ्गा, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घेवाकारो यस्याः
वा डीष् । पठे टाप् ।) काकाङ्गीवृत्तः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥

काकाङ्गी, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घा इव व्याजति-
र्यस्याः । डीष् ।) काकजङ्घावृत्तः । इत्यमरः । २ ।
४ । १८ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे १ भागे ।

“काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा” ॥)
काकाक्षी, स्त्री, (काकं तज्जङ्घाकारं व्यञ्जति गच्छ-
तीति । काक + अन्च् + अण् + डीप् ।) काक-
जङ्घावृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकाङ्गः, पुं, (काका अङ्ग इव फलं यस्य । काकी-
त्यस्य एवद्भावः ।) महानिम्बः । काकतिन्दुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“माषैः समानं फलमात्मगुण-
मुत्तमं काकाङ्गफलन्तथैव” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥ यस्मिन्
व्यवर्जयते तद्यथा,—

“काकाङ्गसुरसगवाक्षा
पुनर्नवा वायसी शिरीषफलैः ।
उदबुद्धविषममृते
क्षेपौषधनस्यपानानि” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने । २५ अध्याये ॥)

काकाङ्गा, स्त्री, (काकस्याङ्गमिव बीजमस्याः ।) को-
लशिखी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकाङ्गी, स्त्री, (काकाङ्ग + गौरादिवात् डीष् ।)
महाज्योतिष्मती जता । इति राजनिर्घण्टः ॥

(महाज्योतिष्मतीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
काकाङ्गोला, स्त्री, (काकाङ्गमोरति तस्यादृश्यं बीजे
प्राप्नोतीति । उर गतौ + अच् । रस्य जत्वम् ।)

कोङ्गशिखी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकादनी, स्त्री, (काकैरयते मुच्यतेऽसौ इति ।
काक + अद + कर्मणि ल्युट् ततो डीप् च ।)

गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतगङ्गा । इति

काकुत

राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तविशेषः । कालियाकड़ा इति
भाषा । तत्पर्यायः । हिंसा २ गृध्रनखी २ तुण्डी ४
काला ५ अहिंसा ६ कटुका ७ पाणिः ८ का-
पालः ९ कुलिकः १० । इति रत्नमाला ॥ (अस्या-
व्यवहारो यच्च तद्यथा,—

“विक्रान्तारवधकाकगन्ती
काकादनीतापसवृद्धमूलैः ।
आलेपयेदेनम्” ॥

इति तैद्यकचक्रपाणिनसंज्ञे गण्डमालाद्यधिकारे ॥
अस्याः पर्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
१ भागे ॥

“श्वेता रक्तोष्ठा प्रोक्ता कृष्णा चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिह्नी स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ॥
काकादनी काकपीलः सा स्मृता काकवल्ली” ॥

काकायुः, पुं, (काकस्य आद्युर्ध्वमात् ।) स्वर्गवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काकारिः, पुं, (काकः अरिर्धस्य । काकस्यारिर्वा ।)
पेचकः । इति हेमचन्द्रः ॥

काकालः, पुं, (का इति शब्दं कलते रीति । का +
कल + अण् ।) द्रोगकाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकिणी, स्त्री, (ककलौल्ये । ककते गगनाकाले चक्षुषी-
भवतीति । कक + णिनि + डीप् ।) एधोदरादि-
त्वात् नस्य णः ।) पञ्चचतुर्थांशः । पाँच गण्डा-
कड़ि इति भाषा ॥ यथाह लीलावती ।

“वराटकानां दशकदयं यत् मा काकिणी” ॥)
मानदण्डः । काठा नल इत्यादि भाषा । कृष्णला ।
कुँच इति भाषा । एकवराटी । एक कडा इति
भाषा ।

(“तस्मात्पुणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।
प्रदद्याद् दक्षिणां यच्च यथा म सफलो भवेत्” ॥
इति शुद्धितत्त्वे वृहस्पतिः ॥) उन्मग्नस्यांशकः ।
इति मेदिनी ॥

काकिनी, स्त्री, (ककलौल्ये । ककते गगनाकाले चक्षुषी-
भवतीति । कक + णिनि + डीप् ।) काकिणी ।
इत्यमरटीकायां गायमुकुटः ॥ (यथा,—पञ्चतन्त्रे
२ । ७४ ।

“ईश्वरा भूरिदानेन यत्नभन्ते फलं किल ।
दरिद्रस्तच्च काकिन्या (ग्या) प्राप्नुयादिति नः श्रुतिः” ॥)

काकिणः, पुं, (कु-ईषत् किरतीति । कु + कृ + कः ।
कोः कादेशः रस्य लत्वम् ॥) काकणः । कर्गमणिः ।
इति शब्दमाला ॥

काकुः, स्त्री, (कक लौल्ये + उण् ।) शोकभयादिभि-
र्ध्वनिविकारः । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २३ ।
“भिन्नकण्ठध्वनिर्धरः काकुरित्यभिधोयते” ॥ इति

काकुं जप्तीकृत्य उदाहरणं यथा, तत्रैव
“गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलजलिते नैष्यति सखि ! सुगमि
समयेऽसौ ॥ नैष्यति, अपि तु गच्छति एवेति-
काङ्क्षा व्यज्यते” ॥) जिह्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकुत्स्थः, पुं, (काकुत्स्थस्य नृपतेरपत्यम् । शिवादि-
त्वात् ४ । १ । २१२ । अण् ।) श्रीरामचन्द्रः । इति

काकोद

रामायणम् ॥ (यथा, रघुः १२ । ४६ ।

“असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः” ॥

काकुत्स्थवंशोद्भवमात्रम् । अत्र राजार्थे यथा रघु-
वंशे ६ । २ ।

“काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां
मनो बभूवेन्दमतीनिराशम्” ॥

दशरथार्थे यथा रामायणे ६ । १०५ । १ ।

“प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः” ॥
काकुत्स्थ एव स्वार्थं अण् । एषा किल महेन्द्राक्षप-
धारिणी महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा असुरान्

जितवानतोऽस्य तथात्वम् ।) पुरञ्जयराजः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणं काकुत्स्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काकुदं, स्त्री, (काकुं ददातीति । काकु + दा + क ।)
तान् । इत्यमरः २ । ६ । ६१ ॥

काकेक्षुः, पुं, (काकमीषज्जलमच कोः कादेशः ।
ततः कर्मधारयः ।) खण्डः । इति रत्नमाला चि-
काण्डशेषः ॥ खागड़ा आक् इति भाषा ॥
काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकेन्दुः, पुं, (काकस्य इन्दुराकादकः ।) कुलकवृत्तः
माकड़ा केन्दु इति ख्यातः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

काकेष्टः, पुं, (काकस्य इष्टः ।) निम्बवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

काकोचिकः, पुं, (कु ईषत् कोचो सङ्गोचो । कुच +
णिन् स्वार्थं कन् । कोः कादेशः ।) काकोची मत्स्यः ।
इति हारावली ॥ काउची इति भाषा ॥

काकोची, स्त्री, (काकोच + डीष् ।) काकोचिमत्स्यः ।
इति हारावली ॥

काकोडुम्बरः, पुं, (काकप्रियः उडुम्बरः इति मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) काकोडुम्बरिका । इति
शब्दरत्नावली । काकडुमुर इति भाषा ॥

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकोडुम्बरस्ततः स्वार्थं कन्
टाप् च अत इत्वम् ।) वृत्तविशेषः । कोठडुमुरि
डुमुगि इति च ख्याता । काकडुमुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । फल्गुः २ मलपूः ३ जघनेफला ४ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥ मलयः ५ फल्गुफला ६ का-

कोडुम्बरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ फलवाटिका
८ बज्रफला ९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः ।

काकोडुम्बरिकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अस्याः व्यवहारो
यच्च तद्यथा,—तैद्यकचक्रपाणिनसंज्ञे मुखरोगा-
धिकारे ।

“काकोडुम्बरिका गोजी पत्रैर्विखावयेद्विषक ।
क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सख्योषिः प्रतिसाधयेत्” ॥)

काकोदरः, पुं, (कु कुस्तिं अकति । कु + अच् वक-
गतौ + अच् । कोः कादेशः ।) काकं कुटिलगति-
कारि उदरं यस्य बज्रब्रीहिः ।) सर्पः । इत्यमरः ।

१ । ८ । ७ ॥ (यथा, राघवपाण्डवीये ।
“यः पूतनामारण्यलम्बवर्णः
काकोदरो येन विनीतदर्पः ।
यशोदयानकृतमूर्तिरव्या-
घ्राद्यो यदूनामथवा रघूनाम्” ॥)

काकोदुम्बरिका, स्त्री, (काकप्रिया कृष्णा वा उडुम्ब-

काकोलू

रिका १) काकोलुम्बिका । काकोलुम्बुरि इति भाषा । अस्याः पर्यायः । कृष्णोदुम्बरिका २ खरपत्री ३ राजिका ४ क्षुद्रोदुम्बरिका ५ कुष्ठलो ६ फल्गुवाटिका ७ अजात्री ८ फल्गुनी ९ मलयः १० चित्रमेखजा ११ भ्राङ्गनाम्नो १२ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् । कषायत्वम् । व्रणनाशित्वम् । गर्भरक्षाहितत्वम् । क्षतदुग्धप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकोलं, स्त्री, (काकयति लोलयति दुःखदत्तात् । काकलौल्ये + णिच् + लोण । काकेन उल्लायते भक्ष्यते अत्र वा आधारे घञर्थकः पृथोदरादित्वात् साधुः ।) नरकविशेषः । इति मेदिनी । (यथा, मनुः ॥

“महानरककाकोलं सञ्जीवनमहायसम्” ॥)

काकोलः, पुं स्त्री, (कु-कुलितं तीव्रतरं यथा स्यात् तथा कोलति पीडयति विप्लवीकरोति वा-ज्जेन करणे घञ् ।) कृष्णवर्णस्यावरविशेषः । इत्यमरः ॥ १।८।१० ॥

“काकोलमुग्रतेजः स्यात् कृष्णश्चविमहाविषम्” । इति वैद्यकम् ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“काकोलो गरलक्ष्णेडो वत्सनाभः प्रदीपनः । शौलिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः” ॥ इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

काकोलः, पुं, (कां जलमाकोलति संख्यायतीति । आ + कुल संख्येने + क्तञ् ।) कुलालः । (कक लौल्ये स्वार्थे णिच् + बाङलकात् लोण ।) द्रोणकाकः । इति मेदिनी । (यथा, मनुः ५।१४ ।

“वक्रश्चैव बलाकाश्च काकोलं खड्गरीटकम् । मत्स्यादानं विष्णुराक्षं मत्स्यानेव च सर्वशः” ॥ सर्पः । शूकरभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली नामस्थानौघविशेषः । इति धरणी ॥

काकोली, स्त्री, (काकोल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौघविशेषः । तत्पर्यायः । मधुरा २ काकी ३ कालिका ४ वायसोकी ५ क्षीरा ६ भ्राङ्गिका ७ वीरा ८ युक्ता ९ धीरा १० मेदुरा ११ भ्राङ्गोकी १२ स्वादुमांसी १३ वयःस्था १४ जीवनी १५ युक्ताक्षीरा १६ पयस्विनी १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पयस्या १८ शीतपाकी १९ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । क्षयपित्तानिर्गाररक्तदाहज्वरनाशित्वम् । कफ-शुक्लवर्जकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(क्षीरकाकोलीशब्दे चास्या विशेषविवरणं ज्ञातव्यम् । काकोल्यादिगणोयथा, “काकोली-क्षीरकाकोलीजीवकर्मभक्तमुद्रपण्योभाषण्योमेदा-महाभेदाक्षिप्रवृत्तकर्कटशृङ्गोतुगाक्षीरीपद्मकप्र-पौण्डरीकर्जिह्वद्विह्वीकाजीवन्त्योभधुकश्चेति” । “काकोल्यादिरयं पित्तशोथितानिनाशनः । जीवनो वृंहणो वृषः स्तन्यक्षेपकरस्तथा” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ॥)

काकोलुजिका, स्त्री, (काकश्च उलूकश्च नित्यविरो-धित्वात् इन्द्रः । ततो वरे वृष् स्त्रियां टाप् च ।) काकोलूकयोर्वैरता । इति शब्दरत्नावली ॥

काचः

काच इ काङ्गणे । आकाङ्क्षायांमिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-सक-सेट-इदित् ।) इ काङ्गति धनं लोकाः । नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेष्टाचारणभेदार्थः । इति दुर्गा-दासः ॥

काचः, पुं, (कु कुलितं अक्षं अत्र । “का पथ्यक्षयोः” ६।३।१०४ । इति कोः कादेशः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः । ८।२४ ।

“आञ्जालाभोन्मुखोदृरात् काक्षेणानादरेक्षितः” ॥) काक्षी, स्त्री, (कक्षे कच्छे भवः । “तत्र भवः” । ४ । ३।५२ । इत्यण् ततो ङीप् च ।) तुरिका । अङ्कुर इति भाषा । सौराष्ट्रमृत्तिका । इति मेदिनी ॥

काक्षीवः, पुं, (कु ईषत् क्षीवयति । क्षीव + णिच् + क्तञ् । कोः कादेशः ।) शोभाङ्गनदृष्टः इत्यमरः । (गौतमात् शूद्रायामौशीन्यां जातः पुत्रविशेषः । यथा महाभारते २ पर्वणि ।

“शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संश्रितव्रतः । औशीनर्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान्मुनिः” ॥) काक्षीवकः, पुं, (काक्षीव + स्वार्थे कन् । यद्वा ईषत्-क्षीवयतीति । गवल् ।) शोभाङ्गनः । इति शब्द-रत्नावली ॥

कागः, पुं, (का इति शब्दं गायतीति । का + गे + कः ।) काकः । इति अटाधरः ॥

कागदं, स्त्री, (कागः काकवर्णः मस्यादिदीयते अत्र इति । काग + दा + घञर्थे आधारे कः । कस्य चित्तस्य आगदो विस्तारितभाषणं यत्र वा ।) लेखन-पत्रविशेषः । कागज इति आरबी भाषा । यथा, “भूर्जे वा वसने रक्ते क्षौमे वा तालपत्रके ।

कागदे चाष्टगन्धेन पद्मगन्धेन वा पुनः ॥ त्रिगन्धेनाथैकेन विनिश्चय धारयेन्नरः । पद्म सप्तत्रिकोक्तेष्वौ शोधितं कवचं शुभम्” ॥ इति श्रीधनानन्ददासविरचितमन्त्रकल्पद्रुमे हनु-मत्कावचम् ॥

काङ्गा, स्त्री, (कुलितं अक्षं यस्याः । काङ्ग + टाप् ।) वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काचं, स्त्री, (कच्यते बध्यते अनेन इति । कच बन्धने + घञ् न कुलम् । तस्य बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् ।) सिक्थकम् । मोम इति भाषा । (काचः क्षार-मृत्तिकाऽस्त्यस्याकरत्वेन इति अच् ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचः, पुं, (कच दीप्तौ + णिच् + घञ् ।) मृत्तिका-विशेषः । काँच इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षारः २ । इत्यमरः । २।६।६६ ॥ अस्य गुणाः । क्षार-रसत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । अङ्गनात् दृष्टिकारि-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ शिक्थम् । शिका इति भाषा ॥ मणिविशेषः । (यथा, “आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणोः कुतः” । इत्युद्धटः ॥) नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणम् ।

“अस्मिन्निष तमोभूते नातिरुद्धे महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः । निम्बानि च तेजसि आशिष्मन्नीव पश्यति ।

काचभा

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंक्षितः” ॥ इति माधवकरः ॥

(“प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाक्षिते । तेनोद्धमीक्षते नाधन्तनुचेलावतोपमम् ॥

यथावर्णश्च रज्येत दृष्टिर्हियेत च क्रमात् । तथाप्युपेक्षमागस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥

लिङ्गनाशं मनः कुर्वन् हृदयेदृष्टिमण्डलम् । तत्र वातेन तिमिरे व्याविष्मन्निव पश्यति ॥

चलाविलासनाभासं प्रसन्नचेक्षते सुष्ठु । आलानि केशान् मशकान् रश्मौषोपेक्षितेऽत्र च ॥

काचीभूते वृगस्यापश्यत्यास्यमनासिकम् । चन्द्रदीपाद्यनेकात्वं वक्रमृज्यपि मन्यते ॥

वृद्धः काचोदृष्टं कुर्यादजोधूमरुतामिव । स्पष्टाख्यामां विल्लीणां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥

सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्क्षिराः । दृक्मण्डलं विश्रवन्तर्गभीरा दृगसौ सृता ॥

पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतोद्योतरीपितम् । शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायोनीलश्च पश्यति ॥

काचे दृक् काचनीलामा तादृगेव च पश्यति । अर्केन्दुपरिवेषाग्रिमरीचोन्मूलनूयि च ॥

भङ्गनीला निरालोका दृष्टिगन्धालिङ्गनाशतः । दृष्टिः पित्तेन क्रुशाख्या सा क्रुशा क्रुशदर्शना ॥

भवेत्पिण्डविदग्धाख्या पीतापीताभदर्शना । कफेन तिमिरे प्रायः क्षिप्तं श्वेतश्च पश्यति ॥

शङ्केन्दुकुन्दकुसुमैः कुसुदैरिव चाचितम् । काचे तु निष्प्रभेन्दुर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥

सिताभा सा च दृष्टिः स्यान्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते । मूर्त्तः कफोदृष्टिगतः क्षिप्तोदर्शननाशनः ॥

विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः । उष्णो सङ्कोचमायाभिष्कयायां परिसर्पति ॥

शङ्कुन्देन्दु कुसुदस्तटिकोपमशुक्लिमा । रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतश्च पश्यति ।

काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति” ॥ इति वाभटे उत्तरस्थाने । १२ अध्याये ॥

विस्तृतविवरणमस्य नेत्ररोगशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

काचनं, स्त्री, (कचबन्धने + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) पत्रनिबन्धनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काचेल इत्यपि पाठो दृष्टः ॥ (सुगन्धोद्धमते “किमः त्र्यन्ताब्धि-चनौ” इति । का + चनप्रत्ययेन) स्त्रीलिङ्गकिम्-शब्दार्थे व्य । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, प्रबोध-चन्द्रोदये । “शृङ्गा काचन कन्यका खलु मया तेनास्मि वाताधिकः” ॥)

काचनकं, स्त्री, काच्यते लेखो निबध्यते येन (कच् + णिच् + ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) पत्रनिबन्धनम् इति हारावली ॥

काचनकी, [न्] पुं, (काचनक + अस्त्यर्थे इनिः ।) लिपिः । तत्पर्यायः । वर्णदूतः २ स्वस्तिमुखः ३ लेखः ४ वाचिकक्षारकः ५ ताजिकः ६ । इति जटाधरः ॥

काचभाजनं, स्त्री, (काचनिर्मितं भाजनम् ।) काच-पात्रम् । काँचैर वासन इति भाषा । तत्पर्यायः । शिङ्गानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काचन

काचमर्ज, स्त्री, (काचस्य क्षारमृत्तिकायामनमिव ।) काचनवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचनवर्ण, स्त्री, (काचात् क्षारमृत्तिकाया जातं लवणम् ।) लवणविशेषः । कालानुग इति भाषा । तत्पर्यायः । नीलम् २ काचोद्भवम् ३ काचम् ४ नीलकम् ५ काचसम्भवम् ६ काचसौवर्णम् ७ कृष्णलवणम् ८ पाकजम् ९ काचोत्थम् १० हयगन्धम् ११ काचनवर्णम् १२ कुरविन्दम् १३ काचमलम् १४ कृत्रिमम् १५ । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । ईषत्क्षारत्वम् । पित्तलज्जिकारित्वम् । दाहदाहत्वम् । कफवातगल्मशूलनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचसम्भव, स्त्री, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः । काचः क्षारमृत्तिका सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।) काचनवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचसौवर्ण, स्त्री, (काचस्थानिकं सौवर्णं लवणम् ।) काचनवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचस्थानी, स्त्री, (काचस्य क्षारस्य स्थानीव ।) फलेरुहाल्लः । पाकल गाक् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ । (अस्याः पर्यायो यथा— “पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा । कृष्णल्लान्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यल्लिवल्लभा । ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता । मुष्कको मोक्षको घटा पाटलिः काष्ठपाटला” ।) कालस्थालीयत्र काचस्थालीयेके । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणादयोऽस्याः पाटलिशब्दे ज्ञेयाः । काचनिर्मिता स्थानी । काचपात्रम् ।
 काचिधः, पुं, (काचते दीप्यते इति बाङ्गलात् इन् । काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति । हन गतौ +ङ् । एषोदरादित्वात् हस्य घः ।) काचनम् । केमण्डः । छिमड़ा । इति भाषा । मूषिकः । इति मेदिनी ।
 काचित्, ख (पाणिनिमते षट्द्वयमेतत् । मुग्धबोधमते “किमन्यन्ताचिचनौ” इति का + चित्त्वयः ।) काचन । कापि स्त्री । इति व्याकरणम् । (यथा, पदाङ्गदूते १ । “गोपीभर्तृर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्” ।)
 काचितं, त्रि, (काचते बध्यतेऽसौ । कच् + णिच् + कर्मणि क्तः ।) शिक्षितम् । शिक्षारोपितवस्तु । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ । शिक्षाय तोषा इत्येव इति भाषा ।
 काचिमः, पुं, (कच बन्धे + णिच् + इमन् ।) देवकुलोद्भवः । तत्पर्यायः । भङ्गरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 काचनं, स्त्री, (काचते दीप्यते इति । कचि उ दीप्तौ + ल्युः ।) खर्गम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । (यथा मनुः । २ । २६६ । “अग्निचादपि सङ्गतमग्नेचादपि काचनम्” ।) यष्टकेश्वरम् । इति मेदिनी । धनम् । नागकेश्वरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः । (भावे ल्युट् । दीप्तिः ।) काचनमये चि, यथा, मनुः । ५ । ११९ ।

काचना

“निर्लेपं काचनं भाण्डमद्विरेव विमुध्यति” ॥
 काचनः, पुं, (काचते दीप्यते इति कर्त्तरि ल्युः ।) खनामख्यातपुष्पलक्षविशेषः । रक्तान्तभेदेन स द्विविधः । आद्यस्य पर्यायः । रक्तपुष्पः २ कोविदारः ३ युग्मपत्रः ४ कुण्डलः ५ । द्वितीयस्य पर्यायः । काचनालः २ कर्बुदारः ३ पाकाभिः ४ । इति रत्नमाला ॥ अस्य राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ कोविदारशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ चम्पकः । नागकेश्वरः । उद्गमः । धुन्तूरः । इति मेदिनी । (पुरुषवसो वंश उद्भवस्य भीमस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १५ । ३ । “भीमस्तु विजयस्याद्य काचनो ह्येवकस्ततः” ॥)
 काचनकं, स्त्री, (काचन + संज्ञायां कन् ।) हस्तिनालम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचनकः, पुं, (काचन + स्वार्थं कन् ।) कोविदारल्लः । इति वैद्यकम् ॥ (“काचनारः काचनको गगदाभिः शोभापुष्पकः” । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणादयोऽस्य कोविदारशब्दे ज्ञेयाः ॥)
 काचनकदली, स्त्री, (काचनवर्णा कदली ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः । चोपाकला इति भाषा ।
 काचनकारिणी, स्त्री, (काचनं वङ्गमलेन बन्धनं करोति । काचन + क्त + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शतावली शब्देऽस्या विवरणं बोध्यम् ॥)
 काचनक्षीरी, स्त्री, (काचनमिव क्षीरमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् । काचनल्लस्य क्षीरमिव क्षीरमस्य वा ।) क्षीरिणीकता । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचनगिरिः, पुं, (काचनमयो गिरिः । शाकपार्थिवदित्वात् समामः ।) मुनेरुपर्वतः । इति हेमचन्द्रः । (यथा भागवत । ५ । १६ । २८ । “जठरदेवकूटो मेरुं पूर्वगायादशथोऽनसहस्रमुदगाथतो द्विसहस्रं पृथुतुङ्गो भवतः । यवमपरेण पवनपाशियाचौ दक्षिणेन कोलासकवोरौ प्रागायसौ यवमुत्तरतस्त्रिष्टङ्गकरो अष्टाभिरेतः परित्ततोऽभिग्वि पणितस्त्रकान्ति काचनगिरिः” ।) दानाय कृतः सुवर्णपर्वतः ॥
 काचनपुष्पकं, स्त्री, (काचनमिव पीतं पुष्पं यस्य । काचनपुष्प + कप् ।) आङ्गल्लल्लः । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचनपुष्पी, स्त्री, (काचनमिव पुष्पं यस्याः ङीप् ।) गणिकारील्लः । इति राजनिर्घण्टः । (गणिकारिका शब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
 काचनारः, पुं, (काचनं तद्वर्णं ऋच्छति पुष्पैः । काचन + ऋ + ण्यञ् ।) कोविदारल्लः । इति राजनिर्घण्टः । कचनार इति हिन्दी भाषा ॥ (“काचनारः काचनकः” इत्यादि पर्यायाः काचनकशब्दे गुणाश्च कोविदारशब्दे ज्ञातव्याः ॥ व्यवहार्यते यच्च तदुपधा,— “काचनारत्वचः कायः शुगटीपूर्वेण नाशयेत् । गच्छमानान्ताकायः क्षीरेण वरणात्वचः” ॥

काचिक

इति मध्यखण्डे २ अः शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
 काचनालः, पुं, (काचनं काचनवर्णं लयति । काचन + ल्यञ् + ण्यञ् ।) कोविदारल्लः । इति शब्द-रत्नावली । (काचनारशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥ अस्य विलतिः कोविदारशब्दे द्रष्टव्या ॥)
 काचनारुयः, पुं, (काचनं खर्गं व्याकृत्यते सङ्गते ख-भासा । व्या + ङे + कः । काचन इत्याकृत्यो नाम यस्य वा ।) नागकेश्वरल्लः । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥
 काचनी, स्त्री, (काचते दीप्यते लयना । करणे ल्युट् ङीप् ।) हस्तिना । इति मेदिनी ॥ खर्गक्षीरील्लः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचनीया, स्त्री, (काचनाय हिता । काचन + ष्यः टाप् च ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ।
 काचिः, स्त्री, (काचते इति “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काक्षी । इत्यादि-कोषः ॥ (यथा आर्याभट्टाक्षरी ६६३ । “तृत्काचिर्वस्त्रिभ्योत्तमजनादपरभोगभुक्तायाः उत्तममति गेमराजिः स्तनशम्भोर्गणरेखेव” ॥)
 काचिकं, स्त्री, (काचि + संज्ञायां कन् ।) काञ्जिकम् । इति जेमचन्द्रः ॥
 काक्षी, स्त्री, (काचि, “क्षदिकारान्तत्वात्” वा ङीष् ।) स्त्रीकल्याणम् । चन्द्रहास गोट इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । मेखला २ सप्तकी ३ रमना ४ सारसनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ काचिः ६ रमना ७ कक्षा ८ कक्षा ९ सप्तका १० सार-गानम् ११ रसनम् १२ बन्धनम् १३ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (“विचित्रोभस्तनितविहगश्रेणिकाक्षीगुणायाः” । इति मेघदूते । ३० ॥) केशिन् । एकयष्टिर्भवत् काक्षी मेखला लवणयष्टिका । रमना धोडुग शोधा कलापः पञ्चविंशकः” ॥ इति पठन्ति इह लभेदत् पर्यायता । इति तट्टीका ॥ मोक्षदसप्तपर्वतगर्तपुरीविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यदक्तम् । “अयोध्या मधुरा माया दाक्षी काक्षी च वनिका । पुरो दारावती चैव मर्मता मोक्षदायिकाः” ॥ इयं हि कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि स्थिते द्राविडदेशे अनुमीयते ॥) गुप्ता । इति विश्वः ॥
 काक्षीपदं, स्त्री, (काचिः पदं स्थानम् ।) जघनम् । इति हलायुधमचन्द्रौ ॥
 काञ्जिकं, स्त्री, (यञ्ज + धात्वर्थनिर्देशे गकृत् + टाप् अत इत्वञ् ।) काञ्जिका । कु कुत्सिता अञ्जिका व्यक्तियस्य कोः कादेशः ।) वारिपर्युषिताञ्जनालम् । काँजी इति भाषा । तत्पर्यायः । आरनालकम् २ सौवीरम् ३ कुल्पाधम् ४ अभियुतम् ५ अवन्तिकोमम् ६ धान्यालम् ७ कुल्लम् ८ । इत्यमरः । २ । ६ । १६६ ॥ कुल्पासम् ९ कुल्पाभाभियुतम् १० काञ्जिकम् ११ काञ्जीकम् १२ काञ्जिका १३ काञ्जिकम् १४ काञ्जी १५ भक्तवारि १६ धान्यमूलम् १७ धान्ययोनि १८ तुषाणम् १९ । इति तट्टीका ॥ गृध्राक्षम् २०

काणः

महारसम् २१ । इति इत्तमाणा ॥ तुषोदकम् २२
युक्तम् २३ चुकम् २४ धातुजम् २५ उद्गाहम् २६
रक्षोपम् २७ कुण्डगोलकम् २८ सुवीर्यान्तम् २९ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वीरम् ३० अभिश्रवम् ३१ अस्त्र-
सारकम् ३२ । अस्य गुणः । वातशोथपित्तज्वर-
दाहसूर्क्षाशूलाध्मानविबन्धाशित्वम् ।

“काणिकं दधि तैलन्तु बलीपलितभाणम् ।
दाहकं गात्रशैथिल्यं बल्यं सन्तर्पणं परम्” ॥
मह्यनाम च भक्त्यात् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अ-
पि च । भेदकत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् ।
पित्तवृचवन्तिमुद्रामिष्टिकाकारित्वम् । स्पर्श शी-
तलत्वम् । अमलमनाशित्वम् । परातनस्य तस्य
गुणः । हृत्पाण्डुमिषोगनाशित्वम् । अमिष्टिका-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

“कुल्लावधान्यमग्रेण चापटं काणिकं भवेत् ॥
यन्मन्त्रादिशुचौ भागेऽस्य गुडौघकाणिकम् ।
धान्यराशौ चिरात्स्थितं शुक्तं पुष्कं तदुच्यते” ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

काणिकवटकः, पुं, (काणिकयोगेन कृतो वटकः) ।
वटकविशेषः । काँजि वड़ा इति भाषा । तस्य
पाकप्रकारो यथा,—

“मन्थनी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपिता ।
निर्मलेनाम्बुनापर्यं तस्यासृग् विनिक्षिपेत् ॥
राजिकाजीरकवाङ्गिजुषुगुण्डानिषाकान् ।
निक्षिपेदटकांस्तत्र भाण्डस्यास्य च मुदयेत् ॥
ततो दिनत्रयादूर्ध्वमस्त्राः स्युर्वटका भ्रुवम्” ॥
अस्य गुणाः ।

“काणिकवटको रथो वातहरः श्लेष्मकारकः शीतः ।
दाहं शूलमजीर्णं हरते नेत्रामयेष्वहितः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

काणिका, स्त्री, (कुत्सिता ईषदा अणिका) । जीवन्ती-
जता । पक्षाशीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डी, स्त्री (कं जलं अणक्ति । क + अण् + कर्मणि
+ अण् । गौरादित्वात् ङीष्) । महाद्रोणावृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ काणिकम् । इत्यमरटीका ॥
“तुम्बीबीजं सौद्विबलं काण्डीपिष्टं गुडीचयम् ।
अर्शहरं गदस्य स्यादधिमाहिषमश्रुतः” ॥
इति तु काणिकार्थे ज्ञेयम् । इति वैद्यकचक्रपाणि-
संग्रहे अर्शोऽधिकारे ॥

काठः, पुं, (काण्यते तङ्गते इति । कठ + कर्मणि
घञ्) । पाषाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काठिन्यं, स्त्री, (काठिनस्य भावः । काठिन + अण्) ।
काठिनता । यथा । “सीते मा कुत सम्भ्रमश्च मृदुना
काठिन्यमङ्गीकृतम्” । इत्यद्वैतः ॥

(यथा च कुमारे । ६ । ७३ ।

“काठिन्यं स्यादरे काये भवता सर्वमर्पितम्” ॥)

काठिन्यफलः, पुं, (काठिन्यं फले यस्य) । कपित्थवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः) ॥

काणः, पुं, (कणति एकचक्षुर्निमीलतीति । कण सं-
घायां कर्त्तरि घञ्) । काकः । इति मेदिनी ॥

काणः, पि, (कणति एकचक्षुषा पश्यति । कण +

काण्डक

घञ्) । एकचक्षुः । इति मेदिनी ॥ काणा इति
भाषा । (यथा, मनुः । १ । २४२ ।

“खड्गो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्” ॥)

काणकः, पुं, (कणति शब्दायते । कण शब्दे + “मृक-
णिभ्यामृकोकणौ” । उणां ४ । ३६ । इत्युकाण्) ।

काकः । इत्युणादिकोषः ॥

काण्डं, स्त्री, (कणतीति । कण शब्दे + ङः । वाङ्मा-
कात् दीर्घः) । सन्धिविच्छिन्नैकखण्डास्थि । यथा ।

“भयं समासाद्विविधं ङस्ताश-
काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।

उत्पिष्टविस्त्रिष्टविवर्तितश्च

तिर्य्यगतं क्षिप्तमधश्च षट् च” ॥

इति रोगविनिश्चयः ॥ सन्धिविच्छिन्नमेकखण्डमस्थि-
काण्डम् । काण्डेन च ललककपालवल्लयतश्चाश्च-
कानां ग्रहणम् । तत्र भयं काण्डभयम् । इति
तट्टीकाव्याख्यामधुकोषः ॥

काण्डः, पुं स्त्री, (कणि दीप्तौ + कर्मन्तात् ङः ।
कादिभ्यः कित् अनुनासिकस्येति दीर्घः) । दण्डः ।
(यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ८ । ७ । २७ ।

“एषता वरचाकाण्डेनाहन्ति” ।

“वरचाकाण्डेन वंशदण्डेन” । इति कर्कः ॥)

नालम् । वाणः । (यथा, महाभारते १३ । ५ । ३ ।

“विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्कृत्य लुब्धकः ।

सविधं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्” ॥)

शरवृत्तः । अर्वा । कुत्सितः । वर्गः । (वर्गश्च एक-
जातीयममवायः । यथा, भागवते । ४ । २४ । ६ ।

“क्रियाकाण्डेषु निष्ठातो योगेषु च कुरुदह” ॥)

परिच्छेदः । (यथा, अथर्ववेदे १२ । १ । ४५ ।

“इदं प्रापमुत्तमं काण्डमस्य यस्मात्तोकात्परमेष्ठौ
समाप” ॥) अवसरः । प्रस्तावः । वारि । जलम् ।

इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥ (यथा, हेः रामायणे
२ । ८६ । १८ ।

“तात्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जगम् ।

निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः” ॥

“क्रीडाये काण्डचित्राणि काण्डे जले चित्राणि
चित्रगमनानि लघुत्वात् क्रियन्ते स्मेत्यर्थः” ॥

इति तट्टीका ॥) स्तम्भः । (यथा, अमरशतके ६५ ।

“उत्तमं मृगदण्डः कदलस्य काण्डौ

मध्यश्च वेणिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः” ॥)

दण्णादिगुच्छः । (यथा, भट्टिः ५ । १८ ।

“दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्ययोधपरिमण्डला” ॥)

तल्लक्ष्मः । गुडि इति भाषा । (यथा, रामायणे ।

“वृक्षकाण्डमितो भाति” ॥ वृक्षाणां शाखा ।

यथा, मनुः १ । ४६ ।

“उद्विज्जाः स्यावराः सर्वे वीजकाण्डप्ररोहिणः” ।

“केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षतां यान्ति” ॥

इति तट्टीका ॥) रुन्धः । समूहः । रश्चः । निर्जन-
स्थानम् । इति मेदिनी ॥ स्नाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

पापीयान् । इति धरणिः ॥

काण्डकटुकः, पुं, (काण्डे स्तम्भे कतायामिष्यर्थः कटुक-
लक्ष्णः) । कारवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (का-
रवेष्टशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्) ॥

काण्डवा

काण्डकाण्डका, पुं, (काण्डस्य शरवृत्तस्य काण्डमिव
काण्डं यस्य । काण्डकाण्ड + कप्) । काण्डकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डकारं, स्त्री, (काण्डं स्तम्भं किरति दीर्घतया उत्-
क्षिपति । काण्ड + कृ + अण्) । गुवाकः । इति
शब्दमाणा ॥ (पुंसि तु काण्डं वाणं करोति इति
काण्डकारः । वाणकारकः) ॥

काण्डकीलकः, पुं, (काण्डे स्तम्भे कीलकमिव यस्य ।
काण्डकील + कप्) । लोधः । इति राजनिर्घण्टः ।
लोधकाठ इति भाषा ॥

काण्डगुण्डः, पुं, (काण्डेन गुच्छेन गुण्डयति वेष्टयति
भूमिम् । काण्ड + गुडि वेष्टने + अण्) । गुण्ड-
नामद्वयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डगोचरः, पुं, (काण्डस्य वाणस्य गोचर इव गो-
चरो यस्य) । नाराचः । लौहमयवाणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

काण्डग्री, स्त्री, (काण्डेन स्तम्भेन गीयतेऽसौ काण्डं
नयति आत्मानं वा । काण्ड + ग्री + क्तिप् । एषो-
दरादित्वात् णत्वम्) । सूक्ष्मपर्णजता । रामद्वती
इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काण्डतिलकः, पुं, (काण्डे स्तम्भे तिलकः) । भूनिम्बः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“किराततिलकः किरातः कटुतिलकः किरातकः ।

काण्डतिलको नार्यतिलको भूनिम्बो रामसेनकः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
दयोऽस्य किराततिलकशब्दे ज्ञेयाः) ॥

काण्डतिलकः, पुं, (काण्डतिलक + स्वार्थे कन्) । भूनिम्ब
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । चिराता इति भाषा ॥

काण्डनीलः, पुं, (काण्डे स्तम्भे नीलः) । लोधः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

काण्डपटः, पुं, (काण्डे काष्ठादिनिर्मितस्तम्भे आवर-
कत्वात् स्थितः पटः) । यवनी । तिरस्कारिणी ।
इति हेमचन्द्रः । कानात् इति भाषा ॥

काण्डपुष्पा, स्त्री, (काण्डस्य वाणस्य पुष्प इव पुष्पो
यस्याः) । शरपुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डपुष्पं, स्त्री, (काण्डात् स्तम्भं व्याप्य पुष्पं यस्याः) ।
क्षुद्रसुगन्धिपुष्पविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ।
दोना इति भाषा ॥

काण्डपृष्ठं, स्त्री, (काण्डं तल्लक्ष्म इव स्थूलं पृष्ठं
यस्य) । कर्णधनुः । इति महाभारतम् ॥

काण्डपृष्ठः, पि, (काण्डः वाणः पृष्ठे यस्य) । काण्ड-
स्पृष्टः । शस्त्राजीवः । इत्यमरटीकायां स्नामी ॥

(“स्त्रीपूर्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतवर्म ।
अजपा ब्राह्मणाश्चैव आज्ञे गार्हन्ति केतनम्” ॥

इति महाभारते । १३ । २३ । २२ ॥) वैश्यापतौ
पुं । इति दानधर्मः ॥

काण्डवारिणी, स्त्री, (काण्डान् संयामापतितान् वा-
यान् स्मरणादेव निवारयतीति । काण्ड + वृ +
णिच् + णिनिः) । दुर्गा । यथा,—

“महागजवटाटोपसंयुगे नरवाजिनाम् ।

स्मरणाद्वारे वायान् तेन वा काण्डवारिणी” ॥

इति देवीपुराणे देवीविजयनाम ४५ अध्यायः ॥

काण्डेयः

काण्डेयः, स्त्री, (काण्डात् द्विजसन्धात् रोहतीति । काण्ड + ण्ड + कः टाप् च ।) कटुकी । इति रत्नमाणा ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“कटुी तु कटुका तिलका कण्ठभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकना चक्राङ्गी शकुनादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डेयः रोहिणी कटुरोहिणी” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे “अस्याः गुणाः कटुकाण्डे ज्ञेयाः”)

काण्डेयः, पुं, (काण्डस्य वेदविभागस्य ऋषिः । यदा काण्डेषु एकजातीयक्रियादिसमवायेषु ऋषिर्विचारकः ।) वेदकाण्डविशेषाध्यापकमुनिभेदः । स तु जैमिन्यादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जैमिनिस्तु पूर्वमीमांसाशास्त्रप्रणयनेन क्रियाः ण्डस्य विचारकः । तथा वेदस्यासः उत्तरमीमांसारूपवेदान्तशास्त्रप्रणयनेन ज्ञानकाण्डस्य विचारकः । इत्यादि सूरिभिर्निर्दिष्टम् ॥)

काण्डवान्, [त्] चि, (काण्डः शरः प्रहरणतया अस्यास्ति इति । काण्ड + वानुप् । मस्य वः ।) काण्डवीरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ तीरान्दाज इति भाषा ॥

काण्डसन्धिः, पुं, (काण्डस्य सन्धेः सन्धिः मेलनस्थानम् ।) यमिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पावगाँट इति च भाषा ॥

काण्डस्पृष्टः, चि, (स्पृष्टं गृहीतं काण्डं येन निष्ठान्तात् परनिपातः ।) काण्डस्पृष्टः । शस्त्राजीवी । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

काण्डहीनः, स्त्री, (काण्डेन सन्धेन हीनम् ।) भद्रमुत्तकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काण्डिका, स्त्री, (काण्डः गुच्छः प्राशस्येन अस्ति अस्याः । काण्ड + ठन् + टाप् ।) लङ्कानामकधान्यविशेषः । बालुकीनामकर्कटीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डोरः, चि, (काण्डः वागः अस्यस्य । काण्ड + “काण्डाण्डादीरञ्जीरचौ” । ५ । २ । १११ । इति ईरन् ।) काण्डास्त्रवान् । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ तीरान्दाज इति भाषा ॥ (यथा भट्टिः ४ । १० । “काण्डोरः खाण्डिकः प्राङ्गी रत्तन् विप्रस्तनुजवान्” ॥)

काण्डोरः, पुं, (काण्डः स्तम्भः अस्यास्तीति । काण्ड + “काण्डाण्डादीरञ्जीरचौ” । ५ । २ । १११ । इति ईरन् ।) अपामार्गवृक्षः । जटाप्रभेदः । काण्डवेष इति ख्यातः । तत्पर्यायः । काण्डकटुकः २ नासासंवेदनः ३ पटुः ४ अस्यकाण्डः ५ स्तोमवल्ली ६ कारवल्ली ७ सुकाण्डिका ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । दुष्टव्रणलूतागुणोदरञ्जीरशूलमन्दाग्निनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डोरी, स्त्री, (काण्डोर + गौरादित्वात् ङीष् ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाणा ॥ काण्डोरा इत्यपि पाठः । (मञ्जिष्ठाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

काण्डेयः, पुं, (काण्डे इच्छुर्वि ।) कोकिलास्तवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १०४ ॥ कुशिया खाड़ा इति भाषा ॥ (अस्य पर्यायाः । यथा, भावप्रकाशस्य

कात्याय

पूर्वखण्डे १ भागे ॥

“कोकिलास्तस्य काकेच्छुर्विच्छुरः क्षुरकः क्षुरः ।

भित्तः काण्डेक्षुरप्युक्त इत्तगन्धेक्षुवाणिका” ॥

गुणाऽस्य क्षुरकशब्दे ज्ञेयाः ॥ काण्डेक्षुम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डेरी, स्त्री, (काण्डं वाणाकारं पृथ्वी र्जः । काण्ड + ईरन् गती + ण्यत् । गौरादेशकृतिप्रणत्वात् ङीष् ।) नागदन्तीवृक्षः । इति रत्नमाणा ॥

काण्डेयः, स्त्री, (काण्डे रोहति इति कः टाप् । सप्तम्या ण्यलुक् ।) कटुकी । इति रत्नमाणा ॥ (कटुकीशब्दे ऽस्या विशेषो बोध्यः ॥)

कातरः, चि, (कु कटेन तरतीति । कु + तु + ण्यच् । कोः कादेशः ।) व्यसनाकुलचित्तः । व्याकुलः । तत्पर्यायः । अधीरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा रघुः ११ । ७८ ।

“कातरोऽमि यदि वोद्धतार्चिषा
तर्जितः परमुधागया मम” ॥)

कातरः, पुं, (कं जलं आतरति । क + आ + तु + ण्यच् ।) कातलमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

कातलः, पुं, (कातर एव रस्य लः । अयं हि रोहितादिवत् न तेजस्वी अतोऽस्य तथात्वम् । यदा, कस्य जलस्य तलं स्पृश्यत्वेन न अस्ति अस्य । अणं आदित्वाद् ण्यत् ।) मत्स्यविशेषः । कात्ला इति भाषा । तस्य गुणाः । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुपाकित्वम् । विदोषकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।

“कातलो मधुरस्योष्णो गुरुपाकी विदोषहृत्” ॥)

काटगां, स्त्री, (कुत्सितं टणं नृपं टणं वा । कोः कादेशः ।) रोहिषवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कात्यः, पुं, (कतस्य ऋषेर्गोत्रापत्यं । कत + “गर्गादिभ्यो यञ्” । ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) कात्यायनमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कात्यायनः, पुं, (कतस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादित्वात् यञ् यञन्त्वात् यनिष्पः ।) धर्मशास्त्रकर्तृमनिविशेषः । (यथोक्तं याज्ञवल्के १ । ४ । ५ ।

“मन्वन्त्रि विष्णुहारीतयाज्ञवल्कोऽश्विनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसम्भर्ताः कात्यायनश्चक्षुपती ॥

पराशरव्यासशङ्खनिखिता दत्तगोतमौ ।

ज्ञातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” ॥

वसुचिः । इति मेदिनी ॥

कात्यायनी, स्त्री, (कतस्यापत्यं स्त्री । “गर्गादिभ्यो यञ्” । ४ । १ । १०५ । इति यञ् । “मन्वन्त्रि-जोहितादिकतस्तम्भः” । ४ । १ । १०८ । इति यफः । घित्वात् ङीष् ।) दुर्गा । (यथा मार्कण्डेय ६२ । २३ । “एतत्ते वदनं सौम्यं जौघनत्रयभूषितम् । पातु नः सर्वभूतेभ्यः कात्यायिणि नमोऽस्तुते” ॥)

अर्द्धवृद्धा काषायवसना विधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (याज्ञवल्क्यामुनेः पत्न्योरेका पत्नी । यदुक्तं वृद्धदारण्यकोपनिषदि । “याज्ञवल्कास्य द्वे भार्ये बभूवतुः मैत्रेयो कात्यायनी च । तयोर्हि मैत्रेयो ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी” ॥ पत्न्यां ङीष् । कात्यायनस्य ऋषेः पत्नी” ॥)

कादम्बा

कादम्बः, पुं, (कादम्बे समूहे भवः । कादम्ब + ण्यत् ।) कलहंसः । वालि हांस इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । २३ । (यथा रघुः । १९ । ५५ ।

“क्षचित् खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः” ॥)

अस्य मांसस्य गुणाः । वायुरक्तापित्तगात्रित्वम् । भेदकत्वम् । शुककारित्वम् । शीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (कादम्ब एव । स्वार्थे ण्यत् ।) कादम्ब-वृक्षाः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कादम्बस्येदमिति व्युत्पत्त्या ण्यत् । कादम्बसम्बन्धिनि, चि । कादम्ब-कुसुमम् । यथा रघुः १३ । २७ ।

“गन्धश्च धाराहृतपल्लवानां
कादम्बमर्द्धोद्भूतकेसरश्च” ॥)

वाणः । इति मेदिनी ॥

कादम्बकः, पुं, (कादम्ब + स्वार्थे कन् ।) वाणः । इति धारावली ॥

कादम्बरः, स्त्री, (कादम्बम् कादम्बोद्भवं रसं ज्ञाति गृह्णातीति । कादम्ब + ला + कः । जस्य रः ।) कादम्बपुष्पोद्भवमद्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, भाषे ।

“निधय मधुमाधवाः सरसमज कादम्बरम्” ॥)

दधिसारः । इति जेमचन्द्रः ॥ श्रीधुः । इति विश्वः ॥ (इत्तजातगुडादि । इति मल्लिनाथः ॥)

कादम्बरः, पुं, (कादम्बं कादम्बरसवत् ज्ञाति गृह्णातीति । ला + कः । जस्य रश्च ।) दध्ययम् । दधिसरः । इति मेदिनी ॥

कादम्बरी, स्त्री, (कु उष्णवर्णं नीलवर्णमित्यर्थः अम्बरं वस्त्रं यस्य । कोः कादेशः ।) कादम्बरो बलरामस्तस्य प्रिया । कादम्बर + ण्यत् ततः स्त्रियां ङीप् । यदा कादम्बे जाता रसः कादम्बः । “तत्रजातः” । ४ । ३ । २५ । इत्यण् । कादम्बं ज्ञाति ददातीति । गदाने + “आतोऽनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ । इति कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मदिरा । इति मेदिनी ॥ (यथा,—

“कादम्बरीमदविधूर्णितलोचनस्य

युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्” ॥

इत्युद्धटः ॥) कोकिला । सरस्वती । प्रादिकाप-क्षिणी । इति मेदिनी ॥ (वागमद्विरचितकाव्य-विशेषः । स्वनायिकानामेव प्रसिद्धोऽयं ग्रन्थः । इयं

कादम्बरी तु वागमद्वेनासमापिता पुनरस्य पुनरेव समार्पिता ॥ नायिकाविशेषः । सा तु तुम्ब-प्रभतीनां भर्ता गन्धर्व्याणां ज्येष्ठस्य हंस इत्याख्याया प्रसिद्धस्य गन्धर्वस्य कन्या । अस्या जग्मौ सोम-मयूखसम्भवाभरसां कुले जाता गौरीति नाम्ना प्रसिद्धा । अस्या अन्यद्विवरणास्तु कादम्बरी इत्य-यम् ॥)

कादम्बरीवीजं, स्त्री, (कादम्बर्यैः वीजं आसवः ।) सुरावीजम् । इति रत्नमाणा ॥

कादम्बर्यः, पुं, (कादम्बर्यै हितः इति यत् ।) कादम्ब-वृक्षः । इति जटाधरः ॥

कादम्बा, स्त्री, (कादम्ब इव आचरति । कादम्ब + आचारे ङीप् + ण्यच् + टाप् ।) कादम्बपुष्पीवृक्षः ।

कान्तं

इति शब्दचन्द्रिका ॥ मुग्धिनी इति भाषा ॥
 कादम्बिनी, स्त्री, (कादम्बाः कलहंभाः सन्ति अस्याः ।
 कादम्ब + इति ङीष् ।) मेघमाला । मेघश्रेणिः ।
 इत्यमरः । १ । २ । ८ ॥
 कादाचित्कं, स्त्री, कदाचिद्भवम् । इति मुग्धबोध-
 व्याकरणम् ७ । १५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ । २७ ।
 “यद्यपि रसाभिन्नतया चर्चगात्यापि न कार्यत्वं
 तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य-
 त्वेन कार्यत्वमुपचर्यते” ॥)
 काद्रवेयः, पुं, (कद्रोरपत्यं पुमान् । कद्रु + “शुभादि-
 भ्यश्च” । ४ । १ । २२ । इति ङ्क । “ते लोपो-
 ऽकाद्राः” । ६ । ४ । १४ । इति न लोपः ।) कद्रु-
 सन्तानः । नागः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥
 (यथा, महाभारते २ । ६५ । ४१ ।
 “श्रेष्ठोऽन्तो वासुकिश्च तत्तकश्च भुजङ्गमः ।
 कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः” ॥)
 कानकं, स्त्री, (कनकं फलमिव उग्रं फलं अस्यस्य ।
 कनक + अण् ।) त्रयपालवीजम् । अस्य गुणाः ।
 तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । सागकत्वम् । उत्कृष्ट-
 कारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (वैद्यकचक्रपाणि-
 संग्रहे वृहत्सिंहनादगुणलौ व्यवहारोऽस्य यथा ।
 “सहस्रं कानकफलं सिद्धं संयुग्धं निक्षिपेत् ।
 ततो माधव्यं जग्ध्वा पिबेत्तप्तजलादिकम्” ॥)
 काननं, स्त्री, (कं जलं अननं जीवनमस्य । यदा
 कानयति दीपयति । कनदीप्तौ + णिच् + ल्युट् ।)
 वनम् । (यथा, मेघदूते ४४ ।
 “श्रीतो वायुःपरिणमयिताकाननोऽम्बराणाम्” ॥
 कस्य ब्रह्मणः आननं मुखम् ।) ब्रह्मणो मुखम् ।
 गृहम् । इति मेदिनी ॥
 काननारिः, पुं, (काननस्य अरिश्चिव । शमीगर्भात्य-
 ताभिना सर्वकानिनस्य दहनात् तथात्वम् ।) शमी-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणादयः शमी-
 शब्दे बोद्धव्याः ॥)
 कानीनः, पुं स्त्री, (कन्यायां अनृणायां जातः कन्याया
 जातो वा । कन्या + “कन्यायाः कनीन च” । ४ । १ ।
 २१ । इति अण् कनीनादेशश्च ।) अनृणापत्यः ।
 तत्पूर्यायः । कन्यकाजातः २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
 २४ ॥ सा कन्या यद्यनृणा पित्र्यह एव तिष्ठति
 तदा तत्पुत्रो मातामहस्येव यथा,—
 “कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥ यद्यनृणा तदा वोढुरेव यथा,—
 “पित्रवेषमनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्गृहः ।
 तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुःकन्यासमुद्भवम्” ॥
 इति मनुः ॥ आये कर्णे च पुं । इति मेदिनी ॥
 कान्तं, स्त्री, (कानते दीप्यते इति । कान + कर्त्तरि क्तः ।)
 कुशुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहविशेषः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “खादुर्यत्र भवेन्निम्बकल्पो रात्रिन्दिबोधितः ।
 कान्तं तदुत्तमं यच्च रूप्येणावर्त्तितं मिलेत्” ॥
 तस्य परीक्षा । यथा ।
 पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलविन्दुर्निश्चितो
 विजं गन्धं विक्षजति निजं रुचितं निम्बकल्पोः ।

कान्तलो

पात्रे दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ
 कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्ष्योक्तं न चान्यत्” ॥
 इति सुखबोधः ॥ अपि च ।
 “यस्यात्र न प्रसरति जले तैलविन्दुर्निश्चितो
 हिङ्गुर्गन्धं त्यजति भजते खादतां निम्बकल्पोः ।
 पात्रं दुग्धं भवति सिक्तापुष्पवन्नेति भूमौ
 लक्षणाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलौहं वदन्ति” ॥
 इति वैद्यकम् ॥ (वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वृहत्सर्व-
 ज्वरहरलौहेऽस्य व्यवहारो यथा,—
 “पारदं गन्धकं शुद्धं ताम्रमभक्ष्यं मान्दिकम् ।
 हिरण्यं तारतालञ्च कर्षमेकं पृथक् पृथक् ॥
 मृतं कान्तं पलं देयं सर्वमकीकृतं शुभम्” ॥)
 कान्तः, त्रि, (कान्यते इति । कम् + कर्मणि क्तः “यस्य
 विभाषा” । ७ । २ । १५ । इति नेट् । अनुनासि-
 कस्येति दीर्घः ।) मनोरमः । शोभनः । इत्यमरमे-
 दिनीकरौ ॥ (यथा,
 “मलिनमपि मृगाद्या बल्कलं कान्तरूपं
 न मनसि रुचिभङ्गं स्वल्पमप्यादधाति” ।
 इति शाकुन्तले १ अङ्के ॥)
 कान्तः, पुं, (कम् + क्त ।) श्रीलक्ष्मणः । चन्द्रः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ पतिः । (यथा मेघदूते । १०१ ।
 “कान्तोदन्तः सृष्टदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदुनः” ॥)
 चन्द्रसूर्यायः पर्यायान्तः शिला । यथा । चन्द्रकान्त-
 सूर्यकान्तायस्कान्तादयः । इति मेदिनी ॥ हिज्जल-
 वृक्षः । वसन्त ऋतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । २४६ । ४५ ।
 “कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥
 शिवः । यथा, तत्रैव १३ । २७ । १४८ ।
 “गृहः कान्तो निजः सर्पः पवित्रं सर्वपावनः” ॥
 कार्तिकेयः । यथा, तत्रैव २ । २३१ । ४ ।
 “कामजित् कामदः कान्तः सत्यवागभुवनेश्वरः” ॥)
 कान्तपत्नी, [न] पुं, (कान्तस्य कार्तिकेयस्य पत्नी ।
 मयूरस्य कार्तिकवाहनत्वान्तात्वात् ।) मयूरः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कान्तपुष्पः, पुं, (कान्तानि मनोरमाणि पुष्पाण्यस्य ।)
 कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कान्तलकः, पुं, (कान्तं लक्ष्यते आस्वादयते । कान्त + लक
 आस्वादनं + घञर्थे कः । यदा काम्यते इति “मति
 बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च क्तः” । ३ । २ । १८८ । इति क्तः ।
 कान्तः । ततः लकतीति । लक + अच् । कान्त-
 आसौ लकसेति ।) नन्दीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥
 तुंद इति भाषा ॥
 कान्तलोहं, स्त्री, (कान्तं लौहश्रेष्ठत्वात् कमनीयं
 लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
 परीक्षादिकं कान्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अस्य निरुत्थि-
 करणं यथा, ॥
 “शुद्धस्य सुतराजस्य भागो भागद्वयं बलेः ।
 द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
 यामद्वयं ततो गोर्लं स्थापयेत्सामभाजने ।
 आच्छाद्यैरग्नैः पत्रैश्च यामद्वयं द्रव्यम् ॥
 त्रिदिनं धान्यराशिश्च तत्ततोमर्दयेद्बुद्धम् ।
 रजसाद्वयगणितं गीरे तरति हंसवत् ॥

कान्तारः

तीक्ष्णं सुखं कान्तलोहं निरुत्थं जायते भृशम्”
 “ततः कोटिसहस्रैर्वा कान्तलोहं महागुणम्” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे आर्यमारणाधि-
 कारे ॥)
 कान्ता, स्त्री, (कान्यते अस्वौ । कम् + णिच् + कर्मणि
 क्त + टाप् ।) नारी । (यथा शब्दकारतिलके ६ ।
 “भटिति प्रविष्ट गेहं मावहित्तिष्ठ कान्ते !
 ग्रहणसमयवेला वर्त्तते शीतरश्मेः ।
 अयि ! सुविमलकान्तिं वोक्ष्य नूनं स राज-
 र्यसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय” ॥) प्रिय-
 कुवृक्षः । इति मेदिनी ॥ सर्वाङ्गसुन्दरी स्त्री ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥
 (गङ्गा यथा, काशीखण्डे २६ । ४३ ।
 “भूटस्था कथया कान्ताकूर्मयाणा कणावती” ॥)
 वृहदेला । रेणुका । नागरमुक्ता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कान्ताहिदोहदः, पुं, (कान्तायाः अङ्गुष्ठा चरणस्यर्ध-
 नेव दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । “पादाघाताद-
 शोको विकशति” इति कविप्रौढोक्तेश्चात्वम् ।)
 अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कान्ताचरणदोहदः, पुं, (कान्ताचरणेन रमणीचरण-
 स्पर्शेन दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । “पादाघा-
 तादशोको विकशति” इति कविप्रौढोक्तेश्चा-
 त्वम् ।) अशोकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 कान्तायसं, स्त्री, (अथ एव आयसम् । कान्तं कम-
 नीयं आयसम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कान्तारं, स्त्री, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति गच्छ-
 तीति । कान्त + ऋ + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ ।
 इति अण् ।) उपसर्गादि । (कान्तं मनोर्धं
 ऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्मण्यण् ।) काननम् ।
 (यथा, ज्ञेः रामायणे २ । २८ । ५ ।
 “सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
 बद्धदोषं हि कान्तारं वनमिवभिधीयते” ॥)
 पद्मविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कान्तारः, पुं, (कान्तं मनोर्धं रसं ऋच्छति प्राप्नोति ।
 कान्त + ऋ + अण् ।) इक्षुविशेषः । कसारे इति
 हिन्दीभाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
 “कान्तारं तावसाविद्धुवंशकानुगुणौ मतौ” ॥)
 अस्य गुणाः । गुणत्वम् । शुक्लपुष्पवृद्धिकारित्वम् ।
 वृंहणत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
 कोविदारवृक्षः । वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कान्तारः, पुं, स्त्री, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति
 यत्र । हिंस्रसङ्गत्वात् । कान्त + ऋ + आधारे
 घञ् ।) महावनम् । (यथा, गोः रामायणे । ४ ।
 ४३ । ११ ।
 “कैकेयान् सिन्धुसौवीरान् कान्तारगिरयश्च ये ।
 गिरिजाकावतां दुर्गां मार्गध्वं पथिमां दिशम्” ॥)
 दुर्गमपथः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥ (उक्तञ्च—
 “सिंहक्षुक्करीकपोनमूलगणितं रक्तोक्तमुक्ता-
 फलम् कान्तारे वदरीभमाद्रुममगाहिष्ठस्य
 पत्नी सुदा” इति ।) विजम् । क्षिप्रम् । इति
 मेदिनी ॥

कान्यकु

कान्तारक, पुं, (कान्तार + कन् + इच्छविशेषः ।
इत्यमरः । २।४।१६३॥ काजले आक इति भाषा ॥
कान्तारी, स्त्री, (कान्तार + गौरादित्वात् ङीष् ।)
इच्छुभेदः । काजले आक इति भाषा । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । क्षाररसत्वम् ।
कफवातकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
कान्तिः, स्त्री, (कमु कान्तौ कन् दीप्तौ + भावे
क्तिन् ।) दीप्तिः । तत्पर्यायः । शोभा २ द्युतिः २
हविः ४ । इत्यमरः । १।३।१०॥ शुभा ५ दीप्तिः
६ भा ७ श्रीः ८ भासा ९ भाः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अभिख्या ११ । इति जटाधरः ॥ * ॥
(यथा, विष्णुपुराणे १ मांशे ८ । २३ ।
“शशाङ्गः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तस्यैवागमः ॥ श्री”) ॥
कान्तिकारकपर्याया यथा । रश्मि १ उज्जसि २
वेति ३ वेति ४ वेसति ५ वाञ्छति ६ वलि ७
वर्णोति ८ जूषते ९ हर्षति १० आचके ११ उज्जिक्
१२ मन्यते १३ हन्तसत् १४ चाकनत् १५ चक-
मानः १६ कमति १७ कानिषत् १८ इत्यष्टादश-
कान्तिकर्माणाः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥
स्त्रीशोभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
“रूपयौवनकान्तिं भोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।
शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मनसाप्यायिता द्युतिः”) ॥
इच्छा । स्पृहार्थकमध्यातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययः ।
दुर्गा । यथा,—देविपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५
अध्याये ॥
“स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणा च या ।
लक्ष्मीर्वा लज्जना वार्षि कमात् सा कान्तिरुच्यते” ॥
(गङ्गा । यथा, काशोखण्डे गङ्गास्तोत्रे २६।४० ।
“कुमुदती कर्मलानी कान्तिः कल्पितदायिनी” ॥
“कान्तिसन्धतेजोरूपा” । इति तट्टिका ॥)
कान्तिदं, स्त्री, (कान्तिं द्यति नाशयतीति । कान्ति + दो
+ क ।) पित्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कान्तिं
ददातीति । कान्ति + दा + कः ।) शोभादायके त्रि ॥
कान्तिदा, स्त्री (कान्तिद + टाप् ।) वाकुचीवृक्षः ।
सोमराज्ञी इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कान्तिदायकं, स्त्री, (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा
+ क्त्वा ।) काशीयकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शो-
भादायके त्रि ॥
कान्दविक, त्रि, (कान्दौ संस्मृतं कान्दवं । कन्दु + ध्वञ् ।
कान्दवं पण्यं अस्य “तदस्य पण्यम्” । ४।४।५१ ।
इति ठक् ।) आपूपिकः । पूषविक्रयकर्ता । इत्य-
मरः । २।६।२८ ॥
कान्दिभूतः, त्रि, (कां दिशं गच्छामि इत्याकुलीभूतः ।
कान्दिभू + भू + कर्त्तरि क्तः ।) भयेन प्रकाशितः ।
इति पुराणम् ॥
कान्दिशीकः, त्रि, (कां दिशं यामि इत्याह । तदा
हेति मा शब्दादिभ्य उपसङ्गानमिति ठक् एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) भयभूतः । भयेन प्रकाशितः ।
इत्यमरः । ३।१।४२ ॥
कान्यकुजं, स्त्री, (कन्याः कुजा न्युजीकृता वायुना
युज । ततः सायं षण् ।) गङ्गातीरस्थपुरविशेषः ।
कनम् इति भाषा । तत्पर्यायः । मन्त्रोदयम् ।

कापाली

२ कन्याकुजम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुश-
स्थानम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते
३।११५।१६ ।
“एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्याः पृथिवीपतिः ।
कान्यकुजे महानासीत् पार्थिवः समहाबलः ।
गाधोति विश्वतो लोके वनवासं अग्राम ह” ॥
एतदपुरविवरणं कन्याकुजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
कान्यजा, स्त्री, (कात् जप्तात् अन्यस्मिन् जायते ।
कान्य + जन + ङः + टाप् ।) नलोनामगन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
कापटिकः, पुं, (कपटेन चरति इति ठक् ।) कपटः ।
अन्यमर्मज्ञः । (“तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भश्चात्रः
कपटव्यवहारात् कापटिकः । तं वृथार्थिन-
मर्थमानाभ्यामुपगृह्य रक्षसि राजा ब्रूयात् यस्य
दुर्धर्तं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्ष्यम् । इति
मनुसंहितायां ७ । १५४ । श्लोकस्य टीकायां कु-
ल्लूकभट्टः ।) शठे त्रि । इति मेदिनी ॥
कापट्यं, स्त्री, (कपटस्य कार्यं भावो वा । कपट
+ घञ् ।) कपटता । शठता । कपटशब्दात्
भावार्थे ण्याप्रत्ययः ॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।
कापथः, पुं, (कुत्सितः पश्याः । कु + पथिन् + घञ् ।
“कापथ्यक्षयोः” । ६।३।१०४ । इति कादेशः ।)
कुत्सितपथः । तत्पर्यायः । अध्वः २ दुरध्वः ३
विपथः ४ कदध्व ५ । इत्यमरः । २।१।१६ ॥
कुपथः ६ असत्यपथः ७ कुत्सितवर्त्म ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (“आस्यात् कापथं दुःखं विष-
मम् बद्धकण्टकम्” ॥ इति हेः रामायणे । २ ।
१०८ । ७ ॥)
कापालं, स्त्री, (कापालमेव कापालस्येदं वा । कापाल +
अण् ।) अष्टादशकुलान्तर्गतवातिककुलम् । इति
माधवकरः ॥ अस्य निदानं कापालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
कापालः, पुं, (कापाल + अण् ।) कर्कटा । इति शब्द-
चन्द्रिका रत्नमाला च ॥ कालिया कड़ा इति
भाषा ॥
कापालिकः, पुं, (कापालेन नृकपालेन चरति अथ-
वहारादिकं करोतीति । कापाल + ठक् ।) वर्ण-
सङ्गराजतिविशेषः । इति तन्त्रसारः ॥ कपालि
इति भाषा । वामाचारविशेषः । यथा,—
“अथ तीर्थाकराग्रणी प्रतस्थे
कापालिकजालकं विजेतुम्” ।
इति शङ्करविजयः ॥ (योगिविशेषः । यथा हट-
योगदीपिकायां १ । ८ ।
“भानुको नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा” ॥
तत्सम्प्रदायश्च यथा तत्रैव ३ । ६६ ।
“निषेधते श्रौतकर्मध्वारा
कापालिके खण्डमते ऽमरोली” ॥
“कापालिकस्यायं कापालिकस्तस्मिन् कापालिके
खण्डकापालिकसम्प्रदाये इत्यर्थः” ॥ इति तट्टिका ॥)
कापाली, स्त्री, (कापाल + ङीष् ।) विडम्बा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा महाभारते । १३ ।
१७ । १०२ ।
“अजैकपात्र कापाली निशङ्करजितः शिवः” ॥)

कामः

कापिलः, पुं, (कपिलेन प्रोक्तं शास्त्रं वेत्ति अधीते वा
इति षण् ।) साङ्ख्यशास्त्रज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥
(कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । षण् । कपिलाधि-
कारेण कृत उपपुराणभेदः । यथा कूर्मपुराणे ।
“कापिलं मानवस्यैव तथैवोपनिषदितम्” ॥)
पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कापिशं, स्त्री, (कापिशो माधवी तत्पुष्पमधुद्वयम् ।
कपिशो + अण् ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कापिशायनं, स्त्री, (कपिशैव स्वार्थं षण् । तत्र जा-
तम् । “कापिशोः प्लक्” । ४ । २ । ६६ । इति
प्लक् ।) मद्यम् । इति जटाधरः ॥ देवता । इति
धरणी ॥
कापिशेयः, पुं, (कपिशयाः अपत्यम् । ठक् ।) पिशाचः ।
इति त्रिकायशेषः ॥
कापुरवः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः । “विभाषा पुरुषे” ।
६ । ३ । १०६ । इति कोःकादेशः ।) कुपुरवः ।
कुत्सितपुरुषः । इति व्याकरणम् ॥ यथा हितो-
पदेशे ॥
“उदधोगिगं पुरुषसिंहमुपैत लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति कापुरवो वदन्ति” ॥
कापेयः, त्रि, (कपेर्भावः कर्म वा । कपि + ङक् ।
कपिसम्बन्धो । इति हज्जायुधः ॥ (स्त्रियां प्रमाणं
यथा, गोः रामायणे । ६ । १११ । १६ ।
“कश्चिन् खलु कापेयी सैव ते चणचिन्तता” ॥)
कापोतं, स्त्री, (कपोतानां समूहः । षण् ।) कपोत-
गणः । इत्यमरः । २ । ५ । ४७ । पायराट् कौक्
इति भाषा ॥ (कपोतस्येदम् । “तस्येदम्” । ४ ।
३ । १२० । इत्यण् । यथा भागवते । ६ । १८ । १५ ॥
“दुर्मना भगवान् काथः पौरुषित्वं विगृह्यन् ।
स्तवन् वृत्तिं च कापोतीं दृष्ट्वा स ययौ पुरात्” ॥
कापोतीं कपोतसम्बन्धिनीं वृत्तिं परवृत्त्युपजीवित्व-
मित्यर्थः ॥) सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कापोतः, पुं, (कपोत + अण् ।) सर्जिकाक्षारः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ रथकः । इति मेदिनी ।
कपोताभवर्णः । तद्वति त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥
कापोताञ्जनं, स्त्री, (कापोतश्च तत् अञ्जनमेति ।)
सौवीराञ्जनम् । स्तोत्राञ्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥
काप्यकारः, पुं, (कुत्सितं व्याप्यं काप्यं पापं करोतीति ।
काप्य + क्त्वा + ताच्छ्लोकादौ टः ।) स्वयं कृतं पापं
चित्ते आधाय यः कथयति सः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
काप्यकारः, पुं, (काप्यं करोतीति । काप्य + क्त्वा + अण् ।
चित्ते पापं आधाय यः शंसति सः । इति त्रिका-
यशेषः ॥ अपायवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
कापलः, पुं, (कुत्सितं प्लवं यस्य । कोः कादेशः ।)
कटप्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥
काम, य, अथनुज्ञा । इति विश्वः ॥
कामं, स्त्री, (कामाय हितम् । काम + अण् ।) रेतः ।
निकामः । काम्यम् । इति मेदिनी ॥ वाङ्मयम् । अनु-
मतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे २ । ४३ ।
“मनाशनभ्याहृत्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी”) ॥
कामः, पुं, (काम्यते असौ कर्मणि घञ् ।) काम्य

कामः

इच्छा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः २ । ६४ ।
“न जातु कामः कामानामुपभोगेन ग्राम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्तेव भूय एवाभिवर्द्धते” ॥)
कामस्तु ब्रह्मणो हृदयाज्जातः । यथा ।
“हृदि कामो भवोः क्रोधो लोभश्चाधो रदच्छदात्” ।
इति श्रीभागवतम् ॥ (काम्यते इति । कर्मार्थे घञ्
वरः । यथा रघुः २ । ६५ ।

“सन्तानकामाय तथेति कामं

राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा” ॥

कामं वरं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय इत्यर्थः ॥ मनोरथः ।
यथा तत्रैव ३ । ६७ ।

“तथेति कामं प्रतिश्रुत्वान्

रघोर्यथागतं मातलिमारथियौ” ॥

महादेवः । यथा महाभारते १३ । १७ । ४१ ।

“गणकान्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च” ॥

विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४६ । ४५ ।

“कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः” ॥

वज्रदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजचूतः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवः । (यथा कुमारः
३ । ६४ ।

“कामस्तु वागावसरं प्रतीक्ष्य

पतङ्गवदङ्गिमुखं विविक्षुः” ॥)

स तु श्रीकृष्णपुत्रः । तत्पर्यायः । मदनः २ मन्मथः

३ मारः ४ प्रदुःखः ५ मोनकेतनः ६ कन्दर्पः ७

हर्षकः ८ चक्रवर्त्तः ९ पञ्चशरः १० स्मरः ११ शम्भुः

राशिः १२ मनस्विनः १३ कुसुमेष्टुः १४ अनन्यजः

१५ पुष्पधन्वा १६ रतिपतिः १७ मकरध्वजः १८

आत्मभूः १९ ब्रह्मसूः २० विश्वकेतुः २१ इत्यमरः

१ । १ । २६-२८ ॥ * ॥ स तु पञ्चाशद्विधो यथा ।

कामः १ कामदः २ कान्तः ३ कान्तिमान् ४

कामगः ५ कामचारः ६ कामी ७ कामुकः ८

कामवर्द्धनः ९ रामः १० रमः ११ रमणः १२

रतिनाथः १३ रतिप्रियः १४ रात्रिनाथः १५

रमाकान्तः १६ रममाणः १७ निशाचरः १८

नन्दकः १९ नन्दनः २० नन्दी २१ नन्दयिता २२

पञ्चवाणः २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महा-

धनुः २६ आमणः २७ अमणः २८ अममाणः २९

अमोऽपरः ३० आन्तः ३१ आमकः ३२ भृङ्गः ३३

आमचारः ३४ अमावहः ३५ मोहनः ३६

मोहकः ३७ मोहः ३८ मोहवर्द्धनः ३९ मदनः

४० मन्मथः ४१ मातङ्गः ४२ भृङ्गनायकः ४३

गायनः ४४ गीतिजः ४५ नर्तकः ४६ खेलकः ४७

उन्मत्तोन्मत्तकः ४८ विनासः ४९ लोभवर्द्धनः ५० ॥

“राक्षसीकुसुमाभाश्च वामाङ्गे शक्तिसंयुताः ।

सौम्या रक्ताम्बराः सर्वे पद्मवागेक्षुकार्मुके ॥

विभागाः सर्वभूषाङ्गाः कामाः पञ्चाशद्विरिताः” ।

इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥ तेषा-

मेकपञ्चाशत्शक्तयो रतिशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥

तस्य स्थानानि यथा ।

“पादे गुल्फे तथोदौ च भगे गामौ कुचे हृदि ।

कक्षे कण्ठे च ओष्ठे च गण्डे नेत्रे अनावधि ।

जलाटे शीर्षकेष्वेव कामस्थानं तिथिकमात् ॥

टई

कामः

दक्षे पुंसां स्त्रिया वामे श्लोके लक्ष्यो विपर्ययः ॥
पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाश्च गुल्फके ।
ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः ॥
नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले ।
सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः ॥
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः ।
एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा ॥
अवगो च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां जलाटके ।
पौर्णमास्यां शिखायाश्च क्षातस्थश्च इति क्रमात् ॥
यत्र स्थाने वसेत् कामस्तथैव नखसुम्बनम् ।
मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं ज्ञातव्यं रतिकोविदैः” ॥

इति स्मरदीपिका ॥ मन्त्रस्तु प्रणवादिसविन्दुप्र-
त्येकषोडशश्रृङ्गयुक्तनमोऽन्तप्रत्येकचन्द्रषोडशकला-
रूपः ॥ उत्पन्नमात्रशरीरिषु कामस्थानुत्पत्ति-
कारणं यथा । मार्कण्डेय उवाच ।

“ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्वमद्यात्मनः ।
कामायाशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा सा च मुनेति वै ॥
तस्याश्च चलितं चित्तं कामवाणविलोडितम् ।
ऋषीणां प्रेततां तेषां मानसानां महात्मनाम् ॥
भगस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति ।
आत्मनश्चलचित्तत्वममर्थ्यादमृषीन् प्रति ॥
कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं मुञ्चः ।
दृष्ट्वा सन्ध्यां स्वयं तत्र त्रपामापातिदुःखिता ॥
ततस्तु ब्रह्मणा श्रुते मदने तदनन्तरम् ।
अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि निजास्पदे ॥
अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराभवत् ।
ध्यायन्ती क्षणमेवात्र पूर्ववृत्तं मनस्विनी ॥
इदं विमर्शये सन्ध्या तस्मिन् काले यथोदितम् ।
उत्पन्नमात्रां मां दृष्ट्वा युवतीं मदनैरितः ॥
अकार्षीत्तानुरागोऽयमभिलाषं पितामहः ।
दृष्ट्वैव माममर्थ्यादं सकाममभवन्मनः ॥
ममापि मथितं चित्तं मदनेन दुरात्मना ।
येन दृष्ट्वा मुनीन् सर्वान्चलितं मन्मनो भृशम् ॥
फलमेतस्य पापस्य मदनः स्वयमाप्तवान् ।
यत्तं श्रुत्वा कुपितः शम्भोरग्रे पितामहः ॥
समोचितं फलमहमाप्नुमिच्छामि साम्प्रतम् ।
यन्मां पिता आतरश्च सकामामपरोक्षतः ॥
दृष्ट्वा चक्रः स्पृष्ट्वा तस्मान्न मत्तः कापि पापकृत् ।
ममापि कामभावोऽभूदमर्थ्यादं समीक्ष्य तान् ॥
पत्याविव स्वके ताते सर्वेषु सहजेष्वपि ।
करिष्याम्यस्य पापस्य प्रायश्चित्तमहं स्वयम् ॥
आत्मानमग्नौ होष्यामि वेदमार्गानुसारतः ।
किन्वेकां स्थापयिष्यामि मर्थ्यादामिह भूतले ॥
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः ।
एतदर्थमहं कृत्वा तपः परमदारब्धम् ॥
मर्थ्यादां स्थापयिष्ये पश्चात् त्यज्यामि जीवितम् ।
यस्मिन् शरीरे पित्रा मे ह्यभिलासः स्वयं कृतः ॥
आढभित्तेन कायेन किञ्चिदपि प्रयोजनम् ।
येन खेन शरीरेण तातेऽप्य सहजे स्वके ॥
उद्भावितः कामभावो न तत्सुखतसाधनम् ।
इति संनिधय मनसा सन्ध्या श्रेणवरं ततः ।
जगाम चन्द्रभागाख्यं चन्द्रभागा यतः कृता ॥

कामाया

तया स श्रेणः समधिष्ठितः सदा
सौवर्णगौर्यादिसमप्रभाभृता ।
सोमेन सन्ध्यासमयोदितेन
यथोदयान्निर्विरराज शम्भुत्” ॥
इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ * ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ तस्याः शरीरन्तु वल्कलाग्निमसंभृतम् ।
परिक्षीणं जटाव्रतैः पवित्रं मूर्द्धि राजितम् ॥
हिमानीतज्जिताम्भोजसदृशं वदनं तदा ।
निरीक्ष्य क्षपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम्” ॥
श्रीभगवानुवाच ।

“प्रीतोऽस्मि तपसा भद्रे भवत्याः परमेष्ठ वै ।
स्तवेन च गुणे प्रज्ञे वरं वरय साम्प्रतम् ॥
येन ते विद्यते कार्यं वरेणास्ति मनोगतम् ।
तत् करिष्ये च भद्रे ते प्रसन्नोऽहं तव व्रतैः” ॥

सन्ध्यावाच ।

“यदि देव प्रसन्नोऽसि तपसा मम संप्रति ।
वृत्तस्तदायं प्रथमं वरौ मम विधीयताम् ॥
उत्पन्नमात्रा देवेश प्राणिनोऽस्मिन् भुवःस्थले ।
न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै” ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“प्रथमं श्रेष्ठो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः ।
तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धकं तथा ॥
तृतीयेष्वथ संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः ।
सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति कश्चित् कश्चित् ॥
तपसा तव मर्थ्यादा जगति स्थापिता मया ।
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः” ॥

इत्यादि श्रीकालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ * ॥
अभिलाषः । तस्य रजोगुणादुत्पत्तिर्यथा,—
“काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनेन महापाप्या विद्धेनमिह वैरिणम्” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ३ । ३७ ॥

कामकला, स्त्री, (कामस्य कला प्रिया ।) रतिः ।
कामदेवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रस्य याः
षोडशकलास्ता एव कामकलाः ॥

कामकूटः, पुं, (काम एव कूटं प्रधानं यस्य ।) वेश्या
प्रियः । वेश्याविभ्रमः । इति मेदिनी ॥

कामकेलिः, त्रि, (कामे तद्धेतुकर्तौ केनिर्यस्य ।)
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामनिमित्ता
केलिः ।) सुरते पुं । इति हेमचन्द्रः ॥

कामखण्डजा, स्त्री, (कामं कमनीयं खण्ड इव दर्शनं
यस्य ।) स्वयंकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामगामी, [न] चि, (कामं यथेष्टं योनिविचारम-
कुर्वन्नेव वा गच्छतीति । काम + गम + गिनिः ।)
कामकामी । लेच्छागमनश्रीलः । इत्यमरटीका ॥

कामगुणः, पुं, (कामकृतो गुणः ।) रागः । विषयः
आभोगः । इति मेदिनी ॥

कामकामी, [न] चि, (कामं यथेष्टं गमनश्रीलः ।
सुपीति गिनिः । काममवाचयम् ।) लेच्छागमन-
श्रीलः । तत्पर्यायः । अनुकामीनः २ । इत्यमरः ॥
२ । ८ । ७६ ॥

कामचारी, [न] चि, (कामेन लेच्छया चकति ।

कामधे

काम + चर + णिनिः ।) कामुकः । (यथा
“पुरन्दरं च जानोते परस्त्रीकामचारिणम्” ॥
इति महाभारतम् ॥) खण्डः । कलविज्ञः । इति
मेदिनी ॥

कामचारी, [न] ऐ, (कामेन इच्छानुसारेण चरति
विहरति । काम + चर + णिनिः ।) गरुडः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कामजः, ऐ, (कामं जनयति कुण्डलनिगा । काम
+ जन + णिच् + क्त्वा । निपातनात् न ऋस् ।
यदा कामजं कन्दर्पभावं आनयति । कामज +
आ + गी + ड ।) कोकिलः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कामजनि इति च पाठः ॥

कामतानः, ऐ, (कामं तालयति प्रतिष्ठयति ।
काम + तलप्रतिष्ठायां + णिच् + क्त्वा ।) को-
किलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामदः, चि, (कामं अभिलाषं ददाति । काम + दा +
कः ।) कामदाता । अभिलाषदः । इति मेदिनी ॥
(यथा हे रामायणे २ । ३३ । ७ ।

“येभ्यस्तस्य रसज्ञः सन् कामानाञ्चैव कामदः” ॥

कामं कामस्य रूपं स्वसौन्दर्येण द्यति अवलम्ब-
यतीति । यदा कामं मदनं द्यति नाशयतीति ।

ऊर्ध्वरेतस्वादस्य तथात्वम् । काम + दा + कः ।

कार्त्तिकेयः । यथा, महाभारते २ । २३१ । ४ ।

“कामजित् कामदः कान्तः सख्यवाम्भुवनेश्वरः” ॥

कामदा, स्त्री, (कामं अभीष्टं ददाति या । काम + दा
+ कः + टाप् ।) कामधेनुः । इति मेदिनी ॥

कामदुघा, स्त्री, (कामं दोग्धि । काम + दुघ +
“दुग्धपक्षाघातीकृषः कः” । ३ । १ । १२५ । इति

कः । तत्पठ्याप् ।) कामधेनुः । इति मुग्धबोधव्या-
करणम् ॥ (यथा, भागवते २ । १० । ४ ।

“कामं बवर्ष पञ्चः सर्वकामदुघा मही” ॥)

कामदुतिका, स्त्री, (कामस्य उद्दीपकत्वात् दृत्तिकेव ।
नामदन्तीकृतः । इति इत्यमारा ॥

कामदूती, स्त्री, (कामस्य दूतीव कामोद्दीपकत्वात् ।
पाटणाकृतः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामधरः, ऐ, (कामरूपं कामस्य संज्ञां वा धरति
धारयति वा । काम + धृ + णिच् ।) कामरूपस्य

मत्स्यध्वजपर्वतस्यसरोवरः । यथा,—

“मखिकूटाचलात् पूर्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः ।

निर्दग्धो यत्र मदने हरनेत्राभिना पुनः ॥

शरीरं प्राप्य तपसा समागच्छ हवध्वजम् ।

तत्र मत्स्यध्वजपर्वतस्य कामदेवेन संस्थितः ॥

अधिवकायां पृथिवीं वीक्ष्यमाणाः समन्ततः ।

तदा तु शान्मती नाम तत्राले दक्षिणवर्त्तना ।

सरः कामधरो नाम तस्मिन् शीले व्यवस्थितः ।

शान्मतीं विधिवत् ज्ञात्वा पीत्वा कामधराम्भसि ।

विमुक्तपापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते” ॥

इति श्रीकालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

कामधेनुः, स्त्री, (कामप्रतिपादिका धेनुः ।) खनाम-
ज्ञातगौः । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

“इच्छन् तनया यामृतं सुरभिर्नाम नामतः ।

महं माता महाभद्रा सर्वकामोपकारिणी” ॥

कामधे

तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात् प्रजापतेः ।

नाम्ना सा रोहिणी शुभा सर्वकामदुघा नृणाम् ॥

तस्यां जज्ञे शूरसेनादसेः तितपोज्ज्वलात् ।

कामधेनुमिति ख्याता सर्वलक्षणसंयुता” ॥

“तस्यां जज्ञे मुनःशफान्मुनेरतितमोज्ज्वलात्” ।

इति एतत्कामधे पाठः ॥

“सा सिताभप्रतीकाशा चतुर्वेदचतुष्पदा ।

स्तनेष्वनुभिर्धम्मार्थकामाप्रसवकारिणी” ॥ * ॥

तस्या गर्भे शिववाहनवृधोत्पत्तिर्यथा,—

“सा स्वयम्भुशरीरात् कालेन महता सती ।

निष्कलं यौवनं कामधेनुनाप मनोहरम् ॥

तां चरन्तीं मेवष्टे चारुपां मनोहराम् ।

ददर्श स तु वेतालः कामकथाभ्यपद्यत ॥

तं कामकन्तु वेतालं विदित्वा कामधेनुका ।

पशुधम्मात् स्वयं भजे तं पुनं शशभृद्भुतः ॥

सोऽवाप तस्यां परममामोदं शशरात्मजः ।

सा चापि परमं तस्मिन् मदनात् प्रतिवर्त्तिता ॥

तयोः प्रवृत्ते सुरते तस्या गर्भोऽभवत्तदा ।

काले प्राप्ते तु सुसुप्ते कामधेनुर्म्हारावभम् ॥

सोऽचिरेणैव कालेन समहान् वृधभोऽभवत् ।

महाकुकुदसंयुक्तश्चातडटङ्कदयान्वितः ॥

उत्तृप्तिप्रविचलत्कार्यगुणो दीर्घवाकधिः ।

ककुदेन च डटङ्काभ्यां कार्गभ्यां स मितभ्रवत् ॥

विचरन् दक्षिणे देवेः प्रद्वैरिव हिमाचलः ।

वेतालस्त्वकरोत्तस्य नाम भृङ्ग इति हिजाः । ॥

स तु भृङ्गो ज्ञानशाली समाराधयदीश्वरम् ।

सोऽपि तृष्टो वरं तस्मै ददाविष्टं महेश्वरः ॥

तमेव वाहनं चक्रे ज्ञात्वा देवतन् वृधम् ।

स चिरायुश्च बलवान् पृथिवीधरगजमः ॥

भृङ्गो नाम महातेजाः केतुश्चाप्यभवत् पतेः ।

भृङ्गोऽभूदाहो यस्माच्छृङ्गस्य महावृषः ॥

अतो भृङ्गमिति ख्यातिं स च प्राप महेश्वरात्” ॥

इति श्रीकालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥ * ॥

अभीष्टप्रदा धेनुः । तद्दानफलं यथा,—

“वर्षे हिमः सर्वं एव पवित्र-
स्तत्रापि वर्षे शरदेव शुद्धा ।

तस्यां शुभः कार्त्तिको नाम मास-
स्तत्रापि पण्यो हि बभूव दर्शः ॥

यस्यां हरिर्देवभयादिमक्ता
उरःस्थानं प्राप्य सुखं सुशेते ।

जग्मीः पुराद्यापि विनिर्मिता वै
कामप्रदा धेनुव एव यत्र ॥

अहर्मुखे यत्र दिने समस्ताः
सुधेनवो भूमितले भ्रमन्ति ।

गृहे न यस्मिन् कथयन्ति जीवां
हानिः क्षयस्तत्र च प्रयतो मे ॥

तस्मात्तमत्रैव च कामधेनुं
दद्याः समुद्दिश्य तु केशवस्य ।

विप्राय वै सर्वगुणोपपन्नां
ज्ञात्वा व्रतं कृच्छ्रमतो हरिणः ॥

सन्ध्यां प्रदत्तेन गवां महर्षेः
सर्वस्यस्यैः सहितैश्च हेमा ।

कामधे

काले फलं यत्नमते मनुष्यो

न कामधेनोश्च समं हिजेभ्यः ॥

कन्यारथानां करिवाजियुक्तेः

श्रुतेः सहस्रैः सततं हिजेभ्यः ।

दत्तैः फलं यत्नमते मनुष्यः

समं तथा स्यात्तु कामधेनोः” ॥ * ॥

तद्देहाः तद्दानविधिश्च यथा,—

“नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला समनास्तथा ।

निर्गता मध्यमानेऽप्यौ उषःस्थानं शुभप्रदम् ॥

तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः ।

गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः ॥

यत्कादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ।

दृतेन स्नापयेद्विष्णुं गच्छेन प्रयसापि वा ॥

नक्ताशी गोरसेर्हृष्टैः पूजयेन्मधुसूदनम् ।

गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्वस्त्राभरणकुण्डलैः ॥

शृङ्गासिचक्रोद्यतबाहुविष्णो-
र्गंदाक्षहस्तस्य तु शृङ्गपाशोः ।

अर्घं प्रयच्छामि जनार्दनस्य

श्रिया यतस्यापि धर्मधरस्य ॥

श्रियः पतिं श्रीधरमेव कान्तं

श्रियाः सखायं हि श्रियोऽधिभूतम् ।

नमाम्यहं श्रीधरं श्रीनिवासं

समर्चितो मे प्रददातु कामान् ॥

एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तेषु नामभिः ।

एथक् जागरणं कुर्यात् श्रिया साङ्गं जगत्पतेः ॥

या देवी भागवं भजे कुलं सर्वत्र पूजिता ।

आयातु सा गृहं नन्दा सुप्रीता वरदा मम ॥

याङ्गिरसश्च सा देवी सुनन्दा प्रथमस्थिता ।

आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती ॥

सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा ।

सदाभवद्गृहं सा च ममायातु मुखाक्षिता ॥

सुशीला कश्यपं या तु भजे सर्वत्र कामदा ।

सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा ॥

समना या विश्वकन्तु संप्राप्य मुमुदे शुभा ।

सा मे गृहं सदायातु कामदा देवपूजिता ॥

एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।

शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लाम्बानुलेपनः ॥

हस्तनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।

अमुष्मिन् महीपट्टे कृष्णाग्निमसंस्तुते ॥

तिक्ष्णप्रस्थेन चाकीर्णं चतुःस्वर्गाविभूषितं ।

क्षौमवस्त्रान्विते शुभे मध्याह्नपात्रसंयुते ॥

शुभवस्त्रैः समालुत्य सर्वैर्गन्धैश्च नृताम् ।

सुवर्णपटङ्गैः सुवर्णं चतुःस्वर्गां मनोरमाम् ॥

क्षौराब्धिपयसोपेतां धेनुं मन्त्रैः प्रपूजयेत् ।

या धेनुः सर्वदेवानां ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥

क्षीराब्धेर्निर्गता या च सा मे भवतु सुखिना ।

दृढक्षीराभिषेकश्च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः ॥

समभ्यर्च्य यथान्यायं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।

गावो ममायतः सन्तु गावः पार्श्वे च पृथक् ॥

गावो मे हृदये निवन् गवां मध्ये वसाम्यहम् ।

प्राङ्मुखोऽङ्गुली वापि सितगच्छोपवीतिनाम् ॥

इमां त्वं प्रतिशुशील्य देवदेव ! जगत्पते ! ।

कामधे

सवत्सराङ्गतां धेनुं गोविन्द ! प्रीयतामिति ।
यत्नं विप्राय तां दद्यात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अनुग्रहेण गच्छन्तं पदान्यद्यौ नराधिप ! ।
अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
सर्वकामसमृद्धार्थः स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
किं दत्त्वा शतशोर्वीर्यं राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ।
तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेनुं यदंशुते ॥
इत्याद्ये बलिपुत्राणे कामधेनुप्रदानमाध्यायः ॥*॥
अथ वाल्मीकीयसमायगे बालकाण्डे ५९ सर्गे
महाभारते १ । २०१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ कामधेनुमहादानम् ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
सर्वकामफलं नृणां महापातकनाशनम् ।
लोकेशावाहनं तद्वज्रोमकर्मोधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत्कार्यं कुण्डमगदपवेदिकम् ॥
स्वल्पे क्षोकाप्रिवत् कुर्यात् गुरुरेव समाहितः ।
काञ्चनस्यातिसुदृश्यं धेनुं वत्सश्च कारयेत् ॥
धेनुं वत्सश्चैवनेन धेनुर्योपात्तसुवर्गेनैव खे-
च्छ्या वत्सकल्पनमुक्तम् ॥

“उत्तमा पलसाहस्त्री तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्तिता ॥
शक्तिस्तस्मिन्नादूर्द्धमशक्तोऽपीह कारयेत् ।
वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
न्यसेदुपरि तां धेनुं महागलैरलङ्कृताम् ।
कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम् ॥
महाराजैरुत्कृष्टरैः ॥
“तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
इक्षुदण्डाष्टकं तद्वज्रानाफलसमन्वितम् ।
भाजनस्त्रासनं तद्वज्रान्मदोहनकन्तया ॥

कौशेयवस्त्रदयसंप्रयुक्तां
दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां
मणित्रिकां चन्द्रकरौघ्यपादाम्” ॥

मणित्रिका अक्षमाला ।
“रसैश्च सर्वैः परतोऽभिजुष्टां
हरिद्रया पुष्पफलैरनेकेः ।
अजाजिक्तुस्तम्बुरशर्कराभि-
र्वितानकक्षोपरि पञ्चवर्णम्” ।

रसैः सर्वैरिति लवणादिभिः षड्भिः । अजाजी
जीरकः । कुस्तम्बुर धन्याकम् ॥

“आतस्ततो मङ्गलवेदघोषैः
प्रदक्षिणोक्त्य सपुष्पहस्तः ।
आवाहयेत्तां गुडधेनुमन्त्रै-
र्हिजाय दद्याद्य दर्भपाणिः” ॥

बज्रतरमत्स्यपुराणपुस्तकेषु गुडधेनुमन्त्रैरिति
पाठदर्शनात् गुडधेनुक्त्या लक्ष्मीरित्यादिमन्त्र-
पाठश्चात्र कर्तव्यः । हिजाय दद्यादिति श्रुतेः
कृत्यैव कामधेनुगुरवे देया ऋत्विग्यस्तु दक्षि-
यामात्रम् ॥

“त्वं सर्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्वतानाम् ।
तद्दानं ब्रह्मकृत्तुपातकौघः

कामधे

प्राप्तोऽस्मि निर्दमितवीर्य परां नमामि ॥
लोके यद्येष्टितफलार्थविधायिनीं त्वा-
मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतस्तु कामं
त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥
आमन्त्र्य श्रीलकुण्डरूपगुणान्विताय
विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवशृङ्गं
कन्यागणैः परितृतः पदमिन्दुमौलिः” ॥*

अथ यजमानः समुपजातकामधेनुमहादानेच्छः
तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्ममयाच्छन्नसद्भाहृतुला-
पुरुषस्यापनीयहरिप्रतिमासाक्षात्तुलाहस्तप्रा-
प्तप्रतिमावह्निःसर्वसम्भारमधिकत्येन सुवर्णपल-
सहस्रनिर्मितामुत्तमां सुवर्णपलशतपञ्चकनिर्मि-
तां मध्यमां सुवर्णसार्द्धपलशतद्वयनिर्मितां कनी-
यसीं अशक्तौ पलत्रयादूर्द्धं यथाशक्त्युपात्तसुवर्ण-
घटितामुत्कृष्टरत्नालङ्कृतां सवत्सां धेनुम् । धेनू-
वस्थापनार्थं कृष्णाजिनं गुडप्रस्थश्च धेनून्लङ्कारार्थं
यद्येच्छाकाञ्चनघटितचन्द्रतिलककण्टपट्टिकाकुण्ड-
लयुगघटारौप्यखरचतुष्टयस्फटिकाक्षमालाचा-
मराणि । धेनून्वाह्यार्थं कौशेयवस्त्रयुगम् । धेनु-
पार्श्वस्थापनार्थं कुम्भाष्टकातिप्रचुरविविधफला-
ष्टादशधान्येक्षुदण्डाष्टकांस्तुपात्रासनताम्रदोह-
नदीपसामयीकत्रपादुकायुगानि । धेनूयतः स्था-
पनार्थं मधुरादिरसघटकहरिद्रानानाविधकुसु-
मार्हणादयुगौरकधन्याकशर्कराशोतपादयेत् ।
ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्वतरदिने
गुरुत्वियग्यमानत्रापकास्तुलापुरुषबद्धविष्यभोज-
नादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्यतोस्तुलापुरुष-
पदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य निवेदनं
सङ्कल्प्य च कुर्यात् । अपरदिने च यजमानस्तुलापु-
रुषवद्गोविन्द्याद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गो-
विन्द्याभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसंकल्पपूण्याह-
दिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्य-
कामधेनुपदं प्रक्षिप्य कुर्यात् । ततो गुरुत्वियग्य-
यजमानत्रापका उपवसेयुः । अपरदिने च कृत-
नित्यास्तुलापुरुषवदभिष्टापनादिमध्यब्राह्मणवाच-
नान्तं कर्म यथायथं कुर्यात् । यवश्च मध्यब्राह्मण-
वाचनान्तं कर्म तुलापुरुषयज्ञमनुसन्धायानुष्ठा-
तव्यम् । तत ऋत्विजः सवत्सां धेनुं प्रधानवेदी-
मध्यलिखितचक्रोपरि कृष्णाजिनमासीर्य तदुपरि
गुडप्रस्थं निधाय तत्रारोप्य पूर्वोक्तानङ्गारैरलङ्कृत्य
कौशेयवस्त्रयुगेनाच्छाद्य धेनुपार्श्वे च पूर्णकुम्भाष्टकं
नानाविधफलानि अष्टादशधान्यानि रत्नानानावि-
धफलमिक्षुदण्डाष्टकांस्तुभाजनपट्टिकाताम्रदो-
हनदीपातपत्रपादुकायुगान्धारोपयेयुः । धेनूयतः
मधुरादिरसघटकहरिद्राविविधपुष्पाहंससामयी-
जीरकधन्याकशर्कराशोतारोप्य मङ्गलगीतवाद्यव-
न्दिघोषेण यज्ञकुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन ख-
लवेदोक्ताभिषेचनिकमन्त्रैर्यजमानं स्थापयेयुः ।
ततो यजमानः सुक्तमाख्यान्वरधरो हतसर्वाङ्ग-
हारः कुण्डलः पुष्पाक्षजिनादाय कामधेनुं प्रद-

कामम्

क्षिणीकृत्य या लक्ष्मीरित्यादि देवगणा वदन्ती-
त्यन्तं पठित्वा कामधेनुं पुष्पाक्षजिना सम्पूज्य
गुरवे दद्यात् । तद्यथा, श्रीं अद्यामुक्तसगोपाया-
मुक्तवेदामुक्तशाखाध्यायिने अमुकशर्मन्ने तुभ्यं
मत्स्यपुराणोक्तहरिण्यकामधेनुमहादानफलप्राप्ति-
कामोऽहं एवं कृष्णाजिनन्यस्तगुडप्रस्थारोपितां
उत्कृष्टरत्नसौवर्णचन्द्रतिलककण्टककुण्डलयुगलघ-
टारौप्यखरस्फटिकाक्षमालाचामराङ्गकृतां कौ-
शेयवस्त्रयुगाच्छादितां पूर्णकुम्भाष्टकनानाफलष्टा-
दशधान्यफलसहितेक्षुदण्डाष्टकांस्तुपात्रासनता-
म्रदोहनदीपकत्रपादुकायुगसम्पन्नहरिद्रानाना-
विधकुसुमफलजीरकधन्याकशर्कराशोतार्थं पञ्चवर्ण-
वितानकसहितं सवाससां हरिण्यकामधेनुं
ददे । गुरुः स्वस्त्युक्ता सावित्रीं पठित्वा
हरिण्यकामधेनुरियं विष्णुदेवतेति उक्त्वा यथा-
शाखं कामस्तुतिं पठेत् । ततो गुरुत्वियुगो
दक्षिणान्दद्यात् । श्रीं अथ कृतैतद्दानदक्षिणा-
मिमां उत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि
ददे । स्वस्तीति ब्राह्मणा ब्रूयुः । गुरुस्तु स्वस्त्यन-
न्तरं धेनुमुच्छं गृह्णीयात् । ततो यजमानस्तुला-
पुरुषवल्गापकेस्थो दक्षिणां दत्त्वा दीनानायादीं-
स्तर्पयित्वा ब्राह्मणवाचनश्च कृत्वा त्वरया गुरवे
कामधेनुं प्रतिपादयेत् । पलत्रयादूर्द्धं यथाशक्ति
खल्वमहादानदाने तु गुरुरेव खल्वष्टोक्तविधिना
सर्वं ब्रह्माण्डवत् कुर्यात् ॥ इति हिरण्यकाम-
धेनुमहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कामध्वंसो, [न] एं, (कामं कान्दपं ध्वंसयतीति । काम
+ ध्वन्स् + णिच् + णिनिः ।) शिवः । इति ह-
लायुधः ।

कामनः, त्रि, (कामयति इति । काम् + णिच् +
युच् ।) कामुकः । इत्यमरः । २ । १ । २४ ।

कामना, स्त्री, (काम + अयुदात्तादेशेति णिङ्गन्तात्
भावे युच् टाप् च ।) इच्छा । इति हलायुधः ।

कामन्धमी, [न] एं, (कामं यथेष्टं धमति । काम +
धा + णिनिः । बाङलकात् धमादेशः । निपात-
नात् सुमि साधुः ।) कांक्षकारः । इति जटाधरः ॥

कामपत्नी, स्त्री, (कामस्य पत्नी ।) रतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कामपालः, एं, (कामान् पालयति । काम + पाल +
अण् ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ।

कामप्रदः, एं, (कामं कामजरतिभेदं प्रददाति । काम
+ प्र + दा + कः ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
“द्वौ पादौ स्तन्यसंलग्नौ क्षिप्वा जिह्वं भगे तथा ।
कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः” ॥
इति स्मरदीपिका ॥ (कामानां सर्वेषां पुत्र-
वार्थार्थां प्रदः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ ।
१४६ । ४५ ।

“कामश्च कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रसुः” ॥
कामफलः, एं, (कामं यथेष्टं फलमस्य ।) महाराजा-
नरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामम्, अ (कमेर्बिजन्तात् अमु ।) अकामाजुमतिः ।
इत्यमरः । १।४।१३। (यथा, ब्राह्मणवे ५. ५. ५.)

कामलः

“महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्त्रितरसौ
न कश्चिदानीमपद्यमपकटोऽपि भजते” ॥
अनुमतिः । प्रकामम् । अद्यया । अनुगमनम् ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
काममहः, पुं, (कामस्य महः उत्सवो यत्र ।) चैत्रो
पूर्य्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कामयिता, [त्रि] त्रि, (कामयते । कम् + णच् +
लृच् ।) कामुकः । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥
कामरूपः, पुं, (मूलप्रकृतिर्भगवती कामरूपिणी
सती यत्र देशे विराजमाना स देशस्तन्नामा एव
उच्यते ।) स्वनामख्यातदेशः । तत्पर्यायः । प्राग-
ज्योतिषः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्र काम-
गिरौ योनिपीठे कामाख्या देवी वर्त्तते । यथा ।
“योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता” ।
“सर्वत्र विरजा चाहं कामरूपे गृहे गृहे” ॥
इति तन्मूर्च्छासमौ पीठमाणा ॥ (अयं हि गणेश-
गिरिशिखरस्यो देशः । यदुक्तं तन्ने ।
“कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्वतम् ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिर्मुर्द्धनि” ॥
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्वतं यावत् ॥
“अथ खलु वज्रदेशस्य ईशानभागे आसामप्रदेशस्य
पश्चिमभागे वर्त्तते ॥
कामरूपः, त्रि, (कामं काम्यं मनोहरं रूपं यस्य ।)
मनोहररूपः । सेव्यारूपः । (यथा महाभारते ।
१ । सुपर्णस्तौ २३ । ६ ।
“कामरूपः कामगर्भः कामवीर्यो विहङ्गमः” ॥
तथा च । मेघदूते ६ ।
“जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां
जानामि, त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः” ॥
कामरूपिणी, स्त्री, (कामं मनोहं रूपं अस्यस्याः ।
कामरूप + इनि + डीप् ।) अश्वगन्धारुद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कामरूपी, [न] पुं, (कामं कमनीयं रूपमस्यास्तीति ।
कामरूप + इनिः ।) विद्याधरः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ जाह्नवजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कामेन सेव्यारूपं धार्यत्वेनास्यस्य इनिः ।)
मनोहररूपिणि सेव्यारूपिणि च त्रि । यथा,—
“सर्वमायु विचेतयं हरिभिः कामरूपिभिः” ॥
इति रामायणम् ॥
कामरेखा, स्त्री, (कामानां कामव्यापाराणां रेखा चित्रं
लक्षणं राजिर्वा यत्र ।) वेश्या । इति शब्दमाणा ॥
कामलः, पुं, स्त्री, (कम + लिच् + कलच् ।) रोग-
विशेषः । कौञ्चोल कामला इति च प्रसिद्धिः ।
इति मेदिनी । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
“पाण्डुरोगी च योऽप्यर्थं पित्तजानि निषेवते ।
तस्य पित्तमल्लङ्घनं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ॥
तस्य लक्षणम् ।
“हारिद्रनेत्रः सुभ्रष्टं हारिद्रत्वङ्मखाननः ।
रक्तपीतशङ्खमूत्रो भेकवर्णा जेतन्म्रियः ।
दाहविपाकदौर्बल्यसदनाश्चिकर्षितः ।
कामला वज्रपित्तेषा कोष्ठशालाश्रया मता ।
कालान्तरात् खरीभूता लज्जा स्यात्कुम्भकामला” ॥

कामला

तस्यारिष्टलक्षणम् ।

“लघुपीतशङ्खमूत्रो भ्रष्टं शृणुष्य मानवः ।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिर्विगमन्तो यश्च ताम्यति ॥
दाहविपाकदौर्बल्यसदनाश्चिकर्षितः ।
नश्यति आसकासार्षो विड्भेदी कुम्भकामली” ॥
इति माधवकरः ॥
कामलः, पुं, (कामयते अमीष्टमस्मिन् । कम + अ-
धिकरणे + कलच् ।) वसन्तकालः । मगधूमिः ।
(कामं लाति गृह्णातीति । काम + ला + कः ।) का-
मुके त्रि इति मेदिनी ॥
कामलता, स्त्री, (कामस्य लतव ।) शिग्रः । इति
हेमचन्द्रः ॥
कामला, स्त्री पुं, (कामल + टाप् ।) स्वनामख्यात-
रोगः । अथ पाण्डुरोगभेदस्य कामलाया निदान-
पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
“पाण्डुरोगी तु योऽप्यर्थं पित्तजानि निषेवते ।
तस्य पित्तमल्लङ्घनं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ॥
पित्तं कटं । दग्ध्वा संदध्य । रोगाय कामला-
रूपाय । पाण्डुरोगिणा एवातिशयितपित्तलसेवया
कामला भवति । नायं नियमः । किन्तु कामला
स्वतन्त्रापि भवति । यथा राजयन्मा कामादपे-
क्षिताद्भवति । नायं नियमः । किन्तु राजयन्मा
स्वतन्त्रापि भवति । तद्देशापि ॥ * ॥
कामलाया लक्षणमाह ।
“हारिद्रनेत्रः सुभ्रष्टं हारिद्रत्वङ्मखाननः ।
पीतशङ्खमूत्रो भेकवर्णा जेतन्म्रियः ॥
दाहविपाकदौर्बल्यसदनाश्चिकर्षितः” ॥
हारिद्रं हरिद्रावर्णम् । पीतशङ्खमूत्रः । पीते
रक्ते वा शङ्खमूत्रे यस्य सः । भेकवर्णः लघुद्वेक-
वर्णः । तस्या भेदावाह । “कामला वज्रपित्तेषा
कोष्ठशालाश्रया मता” । यथा कोष्ठशालाश्रया अपरा
शालाश्रया । तत्र कोष्ठकामलामाह । “कालान्त-
रात् खरीभूता लज्जा स्यात् कुम्भकामला” ।
कालान्तरात् खरीभूता अतिरूक्षीकृतसर्वधातुः ।
कुम्भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थः । सा लज्जा कट-
साध्या ॥ * ॥ कुम्भकामलिनोऽरिष्टलक्षणमाह ॥
“अर्थोपेक्षकहृत्सासञ्चरकमनिर्पीडितः ।
नश्यति आसकासार्षो विड्भेदी कुम्भकामली” ॥
उभयोरपि कामलयोररिष्टलक्षणमाह ।
“लघुपीतशङ्खमूत्रो भ्रष्टं शृणुष्य मानवः ।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिर्विगमन्तो यश्च ताम्यति ॥
दाहविपाकदौर्बल्यसदनाश्चिकर्षितः ।
नष्टाधिसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते” ॥ * ॥
अथ कामलाचिकित्सा ।
“त्रिफलाया गुडूया वा दाह्या निम्बस्य वा रसः ।
प्रातर्मर्माक्षिकसंयुक्तः शीतलः कामलापहः ॥
अङ्गने कामलार्तानां द्रोणीपुष्पीरसो हितः ।
गुडूचीपत्रकण्ठं वा पिबेत्तत्रैव कामली ॥
धात्रीनीहरीशोथोबनिशाक्षीद्राज्यशर्कराः ।
लीला निवारयन्त्याम् कामलामुद्धतामपि ॥
कुम्भाख्यकामलायाम् हितः कामलिको विधिः ।
गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥

कामाख्या

दग्ध्वास्तकार्कर्मणमायसन्त

गोमूत्रनिर्वापितमद्यवासान् ।

विष्णुर्गोलीं मधुनाचिरेण

कुम्भाङ्गयं पाण्डुरादं निहन्ति” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

“मरीचतिलपुष्पाभ्यामङ्गनं कामलापहम्” ॥

इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥

“तदुलीयकगोक्षरमूलं पीतं पथोऽन्वितम् ।

कामलादिभूतं प्रोक्तं मुखरोगहृत् तथा” ॥

इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥

कामवती, स्त्री, (कामः कमनीयता अस्वस्याः । काम
+ मतुप् । मस्य वः । डीप् च ।) दाहहरिद्रा ।
इति राजनिर्घण्टः । (कामः कन्दर्पभावः अस्व
स्याः । मैथुनानुरागयुक्ता स्त्री । यथा महाभारते
१ । शान्तनूपाख्याने ६७ । ५ ।
“यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सङ्गिर्विगर्हितः” ॥)

कामवत्सभः, पुं, (कामः कमनीयः स्पृहणीय इत्यर्थः
यत एव वत्सभः प्रियः । यदा कामस्य कन्दर्पस्य
वत्सभः कन्दर्पप्रियवसन्तकामोद्भवत्वात् तथात्वम् ।)
आत्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवत्सभा, स्त्री, (कामस्य कन्दर्पस्य वत्सभा प्रिया ।
कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् ।) ज्योत्स्ना । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कामवृद्धिः, पुं, (कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ।) दुष्प-
विशेषः । कामज इति कर्णाटके प्रसिद्धः । तत्प-
र्यायः । स्मरवृद्धिसंज्ञः २ मनोजवृद्धिः ३ मन्दना-
युधः ४ कन्दर्पजीवः ५ जितेन्द्रियाङ्गः ६ कामैक-
जीवः ७ जीवसंज्ञः ८ । अस्य बीजगुणाः । मधु-
रत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । कामवृद्धिश्चिकित्सा ।
वज्रलेन्द्रियवृद्धिदत्तश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृन्ता, स्त्री, (कामं कमनीयं वृन्तं यस्याः ।)
पाटलावृत्तः । इति शब्दमाणा ॥

कामवृद्धः, पुं, (कामं यथेष्टं धीमाद्यनपेक्षतया
उत्पन्नो वृद्धः ।) वन्द्याकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामशरः, पुं, (कामस्य कन्दर्पस्य शर इव कामोद्दीप-
कत्वात् ।) आत्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसरवः, पुं, (कामस्य सरवः । “राजाहःसखि-
भ्यष्टु” । ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) वसन्त-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसुतः, पुं, (कामस्य सुतः ।) अनिबद्धः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कामाख्या, स्त्री, (कामयते भक्तानां कामं पूरयति
यदा भक्तैः साधकैः काम्यतेऽसौ इति कामा ।
कामा आख्या यस्याः ।) देवीविशेषः । तन्नाम-
कारणं यथा ।

अभगवानुवाच ।

“कामार्थमागता यस्मान्मया साङ्गं महागिरौ ।
कामाख्या प्रोचते देवी नीलकण्ठे रङ्गोगता ।

कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी ।
कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते” ॥

तत्पीठकारणं यथा,—

“अथ कावे वज्रतिथे अतीते प्राक्सिचर्जने ।

कामाख्या

अमृतां दक्षतनयां भार्यायुष्मं बध्वराम् ॥
 सा मेऽभूत् प्रेयसी भार्या प्रदाय समयं पितुः ।
 अनिष्टकारी त्वच्छेत् स्याः प्राणास्त्यक्त्ये तदा त्वहम् ॥
 ततो यज्ञे समस्तन्तु स च वत्रे चराचरम् ।
 न मां नापि सतीं वत्रे तदनिष्टान्मृता तु सा ॥
 ततो मोहसमापन्नतामादाय मृतामहम् ।
 प्राप्तः पीठवरं तन्तु भ्रममाणा इतस्ततः ॥
 तस्यात्स्वकानि पर्यायात् पतितानि यतो यतः ।
 तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिद्राप्रभावतः ॥
 तस्मिन्नु कुञ्जिकापीठे सत्त्वान्तयोनिमण्डलम् ।
 पतितं तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत ॥
 लीलायां योगनिद्रायां मयि पर्वतरूपिणि ।
 स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले ॥
 स तु शैलो महातुङ्गः पातालतलमाविशत् ।
 तस्या आक्रमणादाहूतं तत्तत् द्रष्टव्योऽभ्ययात् ॥
 स तु पूर्वं ब्रह्मशक्तिशिलां धत्तुं चतुर्मुखः ।
 शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधत् ॥
 ब्रह्मा पर्वतरूपेण मयि पर्वतरूपिणि ।
 संसक्तोऽधोऽगमद्गाढमाक्रान्तो मायया विधेः ॥
 ततो वराहः संसक्तो मयि मां स तु माधवः ।
 शैलरूपः शैलरूपं धत्तुं समुपचक्रमे ॥
 सोऽप्यधोऽयान्मया साङ्गं तदा पर्वतरूपिणा ।
 आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः ॥
 शतं शतं योजनानां तुङ्गमासीद्विचित्रयम् ।
 तदाक्रान्तं महादेव्या सर्वमेव ह्यधोगतम् ॥
 क्रोशमाने स्थितं तुङ्गं शेषं तत्तितयस्य तु ।
 एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूः ।
 तत्र पूर्वा ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः ॥
 मद्रूपधारी शैलस्त नील इत्युच्यते तथा ।
 स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणोदृक्काकृतः ॥
 विभाजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः ।
 वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते ॥
 स सर्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्वेभ्य एव तु ।
 ऐशान्यां योऽभवत् कुम्भः शैलरूपो महाद्युतिः ॥
 मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवौघसेवितः ।
 योऽनन्तरूपः शैलस्त वायव्यां समवस्थितः ॥
 मणिपर्वतसंक्षोऽसौ पर्वतो माधवप्रियः ।
 महामायागिरिर्यस्त नैर्ऋत्यां समवस्थितः ॥
 स गन्धमादनो नाम्ना सर्वदा शङ्करप्रियः ।
 वराहपृष्ठभवने वच च्छिन्नौ महासुरौ ॥
 हरिया तत्र संजातः प्रायङ्गनाथ इति स्मृतः ।
 ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्वभागे तु मध्यतः ॥
 यस्तु पर्वतरूपोऽहं स तु भस्माचकाङ्क्षयः ।
 एवं पुण्यतमे पीठे कुञ्जिकापीठसंज्ञके ॥
 नीलकूटे मया साङ्गं देवी रक्षसि संस्थिता ।
 सत्त्वान्तु पतितं तत्र विशीर्षं योनिमण्डलम् ॥
 शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता ।
 संस्पृष्टा तां शिलां मर्त्यो ह्यमर्त्यत्वमवाप्नुयात् ॥
 अमर्त्यो ब्रह्मसदनं तत्स्थो मोक्षमवाप्नुयात् ।
 तस्याः शिलाया माहात्म्यं यत्र कामेश्वरी स्थिता ॥
 अथद्वयं यस्य गुह्यं तु गोहं भक्त भवेद्भूतम् ॥

कामाख्या

सा चापि प्रवृत्तं तत्र पञ्चमूर्तिधरा भवेत् ॥
 मोहार्थं सर्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा ।
 अहं पञ्चमुखेनासु पञ्चभागे व्यवस्थितः ॥
 ईशानः पूर्वभागस्थः कामेश्वर्याः प्रधानतः ।
 ऐशान्यां वै तत्पुरुषो ह्यधोरन्तस्य सन्निधौ ॥
 सद्योजातोऽथ वायव्यां वामदेवस्तु सङ्गतः ।
 देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ पञ्चरूपाणि भैरव ! ॥
 शृङ्गा वेताण ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।
 कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ॥
 सारदाय महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता ।
 मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलायां योनिमण्डले ॥
 सर्वे शिलात्वमगमन् शैलरूपाश्च निर्जराः ।
 यथाहं निजरूपेण रेमे वै सह कामया ॥
 शिलारूपप्रतिच्छेदान्तदा सर्वान्तु देवताः ।
 शिलारूपप्रतिच्छेदाः शैले शैले व्यवस्थिताः ॥
 रमन्ते च स्वरूपेण निर्य रक्षसि सङ्गताः ।
 ब्रह्माविष्णुरक्ष्णाश्च दिक्पालाः सर्वे एव ते ॥
 अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः मानुकूलाः सदा मयि ।
 उपासितुं तदा देवी कामाख्या कामरूपिणीम् ॥
 नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदाशिवः ।
 तन्मध्ये मण्डलं चारुं षष्ठिशक्तिसमन्वितम् ॥
 गुह्यं मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्भिता ।
 योनिस्तस्यां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा ॥
 वितस्तिमात्रविकीर्णा एकविंशतिश्रुणयता ।
 कमरुस्थविनिर्माणाभस्मशैलानुगामिनी ॥
 सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्वकामप्रदायिनी ।
 तस्यां योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी ॥
 महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी ।
 तत्राद्यौ योगिनीर्नित्यं मूलभूताः सनातनीः ॥
 पूर्वाङ्गाः शैलपुत्राद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः ।
 तासान्तु पीठनामानि शृङ्गा चैकत्र भैरव ! ॥
 गुप्तकामा च श्रीकामा तथा च विन्ध्यवासिनी ।
 कटीश्वरी धनश्या तु पाददुर्गा तथापरा ॥
 दीर्घेश्वरी क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ।
 खयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अद्यौ च देवताः ॥
 सर्वतोर्धाणि चैकत्र जलरूपाणि भैरव ! ।
 स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा ॥
 विष्णुस्त तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत ।
 कामुकायास्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः ॥
 लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे व्यवस्थिते ।
 ललिताख्याऽभवत्क्षणीर्मातङ्गी तु सरस्वती ॥
 गङ्गाधरः पूर्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः ।
 सिद्धः स नाम्ना विख्यातो हारिदेव्याः प्रियः सुतः ॥
 कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तिलिङ्गी चापराजिता ।
 भूतान्तस्मिन्महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये ॥
 वराहः प्रायङ्गनाथाः स्थितस्तत्र हरिर्यतः ।
 जघने शिरसी कृत्वा जघन मधुकैटभौ ॥
 तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
 ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम् ॥
 शिलारूपं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरव ! ।
 तस्यासन्ने गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा ॥
 योनिमण्डलसङ्गातं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम् ॥

कामाख्या

तत्रैवामृतकुण्डन्तु सुधासंघप्रपूरितम् ॥
 मम प्रियार्थमिच्छेन्न ख्यापितं सह निर्जरेः ।
 वामदेवाङ्गं श्रीर्षं श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् ॥
 कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने व्यवस्थितम् ।
 केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयोः ॥
 दीर्घं चतुर्दशयामं कायाच्छाङ्गाङ्गं तु तत् ।
 तस्यासन्ने शैलपुत्री गुप्तकामाङ्गाया तु सा ॥
 गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था कामेश्वराङ्गि सङ्गता ।
 कामेश्वरशिलासक्ता कामाख्यासंज्ञिता सदा ॥
 पूर्वभागेन संसक्ता योनेस्तु परभागतः ।
 कामकामाख्यायोर्मध्ये कालरात्रिर्व्यवस्थिता ॥
 पीठे दीर्घेश्वरी नाम्ना सीमाभागे प्रचण्डिका ।
 कामाख्या प्रस्तरप्रान्ते कुद्याङ्गी नाम योगिनी ॥
 पीठे कोटीश्वरी नाम्ना धोनिरूपेण संस्थिता ।
 यथाधोराङ्गं श्रीर्षं तत् कामायास्त दक्षिणे ॥
 पीठे भैरवनामा तु गीयते परमार्थिभिः ।
 चामुण्डाभैरवी नाम्ना भैरवासंज्ञसंस्थिता ।
 नायिका कामदा भक्ते चण्डमुखविनाशिनी ।
 कामाभैरवयोर्मध्ये स्वयं देवी सुरापगा ॥
 हिताय सर्वजगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता ।
 सद्योजाताङ्गं श्रीर्षं पीठे त्वाम्नातकेश्वरम् ॥
 भैरवाख्ये गङ्गरे तु स्थितं देवर्षिसेवितम् ।
 विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपिणीम् ॥
 सिद्धकामेश्वरी नाम्ना ख्याता देवेषु नित्यशः ।
 अजीर्णपत्रः सुच्छायो दक्षस्तत्र तु संस्थितः ॥
 आम्नातकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः ।
 पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता ॥
 आम्नातकस्य निकटे मम प्रीतिविदग्धये ।
 पुष्कराख्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वाम्नातकाङ्गयम् ॥
 ऐशान्यां तत्पुरुषाख्यं मम श्रीर्षं व्यवस्थितम् ।
 भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातश्च भैरव ! ॥
 गङ्गरं भुवनेश्वस्य भुवनानन्दसंज्ञकम् ।
 तस्यासन्ने तु सुरभिः शिलारूपेण संस्थिता ॥
 कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी ।
 योऽसौ सरभमूर्तिर्मम मध्यखण्डः प्रचण्डकः ॥
 महाभैरवनामाभूत् कोटिलिङ्गाङ्गयस्तु सः ।
 मूर्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेभु सममास्थितः ॥
 अहं पश्चादतिप्रीत्या भैरवाख्याः स्थितोऽधरे ।
 महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी ॥
 सा ब्रह्मपर्वते चान्ते शिलारूपेण चोद्धतः ।
 अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा भुवनेश्वरी ॥
 यत्र ब्रह्मा तु संसक्तो मयि पर्वतरूपिणि ।
 कल्पवल्ली तु तत्रास्ते नाम्ना सा त्वपराजिता ॥
 कामधेनोरदूरस्था पूर्वभागे महेश्वरी ।
 श्रीकामाख्या योगिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी ॥
 आग्नेयां विद्धि तां संख्यां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
 योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी ।
 योगिनी स्नानमाता तत्पीठेऽभूदनवासिनी ।
 कात्यायनी पीठनाम्ना पाददुर्गेति गच्छते ॥
 नैर्ऋत्यां नीलशैलस्य प्रान्ते सा संस्थिता शिवा ।
 योऽसौ नन्दी मम तनुः स तु पाञ्चाङ्गरूपधृक् ॥
 संस्थितः पश्चिमहारि हृन्मान् पीठनामकः ॥

कामाख्या

श्रीशैल्य उवाच ।

“इति तस्य वचः श्रुत्वा शम्भोरमिततेजसः ।
भैरवस्तु पप्रच्छ वेतालोऽपि समुत्सुकः” ॥

श्रीवेतालभैरवावुचतुः ।

“श्रुतः पीठकमस्तात देव्याः पूजाकमन्ततः ।
ओतुमिच्छामि मूर्त्तिनां पद्मानामपि शङ्कर ! ॥
रूपाणि पद्ममूर्त्तिनां मन्त्राणि च समन्तः ।
तथा यन्त्राणि तन्त्राणि वद नौ ह्यभध्वज !” ॥
इत्यर उवाच ।

“शृणु वक्ष्यामि वेताल मन्त्रं तन्त्रं पृथक् पृथक् ।
कामाख्यापद्ममूर्त्तिनां रूपं कल्पश्च भैरव ! ॥
कामस्य काममध्यस्थं कामदेवपुटीकृतम् ।
कामेन कमयेत् कामी कामं कामे नियतं येत् ॥
ज्येष्ठस्तु यज्ञं ब्रह्म न परः शान्त उच्यते ।
पथमं क्रमतः कुर्यात् तत्संस्तुं सुधामयम् ॥
प्रजापतिस्तथा शक्रवीजसंस्थादिसंयुतम् ।
चन्द्रार्द्रसहितं वीजं कामाख्यायाः प्रचक्षते ॥
इदं धर्मप्रदं कामभोक्ताध्यानां प्रदायकम् ।
इदं रक्षस्य परममन्यच तु सुदुर्लभम् ॥
ओत्रेणैवं यः शृणुयाद्रूपवक्त्राद्भरोत्तमः ।
स कामानखिलान् प्राप्य शिवलोके महीयते ॥” ॥

“श्रुतिसकलितसारं देवकण्ठोद्घातं
सकलकलुषहृदि श्रीधरामर्त्यकारि ।
सुनयनभयशोभिरीजयेद्यक्षु गोभि-
स्तदिह शिवसमस्तं विघ्नधर्माङ्गितास्तम् ॥
नयनकलितकारि ध्यानिनां दत्तपारि
प्रणयसुनयसंस्थं देवसत्यादिकस्यम् ।
परमपदविशीर्यं शुद्धदौर्भाग्यजीर्णं
शृणु शिवपदरूपं कामदेव्याः स्वरूपम् ॥
अवयगमनमात्रान्मार्गितं यस्य नाम
प्रभवति ब्रह्मभूये नीतिमार्गैकधाम ।
सुरगयगयसंघा कुण्डली यस्य शक्ति-
स्तदिह परमरूपं चिन्तनीयं कृतीशः ॥
रविशश्रियुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा लोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
अभयवरदहन्ता साक्षसूत्रप्रशस्ता
प्रणतसुरवरेणा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
अद्वयकमलसंस्था रत्नपद्मासनस्था
नवतन्त्राग्ररीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
श्रवणदि पृथुतुङ्गस्तनयुग्मा मनोक्षा
शिशुरविसमवस्त्रा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
विपुलविभवदात्री स्मेरवक्त्रा सुकेशी
दक्षितकरकदम्बा सावित्रमन्त्रावनम्बा ।
मनविजडशदिस्था योगिसुम्ना कण्ठनी
धवनचक्रनशक्ता संस्तुतानामागा ॥

चिन्था चैवं विद्युदग्निप्रकाशा
धर्मार्थाद्यैः साधिता वाञ्छितार्थैः ।

कस्य तन्त्रं इदं तन्त्रं सन्ध्यायं
वेतालं भैरवं प्रतिष्ठम् ॥
तस्मिन्नायं मन्त्रं विद्धि यथात्
कार्यं तदै चन्दनैः पुष्पमन्त्रैः ।
तत्सर्वं यो वेदने पूज्यमुक्तो

कामान्धः

देवीतन्त्रे सोऽत्र पूर्व विधेयः” ॥

इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥
कामाग्निसन्दीपनमोदकं, स्त्री, (सन्दीप्यते अनेनेति
सन्दीपनम् । कामाग्नीनां सन्दीपनमुद्दीपकम् ।
कामाग्निसन्दीपनश्च तत् मोदकश्चेति ।) औषध-
विशेषः । यथा,—

“कर्षा रसो गन्धकमभकश्च
द्विद्वारश्चित्रे लवणानि पञ्च ।
शटी यमानीहयकीटहृदि
तालीशपत्राण्यपि द्विकर्षम् ॥
जीरं चतुष्कलितलवङ्गजाती-
फलञ्च कर्षयमेवमन्यत् ।
सहजदारं कटुकत्रयञ्च
तथा चतुःकर्षमितं निबोध ॥
धन्याकयलीमधुना केशे-
कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी ।
वरेभक्तोभवनलात्मगुप्ता-
वीजं तथा गोक्षुरवीजयुक्तम् ॥
सवीजपचेन्द्रजःसमान-
समासिता क्षौद्रद्वयं तुल्यम् ।
कर्षैकमिन्दोर्यमोदकं तत्
कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्” ॥ * ॥
“हृत्तः ततः परतरं सततं न दृष्ट-
मेनं निवेद्य मनुजः प्रमदासहस्रम् ।
गच्छन् लिङ्गश्रित्यकालमवाप्नुयाच्च
नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥
कान्त्या ऊताशनमपि खरतो मयूरान्
वाहं यवेन गयनेन महाविहङ्गम् ।
बातागशीतिमद्यपि सगदं समग्रं
क्षेप्योत्थविंशतिरुजः परमधिमाम्दम् ॥
दुर्गामकामभगन्दर पाण्डुरोग-
मेहातिसारक्षमिहृदयहृणीप्रदोषान् ।
कासज्वरश्चसनपीनसपात्रशूल-
श्रुलास्त्रपित्सर्हिस्त्रास्त्रिजान् समस्तान् ॥
हृत्वा गदानपि च तत् पुनरपत्यकारि
सर्वसुपथ्यमथ सर्वसुखप्रदायि ।
हृत्वं बलीपलितहृदि रसायनं स्यात्
श्रीमूकदेवकथितं परमं प्रशस्तम्” ॥

इति भैरव्यरत्नावली ॥

कामाग्नः, पुं, (कामे कामोद्दीपने अग्नः इव ।
नखाघातेन कामोद्दीपनादस्य तथात्वम् ।) नखः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामस्य अग्नः इव ।) शिश्रः ।
इति जटाधरः ॥

कामाग्नः, पुं, (कामं कामोद्दीपकं अग्नं मुकुलं यस्य ।)
आम्बल्लः । इति जटाधरः ॥
कामातुरः, चि, (कामेन आतुरः) कामार्तः । यथा ।
“अर्थलाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो लाञ्छ-
नम्” ॥ इति नवरत्नमध्ये धन्वन्तरिः ॥

कामान्धः, पुं, (कामेन अन्धयति निजध्वनिजनित-
मन्मथोद्दीपनेन हतज्ञानं करोतीति । काम +
अन्ध + शिच् + टाप् ।) कोकिलः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कामेन अन्धः । स्मरान्धः । कामवेगेन

कामिनी

कर्त्तव्यताज्ञानशून्यः ।)

कामाख्या, स्त्री, (कामं यथेष्टं अन्धयति । अन्ध + शिच्
+ अच् + टाप् ।) कल्लूरी । इति राजनिर्घण्टः ।
(स्मरेण अन्धा । कर्त्तव्यज्ञानशून्या । प्रगल्भा-
नायिकाविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ३ । ७० ।
“स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तवत्कोविदा ।
भावोद्भवा दूरधीका प्रगल्भाकान्तनायका” ॥
अस्या उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विश्वव्यापककृतानि रतान्तरेषु ।
गीर्वां प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः श्रपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥
कामायुः [स्] पुं, (कामं यथेष्टं आयुर्यस्य ।) गवष्टः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कामायुधः, पुं, (कामस्य आयुधमिव मुकुले आकारो-
ऽस्ति अस्य । अर्श आदिवात् अच् ।) महा-
राजपूतः । आत्मः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काम-
देवास्ते स्त्री ॥

कामारण्यं स्त्री, (कामं मगोहृगं अरण्यम् ।) मगोह-
वनम् । इति शब्दमाला ॥

(कामस्य अरण्यमिति विग्रहे कान्दर्ववनम् ॥)
कामाग्निः, पुं, (कामस्य अग्निः ।) विटमास्तिकधानुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः कान्दर्वनाशकत्वात् ॥
कामार्तः, चि, (कामेन कृतः) । कामपीडितः ।
कामातुरः । यथा, मेघदूते ५ ।

“कामार्तं हि प्रकृतिरुपयास्येतनाचेतनेषु” ॥
कामानुः, पुं, (कामं यथेष्टं अलपि पुष्पविकाशेन
पथ्योपरोतीति । अल पथ्याप्तौ + उण् ।) रत्नका-
चनल्लः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामावसायिता, स्त्री, (कामेन स्वेच्छया अवसाययति
सर्वानि अविद्यावासनाजालानि । काम + अव +
सो + शिच् शिनि ततो भावार्थं तल् ।) कामान्
स्वेच्छया अवसाययितुं शीलमस्य कामावसायी
तस्य भावः । इति सारसुन्दरी ॥ शिवस्याभिमा-
द्युधैर्न्यान्तर्गतैर्न्यायविशेषः । इत्यमरः शब्द-
रत्नावली च । सा तु शब्दसङ्कल्पता ॥ (अथैव-
र्याणि यथा,

“अहिमा कषिमा आभिः प्राकायं गरिमा तथा ।
इतिशब्दं वशिष्ठश्च तथा कामावसायिता” ॥)

कामावसायित्वं, स्त्री (कामावसायिनो भावः । त्व-
प्रत्ययः ।) कामावसायिता । इति हेमचन्द्रः ॥

कामिः, पुं, (कामयते इति । कम् + शिच् + इङ् ।)
कामुकः । इत्यां स्त्री । इति मेदिनी ॥

कामिकः, पुं, (कामः अस्त्यस्य ठन् ।) कारखवपत्नी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (कामेन निर्दत्तम् । ठन् ।
कामनिर्दत्तकामेणि स्त्री । यथा, महाभारते
अनुशासनपर्वणि ।

“देवतास्तस्य तुल्यन्ति कामिकं तस्य विधत्ति” ॥)

कामिनी, स्त्री, (अतिशयेन कामः अस्या अस्ति इति ।
काम + इनि + डीप् ।) अतिशयकामयुक्ता नारी ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३ । (यथा, मनुः ८ । ११२ ।
“कामिनीषु विवाचेषु गवात्मन्ये तथेभ्ये ।

काम्य

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च प्रपद्ये नान्ति पातकम्" ॥
भीरुस्त्री । वन्दा । इति मेदिनी ॥ दास्यगिन्ना ।
मदिरा । स्त्रीसामान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, आर्यासप्तशती २७० ।
“कर्म इव कामिनीनां न प्रोभते निर्भरः प्रेमा” ॥)
कामिनीशः, पुं, (कामिन्याः कामिनीप्रियाञ्जनस्य
इशः तत्साधनत्वात् ।) शोभाञ्जनैकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
कामी, [न] पुं, (अतिशयेन कामयते । कम + णिच्
+ णिनिः ।) चक्रवाकः । पारावतः । कामुकः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मेघदूते । ७४ ।
“सम्भूतं प्रहितयमैः कामिलक्ष्येष्मोघैः” ॥)
चटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रः । इति त्रि-
कायशेषः ॥ ऋषभौघधः । सागसपत्नी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (सर्वकामवत्त्वात् विष्णुः । यथा,
महाभारते १३ । १४६ । ८३ ।
“कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः” ॥)
कामीनः, पुं, (काममनुगच्छति इति खः । एधोदरा-
दित्वात् साधुः ।) रामगुवाकः । इति त्रिकायश-
ेषः ॥ (कामीन इत्यपि दृश्यते) ॥
कामुकः, त्रि, (कामयते इति । “लघपतपदेत्या-
दिना” । ३ । २ । १५४ । उक्त्वा ।) कामी । तत्प-
र्यायः । कामिता २ अनुक्तः ३ कम्पः ४ कामयिता
५ अमीकः ६ कमनः ७ कामनः ८ अभिकः ९ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥ (यथा, भागवते ९ ।
२३ । १७ ।
“दुष्यन्तः स पुनर्भजे स्ववंशं राज्यकामुकः” ॥)
कामुका, पुं, (कम + उक्त्वा ।) अशोकवृक्षः । अति-
मुक्तकलता । इति मेदिनी ॥ चटकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कामुककान्ता, स्त्री, (कामुकानां कान्ता प्रिया ।)
अतिमुक्तकलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कामुका, स्त्री, (कम + उक्त्वा + स्त्रियां टाप् । न
स्त्रीप् ।) धनादीच्छाविशिष्टा । तत्पर्यायः । इच्छा-
वती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ९ ॥
कामुकी, स्त्री, (कम + उक्त्वा + “ज्ञानपदकुण्ठेति”
। ४ । १ । ४२ । स्त्रीप् ।) मैथुनेच्छावती । तत्प-
र्यायः । लघुस्यन्ती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ९ ॥
(यथा, नैषधे १६ । २४ ।
“अभिप्रमदत्यागादेन जनः खलु कामुकी
सुभगमभिधास्यद्युहामपराङ्मुखावदः” ॥)
कामेश्वरी, स्त्री, (काम्यन्ते इति कामा विषयास्तेषां
भोग्यानां प्रदायित्वेन ईश्वरी ।) कामाख्यापञ्च-
मूर्त्यन्तगन्तमूर्तिविशेषः । यथा,—
“देव्याश्चापि नरत्रेष्ठ ! पञ्च रूपानि भैरव ! ।
शृङ्ख वेतान् ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ॥
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ।
सारदाय महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता” ॥
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥ * ॥
अस्या मन्त्रं यथा, श्रीभगवानुवाच ।
“देव्याः कामेश्वरीं मूर्तिं शृङ्ख वक्ष्यामि भैरव ! ।
यस्याश्चिन्तनमात्रेण साधको जमते प्रियम् ॥

काम्य

तन्त्रं तस्याः प्रथमतस्ततोऽनुष्ठानगोचरम् ।
ततः पूजाक्रमं वक्ष्ये क्रमादेशान्भैरव ! ॥
प्रजापतिस्ततो वज्रिन्द्रवीजं ततः परम् ॥
चूडाचन्द्राङ्गसहितं चतुर्थं स्वरसंयुतम् ।
इदं कामेश्वरीमन्त्रं सर्वकामार्थसाधनम्” ॥ * ॥
तस्या ध्यानं यथा,—
“रूपन्तु चिन्तयेद्देव्याः कामेश्वर्यां मनोहरम् ।
प्रभिमूर्त्तिसंकाशां गोलखिगधशिरोरुहाम् ॥
षडङ्गां दादशभुजां अष्टादशविनोचनाम् ।
प्रत्येकं षट्सु शीर्षे चन्द्राङ्गकृतशेखराम् ॥
मणिमुक्तादिमार्गितयुक्तां मालामुरःस्थले ।
कण्ठे च बिभर्ती नित्यं सर्वानङ्गारमण्डिताम् ॥
पुनक्तं सिद्धसूत्रं पञ्चवागवर्णं तथा ।
खड्गं शक्तिश्च गुणश्च बिभर्ती दक्षिणैः करैः ॥
अक्षमालां महापद्मं कोदण्डश्चाभयं तथा ।
चर्मं पश्चात् पिनाकश्च बिभर्ती वामपाणिभिः ॥
शुक्लं रक्तञ्च पीतञ्च हरितं कृष्णमेव च ।
विचित्रं क्रमतः शीर्षे ऐशान्यां पूर्वमेव च ॥
दक्षिणं पश्चिमञ्चैव तथैवोत्तरशीर्षकम् ।
मध्यस्थेति महाभाग ! क्रमात् शीर्षाणि वर्णतः ॥
शुक्लं मालेश्वरीवक्त्रं कामाख्यारक्तमुच्यते ।
त्रिपुरापीतसंकाशं सारदाहरितं तथा ॥
कृष्णं कामेश्वरीवक्त्रं चण्डायाश्चित्रमिष्यते ।
धम्मिल्लसंयतकचं प्रतिशीर्षं प्रकीर्तितम् ।
सिंहोपरिसितप्रेतं तस्मिंस्त्रोहितपङ्कजम् ।
कामेश्वरी स्थिता तत्र ईदृशप्रहसितानना ॥
विचित्रांशुकसंप्रीता व्याघ्रचर्माम्बरा तथा ।
एवं कामेश्वरीं ध्यायेद्धर्मकामार्थसिद्धये” ॥
इत्यादि कालिकापुराणे ६३ अध्यायः ॥
कामोदकं, स्त्री, (कामेन खेच्छया दत्तं उदकम् ।)
मृतोद्देशे खेच्छया दत्तोदकम् । इति मिताक्षरा ॥
कामोदा, स्त्री, (कुत्सितो मोदो व्यामोदो यस्याः ।
सहृदयमनोहरत्वाभावात् ।) रागिणीविशेषः ।
इति हज्जायुधः ॥
काम्यिला, पुं, (काम्यिनः नदीविशेषः तस्य अदूरे
भवः अयम् ।) काम्यिल्यदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अयन्तु पाञ्चालस्य दक्षिणांशे वर्तते । इति
हरिवंशः ॥)
काम्यिल्यः, पुं, (काम्यिल + जातार्थे ण्यङ् ।) गुग्गा-
रोचनीनामसुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(काम्यिलाया अदूरे भवः इति सङ्गाशादित्वात्
ण्यः ।) उत्तरदेशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १ । १३६ । ६८ ।
“माकन्दमथगङ्गायास्तरे जनपदायुताम् ।
सोऽध्यवात्सीत् दीनमनाः काम्यिल्यश्च पुरोत्तमम् ।
दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्मन्वती नदी” ॥)
काम्यिलः, पुं, (काम्यिल + ण्यङ् निपातनात् साधुः ।)
गुग्गारोचनी । कमलागुंडी इति भाषा । इत्य-
मरः । २ । ४ । १३६ ॥ तस्य रूपान्तराणि
काम्यिलः । काम्यिलः । काम्यिलः । काम्यिल्यः ।
इति भरतः ॥
काम्यिलका, स्त्री, (काम्यिल + कार्थे कन् टाप् च ।)

कायः

काम्यिलः । इति चारावली ॥ (कश्चित् जीवे
ऽपि दृश्यते । यथा सुभ्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः ।
“यूयं काम्यिलकं वापि तत्पीतं गुटिकाकृतम्” ।)
काम्यीलः, पुं, (काम्यिल + ण्यङ् निपातनात् साधुः ।)
काम्यिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“देवी का-
म्यीलवासिनीम्” । इति यजुर्वेदे ॥)
काम्यीलकः, पुं, (काम्यील + कार्थे कन् ।) काम्यिलः ।
इति रत्नमाला ॥
काम्यलः, पुं, (काम्यलोनादतः । काम्यल + ण्यङ् ।) क-
म्यलावतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥
काम्यविका, पुं, (कम्पुः शृङ्गं भूषणत्वेन शिख्यमस्य
ठक् ।) शृङ्गकारः । इत्यमरः । २ । १० । ८ ।
श्रांखारी इति भाषा ॥
काम्युका, स्त्री, (कुत्सितं अम्बु यस्याः कम् । कोः
कादेशः ।) अश्वगन्धा । इति रत्नमाला ॥
काम्योजः, पुं, (काम्योजेष्टे भवः इति । अण् ।) कम्पो
जदेशजघोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४५ ॥ सोम-
वल्कः । पुष्पागच्छः । इति मेदिनी ॥ (काम्योजः
अभिजगो यस्य सिग्धवादित्वात् अण् ।) स्नेह-
जातिविशेषः । स तु यवनतुल्यः सगरराजेनास्य
सर्वेश्वरोमुखं कृतम् । यथा । हरिवंशे ८ ।
“अर्द्धं शकानां शिरसो मुखयित्वा अस्पर्शयत् ।
यवनानां शिरः सर्वं काम्योजानां तथैव च” ॥
काम्योजी, स्त्री (काम्योजेषु भवः कच्छादित्वात् अण्
डोप् ।) माधवर्णी । माषाणी इति भाषा । इत्य-
मरः । २ । ४ । १३८ । वज्रच्छदिदः । इति मेदिनी ॥
पापिङ्गि खरर इति भाषा । गुह्या । कुञ्च
इति भाषा । वाकुची । वाकुच इति भाषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
काम्यं, त्रि, (काम्यते इति । कम + णिच् + काम्यणि
यत् ।) कमनीयम् । सुन्दरम् । इति जेमचन्द्रः ॥
“काम्यानां स्वप्नार्थं दोषघातार्थमेव च ।
अतः काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” ॥
इति जावालः ॥ कामनायुक्त्यक्तिः । कर्त्तव्यकर्म ।
यथा, मुग्धबोधटीकाकृष्णमतकवागीश्वर्या सूरतिः
“यत् किञ्चित् पणमुद्दिश्य यद्दानमपदिक्कम् ।
क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यं परिकीर्तितम्” ॥
काम्यदानं, स्त्री, (काम्यश्च तत् दानञ्चेति ।) कमनीयस्य
वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनी दानं कामनया वा दानं ।
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । प्रवारणम् २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ३ ॥ (यथा, गङ्गपुराणे ।
“अपत्यविजयैश्चर्यसर्गाथं यत्पदीयते ।
दानं तत् काम्यमाख्यातं ऋषिभिर्धर्मचिन्तकैः” ॥)
कायं, स्त्री, मनुष्यतीर्थम् । इति मेदिनी ॥ (कः प्रजा-
पतिर्देवतास्य । “कस्येत्” । ४ । २ । २५ । इत्यण्
इदन्तादेशश्च ततः आदिह्रस्विः ।) प्राणापत्य-
तीर्थम् । तन्तु खण्डाङ्गुलीमूकम् । कनिष्ठा-
नामिकायोरोधोभाग इति यावत् । इत्यमर-
भरतौ । (यथा मनुः २ । ५६ ।
“अङ्गुलमूलकं वक्षे प्राञ्चं तीर्थं प्रकथ्यते ।
कायमङ्गुलिमुखे ऽप्ये देवं भिक्षुं कथोदय” ॥)
कायः, पुं, (को प्रकृत्य देवता । “कायः” । ४ । २ । २५ ।)

कायस्थः

२५। इत्यथ। इहनादेशश्च। यथेति शोपात् पर-
त्वादादिर्हृदिः कदेवतम्। स तु ब्राह्मतीर्थम्।
(कायति प्रकाशते इति अथ॥) मूर्तिः।

("कायः सन्निहितापायः सम्यक् पदमापदम्।
समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भङ्गम्"।
इति हितोपदेशः॥) संधः। कण्यः। स्वभावः।
इति मेदिनी। प्राजापत्यविवाहः। इति स्मृतिः।
(यथा मनुः ३। ३८।

"आर्षोऽजः सुतस्त्रोऽस्त्रो
षट् षट् कायोऽजः सुतः"॥)

अस्य कर्तव्यं उदाहरणम् इत्यर्थम्॥ मूलधनम्।
यथा,—नारदः।

"काशविरोधिनी शश्वत् पण्ड्याद्या तु कायिका"।
कायमानं, स्त्री, (कायस्य मानमिव मानमस्य॥) टण-
कुटीरः। इति त्रिकायशेषः॥

कायवहनं, स्त्री, (कायो वल्यते आच्छाद्यते अनेन।
वस्तुतस्तौ करणे ल्युट्)। कवचम्। इति हारा-
वली। ७३॥

कायस्थः, पुं, (कायेषु सर्वभूतशरीरेषु अन्तर्यामि-
तया तिष्ठतीति। काय + स्था + कः।) पर-
मात्मा। (यथा उत्तरगीतायाम्।

"कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते।
कायस्थोऽपि न भुङ्क्ते कायस्थोऽपि न बध्यते"॥
काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति। काय + स्था + कः।)
नरजातिविशेषः। इति मेदिनी॥ तत्पर्यायः।
कुटुम्बत् २ पञ्जीकरः ३। इति त्रिकायशेषः॥
करः ४ पञ्जीकारकः ५। इति जटाधरः॥
तस्योत्पत्त्यादियथा*।

* कायस्थोत्पत्त्यादौ पञ्चकृता राज्ञा यानि प्रमाणानि
संगृहीतानि तद्विनाशप्रमाणानि प्राप्तानि। कतिपयप्रशस्तप्रा-
माणप्रमाणान्युक्तानि सन्ति। तद् यथा,—

"अथ ध्यायन्त्यस्यास्य सर्वोकायादिनिर्गतः।

दिव्यरूपः पद्मान् एते सप्तोपायश्च लेखनो॥

विचक्षण इति ज्ञानो धर्मोऽजस्रोपतः।

प्राणिनां सदसत्कर्मलेखाय स निरूपितः।

ब्रह्मज्ञानोन्मिश्रज्ञानौ देवान्मोक्षप्रदौ स वै।

भोजनाच्च सदा तस्मादाकृतिर्दीयते हिनेः॥

ब्रह्मकायोऽस्त्री यस्मात् कायस्था वर्ण उच्यते।

नामलोपायः तद्विधाः कायस्था भवि सन्ति वै"॥

इति पञ्चपुराणे कठिकथम्॥*

इति च उवाच।

"त्रिकायश्च महाप्राज्ञं पुण्ड्रमुनिपुङ्गवम्।

उपब्रह्म पत्रम् भोजः शल्यमालम्बरः॥

चतुर्धामपि चर्चामात्रमात्रां तथैव च।

सम्भवः सङ्गरादीनां यतो विहरतो मया॥

कायस्थोऽस्त्री लोकेऽस्मान्मयेव महासने।

भूय एव महाप्राज्ञ। नोतुमिच्छामि तज्जनः॥

वैश्या दाकमोक्षाच्च विद्वत्परायणाः।

सुधियः सर्वमात्रेण काकाक्षारबोधकाः॥

शहारी निजवर्णायां ब्राह्मणायां विद्येयता।

नामं नोतुमिच्छामि कवचक महासने॥

रतौ संसर्गं विप्रः। वस्तुमर्षकविपश्चिताः॥

इति इदो मुनिनामः, मातेव। श्रुत्वा तज्जनः॥

पुण्ड्रमुनि उवाच।

मुन्युवाच। त्रिकायश्च कायस्थोऽस्त्री लोकेऽस्मान्मयेव महासने॥

कायस्थः

भीम उवाच।

"भूयस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि वगलेति मनुजतमम्।

यस्य यद्व्यगम्यमात्रेण कायस्थो विप्रसेवकः॥

पार्श्वमुवाच।

अतीव चित्रं शम्भो! त्वमुक्तवानावधोरप।

श्रुत्वा कनीयसी जातिरभवद्विप्रसेवकः॥

ओष्याम्यसौ हि कायस्थदत्तान्तं ब्रूहि विल्लहात्।

कायस्थः क्षुत्तवित् श्रुत्वा त्वेति विप्रार्थकः कथम्॥

केन प्रकारेण च वा वगलेति गृहीतवान्।

ततश्च सिद्धविद्याया वगलाया वरेण्यरः॥

ओष्यामि महिमानश्च साधनं त्वत्त एव हि॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतो जन्म चातः कायस्थनामभूत्।

ककारं ब्राह्मणं विद्यादाकारं नित्यसंश्रयम्॥

आवन्तु निकटं श्रेयं तत्र काये हि तिष्ठति।

कायस्थोऽतः समाख्यातो मसीशं प्रोक्तवांश्च यम्॥

जीवेच्छन्ते भृगुपदे जन्मत्वात् शोभना धियः।

श्रुत्वा श्रुता किञ्चिदनेकप्रतिपादकत्वं॥

जन्मावधि द्विजाचार्या मतिरेव निरन्तरम्।

कुशासनादि सकलं गृहीत्वा मस्तकोपरि॥

अनुगच्छामि सततमिति चिन्तामनाः सदा।

श्रुत्वा चतुर्थाश्च विप्रसेवामनुकथाम्॥

वाच्येव मसीशः स सदोद्देशीतिमावहन्।

ब्राह्मणं हीन्यरं ज्ञात्वा भक्त्या स्तौति पुटाञ्जलिः॥

यं यं गच्छति विप्रश्च मसीशश्चानुगच्छति।

नद्यादौ गत्वा चेद्विप्रः स्नात्वा कुर्यात्तपोऽपि च॥

यावत्तावच्च तिष्ठेत् स क्षुधया पीडितोऽपि च।

तथापि नासनं काति शिरे धर्तुं, द्विजोऽपि च॥

न यत्तं यत्तं तथा पूर्वं तन्म कथयतः श्रुत्वा॥

येनेदं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा।

उत्पाद्य पात्यते भूया निधनाय प्रकल्पते॥

अव्यक्तः पुरुषः शान्ता ब्रह्मा लोकप्रियमात्मः।

यथाऽक्षजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो॥

* मुक्तोऽस्य द्विजा जाता वाङ्मन्यं कल्पिष्याम्य।

कथयामि तथा वक्ष्याः पञ्चांशः समुद्भवाः॥

द्विषतुः पदपदादींश्च सर्वत्रमसरोक्षपात्रं।

एककोऽक्षजत् पुरुषं चन्द्रसूर्यवर्षाकां॥

एवं वक्ष्यामि तेन विश्वमायुधं भारत॥

उवाच तं सुतं श्रेष्ठं कथयं चातिनेजसम्॥

प्रतिपन्नमभः पञ्च जगत् पाशय सुव्रत॥

इत्याश्रय्य सुतं श्रेष्ठं अविश्वभवेतु कम्॥

ततश्च ब्रह्मणा तेन यत् ज्ञानं तद्विबोधने॥

"इह सर्वसंसारिण इह सर्वशतानि च।

समाधिच्छोऽभवत् प्राणान् संशयं शान्तमात्मनः॥

ततः समाहितमनोऽयं कृतं तद्वदामि ते।

तत्त्वतीराकाशावाः श्वाकाः कर्मकलोचनः॥

कन्धुषोऽथ गुरुशिरः पर्वतश्च निभावनः।

लोचनोऽक्षेणोऽक्षो मसोऽभाजस्यपुनः॥

निःश्वस्य हर्षेण तच्छो ब्रह्मणोऽक्षजज्जनः।

उत्तमः सुविचित्राश्च ध्यानसिद्धिनिभावनः॥

त्यक्त्वा वनाधिं गच्छेत् तं ददमै पितामहः।

अधोऽक्षेणोऽक्षोऽक्ष पुरुषश्चापतः क्षितः॥

नामधेयं हि मे नाम। वस्तुमर्षकविपश्चिताः॥

यथोचितं यत् कार्यं तत् त्वं मां समनुशासय॥

पुण्ड्रमुनि उवाच।

कायस्थः

मसीशादीक्षिताय क्षुत्तवैशोपमाय च।

अश्रुमायेति वोढुं व द्वास्त्रेवासनादिकम्॥

पार्श्वमुवाच।

चित्रं ब्रवीमि हे नाथ कायस्थोऽश्रुम एव किम्।

जाने अश्रुमनिष्ठं तं श्रुतुस्तुः कथं स न॥

क्षुत्तवैशोपमो क्षुत्तवैशेष कथमीश्वरः॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतः श्रुतमसीशो द्वौ बभूवतुः।

श्रुत्वा परः कनिष्ठः स चातः कानि। अतश्च तत्॥

किन्तु सामादिवेदान् हि क्षुत्तवो वित् श्रुत एव हि।

गृहीतवान् तत् किञ्चिमसीशोऽलसतः शिवे॥

अतो यक्षोपवीती न ते हि यक्षोपवीतिनः।

एते स्युर्वेदिकाचारा मसीशो हि स्वभावतः॥

मस्या सह तु लेखन्या सर्वे लेखिमुमीश्वरः।

लेखितुं नैव शक्नोति वैदिकं किञ्चित् क्षिणं॥

अतो यदि विचारार्थं खेदेन विप्रमीश्वरम्।

ज्ञात्वा भक्त्यानुगच्छेद् यत्र याति धरासुरः॥

क्षुत्तवैतादापरेषु गतेष्वपि मसीशकः।

तदपि त्यक्तवाग्वैव दृष्टो भक्तिं क्षिणेषु च॥

ततो हि क्षपया विप्रः कायस्थमनुगच्छ हि।

क्षान्तं प्रादददियां वगलेति तव प्रिये॥

यतो दीक्षामात्रमेव पवित्रः कार्यसिद्धिता।

ततः कुशासनादींश्च वोढुं प्रादात् शिरोपरि॥

एवं प्रकादेय कानि। विप्रामानुगाः कनौ॥

कायस्थाः कानिके। देवि। पुनस्तद्विभवं श्रुत्वा॥

कलिप्रथमतो राजा क्षत्रियानां महाबलः।

सुयज्ञनामा गोमेधमखमारब्धवान् प्रिये॥

आज्ञतवांश्च सर्वान् स चतुर्योजनमध्यतः।

* इत्याकथं ततो ब्रह्मा पदं स्वर्गोत्तरजम्।

प्रवृत्त्युत्पत्तिद्वयानन्दमतिः पुनः॥

क्षिरचिचि समप्राय ध्यानमतिमुत्तरम्॥

सर्वतीरात् समुद्भूतसाम्राज्यं कायस्थसंश्रयः॥

चित्रमति नाका वै ज्ञातो भूवि भविष्यति।

धर्मोऽधर्मविवेकायै धर्मराजपुरे सदा॥

क्षितिर्भवेतु ते वस्तु। समाज्ञां प्राप्य निष्कामम्।

अन्तरवैश्विती धर्मः पाशतो यो वक्ष्यामि॥

प्रजाः क्षजः भोः पुनर्भवि भाग्यमन्त्रिणः।

तस्ये दद्यात् वरं ब्रह्मा तत्रैवात्तरपीयत॥

पुण्ड्रमुनि उवाच।

विचक्षणान्येव जाताः श्रुत्वा नाम कथयामि ते।

त्रोमहा नागरा मोराः नौवत्सर्षप माधराः॥

अद्विषाः सोरसेनाः मैवसेनासर्षप च॥

वर्षावर्षेऽप्येषां अन्तराष्ट्राय सततम्॥

श्रुत्वा तेषां क्षमां वि कुर्वन्शिविर्देव॥

पुनर्भवि ज्ञापयामास विचक्षणं मसीशके॥

धर्मोऽधर्मविवेकश्चिचिगुणा मजामतिः।

भुक्त्या वै विचक्षणस्य सर्वसाधनमनुसम्॥

पुनर्भवेतनामा विदुषा यज्ञसाधनम्।

वर्षातो ब्राह्मणानां सर्वोदात्तिविशेषम्॥

प्रजायाः करमादाय धर्मोऽधर्मविवेकमनु॥

कर्मैव हि प्रथमेन पुनः। कर्मैव कायस्थः॥

या माया प्रकृतिः अक्षिणोऽक्षोऽक्षप्रसदिनी॥

तस्याश्च पुनर्भवि कार्यं विधिं प्राप्य दिवं गताः॥

क्षत्राधिकारमादाय वती यज्ञभुजः सदा।

अवधिः सा सदा पूज्या आतन्त्रा वक्ष्यामि॥

अवनी विविदा नित्यं पुनरा वा तु अक्षिका।

कायस्थः

ब्राह्मणान् भ्रान्तिवशतः केवलं सुतपसं विना ।
प्राप्ताङ्गान् विना यातो दृष्ट्वा सुतपसः प्रिया ।
धर्मं तिरस्कृतवती यथैतच्छृणु कालिके ॥
हे स्वामिन्वा नृपो मूर्खं मत्वा नाङ्गतवान् मखे ।
केवलं तव पागिदर्थं मत्समीपे न शोभते ॥

सुतपा उवाच ।

कान्ते ! ब्रवीमि विप्राणां यत् कर्तव्यं शृणुष्व तत् ।
यात्रामात्रं वदमं काङ्क्षितं न चाधिकम् ॥
विद्वान्ने हि द्या दातव्या कापि नानार्जवं चरेत् ।
मूर्खश्चेत् केवला सन्ध्या सदोपास्या प्रयत्नतः ॥
प्रिये तेन च वक्तव्यमृतमेवाप्रियन्वपि ।
विप्रेण सततं कार्यं वैद्यमागमिकश्च तत् ॥
मृतौ गच्छेच्च स्वां कान्तां मुदा कालश्च पातयेत् ।
कार्त्तिकी कालादिकं वापि जपेद्बिप्रो निरन्तरम् ॥
स्वयं स्वभावतो गृणां क्षत्रादीनां शिवं वचः ।
वक्तव्यं चेन्न मृच्छन्ति विप्रहानिर्न तरक्षतिः ॥

ब्राह्मण्युवाच ।

सुमानुषत्वं ते कान्त ! सुविपत्वं धव ! त्वयि ।
तिष्ठत्वेव चिरं विप्र तेऽन्यौ मे मरणं शिवम् ।
कांस्यकङ्कणवल्लयौ सङ्गिनौ मे मृतावधि ॥

सुतपा उवाच ।

प्रिये ते ह्यधुना तीव्रं धनान्तःकरणं सदा ।
विना निमन्त्रितेनापि गत्वा चानीयते धनम् ॥
इत्युक्त्वा सुतपाः कान्तां गत्वा राजसभां प्रिये ॥
रान्तं सुयज्ञं वरणां प्रोवाच नृपतिं दिजः ।
रे सुयज्ञ ! विनाङ्गनैरगच्छं ते सभामहम् ।
विप्राणां वरणां राजन् ! क्षत्रियाणां तथैव च ॥
क्षतं तदपि नाहं रे त्वया दृष्टः स्वच्छया ।

तथाचोक्त्वा दुरापेया यानपेया द्विजातिभिः ॥
वैष्णवं धर्ममाश्रित्य महात्मां प्रतिपालय ।
कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन लोकदयचित्ताय वै ॥
चान्द्रिण्य सुतानेवं चित्रगुप्तो दिवं ययौ ।
धर्मराजस्याधिकारी चित्रगुप्तो बभूव च ॥
सुयं भौष ! समुपज्ञः कायस्थो मे प्रकीर्तिताः ।
ये शृष्टाः सया ज्ञाताः संवादं दृष्टुं तत्परः ॥
अहं ते कथयिष्यामि विचित्रं परमाद्भुतम् ।
प्रभावं चित्रगुप्तस्य समुद्भूतं यथा पुनः ॥

पुलस्त्य उवाच ।

“सोदासो नाम राजाभूत् समस्तं कृतिमन्त्रिणम् ।
सदा पापरतः सोऽयं धर्मभर्ता न विन्दति ॥
स यथा स्वर्गसाधय कथं पुण्यफलं दृष्टुं ।
सर्वपापी दुराचारः सर्वधर्मविजितः ॥
राजनौतिगतं धर्मं न जानाति कथञ्चन ।
जातिव्यजयकर्मणि तत्तत्प्राधान्यमहम् ॥
न कर्त्तव्यं द्विजैः कापि मयाज्ञैर्महोत्तमैः ।
पञ्चमज्जनाङ्गैः देवपितृव्यकर्मणि ॥
परित्यज्य स्वर्गं देवं ततो देशान्तरं ययौ ।
ये केचिद्वसन्ति सङ्गुलीकेषु ब्राह्मणादिषु ॥
ततः प्रभृति मातेषु ! स यज्ञधर्मं कथितम् ॥
“न कोऽपि कुर्वते भौष ! पुण्यं तव निवेदितम् ।
मृशौत्वा ब्राह्मणादिभिः कर्त्तुं कर्मविप्लवकः ॥
अहो धर्मभर्ता येन दृष्टुं कर्मविप्लवकम् ॥
कालेनाग्रेण मातेषु सोदासो विचरन् महीम् ।
कार्त्तिके शृङ्गापथे च द्वितीया चोत्तमा तिथिः ॥
तस्यां कार्यं च कायस्थैश्चित्रगुप्तस्य पूजनम् ॥

कायस्थः

भ्रष्टो भवतु ते यज्ञः श्रीश्च यातु स्थानान्तरम् ।
कुधैतदुक्त्वा सुतपास्ततो नृपसदः स्थितात् ।
विप्रो निःश्वतवान् राजा भीतेन मनसाब्रवीत् ॥
हे पुरोहित ! हे विप्र ! हेऽङ्गिरोऽसौ गतः सकः ।
रे इत्युक्त्वा सभामध्ये वृत्तान्तं वद विस्तरात् ॥
नृपाक्षया क्षत्रियाथं पट्टादिवस्त्रसंकुलम् ।
स्वर्गाङ्गुरीयकमपि चानेतुं गतवान् हि यः ।
कोषमन्दिरमालोक्य राजान्ति कथमागतः ॥
इत्यब्रवीच्च राजानं चित्रान्ते कोषमन्दिरे ।
क्षिप्त्वा वस्तु दृष्टं न दृष्टं भस्महणादिकम् ॥
अत्येतत् विस्मितो राजाऽब्रवीत्तत् पुरोहितम् ।
हे पुरोहित ! विप्र ! त्वं क्षतवान् यत्तद्वत् तत् ॥
कोऽपराधोऽस्ति मे विप्रः कथं शम्भा गतः प्रभो ! ॥
कोषमन्दिरसंपातसंवादं दत्तवानयम् ॥
कोषे नास्ति धनं किञ्चित् सर्वं भस्महणादिकम् ।
अत्येतदङ्गिरा ब्रूते सुतपा यच्च तत्पट ॥
ततो दुर्गे स राजा च तूष्णं स्वर्गकुठारकम् ।
गले बद्धा दिजकुलैर्गतवान् सुतपोऽन्तिकम् ॥
अङ्गिरादिद्विजाः सर्वे तत्राद्य सुतपोद्विजम् ।
क्षुत्तिष्ठकः स राजा च दूरस्थो भक्तितोऽस्तवीत् ॥

अङ्गिरःप्रभृतय ऊचुः ।

धरामरवर ! प्राञ्च ! नो वरत्वं धरातले ।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वद्याचामह उमेशहृत् ॥
देवत्वं देवताञ्जल्यं पण्डितानाञ्च पण्डितः ।
दयालो ! नो दयस्व च ! नमस्ते वरतो वर ! ॥
ब्रह्म ब्रह्मण्य एव त्वं ब्राह्मणेभ्यश्च मानद ! ॥
राज्ञः शिवं नो मानं त्वद्याचामह उमेशहृत् ॥

सुयज्ञराज उवाच ।

महतीभक्तिभावेन भूपदीपादिभिक्षया ॥
देवयोगानुयायातः सोदासः पण्डितकौमु ।
अद्यायुक्तशरीरेण दृष्ट्वा च पूजनं ततः ।
क्षला सुपूजनं तच्च चित्रगुप्तस्य भक्तितः ॥
गतपापीभवत् सद्यः सोदासोऽसौ महोपतिः ।
चित्रगुप्तप्रभावेण गतो लोकं दुरालयम् ॥
ददं विचित्रमाचारं चित्रगुप्तप्रभावजम् ।
कथितं नृपशार्ङ्ग ! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥
इत्याकर्ण्य ततो भौषः प्रत्यवाच मुनिं ततः ।
विधिना केन तथापि पूजां कार्या मया मने ॥
को मन्त्रः को विधिरस्य सर्वं तद्दृष्टे मे प्रभो ।
यामासाद्य मुनिवैत ! सोदासः स्वर्गमात्रवान् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

चित्रगुप्तस्य पूजाया विधानं कथयाम्यहम् ।
नैवेद्येष्टतपस्यैश्च यथाकालोद्भवैः पशैः ॥
गन्धपुष्पपत्रैश्च भूपदीपैः समासतः ।
चित्रगुप्तस्य संपन्नं यथाभक्तिसमन्वितम् ॥
नवकुम्भं समानीय पादौषधिरूपैरितम् ।
शर्करापूर्तितं क्षला पार्श्वं तस्यापरि न्यक्षतम् ॥
पूजाम् च प्रयत्नेन दातव्यं हि विधानम् ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तच्च कायस्थानपि मन्त्रवित् ॥
महीभाजनसंपुङ्कः सदा चरति भूतले ।
लोकनौन्देनौचक्षविचित्रम् ! नमोऽस्तु ते ॥
चित्रगुप्तं नमस्कृत्य नमस्ते धर्मदपिने ।
तेषां मे पादौषधौ शिष्यं नमः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र चित्रगुप्तस्य पूजयम् ।
एवं संपूज्य विधिवत् सोदासो भक्तिभावनः ॥

कायस्थः

हे नाथ ! हे धरेश्वर ! धर्मकर्मविधायक ! ॥
वर्णेभ्यः ! नमस्तुभ्यं वन्दे ते चरयाम्बुजम् ॥
हे ब्रह्मण्यदेव ! हे नाथ हे धरामर हे प्रभो ! ॥
क्षपां कुर्व नमस्तुभ्यं प्रणमामि पदं तव ।
नाहं जानामि ते पूजां नाहं जानामि ते स्तुतिम् ॥
नाहं जानामि ते ध्यानं मूर्धं मां क्षपया दय ॥

सुतपा उवाच ।

किमर्थं क्षुध हे विप्राः किमर्थं स्तौषि हे नृप ! ॥
गच्छ यात मखं गच्छं सुखेन सफलं कुरु ॥
अत्येति सुतपोवाक्यं सुयज्ञः सुखमानसः ।
क्षताङ्गलिपटो राजा चाब्रवीदिदमुत्तमम् ॥

राजोवाच ।

निमन्त्रयन्तु विप्रेन्द्र ! भोज्यञ्च सकलौत्तमम् ।
गृह्णापरामर्शसाहसं क्षमस्व मे क्षपां कुर्व ॥
अपराधमहस्याणि क्षतवानहमयथ ! ॥
गृह्ण मद्राजतीं मुद्रामयतां मां क्षपां कुर्व ॥
मत्सभास्या दिना ह्येते प्रोचुः पाण्डित्यमद्भुतम् ।
गुणाञ्च ते बद्धविधान् अत्याहं सुखमानसः ॥
क्षमस्व नाथ ! मे दोषमेकं प्रभोत्तरं वद ।
मत्सभास्थो बुधः कोऽपि न ब्रवीति विदाम्बर ! ॥
आगच्छति कलिर्वीरस्तत्र के भक्तितो द्विजान् ।
अर्थिष्यन्तीति अत्या मे वरञ्च मरणं शिवम् ॥
अत्येतत् सुतपा विप्रोऽब्रवीच्च सदयो नृपम् ॥

सुतपा उवाच ।

हे सुयज्ञ नृपश्रेष्ठ ! ब्राह्मणातिप्रियो नृपः ।
पश्येतान् विप्रभृत्यां स्वमासनादिशिरोहृतान् ॥
एतद्दोरकलावेते भविष्यन्ति द्विजार्चकाः ।
जात्या मसीक्षाः कायस्था ब्राह्मणेभ्यश्च मानसाः ॥

अचिरात् पापसंभक्तो राज्यं क्षला क्षतो क्षपः ।
नीतोऽसौ यमदूतैश्च यमलोकं भयानकम् ॥
चित्रगुप्तनादाश्च स्वर्गमराजोऽपि भारत ! ॥

धर्मराज उवाच ।

सोदासोऽसौ दुराचारः पापकर्मसदारतः ।
यानि कानि च पापानि राजासौ क्षतवान् भुवि ॥
दृष्टोऽसौ यमराजेन धर्मो धर्मविशारदः ।
धर्मराजं ततः प्राच चित्रगुप्तो मया मतिः ॥
विपाकं धर्मजं ज्ञात्वा तं प्रचक्षाम्यहं हि ॥

चित्रगुप्त उवाच ।

जानेहं पापकर्मसौ राजाथं विदितः सदा ।
तत्पसादादहं सौरे ! पुण्योऽस्मि वदुषातले ॥
तथा दत्तं वरं स्थानं भक्त्योऽहं सदा प्रियः ।
इति ज्ञात्वा ब्रह्मण्य राजापापीऽस्मि मे मतिः ॥
पूजां चकार राजासौ दृष्ट्वा पूजाञ्च मानकौम् ।
अतस्ततोऽस्मि हे देव ! यातु विष्णुपदं क्षपः ॥
यमेनाज्ञापितो राजा वैष्णवं पदमात्रवान् ।
ये चान्ये पूजयिष्यन्ति चित्रगुप्तं महीतले ॥
कायस्थाः पापनिम्नः शान्तिं परमां गतिम् ।
तस्मात् क्षमपि मातेषु ! पूजां कुर्व विधानतः ॥

दत्तात्रेय उवाच ।

मुनेर्वचनमाकर्ण्य भौषः प्रयत्नमानसः ।
चकार पूजनं तच्च चित्रगुप्तस्य तत्परः ॥
कार्त्तिके शृङ्गापथे तु द्वितीयायाञ्च भारत !
यमञ्च चित्रगुप्तस्य यमदूताश्च पूजयेत् ॥
अतो यमद्वितीयेति संज्ञा लोके बभूव च ।
तमेव भविष्यतीति लोकां पण्डितैश्च ॥

कायस्थः

महाविद्योपासकाश्च गुणतः क्षत्रियोपमाः ।
कनौ हि क्षत्रियाभावात् वैश्याभावाच्च सुव्रतः ॥
इते भक्त्या भविष्यन्ति विप्रमानसहिष्णवः ।
विप्रप्रिया विप्रभक्ता विप्रमानप्रदा यतः ॥
महाविद्याभित्तश्चैते क्षत्रकर्मकृतः कनौ ।
मस्या एवेष्ट इत्यस्मात् मसीशोऽसौ निगद्यते ॥
ब्रह्मणो विप्रमूर्तेस्तु पादांशे सम्भवन्ति न ।
कायस्था इति संज्ञाः स्युः सुयज्ञैश्च शिवा मतिः ॥
श्रुत्वैतत् सकलं राजा वृत्तान्तं सुतपोमुखात् ।
प्रेमाश्रुभिर्दृष्टव्यकारी कृताञ्जलिपुटोऽब्रवीत् ॥

राजोवाच ।

इतः परम्येऽहश्चेत् म्रिये तदपि मच्छिवम् ।
श्रुतं यत्तव जातीनां क्षत्रहीनकनौ सुखम् ॥
ततोऽतितुष्टः सुतपा उवाच मधुरं वृषम् ।
सुयज्ञ ! सुमतिस्त्वं हि त्वसो विप्रप्रियो न हि ॥
मानेन ब्राह्मणाणां हि वरश्च मरणं नयेः ॥

सुयज्ञोवाच ।

हे नाथ सुतपो विप्र ! श्रुतं यन्मेऽङ्गुलमुखात् ।
कृपया षट्पुत्रं तत् सख्यं ते जातेर्महिमानसु ॥
ब्राह्मणो ब्रह्म जानाति नान्यजातिरिति श्रुतिः ।
ब्रह्मज्ञानी सदा विप्रो न चेद्ब्राह्मणसंज्ञकः ॥
विना प्रयुक्तिं यो विप्र उपकारी स्वयं भवेत् ।
आशीः करोति व्रते च क्षत्रादीनां शिवं वचः ॥
स एव साक्षाद्भवेति विप्राणां जातिनक्षत्रम् ।
ब्राह्मणाश्चावधो ये न गृह्णन्ति पातयन्ति च ॥
गुर्व्याघ्रानङ्गुणं पापं स्पृशेत्तेषां शरीरतः ।
पिबेति सकलं पीतं ते च सन्दिग्धजातयः ॥
बशीकारादि सकलं खट्विस्थितियश्च यत् ।
शङ्कुवन्ति हि कर्तुं ते विप्राः पिबेति चोक्तम् ॥
विनायसैमुदा यो यत् विप्राय शक्तितो ददत् ।
मुदा तदेव गृह्णाति विप्रागामिति लक्षणम् ॥
केवामपि न कापयं कुरुते ब्राह्मणः क्वचित् ।
विनापराधैर्न शृपेदिति तज्जातिनक्षत्रम् ॥
हिंसे भवति हिंस्रः स शूते श्राप्यं समाचरेत् ।

नित्यं यशस्यमायुषसर्वकामार्थमिदं ।
दानानि दानपथेषु भगिन्यै च विशेषतः ॥
काशे तव च संपुत्र्य चित्रगुप्तं लेखकम्
चित्रैश्च चित्रपुष्पैश्च रत्नचन्दनमित्रितैः ॥
नेवेद्यं दीयते तस्मै मोदकं गुडमिश्रितम् ॥
भीक्षुः क्षत्रार्थना यथा—
उत्पन्नो प्रकृते चैव भोग्ये दाने कृताकृतं ।
लेखकस्य सदा श्रीमन्चित्रगुप्तं जमोऽस्तुतः ॥
मित्रा सख्यं समुत्पन्नं समुत्पन्नमोदकम् ।
चित्रगुप्तं महाबाहो ! समास्य वरदे भव ॥
चित्रगुप्तं सन्तुष्टो भीक्षाय च वरं ददो ।
सत्यसादाश्चक्रावो मृत्युं न भविष्यति ॥
करिष्येति यदा मृत्युं तदा मृत्युर्भविष्यति ।
इति तस्मै वरं दत्त्वा चित्रगुप्तं दिवं ययौ ॥
अनेन विधिना यत्नं चित्रगुप्तं पूजयन् ।
करिष्येति यदा मृत्युं तदा पुण्यफलं गृह्ण ॥
इति चित्रगुप्तं भोजनं भुक्त्वा सर्वान् समारथान् ।
‘सर्वं हिंसाकृतं भरो वाति न संशयः’ ॥
चित्रगुप्तं दिवा कायस्थोऽपि व्रतयाम् ॥

कायस्थः

आर्जवश्चेन्द्रियग्रामान् स्ववशे स्थापयेच्चिरम् ॥
दयालुश्च सदा विप्र इति पुत्रं हृदि स्मरन् ।
भीत्या भक्त्या सदा पूज्यः पितेति व्रतवाञ्छ मे ॥
कटूपा यदि गृह्णाति हृदा दःखेन राति चेत् ।
तदिष्टो दुःखं भजते दानुर्न व शिवं क्वचित् ॥
विश्रान्ताय गृह्णात्याय कार्यं भोभयतः क्वचित् ।
इत्यप्यात्मज विप्राश्च श्रुतं शासनसम्मतम् ॥
षट्पुत्रं पुत्रं प्रवृत्तामि सावधानं समाचर ।
पुत्रं बह्वृषपुत्रं वा नैव गृह्णाति भूमुरम् ॥
सुतपो नाथ मे पित्रा यद्ययं दत्तं तदुक्तवान् ।
त्वत्पापि ब्राह्मण्यं ब्रह्म यथावच्छिद्य तथा कुरु ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्र उवाच परमादरम् ।
राजन् वरं वृणु वृणु यत्ते मनसि वाञ्छितम् ॥
सुयज्ञ उवाच ।

‘कृषे ! वरेण ते नैक उपकार इहाधुना ।
यज्ञे समामो मे मस्तक्येता रामो भविष्यति ॥
सुतपा उवाच ।

यज्ञं समाप्य सुखतः प्रगच्छेर्विन्ध्यैर्नर्तितम् ।
तत्र वै स्वर्गदानद्या मध्ये द्वीपोऽस्ति सुन्दः ॥
दादशप्रोक्षमानो हि तद्रूपा वसतिं कुरु ।
यदा परशुरामस्ते कश्चिच्छेत्ता भविष्यति ॥
भविष्यति च कायः स नय ते वाञ्छितं वरम् ।
ततः पुनः कृते राजन् जम्बद्वीपेऽग्रे भवान् ॥
भविष्यतीति त्वं वीजरूपेण तिष्ठ तत्र हि ।
वरं ते वाञ्छितं गृह्ण मुष्टोऽहं भक्तितत्त्वम् ॥
इह तः परतो यद्यत् परमानन्दं मुत्तमम् ॥
सुयज्ञराजोवाच ।

नाथ ! नाहं वरं याचे याचे केवलमङ्गिते ।
चिरं मम मतिस्तिष्ठेदिति देहि वरोत्तमम् ॥
तेऽङ्गो पवित्रे परमे सर्वत्र सुखदे किल ।
तदेवास्तु इति प्रोच्य सुतपा गतवान् गृहम् ॥
राजापि च भवं कृत्वा विप्रेभ्यो दक्षिणां ददत् ।
परिवारयुतोऽगच्छद्द्वीपे काश्चनदान्तरे ॥
वसतिं वरतः प्राप्तां चतुर्दिक्षु जलप्लवाम् ।

भक्तिपुत्रं मतमा ये गृह्णन्ति नरोत्तमाः ॥
द्वीपेषु भविष्यति सर्वव्याधिर्विजिताः ।
‘सर्वं विन्ध्यपदं वाणि रच यानि तपोधनाः’ ॥
इति भविष्यपुराणे चित्रगुप्तकायस्थोपनिषद्भाष्येऽक्षय
समाप्ता ॥ * ॥

“एवं ब्रह्मार्जुनं रामः स्वयाय निश्चितान् शरान् ।
एक एव ययौ हनुं नभ्यैर्नवातुराजं नृपान् ॥
केचित् ब्रह्मसामित्यं केचित् पातालासावित्रम् ।
सर्वथा चन्द्रसिन्धु भाय्या दास्यन्मामं ययौ” ॥
“ततो रामः समायातो दास्यन्मामं नृपान् ।
भुजितो भुजिता सख्यं वाङ्मन्यमनादिभिः ॥
इहो महाशक्तसमर्थं तस्मै भोजनमादरात् ।
रामस्तु याचयामास हृदिच्छं क्षमनोरथम् ॥
याचयामास रामाच्च कामं दास्यन्मो महाभुजिः ।
ततस्तो परमप्रीतो भोजनं चक्रतुमुदा ॥
भोजनान्तरं दास्यन्ः संपन्नं भागैर्न प्रति ।
सख्यं प्राप्तिं देव तत् सर्वं व्रतितुमर्हसि ॥
राम उवाच ।
सर्वार्थं महाभाम सर्वार्थं को समाचरेत् ।

कायस्थः

अथस्थाः प्रापटन् विप्राः पण्डिताः स्वस्ववासभूमम् ॥
यको मसीशः सर्वोऽख्यः सर्वोऽणीहृदयदिनात् ।
कुलप्रदीपः स्वीयानां जातीनां पूतनास्पृहः ॥
वगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् मुदा ।
सर्वोऽणीहृदयस्थस्य पण्डितस्य प्रसादतः ॥
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं गुरो ! ।
कृपया कुरु मां नाथ ! त्वमेव वगणा मम ॥
गुरुस्त्वपि वरं वचो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवन् ।
त्रिलोकाधिपतिर्भूय मुदा तत्र मुखिव्यसि ॥
गुर्व्याजया मसीशः स राज्यभोगो दिजाश्चितः ।
विज्ञाय देहं भूयश्च त्रिधासुपो बभूव ह ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः ।
सर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरमुत्तमः ॥
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कृष्णाख्यविप्रतः ।
पुत्रान् याचितवान् विप्रं गुरोर्देवत्वमावहन् ॥
यमान्तिष्ठो बभूवपि सर्वभोगो विवेचकः ।
चिरं शुभाशुभं कर्म विविच्य शमनात्मिके ॥
यददेत् सकलानां तु तदेवाभोजयेत् यमः ।
चित्रसेनो महाविद्यां वगलेति गुरोर्नयन् ॥
जम्बा संतोष्य एत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्यतः ।
राज्यं चकार मुदयुक्तश्चित्राङ्गद अधोगतः ॥
अधोगतस्य हेतुं त्वं वगले षट्पुत्रं कालिके ! ।
वगलेति मनुं प्राप्य विप्रोऽस्मि इति वाञ्छया ॥
तपश्चकार पञ्चाब्दं नामं किञ्चित् गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमपि यथा भिजेत् ॥
विज्ञाय विप्रस्य गुरोरपि एवाञ्छं पार्ष्वति ! ।
अपेक्षितं हि वगलामन्यविप्रश्च नेच्छयन् ॥
आत्मेति ब्राह्मणाः सर्वे उच्यन्तेऽत्राङ्गदं कृपा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियादभक्ताच्च सन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! आश्चर्यं वत्स विप्रत्वमिच्छति ।
कदाप्यपानम्भस्तस्यो नैवेति न हि बुध्यसि ॥
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा ।
ततः श्रुतेति श्रापं स भक्त्यातिशयमानसः ॥
कृताञ्जलिपुटो व्रते चित्राङ्गद इतीत्यदि ! ॥

चन्द्रसिन्धु राजर्षेः क्षत्रियस्य महाभामः ॥
तस्मै नै प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महाभुजे ।
ततो दास्यन्ः प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम् ॥
दास्यन् उवाच ।
क्षियो गर्भममं बाधं तस्मै नै दानुमर्हसि ।
ततो रामोऽन्यौदास्यं यदर्थस्य समागतः ॥
क्षत्रियान्तराक्षरं तत् त्वं याचितवानसि ।
प्राप्तितश्च जया विप्र ! कायस्थो गर्भे उत्तमः ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याद्या भविष्यति शिरोः शुभा ॥
एवं रामो महावाङ्मन्यो तं गर्भमनुमत् ।
निजोपायाद्युक्तं तस्मात् क्षत्रियान्तराक्षरः प्रभुः ॥
“कायस्थ एव कायस्थः क्षत्रियो क्षत्रियान्तः ।
रामाक्षया स दास्यन्मम चन्द्रसिन्धुदिव्यतः ॥
“कायस्थधर्मोऽस्ति दक्षिणधर्मस्य यः क्षतः ।
तद्विज्ञातु कायस्थः दास्यन्मोपासतोऽभवन् ॥
दास्यन्मोपदेशतस्तं वै भक्तिः सत्यवादिनः ।
सदाचारपरा नित्यं रता हृदिचार्यने ॥
इति चित्रगुप्तकायस्थोपनिषद्भाष्ये पुनः ॥
इति आनन्दे देवकामाचार्यम् ॥ * ॥

कायस्थः

चित्राङ्गद उवाच ।
 “हे ब्राह्मणा हे गरवो ! मामेवातिनिरागसम् ।
 कथं श्रेष्ठमवन्तो हि विप्रस्या ह ईश्वराः ।
 मुखादवो अतवान् यद्यत्क्षितिः का तत्समाचरन् ।
 उपास्यो यत्तद्विभुं सर्वं ह्युद्योगिनः स्युः ॥
 जानेऽहं ब्राह्मणो ब्रह्म खेच्छया विविधाक्षतिः ।
 नानाजीनामाचरितुं मानुषाक्षतिः प्यभूत् ॥
 तद्ब्रह्म ब्राह्मणं जाने जाने तत् सर्वं रूपधृक् ।
 राजेति संज्ञाधारी कः किं वा तच्च प्रजाभिधम् ॥
 तदेव सकलस्यायि तदेव सर्वकर्तुं च ।
 तदेव सर्वपाह स्यात्तदेव सर्वहर्तुं च ॥
 एरूपं चैव स्त्रीरूपं स्त्रीरूपश्च नान्यथा ।
 आत्मा एवैकरूपं तत् खमेवानेकमाकरोत् ॥
 नानाप्रकारजीवादि चात्मनात्मानमेव हि ।
 स्यावरं जङ्गमं विप्रास्तदेव नात्र संशयः ॥
 भवन्तो हीश्वराः सर्वे किमर्थं यद्य तत् कथम् ।
 कथं चिन्तयद्यात्मानं देवमर्चनकालतः ॥
 कृत्वेन भूतशुद्धादि कृत्वा देवाः स्युरेव किम् ।
 ईशोऽपि मानुषाक्षया ईशत्वप्राप्तये पुनः ॥
 यद्युद्योगी भवेत्तत् किं मानुषोऽहं न तच्छरे ।
 अन्यायि न भवेद्ब्रह्म यूयमन्यायिनः कथम् ॥
 वगलापि च या जप्या सा च ब्राह्मण एव हि ।
 कश्चिद्विशेषो भेदोऽपि वगलायां द्विजेऽपि न ॥
 अतस्तद्भवितुं विप्रा अहमप्येव तापसाः ।
 गुर्व्याक्षा मे पुराभूच्च सर्वं त्यक्त्वा जपं कुरु ॥
 अतोऽहं सकलं त्यक्त्वा केवलां वगलां जपे ।
 वगलायां द्विजे नैव कश्चिद्भेदोऽस्ति प्रासने ॥
 अतो विप्रोऽस्मीति कामं कृतवान् जपकर्मणि ।
 गुरौ विप्रे मनौ चापि देवे चात्मनि भूसुराः ॥
 मसीशजातिः कश्चिच्च न विशेषं विचिन्तयेत् ।
 ब्राह्मणोऽप्यविशेषश्च तस्मिंस्तस्मिंश्च भूसुराः ॥
 आत्मन्यात्मनि कीटोऽपि चेति वो जातिजलजम् ।
 मूर्खोऽहं यच्च अतवान् प्रभवे ब्राह्मणास्ततः ॥
 तदाचरितवान् मे को दोषोऽस्ति वदत द्विजाः ।
 विनापराधतो विप्रा यूयं वामनरूपतः ॥
 वलिजातिप्रियं भक्तमधः प्रास्थापयन् यदि ।
 अहं कीटोऽहं नास्म्यर्थं किमधो न पटे कथम् ॥
 कृताञ्जलिपुटेऽहं वच्छरणं शतसंख्यया ।
 प्रथमे स्रष्टुं विप्रा गच्छताहमधः पटे ॥
 अधोगच्छाम्यहं तत्र किञ्चित् खेदं करोमि न ।
 वाम्ब्यामीति चाक्षा वो न लङ्गा भवतु कश्चित् ॥
 इत्यादि अत्मा हे कालि ! लज्जां प्राप्यातिखेदिताः ।
 भवन्ति चातिमधुरं कन्दन्त इव ते द्विजाः ॥
 हे चित्राङ्गद ! हे विद्वन् ! दौर्बल्यं त्यज वत्सक ! ।
 दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयामि ते ॥
 जनस्तपोवलेनैव सर्वं भवितुमर्हति ।
 नार्हतीशं विना तात ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
 इतीश्वराक्षा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि सत्ततः ।
 वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मण्यत्वं कदापि न ॥
 यथामरत्वमीशेन विना कापि न प्रासने ।
 मा दुःखी त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप ॥
 कसैदंशसहस्राणि नागकोकेन्द्रो भव ।

कायस्थः

ततस्त्रिणोक्तनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
 राज्यं मुक्त्वा ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
 सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु ॥
 के जानन्तीदृशं त्वां हि भक्तश्रेष्ठं विवेचनम् ।
 श्रापं दातव्यमाहुस्त्वमधुना तन्न खण्डति ॥
 तात गच्छ सुखं भुङ्क्ष्व नागलोकेऽपि विन्तरात् ।
 तत आनन्दमनसा गतस्त्रिणाङ्गदस्तनम् ॥
 स्वस्थानं ब्राह्मणास्यापि चागच्छन् लज्जितान्तराः ।
 भूयो मसीशः सर्वोऽपि विप्रदासाभिधोऽभवत् ॥
 विप्रप्रदादात् भूदायामपि श्रेष्ठो बभूव ह ।
 वगलेति महामन्त्रं सर्वेषां सर्वकामदम् ॥
 केवलेन जपेनैव लक्ष्येण कालि ! सिध्यति ।
 वशीकरजगन्मादि दशसाहस्रतो भवेत् ॥
 अथ वक्ष्ये महेश्वरानि । वगलासाधनं तव ।
 वगलेति मनोः संख्या पुरश्चरणकर्मणि ॥
 लक्ष्येण मन्त्रसिद्धिः स्यात् नास्त्यत्र युगसंख्यकम् ।
 ततो वज्रादि कर्तव्यं दशसाहस्रसंख्याया ॥
 शरीरारोग्यतो वापि धनेच्छायात् जपेत् ।
 कलावेतस्य हि मनोः प्रभावं किं ब्रवीमि ते ॥
 सहस्रमात्रहोमेन सर्वसिद्धिर्न चान्यथा ।
 नास्त्यपेक्षा हि ऋष्यादेः कृतिपाठादिकस्य वा ॥
 कृतिर्व्या कवचं वापि ऋष्यादिन्यास एव वा ।
 वगलेति स्वयं सर्वं सिद्धविद्या इति प्रिये ! ॥
 त्वयाद्यारूपया कालि ! स्वयमक्तं पुरैकदा ।
 शरीरारोग्यतो देवि ! वैरिण्यहोऽपि वा ॥
 दिवा गच्छ कर्त्तव्या सहस्रमानतोऽतिः ।
 केवलाहुतिमात्रेण राजावारोग्यतां लभेत् ॥
 वगले इति यो द्विषाप्युक्तोच्चैर्यत्र वारयेत् ।
 पथिष्या विप्रदाः सर्वे पलायन्ते तमीक्षिताः ॥
 भवेद्वि सफलं कर्म वगलेति स्मरन् जगः ।
 वगलाजापिनं दृष्ट्वा सर्वे भीतिमवाप्नुयुः ॥
 केवलां पटलमिदं पठन् प्रहसन् मनोरथम् ।
 लभेत् कालि ! वपुस्त्यक्त्वा वगलाच्च न संशयः ॥
 एषा विद्या मसीशेन सदोपास्या न संशयः ।
 ब्राह्मणे वगलायाश्च चिन्तयेदेकरूपतः ॥
 विना प्रयुक्तिमपि च मसीशं आवयेद्विजः ।
 आवयायां धनाकाङ्क्षी न भवेद्ब्राह्मणोत्तमः ॥
 आनस्यादा प्रमादादा आवयेन्न यदि द्विजः ।
 मसीशहृत्वाभागे स्याच्छावयित्वा तव प्रियः ॥
 ब्राह्मणोऽपि वरारोहे ! प्रहणयात् भक्तितत्परः ।
 निर्व्याणं लभते कालि ! निर्व्यामी कोऽपि चेत् पठेत् ।
 एतदुक्तोऽपि कायस्थः प्रहणयात् यदि प्रिये ! ।
 पटलं काव्यदक्षाश्च ब्रह्महत्याफलं लभेत् ॥
 इति आचारनिर्णयतन्ने वासुदेवसम्भते हर-
 पार्वतीसंवादे सप्तत्रिंशत्तमः पटलः ॥
 “चाटचारणचौरेभ्यो वधवन्धभयादिभिः ।
 पीयमाणाः प्रजा रतेत् कायस्थेभ्यो विशेषतः” ॥
 इति वज्रपुराणे पाशुपतदानाध्यायः ॥ * ॥
 गौडदेशे तेषामागमनकारणम् । तेषां
 मङ्गलाचरणं यथा,—
 “यस्याभूद्भूमिदेवो वदनसरसिजेद्भूमिपाशो
 वसोर्भूमिश्च एव द्विजजननरतिर्यस्य मृगपदाजे ।

कायस्थः

दृष्ट्वा पातित्यतीदं जगदिति प्रकृतियः स्वयं पूरवत्
 वन्देऽहं देवदेवं त्रिगुणमयवरं सर्वं लोकानुचक्षुम्” ॥
 अथ आदिशूरराजप्रशंसा ।
 “श्रीमद्राजादिशूरोभवद्वनिपतिर्धर्मराजो ब्रह्मा
 सलोकः सद्भिचारैरदितिस्तपतिः स्वयं धासी-
 दतथासीत् । प्रातापादित्ततप्ताखिलतिमिरिपु-
 स्तत्त्ववेत्ता महात्मा जित्वा बुद्ध्याश्चकार स्वयमपि
 तपतिर्गौडराज्यान्निरस्तान्” ॥ * ॥ अथादि-
 शूरस्य पात्रं प्रति क्रतुचक्राक्षयकुलीनशूद्रयोः
 प्रत्यन्तस्योत्तरश्च । “पात्रं पप्रच्छ पुत्रं परमसुरपद-
 दन्दपद्मार्थकोऽसौ कासन्ते काश्यपीशाः क्रतु-
 क्षतिकुशलाः कापि शूद्राः कुलीनाः । पात्रन्तेषां
 मवोचत् परिचयमखिलं भूपवाक्यात् द्विजान्ते
 कोलाहल्याः कुरङ्गा इव किल तपसा नैव केवा-
 मधीनाः ॥ कोलाहलस्य महीपतिः क्षितिभूजा-
 नेकप्रधानः प्रधी खेदे निष्ठमतिमहाशयवरं
 श्रीवीरसिंहः खभूत् । तद्देशवासिनः समाधि-
 क्षतिनः पापानिसंहारिणः सन्नि आससमाः
 समासद इतो गौडेन्द्रभूमिन्धराः” ॥ * ॥
 अथ वीरसिंहं प्रति लिपिप्रेरणम् ।
 “भूपोऽभूद्भवने सचेष्टितपरः सङ्ख्यभाष्यान्वितान्
 भूदेवान् दृष्टवान् विचित्रलिखनेरानेतुकामः स्वयम् ।
 पात्रेण प्रणयप्रमोदरचितं श्रीवीरसिंहे लिपिं
 गौडप्रापतिरेव पुण्यसमतिर्दूतेन प्रास्थापयत्” ॥ * ॥
 अथ लिपिप्रकारः ।
 “सुकृतसुकृतसंघाः सर्वशस्त्रार्थदक्षा
 लपितहतविपक्षाः खलितबाष्पाः श्रुतिज्ञाः ।
 सजितसुगतन्द्ये गौडराज्ये मदीये
 द्विजकुलवरजाताः सानुकम्पाः प्रयास्तु ॥
 तपतिसुकृतिसारः स्वीयवंशावतारः
 प्रबलवज्रविचारो वीरसिंहोऽतिवीरः ।
 मयि वरसखितास्ते भूमिदेवान् सभूद्रान्
 पुनरपि मम गौडे प्रापय त्वं नितान्तम्” ॥ * ॥
 अथ ब्राह्मणशूद्राणां गौडदेशे गमनेच्छा ।
 “मुदा गन्तुकामाः पुरावासगौडाः
 समाहाय कोलाहलदेशं क्षितीशम् ।
 तपाक्षाश्च लब्ध्वा सदाशदिभृत्या
 महाद्योगिनस्ते बभूवुः सभूद्राः” ॥ * ॥
 अथादिशूरसमीपे ब्राह्मणप्रेरणम् ।
 “महाराजराजादिशूरो महात्मा
 त्वया वीरसिंहस्य मेऽस्तादिसख्यम् ।
 तवाञ्जानुसारादि प्रस्थापयामि
 द्विजान् पञ्चगोत्रान् सदाशदिभृतान्” ॥ * ॥
 अथ ब्राह्मणानां गमनम् ।
 “चक्रवर्त्तनाश्रयिणाः प्रधाना
 दृष्ट्वाभ्युगम्यातिशोभानलाभाः ।
 क्रतुज्ञाः श्रुतिज्ञाः प्रतिज्ञानसाध्याः
 सवर्मान्प्रशस्त्राः प्रयाताः प्रयागम् ॥
 ततः ज्ञानदानादि कृत्वा च विप्राः
 ययस्तेऽपि वाराणसीं पञ्चगोत्राः ।
 ततो विष्णुनाथं समानोक्त्य दानै-
 र्यशः प्राप्य तस्मादुवाच भिसाहः” ॥

कायस्थः

अथ ब्राह्मणानां गौडराज्यप्रवेशो राजसमीपे
आशिश्वे गमनश्च ।

“पितृन् बन्धवांस्तारयित्वा गयायां
गवाः शासितं गौडराज्येष्टराज्यम् ।
उत्तस्तेजसा ते दिशो भासयन्तः
अस्ति व्यावृत्तिं भारतीं पाठयन्तः ॥
ततो हस्तदूर्वाक्षताः पशुगोत्रा
नृपक्षाग्रिणं कर्तुमेव प्रतस्थुः ।
अमी पक्ष मध्याह्नमार्तगठतुल्या
दिजाः स्थापिताः पराश्रयसञ्च” ॥ * ॥

अथेषां वेशं दृष्ट्वा राज्ञोऽवज्ञा तेषां युष्कल्लो
आशिश्वो निक्षेपश्च । “दृष्ट्वैवं वेशमेषामवनिपति-
रसौ भ्रान्तचित्तो दिनानां तैरालापं ॥ कृत्वा
स्रग्दहमपि ययौ गन्तुकामाः एनन्ते । बुद्धा भू-
पाण्डुर्द्विं क्षणमपि च बुधाः युष्कल्लोक्षाग्रिणस्ते
तद्वत्तात् प्राप्य दूर्वाक्षतमपि स वनो युष्कल्लोः
सुल्लः” ॥ * ॥ अथ राज्ञा ब्राह्मणानां प्रशान्तनं
गोत्रनामप्रश्नश्च ।

“सविस्मया वै गणवद्वक्त्रा
भूपादयन्ते चरणारविन्दम्
पवित्रकीर्तिं भुवि भूसुराणां
अत्वा च पेतुः सकलाः प्रणम्य ॥
क्षमध्वमस्माकमुच्चित्वादं
सूदात्मनास्त्रापरार्धं हि विदाः ।
भो ब्रूत विप्राः किमु नाम गोत्रं
ततश्च सर्वे गदितुं प्रवृत्ताः” ॥ * ॥
अथ पञ्चब्राह्मणानां परिचयः ।

“अभूदन्धवंशोद्भवो भट्टनारायणोऽयश्च शागिल्य-
गोत्रे गौडीयान् । तपस्वान् यशस्वान् दयावान्
सुविद्वान् विबस्वानिवास्यां सभायां विभाति ॥
श्रुतितत्त्वतदङ्गविचारकोऽवनिपालकः काश्यप-
गोत्रवरः । क्रतुदत्तसमः किल दत्तमहाशयो नाम
इति भुवि भाति यतः ॥ समस्तशास्त्रपण्डित-
स्तथागतप्रखण्डितः प्रचण्डसर्व्वैरिदर्पगर्व्वखर्व्व-
कारकः । सावर्णगोत्रसम्भवोऽत्र भाति वेदगर्भकः
क्रान्दङ्गः प्रभाति भूप वात्स्यगोत्रसम्भवः ॥ यशः-
सुधाकरोत्तपस्वपत्निसङ्गयोधिताननाम्बुजे महा-
तपस्वपोवशीकृतेन्द्रियः ॥ अयं श्रीलक्ष्मणोऽनिशं
दानहर्षो महर्षिर्यथास्यां तपोभिः प्रभाति । ति-
तीन्द्र ! क्षितौ यो भस्वानगोत्रेश्वरो विप्रवर्धः
प्रतापारिशीर्यः” ॥ * ॥

अथ श्रूयपरिचयप्रश्नः ।

“के यूयं नाम किं वा कथयत क्षतिनः स्वागताः
क्वापि देशात् ? कोलाक्षात् पञ्चशूद्रा वयमपि
नृपते ! किञ्च भूसुराणाम् । धन्या यूयं पृथिव्यां
परिचयमखिलं ब्रूत भो विप्रभक्ताः श्रुत्वोत्तुर्वि-
प्रवर्थाः सक्कलपरिचयं भूपतेरस्ति चेयाम् ॥ * ॥

अथ पञ्चशूद्राणां परिचयः ।

“सुहृताजिह्वात्मा एव क्षती
क्षितिदेवपदम्बुजचारुदतिः ।
मकरन्द इति प्रतिभाति यति-
र्दिगन्धकुलोद्भवमद्वयमिति” ॥

कायस्थः

म च घोषकुलाम्बुजभासुर
प्रथिमेन्दुयशःसुभोऽरुवशः ।
सततं समन्वो सुमतिश्च सुधीः
शरदिन्दुपयोऽम्बुधिकुन्दयशः ॥
वसुधाधिपचक्रवर्त्तिनो
वसुतुल्या वसुवंगसम्भवाः ।
वसुधाविदिता गमागर्गे-
नियतं ते जयिनो भवन्तु नः ॥
दशरथो विदितो जगतीतले
दशरथप्रथितः प्रथमः कुले ।
दशदिशां जयिता यशसा जयो
विजयते विभवः कुलसागरे ॥

यशस्विनां यशोधरः मदा हि सर्व्वसादरः
प्रमत्तसत्यमत्तहःशरत्पुष्पाश्रुवदयशः ।
प्रतापतापनोत्तपद्भिर्धामिनिधिदालिको
विभाति मित्रवंगसिन्धुकान्दितासचन्द्रकः ॥
दिजालिपालनार्थकोऽयमसौ च हर्षसेवकः ।
कुलाम्बुजप्रकाशको यथायत्नकारदीपकः ॥
अयं गृहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ।
निगम्य गृहभाषितं सकलसम्पत्तयस्य व्यभूत्
स वज्रगमनोद्यतो विविधमानमङ्गो यतः ॥
अहञ्च पुरुषोत्तमः कुलभद्ररागण्यः कृती
मदसकुलसम्भवो निखिलशास्त्रविद्योत्तमः ।
विलोकिताभिधानो दिग्विजयश्च राज्यं प्रभो !
चकार नृपतिः सतं विनयधीनतो निष्कुलम्” ॥ * ॥
अथाद्यौ सिद्धमौलिकाः ।

“गौडेऽद्यौ कीर्त्तिमन्तस्त्रिगवसतिकृता मौलिका
ये हि सिद्धास्ते दत्ताः सेनदासाः करगृहसहिताः
पालिताः सिंहदेवाः । ये वापाद्याभिमुण्याः स्थि-
तिविनयज्यः सप्ततिस्ते दिपक्षां होडाद्या वीक्ष्य
राज्ञा चरणगुणगुता मौलिकत्वेन साध्याः” ॥ * ॥

अथ द्विसप्ततिः माध्यमौलिकाः ।

“होडः स्वर्धरधरगोवान् आह च सोमः पं मृ-
सामः । भङ्गो विन्दो गृहवल लोधः शर्मा वर्मा
ऊह मुह चन्द्रः ॥ सरो रत्नित राजादित्यो विष्णु-
नागः विष पिल गूतः । इन्द्रो गुप्तः पाणो भद्र
शोमसाङ्ग बन्धु नाथः ॥ शौह श्रेष्ठ मने
गगदो राधा राणा राजत साना दाहा दाना गल
उपमाना । त्वामः क्षोभो घर् वैद्योषो वीदन्तज-
स्त्रागव आशः ॥ शक्तिभूतो ब्रह्मः शानः क्षोभो
क्षोभो बर्द्धन रङ्गः । गृहः कीर्त्तियशः कुण्डर्नन्दो
शीलो धनुर्गुणः ॥ * ॥ इति दक्षिणराष्ट्रीयष्टक-
कारिका ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ वज्रजकुलाचार्यकारिका लिख्यन्ते ।

अथ श्रूयत्वोत्तिः ।

तथा चाभिपुराणोक्तजातिमाणायाम् ।
“आदौ प्रजापतेर्जाता मुखार्दिप्राः सदारकाः ।
बाहोश्च क्षत्रिया जाता उर्व्वेर्ज्यैश्या विजजिरे ।
पादाङ्गुष्ठ्य सम्भूतस्त्रिवर्णस्य च सेवकः ।
शोमनामा सुतस्तस्य प्रदीपस्तस्य पुत्रकः ॥
कायस्थस्तस्य पुत्रोऽभूद्भुव निपिकारकः ।

कायस्थः

कायस्थस्य त्रयः पुत्राः विरेथाता जगतीतले ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनो विचित्रश्च तथैव च ।
चित्रगुप्तो गतः स्वर्गो विचित्रो नागसन्निधौ ॥
चित्रसेनः पृथिव्यां वै इति श्रूयः प्रचक्ष्यते” ॥ * ॥
अथ चित्रसेनादिसुतः ।

“वसुधाधो गृहो मित्रो दत्तः करण एव च ।
मृत्युञ्जयश्च भस्मते चित्रसेनसुता भुवि ॥
करणस्य सुता जाता नागो नाथश्च दासकः ।
मृत्युञ्जयतनूता देवः सेनश्च पालितः ॥
सिंहश्चैव तथा रथात्स्थिते पद्धतिकारकाः ।
एते पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा” ॥ * ॥

अथ दादशशुद्धवंशजाः ।

“वसुधाधो गृहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
दासो देवस्तथा सेनः पालितः सिंह एव च ॥
एते दादशनामानः प्रसिद्धाः शुद्धवंशजाः” ॥ * ॥

अथ सप्ताशीतिः पद्धतिकाराः ।

“मृत्युञ्जयवंशभूतो निथानन्दो नृपेश्वरः ।
तस्यापि वंशसंजाताः सप्ताशीतिः प्रकीर्त्तिताः ॥
तेऽपि पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा” ॥ * ॥

तेषां नामानि ।

कभो भद्रो धर्मो नन्दो पालसाङ्गरदामकः ।
स्मार्गो धरणिहोडो च वागसाहचसोमकौ ॥
पे सुरः शोभकश्चैव भङ्गो विन्दुर्गृहस्तथा ।
बलश्च ओदकश्चैव शर्मा वर्मा च भूमिकः ॥
ऊहश्च तदकश्चैव चन्द्रो रत्नितराजको ।
आदित्यविष्णुगुप्ताश्च विषलश्च पीलकस्तथा ॥
आनिर्हृशश्च बन्धुश्च आनिश्च सुमनुस्तथा ।
गण्डको राजकश्चैव राणा राजतदाहकाः ॥
दाना गगाश्च मानाश्च स्वामापक्षेमधारकाः ।
वैतोषवेदकाश्चैव नृपश्चैव वावशक्तिकः ॥
भूतो ब्रह्मः संज्ञः क्षोभो बर्द्धनो क्षेमरङ्गकौ ।
भूमिः कीर्त्तियशः कुण्डः शीलश्चैव धनुर्गुणः ॥
दाडिर्मनोर्गतिश्चैव चाकिश्च नन्दनस्तथा ।
श्यामसाङ्गश्च पूभिश्च तजको नाद एव च ॥
गोडर्गोमश्च हायिश्च लोचय दूतकस्तथा ।
एते पद्धतिकाराश्च सप्ताशीतिः प्रकीर्त्तिताः” ॥ * ॥
एताः सप्ताशीतिपद्धतयः दादशशुद्धवंशजस्य मि-
लिता नवाधिकनवतिपद्धतयो भवन्ति ॥ एतेषां पु-
रोहितगोत्रप्रवेशे गोत्रप्रवेशं मुनिभिस्तत्तम् ॥ * ॥
अथ कान्यकुलात् पञ्चानां विद्यायां शूद्राणांश्च-
गमनमाह देवीवरः ।

“अम्बलकुलसम्भूत आदिशूरो नृपेश्वरः ।
राष्ट्रगौडवरेन्द्राश्च वज्रदेशस्तथैव च ॥
एतेषां नृपतिश्चैव सर्व्वभूमीश्वरो यथा ।
अमात्यैर्मान्यैश्चैव मन्त्रिभिर्दिग्जन्तकैः ॥
एतैः सह महीपाल एकदा स निजालये ।
उपविष्टो दिजान् प्रष्टुं धर्मशास्त्रपरायणः ॥
केन यज्ञेन भगवत्प्रीतिर्भवति निश्चितम् ।
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व दिजोत्तमाः ॥
इति श्रुत्वा दिजाः सर्व्वे खर्व्वीकृतकलेवराः ।
कथयन्ति नृपाये तु सर्व्वे विद्वत्तमानसाः ॥
केन केन विधानेन यज्ञो वा क्रियते बुधैः ।

कायस्थः

वयं सर्वे न जानीमो विधानं कीदृशं क्रतोः ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा धिन्तायुक्तो महीपतिः ।
 किं करोमि क्व गच्छामि विललाप पुनः पुनः ॥
 कान्यकुब्जान् समानीतान् दृष्टेन द्विजपञ्चकान् ।
 वेदशास्त्रेष्ववगतान् सर्वान् च विप्रारदान् ॥
 गोयानारोहितान् विप्रान् खड्गचर्मादिभिर्युतान् ।
 पत्तिवेशान् समानोच्य विषादो जायते हृदि ॥
 अश्रद्धा जायते राज्ञ इति ज्ञात्वा द्विजोत्तमाः ।
 आशीर्वादाद्यनिर्मात्ये मल्लकाष्ठोपरि स्थितम् ॥
 तदा काष्ठं सजीवं स्यात् फलपल्लवसंयुतम् ।
 इति दृष्ट्वा नृपस्तस्मिन् कम्पान्वितकलेवरः ॥
 स्तोत्रञ्च ब्रूयात् तेषामकरोत् स नृपोत्तमः ।
 आसनं पाद्यमानीय ददौ विनयपूर्वकम् ।
 उपविष्टा द्विजाः पञ्च तथा च शूद्रपञ्चकाः ॥
 राजस्ते कुशलं सर्वं प्रोचुस्तेष्ववदत् स तान् ।
 अथ मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥
 मृतञ्च भवन् जातं गुणाकं गमनं यतः ।
 यवञ्च क्रियते स्तोत्रं पृष्ट्वान्यत् शूद्रपञ्चके ॥
 युष्माकं गोत्रमाख्या च किमर्थं वा द्विजैः सह ।
 तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि ब्रूत भोः शूद्रपञ्चकाः ॥
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कथयन् नामगोत्रके ।
 काश्यपे चैव गोत्रे च दत्तनामा महामतिः ॥
 तस्य दासो गौतमस्य गोत्रे दशरथो वसुः ।
 श्रायिल्यगोत्रे सम्भूतो भट्टनारायणः क्षत्रो ॥
 सौकालिनश्च दासोऽयं घोषः श्रोमकन्दकः ।
 भरद्वाजेषु विख्यातः श्रीहर्षा मुनिसत्तमः ॥
 दासस्तस्य विराटाख्यो गृहकः काश्यपः स्मृतः ।
 सावर्णगोत्रनिर्दिष्टो वेदगर्भमुनिस्त्वयम् ॥
 तस्य दासो मिश्रवंशो विश्वामित्रश्च गोत्रकः ।
 कालिदास इति ख्यातः शूद्रवंशसमुद्भवः ॥
 वात्स्यगोत्रेषु सम्भूतश्चान्दङ्क्षेति संज्ञितः ।
 मौद्गल्यगोत्रजो दत्तः पुरुषोत्तमसंज्ञकः ॥
 एतेषां रत्नार्थाय आगतोऽस्मि तवागले ।
 इति श्रुत्वा नृपस्तत्र मनसा हर्षमागतः ॥
 विधानेनैव निर्वर्तं क्रतुश्च धर्मसंज्ञितम् ।
 ग्रामं सुवर्णं गाक्षैव वस्त्राणि विविधानि च ॥
 दक्षिणार्थे द्विजातिभ्यः प्रददौ स नृपोत्तमः ।
 अथ देशे क्षतावासाः सर्वे च द्विजशूद्रकाः ॥
 बह्वक्ष प्रजा जाता नानादेशनिवासिनः ॥ * ॥
 अथ वस्त्रालङ्काराणि विविधानि ॥
 “अथ वस्त्रालभूपञ्च अम्बलकुलनन्दनः ।
 कुशलेतिप्रयत्नेन कुलशास्त्रनिरूपणम् ॥
 आदिशूराणीतिविप्रान् शूद्रांश्चैव तथापरान् ।
 एतेषां सन्ततोः सर्वा आनयत् स निजालये ॥
 यच्च यच्च स्थिता विप्रास्तत्र ग्रामे निरोपिताः ।
 श्रेणीद्वयन्तु निर्णीतं राज्ञिवारेन्द्रसंज्ञितम् ॥
 तथैव द्विविधं प्रोक्तं कुलञ्च सद्विजोत्तमे ।
 शूद्रस्याथ चतस्रश्च नृपेण श्रेण्यः क्षताः ॥
 छद्गदक्षिणाराष्ट्रो च वज्रवारेन्द्रकौ तथा ।
 इति चतस्रः संज्ञाः सुगुणसद्देशनिवासनात् ॥
 कुलं चतुर्विधं तेषां श्रेणीश्रेणीविशेषतः ॥ * ॥
 अथ वज्रजकायस्थोऽपि निर्णयः ।

कायस्था

“तत्र वज्रेषु यैः शूद्रैर्निवासः क्रियतेऽधुना ।
 तेषां निर्णयमाचक्षे कुलश्चैव विशेषतः ॥
 वसुवंशं च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूर्वकौ ।
 घोषेषु च समाख्यातस्तुर्भुजमहाक्षत्रौ ॥
 गृहं दशरथश्चैव मित्रे तारापतिस्तथा ।
 दत्ते नारायणश्चैव एते च वज्रजाः स्मृताः ॥
 अपरन्तु ।
 “नागे दशरथश्चैव महानन्दस्तु नाथकः ।
 चन्द्रशेखरदासस्तु सेनं गङ्गाधरस्तथा ॥
 दामोदरकरः ख्यातो दामस्तथापतिस्तथा ।
 पालिते जनसंज्ञाः स्यात् चन्द्रं नारायणाख्यकः ॥
 पाले व्यावः समाख्यातो राजावंशे च क्षणिकः ।
 भद्रे दिगम्बरश्चैव धरे तु व्याससंज्ञकः ॥
 प्रभाकरस्तु नन्दी स्यात् केशवो देववंशजः ।
 अवीपतिरिति ख्यातः कुण्डवंशे प्रकीर्तितः ॥
 सोमे वंशधरश्चैव सिंहै रत्नाकरस्तथा ।
 नारायणः समाख्यातो रत्निते च तथापरैः ॥
 वेदगर्भाश्चैव देव्यार्विष्णुसंज्ञकः ।
 व्याकुत्रिलोचनः ख्यातो नन्दने च उधापतिः ॥
 एते वज्रजनिर्दिष्टा वस्त्रालेन महात्मना ।
 अन्येऽपि शूद्रा निख्यातान्त्र देशनिवासिनः ॥
 ते वज्रजाः समाख्याताः करणेषु प्रतिष्ठिताः ॥ * ॥
 अथ वज्रजकुलीनादिनिरूपणम् ।
 “कुलीन इति संज्ञा स्यात् मध्यन्ध्रश्च तथापरः ।
 महापात्रोऽचलश्चैव इति संज्ञाचतुष्टयम् ॥
 तदुच्यते ।
 “वसुवंशो गृहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
 दासः सेनः करो दामः पालितश्चन्द्रपालकौ ॥
 राज्ञो भद्रो धरो नन्दी देवः कुण्डश्च सोमकः ।
 रत्नितारुसिंहाश्च विष्णुगङ्गाश्च नन्दनः ॥
 चत्वारोऽप्यग्रास्तयो मध्या महापात्राः परे तथा ।
 सप्तविंशतिः शूद्राणां वस्त्रालेन प्रशंसिताः ॥ * ॥
 इति कुलीनमध्यन्ध्रमहापात्राः । अचलान् वक्ष्यामि ।
 “होष्टश्च स्मारकश्चैव धरणीवान् एव च ।
 आह्वयः पैसुरश्चैव शानस्य भङ्गविन्दकौ ॥
 गृहश्च वल्लोधौ च शर्मा वर्मा च भूमिकः ।
 जङ्गश्च वज्रकश्चैव राजादित्यौ च पीलकः ॥
 खिलेश्वर गुप्तचावी च बन्धुश्च शाजिसंज्ञकः ।
 हेमश्च सुमनुर्गङ्गो गङ्गाराजतदाहकः ॥
 दानागणापमानाख्याः खामः क्षेमश्च तोषकः ।
 वैश्यापि घरवेदौ च भूतार्णवकञ्चकाः ॥
 एन्द्रश्च शक्तिस्त्रिभू च क्षेमाश्रौ वर्जस्तथा ।
 हेमश्च बन्धकश्चैव भूजिः कीर्त्तिश्च शीलकः ॥
 धनुर्गुणो यशश्चैव मनोरीतिश्च दाडिकः ।
 चाकिश्च ग्राम पूजिश्च गण्डको नादकस्तथा ॥
 रोहश्च होमकश्चैव चाशकश्च तथैव च ।
 ढोलश्च दूतकश्चेति द्विसप्तत्यक्षणाः स्मृताः ॥
 एतेषां प्रतिपुरुषक्रमेण कुलार्णवान् महापात्र-
 भावो जायते ॥ * ॥ इति वज्रजघटकरामानन्द-
 शर्मेक्षत्रकुलदीपिका ॥
 कायस्था, स्त्री, (कायस्थित्वनया । काय + स्था +
 घर्ण्ये कः ।) हरीतकी । इति मेदिनी । धात्री-

कारकं

वृक्षः । इति जटाधरः ॥ काकोली । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ एलाद्वयम् । तुलसी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ कायस्थस्त्रीजातिः । कायस्थपत्न्यां
 कायस्थी ॥
 कायिकः, त्रि. (कायेन निष्पादितः निष्पन्नो वा
 कायेन निर्दत्त इति वा । काय + ठक् ।) शा-
 रीरिकः । कायनिष्पन्नः । यथा ।
 “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (स्त्री, शरीरसम्बन्धिनी
 चक्रवर्तिः । यथा मनुः ८ । १५३ ।
 “चक्रवर्तिः कालवर्तिः कारिता कायिका च या” ॥)
 कायिकावर्तिः, स्त्री, (गोबलीवर्दीदीनां कायपरि-
 श्रमसाध्या या वृद्धिः ।) गवादिवलीवर्दीदिकर्म-
 युता वृद्धिः । यथा ।
 “दोह्यावाहकर्मयुता कायिका समुदाहृता” ॥
 इति व्यासः ॥ मूलधनविरोधिनी प्रत्यब्ददेशपण-
 तदङ्गादिरूपा वृद्धिः । यथा ।
 “कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका” ।
 इति नारदः ॥ ह्वायुधन्तु पणार्द्धाद्या इत्यत्र
 पणवाह्येति पठित्वा पणस्य मूलधनस्य यत्तदेव-
 स्थानं तावत् शश्वत् वर्षसहस्रमपि उत्तमयोगेन या
 वाह्यते प्राप्यते सा कायिकेति व्याख्यातवान्
 तत्राद्या भोगलाभान्तर्गता अपरा च तद्विद्वा
 इति मिश्राः । इति विवादाद्यवसेतुः ॥
 कारः, पुं, (कृ हिंसायां + भावे घञ् ।) बधः । निश्चयः ।
 (धातुनामनेकार्थत्वात् अत्र निश्चयार्थेऽपि ।) कं सुखं
 ऋच्छत्यनेन । क + ऋ + करणे + घञ् ।) बलिः ।
 यत्नः । यतिः । (कं सुखं निर्वर्त्तति ऋच्छतीति । क
 + ऋ + कर्त्तरि अण् ।) पतिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (कं निश्चन्दजलमृच्छतीति ।) तुषारश्लेः ।
 इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ कर्मोपपदे कर्त्तृवाच-
 कः । यथा कर्मकारः स्वर्णकार इत्यादि । इति
 व्याकरणम् ॥ क्रिया । यथा करणं कारः क्रिया ।
 इति रामतर्कवागीशः ॥ (अक्षरान्ते तदक्षर-
 वाचकः । यथा ककारः । मकारः । इत्यादिः ॥)
 कारकं, स्त्री, (क्रियाभिरन्वितं इति । भाष्यमते तु
 करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति । क + कर्त्तरि यण् ।)
 क्रियानिमित्तं लोकात् सिद्धम् । इति दुर्गसिंहः ॥
 फणिभाष्यमते पुं, यथा भवितुः स प्रयोजकः
 कारकः । तत्तु वृद्धिम् । कर्म १ यथा रामं
 नमति । करणम् २ यथा नेत्रैः शिवो दृष्टः ।
 कर्त्ता ३ यथा जनेः शिवो दृष्टः । सम्पादनम् ४
 यथा हरिः सज्जः सुखं ददातु । अपादानम् ५
 यथा विभीषणः पदादभङ्गः । अधिकरणम् ६ यथा
 रेमे शरदि गोविन्दः । इति वोपदेवः ॥ वर्षोप-
 लोद्भवं जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कारकः, त्रि. (करोति कर्म्मदिकम् । कृ + “शुष्क-
 चो” । ३ । १ । १३३ । इति यण् ।) कर्त्ता ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः ७ । २०४ ।
 “आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम्” ॥)
 कारकुलीयः, पुं, (कारकुलि + कः ।) शाकुदेशः ।

कारण

(तत्र भवः अणु बज्जु तस्य लुक् ।) तद्देशीयने बज्जवचनान् । इति हेमचन्द्रः ॥

कारणं, स्त्री, (कार्यतेऽनेन । गिजन्तात् कृञो ल्युट् ।)

येन विना यन्न भवति तत् । तत्पर्यायः । हेतुः २ वीजम् ३ । इत्यमरः । १ । ४ । २८ । निमित्तम् ४ प्रत्ययः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, विष्णु-पुराणे । १ । १७ । ३० ।

“यतः प्रधानपुरुषौ यत्तच्चैतत् चराचरम् ।

कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु” ॥)

कारणत्वमाह । अन्यथासिद्धिगुणत्वे सति नियत-

पूर्ववर्त्तित्वम् । तत्रिविधम् । समवायिकारणत्वम्

१ असमवायिकारणत्वम् २ निमित्तकारणत्वम् ३

परमाणुपरिमाणभिन्नानां कारणत्वम् । इति

भाषापरिच्छेदः । १६-१७ ॥ अणुपरिमाणान्तु न

कस्यापि कारणम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली

(यथा, हेः रामायणे । १ । ६४ । ११ ।

“बज्जभिः कारणैर्देव ! विश्वामित्रो महासुनिः ।

लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते” ॥)

कारणम् । (ह्र वधे + स्वार्थे णिच् भावे ल्युट् ।)

बधः । इति मेदिनी ॥ (आदिः । मूलम् । यथा,

मनुः । ११ । ८४ ।

“ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि देवतम् ।

प्रमाणश्चैव लोकस्य ब्रह्माचैव हि कारणम्” ॥

प्रमाणम् । यथा, मनुः । ८ । २०० ।

“सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।

आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः” ॥)

इन्द्रियम् । (यथा, गीतायाम् । १३ । २० ।

“कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते” ॥

“कार्यं शरीरं कारणानि मुखदःखसाधनानी-

न्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे” ।

इति तट्टीकायां श्रीधरसामी ॥ देहः । (यथा,

शाङ्करात्मबोधे । १३ ।

“अनाद्यविद्याऽनिर्व्व्याख्या कारणोपाधिरुच्यते ।

उपाधिनितयादन्त्यात्मानमवधारयेत्” ॥)

साधनम् । (करणमेव स्वार्थं अणु ।) कर्म ।

(यथा, चाणक्ये । २३ ।

“न कश्चित्स्यचित्त्रिन्नं न कश्चित्स्यचित् रिपुः ।

कारणेन हि जानाति मित्राणि च रिपून्तथा” ॥)

कायस्थः । (करणशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥) वाद्य-

प्रभेदः । गीतप्रभेदः । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥

(आदिकारणत्वात् विष्णुः । यथा महाभारते ।

१३ । १४६ । ५४ ।

“करणं कारणं कर्ता विकर्ता गृह्णो गृहः” ॥

शिवः । यथा शङ्कररुक्ते वेदसारशिवस्तवे ७ ।

“अजं शान्तं कारणं कारणानाम्

शिवं केवलं भासकं भासकानाम्” ॥)

कारणगुणोद्भवगुणः, पुं, (कारणगुण उद्भवो यस्य ।

स चासी गुणश्चेति कर्मधारयः ।) कारणगुण-

पूर्वकगुणः । तद्वयथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३

स्पर्शकणजस्यः ४ प्रवृत्तम् ५ जेह्वः ६ वेगः ७ मुख-

त्वम् ८ रक्तत्वम् ९ पृथक्त्वम् १० परिमाणम् ११

कारण

स्थितिस्थापकसंस्कारः १२ । इति भाषा-
परिच्छेदे । ६६ ॥

कारणशरीरं, स्त्री, (कारणं अविद्या सैव शरी-

रम् । अनाद्यविद्याऽनिर्व्वचनीयं शरीरद्वयकारण-

मात्रम् । सत्स्वरूपाज्ञानं यदस्ति तत्कारण-

शरीरमित्याहुः ।) सत्त्वप्रधानमज्ञानम् । (किन्तु

बीजावस्थायां सूक्ष्मवृत्तित्वात् विषयव्यापारगृहि-

तस्यान्तःकरणस्य सुतर्गसत्स्वरूपेणानुभूयतेऽसौ

द्रष्टा ।) तत्पर्यायः । आनन्दमयकोषः २ सुषुप्तिः ३ ।

(यदुक्तं वेदान्तसारे । १६ ।

“अस्यापीयमहङ्कारादिकारणत्वात् कारणश-

रीरं आनन्दप्रचुरत्वात् कोषवदाच्छादकत्वाच्च

आनन्दमयकोषः सर्वोपरमत्वात् सुषुप्तिः अत-

एव स्थूलसूक्ष्मशरीरत्रयस्थानमिति धोच्यते” ॥ अत्र

सुबोधनी यथा ।

“प्रलयकाले हिरण्यगर्भादिप्रपञ्चोत्पादकेश्वर-

गतमूलप्रकृतिवत् सुषुप्तिकाले अहङ्कारादिशरी-

रोत्पादकसंस्कारमात्रावशिष्टजीवगताज्ञानस्यापि

कारणशरीरत्वं इन्द्रियतद्विषयभावे व्यासकृ-

भावादानन्दभाजल्लादानन्दमयत्वं आच्छादकत्वा-

त्कोषत्वञ्च युक्तिमिति भावः । ननु स्थूलसूक्ष्मशरीर-

त्रयस्थानस्य कथं सुषुप्तिशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य

पूर्ववत्संज्ञाभेद इति वक्तुं तत्र युक्तिमाह सर्वो-

परमत्वादिति । पक्षीकृतस्थूलशरीरस्य व्यावहारि-

कस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्य स्वकारणोऽज्ञाने लीनत्वात्

सर्वोपरतिरिक्त्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

“लये जेनस्य तद्धर्मा द्रष्टाद्याः स्युन्तरङ्गके ।

तस्यापि विनये नीरे तिष्ठन्त्येते यथा एषा ॥

व्यवहारिक देहस्य लयः स्यात् प्रतिभात्मिके ।

तस्यैव सच्चिदानन्दाः पर्यवगन्ति सात्त्विकम्” ॥)

कारणा, स्त्री, (ह्र हिंसायाम् । गिजन्तात् कृञो

“ण्यासश्चेति” । ३ । ३ । १०७ । युच् ततः

टाप ।) यातना । गाढवेदना । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥

नरकवृत्त्या यमयातना । इति कश्चित् । इति

भरतः ॥

कारणिकः, त्रि, (कारणैः कारणैर्वा चरति । “चर-

तीति” । ४ । ४ । ८ । ठक् ।) परीक्षकः । इत्य-

मरः । ३ । १ । ७ ॥

कारणोत्तरं, स्त्री, (कारणेन उत्तरम् ।) प्रत्यव-

स्थान्दनम् । सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलरूप-

कारणं ब्रूयात् तदा तदुत्तरम् । तत्रिविधम् ।

नगवत् १ तुल्यबलम् २ दुर्बलम् ३ । आद्यं यथा

मया त्वत्तः शतं गृहीतमिति सत्यं किन्तु तत्

परिशोधितम् । द्वितीयं यथा मदीयेयं भूमिः

क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते प्रतिवादिनोऽपि तथो-

त्तरम् । तृतीयं यथा ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात्

इति वाद्युक्ते ममेयं भूमिः दशवर्षोपभुज्यमानत्वात्

इति प्रत्युत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

कारणवः, पुं स्त्री, (जन्मन्ताडव इति रमेडं ।

रगडः । ईषत् रगडः । “ईषदर्थे” ६ । ७ । १०५ ।

इति कोः कादेशः । कारणवः वाति । वा गतो +

“आतोदुपेति” । ३ । १ । ३ । कः । कारणव्येदं

कारवे

कारणं तदाकारं वर्तति वा ।) हंसविशेषः

इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ खड्गहांस इति भाषा ।

(यथा ऋतुसंहारे । शरद्वर्णने ८ ।

“कार गहवाननविघटितवीचिमाणाः

कादम्बसारसकुलाकुलतीरदृशाः” ॥)

कारणव्यूहः, पुं, बहुभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(बीजशास्त्रविशेषः ॥)

कारण्यमी, [न] पुं, (कार एव कारणसं धमतीति । ध्वा

+ इनिः । एधोदरादित्वात् साधुः ।) कांस्यकारः ।

धातुवादगतः इति मेदिनी ॥

कारम्भा, स्त्री, (ईषत् रम्भा । कोः कादेशः ।) प्रिय-

कुल्लः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

कारवः, पुं, (का इति रवो यस्य । कृतस्मितो रवो

यस्येति वा ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारवल्ली, स्त्री, (कारा इतस्ततो विक्षिप्ता वल्ली

यस्याः । यदा कृतस्मित आगो गतिर्यस्याः । सा

चामौ वल्ली चेति ।) कारवल्लीः । काण्डरीः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

कारवी, स्त्री, (कारं वाति । वा + कः । के जलोप-

पक्षितवर्षाकाले रवो यस्य । कारवः केकावरो

मयूरस्तस्य पक्षमिवाकारोऽस्त्यस्य अच् । यदा कृ

हिंसायां स्वार्थे णिच् ततः क्तिप् ।) कारमवति । कर्म

गण्य । गौरादित्वात् दीप्यः ।) मधुरा । भौरी इति

भाषा । दीप्यः । मयूरशिरवा । खड्गटा इति

भाषा । क्षत्रयमानिका इति केचित् । सुषवी ।

केले जीरा इति भाषा । हिङ्गुपत्रो । हिङ्गुर पाता

इति भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ क्षुद्रकारवल्ली ।

इति राजनिर्घण्टः । कोट करणा इति भाषा ॥

कारवल्ली, स्त्री, (कारं वल्लति । वल्ल चलने कर्म-

ण्यण् । यदा कारेण वातगमनेन वल्लति चलति

गच्छति वा वल्ल चलने अच् ।) कठिलकम् ।

करणा इति भाषा । तत्पर्यायगुणाः ।

“कारवल्ली कठिलं स्यात् कारवल्ली ततो लघुः ।

कारवल्ली हिमं भेदि लघु तिल्लमवातलम् ॥

ज्वरपित्तकफान्ध्रं पाण्डुमेहकमीनं हरेत् ।

तद्वृणा कारवल्ली स्याद्विशेषादोपनी लघुः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अमरे ऐलिङ्गोऽयम् ॥

कारवल्ली, पुं, (कारेण वायुवत् गत्या वल्लति चल-

तीति । कार + वल्ल + अच् ।) कटाविशेषः ।

करणा इति भाषा । तत्पर्यायः । कठिलकः २

सुषवी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५४ ॥ सुषवी ४

सुषवी ५ । इति तट्टीका ॥ कण्डुरः ६ काण्डकदुकः

७ सुकाण्डः ८ उग्रकाण्डः ९ कठिलः १० नासा-

सम्बेदनः ११ पटः १२ । इति राजनिर्घण्टः ।

तत्पर्यायगुणाः । धारकत्वम् । गन्तपित्तरोगे सुपथ्य-

त्वञ्च ॥ तत्फलगुणाः । शुक्रकफपित्तनाशित्वम् ।

वृश्चिकरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कारवल्लीकः, पुं, (कारवल्ली एव । स्वार्थे कण् ।) कार-

वल्ली । इति रत्नमाणा ॥ (जीवत्वमपि दृश्यते ।

यथा मुञ्चते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“तद्वत् कर्कोटकं प्रोक्तं कारवल्लीकमेव च” ॥)

कारवल्ली, स्त्री, (कारवल्ली + अन्त्यार्थे ङीष् ।) क्षुद्र-

कारिः

कारवेष्टम् । करोतो इति हिन्दी भाषा । उच्चे-
इति वङ्गभाषा ॥ (यदुक्तं पाकराजेश्वरे ।
“कारवेष्टीफलं तत्तु श्वेदितं हिङ्गुमर्दितम् ।
भर्जितं भवनीतेन सैन्धवेन समन्वितम् ॥
विदलितमुखमीषत् कारवेष्टीकठो-
पुलकितमिव तैले साधितं गमतेन ।
रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्णा-
सुललितरसनायं लोलता मातनोति” ॥
अन्यत् कारवेष्टशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

कारमिहिका, स्त्री, (कारस्य तुषारशैलस्य मिहिका-
नीहार इव ।) कर्पूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारस्कारः, पुं, (कारं वधं करोतीति । कृ + “कृञो-
हेतुताच्चील्लानुलोप्ये” ॥ ३ । २ । २० । इति टः
निपातनात् सुट् ।) वृद्धविशेषः । तत्पर्यायः ।
किम्पाकः २ विधतिन्दुः ३ करद्रुमः ४ म्यफलः ५
कुपीलुः ६ कालकूटः ७ । (यथा महाभारते
२ । द्युतपर्वणि ४८ । २१ ।

“आवर्जिता इवाभान्ति नीपास्त्रिककौकुराः ।
कारस्कारा लोहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने” ॥)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कुष्ठवातामयासकण्डं त्रिकफार्णव्रणनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कारस्काराटिका, स्त्री, (कारस्कार इव अटति । अट्
+ गणुटाप् अत इत्वञ् ।) कर्णमलौका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ केर्णा केनुड इति च भाषा ॥

कारा, स्त्री, (कीर्यते क्षिप्यते दण्डार्हे इत्याम् । कृ
विशेषे भिदादित्वात् अट् । “ऋट्शोऽडोति”
७ । ४ । १६ । गुणे दीर्घत्वं निपात्यते ।) कारागा-
रम् । तत्पर्यायः । बन्धनालयः २ इत्यमरः । २ ।
८ । ११८ ॥ दूतो । प्रसेवकः । सुवर्णकारिका ।
बन्धनम् । इति मेदिनी ॥ पीडा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

कारागारं, स्त्री, (कारैव आगारं कारायै बन्धनाय
आगारं वा ।) बन्धनगृहम् । यथा । “रिपुः कारा-
गारं कलयति च तं केलिकलया” । इति तन्त्रसार-
श्यामालोचनम् ॥

कारागुप्तः, स्त्रि, (कारायां बन्धनागारे गुप्तः बद्धः
रक्षितो वा ।) कारागारस्थः । इति हेमचन्द्रः ।
कयेदी इति भाषा ॥

कारायिका, स्त्री, (कं जलं आराति आदते प्रचरणा-
स्थानतया इति यावत् । आ + रा + ण्वल् टाप्
इत्वञ् ।) बलाका । इति जटाधरः ॥

कारावेष्टम्, [न्] स्त्री, (कारैव कारायै वा वेष्ट-
म् ॥) कारागारम् । तत्पर्यायः । वधाङ्गकम् ० ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारिः, स्त्री, (क्रियतेऽसौ । कृ + “विभाषास्थानप-
रिप्रत्ययोरिच्” ॥ ३ । ३ । ११ । इति इच् ।)

क्रिया । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्यां । “त्वं कां
कारिमकार्षीः । सर्वान् कारिमकार्षम्” ॥) करो-
तीति कृ कृञ् करणे । “कृञ उदीचां कारुषु”
उणां । ४ । १२८ । इति इच् ।) शिल्पिनि चि ।
इति मेदिनी ॥

कारुजः

कारिका, स्त्री, (धात्वर्थे निर्देशे करोतेत्युल-
गित्वादुद्धिः । यदा करोतीति गणन् प्रत्ययस्था-
दिति इत्यम् ।) नटस्त्री । कृतिः । विवरणश्लोकः ।
(यथा, महाभारते । २ । ११ । ३३ ।

“नाटका विविधाः काव्याः कथारव्यायिककाविकाः” ।)
शिल्पम् । यातना । इति मेदिनी ॥ वृद्धिः । इत्य-
मरटीकायां रामानाथः । सुद इति भाषा ॥ स्व-
ल्पाक्षरवृत्त्या बहुर्थज्ञापिका कविता । यथा,—
“काविकां तु स्वल्पवृत्तौ बहुर्थस्य सूचनी” ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कारितः, त्रि, (कृ + णिच् + कर्मणि क्तः ।) कुर्वन्
प्रेरितः । काराण इति भाषा । यथा, मार्कण्डेये ।
देवीमाहात्म्ये ८१ । ६५ ।

“विष्णुः शरीरग्रहणमहमोक्षण एव च ।
कारितान्ते यतोऽतस्त्वां कः स्तोऽनुं शक्तिमान् भवेत्” ॥

कारिता, स्त्री, (कारित + टाप् ।) ऋणिकेन या
स्वकार्यसाधकतया अशीतितममागदिकृतादि-
तोऽधिका वृद्धिर्यवस्थापिता सा । अधिकं सुद-
इति भाषा । यथा, विवादार्णवसेतौ काव्यायनः ॥
“ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका मंप्रकीर्तिता ।
आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता” ॥
(तथा च मनुः ८ । १३३ ।

“नाति सम्बन्धो वृद्धिं न चाट्टयां पुनर्हरेत् ।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या” ॥)
तत्पर्यायः । कारिका २ कारितावृद्धिः ३ । इति
मिताक्षरा ॥

कारी, स्त्री, (कृणाति हिनन्ति कण्टकेः । कृ
हिंसायां + इञ् ततो ङीष् ।) वृद्धविशेषः ।
कण्टकारी आकर्षकारीत्येधा द्विधा । तत्पर्यायः ।
कारिका २ कार्या ३ गिरिजा ४ कटुपत्रिका ५ ।
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । पित्त-
नाशित्वम् । दीपनत्वम् । ग्राह्यत्वम् । श्लेष्मकण्ड-
शोषकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारीषं, स्त्री, (करीषाणां समूहः । भिदादित्वात्
अण् ।) करीषसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥
घुटेर राशि इति भाषा । (यथा, हरिवंशे ।
“कारीषेषु प्रकृतेषु दीप्यमानेषु सर्वशः” ॥

कारुः, पुं, (करोति इति । कृ + उण् ।) विप्रकर्म्मन् । इति मेदिनी ॥
(भावे उण् ।) शिल्पम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कारुः, त्रि, (करोति इति । कृ + उण् ।) १ । १ ।
कारुः । (यथा, भट्टिः ७ । २८ ।

“राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः ।
सर्व्ववानरसेनानामाश्वगमनमादिशत्” ॥)
शिल्पी । इति मेदिनी ॥ (यथा, कूर्मपुराणे ।

“कारयित्वा तु कर्म्मणि कारं पश्याम वक्ष्येत्” ॥)
कारकः, त्रि, (कार + स्वार्थे कन् ।) शिल्पी । (यथा
मनुः । ४ । २१८ ।

“कारकाग्रं प्रजां हन्ति वनं निर्जेजकस्य च
गणानं गणिकाग्रञ्च लोकेभ्यः परिक्रान्ति” ॥)

कारुजः, पुं, (कं जलं आरुजति । आ + रुज् + कः ।)
करमः । येनः । वल्लीकः । नागकेसरः । गैरिकम् ॥

कार्त्तस्व

(कारोः कारतो जायते । कार + जन + डः ।)
शिल्पिनां चित्रम् । स्वयं जाततिलकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कारुणिकः, त्रि, (करुणा शीलमस्य । शीलमिति ठक् ।)
दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा, रघुः ।
१५ । ७१ ।

“कविः कारुणिको वने सीतायाः सम्परिग्रहम्” ॥)
कारुण्डी, स्त्री, (कुत्सिता ईधत् वा रुग्णो मूर्खश्चोना
इव ।) जलौकाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कार-
गिदिका इति च पाठः ॥

कारुण्यं, स्त्री, (करुणः करुणावान् । तस्य भावः ।
करुणैव वा व्यञ्ज् ।) करुणा । इत्यमरः । १ । ७ ।
१८ ॥ (यथा गोः रामायणे १ । २ । १५ ।

“मुनेः शिष्यसहायस्य कारुण्यं समजायत” ॥)

कारुषाः, पुं, (करुषो अभिजन एषाम् । भर्गा-
दित्वात् अण् बहुषु न तस्य लुक् ।) करुषदेश-
वासिनः । तत्पर्यायः । वृद्धवृद्धाः २ । इति हेमच-
न्द्रः ॥ वृद्धवचनान्तोऽयं शब्दः ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे २ । ३ । १६ ।

“कारुषा मालवासेव पारिषाजनिवासिनः” ॥)

कारोत्तमः, पुं, (कारेण मुरागालनेन उत्तमः । भर्द्धस्य
उत्तमतया तथात्वम् ।) कारोत्तरः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥

कारोत्तरः, पुं, (कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति ।
उत् + तु + अच् ।) सुरायभागः । तत्पर्यायः ।
सुरामण्डः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥ कूपः ।
इति हारावली ॥

कार्कश्यं, स्त्री, (कर्कशस्य भावः । कर्कश + व्यञ्ज् ।)
कर्कशता । (यथा, अमरशतके २४ ।

“कार्कश्यं गमितेपि चेतसि तनू रोमाश्चमालम्बते” ॥)

कार्तवीर्यः, पुं, (कृतवीर्यस्य अपत्यं अण् ।) चन्द्र-
वंशीयकृतवीर्यराजपुत्रः । तत्पर्यायः । हैहयः २
दोःसहस्रभृत् ३ अर्जुनः ४ । (यथा, भागवते ६ ।
२३ । २४ ।

“न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।
यश्च दानतपोयोगश्चतुर्वीर्यजयादिभिः” ॥

अस्य खलु माहिष्यती नाम पुरी राजधान्या-
सीत् । भुजवीर्येणाथ सप्तदीपां धरामजयत् ।
दत्तात्रेययोगात् बाहुसहस्रप्रभावं लब्धवान् ।

दिग्विजये आगतो रावणोऽनेन पराजितो निगडे
बद्धः पितामहेन पुनस्त्यमुनिना ततो मोक्षितः ।

अयन्तु जमदग्नेराश्रमं गत्वा वनात् सबत्नां होम-
धेनुं जहार । ततः क्रुद्धेन जामदग्नेन सबर्णोनि-
हतोऽसौ कार्तवीर्यः । अथ वैरमुद्धिं चिकीर्षुभिः

दुरात्मभिः कार्तवीर्यपुत्रैरागत्य स्वाश्रमे ध्यायत्यो
जमदग्निर्निपातितः । ततोऽनेन पिष्टवधामर्षात्
जातक्रोधेन परमुरागेन सर्वैर्हैहयाः निपातितः ॥

जैनराजचक्रवर्त्तिविशेषः । तत्पर्यायः । सुभूमः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कार्तस्वरं स्त्री, (कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अथ
कृताः पठिताः स्वरा येन सः कृतस्वरः सामगान-
कर्त्ता तस्मै दक्षिणात्वेन देवं वा । “श्रेष्ठे” । ४ । १

कार्तिकः

६२ इत्यम् ।) स्वर्गम् । (यथा, माघे १।२०।
“स तप्तकार्तिकस्वर्गमाप्नुयान्” ॥)

धनुः । इत्यमरः । २।४।७७ ॥

कार्तिकः, पुं, (कृतान्तं वेत्ति । “कृतकथादि
कृतान्तादृक्” । ४।२।३०। इति ठक् ।) ज्यो-
तिर्वित् । देवज्ञः । इत्यमरः । २।८।१४४ ॥

कार्तिकः, पुं, (कृतिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी नक्ष-
मासे इति पात्तिको यमः ।) वैशाखादिहस्तपु-
मासान्तर्गतसप्तमभासः । कृतिकानक्षत्रयुक्ता
पौर्णमासी यत्र मासे सः । अयं तुलास्थरविप्रा-
रक्ष्यमुक्तप्रतिपदादिदर्शान्तरूपमुख्यधानः । सौ-
म्यं तुलागणित्यवित्तकालः । इति स्मृतिः ॥
तत्पर्यायः । वाङ्मनः २ उक्तः २ कार्तिकः ४
इत्यमरः । १।२७। कौमुदः ५ । इति शब्द-
ज्ञावली ॥ * ॥

अथ कार्तिककृत्यम् ।

पञ्चपरागणे ।

“तुलामकरमेधेषु प्रातःस्नानं विधीयते” ।

तत्र संकल्पः अरुणोदयकाले मज्जनं कृत्वा च भग-
वन्तु तत्सदृशं कार्तिके मासि अमुकपत्ने अमुक-
तिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुक-
गोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामः
प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य यथोक्तवि-
धिना इतिकर्तव्यतां विधाय—

“ॐ कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ।
प्रीत्यर्थं तव देवशः दामोदरः मया महः” ॥

इति स्नायात् । मया लघुप्रातः । प्रतिदिनसंकल्पे
तु आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं इति न
वक्तव्यम् । किन्तु मासीत्यन्तरं तुलास्थरवा-
वित्पक्षिकं वक्तव्यम् । चन्द्रस्नानवाच्यन्तु वैशाख-
हृत्वे अनुसन्धेयम् । तथा वायुपरागणे ।

“यदीच्छेद्विप्लवान् भोगान् चन्द्रसूर्यप्रदोषमान् ।
कार्तिकं सकलं व्याप्य प्रातःस्नानो भवेन्नरः” ॥ * ॥

तथा च गारुडे ।

“गवामयुतदानेन यत् फलं लभते यदा ।

तुलसीपत्रकैकेन तत् फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥

ॐ अद्येत्यादि तुलसीपत्रकैकसममग्यायुतधेनु-
दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः यतानि तुलसी
पत्राणि श्रीविष्णवेऽहं ददे । इत्यभिलष्य यतानि
तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवे नमः । इत्यनेन
दद्यात् ॥ * ॥

ब्रह्माण्डपरागणे ।

“विष्णुवैष्णवि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निहोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥

ॐ दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।

प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधमे” ॥

लोलया लण्णा ।

“इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिदादिना ।

आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत्” ॥

ज्ञानवत् । ॐ अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुला-
स्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा
ब्रह्मवदीपदानफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो

कार्तिकः

वा आकाशे मण्डपे वापि श्रीविष्णवे दीपदान-
महं करिष्ये । इति संकल्प्य दामोदरायेत्यादिना
दद्यात् । द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति
विशेषः । विष्णुगृहे तु । ॐ अद्येत्यादि अमुकति-
थावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रो-
ऽमुकदेवशर्मा अग्निहोमसहस्रजन्यफलसमफलप्रा-
प्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीविष्णुवैष्णवि
श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये । इति संकल्प्य
ॐ दामोदरायेत्यादिना दद्यात् । द्वितीयादिदिने
ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः ॥ * ॥

हविष्यान्नादौ तु ब्रह्मपरागणे ।

“प्रतोपवामनयमैः कार्तिको यय्य गच्छति ।

देवो वमनिको भूला म याति परमं पदम्” ॥

तत्र अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं
यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा वैमा-
निकदेवत्वमवनपूर्वकपरा मपदप्राप्तिकामः श्रीवि-
ष्णुप्रीतिकामो वा हविष्येतरभोजननिवृत्तिमहं
करिष्ये । इत्यादिनाको विशेषः । एवं फलाहारा-
दावपि ॥ * ॥ हविष्यद्व्याणि च ।

“हैमन्तिकं गितास्त्रिं धान्यं मुद्रास्तिना यवाः ।

कलायककुन्नीवारा वास्तकं हिलभोचिका ॥

यष्टिका कालशाकश्च मूलकं कैमकेतवत् ।

लवणं सन्धवसामग्रे गण्ये च दधिमर्पिणी ॥

पयोऽनुजुतसारश्च पनमासहरीतकी ।

तिन्निङ्गो जीरकश्चैव नागरः कुक्षु पिप्पली ॥

कदली लवणो धात्री फलान्यगुडमैतवम् ।

अतस्तपकं मूनयो हविष्यान्तं विदुर्बुधाः” ॥

हैमन्तिकमित्यादिधायगागस्यसंहितायाम् ।

“नारिकेलफलश्चैव कदली लवणोन्मथा ।

आम्रगामलकश्चैव पनमच हरीतकीम् ॥

व्रतान्तरप्रशस्तश्च हविष्यो मन्त्रे वृथाः” ॥

अत्र च आगव्यप्रतोपवामनादौ फनजलादिभक्ष्य-
मप्याहृतकथोपपन्नवैधायनो ।

“अद्यै तान्यत्रतन्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हविर्वाह्यकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥ * ॥

फलाहारादावपि तुलसीगार्हित्ये दोषमाह ।

“तुलसीं विना या क्रियते न पूजा

ज्ञानं न दद्यत् तुलसीं विना श्रवम् ।

भुक्तं न तद्यत् तुलसीविवर्जितं

पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्जितम्” ॥ * ॥

नारदीये ।

“न मास्यं भजयेन्नामं न कौर्मं नान्यदेव हि ।
चण्डाभो जायते राजन् कार्तिके मासभक्षणात्” ॥

तथा च महाभारते ।

“कौमुदन्तु विप्रपेण युक्तपक्षे नराधिप ।

वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मा ह्यत्र विधीयते” ॥

कौमुदं कार्तिकम् । कार्तिकमधिलक्ष्य ब्रह्म-
पुराणम् ।

“एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।

दिने दिने च स्नातव्यं प्रीतनासु नदीषु च ।

वर्जितव्यां तथा हिंसा मांसभोजनमेव च” ॥

ततश्च मांसभोजननिषेधे कार्तिकमासतत्पुण्य-

कार्तिकः

पञ्चतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात्
पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि ।

“कार्तिके शौक्यं मांसं यस्तु भुञ्जीत दर्शितः ।

बलिर्वर्षसहस्राणि दौर्गवे परिपश्यते” ॥ शूल

पटोलकदम्बदन्ताककांस्यमस्थिभानि दर्शयेत् ।

“पटोलानि कदम्बानि दन्ताकसहितानि च ।

भुञ्जानः कार्तिके मासि यावदाहुतनारकी” ॥ * ॥

भूतचतुर्दशीक्षयं तत्पञ्चदे दृष्टव्यम् । तत्र दीप-
दाने विशेषो यथा,—

“ततः प्रदोषममये दीपान्दद्यात् प्रयत्नतः ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ।

कूटागारेषु चैवेषु गृहासु च नदीषु च” ॥

दीपदानमन्त्रः ।

“ॐ नमः पिबभ्यः पिबेभ्यो नमो धर्माय विष्णवे ।
नमो धर्माय रुद्राय कान्ताः पतये नमः” ॥ * ॥

दीपान्विताक्षयं तत्पञ्चदे दृष्टव्यम् । तत्र विशेषो
यथा । तत्र बालातुः सृज्यतिरेकेण दिवा न
भोज्यम् । तत्र पार्वणाञ्जं कृत्वा परोषे प्राची
नारीती दत्तिगाम्मुखो ज्ञानदक्षाम् ।

“ॐ शस्त्राशस्त्रहानानासु भुतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं दह्यं ह्योमवर्जना” ॥

इत्यनेन यज्जीयात् ।

“ॐ अग्निदग्धाथ ये जीवा येऽप्यदग्धाः कृते मम ।
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धान् यान्तु परमां गतिम्” ॥

इत्यनेन भूमौ स्थापयेत् ।

“ॐ यमलोकं परित्यज्य आगता ये महाकये ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रप्रयन्तो ब्रजन्तु ते” ॥

इत्यनेन पितृन् विभर्जयेत् । यद्येवं पूर्वदिन एव
प्रदोषव्यापिभ्यमावास्या तदा पूर्वदिन एव आञ्ज-
महत्वापि उल्कादानं कर्तव्यम् । आधारात्

पञ्चभूतोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । उभयतः प्रदोष-
व्याप्तौ परदिन एव युग्मात् । उभयतः प्रदोषा-
प्राप्तावपि उल्कादानं परदिने पार्वणागुरोधात् ।

अथैव पूर्वदिने लक्ष्मी गार्धो पूज्या ।

“अमावस्या यदा गार्धो दिवाभागे चतुर्दशी ।

पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विजंशा सुवर्गशक्तिः” ॥

इति वचनात् । लक्ष्मीपूजाविषयेऽप्येवं व्यवस्था ।

ततो यज्जमथ उत्तमभिमुखो लक्ष्मीं पूजयेत् ।

ततः स्वस्तिवाचनपूर्वकं ॐ सूर्यः सोम इति

ॐ तद्विष्णोमिति च पठित्वा तिलपुष्पजलान्या-

दाय ॐ तत्सदित्युच्चार्य ॐ अद्येत्यादि अमुक-

गोत्रोऽमुकदेवशर्मा परमविभूतिनामकामो लक्ष्मी-

पूजनमहं करिष्ये । इति संकल्प्य शालग्रामे

घटादिस्थले वा भूतशुद्धादिकं कृत्वा लक्ष्मीं-

पूजयेत् । तद्यथा । ॐ पाशाक्षमात्मिकाभोज

इत्यादिना ध्यात्वा । ॐ भूर्भुवःस्वर्गलक्ष्मी !

इहागच्छ इत्याद्यावाह्य एतत्पाद्यं ॐ लक्ष्मी नमः ।

एवमर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यपुनराचम-

नीयताम्बूलादि प्रत्येकं दद्यात् ।

“ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।

या गतिस्तवपद्मानां सा मे भूयात्तवर्चसात्” ॥

इत्यनेन पुष्पाञ्जलिचयं दत्त्वा प्रणमेत् ।

कार्तिकः

ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मलये ! शुभे ! ।
सर्वतः पाहि मां देवि महालक्ष्मि ! नमोऽस्तु ते ॥
ततः । “सुखरात्र्याः प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये” ॥
इति स्रग्धरवचनात् । कुवेरमपि पाद्यादिभिः
पूजयेत् ।

“ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्ने धनधान्यादिसम्पदः” ॥

इति पठित्वा । ॐ कुवेराय नम इति त्रिः पूज-
येत् । ततो गृहादिषु दीपावद्यात् । तत्र मन्त्रः ।

ॐ अपिच्योती रविच्योतिश्चन्द्रच्योतिस्तथैव च ।
उत्तमः सर्वच्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

ततो ब्राह्मणान् बन्धुं भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत ।
तत्र प्रत्युषे भविष्योक्तं कर्म कर्त्तव्यम् । गोरौचना-
तिशक्तधारणं प्रदीपवन्दनं कृत्वा लक्ष्मीं त्रिः पूज-
येत् । तत्र मन्त्रः ।

“ॐ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मलये ! शुभे ! ।
महालक्ष्मि ! नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुर्वन् मे ॥

वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रि ! प्रभातेऽद्य तन्मे क्षमार्थं पोषतु ॥

या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवैर्व्यवस्थिता ।
सम्पत्प्रिया या च सा ममान्तं सुमङ्गला ॥

माता त्वं सर्वलोकानां देवानां कृष्टिसम्भवा ।
आख्याता भूतले देवि ! सुखरात्रि ! नमोऽस्तु ते” ॥

ॐ लक्ष्मी नमः इति त्रिः पूजयेत् ॥ अन्यत् सुख-
रात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ द्यूतप्रतिपत् । तत्र प्रभाते अक्षकीडादिकं
कार्यम् । तत्र जयेवर्षं शुभम् । पराजये वर्षम-
शुभम् । ततः संकल्प्य श्राणयामे जले वा एतत्

पाद्यं ॐ बलये नमः । इत्यादि संपूज्य ।
“ॐ बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ! ।
भविष्येन्न सुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्” ॥

अनेन पुष्पाञ्जलिचयं दद्यात् ।
“यो यो यावृषभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदेव्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि” ॥

तथा ।
“महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यविवर्द्धनी ।
ज्ञानं दानं श्रतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥

अथ आठद्वितीया । तत्राष्टधाविभक्तदिनपञ्चम-
यामार्द्धप्राप्तायां द्वितीयायां उभयदिने तथा

चेत्परदिने कृत्वं युग्मात् । ततः ॐ तत्सदि-
त्वाचार्यं ॐ अयोत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा

खरक्षणाकामो यमादिपूजनमहं करिष्ये । इति
संकल्प्य श्राणयामे घटादिश्रजले वा पूजयेत् ।

एतत् पाद्यं ॐ यमाय नमः । एवं क्रमेण संपूज्य ।
“एष्टोहि मातंगज ! पाशहन्त !

यमान्तकालोकधरामरेश ! ।
आठद्वितीयाकृतदेवपूजां

गृह्णाग्न चार्घ्यं भगवन्नमस्ते” ॥
इदमर्थं ॐ यमाय नमः ततः आचमनोयादिकं

दत्त्वा प्रणमेत् ।
“ॐ धर्मराज ! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाय नमः ।
पाहि मां किङ्करैः साजं सुखं पुनः ! नमोऽस्तु ते” ॥

१०२

कार्तिकः

ततः ॐ चित्रगुप्ताय नमः । इत्यनेन पूजयेत् । ततः
ॐ यमदूतेभ्यो नमः । इत्यनेन पाद्यादिभिः

पूजयेत् । यमुनाय पाद्यादिभिः संपूज्य प्रणमेत् ।
“ॐ यमस्वसनंमस्तेऽस्तु यमुने ! लोकपूजिते ।
वरदा भव मे निधं सुखं पुनः ! नमोऽस्तु ते” ॥

ततो आठभोजनकाले अन्नादिकं दत्त्वा भगिनी
पठेत् ।

“आतस्तवातुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः” ॥

ज्येष्ठा चेत् तवाग्रजाताहमिति वदेत् । ततः
पुष्टिकामो आता भुञ्जीत । “यत्नेन भगिनीह-
स्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धन” इति वचनात् ॥ * ॥

विष्णुत्थानं उत्थानैकादशीशब्दे द्रष्टव्यम् । तत्र
कार्तिकशुक्लैकादश्यादित्रिपञ्चके वक्रपञ्चकम् ।

“वक्रोऽपि तत्र नाश्रियात्मात्यक्षैव कदाचन” ।
इति वचनात् ॥ कार्तिक्यां गोदानादौ फणाधि-
क्यम् । “कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत्” । इति वच-
नात् । इति कृतवत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥ अपि च ।

अथ कार्तिकव्रतनियता । स्कान्देब्रह्मगारदसंवादे ।
“दुष्पाप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्तिकोक्तं चरेन्न हि ।
धर्मं धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! स माटपिष्ठघातकः ॥

अव्रतेन क्षिपेदयस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवहिकृतः ॥

स ब्रह्महा स गोघ्नश्च खगस्त्येयी सदाहृती ।
न करोति मुनिश्रेष्ठ ! यो नरः कार्तिके व्रतम् ॥

विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्तिके ।
करोति मुनिशार्दूल ! नरकं याति सा भ्रुवम् ॥

व्रतन्तु कार्तिके मासि यदा न कुर्वते गृही ।
इष्टापूतं यथा तस्य यावदाहृतनारकी ॥

संप्रप्ति कार्तिके मासे दिजो व्रतपराङ्मुखः ।
भवन्ति विमुखाः सर्वे तस्य देवाः सवासवाः ॥

इष्टा च बह्मभिर्यज्ञैः कृत्वा आञ्जलिनि च ।
खगं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अज्ञत्वा कार्तिके व्रतम् ॥

यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
कार्तिके नरकं याति अज्ञत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥

वेदैरधीतेः किं तस्य पुराणपठनेश्च किम् ।
कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्तिके वैष्णवं व्रतम् ॥

जन्मप्रभृति यत्पुण्यं विधिवत्समुपार्जितम् ।
भस्मी भवति तत्सर्वमज्ञत्वा कार्तिके व्रतम् ॥

यद्दत्तश्च परं जप्तं कृतश्च सुमहत्तपः ।
सर्वं विफलतामेति अज्ञत्वा कार्तिके व्रतम् ॥

सप्तजन्मार्जितं पुण्यं यथा भवति नारद ! ।
अज्ञत्वा कार्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ॥

पापभूतान्तु ते क्षया लोके मर्त्या महायुने ! ।
वैष्णवाख्यं व्रतं येन न कृतं कार्तिके शुभम्” ॥

किञ्च ।
“अज्ञत्वा नियमं विष्णोः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
जन्मार्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !” ॥

किञ्च ।
“नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्तिकं मुने ! ।
चातुर्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः” ॥

किञ्च ।
“पिण्डदानं पितृणाञ्च पिण्डपक्षे न वै कृतम् ।
व्रतं न कार्तिके मासि आवश्यकान्वितपर्यम् ॥

चैत्रे गान्धोलितो विष्णुर्माघस्यानं न सज्जते ।
न कृता मर्हन्ती पुष्ट्ये आवयो रोहिण्याहमी ॥

सङ्क्रमे न कृता येन दादशी श्रवणान्विता ।
कुत्र यास्यन्ति ते मूढा नाहं जानामि नारद !” ॥

पाद्ये च । श्रीसौनकादिमुनिगणसंवादे ।
“मानुषः कर्मभूमौ यः कार्तिकं नयते सुधा
चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमान्मुनि ॥
नियमेन विना विप्राः कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यस्मादूर्जोऽस्य वल्लभः” ॥

तत्र विशेषेण ज्ञानदानादिसत्कर्मनित्यता ।
स्कान्दे तत्रैव ।
“यैर्न दत्तं कृतं जप्तं न खानं न हरेर्व्रतम् ।
न कृतं कार्तिके पुनः ! दिज्ञान्ते वै नराधमाः” ॥

किञ्च ।
“यैर्न दत्तं कृतं जप्तं कार्तिके न व्रतं कृतम् ।
तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्तं प्रार्थितं फलम्” ॥

किञ्च ।
“संप्राप्ते कार्तिके मासि ये रता न जनार्दने ।
तेषां सौरिपुरे वासः पिण्डभिः सह नारद” ॥

किञ्च ।
“कार्तिके नाश्वितो यैस्तु भक्तिभावेन केशवः ।
नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्मिताः ॥
जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
कार्तिके नाश्वितो विष्णुर्हारितं तेन जन्म वै ॥
विष्णोः पूजा कथा विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दर्शनम् ।
न भवेत् कार्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाब्दिकम्” ॥

अथ कार्तिकमाहात्म्यम् । स्कान्दे ।
“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते ।
ततो विशेषतस्तत्र कर्म देशादिभेदतः” ॥

अथ सामान्यतः स्कान्दे तत्रैव ।
“कार्तिकस्य तु मासस्य कोट्यंशेनापि नार्हति ।
सर्वतीर्थेषु यत् खानं सर्वदानेषु यत् फलम् ॥
एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यथा सदक्षिणाः ।
एकतः पुष्करे वासः कुशत्ते हिमाचले ॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्वदानानि चैकतः ।
एकतः कार्तिको वत्स ! सर्वदा केशवप्रियः ॥
यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्तिके
तदक्षयं भवेत्सर्वं सत्त्वोक्तं तव नारद ! ॥
कार्तिकं खलु वै मासं सर्वमासेषु चोत्तमम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ॥
यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद ! ।
उदधीनाञ्च विप्रेर्षे ! क्षयो नैवोपपद्यते ॥
पुण्यं कार्तिकमासे तु यत् किञ्चित् क्रियते मुने ! ।
न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् पापस्याप्येवमेव च ॥
न कार्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥
कार्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ।
कार्तिकं सकलं यस्तु भक्त्या सेवेत वन्द्यवः ॥
पितृभुङ्करे सर्वान् नरकस्थान् महायुने” ॥

पाद्ये च तत्रैव ।

कार्तिकः

“दादृशस्मि मासेषु कार्तिकः कृष्णवल्गुः ।
तस्मिन् संपूजितो विष्णुरल्पकैरप्युपायनैः ।
ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया ।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः ।
तस्यायन्तावृशो मासः स्वल्पमप्युत्कारकः ।
दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ।
तत्रापि दुर्लभः कालः कार्तिको हरिर्देवः ।
दीपेनापि हि यत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः ।
सुगतिश्च ददात्येव परदीपप्रबोधनात्” ॥ * ॥

अथ व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे तत्रैव ।

“व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
कार्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मप्रतानुगम् ॥
अक्रूरतीर्थं विप्रेन्द्र ! कार्तिक्यां समुपोद्भव ।
ज्ञात्वा यत् फलमाप्नोति तच्छ्रद्धा वैष्णवं व्रतम् ॥
वाराहस्यां कुबलेने नैमिषे पुष्करेऽर्जुने ।
गत्वा यत् फलमाप्नोति व्रतं ज्ञात्वा तु कार्तिके ॥
अनिष्टा च सदा यज्ञैर्न ज्ञात्वा पिबतिः स्वधाम् ।
व्रतेन कार्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् ॥
प्रवृत्तानां च भक्त्याणां कार्तिके नियमे कृते ।
अवश्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम्” ॥

किञ्च ।

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मुनिसत्तम ! ।
वियोगिं न व्रजत्येव व्रतं ज्ञात्वा तु कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“कार्तिके मुनिशार्दूल ! स्वशक्त्या वैष्णवं व्रतम् ।
यः करोति यद्योक्तान्तु मुक्तिलस्य करे स्थिता ॥
सुपुण्ये कार्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते ।
क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम्” ॥ * ॥
अथ कर्मविशेषमाहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव ।
“दानं दत्तं ज्ञतं जप्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयफलं प्रोक्तं कार्तिके च दिज्ञोत्तम” ॥

किञ्च ।

“यत् किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः ।
तदक्षयं लभ्यते वै अन्नदानं विशेषतः” ॥

किञ्च ।

“यस्तु सम्बत्सरं पूर्णमभिष्टोत्रमुपासते ।
कार्तिके स्वस्तिकं कृत्वा सममेतन्न संशयः ॥
कार्तिके या करोत्येवं केशवालयमगडलम् ।
सर्गस्या शोभते सा तु कपोती पक्षिणी यथा ॥
यः करोति नरो नित्यं कार्तिके पञ्चभोजनम् ।
न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्रास्तुर्दृश ॥
जन्मप्रवृत्तिर्यथापि मानवेऽपि कृतं भवेत् ।
तत्पूर्वं नाशमाप्नोति ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् ॥
सर्वकामफलं तस्य सर्वतीर्थफलं लभेत् ।
न वापि नरकं पश्येत् ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् ॥
ब्रह्म चैव स्मृतः साक्षात् पलाशः सर्वकामदः ।
मर्ध्मं वर्जितं पत्रं शूद्रस्य मुनिसत्तम ! ॥
सुभ्रमरकमाप्नोति यावदिन्द्रास्तुर्दृश ।
तिर्गदानं नदीजानं सत्कथा साधुसेवनम् ॥
भोजनं ब्रह्मपत्रेण कार्तिके मुक्तिदायकम् ।
जागरं कार्तिके मासि यः करोत्यव्ययदे ॥
दामोदराये विप्रेन्द्र ! मोसहृदयं लभेत् ॥

कार्तिकः

जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महामुने ! ॥
कार्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् ।
साधुसेवा गवां दासः कथा विष्णोरथाचनम् ।
जागरः पश्चिमे यामे दुर्लभः कार्तिके कलौ” ॥

किञ्च ।

“जलधेनुसहस्रं दधसंस्थे दिवाकरे ।
सोयं दत्त्वा यदाप्नोति ज्ञानं ज्ञात्वा तु कार्तिके ॥
सन्निधौ कुबलेने राजरूपे दिवाकरे ।
सूर्यवारेण यत्ज्ञानं तदेकाहेन कार्तिके ॥
पितृनुद्दिश्य यद्दत्तं कार्तिके कृष्णवल्गुभे ।
अन्नोदकं मुनिश्रेष्ठ ! अक्षयं जायते त्वयाम्” ॥ * ॥

किञ्च ।

“गीतशास्त्रविनोदेन कार्तिकं यो नयेन्नरः ।
न तस्य पुनरादित्यमया दृष्टा कलिप्रिय !” ॥

किञ्च ।

“प्रदत्तियश्च यः कुर्यात् कार्तिके विष्णुसद्मि ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः ॥
गीतं वाद्यं नृत्यं च कार्तिके पुरतो हरेः ।
यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम् ॥
हरेर्नाम सहस्राक्षं गजेन्द्रस्य च मोक्षदम् ।
कार्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते ॥
कार्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः ।
वसते श्वेतदोषे तु पिबतिः सह नारद ! ॥
नैवेद्यदानेन तु हरेः कार्तिके यवसंख्यया ।
युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम ! ॥
अगुबन्तु सकर्पूरं यो दत्तेत् केशवायतः ।
कार्तिके तु मुनिश्रेष्ठ ! युगान्ते न पुनर्भवः” ॥

किञ्च ।

“नियमेन कथां विष्णोर्ग्रेष्ठमन्त्रि च भाविताः ।
श्लोकाज्ज्ञे श्लोकपादं वा कार्तिके गोशतं फलम् ॥
सर्वधर्मान् परित्यज्य कार्तिके केशवायतः ।
शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यं महामुने ! ॥
श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् ।
कार्तिके मुनिशार्दूल ! कुलानां तारयेच्छतम् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
निर्द्वेष्टे सर्वपापानि यश्चायतफलं लभेत् ॥
न तथा तुष्यते दानेन यस्मिन् गोशतदिकैः ।
यथाशास्त्रकथाजपैः कार्तिके मधुसूदनः ॥
कार्तिके मुनिशार्दूल ! यः प्रदोति हरेः कथाम् ।
स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिशतानि च ॥
यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने !
अष्टादशपुराणानां कार्तिके फलमाप्नुयात्” ॥

किञ्च ।

“सर्वान् धर्मान् परित्यज्य इष्टापूर्तादिकान्नरः ।
कार्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्” ॥

पाप्मे च तत्रैव ।

“कार्तिके भूमिशाथी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् ।
पलाशपत्रे भुङ्गानो दामोदरमथाचयेत् ॥
स सर्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ ।
मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्द्वेष्टः” ॥

किञ्च ।

“कार्तिकं सकलं मासं प्रातःकाशी जितेन्द्रियः ।

कार्तिकः

जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
कार्तिकान्तु नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।
शूरश्च बलवीर्यश्च कीर्तिमांस्य स जायते” ॥

किञ्च ।

“पलाशपत्रभोजो च कार्तिके पुरतो नरः ।
निष्पापः स्यात् नैवेद्यं हरेभुक्ता विमुच्यते ॥
मध्यस्थमैश्वरं पत्रं वर्जयेद्ब्रह्मणोत्तरः” ॥

किञ्च ।

“अपराधसहस्राणि पातकानि महामन्यपि ।
क्षमतेऽस्य हरिर्देवः पूजितः कार्तिके प्रभुः ॥
नैवेद्यं पायसं विष्णोः प्रियं खण्डं दत्ताम्बितम् ।
विभज्य तच्च भुङ्गानो यक्षसामां विने दिने” ॥
तत्रैव श्रीकृष्णसत्त्वा संवादे ।

“ज्ञानं जागरणं दीपं तुलसीवनपाजनम् ।
कार्तिके ये प्रकुर्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्तयः ॥
इत्थं दिनत्रयमपि कार्तिके ये प्रकुर्वन्ते ।
देवानामपि ते वन्द्याः किंयैराजन्म तत् कृतम्” ॥ * ॥
तत्रैव कार्तिकव्रताङ्गानि ।

“हरिजागरणं प्रातःकालं तुलसीसेवनम् ।
उद्ययापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णं कार्तिके व्रती ।
फलमाप्नोति तत् प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
विष्णोः शिवस्य वा कुर्यादालये हरिजागरम् ।
कुर्यादश्वत्थमुले वा तुलसीनां वनेषु च ॥
आपद्रुतो यदाप्यम्भो न लभेत् सवनाय सः ।
व्याधितो वा पुनः कुर्याद्विष्णोर्भाषामपमार्जनम् ॥
उद्ययापनविधिं कर्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः ।
ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे ॥
अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् ।
तेषां वा रक्षणं कुर्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः ॥
अभावे तुलसीनां च पूजयेद्द्वैषाव दिङ्म ।
सर्वभावे व्रती कुर्याद्ब्राह्मणानां गवामपि ॥
तेषां वा जोषिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे” ॥ * ॥
अथ दीपदानमाहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव ।

“ज्ञात्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बह्वन्यपि ।
निमेषार्द्धेन दीपस्य विलयं यान्ति कार्तिके” ॥

किञ्च ।

“प्रदणु दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके केशवप्रियम् ।
दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि ॥
रविपक्षे कुबलेने नर्मदायां शशिपक्षे ।
तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्तिके ॥
दृतेन दीपको यस्य तिलसैलेन वा पुनः ।
ज्वलते मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
मन्मथीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनाहने ।
सर्वं सम्पूर्णतां याति कार्तिके दीपदानतः ॥
तेनेष्टं कर्तुमिः सर्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्तिके केशवायतः ॥
तावद्भजन्ति पुण्यानि सर्गे सर्वे रक्षातरे ।
यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्तिके केशवायतः ॥
अयते चापि पिबतिर्भाष्या गीता पुरा विज ! ।
अविध्यति कुलेऽस्माकं पिबन्नक्षः सुतो भुवि ॥

कार्तिकः

कार्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् ।
मुक्तिं प्राप्नुयामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः”
किञ्च ।

“मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यप्येषतः ।
दहते नात्र सन्देहो दीपदानात् कार्तिके ॥
यत्ने वायतने वापि दीपं दद्याच्च कार्तिके ।
पुरतो वासुदेवस्य महाफलविधायिनः ॥
स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् ।
प्रदत्तः कार्तिके मासि दीपो वै मधुहारायतः ॥
निर्मलाङ्गाङ्गमात्रेण दीपदानेन कार्तिके ।
न तत् क्रतुश्रुतेः प्राप्य फलं तीर्थश्रुतैरपि ॥
सर्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्वपापरतोऽपि सन् ।
पूयते नात्र सन्देहो दीपं दत्त्वा तु कार्तिके ॥
तन्नास्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु नारद ! ।
यत्र शोधयते दीपः कार्तिके केशवाग्रतः ॥
पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्तिके ।
प्राप्नोति शान्तं स्थानं सर्वाबाधाविवर्जितम् ॥
यः कुर्यात् कार्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम् ।
द्वादश्याश्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ! ।
समतीताश्च ये केचिद् येषां सङ्ख्या न विद्यते ॥
क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवलोके दृच्छ्या ।
ते सर्वे मुक्तिमाप्नुयान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः”
किञ्च ।

“द्युतव्याजेन विप्रेन्द्र ! कार्तिके केशवाग्रतः ।
श्रोतयेद् यो महाभाग ! पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
कार्तिके दीपदानन्तु कुर्याद् यो वैष्णवाग्रतः ।
धनं पुत्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्वदा ॥
यथा च मथुराद्विजः सर्वकालेषु दृश्यते ।
तथा च दृश्यते धर्मा दीपदाने न संशयः”
किञ्च ।

“निर्द्धनेनापि विप्रेन्द्र ! कृत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्तिकपूरणिमा ॥
वैष्णवो न स मन्यथः संप्राप्ते कार्तिके मुने ! ।
यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवसद्गति” ॥
नारदीये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ।

“एकतः सर्वदानानि दीपदानानि चैकतः ।
कार्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः”
पाद्मे च तत्रैव ॥

“कार्तिके खगदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ ।
दिव्यकान्तिविमानाग्रे रमते स हरेः पुरे” ॥ *

अथ तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यम् ।
स्नान्दे तत्रैव ।

“पिण्डपक्षोद्गदानेन ज्यैष्ठ्याषाढे च वारिणा ।
कार्तिके तत् फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात् ॥
बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात् ।
कार्तिके पञ्चमाप्नोति राजसुखाश्रमेधयोः ॥
दीयमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्यत्ने ।
परेश नृपशार्ङ्ग ! निस्तीर्णा भययातना ॥
न तूक्ष्मति विप्रेन्द्र ! इष्टैरपि महामखैः ।
कार्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ॥
एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य भूमिका ।

कार्तिकः

मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परीं गतिमवाप सा” ॥ *
अथ शिखरदीपमाहात्म्यम् ।
स्नान्दे तत्रैव ।

“यदा यदा भासयते दीपकः कलसोपरि ।
तदा तदा मुनिश्रेष्ठ ! द्रवते पापसञ्चयः ॥
यो ददाति दिवातिथौ महीमृदधिमेलनाम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
यो ददाति गवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंयुताम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
सर्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महामुने ! ।
शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति षोडशीम्”
किञ्च ।

“यः करोति परं दीपं मूलेनापि महामुने ! ।
शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम् ॥
विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निर्गीतन्ति कार्तिके ।
केशवस्य महाभक्त्या कुले तेषां न नारको ॥
दिवि देवा निरीक्षन्ति विष्णुदीपप्रदं नरम् ।
कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्मणा ॥
कार्तिके कार्तिको यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
यो ददाति मुनिश्रेष्ठ ! तस्यैन्द्रत्वं न दुर्लभम्” ॥ *

अथ तत्र दीपमालामाहात्म्यम् ।

स्नान्दे तत्रैव ।

“दीपपङ्केषु रचनां सवाद्याभ्यन्तरे हरेः ।
विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृत् ॥
दीपपङ्केषु रचनां कुरुते केशवाग्रतः ।
तस्यालये प्रसूतानां ललाणां नरकं न हि ॥
विष्णोर्विमानं दीपाणां सवाद्याभ्यन्तरे मुने ! ।
दीपोद्यतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्”
भविष्ये च ।

“यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः ॥
सूर्याग्रतः प्रकाशन्तु तेजसा भासयन् दिशः ।
तेजोराशिर्विमानस्यो जगद्योतयन्तिष्वथ ॥
यावत्परदीपसङ्ख्या तु दृतेनाप्यर्थं बोधिता ।
तावदर्धसहस्राणि विष्णुलोके महीयते” ॥ *

अथ आकाशादीपमाहात्म्यम् ।
पाद्मे तत्रैव ।

“उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्तिके नरः ।
सर्वं कुलं समुद्गत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
विष्णुकेशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात् कार्तिके ।
आकाशस्थं जलस्थञ्च भूतञ्च तस्यापि यत्फलम् ॥
धनं धान्यं समृद्धिञ्च पुत्रवानोश्चरो यत्ने ।
लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते”
किञ्च ।

“विप्रेक्ष्यन्ति यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निहोमफलं तस्य प्रवर्द्धन्ति मनीषिणाः ॥
चतुष्पथेषु रथानां ब्राह्मणावसथेषु च ।
वृद्धमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गच्छनेषु च ॥
दीपदानाद्वि सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात्” ॥ *

आकाशदीपदानमन्त्रः । तत्रैव ।

“दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥

कार्तिकः

अथ देशविशेषे कार्तिकमाहात्म्यविशेषः ॥
पाद्मे तत्रैव ।

“यत्र कुत्रापि देशेऽयं कार्तिकः ज्ञानदानतः ।
अग्निहोत्रसमफलः पूजायाश्च विशेषतः ॥
कुसुमे कोटिशुभो गङ्गायाश्चापि तत्समः ।
ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्द्वारकायाश्च भार्गव ! ॥
कृष्णसालोक्तदो मासः पूजाजनैश्च कार्तिकः ।
अन्याः पूर्यन्तस्तमाना मुनयो मथुरां विभा ॥
दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवासीद्यतः किञ्च ।
मथुरायां ततश्चोच्चो वैकुण्ठप्रतिषर्जनः ।
कार्तिको मथुरायां वै परमावधिरिष्यते ।
यथा माघे प्रयागः स्याद्द्वैशाखे जाङ्गवी यथा ॥
कार्तिके मथुरा सेव्या ततोत्कर्षः परो न हि ॥
मथुरायां नरैरुज्जैः स्नात्वा दामोदरोऽर्चितः ।
कृष्णरूपा हि ते चोथा नात्र कार्या विचारणा ॥
दुर्लभः कार्तिको विप्र ! मथुरायां नृणामिह ।
यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तैः संप्रयच्छति ॥
शुक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्चितोऽन्यत्र सेविनाम् ।
भक्तिश्च न ददात्येष यतो वयस्करो हरेः ॥
सा त्वज्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्तिके नरैः ।
मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् ॥
भक्त्यर्थवद्दीपश्च विधिहीनश्च पूजनम् ।
मन्यते कार्तिके देवो मथुरायां सदर्थनम् ॥
यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः ।
तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् ।
कार्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् ॥
कार्तिके मथुरायां वै पूजनादर्शनं ध्रुवः ।
श्रीधं संप्राप्तवान् बालो दुर्लभं योगतत्परैः ॥
मुलना मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्तिकस्तथा ।
तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवान्मुधौ ॥
किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थरन्ध्रैश्च सेवितैः ।
कार्तिके मथुरायाश्च दर्शयते राधिकाप्रियः ॥
यानि सर्वाणि तीर्थानि भद्रा नद्यः सरांसि च ।
कार्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्वमखलं ॥
कार्तिके अन्मसदने केशवस्य च ये नराः ।
सकृत्पवित्राः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमवयम् ॥
परोपहासमुद्दिश्य कार्तिके हरिपूजया ।
मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः अजया नरः” इति ॥
“इत्थं कार्तिककृत्यानि यत्कान्येव स्वतोऽभवन् ।
तत्र किञ्चिद्विशेषेण तद्विधिर्लिख्यतेऽधुना” ॥ *

अथ कार्तिककृत्यविधिः । तत्रोपक्रमकालश्चोक्तः ।
श्रीकृष्णसत्वासनादीयकार्तिकमाहात्म्ये ।

“आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लेकादशी भवेत् ।
कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्यादन्तर्गतः ॥
नित्यं जागरणायान्ते यामे रात्रौ समुत्थितः ।
शुचिर्भूत्वा प्रबोधाथ स्तोत्रैर्नाराजयेत् प्रभुम् ॥
निशम्य वैष्णवान् धर्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः ।
कृत्वा गीतादिकं प्रातर्देवं बीराजयेत् पुनः ॥
नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेद् ॥
प्रभुं प्रार्थाय तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि ।
तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।

“कार्तिकेऽहं कटिस्थामि प्रातःस्नानं जगद्गुरुं ।

कार्तिकः

प्रोत्थं तव देवेश दामोदर ! मया सह" ।

प्रार्थनमन्त्रम् ।

"तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः ।

त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यत्" ॥

अर्घ्यमन्त्रः ।

"प्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।

अर्घ्यं गृह्णाय देवेश ! नमामि त्वां सुरेश्वर" ॥

काशोत्तरम् ।

"प्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।

दामोदर ! गृह्णायाध्यं दनुजैर्नृनिःसूदन ! ॥

नित्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्तिके पापशोषणे ।

गृह्णायाध्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे" ॥

"तिलैराणिष्य देहं खं नामोच्चारणपूर्वकम् ।

स्नात्वा स विधिना सन्ध्यामुपास्य गृह्णामात्रजेत् ॥

उपनिष्याथ देवायै निर्माय स्नान्तिकं प्रभुम् ।

तुलसीमालतीपद्मागस्त्यप्यादिनार्चयेत् ॥

नित्यं वैष्णवसङ्कत्या सेवेत भगवत्कथाम् ।

सर्पिर्बाह्वर्णिशं दीपं तिलतैलेन चार्चयेत् ॥

विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा ।

प्रणामाच्च यथाशक्त्या एकभक्तादिकं व्रतम्" ॥

तथा च पादौ तत्रैव ।

"प्रातस्तक्याय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशये ।

स्नात्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्चनम्" ॥

किञ्च ।

"मौनेन भोजनं कार्यं कार्तिके व्रतधारिणा ।

छूतेन दीपदानं स्यात्तिलतैलेन वा पुनः ॥

दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानाञ्च सकृन्मैः ।

नीयतां कार्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् ॥

आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे ।

अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे ॥

दीपदानमखण्डञ्च दद्यादै विष्णुसन्निधौ ।

देवाण्ये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्" ॥

किञ्च ।

"रजतं कनकं दीपान् मणिसुक्ताफलादिकम् ।

दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरः" ॥

स्नान्दे च श्रीवत्साङ्गदमोहिनीसंवादे ।

"न गृहे कार्तिके कुर्याद्विशेषेण तु कार्तिकीम् ।

तीर्थे तु कार्तिकीं कुर्यात् सर्वव्यलेन भाविनी" ॥

अथ कार्तिके वर्णानि ।

तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।

"कार्तिके तु विशेषेण राजमाषाञ्च भक्षयन् ।

निष्यावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहृतनारकी ॥

अनिष्ठाणि पटोक्तानि वृत्ताकं सन्धितानि च ।

न त्वजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी ॥

कार्तिके मासि धर्ममात्रा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् ।

तत्रैव यत्नतस्तथाञ्च प्राशकं शौकरं तथा" ॥

किञ्च ।

"परान्नं परशय्याञ्च परवादं पराङ्गनाम् ।

सर्वदा वर्जयेत् प्राप्नो विशेषेण तु कार्तिके ।

तेषांभ्यस्तथा शय्यां परान्नं काश्यभोजनम् ।

कार्तिके वर्जयेत्तु परिपूर्णव्रती भवेत् ।

संप्रदां कार्तिकं दद्या परान्नं वक्तु वर्जयेत् ।

कार्तिकः

दिने दिने तु संज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः" ॥

तत्रैव श्रीवत्साङ्गदमोहिनीसंवादे ।

"कार्तिके वर्जयेत्तेन कार्तिके वर्जयेन्मम ।

कार्तिके वर्जयेत् काश्यं कार्तिके शुक्लसन्धितम् ॥

न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं स कौर्मं गान्धर्वं हि ।

चायडालः स भवेत् सुभु । कार्तिके मांसभक्षणात्" ॥

अथ श्रीराधादामोदरपूजाविधिः । पादौ तत्रैव ।

"ततः प्रियतमा विष्णो राधिका गोपिकासु च ।

कार्तिके पूजनीया च श्रीदामोदरसन्निधौ ॥

द्विजं दामोदरं कृत्वा तत्पत्नीं राधिकां तथा ।

कार्तिके पूजनीयौ तौ वासोऽलङ्कारभोजनैः ॥

राधिकाप्रतिमां विप्राः पूजयेत् कार्तिके तु यः ।

तस्य तुष्यति तत्पत्न्यै श्रीमान् दामोदरो हरिः" ॥

"दामोदराष्टकं नाम स्तोत्रं दामोदरार्चने ।

नित्यं दामोदराष्टकं पठेत् सत्यप्रतोदितम्" ॥

अथ श्रीदामोदराष्टकम् । तत्रैव ।

"नमामोन्मूर्धं सच्चिदानन्दम् ।

लसत्कुण्डलं गोकुले आश्रितम् ।

यशोदाभियोलूखलाद्भवमानं

परामृष्टमन्यन्तो द्रुत्य गोप्या ॥

रुदन्तं मृज्जन्तं च युग्मं मृज्जन्तं

कामभोजयुग्मेन सातङ्गेन चम् ।

मुञ्जः श्वासकम्पचिरेणाङ्गकण्ठ-

स्थितयेव दामोदरं भक्तिबन्धम् ॥

इतीदृक् स्वलीलाभिगानन्दकुण्डे

खण्डोर्ध्वं निमज्जन्तमाख्यापयन्तम् ।

तदीये श्रितशेषे भक्तिर्निर्गतत्वं

पुनः प्रेमतत्त्वां श्रुतादृष्टि वन्दे ॥

वरं देव मोक्षं न मोक्षावधिं वा

न चान्यं वगोऽहं वरेण्यदपीह ।

इदन्ते वपुर्गन्ध गोपालवानं

सदा मे मनस्याविशान्तं किमन्यैः ॥

इदन्ते मुखाम्भोजमन्यन्तनीलै-

र्वतं कुन्तलैः स्निग्धरत्नैश्च गोप्या ।

मुञ्जश्चुम्बितं विम्वरगङ्गाधरं मे

मनस्याविशान्तमनं लज्जलालैः ॥

नमो देव ! दामोदरानन्त ! विष्णो !

प्रसीद प्रभो ! दुःखजालान्निमग्नम् ।

कृपादृष्टिदृष्ट्यातिदीर्घं वतान्-

गृह्णाणेश मामङ्ग मेऽध्यक्षिदृष्टयः ॥

कुवेरात्मजौ बह्मसूतैर्व यद-

त्तया मोचितौ भक्तिभाजौ कृतौ च ।

तथा प्रेमभक्तिं स्वकां मे प्रयच्छ

न मोक्षे यद्यो मेऽस्ति दामोदरेह ॥

नमस्तेऽस्तु दास्ये स्फुरद्दीप्तिधास्ये

त्वदीयोदरायाय विश्वस्य धास्ये ।

मनो राधिकायै त्वदीयप्रियायै-

नमोऽनन्तलीलाय देवाय तुभ्यम्" ॥

अथ तत्र श्रीकृष्णाष्टमीकृतम् ।

पादौ तत्रैव ।

"गोवर्जने गिरौ रम्ये राधाकुण्डं प्रियं हरेः ।

कार्तिके बह्मचाष्टम्यां तत्र स्नात्वा हरेः प्रियः ॥

कार्तिकः

नरो भक्तो भवेद्विप्रास्तद्वि तस्य प्रतोबन्धम् ।

यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा ।

सर्वगोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभा" ॥

किञ्च । तत्रैव श्रीराधिकापाख्यानात् ।

"कृन्दावनाधिपत्यञ्च दत्तं तस्याः प्रतुष्यता ।

कृष्णानाञ्च देवी तु राधा कृन्दावने वने ॥

तत्कुण्डे कार्तिकाष्टम्यां स्नात्वा पूज्यो जनार्दनः ।

सुबोधन्यां यथा प्रीतस्तथा प्रीतस्ततो भवेत्" ॥

अथ तत्र कृष्णचतुर्दशीकृतम् ।

पादौ च तत्रैव ।

कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां निशासुखे ।

यमदीपं वह्निर्हृद्यादपस्तुर्विगम्यति" ॥

तत्र मन्त्रः ।

"मृत्युना पाशदशधाभ्यां कालः श्यामलया सह ।

चतुर्दश्यां दीपदानात् सूर्य्यनः प्रीयतामिति" ॥

अथ कृष्णचतुर्दशीकृतम् । तत्रैव ।

"चतुर्दश्यां धर्मराजपूजा कार्या प्रयत्नतः ।

स्नानमावश्यकं कार्यं नरैर्नरकभीषिभिः ॥

अरुणोदयतोऽप्युच रिक्तायां स्नाति यो नरः ।

तस्याद्विक्लभवो धर्म्मो नश्यत्येव न संशयः" ॥

स्नान्दे च तत्रैव ।

"कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधुदये ।

अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीषिभिः" ॥

किञ्च । पादौ तत्रैव ।

"ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।

जीवत्पिता न कुर्वीत तर्पणं यमभीक्ष्णयोः ॥

यजोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना तथा ।

देवत्वञ्च पित्रत्वञ्च यमस्यास्ते हिरूपता ॥

नक्तं यमचतुर्दश्यां यः कुर्यान्निवसन्निधौ ।

न तत् क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीवृक्षम् ॥

कुमाभीवदकान् पृष्य तथा शैवतपोधनान् ।

राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥

कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्दशी ।

तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः" ॥

किञ्च ।

"अमावस्याचतुर्दश्याः प्रदोषे दीपदानतः ।

यममार्गान्धकारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः" ॥

अथामावस्याकृतम् । पादौ तत्रैव ।

"दिवा तत्र न भोक्तव्यं विना बालातुरान् जनान् ।

प्रदोषसमये कर्त्तव्यं पूजयेच्च यथाक्रमम्" ॥

किञ्च ।

"प्रदोषसमये विप्राः कर्त्तव्या दीपमालिका ।

दीपदानात् ततः पञ्चाक्षर्यां सुप्तां प्रबोधयेत् ॥

त्वं ज्योतिः श्रीरविश्चन्द्रो विद्युत् सौवर्गन्तारकाः ।

सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्दीपज्योतिःस्थिते नमः ॥

मन्त्रेणानेन कमला दीपहस्ताः श्रियो द्विजाः ।

देवीं प्रबोधयेयुश्च ततः कुर्याच्च भोजनम् ॥

प्रदोषसमये कर्त्तव्यं भोजयित्वा भुज्जित्वा यः ।

पुमान् संवत्सरं यावत् कर्त्तव्योऽस्ति नैव मुच्यति" ॥

अथामावस्यानिर्णयः । यथा निर्णयाम्बते ।

उपवासादिस्वमावास्या प्रतिपद्युतेषु यास्या

तदुक्तम् ।

“अमावास्या तृतीया च सा उपोष्या परान्विता” ॥

इति । चतुर्दशीविज्ञानिवेधश्च निगमे ।

“भूतविज्ञा त्वमावास्या निष्कलं स्यात्तयं त्विदम्” ।

स्नानेऽपि ।

“भूतविज्ञा त्वमावास्या न यास्या मुनिपुङ्गवैः” ॥

अथ शुक्लप्रतिपत्त्यम् । स्नाने ।

“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतश्चैव समाचरेत् ।

भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥

श्रीकृष्णदासवर्याऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।

शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्तिकेऽर्चोऽत्र वैष्णवैः” ॥

“प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य राजौ जागरणं चरेत्” । इति

कृषित् पाठः । तस्मात्तदिदं कर्म गोवर्द्धनप्राधान्येन

गोप्राधान्येन च ख्यातमयेकमेव ज्ञेयम् ।

अथ दिननिर्णयः । यदाह देवकः ।

“प्रतिपददर्शनयोगे क्रीडन्तु गवां मतम् ।

परविज्ञान्तु यः कुर्यात् पुनर्दारधनक्षयः” ॥

निर्णयामृततृप्तपरायान्तरवचनम् ।

“या कुहूः प्रतिपन्मिन्ना तत्र गाः पूजयेन्नुप ।

पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपतेः” ॥

ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्वाज्ञातात्यर्थकम् ।

द्वितीयासमये तु सर्वथा निषिद्धम् ।

तत्रैव । तद्यथा ।

“नन्दायां दर्शने रक्षाबलिदानदशासु च ।

भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते” ॥

पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासं-
योग एव निषिध्यते ।

“गवां क्रीडादिने यत्र राजौ दृश्येत चन्द्रमाः ।

सोमो राजा पश्यन् हन्ति सुगभीपूजकांस्तथा” ॥

तदुदयसम्भावनश्च निर्णयामृते निर्णयितम् ।

प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तस्यापिन्यां द्वितीयायां

चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्राधानविषये
वृद्धशातातपेन ।

“द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।

अग्राधानश्चतुर्दशा परतः सोमदर्शनात्” ॥ इति

अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्णश्चतुर्था भागः ।

ततश्च यत्र प्रतिपदि चन्द्रमुहूर्त्तस्यापिनी द्वितीया

तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव

प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराणसमुच्चये ।

“वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।

द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते” ॥

किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र च निष्कामति

तदाप्युत्तरैव कार्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।

“यथा द्वादशभिर्मासैर्मासो वृद्धो मलिज्जुचः ।

तथैवाहोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्तो मलिज्जुचः ॥

यथा मलिज्जुचः पूर्वा मासो देवस्तथापरः ।

त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा याज्ञा चैव तथोत्तरा” ॥

इति निर्णयामृतमतम् । किन्तु बज्जुलीन्यायेन

पूर्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवजादि वचन-

प्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥

अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।

“मधुरायां तथाप्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।

मन्त्रेण महाभूजं तत्र पूज्यो गिरिवेशा ॥

मधुरायां तथैव साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

वैष्णवं धाम संप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ” ॥

पूजामन्त्रः ।

“गोवर्द्धनधराधार गोकुलत्राणकारकः ।

विष्णुभाजकृतोऽस्माय गवां कोटिप्रदो भव” ॥ इति

गोपूजामन्त्रः । स्नाने तत्रैव ।

“लक्ष्मी या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।

दृतं वहति यज्ञार्थं यमपाशं व्यपोहतु ॥

अयतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृच्छतः ।

गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्” ॥

अथ गोक्रीडा तत्रैव ।

“क्रोधापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।

वृषान् कर्षापयेद्गोपैरुक्तिप्रयुक्तिवादानात्” ॥

पाद्मे च तत्रैव ।

“महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीडनं वारणस्तथा” ।

तस्माद्वाक्यश्च तत्रैव ।

“एवं गोवर्द्धनं गाश्च पूजनीया विधानतः ।

गोवर्द्धनमत्रो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः” ॥*

अथ श्रीबलिदेवराजपूजा ।

“लिखित्वा श्रीबलिं पट्टे विन्यावल्यान्वितं मुदा ।

प्रदोषे तत्प्रतिपदो भगवद्भक्तमर्चयेत्” ॥

तथा च स्नाने ।

“बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं वर्याकैः पञ्चरङ्गकैः ।

सर्वाभरणसम्पूगं विन्यावल्या सहासितम् ॥

कुष्माण्डमयजम्भोरुं मुरदानवसंयुतम् ।

सम्पूर्णहृदयदशनं किरीटोत्कटकुण्डलम् ॥

दिभुजं दैत्यराजानं कारयित्वा चैवैवम् ।” ॥

तत्पूजाकारणम् । पाद्मे तत्रैव ।

“यथार्पितं देहमनेन विष्णवे

भीतेन मिथ्यावचसो महात्मना ।

दैत्येन तेनाथ कठोरचेष्टया

बद्धो बलिर्व्यामनमूर्तिना वत ॥

बद्धाणीतोऽय पातालं विमनाः खिन्नमानसः ।

नाभ्यसूयद्वरिं दैत्यस्यक्ताहममतः सुधीः ॥

तदोवाच हरिः प्रीतस्तस्मै दैत्याय भागवत् ॥

अत्रोत्रिये दत्तममन्त्रकं कृतं

जप्तं तथा व्यग्रधिया जनेन यत् ।

तथोर्ज्यशुक्लप्रतिपदिनेन तु

त्वामर्चयेत्तत्सकृतं तवात्सु ॥

इति तस्मै वरो दत्तो हरिणा दितिजाय च ।

ततोऽवश्यं प्रपूज्योऽसौ बलिराजदिने मुदा ॥

कृष्णसामिध्यातस्यापि पूजनीयः प्रयत्नतः” ॥*

अथ बलिपूजाविधिः । स्नाने तत्रैव ।

“गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ।

भाटमाटजनेः सार्द्धं सन्तुष्टो बन्धुभिस्तथा ॥

कमलः कुसुदैः पुष्पैः कङ्गरै रत्नकोत्पलैः ।

गन्धपुष्पादिनैवेद्यैरुत्तैर्गुडपूपकैः” ॥

तत्र पूजामन्त्रः ।

“बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुतप्रभो ! ।

भविष्येन्मुराराते । पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥

दीपोत्सवैर्जनितसर्वजन्मप्रभोदेः

कुर्वन्ति ये सुमतयो बलिराजपूजाम् ।

दानोपभोगसुखवृद्धिप्रताकुलानां

नूनं प्रयाति सकलं प्रसुदैव वर्षम्” ॥

अथ यमद्वितीयाहृत्यम् । स्नाने पाद्मे च ।

“ऊर्जे शुक्लद्वितीयायां मध्याह्ने यममर्चयेत् ।

ज्ञानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति” ॥

किञ्च ।

“तस्यां निजगृहे विप्र ! न भोक्तव्यं ततो बुधैः ।

खेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ।

सर्वा भगिन्यः संपूज्या च भावे प्रतिपत्तजाः” ॥

किञ्च ।

“यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः

संभोजितस्त्वतिशयसखसौ हृदेन ।

तस्यां खसुः करतलादिह यो भुङ्क्ते

प्राप्नोति वित्तसुभगं धनमुत्तमं सः” ॥*

अथ शुक्लाष्टमीकृत्यम् ।

पाद्मे तत्रैव कूर्मपुराणे च ।

“कार्तिके शुक्लपक्षे तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।

तद्दिने वासुदेवोऽभ्युद्भूतः पूर्वाह्णं वत्सपः ।

तत्र कुर्याद्भवां पूजां गोपासं गोप्रदक्षिणम् ।

गवानुगमनं कार्यं सर्वान् कामानभीषता ॥

प्रबोधनीकृत्यं तत्प्रशब्दे द्रष्टव्यम् । इति श्रीगो

पाणभट्टविलिखिते लिखिते भगवद्भक्तविनासे

श्रीदामोदरप्रियो नाम १६ खण्डविनासे ॥

तत्र ज्ञातस्य फलम् ।

“दत्तः क्रये विक्रयणे धनायः

स्यादावदूकोऽखिलकौशलक्षः ।

यः कार्तिके कार्तिकरूपधारी

ज्ञातो भवेद्युद्धविशारदश्च” ॥

इति कोटीप्रदीपः ॥*॥ वर्षविशेषः । स च क्षत्ति-

कारोहिण्योरेकतरस्मिन् वृहस्पतेरस्तोदयैकतर-

सम्बन्धे भवति । इति मणमासतत्त्वम् ॥ कार्तिकेयः

यथा,—ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥

“दृष्ट्वा तान् क्षत्तिकाः सर्वा भयविक्रलमानसाः ।

कार्तिकं कथयामासुर्वज्रलान्तं ब्रह्मतेजसा” ॥

कार्तिकिकः, पुं, (कार्तिको पौर्णमासी अस्मिन्

मासे इति । “विभाषा फाल्गुनीश्वश्याकार्तिकी-

चैत्रीभ्यः” । ४ । २ । २१ । इति ठक् । कार्तिक-

मासः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥

कार्तिकेयः, पुं, (क्षत्तिकानामपत्यम् । “क्षीभ्यो ङक्” ।

४ । १ । १२० । इति ङक् ।) शिवपुत्रः । यथा,—

“या बभूव रङ्गक्रीडा पार्वतीशिवयोः पुरा ।

दृष्टस्य च सुरैः शम्भोर्वीर्यं भूमौ पपात ह ॥

भूमिस्तदक्षिपत् वज्रौ वक्रिञ्च शरकानने ।

तत्त्वं जल्यःक्षत्तिकाभिरघुना गच्छ साध्यतम् ॥

तवाभिषेकं विष्णुश्च करिष्यति सुरैः सह ।

हनिष्यसि तारकाख्यं सर्वशस्त्रं जनिष्यसि ॥

पुनश्च विनश्यत्तुत्सवां गोमुमद्यमा इमाः ।

नामि गोम् । यथाशक्तः शुक्लवस्त्रः सकोटरे” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् ॥*

स एव कश्यपेदे अग्निपुत्रः । यथा,—

“कुमारश्चानवत् तत्र तद्वर्षावसमुत्तिः ।

कार्पटः

वज्रितेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः ॥
तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः ।
तदा क्षीरप्रदानार्थं कृतिकाः संन्ययोजयन् ॥
ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा ।
स्यादस्माकमयं पुत्रः स्यातो नास्तेति राघव ! ॥
अन्योन्यं पितृपुत्राणां तनयस्य मुखानि षट् ।
समभूवन् महाबाहो ! वगमलस्तेन विभुः ॥
ततस्तदा देवता ऊचुः कार्तिकेय इति प्रभुः ।
पुत्रोऽयं जगति स्यातो भविष्यति न संशयः ॥
इति वाल्मीकीयरामायणम् ॥*॥ तत्पर्यायः महा-
सेनः २ शरजन्मा ३ मङ्गलाननः ४ पार्वतीनन्दनः
५ स्यान्मः ६ सेनानीः ७ अग्निभूः ८ गुहः ९ बाहु-
लेयः १० तारकजित् ११ विशाखः १२ शिखवा-
हनः १३ घाम्मातुरः १४ शक्तिधरः १५ कुमारः १६
कौशदारणः १७ । इत्यमरः ११।१७१-१८३॥ आमेयः
१८ दीप्तकीर्तिः १९ अममेयः २० मयूरकेतुः २१
धर्मात्मा २२ भूतेशः २३ महिषार्दनः २४
कामजित् २५ कामदः २६ कान्तः २७ सत्यवाक्
२८ भुवनेश्वरः २९ शिशुः ३० श्रीधरः ३१ शुचिः
३२ चण्डः ३३ दीप्तवर्णः ३४ शुभाननः ३५ अमोघः
३६ अमघः ३७ रौद्रः ३८ प्रियः ३९ चन्द्राननः ४०
दीप्तशक्तिः ४१ प्रशान्तात्मा ४२ भद्रकृत् ४३
कूटमोहनः ४४ षष्ठीप्रियः ४५ पवित्रः ४६ मातृ-
वत्सलः ४७ कन्याहर्ता ४८ विभक्तः ४९ स्वाहेयः
५० देवतीसुतः ५१ प्रभुः ५२ नेता ५३ नैगमेयः
५४ सुदुश्चरः ५५ सुव्रतः ५६ ललितः ५७ बाल-
कीर्णप्रियः ५८ लघ्वारी ५९ ब्रह्मचारी ६० शूरः
६१ शरवणोद्भवः ६२ विश्वामित्रप्रियः ६३ देव-
सेनाप्रियः ६४ वासुदेवप्रियः ६५ प्रियकः ६६
इति वनपर्व ॥ गाङ्गाः ६७ सामी ६८ दादशनी-
चनः ६९ । इति जटाधरः ॥ सिद्धसेनः ७० शम्भु-
तनयः ७१ देवसेनापतिः ७२ बालचर्यः ७३ लक-
वाकुध्वजः ७४ महाबाहुः ७५ युद्धरङ्गः ७६
श्लिखिध्वजः ७७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाव-
कात्मजः ७८ । वज्रसूनुः ७९ । वटशिराः ८० ।
दितिजान्तकः ८१ । इति महाभारतम् ॥*॥

अस्य ध्यानम् । यथा ।

“कार्तिकेयं महाभागं मयूरोपरिस्थितम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णं शक्तिहस्तं वरप्रदम् ॥
दिभुजं शङ्खचक्राभ्यां नानाजङ्घारभूषितम् ।
प्रसन्नवदनं देवं सर्वसेनासमाहृतम्” ॥
इति कार्तिकेयपूजापद्धतिः ॥

कार्तिकेयप्रसूः, स्त्री, (कार्तिकेयं प्रसूते या । प्र +
सू + क्तिप् । कार्तिकेयस्य प्रसूता ।) दुर्गा । इति
शब्दरत्नावली ॥

कार्तिकोत्सवः, पुं, (कार्तिकां कार्तिकीपौर्णमास्यां
भव उत्सवः । तत्सम्बन्धी तत्कर्त्तव्यः उत्सवो वा ।)
कौमुदी । कार्तिकी पूर्णिमा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

कार्पटः, पुं, (कार्पट इव आकारोऽस्यस्य । कार्पाट
+ णच् ।) जतु । जौ इति भाषा । कार्यी । इति
हेमचन्द्रः ॥ दरवारी उभेदोवार इत्यादि प्रारम्भ-

कार्पास

भाषा ॥ (कार्पट एव ! सार्थे णच् । जीर्णवस्त्र-
खण्डम् ॥)

कार्पाटिकः, पुं, (कार्पाटं अन्तस्तत्त्वं वेत्ति इति कार्पाटेन
चरति इति वा । ठक् । कार्पाटोऽस्यस्य वा ठन् ।)
मर्मवेत्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तीक्ष्णसेवी ।
इति काशीखण्डम् ॥
“सायं च तत्रैव वहिः सज्जुद्वन्तरोत्तले ।
समावसत् कार्पाटिकैः सोऽन्यदेष्टागतैः सह” ॥
इति कथासरित्सागरे ॥

कार्पायः, स्त्री, (कृपायस्य भावः । कृपाय + घञ् ॥)
कृपायता । तत्पर्यायः । दैन्यम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भगवद्गीतायाम् २ । ७ ।

“कार्पायदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मेणसंमुद्यताः” ॥)

कार्पासः, पुं, स्त्री, (कर्पास एव । सार्थे णच् ।) कर्पास-
वृक्षः । कार्पास इति भाषा ॥ (अस्य पत्रादिना
सर्पदंष्टः पुरुषो नीरोगो भवति । इदानीं पत्रा-
दीनां व्यवहारक्रम उच्यते ।

दशनागन्तरमेव दंष्टं पुरुषं सार्द्धदितोलक-
परिमितः कार्पासपत्ररसः पाययितव्यः । अथ
क्षतप्रदेशं विधौतं परिष्कृतञ्च विधाय तत्र पत्र-
रसः प्रदेयः । क्षतस्थानोपरि च कार्पासपत्रैः
प्रलेपो दातव्यः । एवं क्षतेऽपि यदि शरीरस्य
कश्चिदंशः स्मीतो भवेत् तदा तत्रैव एतत्पत्र-
रसेन पेषयितव्यम् । आमुस्यात् प्रतिस्पाददण्ड-
मेवं क्षते सर्पदंष्टः पुरुषः सुस्थो भविष्यतीति
निश्चयः ॥)

कार्पासं, त्रि, (कर्पास्याः विकारे अवयवे वा णच्
विष्वाद्यन्वा ।) कार्पासजातवस्त्रादि । तत्पर्यायः ।
फलम् २ वादरम् ३ । इत्यमरः २ । ६ । १११ ॥
(यथा, महाभारते २ । ५० । २४ ।

“अस्त्राणां वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्” ॥)
कार्पासधेनुः, स्त्री, (दानार्थं कल्पिता कार्पासवस्त्र-
निर्मिता धेनुः ।) दानार्थकार्पासादिनिर्मित-
धेनुः । यथा ।

होतोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं नृप ! ।
यत्प्रदानाद्वरा यान्ति यंश्च लोकमनुत्तमम् ॥
विधुवे त्वयने पुण्ये युगादिग्रहणे तथा ।
ग्रहपीडासु चोयासु दुःखप्राणित्दर्शने ॥
पुण्ये द्वायतने राजन् शुचिदेशे गवां गणे ।
गोमयेनोपनिप्रायां दर्भानास्तीर्थं वै तिलान् ॥
तन्मध्ये स्थापयेत् धेनुं वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
नैवेद्यधूपदीपाद्यैः पूजयेच्च विमत्सरः ॥
उत्तमां चतुर्भिर्भस्त्रैस्तद्वर्जं तु मध्यमा ।
भारेण चाधमा प्रोक्ता वित्तशायं विवर्जयेत् ॥
चतुर्धायेन कृत्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।
कर्त्तव्या वस्त्रशृङ्गेण रजतक्षरसंयुता ॥
नावापलमया दन्ता रत्नगर्भसमन्विता ।
इत्येवं सर्वसंपूर्णं कृत्वा अज्ज्ञासमन्वितः ॥
आवाहयेतां कार्पासधेनुं मन्त्रैर्द्विजातये ।
इत्यादय दर्भमादिः प्रथमा अज्ज्ञान्वितः ॥

कार्मुकं

पूर्वाक्तस्तु विधिः कार्यो दानमन्त्रपुरःसरः” ॥

पूर्वाक्तविधिः जवणधेनुक्तविधिः ।

“यथा देवगणः सर्वस्वया श्रीनो न वर्त्तते ।

तथा मामुद्धरेर्हति ! पाहि संसारसागरात्” ॥

इत्यादिवराहपुराणे श्रुतोपाख्याने कार्पासधेनु-
माहात्म्यम् ॥

कार्पासनासिकम्, स्त्री, (कार्पासस्य नासिका इव ।)

तर्कुः । इति शब्दरत्नावली । टेको इति भाषा ॥

कार्पासिका, स्त्री, (कार्पासी + कन् । तत्पठाम् ।)

कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, कार्पा-

साज्जातः । कार्पासनिर्मितम् । यथा गोः रामा-
यणे । ५ । ४९ । ५ ।

“अवेष्टयन्त कार्पासं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः” ॥)

कार्पासी, स्त्री, (कार्पास + जातितात् ङीष् । यदा

कर्पासोऽस्यस्याः प्रज्ञायन् ततो ङीप् ।) का-

र्पासवृक्षः । कार्पास इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

वदरा २ मुण्डिकेरी ३ समुद्राभ्ता ४ । इत्यमरः ।

२ । ४ । ११६ ॥ पटदः ५ । इति रत्नमाणा ॥

सारिणी ६ चथा ७ तुला ८ गुडः ९ गुण्डके-

रिका १० मरुद्भवा ११ पिचुः १२ वादरः

१३ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । क्षान-

दुग्धकारित्वम् । पित्तकफघ्नादाहशमभान्ति-

मूर्च्छनाशित्वम् । बलकारित्वम् । इति राज-

निघण्टुः ॥ तत्पत्रगुणाः । वायुनाशित्वम् । रक्त-

कारित्वम् । मूत्रवर्द्धकत्वम् । कर्णपिण्डकानाद-

पुण्यास्वावनाशित्वम् । तद्दीपगुणाः । क्षान्द्यत्वम् ।

वृध्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफकरत्वम् । गुरुत्वम् ।

इति भावप्रकाशः ॥

कार्मः, त्रि, (कर्म शीलं अस्य । कृत्वादित्वात् ङः ।

“कार्मन्ताच्छीले” । ६ । ४ । १६२ । इति

सूत्रानुसारेण निपातनात् टिणोपः । फल मन-

पेक्ष्य कर्मसु प्रवृत्तः ।) कर्मशीलः । इत्यमरः ।

३ । १ । १८ ॥

कार्मणः, स्त्री, (कर्मैव इति । कर्मन् + “तदयुक्तात्

कर्मणोऽङ्” । ५ । ४ । २६ । इति णच् । कर्मणे

हितमिति णच् वा ।) मूलकर्म । इत्यमरः । ३ ।

२ । ४ ॥ ऋषध्यादिमूलेन यत् आसनोपाटन-

स्तम्भनवशीकरणादिकर्म तत् । इति भरतः ।

(यथा माघे । १० । ३७ ।

“चाटु चाकृतकसम्भमसां

कार्मण्यत्वमगमन् रमणेभु” ॥

तथा च, काशीखण्डे ४५ । ९ ।

“काचिकार्मण्यतत्त्वज्ञा काचित्मौक्तिकगुम्फिका” ॥)

मन्त्रतन्त्रादियोजनम् । (कर्म साध्यत्वेन अस्यस्य

इति णच् ।) कर्मठे त्रि । इति मेदिनी ॥

कार्मिकः, त्रि, (कर्मणा चित्रकर्मणा निर्दुतः ।

इति ठक् ।) विचित्रवस्त्रादि । (“कार्मिकं कर्मणा

चित्रेण निर्मितं यत्र निघ्नये पटे चकञ्चिताका-

दिकं चित्रमूत्रैः क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते” ॥)

इति मिताक्षरा । (तथा च याज्ञवल्क्याः । ११८३ ।

“कार्मिके रोमवद्धे च त्रिशङ्कागच्छयो मतः” ॥)

कार्मिकं, स्त्री, (कर्मणे प्रभवतीति । “कार्मिकं

कार्मरी

उकञ् । ५।१।१०३। इति उकञ् । धनुः । इत्यमरः । २।८।८३। धनुक् इति भाषा । (यथा, माघे । २।६७।

“कार्मरीकेव गुणिना वायः सन्धानमेधति” ॥)

कार्मरी, पुं, (कार्मरीं धनुः साध्यत्वेनास्यस्य इति षच्) वंशः । वंश इति भाषा । (कर्मणे कार्याय प्रभवतीति । कर्मन् + उकञ् ।) कर्मन्ते चि । इति मेदिनी । श्वेतखदिरः । हिज्जलः । महा- निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्यं, स्त्री, (क्रियते यत् तत् । कृ + “विभाषां कृ षोः” । ३।१।१२०। इति कवभावे “ऋहलो- ष्यत्” । ३।१।१२५। इति ष्यत् । ततो षङिः) क्रियते यत् । इति व्याकरणम् । काज इति भाषा । (“कार्यन्तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिरभिसन्धाय प्रवर्तते कर्ता” । इति चरके विमानस्थाने । ८ अध्यायः ॥ तथा मनुः । ६।२६६।

“आरभेत ततः कार्यं सञ्चिन्त्य गुरुणाघवम्” ॥

कर्तव्यम् । यथा तत्रैव । ३।८०।

“आश्रासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विज्ञानता” ॥)

तत्प्रति कारणम् त्रिविधम् । समवायिकारणम् १ यथा घटकार्यं प्रति कपाणम् । असमवायिकार- यम् २ यथा घटकार्यं प्रति कपाणसंयोगादि । निमित्तकारणम् ३ यथा घटं प्रति दण्डिकादि । इति तर्कशास्त्रम् ॥ हेतुः । प्रयोजनम् । इति मेदिनी । ऋणादिविवादः यथा,—

“यस्मात् कार्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।

तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्य कालभाक्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे कात्यायनः ॥

(तथा च मनुः । ८।४३।

“नोत्पादेयत् स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः” ॥)

अपूर्वम् । यथा,—

“विधिप्रत्ययस्य कार्यं शक्तिरिति मीमांसकाः” ॥

व्याकरणमते आदेशप्रत्ययागमाः । इति दुर्गा- दासः ॥ (चि, करणीयम् । कर्तव्यम् । यथा मनुः । २।२४८।

“सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अन्यैवावृता कार्यं पिण्डनिर्व्वपनं सुतेः” ॥)

कार्यकुशलः, त्रि, (कार्ये कर्मणि कुशलः निपुणः) ।

कर्मठः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कार्यपुटः, पुं, (कार्यां क्रियायां न पुटति । कारि + पुट् संक्षेपणे + कः ।) क्षपणः । उन्मत्तः । अनर्थ- करः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कार्यप्रदेष्टा, पुं, (कार्यं प्रदेष्टुं अनेन । प्र + दिष् + करणे घञ् ।) आलस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्या, स्त्री, (कृ + ण्यत् । टाप् ।) कारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्या, [न] पुं, (कार्यं अस्यस्य इति इनिः ।) यस्य निर्दिश्यते कार्यं सः । इति दुर्गादासः ॥ क- र्मार्या । इति कार्पटशब्दार्थे हेमचन्द्रः । (यथा मनुः । ८।२०।

“विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्ययाम्” ॥)

कार्मरी, स्त्री, (कृ + कार्ये णिच् भावे मनिन्

१०८

काल

कार्म तत् रावि । रा + कः गौरादित्वात् ङीष् ।)

कार्मरी । गम्भारीवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कार्यः, पुं, (कृ + कार्ये ण्यञ् ।) कार्यः । साण्डहः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कश्चूरः । लकूचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्यस्य भावः । “वर्णवृद्धादिभ्यः ष्यञ्” । ५।१।१२३। इति ष्यञ्) कृषतायां स्त्री । (यथा, मेघदूते ३१।

“सौभाग्यन्ते सुभग ! विरहावस्थया व्यग्रयन्ती कार्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः” ॥)

कार्यकः, पुं, (कर्मति इति । कृष + “कृषेर्द्विषो- दीच्” । उणां । २।३८। इति कृन् । यदा कृषिः शीलमस्य कृत्रादित्वात् यः स्वार्थे कन् ।) कार्यकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कार्यापणः, पुं स्त्री, (कर्मस्यायं “तस्येदम्” । ७।३।१२०।

इत्यञ् । निव्यं पणः परिमाणे इत्यप् गोचर- सञ्चरेति घो वा कार्यस्य कार्येण वा व्यापणः व्यवहारो यत्र । यदा कर्मस्येदं स्वार्थे वा ष्यन्

तेन व्याप्यते । व्या + पण कर्मणि घः ।) का- र्थिकः । षोडशपणः । इति मेदिनी । रूप्यकर्म- कृतव्यवहारद्रव्यम् । लोके तु तन्मूल्ये षोडश-

पणसमुदाये कार्यापणस्योपचारेण प्रवृत्तिः । तथा हि शास्त्रीयो रजतमाधो द्विकृष्णलः । द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाधकः । इति मनुः ॥

आद्ये कृतयुगे रजतकृष्णलयोर्द्विश्रयशः मूल्य- मिति द्वात्रिंशता कृष्णलाभो रजतकर्मस्य षो-

डशपणा एव मूल्यम् । पुराणशब्दश्चात्र कार्थिकं पुराणञ्च कार्यापण इति वोपाश्रितः । इत्यमर-

टीकायां भरतः । (यथा, मनुः । ८।१३६।

“कार्यापणान् विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्थिकः पणः” ॥)

कार्थिकः, पुं, (कर्म + स्वार्थे ठक् ।) कार्यापणः । इत्य-

मरः । २।६।८८॥ (यथा याज्ञवल्क्यः । १।३६५।

“निष्कः शुवर्णाख्यारः कार्थिकस्ताम्रिकः पणः” ॥

कर्मः कर्मणं शीलमस्य । कर्म + ठक् ।) कृषकः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मस्यायम् । कर्म + ठक् । शा-

स्त्रीयपलचतुर्भागः । कर्मः परिमाणमस्य ठक् ।

कर्मपरिमितद्रव्यम् । कर्मण्य क्रीतः । ठक् । कर्म-

क्रीतः ॥)

कार्या, पुं, (कृष्यस्यापत्यम् । अत इज् ।) कामदेवः ।

इति त्रिकाश्रयश्रेष्ठः । (यथा हरिवंशे । १६३।१६।

“तामापतन्तीं मायान्तु कार्याः कमललोचनः” ॥

गन्धर्व्वविशेषः । यथा महाभारते । १।१२३।५३।

“युगपस्तृणपः कार्यार्निन्दिच्छिन्नरथस्तथा” ॥)

कार्या, स्त्री, (कार्या + ङीप् ।) शतावरी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (शतावरीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञा- तव्यम् ।)

कार्यः, पुं, (कृष + “इगुपधेति” ३।१।१७५।

कः । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ण्यञ् ।) साण्डहः ॥

इत्यमरः । २।४।४४॥ (अस्य पर्यायो यथा ।

“शाण्डहस्तु सर्जकाय्याश्चर्गाकाशस्यसम्बरः” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काल त् क कालोपदेशे । इति करिकव्यजुमः ।

(अदन्तपुरा-पर-सक-सेट् ।) यथा अथकावत्

कालः

कालमियमया गणकः । एतावती वेलेति कथित- वानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कालं, स्त्री, (ईषत् कृष्यत्वात् इति मृज्जाति । का + कः धातुश्च कृत्स्निरूपतया ष्यति वा । ष्यन् + षच् । कोः कादेशः ।) कौहम् । इति वाचस्पति-

रित्यमरटीकायां भरतः ॥ कलौणकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालीयकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कालः, पुं, (कलयति आयुः । कल् संस्थाने पचा-

द्यच् ततः प्रचाद्यण् । यदा कलयति सर्वाणि भूतानि । कल् प्रेरणे ण्यन्तात् पचाद्यच् ।) कल्-

दयमुहूर्त्तप्रहरदिनरात्रिपक्षमासायनवत्सरदिः ।

इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्यायः । दिवः २ अनेहा ३

समयः ४ इत्यमरः । १।४।१॥ “जन्यानां जनकः कालो

जगतामाश्रयो मतः । परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः

स्यादुपाधितः” ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १।२।१४।

“परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ! ।

यत्काल्यस्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम्” ॥)

अस्य गुणाः । सङ्ख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वम्

३ संयोगः ४ विभागः ५ । इति भाषापरिच्छेदः ॥

“अनादिनिधनः कालो रजः सङ्घर्षः स्मृतः ।

कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

(“कालस्तु त्रिविधो ज्ञेयोऽतीतोऽनागत एव च ।

वर्त्तमानस्तृतीयस्तु वक्ष्यामि षट्शु लक्षणम् ॥

कालः कलयते लोकं कालः कलयते जगत् ।

कालः कलयते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥

कालस्य वशगाः सर्वे देवर्षिसिद्धकिन्नराः ।

कालो हि भगवान्देवः स साक्षात्परमेश्वरः ॥

सर्गपालनसंहर्त्ता स कालः सर्वतः समः ।

कालेन कल्प्यते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥

येनोत्पत्तिश्च जायेत येन वै कल्प्यते कला ।

सोऽन्तवशं भवेत्कालोऽजगदुत्पत्तिकारकः ॥

यः कस्मिन् प्रपश्येत प्रकर्षं वर्त्तमानके ।

सोऽपि प्रवर्त्तको ज्ञेयः कालः स्यात् प्रतिपालकः ॥

येन मृत्युवशं याति कृतं येन कथं व्रजेत् ।

संहर्त्ता सोऽपि विज्ञेयः कालः स्यात् कलनापरः ॥

कालः स्रजति भूतानि कालः संहर्ते प्रजाः ।

कालः क्षपिति जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥

काले देवा विनश्यन्ति काले चासुरपञ्चगाः ।

नरेन्द्राः सर्वजीवाश्च काले स्रज्ज विनश्यति ॥

त्रिकाणात् परतो ज्ञेयः आगन्तुर्गतचेष्टकः ।

तथा वर्षाहिमोष्णाख्या स्त्रयः काला इमे मताः ॥

तथा त्रयोऽन्येऽपि ज्ञेया उद्यन्मध्यास्तपिणः ।

सृष्टोऽपि सर्वगः स वै यत्कालास्ततः शुभः” ॥

इति प्रथमस्थाने ४७ः । शरीतेनोक्तम् ४)

यमः । (यथा गोः रामायणे । ३।३५।४३।

“आपतन्तीक्षतां वृष्टा कालदण्डोपमां गदाम्” ॥)

कृष्णवर्णः । कृष्णगुणवति चि । इत्यमरः । १।

५।१४।१६। (यथा गोः रामायणे । ६।६०।२।

“उद्यतायुधनिस्त्रिंशे रथे च समनष्टते ।

कालान्धयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमा” ॥)

मनुः । (यथा भागवते । ६।६।२।

कालकी

“दिनीपस्तुतस्तद्वदस्तः कालमेयिवान् ।
मगीरपुत्रस्य पुत्रस्तेपे स समहत् तपः” ॥
महाकालः । इति मेदिनी ॥ शनिः । इति
दीपिका ॥ कासमर्हः । रक्तचित्रकः । राजः ।
कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्वकलमातृ
शिवः । यथा महाभारते ॥ १२ । १७ । ४७)
“गणहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुह्य करः” ॥
कालनियन्तृत्वात् विष्णुः । यथा महाभारते ॥ १२ ।
१ । ४६ । ५८ ।
“मृत्युः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः” ॥
पर्वतविशेषः । यथा गोः रामायणे ॥ ४ । ४४ । २१ ।
“ततो महाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम् ।
कालं नाम सदा श्रान्तं गमिष्यथ शिखोन्मत्” ॥
कालकं, स्त्री, (काल + कर्त्तृ कन् । यदा, कलयति
नोदयति रक्तताम् । कल नोदने + गवृन् ।) काल-
शाकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (कालशाकशब्दे-
ऽस्य गुणादिकं बोध्यम्) यकृत् । इति जेमचन्द्रः ॥
कालकः, पुं, (कालयतीति । कलत्वाच्चेपि + “गवृन्टचौ”
३ । १ । १३३ इति गवृन् ।) जतुकः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४६ ॥ जडुर इति भाषा ॥ (“वर्गे चा-
नित्ये” । “रक्ते” । “कालाच्च” । ५ । ४ । ३१, ३३
इति कन् । कालकः पटः । कालिका शाटी ।
कालकं मुखं इति सिद्धान्तकोमुदी ॥ अलङ्कार-
सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राक्षसविशेषः ।
यथा गोः रामायणे ३ । २६ । ३० ।
“दुर्जयः कालकाख्यः परवः कालिकामुखः” ॥
कालकटङ्कटः, पुं, (कालरूपः कटङ्कटः ।) शिवः ।
शालकटङ्कटोऽपि पाठः । इति दानधर्मं शिव-
सहस्रनामसु पठितः ॥ (यथा, महाभारते १३ ।
शिवसहस्रनामकथने ॥ २७ । ५७ ।
“वैष्णवी पद्मवी तानी खली कालकटङ्कटः” ॥
कालकण्ठः, पुं, (कालः कृष्णवर्णः नीलो वा कण्ठो-
यस्य ।) शिवः । पीतसारः । मयूरः । खड्गनः ।
कलविष्णुः । दातृहृपदी । इति मेदिनी ॥
कालकण्ठकः, पुं, (कालः कृष्णः कण्ठोऽस्य । ततः
कप् कार्थे कन् वा ।) दातृहृपदी । इत्यमरः ॥ २
५ । ११ ॥ (दातृहृपदस्य गुणपर्याया वक्तव्याः ॥)
कालकन्दकः, पुं, (कालं कृष्णसंघं कन्दति स्पृष्टते यदा
कालः सन् कन्दते वैकल्यं गच्छति । काल + कदि
+ कच् । कार्थे कन् ।) जलसर्पः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
कालकर्मिका, स्त्री, (कालस्य कर्मिका इव ।) अलङ्कारः ।
इति जेमचन्द्रः ॥
कालकर्त्री, स्त्री, (कालः कर्त्रीऽस्याः । अच् ततः
स्त्रियां स्त्रीप् ।) अलङ्कारः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालका, स्त्री, (कालकेयाख्यासुरायां माता काला
एव कन् । बाहुलकात् न इत्यम् ।) कालकेयनामा
ऽसुरगणमाता । इति जटाधरः । (सा च वैश्वानर-
कन्या । यथा, भागवते ६ । ६ । ३२ ।
“वैश्वानरसुता यावत् चतस्रश्चतुर्दशनाः ।
उपहानवी ह्यशिरा पुनोमा कालका तथा” ॥)
कालक्रीडा, पुं, (कालं प्रकृतकालोपयुक्तं सत् प्रसङ्गा-

कालग्र

दिकं क्रीलयति आह्वयति नाशयति वा । काल
+ क्रील + कच् । क्रीलाह्वयस्य सत्त्वादिनाशक-
त्वात् तथात्वम् ।) कोहाह्वयः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
कालकुण्डः, पुं, (कालेन कालरूपिणा परमेश्वरेण
कुण्डाते असी । कुण्ड + कर्म्मणि घञ् ।) यमः ।
इति शब्दमाणा ॥
कालकूटं, स्त्री, (कालात् कृष्णपर्वतात् कृष्यत
निष्कस्यते । कृष् + कर्म्मणि क्तः ।) कडुलम् ।
पर्वतीयमृत्तिकाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालकूटं, स्त्री, (कालं शिवमपि कूटयति अवसा-
दयति यदा कालस्य मृत्योः कूटं आयोजन
समष्टिः द्रुत इव वा ।) वीणम् । विष्णुम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते ८ । ६ । २५ ।
“नभेतथं कालकूटात् विधाञ्जलधिसम्भवात्” ॥)
कालकूटः, पुं, स्त्री, (कालस्य मृत्योः कूटः कण्ठद्वार
इव ।) स्यावगविवभेदः । इत्यमरः ॥ १ । ८ । १० ।
(यथा भागवते ३ । २ । २३ ।
“अहो वकी यं स्तनकालकूटं
जिघांसयाऽप्राययदप्यसाध्वी” ॥
अस्य स्वरूपं यथा,—
“देवासुरगणं देवैर्हृतस्य पृथुमानिनः ।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तस्यैव शत्रुसन्निभः ॥
निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्तितः
सो हि ह्येते शङ्करेरे कोऽपि भवत्ये भवेत्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे शोधन-
मारणाधिकारे ॥ २ ॥
देशविशेषः । यथा, महाभारते २ । २० । २६ ।
“कुम्भः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् ।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च” ॥)
कालकूटकः, पुं, (कालस्य कूटमिव कायति प्रकाशते ।
कै + कः ।) कारकावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते १ । १३८ । ४४ ।
“ततो दुर्योधनः पापस्तद्वक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया” ॥
कारकावृत्तस्य गुणपर्याया ज्ञेयाः ॥)
कालकृत्, पुं, (कालं करोतीति । कालस्य परिमाणं
उदयास्ताभ्यां दृढप्रकादिकमेव सम्पादयतीति ।
कृ + कृप् तुगागमस्य ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
कालकृतः, पुं, (कालेन परमेश्वरेण कृतः सृष्टः । यदा
कालं काष्ठाकलादिमानं कृतः कर्त्ता । कृ + कर्त्तरि
+ क्तः ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालकृते,
त्रि । यथा, पुराणे,—
“सर्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः” ॥
कालखड्गं, स्त्री, (कालेन कालान्तरेण खड्गति
विवर्तितं गच्छतीति । काल + खजि + क्तुः ।) यकृत् ।
इति जेमचन्द्रः ॥
कालखर्द, स्त्री, (कालं कृष्णं खड्गम् ।) यकृत् । ददि-
गुणुत्तिस्यमांखड्गम् । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६६ ॥
(यकृत्शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
कालयन्त्रिः, पुं, (कालस्य यन्त्रिविव ।) बत्सरः । इति

कालता

त्रिकाण्डशेषः ॥
कालकृतः, पुं, (कृत्स्नितोऽपि अलङ्कृतः ईश्वरकृतो
वा । कोः कारेशः ।) कृतविशेषः । कालकासुन्दे
इति भाषा । तत्पर्यायः । अरिमर्हः २ कासमर्हः
३ कर्त्तेशः ४ । इति रत्नमाणा ॥
कालचक्रं, स्त्री, (कालस्य कालगतेखकमिव ।) काल-
रूपचक्रम् । यथाह—हेमचन्द्रः ॥
“कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्पिणीभु भेदतः ।
सागरकोटिकोटिनां विंशत्या स समाप्यते ॥
अवसर्पिणां षडरा उत्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एवं द्वादशभिरपि विवर्तते कालचक्रमिदम्” ॥
ज्योतिष्यकविशेषः । यथा,—
“त्रिनाभिमति पञ्चारे षष्ठीमिच्छयात्मके ।
सम्बत्सरमये कृतं कालचक्रं प्रतिष्ठितम्” ॥
इति विष्णुपुराणे २ । ८ । ४ । चक्रमेवोपासनायै
विशिष्यन्नाह । त्रिनाभिमतीति । नाभिः लम्बा
यत्राक्षः प्रोतः स च त्रिमेषलः । अत्राक्षत्र
नाभित्वेनोपास्यत्वात् मेखलारूपान्तिष्ठो नामयः
पूर्वार्द्धमध्याह्नापरार्द्धान्तद्युक्ते । पञ्चारे पञ्च संव-
त्सरपरित्वरादयो वक्ष्यमाणां चराः शलाका
यस्य सः तस्मिन् । षष्ठीमिनि षट् ऋतवो नेमयः
प्रान्तवलययानि तद्वति । कालात्मकत्वादक्षयात्मके ।
संवत्सरमये संवत्सरावयवमासारम्भकत्वात् संव-
त्सरत्वेनोपास्यत्वाच्च तन्मयम् । तदुक्तं मातये ।
“अहस्त्रिनाभिः सूर्यस्य त्वेकचक्रस्य वै स्मृतम् ।
चराः संवत्सराः पञ्च नेम्यः षड् ऋतवः स्रुताः” ॥
इति । तस्मिन् कालचक्रं कालोपलक्षणभूतं कृतं
ज्योतिष्यकं प्रतिष्ठितं आश्रितम् । सूर्यगन्तव्य-
त्वात् कालचक्रफलस्य । इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ (“म एष निमेषादिगुणपर्यन्तः कालश्चक्र-
वत् परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके” ॥ इति
सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥)
कालचाः, पुं (कालं कालानुयायिकर्त्तव्यादिकं काल-
गतिं वा जानातीति । काल + चा + कः ।) कुकुटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालवेत्तारि त्रि,
यथा, मनुः ७ । २१७ ।
“तत्रात्मभूतैः कालचैरुद्धार्यैः परिचारकैः” ॥)
कालझरः, पुं, (कालं जरयति । काल + जृ + खिच्
+ कच् । बाहुलकात् मृम् ।) योगिचक्रमेकम् ।
(कालं मृत्युं जरयतीति ।) भैरवः । (कालेन
जीर्यति । जृ + कच् ।) पर्वतविशेषः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । तीर्थयात्रा-
पर्वणि ८५ । ५६ ।
“अत्र कालझरं नाम पर्वतं लोकविश्रुतम् ।
तत्र देवजदे खात्वा गोसखफलं जमेत्” ॥)
देशविशेषः । इति धरणी ॥
कालझरी, स्त्री, (कालं जरयति । काल + जृ + खिच्
+ कच् । मृत्युझयः तस्य पत्नी स्त्रीप् ।) चण्डी ।
इति धरणी । (स्वयमेव कालं जरयतीति श्रुत्-
पत्न्या टावेव ।) तदा कालझरा इति रूपान्तरम् ॥
कालतानः, पुं, (कालतायै कृष्णत्वात् अलति पर्या-
प्नोति । कालता + अल + कच् ।) तमाकलः ।

कालपु

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकन्तमानशब्दे-
चेयम् ॥)
कालधर्मः, पुं, (कालस्य धर्मः । आद्यः परिणाम-
काले पक्षप्रतिष्ठापितो धर्मः ।) मृत्युः । इत्यमरः
। २ । ८ । ११६ ॥ समयस्य स्वभावः ॥ (यथा, हे-
रामायणे । २ । ७२ । ३७ ।
“कालधर्मपरिचितः पाश्चैरिव महागजः” ॥)
कालनिर्यासः, पुं, (कालः कृष्णवर्णो निर्यासः ।)
गुण्यलुः । इति रत्नमाणा ॥
कालनेमिः, पुं, (कालस्य मृत्योः नेमिरिव चक्रवर्त्तुः ।)
खनामखातराक्षसः । स च कृष्णापते रावणस्य
मातुलः । यथा,—
“कालनेमिं दुराधर्मे रक्षः परमदुर्जयम् ।
चतुरास्यं चतुर्धन्तमष्टनेत्रं भयावहम्” ॥
इति गोः रामायणे ६ । ८२ । ६४ ॥ दैत्यविशेषः ।
यथा,—श्रीभागवते ।
“आत्मानमिह संजातं जानन् प्राप्तिव्यापुना हतम् ।
महासुरं कालनेमिं यदभिः स व्यथयत्” ॥
स तु हिरण्यकशिपुपुत्रः । इति हरिवंशः ।
(कालचक्रम् ॥)
कालनेमिरिपुः, पुं, (कालनेमेः कालनेमिसंज्ञका-
सुरस्य रिपुः हन्ता ।) विष्णुः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (कालनेमे रावणमातुलस्य रिपुः हन्ता ।
हनुमान् । इति व्युत्पत्तिबोधः ॥)
कालनेमिहा, [न्] पुं, (कालनेमिं तन्नामानं असुरं
हतवान् । हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यदुक्तं महाभारते १३ । १४६ । ८२ ।
“कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः” ॥
कालनेमिं खनामखातरावणमातुलं हतवानिति
व्युत्पत्त्या हनुमान् ॥)
कालनेमी, [न्] पुं, (कालस्येव नेमिरस्यस्य श्रीह्या-
देराक्षतिगणत्वात् इतिः ।) कालनेमिः । इति
हिक्कपकोषः ॥
कालनेम्यरिः, पुं, (कालनेमेः अरिः शत्रुः ।) विष्णुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कालपर्वणः, पुं, (कालं कृष्णं पर्वणं पर्वणं यस्य ।) तगर-
हृत् । इति शब्दरत्नावली ॥
कालपालकः, स्त्री, (कालं कृष्णवर्णं पालयति धार-
यतीति । काल + पाल + क्तृन् ।) कण्टकमृत्तिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कालपीलुकः, पुं, (कालः कृष्णः पीलुः । स्वार्थे कन् ।)
कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाः पर्याया-
स्यास्य कुपीलुशब्दे बोद्धव्याः ॥)
कालपुरुषः, पुं, (कालः कालचक्रं पुरुष इव ।) यम-
सहायः । इति जटाधरः ॥ ज्योतिःशास्त्रम् । यथा
“किन्तस्य कालपुरुषाख्यमहावस्य
गच्छेत् कदाचिदष्टविमर्गसापि पारम्” ॥
कालपुरुषः स चाख्या नाम यस्यासौ तस्य
ज्योतिःशास्त्रविस्तीर्णसमुद्रस्य । इति भट्टोत्पलः ॥
नराणां शुभाशुभजनार्थं जन्मलगादिद्वादशरा-
शिकल्पितपुरुषाकारः । यथा,—
“श्रीर्षमुखाज्जहद्वोदरादि कटिर्बलिनमुखाज्ज-

कानि । ऊरुजानुकजङ्घेचरणाविति च राशयो-
ऽजाद्याः” ॥ इति दीपिका ॥ * ॥ नराणां शुभा-
शुभजनार्थं जन्मलगादिद्वादशराशिकल्पितपुरु-
षाकारः । यथा, “कं टक्त्रोन्नतसाकपोलहनवो
वक्त्रश्च होरादयस्ते कण्ठांशकबाजपार्श्वहृदयक्रो-
डाग्निनाभिस्ततः । वस्तिः शिखरगुदे ततश्च कृष्णा-
वृक्षततो जानुनो जङ्घाङ्गौ हृत्तमयत्र वाममुदितै-
र्भ्रूक्याभ्यामैस्त्रिधा” ॥ इति “कालनरस्याङ्गे सद-
सदग्रहयोगतः । पुंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं
वदेत्” ॥ इति बृहज्जातकम् ॥
कालपृष्ठः, स्त्री, (कालं कृष्णं पृष्ठं यस्य ।) कर्णधनुः ।
धनुर्मात्रम् । इति जेमचन्द्रः ॥
कालपृष्ठः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं पृष्ठं पृष्ठभागो यस्य ।)
कण्टपट्टी । मृगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
कालपेघी, स्त्री, (पिथ्यतेऽसौ । पिथ् + कर्मणि घञ् ।
पेघः । कालः पेघः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) श्या-
मासता । इति रत्नमाणा ॥ (अस्या पर्याया यथा ।
“कालपेघी महाश्यामा सुमद्रोत्पलशारिवा ।
दीर्घमूला च पालिन्दीमसूरविदला च सा” ॥)
कालप्रभातं, स्त्री, (कालं कृष्णं प्रभातं यत्र ।) शर-
द्वतुः । शरत्कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कालभाण्डिका, स्त्री, (कालभाये कृष्णप्रभाये अण्डिति
उच्यते । अण्डि + कृष्णं टाप् इत्यच् ।) मञ्जिष्ठा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कालमानः, पुं, (कालो मन्यते यः जनैरिति शेषः ।
काल + मन + कर्मणि घञ् ।) कृष्णार्जकः । इति
रत्नमाणा ॥ कालतुलसी इति भाषा । राजनिर्घण्टे
लान्तशब्दोऽयम् ॥ (लकारान्तस्यास्य व्यवहारो
यत्र तद्वथा । सुश्रुते सूत्रस्थाने । २८ अः ॥
“सुरसा-श्वेतसुरसा-पण्डित-भक्तार्जक-भुक्त-सुग-
न्धक-सुमुख-कालमान-कासमर्द-क्षवक-खरपुष्पा-
विजृम्भ-कटफल-सुरसीत्यादयः, सुरसादिगणे ॥)
कालमुष्कः, पुं, (कालो मुष्क इव कायति प्रका-
शते । कै + कः ।) घण्टापारणित्तः । इति रत्न-
माणा ॥ (यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तद्वथा,—
“प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे हतमङ्गलपूर्वकम् ।
कालमुष्कममाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अर्शाऽधिकारे कुज-
चित्पारानामकौषधे ॥)
कालमूलः, पुं, (कालं मूलं यस्य ।) रक्तचित्रकट्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कालमेषिका, स्त्री, (कालः मिश्रते कालोऽयमिति
कथ्यते जनैरिति शेषः । मिश्र + कर्मणि घञ्
गौरादिवात् ङीष् ततः कन् टाप् ऋलच् ।)
कालमेषिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
कालमेषी, स्त्री, (कालमेष + ङीष्) कालमेषिका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कालमेषिका, स्त्री, (कालं मिश्रति स्पृष्टते स्वकायेन ।
मिश्र + क्तृन् । गौरादिवात् ङीष् स्वार्थे कन् टाप्
ऋलच् ।) मञ्जिष्ठा । कृष्णचिह्ना । इत्यमरः २ ।
४ । १०६ ॥ अस्याः पर्याया यथा,—
“चिह्नस्यानाज्जहद्वोदरादि कटिर्बलिनमुखाज्ज-

कालवे

मसूरविदला कोलकैविकाकालमेषिका” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)
कालमेषी, स्त्री, (कालमेष + ङीष् ।) सोमराजी ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“अवशृजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
शुशिलेखाकृष्णफला सोमापूतिफलीति च” ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुक्षुली च प्रकीर्तिता ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
स्यास्या वाकुचीशब्दे चेयाः ॥) मञ्जिष्ठा । इति
शब्दरत्नावली ॥ चिह्नत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालरात्रिः, स्त्री, (कालः कालरूपा ऋक्षैकदिने चतु-
र्दशमनूनामधिकारावसाने दृष्टिसंहारहेतुभूता
रात्रिः ।) रात्रिविशेषः । सा तु कालः संहारः ।
मरणं तदुपलक्षिता रात्रिः कल्पान्तरात्रिरित्यर्थः ।
इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्याविनोदः ॥ भीम-
रथी । इति हारावली ॥ दुर्गायाः शक्तिविशेषः ।
यथा,—
“सा दुर्गा शक्तिभिः साङ्गैः काशीं रक्षति सर्वतः ।
ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिसुखा नरेः” ॥
इति काशीखण्डम् ॥ (दीपावली । यथा,—
“दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मतः” ।
इत्यागमवचनात् ।
क्रियायोग्यकालविशेषः । यदुक्तं दीपिकायाम् ।
“रवौ घटं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
वुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ॥
शुक्राचार्यं तथा चान्तं रात्रौ कालं विवर्जयेत्” ॥)
कालरत्नः, पुं, (कालः कालरूपः सर्वसंहारको रत्नः ।)
कालाभिरत्नः । यथा, देवीपुराणे,—
“येषु नः कालरत्नस्य नानास्त्रीशतसङ्ख्यानाः ।
विचित्रहर्म्यविन्यासा कुतस्ते मेघपृष्ठतः ।
सा एव कालरत्नस्य तत्पुत्रपेण संस्थिता” ॥
काललवणं, स्त्री, (कालं कृष्णवर्णं लवणम् ।) विडुः
लवणम् । इति रत्नमाणा ॥
“न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ॥)
काललौहं, स्त्री, (कालं कृष्णं लौहं आयसमित्यर्थः ।)
कालायसम् । तिखा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कृष्णायसम् २ वक्त्रम् ३ तीक्ष्णम् ४ । इति रत्न-
माणा ॥ (कालायसशब्देऽस्य विवरणं आतथ्यम् ॥)
काललवनं, स्त्री, (कलयति उपसृजति विषयं । कल +
लप् + क्तृन् । काल्यते प्रेर्यतेऽसौ कालेन वा विष्
कर्मणि घञ् । कालः कायः तस्य वसनं आव-
रणम् । वल संवरणे + करणे ल्युट् ।) वर्मम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कायलवनमिति साधुपाठः ॥
कालरन्तः, पुं, (कालं रन्तं यस्य ।) कुण्ठयुद्धः ।
इति रत्नमाणा ॥
कालरन्ती, स्त्री, (कालरन्त + गौरादिवात् ङीष् ।)
पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालवेणा, स्त्री, (कालस्य वेणा ।) क्रियानर्हकानवि-
शेषः । सा तु रथादिवारे कालस्य शनेक्षण-
यामार्जवपेक्षा । यथा । रवौ दिवा पञ्चमनामार्ज-
वत्नं वक्ष्यामार्जम् । सोमे दिवा द्वितीयनामार्ज-

कालस्क

नक्तं चतुर्थयामाङ्गम् । कुजे दिवा षष्ठयामाङ्गम् ।
नक्तं सप्तमयामाङ्गम् । बुधे दिवा तृतीय यामाङ्गम् ।
नक्तं सप्तमयामाङ्गम् । गुरौ दिवा सप्तमयामाङ्गम् ।
नक्तं षष्ठयामाङ्गम् । शुके दिवा चतुर्थयामाङ्गम् ।
नक्तं तृतीययामाङ्गम् । शनौ दिवा प्रथमयामाङ्गम् ।
नक्तं तदेव । इति दीपिका ॥

कालशाकं, स्त्री, (कालं कृत्वा शाकम् ।) स्. मख्यात-
शाकम् । नरका इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
गडिकम् २ म्याड्रकाकम् ३ कालकम् ४ । अस्य
गुणाः । सारकत्वम् । रचिवायुबलकागित्वम् ।
कफशोथरक्तपित्तनाशित्वम् । मेध्यत्वम् । हिम-
त्वम् । इति भावप्रकाशः । तिक्तपुतिका । कुल्य-
शाकं इति केचित् । अस्य गुणाः । दुर्लभम् ।
अग्निदीपनत्वम् । गुणत्वम् । शोधनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ (यथा च वांभटे सूत्रस्थाने ।
६ अध्याये ।

“वर्षाभौ कालशाकश्च सत्तारं कटुतिक्तम् ।

दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिहान्” ॥)

कालशालिः, पुं, (कालः कृष्णः शालिः उत्कृष्टधान्य-
विशेषः ।) कृष्णशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालशेयं, स्त्री, (कलशायं भवम् । कलशी + ङक् ।)
कालशेयम् । घोलम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कालसंरोधः, पुं, (कालस्य संरोधः ।) घिरकालाव-
स्थानम् । इति मितान्तरा । यथा ।

“न चाधेः कालसंरोधादिसर्गोऽस्ति न विक्रयः” ।

इति याज्ञवल्क्यः ॥

कालसर्पः, पुं, (कालः कृष्णः सर्पः ।) कृष्णसर्पः ।
तत्पर्यायः । अलङ्कारः २ महाविषः ३ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा काशीखण्डे १०० अध्याये ।

“स दहः कालसर्पेण स दष्टो मृच्युना स्फटम् ।

स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेतितः” ॥)

कालसारं, स्त्री, (कालः सारः प्रधानं यस्य ।) पीत-
चन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥ (कालीयकण्डेऽस्य-
गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कालसारः, पुं, (कालः सारः प्रधानं यस्य ।) खनाम-
ख्यातहरिणः । तत्पर्यायः । कृष्णसारः २ । इति

शब्दरत्नावली ॥

कालसूत्रं, स्त्री, (कालस्य यमस्य बन्धनहेतुकायाः
सूत्रमिव ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥

तत्तु कुलावपन्नसूत्रच्छेदनरूपम् । इति मनुः ॥

(यथा मार्कण्डेये १४ । ८८ ।

“कालसूत्रे तथाच्छेदमनेकाखैव यातनाः ।

प्राप्य निष्कृतिमेतस्मात् न वेद्मि कथमेत्यति” ॥)

कालशेयं, स्त्री, (कलशायं भवम् । कलशी + ङक् ।)
घोलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

कालकन्दः, पुं, (कालः कृष्णः स्नानो यस्य ।) तमाक-
रुक्षः । तिक्तकण्डः । जीवकद्रुमः । इति मेदिनी ॥

दुग्धदिरः । उदुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य श्वहारो यथा,—सुश्रुते सूत्रस्थाने ।
३८ अध्याये साजसादिवर्गे ॥

“साजसारान्कर्मसदिरकवरकालकन्दकमुकभुज-
नेकश्रीलादिभु” ॥)

कालाम्नि

काला, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्य अर्धं आदिभ्य अच
टाप् च । अच वर्णस्याविवक्षायां जानपदेति न
छीष् । अर्धं आद्यजन्तात् न छीष् इत्यर्थः ।)
नीलिनी । कृष्णचिह्ना । कृष्णजीरकः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६४ ॥ मञ्जिष्ठा इति मेदिनी ॥ कृष्ण-
रुक्षः । कालिकाकड़ा इति भाषा । इति रत्न-
माला ॥ अन्धगन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाटलावृक्षः । इति भावप्रकाशः । (दक्षकन्या-
विशेषः । सा तु कश्यपपत्नी । यथा महाभारते
१ । सम्भवपर्वणि ६५ । १२ ।

“अदितिर्दिर्दिर्दुः काला दनायुः सिद्धिका
तथा” ॥)

कालागुरु, स्त्री, (कालं कृष्णं अगुरु ।) कृष्णागुरु ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥ (यथा रघुः ४ । ८१ ।

“चक्रयेतीर्यलौहिवे तस्मिन् प्रागण्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तिः सह कालागुरुदुर्मे” ॥

कृष्णागुरुशब्देऽस्य पर्यायः गुणाश्च ज्ञेयाः ॥)

कालाम्निः, पुं, (कालः सर्व्वेभ्यो हारकः अग्निः । प्रल-
याग्निः । यथा महाभारते १ । ५४ । २५ ।

“ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाम्निसमतेजसम् ।

नाशयिष्यामि माऽन त्वं भयं कार्षीः कथञ्चन” ॥

तदधिष्ठातृरुद्रदेवस्य प्रियत्वात् पञ्चमुखरुद्राक्षो-
ऽपि कालाम्निनाम्नाख्यायते ।) पञ्चमुखरुद्राक्षः ।
यथा स्कान्दे ।

“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाम्निर्नाम नामतः ।

अगम्यागमनाखेव अमर्त्यस्य च भक्षणात् ।

मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कालाम्निरुद्रः, पुं, (कालः संहारकः अग्निः सर्व्वत-
काम्निरित्यर्थः । तस्याभिष्ठाता रुद्रः । कालाम्नि-
रिव रुद्रो वा ।) संहारकाग्निरुद्रः । यथा ।

कालाम्निरुद्र ऋषिरित्यादि वैदिकसन्ध्यायां रुद्रो-
पस्थानम् ॥ * ॥ तद्विवरणं यथा,—

शक्र उवाच ।

“भगवंस्त्व वाक्यानां न तन्निर्भवते मम ।

कालाम्निपार्थिवं मानं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः” ॥

भगवानुवाच ।

“न हि पार्थिवदीपेषु मेरुपृष्ठेऽपि वासव ! ।

भोगाद्गदकरा नृणां तथा पातालवासिधु ॥

येषु नः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसंकुलाः ।

विचित्रहस्माविन्यासा कुतस्ते मेरुपृष्ठतः ॥

सा एव कालरुद्रस्य तनुवपेण संस्थिता ।

सा पराशिवभावेन परमापददायिका ॥

तस्या यदुःसहं तेजो ब्रह्मादीनां क्षयं करम् ।

तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम् ॥

कालाम्निशसनं लक्षं योजनानां प्रमाणात् ।

अर्द्धेनोऽप्यतस्तस्य पादाः पादेन वासव ! ।

सिंहरूपा महाघोरा महानका महाबलाः ।

कालाम्निरुद्ररूपो यो बह्वक्षपसमावृतः ॥

अनन्तपद्मरूपश्च धातारः कारकोन्मरः ।

दायकाभिः, रुद्रश्च वमहन्ता क्षमान्तकः ॥

कोटिकाः शूरेऽप्येता यनो रुद्रिर्वबाहवः ।

कालानु

विद्युत्तन्त्रशीघ्रश्च प्रसन्नः शान्तसौम्यहृत् ॥

सर्व्वेषो विविधो बुद्धो द्युतिमान् दीनिसुप्रभः ।

एते रुद्रा महात्मानः कालिकाशक्तिरहिताः ॥

संहरन्ति समस्तेदं ब्रह्माद्यं सचराचरम् ।

कालाम्निभुवनीशोऽयं बह्वक्षोऽटिभिरावृतः ॥

तस्याः पुरस्य विस्तारं शतकोटिसुवर्णला ।

देवगन्धर्व्वसिद्धानां तत्र भोगाः सुदुर्लभाः ॥

पूर्व्वोत्तरपरा पश्चिर्धाम्योत्तरस्थिता परा ।

अनन्तानिलपरा च नैर्ऋतीशानगापरा ॥

एतेषां मध्यतो गगनं कालरुद्रं शोभने ।

पङ्कगकारैः पुरैः सर्व्वे कटकं तस्य संस्थितम् ॥

समन्तादेष्टितवनं प्राकाराट्टालगोपुरैः ।

वधेन्द्रनीलवद्वर्णैः प्राकारैः सर्व्वतोऽन्वितम् ॥

कालाम्निरुद्रकान्ते तु परं कालस्य संस्थितम् ।

पश्चादक्षरविस्तारं समन्तात् परिवर्तुनम् ॥

जाम्बूनदमयैर्हर्मैः खचितं रत्नधातुभिः ॥

प्रमदाजनसंयुतं नानावर्णसमावृतम् ॥

कामोन्मत्तप्रमत्तश्च तद्भाति जनसंयुतम् ।

कालस्य भुवनं दिव्यं रुद्राकारं मनोरुहम् ॥

वेष्टितं जेमप्राकारैर्योजनायतमुष्णितम् ।

प्राकारावहृदगहान्ते अन्तरं योजनायतम् ॥

अग्निज्वालेषु निविडैर्भयदैः किमुक्तप्रभैः ।

हरितालनिभा ज्वाला सिम्बूरगैरिकाप्रभा ॥

अत उर्ध्वं प्रज्ज्वाल वातोद्भूताभिभास्वरा ।

वीचितरङ्गकल्लोलज्वालाभाजुलाम्बरा ॥

प्रवृत्तान्ताः प्रमाणेन योजनद्वयकोटयः ।

अष्टानवतिनक्षत्राणि ज्वाला ऊर्ध्वततः शिवा ॥

वक्ष्यन्ता सदा तप्ता तस्य तेजोनियाभिका ।

चत्वारि कोटिमानेन कारणेन तु स्थापिता ॥

तस्यार्द्धेन भवेत् किञ्चित् कोट्यन्तरा विवासव ! ।

एवं कालाम्निरुद्रस्य माहात्म्यं कीर्तितं मया ।

अवगात् सर्व्वपापानि शान्तिं कालजान्यपि” ॥

इत्याद्यं देवीपुराणे कालाम्निरुद्रपुरुषकथनम् ॥

(कृष्णयजुर्वेदगतोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्ति-

कोपनिषदि ।

“कालाम्निरुद्रमैत्रेयी सुवातक्षुरिमन्त्रिका” ॥

वटिकौषधविशेषः । यथा,—

“सूतकान्ताभनौहानां असमाक्षिप्तकण्ठकम् ।

भृङ्गगात्रं पृष्ठे पश्चाद्दिनं तद्विपाचयेत् ॥

दशमांशं विषं योज्यं माषमात्रञ्च भक्षयेत् ।

रसः कालाम्निरुद्रोऽयं दशाक्षेन विसर्पयुत्” ॥

कालाम्निरुद्रोऽयम् ॥

इति रुद्रसंसारसंग्रहे वीसर्पाधिकारे ॥*)

कालाञ्जनी, स्त्री, (अञ्जयेऽनया । अञ्ज् + करणे

ल्युट् + छीप् । काली अञ्जनी ततः पुंवङ्गावाः ।)

क्षुपविशेषः । कालिकर्पसिकिनी इति ख्याता ।

तत्पर्यायः । अञ्जनी २ रेचनी ३ शिवाञ्जनी ४

नीलाञ्जनी ५ कृष्णाभा ६ काली ७ कृष्णाञ्जनी ८ ।

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । अमलत्वम् ।

क्षमिशोधनत्वम् । अपागवर्णशमनत्वम् । जाठरा-

मयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालानुवारी, [न] पुं, (कल एव कालः अथानुवारी-

कालिकः

अनिः । तं अनुवदतीति । अनु + वद + णिनिः ।)
 रोजन्मः । भ्रमरः । कलविह्वलः । चटा इति भाषा ।
 कपिप्लवः । चातकपल्ली । इति मेदिनी ।
 कालानुशाखिवा, स्त्री, (कालेन कृष्णवर्णेन अनु-
 कृता शाखिवा ।) तगरपादिकम् । तगरमूल इति
 भाषा । शीतलीजटा । इति रत्नमाणा । शीतली-
 कोप् इति भाषा । (तगरशब्दे ऽस्या गुणादयो
 बोधाः ।)
 कालानुसारकं, स्त्री, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसर-
 रति गन्धेन । अनु + ह + गन्धन् ।) तगरम् । इति
 राजनिर्घण्टः । पीतचन्दनम् । इति भावप्रकाशः ।
 कालानुसारिः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसर-
 तीति । काल + अनु + ह + इच् ।) शैलेयम् ।
 शैलजनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दरत्नावली ।
 कालानुसार्यं, स्त्री, (कालेन मृगमदेनानुस्रियते ।
 अनु + ह गतो + “ऋहणोर्यत्” । ३ । १२४ ।
 इति णट् ।) शैलेयम् । शैलज इति भाषा ।
 कालीयकम् । कालीयानामपीतवर्णसुगन्धिका-
 लम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ । शिंशपाक्षः ।
 इति मेदिनी । शिशु इति भाषा । तगरम् । इति
 भावप्रकाशः ।
 कालानुसार्यकं, स्त्री, (कालानुसार्यं + कप् ।) शैले-
 यम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 कालान्तरविषः, पुं, (कालान्तरं दंष्ट्रनादन्यस्मिन् काले
 विषं विह्वलितकारि यस्य ।) मूषिकादिः । इति
 हेमचन्द्रः ।
 कालापः, पुं, (कालः मृत्युराप्यते यस्मात् । काल +
 आप् + अपादाने घञ् ।) सर्पभोगः । राक्षसः ।
 इति धरणी । (कलापं खनामख्यातं व्याकरणं
 वेत्तीति । अण् ।) कलापव्याकरणवेत्तरि त्रि ।
 (ऋषिभिः) । यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।
 “कुक्षुरो वेगवद्वाऽप्य कालापः कठ एव च ।
 मुनयो धर्मेविदांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः” ।)
 कालायकं, स्त्री, (कालश्च तत् अयत्येति । “अनो-
 ष्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः” । ५ । ४ । ६४ ।
 इति टच् ।) लौहम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ।
 (यथा, गोः रामायणे । ५ । ४६ । ३२ ।
 “ददर्श बीजमाख्यं परिधं तोरणाश्रयम् ।
 तमादाय महाबाहुः कालायसमयं दृढम्” ।
 अस्य पर्याया यथा, --
 “जोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी” ।
 अस्य सप्तदोषा यथा, --
 “गुह्यता वृद्धतोरकैः कश्मलं दाहकारिता ।
 अश्वरोषः सुदुर्गन्धो दोषाः समायसस्य तु” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 कालिकं, स्त्री, (कालः कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्य इति ठन् ।)
 कृष्णचन्दनम् । तत्पर्यायः । कालीयम् २ काला-
 यकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ।
 (काळे भवम् । ठन् । कालेन निर्दलं ठन् वा ।)
 कामयिके त्रि । (यथा, भाषापरिच्छेदे १२२ ।
 “दैशिकं कालिकं चापि मूर्त्तं यव तु दैशिकम्” ।)
 कालिकः, पुं, (काळे वर्णाकाले चरति ठन् । के जले

कालिका

अनति पर्याप्नोति । अण् + बाहुलकात् इकन्
 वा ।) कौक्षः । इति शब्दरत्नावली ।
 कालिका, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्त्यस्याः इति ठनाविति
 ठन् । यदा, काल + जानपदात् डीष् स्वार्थे कन्
 ऋस्वञ् । चण्डिकाभेदः । काली । तन्नामकारणं यथा ।
 “सर्वे सुरगणाः सेव्यकृतो गत्वा हिमाचलम् ।
 गङ्गावतारनिकटे महाभायां प्रतुष्टुः ।
 अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वामरोत्करैः ।
 मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ।
 युष्माभिरमरैश्च स्तूयते का च भाविनी ।
 किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ।
 एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु कायकोषतः ।
 समुद्रताम्रवोदेवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ।
 शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधते सकलान् सुरान् ।
 तस्मात्तयोर्वधायाहं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः ।
 विनिःकृतायां देयान्तु मातङ्गाः कायतन्तदा ।
 भिन्नान्ननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि ।
 कालिकाख्याऽभवत्सापि हिमाचलकृताश्रया ।
 तामुग्रतारां ऋषयो वदन्तीह मनीषिणः ।
 उग्रादपि भयान्नाति यस्माद्भक्तान् सदात्मिका ।
 एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्ममेव च ।
 एवैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका ।
 प्रदणुतं चिन्तनं चास्याः सम्यग्वेतानभैरवौ ।
 यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।
 चतुर्भुजां कृष्णवर्णां सुगन्धमाविमूर्षिताम् ।
 खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं त्वधः ।
 कर्णौ च खर्परश्चैव क्रमादामेन बिभ्रतीम् ।
 खं लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा खयम् ।
 मुखमालाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्वदा ।
 वक्षसा नागहारान्तु बिभ्रतीं रत्नलोचनाम् ।
 कृष्णवस्त्रधरां कक्षां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ।
 वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
 विन्यस्य सिंहपङ्के तु लेलिहानासवं खयम् ।
 सादृष्ट्वासमहाघोररावयुक्तातिभीषणा ।
 विन्योयतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः ।
 एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
 महाकाव्यं हृदायी उग्रा भीमा तथैव च ।
 घोरा च आमरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी ।
 भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ।
 इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ।
 काशीयम् । दक्षिकपञ्चदशः । कामदेयवस्तुमूल्यम् ।
 धूसरी । नवमेघः । पटोलशाखा । रोमाणी ।
 मांसी । काकी । शिवा । मेधावलिः । इति मे-
 दिनी । (यथा रघुः ११ । १५ ।
 “ताडका चणकपाणकुण्डला
 कालिकेव निविडा वलाकिनी” ।)
 खर्जदोषः । इति जटाधरः । क्षीरकीटः । इति
 हारावली । मसी । इति शब्दरत्नावली । का-
 कोली । श्यामापल्ली । इति राजनिर्घण्टः । प्रति-
 मासीया दृष्टिः । यथा, --
 “प्रतिमासं कथति या दृष्टिः सा कालिका मता” ।
 इति विषादाखण्डे तौ नारदः । सुरा । इति

कालिका

हेमचन्द्रः । कुष्मटिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 हिमाचलमवा चिष्टिरा हरीतकी । सा गन्ध-
 योगकरणे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः । (नदी-
 विशेषः । यथा महाभारते ३ । ८४ । १४६ ।
 “कालिकासङ्गमे खात्वा कौशिक्यायणयोर्यतः ।
 त्रिरात्रोपशितो विद्वान् सर्वपापैः प्रमुच्यते” ।)
 कालिकाव्रतं, स्त्री, (कालिकायाः प्रीतये यद्व्रतं वि-
 हितनियमादिकम् ।) अमावास्यायां स्त्रीकर्त्तव्य-
 व्रतविशेषः । यथा, --
 युधिष्ठिर उवाच ।
 “कालिकाव्रतमाह्वयं वद वेदविदाम्बर ! ।
 किमेतस्य फलं देव को वा तद्विधिरेव च ।
 कस्माद्भुतमिदं भूतं मर्त्ये केन प्रकाशितम् ।
 त्वत्तत्तत् श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं ब्रूहि केशव !” ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 “पुरा भविष्यशास्त्रेषु यदुक्तं धर्मसंहितम् ।
 तत्सर्वं शृणु राजेन्द्र ! कालिकाव्रतमुत्तमम् ।
 खर्गपुरन्दरश्चासीत्तस्यैव राजसद्मान् ।
 यदुत्तान्तमभूत्तत्र तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ! ।
 सभायां संस्थितो राजा नट्यासक्तो हि निवृत्तः ।
 दिनैकस्य च वृत्तान्तं श्रुत्वा हृष्टो बभूव सः ।
 अत्रामोदं समभ्येत्य पुण्यदृष्टिरमुत्तदा ।
 पुरन्दरः स्वयं प्राप्य पारिजातं गृहीतवान् ।
 ब्राह्मणं राजा तदा पुण्यं प्रदत्तं तद्विनातये ।
 लज्जितो ब्राह्मणः सोऽपि मानहीनोऽभवत्तदा ।
 क्रोधेन महताविष्टः शत्रुं कामसमन्वितः ।
 क्षणं विमृश्य चेन्द्राय श्रापो दत्तः सुदारुणः ।
 व्याधालयेधु मार्कारो दादृशाब्दं भविष्यति ।
 तेन कर्मविपाकेन मय्युक्तो विचेतनः ।
 प्राप्तमार्कारदेहोऽसौ राजा विपिनमास्थितः ।
 पत्नी तस्य च तत्रासीत् पत्युः सर्वाधिकारिणी ।
 ततो व्याधमृष्टे राजा मार्कारोभूय तिष्ठति ।
 ततः पुरन्दरपुरं राजशून्यमभूत्तदा ।
 शची तु चिन्तायामास अन्नपानं विहाय सा ।
 उपवासं समाचर्य मासमेकान्तु तिष्ठति ।
 ततो देवगणाः सर्वे चिन्तया व्याकुलेन्द्रियाः ।
 गत्वा तु राजभवनं व्याकुलां तां विनोक्त्य च ।
 विमृश्य चामराः सर्वे शयै वाक्यमुदाहरन् ।
 शचि ! त्वं राजजायासि कथमेतत् करोषि च ।
 मासमेकमनाहारं कृत्वा तिष्ठसि सुव्रते ! ।
 किं वा त्वदीप्तिं देवि ! सखेन वद पण्डिते ।
 तच्छ्रुत्वा तु तदा देवी क्षताङ्गुलिर्भासत ।
 यूयमेव जगन्नाथाः दृष्टिस्थित्यन्तकारकाः ।
 न गतो मम भर्ता च तन्न जानामि कथ्यताम् ।
 परिचिन्त्यामराः सर्वे ध्यानमाध्याय संस्थिताः ।
 मार्काररूपमाध्यायं स्वीयते चान्यजानमे ।
 तच्छ्रुत्वा राजपत्नी च वेपमाना मुकुटमुडः ।
 उवाच कुशलं प्रभं राजार्थं किं करोष्यहम् ।
 पत्युर्यथा विनोक्तः स्यात् तत् कुबर्धं सुधाश्रयाः ।
 प्रत्युच्छामराः सर्वे यानि त्वं विनयसिद्धिम् ।
 संभाष्य मधुरं प्रभं विनयेनैव समाचर ।
 विजनेहं समागत्य विनयेनापराधमुद्धर ।

कालिका

स तस्याः प्रियकार्येण सन्तुष्टो दिवसतमः ।
हिंसात्रो विमुक्तश्च बलिहोमपरायणः ।
शान्तो शान्तः क्षमायुक्तः सदा मधुरभाषितः ॥
सर्वप्राणिहितार्थी च लोभमोहविवर्जितः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो दृढोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ॥
राजपत्न्याः सुसेवाभिः प्रीतोऽसौ दिवसतमः ।
प्रत्युवाच स तां प्रीत्या श्रुतिं । त्वं चातिदुःखे ।
किं वा त्वदीप्सितं देवि ! सत्येन वद पण्डिते ॥

श्रुत्वा च ।

“पापं यज्ज्ञानतो भर्ता समस्तं कर्मणा कृतम् ।
तत् क्षमस्व महाभाग ! रक्षस्व सुरपालकम् ।
वासवस्तव प्रापेन मार्जारत्वमुपागतः ।
इन्द्रो व्याधयन्ते देव ! विद्यते हि न संशयः ।
पुरन्दरस्य प्रापान्तः केनापायेन सिध्यति ॥”

ब्राह्मण उवाच ।

“श्रुति ! त्वं पतिभक्त्यासि महात्मवधारय ।
पतिव्रते ! महाभागे ! कालिकाव्रतमाचर ॥
दास्यं यत् कृतं तेन व्रतेनैव विमुच्यते ।
कोपात् प्रापो मया दत्तो तन्मोक्षं कुब सुव्रते ॥”

श्रुत्वा च ।

“विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् कालिकाया व्रतस्य च ।
तदा तव प्रसादेन करोमि तद्व्रतं हिज ! ॥”

ब्राह्मण उवाच ।

“अन्धत्वं तवमूर्खोऽस्ति वटको नाम हिंसकः ।
तस्यैव भवनं गच्छ प्रापान्मोक्षं च कारय ॥
पत्नी सुभद्रा तस्यास्ति पतिशुश्रूषणे रता ।
तस्याः कुलव्रतं कर्म तत्परा भव शोभने ।
ततश्च प्राकृष्योभूय गता सा तस्य मन्दिरम् ॥
दृष्ट्वा व्याधः श्रुत्वा देवीं प्रत्युवाच सुभद्रिकाम् ।
आयात्यनीयं श्रुत्वा देवी तस्याः सम्भाषणं कुब ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सुभद्रा हृष्टमानसा ।
तस्याः सम्भाषणार्थं सुभद्रा आगता वह्निः ।
तां दृष्ट्वा श्रुत्वा देवीं सार्वपाद्यादिकं ददौ ॥
श्रुति ! त्वं राजभार्यासि कस्मादागमनं तव ।
किं कार्यं कथय त्वं हि इत्युवाच श्रुत्वा प्रति ॥
प्रत्युवाच श्रुत्वा तान्ता भर्ता मे सुरपालकः ।
स च ब्राह्मणप्रापेन मार्जारत्वाभवद्व्रतम् ॥
ततः गतः प्रायणायोऽसाविति चिन्तापरानिद्राम् ।
ज्ञात्वा केनाप्युपायेन प्राप्ता च भवतीत्यहम् ॥
इत्युक्त्वा राजपत्न्या च दृष्टो मार्जारकस्तदा ।
सा ज्ञात्वा तं प्रियं शक्रं चिन्तां प्राप्ता दुरत्ययाम् ॥
दृष्ट्वा मार्जारतां प्राप्तं विजलापाकुलेन्द्रिया ।
विजपन्ती श्रुत्वा सुभद्रा प्रत्युवाच ताम् ॥
पतिव्रते महाभागे ! तमेव राजगृहिणी ।
त्वं दुःखेन विजिह्वासि सन्देशो नास्ति तत्र वै ॥
किञ्च तस्याप्युपायोऽस्ति कालिकाव्रतमाचर ।
अतिप्रबलरूपेण सा अस्माकं कुलदेवता ॥
कालिका सा महादेवी सुभक्तप्रतिदायिनी ।
व्रतस्यास्य प्रभावेन साकल्यमुपजायते ॥”

श्रुत्वा च ।

“विधानं चास्मै ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च ।
भक्त्योर्विद्वत्प्रभावेन तद्व्रतं करोम्यहम् ॥”

११३

कालिङ्ग

शुद्धकाले समारभ्य कृत्वा पक्षे चतुर्दशीम् ।
संकल्प्य विधिना पूर्वममावास्यां व्रतं चरेत् ।
समारभ्य गुह्येन हि गुह्यं परिशोधयेत् ॥
न राजौ भोजनं कार्यं वामहस्ते भुजिक्रिया ।
सिद्धमग्नं रात्रिकाले दग्धमीनस्य सर्वदा ॥
वर्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशकम् चान्नकम् ।
द्विषट्कां विप्रजायाश्च सधवां भोजयेत्ततः ॥
एवं क्रमेण कृत्वा तु कतिकालं नयेद्व्रतम् ।
ततः शुद्धदिने प्राप्तिं भौमास्ते सन्ववासरे ॥
यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्याद्विधानतः ।
तथापराह्णकाले तु सन्ध्यापसमये तथा ॥
रात्रौ तु कदलीकाण्डे गृहं निर्माय प्राङ्मुखे ।
तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा ॥
पाद्याध्याचमनीयेश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।
धूपैर्द्विषट्कपदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥
पिष्टकं चैव सिद्धमग्नं व्यञ्जनं दग्धमीनकम् ।
निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रणम्य च ॥
तदग्नं व्यञ्जनं सर्वं नैवेद्यादिबलिं तथा ।
महाराष्ट्रे प्रदातव्यं कृत्वा तत् व्रतमुत्तमम् ॥
वैद्यवे कदलीमूले या कुर्यात् कालिकाव्रतम् ।
कार्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा ॥
एतद्व्रतविधानं कृत्वा सिद्धिर्भवत्यति ।
एतद्व्रतमिव भद्रं कुब गत्वा निजालयम् ॥
तस्यान्तद्वचनं श्रुत्वा सा श्रुत्वा हर्षमानसा ।
गृहमागत्य सा तस्या वार्धिकां व्रतमाचरत् ॥
गन्धपुष्पैर्धूपैर्दिपैर्नैवेद्यैश्च व्रतमेतदा ।
कृत्वा चाश्रमार्थं देवीं पूजयेत् भक्तिसंयुता ॥
नानासुगन्धपुष्पाणि दिव्यरत्नाद्यज्यकृतम् ।
सिद्धमग्नं पायसश्चैव शर्करान्वितपिष्टकम् ॥
अमृततायुतहावच दीयते च प्रयत्नतः ।
लुणापक्वागमेधादिबलिं दत्त्वा प्रभुतकम् ॥
नानावाद्योद्यमैर्गतिः प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
कृताञ्जलिपुटा स्तोत्रं भक्तिमन्ना चकार सा ॥
गुह्या प्राह महाकाली वरं दृष्टुं शुभानने ।
तत् श्रुत्वा राजपत्नी सा बभौ च मुदास्मिता ॥
मत्स्यपुराणमुक्तं भूतस्तन्मोक्षं कुब चेन्नरि ! ।
वरं दत्त्वा सैवमती बभूवन्तर्हिता नृप ! ॥
दादशाब्दाश्च तत्प्रापान्मोक्षितो वत्सरे तदा ।
मार्जाररूपं सन्त्यज्य स गतोऽन्तेऽमरावतीम् ॥
पुष्पद्विषट्कं दुग्धमा वाद्यं देवगणे कृतम् ।
कालिकायाः प्रसादेन गतः शक्रो निजालयम् ॥
अनेनैव विधानेन या कुर्यात् कालिकाव्रतम् ।
सत्वरं कार्यसिद्धिः स्यात्तस्या अत्र न संशयः ॥
इति भविष्यपुराणे कालिकाव्रतकथा समाप्ता ॥

कालिङ्ग, स्त्री, (केन जलेन आलिङ्ग्यतेऽसौ । आ +
लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) घञविशेषः । तस्मिन्
इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । कालिन्दकम् २ छान्दोग्य-
वीजम् ३ अथर्ववेदम् ४ । अस्य गुणाः । प्रीतक-
त्वम् । दाहकत्वम् । सादुपाकरसत्वम् । गुरुत्वम् ।
विट्त्वम् । स्रग्द्विजम् । दुग्धमुक्तपित्तनाशि-
त्वम् । कषवातकारित्वम् । पक्वस्य तस्य गुणाः ।
पित्तद्विजकारित्वम् । उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । कफ-

कालिन्दी

वातनाशित्वम् । तत्पचगुणौ । बधिरव्यापनत्वम् ।
निक्षिप्तत्वम् । इति पद्याप्यविवेकः ॥
कालिङ्गः, पुं, (केन जलेनालिङ्ग्यते इति । क + आ-
लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) भूमिकर्ताः । (कं जन-
मालिङ्गति । आ + लिङ्गि + कर्मणि घञ् ।) इत्सी ।
(कं वातं आलिङ्गति गृह्णाति आग्राति इत्यर्थः ।)
सर्पः । इति मेदिनी ॥ (कुस्मितं लिङ्गं अङ्गादि-
चिह्नं यस्येति कोः कादेशः ।) लौहभेदः । अस्य
लक्षणम् । “कालिङ्गो लिङ्गवान् यः स्याद्गुणः
सूक्ष्माङ्गको मतः” । इति मुरखबोधः ॥ (कालिङ्गे
भवः । अङ्ग । कालिङ्गदेशोद्भवः । यथा महा-
भारते ८ । कर्णशून्यसंवादे ४५ । १४ ।
“कुरवः सहपाशाः प्राप्ता मत्स्याः सनैभिः ।
कोमलाः काशयोऽङ्गाश्च कालिङ्गा मागधान्तया” ॥
कालिङ्गदेशस्य राजा । अङ्ग । कालिङ्गराजः ।
यथा रघुः ४ । ४० ।
“प्रतिजयाह कालिङ्गः तमस्त्रैगंजसाधनः ।
पक्ष्मदेवोद्यतं शक्रं शिलावर्धिव पर्वतः” ॥
कालिङ्गिका, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।
स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् ऋसञ् ।) त्रिदत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कालिङ्गी, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।)
राजकर्कटो । इति मेदिनी ॥ (कालिङ्गदेशोद्भवः ।
यथा महाभारते १ । ८५ । २२ ।
“अक्रोधनः खलु कालिङ्गी करम्भा नामोपयेने” ॥)
कालिदासः, पुं, (काल्याः दासः । संज्ञायां ऋसञ् ।) खना-
मख्यातकविः । तत्पर्यायः । गङ्गाकारः २ मेधाकरः
३ कोटिजित् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स तु
गङ्गुमारसम्भवश्चतुर्बोधमेघदूताभिज्ञानशकुन्तल-
नलोदयप्रद्वारतिलकादिप्रत्यक्षकर्ता विक्रमादित्य-
राजसभास्थनवरत्नमध्ये सप्तमरत्नम् ॥ (यदुक्तम् ।
“धन्वन्तरिस्तपयकासरसिंहशङ्ख-
वेतालभद्रघटकर्पूरकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरौ नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वरश्चर्चनं विक्रमस्य” ॥)
कालिदासकः, पुं, (कालिदास + स्वार्थे कन् ।) कालि-
दासः । इति शब्दरत्नावली ॥
कालिनी, स्त्री, (कालः शिवः अधिष्ठातया यद्वा
कालः प्रवर्षाकारः आकाशस्थो लुब्धकः सन्निवृत्त-
त्वेन अत्यस्याः ।) आर्द्राक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कालिन्दकं, स्त्री, (कालिं जलगात्रं ददातीति । दा +
कः । स्वार्थे कन् ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालिन्दी, स्त्री, (कालिन्दास्थपर्वते तत्सन्निहितदेशे
वा जाता । कालिन्दान् निःसृता वा “तत्र भवः” ।
४।३।५३ । इति अङ्ग । ततो ङीष् ।) यमुना नदी ।
इत्यमरः १ । १० । ३२ । (यथा रघुः १५ । २८ ।
“उपकूलं स कालिन्दाः पूर्वं पौषधभूषणः ।
निर्ममे निर्ममोऽर्थेन मधुरां मधुराकृतिः” ॥)
रक्तचिह्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कालिन्दीकर्षकः, पुं, (कालिन्दीं कर्षति यः । कृ +
कर्त्तरि ङ्यः । कालिन्दाः कर्षको वा ।) नवदेवः ।
इति हज्जायुधः ॥

काली

(कालिन्दीसङ्घर्षकथा हरिवंशे १०२ अध्याये उक्ता । तद्यथा,—
 “रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि ।
 यच्च मामभिगच्छस्व रूपिणी सागरकुले ॥
 सङ्घर्षस्य मत्तोक्ता भारती परिभूय सा ।
 नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ॥
 ततश्चक्रोध बलवान् रामो मदस्मीरितः ।
 चकार स हृत् कर्षणाधोमुखं बली ॥
 तस्यामुपरि मेदिन्यां पेतुन्नामरसस्त्रजः ।
 मुमुक्षुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेण्वरुणं जलम् ॥
 स हृत्तेनागतायेण कुले गृह्य महानदीम् ।
 चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव ॥
 सा विरुलजलखोता क्रुद्धप्रस्थितसद्यथा ।
 व्यावर्त्तत नदी भीता हृत्समार्गानुसारिणी ॥
 लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिणी ।
 सङ्घर्षाभयवन्ता योषेवाकुलतां गता ॥
 पुलिनश्रीगिर्विम्बोऽस्ती नृदितेऽस्तोयताडितैः ।
 पेनमेखलसूक्ष्मैश्च वेगगाम्बुदगामिनी ॥
 तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
 वेगगम्भीरवक्राङ्गी जलतमीनविभूषणा ॥
 सितहृत्सेतुगणापाङ्गी काशक्षौमोष्किताम्बरा ।
 तीरशोडूतकेशान्ता जलस्वलितगामिनी ॥
 लाङ्गलोक्लिखितापाङ्गी क्षुब्धिता सागरकुमा ।
 मत्सेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती ॥
 कथ्यते सा स्म वेगेन खोतःस्फलितगामिनी ।
 उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन रुन्दावनं वनम् ॥
 रुन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी ।
 रोह्यमागेव खगेरन्विता तोयवासिभिः ॥
 सा यदा समभिक्रान्ता नदी रुन्दावनं वनम् ।
 तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत् ॥
 प्रसीद नाथ ! भीतास्मि प्रतिलोमेन कर्मणा ।
 विपरीतमिदं रूपं तोयश्च मम जायते ॥
 अस्त्यहं नदीमध्ये रौहिणेय ! त्वया कृता ।
 कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गेभ्यभिचारिणी ॥
 प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्नेया वेगगम्बिताः ।
 फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयशृङ्खलगतगामिनीम् ॥
 प्रसादं कुत मे वीर ! याचे त्वां कृष्णपर्वज ! ।
 सुप्रसन्नमना नित्यं भवत्वं सुरसत्तम ! ॥
 कर्षणायुधकृष्टास्मि रोषोऽयं विनिवर्त्तताम् ॥
 गच्छामि चरयो मूर्द्धा तवैषा लाङ्गलायुध ! ।
 मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महासुज ! ” ॥
 कालिन्दीभेदनः, पुं, (कालिन्दीं भिनत्ति । भिद् + कर्त्तरि ल्युः । कालिन्या भेदनो वा ।) बलदेवः ।
 इत्यमरः । १।१।२५ ॥ (“कालिन्दीभेदनो हृत्तीति” पुराणम् ॥)
 कालिन्दीसुः, स्त्री, (सूते इति । सू + क्तिप् । कालिन्याः यमुनायाः सुः माता प्रसवित्रीत्यर्थः । कालिन्दीं सूते सूतवती वा ।) सूर्यपत्नी । यमुनामाता ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कालिन्दीसोदरः, पुं, (कालिन्याः सोदरः सहोदरः ।)
 यमः । इति हेमचन्द्रः ॥
 काली, स्त्री, (कालः कृष्णवर्णः, कालः । काल + “का-

काली

नपदकुण्डगोलखलमाजनागकालनीलेत्यादिना” ।
 ४।१।४२ । छीष । शान्तनुराजपत्नी । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥ (कालः शिवः । तस्य पत्नीति छीष ।)
 कालिका । अम्बिकाललाटनिष्क्रान्ता देवी । यथा,
 “ततः कोपं चकारोच्चैरम्बिका तानरीन् प्रति ।
 कोपेन चास्या वदनं मसीवर्गमभूत्तदा ॥
 भुक्तुटीकुटिलासस्या ललाटपलकाद्भुतम् ।
 काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी” ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे ८७ । ५ ॥ * ॥ अन्त्यक्ष ।
 “देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विभ्रुता ।
 तस्यास्तनवं प्रवक्ष्यामि कामदं प्रहृणु भैरव ! ॥
 समाप्तिरहितो दन्त्यः प्रान्त्यस्तस्मात् पुरःसरः ।
 यल्लसगमिविन्दुसङ्घितो मादिरेव च ॥
 कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्मकामायदायकम् ।
 एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सैकायमनाः प्रहृणु ॥
 भीमोत्पलदलश्यामा चतुर्बाहुसमन्विता ।
 खट्वाङ्गं चन्द्रहासश्च विभ्रती दक्षिणे करे ॥
 वामे चर्म च पाशश्च ऊर्ध्वाधो भावतः पुनः ।
 दधती मुण्डमालाश्च व्याघ्रचर्मवराम्बरा ॥
 कुशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
 लोलजिह्वा निम्नरक्तगयना नादभैरवा ॥
 कवचवाहना पीनविस्तारश्रवणानना ।
 यथा ताराङ्गया देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥
 एतस्या योगिनीश्चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि ।
 त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधातृका ॥
 कृशाला शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः ।
 यथातिकामदा देवी जायहानिकरी सदा ॥
 एतस्याः सट्टशी काचित् कामदा न हि विद्यते” ।
 इति श्रीकालिकापुराणे उत्तरतत्त्वे ६० अध्यायः ।
 क्षीरकीटः । मातृभेदः । उमा । नवमेघसमूहः ।
 पद्मीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ कालाङ्गनी । तुवरी ।
 त्रिवृत । रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्बि-
 त्रिखभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोप-
 निषदि १ । २ । ४ ।
 “कालीकराली च मनोजवा च
 मूलोहिता या च सधुम्बवर्णा ।
 स्फुलिङ्गिणी विश्वरूपी च देवी
 लेलायमाना इति सप्त जिह्वा” ॥
 लक्षिकालीलक्षः । इति रत्नमाला । (कालिया
 विष्ठाटी इति भाषा ॥ लता । यथा तैद्युके ।
 “सप्तपङ्कजलया काली गुडुची पिप्पुमहकम्” ॥ * ॥
 भीममेनस्य पत्नीभेदः । यथा, भागवते ६ । २३ । ३१ ।
 “युधिष्ठिरात् पौरव्यां देवकोऽय घटौलकः ।
 भीमसेनात् हिडिम्बायां, काल्यां सर्वगतस्ततः” ॥
 मातृकाध्यानं चामुण्डाशब्दे द्रष्टव्यम् । कालिकाया
 ध्यानं लिख्यते यथा—
 “करालवदना घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजां ।
 कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुण्डमालाविभूषिताम् ।
 सद्यश्चिह्नशिरःखड्गवामाधोर्जकराम्बुजां ।
 अमयं वरदक्षैव दक्षिणोर्ध्वाधरायिकां ॥
 महाभेदप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम् ।
 कण्ठावसक्तमुण्डाभीगजकुक्षिरचर्चिताम् ॥

काली

कर्णावतंसतानीतश्रवणमभयानकाम् ।
 घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 शवानां करसंघातेः कृतकाक्षीं हसन्मुखीम् ।
 कृष्णद्वयगलत्रक्षधाराविष्कुरिताननाम् ॥
 घोररावां महारौद्रीं भ्रमशानानयवासिनीम् ।
 बाणार्कमण्डलाकारकोचनचितयान्विताम् ॥
 दन्तुरां दक्षिणायामिसुप्तालम्बिकचोचयाम् ।
 श्वरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम् ॥
 शिवाभिर्घोररावभिश्चतुर्दिक्षु समन्विताम् ।
 महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम् ॥
 मुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोरुहाम् ।
 एवं सन्निभयेत् कालीं सर्वकामार्थसिद्धिदाम्” ॥
 इति तन्त्रसारधृतकालतन्त्रम् ॥
 (कालशक्त्या सर्वमिदं जगत् परिचालयति सैव
 काली प्रकीर्त्तिता यदा कालयति कलयति वा
 उत्पादयति पालयति प्रणये पुनरात्मनेव विना-
 पयतीति काली आद्या मूलप्रकृतिः महात्मा-
 देवत्पत्तिजयादीनामाधारभूता । कलिहृजि का-
 मधेनुरिति कलधातुः बह्वर्थबोधिनी स्वरूपतः
 ब्रह्मणः सकाशात् नागाविधजगदिचित्रनिर्भमा-
 समर्था बुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः कालीति
 संज्ञया प्रकीर्त्तते । एतत् प्रबोधनाय समाश्रितः
 कतिपयवचनान्यत्रोद्धृतानि यथायथं द्रष्टव्यानि ।
 तथाहि ज्ञानसङ्गलिनीतन्त्रे । भागवते च ।
 “सा माया पालिनीशक्तिः कृष्टिसंहारकारिणी ।
 सा वा एतस्य संख्युः शक्तिः सदसंदात्मिका ॥
 माया नाम महाभाग ! ययेदं निर्ममे विभुः” ।
 एषैव पारमेष्ठिनी मूलशक्तिः दुर्ब्बाधकारिणा-
 मुपासनासौकर्याय तन्त्रादिशास्त्रेषु कालीश्यामा-
 तारादिविविधनामरूपैः कल्पिता ॥
 यथा,—
 “या देवी सर्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता” ।
 चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्याप्य स्थिता जगदिता” ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्ये देवकृत-
 देव्याः स्तौ । ८५ । १२, ३४ । तथा च महा-
 निर्व्याणोक्ते ४४ उक्तासे । देवीं प्रति मदाशि-
 वोक्तिः ।
 “त्वं परा प्रकृतिः साक्षात् ब्रह्मणः परमात्मनः ।
 महत्सत्त्वादभूतान्तं त्वया कृष्टमिदं जगत् ॥
 निमित्तमात्रं तद्द्रष्टुं सर्वकारणकारणम् ।
 तस्येच्छामात्रमात्मन्य त्वं महायोगिनी परा ॥
 करोषि पासि हस्यन्ते जगदेतच्चराचरम् ।
 कलनात् सर्वभूतानां महाकालः प्रकीर्त्तितः ।
 महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिकापरा ॥
 कालत्वादादिभूतत्वादाद्या कालीति गीयते ।
 ध्यानन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वरूपारूपभेदतः ।
 स्वरूपं तव यज्ज्ञानमवाप्नुजसगोचरम् ॥
 मनसोधरणार्थाय शीघ्रं स्नाभीदृष्टिजये ।
 सूक्ष्माध्यानप्रबोधाय सूक्ष्मध्यानं वदामि ते ॥
 स्वरूपायाः कालिकायाः काजमातुर्नमोऽस्तुते ।
 गुणक्रियागुणारेण क्रियते रूपकल्पना” ॥
 तस्या स्वरूपाया महाकाल्याः कथमेव रूप-

काली

कल्पनादिकमिति जिज्ञासितवर्ती पार्वती प्रति
भगवतः शिवस्योत्तरदानं तत्रैव १३ उल्लासे ॥
“उपासकानां कार्याय परैव कथितं प्रिये ! ।
गुणक्रियासारेण रूपं देयाः प्रकल्पितम् ॥
श्वेतपीतादिको वर्णो यथा कृष्णो विलीयते ।
प्रविशन्ति तथा काल्यां सर्वभूतानि शैलजे ! ॥
अतस्तस्याः कालशक्तेर्निर्गुणाया निराकृतेः ।
क्षितायाः प्राप्तयोगानां वर्णः कृष्णो निरूपितः ॥
नित्यायाः कालरूपाया अव्ययायाः शिवात्मनः ।
अमृतत्वात् ललाटेऽस्याः शशिचिह्नं निरूपितम् ॥
शशिसूर्याभिर्निर्णये रखिलं कालिकं जगत् ।
सम्पश्यति यतस्तस्मात् कल्पितं नयनचयम्” ॥
तस्याः स्थूलध्यानं यथा तत्रैव ५८ उल्लासे
“मेघाङ्गी शशिशेखरां त्रिनयनां रक्ताम्बरं
विभर्तो पाणिभ्यामभयं वरश्च विलसद्भक्तारविन्द
स्थिताम् ॥

मेघाङ्गीमिति वर्णनेनास्याः कृष्णवर्णत्वं सूचितं
परं स्वरूपाया निराकृतेः कालशक्तेरेव ध्याना-
लम्बनतया ज्ञापकत्वमिति यावत् ॥

शशिशेखरेत्यस्या शशी चन्द्रः जीवसमष्टिः
सर्वजीवबीजस्वरूपा हिरण्यगर्भा ब्रह्मा एव
चन्द्रनाम्नाख्यायते अतएवास्या देया ललाटे ऊर्ध्व-
देशे इति निर्देशात् समस्तजडशक्तिभ्यः पृथक्
कृत्वा जीवशक्तेरुत्कर्षं बोधयति यथा,—
“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवरूपां महाबाहो ! ययेदं धार्यते जगत्” ॥

अतोऽस्या जीवशक्त्याधायकतया सैव परमात्म-
रूपिणी चिदानन्दमयीति प्रबोध्यते । यदि च
स्थानभेदे क्वचित् परब्रह्मणः सकाशादस्याः पा-
र्यव्यं दृश्यते तत्तु केवलमज्ञानां क्रियाविशेषबोध-
नायैव स्वरूपतः व्यभेदादिकाशक्तिवत् सर्वत्रैव
शास्त्रकृद्भिन्नयोरभेदः प्रतिपादितः । त्रिनयन-
मित्यस्या सर्वव्योतिःपदार्थानां प्रधानभूता-
श्चन्द्रसूर्याभयः प्रकाशशक्तेराधिकात् तैरेवास्या
देया नयनत्रितयत्वेन प्रकल्पितं वस्तुतः सर्व-
प्रकाशकानां सूर्यादीनां सैवान्वर्णमितयाधिका-
जीदेवतात्मरूपिणीति बोध्यम् ॥

रक्ताम्बरं विभर्तो इति स्मृतिरज्ञार्थं सैव परमा-
त्मरूपिणी रजोगुणोद्रेकरूपमम्बरं वस्त्रं आवरण-
शक्तिमिति भावः विभर्तो धारिणी । पाणिभ्या-
मभयं वरश्च इति भक्तसाधकानां रक्षाार्थं कुशला-
र्थं च वराभयदानरूपशक्तिद्वयस्य पाणिद्वयत्वेन
कल्पितं रक्तारविन्दस्थितामिति रजोगुणसमुद्भू-
ताया इच्छाशक्तेरेवारविन्दत्वेन प्रकल्पनं कृतमिति
बोध्यम् । अतः स्थूलध्यानादीनां यदिचापाततः
स्थूलदृष्ट्या नामरूपादिस्थूलजडभावो लक्ष्यते परं
सर्वत्रैव तेषां सूक्ष्माध्यायपरमात्मन्येव गूढता-
त्यर्थार्थः प्रतिपन्नत्वेन विज्ञानद्वारेण तत्सर्वतो-
प्राप्तुं शक्यते । न ह्येतदस्माकं केवलं सकपोन-
कल्पनामात्रं श्रीमद्भगवद्गीताप्रसूतितत्त्वज्ञान-

कालीय

प्रतिपादकशास्त्रेषु विशेषतोऽन्यतः किञ्च प्रक-
तिप्रसवयोरपि तत्तच्छास्त्रे भूयोभूयोऽविनश्य-
त्वमनादित्वं चाङ्गीकृतम् ।

“प्रकृतिं पुरुषश्चैव विद्वानादी उभावपीयादि” ।
भूमिभूति प्रमाणाणि सन्ति बाहुल्यमिथा नैवा
स्मद्भिन्नान्युद्गतानि ॥

कालीकः, पुं, (कं जले अलति पर्याप्नोति प्रभवती-
त्यर्थः । अल + इकन् एधोदादित्वात् दीर्घः ।
यदा के अलं + अलीकः भवत्यलभाय कपटशान्त-
मूर्तिरिव) कौषः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालीघी, स्त्री, (काल्या यमभगिन्या चीयतेऽत्र ।
चिञ् + बाहुल्यकात् अधिकरणे ङः । गौमादि-
त्वात् ङीष्) यमविचारभूमिः । इति त्रिकाशङ-
शेषः ॥

कालीतनयः, पुं, (काल्याः यमरूपाया यमभगिन्याः
यमत्वशक्ते र्वा तनयः इव यमवाहनत्वात्तथात्वम् ।
यदा, काली इतः ज्ञातः सन् बलिदानाय आत्मानं
नयति प्रापयति । नी + अच् । काली पति
उद्दिश्य वा इतः प्राप्तः उपस्थित इत्यर्थः आत्मनो
नयः प्रापणं यस्य । महिषस्य कालीसन्निधाने
बलिदानाय नीयमानतया तथात्वम् ।) महिषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कालीयं, स्त्री, (कालस्य कृष्णवर्णस्यायं कालस्थाने
भवति वा “उद्भाक्” । ४।२।११४। इति ऋः) ।
कृष्णचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य व्यव-
हारो यथा, वैद्यकचक्रपाणिनिसंज्ञेय एकादशश-
क्तिकप्रसारणीतिले । “कालीयोत्पलपद्माकाशय-
निशेत्वादि” ॥)

कालीयकं, स्त्री, (कालीय + स्वार्थे कन् । कालीयमिव
कायति वा । कै + कः ।) कालिया इति श्वातं
पीतवर्णसुगन्धिकारुम् । इत्यमरटीकाभारमुन्दरी ॥
(यथा, महाभारते २।५१।१० ।

“चन्द्रनागरकाष्ठानां भागान् कालीयकस्य च ।
चर्मरत्नसुवर्णानां गन्धानाञ्चैव राशयः” ॥)
तत्पर्यायः । जायकं २ कालानुसार्यं ३ । इत्यमरः ।
२।६।१२६६ । जायकम् ४ । इति टीकासर्वस्वम् ॥
कालीयम् ५ वर्णकम् ६ कान्तिदायकम् ७ । इति
भरतधृतव्याडिः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ पी-
तचन्दनशब्दे द्रष्टव्यौ । कृष्णचन्दनम् । तत्पर्यायः ।
कालीयम् २ कालिकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ दासहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा, “साकसाराज-
कर्णखदिरकदम्बकालस्त्रान्यकमुकभूर्जमेध इदृशीति
निशचन्दनकुचन्दनशिग्रपा शिरीषासनध्वार्जु-
नतालशकनक्तमालपूनीकाशकगङ्गागुणिक काली-
यकश्चेति” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८
अध्यायः ॥)

कालीयकः, पुं, (कालीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
दासहरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्याया
यथा,—

“दार्वा दासहरिद्रा च पर्यायपार्जन्येति च ।
कटङ्गटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्यथा ॥

कावचि

सैवकालीयकः प्रोक्तस्तथा कालीयकोऽपि च ।

पीतद्रुक्ष हरिद्रुक्ष पीतदारुकपीतकम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कालीयः, स्त्री, (कं सुखं आलियं आदेयं यस्मात्) ।

कालियानामपीतवर्णसुगन्धिकारुम् । इति व्याडिः
रमानाथस्य ॥ (यथा, कुमारं ७।६ ।

“तां लोभकस्त्वेन श्रुताः कृतैः
भाषयामकालेऽकृताङ्गरागाम्” ॥

कालीयै रक्तधारिण्यै हितं इति ङक् ।) काल-
खण्डनम् । यङ्कृत् इति यावत् इति मेदिनी ॥

कालीयः, पुं, (कालाया अपत्यं ङक्) । देवभेदः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १।६५।३४ ।

“कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ।
प्रविख्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः ॥

विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ।
क्रोधशत्रुस्तथैवान्यः कालीया इति विष्णुताः” ॥)

कालीयकं, स्त्री, (कालीय + स्वार्थे कन् ।) कालीयकम् ।
कालियानाम पीतवर्णसुगन्धिकारुम् । इत्यमर-
टीका ॥ (“मधुकः कुलकलङ्गकालीकृतकालीयक-
कुमुदकुङ्कुलेभु” । इति कादम्बरी ॥)

कालीयकः, पुं, (कालीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
दासहरिद्रा । इत्यमरः २।४।१०२ ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने ३६ अध्यायः । “कालीयकामुक्तिन-
पयोः कुष्ठहरिद्रैति” ॥ कालीयकशब्देऽस्य विव-
रणं ज्ञातव्यम् ॥ कालीयै विवादाय साधुः । कल +

ङक् + संज्ञायां कन् । कुक्कुशाणां हि अन्योन्य-
कलहपरत्वं प्रसिद्धम् ।) कुक्कुशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

काल्यः, पुं, (कल्पे विधौ भवः । “तत्र भवः” ४।३ ।
५३ । इति अण ।) हरिद्राविशेषः । काँचा हलुद
इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्बूरः २ दाविडकः ३
दाविडभूतिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्यकः, पुं, (कल्पे विधौ भवः । “तत्र भवः” ४।३।५३ ।
इत्यणन्तात् संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) कर्बूरकः ।

इत्यमरः २।४।१२५ ॥ काँचा हलुद इति भाषा ॥

काल्यनिकः, त्रि, (कल्पनायाः आगतः । ठञ्) ।
कल्पनाभवः । कल्पितः । यथा । “रसः साद्यते
इति काल्यनिकं भेरमुगीकृत्य कर्मकर्तारि वा
प्रयोगः” । इति साहित्यदर्पणम् ॥

काल्यं, स्त्री, (कलयति चेष्टाम् । अङ्गादयश्चेति
कलेथेक् । ततः प्रज्ञाद्यण ।) प्रत्युषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा हेः रामायणे २ । ३४ । ३४ ।

“सर्पितः सर्वकामैस्त्वं त्वः काल्ये साधयिष्यसि” ॥)

काल्यकः, पुं, (काले साधुः । तत्र साधुरिति यत् ।
स्वार्थे कन् ।) काल्यकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्या, स्त्री, (कालः प्राप्तोऽस्याः । कालादयत् ।
टाप् च ।) गर्भयष्टप्रप्राप्तकाला ऋतुमतो गौः ।

तत्पर्यायः । उपसर्गः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥
(“उपसर्गो काल्या प्रजनः” इति पाणिनिः । ३ ।
१ । १०४ ॥)

कावचिकं, स्त्री, (कावचिनां समूहः । “ठञ् काव-
चिनश्च” । ४ । २ । ४६ । इति ठञ्) । बन्धभर्ता

काव्यं

गणः । कवचधारिणोऽसमृद्धः । इत्यमरः । २ ।
८ । ६६ ॥

कावारं, स्त्री, (कं जलं व्यावृत्तीति । व्या + वृ +
अण् ।) श्रवणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कावारी, स्त्री, (कावार + डीष् ।) लघादिच्छत्रम् ।
तत्पर्यायः । जङ्गमकुटी २ अमलकुटी ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कावकः, पुं, (कुत्सितः एक इव ईषत् एक इव वा ।
कोः कादेशः ।) कुक्कुटः । चक्रवाकः । पीतमस्तक-
पक्षी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कावेरं, स्त्री, (कस्य सूर्यस्येव आ ईषत् वेरं अङ्गं
यस्य । व्योतिर्मयत्वात् तथात्वम् ।) कुङ्कुमम् । इति
जटाधरः ॥ (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कावेरी, स्त्री, (कं जलमेव वेरं शरीरं । तस्येयम् ।
“तस्येयम्” । ४।१।२० । इति अण् । डीप् ।)
नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा,
महाभारते ३ । ८५ । २२ ।

“ततो गच्छेत् कावेरीं वतामभरसां गणैः ।
तत्र खाला नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्” ॥

इयं हि सङ्गात्रेः मलयपर्वतस्य च सानुसन्नि-
कटस्था । इति रघुः ॥ कुत्सितं अपवित्रं वेरं
शरीरं यस्याः । कोः कादेशः ।) वेश्या । हरिद्रा ॥
इति मेदिनी ॥

काव्यं, स्त्री, (कवेरिदं कर्म भावे वा । व्यञ् ।) यशः ।
इति मेदिनी ॥ रसयुक्तवाक्यम् । यथा,—

“वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषान्तरस्यापकर्षकाः ।
उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गद्यालङ्कारोत्तयः” ॥

यथा प्रत्येकं लक्षणाणि लिखन्ते । तत्रादौ वाक्य-
लक्षणं यथा,

“वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासन्निभम् । पदोच्चयः” ॥
रसलक्षणं यथा,—

“विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्याथो भावः सचेतसाम्” ॥

दोषलक्षणं यथा,—

रसापकर्षका दोषान्ते पुनः पञ्चधा मताः ।
पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत्” ॥

गुणलक्षणं यथा,—

“रसस्याङ्गत्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यार्थो यथा ।
गुणा माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा” ॥

अलङ्कारलक्षणं यथा,—

“शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः प्रोभातिशायिनः ।
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्” ॥

रीतिलक्षणं यथा,—

“पदसंघटनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।
उपकर्षी रसादीनां सा पुनः स्यात्तुर्विधा ।

वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा” ॥
इति साहित्यदर्पणम् ॥ * ॥ तत् काव्यं त्रिविधं

ध्वनिगुणीभूतव्यञ्जितभेदेन । तत्राद्यस्य लक्षणम् ।
“इदमुत्तममतिशयिनि व्यञ्ज वाचात् ध्वनिर्बुधेः
कथितः” । इति यस्या लक्षणम् ।

“अतादृशि गुणीभूतव्यञ्जं व्यञ्जे तु मध्यकम्” ॥
इति यस्या लक्षणम् ।

काशः

“शब्दचित्तं वाच्यचित्तमव्यञ्जं त्वरं स्मृतम्” ।

इति काव्यप्रकाशः ॥

“यतेषां विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि” ॥

काव्यः, पुं, (कवेः भृगोरपत्यं पुमान् इति “कुर्वीहिभ्यो
णः” ४।१।१५१ । इति ण्यः । यञ् इति केषित् ।)
मुकाचार्यः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते
१ । सम्भवपर्वणि ७६ । ६ ।

“जिगोषया ततो देवा वज्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरहित्वेन याज्यत्वे काव्यं तूष्णनसं परे” ॥

ताम्रसमन्वन्तरीयवृद्धिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये
७४ । ५६ ।

“ज्योतिर्धर्मा एषुः काव्यश्चेन्नोऽभिर्बलकस्तथा ।
पीबरेख तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्धोऽभवत्” ॥)

काव्यचौरः, पुं, (काव्यस्य चौर इव । अन्यरचितकावस्य
स्वकीयत्वेन प्रत्यापकत्वात् तस्य तथात्वं बोध्यम् ।)
चन्द्ररेणुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काव्या, स्त्री, (कववर्णने स्तुतिगाने च । बाङ्गलका-
दिवात् ण्यत् । टाप् च ।) पुतनाया हि वाक्-
विलासविन्यासादिना नारीणां मनो मोहयित्वा
ताभ्यो शिशूनाकृत्य नाशकारितया तथात्वं बो-
ध्यम् ।) पुतना । बुद्धिः । इति मेदिनी ॥

काश नृ उ द्युतौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-आत्मं-
अकं-सेट् ।) नृ अचकाशत् । उ काशते चन्द्रः ।
दन्त्यान् इति केषित् । इति दुर्गादासः ॥

काश य उ नृ उ द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
आत्मं-अकं-सेट् ।) य उ काशते । उ काशित्वा
काशः । नृ अचकाशत् । इति दुर्गादासः ॥

काशः, पुं स्त्री, (काशते दीप्यते शोभते इति यावत् ।
काश्र उ दीप्तौ + पचाद्यच् ।) दृग्भेदः । केश्या
इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ४ । १७ ।

“पुण्डरीकातपचस्तं विकसत् काशश्चामरः ।
नृतुर्विजृम्भयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्” ॥)

तत्पर्यायः ॥ इक्षुगन्धा २ पोटगलः ३ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६२ ॥ कासः ४ । इति भरतः ॥ काशी ।

५ । इति मुकुटादयः ॥ काशा ६ । इति नयना-
नन्दः ॥ वायुसेतुः ७ काण्डेक्षुः ८ अमरपुष्पकः ९ ।

इति रत्नमाला ॥ काशकः १० वनहासकः ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ इत्यारिः १२ काकेक्षुः १३

इक्षुरः १४ इक्षुकायः १५ शारदः १६ सित-
पुष्पकः १७ नादेयः १८ दर्भपत्रः १९ सेखनः २०

कायककायकः २१ कच्छलकारकः २२ । अस्य
गुणाः । शिशिरत्वम् । गौल्यत्वम् । रुचिकारित्वम् ।

पित्तदाहनाशित्वम् । तृप्तिवर्धककारित्वम् । अम-
शोषकपापहृत्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्ठक-

युद्धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
“काशः काकेक्षुरिष्टः स स्यादिक्षुरसस्तथा ।

इक्षुलिङ्गेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः ॥
काशः स्यान्मधुरलिङ्गः स्वादुपाके हिमः सरः ।

मूचलक्ष्मणदाहाश्चक्षुषिपित्तजरोगजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

काशः, पुं, (केन जलेन कपात्मकेन व्यस्यते व्याप्यते-
ऽच । क + अण् + अचिकरणे घञ् ।) क्षतम् ।

काशः

इति शब्दरत्नावली ॥ खनामख्यातरोगविशेषः ।
काशी इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-

पर्यायः । क्षवधुः २ काशिका ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कासः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥ कासयति

कुत्सितशब्दं कारयति कासः । काश्चस् कुशब्दे
आन्तात् पचाद्यन् कासो दन्त्यान्तः । कृश शब्दे

इत्यस्मात् आन्तात् पचाद्यनि काशस्तान्त्रयान्तश्च ।
शालूरकाशशब्दश्च इत्युभये दन्त्यतान्त्रयान्तमध्ये

पाठात् ।
“वाराणस्यां भवेत् काशी क्षवधौ नाद्वये स्त्रिया” ।

मिति तान्त्रयान्तेषु रभसः । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ * ॥ तस्य निदानं यथा,—

धन्वन्तरिश्वाच ।

“आशुकारी यतः काशः स एवातः प्रवक्ष्यते ।

पञ्च काशाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बणिजश्चोत्तरोत्तरम् ।

तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्ठरोरचकः ॥

शुक्लकण्ठास्यकण्ठत्वं तत्राधो विहितोऽग्निजः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संवृजन् ॥

शिरः श्रोतांसि संपूर्य ततोऽङ्गान्धुवृक्षिपन्ति च ।

क्षिपन्निवाक्षिणी एष्टमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥

प्रवर्त्तते स वक्ष्ये भिन्नकांसोपमध्वनिः ।

क्षत्पार्श्वरः शिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥

करोति शुष्ककाशश्च महावेगेज्जना खनम् ।

सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्तोऽल्पतां व्रजेत् ॥

पित्तात् पीताक्षिकता तिल्लास्यत्वं चरौ भ्रमः ।

पित्ताक्षुण्णमनं दृष्ट्वा वैख्यं धूमको मरः ॥

प्रतप्तं काशवेगे च ज्योतिषामिव दर्शनम् ।

कफादुरोऽल्परुद्धहृदयं स्तिमितं गुरु ॥

कण्ठे प्रलेपदमनं पीनसच्छर्द्दरोचकः ।

रोमहर्षघनखिगन्धेयश्च प्रवर्द्धनम् ॥

युद्धाद्यैः साहसैस्तेजैः सेवितैरयथाबलम् ।

उरस्यन्तःक्षितो वायुः पित्ते चानुगतो बली ॥

कुपितः क्रुद्धः काशं कफं तेन सशोषितम् ।

पीतप्लावकं शुष्कश्च यथितं क्षयितं वड ॥

क्षीवेत् कण्ठेन रजता विभिन्नेनैव चोरसा ।

स्त्रीभिरिव तीक्ष्णाभिसूयमानेन शूलिना ॥

पर्वभेदव्वरन्नासदृष्ट्वावैख्यकम्पवान् ।

पारावत इवोत्कृजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ॥

कफाद्यैर्वमनं पित्तिर्वर्णं वर्णश्च हीयते ।

क्षीयस्य साहस्रैर्बलं श्लान् एष्टकटोपहः ॥

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयन्मयाः ।

कुर्वन्ति यष्मायतनैः काशं क्षीवेत् कफं ततः ॥

पूतिपूयोपमं पीतं विषं हरितजोहितम् ।

लुप्यते तुल्यत इव हृदयं पक्षतीव च ॥

अकस्मादुष्णं शीतेष्वा ब्रह्माशित्वं बलक्षयः ।

खिग्नप्रसन्नवृत्तत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ॥

ततोऽस्य क्षयरूपानि सर्वाण्यविर्भवन्ति च ।

इत्येवं क्षयजः काशः क्षीयानां देहनाशनः ॥

याप्यो वा बणिजां तद्वत् क्षतजोऽपि नवौ च तौ ।

सिधेतामपि सामर्थ्यात् साध्यादौ च एष्टकजमः ॥

तिग्मायाप्यायु ये सर्वे जरसः क्षयिरस्य च ।

काशः

काशश्चासक्त्यच्छिखरसादादयो गदाः ।
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात् त्वरया जयेत् ।
इति गारुडे काशरोगनिदानं १५७ अध्यायः ॥ * ॥

अथ काशस्य चिकित्सा ।

तत्र वातकाशस्य चिकित्सा ।
“वातको वायसीशकं मूलकं सुनिषसकम् ।
खेहास्तेनादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौक्षिकाः ।
दध्याखानास्त्रफणं प्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकाशेषु स्वादस्त्रलवणानि च ।
वायसी काकमाघी कवई इति लोके । सुनिषसकं
सितुयारि इति लोके शाकविशेषः । चाक्षेरी-
सवृश्चतुष्यत्रा सजलदेशे भवति । चोपनि इति
लोके ॥

“याम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमधष्टिकान् ।
रसैर्भाषात्मगुणानां यूषैर्वा भोजयेद्वितान्” ॥
याम्यानूपोदकैः रसैरित्यन्वयः । आत्मगुणा कि-
वाह इति लोके ॥

“दशमूलीकृता काशश्चासक्तिकारणपहा ।
यवागूर्दीपनी वृद्ध्या वातरोगविनाशिनी ॥
रसः कर्कटकाणां वा घृतभट्टः स नागरः ।
वातकाशप्रशमनः प्रहृष्टिमत्स्यस्य वा पुनः” ॥ * ॥

अथ पित्तकाशस्य चिकित्सा ।

“कण्टकारीयगद्गाक्षावासाकर्णुवालकैः ।
नागरेण च पिप्पल्या क्षथितं सलिलं पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकाशहरं परम्” ॥ * ॥

अथ कफकाशस्य चिकित्सा ।

“पिप्पलीकटफलं मुगठी प्रहृष्टी भार्गी तथोषणम् ।
कारवी कण्टकारी च सन्धुवारी यवानिका ॥
त्रिजको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम् ।
कफकाशविनाशाय पिबेत् क्षण्णारओयुतम्” ॥
पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ * ॥

अथ क्षतजकाशस्य चिकित्सा ।

“इतिक्षुरालिकापद्मखालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाला प्रहृष्टी शतावरी ॥
दिगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वचतुर्गुणा ।
निष्ठातन्मधुसर्पिर्भां क्षतकाशनिवृत्तये” ॥
इतिक्षुरालिका इत्युभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं
पद्मकाष्ठम् । मृत्खलं विशम् । उत्पलं कमलम् ।
चन्दनमत्र धवलम् । चूर्णत्वात् । प्रहृष्टी कर्कट-
प्रहृष्टी । तुगाक्षीरी वंशलोचना । सा चेक्षोर्दि-
गुणा ॥ * ॥ अथ क्षयकाशचिकित्सा । “चूर्णं काकु-
भमिष्ठं वासकरसभातितं बज्जन् वारान् । मधु-
घृतसितोपलाभिर्नैर्ह्यं क्षयकाशरक्तपित्तहरम्” ॥
काकुभं चूर्णं काकुभलकचूर्णम् ॥ * ॥

अथ काशस्य सामान्यचिकित्सा ।

“ताम्यमानस्य काशेन नासास्त्रिखरे जडे ।
क्षवधौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलाजमरिचं मांसोमुस्तेजुदैः पिबेत् ।
धूमन्ध्वं च तस्यानु पयश्च सगुडं पिबेत् ॥
एष काशान् एषकं बन्धसर्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाभ्यामसाध्यान् साधयेत् ध्रुवम्” ॥
आषं हरितानम् । इक्षुदमिह पुनर्जीवकाजम् ॥

काशः

“बदरीदलमालिनं शिलाया धर्मप्रोषितम् ।
तडूमपानं सक्षीरं महाकाशनिवारणम् ॥
कण्टकारिकृतकाथः सकृद्यः सर्वकाशहा ।
कण्टकार्याः कणायाश्च चूर्णे समधु काशहृत् ॥

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां
भागान् प्रकृत्यात्तसमानमन्त्रानाम् ।
पलाङ्गमानं मरिचं प्रदेयं
पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमस्तेन समाप्य चूर्णं
रोगानिमानासु बलाद्भिहन्ति ।
काशश्चरारोचकमेहगुल्म-
श्चासाधिमाम्द्यग्रहणीविकारान्” ॥

समशर्करचूर्णं वटिका वा ॥
“कुनटीसैन्धवयोषविडङ्गामयश्चिकुभिः ।
लेहः साध्यमधुः काशश्चासक्तिकानिवारणः” ॥ * ॥
“हरीतकीकणा मुगठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं वज्रेः प्रदोषनः” ॥ * ॥
“कर्षः कर्षाशौ पलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्द्धकथं च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशुक्राणाम्” ॥
सर्वोषधैरसाध्याः काशा ये वैद्यनिर्मुक्ताः ।
अपि यूयं हृदयतां तेषामिदमौषधम्” ॥
पथ्यम् ॥ वज्रसेनस्तु कर्षाश इति पाठे कर्षाशः
कर्षार्द्धमिति व्याचष्टे ॥
“मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसंमिता ।
अर्द्धकर्षा यवक्षारः कर्षयुग्मश्च दाडिमम् ॥
यत्तच्चूर्णोक्तं यज्जगदष्टकषेगुडेन हि ।
श्रावप्रमाणां गुटिकां क्षत्वा वज्रे विधारयेत् ॥
अस्याः प्रभावात् सर्वेऽपि कासा यान्येव संक्षयम्” ॥
दाडिमं दाडिमफलवल्कलं याक्ष्णम् । मरिचादि-
वटिका ॥ * ॥

“समूलवल्कच्छदकण्टकार्या-

स्तुलां ततो द्रोणमित्वं जलञ्च ।

हरीतकीनां शतमेकपात्रं

विषयं कुर्याच्चरणाभ्युषधम् ॥

तस्मिन् कषाये तनुवस्त्रपूते

हरीतकीभिः सहितो गुडस्य ।

तुलां विनिःक्षिप्य पचेत् सुपक्व-

मेतत् समुत्तार्य सुशीतले च ॥

पलं पलञ्चापि कटुत्रयञ्च

तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य ।

पलानि घट् पुष्परसस्य चापि

विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥

प्रयुज्यमानो विधिनय लेहो

यथाबलञ्चापि यथानलञ्च ।

वातात्मकं पित्तकृतं कफोत्थं

द्विदोषजातानपि च त्रिदोषम् ॥

क्षतोद्भवञ्च क्षयञ्च काशं

श्चासञ्च हन्यात् सङ्घ पोतसेन ।

यज्जगदष्टकषेगुडस्य

हरीतकीयं भृगुयोषदिह ॥

पुष्परसो मधु । चतुर्जातं त्रिगुणापञ्चगव्यकेशराः ।
भृगुहरीतकी ॥ * ॥

काशः

“कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्वा कषायकम् ।
पादशोधं मृहीत्वा च तत्र चूर्णाणि दापयेत् ॥
एषकं पलांशान्तेतानि गुडुचोचयश्चित्रकाः ।
मुस्तं कर्कटप्रहृष्टी च यथार्णं धन्वयासकः ॥
भार्गी राक्षा सटी चैरं शर्करा पक्विश्रुतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः ॥
पक्वा लेहत्वमानोय शीते मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीञ्च चतुष्पलम् ॥
द्वित्रा मिदध्यात् सट्टे मृगमये भाजने सुभे ।
लेहोऽयं हन्ति ह्रिकात्तिकासश्चासान्शेषतः” ॥
कण्टकार्यावलेहः । इति कासारधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।

“हरीतकीकणा मुगठी मरिचं गुडसंयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥
कण्टकारीगुडुचोभ्यां एषकं त्रिंशत्पलाङ्गसे ।
प्रस्थासिद्धो घृतादातकाशनुद्विज्जदीपनः” ॥
इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥

“मनःशिला बलामूलं काकपर्णञ्च गुग्गुलुम् ।
जातिपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
यमिषैव क्षता त्रिभिर्दराग्रौ महेन्द्र ! ।
धूमपानं काशहरं नात्र कार्या विधारणा” ॥
इति च गारुडे १८४ अध्यायः ॥

“कतकस्य फलं शङ्खं मेन्धवं यथार्णं वषा ।
पेनोरसाञ्जनं दौर्धं विडङ्गानि मनःशिला ।
एषां वसिष्ठेन हि काशं तिमिरं पटनं यथा” ॥
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥

“अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
प्रहृष्टं पुनर्नवा मुगठी जग्धा काशं निहन्ति वै” ॥
इति च तत्रैव १८९ अध्यायः ॥

काशकः, पुं, (काशते दीप्यते इति । काश + कर्त्तरि
गन्तु ।) काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ केश्या
इति भाषा ॥

काशमर्द्दः, पुं, (काशं मृदाति उपशमयति नाश-
यति वा । मृद् + “कर्मिण्यण्” । ३ । २ । १ ।
इति षण् ।) कासमर्द्दः कृतः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (कासमर्द्दश्च उच्यते गुणाः पथ्या-
याश्च ज्ञेयाः ॥)

काशा, स्त्री, (काशते इति । काश + अच् + टाप् ।)
काशदण्डम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

काशास्त्राणि, स्त्री, (कुत्सिता शास्त्राणि । कोः
कादेशः ।) कूटशास्त्राणि । इति जटाधरः ॥

काशिः, स्त्री, (काश् + “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां
४ । १ । ७ । इति इन् ।) काशी । इत्यादिकोषः ॥
(यथा हेः रामायणे १ । १९ । २३ ।

“तथा काशिपतिं क्षिप्रं सततं प्रियवादिनम् ।

सदृशं देवसङ्गाशं स्वयमेवानयस्य हि” ॥)

काशिनगरोपपत्तिते जनपदे पुंभूतिः ।

यथा महाभारते ६ । ६ । ४१ ।

“अत ऊर्ध्वे अनपदाग्निबोध गदतो मम” ।

“बोधो मद्राः कलिङ्गाश्च काशयो परकाशयः” ॥

सुष्टिः । इति निरुक्तिः । यथा ऋग्वेदे ७ । १०४

। ८ । “आप इव काशिना संशुभीतो अश्वसत्त्वा-

सत इन्द्र वक्ता” ॥ “काशिना मुखिना” इति
भाष्यम् ॥) सूर्य्यं पुं । इति जन्मरव्याकरणम् ॥

“मनोनिवृत्तिः परमोपशान्तिः
सा तीर्थवय्या मणिकर्णिका वै ।
ज्ञानप्रवाहा विमला हि गङ्गा
सा काशिकाऽहं निजबोधरूपः” ॥ • ॥

सा शक्तिः प्रकृतिः प्रोक्ता स एवानीश्वरः परः ।
ताभ्याश्च रममाणाभ्यां तस्मिन् क्षेत्रे घटोद्भव ! ॥
परमानन्दरूपाभ्यां परमानन्दरूपिणि ॥
षष्ठकोशपरीमाणे स्वपादतननिर्मिते ॥
मुने प्रणयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः ॥
न यदा भूमिवलयं न यदापां समुद्भवः ।

जम्बुकेश महालिङ्गं दत्त्वा मात्रामिमां नरः ॥
क्षिप्रं जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ॥

सोमाविनायकश्चाथ ब्रह्मः सर्वविघ्नहृत् ।

काशी

वशिष्ठवामदेवौ च मूर्तिरुपधरावभौ ।
 ब्रह्मयौ ज्ञतः काश्या महाविघ्नविनाशनौ ।
 सीमाविनायकं नाथं करुणेशं ततो ब्रजेत् ॥
 त्रिसन्धेशो विशालाक्षो धर्मेशो विश्वाङ्गका ।
 आशाविनायकश्चाथ रुद्रादित्यस्ततः पुनः ॥
 चतुर्विधेश्वरं शिङ्गं ब्रह्मेशस्ततः परम् ।
 ततो मनःप्रकाशेश ईशानेशस्ततः परम् ॥
 चण्डीचण्डेश्वरौ दृश्यौ भवानोऽश्वरौ ततः ।
 दुर्गाश्च प्रणम्य च ततो राजराजेशमभ्येत् ॥
 लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्य तत्तत् नकुलीश्वरम् ।
 परमेशमथो नत्वा परमेश्वरं ततः ॥
 प्रतिपद्येश्वरश्चापि निष्कण्ठेशमेव च ।
 मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य ततश्चापरमेश्वरम् ॥
 गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवापां ज्ञानं समाचरेत् ।
 नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
 दण्डपाणिं महेश्वरं मोक्षेशं प्रणम्यततः ।
 वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः ॥
 विनायकान्ततः पञ्च विश्वनाथं ततो ब्रजेत् ।
 ततो मौनं विरुज्याथ मन्त्रमेनमुदीरयेत् ॥
 अन्तर्यामि यन्त्रेयं यथावत् या मया कृता ।
 न्यूनातिरिक्तया श्रद्धाः प्रीयतामनया विभुः ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य क्षणं वै मुक्तिमगच्छेत् ।
 विश्राम्य यायात् भवनं निष्पापः पुण्यवान् नरः ॥*
 “संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुनीर्येषु सर्वतः ।
 कार्या यात्रा प्रथमेन महापुण्यसमृद्धये ॥
 नभस्य पञ्चदश्यां कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।
 दुःखं रुद्रपिशाचत्वं न भवेद्यस्य पूजनात् ॥
 अष्टापूर्वमिमा यात्राः कर्त्तव्याः क्षेपवासिभिः ।
 पूर्वस्वर्गं विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
 न वन्धं दिवसं कुर्याद्दिना यात्रां क्वचित् कृती ।
 यात्राद्वयं प्रथमेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ॥
 आदौ खर्गतरङ्गिण्यान्ततो विश्वेशितुधुवम् ।
 यस्य बन्धं दिनं यातं काश्यां निवसतः मतः ॥
 निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवेत् ।
 स दयः कालसर्पेण स दृष्टो मृत्युना स्फुटम् ॥
 स मुहूर्त्तश्च दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः ।
 सर्व्वतीर्थेषु सखौ स सर्व्वयात्रा यथावत् स च ॥
 मणिकर्णान्तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरुक्षत ।
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥
 दृश्यो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्णिका” ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
 (चिच्छक्तिः । सुषुप्तास्था नाडो च । अन्या
 नाडी चिह्नासया सन्यगाभासिता सती प्रकाशते
 अतएव इयं हि ब्रह्मप्रकाशरूपिणी चिन्मयी
 ज्ञानप्रकाशकतया अस्यास्तथात्वं वेदतन्त्रादि-
 ज्ञानप्रतिपादकशक्तैः सुषुप्ताया एव ब्रह्मनाडीत्वं
 प्रतिपादितं तथा सर्व्वप्रकाशकतया चिच्छक्तेरेव
 सङ्कुपकाशीत्वं विज्ञाप्यते यथा,—
 “यथेदं काश्याते सर्व्वं सा काशी परिकीर्त्यते” ।
 यदि चिच्छक्तिरेव काश्याः सङ्कुपार्थवायिका
 तर्हि तस्या वाराहसीताख्यायां कामतिरिति
 पञ्चयन्त्रेण ततोऽवगृहीयताम् ।

काश्मरी

“तदिदं मन्ये देवानां देवयजनं सर्व्वेषां भूतानां
 ब्रह्मसदनं अथ हि जन्तोः प्राणैस्तत्कममायस्य
 रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी
 भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न
 विमुक्षेदेवमेवेतदुपाश्चवत्सवः । अथ हि नमजिः
 पप्रच्छ याश्च वत्सवः । य एषोऽगन्तोऽप्युक्त आत्मा
 कथमहमिमं विजानीयामिति सोऽविमुक्त उपास्य
 इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणा-
 यामस्याश्च प्रतिष्ठित इति का च वरणा भवति
 का चासिर्भवति । सर्व्वान् इन्द्रियकृतान् दोषान्
 वारयति तेन वरणा भवति सर्व्वानि इन्द्रियकृतानि
 पापानि अस्यति तेनासि भवति कतममस्याः
 स्थानं भवति इति भवोर्वाश्रयोभयसन्धिः स द्यौ-
 लोक्तस्य परस्य च सन्धिर्भवति । एवमेवैनं सन्धिं
 सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते कोऽसौ रुद्र इति रुद्र-
 स्तापत्रयात्मकं संसारदुःखं तज्जेतुर्वा तत्सर्व्वं द्राव-
 यति शरणागतानामुपासकानामिति अतएव चि-
 श्चक्षुःस्यः सर्व्वज्ञः परमेश्वर एव रुद्रः । तथा हि
 “एको रुद्रो न द्वितीयोऽयवतस्युः” इति श्रीश्री-
 मद्भगवत्पूज्यपादपरमहंसपरिव्रजकाचार्यसुरे-
 श्वरसूत्रिप्रणीतकाशीमुक्तिविवेकः ॥
 काश्याखण्डम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मुचिः ।
 इति निरुक्तिः ॥)
 काशी, [न] चि, (काशोऽस्यास्ति इति । इनिः ।
 काशरोगयुक्तः । इति राजवल्कलः ॥ (काशते
 इति काश णिनिः । प्रकाशशोलः ॥)
 काशीनाथः, ऐ, (काश्याः नाथः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा काशीखण्डे,—
 “काशीनाथं समाश्रित्य कृतः कालभयं नृणाम्” ॥)
 काशीराजः, ऐ, (काश्याः काशीप्रदेशस्य राजा ।
 “राजाहः सखिभ्यश्च” । ५ । ७ । ८२ । इति
 टच् ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयं
 हि योगरूपः । यौगिकार्थेन तु सर्व्वस्मिन्नेव
 काशीदेशाधिकारिणि प्रयोगो दृश्यते ।
 यथा गीतायाम् १ । ५ ।
 “धृक्केतुस्केतितानः काशीराजश्च वीर्यवान्” ॥)
 काशीशं, लो, (कुत्सितं ईषत् वा शीशमिव । कोः
 कादेशः । काशिं दीप्तिं दृष्टे इति केचित् ।
 ईश + कः ।) उपधातुविशेषः । हिराकसी इति
 भाषा । तत् द्विविधम् । धातुकाशीशम् १ । तत्
 हरिद्वर्गं लोहितश्च । एष्यकाशीशम् २ । तत्-
 शुक्लवर्णं लवणश्च । इति रत्नमाला ॥
 (अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—
 “काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि ।
 तदेव किञ्चित् पीतन्तु एष्यकाशीशमुच्यते ॥
 काशीशमस्तमुष्णं तिक्तं तु वरन्तथा ।
 वातश्लेष्महरश्चैष नेत्रकण्डूविशप्रणत् ॥
 मूत्रक्षयश्चास्मरीनिघ्ननाशनं परिकीर्तितम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 दिदम्यसकारोऽपि पाठः । (काशीदेशाधिपतौ
 शिवे च ऐ ॥)
 काश्मरी, ली, (काशते इति । “अनेभ्योऽपि” । २ ।

काश्मोरा

२ । ७५ । इति वणिप् “वगोरच” । ४ । १ । ७ ।
 इति डीवौ । एषोदरात् वस्य मत्वम् ।) गम्भारी
 रुद्रः । इत्यमरः । २ । ४ । २५ ॥ (अस्याः पर्याया
 यथा,—
 “गम्भारी भद्रपणी च श्रीपणी मधुपर्णिका ।
 काश्मोरी काश्मरी हीरा काश्मर्यः पीतरोहिणी ।
 लवणवर्णा मधुरसा महाकुसुमिकापि च” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
 श्चास्या यथात्रैव ॥
 “काश्मरी तु वरा तिल्ला वीर्याणा मधुरा गुः ।
 दीपनी पाचनी मेध्या मेदिनी भ्रमशोषजित् ॥
 दोषतणाऽमश्रूलाश्रोविषदाहृज्वरापहा ।
 तत्फलं लङ्गणं लघुं गुणकेशं रसायनम् ॥
 वातपित्तशूलक्षयमूत्रविवर्धनम् ।
 स्वादु पाके हिमं खिम्भं तु वगन्निविशुद्धिजित् ॥
 हन्याद्वाहृषावातशूलपित्ततृणान् तथा” ॥ * ॥
 यथा, महाभारते ४ । १५८ । ४४ ।
 “विश्वान् कपित्थान् जम्बूञ्च काश्मरीर्वरणीकथा” ॥)
 काश्मर्यः, ऐ, (काश्मरीति शब्दोऽस्यस्य अस्मिन् वा ।
 अन्येभ्योपीति यप् । स्वार्थं ण्यन् इति केचित् ॥)
 गम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ जीवलिको-
 ऽप्ययम् । इति भरतः ॥
 (“अथ मूत्रविवर्धनं पित्ताहृषावातनाशनम् ।
 केशं रसायनं मेध्यं काश्मर्यं फलमुच्यते” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥)
 काश्मीरं, लो, (काश्मीरे काश्मीरे वा भवं “कश्चा-
 दिभ्यश्च” । ४ । २ । १३३ । इति ण्यन् ।) एष्कर-
 मूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥ टच् । कु-
 ङ्गमम् । इति मेदिनी ॥ (शोधनमस्य यथा,—
 “काश्मीरश्चापि सर्पिधा” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिनयोरुक्तं वातव्याधधिकारे ॥)
 काश्मीरः, ऐ, (काश्मीर एव स्वार्थं ण्यन् । काश्मीर
 इति नासाख्यायते वा ।) स्वन.मन्त्रातदेशः ।
 इति जटाधरः । (उक्तश्च शक्तिमङ्गलतन्त्रे ।
 “शास्त्रमामरमाभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ।
 तावत्काश्मीरदेशः स्यात्पश्चात्तथोत्तमात्मकः” ॥
 अथ कपिलेश्वरनामा महादेवो वर्त्तते शि-
 वनामकोर्त्तणे “काश्मीरे कपिलेश्वरः” ॥ इति
 वचनात् ॥ (यथा गोः रामायणे ४ । ४३ । २२ ।
 “काश्मीरमगङ्गं चैव शमीपीलुवनानि च ।
 पुराणि च मण्डलानि विचिन्वन्तु वनौकसः” ॥
 तद्देशवाग्निनि चि । यथा, महाभारते ६ । ८ । ५३ ।
 “काश्मीराः सित्युसौवीरा गन्धारा दशकास्तथा” ॥)
 काश्मीरजं, लो, (काश्मीरे जायते । जन + “सप्त-
 म्यां जनेर्ङ” । ३ । २ । ८७ । इति ङः ।) कुङ्कुमम् ।
 कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ एष्करमूलम् । इति
 विश्वः ॥ (गुणाः पर्यायाश्चास्य कुङ्कुमशब्दे कुङ्कुमशब्दे
 च स्नातव्याः ॥)
 काश्मीरजम्, [न] लो, (काश्मीरे जन्म यस्य तत् ।)
 कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥
 काश्मीरा, ली, (काश्मीरे भवः । “तच भवः” । ४ ।
 ३ । ५३ । इत्यङ् । काश्मीरदेश उत्पत्तिस्थानत्वे-

काश्यपिः

नास्ति अस्याः । अथ टाप् च इति केचित् ।
अतिविषा । इति मेदिनी ॥ कपिलद्राक्षा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

काश्यीनी, स्त्री, (काश्यीरदेशे भवः । “तत्र भवः” ।
४ । ३ । ५३ । इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) गम्भारी ।
इति भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्यायगुणाः काश्य-
रीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काश्यं, स्त्री, (कुत्सितं आशयं यत्र । कं जलं आशयं वा
यत्र । (मद्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥) नृपविशेषे पुं ।
यथा महाभारते १ । १०२ । ४६ ।

“अन्तः क्षययित्वा गोन् संख्येऽसंख्येयविक्रमः ।
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरागम्यतः” ॥

काश्यपं, स्त्री, (काश्यं मयं पिबत्यत्र । पा + घञ्
कः । मांसस्य हि मद्यपानाङ्गत्वेन प्रसिद्धेस्तथा-
त्वम् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काश्यपः, पुं, (काश्यपस्य गोत्रापत्यम् । विदारण्य ।)
काणादमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः । मृगभेदः ।
इति मेदिनी ॥ गोत्रविशेषः । तत्पवरान्तर्गत-
मुनिविशेषः । इति स्मृतिः ॥ काश्यपस्यापत्य-
मात्रम् ॥ (विभागद्वयमुच्यते यथा, महाभारते
३ । १११ । २० ।

“स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो

विभागद्वयः काश्यपः प्रादुरासीत्” ॥ * ॥

खनामन्थातो द्विजविशेषः । अयं हि विष-
विद्यापारदर्शी । अस्य विवरणमुच्यते ।

यदा शमीकपुलेन उद्विग्नः ‘स कौरवाधमः
सप्तमेऽहनि सर्पराजेन तत्क्षणेन दृष्टो यमसदनं
गमिष्यतीति’ श्रमः परीक्षितः, तदा राज्ञ्यतच्छाप-
वृत्तान्तमाकर्ण्यसौ काश्यपो नाम ब्राह्मणः राजानं
परीक्षितं तत्तत्कविधात् रक्षितुं धनार्थं हस्तिना-
पुरमद्दिश्य प्रस्थितः । गच्छन्तमेनं पथि तत्तत्को
दृष्टवानाह च को भवान् कुत्र वा गच्छति । अथ
तत्क्षणेनैवमुक्तोऽसौ काश्यपः सर्वं निवेदयामास ।
यवमुक्तवति तु काश्यपे तत्तत्कस्तस्य विद्याप्रभावं
दिवृक्षुः सम्मुखस्थमेकं न्ययोधं अदृष्टत् । दृष्टो
वृक्षस्तु प्रचण्डविषतेजसा क्षणात् प्रज्ज्वाल ।
यवम्भूतेऽसौ काश्यपः स्वविद्याप्रभावं विज्ञापयितु-
कामो न्ययोधमस्मकगामादाय तरसा मन्त्रबलेन
पुनर्वनस्थितिं जीवयामास । अथ नागराजस्तत्तत्क
एतदालोक्य सविस्मयस्तस्मै प्रभूतधनं दत्त्वा
विसर्जयामास ॥ एतद्विवरणन्तु महाभारते १ ।
४३ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपिः, पुं, (काश्यपस्यापत्यं बाहुलकात् इन् ।)
अवयवः । “काश्यपिर्गङ्गायज्ञः” । इत्यमरः १ । ३ ।
३२ । गङ्गः । इति हेमचन्द्रः । (महाभारते
१ पञ्चमि तथोक्त्यन्तिविवरणम् । यथा,
“एतस्मिन्नेव काशे तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्ता व्रतपरा ज्ञाता पुंसवने शुचिः ।
उपपन्नम भर्तारं तामुवाचाथ काश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि । भविता यत्नयेषितः ।
जनविशेषि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ।

काष्ठत

तपसा वाजिखिल्यानां मम सङ्गच्छन्तौ तथा” ॥
काश्यपी, स्त्री, (काश्यपस्येयं । “तस्येदम्” । ४ । ३ ।
१२० । इत्यण् स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । इत्य-
मरः १ । १ । २२ ।

(“अद्यागम्य महाराज ! नमस्कृत्य च काश्यपम् ।
पृथिवी काश्यपी जप्ते सुता तस्य महात्मनः” ॥
इति महाभारते ॥ दानधर्मे । १३ । १५४ । ७ ॥
प्रजा । एतद्विषयकप्रमाणं कूर्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काश्यपेयः, पुं, (काश्यपस्येयम् । काश्यप + अण् ङीप् च
काश्यपी काश्यपपत्नी अदितिः । तत्र भवः इति
ङक् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
“जवाकुसुमसङ्गाशं काश्यपेयं महाद्युतिम् ।
ध्वान्ताग्निं सर्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्” ॥
इति सूर्यप्रणामः ॥ देवमात्रं । काश्यपीसुतत्वात् ॥)
काश्यरी, स्त्री, (काश्य + वनिप् “वनोरच” । ४ । २ । ७
इति ङीप् रश्च । जातौ ङीष् वा ।) का-
श्यरी । इति भरतो द्विरूपकोषम् ॥

काष्ठं, स्त्री, (काशते दीप्यते काश्यत्यनेन वा । काश्
+ “ह्रिकुषोत्थादिना” उणां । २ । २ । क्यन् ।
ब्रूतेति षत्वम् मितुचेति नेट् ।) दारु । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३ ॥ काठ इति भाषा । (उत्तम् ।
“संसारमतिशुष्कं यत् मुष्टिमध्ये समेष्यति ।
तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमद्वयम्” ॥)

काष्ठकं, स्त्री, (काष्ठं सत्कायति । काष्ठ + क + कः
केचित् काष्ठं विद्यतेऽस्य नडादित्वात् च्चः कुक्
च विष्कृतादित्वात् च्चमात्रस्य लुक् । प्रशस्तका-
ष्ठत्वात् अस्या तथात्वं ॥) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥
काष्ठकदली, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना कदली ।)
कदलीभेदः । काटकला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सुकाष्ठा २ वनकदली ३ काष्ठिका ४ शिखारम्भा
५ दारुकदली ६ फलाक्षा ७ वनमोचा ८ अश्व-
कदली ९ । अस्या गुणाः । रुचिकारित्वम् । रक्त-
पित्तनाशित्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दाग्नि-
जनकत्वम् । दुर्जरत्वम् । मधुरत्वम् । हितत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठकटीटः, पुं, (काष्ठे जातः कटीटः । काष्ठलोखकः
कटीटो वा ।) घृणः । इति हेमचन्द्रः ॥
काष्ठकुट्टः, पुं, (काष्ठं कुट्टतीति । कुट्ट + अण् ।) पक्षि-
विशेषः । काठटोकरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शतच्छदः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
काष्ठकुहालः, पुं, (कुं मलं उद्हालयति विदारयति
निपातनात् साधुः । काष्ठस्य कुहालः काष्ठेन
निर्मितः काष्ठमयः कुहालो वा ।) गौकादेर्मला-
पनयनार्थं काष्ठघटितकुहालः । तत्पर्यायः । अ-
वन्निः २ । इत्यमरः ॥

काष्ठजम्बू, स्त्री, (काष्ठप्रधाना जम्बू ।) भूमिजम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
काष्ठतक्षकः, पुं, (काष्ठं तक्षति । काष्ठ + तक्ष +
गुण् ।) काष्ठतट् । इति शब्दरत्नावली ॥
काष्ठतट, [तट] पुं, (काष्ठं तक्षति । तक्ष् तनुकरणे
क्षिप् ।) वनसङ्गरजातिविशेषः । कुतार इति
भाषा । तत्पर्यायः । तक्षा २ वज्रकिः ३ त्वष्टा ४

काष्ठान्

रथकारः । ५ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥

काष्ठतन्तुः, पुं, (काष्ठे तन्तुरिव विस्तृततयावस्थित-
त्वात् ।) काष्ठतन्मिः । तत्पर्यायः । कौबकारः २ ।
इति हारावली ॥

काष्ठदारुः, पुं, (काष्ठं दारुसंज्ञकं । काष्ठप्रधानो दारु-
रिति केचित् ।) देवकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
काष्ठदुः, पुं, (काष्ठप्रधानो द्रुष्टव्यः ।) पलाशदृष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठधारीफलं, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्कं धारीफलम् ।)
आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठपाटणा, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना पाटणा ।)
सितपाटणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्याया यथा । “अपरा स्यात्पाटणा सिता ।
शुष्कको मोक्षको घण्टा पाटणिः काष्ठपाटणा” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥)

काष्ठमठी, स्त्री, (काष्ठरचिता मठीव ।) चिता ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठमल्लः, पुं, (काष्ठं मल्लः बाहुक इव यत्र ।) शव-
यामम् । इति हारावली ॥

काष्ठलोखकः, पुं, (काष्ठं लिखति । कर्तनेन लोखना-
कारं करोतीति । लिख + लुक् ।) घृणः । इति
हारावली ॥

काष्ठलोही, [नृ] पुं, (काष्ठेन युक्तं लोहं विद्यते
यत्र । यद्वा काष्ठं च लोहं च ते लोऽत्र । इनिः ।)
लोहयुक्तमुद्गरः । तत्पर्यायः । वातर्हिः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

काष्ठवल्लिका, स्त्री, (काष्ठवत् शुष्का वल्लिका ।)
कटुका । इति वैद्यकम् ॥ (कट्टीशब्देऽस्या गुणा-
दयो बोद्धव्याः ॥)

काष्ठशारिवा, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्का शारिवा ।)
शारिवा । इति राजनिर्घण्टः । अनन्तमूल इति
भाषा ॥

काष्ठा, स्त्री, (काशते प्रकाशते । काश् दीप्तौ ।
“ह्रिकुषिनीरमिकाशिश्रः क्यन्” । उणां २ । २ ।
इति क्यन् । ब्रूतेति षत्वं ततः टाप् ।) दिक् ।
(यथा, माघे ११ । १२ ।

“स्फुरति विशदमेघा पूर्वकाष्ठाकुलायाः” ॥)

स्थितिः । सीमा । उत्कर्षः । (यथा, काठश्रुतौ ।

“इन्द्रियाणि पराण्याऽस्मिन्निभ्यः परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमवर्त्तं अथ्यतात् पुनश्च परः ।

पुनश्चाह परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥

अष्टादशनिमेषात्मककालः । इत्यमरः । १ । ४ । ११ ॥

(यथा मनुः १ । ६४ ।

“निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्पु ताः कला” ॥

विष्णुपुराणमते पञ्चदशनिमेषात्मकः कालः ।

यदुक्तं, तत्रैव १ । ३ । ७ ।

“काष्ठा पञ्चदश ख्याता निमेषा मुनिसत्तम ! ॥

दाक्षहरिजा । इति मेदिनी ॥ (काश्यपपत्नीभेदः ।

यथा, भागवते ६ । ६ । २५ ।

“अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इजा” ॥)

काष्ठानुवाहिनी, स्त्री, (अनूनां जनाणां वाहिनी

कासः

अनुवाहिनी । काष्ठेन निर्मिता काष्ठस्य वा अनुवाहिनी ।) काष्ठादिकृतस्त्रिमास्यनौकाकृति जनसेचनी । सेचोत् इति भाषा । तत्पर्यायः ।

श्रीगी २ । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥

काष्ठीका, ए, (काष्ठिना इत्येते स्त्रियते इति । काष्ठि + इल् लोपणे + कर्मणि घञ् ।) राजार्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठीका, स्त्री, (कुत्सिता ईषद्वया षष्ठीलेव । कुत्स- ष्ठीलेव इति वा ।) कदलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ॥

कास, ऋ छ कुशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
षात्म-अक-सेट-ऋदित् ।) कुशब्द इह गोग-
हेतुककुत्सितशब्दः । ऋ अचकासत् । ॐ गामते
रजः । इति दुर्गादासः ॥

कासः, ए, (कासतेऽनेन । काश् शब्दकुत्सनयोः ।
“हलश्च” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) रोगविशेषः ।
कासी इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षयः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ तस्य निदानं यथा,—

“धूमोपघाताद्गन्तस्तथैव
व्याधामरूक्षाग्निवैवाश्व ।
विमार्गगत्वाश्च हि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्षयथोक्त्येव” ॥

सम्प्रतिर्यया । “प्रागो ह्यदानानुगतः प्रदुष्टः” ।
नक्षत्रं यथा ।

“संभिन्नकांस्यस्तनतुल्यघोषः ।
निरति वक्त्रात् स हसा सरोधो
मनोविभिः कास इति प्रदिष्टः” ॥
स च पञ्चविधो यथा,—

“पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मस्तत्तयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्” ॥
तेषां पूर्व्वरूपं यथा,—
“पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां श्रुकपूर्व्वगतास्यता ।
कण्ठे कण्ठस्य भोज्यानामवरोधश्च आयते” ॥
वातिको यथा,—

“हृच्छ्रुमूर्द्धादरपार्श्वश्रुती
क्षामाननः क्षीयबलसरोजः ।
प्रसक्तवेगस्त समीरणेन
भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव” ॥

पैत्तिको यथा,—

“उरौविदाहज्वरवक्त्राशौषे-
रभ्यर्हितस्तिस्रमुखस्तृषार्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि
कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः” ॥

श्लेष्मिको यथा,—

“प्रणिप्यमानेन मुखेन सीदन्
शिरोवज्रात्तः कफपूर्व्वदेहः ।
अभक्तवग्नौरवसादयुक्तः
कासेद्भृशं सान्द्रकफः क्षयेन” ॥

क्षतार्थो यथा,—

“क्षतिकायाभाराभ्ययुक्ताश्वगजवियहैः ।
रुक्षस्योरः क्षतं वायुर्हृत्वा कासमावहेत् ।
स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः क्षीवेत् सशोषितम् ।

कासः

कण्ठेन सज्जतावर्धं विरूपेनेव चोरसा ।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिलक्ष्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्चासदृष्ट्यावैस्वर्ग्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्” ॥

क्षयनो यथा,—

“विषमासात्मभोज्यातिव्याध्यादेगनियद्वात् ।
क्षयिनां शोचतां नृणां व्यापमेऽभौ चथो मलाः ।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्व्वेद्दक्षक्षयप्रदम्” ॥

सगात्रशूलज्वरदाहमोहान्
प्राणक्षयस्रोपलभेत कासी ॥
शुष्यन् विनिष्ठोवति दुर्बलस्त
प्रक्षीयमानो रुधिरं संप्रयम् ।
तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुःखिकस्य
चिकित्सितश्चाः क्षयजं वदन्ति ॥

इत्येषः क्षयजः कासः क्षीयानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतो वा स्यादद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥
नवो कदाचित् सिध्यतामपि पादगुणान्वितौ ।
स्वविरागां जराकासः सर्व्वो याप्यः प्रकीर्तितः ।
चीन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यान् याप
येत्” ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥

(“आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति” ॥
अस्य प्रायुषसहितसंप्राप्ति रूपाणि च यथा ॥
“तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्ठरोगोचकः ॥
श्रुकपूर्वाभकण्ठत्वं, तत्राधो विहृतोऽग्निजः ।
ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संस्रजन् ॥
शिरः स्रोतांसि संपूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणौ पृष्ठमुरः पार्श्वं च पीडयन् ॥
प्रवर्त्तते सवक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।
हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वागोः सङ्घसः ॥
यद्गुणा शब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।
कुपितो वातलैवातः शुष्कोः कण्ठवक्त्रात् ॥
क्षत्पार्श्वरः शिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।
करोति शुष्कं कासश्च महावेगश्चास्त्रजम् ॥
सोऽङ्गुष्ठर्धो कफं शुष्कं लक्ष्म्यान्मृक्ताल्पतां व्रजेत् ।
पित्तात् पीताक्षि कफता तित्तास्यत्वं व्रजोन्ममः ॥
पित्ताह्वयमनं दृष्ट्या वैस्वर्ग्यं धूमको मदः ।
प्रततं कामवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥
कफादुरोऽल्पसखमूर्द्धादयं क्षिमितं गुह ।
कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्दारोचकाः ॥
रोमहर्षाधनखिगन्धन्तेन श्लेष्मप्रवर्तनम् ।
युद्धाद्यैः साहसैकेलैः सेवितेरयथावकम् ॥
उरस्त्यक्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुबते कासं कफं तेन सशोषितम् ॥
पीतं श्यामश्च शुष्कश्च यथितं कुथितं बद्ध ।
क्षीवेत् कण्ठेन सज्जता विभिन्नेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिलक्ष्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्चासदृष्ट्यावैस्वर्ग्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वश्रुती ततोऽस्य च ।
कमादीर्य्यं बहिः पक्षिर्बलं बर्धश्च हीयते ॥
क्षीयस्य साहसमृज्जतं स्याच्च पृष्ठकटोपहः ।
वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्षिणः ॥

कासः

कुर्व्वन्ति यस्माद्यतनैः कासं क्षीवेत् कफं ततः ।
पुतिपूयोपमं पीतं विश्वं हरितकोहितम् ।
सुक्ष्मात इव पार्श्वं च हृदयं पततीव च ।
अकस्मादुष्णशीतेष्वा बद्धाश्लेष्मं बलक्षयः ॥
खिगन्धप्रसन्नवक्त्रं श्रीमद्भ्रमनेजता ।
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वोष्णाविर्भवन्ति च ॥
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीयानां देहनाशनः ।
याप्यो वा बलिनो तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥
सिध्यतामपि सानाध्यात् साध्यादौवैः पृथक्चयः ।
मिश्रा याप्या इयात् सर्व्वं जरसा स्थाविरस्य च ॥
कामाश्वासक्षयच्छर्द्दं स्वस्मादावो गदाः ।
भवन्स्पर्धया यस्मात् तस्मात्संस्तरया जयेत्” ॥
इति वाभटे निदानस्थाने । ३ अध्याये ॥ *

अथ कासस्य चिकित्सा यथा ॥

“अवनाग्निलभं कामं केहरादावुपाचरेत् ।
वातघ्नमिदं खिगन्धं पेयायधरसादिभिः ॥
लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः स्वेदसेकावगाहने ।
वस्तिभिर्बद्धविद्धवातं सपित्तमूर्द्धभक्तिकैः ॥
एतं क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहविरचनैः ।
गुडूक्षीकण्टकारीभ्यां पृथक्किञ्चित्पलाशस्य ॥
प्रस्यः सिद्धो हृताहातकासनुत् वज्रीदीपनः ।
क्षाररास्त्रावाहिङ्गपाठावष्ट्याङ्गधान्यकैः ॥
दिग्गानैः सपिषः प्रस्यं पञ्चकोणयतैः पचेत् ॥
दशमूलस्य निर्व्यूहं पीतोमग्नानुपाधिना ॥
सकासश्चासहृत्पार्श्वयक्ष्मीरोगगुणानुत् ।
श्रीगोऽपां साधयेद्वाक्का दशमूलशतावरीः ॥
पक्षोन्मितादिकुडुवं कुलस्यं वदरं यवम् ।
तुलाज्ज्वलाजमांसस्य तेन साध्यं हृताह्वकम् ॥
समक्षीरं पलाशस्य श्रीवगीयः समीक्ष्य तत् ।
प्रयुक्तं वातभोगेषु पाननावनवक्तिभिः ॥
पञ्चकासान् शिरःकम्पं धोनिवङ्गुणवेदनाम् ।
सर्व्वोष्णैकाङ्गभोगांश्च सप्तीहोर्द्धानिग्नानुजयेत्” ॥ * ॥
“दुरालभां वटवृक्षं शर्दौं द्राक्षां सितोपलाम् ॥
मिच्छात् कर्कटवटवृक्षं कामं तैलेन वातजे ।
द्व्यङ्गो पिप्पली मुस्तां भार्गो कर्कटकं शठीम् ॥
पुराणगुडैतेलाभ्यां चूर्णिताण्यवलेहयेत् ।
तद्वत् सङ्गुणां शुगुडीश्च सभार्गी तद्वदेव च ॥
पिबेच्च क्षणां कोषोन सजिलेन ससैन्यवाम् ।
मस्तना ससितां सुगुठीं दध्ना वा कण्ठरेजुकाम् ॥
पिबेददरमञ्जो वा मदिरा दधिमस्तभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं हृतभृष्टं ससैन्यवाम् ॥
कार्शसपीनसोधूमं क्षौद्रिकं विधिना पिबेत्” ॥
“यवानोपिप्लीकोविष्यमध्यागारविषजकैः ।
राखाजानी पृथक्पर्णी पलाशशठीपौष्करैः ॥
सिद्धां खिगन्धस्त्रलवणां पेयामनिकजे पिबेत् ।
कटिहृत् पार्श्वकोष्ठार्त्तिश्चासहिक्षापलाशनी” ॥
“पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
युग्मादिरेकाययुतां घनश्लेष्मणि तिल्लैः ॥
क्षतदोषो हिमं खादु खिगन्धं संस्पर्जनं भजेत् ।
घनं कफे तु शिशिरं रुक्षं तिल्लोपसंक्षितम् ॥
लेहः पित्ते सितो धानी क्षौद्रमाद्या हिमोत्पलैः ।
सकफे साध्मदरिचः सहृतः क्षान्तिले हितः ॥

कासः

मृदीका ज्वरतं त्रिप्रतिपत्तयः शर्करापणम् ।
 लेह्येन्मधना गोर्क्षा क्षीरपयः शल्लद्रसम् ॥
 तमेलाशोषमृदीका पिप्पलीमूलपौष्करैः ।
 जाजमुक्ता शठीराक्षा धात्रीफलविभीतकैः ॥
 शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्जिह्वो हृद्रोगकासहा ।
 मधुरैर्जाङ्गलरसेर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥
 मुद्गादियूषैः शकैश्च तिलकैर्मोक्षया हिताः ।
 घनश्लेष्मण्यि लेहाश्च तिलकामधुसंयुताः ॥
 शालयः स्युस्तनुकफे यष्टिकाश्च रसादिभिः ।
 शर्कराभ्योऽयुषानाथं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥
 काकोली वृहतीमेदाहयेः स वृधनागरैः ।
 पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥
 “पुनर्नवा शिवाटिका सरलकाममहामृता ।
 पटोलवृहतीफणिज्जकरसैः पयः संयुतैः ॥
 छतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सज्जायते ।
 न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्गरेभ्यो भयम्” ॥ * ॥
 “दशमूलं खयकुप्रां शङ्खपुष्पां शठीं बलाम् ॥
 हस्तिपिप्पल्यापामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।
 भागीं पुष्करमूलश्च द्विपलांशान् यवाढकम् ॥
 हरीतकीशतैकं जलेपक्षाढके पचेत् ।
 यवस्त्रिमे कषायं तं पूतन्तश्चाभयाश्रतम् ॥
 पचेद्भुजुनां दत्त्वा कुडवश्च पृथग्छतात् ।
 तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धश्रीते च मात्तिकात् ॥
 लेहं हे चाभये निवृत्तमतः खादेद्रसायनात् ॥
 तद्वलीपणितं हन्यादङ्गायुर्वलवर्द्धनम् ॥
 पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिष्णुं विषमज्वरम् ।
 मेहगुल्मयक्ष्मशर्शङ्गो गारुध्रिपीनसान् ॥
 अगन्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्” ॥
 इति आगस्त्यरसायनम् ॥ * ॥
 “विधिश्च यथाविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥
 निष्ठसे क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उग्रः शिरः ।
 हास्यते कालिनो यस्य सधूमनापिबेदिमान् ॥
 हिमेदा द्विजलाघटीकल्लैः क्षौमे सुभाविता ।
 वर्तिं कृत्वा पिबेद्भुभं जीवनीयछतानुपः ॥
 मनःशिला पलासाजगन्धालवक्क्षीरिनागरैः ।
 तद्वदेवानुपामन्तु शर्करैर्जुगुडोदकम् ॥
 पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्या मार्द्रया वटशृङ्गया ।
 ससर्पिष्णं पिबेद्भुभं तिस्रिप्रतिभोजनम् ॥
 क्षयने वृंहणं पूर्णं कुर्यादग्रेष्ठं वर्द्धनम् ।
 बद्धदोषाय सक्तेहं मृदुदद्याद्विरेचनम् ॥
 श्लेष्मकोन त्रिहृतया मृदीकारसयुक्ताया ।
 तिलकस्य कषायेय विदारीस्वरसेन च ॥
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्ताया क्षौण्देहो विशोधनम् ।
 पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥
 छतं कर्कटकीक्षीरद्विजलासाधितं पिबेत् ।
 विदारीभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैश्च साधितम् ॥
 छतं पथक् मूत्रस्य वेवर्णे कृच्छ्रनिर्गमे ।
 मूत्रे खवेदने मेद्रे पाथो सन्धोखिवक्त्रये ॥
 छतमखेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेय वा ।
 जाङ्गलैः प्रतिमुक्तस्य वर्तकाद्या विनेश्याः ॥
 कमशः प्रसहास्तदत् प्रयोज्याः पिष्टिताश्रिनः ।
 क्षौण्ण्डाग्निसाधिविवाच खोतोभ्यश्चावबन्ति ते ॥

कासः

कफं मुद्गैश्च तःपुष्टिं कुर्यात्सम्यग्वहन् रसः ।
 चविकान्निफलाभार्गी दशमूलः स चित्रकैः ॥
 कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकाकयवैर्जले ।
 श्रुतेर्नागरदुस्पर्शा पिप्पलीशठिपौष्करैः ॥
 पिष्टैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सिद्धेऽस्मिन्सूर्णितो क्षारो द्वौ पञ्च लवणानि च ॥
 दत्त्वा युक्त्यापिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ।
 कासमर्होऽभयासुक्तापाठाकटफलनागरैः ॥
 पिप्पल्या कटुरोहिण्या काशमर्याः खरसेन च ।
 अक्षतमात्रैर्छतप्रस्थं क्षीरद्राक्षा रसाढके ॥
 पचेच्छोषज्वरक्षीहसर्वकासहरं शिवम्” ॥ * ॥
 “वृधयाघ्री गुडचूर्णां पञ्चमूलफलाङ्गुरान् ॥
 रसकल्लेष्टं पक्षं हन्ति कासज्वराक्षीः” ॥
 “स्युर्दोषबद्धः कण्ठोरः खोतसाश्च विमुद्गये ॥
 प्रस्थोन्मते यवक्लाद्ये विंशतिर्विंशयाः पचेत् ।
 खिन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात्षट्पञ्चगुडात् ॥
 पिप्पल्या द्विपलां कर्षं मनोज्ञाया रसाङ्गनात् ।
 दत्त्वा द्वाहं पचेद्भूयः सलेहः श्वासकासनुत्” ॥
 “तद्वन्मरिचचूर्णं वा सष्टतक्षौद्रशर्करम् ॥
 पथ्यामृगठी घनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
 सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ।
 पञ्चकण्ठां छतमृष्टं तिलकस्य सशर्करम् ॥
 पेयाधोक्ताश्रिकाच्छ्रुदटकासामातिसारनुत् ।
 कण्ठकागीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥
 स गौरामलकः सान्निः सर्वकासभिषर्जितम् ॥
 वातघ्नौघघ्निकाद्ये क्षीरं यूषान् रसानपि ।
 वैष्णिकान् प्रातुदन् वेलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥
 क्षतकासे च येधूमाः सानुपानानि दर्शिताः ।
 क्षयकाशेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यन्मणि ॥
 वृंहणं दीपनश्चाग्नेः खोतसाश्च विशोधनम् ।
 व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥
 सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
 यथादोषबलान्तस्य सन्निपातहितं हितम्” ॥
 इति वाभटे चिकित्सास्थाने १ अध्याये ॥ * ॥
 अस्य सकारणसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सितश्च
 यथा,—
 “तपसा यशसा धृत्या धिया च परशान्वितः ।
 आचयेयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ॥
 वातादिभिस्तृणो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
 पक्षैते स्युर्दृशां कासा वर्द्धमाणाः क्षयप्रदाः” ॥
 “अधःप्रतिहतो वायुर्कृच्छ्रोतः समाश्रितः ।
 उदानभावमापन्नः कण्ठं सक्तस्तथोरसि ॥
 आविश्य शिरसः खानि सर्वान्नि प्रति पूरयन् ।
 आभङ्गनाक्षिपन्देहं हनुमन्ये तथाक्षिणी ॥
 नेत्रे पृष्ठमुखः पार्श्वे निर्भग्य स्तम्भयन्ततः ।
 मुष्को वा सकपो वापि कसनात् कास उच्यते ।
 प्रतिघातविश्लेषेण तस्य वायोः सरंहसः ॥
 वेदनाशब्दयैवम्यं कासानामुपजायते ।
 रुद्धश्रीतकषायाक्षप्रमितानश्रनं स्त्रियः ॥
 वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्तकाः ।
 हृत्पार्श्वोरः शिरःशूलसरभेदकरो भ्रष्टम् ॥
 मुष्कोः कण्ठवक्त्रास्य वृद्धजोः प्रताप्यतः ॥

कासः

निर्घोषीस्तनोः देह्यदौर्बल्यक्षयमोहकत् ॥
 मुष्काकासः कफं मुष्कं कृच्छ्रामुक्तापतां व्रजेत् ।
 खिग्धास्तलवयोषोश्च सुक्तामपे प्रशस्यति ॥
 ऊर्ध्ववातस्य जीर्णेऽग्ने वेगवान्मासतो भवेत् ।
 कटुकोष्णविदाहस्तक्षारागामतिसेवनम् ॥
 पित्तकासकरं क्रोधः सन्नापश्चात्पिस्त्र्यङ्गु ।
 पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं खरामयः ॥
 उरो धूमायनं दृष्ट्वा दाहोमोहोऽपिचिभ्रमः ।
 प्रततं कासमानश्च ज्योतीर्धीव च पश्यति ।
 श्लेष्मायं पित्तसंस्पृष्टं निष्ठीवति च प्रैत्तिके ॥
 गुर्वभिष्यन्दिमधुरखिग्धसप्राविचेयैः ।
 वृद्धः श्लेष्मानिणं वृद्धा कफकासं करोति हि ॥
 मन्दाभित्वास्त्रिच्छर्दि पीनसोऽपिगौरवैः ।
 लोमवर्धस्यमाधुर्येक्षेदसंसदन्येतम् ॥
 वृंहणं मधुरं खिग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।
 कासमानोऽतिशयवृद्धः सम्पूर्णमिव मन्यते” ॥
 “दुर्गन्धं हरितं रक्तं क्षीवेत् पृथोपमं कफम् ।
 स्थानादुक्तासमानश्च हृदयं मन्यते च्यतम् ॥
 अकस्मादुष्णश्रीतात्तां वक्त्राशीदुर्बलः कृशः ।
 खिग्धाश्चमुखवर्णलक श्रीमहश्चनोचनैः ॥
 पाणिपादतलोः स्रज्ज्वा सततासूयकोष्ठणी ।
 ज्वरो मिश्राक्षतित्तस्य पार्श्वरक्त पीनसोऽपिचिः ॥
 भिन्नसङ्घातवर्चस्त्वं खरभेदोऽग्निमित्ततः ।
 इत्येषः क्षयजः कासः क्षीयानां देहनाशनः” ॥
 “रुद्धस्थानिजं कासं खादौ खेहेरपाचरेत् ।
 सर्पिर्भिर्वस्तभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ।
 वातपित्तजैः खेहाद्यैर्धूमैर्नैश्च युक्तितः ॥
 अश्वक्कः परिषेकैश्च खिग्धैः खेदैश्च बुद्धिमान् ।
 वस्तिभिर्वज्रविड्वातं मुष्कोर्द्धं चोर्द्धमन्तिकैः ॥
 छतैः सपित्तं सकफं जयेत् खेहविरेचनैः” ॥
 “पिप्पली पिप्पलीमूलचयचित्रकनागरैः ।
 धान्यपाठावचाराक्षा यष्ट्याङ्गुलारहिक्कुभिः ।
 कोलमात्रैर्छतप्रस्थादशमूली रसाढके ॥
 सिद्धां चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु ।
 तच्छासकासहृत्पार्श्वयक्ष्मीदोषगुल्मनुत्” ॥
 “त्रूषणं त्रिपलां द्राक्षां काशमर्याणि पक्वकम् ।
 दे पाटे सरलं व्याघ्रीं खगुमाचित्रकं शठीम् ॥
 द्राक्षीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
 त्रिकटुकां विदारीश्च पिष्ट्वा कर्षसमं छतात् ॥
 प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
 ज्वरगुल्माश्चिह्नोहश्रोहृत्पार्श्वमूलनुत् ॥
 कामकाशोऽग्निकाष्ठीना क्षतशोषक्षयापहम् ।
 नृषणं नाम विख्यातमेतद्वृत्तमनुत्तमम्” ॥
 इति नृषणाद्यं छतम् ॥ * ॥
 “त्रोणेऽपां साधयेन्नासां दशमूलीं शतावरीम् ।
 पलिकां साधिकां शान्तु कुलत्थान् वदरान् यवान् ॥
 तुलाजंश्चाजमांसस्य पादश्लेषेण तेन च ।
 छताढकं समक्षीरं जीवनीयेः पक्षोन्मतेः ॥
 सिद्धं तद्वृषभिः कल्लैः नस्यपानानुवाचनैः ।
 समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रथोजयेत् ॥
 पञ्च कासान् शिरःकण्ठं मूत्रं वृद्धयुजोभिजम् ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गरोगाश्च सवीरोर्द्धमिनाम् जयेत्” ॥

कासः

“दशमूर्त्तौ स्वयङ्मूर्त्तां शङ्खपुष्पीं शठौ बलाम् ।
 हस्तिपिप्यन्यपामार्गपिप्यलीमूलचित्रकान् ॥
 भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशयवाङ्कम् ।
 हरीतकीशतैके जलपञ्चाङ्के पचेत् ॥
 यवे स्निग्धे कषायन्तम्पूतन्तश्चाभयाशतम् ।
 पचेत् गुडतुलां दत्त्वा कुड्मञ्च एथगृह्णात् ॥
 तैनात् सपिप्यलीचूर्णात् सिद्धश्रीते च मार्चितात् ॥
 निष्ठाह्ने चाभये नित्यमतः खादेदसायनात् ॥
 तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ।
 पञ्चकासान् क्षयं कासं हिक्कां सविषमञ्जराम् ॥
 हन्यात्तथाशोऽग्रहणीहृद्गोवाक्षिपीनसान् ।
 अगस्थविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्” ॥
 इत्यगस्थहरीतकी ॥ * ॥
 “शिरसः सदने खावे नासाया हृदि तान्यति ।
 कासप्रतिश्यायश्चे धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
 दशाङ्गुलीन्मितां नाडीं अथवाष्टाङ्गुलीन्मिताम् ।
 शरावसंपुटच्छिदे क्षत्वाष्टाङ्गं विषच्छाद्यः ॥
 वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
 तसुरः केवलं प्राग् मुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥
 सक्षय्य तैत्तृणाद्विहित्य श्लेष्माणमुरमि स्थितम् ।
 निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम्” ॥
 “मनःश्लेष्माणमधूकमांमोमुक्तेऽङ्गैः पिबेत् ।
 धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥
 यच्च कासान् एथगदोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।
 प्रसह्य पर्यसंसिद्धान्त्यैर्योगश्रुतैरपि” ॥
 “मनःश्लेष्माणमरिचक्षारान्ननकुट्टमटेः ।
 वंशलोचनशैवानक्षौमनक्तकरोहिधेः ॥
 पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
 क्षालं-मनःश्लेष्माणं तद्वत् पिप्यलीनागरैः सह ॥
 त्वगैर्गुदीहृत्थ्यौ द्वे तालमूलं मनःश्लेष्माणं ।
 कार्पासास्थान्शगन्धा च धूमः कासविनाशनः” ॥
 “पैत्तिके स कफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
 तथा मदनकाशमर्थमधूककथितैर्जलेः ॥
 यक्ष्माङ्गफलकल्केर्वा विदारीक्षुरसायतैः ।
 क्षतदोषस्ततः श्रुतिं मधुरञ्च कर्म भजेत् ॥
 पैत्ते तनुकफे कासे त्रिहृतां मधुरैर्युताम् ।
 दद्याद्गुणकफे तिलैर्विरेकार्थं युतां मिधक् ॥
 “शर्कराचन्दनद्राक्षा मधुधात्रीफलोत्पलेः ।
 पैत्तेसमुक्तमरिचः सकफे सद्यतोऽनिले ॥
 मृदीकाङ्कशतं चिंशत् पिप्यलीशर्करापलम् ।
 लेहयेन्मधुना गोवर्षा क्षीरपस्थं शृङ्गदसम्” ॥
 “बलिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।
 यवाग्नेः कटुवृक्षोष्णैः कफश्लेष्माप्युपाचरेत् ॥
 पिप्यलीक्षारिकैर्युधः कोलत्थं मूलकस्य च ।
 लघून्मृदाणि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः” ॥
 कासमहान्निद्राभृङ्गराजोवाक्ताङ्गारसाः ।
 सक्षौद्राः कफकासघ्नाः मुररस्यासितस्य च” ॥
 “क्षतकासामिभूतानां हन्ति स्यात् पिप्पलासिकी ।
 क्षीरसर्पिमधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥
 वातपित्तादितेऽप्यङ्गो गात्रमेदेष्टैर्हितः ।
 तैर्वाभिरुतरोन्मैः पीष्यमाने च वायुना ॥
 हृत्पान्नीतिंषु पानं स्यात्कीवनीयस्य सर्पिषः ।

कासः

सदाहं कासिनो रक्तं क्षीवतः सवलेऽनिले ।
 मांसोचितेभ्यः कामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः” ॥
 “निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरः शिरः ।
 दाह्यते कासिनो यस्य सधूमापिबेदिमान् ॥
 दे मेदे मधुकं द्वे च बलैः क्षौमनक्तकैः ।
 वसितैर्धूममापीथ जीवनीयहृतं पिबेत्” ॥
 “सम्पूर्णरूपं क्षयं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
 नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्” ॥
 “पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेऽपि धातुषु ।
 हृतं कर्कोटकीक्षीरद्विधलासाधितं पिबेत्” ॥
 “क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
 क्षतकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्” ॥
 “सन्निपातभवेऽप्येष क्षयकासः सुदारणः ।
 सन्निपातहितं तस्मात् सदा कायं भिषग्विजतम् ॥
 दोषानुबलयोगाच्च हरेद्गोबलाबलम् ।
 कासंस्वेषं गरीयांसं जानीयादुत्तमोत्तरम्” ॥
 इति चिकित्सास्थानं २२ अध्याये चरके-
 णोक्तम् ॥ * ॥
 कासस्य निदानसम्प्राम्लक्षणसहितं प्राग्पुं
 चिकित्सितञ्च यथा,—
 “उक्ता ये हेतवो नृणां रोगाथोः श्चामहिकथोः ।
 कासस्यापि च ते ज्ञेयान्तत्र वोत्तत्तिहेतवः” ॥
 “स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
 क्षतान्तथान्यः क्षयजोऽप्यस्य ।
 पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भि-
 विवर्जितो यन्नाविकारकृत्यात् ॥
 भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डू-
 र्भाण्योपरोधोगतानुलेपः ।
 स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽपि-
 सादश्च लिङ्गानि भवन्त्यङ्गि” ॥
 “वृद्धत्वमासाद्य भवत्यथो वै
 याप्यन्तमाज्जर्भञ्जस्तु कासम् ॥
 वृद्धीवचा कटुफलकृत्वान्द-
 धान्याभयाभाग्यमराङ्गविश्वम् ।
 उष्णाम्बुना हिङ्गयुतं तु पीत्वा-
 बद्धास्यमप्यायु जहति कासम् ॥
 फलचिकथोषविङ्गप्रवृद्धौ
 रास्त्रावचापद्रुकदेवकाष्ठः ।
 लेहः समैः क्षौद्रसिताहृताक्तः
 कामं निहन्त्यादचिराददीर्गम् ॥
 पथ्यां सितामामलकानि लाजां
 समागधीक्षापि विचूर्ण्य शुगठोम् ।
 सर्पिमधुभ्यां विलिङ्गीतकासी
 स सैन्धवां वोष्णजलेन क्षणाम् ॥
 खादेद्गुडं नागरपिप्यलीभ्यां
 द्राक्षाच्च सर्पिमधुनावलिङ्गात् ।
 द्राक्षां सितानां मागधिकाश्च तुल्याम्
 सप्रदङ्गवेरं मधुकन्तुगाच्च ॥
 निष्ठाहृतक्षौद्रयुतां समांसां
 सितोपणां वा मरिचांशयुक्ताम् ।
 धात्रीकषाविश्वसितोपणाच्च
 सक्षुण्णं मयेन पिबेच्च दध्ना ॥

कासः

हरेदङ्गो मागधिकाश्च तुल्या-
 दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः” ॥
 “पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
 तेनायु कासं शमयन्त्यपेति ।
 द्राक्षाभ्युमस्त्रिष्टपुराङ्गशामिः
 क्षीरं श्रुतं मात्तिकसंप्रयुक्तम् ॥
 निदिग्धकानागरपिप्यलीभिः
 खादेच्च मुद्गान् मधुना सुसिद्धान् ।
 उत्कारिकां सर्पिषा नागराक्षाम्
 पक्तां समूलैस्त्रुटिकोलपत्रैः ॥
 एभिर्निषेवेत क्षताच्च पेयाम्
 तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
 यत्त्रोक्षि सर्पिर्विहितं बडङ्गम्
 नडातकासं जयति प्रसह्य ॥
 विदारि गन्धारिक्लतं हृतं वा
 रसेन वा वासकजेन पक्ताम् ।
 विरेचनं क्षैट्टिकमज्जकोक्त-
 गास्थापनक्षायनुवासनञ्च ॥
 धूमं पिबेत् क्षैट्टिकमप्रमत्तः
 पिबेत् सुखोष्णं हृतमेव चात्र ।
 क्षिता यवाग्वक्ष रसेषु सिद्धाः
 पयांसि लेहाः स हृतास्तथैव ॥
 प्रच्छेदं न कायशिरौ विरेका
 लथेवधूमाकबलप्रासाच्च ।
 उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्युः
 कफं विशेषेण विशेषणं वा” ॥
 “खर्कुरभागीमगधापियाल-
 मधूलिकेनामलकैः समांशैः ।
 चूर्णां सितान्क्षौद्रहृतप्रगाढ-
 न्नीन् हन्ति कासानुपयुक्त्यमानः” ॥
 “प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य
 शुद्धस्य दत्त्वाऽर्जुनां गुडस्य ॥
 चूर्णोक्षितैर्यक्षिकचक्षुशीर-
 थोषेभक्त्या ह पुषाजमोदेः ।
 विङ्गुसिन्धुत्रिफलायमानी
 पाठाभिधान्यैश्च पित्तुप्रमत्तैः ॥
 दत्त्वा त्रिहृत्क्षौद्रपलानि चाष्टा-
 वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
 तन्मक्षयेदक्षफलप्रमाणम्
 यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धि युक्तम् ॥
 अनेन सर्वं यक्ष्णी विकाराः
 स श्वासकासस्वरभेदशोषाः ।
 शान्त्यन्ति चायं चिरमन्तरमे-
 र्तस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥
 स्त्रीयाश्च बन्धामयनाशनः स्यात्
 कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः” ॥
 इति कल्याणको गुडः ॥ * ॥
 “कुलीरं शुक्ली चटकोक्षलावा-
 मिःक्ष्वाथ्य वर्गेमधुरैस्तथान्यैः ॥
 पचेद्वृत्तं तत्तु निषेधमानम्
 हन्यात् क्षतोत्थं क्षयञ्च काशम्” ॥
 इति सुश्रुते उक्तमतम् । ५२ अध्याये ॥ ० ॥

कासः

“पारदं गन्धकं शुद्धं मृत्तलौहञ्च टङ्गणम् ।
 राक्षा बिडङ्गत्रिफला देवदारुकचित्रकम् ।
 अमृता पद्मकं क्षौद्रं विषञ्चैव विचर्गयेत् ।
 द्विगुणं वातकासार्तिः सेवेयेदमृतार्णवम्” ॥
 इति अमृतार्णवो रसः ॥ * ॥
 “भस्मताम्राभ्रकान्तानां कासमत्पदो रसः ।
 मुनिजैर्वैतसास्त्रेण दिने मर्द्यं प्रयत्नतः ॥
 निष्काञ्चं पित्तकासार्तिं भक्षयेच्च दिनत्रयम् ।
 श्वासकासाग्निमान्द्यञ्च क्षयकासं निहन्ति” ॥
 इति पित्तकासान्तको रसः ॥ * ॥
 “सुशुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसन्मितम् ।
 ततः कण्ठजिकां क्षत्वा मर्दयेच्च पृथक् पृथक् ॥
 विश्वाग्निमध्यस्थोनाककाश्मर्यः पाटला बला ।
 सुप्तं पुनर्नवा धात्री लङ्घनीलषपञ्चकम् ॥
 विदारी बज्रपुष्पी च यथा कर्षरसैः पृथक् ।
 स्रवणं रजतं ताम्रं प्रत्येकं प्राणमानकम् ॥
 पलमान्त्रन्तु क्षणाभं तदङ्गन्तु शिलाङ्गयम् ।
 जातीकोषफणं मांसी तालीश्रीला लवङ्गकम् ।
 प्रत्येकं कोणमानन्तु वासाभीरैर्विमर्दयेत् ।
 शोषयित्वा ततः पश्चाद्विदारी रसमर्दितः ॥
 त्रिगुणां तां वटीं खादेत्पिप्पली मधुसंयुताम् ।
 नाम्ना निवोदयन्नायं रसो विष्णुविनिर्मितः ॥
 पञ्च कासान्निहन्त्यासु चिरकालसमुद्भवम् ।
 राजयक्ष्णायामयुग्मिवादि बहवो गुणाः” ॥
 इति निवोदयो रसः ॥ * ॥
 “शुद्धं क्षणाभचूर्णद्विपलपरिमितं
 प्राणमानं यदन्यत्
 कर्पूरं जातिकोषं सजलमभ्रकणा-
 तेजपत्रं लवङ्गम् ।
 मांसीतालीशोचोचं गजकुसुमगदं-
 धातकीचेति तुल्यम्
 पश्चाद्धानी विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्
 त्वङ्गप्राणं दिश्याम् ॥
 एषा जातीफलार्थं क्षितितलविधिना
 शुद्धगन्धस्य कोलम्
 कोलाञ्जं पारदस्य प्रतिपदविहितं
 पिष्टमेकत्र मिश्रम् ।
 पाणीयेनैवकार्याः परिणतचणक-
 स्त्रिभ्रतुल्याश्च वक्षः
 प्रातःखाद्याश्चतस्रस्तदनु खलु कियत्
 षडङ्गवेरं सपर्यम् ॥
 पाणीयं पीतमन्ते भ्रवमपहरति-
 क्षिप्रमेतान् विकारान्
 कोष्ठे दुष्टाभिजातान् ज्वरमुदररज-
 राजयक्ष्णक्षतञ्च ।
 कासं श्वासं सप्रोथं नयनपरिभवं
 मेहमेदो विकारान्
 हन्यादामानिजोत्थान् कफपवनक्षतान्
 पित्तरोगान् विशेषान् ॥
 नल्योदयश्च योगस्तद्वनकरवरः-
 सर्वरोगप्रशस्तः
 पथं मांसेच्च यूषैर्हतपरिलुलित-

कासः

गन्धदुग्धश्च भूयः ।
 भोज्यो योज्यो यथेष्टं क्षितितलनया-
 दीयमानो मुदा यत्
 षडङ्गाराभ्रैकामो यवतिजनशता-
 भोगयोगादतुष्टः ॥
 वज्र्यं शाकाक्षमादौ न च कतिपर्यचित्-
 स्वेच्छ्या भोज्यमानः” ॥
 इति षडङ्गाराभ्रः ॥ * ॥
 “जीर्णं सुवर्णं लौहं वा यद्युच्चैव प्रदीयते ।
 तदायं सर्वरोगाणां सार्वभौमो न संशयः” ॥
 इति सार्वभौमो रसः ॥ * ॥
 “त्रिकटु त्रिफलाधानं चयं चित्रकसैन्धवम् ।
 दियोधधिहृतक्षापि सर्वतुल्यनयोरजः ॥
 नवगुल्लप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषकम् ।
 प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वा मृतेश्वरीम् ॥
 एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
 नीलोत्पलरसैर्वापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥
 निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
 वातिकं पेत्तिकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ।
 सरक्तमथवा रक्तं कासश्वाससमन्वितम् ॥
 ढड्दाहभ्रमशूलघ्नो रक्षा वक्रिप्रदीपनी ।
 बलवर्णकरी लघ्या जीर्णज्वरविनाशिनी ॥
 इयं चन्द्रामृता नाम्ना चन्द्रनाथेन निर्मिता ।
 वासागुडचिका भार्गी मुस्तकं कण्टकारिका ॥
 भोजनान्ते प्रकर्त्तव्या वटिका कार्यसिद्धये” ॥
 इति श्रीचन्द्रामृता वटी ॥ चन्द्रामृतं लौहमि-
 त्यपि पाठः ॥ * ॥
 “रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं कार्ष्णिकं क्षिपेत् ।
 टङ्गणस्य पणं दत्त्वा मरिचस्य पलाङ्ककम् ॥
 त्रिकटुत्रिफलाचयं धान्यजीरकसैन्धवम् ।
 प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं क्षागीदुग्धेन पेधयेत् ॥
 नवगुल्लप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषकम् ।
 प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वा मृतेश्वरीम् ॥
 एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
 नीलोत्पलरसेनापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥
 निहन्ति विविधं कासं वातरक्तकफोद्भवम् ।
 सरक्तमथवा रक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ॥
 षडङ्गलं पार्श्वशूलञ्च जीर्णज्वरविनाशनः ।
 चन्द्रामृतरसो नाम चन्द्रनाथेन भाषितः” ॥
 इति लङ्घचन्द्रामृतो रसः ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे, कासरोगाधि-
 कारे ॥ * * * ॥
 अथ कासपथम् ॥
 “स्वेदो विरेचनं कृदिधूमपानं समाश्रयम् ।
 शालिषट्ठिकगोधूमश्यामाकथकोद्रवाः ॥
 आत्मगुप्ता माघसुद्धकुलत्थानां रसाः पृथक् ।
 याम्यौदकानूपधन्वमांसानि विविधानि च ॥
 सुरा पुरातनं सर्पिश्चागच्छापि पयो घृतम् ।
 वास्तुकं वायसी शाकं वार्ताकुं बालमूलकम् ॥
 कण्टकारी कासमर्दो जीवन्ती सनिषसकम् ।
 माद्याविम्बी मातुलुङ्गं पौष्करं वासकस्फुटिः ॥
 गोमूत्रं मुनं पथः शोषपुण्डोदकं मधु ।

कासरः

काजा दिवसनिद्रा च लघून्धमानि यानि च ॥
 पथ्यमेतद्यथा दोषमुक्तं कासगदातुरे” ॥
 अथापथ्यमाह ॥
 “वस्ति नस्यमृच्छोच्छं व्यायामं दन्तधर्षणम् ।
 आतपं दुष्टपवनं रजोमार्गनिषेवणम् ॥
 विष्टम्भीनि विदाहीनि रूक्षाणि विविधानि च ।
 शङ्खमूत्रोद्गारकासवमिवेगनिधारणम् ॥
 मत्स्यं कन्दं सर्षपञ्च तुम्बीफलमुपोदिकाम् ।
 दुष्टाम्बु चान्नयानञ्च विरुद्धान्यश्रानि च ॥
 गुरुशीतश्चापानं कासरोगी परित्यजेत्” ॥
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कासरोगाधिकारः ॥ * ॥
 काशशब्दम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शोभाञ्जनः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कासकन्दः, पुं, (कासहेतुः कन्दः) कासालुः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कासघ्नी, स्त्री, (कासं हन्ति । कास + हन् + टक् ।
 स्त्रियां ङीप्) । कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (कण्टकारीशब्देऽस्या गुणादिविवरणं श्रेयम्) ॥
 कासजित्, स्त्री, (कासं जयतीति । कास + जि +
 क्तिप्) । भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासनाशिनी, स्त्री, (कासं नाशयतीति । कास +
 नश् + शिच् + शिनिः) । कर्कटप्रदङ्गीकृतः । इति
 रत्नमाला ॥
 कासन्दोवटिका, स्त्री, (कासं यति नाशयतीति ।
 दो + कः ततो ङीष् । कासन्दो वटिति वक्ति
 तन्नाम्ना प्रकाशते इत्यर्थः । वट् + ण्वल् । टाप्
 अत इत्यम् । कासन्दोवटिका इति पारिभाषिका-
 नाम्ना व्याख्यायते वा) । वेसवारविशेषः । गोटा
 कासन् इति भाषा । अस्य गुणाः । हृद्यत्वम् ।
 वातश्लेष्मरोगनाशित्वम् । रुच्यभिकारित्वम् । बायु-
 मलानुलोमकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 कासमर्दः, पुं, (कासं मृद्विति । कास + मृद् + “कर्म-
 ण्यण्” । इ. २. १ । इति षण्) । पेक्षितजन
 मिश्रितवस्त्रगलितवेसवारः । इति पाकराजेश्वरः ॥
 कासुन्दो इति ख्यातः । गुल्मभेदः । इत्यमरभरतौ ॥
 कास कासुन्दा इति भाषा । शेषस्य पर्यायः ।
 अरिमर्दः २ कासारिः ३ कासमर्दकः ४ कालः ५
 कनकः ६ जरणः ७ दीपनः ८ । अस्य गुणाः ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवाता-
 जीर्णकासपित्तनाशित्वम् । पाचकत्वम् । कण्ट-
 शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निदीपन-
 त्वम् । खादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य पत्र-
 गुणाः । रुचिकारित्वम् । शुक्लवर्द्धकत्वम् । कास-
 विहरत्तकफवातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पा-
 चनत्वम् । कण्टशोधनत्वम् । लघुत्वम् । विशेषतः
 कासहरत्वम् । यादृक्त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासमर्दनः, पुं, (कासं मृद्विति । कास + मृद् +
 कर्त्तरि ल्यः । कासस्य मर्दनो वा) । पटोकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कासरः, पुं, (के जले आसरति । आ + सृ + णच् ।
 मद्भिषस्य प्रायेण जलवासात्तथात्वम्) । मद्भिषः ।
 इत्यमरः । ३।५।४८ । (यथा, आर्यासप्तशती ५२९ ।

काहला

“आरोपं मानिन्यास्तमोदिवः कासारं कलमभूमेः ।
वज्रमणिं च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यापसारयति” ॥
कासारः, पुं, (कास + “सुषारादयश्च” उणां ३।१३६
इति आरन् प्रत्ययः । कस्य जलस्य आसारो यत्र
वा । अथवा कासं शब्दं ऋच्छति प्राप्नोति जल-
गमनपतनादिकाले । ऋ + “कर्मण्यण्” ॥ ३।२।१
इति ऋण् ।) सपद्मो निष्पद्मो वा महाजनाश्रयः ।
सरोवरः । इत्यमरः ॥ १ । १० । २८ ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे २ । २० ।

“दुराणोक्तस्तोक्तस्तवनकवकाशोक्तकति का-
विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति” ॥
कासारिः, पुं, (कासस्य अरिः नाशकः ।) कासमर्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कासालुः, पुं, (कासहेतुः कासजनको वा आलुः ।)
कन्दविशेषः । कोकणदेशे प्रसिद्ध आलुविशेषः ।
तत्पर्यायः । कासकन्दः २ कन्दालुः ३ आलुकः ४
आलुः ५ विशालपत्रः ६ पञ्चालुः ७ । अस्य
गुणाः । उग्रत्वम् । कण्ठघातक्षेपामयभोगक-
नाशित्वम् । स्वादुत्वम् । पथ्यात्वम् । अग्निदीपन-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासीसं, स्त्री, (कासीं क्षुद्रकासं स्यति नाशयतीति ।
सो + कः ।) उपधातुविशेषः । क्षिराकसी इति
भाषा । (यथा सुश्रुते सूत्रे ३६ अध्याये ।

“कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः” ॥
तत्पर्यायः । धातुकासीसम् २ खेचरम् ३ धातु-
शेखरम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ केसरम् ५ हंस-
जोमशम् ६ शोधनम् ७ पांशुकासीसम् ८ शुभम्
९ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् ।
विषकुल्लुहमिखर्कूनाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।
कान्तिवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विलुप्त-
विवरणस्य काशीशब्दे ज्ञेयम् ॥)

कासुः, स्त्री, (कश्चित् कुत्सितशब्दं गच्छतीति ।
कश् गतो + “जित् कश्चिपद्यते” । उणां १ । ८७ ।
इति ऊः एषोदरादित्वात् सत्वम् ।) विकलवाक् ।
शक्त्यस्त्रम् । इति मेदिनी ॥ (कासते प्रकाशते इति
कास् + ऊ ।) दीप्तिः । भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ रोगः । बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥

काहका, स्त्री, (काहना इति । एषोदरादित्वात्
लस्य कः ।) काहनावाद्यम् । इति हिरूपकोपः ॥
काहकं, स्त्री, (कुत्सितं अस्पृष्टमथवा हलं वाक्यं
ध्वनिर्वा यत्र । विलेखनार्थकस्यापि हलघातो-
रत्रघातूनामनेकार्थत्वात् तथात्वम् ।) अत्यक्तवा-
क्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काहलः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा हजति ।
जिह्वति गलेर्भूमिमिति शेषः । हल + अच् ।
कोः कादेशः ।) कुक्कुटः । शब्दमात्रम् । इति
मेदिनी ॥ विज्ञानः । इति शब्दमात्रम् ॥ दृढ-
उक्ता । तत्पर्यायः । महानादः २ । इति हारा-
वली ॥

काहलः, नि, (केन जलेन अहलः अस्पृष्टः ।) शुष्कः ।
भृङ्गम् । लघः । इति मेदिनी ॥

काहला, स्त्री, (कुत्सितं अथवा वा हजति शब्दं

किंशुकः

करोति । हल + अच् टाप् च ।) वाद्यभागभेदः ।
(ईषदपि न हलं कुत्सितं अङ्गं यस्याः । कोः का-
देशः ।) अस्पृष्टविशेषः । इति मेदिनी ॥

काहलापुष्पः, पुं, (काहलाकृतिरिव पुष्पमस्याः ।)
धुस्तरः । इति शब्दमात्रम् ॥

काहली, स्त्री, (कं सुखं आहन्ति ददातीति । आ +
हल + इन् । ततो ङोप् ।) तरुणी । युवती । इति
मेदिनी ॥

काहारकः, पुं, (कुत्सितं शिविकादिकमालम्बा जी
वनयात्रामाहुरति । आ + ह + ण्वल् ।) शिवि-
कावाहकजातिः । काहार इति वेहारा इति च
भाषा । यथा,—

“तथा गारुडिका वीराः क्षुरकस्त्रीपञ्चोक्ताः ।
याधाः काहारकाः पुष्टाः कृष्णां संवाहयन्ति ये” ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि १० अ-
ध्यायः ॥

काही, स्त्री, (केन वायुना आहन्त्यते । आ + हन् +
ङः ङीप् । यदा कं सुखं आहन्ति ददाति प्राप-
यति । आ + हन् + अन्तर्गिजन्तात् ङः ङोप् च ।)
कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

किं नि ज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ङादि-
परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । नि चिकेति । इति
दुर्गादासः ॥

किं, थ, किम् । इति मेदिनी ॥ (यथा विद्यापरागे
१ मांशे १७ । २४ ।

“न केवलं तात ! मम प्रजानां
स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः ।
धाता विधाता परमेश्वरश्च
प्रसीद कोपं कुपधे किमर्थम्” ॥)

किं, [म्] चि, जिज्ञासार्थम् । कि इति भाषा ।
सर्वनामकिंशब्दस्य जीवजिज्ञे रूपमिदम् । इति
आकरणम् ॥ अर्थान्तराणि किंशब्दं द्रष्टु-
यानि ॥ (सर्वशब्दमयत्वात् विष्णुः । यथा, महा-
भारते १३ । १४६ । ६१ ।

“एको नेकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्” ॥
किंवदन्तिः, स्त्री, (किं + वद + भिच् ।) किंवदन्ती ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

किंवदन्ती, स्त्री, (किम् + वद + भिच् ङोप् च ।) जन-
श्रुतिः । सत्यमसत्यं वा लोकवादः । इत्यमरः ।
१ । ६ । ७ ॥ (“अस्ति किलैषा किंवदन्ती अम्भाकं
कुले कालरात्रिकन्या विद्या नाम राक्षसी समु-
त्पत्स्यते” । इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥)

किंवा, थ, (किम् च वा च । इति ह्रस्वसमासः ।)
विकल्पः । अथवा । तत्पर्यायः । उताहो २ यदि
वा ३ यदा ४ नेति ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किंशारः, पुं, (किं किञ्चित् कुत्सितं वा श्रद्धातीति
शु हिंसायां + “किञ्चरथोः श्रियाः” । उणां
१ । ४ । इति ऋण् ।) शस्यशूकम् । मुंशा इति
भाषा । इत्यमरः ॥ २ । ६ । २१ ॥ बाणः । कङ्क-
पक्षी । इति मेदिनी ॥

किंशुकः, पुं, (किञ्चित् अवयवैकदेशः शुक इव शुक-
तुखाभपुष्पात्वात् तथात्वमिति बोध्यम् ।) पलाश-

किञ्चिन्नी.

वृक्षः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । २६ ॥ (अस्य पर्यायो
यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“पलाशः किञ्चुकः पर्णो यन्निधो रक्तपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिहरः” ॥

यथा गोः रामायणे ६ । ६८ । ३१ ।

“तयोः क्षतव्रणौ देहौ शुश्रूषाते महात्मनोः ।

पुष्पिताविक निष्पन्नौ यथा शास्त्रमिच्छुको” ॥

तत्पर्यायद्वयोऽपि । यथा चाणक्ये ७ ।

“रूपयौवनसम्पन्ना विद्यालकुलसम्भवाः ।

विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः” ॥)

विवरणमस्यान्यत् पलाशशब्दं चातव्यम् ॥ नन्वी

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

किंशुकः, पुं, (किंशुक + निपातनात् साधुः ।)

पलाशवृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

किकिः, पुं, (कक + इन् । एषोदरादित्वात् आदे-
रित्वम् ।) किक्कीदिविः । इति शब्दमात्रम् ।

किक्कीदिवः, पुं, (किक्कीति अस्फुटनादेन दीक्ष्यतीति ।

दिव् + इन् ।) चाषपक्षी । इति शब्दमात्रम् ॥

किक्कीदिवः, पुं, (किक्कीति अत्यक्तशब्देन दीक्ष्यति ।

दिव् + कः ।) चाषपक्षी । इति शब्दमात्रम् ॥

किक्कीदिविः, पुं, (किक्की इति अस्फुटनादं कुर्वन्

दीक्ष्यति । “क्षविष्टव्यव्यविष्यि किक्कीदिविः” ।

उणां ४ । ५६ इति जिह् निपातनात् सिद्धम् ।)

सर्ग्यचातकः । सोष्णाण्डा इति भाषा । नौलकगठ

इति क्षचित् ख्यातः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

चाषः २ । इत्यमरः ॥ २ । ५ । १६ ॥ चासः ३

किक्कीदीविः ४ । इति भरतः ॥ किक्की ५ दिविः ६ ।

इति स्वामी ॥ किकिः ७ किक्कीदिवः ८ किक्कीदीविः

९ । इति शब्दमात्रम् ॥ किक्कीदिवः १० सर्ग्य-
भुङ् ११ इति जटाधरः ॥

किक्कीदीविः, पुं, (किक्की इत्यक्षतशब्देन दीक्ष्यति
कीडति । निपातनात् दीर्घत्वे साधुः ।) चाष-
पक्षी । इति शब्दमात्रम् ॥

किखिः, स्त्री, (खदति हिमन्ति । खद् हिंसायां
निपातनात् साधुः ।) कण्ठभृङ्गाक्षः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ ख्यांक्षयाणि इति भाषा ॥

किखिः, पुं, (किखिरिति कुत्सितशब्दं करोति यः ।)

कपिः । इति भृविप्रयोगः ॥

किङ्करः, चि, (किञ्चित् करोति । दिवाविभेद्यच्च किं
यसङ्ख्यित्वम् ।) दासः । इत्यमरः ॥ २ । १० ।
१७ ॥ (यदुक्तं पुराणे ।

“विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्वोभुपस्य भूमिप ! ।

सर्वेषां किङ्कराः शुद्धा ब्राह्मणस्य विशेषतः” ॥)

किङ्चिन्नी, स्त्री, (किमपि किञ्चिद् वा कथयति ।

कथ शब्दे + इन् + ङोप् च । एषोदरात् साधुः ।)

कथाभरणविशेषः । घाघर इति भाषा । तत्प-
र्यायः । कुङ्कघण्टिका २ । इत्यमरः ॥ १६ । ११० ॥

कङ्कणी ३ । इति भरतः ॥ किङ्चिन्नीका ४ कि

ङ्चिन्नी ५ । इति केचित् । कुङ्कघण्टी ६ प्रतिसरा

७ किङ्चिन्नीका ८ कङ्कचिन्नी ९ कुङ्किका १० ।

इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चरी ११ । इति जटा-

किञ्चिलि

धरः ॥ (यथा, मञ्जुभास्ते १३।५३।३१।
“किञ्चिलिखननिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः” ॥)

विकञ्चलरुद्धः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

किञ्चिरं, स्त्री, (किं कुत्सितं मदवारि किरति विच्छि-
पति । कृ + कः ।) गजकुम्भः । इति सारस्वतः ॥

किञ्चिरः, पुं, (किमपि अतिर्वर्चनीयं मधुरास्तुटं
किरति रौति । किञ्चित् किरति-क्षिपति चित्तं
विरहिणां वा ।) कोकिलः । भ्रमरः । घोटकः ।
कामदेवः । इति सारस्वतः ॥

किञ्चिरा, स्त्री, (किञ्चित् कुत्सितं वा किरति शरी-
रात् निःसरति । किं + कृ + कः टाप् च ।) रक्तम् ।
इति सारस्वतः ॥

किञ्चिरातः, पुं, (किञ्चिरं रक्तवर्णत्वं अतति एव्य-
काखे निरन्तरं प्राप्नोति । अत + अच् ।) अशोक-
रुद्धः । कामदेवः । शुक्रपक्षी । कोकिलः । इति
सारस्वतः ॥ रक्तास्त्राणः । राक्ता भौंटी इति
भाषा । इति जटाधरः ॥ एष्यरुद्धविशेषः । तत्प-
र्यायः । हेमगौरः २ पीतकः ३ पीतभद्रकः ४
विप्रलोभी ५ पीतास्त्राणः ६ षट्पदानन्दः ७ ।
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।
अम्लीयत्वम् । कफवायुकण्डूशोथरक्तत्वग्दोष-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
“किञ्चिरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ।
किञ्चिरातो हिमस्तिक्तः कषायश्च हरेदसौ ॥
कफपित्तपिपासास्रदाहशोषवमिक्रिमीन्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

किञ्चिराणः, पुं, (किञ्चिराय रक्तत्वाय अलति । पर्या-
प्नोति । अल + अच् । किञ्चिरेण रक्तत्वेनालति
वा । वर्त्तरुद्धः । इति वैद्यकम् ॥

किञ्चिरी, [न्] पुं, (किञ्चिरं रक्तवर्णमस्यस्मिन्
अस्य वा । किञ्चिर + इनिः ।) विकञ्चलरुद्धः ।
इति जटाधरः ॥ वंश्चि इति भाषा ॥ (विकञ्चल-
शब्देऽस्या गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)

किञ्च, व्य, (किम् च, च च । इन्द्रसमासः ।) आरम्भः ।
साकल्यम् । इति मेदिनी ॥ अवान्तरम् । इति
जटाधरः ॥

किञ्चन, व्य, (किम् च चन च । मुग्धबोधमते तु
“किमः त्वन्मातृ चित् चनौ” । इति चनप्रत्ययः ।)
असाकल्यम् । अकार्त्तकम् । इत्यमरः । ३।४।३ ॥

किञ्चनः, पुं, (किम् + चन् + अच् ।) हस्तिकर्णप-
काशः । इति शब्दरत्नावली ॥

किञ्चित् च, (किम् च चित् च पाणिनिमते पदद्वयम् ।
मुग्धबोधमते तु “किमः त्वन्मातृ चित् चनौ” । इति
चित्प्रत्ययः ।) अल्पम् । तत्पर्यायः । ईषत् २
मनाक् ३ । असाकल्यम् । यथा । असाकल्ये तु
चिञ्चन । इत्यमरः । ३।४।३ ॥

(यथा विवेकचूडामयौ ११ ।

“चित्तस्य मुञ्चये कर्म न तु वस्तुपञ्चक्ये ।

वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित् कर्मकोटिभिः” ॥)

किञ्चिज्जः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प इति
सौचधानुः । हुः संज्ञायां कन् ।) एषोदरात् उभ-
यञ्च उज्जाने इत्यम् ।) किञ्चुलुः । इत्यमरटीका ।

किञ्चुलुः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प + हुः +
संज्ञायां कन् ।) कीटविशेषः । कौचो इति भाषा ।
तत्पर्यायः । महीलता २ गण्डपदः ३ । इत्यमरः ।
१।१०।२२ । “वाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चु-
लुकास्तथान्तराः” ॥ इति हारीते चिकित्सित-
स्थाने ५ अध्याये ॥

किञ्जं, स्त्री, (किञ्चिज्जं यञ्च । एषोदरादित्वात् क लो-
पे साधुः ।) किञ्जल्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

किञ्जलः, पुं, (किञ्चित् जलं अच् ।) किञ्जल्लः । इति
शब्दरत्नावली ॥

किञ्जल्लं, स्त्री, (किञ्चित् जलति । जल् अपवारणे
+ बाङ्लकात् कः ।) नागकेशरपुष्पम् । पद्मा-
भ्यन्तरस्थं केशाकारं करहाटकवेष्टनम् । केसर
इति ख्यातम् । (यथा, रघुः १५।५२ ।

“स तद्वक्त्रं हिमस्तिष्ठकिञ्जल्लमिव पञ्चजम् ।
ज्योतिष्कणाहृतमश्रु कण्ठनाकादपातयत्” ॥)

तत्पर्यायः । मकगन्दम् २ केशरम् ३ पद्मकेशरम्
४ किञ्जम् ५ पीतपरागम् ६ तुङ्गम् ७ चाम्पे-
यकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् ।
कटुत्वम् । आस्यब्रणायकत्वम् । शिशिरत्वम् ।
रस्यत्वम् । पित्तघ्णादाहविनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

किञ्जल्लः, पुं, (किम् + जल + बाङ्लकात् कः ।)
केशरः । इत्यमरः । १।१०।४७ । पद्मकेशरः ।
तत्पर्यायगुणाः ।

“किञ्जल्लः केशरः प्रोक्तश्चाम्पेयश्चापि स स्मृतः ।
किञ्जल्लः शीतलो रूक्षः कषायोदाहकोऽपि सः ॥
कफपित्तघ्नादाहरक्तार्शोविषशोथजित्” ॥

इति भावप्रकाशः । (वैद्यचक्रपाणिंसंयुक्ते रक्त
पित्ताधिकारे दृष्ट्वाद्यतेले व्यवहारो यथा,—
“दृष्ट्वासोत्पलकिञ्जल्लमसिद्धासैलवालुकाः” ॥)

किट गतौ । मयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-अकक्ष-सेट् ।) भीषा खतो भयोत्पादना ।
केटति जनो व्याघ्रो जनं भीषयतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

किटिः, पुं, (केटति शत्रुं प्रति वेगेन गच्छति मजा-
दीनुद्दिश्य गच्छति वा । किट्-गतौ इन् इगुप-
धत् कित् च ।) शूकरः । इत्यमरः । २।५।२ ॥

किटिभः, पुं, (किटिरिव भाति । भा + कः ।) केश-
कीटः । इति हेमचन्द्रः । उज्जुण इति भाषा ॥

किट्टं, स्त्री, (केटति लोहादिधात्वयवात् निर्गच्छ-
तीति । गत्वर्थेतिङ् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
नेट् ।) मज्जः । इत्यमरः । ६।२।६५ ॥

(यदुक्तं चिन्तामणौ ।
“ध्यायमानस्य लोहस्य मज्जं मयूरमुष्यते ।
यस्योहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्” ॥

यस्य कस्यापि असारं प्रोक्तं । यथा,—
“आहारस्य रसः सारः सारहीनो मज्जवः ।
शिराभिस्तज्जलं गीतं वसिष्ठं मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥

शेषं किट्टश्च यत्तस्य तत्परोषं निगद्यते” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

किट्टवर्जितं, स्त्री, (किट्टेन मलेन वर्जितम् ॥)

कितवः

युक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥

किट्टाणः, पुं, (किट्टेन मलेन अलति पर्याप्नोति ।
अल + अच् ।) ताम्रकलसः । लोहगुणकम् इति
मेदिनी ॥

किणः, पुं, (कण् गतौ + अच् ।) एषोदरादित्वात्
अत इत्यम् ।) मांसग्रन्थिः । निर्घर्षजलव्या-
चिद्रम् । इति जिह्वादिसंयुक्ते अमरभरतौ ।
कड़ा इति भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे । १६।८४ ।

“तदेतदाजानुविजम्बिना ते

ज्याघातरेखाकिणकाश्र्वनेन ।

भुजेन रक्षापरिधेय भूमे-

रपैतु योगं पुनरंसलेन” ॥

यथा च—वाभटे उत्तरस्थाने ३७ अध्याये ॥

“राजकोषातकी मूलं किणो वा मथितोद्भवः” ॥)

घुणः । इति हारावली ॥

किणिः, स्त्री, (किणाय तन्निवृत्तये प्रभवति । बाङ्ल-
कात् इन् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ।
(अपामार्गशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

किणिही, स्त्री, (किणः अत्यस्मिन् अस्य वा इति
इनिः । किणिनो ब्रह्मान् इति । इन् + डः गौरा-
दित्वात् डीष् ।) अपामार्गरुद्धः । इत्यमरः । २।
४।८६ । (यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा,—

“रसं शिरीषा किणिही पारिभद्रककेम्बुकात्” ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥

अस्याः पर्याया यथा,—

“अपामार्गस्तु शिखरी हृद्यः शल्यो मयूरकः ।

मर्कटी दुर्गहा चापि किणिही खरमञ्जरी” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

किणवः, स्त्री, (कण् + “उत्पादयश्च” ।) उणां ४।६५
इति साधुः । यदा “अश्रुप्रुषि जटीति” । उणां
१।१५१ । इति कन् वङ्लवचनादित्यम् ॥) सुरा-
वीजम् । (यथा, मनुः । ८।३२६ ।

“सूत्रकार्पासकिणवानां गोमयस्य गुडस्य च” ॥)

पापम् । इति मेदिनी ॥

किणवः, पुं, स्त्री, (कण् + “अश्रुप्रुषीति” उणां १।
१५१ । इति कन् वङ्लवचनादित्यम् ॥) सुरा-
वीजम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरतः ॥

कित संज्ञये । इच्छायां । वासे । आरोग्ये । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अकक्ष-सकक्ष-सेट् ।)

विचिकित्सति मनः सञ्ज्ञेते इत्यर्थः । आरोग्ये
चिकित्सत्यातुरं वैद्यः । इच्छानिवासयोस्तु केत-
तीति वोपदेवः ॥ तत्र तिवादयो न प्रयुज्यन्ते ।
इति रमानाथः । इति न वनितामेतां हन्तुं मनो
विचिकित्सते । इति तु अन्तर्भूतव्यर्थतया कर्म-
कर्त्तरि सन्त्ययप्रत्ययवादिना यक्निषेधे सि-
द्धम् । इति दुर्गादासः ॥

कित र नि मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-
परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । नि चिकेति । इति
दुर्गादासः ॥

कितवः, पुं, (कितं वायति कितेन वाति वा । कित
+ वा + कः ।) अक्षदेवी । (यथा, मनुः । १।१५१ ।

“जटिलश्चानधीशानं दुर्जनं कितवन्तथा ।

किन्नरः

याजयन्ति च ये पूगांस्तान् आद्रे न भोजयेत्" । धुत्तरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥
 ("कितवाङ्गयोर्वीजं नागरं सङ्गीतकम् ।
 चूर्णोद्धार्यकरसैः" । इति वैद्यककषायसंग्रहे
 कासाधिकारे शम्भरीगुडिकायाम् ।) मत्तः ।
 वचकः । इति मेदिनी ॥
 (यथा, भागवते । ८ । २० । ३ ।
 "स चाहं वित्तलोभेन प्रयाच्ये कथं हिमम् ।
 प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राङ्गादिः कितवो यथा" ॥
 धूर्तः । यथा, आर्यासप्तशती ३३ ।
 "अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषकस्त-
 मसि । मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा
 ऋजुर्भवति" ॥) खलः । इति शब्दरत्नावली ।
 (यथा महाभारते । १ । १ । १५६ ।
 "यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
 समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" ॥)
 रोचननामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः राज-
 निर्घण्टश्च ॥
 किन्तुः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य ।) अष्टपादः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । माकड्मा इति भाषा ॥
 किन्तुमाम्, व्य, (कुत्सितार्थे किम् । बहूनां मध्ये
 एकस्य अतिशये तमम् । "किमेत्तिष्ठत्येति" । ५
 ४ । ११ । इति आमुः ।) एष्टैकतमम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥ इदमेवामतिशयेन किम् । इति
 व्याकरणम् ॥
 किन्तुरा, व्य, (इयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमुसः ।)
 एष्टैकतरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ इदमनयो-
 रतिशयेन किम् । किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः ।
 अस्ति कुत्सितं रूपमित्यर्थः । इति मुग्धबोध-
 टीकायां दुर्गादासः ॥
 किन्तु, व्य, (किं च तु च इति इन्द्रसमासः ।) कि-
 म्पुनः । प्रागुक्तिविरुद्धार्थम् । यथा,—
 "भृत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्" ।
 इति प्राचीनाः ॥
 किन्तुपुनः, पुं, ववायेकादशकस्यान्तर्गतशेषकरणम् ।
 इति दीपिका । तत्र जातयज्ञम् ।
 "मित्रामित्रे नेव किञ्चित् विशेषो
 धर्माधर्मोऽस्त्युता मानवस्य ।
 स्तोत्रे वादे सर्वदा प्रीतियुक्तः
 किन्तुपुनस्त्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्" ॥
 इति कोट्टीप्रदीपः ॥
 किन्धी, [नृ] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्यस्य । इतिः ।)
 अन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 किन्नरः, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः । अन्धमुखत्वात्
 तथात्वम् ।) खनामख्यातदेवयोनिः । स तु
 अन्धमुखत्वात् कुत्सितनरः स्वर्गागमकः तुम्ब-
 प्रभृतिः । तत्प्रायः । किम्पुनः २ तुरङ्गवदनः ३
 मयुः ४ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥
 अन्धमुखः ५ गीतमोदी ६ हरिगणनर्तकः ७ ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
 "राक्षसाश्च पुनस्तस्य वानराः किन्नरास्तथा ।
 यक्षाश्च मनुजान् । पुनाकाश्च च धीमताः" ॥

किमिच्छ

इति महाभारते । १ । ६६ । ७ ॥
 अर्धदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 किन्नरेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा ।) कुवेरः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥
 किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः ।) कुवेरः । इति
 हलायुधः ॥
 किन्न, व्य, (किं च नु च । इति इन्द्रसमासः ।) प्रश्नः ॥
 (यथा हेः रामायणे । २ । ६४ । १ ।
 "किन्न तेऽदोषयद्वाणा रामो वा भृशधार्मिकः ।
 यथोर्ध्वविवासश्च त्वलुते त्यक्तमागतौ" ॥)
 वितर्कः । (यथा शकुन्तलायां १ अङ्के ।
 "किन्न खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति
 स्यात्" ॥) स्थानम् । सावृष्टम् । कण्ठम् । इति
 जटाधरः ॥
 किम्, व्य, (कु + बाङलकात् ङिम् ।) कुत्सा ।
 (यथा गोः रामायणे । १ । २२ । २१ ।
 "देवदानवगन्धर्वो यक्षाः पतंगप्रपङ्गाः ।
 न शक्ता रावणं सोढुं किं एनर्मानवा युधि" ॥)
 वितर्कः । (यथा, हितोपदेशे ।
 "किमनुरक्तो विगन्तो वा मयि स्वामीति आ-
 स्यामि तावत्" ॥) निषेधः । प्रश्नः । इति मेदिनी ॥
 किम्, त्रि, क्षेपः । वितर्कः । निन्दा । परिप्रश्नः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ११ । १८५ ।
 "प्रजातं परिप्रच्छेद्यः साम्यं सौम्येच्छसीति किम्" ॥
 किमपि अविच्छेद्यनीयम् । यथा, विष्णुपराशरे
 १ । १८ । ७५ ।
 "तस्माच्च सृष्ट्यादिविशेषाणां
 अगोचरे यत् परमात्मरूपम् ।
 किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति
 तस्मै नमस्ते एतद्वचसाय" ॥)
 किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं का-
 यति शब्दायतेऽत्र । निपातनात् साधुः ।) वत-
 विशेषः । तद्विवरणं यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 "अथ साऽवोक्षितो माता वीरा वीरप्रजावती ।
 पुण्येऽहनि समाहूय प्राह पुत्रमवोक्षितम् ॥
 पुत्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना ।
 उपवासं कर्ष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः ॥
 स चायत्तस्तव पितृत्सया साध्यो मयापि वा ।
 प्रतिज्ञाते त्वया पुत्र ! ततस्तत्र यताम्यहम् ॥
 इत्यन्याहं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः ।
 धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातास्मि तेन च ॥
 क्षोभसाध्यो ममायत्तः स हि श्रेयो भविष्यति ।
 साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्गणपराक्रमैः ॥
 स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति ।
 तत्त्वं प्रतिज्ञां कुर्वसे यदि पुत्रात्र वै त्रते ॥
 तदैतदहमारभ्ये कथ्यतां यन्मत्तं तव ।
 अवीक्षित्वा ॥
 वित्तं मे पितुरायत्तं ममेशत्वं न तत्र वै ।
 यन्महोरनिषाद्यं तत् करिष्ये तयोदितम् ॥
 किमिच्छकं व्रतं मातर्निषिध्य भव निर्धया ।
 राज्ञा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि विकन्दरेव मे ॥

किमिच्छ

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः सा राजमहिषी तद्व्रतं समुपोषिता ।
 यथोक्तं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य संघता ॥
 निधीनामप्यशेषाणां निधिपालनस्य च ।
 कण्ठाश्च परया भक्त्या यतवाक्तायमानसा ।
 विविक्तेषु गृहान्तःस्थः सोऽयं राजा करन्ध्रमः ।
 आसीन उक्तः सचिवैर्नोतिश्रास्त्रविशारदैः ॥
 सचिवा ऊचुः ।
 राजन् वयःपरिगतं तवैवं श्रासतो महीम् ।
 एकले तनयोऽवीक्षित्वा त्वत्तदाङ्गपरिग्रहः ॥
 अपुनः स वने निष्ठां यदा भूप ! गमिष्यति ।
 तदारिपक्षं पृथिवी निश्चितं तव यास्यति ॥
 वंशस्तयले भविता पितृपिण्डोदकक्षयः ।
 एतन्महत्ते विवरं क्रिया हान्या भविष्यति ॥
 तस्मात् कुत तथा भूप ! यथा ते तनयः पुनः ।
 करोति सततं वृद्धिं पितृणां मुपकारिणीम् ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 एतस्मिन्नन्तरे शब्दं श्रुत्वा जगतीपतिः ।
 पुरोहितस्य वीराया गदतोऽर्थिजनं प्रति ॥
 कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति ।
 करन्ध्रमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता ।
 राजपुत्रोऽप्यवीक्षित्वा श्रुत्वा पुरोहितं वचः ।
 प्रत्यवाचार्यिनः सर्वान् राजद्वारमुपगतान् ॥
 मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः ।
 मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता ॥
 प्रहसन्तु मेऽर्थिनः सर्वे प्रतिज्ञातं मयाच च ।
 किमिच्छेद्य ददाम्येव क्रियमाणे किमिच्छके ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततो राजा निश्चयेतत् वाक्यं पुत्रमुखाद्युतम् ।
 समुपेत्याब्रवीत् पुत्रमहमर्थी प्रयच्छ मे ॥
 अवीक्षित्वा ॥
 दातव्यं यन्मया तात ! भवत तद्ब्रवीहि माम् ।
 कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च ॥
 राजोवाच ।
 यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम् ।
 पौत्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सृगतस्य तत् ॥
 अवीक्षित्वा ॥
 अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्यं मे नृप ! ।
 न मे पुत्रोऽस्ति पौत्रस्य दर्शयामि कथं मुखम् ॥
 राजोवाच ।
 पापाय ब्रह्मचर्यं ते यदिदं धार्यते त्वया ।
 तस्मात्त्वं मोक्षयात्मानं मम पौत्रं प्रदर्शय ॥
 अवीक्षित्वा ॥
 विरमास्मान्महाराज ! यदन्यत्तत् समादिश ।
 वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः ॥
 राजोवाच ।
 बद्धभिर्युध्यमानस्य न दृष्टो वैगिभिर्जयः ।
 तत्रापि यदि वैराग्यमुपैष तदपक्षितः ॥
 किं वा नो बद्धनोक्तेन ब्रह्मचर्यं परित्यज ।
 मातुल्यनिष्ण्या वृद्धं पौत्रस्य मम दर्शय ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 यदा स बद्धशक्तेन प्रोक्तः पुत्रेण पार्थिवः ।

कियत्

नाम्यत् प्राच्यते किञ्चित् तदा पुनोऽप्रीत् पुनः ।
दत्त्वा किमिच्छन्तं तुभ्यं प्राप्तोऽहं तात । सङ्गतम् ।
तत् करिष्यामि निर्मलभूयो दारपरिग्रहम् ।
स्त्रियाः समस्तं विजितः पतितो धरणीतले ।
स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तानैतदतिदुष्करम् ।
तद्यपि किं करोम्येष सत्यपाशवशजितः ।
करिष्यामि यथात्य त्वं भुङ्क्ष्यतां निजशासनम् ।
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे श्रीवृत्तिचरितनामा-
ध्यायः ।
किमु, य, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमासः) सम्भा-
वना । विमर्शः । इति मेदिनी । (यथा,—
“निष्ठादीपे किमुतेनदानं” इति शिष्टोक्तिः) ।
किमुत, य, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमासः) ।
प्रश्नः । वितर्कः । विकल्पः । अतिशयः । इति
मेदिनी ।
किम्यथा, चि, (किं कुत्सितं अतिथ्यादिभ्योऽप्रदाय
केवलं खोदरमात्रपर्यायेव पचतीति । किम् +
पच् + अच्) । किम्यथानः । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ।
किम्यथानः, चि, (किं कुत्सितं कस्मैचिदपि न दत्त्वा
केवलं आत्मार्यं पचतीति । पच् + आनच्) ।
कृपयाः । इत्यमरः । २ । १ । ४८ ।
किम्याकाः, चि, (किं कथमपि पाकः शिष्टाप्रकारो
यस्य) । माहृष्टासितः । इति जटाधरः ।
किम्याकाः, पुं, (कुत्सितः पाकः परिणामो यस्य) ।
महाकालजला । इति गङ्गामाला । माकाक इति
भाषा । (यथा, हेः रामायणे २ । ६६ । ६ ।
“न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्याकमिव भक्षयन्” ।
महाकालशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम्) ।
किम्युत्तमः, पुं, (कुत्सितः पुत्रः) । किन्नरः । इत्य-
मरः । १ । १ । ७४ । (यथा, कुमारः ३ । ३८ ।
“पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियासुखं किम्युत्तमरुच्युम्” ।)
लोकभेदः । इति मेदिनी । (अभिन्नस्य नवपुत्रा-
यामेकः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १ । १६, १८ ।
“जम्बूदीपेश्वरो यत्न आधीधो मुनिसत्तम ।
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ।
नाभिः किम्युत्तमश्चैव हरिवर्ष इनादृतः” ।
“हेमकुटं तथा वर्षं ददौ किम्युत्तमाय सः” ।
किंपुत्रश्च इति संज्ञा यस्य वर्षस्य) । जम्बूदीपस्य नव-
खण्डान्तर्गतं हिमाचलहेमकुटयोर्मध्यवर्ति वर्षम् ।
इति श्रीभागवतम् । कुत्सितपुत्रः । इति श्रुत्य-
त्तिलब्धोऽर्थः ।
किम्युत्तमेश्वरः, पुं, (किम्युत्तमाणां ईश्वरः शास्ता
राजा वा) । कुबेरः । इति हेमचन्द्रः ।
किम्युत्तमः, स्त्री, (किम्युत्तम इत्याख्या यस्य वर्षस्य) ।
किम्युत्तमवर्षम् । इति चिकाग्रशेषः ।
किम्बरः, स्त्री, (किञ्चित् विभर्ति । किम् + भट् +
अच्) । गङ्गीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
कियत्, चि, किम्परिमाणस्य (“किमिदंभां वो घः” ।
५।२।४० । इति वतुप । किमः ष्वादेशः । वस्य घः) ।
कियत्परिमाणम् । कतो इति भाषा ।

१२८

किरात

(“गन्तव्यमस्ति कियदित्यसङ्ख्यवाया” ।
इति साहित्यदर्पणम्) ।
कियदेतिका, स्त्री, उत्साहः । उद्योगः । इति
हेमचन्द्रः ।
कियाहः, पुं, (कियान् रक्तवर्णः हयः । एषोद-
रादित्वात् निपातनात् साधुः) । रक्तवर्णघोटकः ।
इति हेमचन्द्रः ।
किरः, पुं, (किरति वित्तिपति मनोपलक्षितस्थानम् ।
कृ + कः) । शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।
किरकः, पुं, (किरति लिखतीति । कृ + गवुल्) ।
लेखकः । इति चिकाग्रशेषः ।
किरयाः, पुं, (कीर्यन्ते वित्तिपन्ने रश्मयः अस्मात्
“कृपुष्टजिमन्दिनिधानः कः” । उणां २ । ८२ ।
इति क्यः) । सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । (कीर्यन्ते
परितः क्षिप्यतेऽसौ । कृ + कर्मणि क्यः) । सूर्य-
रश्मिरिति भगोरथमाधयौ । चन्द्रसूर्ययोरभि-
रिति रायमुकुटः । रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयो-
गात् सामान्यरश्मिः । तथा च भट्टिः । १ । ६ ।
“ऊर्ध्वस्करद्रव्यगभस्तिभिर्या” । इति मञ्जरी ।
इत्यमरटीकासारमुन्दरी । तत्पर्यायः । अस्त्रः २
मयूखः ३ अंशुः ४ गभस्तिः ५ दृष्टिः ६ दृष्टिः ७
भानुः ८ करः ९ मरीचिः १० दीधितिः ११ ।
इत्यमरः । १ । ४ । ३३ । त्विट् १२ द्युतिः १३ आभा
१४ प्रभा १५ विभा १६ रक्त १७ रश्मिः १८ भाः
१९ कविः २० दीप्तिः २१ रश्मिः २२ अभीषः २२
महः २४ ज्योतिः २५ सहः २६ रोचिः २७
शोचिः २८ त्विषा २९ एभिः ३० प्रकाशः ३१
आतपः ३२ द्योतः ३३ । इति शब्दरत्नावली ।
पादः ३४ आलोकः ३५ वसुः ३६ ऋषिः ३७
भामः ३८ घर्मः ३९ लोकः ४० अर्चिः ४१ भासः
४२ वीचिः ४३ हेतिः ४४ घाम ४५ वर्षः ४६
शुष्म ४७ तेजः ४८ अोजः ४९ । इति जटाधरः ।
(यथा, रघुवंशे ५ । ७४ ।
“भवति विरलमस्तिस्त्रीनपुण्योपहारः
स्त्रिरयपरिवेषोद्देदश्रुत्याः प्रदीपा” ।)
किरयामाली, [नृ] पुं, (किरयाणां माला अस्यस्या
किरयामाला + इनिः) । सूर्यः । इति हारावली ।
किरातः, पुं, (किरं अवस्कारादेर्निक्षेपस्थानभूमिं
अतति सततं अटतीति । अत + अण् । यद्वा
किरं शूकरादिकं अतति हिनस्तीति । अच्) ।
स्त्रोभेदः । (निघादः । यथा, किराते १२ । ५५ ।
“कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्त्यैः” ।)
भूमिम् । (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अः ।
१७ श्लोके ।
“पर्यटान्द्राम्यताविश्वकिरातैः साधितं जलम् ।
पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम्” ।)
अक्षयतनुः । इति मेदिनी । घोटकरक्तकः ।
इति सारस्वतः ।
किरातकः, पुं, (किरात रत्न । सार्थं कन्) । भूमिम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।
किरातवित्तः, पुं, (किरातः भूमिम् अतत् तित्तः) ।

किरिटी

वृक्षविशेषः । किराता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
भूमिम् । २ अनार्यवित्तः ३ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१४३ । किरातम् ४ कायवित्तकः ५ । इति रत्न-
माणा । किरातकः ६ इति जटाधरः । किरतित्तः
७ किरातित्तः ८ तित्तकः ९ सुतित्तकः १० ।
इति शब्दरत्नावली । कटुतित्तः ११ रामसेनकः
१२ । अस्य गुणाः । वायुवृद्धिकारित्वम् । रुक्षत्वम् ।
कफपित्तज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।
“किरातकोऽन्यो नैषाणः सार्द्धतित्तो ज्वरान्तकः ।
किरातः सारको रुक्षः श्रोतकक्षित्तको जघुः ।
सन्निपातज्वरश्चासकफपित्तासदाहनुत् ।
काशशोषघटाकुष्ठज्वरप्रणशमिप्रणुत्” ।
इति भावप्रकाशः । राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ
भूमिम् शब्दे द्रव्यौ ।
“किरातवित्तमन्त्रतां ब्राह्मामात्मको शटी ।
निषङ्गाय पित्तानिलजे क्षाणन्तं सगुहं पिवेत् ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।
किराताश्री, [नृ] पुं, (किरातान् निषादान् अ-
न्नातीति । अन्न भोजने + णिनिः) । गवङ्गः ।
इति शब्दरत्नावली । (अस्य विवरणं यथा महा-
भारते १ । २८ अध्याये ।
“इत्युक्तो गवङ्गः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ।
विगतोवाच ।
समुद्रकुक्ष्यावेकान्ते निषादाजयमुत्तमम् ।
निषादाणां सहस्राणि तान् भुङ्क्तामृतमाजय ।
नच ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथञ्चन” ।)
किरातिः, स्त्री, (किरेय समन्तात् जलक्षेपेण अतति
गच्छतीति । अत + इन्) । गङ्गा । इति जटाधरः ।
किरातिनी, स्त्री, (किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेना-
स्यस्याः । इनिः । डीप्) । जटामांसी । इति
शब्दरत्नावली । (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादिवि-
षयो ज्ञेयः) ।
किराती, स्त्री, (किराति + वा डीष्) । दुर्गा । गङ्गा
कुट्टिनी । इति मेदिनी । खर्गगङ्गा । इति
शब्दमाला ।
किरिः, पुं, (किरति समलभूमिम् । “कृपुष्टपु
कुटिभिदिच्छिदिभ्यः” । उणां ४ । १४२ । इति
इप्रत्ययः) । शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ।
किरिटि, स्त्री, (किरिया शूकरेण टस्यते विक्षयते ।
टल विक्षवे + डिः) । हिन्तालपणम् । इति
चिकाग्रशेषः ।
किरीटः, पुं स्त्री, (किरति कीर्यन्तेऽनेन वा ।
“कृष्टवृक्षभिः कीटन्” । उणां ४ । १८४ इति
कीटन्) । मुकुटः । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ।
किरीटी, [नृ] पुं, (किरीटोऽस्यस्य । किरीट +
इनिः) । अर्जुनः । इति चिकाग्रशेषः ।
(यथा, महाभारते ४ । ४२ । १७ ।
“पुरा शक्रो मे दत्तं युधतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मुक्तिं दृष्ट्वाभं तेनाज्जमो किरीटिणम्” ।)
किरीटयुक्ते चि । (यथा भगवद्गीतायां ११।१७ ।
“किरीटिन् मयि चक्रिष्यन् सेनोराज्ञिं चर्चवो

किर्मरि

दीप्तिमन्तम् । पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तादी-
मानलार्कद्युतिमप्रमेयम्” ॥)

किर्मरि, स्त्री, (कृ + कि + निपातनात् सुट् । ततो
डीप् ।) पलाशः । गृहम् । स्वर्णपुत्तलिका । इति
मेदिनी ॥ जोहपुत्तलिका । इति विश्वः ॥

• किर्मरिः, पुं, (कृ + गम्भोरादित्वात् ईरन् निपा-
तनात् साधुः ।) नागरकुल्लः । राक्षसप्रेषः ।
(यथा महाभारते ३ । ११ । २२ ।

“प्रत्युवाचाय तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वक्तव्यं वै भ्राता किर्मरि इति विश्रुतः” ॥)
कर्कुरवर्णः । इति मेदिनी ॥ तद्वर्णयुक्ते च ।
इत्यमरः । १ । ५ । १७ ॥

किर्मरिजित्, पुं, (किर्मरिं जितवान् जि +
भूते क्तिप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(किर्मरिवधकथा महाभारते ३ । ११ अध्याये
उक्ता । तद्यथा,—

“प्रत्युवाचाय तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वक्तव्यं वै भ्राता किर्मरि इति विश्रुतः ॥
वनेऽस्मिन् कान्तके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्जित्य पुत्रधानाहारं निवृत्तमाचरन् ॥
के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निर्जित्य वः सर्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः” ॥
वैशम्पायन उवाच ।

“युधिष्ठिरस्त तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
आचक्षते ततः सर्वे गोत्रनामादि भारत ॥” ॥
“किर्मरिस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥
भीमसेनवधाये हि निवृत्तमभ्युत्तायुधः ।
जरादि एयिवी कृत्वा नैनसासादयाम्यहम् ॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
अनेन हि मम भ्राता वक्तो विनिहतः प्रियः ॥
वेचकीयस्यै राजन् । ब्राह्मणश्चैव रूपिणा ।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्यस्योरसं बलम्” ॥
“यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो वक्त्रेन वै ।
अद्येनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥” ॥
“एवमुक्त्वान्त धर्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्तृयामास राक्षसम् ॥
ततो भीमो महाबाहुराज्यं तरसा द्रुमम् ।
दृष्ट्याममथोद्विडं निष्पन्नमकरोत्तदा” ॥
“किर्मरिश्चापि सहसा दृष्टमुत्पाद्य पाण्डवम् ।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समये प्रत्यधावत” ॥
“तावन्धोन्धं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चकाशेते प्रहृष्टौ लब्धभाविनः ॥
तयोरासीत्सुतमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतीर्थाघ्नयोरिव दीपयोः” ॥
“तयोर्भुजविनिष्पेबादुभयोर्बलिनोक्तदा ।
शब्दः समभवद्गुरो वेगस्तोत्तमो युधि ॥
अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्ण मध्ये लकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥
स भीमेन पराभृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
अस्यन्दत यथा प्राणं विचक्षणं च पाण्डवम् ॥
तत इदं वरिष्ठानामुपलक्ष्य लकोदरः ।

किलकि

योक्तव्यामास बाहुभ्यां पशुं रसनया यथा ॥

विनदन्तं महानादं भिन्नभेगीस्वनं बली ।

आमयामास सुचिरं विधुर्नन्तमचेतनम् ॥

तं विसीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।

प्रमत्तं तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥

अथ जर्जरसर्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् ।

भूतले आमयामास वाक्यचेदमुवाच ह ॥

हिडिम्बवक्तव्योः पाप । न त्वमश्रुप्रभार्जनम् ।

करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥

इत्येवमुक्त्वा परुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ।

विसक्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तं
मुद्गान्तचितं व्यसमुत्सज” ॥ * ॥)

किर्मरित्वक् [च] स्त्री, (किर्मरि चित्रा त्वक्
यस्य ।) नारकुल्लः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ना-
रकुलानगरकुल्लशब्दयोरस्या गुणादयो बोध्याः ॥)

किर्मरिभित् [द] पुं, (किर्मरिं राक्षसविशेषं
भिन्नवान् । भिद् + क्तिप् भूते ।) भीमसेनः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं किर्मरिजित्-शब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)

किर्मरिस्तदनः, पुं, (किर्मरिं स्तदयति हन्तीति ।
स्तद + क्तिप् + ल्युः । कर्त्तृविच्चावशात् कश्चिद्
भूतार्थे वा ।) भीमसेनः । इति जेमचन्द्रः ॥
(अस्य विवरणं किर्मरिजित्-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किल क तुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क केलयति । नृदिरिति गृध्र औश
प्रेरणो इत्यस्य औणादिककप्रत्यये रूपम् । इति
दर्गादासः ॥

किल श श्रौक्षौ । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श कल्पति प्रासादः
शिशुर्व्या । केलिता । इति दर्गादासः ॥

किल, व्य, (किल + कः ।) वाचां । सम्भाष्यम् । इत्य-
मरः । ३ । २ । २५३ ॥ निश्चयः । इति तट्टीका-
सारसुन्दरी ॥ (यथा शाकुन्तले १ माते दृष्य-
न्तीति ।)

“इदं किलायाजमनोहरं वप-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां क्लेशमृषिर्यवस्यति” ॥)

अनुनयार्थम् इति मेदिनी ॥

किलकिञ्चित्, स्त्री, (किल अलोकेन किं ईषत् चितं
रचितम् ।) छावः । षट्कारभावजा क्रिया । इति
जटाधरः ॥ तस्य लक्षणम् ।

यथा, अलङ्कारकौस्तुभे ।

“गर्व्याऽभिलासवदितस्मितामयामयक्रधाम् ।
सङ्कीर्णकणं यत् स्यादुच्यते किलकिञ्चितम्” ॥

(तथा च साहित्यदर्पणे ३ । १०६ ।

“स्मितमुष्करदितहसितचासक्रोधश्रमादीनाम् ।
साङ्ख्यिकिलकिञ्चितमभौतमसङ्गमादिजाड्यार्त्” ॥

उदाहरणं तत्रैव यथा,—

“पाण्डुरोधमविरोधितवाक्च
नर्त्यनाच मधुरस्मितगर्भाः ।

किलासं

कामिनः स्म कुरुते करभोज

हारिमुष्करदितश्च मुखेऽपि” ॥)

किलकिला, स्त्री, (किल + कः । प्रकारे बोध्यायां
वा द्वित्वम् । स्त्रियां टाप् ।) हर्षध्वनिः । किलकिल-
शब्द इति यावत् । तत्पर्यायः । हर्षस्वनः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पा-
र्यवे” । इति महाभारते १ । ६६ । ६ ॥)

किलाटः, पुं, क्षीरविकृतिः । इति जटाधरः ॥ दधि-
कृत्तिकातककृत्तिकायोः पिण्डः । अस्य गुणाः ।
शीतत्वम् । क्षिप्रत्वम् । गुणत्वम् । गौल्यत्वम् ।
वृष्यत्वम् । पिप्तापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(“नष्टदुग्धस्य पक्षस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” ॥
इति भावप्रकाशः । तथा चरके सूत्रस्थाने ।
२७ अध्याये ॥

“पीयूषो मोरटक्षैव किलाटा विविधाश्च ये ।
दीप्ताभीनामनिद्राणां सर्वे यते सुखप्रदाः ॥
गुरुवस्तर्पणा लब्ध्या लङ्घनाः पवनापह्नाः” ॥
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
द्वितीये भागे ॥ किलाटकः गिजिरी इति लोके ।
“अपक्वमेव यमलं क्षीरशकं हि तत्पयः” ॥
क्षीरशकं तु घिमरा इति लोके ।
“दध्ना तक्रण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवासना ।
द्रवभावेन संक्षितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥
नष्टदुग्धं भवद्भीरं मोरटक्षेष्टतोऽब्रवीत् ।
पेयुषश्च किलाटश्च क्षीरशकं तथैव च ॥
तक्रपिण्ड इमे लब्ध्या लङ्घना बलवर्जनाः ।
गुरुवः क्षेपला लब्ध्या वातपित्तविनाशनाः ॥
दीप्ताभीनां विनिद्राणां विद्रधौ चाभिपूजिताः ।
सुखशोषलब्धादाहस्तपित्तज्वरप्रणतः” ॥)

किलाटी, स्त्री, (किलाट + गौरादित्वात् डीप् ।)
क्षीरविकृतिः । तत्पर्यायः । कृत्तिका २ । इति
जेमचन्द्रः ॥ (कृत्तिकाशब्देऽस्या गुणपर्याया ज्ञा-
तव्याः ॥)

किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति । किल + कः । षट्
+ क्तिप् । ततः । किलच्छासी आटी चेति कर्म-
धारयः । यद्वा किलमटतीति ।) वंशः । इति
हारावली ॥ वंश इति भाषा ॥

किलासं, स्त्री, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विकृतिं
करोति इति यावत् । किल + अस् + “कर्म-
शयण” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) रोगविशेषः ।
कुलो इति भाषा । तत्पर्यायः । सिध्मा २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५३ ॥ सिध्मा ३ । इति भरतः ॥ त्वक्पृथ्व्यम्
४ त्वक्पृथ्वी ५ । इति जेमचन्द्रः ॥
(“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दाहयश्च तत् ।
निर्द्विष्टमपरिखावि चिधातुर्द्रवसंश्रयम् ॥
वाताद्गुत्तारणं पिप्तासामं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि ककाक्षतं घनं गुह ॥
सकण्डं च क्रमाद्रक्तमांसमेदः सृष्टादिषीत् ।
वर्णं नैवेदुग्धमयं कञ्च तपोभरोत्तरम् ॥
अशुक्लरोमावज्जलमसंखण्डं मिथो नवम् ।
अनभिदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्णमतोऽप्यथा” ॥

किस्वी

इति वामटे निदानस्थाने १४ अध्याये ॥

अस्यौघं यथा ॥

“कुलं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकाशीशम् ।

तैलेन युक्तमुचितं सप्ताहं भाजने ताम्ने ॥

तेनानिर्गन्तं सिद्धं सप्ताहाद्येति तिलतो घर्म्मं ।

मासाह्नवं किलासं स्नानं मुक्ता विमुञ्जतनोः” ॥

इति सिद्धान्तः ॥३॥

“किलासहन्ता मूलान्यावगुजानि लाला च ।

गोपित्तमङ्गने दे पिप्यल्यः काललोहरजः” ॥

इति श्वित्रे प्रलेपः ॥

“दाहणं वासणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।

विश्वेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायश्च तत् ॥

दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं माससमाश्रिते ।

श्वेतं मेदः श्रिते श्वित्रं गुरुता चोत्तरोत्तरम्” ॥

असाध्यकृत्यमस्य यथा,—

“यत्परस्परतो भिन्नं बद्ध यद्रक्तलोमवत् ।

यच्च वर्णगोत्रं तच्चिन्नं नैव सिध्यति” ॥

अस्य निदानं यथा,—

“वचांस्यतथ्यानि कृतप्रभावो

निन्दा सुराणां गुरुधर्मणश्च ।

पापक्रिया पूर्वकृतश्च कर्म

हेतुः किलासस्य विरोधिचाह्नम्” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये ॥

किलासज्ञः, पुं, (किलासं हन्तीति । हन् + टक् ।)

हृत्तविशेषः । काँकरोल इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कर्कोटकः २ तिलपत्रः ३ सुगन्धकः ४ इति हेम

चन्द्रः ॥ (कर्कोटकशब्देऽस्य गुणपर्याया ज्ञेयाः ॥)

किलासी, [न्] चि, (किलासं अस्यास्तीति इनिः ।)

किलासरोगयुक्तः । तत्पर्यायः । सिद्धान्तः २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

किलिञ्च, स्त्री, (किल्यतेऽनेन । किल् + इन् । किल्णिं

चिनेतीति । चि + ङः । एषोदरात् साधुः ।) सूक्ष्म

दाह । इति जटाधरः ॥ किलिञ्चमिति च पाठः ॥

किलिञ्चः, पुं, (किलितो जायते । जन + ङः । एषो-

दरादित्वात् मुम् च ।) सूक्ष्मदाह । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (कश्चित् नपुंसकत्वमपि दृश्यते ॥)

किलिञ्चकः, पुं, (किलिञ्च + स्वार्थः कः ।) काशादि-

रज्जुः । येन कुसूलं वेष्ट्यते कुसूलश्च मरायिरिति

टीकान्तरम् । ढ्यारचितटाटी इति ख्यात

इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः ।

कटः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

किलिञ्चं, स्त्री, (किल् + इमन् ।) देवदार । इति

शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥

“मरिचं पिप्यलीमूलं मगधागजपिप्यली ।

सरलः किलिञ्चं हिङ्गु भागतिशोवतोत्वचौ” ॥

इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥

किलिञ्चं, स्त्री, (“किलेर्भुक् च” । उणां १ । ५१ इति

टिषष् वुकागमश्च ।) पापम् । अपराधः । इत्य-

मरः । ३ । ६ । २२२ ॥ (यथा गीतार्थः ३ । १३ ।

“यच्चश्रियाश्रितः सक्तो मुच्यते सर्वकिलिञ्चैः” ॥)

रोगः । इति मेदिनी ॥

किल्ली, [न्] पुं, (किल् + भावे क्लिप् ततोऽस्यर्थे

किष्कप

वाङ्मलकात् विनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किष्कणं, स्त्री पुं, (किश्चित् शनति । शन चकने गतौ

वा + अच् । एषोदरादित्वात् मलोपः ।) पल्लवः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

किष्कण्यं, स्त्री पुं, (किश्चित् शनति । शन चकने +

वाङ्मलकात् कयन् प्रत्ययः । एषोदरात् मलोपे-

साधुः ।) पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥

“कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः

भिन्नो रागः किष्कण्यश्चामाल्यधूमोद्गमेन” ॥

इति शाकुन्तले १ मातृङ् । अत्र केचित् दन्त्यसका-

रमपि पठन्ति ॥)

किशोरः, पुं, (किश्चित् प्रव्याति । श्रु हिंसायाम् ।

“किशोरादयश्च” । उणाम् । १ । ६६ । इति

श्वोरन् । निपातनात् साधुः ।) अश्वशिशुः । (“कि-

शोरं वडवा यथा” । इति महाभारतम् ॥) तैल

पर्यायविधिः । सूर्यः । तरुणावस्थः । स तु एका-

दशवर्षावधिपञ्चदशवर्षपर्यन्तवयस्कः । इति मे-

दिनी ॥ कैशोरावस्थायुक्ते वाचलिकोऽपि ॥

(यथा, श्रीभागवतटीकाकृतस्वामिपादधृतवचनम् ।

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।

कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्” ॥)

किष्क क स वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-

आत्मं-सकं-सेट् ।) मूर्धन्योपधः । क ड किष्क-

यते । इति दर्गादासः ॥

किष्किन्धः, पुं, (किं किं दधाति । धा + कः । पार-

स्कारादित्वात् पूर्वस्य किमो मलोपः सुट् धत्वश्च

निपातनात् ।) ओष्ठदेशस्य पूर्वतविशेषः । तत्प-

र्वतगुहा च । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धी, स्त्री, (किष्किन्ध + गौरादित्वात् ङीष् ।)

किष्किन्धपर्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धः, पुं, (किं किं दधातीति धा पारस्कारादि-

सुटि पूर्वमलोपे च स्वार्थे यत् प्रत्ययेन नि-

पातनात् साधुः ।) खनामख्यातपर्वतः । इति

शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धा, स्त्री, (किष्किन्ध + टाप् ।) किष्किन्ध-

पर्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु पुरा-

वालिनामवानरराजधान्यासीत् श्रीरामचन्द्रस्य

हन्ता सुग्रीवाय तत्राजधानीं दत्तवान् । इति

रामायणम् ॥

किष्किन्धाधिपः, पुं, (किष्किन्धाया अधिपः ।)

वालिनामवानरराजः । इति जटाधरः ॥ (सुग्रीवः ।

इति रामायणम् ।)

किष्कः, पुं स्त्री, (कै + म्गयादित्वात् कुः । पार-

स्कारादित्वात् सुटि धत्वे च निपातनात् साधुः ।)

वितस्तिः । दादशाकुलिपरिमाणम् । प्रकोष्ठः ।

कपोथेरधोमणिवन्धपर्यन्तः । हस्तः । इति मे-

दिनी ॥ (यथा महाभारते २ । १ । १६ ।

“सर्वसुगुणसम्पन्नं दिश्यरूपं मनोरमम् ।

दशकिष्कुसहस्रं तां मापयामास सर्वतः” ॥)

कुत्सिते चि । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

किष्कुपर्वी, [न्] पुं, (किष्कुमिति वितस्तिमिति

हस्तमिति वा पर्वं वक्ष्य ।) हस्तः । वेङ्गुः । घोट-

कीचकः

गजः । इति मेदिनी । गज इति भाषा ॥

किसलं, स्त्री पुं, (किमीषत् सनति । सन गतौ +

अच् । एषोदरादित्वात् मलोपे निपातनात् साधुः ।)

किसलयम् । इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥

किसलयं, स्त्री पुं, (किश्चित् ईषत् वा सनति । सन

+ वाङ्मलकात् कयन् । एषोदरात् मलोपे साधुः ।)

पल्लवः । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ स तु नवपञ्चादि-

युक्तशाखापर्वव्यि नवपञ्चस्तवकः इति मधुः । इति

भरतः ॥ (यथा गोः रामायणे । ४ । ५० । २८ ।

“तरुणादित्यसङ्गाशान् रक्तैः किसलयैर्हृतान् ।

जातरूपमयैश्चापि चरद्भिर्मन्थकण्ठपैः” ॥)

कीकटः, पुं, (की शनैर्भुतं वा कटति गच्छति धावति ।

की + कट् + अच् ।) घोटकः । देशभेदः । इति

विश्वः ॥ (यथा प्रतिसङ्क्रमतन्त्रे ।

“चरणादिं समारभ्य यद्रूपकूटान्तकं श्वित्रे ! ।

तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्मगधो भवेत्” ॥

वेङ्गार इति ख्यातः । अत्र बृद्धः समजनि ।

इति भागवतम् । १ । ३ । २४ ॥ अस्य कीकट

इति पुरातननाम आसीत् ततो जरासन्धेन

मगध इत्याख्या प्रदत्ता ॥ खनामख्यातः सङ्कट-

पुल्लः । यथा, भागवते ६ । ६ । ६ ।

“ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः” ॥)

कीकटः, चि, (की कुत्सितं घनाभावात् कटति प्रका-

श्रते । की + कट् + अच् ।) निर्धनः । (की कुत्सितं

कटति वर्धति ददाति अर्थिने कार्पण्यात् इति ।)

कूपणः । इति मेदिनी ॥

कीकटाः, पुं, (की कुत्सितं ईषत् वा कटति वर्धति

येष हन्तः । ईषद्वर्धतया तद्देशानां तथात्वम् ।

की + कट् + अधिकरणे अप् ।) देशविशेषः ।

बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ वेङ्गार

इति ख्यातः । इति केचित् । (यथा, भागवते

१ । ३ । २४ ॥

“ततः कर्णौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।

बुद्धो नास्मान्नसुतः कीकटेषु भविष्यति” ॥

देशोऽयं कुत्सिताचारपरिपूर्णाः । यथा, भागवते ।

७ । १० । १८ ।

“साधवः समुदाचारान्ते प्रयुज्यन्ते कीकटाः” ॥)

कीकसं, स्त्री, (की कुत्सितेन रक्तादिना देहाभ्यन्तरे

कसति उत्पद्यते । की + कस + अच् ।) अस्थि ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (अस्थिशब्दे विवरणं

ज्ञातव्यम् ॥)

कीकसः, पुं, (की कुत्सितं यथा स्यात् तथा कसति ।

कस गतौ + अच् ।) क्षमितातिः । इति मेदिनी ॥

कर्कशे चि । इति शब्दरत्नावली ॥

कीकसास्यः, पुं, (कीकसं अस्थि आस्येऽस्य ।) पक्षी ।

इति हारावली ॥

कीकिः, पुं, (कीति शब्दं कायति । कै + वाङ्मलकात्

ङिः ।) किकिः । चाधपक्षी । इत्यमरटीका ।

कीचकः, पुं, (कीचयति शब्दायते । कीच मर्धने

“कीचयतेराद्यन्तविपर्ययश्च” । उणां ५ । १६

इति वृन् आद्यन्तविपर्ययश्च ।) अविजयोगात्

शब्दायमानवर्धः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ चर-

कीटः

मृकवर्णः । (यथा, कुमारे १ । ८ ।

“यः पुरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन” ॥

राक्षसविशेषः । इति शब्दरत्नावली । देवभेदः ।
रक्षविशेषः । इति विश्वः ॥ नलः । इति राज-
निर्घण्टः । केकयराजपुत्रः । स च विराटराजस्य
प्राणः सेनापतिश्च । (यथा महाभारते ४ ।
कीचकवधपर्वणि १३ । ५ ।

“सेनापतिर्विराटस्य ददर्श रूपदात्मजाम् ।

तां दृष्ट्वा देवर्षीर्भाषन्तौ देवतामिव ।

कीचकः कामयामास कामवाणप्रपीडितः” ॥

अथन्तु कृष्णवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीम-

सेनेन हतः । अस्य विवरणं महाभारत-पर्वणि

१३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् । देशविशेषः । तत्र

वज्रवचनात्तोऽयम् । यथा, महाभारते १।५७।२।

“मत्स्यान् त्रिगतां पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च ।

रमणीयान्मनोदेशान् प्रेक्षमाणाः सुरांसि च” ॥

कीचकजित्, पुं, (कीचकं जितवान् । जि + भूते

क्षिप् तुक् च ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(पुराणि दृष्ट्वा कीचकः विराटभवनस्थां

सैरिन्ध्रीरूपधारिणीं त्रौपदीमकामयत । त्रौपदी

तु तस्य कामुकस्य दुरभिसन्धिं विद्याय तं वज्र

कटूक्ष्या निर्भर्त्सयामास । अथ कीचक एवमप-

मानितः क्रुधा तां पदा ताडितवान् । अथ सा-

भिमानिनी त्रौपदी निजदुःखं भीमं निवेदया-

मास । भीमस्तु एतदाकर्ण्य संजातरोधः कीचकं

हन्तुं मनो दधे । अथ सुबुद्धिर्भीमो त्रौपदीं

उपदिदेश स्त्री निशयां यथा स दुरात्मा राज-

प्राणकः मत्स्यराजमुद्रान्तकन्यान्तर्गन्धालायां त्व-

च्छोभेन समुपविष्टे तथाऽऽप्यास्य समयो विधी-

यताम् । ततस्त्वद्देशेन तत्र सङ्गतोऽहमेनं कामार्त्तं

दुष्कार्यस्य फलं अनुभावयामि । एवं स्थिरीकृते

त्रौपदी पूर्वोक्तमलितं स्थानं कीचकं विद्यापित-

वती । अथ निशयां मूढबुद्धिः कामुकवेशधारी

तत्रैव गतः प्रच्छन्नोपविष्टेन वकीयसा भीमेन

पशुमारं निपातितः ॥ एतद्विवृतिस्तु महाभा-

रते ४ । २१ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

कीचकनिन्दनः, पुं, (कीचकं निन्दयतीति । नि +

न्द + णिच् ल्युः ।) भीमसेनः । इति जेमचन्द्रः ।

(अस्य विवरणं कीचकजिह्वे द्रष्टव्यम् ॥)

कीचकभित्, पुं, (कीचकं भिन्नवान् । भिद् + क्तिप्)

भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः । (अस्य विवरणं

कीचकजिह्वे द्रष्टव्यम् ॥)

कीट, क वन्धे । वण् । इति कविकल्पद्रुमः । (पुगं-

पदं-चकं-सेट् ।) क कीटश्चि कीटः । वण्-

कौशिल्यमन्वते । इति दुर्गादासः ॥

कीटः, पुं, (कीट + णच् ।) क्षमिजातिः । इति शब्द-

रत्नावली । (यथा मनुः १ । ४० ।

“क्षमिणीपतङ्गाश्च यूकामक्षिकमृत्कुण्डम्” ॥

“सर्पाभावे विष्णुपशुकाश्च श्वकोपजाः ।

दोषैर्लक्ष्यैः समसैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ।

दृष्ट्वा कीटैर्वायुदंष्ट्रकोदवज्जोत्तमः” ॥

कीटः

आग्नेयैरक्षयसंज्ञावो दाहरागविसर्पवान् ॥

पक्षपीलुषणप्रयः खर्जूरसदृशोऽप्यवा ।

कफाधिकैर्मन्दरजः पक्षोदम्बरसन्निभः ॥

खावाणः सर्वलिङ्गस्तु विवर्णः सान्निपातिकः ।

वेगाश्च सर्पवन्कोपो वर्जिष्णुर्विस्मरहता ॥

शिशोऽन्ति गौरवं मूर्च्छाभ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।

सर्वेषां कर्णिकाशोपो ज्वरः कण्ठरौचकः” ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“सर्कस्य दुग्धेन शिरीषवोजं

त्रिर्भावितं पिप्पलीचूर्णमिच्छम् ।

एषो गदो हन्ति विषाणि कीट-

भुजङ्गान्तेन्दुदृष्टिकानाम्” ॥

इति च बाभटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये ॥

अस्यौषधं यथा ॥

“जतुसेव्यपत्रगुल्फान्मल्लतकककुभपुष्पसर्ज्वरसाः ।

श्वेता एव धूम उरगास्तुकीटवस्त्रक्षमिन्दराः” ॥

“क्षीरिदृक्षत्वाजेपः सुजः कीटविषापहः” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये ॥

“सर्पाणां मुकविष्मूत्रश्वपूतयुद्धसम्भवाः ।

वाय्वगन्धप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः ॥

सर्वदोषप्रकृतिर्भयं क्ताश्चापरिणामतः ।

कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्वे एव चतुर्विधाः ॥

कुम्भीनस्तुण्डिकेरी शृङ्गीशतकुलीरकाः ।

उच्छिष्टिष्णोऽग्निनामाश्च चिच्छिष्टिष्णो मयूरिका ॥

आवर्त्तकस्तथोऽभसारिका सुखन्दलौ ।

शरावकुर्दोऽभोराजी परधस्त्रिचण्डीरकः ॥

शतबाजश्च यश्चापि रक्तराजः प्रकीर्त्तितः ।

अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ॥ * ।

कौशिल्यकः कण्ठभक्तो वरटी पञ्चदशकः ॥

विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा ।

वाण्यकी पिष्टिः कुम्भी वर्षः कीटोऽग्निमन्दकः ॥

पक्षकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।

पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी ॥

क्षीतः क्षमिसरारी च यश्चाप्युत्केष्णकः स्मृतः ।

एते क्षमिप्रकृतयस्तुर्विधाः प्रकीर्त्तिताः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ॥ * ।

“विश्वम्भरः पञ्चशूलः पञ्चलण्डोऽथ कोकिलः ।

सैरेयकः प्रचणको वलभः किटिमत्तथा ॥

सुषीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः ।

कीटगर्दभकश्चैव तथाचोटक एव च ॥

ज्योदशैते सौम्याः स्युः कीटाः क्षेपप्रकोपनाः ।

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः ॥ * ।

तुङ्गनासो विचिलकन्तालको वाहकस्तथा ।

कोष्ठागारी त्रिभिकरो यश्च मण्डलपुष्पकः ॥

तुङ्गनाभः सर्वपिकोऽवलगुली शम्भुकस्तथा ।

अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्विदश प्राणनाशनाः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगजानि सर्पवत् ।

तास्ताश्च वेदनाक्षीरा रोगा वै सान्निपातिकाः” ॥

“क्षाराभिदग्धवदंशो रक्तपीतसितावयः ।

ज्वराङ्गमर्दरोमाश्चवेदनाभिः समन्वितः ॥

हृत्थीसारहस्ता च दाहो मोहविषम्भिका ।

कीटः

वेपथुश्चासहिष्णाश्च दाहः शीतश्च दाहवन् ॥

पिङ्गकोपचयः शोफो यश्चयो मण्डलानि च ।

दहवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां यथास्तथाप्युपद्रवाः ।

देऽन्ये तेषां विशेषास्तु तूष्णीं तेषां समादिशेत् ॥

एकजातीनस्तूष्णीं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः ।

सामान्यतो दृष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यकमेव च ॥

त्रिकण्टकः कुयी चापि हस्तिकण्डोऽपराजितः ।

चत्वार एते कण्ठभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥

तेर्दृष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दोऽगुहता गात्राणां दंशः

कृष्णश्च भवति ॥

“प्रतिस्वर्यः पिङ्गभाको वज्रवर्णो महाशिराः ।

तथा निरुपमश्चापि पञ्चगौधेरकाः स्मृताः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगजानि सर्पवत् ।

वज्रश्च निविधाकारा यश्चयश्च सुदारुणाः ॥

गणगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला

सर्वश्वेता सर्वपिकेत्येवं षट् ताभिर्दंष्ट्रैः सर्वपिका-

वर्णं दाहशोफजोदा भवन्ति ॥ सर्वपिकया हृदय

पीडातिसारश्च ॥

शतपदास्तु परेषा कृष्णा चिचा कपिलिका

पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दंष्ट्रैः

शोफो वेदना दाहश्च हृदये । श्वेताग्निप्रभाभ्यामे-

तदेव दाहो मूर्च्छाचातिमान् श्वेतपिङ्गकोत्पत्तिश्च ॥

मण्डकाः कृष्णाः सारः कुहको हरितो रक्तो

एववर्णाभो भृकुटी कोटिकश्चैव तैर्दृष्टस्य

दंष्ट्रकण्डूभवति पीतफेणागमश्च वज्रात् । भृकुटी

कोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्चर्दमूर्च्छाचाति मा-

त्रम् ॥

विश्वम्भराभिर्दंष्ट्रैः सर्वपाकाराभिः पिङ्ग-

काभिश्चीयते शीतज्वराश्च पुनयो भवति ॥

अष्टतुण्डकाभिर्दंष्ट्रैः तोददाहकण्डूश्वयथवो

मोहश्च । कण्डूमकाभिर्दंष्ट्रैः पीताङ्गुष्ठाद्यतीसारः

ज्वरादिभिरभिवर्ज्यते । शृङ्गकान्तादिभिर्दंष्ट्रैः कण्डू-

कोटाः प्रवर्ज्यन्ते शृङ्गश्चात्र लक्ष्यते ॥

पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा सम्पादिका ब्रह्मणि-

काङ्गलिका कपिलिका पिचवर्णाश्च षट् ताभिर्दंष्ट्रैः

दंष्ट्रैः श्वयथुरक्षिस्पृश्वहाहृशोफौ भवतः ॥

मल्लिकाः कान्ताङ्गिका कृष्णा पिङ्गलिका मधू-

लिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दंष्ट्रैः

दाहशोफौ भवतः स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव

पिङ्गकाश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥

मशकाः सामुद्राः परिमण्डजो हस्तिमशकाः

कृष्णाः पार्वतीय इति पञ्च तैर्दंष्ट्रैः तीव्रकण्डूदंष्ट्र-

शोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यकृष्णः ॥

मलाबल्लष्टेऽन्यथे पिङ्गकाः सदाहृपाका भवन्ति ।

जलौकसां दृष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितम् ॥

भवन्ति चात्र ॥

गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताभिसंक्रमे ।

भृकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिभ्यु ।

श्वमूत्रपुरीषैस्तु सविधैरवमर्षकात् ।

स्युः कण्डूदाहकोटाः पिङ्गकातोदवेदनाः ॥

प्रकोदवांसधावावो भ्रष्टं सम्पाद्येत्तत्रम् ॥

कीनाशः

दिग्भविज्जिज्ञासन् यथावदवधारयेत् ।
नावसन्नं गच्छोत्सममसिंसंभवेदनम् ।
दंष्ट्रादौ विपरीतार्त्तिं कीटदृष्टं सुबाधकम् ॥
कीटैर्दृष्टानुविधेः सर्पवत् समुपाचरेत् ॥
इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्यायः ॥
कीटकः, पुं, (कीट + संज्ञायां अकार्थे स्वार्थे वा कन् ।) मागधजातिः । इति धरणी ॥ कृमिजातिः ।
निष्ठुरे चि । इति मेदिनी ॥
कीटप्ल, पुं, (कीटं हन्ति । हन् + टक् ।) गन्धकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
कीटजा, स्त्री, (कीटभ्यो जायते । जन् + ङः । टाप् ।)
जाह्ना । इति रत्नमाला ॥ (जाह्नाशब्दे ऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥ कीटसम्भवे, चि, ।
यथा महाभारते २ । ५ । २३ ।
“सौम्यं राक्षसैव पटुजं कीटजन्तया” ॥
कीटपादिका, स्त्री, (कीटाः पादे मूलेऽस्याः । कीट-
पाद + कप् । अत इत्वं टापि ।) हंसपदीरुहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कीटमाता, स्त्री, (कीटानां माता इव । मूलदेशात्
वज्जलकीटोत्पत्त्यात्तत्वात् ।) हंसपदीरुहः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (हंसपदीशब्दे ऽस्या गुण-
पर्याया बोद्धाः ॥)
कीटमारी, स्त्री, (कीटं मारयति । मृ + णिच् +
अण् । उपपद मासः । गौरादित्वात् ङोष् ।)
हंसपदीरुहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कीटैरः, पुं, (कील + एरच् । लस्य डः ।) तगुकीय-
शाकः । इति भावप्रकाशः ॥
कीटक, [श्च] चि, (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते
इत्यादि वा । किम् + टश्च + क्तिन् । “इदं किमो-
रीश्वरी” ॥ ३ । ६० । इति क्वादेशः ।) किम्पकारः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा नैषधे १ । १३७ ।
“विलोकयन्त्या सदतोऽथ पक्षिणः
प्रिये स कीटक भविता तव क्षणः” ॥)
कीटशः, चि, (क इव दृश्यते ऽसौ कस्येव वा दर्शनमस्य ।
किम् + वृश्च + कङ् ।) किम्पकारः । इति व्याक-
रणम् ॥ (यथा, महाभारतम् ॥)
“कीटशः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
कीटशानाश्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह !” ॥
कीनाशः, पुं, (क्षिन्नातीति । क्षिन्नु विबाधने वधे वा ।
“क्षिशेरीषोपधायाः कोपश्च लो नाम् च” ।
उणां ५ । ५६ । इति कन् उपधाया इत्वं ललोपो
नामागमश्च ।) यमः । इत्यमरः ३ । ३ । २१४ ॥
“विधेहि कीनाशमिहेतनातिथिं” माघः ।
१ । ७३ ॥ वागरविशेषः । इति तट्टीकायां
खामी ॥
कीनाशः, चि, (क्षिन्नातीति । क्षिन्नुविबाधने वधे
च । “क्षिशेरीषोपधाया कोपश्च लो नाम् च” ।
उणां ५ । ५६ । इति कन् उपधाया इत्वं ललोपो
नामागमश्च ।) कर्षकः । (यथा मनुः ८ । १५० ।
“कीनाशो गोद्वयो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
विपक्षोद्धारिकं देयमेकाशश्च प्रधानतः” ॥)

१३२

कीर्त्तिभा

क्षुभः । यमुघाती । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
कीरः, स्त्री, (कीलति बध्नाति शरीरम् । कील + अच् ।
लस्य रः ।) मांसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कीरः, पुं, (कीर्ति अत्यन्तं ईरयतीति । ईर + णिच् +
अच् ।) शुक्रपत्नी । इत्यमरः २ । ५ । २१ ॥ (यथा,
नैषधे २ । १५ । “खगवागियं इत्यतोऽपि किं
न मुदं धास्यति कीरगीरिव” ॥)
कीरकः, पुं, (कीर + संज्ञायां कन् ।) रुद्रभेदः ।
क्षुपणकः । प्रापणम् । इति धरणी ॥ (शुक्रपत्नी ।
इति आचार्याः ॥)
कीरवर्णकं, स्त्री, (कीरस्येव वर्णो यस्य । वर्ण + कप् ।)
स्यौगेयकनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्यौगेयकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ।)
कीराः, पुं, (क + ईर + णिच् + अच् । एषोदरात्
साधुः ।) काश्मीरदेशः । तद्देशस्थजनः । वज्रवच-
नान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनीचिकारदशेषौ ॥
कीरेष्टः, पुं, (कीरस्य शुक्रस्य इष्टः प्रियः ।) व्याघ्र-
रुहः । व्याखोटरुहः । जलमधूकरुहः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कीर्णः, चि, (कीर्यतेऽसौ । कृ + कर्मणि क्तः ।)
व्याघ्रकः । विलिप्तः । (यथा, शाकुन्तले १ माग्ने ॥
“ग्रीवामङ्गाभिरामं मुञ्जरनुपतति स्यन्दने दत्त-
दृष्टिः पञ्चाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा
पूर्वकायम् । शय्यैर्ज्वावलीढैः श्रमविरुतमुख-
भङ्गिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदयमृतत्वात् वियति
वज्रतरं स्तोकाकमुखा प्रयाति” ॥) हिंसितः । इति
मेदिनी ॥
कीर्त्तनं, स्त्री, (कृत् + भावे ल्युट् ।) कथनम् । वचनम् ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ८२ । २२ ।
“रक्षां करोति भूतेभ्यो जन्मनां कीर्त्तनं मम” ॥)
कीर्त्तना, स्त्री, (कृत् + कर्मणि युच् टाप् च ।) यशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
कीर्त्तिः, स्त्री, (कृत् + क्तिन् । यद्वा, कृत् + संशब्देन
“हृषिषिष्यतीति” उणां ४ । ११८ । इरादि-
कार्थे इन् ।) सुख्यातिः । तत्पर्यायः । यशः ।
समज्ञा ३ । इत्यमरः १ । ६ । ११ । समाज्ञा ४
समाख्या ५ समज्या ६ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
अभिख्या ७ श्लोकः ८ वर्गः ९ । इति जटाधरः ॥
कीर्त्तना १० । इति शब्दरत्नावली ॥
“दानादिप्रभवा कीर्त्तिः श्रौत्यादिप्रभवं यशः” ॥
इति माधवी । अत एव यशःकीर्त्त्यभिर्देस्याति
दर्शनात् “यशःकीर्त्तिप्रविभक्त्यो जीवन्नपि न
जीवति” इति कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्या-
तिर्यशो मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति केचित्तप्त
साधु “कीर्त्तिस्ते नृपदुतिकेति” प्रयोगदर्शनात् ।
इति भरतः ॥ * ॥ प्रसादः । इति मेदिनी ॥
शब्दः । दीप्तिः । माडकाविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ विस्तारः । कर्दमः । इति विश्वः ॥
कीर्त्तिता, चि, (कृत् + क्तः ।) कथितः । ख्यातः ।
यथा,—भावप्रकाशे ॥
“कुशाखी तु भृशं लब्धौ कर्कावरपि कीर्त्तिता” ॥
कीर्त्तिभाक्, [ञ्] पुं, (कीर्त्तिं भजते । भज + णिच् ।)

कीलानं

ब्राह्मणार्थः । इति शब्दरत्नावली । कीर्त्तिपुङ्गे चि ।
यथा,—महाभारते १ । ८३ । ४१ ।
“राज्यभाक् स भवेद्भूषणः । पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक्
तथा” ॥
कीर्त्तिमान्, [त्] पुं, (कीलिरस्यास्तीति मनुष्यः ॥)
वसुदेवव्येष्टपुत्रः । (यथा भागवते ८ । २४ । ५३ ।
“वसुदेवस्तु देवक्यां व्येष्टपुत्रानजीजनत् ।
कीर्त्तिमन्तं सुषेणश्च भद्रसेनसुदारधीः ।
ऋतुं संमर्दनं भद्रं सङ्घर्षणमहीश्वरम्” ॥)
कीर्त्तिविशिष्टे चि ॥ (यथा, हेः रामायणे १ । २ । ४२ ।
“उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै-
स्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् ।
ममाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः” ॥)
कीर्त्तिशेषः, पुं, (कीर्त्तिः शेषो यस्य ।) मरणम् । इति
जटाधरः ॥
कील, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ब्-परं-
सकं-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । कोलति । इति
दुर्गादासः ॥
कीलः, पुं स्त्री, (कील्यते बध्यतेऽसौ अनेनात्र वा ।
कील बन्धे + कर्मणि करणेऽधिकरणे च यथायथं
घञ् पुंसीति घोवा ।) अप्रिश्चिता । शङ्खः ।
इत्यमरः ३ । ३ । १८६ ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १५ । १५ ।
“परिखास्यापि कौरव्यः । कीलैः सुनिश्चिताः कृताः” ॥
तथा च आर्यासप्तशती ३७४ ।
“या लुप्तकीलभावं याता हृदि वदिरदृष्ट्यापि” ॥)
स्तम्भः । लेशः । कफोष्णिः । इति मेदिनी ॥ कफो-
ष्णिनिर्घातः । इति विश्वः ॥ (मृद्गर्भस्य प्रसारभेदः ।
यथा ॥ “तत्र ऊर्ध्ववाङ्मिश्रः पादौ यो योनि-
मुखं निर्याद्वि कील इव स कीलः” ॥
इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ॥)
कीलकः, पुं, (कीलति बध्नाति अनेन । करणे घञ्
स्वार्थे कः ।) कीलः । खोटा गोंज खिल इत्यादि
भाषा । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भः ।
इति सुभूतिः ॥ कण्डूयनार्थं काष्ठम् । इति के-
चित् । बन्धनखण्डः । इति केचित् । यत्र बद्धा
गौर्दृश्यते सः । इति केचित् । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । शिवकः २ । इत्यमरः २ । ८ । ८३ ॥
कीलसंस्पर्शः, पुं, (कीलं संस्पृशति । सम् + स्पृश् +
अच् ।) रुद्रविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव
इति भाषा ॥
कीला, स्त्री पुं, (कोल + टाप् ।) कोलः । इत्यमर-
मेदिनीकरौ ॥
कीलानं, स्त्री, (कीलं वक्रिष्वाणां अलति वारय-
तीति । कील + अल + कर्मणि क्तः । यद्वा कीलात्
वक्रिष्वायाः शिखाद्युद्येनाच्च वक्रदेव यद्व्य-
मिति ध्येयम्, अतएवाग्नेः सकाशात् अलति-
पर्याप्तोक्ति उत्पद्यते इति यावत् “अग्नेरागः”
इति श्रुतेः । अल + अच् ।) जलम् । (यथा, शङ्ख-
रविवृत्ते अम्बादके २ ।
“भूजातिगामिभयतुल्यवचिष्यन्नकीलाभिन्नकुवि-

कुकुटः

विधाकोणाहणक्षपितकालामरी कुकुलकीलान-
पोषणभाः" १) रक्तम् । इत्यमरः ३।३।१६६॥
(चौर्विधः कीलं व्याप्नोति । व्याप्ता + कः ।)
अन्ततम् । मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ (उं कीलाय
दन्वाय अक्षति पर्याप्नोतीति । पशुः ॥)
कीलानक्षि, उं, (कीलानं जलं धीयतेऽस्मिन् । धा +
क्षिः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
कीलानपः, उं, (कीलानं क्षिप्रं पिबति । पा +
“आतोऽनुपसर्गे कः” । ३।२।३ । इति कः ।)
राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥
कीलितः चि, (कील्यतेऽसौ । कील + कर्मणि क्तः ।)
वज्रः । इत्यमरः ३।२।४२॥ (यथा राजेन्द्र-
कर्मपुरे ३० ।
“किं वात्यसव देव ! वेक्षति यदि भूवल्लरीपक्षवः
योऽपि व्यामकपोलकीलितकरः संक्रन्दनः क्रन्दति” ॥)
कीशः, उं, (की इति शब्द ईष्टे । ईश् + कः । यदा
कस्य वायोरपत्यं अत इत् । किः हनुमान् ईशो
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः २।५।३॥ (यथा,
काशीखण्डे ४२ । ३१ ।
“रासभैः करभैः कीशैः श्येनैश्चतुर्वैः” ।
के आकाशे ईष्टे प्रभवतीति । क + ईश् + कः ।)
क्षयः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ नमे चि ।
इति मेदिनी ॥
कीशपर्यायः, उं, (कीशः वानरः तस्य लोभेव पर्या-
मस्य ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
कीशपर्यायः, स्त्री, (कीशपर्यायं जातौ षीष् ।) अपा-
मार्गः । इत्यमरः २।४।८६॥
कु उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-अकं-
सेट् ।) उ कवते इति दुर्गादासः ॥
कु ल शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-
सेट् ।) ल कौति । इति दुर्गादासः ॥
कु शि उ आसंखरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
आत्म-अकं-सेट् ।) शि उ कुवते अकुत । इति
दुर्गादासः ॥
कु, अ, (कु + डः ।) पापम् । कुत्सा । ईषदर्थः ।
निवारणम् । इति मेदिनी ॥
कुः, स्त्री, (कु + मितादित्वात् डः ।) एचिवी । इत्य-
मरः २।२।७॥
कुक्, उ आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-
सकं-सेट् ।) उ कौकते । इति दुर्गादासः ॥
कुक्रमं, स्त्री, (कुकेन आदानेन पानेनेत्यर्थः भातीति ।
भा + कः ।) मयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुकरः, चि, (कुत्सितः करोः यस्य ।) कुत्सितहस्त-
युक्तः रोगादिना कुक्षितकरः । तत्पर्यायः । कुणिः
२ । इत्यमरः २।६।४८॥ कुणिः ३ कोणिः
४ । इति तट्टीका ॥
कुकीलः, उं, (कुः एचिवो तस्याः कील इव ।) पर्यायः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुकुटः, उं, (कु ईषत् कुत्सितं यथा स्यात् तथा वा
कुटतीति । कुट + कः ।) शितावरः । इति राज-
निर्घण्टः । सुबन्धि शाक इति भाषा । (अस्य
पर्याया वचा भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।

कुकुलः

“शितिवार शितिवरः स्तुतिकः सुनिबसकः ।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्यकः कुकुटः शिखी” ॥
गुणाख्यास्य सुनिबसकशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कुकुदः, उं, (कुकु इत्ययं अलङ्घ्यता कन्या । तां सत्-
कृत्य पात्राय ददाति यः ।) कुकुदः । सत्कारपूर्व-
कालङ्कृतकन्यादानकर्ता । इत्यमरटीकायां शाय-
मुकुटः ॥
कुकुन्दरं, स्त्री, (स्कुन्दते कामिनाऽत्र । स्कुदि आ-
वने मद्गुरादयश्चेति निपातनात् साधुः ।) नितम्ब-
स्थकूपकद्वयम् । एष्टवंशादधोगर्भद्वयम् । इत्यमरः ।
२।६।७६॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि
प्रयोगः ॥ (यथा सञ्जते शारीरस्थाने । इ च ॥
“पाश्वर्गधनवर्हिभागे एष्टवंशमुभयतो नातिनिसे
कुकुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्पृशंश्चानमधःकाये
चेष्टोपघातश्च” ॥)
कुकुन्दरः, उं, (कुं भूमिं दश्यति दाशयति वा अन्त-
र्भूतस्थानात् दृष्ट्वा निपातनात् दृष्टभावेन
साधुः । कु ईषत् कुत्सितं वा कुन्दरमत्र ।)
कुक्रूरः । कुक्रूरा इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायगुणाः । यथा भावप्रकाशे ॥
“कुक्रूरस्ताम्रचूडः सुवपत्रो मृदुच्छदः ।
कुक्रूरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः ॥
तन्मूलमात्रं निःक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्” ॥
(ऐलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्थकूपकद्वये वर्तते
यथा ॥
“एष्टवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
जघनस्य वर्हिभागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ” ॥
इति वाभटे शारीरस्थाने । ४ अध्याये ॥)
कुकुभा, स्त्री, (कु ईषत् कुः एष्ट्वाधिकात्री देवता इव
भा यस्याः ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
कुक्रूरः, उं, (कु कुत्सितं कुरति शब्दायते । कु +
अच् ।) कुक्रूरः । (कुं एचिवी कुरति स्वाभित्वेन
आदत्तवान् । कु + कः ।) यदा—कुक्रूरातोः
“मद्गुरादयश्च” । उगां १ । ४२ । इति साधुः ।)
क्षत्रियविशेषः । इत्यादिशेषः । स तु यद्वंशी-
यान्यकराजपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा
भाषे १३ । १६ ।
“परिपुल्लगण्डपलकाः परस्परम्
परिरेभिरे कुक्रूरकौरवस्त्रियः” ॥)
यश्रिपणीच्छः । इति चि काण्डशेषः ॥
कुक्रूराः, उं, (कुक्रूराः स्नानाख्याताः क्षत्रियाः तेषां
जनपदः ।) देशविशेषः । तद्देशस्थलोकश्च । तत्-
पर्यायः । यदवः २ दशार्हाः ३ सात्वताः ४ ।
वज्रवचनान्तोऽयं शब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुक्रूटी, उं, (कोः एचिव्याः क्रूटीऽन्यस्याः । अच्
गौरादित्वात् षीष् ।) शाल्मलिच्छः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शाल्मलिशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कुक्रूलं, स्त्री, (कोः भूमेः क्रूलं । कुत्सितं क्रूलं वा ।)
शङ्खुभिः सङ्गीतं यन्मम् । इत्यमरः ३।१।२०२ ।
तनुचम् । इति हारावली ॥
कुक्रूजः, उं, (कु + ऊजच् कुगागमश्च ।) गुगानजः ।
इत्यमरः ३।१।२०२ ॥

कुकुटा

(“श्रीशारदपि मृदङ्गा ज्ञेयमायतनोचना
अयं ज्ञेयः कुकुलापिकर्कशो मदनानजः” । इति
उद्भट्टः । जेचित्तु “कुकुलापिः कर्कशो मदनानजः”
इत्येवमाहुः ॥)
कुकोलं, स्त्री, (कुत्सितं कोलति । कुल + अच् ।)
कोलिच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्रूटः, उं, स्त्री, (कुक्रू + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।
कुक्रू आदानेन कुटतीति । कुट + कः ।) पक्षि-
विशेषः । कुक्रूडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कृकवाकुः २ ताम्रचूडः ३ चरणायुधः ४ । इत्य-
मरः २।५।१७॥ कालशः ५ नियोज्झा ६
विष्कारः ७ नखरायुधः ८ ताम्रशिखी ९ । इति
जटाधरः ॥ राजनिर्घण्टः १० उषाकरः ११ हताक्षः
१२ काहलः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वक्षः
१४ यामनादी १५ शिखिगण्डकः १६ । तन्मांस-
गुणाः । (यथा भावप्रकाशे ।
“कुक्रूटो वृद्धः खिगो वीर्याण्योऽनिलकङ्कः ।
चक्षुष्यः शुक्लफलाढ्यो रक्तः कषायकः ॥
आरण्यकुक्रूटः खिगो वृद्धः क्षेयको गुरुः ।
वातपित्तयवमिषमज्जरनाशनः” ॥
अरण्यकुक्रूटमांसगुणाः । इत्यमरः ।
हरत्वम् । कष्टत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्त-
त्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ याम्यकुक्रूटमांसगुणाः । खि-
गत्वम् । वातहरत्वम् । दीपनत्वम् ॥ गुणत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वनकारित्वम् । उष्णत्वम् ।
मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * निषादपुलः ।
शुद्धपुलः । तण्डुलका । कुक्रूभपक्षी । इति मे-
दिनी ॥ वज्रिकायाः । इति हेमचन्द्रः ॥ (आसन-
विशेषः । यथा इष्टयोगदीपिकायाम् ॥ १ । २१ ।
“पद्मासनन्तु संस्थाप्य जानुर्वीरान्तरे करौ ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य थोमस्यं कुक्रूटासनम्” ॥)
कुक्रूटकः, उं, (कुक्रूट + सांज्ञायां कन् ।) कुक्रूभपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सार्धं कन् प्रत्यये कुक्रूट-
शब्दार्थोऽप्यत्र ॥)
कुक्रूटव्रतं, स्त्री, (कुक्रूट इत्याख्यं व्रतम् ।) सन्तानार्थं
स्त्रीकर्तव्यव्रतम् । इति शब्दभाषा ॥ कुक्रूटीव्रत-
मपि पाठः । जलितानाममीव्रतमिदम् । यथा,—
“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।
आत्मा शिवं सेवयित्वा मण्डने च सहाभिकम् ॥
पूजयेच्च तदा तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम् ॥
कुक्रूटमण्डपः, उं, मुक्तिमण्डपः । यथा, काशीखण्डे ।
“ततो लोकान्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सन्तः ।
मुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्रूटमण्डपः” ॥
कुक्रूटमन्त्रकं, स्त्री, (कुक्रूटस्यैव मन्त्रकं शिखा यस्य ।)
चयम् । इति राजनिर्घण्टः । चोई इति भाषा ।
(अथशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)
कुक्रूटशिखः, उं, (कुक्रूटस्य शिखेव शिखा यस्य ।)
कुसुमच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुक्रूटामः, उं, (कुक्रूट इव आभाति । आ + भा +
कः ।) कुक्रूटमुख्यवर्णचरखसर्वविशेषः । तत्पर्यायः ।

कुक्कुरः

कुक्कुटाङ्गिः २ । इति जेमचन्द्रः ॥
 कुक्कुटाङ्गिः, पुं, (कुक्कुटः तच्चरण इव अङ्गिः सर्पः ।)
 कुक्कुटाभसर्पः । इति जेमचन्द्रः ॥
 कुक्कुटिः, स्त्री, (कुक्कुट इव आचरति । आचारे
 किंपि इन् ।) दम्भचर्या । इति जेमचन्द्रः ॥
 कुक्कुटी, स्त्री, (कुक्कुटि + वा डीप् ।) अन्ततचर्या ।
 इति मेदिनी ॥ जेष्ठे । इति शब्दरत्नावली ॥
 टिक् टिक् इति भाषा शास्त्राणीकृतः । इति
 जटाधरः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ६० अ० ॥)
 “कुक्कुटी सर्पगन्धाश्च तथाकाण्विषाणि के” ॥
 योषिद्विशेषः । इति चिन्तामणिः ॥
 कुक्कुटीव्रतं, स्त्री, (कुक्कुटी इति संज्ञकं व्रतं निय-
 मविशेषः ।) भाद्रपदसप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेषः ।
 तद्विवरणं कलितासप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 कुक्कुम्, पुं, (कुक्कुशब्दं भाषते । भाष + बाङल-
 कात् डः ।) यदा कुक् इत्यव्ययं कौति शब्दायते ।
 कु + बाङलकात् भक् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ।
 २ । ५ । ३५ । पात्कुका इति भाषा ॥
 कुक्कुरं स्त्री, यश्विपणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ ।
 गौडियाणा इति भाषा ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
 “स्यौगेयकं वद्विषं सुखवर्धनं कुक्कुरम् ।
 श्रीगौरोम सुकक्षापि सुकण्ठं सुकण्ठदम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥ गुणा-
 न्यास्य स्यौगेयकशब्दे ज्ञेयाः ॥)
 कुक्कुरः, पुं, (कोकते आदत्ते इति । कुक् + क्तिप् ।) कुक्
 यत्किञ्चिदपि गृह्णन्तं जनं दृष्ट्वा कुरति शब्दा-
 यते । कुर + कः ।) जन्तुविशेषः । कुक्कुर इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । कौलेयकः २ सारमेयः ३
 मृगदंशकः ४ सुनकः ५ भषकः ६ आ ७ । इत्य-
 मरः । २ । १० । २१ ॥ कुक्कुरः ८ सुनः ९ सुनिः १०
 आनः ११ । इति तट्टीका ॥ भषणः १२ भक्षकः
 १३ वक्राङ्गुलः १४ वक्राङ्गिः १५ राज्ञिजागरः
 १६ कालेयकः १७ ग्रास्यमृगः १८ मृगाङ्गिः १९
 मूरः २० श्यालुः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तस्य गुणाः ।
 “वक्राङ्गी सत्यसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
 प्रभुभक्तश्च शूरश्च वदते च शुनो गुणाः” ॥
 इति चायकम् ॥ तस्य परीक्षा यथा ।
 “मृगयायं श्राकुगार्थं कौतुकार्थमहीक्षिता ।
 आनः पोष्यास्तत्सोषामैत्र वक्ष्यामि कक्षणम् ॥
 गुणजातिप्रभेदेन शुनो भेदो ह्यनेकधा” । तद्यथा ।
 “सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च चिन्तामताः ॥
 अश्वान्ता अपरिच्छायाः पवित्राः सख्यभोजिनः ।
 आनस्ते सात्त्विकाः प्रोक्ता दृश्यन्ते च कश्चित् कश्चित् ॥
 कुडा वज्रभुजो दीर्घा गुरुवत्तन्तुदराः ।
 जाङ्गलस्था जाङ्गिकाश्च आनस्ते राजसा मताः ॥ २
 अल्पअमेय ये आन्ता कलज्जिह्वा गुरुदराः ।
 आनस्ते तामसा ज्ञेयाः सन्ध्यावनसमाश्रयाः ॥ ३
 ब्रह्मादिजातिभेदेन चतुर्धा सर्वे एव हि ।
 शुभा दीर्घा लम्बकर्णा लघुपुष्पास्तनूदराः ॥
 सुसुखरदन्ताश्च आनस्ते ब्रह्मजातयः ॥ १
 रक्षाङ्गास्तनुमानो कलकणास्तनूदराः ॥

दीर्घा दीर्घा नखरदाः आनस्ते क्षलजातयः । २
 ये पीतवर्णा मृदवस्तनुमान एव च ॥
 कुडा कुडा कलज्जिह्वास्ते आनो वैश्रजातयः ॥ ३
 क्षणावर्णास्तनुमुखा दीर्घगोमाय एव च ॥
 अकुडाः अमयुक्ताश्च ते आनः शूद्रजातयः ॥ ४
 लघुप्रमाणान् गुरुदरा ये
 येऽमेध्यभक्ता वज्रपुलकाश्च ।
 प्रवृद्धपुष्पा लघुसुष्पादन्ता
 स्तेष्वान्यजाः कुक्कुरजातयः स्युः ॥ ५ ॥
 द्विजातिचित्रसंसर्गात् द्विजातिः आ भयावहः ।
 लक्ष्यत्रयसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशनः ॥
 भोजोऽपि ।
 द्विजातिर्वा त्रिजातिर्वा त्रिजातिः आभीष्टताम् ।
 भयं धनक्षयं शोकं विदधाति यथाक्रमम् ॥
 इति भोजराजतन्त्रयुक्तिकल्पतरुः ॥ (सुनिविशेषः ।
 यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।
 “कुक्कुरो वेगजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च ।
 मुनयो धर्मविदांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः” ॥)
 कुक्कुरङ्गः, पुं, (कुक्कुरः कुक्कुरगन्धोपपन्नः इत्यङ्गः ।)
 वृक्षविशेषः । कुक्कुरशैका इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । ताम्रचूडः २ सुष्मपत्रः ३ मृदुच्छदः
 ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । खर-
 ग्लक्तकफनाशित्वम् । इति मदनविनोदः ॥
 “तन्मूलमाद्रिं निक्षिप्तं वदने सुखशोषहृत्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 कुक्कुरी, स्त्री, (कुक्कुर + स्त्रियां जातित्वात् स्त्रीषः ।)
 कुक्कुरस्त्री । कुक्कुरी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सरमा २ आनी ३ सारमेयी ४ सुनी ५ भवी ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुक्कुवाक्, पुं, (कुक्कुरस्य वाक् शब्द इव शब्दो-
 यस्य ।) सारङ्गमृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुत्तः, पुं, (कुषनिष्कर्षे + “उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च” ।
 उणां इ । ६८ । इति सः क्तिञ् ।) कुत्तिः । इति
 सिद्धांतशौमुद्यासुगादिहृत्तिः ॥
 कुत्तिः, पुं, (कुषनिष्कर्षे + “बुधिकुषिभ्यश्च” ।
 उणां इ । १५५ इति क्तिञ् ।) उदरम् । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७७ ॥ (यथा, महाभारते १ । ७७ । १३ ।
 “यान्नोषितं विशालाक्षि ! त्वया चन्द्रनिभानने ।
 तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ कायस्य भाविनि” ॥
 दानवविशेषः । यथा महाभारते १ । ६७ । ५७ ।
 “कुत्तिल्ल राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः” ॥)
 कुत्तिम्भरिः, त्रि, (कुत्तिं विभर्तीति । भृ + खः
 + मुम् च ।) आत्मभरिः । खोदरपूरकः । इत्य-
 मरः ३ । १ । २१ ॥
 कुत्तिरन्ध्रः, पुं, (कुक्षौ रन्ध्रं किद्रं यस्य ।) गलः । इति
 निर्घण्टः ।
 कुङ्कुम्, स्त्री, (कुम्कुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य
 अर्थ आद्यश्च । यदा कुक्कुते आदीयतेऽसौ ।) कुक्
 आदाने उमक् निपतन्तात् मुम् ।) सनामख्यात-
 गन्धद्रव्यम् । कुम्कुम् इति केशर इति भाषा ।
 (यथा माघे ११ । १४ ।
 “क्षतधवलिभेदैः कुङ्कुमेव किञ्चित् ।

कुचः

मलयदहरजोभिर्भूषयन् पद्मिमाशाम” ॥)
 तत्पर्यायः । काशीरजन्म २ अमिश्रितम् ३
 वरम् ४ वाङ्गीकम् ५ पीतनम् ६ रक्तम् ७
 सङ्कोचम् ८ पिशुनम् ९ धीरम् १० लोहित-
 चन्दनम् ११ । इत्यमरः । २ । ६ । १२४ । चाव
 १२ वाङ्गीकम् १३ वरवाङ्गीकम् १४ रक्तचन्दनम्
 १५ । इति तट्टीका ॥ अमिश्रितम् १६ अमृक्
 १७ काशीरजम् १८ पीतकम् १९ काशीरम्
 २० बभ्रुम् २१ शठम् २२ शोणितम् २३
 घृणम् २४ वरेण्यम् २५ अद्यम् २६ कालेयकम्
 २७ जागुडम् २८ कान्तम् २९ वज्रिश्रितम् ३०
 केशरवरम् ३१ गौरम् ३२ केशरम् ३३ हरि-
 चन्दनम् ३४ खलम् ३५ रजम् ३६ दीपकम् ३७
 लोहितम् ३८ सौरभम् ३९ चन्दनम् ४० इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । सुरभित्वम् ।
 तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कासवातकफ-
 कण्ठरोमसूक्ष्मशूलविषदोषनाशित्वम् । रोच-
 नत्वम् । तनुकान्तिकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रेचकत्वम् विवर्णताकण्डूनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ खिण्वत्वम् । शिरोरोगग्रजन्तुविमथक-
 रोषत्रयापहत्वम् । बल्यत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 त्वग्दोषनाशित्वम् । इति रत्नावली तत्त्वचन्द्रिका
 च ॥ देशभेदे तत् त्रिविधम् । यथा,—
 “काशीरदेशे ज्ञेये कुङ्कुमम् यद्वेदेति तत् ।
 सुष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥ १ ॥
 वाङ्गीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत् ।
 केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सुष्मकेशरम् ॥ २ ॥
 कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम् ।
 ईषत्यागुरुवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम्” ॥ ३ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 कुङ्कुनी, स्त्री, (कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्याः ।) अथ गौरा-
 दित्वात् स्त्री । ततः एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुङ्कु-
 मीति केचित् ॥)
 कुच, ज रोधपर्ककौटिल्यलेखने । इति कविकल्प-
 द्रुमः । (भां-परं-सकं, अकं च-सेट-ज्वां ।)
 ज कोचः कुचः । रोधः क्रियारोधः जङ्गीभाव
 इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थ एव प्रायो वर्तते । यस्मिन्
 प्रमुदिते राशि तमः सङ्कोचति क्षितौ । पर्कः
 सम्पर्कः । इति दुर्गादासः ॥
 कुच, शि सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-
 परं-अकं, सेट ।) प्रायः संपूर्णस्य प्रयोगः । शि-
 संकुचति अकुचोत् कुकोच । इति दुर्गादासः ॥
 कुच, तारशब्दे । उचैःशब्द इति यावत् । इति कवि-
 कल्पद्रुमः । (भां-परं-अकं-सेट ।) कोचति ढक्ता ।
 भट्टमल्लस्तु तारे शब्दे च कोचति इति नानार्थे
 पठति । तन्मते तारस्त्रिज्वायता । कोचति काशीं
 वयिक् चिह्नययतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कुचः, पुं, (कुचति संकुचतीति । कुच् संकोचे ।
 “इगुपधेति” । ३ । १ । १३५ । कः ।) सनः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ७७ । (यथा गोः रामावधे ।
 ५ । १३ । ५७ ।)

कुचेला

“अन्या वक्षसि चान्यस्यान्तस्यान्वाप्यपराः कुचे ।
उरुपा-नन्तीष्टमन्थोन् समुपाश्रिताः” ॥
स्त्रीयां यौवने कुचपरिहृदिर्भवति ।
यथाह भावप्रकाशे ।
“पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नधि नाप्यते ।
• तेषां तद्वपि तावत्ये पृष्ठत्वात् शक्तिमेति हि ॥
कुचमानां प्रपुष्कानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा
रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने ॥
जायते उच्यते यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च” ॥
व्याख्यानं यथा,—

“पुंसां रोमराजिमन्त्रप्रभृतयः

नारीणान्तु रोमराजी स्तनांस्तदादयः” ॥

कुचच्छिका, स्त्री, (कुक्षिता चच्छिका कोप- इव ।
विक्षितिकारितया तथात्वम्) । मूर्च्छावतः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कुचन्दनम्, स्त्री, (कुक्षितं गन्धहीनतया यच्चन्दनं
यदा कौ पृथिव्यां चन्दनमिव) । रक्तचन्दनम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ पत्राङ्गम् । वक्रम्
काठ इति भाषा । उच्छभेदः । इति मेदिनी ॥
कुचुमम् । इति शब्दचन्द्रिका । (अस्य पर्याया
यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“पतङ्गं रङ्गनं रक्तं पत्राङ्गं कुचन्दनम्” ॥)

कुचफलाः, पुं, (कुच इव फलं यस्य । कुचसदृशत्वा-
त्तथात्वम्) । दाडिमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणपर्याया दाडिमशब्देऽस्य ज्ञातव्याः) ॥

कुचरः, त्रि, (कुक्षितं चरतीति । कु + चर + ञच्) ।
कुवादः । परोक्षकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १
३७ । (दुर्गमदेशगन्ता । यथा, ऋग्वेदे । ११५४ । २ ।
“प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः” ॥ कुस्थाने चरतीति । कान्तागादि-
पर्यटकः । कौ पृथगां चरतीति । भूमिचरः ।
यथा महाभारते । १४ । ३८ । १३, १४ ।

“दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।

अध्वगाः परितप्येयुःस्थाने दुःखभागिनः ॥

आदिष्टः सत्वमुक्तिं कुचरास्तु तथा तमः ।

परितापोऽध्वगानाञ्च रजसो गुण उच्यते” ॥

कुचायं, स्त्री, (कुचस्य कुचयोर्वी अयम्) । स्तनाय-
भागः । तत्पर्यायः । चुचुकम् २ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७७ । चुचुकम् ३ । इति तट्टीका ।

कुचाङ्गेरी, स्त्री, (कुक्षिता चाङ्गेरी) । इति रत्न-
माला ॥ चुक्रिका । चुक्रापानं इति भाषा ॥

कुचिकः, पुं स्त्री, (कुच + बाहुलकात् इकन्) ।
मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुंचिया
इति भाषा ॥

कुचेनः, त्रि, (कुक्षितं चेनं वक्षं यस्य) । कुवासाः ।
परिहितकुक्षितवक्षो जनः । इति मेदिनी ॥
(कुक्षितं चेनमिति विग्रहे । स्त्री, जीर्णवस्त्रम् ।
यथा, मनुः । ६ । ४४ ।

“कषाणं वक्षमूलानि कुचेनमसहायता ।

समता च व सर्वस्मिन्नेतन्मूलस्य कक्षयम्” ॥

कुचेला, स्त्री, (कुचा सङ्घा इवा भूमिः नित्रा वा
यस्याः) । विजयवर्णी । इति मेदिनी (यथा, मैत्रेय-

कुञ्जटिः

रत्नावल्याम् ।

“कुचेला कुलका रात्रिर्मेघनामा च यश्रिका” ॥

अस्याः पर्याया यथा ।

“अम्बुसाम्बुकोपाटः कुचेला पापचेनिका ।

एकाकोणा वरा तिल्ला प्राचीनौकाणिवायुक्ता” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कुचेली, स्त्री, (कुचेन + गौर्वादित्वात् ङीष्) । अम्बुल्ला ।

इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥

कुक्कं, स्त्री, (कोः पृथिव्याः दःखं क्यति दर्शनाध्याया-

दिना लुनातीति । कु + क्को + कः) । कुमुदम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुमुदशब्देऽस्य गुणपर्याया
बोद्धव्याः) ॥

कुञ्ज उल्लेखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-

सेट्) । उ कोणित्वा कुका । स्तेयं चौर्यम् । इति

दुर्गादासः ॥

कुञ्ज, इ अथस्तशब्दे । इति चम्पूः । (भां-परं-सकं-

सेट्-इदित्) । कुञ्जति कुञ्जरः । इति दुर्गादासः ॥

कुञ्जः, पुं, (कोः पृथिव्याः जायते । कु + जन् + ङः) ।

मङ्गलयज्ञः । (यथा, मङ्गलयज्ञस्तोत्रे । “अङ्गारकः

कुञ्जो भीमः” इति) । मरकामुरः । (यथा,—

“तत्राङ्गुतास्ता नरदेवकन्याः

कुञ्जेन दृष्ट्वा हरिमांसं वन्धुम्” ॥

श्रीमद्भागवते ३।३।८) । उक्तः । इति जेमचन्द्रः ॥

कुञ्जम्भनः, त्रि, (कोः पृथिव्याः कौ वा जम्भनः

मृत्तिकादिखननेन सन्धिचौरः) । चौरविशेषः ।

इति हारावली । मिंदेल चोर इति भाषा ॥

कुञ्जम्भिनः, त्रि, (कुञ्जम्भोऽस्यान्तीति । इणच्) ॥

कुञ्जम्भनः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुजा, स्त्री, (कुजाः पृथिवीजाः उक्ताः आश्रयत्वेन

मन्ति अस्याः इति अच् त् टाप् । यथा,—

“कदली दाडिमी धान्यं ह्रिदा मानकं कथुः ।

विष्णाप्रोक्तौ जयन्तौ च विजया नवपत्रिका” ॥

इति मन्त्रोक्तनवपत्रिकासु “तव स्थानमिदं मर्त्ये”

इत्यादि निर्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम्) ।

कात्यायनी देवी । इति मेदिनी ॥ (कोः पृथिव्याः

जायते । जन + ङः टाप् च । मोता देवी भूमेः

तदुत्पत्तिकथा कालिकापुर्णगे ३७ अध्याये ।

“ततः पुरोधसं राजा गोतमं मुनिसत्तमम् ।

तत्पुत्रश्च शतानन्दं पुरोधयाकरोन्नयम् ॥

द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ स्मृतौ

एका च दुहित्वा साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा” ॥

कुञ्जिशः, पुं, मत्स्यभेदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । वलकारित्वम् ।

खिगधत्वम् । गुरत्वम् । ग्राहित्वम् । वाते हित

त्वम् । रोचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जटिः, स्त्री, (कोजति अपहरति सूर्यप्रकाशम् ।

कुञ्ज + क्तिप् न कुलम् । भट्ट संघाते इन् । ततः

कर्मधारयः) । कुञ्जटिका । कुया । कुयासा इति

च भाषा । तत्पर्यायः । धूममहिषी २ रताङ्घ्री

३ कुहेनिका ४ धूमिका ५ नभारेणः ६ । इति

त्रिकाण्डशेषः । अस्य गुणाः । रुक्षत्वम् । तमोगुण-

प्रायत्वम् । कषयित्वाकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कुञ्जरः

कुञ्जटिका, स्त्री, (कुञ्जटि + स्त्री कन् टाप्) ।

कुञ्जटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुञ्जटो, स्त्री, (कुञ्जटि + स्त्रियां वा डोप्) ।

कुञ्जटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुञ्जं, स्त्री, (कुञ्जति अनेन । कुञ्ज + कश्चे ल्यट्) ।

नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“वाताद्या वर्त्मसङ्घोचं जनयन्ति यदा मलाः ।

तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्जं नाम तद्दिदुः” ॥

इति माधवकरः ॥ (भावे ल्यट् । सङ्घोचः । यथा

सञ्चते ।

“कथ्यात् शिरागतं मूलशिरा कुञ्जनपूरणम्” ॥)

कुञ्जफला, स्त्री, (कुञ्जं कुञ्जितं फलं अस्याः) । कुञ्जाङ्गी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जिः, पुं, (कुञ्ज + इन्) । अष्टमुष्टिपरिमाणम् ।

यथा, स्मृतिः ॥

“अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्जिः कुञ्जयोऽष्टौ च एवमनम्” ॥

कुञ्जिका, स्त्री, (कुञ्ज + गण् + टाप् इत्त्वम्) ।

गुञ्जा । कुञ्च इति भाषा । वंशफात्या । कश्चि इति

भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्षण्णीशकाः । इति

जटाधरः ॥

(अस्या व्यवहारो यथा मरिचाद्यचूर्णे ।

“मरिचः कुञ्जिकाम्बुला उक्तास्त्राः कुञ्जवाः पृथक्” ॥

इत्यादियु द्रव्यम् । इति चरके चिकित्सास्थाने ।

१८ अः) । कुञ्जिका । कुञ्जि चावि इति च भाषा ।

इति जेमचन्द्रः ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मत्स्यभेदः । कुञ्चे इति भाषा । यथा । “कुञ्जिकयेन

विस्माययति भाययति” । इति मृगधोषम् ॥

कुञ्जितं, त्रि, (कुञ्ज + क्तः) । वक्रम् । इत्यमरः ।

३ । १ । ७१ ॥ (यथा, नैषधे ३ । १ ।

“आकुक्षिताभ्यामथ पलतिभ्यां

नभोविभागात्तरसावतीर्य” ॥)

तगरपथे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जः, पुं स्त्री, (कौ जायते जन + ङः । एधोदरा-

दित्वात् मुमि साधः) । पर्यतादेर्नतापक्षवारिभिः

समन्ताच्छादितगर्भो गङ्गरादिदेशः । इति मधु-

प्रभृतयः ॥ उपरि चतुर्दिक्षु च जलादिभिराच्छा-

दितस्य स्थानस्य मध्ये शून्यदेशः । इत्युच्ये । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । निकुञ्जः । इत्यमरः । २ । ३।८

(यथा, पदाङ्गदूते १ ।

“गोपीभक्तुर्विरहविधुरा काचिदन्दीवराक्षो

उन्मत्तेव स्मरितकवरी निःश्वसन्तो विशालम् ।

अत्रैवान्ते मुररिपुत्रिणि भान्तिदूतीसहाया

त्यक्ता गेहं भटिति यमुना मङ्गकुञ्जं जगाम” ॥)

हनुः । हन्तिदन्तः । इति मेदिनी ॥

कुञ्जरः, पुं, (प्रशस्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्यस्य ।

कुञ्ज + “रप्रकारणे समुत्तकुञ्जैः उपसंस्थानम्” ।

वार्तिकं इति २ः) । हन्ती । (यथा, महाभारते

३ । दैतवनप्रवेशे २६ । १५ ।

“कुञ्जरस्येव संग्रामे परिहृत्वाङ्गुप्रयश्चम्” ॥)

उत्तरपदे श्रेष्ठवाचका । यथा पुत्रवकुञ्जर इत्यादि ।

इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (सर्पविशेषः । यथा,

महाभारते । ३५ । १५ ।

कुटः

“कुटः कुञ्जरस्यैव तथा नागः प्रभाकरः” ॥
 केशः । इति मेदिनी ॥ देशभेदः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (पर्वतविशेषः ॥ यथा गोः रामायणे
 ४ । ४९ । ५० ।
 “ततः शकध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्वतः ।
 अगस्त्यभवनं तत्र निर्मितं विश्वकर्मणा” ॥
 कुञ्जरपिप्ली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी-पिप्ली ॥) गज-
 पिप्ली । इति शब्दमाला ॥ (गजपिप्लीशब्दे-
 ऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
 कुञ्जरक्षारमूलं, स्त्री, (कुञ्जरपिप्ल्या इव क्षारं उग्रं
 मूलमस्य ॥) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्यस्याः ।
 रप्रत्यये अच् तत आजादित्वात् टाप् ॥) धातकी ।
 धातुफल इति भाषा । (अस्याः पर्याया यथा,—
 “धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
 सुभिन्ना बज्रपुष्पी च वज्रिज्वाला च सा स्मृता” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
 न्यास्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पाटणावृत्तः ।
 इति मेदिनी ॥ (कुञ्जर + टाप् ॥) हस्तिनी । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 कुञ्जरारतिः, पुं, (कुञ्जरस्य अरातिः शत्रुः ॥) शरभः
 इति हेमचन्द्रः ॥ (सिंहः । इति व्युत्पत्तिखण्डो-
 ऽर्थः ॥)
 कुञ्जरालुकं, स्त्री, (कुञ्जरसंज्ञकं आलुकम् ॥) आलुक-
 विशेषः । हस्त्यालु । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कुञ्जराशनः, पुं, (कुञ्जरेण अश्र्यते । अश्र भोजने +
 कर्मणि श्यट् ॥) अश्रत्यवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ ।
 २० ॥ (अश्रत्यशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)
 कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर + जातित्वात् ङीष् ॥) हस्तिनी ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 कुञ्जरं, स्त्री, (कुत्सितं जलमिव जलं यच्च । एषोदरात्
 साधुः ॥) काष्ठिकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
 कुञ्जवल्ली, स्त्री, (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा
 वल्ली ॥) निकुञ्जिकास्त्रावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुञ्जिका, स्त्री, (कुञ्ज + गण् + टाप् इत्वं च ॥)
 कृष्णभीरकः । कुञ्जिका इति कश्चित् पाठः । इति
 जटाधरः । निकुञ्जिकास्त्रावृत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कुट इ वेकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सक्तं-सेट् । इदित् ॥) पञ्चमसरी । इ कुण्टते ।
 वैकल्यमिह विकलीकरणम् । कुण्टति जगं
 शोकः । इति दुर्गादासः ॥
 कुट शि कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
 अक्तं-सक्तं-सेट् ॥) शि कुटति अकुटीत् कुकोट
 कौटिल्यमिह कुटिणीभावः कुटिणीकरणञ्च ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कुट क ख प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
 आत्मं-सक्तं-सेट् ॥) पञ्चमसरी । क ख कोट-
 यते । एषोऽन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 कुटः, पुं स्त्री, (कुट + कः ॥) कलशः । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ३२ ॥
 कुटः, पुं, (कुट + कः ॥) कोटः । इति मेदिनी । गङ्गा

कुटञ्ज

इत्यादि भाषा ॥ शिनाकुट्टम् । पातरभाङ्गा हातुङी
 इति भाषा । वृत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ पर्वतः ।
 इति हारावली ॥ (कुटिले चि, यथा, ऋग्वेदे
 १ । ४६ । ४ । “हविषाजारी अपां पिपत्तिं
 पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः” ॥)
 कुटञ्जः, पुं, (कुटञ्जभूमिः टङ्गते आच्छाद्यतेऽनेन ।
 कु + टञ्जि आच्छादने । करणे घञ् ॥) गृह्णाच्छाद-
 नम् । इति शब्दमाला ॥ चाल इति ख्यातः ॥
 कुटञ्जकः, पुं, (कुटस्याङ्गमिव । शकध्वादित्वात् साधुः ॥)
 वृत्तलतागहनम् । वृदिः । चाल इति भाषा ।
 गृहभेदः । इत्यमरटीकायां सुकुटादयः ॥ कुङ्गे
 इति भाषा ॥
 कुटञ्चः, पुं, (कुटे गिरौ धीयते उत्पद्यते । चि + डः ॥)
 कुटञ्जवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुटञ्जशब्दे
 गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ॥)
 कुटञ्जः, पुं, (कुटे पर्वते जायते । जन् + डः ॥) पुष्प-
 वृत्तविशेषः । यस्य फलं इन्द्रयवः । कुङ्गी इति
 भाषा ॥ (यथा, माघे ६ । ३५ ।
 “कुटञ्जपुष्पपरागकणाः स्फुटं
 विदधिरि दधिरिणुविडम्बनाम्” ॥)
 तत्पर्यायः । शकः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४ ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ कौटञ्जः ५ । इति तट्टीका ॥
 वृत्तकः ६ शकपर्यायः ७ । इति रत्नमाला ॥
 कुटञ्जः ८ काही ९ कालिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः
 ११ प्रावृत्तः १२ शत्रुपादपः १३ वरतिलः १४
 यवफलः १५ संयाही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ प्रावृ-
 त्तेणः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
 “कुटञ्जः कूटञ्जः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शत्रुप्राखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ॥
 इन्द्रो यवफलः प्रोक्ता वृत्तकः पाण्डुरद्रुमः ।
 कुटञ्जः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । अतिसारना-
 शित्वञ्च । असितस्य तस्य गुणः । रक्तपित्तलग्नदोषा-
 भ्रंशाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफनाश-
 कत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 (“कुटञ्जत्वकृत्तः कायो घनीभूतः सुशीतलः ।
 लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारमुद्भवेत्” ॥
 “कुटञ्जस्य पलं ग्राह्यमष्टभागजले षट्पतम् ।
 तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥
 यावच्चैवलसीकामं षट्पतं तमुपकल्पयेत् ।
 तस्यार्द्धकर्मतन्त्रेण पिबेद्विज्ञातिसारवान् ॥
 अवश्यमरणीयोऽपि नृत्योर्थाति न गोचरम्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयज्ञेऽतिसाराधिकारे ॥)
 अगस्त्यमुनिः । श्रोत्राचार्यः । इति मेदिनी ॥
 कुटमटं, स्त्री, (कुटन् वक्रोभवन् सन् नटति । नट
 स्यन्दने + पचाद्यच् ॥) कैवर्त्तीमुक्तकम् । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १३१ ॥ केउडिवा मुता इति ख्यातम् ।
 केयुर इति गीर्वाणः । इति तट्टीका ॥
 (अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ।
 “पञ्चकं चन्दनोद्गीरं पाठां मूर्त्त्या कुटमटम्” ॥

कुटिच

इति वामदे चिकित्सास्थाने १० अध्याये ।
 अस्य पर्यायाः यथा ।
 “कुटमटं परं बल्यं मुक्तामञ्च परीणवम्” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 कोसधी मोथा । गुडतजी इति च । इत्यन्तु वितु-
 म्कनाम्नो वृत्तस्य त्वक् मुक्ताकृतिः ॥
 पर्यायाश्च-यथा ।
 “कुटमटं दासपुत्रं बालेयं परिपेणवम् ।
 भ्रवगोपुर्गोर्नर्दकैवर्त्तीमुक्तकानि च ।
 मुक्तावत् पेणवपुटं युक्तामं स्यादितुम्भकम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गणा
 न्यास्य वितुम्भकशब्दे ज्ञातव्याः ॥
 कुटमटः, पुं, (कुटन् सन् नटति । नट् + अच् ॥)
 श्लोनाकवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ॥
 (अस्य पर्याया यथा ।
 “श्लोनाकः श्लोमञ्च स्यामटकङ्कडुगुटुकः ।
 मगडूकपर्णपत्रोणं युक्तनासकुटमटाः ।
 दीर्घवृन्तो रलुञ्चापि पृथुश्ल्वः कटम्भरः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ श्लो-
 नाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ॥)
 कुटपः, पुं, (कुटात् विपञ्जनात् प्राति रक्षति । कुट
 + पा + कः ॥) मुनिः । निष्कृतः । गृहसमीपोप-
 नम् । (कुट + “उचिकुटिदधीति” । उणां ३ ।
 १४२ । इति कपन् ॥) मानभेदः । स तु कुडव-
 परिमाणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कमले स्त्री । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कुटरं, स्त्री, (कुट + बाहुलकात् करन् ॥) कुटरः
 मशानदगदबन्धनस्तम्भः । इत्यमरटीकायां नील-
 कण्ठः ॥
 कुटरः, पुं, (कुट + “कुटः किञ्च” । उणां ४ । ८० ।
 इत्यञः किञ्च ॥) वस्त्रगृहम् । इत्युणादिकोषः ॥
 कानात् तावु इति भाषा ॥
 कुटरणा, स्त्री, (कुटेषु वृत्तेषु अरणा । शकध्वा-
 दित्वात् साधुः ॥) चिह्ना । इति रत्नमाला ॥
 तेउङी इति भाषा ॥
 कुटलं, स्त्री, (कुटति आच्छादयत्यनेन । कुट् + करणे
 कलच् ॥) पटलम् । इति हारावली ॥ चाल क्वाद
 इति भाषा ॥
 कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जनाद्यानय-
 नार्थं गृह्णाति या । कुट + हृ + गण् + टाप् इत्वं
 च ॥) दासी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुटिः, स्त्री, (कुट्यते सञ्चियते इत्यादिभिः असौ ।
 कुट् + “कृ गृ णु पु कुटीति” । उणां ४ । १४२ ।
 इति इः स च कित् ॥) गृहम् । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 कुटिः, पुं, (कुट्यते क्षियते ऽसौ । कुट क्सेदने + “कुटि
 कांयोर्नलोपञ्च” । उणां ४ । १४३ । इति इः ।
 स च कित् । धातोर्नलोपञ्च ॥) वृत्तः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमु-
 दामुणादिवृत्तिः ॥ (पर्वतः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।
 ४ । १४३ ॥)
 कुटिचरः, पुं, (कुटि कुटिचं जले चरतीति । कुटि +

कुटुम्ब

चर + टः ।) जलमुकरः । इति शब्दरत्नावली ।
मुमुक् इति भाषा ॥

कुटितं, चि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य । कुट् + इत् +
क्विप् ।) कुटिलम् । इत्यणादिकोषः ॥

कुटिरं, स्त्री, (कुट्यते निर्मयिते यत् । कुट् + इरन् ।)

• कुटीरम् । लघुकुटी । इत्यमरटीकायां भरतः ।

कुटिलं, चि, (कुट् वक्रोभावे + बाहुल्येण इलच् ।)

अवृज् । वक्रा इति भाषा । तत्पर्यायः । अरुणम्

२ वृजिनम् ३ जिह्वम् ४ उर्मिमत् ५ कुक्षितम् ६

गतम् ७ आविजम् ८ मुग्रम् ९ वेक्षितम् १०

वक्रम् ११ । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ भङ्गम् १२ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ वेङ्गु १३ विनतम् १४ उन्दुरम्

१५ । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, विष्णुपुराणे १ । ६ । २३ ।

“ज्वलज्जटाकलापस्य भङ्गकुटीकुटिलं मुखम् ।

गिरीक्ष कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्” ।)

तगरपुष्पे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया

यथा,—

“कालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।

महोरगं गतं जिह्वा दीनं तगरपादिकम्” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ स्त्री, कन्दोभेदः ॥)

कुटिला, स्त्री, (कुटितं वक्रं प्रजतीति । कुट् + इलच्

+ स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥

सरस्वती नदी । स्पृकानामगन्धद्रव्यम् । इति रा-

जनिर्घण्टः ॥ (राधिकाभर्तृभगिनी ॥ चि, अस्-

रलम् ॥)

कुटी, स्त्री पुं, (कुटि + वा डीप् ।) कुटः । गृहम् ।

इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा मनुः । ११ । ७२ ।

“ब्रह्मदा, द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्” ॥)

कुटी, स्त्री, कुम्भदासी । कुटिनी इति भाषा ॥ मुरा-

नामगन्धद्रव्यम् । चित्रगुच्छः । इति मेदिनी ॥

कुटीचकः, पुं, (कुट्या लोशेन पुलाद्रेण चकते ढप्रोति ।

कुटी + चक् + अच् ।) पुलाद्रेजीवी । तत्पर्यायः ।

पुलाद्रादः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुट्यां

पर्यङ्गकुटीरे चकते ढप्रोति वसतीति । सम्रासि-

भेदः । स च कर्मनिष्ठः । यथा—महाभारते

१३ । १४ अध्याये ।

“चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबह्वदकौ ।

हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः” ॥)

कुटीचरकः, पुं, (कुट्यां चरति । कुटी + चर + टः

सार्धं कन् ।) यतिविशेषः । इति यतिधर्मसंग्रहः ॥

कुटीरः, पुं, (कुटी + खल्यार्थे रः ।) क्षुद्रगृहम् ।

कुंङे इति भाषा । तत्पर्यायः । खल्यवेष्टम् २ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २८ ।

“ललित-लवङ्ग-लता-परिश्रिलन-कोमल-मलय-

समीरे । मधुकर-निकर-करम्वित-कोकिल-कूजि-

त-कुञ्ज-कुटीरे” ॥)

कुटुम्बकः, पुं, (कुटुम्ब + सार्धं कन् ।) वृक्षलतागृह-

नम् । पिटः । डोण इति भाषा । कृदिः । चाल

इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः । वृक्षलता ।

गृहभेदः । इत्यमरटीकासारसन्दर्भः । कुंङे इति

भाषा ॥

कुट्टकः

कुट्टम्, क ड छत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-

न्त्यात्म-सक-सेट् ।) ओष्ठवर्गशोधोपधः । क ड

कुट्टमयते । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुट्टम्, पुं, (कुट्टमयते पालयति । कुट्टम् + अच् । यदा

कुट्टमयते पाल्यते सम्बध्यते वा । कुट्टम् + कर्मणि

घञ् ।) नाम । ज्ञातिः । बान्धवः । सन्ततिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ पोष्यवर्गः । इत्यमरमाला ॥

(यथा, मनुः । ११ । २२ ॥

“तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।

श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्मो प्रकल्पयेत्” ॥)

कुट्टम्यापतः, चि, (कुट्टमभरणाय व्यापतः नियुक्तः ।)

कुट्टमपोषणासक्तः । तत्पर्यायः । अभ्यागारिकः २

उपाधिः ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ (कुट्टमेन

पुत्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापतः संयुक्तः । बङ्ग-

परिवारविशिष्टः पुरुषः ॥)

कुट्टमिनी, स्त्री, (कुट्टम् : अतिशयेन अस्यस्याः ।

अस्यर्थे इनिः । ततो डीप् ।) कुट्टमविशिष्टा ।

पतिपुत्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री । तत्प-

र्यायः । पुरश्चो २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥

पुरश्चिः ३ । इति भरतः ॥ पुरश्चिका ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा रघुवंशे । ८ । ८६ ।

“अपशोकमनाः कुट्टमिनीमनुगृह्णीष्व भिवा-

पदक्षिभिः” ॥) क्षुद्रपुत्रविधेयः । तत्पर्यायः ।

पयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रगन्ध्या

५ दुराधर्षा ६ क्रूरकम्पा ७ सिरिगिटका ८

शीता ९ प्रहरकुट्टी १० शीतला ११ जलेश्वरी

१२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । ग्राहित्वम् ।

कफपित्तव्याग्नादोषकण्ठनाशित्वम् । रसायत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कुट्टम्, [न्] पुं, (कुट्टम् : अल्पस्य । अस्यर्थे इनिः ।)

गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः । तत्पर्यायः । गृही २

गृहमेधी ३ गृहस्थः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,

कुमारः । ६ । ८ । ५ ।

“शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदेक्षत ।

प्रायेण गृहस्थीनेत्राः कन्यार्थेषु कुट्टमिनः” ॥)

कुट्टम्, [न्], चि, (कुट्टम् : पोष्यवर्गोऽस्यस्य अस्यर्थे

इनिः ।) लक्षकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुट्टम्-

विशिष्टञ्च ॥

कुट्टमौकः, [स्] स्त्री, (कुट्टमानां ज्ञातिबान्धवानां

दार-पुत्रादीनां ओकः वासस्थानम् ।) कुट्टमवा-
स्थानम् । इति जटाधरः ॥

कुट्ट, क कुत्तायाम् । कृदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(पुरा-पर-सक-सेट् ।) क कुट्टयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

कुट्ट, क ड प्रतापेन । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-

न्त्यात्म-सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । टडयान्तः । क ड

कुट्टयते । यथोऽन्येन मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यच्च ।)

अङ्गविशेषः । तस्य सूत्रं यथा,

“भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्यः

केनाप्यादौ संभवेत् कुट्टकार्यम् ।

येन स्थितौ भाज्यहारौ न तेन

कुट्टमं

क्षेपक्षैतदुत्तमुद्दिष्टमेव” ॥

उदाहरणं यथा ।

“एकविंशतियुतं प्रतद्वयं

यद्गुणं गुणकपञ्चस्ययुक् ।

पञ्चवर्जितप्रतद्वयोद्भूतं

मुञ्चिमेति गुणकं वदाशु तम्” ॥

इति लीलावती ॥ (कुट्टयति उपलब्धनादिभिर्भि-

नन्ति क्रिनन्ति चूर्णयति वा । कुट्ट केदे + कृण् ।

केदके, चि । यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ४६ ।

“दन्तोन्मूलनिकः कालपक्षाशो वाग्रमकुट्टकः” ॥)

कुट्टनं, स्त्री, (कुट्टते इति । कुट्ट केदेन + भावे ल्युट् ।)

केदनम् । कोटा इति भाषा । कुत्सनम् । प्रता-

पणम् ॥

कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति क्रिनन्ति नाशयति स्त्रीणां

कुलमनया । कुट्ट + स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् डीप् ।

यदा कुट्टते क्रियते स्त्रीणां कुलं मनया । कुट्ट

केदेन + करणे ल्युट् डीप् च ।) पुरुषेण सह

परस्त्रीयोगकर्त्री । कुट्टनी इति भाषा । तत्प-

र्यायः । शम्भली २ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

कुट्टनी ३ सम्भली ४ । इति तट्टीका ॥ माधवी

५ रङ्गमाता ६ अर्जुनी ७ । इति जटाधरः ॥

कुम्भदासी ८ गणेशका ९ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, हिदोपदेशे । २ । २४३ ।

“तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्तिनी कुट्टम्यचि-

न्तयत्” ॥)

कुट्टमितं, स्त्री, स्त्रीणां दशधाष्टवारचेष्टान्तर्गत-

चेष्टाविशेषः । स्त्रीणां स्वाभाविकदशानङ्गारान्त-

र्गतमिदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणं यथा,

साहित्यदर्पणे । २ । १११ ।

“केशलनाधरादीनां यस्तु हर्षोऽपि सम्भ्रमात् ।

प्राङ् कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूतनम्” ॥

कुट्टारं, स्त्री, (कुट्ट + आरन् ।) कवणम् । इतिः । इति

मेदिनी ॥ कम्बलम् । इति विश्वः ॥

कुट्टारः, पुं, (कुट्टते भिद्यते हन्यते वाऽस्मिन् पतने-

नेति शेषः । कुट्ट + आरन् ।) पर्वतः । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥

कुट्टिमः, पुं स्त्री, (कुट्ट + भावे घञ् । तेन निर्दिष्टः

निष्पन्नः इत्यर्थे इमपु ।) मणिभूः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ (यथा मनुः । ११ । ६ ।

“मन्त्रतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ

माष्टपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव” ॥)

सुधाघटितभूतलम् । इति सभूतिः ॥ कुटीरः ।

इति मधुरानाथः ॥ दाडिमवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत् । कुट्ट + इन् । कुट्टिं

मत्स्यमांसादिकं हरति । कुट्टि + ह + कृणु टाप्

अत इत्वं च ।) दामी । इति हज्जायधः ॥

कुट्टीरः, पुं, (कुट्टते ऽस्मिन् । कुट्ट + इरन् ।) पर्वतः ।

इति हारावली ॥

कुट्टनं, स्त्री, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्मया दीयते यच्च ।

कुट + “हृषादित्वात्” । उणां १ । १०८ । इति कणच्

तस्य मुट् च ।) नरकभेदः । इति मेदिनी ॥ यच्च

कुठेरः

रज्जुभिः पोडनम् । इति मनुः ॥
 कुट्टनः, पुं, स्त्री, (कुट्टति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति ।
 कुट्टि + “हृषादिभ्यश्चित्” । उणां १ । १०८ । इति
 कण्वच् ।) विकासोन्मुखप्रौढकालिका । ईषद्विक-
 सिता कालिका । तत्पर्यायः । मुकुलः २ । इत्यमरः ॥
 कोषः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । २ । ७ ।
 “द्योतितान्नः सभैः कुन्दकुट्टनायदतः भित्तैः” ॥)
 कुठ किदि । सौचधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भां-परं-सकं-सेट् ।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कुठ इ खोटने । तैकल्ये । आनस्ये । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमखरी ।
 कर्मणि इ कुण्ठाते । वैकल्यं विकलीभावः ।
 आनस्यं मन्दीभावः । कुण्ठति खड्गः शोकात्तं
 खड्गो वा । इति दुर्गादासः ॥
 कुठः, पुं, (कुण्ठते क्लियतेऽसौ । कुठ क्लेदने + कर्मणि
 घञर्थे कः ।) खट्वा । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ॥
 कुठरः, पुं, (कुठ + बाहुलकात् करन् ।) मयान-
 दगहन्यनार्थस्तम्भः । तत्पर्यायः । दगडविक्रम्भः
 २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (नागविशेषः ।
 (यथा, महाभारते १ । ३५ । १५ ।
 “कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः” ॥
 कुठाकुः, पुं, (कोठति आहन्ति भिनत्ति काष्ठम् ।
 कुठ क्लेदने + आकुन् कृञ् ।) पत्तिविशेषः ।
 इत्युणादिकोषः । काठोक्ता इति भाषा ॥
 कुठाटङ्गः, पुं स्त्री, (कुठारखट्वा इव । एधोदरादित्वात्
 रणेपे साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ॥
 कुठारः, पुं स्त्री, (कोठतीत्यनेन । कुठ + करणे
 आरन् ।) अस्त्रविशेषः । कुडाल इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सुधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥ कुठारी ५ परशुः ६
 परश्वधः ७ परश्वधः ८ । इति तट्टीका ॥ कुठाटङ्गः
 ६ कुण्डः १० । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 श्रीमद्भागवते ३ । २५ । १२ ।
 “तं त्वागताहं शरणं शरण्यं
 खभ्यसंसारतरोः कुठारम्” ॥)
 कुठारः, पुं, (कुण्ठते क्लियतेऽसौ । कुठ + कर्मणि
 आरन् ।) खट्वा । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुठारः, पुं, (कुठ + आर ।) खट्वा । वानरः । इति
 मेदिनी ॥ शस्त्रकारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुठिः, पुं, (कुठ + “कुठिकांयोरनोपसृ” । उणां ४ ।
 १४१ । इति इन् क्तिञ् ।) पर्वतः । खट्वा ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 कुठिकः, पुं, (कुठ + इकन् क्तिञ् ।) कुष्ठम् । इति
 हारावली । कुड् इति भाषा ॥
 कुठेरः, पुं, (कुण्ठति तापयति वैकल्यं करोति वा ।
 कुठि खोटने वैकल्ये आनस्ये च + “पतिकठि-
 कुठीति” । उणां १ । ५६ । इति यरक् बाहुल-
 कात् नुमोऽभावः ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥
 तुलसी । इत्युणादिकोषः ॥ अजंकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ बर्वरी इति ख्यातः ।
 (यथा, ज्योः रामायणे ३ । १७ । १० ।

कुडिशः

“दाडिमाम् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा ।
 अशोटांश्च कुठेरांश्च नीलाशोकांश्च सर्वशः” ॥
 कुठेरकः, पुं, (कुठेर इव जायति प्रकाशते । कै + कः ।)
 पर्यायः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ तुलसी इति
 ख्यातः । श्वेतच्छदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ श्वेततुलसी
 वाबुह तुलसी इति च ख्यातः । (अस्य पर्यायाः ।
 “अर्जुनः श्वेतपर्यायो गन्धपुत्रः कुठेरकः” ।
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् । वर्वरी । एतदर्धे-
 ऽस्य पर्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
 प्रथमभागे ।
 “वर्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
 पर्याशस्तत्र लघो तु कठिस्तककुठेरकौ” ॥
 गुणाश्वास्य वर्वरीशब्दे ज्ञेयाः ॥ नन्दीवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुठेरजः, पुं, (कुठेर इव जायते । जन् + डः ।) कुठे-
 रकः । श्वेततुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुठेरः, पुं, (कुठ + एरक् ।) चामरवातः । चाम-
 रेण वातास इति भाषा । तत्पर्यायः । मय्यः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुड शि बाल्ये । अदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
 परं-सकं-सेट्-इदित् ।) एतदाद्यास्त्वारः पञ्चम-
 खरिणः । बाल्यमिह शिशुयापारः । शि कुडति
 अकुडोत् सितभिः शिशुः । इति दुर्गादासः ॥
 कुड इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कुण्ठते । कुण्डति
 जलं देवः विकलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 कुड इ ख दाहे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-आत्मं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्मणि कुण्ठाते । ड
 कुण्ठते इति दुर्गादासः ॥
 कुड इ क रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-सेट्-इदित् ।) इ क कुण्डयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कुडपः, पुं, (कुड + कपन् ।) कुडपपरिमाणम् । इत्य-
 मरटीकायां खामी ॥
 कुडवः, पुं, (कुण्डति परिमाति अनेनास्मिन् वा । कुड
 + कपन् ।) परिमाणविशेषः । (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । १३० । “उपनीय कमलकुडवं
 अथयति समयस्त्रिकित्सके हृत्किः” ॥) स तु प्रस्थ-
 चतुर्थांशः । इति लीलावती ॥ वैद्यकमते विप्र-
 खतपरिमाणम् । द्वात्रिंशत्तोलकमिति यावत् ।
 तत्पर्यायः । अङ्गलिः २ अष्टमारम् ३ शरावार्द्धम्
 ४ । इति परिभाषा । (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम् ।
 “रत्निकादिषु मानेषु यावज्ज कुडवो भवेत् ।
 मुष्कद्वार्द्धयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्तितम्” ॥
 “प्रवृत्तिभ्यामङ्गलिः स्यात् कुडवोऽर्द्धशरावकः ।
 अष्टमानक्ष स ज्ञेयः” । इति श्राङ्गधरस्य पूर्व-
 खण्डे । १ अः ॥)
 कुडजङ्घी, स्त्री, (कुडो कुजा जङ्घी कारवेक्षी ।) कुज-
 कारवेक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुडिः, पुं, (कुण्डयते दहते इति । कुडि दाहे + इन् ।)
 शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिकृतिः ।
 कुडिशः, पुं, (कुण्ठते भक्ष्यतेऽसौ । कुड अदने +

कुण्डपः

बाहुलकात् शः तत इट् ।) मत्स्यविशेषः । कुडिचि
 माच इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । कण्ठत्वम् ।
 स्निग्धत्वम् । वातरोगे पथ्यत्वम् । रौचनत्वम् ।
 वनकोष्ठवन्धकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 कुण्डनः, पुं, (कुड बाल्ये + “हृषादिभ्यश्चित्” ।
 उणां १ । १०८ । इति कण्वच् कुडेरपि । सुट् च ।)
 कुट्टनः । इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च ॥
 कुडं, स्त्री, (कुडि + तच् साधुरिति यत् । कौते-
 रङ्गादित्वात् यक् डुगागमश्च इत्यञ्जवदत्तादयः ।)
 भित्तिः । भित् देयाल इत्यादि भाषा । इत्यमरः ।
 २ । २ । ४ ॥ (यथा, महाभारते १ । ४५ । १० ।
 “सर्पिस्तैवसाभिश्च बाह्या चाप्यनक्षया ।
 मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुण्डेषु दापय” ॥)
 विज्ञेयम् । इति मेदिनी ॥ कौतूहलम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 कुण्डकं, स्त्री, (कुण्ड + स्वार्थे कन् ।) कुण्डम् । भित्तिः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुण्डच्छेदी, [न्] पुं, (कुण्डं भित्तिं क्षिण्ति विदार-
 यतीति । कुण्ड + छिद् + णिनिः ।) चौरविशेषः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥
 कुण्डच्छेद्यं, स्त्री, (कुण्डस्थितं कुण्डस्य वा क्लेद्यम् ।)
 खानिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । देयाक्षेर गर्तं
 इति भाषा ॥
 कुण्डमत्स्यी, स्त्री, (कुण्डे मत्स्य इव । मत्स्य + जाति-
 त्वात् ङीष् यणोपः ।) गृहगोधिका । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 कुण्डमत्स्यः, पुं, (कुण्डे मत्स्य इव ।) गृहगोधिका ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कुण्ड त् क आभाषे । मन्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ऋषो मूर्धन्योपधः ।
 कुण्डयति । मन्तोऽभिमुखीकरणम् । गुप्तोक्तिरि-
 त्येके । इति दुर्गादासः ॥
 कुण्ड श उपकरणे । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) उपकरणं दानादिना
 पोषणम् । श कुण्डति दीनं दयालुः । कोविता ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कुण्डरः, पुं, (कुण्डं सुताम्नादिकं जरयति । कुण्ड + जृ
 + बाहुलकात् खच् ।) खट्विशेषः । वनवेतुया
 इति भाषा । तत्पर्यायः । कुण्डा २ खण्डः ३
 अरण्यावस्तूकः ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 रचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । हित-
 त्वञ्च । एतच्छाकगुणाः । त्रिदोषनाशित्वम् ।
 मधुरत्वम् । रचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । हृष-
 त्वायत्वम् । संघाहित्वम् । पित्तक्षेपहरत्वम् ।
 कण्ठत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुण्डपः, पुं, (क्षणे + कपन् सख्यसारखञ्च ।) श्वम् ।
 मृतशरीरम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११८ । (यथा,
 महाभारते-१४ । ६ । २२-२३ ।
 नारद उवाच ।
 “उन्मत्तवेष्टं विभत् स चञ्चमीति वधायुधम्
 वाराख्यं महाराज ! दर्शनेषुर्नरेन्दरम् ॥

कुण्ड

तस्माद्द्वारं समावाद्य न्यसेथाः कुण्डपं कृष्वत् ।
तं वृष्टा यो निर्वर्तेत स सम्भर्त्ता महीपते ।” ॥

एतदर्थं नृपसकलिकुण्डोऽपीति नयनानन्दः । पूति-
गन्धिः । इति मेदिनी ॥ अस्त्रविशेषः । वड्प्र-
इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः । पूति-
गन्धौ चिलिकोऽपि यथा,—

“कुण्डपं मत्तुलुङ्गाभं सुगन्धं कृषितं वड्
इति माधवकरः ॥ (रोगविशेषः । यथा ॥ “कुण्ड-
पञ्चाक्षपित्ताभ्याम्” । इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे ।
१ अध्यायः ॥)

कुण्डपी, स्त्री, (कुण्ड + गौरादित्वात् ङीष् ।) विट-
शारिका । इति मेदिनी ॥ गयेशालिक इति
भाषा ॥

कुण्डालः, पुं, (कुण्ड + “पीयूषकृषिभामिति” उणां ३ ।
७६ । इति । कालन् । सम्प्रसारणश्च ।) देशभेदः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुत्तिः ॥ (अशोक-
राजपुत्रेभ्यः । स च बौद्धः ॥)

कुण्डिः, पुं, (कुण्ड + इन् ।) तुल्यवृक्षः । इत्यमरमेदिनी-
करौ । तुल्य इति भाषा । (शरीरस्य स्थानविशेषः ।
“कक्षाक्षमध्ये कक्षाक्षकुण्डितं तत्र जायते” ॥
इति वाभटे शरीरस्थाने ४ अध्याये ॥)

कुण्डिः, चि, (कुण्ड + इन् ।) कुकरः । इति मेदिनी ॥
कोपा इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते ।
“गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते ।
भवेत् कुजः कुण्डिः पशुः” इति ॥)

कुण्डिन्दः, पुं, (कुण्ड शब्दे + “कुण्डिपुल्लोः किन्दच्” ।
उणां ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) शब्दः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुत्तिः ॥

कुण्डकः, चि, (कुटि + गुल् ।) स्थूलः । इति शब्द-
माणा । मोटा इति भाषा ॥

कुण्डः, चि, (कुण्डति क्रियासु मन्दीभूतो भवति ।
कुटि + अच् ।) क्रियासु मन्दः । अकर्मण्यः । इत्य-
मरः । २ । १ । १७ ॥

(यथा, शङ्करविष्णवे विष्णुस्तोत्रे ३० ।

“वैकुण्ठोऽयं वसतु मम मतिः कुण्डभावं
विहाय” ॥) मूर्खः । इति मेदिनी ॥

कुण्डकः, चि, (कुण्डति कुण्डयति वा आत्मानं जडी-
भूतं करोति । कुटि + गुल् ।) मूर्खः । इति शब्द-
माणा ॥

कुण्डितः, चि, (कुटि + कर्त्तरि क्तः ।) सङ्कुचितः ।
यथा । “दशवदनभुजानां कुण्डिता यत्र शक्तिः” ॥
इति महाभाटकम् ॥

कुण्डं, स्त्री, (कुण्डीति । “जमन्तात् ङः” । उणां
१ । १११ । इति ङः ।) मानभेदः । (कुण्डयते
रुह्यते जलं यत्र । कुडि + अधिकरणे अच् ।)
देवजनाश्रयः । इति मेदिनी ॥ जलाधारविशेषः ।
चौवाणा इति भाषा ॥

तन्त्रजगुणाः । अभिज्ञपकारितम् । रुक्मत्वम् ।
मधुरत्वम् । वधुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफा-
जनकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (पात्रविशेषः ।
यथा, रघौ १ । ८४ ।

“सुवं कोव्येन कुण्डोऽग्रे मेधेनावभ्यतादपि” ॥)

१२६

कुण्ड

शोभीयाग्राणयः । तत्तु प्रायश्चित्तसंस्मृतं भवति
तस्य विधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् ।

“प्रागुदकपूजनां भूमिं कारयेद्यज्ञतो नरः” ॥

प्रागुदकपूजनां पूजनीयां उत्तरनीचां वा ॥

तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानलज्जितापाश्च ।

“सर्वोपधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्व्वदम्” ।

चतुरस्रं चतुष्कोणम् ॥ भविष्योत्तरम् ।

“सहस्रे त्वथ होतये कुर्यात् कुण्डं कर्मात्मकम् ।

दिहस्तमयुते तत्र जलक्षोभे चतुष्करम्” ॥

दिहस्तादिके यामले ।

“पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्मितम् ।

उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्पत्रिकीर्तितम्” ॥

पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य हस्तदिहस्तादिमितस्य कोण-
सूत्रेण ईशानाभिर्निरुक्तिकोणदक्षसूत्रेण परिमितं

यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं

दिहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तदेगाण्यादिमितम् ।

तथात्वे दिहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणा-
पत्तेः । कृष्णकस्य भूमेः परिमाणवत् ॥

वशिष्ठपञ्चरात्रे ।

“यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते ।

हस्तैके मेखलान्तिखो वेदाभिन्नयनाङ्गुलाः ॥

कुण्डे दिहस्ते ता द्वेया रसवेदगङ्गाङ्गुलाः ।

चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः” ॥

मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता मृदु-
टिताः । ताश्च खातदेशाद्वाह्यै एकाङ्गुलरूपं कण्ठं

परित्यज्य उक्थायेण विस्तारेण चेत्यादिकमेव

वेदाद्यङ्गुलाः । एतद्विपरीतान्तरान्तगोक्ता व्यव-
हारविशदाः । वेदाश्चत्वारः अष्टयस्त्रयः नयने द्वे

रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्-
चत्वारि । पिङ्गलामते ।

“खातादेकाङ्गुलं त्वत्खा मेखलानां विधिर्भवेत्” ॥

एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कक्ष्यतामाह महादा-
ननिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम् ।

“भुक्तौ मुक्तौ तथा एष्टौ जीर्णोदारे तथैव च ।

सदा होमे सदा श्रान्तावेकं वाह्यदिग्गतम्” ॥

शारदातिलके ।

“होतुर्य योनिरासामुपर्य्यत्यपन्नवत् ।

मुष्ट्यरत्नेकहस्तानां कुण्डानां योनिरोरिता ॥

षट्चतुर्द्विङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशान्तिनी ।

एकाङ्गुलन्तु योन्ययं कुर्यादीधदधोमुखम् ॥

एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेऽन्येषु वड्येत् ।

यवद्वयकमेगैव योन्ययमपि वड्येत् ॥

स्थानादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरम्भकम्” ॥

आसां मेखलानां अन्त्यपन्नवदित्यनेन चतुरङ्गुल-
विस्तृतमूलात् यथोक्तकमेव एकाङ्गुलान्तःसङ्कु-

चितविस्ताराः । यामले ।

“नालमेखलधोर्मध्ये परिधेः स्थापनाय च ।

रम्भं कुर्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि” ॥

परिधौ लङ्घन्यासानाह कन्दोगपरिशिष्टे ।

“बाहुमात्राः परिधय ऋतवः सत्त्वोऽग्न्याः ।

जयो भवत्यग्नीर्वाया एकेषान्तु चतुर्विधम् ॥

प्रागप्रावभितः पश्चादुदगयमथापरम् ।

कुण्डपा

न्यसेत् परिधिमन्त्रेऽदुदगयः स पूर्व्वतः” ॥

अथवाः किङ्करिताः अभितोऽग्नेः पार्श्वद्वये
दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगयं उत्तरा-
यम् ॥ चैलोक्यसारेऽपि ।

“कुम्भद्वयसमायुक्ता अन्त्यद्वयवृक्षा ।

अङ्गुलमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यास्थितिर्यथा” ॥

कुम्भद्वयसमायुक्ता गङ्गकुम्भाकारमूलदेशाङ्गुला
नता भस्मा अङ्गुलमिन्द्राटितमेखलावेष्टमयुक्ता
तथात्वे हस्तगणिताज्यास्थित्या कुण्डे तत्पातो भव-
तीत्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे ।

“कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसङ्गिभाम् ।

मुष्ट्यरत्नेकहस्तानां नाभिरुत्सेधविक्षता ॥

नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेऽन्येषु वड्येत् ।

यवद्वयकमेगैव नाभिं पृथग्गुदाग्धीः ॥

नाभिलोचं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम् ।

वह्निं प्रद्वये नाष्टौ पञ्चाणि परिकल्पयेत्” ॥

तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्मा ।

“खाताधिके भवेद्दोगी ह्रीने धेनुधनक्षयः ।

वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं किङ्कमेखले ॥

मेखलारहितं प्रोक्तो ह्यधिके विसर्गक्षयः ।

भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना क्षतम् ॥

अपत्यव्यसर्गं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्” ॥

अत एव वशिष्ठमंहितायाम् ।

“तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्यं भवेदिकम् ।

हस्तभाजं स्थण्डिलं वा संलिप्ते होमकर्मणि” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कुण्डं, स्त्री स्त्री, (कुण्डयते रुह्यते भस्मादि अस्मिन् ।
कुडि रुह्यते + अच् ।) स्थानी । इत्यमरभरतौ ।

कुण्डः, पुं, (कुण्डयते दह्यते कुण् क्त्वेन । कुडि-दासे
+ करणे घञ् ।) अमृते भर्त्तरि शारङ्गः । जीवति

भर्त्तरि उपपतिजातः । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

स्वामी वाँचिया याकिते उपपतिजात विजम्भ

सन्तान इति भाषा ॥ (यथा मनुः ३ । १७४ ।

“पत्नौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः” ॥

सर्पविशेषः । यथा महाभारते । १ । १३३ । ६८ ।

“कृष्णपश्चाद्य कुण्डश्च तत्तत्कश्च महोरगः” ॥)

कुण्डकोटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव

चार्वाकसंष्टयत्वात् ।) चार्वाकवचनानभिष्टुतः ।

पतितब्राह्मणीपुत्रः ॥ (कुण्डे योनिः कुण्डे कीट-
इव ।) दासीकामुकः । इति मेदिनी ॥

कुण्डगोलकं, स्त्री, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलकारं
कं जलं अत्र ।) काष्ठीकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

(काष्ठी इति भाषा ॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति

द्वन्द्वेकते कुण्डगोलकौ । यथा मनुः । ३ । १७४ ।

“परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्नौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः” ॥)

कुण्डङ्गः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति । गम +
वाङ्मन्त्रात् खः ङिष् ।) कुम्भम् । रुक्मश्चादि-

तस्यागम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुण्डपायः, पुं, (कुण्डे जमसैः पीयतेऽत्र सोमः । कुण्ड

+ पा + अधिकरणे यत् युगागमश्च निपात्यते ।)

कतुः । इति सुगन्धोद्भूम् ॥

कुण्डली

कुण्डलं, स्त्री, (कुण्डले रक्ष्यते इति कुडि रक्षायां + लृषादिवात् कणच् । यदा कुण्डं तदाकारं नाति गृह्णातीति । ला + कः ।) खनामख्यात-कार्यभूषणम् । (यथा विष्णुध्याने ।

“ध्येयः सदा सविटमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः

केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी” ॥)

तत्पर्यायः । कार्यवेष्टनम् २ । इत्यमरः । २।६।१०३ ।

पाशः । वलयः । इति मेदिनी ॥ (पुं, कौरवकुलज-सर्पविशेषः । यथा महाभारते १ । ५७ । १३ ।

“एरकः कुण्डलो वेणी वेणीकान्तः कुमारकः । बाहुकः प्रहङ्गवेरश्च धूर्तकः प्रातरातकौ ।

कौरवकुलजास्ते प्रविष्टा ह्यवाहनम्” ॥

पुंलिङ्गेऽस्य रक्तकाञ्चनवाचकता उक्ता । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रक्तपुष्पः कोविदारो युग्मपञ्च कुण्डलः” ॥)

कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन् + स्त्रियां ङीप् ।) कुल-कुण्डलिनी शक्तिः । यथा,—

“ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूर्यां मूलाधारनिवासिनीम् । तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धं त्रिवलयान्विताम् ॥

कोटिसौदामिनीभासां खयम्भुलिङ्गवेष्टिनीम् । तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः ॥

उद्यद्दिनकरोद्योतां यावच्चासं दृढासनः । अष्टशायुभग्नान्यर्थं समाहितमनाश्चिरम् ।

तत्प्रभापटलयात्रां शरीरमपि चिन्तयेत्” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

गुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिष्टान्नविशेषः ।

जिलिपी इति भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा ।

“नूतनं घटमानोय तस्यान्तः कुण्डलो जनः । प्रख्याद्वपरिमाणेन दध्यस्नेन प्रक्षेपयेत् ॥

द्विप्रस्यां समितां तत्र दध्यस्नं प्रस्थसम्मितम् । द्रुतमर्द्धशरावच्च घोणयित्वा घटे क्षिपेत् ॥

आतपे स्थापयेत्तावद्वावद्याति तदस्नताम् । तां सुपक्वां घृताग्नीत्वा सितापाके तनुद्वे ॥

कर्पूरादिसुगन्धे च स्वपयित्वोद्धरेत्ततः” ॥

अस्या गुणाः ।

“यथा कुण्डलिनी नासा पुष्टिकान्तिबलप्रदा । धातुद्विजकरी वृथा रथा चेन्द्रियतर्पणी” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल + जातौ ङीष् ।) मिष्टान्न-विशेषः । जिलिपी इति भाषा । इति पाकराजेश्वरः ॥ * ॥ कुलकुण्डलिनी शक्तिः । यथा,—

“चिकोणं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम् । तद्गुरो कामवायुर्जीवरूपोऽतिचञ्चलः ॥

अधोमुखस्तत्र लिङ्गः खयम्भुस्तेन चाल्यते ॥ नीवारभूकवत्तन्वी कुण्डली परदेवता ॥

शङ्खतुल्यनिभा देवी सार्द्धं त्रिवलयान्विता । मुखेनाम्नाय ब्रह्मास्यं तथा संवेष्टितः प्रभुः ॥

बाकिनी ह्यत्र वसति हारपाणी सयष्टिका । यः साधकोऽत्र रमते स दिव्यो नैव मानुषः” ॥

इति सम्मोहनतन्त्रम् ॥ (अस्याः पर्याया यथा, चण्डोद्घोषीपिकायाम् । १ । १०७ । कुटिलाङ्गी २

कुण्डिनः

कुण्डलिनी ३ भुजङ्गी ४ शक्तिः ५ ईश्वरी ६ अक्ष-न्धती ७ ॥ गुडूची । काञ्चनवृक्षः । इति मेदिनी । (अस्याः पर्याया यथा,—

“कोविदारश्चमरिकः कुण्डलो युगपञ्चकः ।

कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः खल्पकेशरो” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)

कपिकच्छुः । सर्पिणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुण्डली, [न्] पुं, (कुण्डलं अस्त्यस्य इति इनिः ।

कुण्डलाकारेण स्थितेरस्य तथात्वम् ।) सर्पः । इत्य-मरः । १ । ८ । ७ ॥ वरुणः । (कुण्डलं कुण्डलवदा-

कारं शरीरे अस्त्यस्य ।) मयूरः । इति मेदिनी ॥

चित्तलमृगः । इत्यजयपालः । (विष्णुः । यथा,

महाभारते १३ । १४६ । १२० ।

“अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रमूर्जितश्रासनः” ॥)

कुण्डलयुक्ते, चि । इति मेदिनी । (यथा गोः रामा-यणे । ३ । ६ । ११ ।

“इमे च पुरुषा दिव्या यान्त्यस्य रथमन्तिकात् । परं शुभाः कुण्डलिनी युवानः खड्गपाणयः” ॥)

कुण्डाशी, [न्] चि, (कुण्डं योनिकुण्डं तदुप-

लक्ष्मीकृत्य अत्राति जीवनयात्रां यापयतीति ।

कुण्ड + अश् + णिनिः ।) भगमन्तकः । कोट्ना

इति भाषा । इति महाभारते शनधर्मः । (कुण्ड-

स्य जारजातस्य अग्रं अत्रातीति ।) कुण्डाग्रभोजी ।

तस्य नरको यथा,—

“रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।

सूचो माहिषकश्चैव पर्वकारि च यो द्विजः ॥

आगारदाही मित्रज्ञः शाकुनिर्यामयाजकः ।

रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये” ॥

इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । २०, २१ ॥ “रङ्गो-

पजीवी नटमल्लादिरुचिः । कैवर्त्तः धीवररुचिः ।

पथौ जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदग्रभोजी

कुण्डाशी । सूचो पिशुनः । माहिषो महिषोप-

जीवी । यदा ।

‘महिषीयुच्यते भार्याभगेनोपार्जितं धनम् ।

उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः’ ॥

इति स्मृतिप्रोक्तः । पर्वकारी धनादिलोभेना-

पर्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः । पर्वगामीति

पाठे पर्वसु स्त्रीगामी । शाकुनिः पक्षिजीवी ।

शुभनिमित्तशकुनोपजीवी वा । यामयाजकः या-

मार्थं यज्वा” । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

(चतराष्ट्रपुत्रः । यथा महाभारते १।११७।१३।

“कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका” ॥)

कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड + सार्थं कन् टाप् अत इत्वं

च ।) कमण्डलुः । इति हेमचन्द्रः ॥ पिठरः । इति

शब्दचन्द्रिका । कुण्डि इति भाषा ॥ (ताम्रकुण्डम् ।

स्थाली । सामवेदान्तगत उपनिषद्विशेषः । यथा,

मुक्तिकोपनिषदि ।

“अयत्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्यास्यध्यात्मकुण्डिका” ॥)

कुण्डिनं, स्त्री, विदभनगरम् । इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, ह्रदिवंशे ।

“कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष ! भोजपुत्रस्य शासनात्” ॥)

कुण्डिनः, पुं, (कुडि रक्षायां दाहे च “बहुजमन्व-

कुतुकं

त्रापि” । उयां । २ । ४६ । इति इजम् ।) मुनि-विशेषः । इत्युणादिकोषः । (यथा, आश्वलायने ।

“कुण्डिनामां वाशिशुमैत्रावरुणकौण्डिन्येति” ॥

कुर्वन्शीयष्टपभेदः । स च चतराष्ट्रस्य पुत्रः ।

यथा महाभारते १ । ६४ । ५६ ।

“हन्ती वितर्कः काथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः” ॥)

कुण्डी, स्त्री, (कुडि + इन् । ततो वा ङीप् ।) कुण्ड +

संज्ञायां वा ङीष् ।) कमण्डलुः । इत्यमरः । २ ।

७ । ४६ ॥ स्थाली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुण्डीरः, पुं, (कुण्डादे दह्यते संसारानलसन्तापेन ।

कुडि + ईरन् ।) मनुष्यः । (कुण्डादे रक्ष्यते दुर्ब-

लो येन ।) बलवति चि । इति धरणी ॥

कुत् आस्तुतौ । सौत्रधामुरयम् । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-सेट् ।) कुतपः । इति दुर्गा-

दासः ॥ कुत् अपत्यः कुतपः कालविशेषः । क्षति-

रचितखेडपात्रश्च । इति केचित् ॥

कुतः, [स्] व्य, प्रश्नः । पञ्चमर्थः । निरुवः । इति

विश्वः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १६ । ३७ ।

“सर्वभूतात्मके तात ! जगन्नाथे जगन्मये ।

परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः” ॥)

कुतनुः, पुं, (कुत्सिता तनुर्गस्य । पिङ्गलनेत्रत्वात् तथा-

त्वम् ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चि,

कुत्सितशरीरः । इति व्युत्पत्तिशब्दोऽर्थः ॥)

कुतपः, पुं स्त्री, अङ्गोऽष्टमोऽंशः । दिवसस्याष्टमो

मूर्हर्त्तः । यथा,—

“अङ्गो मूर्हर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मूर्हर्त्ता यः स कालः कुतपः स्मृतः” ॥

इति आङ्गत्वे मत्स्यपुराणवचनम् ॥ * ॥ पारि-

भाषिककुतपा यथा,—

“मध्याह्नः खड्गपात्रश्च तथा नेपालकम्बलः ।

रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमित्राङ्गस्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विस्तृताः” ॥

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥ स च त्रिंश-

द्विदिनमाने द्वितीहप्रहरशेषदण्डावधि तृतीय-

प्रहरप्रथमदण्डपर्यन्तकालः । इत्यमरः । २।७।३१ ॥

स तु एकोद्विष्टाङ्गारम्भकालः । यथा,—

“अथर्व कुतपे आङ्गं कुर्यादारौहिण्यं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिण्यन्तु न लङ्घयेत्” ॥

इति आङ्गत्त्वम् ॥

“दिवसस्याष्टमे भागे मन्दोभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृवामममस्तयम्” ॥

इति शातातपः ॥ * ॥ दौहित्रः । वाद्यम् । ह्यग-

लोमजकम्बलम् । कुण्डलम् । इति मेदिनी ॥

कुतपः, पुं, (कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति वा ।

तप + अच् । कुत् + कपन् वा ।) सूर्यः । वैश्वान-

नरः । द्विजम्बा । अतिथिः । गौः । भागिनेयः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

कुतुकं, स्त्री, (कुत् + बाहुलकात् उकञ् ।) कौतु-

कम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ (यथा, शुमानि-

कविकृतोपदेशशतके । १०२ ।

“कुतुकाय कोविदानां मूढमनीनां महोपकाराव ।

कुचपि

निरमलविर्गमानिः शतोपदेशप्रबन्धमसुम्" ॥
कुतुपः, स्त्री, (कुतप + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
कुतपः । दिनस्याष्टममुहूर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
कुतुपः, पुं, (कृत्वा कुतुः ततो डप् च । ततः एषोद-
रात् अकारागमे साधुः ।) चर्मनिर्मिताल्प-
कोहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३ ॥ कोट कुपो
इति भाषा ॥

कुतुः, स्त्री, (कुत्सितं तन्वते । तन् बाहुलकात् कूः ।
टिणोपस्य ।) चर्मनिर्मितकोहपात्रम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । १३ ॥ मसक इति कुपो इति च भाषा ॥
कुतुयकः, पुं, (कु ईषत् तूययति सङ्कोचयति चक्षुः यः ।
कु + तूय सङ्कोचे + गुण् ।) बालरोग-विशेषः ।
स तु नेत्ररोगः । कतुया इति भाषा । तस्य लक्ष-
णम् ॥

“कुतुयकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्तते ।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च खेचमुज्जः ॥
शिशुः कुतुयकालाट्टिकूटनासावधंशम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मनीलनक्षमः” ॥
इति माधवकरः ॥ कुतुयक इत्यपि पाठः ॥

(यथा, -
“कुतुयकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥

स्यात्तेन शिशुश्चक्षुःशक्ततामाप्तो वोक्ष्यताक्षमः ।
स वर्त्मनीलपैच्छिल्यकारणासाक्षिर्महानः” ॥
इत्युत्तरतन्त्रे च अध्याये वामटेनोक्तम् ॥ * ॥

चिकित्सा यथा ॥

“मुग्घी भङ्गनिष्ठाकण्ठः पटपाकः ससैन्यवः ।
कुतुयकेऽक्षिरोगेषु भद्रमाश्रितेन हितम् ॥
किमिष्टानां शिलादावर्णं लाक्षाक्षिकगैरिकैः ।
चूर्णाङ्गनं कुतुये स्याच्छिशूनां पोषकीषु च ।
सदृशनामूलचूर्णादङ्गनं स्यात् कुतुयके” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥

कुतुहलं, स्त्री, (कुतुं चर्ममयतैलादिपात्रवत् अन्त-
र्हन्ति सोत्सुकं करोति । हल + अच् ।) अपूर्ण-
वस्तुदिवृत्ताद्यतिशयः । तत्पर्यायः ।

कौतुहलम् २ कौतुकः ३ कुतुकम् ४ । इत्यमरः ।
१ । ७ । ११ ॥ चित्रम् ५ । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, नैषधेय- १ । ११६ ।

“प्रियावियोगादिधुरोऽपि निर्भरं

कुतुहलान्तमना मनागभूत्” ॥

नायिकाजङ्गारविशेषः । तल्लक्षणं यथा साहित्य-
दर्पणे । ३ । ११६ ।

“रम्यवस्तुसमाशोके लोभता स्यात्कुतुहलम्” ॥

कुतुहलः, चि, प्रशस्तः । अद्भुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुतुहलं, स्त्री, (कुत्सितं द्रव्यमिव ।) कुम्भी । इति चारा-
वली । पाना इति भाषा ॥ (कुम्भिकाशब्देऽस्य
विवर्तिर्ज्ञेया ॥)

कुच, अ, (“सप्तम्यास्त्रज्” । ५ । ३ । १० । इति
अत्र ।) कस्मिन् इति व्याकरणम् । कोचाय इति
भाषा ॥ (यथा, माहात्म्ये ।

“हा ! सीता केन गीता मम हृदयगता केन वा
कुच दृष्टा” ॥)

कुचपि, अ, (कुच च पितृ च इति बन्धसमासः ।

कुचः

सुगन्धबोधमते “किमः त्र्यन्ताश्चिन्नौ” । इति-
चित् ।) कोणखाने इति भाषा । इति व्याकरणम् ।
(यथा महाभारते । ३ । १४२ । ५३ ।

“असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुचचित् कचित्” ॥
कुत्स उ क अ अवक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरा-
न्ताम्-उभश्च-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्गा-
द्योपधः । अवक्षेपो निन्दा । उ क, यो न कुत्सयते
कुत्सयमिति ह्यायुधः ॥ अ, कुत्सयति कुत्सयते ।
अयमात्मनेपदीत्यन्ते । कदाचित् परस्मैपदार्था
अकारः । इति दुर्गादासः ॥

कुत्सनं, स्त्री, (कुत्स + भावे ल्युट् ।) निन्दनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा मग्नौ ४ । १६३ ।

“नास्तिष्यं वेदनिन्दाश्च देवतानाश्च कुत्सनम्” ॥
कुत्स्यते निन्द्यतेऽनेन । करणे ल्युट् । निन्दासा-
धनधर्मः । चि कुत्सायुक्तः ॥)

कुत्सणा, स्त्री (कुत्सं क्रयविक्रययोर्निषिद्धतया निन्दां
नाति । णा + कः + टाप् ।) गीतोद्धतः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कुत्सा, स्त्री, (कुत्स् निन्दने + भावे अप-टाप् च ।)
कुत्सनम् । तत्पर्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३
निर्वोदः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपकोशः ७
जुगुप्सा ८ निन्दा ९ गर्हणम् १० । इत्यमरः । १ ।
६ । १३ ॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुत्सनम् १३
परिवादः १४ जुगुप्सनम् १५ अपकोशः १६ भर्त्स-
नम् १७ अपवादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
उपरागः १९ अवध्वंसः २० घृणा २१ धिक् २२
सामि २३ । इति जटाधरः ॥

कुत्सितं, स्त्री, (कुत्स + कर्मणि क्तः ।) कुठनाभौषधम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुड् इति भाषा ॥)

कुत्सितः, चि, (कुत्स् + क्तः ।) निन्दितः । तत्पर्यायः ।
निक्षुब्धः २ प्रतिलक्ष्यः ३ अर्वा ४ रेफः ५ याप्यः
६ । अवमः ७ अधमः ८ कुपयः ९ अवयः १०
खेटः ११ गर्हाः १२ अणकः १३ इत्यमरः ।
३ । १ । ५४ ॥ रेफः १४ अरमः १५ आगकः १६
अणकः १७ । इति तट्टीका । कुप्रियः १८ । इति
जटाधरः ॥ आखेटः १९ रेपसः २० काण्डः २१
गर्हितः २२ अपलक्ष्यः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुच इ क्षोभे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-
अकं-सकश्च-सेट् इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कर्मणि
कुच्यते । क्षोभ इह दुःखानुभवः । शीताक्ष ५ न
कुच्यतीति ह्यायुधः । इति दुर्गादासः ॥

कुच य पृतिष्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-
अकं-सेट् ।) पृतिष्वं दुर्गन्धीभावः । य, कुच्यति
मीनो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । चुकोथ । इति दुर्गा-
दासः ॥

कुचः, पुं स्त्री, (कुच्यति अशोभां क्षोभं वा । कुच इ
हिंसायां अच् । आगमविधेरनित्यत्वात् न नुमा-
गमः ।) गजपृष्ठस्थितचिचकम्बलम् । हातिर
पिठेर भृश इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रवेणी २
आलारण्यम् ३ वर्णः ४ परिक्षोभः ५ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ४२ ॥ प्रवेणिः ६ परिक्षोभः ७ कुचा ८
कुचम् ९ । इति तट्टीका । वीरः १० आलारः

कुदालः

११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।

“कुचा कन्या समाख्याता कुचः स्यात् कविकम्बलम् ।
कुचः कुशः कुथः कीटः प्रातःखायी दिनः कुथः” ॥
यथा महाभारते २ । ५१ । १६ ।

“शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन्” ॥

कुचः, पुं, (कुध + अच् ।) कुशदण्डम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १६६ ॥ (यथा स्तेः रामायणे । २ । १० । १४ ।

“श्राद्धलेभु यदा शिशये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथालस्तथातन्त्रेषु किं स्यात् सुखतरं ततः” ॥

कुथोदरी, स्त्री, (कुथं हिंसात्मकमुदरं यस्याः सा ।)
निकम्बद्वहिता । कुम्भकर्णपोत्ती । सा च कण्ठि-
देवेन हृता । यथा ।

मुनय ऊचुः ।

“वृद्धं विष्णुयशःपुत्र ! कुम्भकर्णात्मजा ।

कुथोदरीति विख्याता गगनाङ्गसमुत्थिता ॥

कीलकम्रस्य महिषी विकम्बजननी च सा ।

हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निबध्नाचक्षे ॥

शेते स्तनं पाययन्ती विरज्जं प्रकृतस्तनी ।

तस्या निश्वासवातेन विवशा बधमागता ॥

देवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् ।

मुनयो वृक्षगोयास्ते रक्षसः च विपत्सु च ॥

इति तेषां वचः श्रुत्वा कण्ठिः परपरपुत्र्यः ।

सेनागणैः परिहृतो जगाम हिमवद्गिरिम्” ॥

इत्यादि ॥

“सा कुधोत्थाय सहसा ननर्ह परमाद्रुतम् ।

तेन नादेन महता विजृम्भिताभवन् जनाः ।

निपेतुः सैनिकाः सर्वे मूर्च्छिता धरणीतले ॥

सा रथाश्च गणांश्चापि विहतास्या भयानका ।

जघास प्रश्वासवातं समानीय कुथोदरी ॥

सेनागणान्तदुदरं प्रविष्टाः कण्ठिना सह ।

यथार्द्रमुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिकाः ॥

तदृष्ट्वा देवगन्धर्वा हाहाकारं प्रवक्षिरे ।

तत्रस्था मुनयः शेषैर्जपुष्पाभ्यो महर्षयः ॥

निपेतुरन्त्ये दुःखार्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

सहस्रः पृच्छयोधा ये जहृष्वन्तश्चिचकाः ॥

जगतां कदमं दृष्ट्वा सस्मारात्मानमात्मना ।

कण्ठिः कमलपत्राक्षः सुरागातिनिखूदनः ॥

बाणाभिः सेनचर्मैर्भावां कम्बलैर्योनिशरभिः ।

प्रज्वाल्योदरमध्येन करवाणं समाददे ॥

तेन खड्गेन महता कुत्तिं निर्भयं बन्धुभिः ।

बलिभिर्भाटभिर्व्याघ्रैर्हतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः ॥

वह्निर्बभूव सर्वेशः कण्ठिः कण्ठविनाशनः ।

सहस्रालो यथा लज्जकुत्तिं दम्भोलिनेमिना ॥

योनिरन्यादृगजराद्यास्तृगाश्चाभवन् वह्निः ।

नामिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या निर्गताः ॥

ते निर्गतान्तस्तस्याः सैनिकाश्चिरोक्षिताः ।

तां विवधुर्निःक्षिपन्ती तरसा चरखौ करौ ॥

ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा ।

नादयन्ती दिशो द्यां खं चूर्णयन्ती च पर्यवतान्” ॥

इति कण्ठिपुराणे १६ अध्यायः ॥

कुदालः, पुं, (कुं भूमिं दास्यति विदारयति । कु +

कुनखः

दन् विदारणे + णिच् + अण् । कुहाणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कुहारः, पुं, (कुं एच्यो दारयति विदारयति । कु + दृ + णिच् + कर्मण्यण् । एषोदरात् साधुः ।) कुहाणः । इति णट्प्रत्ययः ॥ (काश्चनवृत्तः । वृत्तमात्रम् । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ॥)

कुहाणः, पुं, (कुं भूमिं दानयति । कु + दन् + णिच् + अण् । एषोदरात् द्विषे साधुः ।) कोविदारवृत्तः । इत्यमरः ॥ २।४।२२ ॥ (यथास्य पर्यायाः ।

“कोविदारश्चर्मरिक्तः कुहाणो यगपत्रकः ।

कुण्डलीताम्बुपुष्पश्च स्मन्तकः सत्यकेशरी” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥ गुणा-

श्चास्य काश्चनारशब्दे उक्ताः ॥) भूमिदारणास्त्रम् ।

इति मेदिनी । कोदाण इति भाषा । (यथा

महाभारते । ३।१०७।२३ ।

“समासाद्य विनं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः ।

कुहाणैर्जेषुकेष्वैव समुद्रं यत्नमास्थिताः” ॥)

कुचं, स्त्री, (कु + क्यप् ।) कुचम् । भित्तिः । इत्यमर-

टीका ॥

कुद्र, इ क मिथ्याज्ञौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमस्त्री । दन्त्यवर्ग-हृतीयोपधः । इ क कुद्रयति नीचः । मिथ्यां वदतीत्यर्थः । कुद्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेष्वचार्यभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुद्रङ्, पुं, (कुद्रं मिथ्येव कायते अनित्यत्वात् क्षणभङ्ग-रत्वाच्च । कै + कः । निपातनात् साधुः ।) मृह-विशेषः । मञ्चोपरिमण्डपः । तत्पर्यायः । उद्घाटः २ पिठरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुद्रङ्, पुं, (कु ईषत् उद्गतो रङ्गः रङ्गमयञ्च अनित्य-त्वात् । कु + उत् + रन्ज + अधिकरणे घञ् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) मञ्चमण्डपः । इति हारा-वर्णी ॥

कुद्रवः, पुं, (कुं भूमिं दारयति । कु + दृ + अन्तरिणिच् + अण् ।) कोद्रवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (को-दधान् इति भाषा ॥)

कुद्रः, पुं, (कुं एच्यो भूमिं धारयति । कु + दृ + मूल-विभुजादित्वात् कः ।) पर्वतः । इति हारावर्णी । (यथा कानिदासोक्तौ ।

“वार्धारेऽध्वजधगृधतोऽधिपतिः कुभ्रेऽज्जनिर्गण्डे
गोराडाबडुरः सरेडुडुतरयेवेयकम्बाडडम् ।
उषीपुडुनरकाभिभिस्त्रिदृग्भिर्भेडाङ्गानिनाच्छ्रविः
स स्नादन्मदम्बुदालिगलनरदेवो मुदे वो मृडः” ॥)

कुनखः, पुं, (कुत्सितो गखो यच् ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्ष्यं यथा ।

“गखमांसमिच्छाय वातः पित्तश्च देहिनाम् ।

कुर्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥
तदेवात्यतरेद्दौषैः पशुघं कुनखं वदेत्” ॥

इति माधवकरः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा ॥

“चिप्ये सटङ्गाश्चोता मूललेपो गखप्रदः” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिन्ये चन्द्ररोगाधिकारे । तथाचं ह्युक्ते ।

कुनच

“अभिघातात् प्रदुष्टो यो गखोरुक्षोऽसितः खरः ।
भवेत् कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्” ॥

अयं हि रोगः जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणा-
लतप्रायश्चित्तस्य भुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्न-
रूपः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।

“गरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्कमुत्तीर्णानां मानुष्ये
लक्ष्यानि भवन्ति । कुक्षतिपातकी ब्रह्महा यप्ती
सुरापः श्वावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुत-
ल्पगो दुष्कर्मा” ॥) कुत्सितगखयुक्ते, त्रि ॥

कुनखी [न्] त्रि, (कुनख इति खनामविश्रुतरोगो
ऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्तः । सङ्गुचितगखः ।
यथा । “सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्वावदन्तश्च
बादशरात्रं व्रतं चरित्वा तदन्तगखावुद्धरेयाताम्” ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कुनटः, पुं, (कुत्सितं नटतीति । कु + नट् + अच् ।)
श्लोकाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुत्सितो
नटः इति विग्रहे णट्प्रत्ययः ॥

श्लोकाकशब्दे ऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष् ।) मनः-
प्रिया । इत्यमरः ॥ २।६।१०८ ॥

(अस्याः पर्यायाः ॥

“मनःप्रिया मनोऽज्ञा च नैपाली कुनटी प्रिया” ।

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अन्यद्विवरणमस्य मनःप्रिया शब्दे व्याख्येयम् ॥)

धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(पर्याया यथा ॥

“धान्यकं धानकं धान्यं धानाधानेयकन्तथा ।

कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुत्सम्बवितुम्रकम्” ॥

गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नेपालदेशजमनःप्रिया । इति केचित् । इति
भरतः ॥ (कुत्सिता नर्त्तकी । अनिष्टा नर्त्तकी ॥)

कुनली, [न्] पुं, (कुत्सित ईषद् वा नलोऽस्यास्तीति
इतिः ।) वकृच्छः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुनाभिः, पुं, (ईषत् नाभिरिव आवासवत्त्वात् ।)
वातमण्डलो । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धूर्णवातास
इति भाषा । निधिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुनाशकः, पुं, (ईषत् नाशयति स्पर्शनेन । कु + नश् +
णिच् + यत् ।) यवासः । इत्यमरः ॥ २।४।६१ ॥

(दुरात्मना । आशुकीति भाषा ॥

अस्य पर्याया यथा ॥

“यासोपवासो दुष्पुष्पो धन्वयासः कुनाशकः ।

दुरात्मनादुरात्मना समुद्रान्ता च रोदिनी ॥

गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविद्या” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे ॥)

कुनच वक्रण्ये । तौच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-
परं-अकं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्त्री । वक्रण्यमिति वक्र
इवाचरतीति कौ वक्रं करोतीति कौ च रूपम् ।

तेन कुटिलीभावः कुटिलीकरश्च । तौच्छमस्त्री-
भावः अस्त्रीकरश्च । कुक्षति खलः कुटिकोऽस्यो
वा स्यादित्यर्थः । कुक्षति कता वायुः कुटिलामस्यां
वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्ती

कुन्तः, पुं, (कुं भूमिं उन्नतिं कौदयति । कुं शरीरं
उन्नतिं भेदयति दारयति वा धातुनामनेकार्थ-
त्वात् उन् + बाहुलकात् तः । शकम्बादिवत्
साधुः ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी ।
(भक्तास्त्रम् । भाषा इति भाषा । यथा कथासरित्
सागरे ।

“कुन्तदन्ता कथं कुर्वात् राक्षसीव हि सा शिवम्” ॥
चण्डभावः । क्षुद्रजन्तुः । इति विश्वः । क्षुद्रकौटः ।
उत्कुनम् । (उकुन् इति भाषा ॥)

कुन्तकः, पुं, (कुन्तं उत्कुनं जातिं गृह्णाति । जा + कः ।)
केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४ ।

“कापि कुन्तलसंन्याससंयमव्यपदेशतः ।

बाहुमूलं क्षनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्” ॥)

क्रोवेरम् । इत्यमरः ॥ २।६।६५ ॥ चषकः । यवः ।

इति मेदिनी । (कुन्तस्य अग्राकारमिव जातिः ।)

लाङ्गलः । इति विश्वः । भ्रुकभेदः । यथा,—

“वर्गैः षोडशभिः कार्यः कुन्तलो गधुशेखरे ।

प्रटङ्गारे च रसे प्रोक्तमानन्दपणदायकः” ॥

इति सङ्गीतदामोदरः । (दाक्षिणात्यजनपद-
विशेषः । तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभारते

२ । राजसूयिकपर्वणि ३४।११ ।

“आकर्षः कुन्तलश्चैव मानवाश्चान्धकास्तथा ।

द्राविडाः सिंहाणाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा” ॥)

कुन्तलवर्द्धनः, पुं, (कुन्तलान् केशान् खरसेन वर्द्ध-
यति । वृध् + णिच् + ल्युः ।) मृङ्गराजवृद्धः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कुन्तलाः, पुं, (कुन्ता अस्त्रविशेषा लीयन्ते गृह्यन्ते
यच्च । जा + घञर्थे कः ।) देशविशेषः । बङ्गवच-
नान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ (य च दाक्षि-
णात्यप्रदेश इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।१५६ ।

“भिक्षिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः ।

कोकुटकास्तथा चोनाः कोऽप्युया मानवा नराः” ॥)

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्यापाकार इव
विद्यतेऽस्याः इति ठन् । टाप् अत इत्वं च ।)
दध्यादिच्छेदनी । दहकाटा कुरी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पालिका २ । इति हारावर्णी ।
(बालानामौषधम् । यथा सुश्रुते ।

“कुन्तलिका कुर्यादिका प्रभृतीनीत्युपक्रम्य ॥

अस्याः गुणास्तत्रैवोक्ताः ।

“खादुपाकरसाः प्रीताः कषणाश्चातिपित्तलाः ।

लवणाद्ररसा रूक्षाः सक्षारा वातलाः सराः” ॥

खादुतिक्ता कुन्तलिका” ॥)

कुन्तलीश्रीरं, स्त्री, (कुन्तल इव उशीरम् ।) बा-
लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाणा इति
भाषा ॥

कुन्ती, स्त्री, (राक्षा कुन्तिभोजेन आवाह्यात् पा-
जिता सती एषा वसुदेवभगिनी कुन्तीति नाम्ना
विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । २३-२४ ।

“एषां दुहितरं वने कुन्तिस्तु कुबजन्तः ।

शूरः पूज्याय वज्राय कुन्तिभोजाय तां ददौ ।

तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मना एषा” ॥)

याक्षुराजभाष्या । सा च शूरसेनराजकन्या एषा

कुन्दः

नासा ख्याता। तस्मिन् मूरसेनः सो रात्रौ कुन्ति-
भोजः दत्तवान्। इयं हि कन्यावध्याया मुनिदत्त-
विद्यापरीक्षार्थं मन्त्रवनाहतात् सूर्यात् कर्ण-
प्राप्तेः। विवाहात् परश्च सा मृगीभूतस्य मुनेः
प्रापात् स्त्रीसङ्गमवस्थितस्य सामिनो महाराज-
पाण्डुराक्षया धर्मादयुधिष्ठिरं पवनाङ्गीं इन्द्रा-
दर्शनं सुभवे। इति महाभारते १।१५ अध्यायः॥
इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्वादरायणादिमह-
विंशत्यवरप्रभावेण प्रातःस्मरणीया रमणी।

यदुक्तम्,—

“अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा।
पञ्चकन्याः स्मरेन्नियं महापातकनाशनम्”॥
गुग्गुलुहस्तः। शलकी। इति विश्वनादित्यौ॥
ग्राहणी। इति जटाधरः॥

कुप्य ग क्षिपि। क्षिपि। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरा-परं-सकं-अकं-च-सेट्।) पञ्चमखरी। क्षिपि
दुःखानुभवे। ग कुप्राति बुभुक्षात्तः। इति हला-
युधः। सुकुप्य। इति दुर्गादासः॥

कुप्यः, पुं, (कुप्राति दुःखसहनक्षमो भवति। कुप्य +
उन्।) बौद्धविशेषः। जिनचक्रवर्तिविशेषः। इति
हेमचन्द्रः॥

कुन्दः, पुं स्त्री, (कु कुत्सितं दुर्गन्धादिजनितक्लेशं
यति नाशयति। कु + दो क्तेने + कः। एषोद-
रात् मुम्। यदा कौतीति। “अन्दादयश्च”।
उग्रा ४। ६८। इति निपातनात् सिद्धम्।)
पुष्पवृक्षविशेषः। कुन्दफुलेर गाढ इति भाषा।
तत्पर्यायः। माध्यमः २। इत्यमरः २। ४। ७३॥
मुक्तापुष्पः ३। इति रत्नमाला॥ मकरन्दः ४
महामोदः ५ मनोहरः ६ मुक्तापुष्पः ७ सदापुष्पः
८ तारपुष्पः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वन-
हासः १२ मनोहरः १३ वोरटम् १४ वरटम्
१५। इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, नवयहन्तोत्रे मुक्तान्तिः।

“ॐ हिमकुन्दमृगालाभं देवानां परमं गुहम्।
सर्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्”॥)

अपि च। भावप्रकाशे॥

“कुन्दन्तु कथितं माध्यं सदापुष्पश्च तत् स्मृतम्।

कुन्दंशीतं च सौम्यशिरोरिवविपक्षितम्”॥

अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतत्वम्। कषा-
यत्वम्। कौष्ठमावनत्वम्। कषपित्तहरत्वम्।
सारकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणौ। श्लेष्मकारित्वम्। याहि-
त्वम्। इति राजवल्लभः॥

कुन्दः, पुं, कुन्दवनामगन्धद्रव्यम्। (अस्य पर्याया यथा॥

“कुन्दवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि”॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

अभियन्तम्। कुन्द इति भाषा। कुवेरस्य निधि-
विशेषः। इति मेदिनी। करवीरवृक्षः। इति

राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दपुष्पवर्णं हव न्वेततया

सत्ययुगे संसावतारत्वाच्च। विष्णुः। यथा महा-

भारते १३। १४८। १००।

“कुमुदः कुन्दः कुन्दः पर्यायः पवनोऽनिकः”॥

कुन्दुरः

यदा कुं एषीं कश्यपाय दत्तवान्। दा + कः।
दितोयाया अलुक्। परमुरामावतारे क्षत्रिय-
हत्यापापशुद्ध्यर्थं मारीचाय अश्वमेधयज्ञे महा-
दानस्य दक्षिणास्वरूपवस्तुरादानादस्य तथा-
त्वम्। तत्कथा यथा हरिवंशे।
“सर्वपापविशुद्ध्यर्थं वाग्निमेधेन चेष्टवान्।
तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः।
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्”॥)

कुन्दकः, पुं, (कुन्द + संज्ञायां कन्।) कुन्दकः।
इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दमः, पुं, (अनिष्टकारित्वात् कुत्सितं उन्मुखादिकं
दमयति नाशयतीति। दम + शिच् + अच् एषो-
दरात् मुमि साधुः। यदा कुन्देन मीयते प्रायेण
सुभवर्णत्वात्। कुन्द + मा + घञर्थे कः।) वि-
डाजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। अन्तर्भूतमिच्छार्थे दृ +
अच् एषोदरात् मुमि साधुः।) लघुभेदः।

कुन्दरा इति कलिङ्ग स्यात्। तत्पर्यायः। कण्डरः।
२ भिगटो ३ दीपपत्रः ४ खरच्छदः ५ रमालः ६
क्षेत्रसम्भूतः ७ सहजः ८ मृगवस्त्रभः ९। अस्य
मूलगुणाः। गौल्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्ताति-
सारनाशित्वम्। गोधनानां प्रशस्तत्वम्। वन-
पुष्टिविवर्द्धनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दवत्
निम्बेनानि धर्मानुवन्त्योनि फलानि गति ददाति।

कुन्द + रा + कः। यदा कुं एषीं, हिरण्यक्षदेव्यं

हन्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दार-

यति। दृ + शिच् + अच् एषोदरात् मुमि साधुः।

विष्णुः। यथा महाभारते १३। १५६। १००।

“कुमुदः कुन्दः कुन्दः पर्यायः पवनोऽनिकः”॥)

कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दानां पद्यानां समूहः। खना-

दित्वात् इति। स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। पद्म-

समूहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दः, स्त्री, (कुं भूमिं दारयति। क + दृ + बाङ्ग-

कात् दुः।) कुन्दवनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्द-

माला अमरटीका च॥ (कुन्दवृक्षेऽस्या विव-

रणं जातव्यम्॥) मृषिके पुं। इति शब्दरत्ना-

वली॥

कुन्दुरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। दृ विदारे +

उरन्।) कुन्दवनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां

भरतः॥

कुन्दः, पुं, स्त्री, (कुं भूमिं उरति। उन् + जच्वा-

दित्वात् निपातनात् साधुः।) खनामख्यातसुग-

न्धद्रव्यम्। यस्य निर्धासे कुन्दुरखोटि इति

ख्यातिः। तत्पर्यायः। पालङ्गा २ सुकुन्दः ३

कुन्दः ४। इत्यमरः २। ४। १२१॥ पालङ्गी ५

सुकुन्दः ६ कुन्दः ७ कुन्दुरः ८। इति तट्टीकायां

भरतः॥ कुन्दकः ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११

कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोपुरकः १४ बज्रगन्धः

१५ पाणिन्दः १६ मोक्षकः १७ तीक्ष्णगन्धः १८

वकी १९। इति जटाधरः॥ अपि च।

“कुन्दवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुन्दवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुन्दवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुन्दवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुन्दवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुन्दवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुन्दवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुन्दवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुन्दवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुन्दवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुन्दवस्तु सुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।

कुपीलुः

ज्वरखेदयहाणक्षीमुखरोगकफानिलात्”॥

इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।

तिक्तत्वम्। कफपित्तातिदाहनाशित्वम्। अस्य

पानसेपनयोग्यः। शिशिरत्वम्। प्रदरामयशान्ति

कारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अलक्षोरक्षो-

ज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥

(अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणि-संयत्ते

ऽष्टादशप्रतिकप्रसारणी तैत्तिरे।

“कर्पूरं कुन्दुरनिशानवक्रध्यामचन्दनम्”॥)

कुन्दुरकः, पुं, स्त्री, (कुन्दुर + सार्धं कन्।) कुन्दुरनाम

सुगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दुरकी, स्त्री, (कुन्दुरक + जातित्वात् ङीप्।)

शलकीवृक्षः। इत्यमरः २। ४। १२४॥

कुप इ कि लृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-

परं-सकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमखरी। इ कुप्यते।

कि कुप्यति कुप्यति। लृतिराच्चादनम्। इति

दुर्गादासः॥

कुप, क यतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-परं-

अकं-सेट्।) क कोपयति। इति दुर्गादासः॥

कुप य इर् कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-

परं-अकं-सेट्-इदित्।) कोपो नेचकौहित्यादि-

नेतृव्यन्तविकारः। य, कुप्यति माता शिष्ये। इर्

अकुपत् अकोपीत्। अस्मात् एवादिवाचिभ्यं

उ इत्यन्ये। “कदाचित् कुप्यते माता भोवरक्ष्या

हरीतकी”। इति तु कुप्यतीति कुप ततः स

इवाचरति इति षे साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुपयः, पुं, कुत्सितः पण्याः। (पाणिनिमते कापथ

इति नित्यं स्यात्। बोपदेवमते तु “पथि पुत्रवे

वा”। इति सूत्रेण विभाषया कोः कादेशः।) का-

पथः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, श्रीमद्भागवते

५। ६। १०। “अधर्मपथमकुतोभयमपहाय

कुपथपाधगदमसमस्रमं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त-

यिष्यति”॥

कुपयः सेव्यत्वेनास्त्यस्य। अर्श आदित्वात् अच्।

कुपयगामिनि, त्रि। यथा महाभारते १। ६। ७२६।

“कुपयन् महावीर्यः श्रीमान् राजन्! महासुरः।

सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जघ्ने महीपतिः”॥)

कुपाणिः, त्रि, (कुत्सितः पाणिर्धस्य।) वक्रहस्तः।

इति जटाधरः॥ कोपा इति भाषा॥

कुपिनी, [न] पुं, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यान्तीति।

श्रीकृष्णादित्वात् इतिः।) कैवर्त्तः॥ इति त्रिकाण्ड-

शेषः। जालिया इति भाषा॥

कुपिनी, स्त्री, (कुप्यते रक्ष्यते मत्स्योऽन।) कुप इ कि

लृतौ अधिकरणे बाङ्गलात् इति। किञ्च ङीप्

एषोदरादित्वात् साधुः।) अल्पमत्स्यधानी। इति

शब्दरत्नावली। खालु इति भाषा॥

कुपिन्दः, पुं, (कुप्यति विकारयति सूत्राणि।) कुप

इ कि लृतौ + “कुपेर्षा वच्”। उग्रा ४। ८६।

इति किन्च्।) तन्मवायः। इत्युक्तादिकोवः॥

कुपीलुः, पुं, (कुत्सितः पीलुः।) कारकसरवृक्षः।

तिन्दुर्विशेषः। मधुरतेन्दु माकडाकंदु इति च

भाषा। तत्पर्यायः। जलजः २ दीर्घपत्रकः ३ कुलकः

कुजः

४ काकतिन्दुकः ५ काकपीलुकः ६ काकेन्दुः ७ विषतिन्दुकः ८ मर्कटतिन्दुकः ९ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । वातमदकारित्वम् । कषुत्वम् । व्यथाहरत्वम् । पाहित्वम् । कफपित्ता-
क्षणाश्रित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

कुपूयः, त्रि, (कुत्सितं पूयते । पूयिष्ठ विसरणे + पचा-
द्यच् ।) कुत्सितः । आत्माचारादिनिन्दितः । इत्य-
मरभरती ॥

कुप्यं, स्त्री, (गुप्यते रक्ष्यते इत्यादिकमत्र । गुप-
रक्षणे । “राजसूयसूयमृषोद्यस्यकुप्यकृष्टपचा-
द्यथाः” । ३ । १ । ११४ । इति कवन्तो भिपा-
तितः । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम् ।) खर्णरूप्य-
भिन्नधातुः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ (यथा, महा-
भारते । १५ । ६ । ११ ।

“भूमिरक्ष्यफला देया विपरीतस्य भारत ! ।
हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं स्त्रीयमथो वलम्” ॥)
दक्षा इति ख्यातधातुः । इत्यष्टधातुमध्ये वैद्यकम् ॥

कुप्यशाना, स्त्री, (कुप्यानां खर्णरूप्याभ्यामन्येषां
भाजनादीनां शाना गृहम् ।) खर्णरूप्यभिन्न-
धातुपाचादिनिर्माणादिगृहम् । काँसारिर दो-
कान इति भाषा । तत्पर्यायः । सन्धानी २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

कुप्रियः, त्रि, (कुत्सितं प्रीणातीति । कु + प्री +
“इगुपधच्चेति” । ३ । १ । १३५ । कः ।) अघन्यः ।
इति हलायुधः ॥ (बज्रवीर्यौ तु कुत्सित-
प्रियः ॥)

कुब इ कि क्तृवौ । इति कैविकल्पद्रुमः । (सुरां-पत्ते-
भ्यां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ कुम्बते ।
कि कुम्बयति कुम्बति । कृतिराच्छादनम् । इति
दुर्गादासः ॥

कुबे(वे)रः, पुं, (कुम्बतीति । कुब इ कि आच्छादने
“कुम्बेर्नलोपश्च” । उणां १ । ६० । इति ण्वर्क् ।
नलोपश्च । यदा कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य । पिङ्गल
नेत्रत्वात्तथात्वम् ।) यस्तराजः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥ (स च विश्रवस ऋषे
रिजविनायां जातः । स तु त्रिपात् अष्टदन्तः
नेकराक्षश्च । यथा, वायुपुराणे ।

“कुत्सायां क्षितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
कुवेरः कृशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः” ॥
तथा काशीखण्डे देवीदत्तशापोक्तौ च ।

“कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेयथा सुत !” ॥)

कुजः, त्रि, (कु ईषत् उज्ज आर्जवमस्य । उज्ज आर्जवे
घञ् शकम्भादिवदुपोः ।) वायुगोत्रतद्दयः ।
उन्नतपृष्ठश्च । कुजा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
गङ्गुः २ गङ्गुजः ३ इत्यमरः ॥ न्युजः ४ गङ्गुरः ५
इति शब्दरत्नावली । तस्य कक्ष्यमाह ।

“हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सखक् ।
कुजो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुजमादिशेत्” ॥

इति माधवकरः ॥ यदेतन्मया यदिवेति विकल्पार्थ-
स्तेन न पुनरुक्तिदोषः । गन्धरायामः क्रोडनतो
भवति वहिरायामः पृष्ठगतो भवति ताभ्यामस्य
को भेदः । उच्यते । अन्तरायामवहिरायामयोः

कुजं

प्रकृतस्यैवान्तःशरीरस्य वहिःशरीरस्य चावन-
मनमत्र तु हृदयं पृष्ठं वा शरीरादहर्भवेतीति
भेदः ॥ * ॥

अथ चिकित्सा ।

“वाह्यायामेऽन्तरायामे धनुस्तब्धे च कुजके ।
योऽयं प्रसारिणीतेन तेन तेषां शमो भवेत् ॥
वातव्याधिषु सामान्या याः क्रियाः कथिताः पुरा ।
कर्त्तव्या एव ताः सर्वास्तेनमेतद्विशेषतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, हारिवंशे २३ । ३४ ।

“तान्तु कुजां खड्गोर्मध्ये द्युक्तेनाग्रपाणिना ।
शनैः सन्तोडयामास कृष्यो लोकाविधानवित्” ॥

रोगविशेषस्यास्य चिकित्सायां वटिकौषधं
यथा ॥ * ॥

“रसौ गन्धौ समौ शुद्धौ तालकश्चाभया तथा ।
विषं थोषश्च कटुर्को वीजनेपालकौ समौ” ॥

“भृङ्गराजरसैर्मह्यै कुशसंस्कारसैस्तथा ।
गुग्गादयं प्रदातव्यं रसः कुजविनोदकः ॥

आमवाताण्वातादीन् कटोशूलञ्च नाशयेत् ।
अमिषं कुर्वते दीप्तं स्यौल्यानां नाशनं परम्” ॥

कुजविनोदो रसः ॥

इति वैद्यकरससंस्कारसंग्रहे वातरोगाधि-
कारे ॥ * ॥)

कुजाः, पुं, (कु ईषदुजं आर्जवमस्य । शकम्भादित्वात्
साधुः ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खड्गः ।
इति शब्दमाला ॥

कुजकः, पुं, (कौ एधिष्यां उज्जति । उज्ज + गुण् ।
शकम्भादित्वात् उजोप्ते साधुः ।) पुण्यवृक्षविशेषः ।
कुजा इति ख्यातः । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणि-
धृतनृसिंहपुराणे ।

“चम्पकात् पुण्यशतकादशोकं पुण्यमुत्तमम् ।
अशोकात् पुण्यसाहस्रात् सेवतीपुण्यमुत्तमम् ।

सेवतीपुण्यसाहस्रात् कुजकः पुण्यमुत्तमम्” ॥

तत्पर्यायः । भद्रतरुणी २ वृत्तपुण्यः ३ अतिकेशरः
४ महासहः ५ कण्टकाक्षः ६ खर्वः ७ खलिकुल-
सङ्गुलः ८ वारिकेशरः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अपि च ।

“कुजको भद्रतरुणिरष्टदन्तपुष्पोऽतिकेशरः ।
महासहस्र कण्टकाक्षा नीलालिकुलसङ्गुला” ॥

राजनिर्घण्टे महासहस्रेत्यादिशब्दाः पुंलिङ्गाः ।
अस्य गुणाः ।

“कुजकः सुरभिः खादुः कषायानुरसः सरः ।
त्रिदोषशमनो लघुः शीतहृत्तं च स स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ सुरभित्वम् । रक्तपित्तकफ-
नाशित्वम् । तत्पुण्यगुणाः । शीतलत्वम् । वर्णका-
रित्वम् । दाहवातपित्तनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुजकण्टकः, पुं, (कुजाः कण्टकोऽत्र ।) श्वेतखदिरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कुजं, (नं) स्त्री, (कुबि आच्छादने + “ऋषेन्नायवच्चेति” ।
उणां २ । २८ । इति निपातनात् रन् ।) वनम् ।
इत्युयादिकोषः ॥ कुजम् । कुजकम् । तन्तुः । शर-
यम् । शकटम् । इति सङ्ग्रहकारे उच्चारितः ॥

कुमारः

कुमार, त् क केनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
सुरां-परं-अकं-सेट् ।) ऋषी । अचुकुमारत् ।
इति दुर्गादासः ॥

कुमारं, स्त्री, (कुमारयति गन्दति यच्च यस्मिन् सती-
त्यर्थः ।) जात्यकाक्षनम् । इति मेदिनी । खाँटि
सोखा इति भाषा ॥

कुमारः, पुं, (कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात् ।)
कार्तिकेयः तदुत्पत्तिविवरणन्तु कार्तिकेयशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

(तथा महाभारते । १ । ६६ । २३-२४ ।

“अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणाक्षयः ।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः ।

कीर्त्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः” ॥

कौ एधिष्यां मारयति दुष्टान् । कु + म् + धिच् +
अच् ।) नाव्योक्तौ युवराजः । इत्यमरः ॥ (राज-
कुमारः । यथा, रघौ ७ । ६३ ।

“ततः प्रियोपात्तरसेऽधरौछे

निवेश्य दधौ जलजं कुमारः” ॥)

शुकः । अश्ववारकः । (कुमारयति क्रीडतीति ।
कुमार-त् क क्रीडने + अच् ।) पञ्चवर्षीयबालकः ।
(यथा मनी ७ । १७५ ।

“कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षयम्” ॥

“तस्यास्तु खल्वमरायाः प्रपतनार्थं खल्वमेव-
कर्मणि क्रियमाणे जातमात्रे ऽस्यैव कुमारस्य
कार्याण्येतानि कर्माणि भवन्ति तद्यथा-अश्व-
नोः सङ्घट्टनं कार्ययोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन वा
सुखपरिधेकः । तथा संक्षोभविह्वलान् प्राणान्
पुनर्लभेत क्षयाकपालिका शूर्पेण चैनमभिनियु-
नीयाद् यद्यच्छेद्यं स्यात् यावत् प्राणाणां प्रत्यागमं
तत्तत् सर्वमेव कुर्युः । ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृति-
भूतमभिसमीक्ष्य आगोदकयष्टाभ्यामुपपाद-
येत् । अथास्य तात्कोष्ठकण्ठ-जिह्वा-प्रमार्जन-
मारभेत अङ्गुल्या सुपरिनिखितनखयासुपन्ना-
लितोपधानकार्पासपिचुमत्या प्रथमं प्रमार्जित-
स्यास्य च शिरस्तालू कार्पासपिचुन खेड्गभेजं
प्रतिष्ठादयेत् । ततोऽस्यानन्तरं कार्यं सैन्धवोप-
हितेन सर्पिषा प्रच्छेदयन्म्” ॥

“दशम्यां निश्रुतीतायां सपत्न्यास्त्री सर्वगन्धौ-
षधैर्गौरसर्षप-कोषैश्च स्नाता कञ्जहतवस्त्रं परि-
धाय पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषणवती संस्पृश्य मङ्ग-
लान्युचितामर्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्ल-
वाससोऽश्वशान् ब्राह्मणान् क्षत्रिवाचयित्वा कुमार-
महतेन शुचिवाससाञ्छादयेत् । प्राक् शिरस-
मुदक्शिरसं वा संवेष्ट्य देवतापूर्वं जिज्ञासिभ्यः
प्रणमनोत्पूज्या कुमारस्य पिता दे नामनी कार-
येत् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकञ्च” ॥

“हृते च नामकर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुपकारे
दायुषः प्रमाद्य ज्ञान-हेतोः । तन्मेमान्यायुषतां
कुमाराणां लक्ष्यानि भवन्ति तद्यथा—एकै-
कजा मृदवोऽस्याः शिग्धाः सुवज्रमूलाः क्षयाः
केशाः प्रशस्यन्ते । खिरा बह्वला लक्ष् प्रह्वता-
क्षतिस्तुल्यमृगनीवत्प्रमाद्यातिरिक्तमनुकम्पनात्-

कुमारः

पञ्चोपमं शिरः प्रशस्यते । खूटं दृढं समं स-
क्षिप्तशस्त्रसन्ध्यक्ष्यजनमुपचितं बलिमज्जचक्रा-
क्षतिज्जाटं बह्वौ विपुलसमपिठौ समौ नीचौ
दृढौ दृढतोऽवनतौ सुक्षिप्तकण्ठपुटकौ महा-
क्षिप्तौ कर्णौ ईषत् प्रजम्बिन्यावसङ्गते समे
सङ्गते महत्त्वौ भवौ समे समाहितदर्शने शक्त-
भागविभागे वलवती तेजसोपपन्ने स्नाङ्गोपाङ्गे
चक्षुषी । ऋष्वी महोच्छ्वासावशसम्प्रेषद-
ताया नासिका । महद्वज्र-सुनिविष्टदन्तमास्यम् ।
आयामविस्तरोपपन्ना स्रज्ज्वा तन्वी प्रकृतियुक्ता
पाटनवर्णा जिह्वा । स्रज्ज्वा युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं
रक्तं तालु । महानदीनः क्षिप्रोऽनुगादी गम्भीर-
समुत्थो धीरसरः । नातिस्थूलौ नातिक्षुण्णौ
विस्तारोपपन्नावास्त्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ । म-
हत्त्वौ हनुदन्तौ । नातिमहती ग्रीवा । खूटमुप-
चितसुरो गदं जत्र दृढवंशश्च । विस्तृष्टान्तरो
क्ष्णौ, क्षंसपातिनी स्थिरे पार्श्वे, दन्तप्रतिष्ठायातौ
बाह्व, सक्षिपनी अङ्गुलयश्च । महदुपचितं पाणि-
पादम् । स्थिरादन्ताः क्षिप्रगन्तास्त्रास्तङ्गाः कूर्मा-
काराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च
नाभिः । नाभ्यरस्त्रिभागहीना समासमुपचित-
मांसा छटोदन्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ
नात्यवनतौ क्षिप्रानुपूर्ववृत्तौ उपचययुक्ता-
वुक् । नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगु-
प्तिरास्थिसन्धौ जङ्घे । नात्युपचितौ नात्यपचितौ
गुण्यौ पूर्णोपदिष्टगुण्यौ पादौ कूर्माकारौ ।
प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा
स्त्रप्रणागरायासस्मितवदितस्तनग्रह्यानि । यच्च
किञ्चिदप्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्वं प्रकृति-
सम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिरुद्धमिति दोषायु-
क्तं ज्ञानि” ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारगारविधिमनु-
शास्त्रास्यामः ॥

“वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्कं निवातं
प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्चापदपशुदंष्ट्रिभूषिका-
पतङ्गं सुसंविभक्तसज्जिणोदूखलमूत्रवर्षस्थानस्थान-
भूमिमहानसङ्गुसुखं यथार्तुश्रयनासनास्तरण-
सिन्धुः कुर्यात् । तथा सुविहितरक्षाविधान-
बलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिदृढवैद्यानुरक्त-
चमसपूर्णमिति कुमारगारविधिः ।

श्रयणास्तरप्रवरणानि कुमारस्य मृदुलघु-
शुचिसुगन्धीनि स्युः । खेदमज्जन्तुमन्ति मूत्र-
पुरीषोपमृष्टानि च वर्षाणि स्युः ।

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रज्ञानि-
तोपधानानि सुभूषितानि सुशुद्धशुष्कान्युपयोगं
गच्छेयुः ।

भूपणानि पुनर्वससां श्रयणास्तरप्रवरणानाञ्च
ववसर्षमातकी-हिङ्गु-गुग्गुलुवचारोचकवयःस्थायो-
कोभीमटिकापलङ्काशकरोहिणीसर्पनिर्मोका-
नि द्रवसंप्रयुक्तानि स्युः ।

मन्त्रवच धारणीयाः कुमारस्य लङ्कावतगवय-
वतमाणां भीवसामेव दक्षिणेभ्यो विषाजेभ्यो ऽया-

कुमारः

णि गृहीतानि स्युः । मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकष-
भकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः ।

क्रौञ्चकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषव-
न्धभिरामाणि अगुरुल्लतीक्ष्णायाणि अनास्य-
प्रवेशीनि अप्राणहराणि अवित्रासनानि स्युः ।

नक्षत्रस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्व-
भुज्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपि-
शाचपूतनाद्यानां नामान्याङ्गयता कुमारस्य वि-
त्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् ।

यदि त्वातुर्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्र-
क्षतिनिमित्तपूर्वकूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्ततोऽनु-
बुध्यसर्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानवेत्त-
माणाश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभि-
शीतसङ्गरं कर्मप्रवर्त्तयन्नेवं साध्याहि कुमारो
भवन्ति तथा ते शर्म लभन्ते चिराय रोगत्वे-
ऽरोगवृत्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्ययेण
वर्त्तमानः ।

क्रमेणासाध्यानि परिवर्त्तयेत्पुनश्चानः सर्वान्य-
हितानि वर्जयेत्तथावजवर्णशरीरायुषां सम्पद-
मवाप्नोतीति ।

एवमेवं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्मार्थकुशला-
गमनाच्चानुपाशयेदिति पुत्राश्रिषां सम्यङ्करं
कर्म व्याख्यातम् । तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः
पूजां यथेष्टं जप्तेऽनसूयक इति” ॥

इति शरीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥*

“अथ कुमारं शीताभिरद्भिः रात्र्याम्य जात-
कर्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मोरसेन सुवर्ण-
चूर्णमङ्गुल्यामिकया लेहयेत्ततो बलात्तेजोभ्यव्य-
क्षीरदक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेम-
प्रतप्तेन वा वारिणा स्वापयेदेनं कपित्थपत्र-
कषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा
विभवश्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थक-
वचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवान्नाक्षी-
पिप्पलीक्षुरिद्राकृष्टसैन्धवसिद्धं क्षीराभ्रमादाय म-
धुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमभ्रमादाय
द्विपक्षमूलीक्षीर-तगर-भद्रदारु-मरिच-मधु-विड-
ङ्ग-द्राक्षा-दिब्राक्षी सिद्धम् । तेनारोग्यवर्धने-
धायुधि शिशोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृहीयात् नचैनं तर्जयेत्
सहसा न प्रतिबोधयेत् वित्रासभयात् सहसा
नापहरेदुत्पत्तिपेदवा वातादिविघातभयात् नोप-
वेशयेत् कौजभयात् नित्यसैन्यमनुवर्त्तते प्रिय-
श्रतैरजिघांसुः । एवमनभिहतमनास्त्वभिर्वर्त्तते
नित्यमुदयसक्त-सम्पन्नो गीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च
भवति । वातातपविद्युत्तृभापादपक्षताश्रूयागार-
निस्सृजान्गृहच्छायादिभ्यो दुर्यहोपसर्गतश्च बालं
रक्षेत् ।

“नामुचौ विष्टजेद्राजं नाकाशे विभजे न च ।

नोक्षमास्तवर्षेभ्यु रनोधूमोदकेभ्यु च ॥

क्षीरसाध्यतथाक्षीरमाजं गन्धमद्यापि वा ।

दद्यादास्तवर्षातिर्बाणां वीक्ष्य माचया ॥

कुमारः

वयमाससैन्यममं प्राशयेत्तद्विहितम् । नित्यमव-
रोधरतश्च स्यात् कृतरक्त उपसर्गभयात् । प्रयत्न-
तश्च ग्रहोपसर्गभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विगते त्रस्यति रोदिति नष्ट-
संज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परिणु-
दति दन्तान् खादति । कूजति जम्भते भवौ
वित्तिपत्यूङ्गं निरीक्षते फेनमुद्गमति सन्दष्टौष्ठः
क्रूरो भिन्नामवर्षा दीनार्त्तस्त्रो निशि जागर्त्ति
दुर्बलो ज्ञानाङ्गो मत्स्यच्छुन्दरिमत्पुङ्गवगन्धो
यथा पुरा धायाः क्तन्यमभिलषति तथा नाभिल-
षतीति सामान्येन ग्रहोपमृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरे-
योत्तरे वक्ष्यामः” ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम् ॥)

वरुणवृत्तः । इति मेदिनी । अर्द्धपासकविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः । सिन्धुनदः । इति शब्दरत्नावली ॥

(समकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि वा-

ल्यत एव ब्रह्मचारितात् कुमारो इत्युच्यते ॥

त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विशे-

याः । यथा, मनौ । ५ । १५६ ।

“अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्” ॥

मङ्गलयज्ञः । यथा, नवग्रहस्तोत्रे ।

“धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पद्मसमप्रभम् ।

कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्” ॥

शुक्तिमत्यव्येतोद्भूतवृषिकुल्याविशेषः ।

यथा, विष्णुपुराणे ।

“वृषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्यादसम्भवाः” ॥

शाकदोषाधिपतः सप्तपुत्राणामेकः । तन्नाम्ना तद्व-
र्षस्यापि तथा संज्ञा ।

यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५६-६० ।

“शाकदोषेश्वरस्यापि भवस्य सुभङ्गात्मनः ।

सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥

जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीषकः ।

कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाभुमः ॥

तत्सञ्चान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्युक्तमात्” ॥

मन्त्रविशेषः । यथा, तन्त्रसारदृष्टविश्वसार-
वचनम् ।

“हृत्वीर्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः ।

कुमारश्च युवा प्रौढो दृढो निस्त्रिंशकक्षया” ॥

खरोदयोक्तबालचक्रस्यसरभेदः । बालोपद्रवक-

ग्रहभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३७ अः ॥

“स्तब्धः खट्वो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।

विभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः” ॥

त्रि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्तार्थे वा कन्)

वरुणवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २५ । बालकः ॥ इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । २२ ।

“प्रहारवेगाभिहता क्रुमा व्याघ्र्यतास्ततः ।

सफलाः प्रपवन्ति स्म द्रुतं खट्वाः कुमारकाः” ॥

राजकुमारः । यथा महाभारते । १ । १३१ । ७ ।

“ते तं वृद्धा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः ।

भयोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्यवारयन्” ॥)

कुमुत्

डी०।) द्वादशवर्षीया कन्या । यथा,—

“कैरवं चन्द्रकान्तस्य गर्दभं कुमुदं कुमुत” ।

“हंससारसचक्राद्याः क्रमुदाद्य वयिप्लवाः ।

[illegible]

कुमुद

आनूपास्तेषु विद्येयाः स्नेहना वातकोपनाः” ॥

इति चारोते प्रथमे स्थाने ११ अध्यायः ॥

कुमुदबान्धवः, पुं, (कुमुदस्य बान्धवः) चन्द्रः । क-
र्पूरः । इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥

कुमुदवती, स्त्री, (कुमुदानि सन्धस्या इति । मनुष्य-
मस्य वः डीप्) कुमुदती । कुमुदसमूहः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

कुमुदा, स्त्री, (कुम्भितं मोदते । कु + मुद् + क ।
टाप् च) कुम्भिका । पाणा इति भाषा । गम्भा-
रीच्छः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

(अस्याः पर्याया यथा,—

“श्रीपर्याया काष्मरी भद्रा गम्भायी गोपभद्रिका ।

कुमुदा च सदा भद्रा कटफलं कृष्णवर्णा” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) शालपर्णीच्छः ।

धातवीच्छः । कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुमुदावासः, पुं, (कुमुदानां आवासः । कुमुदानि-
आवासस्य च वा । आ + वस् + अधिकरणे घञ्) ।

कुमुदप्रायदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुदिका, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद् +
कार्त्तरि यवल् टाप् अत इत्यच्) कटफलः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ (अस्याः पर्याया
यथा,—

“कटफलः सोमवल्कलश्च कैटव्यः कुम्भिकापि च ।

श्रीपर्याया कुमुदिका भद्राभद्रवतीति च” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
श्चास्य कटफलशब्दे व्यक्ताः ॥)

कुमुदिनी, स्त्री, (कुमुदानि सन्धस्याम् । कुमुद +
इनिः डीप्) । कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादिः । कुमुद-
समूहः । कुमुदलता । इति भरतः ॥

(यथा भमराच्छके । ७ ।

“अलिरसौ नलिनीवगवतः

कुमुदिनी कुलकैलिकलारसः ।

विधिवशेन विदेशमुपागतः

कुटजपुष्परसं बद्ध मन्यते” ॥)

तत्पर्यायः । कुमुदती २ । इत्यमरः । १ । १० ।

१६ ॥ उत्पत्तिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्लृप्तं

सुंदि इति भाष्यम् ॥

कुमुदिनार्पति, पुं, (कुमुदिन्याः पतिः वल्लभः) ।
चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुद्री, स्त्री, (कुमुद + स्त्रियां डीप्) कटफलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

(अस्या गुणादयः कटफलशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कुमुदेशः, पुं, (कुमुदानां ईशः) चन्द्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कुमुदती, स्त्री, (कुमुद + “कुमुदनङ्वेतसेभ्यो णतुप्” ।
४ । २ । ८७ । इति णतुप् “मादुपधायाश्च” ।

८ । २ । ६ । इति मस्य वः । उगितसेति डीप्) ।

कुमुदिनी । इत्यमरः । १ । १० । १८ ॥

(यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।

“प्रभातवाताहतकम्पिताकृतः

कुमुदतीरेषुपिप्रवियदहम् ।

विराज भङ्गं कुपितेन पद्मिनी

कुम्भः

न मानिनीशं सङ्गतेऽन्यसङ्गमम्” ॥

अस्याः पर्याया यथा,—

“कुमुदती कैरविका तथा कुमुदिनीति च” ।

गुणाश्चास्या कुमुदिनीशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रका-
शस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी स्वसा सा तु
रामचन्द्रपुत्रस्य कुशस्य पत्नी ।

यथा, रघुः १७ । ६ ।

“तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुदती ।

अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी” ॥

कौमुदीपान्तर्गतानां सप्तनदीनामेका नदी ।

यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५५ ।

“गौरी कुमुदती चैव सन्ध्यारात्रिमनोजवा ।

क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सैता वर्धनिष्पन्नाः” ॥)

कुमुदान्, त्रि, (कुमुद + “कुमुदनङ्वेतसेभ्यः” । ४ ।

२ । ८७ । इति णतुप् मस्य वः) । कुमुदवज्जल-

देशः । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥

(यथा रघुवंशे ४ । १६ ।

“हंसश्रेणीषु तारासु कुमुदसु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव” ॥)

कुमोदकः, पुं, (कुं पृथ्वीं मोदयति । कु + मुद् +
यिच् + गवल् । पृथिव्याः भारवतारणादिक्रीला-
कर्मभिः सर्वधामानन्दकारकत्वात् तस्य तथा-

त्वम्) । विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भः, त्रि, (कुम्भति कुम्भयति वा । कुप्ति वेष्टने +
अच् इदित्वात् नुम्) । बाळकुण्डः । इति जटा-

धरः । कोपा इति भाषा ॥

कुम्बा, स्त्री, (कुप्ति वेष्टने + अच् टाप् च) । सुग-
हनादितः । अस्पृश्यादिदर्शनवारणाय वेष्टनम् ।

इत्यमरः । २ । ७ । १८ ॥ (यथा तैत्तिरीयसंहि-

तायाम् । “तस्मिन्नुदीचीनकुम्बां शय्यां निद-
धाति” ॥ तथा शङ्करकविकृते अम्बाच्छके । ७ ।

“कुम्बावतीसमविडुम्बा गलेन नवतुम्बाभवीयस-
विधा शं बाळकेशयशप्रविम्बाभिराममुखसम्बाधि-

तल्लभरा” ॥ इति ॥)

कुम्भं, स्त्री, (कुं भूमिं उम्भति गन्धेन पूरयति । कु +
उन्भ पूरणे + अच् । शकम्भादित्वात् साधुः) ।

गुग्गुलुः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३४ ॥ त्रिरुत् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भः, पुं, (कुं भूमिं उम्भति जलेन । उन्भ + अच् ।
शकम्भादित्वात् साधुः) । घटः । अस्य परिमाणं

कलसशब्दे ज्ञेयम् ॥ गजकुम्भः । हस्तिशिरसः

पिण्डद्वयम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १३४ ॥

(यथा प्रसन्नराघवे,—“ते किं मत्तकरीन्द्रकुम्भ-

कुहरेनारोपणीयाः कराः” ॥) कुम्भकर्णपुलः ।

(यथा, गोः रामायणे । ५ । ७६ । १५ ।

“सुतोऽथ कुम्भकर्णस्य कुम्भः परमकौपनः ।

अग्रवीत् परमकुडो रावणं लोकरावणम्” ॥)

वेष्टापतिः । इति विश्वमेदिन्यौ । समाधिविशेषः ।

प्राणायामाङ्गकुम्भक इति यावत् । इति धरणी ॥

(प्रज्ञापुलः । यथा महाभारते १ । ६५ । १६ ।

“प्रज्ञादस्य त्रयः पुलाः स्थाताः सर्वत्र भारत ॥

कुम्भकः

विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत !” ॥

विष्णुः । यथा महाभारते १३ । १४६ । ८२ ।

“अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः” ॥)

द्रोणद्वयपरिमाणम् । ६४ सेर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । सूर्यः २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

मेधादिहादशराशन्तर्गतैकादशराशिः । तस्य

पर्यायः । हृद्रोगः २ । इति दीपिका ॥ स

च धमिष्ठाशेषार्द्धसम्पूर्णशतभिधायुक्तपूर्वभाद्रपदा

प्रथमपादत्रयेण भवति । अस्याधिष्ठात्री देवता

कलसधारी पुण्ड्रः । स तु श्रीर्षोदयः । चरण-

रहितः । मध्यसन्तानः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । कर्णूर-

वर्णः । वगचारी । वायुराशिः । शिखरः । उष्णः ।

अर्द्धसरः । वातपित्तकफप्रकृतिः । शूद्रवर्णः ।

पश्चिमदिक्स्थामी । अथाङ्गः । तत्र जातफलम् ॥

“मेधावी हस्तिघोटकधनेश्वरो दन्तपीडायुक्तः

खेदशून्यः” । इति ज्योतिषम् । जन्मकालीनचन्द्रा-

श्रितैतद्भाषिफलम् ।

“अलसतासहितोऽन्यसुतप्रियः

कुशलताकलितोऽतिविचक्षणः ।

कलसगामिनि शीतकरे नरः

सदसि सज्जनमानसुरोचनः” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्योदये तन्नामकलसं

भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दश-

व्यङ्गुलाधिकः पञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वसन्मानोर्ध्वश्रा-

यनांशे अष्टपञ्चाशत्यलाधिकश्चिदङ्गुलाः । इति

ज्योतिषम् । तत्र जातफलम् ।

“कुम्भकमे समुद्रतल्लक्षितोऽतिसौहृदः ।

परदाररतो नित्यं सत्त्वकायो महासुखी” ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कुम्भकः, पुं, (कुम्भ इव कायति प्रकाशते निखलत्वात् ।
कै + कः । यथा कुम्भ + स्वार्थे कः) । दक्षिण-

हस्तेन नासापुटद्वयं धृत्वा प्राणायामाङ्गं वायु-

स्तम्भनम् । इति तन्त्रम् ॥ (पातञ्जलयाज्ञव-

ल्कादौ तु ।

“कुम्भकः पूरको रेचः प्राणायामस्त्रिषष्टयः ।

पूरकं पूरणं वायोः कुम्भकः श्वापनं कश्चित् ॥

वह्निर्निसारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ॥

दक्षिणे रेचयेद् वायुं वामेन पूरितोदरः ।

कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्मुधाः ॥

अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासया दक्षिणं पुनः ।

कनिष्ठानामिकाभ्याश्च वामं प्राणस्य संग्रहे ॥

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु याज्ञं सर्व्वेऽथर्व्वभिः” ॥)

(तथा च, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।

“तत्सिद्धये विधानाश्चिन्तान् कुर्वन्ति कुम्भकान् ।

विचित्रकुम्भकाभ्यासादिचिन्तां सिद्धिमाप्नुयात्” ॥

“तत्सिद्धये उन्मन्यवस्थासिद्धये” । इति त-

ट्टोका ॥ अस्य भेदाः यथा तत्रैव २ । ४४ ।

“सूर्यभेदनमुज्जायी सीत्कारी सीतली तथा ।

भस्त्रिकाभामरीमूर्च्छा ज्ञाविनीत्यष्टकुम्भकाः” ॥

तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।

“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकः ।

कुम्भयो

सहितः केवलेति कुम्भको द्विविधो मतः ॥ १॥
 कुम्भकारः, पुं, (कुम्भं करोति । कुम्भ + कृ + “कर्म-
 ण्यङ्” ॥ ३।२।१ इति ष्यङ् ॥) जातिविशेषः ।
 कुम्भोर इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्मा-
 खाज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः ।
 कुलाजः २ । इत्यमरः । २।१०।६ ॥ चकी ३ ।
 इति जटाधरः ॥ (एतज्जातिविषये तु पुराण-
 भेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।
 “वैश्याणां विप्रतश्चौरान् कुम्भकारः स उच्यते” ॥
 “माणाकाराश्चर्माकार्यां कुम्भकारो व्यजायत” ॥
 “पट्टीकाराश्च तैलिकां कुम्भकारो बभूव ह” ॥
 इत्यादि बङ्गलमतमन्त्रि बाङ्गलभिया नाम्नाभि-
 रङ्गियते ॥) कुकुम्भपत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः ।
 कुम्भकार + कप् + टाप् अत इत्वच् ॥) कुलत्या ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ
 + क्त्वं स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । कुम्भकारस्त्री ।
 इति श्रुत्युत्पत्तिव्योऽर्थः ॥)
 कुम्भकारी, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ॥) कुलत्याञ्जनम् । कुलत्याका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशीला । इति जटाधरः ॥
 (कुम्भकारस्य पत्नीति ङीष् ॥) कुम्भकारभार्या ॥
 कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ॥) अनावप्रभेदः ।
 गोल जाउ इति भाषा । तत्पर्यायः । कुम्भालावः
 २ गोरस्तुम्बी ३ गोरस्त्री ४ नागालावः ५ घटा-
 मिधा ६ घटालावः ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
 शीतत्वम् । पित्तश्लेष्मकफास्त्रज्वरकाशनाशित्वम् ।
 रम्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भदासी, स्त्री, (कुम्भस्य वेश्यापतेर्दासी) कुट्टनी ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कुम्भयोनिः, पुं, (कुम्भः योनिर्जन्मस्थानं यस्य ॥) अगस्त्य-
 मुनिः । (यथा रघुः ४ । २१ ।
 “प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः” ॥)
 वशिष्ठमुनिः । (एतयोर्मुनिसत्तमयोस्तत्पत्तिविवरणं
 तु उर्वशीकृते कन्दर्पपीडितयोर्मित्रावरणयोः
 सन्निहितैकस्मिन् कुम्भे सङ्गतेन गेता यथा घटितं
 तथा तत् रामायणोक्तकाण्डे ६६—६७ सर्गे
 विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥) क्रोधाचार्यः । इति मेदिनी ॥
 (अस्य उत्पत्तिकथायथा महाभारते १।११।६-१४।
 “गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवान्दधिः ।
 भरद्वाज इति ख्यातः सततं शंसितव्रतः ॥
 सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् ।
 महर्षिर्भरद्वाजो हविर्दाने चरन् पुरा ॥
 ददर्शाधुरसं साक्षात् घृताचीमाञ्जुताम्दधिः ।
 रूपयौवनसम्पन्नां मददृष्टां मदाजसाम् ॥
 तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्त्तत ।
 व्यपज्जिताम्बरां दृष्ट्वा ताम्दधिक्षकमेततः ॥
 तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
 ततोऽस्य रेतश्चक्षन्द तद्विज्ञेय आदधे ॥
 ततः समभवद्रोयः कण्ठे तस्य धीमतः ।
 अन्धगोष्ठ्यं स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सम्भूतः ॥
 श्रोत्रपुष्पोदयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अशु-

कुम्भिका

रोविशेषः । यथा महाभारते । ३।४३।३० ।
 “गोपाली सङ्गज्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
 चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरसना” ॥)
 कुम्भला, स्त्री, (कुम्भं कुम्भकारं जाति आदत्ते । कुम्भ
 + ला आदाने + कः टाप् च ॥) मुखितिका ।
 इति रत्नमाला । मुखिरी इति भाषा ॥ (मुखी-
 शब्दे विहतिरस्या चोया ॥)
 कुम्भवीजकः, पुं, (कुम्भ इव वीजं यस्य । ततः स्त्रो-
 कः ॥) रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भशाला, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिर्माणायां या
 शाला ॥) कुम्भनिर्माणादिष्टम् । तत्पर्यायः ।
 पाकपट्टी २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भसन्धिः, पुं, (कुम्भयोः सन्धिमिलनम् ॥) हस्ति-
 कुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्यायः । आरक्तः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कुम्भसम्भवः, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ॥)
 अगस्त्यमुनिः । इत्यमरः । १।३।२० ॥
 (यथा राजेन्द्रकर्णपुरे ७१ ।
 “तदयुक्तं ननु कुम्भसम्भव ! भवत् प्रचारहस्येन यत्
 दास्य ऋषिः तिरोदधन्निरवधिर्विन्ध्योऽपि वन्ध्यः
 कृतः” ॥) वशिष्ठः । क्रोधाः । एतयोर्पि कुम्भो-
 त्यन्तेत्यात्वम् । एतद्विवरणं तु कुम्भयोनिशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥)
 कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितवत्या उम्भा पूर्ति-
 र्देहदेर्भरणं यस्याः । शकम्भादित्वात् साधुः ॥)
 वेश्या । इति शब्दमाला ॥
 कुम्भाण्डः, पुं, (कुम्भ इव अण्डं यस्य ॥) वाणासुरस्या-
 मात्वविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥
 (यथा, हरिवंशे १७५।१६३ ।
 “कुम्भाण्डवचनैरेवं दानवेन्द्रः प्रधोदितः ।
 वाचं रूक्षामतिक्रुद्धः प्रोवाच वदताम्बरः” ॥
 अयश्च वाणपराजयान्ते श्रीकृष्णप्रसादात् तद्वा-
 द्रवामी बभूव ॥ यदुक्तं तत्रैव १८३।२७—
 ३८ ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 “कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ! ।
 सृजतन्ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥
 सञ्जातिपक्षः सुसखो निर्दोऽस्तु भवानिह ।
 राज्यञ्च ते मया दत्तं चिरं जीव ममाश्रयात्” ॥)
 कुम्भाण्डम् । कुम्भाण्डोपर्याये कुम्भाण्डोदर्शनात् ॥
 कुम्भाण्डी, स्त्री, (कुम्भाण्ड + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ॥)
 कुम्भाण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भिका, स्त्री, (कु कुत्सितरूपेण उम्भति पूरयति आ-
 च्छादयति वारि पुष्करिण्यादेः । शकन्धादित्वात्
 साधुः ॥) जलजटणविशेषः । पाना इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । वारिपर्णी २ । इत्यमरः । १।१०।३८ ॥
 श्वेतपर्णा ३ अशकुम्भी ४ पानीयप्लवङ्गः ५ । इति
 रत्नमाला ॥ आकाशमूली ६ कुट्टणम् ७ जलव-
 ल्कणम् ८ । इति हारावली । वारिमूली ९ खमू-
 लिका १० पर्णी ११ एम्भी १२ खमूली १३ खमूलाः
 १४ वारिकर्णिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 कुसुदा १६ दणाङ्का १७ । इति जटाधरः ॥ अस्य

कुम्भीन

गुणाः वारिपर्णीशब्दे द्रष्टव्याः । पाटलादयः ।
 क्रोधापुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्ररोमविशेषः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “वर्तमाने पिङ्गकाष्ठाता भिद्यन्ते च खवन्ति च ।
 कुम्भीकवीजसदृशाः कुम्भिकाः सन्निपातजाः” ॥
 इति माधवकरः ॥ (कुम्भा + स्त्रो कन् टाप्
 इत्वच् । वेश्या । इति शब्दमाला । कटफलम् ।
 भावप्रकाशे अस्याः पर्यायाः यथा,—
 “कटफलः सोमवल्कश्च कैटयः कुम्भिकापि च ।
 श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च” ॥
 गुणाश्चास्याः कटफलशब्दे बोद्धव्याः ॥)
 कुम्भीनीवीजं, स्त्री, (कुम्भीन्या वीजम् ॥) जयपालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भीपाकी, स्त्री, (कुम्भीना पाकोऽस्याः । गौरादि-
 त्वात् ङीष् ॥) कटफलः । इति भावप्रकाशः ॥
 कुम्भीमदः, पुं, (कुम्भीस्तस्य कुम्भी हस्ती तस्य मदः ॥)
 हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धद्रव्यविशेषः ॥)
 कुम्भीनः, पुं, (कुम्भ + इणच् ॥) चौरः । प्राणमस्यः ।
 स्त्रोकार्यचौरः । श्यामः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कुम्भी, [न्] पुं, (कुम्भोऽस्यास्तीति । इति ॥) हस्ती ।
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुण्यलुः । इति
 जटाधरः ॥ (अभिप्रकृतिविषयीटविशेषः । यथा,
 “वाल्मीकी पिष्टिः कुम्भी” इति सुश्रुते कल्प-
 स्थाने ८ अध्याये ॥)
 कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ + अकार्ये ङीप् । क्षुद्रकुम्भः ॥)
 उखा पाटलादयः । वारिपर्णी । कटफलः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ दृढविशेषः । कुम्भीपुष्प इति कोकशे
 प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । रोमालुविटपी २ रोमशः
 ३ पर्यट्टमः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषाय-
 त्वम् । उष्णत्वम् । याक्षित्वम् । वातकफापहत्वम् ।
 दन्तीदृढः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुम्भीकः, पुं, (कुम्भीव कायते प्रकाशते । कै + कः ॥)
 पुत्रागच्छः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 “प्रियङ्गुसमङ्गाधातकोपुत्रागरक्तचन्दनचन्दनमो-
 चरसरसाङ्गकुम्भीकस्तोऽङ्गनपद्मेसरयोजन-
 वल्लभो दीर्घमूलाचेति” ॥) कुम्भिका । यथा,—
 “दृष्ट्वाकशेषपूलीकुम्भीकस्रवश्चैव ॥”
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (विकृतगर्भविशेषः ॥) यथा,
 “पुंस्त्वदोषान्तु पक्षैव प्रोक्तास्तचेत्यर्थः स्मृतः ।
 आसेकश्चैव कुम्भीकः सुगीम्भखण्डसंघितः” ॥
 इति शाकृधरेण पूर्वखण्डे सप्तमेऽध्याये उक्तम् ॥
 “स्त्रे गुदेऽब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते ।
 कुम्भीकः स च विज्ञेयः” । इति सुश्रुते शारीर-
 स्थाने २ अध्याये ॥
 कुम्भीनसः, पुं, (कुम्भीव नसा नासा यस्य ॥) क्रूरसर्पः ।
 इति मेदिनी ॥ (वायुप्रकृतिकविषकीटविशेषः ।
 यथा । “कुम्भीनसस्तुष्टिकेरी” इति सुश्रुते कल्प-
 स्थाने ८ अध्याये उक्तम् ॥)
 कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस + स्त्रियां ङीष् ॥) जवण-
 दानवमाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।
 ७।३०।१६ ।
 “आनीकान् धर्षयिष्यामस्वामी वराङ्गनाः ।

कुरङ्ग

त्वामतिक्रम्य मधुना राजन् कुम्भीरसी हता" ॥
कुम्भीरपाकः, पुं, (कुम्भां उखायां पाक इव पाको यच्च ॥) गरुडविशेषः । इति जटाधरः । तत्पर्यायः । सम्प्रतापनः २ । इति मनुः ॥ "य इह पशून् पक्षिणो वा प्राणतो रन्वयति तं परत्र यमदुता-
स्ततस्ते रन्वयन्ति यत्र । इति श्रीभागवते । ६ । २६ । ७ ॥

कुम्भीरः, पुं, (कुम्भिनं हस्तिनमपि ईरयति । ईर + "कर्मण्यथ" । ३ । २ । १ ।) जलजन्तुविशेषः । कुम्भीर इति भाषा । तत्पर्यायः । नकः २ । इत्य-
मरः १ । १० । ११ । कुम्भीरः ३ । इति तट्टीका ।
मिक्षयाहः ४ महावज्रः ५ । इति राजनिर्घण्टः ।
वर्मितः ६ अम्बुकिरातः ७ अम्बुकण्टकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।
"गर्दभत्वनु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः" ॥)

कुम्भीरमल्लिका, स्त्री, (कुम्भीर इत्याख्या मल्लिका ।
यद्वा कुम्भीरोपपदयुक्ता मल्लिका ।) मल्लिका-
विशेषः । कुम्भीरा पोका इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कया २ । इति हारावली ॥

कुम्भीरः, पुं, (कुम्भीर + रस्य कः ।) कुम्भीरः । इत्य-
मरटीका ॥

कुम्भीवीजं, स्त्री, (कुम्भाग वीजम् ।) जयपालः । इति
राजनिर्घण्टः । (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं
चैयम् ॥)

कुर श्च शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-परं-
अकं-सेट् ।) श्च कुरति कोरिता । इति दुर्गादासः ॥
कुरका, स्त्री, (कुर + कः ।) कुरः शब्दः कायति
प्रकाशतेऽस्मिन् । कै + कः ।) सल्लकीवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कुरङ्गरः, पुं, (कुरमित्यथकुरङ्गं करोति । कुरम्
+ क + टः ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरङ्गरः, पुं, (कुरं इत्यस्फुटशब्दं कुरति । कुर + कः ।)
सारसपक्षी । इति हारावली ॥

कुरङ्गः, पुं, (कौ एधिषां भूमौ वा रङ्गति । रङ्गि +
अच् । यद्वा, "त्रिङादिभ्यः क्तिञ्" । उणां १ । २० ।
इति "अङ्गिञ् बाङ्गलकात् उत्वं रपरत्वञ्च । कुरङ्ग-
विङ्गदादयः सर्वे निपायन्ते । इति वा ।) हरिणः ।
इत्यमरः २ । ५ । ८ । कुतङ्गकोऽपि ।
(यथा, भामवतटीकायां स्वामिना प्रोक्तम् ।
"कुरङ्गमातङ्गपतङ्गमङ्ग-
मोना हताः पक्षमिरेव पक्ष" ॥
अस्य गुणाः यथा,—
"कुरङ्गो वृद्धो बल्यः शीतलः पित्तहृद्बुधः ।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्पाककरः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ * ॥
अस्य लक्षणं यथा,—
"न हृद्यो न च ताम्बश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते" ॥
इति सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशेऽध्याये सन्नुते-
नोक्तम् ॥)

कुरङ्गनयना, स्त्री, (कुरङ्गस्य नयने इव नयने वस्याः ।)

कुरङ्गः

मृगनयना नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,
"किन्वेकायमुना कुरङ्गनयना नेत्राभ्युर्वर्द्धते" ॥)
कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कल्लूरी । इति
राजनिर्घण्टः । (कल्लूरीशब्देऽस्य गुणादयो
बोद्धव्याः ॥)

कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं भिमीते । मा + ङः ।)
हरिणविशेषः । तत्पर्यायः । यथाः २ ऋश्यः ३
रिश्यः ४ चाखलोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गोऽस्या अस्तीति । ठन् टाप्
च ।) मुद्गपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरङ्गिष्ठः, पुं, (कुरे शब्दे चिह्नति । चिह्नं शैथिल्ये
+ अच् ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरटः, पुं, (कुर + षट् क्तिञ् ।) कु कुत्सितवृथा
रटति जीवति देहयात्रां सम्पादयति वा । रट
+ अच् ।) चर्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरण्टकः, पुं, (कुर्यते शब्दात् इति । कुर + कर्मणि
बाङ्गलकात् अण्टक् स्वार्थे कन् ।) पीतास्त्रानः ।
पीतभ्रिगटी । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य पर्याय-
लक्षणगुणा यथा,—
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्यात्तस्ते कुरवकः स्मृतः ।
नीले बाणादयो वस्तो दासे आर्त्तगणश्च सः ॥
सैरेयः कुष्ठवातासकपकयूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनृक् सखिग्धः केशरङ्गनः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"किंमुक्तं कफपित्तघ्नं तद्देव कुरण्टकम्" ॥
इति श्रुतते सूत्रस्थाने ४६ अः । अत्रास्य नपुं-
सकत्वं व्यज्यते ॥)

कुरङ्गः, पुं, (कुर + अण्टक् ।) मुष्कवृद्धिरोगः ।
कोरङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः । वृद्धिः
२ अण्डवर्द्धनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य सम्प्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणं यथा,—
"क्रुद्धोऽनृजगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्को वक्रुणतः प्राप्य फलकोष्ठाभिवाहिनीः ॥
प्रपीष्य धमनीर्दृजिं करोति फलकोषयोः ।
दोषाश्चमरो मूत्रान्नैः सट्टिः सप्तधा मतः ॥
मूत्रान्नजावप्यनिनाज्जेतुभेदश्च केवलम् ।
वातपूर्णवृत्तिस्पर्शा रूद्धो वातादहेतुवक् ॥
पक्षोऽम्बरसङ्काशः पित्तादाहोष्णपाकवान् ।
कफाच्छीतो गुरुः खिग्धः कण्डूमात्कठिनोऽल्पवक् ॥
हृष्यस्तोटावृतः पित्तवृद्धिनिङ्गश्च रक्तजः ।
कफवन्नेदसा वृद्धिर्दुस्तान्मनोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णवृत्तिवत् क्षोभं याति सखिदुः ॥
मूत्रलक्ष्मणः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।
वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥
धारण्ये रणभाराभ्यविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ।
क्षोभणैः क्षुभितक्षान्तैः क्षुद्रान्मावयवं यदा ॥
पवनो विगृहीकृत्य खनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्वाद्भङ्गवन्निष्ठो ग्रन्थग्रामं श्वयधुं तदा ॥
उपेक्षमावस्य च मुष्कवृद्धि-

कुरङ्गः

माधानश्च सम्भवती स वायुः । ०

प्रपीडितोऽन्तःखनवान् प्रयाति
प्रध्वापयति पुनश्च मुक्तः ॥

अन्तःखनिरसाधोऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः" ॥
इति वृद्धिनिर्णयम् ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥
तस्यौषधं यथा,—

"दिनयज्याश्च वै मूलं पिष्टं तद्विषादिना ।
गण्डमानां हरेत्तेपात् कुरङ्गमण्डगण्डकम् ॥

रसाङ्गनं हरीतक्याश्चूयं तेनैव गुण्ठनात् ।
नष्टेहै पुरुषस्याधिं नात्र कार्या विचारणा" ॥

इति गार्ग्ये १६० अध्यायः ॥ * ॥ अन्वयः ।
"गणं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्डे निहितं तदेव ।
सप्ताहमादित्यकरैर्विपकं
हन्यात् कुरङ्गं चिरञ्च प्रवृद्धम्" ॥

गणघृतं कर्ष १ । सैन्धव मा ४ । शम्बूकभाण्डे
कृत्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावयेत् तेन कुरङ्ग-
मन्त्रयम् ॥

"सैन्धवश्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनं चातपे ।
प्रतप्तमूर्धया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥
कुरङ्गं मन्त्रयेत्तेन स निर्विघ्नं दिवा निशम् ॥
कुरङ्गं तेन संनिप्तं नास्तीत्याह पुनर्वसुः ॥

ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा
मेघलोमलुण्ठिकया घृष्टा मज्जया कृत्वा तेन
मन्त्रयेत् ॥

वृद्धवारस्य वीजञ्च पिष्ट्वा तच्चादकैः सह ।
कुरङ्गं नाशयेद्भृशे लेपनाद्वाच संशयः ॥
घृतेर्नीतोत्पलं मूलं पिष्ट्वा निम्येत् कुरङ्गकम् ।
अथवा लेपनं कुर्यात् गृहमण्डकशोणितैः" ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपरञ्च ।
"गुग्गुलुं बवुत्तैर्वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातवृद्धिं निहन्त्यास्य चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
सत्तीरं वा पिबेत्तैर्वा मासमेरुद्वयसम्भवम् ।
पुनर्नवाथास्त्रैर्वा वा तैर्वा नारायणस्तथा ॥
पाने वक्तौ बवुत्तैर्वा पेयं वा दशकाम्भसा ।
चन्दनं मधुकं पद्मशुभ्रं च नीलमुत्पलम् ॥
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यादाहशोषघ्नापहः ।
पञ्चवक्त्रलक्षणैश्च सघृतेन प्रलेपनम् ॥
सर्वं पित्तहरं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षयम् ।
क्षेयवृद्धिं तूष्णवोर्ध्वैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदासकषायश्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
स्निग्धं मेदःसमुत्थान्तु लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकद्वयैर्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
संस्त्रेय मूत्रप्रभवां वक्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
सेवत्याः पार्श्वतोऽधस्तादिधोऽङ्गीहिमुखेन वै ।
शङ्खोपरि च कर्णानि त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ॥
यत्नासादा सिरां विधेरन्तर्दृष्टिनिहतये ।
अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् कृत्वा दहेदङ्गविपर्यये ॥
रास्त्रायच्छास्त्रैरवबलागोक्षुरसाधितः ।
ह्वाथोऽन्तर्दृष्टिं हन्यास्य बवुत्तैर्वा मिमितः ॥
तैलमेरुद्वजं पीत्वा वनासिद्धपथोऽन्वितम् ।
आधानमूत्रोपचितामन्तर्दृष्टिं जयेन्नरः ॥

कुरखः

हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतेजसव्याम्बिताम् ।
 प्रातःप्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥
 गोमूत्रपिष्टां हवतैजसम् ।
 हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।
 खादेन्नरः कोष्ठाजलानुपानां
 निवृत्तिरुद्धि चिरं प्रवृद्धाम् ॥
 त्रिफलाकायगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्त्रितः ।
 कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं दृढगोष्ठितम् ॥
 सरणागुदकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।
 मूत्राग्नाजसंपिष्टं शोथं कफवातनुत् ॥
 त्रिफलाकायगोमूत्रं कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।
 कृष्णसैन्धवसंयुक्तो रुद्धिरोगहरः परः ॥
 गन्धं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
 शम्भूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।
 सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वं
 निवृत्तिं कुरखमतिप्रवृद्धम् ॥
 ऐन्मीमूलभवं चूर्णं हवतैजसं महितम् ।
 अष्टाङ्गोपयसा पीतं सर्वरुद्धिनिवारणम् ॥
 बज्रजटामूलनिप्रा करटयङ्गचर्मणा ।
 बद्धा रुद्धिः शमं याति चिरं न संशयः ॥
 निपिष्टेनारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
 लेपो रुद्ध्यामगं हन्ति बज्रमूलमपि दृढम् ॥
 वचासर्षपकल्केन लेपो रुद्धिविनाशनः ।
 कल्कायश्मलाभ्यान्तु लेपो रुद्धिहरः परः ॥ * ॥
 “मूत्रं विष्णुकपित्थयोरुक्तस्य भेदो हृत्पदयोः
 श्यामापुतिकरुण्युक्तरोम्बिन्धोऽथवाऽव्जरम् ।
 कृष्णायाश्चिकचयपञ्चजनं क्षाराजमोदाग्नितं
 पीतज्वालाककोष्ठातोयमथितेक्षुर्गन्धितं ब्रह्मजित् ॥
 अवीक्षीरेण गोधूमकल्कं कुन्दकस्य वा ।
 प्रलेपनं सुखोष्णं स्यात् ब्रह्मजह्वरं परम् ॥
 मृत्पात्रे तु वै काकोदरे तत्तु प्रवेशयेत् ।
 ब्रह्मं मुहूर्तं मेधावी तद्व्यादादवजो भवेत् ॥
 अजाजी हवुषा कुष्ठं गोधूमं वदराजं च ।
 काञ्चिकेन समं पिष्ट्वा कुर्याद्ब्रह्मप्रलेपनम् ॥
 सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताङ्गं निषुणं वचाम् ॥
 क्रोवेरं मधुकं भार्गवं देवदारु सनागरम् ॥
 कटुपणं पौष्करं मेदां चविकां चिचकं शटीम् ।
 विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम् ॥
 विष्णाजमोदां कृष्णाश्च दन्तीं राक्षां प्रपिष्य च ।
 साध्यमेरुद्वजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥
 ब्रह्मोदरार्तगुल्मार्शः क्रोहमेहाकुमारतान् ।
 अनाहमशरीरैव हन्यात्सदनुवासनात् ॥
 रुद्धसैन्धवाद्यं तैलम् ॥
 “सौरेन्द्ररुद्धं योग्यं ब्रह्मरुद्धिनिवृत्तये” ॥
 इति ब्रह्मरुद्धाधिकारः । इति चकपाणिदत्तः ॥ * ॥
 (अस्य सनिदानं पूर्णरूपसहितं लक्षणं संप्रा-
 त्तिष्ठ यथा । “वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदो मूत्रान्ध-
 निमित्ताः सप्त रुद्धयः । तासां मूत्रान्धनिमित्ते
 रुद्धौ वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः ॥ अधः
 प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनी-
 रभिप्रपद्यधमनीः फलकोशयोर्द्विजं जनयति तां
 रुद्धिमिवाचक्षते । तासां भविष्यतीनां मूर्ध्-

कुरखः

रूपाणि वल्लिकटीमुष्कमेद्रेषु वेदना मासत-
 गिर्यः फलकोशशोफक्षेति ॥
 तत्रानिलपरिपूर्णां वल्लिमिवाततां परधा-
 मनिमित्तानिलरुजं वातरुद्धिमाचक्षते, पक्षो-
 म्बरसङ्काशां ज्वरदाहोद्यवती चासुसमुत्थानपाकां
 पित्तरुद्धिं कठिनामस्यवेदनां शोतां कण्डूमतीं
 श्लेष्मरुद्धिं कृष्णस्कोटावतां पित्तरुद्धिनिष्ठां रक्त-
 रुद्धिं मृदुस्त्रिधां कण्डूमतीमस्यवेदनां तालफल-
 प्रकाशां मेदो रुद्धिम् ॥ मूत्रसन्धारण-शोणस्य मूत्र-
 रुद्धिर्भवति सा गच्छतोऽन्यपूर्णां दृतिरिव क्षुब्धति
 मूत्ररुद्धिरवेदनां दृढगयोः श्वयथुं कोषयोश्चापाद-
 यति तां मूत्ररुद्धिं विद्यात् ॥ भारहरणवज्रव-
 द्दृष्टप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः
 प्रकुपितश्च स्थूलान्धस्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमा-
 दायाधोगत्वा वङ्गसन्धिमुपेत्य यश्चिरूपेण स्थि-
 त्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोशं प्र-
 विश्य सुक्कशोफमापादयत्याध्यातो वल्लिमिवाततः
 प्रदीर्घः शोफो भवति स शब्दमवपीडितश्चोर्द्धमुपैति
 विमुक्तश्च पुनराश्रमति तामन्धरुद्धिमसाध्या-
 माचक्षते” ॥ * ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने ।
 १२ अध्याये ॥

चिकित्सतश्चास्य यथा,—

“अन्धरुद्ध्या विना बद्ध्वा रुद्धयस्तासु वर्जयेत् ।
 अन्धादियानं व्यायामं मैथुनं वेगनिर्यहम् ॥
 अत्यासनश्चङ्क्रमणमुपवासं गुरुणि च ।
 तत्रादितो वातरुद्धौ चैव तस्त्रिधमातुरम् ॥
 स्त्रिध्वेनं यथान्यायं पाययेत् त्रिरेचनम् ।
 कोशान्तिल्लकेरुद्वजफलतैलानि वा नरम् ॥
 सत्तीरं वा पिबेन्मांसं तैलमेरुद्वजसम्भवम् ।
 ततः कालेऽनिलप्राणां जायैः कल्केषु बुद्धिमान् ॥
 निरुद्धयेन्निरुद्धश्च भुक्तवन्तं रसोदनम् ॥
 यद्येधुक्तसिद्धेन ततस्त्रिध्वं योजयेत् ।
 स्नेहोपनाहौ कुर्याच्च प्रदेशान्धनिपहान् ॥
 विदग्धां पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्जयेत् ॥
 भिन्द्यात्ततः प्रभिन्नायां यद्योक्तं कममाचरेत् ।
 पित्तजायामपकायां पित्तग्रन्थिकमो हितः ॥
 पक्षां वा भेदयेद्विन्नां शोधयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
 शुद्धायाश्च भिषग्दद्यात् तैलं कण्ठश्च रोपणम् ॥
 रक्तजायां जलौकोभिः शोणितं निर्हरेद्विषक् ।
 पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ॥
 पित्तग्रन्थिकं कुर्यादामे पक्वं च सर्वदा ।
 रुद्धिं कफात्मिकासुधौर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
 पीतदारु कषायश्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
 विस्त्रापनावृते वापि श्लेष्मग्रन्थिकमो हितः ।
 पक्षायाश्च विभिन्नायां तैलं शोधनमिच्छते ॥
 सुमनाद्वक्त्राङ्गोष्ठसप्तपर्णेषु साधितम् ।
 मेदःसमुत्थां संस्त्रेध लेपयेत् सुरसादिना ॥
 शिरोविरेकैर्द्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
 स्त्रिधाकावेष्ट्वा पट्टेन समान्धास्य तु मानवम् ॥
 रुद्धेत् फले सेवनीश्च रुद्धिपत्रेण दादयेत् ।
 मेदस्ततः समुद्भूत दद्यात्कासीससैन्धवे ॥
 नभीयाच्च यद्योदितं शुद्धे तैलश्च दापयेत् ।

कुरव

मनःशिलाजलवयैः सिद्धमावृक्करेषु च ।
 मूत्रणां स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 सेवन्त्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्योद्गीहिमुखेन तु ॥
 अथात्र विमुखां नाडीं दत्त्वा बिम्बावयेद्विषक् ।
 मूत्रं नाडीमथोद्भूतं स्थगिकावन्धमाचरेत् ॥
 शुद्धायां रोपणं दद्याद्वर्जयेदन्यहेतुकीम् ॥
 अत्राप्राप्तफलकोशयां वातरुद्धिकमो हितः ।
 तत्र या वङ्गस्य तां दहेद्वर्जयेद्विषक् ॥
 सन्ध्यागमार्गवरोधार्थं कोशप्रप्तान्त्तु वर्जयेत् ।
 त्वचं भित्त्वाकुष्ठमध्ये दहेत्काङ्गविपर्ययात् ॥
 अनेनैव विधानेन रुद्धौ वातकफात्मिके ।
 प्रदहेत् प्रयतः किन्तु स्वायच्छेदोऽधिकस्योः ॥
 शङ्कोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीम् ।
 यत्नासादा सिरां विध्येद्वर्जयेद्विनिवृत्तये” ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अः ॥ * ॥
 भावप्रकाशोक्तचिकित्सादिः अन्धरुद्धिग्रन्थे द्रष्टव्यः ॥
 साकल्यरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ।
 कुरखः, ए, (कुर्यते शब्दोऽयं इति । कुर + बाहुल-
 कात् अयत्क । एषोदरात् साधुः । ततः स्वार्थे
 कन् ।) कुरखकल्लः । इत्यमरटीकायां रायमु-
 कुटः ॥ (कुरखकल्लोऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 कुररः, ए, (कुर्षब्दे + “कुवः करच्” । उणां
 ३ । १३३ । इति करच् प्रत्ययः ।) कुररपक्षी ।
 तत्पर्यायः । उत्क्रोशः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥
 खरशब्दः ३ क्रौञ्चः ४ पक्षिचरः ५ खरः ६ । इति
 राजनिर्घण्टः । (यथा महाभारते ३ नलोपाख्यान-
 पर्वणि । ६४ । ११० ।
 “प्रोदघुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चकाकोपकूजिताम्” ॥
 अयं जलचरान्तर्गतपक्षिविशेषः । यथा,—
 “कुररवकमकराः कङ्कचटकपिककङ्कसारसाः ।
 आडिदायूहृन्सा जलकरटिकपिङ्गा टिट्टिभायाः ।
 जलेचरा विहङ्गास्ते भासकाः खल्लरीटकाः ।
 इत्येते जलजा जीवाः” ॥ इति हारीते प्रथमे
 स्थाने ११ अध्याये ॥)
 कुरराक्षिः, ए, (कुररस्य अक्षिरिव ।) देवसर्षपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुररी, स्त्री, (कुरर + स्त्रियां कर्तृत्वात् स्त्री ।)
 मेधी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुररपक्षिणी । इत्य-
 मरः । (यथा, महाभारते । १ । ६ । १२ ।
 “ततो सामनयद्रुतः क्रोशन्तीं कुररीमिव” ॥)
 कुरलः, ए, (कुरर इति रस्य लः ।) कुररपक्षी ।
 चूर्णकुन्तलः । इति धरणी ॥
 कुरवः, ए, (कु ईषत् रवः गुञ्जन्धनिर्मधुकराणां
 स्वल्पमधुतया यज्) सितमन्दारः । इति राज-
 निर्घण्टः । कुरवकः । रक्तभिण्डी । इति शब्द-
 रत्नावली । पीतभिण्डी । इति हेमचन्द्रः ॥
 (कुत्सितो रव इति कर्मधारयः ।) कुत्सितशब्दः ॥
 (कुत्सितो रवो यस्य ।) कुत्सितशब्दयुक्तोऽपि ॥
 कुरवकः, ए, (कुरव + स्वार्थे कन् ।) रक्ताक्षानः ।
 रक्तभिण्डी । इति राजनिर्घण्टः । (यथा राजे-
 न्नक्षत्रपूरे ६५ ।
 “किञ्चित्कृत्वापितैकलोचनपट्टं कञ्चुं मुकुटं च योः

कुरः

भस्माकम्पितकुम्भे कुरवके निर्वाण वन्यदिपैः” ।

तस्य पुण्यादिरपि । यथा कुमारटीकायां
मल्लिनाथः । “आनोक्तः कुरवकः कुरते विका-
शम्” । अस्य पर्याया कक्षाय यथा ॥

“सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।

• सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ।

कुरवकोऽत्र पीते स्यादन्ते कुरवकः स्मः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कुत्सितरवे चि ॥

कुरसः, ङ, (कुत्सितो रसो यत्र ।) मयभेदः । इति
हारावली । कर्मधारये कुत्सितरसः । वज्रवीहौ
कुत्सितरसयुक्ते चि ॥

कुरसा, स्त्री, (कुत्सितः ईषत् वा रसो ऽस्याः ।)
गोत्रिणा जाता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुराहः, ङ, कुराहः । ईषत्याहुः कुराजङ्गो घोटकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

कुरी, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु + रा + कः ।
ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) ढगधान्यभेदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कुरीरं, स्त्री, (“कृञ उच्च” । उणां ४ । १३ । इति
ईरन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुरः, ङ, (कृ + “कृयोश्च” । उणां १ । २५ । इति
कः उच्च ।) आमीधराजपुत्रः । स तु प्रियव्रत-
राजपौत्रः । (स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्रः उत्तरकुरु-
राज्यं प्राप्तवांश्च । तत्रत्या नदी च भद्रेति नाम्ना
विश्रुता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १६-२२ ।
“जम्बुद्वीपेन्द्रो यस्तु आमीध्रो मुनिसत्तम ।

तस्य पुत्रा बभूवुस्तु प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्बुवर्षस्यैव हरिवर्ष इनाहतः ।

रम्यो हिरण्यवान् वष्टश्च कुरुभद्राश्च एव च ॥
केतुमानस्तथैवान्यः साधुचेष्टो ऋषोऽभवत् ।

जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निशामय ॥
पित्रा दत्तं हिमाद्रन्तु वर्षं नाभस्त दक्षिणम् ।

हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्बुवर्षाय सः ॥
ढतोयं नैवधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।

इनाहताय प्रददौ मेरुयत्र तु मध्यगः ॥
नीलाधलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।

श्वेतं तदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्यते ॥
यदुत्तरं प्रदद्वततो वर्षं तत्पुरवे ददौ ।

मेरोः पूर्वार्धं यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्” ॥
वैवस्वतमनुवंशश्चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु

सम्बरराजभार्यायां सूर्यकन्यायां तपत्यां जातः ।
अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्तराष्ट्रपाण्डवानां

पूर्वप्रवर्षः । यथा,—
“योऽजमीढसुतस्तन्य ऋक्षः सम्बरशस्ततः ।

तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥
परीक्षितं सधनुर्जङ्गनिबन्धनः कुरोः सुताः” ॥

इति श्रीभागवते । ६ । २१ । ४४ । भक्तम् । देशविशेषः ।
इति मेदिनी । स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गत-

वर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् । तद्देशवासी । तत्र
महावचनाम् । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।

कुरुपदी

“उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति” ॥

कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुरुकन्दकं, स्त्री, (कुरुः इव विलीयः कन्दो यस्य ।
कम् ।) मूलकम् । इति शब्दमाणा ॥

कुरुक्षेत्रं, स्त्री, (कुरुणा चन्द्रवंशीह्वेन राजविशेषेण
भूरितपसोपार्जितं धर्म्मक्षेत्रमाप्ता प्रसिद्धं

कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात्
मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्म्मक्षेत्रम् ।

(किष्काक्षिमेव क्षेत्रे क्षत्रियकुमारणकुठारेण भू-
गुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्निरामेण क्षत्रि-

यशोयुतेः पञ्च ऋदाः कृताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत्
समन्तपक्षकनाम्नोच्यते । नितरामेवात्र युध्यतां

क्षत्रियाणां शरीरविसर्जनेन पुण्यापास्त्यात्
वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां समह-

युद्धं निर्वृत्तम् । एतद्विवरणं महाभारतीये १२ ।
४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥

यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।
“धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय !” ॥
एतत्क्षेत्रस्य सीमानिर्देशे बह्वनि मतानि लक्ष्यन्ते

दिग्भाषमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।
“धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं दादशयोजनावधि” ॥

तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।
“कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा” ॥

एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, मनौ । २ । १६ ।
“कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मवर्त्तमानन्तरः” ॥
कुरुक्षेत्रीयोगः, ङ, एकस्मिन् सावनदिने तिथित्रय-

नक्षत्रत्रययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ।
कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—

“पञ्चग्रहयुते मृत्यौ लघ्नसंस्थे वृहस्पतौ ।
सौम्यक्षेत्रगते लघ्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्” ॥

इति जातकामृतसंग्रहे योगाध्यायः ॥
कुरुटः, ङ, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा ।

रट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च + “इगुपधेति” ॥
१ । १३५ । कः ।) सितावरणकाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुगटः, ङ, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं गण्टति लुण्ठ-
तीति । कु + गटि कये + ञच् ।) पीतभ्रिगटौ ।

पीतास्त्राणः । इति मेदिनी ॥ (कुरुगटकशब्देऽस्य
विवृतिरुक्ता ॥)

कुरुगटकः, ङ, (कुरुगट + स्वार्थे कन् ।) पीतास्त्राणः ।
पीतभ्रिगटौ । तत्पर्यायः । सहचरी २ सहचरः

३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहचरः ४ कुरु-
गटकः । इति भरतः ॥

(“वीरः सहचरः पीतपुष्पो दासीकुरुगटकः” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यत्रास्य व्यवहारस्त-

द्यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधा-
दिवर्गे । “आरग्वधमदनगोपघोषा कुटजपाठा

कण्टकीपाठकामूर्त्यत्रयवसतपर्यन्तिन्यकुरुगटकदा-
सीत्वादिव द्रष्टव्यः ॥)

कुरुपदी, स्त्री, (कु कुत्सितं गण्टति क्षमासा । कु +
गटि + ञच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दाहयत्त-

कुरुजः

लिका । इति मेदिनी ॥ (कु कुत्सितं पायं गण्टति
नाशयति ब्रह्मजः पशुर्वा परिचर्यया ।) ब्राह्मणी ।
इति जटाधरः ॥

कुरुम्, स्त्री, (कुरु + बाहुलकात् उन्मच् ।) कुरु-
पालकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कमजालेव इति
भाषा ॥

कुरुम्मा, स्त्री, (कुरुम् + स्त्रियां टाप् ।) श्रोत्रपुष्पी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्रोत्रपुष्पीशब्देऽस्या गुणा-
दयो ज्ञेयाः ॥)

कुरुम्बिका, स्त्री, (कुरुम्मा + स्वार्थे कः टाप् इत्वं च ।)
श्रोत्रपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुम्बी, स्त्री, (कुरुम् + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
सहजीवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरराट् [ज्] ङ, (कुरुषु राजते । राज् + क्तिप् ।)
दुर्व्याधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुनः, ङ, (कुरु + उलङ् ।) भाषयितव्यं कुतः ।
तत्पर्यायः । भ्रमरकः २ भ्रमराणकः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥

कुरुवकः, ङ, (रौतीति रवो भ्रमरः । कुत्सितः स्वल्प-
मधुभाभात् विरक्तो रवो यत्र । स्वल्पमधुभासस्य

तथात्वम् ।) रक्तभ्रिगटौ । रक्तास्त्राणः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ७४ । पीतभ्रिगटौ । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरुवक-

शब्दे पीतभ्रिगटौशब्दे च अस्य विवृतिरुक्ता ॥)
कुरुविन्दं, स्त्री, (कुरुन् विन्दति + विदिकाभे “अनु-

पसर्गात् लिप्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिषेति साति
साहिभ्यश्च” । ३ । १ । १३८ । इति शः सुचा-

दित्वात् लुम् च ।) काचलवयम् । माण्डिक्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरुविल्वरत्नम् । कुल्याध-

शस्यम् । इति मेदिनी ॥ (क्षिपदस्य पुंलिङ्गत्व-
मपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ ।

“कासोससैन्धवं क्षिपत् कुरुविन्दो मगःशिला” ॥)
कुरुविन्दः, ङ, (कुरु + विद् + शः लुम् च ।) मुक्तकम् ।

इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ भाषः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—

“मुक्तकं न स्त्रियां मुक्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च सङ्घातोऽपरः कौटुकसेवकः ।

भद्रमुक्तश्च गुम्फा च तथा नागरमुक्तकः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कुरुविल्वः, ङ, (कुरुषु विल्व इव ।) पद्मरागमणिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुविल्वकः, ङ, (कुरुविल्व + संज्ञायां कन् ।) कु-
ल्याधः । वनकुलस्थिका । इति रत्नमाणा ॥ (गुणा-

स्यास्य कुल्याधशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कुरुविल्वः, ङ, (कुरुषु विल्व्यातः विल्वः ।) खर्बपणम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ८६ । चारि तोलाः सेवकाः ।
इति भाषा ॥

कुरुप्यं, स्त्री, (कु ईषत् कुर्यमिव । कुर्यवत् शुभ-
त्वात्तथात्वम् ।) रज्जम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुर्, ङ, स्त्री, (कुरु इत्यक्लृप्तं शब्दं कुरुति शब्दायते ।
कुरु + कुरु + कः ।) कुरुर् । इत्यमरटीकायां

रायमुकुटः ॥
कुरुजः, ङ, कुलजनकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलं

कुर्बु मीडायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्-
अक-सेट् ।) पञ्चमसरी । दीर्घः एधक् पाठ-
सामर्थ्यात् पूर्वस्य वनचतुर्थीति दीर्घो न स्यात् ।
उ कुर्बुते । इति दुर्गादासः ॥

कुर्बुनं, मी, (कुर्बु + भावे ल्युट् ।) मीडा । इत्यमर-
टीकायां सामी ॥

कुर्परः, ए, (कुर् + क्तिप् कुः । पिप्रति । ए + अच् परः ।
ततः कर्मधारयः ।) कपोलिः । जालु । इति मे-
दिनीकरहेमचन्द्रौ । (कुर्परशब्देऽस्य विवरणं
आख्येयम् ।)

कुर्पासः, ए, (कुर्परे अस्थिते आस्ते वा । अस्, आस्
वा + चप् ततः एषोदरात् साधुः ।) अर्द्धपोषकः ।
इति हारावली ॥

कुर्पासकः, ए, (कुर्पास + सार्धे कन् ।) कक्षुलिका ।
इत्यमरः । कौषुलि इति भाषा । (यथा रत्ना-
वलीनाटके । “भगोऽनुकुर्पासकपीडितस्तना” ।)

कुर्व्वत्, चि, (करोति इति । छ + शब्द ।) कर्म-
कारः । भट्टः । इति विश्वः ॥

कुच न बन्धौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-पर-अक-कचित् सकं सेट् ।) क्वणादिः ।
न कोलः कुलः । कोलति कुलीनः सर्वेषां बन्धुः
स्यादित्यर्थः । संहतौ राज्ञीकरणमिति चतुर्थः ॥
केचित्तु संहतिस्थाने संस्थानं पठित्वा कोलति
कुलायः गणयति इत्यर्थः इत्याहुः । संस्थानं
पठित्वा संस्थानं उपचयः । इति रामः ॥ अन्ये तु
बन्धुवृत्तातिषु वत्समानोऽयं अन्यत्रास्य न प्रयोगः ।
नहि गच्छेदिति वदित्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

कुचं, कौ, (कुच + “इगुपधेति” । १।१।१३५।
कः ।) वंशः । (यथा, रघौ । १६। ८६ ।

“इच्छुचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं
आधौ भवान् खनन इत्यनुभाषितारम् ।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन” ॥

तस्य लक्षणं यथा, शिष्टोक्तौ ।

“आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दागं नवधा कुललक्षणम्” ॥

तन्नाशकारणं यथा ।

“गोमिच्छ देवतैर्विप्रक्षया राजोपसेवया ।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥

कुविवाहः क्रियायोगैर्वैदानध्ययनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै ॥

कष्टतात् पारद्वार्याश्च तथाऽभक्षस्य भक्षणात् ।
अमौतधर्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥

अन्योचित्ये वै वेदानां वचनेषु तथैव च ।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्” ॥

इति ब्रह्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः ॥
सजातीयगणः । इत्यमरः । १।७।१२ । (कुं भूमिं जाति
युक्ताति । जा + कः ।) जनपदः । गृहम् । (कौ
भूमौ नीयते । अन्येभ्योपीति डः ।) शरीरम् ।

इति मेदिनी । अयम् । इति महाभारतम् ।
(मध्यम-हजद्वयेन यावती भूमिः कथ्यते तावती
भूमिः । यथा, मनुः । ७ । १११ ।

कुलक्ष

“दक्षी कुलन्तु सुहृती विंशी पञ्चकुलानि च” ॥

कुलः, ए, (कुल + कः ।) कुलिका । शिष्यकुल-
प्रधानः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुलकं, मी, (कौ भूमौ नीयते । कु + कौ + डः ।
संज्ञायां कन् ।) पटोलजता । सम्बद्धलोकासमूहः ।

इति मेदिनी । (यथा, साहित्यदर्पणे । १। २८७ ।
“कलापकं चतुर्भिश्च तदूहं कुलकं मतम्” ॥

पटोलार्थे यथा,—“करीरं कुलकं नन्दी” इति
वाभटे सूत्रस्थाने । ६ अः । कुलकं पटोलभेदः ।

तित्यक्ता इति ख्यातम् ॥ इति तट्टीका ॥

कुलकः, ए, (कुल + संज्ञायां कन् ।) काकेन्दुः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ३६ । वल्लीकः । कुलच्छेदः ।

इति मेदिनी । मखकद्वयः । इति रत्नमाला ॥
हरितसर्पः । इति राजनिर्घण्टः । कुपीलुः । इति
भावप्रकाशः ॥ शिष्यकुलप्रधानः । इत्यमरटी-
कायां भरतः ॥

कुलकर्कटी, स्त्री, (कुला कर्कटी इति नित्यकर्मधा-
रयः ।) चीनाकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलकुण्डलिनी, स्त्री, (कुले कुलचक्रे एधिवीतत्त्व-
कुलकुण्डली रूपे मूलाधारे कुण्डलाकृत्या सार्द्ध-
निवसयाकारेण स्वयम्भुजिङ्गं वेद्यतिष्ठा तिष्ठतीति ।

कुल + कुण्डलिन् + डीप् । कुण्डल + डीप् । यदा
कौ एधिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः नीयते
इति । कु + कौ + अन्येभ्योपीति डः । ततः कर्म
धारयः ।) मूलाधारपद्मस्थितशिवशक्तिविशेषः ।

यथा । पूर्वोक्तमन्त्रतट्टचक्रप्रकाशः ।
“कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तानिमाणास्फुटं
वाचः कोमलकायबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः ।
आसोऽश्वासविवर्त्तनेन जगतां जीवो यथा धार्यते
सा मूलाम्बुजगङ्गे विनसति प्रोहामदीप्तावली” ॥

कूजन्तीति । सा मूलाम्बुजगङ्गे इत्यादि आ-
ख्यातम् । कीदृशी कोमलकायबन्धरचनाभेदा-
तिभेदक्रमैः कोमला कमनोयत्वविशिष्टा या काय-
बन्धरचना तस्याः भेदातिभेदक्रमैः भेदातिशयभेद-
क्रमैर्विशिष्टा वाचः मत्तानिमाणास्फुटं मत्ता या
अनिमाणा भ्रमरसमूहस्तदस्फुटं यथा स्यात्
एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्ती अथक्-
मधुरध्वनिं कुर्वन्तीत्यर्थः । सा का इत्याकाङ्गा-
यामाह यथा कुलकुण्डलिन्या आसोऽश्वासविवर्त्त-
नेन आसोऽश्वासयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन
जगतां संसारार्थां जीवः प्राणो धार्यते । पुनः
कीदृशी प्रोहामदीप्तावली प्रज्जटोत्प्लुदीति-
श्रेणीस्वरूपा । तथा च मूलाधारपद्मे सर्पाकार-
सार्द्धनितयवेष्टनविशिष्टा विद्युत्समूहरूपा कुल-
कुण्डलिनी तिष्ठतीत्यर्थः । इति तट्टीका ॥ * ॥

अन्यत् चक्रशब्दे मूलाधारशब्दे वटचक्रशब्दे च
इत्यम् ॥

कुलकः, ए, (कु + कल + भावे घञ् ।) करतली ।
तत्पर्यायः । ताम्रमर्दनः २ । इति हारावली ॥

कुलक्षया, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विकृतवल्लीकायस्य
वा क्षयो यस्याः ।) मूकशिली । इति शब्दच-
क्रिका ॥

कुलस्यः

कुलस्यः, ए, (कुले सत्कुले जायते । कन् + डः ।)
कुलीनः । सत्कुलोद्भवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः ८ । १७६ ।

“कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्त्ववादिनि ।
महापक्षे धनित्यर्थे निक्षेपं निक्षिपेद्विदुषा” ॥

कुलज्ञः, ए, (कुं एधिवीं रञ्जयति । रञ्ज + शिच् + अच्
रस्य लः ।) कुलज्ञानदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलज्ञनः, ए, (कु + रञ्ज + शिच् + ल्युट् । रस्य लः ।)
खनामख्यातदृष्टः । तत्पर्यायः । कुर्वणः २
गन्धमूलः ३ कुलज्ञः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । मुखदोषना-
शित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलटा, स्त्री, (कुलात् व्यभिचारार्थं कुलान्तरं अट-
तीति । कुल + अट + अच् । शकम्भादिवात्
अलोपः ।) व्यभिचारिणी । भट्टा ।

(यथाह, आर्योत्तमप्रती ३६३ ।
“परपतिनिर्हयकुलटाशोभितप्रठ । नेर्भया न कोपेन ।
दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य” ॥)

तत्पर्यायः । पुंस्त्री २ धर्मिणी ३ बन्धुकी ४
असती ५ इत्यरी ६ खैरिणी ७ पांशुणा ८ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १० । धर्मिणी ६ पांशुणा १० । इति
तट्टीका ॥ छटा ११ दुष्टा १२ धर्मिता १३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ लङ्गा १४ निशाचरी १५ जपा-
रङ्गा १६ । इति जटाधरः ॥ परकीयान्तर्गत-
नायिकाविशेषः । यथा,—

“एते वारिकयान् किरन्ति एवमान् वर्षन्ति
नाम्नोधराः शैलाः प्राद्वलमुदहन्ति न खनयन्ते
पुनर्नायकान् । जैलोक्ते तरवः फलानि सुवते
नैवारमन्ते जनान् धातः । कातरमालपामि कुल-
टाहेतोऽप्यया किं कृतम्” ॥ इति रसमञ्जरी ॥ * ॥

अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे अमो-
ज्यान्नभक्ष्यप्रकरणे इत्यम् ॥

कुलटी, स्त्री, (कुलितं रक्षते । रट भाषणे +
घञर्थे कः । गौरादिवात् डीप् रस्य लः ।) मनः-
शिखा । इति रत्नमाला अमरटीका च । (अस्या
गुणादयो मनःशिखाशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कुलतिथिः, स्त्री, ए, (कुला तिथिः ।) चतुर्थ्यष्टमीदा-
दक्षीचतुर्थ्यः । यथा, तत्त्वसारे ।

“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलसुराष्टतम् ।
विषमाश्चाकुलाः सर्वे शेषाश्च तिथयः कुलाः” ॥

कुलत्यः, ए, (कुलं भूमिजघ्नं सत् तिष्ठति । कुल +
त्या + कः । एषोदरात् साधुः ।) शस्यभेदः । कुल-
त्यकड़ाह इति भाषा । (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ७ ।
“धान्यं यवांस्तिलान्माषान्कुलत्यान्धर्षपांश्चयान्” ॥)

तत्पर्यायः । कालदन्तः २ ताम्रदन्तः ३ कुल-
त्यिका ४ । इति रत्नमाला । ताम्रदन्तः ५ । इति
त्रिकाश्वशेषः । ताम्रवीजः ६ चितेतः ७ । इति
राजनिर्घण्टः । अस्य गुणाः । कटुवातगुण-
मुक्ताक्षरीमेदःश्लासकासघ्नेहनाशित्वम् । रुं-
क्षत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । याक्षित्वम् । इति
राजवज्रमः । कषायत्वम् । कण्ठत्वम् । रक्तपित्त-
कारित्वम् । वक्त्रनाशित्वम् । अस्य सूक्ष्मगुणः । वायु-

कुलन

शर्कराशरीनाश्रितम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य अपरे पर्यायगुणा यथा,—

“कुलनिका कुलन्यश्च कथ्यन्ते तद्व्या अप्य ।

कुलन्यः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तक्षत् ।

लघुर्विदाही वीर्याणाः श्वासकासकफानिलान् ॥

इति हिक्काशरीमुकदाहानाहान् सपीनसान् ।

खेदसंघाहको भेदोज्वरक्रिमिहरः परः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ * ॥

“उष्णः कुलन्यो रसतः कषायः

कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।

शुक्लाशरीगुल्मनिषूदनश्च

संघ्राहकः पीनसकासहारी ॥

आगाहमेदोगदकीलहिक्का

श्वासापहः शोणितपित्तहृत् ।

कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो

विशेषतो वन्यकुलन्य उक्तः” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ * ॥

कुलन्या, स्त्री, (कुलन्य + स्त्रियां टाप् ।) वनकुलन्यः ।

तत्पर्यायः । टक्प्रसादा २ अरण्यकुलन्यिका इ

कुलासी ४ लोचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भका-

रिका ७ कुलन्यिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलनाशः ९ कुलन्यिकः १० । इति रत्नमाला ॥

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । अर्शःशूल-

नाश्रित्वम् । विबन्धाधानशमनत्वम् । चक्षुर्हित-

त्वम् । ब्रणरोपगतत्वम् । कुलन्याञ्जनम् । अस्य

पर्यायः पूर्ववत्सदृशकल् । कुम्भकारी १ पला-

पहा २ । अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । कषाय-

त्वम् । कटुत्वम् । हिमत्वम् । विषविस्फोटकगू-

ब्रणदोषनाश्रित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलन्यिका, स्त्री, (कुलन्या स्वार्थे संज्ञायां वा कन्

अत इत्वम् ।) कुलन्याकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः । इत्य-

मरः । २।६।१०२॥ अस्य गुणपर्यायौ कुलन्याशब्दे

द्रव्यौ । वनकुलन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलधर्म्मः, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्म्मः ।)

स्वजातीयधर्म्मः । कुलाचारः । यथा,—

“उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं वासी भवतीत्यनुश्रुम” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १। ४३ ॥

कुलधारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः । कुल +

धृ + णिच् + गवुल् ।) पुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलनायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकाले पूज्या

या नायिका ।) पञ्च-मकारयजने पूज्या स्त्री ।

यथा,—

“रत्नमाख्येन सम्प्रीतो रक्तपुष्पविभूषितः ।

पञ्चीकरणसङ्घैः पूजयेत् कुलनायिकाम्” ॥

सा नवविधा यथा,—

“गटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।

ब्राह्मणी भूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ।

माणाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्तिताः” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलनक्षत्रम्, स्त्री, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकनक्षत्रं कुलं

तत्र सप्तनक्षत्रं वा नक्षत्रम् ।) भरणीरोहिणी-

कुलप्रे

पुष्ट्यमघोसः फण्युनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषा-
ढाश्रवणोत्तरभाद्रपदः । यथा,—

“वाखाद्रीभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम् ।

कुलानि समधिष्ठानि शेषाणि चाकुलानि च” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलनाशः, पुं, (कुलं मूलमग्नं न अत्राति । न + अश्

+ अच् । सप्तस्येति समासः । उद्भूतस्य हि उद्भूत-

कन्धरत्वात् भूमिभक्षस्याभक्तकतया तथात्वम् ।)

उद्भूतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः ।)

कुलध्वंसः ॥

कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः

स्वामी ।) कुलस्वामी । गोत्रप्रधानः । कुलनाथः ।

यथा । “अथ सिन्धुसौवीरपतेरुद्भूतस्य व्रजत

इन्द्रमत्यास्तटे तत्कुलपतिना श्रिविकावाहपुत्र-

यान्धेयसमये देवेनोपसादितः स दिशवर उप-

लब्धः” । इति श्रीभागवते ५। १०। १॥ (कुलस्य

कात्रवर्गस्य पतिः पालकः । अन्नदानपोषणपूर्वकं

अध्यापको मुनिविशेषः । उक्तश्च ।

“मुनीनां दशसाहसं योऽन्नदानादिपोषणात् ।

अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः” ॥

कुलपत्रः, पुं, (कुलं भूलभं पत्रं परममस्य ।) दमनक-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलपालकः, स्त्री, (कुलं समृद्धं पालयतीति । पालि +

गवुल् । बहुफलोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) कुलम्भम् ।

कमलानेव इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(कुलं वंशं पालयति । पालि + णिच् + गवुल् ।)

वंशप्रतिपालके, त्रि ॥

कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या । पालि + इन् ।)

कुलवती । इति शब्दमाला ॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति । पालि + गवुल्

टाप् इत्वम् । यदा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप् ।)

कुलस्त्री । इत्यमरः । २। ६। ७ ॥

कुलभट्या, स्त्री, (कुले वंशभवे भट्या भरणम् । कुल

+ भट् + भावे क्यप् ।) गर्भिणीपथ्युपासना । इति

जटाधरः ॥ (कुलस्य भट्या । वंशभरणम् ।)

कुलम्भरः, पुं, (कुलं गृहं भलति हन्ति सन्धिकर्त्त-

नादिना इति । कुल + भल + अच् । निपातनात्

सुम् लस्य २ः ।) कुलम्भलः । चौरः । इति

हारावली ॥

कुलवर्णा, स्त्री, (कुलेषु भिन्नकुलेषु वर्गः वर्गनं गुण-

कथनं यस्याः ।) रक्तचिह्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलवारः, पुं, (कुलस्तदाख्यया प्रसिद्धो वारः ।) मङ्गल-

शुक्रवारौ । यथा ।

“रविश्मन्तो गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे ।

भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय नियुक्तो

वा विप्रः ।) कुलपुरोहितः । इत्यमरटीकायां

स्वामी ॥

कुलमेष्टी, [न] त्रि, (कुलेषु शिष्यकुलेषु मेष्टी ।)

शिष्यकुलप्रधानः । तत्पर्यायः । कुलिकः २ । इत्य-

मरः । २। १०। ५ ॥ कुलकः ३ कुलः ४ मेष्टी ५ ।

कुलायः

इति तट्टीकायां भरतः ॥

कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्प-

त्तिरस्य ।) यस्य कस्यचित् कुले जातः । तत्प-

र्यायः । वीज्यः २ । इत्यमरः । २। ७। २ ॥

कुलसौरभं, स्त्री, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य ।) मन्वका-

वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री ।) कुलपालिका ।

अनन्यगामिनी कुलरक्षिका स्त्री । इत्यमरः । २ ।

६। ७ ॥ (तथा च चाणक्ये ।

“असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव प्रार्थिवाः ।

सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः” ॥

कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री ।

कुलकुण्डलिनोपश्रितः । यथा, कुलाख्ये ।

“कुलस्त्रीज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः” ॥

कुलहृदयकः, पुं, (कुलाय संघाय ऊडते । ऊडि संघे

+ गवुल् ।) एषोदरात् उकारलोपः ।) आरणिः ।

आवर्त्तः । इति हारावली ॥

कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्मोक्तकुलाकुलनामा प्र-

सिद्धा तिथिः ।) द्वितीयाष्टमीदशम्यः । यथा ।

“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

कुलाकुलनक्षत्रं, स्त्री, (तन्मोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्ष-

त्रम् ।) आश्विनाश्रितमिषादशमिषानक्षत्राणि ।

यथा, तन्त्रसारे ॥

“वाखाद्रीभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्” ॥

कुलाकुलवारः, पुं, (तन्मोक्तकुलाकुलनामा वारः ।)

बुधवारः । यथा, तन्त्रसारे ॥

“भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः” ॥

कुलाचलः, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्वतः ।) प्राक-

पार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः ।) कुलपर्वतः । यथा ।

“अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा

ब्रह्मपरन्दरदिनकरजटाः ।

न त्वं नाहं नायं लोक-

स्तदपि किमर्थं कियते शोकः” ॥

इति मोहमुद्गरे ७ । सप्तकुलपर्वता यथा ।

“सप्त येऽस्मिन् महापर्वतः विस्तृताः कुलपर्वताः ।

माहेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमाह्लादवानपि ॥

विन्ध्यश्च पारिपाञ्च इत्येते कुलपर्वताः” ॥

इति मातङ्गे ६५ अध्यायः ॥

कुलाचार्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य व्याख्यायां वर्णनादौ

गुणकीर्त्तनविषये वा आचार्यः ।) कुलज्ञः । कुली-

नादीनां वंशांशव्याख्याकर्त्तृब्राह्मणः । अस्य विव-

रणं षट्कशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन अटतीति । अट् + अच् ।)

क्षुद्रमतस्यभेदः । इति शब्दमाला ॥

कुलाद्रिः, पुं, (कुलनामा ख्यातोऽद्रिरचलः ।) कुला-

चलः । इति सिद्धान्तप्रारम्भेणः ॥

कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रति-

ष्ठापकः ।) पुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलायं, स्त्री, (कौ एयिण्यां लायो लयो यस्य ।)

शरीरम् । इति पुराणम् ॥

कुलायः, पुं, (कुलानां पक्षिसमूहानां अयः वास-

कुलिक

खानम् ।) नीङ् । (यथा, माघे ।

“खगकुलायकुलायनिनायिताम्” ।)

खानमाचम् । इति मेदिनी ।

कुलायः, ए, (कुलाये नीङ् इति । स्था + कः ।)

पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ।

कुलायिका, स्त्री, (कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यते ।

इत्याम् । ठन् ।) पक्षिशाखा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कुलानः, ए, (कुलं घटादिनिर्माणेपयोगिभूदायुपा-

दानं आनाति सम्यगादत्ते । आ + ना + कः । कुलं

वंशं घटादिसमूहं वा अलति पर्याप्नोति वा

अन् + कर्मण्यण् । कल् + “तमिविधि विडोति”

उणां १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकारः ।

इत्यमरः । २ । १० । ६ । तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“माणाकारात् कर्मकार्यं कुम्भकारो व्यजायत” ।

इति परासरसंहिता ।

“पट्टिकाराच तैलिकां कुम्भकारो बभूव ह” ।

इति पराशरपद्धतिः । ब्रह्मवैवर्त्तसंज्ञा च कुम्भका-

रशब्दे द्रव्या । कुम्भपक्षी । इति मेदिनी ।

कुलाणी, स्त्री, (कुलं पर्वतकुलं कलायकुलं वा अलति

परिवर्द्धयति । अल् + अण् । डीप् ।) कुलत्या-

काराङ्गप्रस्तरविशेषः । कुलत्याङ्गमिति ख्याता ।

इत्यमरः । २ । ६ । १०२ । अरण्यकुलित्यका वन-

कुलित्यकडा इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ।

(कुलान् + स्त्रियां डीष् ।) कुलानभार्या ।

कुलाहः, ए, (कुलं पालककुलं स्वकुलं वा आहन्ति ।

आ + हन् + डः ।) ईषत्पीतवर्णः कृष्णानुर्वो-

टकः । इति हेमचन्द्रः ।

कुलाहकः, ए, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) कृकलासः ।

इति शब्दमाणा । दृष्टविशेषः । राक्ता कुले

खाडा इति भाषा । अस्य गुणः । आमवात-वात-

रक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।

कुलाहजः, ए, (कुलं आहलति स्पृशति स्पृजते वा ।

आ + हल् विलेखने + अच् ।) क्षुद्रदृष्टविशेषः ।

कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्यायः । अलम्बुषः

२ गोष्णालः ३ भूकदम्बः ४ । इति रत्नमाला ।

कुलिः, ए, (कुल् + इन् किञ् ।) हस्तः । इति त्रि-

काण्डशेषः ।

कुलिः, स्त्री, (कुल् इन् किञ् ।) कण्टकारी । इति

शब्दरत्नावली ।

कुलिकः, त्रि, (कुलं अधीनतया प्रशस्ततया वा अ-

न्यस्य । इति ठन् ।) शिष्यकुलप्रधानः । इत्य-

मरः । २ । १० । ५ । कुलसत्तमः इति मेदिनी ।

कुलिकः, ए, अष्टमहाभागान्तर्गतभागविशेषः ।

(यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।

“ततोऽधस्तात् पाताले भागणोक्तपतयो वासुकि-

प्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्चेतधनञ्जयधृतराष्ट्र-

शङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो

महामर्षा निवसन्ति” ।

अस्य रूपमप्युक्तं हेमाद्रौ यथा ।

“कुलिकोऽङ्गचक्रमौलिर्वर्णालाधूमसमप्रभः” ।)

दृष्टविशेषः । इति मेदिनी । केलिकडा इति भाषा ।

कुलिकवेला, स्त्री, रथादिवारेषु शुभकर्मणु निविज-

कालविशेषः । यथा । रवौ सप्तमयामाङ्गम्

सोमे षष्ठयामाङ्गम् । मङ्गले पञ्चमयामाङ्गम् ।

बुधे चतुर्थयामाङ्गम् । गुरौ तृतीययामाङ्गम् ।

शुके द्वितीययामाङ्गम् । शनौ प्रथमयामाङ्गम् ।

राधवभट्टमते तु पूर्वोक्तयामाङ्गानां दिवाशेष-

भागः । रात्रौ प्रथमभागः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ।

कुलिङ्गः, ए, (कौ पृथिव्यां लिङ्गति गच्छतीति । कु-

+ लिङ्गि + अच् + इदित्वात् लुम् । यदा कुलितं

क्षणावधौ लिङ्गं वर्णं यस्य ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा

इति भाषा । तत्पर्यायः । कलिङ्गः २ धुम्राटः ३

फिङ्गकः ४ । इति शब्दमाणा । भङ्गः ५ । इत्य-

मरः । अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । खिण्वत्वम् ।

कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ।

कुलिङ्गकः, ए, (कुलिङ्ग + अल्पार्थे कन् ।) चटक-

पक्षी । इति हेमचन्द्रः ।

कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत् फलं यस्य ।)

पेटिकावृत्तः । इति रत्नमाला । पेटारी इति

भाषा ।

कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रियां गौरादित्वात् डीष् ।)

कर्कटश्चक्रीवृत्तः । इति रत्नमाला ।

कुलिङ्गः, ए, (कुल् + बाहुलकात् इरन् किञ् ।)

कर्कटः । इति शब्दरत्नावली ।

कुलिङ्गः, स्त्री, ए, (कुलौ हस्ते श्रेते अवतिष्ठते । कुल् +

श्री + डः । यदा कुलिनः पर्वतान् श्रति दारय-

तीति । श्री + डः । “आतोनुपसर्गे कः” । १ । २ । १ ।

इति को वा ।) वचम् । इत्यमरभरतौ ।

(यथा, कुमारः । १ । २० ।

“क्रेड्पि पक्षच्छिदि यत्रशत्रा-

ववेदनाञ्च कुलिङ्गस्तनानाम्” ।

कु ईषत् कुलितं वा लिङ्गति । कु + लिङ्ग अल्पो-

भावे गतौ च + कः ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।

कण्टकाक्षीलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६४ अध्याये ।

“तिमिमिङ्गलकुलिङ्गापाकमत्स्यनिरालकनन्दिवा-

रलकमकरगर्गकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः

सामुद्राः” ।) कौ भूमौ लिङ्गति अल्पीभवति

कुंभूमिं लिङ्गति गच्छति ऋक्षतया प्राप्नोति वा ।)

अस्थिसंहारवृत्तः । इति रत्नमाला ।

कुलिङ्गनायकः, ए, (कुलिङ्गवत् नायको यस्मिन् ।)

भट्टकारबन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“स्त्रीपादद्वयमाकृष्य विमुमुक्षुस्तलिङ्गकः ।

योनिश्च पीडयेत् कामी बन्धः कुलिङ्गनायकः” ।

इति रतिमञ्जरी ।

कुलिङ्गाशुश्रा, स्त्री, (कुलिङ्गेनाशुश्रेण चैव नियन्त्रते

मनो यथा । यदा कुलिङ्गवत् दृढमङ्गुलं यस्य ।)

बौद्धाणां विद्यादेवीतिशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

कुलिङ्गासनः, ए, (कुलिङ्गं वचं तद्वत् दृढमासनमस्य ।)

शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारान्तत्वात् वा डीष् ।)

कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ । पत्नीव्येष्ठ-

भगिनी । इति हेमचन्द्रः । दृष्टी । इति राज-

निर्घण्टः ।

कुलीनः

कुलीनः, ए, (कुले प्रशस्तवंशे जातः । “कुलात् खः” ।

४ । २ । १२६ । इति खः ।) व्येष्ठोत्तकः ।

तत्पर्यायः । आजाजनेयः २ । इत्यमरः । आजा-

नेयः ३ । इति तट्टीका । खजाजनेयः ४ जात्यः ५

भालान्धः ६ । इति शब्दरत्नावली । (तन्म-

शास्त्रोक्तकुलाचारवृत्ते स्थितः कौलः ।), उत्तम-

कुलोद्भवे, त्रि । तत्पर्यायः । महाकुलः २ आर्यः

३ सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ । ७ ।

३ । * । अथाधुनिककुलीनलक्षणम् । कुलं

उत्कर्षविशेषवृत्तः । इति सङ्केतम् । अथवा कृष्ण-

यम् । तस्यापत्यमित्यर्थे कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन

इति परसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीन-

शब्देन उत्कर्षविशेषवृत्तजातकथयतिरिति । तथा

च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तजात-

कत्वे सति तद्वर्त्मत्वं कुलीनत्वमिति । उत्कर्ष-

विशेषस्तु नवधा गुणाः । ते च यथा ।

“आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।

निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दानं नवधा कुलक्षणम्” ।

अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टत्वं

कुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्य-

जनानां यदि नवधा गुणा वर्त्तन्ते तदा तेऽपि

कुलीनाः स्युस्तत्र । अनवच्छिन्नपर्यायत्वं कुलीनत्वम् ।

प्रमाणं यथा,—

“नपर्यायं समासाद्य दानयज्ञमुत्तमम् ।

कन्याऽभावे कुशत्वागः प्रतिष्ठा वा परस्परम्” ।

तथा च ।

“कुलीनस्य सुतां लब्ध्वा कुलीनाय सुतां ददौ ।

पर्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपकः” ।

तथा च ।

“आदानञ्च प्रदानञ्च कुशत्वागस्तथैव च ।

प्रतिष्ठाघटकाये च कुलकर्म चतुर्विधम्” ।

इति कुलदीपिका । * । अथ वल्लभभूपालकृताः

पञ्चगोत्रजराष्ट्रीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मुख्य-

गौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीनाः यथा । शाखिल्य-

गोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवन्द्यः स

मुख्यः । रामगङ्गुडः निपकेशरकोयो गूढी कुलभी

वटु दिर्घटिः वैकुण्ठपारियाणः एते पञ्च गौणाः ।

काश्यपगोत्रे दत्तवंशजः सुलोचनचट्टः स मुख्यः ।

जगद्धडः धीरगुडः काकपीतमखी एते त्रयो

गौणाः । भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवंशजः धुरन्धर

मुखयटी स च मुख्यः । विनायकदिग्दीर्घाद्यो गन्ध-

र्वराधी एतौ द्वौ गौणौ । सावर्णगोत्रे वेदगर्भ-

वंशजः वीरव्रतगाङ्गुली सुधीरकुन्दः एतौ द्वौ मुख्यौ ।

वीरसूदनघटेश्वरः एष गौणः । वात्स्यगोत्रे

कान्दड़वंशजः सुरभिघोषवानः कविकाञ्चिजानः

रविपूतितण्डः एते मुख्याः । भानुचौटखण्डो

पनिकालुमहिन्या वनमानिपिप्यली एते गौणाः ।

अधुना एषां मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौणा-

स्तुर्दशश्चोचियाः । अष्टौऽपि पञ्चगोत्राज्जाताः

सप्तत्रिंशच्छोचियाः सन्ति । ततो लक्ष्यसेनेन

मुख्याऽष्टकुलीनो न विंशतिपुलाखा समीकरणं

कृतम् । तत एतेषां नानादोषदर्शनात् देवीवदेव

कुलीनः

फलिया खड्गदहवल्लीसर्वान्दी इत्याद्याः षट्-
त्रिंशन्मोः कृताः । ततो भागयूथया इति
तिष्ठः संज्ञा जाताः कुलाचार्ययथा ज्ञेयाः ॥ * ॥

अथ वारेन्द्राचार्यकुलीनाः ।

“आदौ मैत्रस्ततो भीमो वरुः संजामिनस्तथा ।

लाहृदिर्भादुडिः साधुर्भादडाः पङ्क्तिपूरकाः” ॥

एषां नागादोषदर्शनात् कुलाचार्यः ॥ १ ॥ पटी
इति संज्ञा कृता । तद्यथा । निराविना १ रोहि २
२ भृष्णा ३ आलेखानी ४ कुतलखानी ५ वेणी ६
ओनानी ७ भवानीपुर ८ । एतेषां कुलाघातात्
काप इति संज्ञा जाता ॥ * ॥

अथ वैद्यस्यादिकुलीनाः ।

धन्वन्तरिगोत्रे विनायकसेनः । मौद्गल्यः च चायु-
दासः । काश्यपे कायगुप्तः । वल्लभेनैषां कुलं
महामध्यमकनिकुलभेदेन त्रिधा कृतम् । तत्र
महाकुलीनाः पञ्च । यथा । कृष्णसेनखानः १ हरि-
हरसेनखानः २ चण्डीवरदासः ३ गणपतिदासः
४ दुर्जयदासः ५ । अधुनेषां कुलस्य फ़ासवृद्धि-
भङ्गा न सन्ति ॥ * ॥

अथ दक्षिणराष्ट्रीयकायस्थकुलीनाः ।

तत्रादिशूरराजेन कान्यकुब्जदेशादानीतिर्गोत्राय-
पञ्चकैः सह घोषवसुमित्रदत्तगुहाः पञ्चागता
आदिकुलीनाः यथा । सौकालीनगोत्रे मकन्द-
घोषः १ । गौतमे दशरथवसुः २ । विश्वामित्रे
कालिदासमित्रः ३ । काश्यपगोत्रे दशरथगुहः
स्वाहृष्टारादवमानितो वक्त्रे गतः ४ । भरद्वाज-
गोत्रे पुत्रघोषमदत्तः विनयहीनतो निष्कुलः ५ ।
वक्त्रजकुलाचार्यग्रन्थे स एव मौद्गल्यगोत्रः ॥ * ॥

अथ वल्लभसेनकृतसमाजादयः ।

तत्राद्यस्य षष्ठ्युत्तरयोर्निष्ठापतिप्रभाकरघोष-
योर्वसस्थाने क्रमेण वालीआकनाख्यौ ग्रामौ ।
द्वितीयस्य पञ्चमपुरुषयोः शुक्तिमुक्तिवखोर्वसस्थाने
क्रमेण वागाण्डिमाहिनगराख्यौ ग्रामौ । तृतीय-
स्याष्टमपुरुषयोः धूँइ गुँइ मित्रयोर्वसस्थाने
क्रमेण वडिशाटेकानामग्रामौ । अपरेष्टादश-
समाजास्तत्स्थानां कुलाभावात् न लिखिताः ॥ * ॥
तेषां कुलान्तु नवविधम् । मुख्य १ । कनिष्ठ २
कृभाया ३ मध्यांश ४ । तेभ्यो ५ । एतानि प्रधा-
नानि । कनिष्ठद्वितीयपुत्र ६ कृभायाद्वितीयपुत्र
७ मध्यांशद्वितीयपुत्र ८ तेभ्यो ९ द्वितीयपुत्र इति
च ९ । नवरङ्गानुरोधात् कृभायाज्येष्ठपुत्रस्य
मध्यश्रेष्ठ इति संज्ञा जाता ॥ * ॥

अथ कुलानां विवरणम् ।

मुख्यकुलीनस्य प्रथमपुत्रः पिढतुल्यः द्वितीयः
कनिष्ठनामकुलविशिष्टः तृतीयो मध्यांशनामकुल-
युक्तः चतुर्थः तेभ्यो जनामकुलान्वितः पञ्चमादियाव-
त्पुत्राः मध्यांशद्वितीयपुत्रनामकुलयुक्तः भवन्ति ॥
कनिष्ठकुलीनस्य ज्येष्ठपुत्रः कृभायानामकुलयुक्तः
तस्य ज्येष्ठपुत्रः मध्यश्रेष्ठनामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठ-
पुत्रः मध्यांशनामकुलविशिष्टः स एव अपरम-
ध्यांशवारभाषामध्यांश इति संज्ञाद्वययुक्तः ॥ * ॥
एषां कर्मणा वृद्धिर्यथा । मुख्यकुलीनस्य द्वितीय-

कुलीनः

द्वितीयपुत्रयोः कुलस्य वाडिमुख्य इति संज्ञा
चतुर्थपञ्चमषष्ठपुत्राणां कुलस्य वाडिकनिष्ठ इति
संज्ञा सप्तमाष्टमनवमपुत्राणां कुलस्य वाडिम-
ध्यांश इति संज्ञा दशमेकादशद्वादशपुत्राणां
कुलस्य वाडितेभ्यो इति संज्ञा भवति ॥ कनिष्ठ-
नामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेभ्यो इति
संज्ञा भवति । मुख्यकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य
द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेभ्यो इति संज्ञा ॥ मध्यां-
शद्वितीयपुत्र इति संज्ञं कुलं मुख्यकनिष्ठकृभाया-
मध्यश्रेष्ठमध्यांश इति कुलपञ्चकात् भवति ॥ * ॥
मुख्यकुलान्तु त्रिविधं यथा । प्रकृतम् १ सहजम् २
कोमलम् ३ । आदौ षट्समाजे षट् प्रकृतामुख्या
अभूवन् । ततस्तेषां द्वितीयद्वितीयपुत्रयोः कुलस्य
वृद्धा क्रमेण सहजकोमल इति संज्ञा जाता ।
प्रकृतमुख्यकुले दानयहणाभ्यां सहज इति संज्ञा
कोमलमुख्यकुले दानयहणाभ्यां कोमल इति
संज्ञा भवति । सहजः सहजेन कोमलः कोमले-
नापि कुलं कृत्वा तत्तद्वावापन्नौ भवतः ॥ पिढकु-
लानुसारेण ज्येष्ठपुत्राणां कुलस्य जन्ममुख्यजन्म-
कनिष्ठादिसंज्ञा ॥ * ॥ प्रकृतमुख्यकुलस्य फ़ास-
वृद्धी न भवतः । सहजमुख्यकुलस्य फ़ासवृद्धी
भवतः । कोमलमुख्यकुलस्यापि फ़ासवृद्धी न
भवतः । कनिष्ठकुलस्य मुख्यत्वं कृभायाकुलस्य
कनिष्ठत्वं भवति । मध्यांशकुलस्य स्थिरतरत्वम् ।
कनिष्ठद्वितीयपुत्रः वाडितेभ्यो इति संज्ञां
प्राप्नोति । मुख्यद्वितीयपुत्रस्य द्वितीयपुत्रः तेभ्यो
इति संज्ञामपि प्राप्तुमर्हति । कृभायाद्वितीयपुत्र-
मध्यांशद्वितीयपुत्रयोः कुले फ़ासवृद्धी न स्तः ।
सर्वे कुलीनाः कुलनाशात् वंशजभावापन्ना
भवन्ति ॥ * ॥ आदौ यदि पिढपर्यायाय अथवा
मौलिकाय कन्यां दद्यात् तद्दानं प्रामाणिकमञ्जं
भवति । पश्चात् कुलकर्मकर्तव्यम् । तद्यथा ।
मुख्यस्य कन्यायाः प्रदाने तस्याः द्वे संज्ञा षष्ठ-
कन्यावधि गरुडै इति संज्ञा भवति । अन्य-
कुलानां ज्येष्ठकन्यायाः प्रदाने तस्या आकृतिरिति
संज्ञा तदनन्तरं यावत्कन्यानां प्रदाने तासां क्रमेण
प्रतिसारणी जघन्या इति संज्ञाद्वयं भवति ॥
आत्मसमकुलीनाय आकृतिनामकन्यादाने कुलस्य
श्रेष्ठत्वम् । अनुजकन्यायाहणे तु कुलफ़ासो भवति ।
मुख्यस्य गरुडै इति नाम्नां कन्यां अन्यकुलीनस्य
प्रतिसारणी कन्यां मौलिको वंशजश्च ग्रहीतु-
मर्हति । उत्तममध्यमाधमकर्मभिः श्रौत्यसमा-
वेशनिन्दा इति त्रयं कुलस्यांशकर्म ॥ * ॥ पूर्वं
विपर्याये विवाहो जातः । पुरन्दरवसुनेषां त्रयो-
दशपर्यायावधिश्रेष्ठोपर्यायवन्धनमकृतकुलोद्धारणे
कृते । यथा ।

“विपर्याये कुलं नास्ति न कुलं रण्डपिण्डयोः” ॥ * ॥

अथ मुख्यतरकुलीनानां पाणिदोषाः ।

“देवी गङ्गा तथा गौरी भैरवी भास्करा तथा ।

वनाथी चण्डिदासी च सप्तैते कुलकण्टकाः” ॥

अपि च ।

“श्रीनाथो श्रीकरी विष्णुदासी हृदय एव च ।

कुलीनः

कन्दर्पो च सरानन्दी षडेते कुलकण्टकाः” ॥

इति कुलाचार्यकारिका ॥ * ॥

अथ मुख्यकुलीनस्य कार्यम् । स च आगच्छेद्
अर्थादयिमां कन्यां आत्मतुल्याय द्वितीयां कनि-
ष्ठकुलीनाय तृतीयां कृभायानामकुलयुक्ताय चतुर्थीं
मध्यश्रेष्ठनामकुलविशिष्टाय अथवा मुख्यद्वितीय-
पुत्रमध्यांशकुलीनाय पञ्चमीं तेभ्यो जनामकुल-
युक्ताय दद्यात् । तदनन्तरजातानां गरुडै इति
संज्ञा ताः मौलिकमध्यांशद्वितीयपुत्रमुख्यकुली-
नेभ्यो दातुमर्हति । स एवादौ मुख्यकुलीनस्या-
यिमां कन्यां ततः कनिष्ठकुलीनस्य कन्यां ततो
मध्यांश इति नामकुलयुक्तस्य कन्यां ततो जन्म-
तेभ्यो इति नामकुलविशिष्टस्य कन्यां गृह्णी-
यात् ॥ * ॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य कार्यम् ।
स प्रथमां कन्यां आत्मतुल्यकुलीनाय द्वितीयां
तेभ्यो इति नामकुलयुक्ताय दद्यात् । मुख्यद्विती-
यपुत्राय मध्यांशनामकुलयुक्ताय अथवा मुख्य-
द्वितीयपुत्राय कन्यां दातुमर्हति । मुख्यकुलीनस्य
द्वितीयां कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां
गृह्णीयात् । ततो मुख्यकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य
मध्यांशनामकुलयुक्तस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥
अथ कृभायाकुलीनस्य कार्यम् । स मध्यांशनाम-
कुलविशिष्टाय प्रथमां कन्यां मध्यांश इति कुल-
युक्तानुजाय अर्थात् वाडितेभ्यो जनामकुलविशि-
ष्टाय द्वितीयां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य द्वितीय-
कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां
गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ मुख्यद्वितीयपुत्रस्य मध्यां-
शनामकुलीनस्य कार्यम् । स प्रथमकन्यां जन्मते-
भ्यो जनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां मध्यांशकुल-
विशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात् । कनिष्ठस्य
प्रथमां कन्यां ततस्तेभ्यो जनामकुलयुक्तस्य प्रथमां कन्यां
ततस्तेभ्यो जानुजकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात्
मुख्यस्य द्वितीयकन्यायाहणं तस्य महत् कर्म ॥ * ॥
अथ जन्मतेभ्यो जनामकुलीनस्य कार्यम् । स
प्रथमां कन्यां मुख्यकुलीनस्य चतुर्थपुत्राय अथवा
मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय द्वितीयां
तेभ्यो जनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात् ।
मुख्यकुलीनस्य पञ्चमकन्यां अथवा मध्यांशनामकु-
लीनस्य प्रथमकन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ कनिष्ठ-
कुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स आत्म-
तुल्याय अथवा तेभ्यो जनामकुलविशिष्टद्वितीय-
पुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मुख्यचतुर्थपुत्र-
जन्मतेभ्यो जनामकुलयुक्तस्य प्रथमां अथवा कनि-
ष्ठनामकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥
अथ कृभायानामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् ।
स आत्मतुल्याय अथवा तेभ्यो जनामकुलविशिष्ट-
द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । तेभ्यो ज-
नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां अथवा कृभाया-
नामकुलयुक्तस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ
मध्यांशनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स
आत्मतुल्याय अथवा तेभ्यो जनामकुलविशिष्टस्य
द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । तेभ्यो ज-

कुलीनः

नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां अथवा अन्यकुलीनां मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य वा द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् । * ॥ अथ तेजोनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्यम् । स आत्मतुल्याय अथवा वंशजाय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्रस्य प्रथमां कन्यां अथवा तेजोनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयां गृह्णीयात् । * ॥ अथ मध्यश्रेष्ठनामकुलीनस्य कार्यम् । स मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनाय प्रथमां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय तेजोनामकुलीनाय द्वितीयां कन्यां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य चतुर्थीं कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेजोनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेजोनानुजकुलीनस्य अष्टिमां कन्यां गृह्णीयात् । * ॥ अथ मध्यश्रेष्ठपुत्रवारभायामध्यांशनामकुलीनस्य कार्यम् । स तेजोनामकुलपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात् । कनिष्ठकुलविशिष्टस्य अथवा कृपायानामकुलपुत्रस्य किं वा मध्यश्रेष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । * ॥ अथ चतुस्त्रिंशदधिकसप्तदशशतशकाब्दे मत्पित्रा तावत्कुलीनकुलाचार्यमतेन मुख्यकुलीनस्य द्वितीयद्वितीययोः कन्ययोः क्रमेण ग्रहणेन तदनाभे श्रौत्यकुले दानेन समानकुले ग्रहणेन च कनिष्ठकृपायानामकुलयोः पुत्रवानुक्रमेण स्थिरतरत्वं निर्णीतम् । तदयथा,— “कनिष्ठकुलवैष्मिनि कश्चन केऽपि केऽपीच्छया परेऽपि पुत्रवचनयादगमनेव दोष्केयिकाम् । निषेधमिह नेच्छते कमपि तत्र षड्भाटजः सतः पितृपदं कथं जननतो हि न प्राप्नोति ॥ शाके पद्यपदत्रिसप्तवसुधागण्ये वरेण्ये तथा पर्याये परिपूरिते हि विषमे धन्ये त्रयोविंशके । गोपीमोहनदेववंशतिलकेनापूर्व्यकं श्रीमता निर्णीतं यदपीह तच्च घटकेः सर्वैः कुलीनैर्मृतम् ॥ कनिष्ठषड्भाटकुलस्य तद्वत् स्वच्छेयिकायामिदमेव मूलम् । आदागतः पितृपदस्य लाभो ज्येष्ठत्वभावः पुत्रवक्रमेण ॥ द्वेयिकायामशक्तस्य दानचेत् प्रबलं भवेत् । पर्यायस्य समानस्य ग्रहणादपि तिष्ठति ॥ श्रौत्यं निन्दा समावेशस्त्रिविधोऽंशः कुलस्य वै । तस्य ध्वंसो न हि भवेद्यत्नतो रक्षितः स हि ॥ अथ यद्यन्यथाभावे भवेदपि यथाविधि । क्रमागतेषु वर्गेषु तदा हानिर्भविष्यति ॥ सर्वैः कुलचैश्च कुलीनवर्गैर्गोष्ठीपतीनां पुरतः सङ्घर्षः । इदं हि पत्रं लिखितं प्रयत्नात् निर्णीतं यच्च प्रचलित्यतीति” * ॥ अथ वज्रकुलीनाः । “वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूषणौ । घोषेषु च समाश्रितश्चतुर्भुजमहाकृती ॥ दशरथो गृह्यैव मित्रस्तारापतिस्तथा” ॥ एतेषामादिपुत्रवर्गिण्यो यथा । गौतमगोत्रे

कुलमलं

सर्वादौ दशरथवसुसुतौ कृष्णवसुपरमवसुसुतौ कृष्णवसुदक्षिणराष्ट्रे ख्यातस्तस्य सुतः भववसुः तत्सुतः हंसवसुः तत्सुताः शुक्तिमुत्तमलक्ष्मणवसुकाः । अलक्ष्मणवसुः राणात् वज्रे गतः तस्य वज्रे कुलहानिर्जाता तस्य सुतः मधुवसुः तत्सुतः गुणाकरवसुः तत्सुता अगन्तादयः । दशरथसुतः परमवसुस्तत्सुतौ लक्ष्मणवसुपूषणवसुसुतौ वज्रे ख्यातौ । सौकुलीनगोत्रे मकरन्दघोषसुतौ भवनाथघोषसुभाषितघोषौ भवनाथघोषो दक्षिणराष्ट्रे ख्यातः सुभाषितघोषो वज्रे ख्यातः तस्य सुतश्चतुर्भुजघोषः ॥ विश्वामित्रगोत्रे सर्वादौ कालिदासमित्रसुतौ अश्वपतिमित्रश्रीधरमित्रौ श्रीधरमित्रो दक्षिणराष्ट्रे ख्यातः अश्वपतिमित्रो वज्रे ख्यातस्तस्य सुतस्तारापतिमित्रः ॥ इति वज्रकुलाचार्यग्रन्थः कुलदीपिका ॥ कुलीनकः, पुं, (कुलीन + संज्ञायां कन् ।) वनमुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलीनसं, स्त्री, (कौ लीनं भूषणं द्रव्यादिकं स्यतीति । सो + कः ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलीरः, पुं, (कुलं संस्थाने + ईरन् किञ्च ।) कर्कटः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ कौकुडा इति भाषा । (“अथ कुलीरप्रभृतयो जलजन्तवस्तमभ्युपेत्य प्रोषुः” इति हितोपदेशः ।) कर्कटराशिः इति ज्योतिषम् ॥ कुलीरप्रदङ्गी, स्त्री, (कुलीरावयव इव प्रदङ्गं यस्य । कुलीरप्रदङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटप्रदङ्गीद्वयः । इति रत्नमाला ॥ कुलीरात्, [इ] पुं, (कुलीरं असीति । अद् + क्तिप् । उत्पत्तिमात्रेणैवात्मप्रसूतिमभ्युपगच्छत्यत आह ।) कर्कटशिशुः । तत्पर्यायः । स्येगविः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुलीशः, पुं स्त्री, (कुलिश + एघोदरात् दीर्घः ।) कुलिशम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ कुलुकं, स्त्री, (कुल + बाङलकात् उलच् किञ्च निपातनात् लस्य कः ।) जिह्मलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलुकगुप्ता, स्त्री, (कौ भूमौ लुक्ता गुप्ता गुप्ता इव ।) उल्काधिः । इति हारावली ॥ कुलेश्वरः, पुं, (कुलस्य अगस्त्यमूढस्य कुलचक्रस्य वा ईश्वरः ।) शिवः । (कुलस्य वंशस्य ईश्वरः नेता कर्त्ता वा ।) कुलपतिः । इति शब्दमाला ॥ कुलोत्कटः, पुं, (कुले कुलेन वा उत्कटः उद्रिक्त उद्यो वा ।) कुलीनायः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटकुलोद्भवे चि ॥ कुषकः, पुं स्त्री, (कल संस्थाने “कलिगलिभ्यां षगस्योच्” । उणां ५ । २६ । इति षक् अयस्य उच् ।) रोगः । गुल्फे पुं इत्युणादिकोषः । (यथा, ऋग्वेदे ७ । ५० । २ । “यदिजामनुपतपि वन्दनं भुवदष्टीवन्तौ परिकुष्णौ च देहत्” ॥) कुल्लणं, स्त्री, (कुल्ल निष्कर्षे “कुल्लणं” । उणां ४ । १७० । इति कल्लन् कल्लान्तादेशः ।) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः । (यथा, अथ-

कुल्या

र्ववेदे २ । १० । ३ । “तच्च मे गच्छताज्जवं शस्य इव कुल्लणं यथा” ॥) कुल्लाघं, स्त्री, (कोलतीति । कुल्ल + क्तिप् । ततः कुल्लं भक्तमिश्रितजलं मस्यतीति । मसीर्यं परिणामे + अण् एघोदरात् षत्वम् ।) काञ्चिकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ कुल्लाघः, पुं, (कोलति इति । कुल्ल + क्तिप् । कुल्लं अर्द्धस्त्रिंशो माषोऽस्मिन् ।) यावकः । इत्यमरः । २ । ६ । १८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । “कुल्लाघा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः” ॥) वोरवधान्यम् । कुल्लय इत्यन्ये । माषाक्षतिपत्रः । काश्मीरेषु तुलसी इति ख्यातः इति सुभूतिः । इति भरतः ॥ राजमाष इत्यन्ये । इति नयनानन्दः ॥ माषादिभिन्नमर्द्धस्त्रिंशमक्षम् । खिचड़ी इति ख्यातश्च । इति लिङ्गादिसंयहटीकायां भरतः ॥ पाचितमाषादिरिति भीमः । इति सारसुन्दरी ॥ अर्द्धस्त्रिंशमर्द्धस्त्रिंशमक्षकादयः । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ । “अर्द्धस्त्रिंशस्त गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः । कुल्लाघा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः” ॥) अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । रूक्षात्वम् । वातकारित्वम् । मलभेदित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ रोगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ वनकुल्लयः । इति रत्नमाला ॥ कुल्लाघाभिघृतं, स्त्री, (कुल्लाघैर्यवादिभिरर्द्धस्त्रिंशैरभिघृतं स्म इति । अभि + घृ + क्तः ।) काञ्चिकम् । इत्यमरटीकायां खामी ॥ कुल्लासं, स्त्री, (कोलतीति कुल्लं भक्तमिश्रितजलम् । तत् मस्यति परिणमयतीति अण् ।) कुल्लाघम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कुल्लं, स्त्री, (कुल्लं वन्ये + क्यप् ।) अस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ अष्टश्लोणपरिमाणम् । सूर्यम् । आमिषम् । इति मेदिनी ॥ कुल्लः, त्रि, (कुल्लस्यापत्यम् । “अपूर्वपदादन्यतरस्यामिति” । ४ । १ । १४० । इति यत् । यद्वा कुले भवः कुलाथ हितः कुले साधुः वा दिगादित्वात् तच्च साधुरिति वा यत् ।) कुलोद्भवः । कुलहितः । (यथा, भागवते ७ । ६ । १३ । “गृहान् मनोचोरोपरिच्छेदांश्च हृत्तीक्ष्ण कुल्याः पशुभ्यवर्गान्” ॥) मान्ये पुं इति । मेदिनी । कुल्या, स्त्री, (कुले प्राणिगणे साधुः तच्च साधुरिति यत् ।) क्षुद्रा क्षामा नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३४ । (यथा, शाकुन्तले १ माट्टे । “कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शशिनीनो धौतमूला” ॥) पयःप्रणाली । पयनाला इति भाषा । जीवन्तिकौषधिः । नदीमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ पर्वणि । “सैन्यवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुल दर्शनम्” ॥) कुलक्षी । इति हजयुधः । क्षुण्णवार्त्ताकुः । इति रत्नमाला ॥

कुवादः

कुवं, स्त्री, (कौ एथियां वलते मयङ्गाकारपुष्पावय-
वेन संबन्धोतीव । वल संवरणे अन्येभ्योऽपीति डः ।
यद्वा कुं भूमिं वाति । कु + वा + कः ।) उत्पलम् ।
जलजपुष्पमात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कुवकालुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते ।
कुव + कौ + कः । कुवका आलुका इव ।) घोषी-
श्राकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुवङ्गः, स्त्री, (कुत्सितं वङ्गमिव गुणैः ।) भांसकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कुवचः, त्रि, (कुत्सितं वचः यस्य ।) कुवादः । पर-
दोषकचयनशीलः । इत्यमरः ॥
कुवच्यन्, स्त्री, (कु ईषत् वचं हीरकमिव कायते ।
कौ + कः ।) वैकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुवरः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा त्रियते । वृ +
अप् । यद्वा कुत्सितं रसं द्योति मृच्छति । कु +
वृ + अच् ।) तुवरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
कुवणं, स्त्री, (कौ वलते । वल् + पचाद्यच् ।) उत्पलम् ।
मुष्णाफलम् । वदरीफलम् । इति मेदिनी ॥
कुवलयं, स्त्री, (कौ एथिया भूमेर्वा वलयमिव शोभा-
कारकत्वात् ।) उत्पलम् । इत्यमरः । ६ । १० । ३७ ॥
नीलोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा,—मेघदूते ४६ ।
“ज्योतिर्जोला वलयिगणितं यस्य वहे भवानी ।
पुल्लप्रेक्षा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति” ॥)
कुवलयपीडः, पुं, (कुवलयं उत्पलं आ सत्यक् पीड-
यति । कुवलयं सर्वं भूवलयं आपीडयति वा आ
+ पीड् + अच् ।) कंसस्य हस्तिरूपो देव-
विशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे
१०५ । २६-२७ ।
“शकुनिं केशिनश्चैव यमलार्जुनकावपि ।
नागं कुवलयपीडं चानूरं मृष्टिकं तथा ॥
कंसश्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः ।
निहत्य गोपवेशेन क्रीडयामास केशवः” ॥
कुवलयं नीलोत्पलं आपीडः भूषणं यस्य इति
श्रुत्या नीलोत्पलजलजृतो जगः ॥)
कुवलयिनी, स्त्री, (कुवलयानां सङ्घः ततः खलादि-
त्वात् इनिः । यद्वा कुवलयानि सन्त्यस्यां इति
इनिः ङीष् ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुवलाश्वः, पुं, (कौ एथियां वलते विचरणासमर्थो
भवति यद्वा कुं भूमिं एथिर्वी वा वलते व्याप्नोतीव ।
वल् + अच् । कुवलः वेगगमनेन भूवलयभ्रमणक्षमः
अश्वो यस्य ।) धनुमारराजः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४ । २ । १२ । “आव-
लस्य वृहदशस्तस्यापि कुवलाश्वः योऽसावुतस्य
महर्षेरपकारिणं धनुषामानमसुरं वैष्णवेन तेज-
साऽऽप्यायितः पुल्लसहस्रेकविंशतिभिः परिहृतो
जघान धनुमारसंज्ञामवाप च” ॥ अयमेव कुवल-
याश्व इति नाम्नापि विवृतः ॥)
कुवलौ, स्त्री, (कुवल + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
कोलिहः । इति रत्नमाणा ॥
कुवादः, त्रि, (कुत्सितो वादः भाषणं यस्य ।) कुवचः ।
परदोषकचयनशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥

कुश

कुवाङ्गलः, पुं, (कुत्सितं वङ्गलोति । कु + वङ्ग +
उलङ् ।) उष्ट्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कुविन्दः, पुं, (कुत्सितं भक्तादिमत्तितसूत्रादिकं कुत्सि-
तवत्या वा जीविकां विन्दतीति ।) तन्त्रवायः ।
स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मैरसजातः । इति ब्रह्म-
वैवर्त्तपुराणम् ॥
कुवृत्तिज्ञातुः, पुं, (कुवृत्तिं ईषदावरणरूपं चरणं
करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा वृत्तिं आव-
रणं करोति आत्मानमिति शेषः । कुवृत्ति +
ज्ञा + क्तिप् तुगागमश्च ।) पूतिकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कौटा करञ्ज इति भाषा ॥ (कुत्सि-
तां वृत्तिं व्यवहारं करोतीति अस्मद्व्यवहार-
कारी ॥)
कुवेणी, स्त्री (कु ईषत् वेगान्ते गच्छन्ति मत्स्या
अस्याम् । कु + वेण् + इन् । ततः छदिकारान्ता-
दिति वा ङीप् ।) मत्स्यधानी इत्यमरः । १ । १० ।
१६ ॥ खल्ल इति भाषा । कुत्सिता वेणी यस्याः ।
निन्दितवेणी नारी च ॥
कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य ।) तथा च वायु-
मार्कण्डेयपुराणे ।
“कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्गितः” ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ देवताविशेषः । स तु
विश्ववोसुमेरुद्विजडाभार्यायां जातः । धनयन्तो-
त्तरदिशां पतिश्च । इति श्रीभागवतम् ॥ चिच-
रणोऽष्टदंष्ट्रोऽयं जातः । तत्पर्यायः । न्यम्बकसखः २
यत्तराट ३ गुणकेश्वरः ४ मनुष्यधर्मा ५ धनदः ६
राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ तैश्च-
वणः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः
१३ एकपिङ्गः १४ ऐलविलः १५ श्रीदः १६ पुण्य-
जनेश्वरः १७ । इत्यमरः । १ । १० । ७३ । हर्ष्यक्षः
१८ अलकाधिपः १९ । इति जटाधरः ॥ * ॥
नन्दीहस्तः । इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
कुवेरः, त्रि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादिकं गति
र्वा यस्य ।) मन्दः । इति धरणी ॥ (कुत्सितं वेरं
शरीरं यस्य ।) कुशरीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुवेरकः, पुं, (कुवेर + संज्ञायां कन् ।) नन्दीहस्तः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥
कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गलं पुष्प-
मस्याः ।) पाटलाक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥
कताकरञ्जः । सितपाटलिकाक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः ।) कैलासपर्वतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कुवेराद्रिः, पुं, (कुवेरस्य अद्रिः पर्वतः ।) कैलास-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥
कुवेणं, स्त्री, (कुवेणु जलजपुष्पेषु मध्ये ईशोभां जाति
मृच्छतीति । जा + कः ।) कुवलयम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥
कुश इ किं युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां
पक्षे भां-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमखरी ।

कुशः

इ कुंश्यते । किं कुंश्यति कुंशति । इति दुर्गा-
दासः ॥
कुश य इर् स्त्रिषि । आलिङ्गन इति यावत् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य कुंश्यति
बाला कान्तम् । इर् अकुशत् अकोशीत् ।
अस्मात् पूषादित्वात्त्रिषं उ इत्यन्ये । इति दुर्गा-
दासः ॥
कुशं, स्त्री पुं, (कु पापं श्यति नाशयति । कु + शो
+ डः । यद्वा कौ भूमौ श्येते राजते शोभते
इत्यर्थः ।) खनामस्यातल्लम् । तत्पर्यायः । कुशः
२ दर्भः ३ पवित्रम् ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥
याज्ञिकः ५ ऋक्सगर्भः ६ वह्निः ७ कुतुपः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
“कुशो दर्भस्तथा वह्निः सृष्टयो यत्र भूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षरपत्रस्तथैव च” ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“वर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता ।
न्यपतन् यत्र रोमाणि यक्षस्याङ्गं विधुन्वतः ॥
कुशकाशान्तं ग्वासन् शम्भुद्वितवर्चसः ।
ऋषयो येः परमाव्य यक्षपान् यक्षमीजिरे” ॥
इति श्रीभागवतम् ॥ अस्य गुणाः ।
“दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् ।
मूत्रक्षयाग्रमरीट्यावन्तिरक्तप्रदं गन्धजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तस्य धारणविधित्त-
प्रतिनिधिश्च यथा,—
“पूजाकाले सर्वदेव कुशहस्तो भवेच्छुचिः ।
तर्जन्या रजतं धार्यं स्वर्णं धार्यमगमया ॥
कुशकार्यकरं यस्मात् तु वन्याः कुशाः कुशाः ।
कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया ॥
नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्यं हि निजमङ्गले” ॥
इति वरदात्मने १ पटलः ॥ * ॥
सधवायास्तत्स्पर्शनिषेधो यथा,—
“न स्पृशेत्तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन” ॥
इति हलायधकृतब्राह्मणसर्वसम् ॥ अन्यत् दर्भ-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
कुशं, स्त्री, (कौ एथियां भूमौ श्येते । भूलपत्वात्
तथात्वम् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥
कुशः, पुं, (कु पापं श्यति नाशयति विहितराजधर्मा-
नुष्ठानेन । कु + शो + डः । अपरा व्युत्पत्तिर्यथा
यथा, रामायणे ।
“यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशेर्मन्त्रमनुकृतेः ।
निर्मार्कजोयन्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्” ॥)
रामसुतः । (यथा, रघुः १६ । ७२ ।
“यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः
कुशाय राज्येन समं दिदेश ।
तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुं-
रक्षातपातं सलिले ममम्” ॥)
योक्ताम् । इति मेदिनी ॥ पुराणोक्तसप्तदीपेषु
दीपभेदः । स तु द्रुतसमुद्रेणाक्षतः । तत्र देव-
निर्मितोऽभितुल्यः कुशस्तम्बोऽस्ति । (अतः कुश-
दीप इति संज्ञया विख्यातः ।) तदधिपः प्रिय-
व्रतराजपुत्रो हिरण्यरेताः तद्दीपं विभज्य सप्त-

कुशण्ड

पुत्रेभ्यो दत्तवान् । तेषां नामानि यथा । वसुः १ वसुदानः २ दृढवर्चः ३ नाभिगुप्तः ४ क्षुत्प्रतः ५ विप्रनामा ६ देवनामा ७ । यथां वर्षेषु सप्त सोमागिरयः । यथा । वसुः १ चतुःप्रदः २ कपिलः ३ चिचकूटः ४ देवानीकः ५ ऊर्ध्वरोमा ६ त्रिविणः ७ । सप्त गद्यश्च यथा । रसकुल्या १ भिन्नविन्दा २ श्रुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ द्रुतच्युता ५ मधुः ६ माला ७ । तत्र स्थिताः कुशककोविदाभिमुक्तकुलकसंज्ञाः क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः भगवन्तमभि-रूपिणं आसां नदीनां पयोभिर्यजन्ते । इति श्रीभागवतम् ॥ (विष्णुपुराणे तु यत्तद्दीपाधिपते-स्तत्पुत्राणां गिरीणां नदीनाञ्च नामान्तराणि दृश्यन्ते । यथा २ । ४ । ३६—४४ ।

“अथोत्तिष्ठतः कुशदीपे सप्त पुत्राः प्रदण्ड्य तान् । उद्दिदो वेद्यमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृतिः ॥ प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपञ्चतिः । तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः । तथैव देवगन्धर्व्यक्षकिंपुरषादयः । वयान्तर्वापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ॥ दमिनः शुक्रियः केहा मन्दहास्य महाभुने । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः ॥ यथोक्तकर्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । तत्रैव तं कुशदीपे ब्रह्मरूपं जनार्दनम् ॥ यजन्तः क्षपयन्त्ययमधिकारं फलप्रदम् । विद्मो हेमैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ॥ कुशेश्वरो हविस्त्रैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु तत्रैव सप्तदीपे महाभुने ! ॥ गद्यस्तु सप्त तासान्तु प्रदण् नामान्यनुक्रमत् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा ॥ विद्युदम्भा मही चान्धा सर्वपापहरास्त्रिमाः । अग्न्याः सहस्रशस्तत्र द्वादनयस्तथाचलाः ॥ कुशदीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतः । तत्प्रमाणेन स दीपो ह्यतोदेन समावृतः” ॥

कुशः, चि, (कु कुत्सिते कर्मणि श्रुते अवतिष्ठते । कु + षी + कः ।) पापिष्ठः ॥ (कुत्सिते मदशय्यायां श्रुते इति ।) मत्तः । इति मेदिनी ॥

कुशण्डिका, स्त्री, (कुशैः कण्डिका इव । कुशकण्डिका एवोदरात् कस्य कोपः ।) सर्वहोमार्थाभिसंस्कारकक्रिया । तत्र सर्वेषामाहुतियुक्तकर्मणां कुशण्डिकासंस्कृताभिसाध्यात्वात् सैव प्रथममभिधीयते । तत्र हस्तप्रमाणं चतुरस्रं स्थण्डिलं शर्कराङ्गारास्थिकेशतुषादिरहितं पूर्वोत्तरपुर्वं समं वा काया-मण्डपसहितं गोमयेनोपलिप्य ज्ञातः शुचिरा-चान्तः प्राक्मुखः कुशसंहितासनोपविष्टः कर्त्ता उत्तरस्यां दिश्यभ्युक्ष्यार्थं कुशकुसुमसहितजल-पात्रं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उत्तरायकुशोपरि सद्यहस्तप्रादेशमुत्तानं वज्रि-स्थापनपथ्यन्तं भूमौ निधाय दक्षिणहस्तानामि-काकुष्ठमृहीतकुशमूलेन स्थण्डिकदक्षिणप्रांसे द्वा-दशाङ्गुलप्रमाणां प्राक्मुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं पृथ्वीदेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत् । तन्मूलतः प्रभृत्वेकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां उत्तराभिमुखीं रेखा-

कुशण्ड

मुल्लिख्य रेखेयं अग्निदेवताका लोहितवर्णा इति ध्यायेत् । ततः प्रथमरेखायाः उत्तरतः सप्ताङ्गुला-न्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं प्रजापतिदेवताका लज्जवर्णा इति ध्यायेत् । ततः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्वाभि-मुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं इन्द्रदेवताका नीलवर्णा इति ध्यायेत् । ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादे-शप्रमाणां पूर्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं सोमदेवताका सुक्रवर्णा इति ध्यायेत् । ततः क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुलानामिकाभ्यां रेखासूत्करं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिस्तृष्टपृक्कन्दोऽग्निदेवता रेखासूत्करनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुरित्येष्टान्यां दिशि अरत्तिमात्रान्तरिते देशे प्रतिपेत् । ततः पूर्वस्थापितजलेन रेखा-भ्युक्षणं कृत्वा दक्षिणदिक्स्थकांस्पपानस्थामेनव-शरावस्थाभेर्वा ज्वलन्दिनं गृहीत्वा प्रजापति-र्ऋषिस्तृष्टपृक्कन्दः अग्निदेवताभिसंस्कारे विनि-योगः । ॐ कस्यादमभिं प्रहियोमि दूरं यम-राज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । अनेन दक्षिणपश्चिम-कोणे प्रतिपेत् । ततोऽपरमभिं गृहीत्वा प्रजा-पतिर्ऋषिर्द्विहृतीच्छन्दः प्रजापतिदेवता अग्नि-स्थापने विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वरोम् । इत्य-नेनाभिमात्साभिमुखं हृतीयरेखोपरि स्थापयेत् ततो वामहस्तमुत्तोल्याङ्गुलिं बद्धा पठेत् । प्रजा-पतिर्ऋषिस्तृष्टपृक्कन्दोऽग्निदेवताभिस्थापने विनि-योगः । ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् । ततोऽग्ने । त्वं विश्वरूप-नामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्व-रूपनाम्ने अग्नये नमः इति पाद्यादिनाभ्यर्च्य । ॐ सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु । इति पठेत् । ततः प्रादेशप्रमाणां दृताङ्गां समिधं तूष्णीमभौ ऊत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्यात् । समाय-पक्षाण्क्तुशपत्ररचितं द्विर्दक्षिणावर्त्तमूर्द्धमुखं दभं-वटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा क्वचमुत्तरासक्तं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहित-मुदकपात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षि-णावर्त्तने दक्षिणदेशं गत्वा अरत्तिमात्रान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदपरि प्रागयान् कुशानास्तीर्थं पश्चिमाभिमुखोऽनुपवि-ष्टस्तुष्टेत् । वामहस्तानामिकाङ्गुलाभ्यामास्तीर्ण-कुशपत्रमेकं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टपृक्कन्दो-ऽग्निदेवता ह्यनिरसने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रतिपेत् । ततोऽपि उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सद्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखोभूय आस्तीर्णकुशान्द्रिभ्युक्ष्य प्रजा-पतिर्ऋषिरनुष्टपृक्कन्दः अग्निदेवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः । ॐ आवसोः सदने सोद इति । ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सोदामीति ब्रूयात् । अनेन कुशोपरि पूर्वायं कुशब्राह्मणं ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा तदपरि कुशान् दत्त्वा अद्भिर्भ्यक्ष्य कुशकुसुमे-

कुशण्ड

रक्षयेत् । ततस्तेनैव पथा प्रत्यावृत्तवान् पूर्वा-भिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्यात् । यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मणः अयस्त्रीयवाचं वदे-त्तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्ऋषिर्गार्गीय-च्छन्दो विष्णुदेवता अयस्त्रीयवाग्वचननिमित्तजपे विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे जेष्ठा निदधे पदं समूहमस्य पांशुजे । इति जपेत् । कुशादि-ब्रह्मपक्षे तु कर्मकर्तुं देव कृताकृतावेद्यादिब्रह्म-कार्यकर्तृत्वादयस्त्रीयवाग्वचननिमित्तं स एव जपेत् । यदि प्रकृते कर्मणि चरहोमोऽस्ति तदा अस्मिन्नेव समये चरं अपयित्वा तदपरि हृतं दत्त्वा अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि संस्थाप्य भूमि-जपादिकं कुर्यात् । दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखीं हस्तौ भूमौ निधाय । परमेष्ठौ ऋषिरनुष्टपृक्कन्दोऽग्निदेवता भूमिजपे विनियोगः । ॐ इदं भूमेर्जामह इदं भद्रं सुमङ्गलम् । परावपत्नान् बाधस्थान्येषां विन्दते धनम् । इति जप्त्वा राजौ चेत् कर्म तदा धनमिति स्थाने वसिति प्रयोक्तव्यम् । ततो दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तने दृगादिकमनेन मन्त्रेण परिशीलयेत् । त्रयाणां मन्त्राणां दृष्ट्यादयः साधा-रणाः । कौत्स्यर्ऋषिर्जगतीच्छन्दोऽग्निदेवता एष्टस्य षडङ्गस्य षष्ठेऽह्न्यग्निमावते शक्ते परिसमूहने विनियोगः । ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेद-रथमिव सम्महे मा मनीषया भद्रा हि नः प्रम-तिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ॐ भरामेधं ह्यगवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्वणा पर्वणा वयम् । जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ॐ शक्रेम त्वा समिधं साधया धियन्ते देवा हविरदन्त्या-ज्जतं त्वमादिबानावहतां ह्यग्नेमस्ये सख्ये मा रिषामा वयन्तव । ततस्तान् कुशान् रेष्टान्यां दिशि प्रतिपेत् । ततोऽग्नेः पूर्वतः उत्तरान्ताह-क्षिणान्तं यावत् उपमूलजानान् एकपथीकृतान् कुशान् अयेण मूलमाच्छादयन् वारजयमास्त-रेत् । एवं दक्षिणस्यां पूर्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत् । प्रतीच्याह दक्षिणादुत्तरान्तं यावत् । एवं-मुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावत् क्रमेणास्त-रेत् । ततो दृताङ्गास्तिकान् दशदिक्षु पूर्वादि-क्रमेण दद्यात् । ॐ इन्द्राय लोकपाजाय साहा । एवं अग्नये इत्यादि । ततः प्रादेशद्वय-प्रमाणां धवखदिरपलाशोदुम्बराजामन्यतमस्य विंशतिशालिकां मध्ये हृतकुर्वं दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमभौ जुहुयात् । ततः स्तरण-कुशादेव समायकुशपत्रद्वयं गृहीत्वा प्रजापति-र्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्रच्छन्देन विनियोगः । ॐ पवित्रे स्यो वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण प्रादेश-प्रमाणं कृत्वा कुशान्तेरेण नेष्टयित्वा गद्यवृत्ति-रेकेण कृत्वा प्रजापतिर्ऋषिः पवित्रे देवते पवित्र-मान्त्रेण विनियोगः । ॐ विष्णोर्मन्त्रेण पूते स्याः इत्यनेनाभ्युक्ष्य तान्मादिपात्रे पवित्रकुशरायं

कुशगिड

निधाय तत्र होमार्थं घृतं निक्षिपेत् । ततस्तत्कुश-
पत्रद्वयमग्ने दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुल्याभ्यां मूले च
कामहस्तानामिकाङ्गुल्याभ्यां गृहीत्वा दक्षिण-
हस्तोपरिभावेनाधोमुख्यस्तपायिः प्रजापति-
र्ऋषिराज्यं देवता आच्योत्पवने विनियोगः । ॐ
• देवस्त्वा सवितोऽनुनात्किद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिः स्वाहा । इत्यनेन कुशपत्रद्वय-
मध्येन घृतमधौ सक्तञ्जुह्यात् । तूष्णीं वारद्वयम् ।
ततस्तत्कुशपत्रद्वयमद्भिर्भ्युध्याधौ निक्षिपेत् ।
ततस्तस्याव्यपात्रस्योदकेनानुमार्जनमग्रेरपरि नि-
धानं उत्तरस्यां दिश्यवतारणं इत्यमेव वारत्रयं
संस्तुय्यात् इत्याज्यसंस्कारः । ततो ध्रुवखदिर-
पत्राग्रोऽम्बरायामन्यतमस्य अरविमात्रं अमि-
ताङ्गुष्ठपञ्चविंशं नासारम्भ्रवन्मध्यस्थितमर्थ्यादं सुवं
इत्यमेव वारत्रयं संस्तुयादिति । सुवसंस्कारः ।
एवं सुस्नेहनादिकं संस्तुय्यात् । ततो दक्षिणं
जानु भूमौ पातयित्वा उदकाङ्गलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता उदकाङ्गलिसेके वि-
नियोगः । ॐ अदिते अमुमन्यस इत्यनेनाग्ने-
र्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्ग-
लिना सिञ्चेत् । ततः प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्देवता
उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ अनुमते अनु-
मन्यस इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्त-
रान्तं यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । ततः प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाङ्गलिसेके
विनियोगः । ॐ सरस्वत्यनुमन्यस इत्यनेनाग्ने-
रत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्गलिना
सिञ्चेत् । ततः प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता
अग्निपर्यङ्कणे विनियोगः । ॐ देव सवितः
प्रसुवयश्च प्रसुवयश्चपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः
केतपूः केतवः पुनातु वाचस्पतिर्वाचघ्नः खदतु
इत्यनेनोदकाङ्गलिना दक्षिणावर्त्तनाग्निं वेष्टयेत् ।
ततो दक्षिणं जानूत्याप्य उपर्यधः स्थितदक्षिण-
वाममुखिभ्यां फलपुष्पकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्ष-
जपं कुर्यात् । परमेष्ठी ऋषी रुद्ररूपोऽग्निर्देवता
विरूपाक्षजपे विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वरोम्
महान्मात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताङ्गि-
स्तस्य ते श्रिया पर्णो गृहान्तरीक्षे विमितं हिर-
ण्यमयं तद्देवानां हृदयान्ययस्ये कुम्भेऽन्तः सन्नि-
हितानि तानि वनश्च वनसाश्च रक्षतोऽप्रमणी
अग्निमिषत्तत् सत्वं यत्ते दादशपुत्रान्ते त्वा संव-
त्सरे संवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुन-
र्ब्रह्मण्यैमुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्मिहं मनु-
ष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधावामि
जपन्तं मा मा प्रतिजाधोर्जुङ्गन्तं मा मा प्रति-
होषीः कुर्वन्तं मा मा प्रतिकार्षीत्वा प्रपद्ये त्वया
प्रकृत इदं कर्म करिष्यामि तन्मे राध्यातां तन्मे
सम्पन्नानां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्वयथा
ब्रह्माऽनुजानातु तुषो मा विश्ववेदां ब्रह्मणः पुत्रो-
ऽनुजानातु आचो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजा-
नातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताङ्गये समुद्राय विश्व-
व्यवसे नुषाय विश्वपेदसे आचय प्रचेतसे सह-

कुशगिड

साक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय नमः । इति जपित्वा
गृहीतकुशान् प्रागुदीक्षां दिशि क्षिपेत् । फल-
पुष्पे ब्रह्मणे निवेदयेत् । * । अथ काम्यकर्मार्थं
कुशगिडिका तदा प्राणान् संयम्य प्रथमं पुटाङ्गलिः ।
ॐ तपश्च तेजश्च अद्वा च क्रोश्च सत्यश्चाक्रोधश्च
त्यागश्च धृतिश्च धर्मश्च सत्वश्च वाक् च मन-
सात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु ।
इति जपित्वा पश्चात् विरूपाक्षजपं कुर्यात् ।
इति सामवेदिनां सर्वसाधारणी कुशगिडिका
समाप्ता । इति भवदेवभट्टः । * । अन्यत् रघु-
नन्दनभट्टाचार्यैस्तत्संस्कारतत्त्वे द्रष्टव्यम् । यज्ञ-
वेदिनां कुशगिडिका पशुपतिकृतदशकर्मपद्धतौ
ऋग्वेदिनां कुशगिडिका कालेष्टिकृतदशकर्मपद्धतौ
च द्रष्टव्या । * । * । अथ कुशगिडिकामन्तरं प्रकृतं
कर्म कर्त्तव्यम् । तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां
समिधं तूष्णीमधौ ऊत्वा महाव्याहृतिहोमं
कुर्यात् । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भूः स्वाहा ।
प्रजापतिर्ऋषिरुष्टपृच्छन्दः सूर्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः । ॐ भुवः स्वाहा । प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः । ॐ स्वः स्वाहा । इति सुवे-
द्याव्याजतत्रयन्दद्यात् । यदि प्रकृते कर्मणि
चरुहोमोऽस्ति तदा आच्यतस्त्रोपकमविहितत्वात्
महाव्याहृतिहोमस्य प्रथमं महाव्याहृतिहोमो
न कर्त्तव्योऽन्ते तु कर्त्तव्य एव विहितत्वात् । ततः
प्रकृतं कर्म समाप्य पुनर्महाव्याहृतिहोमं कृत्वा
प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमधौ ऊत्वा शाच्या-
यनहोमादिवामदेवगानान्तं उदीच्यं साधारणं
कर्म करणीयम् । तदभिधीयते । तत्र प्रथमं ॐ
अथोद्यादि अत्रामुककर्मणि यत्किञ्चिद्देवगुणं जातं
तद्दोषप्रशमनाय शाच्यायनहोममहं कुर्वीय
इति सङ्कल्पं कृत्वा अग्ने त्वं विधुनामासि इति
नाम कृत्वा संपूज्य पुनर्घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां
समिधं तूष्णीमधौ ऊत्वा महाव्याहृतिहोमश्च
पूर्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कुर्यात् । प्रजापति-
र्ऋषिरभिर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ पाहि नोऽप्र एनमे स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषि-
र्विश्वेदेवा देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषि-
र्विभावसुर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा । प्रजापतिर्ऋ-
षिः शतक्रतुर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ सव्यं पाहि शतक्रतो स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषि-
रनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनि-
योगः । ॐ पाहि नो अग्न एकथा पाह्युत
द्वितीयया पाहि गीर्भस्तित्वभिर्बर्जापते पाहि
चतस्रभिर्वसो स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री-
च्छन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ पुनरुक्त्वा निवर्त्तस पुनरग्न इषायषा पुनर्गः
पाह्यहसः स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो-
ऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः । ॐ सहज्यां

कुशगिड

निवर्त्तस्वामे पितुस्व धारया विश्वप्स्याः विश्वतः
परि स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्दे-
वता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः । ॐ आद्या-
यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः अग्ने तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्य यथायथं स्वाहा । प्रजापति-
र्ऋषिः पङ्क्तिच्छन्दः प्रजापतिर्देवता प्रायश्चित्त-
होमे विनियोगः । ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परितः बभूव । यत्कामास्ते
जुहुमस्तद्गोऽन्तु वयं स्यामः पतयो रथीणां स्वाहा ।
ततः पूर्ववदेव महाव्याहृतिहोमः समित्प्रतो-
पश्च । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता
महाव्याहृतिहोमे विनियोगः । ॐ भूः स्वाहा ।
प्रजापतिर्ऋषिरुष्टपृच्छन्दः सूर्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः । ॐ भुवः स्वाहा । प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्यो देवता महाव्याहृति-
होमे विनियोगः । ॐ स्वः स्वाहा । * ।
ततो नवग्रहहोमः । ॐ आद्यहोम रजसा वर्त्त-
मानो गियेष्टयज्ञमन्तं मर्त्यश्च हिरण्ययेन सविता
रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा । ॐ
आप्यायस समेतु ते विश्वतः सोमदृष्ट्यं भवा
वाजस्य सङ्गथे स्वाहा । ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः
ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतोसि जिन्यति
स्वाहा । ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्यं
आदायुधे जातवेदो वहा त्वमर्थां देवो उषर्वुधः
स्वाहा । ॐ वृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहा-
ऽभिर्त्रा अपबाधमानः प्रमज्जत्सेनाः प्रमृणो युधा
जयन्नस्माकमेध्विता रथानां स्वाहा । ॐ शुक्र-
न्तेऽन्यदयजन्तेऽन्यदिधुरूपेऽहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवासि स्वधावन् भद्रा ते पृथग्निह
रातिरस्तु स्वाहा । ॐ शन्नो देवो रभीरुये शन्नो
भवन्तु पीतये । शन्नोरभिस्ववन्तु नः स्वाहा ।
ॐ कयानश्चित्र आभुवदूतो सदावृधः सखा
कया सचीरुया वृता स्वाहा । ॐ केतुं क्षन्त्रके-
तवे पेशो मर्त्या अपेशसे समुशद्भिर्जायथाः
स्वाहा । * । ततः इन्द्राद्यष्टलोकपालहोमं प्रवक्ष्य-
देवताहोमश्च कृत्वा घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं
तूष्णीमधौ ऊत्वा उदकाङ्गलिसेकं कुर्यात् । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सविता देवता अग्निपर्यङ्कणे विनियोगः ।
ॐ देव सवितः प्रसुवयश्च प्रसुवयश्चपतिं भगाय
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतवः पुनातु वाचस्पति-
र्वाचघ्नः खदतु । अग्नेनोदकाङ्गलिना दक्षिणा-
वर्त्तनाग्निं वेष्टयेत् । प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता
उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ अदितेऽन्व-
मंस्थाः अग्नेनाग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं
यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । प्रजापतिर्ऋषिरनु-
मतिर्देवता उदकाङ्गलिसेके विनियोगः । ॐ
अनुमतेऽन्वमंस्थाः अग्नेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणा-
न्तादुत्तरान्तं यावदुदकाङ्गलिना सिञ्चेत् । प्रजा-
पतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाङ्गलिसेके वि-
नियोगः । ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः । अग्नेनाग्नेरत्त-
रतः पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावदुदकाङ्गलिना
सिञ्चेत् । तत उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयाक्षरय-

कुशलं

कुशान् गृहीत्वा प्रजापतिर्हविर्विद्यो देवता दर्भ-
द्व्याभ्यङ्गने विनियोगः । ॐ अक्षं रिद्धा गायन्तु
वयः । अनेनायमध्यमूलानि हृतेनाभ्यनक्ति वार-
चयं मन्त्रश्च वारचयमेव पठनीयः । ततस्तान्
कुशान्द्विरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्हविर्नुष्टपुक्रन्दो रुद्र-
रूपोऽग्निदेवता दर्भजुटिकाक्षोमे विनियोगः ।
ॐ यः पशूनामधिपती रुद्रस्त्विन्नचरो वृषा ।
पशून्समाकं मा हिंसीरेतदस्तु ऊतन्तव स्वाहा ।
अनेनाधौ क्षिपेत् । ततः अयं त्वं मृडनामासीति
नाम कृत्वा गन्धमाल्यवस्त्रताम्रनैरभिर्मन्त्र्य
प्रजापतिर्हविर्विष्टाटुकन्द इन्द्रो देवता यशस्का-
मस्य यजनीयप्रयोगे विनियोगः । ॐ पूर्णहोमं
यशसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति
वरं वणे यशसा भामि लोके स्वाहा । अनेन
पूर्णजतिं दद्यात् । ततो ब्रह्मणे पूर्णपात्रादि
दक्षिणां दत्त्वा होमदक्षिणां कुर्यात् । ततः प्रद-
क्षिणेन दक्षिणं देशं गत्वा ब्रह्मग्रन्थिं मुक्ता प्रत्या-
वृत्त्यासने पुनरपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रे
हस्तं निधाय महावामदेष्टु ऋषिर्विराड्गाय-
त्रीच्छन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनि-
योगः । ॐ कया न चित्र आसुवदूती सदा
वधः सखा कया सचोष्टया वृता । ॐ कक्षा
सखो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढाचिदावजे
वसु । ॐ अभीष्टाः सखोनामविता जरितृणां
शतम्भवास्यतये । ॐ सन्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः
सन्ति नः पूषा विश्ववेदाः सन्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट-
नेमिः सन्ति नोऽव्यहस्पतिर्दधातु । “एता ऋचो
गीत्वा शान्तिं कुर्यात् । गानाशक्तौ एता एव
ऋचस्त्रिरावृत्त्या पठेदिति । ततो दक्षिणां दत्त्वा
अष्टिद्रावधारणं कुर्यात् । इति सर्वकर्मसा-
धारणमुदीचं कर्म समाप्तम् ।

कुशपः, पुं, (कुश य संक्षेपे + बाहुलकात् कपन् ।)
पानपात्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुशपुष्पं, स्त्री, (कुशाकारं पुष्पमस्य ।) ग्रन्थिपर्णम् ।
इति रत्नमाला ॥ गौडियाणा इति भाषा ॥

कुशलं, स्त्री, (कुश् + लृषादित्वात् कलन् । यदा कुं
पापं तस्मात् शलति गच्छति एतत्कं प्राप्नोतीत्यर्थः ।)

कु + शल् + अच् । कल्याणम् । (यथा, रघुः १।५८
“प्रपञ्च कुशलं राज्ये राज्यश्रममुनिं मुनिः” ॥)

समागमे विहिते अभिवादकमवरयस्कं स-
मानवयस्कमभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलमिति
शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्नं एच्छेत् । य-
दुक्तं मनौ २ । १२७ ।

“ब्राह्मणं कुशलं एच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च” ॥

पर्याप्तिः । पुण्यम् । (तद्वति, चि ।

यथा, गीतायाम् १८ । १० ।

“नदेष्टु कुशलं कर्म कुशले नानुषजते” ॥

कौ एयिष्यां शलति स्नायां प्राप्नोतीति । शल
+ अच् । शिञ्जिते, चि । इत्यमरः १ । ३ ।

२०३ ॥ (यथा, मनुः ८ । १५७ ।

“समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।

कुशाग्री

स्थापयन्ति तु यां वडिं सा तत्राधिगमं प्रति” ॥

कुशं जाति गृह्णाति । कुश + ला + कः । कुश-
याहकः । इति व्युत्पत्तिशब्दोऽर्थः ॥

कुशलवौ, पुं, (पुष्पवतोरिव एकशतया तथोरेव
बोधकत्वम् इदं समासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशी-
लवौ मित्रावरुणाविद्यादिवज्ज्ञेयम् ।) एकयोक्त्या
रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥ तयोर्नामकारणं
यथा,—

“यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्तृतैः ।

निर्मार्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ ॥

यश्चावरज एवामोक्षवणेन समाहितः ।

निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लवः ॥

एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ सम्भूवतुः ।

भगवत्कृतनामानौ सुखिनावृत्तयौ च तौ” ॥

इति रामायणम् ॥

कुशलप्रश्नः, पुं, (कुशलः शुभः प्रश्नः ।) कुशलजिज्ञासा ।
तत्पर्यायः । कौशली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते । ली + डः गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) अश्वमन्तकवृद्धः । क्षुद्राक्षिका ।
इति वैद्यकम् ॥

कुशली, [न] चि, (कुशलं अस्वस्य । कुशल + इनिः ।)
मङ्गलान्वितः । (यथा, रघो ५ । ४ ।

“अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतान्मयीणां

कुशाग्रवुडे । कुशली गुरुस्ते” ॥)

कुशलस्थलं, स्त्री, (कुशप्रधानं स्थलम् ।) कान्यकुल-
देशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वेणीसंहारे ।

“कुशलस्थलं रुक्मस्थलं माकन्दं वाराणसवतम् ।

देहि मे चतुरो ग्रामान् कश्चिदेकश्च पञ्चमम्” ॥)

कुशलस्थली, स्त्री, (कुशलस्थल + स्त्रियां ङीष् ।) द्वा-
रिका । इति जटाधरः ॥ (यथा,—महाभारते
२ । मन्त्रशापर्वणि १४ । ४६ ।

“इति सच्चिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
कुशलस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम्” ॥

पुर्वेषां तु पुरा रेवतनाम्ना केनचित् नरपतिना
निर्मिता कालवशात् राजसैवस्यादिता श्वापदा-
श्रयीभूताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्ददैः संस्कृता
सती तेषामेव वासभूमिरासीत् ॥)

कुशा, स्त्री, (कुश य संक्षेपे + कः टाप् च ।) रज्जुः ।
इति मेदिनी । मधुकर्कटिका । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ वरुणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्दोगाः
क्षेत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्खान् कुशा इति

श्वहरन्ति ॥ इति चिन्तामणिः ॥)

कुशाकरः, पुं, (कुशैराकीर्यते समन्तात् अयेण
मूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽन । आ + कृ + अधिक-
रणे अच् । कुशयुक्तसमये कुशैर्वेष्टनात् तथा-
त्वम् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥ (कुशां रज्जुं
करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारकः ।)

कुशाक्षः, पुं, (कुश इव सूक्ष्मं क्षुद्रमित्यर्थः अक्षि
यस्य । समासे अच् ।) वानरः । इति शब्दमाला ॥

कुशाग्रीयमतिः, चि, (कुशाग्रीयया कुशानां अग्रवत्
सूक्ष्मा मतिर्यस्य ।) तीक्ष्णबुद्धिः । (यदुक्तं शिष्टैः ।

“अदृष्टं भाव्यकारश्च कुशाग्रीयधियाबुधौ ।

कुशूलः

नैव शब्दाशुभेः पारं किमन्ये नष्टबुद्धयः” ॥)

तत्पर्यायः । सूक्ष्मदर्शी २ तत्कालधीः ३ प्रत्युत्पन्न-
मतिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ सूक्ष्मायां बुद्धौ कर्म-
धारयस्तत्र स्त्री ॥

कुशारणिः, पुं, (कुशं प्रापप्रदानार्थं जलं अरगिरिव
यस्य ।) दुर्वासाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशास्त्राणि, पुं, (कुक्षितः शास्त्राणिः ।) रोहित-
वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिशपा, स्त्री, (कुक्षिता शिशपा ।) कपिलशिं-
शपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुशिकः, पुं, (कुशः कुशसंज्ञको महीपालो जनकत्वे-
नाख्यस्य । कुश + ठन् ।) खनामस्थानप्रविशेषः ।
(स तु विश्वामित्रपितामहः गाधेः पिता । एत-
द्विवरन्तु महाभारते १३ । भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे
५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) पालः । सर्जकृत्तः ।

विभीतकवृद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वकर्णकृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तैलशेषः । इति विश्वः ॥

केकरे चि । इति शब्दमाला ॥

कुक्षितं, चि, (कुश् + इतच् । यदा कुशसंक्षेपे + क्त
इट् च ।) जलमिश्रितम् । इत्युणादिकोषः ॥

कुशी, स्त्री, (कुश + अयविकारार्थे “जानपदेति”
४ । १ । ४२ । इति ङीष् ।) फालः । इति मेदिनी ॥

कुशी, [न] पुं, (कुशाः सन्त्यस्य । समाधियोगकाले
अङ्गेषु कुशोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कुशविशिष्टे, चि । यथा, महा-
भारते १३ । मेघवाहनोपाख्याने १४ । ३७४ ।

“दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।
दण्डौ मुण्डौ कुशी चोरी वृताक्तौ मेखलीकृतः” ॥)

कुशीदं, स्त्री, (कुसीद + एधोदरात् सस्य शत्वम् ।)
वडिजीविका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रक्त-
चन्दनम् । इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥

कुशीलवः, पुं, (कुक्षितं शीलं अस्व इति कुशीलः ।
कुशतीतिसमासः अन्त्यत्रापि दृश्यते इति वः ।

यदा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नोतीति यावत् ।
वा + कः ।) चारणः । इत्यमरः २ । १० । १२ ॥

नटविशेषः । कथकादिः । इत्यन्ये । देशान्तरे
कीर्त्तिं प्रचारयति यो नटः । इत्यन्ये । इति
भरतः ॥ (एते हि अपाङ्गुलेया हृद्यकथयोर्वज्ज्याः ।
यथा, मनुः २ । १५५ ।

“कुशीलवोऽवकीर्णौ च वृषलीपतिरेव च” ॥

कुशीलववृत्त्यर्थं नाक्षशास्त्रप्रचारकत्वात् वाल्मी-
किमुनिः ॥)

कुशीलवौ, पुं, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ ।) एक-
योक्त्या रामपुत्रौ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे ७ । १०७ सग ।

“अभिषिञ्च महात्मानाबुधौ रामः कुशीलवौ” ॥)

कुशीवशः, पुं, (कुशीव कुशवान् सन् श्येते समाधौ
अवतिष्ठते इति । शी + ड ।) वाल्मीकिमुनिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशूलः, पुं, (कुशूल + एधोदरात् शत्वम् ।) तुषाणकः ।
इति जटाधरः ॥ धान्यागारम् । तत्पर्यायः । अन्न-
कोष्ठकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रीष्मत्तारम् ३

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ४।७।

“कुष्ठमूलधान्यको वा स्यात् कुष्ठबीधान्यक एव वा ।
यै हि को वापि भवेदन्वस्तनिक एव वा” ॥)

कुष्ठशयं, स्त्री, (कुष्ठे जले श्येते । कुष्ठ + शी + णच् ।
अलुक् समासः ।) पद्मम् । (यथा, रघुः ६।१८।

“कुष्ठेशयाताम्रतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजला-
च्छने” ॥) सारसपत्नी । इत्यमरः ॥ १।१०।४० ॥

कुष्ठेशयः, पुं, (कुष्ठेशयं पद्ममिव आकृतिविधत्तेऽरुः
अर्श आद्यच् ।) कर्मिकारुहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(कुष्ठबीपस्थपर्वतविशेषः । इति विष्णुपुराणे ॥
२।४।३६ ॥)

कुष्ठ ग निष्कर्षः । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रयां-
परं-सकं-सेट् ।) ग कुष्ठाति सुकोष निष्कर्ष

इत्युपापरिच्छेदः । तूनेरवकुष्ठातीति वोपदेवः ॥
निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः ॥ “ततो-

ऽकुष्ठाद्दृश्यते कृद् प्राणान् वनौकसाम्” । इति
भट्टो अनेकार्थत्वादिच्छोषार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुष्ठनः, त्रि, (कुष् + बाहुलकात् कलच् ।) कुष्ठनः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुष्ठाङ्गः, पुं, (कुष्ठ + “कठिकुष्ठिभ्यां काकुः” । उणां
१।७७। इति काकुः ।) कपिः । अग्निः । अर्कः ।

परोक्षापिनि, त्रि । इति मेदिनी ॥
कुष्ठितः, त्रि, (कुष् निष्कर्षे + क्तृ ।) जलमिश्रितः ।

इत्यादिकोषः ॥
कुसीदः, स्त्री, (कुसीद + एषोदरात् सत्वम् ।) कुसी-

दम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कुष्ठः, स्त्री, (कुष्ठाति रोगम् । कुष्ठ + “हिनिकुष्ठीति” ।

उणां १।२। इति कथन् ।) विषभेदः । इति
हेमचन्द्रः ॥ औषधविशेषः । कुष्ठ इति भाषा ।

तत्पर्यायः । आधिः २ पारिभयम् ३ वाप्यम् ४
पाकलम् ५ उत्पलम् ६ । इत्यमरः ॥ २।४।

१२६ ॥ आप्यम् ७ । इति तट्टीका ॥ जरणम् ८ ।
इति रत्नमाला ॥ रजा ९ गदः १० आमयः ११

पारिभयम् १२ रामम् १३ वागीरजम् १४
पावणम् १५ कुत्सितम् १६ पद्मकम् १७ गदा-

ङ्गम् १८ गदाङ्गयम् १९ कौवेरम् २० भासु-
रम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकलम् २२

नीरजम् २३ । इति जटाधरः ॥
“कुष्ठं रोगाङ्गं वाप्यं पारिभयं तथोत्पलम् ।

कुष्ठमुष्णं कटुं खादुं शुक्लं तिक्तं लघु ।
हन्ति वाताखवीसर्पकासकुष्ठमलक्ष्मणान्” ॥ *

अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम् ।
“उक्तं पुष्करमूलन्तु पुष्करं पौष्करञ्च तत् ।

पद्मपत्रञ्च काशीरं कुष्ठभेदमिदं जगुः ॥
पौष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफघ्नरान् ।

हन्ति शोथारविन्मासान् विशेषात् पार्श्वमूलम्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवायुकुष्ठरोगविसर्प-
विषकायूखर्ज्ज्वरदुग्नाशित्वम् । कान्तिकारित्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ आसकासखरहिक्कागा-
शित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ *

अनामकान्तरोगः । कुट् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
II 21

श्विचम् २ । इत्यमरः ॥ २।७।५४ ॥ श्वेतम् ३
श्वेचम् ४ । इति तट्टीका ।

तस्य विद्वानपूर्विका संप्रतिर्धया ।
“विरोधीन्यन्नपानानि त्रवन्निगधगुरुणि च ।

भजतामागतां कृदि वेगांस्त्रान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
आयाममतिसन्तापमतिमुक्ता निधेविणाम् ।

श्रीतोष्णलङ्घनाहारान् कर्म मुक्ता निधेविणाम् ॥
धम्मश्मभयार्त्तानां द्रुतं श्रीताम्बुसेविनाम् ।

अजीर्णाध्यश्रिणाश्चैव पञ्चकर्मपाचारिणाम् ॥
गवाम्रदधिमत्स्यातिजवगास्त्रनिधेविणाम् ।

मांसमूलकपिष्टान्नतिज्जीरगुडाश्रिणाम् ॥
आयामस्यप्यजीर्णेऽग्ने निद्राश्च भजतां दिवा ।

विप्रान् गुरुन् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥
बातादयस्त्रयो दुष्टास्त्रयक्तं मांसमम्बु च ।

दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ।

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथगदन्तैः समागतैः ॥
सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकतत्त्वः” ॥ *

तस्य पूर्वरूपं यथा ।
“अतिस्निग्धः खरः स्पृशः खेदाखेदौ विवर्णता ।

दाहः कण्डूस्त्वचि स्नापस्तोदः कोटोन्नतिर्धमः ॥
त्रयाणामधिकं शूलं श्रीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रूढाणामतिरूढत्वं निमित्तेऽप्येतेऽपि कोपणम् ॥
रोमहर्षोऽष्टजः काष्ठा कुष्ठलक्ष्यमयजम्” ॥ *

तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम् ।
तत्र सप्तमहाकुष्ठानि यथा ।

“क्षयाखण्डकपालाभं यद्रूतं परधं तनु ।
कापालं तोदवज्जलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥

खदाहरागकणूभिः परीतं रोमपिण्डरम् ।
उद्ध्वरफलाभासं कुष्ठमौद्ध्वरं वदेत् ॥ २ ॥

श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं खिग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
क्षुब्धमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ३ ॥

कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यद्वृश्चजिह्वासंस्थानस्यृश्चजिह्वं तदुच्यते ॥ ४ ॥

सन्धेयं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ५ ॥

श्वेतं तावत् तनु च यद्रजो दृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायश्चारसि तत् सिन्धुमलानुकुष्ठमोपमम् ॥ ६ ॥

यत् काकणान्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति” ॥ ७ ॥

एकादशक्षुद्रकुष्ठानि यथा ।
“अखेदनं महाकास्तु यन्मत्स्यसकलोपमम् ।

तदेव कुष्ठं चर्मार्थं बज्जलं हस्तिचर्मवत् ॥ १ ॥
श्यावं किण्वरस्पर्शं परधं किटिभं स्मृतम् ॥ २ ॥

वैपादिकं पाणिपादस्फटितं तीव्रवेदनम् ॥ ३ ॥
कण्डूभङ्गिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ ४ ॥

सकण्डुरागपिङ्गं दम्भमण्डलमुद्धतम् ॥ ५ ॥
रक्तं सशूलं कण्डूभत् सस्फोटं यद्गुणवपि ।

तच्चर्मदण्डमाख्यातं संस्पृशंसहमुच्यते ॥ ६ ॥
सुष्मा बह्मः पिङ्गकाः खाववत्यः

पामेयुक्ताः कण्डूभताः सदाहाः ॥ ७ ॥
सेव स्फोटैस्तीव्रदाहैरमेता

श्रेया पाण्डोः कच्छुयस्तिचोष ॥ ८ ॥

स्फोटः श्यावावह्या भासा विष्फोटः स्युस्तमुत्पचः ॥ ९ ॥
रक्तं श्यावं सदाहातिं श्वातः स्याद्बज्जलम् ॥ १० ॥

सकण्डपिङ्गका श्यावा बज्जखावा विचर्चिका” ॥ ११ ॥
इति माधवकरः ॥

कुष्ठः, पुं, (कुष्ठाति शरीरस्थशोणितं विकृते इति ।
निष्कर्षार्थकस्य कुष्ठधातोश्च विकारार्थत्वं बोध्य-

तेऽधातूनामनेकार्थत्वात् । कुष्ठ निष्कर्षे + “हनि-
कुष्ठीति” । उणां २।२। इति कथन् ।)

स्वनामख्यातरोगः ।
तस्य निदानं पूर्वल्लिखितम् । औषधं यथा ।

“सर्वकुष्ठेषु वमनं रेचनं रक्तमोक्षणम् ।
वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीलचः ॥

कषायो मधुना पीतो वातहृन्मदनामृतः ।
विरचनं प्रयोक्तव्यं त्रिदहन्तीफलजिकैः ॥

मनःशिला मरीचानि तेलपाकं पयो हरेत् ।
सर्वकुष्ठानुलेपोऽयं शिवा पञ्चगुडोदणम् ॥

करङ्गैर्द्विगुणौ कुष्ठं गोमूत्रेण प्रलेपतः ।
करवोरोदत्तनञ्च तैलाक्तस्य तु कुष्ठहृत् ॥

हरिद्रामलथं रास्ना गुड्येडुगजस्तथा ।
आरग्वधः करङ्गश्च लेपः कुष्ठहरः परः ॥

मनःशिला विडङ्गानि वाकुची सर्षपस्तथा ।
करङ्गो मूत्रपिष्टोऽयं लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥

विडङ्गैर्द्विगुणौ कुष्ठनिद्रासिन्धुत्यसर्षपैः ।
मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽयं द्रुमुकुष्ठविनाशनः ॥

प्रपुष्पाटकवीजानि धात्रो सर्वरसः खूही ।
सौवीरपिष्टं दद्रुणामेतदुदत्तनं परम् ॥

आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेययेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिन्धुानमेव च ॥

उष्णा पीता वाकुची च कुष्ठजित् क्षीरभोजिनः ।
तिलाव्यञ्जिकनाक्षौद्रयोषधम्लतश्चर्कराः ॥

वृद्धः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ।
विडङ्गत्रिफलाक्षयाचूर्णं लीढं समाक्षिकम् ॥

हन्ति कुष्ठं क्षमीभेदनाङ्गीत्रयभगन्दरान् ।
यः खादेदभयारिष्टामलकानि तथा निशा ॥

स जयेत् सर्वकुष्ठानि मारादूर्द्ध्वं न संशयः ।
दह्यमानायुतः कुम्भे मूलगे खदिद्राङ्गुरः ॥

साक्षधात्रीरसक्षौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ।
धात्रीखदिरयोः क्षार्थं पीत्वावशगुणसंयुतम् ॥

शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं हन्ति तूष्णं न संशयः ।
पीत्वा भस्मातकं तैलं मांसव्याधिं जयेन्नरः ॥

सेवितं खादिरं वारि पानाद्यैः कुष्ठजिह्ववेत् ।
वासा गुडुची त्रिफला पटोलञ्च करङ्गकम् ॥

निम्बासनं क्षुण्णवेचं क्षायकक्लेन यदयुतम् ।
वचकं तज्जरेत् कुष्ठं शतं वर्षाणि जीवति ॥

खरसेन च दूर्वायाः पथेतैलं चतुर्गुणम् ।
कच्छुर्विचर्चिका पामा अन्धङ्गादेव नश्यति ॥

द्रुमत्वर्गकुष्ठानि लवणानि च मूत्रकम् ।
गण्डोरिका चित्रकैस्तैलैर्न कुष्ठप्रणादिभुव्” ॥

इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥
“कुष्ठेन्द्रवसिद्धार्थनिशा दूर्वा च कुष्ठजित्” ॥

इति तत्रैव १७६ अध्यायः ॥

कुष्ठः

“करवीरं मृगजराजं लवणं कुष्ठमर्दकम् ।
चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेत् तत् ।
पामां विचर्षिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्वि व्रणानि वै” ॥
“सैन्धवश्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनी हे विषाक्षेव गोमूत्रेण च पेयेत् ।
कुष्ठनाशश्च तत्क्षेपाम्निम्बपत्रादनात्तथा” ॥
इति च गारुडे १८७ अध्यायः ॥
“सतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काष्ठीकेन च वाकुच्या मूलं वै कुष्ठरोगनुत्” ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
“पीतं दृक्चिकमूलन्तु पर्युषितजलेन वै ।
साङ्गं विनाशयेद्वाहज्वरश्च परमेश्वर ! ॥
श्लिखयाश्चैव तद्भङ्गं भवेदेकाहिकादिनुत् ।
एतत् सकाष्ठीकं पीतं वातकुष्ठज्वरादिनुत्” ॥
इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥
“नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्युषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गश्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
सोमराजस्य वीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च” ॥
वीजानि स्थाने मूलानि वा पाठः ।
इति तन्त्रे १८४ अध्यायः ॥
“चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीककोलपूगाणां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अमरुशीरकस्तूर्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोक्षणा प्रियङ्गुश्च वीणं मदनकं गलम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्बूरकः पद्मकश्च एतैस्तैः प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्धकयूकुष्ठहरं परम्” ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥
अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह ।
“वातोत्तरेषु सर्पिर्वर्मनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।
यवादयश्चात्र हिताः पुराणा
वृत्तानि शाकानि च तिक्तकानि” ॥
तन्त्रान्तरे ।
“पुराणाः शालिगोधूममुद्गाद्याः कुष्ठिगो हिताः ।
तिक्तशाकं जाङ्गलञ्च पानादौ खदिरोदकम् ॥
ये लेपाः कुष्ठानां यज्यन्ते निर्गन्तास्त्वदोषायाम् ।
संशोधिताश्चयाणां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥
दूर्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काष्ठीकतक्रपिष्टाः ।
एभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
कण्डूश्च दद्रुश्च निवारयन्ति ॥
तुङ्गो रसः शालतरोक्षुषेण
सप्तकर्महोऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयमुक्तेन तदक्षपिष्टो
लेपः कृतो दद्रुजनेन्द्रसिंहः ॥
विडङ्गैश्च गजकुष्ठनिष्ठासिन्धुसर्वपैः ।
धान्याश्च मिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥

कुष्ठः

एङ्गजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपैः क्रिमिभिः ।
क्रिमिसिन्धुदद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य
तन्त्रेण पर्णान्यथ काकमाद्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
गुदस्येदं द्रव्यद्वन्द्वद्वयम् ॥ ५ ॥
विडङ्गसैन्धवशिवाशिशिरेखा-
सर्षपकरञ्जरजनीभिश्च ।
गोजलपिष्टो लेपः
कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ ६ ॥
कासमर्दकमूलश्च काष्ठीकेन प्रपेषितम् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिन्धुनामेव च ॥ ८ ॥
चक्राङ्गयं खुद्दीक्षीरं भावितं मूत्रसंयुतम् ।
रवितप्तं हि किञ्चित् लेपनं किट्टिमपहम् ॥ ९ ॥
श्लिखरीरसेन सुपिष्टं मूलकवीजं प्रलेपतः सिन्धु ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥ १० ॥
॥ ११ ॥
सत्तारं गन्धकं लेपात् कटुतेलेन सिन्धुजित् ॥
कासमर्दकवीजानि मूलकानां तथैव च ॥ १२ ॥ १३ ॥
गन्धाश्च चूर्णमिश्राणि सिन्धुनां परमौषधम् ॥
उपदेशात् काष्ठीकपिष्टैर्लेपः ॥ १४ ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिन्धुनाश्च व्रजत्याशु कटुतेलयुतेन च ॥
इयं समं कटुतेलेन लेपः ॥ १५ ॥
कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।
एतत् केशरवष्टं निहन्ति बद्धवार्धिकं सिन्धु ॥ १६ ॥
नीलकुशयटकपत्रैरालिप्य गात्रमतिबद्धशः ।
लिम्पेन्मूलकवीजैः पिष्टैस्तन्त्रेण सिन्धुनाशाय ॥ १७ ॥
एङ्गजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकालवणञ्चयमस्तु ।
पूतिलतं दिवसत्रयमेतद्वन्ति विचर्षिकदद्रुकुष्ठम् ॥ १८ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवननीतसंयुतं बद्धशः ।
लेपाद्विहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥ १९ ॥ २० ॥
पारदं शङ्खगन्धश्च शिलाचोत्तरवारणी ।
प्रपुत्राङ्गश्च सर्पाक्षिमेघनादाभिलाङ्गली ॥
उत्तरवारणी, राखालशशा इति ख्याता ॥
भक्षार्तं गृहधूमश्च मुनिगुग्गा खुद्दीपयः ।
अरिष्टश्च गुडः क्षौद्रं वागुजीवीजतुल्यकम् ॥
गोमूत्रैरारनालेर्वा पिष्ट्वा लेपश्च कारयेत् ।
दद्रुमण्डलकगुडश्च विचर्षिश्च विनाशयेत् ॥ २१ ॥
मनःशिलासै मरिचश्च तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ २२ ॥
विषवण्यहरिद्राक्षिचक्रागारधूम-
मनलमरिचदूर्वाक्षीरमर्कखुद्दीप्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः ।
कुलिशमिव सरोधाच्छकहस्तादिमुक्तम् ॥
अत्र अणनं भक्षार्तकः ॥ २३ ॥
भक्षार्तका दीपि सुधार्कमूलं
गुग्गाफलचूर्णश्च शङ्खचूर्णम् ।
तुल्यं सकुष्ठं लवणानि पञ्च

कुष्ठः

क्षारद्वयं जाङ्गलिकाश्च पक्का ।
कुष्ठार्कदुग्धं घनमायसस्यं
शलाकया तदिदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके च
अशेषदुर्गन्धसंघर्षकीले ॥
भक्षार्तका दीपि चित्रकं तन्मूलम् ॥
एषां समभागचूर्णं सिञ्चार्कयोः क्षीरे दत्त्वा
किञ्चित् पाकं कुर्यात् । अथ वा क्षीरद्वयं चतु-
र्गुणं चूर्णं पादिकं लेपयोग्यं पाकं कुर्यात् । शला-
कया कुष्ठस्थाने दद्यात् ॥ २४ ॥
“खुक्कायश्च शिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्वन्ति विचर्षिकाम्” ॥
सिजनलके सैन्धवगृहधूमं समभागं प्रपूर्य स्थाल्य-
स्थन्तरे कृत्वा शरावेण पिधाय दग्ध्वा पिष्ट्वा
कटुतेलेन लेपः ॥ २५ ॥
“खुक्कायश्च सर्षपात् कल्काः कुक्कूलानलपाचितः ।
लेपादिचर्षिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम्” ॥
सिजनलके राहकल्कं प्रपूर्य शुष्कगोमयाधौ
दग्ध्वा कटुतेलेन लेपः ॥ २६ ॥
“नारिकेलोदरे न्यस्तस्तखलः पूतितां गतः ।
लेपादिपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम्” ॥ २७ ॥
तिलकुसुमलवणगोजलकटुतैलं कौहभाजने कृत्वा ।
शोषितमर्कमयूखैः पादस्तुटनं निहन्ति लेपेन” ॥ २८ ॥
“उन्मत्तकस्य वीजेन मायकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्ष्यं शीघ्रं हन्ति विपादिकाम्” ॥
कटुतैलं शं ४ मागनालपत्राणां क्षार पल ६४
जल शं ६४ शेष शं १६ कल्का धुस्तूरवीज पल
८ । उन्मत्ततैलम् ॥ २९ ॥
“अवसृज्य कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुगम् ।
मागिमश्याश्च तुल्यांशं मस्तुकाक्षिकपेषितम् ॥
कण्डू कच्छू जयत्युगं सिद्ध एष प्रयोगराट्” ॥ ३० ॥
कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन पिष्टम् ।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥ ३१ ॥
“वायस्येङ्गजाकुष्ठक्षणाभिर्गुडिका कृता ।
वस्तमूत्रेण संपिष्ट्वा लेपाच्चित्रविनाशिनी” ॥
समभागचूर्णं क्षागमूत्रेण पिष्ट्वा गुडिका कार्या ।
तेनैव लेपः ॥ ३२ ॥
“पूतिकां कल्काङ्गरेङ्गमाणां
मूत्रैः पिष्ट्वा पक्कावाः सोमनाश्च ।
लेपाच्चित्रं हन्ति दद्रुगणांश्च
कुष्ठान्यशांस्यखनाङ्गीव्रणांश्च” ॥
सौमना जातीपत्री । सर्वेषां पक्कावान् गोमूत्रेण
पिष्ट्वा लेपो देयः ॥ ३३ ॥
“गजचित्रयात्रचर्ममसीतैलविलेपनात् ।
चित्रं नाशं व्रजेत् किं वा पूतिकीटविलेपनात्” ॥
गजचर्मं चित्ररोमयात्रचर्मं अनयोर्मस्य कटु-
तैलश्च लेपः । अथवा पादुङ्गिकाकीटं पिष्ट्वा लेपः ॥
३४ ॥ ३५ ॥ “कुडवोऽवसृज्य वीजात् हरिताल-
चतुर्धभागसंमिश्रः । गवां मूत्रेण पिष्टः खवर्ग-
करणः परं चित्रे” ॥ आयुर्वेदसारेऽपि ।
“कुडवो वागुजीवीजात् हरितालपणानितः ।
गवां मूत्रेण संपिष्ट्व लेपनात् चित्रनाशनम् ॥ ३६ ॥

कुष्ठः

धात्रीखदिरयोः कायं पीत्वा च मधुसंयुतम् ।
शङ्खकुन्देन्दुधवलं जयेच्छिन्नं न संशयः ॥ ३७ ॥
धात्रीखदिरयोः कायमक्कगुजरजोऽन्यतम् ।
पीत्वा शङ्खेन्दुकुन्दाभं हन्ति शिन्नं न संशयः ॥ ३८ ॥
हारे सुदग्धे गजलघने च
गजस्य मूत्रेण बज्ज्यते च ।
श्लेष्मप्रमाणं दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेत् वीजमवलगजस्य ॥
एतद्वयदा चिकित्सातामुपैति
तदास्य सिद्धां गडिकां प्रकुर्यात् ।
शिन्नं प्रलिम्पेदथ तेन घृतं
तदा व्रज्यासु स्वर्णभावम् ॥ ३९ ॥
श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्टं पयसैव ।
शिन्नं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथा ॥ ४० ॥
गुष्माफलाभिचूर्णं लेपितं श्वेतकुष्ठनुत् ।
शिलापामागंभस्मापि लिप्ता शिन्नं विनाशयेत् ॥
४१ ॥ ४२ ॥
एरगुलसीवीजं वागुजी चक्रमर्दकम् ।
तिक्तकोषातकीवीजं कृष्णाशोठस्य वीजकम् ।
गोमूत्रदधिदुग्धेण पचेदप्याजमूत्रकैः ।
कल्कं दत्त्वा शिला काशी पथ्या कुष्ठं विडङ्गकम् ॥
कटुतैलं तक्षेपाङ्गुला घृष्टा विलेपनैः ।
पश्चान्नमिदं तैलं श्वेतकुष्ठकुलापचम् ॥
कटुतैलं शं ४ कृष्णएरगुलसीवीजादीनां मिलित्वा शं
२ कल्कशिलाकाश्यादीनां मिलित्वा शं १ ।
इति शिन्ने पश्चान्नतैलम् ॥ ४३ ॥
“आरगवधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित् ॥
एतेनाभ्यङ्गनादेव क्षिप्रं शिन्नं विनश्यति” ॥
तिलतैलं शं ४ पा शं १६ कल्कमिलितं शं १ ।
इति आरगवधाद्यं तैलम् ॥ ४४ ॥
“शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भट्ठवागुजी ।
भस्मातकं तिलः कृष्णो निम्बवीजं समं समम् ।
मर्दयेद्भृङ्गजद्रावैः शोथं पेयं पुनः पुनः ॥
इत्थं कुष्ठैस्त्रिसप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत् ।
मध्वाज्यैर्निष्कमात्रन्तु खादेत् श्वेतं विनाशयेत्” ॥
इति श्वेतारिः ॥ ४५ ॥
“पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
रविकिरणसुततं पामनो यः पलाङ्गम् ।
त्रिदिनतदनुसिक्तः क्षीरभोजी च शोघं
भवति कनकदीप्तिः कामरूपी मनुष्यः” ॥ ४६ ॥
“तीव्रेण कुष्ठेण परीतदेहो
यः सोमराजो नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलक्षितेयां
स सोमराजो वपुषाऽतिश्रुते ॥ ४७ ॥
घर्मसेवी कटुघ्नो वारिणा वागुजीं पिबेत् ।
क्षीरभोजी च सप्ताहात् कुष्ठो कुष्ठं व्यपोहति ॥ ४८ ॥
अवधुजवीजकर्म पीत्वा कोष्ठेण वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥ ४९ ॥
क्षिप्वायाः खरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।
जोर्ध्वं हतेन सुक्षीत मुद्गयूषौदनेन च ॥
अपि पूतिप्रदीरोऽपि दिक्कषी भवेन्नरः ॥ ५० ॥

१६३

कुष्ठः

यः खादेदभयारिष्टमरिष्टमभकाणि वा ।
स जयेत् सर्वकुष्ठानि मासादूर्ध्वं न संशयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
निम्बस्य पत्रं मूलानि सत्वकपुष्पफलानि च ।
चूर्णिताणि घृतक्षौद्रसंयुतानि दिने दिने ॥
लिङ्घ्यात् पिबेद्वा मूत्रेण संयुक्तान्युदकेन वा ।
मदिरामलतोयेन पयसा वा यथाबलम् ॥
शुक्षीत घृतयूषाद्यैः शाल्यन्नं पयसापि वा ।
सर्वकुष्ठविसर्पिणाङ्गीदृष्टव्रणानपि ॥
कामलासु गदान्यास्तथा पित्तकफासु ज्ञान् ।
संवत्सरप्रयोगेण सर्ववर्ज्यविवर्जितः ॥
जयत्येतत् पञ्चनिम्बं रसायनमनुत्तमम्” ॥
इति पञ्चनिम्बम् ॥ ५३ ॥
“पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संचूर्ण्य पिष्टुमर्हस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफलायुधनं ब्रह्मी श्वदंष्ट्रावृक्षराशिकाः ॥
विडङ्गसारवाराहीलौहचूर्णान्मृताः समाः ।
हरिद्रादयवगुज्याधिघाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठं जयवपाठासु कृत्वा चूर्णं संयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनज्ञायेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बस्य मार्करंस्वरसेन च ।
क्षिप्रमुज्जतनुर्धमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥
अधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
सेव्यमुष्णाम्बुना वापि कोलद्वया पत्रं पिबेत् ॥
तिक्तहविषा वक्ष्यमाणपञ्चतिक्तघृतेन ॥
जीर्णं च भोजनं कार्यं क्षिप्रं लघु हितं च यत् ॥
विचर्षिकोऽङ्गुलपुण्डरीक-
कपालदंष्ट्रकिटिमालसादि ।
श्रुतास्त्रिफलोऽपि विसर्पपामां
कुष्ठप्रकोपं विविधं क्षिणासम् ॥
भगन्दरं क्षीपदवातरक्तं
जडून्मृताङ्गीव्रणशीघ्ररोगान् ।
सर्वप्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहलशोदरश्च
सुक्ष्मिष्ठसन्धिर्मधुनोपयोगात् ।
समोपयोगादपि ये दृशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमासु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतस्त्रसमानकान्तिः” ॥
इति पञ्चनिम्बः ॥ ५४ ॥
“अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतम् ।
पाठामूर्ध्वाबलातिक्तादावर्ध्वागन्धर्वहस्तकाः ॥
एषां दशपलान् भागान् विभीतक्याः शतं हरेत् ।
दे श्रुते च हरीतक्या आमलक्यास्तथा शतम् ॥
जलश्लेष्मद्वये पक्ता अष्टभागवशेषितम् ।
प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थाद्वयं घृतं पचेत् ॥
पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूयाः सप्तमेव च ।
पलद्वयं तथा मुगठाः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥
ततो मात्रां प्रयुक्षीत ज्ञात्वा दोषवशाबलम् ।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तगदेषु च ॥
कामलाभामवातस्य अग्निमान्धं भगन्दरम् ।

कुष्ठः

पीनसश्च प्रतिश्यायं क्षीहानमुदरं तथा ॥
एतान् रोगान्निहन्त्यासु भास्करस्तिमिरं यथा” ॥
अमृतागुग्गुलुः । अयं वातरक्ते प्रशस्तः ॥ ५५ ॥
“निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकाणां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितरसेन सुनिश्चितेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिष्टुभागकल्कैः ॥
पाठाविडङ्गसुरदारगजोपकुल्या-
दिक्षारनागरनिशामिधिस्यकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकामि-
रोहिण्यवृक्षवचाकणमूलयुक्तैः ॥
मञ्जिष्ठयातिविषया वरया यमान्या
संयुज्जगुगुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीहं
संस्थस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥
नाडीव्रणान्मृदभगन्दरगण्डमाला-
जन्तुसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
यक्ष्माश्चिन्तनपीनसकासशोष-
हृत् पाण्डुरोगगलविदधिवारक्तम्” ॥
इति पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः ॥ ५६ ॥ * ॥
“श्वेतकरवीरमूलं विषांशकं साधितं गोमूत्रे ।
चर्मैदलसिद्धापामाविस्रोतकिमिक्तिमितिज्ञेयम्” ॥
तिलतैलं ४ शेर, गोमूत्र १६ शेर, श्वेतकरवीर-
मूल ४ पल, विष ४ पल । करवीरतैलम् ॥ ५७ ॥
“मृतस्य कृष्णसर्पस्य शिरःपुष्कान्त्ववर्जितम् ।
अन्तर्धूमं क्षतं भस्म वागुजीतैलमिश्रितम् ।
एतेन मर्दनादेव गलकुष्ठं विनश्यति” ॥
इति कृष्णसर्पतैलम् ॥ ५८ ॥
“सूतकं गन्धकं कुष्ठं सप्तपर्णं च चित्रकम् ।
सिन्दूरश्च रसोऽप्यथ हरितालमवधुजम् ॥
आरगवधस्य वीजानि जीर्णताम्बं मनःशिला ।
प्रत्येकं कर्षमेतेषां कटुतैलं पलायकम् ॥
साधयेत् सूर्यतापेन सर्वकुष्ठविनाशनम् ।
शिचमौडुम्बरं कच्छं मांसवृद्धिं भगन्दरम् ॥
विचर्षिकासु पामान् वातरक्तं सुदारणम् ।
गम्भीरस्य सद्योक्षानं नाशयेत् यस्य अक्षणात् ॥
कुष्ठराक्षसनामेदं स्ववर्णकरणं परम् ।
अश्विभ्यां निर्मितं ह्येतत् लोकानुपहृजेतवे” ॥
इति कुष्ठराक्षसतैलम् ॥ ५९ ॥
“सूतं गन्धं शिला तालं काञ्चिकैर्मर्दयेद्दिनम् ।
तक्षिप्रवस्त्रवर्त्ती तां तैलाक्तां ज्वालयेदधः ॥
स्थिते पात्रे पचेत्तैलं मृहीत्वा ज्ञेयसेततः ।
कुष्ठस्थानं विशेषेण सर्वकुष्ठं हरत्यलम् ॥
इदं कालाननं तैलं वातकुष्ठे महौषधम्” ॥
“एषां समं काञ्चिकं सर्वेषां दिग्गजं तिलतैलम् ।
कल्कं वस्त्रे संलिप्य संशोध्य वर्षां कुर्व्यात् तां
तैलाक्तां सन्दंशिकया ज्वालयित्वा उपरि तैलं
दत्त्वा ततः पतितं तैलं अधःपात्रे मृहीयात् ततः
कुष्ठस्थाने दद्यात्” ॥
इति कुष्ठकालाननतैलम् ॥ ६० ॥
“सिन्दूरामृततालगैरिकहज्जानाजीगदन्धुष्यै-
हृत्पाषाणरसो गवाक्षदहनकुष्ठान्दुग्धमिश्रा ।

कुष्ठः

राजीगन्धकहिङ्गुभिः परिमितैः शुक्ला पचेत् सार्षपं
तैलं प्रथमितं दृतस्य कुष्ठं पात्रं तथा कृत्वा सप्तम्” ॥
कृत्वा पात्रं मनःशिला ।

“गोमूत्रञ्च तथा विनोय सकलं पूतं शृतं रोगिण्य
दद्यात् कुष्ठविचर्षिकादिषु भिषकं नाम्ना तु षड्-
विन्दुकम्” ॥ इति वज्रिन्दुतैलम् ॥ ६१ ॥

“सर्वकुष्ठे सर्वत्रयो सर्वत्र गणिते चते ।
नक्तमानं हरिद्रे दे व्यक्तं तगरमेव च ॥

करवीरवचाकुष्ठं व्यास्कोता रक्तचन्दनम् ।
मालती सिन्धुवारश्च मञ्जिष्ठा सप्तपर्णकम् ॥

एवामर्द्धपलान् भागान् विषस्य द्विपलं तथा ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

त्रिचविस्कोटकिटिमकीटसूताविचर्षिकाः ।
कण्टकचूरिकायाश्च ये त्रया विषदृषिताः ॥

ते सर्वे नाशमायान्ति तमः सूर्योदये यथा ॥
विषतैलमिदं नाम्ना सर्वत्रयविशोधनम्” ॥

इति विषतैलम् ॥ ६२ ॥

“सोमराजी हरिद्रे दे सधपाः कुष्ठमेव च ।

करझैङ्गजावीरं पत्राख्यारगवस्थ च ॥

विपचेत् सार्षपं तैलं नाडीदुष्टत्रयापहम् ।

अनेनासु प्रशान्ति कुष्ठान्यथादशैव तु ॥

नीलिका पिङ्का व्यङ्गा गम्भीरं वातशोणितम् ।

कण्टकचूरप्रशमनं दद्रुपामानिवारणम्” ॥

इति सोमराजीतैलम् ॥ ६३ ॥

“सोमराजीतुलाकाये यथा दद्रुहन्स्य च ।

गोमूत्रस्य तथा पात्रे कर्णं दत्त्वा विचक्षणः ॥

विपचेत् कार्ष्णिकेर्मागैः कटुतैलाढ्यं भिषकं ।

विचर्षकं नाङ्गनाख्या च नागरं कुष्ठमेव च ॥

हरिद्रा नक्तमानश्च हरितालं मनःशिला ।

व्यास्कोताकर्करवीरं सप्तपर्णञ्च गोमयम् ॥

खदिरौ निम्बपत्रञ्च मरिचं कासमर्द्धकम् ।

एतानि स्रग्दण्डपिष्टानि कर्णं दत्त्वा विचक्षणः ॥

हन्ति सर्वाणि कुष्ठानि क्रिमिदुष्टत्राणानि च ।

किटिमं दद्रुजातञ्च गात्रवैवर्ण्यमेव च ॥

विशीर्णचर्मसांसादिदृष्टीकरणमुत्तमम् ।

पाण्डुरोगं तथा कण्डू विसर्पं हन्ति दारुणम् ।

ये चान्ये त्वगता रोगास्तान्ति शीघ्रं व्यपोहति” ॥

इति वृहत्सोमराजीतैलम् ॥ ६४ ॥

“मरिचाक्षिशलाब्दार्कपयोऽन्धारिजटात्रिहत् ।

शङ्खद्रसविशालासकं निशायकदारुचन्दनैः ॥

कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं द्यौर्लविषपलान्वितैः ।

सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्भस्त्रविनाशनम् ॥

सर्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते” ॥

इति मरिचाद्यं तैलम् ॥ ६५ ॥

“मरिचं त्रिहता दन्ती क्षीरमाकं शङ्खद्रसः ।

देवदारु हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं सधम्बनम् ॥

विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।

विचर्षको नाङ्गनाख्या च विङ्गुः चक्रमर्द्धकम् ॥

शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णः कृष्णाम्बता ।

शम्भाको नक्तमानोऽप्यु खदिरं पिप्पली वचा ॥

ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् ।

आढ्यं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

कुष्ठः

मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मन्दधिना पचेत् ।

पक्ता तैलवरं क्षेतन्मन्त्रयेत् कुष्ठकान् प्रशान् ॥

पामाविचर्षिकादद्रुकण्डूविस्कोटकानि च ।

वलयः पणितं काया नली व्यङ्गं तथैव च ॥

अभ्यङ्गेन प्रशान्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।

प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यन्तु दीयते ॥

परामपि जरां प्राप्य न स्तना यान्ति नम्यताम् ।

बलीवर्द्धस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ॥

त्रिभिरभ्यङ्गनैर्गाढं भवेन्मासतविक्रमः” ॥

कटुतैल १६ शेर, गोमूत्र ६४ शेर, कण्ठाद्यं

मरिचादीनां प्रत्येकं १ पल, विष २ पल ।

इति वृहन्मरिचाद्यं तैलम् ॥ ६६ ॥

“सप्तपर्णस्तथा काली गुडूची पिप्पुमर्द्धकम् ।

शिरीषश्च महातिक्ता जया तुम्बी मृगादनो” ॥

काली कालिया लता ॥

“निशदाशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

तैलप्रस्थं समादाय गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

आरग्वधो भङ्गराजो जयाधुस्तुरात्रयः ।

इन्द्राशनाभिखर्जूरं गोमयार्कचुम्बिच्छदम् ॥

तैलतुल्यं प्रदातव्यं खरसञ्च पृथक् पृथक् ।

महाकालवचा त्रक्षो तुम्बाग्न्यहपुलिका ॥

कुचैला कुलका रात्रिमेषनामा च यशिका ।

सम्पाकमर्कक्षीरञ्च कासुन्देश्वरमूलकम्” ॥

कासुन्दमूलकं कालकासुन्दामूलम् । कासुन्दः

खरमर्द्धकमिति क्षत्पिताठः तन्मते ईश्वरमूलस्थाने

अपामार्गमूलम् ॥

“आयु जिङ्गी महातिक्ता विशाला क्षपिपत्रकम् ।

पूतिकास्कोत मूर्वा च सप्तपर्णं शिरीषकम्” ॥

क्षपिपत्रकं विक्रातिपत्रम् ॥

“कुटजं पिप्पुमर्द्धञ्च महानिम्बं तथैव च ।

गुडूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्धकम् ॥

तुम्बरभङ्गपञ्चाङ्गकन्दकं कटुरोहिणी ।

शटीदार्वी त्रिहत् पद्मयशिकागुरुपुष्करम् ॥

कर्पूरं कटफलं मांसी सुरैलाट् रसाभयम् ।

एतेषां कार्ष्णिकैः कर्णैर्नाम्ना कन्दर्प उच्यते ॥

अष्टादशविधं कुष्ठं यशिमज्जगतं तथा ।

हस्तपादाङ्गुलीसन्धिगणितं सर्वसन्धिषु ॥

अधिकाणि च मांसानि यस्य गात्रे भविष्यति ।

नासाकर्णस्यवैकल्यं मेकाकारवपुस्त्वचम् ॥

श्वेतं रक्तं तथा कुष्ठं नानावर्णं विपादिकम् ।

श्वित्रं बद्धविधञ्चैव वातशोणितमेव च ॥

कपालं क्रिमिजं कुष्ठं कण्डूदद्रुविचर्षिकाम् ।

पामादिस्कोटकादीनि क्रिमिदृष्टिं तथैव च ॥

कटीदद्रुं मसूरीञ्च किटिमं रक्तमण्डलम् ।

कुष्ठमौडुम्बरं पद्मं महापद्मं तथैव च ॥

गणगण्डाब्जं हन्याङ्गुलमानां भगन्दरम् ।

वातजं पित्तजञ्चैव श्लेष्मजं साक्षिपातिकम् ॥

एकोत्पल्यं शूलवञ्च कुष्ठं हन्यान्न संशयः” ॥

इति कन्दर्पसारतैलम् ॥ ६७ ॥ * ॥

“भङ्गातकानां पवनोद्गतानां

हन्तव्यानाञ्च यदाढ्यं स्यात् ।

तच्छेदकाधूर्वाकैर्विहृत्य

कुष्ठः

प्रक्षालयित्वा विहृजेत् प्रघाते ।

शुष्कं पुनस्तद्विदलीकृतञ्च

ततः पचेदधु चतुर्गुणायु ।

तत्पादशेषं परिपूतशीतम्

क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत् ॥

तद्वज्रं शर्करया विकीर्यं

ततः खजेनोन्मथितं विधाय ।

तत् सप्तरात्रादुपजातवीर्यं

सुधारसादप्यधिकत्वमेति ॥

प्रातर्विबुधः क्षतदेवकार्यो

मात्राञ्च खादितुं स्वशरीरयोग्याम् ।

न चाग्नपाने परिहार्यमस्ति

न चातपे चाध्वनि मैथुने च ॥

यथेष्टपेष्टो विहितोपयोगा-

द्वेवन्नरः काश्चनराशिगौरः ।

अनन्यमेधा नरसिंहतेजा

हृद्येन्द्रियोऽप्याहतबुद्धिसत्त्वः ॥

दन्ताश्च शीघ्राः पुनरुद्धवन्ति

केशाश्च युक्ताः पुनरेव दिव्याः ।

नीलाङ्गनालिप्रतिमा भवन्ति

त्वचो विवर्णाः पुनरेव दिव्याः ॥

विशीर्णकयाङ्गुलिनासिकोऽपि

क्रिम्यर्द्धितो भिन्नगणोऽपि कुष्ठो ।

सोऽपि क्रमादङ्कुरितायशाख-

स्तव्यया भाति नभोऽम्बुसिक्ताः ॥

उद्गान् मयूरान् जयति खरेण

वज्रेण नागस्तुरगो जवेन ।

रसायनस्यास्य नरः प्रसादा-

दृहस्पतेरप्यधिकोऽपि बुद्ध्या ॥ ”

यस्यान् विशालान् पुनरुत्तिरोधान्

मृच्छाति शीघ्रं न च नश्यते तु ।

कुर्वन्निमं कल्पमनस्पबुद्धि-

र्जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च ॥

राजा ह्ययं सर्वरसायनाणां

चकार योगं भगवानगस्त्यः” ॥

इति अमृतभङ्गातकम् ॥ ६८ ॥

“निम्बं गोपाखणा कडी त्रायक्ती चिपला घनम् ।

पप्पटारयडजानन्तावचाखदिरचन्दनम्” ॥

खरखजं हाकुचवीरम् ।

“पाठा शुण्डी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्त्वकम् ।

श्यामेन्द्रवारणी मूर्वा विङ्गुः श्लेष्मजम् ॥

हृत्किर्णामृतं त्रैका पटोणं रजनीद्वयम् ।

कर्णारग्वधसप्ताङ्गुल्यवेचोऽष्टापलम्” ॥

त्रैका महानिम्बम् । कर्णारग्वधः श्लेष्मजिपल-

मज्जा ।

“भूकन्दं हयपर्णञ्च जिङ्गी पद्माट्मूषकी ।

विश्वक्सेना च कैटव्यं शरपुष्पा क्षीरककुची ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशेषान् कवायमवतारयेत् ॥

भङ्गातकसहस्राणि त्रीणि हित्वाऽर्द्धोऽम्बुसि ।

चतुर्भागावशेषान् कवायमवतारयेत् ॥

तौ कवायो समादाय वक्ष्यपूतौ च कारयेत् ।

कुष्ठः

गुह्यस्य तु तुला ताभ्यां कषायं विपचेत् भिषक् ॥
 भस्मातकसहस्राणां भस्मानं तत्र दापयेत् ।
 त्रिचटुत्रिफलासुक्तसैन्धवानां पत्रं पत्रम् ॥
 दीपकस्य पत्रस्यैव चातुर्जातं पत्रांशिकम् ।
 संचूर्णां प्रक्षिपेदत्र कन्दकश्च चतुःपत्रम् ॥
 त्रिगुणभागे विनिक्षिप्य स्थापयेत् कुष्ठलो भिषक् ॥
 महाभस्मातको ह्येष महादेवेन निर्मितः ।
 जगतस्तु हितायैव जयेच्छीघ्रं न संशयः ।
 त्रिचर्मौष्ठम्बरं दद्रुमृज्जिह्वं सकाकयम् ॥
 पुण्डरीकश्च चर्मोत्थं विष्कोटं मण्डलं तथा ।
 कण्डकपालं कण्डूश्च पामानं रुविपादिकम् ॥
 वातरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं व्रणकिमीन् ।
 त्र्यंशसि षट्प्रकाराणि कासं श्वासं भगन्दरम् ॥
 सदाभ्यासेन पणितमामवातं सुदुस्तरम् ।
 अतुपाने प्रयोक्तव्यं क्षिप्रान्नाथं पयोऽथवा ।
 भोजने च सदा भोज्यमुष्णान्नं विशेषतः” ॥

इति महाभस्मातकगुडः ॥ ६६ ॥

“ऊताशसुखसंयुजं पत्रमेकं रसस्य वै ।
 पत्रं कौहस्य ताम्रस्य पत्रं भस्मातकस्य च ॥
 गन्धकश्च पत्रसैवमभक्तस्य च गुणुलोः ।
 हरीतकीविभीतक्योचूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः ॥
 अष्टमाभाधिकं तत्र धान्याः पाणितनानि षट् ।
 घृतं द्रष्टुगुणं नोहात् दात्रिंशत्त्रिफलाजलम् ॥
 एवं कृत्वा पचेत् पात्रे कौहे च विधिपूर्वकम् ।
 पाकमेतस्य जामीयात् कुष्ठलो नोहपाकवित् ॥
 विबुद्धः प्रातस्तथाय गुरुदेवद्विजार्चकः ।
 रक्तिकादिजमेवैव घृतभामरमर्दितम् ॥
 कौहे कौहस्य दग्धेन कुर्यादेतद्रथायगम् ।
 अतुपानश्च कुर्वीत नारिकेलोदकं पयः ॥
 सर्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वलीपणितनाशनम् ।
 पाण्डुमेहामवातघ्नं वातरक्तवजापहम् ॥
 त्रिभिर्गोथाश्रमरीशूचदुर्गमवातरोगनुत् ।
 क्षयं हन्ति महाश्वासमवर्धं शुक्लवर्द्धनम् ॥
 क्षिप्रसन्दीपनं हृद्यं कान्थायुर्वलद्विघ्नत् ॥

विवर्ण्य शक्तास्त्रमपि स्त्रियश्च
 सेव्यो रसो जाकुलजाविकानाम् ।

शाल्योदनं बहिकमाम्यमुद्र-
 क्षौद्रं गुडः क्षीरमिह क्रियायाम् ॥

शान्तिश्च गुल्वादितृहृत्वरश्न-
 श्रिजाजतुक्षौद्रयुतं पयश्च ।

सर्पिर्घृतं भक्षयतो विहङ्गान्
 प्रपूर्यते दुर्जलदेहधातुः ॥

कृष्णस्य पक्षस्य सिते तु पक्षे
 त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः” ॥

पाकलक्षणं यथा,—

“वस्त्रे निष्पीडितं स्रष्टे खूनतनौ घने दृढे ।
 समुद्रं जायते व्यक्तं न निसरति सन्धिभिः ।
 न च शब्दायते बज्जो तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत्” ॥

इति अमृताशुरणौहम् ॥ ७० ॥

“गन्धकेन हतं ताम्रं वृक्षभागं समुज्जरेत् ।
 उषधं पञ्चभागं स्यादमृतञ्च त्रिभागिकम् ॥
 दातव्यं कुष्ठिने सख्यशुभास्यस्य योजितः ।

कुष्ठः

गणिते स्फुटिते चैव विप्लवे मण्डले तथा ॥
 विचर्षिकादद्रुपामासर्वकुष्ठप्रशान्तये” ॥

इति उदयभास्करः ॥ ७१ ॥

“तानकं वंशपत्राख्यं कुष्ठाखसलिले क्षिपेत् ।
 सप्तधा वा त्रिधा वापि दध्नास्त्रेण तथैव च ॥
 शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत् तदुष्णकृतिः ।
 ततः शरावके यन्त्रे स्थापयेत् कुष्ठलो भिषक् ॥
 वदरीपक्षवोद्येन लेपनं कारयेत् ततः ।
 अरुणामभयः पात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥
 स्वाग्नीतिं समुद्रय मागिक्याभो भवेत्तसः ।
 घृतक्षौद्रेण संमर्द्य खादयेद्रक्तिकादयम् ॥
 संपूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगादिमुच्यते ।
 स्फुटितं गणितं कुष्ठं वातरक्तं भगन्दरम् ॥
 नाडीव्रणं व्रणं दुष्टमुपदंशं विचर्षिकाम् । [यान् ।
 नासास्यसम्भवान् रोगान् क्षतान् हन्यात् सुदार-
 पुण्डरीकश्च चर्माख्यं विष्कोटं मण्डलं तथा” ॥

इति रसमागिक्यम् ॥ ७२ ॥

“कुष्ठाखद्विफलातिनकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
 तानकं तुल्यगन्धं स्यादुज्ज्वारदमर्दितम् ॥
 अजाक्षीरेण निम्बकन्यातोयेर्दिनत्रयम् ।
 प्रत्येकं भावयेत् शुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
 विपचेत् हृदिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
 यामान् दादश श्रोतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकादयम् ॥
 हन्यष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा ।
 द्विविधं वातरक्तञ्च नाडीदुष्टव्रणानि च” ॥

इति तानकेश्वरः ॥ ७३ ॥

“दद्रुगुवायाद्विभ्रसं दत्त्वा तानं सुचूर्णितम् ।
 पुनः पुनश्च संमर्द्य शुष्कं कृत्वा पुटे दहेत्” ॥
 वायाद्विभ्रसं शरपुष्पपत्ररसम् ॥
 दृढस्याख्यां घृतं क्षारं पालाशक्षारपयः ॥
 ततो ज्वाला प्रदातया दिनरात्रे मृतं भवेत् ॥
 शुक्लवर्णो यदा च स्यादमो दत्ते न धूमकम् ।
 तदा क्षातं मृतं तानं सर्वकुष्ठविनाशनम् ॥
 गणत् कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णञ्च मण्डलम् ।
 श्रोतपित्तमहाद्रुकुच्छन्दरविनाशनम् ॥
 पथ्यं मसूरचणकं मुद्गरपत्रं यथेच्छया” ॥

इति तानकेश्वरः ॥ ७४ ॥ अतिदृष्टफलोऽयम् ।

“संमर्द्य तानकं शुष्कं वंशपत्राख्यमुष्णकेः ।
 कुष्ठाखद्विगोदे सम्भाष्य त्रिदिनं शोधयेत् पुनः ॥
 घृतकन्याद्वैभूर्यो भावयेच्च दिनत्रयम् ।
 संमर्द्य काञ्जिकेनैव दध्नास्त्रेण विमर्दयेत् ॥
 संमर्द्य चूर्णसलिले रसे पौनर्नवे पुनः ।
 त्रिदिनं मर्दयित्वा तु कारयेत् खटिकाकृतिम् ॥
 खाल्यां दृढतरायान्तु पलाशक्षारसञ्चयम् ।
 उपर्यधस्तालकस्य क्षारं दत्त्वा शरावकैः ॥
 पिधाय लेपयेत् यत्नात् पूरयेत् क्षारसञ्चयम् ।
 पुनरुज्ज्वलं शरावके लेपयेत्तत् दृढं ततः ॥
 दात्रिंशद्दयामपर्यन्तं वज्ज्ज्वाला प्रदीयते ।
 एवं सिद्धेन तानेन गन्धतुल्येन मेलेयेत् ॥
 हयोत्तुल्यं जीर्णताम्रं बालुकायनगं पचेत् ।
 अयं तानेयरो नाम रसः परमदुर्गमः ॥
 हन्यष्टादश कुष्ठानि वातघ्नोक्षितनाशनः ।

कुष्ठारिः

रक्तमण्डलमन्त्रं स्फुटितं गणितं तथा ॥
 वज्ज्ज्वाला सर्वजातं नाशयेद्विकल्पतः ।
 दुष्टव्रणश्च वीर्यं त्वग्दोषश्च विनाशयेत् ॥
 दृष्टो वारसहस्रश्च रोगवारणकेशरी” ॥

इति महातानकेश्वरः ॥ ७५ ॥

“कुष्ठाखद्विफलातिनकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
 तालुकं तुल्यगन्धं स्यादुज्ज्वारदमर्दितम् ॥
 अजाक्षीरेण निम्बकन्यातोयेर्दिनत्रयम् ।
 प्रत्येकं भावयेच्छुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
 विपचेत् हृदिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
 यामान् दादश श्रोतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकादयम् ॥
 हन्यष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनादिकम्” ॥

इति तानकेश्वरः ॥ ७६ ॥

इति गोविन्दविशारदक्षतभेषज्यरत्नावल्यां कुष्ठ-
 चिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, ऐ, (कुष्ठस्तत्राशकः केतुरिव ।) भूम्याज्जल्यः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि, क्षो, (कुष्ठस्यैव गन्धोऽस्य । समासे इच् ।)
 एणवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नः, ऐ, (कुष्ठं हन्ति इति । हन् + टक् ।) हिता-
 वली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नो, स्त्री, (कुष्ठघ्न + स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काको-
 दुम्भिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वाकुची । अस्याः पर्याया यथा ।

“अवशुगो वाकुची स्यात् सोमराज्ञी सपरिक्ता ।
 शशिलेखा कृष्णफला सोमापूति फलीति च ॥

सोमवल्ली कालमेघो कुष्ठघ्नो च प्रकीर्तिता” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्या व्यवहारो यथा—

“कुटजाग्निनिम्बपत्रसखदिरासनसप्तपर्णानि रून्ते ।
 सिद्धा मधु-घृतयुक्ताः कुष्ठघ्नोभक्षयेदभयाः” ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥

कुष्ठनाशनः, ऐ, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + णिच् +
 ल्युः ।) वागहोक्रन्दः । गौरसर्षपः । इति राज-
 निर्घण्टः । क्षीरोशृङ्गः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनाशिनी, स्त्री, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + णिच्
 णिनिः । स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् ।) सोमराज्ञिः ।
 इति रत्नमाला ॥

कुष्ठणं, स्त्री, (कु कुत्सितं खलम् । अन्धकारितात्
 घलम् ।) कुत्सितखलम् । इति संक्षिप्तसारस्था-
 करणम् ॥

कुष्ठसूदनः, ऐ, (कुष्ठं सूदयति नाशयतीति । सूदि +
 ल्युः ।) आरुग्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(आरुग्धशब्दे गुणपर्याया अस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुष्ठहन्ता, [ट] ऐ, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ + हन्
 + टक् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्तो, स्त्री, (कुष्ठहन् + स्त्रियां ऋदन्तात्
 ङीप् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः । वाकुच
 इति भाषा ॥

कुष्ठहृत्, ऐ, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ + हृ + णिच्
 तुगात्मकः ।) खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुष्ठारिः, ऐ, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः ॥

कुष्माण्ड

विट्खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पटोलः ।
आदित्यपत्रः । खदिरः । गन्धकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुष्ठी, [ग] त्रि, (कुष्ठः अस्यान्तीति । कुष्ठ +
इनिः ।) कुष्ठरोगयुक्तः । (यथा, मनुः । ३ । ७ ।
“क्षय्यामयायपस्माग्निश्चिकुष्ठिकुलानि च” ॥)
कुष्माण, स्त्री, (कुष् + “कुटिकुष्ठिभ्यां कलन्” ।) उयां
४ । १८६ । इति कलन् । हेदनम् । विकशितम् ।
इत्युणादिकोषः ॥

कुष्माण्डः, पुं स्त्री, शिवस्य गणदेवताभेदः । (यथा,
विष्णुपुराणे । १ । १२ । १३ ।
“कुष्माण्डा विविधै रूपैः सहस्रेण महामुने ।।
समाधिभङ्गमत्यन्तं आरब्धः कर्तुमातुराः” ॥)
भूयविशेषः इति मेदिनी । (कुष्माण्डाकारत्वात्
शिवगणभूययोस्तथात्वम् ॥ कु ईषत् उष्मा
अण्डेषु वीजेषु यस्य ।) दृष्टफलताविशेषः ।
कुम्डा इति कोहडा इति च भाषा । तत्प-
र्यायः । धृणावासः २ तिमिषः ३ ग्राम्यकर्कटी
४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुष्माण्डकः ५ कर्कारः
६ । इत्यमरः ॥ पुष्पफलः ७ । इति रत्नमाला ॥
कुष्माण्डो ८ कर्कोटिका ९ कुष्माण्डो १० दृष्टफला
११ सुफला १२ कुक्षफला १३ नागपुष्पफला १४
मुनी १५ कुष्माण्डः १६ शिखिर्बुद्धः १७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कुष्माण्डकः १८ । इत्यमरटीका ॥
अपि च ।

“कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं दृष्टफलम् ।
कुष्माण्डं दृष्टं दृष्टं गुरुपित्तास्रवातनुत् ॥
बालं पित्तापहं ग्रीतं मध्यमं कफकारकम् ।
दृढं नातिहिमं स्वादु सत्तारं दीपनं लघु ॥
वस्तिमुद्रिकरं चेतोरोगहृत् सर्वदोषजित्” ॥ * ॥
अथ कोहडो ।

“कुष्माण्डो तु भृशं लघ्वी कर्कारुपि कीर्तिता ।
कर्कारुर्ग्रीवो ग्रीता ग्लान्तिपित्तहरा गुरुः ।
पक्वा तिक्तामिन्ननी सत्तारा कफवातनुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । सूत्राघात-
प्रमेहक्ष्माशरीराश्लेष्म । विण्मूत्रग्लपनत्वम् ।
दृष्टान्तिशमनत्वम् । जीर्णाङ्गुष्ठिप्रदत्वम् । शुक्-
दृष्टिकारित्वम् । स्वादुतरत्वम् । अरोचकहरत्वम् ।
बलकारित्वम् । पित्तापहत्वम् । वस्तीफलानां मध्ये
प्रवरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य बालफल-
गुणः । पित्तहरत्वम् । मध्यमफलगुणौ । कफ-
कारित्वम् । अतिगुरुपाकित्वम् ॥ पक्वफलगुणाः ।
लघुपाकित्वम् । उष्णत्वम् । क्षाररसत्वम् । अग्नि-
दीपनत्वम् । वस्तिशोधनत्वम् । सर्वदोषनाशित्वम् ।
हृद्यत्वम् । चित्तविकारिणः पथ्यत्वम् ॥
अस्य नाडिकागुणाः । क्षाररसत्वम् । मधुरत्वम् ।
गुरुत्वम् । रुक्षत्वम् । शक्तिकारित्वम् । वायुकषा-
शरीरकर्कारो रोगनाशित्वम् ॥ अस्य मज्जगुणाः ।
शुक्कारित्वम् । पित्तनाशित्वम् । वस्तिशोधन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कुष्माण्डकः, पुं, (कुष्माण्ड + क्कार्ये कन् ।) कुष्माण्डः ।
इत्यमरः १२ । ४ । १५५ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

कुसीदं

“दृते तमे विनिःक्षिप्य खड्गान् कुष्माण्डसम्भवान् ।
वार्त्ताकुविधिना कुर्व्यात् प्रलेह्यतनूनादिकम् ॥
वेसवारास्तत्रेण दृते तलनपूर्वकम् ।
कुष्माण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुखादु सुन्दरम्” ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । २५ । ११ ।
“नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः” ॥
कुष्माण्डो, स्त्री, (कुष्माण्ड + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।)
उमा । (मसिना ।) ओषधी । इति हेमचन्द्रः ॥
कर्कारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागक्रियाविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

कुस इ कि भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
पत्ते भ्रां-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमखरी ।
इ कुंस्यते । कि कुंसयति कुंसति । भासनं दीप्तिः ।
इति दुर्गादासः ॥

कुस य इर श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-सेट् ।) य, कुस्यति बाणा कान्तम् । इर
अकुसत् अकुसीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिंश उ
इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

कुसलं, स्त्री, (कुस् + कलप् ।) कुशलम् । इत्यमर-
टीका ॥

कुसितः, पुं, (कुस् + “कुसेरभोमेदेताः” ।) उयां ४ ।
१०६ । इति इतः ।) जनपदः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादित्तिः ॥

कुसिदायी, स्त्री, (स्त्रीत्वर्थे “दृषाकप्यमिकुसित-
कुसिदानामुदात्तः” ॥ ४ । १७० । इति प्रकृतेरेकारा
देशो ङीप् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥
कुसिन्वी, स्त्री, (कौ एयिष्यां शिम्बोति ग्याता ।
एषोदरात् सः ।) शिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥
((“कुसिन्विपत्नीप्रभवान् शिम्बाः” ॥
इति सञ्ज्ञते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसीदं, स्त्री, (कुस् + “कुसेरभोमेदेताः” उयां । ४
१०६ । इति इदप्रत्ययः । इह सूत्रे तृतीयप्रत्ययो
ऋसादिर्दीर्घादिष्वेति तत्त्वोपात्तः । दृषाकप्य-
प्रोति सूत्रे ऋस् एवेति उत्तिकारहरदत्तादयः ।
यद्वा कुसितं निहृष्टरूपदृष्टिदनेनेत्यर्थः सिरदति-
अधोमर्शो यत्र । एषोदरात् साधुः । यथा दृष्ट-
स्यन्तौ “कुसितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्गैः प्रष्ट-
ह्यते । चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमनन्तः” ॥
ऋणदानजीविका । दृष्टाजीवनम् । सुदु वाङ्मि
देश्योया इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । अर्थ
प्रयोगः २ दृष्टिजीविका ३ । इत्यमरः २ । ८ ।
४ ॥ यथा, —

“कुसीदक्षविवागिन्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः ॥
बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्तिताः ।
सर्वेषामपि चैवैषां कुसीदमधिकं विदुः ॥
अनादृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः ।
क्षयादिके भवेद्दुःखासा कुसीदे न विद्यते ॥
युक्तपक्षे तथा क्षयो रज्ज्यां दिवसेऽपि वा ।
उष्णो वर्षति ग्रीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते ॥
देशं गतानां वा दृष्टिर्नापण्योपजीविनाम् ।
कुसीदं सर्वतः सन्धक् संस्थितस्यैव जायते ॥

कुसुमं

कञ्जलामः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ।
ते दृष्टास्तस्य तद्दोषं श्रमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुसीदो दद्यात् वस्त्रं गां काञ्चनादिकम् ।
क्षवीवणोऽन्नपानानि यानश्रय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुसर्गादिकं शतम् ।
पादेनायस्य पारक्यं कुर्यात् सङ्घयमात्मवान् ॥
अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकोन्मितम् ।
पादश्च प्रार्थमायस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ॥
विद्या शिल्पं भक्तिः सेवा गौरवं विपत्तिः क्षयिः ।
दत्तिर्भैक्षं कुसीदश्च दश जीवनहेतवः” ॥

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥ गोतमः ।
“क्षयिगौरववागिन्यश्चास्वयं कृतं कुसीदश्चेति ।
कुसीदस्य पृथक् पृथक् स्वयंकृतस्याभ्युपगमार्थम्” ॥
कुसीदं दृष्टिर्भक्तिः प्रदेष्टानरेऽभिधानात् इति
कल्पतरुः ॥ दृष्टस्यतिः ।

“कुसीदं क्षयिवागिन्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः ॥
कञ्जलामः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ।
ते दृष्टास्तस्य तद्दोषं श्रमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुसीदो दद्यात् वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् ।
क्षवीवणोऽन्नपानानि यानश्रय्यासनानि च ॥
पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुसर्गादिकं शतम् ॥
वणिक् कुसीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाश्च पूजनात् ।
राष्ट्रे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाश्च विंशकम् ॥
त्रिंशद्भागश्च विप्राणां क्षयिं कृत्वा न दोषभाक्” ॥
तथा, मनुः ।

“अश्रुतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वाङ्मिषिकः शतात् ।
द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुस्मरन् ॥
द्विकं शतं गृह्णीयात् न भवत्यर्थकिंलक्षणी ।
शतकार्षापणे अश्रुतिभागं विंशतिं पयान्” ॥
द्विकं पुराणद्वयम् । एवंविधनियममतिक्रम्य
अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्वाच्छन्द्येन व्यव-
हरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु स्वयंकरणा
नियमातिक्रमे च न दोषः । इति प्रायश्चित्त-
विवेकः । इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥ कुसीदिके त्रि ।
इति मेदिनी ॥

कुसीदायी, स्त्री, (कुसीदः कुसीदजीवी तस्य पत्नी ।
मुग्धबोधमते ईप् रेष्टुच । पाणिन्यादिमते तु
कुसितकुसिदशब्दाभ्यां ऋस्मध्याभ्यामेव ङीप् रेष्टु
इति विशेषः । तदा “दृषाकप्यमिकुसितकुसिदानामु-
दात्तः” ॥ ४ । १७० । इति प्रकृतेरेकारादेशो
ङीप् च ।) कुसीदपत्नी । इति जटाधरः ॥

कुसीदिका, त्रि, (कुसीदं दृष्टिस्तदर्थं त्रयं कुसीदं तत्
प्रयच्छति । “कुसीददृष्टैकादशात् छन्दश्चौ” ॥ ४ ।
४ । २१ । इति छन्दः ।) दृष्टिजीवी । तत्पर्यायः ।
वाङ्मिषिकः २ दृष्टाजीवः ३ वाङ्मिषः ४ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५ ॥ कुसीदः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
कुसीदो ६ । यथा, आहिकातत्त्वे ॥

“वणिक् कुसीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाश्च पूजनात्” ॥
कुसुमं, स्त्री, (“कुसेरभोमेदेताः” ।) उयां ४ । १०६ ।
इति उमः । निपातनात् गुणाभावः ।) पुष्पम् ।
(यथा, ऋतुर्वेदे वसन्तवर्षे ४ ।

कुसुमा

“वापीजलानां मयिमेखनानां

प्रभावाभासां प्रमदाजलानां ।

चूतद्रुमाणां कुसुमानतानां

ददाति सौरभ्यमयं वसन्तः” ॥

पञ्चकुसुमविशेषाणां त्रयान्तरसुखभत्यादिषु चकत् ।
दर्शितं यथा दृष्टत्संहितायां २६ अध्याये ।

“पञ्चकुसुमसम्यङ्दृष्टिं वनस्पतीनां विनोत्ता विज्ञे-
यम् । सुखभत्वं त्रयाणां निष्पत्तिश्चापि श्रय्यानाम् ॥

केन कस्य दृष्टिर्ज्ञेया तदाह ।

“शालेन कलमशालोरक्ताशोकेन रक्तशालिख ।
पायस्कः क्षीरिजया नीलाशोकेन मसूरकः ॥

न्ययोधेन तु युवकस्तिन्दुकद्वया च बह्विको भवति ।
अन्त्येन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्वश्रय्यानाम् ।

जम्बूभिस्तिन्महापाः शिरीषद्वया च कङ्क निष्पत्तिः ।
गोधूमाश्च मधुकैर्यदृष्टिः सप्तपर्णेन ॥

अतिमुक्तकुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपां वदेदसने ।
बदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविलेनादिशेन्मुद्गान् ॥

अतसीवेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोदवा ज्ञेयाः ।
तिलकेन प्रसूमौक्तिकरजतान्यथ चेज्जुदेन शणः ॥

करिणश्च हस्तिकर्णै रादेश्या वाणिजोऽश्वकर्णेन ।
गावश्च पाटकाभिः कदलीभिरजाविर्कं भवति ॥

चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धजीवेन ।
कुशवकद्वया वयं वैदूर्यं नन्दिकावर्त्तैः ॥

विद्याश्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुमेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥

श्रेष्ठो सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः ।
सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिदृष्टिः ॥

आत्मैः क्षेमं भङ्गातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम् ।
खदिप्रश्नोभ्यां दुर्भिक्षमर्जुनैः शोभना दृष्टिः ॥

पिप्पुमहं नाग कुसुमैः सुभिन्नमथमारुतः कपित्थेन ।
निचुलेनादृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन ॥

दूर्वाकुशकुसुमाभ्यां भित्तुर्वज्रिश्च कोविदारोग्य ।
श्यामालताभिद्वया बन्धको दृष्टिमायान्ति” ॥

पञ्चम् । स्त्रीरजः । (यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
“यदा नार्याः पितुर्गर्भे कुसुमस्तनसम्भवः” ॥)

नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥

कुसुमपुरं, स्त्री, (कुसुमाख्यं पुरम् ॥) पुरविशेषः ।
पाटना इति ख्यातम् । तत्पर्यायः । पाटलि-

पुल्लम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुद्राराक्षसे
रथाश्वे । “सखे ! विराधगुप्त ! वर्णयेदानीं कुसुम-

पुरदत्तान्तशेषं अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासि-
नोऽस्मदुपजापं चन्द्रगुप्तप्रहृतयः” ॥)

कुसुममध्यं, स्त्री, (कुसुमं मध्ये अन्त्यन्तरे यस्य ।)
दृष्टविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । चालिता

गाह इति भाषा ॥

कुसुमाङ्गनं, स्त्री, (कुसुमाकारमङ्गनं शाकपार्थि-
वादिवत् समासः ।) कुसुमाकाररीतिमलसम्भव-

मङ्गलम् । तत्पर्यायः । पौष्पकम् २ रीतिपुष्पम् ३
पुष्पकेतुः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ । राज-

निर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ एष्याङ्गनशब्दे दृष्टव्यौ ॥
कुसुमात्मकं, स्त्री, (कुसुममेवात्मा स्वल्पं यस्य ।
कप् ।) कुङ्कुमम् । इति शारावली ॥

कुसुम्भः

कुसुमाधिपः, पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानदृष्टेषु अधिपः
श्रेष्ठः ।) चम्पकदत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

(चम्पकशब्देऽस्य विवृतिर्याख्येया ॥)

कुसुमाधिराट्, [ज्] पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानदृष्टेषु
अधिराजते दूरव्यापिसुगन्धित्वात् । अधि + राज्

+ क्तिप् ।) चम्पकदत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुसुमायुधः, पुं, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि
अस्य ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, शाकुन्तले-रथाश्वे ।
“भगवन् मन्मथ ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सत-

स्तेष्वागमेतत्” ॥ तथा, कुमारं च । ४ । ४० ।
“कुसुमायुधपति ! दर्शन-

स्तव भर्ता न चिराद्भविष्यति” ॥ इति ॥)

कुसुमानः, पुं, (कुसुमवत् लोभनीयं द्रव्यादिकं आ-
जाति सम्पक् अगोचरेणैव यज्जाति । आ + जा

+ कः ।) चौरः । इति शारावली ॥

कुसुमासवं, स्त्री, (कुसुमानां तद्रसानां आसवम्
मद्यम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुसुमेष्टुः, पुं, (कुसुमानि इष्टवो वाणा यस्य ।) काम-
देवः । इत्यमरः । १ । १२७ ॥ (यथा, मार्घे । ८ । ७० ।

“स्रष्टात्मः क्षपणविधौ तमङ्गमौल
स्ताम्बलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वितया-
नाकन्यो यदि कुसुमेष्टुणा न शून्यः” ॥)

कुसुम्भं, स्त्री, (कौ एष्टियां सुम्भति शोभते दीप्तिं
प्राप्नोतीत्यर्थः । कु + सुभि + अच् इदित्वात् नुम् ।)

स्वर्गम् । इति मेदिनी ॥ पुष्पविशेषः । कुसुमफल
इति भाषा ॥ (यथा, ऋतुमहारे वसन्तवर्णने ६ ।

“कुसुम्भरागावयितैर्दुकूलै
र्नितम्बविम्बानि विलासिनीनाम् ।

तन्वसुकैः कुङ्कुमरागगौरैः
अलङ्कियन्ते स्तनमण्डलानि” ॥)

तत्पर्यायः । कमलोत्तमम् २ वज्रिशिखम् ३ महा-
रजनम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ पावकम् ५

पूतम् ६ पद्मोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९
वस्त्ररङ्गनम् १० अग्निशिखम् ११ । अस्य शाक-

गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विण्मूत्र-
दोषमदनाशित्वम् । दृष्टिप्रसादनत्वम् । शचि-

प्रदत्वम् । अपिदीप्तिकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रुक्षत्वम् । कफवायुनाशित्वम् । पित्त-

कारित्वम् । तक्षैलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
त्रिदोषकारित्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

क्षमियक्ष्ममलनाशित्वम् । तेजोबलकारित्वम् ।
घर्षयोगास्य गुणाः । त्रिदोषकारित्वम् । पुष्टिबल-

क्षयकण्टकाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसु-
म्भशाकभक्ष्ये निघेधमाह तिथितत्त्वधृतोश्नो-

वचने यथा,—
“कुसुम्भं क्षलिताश्राकं वन्याकं पूतिकां तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः” ॥)
कुसुम्भः, पुं, (“कुसेबम्भोभेदेताः” । उवा । ४ । १०६ ।
इति उम्भ प्रथमः ।) कमलकुलः । इत्यमरः । ३ ।
३ । १३६ ॥ (यथा, मगौ । ६ । ५२ ।

कुह

“क्षपकेशनखधमः पात्री दग्धो कुसुम्भवान्” ॥
महारजवदत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कुसुम फल इति भाषा ॥ अस्य पर्याया यथा ।
“पद्मोत्तमविकाशः स्यात् कुसुम्भः शरटस्तथा” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य गुणाश्च यथा ।
“कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो

विदाहिभावादहितः कुसुम्भः” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसुः, पुं, (कुस् + कूपत्ययः ।) किशुलुकः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कुसूलः, पुं, (कुस् + कूलच् । यदा कुसूलः निपा-
तनात् सत्वम् ।) कुशूलः । इति कटशब्दार्थे

भरतः ॥

कुहतिः, स्त्री, (कुत्सिता कृतिः उपायः व्यवहारो वा ।)
श्राव्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३० । इन्द्रजालम् ।

इति हेमचन्द्रः । (कर्मधारये कुत्सितपथः । इति
व्युत्पत्तिशब्दोऽर्थः ॥ कुत्सिता कृतिराचारो

यस्येति विग्रहे, दुराचारे चि ।
यथा, भागवते ८ । २३ । ७ ।

“कस्मादयं कुहयः खलयेनयस्ते
दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रसीताः” ॥)

कुसुम्भः, पुं, (कुं सुञ् स्तुभोति । स्तुभ + मूला
दित्वात् कः ।) विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरत-
दयः ॥ (समुद्रः । तस्यैवं अण् कौस्तुभम् इति

शब्दार्थचिन्तामणिः ।
कुस्तम्बरी, स्त्री, (कुत्सिता तुम्बरी । एषोदरात् सटि

साधुः ।) धन्याकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“व्यादां कुस्तम्बरीं कुर्यात् खादुसौगन्धहृद्यताम् ।
सा मुष्का मधुरा पाके क्षिग्वा दृढाह्मनाशनी” ॥)

कुस्तम्बः, स्त्री, (कुत्सितं तुम्बति अर्हयति यत् ।
तुवि अर्हने + बाङ्गलकात् उरप्रथयः । जाति-

निर्देशात् सटि ।) धन्याकम् । इत्यमरः । १ । ६ । १८ ॥
(अस्य पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तम्बः धनीयकम् ।
धन्या कुस्तम्बरी चान्या वेधनोप्रा वितुम्बकम्” ॥)

(पुं, यत्तविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १०१५ ।
“कुस्तम्बः पिशाचश्च गजकर्णो विश्राणकः ।

एतं चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः” ॥)

कुस्म क उ मतीक्षिते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
णात्म-सक-सेट्) कुस्मिति च । (अत्र अकं ऋषी

दन्योपधः । मतीक्षितं बुद्धिपूर्वकदर्शनम् । कुस्मित्
कुस्मितभीषद्वाच्यम् । क उ, कुस्मयते जनः । बुद्ध्या

पश्यति कुस्मितं स्मयते वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
कुह त् क उ विस्मायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तपुरा-आत्म-सक-सेट्) । ऋषी । विस्मा-
यनमन्यतो विस्मयोत्पादनम् । उ कुहयते । कुह-

केनेन्द्रजालिको लोकं विस्माययति इत्यर्थः ।
स्यातां कुहयते विस्मापयते हेतुतो भयमिति

भट्टमहर्षेणादिस्मापने इति पाठ इत्येके । इति
दुर्गादासः ॥

कुह, व्य, (“वा ह च कन्दति” । ५ । १ । १३ ।

कुहरं

इति हः। “कु तिहोः”। ७।२।१०४। इति किमः
कुः। कुत्र। वैदिकप्रयोगोऽयम्। इति व्याकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे २।१२।५। “यं स्मा एष्टन्ति
कुह सेतिघोरमुतेमाऊर्नैषो अस्तीत्येगम्” ॥)
कुहः, पुं, (कुहयति विस्माययति ऐश्वर्यप्रभावेन यः।
कुह + णिच् + अच्।) कुवेरः। इति हेमचन्द्रः ॥
(सौ, माया। कुहकम्। यथा, रामायणे २।१०६। २७।
सन्तुष्टपक्षवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये।
“अकुहः अदधानः सन् कार्याकार्यविचक्षणः” ॥)
कुहकं, स्त्री, (कुह + “बज्जलमन्यत्रापि”। उणां
२।३७ इति कृन्।) माया।
(यथा, भागवते १।१।१।
“जन्माद्यस्य यतोऽन्यथादितरतस्त्वार्येवमिन्द्रः ख-
राट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवेये मुह्यन्ति यत्
सूरयः। तेजोवारिभृदां यथा विनिमयो यत्र
त्रिसर्गो मृषा धासा स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं
परं धीमहि” ॥) तत्पर्यायः। इन्द्रजालम् २ जा-
नम् ३ कुहतिः ४। तद्युक्ते चि। तत्पर्यायः।
धूर्तः २ वक्षकः ३ व्यंसकः ४ दाहजालिकः ५
मायी ६ जालिकः ७। इति हेमचन्द्रः ॥ दाम्भिकः।
इत्युगादिकोषः। (सर्पविशेषः। यथा, विष्णु-
पुराणे १।१७। ३८ ॥
“इत्युक्तान्तेन ते सर्पाः कुहकान्तत्तकान्धकाः।
अदृशन् समस्तेषु गात्रेभ्यस्तिविशोऽन्यथाः” ॥)
कुहकजीवी, [न्] चि, (कुहकेन इन्द्रजालविद्यया
जीवति जीवनयात्रां सम्पादयतीति। कुहक + जीव
+ णिनिः।) मायाजीवी। इति महाभारतम् ॥
वाजिकर इति भाषा ॥ (सर्पजीवि। इति श्रुत्य-
न्तिलब्धोऽर्थः। सापुडे इति भाषा ॥)
कुहकखनः, पुं, (कुहकः विस्मापकः खनः शब्दो-
ऽयम्।) कुकुटपक्षी। इति हेमचन्द्रः ॥
कुहकखरः, पुं, (कुहकः विस्मापकः खरो यस्य।)
कुकुटः। इति हारावली ॥
कुहकाः, पुं, तालभेदः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
“इतद्वन्दं कषुद्वन्दं ताले कुहकासञ्ज्ञके” ॥
कुहकं, स्त्री, (कु ईषत् प्रयत्नेन हन्यते इति। हन् +
कर्मणि अच्।) मृदागुहविशेषः। काचभाजनम्।
(कुत्सिताचारेण हन्तीति। हन् + अच्।) ई-
र्यानी चि। इति मेदिनी ॥
कुहनः, पुं, (कुं एष्ट्वो भूमिं वा हन्ति खनतीत्यर्थः।
हन् + अच्।) मूषिकः। (कौ एष्ट्वो कुत्सितं
वा हन्ति दशतीति। हन् + अच्।) सर्पः। इति
हेमचन्द्रः ॥
कुहना, स्त्री, (कुह + “ण्यासअथो युच्”। ३।३।
१०७। इति युच्।) दम्भचर्या। इति मेदिनी ॥
कोभान्मिष्योपयकल्पना। इत्यमरः। २।७।
५३। अर्थलिप्तया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना।
दम्भमात्रकृतध्यानमौनादिः। अर्थलिप्तया भ्रम्मा-
श्रवणं इत्यन्ये। इति भरतः ॥
कुहणिका, स्त्री, (कुह + युच् स्वार्ये कः टाप् अत
इत्यम्।) कुहना। इति शब्दरत्नावली ॥
कुहदं, स्त्री, (कुं भूमिं हरतीति। कु + ह + अच्।)

कुहर

गङ्गारम्। हिमम्। इति मेदिनी ॥ (यथा, प्रसन्न-
राघवे।
“तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः” ॥)
कर्याः कण्ठशब्दः। गणः। अन्तिकम्। इत्यजय-
पालः ॥
कुहरः, पुं, (कुह विस्मायने + कः। कुहं विस्मा-
यनं भयमित्यर्थः राति ददाति भयं जनयतीति
भावः। रा + कः।) नागविशेषः। इति मेदिनी ॥
कुहरितं, स्त्री, (कुहरयति कण्ठशब्दं करोति।
कुहर + क्तवौ णिच् + भावे क्तः।) पिकालापः।
रतिध्वनिः। इति मेदिनी ॥ रटितम्। इति
विश्वः ॥
कुहलिः, पुं, (कु + हलि + इन्।) पूगपुष्पिका। इति
त्रिकायशेषः। पान इति भाषा ॥
कुहा, स्त्री, (कुह + कः टाप् च।) कटुकी। इति
शब्दचन्द्रिका ॥
(वदरी ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे। गुणाख्यास्य वदरशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कुङ्कः, स्त्री, (कुह + मृगयादिवात् कुः।) कुङ्कः।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते।
“कोकिलानां कुङ्करवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः” ॥)
कुङ्कः, स्त्री, (कुह + बाज्जलकात् कूप्रत्ययः।) नखेन्दु-
कलामावास्या। इत्यमरः। १।४। ६ ॥
(यथा, श्रुतौ। “दे ह वा अमावास्या या
पूर्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुङ्करिति” ॥
यत्तमाह कालमाधवीये व्यासः।
“दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुङ्करमता” ॥
मत्तान्तरे तु।
“तिथिचक्षे सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुङ्करमता।
बाज्जल्येपि कुङ्कर्येया वेदवेदान्तवेदिभिः” ॥
तत्र आङ्गधिकादिभेदमाह। यथा, जावालिः।
“अपराह्णद्वयायापी यदि दर्शस्तथिचक्षे।
आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुङ्करमता” ॥
आदिशब्दात् स्त्रीश्रुदयोरपि ग्रहणं यथाह
योगाक्षिः।
“सिनीवाली द्विजैः कार्या साधिकाः पिष्टकर्मणि।
स्त्रीभिः श्रुतैः कुङ्कः कार्या तथा चानमिकैर्द्विजैः” ॥
तर्द्विष्टात्री देवपत्नी। यथा, निबन्धे।
“सिनीवाली कुङ्करिति देवपत्न्याविति” ॥
सा च अङ्गिरसः सुता। यथाह भागवते ४।
१। २६।
“अङ्गा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसुरत कन्यकाः।
सिनीवाली कुङ्कराका चतुर्थानुमतिस्तथा” ॥)
कोकिलानापः। इति मेदिनी ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशती ६३०।
“केनाभावि पिकानां कुङ्कं विहायेतरः शब्दः” ॥)
कुङ्ककण्ठः, पुं, (कुङ्करिति शब्दः कण्ठे यस्य।) को-
किलः। इति शब्दरत्नावली ॥
कुङ्कमुखः, पुं, (कुङ्करिति शब्दः मुखे यस्य।) कोकिलः।
इति त्रिकायशेषः ॥
कुङ्करवः, पुं, (कुङ्करिति रवो यस्य।) कोकिलः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तम्।

कूटः

“पिक! विधुस्तव हन्ति समं तम-
स्त्वमपि चन्द्रविरोधिकुङ्करवः” ॥)
कुङ्कणं, स्त्री, (कुह + ऊलकप्रत्ययः।) सशस्त्रभूरन्तम्।
इति जटाधरः ॥
कुहेडिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसञ्च-
रोऽस्याम्। हेड वेष्टने + इन् वतः स्वार्ये कन्
ततः टाप्।) कुञ्जटिका। इति भूरिप्रयोगः ॥
कुहेडी, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसञ्च-
रोऽस्याम्। हेड वेष्टने + “सर्वधातुभ्यः इन्” उणां
४।११७। इति इन्। ततः कृदिकाराणात् वा
डीष्।) कुहेडिका। इति शब्दमाणा ॥
कुहेलिका, स्त्री, (कु ईषत् हेडति वेष्टते नेत्रसञ्च-
रोऽस्याम्। हेडवेष्टने + इन्। ततः स्वार्ये कन्।
टाप्। अस्य लत्वम्।) कुञ्जटिका। इति त्रिकाय-
शेषः ॥
कू शि उ आर्त्तखरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
आत्म-अक-सेट्।) शि उ कुवते अकुविष्ट।
इति दुर्गादासः ॥
कू ज ग शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अधां-उभं-
अक-सेट्।) ज ग कूनाति कूनीते। ऋसान्तो-
ऽयमिति जैमिनिः। दन्धनोपधोऽपि। नकार-
रहितो ऋसान्त इति रमानाथः। दीर्घान्त इति
जौमराः। इति दुर्गादासः ॥
कूः, स्त्री, (कूनाति शब्दायते इति। कू + क्तिप्।)
पिशाची। इति शब्दमाणा ॥
कूकुदः, चि, (कू शब्दे भावे क्तिप्। कुवः शब्दस्य
कीर्त्तरित्यर्थः कुं भूमिं आस्यदस्वरूपमिति
यावत् ददातीति। कूकु + दा + कः।) सत्कृत्वा-
नङ्गतां कन्यां यो ददाति सः। इत्यमरः। ३।१।
१४ ॥
कूचः, पुं, (कू शब्दे “कुवष्ट दीर्घश्च”। उणां
४। ६९। इति चट् दीर्घश्च।) स्तनः। इत्युगादि-
कोषः ॥
कूचिका, स्त्री, (कूच + टित्वात् डीप्। स्वार्ये कन्।)
तूलिका। इति हेमचन्द्रः ॥
कूज हिक्के। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अक-
सेट्।) दीर्घः। हिक्कनमयत्तशब्दः। कूजति
कोकिलः। इति दुर्गादासः ॥
कूजितं, स्त्री (कूज + भावे क्तः।) पक्षिध्वनिः। इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १।४। २।
“ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे।
मधुकरनिकरकरमितकोकिलकूजितकुङ्कुटीरे” ॥)
कूट क ख अप्रसादाप्रदोः। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-आत्म-अक-सेट्।) अप्रदा दानाभावः। क
ख कूटयते खलः स्फुटमयर्थं प्रसन्नं न करोति।
किञ्चिद् ददाति वेत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥
कूट त् क दाहे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरां-परं-अक-सेट्।) दीर्घः। अचुकूटत्।
इति दुर्गादासः ॥
कूटः, पुं, (कूटयति दग्धीकरोति प्रापप्रभावेन वा-
पराधान् इति। कूट दाहे + णिच् + अच्।)
अगस्त्यमुनिः। इति शब्दरत्नावली ॥

कूटपू

कूटः, पुं, स्त्री, (कूटते दातुं न शक्नोते आवरणादिति। कूट अप्रदाने + कम्पेणि घञ्।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली ।

कूटः, पुं, स्त्री, (कूट + घञ्।) निखलः । राशिः । (यथा, हेः रामायणे । १।१४।१५ ।

“अथकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः” ।)

कौटुम्भिकः । (यथा, भागवते । ४।२५।८ ।

“इते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैश्रसं तव ।

संपरेतमयःकूटैश्चिन्दन्तुगत्थितमन्यवः” ।)

भाया । (यथा, महाभारते वनपर्वणि ।

“नैव धर्मेण तत्राज्यं नार्ज्येन न चौरसा ।

अथकूटमधिकायं हतं दुर्योधनेन वै” ।)

पर्वतशृङ्गम् । (यथा, महाभारते आनुशान्तिके ।

“अग्नीषामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते” ।)

तुच्छः । सीरावयवः । यन्त्रम् । फौद इति भाषा ।

(यथा, रामायणे ।

“बागुरामिष पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा” ।)

अन्तर्गमः । इति मेदिनी । भयशृङ्गशृङ्गः । इति

हेमचन्द्रः । कैतवम् । इत्यमरः । ३।३।३६ ।

(यथा, भागवते । ६।५।१० ।

“वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमलशुद्धिर्वा” ।

तद्वति च । यथा, मनुः । ७।६० ।

“न कूटेरायुधैर्हन्त्यात् युध्यमानो रणे रिपून्” ।

मिथ्याभूते च । यथा, याज्ञवल्क्यः ।

“दिगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाःस्युः पूर्वसाक्षिणः” ।

पुरहारम् । यथा, महाभारते । ४।५।१४ ।

“इयं कूटे मनुष्येन्द्र । गह्वरे महती शमी ।

भीमशाखा दुरारोहा अशानस्य समीपतः” ।

अथ कूटशब्दस्तु टीकाकृतभतभेदेन अर्थान्तरे-

ऽपि वर्तते । अयमभागमात्रम् । यथा, रामायणे ।

“किरीटकूटेर्ज्वलितं शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्” ।

भागवते च । ३।१३।२६ ।

“सवक्त्रकूटाङ्गनिपातवेग-

विशीर्णकुक्षिः स्तनयन्मदन्वा ।

उत्सृष्टदीर्घाभिर्भुजैरिवार्त-

शुक्रोश्च यज्ञेश्वरः पाहि मेति” ।)

कूटकः, स्त्री, (कूट + संज्ञायां कन् ।) पालम् । इत्य-

मरः । २।६।१३ ।

कूटकः, पुं, (कूट + गण् ।) कवरी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दमाला ।

(पर्वतविशेषः । यथा, भागवते । ५।१६।१७ ।

“भारते ऽस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः” ।

“त्रिकूट ऋषभः कूटकः क्रौञ्चः सङ्घः” इति ।)

कूटजत्, पुं, (कूटं करोतीति । कूट + ज + क्तिप्

तुगागमश्च ।) शिवः । कायस्थः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । कितवे, त्रि । (तुजाकर्म्मणि कैतवकारी ।

यथा, याज्ञवल्क्यः । २।२४३ ।

“तुजाप्रासनमानानां कूटजगण्डकस्य च” ।)

कूटजः, पुं, (कूटे पर्वते एव जायते । जन + जः ।)

कूटजशब्दः । इति राजनिर्घण्टः । (कूटजशब्दे

ऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)

कूटपूर्वः, पुं, इक्षिमां चिदोद्यजन्वरः । इति

कूटस्थः

त्रिकाण्डशेषः । कूटपूर्वोऽपि क्षत्रित्याटः ।

कूटपालकः, पुं, (कूटं स्वत्कामं पालयतीति । पालि

+ गण् ।) कुलालस्य पवनम् । कुमारैर पोथान्

इति भाषा । पितृश्वरः । इति हारावली ।

कूटयन्त्रं, स्त्री, (कूटं कैतववत् यन्त्रम् ।) आभिर्घटत्वा

मृगपक्षिवन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत् ।

फौद इति भाषा । तत्पर्यायः । उन्माद्यः २ ।

इत्यमरः । २।१०।२६ ।

कूटशाल्मलिः, पुं, (कूटः शाल्मलिः ।) शाल्मलिविशेषः ।

काशिमाला इति ख्यातः । कुत्सितशाल्मलिः

अन्तःशाल्मलिर्वा । इत्यने । इति भरतः । तत्प-

र्यायः । रोचनः २ । इत्यमरः । २।४।४७ ।

(क्षत्रित् स्त्रीलिङ्गे ऽपि दृश्यते । कूटशाल्मलिवि-

इति व्युत्पत्त्या यमस्य गदायाः गौणी संज्ञा । यथा,

रघौ १२।६५ ।

“अयःशङ्खचितां रक्तः शतघ्नीमथ शत्रवे ।

हतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत्” ।

नरकस्थकण्टकाचितलोहशाल्मलिहस्तविशेषः ।

स च दुरारोहः । यथा, महाभारते १८।३।४ ।

“नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्म्मिणाम् ।

नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह” ।)

राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ रोहितकशब्दे द्रष्टव्यौ ।

कूटसंक्रान्तिः, स्त्री, अर्द्धरात्रातीते सूर्यस्य राश्यन्त-

रगमनम् । यथा,—

“संक्रान्तिर्द्विविधा यत्र पूर्वं तत्र परित्यजेत् ।

कर्त्तव्यं कूटसंक्रान्त्यां ज्ञानदानतपोव्रतम् ॥

अर्द्धरात्र्यतीते तु यदा संक्रमते रविः ।

सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता” ।

इति विद्यानिधिहृतज्योतिःसागरसारसूत्रं वच-

नम् । * ॥ अपि च ।

“अर्द्धरात्रे त्यतीते तु संक्रान्तिर्दृष्टव्येव ।

पूर्वं व्रतादिकं कुर्यात् परेद्युः ज्ञानदानयोः ॥

इति भीमपराक्रमोद्यम् ॥ ज्ञानदानयोगित्यत्र

सप्तमिनिर्देशात् परदिवसीयज्ञानदाननिमित्तकं

पूर्वदिने उपवाससंयमनरूपव्रतादिकं कुर्यादि-

त्यर्थः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कूटस्थः, त्रि, (कूटे मायायां तिष्ठतीति । यदा, कूट-

वत् निर्विकारेण निखलः सन् तिष्ठतीति । कूट +

स्था + कः ।) एकरूपतया यः कालयापी सः । इत्य-

मरः । (परमात्मा । यथा, पञ्चदश्यां ६।२२२७ ।

“अधिक्षानतया देहदयावच्छिन्नचेतनः ।

कूटवद्विर्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते ॥

कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिविम्बकः ।

प्राणानां धारणास्तीवः संसारेण स युज्यते ॥

जलथोष्णा घटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहितः ।

तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याभ्यास उच्यते ॥

अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन ।

अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम् ॥

विद्येपाठतिरूपाभ्यां द्विधा ऽविद्या प्रकल्पिता ।

न माति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः ॥

अज्ञानी विदुषा एष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते ।

न माति नास्ति कूटस्थ इति बुद्ध्या वदत्यपि” ।

कूणिः

कूटस्थचेतनस्य अविद्याधस्ततयैव जीवत्वं ननु

स्वरूपतः नितरां तस्मादपि निरव्यक्तत्वात् नि-

र्मलः सच्चिदानन्दस्वरूपावस्थाः पुरुषोत्तमः पर-

मात्मैक्यते । यथा, गीतायां १५।१६-१७ ।

“हाविमौ पुरुषौ लोके क्षरसाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वान् भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषस्तन्यः परमात्मैक्यदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यस्य ईश्वरः” ।)

एकेनैव स्वभावेन निरवधिकालस्य व्यापको य आ-

काशादिः । इति भरतः । (कूटे भयावहे तिष्ठति

यः । स्था + कः ।) व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ।

(व्याघ्रनख इति भाषा ॥)

कूटस्थं, स्त्री, (कूटस्थ इव प्रकाशते यत् । अग्रं भादे-

रच् ।) व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ।

कूटसाक्षी, [न] त्रि, (कूटः मायावी मिथ्यावादी

कपटीत्यर्थः साक्षी ।) मिथ्यासाक्षी इति ब्रह्-

हार्तत्त्वम् ॥ (याज्ञवल्क्ये कूटसाक्षिणक्षयम् ।

यथा,—

“दिगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः” ।

ते तु गुरुदण्डाहर्षाः । अक्षतप्रायश्चित्ताः रौरवाख-

नरकं व्रजेयुः । यो हि जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति

स कूटसाक्षितुल्यः । तथा च तत्रैव ।

“न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि” ।)

कूटांगारं, स्त्री, (कूटं आंगारं गृहम् ।) वज्रभी ।

तत्पर्यायः । चन्द्रशालिका २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । स्त्रीणां क्रीडांगारम् । इत्यादिकाण्ड-

टीका ।

कूटार्थभाषिता, स्त्री, (कूटार्थस्य दुर्भेद्यार्थस्य कल्पि-

तार्थस्य वा या भाषिता ।) प्रबन्धकल्पनाकथा ।

इति शब्दरत्नावली । रूपकथा इति भाषा ॥

कूड, शि घान्ते । भस्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-

परं-अकं-सकं-सेट् ।) वृक्षसरी । पलाभावे

ऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधात् । प्राचोऽपि

डान्तप्रस्तावादिसं कूटादौ पठितवन्तः । शि,

कूडती कूडन्ती । घान्तं घनीभावः । कूडति

दुग्धं वज्रयोगात् । कूडत्यग्रं लोकः । इति

दुर्गादासः ।

कूडं, स्त्री, (कूडति घनीभवति मृदादिना । कूड +

गण् ।) भित्तिः । इति शब्दरत्नावली । देयाल

इति भाषा ॥

कूण, त् क सङ्गोचे । इति कविकल्पद्रुमः । (अद-

न्तपुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घां मूर्धन्योपधः

असङ्गुणचक्षुः सङ्गुचितमभूदित्यर्थः । इति दुर्गा-

दासः ।

कूण, क उ सङ्गुचि । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरां-

आत्मं-अकं-सेट् ।) वृक्षसरी । क उ, कूणयते अक्षुः

सङ्गुचितं स्यादित्यर्थः । पञ्चमसरीत्येके । इति

दुर्गादासः ।

कूणिः, त्रि, (कूणति कुक्षितो भवति रोगादिभिरिति

शेषः । कूण सङ्गोचे “सर्वधातुष्व इन्” । उभां

४ । ११७ । इति इन् ।) कूणिः । रोगादिना

कूपः

कुक्षितकरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कुक्षिका, स्त्री, (कूप + कृष्ण टाप् अत इत्यच् ।)
 घृङ्गम् । वीजामूलस्थवंशशलाका । तत्पर्यायः ।
 कानिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 कूदरः, पुं, (कुत्सितं उदरं यस्य । ऋतुदोषतः पापो-
 दराजतत्वात् तथैवम् ।) जातिविशेषः । यथा,—
 ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।
 “ब्राह्मण्यामविवीर्येण ऋतोः प्रथमवासरे ।
 कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्तितः ॥
 तदशौचं विप्रतुल्यं पतितो ह्युतुदोषतः ।
 सद्यः कोटकसंसर्गादिधमो जगतीतले” ॥
 कूदाकः, पुं, (कूदाक + एषोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।)
 कूदाकलक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 कूप, त् क दीर्घत्वे । (अदन्तचुरा-पर-अक-सेट् ।)
 अयं बल्लखरी । इति चिलोचनः ॥ सप्तमखरी ।
 इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥
 कूपः, पुं, (कु ईषत् आपो यच् । “ऋकूपुरित्यः” ।
 ५ । ४ । ७४ । उदनेरित्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्रा-
 प्युदिति वा । यदा कुवन्ति मण्डकाः अत्र । “कूप
 आच” । उणां ३ । २७ इति पो दीर्घश्च ।) खना-
 मन्नातो जनाधारः ॥ कूया इति पात्कूया इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । अन्तः २ प्रहिः ३ उद-
 पानम् ४ । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ अचटः ५
 कोट्टारः ६ । इति जटाधरः ॥ कात्तः ७ कर्तः ८
 वक्षः ९ काटः १० खातः ११ अचटः १२ क्रिविः
 १३ खदः १४ उत्सः १५ ऋष्यदात् १६ कारोत-
 रात् १७ कुशेभः १८ केवटः १९ । इति वेद-
 निघण्टौ ३ अध्याये त्रयोदशकूपनामानि ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डकाकृतिः ।
 बज्रोऽपङ्कः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ तज्जलगुणाः । वातकफ-
 नाशित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । लघुत्वम् । पित्त-
 वृद्धनत्वम् । क्षारत्वम् । शीतकाले उष्णत्वम् ।
 उष्णकाले शीतत्वम् । वसन्तकाले प्रशस्तत्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥
 (“रूक्षं कफघ्नं लवणात्मकञ्च
 सन्दीपनं पित्तकरं लघूष्णम् ।
 कूपोदकं वातहरं प्रदिष्टं
 हितं न शस्तं शरदो वदन्ति” ॥
 इति चारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ॥
 कूपादिकरक्षणकादिकं जनाश्रयतत्त्वधृतादित्य-
 पुराणवचनम् । यथा,—
 “सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये ।
 तद्भागकूपकर्तारो मुच्यन्ते ते लब्धभावात्” ॥
 विष्णो च । “अथ कूपकर्तृकृतप्रक्षते पानीये
 दुष्कृताङ्गं विनश्यति” । तत्प्रक्षते कृतकूपा-
 दुत्थिते । विष्णुधर्मोत्तरे च ।
 “तद्भागकूपकर्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः ।
 ह्येषोपानहदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः” ॥
 तथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।
 “यो वापीमग्नवा कूपं देष्टे तोषविवर्जिते ।

कूर्चः

खानयेत् स विवं याति विन्दौ विन्दौ शतं समाः” ॥
 तत्संस्कारकर्तुरपि फलमुच्यते विष्णो । यथा,—
 “कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ।
 पुनः संस्कारकर्ता च लभते मौलिकं फलम्” ॥
 परं जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु पञ्चो-
 द्धारमात्रे । “अजले जलमुत्पाद्य” इति वचनात् ॥
 गर्तः । गुणलक्षः । नदीमध्यस्थितो वृक्षः पर्वतो
 वा । इत्यादिकोषः । कूपकः । कूपा इति भाषा ।
 मृन्मानम् । इति मेदिनी ॥
 कूपकः, पुं, (कूपे गर्ते कायते प्रकाशते इति । कै +
 कः ।) गौकागुणवन्धनस्तम्भः । इत्यमरः । १ । १० ।
 १२ । मास्तुल इति भाषा । तैलपात्रम् । कूपा इति
 भाषा । कुकुन्दरम् । उदपानम् । चिता । इति
 मेदिनी । (मुष्कनद्यादौ जनार्थं कृतो गर्तः ।
 इत्यमरः । १ । १० । १० ॥)
 कूपाङ्गः, पुं, (कूपाकारं अङ्गं अस्मिन् ।) रोमाङ्गः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ कूपाङ्गोऽपि पाठः ॥
 कूपारः, पुं, (कुं एधिर्वी पिपत्तिं पूरयति । पु +
 अण् एषोदरात् उकारस्य दीर्घः ।) अकूपारः ।
 इत्यमरटीका ॥ कूवारोऽपि पाठः ॥
 कूपिका, स्त्री, (कूप + संज्ञायां कन् ततटाप् अत-
 इत्यच् ।) अम्भोगतोपलम् । जलमध्यस्थितपर्व-
 तादिः । इति मेदिनी ॥
 कूपी, स्त्री, (कूप + इन् ततो ङीप् ।) पाचविशेषः ।
 यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाशः ॥
 “भावयेत् सप्तलवस्तञ्चकालाजलेन च ।
 ततः संशोष्य संपिच्य कूपीमध्ये निधापयेत्” ॥
 कूमं, स्त्री, (कोः एधित्याः भुमेर्वा उमा कान्तिर्य-
 स्मात् ।) सरोवरः । इति जटाधरः ॥
 कूरः, पुं, (वेज स्यूतौ + भावे क्तिप् ऊः । कौ भूमौ
 उवं वयनं जाति रज्ज्वातीति । जा + कः । लस्य
 रः ।) भक्तम् । इति हज्जायुधः ॥
 कूर्च, स्त्री, (कुच्यते इति कुर बाङ्गलकात् चट् निपा-
 तनात् दीर्घः ।) मलापकर्षार्थकेशादिमुष्टिः । कूर्चि
 इति भाषा । यथा,—नरसिंहपुराणे ।
 “ततः समर्पयेत् कूर्चमुशीरादिविनिर्मितम् ।
 मलापकर्षणाद्यर्थं श्रीमन्मूर्त्यङ्गसन्धितः” ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे च ।
 “उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 दत्त्वा गोवाजं कूर्चं सर्वान्तापान् व्यपोहति ।
 दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्” ॥
 इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विलासे ४८ श्लोकः ॥
 कूर्चः, पुं स्त्री, (कुर + चट् निपातनात् दीर्घः ।)
 भ्रुवोर्मध्यम् । भ्रुवर्मध्यस्थानम् । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ६२ । मयूरपुच्छमुष्टिः । कुशमुष्टिः । इति
 हरिवंशे पुण्यकवतटीकायां नोनकण्ठः । कठि-
 नम् । अश्वत्थम् । कैतवम् । इति मेदिनी । विकत्य-
 नम् । दम्भः । क्षिप्रोपरिभागः । स तु अङ्गुष्ठाङ्गु-
 लिमध्यस्थ उपरिभागः । इति हेमचन्द्रः ॥ कूर्च
 वीजम् । इति तन्त्रम् ॥ (यथा, कर्पूरस्तवे “वर्गाद्यं
 वज्रिसंघं विधुरतिवर्जितं तत्तत्तं कूर्चयुग्मम्” ॥
 तथा, भैरवतन्त्रे ।

कूर्चः

“काशीवीजद्वयं देवि ! दीर्घं कूर्कारमेव च ।
 चाक्षरी सा महाविद्या चासुखा कानिका स्रुता” ॥
 कूर्चः, पुं, (कुर + बाङ्गलकात् चट् निपातनात् दीर्घः ।)
 शीर्षम् । इति धरणी ॥
 कूर्चशिरः, [स्] स्त्री, (कूर्चस्य शिरः इव शिरो-
 ऽस्य ।) अङ्गुलान्धः । इति हेमचन्द्रः । गुह्यमुखा
 इति भाषा ॥ (“गुह्यसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो
 नाम तत्र राजा शोभौ” ॥ “देहे कूर्चशिरांसि च” ॥
 इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये ।)
 कूर्चशीर्षः, पुं, (कूर्चं शिरस्य तद्वत् शीर्षं यस्य ।)
 जीवकलक्षः । स तु अष्टवर्गमध्यपठितौषधिः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ (जीवकशब्दे ऽस्य विव-
 रणं व्याख्येयम् ॥)
 कूर्चशीर्षकः, पुं, (कूर्चं शिरस्य तद्वत् शीर्षं यस्य । कर्प ।)
 जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । (गारिकेलक्षः ।
 इति चिन्तामणिः ॥)
 कूर्चशेखरः, पुं, (कूर्चमिव शेखरमस्य ।) गारिकेल-
 लक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कूर्चिका, स्त्री, (कूर्चाकारोऽस्यस्याः । कूर्च + ठन् ।)
 क्षीरविह्वलिः । क्षीरसा इति भाषा । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ४४ ॥ सा द्विधा यथा,—
 “दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका ।
 तज्जेष पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तत्तत्तत्तत्तत्” ॥
 इति भरतः ॥
 (“कूर्चिका विह्वला भक्ष्या गुरवो नातिपित्तनाः” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
 कूर्चिका । कूर्च इति भाषा । तुलिका । तुली इति
 भाषा । कुङ्गलः । कुङ्गि इति भाषा । कुक्षिका ।
 कुंजि इति भाषा । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥
 कूर्चं छ क्रीडाधाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-
 आत्म-अक-सेट् ।) वल्लखरी । छ, कूर्चते । इति
 दुर्गादासः ॥
 कूर्चनं, स्त्री, (कूर्च + भावे ल्युट् ।) क्रीडा । खेला ।
 इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥
 कूर्चनी, स्त्री, (कूर्चतेऽस्याम् । कूर्च + अधिकरणे
 ल्युट् ततो ङीप् ।) चैत्रीपूर्णिमा । सा तु काम-
 देवोत्सवतिथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कूर्प, स्त्री, (कुरं पाति । पा + कः ।) भ्रूयमध्यस्थ-
 लम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 कूर्पासः, पुं, (कूर्परे शरीरे अस्थिते आस्ते वा । अस्
 + वण् । एषोदरात् रणोपः पूर्वदीर्घश्च ।) क-
 ल्बुकः । वारवाणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सार्धं कन्
 प्रत्ययेनास्योदाहरणं यथा, माघे । ५ । २३ ।
 “प्रसेदवारिसविशेषविभक्तमङ्गे
 कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुत्तिष्ठपत्नी” ॥)
 कूर्मः, पुं, (कुत्सितः ईषद् वा ऊष्मिः वेगो यस्य ।
 के जले ऊष्मिर्यस्येति वा एषोदरात् साधुः ।)
 जलजन्तुविशेषः । काङ्कम् इति भाषा । (यथा,
 भगवद्गीतायाम् । २ । ५८ ।
 “यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता” ॥)
 तत्पर्यायः । कर्कशः २ प्रचनखः ३ गुह्यः ४ यक्ष-

कूर्मः

गुप्तः ५ पीवरः ६ कमठः ७ जलगुह्यः ८ । इति
जटाधरः ॥ अस्य मांसादिगुणपर्यायान्तरौ
कच्छपशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ (तल्लक्षणं यथा,—
दृष्टव्यं हितायाम् ६४ अध्याये ।

“स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीव चित्रः
कलशसदृशमूर्तिश्चावशश्च कूर्मः ।
अक्षयसमवर्णा सर्वपाकारचित्रः
सकलपद्महृत्वं मन्दिरस्थः करोति ॥
अङ्गनलङ्कारमवपूर्वा विन्दुविचित्रोऽथ कृशरीरः ।
सर्पशिरा वा स्तूनागणो यः सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविद्वज्जैः ॥
वैदूर्यलिट् स्तूनाकण्ठस्त्रिकोणो
गुह्यश्चिह्नश्चावशश्च शस्तः ।
क्रीडावाण्यां तोयपूर्णं मणौ वा
कार्यः कूर्मो मङ्गलार्थं नरेभ्यः” ॥

परमेश्वरः । यथाह ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिकायां
दयानन्दः ।

“परमेश्वरेणैवं सकलं जगत्क्रियते तस्मात् तस्य
कूर्म इति संज्ञा” ॥ प्रजापतेरवतारविशेषः ।
यथा, शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।

“स यत् कूर्मो नाम एतद्वा रूपं कृत्वा प्रजा-
पतिः प्रजा अदृजत यददृजताकरोत्तद् यदकरोत्
तस्मात् कूर्मः कश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्व्याः
प्रजाः काश्यप इति । स यः स कूर्मोऽस्य स
आदित्यः” ॥ इति ॥ * ॥)

वाङ्मवायुविशेषः । यथा,—

“उन्मीलने स्मृतः कूर्मो भिन्नान्नसमप्रभः” ॥

इति शारदातिजकटीका ॥ * ॥ मुद्राविशेषः ।

यथा,—

“वामहस्तस्य तर्जण्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया ।

तथा दक्षिणतर्जण्यां वामाङ्गुलेन योजयेत् ॥

उन्नतं दक्षिणाङ्गुलं वामस्य मध्यमादिकाः ।

अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥

वामस्य पिङ्गतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।

अधोमुखे च ते कुर्यादक्षिणस्य करस्य च ॥

कूर्मपृष्ठसमं कुर्यादक्षिणाङ्गुलं सर्वतः ।

कूर्ममुद्रयमाख्याता देवताध्यानकर्मणि” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ (आसनविशेषः । यथा

हठयोगदीपिकायाम् । १ । २२ ।

“गुदं निबध्य गुणकाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः ।

कूर्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः” ॥)

सत्ययुगे समुद्रमग्न्यनकाले मन्दरपर्वतधारणार्थं
कच्छपरूपभगवदवतारविशेषः । यथा,—

“क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्मरूपी स्वयं हरिः” ॥

इति पद्मपुराणम् ॥ अपि च ।

“विजोक्त्य विज्ञेयविधिं तदेवरो

दुरन्तधीर्ह्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।

कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्

प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ (“काश्यपपत्न्याः कज्रोः

पुत्रेण एकः । स च नागविशेषः । यथा, महा-

भारते । १ । ६५ । ४१ ।

“क्षीरोऽपको वाङ्मवायुः तच्छकच भुजङ्गमः ।

कूर्मः

कूर्मस्य कुलिकस्यैव काश्चयेयाः प्रकीर्तिताः” ॥)
कूर्मचक्रं, क्री (कूर्माकारं चक्रम् । मध्यपदलोपी
कर्मधारयः ।) कृत्विकर्मोक्तकच्छपाकारचक्रम् ।
तस्याकारो यथा,—

“प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्मरूपी व्यवस्थितः ।

आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्” ॥

तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः ।

“मध्यप्रागभियाग्यादिकृत्तिकादिचयत्रयैः ।

कूरवेधयुतैस्तेस्तु पीथान्ते तन्निवासिनः” ॥

तत्र वेधो यथा,—

“पूर्वमापरे भवेदेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे ।

इंशाने राक्षसे वेधो वेध आग्नेयमावते ।

ताराचयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्” ॥

तत्र वेधादिजन्यदोषाः ।

“अतिदृष्टिरनादृष्टिः श्लभा मूषिकाः खगाः ।

खचक्रं परचक्रञ्च समैते सम्भवन्ति च ॥

एवं देशदृष्ट्यामन्त्रेणामन्त्रतो वदेत् ।

तथा च यत्र नक्षत्रे दिक्पार्थिवनाभसाः ॥

दृश्यन्ते समुद्रोत्पाताः स्थां दिशं तत्र पीडयेत् ।

सौरिर्वलाधिपो दुष्टः खल्वीर्यः शुभावहः ॥

एकदा पीडयेद्यत्र भातुञ्च कूर्मपञ्चके ।

तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः ॥

दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्” ॥

तत्रक्रमध्याना देशाः ।

“मध्ये सारखता मत्स्याः शूरसेनाः समाधुराः ।

पञ्चालशास्वमाख्यकुलक्षेत्रगजाङ्गयाः ॥

मरुनैमिषविन्ध्याद्रिप्रागङ्गघोषाः सयामुनाः ।

काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः” ॥

तत्र पूर्वस्थदेशाः ।

“प्राच्यां मागधशोणौ च वारुन्धोगौडराट्टकाः ।

वर्द्धमानतमोनिप्रप्रागज्योतिषोदयाद्रयः” ॥

तत्रामिकोणस्थदेशाः ।

“आग्नेयामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशलाः ।

कलिङ्गौडान्ध्रकिम्बिन्ध्याविदर्भश्वरादयः” ॥

तत्र दक्षिणस्थदेशाः ।

“दक्षिणेऽवन्तिमालेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः ।

चित्रकूटमहाराष्ट्रकाक्षीसिंहलकोङ्कणाः ।

कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटादयः” ॥

तत्र नैऋतकोणस्थदेशाः ।

“नैऋते त्रिविडानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः ।

यवनः पङ्गवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः” ॥

तत्र पश्चिमस्थदेशाः ।

“पश्चिमे ह्येथास्तान्द्रिस्तेज्ज्वासशकादयः” ॥

तत्र वायुकोणस्थदेशाः ।

“वायव्ये गुण्जराट्ख माटजालन्धरादयः” ॥

तत्र उत्तरस्थदेशाः ।

“उत्तरे चीननेपालङ्गनकैकेयमन्दराः ।

गन्धारहिमवतुक्रौञ्चगन्धमादनमानवाः ।

कौलासमद्रकाक्षीरक्षेष्टदेशाः खसादयः” ॥

तत्रैशानकोणस्थदेशाः ।

“ऐशाने लब्धभौमश्च गङ्गाद्वारस्तुटङ्गः ।

वाङ्गीकमङ्गपुरककीराता दरदादयः” ॥

कूर्मः

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ जपयज्ञकर्मोक्तकर्मठा-
कारचक्रम् । तस्य लिखनक्रमः ।

“चतुरङ्गा भुवं भित्त्वा कोष्ठागां नवकं लिखेत् ।

पूर्वकोष्ठादि विनिखेत् सप्तवर्गानुक्रममात् ॥

जलमीशे मध्यकोष्ठे खरान् युग्मकमाक्षिखेत् ।

दिक्षु पूर्वादितो यत्र क्षोत्राद्यन्तरसंस्थितिः ॥

मुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावभयतः स्थितौ ॥

कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टं पुच्छमीरितम् ॥

क्रमेणानेन विभज्येन्मध्यस्थमपि भागतः” ॥ * ॥

तस्याङ्गविशेषे स्थितस्य जपादौ गुणदोषाः यथा ।

“मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पजीवनः ।

उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् ॥

पुच्छस्थः पीथते मन्त्री बन्धनोऽष्टादशदिभिः ।

कूर्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्” ॥ * ॥

तदज्ञाने दोषो यथा, पिङ्गलायाम् ।

“कूर्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्यात् जपयज्ञकम् ।

तस्य यज्ञफलं नास्ति सर्वानर्थाय कल्पते” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ (तन्त्रोक्तग्रहणीयमन्त्रशुभादि-

सूचककूर्माकारचक्रविशेषः । तत्स्वरूपादि उद्ग-

यामले उक्तम् । यथा ।

“कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलदायकम् ।

यज्ञज्ञात्वा सर्वज्ञास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तमः ॥

अभेद्यं भेदकं चक्रं द्रव्यव्यादरपूर्वकम् ।

कूर्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमाहृतम् ॥

तुण्डे खरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके ।

चवर्गं, कीर्तितं पश्चात् अक्षः पादे टवर्गकम् ॥

तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम् ।

यवान्तं हृदये प्रोक्तं शङ्खान्तं पृष्ठमध्यके ॥

नाङ्गुले शङ्खबीजश्च क्षत्कारं लिङ्गमध्यके ।

लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मलापहम् ॥

खरे लाभः कवर्गे श्रीखवर्गश्च विवेकदः ।

टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत् ॥

उदरे सर्वनाशः स्यात् हृदये बह्नुःखभाक् ।

पृष्ठे च सर्वसन्तापः नाङ्गुले मरणं भुवम् ॥

तैष्ठावे पृष्ठदेशे तु दुःखश्च वामपादके ।

विरहहृदयनाभे तु न कुर्याच्चक्रचिन्तनम् ॥

विरहके धर्मनाशो युग्मदोषे च मारणम् ।

यत्र देवाक्षरश्चास्ति तत्र चेन्नित्यवर्गकम् ॥

विरहश्च त्यजेच्चक्रमन्यमन्यं विचारयेत् ।

एयक् क्षोभे यदि भवेत् वर्गमाणा महेश्वर ! ॥

यदि तत्सौख्यभावः स्यात् तत्सौख्यं नापि वर्णयेत् ॥

विभिन्नगोष्ठे दोषश्चेत् शुभमन्यश्च संयजेत् ॥

इति ते कथितं देव ! वृष्टादृष्टफलप्रदम् ।

ये शोधयन्ति चक्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्” ॥ * ॥

कूर्मरूपी विष्णुः केन रूपेण विराजते तत्संस्थान-

विवरणं मार्कण्डेयपुराणे ५८ अध्याये उक्तम् ।

तद्-यथा । कोटुकुक्कवाच ।

“भगवन् ! कथितं सम्यक् भवता भारतं मम ।

सरितः पर्वता देशा ये च तत्र वसन्ति व ॥

किन्तु कूर्मस्त्वया पूर्वं भारते भगवान् हरिः ।

कथितस्तस्य संस्थानं ओतुमिच्छाम्यशेषतः ॥

कथं स संस्थितो देवः कूर्मरूपी जगद्गर्भः ॥

कूर्मच

शुभाशुभं मनुष्याणां व्यथते च ततः कथम् ।
 यथासुखं यथापादस्तस्य तद्ब्रूयशेषतः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 प्राङ्मुखो भगवान् ! देवः कूर्मरूपी व्यवस्थितः ।
 आत्मन्य भारतं वर्षं नवभेदमिदं दिज्ज ! ॥
 नवधा संस्थितान्यस्य नक्षत्राणि समन्ततः ।
 विषयाश्च दिज्जश्रेष्ठ ! ये सम्यक् तान्निबोध मे ॥
 वेदमन्त्रा विमाण्डव्याः शाल्वनीपास्तथा शकाः ।
 उज्जिहानास्तथा वत्स ! घोषसङ्घास्तथा खशाः ॥
 मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाधुराः ।
 धर्मरण्या ज्योतिषिका गौरघीवा गुडाशकाः ॥
 विदेहकाः सपाशालाः सङ्गताः कङ्कमाशकाः ।
 कालकोटिसपाशगडाः पारिपात्रनिवासिनः ॥
 कापिकुलाः कुशवाङ्मत्स्यैवोडुम्बरा जनाः ।
 गजाङ्गयाश्च कूर्मस्य जलमध्यनिवासिनः ॥
 क्षत्तिका रोहिणी सौम्या एतेषां मध्यवासिनाम् ।
 नक्षत्रचितयं विप्र ! शुभाशुभविपाटकम् ॥
 बृषध्वजोऽङ्गनश्चैव जम्ब्याख्यो मानवाचनः ।
 सूर्यकर्को व्याघ्रमुखः खर्मकः कर्कटाशनः ॥
 तथा चन्द्रेश्वराश्चैव खशाश्च मगधास्तथा ।
 गिरयो मैथिलाः शुभास्तथा वदनदन्तुराः ॥
 प्राग्व्योतिषाः सनौहिताः सामुद्राः पुनघादकाः ।
 पूर्वोक्तो भद्रगौरस्तयोदयगिरिर्दिज्ज ! ॥
 कशाया मेखलामुष्टास्तन्मलिनैकपादपाः ।
 वर्द्धमानाः कोशलाश्च मुखे कूर्मस्य संस्थिताः ॥
 रौद्रः पुनर्वसुः पुष्यो नक्षत्रचितयं मुखे ।
 पादे तु दक्षिणे देशाः क्रोष्टुके वदतः शृणु ॥
 कलिङ्गवङ्गजतराः कोशला मृषिकास्तथा ।
 चेदयश्चोर्द्धकणाश्च मत्स्याद्या विन्ध्यवासिनः ॥
 विदर्भा नारिकेलाश्च धर्मदोपास्तथैलिकाः ।
 व्याघ्रघोवा मङ्गारीवास्त्रैपुराः श्मश्रुधारिणः ॥
 कैलिन्धा हैमकूटाश्च निषधाः कटकस्थलाः ।
 दशार्वाहारिका नम्रा निषादाः काकुलालकाः ॥
 तथैव पण्डितवराः पादे वे पूर्वदक्षिणे ।
 अश्वमेधे तथा पैथ्यं कालगुन्यः प्रथमास्तथा ॥
 नक्षत्रचितयं पादमाश्रितं पूर्वदक्षिणम् ।
 लङ्का कालाजिनाश्चैव शेलिका निकटास्तथा ॥
 महेन्द्रमलयार्द्रौ च दद्रुं च वसन्ति ये ।
 कर्कोटकवने ये च भृगुकच्छाः सकोङ्गयाः ॥
 सन्ध्याश्चैव तथाऽऽभीरा वैष्णवस्तैरनिवासिनः ।
 अवन्तयो दासपुरा स्तथैवाकलिनो जनाः ॥
 महाराष्ट्राः सकर्णाटा गोनर्दाश्चिन्नकूटकाः ।
 जोलाः कोनगिराश्चैव क्रौञ्चदीपजटाधराः ॥
 कावेरी ऋष्यमूकस्था नासिक्याश्चैव ये जनाः ।
 शङ्खमुत्थादिवैदूर्यशैलप्रान्नचराश्च ये ।
 तथा वारिचराः कोलाः चर्मपट्टनिवासिनः ।
 गणवाङ्गाः पराः कल्याणीपवासनिवासिनः ॥
 सूर्याद्रौ कुमुदाद्रौ च ते वसन्ति तथा जनाः ।
 ज्यौष्ठावनाः सपिण्डिका स्तथा ये कर्मनायकाः ॥
 दक्षिणाः कौशवा ये च ऋषिकलापसाश्रमाः ॥
 ऋषभाः सिङ्गलाश्चैव तथा काशीनिवासिनः ।
 तिष्याः कुङ्कराद्रौ कच्छावासाश्च ये जनाः ॥

कूर्मच

तामपणीं तथा कुत्तिरिति कूर्मस्य दक्षिणः ।
 पान्तागुन्यश्चोत्तरा हस्ता चित्रा चक्षत्रयं दिज्ज ! ॥
 कूर्मस्य दक्षिणे कुत्तौ वाङ्मपादस्तथापरम् ॥
 काम्बोजाः पङ्कवाश्चैव तथैव वड्वासुराः ।
 तथा च सिन्धुसौवीराः सानर्त्ता वणितामुखाः ॥
 द्रावणाः सार्गिगाः शूद्राः कर्णाप्राधेयवर्चराः ।
 किराताः पारदाः पाण्ड्यास्तथा पारशवाः कलाः ॥
 धूर्तका हैमगिरिकाः सिन्धुकालकवैरताः ।
 सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविडाश्च महार्णावाः ॥
 एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ।
 स्वाथो विशाखा मैत्रश्च नक्षत्रत्रयमेव च ॥
 मणिमेषः क्षुराद्रिश्च खड्गनोऽस्तगिरिस्तथा ।
 अपरान्तिका हैहयाश्च शान्तिका विप्रशस्तकाः ॥
 कोकङ्गयाः पञ्चदकाः वमना ह्यवरान्तथा ।
 तारक्षुरा ह्यङ्गुतकाः शर्कराः शाल्ववेश्मकाः ॥
 गुहखराः फल्गुनकाः वेणुमत्याश्च ये जनाः ।
 तथा फल्गुलुका घोरा गुहहाश्च कलास्तथा ॥
 एकेक्षणा वाजिकेशा दीर्घघोवाः सचूलिकाः ।
 अम्बकेशास्तथा पुच्छे जनाः कूर्मस्य संस्थिताः ॥
 ऐन्द्रमूलन्तथावाद्या नक्षत्रत्रयमेव च ।
 माण्डव्याश्चगङ्गाराश्च अश्वकालनतास्तथा ॥
 कुन्त्यालङ्काश्चैव स्त्रीवाङ्गा बालिकास्तथा ।
 नृसिंहा वेणुमत्याश्च बलावस्थास्तथापरे ॥
 धर्मब्रह्मास्तथालुका उरुकर्मस्थिता जनाः ।
 वामपादे जनाः पार्श्वे स्थिताः कूर्मस्य भागरे ॥
 व्याघ्राङ्गान्नवोश्चैव धनिष्ठा यत्र संस्थिता ।
 कैलासो हिमवांश्चैव धनुष्मान् वसुमान्तथा ॥
 क्रौञ्चाः कुशवकाश्चैव क्षुरादीनाश्च ये जनाः ।
 रसालयाः सकैकेया भोगप्रस्थाः सयामुनाः ॥
 अन्तर्दीपास्त्रिगर्ताश्च अमीच्याः सार्दना जनाः ।
 तथैवाश्वमुखाः प्राप्ताश्चिदिङ्गाः केशधारिणः ॥
 दामेरका वाटधानाः श्रवधानास्तथैव च ।
 पुष्कलाधमकैराता स्तथा तक्षशिलाश्रयाः ॥
 अम्बाला मालवा मद्रा वेणुकाः सवदन्तिकाः ।
 पिङ्गला मानकलहा ह्य्याः कोहलकास्तथा ॥
 माण्डव्या भूतियुक्ताः शातका हैमतारकाः ।
 यशोमत्याः सगान्धाराः खरसागराश्रयः ॥
 यौधेया दासमेयाश्च राजन्याः श्यामकास्तथा ।
 क्षेमधूर्ताश्च कूर्मस्य वामकुत्तिमुपाश्रिताः ॥
 वासवाश्च नक्षत्रं तत्र प्रौष्ठपदाश्च यम् ।
 येन किङ्कराव्यश्च पशुपालं सकीचकम् ॥
 काश्मीरकं तथा राष्ट्रमभिसारजनस्तथा ।
 दवदास्तङ्गनाश्चैव कुलटा वनराष्ट्रकाः ॥
 सैरिष्ठा ब्रह्मपुरकास्तथैव वनवाङ्गकाः ।
 किरातकौशिकानन्दा जनाः पङ्कवजोलनाः ॥
 दार्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चाप्रदारकाः ।
 एकपादाः खशा घोषाः खर्गभौमानवद्यकाः ॥
 तथा सयवना हिङ्गाक्षीरप्रावरणाश्च ये ।
 त्रिनेत्राः पौरवाश्चैव गन्धर्वाश्च दिजोत्तम ! ॥
 पूर्वोत्तरान्तु कूर्मस्य पादमेते समाश्रिताः ।
 देवताश्चान्द्रिदेवत्वं धाम्यश्चैरिति चयम् ॥
 तत्र पादे समाश्रितं पाकाय मुनिसत्तम ! ॥

कूर्मच

देशेभ्येतेषु चैतानि नक्षत्राण्यपि वै दिज्ज ! ॥
 एतत्पीडा अमी देशाः पीडयन्ते ये क्रमोदिताः ।
 यान्ति चाभ्युदयं विप्र ! ग्रहेः सम्यगवस्थितैः ।
 यस्यर्क्षस्य पतियो वै ग्रहस्तद्भावितो भयम् ॥
 तद्देशस्य मुनिश्रेष्ठ ! तदुत्कर्षे शुभागमः ।
 प्रत्येकं देशसामान्यं नक्षत्रग्रहसम्भवम् ॥
 भयं लोकस्य भवति शोभनं वा दिजोत्तम ! ।
 खर्क्षेराशोभनैर्जनतोः सामान्यमिति भीतिदम् ॥
 ग्रहैर्भवति पीडोत्थमल्पायासमशोभनम् ।
 तथैव शोभनः पाको दुःस्थितैश्च तथा ग्रहैः ॥
 अल्पोपकाराय नृणां देशश्चैवात्मनो बुधैः ।
 द्रव्ये गोष्ठेऽथ भव्येषु सृष्टेषु तनयेषु वा ॥
 भार्यायाश्च ग्रहे दुःस्थे भयं पृथक्वतां नृणाम् ॥
 आत्मन्यथाल्पपुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिणाम् ।
 नैकत्रापि ह्यपापानां भयमस्ति कदाचन ॥
 दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मजम् ।
 नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥
 परस्परभिरक्षा च ग्रहादौःस्थेन जायते ।
 एतेभ्य एव विप्रेन्द्र ! शुभहानिस्तथाशुभैः ॥
 यदेतत् कूर्मसंस्थानं नक्षत्रेषु मयोदितम् ।
 एतत् तु देशसामान्यमशुभं शुभमेव च ।
 तस्मात् विज्ञाय देशतो ग्रहपीडान्तात्मनः ॥
 कुर्वीत शान्तिं मेधावी लोकवादांश्च सत्तम ! ।
 आकाशादेवतानाश्च देहादीनाश्च दौर्हदाः ॥
 पृथ्वां पतन्ति ते लोके लोकवादा इति श्रुताः ।
 तां तथैव बुधकुर्व्यात् लोकवादाश्च हापयेत् ॥
 तेषान्तत्करणाभूतां युक्तो दुष्टागमक्षयः ॥
 शुभोदयं प्रह्णाणिश्च पापानां दिजसत्तम ! ।
 प्रह्णाहानिं प्रकुर्व्यस्ते द्रव्यादीनाश्च कुर्वते ॥
 तस्माच्छान्तिपरः प्राप्नो लोकवादरतस्तथा ।
 लोकवादांश्च शान्तिश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ॥
 अश्रोहानुपवासांश्च श्रुतं चैत्यादिवन्दनम् ।
 अपं होमं तथा दानं स्नानं क्रोधादिवर्जनम् ॥
 अश्रोहः सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्व्याश्च पण्डितः ॥
 वज्रयेदसतो वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
 ग्रहपूजाश्च कुर्वीत सर्वपीडासु मानवः ।
 एवं शान्त्यन्यशेषाणि घोरानि दिजसत्तम ! ॥
 प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहक्षौत्थान्यशेषतः ।
 एष कूर्मो मया ख्यातो भारते भगवान् विभुः ॥
 नारायणो ह्यचिन्तात्मा यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 तत्र देवाः स्थिताः सर्वे प्रतिनक्षत्रसंश्रयाः ॥
 तथा मध्ये ऊतवहः पृथ्वी सोमश्च वै दिज्ज ! ।
 मेघादयस्त्रयो मध्ये मुखे द्वौ मिथुनादिकौ ॥
 प्राग्दक्षिणे तथा पादे कर्कसिंहौ व्यवस्थितौ ।
 सिंहकन्यातुलाश्चैव कुत्तौ राशिचयं स्थितम् ॥
 तुलाश्च वृश्चिकश्चोभौ पादे दक्षिणपश्चिमे ॥
 पृष्ठे च वृश्चिकेनैव सप्त धन्वी व्यवस्थिताः ।
 वायव्ये चास्य वै पादे धनुर्ग्राहिकाश्च ययम् ॥
 कुम्भमीनौ तथैवास्य उत्तरां कुत्तिमाश्रितौ ।
 मीनमेवौ दिजश्रेष्ठ ! पादे पूर्वोत्तरे स्थितौ ॥
 कूर्मे देशास्तथैवादि देशेभ्येतेषु वै दिज्ज ! ॥
 राशयश्च तथैव ग्रहराशिचयव्यवस्थाः ॥

कूर्म

तस्माद्यहर्षपीडासु देशपीडा विनिर्दिष्टेत् ।
 तच्च अस्या प्रकुर्वीत दानहोमादिकं विधिम् ।
 स एव वैष्णवः पादो ब्रह्मा मध्ये ग्रहस्य यः” ॥३॥
 विष्णुः । स एव कश्यपसंज्ञया परिकीर्त्यते तत्प्रमा-
 नादिकं यथा,—शतपथब्राह्मणे ७।५।१।५।
 “स यत्कूर्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा अष्टजत
 यदष्टजताकरोत् तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्मः
 कश्यपो वै कूर्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः
 प्रपद्यन्ते” इति ॥ अथ सामिदयानन्दकृतभाष्यम् ।
 स यत् कूर्म इति । “परमेस्वरेश्वरं सकलं जगत्
 क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म इति संज्ञा । कश्यपो वै
 कूर्म इत्यनेन परमेस्वरस्यैव कश्यपनामास्ति ।
 तेनैव इमाः सर्वाः प्रजा उत्पादिः तस्मात्
 सर्वा इमाः प्रजाः काश्यप इत्युच्यन्ते । कश्यपः
 कस्मात् पश्यको भवतीति निरुक्ता पश्यतीति
 पश्यः सर्वज्ञतया सकलं जगत् विजानाति स पश्यः
 पश्य एव निर्जन्मतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं ज्ञा-
 नाख्येवंतः पश्यक इति । आद्यान्ताक्षरविपर्यया-
 सिद्धेः सिद्धेः कृतेस्तर्जुन्यादिवत् कश्यप इति ह्य-
 वरट इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्य-
 ति अतः सुष्ठु विज्ञायते काश्यपः प्रजा इति” ॥३॥
 कूर्मपृष्ठः, पुं, (कूर्मस्य पृष्ठमिव । कठोरत्वात् तथा-
 त्वम्) । अस्त्रागच्छः । इति शब्दचन्द्रिका । कच्छ-
 पस्य पृष्ठदेशः । (यथा, महाभारते ३ । ४६ । ११ ।
 “गूढगुणशिरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
 कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ” ॥)
 कूर्मपृष्ठकः, स्त्री, (कूर्मपृष्ठमिव कायते प्रकाशते
 इति । कै + कः) । शरावम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 शरा इति भाषा ॥
 कूर्मराजः, पुं, (कूर्मरूपेण कूर्मेषु वा राजते यः ।
 राज + अच्) । कच्छपराजः । तत्पर्यायः । अकू-
 पारः २ परीवर्तः ३ । इति जटाधरः । तथाहि ।
 “एषि । स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
 त्वं कूर्मराज ! तदिदं हितयं दधीथाः ।
 दिक्पञ्चराः कुक्षत तत्तितये दिधीर्षा-
 मार्यः करोतु हरकाम्भुजमाततल्यम्” ॥
 इति महानाटकम् । स एवादिकच्छपः । यथा ।
 “विजोक्त विज्ञेयविधिं तदेष्वरो
 दुरन्तवीर्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।
 ज्ञात्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
 प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
 सुरासुरेभ्योऽजवीर्यवेपितं
 परिभ्रमन् गिरिमङ्ग ! पृष्ठतः ।
 विभ्रतदावर्तनमादिकच्छपो
 मेनेऽप्यकच्छयनमप्रमेयः” ॥
 इति श्रीभागवते । ८ । ७ । ८, १० ॥
 कूर्म, आहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट्) । वल्लरी । कूर्मति वाटी प्राचीरम् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 कूर्म, स्त्री, (कूर्मति जनप्रवाहं आह्वयतीति । कूर्म-
 + अच्) । नद्या जनसमीपस्थानम् ।
 (यथा, रघुः १६ । २५ ।

कृष्णगुडी

“इत्यध्वनः कौक्षिद्वोभिरन्ते

कूर्म समासाद्य कुशः सरखाः” ॥)

तत्पर्यायः । रोधः २ तीरम् ३ परीरम् ४ तटम्
 ५ तटः ६ तटी ७ । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥
 रोधम् ८ । इति शब्दरत्नावली । वेला ९ । इति
 जटाधरः ॥ (कूर्म्यते आश्रियतेऽसौ । कूर्म + अच्
 कः) । स्तूपः । सैन्यपटम् । तडागः । इति विश्वः ॥
 कूर्मकं, स्त्री, पुं, (कूर्म + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्) ।
 स्तूपः । इति मेदिनी । तीरम् । इति विश्वः ॥
 कूर्मकः, पुं, (कूर्म + संज्ञायां कन्) । क्षमिपर्वतः ।
 इति मेदिनी । उग्रर टिपि इति भाषा ॥
 कूर्मङ्गः, पुं, (कूर्मं तीरं कथति भिनन्तीति । कश् +
 खश् मुम् च) । समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कूर्मङ्गा, स्त्री, (कूर्मङ्ग + टाप्) । नदी । इति
 हलायुधः ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ माहे ।
 “अपदेशमाविलयितुं समीहसे माच्छ नाम पात-
 यितुम् । कूर्मङ्गधेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतश्च” ॥)
 कूर्मभूः, स्त्री, (कूर्मस्य तीरस्य भूः भूमिः) । तीर-
 भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कूर्मवती, स्त्री, (कूर्मं तटः अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे
 मतुप् मस्य वः । ततो ङीप्) । नदी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कूर्महृगकः, पुं, (कूर्मे तडागादौ ऊडते संघीभव-
 तीति । ऊडि सघे + गवल् इदित्वात् लुम् च ।
 एधोदरात् उकारणोपः) । जलावर्तः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 कूर्वरः, पुं, स्त्री, (कूर्म + वरच्) । युगन्तरः ।
 यच्च रथस्य यूपकाष्ठमासज्यते तच्च । इत्यम-
 रमेदिनीकरो ॥ (यथा, रामायणे ३ । २८ । ३० ।
 “हेमचन्द्रमसन्नाथं वेदुर्मथामकूर्वरम्” ॥
 रथमित्यर्थः) ॥
 कूर्वरः, पुं, (कूर्म + वरच्) । कुलकः । कुंजा इति
 भाषा । मनोज्ञे, त्रि । इति मेदिनी ।
 कूर्वरी, स्त्री, (कूर्वर + गौरादित्वात् ङीष्) । कम्ब-
 लाच्छादितरथः । इति हलायुधः ॥
 कृष्णगुडः, पुं, (कु ईधत् ऊष्णा अण्डेषु वीजेषु यस्य) ।
 कर्करावः । गणदेवाविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (कृष्णगुडाकारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नामाऽऽख्या-
 यते । यथा, भागवते २ । ६ । ४२ । “अन्ये च ये
 प्रेतपिशाचभूतकृष्णगुद्यादोऽग्न्यपक्षधीशः” ॥
 ऋषिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
 “कृष्णगुडो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्विते” ॥
 यजुर्वेदिकमन्त्रविशेषः । यथा, मनुः ८ । १०६ ।
 “कृष्णगुदैर्वापि जुञ्ज्याद् दृतमग्नौ यथाविधि” ॥
 “कृष्णगुडमन्त्रा यजुर्वेदिकाः यदेवा देवहेनानमित्ये-
 वमादयः । तेमन्त्रदेवतायै दृतमग्नौ जुञ्ज्यात्” ॥
 इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥
 कृष्णगुडकः, पुं, (कृष्णगुड + स्वार्थे कन्) । कृष्णगुडः ।
 इत्यमरटीकायां खामी ॥
 कृष्णगुडी, स्त्री, (कृष्णगुड + गौरादित्वात् जातित्वात्
 वा ङीष्) । शोषधिः । अम्बिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 (अम्बिकायाश्च कृष्णगुडविप्रियत्वात् तथात्वम् ।

कृष्णगुडा

मन्त्रात्मकदेवतासु ऋक्षु तु स्थिता ङीप् । यथा,
 याज्ञवल्क्ये ।
 “त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा कृष्णगुडीभिर्दृतं मुचिः ।
 सुरापः स्वर्गहारी च रज्ज्वापी जले स्थितः” ॥
 “त्रिरात्रमुपोषितः कृष्णगुडीभिर्यदेवा देवहेनान-
 मित्याद्याभिः कृष्णगुडदृष्टाभिर्ननुष्टुभिमन्त्राणि
 देवताभिर्ऋग्भिस्तत्वारिंशदृष्टताज्जतीर्ज्वा शुचि-
 भवेत्” ॥ तथा, मिताक्षरायाम् । “अथ कृष्णगुडी-
 भिर्जुञ्ज्यादयोऽपूतमिवात्मानं मन्येत यद्वर्णाची-
 नमेनेऽम्बुहृत्वायास्तस्मान्मन्यते अथोनौ वा देतः
 सिद्धा अन्यच्च स्वप्नादिति” । वशिष्ठस्मृतौ च ।
 “सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्यामि हमतः परम् ।
 येषां जपेच्छ होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥
 अथमर्घ्यं देवज्ञतः शुद्धवत्यन्तरत् समाः ।
 कृष्णगुडः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्यथैव च” ॥)
 कृष्णा, स्त्री, (कुङ्ग + युच् । एधोदरात् पूर्वदीर्घः) ।
 कुङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
 कृष्ठा, स्त्री, (कु कुत्सितं ईषदा ऊडतेऽच । ऊड-
 वितर्के + अधिकरणे घञर्थे कः । यथा कुङ्कयति
 मोहयति कोकान् । कुङ्ग + कः । एधोदरादित्वाद्
 दीर्घः) । कुज्भटिका । इति शब्दरत्नावली ।
 कुया इति भाषा ॥
 कृ, अ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उभं-सकं-
 अणिट्) । अ, करोति करोते । अयं कैश्चित् न
 मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
 कृ, अ न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-उभं-सकं-
 अणिट्) । अ न, कर्णोति कर्णते । इति दुर्गादासः ॥
 कृ, अ द ड कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-
 सकं-अणिट्) । अ द, करोति कुरुते । ड, कृचि-
 मम् । अस्माद्गुणो मकारोऽप्यगुणौ वा वल्लभ्य
 इति वररुचिः ॥ “तेन किं करोमि कथं कुर्मि
 कानु गच्छामि माधव ! दुर्योधनविहीनस्तु
 शून्यं सर्वमिदं जगत्” ॥ इति दुर्गादासः ॥
 कृकः, पुं, (कृ + कक्) । गणः । इति हेमचन्द्रः ॥
 कृकणः, पुं, (कृ इति कथयति शब्दं करोतीति । कृ +
 कणश्च + अच्) । ककरपक्षी । कयार इति
 भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ क्षमिः । इति
 शरावली ॥
 कृकरः, पुं, (कृ करणं रुद्ध्यादिकार्यं करोतीति ।
 कृ + ट) । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृ
 इति क्षुतादिशब्दं करोतीति) । शरीरवाक्पच-
 वाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—
 “कृकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः” ॥
 इति शारदातिनकटीका । कृकणपक्षी । इति
 शब्दरत्नावली । चयकम् । करवीरवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 कृकणा, स्त्री, (कृकाकारं गणदेशादिति ज्ञातीति ।
 ना + कः टाप् च) । पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कृकं शोभितगणं ज्ञातीति । कृकणासस्त्री । यथा,
 इन्द्रजालतन्त्रे ।
 “सर्पदन्तं यद्रीत्वा तु क्षणादधिककण्टकम् ।
 कृकणारक्तयुक्तं कृष्णार्क्यन्तु कारयेत्” ॥)

कृष्ण

कृष्णकाशः, पुं, (कृष्णं कण्ठं नासयति शोभायुक्तं करोति । कृष्ण + कस + णिच् + ण्यच् । एषो-दरात् ताण्यशकारः ।) कृष्णकाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णकाशः, पुं, (कृष्णं कण्ठं नासयति शोभान्वितं करोतीति । कृष्ण + कस + णिच् + ण्यच् ।) जन्तु-विशेषः । कर्णिकाशः इति भाषा ॥

(यथा, भागवते । ८ । १० । ११ ।

“शिवभिराशुभिः केचित् कृष्णकाशैः शशैर्नरेः”) ।

तत्पर्यायः । सरटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥

वेदारः २ कृष्णचपात् ४ दण्डाङ्गनः ५ प्रतिसूर्यः ६ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिसूर्यकथानकः ७

इतिस्थः ८ कण्टकागारः ९ दुरारोहः १० द्रुमा-
श्वयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूर्यवंशोद्भवो-

दृगनामको राजा ब्रह्मगोहरणेन कृष्णकाशत्वं

गतस्तद्विवरणं महाभारते ११ । ७० अध्याये ।

उक्तं यथा,—

“अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्त्राभिर्मर्षणे ।

दृगेण सुमहत्कृष्णं यदवाप्तं कुरुद्वह ! ॥

अदृश्यत महाकूपस्तृणवीर्यसमावृतः ।

प्रयत्नं तत्र कुर्व्यास्तस्मात् कृपाञ्जलार्थिनः ॥

अमेय महता युक्तास्तस्मिन्लोये सुसंयते ।

दृष्टुं ते महाकायं कृष्णकाशमवस्थितम् ॥

तस्य चोदरये यत्नमकुर्वन्ते सहस्रशः ।

प्रयच्छन्मपट्टैश्च तं बद्धा पर्वतोपमम् ।

नाशकृन् ससुदृशं ततो जग्मुर्नार्दनम् ।

खमावदोदपानस्य कृष्णकाशः स्थितो मुहान् ।

तस्य नास्ति समुद्रसंस्थितत् कृष्णे न्यवेदयन्” ॥)

कृष्णवाक्यः, पुं, (कृष्णेन गलेन वक्त्रे । “कृष्णे वचः कश्च” ।

उणां १ । ६ । इति कृष्णशब्द उपपदे जुष् कश्चा-

न्नादेशः ।) कृष्णवाक्यः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥

(यथा, भाषे ११ । ६ । “अनुनयमदृष्ट्वा व्याज-

सुप्ता पराधी रतमथ कृष्णवाकोत्तारमाकर्ण्य-

कश्ये” ॥) मयूरः । सरटः । इति मेदिनी ॥

कृष्णवाक्यध्वजः, पुं, (कृष्णवाक्यः मयूरः ध्वजे रथध्वजे

यस्य ।) कर्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णटिका, स्त्री, (कृष्णं कण्ठं अटति आप्नोति कण्ठं

आप्यासीति भावः । अट् + गुल् टाप् अत

इत्वं च ।) घाटा । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥

घाड़ इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते “अत्रूर्द्ध मर्म्माणि

अतश्चो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृष्णटिके” ।

“जातुर्गर्भरसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्द-

रावर्त्तकृष्णैस्ते सन्धिमर्म्माणि” ॥)

कृष्णकाशः, पुं, (कृष्णकाश + एषोदरात् दीर्घउ-

कारः ।) कृष्णकाशः । इत्यमरटीका ॥

कृष्णं, स्त्री, (कृष्णति सुखम् । कृति हृदने “कृतेऽश्व-

कृ च” । उणां १ । २१ इति रक् ङ्खान्तादेशः ।)

कष्टम् । (यथा, मनुः ६ । ७८ ।

“नदीकूलं यथा दृष्टो दृष्टं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमन्देहं कृष्णाद्याहादिमुच्यते” ॥

“सितोपमा वा समयावस्था

सन्नेव सन्नेपि भवजं स्यात्” ॥

कृत्

“रेतोविधातप्रभवे तु कृच्छ्रे

समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात्” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)

तदिति त्रि ॥ कृन्त्यनेन पापमिति । सान्तपनादि-

व्रतम् । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुशोदकम् ।

जग्ध्वा परेऽङ्गुपरिवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्” ॥)

सूतौ व्रते पुंलिङ्गोऽप्ययम् ॥

पापम् । इति मेदिनी ॥ सूत्रकृच्छ्ररोगः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

(“हरीतकीगोक्षुरराजकृच्छ्र-

पाषाणभिज्जघ्नवासकानाम् ।

काथं पिबेन्मास्तिकसंप्रयुक्तम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिजसङ्ग्रहे मूत्रकृच्छ्राधिकारे ॥

यसनम् । यथा, रामायणे ४ । १४ । १४ ।

“अदृतं गोक्षपूषं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ।

धर्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथञ्चन” ॥)

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः, पुं, (कृच्छ्रात् कष्टादपि अतिकृच्छ्रः ।)

व्रतविशेषः । यथा, वशिष्ठः । “अभ्यस्तुतीयः

कृच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत् सकृदादरीत । यावदेकवार-

मुदकं हस्तेन ग्रहीतुं शक्नोति तावन्नवस दिवसेषु

भक्षयित्वा न्यहमुपवासः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः” ॥ समन्तु-

र्यथा । “दादशरात्रं निराहारः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।

एतत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रद्वयं दादशाहसाध्यमशक्तविष-

यम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।

“चरेत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रश्च पिबेत्तोयश्च शीतलम् ।

एकविंशतिरात्रन्तु कालेभ्येतेषु संयतः” ॥

कालेभ्येति प्रातःसायंमध्यःत्रैविध्यार्थः । इति

प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः ११ । २०८ ।

“अवगूर्यं चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्यशोणितम्” ॥)

कृच्छ्रादिः, पुं, (कृच्छ्रस्य मूत्रकृच्छ्ररोगस्य कष्टस्य

वा अस्तिनिर्गणकः ।) विन्यान्तरद्वयः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कृच्छ्राङ्गः, पुं, (कृच्छ्रस्य अतीवक्लेशसहव्रतविशेषस्य

अङ्गः अंशविशेषः । दिनवटकसाध्यत्वात्तथात्वम् ।)

दिनवटकसाध्यव्रतविशेषः । यथा, आपस्तम्बः ।

“सीयं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् ।

दिनद्वयश्च नाम्नीयात् कृच्छ्राङ्गः सोऽभिधीयते” ॥

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

कृष्णः, पुं, (करोति प्रतिमूर्च्छादिकम् । कृ + बाङ्ग-

कात् नृ ण्यत्वं च ।) चित्रकरजातिः । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥

कृत्, ई प्र प क्तिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-

परं-सकं-सेट् ।) ई, कृत्तः । प्र प, कृन्तति ।

(यथा, हितोपदेशे,—

“न विन्धसेदविन्धस्ते विन्धस्ते नातिविन्धसेत् ।

विन्धासाद्वयमुत्पन्नं मूकान्यपि निहन्तति” ॥)

वृत्तकृत्तदित्यादिसूत्रेण वेमत्वादेव निष्ठायां

अग्निमले सिद्धे अक्षय्य पूषस्य च ईदनुबन्धो नेम्-

डीन्डीत्यस्य अभिचारसूचनार्थः । तेन धातुञ्ज नवे

अजीत्वादीनां धाविताः पाठ्यसार्था इत्यादि

सिद्धमिति रमानाथः । मनितः यतितं इत्यादि

सिद्धमिति क्रमदीप्तरः । ईदित्करमाभां यक्ष-

लुकि निष्ठायां इमृनिषेधार्थं इति केचित् ।

चरीकृत्त इति । किञ्चित्कृन्तते धावितादीनां

धावनं धावः धावोऽस्य जातः धावितः इत्यादि

समाधानम् । “विरहिनिहन्तनकुन्तमुखाकृति-

केतकिदन्तुरिताशे” इत्यत्र निहन्तन इति जय-

देवोक्तं निहन्तं करोति इति श्रज्जन्तात् नौ

कृतकं

सिद्धमिति रमानाथः । मनितः यतितं इत्यादि

सिद्धमिति क्रमदीप्तरः । ईदित्करमाभां यक्ष-

लुकि निष्ठायां इमृनिषेधार्थं इति केचित् ।

चरीकृत्त इति । किञ्चित्कृन्तते धावितादीनां

धावनं धावः धावोऽस्य जातः धावितः इत्यादि

समाधानम् । “विरहिनिहन्तनकुन्तमुखाकृति-

केतकिदन्तुरिताशे” इत्यत्र निहन्तन इति जय-

देवोक्तं निहन्तं करोति इति श्रज्जन्तात् नौ

नन्द्यादित्वादेने साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कृत्, ई ध वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सधां-परं-

सकं-सेट् । ई, कृत्तः । ध, कृन्तति चकर्त्त । इति दुर्गादासः ॥

कृतं, स्त्री, (क्रियते सत्यमेवानुष्ठीयतेऽस्मिन् यथा

क्रियते सत्ये स्थाप्यते लोको यत्र । कृ + क्तः ।)

सत्ययुगम् । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४२ ।

“कृतचेतादिसर्गेण युगाख्यां ह्येकैकसप्ततिः” ॥)

पर्याप्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ ॥ पञ्चम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ अलमर्थः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—

शकुन्तले १ माहे । “अथवा कृतं सन्देहेन” ॥

पुं, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जातः पुत्रविशेषः ।

यथा, भागवते ६ । २४ । ४६ ।

“बलं गदं साराण्य दुर्म्भदं विमलं भ्रुवम् ।

वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्” ॥)

कृतं, त्रि, (क्रियते विधीयते हन्यते निष्पाद्यते वा ।

कृ + कर्म्मणि क्तः ।) विहितम् । (यथा, वेणीसंहारे ।

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकम्” ॥)

हिसितम् । इति मेदिनी ॥ निष्पादितम् । इत्य-

मरटीकायां मथुरानाथः ॥

कृतकं, स्त्री, (कृत + संज्ञायां कन् ।) विड्जनवयम् ।

इत्यमरः ॥ (अस्य पर्याया यथा,

“विडम्पाकश्च कृतकं तथा द्राविडमा सुरम्” ॥

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कृन्ततीति कृती हृदने + “बङ्गलमन्यत्रापि” ।

उणां २ । ३७ । इति कुन् । मिथ्या । इत्यु-

ज्जलदत्तः ॥ पुं, वसुदेवस्य मदिरायां पत्न्यां

जातः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते ६ । २४ । ४८ ॥

“मन्दोपनन्दकृतकमूराया मदिरात्मजाः” ॥

त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते कार्त्तिक्यात् । यथा,

विष्णुपुराणे । २ । ७ । १६-२० ।

“पादगम्यन्तु यत्किञ्चित् वत्सलं पृथिवीमयम् ।

स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मथोदितः ॥

भूमिसूर्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम् ।

भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तमः ॥

भ्रुवसूर्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्दश ।

खर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः ॥

त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय ! परिपश्यते ।

अनन्तपक्षधा सत्यमिति चाकृतकं चयम् ॥

कृताकृतकयोर्मध्ये मर्हकोक इति सूतः ॥

मून्यो भवति कस्यान्ते योऽप्यन्तं न विनश्यति” ॥

अत्र व्याख्यायां श्रीमत्सामिपादेनोक्तम् ।

यथा,—

“त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्पं कार्त्तिक्यात् ।

कृतज्ञः

जननीकादिभ्यं कृतज्ञं प्रतिकल्पयन्काव्यत्वात् ।
महानाकस्य कृताकृतत्वे हेतुमाह शून्य इति ॥
कृतज्ञः, चि, (कृतं कृति स्वरूपम् । कृत् + क्तुन् । करणा-
ज्जात इत्यर्थः । कृतज्ञस्य स्वरूपाच्छादकत्वात्
तथात्वम् ॥) कृतज्ञः । इत्युयादिकोषः ॥
• (यथा, महाभारते ४ । २ । २६ ।
“एतेन विधिना कृतः कृतकेन यथानलः” ॥)
कृतकर्मा, [न्] चि, (कृतं कर्म येन सः ।) काव्य-
क्षमः । तत्पर्यायः । प्रवीणः २ शिस्तितः ३ नि-
ष्ठातः ४ निपुणः ५ दक्षः ६ कृतहस्तः ७ कृतमुखः
८ कुशलः ९ चतुरः १० अभिज्ञः ११ विज्ञः १२
वैद्यानिकः १३ पटुः १४ हेक्कः १५ विदग्धः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १ । १५ । २६ ।
“अथवायव्यमेवैनं हनिष्यामि ह्योदरः ।
कृतकर्मा परिभ्रान्तः साधु तावदुपारम्” ॥
पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १ । १४ । ६७ ।
“इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः” ॥)
कृतज्ञातः, चि, (कृतं निष्पादितं कृत्यं कार्यं येन सः) ।
निष्पन्नकर्मा । समाप्तकार्यः । यथा, माघे १ । ३२ ।
“कृतज्ञातो विधिर्मन्ये न तद्वयति तस्य ताम्” ॥
कृतकोटिः, पुं, (कृता विहिता कोटिः शास्त्राणां
अन्तरर्थादिभेदेन पूर्वपक्षविशेषो येन । यदा,
कृता कृता कोटिः श्रेष्ठता येन । धातूनामने-
कार्यत्वात् कृतातुरच प्रात्यर्थे युज्यते ।) काश्यप-
मुनिः । उपवर्धमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृतक्रियः, चि, (कृता क्रिया कार्यं येन सः) । कृत-
कार्यः । यथा, मनुः ५ । ६६ ।
“विप्रः शुद्धतपः स्पृष्टा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः” ॥
कृतज्ञः, चि, (कृतं येन केनचित्कृत्तनेन उपकृतं
हन्ति नाशयति यः । अहङ्कारादिप्रयुक्त्या दुष्ट-
बुद्ध्या उपकृतस्यानङ्गीकारकत्वात् तथात्वम् ।)
कृतहन्ता । अर्थात् येन केनचित्कृतस्य उपकारा-
• दैर्घातकः अस्तीकर्ता । नेमकृद्धाराम इति पारस्य
भाषा ॥ (यथा, मनुः ४ । २१४ ।
“पियुगान्तिनोश्चामं कतुविक्रियगन्तथा ।
श्रौतुवतुगवायां कृतप्रत्यक्षमेव च” ॥)
तस्य प्रायश्चित्ताभावो यथा,—
“ब्रह्मणे च सरापे च चौरे च गृहतल्पने ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतज्ञे नास्ति निष्कृतिः” ॥
स तु ब्रह्मविधो यथा,—
“भर्तृपिण्डापहृतां च पिण्डपिण्डापहारकः ।
यस्माद्वन्दहीत्वा विद्यां दक्षिणां न प्रयच्छति ।
पुत्रान् स्त्रियश्च यो हेति यश्च तान् घातयेन्नरः ।
कृतस्य दोषं वदति सक्तामान् न करोति यः ।
न स्मरेत् कृतं यस्तु आत्माम् यस्तु दूषयेत् ।
सर्वोत्तमविभिः साङ्गं कृतज्ञानब्रवीन्मनुः” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्कन्दपुराणवचनम् ॥
कृतज्ञा, स्त्री, (कृतं किम् यस्याम् ।) कोशातकी
कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृतज्ञः, चि, (कृतं उपकृतं जानाति लोकरोति यः
चा + क्तुः ।) मञ्जरी ।

कृतज्ञः

(यथा, मनुः १ । २०६-२१०
“धर्मश्च कृतज्ञश्च तुष्टिप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥
प्राज्ञं कुलीनं शूरश्च दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तश्च कष्टमाञ्जरिं बुधाः” ॥)
कुक्कुरे, पुं । इति मेदिनी ॥
(पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १ । १४ । २२ ।
“अनुक्तमो दुराधर्मः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्” ॥)
कृतज्ञा, स्त्री, (कृतं ज्ञायते । कृत + ज्ञ + क्तुः ।)
ज्ञायमाना कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृतदासः, पुं, (कृतः विहितः कृतनियमो वा दासः) ।
नारदोक्तपञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । स तु
केनचित्प्रभितेन एतावत्कालपर्यन्तं तवाहं दास
इति कृतसमयः । इति क्रमसंग्रहः ॥
कृतपुङ्गवः, चि, (कृतः अभ्यस्तः पुङ्गवः पुङ्गव्युक्तो वायो
येन ।) वायुशिक्षाविचक्षणः । भास तिरान्दाज
इति भाषा । तत्पर्यायः । कृतहस्तः २ सुप्रयोग-
विशिष्टः ३ । इत्यमरः २ । ८ । ६८ ॥
कृतपूर्वः, [न्] चि, (कृतं निष्पादितं पूर्वमेनेन ।
कृतपूर्व + “सपूर्व” ॥) ५ । २ । ८७ । इति
इतिः ।) पूर्वनिष्पन्नकर्मा । यथा । कृतपूर्वो
कटम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥
कृतफलः, स्त्री, (कृतं फलं यस्य ।) ककोलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कृतपत्नी, स्त्री, (कृतं फलं यस्याः) कोलशिम्वी
इति राजनिर्घण्टः ॥
कृतमालः, पुं, (कृता माला यस्य । मालावदुत्पन्नप्रस-
नत्वादस्य तथात्वम् ।) आरग्वधरुद्रः । सौदालि
इति भाषा । इत्यमरः २ । ४ । २४ ॥ कर्णिका-
रुद्रः । स तु लघ्वारग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ।
कोट श्रोता इति भाषा । (अस्य पर्याया यथा ।
“आरेवतो राजरुद्रः प्रयश्च तुरङ्गलः ।
आरग्वधोऽथ शम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
चरके कल्पस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ऽस्य पर्याया यथा ।
“आरग्वधो राजरुद्रः सम्पाकश्च तुरङ्गलः ।
प्रयश्च कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः” ॥)
कृतमुखः, चि, (कृतं संस्कृतं मुखं यस्य ।) कृतकर्मा ।
कृती । इत्यमरः ३ । १ । ४ ॥
कृतकक्षयः, चि, (कृतानि कक्षयानि यस्य ।) शून्यैः
प्रतीतः । शून्यादिशून्यैः ख्यातः । इत्यमरः ३ ।
१ । १० ॥ (पुं, सर्वलक्षणवत्त्वात् विष्णुः । यथा,
महाभारते १ । १४ । ६४ ।
“अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः” ॥)
कृतवेतनः, चि, (कृतं विहितं वेतनं यस्य ।) वेतनेन
नियुक्तदासादिः । इति स्मृतिः ॥
कृतवेधकः, पुं, (कृतः वेधोऽस्य । ततः कप् ।) घोषा-
तकी । इति रत्नमाला । श्वेतघोषा इति भाषा ॥
कृतवेधना, स्त्री, (कृतं वेधनं यस्याः) कोषातकी
कृता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृतजमः, चि, (कृतः जमो यश्च ।) मञ्जरी । येन
जमः कृतः सः । इति शब्दमाला ॥

कृताव

कृतसापत्निका, स्त्री, (कृतं सापत्नं यस्याः । कप् टाप्
ततः अत इत्ये य जोषः ।) कृतसपत्नीभावा ।
प्रथमविवाहिता स्त्री । तत्पर्यायः । अथ्थूरा २
अधिविज्ञा ३ । इत्यमरः २ । ६ । ७ ॥ कृतसा-
पत्निका ४ कृतसापत्नी ५ कृतसापत्नीका ६ । इति
सटीकायां रमानाथः ॥
कृतहस्तः, चि, (कृतः अभ्यस्तः हस्तः वाखादिनिक्षेप-
लाघवरूपा शिक्षा येन सः) । कृतपुङ्गवः । सुशि-
क्षितशरमोक्षयोधादिः । इत्यमरः २ । ८ । ६८ ॥
(यथा, महाभारते ४ । ५६ । २० ।
“अप्राप्तांश्चैव तान्प्राप्यैव कृतहस्तवत्” ॥)
कृतज्ञानि, चि, कृतः अज्ञानिः येन सः । ब्रह्मज्ञानिः ।
यथा, कन्दोगपरिशिष्टे ।
“तदसंयुक्तपार्ष्णिण्यां एकपादद्वैपादिपि ।
कुर्यात्कृतज्ञानिर्वापि ऊर्ध्वबाह्वरथापि वा” ॥
इति सूर्यापस्थाने आङ्गिकाचारतत्त्वम् । (कृतः
अज्ञानिरिव पत्रसङ्गोचो येन ।) ओषधिभेदे, पुं ।
इति धरणी ॥
कृतान्तः, पुं, (कृतः अन्तः, आन्तर्निर्णयः, विप्र-
र्ययो वा येन । यथायथं व्युत्पत्तिर्दृश्यते ।)
यमः । (यथा, गोः रामायणे ५ । ३५ । ३ ।
“येनैव वा सुविकीर्णं व्यसने वा सुदारणे ।
रञ्जयेत् पुरषो ब्रह्मा कृतान्तोऽनोपनीयते” ॥)
सिद्धान्तः । (यथा, भगवद्गीतायाम् १४ । १३ ।
“पञ्चेमानि महाबाहो कारयानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्” ॥)
देवम् । पूर्वदेहकृतं फलोन्मुखीभूतं शुभाशुभ-
कर्म । अकुशलकर्म । इत्यमरः ३ । ३ । ६४ ॥
शनिवारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, तिथि-
तत्त्वधृतव्योतिषवचने ।
“कृतान्तकुत्रयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्” ॥
यमदेवत्वभरणीक्षत्रम् । तेन हितसङ्ख्या । अग्नि-
यमदहनेति वचनात् ॥)
कृतान्तजनकः, पुं, (कृतान्तस्य यमस्य जनकः जन्म-
दाता ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
कृतान्ता, स्त्री, (कृतान्त + टाप् ।) रेणुकानामगन्ध-
द्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृतार्थः, चि, (कृतः निष्पादितः प्राप्तो वा अर्थः
प्रयोजनं येन ।) कृतप्रयोजनः । कृतकार्यः ।
यथा, माघे १ । ६ । “विनोक्तमेव तवामुना मुने
कृतः कृताष्टोऽस्मि निर्वर्हितांश्च” ॥
कृतालयः, पुं, (कृते अन्यकृतगते जलाशयादौ आलयः
आश्रयो यस्य ।) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कृतः आलयः येन । कृतवासे, चि । यथा,
रामायणे ।
“यत्र ते दयिता भार्या तनयाश्च कृतालयाः” ॥)
कृतावशक्तिकः, चि, (कृता आवशक्तिका येन ।
वस्त्रादिना कृतपटलानुजङ्गादिबन्धः । इति
कात्यायनः । (यथा, आङ्गिकतत्त्वधृतकात्यायन
वचने ।
“प्रौढपादो न कुर्वीत आध्यायपिण्डतर्पणम् ।
आसनादुपादत्तु जातुगोर्जङ्गयोक्तया ।

कृतावशक्यको यस्तु प्रोपादः स उच्यते" ॥
 कृत्तिः, स्त्री, (कृ + भावे क्तिन् ।) करणम् । हिंसा ।
 इति मेदिनी । (पुरुषप्रयत्नः । कर्तृस्थापारः ।
 क्रिया । यथा, सुम्भबोधे ।
 "जगतां कारकः कृष्णः कृत्तिर्मुखिपोरियम्" ॥
 पुं, ऋषिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । ७ ।
 "हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः ।
 प्रोवाच कृत्तिनामासौ शिष्येभ्यः स महाभक्तिः" ॥
 नृपभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । २१ ।
 "सप्तान्वमेधानाह्वय राजसूयश्च पार्थिवः ।
 कृत्तिर्नाम श्रुतः सर्गात् असत्यवचनात् सकृत्" ॥
 स तु जनकवंशजातः । यथा, भागवते । ६ । १३ । २६ ।
 "नञ्जनाब्धौ धृतेस्तस्य कृत्तिरस्य महाबलः" ॥
 विंशत्यक्षरपादकण्वोभेदः । यथा, "कृत्तिः प्रकृ-
 तिराकृतिः" ॥ विंशतिसङ्ख्या । कर्त्तृनी । यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १६६ । ३ ।

"इष्टामंसेषु रम्भिणीव रारभे
 हस्तेषु खादिषु कृत्तिश्च सन्दधे" ॥

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २२ ।
 "अनुत्तमो दुराधर्षः कृतघ्नः कृत्तिरात्मवान्" ॥
 कृत्तिकरः, पुं, (कृत्तिसङ्ख्या विंशतिसङ्ख्या करा यस्य ।)
 रावणः । इति शब्दमाणा ।
 कृती, [न्] त्रि, (कृतं कर्म प्रशस्तमस्यान्ताति । अत
 इतिः ।) निपुणः । पण्डितः । इत्यमरः । ३ । १ । ४ ।
 साधुः । पुण्यवान् । इति शब्दरत्नावली । (कृत
 क्रियाः । यथा, रघौ । ३ । ५१ ।

"यद्वाग शस्त्रं यदि सर्गं एष ते
 गन्धर्वनिर्जितं रघुं कृती भवान्" ॥

कृत्तं, चि, (कृती श्च पृ क्तिदि + क्तः ।) किम् । चेष्टि-
 तम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 कृत्तिः, स्त्री, (कृत्यते इति । कृत् + कर्मणि क्तिन् ।)
 कृष्णसारादिचर्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ।
 (यथा, महादेवध्याने ।

"समस्तात् स्तुतममरगणैर्वाप्रकृतिं वसानम्" ॥
 त्वक् । भूर्जः । कृत्तिकानक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥

कृत्तिका, स्त्री, (कृन्ति उद्यत्वात् । कृत् + "कृत्ति-
 भिदिनतिभ्यः कित्" ।) उर्णां । ३ । १४७ । इति
 तिकन् किञ्च ।) अश्विन्यादिसप्तविंशत्यन्तर्गतद-
 तीयनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । बङ्गना २ अग्निदेवा
 ३ । इति हेमचन्द्रः । तस्या रूपम् । अग्निशि-
 खाकृत्तिषट्पतारकामयम् । इति कालिदासः ।
 क्षुरनिभषट्पतारामयम् । इति केचित् । तस्या
 अधिष्ठात्री देवता अग्निः । सा तु मिश्रगणान्त-
 र्गता । इति शीपिका । तत्र जातस्य फलम् ।

"क्षुधाधिकः सत्यधनैर्विहीनो
 वृषाटभोत्पन्नमतिः कृतघ्नः ।
 कठोरवाक् चाहितकर्मकृत् स्यात्
 चेत् कृत्तिकायां मनुजः प्रसूतः" ॥

इति कोटीप्रदीपः ॥

कृत्तिकाभवः, पुं, (कृत्तिकायाः भवोऽस्य ।) चन्द्रः ।
 इति शब्दचन्द्रिका । (कृत्तिकाधवः । इति के-
 चित्)

कृत्तिकासुतः, पुं, (कृत्तिकायाः सुतः तथा पातित-
 त्वात् ।) कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्तिवासः, पुं, (कृत्तया गजासुरचर्मणा वस्ते ख-
 कटिदेशं आच्छादयति यः । वस् आच्छादने +
 "कर्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति ऋण् ।) शिवः ।
 इति हिरूपकोषः ॥

कृत्तिवासाः, [स्] पुं, (कृत्तिर्गजासुरस्य चर्म वासो-
 ऽस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥

(यथा च महादेवस्य चर्मवसनत्वं जातं तथा
 काशीखण्डे ६४ अध्याये वर्णितं यथा,—

"कोलाहलो महाभासीत् जात जातेति सर्वतः ।
 महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः ॥

प्रमथन् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्यमदोद्धतः ।
 यत्र यत्र धरायां स चरणं प्रमथोति हि ॥

अचलान् दोलयाश्चक्रे तत्र तत्रास्य भारतः ।
 उरवेगेण तरवः पतन्ति शिखरैः सह ॥

तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्युश्च शिखोच्चयाः ।
 यस्य मौलिजसंधर्पात् घना थोम त्वजन्त्यलम् ॥

नीलिमानं न चाद्यापि जञ्जलत्वेन सङ्गमम् ।
 यस्य निःश्वाससम्भारैश्चतरङ्गा महाव्ययः ॥

नाद्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभिः सह ।
 योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्चयः ॥

तावानेव हि विस्तारस्तनोर्मायाविनोऽस्य हि ।
 यज्ञेचयोः पिङ्गलिमा तथा तरुणिमा पुनः ॥

विद्युता नोद्धतेऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः ।
 यां यां दिशं समभ्येति सोऽयं दुःसहदानवः ॥

नाद्य समीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् ।
 ब्रह्मलम्बवरखायं ढगीकृतजगत्त्रयः ॥

अवधोऽहं भवामीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः ।
 ततस्त्रिशूलहेतित्तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ॥

विज्ञायावध्यमन्येन श्रूलेनाभिजघान तम् ।
 प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैवो गजासुरः ॥

कृत्तिकातमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् ॥
 गजासुर उवाच ।

त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां स्मरं हारिणम् ।
 तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरान्तक ! ॥

किञ्चिद्विष्णुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् ॥
 त्वयं ब्रवीमि नासत्वं मृत्युञ्जय ! विचारय ।

त्वमेको जगतीबन्धो ! विश्वस्योपरि संस्थितः ॥
 अहं त्वदुपरिष्ठात् स्थितोऽस्मीति जितं मया ।

धन्योऽस्मिन्नुत्तरीतोऽस्मि त्वत्त्रिशूलाय संस्थितः ॥
 कालेन सर्वैर्मर्त्यैश्च श्रेयसे मृत्युशीटशः ।

इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपाणिधः ।
 प्रोवाच प्रहसनं शम्भुर्घटोद्भवगजासुरम् ॥

इत्थं उवाच ।

गजासुर ! प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषसेवधे ! ।
 स्नानकृत्तं वरं ब्रूहि ददामि सुमते ऽसुर ! ॥

इत्याकर्ण्य स दैत्यैः प्रत्युवाच महेश्वरम् ॥
 गजासुर उवाच ।

यदि प्रसन्नो दिग्वासकदा गित्यं वसान मे ।
 इमां कृत्तिं विरूपाक्ष ! त्वत्त्रिशूलाभिप्राविताम् ।

सुप्रमाणां सुखस्यार्तां रक्षाङ्गवप्यकीकृताम् ॥

इष्टगन्धिः सदैवास्तु सदैवाश्वतिक्रीमका ।
 सदैव निर्मला चास्तु सदैवाश्वतिक्रीमकम् ॥
 महातपानजन्मवाणां प्राप्यापि सुचिरं विभो ! ।
 न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिक्षतः ॥
 यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ! ।
 तदा त्वदङ्गसङ्कोऽस्याः कथं जातो रक्षाङ्गने ॥
 अन्यच्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर ! ।
 नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्यतनं दिनम् ॥
 इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्करः ।
 पुनः प्रोवाच तं दैव्यं भक्तिनिर्मलमानसम् ॥
 इत्थं उवाच ।

प्रहण पुण्यनिधे ! दैव ! वरमन्यं सुदुर्लभम् ।
 अविमुक्ते महाक्षेत्रे रणतत्त्वकलेवर ! ॥

इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिसाधने ।
 मम लिङ्गं भवत्यत्र सर्वेषां मुक्तिदायकम् ॥

कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् ।
 सर्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम् ॥

यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि ।
 उत्तमं तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम्" ॥ * ॥

यदि चात्र गजासुरचर्मणाच्छादकत्वं वर्णितं
 तथापि कार्यवस्थानुविशेषेण व्याघ्रचर्मणाप्यस्य

परिधेयकत्वं दृश्यते यथा व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति
 ध्यानादौ स्फुटमेव वस्तुतस्तु न चैतत् वाङ्म-

चर्मणादिविषय एव ग्रन्थकारेण भगवता मह-
 र्घिणा वर्णितः त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव तस्या-

च्छादिका इति आध्यात्मिकी खरूपोक्तिः । यथा,
 "गुणमयी मायैषा वावह तस्य परमस्य आच्छा-

दनी" । व्याघ्रहस्त्यादेव कृत्तित्वा मायाया वैचित्र्यप्रदर्श-
 नायैव । अपि च कटिदेशपर्यन्तोक्तिरेकमाद एव

मायाच्छादितत्वात् । यथा, श्रुतिः ।
 "पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादोऽस्ति स्वयंप्रभः" ॥

कृत्तुः, चि, (कृ + "कृह्निष्ठां कृत्तु" ।) उर्णां । ३ । ३० ।
 इति कृत्तुः ।) शिल्पी । इत्युणादिकोषः । (यथा,—

ऋग्वेदे १ । ६२ । १० । "अग्नीव कृत्तुर्विज आमिदः ना
 मर्त्तस्य देवो जरयन्त्यायुः" ॥)

कृत्तं, स्त्री, (कृ + "विभाषा कृत्तयोः" ।) ३ । १ । १२० ।
 इति कृत्तुः तुगागमश्च ।) कार्यम् ।

(यथा, गोः रामायणे । ३ । ६० । २७ ।
 "तथा स राक्षसीयज्ञा राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।

निष्कृम्यान्तःपुरात्तस्यो किं कृत्तमिति चिन्तयन्" ॥)
 प्रयोजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्तः, चि, (कृ + कृप् तुगागमश्च ।) विदितः ।
 इति मेदिनी ॥ धनादिभिर्भेदः । इति जटाधरः ॥

प्रत्ययविशेषः । यथा,—
 "कृत्ताः षट्ते समाख्याताः कृत्तुः कृत्तुः कृत्तुः ।

तथानीयावनन्ताद्यत्वेभिः कर्मकर्त्तरि" ॥
 इति सुपद्मसम्भवा कारिका । कर्त्तरि कर्मणि

चार्थे विहितः कृत्ता वाच्यलिङ्गाः स्युः । कृत्तास्त-
 द्वादयः वोपदेवमते "ते ज्ञाः" "कृत्तः कर्त्ता" ॥

इत्युक्तेः कृत्तित्वा कृत्ताः कर्त्तव्यं स्युः । कर्त्तरि
 यथा अन्त्यस्यः मन्था कृता मन्थं वनम् । कर्मणि

यथा मन्थामो मन्थः कृता मन्थं वनम् । कर्मणि

कर्म

कर्त्तरि कर्मणि किं स्यात्तथं स्त्रियं ब्रह्म-
भूयम् ॥ ब्रह्महत्या इह भावे कृत्वाः । असं-
ज्ञायामिव सूर्योऽर्कः भिद्योऽहो नदौ । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

कृत्वा, स्त्री, (कृ + भावे कृप् ।) क्रिया । यथा कां
• कृत्यामुकार्थः । देवता । यज्ञदेवताविशेषः । इत्य-
मरभरतौ ॥ यथा, प्रजादचरिते ।

“कृत्यामुत्पादयामासुर्जानामाणोज्ज्वलाकृतिम्” ॥
तस्या ध्यानं यथा,—

“क्रोधाज्ज्वलन्तीं ज्वलनं वमन्तीं

हृदिं दहन्तीं दितिजं यसन्तीम् ।

भीमं नदन्तीं प्रणमामि कृत्यां

रोक्ष्यमाणां क्षुधयोर्यकालीम्” ॥

आभिचारिकी क्रिया । यथा,—

“गोकृत्याग्रहादीनां निरासः शान्तिर्निगिता ।

वश्यं जनानां सर्वेषां विधेयत्वमुदीक्षितम्” ॥

इति षट्कर्मदीपिका ॥

कृत्रिमं, स्त्री, (कृ + कृत्रिः मप् च ।) विडुलवणम् ।

इति मेदिनी । काचजवणम् । जवादिनामगन्ध-
द्रव्यम् । रसाज्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्रिमः, पुं, सङ्कटकः । (तुर्लक्षनामगन्धद्रव्यविशेषः ।)

इति मेदिनी ॥ (कृ + “कृत्रिः कृत्रिः” । कृत्या क्रियया

निर्हन्त इति “त्रैमपु नित्यम्” इति मप् ।) दाद-

शविधपुलान्तर्गतपुलविशेषः । इति जटाधरः ।

(यतद्विषयकविवरणान्तु पुलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृत्रिमः, चि, (“कृत्रिः कृत्रिः” । ३ । ३ । ८८ । इति

कृत्रिः । ततः कृत्या निर्हन्तः । “त्रैमपु नित्यम्”

४ । ४ । २० । इति मप् ।) करणाज्जातः । रचितः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, रघौ १६ । ३७ ।

“प्रादृष्टि प्रमदवर्णिगेयभूव

कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः” ॥)

कृत्रिमकः, पुं, (कृत्रिम + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)

तुर्लक्षनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृत्रिमधूपकः, पुं, (कृत्रिमः विविधसुगन्धिद्रव्यादि

कल्पितो धूपः । ततः स्वार्थे कन् ।) नानासुगन्धि-

द्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः । तत्पर्यायः लक्षधूपः २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । १२८ ॥

कृत्रिमपुलः, पुं, (कृत्रिमश्चासौ पुलश्चेति ।) दादश-

पुलमध्ये पुलविशेषः । तथा च मनुः ।

“सदृशन्तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।

पुलं पुलगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः” ॥

अस्यार्थः । “यः पुनः समानजातीयं पित्रोःपार-

णौकिकआज्जादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत

इत्येवमादिषु पुलगुणैश्च मातापित्रोराराधनादि-

भिर्युक्तं पुलं कुर्यात् स कृत्रिमाख्यः पुलो बोध्यः” ।

इति कुल्लूकभट्टः ॥ पुल्लिका । यथा । कुमारे । १ । २६ ।

“सा कन्दुकैः कृत्रिमपुलकैश्च

वेमे मुञ्जमध्यगता सखीनाम्” ॥

कृत्रिममित्रः, पुं, (कृत्रिमं मित्रं इति । पुं स्वं मित्रा-

मकात् ।) रचितवन्तः । इति स्मृतिः ॥

कृत्यं, स्त्री, (कृत्तति कृत्तति वा । कृत् कृदे वेङ्ने

च । “कृत्तति कृत्तति” । कृत् । ३ । ६६ ।

कृपः

इति सः कृष्ण ।) जलम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिरुक्तिः ॥ समुदायः । इत्युणादिकोषः ॥

कृत्यं, स्त्री, (कृत् + कृष्ण प्रत्ययः ।) जलम् । सर्वम् ।
(यथा, गीतायाम् । ११ । १३ ।

“तत्रैकस्य जगत्कृत्यं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा” ॥)

कृत्तिः । इति मेदिनी ॥

कृत्यः, चि, (कृत् + “कृत्यशूभ्यां कृष्णः” । उणां ३ ।

१७ । इति कृष्णः ।) अशेषः । समस्तः । इत्यमरः ।

३ । १ । ६५ ॥ (यथा, मनुः २ । १६५ ।

“तपोविशेषैर्विधिर्ब्रह्मैष विधिर्चोदितः ।

वेदः कृत्योऽधिगन्तव्यः सरहस्यो हिज्जना” ॥)

कृत्यः, पुं, (कृ + कृष्ण । “कृत्यशूभ्यां कृष्णः” । उणां ५ ।

४१ । इति साधुः ।) धान्यादिशृङ्गम् । गोला इति

भाषा ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥

कृत्यत्रं, स्त्री, (कृत्यति इति । “कृत्येर्नुम् चेत” । उणां

३ । १८६ । इति कृत्तन् नुम् च ।) लाङ्गलम् । इति

सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुक्तिः ॥

कृत्यनं, स्त्री, (कृत्यते इति । कृत् + भावे ल्युट् ।)

कृदनम् । यथा, कर्मणोचने नारदवचनम् ॥

“कृत्यनं नखकेशानां कृदनश्च वनस्पतेः ।

शवावाशौचे न कर्त्तव्यं पाठनं पठनन्तथा” ॥

(तथा च गीतगोविन्दे, १ । ३२ ।

“विगणितलज्जितजगदवलोकनतरुजगद्वनजगद-
से । विरहजिह्वान्तजगद्वनसुखाकृतिकेतकिदन्तुगि

ताशे” ॥)

कृप, ऊ ङ व ल् कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भां-आभं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्त्री । कल्पनं

सामर्थ्यम् । ऊ, अकल्पय अकल्प । ङ, कल्पते

कल्पयत्यवदति हज्जायुधः । व, कल्पस्यति चिह्न-

भूति । ल, अकृपत् । इते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा

कल्पता प्रीतिं परां प्रभुमिति अनेकार्थत्वेऽन्तर्भूत

आर्थत्वात् जनयितेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, ल्क दौर्बल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

चुरां-परं-अकं-सेट् ।) सप्तमस्त्री । कृपयति ।

वृत्तस्येति जिलोचनः । इति दुर्गादासः ॥

कृप, कि युतौ । घित्रे । कल्पने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां पत्ते भां-परं-अकं सकृच्च-सेट् ।) सप्तम-

स्त्री । कि कल्पयति कल्पति । कृपः कृपोऽकृ-

पादाविति कृपादेशः । इति दुर्गादासः ॥

कृपः, पुं, (कृपा अस्यस्य पापनसाधनत्वेन । अर्घ-

आदिवात् अच् ।) कृपाचार्यः । स तु क्रोधाचार्य-

श्यालकः । इति मेदिनी ॥ तथा चोक्तम् ।

“गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तन्वाच्छरदतः ।

अन्वत्याक्षश्च जगनी कृपसैव महाबलः” ॥

इति महाभारतम् ॥ (स तु गौतमवर्षस्य शरदतः

पुनः राज्ञा शान्तनुना कृपया पालितः अतः कृप

इति नाम्ना प्रसिद्धः । सोऽसौ यावज्जीवं कौमार-

ब्रह्मचर्यमानस्य कुशवानकानामाचार्यत्वे भीष्मा-

दिभिर्नियोजितः । कुशलोत्पद्ये दुर्व्योधनपक्षमा-

श्रित्य पाण्डवैः सह संग्रामं कृत्वा लोकक्षयकरे

तस्मिन् समरे अमरत्वात् न निहतः । अस्य

कृपाहै

उत्पत्तिविवरणान्तु महाभारते १ । १३० अध्याये

द्रष्टव्यम् ॥) आसः । इति धरणी । (राजर्षि-

विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३ । १२ ।

“अग्निं यथा ब्रह्मं श्यावकं कृपमिन्द्र ! प्रावः
स्वर्गारम्” । “ब्रह्मं श्यावकं कृपं च यतन्नामकां-

स्त्रीन् राजर्षीन् यथा प्रावः” । इति भाष्यम् ॥)

कृपणः, चि, (कल्पते स्वल्पमपि दातुम् । कृप् +

बाङ्गलकात् कृन् अत एव न लत्वम् ।) अदाता ।

(यथा, व्यासोक्तौ ।

“दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति” ॥)

तत्पर्यायः । कदर्यः २ किम्पचागः ३ मितम्पचः ४

लुङ्गः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ किम्पचः ६

अनमितम्पचः ७ । इति तट्टीका ॥ मन्दः ८

कीकटः ९ कुमुत् १० कीकाशः ११ । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २ । ७५ ।

“दाता लघुरपि मेवो भवति न कृपणो महा-

नपि समृद्धः । कृपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्ये लोकस्य

न समृद्धः” ॥ दीनः । यथा, हेः रामायणे ३ । ३२ । २८ ।

“ततः स परधव्यान्मृत्तद्वनं सङ्कलत्तदाः ।

दिजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो हृदापयत्” ॥

पारिभाषिककृपणानाह ॥ महाव्यसनप्राप्तो दीनः ।

यथा, रामायणे ४ । २९ । १६ ।

“आदितः कृपणैर्यः कृपणो न स राघव !

महात्मा व्यसनं प्राप्नो दीनः कृपण उच्यते” ॥

यो हि अक्षरं ब्रह्म अविनाशय लोकान्तरगामी

भवति सः । यदुक्तं बृहदारण्यके याज्ञवल्क्यप्रक-

रणे । “यो वा यतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मा-

ल्लोकात् प्रैति स कृपणः” इति ॥ दुहिता हि

कृपापात्रत्वात् कृपणम् । यदुक्तं मग्नौ ४ । १८५ ।

“भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वकातनुः ।

काया स्त्रीदासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्” ॥)

कुत्सितः । इति मेदिनी ॥

कृपणः, पुं, कृमिः । इति मेदिनी ॥

कृपा, स्त्री, (कृपेः सम्प्रसारणश्चेति भिदादिपाठादष्ट-

टाप् च ।) करुणा । इत्यमरः । १ । ७ । १८ ॥

(यथा, महाभारते ।

“उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः” ॥)

कृपाणः, पुं, (कृपां नुवति प्रेरयति दूरीकरोतीत्यर्थः ।

नुद प्रेरणे + अन्त्येभ्योऽपीति ङः । पूर्वपदादिति

यात्वम् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥

(यथा, कालिकापुराणे ।

“जघान दैत्यमतिरक्तलोचन

कृपाणपाशाङ्गशूलपट्टिभिः” ॥)

कृपाणकः, पुं, (कृपाण + स्वार्थे कन् ।) खड्गः । इति

हारावली ॥

कृपाणिका, स्त्री, (कृपाणक + स्त्रियां टाप् अत इत्वं

च ।) कुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥

कृपाणी, स्त्री, (कृपाण + गौरादिवात् ङीष् ।)

कर्त्तरी । इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥ कुरिका ।

इति मेदिनी ॥

कृपाचैतः, पुं, (कृपायां कृपावितरणे वा अद्वैतः अदि-

तीयः ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाश्वशेषः ॥

कृमिः

कृपाशुः, मि, (कृपां कति आवृत्ते। का + दुः।
यदा कृपाविद्यते ऽस्यास्मिन् वा। कृपा + कृपाशुः।
दयाशुः। इत्यमरः। १।१।१५।
(यथा भागवते। ४।१२।५१।
कृपाशोर्दोषनाशस्य देवास्तस्यानुयुक्ते”॥)
कृपी, क्री, (कृप + क्रीष्।) श्रोत्राचार्यपत्नी। इति
मेदिनी। (यथा, महाभारते। १. १११। २२।
“शारदतीं ततो भार्यां कृपीं श्रोत्रोऽन्वविन्दत”॥
अस्या जन्मविवरणं यथा,—
पुरा किञ्च महर्षेर्गौतमस्य पुत्रः शरद्वान् नाम
अभिः धनुर्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं
सन्नाभयामास। इन्द्रस्तु अस्य तपोविभ्रं चिकीर्षु-
र्जानपदौ नाम खर्वेष्टां प्राहिणोत्। अथ रूप-
यौवनाभ्यां तामवलोकयतस्तस्य सहसा रेतस-
स्तन्व तन् शरद्वान्मे स्थापितं सत् द्विधाऽभवत्।
ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत। तदैव राजा
श्रान्तनुर्मगयाभागतः अपत्यमिथुनं समवलोक्य
राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास।
कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे।
येन कृपाचार्यस्य भगिनी। एवैव अश्वत्थान्नो
जननीत्यवगन्तव्या ॥)
कृपीटं, क्री, (कृप + “कृतुः कृपिभ्यः क्रीटन्”।
उणां ४। १८४। इति क्रीटन्। बाहुलकात्
कृपाभावः।) उदरम्। जलम्। इति मेदिनी।
विपिनम्। इन्धनम्। इति शब्दरत्नावली।
कृपीटपाकः, कृ, (कृपीटं जलं पाणयतीति। पालि +
अण्।) केनिपातः। समुद्रः। इति मेदिनी। पवनः।
इति शब्दरत्नावली।
कृपीटयोगिः, कृ, (कृपीटस्य जलस्य योगिः कारणं।
“वायोरग्निरग्रेरापः” इति श्रुतेस्तथात्वम्। यदा
कृपीटं काष्ठं योगिरुत्पत्तिस्थानं यस्य।) अग्निः।
इत्यमरः। १।१।५६।
कृपीपतिः, कृ, (कृपाः कृपभगिन्याः पतिर्भर्ता।)
श्रोत्राचार्यः। इति शब्दमात्रा।
कृपीपुलः, कृ, (कृपाः पुलः।) अश्वत्थामा। इति
भूरिप्रयोगः।
कृपीसुतः, कृ, (कृपाः सुतः।) अश्वत्थामा। इति
जिज्ञासुशेषः।
कृमिः, कृ, (कामतीति। क्रमु पादविक्षेपे + “कृमि-
मिश्रितस्तन्मात इव”। उणां। ४। १२१। इति
इन् “असेः सम्प्रसारणश्च” इति अनुवृत्तेः सम्प्र-
सारणश्च।) क्रीटः। पोका इति भाषा। तत्प-
र्यायः। नीलाङ्गः २। इत्यमरः। २।५।१३।
निजाङ्गः ३। कृमिः ४। इति तट्टीका। पुण्ड्रः ५।
इति जटाधरः। नाका। कृमिजः। खरः। इति
विश्वमेदिन्यौ। उदरजातक्रीटरोगः। तस्यौ-
षधं यथा,—
“वदरीकारवीमूत्रं गुडान्येन समन्वितम्।
अभिना साधितं जग्धा कृमिन्सर्वान् हरेच्छिवः”॥
इति माधवे १८४ अध्यायः।
“कृमयो विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः।
बाह्या मूत्राः प्रविज्ञाः स्युः किञ्चुलकास्तथानराः”॥

१७८

कृमिः

सप्तधा हि भवेद्वाह्याः बहुधाश्चान्तः समुद्भवाः।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे ऽव्याम् ॥
रूक्षादतिबलात् खेदात् चिन्तया शोचनादपि।
कफधानुसमुद्भूतास्तीक्ष्णा यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्मणि स्थिताः।
सूक्ष्मातिविकटा रूक्षाश्चर्माभाश्चर्मयूकाः।
चतुर्थी विन्दुकी नाम वर्तुणा मूत्रसम्भवा ॥
मत्स्यायाश्च पक्षयो वाह्योपद्रवकारिणः।
यूका मत्स्यसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ॥
चर्मयूका नेत्रचर्मस्य सूक्ष्मे रोमणि यष्टिका।
उष्णवर्णनिषेवाच्च अजीर्णं मधुरद्रवात् ॥
रूक्षाङ्गगोधूमयवाग्नपिष्ट-
गुण्डेन वा क्षीरविपर्ययेण।
दिवाश्रयाने च सपिच्छलेन
घर्मण्य पापोदकसेचनेन ॥
सज्जायते तेन मलाश्रयेषु
कृमिजनं कोष्ठविकारकारि ॥
बहुधास्ते समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्।
कफकोष्ठं मलाधारं कोष्ठे सर्पन्ति सर्पवत् ॥
एधुमण्डा भवन्त्येके केचित् किञ्चुकसन्निभाः।
धान्याङ्गुराणिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथागवः ॥
सूचीमुखः परिज्ञेयाश्चान्वाणि सादयन्ति ते।
वक्ष्यामि लक्षणं तेषां चिकित्साश्च षडंगव्य मे ॥
ज्वरोद्गोमृगशृणं वा वमिक्तत् स्नेदनं भ्रमः।
अरुचिर्बन्धवैवर्ण्यमसोसारं सप्रेनिलम् ॥
गर्जनं जठरे चैव मन्दाभित्वञ्च जायते।
पिपासा पीतता नेत्रे किञ्चुकैः पीडितस्य च ॥
इति गण्डवृद्धलक्षणम् ॥ * ॥
सूचीवृत्तयतेऽन्वाणि रक्तस्रैवातिसार्यते।
यज्जहा भक्षयन्त्यन्ते रक्तं वा वमते भ्रष्टम् ॥
स्नेदो मुखेऽरुचिर्जाणं मन्दाभित्वञ्च वेपथुः।
क्षुण्णता च ज्वरो ज्ञेयाः सूचीमुखकृमोरुजाम् ॥
इति सूचीमुखलक्षणम् ॥ * ॥
ये च धान्याङ्गुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम्।
मलाश्रयस्थाः कृमयो मलं जघ्नन्ति ते भ्रष्टम् ॥
तेस्तु संपीड्यते देहे विप्रभेदं परुषता।
कृम्यश्चापि हृत्स्नेदं कृमयो जनयन्ति ते ॥
हारीतः संश्रयापन्नः पारौ संयुक्त एच्छति।
कथं देहे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाश्रये ॥
सम्भवन्ति कथञ्चादौ वर्जयन्ति कथं पुनः।
कथं वा शरीरेऽग्निरसे नानाहारावभक्षणे ॥
जायन्ते केन कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽप्यथ।
नानाऽऽमपक्वभक्षान् दहते वा ऊताशनः ॥
कथन्ते कृमयश्चान्ते न दहन्तेऽन्तराग्निना।
एवं एष्टो महाचार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥
आज्ञेय उवाच।
षडंगुलं महाबाहो! कृमिसम्भवकारणम्।
विरज्जग्नरसेः पुनः रक्तस्रैवास्य कुप्यति ॥
कफेनैकदिनं याति शुक्रोणाकारं त्रजेत्।
पञ्चभूतात्मके वायौ ते तु जाताः सचेतनाः ॥
कोष्ठाग्निना न दहन्ते न जीर्यन्ते रसानिति।
विभे जाता यथा क्षीटो न विषेय मतिं त्रजेत् ॥

कृमिः

तथा ऊताशनोद्भूतं न ऊताशेन जीर्यति।
भेषजं संप्रवक्ष्यामि येन तेऽपि तरन्ति वै ॥
पतन्ति वा शर्मयान्ति भेषजानि षडंगव्य मे।
वचाऽजमोदा कृमिनिपत्तनाश-
वीजं शठो रामठकं चिह्नञ्च।
उष्णोदके तत्परिपिच्यपेयं
पतन्ति शीघ्रं शतधातुकीटाः ॥
शठो यवानी पिचुमर्दपचान्
विडङ्गकृष्णातिविषा रसोनम्।
समिष्य मूत्रेण चिह्नयुक्तम्
विनाशनं सर्वकृमोरुजाम् ॥
मरिचं पिप्यनीमूत्रं विडङ्गशिरुयवानिकाजितः।
गोमूत्रेण तु पेयं पानं शीघ्रं कृमोन् हन्ति ॥
मुक्ता विषाणा जिप्सुना सुपर्णा
शिरः सुवाङ्गं सज्जितेन कृत्वाः।
पानं सज्जितं कृमिशुच्युर्णं
विनाशनं सर्वकृमोरुजाम् ॥
“मातुलुङ्गस्य मूत्रानि रसोनं कृमिजितितः।
अजमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेयेत् ॥
पानमेतत् प्रशंसन्ति कृमिदोषनिवारणम्।
ज्वरप्रोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत् ॥
इति कृमिचिकित्सा” ॥ * ॥
इति महर्ष्याज्ञेयभाषिते हारीतोक्तरे कृमिचि-
कित्सा नाम षडंगोऽध्यायः ॥ * ॥
अस्य निदानपूर्वकससम्प्राप्तिक्रियास्तत्-यथा।
“अजीर्णाध्यशनासाठ्यैर्विबड्मलनाशनैः।
अव्यायामदिवास्त्रगुण्ठितिजिगमश्रुतैः।
माषपिष्टान्नविदलविसर्गात्कृमिरोधकैः ॥
पर्याशाकसुवासुक्तदधिक्षीरगुण्डेक्षुभिः।
पलाकानूपपिशितपिण्याकपृथकादिभिः ॥
खादस्त्रयपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति।
कृमोन् बड्विधाकारान् करोति विविधाश्रयान् ॥
आमपक्वाश्रयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः।
विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ॥
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्।
अथवा वियवाः क्षिप्याक्षिप्या गण्डपदास्तथा।
चूरेवो दिमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः ॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च।
तेषामेवापरे पुच्छेः पृथक् भवन्ति हि ॥
शृणाभिमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भनसंक्षयाः।
प्रसेकावचिह्नो गविड्भेदास्तु पुरीषजैः ॥
रक्ता गण्डपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः।
शृणाटोपशङ्खेदपक्षिणाश्चकाराश्च ते ॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाक्षिपितास्तथा।
पिपीलिका दाहकाश्च कफकोपसमुद्भवाः ॥
रोमशा रोममूर्जानः सपुष्पाः श्यावमण्डकाः।
मूढान्याङ्गुराकाराः शृङ्गास्ते तगवत्तथा ॥
मज्जादा नेत्रोद्गारस्तुल्योऽप्युज्ज्वलास्तथा।
शिरोद्गोमवमयुप्रतिश्रयात्काराश्च ते ॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः क्षिप्रिणास्तथा।
कुण्डलाश्च परोक्ष्याः ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः ॥
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च क्षिप्रश्च पृथक्पृथक् ॥

कृमिशै

क्षमिकण्टकं, स्त्री, (क्षमेः क्षमिरोगस्य रोगे वा कण्टकमिव । तन्नाशकतया तथात्वम् ।) विडङ्गम् । चित्राङ्गः । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥
 क्षमिकोषोऽर्थं, चि, (क्षमेः क्षमिभिर्निर्मितो वा कोषः । शाकपार्थिववत् मध्यपदकोषः । तस्मात् उत्सृष्टति उत्पद्यते । उत् + स्वा + कः ।) कौशेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । रेसमिकापङ्क इति भाषाः ।
 क्षमिन्नः, पुं, (क्षमिं हन्ति इति । हन् + टक् । “हन्ते-रत् पूर्वस्य” । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न णत्वम् ।) विडङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ।
 पञ्चाङ्गुः । कोककन्दः । परिभद्रः । भक्ष्नातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विडङ्गहरिद्रा च । इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे)
 क्षमिन्ना, स्त्री, (क्षमिन्न + अणदित्वात् टाप् ।) हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥
 क्षमिन्नी, स्त्री, (क्षमिन्न + टित्वात् ङीप् ।) धूमपत्रा । विडङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षमिजं, स्त्री, (क्षमिभ्यो जायते इति । अन्त्येभ्योपीति ङः ।) अगुरु । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ (क्षमि-जातमात्रे, चि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०३ । “कौशेयं क्षमिजं सुवर्णमुपणाददूर्वापि गोरोमतः पञ्चाक्षामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्” । अस्य पर्याया यथा । “अगुरु प्रवरं कोहं राजार्हं योगजन्तथा । वंशिकं क्षमिजं वापि क्षमिजगधमनार्थकम्” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्यागुरुशब्दे ज्ञातव्याः ।)
 क्षमिजगधं, स्त्री, (क्षमिभिर्जगधं भुक्तम् । उपचारात् तज्जगिततया तथात्वम् ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“क्षमिजगधमनार्थकम्” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 क्षमिजा, स्त्री, (क्षमिभ्यो जायते या । जन + ङः टाप् च । लाट्वा ।) इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,— “कीटजा क्षमिजा लाट्वा जनुका च गवायिका” ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 क्षमिरिपुः, पुं, (क्षमीयां रिपुर्नाशकः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विडङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विडङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
 क्षमिजा, स्त्री, (क्षमीन् क्षमिवत् सन्तानान् भाति आदत्ते । जा + कः टाप् च ।) वज्रप्रसूः । वज्र-सन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः । क्षमियुक्ते चि ।
 क्षमिदत्तः, पुं, (क्षमिप्रधानः क्षमिमयो वा दत्तः ।) कोषाध्वः । इति भावप्रकाशः ॥ (कोषाध्वशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
 क्षमिशङ्कुः, पुं, (क्षमिरिव जीवन् शङ्कुः ।) जीवशङ्कुः । तत्पर्यायः । क्षमिजजः २ क्षमिवारिशङ्कुः १ जन्तुकम्बः ४ । अस्य गुणः । रसवीर्यादौ शङ्कु-सदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षमिशुक्तिः, स्त्री, (क्षमिरिव शुक्तिः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षमिशैलकः, पुं, (क्षमिनिर्मितः शैल इव । ततः आर्षे

कथम्:

कन् ।) वल्लीकः । इति शब्दरत्नावली ।
 कर्मोक्तः, ऐ. (कर्मोन् ईरयति जनयतीति । ईर् +
 यण् । रस्य लत्वम् ।) वनमुद्गः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 कव, इ न कृतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (खां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) ऋषी । न, क-
 योति । इ, कर्मणि कण्वाते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कविः, ऐ, (क्रियते वस्त्रादिकमनेन । कु क्त-
 करणे “कविष्टृष्टिष्टविष्टिविक्रीदिवि” । उभां
 ४ । ५६ । इति क्तिन् निपातनात् ।) वापयणम् ।
 इति उणादिकृत्तिः । तौत इति भाषा ॥
 कश्च, इर् य कार्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-
 परं-सकं-सेट् । इदित् ।) कार्य्यं कश्चकरम् ।
 इर्, अकश्चत् अकश्चित् । अस्मात् एवादिवाग्निन्वे
 छ इत्यन्वे । य, कश्चयति चन्त्रं कण्वापणः । इति
 दुर्गादासः ॥
 कश्चः, चि, (कश्चधातोः क्तप्रत्यये “अनुपसर्गात्
 फुल्लजीवेति” । ८।१।५५ । निपातनात् साधुः ।)
 अल्पः । (यथा, मग्नौ । ४ । १८४ ।
 “आकाशेशाश्च विज्ञेया बालवज्रकश्चातुराः” ॥)
 सूक्ष्मः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
 (यथा, चार्थासतशती । ४६५ ।
 “राजसि कश्चाक्लि ! मङ्गलकनसी सहकारपञ्च-
 वेनेव । तेनैव चञ्चितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेव” ॥
 “व्यायाममतिस्वीहृत्वं क्षुत्पिपासामधौषधम् ।
 कश्चो न सहते तददतिशीतोष्णमैधुनम् ॥
 जीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्माशंस्यदराणि च ।
 कश्चं प्रायेऽभिधावन्ति, रोगाश्च ग्रहणीमताः” ॥
 “सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकश्चौ नरौ ।
 सततक्षौपचय्यौ हि कर्षयैष्टेह्यैरपि” ॥
 “स्थौल्यकार्ष्ये वरं कार्य्यं समोपकरणौ हितौ ।
 यद्युभौ व्याधिरागश्चेत् स्थूलमेवाति पीडयेत्” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥
 “कश्चिदन्यः कश्चोऽतीव बलवान् दृश्यते तदा” ॥
 तत्र हेतुमाह ।
 “आधानसमये यस्य शुक्लभागोऽधिको भवेत् ।
 मेदोभागस्तु ह्येनः स्यात् स कश्चोऽपि महाबलः” ॥
 यस्याधानसमये जनयितुः शुक्लस्याधिक्यं भवति ।
 मेदसोऽल्पता तस्य कश्चस्यापि बलं बलमित्यर्थः ॥
 अथ कार्य्यस्य चिकित्सा ।
 “रूक्षाद्वादि निमित्ते तु कश्चे युक्तीत भेजन्म ।
 वृंहणं बलकृद्ध्यं तथा वाजीकरञ्च यत् ॥
 पीतान्द्रगन्धा पयसाऽर्जमांसं
 घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
 कश्चस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
 बालस्य शस्यस्य यथाम्बुदही ॥
 अश्वगन्धस्य कक्कोन ज्ञाये तस्मिन् पयस्यपि ।
 सिद्धं तैलं कश्चाङ्गानामभ्यङ्गादङ्गपुष्टिदम्” ॥
 इति अश्वगन्धतैलम् ॥ * ॥
 इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे तृतीयभागे कार्या-
 धिकारे ॥) (अक्षमः । यथा, मग्नौ । ४ । १२५ ।

कृशानुः

“कृत्तियक्ष्वेव सर्पश्च ब्राह्मणं वा वज्रश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूयः कृशानपि कदाचन” ॥
ऐ, सर्वकारवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४६ । १०३ ।
“अणुर्दृष्टकृशः स्थूलो गुणभृद्भिर्गुणो महान्” ॥
कृशानमन्यतातो भुविपुत्रः । स तु परीक्षित्वाप-
प्रदातुः प्रदक्षिणः सखा ।
यथा, महाभारते । १ । ४१ । २ ।
“स तं कृशमभिप्रेक्ष्य दृष्टतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छन्तं कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः” ॥
शेरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः । यथा, तत्रैव ।
१ । आसीकपर्वणि । ५७ । ११ ।
“पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः कृशः ।
शेरावतकुलादेते प्रविष्टा ह्यवाहनम्” ॥
कृशरः, ऐ, (कृशं अल्पमात्रं रातीति । रा + कः ।
कृशयोऽपि बलं राति वा ।) तुल्यतिसाम्प्रतम् । तत्प-
र्यायः । त्रिसरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे,—
“गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय दृतपायसम् ।
संयवकं कुजे दद्यात् क्षीराजं सोमसूत्रवे ।
दध्यौदनञ्च जीवाय मुक्ताय तु दृतौदनम् ।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
चिचौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्षैः समर्चयेत्” ॥)
कृशरा, स्त्री, (कृशर + टाप् ।) तिलौदनम् । इति
हारावली । दिदलमिश्रितान्नम् । खिचड़ी इति
भाषा । यथा,—
“तद्युजा दानिसंमिश्रा लवणार्जकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ताः सलिलैः सिद्धाः कृशराः कथिता बुधैः” ॥
अस्या गुणाः । शुक्लबलकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
पित्तकफप्रदत्वम् । दुर्जरत्वम् । विष्टम्भमलमुत्र-
कारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
“मांसेक्षुपिष्टकृशरा तिलप्रस्फुलीभिः” ।
इति माधवकरीयारोगविनिश्चयस्य कफशूलत्या-
ख्यानेविजयेनोक्तं यथा,—
“कृशरा तिलतण्डुलमाधववागू” ॥)
कृशना, स्त्री, (कृशं कार्यं लातीति । ला + कः ।
टाप् ।) केशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृशशाखः, ऐ, (कृशा क्षीया शाखा यस्य ।) पर्यटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कृशाङ्गी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अङ्गानि यस्याः ।
आङ्गवाचित्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सूक्ष्माङ्गविशिष्टे, त्रि । (यथा,—
आर्यासप्तशती । ४६५ ।
“राजवि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलशो सङ्कारपल्ल-
वेनेव । तेनैव पुष्पितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण” ॥)
कृशानुः, ऐ, (कृशति तनूकरोति लयकाष्ठादिवस्त-
जातमिति । “वृत्तन्युज्यते” । उणां । ४।२ । इति
आनुक् ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ।
(यथा, रघुः । ७ । २४ ।
“प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
दर्थियन्तन्मिथुनं चक्राशे” ।)
चिचकृच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्करः

कृशानुरेताः, [स्] ऐ, (कृशानौ अग्नौ रेतः निःक्षिप्तं
तेजो यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥
(अस्य कृशानुरेतोनामः कारणं कालिकापुराणे
४७ अध्याये दृश्यम् ॥)
कृशाङ्गी, [न्] ऐ, (कृशाङ्गेन धनुमारवशं दृष्टपति
श्रेष्ठेण प्रोक्तं नाथसूत्रादिकं अधीते वेत्ति वा
“कर्मन्दकृशाङ्गादिनिः” । ४ । ३ । १११ । इति
इतिः ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥
कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति । कैः + कः । टाप्
इत्वञ्च ।) आखुर्कणीकता । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष, स्त्री, आक्षिप्ति । विलेखने । इति कविकल्प-
द्रुमः । (आं-परं-सकं-अनिट् ।) स्त्री, अकार्त्तत्
अकृत्तत् अकाक्षीत् । आक्षिप्ति आकर्षणे । क-
र्षन्ति तुरगा रथम् । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६६ ।
“मन्वतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्ख्यां गच्छन्ति कर्षन्ति च महदुद्यमः” ॥
आखुर्कणीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)
कृष, स्त्री, अ प्र आकर्षणे । विलेखने । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) प्र अ, कृ-
षति कृषते भूमिं कृषकः । स्त्री, अकार्त्तत् ।
अकाक्षीत् अकृत्तत् । इति दुर्गादासः ।
कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः । “कृषेर्द्विष्टो
दीचाम्” । उणां । २।३८ । इति कुन् ।) कर्षकः ।
इति मेदिनी ॥
कृषकः, ऐ, (कृषति भूमिमनेन इति करणे कुन् ।)
पालः । इति मेदिनी ॥ दृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कृषाङ्गः, ऐ, (कृष् + आनुक् । एषोदरात् षत्वम् ।)
कृशानुः । इत्यमरटीका ॥
कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने । “सर्वधातुभ्य इन्” ।
उणां । ४ । ११७ । इति इन् । “इगुपधात् कित्” ।
उणां । ४ । ११६ । इति कित् ।) वैश्यवृत्ति-
विशेषः । कर्षणम् । चास इति भाषा । तत्प-
र्यायः । अन्ततम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । २ ।
प्रवृत्तम् ३ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते । १६ ।
“लव्यायन्तं कृषिपलमिति भुविकारानभिज्ञैः
प्रोतिस्मिर्धैर्जनपदवधूषणैः पीयमानः” ॥)
कृषिकः, ऐ, (कृषत्यनेन “दृष्टिकृष्योः किकन्” ।
उणां । २ । ४० । इति किकन् ।) पालः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६ ॥ कर्षकः । इति केशित् ॥
कृषीवलः, त्रि, (कृषिरस्यास्ति वृत्तित्वेन इति “रजः
कृष्यासुतिपरिषदो वलञ्” ५ । २ । ११२ । इति
वलञ् । “वले” ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।)
कर्षकः । कृषिजीवी । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७७ ।
“कश्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमरैः स्त्रीबलेन वा ।
तथा वा पीड्यते राष्ट्रं कश्चित् तुष्टाः कृषीवणाः” ॥)
काकजङ्गावृक्षः । इति रत्नमाणा ॥
कृष्करः, ऐ, (कृष्ं करोति दृष्टिस्थित्यादिकं
शक्तियोगात् सम्पादयतीति । कृष् + कृ + टक् ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णः

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत् । कृष् + कर्मणि क्तः ।)
कृष्टोन्नम् । चसा क्षेत् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सीत्यम् २ इत्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८ ॥
(यथा, मनौ । ११ । १४५ ।
“कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने” ॥
भावे क्तः । कर्षणम् ॥)
कृष्टपथः, त्रि, (कृष्टे क्षेत्वे स्वयमेव पथ्यते इति कम्म-
कर्त्तरि कृष्ट + पच् + “राजसूयसूयंश्वोद्यत्य
कूप्य कृष्टपथायथा” । ३ । १ । ११४ । इति
कावन्तो निपातितः ।) ब्रीहिः । धान्यम् । इति
व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । १२ । १८ ।
“न कृष्टपथमश्रियादकृष्टपथाप्यकालतः” ॥)
कृष्टपाक्यं, त्रि, (कृष्टे पथ्यते इति । कृष्ट + पच् + क-
र्मणि ण्यत् । “चजोः कु घिण्यतोः” । ७ । ३ ।
५२ । इति चस्य कुत्वम् ।) कृष्टपथम् । इति व्याक-
रणम् ॥
कृष्टिः, ऐ, (कृष्यन्तर्भुवं विद्यालोचनाभ्यासादि-
भिरसौ । कृष् + कर्त्तरि क्तिच् बाहुलकात्
तिर्वा ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ । “दृष्टेयंश्चावगो
मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा” ॥)
कर्षणे, स्त्री । इति मेदिनी ॥ (कृष् + भावे क्तिन् ।
आकर्षणम् ॥ जनमात्रम् । इति निरुक्तम् ।
यथा ऋग्वेदे । ८ । ६४ । “विश्वो नमन्त कृष्टयः” ।
“कृष्टयः प्रजाः” । इति भाष्यम् ॥)
कृष्ण, स्त्री, (“कृषेर्वर्णे” । उणां । ३ । ४ । इति नक्-
ततो णत्वम् ।) मरिचम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
(अस्य पर्याया यथा,—
“मरिचं वेक्ष्यन् कृष्णमूषणं धन्मपत्तनम्” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञातयाः ॥)
जोहम् । इति जटाधरः ॥ नीलाञ्जनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कालागुह । इति रत्नमाणा ॥
कृष्णः, ऐ, (कर्षयतीन् महाप्रभावशक्त्या । यद्वा,
कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परिण-
मयतीति मनो भक्तानां इति यावत् “कृषे
र्वर्णे” । उणां । ३ । ४ । इति बाहुलकात् षण्यं
विनापि । नक् णत्वञ्च । यद्वा, कर्षति सर्वान्
सकुक्षौ प्रणयकाले । “कर्षणात् कृष्णो रमणात्
रामो व्यापनात् विष्णुः” । इति श्रुते स्तथात्वम् ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
“कृषिर्भूवाचकः शब्दो गच्छ निर्देतिवाचकः ।
तथोरैक्यात् परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” ॥
इति श्रीधरस्वामी । तथा च, महाभारते । ५
यानसन्धिपर्वणि ७० । ५ ।
“कृषिर्भूवाचकः शब्दो गच्छ निर्देतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः” ॥)
भगवदवतारविशेषः । स च भूभारहरणार्थं दाम-
रयुगशेषे भाद्रकृष्णान्यां रोहिणीनक्षत्रे निशीथे
देवकीर्गभे आविर्भूतः । तस्य जन्मसमयो यथा,
“उषस्याः शशिर्भौमचाङ्गिश्चनयो जगं दृषो
आभगो जीवः सिङ्गुनाम्बिषु कम्बवात् प्रभो-

कृष्णः

अनोराहवः । नैषीयः समयोऽष्टमी बुधविं
ब्रह्ममन्त्रं चोक्ते श्रीकृष्णमिधमन्त्रेणैव भू-
दाविः परं ब्रह्म तत्” ॥ इति खमाग्निकनाम-
ज्योतिर्ग्रन्थः ॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णाव-
तारकालः क्वचित् द्वापरयुगशेषे इत्ययं पाठो
लक्ष्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरि-
सम्मतमिति बोध्यम् । तत्र भूरि भूमिप्रमाणानि
च सन्ति तेषां कानिचिदत्रोद्धृतानि ।
तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

“अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकोसुतः” ॥

परं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जि-
ज्ञासायां वैष्वक्त्वमन्त्ररीयाष्टाविंशतिः युगे
इत्युक्त्या वर्त्तमानकलेः प्रथम एव निर्णयिते । तथा
च उच्यते : शशिभौमचांद्रिशनय इति ।
खमाग्निकनामज्योतिर्ग्रन्थोक्तेः कलियुगस्य ६४०
वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्वं
कलौ तादृशसमयासम्भवात् । किञ्च राजतरङ्गि-
ण्याम् । १ । ५१ ।

“शतेषु षट्सु सार्द्धेषु व्यधिकेषु च भूतले ।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः” ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५२ वर्षेषु गतेषु तत्सम-
कालीनयोः कुरुपाण्डवयोस्तत्पत्तिः कथिता अतो
भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम् ।
अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गधिराह
ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते ।
यथा, भागवते । १० । ८ । ६ ।

“आसन् वर्णास्त्रयोह्यस्य मृत्कृतोऽनुयुगं तनूः ।
मुक्तो रक्तलघाऽपीत इदानीं कृष्णतां गतः” ॥

इदानीं कलाविवर्धः । तथा, पुराणान्तरे,
“कृते शुक्लं हरिं विद्याद् जेतायां रक्तवर्णकम् ।
द्वापरे पीतवर्णं कलौ कृष्णत्वमागतः” ॥
तथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने ।

“कृते शुक्लचतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभर्द्दगङ्गकमण्डलम् ॥

हिरण्यकेशस्त्रयात्मा सुकुसुवाद्युपलक्ष्यः ।
जेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥

द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।
श्रीवत्सादिभिरङ्गैश्च लक्ष्मणैरुपलक्षितः ॥

नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा षट्पञ्च ॥

कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्टं साङ्गोपाङ्गास्त्रपाश्वर्यम् ।
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रार्थयैर्यजन्ति हि सुमेधसः” ॥

अपि च कृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णीताः
नतु केवलं तेषां वाङ्मयवर्णत्वेन पर्यवसीतत्वं किन्तु
युगभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्मत्वमेव निश्ची-
यते । यथा, कृते शुक्लं इति कथनात् सत्वगुणः
प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

“तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बभ्राति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥” ॥

जेतायां रक्तवर्णकं इत्युक्त्या रजस एव निर्देशः
कृतः यथा,—

“रजो रजसात्मकं विद्धि दृष्ट्वास्त्रसमुद्भवम् ।

कृष्णः

तन्निबभ्राति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनाम्” ॥
द्वापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो
निर्देशः । यथा,—

“वावह रजो वै यदा अन्धकारात्मकेन तमसा
संगच्छते तदा ऽस्य घोरमौष्मादिबहवो दोषा
प्रकाशन्ते” ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्र-
त्वप्रामिहेतुमाह ।

“गोभ्योऽस्ति समाख्याय पीताः कृष्णतुजीविनः ।
स्वधर्माद्भानुतिष्ठन्ति ते दिजा वैश्रतां गताः” ॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ॥

कलौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमः
प्राधान्यनिर्देशः यथा,—

“तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
निद्रा तन्ना तथालस्यं प्रमादो दीर्घसूचिता” ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः पृथिव्या भारहृदयाय
तमःप्रधानां मायामधिलक्ष्यैव कलावेव भगवतः
प्रादुर्भावः सम्भवति ॥

यदा तु शालिवाहनस्य शक्राब्दाव्याः प्रचलितु-
मारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजगुधि-
ष्ठिरप्रवर्त्तिताब्दानां षड्विंशाधिकसाहस्रद्विस-
हस्राष्टेवातीतानि । महाभारतभागवतादिशा-
स्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य ततोऽप्यण्डवेनाज्जनेन
तुल्यवयस्कत्वात् उपर्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसा-
रेण च कलेः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु
गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः । तद्गणनया हि
कलेः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव
कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते । किञ्च,
एतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिष्-
खीष्टाविर्भावादेकोनाश्रितिवर्षोत्तरकाल एव प्रव-
र्त्तितुमारब्धाः । अतः षड्विंशाधिकचतुर्विंशति-
शतवर्षेभ्य एकोनाश्रितिवर्षेषु विरुद्धेषु यिष्-
खीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकषट्शतवर्षपूर्व-
मेव युधिष्ठिराविर्भावकालः । ततो नितरामेव
यिष्खीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशत-
वर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि
निरूप्यते ॥

अधुना अस्य ध्यानं कथ्यते यथा,—

“स्मरेद्दन्वावेने रज्ये मोहयन्तमनारतम् ।

गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥

आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेषिताक्षमधुवताः ।

पीडिताः कामवाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥

मुक्ताहारलसत्पीनतुङ्गस्तनभरानताः ।

खस्तधम्मिल्लवसना मदस्वलितभाषणाः ॥

दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमानाधराक्षिताः ।

विलोभयन्ती विविधैर्विभ्रमैर्भाविगर्वितैः ॥

फुल्लेन्द्रीवरकान्तिमिन्दुवदनं वर्णावतंसप्रियं

श्रीवत्साङ्गमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।

गोपीनां नयनोत्पलाक्षिततनू गोपगोपसंघाद्यतं

गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा,

“चन्द्रार्द्धं कनकं चिकीर्षधर्षणी खं गोप्यदं प्रोक्षिकां
शङ्खं सव्यपदेऽथ दक्षिणपदे कौशाक्षकं खलिकम् ।

कृष्णः

चक्रं कृष्णबाहुषं ध्वजपवीजम्बूद्धरेखामुष्णं
विभ्राणं हरिमूर्धविंशतिमहालम्बाक्षिताङ्गिं भजे” ॥

इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारां क्षु-
ब्धेयाः । तत्र युगावताराश्चत्वारः । यथा,—

“कृते शुक्लचतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।

कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभर्द्दगङ्गकमण्डलम् ॥

जेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ।

हिरण्यकेशस्त्रयात्मा सुकुसुवाद्युपलक्ष्यः ॥

द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।

श्रीवत्सादिभिरङ्गैश्च लक्ष्मणैरुपलक्षितः ॥

नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा षट्पञ्च ॥

कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्टं साङ्गोपाङ्गास्त्रपाश्वर्यम् ॥

यज्ञैः संकीर्त्तनप्रार्थयैर्यजन्ति हि सुमेधसः” ॥ * ॥

अस्य कल्पावतारा दश यथा । मत्स्यः १ क्रुष्मः २

वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ परशुरामः ६

रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १० । इति

श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्यथा ।

“अयं नेता सुरस्याङ्गः १ सर्वसंस्तुष्यान्वितः २ ।

रुचिरः ३ स्नेहसा युक्तो ४ वलीयान् ५ वयसा-

न्वितः ६ ॥ विविधाद्भूतभाषावित् ७ सत्ववाक् ८

प्रियम्बदः ९ । वावदुः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धि-

मान् १२ प्रतिभान्वितः १३ ॥ विदग्धः १४ ख-

तुरो १५ दक्षः १६ क्षतक्षः १७ सुकृद्रतः १८ ।

देशकालसुपात्रक्षः १९ शास्त्रचक्षुः २० सुचिः २१

वृष्णी २२ ॥ स्थिरो २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५

गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८ । वदान्यो

२९ धार्मिकः ३० शूरः ३१ कवयो ३२ मान्य-

मानकृत् ३३ ॥ दक्षिणो ३४ विनयो ३५ कीमान्

३६ शरणागतपालकः ३७ । सुखी ३८ भक्तसङ्घत्

३९ प्रेमवश्यः ४० सर्वशुभहृदः ४१ ॥ प्रतापी ४२

कीर्त्तिमान् ४३ रक्तलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५ ।

नारीगणमनोहारी ४६ सर्वाराध्यः ४७ सम्बुद्धि-

मान् ४८ ॥ वरीया-४९ नीचर-५० ॥ अति गुणा-

स्तस्यानुकीर्त्तिताः । सदास्वरूपसम्प्राप्तः ५१

सर्वज्ञो ५२ नित्यनूतनः ५३ ॥ सच्चिदानन्दसाम्राजः

५४ सर्वसिद्धिनिधेवितः ५५ ॥ अविचिन्त्यमहाशक्तिः

५६ कोटिब्रह्माख्यविग्रहः ५७ ॥ अवतारावलीः

वीजं ५८ हतारिगतिदायकः ५९ । आत्माराम-

गणार्कः ६० त्वमी कृष्णो किलाद्भुताः । सर्वो-

द्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः ६१ । अतुल्य-

मधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२ ॥ विजगन्मान

साकर्षी सुरलीकलज्जितः ६३ ॥ असमानोर्द्ध-

रूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४ ॥

लीलाप्रेक्षाप्रियाधिक्यं माधुर्ये वेणुरूपयोः ।

इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ।

एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः” ॥ * ॥

अस्य गदा कौमोदकी । खड्गः नन्दकः । धनुः

शार्ङ्गम् । शङ्खः पाञ्चजन्यः । चक्रं सुदर्शनम् । मणिः

कौस्तुभः । वाहनं गजः । रथः गरुडध्वजः ।

रथस्याश्वाः शैत्यसुधीवमेघवाहनपुष्कराः । इति

श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य पत्न्यः गोपीकौ रुन्दा-

वने च श्रीराधा । वैकुण्ठे लक्ष्मीः । इति ब्रह्म-

वैवर्तम् ॥ द्वारकायां दक्षिणी १ नाम्बवती २

कृष्णः

सत्यभामा ३ कालिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ नाभ-
जिती ६ भद्रा ७ कल्पगा ८ एताः प्रधानाः ।
अन्या अपि प्रताधिकषोडशसहस्राणि स्थिताः ।
इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ व्रजस्थितस्यास्य संख्य-
स्तुर्विधाः । तत्र किञ्चिदयसाधिकाः सुहृदो
यथा । सुभद्रः १ मण्डलीभद्रः २ भद्रवर्द्धनः ३
गोभटः ४ यक्षेन्द्रभटः ५ भद्राङ्गः ६ वीरभद्रः ७
महागुणः ८ विजयः ९ बलभद्रः १० इत्याद्याः ॥
वयसा न्यूनः सखायो यथा । विशालः १ वृषभः
२ अोजसो ३ देवप्रस्थः ४ वरूथपः ५ मणिबन्धः
६ करन्धमः ७ इत्याद्याः ॥ वयसा तुल्याः प्रिय-
सखायो यथा । श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामकः
३ किष्किणी ४ स्तोत्रकृष्णः ५ अंशुः ६ भद्रसेनः ७
विलासी ८ पुण्डरीकविटङ्गाक्षः ९ कनविश्वः १०
इत्याद्याः ॥ पूर्वतः श्रेष्ठा आत्यन्तिकरहस्येषु युक्ताः
भावविशेषविशिष्टाः प्रियन्मसखायो यथा ।
सुवलः १ अर्जुनः २ गन्धर्वः ३ वसन्तः ४ उज्ज्वलः
५ इत्याद्याः ॥ इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ * ॥
वृन्दावनस्थितस्य अस्य सख्यः प्रतकोटयः । तत्र
वेदमुनिदेवस्त्रियोपि कृष्णाराधानार्थं गोपाङ्गना
रूपेण जाताः । व्रजे अस्य नित्यप्रिया यथा ।
राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ जलिता ४
श्यामा ५ पद्मा ६ शैव्या ७ भद्रिका ८ तारा ९
विचित्रा १० गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका
१३ खड्गनाच्ची १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६
विमला १७ लीला १८ कृष्णा १९ शारी २०
विशारदा २१ तारावली २२ चकोराद्वी २३
शङ्करा २४ कुङ्कुमादयः २५ । एतासां मध्ये
विशाखा जलिता पद्मा शैव्या एतास्ततः सख्यः ।
अन्या यूथाधिपाः । तासां मध्ये राधादयोऽष्टौ
सुभगाः । आसां राधाचन्द्रावल्यौ श्रेष्ठे । अनयो-
रपि राधाधिका । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
अपि च । चन्द्रावली १ सुश्रीला २ तस्याः सह-
चर्यः चतुर्दशसहस्राणि । शशिकला ३ अस्याः
सहचर्यः षोडशसहस्राणि । चन्द्रमुखी ४ अस्याः
सहचर्यः षोडशसहस्राणि । माधवी ५ अस्याः
सहचर्यः एकादशसहस्राणि । कदम्बमाला ६
अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि । कुन्ती ७
अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि । यमुना ८ अस्याः
सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । जाङ्गवी ९ अस्याः
सहचर्यः नवसहस्राणि । पद्ममुखी १० अस्याः
सहचर्यः नवसहस्राणि । सावित्री ११ अस्याः
सहचर्यः पञ्चदशसहस्राणि । सुधामुखी १२
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । शुभा १३
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । पद्मा १४
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । गौरी १५
अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि । सर्वमङ्गला
१६ अस्याः सहचर्यः षोडशसहस्राणि । सरस्वती
१७ अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
भारती १८ अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि ।
अपर्णा १९ अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि ।
रतिः २० अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि । मङ्गा

कृष्णक

२१ अस्याः सहचर्यः चतुर्दशसहस्राणि ।
अम्बिका २२ अस्याः सहचर्यः षोडशसहस्राणि ।
सती २३ अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्यः दशसहस्राणि ।
सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्यः त्रयोदशसहस्राणि ।
कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्यः षोडशसह-
स्राणि । मधुमती २७ अस्याः सहचर्यः चतु-
र्दशसहस्राणि । चम्पा २८ अस्याः सहचर्यः
त्रयोदशसहस्राणि । चन्दना २९ अस्याः सहचर्यः
चतुर्दशसहस्राणि । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते १३ । १७ । ४४ ।
“दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च” ॥)
यासः । (अयन्तु द्वैपायनः वासथां सत्यवत्यां महर्षेः
पराशराज्यातः कृष्णवर्णत्वात् कृष्णकलावतीर्णत्वाद्
वा कृष्ण इत्यभिधीयते ।
यथा, महाभारते १ । १०५ । १४ ।
“यो यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृष्टिः ।
लोके यासत्वमापेदे कार्ष्णात् कृष्णत्वमेव च” ॥)
अर्जुनः । (अयन्तु तृतीयपाण्डवः । अस्य दशनाम-
खन्यतमं नाम । यथा, महाभारते ३ । ४२ । २२ ।
“कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद् बालकस्य वै” ॥
कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति । नगन्ताद् गुणवचनेभ्यो
मनुष्यो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः । इति विश्वः ॥
काकः । इति मेदिनी ॥ करमर्दकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ वर्णविशेषः । कालवर्णः । तत्पर्यायः ।
नीलः १ असितः ३ श्यामः ४ कालः ५ श्यामल
६ मेघकः ७ बज्रलः ८ रामः ९ श्रुतिः १० । इति
जटाधरः ॥ तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ (कर्षति
पापानि शरणागतानां बाहुलकात् कृष्णेनैकं वर्णं
विनापि गत्वच्च । परब्रह्म । यथा, पौराणिकी-
गाथायाम् ।
“कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः” ॥
चन्द्रकासकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियाखण्डः
प्रतिपदादिदशान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः का-
लभेदोऽर्द्धमासः । यथा, तिथितत्त्वे ३६ ।
“चन्द्रवद्विकरः युक्तः कृष्णखण्डत्वात्मकः” ॥
कृष्णपक्षाभिमानिदेवताविशेषः । यथा, गीतायाम् ।
“धूमो राजिस्तथाकृष्णः ब्रह्मासा दक्षिणायनम्” ॥
कृष्णसारम्भः । यथा, महाभारते १ । १३० । १५ ।
“धनुश्च सप्रारं दृष्ट्वा तथा कृष्णजिनि च” ॥
अमुभकर्म्म । वेदोक्तासुरविशेषः । अयन्तु इन्द्रेण
सगणो निहतः । ऋषिविशेषः । अयन्तु ऋग्वेदस्य
अष्टममण्डलस्य ८५—८७ सूक्तानि, तथा दशम-
मण्डलस्य ४२—४४ सूक्तानि च प्रणिनाय । अथर्व-
वेदान्तगर्तोपनिषद्विशेषः । यथा, मुक्तिकोप-
निषदि । “गोपालतापनकृष्णहृद्योवदत्ताज्यगा-
वदानामथर्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सूक्तानां उप-
निषदां भद्रं कार्येभिरिति श्रान्तिः” ॥)
कृष्णकन्द, स्त्री, (कृष्णः कृष्णवर्णः कन्दो यस्य) रक्तो-
त्पन्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णचू

कृष्णकर्म्म, [नृ] चि, (कृष्णं अमुभं कर्म्म यस्य ।)
पापाचारयुक्तः । तत्पर्यायः । शिन्धिदानः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४६ ॥ (अतितुमिच्छति श्रितावर्णं
इत्यस्य श्रितेर्दंष्ट्रानाम् दत्तं सगो लुक् च इति
शिन्धिदानः । केचित्तु अकृष्णकर्म्म इति पठन्ति ।
अकृष्णं निष्पापत्वात् शुक्तं कर्म्मस्य अकृष्ण-
कर्म्म शुक्तकर्म्म इत्यर्थः । इति व्याचक्षते ।
इति भरतः ॥
“शिन्धिदानः कृष्णकर्म्म शुक्तकर्म्म इति कस्यचित्” ॥
इति जटाधरः ॥ स्त्री, व्रणानां कृष्णत्वसम्पादक-
क्रियाविशेषः । यथा, सुश्रुतस्तौ “अथ व्रणस्योप-
क्रमा भवन्तीत्युपक्रम्य दाहकर्मक्षारकर्म्माग्नि-
कर्म्म कृष्णकर्म्माप्यहकर्म” । इति ॥)
कृष्णकलिः, स्त्री, (कृष्णस्य चूडा इव कलिः कलिका
यस्याः ॥) खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तस्य शाखा
रक्ततण्डुलीयनालवदग्रस्थियुक्ता पत्रं क्षुद्रताम्बूल-
दलवद्भवति । तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटलवर्ण-
मिलितपञ्चदलं षट्कोशरम्यं स्वल्पसद्मयुक्तं
अपराङ्गे प्रस्फुटति । तस्य बीजं कृष्णमरिचमुल्लं
पुष्पं सर्वकाले सुगन्धं वर्षाकाले प्रचुरं भवति ।
तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो बीजतश्च । इति लो-
कप्रसिद्धम् ॥ अस्याः पिष्टपत्रमूलादिना व्रणस्फोटनं
भवति इति वैद्यकम् ॥
कृष्णकाष्ठं, स्त्री, (कृष्णं काष्ठं यस्य ।) कालागुह ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्दे ऽस्य विषयो
ज्ञातव्यः ॥)
कृष्णकेलिः, स्त्री, (कृष्णस्य केलिः क्रीडा इत्यं
चूडा इव पुष्पकलिका यस्याः ॥) खनामख्यात-
पुष्पवृक्षः । (अस्याः अन्यदिवरणं कृष्णकलिशब्दे
द्रव्यम् ॥)
कृष्णकोहलः, पुं, (कृष्णकस्य कुक्षितकर्मण ऊहं
वितर्कं लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) द्यूतकृत् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्णः उद्यो गन्धो यस्याः ।) शोभा-
जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
“इमांस्त्रीनपरान् वृत्तानाञ्जयेषां हितांस्त्वचः ।
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिलकश्च तथातः ॥
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिलकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेयशःसु चोच्यते” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये ॥
कृष्णगर्भः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अश्वत्थरदेशो
यस्य ।) कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णचक्षुकः, पुं, (कृष्णा चक्षुरस्य । ततः कप् ।)
चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चणकशब्दे विवरणमस्य व्याख्येयम् ॥)
कृष्णचतुर्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धिनी
चतुर्दशी ।) कृष्णपक्षीयचतुर्दशी । तत्पर्यायः ।
भूतः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कृष्णचरः, चि, (कृष्णस्य भूतपूर्वा गौः चरट्) कृष्णस्य
भूतपूर्वा गवादिः । इति मुग्धबोधम् ॥
कृष्णचूडा, स्त्री, (कृष्णस्य चूडेन पुष्पचूडा यस्याः ॥)
खनामख्यातसकलपुष्पवृक्षः । तस्य पुष्पं वक्र-

कृष्णद

कृष्णदन्तवर्णवति । तस्य पुत्र्यं पीतरक्तवर्णं उपर्यधः
स्थूलकृष्णदण्डं दीर्घदन्तं दण्डदीर्घकोष्ठरमधं
ईषत्सङ्गमयुक्तं जायते । तत्फलं शिम्बीसदृशं
पुत्र्यं सर्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति ।
तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजाच्च भवति इति
लोकप्रसिद्धम् ।

कृष्णपूङ्गिका, स्त्री, (कृष्णा चूडा अयं यस्य) । ततः
कप् ततश्चाप् अत इत्यच् । गुञ्जा । इति २।१।
निर्घण्टः । (कुञ्चपञ्च इति भाषा) ॥

कृष्णपूरुष, स्त्री, (कृष्णस्य लोहस्य चूर्णम् । दग्धाक्षो-
हाम्निःकृतकोट्टमित्यर्थः) । लौहमलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णजटा, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा जटा स्याः) ।
जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णजीरकः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो जीरकः) । कृष्ण-
वर्णस्थूलजीरकः । केलेजीरा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । सुषवी २ कारवी ३ पृथ्वी ४ पृथः
५ काला ६ उपकुक्षिका ७ । इत्यमरः । सुषवी
८ कुक्षिका ९ । इति तट्टीकायां नयनानन्दः ॥
उपकुक्षिः १० । इति रत्नमाला ॥ कृष्णा ११
जरणा १२ शाली १३ बज्रगन्धा १४ । पृथुका
१५ पृथिवी १६ मेघजम् १७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अपि च ।

“कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।

कृष्णजालो तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥

पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथः कृष्णोपकुक्षिका ।

उपकुक्षी च कुक्षी च कृष्णजीरक इत्यपि ॥

जीरकजितयं कृत्तं कटुणा दीपनं क्षुध-

संघाहि पित्तनं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिहृत् ॥

ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं वृष्यं रक्तं कफापहम् ।

चक्षुष्यं पवनान्धान्गुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

उष्णत्वम् । कफश्लेथजीर्णज्वरनाशित्वम् । रुचि-

चक्षुर्हितकारित्वम् । ग्राहित्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ स तु स्थूलकृष्णभेदेन द्विधा ॥

कृष्णतण्डुला, स्त्री, (कृष्णः तण्डुलो वीजं यस्याः) । कर्ण-
कोटाणता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णताम्रं, स्त्री, (कृष्णं ताम्रम् । “वर्णो वर्णेन” ॥ २।१।
६६ । इति कर्मधारयः) । गोशीर्षचन्दनम् । इति
शब्दमाला ॥

कृष्णतारः, पुं, (कृष्णा तारा यस्य) । हरिणः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णचिह्णता, स्त्री, (कृष्णा चिह्णता) । कृष्णवर्णा
चिह्णत् । कालं तेउड़ी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
श्यामा २ पालिन्दी ३ कालमेधिका ४ काला ५
मकरविदना ६ अज्येचन्द्रा ७ सुषेधिका ८ । इति
जटाधरः । (अस्या गुणा यथा,
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रुक्षत्वम् । विपाकेकटु-
त्वम् । कफपित्तप्रशमकारित्वम् । रुक्षत्वात् वात-
कोपनत्वञ्च । इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

कृष्णदन्ता, स्त्री, (कृष्णः कृष्णवर्णो दन्तः पित्ररदेशो
यस्याः) । काष्णरीदन्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णापा

(कृष्णदन्तविशिष्टे, चि । दन्तस्तु मद्यपानादिना
कृष्णत्वं प्राप्नोति ॥)

कृष्णदेहः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो देहो यस्य) । अमरः ।

इति सारस्वतः ॥ कृष्णवर्णशरीरे, चि ॥

कृष्णद्वेपायनः, पुं, (द्वीपे भव इत्यण् । यद्वा द्वीपः

अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । प्रक्षाद्यण् । कृष्ण-

स्वासौ द्वेपायनश्चेति) । वेदव्यासः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा, महाभारते १।१०५।१२ ।

“ततस्तस्मिन् प्रतिष्ठाते भीष्मेण कुरुवन्दनम् ।

कृष्णद्वेपायनं कालो चिन्तयामास वै मुनिम्” ॥

अस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा यथा तत्रैव १।

१०५।७—१४ ।

“धर्मयुक्तस्य धर्मार्थं पितुरासीन्नरो मम ।

सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥

अथ धर्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।

आजगाम तरो धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम् ॥

स तार्यमाणा यमुनां मामुपेत्याववीक्षदा ।

सान्त्वयन् मुनिश्रेष्ठः कामार्तो मधुरं वचः ॥

तमहं प्रापमीता च पितुर्भोता च भारत ! ।

वरैरसुलभैरङ्गा न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥

अभिभूय स मां बाणां तेजसा वशमानयत् ।

तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! ॥

मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः ।

तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः ॥

ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।

द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥

पाराशर्या महायोगी स बभूव महावृषिः ।

कन्यापुत्रौ मम पुरा द्वेपायन इति श्रुतः” ॥

अन्यत् विवरणादिकमस्य व्यासशब्दे दृश्यम् ॥)

कृष्णधत्तूरकः, पुं, (कृष्णवर्णो धत्तूरकः) । कृष्णवर्ण-

धत्तूरः । कालधत्तुरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सिद्धः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कृष्ण-

पुष्पः ६ विधारातिः ७ कर्तृधूर्तः ८ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कान्तिकारित्वम् । त्रणा

त्तित्वगदोषखर्जुर्कटुतिज्वरभ्रमनाशित्वञ्च ॥ “सि-

तनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः ।

सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाणांस्तु कृष्णकुसुमः

स्यात्” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपर्णी, स्त्री, (कृष्णवर्णानि पर्णानि यस्याः) ।

कालतुलसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपद्मः, पुं, (कृष्णस्तमसाहृतश्चन्द्रयामकः

पद्मः) । असितपद्मः । स तु प्रतिपदाद्यमावास्या-

न्तानि पञ्चदश दिनानि । यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“तत्र पक्षावधौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।

चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रयामकः ॥

पक्षाद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।

दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” ॥

कृष्णपाकः, पुं, (पक्षतेऽसौ । पक्ष + पक् । पाक-

पणम् । कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः पणं यस्य) ।

करमर्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णपाकपणः, पुं, (कृष्णपाकरूपं पणं यस्य) । कर-

मर्दकः । इत्यमरः । २।४।६७ ॥

कृष्णामु

कृष्णपिङ्गला, स्त्री, (“वर्णो वर्णेन” ॥ २।१।६६ ।
इति कर्मधारयः) । दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(कृष्णपिङ्गलवर्णयुक्ते, चि ।

उं “नृतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।

ऊर्द्धलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः” ॥)

कृष्णपिङ्गलकः, पुं, (कृष्णः पिङ्गलकः) । नित्यकर्म-

धारयः) । दृढविशेषः । तत्पर्यायः । वराहः २

कृष्णपिङ्गलः ३ । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिङ्गलः, पुं, (कृष्णः पिङ्गलः) । कृष्णपिङ्गल-

कटुः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिपीली, स्त्री, (कृष्णा पिपीली) । कृष्णवर्णपिपी-

लिका । कालपिपीडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

स्थूला २ दृष्टबद्धा ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपुष्पः, पुं, (कृष्णं पुष्पं यस्य) । कृष्णधत्तूरकः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरशब्दे ऽस्य पर्याया

ज्ञेयाः) ॥

कृष्णपुष्पी, स्त्री, (कृष्णपुष्प + जातित्वात् ङीष्) ।

प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णफलः, पुं, (कृष्णं उर्यं कुत्सितं वा फलं अस्य) ।

करमर्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णफलपाकः, पुं, (कृष्णं फलरूपेण पाको यस्य) ।

करमर्दकः । इति हिरूपकोषः ॥

कृष्णफला, स्त्री, (कृष्णं फलं यस्याः) । सोमराजो ।

इत्यमरः । २।४।६६ ॥ (कोलशिम्बी । आल्लुश्रो

इति भाषा कोट नाम इति भाषा । अस्याः

पर्याया यथा ॥

“सूक्ष्मकृष्णफला जम्बू दीर्घपत्रा च मध्यमा” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ कोलशिम्बिः । सुवरा

श्रेणिः इति भाषा ॥ अस्याः पर्याया ।

यथा,—

“कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्यङ्गपट्टिका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभूमः, पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्मत्तिका यत्र

देशे । समसे अच्) । कृष्णवर्णमत्तिकायुक्तो

देशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णभूमिजा, स्त्री, (कृष्णाया भूमेर्जायते इति । जन +

ङः । ततश्चाप्) । गोमूत्रिकावृक्षम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

कृष्णभेदा, स्त्री, (कृष्णवर्णेन भेदश्चेदोऽस्याः) । क-

टुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्याया यथा ॥

“कट्टी तु कटुका तिल्ला कृष्णभेदा कटुम्भरा ।

अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुनादनी ॥

मत्स्यपिप्ता काण्डबद्धा रोहिणी कटुरोहिणी” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभेदी, स्त्री, (कृष्णेन वर्णेन भेदोऽस्याः । गौरादि-

त्वात् ङीष्) । कटुकी । इत्यमरः । २।४।८६ ॥

(कटुकीशब्दे ऽस्या गुणपर्याया बोद्धव्याः) ।

कृष्णमुद्गः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः निःकटो वा मुद्गः वन-

जातत्वात्) । मुद्गविशेषः । कालमुग् इति भाषा ।

तत्पर्यायः । वासन्तः २ माधवः ३ सुराङ्गः ४ ।

अस्य गुणाः । विदोषदाहनाशित्वम् । मधुर-

त्वम् । क्षुत्त्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । वन-

कृष्णलो

नीत्याङ्गपुष्टिद्वयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(यथाह भावप्रकाशः ।

“मुङ्गो वृक्षो लघुर्वाही कफपित्तरसो हि सः ।
स्वादुरस्यग्निलो नेत्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा ॥
मुङ्गो बहुविधः श्यामो हस्तिः पीतकस्तथा ।
श्वेतो रक्तश्च तेषांन्तु पूर्वः पूर्वा लघुः स्मृतः ॥
शुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हस्तिः प्रवरः गुणैः ।
चरकादिभिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः” ॥)

कृष्णमूली, स्त्री, (कृष्णं मूलमस्याः । स्त्रियां ङीप् ।)
शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ।

कृष्णमृत्, स्त्री, (कृष्णा मृत् मृत्तिका ।) कालमृत्तिका ।
तत्पर्यायः । स्रज्जभूमिः २ । अस्या गुणाः । क्षत-
दाहप्रदरक्षेपपित्तहरत्वम् । इति राजनि-
र्घण्टः ।

कृष्णमृत्तिका, पुं, (कृष्णा मृत्तिका भूमिर्यत्र ।) कृष्ण-
भूमः । इति हेमचन्द्रः ।

कृष्णमृत्, स्त्री, (कृष्णा सती गेहतीति । ऋ +
कः ।) जलका लता । इति राजनिर्घण्टः ।

कृष्णरूपः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्वा गौः भूतपूर्वा
रूपः । कृष्णचरः । कृष्णस्य भूतपूर्वा गवादिः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

कृष्णलकः, पुं, (कृष्णो वर्णोऽस्य स्यादङ्गलेसिध्नादि-
त्वात् लच् । ततः स्वार्थे कन् ।) गुग्गा । परिमाण-
विशेषः । यथा, मनुः । ८ । १७ ।

“पञ्चकृष्णलको माघस्ते सुवर्णान्तु षोडश” ॥

कृष्णलवणं, स्त्री, (कृष्णं लवणम् ।) सौवर्चललवणम् ।
काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, गारुडे
१८४ अध्याये ।

“सैन्धवं कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम्” ॥

अस्य पर्याया यथा । वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रचकं कृष्णलवणममृतं सौवर्चलञ्च तत्” ॥)

कृष्णला, स्त्री, (कृष्णल + टाप् ।) गुग्गा । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६८ ॥ (स्त्री, परिमाणविशेषः ।

यथा, मनुः । ८ । १३४ ।

“सर्वपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवान्नेककृष्णलम् ।

पञ्चकृष्णलको माघस्ते सुवर्णान्तु षोडश” ॥

अस्य टीकायां कुल्लुकभट्टेन यद्वाख्यातं तद्यथा ।

“गौरसर्वपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो

यवो भवति । त्रिभिर्वैः कृष्णलं रत्निकेति प्रसिद्धं

पञ्चभिः कृष्णलैर्माघाः षोडशमाघाः सुवर्णाः स्यात्” ॥

अस्याः पर्याया यथा ।

“साङ्गुला कृष्णला गुग्गा रत्निका काकयन्तिका ।

काकादनी काकतिक्ता काकजङ्गा शिखरिणी” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृष्णलोहं, स्त्री, (कृष्णं लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति
राजनिर्घण्टः ।

(“अप्लोसतामरजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोह-
मलक्षेति” ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३६
अध्याये ।)

कृष्णलोहितः, पुं, (कृष्णः लोहितश्च । “वर्णो वर्णं
२ । १ । ६६ । इति समासः ।) कृष्णरक्तमिश्र-
वर्णः । धूम्रवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः २ । ५ । १६ ॥

कृष्णरु

कृष्णवक्त्रः, पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य ।) वानरः ।
इति हज्जायुधः ।

कृष्णवक्त्रा, [न्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म यस्य ।
वायुप्रसारितधूमपद्याभ्यन्तर एव गतिरस्येति
भावः ।) अग्निः । (यथा, महाभारते १ । ८५ । २२ ।
“हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्द्धते” ॥) चित्रक
वृक्षः । इत्यमरः ॥ (कृष्णं अपवित्रं कर्म अपा-
चरणं यस्य ।) दुराचारः । राज्ञः । इति मेदिनी ॥
(कृष्णः वासुदेवः परब्रह्म इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य ।
ब्रह्मनिष्ठपुरुषः । इति व्युत्पत्तिभ्योऽर्थः ॥)

कृष्णवल्ली, स्त्री, (कृष्णा वल्ली ।) कृष्णार्जकः । इति
शब्दचन्द्रिका । सारिवाविशेषः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा ।

“कृष्णार्जकः कृष्णवल्ली कालमाजः कर्गलकः” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृष्णवल्गिका, स्त्री, (कृष्णा वल्गिका ।) जलका लता ।
इति राजनिर्घण्टः ।

कृष्णवर्वरकः, पुं, (कृष्णः वर्वरकः ।) वर्वरवृक्षः
इति राजनिर्घण्टः ।
(वर्वरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कृष्णवानरः, पुं, (कृष्णः वानरः ।) कालवानरः ।
तत्पर्यायः । गोलाकूलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४
कृष्णमुखः ५ । इति राजनिर्घण्टः ।

कृष्णवीजं, स्त्री, (कृष्णं वीजं यस्य ।) कालिकम् ।
इति राजनिर्घण्टः । (कालिन्दं तरवूज इति
लोकैः । अस्य पर्याया गुणाश्च यथा ।

“कालिन्दं कृष्णवीजं स्यात् कालिकञ्च सुवर्चलम् ।

कालिन्दं याहिदृक्पित्तशुक्रहृच्छीतलं गुरु ।

पक्कन्तु सोष्णं सत्तारं पित्तं कफवातजित्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णवीजः, पुं, (कृष्णं उग्रं वीजं यस्य ।) रक्तशिशु-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥

कृष्णवृन्ता, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ।) पाटलावृक्षः ।
इत्यमरः २ । ४ । ५५ ॥ (अस्याः पर्याया यथा ।

“पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेवृक्षा ।

कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ।

ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटलासिता” ॥

इति चतस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

माघपर्णी । इति मेदिनी (अस्याः पर्याया यथा ।

“सिंहपर्णी ऋषिप्रोक्ता माघपर्णा महासङ्गा ।

कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ * ॥ गम्भारीवृक्षः ।

अस्य पर्याया यथा ।

“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्विका ।

काङ्गरी काङ्गरीहीरा काङ्गम्यः पीतरोहिणी ।

कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकाऽपि च” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गुणाश्चास्याः पाटलामाघपर्णीगम्भारीशब्देभ्य
व्याख्याः ॥)

कृष्णवृन्तिका, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ततः संज्ञायां
कन् ततश्चाप् अत इत्वम् ।) गम्भारीवृक्षः ।
पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णसार

कृष्णसारः, पुं, (कृष्णः सारः श्वेतत्वम् ।) कृष्णसार-
मृगः । इत्यमरटीकायां रत्नमालायाः ॥

कृष्णशालिः, पुं, (कृष्णः शालिर्धान्यविशेषः ।) काल-
धान इति भाषा । तत्पर्यायः । कालशालिः
२ श्यामशालिः ३ सितेतरः ४ । अस्य गुणाः ।
त्रिदोषराहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पृष्टिवीर्य-
वर्द्धनत्वम् । वर्णकान्तिबलकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कृष्णशिशुः, पुं, (कृष्णः रक्तगुणयुक्तः शिशुः ।) शो-
भाङ्गवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णशिम्विका, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा शिम्विका
कुत्सिता शिम्विका वा ।) कृष्णवर्णशिम्वी । काल-
शिम इति भाषा । तत्पर्यायः । काकागढी २ ।
इति रत्नमाला ।

(अस्या गुणा गम्भारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥

“सितासिताः पीतकरत्नवर्णा

भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्व्याः ।

यथोदितान्ते गुणतः प्रधाना

ज्ञेया कटूष्णा रसपाकयोश्च” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कृष्णशङ्कुः, पुं, (कृष्णं शङ्कुं विभागो यस्य ।)
महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णसखः, पुं, कृष्णस्य सखा । (“राजाहःसखिभ्य-
यच्” । ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) अर्जुनः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (अर्जुनवृक्षः ॥)

कृष्णसखी, स्त्री, (कृष्णस्य सखी ।) औपदी । सा तु
पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालराजदुहिता । कृष्णस्य
मखी सहचरी इव कृष्णवर्णात्वात् ।) जीरकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णसर्षपः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः सर्षपः ।) राजसर्षपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायाः ।

“क्षवः क्षताभिजनकः क्षमिक्षत् कृष्णसर्षपः” ॥

अस्य गुणाश्च ।

“अति तीक्ष्णा विशेषेण तद्वत्कृष्णापि राजिका” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णसारः, पुं, (कृष्णसारो सारः श्वेतत्वेति ।) हरिज-
भेदः । इत्यमरः २ । ४ । १० । कालसार इति
भाषा । (यथा, मनुः २ । २३ ।

“कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र सभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्नेहदेशस्ततः परः” ॥)

अस्य मांसगुणाः । संघाहितम् । रुचिबलकारि-
त्वम् । ज्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ कुङ्गी-
वृक्षः । शिशुपावृक्षः । इति मेदिनी ॥ खरि-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णसारङ्गः, पुं, कृष्णवर्णः सारङ्गो मृगः । कृष्णसारः ।
(यथा, कात्यायनश्रौतवचने । ७ । ६ । ११ ।

“कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्” ॥

तथा, शतपथब्राह्मणे । १ । १ । ४ । ११ । “कृष्ण-
सारङ्गः स्यादित्याह यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देत

अथो अपि लोहितसारङ्गम्” ॥ “कृष्णसारङ्गः
श्यामश्ववर्णः” ॥ इति भाष्यम् । पक्षे चरजङ्ग ।

यथा, “कृष्णः विजयिन्मोक्षकः सङ्गं तत्त्वार्थं

कृष्णागु

यदि चेत् न विन्देत् कमेत अथो अपि तर्हि
नोहितसारङ्गं सगुणभावं उपासीत इत्यर्थः ॥

कृष्णासारङ्गः, पुं, अर्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कृष्णः सारङ्गः युद्धे सहायोऽस्य इति विग्रहे ।)

पार्थः । (स तु तृतीयपाण्डवः । भारतीयमहायुद्धे

पार्थपार्थिवयोः श्रीकृष्णस्य तत्सारङ्गाङ्गीकारः ।

यथा, महाभारते । ५ । ७ । ३५-३८ ।

अर्जुन उवाच ।

“भवान् समर्थस्तान् सर्वान् निहन्तुं नात्र संशयः ।

निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ॥

भवांस्तु कीर्तिमान् लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।

यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥

सारथ्यन्तु त्वया कार्यं इति मे मानसं सदा ॥

चिररात्रेभ्यस्तं कामं तदभवान् कर्तुमर्हति ॥

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं पार्थ ! यत् स्पर्द्धया मया सह ।

सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव” ॥

कृष्णासारा, स्त्री, (कृष्णासार + अजदित्वात् टाप् ।)

शिशपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

(अस्याः पर्यायाः यथा,

“शिशपा पिच्छिका श्यामा कृष्णासारा च सा गृहः ।

कृपिणा सैव मुनिभिर्भस्मगर्भति कीर्तिता” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णास्तम्भः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः स्तम्भो यस्य ।)

कालस्तम्भः । तमानुवृत्तः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

कृष्णा, स्त्री, (कृष्णे नक्तृत्वं ततः टाप् ।) त्रौपदी ।

(सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी । कृष्णवर्णत्वादेव

अस्याः नाम-तथा ज्ञातम् । यथा, महाभारते १ ।

१६८ । ४४ ।

“कृष्णोत्पेवाभुवन् कृष्णां कृष्णाऽभूत् सा हि वर्ततः ।

तथा तन्मिथुनं यज्ञे द्रुपदस्य महामखे” ॥)

नीलीवृक्षः । पिप्पली । (अस्याः पर्याया यथा ।

“पिप्पली चपला शौखी वैदेही भागधी कणा ।

कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिलतण्डुला” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) द्राक्षा । इति मेदिनी ॥

नीलपुनर्वर्षः । कृष्णजीरकः । गम्भारी । कटुका ।

सारिवाविशेषः । राजसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यटी । इति भावप्रकाशः ॥ काकोली । सोम-

राजी । इति जटाधरः ॥ (हादप्रकाराणां जलौ-

कसां मध्ये सविप्रकारीयजलौकोविशेषः । तस्य

लक्ष्यं यथा ।

“तास्तृणचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा” ॥

इति सुश्रुते वृजस्थाने १३ अध्याये ॥)

कृष्णागुह, स्त्री, (कृष्णं कृष्णवर्णं अगुह ।) कृष्णवर्ण-

सुगन्धिकावृक्षः । तत्पर्यायः । अगुह २ षट्पञ्चा-

रम् ३ विन्धवृक्षम् ४ श्रीर्षम् ५ काकागुह ६

केशम् ७ वसुकम् ८ कृष्णकाष्ठम् ९ धूपार्चम्

१० वल्लरम् ११ मिश्रवर्णम् १२ गन्धम् १३ ।

(यथा, भविष्यपुराणे-आत्मतत्त्वोपदेशे ।

“विचित्रं कृष्णामुखा राजपेयकं कमेत्” ॥)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् ।

कृष्णाग्नि

लेपे शीतकत्वम् । पाने पित्तहरत्वम् । केषाञ्चित्

मते त्रिदोषघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

तत्पर्यायगुणाः । अथ अगुह कृष्णागुह ।

“अगुहप्रवरं कोहं राजाहं जोङ्गं तथा ।

वंशिकं क्षमित्रं चापि क्षमित्रगन्धमनायकम् ।

अगुहक्यां कटु त्वत्वं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् ॥

लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणतम् ॥

कृष्णा गुणाधिकं तस्य जौहवहारि मज्जति ।

अगुहप्रभवः खेहः कृष्णागुहसमः स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

कृष्णाचलः, पुं, (कृष्णस्य प्रियः अचलः पर्वतः । तद्-

वसतेस्तथात्वम् ।) रैवतपर्वतः । इति जटाधरः ॥

(अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कृष्णस्य दारकाधाम ।

इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)

कृष्णाङ्गनी, स्त्री, (अव्यक्तेऽनया इति । अङ्ग + करणे

ल्युट् ततो ङीप् । कृष्णा कृष्णवर्णा अङ्गनी ।)

कालाङ्गनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णागदी, स्त्री, (कृष्णा इत्याख्याता नदी ।) नदीभेदः ।

तत्पर्यायः । कृष्णसमुद्रा २ कृष्णवेण्या ३ कृष्णा-

गङ्गा ४ । (यथा, महाभारते ६ । ६ । ३३ ।

“सदा निरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम्” ॥

अस्य जलगुणाः । सख्यत्वम् । शयत्वम् । दीपन-

त्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णाभा, स्त्री, (कृष्णा सती आभाति । आ + भा +

कः । ततः टाप् ।) कालाङ्गनी । इति राजनि-

र्घण्टः ॥

कृष्णामिषं, स्त्री, (कृष्णं कृष्णेन इत्यर्थः आमिषति

स्पर्द्धते वर्णेन । आ + मिष + कः ।) कृष्णायसम् ।

इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णायसं, स्त्री, (कृष्णं कालं आयसम् ।) स्वार्थे अङ् ।)

कृष्णवर्णलौहम् । इति रत्नमाला ॥

कृष्णाक्षिः, [स] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं अक्षिर्यस्य कृष्णा-

वर्णधुमेन सह अक्षिर्यस्येति वा ।) अग्निः । इति

भूरिप्रयोगः ॥

कृष्णार्जकः, पुं, (कृष्णः अर्जकः वनवर्धनः ।) काल-

तुलसी । तत्पर्यायः । कालमालः २ मालुकः ३

कृष्णमालुकः ४ कृष्णमल्लिका ५ गरुडः ६ वन-

वर्धनः ७ वर्धनी ८ जातिः ९ ।

(अन्ये पर्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“कृष्णार्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः” ॥)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषवा-

तामयनेत्ररोगनाशित्वम् । रुचिसुखप्रसवकारि-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णालुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णं आलुः ।) नीलालुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ + वस् +

अधिकरणे षच् । कृष्णस्य आवासः आलयः ।)

अन्धत्यवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रैवतपर्वतः ।

इति भारतम् ॥ अन्धत्यवृक्षेऽस्य गुणादयो

ज्ञेयाः ॥)

कृष्णाम्बितः, वि, (कृष्णं आम्बितः प्राप्ताम्बितः ।) यस्य

आम्बितः कृष्णः सः । इति मुग्धबोधम् ॥

कृत्

कृष्णिका, स्त्री, (कृष्णैव इति । कृष्ण + संज्ञायां कृत्

टाप् अत इत्वम् । यदा, कृष्णवर्णा भूष्णाऽन्धस्य

इति ठम् टाप् च ।) राजिका । इत्यमरः । २ ।

६ । १६ ॥ राह सर्वा इति भाषा ॥

(“कृष्णिका राजिकासुरो कुलको राजसर्षपः” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

श्यामापक्षिणी । तस्या नामानि यथा,

“श्यामा वराही शकुनी कुमाभी

दुर्गा च देवी षटिका तथोमा ।

त्वं पोतकी प्राग्वद्विका त्वमेव

त्वं कृष्णिका त्वं मितपक्षिणी च ॥

त्वं त्रक्षपत्नी शकुनैकदेवी

धनुर्दशी पाश्र्वसमूहमाता ।

प्रवृत्तत्वा भगवत्त्वहोमा

नमोऽस्तु त्वभ्यं कुत मेऽर्घ्यसिद्धिम्” ॥

इति वसन्तराजशाकुनम् ॥

कृष्णोदुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्ण इत्युः ।) इक्षुभेदः ।

काजली आक् इति भाषा । तत्पर्यायः । श्या-

मेदुः २ कोकिलेदुः ३ कोकिलादुः ४ कान्ता-

रकः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।

पाके मधुरत्वम् । स्वादुत्वम् । सुचयत्वम् ।

कटुत्वम् । रसाच्छत्वम् । त्रिदोषहारित्वम् । सम-

वीर्यं बलवीर्यसुवर्णादात्वञ्च । इति राजनि-

र्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारक्षदे

द्रव्याः ॥

कृष्णोदुम्बरिका, स्त्री, (कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्ब-

रिका । यदा कृष्णा कृष्णवर्णा उदुम्बरिका ।)

काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृसरः, पुं, (कृ अ क र गो + “कृधूमोद्विधः कित्” ।

उगां ३ । ७३ । इति सत्रन् कित् । बाहुलकात्

न घत्वम् ।) कृसरः । इति जटाधरः ॥

(यथा, कन्दोगपरि श्रुत्ये—

“तिलतण्डुलसम्प्लवः कृसरः सोऽभिधीयते” ॥

विधुडो इति भाषा । यथा, च मनो ५ । ७ ।

“यथा कृसरसंथावं पायसापूपमेव च ।

अनुपाकृतमांसाणि देवाभ्यानि हवींश्च च” ॥)

कृ, श विक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्वा-परं-

सकं-सेट् ।) श, किति । अस्यापि निष्ठायां कीर्णं

इति । सूत्राद्योदित्यत्र मुक्त्वञ्जनसामर्थ्यात्

येन केनापि प्रकारेण रेफान्ताभिष्ठातस्य न इति

व्याख्यानात् ऋदिरगाविति इरि उरि च कृते

रान्तात्वात् निष्ठा तस्य न स्यात् । एवं गु श निग-

रणे इत्यादिषु गीर्णं इत्यादि बोध्यम् । इति

दुर्गादासः ॥

कृ, अ गि हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-उभं-

सकं-सेट् ।) अ गि, कृष्णाति कृष्णीते । कीर्णः

कीर्णः । इति दुर्गादासः ॥

कृ, क उ विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा-

आत्मं-सकं-सेट् ।) क उ, कारयते । इति दुर्गा-

दासः ॥

कृत्, क संशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा-

-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । क, कीर्तयति च

केकाव

गोष्ठीषु यद्गुणानामुपगमाः । कीर्त्तादेशस्य नि-
त्यत्वेऽपि कृतपाठः कीर्त्तादेशस्य व्यभिचारसूच-
नार्थः तेन व्यभिक्ततदिति सिद्धम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

कृपः, चि, कल्पनार्थकपदातोः कर्मणि क्ते कृपादेशः ।
नियतः । कृतकल्पनः । कल्पनं सामर्थ्यं तद्विशिष्टः ।
यथा, “अवश्यकृपाभिः पर्वततलचलरत्नादितत्तद-
र्म्मावच्छिन्नाधिकगताव्यक्तभिरेवोपपत्तौ” । इति
जगदीशः ॥ (यथा, मनौ ॥ ११ ॥ २७ ।
“इष्टं वैश्वानरं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।

कृपानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे” ॥)

कृपकीला, स्त्री, (कृपं कीलयति । कील् + “कर्म-
ण्यण्” ॥ ३ ॥ २ ॥ १ । इति षण्ण ।) व्यवस्थापनम् ।
तत्पर्यायः । पट्टोलिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृपधूपः, पुं, (कृपः कृतः धूपो येन गन्धद्रव्यविशेषः) ।
सिक्कः । इति जटाधरः ॥ (कृपस्यासौ धूपश्चेति
विग्रहे कृपसो धूपः ॥)

कृपिकः, चि, (कृपं मूल्यदानेन सत्त्वं देयत्वेनास्त्यस्य ।
कृप् + ठन् ।) कृतः । इति हलायुधः ॥

केकयः, पुं, (केकयस्तदाख्यया प्रसिद्धः प्रदेशो राज्य-
त्वेनास्त्यस्य) । सूर्यवंशीयराजविशेषः । इति श्री-
भागवतम् ॥ (स तु केकयदेशाधीश्वरः दशरथ-
श्चरन् यथा, रामायणे १ ॥ १३ ॥ २३ ।

“तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् ।

शशुरं राजसिंहस्य सपुत्रान्तमिहानय” ॥

जनपदवाच्ये तु वज्रवचनान्तः । यथा, महाभारते ।
६ । जम्बूवन्दविनिर्माणापर्वणि ६ । ४८ ।

“उपाख्यतानुपाख्यताः सुराष्ट्राः केकयस्तथा” ॥)

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्यं स्त्री । सङ्गोचे माना-
भावात् केकयाज्जनकभावेऽपि प्रयोग इति
प्रयोगादाख्यायां ङीष्) । दशरथराजपत्नी । सा तु
केकयराजपत्नी भगवतामा च । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, रामायणे ।

“सत्यं केकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत्” ॥)

केकरः, चि, (के शिरसि मूर्द्धि इत्यर्थः कर्तुं नेत्र-
तारां शीलमस्य । “कृभो हेतुताच्छीलानुलोम्बे” ।
३ । २ । १० । इति टः । “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञा-
याम्” ॥ ६ । १ । ६ । इत्यलुक् ॥) वलीरः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ । टेरा इति भाषा । (यथा, मनौ ।
“पित्रा विवरमानश्च केकरो मद्यपस्तथा” ॥

चतुर्वर्गात्मकमन्त्रः ॥ यथा, विश्वसारतन्त्रे । “चतु-
र्वर्गस्तु केकरः” ॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्धि कायति । कै + कः टाप् ।
काल् सप्तासः । यद्वा, अन्येभ्योऽपीति कर्मणि
ङः । “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्” ॥ ६ । ३ ।
६ । इत्यलुक् ॥) मयूरवाणी । इत्यमरः । २ । ५ ।
३१ । (यथा, रघौ १ । ३६ ।

“वज्रसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखिद्विभिः” ॥)

केकावणः, पुं, (केकां ध्वनिविशेषं वणते कृणातीति ।
केका + वल् + षण् । यद्वा, केका + षण्स्वर्धे वाङ्-
लकात् वणच् प्रत्ययः) । मयूरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ।

केतकी

केकी, [न्] पुं, (केका ध्वनिभेदः अस्यास्तीति ।
कीच्चादिच्चेति इनिः) । मयूरः । इत्यमरः २ । ५ ।

३० ॥ (यथा, काशीखण्डे ३ । ७१ ।

“केकी केकां परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्वयात् ।
चक्रोरखन्त्रिकाभोक्ता नक्तवतमिवास्थितः” ॥)

केकेयी, स्त्री, (केकेयी एषोदरात् एकारत्वम्) ।
केकयी । इति शब्दरत्नावली ॥

केचन, य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते
“किमः त्वन्ताच्चिन्नौ” । इति चनप्रत्ययः) ।

केचित् । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, पञ्चदशी । ६ । ५६ ।

“पूर्वापरपरामर्शविकलान्त्र केचन” ॥)

केचित्, य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते
तु “किमः त्वन्ताच्चिन्नौ” । इति चित् प्रत्ययः) ।

केचन । इति व्याकरणम् । कोन व्यक्तिरा इति

भाषा ॥ (यथा, रामगीतायाम् । १४ । “केचिद-
वदन्तीति वितर्कवादिनः” । केचित्कालापकोविदाः

इति रामवर्कवागीशः ॥)

केचुकं, स्त्री, (केचु + स्त्री कन् । एषोदरात् एत्ये
साधुः) । कचुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केयिका, स्त्री, (के शिरसि कुत्सितो वा अणकः ततः
टाप् स्यात् इत्यम् । स्त्रीत्वं लौकिकम्) । पटकुटी ।
इति जेमचन्द्रः ॥ कानात् इति भाषा ॥

केत, त् क मन्त्रणे । निःश्रावणे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (अदन्तपुरां—परं—सर्क—सेट । मन्त्रणे नि-

मन्त्रणे । अचिकेतत् । निःश्रावणं समयोद्भा-
षणम् । इति दुर्गादासः ॥

केतकः, पुं, (कितनिवासे + गवल्) । केतकीष्टतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः ६ । १७ ।

“विलासिनीविभ्रमदन्तपत्र-
मापागुरं केतकवर्हमन्यः” ॥

अस्य पर्याया गुणाश्च यथा,—

“केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः कृकचच्छदः” ॥

“केतकः कटुकः स्वादुर्लभुस्तृप्तः कफापहः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

केतकी, स्त्री, (केतक + गौरादित्वात् ङीष्) । पुष्प-
वृक्षविशेषः । केया इति भाषा ॥

(यथा, अमराष्टके १ ।

“गन्धाद्यासौ भुवनविदिता केतकी सर्ववर्णा

पद्मभाक्त्या दधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात” ॥)

तत्पर्यायः । सूचीपुष्पः २ हनीनः ३ जम्बुकः ४ ।

इति रत्नमाणा ॥ केतकः ५ सूचिकापुष्पः ६

जम्बुकः ७ कृकचच्छदः ८ । इति भावप्रकाशः ॥

तीक्ष्णापुष्पा ९ विपला १० धूलिपुष्पिका ११

मेध्या १२ कण्टदला १३ शिवद्विष्टा १४ नृपप्रिया

१५ कृकचा १६ दीर्घपत्रा १७ शिरगन्धा १८

गन्धपुष्पा १९ इन्दुकलिका २० दण्डपुष्पा २१

पांशुला २२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् ।

कफनाशित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् ॥ तत्पुष्पगुणाः ।

वर्ण्यत्वम् । केशदौर्गन्ध्याशित्वम् ॥ हेमाभाया-
क्तस्या गुणाः । मदनोन्मादकत्वम् । वृद्धत्वम् ।

सौख्यकारित्वम् ॥ तस्याः स्तनगुणाः । अति-

केतुः

शिश्निरत्वम् । कटुत्वम् । पित्तकषापहत्वम् ।
रसायनत्वम् । वर्णदेहदायाकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

केतनं, स्त्री, (कित् निवासाद्यर्थेषु + कर्मभावकारणा-
धिकरणादिषु यथायथं ल्युट्) । ध्वजः ।

(यथा, रघुवंशे ६ । ३६ ।

“अपतुवारतया विशदप्रभैः

सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभि-

र्हिमकारो मकारोर्जितकेतनम्” ॥)

कार्यम् । निमन्त्रणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११३ ॥

(यथा, मनुः । ४ । ११० ।

“प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्विष्टस्य केतनम् ।
यद् न कीर्त्तयेद्भूषा राज्ञो राजोश्च सूतके” ॥)

चिह्नम् । गृहम् । इति जेमचन्द्रः ।

(यथा, रामायणे १ । ७४ । ८ ।

“स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुन्धराम् ।

दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रजातकेतनः” ॥)

स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, विष्णुपुराणे १ । ११ । ६ ।

“एतद्वाजासनं सर्वभूतसंश्रयकेतनम्” ॥)

केतुः, पुं, नवयहान्तर्गतयहविशेषः । स तु राज्ञोः
शरीरम् । तत्पर्यायः । शिखी २ । इति दीपिका ॥

अयं पापयहः । यथा,—

“अर्द्धो नेन्दकसौराराः पापाः सौम्यान्तथापरे ।
पापयुक्तो बुधः पापो राजकेतु च पापदौ” इति ॥

अयन्तु जम्बरारण्यपेक्षया षष्ठ्यदिशमेकादश-
स्थानस्थितश्चेत् शुभः । यथा,—

“केतुपञ्चमौममन्दगतयः षष्ठ्यसिंस्थाः शुभा-
ख्दार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।

जीविः सप्तनवद्विपक्षमगतो युग्मेव सोमात्मजः

शुकः षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्वेऽप्युपाक्ये शुभाः” ॥

इति * ॥ अस्य त्रिकोण उच्चस्वयच्छत्रमित्र-
समनीचा यथा,—

“सिंहस्त्रिकोणं धनुश्चक्रसंज्ञं

मीनो मृहं युक्तशनी विपक्षौ ।

सूर्यारचन्नाः सुहृदः समानौ

जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः परांशाः” ॥ इति ।

“लोबाच्च सप्तमं नीचं प्राग्बह्वैर्विनिर्दिशेत्” ॥

इति * ॥ अस्य शिष्टिर्यथा,—

“केतुर्यस्मिन्नुच्चैः शुभदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः ।

रौद्रे सर्पसुहृते वा प्राप्तेः संत्यज्यते चानु” ॥

इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य दशापकं

केरणीनामयस्ये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथातः केतुचा-

राध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावेवागमप्रदर्शनार्थ-

माह ।

“गार्गीयं शिखिचारं पराशरमस्तित्देवजज्ञतश्च ।

अन्याश्च बह्वृद्धा क्रियतेऽयमनाजुल्लभारः” ॥

गार्गीयं गार्गीप्रोक्तं केतुनां चारं तत् पराशरेण ज्ञातं

अस्तित्वमाचार्येण ज्ञातं देवकविरचितं यतान्

केतुचारान् अवलोक्य तत्राद्यानि कश्यपश्च वि-

पुल्लभारद्वयचारिचितान् बह्वृद्धा नवा अयं

केतुः

अनाकुलो निःसन्देहः केतुचारः कथ्यते ॥ * ॥

अथोदयास्तमयलक्षणं व्याह ।

“दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरीक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात्” ॥

अस्य केतोर्दर्शनं उदयः अस्तमयोऽदर्शनं गणित-विधानेन ज्ञातुं न शक्यते । यस्मात् केतवस्त्रि-विधास्त्रिप्रकाराः । दिवि आकाशे भवा दिव्याः । अन्तरीक्षे भवा अन्तरीक्षाः । ग्रहनक्षत्रस्थानं विहायान्यत्र आकाशे ये दृश्यन्ते ते अन्तरीक्षाः । भूमौ भवाः भौमाः । इति केतोरुत्पत्ति-रूपत्वात् एवमुदयास्तमयो न ज्ञायेते इति ॥ * ॥

अथ केतुनां दिव्यवर्जितानां अन्येषां स्वरूपः । “अजताशेषेणलक्षणं यस्मिन्सत्केतुर्लक्षणमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमग्निरत्नादीन् परिवर्ज्य” ॥

अजताशेषे अनलवर्जिते यस्मिन् देशे अनलरूप-मग्निरूपं दृश्यते यत् तदेव केतुरूपमुक्तम् । किन्तु खद्योत इन्द्रगोपकलमिविषेयः । पिशाचालयं यक्षस्थानम् । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । रत्नानि मरकतप्रभृतीनि । आदिग्रहणादन्यान्यपि फाल-प्रभृतीनि तेनोक्तप्राणि एतान् त्यक्त्वा । यत एषां स्वभावादेवानलरूपमजताशेषे दृश्यते अतो न तत् केतुरूपमिति ॥ * ॥

अथ दिव्यान्तरीक्षभौमानां केतुनां लक्षणमाह । “अजशस्त्रभवनतत्तुरगकुञ्जराद्येवन्तरीक्षान्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः” ॥

अजशस्त्रम् । शस्त्रमायुधादि । भवनं गृहम् । तत्तुरगः तुरगोऽयः । कुञ्जरो हस्ती । आदिग्रह-णादयेषु चतुष्वप्येव ये दृश्यन्ते ते अन्तरीक्षाः । दिव्या नक्षत्रस्थाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ ये दृश्यन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥ * ॥

अथ केतुनां संस्थानं मतान्तरेणाह । “शतमेकाधिकमेकं सङ्ख्यमपरे वदन्ति केतुनाम् । ऋक्षरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्” ॥

एके पराशरदयः एकाधिकं शतं केतुनां कथ-यन्ति । तथा च पराशरः । “शतमेकोत्तरं केतुनां भवन्ति तेषां षोडश ऋक्षनिष्ठासजाः । द्वादशा-दिस्त्रिंशसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने वदन्तीधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश ऋषेरीहालिकस्य पुत्राः । सप्तदश मरीचिकप्रसजलटाजाः । पञ्च च प्रजा-पतिवृद्धाः । अथो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्दश मध्यमानेऽन्ये ते सोमेन सङ्ग सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः” इति ॥ * ॥ अपरे गर्गादयः सङ्ख्यं केतुनां वदन्ति ।

तथा च गर्गः । “अग्नितोदयचाराद्यामशुभागाच्च दर्शनम् । आगन्तूनां सङ्ख्यं स्यात् ग्रहाणां सन्निबोध मे” ॥

अजशस्त्रभवनतत्तुरगकुञ्जराद्येवन्तरीक्षान्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः” ॥

अथ केतुनां संस्थानं मतान्तरेणाह । “शतमेकाधिकमेकं सङ्ख्यमपरे वदन्ति केतुनाम् । ऋक्षरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्” ॥

एके पराशरदयः एकाधिकं शतं केतुनां कथ-यन्ति । तथा च पराशरः । “शतमेकोत्तरं केतुनां भवन्ति तेषां षोडश ऋक्षनिष्ठासजाः । द्वादशा-दिस्त्रिंशसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने वदन्तीधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश ऋषेरीहालिकस्य पुत्राः । सप्तदश मरीचिकप्रसजलटाजाः । पञ्च च प्रजा-पतिवृद्धाः । अथो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्दश मध्यमानेऽन्ये ते सोमेन सङ्ग सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः” इति ॥ * ॥ अपरे गर्गादयः सङ्ख्यं केतुनां वदन्ति ।

तथा च गर्गः । “अग्नितोदयचाराद्यामशुभागाच्च दर्शनम् । आगन्तूनां सङ्ख्यं स्यात् ग्रहाणां सन्निबोध मे” ॥

अजशस्त्रभवनतत्तुरगकुञ्जराद्येवन्तरीक्षान्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः” ॥

अथ केतुनां संस्थानं मतान्तरेणाह । “शतमेकाधिकमेकं सङ्ख्यमपरे वदन्ति केतुनाम् । ऋक्षरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्” ॥

एके पराशरदयः एकाधिकं शतं केतुनां कथ-यन्ति । तथा च पराशरः । “शतमेकोत्तरं केतुनां भवन्ति तेषां षोडश ऋक्षनिष्ठासजाः । द्वादशा-दिस्त्रिंशसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने वदन्तीधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश ऋषेरीहालिकस्य पुत्राः । सप्तदश मरीचिकप्रसजलटाजाः । पञ्च च प्रजा-पतिवृद्धाः । अथो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्दश मध्यमानेऽन्ये ते सोमेन सङ्ग सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः” इति ॥ * ॥ अपरे गर्गादयः सङ्ख्यं केतुनां वदन्ति ।

तथा च गर्गः । “अग्नितोदयचाराद्यामशुभागाच्च दर्शनम् । आगन्तूनां सङ्ख्यं स्यात् ग्रहाणां सन्निबोध मे” ॥

अजशस्त्रभवनतत्तुरगकुञ्जराद्येवन्तरीक्षान्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः” ॥

केतुः

शुभाशुभफलं कोके ददात्यस्तमयोदयः” इति ॥ * ॥

एवं मतान्तराण्युक्ता खसिद्धान्तमाह ।

“यद्येको यदि बहवः किमनेन फलन्तु सर्वथा वाच्यम् । उदयास्तमयैः स्थानैः स्पष्टैराधूपनैर्वर्गैः”

यद्येक एव केतुः यदि वा बहवः केतवः किम-नेन । सर्वथा तेषामुदयास्तमयैः स्थानैः स्पष्टैरा-धूपनैर्वर्गैश्च शुभाशुभं फलं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः कस्यां दिश्यदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः । स्थानं यथा कस्मिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्पष्टं कस्तेन ग्रहो नक्षत्रं वा स्पृष्टम् । आधूपनं कोऽपि शि-खयाभिधूपितः । वर्गाः सितरक्तपीतकणादिकाः । एवमादिभित्तस्य फलं वाच्यं तस्मादेको बहवो वा भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ॥

अथ केतुचारे येषां केतुनामभिवृद्धानां कियन्तं कानं यावत् फलपाको भवति तेषां फलपाक-नियमार्थमाह ।

“यावन्महानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः” ॥

दृश्यः केतुगति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फल-पाकः । यः केतुर्वाच्यहानि दृश्यो भवति तस्य तावन्तो मासास्तस्य केतोस्तावतो मासान् फल-पाको ब्रूयात् । यावत्सङ्ख्याकानि दिनानि दृष्टो भवति तत्तुल्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत् । मासैस्तु पुनरब्दान् संवत्सरान् ब्रूयात् । मास-सङ्ख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत् ।

यावत् सङ्ख्यान्मासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात् प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः । सर्वेषां केतुनां दिनसात्वत्यम् । यावन्ति दिनानि दृश्यः केतुस्तस्माद्दर्शनादुक्तं प्रथमं पक्षत्रयं पक्ष-चत्वारिंशदिनानि यावत् निष्फलानि तस्मात् पक्षत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः ।

अथ मासान् दृश्यते तदा तस्मादेव दर्शनात् परतः पक्षत्रयमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः तत्र पक्षत्रयं यावद्दिनसङ्ख्या गृह्यते । पक्षत्रयादुक्तं यदा दृश्यते केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र सन्देह्युदासार्थं गर्गाक्तं नियमकमभिलिख्यते ।

तथा च गर्गः । “यावन्महानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्यते तावतोऽब्दान् वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म पक्षेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

तथा च गर्गः । “यावन्महानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्यते तावतोऽब्दान् वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म पक्षेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

तथा च गर्गः । “यावन्महानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्यते तावतोऽब्दान् वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म पक्षेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

तथा च गर्गः । “यावन्महानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्यते तावतोऽब्दान् वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म पक्षेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

तथा च गर्गः । “यावन्महानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्यते तावतोऽब्दान् वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म पक्षेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

तथा च गर्गः । “यावन्महानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्यते तावतोऽब्दान् वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म पक्षेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

तथा च गर्गः । “यावन्महानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्यते तावतोऽब्दान् वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म पक्षेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

तथा च गर्गः । “यावन्महानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्यते तावतोऽब्दान् वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म पक्षेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

तथा च गर्गः । “यावन्महानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्यते तावतोऽब्दान् वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म पक्षेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

तथा च गर्गः । “यावन्महानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्यते तावतोऽब्दान् वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म पक्षेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

तथा च गर्गः । “यावन्महानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्यते तावतोऽब्दान् वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म पक्षेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः” ॥

केतुः

पक्षत्रयात् परतः फलपाकस्य कालसङ्ख्या प्रवर्तते तस्मादुक्तं यद्विष्टमुदिते केतौ फलं नेहादिशेद्बुधः इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेनापि प्रतिमासमेकद्विचिदिनदर्शनं माससङ्ख्या लभ्यत एवेत्यर्थः । सर्वथा किमनेनास्माकमसिद्धिकल्पेन । दिवसैः पक्षत्रयात् परतो मासान् वदेत् । मासै-स्तस्मादेव पक्षत्रयात् परतोऽब्दान् वदेत् । मा-सान् परतो दिनाधिक्यं दृष्टानुपातवशात् वाच्यम् । यथा यदि दिनचिंशता वर्षं लभ्यते तद्दृष्ट्या दिने-केन मासैकमिति ।

तथा च समाससंज्ञितायाम् । “केचित् केतुसङ्ख्यं शतमेकममन्वितं वदन्त्येके । नारदमतमेकोऽयं त्रिस्थानसमुद्भवो विविधरूपः ॥ दिव्या यद्वर्त्तजातास्तीव्रफलकरा भौमाः । प्राणिव्यजादितुक्तेषु चान्तरीक्षा न चात्यशुभाः ॥ उदयास्तमयाधूपनसंयोगाकारमार्गादिकपातैः । फलानि दिवसेर्भासान् मासैस्तु वर्षाणि सन्दि-शेत् केतोः” ॥ * ॥

अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह । “ऋक्षतनुः प्रसन्नः खिग्धः कृत्रुः चिरसंस्थितः युक्तः । उदितो वाप्यभिदृष्टः सुभित्तमौग्यावहः केतुः” ॥

ऋक्षतनुः । अचिरसंस्थितः शीघ्रमेवा-वर्शनं याति । युक्तः श्वेतः । उदितो वाप्यभिवृष्टः अथवोदित एवाभिदृष्टस्तस्मिन् उदितमाने यदि दृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ।

अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह । “उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुस्तत्त्वः । इन्द्रागुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूणो वा” ॥

ऋक्षतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतरूपः केतुस्तत्त्वः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः पापं करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर एव । तथा दिशिखिस्त्रिभिर्विषयैः विशेषतः पापफलदः । तथा च समाससंज्ञितायाम् ।

“अचिरस्थितोऽभिदृष्टस्त्वभुः सितः खिग्धमूर्ति-रुदगदितः । ऋक्षतनुः प्रसन्नः केतुर्नाकस्य भवाय ॥ न शुभो विपरीतो विशेषतः शकचापसंकाशः । द्वित्रिचतुश्चूणो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः” ॥ * ॥

अधुना केतुसङ्ख्यलक्षणं विवक्ष्यन्तस्मादावेव रविजाः पञ्चविंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्षणमाह । “हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः सशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृष्ट्या नृपतिविरोधा-वहा रविजाः” ॥

हारो मुक्ताहारः । मणयश्चन्द्र-कान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समानवर्णा ये केतवन्ते किरणाख्याः किरणसंज्ञाः । सशिखाः सचूलाः । ते च पञ्चविंशती रविजाः सूर्यसुताः प्रागपरयोश्च दिशोर्दृष्ट्याः । प्राक् पूर्वस्याम-परस्यां पश्चिमायां दिशि दृश्यन्ते । एतेषां मध्या-देक एव दृश्यते न सर्वे युगपदिति । सर्वत्रेयं परिभाषा । ते च नृपते राज्ञो विरोधप्रदाः अ-निष्टा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः । “शुद्धकटिकसंकाशा मृदावरजसप्रभाः ।

केतुः

मुक्ताहारसुवर्णाभाः सश्रवणाः पञ्चविंशतिः ।
किरणाख्या रवेः पुत्रा दृश्यन्ते प्राग्दिशि स्थिताः ।
तथा च परभागस्था नृपतेर्भयदाश्च ते” ॥ * ॥
अथाग्निपुत्रान्तावन्त आह ।

“मुक्तादहनवन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा ऊताशसुताः ।
आग्नेयां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिनो भयदाः” ॥
मुक्तापक्षा नीलपीतवर्णाः दृश्यन्तेऽपि । बन्धु-
जीवकः पुष्पविशेषोऽतिशोभितः । लाक्षा वृद्ध-
निर्यासः । क्षतजं रक्तम् । तदुपमास्तत्तुल्यवर्णाः ।
ते च तावन्तः पञ्चविंशतिः आग्नेयां दिशि दृश्य-
न्ते । ते च ऊताशसुताः अग्निपुत्राः अभिभयदाः ।
तथा च गर्गः ।

“नानावर्णाग्निसङ्गाशा दीप्तिमन्तोऽपि चूचिनः ।
रुजन्त्यग्निमिवाकाशात् सर्वज्योतिर्गनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्रा यद्वा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
आग्नेयां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशः प्रकीर्त्तिताः” ॥
अथ मृत्युसुतास्तावन्त एवाह ।

“वक्रशिखा मृत्युसुता रुद्धाः क्षणाच्च तेऽपि तावन्तः ।
वृश्यन्ते याम्यायां जगमरकावेदिनस्ते च” ॥
वक्रशिखाः अस्याष्टचूडाः । ते च रुद्धा अस्त्रि-
ग्धास्तेऽपि पञ्चविंशतिरेव । ते च मृत्योः पुत्रा
दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते । ते च जनानां मरकं
आवेदयन्ति ।
तथा च गर्गः ।

“क्षणा रुद्धा वक्रशिखा दृश्यन्ते याम्यदिकस्थिताः ।
पञ्चविंश मृत्युसुताः प्रभाक्षयकराः स्मृताः” ॥

अथ भूपुत्रा द्वाविंशतिरेवाह ।

“दर्पणवृत्ताकारा विशिखाः किरणान्विता धरा-
तनयाः । क्षुद्रयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैल-
निभाः” ॥ दर्पणवत् वृत्तं वर्तुलं आकारो येषां
ते विशिखा विचूलाः रश्मिसंयुक्ताः भूमेः पुत्राः ।
ते च द्वाविंशतिरैशान्यां दृश्यन्ते । जलस्य तैलस्य
च सदृशकान्तयः । एते दृष्टा दुर्भिक्षं ददति ॥
तथा च गर्गः ।

“समन्तवृत्ता विशिखा रश्मिभिः परिवारिताः ।
अम्बुतैलप्रतीकाशा द्वाविंश भूसुताः स्मृताः ।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्भिक्षभयदाश्च ते” ॥ * ॥

अथ चन्द्रसुताश्च आह । “शशिकिरणहिम-
रजतकुमुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः प्राशिनः । उत्त-
रतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिज्ञावहाः शिखिनः” ॥ एते
सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते । ते च सुभिज्ञं कुर्वन्ति ।
तथा च गर्गः ।

“चन्द्ररश्मिसुवर्णाभा हिमकुन्देन्दुसुप्रभाः ।
त्रयस्ते प्राशिनः पुत्राः सौम्याशाख्याः शुभावहाः” ॥
अथ ब्रह्मदण्डाख्यस्य लक्षणमाह ।

“ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वयैस्त्रिभिर्युगान्तकरः ।
अनियतदिकसंप्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः” ॥
ब्रह्मसुत एक एव । स च त्रिचूडः । वयैःसिता-
दिभिश्चोपजतः । स तु ब्रह्मदण्डसंज्ञो ज्ञेयः ।
अनियतया अनिश्चितयां दिशि संप्रभवः उत्पद्यते
सर्वास्तु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थः । स तु युगस्यान्तं
करोति सर्वलोक्यकरः इत्यर्थः ।

१८८

केतुः

तथा च गर्गः ।

“एको ब्रह्मसुतः क्रूरस्त्रिवर्णस्त्रिशिखान्वितः ।
सर्वाशाशासु दृश्यः स्यात् ब्रह्मदण्डः क्षयावहः” ॥
एकाधिकं शतं कथितं अन्यानि नवशतान्येको-
नानि कथनीयानि इत्यत आह ।

“शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकाष्टतात्परतः ।
एकोनानि नवशतानि केतुनां स्पष्टैर्लक्षणैः कथयिष्ये” ॥
शतमभिहितमेकसमेतं एकेनाधिकं केतुनां
शतमभिहितमुक्तम् । तस्मादेकाधिकाष्टतात्
परतः एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि
केतुनां स्पष्टैर्लक्षणैश्चिह्नैः कथयिष्ये ॥

अथ मुक्ताशतुरशीतिसंज्ञायाह ।

“शुक्रसुता विसर्पकाः सौम्यैशान्योदयं यान्ति
चतुरशीत्याख्याः । विपुक्तसिततारकास्ते खिग्धाश्च
भवन्ति तोषणकाः” ॥ सौम्या उत्तरा । ऐशानी ईशा-
नदिक । तयोदयं दर्शनं गच्छन्ति । ते च विपुला
विस्तीर्णाः सिताः शुक्लाः तारका येधाम् । खिग्धा
निर्मलदेहाः ते च तोषणका अनिष्टफला इति ।
तथा च गर्गः ।

“स्युल्लेकतारकाः श्वेताः स्नेहवन्तश्च सुप्रभाः ।
अचिद्यन्तः प्रसन्नाश्च तीव्रेण च सुखान्विताः ॥
एते विसर्पका नाम शुक्रपुत्राः पुरोदयाः ।
अशीतिसुतुरश्चैव लोकक्षयकराः स्मृताः” ॥ * ॥
अथ षष्टिशतैश्च पुत्रानाह ।

“खिग्धाः प्रभासमेता दिशिखाः षष्टिः शनैश्चरा-
ज्रहृदाः । अतिकष्टफला दृष्ट्याः सर्वत्रैते कनक-
संज्ञाः” ॥ ईदृशाः षष्टिः शनैश्चरपुत्राः कनककेतवः
सर्वत्र सर्वान् दिक्षु दृष्टाः अत्यशुभफलाश्च ते ।
तथा च गर्गः ।

“सुखिग्धा रश्मिसंयुक्ता दिशिखाः सिततारकाः ।
षष्टिस्ते कनका घोराः शनैश्चरसुता यद्वा” ॥ * ॥
अथ गुरुसुताः पञ्चषष्टिराह ।

“विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः शिखाप-
रित्यक्ताः । षष्टिपञ्चभिरधिकाः खिग्धा याम्या-
श्रिताः पापाः” ॥

पञ्चषष्टिः केतवो विकचा नाम दृश्यन्तेऽपि पुत्राः ।
ते च सितः श्वेतः एकस्तारको येषां चूडारहिताः ।
ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापा अनिष्टफलदा
इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

“खिग्धाः शुक्लाः प्रसन्नाश्च महाक्षपाः प्रभान्विताः ।
एकतारा वपुश्चान्तो विशिखा रश्मिभिर्हृताः ॥
एते दृश्यन्ते पुत्राः प्रायशो दक्षिणाश्रयाः ।
नामतो विकचा घोराः पञ्चषष्टिर्भयावहाः” ॥
अथैकपञ्चाशदुधपुत्रानाह ।

“नातिथक्ताः सुष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिकप्रभवाः ।
बुधनास्तारसंज्ञाः पापफलास्तैकपञ्चाशत्” ॥
तस्करनामान एकपञ्चाशत् केतवो बुधस्य
पुत्राः । नातिस्तुटाः अल्पदेहाः यथेष्टायां दिशि
प्रभव उत्पत्तिर्येषां सर्वान् दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थः ।
ते चानिष्टफलाः ।
तथा च गर्गः ।

केतुः

“अबन्धतिसमा व्यक्ताः केचिदव्यक्ततारकाः ।
पाण्डुवर्णाः सुदीर्घाश्च सुष्मा रश्मिभिराहृताः ॥
एते बुधात्मजा ज्ञेयास्तस्कराख्या भयावहाः ।
एकाधिकान्ते पञ्चाशदथोऽत्यर्थचरा यद्वा” ॥ * ॥
अथ षष्टिभौमपुत्रानाह ।

“क्षतजानलानुरुपास्त्रिचूलताराः कुशात्मजाः
षष्टिः । नाप्ता च कौशुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः
पापाः” ॥ कौशुमानामाः षष्टिकेतवो मङ्गलपुत्राः
रक्तवज्रसदृशाः लोहिता इत्यर्थः । त्रिचूलाः
स्त्रिशिखास्तारा येषां ते च उत्तरस्यां दृश्यन्ते
पापफलाश्च ।

तथा च गर्गः ।

“त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्तलोहितरश्मयः ।
प्रायश्चित्ततरामाशां सेवन्ते नित्यमेव ते ॥
लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया यद्वाः षष्टिः समासतः ।
नामतः कौशुमा ज्ञेया राक्षां संयामकारकाः” ॥ * ॥
अथ त्रयस्त्रिंशद्वाजपुत्रानाह ।

“त्रिंशत् त्र्यधिका राक्षोस्ते तामसकीलका इति
ख्याताः । रविशशिना दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचा-
रोक्तम्” ॥

त्रयस्त्रिंशत् खर्भानुपुत्रान्ते च नामतः तामस-
कीलका इति प्रसिद्धाः । ते च अर्कचन्द्रमण्डलस्था
दृश्यन्ते तेषां फलं सूर्यचारे कथितं तामस-
कीलकसंज्ञा राजसुता इति ।
तथा च गर्गः ।

“क्षणाभाः क्षणापर्यन्ताः संकुलाः क्षणारश्मयः ।
राजपुत्राश्च त्रिंशत् कीलकाश्चातिदाहकाः ॥
रविमण्डलगार्वाक्षेते दृश्यन्ते चन्द्रगस्तथा” ॥
तथा च पराशरः ।

“अपर्वण्येव दृश्यन्ते क्षणिकराः काककीलकाः ।
रवेरिवाङ्गिरामध्ये क्षुभयोः काककीलकौ ॥
अङ्गिराः सरथो वापि दृश्यते पुत्रबाह्वतिः ।
काकः काकाक्षतिर्घोरस्त्रिकोणो वाध लक्ष्यते ॥
मण्डलं कीलको मध्ये मण्डलस्यासितो यद्वा ।
महान्दपविरोधाय यस्यैतं तस्य मृत्यवे” इति ॥ * ॥
अथ विंशत्यधिकं शतमग्निपुत्रानाह ।

“विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्विश्वरूपसंज्ञानाम् ।
तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम्” ॥
अन्यत् अपरं शतं विंशत्यधिकं केतूनामग्नेः
सुतानां विश्वरूपनाम्नां कीदृशानां ज्वालामाला-
भिराकुला ज्वालामालावो मूर्तयो येवाम् । तथा
तीव्रं घोरमभिभयं ददति ।
तथा च गर्गः ।

“नानावर्णा ऊताशभा दीप्तिमन्तो विचूलिनः ।
रुजन्त्यग्निमिवाकाशे सर्वज्योतिर्विगनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्रा यद्वा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः ।
विंशं यद्दृश्यते घोरं विश्वरूपेति विमुक्तम्” ॥ * ॥
अथ सप्तसप्ततिवायुपुत्रानाह ।

“श्याववर्णा विताराश्चामररूपा विकीर्णदीधितयः ।
अवध्याख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः पञ्चषष्टिः” ॥
अवधसंज्ञा वायोः पुत्राः श्यावलोहित-
वर्णाः तारकरश्मिप्रभामररूपा वाजसज्जनाश्च त्रयः

केतुः

आक्षिप्तप्रश्नयः कृत्वाः दुष्टफलप्रदाः । अत्र येषां दिङ्निगमो नास्ति तेऽनियतदर्शनाः सर्वास्तपि दिक्षु दृश्यन्ते ।

तथा च गर्गः ।

“अतारूपप्रतिमाः श्यावरक्तसुवर्णिनः ।
वाणरूपा इवाभान्ति शुक्लविस्तीर्णरश्मयः ॥
सप्तसप्तति चैवान्ये वायोः पुत्राः प्रचक्षते ।
लोकविभ्रंसना दृष्ट्वा नामतत्त्वदृष्ट्वा यः ॥” * ॥

अथाष्टौ प्रजापतिसुता इति च श्रुते चतुरधिके ब्रह्मणः पुत्रास्तानाह ।

“तारापुद्गलिकाया गणका नाम प्रजापतेरष्टौ ।
इति च श्रुते चतुरधिके चतुरष्टौ ब्रह्मसन्तानाः ॥
अष्टौ केतवो गणका नाम प्रजापतेः पुत्राः ॥”

ते च ताराणां नक्षत्राणां पुद्गलः समूहस्तदाकाराः ।
ते च अश्वभदायिनः । तथा च । इति श्रुते चतुर-
धिके केतूनां ते च चतुरस्रसंज्ञाः चतुराक्षतयस्ते
च ब्रह्मणः पुत्राः पापप्रणा एव ज्ञेयाः ते चाग्नेय-
दिग्भवाः । तथा च गर्गः ।

“तारापुद्गलप्रतीकाया थोममण्डलसंस्थिताः ।
प्राजापत्या यद्वाचस्पत्यौ गणका भवेद्वेदिनः ॥
अथाष्टौ चतुरष्टौ वा सशिखाः श्वेतरश्मयः ।
इति श्रुते चतुरष्टौ ब्रह्मणा भयदाश्च ते” * ॥

अथ द्वात्रिंशदशयपुत्राणाह ।

“कक्षा नाम वरुणजा द्वात्रिंशत् गुल्लसंस्थानाः ।
शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः” ॥
ते वरुणपुत्राः वंशगुल्लवत् संस्थानमाहति-
र्येषां । गुल्ल एकमूलजो लतासमूहः । शशिवत्
चन्द्रवत् प्रभया कान्त्या समेतान्ते च तीव्रफलाः
कटफलाः प्रोक्ताः कथितान्ते चानियतदिक्-
प्रभवाः । तथा च गर्गः ।

“वंशगुल्लप्रतीकाया महान्तः पूर्णरश्मयः ।
काकतुण्डनिभैश्चाभि रश्मिभिः केचिदावृताः ॥
मयूखानुमृगन्तीव खिग्धत्वात् सौम्यदर्शनाः ।
एते कटफलाः कक्षा द्वात्रिंशदशवत्या यद्वा” * ॥

अथ वसुवतिकालपुत्राणाह ।

“वसुवतिः कालसूताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः ।
पुण्याभयप्रदाः स्युर्विस्फुपतारास्ते शिखिनः” ॥

कालपुत्राः कबन्धसंस्थानाः वसुवतिः । कबन्ध-
श्चिह्नशिरःपुत्रवत्सदत् संस्थानमाहतिर्येषां ते
च विस्फुपा अस्फुटाकारका येषां ते शिखिनः
केतवः पुण्या नाम जनपदास्तेषां श्रेयस्काराः स्युः ।
अन्यत्र पुनर्भयदास्ते चानियतदिक्संप्रभवाः ।

तथा च गर्गः ।

“तारापुद्गलविस्फुपाश्च कबन्धाहतिरसंस्थिताः ।
पीतावृताः सवर्णाश्च भस्मकर्पूररश्मयः ॥
कालपुत्राः कबन्धाश्च नवतिः षट् प्रकीर्तिताः ।
कीकरोगकरा घोराः पुण्यानामभयप्रदाः” * ॥

अथ नवविदिकपुत्राः सर्वेषां संस्थानान्येषां
वक्ष्यामीत्येतदाह ।

“शुक्लविपुलैकतारा नवविदिशां केतवः समुत्पन्नाः ।
एवं केतुसङ्घं विशेषमेवामनो वक्ष्ये” ॥

विदिशां दिग्मन्तराणां नव केतवः समुत्पन्नाः ।

केतुः

विदिकपुत्रा इत्यर्थः । किम्भूतः शुक्लः श्वेतवर्णः ।
विपुलो विस्तीर्ण एकतारो येषां ते विदिकेतवो
दृश्यन्ते वृक्षाश्च पापफलाः ।

तथा च गर्गः ।

“शुक्लैकतारा विपुला विदिकपुत्रा नवयद्वाः ।

विदिक्षु संस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायकाः” ॥

एवं केतुसङ्घसमिति । एवं केतूनां सङ्घं उक्तं
एवमेव विशेषलक्षणं वक्ष्ये । येषां मध्यात्
केचित् दृश्यन्ते न सर्व एव । तत्र ये दृश्यन्ते
तेषां लक्षणं वक्तुकामस्तत्रादेव केतोर्लक्षण-
माह * ॥

“उदगायतो महान् खिग्धमूर्तिरपरोदयी वसा
केतुः । सद्यः करोति मरणं सुभिद्यमप्युत्तमं
कुर्वते” ॥ उदगायत उत्तरस्यां दिशायतो दीर्घः
महानतिख्यलः निर्मलतनुः अपरोदयी पश्चि-
मायां दिशुदयं याति । स च नाम्ना वसाकेतुर्दृष्टः
सद्य एव तस्मिन्महान् मरणं करोति । उत्तममपि
प्रधानं सुभिद्यच्च कुर्वते * ॥

अथास्थिकेतोः शस्त्राख्यस्य च लक्षणमाह ।

“तल्लक्ष्णोऽस्थिकेतुः स तु रुद्धः क्षुद्रयावहः प्रोक्तः
खिग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो ढमरमरकाय” ॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः । अस्थिकेतुश्च
तल्लक्ष्णैर्वसाकेतुसदृशैर्युक्तः । उदगायत इत्यादि
किन्वयं विशेषः स तु रुद्धः क्षुद्ररहितः दृष्टश्च
क्षुद्रयावहः कथितः । खिग्धस्तादृगिति तादृग्व-
साकेतुसदृशोऽन्यः खिग्धो निर्मलदेहः प्राच्यां
वृश्यते । स तु शस्त्रनामा केतुर्दृष्टः ढमरं शस्त्र-
कण्डं मरकच्च करोति । तथा च पराशरः ।

“रभिः षड्विंशतिरदयेः फलमावेदयन्ति ।
तन्नामतो रूपतः फलतः कालतोऽभिधास्यामः” ॥

तत्र मार्त्तिवाख्यस्य चर्यं यानि । एकैकशो
वसास्थिशस्त्रकेतुर्व्या । तत्र वसाकेतुः खिग्धो
महानुदगायतशिखिखिग्धदर्शितं प्रोच्य संज्ञे
युगे पश्चिमोदितः सद्यो मरकफलः सौभिद्यकरः
रुद्धोऽस्थिकेतुः सौभिद्यकरस्तुल्यप्रवासकालफलः
पूर्वैश्च खिग्ध एव शस्त्रकेतुराजविरोधमरकफलः
समोदयः * ॥

अथ कपालकेतोर्लक्षणमाह ।

“दृष्टोऽमावास्यायां कपालकेतुः सधुम्बरश्मिशिखः ।
प्राङ्ममसोऽङ्घ्रिचारी क्षुम्भकादृष्टिरोगकरः” ॥

कपालकेतुर्नाम अमावस्यायां दृश्यते पूर्वदिशि
उदयं याति । कीदृशः सधुम्भा रश्मिशिखा यस्य
किरणकान्तिर्धुम्भवर्णैर्यथः । नभस आकाशस्य
अङ्गं यावदिचरति । स च दुर्भिक्षमरकावर्धन-
रोगप्रदः ।

तथा च पराशरः ।

“अथादिक्कानां कपालकेतुवदयते अमावास्यायां
पूर्वस्यां दिशि सधुम्भाश्मिशिखो नभसो विषयाङ्ग-
चरो वृश्यते । पञ्चविंशतवर्षशतं प्रोच्य त्रींश्च
पक्षान् इतिर्यस्य कुमुदकेतोश्चरान्ते स वृष्ट एव ।
दुर्भिक्षादृष्ट्याधिमयं प्रत्युपद्रवान् कृजति ।
बावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संब-

केतुः

त्तरान् पक्षपक्षं वर्षाधानस्याख्यं कृत्वा प्रजाना-
मेकमुपयुक्ते” ॥

अथ रौद्रकेतोर्लक्षणमाह ।

“प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलायः श्यावरक्तताम्राभिः ।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः” ॥

रौद्रनामा केतुः पूर्वस्यां दिशि वैश्वानरमार्गे
दहनवीथ्यां दृश्यते । पूर्वार्धादोत्तरार्धादयोः
समीप इत्यर्थः । कीदृशः शूलायः शूलाक्षतिरयं
यस्य केतोः स शूलायः क्षिप्रश्च इत्यर्थः । तस्यैव
विशेषणं श्यावरक्तताम्राभिः श्यावरक्तं ताम्रं
चार्चिस्तेजो यस्य स श्यावरक्तताम्राभिः । नभस
आकाशस्य त्रिभागगमनशीलः । स च कपाल-
केतोः समफलः । एतदुक्तं भवति क्षुम्भकादृष्टि-
रोगकृत् । आचार्येण शूलाचारे वैश्वानरमार्गः
प्रदर्शित एव आषाढादयं दहन इति ।

तथा च पराशरः ।

“अथ दक्षयज्ञे वरुणोऽधोऽधुवः कालकेतुस्त्रीणि
वर्षशतानि नव च मासान् प्रोच्य उदयते । पूर्वैश्च
वैश्वानरमार्गे इत्यमृतमयस्य मणिकेतोश्चरान्ते
श्यावरक्तताम्रावणां शूलाकारसदृशौ शिखां
कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भि-
क्षादृष्टिमरकैर्योवन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षानि
त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा” ॥ शारदधान्यस्याङ्क-
मघं कृत्वा चान्तं व्रजति ।

तथा च दृढगर्गः ।

“व्येष्टमूलमनुराधा या वीथी संप्रकीर्तिता ।
ताश्च वीथीं समावृणु केतुश्चेत् कीदृते भ्रमम् ॥
दक्षिणाभिगतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम् ।
शूलायसदृशीं तीक्ष्णाम् श्यावताम्रावणप्रभाम् ॥
पूर्वैश्च उदितश्चैव नक्षत्राण्युपधूपयेत् ।
घोरं प्रजासूतृजति पत्नं मासे त्रयोदशे ॥
त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्दर्शनम् ।
यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षानि तद्वयम् ॥
शस्त्राभिभयरोगेऽथ दुर्भिक्षमरकैर्युताः ।
घूर्णमानाः प्रजाः सर्वा विव्रवन्ति दिशो दश” * ॥

अथ चणकेतोर्लक्षणमाह ।

“अपरस्यां चणकेतुः शिखया याम्याययाकुञ्जि-
तया । गच्छेत् यथोदत् तथा तथा दैर्घ्यमायाति ॥
सप्तमुनीन् संस्पृश्य भुवमभिजितमेव प्रतिनि-
हन्तः स्यात् । नभसोऽङ्गभागमिता याम्येनास्तं
समुपयाति । हन्यात् प्रयागकृत्वात् यावदवन्तोश्च
पुष्करारण्यम् । उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं
मध्यदेशाख्यम् । अन्यानपि च स देशान् क्षचित्
क्षचित् इति रोगदुर्भिक्षैः । दश मासान् फलपाको
ऽस्य केचिद्वृक्षाश्च प्रोक्ताः” ॥

अपरस्यामिति पश्चिमामां दिशि चणकेतुनामा
केतुर्दृश्यते । स च कीदृशः याम्यायां दिशि अयं
यस्याः तथा अङ्गप्रमाणाकुञ्जिवया यथा येन
प्रकारेण उदक उत्तरस्यां दिशि याति तथा
तेनैव प्रकारेण दैर्घ्यं दीर्घतां प्राप्नोति । सप्तमुनीन्
वशिकादीन् संस्पृश्य तथा भुवं भुवतारकं अभि-
जितञ्च नक्षत्रं संस्पृश्य ततः प्रतिनिहन्तः प्रजा-

केतुः

गतः नभस आकाशस्य अर्द्धभागमिता गत्वा प्राप्य यावन् दक्षिणस्यां दिशि व्यदर्शनं याति । स एव चणकेतुः प्रयागकूलादागम्य यावदवन्तीं पुष्करारण्यनामस्थानं तावत् नाशयेत् । उदरापि चोत्तरस्यां दिश्यपि च यावत् देविकां नदीं तावद्गच्छात् । मध्यदेशागम्य मध्यदेशं भूथिष्ठमतिशयेन हृत्वात् । अन्यानपि च स देशानिति । स चणकेतुः अन्यान् अपरान् देशानपि रोगदर्भिर्भौः क्वचित् क्वचित् नाशयति न सर्वत्र । अस्य केतोर्दशमासान् यावत् फलपाकः । अदर्शनात् त्रिपक्षात् परमो यावद्दश मासान्तावदशुभं फलं ददाति । कैश्चिद्वैद्यैर्गोदिभिरष्टादश मासान् यावत् फलपाकः प्रोक्तः । तथा च पराशरः ।

“अथ पैतामहचणकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोच्य उदितः पश्चिमेनाङ्गुलिपर्वमात्रां शिखां दक्षिणामिनतां कृत्वा चणकेतुश्चरान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यद्योत्तरां व्रजति तथा तथा श्रुतायाकारां शिखां दर्शयन् ब्राह्मं नक्षत्रमुपलब्धमनाक् भुवं व्रजति सप्तर्षीन् संस्पृश्य नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनुपरिक्रम्य अन्तं व्रजति । स स्वर्गं दास्यकर्मो स्वर्गप्राप्तिर्यादेव वक्राक्षमभिनिहन्ति लोकमपि च । भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूथिष्ठं जनपदमवशेषं कुरुते । तेभ्यपि च क्वचित् क्वचित् शस्त्रदर्भिर्मरकथाभिभयैः स्त्रियाश्चाष्टादशमासानिति ।

तथा च गर्गः ।

“कुम्भक्षमरकथाभिभयैः संपीडयेत् प्रजाः । मासान् दश तथाष्टौ च चणकेतुः सुदारयः” ॥ * ॥ ततः श्वेतकेतोर्नक्षत्रमाह ।

“प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याव्यायः श्वेतकेतुरन्यथ । क इति युगाक्षतिरपरं युगपत्तो सप्तदिनदृश्यौ ॥ खिग्धौ सुभिच्छाशिवदौ अथाधिकं दृश्यते कनामाः । दशवर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतं ॥ प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति । श्वेतकेतुनामा केतुः प्राक् पूर्वस्यां दिशि अर्द्धरात्रकाले दृश्यते याव्यायो दक्षिणशिखः अन्यच्च द्वितीयः क इति कनामा केतुरपरं पश्चिमायां दिशि दृश्यते । युगाक्षतिः युगसंख्यायाकारः तौ दावपि युगपत्पुन्यकालं सप्त दिवसान् दृश्यते । तौ च दावपि खिग्धावति निर्मलौ दृश्यौ च सुभिच्छाशिवदौ । अथ यः कनामा स यदि सप्तभ्योऽधिकं दृश्यते तदा शस्त्रप्रकोपं नन्दामत्रमुपतापं जनयति ।

तथा च पराशरः ।

“अथोद्गणकः श्वेतकेतुर्दशोत्तरं वर्षशतं प्रोच्य भटकेतोश्चरान्ते पूर्वस्यां दक्षिणामिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यते नैव सप्त द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्रः । पश्चिमकेन श्वेतकेतुर्दशपञ्चाशी-युगपददृश्यते । ततस्तत्तावमौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि प्रजाः पीडयेते । कः प्रजापतिपुत्रो यस्य धिक् दृश्यते तदा दास्यतरं प्रजानां शस्त्रकोपं कुर्यात् । तथैव कोहवर्कयुक्तौ क्षेमार्दोयसुभिच्छाशिवदौ भवतः” ॥

केतुः

अथ श्वेतस्य जन्ममाह ।

“श्वेत इति जटाकारो रूक्षः श्यावो विचित्रभाग-गतिः । विविचरतेऽपसं चित्रभागशेषाः प्रजाः कुरुते” ॥

श्वेतनामा केतुः जटाकारो जटासदृशः श्यावः क्षणवर्णः विचित्रभागे चित्रभागं यावद्गच्छति ततोऽपसं प्रदक्षिणं वामभागे विचरते तृतीयांशावशेषाः प्रजाः कुरुते ।

तथा च पराशरः ।

“अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोच्योयः सोमसहस्रस्य वप्रकेतोश्चरान्ते श्यावरूढो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यपसं गिरिवोद्धं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्दशवर्षाणि सुभिच्छमावहति । मध्यदेशे आर्यगणा नामदो नामोदीचैर्भूमिस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति” ॥ * ॥

अथ रश्मिकेतोर्नक्षत्रमाह ।

“आधूम्यातिशिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासंख्याः । ज्यैः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते” ॥ यः केतुराधूमवर्णया शिखयोपलक्षितस्तथा कृत्तिकासंख्याः कविकानां समीपे दर्शनं गच्छति स रश्मिकेतुः श्वेतकेतोः सदृशं फलं धत्ते ।

तथा च पराशरः ।

“अथ रश्मिकेतुर्विभावसुतः प्रोच्यवर्षशतमावर्तकेतोः । उदितश्चरान्ते कृत्तिकासु धूमकेतुः” ॥ * ॥

ध्रुवकेतोर्नक्षत्रमाह ।

“ध्रुवकेतुरनियतगतिः प्रमाणाक्षतिर्भवति । विश्वकृदित्यान्तरीक्षभौमो भवत्यर्थं खिग्ध इष्टफलः ॥ सेनाङ्गेषु लपाणां गृह्यतश्चैव चापि देशानाम् । गृह्णितामुपस्तरेषु च विनाशिनो दर्शनं याति” ॥

ध्रुवेति । अनियता अनिश्चिता गतिर्गमनं प्रमाणां स्थूलसूक्ष्ममध्यभावमाक्षतिः आकारो यस्य स तथाभूतः । स च विश्वकृत् समन्ततो भवति सर्वासु दिक्ष्वर्थः । स च दिथ्यान्तरीक्षभौमस्त्रिविधो भवति । क्वचिद्विधो नामाकारो भवति । स च खिग्धो निर्मलशरीर इष्टफलः । एष च एवं विधानां विनाशिनो समूर्ध्वा दर्शनमुदयं याति । लपाणां विनाशिनो सेनाङ्गेषु सोपकारेषु खलीनतोरणादिषु दर्शनं याति । देशानां विनाशिनो गृह्यतश्चैव चापि देशानाम् । गृह्णितामुपस्तरेषु उपस्तरभाण्डेषु दर्शयिष्यमाणानादिषु गृह्यतश्चैव विनाशिनमेव दर्शनं याति ।

तथा च पराशरः ।

“अथानियतदिक्काणरूपवर्णप्रमाणासंख्यानो धूमकेतुः परा भविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानां च दक्षपुरपर्वतवैशम्पयनाकाशस्त्रवर्मायुधावरणरथनागोद्गुप्यवशयनासनभाण्डेषु च दृश्यते । स एव दिवि खिग्धो विमलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिच्छेमादोयं चावहति । दक्षैर्निश्रुतिदिग्दिग्दशैश्च वा दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोस्तस्य

केतुः

च प्रागुदयाग्निमित्तान्त्वाचीवचनममोः प्रभामस्यप्रधूपनं दिशां शीतोष्णविपर्यय इतिर्बोद्धि-वाञ्छसम्भवश्च” ॥ * ॥

अथ कुमुदकेतोर्नक्षत्रमाह ।

“कुमुद इति कुमुदकान्तिर्वारिण्यां प्राक्शिखो निशामेकाम् । दृष्टः सुभिच्छमतुलं दश क्षिणवर्षाणि स करोति” ॥ कुमुद इति श्वेतवर्ण इत्यर्थः । पश्चिमायां प्राक्शिखः पूर्वायो निशामेकां दृश्यते । किलेत्यागमसूत्रेण । स च दृष्टो दशवर्षाण्युत्तमसमं सुभिच्छं करोति । तथा च पराशरः । “अथामृतजः कुमुदो मणिर्जलो भवः पद्मः आवर्तः सम्पर्कः शङ्खो हिमो रूक्षः कुक्षिः फलो विसर्पणः शीतश्चेति । तत्र कुमुदकेतुर्विषाकेतोश्चाङ्गसमाप्तौ वारिण्यां दर्शनमुपैति । गोक्षीरविमलखिग्धप्रभां पूर्व्याभिमतां शिखां दृष्ट्वैक-रात्रिचरः स दृष्ट एव सुभिच्छमुत्पादयति दशवर्षाणि प्रजानामविरोधश्च । प्रतीच्यानाञ्च मुखरोगारोचकप्रतिश्यायपाण्डुरोगज्वरैः प्रजानां बाधत इति” ॥ * ॥

अथ मणिकेतोर्नक्षत्रमाह ।

“सहदेकयामदृश्यो सुसूक्ष्मतारः परिणमति मणिकेतुः । ऋज्वी शिखाऽस्य शुक्ला क्षणोद्भूता । क्षीरधारेव ॥ उदयमेव सुभिच्छं चतुरो मासान् करोत्यसौ साङ्गान् । प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्रजन्तूनाम्” ॥ सहदेविति । मणिकेतुः स च पश्चिमायां दिशि सूक्ष्मतारोऽल्पतारकः सहदेकवारमेकयामदृश्यः । यामशब्देन रात्रिचतुर्भागः । अस्य केतोर्ऋज्वी स्पष्टा शिखा चूडा श्वेतवर्णा दृश्यते । कीदृशी क्षणोद्भूता क्षीरधारेव क्षणात् निःक्षृता क्षीरधारा यथा दृश्यते तदन्तश्चिखा । उदयमेवेति । असौ केतुर्दयमेवोदितमात्र एव चतुरः साङ्गान्दर्शनपञ्चमासान् सुभिच्छं क्षेममुत्पादयति । प्रायो वाञ्छयेन क्षुद्रजन्तूनां नकुलादीनां प्रादुर्भावमूत्पत्तिं करोति ।

तथा च पराशरः ।

मणिकेतुरपि कपाणकेतोरवसाने प्रतीच्यामुदयं याति । स तु सूक्ष्मतारकः श्वेतवर्णया क्षीरधारे-कया पूर्वाभिनतया शिखया शर्व्वर्षामेकयाम-दृश्यः । स उदयात् प्रभृति पञ्च मासान् क्षेमं सुभिच्छमुत्पादयति ॥ क्षुद्रजन्तूनां प्रादुर्भावं करोत्यतिमात्रकालमृष्टः” ॥ * ॥

अथ जलकेतोर्नक्षत्रमाह ।

“जलकेतुरपि च पश्चात् खिग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया । नव मासान् सुभिच्छं करोति शोकशान्तिश्च लोकस्य” ॥ पश्चात् पश्चिमायां दिशि दृश्यते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उच्यते शिखया युक्तः । स च दृष्टः नवमासपर्यन्तं सुभिच्छं करोति लोकमङ्गलकरश्च । तथा च पराशरः । “अथ जलकेतुः पैतामहः यस्य चणकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्मणि कृते प्रवर्तयति । पश्चिमेनोदितः खिग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः । स च शिखी नवमासान्तां क्षेमसुभिच्छादोय्यति प्रजाभ्यो धत्ते ।

केतुः

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह ।

“भवकेतुः केरात्रं दृश्यः प्राक् सुखस्तारकः
खिग्धः । हरिणाङ्गुलीपमया प्रदक्षिणावर्त्तया
श्रियया । यावदेव सुखस्तारकं दर्शनमायाति निर्दि-
ष्टेन्मासान् । तावदुत्तुर्गं सुभिच्छं कृत्ते प्राणान्ति-
कान् रोगान्” ॥ भवकेतुः पूर्वस्यां दिशि रक्तां
निष्ठां दृश्यः सुखस्तारकः तारको यः
खिग्धो निर्मलदेहः श्रियोपपन्नितः । कीट-
श्रया हरिः सिंहस्तस्य काङ्गुलं पुच्छं तदुपमया
तदाकारया प्रदक्षिणावर्त्तया यस्याः तथाभूतया
स च यावत्संस्थान् क्षयान् दृश्यते तावन्मासान्
समं सुभिच्छं निर्दिशेत् यदि खिग्धः । कृत्ते तु
पुनः प्राणान्तिकान् रोगान् वदेत् । तथा च
पराशरः । “अथ जलकेतोः कर्मसमाप्ताः धूमा-
दयः शीतास्तां अष्टौ प्रादुर्भवन्ति । तत्र त्रयोदश-
चतुर्दशाष्टादशवर्षान्तात् दृश्यते । सुभिष्टया क्षेप्या
विपर्यया विपरीताः क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय तेष्वा-
मृत्तानां कर्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्वैर्लोक-
रात्रं यावत् क्षतिकानामन्तरतो वा तत्प्रमाणया
खिग्धपादव्याभया सिंहकाङ्गुलसंस्थानया प्रदक्षिण-
तामया श्रियोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते
तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिष्टाय ॥ कृत्ते
प्राङ्हराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति” ॥ ० ॥

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह ।

“अपरेण पद्मकेतुर्मन्थालगौरो भवेन्निशामेकम् ।
सप्त करोति सुभिच्छं वर्षाण्यतिवर्षयुक्तानि” ॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि रात्रिमेकां दृश्यते
कीटश्रयः भ्रमालवत् गौरः श्वेत इत्यर्थः । दृष्टः
सप्तवर्षाणि अतिवर्षयुक्तानि सुभिच्छं करोति ।
तथा च पराशरः ।

“सप्तवर्षाण्युत्थितं हर्षमावहति जगतः” ॥ ० ॥

अथावर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

“आवर्त्त इति निशाङ्गस्य श्रियोऽवर्त्तनिर्भोऽपरे
खिग्धः । यावत्क्षयान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभि-
च्छकरः” ॥ निशाङ्गे पश्चिमायां दिशि दक्षिण-
दिगावन्तिश्रिः खिग्धो निर्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स
तु यावत्संस्थान् सुखस्तारकं दृश्यते तावदेव मासान्
सुभिच्छं करोति ।

तथा च पराशरः ।

“अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्मण्यतीतेऽपरे-
ऽर्द्धरात्रेऽस्योदितारव्याभया प्रदक्षिणेन तामया
श्रियोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मा-
सान् अतीव सुभिच्छं नित्ययुक्तोत्सवं जगत्” ॥ ० ॥

अथ सवर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

“पञ्चाङ्ग सवर्त्तकावे सवर्त्तो नाम धूमताम्रश्रिः ।
नमस्त्रिभागमाक्रम्य समूलायस्थितो रौद्रः” ॥

यावत् एव सुखस्तारकं दृश्यते वर्षाणि हन्ति
तावन्ति । भूपाञ्च शस्त्रनिपातिवदयुक्तं चापि
पीडयति” ॥ पञ्चादिति । पश्चिमायां दिशि
यावतो सुखस्तारकं दृश्यतावन्ति तत्संस्थानि वर्षाणि
नाशयति तथा नृपाङ्गयामैवेति । तत्रोदयार्धे

केतुः

यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तत्र पीडयति । तथा
च पराशरः । अथ सवर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं
प्रोक्ष्य पश्चिमेनास्त्रं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते
तस्यो ताम्ररूपां शूलाभां धूमं विमुहूर्त्तो दाहया
श्रिणां क्षया नमस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान्
निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं
शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि समा-
श्रयति यत्र वोदेति तानि दाहयितुं पीडयति
तदाश्रिताञ्च देशानिति” ॥

तथा च गर्गः ।

“येषां नक्षत्रविषये कृत्तः स ज्वालकोदितः ।

दृश्यते वज्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम् ॥

अवर्षशस्त्रपादव्यक्तोपं दुर्भिक्षमेव च ।

कुर्यान्मृपतिपीडाञ्च सचक्रपरचक्रतः ॥

यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति ।

धूपयेदा सृष्टेदापि हन्यादेशान्तयाश्रयान् ॥

यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्मभं तथा ।

देशस्य पीडयेदापि स शान्तिपरमो भवेत् ॥

खिग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणश्रियस्तथा ।

दृश्यते येषु देशेषु श्रिवं तेषु विनिर्दिशेत्” ॥

अथ शुभान् केतुन् वर्त्त्यित्वा शुभानां नक्षत्रस्पर्श-
नाधूपनादुत्पन्नं वक्ष्यामीत्याह ।

“ये शस्त्रान्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा सृष्टे ।
नक्षत्रे भवति वधो येषां रात्रां प्रवक्ष्ये तान्” ॥

ये केतवः शस्ताः प्रशस्तफलास्तान् त्यक्तान्यैः

केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा सृष्टे येषां नृपाणां
वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये

तांश्चाधुनाह । “अश्विन्यामश्रमकपं भरणीषु किरा-
तपार्थिवं हन्यात् । वज्रलासु कनिष्ठेषु रो-
हिण्यां शूरमेनापतिम्” ॥ अश्विन्यामभिधूपितायां

सृष्टायां वा केतुना अश्रमकानां जनानामधिपतिं
नाशयेत् एवं सर्वत्र । अन्येव्याह । “उशीरमपि

भागे उज्जयनीपमार्थसे । सावित्रे दण्डकाधिपतिं
भौजके अशिकेशम् । मघायां अङ्गाधिपं

पूर्वफल्गुन्यां पाण्डनाथम्” ॥ भागे पूर्वफल्गुन्यां
उशीरम् । आर्यभटे उत्तरफल्गुन्यां उज्जयनी-
पतिम् । सावित्रे हस्तायां दण्डकारण्यनाथम् ।

भौजके अश्वमेधायां अशिका जनानामधीशम् ।
अन्येव्याह ।

“चित्रासु कुबजोत्राधिपस्य मरणं समादिशेत् ।
वाचा काशीरकाञ्चोऽनौ नृपती प्राभङ्गने न क्षतः” ॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु सृष्टासु च कुब-
जोत्राधिपस्य मरणं वधं केतुपक्षातः समा-
दिशेत् । प्राभङ्गने स्वात्मा काशीरकाञ्चोत्राधिपौ

न क्षतः न मृतः । अन्येव्याह । “इत्थाङ्गकनाथस्य
हन्यते यदि भवेद्विशाखासु । मैत्रे पुण्याधिपतिं

ज्येष्ठासु च सार्वभौमकान्यकुजाधिपवधः” ॥
विशाखासु यदि केतुपक्षातो भवेत् तदा इत्था-
कुनाथोऽङ्गकनाथस्य हन्यते । इत्थाङ्गो जनाः ।

अनका नगरी । अनुराधायां पुण्याधिपतिं
हन्यात् । ज्येष्ठासु च सार्वभौमस्य राज्ञो वधः

कान्यकुजाधिपस्य च वधः । अन्येव्याह । “मूले

केतुः

ममकपती जलदेवे काशिपौ मरत्यमेति ।
यौधेयकाङ्गुलनाथनशिविवैद्यान् वैश्वदेवे च” ॥
मूले केतुनाभिधूपिते सृष्टे वा नृपतिं ममकपतिं
च हन्ति । जलदेवे पूर्वभाद्राद्यां काशिपति-
मरत्यमेति । वैश्वदेवे उत्तराषाढायां यौधेयकः
अङ्गुलनाथः शिविः वैद्यः यताम्रपतीन् हन्ति ।
अथान्येव्याह । “हन्यात् कैकयनाथं पाण्डनदं
सिंहनाधिपं वज्रपम् । नैमिषनृपं किरातपं
अवगादिषु घटसु वडिमान् कमण्डः” ॥ घटसु
अवगादिषु हतेषु वडिमान् वृषान् कमण्डः कमेज
हन्यात् । तद्यथा ।

अवगां हते कैकयनाथम् । घनिकायां पञ्चन-
दाधिपतिम् । शतभिषायां सिंहनाधिपतिम् ।
प्राग्भाद्रपदायां वज्राधिपतिम् । उत्तरासु नैमिष-
नृपम् । देवतां किराताधिपं हन्यात् ॥ ० ॥

अथ केतोर्लक्षणमाह ।

“उष्णाभिताडितश्रिः श्रिखी श्रिवः श्रिव-
तरोऽभिष्टः । अशुभः स एव कोनवक्त्रितङ्गन-
चोनागम्” ॥ यः श्रिखी केतुः उष्णाभि-
मुख्येन ताडिता हता श्रिखा चूडा यस्य स
श्रिवः श्वेतस्तरः योऽभिवृष्ट उदितमात्र एव
दृष्टः स श्रिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतु-
देवं विध्वंसोनागां वज्रानां सितानां हनानां चा-
शुभः । चोनायाः सर्वं एव जनाः ॥ ० ॥

अन्यदिशेवमाह ।

“नन्वा यतः श्रिखिश्रिखामिहता यतो वा-
यस्य च संस्पृशति तत्क्षयिताञ्च देशान् ।

दिव्यप्रभावनितान् स यथा गतस्तान्
मुक्ते गतो नृपतिः परभोगिभोगान्” ॥

यतो यस्यां दिशि श्रिखिनः श्रिखा केतुश्रिखा
नन्वा वक्ता तत्र ये देशा यस्यां वा गन्तुं प्रवृत्ता
अथ यदि नृपतं नक्षत्रं संस्पृशति तत्क्षयिताञ्च
देशान् यस्यां दिशि श्रिखा नन्वा तत्र च ये देशा
वक्ष्यमाणान्तास्तत्क्षयितान् नरपती राजा गतो
मुक्ते स्वीकरोति । कीटश्रान् दिव्योनापतिहतेन
प्रभावेण पराक्रमेण विह्वलान् निर्जितान् कीट-
श्रान् परैरन्यैर्भोगिभिर्मुक्तो भोगा ग्रामास्तान्
कथं स राजा मुक्ते यथा गतस्तान् गवहः दिव्य-
प्रभावनितान् परभोगिभोगान् मुक्ते परा उत्-
कृष्टा ये भोगिनः सर्पाक्षेभो भोगाः शरीराण्य-
क्रानि च तान् यथा येन प्रकारेण तथा ।

तथा च पराशरः ।

“यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत् ।

यतः श्रिखा यतो धूमस्ततो यायावराधिपः ।

प्रतिजोभो यतः केतुर्ध्या ध्यायति पार्थिवः ।

सामान्यवाहनवक्त्राङ्गमधिगच्छति” ॥

इति मङ्गलविचारितायां संहितायामौ केतु-
चाराध्यायः ॥ ० ॥

अन्यथा ।

“अनघावप्रिष्टं वा अनघावप्रिष्टोपमम् ।

तुरङ्गगणदद्यादिनामाकपाधि केतवः ।

शतमेकोत्तरं शोभि सङ्ख्यमपदे विदुः ।

केतुः

नानारूपमनेकधाप्येकमेवाह नारदः ।
 दिव्या नक्षत्राणां भौमाः केतवस्त्रिविधा मताः ।
 शुक्रो ऋक्षतनुः खिगध ऋजुश्चाचिरसंस्थितः ।
 उदितोऽप्यतिरुष्टिः स्यात् सुभिन्नसुखस्तुष्टिः ।
 विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभनः ।
 इन्द्रायुधानुकारी च बिभृक्षो वा चिचूडकः ।
 श्वेतः शङ्खाकुलं कुर्व्यात्तुष्टितत्त्वमिजं मयम् ।
 क्षुद्रं पीतकः कुर्व्यात् क्षणो रोगमधोन्मथम् ।
 शतपाकारो विनाशाय सुखाय सुभक्तान्वितः ।
 शीघ्रः सूर्यः सुखायैव ऋक्षः सूर्यो विनाशकः ।
 मन्त्रिवर्गसुवर्णाभ्यां किरणाभ्यां शिखान्विताः ।
 प्राक् पश्चिमदिशो वृष्ट्या नृपयज्ञाय तेऽर्कजाः ।
 वज्रिजाः शुक्रवर्णाश्च लाक्षावन्मूकसन्निभाः ।
 आभेयां दिशि दृश्यन्ते ते च वज्रिभयप्रदाः ।
 क्षणा वक्रशिखा रूक्षा मृगजाः पञ्चविंशतिः ।
 याम्यायां ते च दृश्यन्ते यथा मरकत्सूचकाः ।
 आरुण्यरुक्तास्तयो विशिखाः क्षितिसम्भवाः ।
 सांश्रवन्तेनतोयामा रेखायां क्षुद्रयप्रदाः ।
 चन्द्रजा हिमकुन्देऽकुमुदाभाश्च तैलवत् ।
 जलाभाश्चोत्तरे वृष्ट्याः केतवन्ते सुभिन्नदाः ।
 त्रिवर्णस्त्रिशिखैको ब्रह्मजोऽसौ युगान्तकृत् ।
 स चाभियतदिकसंस्थो ब्रह्मरुद्धः स उच्यते ।
 अर्कजा वज्रिजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्याया (२५) ।
 क्षितिजा जातिसङ्ख्याश्च (२२) त्रयोऽन्ये ब्रह्मजोऽप्ययं ।
 एकोत्तरशतं ह्येते सङ्ख्यन्तश्च नक्षत्रैः ।
 शुक्राचतुरशीत्याख्या विपुलाः सिततारकाः ।
 खिगधास्तीव्रप्रणा ज्ञेयाः सप्रभा दिशिखाः परे ।
 षष्टिः शनितनूद्गतास्तेऽतिनष्टप्रणप्रदाः ।
 सर्वत्र कजकोदीप्ता विक्रान्ता नाम जीवजाः ।
 श्रितैकतारा विशिखाः पापा याम्याश्चितास्तु ते ।
 नातिव्यक्ताः सूर्योदोर्धाः शुक्रा बुधसमुद्भवाः ।
 पापदास्तत्काराख्यास्ते यथेष्टदिकप्रभान्विताः ।
 त्रिचूडताराः क्षतजा नानारूपाः कुजात्मजाः ।
 कौडमाख्या हि ते सौम्य दिक्स्थाः पापप्रणप्रदाः ।
 त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रत्नजोहितरश्मयः ।
 जोहिताङ्गात्मजाः षष्टिः संयामभयकारकाः ।
 तामसाः कीलकाख्याश्च राजजाः सूर्यविम्बगाः ।
 दृष्टाः शुभप्रणाले च चन्द्रस्थाः पापदायिनः ।
 कवचभाङ्गाश्चक्ष्माभाश्चोऽर्कऽप्यनुभप्रदाः ।
 क्षणाभाः क्षणापर्यन्ताः संकुलाः क्षणारश्मयः ।
 राजपुलास्त्रयस्त्रिंशत् केतवश्चातिदायकाः ।
 यन्त्रार्कविम्बे दृश्यन्ते श्वसनन्तन्महीपतेः ।
 लक्षकं परचक्रं पीथते क्षुद्रान्वितम् ।
 अनोधनुःक्षेत्ररूपा नृपविनाशदायकाः ।
 भ्रातृ वा क्षणाश्चक्षुर्वा कवचो वार्कमखले ।
 वृष्टते यत्र तत्रानु भूमिपाको विनश्यति ।
 दृष्टकीलकपीठास्तं दृश्यते सूर्यमखले ।
 दुर्भिक्षतिभयथाधिवज्रिचौरादिपीडनम् ।
 श्रृङ्गान् गर्दभान् चान् यान्यान् मृगपक्षिणः ।
 आदित्यमखले वृष्टा देशभङ्गं विनिर्दिशेत् ।
 मन्त्रनाभ्यन्तरस्थैश्च कथादैर्गपक्षिभिः ।
 परचक्रागमो वाक्चः प्रजानाञ्छत्यैव च ।

केतुः

यन्त्रार्कविम्बकश्च स्याद्वाजाऽन्यत्र प्रजाक्षयः ।
 एको दुर्भिक्षदात्यानृपनाशभयप्रदः ।
 सितरक्तहरितक्षयैर्विजो दिगन्तपादिह ।
 वज्रिजा विम्बरूपाख्या ज्वालामालाकुलाः शतम् ।
 श्यामाख्या विताराश्च विकीर्णामरसन्निभाः ।
 तारापुञ्जनिभा रूक्षा वायुजाः सप्तसप्ततिः ।
 ब्रह्मजाश्चतुरस्तास्ते वेदाधिकशतद्वयम् ।
 द्वात्रिंशदंशगुल्फाभाः कङ्काख्या वक्रजोद्भवाः ।
 प्रभाङ्गाः शशिवक्त्रे च ज्ञेयास्तीक्ष्णप्रणप्रदाः ।
 विरूपताराश्चिवा वा शिखिनस्तेऽनुभप्रदाः ।
 सर्वदिकप्रभवाः शुक्राः केतवो भयदायिनः ।
 एवं केतुसङ्ख्यं तद्विशेषं वक्ष्यते ॥ * ॥
 “उत्तरायतसुखिगधो महान् यन्त्रापरोदधी ।
 करोति मरकं सद्यः सुभिन्नं तथोत्तमम् ।
 रूक्षोऽस्थिकेतुः क्षुद्रोऽपि प्राच्यां खिगधोऽप्युपपन्नः ।
 कपालकेतुर्यो दक्षं सधूमं शुश्रिखो भवेत् ॥
 प्रागर्द्धपारी नभसः क्षुन्मारादृष्टिकारकः ।
 प्रागभिमागांक्षुन्मायो रूक्षः श्यामजन्तान्मरकः ।
 त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्यः पूर्ववत् फलम् ।
 अपरस्यां चक्रेतुः शिखया दक्षिणाग्रया ॥
 अङ्गुलीकाग्रया गच्छेदुत्तराशां यथा यथा ।
 तथा देव्यं समायाति मुनीन् संपृश्य सप्त च ॥
 ध्रुवं प्रतिनिहतोऽभिनिहतश्च नभसोऽर्कम् ।
 गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ॥
 अवनतो पुष्करारण्यं यावद्व्यासपापरान् ।
 देशान् क्षिप्य क्षिप्योऽगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् ॥
 श्वेताख्यस्तु जटाकारो श्यामो श्योमत्रिभागगः ।
 निवर्ततेऽपसथेन त्रिमागी कुर्वते प्रजाः ॥
 आधूम्रशिखया दृष्टः क्षितिकासंस्थितोऽपरः ।
 रश्मिकेतुरिति स्यात्तस्त्रिभागी कुर्वते प्रजाः ॥
 पश्चात् सन्ध्यासु सन्ध्यां धूमताम्रशिखो वियत् ।
 यंशमाक्षय्यं शृङ्गायावस्थितो रौद्रदर्शनः ॥
 मूर्ध्नि यान् यावतो दृश्यस्तावदर्धाणि हन्ति सः ।
 भूपशस्त्रनिपाताद्यैरुदयं निषीडयेत् ॥ * ॥
 “चैवैशाखयोर्मध्ये कौवेरास्तु विनिर्दिशेत् ।
 उज्ज्वलैर्युग्मैर्दीभिस्तुष्टिर्ध्वजतोरणैः ॥
 हविर्धूमकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
 लीले चैव तथावादे वायुपुलांश्च निर्दिशेत् ॥
 दान्ति चैव तथा वाता महायुजं महाभयम् ।
 आवक्ष्यप्रौष्ठपदयोर्व्याख्यास्तु विनिर्दिशेत् ॥
 आरोहयन्ति ते मेघान् पूजो कुर्व्युत्सुन्धराम् ।
 धान्यं समार्घ्यतां याति ईतयो न भवन्ति च ॥
 आग्निने कार्तिके चैव सूर्यपुलांश्च विनिर्दिशेत् ।
 ततो दक्षति तीर्थायुः सर्वान्नामि दिवाकरः ॥
 म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः ।
 मार्गशीर्षे च पौषे च वज्रपुलांश्च विनिर्दिशेत् ॥
 शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
 माघे च फाल्गुने चैव यमपुलांश्च विनिर्दिशेत् ॥
 हर्षिर्जरातिसारश्च म्लानिश्चैवाक्षिपेदना ॥ * ॥
 क्षितिका रोहिणी सौम्यं एथिया मध्यमुच्यते ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आभेया दक्ष पञ्च च ।
 आभेयेषु च दृष्टेभ्यो लोकानां संक्षयो भवेत् ॥

केतुः

निखोदिप्राः प्रजः सर्वान् भवन्ति हि न संशयः ।
 पुनर्वसुस्तथा पुष्यः एथियाः पूर्वमुच्यते ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्तेऽप्येकविंशतिः ।
 यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्दिशेत्तदा ।
 घूर्णन्ते च प्रजाः सर्वान् मृत्युक्षुद्रो गपीडिताः ।
 अक्षेवापिभ्याग्यानि विद्यादक्षिणपूर्वतः ॥
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते सौहासिकसुता दश ।
 सुभिन्नं क्षेममारोग्यं सुदृष्टिः शस्यसम्पदः ॥
 आर्यसादीनि च त्रीणि विद्यादक्षिणभागतः ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्दश ॥
 अनादृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदायकम् ।
 खातो विशाखा मित्रश्च भागो दक्षिणपश्चिमः ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः ।
 दुर्भिक्षं मरकं घोरमनादृष्टिस्तथैव च ॥
 उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दाहणः ।
 ज्येष्ठा मूलमघाषाढा भाग उत्तरपश्चिमः ॥
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते त्रयस्ते सोमसम्भवाः ।
 सुभिन्नश्च सुदृष्टिश्च मही यक्षोत्सवाकुला ।
 उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम् ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते मातेयाः पञ्चविंशतिः ॥
 माहेयेषु च दृष्टेभ्यो लोकानां संक्षयो भवम् ।
 तदा राजसङ्ख्यायां मही पिबति शोणितम् ॥
 वारुणाश्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणाश्चैव एव ते ॥ * ॥
 “ऊर्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ।
 ऊर्मिकेतुर्धदा वृष्ट्येतादप्युदकत्रं भयम् ॥
 श्वेतकेतुर्धदा दृष्टेत् श्वेतास्थि कुर्वते महीम् ।
 तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः ।
 क्षुद्रयाज्ञं जगत् क्षात्तं चक्रवर्धमने तदा ।
 धूमकेतुर्धदा दृष्टेस्तस्य वक्ष्यामि क्षणम् ॥
 स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् ।
 देवत्याश्चयुजश्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ॥
 केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुलाश्चतुर्दश ।
 यमपुलेषु दृष्टेभ्यो लोकानां संक्षयो भवम् ॥
 चतुर्विंशानां भूतानां संशयो जायते महान् ॥ * ॥
 “अपरे विविधाः सन्ति दृष्टस्यादिकेतवः ।
 नृपदेशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायकाः ।
 कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुणां प्राक्शिखो निशाम् ॥
 एका दृष्टः सुभिन्नाय दशवर्षाणि सौख्यदः ।
 पश्चिमाभ्युदितान्ते कुर्वन्ति प्रवृत्तान् पुरान् ॥
 पादुरोगं प्रतिश्रायं मुखरोगमरौचकम् ।
 क्षीरधारेव शुक्राभा ऋज्वी सूर्यतारा शिखा ॥
 सङ्ख्यामेकदृष्टाको चतुर्मासं सुभिन्नदाः ।
 जलकेतुस्तु यः पश्चात् शिखया नतया परे ॥
 सुभिन्नं कुर्वते शान्तिं प्रजानां नवमासतः ।
 भवकेतुस्त्रैकरात्रं दृष्टः प्राक् सूर्यतारकम् ॥
 दक्षिणावर्तशिखया हरिणाक्षुत्तुल्यया ।
 मुहूर्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिन्नदः ॥
 स एव रूक्षो दृष्टश्चेन्मोगप्राक्षान्तकारकम् ।
 पद्मकेतुर्महाजामो निशानेकां प्रवृष्टते ॥
 सप्त मासान् सुभिन्नं स चतुर्वर्षदायकः ।
 आवर्तः सप्तशिख्यावर्धमानश्च निशार्द्राजः ॥

केतुमा

किंघो यावत्क्षान् वृक्षस्तावन्मासान् सुभिन्नदः ।
 भुवकेतुस्तनियतगतितवर्णाकृतिक्रिजः ॥
 दिव्यान्तरिक्षमौमोऽयं किंघ इष्टः स नान्यथा ।
 सेनाप्रेष महीन्द्राणां देशस्य गिरिशालिषु ॥
 उपस्तरेषु मृद्भिर्वा दृश्यते च विनाशकृत् ॥
 हन्यादुक्ता यदागच्छे केतुर्व्याप्यधूपयेत् ॥
 दुर्भिक्षं मरकच्चैव तदा जगति जायते ।
 यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
 तदा सैन्यानि वध्यन्ते यचोद्युक्ता नराधिपः ॥
 यात्रागताश्च ये सार्था अस्मन्मन्त्र ये जनाः ॥
 तथा चारगणाः सर्वे भयमृच्छन्ति दास्यमानम् ॥
 यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
 तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलक्ष्मापि मृष्यति ।
 धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये कश्चित् ॥
 सराष्ट्रः सपुत्रो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति ।
 यावत्क्षान् दृश्यते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
 मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः ॥
 “केतुत्पाते तु सर्वस्मिन् समये समुपस्थिते ॥
 महाशान्तिं प्रकुर्वन्ति विविधां भूरिदक्षिणाम् ।
 धनं वा सर्वसुखं च मृत्योर्मुच्येत बन्धनात् ॥
 दद्याद्वा पृथिवीं सर्वां राजा शान्तिं नियच्छति ।
 अक्षस्मादृश्यते केतुर्दृश्यतेऽन्तर्गतेऽपि वा ॥
 निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत् ।
 दधिमधुघृताक्षानां पुष्पाणामग्नयं ततः ॥
 जुहुयादिन्द्रभीलस्य केतुं दद्याद्भ्रातये ।
 भूमितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम् ॥
 इति मथुरानाथविद्यालङ्काररत्नसमयाम्बते केतु-
 त्पाताः समाप्ताः ॥ केतुगणः कुशडीपजातः जैमिनि-
 मुनेः सन्तानः षडङ्गुलः धूमवर्णः गृध्रवाहनः
 श्रुद्रवर्णः विज्जताननः सूर्याभिमुखः वृद्धः धूम-
 वसनः वरदः गदाधरश्च । तस्याधिदेवता चित्र-
 गुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा । इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥
 अस्य स्वरूपं शनिराजवत् । स च शिखावान्
 अनेकरूपः । इति जातकम् ॥ * ॥
 रोगः । पताका । (यथा, रघो ७ । ६५ ।
 “सशोयितैस्तेन शिलीमुखायै-
 निक्षेपिताः केतुषु पाथिवाणाम्” ॥)
 उत्पातः । (यथा, मनुः १ । ३८ ।
 “उल्कानिर्घातकेतुंश्च व्योतींश्चक्ष्वावचानि च” ॥)
 चिह्नम् । इति मेदिनी । (यथा, रघुः २ । ३३ ।
 “तमाय्यं गच्छन्ति निमृहीतधेनु-
 मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
 विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
 सिंहोत्सवं निजगाद सिंहः” ॥)
 शीघ्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे
 १० । ८१ । “प्रकेतुना वज्रता यात्यग्निः” ।
 तत्रैव । ३ । ३४ । ४ । “प्रारोचयन् मनवे केतु-
 मग्राम्” । रश्मिः । यथा, ॐ उदुत्थं जातवेदसं
 द्वेवं वज्रनि केतवः दृष्टे विश्वाय सूर्यम्” ॥)
 केतुभः, पुं, (केतुरिव भासीति । भा + कः ।) मेघः ।
 इति ब्रह्ममाला ॥
 केतुमानं, स्त्री, जम्बुदीपस्य नवखण्डानामर्गतल्लक्ष-

केदारः

विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कश्चित् पुलिङ्गो-
 ऽपि दृश्यते । यथा, महाभारते ६ । ६ । ३२ ।
 “मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ! ।
 जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप” ॥
 आभीधराजपुत्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्रश्च ।
 यथा, भागवते ५ । २ । २० ।
 “तस्यामुह वा स्वात्मजान् स राजतर आभीधो
 नाभिक्षिप्सुष्वहस्त्रिवर्षलाहसस्त्र्यकहस्त्रयकुल-
 भद्राश्चकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत्” ॥
 स्त्री, नदी । यथा, महाभारते ३ । ८६ । १४ ।
 “ततः पुण्यतमा राजन् ! सततं तापसैर्युता ।
 केतुमाला च मेध्या च गङ्गादारश्च भूमिप !” ॥)
 केतुरत्नं, स्त्री, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं
 वा रत्नम् ।) तैदूर्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 केदारः, पुं, (के मस्तके दृशाति । दृ + अच् । केन
 दीर्यते वा । दृ + अच् कर्मणि ।) दत्तविशेषः ।
 इति लिङ्गादिसंयत्ते अमरः । टु + के चि । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 केदारः, पुं, (के जले दार आदरो यस्य । यदा केन
 जलेन त्रियते आद्रियते इति । निपातनात्
 यत्वम् ।) क्षेत्रम् । क्षेत् इति भाषा । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ११ । (यथा, मनु ६ । ३८ ।
 “भूमावप्येककेदारे कालोप्राणि क्षधीवलेः ।
 नानारूपाणि जायन्ते वीजानीह सभावतः” ॥
 क्षेत्रस्थक्षेत्रजलाधारविशेषः । यथा, रामायणे
 ३ । २२ । १८ ।
 “वृषः पिबति केदारे निश्वासाकुलितं पयः” ॥)
 केदारजलगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके गुरुत्वम् ।
 दोषलक्षम् । “तदेव बद्धमुक्तं विशेषादोषदं
 भवेत्” । इति राजनिर्घण्टः ॥ (के मस्तके शिखर
 देशे दारः प्रभवणादिकारणस्वरूपविदीर्णस्थानं
 अस्य ।) पर्वतविशेषः । (के मस्तके शिखरवित्त-
 जटभ्यन्तरे गङ्गापिणी दारः पत्नी यस्य
 सर्वत्र निपातनात् यत्वम् ।) शिवः । भूमिभेदः ।
 आलवालम् । इति मेदिनी ॥ (भ्रमध्यस्थानविशेषः ।
 यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । २४ ।
 “कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः ।
 त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्नरः” ॥
 “केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं
 मनः सान्तं प्रापयेत्” । इति तट्टीका । तीर्थ-
 विशेषः । यथा, महाभारते ३ । ८३ । ६६ ।
 “केदारे चैव राजेन्द्र ! कपिलस्य महात्मनः ।
 ब्रह्मायामधिगत्वा च शूचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते” ॥ * ॥
 केदारपर्वतस्थलिङ्गभेदः । स तु लिङ्गमूर्त्या
 काश्यामाविर्भावात् तन्नामा यवाख्यातः तद्विवरणं
 यथा, काशीखण्डे । ७७ अध्याये ।
 श्रीपार्वत्युवाच ।
 “नमस्ते देवदेवेश ! प्रथमत्कथयानिधि ।
 वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ।
 तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा ।
 तद्गङ्गाया नना नित्यं देवदेव ! महाधियः ॥

केदारः

श्रीदेवदेव उवाच ।
 शृण्वपिर्गोभिधास्यामि केदारेऽम्बरसंकथाम् ।
 समाकृष्टाणि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् ॥
 केदारं यातुकामस्य एंसो निश्चितचित्तसः ।
 आनन्मसश्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 गृहादिनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते ।
 जन्मदयार्जितं पापं शरीरादपि निर्जनेत् ॥
 मध्येभागे प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वष्टम् ।
 देहगोहादिनिःकृत्य निराशं याति निश्चयम् ॥
 मायं केदारं केदारं केदारेति त्रिवचुरन् ।
 गच्छेऽपि त्रिवचुरं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
 दृष्ट्वा केदारशिवं पीत्वा तत्रत्यमस्तु च ।
 जन्मजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
 हरपापकृदे स्वात्मा केदारेण प्रपूज्य च ।
 कोटिजन्माश्चित्तैर्नोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 सकल्पगम्य केदारं हरपापकृतोदकः ।
 स्थाप्य लिङ्गं हृदयोऽन्ते प्राप्नोति मोक्षं गमिष्यति ॥
 हरपापकृदे आर्द्रं श्रद्धया यः करिष्यति ।
 उद्धृत्य सप्त पत्रधानं स मे लोकं गमिष्यति ॥
 एषा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु ।
 अपूर्णो दत्तकर्मा त्वं वर्णयामि तवायतः ॥
 एको ब्राह्मणदायाद उच्चयित्वा इहागतः ।
 कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥
 स्थनीं पाशुपतीं काशीं स विनोक्त्य समस्ततः ।
 द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमखितैः ॥
 क्षतलिङ्गममर्च्य भूतिभूषितवर्णभिः ।
 निष्ठाहृताग्रसन्तुष्टैः पृथ्गङ्गोदकागृतैः ॥
 बभूवानन्दितमना व्रतं जयाह चोत्तमम् ।
 क्षिरगणगर्भादाचार्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
 स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्वपाशुपतोत्तमः
 स्वात्मा कृदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः ॥
 विभुत्वाहं हः स्वाति त्रिकालं लिङ्गमर्चयन् ।
 नान्तं स विजानाति शिवलिंगे गुरौ तथा ॥
 स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गुरुणा सह ।
 ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
 यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारियाः कश्चित् ।
 प्राशयोदकं लिङ्गकूपं लिङ्गकूपत्वमागताः ।
 असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः ॥
 गुरुक्षिरगणगर्भस्थः पञ्चत्वमगमत् तदा ।
 पश्यतां तापसानाञ्च विमाने साव्यैकामिके ॥
 आरोग्यं तं पार्श्वदाः कैलासमनयन् मुदा ।
 यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादुद्गपयेऽप्यहो ॥
 अकातरस्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
 तदास्यैव समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
 केदारमेव लिङ्गेषु बह्वन्तं सुनिश्चितम् ।
 अथ कृत्वा स केदारे यात्रां वाराणसीमगात् ॥
 अयहोदयमं चापि यथायं चाकरोत् पुनः ।
 प्रतिचञ्चं मुदा चेत्यां यावज्जीवमहं भुवम् ॥
 विनोक्तयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
 तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिर्नकाधिका मुदा ॥
 आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा ।
 पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

केदारे

परमोत्साहसन्तुष्टः पलिताकलितोऽप्यनम् ।
तपोधनेस्तन्निधनं शत्रुमार्जितवाग्दितः ।
कावण्यपूर्णद्वयैरन्दैरपि च सङ्गिभिः ।
ततोऽपि न तदुत्साहमङ्गोऽभुददृष्टचेतनः ॥
मध्ये मार्गं मृतस्यापि गुणोर्विव गतिमम ।
इति निश्चितचेतस्य वशिष्ठे तापमे शुचौ ॥
अमृताम्रपरीपुष्टे तुष्टोऽहं चण्डिकेऽभवम् ।
स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तापकोत्तमः ।
दृष्टवत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह ॥
अभीष्टं वृत्तं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् ।
इत्युक्तवपयि मयि स्वप्ने मिथ्येति सोऽब्रवीत् ॥
ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्ने मिथ्यामुच्यताम् ।
भवावृष्टाममिथ्यं स्वाध्यायवशावर्तिनाम् ॥
वर्गं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशत्रुं त्यज दिव ! ।
तव सत्ववतः किञ्चित् मयाऽदेयं न किञ्चन ॥
इत्युक्तं मे समाकर्ण्य वरया मास मामिति ।
शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तमः ॥
यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सानुगा इमे ।
सर्वे श्रुतिज्ञानग्राह्या एव एव वरो मम ॥
देवि ! तस्येदमाकर्ण्य प्रभोपकृतिशालिनः ।
वचनं नितरां प्रीतस्त्येति तमुवाच ह ॥
पुनः परोपकरणात् तत्तपोद्विगुणीकृतम् ।
तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वर्गं वृणु ॥
स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृष्टपाशुपतव्रतः ।
देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिस्थितिम् ॥
ततस्तत्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि ।
हिमशैले स्थितश्चात्र सर्वभावेन संस्थितः ॥
ततः प्रभाते संजाते सर्वेषां पश्यतामहम् ।
हिमाद्रेः प्रस्थितः प्रातः स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥
वशिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्वसार्थसमायुतम् ।
हरपापकृदे तीर्थं स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥
मत्परिग्रहतः सर्वे हरपापं हृतोदकाः ।
आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागताः ॥
तदाप्रवृत्तिं लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ।
अविमुक्तो परे लोके कलिकाले विशेषतः ॥
तुषाराद्रिं समावृत्तं केदारं वीक्ष्य यत् फलम् ।
तत् फलं सप्तगणितं काश्यां केदारदर्शने ॥
गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थं निर्मलम् ।
यथा मधुखवा गङ्गा काश्यां तदस्त्रिं तथा ॥
इदं तीर्थं हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् ।
गङ्गायां मिलितं पञ्चाब्जमकोटिस्तवाघहम् ॥
केदाराख्यः पर्वतश्च तीर्थयात्रिभिः प्रायेण
वदर्याभमात् सप्तदिनेः समागमनीयः ॥ * ॥
केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य स्त्रीस्य कटुका इव ।)
कटुका । इति राजनिर्घण्टः । कटुकी इति भाषा ॥
(कटुकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
केदारजं, स्त्री, (केदारात् जायते इति । जन् + डः ।)
यष्टकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
केदारेणः, पुं, (केदार एतन्नामा पर्वतः तत्र य ईशः
निष्कृष्टो महादेवः । यदा, केदाराख्यः ईशः ।)
काशीस्थानविशेषः । यथा,—
“हरपापकृदे ज्ञात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।

१८४

केन्द्र

कोटिजन्माङ्गितैर्नोभिर्मुच्यते अङ्गयान्वितः” ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥
केदारेणः, पुं, (केदाराख्य ईश्वरः । केदारपर्वतस्य
ईश्वरो वा ।) काशीस्थानविशेषः । यथा,—
“शृङ्गवपुर्गोऽभिधास्यामि केदारेण्वरसंकथाम् ।
समाकर्ण्यपि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षयात्” ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥
केनारः, पुं, (के मूर्द्धि नारः । अन्तकसमासः ।)
कुम्भिनरकः । इति हेमचन्द्रः । शिरः । कपोलः ।
सन्धिः । इति मेदिनी ॥
केनिपातः, पुं, (के जने निपात्यतेऽसौ । नि + पत्
+ णिच् + अच् ।) अग्रिम् । इति शब्दरत्ना-
वली । हालि इति भाषा ॥
केनिपातकः, पुं, (केनिपात + स्वार्थे कन् ।) केनि-
पातः । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥
केन्दुः, पुं, (कु ईषत् इन्दुवि । कोः कादेशः ।)
तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
केन्दुकः, पुं, (केन्दु + संज्ञायां कन् ।) गालवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव् इति भाषा ॥ ताल-
विशेषः । यथा,— “लघुद्वयं विरामान्तताले केन्दुक-
संज्ञके” । लघुद्वयं स्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठः ।
अपरं नियमं विना । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
केन्द्रं, स्त्री, लघुम् । जघ्नात् चतुर्थसप्तमदशम-
स्थानानि । तत्पर्यायः । कण्टकम् २ । यथा,—
“जघ्नाम्बुजान्कर्माणि केन्द्रमुत्तमं कण्टकम् ।
चतुष्टयश्चात्र खेटो बली लभे विशेषतः” ॥
इति गीतकण्ठकृतवर्धनन्यायज्ञातकम् ॥ स्पष्ट-
ग्रहानयनार्थं श्रीधर्मसंज्ञकाङ्गद्वयम् । यथा,—
“मृदूश्चैव ह्रीनो यष्टो मन्दकेन्द्रं
चलोच्चं ग्रहाणां भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्” ॥
इति भास्करयोगिसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकारः ॥
ग्रहं मंशोध्य मन्दोच्चात् तथा श्रीघ्रात् विशोध्य
च शिष्टं केन्द्रम् । इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ गोलस्य
मध्यस्थानम् । यथा,—
“वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्
केन्द्रं यष्टोच्चान्तरमुच्यतेऽतः ।
यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशा-
न्नीचोच्चरत्तस्य सदैव केन्द्रम्” ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ (यात्रा-
योगविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिपुस्तकचने ।
“आपोक्लिमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सरपूजिते ।
योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः” ॥
प्रान्तसीमा । यथा, योगशास्त्रे ।
“एथिया उभयोः केन्द्रयोः स्थितौ दावेययोगिनौ ।
एकत्र सान्निध्यस्थितिवत् सन्निकर्षस्थिताविव वा
अन्योन्यमाजपति” ॥)
केप, ऋ ष गत्याम् । चाले । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भां-अत्सं-सकं-सेट-ऋदित् ।) उ, केपते । ऋ,
अचिकेपत् । इति दुर्गादासः ॥
केन्द्रम्, पुं, जन्मकाशीनयनयोगविशेषः । यथा ।
“रविर्वर्णं दादशगैरनया चक्रात् द्वितीयगैः सुनया ।
उभयस्थितैर्दुर्धरा केन्द्रमसंस्थितोऽब्जः” ॥

केरली

अनपादियोगः । सङ्कीर्णं विषयसुखान्वितं प्रसु-
ख्यातियुक्तमनपायम् । सुनपायां धीधनकीर्ति-
युक्तमात्मार्जितैश्वर्यम् ॥ बङ्गव्यकुटुम्बारम्भ-
मुद्दिमचित्तमपि दौर्धुरे । भूतकं दुःखिनमधनं
जातं केन्द्रमे विद्यात् ॥ अनपादियुक्तम् । इति
व्योतिस्तत्त्वम् ॥ (केन्द्रमयोगे जातस्य फलं यथा,
जातकपद्धतौ ।
“वृत्तवैशजातोऽपि केन्द्रमभवो नरः ।
मलिनो दुःखितो गीचो निःखो दासो भवेत्खलः” ॥
तद्भङ्गस्तु तत्रैव । “चन्द्रे केन्द्रगतेऽप्यवा यष्टयुते
सर्वेषु दृष्टे विधौ सर्वैः कण्टकसंज्ञितैर्ग्रहयुतैः
केन्द्रमो नेच्यते । जघ्नाद् विधौ वा दृष्टिस्थैः शुभैः
सर्वं शुभं फलं । द्वाभ्यां मध्यं तथेकेनाख्यं चेन्नास्ति
त्रिरिद्रता” ॥)
केमुकः, पुं, (के शिरोवच्छेदे अमयतीति । अम् रोगे
+ उक् प्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः । कौड इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पेचुकः २ पेचनी ३ पेचुः ४ पेचिका
५ दलसारिणी ६ केचुकः ७ । इति रत्नमाला ॥
तस्य मूलगुणाः । कफपित्ताश्लितम् । रोच-
नत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
कटुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । ग्राह्यत्वम् । हिमत्वम् ।
लघुत्वम् । पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । ज्वरकुष्ठकास-
प्रमेहाखनाशित्वम् । वातलत्वम् । पटुत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ (एतत् फलं हविष्ये वर्जनीयम् ।
स्त्री, कान्दशाकविशेषः ॥)
केयूरं, स्त्री, (के वाङ्मिश्रसि भूषणतां याति । या
गत्वा + ऊरः । अलुक् समासः ।) अलङ्कार-
विशेषः । ताड इति भाषा । तत्पर्यायः । अङ्गदम्
२ । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ६७ । २१ ।
“पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्वशः ।
राशयश्चात्र वृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे” ॥)
केयरः, पुं, रतिबन्धविशेषः । यथा,—
“स्त्रीजङ्घे चैव संपीड्य दोर्भामानिङ्ग सुन्दरीम् ।
कारयेत् स्थापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः” ॥
इति स्मरदीपिका ॥ अपि च ।
“स्त्रीणां जङ्गान्तराविष्टो गाढमानिङ्ग सुन्दरीम् ।
कामयेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः” ॥
इति रतिमञ्जरी ॥
केरजः, पुं, देशभेदः । माकेण्योर इति भाषा ।
यथा । उयाः केरजपर्यायाः । इति हेमचन्द्रः ॥
वेदयागानधिकारिभ्यश्चार्हिकेभ्यश्च विशेषः । पुरैते
क्षत्रिया आसन् सगरेणैवा धर्म्मो नाशितः
वेशान्यत्वञ्च ज्ञतम् । यथा,—
“निःस्वाध्यायवधत्काराः क्षतास्तेन महात्मना ।
शका यवनकाश्चोऽऽः पारदाः पञ्चान्तकाः ॥
कोनिसर्पा माहिषका दर्वाश्चोऽऽः सकेरवाः ।
सर्वे ते क्षत्रियास्तात ! धर्म्मलोभां निराकृतः” ॥
इति हरिवंशः । (तथा च रघुवंशे । ७ । ५७ ।
“भयोत्पद्यतुर्विभूषाणां तेन केरजयोचिताम् ।
अनकेषु चमूरेषु चमूरेषु प्रतिनिधीकृतः” ॥)
केरणी, स्त्री, (केरज + गौरादित्वात् ङीष् ।)

केलिको

ज्योतिषविशेषः । होरा । इति शब्दरत्नावली ।
(केलिकोऽतिविद्यायां सङ्केतविशेषो दिक्पञ्च प्रद-
र्शते गगनसंज्ञितायां यथा,—
“गगनप्रमाणस्य सखरं ताडितं मिथः ।
पिङ्गलस्य भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना” ॥
अस्यार्थः अ क च ट त प य शा इत्यष्टौ
वर्गा एतेरेव प्रज्ञादयो यथायथं साङ्केतिकम-
मान्त्रा निरूप्यन्ते ॥ केलिकदेशोद्भवा स्त्री । यथा,
राजेश्वरकर्मपुरे । ६ ।
“श्रीश्री पूजाभरणहरणः कीर्णकर्णवसंसः
कर्णाटीनां मुषितमूरणी केरलीहारलीलः” ॥
केल, ऋ षाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-
परं-अकं-गत्वर्थं सकं-सेट-ऋदित् ।) ऋ, अचि-
केलत् । चालः कम्पः । चालः कौञ्चिन्न मन्यते ।
इति दुर्गादासः ।
केलकः, पुं, (केल + कर्त्तरि ग्वल् ।) खड्गधारादि-
गर्तकः । तत्पर्यायः । ज्वकः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
केलिः, पुं स्त्री, (केल् + इन् ।) परीक्षासः । तत्पर्यायः ।
इवः २ क्रीडा ३ लीला ४ नर्म्म ५ । इत्यमरः ।
१ । ७ । १२ ॥ (नायिकाशङ्करविशेषः । यथा,
एतच्छब्दार्थं साहित्यदर्पणे । ३ । १२२ ।
“विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते” ॥
यथा, भमराष्टके । ४ ।
“मानवाः कुसुमेषु येन सततं केलिः कृता जेलया” ॥
केलिः, स्त्री, (केलिन्ति सदा गच्छन्तीति । “सर्वधा-
तुभ्य इन्” । इति इन् ।) एधिषी । इति शब्द-
माला ।
केलिकः, पुं, (केलिर्विलासः प्रयोजनमस्य इति ठन् ।)
अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
(विहृतिरस्याशोकशब्दे चेत्या ॥)
केलिकला, स्त्री, (केलिरूपा कला ।) शाकपार्थि-
वादिवत् मध्यपदलोपिसमासः ।) सरस्वतीवीणा ।
इति शब्दरत्नावली । (केलिः क्रीडा तस्याः कला
अंशविशेषः । यथा, भमराष्टके । ७ ।
“अलिरसौ गणिनीवनवल्गुः
कुसुदिनीकुशकेलिकलारसः” ॥)
केलिकिला, पुं, (केलिना लीलया किलतीति । किल
क्रीडायां + कः ।) कुशाग्रकः । स तु शिवस्यानु-
चरः । नाथे नायकवयस्यः । तत्पर्यायः । विदूषकः २
वासन्तिकः ३ वैहासिकः ४ प्रहासो ५ प्रीतिदः ६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (केलिना परीक्षासेन किल-
तीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा, हरिवंशे ।
“स तु केलिकिनो विप्रो भेदशीलश्च नारदः” ॥)
केलिकिला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति
किल् + कः । ततः टाप् ।) रतिः । सा तु काम-
देवपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
केलिक्रीडा, पुं, (केलिनिमित्तकैः पांशुभिः कीर्णः)
उड्डः । इति हेमचन्द्रः ॥
केलिकुशिका, स्त्री, (केलीनां कुशिका इव ।) प्र-
सिका । इति त्रिकाण्डशेषः । प्राणी इति भाषा ।
केलिकोन, पुं, (केलीनां क्रीडापरिहासा-

१८५

केवल

दीनां वा कोष आधार इव ।) नटः । इति शब्द-
रत्नावली ।
केलिनागरः, पुं, (केलिनिपुणः प्रधानको वा नागरः ।)
सम्भोगवान् । इति जटाधरः ॥
केलिमुखः, पुं, (केलिः मुखं प्रधानमत्र ।) परीक्षा-
सः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
केलिवृक्षः, पुं, (केलिनिमित्तको वृक्षः ।) कदम्ब-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ केलिकदम्ब इति
ख्यातः ॥
केलिसचिवः, पुं, (केलौ क्रीडाविषये सचिवः
सहायः ।) नर्म्मदः । क्रीडाविषयकमन्त्रो । इति
शब्दमाला ॥
केव, ऋ ङ सेवेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आं-आत्-
सकं-सेट-ऋदित् ।) ङ, केवते । ऋ, अचिकेवत् ।
इति दुर्गादासः ॥
केवर्तः, पुं, (के जने वर्त्तते । वृत् + ण्यच् ।) अलङ्-
समासः ।) केवर्त्तजातिः । इति द्विरूपकोषः ॥
(एषोऽन्यत्रग्रन्थः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।
“रजकखर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च ।
केवर्त्तो मेदभिल्लश्च षडैते अन्त्यजाः स्मृताः” ॥)
केवलं, स्त्री, (केल उ सेवेने + लधादिवात् कलच् ।
यद्वा, के शिरसि मुहूर्त्तवर्ष्के वलयति । वल् +
ण्यच् । अलङ् समासः ।) निर्णीतम् । इत्यमरमेदि-
नीकरौ । ज्ञानभेदः । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥
(साङ्ख्यकारिकायां यथा,—“अविपर्ययात् वि-
मुक्तं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्” ॥)
मुक्तम् । (यथा, रघौ २ । ६३ ।
“न केवलानां पयसां प्रसूति-
मवेहि मां कामदुष्टं प्रसन्नाम्” ॥)
कृत्स्नम् । (यथा, मध्वंशे १० । २६ ।
“केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि” ॥)
असहायः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥
(अद्वितीयः । यथा, कुमारः ५ । ८३ ।
“न केवलं यो महतोऽपभाषते
वृत्तान्ति तस्मादपि यः स पापभाक्” ॥)
केवलः, पुं, कुहनः । इति मेदिनी । (कुम्भकविशेषः ।
यथा, वटयोगदीपिकायाम् । २ । ७१ ।
“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकः ।
सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः” ॥)
केवलः, त्रि, एकः । (यथा, रघुवंशे । ११ । १६ ।
“वायुभिन्नहृदया निपेतुषी
सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।
विहृत्पञ्चयपरानयस्थिरां
रावणश्चियमपि व्यकम्पयत्” ॥)
कृत्स्नः । इत्यमरमेदिनीकरौ । (यथा, रघुः १० । २६ ।
“केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि” ॥)
केवलज्ञानी, [न] पुं, (केवलं मुक्तं ज्ञानं अस्यास्तीति ।
इतिः ।) भूतार्हविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
केवलमन्त्रः, स्त्री, (केवलं मन्त्रम् ।) मन्त्रिणम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ।

केशः

केवली, स्त्री, (केवल + डीष् ।) ज्ञानभेदः । इति
मेदिनी । यज्ञविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
केवली, [न] पुं, (केवलं मुक्तं ज्ञानमस्यास्तीति ।
इतिः ।) जैनविशेषः । इति जलानुधः ॥
केविका, स्त्री, (केव गतिचालनयोः + क्वल् + टाप्
अत इत्यम् ।) पुष्पविशेषः । केवेर इति भाषा
कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । कविका २ केवी
३ भृङ्गादिः ४ मृगवल्गुभा ५ भृङ्गमासी ६ मङ्गा-
गन्धा ७ राजकन्या ८ अलिवाहिनी ९ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दाहपित्तक्षम-
वातश्लेष्मरोगपित्तवर्द्धि वनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
केशः, पुं, (के मल्लके शृते । शी + ण्यच् ।) अलङ्-
समासः ।) मज्जजातोपधातुविशेषः । शुल् इति
भाषा । स तु गर्भस्य बालकस्य अष्टाभिर्मासै-
र्जायते । इति सुखबोधः । (केशादयस्तु पितृतो
जायन्ते । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ऋतीये-
ऽध्याये । “गर्भस्य केशप्रसूतोऽष्टाभिर्मासैश्च दन्त-
सिंहास्त्रायुधमनोरितः प्रवृत्तानि स्थिराणि पितृ-
जानि” ॥ भावप्रकाशे च ।
“केशाः प्रसूच्यन्ते लोमानि भवन्तः सिंहास्त्राणि ।
धमन्यः श्वयवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि” ॥)
तत्पर्यायः । चिकुरः २ कुन्तलः ३ बाणः ४ कचः
५ शिरोरुहः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ शिर-
स्त्रिजः ७ मूर्द्धजः ८ अस्त्रः ९ रुजिनः १० । इति
जटाधरः ॥ (गोगविशेषणास्योत्पादनानन्तरमुद्भ-
वोपायाश्च । यथा,—
“वटावगोहकेशिन्योश्चोर्णनादित्यपाचितम् ।
गुडुचोस्तरसेतैलमभ्यङ्गालोशोऽह्वयम्” ॥
इति आदित्यपाकगुडुचोर्णतैलम् ॥ * ॥
“मधुकन्दीवरमूर्त्त्या तिलाज्यगोक्षीरभृङ्गक्षेपेन ।
अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढमूलायतान्मृजवः” ॥
“घन्दनं मधुकं मूर्त्त्या त्रिपला नीलमुत्पलम् ।
कान्तावटप्ररोहश्च गुडुचोविषमेव च ॥
लौहचूर्णं तथाकेशीं प्राशित्वैव हे तथैव च ।
भार्कवस्वरसेनैव तैलं मृद्विना पचेत् ॥
शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुक्षिताः ।
दृढमूलाश्च क्षिप्रश्च तथा भ्रमरसन्निभाः ॥
नस्थेनाक्तालपलितं निहन्त्यास्तेऽनुसृतम्” ॥
इति चन्दनाद्यतैलम् ॥ * ॥
“तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलेः वृत्तम् ।
नस्ये दत्तं जनयति केशान् धमशृङ्गि चाप्यथ” ॥
पक्षावस्थापन्नस्यास्य कृष्णोऽङ्गोपाया यथा,—
“अपक्वाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत् ।
ईधत्यङ्ग नारिकेलं भृङ्गराजसंयुतम् ॥
मासमेकान्तु निःक्षिप्य मय्यगर्भात् समुद्धरेत् ।
ततः शिरो मुखयित्वा लेपं दद्याद्द्विषग्वरः ॥
सम्बद्धा कदलीपत्रैर्भाषयेत्सप्तमे दिने ।
क्षानयेन्निपलाकायैः क्षीरमांसवसाश्रितः ॥
कपालरज्जुनधैव कृष्णीकरश्चमुत्तमम्” ॥
“उत्पन्नं पयसा खादं मासं भूमौ निधापयेत् ।
केशानां कृष्णकरणं खेदहन् विधीयते” ॥

भेदार्थं आदौ पाठ इति केचित् । इति दुर्गावासः ।
कैकयी, स्त्री, (जनपदात् लत्वियात् अच् । यद्वा,
कैकय + स्वार्थे ण्यत् । कैकय + बाहुलकात् न यादे
रियादेशः । तस्यापत्यं स्त्री ङीप् ।) कैकयी । इति
शब्दरत्नावली ॥

कैकेयी, स्त्री, (कैकेयः कैकयराजः तस्यापत्यं स्त्री
ङीप् ।) कैकयी । सा तु कैकयराजकन्या दशरथ-
राजपत्नी च । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघौ १२ । २ ।

“तं कर्णमूनमाग्रव रामे श्रीन्यस्तमिति ।

कैकेयीशत्रुयेवाह पलितकुम्भना जरा” ॥)

कैक्यै, स्त्री, (किङ्करस्य भावः किङ्करस्येदं किङ्करस्य-
कर्म वा । किङ्कर + यञ् ।) किङ्करत्वम् । दास-
त्वम् । (यथा, भागवते । ३ । २ । २२ ।

“तत् तस्य कैक्यमजं भूतान् नो

विश्लापयत्यङ्ग । यदुयसेनम्” ॥)

कैटजः, पुं, (कुटज एव स्वार्थे ण्यत् इति । एषोदरात्
चौकारस्य ऐकारत्वम् ।) कुटजवृक्षः । इति
भाष्यप्रकाशः ॥

कैटभः, पुं, खनामख्यातो दैत्यविशेषः । (अयन्त
विष्णोः कार्यमनोद्भूतयोरसुरयोरन्यतरः । पाद्मकल्पे
जातः सन् एकान्तये योगनिद्रायां स्थितस्य भगवतो
नाभिपद्मादाविर्भूतं अजयोरिति ब्रह्माणं यदा हन्तु-
मुद्यतः तदा योगनिद्रां विहाय समुत्थितेन भगवता
जघनेपरि समुत्थाप्य निहतोऽयं दुर्हन्तोऽसुरः ॥)
यथा,— मार्कण्डेयपुराणम् ।

“योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्यवीक्षते ।

आत्मीर्यं शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥

तदा दावसुरौ धोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ ।

विष्णुकर्ममनोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ” ॥

(एतस्योत्पत्त्यादिकं सविस्तरं हरिवंशे ५२
अध्याये दर्शनीयम् ॥)

कैटभजित्, पुं, (कैटभं खनामख्यातमसुरं जितवान् ।
जि + भूते क्तिप् । तुगागमश्च ।) विष्णुः । इत्य-
मरः ॥ (अस्य विवरणं हरिवंशे ५२ अध्याये
ब्रह्मणम् ॥)

कैटभहा, [न्] पुं, (कैटभं खनामख्यातं महासुरं
हन्ति हतवान् वा । हन् + क्तिप् भूते ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (स च सर्वशक्तिभगवान् स्वरू-
पतो निर्गुणोऽपि सृष्ट्यादिकार्यसम्पादनार्थं
गुणाधिष्ठातृत्वसम्भूयैति, तच्च तु यदा जीवादृष्ट-
वशात् यद्दृग्गुणोपेक्षात्मिका क्रियाशक्तिरप-
तिष्ठते तितरां गुणाधिष्ठातृकतया भगवानपि तदा
तत्तद्गुणोपयोगिक्रियावानिव प्रतिभाति । परं
देहाभिमानवतां जीवावामिव तस्य प्रकृतेरदि-
क्षगुणे मनो न ह्यासज्यते इधोकेष्टत्वात् गुण-
नियन्तृत्वादित्यर्थः देहाभिमानराहित्याच्च । अत-
एव स कैटभजिन्मधुजिदित्वाद्युपाधिकतयोच्यते
वस्तुतस्तु जीवेर्यत् किञ्चित् क्रियते तत् सर्वमेव
गुणपरतन्त्रैरवशत एव । ईश्वरस्य तु भूत्वा इव
गुणा यवाधीनाः सन्तः तदाच्यैव क्रिया उत्-
पादयन्ति सन्पादयन्ति च ॥)

कैटभा, स्त्री, (कूटा गुणान्तत्वाय सृष्ट्यादिकं कैटं ।
कूट + अण् इति । एषोदरात् औकारस्य ऐका-
रत्वं । तेन तैर्वा भाति प्रकाशते या । भा + क्तिप् ।)
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कैटभारिः, पुं, (कैटभस्य खनामख्यातस्यासुरभेदस्य
भारिः शत्रुः । पक्षे कैटभस्य तमसः भारिर्दम-
यिता । सगुणावस्थायामपि ईश्वरस्य विष्णोः
सत्त्वगुणप्राधान्यात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इति
हकारयुधः ॥

कैटभौ, स्त्री, (कैटभं तदाख्याया प्रसिद्धं असुरं प्रति
इः हननक्रियारूपतेजःप्रकाशोऽस्याः ।) यद्वा,
कूटं तमःप्रधानभावमधिष्ठाय तामसी प्रकृति-
रिति विश्रुता देवकार्यसाधनानुरोधात् तद्वत्त्वया
भातीति । कूट + अणि इति कौटं एषोदरात्
औकारस्य ऐकारत्वं कैटं भा + कः । ततो ङीप्
कैटभौ तामसीत्यर्थः ॥ दुर्गा । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (मधुकैटभभूतब्रह्मणस्तया प्रसादिततया
तामस्या विमोहितौ तौ दुर्हन्तावसुरौ विष्णुना
निहतौ । यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये
२२ अध्याये ।

“एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा ।

विष्णोः प्रबोधनाधाय निहन्तुं मधुकैटभौ ॥

नेत्रास्यनामिकाबाहुद्वयेभ्यस्तयोरसः ।

निर्गम्य दर्शने तस्यौ ब्रह्मणोऽप्युत्तममनः” ॥

इत्युपक्रम्य ।

“समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरिः ।

पञ्चवर्षं सहस्राणि बाहुप्रहरणोविभुः ॥

तावप्यति बलौन्मत्तौ महाभायाविमोहितौ ।

उत्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवम्” ॥)

कैटभेश्वरी, स्त्री, (कैटभस्य कैटभपुत्र्या ईश्वरी कर्त्री ।
पक्षे कैटभस्य तमोगुणस्य ईश्वरी नियन्त्री ।)
दुर्गा । यथा ।

“कैटभन्तु वशं कृत्वा यक्षिता तत्पुत्री यथा ।

तेन सा गोयते देवी पुराणे कैटभेश्वरी” ॥

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

कैटय्यः, पुं, (किट् प्राप्ते + भावे घञ् । कैटं प्राप्ते
राति ददाति तित्तादीनामातिश्रयात् । रा दाने
+ कः । ततः स्वार्थे य्यञ् ।) कटफलः । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४० ॥ निम्बः । महानिम्बः । इति रत्न-
माणा । मदनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैट्यः, पुं, (कैटय्य + एषोदरात् उत्वे साधुः ।) कट-
फलः । पूतिकरश्च । कटभीष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कैटकं, स्त्री, (कैटक्या इदं “तस्येदम्” । ४ । ३ । १२० ।
इत्यण्) कैटकीपुष्पम् । यथा । कैटकं तित्ताकटुक-
मिति राजवल्लभः ॥

कैटवं, स्त्री, (कितव + स्वार्थे ण्यत् ।) कपटः । (कित-
वस्य भावः कर्म वा । युवादित्वादण् ।) द्यूतः ।
इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ वैदूर्यमणिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (कितवस्य भावः । कपटता ।
यथा, भागवते १ । १ । २ । “धर्मः प्रोक्तिस्तकैटवो
ऽनपरमो निर्मलराजा सतां वेद्यं वास्तवमच

वस्तु शिवदं प्रापयथोन्मूलनम्” ॥)

कैदारं, स्त्री, (कैदाराणां क्षेत्राणां समूहः । इति
अण् ।) क्षेत्रसमूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(कैदारे क्षेत्रे प्रयत्नेनातीतं यज्जलं तत्कैदारम् ।
तद्गुणादिकमुक्तं भावप्रकाशे यथा—

“कैदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम् ।

कैदारं वार्यभिष्यन्दि मधुरं गुरुदोषकृत्” ॥)

कैदारः, पुं, (कैदारे क्षेत्रे भवः इत्यण् ।) प्राणिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कैदारसम्बन्धिनो ये ते
कैदारा इत्यर्थः । यथा, भावप्रकाशे ।

“कैदारा वातपित्तज्ञा गरवः कफमुक्ताः ।

कषाया अल्पवर्चस्का मेध्याश्चैव बलावहाः” ॥)

कैदारकं, स्त्री, (कैदाराणां समूहः कैदारस्य इदं वा ।
कैदार + वुञ् ।) कैदारसमूहः । क्षेत्रगणः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ११ ॥

कैदारिकं, स्त्री, (कैदाराणां समूहः कैदारे भवं
तस्येदं वा । कैदार + ठञ् ।) कैदारकम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ११ ॥

कैदाय्यं, स्त्री, (कैदाराणां समूहः । कैदार + य्यञ् ।)
क्षेत्रम् । क्षेत्रसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥

कैमुतिकः, पुं, (किमुत इत्यव्ययं तस्मात् आगतः ।
ठक् ।) न्यायविशेषः । तथा च कुन्दोगपरिशिष्टम् ।

“वेदाश्चन्द्रांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।

जलार्थिनोऽप्यपितरो मरौद्यास्तथर्षयः ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे खानार्थं ब्रह्मवादिनः ।

यियास्तुननुगच्छन्ति संहृष्टा क्षुद्ररीरिणः ॥

समवायश्च यच्चैषां तत्रान्ये बहवो मनाः ।

नूनं सर्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

कैरवं, स्त्री, (कै जले रौति कलनादं करोतीति । व +
अच् कैरवः हंसः तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । तस्य
प्रियमित्यण् ।) कुमुदम् । श्वेतोत्पलम् । इत्यमरः ।
१ । १० । ३७ । (यथा, महाभारते १ । १ । ८६ ।
“पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः ।
वृद्धिकैरवाणाश्च कृतमेतत् प्रकाशनम्” ॥)

कैरवः, पुं, (कुत्सितो रवो यस्य स एव स्वार्थे ण्यत् ।
एषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम् ।) शत्रुः ।
कितवः । इति मेदिनी ॥

कैरविणी, स्त्री, (कैरव पुष्करादित्वात् इनिः । ततो
ङीप् ।) कुमुदिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कैर-
वाणि सन्धस्यां इति इनि ङीप् च । कुमुद-
यक्षा पुष्करिणी ॥)

कैरवी, स्त्री, (कैरवस्य प्रिया इत्यण् ङीप् च ।)
चन्द्रिका । इति मेदिनी ॥ मेधिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कैरवी, [न्] पुं, (कैरवं प्रियत्वेन प्रवीक्ष्यत्वेन
वा अस्यस्य इति इनिः ।) चन्द्रः । इति शब्द-
माणा ॥

कैराटकः, पुं, (किरं पर्यन्तसुमिं चरमावस्थां भव्य-
दशामित्यर्थः अटति प्राप्नोति यस्मात् । किर +
अट् + अच् । ततः स्वार्थे कन् अच् च ।) खावर-
विवभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कैवल्यं

कैरातं, स्त्री, (किराते पर्यन्तभूमौ भवं इत्यञ्)
भूमिः । इति शब्दचन्द्रिका । शब्दचन्द्रिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कैरातः, पुं, (किराते पर्यन्तभूमौ भवः । इत्यञ्)
भूमिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (किरात इव प्रूरः
इवार्थे ञञ्) बलवान् प्रसूतः । तत्पर्यायः ।
सौर्यः २ क्षामः ३ । इति हारावली । किरा-
तस्य वेश इव वेशो यस्य । अर्धं आद्यत् ततः
स्वार्थे ञञ् । किरातवेशधारिणि, जि ।
यथा, महाभारते १ । २ । ५० ।

“इन्द्रार्जुनयोर्युद्धं पर्यन्तैरातसंज्ञितम्” ॥

तथा, मनसाध्याने । “कैराती वरदाभयोद्यतकरां
देवीं जिनेत्रां भजे” ॥

कैराजं, स्त्री, (किरं पर्यन्तभूमिं अलति पर्याप्रो-
तीति । अञ् + “कर्मण्य” इत्यञ् । ततः स्वार्थे-
ञञ्) विदुषम् इति वैद्यकम् ॥

कराजी, स्त्री, (कैराज + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष्)
विदुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैलासः, पुं, (के जले लासो लसनं दीप्तिरस्य ।
“हृजदन्तात् समस्याः” । ६ । ३ । ६ । इति
अजकं कैलासः स्मृतिर्कमजिः तद्वत् शुभः इत्यञ् ।
यदा, कैलीनां समूहः । कैलं । “तस्य समूहः” ।
४ । २ । ३७ । इत्यञ् ङङिञ् । कैलास्यतेऽञ् ।
आस् + अधिकरणे घञ्) खनामख्यातपर्वतः ।
इत्यमरः । १ । २ । ७४ । स च शिवकुपेरयोः
स्थानम् । तस्य परिमाणं यथा । “जठरदेवकूटौ
मेरोः पूर्व्याष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ
दिसहस्रं पृथुत्तौ भवतः । एवमपरेण पवन-
पाटिपात्रैर्दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागा-
यतौ” । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि दृष्टव्यं-
हितायां कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः)

कैलासजितनः, पुं, (कैलासः निकेतनं यस्य) शिवः ।
इति कविकल्पलता ॥

कैलासौकाः, [स्] पुं, (कैलासः शोकः स्थानं आल-
योऽस्य) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

कैवल्यः, पुं, (के जले वर्तते । उत् + अच् अजकं समासः ।
ततः स्वार्थे ञञ्) खनामख्यातवर्गसङ्गराजिः ।
अ तु वेश्यागर्भे क्षत्त्रियस्यौरसजातः । इति ब्रह्म-
वैवर्तपुराणम् । तत्पर्यायः । दासः २ धीवरः ३ ।
इत्यमरः । १ । १० । १५ ॥ दाशेरकः ४ जालिकः ५ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३४ ।

“निषादो मार्गं सूते दाशं नौकर्मनोविनम् ।

कैवल्यमिति यं प्राञ्जरायैवर्त्तनिवासिनः” ॥

अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यदुक्तं तद्वया ।

“प्राञ्जरेण शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः प्रज-
तायाः प्रायोग्यां मार्गं दाशपरागामानं नौक्यव-
हाराविनं जनयति । यमार्थावसंदेशवासिनः
कैवल्यशब्देन कीर्तयन्ति” ॥

कैवल्यं, स्त्री, (के जले जलयुक्तभूमौ वर्तते जायते
इति कैवल्यं ततः स्वार्थे ञञ् । कैवल्यं च तत्
सुखमेति कर्मधारयः ।) कैवल्यमुक्तम् । इति
शब्दचन्द्रिका ।

कैवल्यमुक्तं, स्त्री, (कैवल्यमुक्त + स्वार्थे ञञ् । यथा
कैवल्यस्य प्रियं मुक्तम् ।) कैवल्यमुक्तम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कैवल्यिका, स्त्री, (कैवल्यं जलस्या इव । इवार्थे ञञ्
ततो ऋः) मालवे प्रसिद्धो जलाविशेषः ।
तत्पर्यायः । सुरङ्गा २ जला ३ वल्ली ४ दशावह्ना
५ रङ्गिणी ६ वस्त्ररङ्गा ७ सुभगा ८ । अस्या
गुणाः । लघुत्वम् । दृढत्वम् । कषायत्वम् । कफ-
कासश्वासमन्दाग्निदोषनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कैवल्यमुक्तं, स्त्री, (कैवल्यः कैवल्यपञ्चाः प्रियं
मुक्तम् । संज्ञायां “ङापोः” । ६ । ३ । ६ । इति
वा ऋः) कैवल्यमुक्तम् । इत्यमरटीका ॥
कैवल्यं, स्त्री, (के जले वर्तते इति । उत् + अच् । कैवल्यं
जलस्या सा एव इति स्वार्थे ञञ् ततो ङीप्)
परिप्रेक्ष्यम् । इति वैद्यकम् ॥ कैवल्यपत्नी च ॥

कैवल्यमुक्तं, स्त्री, (कैवल्यः कैवल्यपञ्चाः प्रियं
मुक्तम् । संज्ञायां “ङापोः” । ६ । ३ । ६ । इति
विकल्पे ऋस्विधेरच ऋसाभावः) मुक्ताप्रभेदः ।
इति भरतः ॥ केष्टोदमुता इति भाषा । केयुर
इति नीलोत्पलः । केयुरिया मुषा । इति सारस-
न्दरी ॥ तत्पर्यायः । कुट्टनटम् २ दशपूरम् ३
धान्यम् ४ परिप्रेक्ष्यम् ५ ज्वम् ६ गोपूरम् ७
गोर्धम् ८ इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥ दाश-
पूरम् ९ दाशपूरम् १० दशपूरम् ११ दशपूरम्
१२ परिप्रेक्ष्यम् १३ परिप्रेक्ष्यम् १४ कैवल्यमुक्त-
कम् १५ कैवल्यमुक्तम् १६ । इति तट्टीका ॥
वनसम्भवम् १७ । इति रत्नकोषः ॥ धान्यम् १८
श्रीतप्यम् १९ शीर्षवृक्षम् २० वन्यम् २१
सितप्यम् २२ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवायग्रजदाहामशूल-
रक्तदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिम-
त्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कान्तिदत्वम् ।
पित्तविषयकुष्ठकण्डुविषनाशित्वम् । इदन्तु वितु-
मकनासो दृढस्य त्वक् मुक्ताकृतिः ॥ इति भाव-
प्रकाशः ॥

कैवल्यं, स्त्री, (के शिरोऽवच्छेदे वलते संछद्यति केष्वादे-
रतिसौरभ्यकरणात् के जले वलते गुणाधिकात्
वर्द्धते वा । वल + अच् ततः स्वार्थे ञञ्) विदु-
षम् । इति रत्नमाणा ॥ (कैवल्यस्य भावः इति
कैवल्यशब्दात् ब्राह्मणादित्वात् ङञ्)

कैवल्यं, स्त्री, (कैवल्यस्य सर्वोपाधिवर्जितस्य भावः
इति । कैवल्य + अच्) मुक्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ।
(तथा च पातञ्जले कैवल्यपादे १ सूत्रं यथा,
“निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां
वरणभेदस्तु ततः क्षैतिकवत्” ॥

निमित्तं धर्मादि तत्प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामेन
प्रयोजकं न हि कार्येण कारणं प्रवर्तते । वरण-
भेदस्तु ततः क्षैतिकवत् तत्तत्कामादनुक्रीयमानाद्
धर्मात् वरणाभावरणं अधर्मादि तस्यैव विरो-
धित्वात् भेदः कथः क्रियते तस्मिन् प्रतिबन्धे क्षीये
प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्णां प्रभवन्ति । क्षैति-

कैवल्यं

कवत् । यथा, क्षैतिकः क्षयीयः केदारात् केदा-
रान्तरं जलं निगीर्ण्यनप्रतिबन्धकवरणभेदमात्रं
करोति । तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसरत्तुं
परिणामं यच्छाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित्
प्रयत्नः । एतन्तः यावत् योगादिप्रभावेण अधर्मा-
द्यावरणभेदो न भवेत् तावत् कृतस्त्वज्ञानं
किञ्च यावत्स्वज्ञानप्रभावात् सर्व्वा वासना न
क्षयं यान्ति तावत् दृष्टैव कैवल्यमिति ध्येयम् ।
तथा च तत्रैव । ११ ।

“हेतुपञ्चाशदान्वयैः संय-
हीतत्वादेवामभावे तदभावः” ॥

वासनानामनन्तरानुभवो हेतुपञ्चाशदानुभवस्य
भागादयस्तेषामविद्येति साक्षात् पारम्यर्थेण च
हेतुः । फलं शरीरादि स्मृत्यादि च । आश्रयो
वृद्धिरात्मनः यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामत-
स्ते हेतुपञ्चाशदान्वयनरन्तानामपि वासनानां
संयहीतत्वात्तेषां हेतुनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां
दग्धवीजकल्पत्वे विहिते निर्मूलत्वाच्च वासनाः
प्ररोहं न यान्ति न वा कार्यमारम्भन्त इति
तासामभावः । अत्र भगवद्गीतायाम् । ४ । ३७ ।
“यद्येधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुर्वतेऽग्रेण ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुर्वते तथा” ॥
अतएव सत्त्वादिषु गुणेषु कृतार्थेषु भोगाप-
वर्गादिगुणेषु प्रवर्तार्थेषु समाप्तेषु कैवल्यमित्येव
सारसिद्धान्तवाक्यम् । यथा, पातञ्जले । ३३ ।
“प्रवर्तार्थान्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति” ॥

समाप्तभोगापवर्गलक्षणप्रवर्तार्थानां गुणानां वा
प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्य परिणामस्य समाप्तौ वि-
कारानुद्भवक्षणे यद्वि वा चिच्छक्तेरतिसाक्ष्य-
निवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत् कैवल्यमुच्यते ।
इत्थं सर्वेष्वेव दर्शनेष्वधिकाद्वयं विज्ञाय नान्यदा-
त्मनोरूपमुपपद्यते । अधिकाद्वयत्वं चिद्रूपत्वं तच्च
जडात् वलक्ष्यमेव चिद्रूपतया यदधितिष्ठति
तदेव भोग्यतां नयति यच्च चेतनाधित्तं तदेव
सकलव्यापारयोग्यं भवति । एवञ्च सति निष्कल्पात्
प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यम-
स्माभिवर्तते तद्विज्ञाय दर्शनान्तराणां नान्या गतिः
तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसाक्ष्यपरिहारेण
स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तिः कैवल्यम् । यथा,
“एतस्य ज्ञातृत्वमुक्ता चित्तहारेण सकलव्यव-
हारनिष्पत्तिमुपपाद्यप्रवृत्तसत्त्वे प्रमाणमुपदर्शय
कैवल्यनिर्णयाय दृष्टमिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनो-
र्थानभिधाय शास्त्रान्तेऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य
कैवल्यस्वरूपं निर्णयितम्” ॥ परं जन्मोपनिषन्-
समाधिजन्यासु सिद्धिषु सतीत्यपि ज्ञानभक्त्यादि
योगेन येन केनचिदुपायेन भगवदनुकम्पाकाम एव
कैवल्योपायः । पातञ्जलदर्शनटीकाज्ञात् महाराज-
भोजाधीश्वरोप्येतदङ्गीकृत्य कैवल्यपादस्य टीकायां
मङ्गलाचरणं कृतवान् । यथा,—
“यदाज्ञयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते ।
तमेकमजमीश्वरं विद्वान्मयं स्तुतः” ॥

कोकाग्रः

कृष्णायुर्वेदान्तर्गोपनिषद्विशेषः ।
 यथा, भुक्तिगोपनिषदि । “कठवल्लीतेतिरीयक-
 ब्रह्मकैवल्यान्तरेत्यपकस्य कृष्णायुर्वेदगतायां
 द्वात्रिंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां सङ्ख्यावतिविति
 श्रान्तिः” ॥
 कोशिकं, स्त्री, (केशानां समूहः । “केशाश्चाभ्यां
 यष्ठावन्यतरस्याम्” ॥ ४ । २ । ४८ । इति पक्षे
 ठक् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
 कोशिकः, पुं, (केशेषु केशविन्यासादौ साधुः ।
 केश + ठक् ।) इन्द्रारसः । इति शब्दरत्नावली
 जटाधरश्च ॥
 कोशिकी, स्त्री, (कोशिक + स्त्रियां ङीप् ।) नाटक-
 रचितविशेषः । यथा । “भारतीमावती कोशिक्या-
 रभस्यौ च वृत्तयः” । इति हेमचन्द्रः ॥
 कोशोरं, स्त्री, (कोशोरस्य भावः । कोशोर + अञ् ।)
 कोशोरावस्था । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु
 दशमवर्षात्तरपक्षदशवर्षावधिः । इति स्मृतिः ॥
 कोशं, स्त्री, (केशानां समूहः । इति घञ् ।) केश-
 समूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
 कोकः, पुं, (कोकते आदत्ते चन्द्रमधामिति । कुक्
 आदाने + पचाद्यच् ।) चक्रवाकः ।
 (यथा, गीतगोविन्दे ५ । १७ ।
 “कोकानां करणस्वनेन सट्प्री दीर्घा मदभ्यर्थना” ॥)
 वृकः । (यथा, रामायणे ५ । २६ । ६ ।
 “वने यूधपरिभ्रष्टा मृगो कोकैरिवार्दिता” ॥)
 ज्येष्ठो । खर्जुरीवृक्षः । भेकः । इति मेदिनी ॥
 विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कोकड़ः, पुं, (कोकं कोकरवं वृकध्वनिवत् ध्वनिमि-
 त्थः जाति मन्त्रातीति । ला + कः । लस्य डत्वम् ।)
 विलेशयष्टगविशेषः । तत्पर्यायः । ज्विनः २
 कोकवाचः ३ विलेशयः ४ चमराच्छः ५ लोमशः
 ६ धूम्रवर्णकः ७ । तन्मांसगुणः । आसानिज-
 कासहरत्वम् । पित्तदाहकरत्वञ्च । इति राज-
 निर्णयः ॥
 कोकदेवः, पुं, (कोकश्चक्रवाकः स इव दीव्यति कोड-
 तीति । दिव् + अच् ।) कपोतः । इति राज-
 निर्णयः ॥
 कोकनदं, स्त्री, (कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति
 वाक्मविकासेन । कोक + नद् + अन्तर्गिष्त्ततोऽच्
 मूलविभुजादित्वात् को वा ।) रक्तकुमुदम् । रक्त-
 पद्मम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतगोविन्दे १० । ५ ।
 “नीलमनीनाभमपि तन्वि ! तव कोचनं धारयति
 कोकनदरूपम्” ॥ अस्य पर्याया यथा,—
 “रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यदलोहितम्” ॥
 इति तैद्यकरत्नमालाभाषम् ॥
 कोकनदक्ष्विः, पुं, (कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य क्ष्वि-
 रिव क्ष्विर्वीर्यस्य ।) रक्तवर्णः । तद्वति त्रि ।
 इत्यमरः ॥
 कोकबन्धुः, पुं, (कोकयोः चक्रवाकयुगलयोर्दिवस-
 प्रभया संयोगकारितया बन्धुरिव ।) सूर्यः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 कोकाग्रः, पुं, (कोकः खर्जुरीवृक्षस्तद्वदग्रभागोऽस्य ।)

कोकिला

समष्टिलवृक्षः । इति राजनिर्णयः ॥
 कोकाहः, पुं, (कोक इव आहन्ति वेगेन गच्छतीति ।
 आ + हन् + डः ।) श्वेतघोटकः । तत्पर्यायः । कर्कः
 २ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्वचित् पुस्तके काकाह
 इति पाठः ॥
 कोकिलः, पुं, (कुक् आदाने + “सलिलस्यनिमहि भडि-
 भगिडगणितपिडितुडिडकुकिभूभ्य इलच्” । उणां
 १ । ५५ । इति इलच् ।) स्वनामख्यातकृष्णवर्णमधु-
 रस्वरपक्षी । (यथा, रामायणे २ । ५२ । २ ।
 “भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।
 असौ सुख्यविहगः कोकिलन्तात ! कूजति” ॥)
 तत्पर्यायः । वनप्रियः २ परभृतः ३ पिक्कः ४ ।
 इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ परपृष्ठः ५ कालः ६
 वसन्तद्वनः ७ ताम्राक्षः ८ गन्धर्वः ९ मधुगायनः
 १० वामन्तः ११ कलकण्ठः १२ कामान्धः १३
 काकलीरवः १४ कुह्लरवः १५ अन्यपृष्ठः १६
 मत्तः १७ मदनपाठकः १८ । इति राजनिर्णयः ॥
 (अस्य गुणा यथा,—हारीते स्थाने ११ अध्याये ।
 “कोकिलः स्नेहलो ज्ञेयः पित्तसंशमनस्तथा” ॥
 मृषिककल्पान्तर्गतमुक्क-विष-जातीयविशेषः ।
 तद्वंशजनिमलक्षणानि यथा,—
 “ग्रन्थयः कोकिलेनेया ज्वरो दाहश्च दाहणः” ॥
 इति सुश्रुतेन कल्पस्थाने षष्ठाध्याय उक्तम् ॥)
 अङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः । (कुन्दोविशेषः ।
 इति उत्तररत्नाकरः ॥)
 कोकिलनयनः, पुं, (कोकिलस्य नयनमिव रक्तवर्णं
 पुष्पमस्य ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)
 कोकिलाक्षः, पुं, (कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य ।
 “अक्ष्णोऽदर्शनात्” ॥ ५ । ४ । ३६ । इति अच् ।)
 वृक्षविशेषः । कुलियाखाड़ा इति भाषा । तालम
 खानां इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । इक्षुगन्धा
 २ काण्डेक्षुः ३ इक्षुरः ४ क्षुरः ५ । इत्यमरः । २ ।
 ४ । १०४ ॥ प्रदगाली ६ प्रदङ्गली ७ क्षुरकः ८
 प्रदगालघट्टी ९ वच्चास्थिः १० प्रदङ्गला ११ वच्-
 कण्टकः १२ इक्षुः १३ इक्षुरकः १४ वस्त्रः १५
 प्रदङ्गलीका १६ पिकेक्षुणा १७ पिच्छिला १८ ।
 इति राजनिर्णयः ॥ श्वेतस्य तस्य पर्यायः । वीर-
 तसः २ त्रिक्षुरः ३ क्षुरकः ४ मुक्कपुष्पः ५ । रक्तस्य
 तस्य पर्यायः ॥ कृत्रकः २ अतिच्छत्रः ३ । इति
 रत्नमाला ॥ सामान्यस्य तस्य गुणाः । आमवात-
 वातरक्तशोभनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तातिसारनाशित्वम् ।
 मुक्कफवणवचिकाशित्वम् । सन्तपणत्वञ्च । इति
 राजनिर्णयः ॥ श्वेतकोकिलाक्षमूलं कागोदुग्धेन
 पिष्टं सत् भक्षितं क्षयरोगं नाशयेत् । यदुक्तं
 गाढजे १६३ अध्याये ।
 “श्वेतकोकिलाक्षमूलं कागोदुग्धेन संयुतम् ।
 त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं गयेत्” ॥
 कोकिलाक्षकः, पुं, (कोकिलाक्ष + कर्त्तृ क्त्वा ।)
 कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां श्रीमती ।
 (यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तथा,—

कोजाग

“कोकिलाक्षकनिर्णयः पीतस्तप्ताकभोजिना ।
 कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति” ॥
 इति वाभटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ॥
 कोकिलावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ +
 वस् + अधिकरणे घञ् ।) कोकिलानां आवासः ।)
 आम्बवृक्षः । इति राजनिर्णयः ॥
 कोकिलेक्षुः, पुं, (कोकिल इव कृष्णवर्ण इक्षुः ।)
 कृष्णेक्षुः । इति राजनिर्णयः ॥
 कोकिलेष्टा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया ।) महा-
 जम्बूः । इति राजनिर्णयः ॥
 कोकिलोत्सवः, पुं, (कोकिलानां उत्सवोऽयम् ।) आम्ब-
 वृक्षः । इति राजनिर्णयः ॥
 कोङ्कणं, स्त्री, (कोङ्कणे भवं कोङ्कणदेशस्थैः कम्म-
 कारैर्निर्मितमिति भावः । “तत्र भवः” ॥ ४ ।
 ३ । ५३ । इत्यण तस्य लुक् ।) शस्त्रभेदः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 कोङ्कणः, पुं, देशविशेषः । इति विश्वः । कोकण
 इति भाषा ॥ (यथा, आगमे ।
 “अथाभ्यङ्गं समारभ्य कटिदेशस्य मध्ये ।
 समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्तितः” ॥
 देशोऽयं कूर्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्तते ।
 यथा, महाभारते ६ । ६ । ५६ ।
 “अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ” ॥
 “कौटुकास्तथा घोलाः कोङ्कणा मलवा नराः” ॥
 क्वचिदेकवचनत्वमपि दृश्यते ।
 यथा, स्मृतिसंग्रहे ।
 “मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे ।
 व्रतं चूडां विवाहश्च वर्ज्येत् मकरे गुरौ” ॥)
 कोङ्कणासुतः, पुं, (कोङ्कणे तदास्यप्रदेशे भवा । अग्न-
 तस्य लुक् च ।) कोङ्कणा रेणुकातस्याः सुतः पुत्रः ।)
 परशुरामः । इति शब्दमाला ॥
 कोषः, पुं, (कुक् + ज्वलादित्वात् कर्त्तरि णः ।)
 जातिविशेषः । स तु मांसच्छेदिगर्भ तीवरस्यौरस-
 जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
 कोजागरः, पुं, (को जागर्ति अस्यां पौर्यमासी-
 निशायां इति लक्ष्मणा देव्या उक्तिर्यत्र समये ।
 प्रबोदरात् साधुः ।) आश्विनी पूर्णिमा । तत्पर्यायः ।
 शारदी २ द्यूतपूर्णमा ३ शरत्पूर्व ४ कौमुदी ५ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथ कोजागरकृत्यानि ।
 तत्र ब्रह्मपुराणम् ।
 “आश्वयुज्यां पौर्यमास्यां निकुम्भो बालुकाशवात् ।
 आयाति सेनया साङ्गं कृत्वा युद्धं सुदायणम् ॥
 तस्मात् तत्र नरैर्मार्गाः खगेष्टस्य समीपतः ।
 शोधितस्थाः प्रयत्नेन भूषितस्थाश्च मयूकैः ॥
 पुष्पाद्यैर्मूलैर्घसर्षपप्रकारैस्तथा ।
 वैष्णवान् भूषितस्थानि नानावर्णैर्विभ्रजेतुः ॥
 सुखातेरनुलिप्तैश्च नरैर्भाष्यं सवान्धवैः ।
 दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥
 स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजितैः क्षत्रैः ।
 पूज्याश्च सपत्न्यः पत्न्यैस्तथा दारोर्जनिभ्यः ॥
 दारोपान्ते सुदीप्तान् संपूज्यो हव्यवाहनः ।
 यनाऽक्षतद्वतोपेतैस्तत्पूज्यैश्च सुतर्पितः ॥

कोटवी

संपूजितः पूज्यः पयसा पायसेन च ।
 वरः सभायः स्वयं तथा नन्दिनो मुनिः ॥
 गोमहिः सुरभिः पूज्या क्रागवर्जिताशनः ।
 उरभवद्विर्वर्यो गजवद्विर्विनायकः ॥
 पूज्यः सान्ध्या देवतो यथाविभवस्तितैः ।
 तनः पूज्यो निजुम्भोऽपि समाधेस्तितगुणैः ॥
 सुगन्धिभिर्दत्तोपेतैः कृशराख्यैश्च भूरिभिः
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥
 वज्रिपार्श्वगतैर्नैया दृष्ट्वा क्रीडाः पृथग्विधाः ॥ * ॥
 निजपुराणे यथा,—
 “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
 कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥
 कौमुद्यां पूजयेत्कृष्णो मिन्द्रमैशवतं स्थिरम्
 सुगन्धिनिशि सदेशखात्तौगारणश्चेत् ॥
 निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तति भाषिणी ।
 तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥
 गारिकेणैषिपटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् ॥
 बन्धुं प्रीणयेत्तेन स्वयं तदश्नेन भवेत् ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अथ निशाया बन्धुभिरक्षैः
 क्रीडयित्वा लक्ष्मीप्रसादात् धनमाप्नुयेत् । अक्ष-
 क्रीडानियमश्च चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यः ॥)
 कोटः, पुं, (कुट्यते प्रताप्यते श्रुत्वरञ्च अनेन वा । दुर्ग-
 माश्रित्य प्रबलविपक्षमपि प्रतापयितुं शक्यते
 इत्यर्थः । कुट प्रतापने + अक्षिकरणे करणे वा
 घञ् ।) दुर्गम् । इति कुटशब्दार्थं मेदिनी ॥ गड
 केला इति च भाषा ॥ (कुट् + भावे घञ् । कौ-
 टिल्यम् प्रतापनम् ॥)
 कोटकः, पुं, (कुट् + कर्त्तरि गवुल् ।) गृहकारकः ।
 घरामि इति भाषा । स तु कुम्भकार्या गर्भे
 अट्टालिकाकारस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्त
 पुराणम् ॥
 कोटरं, क्री, (कोटं कौटिल्याकारं स्थानं गत्तं-
 भिति यावत् । रातीति । रा + कः ।) उच्च-
 स्थितगङ्गरम् । गाङ्गे खोङ्गोल इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । निम्बुहः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥
 निर्गुहः १ कोटरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रा-
 न्तरम् ५ । तद्विवरम् ६ । इति जटाधरः ॥
 (कोटशब्दात् चतुरर्थ्या अक्षरादित्वात् रः । पां,
 ४ । २ । ८० ॥ दुर्गसन्निहितदेशादौ, चि ॥)
 कोटरावणं, स्त्री, (कोटरान्वितानां तरुणां वनम् ।
 पूर्वदीर्घत्वं यात्वञ् ।) सकोटरवृक्षयुक्तवनम् ।
 इति सुगन्धोद्योतायां दुर्गादासः ॥
 कोटरी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं रीत्याति गच्छतीति ।
 रीगगतौ + क्तिप् ।) नद्या स्त्री । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १७ । (कोटं कुटिलसंभावं राक्षसासुरा-
 दिकं रीत्याति इति । री + क्तिप् ।) चण्डिका ॥
 इत्यमरटीका ॥
 कोटवी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं निर्णयतां वाति
 मयतीति । कोट + वा गमनसंसयोः “आतो-
 ऽनुपसर्गे कः” । १ । २ । १ । इति कः । ततो गौ-
 रादित्वात् ङीष् ।) विवस्वा स्त्री । इत्यमरटीका ।
 (कोटं दुर्गं दुर्गनामानमसुरं वाति नाशयतीति ।)

कोटिः

दुर्गा । इति धरणी ॥
 कोटिः, स्त्री, (कोट्यते क्लियतेऽनया । कुट ह्रदे ।
 “सर्वधातुश्च इन्” । उणां । ४ । ११७ । इति
 इन् । बाङलकात् गुणः ।) अस्त्रादेः कोयः ।
 (यथा, रघुवंशे । ७ । ४६ ।
 “हृतान्यपि श्रेणनखायाकोटि
 आसक्तकेशानि चिरेण पेतुः” ॥)
 उत्कर्षः । प्रतलकसङ्ख्या । कोर इति भाषा ॥
 (यदुक्तं अष्टाशस्त्रे ।
 “एकं दशं प्रतलैश्च सहस्रमयतन्तथा ।
 लक्षञ्च नियतञ्चैव कोटिरव्युदमेव च” ॥)
 धनुरयम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ४० । २२ ।
 “तस्य स्वस्थे मृतं सपं क्रुद्धो राजा समावृजत् ।
 समुत्तिष्ठ्य धनुष्कोथा स चेनं समुपैक्षत” ॥)
 (रेखा । यथा, कुमारः । २ । २६ ।
 “आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
 रुद्रायामपि मूर्ध्निः क्षतङ्गारशंसिनः” ॥
 वादविचारः । संशयनिर्णयाय पूर्वपक्षः । यथा,
 गादाधरीसंशयनेतुक्तिः ।
 “विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिः” ।
 नीलावयुक्तत्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदः । यथा,
 “इष्टाद्वाहोर्ध्वस्यात् तत्स्पर्शद्विर्ध्यां दिशोतरोबाङ्गः ।
 न्यक्षे चतुरस्रं वा सा कोटिः कीर्तिता तत्रैः” ॥
 सिद्धान्तशिरोमण्युक्तगणितकक्ष्यद्वितीयांशः । यथा,
 “त्रिभिर्भेदः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्याद-
 युगयुग्मसंज्ञा च तेषां । अयमेव पदं यातमेत्यन्त-
 युग्मे भुजबाङ्गहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता” ॥ काया-
 निरूपणार्थं कल्पमानक्षेत्रावयवरेखाविशेषः ।
 यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
 “दिक्स्वप्नसम्प्रातगतस्य शङ्को-
 श्वायामपूर्वापरसूत्रमध्यम् ।
 दोर्दोः प्रभा वर्गविशेषगुणं
 कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्” ॥ * ॥
 “दिक्स्वप्नसम्प्रातगतस्य शङ्कोर्भागं यत्र पतति तस्य
 पूर्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते । दो-
 श्वायथोर्वर्गान्तरपदं पूर्वपरा कोटिः” । इति ॥
 चन्द्रस्य षट्कोटिज्ञानार्थं क्षेत्रावयवविशेषः ।
 यथा, तत्रैव “योऽधो मरो दिनक्षतः स विधो-
 रुदयशङ्कान्वितो मम मता खलु सैव कोटिः” ॥
 अपि च अर्कस्य योऽसौ अक्षः शङ्कुः यस्य
 ऊर्ध्वशङ्कुना युक्तश्चेत् तर्ह्येव कोटिर्मेतेति । यथा,
 तत्रैव ।
 “यो रवेरधः शङ्कुरसौ विधोरुर्ध्वशङ्कुना युतः ।
 सैव कोटिर्मम मता । अत्रोपपत्तिः । इष्टाकेन्दो-
 र्यान्धोत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्ध्वाधो-
 भावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैव भवति ।
 उदयेऽस्ते वा यदि षट्कोटिस्तदादरविशङ्कोर-
 भावात् शशिशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः
 शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावां-
 सावत् तथोर्वचस्योः ऊर्ध्वधरमन्तरं सैव कोटि-
 र्विज्ञाता । यतो द्रष्टा पृथगेवात्मनोऽवस्थानवशेन

कोटिष्व

शशिनः षट्कोटिस्तमवलोकायम् । अतः स्वाव-
 स्थानसमसूत्रादूर्ध्वरूपिण्या कोट्या भवितव्यम् ।
 भुजकोटिकर्णोक्तं न्यक्षं दृष्टेरयत् आदर्शवत्
 सम्मुखं यथा भवति तथा कल्प्यम् ॥ किञ्च, उदया-
 न्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवविशेषः । तत्रैव यथा,—
 “सूत्रादिना शङ्कुतलं बभूव
 याम्नां गतं हि युनिशं कुजोर्ध्वं ।
 अथ च सौम्यां निशि सौम्यमस्मात्
 सद्युक्तियुक्तं नृतनं निरुक्तम् ॥
 सौम्यायकायामृतनं हि याम्नां
 याम्यायकायात् पुनरेव याम्यम् ।
 तदन्तरैक्यं समवृत्तखेट-
 मध्यांशजोवां भुवि बाङ्गमाङ्गः ।
 दृग्ध्यां श्रुतिं चाथ तथोक्तं कोटिं
 पूर्वापरं वर्गविशेषगुणम्” ॥
 “क्षितिः अस्याहोरात्रक्षत्तसम्प्रातयोर्ध्वं सूत्रमुद-
 यास्तसूत्रम् । यद्यस्यानात् न्यक्षः शङ्कुः तस्य
 तलं उदयास्तसूत्रात् दक्षिणतो भवति । अतः
 क्षितिजादपि दक्षिणतोऽहोरात्रक्षत्तं गतम् ।
 अथ उक्तं गतम् । अतो निशि उत्तरं
 नृतनम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽप्योत्तरं
 नृतनं यागम् । अतस्तेनोनाया बाङ्गर्भवति ।
 बाङ्गर्भमशङ्कुः प्राचि अपरसूत्रयोरन्तरम् । य-
 दाऽप्या शङ्कुतलादुना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं
 शङ्कुतलं बाङ्गः स्यात् । एवं समवृत्तप्रवेशादुपरि
 दक्षिणगोले तु अया याम्या शङ्कुतलं च याम्यं
 तयोर्वर्गं कृते बाङ्गः स्यात् रविसममवृत्तयो-
 रन्तरांशानां च बाङ्गः । तत्र या दृग्ध्या स
 कर्णः । तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्वापरा कोटिः” ॥
 एका । इत्यमरः ॥ पिङ्गि प्राक् इति भाषा ॥
 कोटिकः, पुं, (कोट्या बहुसङ्ख्यायां कायति प्रका-
 शते । कै + कः ।) इन्द्रगोपनामकोटिः । इति
 जटाधरः ॥
 कोटिजित्, पुं, (कोटिं परित्तानां समूहं विचारयन्ने
 कोटिपरिमितं द्रव्यं वा जितवान् । कोटि
 + जि + क्तिप् तुगागमश्च ।) कानिदासः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (मेधाकृतः । इति शब्दार्थचिन्ता-
 मणिः ॥)
 कोटिपात्रः, पुं, (कोटिरयमात्रः पात्रं पञ्चाकारमस्य ।
 यदा, कोटिरयं पात्रे जलांशेऽस्य जलक्षेपणा-
 दिति भावः ।) केनिपातकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 केरोद्यान इति भाषा ॥
 कोटिरः, पुं, (कोटिं असङ्गं राति ददातीति । रा
 + कः ।) इन्द्रः । नकुलः । शङ्करोपकाकोटिः । इति
 मेदिनी ॥
 कोटिवर्ष, स्त्री, (कोटिष्वङ्गानि अस्त्राणि उप-
 स्थितान् शङ्कुन् प्रति वर्षन्त्यत्र । कोटि +
 वृष् + अप् ।) वाणपरम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 कोटिवर्षा, स्त्री, (कोटिभिरयमात्रैर्वर्षन्ति मधः ।
 कोटि + वृष् + अप् । स्त्रियां टाप् ।) एका ।
 इत्यमरः ॥ पिङ्गि प्राक् इति भाषा ॥

कोट्टवी

(अस्याः पर्यायाः यथा ।
 “स्युक्ताष्टकं ब्राह्मणो देवीमन्त्रमाला कता लघुः ।
 समुद्रान्ता वधुः कोटिवर्षा जङ्गोपिकेत्यपि” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 गद्यान्तास्याः स्युक्ताष्टके ज्ञेयाः ॥)
 कोटिशः, पुं, (कोट्या अयेण श्यति नाशयति
 चूर्णीकरोतीत्यर्थः । कोटि + शप् + कः ।) लोट-
 भङ्गसाधनमुद्गरः ॥ इति भरतः ॥ मइ इति ख्यात
 इति केचित् । तत्पर्यायः । लोटभेदनः २ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १२ ॥ लोटभङ्गः ३ कोटीशः ४ । इति
 रत्नकोषः ॥ लोटभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोटभङ्गा-
 र्थमुद्गरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ लोटभङ्गः
 ८ । इति जटाधरः ॥ (कोटिरस्यास्तीति लोमा-
 दित्वात् शः । कोटियुक्ते, त्रि ॥ वासुकीवर्णोय-
 नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
 “कोटिशो मानसः पुणः शूलः पाको हकीमकः” ॥)
 कोटिशः, [स्] व्य, (कोटि + वार्गार्थे चशस् ।)
 कोटिः कोटिः । इति व्याकरणम् ।
 (यथा, रघौ । २ । ४६ ।
 “गाः कोटिशः स्युर्ग्रयता घटोष्ठीः” ॥)
 कोटी, स्त्री, (कुट + “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां
 ४ । ११७ । इति न ततो वा ङीष् ।) खड्गादेर-
 यभागः । इत्यमरटीका ॥ एकाशाकम् । इति
 शब्दरत्नावली । कोटिसङ्ख्या । इति लिङ्गादि-
 संयङ्गीटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ७ । जयद्रथवधपर्वणि । ८७ । ३० ।
 “प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हृत्कारैः साधु वाहितैः ।
 कशापाणाभिघातैश्च वाग्भिश्चयाभिरेव च” ॥)
 कोटीरः, पुं, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति ।
 कोटी + ईर् + णिच् अच् ।) जटा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आनन्दलहरीम् । ३० ।
 “किरीटं वैरक्षं परिहर पुरः कैटभभिदः
 कठोरेकोटीरे ष्वलसि जहि जम्भारिसुकुटम्” ॥)
 किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 कोटीवर्षं, स्त्री, (कोटीसङ्ख्यानि वायाद्यस्त्राणि
 विपक्षान् प्रति वर्षन्ति अच् । कोटी + वृष् +
 अच् ।) वायुपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इदानीं
 देवीकोट इत्याख्यायतायते ॥)
 कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीर्वा वर्षति माधुर्यादि-
 खादम् । वृष् + अच् + टाप् ।) कोटिवर्षा । इति
 शब्दरत्नावली । पिङ्गु शाक इति भाषा ॥
 कोटीशः, पुं, (कोटीं लोङ्गादीनां कोटीसंख्यां श्यति
 चूर्णयतीति । कोटी + शप् + कः ।) कोटिशः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 कोट्टं, स्त्री, (कुट्टाते विपक्षोऽस्मिन् अच् वा ।
 कुट्ट + अधिकरणे घञ् । निपातनात् गुणः ।)
 दुर्गम् । इति हेमचन्द्रः । केला गङ्गा इत्यादि
 भाषा ॥
 कोट्टः, पुं, (कुट्टास्ते शचवोऽत्र । कुट्टं केदे + घञ् ।
 निपातनात् गुणः ।) दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादि-
 संयङ्गे अमरः ॥
 कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः । नद्या

कोणः

स्त्री । इति शब्दरत्नावली । नद्यमुक्तकेशी नारी ।
 “या त्ववासा मुक्तकेशी कोट्टवी नमिका च सा” ॥
 इति जटाधरः ॥ (कोट्टं कुट्टनं केदनं खपुल्लस्येति
 यावत् वाति हिनस्ति निवारयतीत्यर्थः । यद्वा,
 कोट्टे कुट्टने संयामे खसुतस्य रक्षार्थं वाति
 गच्छतीति । कोट्ट + वा गमनहंसयोः + कः
 गौरादित्वात् ङीष् ॥) नद्या स्त्रीरूपिणीदुर्गा ।
 “तन्माता कोट्टवी नाम नद्या मुक्तशिरोरुहा ।
 पुगेऽवतस्ये कृष्णस्य पुल्लप्राणरिक्तया” ॥
 इति भागवते । १० । ६३ । २० ॥
 (नदीयं स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा किन्त्वस्याः
 लम्बाख्योऽष्टमो भागः । यथा, हरिवंशे वाङ्-
 कण्ठयुद्धे १८२ अध्याये २२-२३ ।
 “व्याविध्यमाने चक्रे तु कृष्णोनाप्रतिमौजसा ।
 कुमाररक्षणाथार्थं बिभ्रती सुतनुं तदा ॥
 दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठत्तत्र कोट्टवी ॥
 लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः ।
 चित्राकनकशक्तित्वा सा च नद्या स्थितान्तरे” ॥)
 कोट्टवीपुरं, स्त्री, (कोट्ट्याः पुरम् ।) वाणपुरम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 कोट्टारः, पुं, (कुट्ट + चारक्प्रत्ययः । एषोदरात्
 साधुः । कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति ।
 कोट्ट + ऋ + “कर्मण्यण्” । इति अण् ।) नागरः ।
 कूपः । पुष्करिण्याः पाटकः । इति मेदिनी ॥ दुर्ग-
 पुरम् । इति लिङ्गादिसंयङ्गीटीकायां भरतः ॥
 कोठः, पुं, (कुठि + अच् निपातनात् नलोपे साधुः ।)
 चक्राकारकुष्ठरोगः । तत्पर्यायः । मण्डलकम् २ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ दुस्सर्मा ३ त्वग्दोषः ४
 चर्मदृषिका ५ । इति राजनिर्घण्टः । तस्य लक्षणं
 यथाह माधवकरः ।
 “असम्यग्भवमनो दीर्घपित्तस्त्रेष्वाग्निग्रहेः ।
 मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बह्वनि च ।
 उल्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते” ॥
 अन्यच्च । “वरटीदलनिकाशः कण्डमान् लोहितो-
 ऽखकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ
 इति निगद्यते तज्ज्ञैः” ॥ इति रत्नितः ॥
 (अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंयङ्गे
 शीतपित्तोदङ्गाद्यधिकारे ।
 “अग्निमग्न्यभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।
 शीतपित्तोदङ्गकोठान् सप्ताह्वादेव नाशयेत् ॥
 उदङ्गाक्षां क्रियाद्यापि कोठरोगे समासतः ।
 सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्यं शोणितमोज्ज्वलम्” ॥)
 कोठरः, पुं, (कुण्ठते क्ठितोऽसौ । कुठ + अरप्र-
 त्ययः ।) अङ्गोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 काँकोड इति भाषा ॥
 कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः ।
 कोठरपुष्प + ङीप् ।) वृद्धदारकः । इति राज-
 निर्घण्टः । (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो
 ज्ञातव्याः ॥)
 कोणः, पुं, (कुण्ठति वादयत्यनेन कुण्ठति वादयतीति
 वा । कुण्ठ शब्दे + करणे घञ् । कर्त्तरि + अच्
 वा ।) वीणादिवादनम् । भेरीप्रभृति बन्धवावाह-

कोट्टवः

वार काठी इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे
 २ । ७१ । २६ ।
 “भेरीमृदङ्गवीणायां कोणसंघटितः पुनः” ॥)
 अस्त्रादेरग्रभागः । तत्पर्यायः । पालिः २ अश्विः
 ३ कोटिः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ (यथा,
 कादम्बर्याम् । “कनक कोयिरभिहृन्मसान्” ॥)
 वाद्यप्रभेदः । गृहादेरेकदेशः । (यथा, कथा-
 सरित्सागरे । १६ । ३३ ।
 “खट्वहस्याङ्गने तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः ।
 कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि” ॥)
 लगुङ्गः । इति मेदिनी । मङ्गलग्रहः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ शनिः । इति विश्वः ॥ द्योर्दिशोर्ध्व-
 भागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं
 विदिकृष्ये द्रष्टव्यम् ॥ (कोणमात्रम् । यथा,
 तन्त्रसारे ।
 “विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्” ॥)
 कोणकुणः, पुं, (कोणे मल्लकैकदेशभागे कुण्यति
 विचरतीति । कुण् + अच् ।) उल्कणः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ उकुण इति भाषा । (मल्लकम् ।
 कारपोका इति भाषा । खड्गल इति हिन्दी-
 भाषा ॥)
 कोणिः, त्रि, (कुण् + “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां ४ ।
 ११७ । इति इन् बाङ्गलकात् गुणः ।) कुण्ठिः ।
 इत्यमरटीका ॥ कोपा इति भाषा ॥
 कोथः, पुं, (कुण्ठते पूतित्वं गम्यते अनेन । कुण्
 पूतित्वे + करणे घञ् ।) नेत्ररोगभेदः । कथो
 इति भाषा । (कुण्ठति गुदं क्षिणोति । कुण्
 कर्त्तरि अच् ।) गुह्यक्षयकारकभगन्दर रोग-
 विशेषः । यथा, सुश्रुते ।
 “मूत्रेण मांसलुब्धेन यदस्थिशूल्यमग्नेन सङ्घाभ्यव-
 हृतं यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितं
 असम्यगागतं गुदं क्षिणोति तत्र क्षतनिमित्तः
 कोथ उपजायते” । भावे घञ् । गणनम् । यथा,
 तत्रैव ।
 “तस्मिन् क्षते पूयवधिरावकीर्णमांसकोथे
 भूमाविव जलसिक्तायां क्रमयो जायते” ॥)
 श्रुतिरे मथिते च त्रि । इति मेदिनीकर-
 हेमचन्द्रौ ॥
 कोदण्डं, स्त्री, (कु शब्दे + विच् । कौः शब्दायमानो
 दण्डोऽस्य ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥
 (यथा, भागवते ३ । २१ । ५२ ।
 “विस्फूर्जन्वहकोदण्डो रथेन त्रासयन्मघान्” ॥)
 कोदण्डः, पुं, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारो विद्यते
 अस्य । अर्ध आदित्वादच् ।) भूः । जनपदविशेषः ।
 इति मेदिनी ॥
 कोद्वः, पुं, (कु + विच् । कौः सन् इवतीति । कु +
 अच् ।) द्वः । कौ इव इति कर्मधारयः । केन
 वायुना इवति वा एषोदरात् पूर्वस्य ओकारा-
 देशे साधुः ।) धान्यविशेषः । कोदो इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । कोदद्वः २ । इत्यमरः । १ । ६ । १३ ॥
 कुद्वः ३ । इति तट्टीका । कुदावः ४ मदनायकः
 ५ कोद्वः ६ कोदद्वः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

कोमलं

(यथा श्रुते। “अयच्छिया वै कोमलः”) अपि च।

“कोमलः कोरद्वः स्यादुहाणो वनकोमलः।

कोमलो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।

उहाणस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।

तिक्तत्वम्। त्रिणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्त-

हरत्वम्। रुक्षात्वम्। मोहकारित्वम्। त्वगस्य

तु गुणत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ परमग्राहि-

त्वम्। वातजत्वम्। इति राजवल्लभः ॥

कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप् + भावे घञ्।)

कोपः। इत्यमरः। १। ७। २६ ॥

(यथा, विश्वपुराणे १। ११। १३।

“वत्स! कः कोपहेतुस्तु कश्च त्वां नाभिनन्दति” ॥)

कोपकर्म, स्त्री, (उपकम्यते चारभ्यते यत् तत्

उपकर्मं लृष्टादिकम्। उप + कम् + कर्मणि

घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपकर्मं लृष्टिः। ब्रह्मणः

लृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कोपेन

क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।)

कोपयुक्तिः, त्रि ॥

कोपनः, त्रि, (कुप + युच्।) कोपविश्लिष्टः। इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते १। २६। १६।

“आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्” ॥

पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः।

यथा, हरिवंशे। ४१। ८४।

“शरभः शनभश्चैव कुपनः कोपनः क्रयः” ॥

स्त्री, कुप् + णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारक-

क्षापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महा-

भारते श्वनुगीतायाम्। १४। १७। १९।

“स्वदोषक्रीपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।

अपि वोद्वन्धनादीनि परीतानि यवस्यति” ॥)

कोपनकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति

प्रकाशते। कै + कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप् + ताच्चीत्ये युच् +

टाप्।) कोपवती। तत्पर्यायः। भामिनी २।

इत्यमरः। १। ६। ४॥ चण्डो ३। इति जटा-

धरः ॥ भीमा ४॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

कुमारः। ३। ८।

“कयासि कामिन् सुरतापराधात्

पादानतः कोपनयावधूतः।

तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं

प्रवाणशय्याशरणं शरीरम्” ॥)

कोपनता, स्त्री, (कोपहेतुर्नता।) कर्णकोटालता।

इति राजनिर्घण्टः ॥

कोपी, [न्] त्रि, ‘अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके

विधिः।) कोपनः। इत्यमरः। १। १। ३९ ॥

(यथा, मार्कण्डेये २८। २६।

“तत्त्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्यमकोपिता।

वैतन्त्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिचिरम्” ॥)

जनपारावते, पुं, इति राजनिर्घण्टः ॥

कोमलं, स्त्री, (कोति शब्दायते वाङ्मदियोगेन कोतो-

धेनेन वा। कु शब्दे ख्यादित्वात् कञ् तस्य मुट्

कोरदू

यु। बाहुलकात् गुणः।) जलम्। इति मेदिनी ॥

कोमलः, त्रि, (कम् कान्तौ + बाहुलकात् कलच्।

अत उत्वं गुणश्च ॥) अकठिणः। नरम इति भाषा।

तत्पर्यायः। सुकुमारः २। मृदुलः ३। मृदुः ४।

इत्यमरः। ३। १। ७८। पल्लवः ५। इति जटा-

धरः ॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघुः। ६। ३५।

“श्रुतिसुखममरस्वनगीतयः

कुसुमकोमलदन्तवधो वधुः।

उपवनात्तलताः पवनाहृतैः

किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः” ॥)

कोमलकं, स्त्री, (कोमल + संज्ञायां कन्।) मृणालम्।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्वार्थं कन्। जलम्।)

कोमला, स्त्री, (कोमल + स्त्रियां टाप्।) स्त्रीरिका।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (उत्पन्नप्रासघटकवृत्तिभेदः।

स्त्रीरिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईधत् उमा अतसीदृष्टः स

इव आन्ति। आस् + गवल् + टाप् अत इत्वम्।

कोः कादेशः।) आलिका। इति हारावली ॥

फलेर आलि इति भाषा ॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवाम्य एषोदरात् अत

उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्षमपक्षी। इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनौ। ५। १२।

“प्रतुदान् जलपादांश्च कोयष्टिनमवविक्रान्” ॥)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि + संज्ञायां कन्।) पक्षि

भेदः। कौंडापक्षी इति भाषा। इत्यमरः। २।

५। ३५ ॥

कोरकः, पुं, (कुल संस्थाने + कर्त्तरि गवल्। नस्य

रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः। २। ४। १६ ॥

(“कलिका कोरकः एमान्” इत्यमरवाक्यं प्रायिका-

भिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः “कोरकं कुट्टनेऽपि-

स्यात् कल्लोलकट्याण्योरिति” “कोरकोऽस्त्रो

कुट्टने स्यादिति” च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम् ॥)

कोरकः, पुं स्त्री, (कुन् + गवल्। नस्य रः।) मुकुलम्।

(यथा, माघे। ७। २६।

“मरुदवनिरुद्धां रजोवधूभ्यः

समुपचरन् विचकार कोरकाणि” ॥)

कल्लोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी ॥ चोर-

नामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः ॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति

कुर + अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सुप्लौ। इत्य-

मरः। २। ४। १२५ ॥ (अस्याः पर्यायाः यथा,

“सुप्लोपकुक्षिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविडीगुटिः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः ॥

कोरद्वः, पुं, (कोलं संस्थानं दृश्यति। दृष् + णिच्

“कल्लोलकम्” ॥ ३। २। १। इत्यम्। नस्य रत्वम्।)

कोरवः। इत्यमरः। २। ६। १६ ॥ (यथा, महा-

भारते। ३। १६०। १८—१६।

“इदृशो भविता कोको युगलौ पथ्यपथ्यते।

वस्त्राणां प्रवरा शाखी धान्यानां कोरद्वकः।

भार्वाभिनाश्च पुत्रवा भविष्यन्ति युगध्वे” ॥

कोलः

अस्य गुणा यथा,—

“स कोरद्वः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।

वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंघाहि शोथघ्नः” ॥

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकयोगोक्तम् ॥)

कोलं, स्त्री, (कुल् अच् गौरादित्वात् ङीष्।) कोली तस्याः

फलमित्यङ् तस्य लुक् “लुक्तेऽदितलुक्” ॥ १। २।

४६। इति ङीष् लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्यायः।

कुवलम् २। फेनिलम् ३। सौवीरम् ४। वदरम् ५। घोघटा

६। इत्यमरः। १। ४। ३६ ॥ पिप्पलम् ७। खादु-

फलम् ८। वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली ॥

कोकिलम् १०। इति जटाधरः ॥ अपि च।

“पुंसि स्त्रियाश्च कर्कन्धर्वदरीकोलमित्यपि।

फेनिलं कुवलं घोघटा सौवीरं वदरश्च तत् ॥

अनापिया कुहा कोलिविधमो भयकण्टकः” ॥

अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।

“पचमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।

सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुह्यं शुक्लम् ॥

वङ्गं पित्तदाहसक्षय्यदृष्ट्यानिवारणम्।

सौवीरं लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते ॥

कोलन्तं वदरं दाहि कथमप्याश्च वातहृत्।

कफपित्तकरं चापि गुह्यं सारकमौचितम् ॥

कर्कन्धः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्वसूत्रभिः।

अस्त्रं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥

स्निग्धं गुह्यं च तिक्तश्च वातपित्तापहं स्मृतम्।

मुष्कं भेद्यमिहत् सन्धे लघु दृष्ट्यात्मनाश्नितम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ वदरदिदं प्रदगलकोलौ।

वदरीसदृशा घोघटा प्रदगलकोलिः। यदुक्तम्।

“वदरीसदृशाकारो वृक्षः सुष्पफलो भवेत्।

अटथामेव सा घोघटा गोपघोघटेति चोच्यते” ॥

इति सुभूतिः ॥

“हस्तिकोलीर्गोपघोघटा घोघटा च वदरीश्चरा।

प्रदगलकोलिः कर्कन्धः” इति। रत्नकोषः ॥ केचित्तु

कोलादिचयं वदरीफले सौवीरादिचयं प्रदगल-

कोलाविद्याः ॥ स्वामी तु “कर्कन्धर्वदरी कोलि-

घोघटा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोलम्” ॥

इति पठति। तत्राद्यास्तथो दत्तार्थाः अन्ये फलार्था

घोघटा तुभयस्पृगिति व्याचष्टे। “सौवीरं वदरं

कोलं वदरीणां फलं मतम्” इति कोषान्तरम्।

इति भरतः ॥ ० ॥ अस्य गुणः। अस्त्रत्वम्। वायु-

कफनाशित्वम् ॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्त-

नाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वम् ॥

मुष्कस्यास्य गुणः। कफवायुनाशित्वम्। पित्तविरोधि-

त्वम् ॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। अमट्ठ्यानाशित्वम्

स्निग्धत्वम्। लघुत्वम् ॥ अस्य मज्जगुणः। मधुर-

त्वम्। पित्तच्छर्दिदृष्ट्यानाशित्वम्। इति राज-

वल्लभः ॥ ३ ॥ तोलनपरिमाणम्। इति वैद्यक-

परिभाषा ॥ (यथा, चरकं कल्पस्थाने १२ अः।

“शायो हौ रंजणं विद्यात् कोलं वदरमेव च” ॥)

मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ चयम्। इति

वैद्यकम् ॥

कोलः, पुं, (कोलति कामपि बाधां न मत्तैव शत्रुं प्रति-

धावतीति। कुल + अच्।) शूकरः। (कोलति इवते

कोलव

अले इति ।) अत्रः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥ भेला
भाङ् इत्यादि भाषा । अत्रापलिः । अत्रिः । अत्रिम् ।
चित्ता इति भाषा । (कोलन्ति अलिङ्गन्त्यङ्गान्यत्र ।
कुल + अधिकरणे हलश्चेति घञ् ।) कोडम् ।
इति मेदिनी । देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्त्रभेदः । इति धर्मशास्त्रे । वर्णसङ्गराजतिविशेषः ।
(यथा, हरिवंशे । ३२ । १२३ ।
“पाण्डवश्च कोरलश्चैव कोलखोलश्च पार्थिवः ।
तेषां जनपदाः स्मृताः पाण्डवाश्चोलाः सकोरलाः” ॥)
स तु कोटात् तीव्रकन्यायां जातः । इति ब्रह्म-
वैवर्तपुराणम् ॥ अस्त्रधारिस्त्रैज्यातिविशेषः ।
स च पूर्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनासौ
वेदयागादावनधिकाग्नी कृतः । एतद्विवरणं हरि-
वंशे १४ अध्याये प्रकृतम् ॥
(अथन्तु कोलः यज्ञातिवंशीयस्य राज्ञो दुष्प्रान्तस्य
पौत्रेभ्यस्तमः ॥ इदानीं पार्वत्यः असम्भ्रजति-
विशेषः । उत्कलदेशादुत्तरभागे ह्यस्य वसतिः ।
इयन्तु कोलजातिः सत्यप्रिया सरलप्रकृतिः
आतिथ्यसत्कारप्रिया चेति उच्यते ॥)
कोलकं, स्त्री, (कोल् + संज्ञायां कन् । कुल् + कृत्वादि-
त्वात् वृन् वा ।) गन्धद्रव्यविशेषः । काँकला
इति भाषा । मरिचम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
३६ ॥
कोलकः, पुं, (कुल् + कर्त्तरि गवुल् कृत्वादिवात्
वृन् वा ।) अङ्गोष्ठदन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बज्रवारदन्तः । इति जटाधरः ॥
कोलकन्दः, पुं, (कोल इव कन्दोऽस्य ।) महाकन्द-
विशेषः । तत्पर्यायः । क्रमिघ्नः २ पञ्जलः ३ वस्त्र-
पञ्जलः ४ पुटालुः ५ सुपुटः ६ पुटकन्दः ७ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कर्मदोषनाशित्वम् ।
वाग्निविच्छेदशमनत्वम् । विषदोषनिवारणत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल इव कर्कटिका ।) मधु-
खर्जुरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
कोलदणं, स्त्री, (कोलं वदरीफलं तद्वत्तदनमस्य ।)
गलीगामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥
(गलीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
कोलनाशिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य नाशिका
नाशिनी । नश + एवञ् टाप् अत इत्वम् ।)
वज्रिणीदन्तः । इति हारावली ॥
कोलपुच्छः, पुं, (कोलस्य शूकरस्य पुच्छ इव पुच्छो-
ऽस्य ।) कङ्कपक्षी । इति हारावली ॥
कोलमूलं, स्त्री, (कोलस्य वदरीफलस्य मूलवत् मूल-
मस्य । यदा, कोलं वदरीफलमिव मूलमस्य ।)
पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कोलमूकः, पुं, (कुल् + बाहुलकात् अन्त्यच् । ततः
संज्ञायां कन् ।) वीर्यायाः कायः । इत्यमरः । १ ।
७ । ७ ॥ स तु तन्वीदङ्कादिसमुदायः शरीरम् ।
अनावुदङ्ककुभसमुदायस्तन्वीहीन इत्यन्वये ।
इति भरतः ॥
कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो वराहः तस्मिन्मवत् वल्ली ।
वराहकोमनुष्यशृङ्गावत्वात् तच्चात्वम् ।) गन्ध-

कोली

पिप्पली । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥ अथम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“चविकायाः फलं प्राप्तेः कथिता गर्जपिप्पली ।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवृक्षश्च सा” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कोलशम्बी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा
शम्भिरस्याः । ततो वा खीष् ।) जलाविशेषः ।
आलकुसी इति भाषा । तत्पर्यायः । कृतफला २
खट्वा ३ शूकरपादिका ४ काकागुला ५ दधि-
पुष्पा ६ काकागुला ७ पर्यङ्गपादिका ८ । अस्या
गुणाः । वायुनाशित्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफपित्तकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तत्पर्यायगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“कोलशम्बी कृष्णफला तथा पर्यङ्गपालिका ।
कोलशम्बी समीरघ्नी गुरुणा कफवातघ्नी ।
शुक्राग्निस्वादहृद्गुल्मा रुचिहृत् बद्धविड्गुरुः” ॥)
कोला, स्त्री, (कुल् + च्वलादित्वात् णः ततष्टाप् ।)
कोलिदन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ पिप्पली ।
(अस्याः पर्याया यथा,—
“पिप्पली चपला शैली वैदेही मागधी कणा ।
हृषीकेशकुल्या मगधी कोला स्यात्तिष्ठतगुला” ॥)
अथम् । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“चयं तेजोवती कोला नाकुली च विकोषणा” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कोलाक्षः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
तत्र परं कान्यकुब्जम् ॥
कोलाहलः, पुं, (कोल एकीभूताव्यक्तशब्दविशेषः तं
आह्वयति आलिखतीति । हल् विलेखने + अच् ।)
बद्धविधदूरागाव्यक्तध्वनिः । तत्पर्यायः । कलकलः
२ । इत्यमरः । १ । ६ । २५ ॥ कालकोलः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । ३ ।
३१ । ४१ ।
“ततो हलहलाशब्दः पुनः कोलाहलो महान् ।
महान् शब्दसनादस्तु पुनस्तूर्यरवो महान्” ॥)
कोलिः पुं स्त्री, (कुल् + “सर्वधातुभ्य इन्” । उणां
४ । ११७ । इतीन् ।) दन्तविशेषः । कुलगाह् इति
भाषा । तत्पर्यायः । कर्कन्धः २ वदरी ३ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३६ ॥ कर्कन्धः ४ वदरः ५ कोली
६ कोला ७ कुवली ८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
कोलः ९ । इति तट्टीका सारसुन्दरी ॥ (यथा,
गाण्डे १६४ अध्याये ।
“जातोपत्रं कोलिपत्रं तथाचैव मनःशिला ।
रभिश्चैव कृता वर्त्तिवदरामौ महेश्वरः ।
धूमपानं कासहरं नात्र कार्या विचारणा” ॥)
कोली, स्त्री, (कोलति धीमत्वेन जायते वर्जते वा ।
कुल् + अच् + गौरादित्वात् खीष् । यदा, कोलि
+ वा खीष् ।) कोलिदन्तः इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“ऐसि स्त्रियान् कर्कन्धवदरी कोलिमयि ।
पेनिजं कुवणं घोटो सौवीरं वदरं महत् ।
अनप्रिया कुहा कोपी विषमोभयकण्ठका” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कोशः

न्यग्रोधादिगणे व्यवहारोऽस्य यथा,—
“कोली कदम्बविरला मधुकं मधुकम्” ॥
इति सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति यत् ।) पिप्पली ।
इति रत्नमाला ॥
कोविदः, त्रि, (कुङ् शब्दे विच् कौः वेदः तं वेत्ति
जानातीति । विद् + “इगुपधेति” । ३ । १ । ११५ ।
इति कः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥
(यथा, भागवते । १ । १२ । २६ ।
“इति राज उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः ।
लब्धोपचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृह्णन्” ॥)
कोविदारः, पुं, (कुं भुवं विदुषाति विदारयति भूमिं
विदार्योद्भवतीत्यर्थः । दृ + “कर्मण्यच्” । ३ ।
२ । १ । इति अण् । ततः एषोदरात् साधुः ।)
रत्नकाञ्चनदन्तः । तत्पर्यायः । चमरिकः २ कुहालः
३ युगपत्रकः ४ । इत्यमरः । ३ । ७ । २२ ॥
काञ्चनारः ५ कणकारकः ६ कान्तपुष्पः ७ कर्कः
८ कान्तारः ९ यमलच्छदः १० काञ्चनालः ११
ताम्रपुष्पः १२ कुदारः १३ रत्नकाञ्चनः १४ । इति
जटाधरः ॥ विदलः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
अपि च ।
“काञ्चनालः काञ्चनको गगगारिः शोणपुष्पकः” ॥
अथ कचनारभेदः ।
“कोविदारश्चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मान्तकः स्वल्पकेशरी ॥
काञ्चनालो हिमो याही तुवरः क्षेपपित्तनुत् ।
कमिकुष्ठगुदभ्रगगदमालाव्रणापहः ॥
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात् तथोः पुष्पं लघु सूतम् ।
रुद्धं संयाहि पित्ताखप्रदरुद्धयकासनुत्” ॥
इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
संयाहित्वम् । व्रणरोपणत्वम् ॥ दीपनत्वम् ।
कफवातमूत्रक्षयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यगुणाः । धारकत्वम् । रुचिकारित्वम् ।
रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(यथा, पाकशास्त्रे ।
“कोविदारकलिकातिकोमला
तक्रसिद्धितिलैलपचिता ।
हिङ्गुवासकसुवासवासिता
वेसवारलुलितातिशोभदा” ॥
पारिजातः । हरिवंशे कोविदारस्य खुत्त-
कधने एतद्विवर्तित्यथा । १२४ । ७०-७१ ।
“कोऽप्ययं दाहरिवाङ्गरजानक्तो यतो जनाः ।
कोविदार इति ख्यातस्ततः स मुमहासवः ॥
मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः ।
स वृद्धो ज्ञायते त्रिषो यत्नैतत् कुसुमोत्तमम्” ॥)
कोशः, पुं, (कुशते संक्षिप्यते । कुश संक्षिप्यते +
घञ्कर्त्तरि षेति अघिकरणार्थो ङ् ।) अथम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुशते आह्वयते आ-
ह्वानेभ्यः कौबः । कुश ग. निष्कर्त्ते ङ् । कोवो
मूर्धन्यान्तः तावन्तान् इत्यन्वये । इति भरतः ।
जटाधरः । केमकण्ठम् । तत्पर्यायः । शिरस्थम्
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ जटाधरः । केम-

कोशात

रूप्यम् मिलितं प्रत्येकं कोशादिद्वयवाच्यम् ।
कृतमावर्तितं अकृतमाकरोत्यं चूर्णं घटिताघ-
टितमिति खामो ॥ कृतमाभरणीकृतं अकृतं
चूर्णादिरूपमाकरोत्यमिति केचित् । (आवरण-
विशेषः । यथा, भागवते । २ । १ । ३४ ।

“अव्यक्तमाङ्गदयं मनस्य
स चन्द्रमाः सर्वविकारकोशः” ॥

मुकुलम् । यथा, रघौ । ३ । ८ ।

“तिरश्चकार भ्रमराभिजीनयोः

सुजातयोः पञ्चजकोशयोः श्रियम्” ॥

कोशकारः, पुं, (कोशं करोति त्वक्पञ्चादिभि-
रात्मानमाच्छादयति । कोश + कृ + अण्) इत्तुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥
(कोशं करोति स्वमुखलाकारूपतन्तुभिरात्मान-
माच्छादयतीति । कीटविशेषः । गुटिपौका इति
भाषा । यथा, भागवते । ६ । १ । ५२ ।

“कोशकार इवात्मानं कर्मणाच्छाद्य भुङ्क्षति” ॥

कोशचक्रं, स्त्री, (कोशे फलं बीजं अस्य ।) कक्कोलकम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । १३० । (कक्कोलकशब्दोऽस्य
विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोशफला, स्त्री, (कोशे फलं यस्याः ।) महाकोशा-
तकी । अपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोशलः, पुं स्त्री, (कुश + “उद्यादित्वात्” उणां । १ ।
१०८) कलः बाहुलकात् गुणः ।) अयोध्यानगरी ।
इति शब्दमाला उणादिकोषश्च । मूर्द्धन्यमध्यो-
ऽप्ययम् । (यथा, रामायणे । १ । ५ । ४ ।

“कोशलो नाम मुदितः स्त्रीतो जनपदो महान् ।

निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्” ॥)

कोशलान्नगा, स्त्री, (कोशलस्य कोशलनृपतेरात्मजा
दुहिता ।) कौशल्य । सा तु श्रीराममाता वश-
रथराजपत्नी च । इति शब्दरत्नावली ॥

कोशलिकां, स्त्री, (कुशलाय कर्मणे हितजनककार्य-
सिद्ध्यर्थमिति भावः दीयते यत् । कुशल + ठक्
निपातनात् पूर्वस्य षोकारत्वम् ।) उत्कोचः । इति
हेमचन्द्रः । घुष इति भाषा । मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोशाङ्गं, स्त्री, (कोश इव अङ्गमस्य ।) इत्कटः । इति
हारावली ॥ षोकाङ्गा इति भाषा ॥ मूर्द्धन्यमध्यो-
ऽप्ययम् ॥

कोशातकः, पुं, (कोशं शिरःकोशं अतति गच्छति
सातत्येन प्राप्नोतीति । अत + कृन् ।) कचः । इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (कोशं वेदात्मकमाकरमतति प्राप्नो-
तीति बाण्ये । बलुर्वेदीयशाखाविशेषः । कठवस्त्री
उपनिषद् ॥)

कोशातकी, स्त्री, (कोशं अततीति । अत + कृन् ।
ततः कोशातक + गौरादित्वात् ङोष् ।) पटोली ।

कोशः, इति मेदिनी ॥ फलशाकविशेषः ।

कोशिका इति भाषा । तत्पर्यायः । कृतच्छिन्ना २
जालिनी ३ कृतवेधना ४ स्वेदा ५ सुतिक्ता ६
घटाकी ७ मदङ्गुलिनी ८ कर्कशच्छिन्ना ९ ।
अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । कटुत्वम् ॥ अवा-
यत्वम् । पित्तवतकफनाशित्वम् । अक्षय्यानिविष्टो-
न्नतत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्य-

कोषः

यम् । महाकोशातकी । राजकोशातकी । यथा ।
अथ नेनुथा ।

“महाकोशातकी प्रेक्षा हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥

महाकोशातकी खिग्धा सहा पित्ताभिलाषहा” ॥
अथ तोरइ ।

“धामार्गवो पीतपृष्ठो जालिनी कृतवेधना ।

राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥

राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातना ।

पित्तघ्नो दीपनी श्वासज्वरकासहृमिपणुत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—

“कोशातकी फलं स्वादु मधुरं वातपित्तनुत् ।

विपाके च कफं हन्ति उपरे शक्तं प्रदिशते” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥)

कोशातकी, [न] पुं, (कोशातकोऽस्यास्तीति । इतिः ।)

वाङ्मयम् । वङ्गकम् । वाङ्वाचिः । इति विश्वः ॥

कोशात्मः, पुं, (कोशे + आत्म इव फलमस्य ।) फल-

वृत्तविशेषः । कोशाम इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कृमिवृत्तः २ सुकेशकः ३ । इति भावप्रकाशः ॥

घनशब्दः ४ वनात्मः ५ जन्तुपादपः ६ क्षुद्रात्मः ७

रक्षात्मः ८ लाक्षावृत्तः ९ सुगन्तकः १० । अस्य

गुणः । कुष्ठश्रीशाखपित्तव्रणकफापहत्वम् । तत्-

फलगुणाः । याहिहत्वम् । वातघ्नत्वम् । अस्त्रत्वम् ।

उष्णत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तदत्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ कषार्तिप्रदत्वम् । विदाहित्वम् । विशोफ-

कारित्वम् ॥ पक्वस्य तस्य गुणः । मधुरत्वम् ।

अस्त्रत्वम् ॥ पट्टादिगुणस्य तस्य गुणः । दीपनत्वम् ।

नचिपुष्टिजनकत्वम् । तस्यैतस्य गुणाः । सार-

कत्वम् । कृमिकुष्ठनापहत्वम् । अस्त्रमधुरत्वम् ।

बल्यत्वम् । पथ्यत्वम् । गोलनत्वम् । पाचनत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो

यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“कारङ्गं वा सार्धं वा क्षतेषु

क्षेप्यं तैलं शिग्रुकोशामयोर्वो” ॥)

कोशिला, स्त्री, (कोशः कोश इव पदार्थो वा अस्याः
अस्तीति । कोश + पिच्छादित्वात् इलच् ।) मुद्ग-

पर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोशी, स्त्री, (कुश संज्ञेय + अच् गौरादित्वात्

ङीष् ।) उपानत् । जुता मीना इति च भाषा ।

तत्पर्यायः । पद्मश्री २ पादविश्रजाः ३ पादरथो ४ ।

इति हारावली ॥ शुद्धा । इति जेमचन्द्रा । धा-

न्यादिर मुंया इति भाषा ॥

कोषः, पुं स्त्री, (कुष्यन्ते आकृष्यन्ते फलपृष्ठोत्पादक-

मधुमयपरागादयो यस्मिन् । कुष ग निष्कर्षे +

घञकसंरि चेति अधिकाशे घञ् ।) कुङ्गलः ।

कुङ्गि इति भाषा । खड्गपिधानम् । खाप इति

भाषा । (यथा, महाभारते । ४ । ७० । १३-१५ ।

“कस्यायं विपुलः खड्गो गये कोषं समर्पितः ।

हेमत्सवरनाट्यो नैबन्धो भारसाधनः ॥

कस्य पाचनखे कोषे शायको हेमविग्रहः ।

प्रमाखण्डसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः ॥

कस्य हेममये कोषे सुवर्णे पावकप्रभे ।

कोषः

निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः जैलाः परमनिर्घण्टः” ॥)

अर्थसमूहः । (यथा, रघौ । ५ । १ ।

“तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं

निःशेषविश्रागितकोषजातम्” ॥)

दिव्यम् । (यथा, राजतरङ्गिण्या । ५ । ३३५ ।

“ततो निक्षिप्य चरणं रक्ताक्षे मेघचर्मणि ।

कोषं चक्रतुरन्योऽन्यं सख्यौ नृपदामरौ” ॥)

अग्रम् । कृताकृतं हेमरूपम् । इत्यमरः । २ ।

६ । ६१ । अस्य विवरणं तानयान्ते द्रष्टव्यम् ।

पाचम् । जातीकोषः । जायफल इति भाषा ।

(जातीपक्षी । जमिनी-अर्थे व्यवहारो । यथा,

गर्भचिन्तामणिर्गर्भः ।

“रसं तालं तथा लौहं प्रत्येकं कर्ममात्रकम् ।

कर्षदयन्तयाचाम् कर्पूरं वज्रताम्रकम् ॥

जातीफलं तथा कोषं गोक्षरञ्च शतावरीम् ।

बलातिबलयोर्मूलं प्रत्येकं तोलनं शुभम् ॥

वारिणा वटिका कार्या दिग्गुणा फलमागतः ।

सन्निपातं निहन्त्यासु स्त्रीयाश्चैव विशेषतः ॥

गर्भिण्या ज्वरदाहञ्च प्रवरं सूतिकाभयम्” ॥

इति वैद्यकभैषज्यधन्यनिर्याये स्त्रीरोगाधि-

कारे ॥) शब्दादिसंग्रहः । इति मेदिनी । (यथा,

अमरकोषः ॥) भागद्वारात् । पानपाचनचक्रः ।

योगिः । शिम्बा । इति जेमचन्द्रः ॥ पनसादिकन-

स्यान्तः । इति धर्मगो ॥ शब्दान्तरसंयोगे गोलक-

वाचकः । यथा सूत्रकोषः नेत्रकोष इत्यादि । इत्य-

मगटीकायां खामी । धनसंहतिः । इति जटाधरः ॥

(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ।

“कोषो बलश्चापहतं तत्रापि खपरे तता” ॥)

तत्सङ्घगुणाः ।

“कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन ।

द्रव्यं हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः ॥

धर्महेतोः सुखार्थाय भव्यानां भरणाय च ।

आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा ॥

धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्तते ।

नाधनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन ॥

अधर्माच्च धनं कुर्यात्तद्धनं दृष्ट्वाते परैः ।

स्वयं पापस्य पापं स्यात् सिंहे हस्तिबन्धदिव ॥

तादात्मिको मूलहरः कदर्थस्त्रिविधोऽर्जकः ।

उत्पन्नार्थययकरो यो भविष्यद्भनाश्रया ॥

स तादात्मिक आख्यातः कल्याणी तस्य नायति ।

यः पित्राद्यर्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् ॥

स मूलहर आख्यातस्तदुदार्कोऽपि चाशुभः ।

स कदर्थस्त भवतात्मपीडनेऽर्थसङ्घयो ॥

तद्धनं राजदायादतस्तगाणां निधिर्भवेत् ।

मिच्छा च राजकोषश्च लोकलोकेन वर्जते ॥

अज्ञानञ्च धनश्चैव लोकलोकेन हीयते ।

कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् ॥

भूगुणैर्वर्जते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्न परतता ।

राशोपायेन संरक्ष्या यामे यामे क्षीयिष्याः ॥

तेभ्यः क्षयितस्तत्तत्तार्थं अर्थेभ्यः सर्व्वसम्पदः ।

शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।

तथा धर्मं बर्हेतु कर्षणात् भूगुणसङ्घः ॥

कोषपा

एकस्यां गुणहीनायां कृषिमन्यत्र कारयेत्” ॥
इति यत्किञ्चनकृतः ॥*॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तानु-
सृष्ट्यादिभेदेन शरीरत्रयावच्छिन्नः अज्ञमयः प्राण-
मयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयश्च इत्येते
पञ्च कोषवदाह्लादकत्वादात्मनः कोषतथोच्यन्ते ।
यथा, पञ्चदश्यां ३ । १-११ ।

“गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः ।
बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविचिन्त्यते ॥
देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः ।
ततः कर्त्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा ॥
पिण्डभुक्ताग्राहीर्याज्जातोऽज्ञेनैव वद्धते ।
देहः सोऽज्ञमयो नात्मा प्राक्चोर्द्धं तदभावतः ॥
पूर्वजन्मन्यसत्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम् ।
भाविजन्मन्यसत्कर्म न भुञ्जीतेह सच्चितम् ॥
पूर्णां देहे वनं यच्छ्रद्धायां यः प्रवर्त्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवज्जनात् ॥
अहन्तां ममतां देहे गृह्णादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥
जीवा सुप्तौ वपुर्बोधे व्याघ्राद्यादग्रायगा ।
चिच्छायेपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयश्चन्द्रभाक् ॥
कर्तृत्वकारणत्वाभ्यां विप्रियेतान्तरिन्द्रियम् ।
विज्ञानमनसी अन्तर्बुद्धिश्चैते परस्परम् ॥
काचिदन्तर्मुखा दृष्टिरानन्दप्रतिविम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कालतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
विम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्वदास्थितः ॥
ननु देहमुपपन्नस्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु ।
माभूदात्मत्वमन्यत् न कश्चिदनुभूयते” ॥)

कोषकः, पुं, (कोषं एव । कोष + क्तार्थे कन् ।)
अयम् । अयङ्कोषः । इति शब्दरत्नावली ॥
कोषकारः, पुं, (कोषं करोति स्वपत्रत्वादिभिरा-
त्मानं कृदयति । कोष + क्त + “कर्मण्यण्” ३ ।
२।१ । इति अण् ।) इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
इक्षुविशेषः । कुषारि इति भाषा । अस्य गुणाः ।
गुणत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ (कोषं खवेष्टनं समुखनिःसृत-
कान्धारूपतन्तुभिः करोतीति । क्त + अण् ।)
कीटविशेषः । गुटिपोका इति भाषा । तत्प-
र्यायः । तन्त्रकीटः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ३२६ । २६ ।
“अर्जुनं परिग्रहेणोह रोषवान् हि परिग्रहः ।
हमिहि कोषकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात्” ॥
कोषं अथः सह शब्दसंयोजनरूपग्रन्थविशेषं
करोतीति ।) अभिधानकर्त्ता च । तान्त्रिकमध्यो-
प्ययम् ॥

कोषचक्षुः, पुं, (कोषः खड्गकोष इव चक्षुर्यस्य ।)
सारसपक्षी । इति शब्दमाणा ॥
कोषपानं, स्त्री, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजनस्य प्र-
तिग्रहजनस्य पानम् ।) तत्तदितिकर्त्तव्यताकप्र-
तिग्रहजनपानरूपपरीक्षाविशेषः । यथा,—
अथ कोषविधिः । नारदः ।
“पञ्चाङ्ग कोषासस्य ज्ञातस्यार्द्रपटस्य च ।

२०६

कोषपा

संस्त्रचकायसनिनोः कोषपानं विधीयते ॥
इच्छतः अद्धानस्य देवनाम्नासन्निधौ ।
मद्यपस्त्रीयसनिनां किरातानान्तयेव च ॥
कोषः प्राञ्चैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ।
महापराधे निर्जन्मे कृतघ्ने क्षीवकुत्सिते ॥
नास्तिकत्रायादासेषु कोषपानं विवर्जयेत् ।
तमाह्वयाभिप्रेतन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ॥
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रवृत्तिग्रहम् ।
ऊर्द्धं यस्य हि सप्ताह्वादैकतन्तु मङ्गलवेत् ॥
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्” ॥
संस्त्रचक आस्तिक इति मिताक्षरा ॥ महाप-
राधी महापातकी । निर्जन्मे वर्णाश्रमरहितः ।
कुत्सितः प्रतिगोमजः । दासः कैवर्त्तः । मण्डला-
भ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे । वैकृतं रोगादि ।
मङ्गलायम् । तस्य देहिनामपरिहार्यत्वात् ।
तदाह कात्यायनः ।

“अथ देवविस्मयादे हि सप्ताह्वान्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च ॥
तस्यैकस्य न सर्वस्य जन्मस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमश्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्कोटगुणास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररक्तं गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिशोर्बभ्रजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्” ॥
गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः ।
दिसप्ताह्वान्तु महाभियोगभवविषयम् । महाभि-
योगेक्ष्येतानीति प्रस्तुत्य चतुर्दशकादङ्ग इति याज्ञ-
वल्क्याभिधानात् । मिताक्षराप्येवम् । यस्तु
“त्रिरात्रात्सप्ताह्वादा ददशाह्वान्तु दिसप्तकात् ।
वैकृतं यस्य दृश्यते पापकृतं स उदाहृतः” ॥
इति पितामहोक्तं तन्महाभियोगात् कृत्स्न-
व्यादव्बोचनं इत्थं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादि
पञ्चत्रयव्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा । तथा ।
“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेत् ॥
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम् ।
अन्धेषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि च ॥
अत्र, स्वस्वपराधे देवानां स्नापयित्वायुधोदकम् ।
पाथो विकारे चाशुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथा” ॥
इति कात्यायनोक्तविशेषान्महापराधे देवज्ञानो-
दकमिति विषयभेदः । रत्नाकरोऽप्येवम् । मण्डलं
योमेति व्यवहारदीपिका । तस्यां विष्णुः । उग्रान्
देवान् समभ्यर्च्य तत्क्षानोदकप्रवृत्तिग्रहं पिबेत् ।
इदं मया न कृतमिति व्याहरन्नेवतामुख इति ।
एतदनुसारादेवान्यत्र प्रतिज्ञा प्रागुक्ता । तत्र क्रमः ।
प्राङ्निवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्मोवाह-
नादिसर्वदेवतापूजां हवनान्तां निर्वर्त्य दक्षिण-
दत्त्वा समन्तकं प्रतिज्ञापयन् शोध्य शिरसि नि-
धाय यथाविहितं देवं संपूज्य तत्क्षानोदकमानीय ।
“ततो यत् प्राणिनां प्राणः कृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।
शुद्धेन कारुण्यं प्रोक्तं ब्रह्मा देहिमानया ।

कोषात

अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे” ॥
इत्याभ्यामभिमन्त्रा गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थितं
मोपवासं ज्ञातार्द्रवाससमादित्याभिमुखं
सत्वेन मामभिरक्षस्व वरुणोत्पन्नेन शोध्य पठिते-
नाभिमन्त्रितं प्रवृत्तिग्रहं जलं पाययेत् । ततो
यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपीडा न भवति
तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति
दिव्यतत्त्वम् ॥

कोषफलं, स्त्री, (कोषे फलमस्य ।) ककोलम् । तच्च
कर्पूरतुल्यगन्धद्रव्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः सारसुन्दरी च ॥
कोषफलः, पुं, (कोषे फलमस्य ।) घोषकणता ।
इति जटाधरः ॥
कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अजादित्वात् टाप् ।)
पीतघोषा । इति रत्नमाणा ॥ तान्त्रिकमध्यापीयम् ॥
(घोषकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)
कोषला, स्त्री, (कुश + णादित्वात् कलप्रत्ययः बाङ्-
लकाद गुणः एषोदरादु वकारादेशः) अयोध्या ।
इति शब्दरत्नावली । (सा च सरयूतटस्था-
राजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २७६ ।
“मच्छोकममनसः कोषलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याय कथं यास्याम्यहं दिवम्” ॥
परन्तु कोषलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदेन ।
तत्राथोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोषलत्वम् । यथा,
रघुवंशे । ६ । १ ।

“पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो
यमवतामवताश्च धुरि स्थितः” ॥
प्राच्यकोषलान्तु राममातामहस्य । तस्य राजा अभि-
जगो वा अयं नडधु तस्य लुक् । तद्देशवासिनि ।
यथा, महाभारते । २ । ३१ । १२ ।
“स विजित्य दुराध्वं भीष्मकं माद्रिनन्दनः ।
कोषलाधिपतिश्चैव तथा वेण्वास्तटाधिपम् ।
कान्तारकाञ्च समरे तथा प्राक्कोषलान् नृपान्” ॥
कोषवृद्धिः, स्त्री, (कोषस्य अयङ्कोषस्य वृद्धिः) ।
कुरङ्गः । इति शब्दरत्नावली । (कोषस्य वृद्धि-
रिति विग्रहे अर्थसच्चयवृद्धिः ॥)
कोषशायिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शेते तिष्ठ-
तीत्यर्थः । कोष + शी + कर्त्तरि ण्वुल् ततटाप्
अत इत्वम् ।) कुरिका । इति जटाधरः ॥
कोषातकः, पुं, (कोषाकारं अतति प्राप्नोतीति ।
कोष + अत + क्तृन् ।) केशः । इति जटाधरः ॥
(कोषं गच्छति प्राप्नोति ज्ञानानामाकरत्वात् ।
वेदकठशाखाविशेषः ॥)
कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् ङीष् ।)
घोषालता । अस्याः फलगुणः । कफघ्निनाशि-
त्वम् ॥ पक्षफलगुणः । आमाशयशुद्धिकारोत्वम् ॥
इति राजवल्लभः ॥ (इयमेव क्वचित् रजिपुष्पा
कोषातकीति च ख्याता । यथा, भावप्रकाशे ।
“आमाशयः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेचना ।
राजकोषातकी चेति तथोक्ता रात्रिमन्त्रिका ।

कोष्ठः

राजकोषातकी श्रोता मधुरा कफवातका ।
पित्तघ्नी देपनी श्वासज्वरकासहृमिप्रणतु” ॥

अस्या व्यवहारो यत्र तद्वया,—

“कोषातकीनां स्वरत्नेन नस्यं
सुम्नान्तु वा पिप्पलिसंयुतेन ।
तेलेन वारिष्ठभवेन कुर्या-
दंशोपकुल्ये सद्यः मातृकेण” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुते गणगण्डाद्याधिकारे ॥
ज्योत्स्निका । भिक्षा इति भाषा । ज्योत्स्नावती
रात्रिः । इत्यमरभरतौ ॥ तालव्यमध्यापीयम् ॥
कोषात्, स्त्री, (कोषे आत्मफलमिव) । फलविशेषः ।
केचोडा इति भाषा । अस्य गुणाः । कफवायुना-
शित्वम् । अपिदीपनत्वम् । मलवद्धताका । त्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ (कचित् एलिङ्गोऽपि वृष्यते ।
यथा, भावप्रकाशे ।
“कोषात्सः कुष्ठशोथासपित्तत्रयकफापहः ।
तन्मूलं ग्राहि वातघ्नमन्धोष्णं गुणं पित्तलम् ।
पक्कन्तु दीपनं रक्षं लघूष्णं कफवातहृत्” ॥)
तालव्यमध्यमपीदम् ॥

कोषो, स्त्री, (कुष्ठ + अच् । गौरादित्वात् ङीष्) ।
पादुका । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्ला । इति
तालव्यान्ते हेमचन्द्रः । शस्ये र्मुया इति भाषा ॥
कोषी, [न्] पुं, (कोषोऽप्यस्य इति इनिः) । आम्न-
ल्लः । इति शब्दमात्रा ॥

कोष्ठः, पुं, (कुष्ठं ग निष्कर्षे + “उपिकुमिगतिभ्यस्तन्” ।
उगां । २ । ४ । इति थन्) । कुष्ठलः । (यथा,
महाभारते । २ । ५ । ६८ ।
“कचित् कोषश्च कोष्ठश्च बाह्वन् दारमायुधम् ।
आयश्च कृतकल्याणैस्त्व भक्तैरनुकृतः” ॥)
मृहमध्यम् । (यथा, भागवते । ६ । १० । १७ ।
“सा वानरेन्द्रबलवद्विहारकोष्ठ-
श्रीदारगोपुरसदोमलभीविटङ्गा ॥)
कुष्ठिमध्यम् । यथा, वैद्यके ।

“स्थानान्यामापिपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदयकः फणुषश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” ॥

“कोष्ठः पुनरुच्यते महाश्रोतः शरीरमध्यं महा-
निघ्नमामपक्वाशयश्चेति पर्यायशब्दैस्तन्ने सारोग-
मार्गे आश्रयन्तरः” ॥ “वीसर्पश्चयथुग्लार्शो विद्र-
ध्यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्याये । कोष्ठाङ्गानि
यथा,—

“सप्तचाधाराः रक्तस्यास्य क्रमात् परे ।
कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च सूताः ॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ।
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं सोमफुल्लवम्” ॥
इति च वामटे शरीरस्थाने १ अः ॥ पञ्चदश
कोष्ठाङ्गानि तद्यथा, “नाभिश्च हृदयश्च सोम च
यक्ष्णः ङीहा च वृक्कौ च वल्लिश्च पुरीषाधार-
कमाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगदश्चाधरगदश्च
क्षुद्रान्तश्च स्थूनान्तश्च वपावहनश्चेति” ॥ इति च
चरके शरीरस्थाने ७ अध्याये ।
ज्वरम् । यथा, भागवते । ६ । १८ । ५३ ।

कोष्ठिकः

“पतिं भार्योपतिष्ठते ध्यायेत् कोष्ठगतश्च तम्” ॥
नाभेवपरिस्थितमग्निपूरपद्मम् । यथा, तत्रैव ।
४ । २३ । १४ ।
“संपीष पायुं पाणिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः ।
नाभ्यां कोष्ठेऽवस्थाप्य हृदयः कण्ठशोर्ध्वम्” ॥
प्राकारः । यथा, भागवते । ४ । २८ । ५६ ।
“पद्मारामं नवद्वारमेकपात्रं त्रिकोष्ठकम् ।
षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चद्वारं स्त्रीधवम्” ॥
अत्र टीकाचूर्णी त्रिकोष्ठकं त्रिप्राकारमित्याह ।
तन्मोक्तमन्वदीक्षाप्रकरणे अकथयद्वादिचक्रचतुः
पार्श्वस्थितरेखाचतुष्कयुतस्थानभेदः ॥ आत्मीये
त्रि । इति मेदिनी ॥

कोष्ठां, स्त्री, (कु इश्त् लङ्) । कोः कादेशः ।
इहद्वयम् । तत्पर्यायः । कवाणाम् २ मन्वोष्णम् ३
कद्वयम् ४ । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । १५ ॥
(यथा, रघौ । १ । ८४ ।
“भुवं कोष्ठेन कुण्डोष्ठी मेध्येनावभ्यारवि ।
प्रखवेद्याभिवर्धनी वत्सालोकप्रवर्तिना” ॥)

कोष्ठलः, पुं, (कोष्ठयति विस्त्रापयतीति । कुष्ठल
विस्त्रापने + बाङलकात् लजच् । एषोदरात्
गुणः) । मद्यभेदः । इति हेमचन्द्रः ।
(अस्य गुणा यथा,—

“त्रिदोषो भेदवृत्त्यश्च कोष्ठलो वदनप्रियः” ॥
इति सूत्रे सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * । को
एधियां पार्थिवकोलाहलेन सद्य हलति स्पृष्टे
एषोदरात् श्रोत्रं) । वाद्यभेदः । नाद्यशास्त्रप्रवक्ता
मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयमेव सर्पसने
सदस्य आसीत् । यथा, महाभारते । १ । ५३ । ६ ।
“कोष्ठलो देवशर्माच मौड्यलः समसौगभः” ॥)

कोष्ठत्वं, स्त्री, (कुत्सितं अज्ञानजन्यं कृत्यं कार्यम् ।
तस्मात् भवमित्याह) । अनुतापः । (स्वार्थे अच्) ।
अयुक्तकरणम् । इति मेदिनी ॥

कोक्कुटिकः, पुं, (कुक्कुटवद्भेन विहरति । यद्वा,
कुक्कुटो मायां कापद्यादिकं वा पादविक्षेपस्थानश्च
पश्यति इति । “संज्ञायां लणाटकुक्कुटौ पश्यति” ।
४ । ४ । ४६ । इति ठक्) । दाम्भिकः । अदूर-
गतिक्षयः । कीटादिवधभीत्या संयतचक्षुः पाद-
निक्षेपदेशदर्शी भिद्युः । इत्यमरभरतौ । अदूर-
दर्शनशीलः । इति सारसन्दरी ॥

कोक्कुटिकन्दलः, पुं, (कुक्कुटस्य वज्रकुलिङ्गम्यायं
इति इष् कोक्कुटिः । कोक्कुटिग्वि कन्दलः कपाको
यस्य । अस्यामिस्तुलिङ्गवत् चक्षुष्यत्वात् भोगादौ
च स्फुलिङ्गवत् चाकचिच्छत्वात्पात्तम्) । सर्प-
विशेषः । वोडासाप इति भाषा । तत्पर्यायः ।
भाष्यपुष्पः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कोट्यकः, पुं, (कुटौ कोषे तिष्ठति इति ङकच्) ।
खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥

कोट्, पुं, (कोट् + खार्थे अच्) । देशविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ कोकश्च इति ख्यातः ॥

कोट्खः, पुं, (कोट्ख + खार्थे अच्) । ततः एषोदरा-
दित्वात् हकारः । कोट्खदेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

कौटुम्बिकः

कौषः, पुं, (कुष्ठं ख खार्थे अच् । एषोदरात् रकोपः) ।
कौषपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौञ्जायनः, पुं, (कुञ्जस्य पुमपत्यम् । “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च
पञ्” । ४ । १ । ६८ । इति पञ्) । कुञ्जस्य
पुत्रादिः । इति । आकरयम् ॥

कौञ्जायनी, स्त्री, (कुञ्जस्यापत्यं स्त्री) । “गोत्रे कुञ्जा-
दिभ्यश्च पञ्” । ४ । १ । ६८ । इति पञ् । ततः स्त्रिया
ङीष्) । ब्राह्मणी । इति जटाधरः ॥ कुञ्जस्य स्त्राय-
त्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौञ्जायन्यः, पुं, (“गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च पञ्” । ४ । १ ।
६८ । इति पञ् । ततः स्वार्थे ञ् प्रत्ययः) । कुञ्जस्य
पुमपत्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥

कौटः, पुं, (कुटे गिरौ भवः । “तत्र भवः” । ४ ।
१ । ५३ । इत्यण्) । कुटजल्लः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे दर्शनीयाः ।
कुटे मायायां भवः अच् । कपटसाक्षी । कुष्ठा
वशीकृतमायायां भव इत्यण् । साधीनतन्मः ।
इति व्युत्पत्तिजभ्योऽर्थः ॥)

कौटिकः, त्रि, (कूटमेव इति स्वार्थे कच् । कूटकं
मांसं पश्यमस्य इति ठच्) । मांसिकः । मांस-
विक्रेता । इति शब्दरत्नावली ॥

कौटजः, पुं, (कूटमेव कौटं स्वार्थे अच् । तत्र नायते
इति । “अन्यभ्योऽपीति” । जनैः) । कूटजल्लः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (अस्य गुणादयः
कूटजशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कौटतक्षः, पुं, (कौटः साधीनः स चासौ तक्षाचेति
कर्मधारयः । “यामकौटाभ्याश्च तच्छः” । ५ । ४
६५ । इति टच्) । स्वकर्मजीवी स्वयदृष्टिभो-
जनीनस्तक्षः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ साधीन
कूतर इति भाषा ॥

कौटल्यः, पुं, (कुटः घटः तं लान्ति कुटलाः कुञ-
धान्याः तेषामपत्यं कौटल्यः । गगर्दिश्यम्) ।
वात्सायनमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौटसाक्षी, [न्] पुं, कूटमेव कौटं स्वार्थे अच् ।
तादृशः साक्षी) । मिथ्यासाक्षी इति मिताक्षरा ॥

कौटिकः, त्रि, (कूटेन मृगाः दबन्त्यनयन्त्येव चरति ।
“चरति” । ४ । ४ । ८ । इति ठक्) । मांस-
विक्रेता । कषाह इति भाषा । तत्पर्यायः । वेतं-
सिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥

कौटिलिकः, पुं, (कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः
कर्मभारनिमित्तमोहास्त्रविशेषश्च । तथा हरति
मृगान् अङ्गारान् वा । “अण् कुटिलिकायाः” ।
४ । ४ । १८ । इत्यण्) । व्याधः । कौटकारः । इति
कचित् ॥

कौटिल्यं, स्त्री, (कुटिलस्य भावः इति अच् ।
चायकमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः । कुटिलता ।
यथा । “कौटिल्यं कचनिचये करचरयाधरतसेव
रागन्ते । काठिन्यं कुचयुगले तरकत्वं नयनयो-
र्वसति” ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥

कौटुम्बिकः, पुं, (कुटुम्बे कुटुम्बभरणे प्रवृत्तः आत्
आसक्तो वा । कुटुम्ब + ठक्) । कुटुम्बी । कुटुम्ब-
विशेषः । कुटुम्बोऽस्यास्त्रीत्यर्थे श्लेषप्रत्ययः । इति

कौदासी

सुगन्धोद्यमलम् । (यथा, श्रीमद्भागवते । ५ । १३ । ८ ।

“पदे पदेऽप्यन्तरवर्तिनार्हितः

कौटुम्बिकः क्षुध्यति वै जनाय” ॥)

कौटुम्बिकः, चि, (कुटुम्बस्य वापः । “तस्य वापः” । ५ ।

१ । ४५ । इति ठञ् ।) कुटुम्बपरिमितजीवजपन-
योग्यक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कौटुम्बः, पुं, (कुटुम्बपक्षिधातुर्कं प्रसीदं प्रवो वा तं
मक्षयितुं शीकमस्य । इत्यण् ।) राजसः । इत्य-
मरः । १ । १ । ६२ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१७१ । १४ ।

“न कौटुम्बाः प्रद्विज्यो वा न च देवाङ्गनसजः” ॥

वासुकिर्वाण्डवः सर्पविशेषः । यथा, महाभा-
रते । १ । ५७ । ५ ।

“पिच्छः कौटुम्बकः काकवेगः प्रकाशनः ।

हिरण्यवाङ्गः शरयः कक्षकः कानदयकः ।

यते वासुकिना नागाः प्रविष्टा हृष्याहने” ॥)

कौटुम्बन्ता, पुं, (कौटुम्बस्य दन्ता इव दन्ता अस्य ।)

भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौटुम्बः, पुं, (कुटुम्बस्य खनामख्यातमुनिविशेषस्य
भोवापत्यं इति । गर्गादित्वात् यञ् ।) कुटुम्ब-
मुनिपुत्रः । तत्पर्यायः । विष्णुसुतः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

कौतुकं, स्त्री, (कुतुक + प्रक्षादित्वात् स्वार्थे अण् ।
कुतुकस्य भावः इति युवादित्वात् अण् वा ।)
कुतुहलम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ (यथा,
राजतरङ्गिणी । ५ । ३६४ ।

“चक्रतुः कौतुकोद्भूतां सभां चित्रार्पितामिव ॥

अभिजातः । (यथा, कथासरित्सागरे ।

“पश्यन्त्यास्तं नृपं तस्या जप्ताकौतुकयोर्दृष्टि ।

अभूदन्त्योन्त्यसंभर्तौ रचयन्त्यां गतागतम्” ॥)

उत्सवः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । १३ ।

“कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं

निशस्य देहः सुरवर्त्यः नेकते” ॥)

नर्मः । हर्षः । (यथा, भागवते । १ । १७ । २५ ।

“इयञ्च भूर्भगवता न्यासितोरभरा सती ।

श्रीमद्विस्तृत्यदन्त्योः सर्वतः क्षतकौतुका” ॥)

परस्परदायातमङ्गलम् । विवाहसूत्रम् । (यथा,
कुमारे । ७ । २ ।

“वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-

र्यहे महे अयपरन्धीवर्गम्” ॥)

गीतादिभोगः । इति मेदिनी ॥ गीतादिः । भोग-
काका । इति हेमचन्द्रः ॥

कौटुहलं, स्त्री, (कुटुहलस्य भावः कर्म्म वा युवादि-
त्वात् अण् । यथा, कुटुहलमेव इति प्रक्षाद्यण् ।)
कुटुहलम् । अपूर्णवस्तुदृष्ट्याद्यतिशयः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १ ।

“भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रज्ञमनुजमात् ।

महत् कौटुहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति” ॥)

कौदासीकः, पुं, (कुं भूमिं शरयतीति । कुदारः ।
तेन आचरतीति ईकन् रचवो दैव्यात् रक्ष कत्वम् ।)

कुदासीकः तस्य स्वार्थे कण् ।) रचयितृजाति-

विशेषः । ख. कुं रचयितां तीवराणां तः ।

कौमारं

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।

कौत्रिकं, स्त्री, (कौत्रं तत् निमित्तमस्य इति
ठञ् ।) चौवर्षकवयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौत्रवीणं, चि, (कुत्सितं यथा तथा ब्रवति इति ।

एषोदरात् सिद्धे कौत्रं कुत्सितधान्यभेदः तस्य
भवनं उत्पत्तिस्थानं । “धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्” ।

५ । ११ । इति खञ् ।) कौत्रधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ८ । कौदोर क्षेत इति भाषा ॥

कौत्तिकः, पुं, (कुत्तास्त्रेण प्राप्तेन युध्यते । कुन्तः

प्रासः प्रहरणमस्येति वा । ठञ् ।) प्रासिकः ।

प्रासास्त्रधारी योद्धा । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥

कौन्ती, स्त्री, (कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा । “तत्रभवः” ॥

४ । ३ । ५३ । इति अण् । ततो ङीष् ।) रेणुका-

नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥

(अस्याः पर्यायाः यथा,—

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।

भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।

पर्यायान्तरञ्च यथा,—

“हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हेमगन्दिनी” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् । गुणाद्यास्या रेणुका-

शब्दे बोद्धव्याः ।)

कौन्तेयः, पुं, (कुन्त्या अपत्यं इति ङक् ।) कुन्तीपुत्रः ।

स तु युधिष्ठिरादिः । इति महाभारतम् ।

(यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ३ ।

“मा क्षेयं गच्छ कौन्तेय । नैतत्त्वय्युपपद्यते” ॥)

अर्जुनश्चन्द्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौपं, स्त्री, (कूपे भवं कूपस्येदं वा इत्यण् ।) कूपोद-

कम् । अस्य गुणाः यथा,—

“कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।

तत्क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तक्षतं परम्” ॥

इति भावप्रकाशः । (संश्रुतोक्ता गुणा यथा,—

“स्क्षारं पित्तं कौपं क्षेपघ्नं दीपनं लघु” ॥

कौपसज्जलसेवने काननिर्दोषः । यथा, तत्रैव ।

“वसन्ते कौपं प्राखवगं वा पीयेज्ज्वलम्” ॥)

कौपीनं, स्त्री, (कूपपतनमर्हतीति । “प्राकीनकौपीने

अष्टौ कार्ययोः” । ५ । २ । २० । इति साधुः ।)

पापम् । तत्साधनत्वात् तद्वदगोप्यत्वात् पुरुषजि-

ह्नमपि । तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि । इति सि-

द्धान्तकौमुदी ॥ अकार्यम् । गुण्यदेशः । इत्यमरः ॥

चीरम् । इति मेदिनी ॥ तत्तु मेखकावज्जपरिधेय-

वस्त्रखण्डम् । कपिने इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कच्छा २ कच्छटिका ३ कच्छा ४ धटी ५ । इति

त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भागवते । ७ । १३ । २ ।

“विभ्रयाद् यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम्” ॥)

कौपोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति एषोदरादित्वात्

मस्य पत्वम् ।) कौमोदकी । इति भरतो बिरूप-

कोवक्षः ॥

कौमारं, स्त्री, (कुमारस्य कर्म्म भावो वा । वयोवचन-

त्वाच्च ।) कुमारावस्था ।

(“जातः कुं एधिर्वी पद्व्यां मारवेत् तत्कुमारकः ।

इति प्रमाद्यतो विजि कौमारं प्राग्भाष्यतः” ॥)

कौमुदी

इत्युक्तावधिके “कौमारं पञ्चमावधि” । इत्यनेन

वयोवस्थाभेदे । सा तु ऋणावधिपञ्चमवर्षपर्यन्ता ।

इत्यर्थः ॥) तन्ममते बोद्धव्यवर्षपर्यन्ता । (यथा,
भगवद्गीतायाम् । २ । १३ ।

“देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति” ॥

पुं, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इदं अण् ङटिभेदः ।

यथा, “कौमारं स्वार्थः प्राजापत्यो मानव इत्यादि
सर्गनामानि” । इति श्रीधरः । तथा च भाग-

वते । १ । ३ । ६ ।

“स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।

चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम्” ॥)

तद्वति पुं, स्त्री । इति शब्दमाला ॥ अपूर्णपतिं

कुमारीं पतिरुपपन्नः “कौमारापूर्णवचने” । ४ ।

२ । १३ । इति द्वितीयात्तादुपयमनकर्तव्यप्रत्य-

येन साधुः ॥ अपूर्णपतिकुमारीपतिः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥)

कौमारी, स्त्री, मातृकाविशेषः । सा तु कार्तिकेय-

शक्तिः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—

“कौमारी शक्तिरुक्ता च मयूरवरवाहना ।

योद्धुमभ्यायवौ दैत्यान्मिका गुह्यरूपिणी” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ८१ । १६ ॥

(अपूर्णपतिः कुमारी पतिरुपपन्नः । “कौमारा-

पूर्णवचने” । ४ । २ । १३ । इति स्वार्थे अण्

प्रत्ययेन साधुः ततो ङीष् । अपूर्णभार्यकुमार-

पत्नी । यथा, भट्टौ । ७ । ६० ।

“उपलम्भाभपश्यन्तः कौमारीं पतताम्बर” ॥

पञ्चमवर्षायां बालिका । कौमारी अवस्था । यथा,

भागवते । ३ । २ । २८ ।

“कौमारीं दर्शयंसेष्टां प्रेक्षणीयो ब्रजौकसाम्” ॥)

वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौमुदः, पुं, (कौ एयियां मोदन्ते जना यस्मिन् ।

मुद् + कः । सप्तम्या अलुक् ।) कार्तिकमासः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।

“एतैरन्यैश्च राजेभ्यः पुरा मांसं न भक्षितम् ।

शारदं कौमुदं मांसं ततस्तैः स्वर्गमाप्नुयुः ॥

कौमुदन्तु विशेषेण मुक्तपक्षं नराधिपः ।

वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मांश्च विधीयते” ॥)

कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी + संज्ञायां कन् ततो

ऋसः टाप् च ।) उमासखीविशेषः । इति शब्द-

माला ॥ (स्वार्थे कन् ऋसः टाप् च । ज्योत्स्ना ।

त्रि, चतुरर्थां कुमुदादित्वात् ङक् । कौमुदिकः ।

कुमुदाख्यपर्वतसन्निवृष्टदेवविशेषः ॥)

कौमुदी, स्त्री, (कुमुदस्य इयं प्रक्षाद्यत्वात् “तस्येदं” ।

४ । ३ । १२० । इत्यण् ततो ङीप् ।) ज्योत्स्ना ।

इत्यमरः । १ । ३ । १६ । (यथा, कुमारे । ४ । ३३ ।

“शशिना सह याति कौमुदी । ५

सह मेघेन तद्विषयीयते ।

प्रमदाः पतिवर्जगा इति

प्रतिपक्षं हि विचेतनैरपि” ॥)

उत्सवः । इति भरद्वाजः । (यथा, महाभारते १३

वर्षेति ।

“कौमुदीकौमुदीवै चकतुः सार्वकालिकीम्” ।
 कौमुदीः कर्त्तिकमासस्य इयं “तस्येवम्” । ४ ।
 १।२२०। इति अथ । ततो डीप् । यदुक्तम् ।
 “कुम्भेन मही खेया मुद हर्षे ततो इयम् ।
 धातुर्नैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्रुता” ॥
 कर्त्तिकोत्सवः । स तु कर्त्तिकपूर्णिमायां कर्त्तव्यः ।
 इति चिकाग्रशेषः । कर्त्तिकपूर्णिमा
 आश्विनीपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, —
 “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेष्वाग्रयणं निशि ।
 कौमुदी सा समाख्याता कार्या कौकविभूतये” ।
 दीपोत्सवतिथिः । यथा, “रघुप्रभृतिटीकाज्ञ-
 पक्षिनायधृतभविष्योत्तरवचनम् ।
 “कौ मोदन्ते जना यस्यां तेवासी कौमुदी स्रुता” ।
 कुमुदाख्ये कौमुदी । सुदी वा सालुक् इति भाषा ॥
 कौमुदीचारः, पुं स्त्री, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः चारः
 प्राशस्त्यमत्र समये ।) कौजाग्रपूर्णिमा । इति
 चिकाग्रशेषः ।
 कौमुदीपतिः, पुं, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः पतिः ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ।
 कौमुदीदृष्टः, पुं, (कौमुद्याः इव प्रकाशिकायाः
 दीपप्रियाया दृष्ट इवाधारः ।) दीपदृष्टः ।
 इति हारावली । दीपगात्रा पिङ्गसुज इत्यादि
 भाषा ।
 कौमोदकी, स्त्री, (कौः पृथिव्याः पालकत्वात् मो-
 दकः ।) कुमोदको विष्णुः । तस्येयं इत्यन्ततो
 डीप् । विष्णुगदा । इत्यमरः । १।१।३० ।
 (यथा, भागवते । ८।४।१६ ।
 “भीमत्वं कौस्तुभं माजां गदां कौमोदको मम” ॥)
 कौमोदी, स्त्री, (कुं पृथ्वीं मोदयति मन्दयतीति ।
 कुमोदः विष्णुः तस्येयं इति अन्ततो डीप् ।)
 विष्णुगदा । इति शब्दरत्नावली ।
 कौरवः, पुं स्त्री, (कुरोरपत्यमिति अण् । कुरोरयं
 इति कण्ठादित्वाद् अण् वा । कुरुराजसन्ततिः ।
 इति महाभारतम् । (यथा, महाभारते । १ ।
 उपदशासने १३६ । १६ ।
 “तमुद्यतं रघुनेकमाशुकारिणमाहवे ।
 अनेकमिव सन्नासानेनिरे तत्र कौरवाः” ॥
 कुवसन्निदेशः । यथा, मेघदूते । ५० ।
 “क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपितृभ्यं कौरवं तद्वज्रेणाः” ॥
 स्त्रियां डीप् कौरवी कुवसन्निधीत्यर्थः । यथा,
 महाभारते । १ । १३०२ । १५ ।
 “उपदः कौरवान् वृद्धा प्राधावत समन्ततः ।
 शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्” ॥)
 कौरवाः, पुं, (कुरोरपत्यम् । “कुर्वादिभ्यो ष्वाः” । ४ ।
 १।१५१ । इति ष्वाः ।) कौरवः ।
 (यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५५ ।
 “अग्निप्रायां निग्रायाश्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
 आश्वमेधयन्ताः कौरवास्तुजा रात्रिरहन् मे” ॥
 कौरवाः ब्राह्मणाः कुवसन्निधीनो ब्राह्मणा
 इत्यर्थः । अत्रिये तु । “कुर्वादिभ्यो ष्वाः” । ४ ।
 १ । १०२ । इति ष्ये ष्ते तत्रापस्य वज्रं तेने-
 वाक्षिणमिति वज्रमेव वृद्धिं कुरव इति षोडशम् ।

मागविशेषः । यथा, महाभारते । १।१५।१३-१४ ।
 “कौरवो धृतराष्ट्रश्च द्रुपदिष्टश्च वीर्यवान् ।
 विरणाश्च सुबाहुश्च शक्तिपिष्टश्च वीर्यवान्” ॥
 कौर्वाः, पुं, दक्षिणराशिः । यथा, दीपिकायाम् ।
 “क्रियतावरिजित्तमकुलोरलेयपाथेययककौर्वाण्याः ।
 तौलिक आकोकेरो ह्रोग्गस्यान्त्यभं चेत्थम्” ॥
 कौलः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इत्यण् ।) सत्कुलोद्भवः ।
 तत्पूर्यायः । आन्त्ययिकः २ । इति चिकाग्रशेषः ।
 (कुले कुलाचारे रतः कुलं कुलतत्त्वं वेत्ति वा
 इत्यण् ।) दिव्यवीरपुत्रभावप्रयान्तर्गतदिव्यभाव-
 रतः । स तु ब्रह्मज्ञानी । तद्वयथा,—
 “दिव्यभावरतः कौलः सर्वत्र समदर्शनः” ॥
 इति कुलाचरवतन्त्रम् ।
 “पञ्चोर्वेत्तास्तन्मन्त्रः पशुरेव न संशयः ।
 वीरास्तन्मनुजैरिः कौलाश्च ब्रह्मविद्भवेत्” ॥ इति
 महागीततन्त्रम् । (कुलमधिष्ठित्व सतो यज्ञः ।
 कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेशसाध्यसाधन-
 व्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः ॥)
 कौलकेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ङ्क् कुल् ।)
 सत्कुलोद्भवः । (कुलटायाः अपत्यं इति ङ्क् ।
 पृथोदरात् ततः कण्ठ ।) असतीपुत्रे, पुं । इति
 शब्दरत्नावली ।
 कौलटिनेयः, पुं स्त्री, (कुलटाया अपत्यं । “कुलटाया-
 वा” । ४ । १ । १२७ । इति । इगङ् । स्त्रीभ्यो
 ङ्क् ।) असतीपुत्रः । तत्पूर्यायः । कौलट्यः २ ।
 इत्यमरः । कौलटेरः ३ । इति तट्टीकासार-
 सुन्दरी । २ । ६ । २७ । सती या भिक्षार्थं कुलानि
 गृह्णाति अटति न तु जारार्थं सापि कुलटा
 तत्पुत्रोऽपि ।
 कौलट्यः, पुं स्त्री, (कुलटायाः असत्याः अपत्यं इति
 ङ्क् ।) कौलटिनेयः । असतीपुत्रः । इत्यमरः ।
 २ । ६ । २६ । (कुलानि गृह्णाति भिक्षार्थं अटति या
 सती सापि कुलटा । तस्या अपत्येऽपि इति
 कश्चित् । स्त्रियां डीप् कौलटेरी ॥)
 कौलटेरः, पुं स्त्री, (कुलानि गृह्णाति अभिचारार्थं
 अटति सा कुलटा । तस्याः असत्याः अपत्यम् ।
 “लुम्बाभ्यो वा” । ४ । १ । १३१ । इति ङ्क् ।)
 असतीपुत्रः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ । कौलटिनेयः ।
 इति सारसुन्दरी । (कुलानि गृह्णाति भिक्षार्थं
 मटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि ।
 इति कश्चित् । स्त्रियां डीप् कौलटेरी ॥)
 कौलट्यीनं त्रि, (कुलट्यस्य कुलट्यायकलायविशेषस्य
 भवनं क्षेत्रं वा इति । “धान्यानां भवने क्षेत्रे
 खन्” । ५ । २ । १ । इति । खन् ।) कुलट्यकला-
 योद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 कौलवः, पुं, ववाद्येकादशान्तर्गतद्वितीयकरम् ।
 तत्र जातस्य पक्षं यथा,—
 “वाग्मी विनीतो नितरां स्तननः
 प्राक्कम्पयन्तो मनुजो महौजाः ।
 सुखमन्तः स्याद्विदुषां कवच-
 केव कौलवास्तं करत्रं प्रसूतौ” ॥
 इति कौडीप्रदीपः ।

कौलिकः, पुं, (कुलं वृत्तादिकं वयति वृत्तानेनावरणा-
 दिकं व्यापादयतीति । ङ्क् ।) तन्त्रवायः । इति
 शब्दमाला । (कु कुत्सितं जघन्याचारं नातीति ।
 कुलः दुःश्रीलः ततः स्वार्थं ङ्क् ।) पाषण्डः । इति
 चिकाग्रशेषः । (कुलादागतमिति ङ्क् ।) कुलपर-
 म्यरायाते, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
 “वर्जयेत् कौलिकाचारं मित्रं प्राप्ततरो नरा” ॥
 कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिवोक्तशास्त्रे इति यावत्
 सिद्धः इति ङ्क् । कुलतन्त्रः ॥ कौलं कुलधर्मं
 प्रवर्तयति तत्त्वज्ञानं शिष्यपरम्परोपदेशेन विज्ञा-
 रयति इति ङ्क् । कुलधर्मप्रवर्तकः शिवः । कुलं
 कुलाचारः प्रयोजनमस्य इति ङ्क् । ब्रह्मतत्त्वज्ञः ।
 यथा, अतौ । “शत्रुः कौलिकः” ॥
 कौलीनं, स्त्री, (कौ पृथिव्यां कीनम् । भूमीनपदार्था-
 नामिव एतेषामप्रकाशतया तथात्वम् ।) गृह्यम् ।
 जन्मम् । कुलम् । (कुलीनस्य भावः । यवादित्वा-
 वण् ।) कुलीनत्वम् । (यथा, रामायणे ।
 “सदस्य इव मर्यादां कौलीनां नाभ्यवर्तत” ॥)
 पञ्चविपक्षिणां युद्धम् । इति मेदिनी । कौलेय-
 कः । इति विश्वः ॥ (नी भावे त्तः तस्य जन्मम् । कीनं
 जयः । कौ पृथिव्यां कीनं जयो यस्मात् । कुलीनं
 भूमिजयमर्हतीति अण् वा ।) कौकबायः ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । ११६ ।
 (यथा, रघौ । १४ । ८४ ।
 “कौलीनभीतेन गृह्णाग्निरस्ता
 न तेन वैदेहसुता मन्तः” ॥
 निन्दा । यथा, तत्रैव । १४ । ६६ ।
 “कौलीनमात्मन्मयाचक्षते
 तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम्” ॥)
 कौलीरा, स्त्री, (कुलीरः कर्कटः तच्छृङ्गाकारो-
 ऽस्यस्या इत्यण् । ततः ङाप् ।) कर्कटशृङ्गा । इति
 राजनिर्घण्टः । (कर्कटशृङ्गाशब्देऽस्या विवृति-
 र्ज्ञेया ॥)
 कौलेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इति बाङ्गकत्वात्
 ङ्क् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषः ।
 कौलेयकः, पुं, (कुले भवः । “कुलकुलियोवाभ्यः श्वास्त्य-
 कङ्गारेषु । ४ । २ । ६६ । इति ङ्क् ।) कुलूरः ।
 इत्यमरः । २ । १० । २१ । (कुलस्यापत्यम् । “अपूर्व-
 पदादन्यतरस्यां यङङ्कञौ” । ४ । १ । १४० ।
 इति ङ्कञ् ।) कुलीने त्रि । इति मेदिनी ।
 कौल्याधीनं, त्रि, (कुल्याधायां धान्यकुलज्जातीनां
 भवनं क्षेत्रं इति खन् ।) कुल्याध्याधीनोद्भवक्षेत्रम् ।
 इत्यमरटीकायां राघमुकुटः ।
 कौल्यः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः बाङ्गकत्वात् अण् ।)
 कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषः ।
 कौलवं, स्त्री, (कुलमेव इति । प्रधादित्वात् स्वार्थे
 षः ।) कुलम् । कौलिकम् । इति भरतो
 द्विरूपकोषः ।
 कौवेरं, स्त्री, (कुवेरो अधिकाशी देवताऽस्य इत्यण् ।)
 कुवम् । कुव इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ।
 (कुवेरस्य इदं इत्यण् ।) कुवेरस्यैवमिति तन्त्रार्थे
 च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । २ ।

कौशल्या

“कौवेरमय यास्या चक्रते वनस्य च” ॥
 कौवेरी, स्त्री, (कुवेरः अधिष्ठात्री देवता अस्या इत्यञ् । ततो ङीप् ।) उत्तरा दिक् । यथा,—
 “द्विग्विभागे तु कौवेरी दिक् शिवा प्रीतिदायिनी” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् । कुवेरशक्तिश्च ॥
 कौशं, स्त्री, (कुशः प्राचुर्येण भूषा वा सन्त्यज इत्यञ् ।)
 कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुश + स्वार्थे ण्यञ् । कुशदीपः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
 “शाकं ततः शाक्यलमच कौशम्” ॥
 कौशे भवम् । कृमिकोशोद्भवं पट्टवस्त्रम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । ७ ।
 “दोर्मिच्छतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च” ॥
 यतदुपलक्षितं कृपां अदात्तमित्यन्वयः ॥
 कुशस्येदं तद्विकारो वा अण् । कुशमयम् । कुश-
 सम्बन्धि वा । यथा, महाभारते । १३ । १६ । २६ ।
 “तत्र वासाय शयने कौशे सुखमुवास ह” ॥
 स्त्रियां ङीप् । कौशी । तत्रैव । १३ । ५४ । २१ ।
 “कौशां वृथां समासीनं जपमानं महाव्रतम्” ॥
 कौशलं, स्त्री, (कुशलस्य भावः कर्म वा इति । युवा-
 दित्वात् अण् ।) कुशलता । यथा,—
 “क्व चातिकर्कशः शान्तः क्व चातिललितः शुचिः ।
 एकत्र काये व्याख्यातुस्तावहो कौशलं कवेः” ॥
 इति अमरशतकटीका ॥ (नैपुण्यम् । यथा, भाग-
 वते । १ । १६ । २७ ।
 “स्नातन्वा कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवंमेव च” ॥
 कुशलमेव इति । स्वार्थे ण्यञ् । मङ्गलम् । यथा, तत्रैव । ३ । १ । १३ ।
 “स एष दोषः पुरुषदिङ्गले
 गृह्णन् प्रविष्टोऽयमपत्यमत्या ।
 पुण्यासि हृष्याद विमुखो गतश्री-
 स्यजान्मृगं कुलकौशलाय” ॥
 चातुर्यम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५० ।
 “तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्” ॥
 कौशलिका, स्त्री, (कुशलाय मङ्गलाय हिता । इति ठक् टाप् च ।) प्राभृतकम् । इति हारावली ।
 नजर इति भाषा ॥ (कुशलस्य एच्चा इति ठक् टाप् च । कुशलप्रश्नः ॥)
 कौशली, स्त्री, (कुशलस्य एच्चा कुशलाय दीयते वा ।
 अण् ततो ङीप् ।) कुशलप्रश्नः । प्राभृतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 कौशल्येयः, पुं, (कौशल्ययाः अपत्यं एमान् इति . ठक् . यणोप्पञ्च ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे ।
 उज्जहार प्रियां देवीं हत्वा तु निकशात्मजम् ।
 श्रीमान् दाशरथिर्विरः कौशल्येयः प्रतापवान्” ॥)
 कौशल्य, स्त्री, (कौशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री । कौशल + अण् । यथा, कुशलैव स्वार्थे ण्यञ् ।) श्रीराममाता ।
 सा तु कौशलराजकन्या दशरथपत्नी च । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे १ । १६ । २६ ।
 “सोऽन्तःपुरं प्रविष्टैव कौशल्यमिदमब्रवीत्” ॥
 कौशलै भवाः । तद्देशवासिन्यर्थे ण्यञ् । कौशल-
 देशीयाः । अथ वज्रवचनम् ।

२१०

कौशिकः

यथा, महाभारते । ६ । ६ । ४० ।
 “मत्याः कुशट्टाः कौशल्यः कुन्तयः काशिकोशलाः” ॥
 कुशलस्य भावः कर्म वा कुशलमेव वा इति ब्राह्मणादित्वात् अण् । कुशलत्वे, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ । ४४ । ३० ।
 “एषा कौशल्यमन्योन् रथेयवेवावतस्थिरे” ॥
 कौशल्यानन्दनः, पुं, (कौशल्ययाः दशरथपत्न्याः नन्दनः पुत्रः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कौशल्ययनिः, पुं, (कौशल्यया अपत्यं । “कौशल्य-
 कार्मार्क्याभ्याश्च” । ४ । १ । १५५ । इति फिज् ।
 फस्यायनादेशः ।) श्रीरामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, भट्टौ । ७ । ६० ।
 “मियामहे न गच्छामः कौशल्ययनिवल्गुभाम् ।
 उपलम्भामपशन्तः कौमार्गे पततां वरः” ॥)
 कौशाम्बी, स्त्री, (राजः कुशलस्य पुत्रेण खनामप्रसि-
 ज्ञेन कुशाम्बेन निर्हन्ता या । “तेन निर्हन्तम्” ।
 ४ । २ । ६८ । इति अण् ततो ङीप् ।) देशविशेषः ।
 तत्पर्यायः । वत्सपत्तनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, रामायणे । १ । ३२ । ५ ।
 “कुशाम्बन्तं महतेजाः कौशाम्बीमकरोत्युरीम्” ॥
 सानु गौडदेशान्तर्गतमत्स्यराजभूमिगता नगरी ततः चाणक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरी-
 त्याख्या प्रदत्ता इदानीं सैव पुरी पाटलीपुत्रनगरी पाटला इति भाषायां प्रसिद्धा जाता । यथा, कथासरित्सागरे । “अस्ति वत्स इति ख्यातो देशः ।
 इत्यपकस्य कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी” इत्युक्तम् ॥)
 कौशिकः, पुं, (कुशिकस्यापत्यम् ऋष्यण् । कुशिके तदंशे भवे वा इत्यण् ।) इन्द्रः । (अयं हि तप-
 स्विनः कुशिकराजस्तपःप्रभावं विचार्य चासात् तत्पुत्रतामङ्गीचकार ।
 यथा, हरिवंशे । २७ । १३-१६ ।
 “कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः ।
 जभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभेत्य अश्विवान् ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
 अत्युद्यतपसं दृष्ट्वा स हस्त्राक्षः परन्दरः ॥
 समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवाप्तयत् ।
 पुत्रत्वे ऋष्ययामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
 स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्” ॥
 पक्षे तु देवेन्द्रस्य जन्मकाले कुशावतत्वात् कौशि-
 कत्वमिति । कुशेन वृत् इति ठक् ।
 यथा, हरिवंशे । २१६ । २-३ ।
 “स वच्ची कवचो जिह्वादिभ्यामभिजिह्वान् ।
 स्मृतेः सहायो द्युतिमान् यथा सोऽध्वर्यभिः स्तुतः ।
 जातमात्रस्तु भगवान् अदित्यां स कुशैर्हृतः ।
 तदाप्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः” ॥)
 गुम्फुः । उलूकः । व्याख्याही । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ३४ । नकुलः । कौशिकः । (मगधराजजरासन्धस्य सेनापतिर्हंसनामा गरपतिरपि कौशिकनाम्ना विभूत आसीत् । यथा, महाभारते । २ ।
 जरासन्धवधपर्वणि । २२ । ३१-३२ ।
 “स तु सेनापतिं राजा सखार भरतर्षभ ! ।

कौशिकी

कौशिकं चित्रसेनश्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ॥
 ययोस्तु नामनी राजन् ! हस्तेति डिभकेति च ।
 पूर्व्वं संकथिते पुंभिरुलूके लोकसत्कृते” ॥
 कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाद्यञ् । कुशिकस्य पुत्रो गाधित्तपुत्रो विश्वामित्रोऽपि कुशिकवंश-
 जातत्वात् कौशिकः । (विश्वामित्रमुनिः । इति मेदिनी । (यथा, रामायणे । १ । २१ । १ ।
 “तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य खेहपय्याकुलाक्षरम् ।
 समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्” ॥
 पुत्रवंशीयवृत्तविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
 “प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्रौ पैपलादिश्च कौशिकः” ॥
 कोशं करोतीति । कोश + ठक् ठण् वा बाङल-
 कात् ।) कोषकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ इन्द्रा-
 रसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मष्णा । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ अश्वकर्णवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कोशात् कृमिकोशाज्जातम् । कृमिकोशोद्भवे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । २७ । १४ ।
 “या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादितं पुरा ।
 दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र ! सात्वां पश्यामि चीरिणम्” ॥)
 कौशिकप्रियः, पुं, (कौशिकस्य कुशिकपौत्रस्य राजर्षेः विश्वामित्रस्य प्रियः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कौशिकफलः, पुं, (कौशिकं कोशगतं फलमस्य ।)
 नारिकेलवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कौशिका, स्त्री, (कोश एव स्वार्थे कः ततोऽण् ततः टाप् अत इत्यञ्च ।) चषकम् । पानभाजनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 कौशिकात्मजः, पुं, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्मजः ।
 जयन्तः ॥ पाण्डुराजपत्न्यां कुन्त्यां इन्द्रैरसजातत्वात् अर्जुनस्यापि तथात्वम् ।) अर्जुनः । इति शब्द-
 माणा ॥ (अस्य जन्मविवरणं यथा, महाभारते ।
 १ । १२३ । ३२ ।
 “एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
 अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम्” ॥
 कौशिकस्य विश्वामित्रस्य आत्मजः । इति विद्यजे विश्वामित्रपुत्रः शुनःशेफादिः ॥)
 कौशिकायुधं, स्त्री, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।)
 इन्द्रधनुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 कौशिकारातिः, पुं, (कौशिकस्य पेचकस्य अरातिः शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कौशिकारिः, पुं, (कौशिकस्य उलूकस्य अरिः शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम् । कुशिक + अण् + ङीप् । सुरराजस्य इन्द्रस्य कुशिक-
 नृपतेः सकाशात् पुत्रत्वेनोत्पद्यमानत्वात् कौशि-
 काभिधानप्रामेय्येनैवेन्द्रेणास्या योगमायया भगि-
 नीतयाङ्गीकृतत्वात्तथात्वम् ।) चण्डिका । (यथा, हरिवंशे । ५७ । ४८ ।
 “तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे यहीष्यति स वासः ।
 कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि” ॥
 तत्रैवास्याः स्तुतौ । ५८ । १ ।
 “आर्यां कात्यायनीं देवीं कौशिकीं नक्षत्रादिकीं ।

कौषिकी

जननी सिद्धयेनस्य उद्यचारी महातपाः" ।
 कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाम्यम् । कुशिक-
 काव्यरूपतेः पौत्रो गाधिराजस्य कन्या विन्वा-
 भितस्य भगिनी ऋषीकमुनिपत्नी । कुशिकवंश-
 जातत्वात् तस्यास्तथात्वम् ॥ नदीविशेषः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे । १ । ३४ । ६-११ ।
 "स पिता मम काकुत्स्थ ! गाधिः परमधर्मकः ।
 कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको गृध्रनन्दन ! ।
 पूज्यजा भगिनी चापि मम राघव ! सुव्रता ।
 गाध्या सत्यवती नाम ऋषीके प्रतिपादिता ।
 सशरीरागता स्वर्गं भर्तारमनुवर्त्तिनी ।
 कौशिकी परमोदरा प्रवृत्ता च महा नदी ।
 दिव्या पुष्पोदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ।
 लोकस्य हितकार्यायै प्रवृत्ता भगिनी मम ।
 ततोऽहं हिमवत्पाश्र्वे वसामि नियतः सुखम् ।
 भगिन्यां खेदसंयुक्ताः कौशिका रघुनन्दन ! ।
 सा तु सत्यवती पुण्या सखे धर्मे प्रतिष्ठिता ।
 पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा" ॥
 "कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्गोतकरी तव" ॥ २१ ॥
 असावेवेदानीं कुशी नदीति ख्याता । इत्यन्तु नेपाल-
 राव्यान्तर्गताया हिमवन्तखाया निःसृता सती
 १६६ कौशान्तं गता गङ्गाया सङ्गता ॥
 कौशिक्योजः, पुं, (कौशिक्या इव तीव्रं शोभो यस्य ।
 एषोदरात् सलोपः ।) प्रायोद्वृत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः । श्राव्योडा इति भाषा ॥
 कौशीतकी, स्त्री, (कुशितकस्यापत्यम् । ऋध्यन् ततो
 डीप् ।) अगम्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कु-
 शीतकेनाधीता प्रणीता वा या प्राखा सा कौशी-
 तकी । खनामख्यातवेदान्तर्गतप्राखाविशेषः ॥
 (ऋग्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्ति-
 कोपनिषदि ।
 'मैत्रायणो कौशी(वी)तकी वृहज्जावातापनी' ॥)
 कौशेयं, त्रि, (कोशे भवम् । इति ट्क ।) क्षमिको-
 शोत्यवस्त्रादि । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ मूर्द्धन्य-
 मध्यक्ष ॥ (यथा, भाषे । ८ । ६ ।
 "कौशेयं व्रजदपि गाढतामजसम् ।
 सख्ये विगलितनीविनीराख्याः" ॥)
 कौषिकः, पुं, (कौशिक + एषोदरात् घकारादेशः ।)
 कौशिकः । इति मेदिनी ॥
 कौषिकी, स्त्री, (कौशिकी + एषोदरात् घकारा-
 देशः ।) कौशिकी । इति मेदिनी ॥ कालिका-
 कायकोषनिःसृतदेवीविशेषः । यथा,—
 "कायकोषाभिः सृता या कालिकायान्त भैरव ! ।
 सा कौषिकीति विख्याता चारुव्या मनोहरा ।
 निःसृता हृदयादेया रसनायेन चण्डिका ।
 नैतस्याः सदृशी मूर्त्या चारुरूपेण विद्यते ॥
 त्रिषु लोकेषु कान्ध्या वा नास्यान्तल्या भविष्यति ।
 योनिना महामाया या मूकप्रकृतिः स्रुता ।
 तस्याः प्राणरूपेण देवी सा कौषिकी स्रुता ।
 नेत्रबीजं तथैतस्या बीजन्तु परिकीर्तितम् ॥
 तन्मनस्यः प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामप्रदं वक्ष्याम् ।
 यमाति शान्तदन्तकु बलवर्मादिविभुना ।

बलसरेण संखण्डो विन्दुना समलङ्कृतः ।
 कौषिकीतन्मनस्योऽयं धर्मकामार्थदायकः ॥
 यतस्याः सम्प्रवक्ष्यामि मूर्त्तिरूपं भैरव ! ।
 प्रदण्डैकमना भूत्वा जगदाकादकारकम् ॥
 धम्मिल्लसंयतकचा विधोश्चाधोमुखी कलाम् ।
 केशान्ते तिलकस्योर्ध्वे दधती मुमनोहरा ॥
 मणिगुणलसच्छृङ्गगङ्गा मुकुटमण्डिता ।
 सज्योतिःकर्णपूराभ्यां कर्णमापूर्य्य सङ्गता ॥
 सुवर्णमणिमाणिक्यनागहारविराजिता ।
 सदा सुगन्धिभिः एष्यस्नानैरतिसुन्दरी ॥
 मालां विभर्त्ति योवायां गजकेयूरधाणिनी ।
 मृणालायतनचत्तल बाहुभिः कोमलैः शुभैः ॥
 राजन्ती कञ्चुकोपेतपीनोन्नतपयोधरा ।
 क्षीणमध्या पीतवस्त्रा त्रिवलीपरिभृता ॥
 शुक्लं वक्ष्य च वाणञ्च खड्गं शक्तिं तथैव च ।
 दक्षिणैः पाणिभिर्देवी मृदुत्वातिविराजिता ॥
 गदां घटाद्यु च पापञ्च चर्मं शङ्खं तथैव च ।
 ऊर्ध्वादिकमतो देवी दधती वामपाणिभिः ॥
 सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्मणि कौषिकी ।
 विभ्रती रूपमनुगं सुरासुमनोहरम् ॥
 यतस्याः प्रदण्ड वत्सत्वं याः पूज्या अष्टयोगिनीः ।
 तैः पूजिताश्च कुर्वन्ति चतुर्वर्गं लब्ध्वा सदा ॥
 ब्रह्माणो प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेन्द्री परा ।
 कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा ॥
 नारसिंही तथैवेन्द्री शिवद्वती तथाष्टमी ।
 यतः पूज्या महाभागा योगिनीः कामदायिनीः" ॥
 इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ॥
 अन्यथा ।
 "शरीरकोषतस्यास्याः समुद्भूतामवीक्ष्वा ।
 स्तोत्रं ममेतत् क्रियते शुभदेव्यनिशक्तैः ॥
 देवैः समर्तैः समरे निशुभेन पराजितैः ।
 शरीरकोषादयस्यस्याः पार्वत्या निःसृतात्मिका ॥
 कौषिकीति समस्तेश ततो लोकेषु गीयते" ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
 अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
 "अल्पनैवोपकारेण यस्मात्लोकं सुखप्रदा ।
 कौषेयधारणादपि सप्रसादाय कौषिकी" ॥
 इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥
 कौषेयं, त्रि, (कौशेय + एषोदरात् घकारादेशः ।)
 क्षमिकोषोत्यवस्त्रादि । देसमी कापड इति
 भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
 पुराणे । १५ । २७ ।
 "कौषकारश्च कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते" ॥)
 कौसीयं, स्त्री, (कुस्मितं सीदति अस्मिन् इति ।
 सीद + शः । ततः स्त्रीत्यञ्) खालस्यम् । तन्ना ।
 इति जेमचन्द्रः । (कुसीदस्य कस्मि भावे वा ।
 इति घञ्) । कुसीदत्वम् ।
 कौसुमं, स्त्री, (कुसुमेन निर्दलम् । इत्यञ्) । कुसुमा-
 धनम् । पुष्पाधनम् । इति राजनिर्घण्टः । (कुसुम-
 स्येदम् । तस्येदमित्यञ्) । कुसुमसम्बन्धि वस्तुजातम् ।
 कुसुमेषु भवम् । यथा, भाषे । ७ । ५७ ।
 "विनयति सुदृष्टो दृष्टः परागं

कूय

प्रवयिनि ! कौसुममाननानिलेन" ॥

कौसुम्भः, पुं, (कुसुम्भ + स्वार्थे षण्) । अरण्यकुसुम्भः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (प्राक्विशेषः । यथा,—
 "कौसुम्भं कोमलं प्राक् काममहविमर्हितम् ।
 पाचितं तप्तसुते माणिमश्रुविमर्षितम्" ॥
 इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ 'कुसुम्भेन रक्तम् ।
 "तेन रक्तं रागात्" । ४ । १० । इत्यञ्) । कुसुम्भ-
 पुष्परागयुक्ते त्रि । इत्यमरटीकायां रायसुजुटः ।
 (यथा, भाषे ।
 "कौसुम्भं एयुकुचकुम्भसङ्गवासः" ॥
 कुसुम्भस्येदं तस्येदमित्यञ् । कुसुम्भसम्बन्धिवस्तु-
 मात्रम् । यथा, भाषे । ११ । ५२ ।
 "दिनकरकरसङ्गुथक्तकौसुम्भकान्ति" ॥)
 कौस्तिकः, त्रि, (कुस्त्या कुस्तिगत्या चरति इति ।
 ठक् ।) भायाकारः । इति जटाधरः ॥
 कौस्तुभः, पुं, (कुं सुवं क्तधाति व्याप्नोति इति । कुस्तुभः
 सागरः तत्र भव इत्यञ्) । यद्वा, कुं भूमिं जग-
 दित्यर्थः स्तभत व्याप्नोति सर्व्वमाकाशं तिष्ठतीति
 भावः । कुस्तुभो विष्णुः तस्यायं मणिरित्यञ्) ।
 खनामख्यातो विष्णवत्तन्मो मणिः । इत्यमरः
 १ । १ । ३० ॥ (यथा, भागवते । ८ । ८ । ५ ।
 "कौस्तुभाख्यमभूद्वत् पद्मरागो महोदधेः ।
 तस्मिन् हरिः स्रुष्टां चक्रे वत्सोऽलङ्कारो मयी" ॥
 "कौस्तुभस्तु महातेशाः कोटिसूयंममप्रभः ।
 इदं किमुत वक्ष्यं प्रदीपादीप्तिमानिति" ॥
 इति भागवतामृतम् ॥ सुदाविशेषः । यथा,—
 "अनामाङ्गुलसंज्ञा दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
 कनिष्ठयान्धया बद्धा तर्ज्ज्या दक्ष्या तथा ॥
 वामानामाक्ष बधीयात् दक्षिणाङ्गुलमूलके ।
 अङ्गुलमध्यमे भूयः संयोज्य सरजाः पराः ।
 चतस्रोऽप्ययसंज्ञमा मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका" ॥
 इति तन्त्रसारः ॥
 कौस्तुभवत्ताः, । स् । पुं, (कौस्तुभः वक्षसि उरःस्थो
 यस्य ।) विष्णुः । इति हारावली ॥
 कूय, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरां पक्षे
 आं-परं-अकं-सेट् ।) त्रि म, जययति । इति
 दुर्गादासः ॥
 कस, उ म य कृतौ । भासने । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) यथ दन्त्यन-
 काययत्तः । उ, कसित्वा कसत्वा । म, कसयति
 कान्त्या जगत्पाशः । य, कसयति खणः कुट्टिजः
 स्यादित्यर्थः । कृतितिरिह कौटिल्यम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कस, इ कि भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां
 पक्षे आं-परं-अकं-सेट् ।) इ, कस्यते । कि,
 कंसयति कंसति । भासनं दीप्तिः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 कूय, ई उ दुर्गन्धे । आर्द्रत्वे । शब्दे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घः । (आं-आत्म-
 अकं-सेट्-ईनिष्ठायामिट्) । तथा च । कूयो
 स्फायति ते विदेव य इमे सेविष मेविस्तता ।
 इति शार्ङ्गकविकीर्णिते ऋग्वेदः । ई, कृतः । उ,

क्रकचः

क्रयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । क्रयते वस्त्र-
मम्भसा । इति दुर्गादासः ॥

ककर, कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् ।) अष्टवर्गशेषयुक्तः । ककरति खलः
कुटिलः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रकचः, पुं स्त्री, पश्यान्नदत्तः । इति मेदिनी ॥
(ज्योतिषोक्तयोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—
“ब्रह्मादिति यथो मन्दाद् विज्ञानं क्रकचः स्मृतः” ॥
अस्य विवृतिर्यथा ।

“अनौ बली, शुक्रो सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे
नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ
द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या विज्ञेयाः” । यथा,
नारदोक्तिः ।

“अयोदशस्य भिलने संख्योक्तिविचारयोः ।
क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेत्यतिगर्हितः” ॥ ॥

क्र इति ज्ञात्वा कचति शब्दायते । कच शब्दे +
पञ्चाद्यच् । करपञ्चम् । काष्ठविदारणास्त्रविशेषः ।
करात् इति भाषा । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥

(यथा, महाभारते ३ । २२ । ३४ ।

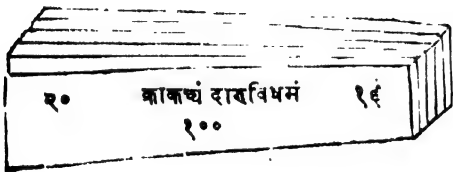
“मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम्” ॥)

“अथ क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं दत्तम् । पि-
च्छयोगद्वयमयमूलयोर्द्वैर्वैसंगुणितमङ्गलात्मकम् ।
दाहदारणपथैः समाहृतं षट्सरेषु विवृतं करा-
त्मकम् । उदाहरणम् ।

मूले नखाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽप्ये
पिच्छः शताङ्गुलमितं किल यम्य दैर्घ्यम् ।

तदाहदारणपथेषु चतुर्धु किं स्या-
दङ्गलात्मकं वद सखे गणितं भुतं मे ॥

न्यासः

पिच्छयोगद्वयम् । १८ । दैर्घ्यम् । १०० । संगुणितम् ।
१८०० । दाहदारणपथैः । ४ । गुणितम् । ७२०० ।

षट्सरेषु । ५७६ । विवृतं जातं करात्मकं गणि-
तम् । १५ ॥ क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्द्धदत्तम् ।

द्विष्टते तु यदि तिर्यङ्गुलवत् पिच्छविल्लुतिहते
फलं तदा । इष्टिकाचितिवृषचितिखातक्रकच-
व्यवहृतौ खलु मुख्यम् । कर्मकारजनसम्पत्ति-
पत्त्या तन्मूलकठिनत्ववशेन । उदाहरणम् ।

यदि कतिर्नमिताङ्गुलानि

पिच्छस्तथा षोडश यत्र कोष्ठे ।

द्विष्टे तु तिर्यङ्गुलवत् प्रचल्य

किं स्यात् फलं तत्र करात्मकं मे ॥

२२						विक्षारः
१६						१६
न्यासः	क्रा	क	चं	का	कुं	स म म्
						१२पिच्छ
						१२पिच्छ

विल्लुतिहतिः । ५१२ । दाहदारणमार्गः । ६ ।

ज्ञा । ४६०८ । षट्सरेषु । ५७६ । विवृतं जातं
फलं हस्ताः । ८ । इति जीणावत्यां क्रकचव्यव-
हारः ॥ ॥

क्रकचशब्दः, पुं, (क्रकचः करपञ्चमिव च्छदाः पञ्चाणि
यस्य ।) केतकीवृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपञ्चः, पुं, (क्रकचवत् पञ्च अस्य ।) शाकवृद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीवृद्धः ॥)

क्रकचपात्, [३] पुं, (क्रकच इव पादो यस्य ।
अन्यलोपः ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रकचपादः, पुं, (क्रकचमिव पादो यस्य ।) कृकलासः ।
इति हारावली ॥

क्रकचपट्टी, स्त्री, (क्रकचवत् पट्टं पट्टदेशो यस्यः ।
इति ङीष् ।) कवयो मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रकचा, स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः ।) अर्धं आ-
दिभ्यः अच् ततश्चाप् ।) केतकी इति रत्नमाला ॥

क्रकचः, पुं, (क्र इति कचति शब्दायते । कच शब्दे +
अच् । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।) पल्लिविशेषः ।
इत्यमरः ॥ कयार इति भाषा ॥

क्रकरः, पुं, (क्र इति शब्दं कर्तुं शीलमस्य इति । कृ +
तौष्णील्ये टः ।) करीरवृद्धः । उट्टकाटार इति
भाषा । क्रकचपट्टी । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥

कयार इति करकरा इति च भाषा ॥ (यथा,—
महाभारते १३ । १११ । १०३ ।

“पञ्चोर्गं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति” ॥)
अस्य मांसस्य गुणः । लघुत्वम् । हृद्यत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
“चक्रोरकलविद्धमयूरक्रकर इत्याद्युपक्रम्य

लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः” ॥
इत्यन्तेनोपसंहृताः ॥) दीनः । क्रकचः । इति

मेदिनी ॥
क्रतुः, पुं, (क्रियतेऽसौ इति । कृ + “कृञः क्तुः” ।

उणां १ । ७८ । इति कर्मणि क्तुं प्रत्ययः ।) यक्षः
इत्यमरः ॥ सप्तर्ष्यस्तर्गतब्रह्ममाणसपुत्रमुनिविशेषः ।

इति मेदिनी । अयन्तु ब्रह्मणः कराज्जातः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० ।

“ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः बन्धमहर्षयः ।
मरीचिरव्यङ्गिरसौ पुण्ड्रस्यः पुण्ड्रः क्रतुः” ॥)

एतस्य भार्या प्रजापतेः कर्दमस्य कन्या क्रिया ।
पुत्राः षष्ठिसहस्रवर्णिखिख्यात्साङ्गुलमात्रा ऋ-

षयः ।
(यथा,—भागवते । ४ । १ । ३८ ।

“क्रतोरपि क्रिया भार्या वाक्खिख्यानसूत ।

क्रतुः

ऋषीन् षष्ठिसहस्रवर्णि ख्यन्ततो ब्रह्मतेजसा” ॥
विश्वेदेवविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

आत्मार्थं चाहजन्पुत्रान् ऋककर्तुं प्रितामहः ॥
विश्वे प्रजानां प्रतयो येभ्यो ऋका विनिःकृताः” ॥

तत उक्तं “दत्तं मरीचिमणिष्य पुण्ड्रसं पुण्ड्रं
क्रतुं । वशिष्ठं गौतमश्चैव भृगुमङ्गिरसं म-
नुम्” । इत्याद्युपक्रम्य ।

“अथर्वभूता इत्येते ख्याताश्चैव महर्षयः ।
अयोदशसुता येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः” ॥

जटाधरेण तु “विश्वेदेवा दशसुताः” । इत्युक्तं
तत्कल्पभेदादविरुद्धम् ।

यथा, शतपथब्राह्मणे १० । ६ । ३ । १ ।

“यावत् क्रतुरयमस्माकौकात् प्रेत्यैव क्रतुरमुं
ऋकं प्रेत्य सम्भवति” ॥

यूपसहितः सोमसाध्यो यक्षः । विष्णुः । यथा,
विष्णुसंहितायाम् ।

“यक्ष ईज्यो महेश्वरश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः” ॥
अस्य भाष्यं यथा,—

“अस्य सर्वयज्ञसंस्कारत्वात् यक्षः यूपसहितो
यक्षः क्रतुरिति” । अतएव विष्णोः सर्वयज्ञ-

मयत्वात् यक्षत्वं क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितयज्ञ-
बोधकत्वं प्रतिज्ञम् । तदयाम् शतपथब्राह्मणादा-

वुल्लिखिता यूपविशेषाः । यथा, तत्र सोमसाध्य-
यागाश्च त्रयः क्रतवः । तथाहि श्रुतौ “ऋन्

क्रतुर्गन्धाग्रयमुषस्यमाश्रितम्” । सङ्ख्यया । स
ब्रह्मणो कामनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषः । उक्तञ्च

“कामः क्रतुः कर्म जन्मेवेवमेवां क्रमो भवेत्” ।
पुंसो या विषयापेक्षां स काम इति भण्यते ।

स एव वर्जमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते” ॥
रुचेरातिशयम् । यथा,—

“रुचेरतिशयः काम्ये विषये क्रतुरीर्यते” ॥
स्त्यादिकर्मम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २१ । १० ।

“पुष्टयः । क्रत्वा नः खल्वि” । “क्रत्वा कर्मणा
स्त्यादिहेतुना” । इति भाष्यम् ॥

प्रश्ना । यथा, कान्दोग्योपनिषदि । “अथ खलु
क्रतुमयः पुरषो यथा क्रतुरस्मिन् ऋके पुरषो

भवति । तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीति” ॥
अस्य भाष्यं यथा,—

“कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽथ-

वसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचक्षणः प्रत्ययस्तं
क्रतुं कुर्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः ।

किं पुनः क्रतुकरणेन कर्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं
वा क्रतुः कर्तव्यः ? क्रतुकरणं वाभिप्रेतार्थसाधनं

कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेतादि-
यशः । अथ खल्विति हेतुर्थः । यस्मात् क्रतुमयः

क्रतुपायोऽध्यवसायात्मकः पुरषो जीवः । यथा
क्रतुर्यावृष्टः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यावृष्टः

वसायो यावृष्टनिश्चयोऽस्मिन्लोके जीवन्निष्ठः पुरषो
भवति । तथेतोऽस्यादेहात् प्रेत्य मत्वा भवेति ।

कत्वमुपपन्नतामको भवतीत्यर्थः । एवं कृत्या-
कृतो वृष्टम् । ‘यं यं वापि स्मरद् भावं कृण्वन्ते

कथेवरमिवादि’ । यत् यत् कथं कथं प्राप्नु-
यन्ति ।

कतुपु

दृष्ट्याऽतः स एवं जानन् कतुं कुर्वति बाहुषं कतुं
वक्ष्यामस्तम् । यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते
कतुलुपं प्रजमतः स कर्तव्यः कतुः । आवाह-
मासः । अस्मिन्नेव मासे चातुर्मास्यादियागप्रा-
प्त्युत्थात् तस्य तथात्वम् । यथा, यजुर्वेदे ।
१८ । २८ ।

“वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजा ताहा,
कतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा” । इति “कतवे याग-
रूपाय चातुर्मास्यादियागप्राप्त्युत्थात् कतुरावाहः” ।
इति वेददीधितिः । अन्वयेऽप्ययम् । यथा, मनौ ।
७ । ७६ ।

“यजेत राजा कतुभिर्विविधैरातदक्षिणैः ।
धर्मायैव विप्रैश्चो दद्याद्भोगान् धनानि च” ॥
कतुष्टि, [क्] ण, (कतुं यच्चं वेष्टीति । द्वि +
“सत्सुष्टिबेति” । ३ । २ । ६१ । णिप्) असुरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कतुभुक्, [क्] ण, (कतवे यद्याय दृष्टति द्रोहमा-
चरतीति । इह + णिप्) असुरः । इति णटा-
धरः ॥ अस्य रूपान्तराणि । कतुभुग् । कतुभुट् ।
कतुभुङ् ॥

कतुध्वंसी, [न्] ण, (कतुं दक्षयच्च ध्वंसयतीति ।
ध्वन् + णिनिः । खजटोत्पादितवीरभद्रेण कतु-
ध्वंसकारितत्वात् तथैवात्मन्) शिवः । इत्यमरः ॥
(यथाहि अनेन दक्षयच्चध्वंसः कृतस्तथा तद्विरण-
मुच्यते । पुरा किल कोपपरवशो दक्षः वैरिन्या-
तनाय शिवरहितयच्चं चिकीर्षुस्तत्र सर्वान्
देवोपदेवब्रह्मर्षिप्रभृतीन् भ्रातृवतान् । अथ पत्यु-
र्भवस्यावमाननामसहमाना भवानी सती दाह्या-
यणीः पितुर्दक्षस्य यच्चं दिदृक्षुरनाहृताऽपि दक्ष-
सहं समाययौ । दक्षस्तु तां शिवां दृष्ट्वा मोहान्धः
कालप्रेरितः शिवनिन्दया सतीं तिरस्कार ।
सा तु शिवनिन्दामाकर्ण्य समाधियोगाग्निना
खशरीरं परितत्याग । एतच्छ्रुत्वा यद्रूपी देव-
देवः खजटातः वीरभद्रमुत्पादयन् दक्षयच्चक्षय-
मनैवीत् । एतद्विरगन्तुं काशीखण्डे ८६ अ-
ध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतिग्रन्थे च विस्त-
रशो ब्रूयत्यम् ॥) ।

कतुपशुः, ण, (कतोरन्वयेऽप्ययस्य अश्वविशेषः
पशुः) अश्वः । इति हारावली ॥

कतुपुबधः, ण, (कतुः यच्चः तन्मयः तदधिष्ठाता वा
पुबधः) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(अथ हि वराहकर्मिण्यपुबधः । यदुक्तं भाग-
वते । ३ । १३ । २१—२४ ।

“किमेतत्पुत्रोत्पत्तिर्वाचं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम् ।
अज्ञेयतामर्थमिदं नासाया मे विनिःकृतम् ॥
दृष्टोऽप्युत्पत्तिरुत्पत्तिः क्षणाद् गच्छतिनासमः ।
अपिस्त्रिगुणवानेष यच्चो मे खेदयन् मनः ॥
इति श्रीमत्सततस्य ब्रह्मणः सद्यः सुसुभिः ।
भूतान् यच्चपुबधो जगतां पुत्रैस्तन्निभः ॥
ब्रह्माणं चर्षयामास हरिस्तान् विनोत्तमान् ।
समन्तिनं ककुभः प्रतिपन्नतया विभुः” ॥
अथ कथमर्थं यथा, वृत्तेव । १५—१८ ।

कथ

“रूपं तवैतन्नतु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव ! यदध्वरात्मकम् ।
कन्दांसि यस्य त्वचि वरिरोम
स्त्राण्यं दृशि त्वचि च चातुर्होत्रम् ॥
सुक् तुयं आसीत् सुव इन्द्र ! नासयो-
रिन्द्रोदरे चमसाः कथंरन्ध्रे ।
प्राश्चित्तमास्ये यस्य ते यज्ञास्तु ते
यज्वन्त्यन्ते भगवन्महिषोत्रम् ॥
दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं
ते प्रायणीयोदयनोयदङ्गः ।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव श्रोत्रं कततोः
सन्धावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते ॥
सोमस्तु तेतः सवगान्वयस्थितिः
संस्थाविभेदास्तव देव ! धातवः ।
सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्ध-
यं सर्वं यच्चकतुरिष्टिबन्धनम्” ॥

अथ श्रीधरस्वामिना यज्ञाख्यातं तदुच्यथा,
“यज्ञात्मतां प्रपद्यन्तः क्तवन्ति रूपमित्यादि
चतुर्भिः । कन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतकृन्-
द्याद्यनुवादेन भगवद्वयवता विधीयते वरिः
शब्दे दीर्घाभावः आर्धः । दृशि चतुर्षि चातु-
र्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म । सुक् जुहः ।
तुयं मुखे । सुवो नासिकयोः । इडा भक्षण-
पात्रं चमसा यज्ञाश्च सोमपात्राणि । प्राश्चित्तं
ब्रह्मभागपात्रम् । यस्य तेऽनेनेति यस्यं मुखान्त-
र्वर्तिच्छिद्रं चर्मणं भक्षणम् । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः
अनुजन्म वारंवारं अभिधातिः । उपसदस्तस्य
इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा । प्रायणीया दीक्षान्त-
रेष्टिः । उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव इन्द्रे यस्य ।
प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्वं क्रियते । सन्धो
होमरहितोऽपि । आवसथ्यं औपासनाभिः ततो
इन्द्रेण कतुजपस्य श्रोत्रं शिरः । चितयः इष्ट-
कावचयनानि पञ्च असवः प्राणाः । प्रातः सवना-
दीनि अवस्थितिराशनं बाल्याद्यवस्था वा । अपि-
ष्टोमो इत्यभिष्टोमः उक्थः षोडशी वाजपेयो-
ऽतिरात्रः आप्तोर्धामः इति सप्तसंस्थाविभेदाः
सप्तलहमांसादिधातवः । सत्राणि द्वादशाहा-
दीनि बज्रयागसङ्घातरूपाणि असोमा यज्ञाः
ससोमाः कतवन्तद्युपसदं इष्टिर्यजनं अग्न्याग्न्यं
तदेवबन्धनं यस्य सः” ॥

कतुभुक्, [क्] ण, (कतौ यच्चो देयं आग्यादिकं भुङ्क्ते ।
कतु + भुज् + णिप्) देवता । इत्यमरः १ । १ । ६॥

कतुराजः, ण, (कतुषु यज्ञेषु राजते इति । राज् +
अच् । यदा, कतुर्ना राजा । राजन् + टच्) ।
राजसूययज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कतुराट् ।
अन्वयेऽप्ययम् । यथा, मनौ ११ । २६० ।

“यद्यान्वयेऽप्ययः कतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
यथासमर्थं कृतं सर्वपापापनोदनम्” ॥

कतुसमः, ण, (कतुषु यज्ञेषु उत्तमः) । राजसूययज्ञः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कथ, म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् । घटा । कथति । म, कथयति) ॥

कप

कथ, क प्रतिहर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-
परं-सकं-सेट्) । रेफयुक्तः । प्रतिहर्षः पुनः
पुनर्हृष्टीकरणम् । क, कथयति शिष्टं लोकः
पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कथ, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां पक्षे
भां-परं-सकं-सेट्) । रेफयुक्तः । कि, कथयति
कथति । इति दुर्गादासः ॥

कथ, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां पक्षे
भां-परं-सकं-सेट्) । रेफयुक्तः । पुनः
पाठात् पूर्वा न मित् । कि म, कथयति । इति
दुर्गादासः ॥

कथनं, स्त्री, (कथ्यते इति । कथ् वधे + भावे ल्युट्) ।
मारयम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११५॥ (मुक्तागुह ।
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ ण, देवयोनिविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । ३२ । १८ ।

“अथकथनेन वीरेण रंगकेन च पक्षिराट् ।
कथनेन च मूरेण तपनेन च खेचरः ॥
प्रवनेन च संयामं चकार पुनिनेन च” ॥
दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६० । ७८॥

“कथनस्तु महावीर्यः श्रीमान् राजन् महासुरः” ॥
कथनकं, स्त्री, (कथन + सार्धं कन्) । सितार्गुह ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ण, कथने दन्तकरक-
कण्टककेदने प्रकृतः कन् । उङ् । इति पञ्च-
तन्त्रम् ॥)

कद, इ रोदने । आक्रान्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-परं-सकं-आक्रान्ते सकं-सेट् । इदित्) ।
इ, कथ्यते । ततोऽकन्दीदृशयोव इति । कन् इति
भर्त्तामिवाभिपन्नम् । दुर्गादासमते तु बभ्रुवानु
बन्धी । यथा, ध, कन्दा । म, कन्दयति । छ,
कन्दते । इति ॥

कद, य म छ वैकथ्यविकल्पयोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भां-आत्वं-अकं-सेट्-घटा) । य, कदा ।
म, कदयति । छ, कदते । इति दुर्गादासः ॥

कन्द, क शब्दसातत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां-
परं-सकं-सेट्) । रेफयुक्तः । आ उपसर्गपूर्वकः ।
क, आकन्दयति । शब्दसातत्य निरन्तरशब्दक्रिया ।
इति दुर्गादासः ॥

कन्दनं, स्त्री, (कदि + भावे ल्युट्) । शोकादिनाऽङ्ग-
पतनम् । कौदन इति भाषा । तत्पर्यायः । कन्दि-
तम् २ इदितम् ३ कृष्टम् ४ रोदनम् ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । ३१ ।

“तं भक्तितं मत्वा गङ्गदसत्तारसरेण धिग्भिर्न
प्रणापपरः कथञ्चिदपि व कन्दनात् विरराम” ॥)

योधसंरावः । आक्रान्तम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०७॥
कन्दनः, ण, (कन्दनं रोदनमिव शब्दविशेषः अस्या-
न्तीति अच्) । विडालः । इति शब्दभाषा ॥

कन्दितं, स्त्री, (कदि + भावे क्तः) । रोदनम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । १५॥ आक्रान्तम् । इति मेदिनी ॥
योधचीत्तरयम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कप, य म छ कपायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भां-आत्वं-अकं-सेट्) । कपा दया । य, कपा ।
मीषि चिन्तीति षे मवीषाया इति निदात-

क्रमपू

नात् रेफस्य ऋकारः । म, क्रपयति । छ, क्रपते
दयालुर्दनिम् । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सकं-सेट् ।) उ, क्रमत्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा । क्रामति ।
वारिपूर्णां महीं क्त्वा पश्चात् संक्रमते गुरु-
रिति संशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वागेरित्या-
त्मनेपदम् । ल्युप्ताहतायनेषूपसर्गान्तरपूर्व्या-
दप्यात्मनेपदमिति श्रवणदेवः । संक्रामयतीत्यादि
तु संक्रामन्तं करोतीति श्रचन्तात् औ साध्यम् ।
अन्यथा अमन्तात्वाद्भस्वः स्यात् । हरेर्यदक्रामि
पदैकेन खमिति तु धातुपारायणमते घुरादि-
विवक्षया सिद्धम् । तन्मतन्तु परिभाषायां लिखि-
तम् । अथवा आत्मेति कर्मणोऽध्याहारे प्रेरणे
औ साध्यम् । हरेः पदं आत्मानं यत् खं क्रामया-
मास । इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-परं-
सकं-सेट् ।) य, क्रम्यति । गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ
तु दीर्घं विधाय । क्राम्यतीत्याह तु । तथा च ।
“इह्यते श्यनि दीर्घत्वं दाक्षिण्यवेदिभिः ।
तेन क्राम्यति कौमारे श्यनीत्यस्योपलक्षणात्” ॥
इति दुर्गादासः ॥

क्रम, पुं, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदोऽनेन । क्रम +
घञ् । “नोदाकोपदेशस्येति” । ७ । ३ । ३४ ।
इति न वृद्धिः ।) वैदिकविधानम् । तत्पर्यायः ।
कल्पः २ विधिः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥
(क्रम + भावे घञ् ।) अनुक्रमः ।
(यथा, रघुः । ११ । २४ ।

“लोकमन्यतमसात् क्रमोदितौ
रक्षिभिः शशिदिवाकराविव” ॥)

शक्तिः । आक्रमणम् । इति मेदिनी ॥ (क्रा-
मत्यनेन घञ् न वृद्धिः ।) चरणः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (खनामख्यातो वत्सप्रीपुत्रः ।
यथा, मार्कण्डेये ११८ । १ ।

“तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
प्रागुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः” ॥
सर्वाक्रमणात् वृद्धः ।

यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२६ ।

“ह्यं सुष्ठुषो विख्यातो लोकः सर्वाश्रयः क्रमः” ॥
त्रिपादेन सर्वाक्रमणात् विष्णुः ।

वषा, तत्रैव १३ । १४६ । २२ ।

“हन्त्रो विक्रमो धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः” ॥

क्रमकः, पुं, (क्रमं वेदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा ।

“क्रमादिभ्यो वुन्” । ४ । २ । ६१ । इति वुन् ।)

क्रमशः । इति सुप्रबोधम् ॥

क्रमशः, पुं, (क्रामत्यनेन करणे ल्युट् ।) चरणः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यदुपश्रयस्यपविशेषः । यथा
हरिवंशे ।

“क्रमिषु क्रमयन्त्येव धृष्टः शूरः पुरजयः” ॥

स्त्री । भावे ल्युट् । पारविक्षेपः । यथा, भागवते ८ ।
१० । २१ ।

“एते त्वधर्मं क्रमयेयु यक्षम्” ॥

क्रमपूर्वकः, पुं, (क्रमेण पूरयति वीजम् । पूर + लिच्

क्रमिघ्नं

गवुन् । एष्यत्वेने क्रमेणास्य वीजपूरकत्वात् तथा-
त्वम् ।) वकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रमशः, [स] य, (कारकार्यवृत्तेः क्रमात् + वीष्पायां
शम् ।) क्रमेण क्रमेण । क्रमेक्रमे इति भाषा ।
यथा । “भवति विक्षतमः क्रमशो जनः” । इति
प्राचीनाः ॥ (तथा च मनौ । ३ । १२ ।

“सर्वणां हि ज्ञातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

क्रामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः” ॥)

क्रमागतं, त्रि, (क्रमेणागतं आयातम् ।) क्रमायातम् ।
पिष्टपितामहादिक्रमेण प्राप्तम् । यथा,—

“अस्तन्वत्तः स्त्रियः सर्वाः पुत्रदासपरिग्रहाः ।

अस्तन्वत्तश्च गृही यच्च तत् स्यात् क्रमागतम्” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥ (तथा च मनुः ।
२ । १८ ।

“तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

वर्णाणां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते” ॥)

क्रमायातः, त्रि, (क्रमेणायातः आगतः ।) क्रमागतः ।
इति मिताक्षरा ॥

क्रमिः, पुं, (क्रम् + इन् ।) क्रमिः । इति भरतो
द्विरूपकोषश्च ॥ रोगविशेषः । तच्चिकित्सा यथा,

“विडङ्गव्योषसंयुक्तमम्रमण्डं पिबेन्नरः ।

दोषं क्रिमिनाशाय जठराग्निविरुद्धये ॥

प्रत्यङ् कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम् ।

क्रिमीणां नाशनं रक्षमघ्नसन्दीपनं परम् ॥

विडङ्गशटतपानीयं विडङ्गेनावधूलितम् ।

पीतं क्रिमिहरं कृष्टं क्रिमिनांश्च गदान् जयेत् ॥

लिङ्गादिडङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम् ।

पलाशवीजस्य रसं पिबेन्मात्तिकसंयुतम् ॥

पिबेत्तदीजकल्पां वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ।

काम्पिल्यचूर्णकर्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम् ॥

पातयेत् क्रिमीन् सर्वानुदरस्यात्र संशयः ।

विडङ्गं कौटजं बीजं तथा बीजं पलाशजम् ॥

संचूर्णं खादेत् खण्डेन क्रिमीन्नाशयितुं नरः ।

निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥

धुस्तूरपत्रं वापि क्रिमिनाशनमुत्तमम् ।

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्रजः ॥

ताम्बूलपत्रजो वापि लेपाद्युक्ताविनाशनः ।

धुस्तूरपत्रकल्पेन तद्रसेनैव पाचितम् ॥

तैलमध्यक्रमावेण यूकान्नाशयति क्षणात् ।

क्रिमीणां विट्कपोत्यानामेतदुक्तं चिकित्सितम् ॥

रक्तज्ञानान्तु संहारं कुर्यात् कुष्ठचिकित्सया ॥

क्षीराणि मांसानि घृतानि वापि

दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

अक्षश्च मिष्टश्च रसं विशेषात्

क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्जयेज्जि” ॥

इति क्रिम्यधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्रमिकगृहकं, स्त्री, (क्रमौ क्रमिनांश्चे कगृहकमिव ।

तस्य नाशकत्वात्तथात्वम् ।) विनाशकः । विडङ्गम् ।

उज्ज्वरः । इति मेदिनी ॥

क्रमिघ्नं, स्त्री, (क्रमिं हन्ति । हन् + टः ।) विडङ्गम् ।

इति रत्नमाणा ॥

क्रयवि

क्रमिघ्नं, स्त्री, (क्रमेः क्रमिभ्यो वा जायते इति । जन्
+ डः ।) अगुणः । इत्यमरः ॥

क्रमिना, स्त्री, (क्रमिज् + टाप् ।) नाच्छा । इति
इति रत्नमाणा ॥

क्रमिशत्रुः, पुं, (क्रमेः क्रमीणां वा शत्रुदिव नाश-
कत्वात् ।) विडङ्गः । इति रत्नमाणा ॥

क्रमुः, पुं, (क्रमु + बाहुलकादुः ।) गुवाकः । इति
भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

क्रमुकः, पुं, (क्रमु + संज्ञायां कन् ।) पट्टिकालोभः ।
गुवाकवृत्तः । ब्रह्मदारवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ ।

४१ ॥ भद्रमुक्तकम् । कार्पासिकाफलम् । इति
मेदिनी ।

क्रमुकफलं, स्त्री, (क्रमुक एव फलम् । क्रमुकस्य
गुवाकादिवृत्तस्य फलं वा ।) गुवाकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे ।

“आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रात्” ॥

क्रमुकाः क्रमुकफलानीत्यर्थः ॥) अस्य गुणपर्यायौ
गुवाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।)
गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमेलः, पुं, (क्रममालम्बा एतत्ति गच्छतीति । एल् +
अच् ।) उड्डः । इत्यादिशेषः ॥

क्रमेलकः, पुं, (क्रममालम्बा एतत्ति गच्छति । एल्-
गतौ + गवुन् । यद्वा, क्रमेल + स्वार्थे कन् ।) उड्डः ।

इत्यमरः । २ । ६ । ७५ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४१४ ।

“भो ममारेऽपि क्रमेणकहृदयं भक्षयित्वा अधुना
मम मुखमवलोकायन्ति” ॥)

क्रमोद्देगः, पुं, (क्रमेण उद्देतः उत्कृष्टो वा वेगो
यस्य ।) रुधः । इति भूरिप्रयोगः ॥

क्रयः, पुं, (क्री + भावे अच् ।) पण्यपूरणादिमूल्य-
दानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनस्या-

पारविशेषः । मूल्येन द्रव्यग्रहणम् । केना इति
भाषा । यथा,—

“प्रकाशं वा कथं कुर्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः ॥

क्रयलेखं, स्त्री, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा
लेख्यम् ।) भूम्यादिक्रयलिपिः । कवाणा इति

पारस्य भाषा । यथा,
“गृहं क्षेत्रादिकं कीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।

पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेखं तदुच्यते” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे बृहस्पतिः ॥

क्रयविक्रयः, पुं, (क्रयेण सह विक्रयः ।) वाणिज्यम् ।
केना वेचा इति भाषा । यथा,—

“ऋणदानं तथादानं वस्तूनां क्रयविक्रयम् ।

न कुर्यात् गुरुणा साज्जे शिष्यो भूत्वा कदाचन” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

(केचित्तु एतौ द्विवचनान्ताविष्कन्ति । तत्र इन्द्रः

यथा, क्रयश्च विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयौ ।

यदुक्तं मनुसंहितायाम् ।

“आगमं निर्गमस्थानं तथा वृद्धितयावभौ ।

विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे ऽथवा मते ।

क्रव्यात्

कुर्वीत चेवा प्रत्यक्षमर्थसंस्थापनं नृपः” ।

क्रयविक्रयानुशयः, पुं, (क्रये विक्रये च क्रयविक्रयोर्वा अनुशयः प्रस्थापः) अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । यथा ।

“वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपानयोः” ।

अस्य विवरणम् । यथा, मनौ ।

“क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्तेहानुशयो भवेत् योऽन्तर्दशाहान् तद्वश्यं दद्याच्चैवाददीत वा” ।

क्रयविक्रयिकः, पुं, (क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति ।

“वस्त्रक्रयविक्रयात् ठन्” ॥४४॥१३॥ इति ठन् ।)

वणिकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ।

क्रयशीर्षः, स्त्री, (कपिशीर्ष + एषोदरात् - भुः ।)

कपिशीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

क्रयारोहः, पुं, (आ + रुह + अधिकरणे घञ् ।

क्रयाय आरोहः समारोहोऽन ।) हट्टः । इति

त्रिकाण्डशेषः ।

क्रयिकः, पुं, (क्रयः प्रयोजनमस्त्यस्य इति ठन् ।)

क्रेता । तत्पर्यायः । क्रायकः २ । इत्यमरः । क्रयी

३ । इति जेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते ॥१३॥

“धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः” ।

क्रयेय जीवतीति । “वस्त्रक्रयविक्रयात् ठन्” ।

४ । ४ । १३ । इति व्युत्पत्तिपि ठन्) क्रयजीवी ।

वणिकः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, माघे ।

“पर्यापतत् क्रयिकलोकमगण्यपण्या” ।)

क्रयी, [न] त्रि, (क्रयोऽस्त्यस्य इति । क्रय + इनिः ।)

क्रयकर्ता । इति जेमचन्द्रः ।

क्रयं, त्रि, (हुक्त्वा इत्यपर्याये + “अतो यत्” । ३ । १ ।

६७ । “क्रयन्तर्दये” ६ । १ । ८२ । इति साधुः ।)

क्रये प्रसारितम् । क्रयनिमित्तं हट्टादौ न्यस्तं यत्

इत्यम् । इत्यमरः । (यथा, शतपथब्राह्मणे ॥ ३ ।

३ । ३ । १ । “क्रयस्ते सोमो राजा इति क्रय

इत्याह सोमविक्रयी” ।)

क्रयं, स्त्री, (क्रय + यत् । लस्य रत्वम् ।) मांसम् ।

इत्यमरः । (यथा, भागवते ॥ ४ । १८ । २४ ।

“क्रव्यादाः प्राणिनः क्रयं दुदुङ्गः स्वे कलेवरे ।

सुपर्णवत्सा विहगाश्च वाऽधरेभ्यश्च” ।)

क्रयघातनः, पुं, (क्रयस्य क्रयार्थं वा घातयेऽसौ । हन्

+ स्वार्थे णिच् + कर्म्मणि ल्युट् ।) मृगः । इति

शब्दचन्द्रिका ।

क्रव्यात्, [दु] पुं, (क्रयं मांसं अस्तीति । “क्रये च विट्” ।

३ । २ । ६६ । इति ।) राक्षसः । इत्यमरः । मांसा-

ग्निनि । इति मेदिनी । (मृगादिमांसभुक्

पक्षिविशेषश्चापि । यथा, रघौ ॥ १५ । १६ ।

“धूमधूमो वसगन्धी ज्वालावभृशिरोरहः ॥

क्रव्याद्भ्रूयपरीवारश्चितामिरिव जङ्गमः” ।

“क्रव्यानुपक्ते क्रव्यादो मृगद्वयः” । इति मज्झि-

नारः । व्याघ्रादिहिंस्रपशुभेदः ।

बुधः, मनुः ५ । १३१ ।

“अभिर्हृतस्य यन्मांसं मुचि तन्मनुजवतीत् ।

क्रव्याद्भिश्च हृतस्यान्यैश्चक्रानाद्यैश्च दस्युभिः” ।

“क्रव्याद्भिः व्याघ्रशेनादिभिश्चेति” । कुल्लूकभट्टः ।

क्रव्यादः

याम्यक्रव्यादो मार्जारद्वयः ।

यथा, मनौ ॥ ११ । १६६ ।

“अष्टगणखरैर्दह्यो याम्यैः क्रव्याद्भिरेव च” ।

“याम्यैः क्रव्याद्भिः मार्जामांसादेर्मार्ज्यादिभिः” ।

इति कुल्लूकभट्टः । गुरुपत्नीगामिनां गरुडभोगा-

वसाने क्रव्यादां व्याममांसाग्निनां योनिप्राप्तिर्भवति ।

यथा, तत्रैव ॥ १२ । ५८ ।

“अष्टगुरुपत्नीनां च क्रव्यादां वंद्भिनामपि ।

कुरकर्मकृताश्चैव शतशो गुरुतत्पराः” ।

शवदाहक्राप्तिभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे ॥ १ ।

२ । १ । ४ ।

“अपामे ! अग्निमामां नृजि निष्कृष्यादं सेध

इत्ययं वा व्यामाद् येनेदं मनुष्याः पक्ताऽन्तनि

अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् यतावेतेत-

दुभावतोऽपहन्ति” । “हे अपमे ! गार्हपत्य ! व्या-

मादमग्निमपजहि पणित्य तथा,—

“क्रव्यादमग्निं निःसेधनिःशेषं दूरे गमय” ।

इति भाष्यम् ॥ ऋग्वेदे च ॥ १० । १६ । १० ।

“योऽग्निं क्रव्यात् प्रविशेद्य यो मृज्यम्” ।)

क्रव्यादः, पुं, (क्रयं मांसमस्ति । अद् उपपदे “कर्म-

ण्यञ्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) कृतं कृिं तदेव

पुनर्विशेषतः कृतं पक्ष्यं भुङ्क्ते इति कृतविकृत-

पक्षशब्दस्य एषोदरात् क्रव्यादेशः । इति का-

शिका ।) राक्षसः । इत्यमरः । सिङ्घः । श्रेणः ।

इति राजनिर्घण्टः । शवभक्षकाग्निः । यथा,

“क्रव्यादो मृतभक्षणे” । “इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मांसाग्निनि त्रि । इति धर्मगो । (पुत्रा किञ्च केन-

चिद्रक्षसाग्निमुखादियमेव सा मृगभार्या पुनो-

मेति विदितेनैवापहृतायान्तस्यां पुनोमायां मह-

र्षिर्भृगुरत्यन्ताऽमर्षमाहरन् त्वं सर्वभक्षो भविष्य-

सीति तस्मै वज्रये प्रापं प्रददौ तेन हि तस्य

क्रव्यादत्वं प्रसिद्धम् । ततः श्रमेनापि तेनाग्निदेवे-

नात्मनः सर्वभक्षकत्वरूपप्रापं परिहर्तुं कामेन

सर्वभक्षः सत्कथं देवादीनां मुखं भविष्यामीति

चिन्तयता अग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च व्या-

त्मनः संहारश्चक्रे । पितामहस्त देवादिभिरनुब्रूवो

वज्रेः स्वप्रभावमनुस्मारयन् कौशलेन उतभागय-

ज्ञस्वीकारमकारयत् । एतद्विवरणम् महाभा-

रते ॥ १ । ६-७ अध्याययोर्ग्रन्थम् । तद्वयथा,

मृगुत्वाच ।

“केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।

न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्रार्थो पावशास्त्रिणीम् ।

तत्त्वमाख्याहि तं ह्यथ शत्रुमिच्छाम्यहं वषा ।

विभेति को न प्रापान्मे कस्य चार्यं व्यतिक्रमः ॥

पुनोमोवाच ।

अग्निना भगवंतस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।

ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ।

साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।

मस्मीभूतस्तु तद्रक्षो मामुत्कृष्य पपात वै ।

सुत उवाच ।

इति श्रुत्वा पुनोमाया मृगुः परममनुमान् ।

ब्रह्मापाद्भिमतिक्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यति” ।

क्रव्यादः

“शमस्त भगवता वज्रिः कुञ्जो वाक्ममघातवतीत् ।

किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति” ।

“अमावास्यां पितरः पौर्णमास्यां देवताः ।

मन्मुखेनैव ह्यग्ने भुङ्क्ते च उतं हविः ॥

सर्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम्” ।

“चिन्तयित्वा ततो वज्रश्चक्रे संहारमात्मनः ।

दिनानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥

निरोधारवष्टकाराः संधास्त्राहाविवर्जिताः ।

विनाग्निना प्रजाः सर्वान्तत आसन् सुदुःखिताः ॥

अथर्षयः समुद्दिष्टा देवान् गत्वाब्रुवन् वचः ।

अग्निप्रापत्क्रियाभंग्नात् आन्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।

विदध्वमत्र यत्कथं न स्यात् कालात्ययो यथा ।

अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥

अग्नेरावेदयन्त्वापं क्रियासंहारमेव च ।

मृगणा वै महाभाग ! शत्रोऽग्निः कारुण्यानरे ॥

कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागायमुक्त्वा तथा ।

उतभुक् सर्वभूतेषु सर्वभक्षत्वमेच्छति ॥

श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाह्वय विश्रुत्वात् ।

उवाच वचनं क्षण्णं भूतभावनमव्ययम् ॥

लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता चान्त एव च ।

त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्तकः ॥

स तथा कुर्व लोकेश ! नोष्ण्येरेन् क्रिया यथा ।

कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन् उताशन ! ॥

त्वं पवित्रः सदा लोके सर्वलोकगतश्चिह्न ह ।

न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेच्छसि ॥

अपाने ह्यग्निधो यान्ते सर्वे भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥

क्रव्यादा च तनुर्था ते सा सर्वं मद्यिष्यति ॥

यथा सूर्यांशुभिः सूर्यः सर्वं मुचि विभाज्यते ।

तथा त्वदग्निर्निर्गर्धं सर्वं मुचि भविष्यति ॥

त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावादिनिर्गतम् ।

स्वतेजसैव तं प्रापं कुर्व सत्यमर्थेर्विभो ! ॥

देवानाद्यात्मनो भागं गृह्णाथ त्वं मुखे उतम्” ।

“एवमन्वितं तं वज्रिः प्रत्यवाच पितामहम् ॥

जगाम प्रासनं कर्तुं देवस्य परमेष्ठिनः” ॥ ० ॥

अतएव ऋद्धमन्त्येव क्रव्यादात्प्राग्नेः शान्तिकर्मा-

दिष्वपसारणं जातवेदोऽप्रेगादानं प्रोक्तम् ।

यथा, ऋग्वेदे ॥ १० । १६ । ६ ।

“क्रव्यादमग्निं प्रहिषोमि दूरं

यमराज्ञो गच्छतु रिपवाहः ।

इहैवायमितरो जातवेदा

देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्” ।

“क्रयं व्यामिधं अस्ति क्रव्यादः तं तीव्रमग्निं दूरं

विप्रकृष्टे देशे प्रहिषोमि प्रममयामि । रिपं पापं

तस्य वाहः वोढा यदा रिपं पापं वहति उपपदे

“कर्मण्यञ्” इति वज्र + अण् । सोऽग्निः यमराज्ञः

यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेष्टान्

गच्छतु प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्मार्थं उपासने

इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदा अग्निः इहैव देशे

देवेभ्यः देवार्थं हव्यं वज्रतु” । इति भाष्यम् ।

क्रयं मांसं अस्ति । अद् + उपपदे “कर्मण्यञ्” ।

३ । २ । १ । इत्यण् । बहनामाममांसाशिश्वभेदः ।

यथा, भागवते ॥ ५ । २६ । ११ ।

क्रिमिः

“एवमेव महादौहो यत्र निपतितं पुनश्च कथादा-
नाम बरवत्तं क्रयेण घातयन्ति यः केवलं देह-
म्बरः” ॥)

क्रान्तिः, पुं, (क्रन्त्यते व्याक्रान्यते इति । क्रम + क्तः ।)
घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पादेन्द्रियम् ।
यथा, मनौ १.१२.१२१ ।
“मनसोऽन्तु दिशः कोचं क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।
वाचमिं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्” ॥
“क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति” । कुल्लुकभट्टः ।
भावे + क्तः । स्त्री, आह्वयम् । क्रमणम् ।
यथा भाषे ।

“क्रान्तं वचा काङ्क्षन्वप्रभाजा” ॥

यथा च प्रतपयन्नाङ्गणे ५ । ४ । २ । ६ ।
“विष्णोः क्रान्तमसीतोमे कोकाः विष्णो-
र्विक्रमयं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्” ॥
आक्रान्ते त्रि ॥

क्रान्ता, स्त्री, (क्रम + कर्त्तरि क्त । स्त्रियां जाति-
त्वेपि संयोगोपधत्वात् टाप् ।) दृष्टवी । इति
रात्रनिघण्टुः ॥

क्रान्तिः, स्त्री, (क्रम + भावे क्तिन् ।) खगोलमध्य-
वर्त्तिसूर्यगमनार्थतिलम्बोत्तरेखा । यथा,—
“अयमावयनं यावत् कक्षा तिर्यक् तथापरा ।
क्रान्तिसंज्ञा तथा सूर्यः सदा पर्येति भासयन्” ॥
इति सूर्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ “नाडीमण्डलात्
दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधियदन्तरं तत्” ।
इति तट्टीकायां नृसिंहविदाम्बरः ॥ तत्पर्यायः ।
अपमण्डलम् २ अपरसम् ३ अपक्रमः ४ अप-
क्रान्तिः ५ । इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ अपमः ६ ।
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ इह क्रान्त्यानयनक्रमो
यथा,—

“परमापक्रमण्या च सप्तरेण्युगोन्मदः ।
तद्गुणान्या त्रिजीवाणा तन्नापक्रान्तिरुच्यते” ॥
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ * ॥ आक्रमः । इति जेम-
चन्द्रः ॥ गतिः । गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन्-
प्रत्ययान्तं तथात्वम् ॥

क्रान्तिवक्रणः, पुं, (सूर्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव
वक्रणः इत्यम् ।) क्रान्तिमण्डलम् । विषुवदृष्ट्यात्
चतुर्विंशतिभागेदक्षिणे चोत्तरे यदुत्तं तत् । इति
सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

क्रान्तुः, पुं, (क्रामतीति । “क्रमिगमिष्टमिभ्यस्तुन्
इडिञ्चेति” । उडा ५ । ४३ । इति तुन् इडिञ्च ।)
पक्षी । इत्युदादिकोषः ॥

क्रायकाः, पुं, (क्रौञ्चानि इति । कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रैता ।
इत्यमरः ॥ क्रयजीवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रिमिः, पुं, (क्रमु पादविच्छेपे । “क्रमितमिष्टतित्त-
भामत इह” । उडा ४ । १२१ । इति इन् कित्
अत इह ।) कीटः । इमामयः । इत्यमरटीकायां
भरतः । रोगविशेषः । तस्य प्रकारो यथा,—

“क्रिमयस्तु दिधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
वह्निर्मण्डपाक्षविकृज्जम्भभेदाश्चतुर्विधाः ।
नामतो विंशतिविधा बाह्यान्तश्च मनोज्ञाः ।
तिस्रप्रमासंस्थानवर्णाः केशान्तराज्याः ॥

क्रिमिः

बज्रपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका निस्थान् नामतः ।
दिधा ते कोटपिडका कण्डूगणान् प्रकुर्वन्ते ॥*॥
निदानम् यथा ।

“अजीर्णभोजी मधुराश्वनिहो
त्रविप्रयः पिष्टगुडोपभोक्ता ।

व्यायामवर्जो च दिवाशयानो
विरज्जमुक् संलभते क्रमोच्च” ॥

पुरीषजनिदानं यथा,—

“मांसपिष्टाग्नवयगुडप्राक् पुरीषजाः” ॥ * ॥

कण्डजनिदानं यथा,—

“मांसमाषगुडोत्तरेदधिशुक्तेः कपोद्भवाः” ॥

रक्तजनिदानं यथा,—

“विरज्जोर्गणशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि” ।

अभ्यन्तरक्रिमिजक्षणं यथा,—

“ज्वरो विवर्त्तता मूलं दृष्टोगच्छेदनं भ्रमः ।
भक्तदेहोऽतिसारश्च संजातक्रिमिजक्षणम्” ॥

कण्डजरूपं यथा,—

“कफादामाशये जाता दृष्टाः सर्पन्ति सर्वतः ॥

पृथुप्रतिभाः केचित् केचिद्वहूपदोपमाः ।

रूढधान्याङ्गुराकारास्तनुदीर्घास्तथायवा ॥

श्वेतास्ताम्बावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।

अन्नादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥

पुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वन्ते ।

हृक्तासमास्यस्वयमविपाकमरोचकम् ॥

मूर्च्छाच्छेदिज्वराणाहकारांश्चैव यथुपीनसान्” ॥ * ॥

रक्तजरूपं यथा,—

“रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽजवः ॥

अपादा दृष्टताम्बाश्च सौष्णात् केचिददर्शनाः ।

केशादा रोमविध्वंसा रोमदीपा उडुम्बराः ॥

बट् ते कुष्ठैककर्माणाः सहसौरसमातराः” ॥

विज्जरूपं यथा,—

“पक्षाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।

दृष्टास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोभ्रूणाः ।

तदास्योद्गारनिश्वासास्विज्जगन्तुविधायिनः ॥

पृथुवृत्ततनुयुक्ताः श्यावपीतसितासिताः ।

ते पक्ष्वाद्या क्रिमयः ककेदकमकेदकाः ॥

सौक्षरादाः समूकास्था लेनिहा जनयन्ति हि” ॥

विमार्गक्रिमिजक्षणं यथा,—

“विष्मेदमृगविष्टम्भकार्यपादव्यपादुताः ।

रोमहर्षाप्रिसदगुदकण्डूविमार्गगाः” ॥

इति माधवकरः ॥

(अस्य सहेतुकजक्षणचिकित्सितानि यथा,—

“इह खल्वग्निवेशविंशतिविधाः क्रिमयः पृथ्व-
सुक्ता गानाविधेन प्रविभागेनाप्य सहजेभ्यः ।

ते पुनः प्रकृतिभिर्भिद्यमानाश्चतुर्विधास्तदुपरी ।

पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजाः मज्जाजाचेति ।

तत्र मनो बाह्याभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्ये

मजे जातान् मज्जान् सद्यच्छेदे, तेषां समुत्थानं

मज्जावर्जनं, स्थानकेशश्लेष्मजोमपक्षावाकांसि,

संस्थानमयवस्तिजास्ततो बज्रपादा वज्रः क्रव्यः

मुक्कश्च, नामानि यूकाः पिपीकिकाचेति, प्रभावः

कण्डूजननं कोटपिडकाभिर्विज्जतश्च, चिकि-

क्रिमिः

त्सितं तेषामपकर्षणं मनोपघातो मज्जकराणाञ्च
भावानामुपशेवनमिति । शोणितजावान् कुष्ठैः
समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिज्यो धमन्तः,
संस्थानमयवो दृष्टाश्चापादाश्च सूक्ष्माण्येके भव-
न्त्यवृक्षाः, वयस्त्तान्, नामानि केशादा कोमादा
जोमदीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातर इति ।
प्रभावः केशश्लेष्मजोमोमपक्षो ग्रन्थगतानाञ्च
हर्षकण्डूतोदसंसर्पान्दृष्टानाञ्च त्वक्शिराणाञ्च
मांसतन्त्राणाञ्चिभक्षयमिति, चिकित्सितमप्येषां
कुष्ठैः समानं तदुत्तरकाकमुपदेष्टेते ।

श्लेष्मजाः क्षीरगुडितनमत्स्थानूप-मांस-पिष्टाग्न-
परमाग्नकुसुम्भकेशजीर्ण-पूतिक्रिमसर्पिण्ये-विर-
ज्जास्तान्यभोजनसमुत्थानाः । तेषामाशयः स्थानं
प्रवर्जमानास्तर्जमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा ।
संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुप्रवृत्तस्थानाः
केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहाः गच्छपदास्तयश्च
श्वेतास्ताम्बावभासाः, केचिदश्वो दीर्घास्तम्बा-
कृतयः श्वेताः । तेषां चिद्विधानां श्लेष्मनिमित्ताणां
क्रिमिणां नामानि, अन्नादा, उदरादा, हृदया-
दाश्चरवो दर्भकुसुमाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्च
इति । प्रभावो हृक्तासास्यसंभवमरोचका वि-
पाको ज्वरो मूर्च्छाज्जम्भाक्षयपुराणाहोऽङ्गमर्हः
हर्षिः काशश्च पादव्यमिति ।

पुरीषजास्तस्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्थानं
पक्षाशयः । प्रवर्जमानास्तधो विसर्पन्ति । यस्य
पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्गार-
निश्वासाः पुरीषगन्धिः स्युः । संस्थानवर्णविशे-
षास्तु सूक्ष्मवृत्तपरिणाहाः श्वेता दीर्घाणांमुक्क-
सङ्काशाः केचित् केचित् पुनः सूक्ष्मवृत्तपरि-
णाहाः श्यावनीकहरित पीताः । तेषां नामानि
ककेदकमकेदकाः लेनिहाः शासूवकाः सौरसा-
दास्तेति । प्रभावः पुरीषभेदः काशश्च पादव्यं जोम-
हर्षाभिनिर्वर्त्तनश्च । तत्र वास्य गुदमुखं परितु-
दन्तः कण्डूखोपजनयन्तो गुदमुखं पर्यावृत्ते । स
जातहर्षो गुदाद्विष्कम्भयमतिवेषं करोति ।

इत्येवश्लेष्मजानां पुरीषजाणाञ्च क्रिमिणां समु-
त्थानादिविशेषः । चिकित्सितस्तु खल्वेषां समा-
सेनोपदिश्य पक्षादितरेणोपदेष्टेते । तत्र जर्ज-
क्रिमिनामपकर्षणमेवादितः कार्यम् । ततः प्रकृ-
तिविधातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामुप-
शेवनमिति ।

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिप्रक्षालनयनमुपकरण-
वतामुपकरणेन वा । स्थानगतानान् क्रिमिणां
भेषजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्विधमिति । तद्-
यथा,—शिरोविरचनं वसनं विरेचनमाक्षान-
मितपकर्षणविधिः ।

प्रकृतिविधातव्येषां कटुतिक्तकषायकारो-
द्यानां द्रव्याणामुपयोगो बर्षाच्छरपि चिकित्
श्लेष्मपुरीषप्रतनीकभूतं तन्नादिति प्रकृति-
विधातः ।

अपकर्षणं निदानोक्तानां भावानामुपशेवनम् ।
चतुर्विधं निदानविधौ, तस्य वर्णनं तद्विधि-

क्रिमिः

प्राधान्यां चापरेण प्रत्याभिमिति कथञ्चनचिकि-
त्सितमनुष्ठातमेतदेव पुनर्विल्लरेखोपदेष्टते ।

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमये वृत्तं सप्त-
रात्रं वा खेहखेदाभ्यामुपपाद्य शोभते एतं
संशोधनं पाययितास्तीति, क्षीरदक्षिणकुतिल-
मस्यानुपमापिष्टाग्रपरमाग्रकुसुमखेहसम्युक्तै-
र्मौख्यैः सायस्यातदुपपादयेत् समुदीरापञ्चैव
क्रिमीयाहोकाभिसरकार्यम् । भिषगव्यं युष्टा-
रण्यां सुखोचितं सुप्रणीयं सुकृतायास्याप-
नवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेत् । उपपादनी-
यखेत्सात् सर्वाण् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य
सम्यक् । अथाहरेति ब्रूयात् । मूलक-सर्षपमृगक-
रञ्ज-त्रिगु-खरपुष्पभृङ्ग-सुमुख-सुरस-कु-
कडीर-कालमानपर्णसंज्ञककणिष्कानि स-
र्वान्छयवा यथाज्ञातम् । तान्याहताभिसमीक्ष्य
खड्गशब्देरित्या प्रकाश्य पानीयेन सुप्रक्षालि-
तायां व्याख्यां समावाप्य गोमूत्रेजाड्यादौनाभ्या-
सिष्य बाधयेत् । सततमवघट्टयन् द्रव्या तमु-
पयुक्तं भूयिष्ठेऽभ्यसि । गतरसेष्वोषधेषु व्याली-
मवतार्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफल-
विङ्कककनैकोपहितं सन्निक्कालवखमभ्यासिष्य
वक्तो विधिवदास्थापयेदेतम् ।

“मदनफलपिप्पलीकषायेखज्जलिमात्रेण त्रिष्ट-
ककषाण्मात्रमात्रोप पातुमकौ प्रयच्छेत् । तदस्य
दोषमुभयतो निर्हरति साधु । एवमेव कल्पो-
क्षानि वमनविरेचनानि संख्येय पाययेदेनं बुद्ध्या
सर्वविशेषानवेक्षमाणाः ।

अथैनं सम्यग्विरक्तं विद्यायापराजे श्ले-
खिककषायेण सुखोष्णो परिषेचयेत् । तत्रैव च
कषायेण वाह्याभ्यन्तरान् सर्वोदकार्यान् कारयेत्
शब्दम् । तदभावे वा कटुकतिलकषायाणामौष-
धानां कायैर्मूलकार्द्वैर्वा परिषेचयेत् । परिषिक्त-
शब्दं निवातमागारमनुपवेष्ट्य पिप्पलीपिप्पली-
मूलकषाचिककषट्कवेरसिजेन यवावादिना क्रमे-
णोपकामयेत् । विशेषाक्रमगतश्चैनमुवासेयत्
विङ्ककतैलेनात्मारं त्रिखिन्वा । यदि पुनरस्याति-
प्रवृत्तान् शोभादीन् क्रिमीन् मन्येत, शिरस्त्रेवा-
भिसर्पतः कदाचित् । ततः खेहखेदाभ्यामस्य शिर-
उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गतखलादिना शिरो-
विरेचनेन ।

यन्मभ्याहार्थविधिः प्रकृतिविधातोक्तः क्रिमीयां
सोऽनुष्ठास्यात्यते । मूषिकपर्णीं समुत्पाद्यप्र-
दानामपहृत खड्गशब्देरित्या उद्वले क्षोद-
यित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा च रश्म्युदीयात् ।
तेन रसेन कोहितशालितकपिष्टं समाजीय
पुष्पिकां कृत्वा विधुमेखकारेवपुण्य विङ्ककतैल-
कषावोषहितां क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुमुप-
युज्येत् । तदनन्तरमक्षकाक्षिकमुदरविद्या पिप्प-
लीपरिषेचनं सर्वं सखवखमनुपाययेत्” ।

“अथाभ्यग्रहदाहृत महति क्षिण्णे प्रती-
क्योपे शोषविशोद्वले क्षोदयित्वा वृष्टदि
युः सुखाणि चूर्णानि कारयित्वा विङ्कककषा-

क्रिमिः

येन त्रिषकाकषायेण वा अष्टकृतो दशकृतो
वा चातपे सुपरिभाषितानि भावयित्वा वृष्टदि
पुनः सुखाणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कणसे
समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत् । तेषान् खलु चूर्णानां
पाणितनं पूर्णं यावदा साधु मन्येत क्षौद्रेण संख्येय
क्रिमिकोष्ठाय लेप्स्ययच्छेत् ॥

तथा भक्षातकास्थीन्याहार्थं कलसप्रमाणेन
सम्पुण्य खेहभाविते वृष्टे कणसे सुखानेकाक्षि-
द-
त्रे मृदावर्जिते समवाप्योद्वेन पिधाय भूमा-
वाक्यं निखातस्य खेहभावितस्यैव वृष्टस्योपनि-
कुम्भस्यागोप्य समन्तात् गोमयैवपिष्य दाह-
येत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोम-
यानि विगतखेहानि भक्षातकास्थीनीति ततस्तं
कुम्भमुदाहरेत् । अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात्
खेहमादाय विङ्ककतखलचूर्णैः खेहाहंमात्रैः प्रति
संख्येयतपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां
प्रयच्छेत् पानाय । तेन साधु विरिच्यते विरि-
क्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता” ।

“अथाहरेति ब्रूयात् शारदाप्रवृत्तितान्
सम्यदुपेताग्राह्य सुनिष्पृतामिष्य सुशुद्धान्
शोधयित्वा विङ्कककषाये मखोषो प्रतिप्य
सुनिष्पृपितान् निर्वापयेत् आरोग्यशमनात् ।
गतदोषानभिसमीक्ष्य सप्रलूनान् प्रन्य एतरेव
सुनिष्पृतामिष्य सुशुद्धान् शोधयित्वा विङ्क-
कषायेण त्रिःसप्तकालः सपरिभाषितान् भाव-
यित्वातपे शोधयित्वोद्वले संख्येय वृष्टदि पुनः
खड्गपिष्टान् कारयित्वा दोग्धामभ्यवधाय वि-
ङ्कककषायेण मुञ्जमृज्जवसिद्ध पाणिमहं मर्ह-
येत् । तस्मिन् खलु प्रपीच्यमाने यत्नैः सुपरिदियात्
तत्पाणिभ्यां पर्यादाय शुचौ वृष्टे कणसे समा-
सिचानुगुप्तनिधापयेत् । अथाहरेति ब्रूयात्
तिलककोदाकयोर्द्वौ विष्यमात्रौ पिष्टौ सुखा-
पिष्टौ विङ्कककषायेण, ततोऽहंमात्रौ श्यामा-
त्रिष्टयोरहंमात्रौ दन्तीश्वरयोस्तो अहंमात्रौ-
चयचिककयोर्द्वौ तत् सम्भावं विङ्कककषाय-
स्याहंमात्रेण प्रतिमंख्येय ततस्तेनप्रस्थमावाप्य
सर्वमानोष महति पर्यागे समासिचामावधि-
त्र्य मखदासने सुखोपविष्टः सर्वतः खेहमव-
कोकयज्जखं मृद्विना साधयेद्ब्रूयात् सततमव-
घट्टयन् । स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, पगा-
म्यति च पेक्षः, प्रसादमापद्यते खेहो यथाखड्ग-
वर्णरसोत्पत्तिः संवर्तते, भेषजमङ्गलिभ्यां मृद-
मानमनविमृदुमनतिदाखमनङ्गुलिप्राहि चेति ।
सकालस्तस्यावतारणाय । ततस्तमवतीर्णं क्षतं
शीतोभूतं महता वाससा परिपुष्य शुचौ वृष्टे
कणसे समासिष्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन
वखपट्टेनाच्छाद्य खेजेण सुखं चानुगुप्तनिधाप-
येत् । ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय । तेन
साधु विरिच्यते । सखगवहतदोषस्य चास्यानु-
पूर्वी यथोक्ता । ततश्चैनमुवासेयेदनुवासन-
काले” ।

“इत्येवम् यवानां खेह-परीय-सम्भवानां

क्रिमिः

क्रिमीयां समुत्थानस्यानसंस्थानवर्ग-नाम-प्रभाव-
चिकित्सितविज्ञेया व्याख्याताः सामान्यताः । वि-
शेषतस्तत्त्वमात्रमास्यापनानुवासनानुलोमहरणं
भूयिष्ठं तेष्वोषधेषु परीक्षणां क्रिमीयां चिकि-
त्सितं कार्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनो-
पशमनभूयिष्ठं तेष्वोषधेषु शोधनानां क्रिमीयां
चिकित्सितं कार्यम् । इत्येव क्रिमिज्ञो भेषज-
विधिरनुष्ठाप्यता भवति” ॥ इति चरके विमान-
स्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥

“सूतं गन्धं मृतं लौहं मर्चं विषमेव च ।

मूलकं त्रिफला शुण्ठी धातकी सरसाग्रवम् ॥

युष्मं मूलकं पाठा बालकं विषमेव च ।

एतानि समभागानि स्वर्गमेष्टुजैस्तथा ॥

वराटिका प्रमाणेन भक्ष्याय विशेषतः ।

क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशनः” ॥

इति क्रिमिरोगाधिकारः ॥ ॥

“क्रमेण खड्गं रसगन्धकाज-

मोदा विङ्कं विषमुष्टिका च ।

पलाशवीजश्च विचूर्णमस्य

निष्कप्रमाणं मधुनावलीढम् ॥

पिबेत् कषायं घनजं तदहं

रसोऽयमुक्तः क्रिमिमङ्गुरस्यः ।

क्रिमीनिश्चन्यात् क्रिमिजां रोगान्

सन्दीपयत्यग्निमग्निं चिरात्तत्” ॥

इति क्रिमिमुङ्गुरो रसः ॥

इति वैद्यकरमेन्द्रसारमंथने क्रिमिरोगाधिकारः ॥

अथास्य पथ्यापथ्याविधिः । पथ्यानि यथा,—

“आस्थापनं कायशिरोविरेचनं

धूमः कफप्राणि शरीरमास्त्र्णा ।

चिरमस्य वैद्यवखड्गप्रणयः

पटोनेचाग्ररसोनवात्सकम् ॥

ऊताशमन्दाग्निनि सर्षपा

नवीनमोचं खतीफलान्पि ।

तिक्तानि नाली च दलानि मौषिकं

मांसं विङ्कं पिष्टुमहंपक्कवम् ॥

पथ्या च तैलान्निमसं पोद्भवं

सौवीरशुक्लं तुषोदकं मधु ।

पचेन्निमं तानमखकं गवां

मुषश्च ताम्बूलसुराम्भारदणम् ॥

झोदाखि मृचात्र्यपर्यासि रामठं

क्षाराजमोदा खरिणश्च वत्सकम् ।

जम्बीरमोचं सुखवी यमानिका

क्षाराः सुराक्षा गुणशंशपोद्भवाः ॥

तिक्तः कषायः कटुको रसोऽयं

वर्गो नराणां क्रिमिरोगिणां सुखः” ॥ ॥

अपथ्यानि यथा,—

“हृदिषं तद्देगविधारणश्च

विषज्जपानाशनवक्रिनिद्राम् ।

द्रवश्च पिष्टाग्रमत्रीर्जताश्च

एतानि मात्रान् दधिपत्राकांम् ॥

मांसं पयोऽस्त्रं मधुं रसश्च

क्रिमीन् निघांसुः परिवर्जयेत्” ॥

क्रिया

इति वैयक्यकिमिरोगपण्यापणविधियथे ॥
 क्रिमिकयटकं, क्री, (क्रिमौ कयटकमिव ।) क्रिमि-
 कयटकम् । इति मेदिनी ॥
 क्रिमिन्, पुं, (क्रिमिं हन्ति नाशयतीति । “अमनु-
 व्यकटके च” । ३।२।५३ । इति टक् । मूलवि-
 भूजादित्वात् सिद्धः । अत् पूर्वस्येति नियमाद्
 गत्वम् ।) क्रिमिन् । विडङ्कः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥ (क्रिमिरोगनाशकौषधविशेषः ।
 “क्रिमिं किंशुकारित्वीनं सखसमस्मकम् ।
 वन्धयन्वाखुपयोः सैः क्रिमिविनाशनः” ॥
 इति क्रिमिप्रो रसः ॥
 इति वैयक्यसंज्ञसारसंग्रहे क्रियधिकारे ॥
 क्रिमिन्, स्त्री, (क्रिमिन् + टित्वात् स्त्रियां ङोप् ।)
 सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 क्रिमिजं, स्त्री, (क्रिमिजः जायते इति । “अन्येष्वपि
 दृश्यते” ॥ ३।२।१०२ । इति ङः ।) अग्रजः । इत्यमरः ॥
 क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिज + स्त्रियां टाप् ।) लाक्षा ।
 इति रत्नमाला ॥
 क्रिमिशत्रुः, पुं, (क्रिमेः शत्रुरिव नाशकत्वात् ।) रक्त-
 पुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका । पाणितामादार-
 रति भाषा ॥
 क्रिमिशत्रवः, पुं, (शत्रु + स्वार्थे ञच्च्ञ शत्रवः ।
 क्रिमेः शत्रव इव तन्नाशकत्वात् ।) विट्खदिरः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 क्रिमिशैलः, पुं, (क्रिमिभिर्निर्मितः शैल इव ।)
 वल्लीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 क्रिया, पुं, (क्रिया यज्ञागामाद्यगतिक्रिया विद्यते-
 ष्वन्य अशब्दादेरच् ।) मेधराशिः । इति दीपिका ॥
 क्रिया, स्त्री, (क्रियते अग्नया असौ अस्मिन् इति
 वा । कु क् क्त करणे करणकर्माधिकरणदौ च
 यथायथं प्र प्रत्ययः । “रिड् प्रयत्निल्लु” ।
 ७ । ४ । १८ । इति रिडादेशः । “अचिन्नुधातु-
 भुवां योरियपुवडौ” । ६ । ४ । ७७ । इति
 इयङ् ।) आरम्भः । निष्कृतिः । शिष्टा । पूज-
 नम् । सम्प्रधारणम् । उपायः । कर्म । तन्त्रव-
 विधम् । यथा,—
 “आरम्भो निष्कृतिः शिष्टा पूजनं सम्प्रधारणम् ।
 उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ चेष्टा । चिकित्सा । इत्य-
 मरः । ३ । ३ । १५६ । कारणम् । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ आरम्भः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 शौचम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धात्वर्थः करोत्यर्थे
 वा । इति वैयाकरणः ॥ क्रियाः साध्यरूपाः
 वस्तुधर्माः पाकादयः एष हि अधिभयजाद्यव-
 श्यमानादिः पूर्वापरभूतो व्यापारकणायः
 पाकादिशब्दवाच्यः । इति साहित्यदर्पणम् ॥ चतु-
 प्रकारव्यवहारपादान्तर्गतव्यवहारपादविशेषः ।
 सा द्विधा मानुषी दैविकी च । तत्राद्या साध्य-
 केत्यानुमानभेदेन त्रिधा । द्वितीया धटापादक-
 विषकोयतयङ्गततमाधकफालधर्मभेदेन नवधा
 दिव्यानि । यथा,—
 “द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी । तथा

२१८

क्रियायो

साध्यनेत्यानुमानश्च मानुषी त्रिविधा स्मृता ।
 धटाद्या धर्मनान्ताश्च दैविकी नवधा स्मृता” ॥
 इति व्यवहारतत्त्वे दृश्यतिः ॥ (चिकित्साकार्यं
 यथा,—चरके सूत्रस्थाने १७ अध्याये ॥
 “याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्मतद्भिषगां मतम् ॥
 कथं शरीरे धातूनां वैधर्म्यं न भवेदिति ।
 समानाच्चानुबन्धः स्यादित्यर्थे क्रियते क्रियाः” ॥
 “याद्युदीर्गं श्रमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
 सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्” ॥
 शीते शीतप्रतीकार उष्णोष्णनिवारणम् ।
 कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत्” ॥
 इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥
 क्रियाकारः, पुं, (क्रियां शिष्टारम्भं करोतीति । कृ +
 उपपदे “कर्मण्यण्” ३ । १ । १ । इत्यण् ।) नव-
 च्छात्रः । नूतन पट्टया इति भाषा । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ कर्मकर्त्तरि चि ॥
 क्रियादेधी, [न्] पुं, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं
 साक्षिलेख्यादिकं देखि । दिष् + णिनिः ।)
 साध्यनिखितभुक्तियुक्तिप्रपद्येष्टा । स च व्यव-
 हारविषये पञ्चधा । हीनान्तर्गतहीनविशेषः ।
 यथाह,—व्यवहारतत्त्वे नारदः ।
 “अन्यवादी क्रियादेधो नोपस्थाधी निरुत्तरः ।
 आहृतप्रपणायो च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” ॥
 (तत्त्वज्ञानं यथा । वीरमित्रछतकाव्यायनवचने ।
 “लेख्यश्च दाक्षिण्यश्चैव क्रिया क्षेया मनीषिभिः ।
 तां क्रियां देखि यो मोहात् क्रियादेधी स उच्यते” ॥)
 कर्मदेष्टरि चि ॥
 क्रियापादः, पुं, (क्रिया विवादसाधनं पाद इव ।)
 चतुष्पादव्यवहारान्तर्गततृतीयपादः । यथा,—
 “पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।
 क्रियापादस्तथा चान्यस्तुर्थो निर्णयः स्मृतः” ॥
 इति दृश्यतिः ॥ स च साध्यनिखितभुक्तियुक्ति-
 प्रपद्यरूपः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 क्रियाभ्युपगमः, पुं, (क्रियायाः कर्मणादिक्रियायं
 अभ्युपगमः स्वीकारः ।) परस्परक्रियास्वीकारः ।
 इयोः पुरुषयोः कस्मिंश्चिद्विषये परस्पराङ्गीका-
 रेण अनुमतिः । यथा,—
 “क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजार्थं यत् प्रदीयते ।
 तस्यैव भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्रिक एव च” ॥
 इति मनुः ॥ अस्यार्थः । “यद्व्यापत्यं भविष्यति
 तदावयोरुभयोरेवेति नियम्येतत् क्षेत्रस्वामिना
 वीजवपनार्थं यदीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य कोके
 वीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ” । इति
 कुल्लूकभट्टः ॥ उपलक्षणमेतत् ॥
 क्रियायोगः, पुं, (क्रियैव योगः योग उपायः ।) देवा-
 राधनतदालयादिकरत्नरूपपुण्यक्रिया । यथा,—
 नारद उवाच ।
 “क्रियायोगः कथं प्रोक्तव्यया मे प्रपितामह ! ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि पक्षं चास्य यथातथम् ॥
 मञ्जोवाच ।
 आनयामासु योगस्य वस्तु साधनमात्मना ।

क्रोड

यस्तु बाह्याध्वन्ययोगः क्रियायोगः स उच्यते ॥
 प्रधानं कारणं योगो मुक्तिसुनिवरोत्तम ! ।
 क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तात ! साधनम् ॥
 यदेतद्भवता पृच्छं तदिहैकमथाः प्रदद्यु ।
 यैस्तु देवालयं विष्णोः शुभं दातव्यं कृतम् ॥
 कार्येभ्यमग्रं वापि प्रदद्यु तस्य फलं मुने ! ।
 अह्न्यह्नि योगेन यजतो यन्महापणम् ॥
 प्राप्नोति तत् फलं विष्णोः कार्ययति मन्दिरम् ।
 कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ॥
 कार्येद्भगवद्भाम नयत्यच्युतमन्दिरम् ।
 सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बड् ॥
 विष्णोराज्यविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ।
 पतितं पतमानन्तु तथाऽपतितं तथा ॥
 समुद्रस्य हरेर्द्वाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥
 “प्रतिमां लक्ष्मणवतीं यः कुर्याच्चैव मानवः ॥
 केवलस्य परं लोकमस्त्यं प्रतिपद्यते ।
 अनुष्मातो मया राज्ये यमो राजाय किञ्चराः ॥
 केवलं ये जगद्धाममनन्तं समुपास्मिताः ।
 भवद्भिः परिहृत्यस्ते तेषां नास्तीह संस्थितिः ॥
 नमः कृष्णाच्युतानन्तं वासुदेवोदीरितम् ।
 यैर्भावभावितैर्दूतास्ते च त्याग्याः सुदूरतः ॥
 दानं ददद्भिर्देवैस्तमच्युतः प्रीयतामिति ।
 अज्ञापुरःसरैर्निर्णयं ते च त्याग्याः सुदूरतः” ॥
 इत्याद्ये वक्रिपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासन-
 नामाध्यायः ॥ तथा च पातञ्जले ।
 “तपः साध्याश्चरप्रतिधानानि क्रियायोगाः” ॥
 क्रियावसन्नः, चि, (क्रियया अवसन्नः ।) साक्ष्यादिना
 प्राप्तपराजयः । यथा,—
 “स्वयमभ्युपगमो हि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
 क्रियावसन्नो वादे तु परं संभावधारणम्” ॥
 इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 क्रियावान्, [व्] चि, (क्रिया अस्यास्तीति मतम् ।
 मस्य वः ।) कर्मसूयतः । क्रियासु नियुक्तः ।
 इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । १० ।
 “पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभि-
 रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान्” ॥)
 क्रियावादी, [न्] पुं, (क्रियां क्रियासाध्यं वदति ।
 वद + णिनिः ।) प्रमाणवादी । कार्यवादी । इति
 भित्ताक्षरा । परियादी इति पारस्यभाषा ॥
 क्रियेन्द्रियं, स्त्री, (क्रियायाः कर्मणः साधनं इन्द्रि-
 यम् ।) कर्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तानि च
 पञ्चसंख्यकानि ज्ञानकर्म्मभेदेन दशसंख्यकानि च
 प्रसिद्धानि मनस्तु उभयात्मकं सर्वेषां प्रवर्तकम् ।
 यथा मनौ ।
 “श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैः पञ्चमी ।
 पायूपस्थपाणिपादवाक् चैव दशमी स्मृता” ॥)
 क्री, ड् ञ ग प्रथमर्थये । इति कविकण्ठमुसः ॥
 (क्र्या—उभं-सकं-चणिट् ।) पर्यायः । परोवर्तः ।
 ड्, क्रीचिमम् । ञ ग, क्रीणाति क्रीडीतेत्यान्यं
 धनेन क्रीकः । इति दुर्गादासः ॥
 क्रीड, च्छेडे । इति कविकण्ठमुसः ॥ (आ-
 परं-चकं-वेट् ।) च्छे, अचिनीकृत् । क्रीडति

कुञ्जः

बाणः शिशुभिः । इति दुर्गादासः ।
 क्रोडः, पुं, (क्रोड + भावे घञ् ।) परीक्षासः । इति
 शब्दरत्नावली ।
 क्रोडनं, स्त्री, (क्रोड + भावे ल्यट् ।) खेला । यथा ।
 “बाणक्रोडनमिश्रुशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रकृता
 ताते काननसेवनावधि कृपा सुयीवसस्यावधि” ।
 इति महाभाटकम् ।
 क्रोडा, स्त्री, (क्रोड + भावे ण्यत्तटाप् ।) परी-
 खासः । खेला । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ।
 (यथा, भागवते । २ । १ । १५ ।
 “स वै भागवतो राजा पाण्डवेभ्यो महारथः ।
 बाणक्रोडनकैः क्रोडन् कृष्णक्रोडां य आदरे” ॥)
 अवधानम् । इति मेदिनी ।
 क्रोडातालः, पुं, (क्रोडागामकलाजः ।) तालप्रभेदः ।
 यथा,—
 “एक एव भुतो यत्र क्रोडातालः स कथ्यते ।
 अपरं नियमं विना” । इति सङ्गीतदामोदरः ।
 क्रोडारत्नं, स्त्री, (क्रोडायां क्रोडायाः वा रत्नमिव ।)
 इति । इति त्रिकाण्डशेषः । [हलायुधः ।
 क्रोडारथः, पुं, (क्रोडायै रथः ।) क्रोडार्थरथः । इति
 कीर्ति, पुं, (की + कर्मणि क्तः ।) कीर्तकपुत्रः । स
 तु द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रप्रभेदः । इति जटा-
 धरः । (यथाह, याज्ञवल्क्यः ।
 “दद्यात् मातापितावायं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।
 कीर्तयताम्बुं विकीतः कृत्विमः स्यात् स्वयं कृतः” ॥)
 कृतकये, चि, केना इति भाषा । यथा,—
 “दीयमानं न शङ्काति कीर्तं पण्यन्तु यः कथी ।
 स एवास्य भवेदोषो विकेतुर्गोऽप्रयच्छतः” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः ।
 कीर्तकः, पुं, (कीर्त + कर्त्तृ क्तः ।) कीर्तपुत्रः ।
 यथा, मनुः । ६ । १७४ ।
 “कीर्तयोपायस्त्वप्यार्थं मातापित्रोर्धर्मन्तिकात् ।
 स कीर्तकः सुतस्त्वस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा” ॥
 कीर्तानुग्रहः, पुं, (कीर्ते क्रये अनुग्रहः पश्चात्तापः ।)
 इत्थं कीर्त्वा पश्चादनुतापः । यथा,—
 “कीर्त्वा मूल्येन यः पण्यं केता न बद्ध मन्यते ।
 कीर्तानुग्रह इत्येतत् विवादपदमुच्यते” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ।
 क्रुड्, [कृ] पुं स्त्री, (क्रुडति वक्रं यथा स्यात् तथा
 गच्छति । “कृत्विगं दृष्ट्वा खगिति” । ३ । २ ।
 ५६ । इति निपातनात् साधुः ।) क्रौञ्चः । इत्य-
 मरः । २ । ५ । २२ । क्रौञ्च वक्र इति भाषा ।
 (यथा, यजुर्वेदे १६ । ७३ ।
 “अङ्गः क्षीरं व्यापिबत् क्रुडङ्गाक्षिरसो धिया ।
 क्रौञ्चं सखमिन्द्रियम्” ।
 “आक्षिरसः अङ्गानां रसः प्रायो यथा, क्रुड्
 हंसो भूत्वा धिया प्रचया अङ्गः सखाशात्
 क्षीरं दुग्धं व्यापिबत् पिबति संलुष्टाभ्यां क्षीरो-
 द्वाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्व-
 भावः” । इति भाष्यम् ॥)
 क्रुञ्चः, पुं, (क्रुञ्च + ण्यत् ।) क्रौञ्चपक्षितः । इति
 हेमचन्द्रः । (यकविज्ञेयः । यथा, यजुर्वेदे २३ । २२ ।

कूरः

“वायवे वलाका इन्द्राभिभ्यां कृञ्चान्” ॥)
 कृञ्चा, स्त्री, (कृञ्च + स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् ।)
 अजादित्वात् टावित्के । वीजप्रभेदः । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 कृत्, [कृ] स्त्री, (कृञ्च + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् भावे ।)
 क्रोधः । इत्यमरः हेमचन्द्रः ॥ अस्या रूपान्तराणि ।
 क्रुड् । क्रुत् क्रुड् । इति संक्षिप्तसारख्याकरणम् ।
 क्रुडः, चि, (क्रुड् + कर्त्तरि क्तः ।) क्रोधयुक्तः । यथा ।
 “योऽमुमभ्याययो क्रुडो रक्तवीजो महासुरः” ॥
 इति देवीमाहात्म्यम् । (भावे क्तः ।) क्रोधे स्त्री ।
 क्रुध्, लृट् य चो कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (दिवा-परं-अकं-अनिट् ।) लृट्, अकृधत् । य, क्रुध-
 ति लोकाः शिशवे । चो, क्रुडा । इति दुर्गा-
 दासः ॥ * । रेलते १ रेलते २ भासते ३ भ्रूयि-
 यते ४ भ्रूयाति ५ भ्रूयति ६ दोधति ७ वन्यति
 ८ कम्पते ९ भोजते १० । इति दश क्रुधति-
 कर्मणिः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ।
 क्रुधा, स्त्री, (क्रुध् + क्तिप् स्त्रियां हलन्तत्वात् वा टाप् ।)
 क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 क्रुञ्च, गत्यम् । वक्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 परं-सकं-अकं-च-सेट् ।) रेफयुक्तादिः पञ्चमस्त्री ।
 क्रुञ्चति । इति दुर्गादासः ।
 क्रुञ्च, ग स्त्रिभिः । क्रुञ्चि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 परं-सकं-अकं-च-सेट् ।) पञ्चमस्त्री रेफयुक्तः ।
 क्रुञ्चि दुःखानुभवे । ग, क्रुञ्चाति वृथञ्चाति । इति
 हलायुधः । युक्त्वा । इति दुर्गादासः ।
 क्रुञ्च, ज चो रोदे । क्रुत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (आ-परं-रोदेन अकं-आङ्गाने सकं-अनिट् ।)
 ज, क्रुञ्चः क्रुञ्चः । चो, अकृञ्चत् । रोदोऽश्रु-
 विमोचनम् । क्रुत्तिराङ्गानम् । इति दुर्गादासः ॥
 क्रुञ्चा, [नृ] पुं स्त्री, (क्रुञ्चति रौतीति । क्रुञ्च +
 “जीष् क्रुञ्चरुहीति” । उणां ४ । ११३ । इति
 कनिष् ।) प्रदगालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणा-
 दित्तिः ।
 क्रुञ्च, स्त्री, (क्रुञ्च + भावे क्तः ।) रोदनम् । इत्यमरः ।
 १ । ७ । ३५ । रावः । इति मेदिनी ।
 क्रूरः, चि, (क्रुत् छेदने + “छतेष्कृञ्च” । उणां २ ।
 २१ । इति रक्प्रत्ययः धातोः क्वादेशश्च ।) पर-
 क्रोहकारी । (यथा, मेघदूते । १०७ ।
 “क्रूरस्तस्मिन्निपि न सज्जते सङ्गमं नौ कृतान्” ॥)
 निर्दयः । तत्पर्यायः । नृशंसः २ घातुकः ३ पापः ४ ।
 (यथा, भागवते । ६ । १४ । ३७ ।
 “स्त्रियो ह्यकबयाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः” ॥
 यथा, च कुमारः । २ । ४८ ।
 “तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिवृत्तक्रियाः” ।
 “क्रूरे घातुके” इति मल्लिनाथः ॥)
 कठिनः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६० ।
 (यथा, रघुवंशे । १२ । ४ ।
 “तस्याभिर्बलैकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया” ॥)
 घोरः । इति मेदिनी । (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । २५ ।
 “क्रूरो लुब्धोऽनसोऽसत्यः प्रमादी मोहदस्त्रिः” ॥)
 उग्रः । इति हेमचन्द्रः । प्रथमद्वितीयपञ्चमसप्तम-

क्रौञ्चः

नवमैकादशराशयः । यथा,—
 “क्रौञ्चोऽयं युग्मं विधमः समञ्च
 क्रूरोऽयं सौम्यः प्रबोधोऽङ्गना च ।
 धरस्त्रिरद्यात्मकनामधेया
 मेधादयोऽमी क्रमशः प्रविष्टाः” ॥
 इति दीपिका ।
 क्रूरः, पुं, (क्रुत्तौति । “छतेष्कृञ्च” । उणां २ । २१ ।
 इति रक् धातोः क्वादेशश्च ।) भूताङ्गुलः ।
 रक्तकरवीरवृक्षः । श्वेनपक्षी । कृष्णपक्षी । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 क्रूरकर्मा, [नृ] पुं, (क्रूरं कर्म यस्य ।) भयानक-
 कर्मकर्त्तरि चि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ७० ।
 “दिग्गजा क्रूरकर्माणो निष्ठाश्चिद्राजसुरिणः ।
 दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव” ॥)
 कटुतुम्बिनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (अक-
 पुष्पो । अस्याः पर्याया यथा,—भावप्रकाशस्य
 पूर्ववदे प्रथमे भागे ।
 “अर्कपुष्पो क्रूरकर्मा यस्य जलकामुका” ॥)
 क्रूरगन्धः, पुं, (क्रूरः उग्रो गन्धोऽस्य ।) गन्धकः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 क्रूरगन्धा, स्त्री, (क्रूरः उग्रो गन्ध उक्तेः ऽस्याः ।) स्त्रियां
 टाप् ।) कस्याहीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
 क्रूरदृक्, [नृ] चि, (क्रूरा दृक् दृष्टिर्यस्य । क्रूरं
 यथा स्यात् तथा पश्यति वा । वृश्च + क्तिन् ।)
 पिशुनः । श्वेनश्चरे पुं । इति मेदिनी । (यथा,—
 ज्योतिषतन्त्रे । “आरोवकः क्रूरदृक् चावनेयः” ॥)
 क्रूरधूर्तः, पुं, (क्रूरः कृष्णवर्गतया धूर्त इव ।) कृष्ण-
 धूसरकः । इति राजनिर्घण्टः । (कृष्णधूसरकश्च
 ऽस्य गुणपर्याया ज्ञातव्याः ॥)
 क्रूररावी, [नृ] पुं, (क्रूरं कर्त्तृत्वं उग्रं वा रौतीति ।
 र + णिनिः ।) क्रोशकाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 क्रूरलोचनः, पुं, (क्रूरं लोचने क्रूरं लोचनं वा अस्य ।)
 शनिः । इति चारवली ।
 क्रूरस्वरः, चि, (क्रूरः कर्काशः स्वरोऽस्य ।) कर्काश-
 ध्वनियुक्तः । यथा,—
 “क्रूरस्वरा काकोलूकधरद्वान्धगर्भभाः” ॥
 इति कविकल्पद्रुमतायां द्वितीयोक्तवक्त्रे द्वितीय-
 कुसुमम् ॥
 क्रूरा, स्त्री, (क्रूर + स्त्रियां जातित्वेपि न छोष् अतः
 टाप् ।) रक्तपुनर्गवा । इति राजनिर्घण्टः ।
 क्रूराकृतिः, पुं, (क्रूरा आकृतिर्यस्य ।) रावणः ।
 इति शब्दमाला ॥ (कठोरमूर्त्तिः, चि ॥)
 क्रौञ्चः, पुं, (क्रौ + निः ।) कयकम् । इत्यादिकोषः ।
 क्रौञ्चं, चि, (क्रौ + कर्मणि तथ्यत् ।) क्रौञ्चवत् । यथा,
 “क्रौञ्चं क्रौञ्चमाचके” । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥
 क्रौञ्च, [कृ] चि, (क्रौ + ण्यत् ।) कयकर्त्ता । यथा ।
 “विकेतुर्दृशनाङ्गुलिः स्वामी इत्थं नृपो दमम् ॥
 क्रौञ्चो मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः ।
 क्रौञ्चं, चि, (क्रौ + कर्मणि यत् ।) क्रौञ्चमाचकम् ।
 इत्यमरः । १ । ६ । ८९ ॥ क्रिनिवार उपयुक्त इत्य-
 इति भाषा ।

क्रोधः

क्रोधादरयः, पुं, (क्रुध् + अच् बाहुलकादृगुणः । क्रोधः पञ्चतविशेषः । तस्य दारयः दारक इत्यर्थः । क्रोधं दारयति वा । दृ + शिच् + ल्युः ।) कान्ति-
केयः । इत्यमरटीकायां रायभृकुटः ॥

क्रोडं, स्त्री, (क्रुड् + घञ्) बाहोर्मध्यम् । कोल
इति भाषा । तत्पर्यायः । भ्रजान्तरम् २ उरः ३
वक्षः ४ वक्षः ५ । इत्यमरः । २।६।७७ । उत्सृजः ६
भोगः ७ वपुषःप्राक् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, यजुर्वेदे । २५।८ । “इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै-
पाजस्यम्” । कात्यायनश्रौतसूत्रे च । ६।८।२३ ।
“शेषमिडा पाज्यामासिच क्रोडमनस्योनि च
पास्यति” ॥ हितोपदेशे च ।
“तत्र तरोर्निर्मितभीडक्रोडे पक्षिणः सुखं वर्षासु
निवसन्ति” ॥)

क्रोडः, पुं, (क्रुड् + घञ्) क्रोडोऽस्यास्तीति अण्
आदिभ्यः अच् वा ।) श्रुकरः । इत्यमरः । २।५।२॥
शनिः । इति मेदिनी । वाराहीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १३।५०।२० ।
“नदी प्रैवानदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् ।
नमोः शङ्कनखैर्गात्रैः क्रोडेऽस्त्रिचैरिवार्पितम्” ॥)

क्रोडकन्या, स्त्री, (क्रोडस्य श्रुकरस्य कन्या इव ।)
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोडचूडा, स्त्री, (क्रोडे चूडा यस्याः) महाआव-
णिकादृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वड् घुलकुडि
इति भाषा ।

क्रोडपर्णी, स्त्री, (क्रोडे कण्टकमध्ये पर्णे यस्याः) ।
कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्ट-
कारोऽशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

क्रोडपादः, पुं, (क्रोडे शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य) ।
कच्छपः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोडाङ्गः, पुं, (क्रोडे अङ्गानि यस्य) । कच्छपः । इति
शब्दरत्नावली ॥

क्रोडाङ्गिः, पुं, (क्रोडे अङ्गिरस्य) । कच्छपः । इति
त्रिकायशेषः ॥

क्रोडी, स्त्री, (क्रोड् + जातिधाचक्रत्वात् गौरादित्वात्
ङीष्) । वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोडीकरयं, स्त्री, (क्रोड् + कृ + भावे ल्युट्) । अभूत-
तद्भावे चिः ।) आलिङ्गनम् । इति हलायुधः ॥

क्रोडीकृतिः, स्त्री, (क्रोड् + कृ + भावे + क्तिन्) । अभूत-
तद्भावे चिः ।) आलिङ्गनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोडीमुखः, पुं, (क्रोधाः श्रुक्त्याः मुखमिव मुखं
यस्य) । गण्डकः । गण्डारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डार इति भाषा ।

क्रोडिका, स्त्री, (क्रोडस्य श्रुकरस्य इष्टा प्रिया) ।
सुखा इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोयः, पुं, (क्रुप् हिंसने + भावे घञ्) । हननम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

क्रोधः, पुं, (क्रुध् + भावे घञ्) । प्रतिक्रुते सति
तेजसास्य प्रबोधः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ३.२०-
“काम यत्र क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशयो न चापाना विद्वेनमिह वैरिणम्” ॥)
तत्पर्यायः । क्रोयः २ अमर्षः ३ रोषः ४ प्रतिघातः ५

क्रोधः

यट् ६ क्रुत् ७ क्रुद् ८ । इत्यमरः । १।७।२६ ॥
अमर्षः ९ इति तट्टीकासारसुन्दरी । भीमः १०
क्रुधा ११ रुधा १२ । इति शब्दार्णवः ॥ स तु
ब्रह्मणो भुवो जातः शरीरस्य षड्भिर्गन्तव्यं ।
इति पुराणम् ॥ हेमः १ हरः २ क्षुण्णः ३ त्वजः ४
भामः ५ रुहः ६ रुहः ७ तपुषो ८ जूणिः ९
मन्युः १० व्यधिः ११ । इत्येकादश क्रोधनामानि ।
इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः । (वत्सरभेदः । यथा,
“विषमस्यं गतुं सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् ।
जनानां जायते भजे । क्रोधे क्रोधः परस्परम्” ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः । स्त्रियां टाप् । दक्ष-
कन्याविशेषः । यथा, महाभारते । १।६५।१२ ।
“क्रोधा प्राधा च विद्या च विनता कपिला मुनिः” ॥)

क्रोधजः, पुं, (क्रोधात् जायते । जन् + ङः) । मोहः ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । २।६२ ।

“सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ।
क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः” ॥

द्विधाद्यसनगयान्तगतयसनगयः । यथा, मनुः ।
“पैशुन्यं साहसं क्रोधं ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वारदण्डजघ्न पाशस्थं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः” ॥

क्रोधनः, त्रि, (क्रुध् + “क्रुधमयडाधेभ्यश्च” । ३।२ ।
१५१ । इति युच्) । क्रोधविशेषः । तत्पर्यायः ।

अमर्षणः २ क्रोधी ३ । इत्यमरः । ३।१।३२ ॥
क्रोधी ४ रोषणः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
वेणीसंहारे ढतीयाङ्गे ।

“यद्गमेण कृतं तदेव कुर्वते त्रौणायणिः क्रोधनः” ॥
क्रुध्वंशोयन्तपविशेषः ।

यथा, भागवते । ९।२२।११ ।
“ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च” ॥

षष्ठिवर्षान्तगतौनषष्ठितमवर्षभेदः । यथा तन्त्रे ।
“रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोत्तरसङ्गलम् ।
क्रोधने विषमं सर्वं समाख्यातं चरप्रिये !” ॥

भैरवभेदः । यदुक्तं तन्त्रे ।
“असिताङ्गो सख्यङ्ग उन्मत्तः क्रोधनस्तथा” ॥)

क्रोधना, स्त्री, (क्रुध् + युच् + स्त्रियां टाप्) । क्रोप-
वती । तत्पर्यायः । भामिनी २ चण्डी ३ । इति
त्रिकायशेषः ॥ (यथा, रामायणे । २।७०।१० ।

“आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी” ॥)
क्रोधमूर्च्छितः, पुं, (क्रोधः क्रोधमय इव मूर्च्छितः) ।
चोरनामगन्धद्वयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रो-
धेन मूर्च्छितः) । अतिकोपने चिः । (यथा, रामा-
यणे । १।१।४६ ।

“रक्षसां निहृतान्यासन् सहस्राणि चतुर्दश ।
ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः” ॥)

क्रोधी, [नृ] चि, (क्रोधोऽस्यास्तीति इनिः । यद्वा,
क्रुथति इति । क्रुध् + शिभिः) । क्रोधयुक्तः इति
हेमचन्द्रः । महिषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
सुश्रुते । “तत्र जागृकः शीतदेवी दुर्भगस्तेनो
मस्यैवार्थो गान्धर्वचिन्तः स्मृतिकरचरकोऽति-
रुद्धश्चाभ्युपगच्छेत् क्रोधी दन्तगल्लारी च” ॥)

क्रोशः, पुं, (क्रोशति यतः । क्रुश् + अयादाने घञ्) ।
सहस्रधनुः । यदुक्तं सहस्रधनुपरिमाणम् । क्रोश

क्रोष्टुवि

इति भाषा । तत्पर्यायः । गच्छतम् २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे । १३।७६ ।

“क्रोष्टाञ्च प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेश” ॥) ।

दिसहस्रदण्डः । अष्टसहस्रपरिमाणम् । इति
लोणावती ॥ मुहूर्तः । यथा,—

“दशदण्डे तु या पूजा तत्सर्वमन्त्राय भवेत् ।
षष्ठकोशे महेशानि तत् । सर्वममृतोद्यमम् ॥
सप्तमकोशके देवि । सर्वं क्षीरोपमं भवेत् ।
अष्टमकोशके देवि । प्रत्यतुल्यं न संशयः ॥
अतः परं महेशानि । विषतुल्यं न संशयः” ॥

इति गुप्तसाधनतन्त्रे षष्ठः पटलः ॥ क्रुश् + भावे
घञ् । रोदनम् । आज्ञानम् ॥)

क्रोशतानः, पुं, (क्रोशं व्याप्य तानः शब्दभेदः यस्य) ।
जङ्गा । इति हारावली ॥

क्रोशध्वनिः, पुं, (क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य) । जङ्गा ।
इति हारावली ॥

क्रोशवृगं, स्त्री, (क्रोशस्य क्रोशपरिमिताध्वनो वृगं
युग्मम्) । क्रोशद्वयम् । तत्पर्यायः । गच्छतिः ३ ।
इत्यमरः । गोबतम् ३ गच्छा ४ गच्छतम् ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥

क्रोष्टा, [यु] पुं, स्त्री, (क्रोशति रौतीति । क्रुश् +
“सितनिगमिमसीति” । उणां २।७० । इति तुन् ।
“टज्वत् क्रोष्टुः” । ७।१।६५ । इति टज्वत्) ।

प्रदगानः इत्यमरः । २।१।१८ । (यथा, महाभारते-
१।२।४।८ ।

“ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्धातुः प्रलुप्यते ।
शार्ङ्गस्य गृह्णां श्रुत्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्हति” ॥

यदुर्वशीयो राजविशेषः । यथा, हरिवंशे ३३।६१
“क्रोष्टोऽन्तु प्रदगं राजेन्द्र । वंशमुत्तमपौरुषम् ।
यदोर्वशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्म्मणः ॥
क्रोष्टोर्हि वंशं श्रुत्वेनं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥)

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य प्रदगालस्य पुच्छ-
मिव अस्त्यस्याः) । ठन् टाप् ।) एन्निपर्णी । चाकु-
लिया इति भाषा । रामवासक इति ख्याता ।
इति केचिद् । इत्यमरटीकायां आनी । कोषो-
मिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्टुकमेखला, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य मेखलाकच्छपःपश्चाद्
भागो वा अस्त्यस्याः “अर्शश्चादिभ्यः” । ५।२।१२७ ।
इति अच् टाप् ।) एन्निपर्णी । इति रत्नमाणा ।

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टोः प्रदगालस्य पुच्छमिव
अस्त्यस्याः) । ठन् टाप् अत इत्वं च ।) एन्निपर्णी ।
इति रत्नमाणा ।

क्रोष्टुपुच्छी, स्त्री, (क्रोष्टोः पुच्छमिव अस्त्यस्याः इति
“अर्शश्चादिभ्यः” । ५।२।१२७ । इति अच् ङीष् ।)
एन्निपर्णी । इति शब्दरत्नावली ।

क्रोष्टुपनः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियं पौत्रं यस्य अस्मिन् वा) ।
इन्द्रदीपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्टुविज्ञा, स्त्री, (क्रोष्टुभिः विज्ञा जाता वा ज्ञेया
इव) । एन्निपर्णी । इत्यमरः । २।४।६३ । वि-
राजन्त्यानि इति ख्याता इति केचिद् । इति
भट्टः ॥ (अस्याः पर्यायः । यथा,—

कौशः

“एकिकर्षी एचकपर्वी चित्रपर्वीचिपर्वी ।
कोटुविना सिंहपुत्री कलप्रीडावनिर्गुहा” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कोटुः, ए, (कोटोः प्रियः इत्युः । प्रभोदरात्
उकारस्य चत्वे सन्धिः ।) श्वेतोः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कौश्री, कौ, (कौट् + “हृण्वत् कौट्” इति
अदन्तात् स्त्रियां ङीप् ।) युक्तभूमिकुशाब्जः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥
“विदारी स्वादुगन्धा च सा तु कौश्री सितता स्मृता” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ प्रदगा-
निका । कृष्णविदारी । काङ्गली । इति मेदिनी ॥
कौशः, ए, (कृष् + प्रधाद्यच् सार्थे ।) पक्षिभेदः । कौश
वक् इति भाषा । (यथा, रामायणे । १ । १ । १५ ।
“मा निवार । प्रतिकां त्वमगमः शश्वतीः समाः ।
यत् कौशमिधुनादेकमवधीः काममोहितम्” ॥)
तत्पर्यायः । कृष् २ कृष्ः ३ कृष्ठा ४ कौशा ५ ।
इत्यमरभरतौ । कालिकः ६ कालीकः ७ कलि-
कः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—
“कौशो ह्योऽतिवृत्तिद्वन्द्वोऽस्ति निवृत्तिः ।
शेषमूर्च्छाहरो दीप्योऽस्ति कासमरोचकम्” ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ।)
पर्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवतः
पौलः मैनाकस्य पुत्रः ।
यथा, हरिवंशे १८ । १३-१४ ।
“एतेषां मानसी कन्या मैना नाम महागिरिः ।
पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥
मैनाकस्य पुत्रः श्रीमान् कौशो नाम महागिरिः ।
पर्वतप्रवरः शुभो नानारत्नसमन्वितः” ॥)
कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपभेदः । स
च दक्षिणखण्डे समुद्रेणाहतः कोऽश्नस्तथोत्त-
रमितः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५७-५८ ।
“कौशदीपः समुद्रेण दक्षिणखण्डेन च ।
आहतः सर्वतः कौशदीपतुल्येन मानतः ॥
दक्षिणखण्डे कश्चापि शाकदीपेन संहतः ।
कौशदीपस्य विस्ताराद् दिगुणेन महामुने ।” ॥
तस्याधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्रो हतपृष्ठः ।
यथा, भागवते । ५ । २० । १८-२० ।
“तथा च वहिः कौशदीपो दिगुणः समानेन
क्षीरोदेन परीत उपक्रमो हतो यथा, कुशदीपो
हृतेदेन । यस्मिन् कौशो नाम पर्वतराजो दीप-
नामनिर्वर्तक आसीत् । योऽसौ गुह्यप्रहरणोन्म-
दिबलितकुक्षोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भग-
वता वृषभेनाभिगुप्तो विमयो बभूव ॥ तस्मि-
न्निधिः प्रियव्रतो हतपृष्ठो नामाधिपतिः से दीपे
वर्षावस्य विमण्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्तादान्
वर्षयान् निवेष्ट्य स्वयं भगवान् भगवतः परम-
कल्याणकृत्य आत्मभूतस्य हरेश्चरत्नारविन्दमुप-
नृतम्” ॥ दैवविशेषः । स च मयदानवपुत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ४६ । २१-२४ ।
“ताम्राश्चक्राग्रविताम्बादितान् वीतरक्षिणा ।
मनो ददर्श नावां वै दानवानां महात्मनाम् ॥

कौशारिः

स त्रिजाजालवितता गच्छशैकादृष्टासिमीम् ।
पादपोक्तकूटायां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥
सिंहस्थाप्रगजाकीर्णा नदन्तीभिव यथपैः ।
ईहाम्बगगगाकीर्णा पवनाघर्षितमाम् ॥
निर्मितां स्वेन एमेण कौशेन दिविकामगाम् ।
प्रकृतां पार्वतीं मायां सख्येन दानवोत्तमः” ॥
अयमेवासुरः कौशदोपे कौशपर्वते हेमकन्द-
रभगवता स्नानेन निहतः । यथा,—मृगेश्वरसंहि-
तायाम् ।
“कौशे कौशो हतो दैवः कौशाम्बो हेमकन्दरे ।
स्नानेन युद्धा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ।
स शैलस्तस्य दैवस्य स्यात्तस्मिन्नेव कर्मणा ।
केतुतामगमस्य नाम्ना कौशः स उच्यते” ॥
अर्हतां भूजः । रातसविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
कौशदारणः, ए, (कौश् सनामस्थितपर्वतविशेषं
दारयतीति । दृ + णिच् + ल्युः । कौशस्य दारण
इति केचित् ।) कार्तिकेयः । इत्यमरः । १ । ११४ ॥
अस्य कौशदारणकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेय-
समस्यापर्वणि २२४ । ३१-३६ ।
“स तुत्याय महाबाहुरपसाम्ना च तान् जनान् ।
धनुर्विजस्य शूराजगान् श्वेते महागिरौ ॥
विभेद स श्वरेः शैलं कौशं हिमवतः सतम् ।
तेन हंसाश्च मृगाश्च मेघं गच्छन्ति पर्वतम् ॥
स विशर्गाऽपतच्छैलौ भ्रष्टमार्गस्वरान् ववन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वये नेदः शैला भ्रष्टं तदा ॥
स तं नादं भ्रष्टार्त्ताणां श्रुत्वापि बलिनाम्बरः ।
न प्रायश्चदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥
सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्त्वा तेन महात्मना ।
विभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरिः ॥
स तेनाभिहतो दोग्धो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महौ तत्का भीतः स सुमहात्मनः” ॥
कौशं असुरविशेषं दारयति नाशयतीति च ।
कौशाम्बरवधकथा कौशशब्दे द्रष्टव्या ॥
कौशा, स्त्री, (कौश् + टाप् ।) कौशभार्या । कौशवकी
इति भाषा । इति ङट्प्रत्ययः । (केचित्तु टावन्तं
न मन्यन्ते छिवन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे
१ । २ । १४ ।
“निशाम्य बदती कौशमिदं वचनमब्रवीत्” ॥)
कौशादनं, स्त्री, (अयते इति । अद् + कर्मणि ल्युट् ।
कौशस्य अदनं मलम् ।) मृगालम् । घेक्षुर्नी ।
घेक्षु इति भाषा । चिचोटकः । इति मेदिनी ॥
चैचको इति भाषा । शेषस्य गुणाः । गुह्यम् ।
अजीर्णकारित्वम् । शीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“कौशादनं घेक्षुलिका” । इति वैद्यकरत्नमाला-
याम् । पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥
कौशादनो, स्त्री, (कौशादन + ङीप् ।) पद्मवीजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
कौशारतिः, ए, (कौशस्य सनामस्थितस्य पर्वतस्य
दैवस्य वा अरातिः शत्रुः ।) कार्तिकेयः । इति
हज्जायधः ॥
कौशारिः, ए, (कौशस्य अरिः ।) कार्तिकेयः । इति
हेमचन्द्रः ॥ परशुरामः । इति शब्दमाणा ॥

कौश

कौशशक्तिकः, ए, (कौशशतं गच्छति । “कौशशतयो-
जनशतयोरुपसंख्यानम्” । वाचि ५ । १ । ७४ । इति
ठप् ।) शतकौशगमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥
(कौशशतादभिगमनमर्हतीति । “ततोऽभिगमन
मर्हति” । इति ठप् कौशशतादागन्ता भिक्षुः ॥)
किं म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरां पक्षे
भा-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । कि, कथ-
यति कथयति । म, कथयति । इति दुर्गादासः ॥
कौद, इ न छ यदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः ।
इ, कर्मणि कान्दते । अ, कान्दति कान्दते । छ,
कान्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥
कौद, इ ध म छ रोदने । आह्वाने । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्मं अकं-आह्वाने सकं-सेट् ।)
इ, कर्मणि कान्दते । ध, कान्दा । म, कान्दयति ।
छ, कान्दते । इति दुर्गादासः ॥
कौद, व म छ वैकल्पिकलत्वयोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा-आत्मं अकं-सेट् ।) वैकल्पं विज्ञो-
भाषः । व, कौदा । म, कौदयति । छ, कौदते
शोकाक्षः । इति दुर्गादासः ॥
कौम, उ भ इ ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-अकं-सेट् ।) उदित्वात् कौवेट् । अन्तःस्थ-
लतीययुक्तः । उ, कौमिता कौम्बा । म, कौ-
म्यति । आदिपक्षेऽपि शमादित्वं “छिव्त्कामाचम”
इति दीर्घापापनार्थम् । इद्, अकामत् अकामोत् ।
इति दुर्गादासः ॥
कौम, नि य भ ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । नि,
कौम्बोऽस्ति । य भ, कौम्यति । इति दुर्गादासः ॥
कौमः, ए, (कौम + भावे घञ् । “नोदात्तोपदेशस्येति” ।
७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) आयासः । इत्यमरः ।
३ । २ । १० ॥ (यथा, भगवौ । ७ । २३५ ।
“तत्र भुक्ता एव किञ्चित् तुर्यघोषः प्रहर्षितः ।
संविष्टो यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतकामः ॥ अस्य
कक्ष्यां यथा,—
“योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।
कामः स इति विशेष इन्द्रियार्थप्रवाधकः” ॥
इति सुश्रुतेन शारीरस्थाने चतुर्धाध्याये उक्तम् ॥)
कौमघः, ए, (कौम् + “शमादिभ्योऽणच् इति”
अचच् ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥
कौव, व म छ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्मं-अकं-सेट् ।) व, कौवा । म, कौवयति ।
छ, कौवते । विज्ञोवन्ति दिवि यज्ञाः । इति पञ्चा-
दित्वादिति विज्ञोवा इवाचरन्तीति कौ साध्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥
कौन्तः, नि, (कौम + कर्त्तरि क्तः ।) कौन्तियुक्तः ।
आन्तः । यथाह, जयदेवः ।
“मदनकदनकान्तः कान्तो ! प्रियस्तव वसन्ते” ॥
(महाभारते च । ३ । ७३ । ७७ ।
“विश्राम्यतामित्युवाच कौन्तोऽसीति पुनःपुनः” ॥)
कौद, इ न छ यदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः ।

इ, कर्मणि क्तिन्ते । अ, क्तिन्ति क्तिन्ते । उ, क्तिन्ते । इति दूर्गादासः ॥
 क्तिन्, य उ इरु क्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-
 परं-अकं-वेट् ।) अन्तःस्थलीययुक्तः । क्ते आर्क्ष-
 भावः । य, क्तिन्ति वस्त्रं पयसा । उ, क्तेद्विष्यति
 कोत्थति । इरु, अक्तिदत् स्त्रोदीत् । अस्मात्
 पुषादित्वात् उ इत्यने । इति दूर्गादासः ॥ (यथा,
 नारदपञ्चरात्रे ।
 “सुवैशं पुषं दृष्ट्वा आतर् यदि वा सुतम् ।
 योनिः क्तिन्ति नारीणां सखं सखं हि नारद !” ॥)
 क्तिन्, चि, (क्तिन् कर्त्तरि क्तः ।) आर्क्षम् । इत्यमरः ।
 ३।१।१०५ ॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे
 १ । ४२ । १८ ।
 “गङ्गायाः सलिलक्लिमे भस्मन्नेषां महात्मनाम् ।
 स्वर्गं गच्छेयुस्तन्मं सर्वं च प्रपितामहाः” ॥)
 क्तिन्नाचः चि, (क्तेदिक्तेन क्तिन्ने क्तेदयुक्ते अ-
 क्षिणी यस्य ।) स्नेहादिना क्तिन्ने चक्षुः । कफादि-
 जनितक्तेदयुक्तं चक्षुर्धसः । तत्पर्यायः । चक्षुः २
 चक्षुः ३ पिङ्गः ४ । कर्मधारयेण क्तिन्ने चक्षुभि
 स्ती । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥
 क्तिन्, य उ अ उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा-उभं-अकं-सकंच-सेट् । उदित्वात् क्ता
 वेट् ।) य अ, क्तिन्ति क्तिन्ते । उ, क्तिन्ति
 क्तिन् । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्करणश्च ।
 क्तिन्ते न च निष्कलमिति ज्ञेययुधः । क्तिन्ते
 क्तिन्ते स्वर्गमपीति चतुर्भुजः । अन्ये त्वस्मात् परस्मै-
 पदमन्यमानाः क्तिन्तेऽपि हि मेधावीति । प्रत्या-
 सन्ननुभारदीधितिकरक्तिन्तेऽसमो वक्ष्यतीति च
 क्तिन्ते करोतीति क्तिन्नादित्वात् क्ते अन्तमाजः ।
 नृपात्मनौ चिक्तिन्तेः सधीताविति भट्टप्रयोगश्च
 क्तिन्नादित्वात् समादधते तज्जयम् । क्तिन्नादिकस्य
 सकर्मकत्वात् । इति दूर्गादासः ॥
 क्तिन्, उ ग विह्वलौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-
 परं-सकंच-वेट् ।) उ, अक्तेऽशीत् अक्तिन्तु । ग,
 “इत्यमाराध्यमानोऽपि क्तिन्नाति भुवनत्रयम्” ।
 इति दूर्गादासः ॥
 क्तिन्ति, चि, (क्तिन् + कर्त्तरि क्तः इट् वा ।)
 क्तिन्ति । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥
 क्तिन्ति, चि, (क्तिन् + क्तः पक्षे नेट् ।) क्तिन्त्युक्तः ।
 (यथा, मेघदूते ८४ ।
 “इन्दोर्द्वयं त्वदनुसरणक्तिन्त्युक्तं विभक्तिं” ॥)
 तत्पर्यायः । क्तिन्ति २ । पूर्वोपरिविह्वलवाक्ये,
 क्तिन् । तत्पर्यायः । संकुलम् २ परस्परपराहतम्
 ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, भागवते ।
 १ । ८ । १२ ।
 “जीवितुं नार्ह्य क्तिन् विप्रधर्माप्युताश्रयाः” ॥)
 क्तिन्ति, स्त्री, (क्तिन् + भावे क्तिन् ।) क्तिन्ति । सेवा ।
 इति धरणी ॥
 क्तिन्तः, स्त्री, (क्तिन् + क्तः । निपातनात् वजोपः ।
 क्तिन्तमार्थं क्तिन्तीति । क्तिन्ते + अन्येभ्यो-
 ऽपीति ङः ।) यत्किमधुका । इत्यमरः । १०।१०८ ॥
 (अथ पञ्चांशः यथा ।

“यथाङ्गं मधुकं यत्किं क्तिन्तं मधुयत्किन्ता” ॥
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “यान्पं स्थलजस्रैव क्तिन्तं दिविधं स्मृतम्” ॥
 इति धरणी सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
 “श्यामा गिरिकाञ्चनकी रसेषु
 दातारसे समलिकारसे च ।
 द्रुतं पिबेत् क्तिन्तकसंप्रसिद्धम्
 पिप्ताब्जोदी तज्जठरी च जन्तुः” ॥
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥
 क्तिन्तिका, स्त्री, (क्तिन्तं क्योऽस्त्यस्याः “अत इति-
 ठनौ” । ५ । २ । ११५ । इति ठन् रस्य लत्वम् ॥)
 नीलोत्पलः । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥ (क्तिन्तक
 + सार्थे कन् टाप अत इत्वं च । यत्किमधुका ॥)
 क्तिन्, ऋ उ अधार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
 व्याकं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थलीययुक्तः । अधा-
 र्थमप्रगल्भीभावः । उ, शोकेन क्तिन्ते सर्वः ।
 इति हलायुधः । ऋ, अचिक्तिवत् । इति दूर्गा
 दासः ॥
 क्तिन्, ऋ उ वान्तवत् । (भा-व्याकं-अकं-सेट् ।)
 ऋ, अचिक्तिवत् । उ, क्तिन्ते । वान्तवदिति
 क्तिन् उ अधार्थः । इति दूर्गादासः ॥
 क्तिन्, पुं क्तिन्, (क्तिन् उ अधार्थः “इगपधेति” । ३ ।
 १ । १३५ । इति कः ।) स्त्रीपुरुषभिन्नः ।
 तत्पर्यायः । पङ्कः २ नपुंसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४
 प्राङ्गः ५ । इत्यमरः । २।६।३८ ॥ तृतीयाप्रकृतिः ६
 प्राङ्गः ७ सङ्गः ८ प्राङ्गः ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुष-
 त्वहीनः । तस्य लज्जगम् । यथा, उदाहृतत्वे ।
 “न मूत्रं फेनं यस्य विष्ठा चाप्राप्तिमज्जति ।
 मेदुश्चोन्मादशुकाभ्यां हीनः क्तिन् स उच्यते” ॥
 (यथा, पराशरसंहितायाम् ।
 “श्लेष्मते प्रव्रजिते क्तिन्ने च पतिते पतौ ।
 पञ्चस्वापसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते” ॥
 क्तिन्न्तु चतुर्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।
 “चतुर्दशविधः शास्त्रे षडङ्गो दृष्टो मनीषिभिः ।
 चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
 निसर्गषडङ्गोऽनङ्गश्च पञ्चषडङ्गस्तथैव च ।
 अभिज्ञापादगरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ॥
 ईर्ष्याषडङ्गस्तथाऽस्तेषां वातरैता मुखेभ्यः ।
 आक्षेप्ता मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतित्तथा ॥
 तत्राद्यावप्रतीकार्थं पञ्चास्यं मासमाचरेत् ।
 अनुक्रमात् त्रयस्याथ कालः संवत्सरः स्मृतः ॥
 ईर्ष्याषडङ्गादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
 त्वक्त्यास्ते पतितवत् क्षतयोऽन्या अपि स्त्रियाः ॥
 आक्षेपमोघवीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि ।
 पतिरन्यः स्मृतो नार्ह्य वत्सराजं प्रतीक्ष्य तु ॥
 शालीनस्यापि दृष्टस्त्री संयोगादुच्छेद्येदध्वजः ।
 तं हीनवेगमन्यस्त्रीनाद्याभिर्नृपाचरेत् ॥
 अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
 लभेत स्वायं भर्ता नो यतत्कार्यं प्रजाकृते ॥
 अपत्यार्थं स्त्रियः दृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं वीजिनो नराः ।
 क्षेत्रं वीजवते देयं सर्वोऽपि क्षेत्रमर्हति” ॥
 क्तिन्, चि, विक्रमहीनः । इत्यमरः । ३।१।११२ ।

(यथा, महाभारते ३ । अर्जुनाभिगमने । ३।१३ ।
 “कश्चिद्राजन् न निर्वेदादापन्नः श्रीवजीविकाम्” ॥
 धर्मकार्यादौ निवत्साहः । यथा, भगौ ३ । १६५ ।
 “आचारहीनः श्रीवश्च जिह्वं शाचनकस्तथा” ॥)
 क्तेदः, पुं, (क्तिन् + भावे घञ् ।) आर्क्षम् । यथा,—
 “पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धु वरुणभास्करौ ।
 पदस्थितस्य तस्यैव क्तेदक्षकशरावभौ” ॥
 इत्युद्भूतः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
 “रसात् रसनं श्रेयं क्तेदं क्तेदं समार्हवम्” ॥
 अत्र मितान्तरा । “रसादुदकात् रसनेन्द्रियं
 श्रेयमज्ञानं क्तेदं क्षिप्रतां मृदुतासहितं क्तेद-
 मार्हताम्” ॥)
 क्तेदः, पुं, (क्तेदयति स्नेहादिभिरिति । क्तिन् +
 णिच् + कर्त्तरि ल्युट् ।) कफः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पञ्चप्रकारेणान्तर्गतस्नेहाविशेषः । इति सुखबोधः ॥
 (भावे + ल्युट् ।) आर्क्षकरणम् । यथा, भागवते ३ ।
 २६ । ४३ ।
 “क्तेदं पिङ्गं हस्तिः प्राणानायायनोदगम्” ॥
 क्तेदा [न्] पुं, (क्तेदयति शीतरश्मिभिर्जनम् ।
 क्तिन् + णिच् + “अन् उच्चन् पूषन् श्रीहस्ति” ।
 उणां १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व-
 दीर्घः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥
 क्तेदुः, पुं, (क्तेदयति इति । क्तिन् + “भृद् स्तु च्छि-
 होति” । उणां १ । ११ । इति उन् ।) चन्द्रः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्निपातः । इति संहिता-
 सार उणादिरुक्तिः ॥
 क्तेश, उ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा-व्याकं-सकं उपतापार्थं अकं-सेट् ।) उ, क्तेशते
 चिक्ते । धातुप्रदीपे तु क्तेश क्तिन्नायां वाचीति
 मूर्धन्यान्तो दृश्यते । क्तेशते न दृष्टावाक्यमिति ।
 हलायुधोऽपि । इति दूर्गादासः ॥
 क्तेशः, पुं, (क्तिन् + भावे घञ् ।) दुःखम् । तत्प-
 र्यायः । आदीनवः २ आखवः ३ । इत्यमरः ॥
 (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।
 “क्तेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्” ॥)
 स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विद्याविरोधिनी ।
 अस्मिता २ अहमस्मीत्यहङ्कारः । रागः ३ इच्छा-
 विशेषः । द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ मरेण-
 भयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पातञ्जले
 साधनपादे २ । २—३ ।
 “समाधिभावनायः क्तेशतनूकरणार्थश्च । अवि-
 द्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः” ॥
 “क्तेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्तेशा इत्याह ।
 अविद्यादयो वक्ष्यमाणजलानां पञ्च ते नाधना-
 लक्षणां परितापमुपजनयन्तः क्तेशः स्ववाच्याः
 भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्तमानाः संस्कार-
 लक्षणां गुणपरिणामं दृश्यन्ति” । इति तट्टीका-
 क्षात्राजमातङ्गः ॥) कोपः । व्यवसायः । इति
 मेदिनी ॥
 क्तिन्ति, चि, (क्तेशोऽस्य जातः । क्तेश + इतच् ।)
 क्तिन्त्युक्तः । यथा,—शृङ्गारतिलके ।
 “निर्वा वातो मम पतिरसौ क्तिन्ति कर्म्मदुःखी” ॥

काथः

जीविककं, जी, (जीवनेन यष्टिमधुकया निर्बुधं इति ठन् ।) अम् । इति शब्दचन्द्रिका । (विवरण-मस्य मध्यशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

जोम, [न्] जी, (काङ् गतौ + मनिन् ।) फुपुसम् । जौफडा इति फुलधरा इति च ज्ञातम् । इति भरतः । तत्पर्यायः । तिलकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । जोमम् इ को म ४ । इति तट्टीका ।

“बाहोर्दयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तस्याश्च जोम पिपासास्थानम्” । इति वैद्यकम् ।

“उदकवहे दे तयोर्मूलं तान् जोम च” ।

इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः ।)

क, थ, (कस्मिन्निति “किमोऽत्” । ५ । ३ । १२ । इति अत् ततः “क्वाति” । ७ । २ । १०५ । इति क्वादेशः ।) कुच । कोथा इति भाषा । इति व्याकरणम् । अथन्तासम्भावनायां पयिष्ठैः कदयं प्रयुज्यते । यथा, रघुः । १ । २ ।

“क सूर्यप्रभवो वंशः क चास्यविषया मतिः” ।

ककु, पुं, (कु + अगि + उन् ।) ककुः । इति जेम-चन्द्रः ।

कचन, थ, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत् । मुग्धबोध-मते तु “किमः ज्ञयन्ताश्चिचनौ” । इति चनः ।) कचिच् । इति व्याकरणम् ।

कचित्, थ, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु “किमः ज्ञयन्ताश्चिचनौ” । इति चित् ।) कस्मि-श्चित् । कुचचित् । कोनस्थाने इत्यादि भाषा । इति व्याकरणम् ।

(यथा, विष्णुपुराणे १ । २२ । ३८ ।

“हन्ति वा यत् कचित् किञ्चित् भूतं स्यावरज-क्रमम्” ।)

कग, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । कगति वीणा । इति दुर्गा-दासः ।

कगः, पुं, (कग + भावे अप् ।) कगकगोति शब्द-विशेषः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ वीणायाः शब्दः अन्त्यस्य च शब्दः । इति भरतः । तत्-पर्यायः । गिक्कायः २ निक्कायः ३ क्कायः ४ क्कानम् ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ।

ककन, जी, (कग + भावे ल्युट् ।) ककः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ।

ककनः, पुं, (ककति इति । कग + ल्युट् ।) हृदिक्कासुतः । इति पिप्पलायनशेषः । कोटहाडी इति भाषा ।

कच, य न निष्पद्यते । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । य, अजघीत् । न, क्वाथः कथः । कथति वैद्य औषधं निष्पद्य-तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

कचितः, चि, (कथ्यते स्म इति । कथ + कर्मणि क्तः ।) अतिपक्वपुष्पदण्डशृङ्गादिः । तत्पर्यायः । निष्पद्यः २ । इत्यमरः । १ । १ । ६५ । कथायः ३ निर्बूहः ४ क्वाथः ५ प्रेतः ६ । इति वैद्यकपरिभाषा ।

काथः, पुं, (कथ + भावे कर्मादिवाच्ये च यथायथं ण्यन् ।) कथः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ।

ख

(यथा, राजेन्द्रकर्मपूरे १७ ।

“सञ्जाते त्वयि हारिहारवलयकागं कञ्जलङ्गणं चक्षुत्काञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्तन्ति वारदेवता” ।)

काथः, पुं, (काथ + भावे ण्यन् ।) दुःखम् । अयसम् । अयनिष्पाकः । इति जेमचन्द्रः । काथ्यमानं तोयं त्रिविधम् । पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रि-पादावशेषम् ३ । अस्य नाम पारिभाषिको-प्योदकम् । तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम् । अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम् । पादावशेषं कफनाश-कम् । लघु अग्निवर्द्धकम् । तेषां मध्ये त्रिपादाव-शेषजनं जेमन्ने शिशिरे च प्रशस्तम् । वसन्ते पादावशेषजनं प्रशस्तम् । शरदि शीघ्रे च अ-र्द्धावशेषजनं प्रशस्तम् । वर्षायां अष्टभागावशेष-जनं प्रशस्तम् । तत्काले बह्वदोषत्वात् । दिनपक्व-जनं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजनं दिवा गुरु । इति राजवल्लभः । यथास्य करणप्रणाली ।

“पानीयं षोडशगुणं क्षप्ते द्रव्यपले क्षिपेत् ।

मृत्पात्रे काथयेद्यथाहमष्टमांशावशेषितम् ॥

तत्प्लवं पाययेद्धीमान् कोणं मृदप्रसाधितम् ।

प्रदतः काथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते” ॥

इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम् ।)

काथोद्भवं, जी, (काथाद्भवं यस्य । काथाद् उद्भव-तीति वा ।) तुल्याञ्जनम् । इत्यमरः । १ । ६ । १०२ ।

क्ले, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ऋ, अचिक्कत् । चालः कम्पः । चालः कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ।

क्ष, क्षकारः । (अथन्तु ककारवकारयोगेन जातः । अतोऽस्य एधक् वर्गात्पञ्चमा नाम्नेव ।) तन्मते तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्गः । अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्गः । एकपञ्चाशन्माहकावर्गानां चरमवर्गश्च । यथा,— “पञ्चाशन्निपिभिर्माला विहिता सर्वकर्मसु । अकारादिक्षकारान्ता वर्गमाला प्रकीर्तिता ॥ क्षाणे मेव मुखं तत्र कम्पयेन्मनिसत्तमः । अनया सर्वमन्त्राणां त्रयः सर्वसमृद्धिदः” ॥ इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ * । कण्ठदेशोद्भवोऽयम् । यथा,—

ओशिव उवाच ।

“विशेषं कथयाम्यद्य प्रोक्षार्याः कण्ठतः स्वराः ।

ऋदयं जिह्वा मुक्ता हृदयं जिह्वदन्तजम् ।

मुखस्थानादङ्गो वाथाः क्षकारः कण्ठघातजः” ॥

इति वरदातन्त्रे १० पटलः ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

“क्षकारं शृणु चार्वाङ्गि ! कुण्डलीत्रयसंयुतम् ।

चतुर्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।

पञ्चप्रायात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥

त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ।

शरच्चन्द्रप्रतीकाश्च हृदि भावय सुन्दरि !” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्याभिधानानि यथा,—

“क्षः कोपलम्बकः काको रुक्षः सम्बर्तकः परः । हसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः ॥

क्षण

परात्मा क्रोधसंहारो बलान्तो मेखवाचकः ।

सर्वाङ्गः सागरः कामः संयोगान्धस्त्रिपूरकः ॥

क्षेत्रपालो महाक्षोभो माहकान्तान्तः क्षयः ।

मुखं कथ्यवहानन्ता कालजिह्वा शोभरः ।

क्षयाप्लव्य संघातो मलयश्रीर्ललाटकः” ॥

इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम् ॥ * ॥ अपि च ।

“क्षकारो नर्तसिंहश्च मेरुः सम्बर्तकोऽपि च ।

तव स्नेहान्मया देवि ! कथितं माहकाक्षरम् ।

पर्यायेऽपि निश्चये न प्रकाश्यं कदाचन” ॥

इति श्रीरुद्रयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

“चतुर्भुजां रक्तवर्णां शुक्लाम्बरविभूषिताम् ।

रत्नानुशारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम् ।

ईशदाम्यमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्चिताम् ।

शंदात्रीं चतुर्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम् ।

गन्धर्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम् ।

एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दक्षधा जपेत्” ॥

इति वर्णाक्षरतन्त्रम् ॥ क्षकारस्य ककारवकार-

योगजन्येन केचित् एधग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते । तेषां

मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे

तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति । अतः

एधपनिर्दिश्यते इति केचित् । तथा च ।

“धान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामगुरोर्धतः ।

एधक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्” ॥

इति विश्वप्रकाशः ॥ अपि च ।

“अकारादिक्रकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः ।

संयोगात् कथयोर्येधः क्षकारो मेखरीरितः” ॥

इति क्षणानन्दधृततन्त्रशास्त्रम् ॥

क्षः, पुं, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रणये सर्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति । क्षि क्षये + ङ प्रत्ययः ।) सम्बर्तः । (क्षिणोति हन्ति भनु-य्यादिजीवानिति । गान्तसः । (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिपायसुरानिति ।) नर्तसिंहः । (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्त्रीयाभिना इति ।) विद्युत् । (क्षयति शस्याद्युत्पत्त्या क्रमशः इति ।) क्षि + ङः । क्षेत्रम् । क्षेत्रपालः । (क्षि क्षये + भावे ङः ।) नाशः । इति मुद्राञ्जितमेदिनी ॥

क्षज, इ क तङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) तङ्गो दुःखेन जीवनम् । इ क, क्षजयति दीनः । इति दुर्गादासः ।

क्षज, इ ब म ङ । दागथोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

क्षज, ष म ङ । (भां-आत्म-सकं-सेट् ।) इ, क्षजते । ब, क्षजा । सेमन्तात् सरोरित्वेन-नैवेष्टसिञ्चौ अस्य धानुबन्धस्वरपर्यन्तघटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुगोधात् । म, अक्षजि अक्षजि क्षजं क्षजं क्षजं क्षजम् । धानुबन्ध-बलात् धनुपधाया अपि दीर्घः । स्वमते तु अक्ष दीर्घविधिवधधां नापेक्षते । ङ, क्षजते । ब, क्षजा । म, क्षजयति । ङ, क्षजयते । दा दागम् । इति दुर्गादासः ।

क्षज, द न उ वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (तनां-उभं-सकं-सेट् ।) द न, क्षजोति क्षजते । उ,

श्रुतिकः

क्षयिता क्षया । इति दुर्गाशतः ।
क्षयः, णे, (क्षयति क्षयि नाशयति वा सर्वं यथा-
कालं व्याप्यरवसाने वा । काल एव युगान्ते सर्व-
मात्मसात् करोतीत्यर्थः । स एवांशभेदेन नाना-
स्थो भवतीत्यर्थः ।) निष्कल्पापरिमितकालः ।
स च दशपलपरिमितः । (निमेषक्रियावच्छिन्नस्य
कालस्य चतुर्थभागः । यथा,—

“आयुषः क्षय एकोऽपि न कथ्यः स्वर्णकोटिभिः ।
स चेत्तु विमलो याति का गो हानिस्ततोऽधिका”

इति शब्दार्थचिन्तामणिः । अपि च ।

“क्षयिद्रुहः क्षयिद्रुहो वृष्टुर्हः क्षये क्षणे ।
अथवक्ष्यतचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावहः”

इति शिष्टोपदेशः । क्षयति द्रुहं नाशयति
उत्सवकाले । क्षय-वधे- + अच । उत्सवः ।

(यथा, माघे १ । ४ ।

“नवानधोऽधो वृहतः पयोधरान्

समुद्रकूर्परपरागपाण्डरम् ।

क्षयं क्षयोत्क्षिप्तगजेन्द्रक्षिणा

क्षुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना” ।)

निष्पापरस्थितिः । इत्यमरः । ३ । ४७ । पर्वः ।

अवसरः । परतन्त्रत्वम् । मध्यम् । इति हेमचन्द्रः ।

(प्रशक्तमुद्धतः । यथा, नक्षोपाख्याने । ५ । १ ।

“अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षये तथा” ।)

क्षयतु, णे, (क्षय भावे + बाहुलकात् अतुप्रत्ययः ।)

क्षतः । इति हेमचन्द्रः । क्षयनुरिति च पाठः ।

क्षयदं, स्त्री, (क्षयं उत्सवं ददातीति । दा + कः ।)

नक्षम् । इति मेदिनी ।

क्षयदः, णे, (क्षयं याचादिशुभमुद्धतं ददातीति । दा
+ कः ।) गणकः । इति मेदिनी ।

क्षयदा, स्त्री, (क्षयद + स्त्रियां टाप् ।) राज्ञः ।

(यथा, भागवते । ३ । ३ । २१ ।

“इमं लोकमसं चैव रमयन् सुतरां यद्वन् ।

रेमे क्षयदया दत्तक्षयस्त्रीक्षयसौहृदः” ।)

हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ।

(हरिद्राशब्देऽस्या विवृतिर्जातया ।)

क्षयनं, स्त्री, (क्षय + भावे ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः ।

क्षयनिश्वासः, णे, (क्षयात् क्षयकात्वात् परं नि-
श्वासोऽस्य ।) श्निग्धमात्रः । इति शब्दरत्नावली ।

क्षयप्रभा, स्त्री, (क्षयं व्याप्य प्रभाऽस्याः ।) विद्युत् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ।

क्षयभङ्गुरः, त्रि, (क्षयात् भङ्गुरः ।) क्षयैकनाशः ।

यथा । “यदि पुनरमी किमपि नाहमास्पदमस्ति

किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षयभङ्गुरं

अनीकं वेत्तवधारयेदन् न किञ्चिदपि काम

येदन् न चाकामयमानाः केचिदपि प्रवर्तन्ते” ।

इति बौद्धाधिकारेऽश्वरोमणिः ।

क्षयरामी, [न्] णे, (क्षयात् परं क्षये क्षये वा
रमते इति । रम + णिनिः ।) पारावतः । इति

शब्दभाषा । (चटकः । इति केचित् ।)

क्षयिकः, त्रि, (क्षयः स्वसत्ताव्याप्यतयाऽप्यस्य ।

ठन् ।) क्षयमात्रकाशी । यथा । “क्षयमङ्गे विप्र-

तिप्रतिः शब्दादिः क्षयिको न वा । क्षयिकत्वञ्च

क्षयं

आधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षयानुत्पत्ति-
कत्वे सति काराचित्त्वत्वं उत्पत्तिमत्त्वं वा । उत्प-
त्तिश्च आधिकरणक्षयानुत्पत्तिप्रागभावप्रतियोगि-
क्षयसम्बन्धः । क्षयश्च आधेयपदार्थप्रागभावाना-
धारः समयः प्रसिद्धिस्तु विधेर्नैधायिकानां प्राग-
भावे चरमध्वंसे च निषेधस्य बौद्धानामनीके ।
आधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षयानुत्पत्ति-
क्षयिकत्वमिति तु व्यायः” । इति बौद्धाधिकारे
रघुनाथशिरोमणिः । अन्यच्च ।

“द्रव्यारम्भस्तुर्भू स्यादथाकाशशरीरियाम् ।

अथाप्यवृत्तिः क्षयिको विशेषगुण इत्येते”

इति भाषापरिच्छेदे २७ । “क्षयिकत्वञ्च तृतीय-
क्षयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्” । इति सिद्धान्त-
मुक्तावली ।

क्षयिका, स्त्री, (क्षयिक + स्त्रियां टाप् ।) विद्युत् ।

इति हेमचन्द्रः । (क्षयकालमात्रस्यायिनी ।

यथा, हितोपदेशे । १ । १५४ ।

“योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यताम्बरम् ।

एकस्य क्षयिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते” ।)

क्षयिनी, स्त्री, (क्षयः उत्सवोऽस्यस्याम् । क्षय +

इनि । डीप् ।) राज्ञिः । इति शब्दरत्नावली ।

(उत्सववति, त्रि । यथा, महाभारते । २ ।

मन्त्रयापर्वणि १३ । ४४ ।

“तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षयिनीं कल्यण्यतम् ।

धर्मराजः समागम्याच्चापयत् स्वं प्रयोजनम्” ।)

क्षयं, स्त्री, (क्षयते बध्यतेऽनेन । क्षय + करणे क्तः ।)

खवद्रक्तपूषादि । घा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

त्रयः २ अक्षरः १ ईर्म्मम् ४ क्षयतुः ५ । इति

हेमचन्द्रः । तद्वति त्रि । * ।

क्षतेन मृतस्याशौचं यथा, व्यासः ।

“क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्ब्रिधा ।

आसमाहात् त्रिरात्रं स्यादश्रावणमतः परम्”

शस्त्रघाते अष्टाद्विं यदि कश्चित् प्रसीयते ।

अशौचं प्राकृतं तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ।

अथ अश्रुघातपदं क्षतेतश्चाश्रुघातपरं पारि-

भाषिकशस्त्राघातपरमपि । अन्यथा क्षतं विना

पतनादिभिर्विलम्ब्यमृतानां दिनरात्र्योऽनध्यवसायः

स्यात्” । इति शुद्धितत्त्वम् । * । चन्द्रयह्वादी

क्षतदोषाभावो यथा, — एलख्यः ।

“चन्द्रसूर्ययुगे चैव मृतानां पिण्डकर्मसु ।

महातीर्थे च संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते” ।

अन्यत्र तु देवकः ।

“सत्रयः सुतकी सूर्यी मसोन्मत्तरजज्जनाः ।

मृतवन्धुरवन्धुश्च वर्णान्धौ सञ्जातः” ।

इत्यनेन वर्ण्यतामाह । अशुचित्वमप्याह ।

“दन्तकर्मसंज्ञार्थं सेपं मन्थेत दन्तवत् ।

न तत्र वज्रशः कुर्यात् यत्सुज्जरे पुनः ।

भवेदज्ञौचमन्थं ह्यवेधात् त्रये क्षते” ।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् । (विदारखम् ।

यथा, कुमारः । ३ । २६ ।

“नक्षत्रादीनां वनक्षणीनाम्” ।

विनाशः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।

क्षयं

“क्षयात् क्षिप्तं पायत इत्युच्यः

क्षयस्य शब्दो भुवनेषु ह्रस्वः” ।

त्रि, ताडितः । विद्धः । यथा, रघुः । ३ । ५३ ।

“रघोरवदम्भमयेन पणिना

हृदि क्षतो गोत्रभिदोऽप्यमर्षयः” ।

क्षतियुक्तः । यथा, कुमारः । २ । २६ ।

“इन्द्रायामपि मूर्ध्नि क्षतहृत्परश्वसिन्” ।

(रोगविशेषः । तस्य सकारणसम्प्राप्तिश्चक्षुष्यानि

चिकित्सितञ्च यथा, —

“धनुषायस्यतोऽप्यर्थं भारमुद्धृतो गुहम् ।

पततो विषमोक्षेभ्यो युध्यमानस्य चाक्षिकैः ।

उषं ह्ययं वा धावन्तं दम्भं बान्धं निर्युक्तः ।

शिलाकाष्ठाभ्रनिर्धातान् क्षिपतो निम्नतः परान् ।

अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो हृतम् ।

महानदीं वा तरतो गजेर्वा सह धावतः ।

सहस्रोत्पततो दूरं तूष्णीं क्षितिप्रवृत्ततः ।

तथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्मध्यमभ्याहतस्य वा ।

विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ।

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य हृत्क्षाल्यप्रमिताश्रितः ।

उरौ विरज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विदह्यते ।

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे मुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ।

क्रमादीर्यं वनं वर्णा बहिरभिश्च ह्रीयते ।

ज्वरो यथा मनोदैव्यं विद्वेदभेदाधिधावपि ।

दुष्टः श्वावः सदुर्गन्धः पीतो विरयिचिरो वज्रः

कासमानस्य च क्षेप्या सरक्तः संप्रवर्तते ।

सक्षतः क्षीयतेऽप्यर्थं तथाऽमुक्तामसोः क्षयात्” ।

पूर्वकूपं यथा, —

“अथक्षतं क्षयार्थं तस्य पूर्वकूपमिति सूत्रम् ।

उरोरक्षः श्लोक्तित्वादिः कासो वैशेषिकः क्षते” ।

अस्यासाध्यलक्षणादिकं यथा, —

“अथलङ्घ्यस्य दीपामेः साध्यो नक्षवतो नवः ।

गते संवत्सरे याप्यः सर्वलङ्घ्यतु वृण्येत्” ।

चिकित्सास्य यथा ।

“उरोमत्ताक्षतं नाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।

सद्य एव पिबेन्नीर्ये पयसाद्यात् सशर्कराम् ।

पार्श्ववत्तिबज्जाल्यपिसाभिकां सुराशुताम् ।

भिन्नविदकाः समुक्तातिविषां पाठां सवत्स्राम् ।

नाक्षां सर्पिर्मधुच्छिद्यं जीवनीयगन्धं त्रिसाम् ।

त्वक्क्षीरी सन्मिश्रं क्षीरे पक्वा दीपानकाः पिबेद् ।

इत्यालिकविसयश्लिषपक्षेऽश्वरचन्दने ।

भूतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षतो ।

यवानां चूर्णमादाय क्षीरविजं हृतमुत्तमम् ।

ज्वरदाहे सिताक्षौद्रशक्तून् वा पयसा पिबेत् ।

कासो पर्व्याक्षिमुष्णी च क्षिप्तात्सुहृत्तमाक्षिकाः ।

मधुकमधुकक्षाक्षा त्वक्क्षीरापिण्यक्षीवकाः” ।

“रक्तोत्तिष्ठते दक्षान् यूपैकोयेन वा पिबेत् ।

चटकाखरसं वापि रक्तं वा क्षागणाक्षकम् ।

पूर्यं पौनर्नवं रक्तशान्तितुल्युक्षार्करम् ।

रक्तक्षीरो पिबेत् सिद्धं क्षाक्षारसमोद्धतैः ।

मधूक्षमधुक्षीरविजं वा तक्षुवीचकम् ।

यक्षाक्षानागनक्षयोः क्षाये क्षीरकर्म हृतम् ।

पयसा पिण्यक्षीर्वाक्षीवक्षीवक्षिणं क्षते हृतम् ।

स्तवका

कोनलाचारसे तदत्त क्षीराद्युक्तसाधितम् ।
कल्केः कदम्बदार्वात्तृणवत्सकत्वफलैर्धृतम् ॥
जीवकवर्षभकौ वीर्यं जीवन्तीं नागरं शठीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मदे काकोल्यौ हे निदिग्धिके ॥
पुनर्नवे हे मधुकं आत्मगुणं शतावरीम् ।
कटिं पृच्छकं भार्गीं मृद्वीकां लङ्घनीन्तथा ॥
इन्द्राटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं च ॥
वदराक्षौटखर्जूरवातामाभिषुकाण्यपि ॥
पलाणि चैवमाद्यानि कल्कान् कूर्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारिणीं कागमांसरसं पयः ॥
कुर्वात्प्रस्थोन्मितं तेन हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थाजं मधुनः शीते शर्कराजं तुलान्तथा ॥
द्विकार्षिकानि पत्रेणा नेमत्वग्निघ्नानि च ॥
धूर्णितानि विनीयाम्नास्त्रिह्याम्नात्रां सदा नरः ॥
अमृतप्राग्निव्येतन्नराणाममृतं हृतम् ।
सुधामृतरसं प्राप्य क्षीरमांसरसाश्रिता ॥
नष्टमुक्तक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्षितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् लशान् वर्णस्वरहीनांश्च रंजयेत् ॥
कामहृक्काञ्चरश्चासदाहृदयास्त्रिपितनुत् ।
एतदं वमिर्मुर्च्छाङ्गयोनिमुन्नामयापहम् ॥

इत्यमृतप्राग्निहृतम् ॥

“मधुकाष्ठपत्रं द्राक्षा प्रस्थकाष्ठे हृतं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥
एतद्युक्तपत्रं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं शक्नुक्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धृतम् ॥

इति शक्नुप्रयोगः ॥

“शक्नुनां वस्त्रपूतानां मशं क्षौद्रहृतान्वितम् ।
यावाह्रसात्यो दीप्ताग्निः क्षतः क्षीणः पिबेन्नरः ॥
“एका बोडिशिका धान्यादि देवनाज्यमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमवृक्षासहर्दिः सौवर्धकात्यलम् ॥
सुगठाः कर्षं दधित्यस्य मेथ्यात्यस्य पलानि च ।
तथूर्णं बोडिशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ॥
षाड्वोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥

इति षाड्वः ॥

“यक्षोक्तं यन्निघ्नां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्वाद्यपेक्ष्यापि यन्निघ्नां मातृवर्णान्तथा ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥

क्षतकासः, ए, (क्षतजः कासः । मध्यपदलोपी समासः ।) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोग-
विशेषः । यथा,—

“पञ्चकासाः स्युता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयाथोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥
एषां पूर्ववत्प्रमाणम् ॥

“पूर्ववत्प्रमाणं भवेत्तेषां शूकपूर्णागलास्यता ।
कण्ठेनैव भोजनानामवरोधश्च जायते ॥
भोजनानामवरोधः कवलगिक्ते कण्ठस्थथा ॥

अस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिमाह ।

“अतिथिषायभाराभ्युद्धाग्निगजनिघ्नैः ।
रुक्षक्षीरक्षतं वायुर्यक्ष्णी कासमावहेत् ॥
अथगजयोर्मिदयो दमनम् । कक्षजमाह ।
“संपूर्णं कासते युक्तं ततः क्षीवेत् सश्रोक्षितम् ।
चक्ष्णेन वज्रतात्पर्यं विवर्जयेत् चोरसा ॥

स्तजं

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिः नृधमानेन शूलिना ।
दुःखस्यर्धेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥
पर्वभेदज्वरश्चासः त्वणावैस्वर्यपीडितः ।
पारावत इवाकृजेत् कासवेगात् क्षतो इवात् ॥
कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसाऽपि ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
“इत्थिस्तुवालिकापद्ममृगालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शट्फली शतावरी ॥
दिग्गन्धा च तुगाक्षीरी सित्ता सर्वचतुर्गुणा ।
लिङ्गाक्षन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥
इत्थुवालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति कोके । पक्षं
पद्मकाष्ठम् । मृगालं विसम् । उत्पलं कमलम् ।
चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् । शट्फली कर्कोटशट्फली ।
तुगाक्षीरी वंशगेचना । सा चेत्तोदिग्गन्धा । इति
भावप्रकाशः ॥
“युद्धाद्यैः साहसैस्तेजैः सेवितैरयथावलम् ॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तानामुगतो बली ।
कुपितः कुकते कासं कफं तेन सश्रोक्षितम् ॥
पीतं श्यामश्च युष्कश्च प्रथितं कुपितं बलम् ।
क्षीवेत् कण्ठेन रजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुधमानेन शूलिना ।
पर्वभेदज्वरश्चासतृणावैस्वर्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकृजेत् पार्श्वशूलो ततोऽस्य च ।
कमादीये क्वचिः पक्षिर्वर्णं वर्णश्च क्षीयते ॥

अस्य चिकित्सा यथा—

“उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥
क्षीरेण शालीन् श्रीर्गोऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ।
पार्श्ववस्ति सहकृच्छान्पित्ताघ्नित्वां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुत्तातिविषा पाठां सप्तकाम् ॥
लाक्षा सर्पिमधुच्छिद्यं जीवनीयं गणं सितम् ।
त्वक्क्षीरी सस्मितं क्षीरे पक्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
इत्थाविकाविघ्नग्रन्थिपद्मकैश्वरचन्दनैः ।
श्रुतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ॥
इति वामटे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतु-
र्थाध्याये ॥

क्षतजः, ए, (क्षतं हन्ति नाशयतीति । हन् + “अम-
न्यकटके च” । ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)
क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुर्गोरावा
इति भाषा ॥

क्षतजो, स्त्री, (क्षतं हन्ति । हन् + “अमन्य-
कर्णके च” । ३ । २ । ५३ । इति टक् स्त्रियां
ङीप् ।) लाक्षा । यथा,—

“लाक्षा इमामयो गच्छा रज्जुमाता पक्वका ।
अतु क्षतजो क्रमिना यावाकृत्तौ तु तद्रसः ॥
इति हेमचन्द्रः । क्षतप्रापि पाठः ॥

क्षतजं, स्त्री, (क्षतात् गच्छात् जायते उत्पद्यते इति ।
जन् ङः ।) रक्तम् । इत्यमरः । २ । १ । ४४ ।
(यथा, रघौ । ७ । ४३ ।

“स च्छिद्रमूलः क्षतजेन रेणु-
नस्योपरिष्ठात् पवनावधूतः” ॥

पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्तज

क्षतजहृत्ता, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताज्जाता
या त्वणा पिपासा ।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा ।
तस्या निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।

“भयश्चमाभ्यां बलसंक्षयाद्
उद्धं चितं पित्तविवर्द्धनम् ॥
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तानुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्वोतःस्वपांवाहृद् दूषितेषु
दोषेषु तटसम्भवतीह जलोः ।
तिस्रः स्मृतान्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयाक्षयान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशक्तम् ॥

नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं
कदम्बोष्णापित्तविवर्द्धनैः । कदम्बोष्णादिभिः कु-
पितं भयश्चमाभ्यां बलसंक्षयाद्पवासादेव वातः
कुपितः । तद्गुणं उद्धं प्रसरत् तानुप्रपन्नं सन्नि-
पासां जनयेत् । न केवलं तानुवैव दूषिते तृतीया
भवति । किन्तु जलवाहृदस्वोतःस्वपि । अत आह
स्वोतःस्वत्यादि नव्यथ अत्रवचनं न युक्तम् । यतो
जलवहे हे स्वोतसो मृश्रतेनोक्ते । उच्यते । तथो-
रेवानेकप्रतानयोगाद् दोषः । अथां वाहृद्
स्वोतःस्वति जिह्वादेः प्युपलक्ष्यम् । यत आह
चरकः । असवाहृदीनां धमनीजिह्वाहृदवगज-
तानुकोम च । संशोध्य त्वणां देहेषु कुकतः
त्वणामतिप्रबली पित्तानिनाविति ॥ संख्यामाह
तिस्र इत्यादि । त्वणायाः सामान्यलक्षण-
माह ।

“सततं यः पिबेत्तोयं न तन्निमिधिशक्नोति ।
मुञ्जः काङ्कति तोयन्तु तं त्वणार्दितमादिशेत् ॥
क्षतजामाह ।

“क्षतस्य रक्तं श्रोणिनिर्गमाभ्यां
त्वणा चतुर्थी क्षतजा मता तु” ।

क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रक्तं पीडा ॥
अथ त्वणायाश्चिकित्सा ॥

“वातप्रममपानं मृदु लघु शीतञ्च वातत्वणायाम् ।
त्वणायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥
स्वादं तिक्तं द्रवं शीतं पित्तत्वणाहारं परम् ।
मृत्तपर्वटकोदीच्यक्काण्डोक्षीरचन्दनैः ॥
श्रुतं शीतं जलं दद्यात् तड्डाहृज्वरशान्तये ॥

रज्जु धान्याकम् । कश्चित् धात्रीश्च दद्यात्
चन्दनमत्र धवलं दद्यात् । तस्यातित्वणाहारत्वात् ।
श्रुतं अत्रैवपक्षमत्र कर्णथम् । षडङ्गपानम् ।
“जागोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्हितम् ।
काशरीशर्करायुक्तं पिबेत् त्वणार्दितो नरः ॥
आन्तरगमाद्रवासः प्रावरणं चात्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शान्तिरदाहक्षोयोऽपि देहिनां
नियतम् ॥

गोक्षनीक्षरसक्षीरयक्षीमधुमधुतप्लैः ।
नियतं नासिकापीतेनृणां शान्तिरदाहना ॥
वैशद्यञ्च नयत्यास्ये सन्ध्याति मुखे अकम् ।
त्वणादाहप्रममं मधुगण्डुवधारयम् ॥

क्षतिः

जिज्ञातामुगलकोमशोवे मूर्द्धनि दापयेत् ।
 केशरं मातुलुङ्गस्य दृतसैन्यवसंयुतम् ॥
 दाडिमं बदरं शोभं कपित्थं वीजपूरकम् ।
 पिप्प्रा मूर्द्धनि सेपलं पिपासादाहनाशनः ॥
 वाग्निं शीतं मधुयुतमाकण्ठादा पिपासितम् ।
 पाययेद्दामयेद्यापि तेन दृष्ट्या प्रशाम्यति ॥
 प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
 जयेत् दृष्ट्या तथा दाहं भवेत् क्षोतोविशोधनम् ॥
 अमलं कमलं कुष्ठं लाजालं वटरोहकम् ।
 एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
 दृष्ट्या प्रहृष्टां हृत्पेषा मुखशोषश्च दारणम् ।

क्षतोद्भवां रविनिवारणेन
 जयेत् क्षतानामस्त्रजश्च पातैः ।
 क्षयोत्थिनां क्षीरजनं निहन्त्या-
 न्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
 आमोद्भवां विन्मवचायुतानां
 जयेत् कषायैश्च दीपनानाम् ।
 गुर्व्वज्जामुस्त्रिखनेर्जयेच्च
 क्षयं विना सर्व्वक्षताश्च दृष्ट्याम्” ॥

उल्लिखनैः लेखनद्वयैः । क्षिप्तेऽग्रे भुक्ते या दृष्ट्या
 स्यात्ताश्च गुडाम्बुना शमयेत् । अतिरोगद्व्य-
 नानां दृष्ट्या शमयेद्गुणामिहाम् पयः ॥ पयोऽत्र
 दुग्धम् ।

“मूर्च्छाच्छर्दिहृष्टादाहस्त्रीमद्यभ्रशर्कृताः ।
 पिबेयुः शीतकं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
 सात्व्यान्नपानभैषज्यैस्तृणां तस्य जयेत् पुनः ।
 तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
 दृष्ट्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
 मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
 दृष्टितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
 तस्मात् सर्वास्ववस्थाम् स कचिदादि वारयेत् ॥
 अग्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
 तोयाभावात् पिपासातः क्षतात् प्राणैर्विमुञ्चते” ॥
 इति दृष्ट्याधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्षतविध्वंसी, [न] पुं, (क्षतं त्रणं स्ववद्रक्तपूयादिकं
 विध्वंसयतीति । वि + ध्वन्स + णिच् + णिनि ।)
 दृष्टदारुदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतव्रणः, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा ।)
 घटप्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः । इति
 भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षतव्रतः, त्रि, (क्षतं भ्रष्टं व्रतमस्य ।) ध्वस्तनियमः ।
 तत्पर्यायः । अवकीर्णो २ । इत्यमरः । २।७।५४ ॥
 तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“अवकीर्णो भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
 गर्द्भं पशुमाकम्भ्य नैर्द्धतं स विमुञ्चति” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्वम् ॥

क्षतहरं, स्त्री, (क्षतं हरतीति । ह + टः ।) अगुरु ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतिः, स्त्री, (क्षम् + क्तिन् ।) अपचयः । क्षयः ।
 (यथा, महाभारते । ३ । १७२ । १६ ।

“इयानां न क्षतिः काचित् न रक्षस्य न मातलेः” ॥
 “जलमुचि वितरन्विवमुले

क्षता

का क्षतिरस्यखिलाभ्यातृणाम् ।
 केवलघनरसभक्षी
 चातकपक्षी कमाश्रयति” ॥

इत्युद्भटश्च ॥

क्षतोदरः, पुं, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमत्र रोगे ।
 अथवा क्षतात् सुतात् जातं उदरं उदररोग-
 विशेषो यच्च ।) उदररोगविशेषः । तस्य सामा-
 न्यरूपमाह ।

“आध्मानं गमनेऽशक्तिर्हैर्मल्यं दुर्ब्बलाग्निना ।
 शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
 दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि” ॥
 सन्निवृत्तिदानपूर्व्विकां संख्यामाह ।
 “एष्यक्दोषैः समस्तैश्च स्त्रीहृवदक्षतोदकैः ।
 सम्भवन्त्युदरान्यद्यौ तेषां लिङ्गं एष्यक् दृष्टम्” ॥

क्षतोदरमाह ।

“शूल्यं तथाग्नौपहितं यदन्नं
 भुक्तं भिनत्यागतमन्यथा वा ।
 तस्मात् सुतोऽन्नात् सलिलप्रकाशः
 खावः खवेदे गुदतस्त भूयः ॥
 नाभेरधश्चोदरमेति दृष्टिं
 निस्तयते दान्त्यति चातिमात्रम् ।
 एतत् परिखाद्युदरं प्रदिष्टं
 दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध” ॥

शूल्यं कण्टककर्करादि अग्नौपहितं अन्ननिहितं
 भुक्तं यत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं
 भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्नं भिनत्ति
 एतदुपलक्षणम् । जम्भ्यामत्यशनश्च अन्नं भिनत्ति ।
 यत उक्तं चरके ।

“शर्करादण्णकाळास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।
 भिद्येतान्नं यदा भुक्तं जम्भयात्यशनेन च” ॥ इति
 तस्मात् भिन्नादन्नात् । गुदतस्त भूयः अन्नात्
 संस्तुत्य पुनर्गुदतः खवेदित्यर्थः । दान्त्यति विदीर्यत
 इव । पदसिद्धिरार्थत्वात् । एतत् क्षतोदरं तन्ना-
 क्तरे परिखाद्युदरं प्रदिष्टम् ॥

तस्य चिकित्सा ।

“शालिषट्किकोद्युधुमयवनीवारभोजनम् ।
 निरुहो रेषणं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
 आनूपमौदकं मांसं शाकं पिष्टक्षतं तिलाः ।
 व्यायामाध्वदिवास्वप्रयाणपानानि वर्ज्येत् ॥
 तथास्नानवयोष्णानि विदाहोनि गुरुणि च ।
 नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्येत् ॥
 उदराणां मलाकुलात् बज्जशः शोधनं हितम् ।
 क्षीरेणैरुदजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा सक्तम्” ॥
 इति भावप्रकाशः । (उदररोगशब्दे विशेषविव-
 तिरस्य ज्ञेया ॥)

क्षता, [ऋ] पुं, (क्षद् संवृत्तौ । सौचधातुरयम् ।
 “दृष्टक्षौ शंसिस्तदाविभ्यः संज्ञायां चानिटौ” ।
 उणां । २।६४ । इति संज्ञायां ऋच् स चानिट् ।)
 सारथिः । दास्यः । इत्यमरः । ३।३।६२ ॥
 दासीपुत्रः । (यथा, महाभारते । १ । विदुराग-
 मनपर्व्वणि । २०१ । १७ ।

“ततः प्रीतमनाः क्षता दृतराष्ट्रं विश्राज्यते ।।

क्षत्रियः

उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्ज्जक इति विक्षितः” ॥
 नियुक्तः । ब्रह्मा । इति मेदिनी । क्षत्रियायां
 श्रुत्याज्जातः । (यथा, मनुः । १० । १२ ।

“श्रुतादायोगवः क्षत्रा चाख्यानसाधनो वृद्धाम् ।
 वैश्यराज्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्गराः” ॥)

मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।
 क्षत्रं, स्त्री, (क्षतः जायते इति । क्षत् + ज्ञे + कः ।)
 शरीरम् इत्युणादिकोषः । तगरम् । इति
 राजनिर्घण्टः । (क्षत्रियकुलम् । यथा, ऋग्वेदे ।
 ५ । ६२ । ६ ।

“अक्षविहङ्गा सुकृते परस्या
 यं चासाधे वदन्तेनास्तं ।

राजाणां क्षत्रमहर्षीयमाना
 सहस्रसूयां विभृथः सङ्घ द्वौ” ॥)

क्षत्रः, पुं, (क्षद् + “गृष्ट्वीपधिविचयमिसदिच्छादि-
 भ्यश्च” । उणां ४ । १६६ । इति ऋः ।) क्षत्रियः ।
 इत्युणादिकोषः । (यथा, क्षतः क्षतात् जायते इति ।
 ज्ञे + कः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।

“क्षतात् किल जायव इत्युदयः
 क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूपः” ॥

“नाश्वकर्णादिवत् केवलरूपः किन्तु पञ्चादिवत्
 योगरूपः” इत्यर्थः । इति मल्लिनाथः ॥)

क्षत्रवन्धुः, पुं, (क्षत्रियस्य वन्धुर्विदुः) निन्दितक्षत्रि-
 यः । इत्यमरटीका । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ७४ ।
 “क्षत्रवन्धो ! ममेतां त्वं सदृशीं यच्छदस्त्रिणां ।
 मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे वरं परम्” ॥
 क्षत्रं राज्यं देहो वा बन्धुरिवास्य ।) क्षत्रमात्रम् ।
 (यथा, मनुः । २ । ३८ ।

“आधोऽङ्गात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते” ।
 आदाविंशात् क्षत्रवन्धोराक्षतुर्विंशतेर्विशः ॥)

क्षत्रवृक्षः, पुं, (क्षत्रसंज्ञकः वृक्षः ।) मुमुक्षुन्दः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “मुमुक्षुन्दः क्षत्रवृक्षश्चिकः प्रतिविष्णुकः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
 खास्य मुमुक्षुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षत्रियः, पुं, (क्षत्रे राष्ट्रे साधुः । क्षत्रस्यापत्यं वा ।
 “क्षत्राद् घः” । ४ । १ । १३८ । इति जातौ घः ।)
 क्षदति रक्षति जनान् क्षत्रः । क्षद संवृत्तौ सौचः
 ततस्त्रासृसिति ऋः । क्षतात् जायते इति डे
 मनीषादित्वात् क्षतान्याकारकोपे वा क्षत्रः ।
 क्षत्रो हितकारः । पुनर्पुंसकयोः क्षत्रः ।
 पतिर्मम क्षत्रमशेषभूयत् प्रभाभिरामो भर-
 तश्च जिष्णुरिति राघवपाण्डवीये । क्षत्र एव
 क्षत्रियः स्वार्थे इयः । अपत्यार्थे इष इत्यन्ये ।
 इति भरतः ॥ * ॥

क्षत्रवाज्जवर्गविशेषः । क्षत्रो इति भाषा ।

(यथा, मनुः । १ । २१ ।

“कोकानां तु विद्वद्भिर्मुखवाङ्मनसावतः ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवतंसयत्” ॥)

तत्पर्यायः । मूर्द्धाभिधितः २ राजन्वः ३ बाह्वनः ४
 विराट् ५ । इत्यमरः । १।२।११ । क्षत्रः ६ विजिज्जी
 ७ राजा ८ नाभिः ९ । इति षट्शतः । कणः १०

श्रुतिः

मूर्धनः ११ । इति श्रुत्यन्तः प्राचीनः । पार्थिवः १२ । सार्वभौमः १३ । इति राजनिर्घण्टः । ते च सूर्यचन्द्रवंशीयराजानः कलेः सहस्रवर्षपर्यन्तं आसन् ततः महानन्दिसुतो गन्धर्वः मृदायां समुत्पन्नः शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते चागव्यनामा ब्राह्मणो गन्धर्वं तत्पुत्रांश्च हत्वा मरुवंशजं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान् कर्णो गन्धर्वान् क्षत्रियं वंशः । इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् संस्कृते । * । मरुहदीपे क्षत्रियस्य नाम पतङ्गः । शास्त्रजदीपे वीर्यधरः । कुशदीपे कौविरः । कौशदीपे ऋषभः । शाकदीपे सत्यव्रतः पुष्करदीपे सर्वैर्युक्तवर्णः । अस्य शास्त्रनिर्दिष्टधर्मास्त्रयः । अध्वर्युः यजनं दानञ्च । प्रज्ञाः क्षत्रं जातिः । आश्रमाश्च । गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थञ्च । इति तत्रैव २० अध्यायादितः संस्कृते । *

तल्लक्षणं यथा,—

“क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
दानादानवहिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते” ।

तस्य धर्मा यथा,—

नारद उवाच ।

“क्षत्रियस्यापि यो धम्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ! ।
इत्यादिना न याचेत यजेत न च याजयेत् ।
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
निबोद्धुं दस्युवधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् ।
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिव ! ।
ये तु युद्धे विजेतारस्तु ते लोकजितो नृपाः ।
अविद्यतशरीरो हि संगरादयो निवर्तते ।
क्षत्रियस्य तु तत् कर्म नोभयत्र यशःप्रदम् ।
क्षत्रियाणामयं धर्मा निर्णीतो मुनिभिः परः ।
नास्य क्षत्रतमं किञ्चिद्वाचो दस्युविनिघृहात् ।
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते ।
तस्माद्राज्ञा महाराज ! योद्धव्यं धर्म्मशीलना ।
प्रजाः क्षेमं च धर्म्मं स्थापयेत महीपतिः ।
धर्म्माख्येव हि कर्म्मणि कारयेत् सततं प्रजाः ।
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्निभो राजान्य उच्यते” ।
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः । * । अपि च ।
“राजान्यां करादानं विना तैवाहिक्कं यः ।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः ।
युद्धे पलायनश्चैव तथा कातरतार्थिभू ।
अपाननं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मं विरक्तता ।
अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः ।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मनवेक्षणम् ।
भृत्यानाञ्च परीक्षासो निबिडः क्षत्रजन्मनाम्” ।
“राजानोऽस्तु महाराज ! यथाश्रममवाप्नुयात् ।
तत् प्रहृष्ट्य तवाख्यास्ये धर्म्मसंग्रहस्तथरः ।
वेदानधीव धर्म्मज्ञ राजशास्त्राणि चानघ ! ।
सन्तानादर्थिन कस्माणि कृत्वा सोमं निधेय च ।
पाकयित्वा प्रजाः सर्वा धर्म्मज्ञ जयतामर ! ।
राजसूयान्वेधादीन् मखानन्यास्तथैव च ।
आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
संयामे विप्रं प्राप्य तथार्पणं यदि वा बज्र ।

श्रुतिः

स्थापयित्वा प्रजादानं पुनं राज्ये च पार्थिव ! ।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियवर्धनम् ।
अर्चयित्वा पितृन् सम्यक् पित्र्यज्ञे यथाविधि ।
देवान् यज्ञैर्हवीन् वेदैश्च यित्वा प्रयत्नतः ।
अन्तकाले च सम्माने य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
सोऽनुपूर्व्याश्रमांश्चाजन् गत्वा सिद्धिं नवाप्नुयात् ।
राजधित्वेन राजेन्द्र ! भैक्षचर्यांश्च संवया ।
अपेत्य हृद्भर्म्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ।
न चेतर्म्मसिक्तं कर्म्म त्रयाणां भूरिदक्षिणम् ।
चतुर्णां राजशार्दूल ! प्राज्ञराश्रमवासिनाम् ।

नाकायसं क्षत्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठं धर्म्ममासेवमानैः ।
सर्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्तथागां
राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् प्रयोगेन ।
एवं धर्म्माश्चाधर्म्मं सर्वान्
मर्त्वावस्थं सम्पन्नोऽनाग्निबोध ।
अल्पश्रमानल्पफलान् वदन्ति
धर्म्मानिन्यान् वेदविदो मनुष्याः ।
महाश्रमं बज्रकल्याणकृत्
क्षत्रं धर्म्मं नेतरं प्राज्ञराज्याः ।
सर्वे धर्म्मा राजधर्म्मप्रधानाः
सर्वे धर्म्माः पाल्यमानीचरन्ति ।
सर्वथागो राजधर्म्मं राजानं
स्यागं धर्म्मं चाङ्गं योऽपराधम् ।
मर्त्येभ्यो दशरतोऽपि हतायां
सर्वे धर्म्माः प्रक्षयेयुर्विबद्धाः ।
सर्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
क्षेत्रे तथैव राजधर्म्मं पुराणम् ।
सर्वे थागा राजधर्म्मं चोक्ताः
सर्वा विद्या राजधर्म्मं युक्ताः ।
सर्वे लोका राजधर्म्मं प्रविष्टा
यथा जीवाः प्राकृतैर्वध्यमानाः ।
धर्म्मश्रुतानामुपपीडनाय
एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्विमुक्ताः ।
मस्तिष्वन्तं नाद्रियन्ते सधर्म्मम् ।

चातुर्गश्रमधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव ! ।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षत्रं धर्म्मं समाहितः ।
सर्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षत्रे राजान्यसत्तम ! ।
अप्रत्यक्षं बज्रदारं धर्म्ममाश्रमवामिनाम् ।
क्षत्रेणैव हि धर्म्मज्ञ प्रत्यक्षं क्रियते नृप ! ” ।
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः । * । अपि च ।
“दिशार्चनं क्षत्रियाणां तथा नारायणार्चनम् ।
राज्यानां पालनश्चैव रणे निर्भयता तथा ।
नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतैश्च यत्नम् ।
पुत्रपुत्र्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम् ।
शस्त्रास्त्राणाञ्च नेपुण्यं रणे सौन्दर्यमेव च ।
तपश्च धर्म्मकृत्यञ्च यत्नतः कुरते मुदा ।
पण्डितं नीतिशास्त्रज्ञं नित्यञ्च परिपालयेत् ।
नियोजयेत् सभां नित्यं मद्रिश्च संयुतः ।
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम् ।
पाकयेत् यत्नतो नित्यं यज्ञस्त्री च प्रतापवान् ।
रणे निमग्नस्तथैव दाने न विमुक्तो भवेत् ।

श्रुतिः

रगो यो वा त्वजेत् प्रामान् तस्य स्वर्गो यज्ञस्तरः” ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जविराट् ८२ अध्यायः । *

अथ सूर्यवंशीय क्षत्रियविवरणम् ।

परमेष्ठरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्रो मरीचिस्तस्य
कश्यपस्तस्य सूर्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः । सत्ययुगे
मनुरेव राजासीत् । त्रेतायुगे तस्य पुत्र इक्ष्वाकुः
अयोध्यायां राजा आसीत् । त्रेतायुगे क्षतिदीर्घा-
युघो राजानो बज्रकालं राज्यं कृतवन्तः । द्वापरे
ततः किञ्चित्-नृनायधः । युगस्य प्रथमापेक्षया
उत्तरोत्तरं आर्यधो जातः । क्षत्रियुगे अत्यमेवायुः
श्रेष्ठे अत्यल्पं भविष्यति । तस्य पुत्रो विष्णुक्षि-
प्तस्य ककुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य
विश्वामित्रः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाश्वः तस्य आवः
तस्य बृहदश्वः तस्य धनुर्मारः तस्य दृढाश्वः तस्य
हृथ्यश्वः तस्य निकुम्भः तस्य कृष्णाश्वः तस्य जेग-
जित् तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्याता चक्रवर्त्यभूत् ।
तस्य परिकुत्सः तस्य असदस्यः तस्य अनरक्षः
तस्य हृथ्यश्वः तस्य प्रादणः तस्य त्रिधन्वनः तस्य
सत्यव्रतः तस्य त्रिशूः तस्य हरिश्चन्द्रः यः
राजसूयं कृतवान् । तस्य रोहितः तस्य हरितः
तस्य चम्पः तस्य सुदेतः तस्य विजयः तस्य भद्रकः
तस्य वृकः तस्य बाहकः तस्य सगरश्चक्रवर्ती ।
तस्य असमझाः तस्य अंशुमान् तस्य भगीरथः ।
यक्षपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान् । तस्य
श्रुतः तस्य गामः तस्य सिन्धुद्वीपः तस्य अयुतायुः
तस्य ऋतुपर्माः तस्य सौदासः तस्य अश्वमेधः तस्य
मूलकः तस्य दशरथः तस्य ऐङ्गविडिः तस्य विश्व-
सहः तस्य खड्गाश्वकवर्ती । तस्य दीर्घबाहुः
तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः । विष्णुः
श्रीरामरूपेण तस्य पुत्रत्वं प्राप्तवान् । तस्मात्तुजा
भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नः । श्रीरामचरितं बज्रविक्षीर्णं
बाल्मीकिव्यासादिमुनिभिर्वर्णितम् । असौ त्रेता-
द्वापरयोः सन्धौ अवतीर्यः । एते खड्गाङ्गमारभ्य
श्रीरामपर्यन्ताश्चक्रवर्तिनः । द्वापरस्य प्रथमे
तस्य पुत्रः कुशो जातः । तस्य अतिथिः तस्य
निघधः तस्य नभः तस्य एगङ्गीकः तस्य क्षेमधन्वा
तस्य देवानीकः तस्य हीनः तस्य पारियाचः तस्य
बलस्थलः तस्य वधनाभः तस्य अर्कः तस्य सगङ्गः
तस्य विद्युतिः तस्य हिरण्यनाभः तस्य पुष्यः तस्य
भुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अपिबर्णः तस्य
शीघ्रः तस्य मरुः यो योगसिद्धः सन् सुमेधः ।
निकटे कृष्णपयाम् आस्ते कसेरन्ते गच्छं सूर्यवंशं
पुनर्भाविष्यति । मरुः पुत्रः प्रहस्युतः तस्य
सन्धिः तस्य अमर्षगणः तस्य महस्वान् तस्य विश्व-
बाहुः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य बृह-
द्वलः । असौ युधिष्ठिरस्य समकालीनः भारतयुद्धे
अभिमन्युना हतः । तस्य बृहद्वज्रः तस्य उब-
क्रियः तस्य वत्सहृदः तस्य प्रतिशोमः तस्य भानुः
तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य वीरः तस्य
बृहदश्वः तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकान्धः तस्य
सुप्रतीकः तस्य मरुदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः
तस्य अन्तरीक्षः तस्य सुतपाः तस्य अमिषजित्

अपराध

क्षत्रिया, } स्त्री, (क्षत्रियाणां स्त्रीजातिः । “अ-
क्षत्रियायी, } र्यक्षत्रियाभ्यां वा” । वार्त्ति इति
स्वार्थे आनुगभावे टाप योपधत्वात् न ङीष् ।
पक्षे आनुगागमः ङीष् च ।) क्षत्रियस्त्रीजातिः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ ।
“शरः क्षत्रियया याज्ञः प्रतोदो वैश्यकन्यया” ॥
दुर्गा । यथा, हरिवंशे विश्वामर्षणि । ५८ । २३ ।
“निद्रा च सर्वभूतानां मोहनी क्षत्रिया तथा” ॥

क्षत्रियो, स्त्री, (क्षत्रियस्य पत्नी इति । “पुयोगा-
दाख्यायाम्” । ४।१। ४८। इति ङीष् ।)
क्षत्रियपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥
क्षद, संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौत्रं-व्यात्म-
सकं-षेष्ट ।) क्षत्ता । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, श्वेतरेयब्राह्मणे । १ । १५ । “तद्यथैवादो
मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्ष्णेयक्षानं वा
वेहतं वा क्षदन्तं श्वमेवास्मा श्रुतम्” ॥)

क्षन्ता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि ढच् ।) क्षमा-
शीलः । इत्यमरः ॥३१॥३१॥ अयम् पर्यायः सङ्घि-
ष्ठाशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, महाभारते ॥३१॥२॥३१॥
“ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्
सत्रीभूताः सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे !
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र” ॥)

क्षप, इ क शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट्-इदित्) शक्तिरिह क्षमा । इ क,
क्षम्यति दुःखं मुनिः । सहत इत्यर्थः । इति
दर्गादासः ॥

क्षप, त्क् म क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरां-पङ्-सक्तं-सेट् ।) म, षक्षपि अक्षपि क्षपं
क्षपं क्षापं क्षापम् । मानुबन्धसामर्थ्यात् स्थानिव-
त्वाभावे दीर्घः । स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां
नापेक्षते । इति दर्गादासः ॥

क्षपणः, त्रि, (क्षपयति क्षपति दूरीकरोति सज्जां
इति । क्षप क्षेपे + कर्त्तरि ल्युः ।) विस्मज्जः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्षपयति विषयमागं इति ।
बौद्धसम्प्रदासी ॥ (भावे ल्युट् क्षपणम् । यथा,
मनुः । ४ । २२२ ।

“भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्वा क्षपणं ब्रह्म”॥
क्षपणकः, पुं, (क्षप् + ल्यः । स्वार्थे कन् ।) बृद्धभेदः ।

ततो दाक्ष्यः प्रत्युवाच ददामि वरमौषितम् ॥
 क्षिये गर्भमम् बाहं तन्मत्वं दातुमर्हसि ।
 ततो रामोऽब्रवीदाक्ष्यः यदर्थमसमागतः ॥
 अत्तियाम्नकरश्वाहं तत्त्वं याचितवानसि ।
 प्रार्थितस्व त्वया विप्रः कायस्थो गर्भ उत्तमः ॥
 तस्मात् कायस्थ इत्याख्यो भविष्यति शिशूत्तमः ।
 एवं रामो महाबाहुर्दत्त्वा तं गर्भमत्तमम् ॥
 निर्जंगमाश्रमाश्रमात् अत्तियाम्नकः प्रभः ।
 कायस्थ एव उत्पन्नः अत्तिय्यां अत्तियान्तः ॥
 तदुगमजाय कायस्था भूमिष्ठः सत्यवादिनः ।
 सदाचारपरा मित्यं तदा वरिष्ठारधने ॥
 देवविप्रप्रियदाया अतिथौनाष्ट पञ्जकाः ॥

इति स्कन्दपुराणे वैष्णवसंवादे परशुरामहात्म्य-
संवादे ॥

इति जटाधरः ॥ सद्भासी । यथा । “एक क्षपयक
 शाकाहृत्ता तत्र क्षपयक दशशाकाशा । यत्र
 क्षपयक दशशाकाशा तत्र क्षपयक का शा-
 काशा” ॥ इत्युद्धटः ॥ (यथा च महाभारते । १ ।
 ३ । १२४ ।

“सोऽपश्यदथ पथि नमं क्षपणकमागच्छन्तम्”॥
विक्रमादित्यसभाख्यनवरत्नानामेकः । धिया,—
“धन्वन्तरिक्षपणकामरसिं हृष्यन्-
वेतानभट्टघटकर्पराणिदासाः”॥)

क्षपण्य, पुं, (क्षप् + बाङ्गलकात् अन्युः ततो गत्वम् ।)
क्षपराधः । इति शब्दमाला ।

क्षपा, स्त्री, (क्षपयति वारयति चेष्टामिन्द्रिया-
णाम् । क्षप + अच् ।) राज्ञिः । (यथा, महाभारते
। ३ । अरण्यावापर्वणि । १ । ४३ ।
“राजावन्तु कुक्ष्येष्ठं ते हंसमधुरस्रराः ।
आश्वासयन्तो विप्राग्राः क्षपां सर्वां यनोदयन्”)
हरिद्रा । इत्यमरः ॥

क्षपाकरः, पुं, (क्षपां रात्रिं करोतीति । क् + टः ।)
चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । ४ । ५३ । ७ ।

क्षपाचरः, पुं, (क्षपायां रज्ज्यां चरतीति । चर +
टः) राक्षसः । (यथा, महाभारते । ३ । इन्द्रजि-
ह्वधर्षणम् । २८८ । ३३ ।

“निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः ।
 व्याप्तापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति” ॥

क्षपाटः, पं, (क्षपायां षटतीति। षट् गतौ + अच् ।)
राक्षसः। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, भट्टिः २। ३०।

“ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः
खं प्रादुर्घण्यैरिव चानशेऽब्दैः” ॥)

क्षपापतिः, पुं, (क्षपायाः रजन्याः पतिः ।) चन्द्रः ।
कर्पूरः । इति निशापतिशब्ददर्शनात् ॥

क्षम, उ इरं भ य मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्वापेट् ।)
 मर्षः सहनम् । उ, क्षमित्वा क्षान्त्वा । षष्ठ्यसरा-
 नुबन्ध इत्येके । इरं, अक्षमत् अक्षमीत् । अस्मात्
 पुषादित्वात्त्रिव्यं उ इत्यन्ये । भ य, क्षाम्यति दोषं
 साधः । इति दर्गादासः ॥

क्षम, ऊ ण जि ष मर्ष । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्यां-स्वात्मं-सकं-वेट्) ऊ, अक्षमिद्य अक्षन्ते ।
 ण, क्षमते । जि, क्षन्तोऽस्ति । ष, क्षमा । इति
 दुर्गादासः ॥

क्षमं, क्षी, (क्षम् + पचाद्यच्) युक्तम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । १२२ ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।

“यदि यथा वदति द्धितिपक्षतया
त्वमसि किं पुनरत्कृत्या त्वया ।
अथ तु वेत्सि शुचिप्रतमात्मनः ।
पतिम्यहे तव दास्यमपि क्षमम्” ॥)

क्षमः, क्षि, (क्षमते इति । क्षम् + णच् ।) शक्तः ।
हितः । इत्यमरः ॥ ३/१२२ ॥ आद्यस्य पर्यायः ।

सहः २ प्रमुष्णः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, प्राकृतखे १ भाष्ये ।

“इदं किञ्चाप्याजमगोहरं वपु-
क्षयःक्षमं साधयितुं य इच्छति”।

क्षमा

रघौ च । ११ । ६ ।

“क्षमं प्रयुज्ये न वाहिभीं
सा हि रक्षणाविधौ तयोः क्षमा” ॥

क्षमता, स्त्री, (क्षमस्य भावः इति । क्षम + तल् ।)
योग्यता । सामर्थ्यम् । यथा,—

“श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं
वाक्यं पदान्येव तु संहतानि ।
सा प्रक्रिया या करणस्य काङ्क्षा
स्थानं क्रमो योगवर्णनं समाख्या” ॥

इति भट्टवार्तिकम् ॥ क्षमता अर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । यथा । वह्निर्देवमदनं दासीत्यत्र दासीति पदस्य ह्येदमप्रकाशनसामर्थ्यात् वह्निरित्यस्य आस्तुतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् आस्तुतत्वे हेदने समुदायमन्वस्य नियोगोऽवगम्यते । इति धर्मदीपिका ॥

क्षमा, स्त्री, (क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवानामपराधं या । क्षम् अच् विधादष्ट वा तत्-
स्याप् ।) क्षितिः । (यथा, भट्टिः । ३ । २२ ।

“विभूषणान्मुमुक्षुः क्षमायां
पेतुर्भग्नवलयानि चैव” ॥)

क्षान्तिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२ । क्षमालक्षणम् ।
यथाह, वृहस्पतिः ।

“वाग्ने चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता” ॥
इत्येकादशीतत्त्वम् । अपि च ।

“आकट्योऽभिहतो यस्तु नाकोशेन हनेदपि ।
अदुष्टैर्वोषणः कायेति तत्क्षमा क्षमा स्मृता” ॥
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

“विभागश्रीः सततं क्षमायुक्तो दयात्मकः ।
गृहस्थस्तु क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः श्रमः ।
अध्यात्मनित्यताज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।
विगर्हातिक्रमोपहिंसान्धवधात्मनाम् ।
अन्यमन्यसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं क्षमा” ॥

इति कौर्म्ये १४ अध्यायः ॥ (अपरञ्च यथा, महा-
भारते । ३ । त्रौपदी-युधिष्ठिरसंवादे । २६ । ३५—
“अप्राप्यदाहरन्तीमा गाथां निर्व्यं क्षमावताम् ।

शीतः क्षमावता कृष्णो ! काश्यपेन महात्मना ॥
क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेव जानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥

क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥
अतियज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥

अन्वेये यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोकं लोकाः परमपूजिताः ॥
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
क्षमा कृतं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा श्रमः ॥

तर्क्षमामीदृशीं कृष्ण ! कथमस्मदिदं वदस्वनेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिक्किताः ॥
क्षमन्त्यमेव सततं प्रवृत्तं विज्ञानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म कथयते तदा ॥

यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म कथयते तदा ॥

क्षयः

क्षमावतामयं लोकः परस्मैव क्षमावताम् ।

इह सम्मानमर्हन्ति परञ्च च युष्मां गतिम् ॥

येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।

तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता” ॥

रात्रिः । इति शब्दः लावणी ॥ * । दुर्गा । इत्यमर-
टीकायाम् मधुराणां यः । तथा हि ।

“जयन्ती मङ्गला काली भङ्गकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री साहा खधा नमोऽस्तुते” ॥
इति दुर्गास्तोत्रम् ॥ अपि च ।

“क्षमा तु श्रीमुखे कार्या योगपट्टोत्तरीयका ।
पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिनी ॥

शृङ्गमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता ।
सितपुष्पोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा” ॥

इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः
प्रथमः ॥ खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपी-
विशेषः । यथा । राधिकोवाच ।

“मया पूर्वञ्च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ।
सुवैद्यक्यो मालावान् गन्धचन्दनसंयुतः ॥

रत्नभूषितया गन्धचन्दनोत्तितया तथा ।
सुखेन मूर्च्छितस्तन्ये पुष्पचन्दनसंयुते ॥

द्विष्टो निद्रितया सहः सुखेन नवसङ्गमात् ।
मया प्रबोधिता सा च भवोश्च स्मरणं कुरु ॥

गृहीतं पीतवस्त्रन्ते मुरली च मनोहरा ।
वनमाला कौस्तभस्याप्यमूल्यं त्र्यम्बकलम् ॥

पश्चात् प्रदत्तं प्रेक्षा च सखीनां वचनादहो ।
लज्जया कृष्णवर्णञ्च तेनाप्यद्यापि पश्यतः ॥

क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया एचिवीं गता ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गगनशृङ्गे बभूव ह ॥

संविभज्य त्वया दत्तं प्रेक्षा प्रसदता एव ।
किञ्चिदसं विष्णवे च तैष्ठावेभ्यश्च किञ्चन ॥

धर्मिष्ठेभ्यश्च धर्माय दुष्कलेभ्यश्च किञ्चन ।
तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन ॥

एतत्ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥

क्षमादंशः, पुं, (क्षमां एचिवीं दंशतीति । दन्श +
अच् । तीक्ष्णमूलत्वात् तयात्वम् ।) शिष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

क्षमावान्, [त्] चि, (क्षमा विद्यते अस्य अस्मिन्
वा इति मनुष्यस्य वत्वम् ।) क्षान्तियुक्तः । यथा,
“युक्तः क्षमावतां दोषो द्वितीया नोपपद्यते ।
यदेन क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः” ॥

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥
क्षमिता, [क्ष] चि, (क्षम् + ण् ।) क्षमाश्रीः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥

क्षमी, [न्] चि, (क्षम् + “शमीत्यष्टाभ्यो घिनुण्” ।
३ । २ । ४ । इति घिनुण् ।) क्षमाश्रीः । तत्पर्यायः ।
सहिष्णुः १ सहनः ३ क्षमा ४ तितिक्षः ५ क्ष-
मिता ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ क्षमः ७ शक्तः ८
सहः ९ प्रभुः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १५ । ४० ।

“क्षमिणामासु भगवांस्युच्यते हरिरीश्वरः” ॥)
क्षयः, पुं, (क्षि क्षये । “नक्षिर्दक्षिणार्धः” ॥ ३ । १ । ३४ ।

क्षयः

इति अच् ।) नीतिवेदिनां त्रिवर्गान्तर्गतप्रथम-
वर्गः । स तु राज्ञामष्टवर्गस्यापचयः । यथा,—

“क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्” ॥
इत्यमरः । ३ । १ । ३४ ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्र-
ज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येभ्यो धर्मकामाद्यः

पूर्वमुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो
वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम् ।
अष्टवर्गो यथा,—

“वृद्धिर्धर्मिकपथो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरवजादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥

अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञां” ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥
क्षयः । तत्पर्यायः । सम्पत्तः २ प्रलयः ३ क्षयः ४
कल्पान्तः ५ । अपचयः । तत्पर्यायः । क्षया २ ॥

निलयः । तत्पर्यायः । मृच्छश्ब्दे दृष्टः ॥ काशरोग-
विशेषः । तत्पर्यायः । यन्मा २ शोषः ३ । इत्य-
मरः ॥ राजयन्मा ४ रोगराजः ५ गदायन्मा ६
उन्मा ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ क्षपामयः
१० । इति राजनिर्घण्टः ॥

(लक्षणाणि चिकित्सितञ्च यथा,—
“प्रवृत्तं गगनगमिष्ठा व्याधिघोरं नराणां
भवति रक्षितचेष्टो वातुलः प्राणिनां वै ।
चिरनिरयकरोऽयं प्राकृतेः कर्मपाके-
विह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम् ॥

देवानां प्रकरोति भङ्गमथवा भूयस्य सम्पातनं
गोप्यधीश्वरविप्रबालजननद्यावास्विविधं सन्म ॥
योऽयं स्थानविनाशनञ्च कुरुते स्त्रीणां वधो यो नर-
स्तस्यैवेव कर्मभिः क्षयगदो देहार्थं हारी महान् ॥
देवानां वमतो धनञ्च दहतो भूयःप्रपातेऽपि च
देवत्वं हस्तो विषञ्च ददत आरामकं निजितः ।
तेनासौ नियमेन सम्भवति वै नृणाञ्च तीव्रा रक्षा
धातुनां क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मापहा दाहका
क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातव्यो भिषगवरैः ॥
आन्या भारद्वाजप्रयनेर्दधिभागो कर्मिणां
भुक्तदोषादतिप्रयतेः सेवनादे नरञ्च ।
ज्वरेणातिक्रान्तो विषमप्रयनात् कूटनपरैः
जाता रोगा मनुजवपुषः स्त्रीणां संनयन्ति ।
रोगाक्रान्तो विषमप्रयनात् सत्य मन्दज्वरादा ।
स्येष्टा पित्तं मरुदप्रयनेर्नैयति देहक्षयं वा ।
रसरक्तमांसमेदश्चास्थिमज्जानि शुक्रतः ॥
एवं दशविधा क्षेयाः क्षया नृणां वपुःषु च ।
एतञ्च लक्षणं तेषां वक्ष्यते प्रहृष्टं साम्प्रतम् ।
अतिस्रोतः पित्तघर्मेण चिन्ताशोभयादिना ।
वाताद्यः सेवितेऽपि जायते मारुतक्षयः ।
तत्र तन्द्राकृदाहञ्च पित्तासारक्षिपेपथुः ॥
तमः क्रमो भ्रमश्चैव भवेच्च मारुतक्षये ।
तस्मादिमानि सेव्यानि रसानि पल्लवानि च ॥
रसोनादिककण्ठञ्च सेवयेद्वातवर्जनम् ।
पित्तक्षयेऽस्मिन्मांसञ्च जायतेऽक्षिपेपथुः ॥
कामहृष्टासशोषञ्च जायते मन्दचेष्टता ।
खंदाभ्यङ्गाग्निं पानानि दीपनानि प्रयोजयेत् ॥
जाङ्गलानि रसानि सेवयेत् पित्तक्षयक्षये ।
आयामे च अवाये च कृष्णानाहारसेवितैः ॥

लघुः

(गुणादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेयाः ।)
 लघुः, चि, (ऐं + लघुम् । लि + “लघुज्यौ शब्दा-
 र्थे” । १।१।२१ । इति यत् ।) लघुजीवम् । लघु-
 त्वम् । लघुयोग्यम् । इति आकरयम् । “क्षेप-
 नेतुं योग्यं क्षेपं पापं ज्ञेयं मनः” । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ (यथा, महाभारते ।
 “अपवर्गे तु वैश्यस्य आङ्ककर्मणि भारत” ।
 अलघुमभिधातयम्” इति ।)
 लघुः, न सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 अकं-सेट् । कश्चित् सकञ्च ।) न, क्षारः क्षरः ।
 सञ्चलनमिह मोचनं खण्डनम् । क्षारो सकर्मकः ।
 “क्षोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः” । इति
 किराते ७।८ । खण्डे तु । क्षरत् क्षतजः यः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 क्षरं, स्त्री, (क्षरति खवति वर्धति च । क्षर + अच् ।)
 जलम् । तथा च सत्यसावित्र्योपनिषदि १।८।१० ।
 “क्षरन्वविद्या क्षम्यतं तु विद्या” ॥ मेघे ऐ । इति
 मेदिनी ॥
 क्षरः, पु, (क्षर + अच् ।) नक्षरवत् । यथा,—
 “दाविमौ पुत्रौ लोके क्षरन्तस्तत्र एव च ।
 क्षरः सर्वानि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १५।१७ ।
 “क्षरन्तस्तत्रैव दाविमौ लोके प्रसिद्धौ । तावेवाह-
 तश्च क्षरः पुत्रौ नाम सर्वानि भूतानि ब्रह्मादि-
 स्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिनोक्तस्य
 शरीरेष्वेव पुत्रत्वप्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिला
 राशिः । पर्यन्त इव एकदेशेषु नश्यत्सुपि निर्वि-
 कारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स
 त्वक्षरः पुत्रश्च उच्यते विवेकिभिः” । इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥ (तथा, महाभारते । १४ । अनु-
 मोतापर्वणाध्याये । १७ । १७ ।
 “ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्” ॥)
 क्षरजं, स्त्री, (क्षर + भावे लुट् ।) मोचनम् ।
 खण्डनम् । (यथा, रघुः । १६ । १६ ।
 “लौल्यमेव यद्विहीयसि यद्वा
 नर्तकीवसुखमाप्त तदपुनः
 वर्धते स्म सकश्चिदालिख-
 तं नृपकीक्षरसमवर्तिका” ॥)
 क्षरी, (नृ) (क्षरः क्षरजं वर्धनं अस्वस्मिन् काले
 क्षरोऽस्यस्य वा । क्षर + इनिः ।) वर्षाकालः ।
 इति हेमचन्द्रः । क्षरविशिष्टे चि ।
 क्षल, क प्रौढे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-परं-
 अकं-सेट् ।) प्रौढमिह मुञ्जीकरजम् । क, क्षाल-
 यति पात्रं पयसा लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 क्षल, नृपिणो । जये । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-
 अकं-सेट् ।) न, क्षालः क्षलः । क्षालः कर्मः ।
 जयययनम् । इति दुर्गादासः ॥
 क्षवा, ऐ, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे अच् ।) क्षुतम् ।
 राजिका । इत्यमरः । क्षासः । इति शब्दरत्ना-
 वली । राजिकाभेदः । तत्पर्यायः । क्षुधाभिजननः २
 क्षपणः ३ दीर्घश्चिन्मिकः ४ सुकुमारः ५ दन्त-
 क्षीका ६ मधुरः ७ क्षुद्रः ८ । अक्षु गुणाः ।

क्षान्तः

क्षायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषपि-
 त्वमद्वरत्वम् । लघुत्वम् । वृक्षत्वम् । पत्रनाशाम-
 पुष्टिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षवकः, ऐ, (क्षु + अच् + क्षार्थे कच् ।) क्षयामार्गः ।
 राजिका । भूताङ्गुशः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (क्षवहारोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठः ।
 “क्षवकसरसिभार्गो कामुका काकमाची
 कुलहलविधमुष्टी भूतलो भूतलोक्षी” ।
 इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ।)
 क्षवजत्, स्त्री, (क्षवं करोतीति । क्ष + क्षिप् ।)
 क्लिप्ता । इति भावप्रकाशः ॥
 क्षवधुः, ऐ, (क्षु + अच् + धु ।) क्षुतम् । क्षासः । इति
 मेदिनी । कण्ठकण्ठयनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 (क्षवधुर्नाम रोगविशेषः । तस्य सकारणसम्प-
 न्निकलक्षणानि यथा,—
 “तीक्ष्णघ्रातोपयोगाकारं भिन्नसूचक्यादिभिः ।
 वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिका तन्नास्यनि ।
 विघट्टितेऽग्निनिः क्रुद्धो बद्धः प्रट्टाटकं व्रजेत् ।
 निष्ठः कुर्वतेऽप्यथ क्षवधुं स भ्रष्टं क्षवः” ।
 इति वाभटे उत्तरस्थाने १६ अध्याये ॥
 “घ्राताश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टे
 यस्यानिनो नासिकया निरेति ।
 क्षान्तायतातो बद्धः सगन्ध-
 न्तं रोगमाहुः क्षवधुं विधिनाः ।
 तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रसे वा
 भावान् कटून् कर्कशान् रीक्ष्यादा ।
 सूचादिभिर्वा तन्नास्यमर्म-
 ण्युदघाटिते यः क्षवधुर्निरेति” ॥
 इत्युत्तरतन्त्रे दार्विण्यध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 चिकित्सा यथा ।
 “क्षेपं नस्यं मूर्ध्वैरेचनीये-
 नाद्याचूर्णं क्षवधौ भ्रष्टधौ च” ॥
 इति चार्त्तव २३ अध्याये तेनोक्तम् ॥ अस्य
 विधायिनाज्जातो यः स यथा,—
 “भवन्ति गाढं क्षवधोविघाता-
 ष्विरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः ।
 कण्ठास्यपुण्यात्समतीवतोदः
 कृञ्च वायोरेषा प्रवृत्तिः” ॥
 इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च
 तेनोक्तम् ॥
 क्षवपचा, स्त्री, (क्षवः क्षुतेतुः पत्रं यस्याः । एतत्
 पत्राग्रागेन हि क्षुतं जायते । अतस्तथात्वम् ।)
 प्रोक्षपुष्पो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षविका, स्त्री, (क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्यस्य इति
 ठन् + टाप् च ।) दृष्टतीभेदः । तत्पर्यायः । सध-
 तनुः २ पीततण्डुला ३ पुल्लपरा ४ बज्रपला ५
 गोधिनी ६ । अस्या गुणाः । “क्षविका दृष्टती
 तिक्ता कटुव्या च तत्समा” । इति राजनि-
 र्घण्टः ॥
 क्षान्तः, चि, (क्षम् + कर्त्तरि क्तः ।) सङ्गनशीलः ।
 तत्पर्यायः । सोढुः २ । इत्यमरः । क्षमान्वितः ३ ।
 इति शब्दरत्नावली । तिविधितः ४ । इति

क्षारः

जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २१ । २१ ।
 “निर्वैरो निर्वृतः क्षान्तो निर्मलः क्षतिरेव च” ॥)
 क्षान्तिः, स्त्री, (क्षम + भावे क्तिन् ।) क्षयपि
 सामर्थ्यं अपकारिणि अपकाराचिकीर्षा । इति
 देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः । तत्पर्यायः ।
 तितिक्षा २ । इत्यमरः । सङ्क्षिप्ता ३ क्षमा ४ ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १८।४२ ।
 “अमो दमस्तपः शीघ्रं क्षान्तिरार्जुनमेव च” ॥)
 क्षान्तुः, चि, (क्षम् + “कर्मिणोऽपि क्षान्तुं द-
 ङिष्व” । उणां । ५ । ४३ । इति तुन् दङिष् ।)
 क्षमाशीलः । तत्पर्यायः । मर्दकः २ । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 क्षान्तुः, ऐ, (क्षम् + तुन् दङिष् ।) पिता । इति
 संहितासाराणादित्तिः ॥
 क्षामः, चि, (क्षे + कर्त्तरि क्तः । “क्षायो मा” ।
 ८ । १ । ५३ । इति निष्ठा तस्य मत्वम् ।) क्षीणः ।
 क्षयः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते
 ३ । २१ । ४६ ।
 “विद्योतमानं वपुषा तपस्ययुया चिरम् ।
 नातिक्षामं भगवतः क्षिण्वापाङ्गावलोकनात्” ॥
 स्त्रियां टाप् । यथा, मेघदूते । ८६ ।
 “आधिष्ठामां विरहशयने सन्निषम्यैकपाश्र्वांम्” ॥
 सर्व्वरूपवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते । १३
 विष्णुसहस्रनामकीर्तने । १४६ । १०४ ।
 “आश्रमः समग्रः क्षामः सुपरी वायुवाहनः” ॥)
 क्षामवती, स्त्री, (क्षामं दोषक्षयः साध्यतया-
 क्षामवतीति ।) क्षयस्या मनुष्यस्य वत्वम् । स्त्रियां
 ङीप् । पक्षे कर्मधारयः ।) यागविशेषः ।
 यथा, भविष्ये ।
 “क्षामवत्यादिना यद्वत् कर्मणा एतनापते ! ।
 देवदोषादकर्मणे जाते दोषकदम्बके ।
 होमेनेकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत् ॥
 यवश्च एकप्रायश्चित्तनानेकदोषक्षयाय क्षाम-
 वतीतिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः” । इति प्रायश्चित्त-
 तत्त्वम् ॥
 क्षामास्यं, स्त्री, (क्षामस्य क्षयस्य आस्यं स्थानम् ।)
 कुपथम् । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
 “अपथ्यमहितं रोग्यं क्षामास्यं परिकीर्तितम्” ॥
 पुस्तकान्तरे क्षमस्यमिति च पाठः ॥
 क्षारं, स्त्री, (क्षरतीति । क्षरं सञ्चलने + “अनितिक-
 सन्नेभ्यो ङा” । ३ । १ । १४० । इति ज्ञानादि-
 त्वात् ङाः ।) विरुधत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवक्षारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 क्षारः, ऐ, (क्षरं सञ्चलने + ज्ञानादित्वात् ङाः ।)
 रसविशेषः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ११५ ।
 “तातस्य कूपेऽयमिति भुवाद्याः
 क्षारं जलं कापुत्रवः पिबन्ति” ॥
 अस्य गुणा यथा ।
 “क्षारः क्षोदं जनयति मुखे खादुष्यो विदाही
 मूकक्षेप्रा वचिभ्रष्टबामूचक्ष्णोवयश्च ।
 आनाहं सङ्गनयति पुनर्वज्रसन्मुखः स्ना-
 देवं मोक्षं विदितगुणैः कोविदेः क्षारवीर्यम्” ॥

क्षारद

इति हारीते प्रथमस्थाने ६ अध्याये ॥ धूर्तः ।
 लवणम् । (यथा, रामायणे । २ । ७३ । ३ ।
 “दुःखे मे दःखमकरोत्रो मे क्षारमिवाददाः ।
 राजानं प्रेतभावस्यं कृत्वा रामश्च तापसम्” ॥)
 काचः । भस्म । इति मेदिनी । गुडः इति हेम-
 चन्द्रः ॥ टङ्गणः । (अस्य पर्याया यथा,—
 “सौभाग्यं टङ्गणं क्षारो धातुद्रवकमुच्यते” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सर्जिक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 क्षारविशेषगुणाः ।
 “पलाशधवपूतीककश्मपाटलादिजाः ।
 क्षारास्तु पाचनाः सर्वे रक्तपित्तकराः सराः ।
 गुल्माशः किमिषुंस्त्वग्नाः शर्कराश्मग्निशनाः” ॥
 इति राजवल्लभः ॥ (क्षारसामान्यगुणा यथा,—
 “क्षारः सर्वेषु परमं तीक्ष्णोष्णः किमिजिह्वघ्नः ।
 पित्ताग्निदूषणः पाकी क्लेशहृद्यो विदारणः ।
 अपथ्यः कटुलावण्याक्षुक्रौजः केशचक्षुषाम्” ॥
 इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)
 क्षारकः, पुं, (क्षारतीति । क्षार् + गण् ।) अचिर-
 जातफलम् । तत्पर्यायः । जालकम् २ । इत्यमरः ॥
 जालि इति भाषा । पक्षिमत्स्यादिपिटकम् ।
 खोंचा इति भाषा । इति मेदिनी । रजकः ।
 इति शब्दमाला ॥ (सार्धं कन् । क्षारः । यथा,
 मुञ्चते ।
 “तन्मालती क्षारकसैन्यवायुतं
 सदाञ्जनं स्यात्तिमिरेऽथ गगिणि” ॥)
 क्षारतैलं, स्त्री, (क्षारयुतं क्षाराख्यं वा तैलम् ।) पक्ष-
 तैलविशेषः । यथा,—
 “मुष्कमूलकसुगठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शतपथ्यो वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
 सौवर्धनं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवन्तथा ।
 भुजयश्चित्रं विडं मुस्तं मधु सुक्लं चतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीः समेव च ।
 तैलमेभिर्विपक्त्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
 बाधित्यं कर्णनादश्च पूयस्त्रावश्च दारुणः ।
 पूरणादस्य तैलस्य क्षमयः कर्णयोः खिलाः ॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्गक्षतशेखर ! ।
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्” ॥
 इति गरुडे १८८ अध्यायः ॥
 क्षारत्रयं, स्त्री, (क्षाराणां त्रयम् ।) त्रिविधक्षारः ।
 तद्यथा, राजनिर्घण्टे ।
 “सर्जिकश्च यवक्षारं टङ्गणक्षारमेव च ।
 क्षारत्रयश्च त्रिक्षारं क्षारत्रयमेव च” ॥
 (“सर्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।
 टङ्गणेन यतं तत् क्षारत्रयमुदीरितम् ।
 मिकितन्मूलगुल्मक्षिप्रशोषाद् गुल्महृत् परम्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 क्षारदणा, स्त्री, (क्षारो दनेषु पत्रेषु अस्याः । क्षार-
 वास्तूकशकविशेषः ।) चिह्नी । इति राजनिर्घण्टः ।
 (चिह्नीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातया ।)
 क्षारदण्डकं, स्त्री, (दण्डविधाः क्षाराः अण । कप्
 क्षाराणां दण्डकमित्येके ।) दण्डविधक्षारः । यथा,—

क्षारसि

“शिग्रुमूलकपलाशशुक्रिका-
 चित्रकार्दकसनिम्बसम्भवेः ।
 इक्षुशेखरिकमोचिकोद्भवैः
 क्षारपूर्वदण्डकं प्रकीर्तितम्” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षारदण्डः, पुं, (क्षारप्रधानको दण्डमः ।) घण्टापाटलि-
 वृक्षः । इति रत्नमाला । (घण्टापाटलिशब्दे-
 ऽस्य गुणाः पर्यायाश्च ज्ञातयाः ॥)
 क्षारपत्रः, पुं, (क्षारः पत्रेषु यस्य ।) वास्तूकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
 “वास्तूकं वास्तूकश्च स्वात् क्षारपत्रश्च शाकराट्” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणा-
 श्चास्य वास्तूकशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 क्षारपत्रकः, पुं, (क्षारपत्र + सार्धं कन् कप् वा ।)
 वास्तूकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 क्षारभूमिः, पुं, (क्षारोत्पादनक्षमा भूमिः ।) लवण-
 मृत्तिकादेशः । यथा,—
 “जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
 किमाख्यं क्षारभूमौ प्राणदा यमदृष्टिका” ॥
 इत्युद्भूतः ॥ (क्षारस्य भूमिः स्थानम् ।) लवण-
 भूम्यां स्त्री ॥
 क्षारमध्यः, पुं, (क्षारो मध्येऽस्य ।) अपामार्गः । इति
 रत्नमाला ॥ (अपामार्गशब्दे ऽस्य गुणादयो
 व्याख्याताः ॥)
 क्षारमृत्तिका, स्त्री, (क्षारयुक्ता मृत्तिका ।) लवण-
 मृत्तिका । तत्पर्यायः । उषः २ । इत्यमरः ॥ उषः
 ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 क्षारवृक्षः, पुं, (क्षारप्रधानको वृक्षः ।) मुष्ककः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षारश्रेष्ठं, स्त्री, (क्षारेषु श्रेष्ठम् ।) वज्रक्षारम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षारश्रेष्ठः, पुं, (क्षारः श्रेष्ठोऽयम् ।) पलाशः । मुष्ककः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा ।
 “पलाशः किमुक्तः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
 क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्धरः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 क्षारषट्कं, स्त्री, (क्षाराणां षट्कम् ।) षड्विध-
 क्षारः । यथा,—
 “क्षारापामार्गकुटजनाङ्गुलीतिलमुष्ककैः ।
 क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षारषट्कादयो गणाः” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षारसिन्धुः, पुं, (क्षारैर्युक्तः क्षारप्रधानः सिन्धुर्वा ।)
 लवणसमुद्रः । स तु जम्बुद्वीपस्य दक्षिणे प्राक-
 द्वीपस्य उत्तरे वर्तते । यथा,—
 “भूमेरङ्गं क्षारसिन्धोवदक्ष्यं
 जम्बुद्वीपं प्राञ्जराचार्यवर्षाः ।
 अङ्गुल्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये
 क्षारक्षीराद्यम्बुधोनां निवेशः ॥
 प्राक्तं ततः प्राञ्जलमत्र कौशं
 कौशश्च गोमेदकपुष्करे च ।
 दयोर्दयोर्नगरमेकमेकं
 समुद्रबोर्दीपमुदाहरन्ति” ॥

क्षि

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥
 क्षारमेककः, पुं, (क्षाराणां मेकः संघः । ततः सार्ध-
 कन् ।) सर्वक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षाराच्छं, स्त्री, (क्षारेषु अच्छं निम्नेनम् । समुद्र-
 जातलवणस्य सच्छतया तथोक्तम् ।) सामुद्रलव-
 णम् । इति हारावली ॥ (सामुद्रलवणशब्दे ऽस्य
 गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
 क्षाराष्टकं, स्त्री, (क्षाराणां अष्टकम् ।) अष्टप्रकार-
 क्षारः । तद्यथा,
 “पलाशवन्निशिरिचिचिचार्कतिलनालजाः ।
 यवजः सर्जिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् ॥
 क्षारा एतेऽग्निना तुल्या गुल्मशूलहरा भ्रशम्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 क्षारिका, स्त्री, (क्षार् + गण् + टाप् च । अत
 इत्यम् ।) क्षुधा । इति हारावली ॥
 क्षारितः, त्रि, (क्षार् + णिच् + कर्मणि क्तः ।) अ-
 भिश्रुतः । अपवादयन्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते २ । युधिष्ठिरनारदसंवादे । ५ ।
 १०५ ।
 “तच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ।
 अष्टदशस्त्रकुशलेन गोभादध्यते सुचिः” ॥)
 खावितः । क्षारः । इति मेदिनी ॥ .
 क्षारोदः, पुं, (क्षारं उदकं यस्मिन् । क्षार उदके
 यस्य वा । उत्तरपदस्य चेत्युदकस्य उदादेशः ।)
 लवणसमुद्रः । यथा, “क्षारोदेक्षारोद-सरोद-
 दतोद-क्षारोद-दधिमण्डोद-मुञ्जोदाः सप्तजलधयः ।
 सप्तद्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकस्थेन
 यथानुपूर्वम् सप्तस्रपि वह्निर्द्वीपेषु पृथक् परित
 उपकल्पिताः” ॥ इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १९ च ॥
 क्षालनं, स्त्री, (क्षाल् + णिच् + भावे ल्युट् ।) प्रक्षा-
 लनम् । धौतकरणं यथा,—
 “स्त्रीशूद्रौ वाथ निवामः क्षालनाच्च करौष्ठयोः” ॥
 इति ब्रह्मपुराणम् । इत्याजिकाचारतत्त्वम् ॥
 (यथा च, मार्कण्डेयपुराणे । १६ । १६ ।
 “क्षेत्रमूत्रपुरीशाश्चकप्रवाहक्षालनेन च ।
 रक्षस्वोपचारेण प्रियसम्भाषणेन च” ॥)
 क्षालितं, त्रि, (क्षाल् + णिच् + क्तः ।) क्षतप्रक्षालनम् ।
 तत्पर्यायः निर्गोक्तम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् ४
 धौतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे ।
 १० । १४ ।
 “अप्रसन्नमपराङ्मुखि पत्नौ
 कोपदीप्तमुरीक्षतधैर्यम् ।
 क्षालितम् शमितम् बधुना-
 न्नावितम् हृदयम्भुधारीः” ॥)
 क्षि, क्षीयर्थयोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-
 सकं, ऐन्ध्यं—अकं-अनिट् ।) क्षयति यापम् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 क्षि, न ग व क्षिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (क्षां-
 क्षां च-परं-सकं-अनिट् ।) न, क्षिणोति । ग,
 क्षिणाति । व, क्षिवा । (यथा, शान्तिशतके ५ ।
 “धन्वानां गिरिकन्दरोदरमुवि ष्णोतिः परं
 व्यावताममन्त्रान्कं विवर्ति ब्रह्मणा विह्वलम्” ॥

स्थिति

भूषदरी । इति राजनिर्घण्टः ।

मुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति ।

“अथ विदुधगर्वात्तानिन्मुमौलिविरुध्य
इतिवदसतिव्यामादयानः करेव” ॥

क्षिप

यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ।
यादवानां महद्दंशमखिलं धारयिष्यसि ॥
तांश्चासुरान् समुत्पाद्य वंशं हत्वात्मनो महत् ।
स्थापयिष्यसि मर्यादां नृणां तन्मे निशामय ॥
पुनः हि कश्यपो विष्णो ! वरुणस्य महात्मनः ।
अहम् यच्छिया गा वै पयोदाश्च महामखे ॥
अदितिः सुरभिश्चैव हे भार्य्य कश्यपस्य तु ।
प्रदीयमाना गांस्तान् नेच्छेतां वरुणस्य च ॥
ततो मां वरुणोऽभ्येय प्रणम्य शिरसा नतः ॥
उवाच भगवन् ! गावो गुरुणा मे हृता इति ॥
क्षतकार्यो हि गांस्तान् ! नानुजानाति मे गुरुः ।
अन्ववर्त्तत भार्य्य हे अदितिं सुरभिन्तथा ॥
मम तां हृत्तया गावो दिष्टाः कामदधाः प्रभो ! ।
धरन्ति सागरान् सर्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा ॥
कान्ता धर्षयितुं शक्नो मम गाः कश्यपादृते ।
अक्षयं याः क्षरन्त्यां पयो देवामृतोपमम् ॥
प्रभुर्व्या श्रुत्यतो ब्रह्मन् गुरुव्यं यदि वेतरः ।
तथा नियम्याः सर्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः ॥
यदि प्रभवतां दग्धो लोके कार्यमजानताम् ।
न विद्यते लोकगुरो ! नास्ते लोकसेतवः ॥
यथा वास्त तथा वास्त कर्त्तव्यो भगवान् प्रभुः ।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥
आत्मा मम हि ता गावो या गावः सत्त्वमख्यम् ।
लोकानां त्वत्पुत्रानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम् ॥
जातयाः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति या द्विजान् ।
गोब्राह्मणपरिजानात् परिजानां जगत् भवेत् ॥
इत्यमुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ! ।
गवां कारयतस्वः कश्यपे प्रापमुत्सृजम् ॥
येनाग्नेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना ।
स तेनाग्नेन तु भर्त्ता गत्वा गोपत्वमेष्यति ॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी ।
ते प्युभे तस्य भार्य्ये वै तेनैव सह धाम्यतः ।
स ताभ्यां सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रस्यते ॥
तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥
गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मधुरायास्त्वद्वरतः ।
तत्रासौ गोखभिरतः कंसस्य करदायकः ॥
तस्य भार्य्यादयश्चैव अदितिः सुरभिस्तथा ।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ॥
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! ।
जयाशीर्व्वचनेस्तेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः ॥
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य महोतले ।
देवकीं रोहिणीश्चैव गर्भाभ्यां परितोषय ॥
क्षिप्वा, [न] पुं, (क्षि निवासगत्योः + “शीष् कृश-
यहिनिक्षिपृभ्यः क्षिप्” । उणां ४ । ११३ ।
इति क्षिप् तुक् च ।) वायुः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुदाहरितः ।
क्षिप, पुं, (क्षिप् + रक् ।) रोगः । सूत्र्यः ।
विषाणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिरुक्तिः ॥
क्षिप, य औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा-
परं-सकं-अनिट् ।) य, क्षिप्यति । औ, क्षेप्ता ।
इति दुर्गादासः ।

क्षिप्तः

क्षिप, श अ औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तदा-उभं-सकं-अनिट् ।) नुदि प्रेरणे । श अ,
क्षिपति क्षिपते शरं योधः । औ, क्षेप्ता । इति
दुर्गादासः ॥
क्षिप, पुं, (क्षिप् + “इगपधक्षाप्रीकिरः कः” । ३ ।
१ । १३५ । इति कः ।) क्षेप्ता । क्षेपणम् । इति
व्याकरणम् ॥
क्षिपकः, पुं, (क्षिप् + कः ततः संज्ञायां कन् ।)
योद्धा । इत्युणादिकोषः ॥
क्षिपका, स्त्री, (क्षिप् + कन् + टाप् अतो नेत्वम् ।
“न यासयोः” । ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्तिके
“क्षिपकादीनाञ्च न” । इति कथनात् ।) क्षेपणम् ।
इति व्याकरणम् ॥
क्षिपणं, स्त्री, (क्षिप् + क्यन् भावे क्तिच् ।) क्षेपणम् ।
तत्पर्यायः । क्षिपा २ । इति जटाधरः ॥
क्षिपणिः, पुं, (क्षिप्यते इति । क्षिप् + कर्मणि
अनिः ।) अस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥
क्षिपणिः, स्त्री, (क्षिप्यते अस्त्रौ अतश्च ।) क्षिप् +
कर्मणि करणे वा अनिः ।) क्षेपणी । नौका-
इण्डः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जालविशेषः ।
मन्त्रः । अध्वर्युः । इति मंदिप्रसारोणादिरुक्तिः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४२ । ४ ।
“उतस्य वाभी क्षिपणिं तुरग्यति
योवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि” ॥)
क्षिपणी, स्त्री, (क्षिप् + अनिः डोष् ।) क्षिपणिः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
क्षिपणुः, पुं, (क्षिपति इति । क्षिप् + “अनुष्ट नदे-
श्च” । उणां ३ । ५२ । इति अनुष्ट ।) वायुः ।
इति त्रिकाश्रयः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ६ ।
“सम्यक् स्वन्ति मरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पृथमाणाः ।
एते अर्धन्यूर्ध्वमयो हृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरोधमाणाः” ॥)
क्षिपण्युः, पुं, (क्षिप् + “कन्यच् क्षिपेष्” । उणां
३ । ५१ । इति कन्यच् प्रत्ययः ।) वसन्तकालः ।
इत्युणादिकोषः ॥ देहः । सुरभौ चि । इति
मेदिनी ॥
क्षिप्य, स्त्री, (क्षिप् + “घिद्धिदादिभ्योऽङ्” । ३ । ३ ।
१०४ । इत्यङ् । ततश्चाप् ।) क्षेपणम् । इत्यमरः ।
३ । २ । ११ । रात्रिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
क्षिप्तः, चि, (क्षिप् + कर्मणि क्तः ।) निक्षेपकृतवन्तः ।
त्यक्तः । तत्पर्यायः । वृत्तः २ वृत्तः ३ अन्तः ४
निष्ठुतः ५ विज्ञः ६ ईरितः ७ । इत्यमरः । ३ ।
१ । ७७ ॥
(उद्गीर्णः । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
“क्षिप्ता इवेन्दोः स यथोधिर्वेणं
मुक्तावलीराकलयाक्षकार” ॥
कर्त्तरि क्तः । पतितः । यथा, माघे १० । ७७ ।
“क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्ध्यां
काक्षिदामजघनस्य महत्त्वम्” ॥
“रतेषु उर्ध्यां क्षिप्तं पतितम्” । इति मल्लिनाथः ॥
इतः । यथा, माघे ३ । ५३ ।

क्षीयः

“क्षेत्री निकुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः” ॥
अवज्ञातः । यथा, भागवते । २ । १८ । ४८ ।
“तिरस्कृता विप्रलब्धाः प्रभाः क्षिप्ता हता अपि” ॥
विस्तृतः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । १६ ।
“नारसिंही मृसिंहस्य विभती सदृशं वपः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः” ॥
वायुयुक्तः । क्षेपा इति भाषा । इति लोक-
प्रसिद्धः ॥
क्षिप्ता, स्त्री, (क्षिप्त + टाप् ।) रात्रिः । इति हला-
युधः ॥
क्षिपुः, चि, (क्षिप् + “अस्यधिवृद्धिर्क्षिपेः क्तुः” ।
३ । २ । १४० । इति कृप्रत्ययः ।) निराकरणः ।
निराकरणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥
क्षिप्रं, स्त्री, (क्षिप् + “स्फायितस्त्रिवृत्तिः” । उणां
२ । १३ । इति रक् ।) शीघ्रम् । तद्वयुक्ते चि ।
इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥ (यथा, मनुः । ३ ।
१७६ । “विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवा-
म्भसि” ॥ मर्मविशेषः । यथा,—“तत्र पादाङ्गु-
ष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्मं तत्र विज्ञेयं क्षेप-
कं मरणम्” ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठे-
ऽध्याये ॥)
क्षिप्रपाकी, [न] पुं, (क्षिप्रं पच्यतेऽनेन । क्षिप्रं
पचति पाचयति वा । पच् + बाङ्लकात् घिनुष् ।)
गर्हभागद्वन्द्वः । इति रत्नमाला ॥ (जातया गर्ह-
भागद्वन्द्वेऽस्य गुणपर्यायाः ॥) शीघ्रपाकविशिष्टे
चि ॥
क्षिया, स्त्री, (क्षि क्षये + “घिद्धिदादिभ्योऽङ्” ।
३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् च ।) अपचयः ।
इत्यमरः । ३ । २ । ७ ॥
क्षिव, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् उदित्वात् ऋवेट् ।) ऋक्षी । निरास
इह फलकारः इति भट्टमल्लः । मुखेन स्नेहादेर्वमन-
मिति केचित् । एष्यक् पाठात् पूर्वी आदिः ।
क्षेवति । उ, क्षेवित्वा क्षूत्वा । इति दुर्गादासः ॥
क्षिव, य उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) ऋक्षी । य,
क्षीयति । उ, क्षेवित्वा क्षूत्वा । इति दुर्गादासः ॥
क्षी, अ हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-उर्भ-
सकं-अनिट् ।) अ, क्षयति क्षयते । इति दुर्गा-
दासः ॥
क्षीज, हिक्कने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) दीर्घा । हिक्कनमथक्कण्डः । सखेद-
स्यैवाथक्कण्डे क्षीजेः प्रयोगः । इति रक्षितः ।
क्षीजति सखेदो जनः । इति दुर्गादासः ॥
क्षीजनं, स्त्री, (क्षीज् + भावे क्युट् ।) कौचकानां
नादः । इति हेमचन्द्रः ॥
क्षीयः, चि, (क्षि + णिः । “निष्ठायां मय्यदर्थे” ।
६ । ४ । ६० । इति शीर्षः । “क्षिप्तेदीर्घात्” ।
८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) कृष्णः ।
अबलः । तत्पर्यायः । दुर्बलः २ कृष्णः ३ क्षामः ४
तनुः ५ क्षातः ६ तनिनः ७ अनासः ८ रेणवः ९ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मीमांसाम् । ६ । ३१ ।

क्षीरं

“ते तं भुक्ता स्वर्गलोकं विशालं

क्षीणं पुण्यं मर्त्यलोकं विशालम्”

राजयक्षान्तर्गतगोविन्दे, ऐं ।

“क्षीणे सरस्वतीपानं पानं पृथक्कटीयहः”

अस्य चिकित्सा यथा,—

- “क्षामः क्षीणः क्षतोरस्त्रकृन्निद्रः सबलेऽनले ।
श्रुतक्षीररसेनाद्यात् सक्षीरक्षतशर्करम् ।
शर्कराश्च यवक्षीरजीवकर्मभक्तौ मधु ।
श्रुतक्षीरानुपानं वा लिङ्गात् क्षीणः क्षतः क्षणः ।
क्षयाध्मांसनिर्गृहं क्षतभृष्टं पिबेच्च सः”
- “क्षामक्षीणक्षणाङ्गानां यतान्येव एतानि च ।
त्वक्क्षीरीशर्कराणाञ्चूर्णैः पानानि योजयेत् ।
सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् जग्ध्वा दद्यात्पयोऽऽ व ॥
रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात्”
- “फलाक्षं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षरसे श्रुतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्युषं जीवनं वृद्धं परम् ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा क्षतभृष्टान्ताङ्गम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणो यज्ज्वलार्थं सशर्करम्”
- “यद्यत् सन्तपणं शीतमविदार्ष्टि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेधन्तु क्षतक्षीणः सुखार्थिभिः”
- इति चिकित्सास्थाने षोडशेऽध्याये चरकयोगोक्तम् ॥
- क्षीणवान्, [त्] जि, (क्षि + क्षवतु “क्षियोदीर्घात् ।
८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्षयविशिष्टः ।
इति आकरणम् ॥
- क्षीणाष्टकम्, [न्] ऐं, (क्षीणानि अष्टकम्भ्यानि
अस्य ।) जिनः । इति जेमचन्द्रः ॥
- क्षीव, (व) ऋ ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्या-
न्त्यात्म-अक-सेट् ।) मदे मत्तीभावे । ऋ, अचिच्छी-
वत् । ङ, क्षीवते मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥
- क्षीवः, जि, (क्षि + “अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवक्षशो-
क्षाघाः” । ८ । २ । ५५ । इति तत्त्वोपे साधुः ।)
मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । १० ।
१३ ।
“अथारोह्यमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।
क्षीवं राक्षसशार्ङ्गं प्रेक्षते स्म महाकपिः” ॥)
क्षीरं, क्षी, (क्ष्यते अद्यते इति । “वसे किञ्च” ।
उणां । ४ । ३४ । इति ईरन् उपधातोपे कत्वं
षत्वञ् ।) जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।
“अथ त्वना भरते केतवेदा अथ त्वना भरते फेन-
मुदन् । क्षीरेण क्षातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां
प्रवणे शिपायाः” । दुग्धम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
५१ । (यथा; मनुः । ५ । ६ ।
“क्षीक्षीरैश्च वर्ज्यानि सर्व्यमुक्तानि चैव हि” ।)
“आज्जतराचं प्रसवात् क्षीरं पेयममुच्यते ।
परतो मोरटं विद्यादप्रसन्नं कषात्मकम्” ।
इति रत्नमाला ।
(क्षीरस्य कक्षणं गुणश्च यथा,—
“अथातः संप्रस्थासि क्षीरवर्गन्तु वत्सक ! ।
दर्धिसर्पिर्वसातकं तेषां सर्व्यगुणानुगम् ।
यद्यदाहारजातन्तु रसं क्षीरक्षीरानुगम् ।
सर्वं जलञ्च मुक्तञ्च तथा पित्तं संयुतम् ।
तस्मिन् क्षातं भृशं पित्तं च हृत्तं मूत्रं च ॥

रश्मि

क्षीरं

पथमानं शिराप्रानं क्षीरं तदिष्टि एतत्क ! ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातमप्रिसोमात्मकं पथः ।
अमृतं सर्वभूतानां जीवनं बलकृन्मनम् ॥
क्षीरतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं एनः ।
कथं रसस्य सम्पत्तिः कथं सन्धीयते विभो ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुरसमीपते ।
कथं तच्च कुमारीणां बन्धानां न कथं भवेत् ॥
एवं एष्टो महाचार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
अतिहर्षप्रदं पुत्र ! परिष्टुं मिथगवर ! ॥
सितास्त्रिगुणं तथागुणं पित्तं पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
अपधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।
बन्धानां क्षीरनाशस्तु वातेन परिपूरिताः ॥
क्षीरञ्च न भवेत्तस्माच्चार्त्तं चाधिकं यतः ।
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सृजते ॥
तेन सोतोविमुक्तिः स्यात् क्षीरमास्य प्रवर्त्तते ।
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लेष्मिकं पथः ॥
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ।
श्रेयश्चाविकृतं नाय्या बलकृदोषनाशनम् ॥
पथस्त्रिदोषशमनं वृष्यश्चाभिप्रवर्द्धनम्” ॥
अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।
“निशा शीतांशुसंशीतं निद्रालस्याश्रमावहम् ।
कफकृत्स्नधनं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्” ॥
अथ दिनक्षीरगुणाः ।
“वासरे सूर्यसन्तापात् सदीप्यं कफवातजित् ।
हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निशि” ॥
अथ क्षीरपानविधिः ।
“क्षीणानां दुर्बलानाञ्च तथाजीर्णज्वरार्हिते ।
दीप्ताग्नीनामतन्द्राणां श्रमशोषविकारिणाम् ॥
राजयक्ष्णयुतानाञ्च क्षीरपानं विधीयते ॥
न शक्तं लवणैर्युक्तं क्षीरश्चास्त्रेण वा एनः ।
करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्माद्वै हितं मतम्” ॥
इति प्रथमे स्थाने ऽष्टमेऽध्याये क्षीरतन्त्रोक्तम् ॥
“अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाश्च ये ॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ।
उद्गोषामथ नागीनां वज्रायाः स्त्रियास्तथा ॥
प्रायशो मधुरं क्षिग्धं शीतं कृत्यं पयो मतम् ।
प्रीयन् वृद्धं वृष्यं मेथं बल्यं मनस्कृमम् ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहृतस्य च ॥
सर्वप्राणभृतां साक्यं शमनं शोधनन्तथा ।
दृष्ट्वाग्रं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥
पाण्डुरोगेऽक्षपित्तं च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
योगिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्यालोपावगात्रेषु वमनास्यापनेषु च ।
विरेचने खेदने च पथः सर्वत्र युज्यते” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
प्राक्भिदेनास्य गुणविशेषा यथा,—
“खादु शीतं मृदु क्षिग्धं वृद्धं क्षणपिच्छम् ।
गुरु मन्वं प्रसन्नञ्च गन्धं दृग्गन्धं पथः ॥

क्षीरं

तदेव गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
महिषोणां गुरुतरं गव्याश्च्युततरं पथः ।
खेदानुनमनिद्राय हितमथग्रये च तत् ॥
रुक्षोणां क्षीरमुद्गोषाामीषत्सलवणं लघु ।
शक्तं वातकफानाञ्च किमिश्रोपोदराशंसाम् ॥
बल्यं श्रेष्ठंकरं सर्वमुष्णक्षेकशफं पथः ।
साक्यं सलवणं रुक्षं श्राखावातहरं लघु ॥
क्रागं कषायमधुरं शीतं याहि पथो लघु ।
रक्तपित्तसारप्रं क्षयकाशज्वरापहम् ॥
हिक्काश्वासकरन्तुष्यं पित्तश्लेष्मणमाविकम् ।
हस्तिनीनां पथो बल्यं गुरु श्रेष्ठंकरं परम् ॥
जीवन् वृद्धं साह्यं खेदं मानुषं पथः ।
लावणं रक्तपित्तं च तर्पणश्चाक्षिभूजिनाम्” ॥
इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
“सर्वप्राणभृतां तस्मात् साक्यं क्षीरमिहोच्यते” ॥
तत्र सर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जाति-
साक्यात् । वातपित्तशोणितमाभसविकारेभ्य-
विकृष्टम् । जीर्णज्वर-कास-श्वास-शोष-क्षय-गुल्मो-
न्मादोदर-मुर्च्छा-भ्रम-मद-दाह-पिपासा-हृदलि-
पाण्डुरोग-यक्ष्णीदोषार्शःशूलोदावर्त्तितसारप्र-
वाहिकायोनिरोग-गर्भास्त्राव-रक्तपित्तममकृमहरं
पाप्मापहम् बल्यं वृष्यं वाजीकरञ्च रसायनं मेथं
सन्धानं स्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं वृद्धं
वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वात्सौजन्यो वर्द्धनमिति
बालवृद्धक्षतक्षीणानां स्तुत्यायव्यायामकर्षिता-
नाञ्च पथ्यतमम् ।
“गोक्षीरमभिवर्द्धन्ति क्षिग्धं गुरु रसायनम् ।
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकथोः ॥
जीवनीयं श्राखावातपित्तप्रं पथं सूरतम् ।
गव्यतुल्यगुणत्वात् विशेषाश्चोषिणां हितम् ॥
दीपनं लघु संयाहि श्वासकासाक्षिपित्तनुत् ।
अनागामस्यकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पथः ।
रुक्षोणां लवणं किञ्चिदौषं स्वादुरसं लघु ॥
शोषगुल्मोदराशोषं किमिहोषविषापहम् ।
आविकं मधुरं क्षिग्धं गुरु पित्तकफावहम् ॥
पथ्यं केवलवातेषु कासं चानिजसम्भवे ।
महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वज्रनाशनम् ॥
निद्राकरं शीतकरं गव्यास्त्रिगुणतरं गुरु ।
उष्णक्षेकशफं बल्यं श्राखावातहरं पथः ॥
मधुरास्त्ररसं रुक्षं लवणानुरसं लघु ।
नाय्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥
नस्यासौतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ।
हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥
क्षिग्धं श्रेष्ठंकरं शीतं क्षतुष्यं बलवर्द्धनम् ।
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतवर्णम् ॥
राशौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिजसेवनात् ॥
वातानुलोमिश्रान्तिप्रं चक्षुष्यापराश्रिकम् ।
पथोऽभिष्यन्दिगुल्मं प्रावणः परिशीलितम् ॥
तदेवोक्तं कण्ठरमनभिष्यन्दि वैश्रुतम् ।

क्षीरका

वर्णयित्वा क्षीयाः कन्यमाममेव हि तद्वितम् ।
धारोणां गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिष्ठतं सम्भे गुरु दृङ्गमुच्यते ॥
अनिष्टगन्धमस्त्रक्ष विवर्णं विरसञ्च यत् ।
वर्ण्यं सलवणं क्षीरं यच्च निरुधितं भवेत् ॥

इति क्षीरवर्गः ॥

इति सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सञ्चुते-
नोक्तम् ॥ * ॥

दुग्धधारास्त्राणफलम् । यथा, वराहपुराणे ।

“धेनुस्तनादिनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः ।

शिरसा प्रति गृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते” ॥

क्षीरेण विष्णोः स्नानं फलम् । यथा,—

“येषु क्षीरवद्वा नद्यो ऋदाः पायसकर्मदाः ।

तान् लोकांन् प्रवृषा यान्ति क्षीरस्त्रापनका हरेः ॥

आज्ञादं निर्हति स्वायं आगोयं चानुरूपताम् ।

सप्तजन्मसवाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः ॥

दध्नादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवा यथा ।

तथैवाप्येषकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम् ॥

यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्हति कारकम् ।

तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम् ॥

यथातुल्यतां पुष्टिं प्रियत्वस्त्राखिले जने ।

करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः ॥

सर्वोऽस्य क्षिप्रतामेति दृष्टमात्रे प्रसीदति ।

इतस्तीरेण देवेशे स्नापिते मधुसूदने” ॥

इत्याद्ये वज्रपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥ * ॥

क्षीरपाकविधिरथा,—

“क्षीरमष्टगुणं त्रयात् क्षीराक्षीरं चतुर्गुणम् ।

क्षीरावशेषं तथोतं श्रुतमामोद्भवं जयेत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ सरलद्रवः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ६६ ।

“जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ।

तत्क्षीरं राजपुत्राय गृहः क्षिप्रमुपाह्वरत्” ॥)

क्षीरकः, पुं, (क्षीरमिव कारयति प्रकाशते । के +

का ।) क्षीरमोटरता । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकधुकी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरप्रधानं कधुकं

आवरणं तद्विव त्वगस्याः ।) क्षीरीश्वरः । इति

रत्नमाला ॥

क्षीरकण्डः, पुं, (क्षीरं कण्ठेऽस्य ।) बाणकः । यथा,—

“बाणः पाकः शिशुर्भिन्नः पोतः श्रावः स्तनन्ययः ।

पृथुकोऽर्भोत्तानश्रयः क्षीरकण्डः कुमारकः” ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरकण्टकः, पुं, (क्षीरकण्ट + स्वार्थे कन् ।) शिशुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षीरकन्दः, पुं, (क्षीरं कन्दे यस्य । क्षीरः क्षीरप्रधानः

कन्दोऽस्य वा ।) क्षीरविदारी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

क्षीरकन्दा, स्त्री, (क्षीरकन्द + टाप् ।) क्षीरवल्ली ।

काण भूमि कुप्पाय इति स्त्रातः । यथा,—

“क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा महाश्वेतर्त्तगन्धिका” ॥

इति जटाधरः ॥

क्षीरकाकोलिका, स्त्री, (क्षीरवत् शुभा काकोली ।

ततः स्त्री सञ्ज्ञायां सञ्ज्ञार्थे वा कन् टाप् पूर्व-

क्षीरधे

क्षीरधे

ऋक्षश्च ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षीरकाकोली, स्त्री, (क्षीरमिव शुभा काकोली ।)

अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्यायः । महा-

वीरा २ सुकोली २ पर्यायनी ४ । इति रत्न-

माला ॥ क्षीरयुक्ता ५ पर्याया ६ क्षीरविषा-

यिका ७ जीववल्ली ८ जीवयुक्ता ९ । यथा, राज-

निर्घण्टे ।

“रसवीर्यविपाकेषु काकोल्याः सदृशी च सा” ॥

अथ काकोल्योऽत्युत्तमस्तन्यनामगुणाः ।

“जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ।

यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥

पीवरो सदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ।

सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते ॥

यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।

यथा किञ्चित् भवेत् कृष्णा मेदोऽयमुभयोरपि ।

काकोली वायसोनी च वीरा कायस्थिका तथा ।

सा युक्ता क्षीरकाकोली वयस्या क्षीरवल्लीका ॥

कथिता क्षीरिणी धीरा मुक्ताक्षीरा पर्यायनी ।

काकोलीयुगलं शीतं युक्लं मधुरं गुरु ।

दृङ्गणं वातदाह्रासपित्तशोथज्वरापहम्” ॥

काकोली क्षीरकाकोलीस्थाने अश्वगन्धामूलम् ।

इति भावप्रकाशः ॥ (शुक्रजननान्तर्गतौषध-

विशेषः । यथा । “जीवकर्मभक्तकाकोली क्षीर-

काकोली सुदुग्धर्षी माषपर्णी मेदा रुक्षवद्वा

जटिला कुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि

भवन्ति ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ४ अध्याये ॥)

क्षीरकाण्डकः, पुं, (क्षीरयुक्तं काण्डं यस्य । ततः

कण् ।) क्षुही । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकाष्ठा, स्त्री, (क्षीरमयं क्षीरप्रधानं वा काष्ठं

यस्याः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकीटः, पुं, (क्षीरजातः कीटः क्षीरस्य कीटो

वा ।) दुग्धजातकीटः । तत्पर्यायः । कालिका २ ।

इति हारावली ॥

क्षीरजं, स्त्री, (क्षीराज्जायते । जन् + डः ।) दधि ।

इति राजनिर्घण्टे हेमचन्द्रश्च ॥ क्षीरजातद्रव्ये

त्रि ॥ (दधिशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षीरदणः, पुं, (क्षीरयुक्तं दणं यस्य क्षीरं दले यस्य

वा ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरद्रुमः, पुं, (क्षीरप्रधानो द्रुमः ।) अश्वत्थः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरधेनुः, स्त्री, (क्षीरेण निर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-

क्षीरनिर्मितधेनुः । यथा,—

होतोवाच ।

“क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! ।

अनुजिह्वे महीपृष्ठे गोमयेन नृपोत्तम ! ॥

गोचर्ममात्रमानेन कुशलास्तीर्य सर्वैतः ।

तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः ॥

तत्रोपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।

क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥

सुवर्णमुखपट्टाणि चन्दनागुलकाणि च ।

प्रक्षत्तपचक्षवद्वा तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥

मुखं गुडमयं तस्या निष्ठा शर्करा तथा ।

क्षीरपा

फलप्रशस्तदर्शनां मुक्ताफलमयेक्ष्याम् ॥

इक्षुपादां दर्भेणामां सितकम्बलकम्बलाम् ।

ताम्रपृष्ठौ कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयीं तथा ॥

पुच्छश्च नटपार्श्वक ! गवनीतमयस्त्रीन्मृ ।

स्वर्णपट्टां रौप्यपुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥

चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्ष्वपि स्थापयेत् ।

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ॥

धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा मुद्रिकाकर्णकुण्डलैः ।

पट्टकोपागृह्यै कथं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥

या धेनुः सर्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ! ।

आप्यायस्विति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥

यो गृह्णाति पठेन्नम्रं ग्राहको राजसत्तम ! ।

दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥

एतां हेमसहस्रेण श्रुतेनाथ स्वशक्तितः ।

श्रुताहंमथवाप्युद्ध तथाहंश्च यथेक्षया ॥

दत्त्वा धेनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फलम् ।

षष्टिवर्षसहस्रान् रुद्रलोके महीयते ॥

पिष्टपित्तमहैः साहं ब्रह्मणो भवनं ज्ञेयम् ।

दिशं विमानमारूढो दिव्यस्वगनुलेपनः ॥

क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।

द्वादशादित्यसङ्गाशे विमाने वरमश्निते ॥

गीतवादित्रनिर्घोषैरभ्युपगम्यसेविते ।

तत्रोष्य विष्णोः सौराज्यं विष्णुसायुज्यतां ज्ञेयम् ॥

य इदं श्रावयेद्वाजन् पठेद्वा भक्तिभाविनः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति” ॥

इति वाराहे श्वेतोपास्थाने क्षीरधेनुमाहात्म्य-

नामाध्यायः ॥

क्षीरनाशः, पुं, (क्षीरं नाशयतीति । नश् + शिच्

“कर्मण्य” । २ । २ । १ । इत्यण् ।) शाखोटवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरस्य नाशः इति दुग्ध-

क्षयश्च ॥)

क्षीरनीरं, स्त्री, (क्षीरमिश्रं नीरमिव एकीभूतपा-

यत्वात् तथात्वम् ।) अलिङ्गनम् । इति शब्द-

माला ॥ (क्षीरश्च नीरश्च द्वयोः समाहारः ।)

दुग्धजलश्च ॥

(यथा, वेतालपञ्चविंशतौ । १२ । १८ ।

“क्षीरनीरसमं मित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।

नीरं क्षीरयते तच्च वज्रौ तप्यति तत्पर्यः” ॥)

क्षीरपर्णी, [न] पुं, (क्षीरयुक्तं पर्णं अस्यास्तीति ।

इति ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विहतिरस्यार्कशब्दे बोद्धव्या ॥)

क्षीरपायं, स्त्री, (पीयते इति । पा + भवे ल्युट्

क्षीरपायं, क्षीरस्य पायम् । “वा भावकरश्चोः” ।

८ । ४ । १० । पाठिको गत्यम् ।) दुग्धपायम् ।

दुग्धपाययुक्तदेशे तर्तारि च चि । यथा ।

देशे पायस्य । पूर्ववद्विद्यतवकाररेणवर्धयः

परस्य पायस्य नश्यः स्यात् देशे वेष्ये ।

पीयते यत्वात् दानं कर्मण्यनट । क्षीरं दानं

येनां ते क्षीरपाया उक्षीरता । क्षीरपाया

वाक्षीरता । क्षीरपाया नान्तरा । क्षीरपायादि-

क्षीरद्व

शब्दानां देशवादिष्वपि तद्विवाससम्बन्धेन मनुष्येषु प्रवृत्तः । अथवा क्षीरं पानं यत्र इति व्यत्यया देशो वाच्यः । भावकारणयोरनटो वा । क्षीरपायं क्षीरपानम् । क्षीरं पोयतेऽनयेति क्षीरपायी क्षीरपायी पायी । इति मुग्धबोध-टीकायां दुर्गादासः ॥

क्षीरपायी, [न] नि, (क्षीरं पिबति इति । “न-माभीक्ष्ण्ये” । ३ । २ । ८२ । सुप्यपदे गिनिः ।) दुग्धपानकर्त्ता । यथा । “क्षीरमायेयादिकस्तु प्रकृत्यर्थवच्छिन्नदन्ताथम्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रवच्छिन्नस्य ततः पानशोषसामान्य-स्याप्रत्ययान्” । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

क्षीरमोरटः, पुं, (क्षीरवत् स्वाद्यः स्वादुर्य मोरः ।) लताभेदः । तत्पर्यायः । सितद्रुः २ सुदलः ३ क्षी-रकः ४ । इति रत्नमाला । अन्यत् मोरटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षीरवल्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली ।) क्षीरविदारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्यायाः । “विदारिणी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोद्धी सितारुता ॥ इच्छगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरयुक्ता पर्यायिनी । वाराहवदना मृष्टिर्वदरेष्वपि कथ्यते” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णने प्रथमे भागे ॥)

क्षीरविकृतिः, स्त्री, (क्षीरं विकृतिविकारोऽस्याः क्षीरवत् विकृतिनिर्वाहोऽस्याः वा ।) कृषिका । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ क्षीरसा इति भाषा ॥

क्षीरविदारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभा वा विदारिका ।) क्षीरविदारिणी । इति शब्द-रत्नावली ॥

क्षीरविदारिणी, स्त्री, (क्षीरवत् शुभा क्षीरप्रचुरा वा विदारिणी ।) क्षणभूमिकुप्राणः । तत्पर्यायः । महाश्वेता २ ऋतुगन्धिका ३ । इत्यमरः । इक्षु-वल्ली ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८ पर्यायिनी ९ क्षीरयुक्ता १० क्षीरलता ११ पयः-कन्दा १२ पयोऽलता १३ पयोविदारिका १४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । कषाय-त्वम् । तिक्तत्वम् । पित्तशूल मूत्रमेहामयनाश-निष्ठ । (विदारिणीशब्देऽस्या अपर गुणा ज्ञेयाः ॥) “क्षीरकन्दो विधा प्रोक्तो विनालस्तु सनालकः । विनालो रोगहर्त्ता स्यादयःस्तमी सनालकः” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरविषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभं क्षीरयुक्तं वा विषाणं अयमभागे यस्याः ततः कन् टाप् च ।) रुचिकाणी । क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीररुक्षः, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा रुक्षः ।) उद्ध्वररुक्षः । इति जटाधरः । क्षीरिका । इति भरतः । राजादनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते २४ अध्याये चिकित्सास्थाने । “क्षीररुक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः” ॥ राजादन्तर्धे पर्याया यथा,—

“राजादन्तः क्षीररुक्षः पाण्डुरी वातरप्रियः” ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

क्षीरसा

क्षीरशरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं शीर्यतेऽस्मात् अत्र वा । शू + क्षपादानेऽधिकरणे वा क्षप् । क्षीरं प्र-णातिं विकृतीकरोतीति । शू + कर्त्तरि अच् ।) दधियोगात् पक्षोऽप्यदुग्धनातः । काना इति भाषा । तत्पर्यायः । चामिका २ पयस्या ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्यतेऽस्य ।) श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरशुक्ता, स्त्री, (क्षीरवत् शुभा शुक्ता ।) क्षीर-विदारिणी । क्षीरकाकोली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरविदारिणीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)

क्षीरशुक्रः, पुं, (क्षीरवत् शुक्रः ।) जलकण्टकः । पानिफल इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजादनी । क्षीरशीर्ष इति भाषा । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरमिव शुक्ला ।) शुक्रभूमि-कुप्राणः । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।

“क्षीरशुक्ला विदारिणीविदारिणी च पलाशिका । प्रसिद्धो भूमिकुप्राणो विदारिणीकन्द इत्यपि” ॥ इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“विदारिणी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोद्धी सितारुता । इच्छगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरयुक्ता पर्यायिनी । वाराहवदना मृष्टिर्वदरेष्वपि कथ्यते” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णने प्रथमे भागे ॥

“जीवकर्मभक्तौ मेदी आचरणी कर्कटाक्षयम् । मुद्रमायास्थपक्षांश्च मधुरी आचरणी तथा” ॥ काकोली क्षीरकाकोली क्षीरं किन्नकान्तथा । क्षीरशुक्रोपयस्याश्च यथाक्लं विघ्ना निवृत् । वातपित्तद्विघ्नान्तान्यादीनि तु कफानिले” ॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्यायः ॥)

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं स्यतीति । सो + कः ।) क्षीर-सारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य सन्तानिका इति ।) दुग्धविकारविशेषः । काना इति नटक्षीर-इति च भाषा । अस्या गुणाः । “क्षीरसन्तानिका रुघ्या स्निग्धा पित्तानिनापहा” । इति राज-वल्कलम् ॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरतुल्यः स्वादुरसः क्षीरमयो वा समुद्रः ।) दुग्धसागरः । स तु श्वेतद्वीपे वर्तते । यथा । क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतद्वीपाय नमः इत्यादि पीठन्यासप्रकरणे तन्वसारः ॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमु-द्रस्य सुता ।) लक्ष्मीः । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः ।) यदा क्षीरं सति प्राप्नोति कारणत्वेन इति । क्षीर + रु + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति ऋण् ।) क्षीर-विशेषः । पालजिनु इति हिन्दी भाषा । तत्प-र्यायः । क्षीरसः २ । यथा,—

“इषच्छेष्टकरं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुह । पुष्टिं चैवाभिधा तस्य क्षीरसारस्य क्षीरसः” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरिका

क्षीरस्तटिकः, पुं, (क्षीरवत् शुभः स्तटिकः ।)

क्षीरवर्गस्तटिकविशेषः । यथा,— “सूर्यकान्तः सूर्यमणिः सूर्याग्ना दह्नोपलः । चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चाग्नश्चन्द्रोपलश्च सः ॥ क्षीरवर्गस्तटिकाभ्यामन्यौ स्तटिकाविमौ” ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरलतः, पुं, (क्षीरस्य लतः कासोत्प्लेक्षा इति ।) धर्मीभूतत्वात्तथात्वम् ।) दुग्धपाषाणः । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरवर्गोऽस्त्यस्याः इति “अर्शश्चादिभ्यो-ऽच्” । ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततश्च ।) का-कोली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकोलीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

क्षीराब्धिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्धिः क्षीरस्याब्धिर्वा ।) क्षीरसमुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीराब्धिजः, स्त्री, (क्षीराब्धेः क्षीरोदसागरात् जा-यते इति । जन् + डः ।) सामुद्रजवल्गुम् । मौक्तिकम् । इति मेदिनी ॥

क्षीराब्धिजः, पुं, (क्षीराब्धेर्जायते इति । जन् + डः ।) चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

क्षीराब्धिजा, स्त्री, (क्षीराब्धिज + टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ८ । ८ । ८ ।

“ततश्चाविरभूत्साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा । रघुयन्तोदिशः कान्त्या विद्युत्सोदामनी यथा” ॥)

क्षीराब्धितनया, स्त्री, (क्षीराब्धेः तनया कन्या ।) लक्ष्मीः । इत्यमरः । २ । १ । २६ ॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं अवतीति । “कर्मण्यण्” । ततो द्वीप ततः स्वार्थं कन् टाप् पूर्वप्रत्ययः ।) क्षीरावी । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं अवतीति “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् । द्वीप च ।) दुग्धिका । इत्यमरः ।

२ । ४ । १०० ॥ तत्पर्यायः । याहिणी २ कच्छरा ३ तासमुला ४ मरुद्भवा ५ । इति रत्नमाला ॥

क्षीराय इति ग्यातायाम् । इत्यच् वृजुतपचतुल्य-पञ्चा लताकृदे क्षीरं स्यतीति सुभूतिः । तन्मते ददिया कोणा इति ख्यातं नामित्यनुमीयते । हे क्षीरकाकोल्यामिति स्वामी । क्षीरमवति रक्षति क्षीरावी अत्र रक्षे यण् ईप् । दुग्धमस्यस्याः दुग्धिका विकारसंघेति णिकः । इति भरतः ॥ अन्यदुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षीराङ्गः, पुं, (क्षीरं आङ्गयते स्पृष्टते इति । ङ् + कः ।) मरुजङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् स्वादोऽस्त्यस्य इति ठन् ।) क्षीरीरुक्षः । क्षीरवल्गुः इति पिण्डवल्गुः इति च केचित् । तत्पर्यायः । राजादनः २ पलाशः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥ राजादनः ४ राजादन-फलम् ५ अध्वर्युः ६ मधुका ७ क्षीररुक्षः ८ पलाशो ९ मर्कटप्रियः १० गुरुस्त्वः ११ क्षेपला १२ आतपनी १३ रुषा १४ मौलिकाजानी १५ । इति भरतवृत्तवाचस्पतिः । क्षीररुक्षः १६ वानर-प्रियः १७ । इति रत्नमाला । राजानः १८ प्रिय-दर्शनः १९ वृद्धस्त्वः २० कपीठः २१ । इति जटा-

क्षीरिह

धरः ॥ वरादणम् २२ क्षीरी २३ क्षीरी [न] २४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः फलगणाः ।
 “क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुरु विष्टम्भी शीतलम् ।
 कषायं मधुरं सार्द्धं नातिवातप्रकोपणम्” ॥
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “क्षीरिकायाः फलं लघु बल्यं क्षिप्रं हिमं गुरु ।
 लघामूर्च्छामदभान्तिक्षयदोषघ्नसजित्” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अन्यत् राजादनीशब्दे द्रष्ट-
 व्यम् ॥ * ॥ परमाद्र्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“क्षीरिका मधुरा चैते फलवर्ग प्रकीर्त्तिताः” ॥
 इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
 परमाद्र्मार्थं पर्यायाः पाकप्रकारस्याया यथा,—
 “पायसं परमाद्र्मं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
 शुद्धेर्द्रव्ये दुग्धे तु घृताक्तान्तगुलान् पचेत् ॥
 ते सिद्धाः क्षीरिका स्यातां ससिताज्ययुतोत्तमा” ॥
 गुणाश्च यथा,—
 “क्षीरिका दुर्गरा प्रोक्ता लृङ्गो बलवर्द्धनी” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 क्षीरिणी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्वासो-
 ऽस्य इति इनिः । ततः डीप् ।) वृक्षविशेषः ।
 तत्पर्यायः । काश्चनक्षीरी २ कर्षणी ३ पटु-
 र्गिका ४ तिक्तदुग्धा ५ हिमवती ६ हिमदुग्धा ७
 हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पोतदुग्धा १० यव-
 पिचो ११ हिमोद्भवा १२ हिमो १३ हिमजा ।
 १४ । अस्या गुणाः ।
 “क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोफतापनुत् ।
 क्रमिदोषकफघ्नी च मित्तज्वरहरा परा” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ वराहक्रान्ता । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । काष्मरी । दुग्धिका ।
 इति च राजनिर्घण्टः ॥
 (अवहारोऽस्या यत्र तद्यथा ।
 “तथादन्तीद्रवन्त्योः स्यादशुद्धजगन्मयोः ।
 क्षीरिण्या भोलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ॥
 मसूरविदलायाश्च प्रत्यक् श्रेण्यास्तथैव च ।
 विडङ्गाङ्गा शकण्केन तदत् माथ्यं घृतं पुनः ।
 शङ्खुनी सप्तलाधारी कषाये साधयेद्भूतम्” ॥
 इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
 क्षीरिहृत्, पुं, (क्षीरी क्षीररुतः वृत्तः ।) क्षीरयुक्त-
 पक्षप्रकारवृत्तः । यथा,—
 “न्ययोधोदुम्बराश्चत्यपारिश्रजस्तथादयाः ।
 पक्षेते क्षीरिणो वृत्तान्तेषां लक्ष्मणलक्षणम्” ॥
 केषितु पारिश्रस्थाने “श्रीरीषं वेतसं परे” ।
 वदन्तीति शेषः । अस्य गणाः ।
 “क्षीरिहृत्ता हिमा वर्णा योनिरोगप्रणापहाः ।
 कृद्धाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पामयनाशनाः ।
 शोयपित्तकफाघ्नाः स्तन्या भग्नास्थिभोजकाः” ॥
 रषां लक्षणानां ।
 “लक्ष्मणलक्षं हिमं याहि व्रणशोथविसर्पजित्” ॥
 तेषां पत्रगणाः ।
 “तेषां पत्रं हिमं याहि कफघाताखनुल्लघ ।
 विष्टम्भाभ्रानजित्तं कषायं जघु खेखनम्” ॥
 इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरोदः

क्षीरी, [न] पुं, (क्षीरं क्षीरवर्णसोऽस्यस्य, इनिः ।)
 क्षीरिकावृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्य अवहारो यथा, कनकतेले ।
 “कनकक्षीरी शैलः भार्गी दन्तीफलानि मूलञ्च ।
 जातिफलानि प्रवालसर्पपलमुनविडङ्गकरञ्जत्वक् ॥
 सप्तचर्दार्कपक्षवमूलत्वङ्निम्बचित्रकाष्मोताः ।
 गुञ्जैरगद्वहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥
 कुष्ठं पाठासुस्तं तुम्बुलमूर्वा वचा सवङ्गयथाः ।
 यङ्गजकुटजशियुन्यूषगभङ्गातकक्षकाः ॥
 हरितालमवाकपुष्पी तुल्यं कम्पिलकोऽमृतासङ्गः ।
 सौराष्ट्रिकाससीसं दार्विलिक्स्वर्ज्जकालङ्गम् ॥
 कल्कैरेतैस्तैः करवीरकमूलकपक्षवकषाये ।
 सार्धपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
 स्थाप्यं कदुकालावूनि तस्मिन् तेनास्य मण्डलान्यास्त ।
 भिन्द्याद्विघ्नगन्धकात् किमींश्च कण्डूं विनिह्यात्” ॥
 इति कनकतेलम् ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने
 सप्तमेऽध्याये ॥
 यथा, मनुः । ८ । २४६ ।
 “सीमावृत्ताश्च कुर्वन्ति न्ययोधायत्यकिंयुक्तान् ।
 शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्” ॥
 दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ खड्गो । अर्क-
 वृत्तः । राजादनी । दुग्धपाषाणः । वटः । वृत्तः ।
 (अस्य पर्याया यथा,—
 “वटो रक्तफलः प्रहृषी न्ययोधः स्तन्यत्रो ध्रुवः ।
 क्षीरी वैश्रवणो वासो बज्रपादो वनस्पतिः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सोमलता । स्यालीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 क्षीरी, स्त्री, (क्षीर + अस्त्वर्थे अच् गौरादित्वात्
 डीष् ।) क्षीरीवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (पञ्चान्विशेषः । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
 “नारिकेलान्तनुक्त्य च्छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् ।
 सिता गव्याज्यसंयुक्ते तत्पचेन्मृदुनाग्निना” ॥
 अस्या गुणाश्च ।
 “नारिकेलोद्भवा क्षीरी खिग्राशीतातिपुष्टिदा ।
 गुर्वी सुमधुरा लघ्वा रक्तपित्तानिलापहा” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 क्षीरीशः, पुं, (क्षीरिणां क्षीरप्रधानानां वृत्ताणां
 ईशः श्रेष्ठः ।) क्षीरकक्षुकी । तत्पर्यायः । वरपणः
 १ खक्कदः २ कुष्ठनाशनः ३ बल्यः ४ मूलकमूला
 ५ खसकन्यः ६ कक्षुकी ७ । इति रत्नमाला ॥
 क्षीरेयी, स्त्री, (क्षीर + बाहुलकात् । ङङ् ततो डीप् ।
 यद्वा, क्षीरेण ईं शोभां यातीति । या + कः
 गौरादित्वात् डीष् ।) पायसम् । यथा,—
 “क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमाद्र्मस्य सूत्रिभिः” ॥
 इति हज्जायुधः ॥
 क्षीरोदः, पुं, (क्षीर + “उदकस्योदः संज्ञायाम्” ।
 ६ । ३ । ५७ । “उत्तरपदस्य चैति यत्कथम्” ।
 इति वार्तिकम् ॥) दुग्धसमुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । १२ ।
 (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३३ ।
 “अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवान्नोपमम् ।
 क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यन्नेच्छति प्रियम्” ॥)
 तस्य मन्थनं यथा,—

क्षीरोदः

“मन्थनं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
 दानवैः सहिता भूत्वा मथन्तं क्षीरसागरम् ॥
 अहश्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः ।
 भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्भुवन्तराः ॥
 भविष्यन्ति क्षणादेव अमृतस्य प्रभावतः ।
 यूयं सर्वे महावीर्या भुञ्जिष्ठा रणविक्रमाः ॥
 इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलब्धा महानरीन् ।
 ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः ॥
 इत्युक्त्वा देवदेवेन देवाः सर्वे जगत्पतिम् ।
 प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः ॥
 श्रीगन्धिमथने सर्वे चक्षुर्द्योगमुत्तमम् ।
 बलिना चोद्धतो राजन् मन्दरास्थो महागिरिः ॥
 क्षीराब्धौ क्षीपितस्त्रैव तेनैकेन नृपोत्तमः ।
 सर्वार्थधिक्ष प्रक्षिप्त्वा देवैर्देवैः पयोदधौ ॥
 वामुक्षिञ्च ततस्तत्र राजन् । नारायणाक्षया ।
 सर्वदेवहितायैव विष्णुश्च स्वयमागतः ॥
 ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरासुराः ।
 समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः ॥
 मन्थनं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम् ।
 ततो मथितुमारब्धा नृपते ! तस्मादमृतम् ॥
 विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः ।
 देवास्य पुच्छभागे तु मन्थनार्थं नियोजिताः ॥
 एवन्तु मन्थनात्तत्र मन्दरोऽथ प्रविश्य वै ।
 आधारेण विना राजन्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः ॥
 सर्वलोकहितार्थाय कूर्मरूपमधारयत् ।
 आत्मानं संप्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरिरथः ॥
 प्रविश्य घृतवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ।
 उपस्थाक्रान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ॥
 चकधं नागराजानं देवैः साञ्ज अनाद्वयः ।
 असुरैरदृश्यरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः ॥
 ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममशुः क्षीरसागरम् ॥
 यावच्छक्त्वा नृपश्रेष्ठ ! बलवन्तः सुरासुराः ॥
 मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवद्भूप ।
 कालकूटमिति ख्यातं विषमव्यन्तदुःसहम् ॥
 तन्नागा जम्युजः सर्वे तच्छेषं शङ्खरोऽप्यहीत् ।
 नारायणाक्षया तेन नीलकण्ठस्त्वामुयात् ॥
 यैरावतश्च नागेशो ह्यश्वत्थैः श्रवाः पुनः ।
 द्वितीयावर्त्तनाद्राजमृत्युद्राविति नः श्रुतम् ॥
 तृतीयावर्त्तनादप्सरोगणो जातः सुशोभनः ।
 चतुर्थीत् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातपः ॥
 पञ्चमात् हिमगुल्फस्मात् उत्थितः क्षीरसागरः ॥
 तं भवः शिरसा धत्ते नारी च खल्लिको नृप ॥
 नामाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च ।
 क्षीरोदधेस्तूयितानि गन्धर्वाश्च सहस्रशः ॥
 एतान् दृष्ट्वा ततोऽप्यमृतं निष्काशयन्समभिवताः ।
 अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्वे सुरासुराः ॥
 दैवपक्षे ततो मेघाः प्रत्यं वर्षन्ति मंथिताः ।
 कृष्णाक्षया तु वायुर्लसुखं वाति सुरान् प्रति ॥
 विषनिश्चासवातेन वसुकेश्चाकृतापनात् ।
 निसेजसोऽभवन् दैत्या निर्वीर्याश्च महामते ॥
 ततः श्रीवत्सिता तस्मात् क्षीरोदोद्भूतपद्मजा ।
 विभाजमाना राक्षसाः दिशः खलौः खल्वेजसा ॥

सुद्रक

दक्षिणवर्त्तेति नासाविशेषणम् । इति च गा.उ. ६६ अध्यायः ॥

क्षुतः, पुं, (क्षु+क्तः । आभिधानात् पुंस्त्वम् ।) क्षुतम् । इति शब्द-रत्नावली ॥

क्षुतकः, पुं, (क्षुताय साधुगति कन् स्वार्थे वा ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुता, स्त्री, (क्षुत+टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्द-रत्नावली ॥

क्षुताभिजननः, पुं, (क्षुतं अभिजनयति । अभि+जन्+णिच्+ल्यु ।) कृष्णसर्पः । इत्यमर-टीकायां स्वामी ॥

क्षुत्करी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति । क्त+टः+ङीप् च ।) कर्त्राणिका । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“भुजङ्गघातिनी सूरिः सर्पाक्षी क्षुत्करी स्पृहा” ॥

क्षुद, अ ध झो इर क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (रधा-उभं-सकं-चरित् ।) अ ध, क्षुण्ति क्षुन्ते । औ, क्षुत्ता । इर, अक्षुतं अक्षुतीतीत् । क्षुदि चूर्णिकरणे । इति दर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १४ । ३३ ।

“मित्रस्य प्रचुक्षोद गदयाङ्गं विभीषणः ।

सुरीवः प्रघसं नेभे बह्व्याभस्तदं च” ॥)

क्षुद, [ध] स्त्री, (क्षुध्+सन्प्रदादित्वात् भावे क्तिप् ।)

क्षुधा । इत्यमरः । २।६।५४ ॥ (विष्णुपुराणे । १।५।३६ ।

“रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्या जगृहे तनुम् ।

ततः क्षुदं ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तथा ततः” ॥)

क्षुदः, पुं, (क्षुद+‘इगुपधञाप्रकारः कः’ । ३ । १।१३५ । इति कः ।) तगृणादिचूर्णम् । क्षुद इति भाषा ॥

क्षुद्रः, पुं, (क्षुदि+‘स्फायितस्त्रिवृष्टिप्रकृतिपि-क्षुदीति’ । उणां । २।३२ । इति ३क् ।) तगृ-णावयवः । इति मत्तिप्रसादोणादित्तिः ॥ उङ्गः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (मत्तिकाविशेषः । यदुक्तम् ।

“मत्तिकाः कपिलाः सूर्याः क्षुद्रास्तत्कृतं मधु ।

मुनिभिः क्षौद्रमिषुक्तं तदग्रात् कपिनं भवेत्” ॥)

क्षुद्रः, चि, (क्षुद्र+‘स्फायितस्त्रीति’ । उणां । २ । १३ । इति ३क् ।) क्षुण्णः । अधमः । (यथा, कुमारः । १।१२ ।

“क्षुद्रोऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुखैः शिरसां सतीव” ॥

तुच्छः । यथा, गीतायाम् । २ । ३ ।

“क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तोतिष्ठ परन्तप” ॥)

क्षुद्रः । अल्पः । इत्यमरभेदिनीकरौ ॥ (यथा, महा-भारते । ३ । आरण्यपर्वणि । १० । २४ ।

“तं भीमः समरस्त्राघी बलेन बलिनाम्बरः ।

जघान पशुमारणं व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा” ॥)

दरिद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकण्टकारी, स्त्री, (क्षुद्रः कण्टकारी ।) अपि-दमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकण्टकी, स्त्री, (क्षुद्रं कण्टकं यस्याः । गौरा-दित्वात् ङीष् ।) रक्षती । इति भावप्रकाशः ।

क्षुद्रभट्टाकीति च पाठः ॥

सुद्रक

क्षुद्रकम्बः, पुं, (क्षुद्रासौ कम्बश्चेति ।) क्षुद्रशङ्खः । तत्पर्यायः । शङ्खुनखः २ क्षुद्रकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली ।) कारवेल्-विशेषः । कोट करणा इति भाषा । तत्पर्यायः । कुडुञ्ची २ श्रीफलिका ३ प्रतिपत्रफला ४ सुधवी ५ कारवी ६ बज्जफला ७ क्षुद्रकार-लिका ८ कन्दफला ९ । कन्दफलास्थाने कन्दलता इति च पाठः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-त्वम् । तिक्तत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनदत्वम् । रक्ताग्निदोषकारित्वम् । पथ्यत्वञ्च । तत्फल-स्याप्येते गुणाः । तत्कन्दगुणाः । अर्शोनाशि-त्वम् । मलभोधविशोधनत्वम् । थोनिनिर्गतदोष-गर्भसावविषापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकारलिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारलिका ।) क्षुद्र-कारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलिशः, पुं, (क्षुद्रः कुलिशः वक्ष्यमणिविशेषः । नित्यकर्मधारयः ।) विक्रान्तमणिः । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुण्डं, क्री, (क्षुद्रं अल्पं कुण्डम् ।) सख्यकुण्डरोगः । तस्य एकादशविधम् । यथा । क्षुद्रकुष्ठान्याह ।

“एककुण्डं १ स्रुतं पूर्वं गजचर्म २ ततः परम् ।

ततश्चर्मदलं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका ४ ॥

विपादिकाभिधा ५ स्यैव पामाकच्छ-इ ततः परा । ततो दद्रुश्च ७ विस्फोटः ८ किटिभञ्ज ९ ततः परम् ॥

ततश्चालसकं १० प्रोक्तं शतरुक् ११ ततः परम् । क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वैः” ॥

ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणना सश्रुतेन महा-कुष्ठेषु कृतात् । उच्यते । असिता च गाढमूला दद्रुः सश्रुते महाकुष्ठेषु कृता असिततरा नव-गाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव । एवं विधाया दद्रो-श्चक्रेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् ॥

कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वे त्रिदोषस्योत्पत्त्याया सप्रधात्वमाह ।

“सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशाधिकतवः ।

कुष्ठानि सप्रधा दोषैः पृथग्दृष्टं समागतेः” ॥

सर्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्य व्यपदेशा-धिकतवः व्यपदेशः कापाकादिसञ्ज्ञान्तेषामष्टा-दशत्वरूपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्रधा । कै-दोषैः कथम्भूतिः पृथग्दृष्टं समागतेः । समागतेः सङ्गतेस्मिन्नितिरिति यावत् । अस्यायमर्थः ।

किमपि कुष्ठं वातोत्पन्नं किमपि पित्तोत्पन्नं कि-मपि कफोत्पन्नं किमपि वातपित्तोत्पन्नं किमपि वातश्लेष्मोत्पन्नं किमपि पित्तश्लेष्मोत्पन्नं किमपि त्रिदोषोत्पन्नमिति ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

“अतिसृष्टः खरस्पर्शः खेदाखेदौ विवर्णता ।

दाहः कण्डूत्वञ्च स्थापस्तोदः कोठोन्नतिः ज्वरः ॥

ब्रह्मनामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः । रूढानामपि रूढत्वं निमित्तोत्प्रेऽपि केवलम् । रोमहर्षोऽष्टजः काष्ठां कुष्ठलक्षणमग्नयम्” ॥

अतिसृष्टः अतिसृष्टः । अथवा खरः रूढः कर्कशो वा स्पर्शः । खेदाखेदौ घर्मादि सप्तवज्रा-

सुद्रक

भावेऽपि खेदः । अथवा घर्मादिप्रसङ्गेऽपि खेदा-भावः । त्वचि स्थापः स्पर्शाश्चता । शीघ्रोत्पत्तिः शीघ्रा उत्पत्तिर्ब्रह्मनामित्यन्वयः ॥ * ॥ सञ्ज्ञाति-पूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह ।

“शिराः प्रपद्य तिर्यक् च त्वग्लसीकादृशमिषम् । दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तो बहिस्ततः ।

त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुच्यन्ति तत्” ॥

तिर्यक् तिर्यग्गताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः ॥ * ॥ येनोत्पन्नेन दोषेण यत् कुष्ठं समुत्पद्यते तदाह ।

“वातेन कुष्ठं कापालं पित्तनौडुम्बरं कफात् ।

मगदनाख्यं विचर्च्य च ऋक्षाख्यं नातपित्ततः ॥

चर्मैककुलकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ॥

वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफात् दद्रुशतरावपी ॥

पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलमथा ।

सर्वैरेवोत्पन्नेदैर्वैराजः काकयकं बुधाः” ॥

विचर्च्य च कफादित्यन्वयः ॥

“पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलमथा” ॥

पित्तकफादित्यन्वयः ॥ * ॥ अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठस्य लक्षणमाह ।

“अखेदं महावातु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।

तदेव कुष्ठं चर्माख्यं बज्जलं हस्तिचर्मवत्” ॥

महावातु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमं अत्र शकलशब्देन लक्षणया त्वचमुच्यते । तेन चक्षा-कारमध्यकपत्रसदृशं भवति । एककुष्ठमिति क्षुद्र-कुष्ठेषु मुख्यत्वात् ॥ * ॥ गजचर्मोह ।

“चर्मोद्वेगं बज्जलं हस्तिचर्मवत् रूढं क्षणं च” ।

गजचर्मोद्वेगं बज्जलं स्थूलं हस्तिचर्मवत् रूढं क्षणञ्च ॥ २ ॥ चर्मदलमाह ।

“रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि ।

तच्चर्मदलमाख्यातं सस्पर्शासहमुच्यते” ॥

दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्मैति शेषः ॥ * ॥

विचर्चिकामाह ।

“सकण्डः पिडका श्यावा बज्जलावा विचर्चिका”

पिडका क्षुद्रपिडका ॥ * ॥ ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथ-मेकादशत्वम् । विपादिकया दादशत्वसम्भवात्

उच्यते । विचर्चिकैव पादयोर्भवति विदारण-योगात् विपादिका तेन न सञ्ज्ञातिरेकः । अतएव भोजः ।

“दाह्यते त्वक्खरा रूक्षा पाण्डोर्ध्वया विचर्चिका । पादे विपादिका श्लेया स्थानभेदाद्विचर्चिका” ॥

दाह्यते विदारयते । केचिद्विचर्चिकातो विपादिकं भिन्नमाहुः ।

“वैपादिकं पाणिपादस्कटनं तीव्रवेदनम्” ॥

पाणिपादस्कटनं पाण्डोः पादयोश्च स्कटनं विदा-रणं येन तत् ॥ ४ ॥ पामामाह ।

“रूक्षा बज्जः स्थावराः प्रदाहाः पामेयुक्ता पिडकाः कण्डूमत्” ॥

पिडकाः पीडयन्ति इति पिडका इति शिपका-दित्वात्प्राप्यते ॥ ५ ॥

कण्डूमाह ।

“सैव स्फोटोत्तीव्रदाहैरेवेता

श्लेया पाण्डोः रूक्षदया पिचोक्ष” ॥

सुद्रक

सैव यामा । स्तोटेभिरङ्गिः । स्थितौ प्रोथौ । ६ ।
दम्भाह ।

“सकलरागपिङ्गं दम्भमङ्गलमुद्रतम्” ।

दम्भमङ्गलं मङ्गलरूपेणोत्पद्यते । उद्रतमुद्रतम्

॥ ७ ॥ विष्कोटमाह । “स्तोटाः श्यावाश्या भासा

विष्कोटाः स्युक्तमुत्पद्यते” ॥ ८ ॥ किटिभमाह । “श्यावं

किटिभमस्य परमं किटिभं सुतम्” । किटिभमस्य

परमं रूपम् ॥ ९ ॥ अलसकमाह ।

“कलमङ्गिः सरागैश्च गणैरलसकश्चितम्” ।

गणैरलसकपिङ्गकाभिः । चितं विच्छेदितम् ॥ १० ॥

शतावधमाह ।

“रक्तं श्यावं सदाहर्तिशतारः स्याद्रक्तमङ्गलम्” ॥ ११ ॥

अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह । तत्र

रसगतस्य लक्षणमाह ।

“त्वक्स्थे वैषम्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते ।

त्वक्स्थापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्” ॥

त्वक्स्थेनात्र रस उच्यते । धातुप्रस्तावात् त्वक्-

स्थापः । त्वक्स्थापः स्पर्शाश्रयः । त्वक्स्थाप इत्या-

दिकं केचिदत्र रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते ॥ १ ॥

रधिगतमाह ।

“कलमङ्गिपयकश्चैव कुष्ठे प्रोक्षितसम्भवे” ॥

विषयः विशेषेण पृथः ॥ २ ॥ मांसगतमाह ।

“वाङ्मयं रक्तशोषश्च कार्काशं पिङ्गकोद्गमः ।

तोदः स्तोटाः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते” ॥

वाङ्मयं कुष्ठस्य पृथिः । पिङ्गकोद्गमः क्षुद्रपिङ्गको-

द्गमः । स्तोटाः रुद्धत्विकाः । स्थिरत्वं अंश-

चारित्वम् ॥ ३ ॥ मेदोगतमाह ।

“कौण्डिं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।

मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च” ॥

कौण्डिं क्षतनाशः । अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः ।

क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणम् । प्रागुक्तानि रक्तमांस-

गतलिङ्गानि ॥ ४ ॥ अस्थिमज्जगतमाह ।

“नासाभङ्गोऽक्षिरोगश्च क्षतेषु क्षमिसम्भवः ।

क्षरोपघातः पिङ्गका भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे” ॥ ५ ॥

शुक्रगतमाह ।

“दम्भतोः कुष्ठवाङ्मयादुद्रशोणितशुक्रयोः ।

यत्पत्नं तथोर्जातं क्षेयं तदपि कुष्ठितम्” ॥

दम्भतोः स्त्रीपुरुषयोर्दुष्टशोणितशुक्रयोर्दम्भं

तथोर्जातमिति ॥ ८ ॥ ॥ ननु शुद्धशोणित-

शुक्रयोरेव दम्भयोगेऽसम्भवाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः

क्षयमपत्नोत्पत्तिः । यत आह सञ्चयतः ।

“कामाग्निचुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।

गर्भः सञ्जायते नाय्याः स जातो बाह उच्यते” ॥

इति । अन्यथा । वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न

समर्थाः । इति । उच्यते । गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः ॥

अशुद्धं गर्भं दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति

पञ्चकामाग्निधरादीनां सम्भवात् । शोणितमत्रा-

तम् । कुष्ठितं कुष्ठं संज्ञितमस्येति तारकादि-

त्वादितम् । शुक्रार्तवगतं कुष्ठमपत्नेन उच्यते

इति तत्त्वम् ॥ ६ ॥ कुष्ठेऽसम्भवात्तादि दोष-

विज्ञानम् ॥

सुद्रक

“खरं श्यावाशकं रक्तं वातकुष्ठं सधेदम् ।

पित्तात् प्रकुपितं दाह्यरागखावाश्रितं मतम् ॥

कफात् स्नेहि घनं खिग्धं सक्तगू शैत्यगौरवम् ।

हिलिङ्गदन्तं कुष्ठं त्रिलिङ्गं साम्निपातिकम्” ॥

खरं कर्कोशम् । श्यावाशकं श्यावं चारुगञ्जम् । प्रकु-

पितं स्नेहपूतिवज्जलम् । स्नेहि आर्द्रगुक्तम् ।

घनं पृष्ठम् ॥ ७ ॥ साध्यत्वादिकमाह ।

“साध्यं त्वय्यक्तमांसस्य वातस्येष्टाधिकञ्च यत् ।

मेदोगं दन्तं जाप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिमज्जितम् ॥

क्षमिहृदाहमन्दाप्रिसंयुक्तं यत्तदोषणम्” ॥

वातस्येष्टाधिकञ्च यत् एतेन सिद्धैककुष्ठगञ्जचर्म-

विपादिकाकिटिभानसकानि साध्यानि । मज्ज-

प्रत्यासत्त्या शुक्रगतमप्यसाध्यम् । क्षमिहृदाद्यपि

वर्ज्यमित्यव्ययः ॥ ८ ॥ अरिष्टमाह ।

“प्रभिन्नं प्रसृताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वम् ।

पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठनम्” ॥

प्रभिन्नं विदीर्गम् । हतस्वः घर्घः स्वम् । पञ्च-

कर्मगुणातीतं असंज्ञाताचमनादिपञ्चकर्मगुणम् ॥

अथ त्वष्टृसिन्ध्यात् कुष्ठमेदस्याध्यात्रेव श्वित्रमाह ।

“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किनासमज्ञातं भवेत् ।

निर्दिष्टमपरिखावि त्रिधातुद्रवसंशयम्” ॥

कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकसंख्यः सम्भवो

निदानं यस्य तत् ॥ ९ ॥ श्वित्रस्य मेदानाह । किनास-

मज्ञातं भवेत् । श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् कि-

नासमभयञ्च भवेदित्यर्थः ॥ १० ॥ ननु कुष्ठस्य

श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह । निर्दिष्टमपरि-

खावीति । श्वित्रमपरिखावि भवति कुष्ठन्तु खावि

अथ च त्रिधातुद्रवसंशयमिति त्रयो धातवो

वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य

तत् । अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि सं-

श्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठं साम्निपातिकं

सर्वधातुगतञ्च भवतीति भेदः ॥ ११ ॥

दोषभेदेन लक्षणभेदाभाह ।

“वाताहृताशकं पित्ताशकं कमलपत्रवत् ।

सदाहं रोमविध्वंसि कफोद्धतं घनं गुरु ॥

सक्तगू कं क्रमादृक्तं मांसमेदःसु चादिश्रेत् ।

वर्णं निवेष्टुमभयं कुष्ठं तत्रोत्तरोत्तरम्” ॥

अशक्यमीषकोऽहम् । कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये

श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति । घनं पृष्ठम् । क्रमा-

दृक्तं मांसमेदःसु चादिश्रेत् । तथा च चरकः ।

“अशक्यं रक्तमे वाते ताम्ने पित्ते पणं गते ।

श्वेतं क्षेप्यमि मेदःस्ये श्वित्रं कुष्ठं परं परम्” ॥

उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णं ईदृगेव अशक्यं

ताम्ने श्वेतञ्च । दोषभेदात् द्विविधं दोषजं त्रय-

ञ्च । तथा च भोजः । श्वित्रन्तु द्विविधं विद्या-

दोषजं त्रयजं तथा” । इति ॥ १२ ॥

श्वित्रं साध्यमसाध्यमाह ।

“अशुक्रोमावहलमसंक्षुद्रमयो नवम् ।

अनभिदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा” ॥

अवहलं तनु । अन्यथा ।

“गुह्यापाखितनौकेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।

वर्जनीयं विशेषेण किनासं चिह्नमिच्छता” ॥

सुद्रक

गुह्यं मेहनं भगञ्च । तलमञ्च पादतलम् । सुसुते-

नास्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात् । अ-

चिरन्तनं नवमपि ॥ १३ ॥ कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रस-

ङ्गेनान्येनपि संसर्गान् रोगानाह ।

“प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सद्यभोजनात् ।

एकशय्याशनाद्यापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥

कुष्ठं च्वञ्च शोथञ्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।

श्वौपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराह्वरम्” ॥

प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गो मैथुनं तस्मात् ।

गात्रसंस्पर्शात् तर्हि मैथुनादिति विशेषार्थम् ।

वस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव । शोथो यथा ।

श्वौपसर्गिकरोगाः शीतलादयः ॥ १४ ॥ सकुष्ठस्य

मृतस्य पुनर्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह ।

“म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्वदेव ।

जातो निश्चयतो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्तितम्” ॥

एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रतिकरणीयं न

तदुपेक्षणीयम् ॥

अथ कुष्ठस्य धित्वा ।

“वातोत्तरेषु भर्षिर्व्यमनं क्षोषोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षो भक्तस्य विरेचनक्षेपम्” ॥

“पथ्याकारं क्षिप्रार्थनिशान्तावगुणमेवैवैः ।

विडङ्गसहितैः पित्तोत्तरेषु मूत्रेण कुष्ठमुत्” ॥

अवगुणः वकुधीति लोके । पथ्यादिर्लपः ॥ १५ ॥

“सोमराजीभवं चूर्णं पटङ्गवेगं समन्वितम् ।

उद्धर्तनमिदं हन्ति कुष्ठे रागकृतास्पदम्” ॥

सोमराजी तकुधीति लोके । सोमराज्यद्धर्तनम् ॥

“रसायनं प्रवक्ष्यामि भ्रष्टाया यदुदाहृतम् ।

मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यत् प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥ १६ ॥

एव्यकाले तु एव्यगि फलकाले फलानि च ।

संयच्छ पित्तसुर्दस्य त्वङ्गालानि दलानि च ॥

द्विजानि भमाधृत्य सागिकानि प्रकल्पयेत् ।

त्रिफला न्युधनं ब्राह्मी स्वर्द्धान्तराप्रयाः ॥

विडङ्गमावाराधीनोद्गुर्गाम्भताः सभाः ।

निशान्तावगुणकव्याधिघाताः सप्रक्षोभाः ॥

कुष्ठमिन्द्रयाः पाठा चूर्णमेधान्तु संयुतम् ।

खट्विरासननिम्बानां घृत्कार्थेन भावयेत् ॥

ममघा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्य रसेन च ।

खिग्धः शुद्धतनुर्द्विमान् योजयेत्सङ्क्षेपे दिने ॥

मधुना तिक्तद्विधा खट्विरासनवारिणा ।

लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलद्वया पणं भवेत् ॥

जीर्णं तस्मिन् समश्रीयाद् खिग्धं लघुहितञ्च यत् ॥

विषर्षिकोद्व्यङ्गपङ्करीक-

कपालदङ्ककिटिभानसादि ।

शतावविष्कोटविमर्षमाणाः

कफप्रकोपं त्रिविधं किनासम् ॥

भगन्दरक्षीपदवातगन्त-

जङ्गान्यनाङ्गीव्रणश्रीघरोगान् ।

सर्वान् प्रमेहान् प्रदग्धं सर्वान्

दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥

स्युनोदरः सिङ्गुलशोदरः स्यात्

सुस्निग्धसन्धिर्मधुनोपयोगात् ।

सदोषरोगादपि ये दहन्ति

सुद्रकु

सर्पादयो यानि विनाशमासु ॥

जीवेच्छिन्ना विनाशमासु ॥

शुभे रतश्चन्द्रममानकान्तिः ॥

अथमर्थः । निम्बस्य फल-पुष्प-त्वक्-पत्र-मूलानि सर्वाणि समुद्रितानि दिग्गानि चूर्णितानि भृङ्ग-राजस्य रसेन सप्तधागन् भावयेत् । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुद्रितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासनिम्बानां निविडकाद्येन भावयेत् । ततः सर्वमेकीकृत्य मध्वादिना वलिह्यात् । पञ्चनिम्बा-वलेहः ॥ * ॥

“शशिसेनापक्षपलं तावद्विजस्य गुग्गुलीर्हश्च ।
ताप्यस्य पक्षत्रितयं द्वे लोहश्रावणीकायाः ॥
त्रिफलाकरझपक्षवदिरगुडूचीत्रिदन्त्यः ।
मुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवक्रिसम्पाकाः ॥
एतै रचितां वटिकां मधुघृतमिश्रां गिलेत् प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यस्त्ववातमचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुदग्धमेहगुल्माश्च ।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भवो नास्त्रा ॥
शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुनः ।
ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । आवणिका मुगडी
इति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥

“चित्रकं त्रिफला व्योषमज्जी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चखेलायवशुकजम् ॥
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदार च ।
यावन्धेतानि सर्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
सकुण्ड सपिषा साङ्गं गटिकां कारयेद्विषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदभिबलं यथा ॥
हृन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्षमीन् दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
मृधसीमस्थिभ्रमश्च गुल्मश्चापि निवृत्तिः ।
व्याधीन् कोष्ठगतान्श्चापि जयेद्विष्णुस्त्रिवासरान्” ॥
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

“वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः केशोरकाविधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम्” ॥
केशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥

“भस्मातकं प्रस्थयुगं कृत्वा द्रोणजने क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुड्याश्च क्षुप्तं तत्राभसि क्षिपेत् ॥
चतुर्थीश्रावणं कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च वस्त्रभागानि निःक्षिपेत् ॥
सरावमानं गोसर्पिर्गोदग्धस्याढकं तथा ।

सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थाङ्गं माक्षिकं क्षिपेत् ।
सर्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृदभिना शनैः ।
सर्वद्रव्ये घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥
तत्र क्षोप्याणि चूर्णानि ब्रूमो विन्वमितामृता ।
बाजुची चाय दद्रुश्च पिचुमर्हो हरीतकी ॥
धार्वी राचिश्च मझिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
यवानी सैन्धवं मुक्तं त्वगेला नागकेशरम् ॥
पर्यटः पत्रकं बालमृशीरं चन्दनं तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्षुरो रक्तचन्दनम् ॥
पृथक् पण्डमानानां चूर्णमेवामिह क्षिपेत् ।
पक्षमात्रमिदं घ्रातः समन्नीयाज्जलेन हि ॥
क्षयवेदवर्षोऽप्यं कुष्ठानि निखिनाश्चपि ।

सुद्रकु

वातरक्तानि सर्वाणि सर्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं वक्रिमस्त्रं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्यानं नरो भस्मातके त्वजेत्” ॥
इति अमृतभस्मातकावलेहः ॥ * ॥

“निम्बं गोपाखण्डा कटो चायन्ती त्रिफला घनम् ।
पर्यटावगुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा मुगडी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारणी मूल्या विडङ्गैश्चयवानलम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता त्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
कणारगवधसमाङ्गकण्ठावेचोष्टाफलम् ॥
मझिष्ठा लाङ्गुली रास्त्रा नक्तमानः पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजः कुरगटकम् ॥
अङ्गोदकं च श्रावोष्टं द्विपलांश्च पृथक् पृथक् ।
गुडूचीयानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशवशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्वाजने वृष्टे ॥
भस्मातकसहस्राणि क्षिप्वा त्रीण्यर्श्वोऽभसि ।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तत्र वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भस्मातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत् ।
त्रिकटं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ॥
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकश्च पलं पृथक् ।
सौगन्ध्यं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभस्मातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोगतः ॥
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रुमृदक्षिणं सकाकजम् ।
पुण्डरीकश्च चर्मार्थं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डूकापालकं कुष्ठं पामागश्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं षडुर्शांसि पाण्डुरोगं व्रणं क्षमीन् ॥
रक्तपिचमुदावर्त्तं कांसं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यसेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्यन्वणन्तु कथितो विहाराहारमैथुनैः ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीपं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिमातोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा व्याज्यमृणमस्त्रं विशेषतः” ॥
गोपा गां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ
इति लोके । यत आह निर्घण्टः “शारिवाशार-
दास्फोटा गोपकन्या प्रतानिका” इति । तदाचको
गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारीवा
स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः ॥ गोपाङ्गना गोप-
वल्ली जताङ्गा काष्ठशारिवेति मदनपालः । अथवा
अतीस । अथगुजः सोमराजी । अमन्ता दुरा-
जमा । चन्दनं श्वेतम् । भार्या अनाभे कण्टकारी-
मूलं मृङ्गीयात् । श्यामा कण्ठा साउ । हस्तिकर्णः
हथिकण्य । त्रेका वकाइनि । सप्ताङ्गः क्षतिवन ।
कण्ठावेचः जलवेतस । उष्टाफलं आरक्तगुल्मा-
पकम् । कुरगटकः पीतपुष्पकटसरैया । दीप्यकः
यवानी । महाभस्मातकः ॥ * ॥
“मझिष्ठा त्रिफला तिल्ला वचा दाह मिश्रामृता ।
निम्बसेनां क्षतः क्षायाः सर्वकुष्ठानि नाशयेत्” ॥
इति अमृतभस्मातकावलेहः ॥ * ॥

सुद्रकु

“मझिष्ठा बाजुची चक्रमर्हश्च पिचुमर्हकः ।
हरीतकी हरिद्रा च धार्वी वासी शतावरी ॥
बला नागबला वल्लीमधुर्न क्षुरकोऽपि च ।
पटोलस्य जतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मझिष्ठादिरयं कायः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्ता कण्डू मण्डलखण्डनः” ॥
इति मध्यममझिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

“मझिष्ठा कुटजामृता घनवचासुगडीहरिद्राहयं
क्षुद्राखिलपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविडङ्गापिकम् ।
मूल्यादारकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्ति पाठावरी ।
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारगवधम् ।
श्यामावगुजचन्दनं वरुणकं दन्ती च श्रावोष्टकं
वासा पर्यटसारिवा प्रतिविधानन्ता विशाला जलम् ।
मझिष्ठादिरयं कषायमिति यः संसेवते तस्य तु
त्वरदोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ।
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तानया
वीसप्रैस्तत्र शून्यता नयनजा रोगाः प्रशान्तिरिति च” ॥
अखिलः निम्बः । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भृङ्गं भङ्गरा ।
वरी शतावरी । गायत्री खदिरः । अथवा वि-
जयसारः । श्यामा प्रियकुः । चन्दनमत्र रक्तं
याह्यम् । सारिवा साउ । अमन्ता दुरालभा ।
विशाला इन्द्रवारणी । जलं नेत्रवाला ।

इति अमृतभस्मातकावलेहः ॥ * ॥

“मरिचं त्रिफला मुस्ता हरितानां मनःशिला ।
देवदार हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशालां करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्यात् प्रत्येकं कर्षवर्मितम् ॥
विषस्याङ्गपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे दिग्गुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षयात् भवेत् ॥
तैलमेतत् जयेत् कण्डू पामां सिद्धं विचर्षिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां नित्यसेविनाम् ॥
इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥

“मरिचं त्रिफला दन्ती क्षीरमर्कशङ्खद्वयः ।
देवदार हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च हरितानां मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गुली मुस्ता विडङ्गं चक्रमर्हकः ॥
श्रीरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णीऽमृता क्षुद्ही ।
सम्पाको नक्तमानश्च खदिरो बाजुची वचा ॥
ज्योतिष्मती च वज्रिका विषं द्विपलिकं भन्दः ।
आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रस्य चतुर्गुणम् ॥
मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृदभिना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं महन्मृनिभिरीक्षितम् ।
भिवर्गेतेन तैलेन अक्षयेत् कोष्ठिकां प्रजान् ।
पामाविचर्षिकादृक्कण्डू विस्फोटकानि च ॥
वली च पलितं क्षुधा नीलं अङ्गं तथैव च ।
अथङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यं जीयते ॥
प्रथमे वयसि क्षीरां यथा न खलं शरीरते ।
तासामपि जरां प्राप्य न खलतां अखितौ कनौ ।
वलीवर्धनरुद्रो वाऽज्जो वा बाववीक्षितः ।
विमिरवर्धनैरस्य भवेत्कावयविक्रमः ॥

सुद्रक

ज्योतिष्मती मानकज्ञानी इति लोके ।

इति मन्त्रमरिचादितैलम् ॥ ० ॥

“तालकस्य तु पञ्चाङ्गि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।

अन्धकस्यैव तद्व्याप्तं हरितालं चिकित्सकैः ।

पुनर्नवायाः सरसे तालकं तदिमर्दयेत् ।

दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ।

कुर्वीत चिकित्सां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।

पुनर्नवासमस्ताङ्गकारे खालीं गणावधि ।

पूरयेत् ततः क्षारं द्रुपयेत् पीडनेन हि ।

क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चिकित्सां ।

ततः क्षौद्रादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विप्रोषयेत् ।

खालीं सुक्ष्मां निधायामिममन्दं ज्वालयेत् भिषक् ।

निरन्तरमहोरात्रपक्षं तेन सिध्यति ।

क्षाकृतीतं समुत्तार्य गृहीयाद्रसमुत्तमम् ।

तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुह्यामितो रसः ।

गुह्यादिकषायेयं गदानेतान् विनाशयेत् ।

अष्टादशमपि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।

फिरङ्गदेष्टव्यं रोगं दुस्तरञ्च व्योहति ॥

एतद्देष्टव्यं तु जवयासौ विवर्जयेत् ।

तथा कटुरसं वज्रिमातपं दूरतस्तजेत् ॥

जवयं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।

स तु सैन्धवमग्नीयात् मधुरोपरसो हि सः” ॥

इति तालकेश्वरो रसः ॥ ० ॥

“तालताप्यशिलासूतटण्डुलं सिन्धुसंयुतम् ।

मन्धाकीं द्विगुणौ सूताज्जम्बीराङ्गः प्रमर्दयेत् ॥

बड्गं पुटितं बोझं भूधरे सकलं त्विदम् ।

बटपलं दिपलं ताम्रं लोहमस्य चतुष्पलम् ।

जम्बीराङ्गिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विधं क्षिपेत् ।

अस्य माषद्वयं खादन्महिषोष्टसंयुतम् ॥

मध्याह्नेवाकुचीबीजैः कपे निष्ठाततः परम् ।

तालकेश्वरनामायं सर्वकुष्ठहरो रसः” ॥

अर्को मारितं तालम् । इतीयतालकेश्वरो रसः ॥ ० ॥

“रसो वलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः

शिखान्तु स्याद्विषतिन्दुकः ।

वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-

बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥

संमर्द्य सर्वे सधुना घृतेन

हतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।

कर्षं भजेत् प्रवहमस्य पथं

श्राव्योदनं दुग्धमधुचयञ्च ॥

विप्रीत्यक्याङ्गुलिनासिकोऽपि

भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्तिः ।

हारापरित्याग इह प्रदिष्टो

मृजौदनं तत्र निबद्धमूले” ॥

ताम्रमयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अपि-

क्षिपकम् । विषतिन्दुकः कुचिना । वरा क्षिपना ।

रसावि क्षिपकान्तं सर्वं तुल्यम् । गगनमम्बकम् ।

करञ्जबीजं पृथक् चतुर्भागं रसात् । तत्र कुष्ठे

बद्धमूले सति मृजौदनं पथम् ।

इति मण्डलकारिरसः ॥ ० ॥

“अथ नागवधाख्यो रसश्च विधिवन्ते ।

॥ ० ॥ अथ सुनिवरेणरसो

सुद्रक

यच्चिकित्सकज्ञैः समाहृतः ।

यत् कुष्ठपरमोषकारको

नागमारण्यविधिः स लिख्यते ॥

सुपक्षां स्थालिकामेकामाढ्याम्बुधित्तमाम् ।

गुह्यचूर्णकृतेः पञ्चैरागलं लेपयेद्दहिः ॥

गन्धकं भिषगातीयं शरावभितमुत्तमम् ।

चूर्णयित्वा तदजन्तु तस्यां खाल्यां प्रसारयेत् ॥

शरावाङ्गस्य ताम्रस्य पञ्चाङ्ग्यतितनूनि च ।

खाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्पथ्यपरि धारयेत् ॥

शरावाङ्गस्य सीसस्य पञ्चाङ्गि च तनूनि च ।

धारयेत्ताम्रपञ्चाङ्गामुपर्येव तथैव च ॥

गन्धकस्य शरावाङ्गं पञ्चाङ्गामन्तरान्तम् ।

दत्त्वा तस्यावशेषान् सर्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥

ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रयम् ।

गुह्यं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥

मुद्रां संशोष्य तां खालीं सुक्ष्मामुपरि धारयेत् ।

तदधो ज्वालयेदग्निं दादशप्रहरावधि ॥

क्षाकृतीतं समुत्तार्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।

शिखायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥

त्रिदोषजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।

गुह्यचूर्णकृतेः पञ्चैरागलं लेपयेद्दहिः ॥

सर्पः स्रष्टुङ्गनायामः सार्द्धं स्रष्टुङ्गलोऽथवा ।

फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥

वधस्तस्य विधातव्यो यथा देशो न भिद्यते ।

तालकं सदलं यत्तच्छर्णयेत् कुडवदयम् ॥

विषं पलमितं क्षप्तं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।

हरितालस्य चूर्णं पूरयेद्गजोदरम् ॥

विषं पलमितं क्षप्तं वाकुचीं पलसंमिताम् ।

भस्मातकं सुपक्षां यत् प्रस्थमैन्धव्यं तथा ॥

सर्वाणि सम्यगास्तोत्र्यं धारयेत् महाघटे ।

तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुष्ठलोक्तम् ॥

सर्पस्योपरि संक्षिद्य धार्याख्येनानि पीडनैः ।

सनातनमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥

स्रष्टौदनं सनातनञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।

वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥

दत्त्वा पिधानं चूर्णं गुडं खदिरं च ।

मुद्रयेत् स्रष्टुङ्गस्य मृदा कुटितयापि च ॥

मुद्रां संशोष्य सुक्ष्मां धारयेत् महाघटे ।

तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यद्यौदने ॥

ततो हठाग्निर्दत्तव्यो यावत् स्यः प्रहरा दश ।

पुनः प्रहरमेकञ्च वज्रं दद्याद्यथौदने ॥

ततो जौहे कटाहे तु शरावभितयोन्मिते ।

गोहृतं प्रक्षिपेत् सर्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥

दत्त्वाग्निं चालयेत्तावदयावदुत्थितेऽनलः ।

मेघजं च भवेच्छेत ततस्तस्मिन् परि क्षिपेत् ॥

भट्टायाः स्फटिकाभ्यां हि पले तत्र निःक्षिपेत् ।

भट्टस्य टण्डुलस्यापि पलद्वयञ्च निःक्षिपेत् ॥

ततः प्रहरमेकं तच्चालयेत्क्षिपकोपरि ।

ततस्ताम्रस्य सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥

रसो नागवधाख्योऽयं विधानेन सिध्यति ।

आरौ गुह्यामितं खादेतावन्मरिचसंयुतम् ॥

अनेन वज्रयेतावदयावद्गुह्याचतुष्टयम् ।

सुद्रक

वज्रयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥

अस्य पर्यटो भोक्तुं दद्याद्वा घटिकौदनम् ।

जवयं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुग्गुलीनुषः ॥

जवयं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।

सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥

रमेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।

सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥

इति नागवधाख्यो रसः ॥ ० ॥ अथ विशिष्टानां

कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्दस्य चिकित्सा ।

“कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गुवः सर्षपा रजनी ।

एतत् केसरश्च निहन्ति च बज्रवाधिकं सिध्दम् ॥

शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्दम् ।

क्षारिणं वा कदल्या रजनीभिश्चेन नाशयति ॥

दार्वी मूलकबीजानि तालकः मरुदाक च ।

ताम्रपत्रं सर्वाणि कार्ष्णिकाणि पृथक् पृथक् ॥

शङ्खचूर्णं प्रायः स्यात् सर्वाण्येकञ्च वारिण्या ।

पेषयेत् प्रलेपोऽयं सिध्दानां नाशनः परः” ॥ ० ॥

अथ चर्मरोगस्य चिकित्सा ।

“सलिले चाभ्यपृष्टा तु किञ्चित् सैन्धवसंयुता ।

ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाश्चर्मरोगपहा” ॥

आम्लपेषी आम्रचूरः ।

“सलिलेन तु शुष्काणि घृष्टा धात्रीफलानि च ।

कराभ्यां सुखमाप्नोति मन्मथैरान्वितः” ॥ ० ॥

अथ पामाचिकित्सा ।

“जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्धुसार्द्धपलं तथा ।

कटुतलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहृष्टं परम्” ॥

कटुतलं घटपलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ ० ॥

“मल्लिखान्निफलान्नालाभाङ्गुलीरात्रिगन्धकैः ।

चूर्णितैस्तलमादित्यपाकं पामाहृष्टं परम्” ॥

इति आदित्यपाकतैलम् ॥

“सैन्धवं चकमर्दश्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।

आरमालेन संपिष्टाः पामकगृह्णाः स्मृताः” ॥ ० ॥

अथ कच्छचिकित्सा ।

“अर्कपत्ररसं पक्वं द्रिद्राकल्लसंयुतम् ।

नाशयेत् सर्षपं तैलं पामां कच्छं विचर्षिकाम्” ॥

अर्कतैलम् ।

“मनःशिलानं काशीसं गन्धाभ्यां सिन्धुजम्ब च ।

स्वर्गक्षीरो शिलाभेदी युगलौ कुष्ठञ्च भागधी ॥

लाङ्गलीकरवीरश्च दद्रुधः क्षमिहाननः ।

दन्तानिम्बदलसैभिः पृथक्कार्यमितिर्भिषक् ॥

कच्छीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थादयोन्मितम् ।

अर्कसीङ्गदद्रुधेन पृथक्पलमितेन च ॥

गोमूत्रस्याङ्गुलीनापि शनैर्मर्दयित्वा पचेत् ।

अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छदुःसाध्यतामपि ॥

पामानश्च तथा कटु त्वग्याधिरुधिरामयान् ।

कच्छरातमनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥

इति कच्छरातमनामेदं तैलम् ॥ ० ॥

अथ दद्रुचिकित्सा ।

“कुष्ठं क्षमिप्रो दद्रुप्रो निशासैन्धवसर्षपाः ।

अक्षपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिशूदनः ॥

द्व्यूऽभयासैन्धवचकमर्द-

कुटेरकाः काङ्गिकतर्कापिष्टाः ।

सुद्रक

सर्पादयो गान्ति विनाशमाशु ॥

जीवेच्चिरं व्याधिराविमुक्तः

शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः” ॥

अथमर्थः । निम्बस्य फल-पुष्प-त्वक्-पत्र-मूलानि सर्वाणि समुदितानि दिग्गानि चूर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुदितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिगासननिम्बानां निविडङ्गाद्येन भावयेत् । ततः सर्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बा-वलेहः ॥ * ॥

“अग्निश्लेष्वापञ्चपलं तावद्भिर्गिजस्य गुग्गुलीर्दृष्टं च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं हे लोहश्रावणीकायाः ॥
त्रिफलाकरञ्जपक्षवखदिरगुडूचीत्रिवृन्दयः ।
मुस्ताविडङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवज्रसम्पाकाः ॥
एतै रचितं वटिकां मधुघृतमिश्रां गिलेत् प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नूदन्यस्तृणवातमचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुदग्गमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नासा” ॥
अग्निश्लेष्वा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुनः ।
ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । आवाणिका मुग्दी
इति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥
“चित्रकं त्रिफला व्योमजजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चण्डेलायवशुकजम् ॥
विडङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदाह च ।
यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्माचन्तु गुग्गुलुम् ॥
सकुटु सपिषा साङ्गे गटिकां कारयेद्विषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेद्विषकं यथा ॥
हृन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्षमीन् दृष्टव्यानि च ।
ग्रहण्यर्शाविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
यध्रसीमस्थिभक्ष्यं गुल्मश्चापि निवृच्छति ।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विषुशिवसुरान्” ॥
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥
“वातरक्तप्रधिकारोक्तः पूरः केशोरकाविधः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम्” ॥
केशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥
“भस्मातकं प्रस्थयुगं कृत्वा झोजजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुड्याश्च क्षुप्तं तत्राम्भसि क्षिपेत् ॥
चतुर्धाशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निःक्षिपेत् ॥
सरावमात्रं गोसर्पिर्गोदुग्धस्याढकं तथा ।
सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थाङ्गं माक्षिकं क्षिपेत् ॥
सर्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्निना शनैः ।
सर्वत्रये घनीभूतं पावकादवतारयेत् ॥
तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि ब्रूमो विष्ममितामृता ।
बाकुची चाय दद्रुः पिचुमर्दः हरीतकी ॥
धात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
यवानी सैन्धवं मुस्तं त्वगेला नागकेशरम् ॥
पर्यटः पत्रकं बालमृशीरं चन्दनं तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्षरो रक्तचन्दनम् ॥
एथक् पलाङ्गमानां चूर्णमेधामिह क्षिपेत् ।
पलमात्रमिदं प्रातः समग्रीयाज्जलेन हि ॥
नाशयेदवकीर्णं कुष्ठानि निखिणान्यपि ।

सुद्रक

वातरक्तानि सर्वाणि सर्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं वज्रिमस्त्रं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भस्मातके त्यजेत्” ॥
इति अमृतभस्मातकावलेहः ॥ * ॥
“निम्बं गोपाख्या कट्टी चायन्ती त्रिफला घनम् ।
पर्यटावन्मृजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुगठी शटी भार्गो वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारणी मूर्वा विडङ्गेन्द्रयवानलम् ॥
हन्तिकर्णोऽमृता त्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
कणारगवधसमाङ्गकण्यवेचोचटाफलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली राखा रक्तमासः पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजः कुरगटकम् ॥
अङ्गोठकं च शाल्वोटं द्विपलांश्च एथक् एथक् ।
गुडूचीयास्तानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पतं स्थापयेद्भाजने दृढे ॥
भस्मातकसहस्राणि क्षिप्वा श्रीण्यर्म्भगेऽम्भसि ।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य तु तुलां दत्त्वा सेहवत् साधु साधयेत् ॥
भस्मातकसहस्राणि तच्च बीजानि विक्षिपेत् ।
त्रिकट त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ॥
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकश्च पलं एथक् ।
सौगन्ध्यै क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभस्मातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोगतः ॥
श्वित्रमोक्षुम्बरं दद्रुमृद्वज्रं सकाकणम् ।
पुण्डरीकश्च चर्मार्ख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डूकापालकं कुष्ठं पामानश्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं षडर्शांसि पाण्डुरोगं व्रणं क्षमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कांसं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्यन्त्रान्तु कथितो विहारहारमैथुनेः ।
कुर्वते परमां कान्तिं प्रदीपं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिमातोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्वाज्यमुष्णमस्त्रं विशेधतः” ॥
गोपा मां शतीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ
इति लोके । यत आह निर्घण्टः “शारिवाशार-
दास्फोटा गोपकन्या प्रतानिका” इति । तद्वाचको
गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारीवा
स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः ॥ गोपाङ्गना गोप-
वल्ली जताङ्गा काष्ठशारिवेति मदनपाणः । अथवा
अतीस । अवन्गुजः सोमराजी । अनन्ता दुरा-
लभा । चन्दनं श्वेतम् । भार्या अलाभे कण्टकारी-
मूलं गृह्णीयात् । श्यामा कृष्णा साउ । हन्तिकर्णः
हृथिकण । त्रेका वकाइनि । सप्ताङ्गः कृतिवन ।
कण्यवेचः जलवेतस । उचटाफलं आरक्तगुड-
फलम् । कुरगटकः पीतपुष्पकटसरैया । दीप्यकः
यवानी । महाभस्मातकः ॥ * ॥
“मञ्जिष्ठा त्रिफला तिल्ला वचा दाह निशामृता ।
निम्बक्षेपां क्षतः क्षायः सर्वकुष्ठानि नाशयेत्” ॥
इति अष्टममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

सुद्रक

“मञ्जिष्ठा बाकुची चक्रमर्दश्च पिचुमर्दकः ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासो शतावरी ॥
बला नागबला षष्टीमधुकं क्षुरकोऽपि च ।
पटोलस्य लतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं क्षायः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्ता कण्डू मण्डलखण्डनः” ॥
इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥
“मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुगठीहरिद्राहयं
क्षुरारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गोविडङ्गाभिकम् ।
मूर्वादाराकणिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठावरी ।
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारगधम् ॥
श्यामावन्गुजचन्दनं वरुणकं दन्ती च शाल्वोटकं
वासा पर्यटसारिवा प्रतिविधानन्ता विशाला जलम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः संसेवते तस्य तु
त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ।
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तामया
वीसर्पक्षिः शून्यता नयनजा रोगाः प्रशान्तिं च” ॥
अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भृङ्गः भृङ्गरा ।
वरी शतावरी । गायत्री खदिरः । अंसनः वि-
जयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः । चन्दनमत्र रक्तं
याह्यम् । सारिवा साउ । अनन्ता दुरालभा ।
विशाला इन्द्रवारणी । जलं नेत्रवाला ।
इति अष्टममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥
“मरिचं त्रिष्टता मुस्ता हरितालं मगःशिला ।
देवदार हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशालां करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्थात् प्रत्येकं कर्षसंमितम् ॥
विषस्याङ्गपलं देयं तैलं प्रस्थमितं षट् ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणात् भवेत् ॥
तैलमेतत् जयेत् कण्डू पामां सिङ्गां विचर्षिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां निवृत्तेविनाम् ॥
इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥
“मरिचं त्रिष्टता दन्ती क्षीरमर्कश्लक्ष्णः ।
देवदार हरिद्रे दे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च हरितालं मगःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली मुस्ता विडङ्गं चक्रमर्दकः ॥
श्रीरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णीऽमृता क्षुरी ।
सम्पाको रक्तमासश्च खदिरो बाकुची वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भस्मैश्च
आढकं कटुतैलस्य गोमूत्रश्च चतुर्गुणम् ॥
मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं मङ्गलमुनिभिरौक्षितम् ॥
भिषगेतेन तैलेन अक्षयेत् कोष्ठिकान् व्रणान् ।
पामाविचर्षिकादृक्कण्डूविस्फोटकानि च ॥
वली च यकितं कृष्या नीलं व्यङ्गं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यं जायते ॥
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नखं प्रदीयते ।
तासामपि जरां प्राप्य न स्यातां खलितौ कनौ ।
वकीवर्द्धस्तृणो बाङ्गो वा बावपीक्षितः ।
निभिरभ्यङ्गनैरस्य मेवेन्नायवविषमः” ॥

सुद्रक

ज्योतिष्मती मालककुम्भी इति लोके ।

इति महामरिचादितैलम् ॥ ० ॥

“तालकस्य तु पञ्चाणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।

अभ्यक्तस्यैव तदप्राप्तं हरितालं चिकित्सकैः ॥

पुनर्नवायाः सरसे तालकं तद्विमर्दयेत् ।

दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥

कुम्भीतं चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।

पुनर्नवासमस्ताङ्गद्वारे स्थाणीं गलावधि ॥

पूरयेच्च ततः क्षारं द्रवयेत् पीडनेन हि ।

क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम् ॥

ततः क्षाब्दानं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विप्रोषयेत् ।

स्थानीं चुल्लान् निधायामिममन्दं ज्वालयेत् भिषक् ॥

निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।

खाङ्गशीतं समुत्तार्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥

तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुह्यामितो रसः ।

गुह्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥

अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।

मिररुद्देशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥

एतद्भुजसेवी तु जवणाक्षौ विवर्जयेत् ।

तथा कटुरसं वज्रिमातपं दूरतस्तजेत् ॥

जवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।

स तु सैन्यवमन्नीयात् मधुरोपरसो हि सः” ॥

इति तालकेश्वरो रसः ॥ ० ॥

“तालताप्यशिलासूतटङ्गणं सिन्धुसंयुतम् ।

गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराङ्गिः प्रमर्दयेत् ॥

बडङ्गं पुटितं षोढा भूधरे सकलं त्विदम् ।

षट्पलं द्विपलं ताभ्यं लोहभस्म चतुष्पलम् ।

जम्बीराङ्गिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।

अस्य माषद्वयं खादन्महिषीघृतसंयुतम् ॥

मध्वाज्यैर्वैकुण्ठीबीजैः कर्षं लिङ्गाक्षतः परम् ।

तालकेश्वरनामायं सर्वकुष्ठहरो रसः” ॥

अर्को मारितं ताभ्यम् । द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ ० ॥

“रसो वलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः

शिंशुजतु स्याद्विषतिन्दुकश्च ।

वरा च तुल्यं गगनं करझ-

बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥

समर्थं सर्वं सधुना घृतेन

घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।

कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथं

शाख्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥

विशीर्यकर्याङ्गुलिनासिकोऽपि

भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्तिः ।

दारापरित्याग इह प्रदिष्टो

कुण्ठोदनं तत्र निबद्धमूले” ॥

ताम्रमयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-

विषकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।

रसावि त्रिफलान्तं सर्वं तुल्यम् । गगनमम्भकम् ।

करझबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे

बद्धमूले सति लौहमेव पथम् ।

इति गजकुष्ठारिरसः ॥ ० ॥

“अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिबन्धते ॥

सः प्रदा मुनिवदेवराधतो

सुद्रक

यन्त्रिकित्सकजनैः समाहृतः ।

यत् कुष्ठपरमोपकारको

नागमाख्यविधिः स लिख्यते ॥

सुपक्वां स्थालिकामेकामाढकाम्बुधृतिक्षमाम् ।

गुडचूर्णकृतैः पञ्चैरागलं लेपयेदह्निः ॥

गन्धकं भिषगानीय शरावभितमुत्तमम् ।

चूर्णयित्वा तदङ्गुलं तस्यां स्थाप्यां प्रसारयेत् ॥

शरावाङ्गस्य ताम्रस्य पञ्चाख्यतितनूनि च ।

स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्पथ्यपरि धारयेत् ॥

शरावाङ्गस्य सीसस्य पञ्चाणि च तनूनि च ।

धारयेत्ताम्रपञ्चायामुपर्येव तथैव च ॥

गन्धकस्य शरावाङ्गं पञ्चायामन्तरान्तरा ।

दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥

ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिसुद्रणम् ।

गुडं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥

मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्लामुपरि धारयेत् ।

तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥

खाङ्गशीतं समुत्तार्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।

शिंशुलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥

त्रिदोषजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।

गुडचूर्णकृतैः पञ्चैरागलं लेपयेदह्निः ॥

सर्पः धृष्ट्याङ्गुलायामः सार्द्धधृष्ट्याङ्गुलोऽथवा ।

पञ्चिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥

वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भियते ।

तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुडवदयम् ॥

विषं पलमितं क्षुण्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।

हरितालस्य चूर्णं पूरयेद्भुजगोदरम् ॥

विषं पलमितं क्षुण्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।

भक्ष्यातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमैत्र्यवं तथा ॥

सर्वाणि सम्यगास्तीर्य धारयेत् महाघटे ।

तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥

सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्याण्येतानि पीडनैः ।

सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥

खुद्दीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।

वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारौ प्रस्थसंमिताम् ॥

दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुडेन खदिराण च ।

मुद्रयेत् सङ्घ वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च ॥

मुद्रां संशोष्य चुल्लगन्तु धारयेत् महाघटे ।

तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथोदने ॥

ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।

पुनः प्रहरमेकञ्च वज्रं दद्याद्यथोदने ॥

ततो लौहे कटाक्षे तु शरावजितयोन्मिते ।

गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्वमौषधं यद्वटे स्थितम् ॥

दत्त्वाग्निं ज्वालयेत्तावदुद्यवदुत्तिष्ठतेऽनलः ।

भेषजं च भवेच्चैतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥

भृष्टायाः स्फटिकाख्याया दे पले तत्र निःक्षिपेत् ।

भृष्टस्य टङ्गस्यापि पल्युग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥

ततः प्रहरमेकं तन्नालयेच्चक्रिकोपरि ।

ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥

रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।

आदौ गुह्यामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥

क्रमेण वज्रयेत्तावदुद्यवदुग्गुह्याचतुष्टयम् ।

सुद्रक

वज्रयेन्मरिचस्यापि तथैव हि यथाऽरसम् ॥

यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा घटिकौदनम् ।

जवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुग्गुलीनुपः ॥

जवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।

सैन्यवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥

रमेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकल्पान्यपि ।

सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयध्मादयस्तथा ॥

इति नागवधाख्यो रसः ॥ ० ॥ अथ विशिष्टाणां

कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिद्धस्य चिकित्सा ।

“कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।

एतत् कोशरघलं निहन्ति च बज्रवर्षिकं सिद्धम् ॥

शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिद्धम् ।

क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥

दार्वा मूलकबीजानि तालकः मुरदारश्च ।

ताम्बूलपत्रं सर्वाणि कार्थिकाणि पृथक् पृथक् ॥

शङ्खचूर्णान्तु प्राणः स्यात् सर्वाण्येकत्र वारिणा ।

पेषयेत् प्रलेपोऽयं सिद्धानां नाशनः परः” ॥ ० ॥

अथ चर्मरोगस्य चिकित्सा ।

“मलिले चाम्पेष्ठी तु किञ्चित्सैन्यवसंयुता ।

ताम्बुपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाश्चर्मरोगापह्ना” ॥

आम्बपेष्ठी आम्बचूर ।

“सलिलेन तु शुष्काणि घृष्टा धात्रीफलानि च ।

कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्मरोगान्वितः” ॥ ० ॥

अथ पामाचिकित्सा ।

“श्रीरक्तस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्रपलं तथा ।

कटुतेलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरो परम्” ॥

कटुतेलं षट्पलमितम् । श्रीरकादितैलम् ॥ ० ॥

“मल्लिखान्निफलाणां क्षालाङ्गुलीरात्रिगन्धकैः ।

चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरो परम्” ॥

इति आदित्यपाकतैलम् ॥

“सैन्यं चक्रमर्दस्य सर्षपाः पिप्पली तथा ।

आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः” ॥ ० ॥

अथ कच्छूचिकित्सा ।

“अर्कपत्ररमे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।

नाशयेत् सर्षपं तैलं पामां कच्छूचिचर्षिकाम्” ॥

अर्कतैलम् ।

“मनःशिलानां कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजम्भ च ।

स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी युग्मौ कुष्ठञ्च मागधी ॥

लाङ्गुलीकरवीरश्च दद्रुश्च क्षमिह्वानलः ।

दन्तीनिम्बदलक्षैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥

कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।

अर्कसीङ्गदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥

गोमूत्रस्याङ्गुलीनापि शनैर्मृद्विना पचेत् ।

अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥

पामानञ्च तथा कण्डू त्वग्याधिरुधिरामयान् ।

कच्छूराक्षनाभेदं तैलं क्षारोत्तमाधितम् ॥

इति कच्छूराक्षनाभेतैलम् ॥ ० ॥

अथ दद्रुचिकित्सा ।

“कुष्ठं क्षमिषो दद्रुश्चो निशासैन्यवसर्षपाः ।

अक्षपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिस्सृदनः ॥

दूर्वाभयासैन्यवचक्रमर्द-

कुठैरकाः काञ्जिकतकपिष्टाः ।

सुद्रक

त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं

दद्रुक्षुः कुलक्ष विनाशयन्ति ॥

कुठेरकः समरी इति लोकैः।

लोके गणितकाराणां सिद्धार्थं सुहीच्छीरम् ।

अयमिति समभागं स्यादेषां द्विगुणस्त दद्रुक्षुः ॥

अष्टगुणे गौतमे तानि प्रकृतानि सन्ध्यात् ।

दिवसचितयादृजं सम्यङ्निष्पद्येत्तानि ॥

वन्योपलेन दृष्ट्वा दद्रुमालेपयेत्तेन ॥

सप्ताहास्तेषां दद्रुमवश्यं विनाशयति" ॥ * ॥

अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।

"विभीतकत्वक्पलपूजनां

क्वाथेन कृत्वा गुडसंयुतेन ।

अवशुभं बीजमपाकरोति

श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि एतदरीकम्" ॥

मलपूः काकोदुम्बिका । अथलगुजः सोमराजी ।

"कुडवावलगुजबीजं हरितानं तत्तुर्थांशम् ।

मनःशिला तालकाडा गुग्गुलुफलममिलम् ॥

मूत्रेण गवां पिष्टं स्वगताकारं श्वित्रस्य ।

श्वित्रकुष्ठं व्रजत्यक्तं पद्मार्जनाधिकेन वा ॥

गिरिकर्ण्यं सितायाम् मूलेन परिश्लेषितम्" ॥

गिरिकर्ण्यं नीलापरजिता ॥

"क्वाथः सवाकुचीचूर्णो धात्रीखदिरसारयोः ।

शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं संसेवितो हन्ति ॥

मथितेन पिबेत् चूर्णं काकोदुम्ब्यवशुभम् ।

तेनाहो धर्मेसेवी स्यात्तत्काशी श्वित्रहृत् भवेत्" ॥

मथितं निर्जलं विलोडितं दधि ।

तत्र चतुर्थांशजलदत्तं वस्त्रपूतं दधि ।

"खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।

त्रिफला पित्तुमर्दश्च दारु दार्व्यं पर्पटी ॥

पृथक् पलांशमुद्धृत्य मिश्रिकायाः पलद्वयम् ।

जलाद्वयस्यै साध्यं यावत् पादावशेषितम् ॥

क्वाथ्यमानश्च मृद्वसौ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा ॥

पटोलमूलं त्रिफलां त्रायशाणां दुग्धालभाम् ।

कर्षाजं कटुकं चापि कार्षिकं सृष्टपेषितम् ॥

पलद्वयं कौषिकस्य गुडस्यैव प्रदापयेत् ।

सिद्धं सर्पिर्दिदं श्वित्रं हन्यादम्भ इवानलम् ॥

अष्टादशाणां कुष्ठानां परमसूतदोषधम् ।

सोमराजीघृतं नाम निर्मूलं व्रजणा पुरा ॥

शोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम्" ॥

इति सोमराजीघृतम् ॥

"महौषधं महामेदा निम्बपत्राणि सर्षपाः ।

मनःशिला च सिन्दूरं पद्मचारिण्यवशुभम् ॥

हरिद्रे हरितालश्च त्रिफला पीतगन्धकः ।

इतानि समभागानि विषाडांशानि योजयेत् ॥

सर्पिषश्च पलान्यष्टौ देवदारुसं शुभम् ।

द्विगुणं त्रिगुणं क्षीरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य शनेर्महद्भिना पचेत् ।

चतुर्भागावशेषन्तु सकलकमवतारयेत् ॥

अधौ क्षिप्रन्तु निःशब्दं अलसुक्तं विषक्षयाः ।

अभ्यङ्गपाणयोर्वैगादासु सर्वान् गदान् जयेत् ॥

अष्टादशाणां कुष्ठानां दद्रुणां श्वित्रिणां तथा ।

सुद्रचि

दृष्टनाडीषु मर्त्यानां स्वाविणां कीटिनां तथा ॥

अष्टकस्वावपरीता ये ये च त्वत्तुभिषक्क्रियाः ।

सर्वग्रहवियुक्तानां शीर्षाङ्गानां विशेषतः ॥

सर्वधातुगतं कुष्ठं पतितं भुशिरोरुहम् ।

घर्षगाव्यक्तघोषाणां तथा सर्वाङ्गवातिनाम् ॥

पानेऽप्यङ्गे तथा नस्ये वन्तिकर्मणि नित्यशः ।

समरात्रप्रयोगेण सर्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥

द्विसप्ताहप्रयोगेण पूज्यचन्द्रनिभाननः ।

जातकेशनखप्रमश्रुर्भाति षोडशवर्षवत् ॥

अनङ्गसदृशः साक्षात् सर्वाभयविनाशनः ।

एतत् घृतं महाश्रेष्ठं भार्गवेणावतारितम् ॥

मनुष्याणां हितार्थाय सर्वव्याधिहरं परम् ।

महामार्मण्डकमिदं घृतं सर्वामरार्चितम्" ॥

इति महामार्मण्डकघृतम् ॥ * ॥ इति कुष्ठाधि-
कारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

क्षुद्रगोक्षुरकः, पुं, (क्षुद्रः गोक्षुरः । ततः स्वल्पार्थे

कन् क्षुद्रगोक्षुर इव कायति इत्येके ।) गोक्षुर-

वृत्तभेदः । कोटा गोक्षुर इति हरचिकार

इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । त्रिक-

गटकः २ करटो ३ षडङ्गः ४ बज्जकगटकः ५

क्षुरः ६ गोकगटकः ७ करटफलः ८ पलङ्गघा

९ क्षुद्रक्षुरः १० भट्टकः ११ स्थलशटङ्गाटकः

१२ वनशटङ्गाटकः १३ इक्षुगन्धः १४ खादुगटकः

१५ । अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् ।

मधुरत्वम् । ढङ्गलत्वम् । कृष्णशरीमेहविदाह-

नाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र दृष्टेता गुणो-

त्तरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघण्टिका, स्त्री, (घण्टा अन्त्यार्थे कन् टाप्

इत्वञ्च ततः क्षुद्रा घण्टिका इति कर्मधारयः ।)

कथलङ्कारविशेषः । घाघर इति शुक्रर इति च

भाषा ॥ तत्पर्यायः । किङ्किणी २ । इत्यमरः

। २ । ६ । ११० ॥ क्षुद्रघण्टी ३ प्रतिसरा ४

किङ्किणीका ५ कङ्किणी ६ कङ्किणीका ७ क्षुद्रिका

८ । इति शब्दरत्नावली ॥ घर्षरी ९ । इति

जटाधरः ॥ [इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघोली, स्त्री, (क्षुद्रा घोली ।) चिबिक्काक्षुपः ।

क्षुद्रचक्षुः, स्त्री, (क्षुद्रा चक्षुः सा इवाकृतिरस्याः ।)

क्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । चक्षुः २ चक्षुः ३ शुभक-

चक्षुका ४ त्वकसारभेदिनी ५ क्षुद्रा ६ कटुका ७

कटुपत्रिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कटु-

त्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । शूल-

गुल्माशोविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सख्योष्ठश्च ॥

क्षुद्रचन्दनं, स्त्री, (क्षुद्रं चन्दनमिति नित्यकर्मधारयः ।)

रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथास्य पर्यायाः ।

"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।

तिलपत्रेण रक्तसारं तत्तुवालफलं स्मृतम्" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षुद्रचिर्मिटा, स्त्री, (क्षुद्रा चिर्मिटा ।) गोपाल-

कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रचिर्मिटीति

च कश्चित् दृश्यते ।)

सुद्रप

क्षुद्रचूडः, पुं, (क्षुद्रा चूडा यस्य ।) पक्षिविशेषः । गो-

सालिक इति भाषा । यथा,—

"श्वमस्तः क्षुद्रचूडो गूधलक्ष्मण साक्षिका" ॥

इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रजन्तुः, पुं, (क्षुद्रः जन्तुर्जीवभेदः ।) शतपदी । इति

शब्दमाणा ॥ खल्यप्राणिमात्रञ्च ॥ (आमलकशब्दे-

ऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षुद्रजातीफलं, स्त्री, (क्षुद्रं जातीफलम् ।) आम-

लकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रजीरः, पुं, (क्षुद्रः जीरः ।) खल्यजीरकः । इति

शब्दचन्द्रिका । क्षुद्रिया जीरा इति भाषा ।

क्षुद्रजीवा, स्त्री, (क्षुद्रा जीवा कर्मधारयः ।) जीवन्ती ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रता, स्त्री, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + तल् टाप् च ।)

क्षुद्रत्वम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षुद्रत्वं, स्त्री, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + त्वप्रत्ययः ।) अल्पता

कूरता । अधमत्वम् । दरिद्रत्वम् ।

क्षुद्रतुलसी, स्त्री, (क्षुद्रा तुलसीति नित्यकर्मधारयः ।)

अर्थकः । स तु वर्वर्गीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रदंशिका, स्त्री, (क्षुद्रा दंशिका ।) खल्यदंशकः ।

कोट डौंश इति भाषा । यथा,—

"पतङ्गिका पुंसिका स्यात् दंशन्तु वनमल्लिका ।

प्राचिका चाख्यतज्जातिर्देशी स्यात् क्षुद्रदंशिका" ॥

इति जटाधरः ॥

क्षुद्रदंशी, स्त्री, (दंश + डीष् । क्षुद्रा दंशी ।) क्षुद्र-

दंशिका । इति जटाधरदर्शनात् ॥

क्षुद्रदुरालभा, स्त्री, (क्षुद्रा दुरालभा कृताविशेषः ।)

खल्यदुरालभावृत्तः । तत्पर्यायः । मरुस्था २

मरुसम्भवा ३ विशारदा ४ अजभक्ष्या ५ अजा-

दनी ६ उद्धमल्लिका ७ कषाया ८ फणिहृत् ९

ग्राहिणी १० करभप्रिया ११ करभादनिका १२ ।

अस्या गुणाः । गौल्यत्वम् । अस्त्रत्वम् । अरजुल-

आसकासभ्रमनाशित्वम् । पारदशुद्धिकारित्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रदुस्पर्शा, स्त्री, (दुःसहः स्पर्शी यस्याः दुस्पर्शा ।

क्षुद्रा दुस्पर्शा इति कर्मधारयः ।) अग्निदमनी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या अग्निदमनीशब्दे

विवृतिः ॥)

क्षुद्रधात्री, स्त्री, (क्षुद्रा धात्री ।) कर्कटवृत्तः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रनासिका, स्त्री, (क्षुद्रा नासिका नासा अस्याः)

खल्यनासायुक्तः । तत्पर्यायः । नः क्षुद्रः २ । इति

नेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रपत्रा, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं पर्शं यस्याः । ततश्चाप् ।)

चाङ्गेरी । इति हारावली ॥

क्षुद्रपत्री, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं अस्याः । ततो गौरादि-

त्वात् डीष् ।) वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः

पर्यायाः ।

"वचोयगन्धा षड्विंश्या गोनोमी शत्रुपर्णिका ।

क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोपा च नोमशा" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षुद्रपत्रवः, पुं, (क्षुद्रपत्रो यस्य सति कर्मधारयः ।)

सुद्रो

लकुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वल्पकटाफलम् ॥
(पथीयोऽस्य यथा,—

“लकुचः क्षुद्रपत्रो लकुचो डङ्ग इत्यपि” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

क्षुद्रपत्रः पुं, (क्षुद्रं पत्रं पत्रं यस्य ।) अर्जकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ सूक्ष्मपत्रे चि ॥ (विवरणमस्यार्जक-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

क्षुद्रपाषाणभेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाषाणभेदा इति नित्य-
कर्मधारयः ।) क्षुद्रविशेषः । क्षुद्रपाषाणभेदो इति
ख्याता । तत्पर्यायः । क्षुद्रः पञ्ची २ पावती ३
नगमूः ४ अश्वकेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्भवा ७
शैलौद्भवा ८ गिरिजा ९ नगजा १० । अस्या
गुणाः । ब्रह्मक्षेत्राशरीहरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षुद्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली ।) वनपिप्पली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रपोतिका, स्त्री, (क्षुद्रा पोतिका । नित्यकर्मधारयः ।)
मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रफलकः, पुं, (क्षुद्रं फलमस्य इति कप् ।) जीवम-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रफला, स्त्री, (क्षुद्रं फलं अस्या इति टाप् ।) भूमि-
जम्बूः । इति शब्दमाला । इन्द्रवारुणी । गोपाल-
कर्कटी । कण्टकारी । अम्रिमनी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

क्षुद्रबुद्धिः, त्रि, (क्षुद्रा अस्या अधमा क्रूरा वा बुद्धि-
मतिर्यस्या ।) अल्पमतिः । क्रूरधीः । अधमचेतनः ॥

क्षुद्रमुक्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुक्ता इति कर्मधारयः ।)
कसेरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कसेरशब्दे ऽस्या
गुणपर्याया ज्ञेयाः ॥)

क्षुद्ररोगः, पुं, (क्षुद्रः रोगः ।) स्वल्पव्याधिः । तस्य
गणना यथा । पलितः १ इन्द्रलुप्तः २ दाहकः
३ अरुचिका ४ हरिवेक्षिका ५ पनसिका ६ पा-
षाणगर्भः ७ मुखदूषिका ८ खड्गः ९ नीलिका
१० बल्लीकः ११ कक्षा १२ गन्धनाम १३
अमिरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्यः १६
परिवर्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुद्ध-
प्रकाशः १९ सन्निरुद्धगुदः २० वृषणकण्डः २१
अहिपूतनः २२ गुदभ्रंशः २३ सूकरदंष्ट्रः २४
अनुशयो २५ अणसः २६ दारी २७ कदरः २८
तिलकालकः २९ मसकः ३० जतुमणिः ३१ न्यच्छः
३२ पद्मिनोकण्टकम् ३३ अजगलिका ३४ यव-
प्रण्डा ३५ अन्वाली ३६ विरता ३७ इन्द्रवज्रा
३८ गर्भिका ३९ जालगर्भः ४० कच्छपी ४१
शर्कराब्जः ४२ । एषां मध्ये येषां लक्षणविकित्सा
पूर्वं न लिखिता ते चात्र लिख्यन्ते ॥ ॥

अथ अरुचिकालक्षणमाह ।

“अरुचि बज्रवज्राणि बज्रस्रोतीनि मूर्धनि ।
कफादृक्कृमिकोपेनानि विद्यादरुचिकाम्” ॥

अरुचि त्रयाणि । अथ अरुचिकायाश्चिकित्सा ।

“नीकोत्पलस्य किञ्चनो धात्रीफलसमन्वितः ।

बस्मीमधुकयुक्तश्च लेपाद्द्व्यादरुचिकाम् ।

त्रिज्वलाया दण्डो मष्टो मारुतोत्पलसारिजा ।

सुद्रो

सैन्धवं पक्वमेतैस्तु तैलं हन्यादरुचिकाम्” ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ॥ * ॥

अथाभिरोहिणीलक्षणमाह ।

“कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।

अन्तर्दाहज्वरकरा दीपपावकसन्निभाः ॥

सप्ताहात् दादशाहादा पक्षादा भ्रन्ति मानवम् ।

ताममिरोहिणीं विद्यादसाध्यां साम्निपातिकाम्” ॥

सप्ताहादित्यादि वातपित्तकफाधिकापेक्षया बो-
द्धव्यम् । भ्रन्तीत्यनुपक्रान्ताः । उपक्रान्तान्तु
साध्या एव । चरकेणाभिरोहिण्याश्चिकित्साया
उक्तात् ।

तस्याश्चिकित्सा ।

“पित्तं वीसर्पविधना साधयेदमिरोहिणीम् ।

रोहिण्यां लङ्घनं कुर्याद्रक्तमोक्षणरूपताम् ॥

शरीरस्य च संशुद्धिं तान्तु वृद्धां परित्यजेत्” ॥*

अथ विदारिकालक्षणमाह ।

“विदारिकन्दवदुक्तो कक्षावज्ज्वलसन्निधु ।

रक्तो विदारिकां विद्यात् सर्वज्ञां सर्वलक्षणाम्” ॥

अत्र पिङ्गकामिति विशेष्यपदमध्याहरणोपमम् ॥

अथ तक्षिकित्सा ।

“विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम् ।

पाटनञ्च विपक्षायां ततो ब्रह्मविधिः स्मृतः” ॥*

अथावपाटिकालक्षणमाह ।

“अल्पीयसी यदा हृष्टात् बलादुच्छेत् स्त्रियं नरः ।

हस्ताभिघातादथवा चर्मैर्युद्धन्ते बलात् ॥

मर्दनात् पीडनादापि शुक्रवैगविघाततः ।

यत्रावपाद्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ॥

वातेन कर्कशा रुद्धा सूक्ष्मा कृष्णा रुग्ण्विता ।

पित्तेन पीता रक्ता वा दाहव्यासमन्विता ॥

श्लेष्मणा कठिना स्निग्धा कण्डुमन्व्यवेदना” ॥

अल्पीयः अल्पतरं योनिच्छिद्रं यस्यास्ताम् ।

अवपाद्यते विदार्यते ।

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“श्लेहश्लेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम्” ॥

अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह ।

“वैगसन्धारणादायुर्विहृतो गुदसंश्रितः ।

निरुद्धि मद्वाहोतः सूक्ष्मं दारं करोति हि ॥

मार्गस्य सौम्यात् कृष्णं पुरीषं तस्य गच्छति ।

सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुस्तरम्” ॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

“सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः ।

तथा निरुद्धप्रकाशक्रियापि कथिता हिता” ॥

अथाजगलिकालक्षणमाह ।

“स्निग्धा सवर्णा यथिता निरुजा मुद्गसन्निभा ।

कषवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगलिका” ॥

यथिता गुम्फितेव । मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“तत्राजगलिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत् ।

शुक्तिशौराद्रिकाक्षारकण्डूश्लेष्मलेपयेन्मुहुः ॥

कठिना क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगलिकाम् ।

श्यामाजगलिकामूर्ब्बाकण्डोरपि विलेपयेत् ॥

पक्वां ब्रह्मविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्” ॥

सुद्रो

अथान्वालीलक्षणमाह ।

“घनामवक्तां पिङ्गकामुद्रतां परिमण्डलाम् ।

अन्वालीमल्पपूर्णां तां विद्यात् कषवातजाम्” ॥

घनां कठिनाम् । परिमण्डलां वर्तुलाम् । अल्प-
पूर्णां स्वल्पस्वावाम् ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा ।

“अन्वालीनीं यवप्रण्डां पूर्वम् श्लेहैरुपाचरेत् ।

मनःशिलादेवदारुकुष्ठकण्डैः प्रलेपयेत् ॥

पक्वां ब्रह्मविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्” ॥

इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः ॥

(अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिकित्स्वितानि यथा,—

“स्निग्धा सवर्णा यथिता निरुजा मुद्गसन्निभा ।

पिटिका कषवाताभ्यां बालानामजगलिका ॥

यवप्रण्डा यवप्रण्डा ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

अवक्ताश्चान्वालीलक्षणोक्त्या घनोद्भवाः ॥

यथयः पक्ष वा घट्ट वा कच्छपी कच्छपोद्भवा ।

कर्णस्योद्धे समन्तादा पिटिका कठिणोद्यदृक् ॥

शालुकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।

हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्भः ॥

शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सख्यो घनाः ।

मेदोगर्भा मुखे युनां ताभ्याश्च मुखदूषिकाः ॥

ते पद्मकण्टका ज्ञेया येः पद्ममिव कण्ठकैः ।

धीयते नीरुजैश्चैतेः शरीरं कषवातजैः ॥

पित्तेन पिटिकावृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा ।

महादाहज्वरकारी विरता विरतानना ॥

गान्धेयन्तश्च वृक्षस्य दाहज्वररुजान्विताः ।

मसूरमात्रान्तर्द्वर्णान्तसंज्ञाः पिटिका घनाः ॥

ततः कण्ठतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महावजाः ।

या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥

सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ।

मण्डला विपुलेस्तद्वा सरागपिटिकाचिता ॥

कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सानिजात् ।

पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाओपमा घनाः ।

तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्तिता ।

घर्मश्लेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सख्यो घनाः ॥

राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाख्याः ।

दोषैः पित्तोत्पन्नैर्मन्दैर्विसर्पितं विस्पर्पवत् ॥

शोफोऽपाकस्तनुक्तास्मो ज्वररुजालगर्भः ।

मलैः पित्तोत्पन्नैः स्फोटा ज्वरियो मांसदारुणाः ॥

कक्षाभागेषु जायन्ते येऽप्राभाः सामिरोहिणी ।

पक्षाहात्पत्राहादा पक्षादा भ्रन्ति जीरितम् ॥

त्रिजिह्वा पिटिका वृत्ता जन्तुदमिरिवेक्षिका ।

विदारी कन्दकठिना विदारी कक्षवज्जु ॥

मेदोऽनिलकफैर्यथिः आधुमांसशिराश्रयैः ।

भिन्नो वसाज्यमध्वाभं श्वेतोत्पलव्योऽनिलः ॥

मांसं विशोध्य यथितां शर्करासुपपादयेत् ॥

दुर्गन्धं रुधिरं क्षिप्तं नानावर्णं ततो मणाः ॥

तां स्वावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्करावुदम् ।

पाणिपादतले सन्धौ जन्तुदं वोपधीयते ॥

वल्लीकवच्छेदेऽप्यनिलद्वन्द्वरुजभिर्मुखैः ।

रुग्दाहकण्डूदाहो वल्लीकोऽसौ समसजः ॥

शर्करोन्मथिते प्रादे क्षते वा कण्डूकादिभिः ।

यशः कोलवदुस्त्रो जायते कदरन्तु तत् ।
 वेगसन्धारयादायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
 अयूकरोति बाह्यान्तर्मागमस्य ततः प्रकृत् ।
 कृष्णमिर्गच्छति व्याधिरयं रज्जुदस्ततः ।
 कुर्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सबर्ग्वरम् ।
 चिप्यमक्षतरोगश्च विद्यादुपनखश्च तम् ।
 कृष्णोऽभिघाताद्भक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ।
 दुष्टकर्मसंस्पर्शात् कण्डूज्ज्वेदान्वितान्तराः ।
 अङ्गुल्योऽनसमित्याज्जलितान्तिजकालकान् ।
 कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् मांसांस्तानेव चोन्नतान् ।
 माघेभ्यस्तन्मतरांस्त्वक्कीलान् सितसितान् ।
 तथाविधो जतुमणिः सङ्गो कोहितस्तु सः ।
 कृष्णं सितं वा सङ्गं मण्डनं लाञ्छनं समम् ।
 शोकोधोधादिकुपितादातपित्तान्मुखे तनु ।
 श्यामलं मण्डकं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ।
 पदभं पदभस्पर्शं व्यङ्गं श्यानश्च मारुतात् ।
 पित्तात्तान्मान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमल्लफात् ।
 रक्तात्तान्तमातामं शोथं चिमचिमायते ।
 वायुनोदीरितः स्नेहा त्वचं प्राप्य विमुच्यते ।
 ततस्त्वग् जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
 अल्पकण्डूरविक्षेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ।
 असम्यग्बमनोदोर्गपित्तस्नेहान्नियतैः ।
 मण्डकान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बह्वनि च ।
 उत्कोठः सोऽनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।
 प्रोक्ताः षट् त्रिंशद्विधे च क्षुद्ररोगा विभागशः ।
 इति वामटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ।
 अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—
 “विषावयेज्जलोकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।
 स्नेदयित्वा यवप्रस्थां विनयाय विलेपयेत् ।
 दाहकुष्ठमनोऽङ्गानैरित्यापाधागर्हभात् ।
 विधित्वाश्वाचरेत् पक्वान् त्रयवत्साजगल्लिकान् ।
 रोध्रकुष्ठान्मरुचवाप्रलेपो मुखदूषिके ।
 बटपक्षवयुक्ता वा नारिकेलोत्पल्युक्तयः ।
 अश्वान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।
 निम्बान् वान्तो निम्बान् साधितं पद्मकण्टके ।
 पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिनिम्बाम्बुधलेपनम् ।
 विहतादीन् जालान्तांस्त्रिकुलेभिरिवेक्षिकान् ।
 पित्तवीर्यवत्तद्वत् प्रयाख्यायाभिरोहिणीम् ।
 विलङ्घनं रक्तविमोक्षश्च
 विरुक्ष्यं कायविशोधनश्च ।
 धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
 कुर्यात् सदा जालकगर्हभस्य ।
 विदारिकां हृते रक्ते स्नेहप्रत्यवदाचरेत् ।
 मेदोऽर्बुदक्रियां कुर्यात् सुतरां शर्कराब्जुदे ।
 प्रहृष्टं सुवह्निदं सशोभं मन्मेणि स्थितम् ।
 वल्लीकं हस्तपादे च वर्जयेदितरत् पुनः ।
 शुद्धस्याखे हृते लिम्पेत् सपट्टारै वतामृतैः ।
 श्यामाकुलित्यामूलदन्तीपल्लसक्तभिः ।
 पक्वे तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ।
 शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण क्णकनेन वा ।
 शस्त्रेणोक्त्यर्थं मिश्रेण खेहेन कदरं दहेत् ।
 निवह्नमखिलान् रज्जुपावोचिकित्सिवम् ।

चिप्यं शुद्धा जितोष्णाय साधयेच्छक्ककर्मणा ।
 दुष्टं कुनखमप्येवं चरयावलसे पुनः ।
 धान्यास्त्रसिक्तौकासीसपटोलीरोचनातिलैः ।
 सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्देहेतु तिलकालकान् ।
 माषांश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि वाभिना ।
 तददुल्लभ्य शस्त्रेण चर्मकीलजतुमणी ।
 लाञ्छनादिचये कुर्याद् यथासमं सिराव्यधम् ।
 लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिच्छातगङ्गैः ।
 व्यङ्ग्ये चार्जुनत्वग्वा मल्लिका वा समाक्षिका ।
 लेपः सगवनीतावा श्वेताश्चखुरजामघी ।
 रक्तचन्दनमल्लिका कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
 बटाङ्गुरा मसूराश्च व्यङ्ग्या मुखकान्तिदाः ।
 दे जीरके कृष्णतिलाः सर्वपाः पयसा सह ।
 पिष्टाः कुर्वन्ति वज्जेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ।
 क्षीरपिष्टा द्रुतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।
 मसूराः क्षीरपिष्टा वातीक्षणाः शाल्मलिकण्टकाः ।
 स गुडः कोलमज्जा वा शशाङ्क क्षौद्रकण्टिकाः ।
 सप्ताहं मातुलुङ्गस्यं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ।
 पिष्टा वाञ्छानपयसा सक्षौद्रा मौश्लीजटा ।
 गौरस्थिमुश्लीमूल-युक्तं वा सान्यमाक्षिकम् ।
 जम्बाम्पक्षवामस्तु हरिद्रे दे नवो गुडः ।
 लेपः सर्वगृह्यत् पिष्टं खरसेन च तिलुकम् ।
 उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकाशीयकदम्बदरमज्जा ।
 इदमुदत्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ।
 यमिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
 यथादोषतुङ्गान् खेहान् मधुकक्षाशसंयुतैः ।
 यवान् सर्जरसं रोध्रमुश्लीरं चन्दनं मधु ।
 द्रुतं गुडश्च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ।
 तदभ्यङ्गादिहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।
 मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ।
 कुङ्कुमोशीरकालीयकाक्षायश्चाङ्गचन्दनम् ।
 न्ययोधपादांस्तद्वान् पद्मकं पद्मकेशरम् ।
 सनीलोत्पलमल्लिखं पालिकं सतिषाङ्गके ।
 पक्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्ष्णिकैः ।
 लाक्षापक्षमल्लिका यष्टीमधुकुङ्कुमैः ।
 अश्वक्षीरदिग्गणितं तेनस्य कुङ्गवं पचेत् ।
 नीलिकापणितव्यङ्गवर्जितिलकदूषिकान् ।
 हन्ति तत्रस्यमभ्यक्तं मुखोपचयवर्णकृतम् ।
 मल्लिका श्वरोद्भवस्तु वरिकालाक्षा हरिद्रादयं
 नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
 पत्रं पाण्डुरटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
 पक्ष्मं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ।
 सिक्थं तुल्यं पद्मकाद्योवसाज्यं
 मज्जाक्षीरं क्षीरिच्छातगङ्गाधौ ।
 सिद्धं सिद्धं व्यङ्ग्यादिनाशे
 वक्त्रे च्छायामेन्दवीक्षाशु धत्ते ।
 मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावेन ।
 प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्याद्वाहश्च वज्रिना ।
 उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वेषु कौष्ठिकम् ।
 इति वामटे उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ।
 “समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति ।
 तद्यथा,—अजगल्लिका यवप्रस्थाऽन्यथा विहता

कच्छपिका वक्त्रोकिमिन्द्रज्जा पनसिका पाषाण-
 गर्हभो जालगर्हभः कक्षा विस्फोटकोऽमिरो-
 हिणी चिप्यं कुनखोऽनुग्रही विदारिका शर्करा-
 ब्जुदं पामा विचर्चिका रकसा पाददारिकाकदर-
 मणसेन्द्रलुप्तौ दाहयकोऽर्बुका पणितं मसू-
 रिका यौवर्णपङ्कजा पद्मनीकण्टको जतुमणि-
 र्मशकश्चर्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परि-
 वर्तिकाऽवपाटिका निवह्नप्रकाशः निवह्नगुदो-
 ऽहिपूतनं दण्डकच्छर्गुदभ्यक्षेति” इति समुते
 निदानस्थाने चयोदशोऽध्याये । अत्रोक्तचिकित्सा-
 दिकं यथारोगं ज्ञेयम् ॥ * ॥

अस्य पथ्यापथ्यानि यथा,—

“क्षुद्ररोगेषु सर्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
 दोषान् दृष्ट्यान्वस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
 तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः ।
 यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थश्च कच्छयेत्” ।
 इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः ॥
 क्षुद्रवंशा, स्त्री, (क्षुद्रा वंशा ।) वराहकान्ता । इति
 केचित् ।
 क्षुद्रवर्ष्णा, स्त्री, (क्षुद्रा वर्ष्णा ।) वरटा । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 क्षुद्रवल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा वल्ली ।) मूलपोषी । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी ।) बह्वती ।
 इत्यमरः ।
 क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति ।)
 श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ।
 क्षुद्रशङ्खः, पुं, (क्षुद्रः शङ्खः स्वल्पशङ्खजातिः ।
 जोड्डा इति भाषा । तत्पर्यायः । शङ्खनखः २ ।
 इत्यमरः । १ । २० । २३ । शङ्खनकः ३ इति
 तट्टीका । क्षुल्लकः ४ शङ्खकः ५ भयशङ्खकः ६ ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शूलहरत्वम् ।
 दीपनत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ।
 क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा नित्यकर्मधारयः ।)
 यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।
 क्षुद्रशार्ङ्गः, पुं, (क्षुद्रः शार्ङ्गः । नित्यकर्मधारयः ।)
 विचर्चयात्रः । इति राजनिर्घण्टः ।
 क्षुद्रशीर्षः, पुं, (क्षुद्रं शीर्षं यस्य ।) मयूरशिखावृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ।
 क्षुद्रशुक्तिः, स्त्री, (क्षुद्रा शुक्तिः । नित्यकर्मधारयः ।)
 जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ।
 क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा ।) कटमी । इति
 राजनिर्घण्टः । (कटमीशब्देऽस्या विवृतिर्जातिव्या ।)
 क्षुद्रक्षेपान्तकः, पुं, (क्षेपणां अन्तकः क्षेपान्तकः ।
 क्षुद्रः क्षेपान्तकः ।) भूकर्णुदारकः । इति राज-
 निर्घण्टः ।
 क्षुद्रश्वासः, पुं, (क्षुद्रः श्वासः ।) अल्पश्वास-
 रोगः । यथा,—
 “रसनिमित्तमेव स्थूलं काशंश्च तत्र क्षेपणाद्वारुः
 सेविनोऽध्यश्नशीलस्याद्यायामिगो दिवास्न-
 रतस्य चाम यवाहारको मधुरतरश्च क्षीरमनु-
 क्षामान्वितोऽहोऽहो जनेनैव अरविमौक्षमाका-

सुद्रादि

दयति तं अतिस्त्रुणं सुद्रासपिपासाक्षुत्स्त्र-
खेदगात्रदौर्गन्धकथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्र-
मेवाविशन्ति” । इत्यादि सुश्रुते १६ अध्यायः ॥

तस्य निदानादि यथा,—

“यैरेव कारणैश्चिकित्सा बद्धभिः संप्रवर्तते ।
तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् ॥
विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः ।
श्वासयत्पूर्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥
क्षुद्रकस्तमकश्चिह्नो महानृद्धश्च पक्ष्मा ।
भिद्यते स महाश्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥
प्रायूपं तस्य हृत्पीडा भक्तदेवोऽरतिः परा ।
आनाहः पार्श्वयोः स्थूलं वैरस्यं वदनस्य च ॥
क्षिप्रिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्तते ।
निषस्येति शान्तिश्च स क्षुद्र इति संज्ञितः” ॥
इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्यायः ॥
“रूक्षायाः सोढवः कोष्ठे क्षुद्रवात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥
हिनन्ति न स गात्राणि न च दुःखा यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुद्धाश्चित्तां गतिम् ॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काश्चिदुत्पादयेद्भुजम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चायत्नतन्त्रगाः” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥

क्षुद्रश्वेता, स्त्री, (क्षुद्रा श्वेता ।) अर्कादिगयान्तगत-
हृत्तविशेषः । यथा,— “अर्कादिगयान्तगत-
गदन्तीमयूरकभार्गांस्तेष्वप्युप्योक्षुद्रश्वेतामहाश्वे-
ताहृत्तिकास्त्यक्तव्यान्तापमहृत्तश्चेति ॥
अर्कादिको गगो ह्येष कफमेदोविषापहः ।
क्षमिकुलप्रश्मनो विशेषादत्रयशोधनः” ॥
इति सुश्रुते १८ अध्यायः ॥

क्षुद्रसहा, स्त्री, (सह + अच् टाप् च । क्षुद्रा सहा
कर्मधारयः क्षुद्रस्य सहेत्येके ।) सुद्रुपर्णी । (अस्याः
पर्याया यथा,—

“सुद्रुपर्णी क्षुद्रसहा कामुद्रा सिंहपर्णिका ।
वन्धा मार्जारगन्धेति स्वर्पपर्यायुभे च ते” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्या व्यवहारो
यथा, वमनमेघान्तर्गतकषायविशेषे । “सुमनाः
सौमनसायिनी हरिद्रा दाहहरिद्रा हृत्पीरपुनर्वा
महासहा क्षुद्रसहा कषायैश्च” । इति चरके
विमानस्थाने ८ अध्याये ॥ इन्द्रवारुणी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रसुवर्णं, स्त्री, (क्षुद्रं सुवर्णम् । नित्यकर्मधारयः ।)
रीतिः । इति राजनिर्घण्टः । (पित्तलम् ॥)

क्षुद्रहा, [नृ] पुं, (क्षुद्रान् नीचान् क्रूरस्वभावान्
हन्तीति । हन् + क्तिप् ।) महादेवः । इति शिव-
सहस्रनामस्तोत्रम् । इति कश्चित् । महाभार-
तीयानुशासनपर्वणि शिवसहस्रनामसु यत्प्रनाम
नास्ति । निष्पुण्यात्तविष्णुस्तशिवसहस्रनाम-
कोने क्षुद्रहा इति नाम वर्तते । यथा,—

“प्रणान्तुक्षिप्रक्षुद्रः पालहा नित्यसुन्दरः ।
धैर्यायधूर्तौ धात्रीशः साकल्यः शर्करोपतिः” ॥
इति बृहत्सप्तमवारः ॥

क्षुद्रहिङ्गुविका, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुविका नित्यकर्म-

सुद्रादि

धारयः ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(गुणादयोऽस्य कण्टकारीशब्दे बोद्धव्याः ॥)

क्षुद्रहिङ्गुली, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुली । नित्यकर्मधारयः ।)
कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिकायां क्षुद्रहिङ्गु-
लिकाशब्ददर्शनात् ॥

क्षुद्रा, स्त्री, (क्षुद्र + “स्फायितस्त्रिवक्षिणक्षिप्रि-
क्षुदीति” । उगां । २ । १३ । इति रक् ततष्टाप् ।)
यक्षा । गटी । वेश्या । सरधा । कण्टकारिका ।

इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—

“अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्रो भगडाक्षी च निदिग्धिका ।
सिंहो धामर्निका क्षुद्रा बृहती कण्टकारिका” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“कण्टकारी तु दुष्पुष्पा क्षुद्रा व्याघ्रो निदिग्धिका ।
कण्ठाणिका कण्टिकिनी धावनी बृहती तथा” ॥

उभे च बृहत्तौ । यत आह सुश्रुतः ।

“क्षुद्रा या क्षुद्रभद्रास्या बृहतीति निगद्यते” ।

गुणाश्चास्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्या
व्यवहारो यथा, पञ्चतिलकषाये ।

“क्षुद्राभृताभ्यां सहनागरेण

सपौष्करक्षैव किराततिलकम् ।

पिवेत्कषायनिवह पक्ष तिलं

ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

चाङ्गेरिका । हिंसा । मत्तिका माचम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ वादरता । इति शब्दरत्नावली ॥

गवेधुका । इति रत्नमाला ॥

क्षुद्राभिमन्थः, पुं, (क्षुद्रः अभिमन्थः ।) दशमूले

प्रसिद्धहृत्तविशेषः । कोटा गणियारि इति हिन्दी-

भाषा । तत्पर्यायः । तपनः २ विजया ३ गणिका-

रिका ४ अरणिः ५ लघुमन्थः ६ तेजोवृत्तः ७

तनुलचा ८ । अस्य गुणाः ।

“अभिमन्थद्वयक्षैव तुल्यं वीर्यरसादिषु ।

तत्प्रयोगानुसारेण योजयेत् स्वमनोघया” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्राङ्गनं, स्त्री, (क्षुद्रं अङ्गनम् ।) चतुरोगस्यौषध-

विशेषः । यथा,—

“गोमूत्रपित्तमदिराशङ्कडाक्षीरसे पचेत् ।

क्षुद्राङ्गनं रसे चान्यत् यत्तत्स्त्रैफलेऽपि वा ॥

सैन्धवोपहितं युग्माग्नित्तं वेगुगङ्गे ॥

मेदो यत्तद्वृत्तञ्चात्रं पिप्पलं सैन्धवं मधु ।

रसमाभलकषापि पक्वं सम्यङ्निधाययेत् ॥

कोष्ठे खदिरनिम्बो तद्वत् क्षुद्राङ्गनं हितम्” ॥

इति सुश्रुते १८ अध्यायः ॥

क्षुद्राङ्गमत्स्यसंघातः, पुं, (क्षुद्राणां अङ्गमत्स्यानां

अङ्गात् अभिनवजातानां मत्स्यानामित्यर्थः सङ्घातः

समूहः ।) पोताधानम् । इत्यमरः । १ । १० । १८ ॥

पोता इति भाषा ॥

क्षुद्रादिकषायः, पुं, (क्षुद्रः आदिर्यस्य स कषायः ।)

कण्टकार्यादिकषायः । यथा,—

“क्षुद्राभृतागारपुष्कराङ्गयेः

क्षतः कषायः कषमावतीतरे ।

सुद्राब्जा

सञ्चासकासारचिपाश्वरज्वरे

ज्वरे चिदोषप्रमवेऽपि शस्यते” ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुद्रान्नं, स्त्री, (क्षुद्रं अन्नं उदरस्थनाडीभेदः ।)

हृदयस्थितक्षुण्णान्नम् । यथा,— समाननाम्नः प्र-
नस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषा

वाचो युक्तिप्राप्त्युर्वाभिप्रायेण प्राणायतनानि प्रप-
चयितुमाह ।

“वपा वसावहननं नाभिः क्षोम यत्तत् सिद्धा ।

क्षुद्रान्नं वृत्तकौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥

प्राणायामोऽथ हृदयं स्थूलान्नं गुद एव च ।

उदरश्च गुदौ कौद्यौ वित्तारोऽयमुदाहृतः” ॥

वपा प्रसिद्धा । वसा मांसखेदः । नाभिः प्रसिद्धा ।

अवहननं पुष्पसः । जीहा आयुर्वेदप्रसिद्धा ।

ते च मांसपिण्डाकारे सत्यकुक्षिगते । यत्तत्

कालिका । क्षोम मांसपिण्डः । ते च दक्षिण-

कुक्षिगते । क्षुद्रान्नं हृत्स्थान्नम् । वृत्तकौ

हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । वस्तिर्मुत्राशयः ।

पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाशयोऽप्यङ्गान्न-

स्थानम् । हृदयं हृत्पृष्ठरीकम् । स्थूलान्नगुदो-

दराणि प्रसिद्धानि । वाह्याङ्गुदवलयदन्तगुद-

वलये हे । तौ च गुदौ कौद्यौ कोष्ठे नाभेरधः

प्रदेशे भवौ । अयश्च प्राणायतनस्य वित्तार-

उक्तः । पूर्वश्लोके तु सङ्क्षेपः । अतएव पूर्वश्लोको-

क्तानां केषांचिदिह पाठः । इति मिताक्षरायां

प्रायश्चित्ताध्यायः ॥ (“पञ्चदशकोष्ठाङ्गानि तद्यथा,—

“नाभिश्च हृदयश्च क्षोम च यत्तच्च जीहा च वृक्कौ

च वस्तिश्च पुरीषाधाराश्चाामाशयश्चेति पक्वा-

शयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च क्षुद्रान्नश्च स्थूलान्नश्च

वपावहश्चेति” । इति चरके शारीरस्थाने ७

अध्याये ॥)

क्षुद्रापामार्गः, पुं, (क्षुद्रः अपामार्गः । कर्मधारयः ।)

रक्तापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तापा-

मार्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

क्षुद्रामलकं, स्त्री, (क्षुद्रं आमलकम् । नित्यकर्मधारयः ।)

आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ काठ आमला

इति भाषा ॥

क्षुद्रामलकसंज्ञः, पुं, (क्षुद्रामलकस्य संज्ञा यस्य ।)

कर्कोटवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्राम्नः, पुं, (क्षुद्रः आम्नः । नित्यकर्मधारयः ।)

कोषाम्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य

पर्यायाः ।

“कोषाम्न उक्तः क्षुद्राम्नः क्षमिच्छः सुकोशकः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गुणाश्चास्य कोषाम्नशब्दे ज्ञेयाः ॥)

क्षुद्राक्षपनसः, पुं, (क्षुद्रः अक्षपनसः ।) लज्जुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (लज्जुचशब्दे विवृतिरस्य

थाख्येया ॥)

क्षुद्राक्ष्मा, स्त्री, (क्षुद्रा अक्ष्मा ।) अक्षजोषिका ।

यथा,—

“क्षुद्रपक्षा च चाङ्गेरी क्षुद्राक्ष्मा चाक्षजो

इति चारावली । प्रशाखुनी । इति राज-

क्षुधा

क्षुधाक्षिका, स्त्री, (क्षुद्रा अक्षिका ।) दन्तविशेषः ।
आवर्तति इति आवर्ता इति च हिन्दी भाषा ॥
तत्पर्यायः । चाङ्गुरी २ चुक्राक्षा ३ चुक्रिका ४
कोयाक्षा ५ चतुःपत्री ६ लोणा ७ वोढा ८
अक्षपत्रिका ९ अम्बला १० अक्षवती ११ अक्षा
१२ दन्तशठा १३ शाखाक्षा १४ अक्षपत्री १५ ।
अस्या गुणाः । अक्षरसत्वम् । उष्णत्वम् । वज्र-
वर्जनत्वम् । रक्षिकारित्वम् । ग्राह्यत्वम् । दोष-
दुर्गमकफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रिका, स्त्री, (क्षुद्र + संज्ञायां कन् ततः टाप् पूर्वार्तः
इत्वच् ।) दंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिक्का-
रोगप्रकारभेदः । यथा,—
“बिहृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।

क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जन्मूलात् प्रधाविता” ॥
इत्यन्तरतन्त्रे पञ्चाशत्तमेऽध्याये सूत्र्यतेनोक्तम् ॥)

क्षुद्रेक्षुदी, स्त्री, (क्षुद्रा इक्षुदी कर्मधारयः ।) यवासः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवासशब्दे ज्ञातव्यमस्या
विवरणम् ॥) .

क्षुद्रेर्वाहः, पुं, (क्षुद्रा इर्वाहः कर्मधारयः ।) गोपाल
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोदुम्बरिका, स्त्री, (क्षुद्रा उदुम्बरिका ।) काको-
दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकनाक्षी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकनाक्षी ।)
मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकी ।) खल्यपूतिका-
श्राकः । तत्पर्यायः । सूक्ष्मपत्रा २ मण्डपी ३ ।
अस्या गुणाः । “रसवीर्यविपाकेषु सदृशी पूर्व्या
ख्यम्” । पूर्व्या उपोदका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोलूकः, पुं, (क्षुद्र उलूकः नित्यकर्मधारयः ।)
बुडुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुध, लट् य औ क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
पर-सक-अनिट् ।) क्षुद्रलगेष्वा । लट्, अक्षु-
धत् । य, क्षुध्यन्तं बुभुक्षितः । औ, क्षोद्धा ।
इति दुर्गादासः ॥

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध बुभुक्षायां सम्प्रदादिवाद्
क्षिप् हलन्ताद् वा टाप् ।) भोजनेच्छा । इति
दुर्गादासः ॥ अम्बवहारिणीर्वा इति । “या देवी
सर्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता” । इति देवी-
माहात्म्यटीकायां नागोजीभट्टः ॥ तत्पर्यायः ।
अग्रनाया २ बुभुक्षा ३ क्षुत् ४ । इत्यमरः शब्द-
रत्नावली च ॥ जिघत्सा ५ । इति जटाधरः ॥
तत्कार्याणि यथा,—

“आधयो निर्जिताः सर्वे क्षुधया नृपसत्तम ! ।

जुह्वणी मुकुटी खग्वी तथैवाङ्गुतो नरः ।

क्षुधात्तो न विराजते प्रेतवत्स्थितो नृणाम् ॥

स्त्रीरत्नविविधान् भोगान् वस्त्राणाभरणानि च ।

न चेच्छति नरः किञ्चित् क्षुधया कलुषोद्धतः ॥

यथा भूमिगतं तोयं रविरग्निभिः शुष्यति ।

शरीरस्थस्य धातुः शुष्यते जाटराग्निना ॥

न घृणोति न चाघ्राति चक्षुषा न च पश्यति ।

दृष्टते वेपते मूः शुष्यते च क्षुधादितः ॥

मूकत्वं वधिरत्वञ्च जराश्लेष्मन्तु पशुताम् ।

क्षुधाव

रौद्रं मर्यादहीनत्वं क्षुधा सर्वं प्रवर्तते ॥

भगिनीं जननीं पुत्रं भार्यां दुहितरं तथा ।

आतरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति” ॥

इति वज्रपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

क्षुधाकुशलः, पुं, (क्षुधायां क्षुधोद्वेकविषये कुशलः
निपुणः विशिष्टेण क्षुधोत्पादकः ।) विन्त्वान्तरक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधातुरः, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुरः ।) क्षुधा-
पीडितः । यथा,—

“अर्थातुराणां न सुहृन् न भृत्यः

कामातुराणां न भयं न खत्वा ।

चिन्तातुराणां न सुखं न मित्रा

क्षुधातुराणां न वर्जनं तेजः” ॥

इति गारुडे ११६ अध्यायः ॥

क्षुधार्तः, त्रि, (क्षुधया आर्तः ऋतो वा दृतीयातपु-
रुषे ऋतस्य वृद्धिः ।) क्षुत्पीडितः । यथा,—

“श्रीतार्तश्च क्षुधार्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।

जजामार तदा राज्ञो नृतो नीहारवारिणा” ॥

इति शिवरहस्ये शिवरात्रिव्रतकथा । (यथा, च
मनुः । १० । १०७ ।

“भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपत्नो विजने वने ।

वङ्गीर्गाः प्रतिजयाह लघोस्तच्छो महातपाः” ॥)

क्षुधाभिजननः, पुं, (क्षुधां अभिजनयतीति । अभि +
जन् + ल्युः ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

क्षुधाजनकद्वयमात्रे त्रि ॥

क्षुधावती, स्त्री, (क्षुधाऽस्यामतीति । मत्तुप् मस्य
वत्वम् ।) क्षुधाजनकौषधवटी । अजीर्णादि-
रोगनाशकगुडिका । यथा,—

“रसायो गन्धकाभ्यां च त्रयणं त्रिफला वच्चा ।

यमानो शतपुष्पा च चविका भीरकद्वयम् ॥

प्रत्येकं पलमेघान्तु घण्टकणपुनर्नवा ।

मागकं यष्टिकसेन्द्रकेशराजसुदर्शनाः ॥

दण्डोत्पला त्रिवृदन्तो आमालरक्तचन्दनम् ।

भृङ्गापामार्गकुलका मण्डूकक्ष पलाङ्गकम् ॥

आर्द्रकसरसेनाथ गुडिकां संप्रकल्पयेत् ।

वदरास्थिसमाक्षैषां भद्रयित्वा पिवेदनु ॥

वारिभक्तं जलक्षेपं प्रातरुत्थाय मानवः ।

वटी क्षुधावती नाम सर्वाजीर्णाविनाशिनी ॥

अभिष्व कुरुते दीप्तं भस्मकक्ष नियच्छति ।

अक्षपिप्तश्च शूलश्च परिणामकृतश्च यत् ॥

तत्सर्वं शमयत्याशु भास्करन्तिमिरं यथा ।

मधुरं वर्णयेदत्र विशेषात् क्षीरशर्करे” ॥

इति भैषज्यरत्नावल्यामक्षपिप्तचिकित्सा । तस्याः

खल्यवृद्धेर्दो तत्रैव द्रव्यौ ॥ क्षुधायुक्ते त्रि ॥

(क्षुधाजनकापरौषधम् । यथा,—

“सप्त पञ्चचतुर्भागाश्चक्षुष्यक्षारकद्वये ।

त्रयस्त्रयः पट्टनाश्च द्वौ द्वौ मरिचचित्रयोः ॥

शुण्ठीलवङ्गयोर्द्वौ द्वावस्त्ययोगेन भावयेत् ।

वटी शूलप्रमाणेन कारयेद्विधजां वरः ॥

आमशूलमक्षपिप्तं पिप्तशूलं विशेषतः ।

दुर्गमयक्ष्णीमुद्या मजीर्णाणि विनाशयेत् ॥

नाक्षा क्षुधावती क्षोषा वज्रदेवेन निर्मिता ।

क्षुपको

अस्याः प्रसादान्मन्दाग्निर्भवेद्वायवजो नरः” ॥

इति चिकित्सारत्ननिधौ मन्दाग्नाधिकारे ॥

क्षुधासागररसः, पुं, (क्षुधायां क्षुधाया वा सागररस
इव क्षुधोद्रेकात् तथात्वम् ।) औषधविशेषः ।

यथा,—

“त्रिकटु त्रिफला चैव तथा जवणपञ्चकम् ।

क्षारत्रयं रसं गन्धं भागैर्कं पूर्ववद्विधम् ॥

गुल्फामात्रां वटीं कुर्यात्तत्रैकैः पञ्चभिः सह ।

क्षुधासागरनामायं रसः सुख्येण निर्मितः” ॥

पूर्ववद्विधमित्यन्तवक्ष्यक्तभागवत् । तेनात्र विषस्य
भागद्वयम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुधितः, त्रि, (क्षुध् + कर्त्तरि क्तः ।) यदा क्षुधा जाता-
ऽस्य इति तारकादिवादितश्च प्रत्ययः ।) क्षुधा-
न्वितः । तत्पर्यायः । बुभुक्षितः २ जिघत्सुः ३

अग्रनायितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

क्षुधनः, पुं, (क्षुध बुभुक्षायां + “क्षुधिपिप्तिमिधः
कित्” । उणां । ३ । ४४ । इति उणन् स च
कित् ।) स्नेहभेदः । इत्यादिदोषः ॥

क्षुप, सादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौ-पर-सक-
सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । क्षुपः । इति दुर्गा-
दासः ॥

क्षुपः, पुं, (क्षुप् + “ङ्गुपधेति कः” । ३ । १ । ११५ ।)
ऋषशाखाशिफः । क्षुद्रक्षुपः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥

(यथा, महाभारते । १ । १७२ । २८ ।

“तस्या रूपेण स गिरिवंशेन च विशेषतः ।

स सदृक्षक्षुपलतो हरिणस्य इवाभवत्” ॥)

श्रीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुत्रविशेषः । यथा,

“जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः ।

रौहितो दीप्तिमास्त्रैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः ॥

भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्ममा ।

चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात्” ॥

इति महाभारते हरिवंशे १६३ अध्यायः ॥ * ॥

इत्थाकुराजपिता । यथा,—

“आसीत् क्षतगुणे तात ! मनुर्दण्डधरः प्रभुः ।

तस्य एतौ महाबाहुः प्रसन्निरिति विश्रुतः ॥

प्रसन्नेरभवद् पुत्रः क्षुप इत्यभिसंज्ञितः ।

क्षुपस्य पुत्रस्त्रिक्वाकुर्महीपाक्षोऽभवत् प्रभुः” ॥

इति महाभारते । १४ । ४ । २४ ॥ दारकापस्त्रिम-
दिक्स्त्रपर्वतः । यथा,—

“दक्षिणस्यां जतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।

इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः” ॥

इति महाभारते हरिवंशे दारवतीविशेष-
निर्माणे १५७ अध्यायः ॥

क्षुपकः, पुं, (क्षुप + स्वार्थे कन् ।) क्षुपः । क्षुद्रक्षुपः ।

यथा,—

“क्षतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते ।

अवड्मूलः क्षुपको यद्वद्व्याटने सुखः” ॥

इति सुश्रुते प्रथमभागे २४ अध्यायः ॥

क्षुपानुः, पुं, (क्षुप + आनुप्रत्ययः ।) पानीशालुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुपडोडसुष्टिः, पुं, (क्षुप् उत्क्षेपे + अच् ततो
गुणः ककारश्च इत्वम् ।) दक्षिणं कृतं दण्डदण्डम्

सुरः

साधुः । तादृक् मुष्टिर्यस्य ।) विषमुष्टिस्तुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषमुष्टिश्च्येऽस्या गुणा-
दयो ज्ञेयाः ॥)

क्षुब्धः, पुं, (क्षुब्ध + “क्षुब्धस्यान्ध्रान्तकमेति” । ७ ।

२ । १८ । इति निपातनात् साधुः ।) मशान-
दण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ षोडशरतिबन्धान्त-
गतेकादशबन्धः । यथा,—

“पार्श्वोपरि पदौ ह्यत्रा योनौ लिङ्गेन ताडयेत् ।
बाहुभ्यां धारणं गाढं बन्धो वै क्षुब्धसंज्ञकः” ॥

इति रतिमञ्जरी । क्षोभविशिष्टे च ॥

क्षुभः, लृट् सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
भ्याम्-भ्यक्-सेट् । लट् । अक्षुभत् । उ, क्षोभते नानुजीविषु । इति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

क्षुभः, य ग सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
क्रां च-परं-भ्यक्-सेट् ।) य, क्षुभति रिपुष्वेवेति
हलायुधः । ग, क्षुभाति चुक्षोभ । इति दुर्गा-
दासः ॥

क्षुभः, पुं, (क्षुब्ध + “इगुपधञाप्तीकिरः” । ३ । १ ।
१३५ । इति कः ।) प्रवर्तकः । यथा,—

“ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
मातराण्यदृष्टाद्यास्तांस्तान् वन्देऽग्रनिक्षुभान्” ॥

इति महाभारते । ३ । ३ । ६८ । “अग्रनिक्षुभान्
विद्युदशब्दादिप्रवर्तकान्” । इति तट्टीकायां नी-
लकण्ठः ॥

क्षुभा, स्त्री, (क्षुब्ध + स्त्रियां टाप् ।) नियहानुयह-
कर्त्री देवता । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६६ ।

“क्षुभया सहिता मैत्री यास्यान्या भूतमातरः ।
ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्त्वं मां शरणागतम्” ॥

“क्षुभा मैत्र्यौ नियहानुयहकर्त्र्यौ देवते । भूत-
मातरः गौरीपद्मादयः । ब्राह्मीमाहेश्वर्यादयश्च” ।
इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुभितः, चि, (क्षुब्ध + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति
हलायुधः ॥ सञ्चलितः । इति क्षुब्धधात्वर्थदर्श-
नात् ॥

क्षुमा, स्त्री, (क्षु + मक् टाप् ।) अतसी । इत्यमरः ।
२ । ६ । २० । शशाः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

क्षोणिका । इति मेदिनी ॥ क्षताभेदः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

क्षुरः, श विलेखने । खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्षुरां-परं-सकं-सेट् ।) श, क्षुरति भूमिं लोकाः ।
क्षोरिता । क्षुरो लोमच्छेदनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षुरः, पुं, (क्षुर + “इगुपधेति” । ३ । १ । १३५ । कः ।
यथा,—

“क्षुरेन्द्रायवच्चविप्रकुञ्जसुक्षुरखुरेति” ।
उज्ज्वला । २ । २८ । इति निपातनात् सिद्धम् ।

क्षोणिकाक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ । (अस्य
पर्याया यथा,—

“क्षोणिकाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिद्युः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुरगन्धेक्षुबालिका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
शब्दम् । इति तट्टीका । क्षिप्रवन्त्यम् । तत्तु नापि-
तस्य लोमच्छेदकाक्षम् । (यथा, भनुः । ६ । २६३ ।

सुरधा

“सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः ।
प्रवर्तमानमन्याये ह्येदयेक्ष्ववशः क्षुरैः” ॥

गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“त्रिकण्टः स्थलपट्टकाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः ।
त्रिपुटः कण्टकफलः खट्वा गोक्षुरः क्षुरः” ॥

महापिण्डीतकः । शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १३४ । ६० ।

“ततस्तस्य नगस्यस्य क्षुरेण निशितेन च ।
शिर उल्लूय तरसा पातयामास पाण्डवः” ॥

खट्वादिपादका । इति धरणिः । क्षुरा इति भाषा ॥
क्षुरकः, पुं, (क्षुर + स्वार्थे कन् ।) तिलकच्छः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४० ॥ कौकिलाक्षः । (अस्य प-
र्याया यथा,—

“कौकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिद्युः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुरगन्धेक्षुबालिका” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य व्यवहारो यथा,—

“यवानो जीरके हे च वानरीगजपिप्पली ।
जातीफलं सपत्रञ्च लवङ्गागुरुचन्दनम् ॥

तालीशं तिलमाषञ्च क्षुरकं गोक्षुरन्तथा ।
शतावरी शताङ्गा च वचा दार्वी पुनर्नवा ॥

निकुम्भकुम्भौ मार्जारी कन्दो नागवणा तथा ।
वासामांशो मुरासुक्तं पिप्पलीमूलमेव च ॥

मृषली वानरी ब्रह्मी शाल्मली मूलमेव च ।
मेथिकागजकर्णी च शर्करा चाव्यशोषणम् ॥

मालुफलञ्चाश्वगन्धा द्राक्षा च घोचकं समम्” ॥
इत्यादिषु द्रव्यम् । इति वैद्यककषायगणसंग्रहे

वृहत्कामेश्वरमोदकान्तर्गते ॥ गोक्षुरः । इति
मेदिनी ॥ भूताक्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरकर्म, [न] स्त्री, (क्षुरेणोचितं क्षुरसाध्यं वा
कर्म ।) क्षौरम् । क्षुरद्वारा केशादिकर्तनम् ॥

यथा,—
“यो जन्ममासे क्षुरकर्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।

नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति मूढो वधबन्धनानि ॥

जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गा यवनो दशाहम् ।

जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूडे विवाहे क्षुरकर्मवेधे ॥

देवकार्ये पित्राञ्छे रवेरंशपरिच्छये ।
क्षुरिकर्म न कुर्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ क्षौरान्तरं खानं कर्त्त-
व्यम् । यथा,—

“दुःखत्रे मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्मणि ।
चित्ति पूयश्मशानाश्चां स्पर्शने खानमाचरेत्” ॥

इति भित्ताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये पराशर-
वचनम् ॥ अन्यत् क्षौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षुरधाराः, पुं, (क्षुरस्य धारा इव धारा अस्य ।) अस्त्र-
विशेषः । यथा, महाभारते । ४ । ६ । २८ ।

“खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कणापांश्च महाधनान् ।

क्षुरिका

विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निर्दिधुः सह” ॥
“विपाठान् वाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधारांश्च” ॥

इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ क्षुरस्य शाखित-
मुखम् । तदयुक्ते चि । (यथा, महाभारते ।

४ । ६२ । २७ ।
“अथ जिष्णुपाठस्य क्षुरधारेण कार्मुकम् ।

चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्” ॥
क्षुरधारा, स्त्री, (क्षुरस्य धारा ।) क्षुरधारः । यथा,

“अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वडवामुखम् ।
क्षुरधारा विधं सर्पो वक्रिस्त्रियेकतः स्त्रियः” ॥

इति महाभारते । १२ । पञ्चचूडानारदसंवादे । ३८ ।
२६ ॥ “अन्तकादिवत् मयो नाशका इत्यर्थः” ॥

इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥
क्षुरपत्रः, पुं, (क्षुरस्य पत्रमिव पत्रमस्य क्षुरवत्

पत्रमस्य वा ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दर्भ-
विशेषः । यथा,—

“ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ क्षुर-
तुल्यपर्णयुक्ते चि ॥

क्षुरपत्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्रमस्या स्वार्थे कन्
स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) पालङ्काशाकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरप्रः, पुं, (क्षुर इव एणाति हिनस्ति ।) केदनक्रियां
पूरयति वा ए + कः । कित्वात्र गणः ।) वाणवि-
शेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।

५३ । ४६ ।
“स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्षयत्” ॥

क्षुरपानामकषासच्छेदनास्त्रञ्च ॥
क्षुरप्रगं, स्त्री, (क्षुरप्रं क्षुरप्रतां गच्छतीति । गम +

ङः ।) क्षुरप्रास्त्रम् । इति केचित् ॥ (क्षुरप्र इव
गच्छतीति । क्षुरप्रसदृशास्त्रविशेषः ॥)

क्षुरभागः, स्त्री, (क्षुरस्य भागं आधारः ।) क्षुराधारः ।
भौंडि इति भाषा । यथा,—

“भद्रे ! शीघ्रमानीयतां
क्षुरभागं येन क्षौरकर्मकराय गच्छामि ।

सापि किंनरान्तिका मृहभयस्थितैव कार्यकरण्यो-
पेक्षया क्षुरभागं क्षुरमेकं समावृष्य तस्याभि-
मुखं प्रेषयामास” ॥ इति विष्णुशर्मेविरचितपञ्च-
तन्त्रे १ तन्त्रम् ॥

क्षुरमर्दी, [न] पुं, (क्षुरं मृद्वतीति । क्षुर + मृद् +
णिनिः ।) नापितः । यथा,—

“पुनर्लेप्यादिकर्म स्यात् नापितस्य विह्वलः क्षुरी ।
क्षुरमर्दी दिवाकीर्त्तिर्भुङ्गकोऽन्तावसायपि” ॥

इति हेमचन्द्रः ॥
क्षुराङ्गः, पुं, (क्षुर इवाङ्गमस्य ।) गोक्षुरकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर + डीप् स्वार्थे कन् टाप् पूर्व-
ङ्गस्त्व ।) पालङ्काशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(पालङ्काशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)
मृत्यावविशेषः । क्षुरी इति भाषा । (क्षणावजु-
र्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोप-
निषदि । “अमृतनादकालाग्निरक्षुरिका सर्व-
सारेल्युपकल्प्य सरस्वतीरहस्यानां क्षणावजुर्वेद-

श्लोक

गतानां दानिष्ठत्वं सङ्गाकानां उपनिषदां सह-
नाव वलिति शान्तिरिति" ॥
क्षुरिकापत्रः, पुं. (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थः पत्र-
मस्य ।) शूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
क्षुरिणी, स्त्री, (क्षुरः चस्या अस्तीति । इनिः डोप्
च ।) वराहकान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नापित-
भार्या च ॥
क्षुरी, [न] पं. (क्षुरोऽस्यास्तीति । क्षुर + इनिः ।)
क्षुरपितः । इत्यमरः ॥ २ । १० । १० ॥
क्षुरी, स्त्री, (क्षुरः क्षुरः इव वा । क्षुर + खल्पाथ
डोप् ।) क्षुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुरीति
च पाठः ॥
क्षुरः, त्रि, (क्षुरः सम्पद्येणे + सम्पदादित्वात् क्षिप ।
क्षुरं जाति रज्ज्वातीति । क्षुर + ला + कः ।) क्षुरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १० ।
“क्षुरप्रमः क्षुरसुखावहानां
तेषाम्पते क्षुरकथाम्पतौघात्” ॥)
क्षुरकः, त्रि, (क्षुर + स्वार्थे कन् ।) क्षुरः । इत्य-
मरः ॥ ३ । ३ । १० ॥ खलुः । नीचकः । कनिष्ठः ।
दरिद्रः । इति भरतः ॥ पामरः । दुःखितः ।
(यथा, भागवते । ४ । ३० । २६ ।
“येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुरकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मादो वेद नाशिशः” ॥)
खलः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दरत्नावल्यां खल्लक
इति च पाठः ॥
क्षुरकः, पुं, (क्षुर + संज्ञायां खल्वर्थे वा कन् ।) क्षुर-
प्रमः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ (शोधना-
दिप्रकरणेभ्यः विषयो यथा, -
“कक्षुरं गैरिकं शङ्खं काशीसं टङ्गान्तथा ।
नीलाङ्गनं शुक्तिभेदाः क्षुरकाः सवराटकाः ॥
अम्बीरवाग्निना खिन्नाः क्षुराणिताः कोष्ठावाग्निना
शुद्धिमायान्त्यमी योऽप्या भिषगभिर्योगसिद्धये” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
क्षुरतातः, पुं, (क्षुरः पितुः कनिष्ठः स चासौ
तातसेति नित्यकर्मधारयः ।) पितृकनिष्ठभाता ।
इति क्षुरतातकशब्ददर्शनात् ॥ शब्दरत्नावल्यां
खल्लतात इति पाठः ॥
क्षुरतातकः, पुं, (क्षुरतात + स्वार्थे कन् ।) पितृयः ।
इति जटाधरः । खडा इति भाषा ॥
क्षेत्रं, क्ली, (क्षि + ण् ।) भूमिः । क्षेत्र इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । वप्रम् । २ । केदारः ३ । इत्यमरः ॥ २ ।
६ । ११ ॥ वलजम् ४ । निष्कृतः ५ । गजिका ६ ।
पाटीरः ७ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तत्समूहवाच-
कानि यथा,—
“कैदारकान्तु कैदार्यं क्षेत्रं कैदारकं तथा ।
वागटक्षेति पर्यायः क्षेत्रवन्दे निगद्यते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तद्भेदा यथा,—
“श्रीहृभवोचितं क्षेत्रं त्रैहेयं तत् समीरितम् ।
शास्त्रद्वयोचितं यत्तु शालेयमभिधीयते ॥
यथं यवोचितं क्षेत्रं यवकं यवकोचितम् ।
षष्टिकोद्वयं यत्तु षष्टिकं तत् प्रकीर्तितम् ॥
तिस्रोद्वयोचितं यत्तु तिस्र्यं तैत्तिरीयमपि ।

श्लोक

श्लोक

एवं माध्यन्तु माधीयं कौद्रयं कौद्रवीयवत् ॥
तथा भद्रश्च भाङ्गीनसुम्यमौमीनमित्यपि ।
अथ मौद्रश्च मौद्रीनमव्यमायवीनवत् ॥
मायकोद्रवभङ्गोमामुद्रागप्रभवोचितम् ।
बीजाकृतममकृतमुत नीतिसमाह्वये ॥
सीयं कृतश्च हल्यश्च द्वितीयाकृतमित्यपि ।
त्रिगुणाकृतमित्येवं त्रिवारकृत्यभूमिषु ॥
शब्दाकृतं द्विहल्यश्च द्वितीयं द्विगुणाकृतम् ।
द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारकृत्यभूमिषु ॥
त्रोगाकृत्यार्थार्थोपादौ द्वौगिकस्तथा ।
स्यादाकृतिकखारोको उत्तमर्थादयस्त्रिषु ।
आदिभ्यां प्रास्थिकादिश्च पाकादौ द्वौगिकोऽपि च” ॥
इति च शब्दरत्नावली ॥
परक्षेत्रे गोचारकथननिषेधो यथा,—
“न कुर्यात् सख्यवैरागि विवादं न च पैशुनम् ।
परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्” ॥
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । मनुः ।
“आत्मनो यदि वान्धेष्वां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तश्चैव वत्सकम्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ तत्रस्थजलगुणाः ।
“कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषकम्” ॥
इति राजवल्गुः ॥ * ॥
अथ सिद्धक्षेत्राणि ।
तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा,—
“आसन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्तते नरसत्तमौ” ॥ * ॥
कामरूपक्षेत्रं यथा,—
“नाचिरात् कामदं पुण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते ।
चिरात्तु कामदो देवो न चिरादयत्र ज्ञानदः ॥
तत् क्षेत्रमिति लोके यद्गद्यते पूर्वसुरभिः ।
कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्” ॥
इति च कालिकापुराण ५० अध्यायः ॥ * ॥
गङ्गाक्षेत्रं यथा, स्कान्दे ।
“तीराद्व्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते” ॥
नारायणक्षेत्रं यथा,—
“प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तुचतुष्टयम् ।
तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे ॥
तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
भास्करक्षेत्रं यथा, सुरतिसमुच्चयनिखिलवचने ।
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापिचोर्मते गुरौ ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु सुरतम्” ॥
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
गयाक्षेत्रं यथा,—
“पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः” ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रं यथा,—
मुनय ऊचुः ।
“पुरुषोत्तमाख्यं समष्टत् क्षेत्रं परमपावनम्” ॥
इत्यादि ।

श्लोक

जैमिनिस्वाच ।

“एतत् क्षेत्रवरस्यास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
खयं वपुष्मान् यत्रास्ते खनास्ते स्थापितं हि तत्” ॥
इत्युक्तखण्डम् ॥ * ॥ विष्णुक्षेत्राणि यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
“शृणुष्ववहितो ब्रह्मन् ! गुह्यानामानि मेऽधुना ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः ॥
कोकामुखे वराहश्च मन्दरे मधुसूदनम् ।
अनन्तं कपिलक्षीपे प्रभासे रविन्दनम् ॥
माल्योदये तु वैकुण्ठं मत्तेश्वरे तु तृपान्तकम् ।
ऋषभे तु महाविष्णुं दारकायान्तु भूपतिम् ॥
पाण्डिसिन्धुं तु देवेशं वसुकुण्डे जगत्पतिम् ।
वन्दीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् ॥
नैमिषे पीतवासश्च गवां निष्कमणे हरिम् ।
शालग्रामे तपोवासमचिन्त्यं गन्धमादने ॥
कुडाम्बके हृषीकेशं गङ्गादारे गदाधरम् ।
गङ्गध्वजं तोषके च गोविन्दं नागसाङ्गये ॥
वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् ।
केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् ॥
पुष्करे पुष्कराक्षन्तु दृषद्व्यां जयध्वजम् ।
दण्डविन्दवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे ॥
केशे वटे महाबाहुमन्तं तेजसो वने ।
विशाखसूख्ये विश्वेशं नारसिंहं वने वने ॥
लोहाकुले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं दण्डपुरे कुङ्कले वामनं विदुः ॥
विद्याधरं वितस्तायां वारणे धरणीधरम् ।
देवदारवने गृह्यं कावेर्यां नागशायिनम् ॥
प्रयागे योगमूर्तिश्च पयोध्यां सुन्दरं विदुः ।
कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयग्रीवम् ॥
उज्जयिन्यां त्रिविक्रमं लिङ्गस्रोते चतुर्भुजम् ।
हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् ।
लोकतीरमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् ॥
भङ्गोरे वामदेवश्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
आद्यं विष्णुपदे विद्यात् श्रुकरे श्रुकरं विदुः ॥
कुशेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः ।
त्रिकूटे नागमोक्षश्च मेरुपङ्के च भास्करम् ॥
विरजं पुण्यमन्त्रायां बालञ्जामीकरे विदुः ।
यशस्करं विपाशायां माहिषायां जटाशनम् ॥
क्षीराब्जौ पद्मनाभश्च विमले तु सनातनम् ।
शिवनद्यां शिवकरं गयायाश्च गदाधरम् ॥
सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ॥
अष्टवर्षिण्यु नामानि कीर्तितानि मया तव ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः ॥
ब्रह्म्यानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवेः ।
वैष्णवेस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं दद्यामहम्” ॥
इति नारसिंहे २२ अध्यायः ॥ * ॥ मेधावि-
दादशराशिः । यथा,—
“राशिनामानि च क्षेत्रं भद्रक्षेत्रं गृहनाम” ॥
मेधादीनाञ्च पर्यायं कोकादेव विचिन्तयेत्” ॥ * ॥
यथायां क्षेत्राणि यथा,—
“कुशमुद्रमुद्रेश्वरसौम्यसुखावनीधुनाम् ।

क्षेत्रं

जीवाकिंभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ॥
इति ज्योतिषसूत्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
“मेघमङ्गारकक्षेत्रं वधं युक्तस्य कीर्तितम् ।
मिथुनस्य बुधो ज्येष्ठः सोमः कर्कटकस्य तु ॥
सूर्यक्षेत्रं भवेत् सिंहः कन्या क्षेत्रं बुधस्य च ।
धनुः सुरगुरोश्चैव शनैर्भक्तकुम्भकौ ॥
मीनः सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्तितम्” ॥
इति गारुडे ६० अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् ।
(यथा, भगवद्गीतायाम् १३।१ ।
“इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते” ॥
कुतः शरीरस्य क्षेत्रत्वमित्यत्र शाङ्करभाष्यम् ।
यथा,—“इदमिति सर्वानाप्तोक्तं विभिन्नं शरीर-
मिति । हे कौन्तेय ! क्षत्रत्राणात् क्षत्रात् क्षर-
णात् क्षेत्रवदास्मिन् कर्मफलनिर्णेतः क्षेत्र-
मितीति शब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येव-
मभिधीयते कथ्यते” ॥ इच्छा । देवः । सुखम् ।
दुःखम् । चेतना । धृतिः । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
१३।६ ।
“इच्छा देवः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्” ॥
इत्यत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—“अथेदानीं आत्मगुणा
इति यानाश्रित्य वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव
न तु क्षेत्रस्येत्याह भगवान् इच्छा देव इति ।
इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूज्य
एनस्तज्जातीयमुपलब्धमानस्तमादातुमिच्छति सु-
खहेतुरिति क्षेत्रमिच्छान्तःकरणधर्मा ज्येष्ठात्
क्षेत्रं तथा देवो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वे-
नानुभूतवान् पूज्य एनस्तज्जातीयमुपलब्धमानस्तं
हेति सोऽयं देवो ज्येष्ठात् क्षेत्रमेव तथा सुख-
मनुभूतं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्येष्ठात् क्षेत्रमेव दुःखं
प्रतिकूलतात्मकं ज्येष्ठात् तदपि क्षेत्रं संघातो
देहेन्द्रियाणां संहतितस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरण-
वृत्तिः तप्त इव लोहपिण्डेऽभिरात्मचेतन्याभास-
रसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्येष्ठात् धृति-
र्यथावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च
ज्येष्ठात् क्षेत्रं सर्वान्तःकरणधर्मापलक्ष्यार्थ-
मिच्छादियद्वयं एत उक्तं तदुपसंहरति एतत्
क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महादा-
दिगोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं
शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादि-
भेदादिभिरुच्यन्तम्” ॥ इत्यत्र श्रीधरस्वामिनापि
यदुक्तं तदुच्यते । “एते चेच्छादयो दृश्यत्वात्मा-
धर्मा अपि तु मनोधर्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन
एवोपलक्ष्यन्ते सङ्ख्यादीनाम् । तथा च
श्रुतिः । कामः सङ्ख्यो विचिकित्सा अज्ञा
असङ्गा धृतिरधृतिर्धर्मिर्हित्वेतत् सर्वं मन
एवेति” ॥ * ॥ सप्तदीपा एधिवी । यथा, भाग-
वते ६।६।३७ ।
“यावत् सूर्य उदेति स यावच्च प्रतिलुति ।
सर्वं तद्यौवमाश्रय माध्यातुः क्षेत्रस्यते” ॥
सिद्धस्यानम् । (यथा, काण्वासरित्यागरे । ३।७८ ।
“पाटलिपुत्रं क्षेत्रं ज्योतिषरसतौ” ॥ कञ्चनम् ।

रूपम्

क्षेत्रं

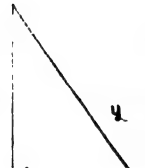
इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ६।३३ ।
“क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः एमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्वदेहिनाम्” ॥)
ग्रहम् । नगरम् । इति वैजयन्तीकोषः ॥ * ॥
अथ क्षेत्रव्यवहारो लिख्यते ।
तत्र भुजकोटिकर्णानामन्यतमे ज्ञातेऽन्यतमयो-
र्ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
इष्टादाहोयः स्यात्तत्स्यद्विज्यां दिशीतरो बाहुः ।
न्यसे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्ञेः ॥
तत्कर्णयोर्गोपदं कर्णा दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् ।
मूलं कोटिः कोटिश्रुतिज्ञातोरन्तरात् पदं बाहुः ॥
उदाहरणम् ।

कोटिस्तुल्यं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोःकर्णतः कोटिश्रुतिभ्याश्च भुजं वद ॥
न्यासः कोटिः ४ । भुजः ३ । भुज-
वर्गः ९ । कोटिवर्गः १६ । एत-
योर्गोपदं २५ । मूलं
५ कर्णा जातः ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः कर्णाः ५ । भुजः ३ । अन-
योर्वर्गान्तरम् १६ । एत-
न्मूलं कोटिः ४ ॥

अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ।

न्यासः कोटिः ४ । कर्णाः ५ । अ-
नयोर्वर्गान्तरम् ९ । एत-
न्मूलं भुजः ३ ॥

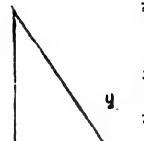
प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं
सार्द्धवृत्तम् ।

राश्यान्तरवर्गेण द्विग्रे घाते युते तयोः ।
वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्गोपान्तराहतिः ।
वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्वत्र धीमता ॥
कोटिस्तुल्यमिति पूर्वोक्तादाहरणे ।

न्यासः कोटिः ४ । भुजः ३ ।
अनयोर्घाते १२ । द्वि-
ग्रे २४ । अन्तरवर्गेण
१ । युते वर्गयोगः २५ ।
अस्य मूलं कर्णाः ५ ॥

क्षेत्रं

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः कर्णाः ५ । भुजः ३ । अनयो-
योर्गोपदं २५ । एत-
न्मूलं कोटिः ४ ॥

अथ भुजज्ञानम् ।

न्यासः कोटिः ४ । कर्णाः ५ । एत-
न्मूलं भुजः ३ ॥

उदाहरणम् ।

साङ्ख्यत्रयमितो बाहुर्ध्वं कोटिश्च तादृशी ।
तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यासः भुजः ३ । कोटिः ४ । अ-
नयोर्वर्गयोर्गोपदः २५ । अस्य
मूलाभावात् करणीगत ए-
वायं कर्णः ॥ अस्यासन्नमूल-
ज्ञानार्थमुपायः ।

वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् ।
पदं गुणपदक्षुण्णैर्द्विग्रे न कटं भवेत् ॥
इयं कर्णकरणी २५ । अस्याः क्तेदांशघातः १२५२ ।
अयुतप्रः १२,५२०,००० । अस्यासन्नमूलं ३५७७ ।
इदं गुणमूलं १०० । गुणितच्छेदेन ८०० । भक्तं
अव्यमासन्नपदम् ४ । भागाः २०० । अयं कर्णः ।
एवं सर्वत्र ॥

यस्यजात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टो भुजोऽस्मादुद्विग्रेणोच्छ्रिता-
दिष्टस्य क्षेत्रकवियुक्तयाप्तम् ।
कोटिः पृथक् क्षेत्रगुणा भुजोना
कर्णा भवेत्तुल्यमिदन्तु नात्यम् ॥
इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता
दिःस्थापितेष्टोनयुतार्जिता वा ।
तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा
बाहुश्चतौ वाकरणीगते स्तः ॥

उदाहरणम् ।

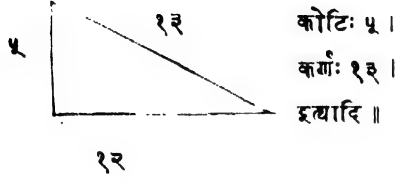
भुजे द्वादशकं यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।
प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥

न्यासः इष्टो भुजः १२ । इष्टं
२ । अनेन द्विगुणेन ४ ।
गुणितो भुजः ४८ । इष्टः
२ । कृत्वा ४ । एको-
नया ३ । भक्तो लब्धा
कोटिः १६ । इयमित्य-
गुणा ३२ । भुजोना १२ । जातः कर्णः २० ॥
त्रिकोणेष्टेन वा ।

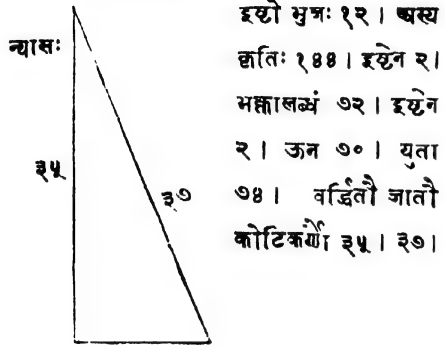
द्वेष

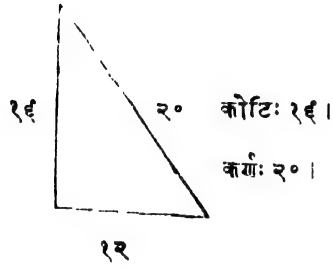
कोटिः ६ ।
कर्णः १५ ।
पञ्चकेन वा ।

कोटिः ५ ।
कर्णः १३ ।
इत्यादि ॥

इष्टो भुजः १२ । अस्य
कोटिः १४४ । इष्टेन २ ।
भक्त्यालब्धं ७२ । इष्टेन
२ । ऊन ७० । युता
७४ । वर्द्धितौ जातौ
कोटिकर्णौ ३५ । ३७ ।

चतुष्टयेन वा ।

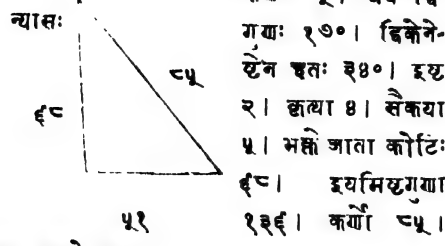
कोटिः ६ ।
कर्णः १५ ।
पटकेन वा ।

अथेष्टकर्णात् कोटिभुजानयने
करणसूत्रं वृत्तम् ।
इष्टेन निम्नात् दिगुणाच्च कर्णा-
दिष्टस्य ह्यथैकयुजा यदातः ।
कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिम्नी
तत्कर्णयोरेतरमत्र बाहुः ॥

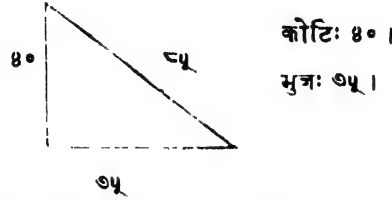
उदाहरणम् ।

पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ यावत्करणीगतौ ।
स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ नद कोविदः सत्वरम् ॥

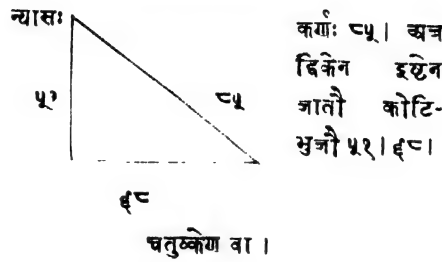
रभर
द्वेष

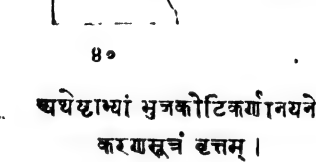
कर्णः ८५ । अथ दि-
गुणाः १७० । द्विकेने-
ष्टेन हतः ३४० । इष्ट
२ । ह्यथा ४ । सैकया
५ । भक्ते जाता कोटिः
६८ । इष्टमिष्टगुणा
१३६ । कर्णो ८५ ।
निता जातो भुजः ५१ ।
चतुष्कोणेष्टेन वा ।

कोटिः ४० ।
भुजः ७५ ।
पुनः प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम् ।
इष्टवर्गेण सैकेन द्विगुः कर्णोऽथवा हतः ।
फलोनः अवयवः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥
पूर्णादाहरणे ।

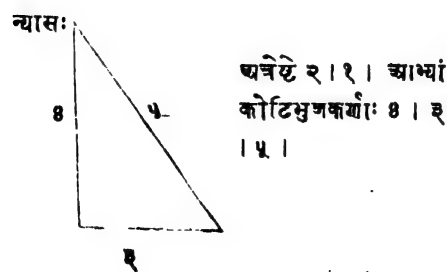
कर्णः ८५ । अत्र
द्विकेन इष्टेन
जातौ कोटि-
भुजौ ५१ । ६८ ।
कोटिः ७५ ।
भुजः ४० । अत्र
दोःकोट्योर्नाम-
भेद एव केवलं न
स्वरूपभेदः ॥

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने
करणसूत्रं वृत्तम् ।
इष्टयोराहतिर्द्विगु कोटिर्वर्गान्तरं भुजः ।
कृतियोगस्तयोरेवं कर्णस्वाकरणीगतः ॥

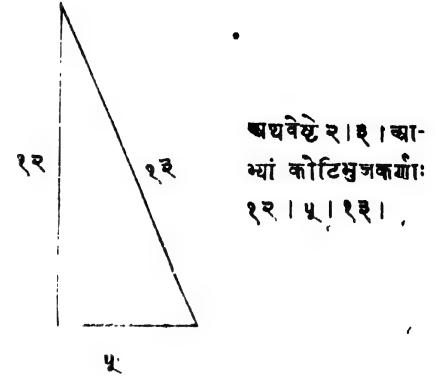
उदाहरणम् ।

यैर्यैस्त्रासं भवेत् जात्यं कोटिदोःअवयवैः सखे ! ।
जीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षणा ! ॥

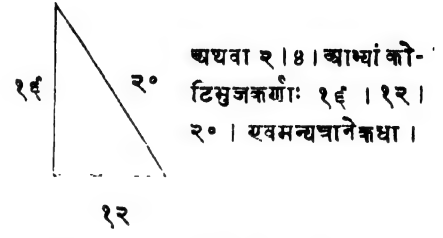

अथेष्टे २ । १ । आभ्यां
कोटिभुजकर्णाः ४ । ३
१५ ।

द्वेष

अथवेष्टे २ । १ । आ-
भ्यां कोटिभुजकर्णाः
१२ । ५ । १३ ।

अथवा २ । ४ । आभ्यां को-
टिभुजकर्णाः १६ । १२ ।
२० । एवमन्यत्रानेकधा ।

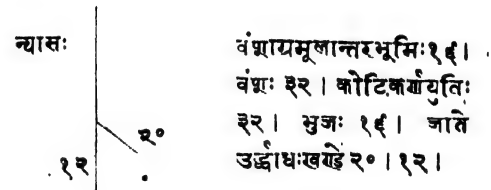
कर्णकोटियुतौ भुजे च ज्ञाते पृथक्-
करणसूत्रं वृत्तम् ।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गा
वंशोर्द्ध्वस्तेन पृथक्युतौ ।
वंशौ तदूर्द्ध्वं भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डेऽतिरिक्तेरूपे ॥

उदाहरणम् ।

यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो
गणक ! पवनवेगादेकदेशे समभ्रः ।
भुवि षट्पमितहस्तेस्वङ्गलघं तदग्रं
कथय कतिभु मूलादेश भ्रमः करेभु ॥

३२

वंशाग्रमूलान्तरभूमिः १६ ।
वंशः ३२ । कोटिकर्णयुतिः
३२ । भुजः १६ । जाते
उर्द्धाधःखण्डे २० । १२ ।

१६

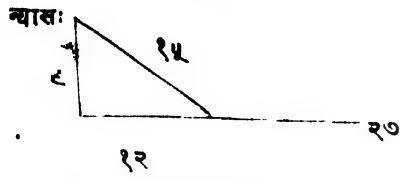
बाहुकर्णयोगे वृष्टे कोट्याच्च ज्ञातायां पृथक्-
करणसूत्रं वृत्तम् ।

स्तम्भस्य वर्गोऽहि विलान्तरेण
भक्तः फलं व्यालविलान्तरालात् ।
श्रोध्यं तदूर्द्ध्वप्रमितैः करैः स्यात्
विलायतो व्यालकलापियोगः ॥

उदाहरणम् ।

अस्ति स्तम्भतले विनं तदुपरि कोट्याग्रिखण्डौ
स्थितः स्तम्भे हस्तनवोष्किते त्रिगुणिते स्तम्भप्रमा-
णान्तरे । वृद्धाहिं विनमात्रजन्तमपतत् तिष्ठेत्
तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्विज्ञात् कविमिवौ
साध्येन गतोर्भुतिः ॥

क्षेत्रं

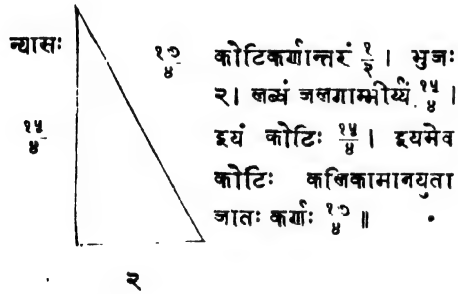
क्षेत्रम्: ६ अष्टविंशान्तरम् २७। आता विन-
युत्थोर्मध्यहन्ता: १२॥

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करण-
सूत्रं दत्तम्।

भुजाद्विगतात् कोटिकर्णान्तरात्
द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम्।
तदर्थं क्रमात् कोटिकर्णो भवेता-
मिदं धीमता वेद्य सर्वत्र योज्यम्।
सखे! पद्म तन्मज्जनस्थानमध्यं
भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम्।
नलः कोटिरेतन्मितं स्यादयदम्भो
वदैवं समानोय पानीयमानम्॥

उदाहरणम्।

चक्रकौशिकुलितसलिले कापि दृष्टं तडागे
तोयादूर्ध्वं कमलकलिकायं वितस्तिप्रमाणम्।
मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हन्तयुग्मे
तस्मिन्मध्यं गण्यक! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम्॥

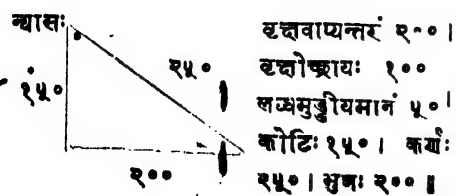

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे कोटिकर्ण-
क्षेत्राया करणसूत्रं दत्तम्।

दिगिप्रताकोच्छ्रितिसंयुतं यत्
सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः।
ताकोच्छ्रितेस्तानसरोऽन्तरप्रगा
उडुयमानं खलु लभ्यते तत्॥

उदाहरणम्।

दृष्टाद्भूतशतोक्त्रयाच्छतयुगे वापीं कपिः कोऽप्यगा-
दुत्तीयाय परो ज्ञतं स्तुतिपथेगोडुय किञ्चिदनुमात्।
जातैवं समता तयोर्द्वि गतावुडुयमानं किय-
दिदम्! चेत्पुपरिअमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्षमे।

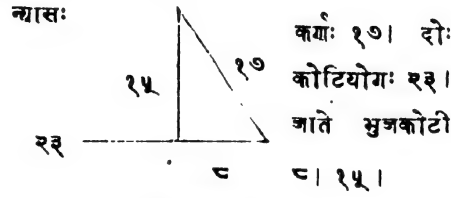
२५३

क्षेत्रं

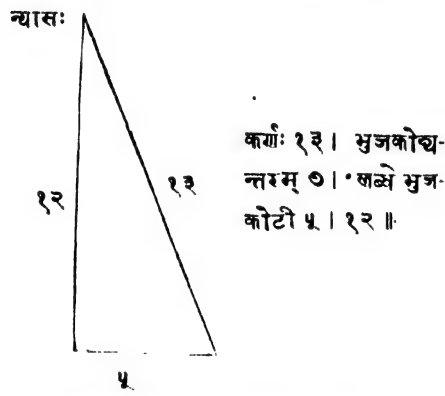
भुजकोट्योर्योगे कर्णे च ज्ञाते पृथक्
करणसूत्रं दत्तम्।

कर्णस्य वर्गादिगुणादिप्रोथो
दोःकोटियोगः खगुणोऽस्य मूलम्।
योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः
स्यातां तदर्थं भुजकोटिमाने॥
उदाहरणम्।

दशसप्ताधिकः कर्णस्यधिका विंशतिः सखे!।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद॥

उदाहरणम्।
दोःकोट्योरन्तरं श्रेणाः कर्णो यत्र त्रयोदश।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गण्यकोत्तम!॥

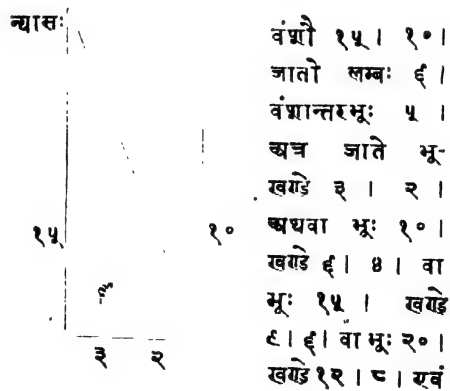

लम्बावधाक्षानाय करणसूत्रं दत्तम्।

अन्योन्यमूलायगसूत्रयोगात्
वेगवोर्वधे योगहृते च लम्बः।
वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्ट-
भूजौ च लम्बोभयतः कुखण्डे॥

उदाहरणम्।

पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेगवोरज्ञातमध्यभूमिकयोः।
इतरेतरमूलायगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्य॥

सर्वत्र लम्बः। स एव यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः
कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति चैराश्रिकेन सर्वत्र
प्रतीतिः

क्षेत्रं

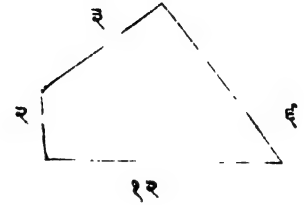
अथ अक्षेत्रलक्षणे सूत्रम्।

दृष्टोद्दिष्टमनुभुजं क्षेत्रं यत्त्रैकबाहुतः सख्या।
तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या क्षेत्रं तदक्षेत्रम्॥

उदाहरणम्।

चतुरस्रे त्रिषड्भुजा भुजास्यस्ये त्रिषस्रवाः।
उद्दिष्टा यत्र दृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत्॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे।

३

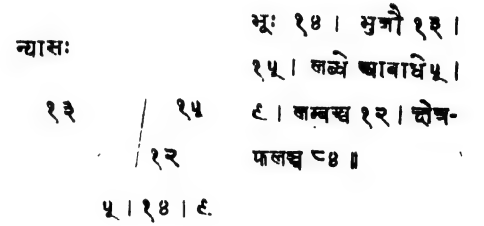
६

भुजप्रमाणा ऋजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्य-
स्यानुपपत्तिर्दर्शनीया॥

आबाधादिक्षानाय करणसूत्रमार्थादयम्।
त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लम्बाग।
द्विःस्थ्या भूखनयुता दक्षिताबाधे तयोः स्याताम्॥
स्वाबाधा भुजल्लवोरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः।
लम्बागुणं भूखण्डे स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति॥

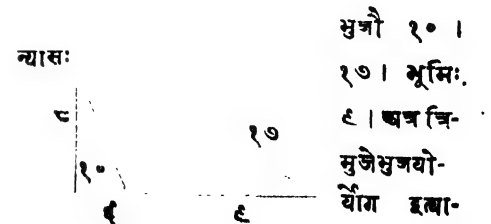
उदाहरणम्।

क्षेत्रे महीमनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य।
तत्रावलम्बकमथो कथयवबाधे
क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमिति फलाख्याम्॥

ऋणाबाधोदाहरणम्।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही।
अवधे वद लम्बकं तथा
गणितं गाणितिकाशु तत्र मे॥

शेषं

दिना लम्बम् २१। अनेन भूखणा न स्यात्। अस्मा-
देव भूरपनीता। शेषार्द्धस्य गता बाधा दिग्वै-
परीत्येनेत्यर्थः। तथा जाते आबाधे ६। १५। अत
उभयत्रापि जातो लम्बः ८। फलम् ३६॥

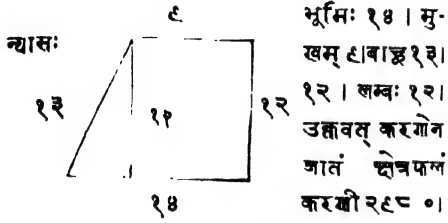
चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्य स्पष्टफलानयने

करणासूत्रं लक्ष्यम्।

सर्वदोर्युतिदणं चतुःस्थितं
बाहुभिर्विरहितं तद्वधात्।
मूलमस्तु फलं चतुर्भुजे
स्पष्टमेव मुदितं त्रिबाहुके॥

उदाहरणम्।

भूमिस्तुर्दशमिता मुखमङ्गसङ्घा-
बाह्वत्रयोदशदिवाकरसम्मिता च।
लम्बोऽपि यत्र रविमञ्चक एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः॥

अस्याः पदं किञ्चिद्भूतमेकचत्वारिंशच्छतम् १८१।
इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलं किन्तु लम्बेन निम्नं
कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलं
१८८०।

अत्र त्रिभुजस्य पूर्वोदाहृतस्य।

न्यासः भूमिः १८। भुजौ
१३। १५। अनेनापि
प्रकारेण त्रिबाहुके
तदेव वास्तवं फलं
८४। अत्र चतु-
र्भुजस्यास्पष्टमुदि-
तम्॥

अथ स्थूलनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धलक्ष्यम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्।
प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः
स्वकस्मितौ तावितरत्र न स्तः॥
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णा-
वनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च॥

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्यान्तः प्रवे-
श्यमानौ तत्संज्ञां स्वकर्णं सङ्कोचयतः। इतरौ
तु वह्निः प्रसरन्तौ स्वकर्णं वक्ष्यतः अत उक्तं
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति।
लम्बयोः कर्णयोर्वैकर्मनिर्दिष्टापरः कथम्।
एच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतश्चापि तत्फलम्॥
न एच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा गितरां ततः।
यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम्॥

शेषं

शेषं

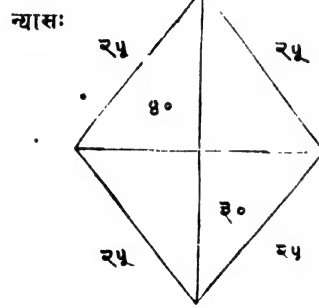
समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणासूत्रं
सार्द्धसंकोचयम्।

इष्टा श्रुतिकुल्यचतुर्भुजस्य
कल्प्या च तद्वर्गविवर्जिता या।
चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं
मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम्॥
अतुल्यकर्णाभिहितिर्दिभक्ता
फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निम्नं कुमुखैक्यखण्डम्॥

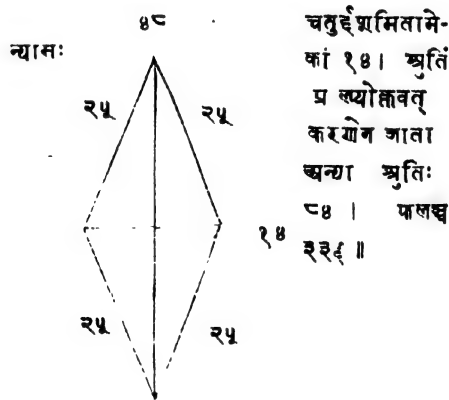
अत्रोद्देशकः।

क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गण्यकः प्रचक्ष्य।
तुल्यश्रुतेष्वखलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृतौ रसमिताष्टमितश्च दीर्घम्॥

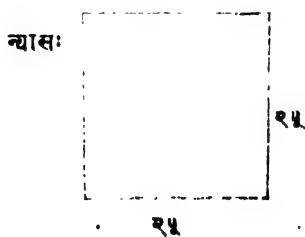
प्रथमोदाहरणम्।

अथवा।

द्वितीयोदाहरणम्।

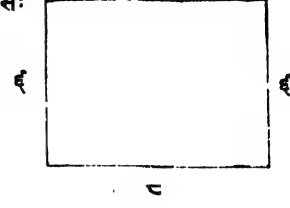

शेषं

तत्कृत्योर्योगपरं कण इति जाता करणीगता
श्रुतिरभयत्र तुल्यैव १, २५०। गणितञ्च ६२५।

अथायतस्य।

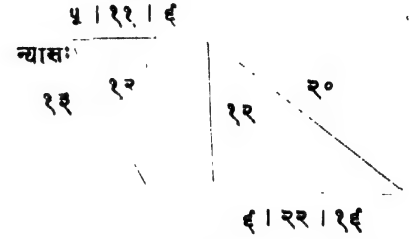
न्यासः

विकृतिः ६। दीर्घम् ८। अस्य गणितम् ४८।

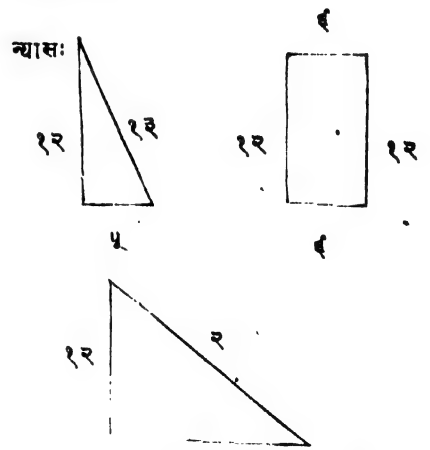
उदाहरणम्।

क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदगारितुल्यं
विश्वम्भरा द्विगुणितेन सुखेन तुल्या।
बाह्वत्रयोदशप्रमितौ च लम्बः
सूर्योन्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात्॥

वदनम् ११। विश्वम्भरा २२। बाह्व १३। २०।
लम्बः १२।

अत्र सर्वदोर्युतिदणमित्यादिना स्थूलफलं
२५०। वास्तवन्तु लम्बेन निम्नं कुमुखैक्यखण्डमिति
जातं फलम् १८८०। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि
एचगानीय येषां कृत्वास्या फलोपपत्तिर्दर्शनीया
खण्डत्रयदर्शनम्।

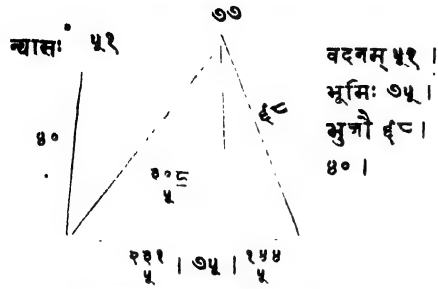

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ५। १२। १३।
द्वितीयस्यायतस्य विकृतिः ६। दीर्घम् १२। द्विती-
यस्य भुजकोटिकर्णाः १६। १२। २०।

अत्र त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघातार्द्धं फलं
आयते चतुरस्रे क्षेत्रे सङ्गुणकोटिघातः फलं यथा।
प्रथमक्षेत्रे फलम् ३१। द्वितीये ७२। तृतीये ६६।
इदमेकैकं सर्वज्ञेयफलम् १६८०।

शेषं

अथान्यदुदाहरणम् ।
पञ्चाशदेकसहस्रता वदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टवह्ना ।
सद्यो भुजो द्विगुणविंशतिसन्मितोऽन्य-
स्तस्मिन् पक्षे अवलम्बमिति प्रचक्षते ॥

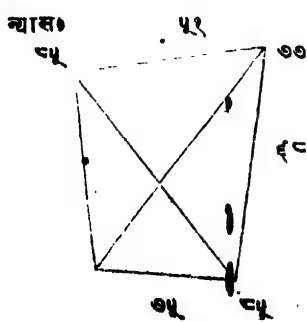
अत्र पञ्चावलम्बभुजोनां सूत्रं वृत्ताङ्गम् ।
ज्ञातेऽवलम्बे अवगन्तुं भुजौ तु
लम्बः पक्षे स्यान्नियतस्तत्र ।
कर्णस्यानियतत्वात् लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः ॥
लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् ।
चतुर्भुजान्स्त्रिभुजेऽवलम्बः
प्राग्वत् भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सद्यभुजायादक्षिणभुजमूल-
गामी इष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ कल्पित-
स्तेन चतुर्भुजान्स्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्ण
एकौ भुजः ७७ । द्वितीयस्तु सद्यभुजः ५० । भूः
सैव ५१ । अत्र प्रागवलम्बो लम्बः ५० ।

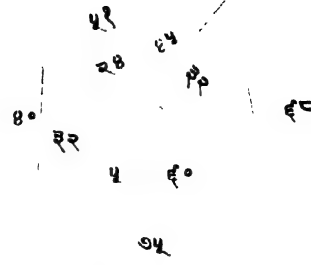
लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।
यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग-
विशेषमूलं कथितबाधा सा ।
तद्वनभूवर्गसमन्वितस्य
यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

अत्र सद्यभुजायाल्लम्बः किल कल्पितः ५० ।
अतो ज्ञाताबाधा ५५५ । तद्वनभूवर्गसमन्वितेत्वा-
दिना ज्ञातः कर्णः ७७ ॥

द्वितीयकरणज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् ।
इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य
स्त्राखे तु कर्णोभयतः स्थिते ये ।
कर्णं तयोः व्यामितरौ च बाहू
प्रकल्प्य लम्बावधे च साध्ये ॥
आबाधयोरेककृत्पृथग्योर्यत्
स्यादन्तरं तत् क्षतिसंयुतस्य ।
लम्बैकवर्गस्य पदं द्वितीयः
कर्णो भवेत् सर्वचतुर्भुजेषु ॥

शेषं

तत्र चतुर्भुजे सद्यभुजायात् दक्षिणभुजमूल-
गामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् ७७ । तत्कर्ण-
रेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतो ये
व्यस्ते उत्पन्ने तयोः कर्णः भूमी तदितरौ च भुजौ
प्रकल्प्य प्रागवलम्बः आबाधा च साधिता तद्-
र्णनं लम्बः ५० । द्वितीयलम्बः २४ । आबाधयो
५५ । २२ । रेककृत्पृथग्योरन्तरस्य १३ । हते
१६६ लम्बैक्य ८४ । हतेषु ७०५६ । योगः ७२२५ ।
तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५ ।

अत्रेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिसूत्रं माह्वृत्तम् ।

कर्णाश्रितं स्वल्पभुजैक्यमूर्ध्वं
प्रकल्प्य तच्छेषमिती च बाहू ।
साध्योऽवलम्बोऽयं तथान्यकर्णः
सोर्थाः कथञ्चिच्छ्रवणो न दीर्घः ॥
तदन्त्यलम्बाद्ग लघुस्तथेदं
ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥

चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणावाक्यस्य सङ्कोच-
मानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणे लघुलघुभुजयो-
रेकं भूमिरितरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितं स च
लम्बादूनः सङ्कोचमानः कर्णः कथञ्चिदपि न
स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेरधिकौ न स्यातामेव-
मुभयथापि एतदनुक्तमपि वृद्धिमता ज्ञायते ॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं
वृत्ताङ्गम् ।

व्यस्ते तु कर्णोभयतः स्थिते ये
तयोः फलैकं फलमत्र नूनम् ॥
अनन्तरोक्तोन्नतान्तराखयोः फले ६२४ । २३१० ।
अनयोरैक्यम् ३२३४ । तस्य फलम् ॥

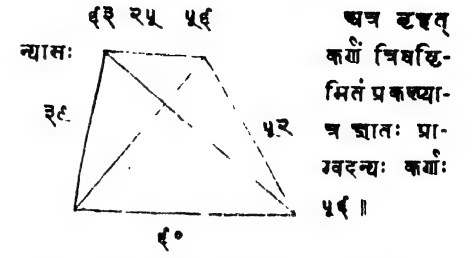
समानलम्बस्यावधादिज्ञानाय करणसूत्रं
वृत्तद्वयम् ।

समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य
मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् ।
भुजौ भुजौ व्यस्वदेव साध्ये
तस्यावधे लम्बमितिस्ततश्च ॥
आबाधयोना चतुरस्रभूमि-
स्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।
समानलम्बे लघुदोः कुयोगा-
न्मुखान्यदोः संयुतिरल्पिका स्यात् ॥
उदाहरणम् ।

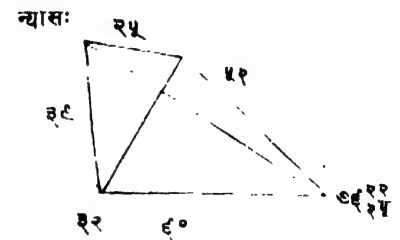
दिपञ्चाशन्मितयेकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ।
मुखान्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं वह्ना मही किल ॥
चतुस्तल्लम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदाहृतम् ।

शेषं

षट्पञ्चाशत् त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिति ॥
कर्णौ तत्रापरो ब्रूहि समलम्बश्च तच्छ्रुती ॥

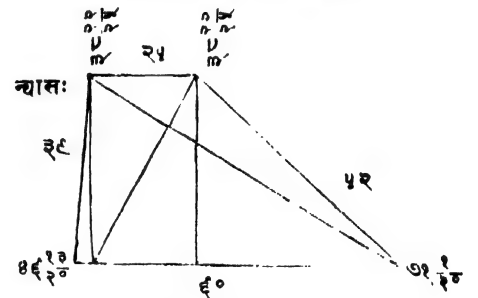

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्णं ३२
प्रकल्प्य प्रागवत् साध्यमाने कर्णे ।

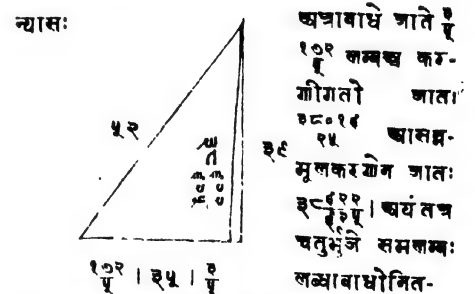

ज्ञातं कर्णोऽखण्डद्वयम् ६२१ । २७०० अनयो-
र्मूलयोः २४९५ । ५१२५ । एकं द्वितीयः कर्णः
७६२५ ।

अथ तदेव क्षेत्रेष्टत्वं समलम्बम् ।

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति-
ज्ञानार्थं व्यस्वद्वलितम् । अत्र क्षेत्रे लम्बांश्चकारयोः
षट्पञ्चते पतिते ।

अत्राबाधे ज्ञाते ५
१०९ लम्बश्च कर्-
णोभयतो ज्ञातः
७८०१६ आसन्न-
मूलकरणेन ज्ञातः
३८६९५ अयं तत्र
चतुर्भुजे समलम्बः
लम्बाबाधोनित-
भूमेः समलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४६ । अयं
कर्णवर्गः । एवं वृहदाबाधातो द्वितीयकर्णवर्गः
२१७६ । अनयोगसन्नमूलकरणेन ज्ञातौ कर्णौ
७१५५ ७६१५ एवं चतुरस्रे तेस्वेव बाहुल्यन्यौ
कर्णौ बह्वधा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव
कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्तस्यैकदानयनं यथा ।
कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथान्दोन्यभाजितं गुण-
येत् । योगेन भुजप्रतिभुजद्वयोः कर्णौ पदे
विधने ॥

श्लोकं

२५

न्यासः

५२

६३

५६

३६

६०

कर्णाश्रितभुजघातेति एकवारमनयोः २५ ।
३६ । घातः ६७५ । तथा ५२ । ६० । अनयोर्घातः
३१२० । घातयोर्द्वयोरैकम् ४०६५ । तथा द्वितीय-
वारम् २५ । ५२ । अनयोर्घाते जातम् १३०० ।
तथा द्वितीयवारम् ३६ । ६० । अनयोर्घाते २३४० ।
घातयोर्द्वयोरैकम् ३६४० । एतदेकं भुजप्रतिभुज-
योः ५२ । ३६ । घातः २०२८ । पश्चात् २५ । ६० ।
अनयोर्वधः १५०० । तयोर्द्वयोरैकम् ३५२८ । अनेनै-
क्येन ३६४० गुणितं जातं पूर्व्वेकं १२,८४१,६२० ।
प्रथमकर्णाश्रितभुजघातेक्येन ४०६५ । भक्तं
लब्धं ३१३६ । अस्य मूलं ५६ । एककर्णाश्रितया
द्वितीयकर्णाश्रितं प्रथमकर्णाश्रितभुजघातेक्यम् ४०
६५ । भुजप्रतिभुज-३५२८ । वधयोगगुणितं जातं
१४,४४७,९६० । अन्यकर्णाश्रितघातेक्येन ३६४०
भक्तं लब्धं ३६६६ । अस्य मूलम् ६३ । द्वितीयः
कर्णः । अस्मिन् विषये क्षेत्रे कर्णो साधनं अस्य
कर्णागनयनस्य प्रक्रिया गौरवम् ॥

लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाह ।

अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः

परस्परं कर्णहता भुजा इति ॥

चतुर्भुजं यद्विषमं प्रकल्पितं

श्रुती तु तत्र त्रिभुजद्वयान्ततः ॥

बाह्वोर्वधः कोटिवधेन युक्त्या-

देका श्रुतिः कोटिभुजा वधेक्यम् ।

अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन्

पूर्व्वैः कृतं यद्वज्रं तत्र विग्रहः ॥

जात्यक्षेत्रद्वयम् ।

न्यासः

४

३

५

५

एतयोः इतरेतरकर्णहता भुजाः कोटयः
इतरेतरकर्णहताः कोटयो भुजा इति कृते जा-
तम् २५ । ६० । ५२ । ३६ । तेषां महती भूर्ज-
मुखमितशौ बाह्व इति प्रकल्प्य क्षेत्रदर्शनं इमौ
कर्णौ महतायासेनानीतौ ६३ । ५६ । अथैव
जात्यद्वयस्रोतरोत्तरभुजकोटयोर्घातौ जातौ ३६ ।
२० । अनयोर्द्वयोरैकः कर्णः ५६ । बाह्वोः ३ । ५ ।
कोटयोः ४ । १२ । घातौ १५ । ४८ । अनयो-

२५ई

श्लोकं

रैक्यमन्यः कर्णः ६३ । एवं श्रुती स्यातां एवं
मुखेन जाते ॥

अथ यदि पार्श्वभुजयोर्द्वयं कृत्वा न्यस्तं
क्षेत्रम् ।

न्यासः

३६

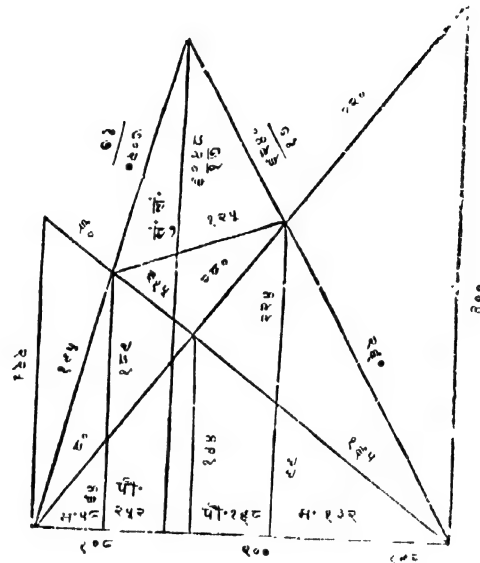
५६

६३

५२

६०

न्यासः ।

सूच्यावाधा १४३६ सूच्यावाधा २५६४ ।

भूमानम् ३०० । मुखम् १२५ । बाह्व २६० ।

१६५ । कर्णो २८० । ३१५ । लम्बो १८६ । २२४ ॥

अथ सन्ध्याद्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

लम्बतदाश्रितबाह्वोर्मथं सन्ध्याख्यमस्य लम्बस्य ।

सन्ध्याना भूः पीठं साध्यं यस्याधरं खण्डम् ॥

सन्धिर्द्विष्टः परलम्बश्रवणहतः परस्य पीठेन ।

भक्तो लम्बश्रुत्योर्योगात् स्यातामधःखण्डे ॥

लम्बः १८६ । तदाश्रितभुजः १६५ । अनयो-
र्मध्ये यल्लम्बलम्बाश्रितबाह्वोर्गोत्यादिना गता वाधा
सन्धिसंज्ञा ४८ । तदूनितभूरिति द्वितीया वाधा
सा पीठसंज्ञा २५२ ।

एवं द्वितीयलम्बः २२४ । तदाश्रितभुजः २६० ।

पूर्व्ववत् सन्धिः १३२ । पीठम् १६८ ।

अथयद्यलम्बस्याधः १८६ । खण्डं साध्यम् ।

अस्य सन्धिः ४८ । द्विष्टः ४८ । परलम्बेन

२२४ । श्रवणेन च २८० । पृथगुणितः १०७५२ ।

१३४४० । परस्य पीठेन १६८ । भक्तो लम्बं

लम्बाधःखण्डम् ६४ । श्रवणाधःखण्डस्य ८० ।

एवं द्वितीयलम्बस्य २२४ । सन्धिः १३२ । पर-

लम्बेन १८६ । कर्णेन च ३१५ । पृथगुणितः

श्लोकं

तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वधः ६५ । द्वितीयकर्णः ॥

अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणम् ।

क्षेत्रे यत्र शतत्रयं ३०० क्षितिमितस्तत्वेन्दु
१२५ तुल्यं मुखं बाह्व खोत्कृतिभिः २६० श्रुति-
क्षितिभिः १६५ तुल्यौ च तत्र श्रुती । एका
खाद्यमैः २८० समा तिथिगुणैः ३१५ अन्याथ
तल्लम्बकौ तुल्यौ गोष्ठितिभिः १८६ तथा जिनयमै
२२४ र्योगाक्कवो लम्बयोः ॥

तत् खण्डे कथयाधरे श्रवणयोर्योगाच्च लम्बावधे
तत्सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्योगाद्यथा स्यात्ततः ।
सावाधं वद लम्बकश्च भुजयोः सूच्याः प्रमाणे च के
सर्व्वं गणितात्मकं । प्रपक्ष नितरां क्षेत्रेऽत्र दक्षो-
ऽमि चेत् ॥

परस्य पीठेन २५२ । भक्तो लम्बं लम्बाधःखण्डम् ।
६६ । श्रवणाधःखण्डस्य १६५ ।

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बज्ञानार्थं

सूत्रं वृत्तम् ।

लम्बो भूग्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च वंशौ लः ।
ताभ्यां प्रागवत् श्रुत्योर्योगालम्बः कुखण्डे च ॥

लम्बो १८६ । २२४ । भू ३०० । भौ जातौ

५६७०० । ६७२०० । लम्बपीठाभ्यां २५२ । १६८ ।

भक्तौ एवमत्र लम्बो वंशौ २२५ । ४०० । आभ्या-

मन्योन्यमूलाग्रसूत्रयोर्गोदादित्यादिकरणेन लम्बः

कर्णयोर्गोदधोलम्बः । १४४ । भूखण्डे च १०८ ।

१६२ ॥

अथ सूच्यावाधानलम्बभुजज्ञानार्थं सूत्रं

वृत्तत्रयम् ।

लम्बहतो निजसन्धिः परलम्बगुणः समाकृत्यो ज्ञेयः ।

समपरसन्धोरैकं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च ॥

समपरसन्धौ भूग्नौ सूच्यावाधे पृथक् स्याताम् ।

हारहतः परलम्बः सूचीलम्बो भवेद्भूग्नः ॥

सूचीलम्बभूग्नौ निजनिजलम्बोद्धृतौ सूच्याः ।

एवं क्षेत्रक्षोदः प्राचीक्षेत्राश्रितात् ज्ञेयः ॥

चैत्रं

अथ किलायं लम्बः २२४। अथ सन्धिः १३२।
अयं परलम्बेन १८६। गुणितो २२४। अनेन
भक्तो जातः समाह्वयः $\frac{२६१}{८}$ । अथ परसन्धिश्च
४८। योगो हारः $\frac{१२७५}{८}$ । अनेन भूतः ३००।
समः $\frac{२६७३००}{८}$ । परसन्धिश्च $\frac{१४४००}{१}$ भक्तो
जाते कृष्यावाधे $\frac{३५६४}{१७}$ । $\frac{१५३६}{१७}$ । एवं द्वितीयः
समाह्वयः $\frac{५१२}{६}$ ।
द्वितीयो हारः $\frac{१७००}{६}$ । अनेन भूतः स्त्रीयः
समः $\frac{१५३६००}{६}$ । परसन्धिश्च $\frac{३६६००}{१}$ । भक्तो
जाते कृष्यावाधे $\frac{१५३६}{१७}$ $\frac{३५६४}{१७}$ । परलम्बः २२४।
भूमि ३००। गुणो हारेण $\frac{१७००}{६}$ । भक्तो जातः
कृषीलम्बः $\frac{६०४८}{१७}$ । कृषीलम्बेन भूजौ १६५।
२६०। गुणितौ खखलम्बाभ्याम् १८६। २२४।
यथाक्रमं भक्तौ जातौ खमार्गद्वयौ कृषीभूजौ
 $\frac{६२४०}{१७}$ $\frac{७०२०}{१७}$ ।

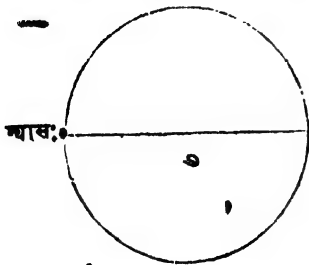
एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुण्य-
गुणकौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया
नैराशिकम्बुम् ॥

अथ वृत्तचित्रे करणसूत्रं वृत्तम् ।

यासे भगवन्मामि ३६२७ हते विभक्तौ
खवाणसूर्यः १२५० परिधिः स कल्पः ।
द्वाविंशतिभि विभक्तयेथ श्रेणैः ७
स्थूलोऽथवा स्याद्वावहारयोग्यः ॥

उदाहरणम् ।

विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाणं परिधिः प्रचक्षु ।
द्वाविंशतिर्यत्र परिधिप्रमाणं
तद्वावसंख्याच्च सखे विचिन्त्य ॥

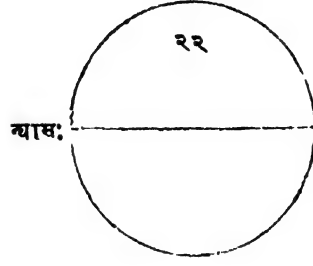

असमानम् ७। लम्बं परिधिमानम् $\frac{१२३६}{१२५०}$ ।
स्थूलो वा परिधिर्लम्बः २५।

२५७

चैत्रं

अथवा परिधितो आसानयनाय ।

गुणहारविपर्ययेण आसमानं कल्पम् $\frac{११}{३६२७}$ ।

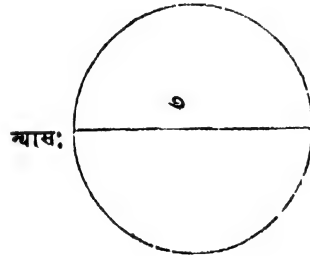
स्थूलं वा ७ ।

वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।
वृत्तचित्रे परिधिगुणितयासपादः फलं यत्
लुप्तं वेदैरपरि परितः कन्दुकस्यैव जालम् ।
गोलस्यैव तदपि च फलं पृष्ठजं आसनिर्ग
षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम् ॥

उदाहरणम् ।

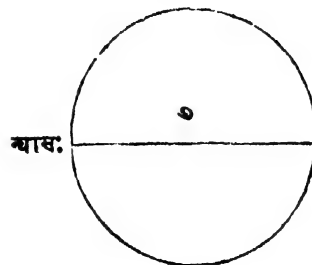
यद्वावसस्तुरगैर्मितः किल फलं चित्रे समे तत्र किं
यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि
किम् ।
पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं
मध्ये ब्रूह घनं फलञ्च विमलां चेद्वैतसि लीला-
वतीम् ॥

वृत्तचित्रफलदर्शनाय ।

यासः ७ । परिधिः $\frac{२१२३६}{१२५०}$ । क्षेत्रफलम्
 $\frac{३८२२३}{५०००}$ ।

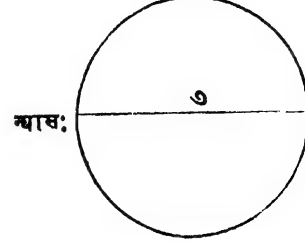
गोलपृष्ठफलदर्शनाय ।

यासः ७ । गोलपृष्ठफलम् $\frac{१५११७३}{१२५०}$ ।

चैत्रं

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय ।

यासः ७ । गोलस्यान्तर्गतं घनफलम्
 $\frac{१७६२४८७}{२५०००}$ ।

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने
करणसूत्रं सार्धं वृत्तम् ।

यासस्य वर्गं भगवामिनिर्ग
कल्पं फलं पञ्चसहस्रभक्तौ ।
रुद्राहते शक्रहृतेऽथवा स्यात्
स्थूलं फलं तद्वावहारयोग्यम् ॥
घनीकृतयासदलं निजेक-

विंशतिशुभगोलघनं फलं स्यात् ॥

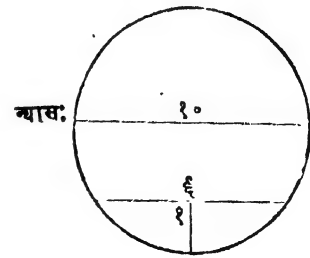
यासः ७ । अथ वर्गं ४९ । भगवामिनिर्ग
पञ्चसहस्रभक्तौ तदेव कल्पं फलम् $\frac{२२३४}{५०००}$ ।
अथवा यासस्य वर्गं ४९ । रुद्राहते ५३६ ।
शक्रहृते लम्बं स्थूलं फलम् $\frac{३८१}{२}$ । घनीकृत-
यासदलम् $\frac{३४३}{२}$ । निजेकविंशतिशुभगोलस्य
घनफलं स्थूलम् $\frac{१७६२४८७}{३}$ ।

शरजीवानयनाय करणसूत्रं
सार्धं वृत्तम् ।

व्यायासयोगान्तरघातफलं
यासस्तदूनी दलितः शरः स्यात् ॥
यासाच्छरोनाच्छरसंशुणाच्च
फलं द्विनिर्ग भवतीह जीवा ।
जीवाह्वर्गं शरभक्तयुक्ते
यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते ॥

उदाहरणम् ।

दशविकृतिवृत्तान्तर्यत्र व्या घण्डिता सखे । ।
तत्रैव वद वायाज्या व्यावायाभ्याश्च विकृतिम् ॥

यासः १० । व्या ६ । योगः १६ । अन्तरम् ४ ।
जातः ६४ । फलम् ८ । एतदूनी यासः २ ।

खेव

दलितः १। जातः शरः १। आसात् १०।
शरीनात् ६। शर १। सङ्गुणात् ६। मूलम् ३।
द्विनिर्जं जाता जीवा ६। एवं आताभ्यां व्या-
वायाभ्यां आसानयनं यथा जीवा- ६। ह ३।
वर्गे ६। शर १। भक्ते ६। शर १। वृत्ते
जातो व्यासः १०।

अथ वृत्तान्तस्त्रासादिनवासान्तचित्राणां
भुजमानानयनाय करणसूत्रं

वृत्तत्रयम् ।

त्रिङ्गुलामिनभक्षन्नेः १०३६२३

स्त्रिवाणायुगादिभिः ८४८५३।

वेदाभिवाणखायैश्च ७०५३४

खखाभाभरसैः ६०००० क्रमात् ॥

वाणेषुनखवाणैश्च ५२०५५

द्विङ्गिनन्देमुसागरेः ४५६२२।

कुरामदशवेदेश्च ४१०३१ वृत्तखासे समाहते॥

खखखान्त्रार्कैः १२०००० संभक्ते

लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः।

वृत्तान्तस्त्रासपूर्वेषां

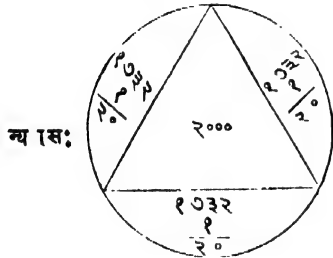
नवासान्तं पृथक् पृथक् ॥

उदाहरणम् ।

सहस्रद्वितययासं यद्वृत्तं तस्य मध्यतः।

समत्रासादिकानां मे भुजान् वद पृथक् पृथक् ॥

अथ वृत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय ।

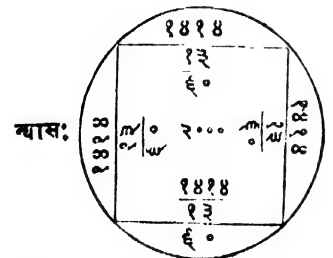

व्यासः २०००। त्रिङ्गुलामिनभक्षन्नेः १०३६२३।

गुणितः २०७८६०००। खखखान्त्रार्कैः १२००००।

भक्ते लब्धं त्र्यसे भुजमानं १०३२ $\frac{१}{२}$ ।

वृत्तान्तस्त्रिभुजे भुजमानानयनाय ।

व्यासः २०००। त्रिवाणायुगादिभिः ८४८५३ गुणितः

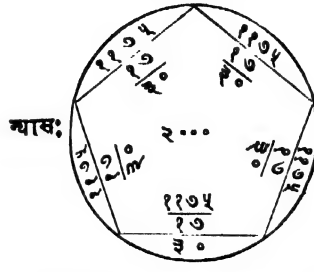
१६६,७०६,०००। खखखान्त्रार्कैः १२००००। भक्ते

लब्धं चतुरसे भुजमानं १४१४ $\frac{१३}{६०}$ ।

खेव

खेव

वृत्तान्तःपञ्चभुजे भुजमानानयनाय ।

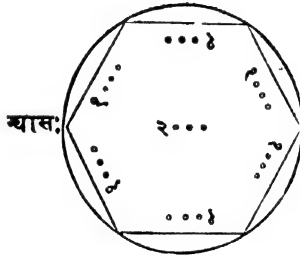

व्यासः २०००। वेदाभिवाणखायैः ७०५३४।

गुणितः १४१,०६०,०००। खखखान्त्रार्कैः १२००००।

भक्ते लब्धं पञ्चसे भुजमानं ११०५ $\frac{१०}{३०}$ ।

वृत्तान्तःषड्भुजे भुजमानानयनाय ।

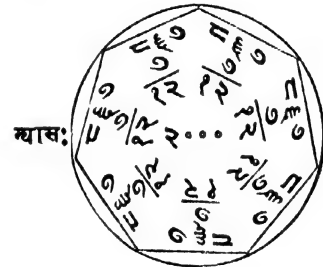

व्यासः २०००। खखखान्त्रार्कैः ६००००। गुणितः

१२०,०००,०००। खखखान्त्रार्कैः १२००००। भक्ते

लब्धं षड्से भुजमानं १०००।

वृत्तान्तःसप्तभुजे भुजमानानयनाय ।

व्यासः २०००। वाणेषुनखवाणैः ५२०५५। गुणितः

१०४,११०,०००। खखखान्त्रार्कैः १२००००। भक्ते

लब्धं सप्तासे भुजमानं ८६७ $\frac{७}{१२}$ ।

वृत्तान्तःअष्टभुजे भुजमानानयनाय ।

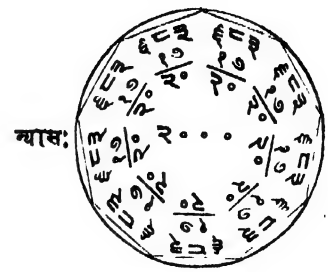
व्यासः २०००। द्विङ्गिनन्देमुसागरेः ४५६२२।

गुणितः ६१,८४८,०००। खखखान्त्रार्कैः १२००००।

भक्ते लब्धं अष्टसे भुजमानं ७६५ $\frac{११}{६०}$ ।

खेव

वृत्तान्तःनवभुजे भुजमानानयनाय ।

व्यासः २०००। कुरामदशवेदेः ४१०३१ गुणितः

८२,०६२,०००। खखखान्त्रार्कैः १२००००। भक्ते

लब्धं नवासे भुजमानं ६८३ $\frac{१०}{२०}$ ।

एवमिष्टयासादेभ्योऽन्यापि जीवाः सिध्य-
न्तीति तास्तु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये ।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया
करणसूत्रं वृत्तम् ।

चापोनवित्रपरिधिः प्रथमाऋयः स्यात्
पञ्चाहतः परिधिर्गर्गचतुर्थभागः।

आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्ध-

यासाद्धतं प्रथममाप्तमिह व्यका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

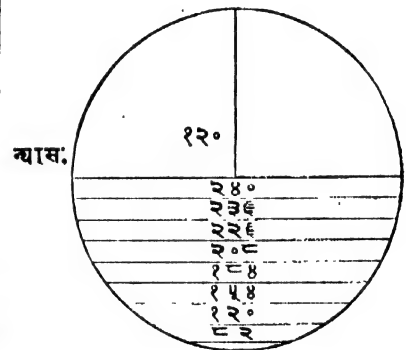
अष्टादशांशेन वृत्तेः समान-

मेकादिनिष्पेन च यत्र चापम् ।

पृथक् पृथक् तत्र वदासु जीवां

खार्कैर्मितं व्यासदलश्च यत्र ॥

७५४

४२

व्यासः २४०। अत्र किलाकलाघवाय विंशतिः

सार्धार्कशतांशमिलितः सप्तपरिधिः ७५४।

अस्याष्टादशांशः ४२। अत्रापि अकलाघवाय

द्वयोऽष्टादशांशयुतो दृष्टीतः अनेन पृथक्

पृथगेकादिगुणितेन तुल्यं घटुषि कल्पिते व्याः

साध्याः।

अथवाच सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधिं

घटुषि चापवर्त्तय व्याः साध्यास्तथापि ता एव

भवन्ति।

अपवर्त्तिते व्यासः। परिधिः १८। चापानि

च १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२।

१३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०।

चेन्नजः

अथ चापानयनाय करबन्धनं कृतम् ।
आसाब्धिघातयुतमौर्विकया विभक्तौ
जीवाङ्गिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः ।
लब्धोनितात् परिधिवर्गचतुर्थभागा-
दामि पदे दृतिदलात् पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

विहिता इह ये गुणास्ततो
वद तेवामधुना धनुर्मितिम् ।
यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया
गणिते गणितिकालिनेपुणम् ॥

आसः ४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ ।
२०८ । २२६ । २३६ । २४० । स एवापवर्तित-
परिधिः १८ । जीवाङ्गिणा । २१ पञ्चभिन्ध ५ ।

परिधिः १८ । वर्गो ३२४ गुणितः १७०१० । आसा-
२४० । बि ४ । घात ६६० । युतमौर्विकयानया
१००२ भक्तौ लब्धः १७ । अत्राङ्गलाघवाय चतु-
र्विंशतेर्द्वाधिकसहस्रांशयुतो यद्दीप्तोऽनेनोनितात्
परिधिः १८ । वर्ग ३२४ । चतुर्थभागात् ६४ ।
पदे प्राप्ते ८ । दृति १८ । दलात् ६ । पतिते १ ।
जातं धनुः एवं जातानि धनुषि । १ । २ । ३ ।
४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिविधा-
दशांशेन गुणितानि स्युः । इति श्रीभास्करा-
चार्यविरचितायां लीलावत्यां चेन्नयवहारः
समाप्तः ॥

चेन्नकर्कटी, स्त्री, (चेन्नजाता कर्कटी । मध्य-
पदलोपिकर्मधारयः ।) बालुकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

चेन्नचिभिटा, स्त्री, (चेन्नजाता चिभिटा । शाक-
पार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) चिभिटा-
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेन्नजः, पुं, (चेन्ने स्त्रीरूपचेन्ने गुर्वादिगुणात्-
देवरादिशुक्रात् जायते इति । चेन्न + जन् +
ङ् ।) खलियामन्यद्वारा जनितः पुत्रः ।
द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । (यथाह
मनुः । ६ । १६७ ।

“यस्तत्पुत्रः प्रप्नोतस्य स्त्रीवस्य आधितस्य वा ।
खधर्मैर्गुणियुक्तायां स पुत्रः चेन्नजः स्मृतः ॥”
द्वादशविधपुत्रा यथा तत्रैव । ६ । १५८—१६० ।

“पुत्रान् द्वादश यानाह दृष्ट्वा स्त्रायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायादबान्धवाः ॥

औरसः चेन्नजश्चैव दत्तः क्षत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविह्वल दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कान्नीनश्च सङ्गीदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
खयन्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥”

स च देवरादिना आभादिभार्यायां यथोक्त-
विधानोत्पन्नः । यथा,—

“अपुत्रां शुश्रूष्यतातो देवरः पुत्रकाण्यया ।
अपिक्ता वा समोचो वा कृताभ्यक्त कृतावियात् ॥

आगर्भसम्भवान्मन्वेत् पुतितस्तनयथा भवेत् ।
अनेन विधिना जातः चेन्नजोऽस्य भवेत् कृतः ॥”

इति मिताचार्यामाचारार्याणां ॥

चेन्नजः

तत्पर्यायः । देवरादिजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तस्य पित्रिक्यभागित्वं यथा, मनुः । ६ । १६५ ।
“औरसचेन्नजौ पुत्रौ पित्रिक्यस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिक्त्यांशभागिनः ॥” *
अनियोगोत्पन्नचेन्नजस्य औरसेन सह विभाग-
माह मनुः । ६ । १६२ ।

“यद्येकरिक्त्यनौ स्यातामौरसचेन्नजौ सुतौ ।
यद्यस्य पैत्रिकं रिक्त्यं स तद्गृहीत नेतरः ॥”

(अत्र कुल्लूकभट्टः । “यदीति । अपुत्रेण पर-
चेन्ने नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ

रिक्त्यौ पित्रदाता च धर्मेत इति याज्ञ-
वल्क्योक्तविषये यदा चेन्निकस्य पितुः चेन्नजा-
नन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तौ औरसचेन्नजौ

एकरिक्त्यनौ एकस्य पितुर्यदपि रिक्त्याहो
भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव

स गृहीयात् न चेन्नजः चेन्निकपितुः । यत्तु
वक्ष्यति षड्भुत्तु चेन्नजस्यांशं प्रदद्यात् पैत्रिका-
हनात् । औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्रवत्

बीजविषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन उभयसम्बन्धि-
रिक्त्यहरत्वमुक्तं तत्तु चेन्निकपितुरौरसपुत्रा-
भावे बोद्धव्यम् । मेघातिथिगोविन्दराजौ तु

औरसमनियुक्तापुत्रश्च विषयोक्तव्य इमं श्लोकं
याचताते । तन्न । अनियुक्तापुत्रस्याचेन्नजत्वात्

अनियुक्तासुतस्येवनेन तस्य रिक्त्यग्रहणनिषे-
धात् यद्येकरिक्त्यनौ इत्यनन्वयाच्च ॥”) एक

रिक्त्यनौ एकस्यां जातौ रिक्त्यनौ यस्य
बीजादयो जातः स तस्य रिक्त्यं गृहीयात् ।

इतरोऽन्यबीजजो न गृहीयादित्यर्थः । स्त्रीधने
यत्पितृदत्तं यद्धनं स्त्रियै तद्बीजजस्तद्धनं

गृहीयात् नान्य इत्याह नारदः ।
“हौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।

तयोर्द्वयस्य पित्रां स्यात् स तद्गृहीत नेतरः ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥

कलौ चेन्नजपुत्रकरणनिषेधो यथा, आदित्य-
पुराणे ।

“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणस्य कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोपतिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥”

इत्यादि ।
“दत्तौरसेतरेषां पुत्रत्वेन परिग्रहः ।”

इत्यादि ।
“एतानि लोकगुप्तार्थं कलेरादौ महात्मभिः ।

निवर्तितानि कर्माणि यवस्थापूर्वकं कुधैः ॥”
इत्यादि च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥

चेन्नजाते त्रि ॥
चेन्नजा, स्त्री, (चेन्नज + स्त्रियां टाप् ।) अतःकण्ट-

कारी । शशाङ्गली । गोमृत्त्रिका । शिल्पिका ।
चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ खलियामन्य-

द्वारा जाता कन्या च ॥
चेन्नजः, पुं, (चेन्नं शरीरं एतच्छरीरं ममेति

इत्या यो जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन
विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद-

नेन विषयीकरोति वा लवीवत् तत्पुण-

चेन्नदः

भोक्तृत्वादित्यर्थः । ज्ञा + “इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः ।”
३ । १ । १३५ । इति कः । १) शरीराधिदैवतम् ।

तत्पर्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ । इत्यमरः ।
१ । ४ । १०६ ॥ त्रीणि शरीराधिदैवतेऽन्तर्भोक्तारि ।

(चेन्नेषु सर्वदेहेषु सर्वान्तर्यामितया विराज-
मानः सन् “सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् सर्वचेन्न-

पालयिता” इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति
यः प्रज्ञानधनः परमपुरुषः स सर्वान्तरात्मा

असंसारो परमेश्वरः ।) चेन्नं शरीरं जाना-
तीति चेन्ने शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव-

तीति वा चेन्नजः । ज्ञनजनादिति ङः । इति
भरतः ॥ तस्य पर्यायान्तरम् । सुबीजः ४

पुरुषः ५ अन्तर्यामी ६ ईश्वरः ७ पुत्रलः ८
परसंज्ञकः ९ इति शब्दरत्नावली ॥ प्रधानम्

१० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (उभयतः प्रमाद्यं
यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १—२ ।

“इदं शरीरं कौन्तेय ! चेन्नमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेति तं प्राहुः चेन्नज्ञ इति तद्विदः ॥

चेन्नज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वज्ञेचेन्ने भारत ।
चेन्नचेन्नज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥”

ईश्वरपक्षे भाष्यकदर्थो यथा,—“चेन्नचेन्नज्ञा-
नुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातयाविति

नेत्युच्यते चेन्नज्ञमिति । चेन्नज्ञं यथोक्तलक्षण-
श्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि

योऽसौ सर्वज्ञेचेन्नेकः चेन्नज्ञो ब्रह्मादिस्तम्-
पर्यन्तानेकचेन्नोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वो-

पाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धी-
त्यभिप्रायः । हे भारत ! यस्मात् चेन्नचेन्नज्ञे-

श्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यद-
वशिष्टमस्ति तस्मात् चेन्नचेन्नज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्ज्ञ

ज्ञानं चेन्नचेन्नज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेत
तज्ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतं अभिप्रेत-

मित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥” अपि च
तत्रैव । १३ । २२ ।

“उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्र-
नामकीर्तने । १४६ । १५ ।

“पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अथयः पुरुषः साक्षी चेन्नज्ञोऽचर एव च ॥”)

वटुकभैरवः । यथा,—“चेन्नज्ञः क्षत्रियो
विराट् ॥” इति तस्य स्तोत्रम् ॥ छेकः । इति

मेदिनी ॥ विदग्धः । लघकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शेषद्वयार्थे त्रि ॥

चेन्नदः, पुं, (चेन्नं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो
भोचयति स्तुतिपाठिनो भक्त्येति भावः । चेन्न

+ दा + कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—
“चेन्नदः चेन्नपालश्च चेन्नज्ञः क्षत्रियो विराट् ।

प्रज्ञानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्महत् ॥”
इति विश्वसरोद्धारतन्त्रे आपद्दुहारकण्ठे वटुक-

भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (चेन्नं शस्याद्युत्पादनचर्मा
भूमिं ददातीति ।) चेन्नदातरि त्रि ॥

चेवपा

चेवपूती, स्त्री, (चेवस्य चेवे वा पूतीव । यदा, चेवे शरीरे पूतीव । औषधान्तरैर्युक्तस्यास्य आरोग्यसंघटकतया तथात्वम् ।) चेतकण्ट-कारि । इति राजनिर्घण्टः ॥

चेवदेवता, स्त्री, (चेवाधिष्ठात्री देवता ।) केदाराधिष्ठात्री । सा च सर्पादिरूपा । यथा, “रक्ताक्षः कथयति । अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः । तस्य च कृषिं कुञ्जतस्तदैव निष्कलः कालोऽतिवर्तते । अथैकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मणः उष्णकालावसाने घर्मात्तः स्वचेवमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः । अगतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितं वृक्षतुण्डाटीयं भौषणं सुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास । नूनमेवा चेवदेवता मया कदापि न पूजिता । तेनेदं मे कृषिकर्म विफलीभवति ।” इति पञ्चतन्त्रे काको-लूकीयं नाम ३ तन्त्रम् ॥

चेवपः, पुं, (चेवं शरीरं पाति रक्षति स्तोत्र-कारिणो भक्त्येति यावत् । चेव + पा रक्षणे “आतोऽनुपसर्गो कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—

“अच्छोभूताश्रयं मय्यस्य वदने तीक्ष्णदर्शनम् ।
चेवपं कर्णयोर्मध्ये चेवपालं हृदि न्यसेत् ॥”

इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपडुद्धारकण्ये वटुक-भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (चेवं प्रस्योतपादनचर्मां भूमिं पातीति । चेव + पा + कः ।) चेवरक्षके चि ॥ (चेवं शरीरं विश्वं जगद् वा पाति अपरिमेयात्मैश्वर्यप्रभावेन चैतन्यदानेन वा इति युत्पत्त्या परमात्मा परमेश्वरः ॥)

चेवपतिः, पुं, (चेवस्य प्रस्यभूमेः पतिः ।) केदाराधिपः । वप्रसामी । यथा,—“अथ प्रभाते स चेवपतिर्लुङ्घकरुत्सं प्रदेष्टुमागच्छन् काके-नावलोकितः ।” इति हितोपदेशे मित्रलाभ-प्रकरणम् ॥ (चेवस्य शरीरस्य विश्वस्य वा पतिः । जीवः । अयिः । परमात्मा । यथा, तन्त्रसारे ।

“जीवं चेवपतिं प्राहुः केचित्प्रथमथापरे ।

स्वतन्त्र एव स कश्चित् चेवस्य पतिरिष्यते ॥”)

चेवपर्पटी, स्त्री, (चेवे पर्पटीव । यदा, चेवे जाता पर्पटी ।) चुपविशेषः । इति वैद्यकम् ॥ चेत-पापडा इति भाषा ॥

चेवपालः, पुं, (चेवं पालयति रक्षतीति । चेव + पाल् + शिच् + अण् अच् वा ।) देवताविशेषः । तद्देवा यथा,—

“भेदा एकोनपञ्चाशत् चेवपालस्य कीर्तिताः ।

माहकाबीजभेदेन सम्भिन्ना नामभेदतः ॥

अनरक्षापञ्चमश्च इन्द्रस्तुतिस्ततः परः ।

रेडाचारस्तोत्रसंज्ञं ऊष्माद ऋषिस्तदनः ॥

ऋतुस्तो लक्ष्मकेशस खपकश्चेकदंष्टकः ।

परावतश्चौघवन्तुरौघधीशस्तथैव च ॥

अञ्जनश्चास्त्रवारश्च कवलः खड्खानलः ।

गासुखश्चैव चण्डादोरुमनाश्च चण्डवारणः ॥

हटाटोपो जटालाखो भङ्गीवश्च जङ्गवरः ।

चेवपा

टङ्कपाणिस्तथा चान्येकानवन्मुखः कामरः ॥

उकारवो गवार्णश्च तद्देहस्थिरस्तथा ॥

दन्तुरो धनदश्चाग्नौ नत्तिक्तान्तः प्रचण्डकः ॥

फटकारो बीरसंघश्च भङ्गाखो मेघभासुरः ।

युगान्तौ रौद्रवस्त्राय लम्बीशो वसवस्तथा ॥

शूकनन्दः वङ्गालाखः सुनामाहं वृक्षस्तथा ।

एते भेदाः समाख्याता माहकाक्षरयोनिकाः ॥” * ॥

चेवपालकथनप्रयोजनं यथा,—

“नामपदस्य वर्णानां यो वर्णो माहकान्तरे ।

दृश्यते प्रथमं तत्र तत्रायं चेवपालकः ॥

तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदेरेतैर्व्यवस्थितः ।

ततो विशिष्टो यद्यथाः चेवपालस्तु सर्वतः ॥

चेवपालमसंपूज्य यः कर्म कुरुते कश्चित् ।

तस्य कर्मफलं हन्ति चेवपालो न संशयः ॥”

इति एकोनपञ्चाशत्चेवपालकथनम् ।

इति चेवपालप्रकरणे प्रयोगसारः ॥ * ॥

अथ चेवपालमन्त्राः । मन्त्रदेवप्रकाशिन्याम् ।

चौमितिबीजादि चेवपालाय इति नमोऽन्तः ।

अयं प्रणवादिर्वा मन्त्रः । तथा,—

“वर्णान्त्यमौ बिन्दुयुक्तं चेवपालाय हृत्कण्ठः ।

तारादो वसुवर्णोऽयं चेवपालस्य ईरितः ॥”

प्रातःस्नानादनन्तरं प्राणायामान्तामस्य पूजां

विधाय धर्मादिपीठं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं

कुर्यात् । अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री मन्त्रः ।

चेवपालो देवता चौ बीजं आयेतिशक्तिः वङ्-

दीर्घभागा बीजेनाङ्गन्यासः । ततो ध्यानम् ।

“भाजच्चन्द्रजटाधरं चिनयनं नीलाञ्जनाद्रिभ्रमं

दोर्दण्डातगदाकपालमखण्डसङ्गान्धवस्त्रोज्ज्वलम् ।

चण्डामेखलघर्षरञ्जनिमिलजम्भकारभीमं विभुं

वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं श्रीचेवपालं सदा ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा

धर्मादिकल्पितपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाह-

नादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधायारण-

पूजामारभेत् । अङ्गैः प्रथममावरणम् । अनन्ता-

चाभिकेशकरालघण्टारवमहाक्रोधपिशिताशन-

पिङ्गलाक्षोर्ध्वकेशैरुदभिर्द्वितीयम् । इन्द्रादिभि-

स्तृतीयम् । वज्रादिभिस्तुतुर्थम् । ततो धूपादि-

विसर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं

लक्षजपः । साध्येन चरणा दशांशहोमः ।

तथा च निबन्धे ।

“लक्षमेकं जपेन्नम्रं जुहुयात्तद्दशांशतः ।

चरणा वृत्तस्तिन ततः चेवेशमर्चयेत् ॥”

मन्त्रदेवप्रकाशिकायास्तु प्रणवरहितोऽयं मन्त्रः ।

अस्य पुरश्चरणमयुतसंख्यजपः ॥ * ॥

अथास्य बलिविधानम् । राजौ महाङ्गने

स्थण्डिलं कृत्वा तत्र देवं सपरिवारं संपूज्य

देवस्य हस्ते बलिमन्त्रेण त्रिवारं बलिं दत्त्वा

सपरिवारगणैः स्वस्वनामभिर्बलिं दद्यात् ।

बलिमन्त्रस्तु । एहोहि विदुषि सुख सुख सुख्य

सुख्य तर्ज्य तर्ज्य विन्नपद विन्नपद महा-

भैरव चेवपाल बलिं यज्ञ यज्ञ स्वाहा । तत्रा

च निबन्धे ।

चेववि

“पूर्वमेहिद्वयं पञ्चात् विदुषि स्थात् सुखद्वयम् ।

सुख्यद्वितयं भूयस्तर्ज्यद्वितयं पुनः ॥

ततो विन्नपदद्वन्द्वं महाभैरव तत्परम् ।

चेवपाल बलिं यज्ञ द्वयं पावकसुन्दरी ॥”

यद्वा, एहोहि तुख तुख सुख सुख जम्भ जम्भ

हन हन विन्नं विनाशय विनाशय महाबलिं

चेवपाल यज्ञ यज्ञ स्वाहा । इति मन्त्रः । एव

बलिविधिः सर्वग्रहनिवारको विजयश्रीकरश्च

भवति । बलिमपि सोपदर्शष्ट हत्पिण्डेन दद्यात् ॥

फलम् ।

“बलिदानेन समुत्तः चेवपालः प्रयच्छति ।

कान्तिमेधाबलारोग्यतेजःपुष्टियशःत्रियः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(द्वारपालो भैरवविशेषः । यथा, तन्त्रशास्त्रे ।

“गणेशं वटुकश्चैव चेवपालश्च योगिनीः ।

पूर्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत् ॥”

चेवरक्षके चि । यथा,—

“स एव ग्रामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च ।

चेवपालः स एवासीद् द्विजातीनाञ्च रक्षिता ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । १६ । २४ ॥)

चेवपालरसः, पुं, (चेवपाल इति संज्ञा विद्यते

यस्य । स एव रसः औषधविशेषः ।) यक्षबीजुक्त-

शोथस्यौषधम् । दुग्धवटीति स्थातम् । यथा,—

“हिङ्गुलश्च विषं तान्त्रं लौहं तालकटङ्गणम् ।

जीरमाचूरफेनश्च समभागं विमर्दयेत् ॥

यवाङ्गा वटिका कार्या पथ्यं दुग्धौदनं हितम् ।

अलवणं वारिहीनश्च दातव्यं भिषजां वरैः ॥

गुरुशोथमभिमन्त्र्य यक्षबीजमतिदुस्तरम् ।

ज्वरश्च विषमं जीवं नाशयेन्नात्र संशयः ॥”

इति भैषज्यरत्नावली ॥

आचूरफेनं अक्षिफेनम् ॥

चेवयमानिका, स्त्री, (चेवे जाता यमानिका ।)

चेवजातयमानी । यथा,—

“उपाधिरग्रगन्धे तु वत्ताचेवयमानिके ॥”

इति नानार्थे त्रिकाण्डशेषः ॥

चेवरहा, स्त्री, (चेवे रोहति उत्पद्यते इति ।

चेव + रह + कः ।) बालुकीकैर्कटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ चेवजाते चि ॥

चेवलिप्ता, स्त्री, भूमखलस्य कला । यथा । -अथ

यदि दृग्ग्रहोदयासुभिरष्टादशशतानि चेव-

लिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति

फलं चेवलिप्ताः ता ग्रहाकेशुक्लान्तरेण भाष्याः ।

सुक्लान्तरं हि चेवलिप्तान्तरात्मकमतः सजातीय-

करणाय चेवलिप्तीकरणं सुक्लान्तरेणैको दिवसो

लभ्यत इति युक्तसुक्तम् । इति सिद्धान्तशिरो-

मणौ गणिताध्याये ग्रहोदयास्ताधिकारः ॥ * ॥

असुभिः दृष्टविपक्षैः । यथा,—

“गुर्वचरेः खेन्दुमितैरसुप्तैः

वङ्गभिः पलं तैर्घटिका खड्गभिः ॥”

इति तन्त्रे कालमाणाध्यायः ॥

चेवविद् [६] पुं, (चेवं शरीरं अहमिच्छा-

त्वेन वेति जानाति । इदं सर्वशरीरमेवाहमिति

चेताम

आत्मनेन मनसि इत्यर्थः । चेत् + विद् + क्तिप् । चेत्तुः । जीवात्मा । यथा,—
 “तत्त्वं नरेन्द्र ! जगतामय तस्युवाच
 देहेन्द्रियासुधियात्मभिरावृतानाम् ।
 यः चेत्तुचित्तपतया हृदि विव्यगाविः
 प्रत्यक् चकास्ति भगवत्समवेह सोऽस्मि ॥”
 इति श्रीभागवते । ४ । २२ । ३५ ॥
 “यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत् तस्माज्जगती
 जङ्गमाणा तस्युवा स्थावराणाञ्च देहादिभिः
 आत्मना अहङ्कारेण चावृतानां हृदि यच्चकास्ति
 प्रकाशते तमवेह । कथं सोऽस्मीति । सो-
 ऽस्तीति पाठे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसत्
 इत्यर्थः । ननु जीवो हृदि चकास्ति नात्यस्तचाह ।
 चेत्तुविदं जीवं तपति नियमयतीति चेत्तुचित्तपः
 तस्य भावस्तथा तथा अन्तर्यामिरूपेण । यद्वा
 चेत्तुचित्तो अहं ममतास्यदे पातीति चेत्तुचित्तपः
 तेन रूपेण । जीवस्तु पारतन्त्र्यात्तु पाति । ननु
 कर्म जीवं नियच्छति न आविः प्रतप्यः । तर्हि
 बुद्धिर्न प्रत्यक् प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिस्तु
 परतः विषयाकारेण । तस्य हङ्कारः न विव्यक्त
 आपकत्वेन स तु परिच्छिन्नः । एवम्भूतो यो
 भगवान् तमवेहिति ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी ॥
 चेत्तुसम्भवः, पुं, (चेत्ते सम्भवति उत्पद्यते इति ।
 चेत् + सम् + भू + अच् ।) चक्षुः । भिन्ना-
 क्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिजे चि ॥
 चेत्तुसम्भूतः, पुं, (चेत्ते सम्भूतः जातः ।) कुन्दरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ चेत्तुद्वे चि ॥
 चेत्तुसीमा, स्त्री, (चेत्तस्य भूमेः सीमा मर्यादा ।)
 अङ्गारतुषट्चादिद्वाराचिह्नितभूमिमर्यादा ।
 यथा “सीमा चेत्तादिमर्यादा सा चतुर्विधा ।
 ज्ञानपदसीमा ग्रामसीमा चेत्तुसीमा गृहसीमा
 चेति ।” इति मिताक्षरायां अवहाराध्याये
 सीमाविवादशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 चेत्तुजीवः, चि, (चेत्तेन चेत्तुद्वयस्यादिना
 आजीवतीति । आ + जीव् + कर्त्तरि अच् ।)
 कर्षकः । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥
 चेत्ताधिदेवता, स्त्री, (चेत्तस्य अधिदेवता अधि-
 छात्री देवता ।) तीर्थाधिपदेवता । यथा,—
 “देवं गुरुं गुरुध्यानं चेत्तु चेत्ताधिदेवताम् ।
 सिद्धं सिद्धाधिकाराञ्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत् ॥”
 इति संस्कारतत्त्वे प्रयोगसारः ॥
 चेत्ताधिपः, पुं, (चेत्तस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता
 वा ।) मेधादिहादशराशौनामधिपतियहगणः ।
 यथा,—
 “कुलशुक्रबुधेर्दकसौम्यशुक्रावनीश्वराम् ।
 जीवाकिंभाजुज्येष्ठां चेत्तुणि सूरजादयः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 चेत्ताधिष्ठात्री देवता च ॥
 चेत्तामलकी, स्त्री, (चेत्ते भूमौ जाता आमलकी ।
 प्राकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) भूम्या-
 मलकी । इति शब्दमात्रा ॥

२६१ चेत्तेतुः

चेत्तिकाः, पुं, (चेत्तं अस्यास्तीति । ठन् ।) चेत्त-
 स्वामी । यथा, मनुः । ६ । ५४—५५ ।
 “ओषवाताहृतं बीजं यस्य चेत्ते प्ररोहति ।
 चेत्तिकास्यैव तद्बीजं न वमा फलमर्हति ॥
 एष धर्मो गवाक्षस्य दास्युष्टाजाविकस्य च ।
 विहङ्गमहिषाणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥”
 “तत्र दासीपदं परोपपदं तस्यामन्येन जातो
 दासीभक्तुर्न बीजभक्तुः ।” इत्युद्वाहृतत्वम् ॥
 कलत्रस्वामी । यथा, मनुः । ६ । १४५ ।
 “हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रो यथौरसः ।
 चेत्तिकास्य तु तद्बीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥”
 “हरेदिति । तत्र नियुक्तायां यो जातः चेत्तलः
 पुत्र औरस इव धनं हरेत् यस्मात् यत्तस्य
 कारणभूतं बीजं तत् चेत्तस्वामिन एव तत्-
 कार्यकरणत्वात् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
 चेत्तियं, स्त्री, चेत्तजलणम् । परदेहचिकित्स्या ।
 इति मेदिनी ॥
 चेत्तियः, पुं, (परचेत्ते चिकित्स्यः । “चेत्तियश्च पर-
 चेत्ते चिकित्स्यः ।” ५ । २ । ६२ । इति पर-
 चेत्तस्य चेत्तियचादेशः ।) असाध्यरोगः । पर-
 दाररतः । इति मेदिनी ॥ (चि, परदेहचिकि-
 त्स्यो रोगादिः । यथा, भट्टः । ४ । ३२ ।
 “अहं सूर्यपत्न्या नाम्ना नूनं नाज्ञाधिषि लया ।
 इच्छोऽयं चेत्तियो येन मम्यपातीति साज्जवीत् ॥”)
 चेत्ती, [न] चि, (चेत्तमस्यास्तीति इतिः ।) चेत्त-
 विशिष्टः । लघीवल् । यथा, हेमचन्द्रः ।
 “कुटुम्बी कर्षकः चेत्ती हली लघिकार्थिकौ ॥”
 (यथा च मानवे । ६ । ५१ ।
 “तत्तेवाचेत्तिणो बीजं परचेत्तप्रवापिणः ।
 कुर्वन्ति चित्राणामर्थं न बीजो लभते फलम् ॥”)
 परगवादिना शस्यविनाशे तत्प्राम्थ्यथा,—
 “यावत् शस्यं विनश्यत् चेत्ती तावत् फलं लभेत् ।
 पालस्ताद्योऽथ गोस्वामी पूर्वाक्तं दण्डमर्हति ॥
 इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं
 विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तं पालका-
 शक्तौ पालकस्तावः गोस्वामी पूर्वाक्तं दण्डा-
 दित्वा अर्हति ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 चेत्ती, [न] पुं, (चेत्तं स्त्री अख्यस्य । चेत् +
 इतिः ।) स्वामी । भर्ता । यथा, मनुः । ६ । ३२ ॥
 “भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिर्देधन्तु भर्तारि ।
 आहुतुपादकं केचिदपरे चेत्तिञ्चं विदुः ॥”
 “भर्तुरिति । भर्तुः पुत्रो भवतीति सुनयो
 मन्यन्ते । भर्तारि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्तते । केचिदत्
 पादकमवोपारमपि भर्तारं तेन पुत्रेण पुत्तिण-
 माहुः । अन्ये तु वोपारं भर्तारमश्रुतपादक-
 मपि अन्यजनितेन पुत्रेण पुत्तिणमाहुः ।”
 इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ (परमात्मा ।
 यथा, गीतायाम् । १३ । ३३ ।
 “यथा प्रकाशयत्येकः लतृक्षं लोकमिमं रविः ।
 चेत्तं चेत्ती तथा लतृक्षं प्रकाशयति भारत ! ॥”)
 चेत्तेतुः, पुं, (चेत्ते इत्युत्तरिव ।) यावनाक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

चेपणी

चेत्तेपेताः, पुं स्वफल्कपुत्रः । इति केचित् । यथा,—
 “युगात्परोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्रोऽपरस्ततः ।
 स्वफल्कश्चित्रथश्चैव गान्धिन्याश्च स्वफल्कतः ॥
 अक्रप्रसुखा आसन् पुत्रा द्वादश विभुताः ।
 आसङ्गः सारमेयश्च नन्दरो नन्दुरिगिरिः ॥
 धर्मवृद्धिः सुकर्मा च चेत्तेपेत्तोऽरिमर्दनः ।
 शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ॥”
 इति श्रीभागवते । ६ । २४ । १४—१६ ॥
 चेत्तेपेत्त इति साधुपाठः । (तत्र चेत्तेषु चित्रिय-
 कुलेषु उपेक्षा यस्य ॥)
 चेपः, पुं, (चिप + वच् ।) निन्दा । (यथा, याज्ञ-
 वल्काः । २ । २०७ ।
 “चेपं करोति चेदृष्टः पणानर्हत्रयोदश ॥”)
 विन्नेपः । (यथा, गोः रामायणे । ४ । ६० । १२ ।
 “पन्नचेपपरिक्लिष्टाः सुपार्श्वेऽभ्यपथास्यति ॥”)
 लेपनम् । गजः । प्रेरणम् । इति मेदिनी ॥
 विलम्बः । हिला । लङ्घनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 गुच्छः । इति त्रिकाश्रयेः ॥ (यथा, मेघ-
 दूते । २६ ।
 “कुम्भे पातुगमधुकरश्रीयुधामात्मविम्बम् ॥”)
 चेपकः, चि, (चिपतीति । चिप् + वल् ।)
 चेपकर्ता । इति आकरणम् ॥
 चेपणं, स्त्री, (चिप + भावकर्मादिभ्य लृट् ।) प्रेर-
 णम् । तत्पर्यायः । चिपा २ । इत्यमरः । ३ ।
 २ । ११ ॥ यापनम् । यथा,—
 “विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा ।
 आयुषः चेपणार्थं तु दातव्यं स्त्रीधनं सदा ॥”
 इति विवादचित्तामणिधृतहारीतवचनम् ॥
 प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणार्थं लुनिर्मितशिष्यम् ।
 फिज्जा इति भाषा । यथा, श्रीभागवते । ३ । ११६ ।
 “प्रवृत्त्यायवच्छास्तमः पांशवमैरयन् ।
 दिग्भ्यो निपेतुर्गवाणः चेपणैः प्रहिता इव ॥”
 “पांशुक्रतमसश्च प्रेरितवन्तः । चेपणैर्यन्तैः ।”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (परित्यागः ।
 यथाह मनुः । ४ । ११६ ।
 “उपाकर्मणि चोत्सर्गे चिरात्तं चेपणं स्मृतम् ॥”
 “उपाकर्मणि उत्सर्गे चिरात्तमध्ययनचेपणम् ॥”
 इति कुल्लूकभट्टः ॥ मलयोद्धर्ता सहसा भूपा-
 तनरूपनिशुद्धकौशलविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ४ । १० । २० ।
 “चेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहो हूतनिस्त्रैः ।
 तलेर्वानिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥”
 “चेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यवनं हृटात् ॥”
 इति तट्टीकाक्षत्रीलकण्ठधृतमल्लशास्त्रम् ॥
 चेपणिः, स्त्री, (चिप + बाहुलकात् अनिः
 चेपणी, स्त्री, डीप् वा ।) नौकादण्डः । इत्यमरः ।
 १ । २० । १३ । डण्ड इति भाषा । जालभेदः ।
 इति मेदिनी ॥ (अश्वविशेषः । यथा, रामा-
 यणे । ६ । ७ । २४ ।
 “चेपयस्वस्वोमराक्षोऽथाश्वा क्रान्तिं सुवर्णानि च ॥”)
 चेपणीयं, स्त्री, (चिप + अनियर् ।) पाषाणप्रक्षेप-
 णम् । यथा, रघुवंशे । ४ । ७७ ।

चेमः

“तत्र चोरं रघोर्वृद्धं पार्वतीयेगैरभूत् ।
नाराचचेपणीयाश्चनिधोत्पतिताननम् ॥”
“तत्रेति । तत्र हिमाद्रौ गणैः सह रघोर्वृद्धं
अभूत् । किंगणैः पर्वते उत्पन्नैः । किं युद्धं
भयङ्करम् । पुनः किं नाराचानां वाणविशेषाणां
चेपणीयानां पाषाणप्रक्षेपणशक्त्याणां ये अस्माक-
स्तेषां चर्चणेन उत्पतितान् अग्नयो यस्मिन् ॥”
इति तट्टीका ॥ चेपण्योऽर्थे चि ॥
चेपदिनं, स्त्री, अहर्गणानयनार्थं स्त्रीविंशतिशयुत-
चयनाङ्गी । यथा । “इदानीमहर्गणार्थं चेप-
दिनान्याह । स्त्रीयनखांशयुताः चयनाद्याः चेप-
दिनानि दिवागणसिद्धेः । पूर्वमाणीता ये
चयाहास्तेषामधो यमाङ्गिकायां तत् स्त्रीय-
विंशतिशयुतं सहिनायां कम्पम् । या घटिका-
स्तानि दिनानि । या विघटिकास्ता घटिका-
स्तासामप्यधो ये घट्टांशस्तानि पानीयपलानि
कम्पयन्तीति ।” इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणि-
ताध्याये प्रत्यब्धशुद्धिः ॥
चेपपातः, पुं, यच्चकक्षाक्रान्तिमञ्जलीयोर्योऽर्थः ।
यथा । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह । “क्रान्तिवृत्तं
विधेयं यद्वाङ्गं भ्रमत्यत्र भासुच भाह्वं कुभा
भासुतः । क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः
चेपपाताश्च चलनबोधकत् ॥” इति सिद्धान्त-
शिरोमणौ गोलाध्यायः ॥
चेपिमा, [न] पुं, (क्षिप्रस्य भावः “पृथादिभ्य
इमनिच् वा” ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।
“स्थूलदूरयुवस्वक्षिप्रचेद्राणां यगादिपरं पूर्वस्य
च गुणः” ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अति-
शयक्षेपः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
चेपिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः । क्षिप्र + इष्टल् ।
“स्थूलदूरेति” ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अति-
शीघ्रः । क्षिप्रतरः । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥
चेपीवान्, [सु] त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः । इत्यसुन् ।
“स्थूलदूरेति” ६ । ४ । १५६ । इति साधुः ।) अति-
शयक्षिप्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
चेमा, [च] त्रि, (क्षिपति इति । क्षिप् + ञच् ।)
क्षेपणकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
रामायणे । ४ । ६ । ८४ ।
“उपास्यश्च ददौ प्रापं चेभारं वालिनं प्रति ॥”)
चेमं, स्त्री, अक्षरार्थस्य वर्षविशेषः । यथा । “ब्रह्मो
जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्य उल्लितो
यन्नाभिरुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रिय-
व्रतात्मज इभ्रजिह्वः खं द्वीपं सप्त वर्षाणि
विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य
स्वयमात्मयोगेनोपराराम । शिवं वयसं सुभद्रं
शान्तं चेममन्तमभयमिति वर्षाणि ॥” इति
श्रीभागवते । ५ । २० । २-३ ॥ * मठविशेषः ।
यथा,—
“मत्सुं ययौ च वाराहक्षेत्रं यन्नाविधायकः ।
श्रीकण्ठचेममठयोरासीदुष्कपुराणिके ॥”
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः ॥
चेमः, पुं, स्त्री, (चि चये + “अर्तिस्तुसुहृष्ट-

२६२

चेमकः

चीति ।” उवा । १ । १३६ । इति सन् । (कुश-
लम् । (यथा, मनुः । १२ । २७ ।
“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्मुमनामयम् ।
वैश्यं चेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥”)
तद्वति चि । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ (यथा, गो-
रामायणे । ५ । ८ । १७ ।
“कृताः चेमाश्च पन्थानः सुखं गच्छन्ति खेचराः ॥”)
लब्धरक्षणम् । इति मेदिनी ॥ मोक्षः । इति
हेमचन्द्रः ॥
चेमः, पुं, (चेमं मङ्गलमस्मिन्नस्तीति । अर्थ आटच् ।)
चोरनामगन्धद्रवम् । चङ्गाणामौषधम् । इति
शब्दरत्नावली मेदिनी च । धर्मेण शान्त्यासुत-
पादितः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । २८ ।
“यवसायं प्रचक्षे वै चेमं शान्तिरक्षयत ।
सुखद्विषयः कीर्तिरिहोति धर्मेन्दुनवः ॥”
कलिङ्गदेशस्य राजा । यथा,—
“चेमोऽप्यतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः ।
मतिमांश्च मनुजैश्च । ईश्वरश्चेति विभुतः ॥”
इति महाभारते । १ । ६७ । ६५ ॥ *
चन्द्रवंशीयमुचिराजपुत्रः । यथा,—
“ततः सुतप्लयादिप्रः सुचिस्तस्य भविष्यति ।
चेमोऽथ सुतस्तस्माद्भर्मेन्द्रः सनस्ततः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ४७ ॥ *
लब्धपरिपालनम् । यथा,—
“उपेयादीश्वरश्चैव योगचेमार्थसिद्धये ।
स्वात्वा देवान् पितृन् चैव तर्पयेदर्थयेत्तथा ॥”
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्यायः ॥
“तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा
श्रीमन्ममकुत्सितं यो न चेमार्थम् । अलब्धत्वाभो
योगः । लब्धपरिपालनं चेमः तदर्थमुपेयात् ।
उपासीत उपेयादित्वेन सेवां प्रतिषेधति ।
वेतनयच्छेन आश्चाकरणं सेवा तस्याः चरुति-
त्वेन निषेधात् ॥” इति तट्टीका मिताचरा ॥
(यथाच मनुः । ८ । २३० ।
“योगचेमेऽथ यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥”)
चेमका, पुं, (चेम + स्त्रीयं संज्ञायाम् वा कन् ।)
चोरनामगन्धद्रवम् । इति जटाधरः ॥ *
नागविशेषः । यथा,—
“नागः शङ्खमुखश्चैव तथ कुशाखकोऽपरः ।
चेमकश्च तथा नागो नागः पिङ्गारकस्तथा ॥”
इति महाभारते । १ । ३५ । ११ ॥
जगन्मज्जयवंशीतपन्नराजविशेषः । यथा,—
“श्रुतानीकाद्दुर्दमस्तस्यापथं महीनरः ।
दक्षपाणिर्निमित्तस्य चेमको भविता यतः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ४३ ॥
एतत्पर्यन्तं अस्य वंशस्य विश्रान्तिः । परी-
क्षितादयः चेमकान्ताः कलेः सहस्रवत्सर-
पर्यन्तं राजान् आसन् । ततः सोमवंशशाखा-
न्तरे भगधवंशा राजानः कलौ बहुकालं
स्थिताः । इति श्रीभागवतमतम् ॥ राजस-
विशेषः । यथा,—
“एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराहवीं वृष ॥

चेमक

शूण्यां निवेशयामास चेमको नाम राक्षसः ॥”
इति हरिवंशे । २६ । ७६ ॥
चेमकरः, त्रि, (करोतीति । क + ञच् ।) मङ्गल-
कारकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
महाभारते । १४ । ३५ । ३७ ।
“पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं चेमकरं द्विजाः ॥”)
चेमकारः, त्रि, (चेमं करोतीति । चेम + कृ +
“कर्मेणि ञच् ॥” ३ । २ । १ । इति ञच् ।)
सुभङ्करः । इति भूरिप्रयोगः ॥ चेमङ्करः ।
मङ्गलकर्ता । यथा, “चेमप्रियमन्नात् कुर्वा” इति
स्त्रुवेण चेमशब्दात् परस्य लघातोः खप्रत्यया-
भावपक्षे णात् षस्ति षण्प्रत्ययेन नियन्तः ।
इति सुश्रुतबोधयाकरणम् ॥ (यथा, भट्टः । ५ । ७७ ।
“पितुः प्रियङ्करो भर्ता चेमकारस्तपस्विनाम ॥”)
चेमस्तु, त्रि, (चेमं करोतीति । चेम + कृ +
क्षिप् ।) मङ्गलकारकः । यथा,—
“दुर्लभं प्राप्तं वाक्यं दुर्लभः चेमस्तु सुतः ।
दुर्लभा बह्वशी भार्या दुर्लभः स्त्रियः प्रियः ॥”
इति चाणक्ये । ५४ ॥
चेमगुप्तः, पुं, (चेमेण मङ्गलमयेन परमेश्वरेण गुप्तः
रक्षितः यद्वा चेमः लब्धरक्षणं तेन गुप्तः ।)
काश्मीरदेशस्य राजविशेषः । यथा,—
“चेमगुप्ताभिधानोऽभूद्य राजा तदात्मजः ।
आसवासिबनोत्सिक्तचित्तादयस्यसंस्वरः ॥”
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः ॥
(चेमगुप्ते त्रि ॥)
चेमङ्करः, त्रि, (चेमं करोतीति । चेम + कृ +
“चेमप्रियमन्नेऽर्थे च ॥” ३ । २ । ४४ । इति ञच् ।
यात् खच् सुम् च ।) मङ्गलकारकः । तत्पर्यायः ।
अरिहतातिः २ शिवतातिः ३ शिवङ्करः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चेमकारः ५ मङ्गङ्करः ६ सुभ-
ङ्करः ७ । इति भूरिप्रयोगः ॥
चेमङ्करी, स्त्री, (चेमङ्कर + स्त्रियां ङीप् ।) देवी-
विशेषः । यथा,—
“चेमान् देवेभ्यो सा देवी ज्ञात्वा दैत्यपतेः क्षयम् ।
चेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यति ॥
अनेनेव तु रूपैश्च विद्यायुक्तसमन्विता ।
एका वा नगरात्मन्या पूजिता स्थापिता शुभा ॥
प्रासादे पटकुक्षे वा पुस्तके जलवद्भिजा ।
निक्षिप्ते पूजयेत् चेमां सर्वकामफलप्रदाम् ॥
इमनी पदमाला च श्रीवोद्या वक्ष्यशासना ।
अस्त्रं प्रत्यङ्गिरादेयाः पूजयेत् ससुदाम्भवा ॥
एताभिः स्थापनं कार्यं शिवासनसमाश्रुगम् ॥”
इति देवीपुराणे चेमङ्करीप्रादुर्भावः ४७ अध्यायः ॥
शङ्खचिह्नी । सा च भगवत्या स्त्रीः । तस्या
नमस्कारमन्त्रः । यथा,—
“कुङ्कुमाखण्डसङ्गीः । कुन्देन्दुधवलानने ।
मत्स्यमांसप्रिये देवि ! चेमङ्करि ! नमोऽस्तु ते ॥”
अपि च ।
“लक्ष्मीदेवि महाशक्ति ! तत्तुल्ये ! वक्षिष्ये !
कुलाचारप्रवर्त्तासि नमस्ते शङ्करप्रिये ॥”
इति तन्त्रम् ॥

चैमन्नित्, पुं, (चैमं मङ्गलं जयति जितवाद् वा सर्वदा पुण्यात्मककर्मणा। यद्वा चैमं प्राप्तस्य रक्षणं जितवान् स्वायत्तीकृतवान् देवपुत्रवकारादिप्रभावेणेति यावत्।) राज-विशेषः। स तु मगधदेशे वटचिंशद्वर्षपर्यन्तं राजा भविष्यति। तस्य नामान्तरं चैमाचैः। इति मतस्यपुराणमिति केचित्॥

चैमदशी, [न] पुं, (चैमं द्रुं शीलमस्य बद्धा चैमं मङ्गलं प्राप्तस्य रक्षणं वा पश्यतीति। चैम + दृश् + णिनिः।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः। यथा, महाभारते। १२।२२।६।

“कोशलागामाधिपत्यं संप्राप्तं चैमदर्शनम्।

सुनिः कालकटचीय आजगामेति नः श्रुतम्॥”

चैमधन्वा, [न] पुं, (चैमं लब्धरक्षणपटु धनु-र्यस्य यद्वा चैमं प्रजानां मङ्गलसाधनं जगद्वित-करमित्यर्थः धनुर्ग्रहः।) सूर्यवंशीयराज-विशेषः। स तु पुण्डरीकपुत्रः। यथा,—

“नभस्य पुण्डरीकस्तु चैमधन्वा ततः स्मृतः।

चैमधन्वस्तत्त्वासीद्देवानौकः प्रतापवान्॥”

इति हरिवंशे। १५।२७॥

सावर्ण्यनामकतृतीयमनुपुत्रविशेषः। यथा,—

“सर्वजगः सुश्रमार्त्ता च देवानौकः पुण्ड्रहः।

चैमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः पण्डको मनुः।

सावर्ण्यस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः॥”

इति च तत्रैव। ७।७४॥

चैमधर्मा [न] पुं, (चैमं मङ्गलरूपं चैमे वा धर्मा यस्य। यद्वा चैमरक्षणे धर्मा यस्य।) राजविशेषः। यथा, “ततश्च शिशुनागस्तस्य पुत्रश्च काकवर्णो भविता तस्य पुत्रः चैमधर्मा तस्यापि चत्वारोः” इति विष्णुपुराणे। ४।२४।३॥

चैमधूर्तिः, पुं, (चैमे मङ्गले लब्धरक्षणे वा धूर्ति-धारणा यस्य।) राजविशेषः। यथा,—

“बृहत्क्षत्रमथायान्तं कैकयं दृढविक्रमम्।

चैमधूर्तिर्महाराज! विद्याधोरसि मार्गणे॥”

इति महाभारते। ७।१०६।१॥

चैमधूर्तिः, पुं, (चैमा मङ्गलमयी प्रियदर्शना भर्तिरस्य।) कर्णवदेशीयराजविशेषः। इति केचित्॥ चैमधूर्तिरिति साधुपाठः। यथा,—

“कारुणकाश्च राजानः चैमधूर्तिस्तथैव च।

शुतायुवद्वहस्यैव बृहत्सेनस्तथैव च॥”

इति महाभारते आदिपर्वणि ६७ अध्यायः॥

चैमन्ना [त] त्रि, (चैमं मङ्गलं अस्यास्तीति। अस्त्यर्थे मनुप् मस्य वलम्।) मङ्गलयुक्तः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

चैमन्नः, पुं, (चैमे मङ्गलस्थाने निर्विघ्नस्थाने वा मूरः।) निर्भयस्थाने वनप्रकाशकः। यथा,—

“किं चैमन्नरैर्विबुधैरङ्गयुगविकल्पनैः।

ऋद्धोवा वा हरिणा शम्भुना वा वनौकसा॥”

इति श्रीभागवते। १०।४।३६॥

“चैमे निर्भयदेशे मूरैः। संयुगादप्यत्र विकल्पनं प्रोद्गाहो येषां ते। ननु हरेर्निर्भयं शम्भो-चेति चेत्तत्राह रद्धोवावेति। सर्वस्वान्तःप्रवि-

ष्टेन न कचिदपि बहिर्दृष्टेन दृश्यः। पुरुष-प्रवेशरहितमिलातवनं ओको यस्य तेन शम्भुना।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

चैमा, स्त्री, (चैम + टाप्।) कात्यायनी। इति मेदिनी॥ चैमङ्करी। यथा,—

“निष्किंशं पूजयेत् चैमां सर्वकामफलप्रदाम्।”

इति देवीपुराणे चैमङ्करीप्रादुर्भावनामाध्यायः॥

(अमरोभेदः। यथा, महाभारते। १।१२३।५६। “अम्बिका लक्षणा चैमा देवीरम्भामनोरमा॥”)

चैमाधिः, पुं, (चैमा मङ्गलमयी चैमे मङ्गलविषये धीर्यस्य पृषोदरात् कृत्स्नः।) मिथिलादेशस्य-सूर्यवंशीयराजविशेषः। यथा,—

“अरिहनेमित्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपात्रकः।

ततश्चित्ररथो यस्य चैमाधिर्मिथिलाधिपः॥”

इति श्रीभागवते। ६।१३।२५॥

चैमाफला, स्त्री, (चैमं मङ्गलजनकं हितकरं फलं यस्याः। पृषोदरादाकारत्वे साधुः।) चैम-फला इति वा पाठः॥ उडुमरदृष्टः। इति शब्दचन्द्रिका॥

चैम्यं, त्रि, (चैमाय साधुः “प्राग्वृत्ताद्यत्” ४।४।

७५। इति यत्। यद्वा, चैममर्हति “दृष्टादिभ्यो

यत्” ५।१।१६६। इति यत्।) चैमीयम्। कुशल-योग्यम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, मनुः।

७।२१२।

“चैम्यं शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि।

परित्यजत् वृषो भूमिमात्मार्थमविचारयन्॥”)

चैम्यः, पुं, (चैममर्ह्यसौ। चैम + यत्।) राज-विशेषः। यथा, हरिवंशे। २०।४६।

“उग्रायुधस्य दायदः चैम्यो नाम महायशः॥

चैम्यात् सुवीरो वृपतिः सुवीरात् वृपञ्जयः।

वृपञ्जयाद् बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः॥”

चै, चये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा-पर-अकं-अनिट्।) चादिः। चायति। इति दुर्गादासः॥

चैण्यं, स्त्री, (चौण्यस्य भावः। चौण + ण्यः।) चौण्यता। यथा, “चौण्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्नायणपादादिकम्” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ अपि च।

“अस्मिन् धनजनचौण्यनिमित्तं मङ्गलोत्तमे।

सर्वतो दिक्षुस्तस्यावधानार्थपरम्परा॥”

इति राजतरङ्गिण्याम् ५ तरङ्गः॥

चैत्रं, स्त्री, (चैत्राणां सङ्ग्रहः। “भिच्चादिभ्यो-२ण्” ४।२।३८। इति अण्।) चैत्रसङ्ग्रहः। तत्पर्यायः। कैदारिकम् २ कैदर्यम् ३ कैदा-रकम् ४। इत्यमरः। २।६।११॥ वारटम् ५। इति शब्दरत्नावली॥

चैत्रज्ञं, स्त्री, (चैत्रज्ञ + “हायनान्तयुवा-दिभ्योऽण्” ५।१।१३०। इति अण्।

“कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहल चैत्रज्ञाः युवा-दिग्राह्यादिषु च पशुक्ते” चैत्रज्ञपचे +

“गुणवचनग्राह्यादिभ्यः कर्मणि च” ५।१।

१२४। इति ण्यन्।) चैत्रज्ञस्य भावः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

चैरेयी, स्त्री, (चौरे संस्कृतं यद्वत्तम्। ततः स्त्रियां डीप्।) परमात्मन्। इति चैमचक्रः॥ चौरे-सम्बन्धिनि त्रि। चौरेयी इति च पाठः॥

चौङ्, पुं, (चौङते बध्यते अस्मिन्। चौङ् +

अधिकरणे + अप्। चञ् इति केचित् ढङिर्भवेदिकधाधुसायम्।) आलानम्। गजबन्धनी। इति भूरिप्रयोगः॥

चौणिः, स्त्री, (चै + बाहुलकात् ङोनिः वा

चौणी, डीप्।) पृथिवी। इति शब्दरत्ना-वली॥ अमरटीका च॥ (यथा, ऋग्वेदे १।५४।१।

“अक्रन्वयो नदीरोरुवङ्गना कथा न चौणी-भिर्यसा समारतः॥”)

चोदः, पुं, (चुदते इति। चुद् पेषणे + कर्मणि

भावे च चण्।) चूर्णः। इत्यमरः। २।८।६६॥

(यथा, काशीखण्डे। ३३।६३।

“सापि प्राग्वासना योगाक्षिप्त्वा चैव रता सती।

द्वित्वा मलयजचोदं विभूतीं वक्त्रमस्त वै॥”)

रजः। पेषणम्। इति मेदिनी॥ (यथा, रत्नावलीनाटिकायाम् १ अङ्के।

“कौणैः पिष्टातकौचैः क्षतदिवससुखैः कुङ्कुम-चोदगौरे-

हैमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरःशेखराङ्गैः किरातैः॥”)

चोदितं, स्त्री, (चुद् + भावे क्तः। वाच्यलिङ्गे तु कर्मणि + क्तः।) चूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

पेषिते त्रि॥

चोदिमा, [न] पुं, (चुद् + “पृष्ठादिभ्य ईमनिच्-वा” ५।१।२२२। इति इमनिच्।) अति-शयस्तुद्रता। इति आकरणम्॥

चोदिङ्, त्रि, (अतिशयेन चुद्र इति। इङल्

प्रत्ययः।) अतिशयचन्द्रः। इत्यमरः। ३।२।१११॥

चोदीयान्, [स] त्रि, (चुद् + इयसुन्।) अतिचुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, माघे २।१००।

“दृष्टत्सहायः कार्यान्तं चोदीयानपि गच्छति।

सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानदा नगापगा॥”)

चोद्यः, त्रि, (चोदनयोग्यः चोदितमर्हति वा।

चुद् + “अचो यत्” ३।१।६७। इति यत्।)

चोदनीयः। चूर्णीकरणीयः। यथा,—

“वबन्धुबन्धनीयांश्च चोद्यान् सञ्चुचुदुस्तथा।

विभिर्दुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नरास्तदा॥”

इति रामायणे। २।८०।१०॥

“बन्धनीयान् सेतून्। चोद्यान् चोदनीयान्

शकैर्भाभूयिष्ठप्रदेशान्। सञ्चुचुदः चूर्णया-मासुः। भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेद्यान्॥”

इति तट्टीका॥

चोभः, पुं, (चुम् + भावे चण्।) चोभणम्। सञ्च-लनम्। चित्तचाञ्चल्यम्। यथा,—

“पूरोत्पीडं तद्गागस्य परीबाहः प्रतिक्रिया।

शोकचोभे तु हृदयं प्रलापैरेव धार्यते॥”

इति उत्तरचरिते। ३ अङ्के॥

परीबाहः सेतुभेदः। शोकचोभे शोकाधीन-चित्तचाञ्चल्यं। प्रलापैः रोदनादिभिरित्यर्थः॥

चौगीभ

अपि च शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृततन्त्रे ।
 “सुक्ता पीत्वा चरेत् पूजां जपं देवाः समाहितः ।
 साधके चौभमापन्ने सम चौभं प्रजायते ।
 तस्माद्गुहा च पीत्वा च अक्षुब्धो यजनं चरेत् ॥”
 चौभकः, पुं, (चौभ + संज्ञायां कन् ।) कामाख्यास्थ-
 पञ्चतविशेषः । यथा,—
 “दुर्धराख्यस्य प्रबन्धस्यां पुरं नाम वरासनम् ।
 तद्विष्णु महाशैलः चौभको नाम नामतः ॥
 तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वक्त्रे देवी अवस्थिता ।
 पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिस्वरूपिणी ॥
 एकत्र पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ।
 स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ॥”
 इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये
 ८२ अध्यायः ॥ * ॥ (चुम् + कर्त्तरि + लुल् ।)
 चौभजनके चि ॥
 चौभगं, त्रि, (चुम् + णिच् + ल्युः ।) चौभजन-
 कम् । सञ्चलनकारकम् । यथा,—
 “आहताङ्गैः ससस्तेस्तं देवप्रहरणैस्तदा ।
 अचौभ्याणां समुद्राणां चौभगं क्षिप्रकारिणम् ॥”
 इति रामायणे । ३ । ३६ । १० ॥
 “चौभगं चौभकनारम् ।” इति तट्टीका ॥
 (क्षी भावे ल्युट् । चौभः ।)
 चौभगः, पुं, (चुम् + णिच् + ल्युः ।) वटुकभैरवः ।
 यथा, विश्वसारोद्धारतन्त्रे तस्य स्तोत्रम् ।
 “कङ्कालधारी सुखौ च आलयश्चोपवीतवान् ।
 जम्भगो मोहनस्तम्भी मारणः चौभगस्तथा ॥”
 चौभितः, त्रि, (चुम् + णिच् + कर्मणि क्तः ।)
 चौभयुक्तः । सञ्चालितः । यथा,—
 “पादाक्रान्ता नतस्तुवं किरीटोक्लिखिताम्बराम् ।
 चौभिताग्नेषपातालां धनुर्व्यानिःस्वनेन ताम् ॥”
 इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८२ । ३७ ॥
 चौभं, क्षी, (चुम् + मन् ।) एषोदरात् वृद्धिर्वा । इङ्-
 लम् । इत्यमरः । २ । २ । २२ । चौभं इति च पाठः ॥
 चौभः, पुं, क्षी, (चुम् + मन् ।) अङ्कः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ चौभोऽपि पाठः ॥
 चौभकः, पुं, (चौभ + संज्ञायां कन् ।) गण-
 ह्वासकः । इति जटाधरः ॥
 चौणिः, } क्षी, (चु + बाहुलकात् निः शब्दं
 चौणी, } वृद्धिः वा डीप् च ।) एषिवी । इत्य-
 मरः । २ । १ । २ ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “इत्या च यागाधाराच्च चौणी चौणालये
 च या ।
 महालये त्वयं याति क्षितिपतेन प्रकीर्तिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥
 (यथा, भागवते । ३ । १४ । ३ ।
 “तस्य चोद्धरतः चौणीं स्वदंष्ट्रायेण लीलया ॥”)
 चौणीप्राचीरः, पुं, (चौण्याः प्राचीर इव ।)
 समुद्रः । इति जटाधरः ॥
 चौणीमुक् [ज,] पुं, (चौणीं एषीं सुनक्षीति ।
 सु + णिप् ।) राजा । यथा,—
 “क्षत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीनाः प्रजा
 मयून्तो विटजल्पितैरुपहृताः चौणीमुज्ज्वले क्षिणा

चौद्र

विष्णोऽपि वयं किल चित्रमतां समस्थितिस्थापदाः
 मीशस्तत्परिचयेया न गमितो येरेव नारायणः ॥”
 इति शाक्तप्रवृत्तके । १ । ११ ॥
 चौगीमयः, पुं, (चौगी + मयट् ।) चण्डमयः ।
 एषिव्याश्रयः । यथा,—
 “मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
 चौगीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
 विमंस्तितामुभये सलिले सुखाब्ज
 आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥”
 इति श्रीभागवते । २ । ७ । १२ ॥
 “मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन
 मनुना वृष्टः । चौगीमयः एष्वीमयः एषिवी-
 प्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः । अत एव निखिल-
 जीविकायानामाश्रयः । मे सुखाद्विमंसितान्
 गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र
 युगान्तसलिले विजहार । ह ह्ये ।” इति तट्टी-
 कायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ चौगीमयोऽपि
 पाठः ॥
 चौद्रं, क्षी, (चुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः
 सरचाभिर्निर्मितम् । चुद्र + “चुद्राभमरवटर-
 पादपादच् ।” ४ । ३ । ११६ । इति अच् ।)
 मधु । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ जलम् । इति
 मेदिनी । पिङ्गलवर्णचुद्रमक्षिकालतकपिलवर्ण-
 मधु । अस्य गुणः । अतिशीतलम् । लघुत्वम् ।
 क्षेदनाशित्वम् । घृतयुक्तचौद्रश्चेद्विषतुल्यत्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “माक्षिकाः कपिलाः रुद्राः चुद्राख्यास्तत्फलं
 मधु ।
 सुनिभिः चौद्रमित्युक्तं तद्गुणं कपिलं भवेत् ॥
 गुणैर्माक्षिकवत् चौद्रं विशेषाभ्युदयानम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 चौद्रः, पुं, (चुद्र + अच् ।) चम्पकवृक्षः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ वर्णसङ्करविशेषः । स तु सजा-
 तीयात् मागध्यां जातः । यथा,—
 “चतुरो मागधी स्तुते क्रूरान् मायोपजीविनः ।
 मांसं खादकरं चौद्रं सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥”
 इति महाभारते । १३ । ४८ । २२ ॥
 “एते मागध्यामायोगवादिभ्यश्चतुर्भ्यः क्रमाज्जा-
 यन्ते । इत्युपसंहरति चतुर इति । एते चत्वारो
 वायुरादिना जीवन्तीति मायोपजीविनः ।
 अन्येऽपि चत्वारो मागध्यां विश्रुताः सजाती-
 यादृश्यन्ते । तेषां नामानि मांसमित्यादि ।
 मांसं मांसविक्रेतारम् । खादकरं मांसस्यैव
 संस्कारकम् । चौद्रं रुद्रं शूद्रमिति पाठत्रयेऽपि
 शाकादन्नपाककरम् । सौगन्धम् उत्कलचणं
 सैरन्ध्रम् । एकस्यैव मागधस्य एतद्विचतुष्टय-
 सुक्तमिति ज्ञेयम् ।” इति तट्टीकायां नील-
 कण्ठः ॥ * ॥ चुद्रता । इति पाणिनिआक-
 रणम् ॥
 चौद्रमं, त्रि, (चुद्रकः आयुधजीविसंघः । “आयुध-
 जीविसंघान् चतुर्तीति ।” ५ । ३ । ११४ । इति
 आर्द्र ।) चुद्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

चौम

चौमं, क्षी, (चौमात् जायते इति । जन + क् ।)
 शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुजात-
 मात्रे चि ॥
 चौमधातुः, पुं, (चौमजातो घातुः चौमं घातु-
 रिव वा ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 चौमप्रियः, पुं, (चौमाणां सरचाणां प्रियः । चौम-
 वत् मधुवत् प्रियो वा ।) जलमधुकण्डूचः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुप्रिये चि ॥
 चौममेहः, पुं, (चौमसंज्ञको मेहः ।) प्रमेह-
 रोगविशेषः । मधुमेह इति वैद्यकम् ।) तल्लवणं
 यथा,—
 “कषायं मधुरं रुचं चौममेहं वदेद्बुधः ।
 कषायं कषायवर्णम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥ अस्य
 चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रष्टव्या ॥
 चौम्रेयं, क्षी, (चौम्रे भवे इति । ण् ।) शिक्ष-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चौमसम्पत्तिनि चि ॥
 चौमं, त्रि, (चु + “अर्धिसुसुहृष्टचिञ्जिति ।”
 उणां । १ । १३६ । इति मन् । ततः प्रज्ञा-
 दिवात् अच् । वृद्धिः ।) चुमाया विकारः
 स्त्रियां चौमी कथ्या इत्यादि । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 चौमं, पुं, क्षी, (चु + मन् । ततोऽण् वृद्धिश्च ।) अङ्क-
 लकः । तत्पर्यायः । अङ्कः २ । इत्यमरः । २ । २ । २२ ॥
 “हे हर्म्यादिशब्दे । प्राकारास्थितरगशब्दे इति
 कौटिल्यः । अङ्कृति र्नाते गृहविशेषे इति
 कौटिल्यः । प्राकारमण्डपस्थोपरिशालायामिति
 केचित् । हर्म्यादिवातकुटिकायामिति केचित् ।
 मण्डपोपरि हर्म्यापृष्ठे इति केचित् । प्राकार-
 धारणायां भ्यन्तरे चौमाण्योऽङ्कः । इति भट्टः ।
 अङ्कृतेऽसौ अङ्कः । अङ्क उ विक्रमे वधे अल ।
 चुवन्ति शब्दायन्तेऽत्र चौमं । टु चु ल चुते
 नास्ति इति मः गुणः स्वार्थे णि चौमश्च । पङ्-
 ड्कुलयोः चौमं गुणवत् । वस्त्रभेदे चौमं वृद्धि-
 मदिति बह्वः । चौममङ्के ड्कुले स्यादतस्वी-
 वसनंऽपि चेति विश्वप्रकाशे अतस्वीवनेन सह
 पाठादङ्केऽपि चौममन्थस्वरवच्च । तच्च हि
 परेषां वृद्धिविधानात् ।” इति पुरवर्गे भरतः ॥ * ॥
 अतस्वीवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह
 याज्ञवल्क्यः । १ । १८७ ।
 “स गौरसर्वपैः चौमं पुनः पाकात्तुहीमयम् ।
 कारुहस्तः शुचिः परागं भेषं योषिस्तुल्यतया ॥”)
 “चुमायाः विकारः चौमं वृद्ध्यादि वाच्यः ॥
 स्त्रियां चौमी कथ्येत्यादि ।” इति वृषगे
 भरतः ॥ * ॥ पङ्कवस्त्रम् । तत्पर्यायः । ड्कु-
 लम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ । “हे पङ्कवस्त्रे ।
 सौचवस्त्रादधिकं चौति चौमं टु चु शब्दे
 नास्तीति मः गुणः । यत् पुनरतस्वीविकारवाचि
 प्रत्ययान्तरं तद्वृद्धिमत् ड्कुलार्थात् चौमश्च
 स्वार्थे प्रज्ञादिवादिना चौमश्चेति केचित् । दुर्गोति
 उपतापयति अधिकयोऽज्ञाननादिति नास्तीति
 कुलकि ड्कुलम् ।” इति च वृषगे भरतः ॥ * ॥
 शब्दजनवस्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

चौरं

“चौमं दुर्गुणे स्यादृष्टं पुनर्पुनः कयोरिह ।
चौमश्च श्रमणेऽपि स्यादतस्वीने नपुंसकम् ॥”
(यथा, महाभारते । १।२००।३ ।

“कृष्णा च चौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादेना श्रमस्तस्यौ प्रज्ञा कृताञ्जली ॥”
चौमकः, पुं, (चुमा एव चौमः प्रज्ञादित्वात्
अच् । ततः संज्ञायां कन् ।) चौरनामगन्ध-
प्रथम् । इति केचित् ॥

चौमी, स्त्री, (चुमा एव इति स्वार्थे अणि वृद्धिः
ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अतस्वी । इति
रत्नमाला ॥ (विकारार्थे अणि) चुमानिर्मित-
कथा । इति चौमशब्दटीकायां भरतः ॥

चौरं, स्त्री, (चुरस्य कार्यं कर्म चुरकृतं कर्मेति
भावः चुरस्येदं वा ।) चुरकर्म । कामान इति
भाषा । तत्पर्यायः । सुखनम् २ भद्रकरणम् ३
वपनम् ४ परिवापनम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्य गुणः ।

“केशश्रमश्चनखादीनां कर्तनं संप्रसाधनम् ।
संप्रसाधनं पवित्रीकरणमिति यावत् । इति
राजवल्लभः ॥ * ॥ व्रतादिसंयमे चौरकर्मा-
करणे दोषो यथा,—

“व्रतानामुपवासानां आह्लादीनाञ्च संयमे ।
न करोति चौरकर्म अशुचिः सर्वकर्मसु ॥
स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि ।।
तदेव दिनमानान्दं तद्गोत्री दृष्टताडितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
निखचौरविहितनिषिद्धदिनादि यथाह राज-
मार्गः ।

“न खानमात्रगमनोत्सुकभूषिताना-
मभ्यक्तसुत्तरणकालनिरासनानाम् ।
सन्धानिशाशनिक्कुजार्कदिनेषु रिक्ते
चौरं हितं प्रतिपदद्भि न चापि विष्टयाम् ॥” * ॥

“प्राचीसुखः सौम्यसुखोऽपि भूत्वा

* कुर्यान्नरः चौरमनुत्कटस्थः ॥

उत्तरात्रितययाम्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपिण्डभेषु चाग्निभे ।

भ्रमश्रुक्रमं सकलं विवर्जयेत्
प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान्नरः ॥”

प्रेतकार्यं पतितप्रेतसंप्रदानकदासीघट्टानविषय-
कम् । अन्यथा वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यात् ॥

“चक्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाञ्च विशेषतः ।
अचौरिभेऽपि कर्तव्यं चक्रचक्रजयोर्हिने ॥
मर्तिं हन्ति गुरुः चौरैः शुक्रं शुक्रो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शनैश्चरः ॥” * ॥
श्रीपतिरत्नमालायाम् ।

“आश्रया नरपतेर्हिजन्मानां

दारकर्मन्तस्तत्केषु च ।

बन्धमोक्षमखरीचैर्गन्धिभि

चौरमिष्टमखिलेषु चोद्गुह्य ॥

देवकार्ये पिण्डाह्ने रवेरंशपरिचये ।

चुरिकर्म न कुर्यात्तज्जन्मासे च जन्मभे ॥” * ॥
इहगायः ।

चौरं

“केशवमाननपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्रम् ।
दितिमदितिश्च स्मरतां चौरविधौ भवति कल्या-
णम् ॥ * ॥”

अत्र क्रमो वराहपुराणे ।

“भ्रमश्रुक्रमं कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अपि च । गोभिलः । “केशश्रमश्रुलोमनखानि वाप-
यौत शिखावर्जम् ॥” इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च ।
मघायां कृतिकायाञ्च द्विजैः चौरं विवर्जितम् ॥
कृत्वा तु मैथुनं चौरं यो देवास्तर्पयेत् पितॄन् ।
रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥ * ॥

नापितयहे चौरनिषेधो यथा,—

“स्वयं मात्यं स्वयं पुत्र्यं स्वयं वृष्टश्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे चौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥

रवौ दुःखं सुखं चन्द्र कुजे न्युभुधे धनम् ।
मानं हन्ति गुरोर्वारे शुक्रे शुक्रचयो भवेत् ॥

श्रमो च सर्वदोषाः स्युः चौरमत्र विवर्जयेत् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥ * ॥

अथ प्रथमचौरस्य चूड़ाकरणस्य विहित-
दिनादि । ज्योतिषे ।

“अशुगमादे तथा मासि चूड़ा भौमशनीतरे ।
अर्कन्दकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभेतरे ।

रिक्तादशाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्भिर्जते सिते ॥”
दक्षोऽपि सामान्यतो दोषमाह ।

“षष्ठ्याष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मासे भगे चुरे ॥

मेघसिंहतुलाकिंशुकैरुक्तेरलङ्किते ।
श्रवणाद्विजयस्थातीचित्रापुर्याश्चन्द्रभे ॥

आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठाश्लेषे च चौड़कम् ॥
पौष्णाश्विपुष्यवसुरामकवासुदेव-

ज्येष्ठाश्विचन्द्रवद्व्यादितिचित्रभेषु ।
वारेषु सोमबुधवाकपतिभार्गवाणां

चौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम् ॥”
इति वचनात् रोहिण्यामपि चूड़ाकरणम् ।

अत्रापि तिथ्यङ्गादिविद्वत्पक्षं विवर्जयेत् ॥

“सूर्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरी सुमे निरंशे रवौ
चीखे शीतलचौ महीजयमयोर्वारे निशासन्धयोः ।

सुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
चौरान्नोगमयं वदन्ति यवना नृपं तथान्ये जगुः ॥”

राजमार्गः ।

“मानं हरेत् चौरमिष्टाशुषोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।

आचार्यैश्चन्द्रबुधघाः क्रमेण
ददुर्दृष्टोकादृष्ट सप्त पञ्च ॥”

जीवादिवारे चौरं प्रशस्तम् ॥ * ॥ भोजराजः ।
“शिवसन्निधाने च चूड़ाकरणं जगुः शुभं यवनाः ।

चैत्रे मासि दिवाकरवारे उत्तरवर्त्मनि सवितरि ॥”
दिवाकरवारविनिर्माके तु गर्गः ।

“जन्मार्थे जन्ममासे च युग्ममासे च वतुचरे ।
न कुर्यात् प्रथमं चौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः ॥”

चमाष्टिः

ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूड़ा-
निषेधो विवाहप्रकारणे उक्तः । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च । भोजराजः ।

“यो जन्ममासे चुरकर्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।

नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति मृदो वधवन्धनानि ॥

जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।

जन्माश्रमासं किल भागुरिख
चूड़े विवाहे चुरकर्णवेधे ॥”

एतद्विषयभेदस्तु राजमार्गः ।

“उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः ॥

सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि ।
चुरेति चुरकर्म ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

चौरपथं, स्त्री, (चुरेः पविर्भवेच्चैर्निर्मितं निर्वृत्त-
मिव वा गृहम् ।) चुरवञ्चतुल्यतीक्ष्णदृग्गृहम् ।

यथा, श्रीभागवते । ६ । ५ । ८ ।

“नदीसुभयतो वाही पञ्चपञ्चाङ्गुलं गृहम् ।
कचिद्वसं चित्रकथं चौरपथं स्वयं भूमि ॥”

“पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतेः । अङ्गुलं गृहम् ।
चौरपथं चुरेः पविर्भवेच्चैश्च निर्मितमिव

तीक्ष्णं दृग्चेत्यर्थः । स्वयं स्वतन्त्रम् । भूमि भूमण-
स्वभावम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

चौरिकः, पुं, (चुरकर्म चुरेण वा कर्म करोति ।
यद्वा चुरिकर्म कार्यत्वेनाख्यस्य । इति ठञ् ।

चौरं शिल्पत्वेनाख्यस्य इति तु ठन् ।)
नापितः । इति शब्दमाला ॥

चणु, ल तेजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अर्धा-परं-
सकं-सेट् ।) मृद्वङ्ग्यकारोपधः । चादिः ।

चणौति खड्गं कर्मकारः । इति दुर्गादासः ॥

चणुतः, चि, (चणु + कर्मणि क्तः ।) शाणितः ।
तीक्ष्णीकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥

चमा, स्त्री, (चमते सहते भारं अपराधजनितं
वात्सल्यानां जीवानां चतुर्विधानां इति । चम्

+ अच् उपधायाः लोपश्च ।) एष्ट्री । इत्य-
मरः । २ । ६७३ ॥ (यथा, भागवते । ७ । ८ । ३३ ।

“दौस्तत् सटोत्तमप्रविमानसकुला
प्रोत्सर्पत च्मा च पदातिपौडिता ॥”)

चमाजः, पुं, (चमा एष्ट्री तस्याः वा जातवान्
इति । च्मा + जन् + ङः ।) मङ्गलपथः । इति

ज्योतिषम् ॥

चमातलं, स्त्री, (चमायाः तलम् ।) भूतलम् ।
(यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।

“यद्विद्वन्ति च्मातले खेत्तव्यो वा
त्वत्सम्बन्धं त्वत्स्वरेयं ज्ञानैश्च ॥”)

एधिवीमध्यम् । इति केचित् ॥

चमाष्टिः, पुं, (चमायां एष्ट्यां हतिर्धारणा पालनी-
शक्तियस्य ।) काश्मीरदेशीयराजविशेषः । यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४८२ ।

“अथाभ्यविष्यत क्षिप्रं विप्रैरेव यशस्करः ।
 आधृतिः प्रौढसामर्थ्यः सानुमानिव लोयदेः ॥”
 व्यापः, पुं, (व्यां पाति रक्षतीति । व्या + पा +
 कः ।) राजा । यथा,—
 “आमयाभिरिपुत्रावचुदादौ दृष्टवैल्लतान् ।
 लब्धोदया ह्रीभयेन व्यापा व्रन्त्यनुयायिनः ॥”
 इति राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३१६ ॥
 व्यापालः, पुं, (व्यां पालयतीति । व्या + पाल् +
 णिच् + अण् । व्यायाः पालो वा ।) राजा ।
 यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३२४ ।
 “न के लोभं समुत्पाद्य जिह्वा स्निग्धदीर्घया ।
 पिपीलिका इव यस्ताः व्यापालैः शल्लोकेरिव ॥”
 व्यासुक् [ज्,] पुं, (व्यां पृथ्वीं भुनक्ति उप-
 भुनक्ति इत्यर्थः । व्या + भुज् + क्तिप् । कुलं
 च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ५५ ।
 “तत्रस्थाः व्यासुजा पृष्टास्तन्निवेदनकारणम् ।
 यजिज्ञपन् चितित्यस्तजानुप्राञ्जलयस्ततः ॥”
 व्याभृत्, पुं, (व्यां पृथ्वीं विभक्तिं । व्या + भृ +
 क्तिप् तुगागमश्च ।) राजा । (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । १ । १६६ ।
 “देशागानुपरि व्याभृदातुराणां चिकित्सकाः ।
 बणिजो ग्राहकाणाञ्च भ्रष्टाणामपि पण्डिताः ॥”
 पर्वतः । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजेन्द्र-
 कर्णपूरे । ६७ ।
 “कान्तारेषु च काननेषु च सरिस्तीरेषु च
 व्याभृता-
 सुतसङ्घेषु च पतनेषु च सरिद्धर्भुस्तान्तेषु च ॥”
 व्याय, इं ड विधुने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 व्यात्मं अकं-सेट् ।) पवर्गशेषयुक्तः । चादिः ।
 विधूयनमिति विधूयतेऽसाविति कर्मणि घञि
 विधूयः सकम्पः ततो विधूय इवाचरतीति कौ
 कृते अनटि रूपम् । कम्पनमित्यर्थः । ईं, व्यातः ।
 ड, व्यायते वृत्तः । (तथाच, भट्टिः । १४ । २१ ।
 “उल्का दृष्टिरे दीप्ता रुबुषाशिवं शिवाः ।
 च व्याये च मही रामः शशङ्कं नाशुभागमम् ॥”
 व्यायते कम्पते त्वङ्गजतीर्त्तं च वेपते
 इति कम्पार्थे भट्टमल्लोऽपि । रमानाथस्तु विधू-
 यनशब्दस्येकान्ताद्वात्पक्षः सकर्मकोऽयं इति
 प्रतीतः । प्रयोगस्त्वयथा दृश्यते इत्याह । इति
 दुर्गादासः ॥
 व्यायितः, त्रि, (व्याय + इत् ।) कम्पितः ।
 इति आकरणम् ॥
 व्यायिता, [ऋ] त्रि, (व्याय + ळच्प्रत्ययः ।)
 कम्पकः । इति आकरणम् ॥
 व्यील, निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-

अकं-सेट् ।) निमेषः पद्मभिष्वक्तुष आव-
 रणम् । व्यीलति चतुः पद्मभिरावृतं स्यादि-
 त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 च्चिड्, ल या ड नि खेहे । मोचे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-व्यात्मं-अकं-मोचे सकं-सेट् ।)
 वकारयुक्तः । ल, अचिडत् । आ, चिडितं
 चिड् तेन । ड, चिडते । नि, चिडोऽस्ति ।
 खेहेः स्निग्धीभावः । मोचे चिडते तिलः तैलं
 सुचतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 च्चिस्, त्रि, (चिद् + क्तः ।) सुक्तः । स्निग्धः ।
 इति आकरणम् ॥
 च्चिद, आ णि कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
 परं-अकं-सेट् ।) आ, च्चिदितं चिस् तेन ।
 नि, चिस्मोऽस्ति । च्चिद्व्यवर्गहतीयान्तोऽय-
 मित्येके । इति दुर्गादासः ॥
 च्चिद, इ य आ मोचे । खेहे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-मोचे तु सकं-
 सेट् ।) इ, अचिदत् अचिदीत् । अस्मात्
 पुषादित्वाभ्रित्यं ड इत्यन्ये । य, चिदति । आ,
 च्चिदितं चिस् तेन । इति दुर्गादासः ॥
 च्चिद, ल या ड नि मोचे । खेहे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-व्यात्मं-सकं-खेहे तु अकं-
 सेट् ।) एतदाद्यास्त्रयो वकारयुक्ताः चाद्याः ।
 ल, अचिदत् । आ, च्चिदितं चिस् तेन । ड,
 च्चिदते तिलः तैलं सुचतीत्यर्थः । नि, चिस्मो-
 ऽस्ति । खेहेः स्निग्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥
 च्चिडं, क्री, (चिड् + घञ् ।) लोहितार्कपणं-
 फलम् । घोषापुष्पम् । इति मेदिनी । डे । ६ ॥
 च्चिडः, पुं, (चिड् + भावादौ घञ् ।) चिडते इति
 अच् वा । ध्वनिः । कर्णमयः । विषम् । इति
 मेदिनी । डे । ५ ॥ (यथा, आनन्दलह्याम् । २८ ।
 “करालं यत् च्चिडं कवलितवनः कालकलना
 न शम्भोस्तन्मूलं जननि तव ताड्याङ्गमहिमा ॥”
 पीतघोषावृत्तः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ च्चिड-
 रोगस्य निदानादि कर्णरोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 च्चिडः, त्रि, (चिड् + कर्मणि घञ् ।) दुरासदः ।
 कुटिलः । इति मेदिनी । डे । ६ ॥
 च्चिडनं, क्री, (चिड् + भावे लुट् ।) मोचनम् ।
 त्यागः । यथा, महाभारते । ३ । १७८ । २६ ।
 “त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
 निश्वासश्चिडनादेव भर्तृसयन्तमिव स्थितम् ॥”
 च्चिडा, क्री, (चिड् + घञ् + टाप् च ।) वंश-
 शलाका । सिंहनादः । इति मेदिनी । डे । ५ ॥
 (स तु लोकस्य शब्दविशेषः । यथा, वक्रोक्ति-
 पञ्चाशिकायाम् । ३६ ।
 “एषा सागरसङ्गताभिमततां याता न मे कर्हिचित्

सुखं कष्टभवं ब्रवीषि मम किं सच्युङ्क्षतामीयुषीम् ।
 च्चिडाराव इहोचितस्तव गणप्रातेः सह क्रीडतो
 युष्मानौलग्नोऽवतादिति गिरा गौण्या लतो-
 ७उत्तरः ॥”
 “सागरसङ्गतेति । सागरेण समुद्रेण सङ्गता ।
 अर्थाद्गङ्गा । उत्तरे तु सेति सर्वनामपदम् ।
 गरो विषम् । तदाह सच्युङ्क्षति । च्चिडेन विषेण
 च्चिड्या शब्दविशेषेण च सच्युङ्क्षम् । च्चिडं विषम् ।
 च्चिडा जनस्य शब्दविशेषः ॥” इति तट्टीका ॥
 कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 च्चिडितं, क्री, (चिड् + भावे क्तः ।) सिंहनादः ।
 इत्यमरः । ३ । ५ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । ६६ । ६ ।
 “नानायुधधरैश्चापि नानावेष्टधरैस्तथा ।
 हृषितस्त्रनमिश्रेण च्चिडितास्तोऽटितस्त्रनेः ।
 आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति
 पार्थिवे ॥”
 च्चुल, ऋ चालगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्रां-परं-अकं-गतौ तु सकं-सेट् ।) वकार-
 युक्तः । चादिः । ऋ, अचिचुलत् । चालः
 कम्पः । चालः कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥ (क्रीडायामिति केचित् । यथा, रामा-
 यणे । ५ । १० । १३ ।
 “आस्फोटननिनादांस बालानां च्चुलतां तथा ॥”
 च्चुलिका, स्त्री, (चुला + स्वार्थे कन् अत इत्वश्च ।)
 क्रीडा । यथा, श्रीभागवते । ५ । ८ । १८ ।
 “चुलिकायां मां नृषा समाधिना आमीलित-
 दृष्टा प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृषद-
 परुषविषाणाग्रेण लुठति ।” “सम्भवति चैत-
 दित्याह । चुलिकायां क्रीडायां नृषा यः
 समाधिस्तेनामीलिते दृष्टौ येन तं मां प्रेम-
 संरम्भेण प्रणयकोपेन पृथुजलबिन्दुस्तद्वदपरु-
 षेण विषाणाग्रेण लुठति संचकृयति ।” इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 चुली, स्त्री, (चुल + गौरादित्वात् डीष् ।)
 क्रीडा । यथा, श्रीभागवते । १० । २६ । ४६ ।
 “बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोष-
 नोविस्तनालभननन्मनखायपातैः ।
 चुल्यावलोकहसितैर्ब्रह्मसुन्दरीणा-
 मुत्तमभयन् रतिपतिं रमयाश्चकार ॥”
 “बाहुप्रसारश्च परिरम्भश्च करालकादीनामा-
 लभनं स्पर्शश्च नन्म परिहासश्च नखायपातश्च
 तैः । चुल्या क्रीडया च अवलोकैश्च हसितैश्च
 कामं तासां उद्दीपयन् ता रमयामास ।” इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ अत्र चुल्यमिति
 प्रमादात् केनचित्लिखितम् ॥

ख, खकारः । स तु यञ्जनद्वितीयवर्णः । अस्यो-
च्चारणस्थानं कण्ठः । (यथा, सिद्धान्तकौमु-
द्याम् । “अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठः ।”
इति । शिवाग्र्ये तु अस्य जिह्वामुलीयत्वमुक्तम् ।
यथा,—“जिह्वामुले तु कुः प्रोक्तः ।” इति ।
परं जिह्वामुलीयस्यापि कण्ठमूलोच्चारणपर-
त्वात् न दोषाय एव ।) यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
“खकारं परमाश्चर्यं शृङ्गकुन्दसमप्रभम् ।
कोणचययुतं शून्यं बिन्दुचयसमन्वितम् ।
गुणचययुतं देवि । पञ्चदेवमयं सदा ।
त्रिशक्तिसंयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम् ।”
तस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे ।
“स सर्गः श्रुतिः कण्ठे वायुना कादिभौरयेत् ।
वर्गस्यार्थमात्रेण कं स्वरस्यार्थानां खम् ।”
(वङ्गाक्षरेः) तस्य लेखनप्रकारादियथा,—
“शिवरूपा वामरेखा दक्षरेखा प्रजापतिः ।
अधोरेखा विष्णुरूपा साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ।
वामाक्षमगता रेखा बह्विरूपा च सा स्मृता ।
मात्रा कुण्डलिनी साक्षात् खकारः पञ्चदेवतः ॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ।।
बन्धूपुत्रसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम् ॥
वराभयकरीं नित्यामीषद्वास्तुसुखीं पराम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु,—

“खः प्रचण्डः कामरूपी ऋद्धिर्वह्निः सरस्वती ।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीप्रस्तापिनी गुरुः ॥
शिखण्डी दन्तजातीशः कफोनिर्गन्तु यद्दि ।
शून्यं कपाली कल्याणी सूर्यकर्णोत्तरामरः ।
शुभाभेया चण्डलिङ्गो जना यङ्गारखड्गकौ ॥”
खं, खी, (खर्वति मनोऽस्मिन् खन्यते क्षुभ्यते
मनोऽनेन वा । खर्व गतौ, खन दारणे वा
अन्वेषोपीति डः ।) इन्द्रियम् । (यथा, मनौ ।
२ । ६० ।

“चिराच्चाभेदपः पूर्वं हिः प्रवृत्त्यात् ततो मुखम् ।
खानि चैव सृष्टेर्द्विरात्मानं शिर एव च ॥”
पुरम् । चैत्रम् । शून्यम् । (यथा, महाभारते ।
१ । ८८ । ७ ।

“पतस्युदीर्णान्धधरास्वकारात्
खात् खेचराणां प्रवरो यथाकः ॥”

बिन्दुः । (यथा, लीलावत्यां चैत्रव्यवहारे ।

“वेदाग्निवाणखाश्चैखखाभ्रभरसैः क्रमात् ॥”
आकाशम् । (यथा, मनौ । १२ । १२० ।

“खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्यार्थेनिलम् ॥”

“खं वात्स्याकाशं खेषु उदरादवह्निमशरीरा-
काशेषु ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥ संवेदनम् । देव-
लोकाः । शर्म । इति मेदिनी । खे । १ ॥ लयात्
दशमराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा, जातक-
प्रकरणे । “तनुनिधनसंभेदाः केन्द्रकोणे

चिताभे ॥”) अधकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शब्दतन्त्राचम । यथा, मङ्गलकोपनिषदि ।

“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्गोतिरापः पृथ्वी सर्वस्य धारिणी ॥”

चिदानन्दमयब्रह्माकाशम् । यथा, छान्दोग्योप-
निषदि “कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेव कं तदेव खं
गङ्गाकारो वै पुरुषो चकारो घोषयन्तथा ॥”
क्षिद्रम् । यथा, भागवते । ७ । १२ । २५ ।

“खे खानि वायौ निःश्वासास्तेजस्युद्वाणमात्र-
वान् ॥”

खः, पुं, (खर्वयति स्वरश्चमभिरिति । खर्व + अन्त-
भूतणिच् + डः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

खकुन्तलः, पुं, (खं आकाशं कुन्तलं कुन्तल-
स्थानीयं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(विष्णुः । “आकाशं वै विष्णुर्गोमकेशः शिवो
महर्षिः ॥” इति श्रुतिः ॥)

खक्ख, हासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) कोपधः । खादिः । खक्खति ।
इति दुर्गादासः ॥

खक्खटः, पुं, (खक्ख् + अटन् ।) कक्खटः ।
कठिनः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

खखोल्काः, पुं, (खे आकाशे सूर्यरूपेण खेषु
इन्द्रियेषु आत्मरूपेण उल्का इव । अन्तर्बहिः-
प्रकाशकत्वात् तथात्वम् ।) सूर्यः । यथा,—

हरिश्चपाच ।

“पुनः सूर्यार्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भगवे पुरा ।

ओम् खखोल्काय ओम् नमः ॥”

इति गारुड १६ अध्यायः ॥

खखोल्कायेति च पाठः ॥ (अयं हि काशीस्थिता-
दित्यः । इति काशीखण्डम् ॥ यदुक्तं तत्रैव
५० अध्याये ।

“खखोल्को नाम भगवानादित्यः परिकीर्तितः ॥
एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो ब्रूयम् ॥”

खगः, पुं, (खे आकाशे गच्छति । ख + गम् + डः ।)
सूर्यः । यष्टः । (यथा, ज्योतिषे ।

“आपोक्तिमे यदि खगाः स किलेष्टुवारः ॥”
देवः । वाणः । पक्षी । इति मेदिनी । गे । ६ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ३३ । १६ ।
“तं ब्रजन्तं खगश्रेष्ठं वक्ष्येन्द्रोऽभ्यताडयत् ॥”
वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते
वनपर्वणि ।

“तर्मासीव यथा सूर्यो वृक्षानमिधनान् खगः ॥”
शूलभः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः ।
१२ । ६३ ।

“मांसं यथो वर्षा मङ्गलैर्ल तैलपकः खगः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।

“आकाशनिर्विखरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः ॥”
खगखानं, खौ, (खन्यते इति । खन् + कर्मणि
घञ् । खगानां पक्षिणां खानं वासार्थ-
कोटरम् ।) वृक्षकोटरम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खगपतिः, पुं, (खगान् पातीति । खग + पा +

“आतोऽनुपसर्गं कः ।” १ । १ । ३ । इति कः ।)
गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥

खगवक्रः, पुं, (खगस्य वक्रमिव वक्रं अग्रभागः
आकृतिर्वा यस्य ।) लङ्गचट्टः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खगवती, स्त्री, (पृथिव्याः खकचायामाकाशगति-
मत्वात् खगतुल्यगतिस्त्वेन सादृश्यमस्यस्या इति
आर्यभट्टः । सूर्यसिद्धान्तमते तु खगसादृश्यं
आकाशस्थितित्वेनास्यस्याः । मनुष्यः । मस्य
वः ।) पृथ्वी । इति जटाधरः ॥

खगश्चतुः, पुं, (खगानां चतुरवि ।) पृथिव्यां
चाकुलिया इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगान्तकः, पुं, (खगानां अन्तकः यम इव । यद्वा,
अन्तयति अन्तं करोति इति । अन्तर्णिच्
ततो ण्वल् ।) श्रेणपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खगासनः, पुं, (खगस्य सूर्यस्य आसनमिव उदय-
स्थानं यत्र । आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथात्वम् ।)
उदयपर्वतः । इति शब्दमाला ॥ (खगो गरुड
आसनं यस्येति विग्रहे ।) विष्णुः । (एतद्विवरणं
यथा, महाभारते । १ । सौपर्णे । ३३ । १२—१८ ।

“तमुवाचाययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥

उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्यामन्तेन विनायकम् ॥

एवमस्त्विति तं विष्णुरवाच विनतासुतम् ।
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ॥

भवतोऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि ।
तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गुरुत्मानं महाबलम् ।

ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥
एवमस्त्विति तं देवसुक्ता नारायणं खगः ।

वज्राज तरसा वेगाद् वायुं स्पृहन् महाजवः ॥”
खगेन्द्रः, पुं, (खगानां पक्षिणां इन्द्रः ।) गरुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
सौपर्णे । ३१ । ३५ ।

“पतन्त्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यविध्यत ॥”
अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव । १६—२० ।

“तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालिलिखितानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥

एवमस्त्विति तच्चापि प्रवृत्तः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचैदं सान्त्वयन् प्रजापतिः ॥

अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नयोगाद् ब्रह्मणः ज्ञातः ।
इन्द्रार्थं च भवन्तोऽपि यत्र वन्तस्तपोधनाः ॥

न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्ह्य सत्तमाः ॥
भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥

भवत्वेष्ट पतन्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥”

खगेन्द्रध्वजः, पुं, (खगेन्द्रो गरुडो ध्वजः कृतुर्वाहनं
च यस्य ।) विष्णुः । (यथा, भागवते । १ । १८ । १६ ।

“ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन
भजे खगेन्द्रध्वजपादभूलम् ॥”

खगेश्वरः, पुं, (खगानां ईश्वरः ।) गरुडः । इत्य-
मरः । १ । १ । ३१ ॥

खगोलः

खगोलः, पुं, आकाशमण्डलम् । तस्य विवरणं यथा । एतद्वशात् सङ्क्षिप्तं कटाक्षद्वयस्य गोलकारसम्पुटतुल्यम् । यत्र भूर्भुवःस्वर्गलोकतपःसत्त्व-
संज्ञकानि सप्तभुवनानि सन्ति । ब्रह्माख्यमध्ये यः परिधिः स आकाशकक्ष्या । तन्मध्ये परावह-परिवह-सुवह-सम्बोद्धाख्यानानि पञ्चानि वायुनी
स्थानानि अधोऽधःक्रमेण सन्ति । तदधस्तात्अधोऽधःस्थितपूर्वाभिमुखप्रतिद्विहस्यतिराकुकेतुमङ्गलस्येभ्यः बुधचन्द्रयहयुक्तं दक्षिणोत्तरस्थितध्रुवाख्य-
ताराद्वयेन बह्वं नक्षत्रचक्रं सदापश्चिमगतिना प्रवहवायुना भ्रमति । ततः अधोऽधःक्रमेण सिद्धविद्याधरमेघवितुदादियुक्तः सदीप्तरगतिरावहवायुर्भ्रमति
एतद्ब्रह्माख्यस्य मध्ये समन्तात् ईश्वरस्य धारणात्मिकां शक्तिं विभ्राणो भूगोलः सूर्ये तिष्ठति । पृथ्वागता नागासुरसमाश्रया दिव्यौघधिरसोपेता रम्याः
पाताल-रसातल-महातल-तलातल-सुतल-वितलातल-संज्ञका ऊर्ध्वोर्ध्वक्रमेण सप्तपातालभूमयश्च सन्ति । सुमेरुपर्वतोपरि सूर्ये एका ध्रुवतारा भ्रमति ।
एवं बहुवानलोपरि सूर्ये अन्या ध्रुवतारा भ्रमति ।

खगोलः

अथ कल्यायोजनानि	आसयोजनानि	पृथियुषयोजनानि
{ आकाशस्य ब्रह्माख्यस्य वा		
१८७१२०८०८६४००००००	५६५३८३६११२७२७२७	२६७६६२१६५५६३६३६३६
नक्षत्रस्य	२५६८००००	८६६२२७३
ग्रहे:	१२७६६८२५५	४०६२०२१७
राहुकेतो:	८०५७२८६३२	२५६३६८०१
गुरो:	५१३७५७६४	१६३४६८३४
चन्द्रोषस्य	३८३२८४८४	१२७४२८२८
मङ्गलस्य	८१४६६०६	२५६२१६८
शुक्रस्य	४३३१५००	१३७८२०४
सुक्रश्रीषस्य	२६६४६३७	८४७८३६
बुधश्रीषस्य	१०४३२०६	३३१६३०
बुधसुक्रयो:	४३६१५०	१३८७७५
चन्द्रस्य	३२४०००	१०३०६१
आवाहवायो:	५१०४	१६२४
भूगोलस्य	४६६७	१५८१

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः ।

	रवेः	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
दिने— कलाद्याः	५६।८।१।०	७६।३।४।५२	३१।२६।२८
वर्षे— राश्याद्याः	१२।०।०।०	४।१२।४६।४।४८	६।११।२४।६।३६
युगे— भगणाद्याः	४३२००००	५७७५३३३६	२२६५८३२
कल्पे— भगणाद्याः	४३२०००००००	५७७५३३३६०००	२२६५८३२०००

	वधशीघ्रस्य	वृहस्पतिः	शुक्रशीघ्रस्य
दिने—	} २४५।३२।२१	} ४।५।६।६	} ६६।७।४३
कलाद्याः			
वर्षे—	} १।२४।४५।२२।४८	} १।०।२१।३।३६	} ७।१५।११।४६।१२
राश्याद्याः			
युगे—	} ७१।६३७०६०	} ३६४२२०	} ३०१२३७६
भगणाद्याः			
कल्पे—	} ७१।६३७०६००००	} ३६४२२०००००	} ३०१२३७६०००
भगणाद्याः			

२६८

खगोलः

अथ ग्रहाणां मध्यस्थानाः ।

	शनिः	राहोः	चन्द्रोच्चस्थ
दिने— कलाद्याः	२।०।२३	३।१।०४४	६।४।१०
वर्षे— राश्याद्याः	०।१२।१२।५४	०।१६।२१।२।३६	१।१।०४।५६।४२
युगे— भगवाद्याः	२४६५६८	२३१२३८	४८८१०३
कल्पे— भगवाद्याः	२४६५६८०००	२३१२३८०००	४८८१०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अश्विनी	भरणी	ज्येष्ठा	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्या	अश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंशः	१	२०	१	२६	३	१	२०	१६	२६
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रम- भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	६ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः

	मघा	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	मृगशिरा	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंशः	२	२२	५	१०	२४	१६	२६	२४	२६
कला	२०	२०	४०	०	१०	४०	४०	०	०
अपक्रम- भागाः	७ दक्षिणः	१२ दक्षिणः	१३ दक्षिणः	११ दक्षिणः	२ दक्षिणः	२७ दक्षिणः	२४ दक्षिणः	२ दक्षिणः	४ दक्षिणः

	मृगशिरा	पूर्वाषाढा	उत्तराषाढा	अभिजित्	अवका	घनिष्ठा	श्रुतमिषा	पूर्वभाद्रपद	उत्तरभाद्रपद	रेवती
राशिः	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	११
अंशः	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	१	२६
कला	१०	०	०	४०	४०	०	०	०	०	४०
अपक्रम- भागाः	६ दक्षिणः	५ दक्षिणः	५ दक्षिणः	३० दक्षिणः	३० दक्षिणः	३३ दक्षिणः	३० दक्षिणः	२४ दक्षिणः	२६ दक्षिणः	० दक्षिणः

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अगस्त्यः	नक्षत्राधः । कालपुरवः	हुतधक्	नक्षत्रद्वयं	सप्तधितारा
राशिः	३	२	१	१	१
भागः	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम- भागाः	६०	६०	३८	३३०	५
	६	६	६	६	७
	पुनर्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	ज्येष्ठायाम्

अथ खगोलरचना ।

स्ववाञ्छितं काष्ठनिर्मितं भूगोलं तन्मध्यगं सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दक्षिणं लला घटोत्तर-
शतत्रय-परिमितं समविभक्तं आधारकक्षाद्वयं
विषवकक्ष्यैका च कार्या ॥

अथ मेघादिराशिस्थितिः ।

स्वाहोरात्रार्द्धकक्ष्यैः तत्प्रमाणानुमानेन च
क्रान्तिस्थानात् दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विषेपभागे-
निर्जनिजापक्रमैश्च मेघादीनां राशीनां तिस्रः
कक्षाः कुर्यात् । ता एव कक्षाः कर्कादीनां
वैपरीत्येन कुर्यात् । तादृशस्तिस्रस्तुलादीनां तथा-
विषयेयात् मकरादीनाञ्च कुर्यात् ॥

अहोरात्रार्द्धकक्ष्यज्ञानं यथा ।

खक्रान्तिवृत्तक्रमक्रमण्ये हे कुर्यात् । तत्र
उत्क्रममण्यया ह्येना त्रिव्या दक्षिणोत्तरं दिन-
यासदलं स्यात् ॥

विषेपज्ञानं यथा ।

चक्रः खक्रान्त्यंशात् निजपतिन राशिचक्र-
कलाशीतिभागेः परमं दक्षिणोत्तरं विच्छिद्यते ।
तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गल-
स्त्रिगुणितं अन्ये चतुर्गुणं विच्छिद्यन्ते । तत्र
क्रमः चक्रस्य मध्यविषेपकलाः २७० मङ्गलस्य ६०
बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२०
शनेः १२० रवेर्विषेपकला नास्ति ॥

अथ नक्षत्रादिकक्षास्थानम् ।

आधारकक्षाद्वयोपरिषान्धोदगोलसंस्थितानां
नक्षत्रादीनां कक्षाः कुर्यात् । सर्वासां कक्षाणां
मध्यस्थाने विषवत्कक्षा स्थिता । तदाधार-
कक्ष्ययोर्युतेरुद्धे हे अयने विषवद्वयञ्च कुर्यात् ।
विषवस्थानात् भगणसञ्चारपर्यन्तं स्फुटभागे-
मङ्गलादीनां क्षेत्राण्येव कुर्यात् अर्थात् मेघादि-
राशीन् तिर्यक्क्याभी रचयेत् । तथा अयन-
स्थानात् अन्यायनपर्यन्तं तिर्यक् अपरा कक्षा-
क्रान्तिसंज्ञा कार्या । तथा कक्ष्या सूर्यः
प्रकाशयन् सदा भ्रमति ॥ चक्राद्या ग्रहाः
अपमञ्जकमाश्रितेः खखपातांशैरपक्रमात् विषे-
धान्तेषु अपक्रमेणाजटाः सन्तो लोकैर्दृश्यन्ते ।

क्षितिजे उदयन् राशिः लयं स्यात् तद्वशात्
अस्तं गच्छंश्च अस्ताखं स्यात् । लङ्कोदयेर्धया
सिद्धं दशचतुर्थस्थानञ्च कुर्यात् । मध्यक्षिति-
जयोर्मध्ये या ज्या सा अन्त्या कथ्यते । विषु-
वत्क्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या । उपरि
खकं स्थानं मध्ये क्षितिजमङ्गलं लला वस्त्र-
वेष्टितं लोकोलोकवेष्टितञ्च लला जलपतनयोगेन
पारदसावयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत् ।
इति सूर्यसिद्धान्तसम्मतम् ॥

खगङ्गः, पुं, (खे आकाशे गलतीति । गल + अच्
एयोदरात् साधु ।) दृश्यविशेषः । खगङ्गा
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः पोटगलः २ बृहत्-
काशः ३ काकेषुः ४ । इति रत्नमाला ॥

खङ्करः, पुं, (खन्यते कङ्कतिकया इति । खन् दारणे +
क्रिप् । कीर्यते विकीर्यते इति । कृ विक्षेपे +
अप् । तसः कर्मधारयः ।) चूर्णकुन्तलः । इति
हेमचन्द्रः ॥

खच, ग भूतिपूर्वोत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रां-परं-अकं-सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः
पवित्रता तयोत्पत्तिः प्रादुर्भावः । भूत्युत्पत्तौ
पूत्युत्पत्तौ चेत्यर्थः । ग, खच्चाति राजा
अष्टद्वः स्यादित्यर्थः । शेषार्थः कातन्तादयसम्मतः ।
इति दुर्गादासः ॥

खच, त् क बन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट् ।) खचयति । इति दुर्गादासः ॥

खचमसः, पुं, (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ
पितृलोकस्थः पुण्यात्मभिरित्यर्थः । चसु भक्षणं +
असच् । खे चमसः यज्ञीयपात्रमिव अन्तमय-
त्वात्तथात्वम् ।) चक्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खचरः, पुं, (खे आकाशे चरतीति । चर +
“चरेट्” ॥ १।२।१६ । इति टः ।) मेघः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वायुः । राक्षसः । सूर्यः । एतेषां
प्रमाणं यथा । महाभारते द्रोणपर्वणि ।

“खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः
खचरस्य पिता न पुनः खचरः ।
खचरस्य सुतेन हतः खचरः
खचरी परिरोदिति हा खचरः ॥”

आकाशगामिनि चि । यथा । स्मृतिः ।

“पवनो दिकपतिर्भूमि-राकाशं खचरामराः ॥”
रूपकभेदः । यथा । सङ्गीतदामोदरः ।
“खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा ।
श्रान्तेऽथवा हास्यरसे भवेदेष दशाक्षरः ॥”

खचितं, त्रि, (खच् + क्तः ।) संयुक्तम् । तत्पर्यायः
करमितम् २ रूषितम् ३ गुरुगुणितम् ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ करम्भम् ५ कवरम् ६ मिश्रम् ७
संपृक्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ आप्तम् ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ गुणितम् १० कुरितम् ११ ।
इति जटाधरः ॥

खज, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-
सेट् ।) मन्थो विलोडनम् । खजति जलं
मन्थः । इति दुर्गादासः ॥

खज, इ पाश्रुत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
अकं-सेट् । इति ।) इ, खज्जाते । पङ्क्तुः खोडः
भावप्रधाननिर्देशात् पङ्क्तुत्वमिति यावत् । खो-
डस्यास्तीति चूडादित्यात्मः । पङ्क्तुत्वमिति भावः
पाश्रुत्यं खोटनमित्यर्थः । खजति खोडः ।
भावप्रधाननिर्देशो यथा । बुधसवर्णं इति का-
तन्तुचक्रम् । अत्र असवर्णे परे उवर्णे वक्रारत्वं
प्राप्नोतीत्येवार्थः । इति दुर्गादासः ॥

खजः, पुं, (खन्यते निर्मेयतेऽनेन । खन् + कर्त्तृ
अप् । यद्वा, खजति मयातीति । खज् + कर्त्तृ
द्विः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हाता इति
भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २१४ । २१ ।
“प्रयस्यन्तर्हितं सर्पिर्द्वन्द्वं निर्मेयते खजेः ।
शुक्रं निर्मेयते तद्वद्देहसङ्कल्पैः खजेः ॥”
“खजेनामथ च स्याद्यं तन्निहन्त्युपयोजितम् ॥”
इति वाभट्टे चिकित्सास्थाने हृत्तीयेऽध्याये ॥

खजकः, पुं, (खजति मयातीति । खज् + कर्त्तृ ।)
मन्थानदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥

खजपं, स्त्री, (खन्यते मन्थते इति । “उविज्जटि-
इति कचिखजिभ्यः कपन् ।” उवा ३ । १७२ ।
इति कपन् ।) हतम् । इत्युणादित्तिः ॥

खजनं, स्त्री, (खे आकाशे निषितं यन्त्रकम् ।)

“वीर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आकाशवारि-
राजवत्तमः । [लुताञ्च ।]
“वर्षात् चरन्ति चनेः सहोरगा विद्यति कौट-
सहिष्युष्टमपेयं खञ्जलमगच्छोदयात् पूर्वम् ॥”
खजा, खी, (खञ् + भावे अच् टाप् च ।) मन्थः ।
मन्थीया इति भाषा ॥ प्रवृत्तः । इति मेदिनी ॥
(खञ् + करणे अच् स्त्रियां टाप् ।) दर्वी ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने वङ्-
विशेषेऽध्याये सुसुतेनोक्तम् ।
“गुमाफलं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोष्णं गोपयसा विपाप्य ।
खजाहृतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्वरात्रम् ॥”
पाकसाधनद्रव्यविशेषः । यथा, महाभारते ।
४ । ७ । १ ।

“खजाश्च दर्वीश्च करेण धारय-
न्निष्ठः कालाङ्गमकोषमव्रणम् ॥”
मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
खजाकः, पुं, (खञ् मन्थे + “खजेराकः ।” उणां
४ । १२ । इति आकः ।) पक्षी । इत्युणादित्तिः ॥
खजाका, स्त्री, पुं, (खजति मध्याति पाकम् ।
खञ् मन्थे + “खजेराकः ।” उणां ४ । १२ । इति
आकः ततश्चाप् ।) दर्वी । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ।
हाता चमस इत्यादि भाषा ॥
“खजाकः पक्षिणि ख्यातः खजाका दन्त्रिच्यते ॥”
इत्युणादित्तिटोका ।)

खजित्, पुं, (खिन् आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति
भावः जयति संसारभावं यः । जि + क्तिप् । शून्य-
वादिनां बौद्धानां शून्यं सर्वमेव इत्याकार-
भावनया संसारभावजयनात् तथालम् ।) बुद्ध-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥
खज्योतिः, [स] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य ।)
खज्योतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खञ्जः, जि, (खजि गतिवैकल्ये + अच् ।) विकल-
गतिः । खोज्जा इति भाषा ॥ यथा, मनुः । ३ । २४२ ।
“खञ्जो वा यदि वा कालो दातुः प्रेक्ष्योऽपि वा
भवेत् ॥”
तत्पर्यायः । खोज्जः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ।
खोजः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खोरः ४
खञ्जकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खोटः ६ । इति
खोज्जधात्वर्थदर्शनात् । तस्य लक्षणं यथाह
महामातृकरः ।

“बायुः कश्चाश्रितः सक्थः कञ्जरामाक्षिपेदा ।
खञ्जस्तदा भवेज्जनुः पङ्कसक्योर्हयोर्वधात् ॥”
खञ्जकः, जि, (खञ्जतीति । खजि + कर्त्तरि खल् ।
खार्थे कन् वा ।) खञ्जः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११६ ॥
खञ्जकारिः, पुं, (खञ्जकस्य चरिः नाशकः ।) सुखा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ खेसारि इति भाषा ॥
खञ्जखेटः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति हृष्यति व
भूर्मी चरतीत्यर्थः । खिट् + अच् ।) खञ्जन-
पक्षी । इति शब्दमाला ॥
खञ्जखेलः, पुं, (खञ्ज इव खेलति तद्वत्तनादि-

त्यर्थः । खिल् + अच् ।) खञ्जनपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
खञ्जनं, स्त्री, (खजि विकलगतौ + भावे ल्युट् ।)
गमनम् । इति मेदिनी । ने । ५५ ॥
खञ्जनः, पुं, (खजि + कर्त्तरि ल्युट् ।) खगामख्यात-
पक्षी । तत्पर्यायः । खञ्जरीटः २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । १५ ॥ कणाटीनः ३ काकच्छर्दिः ४ खञ्जखेलः ५
तातनः ६ सुनिपुत्तकः ७ भद्रनामा ८ रत्न-
निधिः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खञ्जखेटः १०
गृध्रनीडः ११ तखकः १२ चरः १३ । इति
शब्दमाला ॥ काकच्छर्दिः १४ नीलकण्ठः १५
कणाटीनः १६ कणाटीनः १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अस्य दर्शनेन यन् शुभाशुभं फलं
भवति तदुक्तं बृहत्संहितायां ४५ अध्याये ।
तद्यथा,—
“खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे ।
प्रोक्तानि यानि सुनिभिः फलानि तानि
प्रवक्ष्यामि ॥”
तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति । तेषां नामान्याह ।
“स्यूलोऽभ्युन्नतकण्ठः क्षण्णालो भद्रकारको भद्रः ।
आकण्ठस्तुखान् क्षण्णः सम्पूर्णः पूरयथाशाम् ॥
क्षण्णो गलेऽस्य विन्दुः सितकरटान्तः स रिक्त-
क्षद्रिक्तः ।
पीतो गोपीत इति क्षेशकरः खञ्जो दृष्टः ॥”
अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति
इत्याह ।
“अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतारु सलिलाशयेषु
पुण्येषु ।
करितुरगमुजगच्छद्भिः प्राप्तादोदानहर्म्मिषु ॥
गोमोक्षसत्समागमयश्चोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे ।
हस्तिपुरङ्गमशालाच्छ्रवणचामराद्येषु ॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु ।
दधिपात्रधान्यजूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते ॥
पङ्के स्वाङ्गनाभिर्गौरससम्पन्नं गोमयोपगतं ।
शाङ्गलगे वस्त्राणिः शकटस्थे देशविभङ्गः ॥
गृहपटलेऽर्थभङ्गो वने बन्धोऽशुचौ भवति रोगः ।
पृष्ठे लज्जाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु ॥
महिषोऽगृहर्भास्थिः श्मशानगृहकोणशर्करा-
द्रिस्थः ।
प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः ॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः ।
सुर्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्मभ्ये ॥
नीराजने निवृत्ते यथा दिशा खञ्जनं गृपी यान्तम् ।
पश्येत्तथा गतस्य क्षिप्रमरातिर्विशसुपेति ॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिन्सु कर्हयति तत्र तलेऽस्ति काचः ।
अङ्गारमण्युपदिशन्ति पुरीषगेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेऽहरित्रीम् ॥
नृत्तविकलविभिन्नरोगितः
स्रतसुसमानफलप्रदः खगः ।
धनहृदभिर्जिजीयमानको
विविधं च वन्धुसमागमप्रदः ॥

वृषतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य मञ्जीतले विदध्यात् ।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति दृष्टिम् ॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्चने रतः ।
न वृषतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त माससुक ॥”
ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह । [दिनश्रेते ।
“आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु
दिक्स्थानभर्त्तिलयर्घ्यान्तदीप्तादिभिर्बोध्यम् ॥”
प्राक्ने दिविश्रेतेऽस्य शब्दफलं यथा,—
“वित्तं व्रज्जनि कार्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताग्ने भयं
याम्यामभिभयं सुरद्विषि कलिर्भिः समुद्रालयं ।
वायवां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिवाङ्गना चोत्तरे-
रेषान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्मलक्षणं खञ्जने ॥”
खञ्जनरतं, स्त्री, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं
अव्यक्तं रतं रतिः ।) यमिनां गोप्यं रतम् ।
यतिनां गोपनीयमैधुनम् । इति हारावली ॥
खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति । खञ्जन + ड्राच्
+ क्तिप् टाप् च ।) यद्वा, खजि + युच् + टाप् ।)
सर्षपी । छुद्रखञ्जनजातिः । इति मेदिनी ॥
खञ्जनाक्षतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याक्षतिरिवाक्षतिरस्य ।)
खञ्जनविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्-
पर्यायः । हापुत्तिका २ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
खञ्जनिका, स्त्री, (खञ्जनस्तदाकारोऽस्यस्याः इति ।
खञ्जन + टन् टाप् च ।) खञ्जनाकारपक्षि-
विशेषः । तत्पर्यायः । हापुत्तिका २ तुलिका ३
स्कोटिका ४ सर्षपी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खञ्जनाक्षतिः ६ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
खञ्जरीटः, पुं, (खञ्ज इव ऋच्छतीति । ऋ गतौ +
बाहुलकात् कौटन् ।) खञ्जनपक्षी । इत्यमरः ।
२ । ५ । १५ ॥ (यथा, अमरुद्भक्तः । ६६ ।
“तन्वी शरत्त्रिपथगापुलिने कपोलौ
लोले दृष्टौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ ॥”)
खट, काड्छि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) खटति । काड्छि आकाङ्क्षायाम् ।
इति दुर्गादासः ॥
खटः, पुं, (खट् + अच् ।) अन्धकूपः । कफः ।
प्रहारान्तरम् । टङ्कः । इति मेदिनी ॥ लङ्गम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लाङ्गलम् । कपृणम् । इत्य-
जयपालः ॥
खटकः, पुं, (खट् + बाहुलकाद् डन् ।) घटकः ।
तत्पर्यायः । नागवीटः २ टाङ्करः ३ चण्चरः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुजितपाणिः । इति शब्द-
माला ॥
खटिकः, पुं, (खटः अस्थस्य इति टन् ।) कुजित-
पाणिः । इति हेमचन्द्रः ॥
खटिका, स्त्री, (खट् + अच् ।) ततः संज्ञायां कन्
टाप् अत इत्वच् ।) लेखनद्रवम् । खट्टी इति
भाषा । (यथा, कलाविकाने । २ । २२ ।

“विविधगणानामुक्तमदपन्दनकपूर्वमस्ति

पूगफलैः ।

खट्टिकाहस्तः स सदा गणयति कोटीर्मुहूर्तेन ॥”)

कर्णरन्ध्रम् । वीरणम् । इति विश्वः ॥

खट्टिनी, स्त्री, (खट् + बाहुलकात् इति; डीप् च ।)

खटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“न पतति खट्टिनी ससम्भमा यस्य महद्गण-
नायाम् ॥”)

खटी, स्त्री, (खट् + अच् । गौरादित्वात् डीष् ।)

लेखनद्रव्यम् । खड़ी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

खट्टिनी २ खट्टिका ३ धवलवर्तिका ४ सितधातुः ५

पाण्डुवर्तः ६ पाण्डुवर्तिका ७ । अस्या गुणाः ।

मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्ताह-

व्रणदोषकफासनेत्ररोगनाशित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अस्याः पर्यायान्तराणि कट्टिनीशब्दे

द्रष्टव्यानि ॥ (यथास्याः पर्याया गुणाश्च भाव-

प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“खट्टिका कट्टिनी चापि लेखनी च निगद्यते ।

खट्टिका दाहनिष्क्रीता मधुरा विषशोधयति ॥

लेपादेतद्गुणाः प्रोक्ता भक्षिता वृत्तिका समा ।

खटी गौरखटी हे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्तिते ॥”)

खट्ट, क वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-

सकं-सेट् ।) टड्वयान्तः । क, खट्टयति । वृत्तिः

संवरणम् । इति दुर्गादासः ॥

खट्टनः, त्रि, (खट्टने त्रियते श्रय्यादिभिः इति ।

खट्ट वृत्तौ + कर्मणि ल्युट् ।) खट्टः । इति हेम-

चन्द्रः । छोट इति भाषा ॥ खट्टत इति पाठो-

ऽपि दृष्टः ॥

खट्टा, स्त्री, (खट्ट + टाप् ।) खट्टा । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

खट्टाशः, पुं स्त्री, (खट्टः आत्मा वृत्तः सन् अश्राति

इति । अश् + अच् । अश्रुते आश्रोति गात्र-

गन्धेन वा । अश्रून् न्याश्रौ + अच् ।) वनजल-

विशेषः । खटाश इति गन्धगोकुला इति च

भाषा । तत्पर्यायः । गन्धौतः २ वनवासनः ३ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खट्टाशी ४ वनखः ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ खट्टासः ६ गन्धमाज्जारः ७

वनश्वा ८ शालिः ९ । इति जटाधरः ॥ पुष्प-

लकः १० । इति दुर्गादासवृत्तवचनम् ॥

खट्टासः, पुं, (खट्टाश + एषोदरात् प्रकारस्य सत्वम् ।

यद्वा, खट्ट इवासति दीप्यते प्रकाशते । अस

दीप्तौ + अच् ।) खट्टाशः । इति जटाधरः ॥

(लक्षणमस्य यथा भैषज्यरत्नावल्यां वातयाध-

धिकारे ।

“खट्टासोऽनूपजः श्रेष्ठो वर्तुलो मांसलश्च यः ।

सम्मतो मधुदेशीयो मध्यमो मरुजोऽधमः ॥”)

खट्टिः, पुं, (खट्ट + इन् ।) श्रवयानम् । तत्पर्यायः ।

अन्तश्शब्दा २ वारटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खट्टिकः, त्रि, (खट्टनं आवरणं खट्टः स शिल्पत्वेना-

स्यात्कीति । ठन् ।) शाकुनिकः । इति शब्द-

माला । पाखिमारा इति भाषा ॥

खट्टिका, स्त्री, (खट्ट + कार्ये खण्यर्थे वा कन् + टाप्

अत इत्वच् ।) लुप्तखट्टा । तत्पर्यायः । त्रिचटा २

सन्दी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आसन्दी ४ ।

इति जटाधरः । श्रवयानम् । इति शब्दमाला ॥

खट्टेरकः, त्रि, (खट्ट + बाहुलकात् कर्मणि एरक् ।)

खट्टः । इति शब्दमाला ॥

खट्टा, स्त्री, (खट्टाते काङ्क्षते श्रयनार्थमिति ।

खट् काङ्क्षायां + “अभूप्रविलीति ।” उगां

१ । १५१ । इति कन् ।) काष्ठादिरचितश्रया-

धारः । खट्ट इति भाषा । तत्पर्यायः । श्रय-

नम् २ मशः ३ पर्यङ्कः ४ पल्यङ्कः ५ । इत्यमरः ।

२ । ६ । १३८ ॥ तल्पम् ६ शयः ७ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ * ॥ तद्व्युत्पत्तिर्यथा,—

“अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्टेति प्रतिचक्षते ॥”

अथैषां नामानि ।

“तिष्ठेत् यदात्मनः खट्टा तच्चैयं चरणाक्यम् ।

शिरःस्थं युपधानं स्यात् अघःस्थं स्यात् निरूपकम् ॥

आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राङ् भोजमह्वीपतिः ।

आलिङ्गने चतुर्हस्ते युपधाननिरूपके ॥

तदर्हणे तदर्हणे चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वघोडशिका खट्टा सर्वत्राभयदायिका ॥

आलिङ्गने सार्धैवेदे युपधाननिरूपके ।

सार्धैवेदे च चरणा हस्तैकपरिसम्भिताः ॥

सर्वाष्टादशका खट्टा सर्वकामफलप्रदा ।

आलिङ्गने पञ्चहस्ते युपधाने निरूपके ॥

तदर्हणे तदर्हणे चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वविंशतिका खट्टा धनधान्यजयप्रदा ॥

आलिङ्गने पञ्चहस्ते युपधाने निरूपके ।

त्रिहस्तसम्भिते पादा हस्तैकपरिसम्भिताः ॥

सर्वविंशतिका खट्टा एवमप्युपजायते ।

आलिङ्गने सार्धैश्च युपधाने निरूपके ॥

तदर्हणे तदर्हणे चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वद्वाविंशिका खट्टा सर्वसम्पत्प्रदायिनी ॥

आलिङ्गने च षड्हस्ते युपधाने निरूपके ।

त्रिहस्तसम्भिते पादाश्चत्वारश्चरणा इति ॥

चतुर्विंशतिका खट्टा सर्वरोगक्षयङ्करी ।

आलिङ्गने सप्तहस्ते युपधाने निरूपके ॥

त्रिहस्ते सार्धैश्चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वघड्विंशिका खट्टा सर्वसौभाग्यकारिका ॥

आलिङ्गने सार्धैश्च युपधाने निरूपके ।

सार्धैश्चत्वारश्चरणा इति ॥

सर्वाष्टाविंशिका खट्टा सर्वभोगप्रदायिका ।

आलिङ्गने चाष्टहस्ते युपधाने निरूपके ॥

चतुर्हस्ते सार्धैश्चत्वारश्चरणा इति ।

सर्वविंशतिका खट्टा सर्वकामार्थदायिनी ॥

एवमष्टविधाः खट्टाः समासेनोपदर्शिताः ।

आदिवादिदशानां वृक्षां सम्पत्तिदायिकाः ॥

कार्याः शिल्पिभिरैतास्तु विविधास्तिकल्पनाः ।

सर्वघोडशिका खट्टा सर्वकामेव युज्यते ॥

अथौ खट्टानि यस्याः स्युश्चतुर्हस्तयुतानि च ।

श्रीसर्वमङ्गला नाम खट्टेष्टाष्टविंशतः ॥

इयं यदा सम्पदना तदा सर्वजयाभिधा ।

याचासिद्धिः सर्वसिद्धिर्विजया चाष्टमङ्गला ॥* ॥

एकैकहस्तहट्टा तु भवेत्तन्मत्तः परम् ।

जयोऽथ मङ्गलः प्रियान् चित्रकान्तः परो मङ्गलम् ॥

एकैकहस्तहट्टा तु मङ्गलानामिति कथ्यम् ।

सा तुङ्गा ह्यतिरुङ्गा च शिखरी विषयेष्वपि ॥

एकैकहस्तहट्टा तु ठङ्गा इत्यभिधीयते ।

याचासिद्धिं समारभ्य येऽमी घोडश कीर्तिताः ॥

आदिवादिदशानां नामात्मनैकहयं क्रमात् ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लभोऽथ दुरासदः ॥

यथोत्तरं दशगुणाः पादैकपरिणाहिनः ।

प्रासादसंज्ञकाः कार्मा राज्ञा सुखमभीक्ष्णता ॥

चत्वार एते सर्वे वा भूपतीनां सुखावहाः ॥* ॥

भोजमते च ।

“सर्वविंशतिकां यावत् आरभ्याभयघोडश्रीम् ।

खट्टानामिति नामानि अष्टौ हस्तहयाधिकाम् ॥”

तद्वया,—

“मङ्गला विजया पुष्टिः चमा पुष्टिः सुखाननम् ।

प्रचक्षा सर्वतोभद्रा खट्टानामाष्टकं विदुः ॥”

आसां विभागः पूर्ववत् ॥ * ॥

पराशरसंहितायानु ।

“अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽपि ह्यो विजायते ।

स चेत् समो भवेत् खट्टा प्रणश्या स्यादतोऽन्यथा ॥

समे सर्वायसम्पत्तिर्विषमे विषमास्यदम् ।

तस्मात् खट्टाङ्गपि ह्यो यः समः कार्यः स खट्टिभिः ॥”

इदं तु सामान्यं सर्वसम्मतम् । काष्ठनियमस्तु

पूर्ववदेव । इत्यासनयुक्तौ खट्टोद्देशः ॥ * ॥

तस्या दोषगुणा यथा,—

“खट्टायां यो गुणो दोषो मानश्च परिकीर्तितम् ।

तेनैव खट्टा काष्ठोऽपि तथैव गुणमावहेत् ॥

अनेनैव विधानेन कार्यं बहुविधासनम् ।

विना नौकां समं कार्यं सर्वैश्चैवासनं गुरु ॥”

इति तत्रैव युक्तिकल्पतरुः ॥

अस्या गुणः । वातलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

प्रेक्षा । इत्यमरटीका ॥ कोलशिखी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

खट्टाङ्गः, स्त्री, (खट्टाया अङ्गम् । तद्विवाहति-

र्यस्य इति ।) शिवस्याङ्गविशेषः । तत्पर्यायः ।

सुखं सुखः २ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।

“विचित्रखट्टाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥”)

खट्टाङ्गः, पुं, (खट्टाङ्ग इत्याख्याऽस्य । शिवस्य

खट्टाङ्गाङ्गवत् सर्वत्र दुर्लभाश्रयणत्वात् अमोच-

वीर्यवत्त्वाच्चास्य तथात्वम् ।) सर्ववर्षाङ्गराज-

विशेषः । स तु विश्वसहाराजपुत्रः । यथा,—

श्रीमद्भागवते । ६ । ६ । ४१ ।

“ततो दशरथस्तस्मात् पुत्रं येद्विकल्पतः ।

राजा विश्वसहो यस्य खट्टाङ्गश्चक्रवर्तीभूत् ॥”

खट्टाङ्गवत्, पुं, (खट्टाङ्गं विभक्तिं इति । ङ +

जिप् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

खट्टाङ्गी, [न] पुं, (खट्टाङ्गं अङ्गविशेषः सोऽस्या-

ङ्गीति इति; ।) शिवः । इति हारावली ॥

(प्रायश्चित्तार्थं शिवस्य खट्टाङ्गाङ्गवत्त्वात्

खट्टविशेषः । यथा, मनुः । ११ । १०५ ।

खडूः

“खडूः चौरवासा वा धनश्रुतो विजने वने ।
प्राजापत्यं चरेत् लक्ष्मणमन्त्रेण समाहितः ॥”
खडूः, त्रि, (खडूमाखडूः । “खडू चोपे ।”
२।१।२६ । इति निन्दार्या द्वितीयात्मस्य क्षान्तेन
नित्यसमासः ।) अविनीतः । प्रमादवान् । इति
त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा, भट्टौ १५।१०।
“वृत्तं पात्रे समितेः खडूः प्रमादवान् ।
पात्रशौखः श्रियं नेता नायन्तीनत्वसुखनाः ॥”
“खडूः उत्पद्यस्थितः । खडू चोपे इति
द्वितीया ।” इति जयमङ्गलटीका ॥) खडूः
नरो जात्यः । इति कलापयाकरणम् ॥ (वेदं
व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खडू रोदया
ब्रह्मचर्यं एव भूमिश्रयनाहोऽपि यः खडूमारो-
हति स जात्यः । रूढ्यायं तेन खडूमारोहतु मा
वा निबिहानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खडूः उच्यते ।
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥) खडूपरिस्थितश्च ॥
खडूका, खी, (अल्पा खडू । अल्पार्थं कन् ।
अत इत्वच् ।) चन्द्रखडू । इति जटाधरः ॥
खडूविशेषः । तदुक्तिर्यथा,—
“ब्रह्मचर्यवैश्यानां चतुःषडङ्गकोणिकाः ।
खडूकाः सुखसम्भूताः शुक्लरक्तासिताम्बराः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ खडूकोद्देशः ॥
खडू, इ ड मधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-सकं-सेट् । इति ।) मधि मन्यने
मन्यनश्चेह भञ्जनम् । इ, खडूते । ड, खडूते
दङ्गेन भाङ्गं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
खडू, क भेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) क, खाडयति । इति दुर्गादासः ॥
खडू, खी, पुं, (खडूते द्विदते धाव्ये पके सति
इति । खडू + कर्मणि अप् ।) लघुलटम् । इति
शब्दरत्नावली । खडू इति भाषा ॥
खडू, पुं, (खडू + भावकम्भादौ यथायथं अप् ।)
पानान्तरम् । भेदः । इति मेदिनी । डे । ८ ॥
खडूयो यथा, चक्रदत्ते ।
“तत्र कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजालिचित्रकैः ।
सुपक्वं खडूयोऽयमयं कामलिकोऽपरः ॥”
खडूकिका, खी, (खडू इत्यन्तशब्दं करोतीति ।
ह + बाहुलकात् ङः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।
ततः खार्थे कन् टाप् पूर्व्वङ्खञ् ।) पञ्चद्वारम् ।
इति हारावली । खडूकिकार इति भाषा ॥
खडू, पुं, (खडू + अतुप्रत्ययः ।) बाहुलका-
भरणम् । इति संचिप्रसारे उणादिरुक्तिः ॥
खडूका, खी, (खडू + अप् + गौरादित्वात् ङीष् ।
ततः खार्थे कन् पूर्व्वङ्खञ् ।) कठिनी । इति
जटाधरः ॥
खडू, खी, (खडू + अप् + ततो ङीष् ।) कठिनी ।
खनामखातश्चेतवर्णवृत्तिज्ञविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ अस्या गुणपर्यायौ कठिनीशब्दे
खडूशब्दे च द्रव्यौ ॥
खडू, खी, (खडू + “खडूङ्ङा ।” उणा ॥१८॥
इति कः ।) अतश्च यथा (बाहुलकाभरणम् ।
इत्युक्तदत्तः ॥)

२७३

खडूगः

खडूगं, खी, (खडू भेदे + “कापूखडूभ्यः कित् ।”
उणा ॥११२३॥ इति गन् प्रत्ययः ।) लोहम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
खडूगः, पुं, (खडूति भिनत्तीति । खडू + “कापू-
खडूभ्यः कित् ।” उणा ॥११२३॥ इति गन् ।)
गण्डकः । गण्डार इति भाषा ॥ (यथा, मनुः ।
३ । २७२ ।
“कालशाकं महाशुक्लाः खडूगलोहामिर्ममधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते सुन्यन्तानि च सर्वशः ॥”
“खडूगो गण्डकः लोहो लोहितवर्णश्चाग एव ।”
इति कुल्लूकभट्टः ॥) गण्डकप्रज्ञम् । खाग इति
भाषा । बुद्धभेदः । इति मेदिनी ॥ चौरकनाम-
गन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अश्वविशेषः ।
खांडा तरवाल इत्यादि भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । ४ । ४१ । २५ ।
“यस्त्वयं विपुलः खडूगो गथे कोषे समर्पितः ।
सहदेवस्य विभूतं सर्वभारसहं दृढम् ॥”)
तत्पर्यायः । निखिंशः २ चन्द्रहासः ३ अक्षिः ४
रिष्टिः ५ कौक्षिकः ६ मण्डलायः ७ करवालः ८
लपाणः ९ इत्यमरः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
लपाणः २१ । इति तट्टीका ॥ विशसनः २२
तीक्ष्णधारः २३ दुरासदः २४ श्रीगर्भः २५ विजयः २६
धर्मपालः २७ कौक्षिकः २८ तरवारिः २९
तवराजः ३० लपाणकः ३१ लपाणी ३२
शस्त्रः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्योत्-
पत्तिर्ब्रह्मणो यन्मायौ यथा,—
“विकीर्यामिं तथाभूतसुखितं श्रूयते तदा ।
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं क्षोदरम् ॥
प्रांशुं सुदुर्द्धतरं तथैव क्षमितीजसम् ।
ततस्तद्रूपमुत्पद्यन् वभौ निखिंश एव सः ॥
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोदतः ।
ततः स श्रितिकण्ठाय रुद्रायर्षभक्तवे ॥
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणम् ।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवघ्नतजोचितम् ॥
असिं धर्मस्य गोभारं ददौ सत्तुल्य विष्णवे ।
विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोक-
पालेभ्यः ते मनवे सुव्यपुत्राय स क्षुपाय स
इक्ष्वाकवे स पुरूरवसे स आयये स गह्वराय स
ययातये स पूरवे स अमरुतरयसे स भूमिश्रयाय
स भरताय स ऐडविडाय स धुन्वुमाराय स
काम्बोजाय स सुचक्रुन्दाय स मरुताय स रेव-
ताय स यौवनाश्वाय स रघवे स हरिणाश्वाय
स शुनकाय स उशीनराय स भोजाय स शिवयं
स प्रतर्द्दनाय स अरुकाय स ऋषदश्वाय स भर-
द्वाजाय स द्रोणाय स क्षपाय स पाण्डवेभ्यो
दत्तवान् ॥ * ॥ अथ खडूगविषयकत्रयोद्देश-
विधिसंस्मरणं यथा, महाभारते ।
“मण्डलाकारतः खडूगभामणं भान्तमुच्यते ।
तद्वं बाहुसुदाम्य क्षतसुदभान्तमीरितम् ॥
भामणं खस्य परितः खडूगस्याविहृतमुच्यते ।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम् ॥
शत्रोराक्रमणार्थाय गमनक्षान्तं मतम् ॥

खडूगः

खडूगं यामेण तद्देहस्यार्धं प्रवृत्तं मतम् ॥
वक्ष्यित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं स्मृतम् ।
परिवृत्यं भवेत् शत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः ॥
पश्चात् पदापसरणं निवृत्यं संप्रचक्षते ।
अन्योऽन्यताडनं प्राहुः सम्पातसुभयोरपि ॥
आधिक्यमात्मनो यत् तत् समुदीर्णसुदीरितम् ।
अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रमणं भारतं स्मृतम् ॥
विचित्रखडूगसम्भारदर्शनं कौशिकं स्मृतम् ।
निलीय चर्मणि चोपे यदसिः सात्वतं हि तत् ॥”
तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे द्रव्या ॥ (अस्य
लक्षणादिकं यथा, दृष्टत्संहितायां ५० अध्याये ।
“अङ्गलशतार्धसुप्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खडूगः ।
अङ्गलमानाञ्चोपे ब्रह्मोऽशुभो विषमपर्वस्यः ॥
श्रीवृक्षवर्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुल्लाजानाम् ।
सदृशा ब्रह्माः प्रशस्ता ध्वजायुधस्त्रिकानाश्च ॥
लकलासकाककङ्कक्रयादकचन्वृक्षकाक्षतयः ।
खडूगे ब्रह्मा न शुभदा वंशानुगाः प्रभृताश्च ॥
स्फुटितो ह्रस्वः कुण्डो वंशच्छिन्नो न दृक्पानो-
ऽनुगतः ।
अस्त्रं इति जानिष्टः प्रोक्तविपर्यस्त इत्यमलः ॥
कणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्तनं कोशात् ।
खयस्तुङ्गीर्णे युद्धं क्षलिते विजयो भवति खडूगे ॥
नाकारणं विवृणुयान्न विचित्रयश्च
पश्यन् तत्र वदनं न वदेच्च मृत्युम् ।
देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृष्टिर्नृपतिरप्रयतोऽसि यष्टिम् ॥
गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च ।
करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलायाः प्रशस्ताः स्युः ॥
निष्यन्नो न च्छेदो निकषेः कार्यः प्रमाणयुक्तः सः ।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने ॥
यस्मिन् त्वरप्रदेशे ब्रह्मो भवेत्तद्देव खडूगस्य ।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा ॥
अथवा सप्रति यदङ्गं प्रष्टा निखिंशश्चतु-
वधार्थः ।
कोशस्यस्यादेशो ब्रह्मोऽस्ति शास्त्रं विदित्वेदम् ॥
शिरसि सृष्टे प्रथमेऽङ्गुलि द्वितीये ललाटसंस्पर्शे ।
भूमध्ये च तृतीये नेत्रे सृष्टे चतुर्थे च ॥
नासोरुक्पोलक्ष्णश्रवणयोर्वसकेषु पश्चादाः ।
उरसि हादृशसंस्पर्शस्योदशे कन्योर्ध्वेयः ॥
स्तनद्वयोदरकुक्षीनाभीषु चतुर्दशादयो ज्ञेयाः ।
नाभीमूले कन्यां गुह्यं चैकोनविंशतितः ॥
ऊर्वोर्ध्वेयं स्यात् ऊर्वोर्मध्ये ब्रह्मण्योर्विंशे ।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पाण्यां पादं तदङ्गुलीष्वपि च ।
खडूविंशतिकाद्यार्विंशतिरिति मतेन गगस्य ॥
पुष्कमरणं धनार्थिर्धनहानिः सम्पदश्च वन्धश्च ।
एकादङ्गलसंस्पर्शेऽङ्गैः फलं निर्दिष्टं क्रमशः ॥
सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्रमरण-
धनलाभौ ।
क्रमशो विनाशवनितामिचिचतुःखानि षट्प्रभृतिः ॥
लब्धिर्हानिश्चोत्पन्नयो वधो वृद्धिमरणपरितीषाः ।
ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु धनहानिचैकविंशे स्यात् ॥

खङ्गि

वित्ताभिरनिर्वाणं घनागमो न्यस्यसम्पदोऽखलम् ।
रेन्ध्यन्त्युराव्यानि च क्रमाक्षिप्रदिति यावत् ॥
परतो न विशेषफलं विषमसमस्यास्तु पाप-
शुभफलदाः ।

कैचिदपलाः प्रदिष्टास्तिष्ठन्परतोऽयमिति यावत् ॥
करवीरोत्पलगतमदृष्टकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः ।
शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदः सङ्गमन्धः ॥
कूर्मवसाहकचारीपमस्र भयदुःखदो भवति गन्धः ।
वेदूयकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ॥

इदमौघनसं च प्रखपानं
रुधिरं श्रियमिच्छतः प्रदीप्तम् ।
हविषा गुणवत्सुताभिलषोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥
बहवोऽङ्कुरेणुदग्धपानं
यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
भक्षपित्तदगाश्वस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिद्ये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयो हुडुविषाणमशीसमेतं
पारावताखुप्रकृता च युतं प्रलेपः ।
प्रखस्य तैलमधितस्य ततोऽस्य पानं
पञ्चाक्षितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
चारे कदल्या मधितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
सम्यक् क्लिप्तं चाक्षति नैति भङ्गं
न चान्यलोहेऽपि तस्य कौष्ठम् ॥”)

खङ्गकोषः, पुं, खङ्गलता । तत्पर्यायः ।
खङ्गपत्रः २ खङ्गिमारः ३ अश्वपुच्छकः ४ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खङ्गस्य कोषः ।)
खङ्गाधारः । खाप इति भाषा । अयं युत-
पत्तिलब्धोऽर्थः ॥

खङ्गटः, पुं, (खङ्ग इव अटतीति । अट् + अच् ।
प्रकम्पादित्वात् साधुः ।) बृहत्काशः । इति
हारावली ॥

खङ्गधेनुः, स्त्री, खङ्गपुत्रिका । कुरि इति
भाषा । (खङ्गस्य गण्डकस्य धेनुः पत्नी ।)
गण्डकस्त्री । इति मेदिनी ॥ माद्री गण्डार इति
भाषा ॥

खङ्गपत्रः, पुं, (खङ्गाकाराणि पत्राणि अस्य ।)
खङ्गलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खङ्गपिधानं, स्त्री, (खङ्गस्य पिधानमाच्छा-
दनम् ।) खङ्गकोषः । खाप इति भाषा ।
इति हलायुधः ॥

खङ्गपिधानकं, स्त्री, (खङ्गस्य पिधानकम् ।)
खङ्गपिधानम् । खाप इति भाषा । तत्-
पर्यायः । प्रत्याकारः २ परीवारः ३ कोशः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

खङ्गगरीटः, चि, (खङ्गं ऋच्छतीति । ऋ + कौटन् ।
निपातनात् पूर्ववृद्धिः । यद्वा खङ्गारिवा-
चरति इति । किः ततः कौटन् ।) फलकः ।
असिधाराव्रतधारी । इति मेदिनी ॥

खङ्गिकः, पुं, महिषीक्षीरफेनः । शौनिकः । इति
मेदिनी ॥

खण्डकः

खङ्गिमारः, पुं, (खङ्गिर्न गण्डकं मारयतीति ।
ऋ + णिच् “कर्मण्यण्” ॥ ३ । २ । १ । इत्यण् ।
अखविशेषः ।) खङ्गकोषलता ॥ इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

खङ्गौ, [न] पुं, (खङ्गस्तदाकारं शृङ्गमस्या-
स्तीति । णिच् ।) वनजन्तुविशेषः । गण्डार
इति भाषा । तत्पर्यायः । गण्डकः २ खङ्गः ३ ।
इत्यमरः । २ । ५ । ४ । खङ्गगन्धः ४ क्रोडीमुखः ५
तुङ्गमुखः ६ बली ७ वज्रचर्मा ८ वाङ्मनसः ९ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ एकचरः १० गणोत्-
साहः ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डः १२
स्वनोत्साहः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
मांसगुणाः । बलकारित्वम् । वृंहणत्वम् । गुरु-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफवायुनाशित्वम् ।
कषायत्वम् । पित्तलोकप्रकारित्वम् । पवित्र-
त्वम् । आयुर्हितत्वम् । मूत्रवन्धकारित्वम् ।
रूक्षत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(“कफघ्नं खङ्गमिष्टानं कषायमग्निनापहम् ।
पित्रं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
महादेवः । यथा, महाभारते ११ । १ । ७ । ४२ ।
“अश्वनी शतघ्नी खङ्गी पट्टिणी चायुधी
महान् ॥”

खङ्गो विद्यतेऽस्य इति युत्पत्त्या तु वाच्य-
लिङ्गः । यथा, भागवते । ८ । १५ । ८ ।
“सुसम्पदोऽयं समस्तं धनं खङ्गी धृतेषुधिः ॥”
खङ्गीकं, स्त्री, (खङ्गस्तत् कर्मणि कुप्रलम् । बाहु-
लकात् ईकः ।) दात्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डं, स्त्री, (खण्डि + घञ् । इदित्वात् लुम् ।)
विड्मलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुवि-
कारः । अस्य गुणाः । वृथ्यतमत्वम् । चक्षु-
व्यत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(अस्य गुणाः यथा,—

“खण्डं मधुरं वृथं चक्षुष्यं वृंहणं हिमम् ।
वातपित्तहरं क्षिप्तं बलं वान्तिहरं परम् ॥”
मधुखण्डगुणाः यथा,—

“मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः ।
क्षेदतीक्ष्णरुद्धाक्षरक्तक्षतुवरा हिमा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

खण्डः, पुं, स्त्री, (खण्डि + घञ् । इदित्वात् लुम् ।) एक-
देशः । तत्पर्यायः । भित्तम् २ शकलम् ३ । इत्य-
मरः । १ । ३ । १६ । (यथा, मार्कण्डेये १३ । २६ ।
“धुतशृङ्गविभिन्नाश्च खण्डखण्डं ययुर्चनाः ॥”
अनादिसम्बद्धः । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥)

खण्डः, पुं, (खण्डि + घञ् ।) इक्षुविकारः । खण्डि
इति भाषा । मण्दिदोषः । इति मेदिनी ॥ (योगि-
विशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । १ । ८ ।
“भानुकीनारदेवश्च खण्डः कापालिकक्षया ॥”)

खण्डकः, पुं, (खण्डेन निर्वृत्तः इति संज्ञायाम् कः ।)
निर्नखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिताखण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (खण्डयतीति । खण्डि +
कृण् ।) क्षेदकारी ॥)

खण्डस

खण्डकथा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता कथा ।)
वाङ्मयभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खण्डकर्णः, पुं, (खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य ।)
आलुविशेषः । शर्करकन्द आलु इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । वज्रकन्दः २ । इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । कटुपाकि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

खण्डकालु, स्त्री, (खण्ड इव कायतीति । कै + कः ।
ततः खण्डकं आलु इति कर्मधारयः ।) आलु-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खण्डजः, पुं, (खण्ड इव जायते खण्डाकारेण
जायते वा । जन् + ङः ।) गुडः । यवासशर्करा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डजोद्धवः, पुं, (खण्डज उद्धवोऽस्य इति खण्ड-
जोद्धवः तस्माज्जायते इति । जन् + ङः ।) तव-
राजोद्धवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डतालः, पुं, (खण्डेन वाद्याश्रमेदेन निर्वृत्त-
तालः ।) तालविशेषः । यथा,—
“इतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते ।
अपरं नियमं विना ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

खण्डधारा, स्त्री, (खण्डे एकदेशे धारो यस्याः ।)
कर्णरी । इति शब्दमाला ॥ काँचि इति भाषा ॥

खण्डनं, स्त्री, (खण्डि भावे + लुट् ।) भक्षणम् ।
भेदनम् । निराकरणम् । क्षेदनम् । यथा,—
“घटय भुजवन्धनं जनय रदखण्डनं देहि पद-
पल्लवसुदारम् ॥” इति जयदेवः ॥

खण्डपरशुः, पुं, (खण्डयति शूचन इति खण्ड-
स्ताडशः परशुरस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥
(यथा, महाभारते ७ । रुद्रमाहात्म्ये । २० । ४१ ।
“पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमौत्तरम् ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते ११ । १ । ४६ । ७४ ।
“सुधन्वा खण्डपरशुर्दण्डो द्रविणप्रदः ॥”)

खण्डपशुः, पुं, (शूचन खण्डयति विदारयति इति
खण्डस्तथाविधः पशुरस्य ।) परशुरामः । शिवः ।
चूर्णलेपी । खण्डामलकभेषजम् । राहुः । इति
मेदिनी ॥ भयदन्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डपालः, पुं, (खण्डं पालयतीति । पालि + “कर्म-
ण्यण्” ॥ ३ । २ । १ । इत्यण् ।) मोदकः । मयरा
इति भाषा । तत्पर्यायः । खाण्डिकः २ । इति
हारावली ॥

खण्डमोदकः, पुं, (खण्डेन खण्डोत्पादितश्चण्डुका-
दिना वा मोदयतीति । खण्ड + मुद् + णिच् +
कृण् ।) यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डलवणं, स्त्री, (खण्डते इति खण्डम् । खण्डि +
कर्मणि घञ् । तच्च तत् लवणश्चेति ।) विड्-
लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड् शब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खण्डशाखा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता शाखा
अस्याः ।) महिवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डसरः, पुं, (खण्ड इव सरतीति । ङ + अच् ।)
यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खडिका

खडार्भ, स्त्री, (खडं अर्भं मेघः ।) अर्भलेशः ।
छेका मैत्र इति भाषा । दन्तचतविंशतिः । इति
मेदिनी ॥

खडिका, पुं, (खडोऽस्यास्तीति । ठन् ।) कलायः ।
कडाइ इति भाषा । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्याया
यथा,— [अथ ॥

“त्रिपुटः खडिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्य त्रिपुटशब्दे वक्तव्याः ॥) कचः । इति
हेमचन्द्रः ॥ वगल इति भाषा ॥

खडितं, त्रि, (खडि + क्तः ।) खडोक्तम् । तन-
पर्यायः । छिन्नम् २ लूनम् ३ छितम् ४ दितम्
५ छेदितम् ६ इक्तम् ७ वृत्तम् ८ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

“चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता
विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
सुखेऽप्रसादः सधनेषु सर्वदा
यशो विधातुः कथयन्ति खडितम् ॥”

खडिताङ्गः । खडिताङ्गत्वं दृष्टवचनकर्म-
विपाकः । यथाह प्रातातपः । ३ अध्याये ।
“दृष्टवादी खडितः स्यात् स वै दद्यात् द्विजातये ।
रूपं पलङ्क्यं दुग्धं घटङ्गयसमन्वितम् ॥”

खडिता, स्त्री, (खडित + टाप् ।) स्त्रीयादि-
नायिकाया भेदः । अस्या लक्षणम् । अन्योप-
भोगचिह्नितः पतिः प्रातरागच्छति यस्याः सा ।
अस्याच्छेष्टा । “अस्फुटालापचित्तासन्ताप-
निश्वासतूष्णीम्भावाश्रुपालादयः ।” इति रस-
मञ्जरी ॥ (साहित्यदर्पणोक्तलक्षणं यथा
तत्रैव । ३ । ८३ ।

“पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
सा खडितेति कथिता धीरेरीषांकषायिता ॥
उदाहरणं यथा, तत्रैव ।

“तदवितथमवादीर्यन्म त्वं प्रियेति
प्रियेनपरिभुक्तं यदुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-
र्जनति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥”

खडिनी, स्त्री, (खडोऽस्यास्तीति । खड + इनिः ।
स्त्रियां ङीप् । यद्वा, खडयति आत्मानं द्वीप-
पर्यन्तसमुद्रादिशब्देनेति शेषः । खडि +
णिनिः ।) पृथ्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

खडो, [न] पुं, (खडयति आत्मानं द्विदलरूपेण
इति) खडि + णिनिः ।) वनसुन्नः । इति हेमचन्द्रः ॥

खडोरः, पुं, (खडो + शुष्कादित्वात् रः ।) पीत-
सुन्नः । इति हेमचन्द्रः ॥

खतमालः, पुं, (खे आकाशे अन्तरीक्षे तमाल
इव । तत्त्ववर्णसादृशात्तथात्वम् ।) धूमः । मेघः ।
इति मेदिनी ॥

खद, स्त्री, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
पर-अर्ध-वधे तु सकं-सेट् ।) खदति । इति
दुर्गादावः ॥

खदिका, स्त्री, (खे भर्जनाभावाद्दृक्काशे दीयते
खदति इति । ख + दी अवखण्डने + वणर्थे

खदिर

कः । ततः संज्ञायौ कन् टाप् अत इत्वच् ।)
लाजाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खद इति
भाषा ॥

खदिरः, पुं, (खद सौम्यैर्हंसयोः + “अनिर-
शिशिरशिशिलेति ।” उणा । १ । ५४ । इति
किरच् ।) वृक्षविशेषः । खयरगाह इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गायत्री २ बालतनयः ३ दन्त-
धावनः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ तित्तसारः
५ कण्टकीदमः ६ । इति रत्नमाला ॥ बालपत्रः
७ खदपत्री ८ नितित्तमः ९ सुशालः १० वक्र-
कण्टः ११ यज्ञाङ्गः १२ जिह्वाशालः १३ कण्टी
१४ सारदमः १५ कुष्ठारिः १६ बहुसारः १७
मेघः १८ बालपुत्रः १९ रक्तसारः २० कर्कटी
२१ जिह्वाशालः २२ । इति जटाधरः ॥ कुष्ठ-
वृत् २३ बालपत्रकम् २४ यूपदमः २५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।

“खदिरौ रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशालश्च पाचिकः ॥
खदिरः शीतलो दन्धः कण्डकासारुचिप्रणुत् ।
तित्तः कषायो मेदोघ्नः क्षमिमेहज्वरघ्नान् ।
श्वित्रशोथामपित्तासपाण्डकुष्ठकफान् हरेत् ॥”

अस्य गुणाः । तित्तरसत्वम् । शीतत्वम् ।
पित्तकफकुष्ठकासरक्तशोफकण्डुव्रणनाशित्वम् ।
पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विसर्पवेदना-
मेहमेदोनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ (अथ
श्वेतखदिरः । पपरी खयर इति भाषा ॥

“खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्कलः ।
कदरो विप्रदो वर्यो सुखरोगकफासजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥
खदति हन्ति शूचून् इति । खद् + किरच् ।)

इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खे आकाशे
दीर्यते यस्माच्चन्द्रलोकादिष्टापूर्तादिकर्मभिः ।
ढ + बाहुलकात् अपादाने किरच् । इष्टा-
पूर्तादिकर्मिणां हि आरब्धाभ्ययदेशविदारण

चन्द्रमण्डलात् आकाशे पतनात् तथात्वम् ।)
चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (तथा च साङ्गदर्शनभाष्ये ।
“येन कर्मवृत्तेन चन्द्रमसमारूढाः फलोप-
भोगाय तस्मिन् उपभोगेन क्षयिते तेषां यद-
भ्ययं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोग-
क्षयदर्शनशोकाभिसम्पर्कात् प्रलीयते सविट-
सम्पर्कात् हिमकरका इव हुतभृगुर्हिःसम्पर्क-
कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्थ
इष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपचये सति
साधुश्रया एवेममवरोहन्ति ॥”)

खदिरपत्रिका, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।
कप् कापि अत इत्वम् ।) अरिखदिरः ।
लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरपत्री, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।)
लज्जालुलता । इति वैद्यकम् ॥

खदिरा, स्त्री, (खदिरस्तत्पत्राकारोऽस्यस्याः । अच्
टाप् च ।) लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरिका, स्त्री, (खदिरेण खदिररसेन समो रसो-

खन

ऽस्यः । अख्यर्थे + ठन् ततः टाप् ।) लाक्षा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरौ, स्त्री, (खद् + किरच् । गौरादित्वात्
ङीष् ।) खदिरौशाकम् । लाजालु इति
ख्याता । इति कैचित् । किन्तु रभसेन
वराहक्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति
खदिरिकायां सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालु-
कायां पठितम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
नमस्कारी २ गण्डकाली ३ समङ्गा ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १४१ ॥ (कचित् खदिरैति पाठो
दृश्यते ॥) गण्डकारी ५ । इति भरतः ॥ शमी
पत्रा ६ रक्तपत्री ७ अञ्जलिकारिका ८ राक्षा ९ ।
इति जटाधरः ॥

(“गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरौ कचित् ।”
इति वैद्यरत्नमालायाम् ॥)

खदिरोपमं, स्त्री, (खदिरेण उपमीयते इति । खदिर
उपमा अस्य वा ।) कदरः । इति रत्नमाला ।
कांटा वावला इति भाषा ॥

खदूरवासिनी, स्त्री, (खे मूत्रे दूरे च वसतीति ।
वस् + णिनिः । ततो ङीप् ।) बुद्धशक्तिविशेषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खद्योतः, पुं, (खं आकाशं द्योतयतीति । द्युत्
दीप्तौ + णिच् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति
अण् ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २६ । १० ।

“खद्योताविष्णुस्त्री चात्र नेत्रे एकत्र निर्मिते ।
रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेभ्यः ॥”
नेत्रस्य हि सूर्याधिष्ठिततया रूपादिदर्शनशक्ति-
रिति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ॥ खे आकाशे द्योतते
इति । द्युत् + अच् ।) कीटविशेषः । जीनाक
पोका इति भाषा । तत्पर्यायः । ज्योतिरिङ्गः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥ खण्ड्योतिः ३ प्रभाकीटः ४
उपसूर्यकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्वान्तो-
न्मेषः ६ तमोमणिः ७ दृष्टिवन्धुः ८ तमोऽज्योतिः ९
ज्योतिरिङ्गः १० निमेषकः ११ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १६ । ४६ ।

“विदितमनन्तसमस्तं
तव जगदात्मनो जनैरिहापरितम् ।
विज्ञाप्यं परमगुरोः
कियदिव सवितुरिव खद्योतेः ॥”)

खद्योतनः, पुं, (द्योतयतीति । द्युत् + णिच् + कर्त्तरि
लुः । ततः खस्य आकाशस्य द्योतनः प्रका-
शकः ।) सूर्यः । इति जटाधरः ॥

खधूपः, पुं, (खं आकाशं धूपयति । खे धूपः
ज्वलच्छिखरवद्विरिव वा । धूप + “कर्मण्यण् ।”
३ । २ । १ । इति अण् ।) अग्निक्लीडा-
विशेषः । हाउइ इति भाषा । यथा, भट्टौ ।
३ । ५ ।

“उच्चाभ्युचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् बभूवुर्मुमुक्षुः खधूपान् ॥”

खन, उ न विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
उभं-सकं-सेट् ।) उ, खनित्वा खान्ना । न,

लघितो जाद्वीतीरे कूपं खनति ।
खनते । इति दुर्गादासः ॥
खनकः, पुं, (खन् + "शिल्पिनि ङ्" ३।१।१४५।
इति ङ् स च धित् ।) उन्मुक्तः । सन्धितस्करः ।
सिंदेल चोर इति भाषा । भूमिवित्तज्ञः ।
खनानुत्पत्तिस्थानज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥
(खनामप्रसिद्धी विदरस्य बन्धुविशेषः । यथा,
महाभारते अतुष्टे ॥ १।१४८।१।
"विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलो नरः ॥")
खनकः, त्रि, (खन् + वृन् ।) अवदारकः । खनन-
कर्ता । इति मेदिनी ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे ॥ १।१२।६।
"स्थापये चेह स्थापयन्तां वृद्धाः परमधार्मिकाः ।
कर्मान्तिका लिपिकरा वर्धकाः खनका अपि ॥")
खननं, स्त्री, (खन् + भावे लृट् ।) विदारणम् ।
खोड्ग खोदन इति च भाषा । यथाह कश्चित् ।
"पश्य त्वं खननं नखेन तद्भूदालोक्य स्रक्तः प्रुटः ॥"
खनयित्री, स्त्री, (खन् + णिच् न वृद्धिर्निपातनात् ।
तत्तत्तृच् डीप् च ।) अस्त्रभेदः । खन्तीति
भाषा । यथा, नारदपञ्चरात्रे पाद्मसंहिता ।
"खनयित्री शुभा यात्रा जयार्थं जयकाङ्क्षि-
णाम् ।
पञ्चवर्णाश्रकयुता चालनीया पुरः सताम् ॥"
खनिः, स्त्री, (खन् विदारे + "खनिक्यञ्जसीति ।"
उणां ॥ १।१३६। इति इन् ।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम् ।
खानि इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ॥ १८।२२ ।
"उत्खातशूचं वसुधोपतस्थे
रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥")
तत्पर्यायः । आकरः २ । इत्यमरः ॥ २।३।७ ॥
खानी ३ खनी ४ खानिः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ गङ्गा ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
खनित्रं, स्त्री, (खन् + "अर्त्तिलूधूखनेति ।"
॥ ३।२।८४ । इति ।) अस्त्रविशेषः । खन्ता इति
भाषा । तत्पर्यायः । अवदारणम् । इत्यमरः ॥
२।६।१२ ॥ ("तथाहि भागवते ॥ ७।२।१५ ।
"केचित् खनित्रैर्विभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् ॥")
खनी, स्त्री, (खनि + वा डीष् ।) रत्नाद्युत्पत्ति-
स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
खपुरं, स्त्री, (खं आकाशं पिपिर्त्ति । पृ + कः ।)
घटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (खे आकाशे चरं
पुरम् ।) ऊर्ध्वं पुरम् । (स तु दैत्यपुरविशेषः ।
तदुत्पत्तिकथा यथा, महाभारते ॥ ३।१७३ ।
निवातकवचवधे ॥ ७-११ ।
"पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
दिव्यवर्षसहस्रं ते चरतुः परमं तपः ॥
तपसोऽन्ते ततस्तार्था स्वयम्भूरददद्वरम् ॥
अयस्त्रीता वरं ते तु सुतानामपदुःखिताम् ।
अवधत्ताश्च राजेन्द्र ! सुरराजसपन्नगैः ॥
पुरं सुरमणीयञ्च खेचरञ्च महाप्रभम् ।
सञ्चरन्तः ससुदितं दुर्धर्ममरैरपि ॥
महर्षिचक्षुगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः ।
सर्वकामयुगोपेतं वीतशोकमनामयम् ॥

ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ ! कालकेयवते कृतम् ।
तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्प्रमरवर्जितम् ॥"
खे आकाशे उत्थितं पुरम् । शुभाशुभादि-
सूचनार्थं प्रकाशितं गन्धर्वनगरम् । अस्थो-
त्तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदो यथा, वृहत्-
संहितायाम् ३६ अध्याये ।
"उदगादिपुरोहितवृषबलपतियुवराजदोषदं
खपुरम् ।
सितरक्तपीतवर्णं विप्रादीनामभावाय ॥
नागरवृषपतिजयावहसुदग्विद्विक्खं विवर्ण-
नाशाय ।
श्रान्ताश्रयां वृष्टं सतीरगं विजयाय ॥
सर्वदिगुत्थं सततोत्थितस्य भयदं नरेन्द्राद्या-
णाम् ।
चौराटविकान् हन्याद्मानलशूक्रपापाम् ॥
गन्धर्वनगरसुस्थितमापाङ्गुरमश्रुनिपातवात-
करम् ।
दीप्ते नरेन्द्रवर्माभिरभयं जयः सखे ॥
अनेकवर्णाकृतं खे प्रकाशते
पुरं पताकाध्वजतीरगान्वितम् ।
यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां
पिबत्यहग्भूरि रणे वसुन्धरा ॥"
हरिश्चन्द्रपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खपुरः, पुं, (खं पिपिर्त्ति उच्छ्रयत्वेन । पृ + कः ।)
गुवाकः । (अस्य पर्याया यथा ।
"खपुरो ह्रस्वकः पूगः ॥" इति वैद्यकरत्नमाला-
याम् ॥ खेन आकाशागतेन हिमकरादिना
पूर्यते इति । पृ + कर्मणि घञर्थे कः ।) भद्रसुस्त-
कम् । (खमिन्द्रियं पिपिर्त्ति । पृ + कः ।)
अलसके त्रि । इति मेदिनी ॥ यालनखः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
खभान्तिः, पुं, (खे आकाशे अन्तरिक्षे भान्तिर्भ्रमणं
आमिषाघं यस्य ।) चिह्नः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ चिह्न इति भाषा ॥
खमणिः, पुं, (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्मय-
त्वात् प्रकाशकत्वाद्वा ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
खमीलनं, स्त्री, (खानां इन्द्रियाणां मौलनम् ।)
तन्त्रा । इति शब्दरत्नावली ॥
खम्वलिः, स्त्री, (खं मूलभूतं मूलमस्याः पृथो-
दरात् साधुः । मूलराहित्यादस्यास्तथात्वम् ।)
कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥ पाना इति
भाषा ॥
खम्वलिका, स्त्री, (खम्वलि + खार्थे कन् तत्तथापि ।)
खम्वली । कुम्भिका । इति शब्दरत्नावली ॥
खम्, गतौ, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
सेट् ।) व्योष्ठवर्गशेषोपधः । खम्वति । इति
दुर्गादासः ॥
खरं, स्त्री, (खाय अन्तरिक्षयाय स्वस्य वा तीव्रता-
रूपगुणं रातीति । ख + रा + कः ।) तीव्रम् ।
तत्पर्यायः । तिष्ठम् २ तीक्ष्णम् ३ ॥ इत्य-
मरः ॥ १।३।१५ ॥ (यथा, भागवते ॥ ७।८।२८ ।

"हत्वाऽऽह्वसं खरसुतखनोखनं
निमीलितान् जगद्दे महाजवः ॥"
तद्वति त्रि । यथा, रघुवंशे ॥ ८।६।७ ॥
"न खरो न च भूयसा नदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव ॥")
खरः, पुं, (खं सुखकृष्टं हिममतिप्रवेनास्या-
क्षीति । रः ।) गर्हभः । इत्यमरः ॥ २।६।७७
(यथा, मनुः ॥ २।२०१ ।
"परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति
निन्दकः ॥"
अन्वतरः । यथा, तत्रैव ॥ ११।२० ।
"उद्ययानं समारुह्य खरयानसु कामतः ॥"
घर्मः । इति मेदिनी ॥ निष्ठुरः । राक्षसविशेषः ।
स तु रावणभ्राता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रामायणे ॥ १।३।२० ।
"वधं खरत्रिभिरसौत्थानं रावणस्य च ॥"
दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भाग-
वते ॥ २।७।३४ ।
"ये च प्रलम्बखरददुरकेष्टरिष्ट-
मल्लभकंसयवगाः कुजपौखकाद्याः ॥")
कण्टकिलच्छविशेषः । इत्यजयः ॥ कङ्कः । काकः ।
कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वत्सर-
विशेषः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
"उपद्रुतं जगत् सर्वं तस्करैर्मूर्तिकैः खगैः ।
पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गः खरे प्रिये ॥"
कठिनम् । रविपार्श्वगः । पश्चिमद्वारग्रहम् ।
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)
खरकाष्ठिका, स्त्री, (खरं उग्रं काष्ठं यस्याः ।
ततः कप् टाप् च । कापि अत इत्वम् ।)
बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
खरकुटी, स्त्री, (खरा चरवत्तया तीव्रा कुटी ।)
नापितशालिका । नापितस्य ग्रहम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
खरकोणः, पुं, (खरवत् कोणयति शब्दायते ।
अत्र सङ्कोचार्थकुण्ठातोः शब्दार्थ इति बोध्यं
धातूनामनेकार्थत्वात् । यद्वा कोणयति आत्मानं
सङ्कोचयति वा । कुण्ठ + अच् । "कर्मण्यण् ।"
३।२।१ । इति अण् वा ।) तित्तिरिपक्षी ।
इति हेमचन्द्रः ॥
खरगन्धनिभा, स्त्री, (खरगन्धेन तीव्रगन्धेन
नितरां अतिप्रयेन भातीति । नि + भा + कः ।)
नागबला । इति जटाधरः ॥
खरगन्धा, स्त्री, (खरो गन्धो यस्याः ।) नाग-
बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
खरग्रहं, स्त्री, (खरस्य गर्हभस्य ग्रहम् ।) गर्हभ-
शाला । गादार घर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
खरग्रहः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
खरगेहं, स्त्री, (खरस्य गेहम् ।) खरग्रहम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
खरग्रहः, पुं, (खरस्य ग्रहः ग्रहम् ।) खरग्रहम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खरो यङ्गते निपीयते
ऽस्मात् । यङ् + अप् । गर्हभयभेदः ॥)

खरपा

खरपातनः, पुं, (खरं उग्रं रोगविशेषं धातयतीति । हन् + खार्थे णिच् + कर्तरि ल्युः ।) नागकेशरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खरं एतन्नाम्ना प्रसिद्धं राक्षसं धातयतीति । श्रीरामचन्द्रः । इति सुतपत्तिजम्बोधः ॥)

खरच्छदः, पुं, (खरस्तीव्रच्छदः पञ्चमस्य ।) उलूकम् । उलूखइ इति भाषा ॥ इत्कटः । ओकडा इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ कुन्दरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरणसः, त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य । “खरखराभ्यां वा नस्” इति वार्ति पक्षे “अच् नासिकावाः” ५ । ४ । ११८ । इत्यच् नसादेशश्च । ततः “पूर्वपदात् संज्ञायामगः” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । तत्पर्यायः । खरणाः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

खरणाः, [सु] त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य । “खरखराभ्यां वा नस्” इति वार्ति इति नसादेशः । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

खरलक्, स्त्री, (खरा तीक्ष्णा लक् यस्याः ।) अलन्तुवा । लण्णालुप्रभेदः । इति भावप्रकाशः ॥

खरदण्डं, स्त्री, (खरः कर्कशः दण्डो नृगालं यस्य कण्ठकावृततयेति भावः ।) पद्मम् । इति धरणी ॥

खरदला, स्त्री, (खरं कर्कशं दलं पञ्चमस्याः ।) क्षेमाफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सुसुर इति भाषा ॥

खरदूषणः, पुं, (खरं उग्रं दूषणं मादकताजनकदोषो यत्र ।) धुत्तूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरेण राक्षसेन सह दूषणश्च ॥ (त्रि, बहुदोषः ॥)

खरध्वंसी [न] पुं, (खरं खनामविश्रुतं राक्षसं ध्वंसयतीति । ध्वन्स् + णिच् + णिनिः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (खरं कंसचरं दैत्यं ध्वंसयतीति । लण्णः । इति सुतपत्तिजम्बोधः ॥)

खरनादिनी, स्त्री, (खरं कर्कशं नदतीति । नद् + णिनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) रेणुकानामगन्धद्रवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्रः, पुं, (खरं पत्रमस्य ।) चुद्रपत्रतुलसी । शाकाखटवः । इति रत्नमाला ॥ यावगालशरः । हरिदर्भः । मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरपत्रकः, पुं, (खरपत्र + कप् संज्ञायां कन् वा ।) तिलकटवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्री, स्त्री, (खरपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) गोविष्ठाटवः । काकोडुभिरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरपात्रं, स्त्री, (खरं कठोरं कठिनं वा पात्रम् ।) लौहपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरपाशाजः, पुं, (खरैः भेदैः पादैर्मूलैराजः ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खराब्दा

खरपुष्पः, पुं, (खरं पुष्पमस्य ।) मरुवकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

खरपुष्पा, स्त्री, (खरं पुष्पं खराणि पुष्पाणि वा अस्याः ।) वन्धरा । इत्यमरः । २ । ४ । १३६ ॥

वावुइ तुलसी इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायाः । “वन्धरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यवहारोऽस्या यथा चरके विमानस्थानेऽध्वमेऽध्याये कटुकस्त्वम् । “एला-कुष्ठ-भक्ष्मातकास्थि-हिङ्गु-किलिम-मूलक-सर्वप-लघुन-करञ्ज-शियुक-मधुरशियुक-खरपुष्पा” इत्यादिषु ॥)

खरप्रियः, पुं, (खलः धान्यकलायादिशस्य मर्दनस्थानं प्रियोऽस्य । लस्य रत्वम् ।) पारावतः । इति शब्दमाला ॥

खरमञ्जरी, स्त्री, (खरा मञ्जरी यस्याः ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (सर्जिकाद-तेलेऽस्या यवहारो यथा,— “सर्जिकासिन्धुदन्धमिरूपिकानलनीलिका । खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् । दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणपहम्” इति वैद्यकचक्रपाणिन्यस्यै नाडीव्रणाधिकारे ॥)

खररोमा [न] पुं, (खरं रोम अस्य ।) नागभेदः । इति जटाधरः ॥

खरवल्लिका, स्त्री, (खरा वल्लरी ततः स्वार्थे क्ण् टाप् च ईकारस्य वृत्तत्वं रस्य लत्वञ्च ।) नागवला । इति रत्नमाला ॥ गोरचचाउलिया इति भाषा ॥

खरशब्दः, पुं, (खर उग्रः शब्दोऽस्य ।) कुरुरपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरशाकः, पुं, (खरं शाकमस्य ।) भार्गवः । इति भावप्रकाशः ॥ वामनहाटी इति भाषा ॥

खरस्कन्धः, पुं, (खरः स्कन्धोऽस्य ।) प्रियाणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्कन्धा, स्त्री, (खरः स्कन्धोऽस्याः ।) खजूरौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरखरा, स्त्री, (खरं रौद्रं स्मृणाति नाशयतीति । ख + अच् ।) वनमल्लिका । इति रत्नमाला ॥

खरा, स्त्री, (खं आकाशं जाति यज्जातीति । ला + कः । लस्य रत्वम् ।) देवताकटवः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥

खरांशुः, पुं, (खरा अंशवो रक्षसो यस्य ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरागरी, स्त्री, (खरं आगिरतीति । आ + गृ + अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) देवताकटवः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “वेणी जीमूतकञ्चाखविवाजिलोमशच्छदः । खरागरी कदम्बश्च सुषुपाको देवताकः” ॥)

खराब्दाङ्कुरकं, स्त्री, (खराब्दात् तीव्रगर्जनमेवात् अङ्कुरयतीति । अङ्कुरि + क्तुल् । अस्य हि नूतनजलदधनेरङ्कुरोत्पत्तिस्तथात्वम् ।) वैदूर्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खजूर

खराब्दा, स्त्री, (खरैरक्षते सुच्यतेऽसौ । अष्टभोजनं + “उल्हादयश्च” ।) उर्णा । ४ । ६५ ।

इति वः ।) मयूरशिखा । रुद्रजटा इति ख्याता ।

त्रैत्रयमानिका इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथास्या गुणाः ।

“खराब्दा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुणापहा” इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

खराङ्गा, स्त्री, (खरं तीव्रगन्धं आकृत्यतीति । ङे + कः । स्त्रियां टाप् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,— “अजगन्धानमोदास्या खराङ्गा कारवी च सा” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

खरिका, स्त्री, (खात् भूत्वात् गन्धविशेषं रातीति । रा + कः ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरीभेदः । सा तु चूर्णाकृतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरः, पुं, (खन् + “खरशङ्खुपीयूनीलङ्गुलिगु” उर्णा १ । ३७ । इति कुः रश्मानादेशः ।) शिवः । हयः । र्धपः । दन्तः । इति मेदिनी । रे । २१ ॥ कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ शुक्रवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

खरः, त्रि, (खन् + “खरशङ्खुपीयूनीलङ्गुलिगु” उर्णा १ । ३७ । इति कुः रश्मानादेशः ।) श्वेतः । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ निषिद्धेकरुचिः । इति हेमचन्द्रः ॥ निर्बोधः । क्रूरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ तीक्ष्णः । इति संचिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खर्ज, यथान्वजोः । इति कविकण्ठम् । (भार्गवरं-यकं-सेट् ।) खर्जति । षट् मार्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

खर्जिका, स्त्री, (खर्ज + क्तुल् + स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) अवदंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खर्जुः, पुं, (खर्ज + उन् ।) खजूरौ । कटुः । कीटः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्जुरं, स्त्री, (खर्ज + उरच् ।) रौप्यम् । इत्यमरटीकायां रमानायः ॥

खर्जुः, स्त्री, (खर्जं यद्यने + “हविचमितनीति” उर्णा १ । ८२ । इति ऊः ।) कटुः । कीटः । इत्युणादिकोषः ॥

खर्जूरः, पुं, (खर्जुं कटुयनं हन्तीति । हन् + टक् ।) चक्रमर्दः । धत्तूरः । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्जूरं, स्त्री, (खर्जूरस्य फलम् । फले विहितस्यागो लुप् ।) खर्जूरफलम् । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । चयाभिघातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम् । वृंहणत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“अपक्वखर्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम् । पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम्” इति प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥ यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये । “मधुरं वृंहणं वृथं खर्जूरं गुरु शीतलम् ।

खर्परी

चयेऽभिवाते दाहे च वातपिते च तर्जितम् ॥”
रौप्यम् । हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खलः ।
इति मेदिनी ॥

खर्जूरः, पुं स्त्री, (खर्ज् + मर्ज्जने + “खर्ज्जिपिप्रा-
दिभ्य ऊरोलचौ ।” उणां ४ । ६० । इति
ऊरः ।) खर्ज्जरीवृक्षः । खेजुर गाढ इति
भाषा ॥ अस्य मल्लिष्कगुणाः । खादुलम् ।
नित्तलम् । कषायलम् । सूचातङ्कुरोगनाशित-
लम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

(“खर्जूरश्च विषं हन्ति तदा वै नात्र संशयः ।”
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे)
वृक्षिकः । इति मेदिनी ॥

खर्जूरिका, स्त्री, (खर्जूर + किर्या गौरादित्वात्
ङीष् ततः संज्ञायां कन् टाप् च ततो ह्रस्वः ।)
मिष्टान्नविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । मिष्टा
गजा इति भाषा ॥

खर्जूरी, स्त्री, (खर्जूर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
वनखर्जूरः । इत्यमरः । २ । ४ । १७० ॥ खर्जूर-
वृक्षः । खेजुरगाढ इति भाषा । तत्पथ्यायः ।
खरस्कन्धा २ दुष्यधर्मा ३ दुरारुहा ४ निशेगी ५
कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८ । अस्या
गुणाः । कषायलम् । पक्वे गौल्यत्वम् । कषायि-
कत्वम् । पित्तहृत्प्रशान्तिलम् । वृंहणत्वम् । कफ-
शुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्-
पथ्यायगुणाः ।

“भूमिखर्जूरिका खाद्वी दुरारोहा नृदुच्छदा ।
तथा स्तम्भफला काकककटौ खादुमस्तका ॥ * ॥
पिच्छखर्जूरिका तन्वा सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्जूरी गोस्तनाकारा पराद्वीपादिहागता ॥
जायन्ते पश्चिमे देशे सा च्छोहारेति कौर्मप्रति ।
खर्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं चतुर्चयहरं गुरु ।
तर्पणं रक्तपित्तं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ॥
कोष्ठमारुतप्लवङ्गं वातवातकफापहम् ।
खराभिघातपुच्छाकासश्वासनिवारकम् ॥
मदम्बुर्ध्वाभरत्पित्तमदोद्भूतगदान्तकृत् ।
महतीभ्यां गुणैरप्या खल्वा खर्जूरिका स्त्रुता ॥ * ॥
खर्जूरीतततोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्चेद्गहरं तथ्यं दीपनं बलशुक्रलत् ॥ * ॥
सुनेपाली तु नृदुला बलिहीनफला च सा ।
सुनेपाली अमभ्रान्निदाहृच्छर्शमपित्तहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

खर्ह, दृश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
सकं-सेट् ।) दृशनं दन्तकरणकक्रिया । खर्हति
मूलकं लोकः । केचित्तु दन्तशूके इति पठित्वा
ददशूकः दन्तशूककर्तृकक्रियेव्याहुः । इति
दुर्गादासः ॥

खर्परः, पुं, (कर्परः । एषोदरात् खलम् ।)
तस्करः । धूर्तः । भिक्षापात्रम् । कपालम् ।
इति मेदिनी ॥ ह्रस्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खर्परी, स्त्री स्त्री, (खर्परं उपधातुभेदकारक-

खर्परा

त्वेनास्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात्
ङीष् ।) कर्परीतुल्यम् । इत्यमरटीका ॥

खर्परीतुल्यं, स्त्री, (खर्पर्थेव तुल्यं खर्परीरूपं
तदाख्यं तुल्यं वा ।) तुल्यविशेषः । तत्पथ्यायः ।
खर्परीरसकम् २ चक्षुष्यम् ३ अन्ततोत्पन्नम् ४
तुल्यम् ५ खर्परिका ६ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रसायन-
त्वम् । त्वग्दोषशमनत्वम् । दीपत्वम् । बल-
पुष्टिप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्भ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
सकं-सेट् ।) खर्भेति । इति दुर्गादासः ॥

खर्भ, स्त्री, (खर्भ + अच् ।) संख्याविशेषः । इति
मेदिनी ॥ तत्तु दशाजसंख्या । इति लीलावती ॥

दशवृन्दसंख्या । १०,०००,०००,००० । इति
स्मृतिः ॥ (सहस्रमहापद्मसंख्या । इति गोः
रामायणम् । यथा, तत्रैव । ६ । ४ । ५६-५६ ।
“शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ।
शतं कोटिसहस्राणां शृङ्ग इत्यभिधीयते ॥
शतं शृङ्गसहस्राणां वृन्दमाहुर्मनीषिणः ।
शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् ॥
महावृन्दसहस्राणां शतं पद्मं परिश्रुतम् ।
शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विभाव्यते ॥
महापद्मसहस्राणां तथा खर्भमिहोच्यते ॥”)

खर्भः, पुं, (खर्भ + अच् ।) कुवेरस्य निधि-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ दशवृन्दसंख्या ।
इति स्मृतिः ॥ कुलकटजः । इति राजनिर्घण्टः ।
(वामनः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ स्त्री ।
* गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभाग-
वते । १२ । ६ । ३८ ।
“खड्गखेटकरा खर्भा खेचरी खगवाहना ॥”)

ख(र्भ)र्भः, चि, (खर्भ + अच् ।) कुशः । खाटो
कोट इत्यादि भाषा । तत्पथ्यायः । न्यङ् २
नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः । ३ ।
१ । ७० ॥ निखर्भः ६ खड्गः ७ खर्भशाखः ८ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अयुचः ९ अनायतः १० ।
इति जटाधरः ॥

खर्भशाखः, चि, (खर्भा शाखा हस्तपदादयवया-
यस्य ।) वामनः । खर्भः । इति हेमचन्द्रः ॥
खर्भः, पुं, (खुर + बाहुलकात् मक् एषोदरात्
उकारस्य लोपः ।) पौरुषम् । कोषजाशुकम् ।
पट्टवस्त्रम् । इति मेदिनी ॥

खर्भ, गर्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
अकं-सेट् ।) अन्तःस्थवकारान्तोऽयम् ॥
खर्भेति । इति दुर्गादासः ॥

खर्भः, चि, (खर्भ + अच् ।) ह्रस्वः । वयवका-
रान्तखर्भशब्दार्थोऽयम् ॥

खर्भटः, पुं स्त्री, (खर्भ + अट्) चतुःशतग्राम-
मध्यस्थलम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्वतप्रान्त-
ग्रामः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥

खर्परा, स्त्री, (खर्भ + उरच् टाप् च ।)
तरदीवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खलम्

खर्भजं, स्त्री, (खर्भ + जन् + ङः ।) बहुभुजा ।
इति भावप्रकाशः ॥ खरपुष्पा इति भाषा ॥
(अस्य लक्षणं गुणाश्च यथा, —

“दशाङ्गुलम् खर्भजं कथ्यते तद्गुणा अप्य ।
खर्भजं मूलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ॥
स्निग्धं खादुतरं शीतं वृक्षम्यत्तानिलापहम् ।
तेषु यच्चान्नामधरं सचारुञ्च रसाद्भवेत् ॥
रक्तपित्तकरान्तु मूलमल्लिकारम्भरम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खल, चलनार्थम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
अकं-सेट् ।) चलनार्थचालनार्थम् । चालनेह
खलनम् । खलति खलो धर्मेत् । इति दुर्गा-
दासः ॥

खलं, स्त्री, (खल् + अच् ।) भूः । स्थानम् । कल्कः ।
इति मेदिनी ॥ खलाधानम् । इति हेमचन्द्रः ॥
धान्यमाङ्गिकार खामार इति भाषा ॥ (यथा,
मनुः । ११ । १७ ।

“खलात् क्षेपादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ॥”)

खलः, पुं, (खल् + अच्) कृष्णः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
धत्तवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रवाहिका-
रोगे भेषजादिविहितपथ्यविशेषः । यथा,
चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ।

“कल्को विस्वशलाटनी तिलकल्कश्च तत्समः ।
दधः सरोऽन्धः सन्धेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥”)

खलः, चि, नीचः । अधमः । इति मेदिनी ॥
क्रूरः । (यथा, नृचकटिकायां १ मे अङ्के ।

“खलखभावं भवितव्यतां तथा

चकार सर्वं किल शूद्रको वृषः ॥”)

तत्पथ्यायः । दुर्जनः २ पिशुनः ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । ४७ ॥ दुर्विधः ४ विन्वकः ५ वृषसः ६
घातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९ । इति जटाधरः ॥

खलति, पुं, (खलन्ति केशा अस्मार् । खल
खलने + “खलतिः ।” उणां ३ । ११२ । इति
निपातनात् साधुः ।) इन्द्रजित्प्रयोगयुक्तः । टाक-
पडा माथा इति भाषा । तत्पथ्यायः ।

खल्वाटः २ ऐन्द्रजित्प्रकाः ३ शिपिविष्टः ४ बहु-
रथः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खलौटः ६ । इति
त्रिकाण्डशेषः । खलितः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

(“रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह रुच्यते ॥
प्रच्यवयति रोमाणि ततः क्षीया सशोणितः ।
रोमकूपान् वयङ्ग्यस्य ते नाग्येषामसम्भवेः ॥
तदिन्द्रजित्प्रकाश्च प्राहुश्चाचेति चापरे ।
खलतेरपि जम्बेवं सदनं तच्च तु क्रमात् ॥”

इति वामटे उपतरस्थाने चयोर्विशेऽध्याये ॥)

खलपूः, चि, (खलं भूमिं पुण्याति परिष्कृतं करो-
तीति । खल + पू + क्तिप् ।) मार्जनकारी ।
भाङ्गकष परास इत्यादि भाषा । तत्पथ्यायः ।

बहुकरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १७ ॥

खलवर्तिः, पुं, (खल इव अनिष्टकारकत्वात्
उया वर्तिरस्य ।) परदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पारा इति भाषा ॥

खलाधारः, खी, (खल आधारी यस्याः ।) तैल-
पायिका । इति जटाधरः ॥ आरसुजा इति
भाषा ॥

खलिः, पुं, (खल + इन् ।) तैलकिट्टम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भारतरत्नाकरे । २।६८ ।
“स्यात्वा वैदूर्यमय्या पचति तिलखलिं चन्दने-
रित्स्वनीधैः ॥”)

खलिनः, पुं स्त्री, (खे अचसुखच्छिन्ने लीनः पृषो-
दरादित्वात् वा इत्थः ।) खलीनः । इत्यमर-
टीकायां रायसुजटः ॥ (यथा, कादम्बर्याम्
“उभयतः खलिनकनककटकावलयमाभ्यां पदे पदे
जताकुचनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवलम्ब्यमाख्यम् ॥”
अश्वमित्यर्थः ॥)

खलिनी, स्त्री, (खलानां समूहः ।) “इति त्रकडगच ॥”
४।२।५१ । इति इनिः । ततो डीष् ।)

खलसमूहः । घनेर अनेक खामार इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । खला २ । इत्यमरः ।

३।२।४२ ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥

खलिशः, पुं, (खे जलादूर्वाकाशे लिशति ईषदुद्-
गच्छतीति । यद्वा, खे जलाभ्यन्तरे छिद्रादौ
लिशति खल्योभावेन तिष्ठतीति । लिश् + कः ।)
खनामख्यातमत्स्यः । खलिशमाह इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कङ्कचोटः २ खलेशयः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । यादृत्वम् ।
कषायत्वम् । वायुकोपनत्वम् । रुद्धत्वम् । लघु-
त्वम् । मूलहरत्वम् । किञ्चिदामविनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ खलिशोऽपि पाठः ॥

खलीकारः, पुं, (खल + क् + घञ् । अभूतपद्मावे-
चिः ।) अपकारः । इति जटाधरः ॥ (निर्भृतस-
नम् । इति चिन्तामणिः ॥)

खलीनः, पुं स्त्री, (खे अचसुखच्छिन्ने लीनः ।) कविका ।
इत्यमरः । २।८।४६ ॥ कङ्कियालि इति भाषा ॥
(यथा, भट्टभारते । १।१६६ । १५ ।

“शतं रथानां वरहेममालिनां
चतुर्थानां हेमखलीनशालिनाम् ॥”)

खलु, अ, (खल + बाहुलकात् उन् ।) निषेधः ।
वाक्यालङ्कारः । (यथा, माघे । २।७० ।

“समुपसाम्यतं वक्तुमुक्ते सुखलपाणिना ।
निर्हारितेऽर्थे लेखेन खलुक्ता खलु वाचिकम् ॥”

“अनाद्यखलुशब्दः प्रतिषेधार्थे द्वितीयः वाक्या-
लङ्कारः ॥” इति तट्टीकायां मज्जिनाथः ॥ जिज्ञासा ।

(यथा, गणरत्ने । “स खलुधीते वेदम् ?”) अतु-
नयः । इत्यमरः । ३।४।१८ ॥ (यथा, गणरत्ने ।

“न खलु न खलु सुखे । साहसं कार्यमेतत् ॥”)
निश्चितम् । (यथा, कुमारः । ४।२८ ।

“इयिताखनवस्थितं रुणां

न खलु प्रेम चर्चं सुहृज्जने ॥”)

पदवाक्यादिपूरणम् । (यथा, रामायणे । ३ ।
४१।६ ।

“वध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण ! ।
ये त्वाप्तव्यमाहुः न निषेधजि सर्वशः ॥”)

श्रीधरा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

श्राकुलत्वे १ मे अह्ने ।

“न खलु न खलु वायः सन्निपाद्योऽयमस्मिन्
न्दुनि न्दगशरीरे तूलराशाविवारिः ॥”)

खलुक्, [ज्] पुं, (खं इन्द्रियं दर्शनेन्द्रियं लुङ्ग-
यति हन्तीति । ख + लुङ्ग + क्तिप् ।) अन्धकारः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खलुरेवः, पुं, (खलुरिव्यते वध्यतेऽसौ । खलु + रिच्
+ कर्मेणि घञ् ।) न्दगभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खलूरिका, स्त्री, (खलु + रिच् + निपातनात्
साधुः ।) शृङ्गाभ्यासभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खलेधानी, स्त्री, (खले धीयन्ते वृषभा अस्मिन् ।
धा + अधिकरणे लुट् ततो डीप् ।) मेघः ।

खलेपमुबन्धनदार । इति जटाधरः ॥

खलेवाली, स्त्री, (खले वाल्यन्ते चाल्यन्तेऽत्र
वृषभा इति । वल् + अधिकरणे घञ् गौरा-
दित्वात् डीष् ।) खले गोवन्धनदार । इति

हेमचन्द्रः ॥ मेघकाठ इति भाषा ॥ (यथा,
काव्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ३ । ४८ ।

“खलेवालीयूपो लाङ्गलेषा ॥”)

खलेशः, पुं, (खे जलादूर्वाकाशे गमनकाले
लिशति संश्लिष्यतीति । लिश् + अच् ।) खलिश-
मत्स्यः । इति हारावली ॥

खलेशयः, पुं, (खलेशं जलादूर्वाकाशसंसर्गं
यातीति । या + कः ।) खलिशमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥

खला, स्त्री, (खलानां समूहः । यत् ।) खलिनी ।
इत्यमरः । ३।३।४२ ॥ धानमाङ्गार अनेक
खामार इति भाषा ॥

खलः, पुं, (खलतीति क्तिप् खल तं लातीति ।
ला आदाने + कः ।) वस्त्रप्रभेदः । गर्तः ।
चर्म । चातकपची । इति मेदिनी ॥ इति ।

इति हेमचन्द्रः ॥ मशक इति भाषा । औषध-
मर्दनपात्रम् । खल इति भाषा । इति वैद्यकम् ॥

“अनाशक्तुधामिन् भूगर्भे द्वितयं चिपेत् ।
तस्योपरिस्थितं खलं तप्तखलमिति स्मृतम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे नारणमङ्गलाधि-
कारे ॥

खलिका, स्त्री, (खल + संज्ञायां कन् ततश्चाप् ।
कापि अत इत्वम् ।) ऋजीवम् । पिष्टका-
भर्जनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खलिटः, चि, (खल + इन् । खलि इव टलतीति ।
टल् + डः ।) खलतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

खली, स्त्री, (खल + गौरादित्वात् डीष् ।) हस्त-
पादावमर्दनाखरोगः । इति मेदिनी ॥ तस्य

लक्षणं यथा, माधवकारः ।

“खली तु पादलङ्घनकरमलावमोटनी ॥”

तच्चिकित्सा यथा, भावप्रकाशे ।

“कुष्ठसैन्धवयोः कल्कचुक्रतैलसमन्वितः ।

सुखोष्णो मर्दने योग्यः खलीमूलनिवारणः ॥”

अपि च भैषज्यरत्नावल्याम् ।

“खलगां लिम्बावलयैः खेदोन्मोदोपवाहनम् ॥”

खलीटः, चि, (खलीव टलतीति । टल् + बाहु-

लकात् डः ।) खलतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(तच्चिकित्सा यथा, गारुड् । १८०।१ ।

“सप्ररात्रात्प्रजायन्ते खलीटस्य कचाः शुभाः ।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् सर्वाश्चौररसाङ्गनात् ॥”)

खव, ग भूतिपूर्वोत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रां-परं-अकं-सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः

पवित्रता तयोस्तत्पत्तिः प्रादुर्भावः ॥

खवल्ली, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता वल्ली ।)
आकाशवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः

पर्याया गुणाश्च । अथ आकाशवल्ली । अमर-
वेलि इति च भाषा ।

“आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्ली ।

खवल्ली ग्राहिणी तित्ता पिच्छला व्यामथापहा ।
तुवराभिकरी हृद्या पित्तक्षेपामनाश्रिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

खवारि, स्त्री, (खे आकाशे स्थितं वारि उद-
कम् । खादागतं वारि वा ।) दिव्योदकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

खवासः, पुं, (खे आकाशे मूत्रं स्थितो वासः ।)
हिमम् । इति हारावली ॥

खशः, पुं, देशविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(तद्देशवासिनि तद्देशरूपे च बहुषु अणो लुक् ।)

तथा हि मनुः । १० । ४४ ।
“पौष्ककाश्चौडद्रविडाः काम्बोजा जवनाः शकाः ।
पारदाः पङ्गवाश्चीनाः कीराता दरदाः खशाः ॥”)

खशा, स्त्री, सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (कखयोस्तुत्यार्थत्वात् खः प्रजा-
पतिर्दक्षः आदौ तद्गर्भे कन्यात्मकबीजभावेन

श्रुते इति । ख + शी + डः ततश्चाप् ।) दक्ष-
कन्या । सा च कश्यपपत्नी । यथा,—

“धर्मपत्न्याः समाख्याताः कश्यपस्य वदान्धहम् ।
अदितिर्हिर्हिर्दुः काला अनायुः सिंहीका सुनिः ॥

कदः प्राधा दरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा ॥”

“दरा वृक्षलतावल्लीः लज्जलताश्च सर्वशः ।
खशा च यच्छरणांसि सुनिरश्चरसस्तथा ॥”

इति गारुड् ६ अध्यायः ॥

खशेटः, पुं, (खं शेटति इति । शिट् अनादरे
अण् । अस्य गमनसमये खस्यानादरेण गति-

योग्यत्वाभावेऽपि तद्वत्तानादरेण गमनात्तथा-
त्वम् ।) खलिशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खशासः, पुं, (खस्य आकाशस्य शास इव ।)
वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खय, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-अकं-
सेट् ।) खयति । इति दुर्गादासः ॥

खयं, स्त्री, (खम् + “खयप्रिण्यवाधेति ॥” उक्ता
३।२८ । इति पप्रत्ययात् निपातनात् सिद्धम् ।)

क्रोधः । वलात्कारः । इत्युणादिकोषः ॥

खसः, पुं, (खं हस्तादौन्द्रियं स्यति निष्कजीकरो-
तीति । सो + कः ।) पामा । खीस इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । पाम २ कच्छूः ३ विषर्षिका ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (पामन्शब्देऽस्य विवरणं
वाच्यम् ॥)

खाखसः

खसकन्दः, पुं, (खस इव कन्दोऽस्य ।) क्षीर-
कक्षुकीटकः । इति रत्नमाला ॥ खसगन्धोऽपि
कषित् पाठः ॥

खसतिलः, पुं, (खसपूय इव तिलति स्त्रित्वातीति ।
तिल खे + कः । अस्य शुक्लकर्मणिः सरणात्
तथात्वम् ।) खसखसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्य यथा,—

“तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः ।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
ग्राहि तिलं कषायश्च वातलक्ष कफासहृत् ।
धातूनां शोषकं रुचं मदलङ्घातिवर्द्धनम् ॥
सुहृन्मोहकरं रथं सेवनात् पुष्पनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

खसमः, पुं, (खेनाकाशेन समः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

खसम्भवा, स्त्री, (खे सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।)
आकाशमासी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खसपर्वणः, पुं, (खे श्रूयै सर्पणमस्य योगप्रभा-
वात् ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसालम्बः, पुं, (खसायाः कश्चपपत्रा आलम्बः ।)
राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसमः, पुं, विप्रचित्तिदैत्यपुत्रः । यथा,—
“सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा ।
शंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः ॥
वातापिर्नसुचित्तैव इक्षलः खसमस्तथा ।
अन्तर्को नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥
निघातकवचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन् ॥”
इति गारुड ६ अध्यायः ॥

खसखसः, पुं, (खस + एषोदरात् द्वित्वम् ।) दृष्ट-
विशेषः । पोस्ता इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
रुक्मबीजः २ रुक्मपत्रकुलः ३ सुबीजः ४ ।
अस्य गुणः । पाके मधुरत्वम् । कान्तिवीर्यबल-
प्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खसतिलशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

खसखसरसः, पुं, (खसखसस्य क्षुद्रबीजवृक्षविशेषस्य
रसः ।) अहिफेनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आपिं
इति भाषा ॥

खसनी, स्त्री, (खं आकाशं स्तनवद्व्यस्याः मेघ-
वारिपतनेन शस्याद्युत्पत्तेः पुत्रस्यानीयानां
पृथिवीस्थजीवानां जीवनधारणात् तथात्वम् ।)
पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसफाटिकः, पुं, (खवत् निर्मलः स्फाटिकः । यद्वा
खसफाटिकः सूर्यः स अधिष्ठाताऽस्य ।) सूर्य-
कान्तमणिः । चक्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खाखसः, पुं, (खस प्रकारे द्वित्वं ततः एषो-
दरात् साधुः ।) बीजविशेषः । पोस्तादाना
इति भाषा । तत्पर्यायगुणाः ।

“तिलभेदः खसतिलः खाखसश्चापि स स्मृतः ।
स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
ग्राहि तिलं कषायश्च वातलक्ष कफासहृत् ।
धातूनां शोषकं रुचं मदलङ्घातिवर्द्धनम् ॥
सुहृन्मोहकरं रथं सेवनात् पुष्पनाशनम् ॥

खाखडवं

अथ अफेनम् ।

उक्तं खसफलोक्षीरमाफुकमहिफेनकम् ।
आफुकं शोषकं ग्राहि श्लेष्मन् वातपित्तलम् ॥
तथा खसफलोद्भूतं वल्कलप्रायमित्यपि ।

अथ खसबीजम् ।

उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि ॥
खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरुणि च ।
जनयन्ति कफं तानि श्रमयन्ति समीरणम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खाजिकः, पुं, (खे ऊर्ध्वदेशे आजः क्षेपः तत्र
साधुः ठन् ।) लाजाः । इति हारावली ॥
खे इति भाषा ॥

खाटः, पुं, स्त्री, (खे ऊर्ध्वमार्गे अटत्यनेन । अट् +
करणे वच् ।) श्वरथः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरार खाट् इति भाषा ॥

खाटिः, स्त्री, (खट् काङ्क्षायां बाहुलकात्
इच् ।) असङ्ग्रहः । किञ्च । श्वरथः । इति
मेदिनी ॥

खाटिका, स्त्री, (खाटि + खाट्यै संज्ञायां वा कन्
ततश्चाप् ।) खाटः । श्वरथः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

खाखवं, स्त्री, (खाखयाक्षदाख्या प्रसिद्धाया
नगर्यां जातम् । खाखवी + अण् । यदुक्तं
कालिकापुराणे ६० अध्याये ।

“पुरा तु विजयो राजा खाखवी नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्ता वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाखवं वनम् ॥”
वनविशेषः । तद्विवरणं यथा,—

“विरूपस्याभवन्नाधिर्गार्धेभिर्चोऽभवत् सुतः ।
तेषां कस्योऽभवद्वाजा कस्यास्तु विजयोऽभवत् ।
यो विजित्य क्षितिं सर्व्वां पार्थिवान् भूरितेजसा ।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाखवं श्रतयोजनम् ॥
यत् सयसाची ह्यदहत् पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् ।
आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥

ऋषय ऊचुः ।

कथं स खाखवं चक्रे विजयः श्रतयोजनम् ।
तद्वयं श्रोतुमिच्छामः कथयस्व तपोधन ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सोमवंशेऽभवद्वाजा महात्मा स महाबलः ॥
धीरः सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान् ।
स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्ता महावनम् ॥
सिंहान् व्याघ्रान् समुत्सार्य कषिष्वापि तपो-
धनान् ।

खाखवी नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम् ॥
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णामायतां श्रतयोजनम् ।
उच्चप्राकारसंयुक्तां साङ्गालामुदतोरणाम् ॥

निष्ठाभिरतिदीर्घाभिः परिखाभिः समावृताम् ।
दीर्घिकाभिश्चोपवर्णैश्च भिषासुरोगणैः ॥
आकीर्णाश्च तथावासे वृत्तमैरपि मानवैः ।
सोऽस्य वाः सततं यच्च जना देवान् दिवि स्थितान् ॥

अर्चन्ते स मुदा युक्ता आद्या भोगसमन्विताः ।
स वै सुदर्शनो राजा खाला भूमिं विदार्य च ॥
गङ्गां कनखलां देवीं बाह्यामास खाखवीम् ।

खाखडवं

आज्ञाय खाखवीमर्थं तेन खातैश्च वल्गभिः ॥
वक्रासु वक्रगा भूत्वा याति सीतां नदीं प्रति ।

स जित्वा सकलान् भूपान् वित्ताभ्यास्तु भूरिशः ॥
राष्ट्रीचकार खाख्या मध्ये रत्नेरनेकशः ।

अन्तेषां नगरेभ्यस्तु जनानानीय भूपतिः ॥
खाख्यां वासयामास हठादपि सुदर्शनः ।

देवदानवगन्धर्वान् जित्वा जित्वा युधा हतौ ॥
देवदत्तं देवरत्नं देवीचापि तथैवधीम् ।

खाख्यां रोपयामास सहामात्यः सुदर्शनः ॥
असहिष्णुस्तोत्रिण्यभूत्पतितं सुदर्शनम् ।

हतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा वृषाम् ॥
वाराणसीपतिं वीरं विजयं जयशालिनम् ।

सन्धाय हत्वा साचियं तत्रैवासी न्ययोजयत् ॥
विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः ।

सुदर्शनस्य वृषतेरवस्कन्दमथाकरोत् ॥
नासहत् सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः ।

चतुरङ्गबलेनासु युद्धायाभिसुखोऽभवत् ॥
विजयो रथमारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम् ।

सेनां सुदर्शनं योषुं समुखोऽभवद्वज्रसा ॥
तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना ।

सुदर्शनस्य वृषतेर्वृत्रवासवयोरिव ॥
ततः सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपतत् ।

तस्मिन्निपतिते वीरे सेनाभिस्तस्य सैनिकाः ॥
भयात् संप्राप्तवन्नसादिशः प्रदिश एव च ।

नष्टे तु तस्य सैन्येषु विजयः खाखवीं पुरीम् ॥
प्रविश्य ददृशे तत्र राष्ट्रीभूतान् गिरीनिव ।

सुवर्णानाञ्च रत्नानां सचयान् बहुशः पुरः ॥
दृष्ट्वा सरसि तत्राथ प्रफुल्लकमलानि तु ।

हंसकारणवानादनादितानि समन्ततः ॥
राष्ट्रीन् सुवर्णरत्नानां पर्यन्तानिव विस्तृतान् ।

पुष्पितान् देवदत्ताञ्च भ्रमद्भ्रमरभूषितान् ॥
प्रासादान् विपुलान् शुभान् कैलाससदृशान्

गङ्गान् ।

विस्फुटाञ्च सुगन्धाद्यान् प्रतिगेहे अवस्थितान् ॥
उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा ।

मेनेऽभरावतीं तान् पुरीं क्षितिगतामिव ॥
तं वीक्षणं नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः ।

समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् शङ्कया गिरा ॥
इह उवाच ।

राजन्महद्वनमिदमासीदेवगणावृतम् ।
नरगन्धर्वयक्षाणां सुनीनाञ्च मनोहरम् ॥

सर्व्वांशुत्सार्य देवादीन्मम चाप्यग्निरेतः ।
भङ्क्ता वनमिदं शुक्लं समुत्साद्य तपोधनम् ॥

खाखवीं नगरीं चक्रे हठादाजा सुदर्शनः ।
तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु वृषोत्तम ॥

तत्राहं विहरिष्यामि तपकेण समं रथः ।
सुनीनाञ्च तपः स्थानं मण्डलं ते प्रसादतः ॥

भविष्यति च यथायां किमराणाञ्च पार्थिव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एतत् शुक्ला वचसस्तस्य शक्रस्य विषयस्तदा ।
वनमेवाकरोत्तान् खाखवीं शक्रगौरवात् ॥
गङ्गान् भो यथास्थानं प्रजः सर्वा यथेष्टया ।

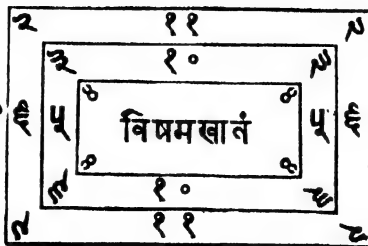
खाण्डवी

येषां वाञ्छास्ति लोकानां मन्त्राण्यगमने पुनः ॥
 वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ॥
 वतस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निजं पदम् ॥
 जम्बुवाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपालिताम् ॥
 ततो धनानां तान्नाश्रीनानां पृथक् पृथक् ॥
 अश्विनी कनकानां कृप्यानां विजयस्तदा ॥
 धीवरैर्वाह्यामास पुरीं वाराणसीं प्रति ॥
 गन्धर्वाणां देवानां यदानीतं हठात् पुरा ॥
 रत्नदाब्जं दिकं यत् विजयं तत् प्रसाद्य च ॥
 तैस्तेनैतन्मुखाख्याः स्वस्थानं प्रति हर्षितैः ॥
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णां श्रतयोजनमायताम् ॥
 तां पुरीं विजयच्छक्रे न चिरादेव वै वनम् ॥
 तस्मिन् शकस्य सम्पत्त्या तत्तकः सहितो गच्छे ॥
 उवाच सुचिरं तत्र ततोऽभून्निर्जनं वनम् ॥
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः क्रीडन्तीं चरुषां गणाः ॥
 आशंसयंश्च विजयं रणेन विजयावहम् ॥
 “अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः ॥
 वद्विज्राज्यरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत ॥
 दातुमङ्गीकृतं भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै ॥
 वद्विः स्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् ॥
 अहमपि पाण्डुपुत्र ! यश्च भागातिभोजनात् ॥
 आधितोऽहं ततो आधिं मम त्वं नाशयाधुना ॥
 खाण्डवं नाम विपिनं सपत्न्यग्निराचसम् ॥
 यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ! ॥
 तदा ममात्मसौ आधिरपयास्यति गोचिरात् ॥
 पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ॥
 भङ्ग्या वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥
 तदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! ॥
 विरोधात्तु शकस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे ॥
 तस्मां त्राहि महाभाग ! वने तस्मिन्निजो जय ॥
 यथाऽहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सद्यसाक्षी महाबलः ॥
 दाहयामास विपिनं तत् सर्वं प्राणिसंयुतम् ॥
 देवकीतेनयेनासौ वासुदेवेन पालितः ॥
 खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हृते रतः ॥
 “सुप्रीतः प्रददौ तस्मादर्थुनाय महात्मने ॥
 वद्विर्धनुश्च गाण्डीवं वारुणं देवनिर्मितम् ॥
 अक्षयविधुधी द्वौ च रूप्यार्भाक्षतुरो हयान् ॥
 हनूमताधिशितस्तु महान् वानरध्वजम् ॥
 खड्गश्च त्रिशूलं तीक्ष्णं दहनः सद्यसाक्षिने ॥
 गौरीगन्धामवद्विस्तदा जिष्णुप्रसादतः ॥
 तैर्वास्तेन धनुषा तेन खड्गेन केतुना ॥
 तदन्त्येनानपि विजिग्ये फालगुनो रणे ॥
 एवं भैरववर्गेषु संजातो विजयो वृषः ॥
 खाण्डवं नाम विपिनं चकार सुमहात्मनी ॥
 इति श्रीकालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
 (खाण्डस्य इत्युखादेर्विकार इत्यम् । गुहादि-
 विकारमिष्टात्रयम् । यथा, महाभारते । १३।
 ५३। १८। [वाङ् ॥])
 “रवीनापूपकाक्षिणान् मोदकानय खाण्ड-
 खाण्डवी, स्त्री, (हिमवत्सु सन्निहितं दृष्ट्वानं
 खाण्डयिला चन्द्रवशीयेन रात्रौ सुदर्शनेन

२८१

खातवय

निर्मिता या पुरी सा ।) चन्द्रवशीयसुदं-
 शनराजलतहिमवत्पद्मं तनिकटस्थपुरीविशेषः ।
 तद्विरणं खाण्डवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 खाण्डिकः, पुं. (खण्डं मोदकादिकं शिष्यमस्य ।
 इति ठण् ।) खण्डपालः । मोदकः । इति
 हारावली ॥ मयरा इति भाषा ॥ (स्त्रीवे तु
 खण्डिकानीं सम्बुद्धः “खण्डिकादिभ्यश्च ।” । ४।
 २। ४५। इत्यम् । खण्डिकसम्बुद्धः ॥)
 खातं, स्त्री, (खण्डते इति । खण् + कर्मणि क्तः ।)
 पुष्करिणी । इत्यमरः । १। १०। २७ ॥ तस्य
 परिमाणं यथा,—शतैः धनुभिः पुष्करिणी
 त्रिभिः शतैर्दोर्विकाचतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभि-
 स्तडागः द्रोणदशगुणा वापीति ॥
 “चतुर्विंशतिगुणो हस्तो धनुस्तत्तुल्यतरः ।
 शतधनन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा ।
 एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः ॥”
 इति नद्यवर्तमानधृतो वशिष्ठः ॥
 खातकं, स्त्री, (खात + संज्ञायां क्त्वा ।) परिखा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ खाना पगार इत्यादि भाषा ॥
 खातकः, पुं, अधमर्गः । धारी । ऋणी । यथा,—
 “उत्तमर्गो धनस्वामी अधमर्गस्तु खातकः ॥”
 इति संक्षिप्तसारटीकायां गोपीचन्द्रः ॥
 (परसैन्यविदारकः । यथा, महाभारते । १२।
 ११८। ११।
 “खातकं अहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ॥
 “खातकः परसैन्यविदारकः ।” इति तट्टीकाल-
 म्नीलकण्ठः ॥)
 खातभूः, स्त्री, (खातयुक्ता भूमिः ।) प्रतिकूपः ।
 परिखा । इति हारावली ॥
 खातव्यवहारः, पुं, (खातस्य पुष्करिण्यादेर्व्यवहारः
 परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुकुरे
 कालीति भाषा ॥
 “अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धायां ।
 गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्युतिर्भाष्या ।
 स्थानकमित्वा सममितरेव देर्घ्यं च वेधे च ।
 क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥
 उदाहरणम् ।
 सजवक्रतया देर्घ्यं दशशार्ककरैर्मितम् ।
 त्रिषु स्थानेषु यदपञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥
 यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे ! ।
 तत्र खाते कियन्तः सुदर्शनहस्ताः प्रचक्षु मे ॥”
 १२

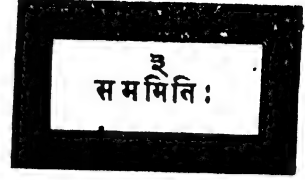
न्यासः ७

१२

खातवय

या सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः ।
 देर्घ्ये । ११। वेधे । १। तत्क्षेत्रदर्शनं यथा,—

११

न्यासः ६

११

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसंख्या । १६८ ॥

खातान्तरे करणसूत्रं सार्द्धं वृत्तम् ।

सुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं कृतं षड्भिः ।

क्षेत्रफलं सममेतत् वेधहतं फलं घनफलं स्यष्टम् ।

समखातफलत्रयः सूपीखाते फलं भवति ॥

उदाहरणम् ।

सुखे दशदशहस्ततुल्यं
 विस्तारदैर्घ्यं तु तले तद्वृत्तम् ।

यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः

का खातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

१२

न्यासः १०

१२

सुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० ।

तद्युतिजम् । २७० । यथामैक्यम् । ४२० ।

षड्भिः । ६ । कृतं जातं समफलम् । ७० । वेध-

७ हतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४६० ।

द्वितीयोदाहरणम् ।

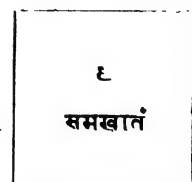
खातेऽथ तिमःकरतुलाचतुर्भुजे च

किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः ।

वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे

सूपीफलं वद तथोक्तं पृथक् पृथग्मे ॥

१२

न्यासः १२

१२

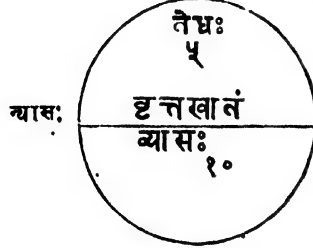
१२

सुखः । १२ । वेधः । ६ । जातं यथोक्तकरणेन

खातफलं घनहस्ताः । १२६६ । सूपीफलम् । ४६२ ।

खादिर

उत्तखातदर्शनाय ।

व्यासः १० । वेधः ५ । अत्र स्रष्टव्यपरिधिः ३६२७ । स्रष्टव्यचक्रफलम् ३६२७ । वेधगुणं १२५ ।

जातं स्रष्टव्यखातफलम् ३६२७ । स्रष्टव्यस्रष्टी- १०

फलम् १३०६ । यद्वा स्थूलखातफलम् ०७५० ।

स्रष्टीफलं स्थूलम् २७५० । २१

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः ॥

खातं, स्त्री, (खनु विदारे + "उघिखनिभ्यां कित् ।")

उणां । ४ । १६१ । इति ऋन् किञ्च ।) खातम् ।

खनिचम् । इत्युणादिकोषः ॥ दारुणम् । वनम् ।

स्रष्टव्यम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (जला-

धारविशेषश्च । इति उज्ज्वलदत्तः ॥)

खाद, ऋ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-

परं-सकं-सेट । ऋदित् ।) ऋ, अचखादत् ।

इति दुर्गादासः ॥

खादकः, त्रि, (खाद् भक्षणे + ण्वल् ।) ऋण-

ग्रहीता । खातक इति ख्यातः । इति मिता

चरा ॥ भक्षकः । यथा,—

“विक्रयैर्गोविनिमयेर्देखा गोमांसखादके ।

व्रतं चान्द्रायणं कुर्याद्वधे साक्षाद्गृही भवेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः ॥

खादनं, स्त्री, (खाद् + भावे लुट् ।) भक्षणम् ।

आहारः । (खादति चर्चयत्यनेन इति ।) दन्ते पुं ।

इति हेमचन्द्रः ॥

खादितं, त्रि, (खाद् + क्तः ।) भक्षितम् । इत्य-

मरः । ३ । १ । ११० ॥ खाद्योया इति भाषा ॥

(“अश्रितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं वृणाम् ।

तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥”

इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

खादिरसारः, पुं, (खदिर + स्वार्थे अण् ततः षष्ठी-

तत्पुरुषः ।) खदिरवृक्षनिर्यासः । खयर इति

भाषा ॥ तत्पर्यायः । खादिरः २ अद्भुतसारः ३

मनुसारः ४ रज्ज्दः ५ रज्ज्दः ६ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातव्रण-

कण्ठामयनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ खदिरसारोऽपि पाठः ॥

(यथा,—

“विना खदिरसारेण हारेण हरिणीदृशम् ।

नाधरे जायते रागो नाशुरागः पयोधरे ॥”

इति उद्भटः ॥)

खार

खारी

खादुकः, त्रि, (खादति हिनस्ति इति । खाद् + उन्

संज्ञायां कन् ।) हिंखालुकः । इति हारावली ॥

खादं, त्रि, (खादते इति । खाद् + कर्मणि ग्यत् ।)

भक्षणीयद्रव्यम् । यथा,—

“कस्मै भद्रखलेन्दुरोऽहमिह किं घोरे वने स्थीयते

ग्राहूलादिभिरेव हिंसपशुभिः खाद्योऽहमित्या-

शया ।” इत्युद्भटः ॥

खानपानं, स्त्री, (धातूनामनेकार्थत्वात् खे भक्षणे

+ भावे लुट् खानम् । पा पाने + भावे लुट्

पानम् । खानेन सह पानं यद्वा खानश्च पानश्च

तयोः समाहारः ।) कठिनद्रवद्रव्ययोगलाघः-

करणम् । खाना पिना इति हिन्दी भाषा ॥

यथा, गारुडे नीतिसारे १०६ अध्यायः ।

“सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ।

इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः ॥”

खानिः, स्त्री, (खन + इन् । पृषोदरात् षट्ठिः ।)

खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खानिकं, स्त्री, (खानेन खननेन निर्वृत्तं इति ठञ् ।)

कुण्डल्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देयालेर

गर्भे इति भाषा ॥

खानिलः, त्रि, (खानं खननं शिल्पत्वेनाख्यस्य ।

इति बाहुलकात् इलच् ।) भित्तचौरः । इति

शब्दरत्नावली ॥ सिंदेल चोर इति भाषा ॥

खानी, स्त्री, (खानि + वा डीष् ।) खनिः । इति

शब्दरत्नावली ॥

खानोदकः, पुं, (खानाय पानार्थं उदकमत्र ।)

नारिकेलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खापगा, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता खात् आगता

वा आपगा नदी ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

खारः, पुं, (खं अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति ।

ऋ + अण् ।) खारीपरिमाणम् । इति ह्रज्जुचन्द्रः ॥

खारिः, स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ

+ रा + इन् ।) खारीपरिमाणम् । इति भरत-

धृतह्रज्जुचन्द्रः ॥

खारिकं, स्त्री, (खारि + संज्ञायां कन् ।) महा-

पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खारिम्पचः, त्रि, (खारिं खारीपरिमितधान्य-

मित्यर्थः पचतीति । पच् + “प्रदिमाये पचः ।”

३ । २ । ३१ । इति खण् + ततो सुम् ।) खारि-

परिमितान्नादिपाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

खारी, स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ +

रा + इन् । “लुदिकारान्नादस्तिनः ।” ४ । १ । ४५ ।

इत्यस्य वार्त्ति इति पञ्चे डीष् ।) परिमाण-

विशेषः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ यद्वा तट्टी-

कायां भरतः ।

“पलं प्रकुचकं सुष्टिः कुडवस्तुचतुष्टयम् ।

चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमपादकम् ॥

अष्टादको भवेद्गोयो द्विगोः स्रुप उच्यते ।

साहस्रस्रुपं भवेत्खारी के खार्यो गोण्युदाहृतम् ॥

तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥”

“योऽष्टगोणपरिमाणम् ॥” इत्यमरटीकायां

खामी लीलावती च ॥ गोखीचतुष्टयम् । तत्तु

खिन्नः

यस्यवत्त्विकचतुःसहस्रपलाभि । पाँचशत वार-

शेर इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ मोख-

चतुष्टयम् । यथा,—

“चतुरादको भवेद्गोणः खारी मोखचतुष्टयम् ॥”

इति स्मृतिः ॥

खारीकं, त्रि, (खारीं खारीवापमर्हतीति । “खायां

ईकन् ।” ५ । १ । ३३ । “केवलायाश्चेति वक्त-

यम् ।” इति वार्त्ति इति ईकन् ।) खारी-

क्षेत्रम् । खारीपरिमितक्षेत्रवपनीपयुक्तक्षेत्रम् ।

तत्पर्यायः । खारीवापः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १० ॥

खारीवापः, त्रि, (खारी तत्परिमितधान्यं उच्यते

४त्र । वप् + अधिकरणे घञ् ।) खारीकः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १० ॥ (खारीं वपतीति । वप् +

कर्त्तरि अण् । धान्यादिवपनकारी ॥)

खिखिः, स्त्री, (खिरिख्यस्तुशब्देन खेटति भीरुणां

भयसुत्पादयतीति । खि + खिट् + ङः । पृषो-

दरात् साधुः ।) किखिः । इति कचित् त्रिकाण्ड-

शेषे पाठः ॥ ख्याकश्याली इति भाषा ॥

खिखिरः, पुं, (खिं अत्यक्तध्वनिविशेषं किरति

विक्रतिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः । कृ + कः ।

पृषोदरात् खत्वेन साधुः ।) शिवाभेदः । ख्याक-

श्याली इति भाषा । खड्गाङ्गम् । तत्तु शिव-

स्याखम् । वारिवालकम् । तत्तु गन्धद्रव्यम् ।

इति विश्वे हेमचन्द्रश्च ॥

खिट, भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-

परं-भये अकं-भयोत्पादने सकं-सेट् ।) भीषा

खतो भयोत्पादना । खेटति जनो आश्राद्धिमे-

तीत्यर्थः । खेटति आश्रो जनं भीषयते इत्यर्थः ।

इति दुर्गादासः ॥

खिद, श्र प औ परिघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श्र प, खिन्दति दुष्टं

राजा । औ, खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिद, उ ध य औ दैन्यके । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवां-रुधां च-आत्मं-अकं-अनिट् ।) दैन्यक-

सुपतप्रीभावः । उ ध, खिन्ते तेष्वेव ये प्रथम्

दीयमानं न यज्जते । इति हलायुधः ॥ उ य,

खसुखनिरभिलाषः खिद्यते लोकहर्षेतीरिति

श्राकुन्तले । औ, खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिदिरः, पुं, (खिद्यते ह्यापक्षेण दुःखेन तमसा

वा । यथायथं युतपत्तिर्ज्ञातया । खिद् + “इधि-

मदि-सुदि-खिदीति ।” उणां । १ । ५२ । इति

किरच् ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ दीनः ।

तापसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खिद्यमानः, त्रि, (खिद् + ताच्छील्ये चानश्च ।)

खिद्युक्तः । दैन्यग्रस्तः । उपतप्तः । यथा,—

“खिद्यमानस्तु तं दृष्ट्वा सूर्यः ह्यात्मजं तदा ॥”

इति श्रामपुराणे सूर्यस्तवः ॥

खिदः, पुं, (खिद् दैन्ये + “स्काधि तच्चिवश्चीति ।”

उणां । २ । १३ । इति रक् ।) रोगः । दरिद्रः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिवृत्तिः ॥

खिन्नः, त्रि, (खिद् + क्तः ।) दैन्यग्रस्तः । खेद-

युक्तः । यथा, श्रीभागवते ।

“गौर्भूवासुखी खिमा रुदन्ती कर्णं विभोः॥”
खिरहिही, खी, महासमझा। इति राज-
निर्घण्टः॥

खिलं, चि, (खिल + कः।) हलादिना लटभूमिः।

खिल भू इति भाषा॥ तत्पर्यायः। अप्र-
हतम् २। इत्यमरः। २। १। ५॥ सारसंक्षिप्ते
वेधसि च पुं। इति मेदिनी॥

“खिलो नारायणः प्रोक्त इव वस्तुहृणाः स्मृताः।”

इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र गौलकच्छटीका॥

ख, ड ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां आत्म-
अकं-अनिट्।) ड, खवते। इति दुर्गादासः॥

खङ्गाहः, पुं, (खं इत्ययत्तशब्दं कुर्वन् गाहते
रक्षणं विलोडयतीति। गाह् + अच्।) लघा-
वर्णघोटकः। इति हेमचन्द्रः॥

खुज, उ स्तये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-परं-
सकं-सेट्। उदित्वात् क्ता वेट्।) उ, खोजित्वा
खुजा। स्तयं चौर्यम्। इति दुर्गादासः॥

खुज्जाकः, पुं, (खुज् + आकः निपातनात् जस्य
ह्रितम्।) देवताङ्ककृच्छः। इति रत्नमाला॥

खुज्जाक इति कचित् पाठः॥

खुड, इ ड खड्गे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-
आत्म-अकं-सेट् इदित्।) पञ्चमस्वरौ। खड्गः
खोटनम्। इ, कर्मणि खुडति। ड, खुडते
खोडः। इति दुर्गादासः॥

खुड, क } भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥

खुड, इ क } (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पाक्षिक
इदित्।) द्वौ पञ्चमस्वरौ। क, खोडयति।
द्वितीय आद्यस्वरौति कातन्नादाः। स्वमते तु
द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्वोऽप्येदुबन्धः स्यात्।
पञ्चमस्वरित्वे तु खजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्वो
नेदुबन्धः। खुडयति। खण्डयतीति प्रयोगस्तु
खडि इ मथोक्तस्मात् घञि खण्डं करोतीति औ-
साध्यम्। तस्य भेदवाचित्वानु धातूनामनेकार्थ-
त्वात्। इति दुर्गादासः॥

खुर, श्र विलेखने। छेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥

(चुरां-परं-सकं-सेट्।) श्र, खुरति भूमिं लणं
वा लोकः। खोरिता। खुरः श्रफम्। इति
दुर्गादासः॥

खुरः, पुं, (खुर छेदने + कः।) यद्वा “ऋक्षेत्राग-
वर्जिते।” उणां। २। २८। इति रत्न गुणा-
भावोऽन्त्यलोपश्च।) श्रफम्। गवादीनां पादा-
ग्रम् ७ (यथा, मनुः। ४। ६७।

“न भिन्नश्चक्षुःखुरैर्न बालधिविरूपितैः॥”)

कोलदलम्। नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥

छेदनकस्तु। नापितस्य खुरः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ खडादीनां पादुकम्। इति धरणी॥ खुरा
इति भाषा॥

खुरकः, पुं, (खुर + संज्ञायां कन्। खुरो गन्धद्रव्य-
विशेषः सं इव कायति वा। कै + कः।) तिल-
वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तिलशब्देऽस्य
गुणादयो बोद्धव्याः॥)

खुरणसः, चि, (खुर इव नासिका अस्य “अना-

सिकाया इति।” ५। ४। ११८। इति अच्
नसादेशश्च “पूर्वपदान् संज्ञायामगः।” ८। ४। ३।

इति गत्वम्।) चिपिटनासिकः। इत्यमरः।

२। ६। ४७॥ चिपटनाकयुक्त इति भाषा॥

खुरणाः, चि, (खुर इव नासिका अस्य “खुर
खुराभ्यां वा नम्।” इति नसादेशः “पूर्वपदा-
दौति।” ८। ४। ३। इति गत्वं च।) खुरणसः।
इत्यमरः। २। ६। ४७॥ छेपडानासिकायुक्त इति
भाषा॥

खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति खुरास्त्वत् कार्यं
पूरयतीत्यर्थः। खुर + प्रा + कः।) बाणविशेषः।
इत्यमरटीकायां स्वामी॥ खुरपा इति भाषा॥

खुरली, स्त्री, (खुरैः सह विविधानि अस्त्रादीनि
लाति पौनःपुन्येन शिखार्थमत्र। ला यङ्गणे +
इन् + वा डीप्।) शराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः॥

खुराकः, पुं, (खुर + आकन्।) पशुः। इत्यु-
णादिकोषः॥

खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्याप्नोतीति।
अल + ण्वल्।) लौहमयबाणः। इति शब्द-
माला॥

खुरालिकः, पुं, (खुराणां आलिभिः कायति
प्रकाशते। कै + कः।) ग्रामगौभण्डिः। नापि-
तेर भण्डि इति भाषा। नाराचः। उपधानम्।
इति मेदिनी॥ खुरालिकोऽपि पाठः॥

खूर्द, ड क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-
आत्म-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरौ। दीर्घगः
पृथक्पाठात् पूर्वस्य न दीर्घः। ड, खूर्दते। इति
दुर्गादासः॥

खुलं, स्त्री, (क्षुद् + सम्पदादित्वात् क्तिप्। क्षुद्
लातीति। ला + कः।) पृथोदरात् साधुः।
नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
क्षुद्रे नीचे च चि॥

खुलकः, चि, (खुल + स्वार्थे कन्।) खल्यः।
नीचः॥ कनिष्ठः। दरिद्रः। निष्ठुरः खलः।
इत्यमरटीका॥

खुलतातः, पुं, (खुलः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति
पूर्वनिपातः।) पितृकनिष्ठभाता। इति शब्द-
रत्नावली॥ खुडा इति भाषा॥

खुलमः, पुं, (खुलने मीयते इति। मा + घञर्थे
कः।) पश्याः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खूर्द, ड क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भां-
आत्म-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरौ। ड, खूर्दते।
इति दुर्गादासः॥

खेखीरकः, पुं, (खे आकाशे खीलक इव लस्य
रत्वम्।) शब्दवती यष्टिः। इति हारावली॥

खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं अस्य।) काल-
कण्ठपक्षी। इति शब्दमाला॥

खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर + “चरेष्टः।”
३। २। १६। इति टः।) अलुक् समासः।
शिवः। इति शब्दरत्नावली॥ विद्याधरः। इति
जटाधरः॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥
आकाशचारिणि चि॥

(“हो हन्ति जरायार्धं मर्त्त्यतो याधिघातकः।
बद्धः विचरतां धत्ते कोऽन्यः स्मृतात् लपाकरः॥”
इति वेदकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारमारणाधि-
कारः॥

मेघादिराशः। यथा व्योतिषतत्त्वे—“खेचराश्च
सर्वे॥”)

खेचरानं, स्त्री, (खेचरं द्विदलादिमिश्रितं अन्नम्।)
द्विदलादिसहितपकतखुलम्। खिचद्भीति भाषा॥
इति पाकराधेश्वरः॥

खेट, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चुरां परं-सकं-सेट्।) अचिखेटत्। इति
दुर्गादासः॥

खेटं, स्त्री, (खे + अट् + अच्।) लणम्। इति
शब्दरत्नावली॥ खेटुमपि पाठः॥

खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट् + अच्।)
ग्रहः। यथा, भावविवेके।

“यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्॥”

खेटः, चि, (खिट् + अच्। खेट् + कः वा।) अधमः।
इत्यमरः। ३। १। ५४॥ घोटकः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ सुनिन्दकः। इति विश्वः॥ सुनन्दक इति
पाठे बलरामस्य गदा इति कश्चित्॥

खेटः, पुं, स्त्री, (खिच्यते भयमुत्पद्यते अस्मा-
दनेन वा। खिट् + अपादाने करणे वा घञ्।)
मृगया। इत्यमरहेमचन्द्रौ॥ कफः। (खिच्यते
भक्षोपयोगिशस्यादिना उपजीव्यते अस्मात्।)
ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भाग-
वते। १। ६। ११।

“खेटखर्बटवाटीख वनान्युपवनानि च॥”

“खेटाः कर्षकग्रामाः।” इति श्रीधरस्वामी॥

चर्मैः। इति मेदिनीशब्दरत्नावली॥

खेटकः, पुं, (खेट + स्वार्थे कः।) ग्रामभेदः।
चासार गां इति भाषा॥ इति जटाधरः॥
फलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ “खेटकं वसुनन्दकं।”
इति हारावली॥ वसुनन्दको धनवृद्धिनीवकः।
इति तत्सूची॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित्॥

खेटः, पुं, (खेटति भयमुत्पद्यत्यनेन। खिट्
खेटकः + करणे घञ्। खेट + स्वार्थे कः।)
यष्टिः। यथा,--

“यष्टिरूपेण खेटः। त्वमरिसंहारकारकः।

देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च॥”

इति शारदीयदर्गापूजापद्धतौ

अस्त्रपूजाप्रकरणम्॥

“खेटकं पूर्णचापश्च पाशमशुभमेव च॥”

इति च तत्र दशसुजाया दर्गाया ध्यानम्॥

खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट् इन्। खिट् +
इन् वा। खेटिः तालोऽस्य।) वैतालिकः। इति
शब्दमाला॥

खेटी, [न] पुं, (खेट् + णिनिः।) नागरः। कामी।
इति शब्दमाला॥

खेड, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चुरां परं-सकं-सेट्।) अचिखेडत्। इति दुर्गा-
दासः॥

खोट

खेदः, पुं, (खिद् + भावे घञ् ।) श्लोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ अवसन्नता । इति जटाधरः ॥ (यथा, हेः रामायणे । ४ । ४६ । ७ ।

“अद्वयपीदं वनं दुर्गं विचिन्वन् वनौकसः ।

खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं वनमेव विचिन्वताम् ॥”)

खेदिनी, स्त्री, (खिद् + णिच् + णिनिः । स्त्रियां डीप् ।) अग्रनपणीष्टः । लता । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (दैन्यकारिणी । श्लोककारिणी ॥ इति युनूपत्तिलञ्चोऽर्थः ॥)

खेयं, स्त्री, (खन्यते इति । खनु विदारः + “ई च खनः” ३ । १ । १११ इति कर्मणि क्यप् ईकार-आन्तादेशः ।) परिखा । गडुखाद् इति भाषा । इत्यमरः ॥ खननीयम् । इति आकरणात् ॥ (सेतु-भेदः । यथा मितान्नराष्ट्रनगरदवचनम् । “सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धस्तथैव च । तोयप्रवर्तनात् खेयः” इति ॥)

खेल, ऋ चाले । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-चलने अकं गत्यां सकं सेट् ।) कवर्ग-द्वितीयादिः । अचिखेलत् । चालः कम्पः । चालः कौञ्चिन्नमन्यते । इति दुर्गादासः ॥

खेलनं, स्त्री, (खेल + भावे लुट् ।) क्रीडनम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४१ ।

“कापि विलासविलोलविलोचन-
खेलनजनितमनोजम् ॥”)

खेलनी, स्त्री, (खेलति अस्मिन् इति । खेल + अधिकरणे लुट् + स्त्रियां डीप् ।) शारि-फलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

खेला, स्त्री, (खेल + भावे + अप् टाप् ।) खेलनम् । तत्पर्यायः । क्रीडा २ कूद्नम् ३ । इत्यमरः । १ । ७० । ३३ ॥

खेलिः, स्त्री, (खे आकाशे अलति पर्याप्नोति । अल् + इन् ।) गीतम् । नायः । सूर्यः । पक्षी । जनुः । इत्यजयपालः ॥

खेव, ऋ ड सेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-आत्मं-सकं सेट् ऋदित् ।) ऋ, अचिखेवत् । ड, खेवते । इति दुर्गादासः ॥

खेसरः, पुं, (खे आकाशे इव दतगामित्वात् सरतीति । ख + टः ।) जनुविशेषः । खत्तर इति भाषा । तत्पर्यायः । अन्धखरजः २ सहस्रगर्भः ३ अन्नजः ४ चामी ५ सन्तुष्टः ६ मिश्रजः ७ मिश्र-शब्दः ८ अतिभारगः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥

खे, स्त्री, खनने । हिंसायाम् । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भ्रां-परं स्त्रीर्थे अकं-खननादौ सकं-अनिट् ।) खायति । इति दुर्गादासः ॥

खोङ्गाङ्, पुं, (खे आकाशे उङ् इत्यन्तशब्दं कुर्वन् गाङ्गते इव प्रधावतीत्यर्थः । गाङ् + अच् ।) एषोदरात् साधुः ।) श्वेतपिङ्गलाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ खाङ्गाङ्गोऽपि पाठः ॥

खोट, ऋ गत्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं सेट् ।) ऋ, अणुखोटत् । गत्या-घातः खोटनम् । खोटति खञ्जः । इति दुर्गा-दासः ॥

खयातः

खोट, त् क चोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं सेट् ।) अणुखोटत् । इति दुर्गा-दासः ॥

खोटिः, स्त्री, (खोट् + इन् ।) चतुरा स्त्री । इति शब्द-माला ॥ खोरिरित्यपि पाठः ॥

खोटी, स्त्री, (खोटि + वा डीप् ।) पालङ्की-वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चतुरापि ॥

खोड़, ऋ खोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अणुखोड़त् । खोड़ति खञ्जः । रमानाथस्तु खोड़ति बाला क्रिमि-मित्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥

खोड़, त् क चोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं सेट् ।) अणुखोड़त् । इति दुर्गादासः ॥

खोड़ः, त्रि, (खोड़ति इति । खोड़ + अच् ।) खञ्जः । खोड़्वा इति भाषा ॥ इत्यमरः २ । ६ । ४६ ॥

खोड़कशीर्षकं, स्त्री, (खोड़ चोपे + ण्युल । खोड़कं शीर्षं अस्य इति कप् ।) कपिश्रीर्षम् । क्रय-शीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खोर, ऋ खोटने । गतिवैकल्ये इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अणुखोरत् । खोरति खञ्जः । इति दुर्गा-दासः ॥

खोरः, त्रि, (खोरति इति । खोर + अच् ।) खञ्जः । इति हेमचन्द्रः ॥

खोल, ऋ खोटने । गतिवैकल्ये । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अणु-खोलत् । खोलति खञ्जः । रमानाथस्तु खोलति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥

खोलः, त्रि, (खोलति इति । खोल + अच् ।) खञ्जः । इति शब्द-माला ॥

खोलकः, पुं, (खोल + संज्ञायां कन् ।) पाकः । खोला इति भाषा ॥ शिरस्त्रः । खोपडा इति भाषा ॥ वल्मीकः । उयेर टिपि इति भाषा ॥ पूगकोषः । इति मेदिनी ॥ गुयार ह्योवडा इति भाषा ॥

खोलिः, स्त्री, (खोल + इन् ।) तूलः । इति शब्द-माला ॥

खोल्मुकः, पुं, (खे आकाशे उल्मुक इव लोहित-वर्णतयेति बोध्यम् ।) मङ्गलयङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ख्या, ल ख्यातौ । कथने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-कथनादौ तु सकं-अनिट् ।) ख्यातिः प्रसिद्धिः । ल, ख्याति गुणी प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः । ख्याति साधुः कथां हरेः । तथा च । ख्या प्रकथने । प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः । ख्या प्रकथने इति चतुर्भुज-कुमरौ । इति दुर्गादासः ॥

ख्यातः, त्रि, (ख्या + क्तः ।) ख्यातियुक्तः । तत्-पर्यायः । प्रतीतः २ प्रथितः ३ वित्तः ४ विज्ञातः ५ विस्तृतः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ६७ ।

ख्यातिः

“अभितत्यचमीशानं सर्वभोगीयसुतमम् ।
आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं सुवि ॥”)

ख्यातगर्हणः, त्रि, (ख्याता विस्तृता गर्हणा निश्चा-
अस्य ।) प्रसिद्धकुतसनः । तत्पर्यायः । अव-
गीतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

ख्यातगर्हितः, त्रि, (ख्यातं गर्हितं गर्हणमस्य ।)
ख्यातगर्हणः । इति जटाधरः ॥

ख्यातिः, स्त्री, (ख्या + क्तिन् ।) प्रसिद्धिः । तत्-
पर्यायः । प्रथा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ४०२ । [यतः] ।

“लोके ख्यातिसुपागताऽत्र सकले लोकोक्तिरेषा
मनुष्य । १२ । ३६ । [पुष्कलाम् ।

“येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
न च शोचत्यस्यसौ तद्विज्ञेयस्तु राजसम् ॥”
प्रकाशः । ज्ञानम् । यथा, माघे । ४ । ५५ ।

“मैत्रादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय
क्षेत्रप्रहण्यमिह लब्धसबीजयोगाः ।

ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धम् ॥”

“मैत्रीति । इन्द्रादौ समाधिभृतो योगिनः ।
मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतस्रश्चित्तवृत्तयः ।

तत्र पृथक्प्रत्यक्षं मैत्री दुःखिषु करुणा सुखिषु
मुदिता अशुभोदनं पापिषु उपेक्षा । मैत्री

आदिर्येषां तानि चित्तस्य परिकर्माणि प्रसाध-
कानि शोधकानीत्यर्थः तानि विन्दन्ति लभन्ते

इति तद्विदः तद्भाजस्तेः क्षीणान्तःकरणमलाः
इत्यर्थः । अतएव क्षेत्रप्रहणं विधाय । अविद्या-

स्मितारागद्वेषाभिनवेशाः पञ्च क्षेत्राः । तच्चा-
निर्वेषु निवृत्त्वाभिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रि-

यादौ आत्मधीरित्यादि विभक्तोऽविद्या । अस्मिता
अहङ्कारः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः । द्वेषो-

ऽनभिमतविषयेषु रोषः । अभिनिवेशः । कार्त्त्या-
कार्येभ्यश्च । ते हि पुरुषं क्षिप्रं विन्दन्ति इति

क्षेत्राः क्षेत्रहेतवः तेषां प्रहणं तथः तद्विधाय
क्षेत्रान् हित्वा इत्यर्थः । अतो लब्धः सबीजः

सावलम्बयोगो यैस्ते लब्धसबीजयोगाः सन्तः
आलम्बनमेव अनक्ति । सत्त्वपुरुषयोरन्यतया

अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं अधि-
गम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा प्रकृति

पुरुषयोर्विवेकायहणात् संसारः । विवेकायह-
णात् सुक्तिरिति साङ्ख्यः । अथ तां ख्यातिमपि

निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति दृष्टिरूपां तां
निवर्त्तय । स्वयम्प्राशस्तयेवावस्थानुमिच्छन्ती-

त्यर्थः । प्रकृतादुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं
सुक्तिरिति साङ्ख्यसिद्धान्तः ॥” इति पञ्जीकार्या

मञ्जिनाथः ॥)

गकारः । स तु यङ्गनलतीयवर्णः । अस्थो-
चारणस्थानं कण्ठः । (यथा, “अ-कु-ह-विस-
र्जनीयानां कण्ठः ।”) इति आकारणम् ॥ * ॥

“गकारं परमेशानि । पञ्चदेवात्मकं सदा ।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं निरीहं निर्मलं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्वशक्त्यात्मकं प्रिये ।।
अरुणादित्यसङ्काशां कुण्डलीं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

“ससर्गः श्रेष्ठः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ।
वर्गस्यार्शनमात्रेण कं स्वरस्यार्शनात् खम् ।
लोकगम्भीरसंस्पर्शज्ञवौ ङश्च वर्धितम् ॥”

इति प्रपञ्चसारः ॥ * ॥

(वङ्गाक्षरैस्तस्य लेखनप्रकारादित्यथा,—
“अधःकुञ्चितरेखा या गायेष्टी सा प्रकीर्तिता ।
ततो दक्षगता या तु कमला तत्र संस्थिता ।
अधोगता ततो या तु तस्यामीशः सदा वर्सित् ॥”
अधोमुखेन गता पुनरुर्ध्वमुखेनागतेत्यर्थः ॥ * ॥
तस्य ध्यानं यथा,—

“ध्यानमन्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि ।
दाडिमीपुष्पसङ्काशां चतुर्न्नाहुसमन्विताम् ॥
रक्ताम्बरधरां निखां रत्नालङ्कारभूषिताम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—
“गोगौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः ।
शाङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्वः सर्वगः स्मृतिः ॥
सर्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाण्यः शिवदर्शनः ।
विन्वात्मा गौः पृथग्रूपा बालबद्धस्त्रिलोचनः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा ।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरो लवः ॥”

इति नानातन्त्राहृतनामानि ॥

गं, ली, (गीयते इति । गै गाने + भावे बाहु-
लकात् ङः ।) गीतम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥

गः, पुं, (गच्छति सर्वं जानाति इच्छामात्रेण
अभिलषितं सर्वं प्राप्नोति वा सर्वज्ञत्वात् प्राप्-
सर्वैश्वर्यत्वाच्च । गम् + ङः ।) गणेशः । (गायति
इति । गै + ङः ।) गन्धर्वः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
(गुरुसंज्ञकवर्णः स तु ह्रस्वो गणविशेषः । यथा,
ह्रस्वेमङ्गर्था १ मे स्तवने ।

“न्यरस्तजभूगैर्लान्तेरभिर्दशभिरक्षरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रिलोक्यमिव विष्णुना ॥”
“गुरुको गकुरुस्तु लकारो लघुरेककः ॥”
वाच्यलिङ्गे तु उपसर्गरहितः कस्मिं पपदश्च
स्यात् । तत्र “गापोष्ट्” ३ । २ । ८ । इति
टक् । यथा, साम गायतीति सामगः । तथा च
मनुः । २ । ६२ ।

“ङ्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
वैष्णोर्द्विः प्राशिताभिस्तु मूढः सृष्टाभि-
रन्तः ॥”)

गगनं, ली, (गं गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति
यद्वा गकारं भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं
गच्छति । यद्वा गच्छन्त्यसिन् देवादय इति ।
“गमेर्गञ्” उणा । २ । ७७ । इति युच्
गक्षान्तादेशः ।) आकाशम् । इत्यमरः । १ । २ । ११ ।
(यथा मेघदूते । ४८ ।

“प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्त्य दृष्टी-
रेकं सुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्यन्तनीलम् ॥”
तत्पर्यायः । अमरोक्तपर्यायाः आकाशशब्दे
द्रष्टव्याः ॥ (तेभ्यः परम् ।) वर्हिः १६ धन्व २०
आपः २१ पृथिवी २२ भूः २३ स्वयम्भूः २४
अध्वा २५ सगरः २६ समुद्रः २७ अप्सरः २८ ।
इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥

“आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्मसुखे ।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदेवतम् ॥”
इत्याश्वमेधिकपञ्च ॥

तस्य गुणाः । शब्दः १ आष्टत्वम् २ क्लृप्तता ३
अनाश्रयम् ४ अनालम्बम् ५ आश्रयान्तर-
शून्यम् । अत्यक्तम् ६ रूपस्य शून्यत्वात् । अधि-
कारिता ७ द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम् । अप्रती-
घातिता ८ भूतत्वम् ९ श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात् ।
विकृतानि १० देशान्तर्गतच्छिद्राणि । तद्यथा,—
“आकाशस्य गुणः शब्दो आपृष्टं क्लृप्तमेव च ।
अनाश्रयमनालम्बमत्यक्तमविकारिता ॥

अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च ।
गुणाः पञ्चाशतः प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभूताः ॥”
पञ्चानां भूतानां आत्मा प्राप्तिः स्वकं स्वरूपं
तत्र लक्षिता । इति मोक्षधर्मः ॥ (गगनात्
पतितान्मुगुणविशेषो यथा,—
“गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृह्णीतं यत् सुभाजने ।
बल्यं रसायनं मेघं पात्रार्पेत्त ततः परम् ॥
रक्षोघ्नं शीतलं ज्वादि ज्वरदाहविषापहम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)

गगनध्वजः, पुं, (गगने गगनस्य वा ध्वज इव ।)
मेघः । इति हारावली ॥ सूर्यः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

गगनाध्वगः, पुं, (गगनरूपाध्वना आकाशपथेन
गच्छतीति यद्वा गगनाध्वानं आप्य गच्छति ।
अनन्तगगनरूपमङ्गलं आप्य सर्वतः स्थित
इत्येव प्रकृततात्पर्यार्थः । गम + ङः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

गगनेचरः, पुं, (गगने चरतीति । “चरेष्टः ।” ३ ।
२ । १६ । इति टः ।) अलुक् समासः ।) गृहः ।
नक्षत्रम् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (गगन-
चारिणि चि । यथा, महाभारते । १ । २७ । १५ ।
“तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ॥”)
गगनोल्लुकः, पुं, (गगने गगनस्य वा उल्लुक
इव । मङ्गलगृहस्य रक्तवर्णत्वात् तथात्वम् ।)
मङ्गलगृहः । इति हारावली ॥

गगध, ह्रस्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां परं-
अकं-सेट् ।) कण्ठवर्गद्वितीयोपधः । गगधति ।
इति दुर्गादासः ॥

गङ्गा, स्त्री, (गङ्गा + अङ्गात्तादर्थे कः । ततो
ह्रस्वः । “अभाषितपुंस्काच्च ।” ७ । ३ । ४८
इति पक्षे इत्वाभावः ।) गङ्गा । इति सुग्धबोधम् ॥

गङ्गा, स्त्री, (गमयति प्रापयति ज्ञापयति वा
भगवत्पदं या शक्तिः यद्वा गम्यते प्राप्यते
ज्ञाप्यते मोक्षार्थिभिर्या । गम गतौ + “गन्
गम्यदोः ।” उणा । १ । १२२ । इति गन् तत्-
थाप् ।) खनामस्थाननदी । तद्विष्ठाची देवता च ।
तत्पर्यायः । विष्णुपत्नी २ जङ्घतनया ३
सुरनिम्बगा ४ भागीरथी ५ त्रिपथगा ६
तिस्रोताः ७ भीष्मसुतः ८ इलमरः । १ । १० । ३१ ॥
अर्धतीर्थम् ९ तीर्थराजः १० इति पद्मपुराणम् ॥
त्रिदशदीर्घिका ११ कुमारसुतः १२ सरिद्धरा १३
सिद्धापगा १४ खरापगा १५ खर्ग्यापगा १६
खापगा १७ ऋणिकुला १८ हैमवती १९
स्वर्वापी २० हरशेखरा २१ । इति हेमचन्द्रः ॥
सुरापगा २२ धर्मद्वी २३ सुधा २४ जङ्घ-
कन्या २५ गान्दिनी २६ रुद्रशेखरा २७
नन्दिनी २८ अलकनन्दा २९ सितसिन्धुः ३० ।
इति जटाधरः ॥ अध्वगा ३१ उग्रशेखरा ३२
सिद्धसिन्धुः ३३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वर्ग-
सरिद्धरा ३४ मन्दाकिनी ३५ जाङ्गवी ३६
पुण्ड्रा ३७ समुद्रसुभगा ३८ स्वर्नदी ३९ सुर-
दीर्घिका ४० सुरनदी ४१ स्वर्धुनी ४२ ऋषाङ्ग
जङ्घसुता ४३ भीष्मजननी ४४ शुभा ४५ शैले-
न्द्रजा ४६ भवायना ४७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अस्या जलस्य गुणाः । शीतत्वम् । खाडु-
त्वम् । स्वच्छत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । पथ्यत्वम् ।
पावनत्वम् । पापहारित्वम् । ढणामोहध्वंसन-
त्वम् । दीपनत्वम् । पञ्चाधारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥

(“गङ्गा सरस्वती कोनं यमुना सरयूः सप्तौ ।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥
हिमवत्-प्रभवा ह्येता हिमसम्भवशीतलाः ।
समाः सर्वगुणैर्नदी वातश्चक्रहारा वृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्वस्तुद्रगा ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेध्याये ॥)
अस्या उत्पत्तिस्तु हिमालयात् सुमेरु-
दुहितरि मनोरमायाम् । हिमालयः प्रार्थितः
सन् देवेभ्य इमां दत्तवान् । तां नीत्वा
देवाः स्वर्गं गतवन्तः ॥ * ॥ पृथिव्यामस्या अव-
तरणकारणम् । सगरराजस्य सुतान् कपिल-
शापेन भस्मीभूतानुहर्त्तुं भगीरथराजः पृथिव्यां
गङ्गानयनाय तपस्तेपे । ततो ब्रह्मा तुष्टस्तौ
तं वरं दत्त्वा गङ्गाधारणार्थं शिवाराधनं कर्तुं-
सुक्तवान् । स शिवं पर्येतोषयत् । शिवोऽपि
हिमालयपर्वतं गत्वा जटा विकीर्य पतति
गङ्गामब्रवीत् । सा तज्जटासु पतित्वा संवत्सर-
पर्यन्तं बभाम । ततः शिवो भगीरथप्रार्थनया
जटामेकासुतुक्षिप्य तासुतससर्वम् । साऽतिवेगेन
पृथिवीतलमागत्य भगीरथस्य पश्चात् पश्चा-
दाजगाम । स सगरपुत्रकृतखातेन तां रसातल-

गङ्गा

मानीय तच्छलेन सगरसुतान् तांस्तर्पयामास ।
ते पूताः स्वर्गं गतवन्तः । इति वाल्मीकिरामा-
यणमतम् ॥ * ॥ प्रकृतात्तरम् । वामनदेवस्य
बले; सकाशात्तिलोकहरणकाले ब्रह्माख्योपरि-
गतवामपादाङ्गुलनखजनितविवरेण ब्रह्माख्योर्ध्व-
स्थिता या जलधारा तत्परिणामस्य समधिक-
पूता सती ध्रुवलोके पपात । ततो देवमार्गेण
सुमेरुपर्वतोपरि ब्रह्मसदने पतित्वा सीतालक-
नन्दा वंशुर्भवेति चतुर्धा भूत्वा चतुर्दिशमाश्रित्य
लवणसमुद्रं प्रविष्टा । तत्र सीता ब्रह्मसदनात्
केशराचलश्चङ्गेभ्योऽधोऽधः स्ववन्ती गन्धमादन
सर्वसु पतित्वा भद्राश्ववर्ममध्येन प्राच्यां दिशि
एवं वंशुर्मातुल्यवच्छिखरान्निपत्य केतुमालवर्ध-
मध्येन प्रतीच्यामपरं भद्रा गिरिशङ्कराद्यतिक्रम्य
शङ्करवतः शिखरान्निपत्य उत्तरकुलवर्धमध्येनोदी-
च्यामतोऽलकनन्दा बहुपर्वतशृङ्गाद्यतिक्रम्य
हिमकुटान्निपत्य भारतवर्धमध्येन दक्षिणस्यां
दिश्येवंक्रमेण लवणसमुद्रं सर्व्वाः प्रविष्टाः । इति
भागवतमतम् ॥ * ॥ अस्याः पृथिव्यामवतरण-
कालस्तु आदित्यपुराणे ।
“वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां युधिष्ठिर ! ।
यकावुत्पादयामास युगचारव्यान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्यां यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥” * ॥
अस्या हिमालयान्निर्गताया दशहरा संज्ञा ।
तथा च स्मृतिः ।
“अष्टौ मासि क्षितिमुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाद्वी मर्त्यलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशैवाहुरार्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं बाजिमेधायुतस्य ॥” * ॥
अथ गङ्गाध्यानम् । भविष्ये ।
“चतुर्भुजां त्रिनेत्रां सर्व्वावयवभूषिताम् ।
रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदामभयप्रदाम् ॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां सुक्तामणिविभूषिताम् ।
ततो ध्यायेत् सुरूपाश्च चन्द्रायुतसमप्रभाम् ॥
चामरैर्वीज्यमानाश्च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम् ।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम् ॥
सुधाप्लावितभूषणामाद्रगन्धानुलेपनाम् ।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम् ॥
दिव्यरूपविभूषाश्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम् ॥”
अपि च ।
“सितमकरनिषणां शुक्लवर्णां त्रिनेत्रां
करधृतकमलोद्युतसुतपलाभीभूषिताम् ।
विधिहरहररूपां सेन्दुकोटीरचङ्गां
कलितसितदङ्कुलां जाद्वीं तां नमामि ॥” * ॥
अथ गङ्गासाक्षात्प्राप्तिपठनफलम् । यथा,—
भविष्ये ।
“माहात्म्यं ये च गङ्गायाः श्रवन्ति च पठन्ति च ।
तेऽप्यसंख्येयं पापैर्मृग्यन्ते नात्र संशयः ॥”
अस्याः स्मरणफलम् । [वदन् ।
“गच्छन्तिष्ठन् स्वप्नं ध्यायन् जायद्भुञ्जन् श्वसन्
यः शरत् सततं गङ्गां स च मुच्यते बन्धनात् ॥

२८६

गङ्गा

भवानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः ।
आरोग्यं वित्तसम्यक्तिर्गङ्गास्मरणं फलम् ॥”
अस्या दर्शनादिफलम् । ब्रह्माख्येययोः ।
“दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु चिदिवं नयेत् ।
प्रसङ्गनापि या गङ्गा मोक्षदा त्वगाहिता ॥”
तथा, भविष्ये ।
“यत् फलं जायते पुंसां दर्शनात् परमात्मनः ।
तद्भवेदेव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः ॥”
अस्यां स्नानफलम् । ब्रह्माख्यपुराणे ।
“येऽप्युपवाहिनी गङ्गां सङ्गृह्णावगाहिता ।
तेषां कुलानां लक्षन्तु भवन्तारयते शिवा ॥
अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति ।
स्नानमात्रेण गङ्गायां सदाः पुण्यस्य भाजनम् ॥”
दानधर्मे । [उच्यते ।
“अस्याः क्लीवा जडा अङ्गाः पतिता रोगिणी-
गङ्गां संसेय पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम् ॥
स्नानानु भक्ता गङ्गायां कर्तुं कामस्य गच्छतः ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते ॥”
तथा, ब्रह्माख्ये ।
“ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये ।
इह ते सर्वभोगानामन्ते स्नानस्य भाजनम् ॥”
अस्याः पूजायाः फलम् । श्रीमेये ।
“गङ्गायां पूजितायानु पूजिताः सर्वदेवताः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूजयेद्भारपगाम् ॥” * ॥
तस्यां यज्ञादिकरणफलम् । स्कान्दे ।
“यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् ।
गङ्गायां यत् कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥”
तथा भविष्ये ।
“सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम् ।
गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पिबतर्पणम् ॥
गयाश्राद्धं कृतं तेन उत्तुष्टस्तु वृक्षस्तथा ।
येन तद्वीचिसंसिक्तं तीरे श्राद्धमकारि च ॥” * ॥
तत्फलपानफलम् । भविष्ये ।
“गङ्गाध्यामात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत् ।
स्वच्छन्दं यः पिबेदापस्तस्य सुक्तिः करे स्थिता ॥
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तथ यासुनम् ।
नार्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गां वर्षेण जीयन्ति ॥
नाभ्यन्तर्गततोयानां स्नानां क्षापि देहिनाम् ।
तत्तत्तीर्थफलप्राप्तिर्नात्र कार्या विचारणा ॥”
यमोक्तौ ।
“क्षेत्रस्यमुत्तुतं वापि शीतमुष्णमथापि वा ।
गाङ्गेयं हरते पापमाजन्ममरणान्तिकम् ॥” * ॥
अस्यां मरणफलम् । कूर्मपुराणे ।
“गङ्गायां स्नानतो नृत्वा सुक्तिमाप्नोति मानवः ।
अज्ञानाङ्गुलिकश्च यानि नास्त्यत्र संशयः ॥
गङ्गायाश्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।
अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे ॥”
तथा च, स्मृतौ ।
“शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायास्तत्तरायणे ।
धन्या देहं विसृजन्ति हृदयस्य जनार्दने ॥” * ॥
तत्साक्षिनिक्षेपफलम् ।
“दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति ।

गङ्गा

गङ्गायां मरणे यादृक् स तादृक् फलमाप्नुयात् ॥” * ॥
तत्र त्रयोदशक्रियावर्जनं यथा, ब्रह्माख्ये ।
“गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्जयेत् ।
श्रीचमाचमनं सेकं निर्माल्यं मलघर्षणम् ॥
गात्रसम्माहनं क्रीडां प्रतिग्रहमथो रतिम् ।
अन्यतीर्थरतिश्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम् ॥
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारश्च विप्रेषतः ॥” * ॥
अथ नारायणचित्रलक्षणम् । ब्रह्मपुराणे ।
“प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्त्रचतुष्टयम् ।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥”
अथ गर्भतीर्थलक्षणम् ।
“भाद्रपदाशुक्लपक्षे यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ।
साङ्गद्विस्तृतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते ॥” * ॥
तीरे प्रतिग्रहादिनिषेधो यथा,—
“तीरे प्रतिग्रहस्याव्यवस्थाव्यो धर्मस्य विक्रयः ॥”
अथ गङ्गाचित्रफलम् । स्कान्दे ।
“तीराङ्गयुतिमात्रम् परितः चित्रमुच्यते ।
अत्र यद्यत् कृतं कर्म गङ्गायां नात्र संशयः ।
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये नृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
(अस्या माहात्म्यं यथा, महाभारते । १।५।६८।
“न गङ्गा सङ्गं तीर्थं न देवः केशवात् परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥”
अस्या च माहात्म्यवर्णने सहस्रनामकथनं यथा,
काशीखण्डे २६ अध्याये ।
अगस्त्य उवाच ।
“विना स्नानेन गङ्गायां नृणां जन्म निरर्थकम् ।
उपायान्तरमस्यन्यद् येन स्नानफलं लभेत् ॥
अशक्तानां च पङ्कनामालस्योपेक्षात्मनाम् ।
दूरदेशान्तरस्थानां गङ्गास्नानं कथं भवेत् ॥
दानं वाध व्रतं वाध मन्त्रः स्तोत्रं जपोऽथवा ।
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनम् वा ॥
यदास्ति किञ्चित् षड्वक्त्रं गङ्गास्नानफलप्रदम् ।
विधानान्तरमात्रेण तद्द प्रणतय मे ॥
त्वत्तो न वेद स्कन्दाव्यो गङ्गागर्भसमुत्सवः ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते ॥”
स्कान्दे उवाच ।
सन्ति पुण्यजलानीह सर्वासि सरितो मुने ।
स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितात्माभ्युषितानि च ॥
दृष्टप्रत्ययकारिणि महामहिमभाङ्गापि ।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोऽयं शोऽपि न तच्च वै ॥
अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव ! ।
दग्धे गङ्गातमाङ्गेन देवदेवेन शुम्भुना ॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यत्वे ज्ञाद्वी अन्यैः ।
विना विष्णुपदीं कान्यत् समर्थमवमोचने ॥
गङ्गास्नानफलं ब्रह्मम् । गङ्गायामेव लभ्यते ।
यथा द्राक्षाफलखादो द्राक्षायामेव नान्यतः ॥ १० ॥
अथ्युपाय इह त्वेकः स्यादेवनाविकलं फलम् ।
स्नानस्य देवसरितो महागुह्यतमो मुने ! ॥
श्रियभक्ताय शान्ताय विष्णुभक्तिपराय च ।
अज्ञानवे त्वास्तिकाय गर्भवाससुसुप्तवे ॥

गङ्गा

कथनीयं न चान्यस्य कस्यचित् केनचित् कश्चित् ।
 इदं रहस्यं परमं महापातकनाशनम् ॥
 महाश्रेयस्करं पुण्यं मनोरथकरं परम् ।
 दुनदीप्रीतिजनकं शिवसन्तोषसन्तति ॥
 नानां सहस्रं गङ्गायाः स्तवराजेषु शोभनम् ।
 जप्यानां परमं जप्यं वेदोपनिषदा समम् ।
 जपनीयं प्रयत्नेन मौनिना वाचकं विना ।
 सुचिन्त्यानेषु सुचिना सुस्पष्टाक्षरमेव च ॥
 स्कन्द उवाच । ओं नमो गङ्गादेव्यै ॥
 ओं कारुण्यप्रियया जरातुलाभनन्ताऽनन्तसत्त्वा ।
 अत्युदारारभ्याऽशोकालकनन्दाऽनन्ताऽमला ॥
 अनाथवत्सलाऽमोघाऽपां योनिरन्तप्रदा ।
 अत्यक्तलज्जयाऽभोभ्याऽनवच्छिन्नाऽपराजिता ॥
 अनाथनाथाऽभीष्टार्थसिद्धिदानज्ञवर्द्धिनी ।
 अग्निमादिगुणाधाराऽग्रगण्याऽलीकहारिणी ॥
 अचिन्त्यशक्तिरनघाऽहुतरूपाऽघहारिणी ।
 अद्रिराजसुताऽष्टाङ्गयोगसिद्धिप्रदाऽद्युता ॥२०॥
 अक्षुण्णशक्तिरसुदाऽनन्ततीर्थाऽनन्तोदका ।
 अमन्तमहिमाऽपाराऽनन्तसौख्यप्रदाऽमदा ॥
 अशेषदेवतामूर्तिरघोराऽनन्तरूपिणी ।
 अविद्याजालशमनी ह्यप्रतर्क्यगतिप्रदा ॥
 अशेषविघ्नसंहर्त्री त्वष्टाऽगुणगुम्फिता ।
 अज्ञानतिमिरव्योतिरदुःखप्रदाऽपरायणा ॥
 अभिरामानवदाश्रयन्तसारारुक्लङ्किनी ।
 आरोग्यदानन्दवल्ली लापप्रार्थिनिनाशिनी ॥
 आश्चर्यमूर्तिरायुष्या ह्याद्याप्राप्त्यर्थं सविता ।
 आप्यायिष्यामविद्यायाः त्वानन्दाश्वासदायिनी ॥
 आलस्यप्रापदा हन्त्री ह्यानन्दाऽनन्तवर्धिणी ।
 इरावतीऽदात्रीया त्विष्टापूर्वफलप्रदा ॥
 इतिहासश्रुतीथार्था त्विष्टासुत्रशुभप्रदा ।
 इत्या शीलसन्निवृत्त्या त्विन्द्रादिपरिवन्दिता ॥
 इलालङ्कारमालेङ्गा त्विन्दिरा रम्यमन्दिरा ।
 इदिन्द्रादिसंसेया त्वीश्वरीश्वरवल्लभा ॥
 इतिभीतिहरेया च त्वीदनीयचरित्रभृत् ।
 उत्कृष्टशक्तिरुत्कृष्टोदुपमखलचारिणी ॥
 उदितान्नरमार्गोऽभोरगलोकविहारिणी ।
 उद्योर्वीरोत्पलोत्कुम्भा उपेन्द्रचरणप्रदा ॥३०॥
 उदन्तपूर्वसिद्धेस्तुष्टोदोत्साहप्रवर्द्धिनी ।
 उद्वेगप्राणशमनी उद्वारणसुता प्रिया ॥
 उन्मत्तस्थितिसंहारकारियुपरिचारिणी ।
 ऊर्जं वहन्त्यूर्जधरोज्ज्वली चोर्मिमालिनी ॥
 उर्ध्वरेतःप्रियोर्ध्वा ह्यूर्मिलोऽङ्गतिप्रदा ।
 अविष्टमस्तुर्द्धिश्च अणचयविनाशिनी ॥
 अतम्भरुद्धिदात्री च ऋक्स्वरूपा ऋजुप्रिया ।
 अक्षमार्गवहर्चाश्चिर्जुमार्गप्रदर्शिनी ॥
 श्रुतिताखिलधर्मार्था त्वेकैकान्तदायिनी ।
 श्रुतनीयसमावेष्ट्या त्वेतिताऽशेषपातका ॥
 ऐश्वर्यदैव्यरूपा ह्येतिताऽह्येन्दवीद्युतिः ।
 ओजस्विन्यौघधोच्चैर्मोघोद्दीनदायिनी ॥
 ओष्ठाऽन्तर्मोक्षदात्री त्वौषधं भवरोगिणाम् ।
 औदार्यचक्षुरौघेभ्यो त्वौघेऽह्यैमेयरूपिणी ॥
 अम्बराध्वजान्ध्राम्बराजालाम्बुजेक्षणा ।

गङ्गा

अम्बिकाभ्युदयोनिरन्धोदाभ्युदहारिणी ॥
 अंशुमाला हंशुमती त्वङ्गीकृततपदानना ।
 अन्वतामिश्रहृन्मन्त्ररञ्जना ह्यञ्जनावती ॥
 कल्याणकारिणी काम्या कमलोत्पलगन्धिनी ।
 कुसुमती कमलिनी कान्ताः कल्पितदायिनी ॥
 काञ्चनाक्षी कामधेनुः कीर्तिज्ञत ज्ञेश्वरनाशिनी ।
 कलुषेष्ठा क्रतुफला कर्मबन्धविभेदिनी ॥४१॥
 कमलाक्षी कमहरा ह्यश्रुतपननुतिः ।
 करुणादा च कल्याणी कलिकल्मषनाशिनी ॥
 कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी ।
 कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मयाना कलावती ॥
 कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी ।
 कमनीयजला कम्पा कपर्दिसुकपर्दगा ॥
 कालकूटप्रशमनी कदम्बकुसुमप्रिया ।
 कालिन्दी केलिललिता कलकलालमालिका ॥
 कान्तलोकत्रया कणूः कण्ठनयनवत्सला ।
 खड्गिणी खड्गधाराभा खगा खड्गेन्दुधारिणी ॥
 खे खेलगामिनी खस्या खड्गेन्दुतिलकप्रिया ।
 खेचरी खेचरीबन्ध्या ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी ॥
 खड्गितप्रणताचौघा खलङ्गविनाशिनी ।
 खातेनःकन्दसन्दोहा खड्गखड्गाङ्गखेतिनी ॥
 खरमन्तापशमनी खनिः पीयूषपायसाम् ।
 गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥
 गम्भीराङ्गी गुणमयी गतातङ्गा गतिप्रिया ।
 गगनाद्याम्बिका गीता गद्यपद्यपरिष्कृता ॥५०॥
 गान्धारी गर्भशमनी गतिभयगतिप्रदा ।
 गोमती गुरुविद्या गौगोम्री गगनगामिनी ॥
 गोत्रप्रवर्द्धिनी गुरया गुणातीता गुणायणी ।
 गुह्याम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्गसमुद्भवा ॥
 गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिश्रिया ।
 गूढरूपा गुणवती गुर्वी गौरववर्द्धिनी ॥
 ग्रहपीडाहरा गुन्ना गरभी गानवल्लभा ।
 चर्महन्त्री घृतवती घृततुष्टिप्रदायिनी ॥
 चण्डारवप्रिया घोराऽघौघविघ्नसंकारिणी ।
 घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥
 घातुका घृणितजला घटपातकसन्ततिः ।
 घटकोटिप्रपीतापा घटिताऽशेषमङ्गला ॥
 घृणावती घृणनिघर्षसारा घृकनादिनी ।
 घुस्त्रणापिप्ररतनुर्धरा घर्धरम्बना ॥
 चन्द्रिका चन्द्रकान्ताम्बुचन्द्रापा चलद्युतिः ।
 चिन्कयी चितिरूपा च चन्द्रायुतप्रदानना ॥
 चाम्येयलोचना चारुचार्वाङ्गी चारुगामिनी ।
 चार्था चारित्रनिलया चित्रलक्षित्ररूपिणी ॥
 चम्पूचन्दनशुश्रुष्यसुखंभीया चिरस्थिरा ।
 चारुचम्पुकमलाद्या चमिताऽशेषदुष्कृता ॥६०॥
 चिदाकाशवह्नाऽचिन्त्या चक्षुषामरवीजिता ।
 चोरिता शेषशजिना चरिताऽशेषमङ्गला ॥
 ह्येदिताऽखिलपापौघा ह्यङ्गनी ह्यलहारिणी ।
 ह्यङ्गत्रिविष्टपतला ह्योदिताऽशेषबन्धना ॥
 ह्युरिताऽनन्तधारीघा ह्येनैराश्रुतगामिनी ।
 ह्यङ्गीकृतमरालौघा ह्यङ्गीकृतनिष्ठाऽनन्ता ॥
 जाङ्गवीण्या जगन्माता जप्या जङ्गलवीचिका ।

गङ्गा

जया जगद्गङ्गातीता जयणीया जगद्धिता ॥
 जीवनीजीवगङ्गा जगन्जीवा जगन्धरी ।
 जीवजीवातुलिका जम्बिजम्बनिवर्द्धिनी ॥
 जाद्यविघ्नसंनकरी जगद्योनिर्गलाविता ।
 जगदानन्दजननी जलजा जलजेक्षणा ॥
 जनलोचनपीयूषा जटातटविहारिणी ।
 जयन्ती जन्मपापघ्नी जनितज्ञानविग्रहा ॥
 भक्तरीवाद्यकुशला भालज्भालजलावृता ।
 भिद्योऽश्ववन्ध्या भ्रातृकारिणी भर्भरावती ॥
 टीकिताऽशेषपाताला टङ्गिकेनोऽद्रिपाटने ।
 टङ्कारण्यतकलोला टीकनीयमहातटा ॥
 डम्बरप्रवहा डीनराजहंसकुलाकुला ।
 डमडुमरुहस्ता च डामरोक्तमहाङ्का ॥७०॥
 टीकिताऽशेषनिष्ठाया टङ्कानादचलज्जला ।
 दुष्टविघ्नेशजननी दुग्धदुग्धितपातका ॥
 तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ।
 त्रिलोकगोप्त्री तीर्थेशी त्रैलोक्यपरिवन्दिता ॥
 तापत्रितयसंहर्त्री तजोबलविवर्द्धिनी ।
 त्रिलला तारणी तारा तारापतिकराक्षिता ॥
 त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिरूपिणी ।
 तृणाक्षेत्री तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा ॥
 तपोमयी तपोरूपा तपस्तीक्ष्णफलप्रदा ।
 त्रैलोक्ययापिनी त्रिस्तुप्तिस्तुत्तचक्ररूपिणी ॥
 त्रैलोक्यमुन्दरी तुष्ट्या तुष्ट्यातीतपदप्रदा ।
 त्रैलोक्यलक्ष्मीरूपिणी तस्या तिमिरचन्द्रिका ॥
 तजोगर्भा तपःसारा त्रिपुरारिशिरोरुहा ।
 त्रयीस्वरूपिणी तन्वी तपनाङ्गजभीतिनुत् ॥
 त्रिस्तारणिजामित्रं तर्पिताऽशेषपूर्विका ।
 तुलाविरहिता तीव्रपापतूलननूपात् ॥
 दारिद्र्यदमनी दद्या दुष्का दक्षमङ्गला ।
 दीक्षावती दरावाप्या दाक्षामधुरवारिभृत् ॥
 दर्शिताऽनेककुतुका दुष्टदुर्लभदःखहृत् ॥
 दैन्यहृद्दरितघ्नी च दानवारिपदाञ्जना ॥८०॥
 दन्दशूकविघ्नी च दारिताऽघौघसन्ततिः ।
 इता देवदमश्चन्ना दुर्वाराघविघातिनी ॥
 दमयाद्या देवमाता देवलोकप्रदर्शिनी ।
 देवदेवप्रिया देवी दिक्पालपदायिनी ॥
 दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दीर्घी दूषणवर्जिता ।
 दुग्धाम्बुवाहिनी दोह्या दद्या दद्यागतिप्रदा ॥
 दुनदी दीनशरणं देहिदेहिनिवारिणी ।
 द्राघीयसी दाघहन्त्री दितपातकसन्ततिः ॥
 दूरदेशान्तरचरी दुर्गमा देववल्लभा ।
 दुर्बुत्तघ्नी दुर्दिगाद्या दयाधारा दयावती ॥
 दुरासदा दानश्रीला द्राविणी दृष्टिस्तुता ।
 दैत्यदानवसंशुद्धिकर्त्री दुर्बुद्धिहारिणी ॥
 दानसारा दयासारा द्यावाभूमिबिगाहिनी ।
 दृष्टादृष्टफलप्राप्तिदेवताऽनन्तवन्दिता ॥
 दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा ।
 दृष्टयित्री दृष्टनीतिर्दृष्टदृष्टपराक्षिता ॥
 दुरोदरघ्नी दावाक्षिर्दृष्टदृष्टकेशेविधिः ।
 दीनसन्तापशमनी दात्री दव्युषैरिणी ॥
 दरीविदारणपरा दान्ता दान्तजनप्रिया ।

गङ्गा

हारितादितटा दुर्गा दुर्गारण्यप्रचारिणी ॥६०॥
 धर्मद्रवा धर्मधरा धनुर्धरा धृतिधुरा ।
 धेनुदानफलस्यार्धं धर्मकामार्थमोक्षदा ॥
 धर्मोर्मिवाहिनीधूम्रा धात्री धात्रीविभूषणम् ।
 धर्मिणी धर्मशीला च धनिकोटिलतावना ॥
 धातपापहरा ध्याया धावनी धृतकल्मषा ।
 धर्मधारा धर्मसारा धनदा धनवर्द्धिनी ॥
 धर्माधर्मगुणक्षेत्री धनूरकुसुमप्रिया ।
 धर्मेशी धर्मशास्त्रज्ञा धनधात्र्यसम्प्लित् ॥
 धर्मलभ्या धर्मजला धर्मप्रसवधर्मिणी ।
 ध्यानगम्यस्वरूपा च धरणी धातपूजिता ॥
 धूर्जटिजटासंस्था धन्या धीर्धारणावती ।
 नन्दा निर्व्याजजननी नन्दिनी नुम्रपातका ॥
 निविद्धविघ्ननिचया निजानन्दप्रकाशिनी ।
 नभोऽङ्गनचरी नृतिर्नम्या नारायणी सुता ॥
 निर्मला निर्मलाख्याना नाशिनी तापसम्पदाम् ।
 नियता नित्यसुखदा नानाचर्यमहानिधिः ॥
 नदीनदसरोमाता नायिका नाकदीर्घिका ।
 नद्योद्धारणधारी च नन्दनानन्ददायिनी ॥
 निर्विक्ताशेषभुवना निःसङ्गा निरुपद्रवा ।
 निरालम्बा निरुपपन्ना निर्णाश्रितमहामला ॥१००॥
 निर्मलज्ञानजननी निःशेषप्राणितापहन्तु ।
 निर्वोक्षवा नित्यतप्ता नमस्कृत्या निरञ्जना ॥
 निष्ठावती निरातङ्गा निर्लेपा निश्चयात्मिका ।
 निर्वद्या निरीक्षा च नीललोहितमङ्गला ॥
 नन्दितङ्गिगणस्तुत्या नागानन्दा नगात्मजा ।
 निष्कलङ्का नाकनदी निरयार्णवदीर्घनैः ॥
 पुण्यप्रदा पुण्यगर्भा पुण्यापुण्यतरङ्गिणी ।
 पृथुः पृथुफला पूर्णा प्रणतार्तिप्रभञ्जिनी ॥
 प्राणदा प्राणिजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी ।
 पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥
 परापरफलप्राप्तिः पावनी च पयस्विनी ।
 परानन्दा प्रल्लसार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥
 पुराणपठिता प्रीता प्रणवाचरूपिणी ।
 पार्वती प्रेमसम्पन्ना पशुप्राणविमोचनी ॥
 परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशिनी ।
 परमानन्दनिष्पन्दा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी ॥
 पानीयरूपनिर्वाणा परिचाणपराधया ।
 पापेभ्यनदवज्जाला पापारिः पापनामनुत् ॥
 परमेश्वर्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परापरा ।
 प्रत्यक्षलक्ष्मीः पद्माक्षी परयोमानन्दसवा ॥११०॥
 प्रसन्नरूपा प्रणिधिः पूता प्रत्यक्षदेवता ।
 पिनाकिपरमप्रीता परमेष्ठिकमखलुः ॥
 पद्मनाभपदार्पण प्रकृता पद्ममालिनी ।
 परर्द्धिदा पुष्टिकरी प्रण्या पूर्णिः प्रभावती ॥
 पुनाना पीतगर्भप्रो पापपञ्चतनाशिनी ।
 फलिनी फलहस्ता च फुल्लाम्बुजविलोचना ॥
 फालितेनोमहाक्षेत्रा फणिलोकविभूषणम् ।
 फेनच्छलप्रणमनाः फुल्लक्षैरवगन्धिनी ॥
 फेनिलाच्छामुधाराभा फुल्लुञ्जाटितपातका ।
 फाणितखादुसलिला फाण्टपञ्चजलाविना ॥
 विन्दमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ।

गङ्गा

अक्षय्या अक्षलद्वाक्षी अक्षिणा विमलोदका ॥
 विभावरी च विरजा विक्रान्तानेकविष्टपा ।
 विश्वमित्रं विष्णुपदो वैष्णवी वैष्णवप्रिया ॥
 विरूपाक्षप्रियकरी विभूतिर्विश्वतोमुखी ।
 विपाशा वैकुण्ठी वेदा वेदाचररसस्रवा ॥
 विद्या वेगवती वन्द्या वृंहणी ब्रह्मवादिनी ।
 वरदा विप्रलया च वरिष्ठा च विप्रोधनी ॥
 विद्याधरी विप्रोक्ता च वयोवृन्दनिधेविता ।
 वल्लुङ्का बलवती योमस्या विबुधप्रिया ॥१२०॥
 वागी वेदवती विक्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी ।
 ब्रह्माखोटिव्याप्राप्तुर्ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
 ब्रह्मेशविष्णुरूपा च बुद्धिर्विभववर्द्धिनी ।
 विलासिसुखदा वैष्णवा व्यापिनी च वृषारणिः ॥
 वृषाङ्गमौलिनिलया विपद्मार्त्तिप्रभञ्जिनी ।
 विनीता विनता ब्रधतनया विनयान्विता ॥
 विपक्षो वाद्यकुशला वैश्वश्रुतिविचक्षणा ।
 वर्चस्करी बलकरी बलोन्मूलितकल्मषा ॥
 विपाशा विगतातङ्का विकल्पपरिवर्जिता ।
 वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्विच्छिन्नबन्धना ॥
 व्रतरूपा वितरूपा बहुविघ्नविनाशकृत् ।
 वसुधारा वसुमती विपित्राङ्गी विभावसुः ॥
 विनया विश्वबीजं च वामदेवी वरपदा ।
 वृषाश्रिता विषयिणी च विज्ञानोन्मेषुमालिनी ॥
 भया भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी ।
 भूतधात्री भयहरा भक्तदारिद्र्यघातिनी ॥
 सुक्तिसुक्तिप्रदा भेशी भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
 भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भृतिः ॥
 भवप्रिया भवदेष्ट्री भूतिदा भूतिभूषणा ।
 भाललोचनभावज्ञा भूतभयभवन्तप्रभुः ॥१३०॥
 भान्तिज्ञानप्रशमनी भिन्नब्रह्माखण्डमण्डपा ।
 भूरिदा भक्तिसुलभा भाग्यवदृष्टिगोचरी ॥
 भञ्जितोपपन्नकुला भक्ष्यभोज्यसुखप्रदा ।
 भिद्यणीया भिक्षुमाता भावाभावस्वरूपिणी ॥
 मन्दकिनी महानन्दा माता सुक्तितरङ्गिणी ।
 महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरी ॥
 सुनिस्तुता मोहहन्त्री महातीर्था मधुसवा ।
 माधवी मानिनी मान्या मनोरथपथातिगा ॥
 मोक्षदा मतिदा सुख्या महाभाग्यजनाश्रिता ।
 महावेगवती मेधा महामहिमभूषणा ॥
 महाप्रभावा महती मीनचञ्चललोचना ।
 महाकारुण्यसंपूर्णा महर्द्धि च महोत्पला ॥
 मूर्त्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमणिक्कभूषणा ।
 सुक्ताकलापनेपथ्या मनोनयननन्दिनी ॥
 महापातकराशिघ्नी महादेवाङ्गहारिणी ।
 महोर्मिमालिनी सुक्ता महादेवी मनोन्मनी ॥
 महापुण्योदयप्राप्या मायातिमिरचञ्चिका ।
 महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥
 मालाधरी महोपाया महोरगविभूषणा ।
 महामोहप्रशमनी महामङ्गलमङ्गलम् ॥१४०॥
 मार्तण्डमण्डलचरी महालक्ष्मीर्मदीर्घभक्ता ।
 यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥
 योगसिद्धिप्रदा याव्या यशोश्रुतिपूरिता ।

गङ्गा

यशेशी यशफलदा यशनीया यशस्करी ॥
 यमिसेया योगयोनिर्योगिनी युक्तबुद्धिदा ।
 योगज्ञानप्रदा युक्ता दमादद्याङ्गयोगयुक्ता ॥
 यन्त्रिताघौघसचारा यमलोकनिवारिणी ।
 यातायातप्रशमनी यातनानामल्लसनी ॥
 यामिनीशक्तिमाक्षोदा युगधर्मविवर्जिता ।
 रेवतीरतिहृदय्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥
 रत्नाकरप्रेमपात्रं रसज्ञा रसरूपिणी ।
 रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरङ्गिणी ॥
 रत्नाक्षी रत्नरमणी रागद्वेषविनाशिनी ।
 रमा रामा रम्यरूपा रोगिनीवातुरूपिणी ॥
 रक्षितद्रोचनी रम्या रक्षिरा रोगहारिणी ।
 राजहंसा रत्नवती राजतुक्कोलराजिका ॥
 रामणीयकरेखा च रजारी रोगरोषिणी ।
 राका रङ्गाक्षिशमनी रम्या रोलम्बराविणी ॥
 रागिणी रञ्जितप्रिया रूपलावण्यशेषधिः ।
 लोकप्रखल्लोकवन्द्या लोलतुक्कोलमालिनी ॥
 लीलावती लोकभूमिलोकलोचनचञ्चिका ।
 लेखसवन्ती लटभा लघुवेगा लघुत्वहृत् ॥१५१॥
 लास्यतरङ्गहस्ता च ललितालम्बभङ्गिणी ।
 लोकबन्धुलोकधात्री लोकेश्वरगुणोन्मिता ॥
 लोकत्रयहिता लोका लक्ष्मीलक्ष्मणलक्षिता ।
 लीलालक्षितनिर्वाणा लावण्यान्तवर्धिणी ॥
 वैष्णवरी वासवेद्या बन्धत्वपरिहारिणी ।
 वासुदेवाङ्गुरेणुघ्नी वञ्चिवञ्चनिवारिणी ॥
 शुभावती शुभफला शान्तिः शान्तनुवल्लभा ।
 शूलिनी शैशववयाः शीतलान्तवाहिनी ॥
 शोभावती शीलवती शोषिताशेषकिल्बिषा ।
 शरण्या शिवदा शिष्टा शरज्जन्मप्रसूः शिवा ॥
 शक्तिः शशाङ्कविमला शमनसदृशसमता ।
 शमा शमनमार्गप्रो श्रितिकण्ठमहाप्रिया ॥
 शुचिः शुचिकरी शेषा शेषशायिपदोद्भवा ।
 श्रीनिवासश्रुतिः श्रद्धा श्रीमती श्रीः शुभव्रता ॥
 शुद्धविद्या शुभावर्णा श्रुतानन्दा श्रुतिस्तुतिः ।
 शिवेतरङ्गी श्वरी शाम्भरीरूपधारिणी ॥
 श्वशानशोधनी श्रान्ता श्वश्वत्तदृष्टिभुता ।
 श्रालिनी श्रालिशोभाट्टा श्रिखिवाहनगर्भभृत् ॥
 शंसनीयचरित्रा च श्रान्तिताशेषपातका ।
 षड्गुणैश्वर्यसम्पन्ना षडङ्गश्रुतिरूपिणी ॥१६१॥
 षण्मताहारिसलिला श्राव्यनदनीश्रिता ।
 सरिङ्गरा च सुरसा सुप्रभा सुरदीर्घिका ॥
 स्वःसिन्धुः सर्वदःस्वप्नी सर्वव्याधिमहौषधम् ।
 सेवा सिद्धिः सती सक्तिः स्कन्दकृष्णसरस्वती ॥
 सम्पत्तरङ्गिणी सुखा स्यादुमौलिलालया ।
 सौम्येदा सुभगा सौख्या स्त्रीषु सौभाग्यदायिनी ॥
 स्वर्गनिःश्रेणिका स्वक्षा स्वधा स्वाहा सुधाजला ।
 समुद्ररूपिणी स्वर्ग्या सर्वपातकवैरिणी ॥
 सृताचहारिणी सीता संसाराब्जितरङ्गिका ।
 सौभाग्यसुन्दरी सन्ध्या सर्वसारसमन्विता ॥
 हरप्रिया हृषीकेशी हंसरूपा हरिप्रियी ।
 हृताचसङ्गा हितहृत् हेली हेलीचगर्भहृत् ॥
 हेमदा हानिताघौघा शुभविघ्नविघ्नी हमा ।

गङ्गा

इति नामसहस्रं हि गङ्गायाः कलशोद्भवः ।
 कीर्तयित्वा नरः सन्त्यग् गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
 सर्वपापप्रशमनं सर्वविघ्नविनाशनम् ।
 सर्वस्त्रीजनपाच्छेदं सर्वपावनपावनम् ॥
 अङ्गुलीभोदफलं चतुर्वर्गसम्पदिल्लम् ।
 सङ्गन्तपादवाप्नोति लोककृतफलं सुते ॥१७०॥
 सर्वतीर्थेषु यः स्नातः सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
 तस्य यत् फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनाच्च तत् ॥
 सर्वव्रतेषु यत् पुण्यं सन्त्यक् तीर्थेषु वाङ्मवः ।
 तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यं नियतः पठन् ॥
 स्नानकाले पठेद्यस्तु यत्र कुत्र जलाशये ।
 तत्र सन्निहिता नूनं गङ्गा त्रिपथगा रुने ॥
 श्रेयोऽर्थी लभते श्रेयो धनार्थी लभते धनम् ।
 कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
 वर्षं त्रिकालपठनात् अङ्गुली युचिमानसः ।
 ऋतुकालाभिगमनादपुत्रः पुत्रवान् भवेत् ॥
 नाकालमरणं तस्य नाभिचौराहिसाध्वसम् ।
 नाम्नां सहस्रं गङ्गायाः यो जपेच्छ्रद्धया सुने ॥
 गङ्गानामसहस्रसु जप्ता यामान्तरं व्रजेत् ।
 कार्यसिद्धिमवाप्नोति निर्विघ्नो गेहमाविशेत् ॥
 तिथिवारचयोगानां न दोषः प्रभवेत् तदा ।
 यदा जप्ता व्रजेदेतत् स्तोत्रं यामान्तरं नरः ॥
 आधुरारोग्यजननं सर्वोपद्रवनाशनम् ।
 सर्वसिद्धिकरं पुंसो गङ्गानामसहस्रकम् ॥१७१॥
 जप्तान्तरसहस्रेषु यत् पापं सन्त्यगर्जितम् ।
 गङ्गानामसहस्रस्य जपनात् तत् त्रयं व्रजेत् ॥
 ब्रह्मज्ञो मत्तपः स्वर्गस्तेषु च गुरुतत्पगः ।
 तत्संयोगी भूगृह्णन्ता मातृहा पित्रहा सुने ॥
 विश्वासवाती गरदः कृतघ्नो मित्रघातकः ।
 अहिरो गोवधकरो गुरुद्वेषापहारकः ॥
 महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपपातकैः ।
 सुच्यते अङ्गुली जप्ता गङ्गानामसहस्रकम् ॥
 आध्याध्यापरिचिन्तो घोरतापपरिव्रतः ।
 सुच्यते सर्वदुःखेभ्यः स्ववस्यास्यानुकीर्तनात् ॥
 संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
 अभीष्टतां लभेत् सिद्धिं सर्वैः पापैः प्रसुच्यते ॥
 संशयाविष्टचित्तस्य धर्मविदेधिगोऽपि च ।
 दाम्भिकस्यापि हिंसस्य चेतो धर्मपरं भवेत् ॥
 वर्णाश्रमपथीनस्तु कामक्रोधविवर्जितः ।
 यत् फलं लभते ज्ञानी तदाप्रोक्तस्य कीर्तनात् ॥
 गायत्रायुतजपेन यत् फलं सप्तपार्जितम् ।
 सहस्रं पठनतः सन्त्यक् तदशेषमवाप्नुयात् ॥१७२॥
 गां दत्त्वा वेदविदुषे यत् फलं लभतं कृती ।
 तत् पुण्यं सन्त्यगास्नातं स्ववराजसङ्गन्तपात् ॥
 गुरुपुत्रवधं कुर्वन् यावज्जीवं नरोत्तमः ।
 यत् पुण्यमर्जयेत् तद्गात्रं वर्षं त्रिषवणं जपन् ॥
 वेदपारायणात् पुण्यं यैश्च परिपठते ।
 तत् षड्भासेन लभते त्रिसन्ध्यं परिकीर्तनात् ॥
 गङ्गायाः स्ववराजस्य प्रवृत्तं परिशीलनात् ।
 शिवभक्तिमवाप्नोति विष्णुभक्तोऽप्यथा भवेत् ॥
 यः कीर्तयेद्गुह्यं गङ्गानामसहस्रकम् ।
 तत्तत्तमीषे कञ्चन गङ्गादेवी सदा भवेत् ॥

२८८

गङ्गा

सर्वत्र पूज्यो भवति सर्वत्र विजयी भवेत् ।
 सर्वत्र सुखमाप्नोति जाद्वीक्षोच्चपाठतः ॥
 सदाचारी स विजयः स शुचिस्तु सदैव हि ।
 कृतसर्वसुरार्थः स कीर्तयेद् य इमां स्तुतिम् ॥
 तस्मिंस्तुप्ते भवेत् जप्ता जाद्वी नात्र संशयः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्चयेत् ॥
 स्ववराजभिमं गाङ्गं श्रद्धयाद्यच्च वै पठेत् ।
 आवयेद्य तद्भक्तान् दम्भलोभविवर्जितः ॥
 सुच्यते त्रिविधैः पापैर्मनोवाक्कायसम्भवेः ।
 क्षयान्निव्यापतामेति पितृणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
 सर्वदेवप्रियश्चापि सर्वार्थिगणसम्मतः ।
 अन्ते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीश्रतसंहतः ॥
 दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसमन्वितः ।
 नन्दनादिने स्त्रैरं देववत् स प्रमोदते ॥२००॥
 सुच्यमानेषु विशेष आङ्गकाले विशेषतः ।
 जपद्भिर् महाकीर्त्तं पितृणां त्रिप्रकारकम् ॥
 यावन्ति तत्र सिकथानि यावन्तोऽम्बुकाः स्थिताः ।
 तावन्त्येव हि वर्षाणि मोदन्ते स्मः पितामहाः ॥
 यथा प्रीयन्ति पितरो गङ्गायां पिच्छदानतः ।
 तथैव हृद्युः आङ्गे स्ववस्यास्यानुसंभवात् ॥
 एतत् स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते ।
 तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवन् सदा ॥
 अगस्ते ! किं बहूक्तेन वदन् मे निश्चितं वणः ।
 संशयो नात्र कर्तव्यः सन्देहार्थं फलं न हि ॥
 यावन्ति मध्ये स्तोत्राणि मन्त्रजालान्यनेकशः ।
 तावन्ति स्ववराजस्य गाङ्गेयस्य समानि न ॥
 यावज्जन्म जपेद्यस्तु नाम्नामेतत् सहस्रकम् ।
 स कीर्तयेद्यपि न्यतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
 निर्व्यं नियमवानेतद्यो जपेत् स्तोत्रसुप्तम् ।
 अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे न्यतो भवेत् ॥
 एतत् स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
 विष्णवे निजभक्ताय सुक्तिवीजाचरास्यदम् ॥
 गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्नयेरितम् ।
 सिद्धासुखीर्द्वी तस्मादेतत् स्तोत्रं जपेत् सुधीः ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासहस्र-
 नामकथनं नामैकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥३॥॥
 इयमेव शिवस्य तोयरूपा परा स्त्रीः । यथा,
 काशीखण्डे ॥२७॥ २—७ ॥

इंश्वर उवाच ।

“निशामय महाबाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर !
 प्राप्तं वाराणसीत्याख्यामविसृज्य यथा तथा ॥
 निर्दग्धान् सागरान् शुक्ला कपिलक्रोधवर्जिना ।
 अश्वमेधान् संयुक्तान् पूज्यजान् स्वान् भगीरथः ॥
 सूर्यवंशे महातेजा राजा परमधार्मिकः ।
 आरिराधयिषुर्गाङ्गां तपसे कृतनिश्चयः ॥
 हिमवन्तं नगश्रेष्ठममात्यस्तराज्यधूः ।
 जगाम यशसां राशिबद्धिधौर्गुः पितामहान् ॥
 ब्रह्मशापाभिनिर्दग्धान् महादुर्गतिमानपि ।
 विना त्रिमार्गैर्गङ्गां विष्णो ! को जन्तुस्त्रिदिवं नयेत् ॥
 नमैव सा परा स्त्रीस्तोयरूपा शिवात्मिका ।
 ब्रह्मास्नानमनेकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥

गङ्गाध

शरीरस्या इडा नाडी । यथा, हटयोगदीपि-
 कायाम् ॥ ३ ॥ ११० ॥
 “इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुनानदी ।
 इडापिङ्गलयोर्मध्ये बालरूपा च कुण्डली ॥”
 दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
 “क्रियाकारणरूपत्वात् सरणाच्च सरिक्ता ।
 सङ्गमाश्रमनाङ्गा लोके देवी विभासते ॥”
 गङ्गाका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः
 “अभाषितपुंस्काच ॥” ७।३।४८ । इति पाणिनि-
 मतेन गङ्गाका गाङ्गाका इत्येव पदद्वयं सिद्धं
 परं सुगबोधमतेन “वाचापोऽनुक्तपुंस्त्वस्य ।”
 इति छन्देण । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गाका इति
 पदद्वयं सिद्धम् । “वायव्यमकारस्यापि स्थित्य-
 र्थम् ।” इति सुगबोधटीकाह् दुर्गादासः ।
 गङ्गा । इति सुगबोधम् ॥
 गङ्गाचिह्नी, स्त्री, (गङ्गास्थिता चिह्नी ।) चिह्न-
 विशेषः । गाङ्गाचिह्न इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 देवङ्गी २. विन्धका ३. जलकुण्डली ४ । इति
 हारावली ॥
 गङ्गाजः, पुं, (गङ्गायाः गङ्गागर्भात् जायते इति ।
 जन् + डः ।) भीष्मः । इति शुन्दरनावली ॥
 कार्तिकेयः । इति भारतम् ॥
 गङ्गाटियः, पुं, (गङ्गायां गङ्गादिनद्यामित्यर्थः
 अटतीति । अट् + अच् । ततो टक् । यद्वा
 गङ्गातटे यातीति । या + कः । एधोदरात् तकार-
 लोपे साधुः ।) मत्स्यभेदः । चिह्निङ्गि इति
 भाषा । तत्पर्यायः । गलानिलः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 गङ्गाधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । गङ्गाया
 धरः । स्वशरीरोटाभिरिति शेषः ।) शिवः । इत्य-
 मरः ॥ १ । १ । ३६ ॥ (अय्य गङ्गाधारणविवरणं
 यथा, रामायणे । १ । ४३ । १-११ ।
 “देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठायनिपीडिताम् ।
 कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं ससुपासनम् ॥
 अथ संवत्सरे पूर्णं सर्वलोकनमस्कृतः ।
 उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥
 प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।
 शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥
 ततो ह्यैवमती श्रेष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ।
 तदा सातिमहद्वपं कृत्वा वेगश्च दुःसहम् ॥
 आकाशादपतन्नाम ! शिवे शिवशिरस्युत ।
 अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्हरा ॥
 विश्राम्य हं हि पातालं सोतसा गृह्य शङ्करम् ।
 तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥
 तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
 सा तस्मिन् पतिता पुराया पुण्ये रुद्रस्य नृहर्षिनि ॥
 हिमवत्प्रतिभे राम ! जटामखलगङ्गरे ।
 सा कथयितुं महीं गन्तुं नाशक्नोत् यत्नमाश्रिता ॥
 नैव सा निर्गमं लोमे जटामखलमन्ततः ।
 तत्रैवावभमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् ॥
 तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममाश्रितः ।
 स तेन तोषितश्चासीदहर्न्तं रघुनन्दनम् ॥

गजः

विषयं ततो गङ्गां हरो विन्दुसुरः प्रति ॥”) सतुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ॥ (जीर्णाति-
सारोगनाशकसूत्रोपधविशेषः । यथा,—
“घातक्यामलकीपयोधरटकीकङ्कयष्टीमधु-
श्रीजम्बान्मफलास्थिनागरविषाङ्गीवेरलोभेनचैः ।
मुल्यांश्च विहितं सतकुलजलं गङ्गाधराख्यं मह-
र्ष्यं तूर्णमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम् ॥”
इति श्रद्धार्थचिन्तामणिः ॥)

गङ्गापत्नी, स्त्री, (गङ्गावत् पवित्रं शुभं वा पत्रमस्या
इति ङीष् ।) वृक्षविशेषः । तत्पण्यायः । पत्नीर-
सुगन्धा १ गन्धपत्रिका ४ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । ब्रण-
रोपकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गापुत्रः, पुं, (गङ्गायाः पुत्रः ।) भीष्मः । इति
पुराणम् ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । सुरदा-
यराश इति पारस्य भाषा । स तु खेटात् तीवर
कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
(कार्तिकम् ॥)

गङ्गासुतः, पुं, (गङ्गायाः सुतः पुत्रः ।) कार्ति-
केयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । २३१ । १५ ।

“सहस्रश्रीर्ध्वमनन्तरूपः
सहस्रपाशं गुरुशक्तिधारी ।
गङ्गासुतत्वं स्वमतेव देव ।
स्वाहामहोत्तिकां तदेव ॥”)

भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥

गङ्गिका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः
“अभावितपुंस्काच्च ॥” ७।३।४८ इति पञ्चे इत् ।)
गङ्गा । इति सुगन्धोद्यम् ॥

गङ्गः, पुं, (गम् + सम्प्रदाहत्वात् क्रिप् तुक् च गतं
गमनं ऋति नाशयतीति । गत् + क्त्वा + कः ।)
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाङ्ग इति भाषा ॥
निर्विसर्गं गमनक्रियाश्रुमतिः । (तदा गमघातो-
र्लोठि मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति
आकरणम् ॥ यावो इति भाषा ॥

गङ्ग, खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) गङ्गति । इति दुर्गादासः ॥

गङ्ग, इ मदे खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
अकं-सेट् इदित् ।) इ, कर्मणि गङ्गति । इति
दुर्गादासः ॥

गङ्ग, क खने । (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गज-
यति । इति दुर्गादासः ॥

गङ्गः, पुं, (गङ्गति मदेन मत्तो भवतीति । गङ् +
अच् ।) इक्षी । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (स तु
त्रिविधः । यथाह श्रद्धार्थचिन्तामणिः ।
“भद्रो मन्दो ऋगक्षैव विज्ञेयास्त्रिविधा गङ्गाः ॥”
अस्य लक्षणादिकं यथा, वृहत्संहितायां ६७
अध्याये ।

“मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा
न कोपदिग्धाश्च लक्षाः क्षमाश्च ।
मात्रैः समैश्चापसमानवंशा
वराहगुणैर्धनैश्च भद्राः ॥

गजः

वक्षोऽथ कक्षावलयः श्रयाश्च
लम्बोदरखण्डहतौ गलश्च ।
खाला च कुक्षिः सह पंचकेन
सै ही च दृग्मन्दमतङ्गजस्य ॥
वृगास्तु वृक्षाधरवालमेद्रा-
स्तन्वत्कुक्षिद्विजहस्तकणाः ।
खूलेक्षणाच्चेति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनागा यतिमिश्रचिह्नाः ॥
पञ्चोन्नतिः सप्त ऋगस्य दैर्घ्य-
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विद्वयवय मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥
भद्रस्य वर्णो हरितो मदस्य
मन्दस्य हारिद्रकसप्तिकाशः ।
लम्बो मदश्चाभिहितो ऋगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥
ताम्बोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
क्षिप्रोन्नतायदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापौन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा-
स्तन्विकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्मोन्नतद्विग्नवविंशतिभिर्गणैश्च ।
रेखात्रयोपचितदृष्टकराः सुवाला
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥
दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः
सजलाम्बोदनिनादहं हिण्यः ।
वृहदायततृप्तकन्धरा
धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥
निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान्
कुलवामनकमेधविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान्
श्यावनीलश्रवलासिततालून् ॥
खल्यवक्त्ररुहमतकुण्डलान्
हस्तिनी च गजलक्ष्मणयुक्ताम् ।
गर्भिणी च वृषतिः परदेशं
प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ ॥

यथा, भट्टिः । १४ । ५ ।

“हया जिह्वेधरे हर्षाङ्गभीरं जगजुर्गजाः ॥”
परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वयं पादोनहस्त-
द्वयश्च । (यथा, श्रद्धार्थचिन्तामणौ ।

“अरलीनां प्रतान्धवावेवः षष्ट्यधिकानि च ।
गजप्रमाणमाख्यातं सुनिभिर्नक्षत्रादिभिः ॥”

वास्तुनः स्थानभेदः । इति मेदिनी ॥

“प्रस्तारे दैर्घ्यमानानु खहस्तेन तथा नरैः ।
लला चित्रं गजेर्हत्वा वास्तुस्थाननिरूपणम् ॥

ध्वजो धूमश्च सिंहश्च आ वृषः खर एव च ।

गजः काकपदश्चैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः ॥

ध्वजे विभूतिभरणश्च धूमे
सिंहे जयः आ च करोत्यनर्थम् ।

वृषे च भोगी चययं खरे च

वृष्टिर्गणे काकपदे विनाशः ॥”

इति ज्योतिषम् ॥ ॥

गजता

ज्यौषधपाकार्थगर्भविशेषः । यथा,—

“हस्तप्रमाणगर्भो यः पुटः स तु गजावयः ।
इत्थं चारत्रिके कुक्षे पुटो वाराह उच्यते ॥”

इति वैद्यकप्रयोगान्तम् ॥

(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्रः । यथा,
काशीखण्डे । ६८ । ३ ।

“महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः ।
प्रमथन् प्रमथान् सर्वांन् निजवीर्यमदोद्धतः ॥”)

गजकन्दः, पुं, (गज इव स्थूलः गजस्य दन्त इव वा
कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गजकूर्मांशौ, [न] पुं, (गजश्च कूर्मश्च तौ गज-
कूर्मौ । तौ अत्रातीति । अग्र ग भोजने +
णिनि ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥

(पुरा हि कदाचित् विभावसुसुप्रतीकनामानौ
हौ भ्रातरौ ब्राह्मणकुमारौ पित्रधनार्थमन्योन्य-
मभिग्रभौ गजत्वं कूर्मत्वं च गतावपि पूर्ववैर-
मनुसरन्तौ सुचिरं युध्यमानौ प्रजापतिकक्षपा-
दिष्टेन पतगेन्द्रेण गरुडेन भक्षितौ । एतद्वि-
वरणस्तु महाभारतीयादिपद्मवि खौप्ये २६
अध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

गजचिर्भटा, स्त्री, (गजस्य हृदयीया चिर्भटा ।)
इन्द्रधारणी । इति रत्नमाला ॥ गोरक्षलाङ्

खालश्रसा इति च भाषा ॥

गजचिर्भटः, पुं, (गजप्रियचिर्भटः ।) गोहृन्वा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गजचिर्भटा, स्त्री, (गजभक्ष्या चिर्भटा ।)
महेन्द्रवारणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजच्छाया, स्त्री, (गजस्य कुञ्जरस्य छाया प्रति-
विम्बः । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा,—

“यदन्दुः पितृदेवयो हंसश्चैव करं स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवतु वा हि गजच्छाया प्रकी-
र्तिता ॥”

इति मिताक्षरापरिभाषा ॥

अपि च । ह्यथचिन्तामणौ ।

“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः ।
यदा तदा गजच्छाया आहं पुनैरवाधते ॥”

अन्यत्र ।

“योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायासंज्ञितः ।
भवेन्मघायां संख्ये च ग्रहस्थिते करे स्थिते ॥” ॥

चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणकालः । यथा, वराहः ।

“सै हि केयो यदा भानुं यसते पद्मसन्निधौ ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र आहं प्रकल्पयेत् ॥”

अमावास्याआहकालः । यथा,—

“अमावास्यां गते सोमे छाया या प्राक्छाया भवेत् ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र आहं प्रकल्पयेत् ॥”

इति च मलमासतत्त्वम् ॥

गजटङ्का, स्त्री, (गजस्य उपरिभागे स्थिता या
वृहटङ्का ।) गजोपरिस्थवृहटङ्का । पुं-
पर्यायः । मदान्तातः २ । इति वाराहजी ।

गजता, स्त्री, (गजानां समूहः ।) “यामजनक-
भ्यस्तान् ॥” ३ । २ । ४३ । एतस्य खण्डः

गजपु

“गजसहस्राभ्यामेति वक्तव्यम् ।” वार्ति इति तत् । १) गजसहस्रः । तत्पर्यायः । हास्ति-कम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥

गजदन्तः, पुं, (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणार्थं दत्तम् ।) गजपरिमाणम् । इति सुग्वबोधम् ॥

गजदन्तः, पुं, (गजस्य दन्तौ इव दन्तौ २ ॥) गजेशः । इति शब्दरत्नावली । (गजस्य दन्तः ।) गजसम्बन्धितः । नागदन्तः । हातिर दंत इति भाषा । स तु द्रव्यस्थापनार्थं भित्तिस्थ-दन्तद्वयम् । दाह्या इति भाषा ॥

गजदन्तफला, स्त्री, (गजदन्ताह्वाति गजदन्त इव शुभं वा फलमस्याः ।) हङ्गरीजता । इति राज-निर्घण्टः ॥

गजदानं, स्त्री, (गजस्य दानं मदः गजकटा-दिभ्यः स्वरितो मद इत्यर्थः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तस्य प्रसवणस्थानानि । यथा,— “करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च मेत्राभ्याश्च मदच्युतिः ।” इति पाशकायम् ॥

तर्षा च रघुः । ४ । ४५ ।

“स सैन्यपरिमोगेन गजदानसुगन्धिना । कावेरीं सरितां पथः शङ्करीयामिवाकरोत् ॥” गजस्य हस्तिनो दानं प्रदानम् । गजसम्पदानम् । इति युतपत्तिलभ्योर्थः ॥

गजद्वयसः, चि, (गजेन परिमाणमस्य इति । गज + “द्वयमात्रद्वयसट्माने ।” इति परिमाणार्थं द्वयसट् ।) परिमितः । इति सुग्वबोधम् ॥

गजपादपः, पुं, (गजस्य-नाम्ना स्यातः पादपः गजप्रियः पादपो वा ।) स्थालीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

गजपिप्पली, स्त्री, (गजोपपदेन युक्ता पिप्पली । गजनान्ना स्याता पिप्पली वा ।) पिप्पलीभेदः । गजपिंपुल इति भाषा । तत्पर्यायः । करि-पिप्पली २ इभकणा ३ कपिवल्ली ४ कपिलिका ५ श्रेयसी ६ वशिरः ७ गजाका ८ । इति रत्न-माला ॥ कोलवल्ली ९ । इत्यमरः ॥ वशिरः १० । इति सङ्गीता ॥ गजोषणा ११ चयफलम् १२ चयणा १३ छिन्नवेदेही १४ दीर्घगन्धिः १५ तेजसी १६ वर्तली १७ शूलवेदेही १८ । आस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचामल-विशोषणत्वम् । वलासवातहरत्वम् । स्तनकर्ण-विवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदादि-कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्याय-शुद्धाः । यथा, भावप्रकाशः ।

“चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली । कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरश्च वा ॥ गजजङ्घा कटुवातश्लेष्मदुहृद्विषहर्त्री । उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रोधीन् ॥”

गजपुटः, पुं, (गजाक्षयः पुटः हस्तप्रमाणो गर्भः ।) औषधप्रकारं हस्तपरिमितगर्भः । इति वैद्य-कम् ॥ अस्य प्रमाणं गजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (लौह-मारवादावस्थ प्रयोजनं यथा,— “इशादिप्रतपयन्तो गजपुटविधिर्कृतः ॥”

गजाग्र

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिपथ्ये चारुणविध-धिकारे ॥ कश्चित् लौहजलमपि दृश्यते । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

“सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने यथायते । वनोपलसहस्रेण पूर्णो मध्ये विधारयेत् ॥ पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां सुखे । अथाह्वातिं करुणानि अह्वातुपरि निःक्षिपेत् ॥ एतद्गजपुटं प्रोक्तं स्यात् सर्वपुटोत्तमम् ॥ हस्तसंयुक्तं शिष्टं जलप्रमाणः सपादस्तेन त्रिंश-दङ्गलप्रमाणेनेत्यर्थः । अतस्त्वोक्तम् । साधारण्यनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गलको गजः ॥” इति गजपुटम् ॥

गजप्रिया, स्त्री, (गजस्य प्रिया ।) शल्लकीवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

गजबन्धनी, स्त्री, (गजः हस्ती बध्यते लौह-शृङ्खलादिभिः बध्यते ॥ स्यात् । बन्ध + लुट् डीप् च ।) गजबन्धनस्थानम् । हातिशाला इति भाषा । तत्पर्यायः । वारी २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ वारिः ३ । इति भरतः ॥ प्रारब्धिः ४ । इति जटाधरशब्दरत्नावली ॥

गजभक्तः, पुं, (गजेन हस्तिना भक्ष्यते इति । भक्ष + कर्मणि अप् ततः कप् स्वार्थे कन् वा । यद्वा गजः हस्ती भक्तो ॥) अस्त्वष्ट्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजभवा, स्त्री, (गजेन भक्ष्यते ॥ भक्ष् + अप् + टाप् ।) शल्लकीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गजभक्षा, स्त्री, (गजेन भक्ष्या भक्षणीया ।) शल्लकीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥

गजमाचलः, पुं, स्त्री, (मच् + भावे घञ् माचः । गजस्य हस्तिनः माचं दम्भं लाति आदत्ते लुनाति वा बाहुलकात् ङः ।) सिंहः । इति हारावली ॥

गजमात्रः, चि, (गजेन परिमाणमस्य इति । “द्वय-मात्रद्वयसट्माने ।” इति परिमाणार्थं मात्र ।) गजपरिमितः । इति सुग्वबोधम् ॥

गजमोटनः, पुं, स्त्री, (गजं हस्तिनं मोटयति मर्दयतीति ।) सट् मर्दने + कर्त्तरि ल्युः ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥

गजवदनः, पुं, (गजस्य वदनमेव वदनं यस्य ।) गजेशः । इति हलायुधः ॥

गजवल्लभा, स्त्री, (गजस्य वल्लभा प्रिया ।) गिरि-कदली । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजसाक्ष्यं, स्त्री, (गजनान्ना नरपतिना सह आक्षयो नाम यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १ । ८ । “ततो दूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः । धार्मराष्ट्रैः सज्जामाद्यैर्निर्ययुर्गजसाक्षयात् ॥”) गजाख्याः, पुं, (गजाख्याया आख्यातः गजेन सह आख्या यस्मिन् वा गजकर्णवदस्य पत्राकारत्वा-त्तथात्वमिति केचित् ।) चक्रमर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजाप्ययी, पुं, (अप्ये गीयते इति अप्ययीः ।

गजान

गजानां अप्ययीः श्रेष्ठः ।) ऐरावतहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाजीवः, पुं, (आजीयते ॥ स्नादनेन वा आजीवः आ + जीव् + कर्मण्यप् । गजः आजीवः जीव-नोपायो ॥) गजपरिचालनपालनादिकाथ-मालम् आजीवतीति । जीव् + कर्त्तरि अच् वा ।) हस्तिपालकः । तत्पर्यायः । आधोरणः २ हस्तिपकः ३ इभपालकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

गजाखं, स्त्री, (गजस्याखवन् मूलमस्य ।) पिण्ड-मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजाननः, पुं, (गजस्य हस्तिनं आननं सुखमेव आननं यस्य ।) गजेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४१ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते गजोपखण्डे ६ अध्याये । “शनिश्चर्या शिरश्चिदात् गजवक्त्रेण योजितः । गजाननः शिशुस्तेन नियतः केन बाध्यते ॥” पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे गजोपखण्डे ११ अध्याये ।

गुरुत्वाच्च ।

“अवतारो यदि धृतः साधुप्राणाय भो विभो ! प्रकाशयानु वदनं सर्वेषां शोकनाशनम् ॥ नयस्व सर्वदेवानामानन्दं हृदये प्रभो ! ।

शिव उवाच ।

प्रत्युवाच गुरुं पुनः पार्वत्या हीनमस्तकः ॥ शिशुरवाच ।

महेशाख्येन राज्ञा ते प्रणतौ चरणी यदा । तदाश्रीयां लया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो मुदा ॥ गजयोनौ जनिर्मुक्तिः शिवहस्तादुदीरिता । तत् सर्वमभवत् तस्य विदते चारुमस्तकः ॥ पूज्यमानः शिवेनास्ति शुष्मादण्डः सुशोभनः । अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति भविता मुखम् ॥

शिव उवाच ।

आश्चर्यपूर्णं हृदये गुरुत्वे पुनः शिशुम् ॥ गुरुत्वाच्च ।

भगवन् ! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः । मया यदुदितं तस्मै त्वया ज्ञातं यतः प्रभो ! ॥ अहमौशस्वरूपं ते परिच्छिन्तुं न च क्षमः । श्रुत्वेव ब्रह्मणः पुत्रो नारदस्तच्च ज्ञातवित् ॥

नारद उवाच ।

एवमेवावतीर्णोऽसि हीनमूर्त्ता कथं प्रभो ! । अथवा बालरूपस्य द्विजं ते केन तच्छिरः ॥ एतस्मै संश्रयं ह्निधि क्षपया परमेश्वर ! ।

शिव उवाच ।

विपीय नारदो वाणीमुवाच शिशुरक्षकैः ॥ शिशुरवाच ।

सिन्दूरः कोऽपि दैत्यो मे वायुरूपधरोऽच्छिनत् । अहमे मासि समर्थे प्रविश्योमोदरं शिरः ॥ तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं साम्प्रतं हिज ! ।

शिव उवाच ।

श्रुत्वेव नारदः प्राह शिशुरूपिणमौश्वरम् ॥ नारद उवाच ।

अकिञ्चि ज्ञात्वा वयं देव ! योजनेऽस्य मुखस्य ते । त्वमेव च स्वभावेन मन्त्रमेतन्निधीय ॥

गञ्जिका

शिव उवाच ।

वदतीत्यं मुनिर्यावत् तावत् स ददृशेऽखिलैः ।
 सञ्जावयवसमूहो गजानन उमासुतः ॥
 किरीटकुण्डलधरो युगवाहुः सुलोचनः ।
 वामदक्षिणभागे च सिद्धिद्विविराजितः ॥
 दृष्ट्वा विनायकं स्कन्द ! तथाभूतं निजच्छया ।
 हर्षेणोत्पलनयना देवाः सर्वे तदाब्रुवन् ॥
 गजानन इति ख्यातो भविताऽयं जगत्त्रये ।
 एवं भाद्रपदतुर्था स अवतीर्णो गजाननः ॥”)

गजारिः, पुं, (गजस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात्
 तथात्वम् ।) वृक्षविशेषः । सिंहः । यथा,
 “गजारिस्तुल्यसिंहयोः ।” इति हजुचन्द्रः ॥

गजाश्विनः, पुं, (गजेन हस्तिना अश्वते अदाते
 इति । गज + अश्व + कर्मणि लुट् ।) अश्वत्थ-
 वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ गजादनोऽपि ॥

गजाश्वना, स्त्री, (अश्वतीति । अश्व ग भोजने
 + कर्मणि लुट् । गजः अश्वनो भक्षको यस्याः ।)
 भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यस्मिन्नियं अवहृ-
 यते तदयथा,—

“गजाश्वना-कृष्णिक-दाडिमानां
 रसैः कृते तैलघृते सदधि ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥

शलकौवृक्षः । पद्ममूलम् । इति रत्नमाला ॥

गजास्यः, पुं, (गजस्य आस्यं मुखमेव आस्यं
 अस्य ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (गजस्य
 आस्यम् ।) हस्तिमुखे स्त्री ॥

गजाङ्गः, स्त्री, (गजेन गजनान्मा आङ्गयते इति
 गजेन सह आङ्गा संज्ञा यस्य इति वा ।)
 हस्तिनापुरम् । इति मेदिनी ॥

गजाङ्गयं, स्त्री, (गजेन गजनान्मा आङ्गयोऽस्य ।)
 हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाङ्गा, स्त्री, (गजस्य आङ्गया संज्ञया आङ्गा
 संज्ञा यस्याः ।) गजपिप्पली । इति मेदिनी ॥
 (पथ्यायोऽस्या यथा,—

“करिपिप्पलीभक्षणा कपिवल्ली कपिवाक्त्रिका ।
 श्रेयसी वशिष्ठश्चापि गजाङ्गा गजपिप्पली ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गजेश, स्त्री, (गजस्य इष्टा प्रिया ।) विदारी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भुङ्क्ते इति भाषा ॥

गजोवणा, स्त्री, (गजोपपदेन युता उवणा
 पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गज्जः, पुं, (गजि भावे + घञ् ।) अवज्ञा । भाङ्गा-
 गारम् । खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गोष्ठा-
 गारम् । इति हारावली ॥ गोयालिघर इति
 भाषा ॥

गज्जः, पुं स्त्री, (गजि भावे + घञ् ।) भाङ्गागारम् ।
 इति मेदिनी ॥

गज्जा, स्त्री, (गज्ज + टाप् ।) मदिरागृहम् । इत्य-
 मरः । २ । २ । २० ॥ खनिः । इति मेदिनी ॥ पामरसद्म ।
 मद्यभाङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गज्जिका, स्त्री, (गज्जा + स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।)
 मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गडुः

गड, इ गखे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
 अकं-सेट्-इदित् ।) इ, कर्मणि गण्यते । गखे
 कपोलविषयक्रियायाम् । तथा च । यच्च द्रव्य-
 निर्देशस्तत्र तन्निष्ठक्रियाविशेषो लक्ष्यते । इति
 मेनेयवोपदेवौ ॥ रमानाथस्तु कडु कार्कश्य इत्य-
 स्मात् कार्कश्य इत्यनुवृत्त्या कपोलकर्षककार्कश्य-
 मिति आख्याय गण्यति कपोलः पांशुना इत्युदा-
 हृतवान् । केचित्तु गख इति शब्दस्य युत्-
 पत्त्यर्थमेवायं धातुर्मन्त्रो न त्वस्यान्यत्र प्रयोगः
 इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

गड, म सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
 सेट् । घटादिः ।) म, गडयति । सेकः चर-
 णम् । गडयति घटान् पानीयम् । डलबोरेक-
 त्वात् लस्यैव प्रायः प्रयोगः । इति रमानाथः ॥
 तन्मते तु लान्तपठेऽपि मानुबन्धः । खमते तु
 लान्तो बन्धमात्रः स त्वनुबन्धशून्यः इति
 विरोधः । इति दुर्गादासः ॥

गडः, पुं, (गडति गलति हस्ताङ्गालादिभ्यो वा
 चरतीत्यर्थः । गड् + अच् ।) मत्स्यभेदः ।
 गडु इ माक् इति भाषा ॥ अन्तरायः । इति
 मेदिनी ॥ परिखा । अवधानम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ देशविशेषः । राजनिर्घण्टे गडुलवण-
 पथ्याये गडुदेशजमिति दर्शनात् ॥

गडकः, पुं, (गड् + स्वार्थे कन् ।) मत्स्यविशेषः ।
 गडु इ माक् इति भाषा । तत्पथ्यायः । शकु-
 लाभेकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥

गडः, ३ गलः ४ गलकः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्य-
 त्वम् । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । इति
 राजवल्लभः ॥

गडयन्तः, पुं, (गडयति जलमिति । गड् चरणे +
 णिच् । “तभूवद्विवसिमासिसाधिगङ्गीति ।”
 उणां । ३ । २२ ॥ इति भक् । घटादित्वात् भिच्
 भित्तां ह्रस्वः अयामन्तेति गेरयादेशः ।) मेघः ।
 इति सिद्धान्तकौस्तुभ्यामुणादिवृत्तिः ॥

गडुलवणं, स्त्री, (गडुदेशाज्जातं लवणम् । शाक-
 पार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः ।) संवर-
 देशोद्भवलवणम् । सामरन्तुण इति भाषा ॥ तत्-
 पथ्यायः । शुभ्रम् २ पृथ्वीजम् ३ गडुदेशजम् ४
 गडोत्थम् ५ महारत्नम् ६ सांवरम् ७ संवरो-
 द्भवम् ८ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । लवणत्वम् ।
 ईषदन्तत्वम् । मलापहत्वम् । दीपनत्वम् । कफ-
 वाताशर्माश्लित्वम् । कोष्ठशोधनत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

गडुदेशजं, स्त्री, (गडुदेशात् जायते इति । जन् +
 ङः ।) सांवरलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गडि, पुं, (गड् + इन् ।) वत्सतरः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अलखो गवादिः । गडिया इति
 भाषा ॥ यथा, काव्यप्रकाशे ।
 “गुणानामेव दौरात्माङ्गुरि धूर्णो नियुज्यते ।
 असंजातकिण्चलः सुखं खपिति गौर्गडिः ॥”

गडुः, पुं, (गड् + बाहुलकात् उन् ।) गजगण्डः ।

गणः

गृहगुहः । स तु वाटामस्तकयोर्मध्ये मांसवृद्धिः ।
 इति लिङ्गादिसंयत्ते अमरभरतौ ॥ कुजः ।
 इति मेदिनी ॥ शब्दार्थम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ किञ्चुलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विषम-
 यन्त्रिः । यथा काव्यप्रकाशे तदेतत् काव्यान्त-
 गडुभूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतमित्यत्र
 तद्गीकाकारः ॥ (“न च अजागलस्तनवदन्त-
 गडुना तेन किं वेति वाच्यम् ।” इति वेदान्त-
 भाष्यम् ॥)

गडुरः, त्रि, (गडुल + रस्य लत्वम् ।) कुजः । इति
 शब्दरत्नावली ॥

गडुलः, त्रि, (गडुः स्थूलमांसपिण्डविशेषः अस्या
 स्त्रीति । गडु + “सिन्धादिभ्यश्चेति ।” ५ । २ ।
 ६७ । इति लप् ।) कुजः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥

गडुरः, पुं, (गड् + “पतिकठिगुडिगुडिदन्तिभ्य
 ण्यक् ।” उणां । १ । ५६ । इति ण्यक् ।) मेघः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गडोत्थं स्त्री, (गडुदेशात् उत्तिष्ठति संजायते
 इति । गड् + उत् + क् + कः ।) गडुलवणम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

गडोलः, पुं, (गड् + “कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य
 ओलच् ।” उणां । १ । ६७ । इति ओलच् ।)
 गुडः । इत्युणादिकोषः ॥ ग्रासः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥

गडुरिका, स्त्री, (गडुरः जलप्रवाहः सोऽस्या-
 मस्तीति । यद्वा गडुरः मेघपालः तमगुणच्छ-
 तीति । ठन् टाप् ।) अज्ञातप्रवाहागम-
 मूलो धारावाही नदीविशेषः । इति केचित् ।
 मेघयूथैरनुगम्यमाना मेघी । इत्यन्ये । इति
 काव्यप्रकाशटीकायां महेन्द्रः ॥

गडुकः, पुं, (गडुक इति निपातनात् द्वित्वम् ।)
 जलपात्रविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गड्
 इति भाषा ॥

गडुङ्कः, पुं, (गडुङ्क इति एषोदरात् उकारस्य
 दीर्घत्वम् ।) गडुङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

गण, त् क संस्थाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तपुरां-परं-सकं-सेट् ।) ऋद्धन्वोपधः ।
 गणयति । इति दुर्गादासः ॥

गणः, पुं, (गणयते गणयति वा कर्मण्यप् । कर्मणि
 अच् वा ।) समूहः । (यथा, हितोपदेशे
 १ । ६३ । [फलम् ॥”)
 “न गणस्यायतो गच्छेत् सिद्धे कार्ये समं
 प्रमथः । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
 “भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः”)
 रुद्रानुचरः । (यथा, गोः रामायणे । ५ । ८६ । ७ ।
 “धनाध्यक्षसर्मा देवः प्राप्तो हि वृषभध्वजः ।
 उमासहायो देवेशो गणेश बहुभिरुतः ॥”)
 सेनासंस्थाविशेषः । तदयथा । गणाः २७
 रथाः २७ अश्वाः २१ पदातिकाः १३५ वस्तु-
 दानेन २७० । इत्यमरः । २ । ८ । ८१ ॥
 (यथा, महाभारते ।
 “जयो गुह्या गणो नाम वाहिनी तु मन्त्राक्षयः ॥”)

गणकः

संख्या । चोरनामगन्धद्रवम् । इति मेदिनी ॥३॥
गणेशः । यथा, महानिर्वाणतन्त्रे ।
“गणपस्तु महेशानि । गणदीक्षाप्रवर्तकः ॥”
अश्विन्यादिजन्मनक्षत्रानुसारेण देवमानुष-
राक्षसगण इति तु पारिभाषिकम् । यथा,—
“दे म राम दे मा दे दे रा रा म म दे ग द रा ॥
दे रा रा म म दे रा रा म म देति गणत्रयम् ॥”
इति ज्योतिषरत्नमाला ॥
“पूर्वोत्तराचयश्चैव भरगयार्द्रा च रोहिणी ।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
ज्येष्ठाश्रतभिषाग्लघनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
अश्लेषा मृगशिरः अश्विनं देवतारकाः ॥”
इति निबन्धः ॥
(तस्य मिलनकथनं यथा, ज्योतिषे ।
“सजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।
देवासुरे कनिष्ठा च न्यूनमानुषराक्षसे ॥”)
धतुसम्बद्धः । यथा, मनोरमा ।
“भ्रातृदादिबुद्धोदादिदेवादिः स्वादिरेव च ।
तुदादधातुजग्रादिचुरादिश्च गणा दश ॥”
(कृन्दः प्राञ्चोक्तपारिभाषिकाक्षरविशेषः । स तु
‘म-न-भ-य-ज-र-स-त-ग-ल-संज्ञः । इति कृन्दो-
मञ्जरी ॥ ३॥ १७ । ४० ।
“विश्वरूपः स्वयं श्रीहो बलवीरो बलो गणः ॥”
देवविशेषः । स तु अभिजिहति नामान्तरस्य
देवस्य गुणवतो भार्यायां गुणवत्यां सम्भतः ।
यथा, स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे ३ अध्याये ।
“अथ सोऽप्यभिजित् पत्न्या सप्तदक्षानमाययौ ।
पर्वणि अह्वया युक्तसंज्ञे स्नानं तथा सह ॥
हविता सा गुणवती पयौ चाञ्जलिना चलम् ।
यद्वीर्यं ब्रह्मणा व्यक्तं देवात्तदुरे गतम् ॥”
“भार्यागुणवती तस्य नवमासादनन्तरम् ।
पुत्रं प्रसूताह्नि शुभं दिव्यरूपं गुणाद्भुतम् ॥
ज्योतिर्विद्विरनुज्ञातो गण इत्यभिधां पिता ।
हत्वाभ्युदयकं चक्रे व्यतीते दशमेऽहनि ॥”
स च महादेवमाराध्य वरं लब्ध्वा त्रैलोक्यं
निर्जित्य च कपिलसुनेच्छिन्नामणिमपञ्चतवान् ।
कपिलसुनिस्तु अस्मादपराधात् जातमन्युर्गणेश-
माराधयामास । अथ प्रसन्नेन गणपतिना तद्-
गृहे अवतीर्य तं गणदेवं विनाशितवान् इत्येषा-
कथा तत्रैवाध्याये विस्तारशो द्रष्टव्या ॥)
गणकः, पुं, (गणयति शुभाशुभग्रहभोगजनितफलं
निरूपयतीति । गण तु क सहजाने + कर्त्तरि
ङ्गुल ।) देवज्ञः । ज्योतिर्वित् । तत्पर्यायः । साम्बत्-
सरः २ ज्योतिषिकः ३ देवज्ञः ३ मौढूर्तिकः ५
मौढूर्तः ६ ज्ञानी ७ काष्ठात्मिकः ८ इत्यमरः ।
२।८।१४ ॥ ज्योतिषिकः ८ । इति तट्टीका ॥ स तु
वर्णसङ्करजातिविशेषः । देवलाहेशागर्भजातः ।
तस्य कर्म तिथिवारादिज्ञापनम् । इति परा-
शरपद्धतिः ॥ स तु असृष्टः । यथा,—

२८३ गणदे

“कलिकाखे महाशानि । पाषाणं बहुवो जनाः ।
सङ्गदोषाश्चेष्टानि । तत्तृणाद्धानि ३ जेत ॥
तस्मात् प्रयत्नतो देवि । संसर्गं वर्जयेत् सुधीः ।
वरं चाखालसंस्पर्शं कुर्यात् साधकोत्तमः ॥
तथाप्यसृष्टगणकं सर्वदा तं परित्यजेत् ॥”
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोडशोक्तासे महिष-
मर्दिनीतन्त्रवचनम् ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“ज्योतिःप्राञ्चविशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः ।
कुलक्रमागतः शुद्धो गणकः स्यान्महीपतेः ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(यदि च प्राञ्चविशेषे गणकस्य निन्दादिकं
श्रूयते तत्तु केवलं नक्षत्रजीविन एवेति
बोध्यम् । प्रकृतज्योतिःप्राञ्चान् द्विजातिभिरैवा-
वश्यमध्ययनीयं वेदाङ्गत्वात् । यथा,—
“संयुतोऽपीतरेः कर्गनासादिभि-
श्चक्षुषाङ्गैर्न ह्येनो न किञ्चित् करः ।
तस्माद्विजैरध्ययनीयमेतत्
पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम् ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥३॥
प्रजापतिपुत्रास्तराविशेषकैवः । यथा,—
“ताराः पुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ
पुत्राः ॥”
इति बृहत्संहिता । ११ । २५ ॥
संकीर्णजातिविशेषः । यथोक्तम् ।
“चर्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यपूरकः ॥”
गणकर्णिका, स्त्री, (गणस्य गणाधिपस्य कर्णवत्
पञ्चमस्याः ।) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गणकारः, पुं, (गणानां सैन्यानां कारः कर्त्ता
सेनापरिचालनदक्षः ।) भीमसेनः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (गणं धात्वर्थप्रकाशकप्रत्ययविशेषं
करोतीति । ल + अण् ।) धातुसंज्ञककर्त्ता ।
यथा, “गणकारवचनप्रमाणार्थमिदम् ॥” इति
कातल्लट्टिः ॥
गणको, स्त्री, (गणकस्य पत्नी इति । तत्पत्न्यामिति
ङीष् ।) गणकपत्नी । इति जटाधरः ॥
गणचक्रकं, स्त्री, (गणाः धार्मिकगणालोकां चक्रं
सम्भूय भोजनमत्र इति कप् ।) धार्मिकाणां
सम्भूय भोजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणता, स्त्री, (गणस्य धर्मः भावो वा इति तत्त्वं ।)
गणस्य भावः । सम्बृहत्त्वम् । पक्षपातित्वम् ।
इति लोकासिद्धिः ॥
गणदीक्षी, [न्] पुं, (गणान् बहुश्रिय्यान् दीक्ष-
यति दीक्षां कारयतीति ।) बहुयाजकः । इति
मिताक्षरा ॥ (वार्त्ताङ्गे तु गणस्य शिवस्य
गणेशस्य वा दीक्षा विद्यते अस्मिन् अस्स वा ।
दीक्षा + इनि । शिवदीक्षितः ।) गणेशदीक्षिते
त्रि । गणस्य गणेशस्य दीक्षा गणदीक्षा । इति
महानिर्वाणतन्त्रम् ॥
गणदेवता, स्त्री, (गणः सङ्घः तदुपा देवता
सम्भूय स्थिता देवता इत्यर्थः ।) संहतदेवता-
विशेषः । यथा,—
“आदिद्या विश्ववसवस्तुषिता भास्वरानिलाः ।

गणप

महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥
यात्रित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वदेवा दश स्मृताः ।
वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः ॥
आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशद्भूतकाः ।
महाराजिकनामानो द्वे शतं चापि विंशतिः ॥
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।
एते च संहता देवास्तत्रादिद्याः स्मनामतः ॥”
इति जटाधरः ॥
गणद्रव्यं, स्त्री, (गणानां साधारणानां द्रव्यम् । यद्वा
द्रव्याणां गण इति परिनिपातः ।) साधारण-
द्रव्यम् । मिलितानेकस्वामिकासम्बन्धिद्रव्यम् ।
द्रव्यसम्बद्धः । तत्र द्रव्याणां गण इति व्युत्-
पत्तिः ॥
गणनं, स्त्री, (गणयते इति । गण + भावे लुट् ।)
संख्यानम् । गणा ठिक् दद्या इति च भाषा ॥
यथा, विश्वभारतम् ।
“यनेव लिखनं कुर्यात्तनेव गणनं स्मृतम् ॥”
गणना, स्त्री, (गण + व्युत् टाप् च ।) गणनम् ।
संख्या । यथा, नैषधे । ३ । ४० ।
“यदि त्रिलोकी गणनापरा स्या-
त्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।
यारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥”
गणनायकः, पुं, (गणानां विप्रकर्तृदेवविशेषाणां
नायकः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(गणानां प्रमथानां नायकः स्वामी इति व्युत्पत्त्या
शिवः ।)
गणनायकः, पुं, (गणानां नायकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १ । ७७ ।
“लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक !”
गणानां देवसङ्गानां नायकः । यथा, भागवते ।
५।२७।१३ । “यत्र ह देवपतयः स्वे स्वेऽङ्ग-
नायकेर्विहितमहार्हणाः ॥” इति ॥३॥ गणानां
प्रमथानां नायकः । शिवः ।)
गणनायिका, स्त्री, (गणानां नायकः शिवः तस्य
शक्तिरिति टाप् अत इत्वं च गणनेत्री इत्यर्थः ।)
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणनीयं, त्रि, (गण + अनीयर् ।) गणनार्हम् ।
संख्येयम् । तत्पर्यायः । गण्यम् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६४ ॥ गणितयम् ३ गण्यम् ४ । इति
व्याकरणम् ॥ संख्येयम् ५ । इति जटाधरः ॥
गणपतिः, पुं, (गणानां गणसंज्ञकानां देवानां
पतिः अधीश्वरः स्वामी वा ।) गणेशः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १७० ।
“अन्तु वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधाः
फणी
तं च कौचरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
नागाग्रजम् ॥”
अयपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः । यथा, दक्ष-
वैदीयवाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २५ । “नमो
गणेश्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नम इति ॥”

गणिः

हृत्स्यति । यथा, ऋग्वेदे । २ । २३ । १ ।

“गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४१ ।

“गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च ।
मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥”

आयस्वगोपनिषद्दिशेषः । यथा, मौक्तिकोप-
निषदि प्रथमाध्याये ।

“त्रिपुरातपनदेवीभावनाभस्मजावालगणपति-
महावाक्पद्मगोपालतपनलक्ष्मणहृद्ययौवेति ॥”

गणपञ्चतः, पुं, (गणानां प्रमथगणानां गणपत्यादि-
देवानां वा आवासरूपः पञ्चतः । गणभूयिष्ठः
पञ्चतो वा ।) कैलासपञ्चतः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

गणपीठकं, स्त्री, (गणस्य शिवस्य परमेश्वर-
स्येति यावत् पीठः आसनमिव कायति प्रका-
शते इति । कै + कः ।) वृत्तः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

गणरात्रं, पुं, (गणानां बहूनां रात्रीणां समाहारः
गणशब्दस्य सङ्ख्यावत्त्वात् तद्वितार्थेति द्विगु-
समासः । “अहः सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुराण-
रात्रेः ।” ५ । ४ । ७८ । इत्यच् । सङ्ख्यापूर्वं रात्रं
स्त्रीवमिति लिङ्गानुशासने स्त्रीत्वविधानात्
“रात्राङ्गाहाः पुंसि ।” २ । ४ । २६ । इति
स्त्रीत्वम् ।) रात्रिसम्बन्धः । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥

गणरूपः, पुं, (गणाः बहुप्रकाराणि रूपाणि
अस्य ।) अर्कवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥

गणरूपकाः, पुं, (गणरूप + संज्ञायां कन् । गण-
रूप एव कायति प्रकाशते इति वा । कै + कः ।)
राजाकैः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणरूपी, [नृ] पुं, (गणाः बहुविधाणि रूपाणि
वर्णालयादयः सन्त्यस्य इति अस्यर्थे इतिः ।)
चैतार्कैः । इति रत्नमाला ॥

गणवतीसुतः, पुं, (गणवत्याः सुतः ।) दिवोदासः ।
यथा, त्रिकाण्डशेषे ।

“धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशिराजः सुधोज्ज्वलः ।
पालकाख्यागणवतीकरेशुत्तरासुतः ॥”

गणहासः, पुं, (गणान् गन्धद्रव्यगणान् हासयतीति ।
गण + हस् + शिच् + अण् ।) चोरकनामगन्ध-
द्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणहासकः, पुं, (गणहास + स्वार्थे कः ।) चोरक-
नामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥

गणायणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः ।
गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां अग्रणीः ।)

गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणाचलः, पुं, (गणानां वासाय अचलः गणभूयिष्ठो-
वृत्तलो वा ।) कैलासपञ्चतः । इति जटाधरः ॥

गणाधिपः, पुं, (गणानां अधिपः अधीश्वरः ।)
गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥ शिवः ।
इति हज्जायुधः ॥

गणिः, स्त्री, (गण + “सर्वधातुश्च इन् ।” उणां ।
४ । १ । ५० । इति इन् ।) गणनम् । इति आकरणम् ॥

गणेशः

गणिका, स्त्री, (गणः लम्पटगणः उपपत्तिवत्ता-
व्यवस्थाः इति ठन् ।) वेष्टा । (यथा, हरिवंशे ।
८५ । ६ ।

“गणिकानां पृथक्पृथक् शुभैरास्तरणान्वरैः ॥”
युधिका । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ गणि-
कारिकावृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ हस्तिनी ।
इति जटाधरः ॥

गणिकारिका, स्त्री, (गणिः गणनं करोतीति । क +
णुल् + टाप् + अत् इत्यच् । यद्वा गणिकेत्याख्यां
ऋच्छतीति । ऋ + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
स्वार्थे कन् अत् इत्यच् ।) वृत्तविशेषः । वङ्
गणियारी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । श्रीपर्यम् २
अभिमत्यः ३ कणिका ४ जया ५ । इत्यमरः । २ ।
४ । ६ ॥ तेजोमन्यः ६ हविर्मन्यः ७ ज्योतिष्कः ८
पावकः ९ अरणिः १० वङ्गमन्यः ११ मयनः १२ ।
इति रत्नमाला ॥ अभिमयनः १३ तर्कारी १४
वेजयन्तिका १५ अरणीकतुः १६ श्रीपर्यो १७
कणिका १८ नादेयो १९ विजया २० अनन्ता २१
नदीजा २२ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । तिक्तत्वम् । अनिलकफश्लेष्माग्नि-
मान्दाग्नीमलबन्धश्रमनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ शुद्रगणिकारिकागुणपर्यायौ शुद्राग्नि-
मन्यशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

गणिकारी, स्त्री, (गणिगणनं करोति पूजादियु
आत्मानं गणनं कारयतीत्यर्थः । क + कर्मण्यण्
ततो ङीष् ।) पुण्यवृत्तविशेषः । गणियारी इति
भाषा । तत्पर्यायः । काश्चनिका २ काश्चन-
पुष्पी ३ वसन्तदूती ४ गन्धकुसुमा ५ अलिमोदा
६ वासन्ती ७ मदनमार्दनी ८ । अस्या गुणाः ।
सुरभितरत्वम् । त्रिदोषप्रमनत्वम् । दाहशोध-
कामक्रीडाह्वरसम्बरहरत्वम् । चापलप्रसर-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषास्या
गणिकारिकाग्निमन्यशब्दयोर्वोद्वहः ॥)

गणितं, त्रि, (गण + कर्मणि क्तः ।) हतगण-
नम् । तत्पर्यायः । संख्यातम् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६४ ॥ (चिन्तितम् । यथा, शिवपुराणे
ज्ञानसंहितायाम् । १२ । २७ ।

“दुःखं च विविधं तत्र गणितं न तथा तथा ॥”)

गणितं, स्त्री, (गणयते इति । गण + क्तः ।) अङ्क-
ग्राह्यम् । तत् द्विविधं अक्षतं पाटीगणितम् ।
अक्षतं बीजगणितम् । इति लीलावती ॥ गण-
नम् । यथा, नैषधे । ३ । ४० ।

“पारे पराहं गणितं यदि स्यात् ॥”

गणिपटका, स्त्री, द्वादशाङ्गी । सा तु जिनानां
विद्याविभागः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५६ ॥

गणियः, त्रि, (गण + यय ।) संख्येयः । गणनीयः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ४० ।

“गणियनिःशेष गुणोऽपि स स्यात् ॥”)

गणेशः, पुं, (गण + बाहुलकात् एवः ।) कार्य-
कारवृत्तः । इति मेदिनी । २ । १४८ ॥

गणेशः, स्त्री, (गण + बाहुलकात् एवः ।) वेष्टा ।
हस्तिनी । इति मेदिनी । २ । १४८ ॥

गणेशः

गणेशका, स्त्री, (गणेशकां गणिकानां गणिकासु
वा मध्ये कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।)
कुट्टिनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गणेशः, पुं, (गणानां प्रमथसम्बन्धानां यद्वा
गणानां जीवजातानां ईशः ईश्वरः ।) शिवः ।
इति हारावली । ८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
कैराते । ३६ । ७८ ।

“प्रसादये त्वां भगवन् ! सर्वभूतमहेश्वर ! ।

गणेशं जगतः शुभं लोककारणकारणम् ॥”

गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां विनाख्यदेवानां
वा ईशः नियन्ता ।) शिवपुत्रः । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । ७३ ।

“काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्यतां सुते ॥”)

तत्पर्यायः । विनायकः २ विघ्नराजः ३ हेमा-
तुरः ४ गणाधिपः ५ एकदन्तः ६ हेरम्बः ७
लम्बोदरः ८ गजाननः ९ । इत्यमरः । १ । १ । ४० ॥

विघ्नेशः १० परशुपाणिः ११ गणास्यः १२
आखुगः १३ । इति हेमचन्द्रः । २ । १२१ ॥
शूर्पकर्णः १४ । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥

तस्योत्पत्तिः । तत्र पार्वतीं प्रति वृद्धब्राह्मण-
रूपश्रीलक्षणावकम् । यथा,—

“न भवेद्विष्णुभक्तिश्च विष्णुभाये ! त्वया विना ।
त्वद्भक्तं लोकप्रियार्थं त्वत्पक्षव पूजनम् ॥

सर्वेष्ट्याफलदात्री त्वं दिव्यरूपा सनातनी ।

गणेशरूपः श्रीलक्ष्मः कल्पे कल्पे तवात्मजः ॥

त्वत्क्रोडमागतः क्षिप्रमित्तज्ञानरधीयत ।

हत्वान्तर्हान्ममीशश्च बालरूपं विधाय सः ॥

जगाम पार्वतीतल्पं मन्दिराभ्यन्तरस्थितम् ।

तल्पस्थे शिवबीर्ये च मिश्रितः स बभूव ह ॥

दर्शं गेहशिवरं प्रसूतबालको यथा ।

शुद्धचम्पकवर्णः कोटिचन्द्रसमप्रभः ॥

मुखद्वयः सर्वजनैश्चक्षुर्धामविबुधैः ।

अतीवसुन्दरतनुः कामदेवविमोहनः ॥

मुखं निरुपमं विभक्तं शारदेन्दुविनिन्दकम् ।

सुन्दरे लोचने विभक्तं चारुपद्मविनिन्दके ॥

ओलाधरपुटं विभक्तं पद्मविनिन्दकम् ।

कपालश्च कपोलान्तर्दतीव सुमनोहरम् ॥

नासाग्रं खचिरं विभक्तं खगोन्नचचुनिन्दकम् ।

चैलोक्येषु निरुपमं सर्वार्थं विभक्तुसमम् ॥

श्रयानः श्रयने रम्ये प्रेरयन् हस्तपादकम् ॥”

तस्य शनैश्चरदर्शनात् मस्तकविनाशः विष्णु-
कर्णुकगजमस्तकसंयोगश्च यथा,—

“सा च देववशीभूता शनिं प्रोवाच कौतुकात् ।

पश्य मां मनुशिशुमिति नियतिः केन वार्यते ॥

पार्वतीवचनं श्रुत्वा सोऽनुमेने हृदा स्खलम् ।

पश्यामि किं न पश्यामि पार्वतीसुतमित्यहो ॥

बालं ब्रह्मं मनश्चक्रे न बालमातरं शनिः ।

विषसमानसः पूर्वं शुष्ककण्ठीकृताशुक्लः ॥

वयलोचनकोटीन ददर्श च शिशोर्मुखम् ।

शनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मस्तकं सुते ॥”

विक्रितास्ते सुराः सर्वे चित्रपुत्तलिका यथा ।

देवश्च शैला गन्धर्वाः शिवः कैलासवाचिनः ॥

गणेशः

तान् सन्निवृत्तान् दृष्ट्वा चावत्स्य गण्डं हरिः ।
जगाम पुण्यभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् ॥
पुण्यभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थितम् ।
गजेन्द्रं निव्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् ॥
श्रीर्षं सुदर्शनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा ।
स्थापयामास गण्डे रुधिराक्तं मनोजरम् ॥
आगत्य पार्वतीस्थानं बालं कृत्वा स्ववक्षसि ।
रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके ॥
ब्रह्मरूपो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया ।
जीवन् जीवयामास हंकारोच्चारणेन च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम् ।

“स्वर्गं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रत्यन्दनमदगन्धलुब्धमधुपयालीलगण्डस्थलम् ।
दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं
बन्धे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कामदम् ॥”

इति पुराणम् ॥ * ॥

ध्यानान्तरं यथा,—

“लम्बोदरं चित्रं चतुर्भुजं हस्तपद्मेर्धनं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युदकरविलसद्बीजपूराभि-
रामम् ।

बालेन्दुद्योतमौलिं करिपतिवदनं दानपूराङ्गणं
भोगीन्द्रावहभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्ग-
रागम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा,—

“देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकणारणाः ।

विभ्रं हरन्तु हरिश्चरणान्भुजरेणवः ॥”

इति पूजापद्धतिः ॥)

एकपञ्चाशद्विंशः । यथा,—

“विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकश्चिवोत्तमौ ।

विघ्नस्तु विघ्नहर्ता च गणेशोऽसुदन्तकाः ॥

गजवक्त्रनिरङ्गनौ कपर्दी दीर्घलिङ्गकः ।

शङ्खकर्णश्च टुषभध्वजश्च गजनायकः ॥

गजेन्द्रः सूर्यकर्णश्च स्यान्निलोचनसंज्ञकः ।

लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्भुजैर्महाशिवौ ॥

आमोददुर्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः ।

एकपादो द्विलिङ्गश्च सुरवीरः सवग्मुखः ॥

वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरङ्गकः ।

सैनाधीशमयीर्मतो विमलो भक्तवाहनः ॥

जटो मुकुटौ तथा खड्गौ वरेण्यौ टुषकेतवः ।

भक्षप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ॥

आपी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्विंशपादमे ।

तद्व्याख्यसङ्काशा गजवक्त्राञ्जलोचनाः ॥

पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः ॥” * ॥

तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा,—

“ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्चैव स्तुतिश्चैव सरस्वती ।

स्वाहामेधाकान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वैगटौ ॥

पार्वती चण्डिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी ।

उमा त्रिजोवती सदा विघ्नेशानी मुरुषिणी ॥

* कामदा मदङ्गिका च भूतिः स्वाङ्गीतिका चित्ता ।

रमा च महिषी प्रोक्ता शङ्खिणी च विकर्षणा ॥

गण्डः

भुजुटिः स्यात्तथा लज्जा दीर्घचोणा घनुर्हरा ।
यामिनी रात्रिर्वशा च कामाख्या च शशिप्रभा ॥
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा ।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मुता ॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः ।
सर्वालङ्कारगोदीप्ताः प्रियाङ्गुस्थाः सुशोभनाः ॥
रक्तोत्पलकरा धेया रक्तमात्र्याम्बरावृणाः ॥”

इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥

गणेशकुसुमं, स्त्री, (गणेश इव कुसुमम् । रक्त-
वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) रक्तकरवीरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गणेशभूषणं, स्त्री, (गणेशस्य भूषणमिव ।) सिन्दू-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणोत्साहः, पुं, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणाय-
त्यर्थः उत्साहोऽस्य । यद्वा गणान् यूथान् उत्-
साहयतीति । उत् + साह् + अण् ।) गण्डकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डार इति भाषा ॥

गण्डः, पुं, (गड् आस्यैकदेशे + अच् । यद्वा गम
गतौ + “जमन्ताङ्गः ।” उणां । १।११३। इति
ङः ।) हस्तिकपोलः । (यथा, पञ्चतन्त्रे १।१३५।
“प्रमाणाभ्यधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युते ।
पदं ऋद्धिं समाधत्ते केशरी मत्तदन्तनः ॥”)
तत्पर्यायः । कटः २ । इत्यमरः । २।८। ३७ ॥
कटः ३ । इति तट्टीका ॥ कटकः ४ हस्ति-
गण्डकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपोलः ।
इत्यमरः । २।६। ६० ॥ गाल इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे । ७। ८२ ।

“तदीषदाद्राखगण्डलेखं

उच्छासिकालाङ्गनरागमण्योः ॥”)

खड्गी । वीथ्यङ्गम् । पिटकः । चिह्नम् ।

वीरः । हयभूषणम् । बुद्धः । इति मेदिनी ॥

स्फोटकः । ग्रन्थिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

विष्कुम्भादिसमन्विश्रुतियोगान्तर्गतदशमयोगः ।

(यथा, ज्योतिषवचने ।

“गण्डो दृष्टिर्भुवश्चैव आघातो हर्षस्तथा ॥”)

तत्र जातफलम् ।

“स्वकार्यकर्ता परकार्यहर्ता

गण्डोद्भवः स्यादतिगण्डवाक्यः ।

अत्यन्तधूर्तः पुरुषः कुरूपः

सुहृद्गणानामतितापदाता ॥”

इति कीर्त्तिसूचीः ॥ * ॥

दोषजनकोऽश्विन्यादिनक्षत्राणां भागविशेषः ।

यथा,—

“अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्व्याङ्गिकाः ।

अन्याः पौष्णोरोक्ताणां पञ्चैव जवना जगुः ॥

मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डौ निशायां पितृसर्पयोः ।

सन्ध्याद्वये तथा ज्येष्ठो रेवतीतुरगर्जयोः ॥” * ॥

तत्र जातस्य दोषो यथा,—

“सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः ।

आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥”

तस्य शान्तिर्यथा,—

“स्वर्गं वा गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।

गण्डकी

तानेनादर्शनं वापि यावत् वाग्मांसिको भवेत् ॥
कुङ्कुमं चन्दनं कुङ्कुमं गोरोचनमथापि वा ।
घृतेरेवास्वितं कृत्वा चतुर्भिः कनसेर्बुधः ॥
सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्थापयेत्ततः ।
पितृयुक्तं दिवाजातं मातृयुक्तश्च रात्रिजम् ॥
स्थापयेत् पितृमातृभ्यां सन्धयोक्तभयोरपि ।
कांस्यपात्रं घृतेः पूर्णं गण्डोद्योपशान्तये ॥
दद्याद्भुजं हिरण्यश्च यश्चापि प्रपूजयेत् ।
मृलायाः प्रथमे पादे पितृस्वपुत्रिनश्चति ॥
द्वितीये नियतां पीडां मातुः कुर्यात् पितृरुपया ।
तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्वसम्पदः ॥
अथयेन फलं ज्येष्ठमन्त्रेणास्त्रपि पूजयेत् ।
वल्मीकशक्तिको नद्यास्तूभयतटस्थितिकाम् ॥
गोविषाणन्दश्चापि दन्तन्दश्च निःक्षिपेत् ।
तीर्थान्मःपञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ॥
दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् ।
नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति प्रसृतम् ॥”

इति ज्योतिषतन्त्रम् ॥

गण्डकः, पुं, (गण्ड + स्वार्थे कन् ।) खड्गी । इत्य-
मरः । १।१०। १७ ॥ गण्डार इति भाषा ॥
खड्गः । संख्याप्रभेदः । गण्डा इति भाषा ।
विद्याविशेषः । अवच्छेदः । अन्तरायः । इति
मेदिनी । के ८२ ॥ (देशविशेषः । यथा, महा-
भारते । २। २६। ४।

“ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतवर्धनः ॥
भूषणम् । यथा, कादम्बर्याम् । “आश्विनखण्ड-
मण्डिता गण्डकाभरणा च ॥” ग्रन्थिः । यथा,
तत्रैव । “गोरोचनालिखितभूर्जपञ्चगभां नम-
गण्डकान् ॥” स्फोटकरोगविशेषः । यथा, तत्रैव ।
“अनेकवेत्ताघातनिर्मितवहुगात्रगण्डकम् ॥”

गण्डकारी, स्त्री, (गण्डं भस्मास्थिरान्धिमिहर्षः
करोति संयोजयतीति ।) खदिरौष्टकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ वराहकान्ता । इति रत्नमाला ॥

गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड + काल + “कर्मण्यण् ।”
३। २। १। इत्यण् ततो ङीप् ।) रस्य लव्यं यद्वा
गण्डेषु यन्निष्ठु काली यस्याः ।) खदिरौष्टकः ।
इत्यमरः । २। ४। १४१ ॥

(“गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरौ कचिन् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गण्डकी, स्त्री, (गण्डक + स्त्रियां जातौ ङीष् ।) खनाम-
ख्याता नदी । इति मेदिनी । ८२ ॥ यथा, स्मृतिः ।

“गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम् ।

पाषाणं तद्वत् यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम् ॥”

तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारणं यथा,—

“गण्डक्यापि पुरा तत्र वर्षाणामयुतं विधेः ।

श्रीर्षपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्ष्याप्यनन्तरम् ॥

द्विषं वर्षशतं तेषां विष्णुं चिन्तयन्ती तदा ।

ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥

उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः ।

गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितीश्वरधे ! ॥

अनवच्छिन्ना भक्ता वरं वरय सुव्रते ! ।

किं देयं तद्दद्याय प्रीतोऽस्मि वरवर्धिनि ! ॥

गण्डको

गण्डकपि पुरो दृष्टा श्रेष्ठचक्रगदाधरम् ।
दृष्टवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोत्रं प्रचक्षते ॥
अहो देव ! मया दृष्टो दृष्टो यो गिनामपि ।
त्वया सर्वमिदं दृष्टं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
तदनु त्वं प्रविष्टोऽसि पुरुषस्तेन नोच्यते ।
त्वस्मीलोन्मीलिते विश्वे कः स्वतन्त्रोऽस्ति वै पुमान् ॥
अनाद्यन्तमपर्यन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
तदेव त्वं महाविष्णो ! यस्मां वेद स वेदवित् ॥
तवैवाद्या जगन्माता या शक्तिः परमा स्मृता ।
तां योगमायां प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
निर्गुणः पुरुषोऽयत्तश्चित्स्वरूपी निरञ्जनः ।
आनन्दरूपः शुद्धात्मा स्वकर्मा निर्विकारकः ॥
स्वा योगमायामाविश्य कर्तृत्वं प्राप्तवानसि ।
प्रकृत्या स्वयमानेऽस्मिन् द्रष्टा साक्षी निगद्यते ॥
प्रकृतेस्त्रिगुणैरस्मिन् स्वयमानेऽपि नान्यथा ।
सान्निध्यमात्रतो देव ! त्वयि स्फुरति कारणे ॥
स्फटिके हि यथा स्वच्छे जवाकुसुमरागतः ।
प्रकाशते त्वत्प्रकाशात् ज्योतीरूप ! नतास्मि ते ॥
ब्रह्मादयोऽपि कवयो न विन्दन्ति यथार्थतः ।
तत् कथं वेद्महे मृदा तव रूपं निरञ्जनम् ॥
मृदस्य जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदजानती ।
त्वया धृष्टा कृता चास्मि योग्यायोग्यमविन्दती ॥
तेन लोके महत्त्वञ्च त्वत्प्रसादेन चेच्छती ।
यदयाचे तत्तपोदार ! तस्मै दातुं त्वमहसि ॥
दयालुरसि दीनेषु नेति मां न वद प्रभो ! ।
ततः प्रोवाच भगवान् देवि ! यद्व्यत्यमिच्छसि ॥
तद्याचय वरारोहे ! अर्देयमपि सर्वथा ।
यद्दुर्लभं मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
महर्षन्मनुप्राप्य कोवाऽपूर्णमनोरथः ।
ततो हिमांशो ! सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ॥
प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाच्यमब्रवीत् ।
यदि देव ! प्रसन्नोऽसि देवो मे वाञ्छितो वरः ॥
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो ! मत्पुत्रतां ब्रज ।
ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ! ॥
किं याचितं निम्नगया निधं मत्तङ्गलुञ्जया ।
दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोक्षणम् ॥
इत्येवं कृपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् ।
गण्डकोमवदत् प्रीतः श्रुत्वा देवि ! वचो मम ॥
शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा ।
निष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानुयुक्तकारणात् ॥
मत्सन्निधात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ।
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चेवावगाहनात् ॥
हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ।
यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः ॥
तर्पयेत् स्वपितृं स्नापि तारयित्वा दिवं नयेत् ।
स्वयं मम प्रियो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥
यदि त्वय्युत्सृजेत् प्राणान् मम कर्मपरायणः ।
सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
एवं दत्त्वा वरान् देवो तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः प्रभृति तिष्ठामः क्षेत्रेऽस्मिन् शशलाञ्छन ॥”
इति वराहपुराणे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमा-
ऽभिस्तुतये त्रिवेण्यादिमहिमनामाध्यायः ॥

गण्डमा

गण्डकुसुमं, स्त्री, (गण्डेय गजानां कैपोलदेशेषु
कुसुममिव । हस्तिनां हि कटदेशात् कैपोलयो-
रेव मदवारि चरति ।) हस्तिमदः । तत्-
पर्यायः । उत्कटः २ । इति हारावली १६१ ॥
गण्डकूपः, पुं, (गण्डे गिरेरुद्धदेशे कूप इव ।) पर्व-
तस्योच्चस्थानम् । (यथा,—
“उद्देशो गण्डकूपस्तु पर्वतस्याभिधीयते ॥”
इति हारावली ५१ ॥)
गण्डगात्रं, स्त्री, (गण्डः स्फोटक इव बन्धुरत्वं उच्च-
नीचत्वं गात्रं २स्य ।) फलविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ आता इति भाषा ॥
गण्डदूर्वा, स्त्री, (गण्डा गन्धिला दूर्वेति कर्म-
धारयः ।) दूर्वाविशेषः । गांटिया दूर्वा इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । गण्डाली २ अतितीव्रा ३
मत्स्याक्षी ४ वारुणी ५ मौनपर्णी ६ सूची-
नेत्रा ७ श्यामगन्धिः ८ गन्धिला ९ गन्धि-
पर्णी १० सूचीपत्रा १० श्यामकाण्डा ११ जलस्था
१२ शकुलाक्षी १३ कलाया १४ चित्रा १५ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तचरभ्रम-
लघ्नाश्रमहृद्दोषनाशित्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
“गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः ।
गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः ॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी ।
दाहलघ्नावालाशसकुष्ठपित्तचरपहा ॥”
गण्डमाला, स्त्री, (गण्डानां ग्रीवाजातस्फोट-
विशेषाणां माला समूहोऽस्याम् ।) गलरोग-
विशेषः । तत्पर्यायः । गलगण्डः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १११ ॥ तस्यौघं यथा,—
“अजमोदः ससिन्दूरो हरितालनिशान्नयम् ।
चारुद्वयं फेनयुतमार्जकं शरलोद्भवम् ॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ।
एभिः सर्वपत्रं तैलमजामृजैश्च योजितम् ॥
मृद्वपिना पचेदेतदक्षीरेण संयुतम् ।
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां यपोहति ॥
विदग्धस्तु पचेत् पक्षं पक्वञ्चैव विशेषधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ॥
अजमोदादिकं तैलं महावीर्यञ्च रोगशुत् ॥”
इति गारुडे १७८ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव १६० अध्याये ।
“द्विजयद्याञ्च वै मूलं पिष्टुं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरिणीपात् कुण्डलगण्डकम् ॥”
अपि च । तत्रैव १६४ अध्याये ।
“अपराजिताया मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतञ्चापि हरित्येव गण्डमालां न संशयः ॥”
अपि च ।
“विश्वामित्रमन्त्रशोनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रशारण्यश्वगन्धा च दहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला राक्षा प्रदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरण्यशारिवा पण्यो गुडूची कपिकच्छुरा ॥
एषां दशपलिकान् भागान् क्षाययेत् खलिने-
४मवे ।

गण्डमा

तेन पादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गन्धं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शृतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत् शृणु ॥
शतपुण्या देवदारु शालपर्णी वचागुरु ॥
कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ।
पाने नस्य तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
हृच्छूलं पार्श्वमूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मार् वातरक्तमायुष्माञ्च पुमान् भवेत् ॥
गर्भमन्धतरी विन्ध्यात् किं पुनर्मांशुषी शिव ! ।
अन्धानां वातभ्रमणां कुञ्जराणां वृणां तथा ॥
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥”
इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।
अथ गण्डमालाया लक्षणमाह ।
“कर्कसुकोलामलकप्रमाणैः
कर्नासमन्था गलवंचणेषु ।
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः
स्यान्नगण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ॥”
कर्कसुः खुद्रवदरी । कोलं वृद्धदरुम् । चिर-
मन्दपाकैः चिरेण मन्दोऽल्पः पाको येषां तेः ॥ * ॥
अथ गण्डमालाया एवावस्थाविशेषमपचीमाह ।
“ते गन्धयः केचिदवाप्तपाकाः
सर्वान्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
कालानुबन्धं चिरमादधाति
सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥”
ते गन्धयः गण्डमालाया एवं गण्डाः केचिद-
वाप्तपाकाः सन्तः सर्वान्ति केचित् नश्यन्ति अन्ये
भवन्ति च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या
गण्डमाला चिरं तिष्ठति सैवापची इति
केचिद्वदन्ति ॥ * ॥
अपथाः साध्यत्वादिकमाह ।
“साध्या स्मृता पीनसपार्श्वमूल-
काश्वरश्चर्द्धियुता त्वसाध्या ॥” * ॥
अथ गन्धिः । गन्धैर्लक्षणमाह ।
“वातादयो मांसमदृक् च दुष्टा
संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृक्षोन्नतं विगन्धितस्तु श्लोथं
कुञ्जन्धतो गन्धिरिति प्रदिष्टः ॥”
वियथितं गन्धिरूपम् । अतो गन्धिः ॥ * ॥
अस्या निदानादिपूर्वलिखितम् । अथ गण्ड-
मालायाऽधिकृत्या ।
“काञ्चनारत्वचः काथः सुखीचूर्णं संयुतः ।
माचिकाटः सल्लम्पीतः काथो वरणमूलजः ॥
गण्डमालां हरितायु चिरकालानुबन्धवौम ।
पलमद्भु पलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ॥
काञ्चनारत्वचं पीत्वा गण्डमालां यपोहति ।
काञ्चनारस्य मृद्धीयात् त्वचं पञ्चपुलोहितम् ॥
नागरस्य कणायाश्च मरीचस्य पलं पलम् ।
पण्याभितीतघात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् ॥
वरुणस्याचमेकञ्च पञ्चकेलात्वं पुनः ।
टङ्गं टङ्गं समादाय सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥

गण्डमा

यावच्चूर्णमिदं सर्वं तावानेवाच गुग्गुलुः ॥
सङ्गुच्य सुखमेकत्र पिबेत् क्षत्वा विधारयेत् ।
शुटिकाः श्राणिकाः क्षत्वा प्रभाते भक्षयेन्नरः ॥
गण्डमालां जयत्युग्रामपचीमर्द्धुदानी च ।
यन्मार्द्धुदानी गुल्माश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
प्रदेयश्चातुपानार्थं काथो सुखितिकाभवः ।
काथः खदिरसारस्य काथः कोष्णोऽभयाभवः ॥”

इति काश्चनारगुग्गुलुः ॥ * ॥

“चक्रमर्द्धकमलस्य कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
केशराजरसे तैलं कटुर्गन्धदुनाभिना ॥
पादशेषे विनिःश्लिष्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
एतत्तैलं निहन्थाशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥”

इति चक्रमर्द्धतैलम् ॥ * ॥

“गुग्गुलुफलैस्तैलं विपाकं द्विगुणान्मसा ।
हरेदभ्यङ्गनस्याभ्यां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥
इति गुग्गुतैलम् ॥ * ॥ अथापच्यार्क्षिकित्सा ।
“चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।
अभिक्षौलं शृतं पीतं सखलामपचीं हरेत् ॥”

इति चन्दनादितैलम् ॥ * ॥

“बीजं विडङ्गं मधुकं सेव्यं देवदारु च ।
तैलमेभिः शृतं नस्यात् सखलामपचीं हरेत् ॥”
योषादितैलम् ॥ * ॥ अथ ग्रन्थिचिकित्सा ।
“सर्जिकाभ्रलकचारश्चूर्णसमन्वितम् ।
एतेन सहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथावृद्धम् ॥

ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन

निष्काश्य तं शूलचिकित्सकेन ।

जात्यादिपक्वेन हृतेन वैदो

ब्रणेन चान्येन च संचिकित्सेत् ॥

ग्रन्थिसुतजत्र पश्चात्तु ब्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शूलं प्रयुज्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।

“कुष्ठानुपानसकदमनिधिवणाश्च

सङ्गायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।

सा मोक्षतेन कफपित्तभवे विकारे

संसर्पते क्रिमिलदोषगणश्च गण्डात् ॥

वातेन वातसङ्गानि च लक्षणाणि

पित्तेन दाहसरजव्रणप्रोषतापाः ।

सा श्लेष्मणा च वनशीतलसन्ध्युत्थोमात्

श्लोत् सन्निपातविहता च समस्तलिङ्गेः ॥

तस्य चेमं प्रतीकारं वक्ष्यामि श्रेष्ठं पुत्रक ! ।

रोहिणी विशदा चैव विजया च विभेदिनी ॥

कान्तारी वज्रपुण्या च तथा चेन्नायुधा परा ।

इति सप्तविधा लताः श्रेष्ठं पश्चात् पृथक् पृथक् ॥

रक्तसुखा भवेत्क्रान्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।

विशदाभ्रांसलस्थाने श्वेतवर्णा च दीर्घिका ॥

विजया च शिरो मध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।

भेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च नीलरेखिका ॥

कान्तारी च वक्षिमध्ये श्वेताङ्गा रक्तसुखिका ।

वज्रपुण्या चाक्षिमध्ये श्वेताङ्गा शिरा मता ॥

वज्रायुधा शिरान्ते च धूम्रा लक्षा शिरा मता ।

रोहिण्यङ्गुलिमात्रेण कृष्णेन विशदा समा ॥

२८७

गण्डशै

विजया च यवाकारा वर्तुला विजया तथा ।
अन्या नगार्क्षविजया तक्षुली कण्टकानिभा ॥
रोहिणी विजया विशा मांसस्थानसमाश्रिता ।
गुल्फे वा चाक्षिसन्धौ च दृश्यते भेदिनी नरे ॥
कुक्षौ कर्णान्तरेऽपार्जे कान्तारी विद्धि पुत्रक ! ।
वज्रपुण्या शिरसि च शिरान्तार्क्षिप्रदा मता ॥
अतो वक्ष्यामि भेषजं श्रेष्ठं पुत्र ! प्रयत्नतः ।

सान्द्रपूयविस्वावच्च गण्डीरश्च व्रणं विदुः ॥

अन्यश्च सरजश्चैव पक्वजम्बुसमप्रभम् ।

लूताव्रणानाश्चेतानि अपक्वा यदि दृश्यते ॥

त्वक्ता सन्निधमर्मेस्थां लूताश्चैव हि तद्ब्रणम् ।

तदा तमेन तैलेन दाहश्चाशु विधीयते ॥

अङ्गोलक्षैवमद्यानि पारिमन्त्रदलानि च ।

एहधूमं क्षणजीरं गोमूत्रेण तु पेयितम् ॥

लेपनश्च प्रशस्तश्च लूतानां मारणे परम् ।

पिच्छीतकं विडङ्गानि तथा चेद्भुदिम्लकम् ॥

बीजपूरकमलानि पेषितानि विलेपयेत् ।

गण्डमालां तथा चोरां हन्ति शीघ्रं प्रकण्टकाम् ।

क्षुहीक्षीरश्चार्कनीरं लूतारम्भं नियोजयेत् ॥

तेन कीटस्तु तन्मध्ये म्रियते नात्र संशयः ।

आस्यतो गिरिकर्णौ च चन्दनश्च समाश्रकम् ॥

पिष्टा लेपः प्रयोक्तव्यो लूतां हन्ति सुदारुणाम् ।

करवीरश्चार्कदुग्धं तथा च कटुतुम्बिकाम् ॥

निशाङ्ग्यं जाङ्गलिकां तिलतैले विपाचयेत् ।

लूतामभ्यङ्गने हन्ति गण्डमालाश्च दाहणाम् ॥

घृतं जात्यादिकं नाम तथा चात्र प्रयोजयेत् ।

अन्यान्यपि व्रणे यानि प्रोक्तानि च यथाविधि ॥”

इति मङ्गलार्क्षेयभाषिते चारीतोत्तरे तृतीय-

स्थाने लूतागण्डमालाचिकित्सा नाम सप्तत्रिंशो-

ऽध्यायः ॥

“गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः

स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।

साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वभूल-

कासव्वरच्छर्दियुतास्त्रसाध्याः ॥

तेषां सिरा-काय-शिरो-विरेको

धूमः पुराणस्य हृतस्य पानम् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशोऽध्याये ॥

गण्डमालिका, स्त्री, (गण्डानां ग्रन्थीनां मालाऽस्या

अस्यां वा इति कप् । ततश्चाप् अत इत्वच् ।

लज्जालुटश्च । इति रत्नमाला ॥

गण्डशैलः, पुं, (गण्ड इव शैलः खलितस्थलोपलः ।

शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्तते । “विशेषणं

विशेष्येण बहुलम् ॥” २ । १ । ५७ । इति

समासः । यद्वा शैलस्य पर्वतस्य गण्ड इव ।

राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः ।) गिरेरुत्तः

स्थलोपलः । भूकम्पादिना पर्वतात् गलितो

महान् प्रसारः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ (यथा,

आर्यासप्तशत्याम् । १७६ ।

“किं पुत्रि! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रांसि ।

अनुभव चपलाविलसितगर्जितदेशान्तर-

भ्रान्तीः ॥”)

ललाटम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०२ ॥

गण्डूषः

गण्डाङ्गः, पुं, (गण्ड इव उच्छ्वसमङ्गमस्य ।)
खड्गौ । इति शब्दचक्रिका ॥

गण्डारिः, पुं, (गण्डस्य रोगविशेषस्य अरिः । तन्ना-

शकत्वात्तथात्वम् ।) कीविदारवृक्षः । (यथा,—

“काञ्चनालः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥)

गण्डाली, स्त्री, (गण्डं अलतीति । अल् + “कर्म-

गयण् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् । गण्डेन यन्त्रिणा

आल्यते भूयते वा । अल् + घञ् स्त्रियां

ङीष् ।) श्वेतदूर्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥

सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥ गण्डदूर्वा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डिः, पुं, (गडि + इन् ।) वृक्षस्य मूलाच्छाखा-

वधिभागः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०६ ॥ गुडि

इति भाषा ॥

गण्डीरः, पुं, (गण्ड + ईरन् ।) समञ्जला । शमा

इति ख्यातः । समठ इति ख्यातः । अनप-

देश्यं शाकम् । इति केचित् । गुण्डिया इति

ख्यातशाकम् । इति सर्वानन्दः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (“गण्डीरः शाकविशेषो गण्डीनीति

लोके गण्डारी मञ्जिष्ठा च ।” इति भावप्रकाशस्य

पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य गुणा यथा, चरके

खट्वस्थाने २७ अध्याये ।

“वायुं वत्सादनी हन्यात् कफक्ष्मीरचित्रकौ ॥”

वीरः । इति जटाधरः ॥

गण्डीरी, स्त्री, (गण्डीर + गौरादित्वात् ङीष् ।

यद्वा गण्डं रोगविशेषं ईरयति दूरीकरोति

स्वनिर्जासादिभिरिति शेषः ।) सेडुण्डवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सिज इति भाषा ॥

गण्डूः, पुं स्त्री, (गण्डूते शिरोभागः स्थाप्यतेऽत्र ।

गडि + अधिकरणे उन् ।) उपधानम् । इति

जटाधरः ॥

गण्डूपदः, पुं, (गण्डूः ग्रन्थयः ताभिरन्वितानि

पदानि यस्य । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।)

किञ्चलुकः । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥

(“गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥”

इति वैद्यकमाधवकररोगविनिश्चये अष्टौऽधि-

कारे ॥)

गण्डूपदभवं, स्त्री, (गण्डूपद इव भवति उत्पद्यते इति ।

भू + अच् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०७ ॥

गण्डूपदी, स्त्री, (गण्डूपद + स्त्रियां अल्पायुः ङीष् ।)

किञ्चलुकपत्नी । तत्पठ्यायः । शिली २ । इत्य-

मरः । १ । १० । २४ ॥ सिली ३ क्षुद्रकिञ्चलुक-

जातिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स्त्रोटजाति

कञ्चुया इति भाषा ॥

गण्डूषः, पुं, (गडि + “गण्डेच ।” उर्णा । ४ । ७८ ।

इति ऊषन् ।) सुखपूरणम् । (यथा, भागवते ।

६ । १५ । ३ ।

“भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो ह्योजकस्ततः ।

तस्य जडुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् ॥”)

हस्तिमुखयायभागः । प्रवृत्तिपरिमितम् । इति

भेदिनी । घे ३५ ॥ (यदाह कश्चित् ।

गताग

“अगाधजलसञ्चारी (विकारी न च रोहितः । गण्डूषजलमात्रेण शरीरं फर्फरायते ॥”)
 गण्डूषा, पुं, (गण्डूष + टाप् ।) गण्डूषः । इति लिङ्गादिसंयुक्ते अमरः ॥ “सुखपूर्णतोयमिति भगी ॥ रायसुकुटस्तु गण्डूषाप्रव्यो सुखपूरणे स्त्रीलिङ्गः । पुलिङ्गस्तु गण्डूषशब्दश्चलुकपरिमाण इति । यथा,—
 ‘अपां ह्यादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥’
 इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥
 गण्डोलः, पुं, (गडि + “कपिगडिगण्डिकटीति ।” उणां १ । ६७ । इति ओलच् ।) गुडः । यासः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६० ॥
 गण्यं, त्रि, (गणं लब्ध्वा इति । “धनगणं लब्ध्वा ।” ४ । ४ । ८४ । इति यत् । यद्वा गणयते इति । कर्मणि यत् । गणे भवः । “दिगादिभ्यो यत् ।” ४ । ३ । ५४ । इति यदित्येके ।) गणनीयम् । गणितम् । तत्पर्यायः । गण्यम् २ संख्येयम् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ७ । ५ । “दिवौ रुचः सुरुचो रोचमाना इला येषां गण्या माहिना गीः ॥”)
 गतं, त्रि, (गच्छति जानाति यातीति वा । “गत्यर्थाकर्मकेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति कर्मरत्तः ।) विज्ञातम् । यातम् । इति मेदिनी । ते १५ ॥ (यथा, किराताज्जुनीये । ४ । ५ । “तुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ॥”
 गम्यते इति । भावे क्ते तु गमने स्त्री ॥ यथा, माघे । १ । २ ।
 “गतं तिरस्त्रीनमनुरसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः ॥”)
 गतनासिकः, त्रि, (गता विरहिता नासिका यस्य ।) नासिकारहितः । तत्पर्यायः । विग्रः २ । इत्यमरः । २ । ३ । ४६ ॥ विग्रः ३ । छिन्ननासिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ विनासिकः ५ विनसः ६ । इति जटाधरः ॥
 गतसन्नः, पुं, (गतं सन्नं सादहेतुको मदो यस्मात् यस्य वा इति कप् ।) निर्मदहस्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गतागतं, स्त्री, (गतं ऊर्ध्वगमनं आगतं अधोगमनं यत्र ।) पक्षिगतिविशेषः । इति जटाधरः ॥ (गतश्च आगतश्च द्वयोः समाहारः ।) यातायातम् । यथा, रसमञ्जर्याम् ।
 “गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि ॥”
 (तथा च भगवद्गीतायाम् । ६ । २१ ।
 “ते तं सुक्ता स्वर्गलोकं विशालं स्त्रीणे पुण्ये मर्त्यालोकं विशन्ति । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥”
 गतं विनष्टं आगतं पुनः संसारगमनं यस्मात् । यं प्राप्य जीवो न पुनर्निवर्तते इति वाक्यात् तथात्वम् । पुं, महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७६ ।

गतिः

“नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः ॥”)
 गतार्णवा, स्त्री, (गतं निवृत्तं आर्णवं रजोऽस्याः ।) वृद्धा । (गतं दृष्टं आर्णवमस्या इति ।) बन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गतिः, स्त्री, (गम् + भावे क्तिन् ।) गमनकर्म । (यथा, रघुवंशे । १ । ४ ।
 “अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वस्तरिभिः । मणौ बज्रसमुत्कीर्णं सूत्रस्वेवास्ति मे गतिः ॥”)
 तत्पर्यायः । वर्तते १ अयते २ लोटते ३ लोटते ४ स्यन्दते ५ कसति ६ सर्पति ७ स्यमति ८ भवति ९ संश्रुते १० अवति ११ अतति १२ ध्वंसति १३ वेनति १४ मार्ष्टि १५ गुरग्यति १६ श्रवति १७ कालयति १८ पेलयति १९ कण्टति २० पिष्यति २१ विष्यति २२ मिस्यति २३ प्रवति २४ प्रवते २५ अयते २६ कवते २७ गवते २८ नवते २९ क्षोदति ३० नक्षति ३१ सक्षति ३२ व्यक्षति ३३ सक्षति ३४ ऋच्छति ३५ तुरीयति ३६ चतति ३७ अतति ३८ गति ३९ इयति ४० सक्षति ४१ सरति ४२ रंक्षति ४३ यतते ४४ भ्रमति ४५ घञति ४६ रञति ४७ लञति ४८ क्षयति ४९ धमति ५० मिनाति ५१ ऋजति ५२ ऋजोति ५३ खरति ५४ सिसर्पति ५५ वेष्टति ५६ योषति ५७ ऋणाति ५८ ऋयते ५९ तेजति ६० दध्यति ६१ दधोति ६२ युध्यति ६३ घन्वति ६४ अरुति ६५ आर्यन्ति ६६ डीयते ६७ तक्रति ६८ टीयते ६९ इषति ७० फणति ७१ हनति ७२ अर्हति ७३ मर्हति ७४ सखते ७५ नसते ७६ हर्षति ७७ इयति ७८ ईर्षति ७९ ईक्षते ८० अयति ८१ स्वाजति ८२ गन्ति ८३ आगनीगन्ति ८४ जंगन्ति ८५ जिन्वति ८६ जसति ८७ गमति ८८ प्रति ८९ भाति ९० ध्रयति ९१ वहते ९२ रथयति ९३ जेहते ९४ खःकति ९५ क्षुम्यति ९६ षाति ९७ वाति ९८ याति ९९ डयति १०० द्राति १०१ डूलति १०२ रञति १०३ जमति १०४ जवति १०५ वञ्चति १०६ अनिति १०७ पवते १०८ हन्ति १०९ सेधति ११० अगन् १११ अजगन् ११२ जिगाति ११३ पतति ११४ इन्वति ११५ द्रमति ११६ द्रवति ११७ वेति ११८ ह्यन्तात् ११९ एति १२० जगायात् १२१ अयुयुः १२२ । इति ह्यविंशं शतं गतिकर्म । इति वेदिनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ (गम्यतेऽस्यामिति । गम् + अधिकरणे क्तिन् ।) मार्गः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ८ । २६ ।
 “शुक्लक्षणे गती ह्येते जगतः शान्ते मते । एकया यावन्नाष्टमन्यथा वर्तते पुनः ॥”)
 दशा । (यथा, तत्रैव । ६ । ३७ ।
 “अयतिः अद्वयोपेतो योगाञ्जलिमानसः । अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं क्षणं गच्छति ॥”
 गम्यते ज्ञायतेऽनया । करणे क्तिन् ।) ज्ञानम् । (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । ५ । ३१ ।
 “न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।

गतिः

अन्धा यथान्धैरुपणीयमाना स्त्रीपीडितन्यासुदक्षिण बद्धाः ॥”
 “स्वस्मिन्नेव आत्मन्येव अर्थः प्रयोजनं येषां ते स्वार्थास्तत्त्वविदस्तेषां गतिर्ज्ञानस्वरूपं विष्णुं ते दुराशया बहिरर्थमानिनो न विदुः जानन्ति ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥ यात्रा । (गम्यते प्राप्यतेऽनया इति । गम् + करणे क्तिन् ।) अभ्युपायः । (यथा, महाभारते । १३ । १४ । ६१ ।
 “यज्ञ इवो महेष्यश्च क्रतुः सर्वं सतां गतिः ॥”)
 नाडीव्रणम् । सरणी । इति मेदिनी । १४ ॥ (गम् + भावे क्तिन् । परिणतिः । यथा, किराताज्जुनीये । १० । ४० ।
 “मदनमुपदधे स एव तासां दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥”
 “गतिः परिणतिः ।” इति तट्टीकाक्षरमल्लिनाथः ॥ प्रमाणम् । यथा, तत्रैव । १४ । १५ ।
 “क्षपति चेदस्तु नृगः क्षतः क्षणादनेन पूर्वं न मयेति का गतिः ॥”
 “मया नेत्यत्र का गतिः किं प्रमाणम् ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ गम्यते इति । गम् + कर्मणि क्तिन् । स्वरूपम् । यथा, तत्रैव । ६ । ३६ ।
 “चरतस्तपस्तप वनेषु सहा न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ।”
 “तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुम् ।” इति मल्लिनाथः ॥ विधयः । यथा, कुमारः । ५ । ६४ ।
 “तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ।”
 “मनोरथानां कामानां अगतिः अविषयः ।” इति मल्लिनाथः ॥ कर्मफलम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । १६ । १८ ।
 “गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥”
 “गतिः कर्मफलम् ।” इति शाङ्करभाष्यम् ॥
 अहमेदेन गतिभेदो यथा,—
 “अदृश्यरूपा कालस्य स्मृतयो भर्ग्याश्रिताः । श्रीप्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिश्चेतवः ॥”
 इति सूर्यसिद्धान्तः ।
 तत्र तु न च त्रयेदेन बुधग्रहस्य गतिभेदो यथा, बृहत्संहितायाम् । ७ अध्याये ।
 “नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रजो ब्रजलुदयम् ।
 जलदहनपवनभयकृत धान्याघंक्षयविरुद्धो वा ॥
 विचरच्छ्वणधनिष्ठा प्राजापत्येन्दुविश्वदेवाणि ।
 नृद्वन् हिमकरतनयः करोत्यष्टिं सरोगभयाम् ॥
 रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडका ।
 शस्त्रनिपातक्षुब्धयरोगानादृष्टिसन्तापैः ॥
 हस्तादीनि विचरन् घट्टच्छायापपीडयन् गवामशुभः ।
 क्षेहरसार्धविरुद्धं करोति चोर्वीं प्रभूतान्नाम् ॥
 आर्यमृगं ह्येतत्तुजं भद्रपदासुतरी यमेश्वर ।
 चन्द्रस्य सुतो निम्नं प्राणवृतां धातुसङ्घयकृतम् ॥
 आग्निवायव्यवृत्तान्युपहृत्स्वरेवतीश्च चन्द्रसुतः ॥

गद्य

बुद्धितत्वात्मिकैव भगवतो विष्णोः कौतुहीनाम
गदेति अध्यात्मशास्त्रेषु परिदृश्यते । तथाच
विष्णुसहस्रनामभाष्ये ।

“भगवत्तत्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्वात्मिकां गदाम् ।
धारयन् लोकरक्षार्थं सुक्तचक्रगदाधरः ॥”

महादेवः । स तु गयातीर्थे वर्तते । यथा,
महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।

“भोजपुरे भोजनाथो गयायाश्च गदाधरः ॥”
गदाधारिणि च ॥

गदाभृतः, पुं, (गदां विभक्तिं इति । गदा + भृ +
क्विप् । तुक् च ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । १३३ ॥ (यथा, भागवते । १ । १३ । १० ।

“भवद्विधा भागवतास्तीर्थोभूता स्वयं विभो ।।
तीर्थोक्तवन्ति तीर्थानि खान्तःस्थेन गदाभृता ॥”)

गदाधरः, पुं, (गदं सशब्दं अश्वरं यस्मात् ।)
मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गदारतिः, पुं, (गदस्य रोगस्य अरातिः शत्रुः
तद्वाशकत्वात् ।) औषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाङ्गं, स्त्री, (गद एव आङ्गा आख्या यस्य ।)
कुष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कुङ् । इति भाषा ॥

गदी, [न] पुं, (गदा विद्यते अस्ति वास्य । गदा +
इनिः ।) विष्णुः । इति हारावली । ६ ॥ (यथा,
भगवद्गीतायाम् । ११ । १७ ।

“किरीटिनं गदिनं चक्रिणश्च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ॥”)

गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च चि ॥

गद्गदः, पुं, लुप्तपदस्य ज्ञानाभिधायी । अत्यस्यष्टवक्ता ।
तस्य सम्प्राप्तिपूर्वकलक्षणं यथा,—

“आहत्य वायुः सक्रोधो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् शुकमिन्निगद्गदान् ॥”

इति माधवकरः ॥

(अस्याद्योक्ते चि । यथा, अमरशतके । ५३ ।

“खेदोऽस्मात् न मेऽपराधति भवान् सर्वेऽप-
राधा मयि ।

तत् किं रोदधि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो
वदति ॥”)

गद्गदध्वनिः, पुं, (गद्गदेन वायुपरिचालितश्लेष्मा-
दिना योऽस्यष्टीकृतो ध्वनिः । गद्गदरूपो ध्वनिः
वा ।) हर्षश्रीकादिना अस्यष्टध्वनिः । तत्-
पर्यायः । मन्मथः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गदां, स्त्री, (गदायते ऋन्दसा विना केवलं कथाप्रबन्धै-
रेव विरच्यते इति । गद + “गदमदचरयमञ्चाशुप-
सर्गे ।” ३ । १ । १०० । इति यत् ।) पदभिन्नम् ।

कविलतम् । अपादः पदसन्तानः । इत्यमरः ।
३ । ५ । ३१ ॥ कविलतभिन्ने चि । यथा गद्यो
यवहारः गद्या वाक् गदां वचः । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २६ । ३ ।

“यजुषाम्भर्ता सान्नाश्च गद्यानाश्चैव सर्वशः ।
आसीदुष्यमाणायां निखनो हृदयज्जम्भः ॥”)

“अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा ॥
य इति दृक् ॥

तथा का तु आचष्टे प्रतिपादयति अर्थं
१३ । १

गन्धी

आख्यायिका अत्र नायकेन स्वयमुपलब्धोऽर्थं
आख्यायते इत्येके । चातायां सत्त्वार्थायां कथाया-
माख्यायिका । सा च माधविका-वासवदत्ता-
हर्षचरितादिः । कथा तु । प्रबन्धस्य कल्पना
रचना वञ्छिता स्तोकसत्या कथा ।

प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
परम्पराश्रया यस्मात् सा मताख्यायिका कश्चित् ॥

इति कोलाहलाचार्यः ॥

कथा कादम्बर्यादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(गद्यस्य त्रिधा विभक्तं यथा ह्युक्तमज्ञयाम् ।
“अपादं पदसन्तानं गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् ।
वृत्तकोत्कलिकाप्रायश्चित्तगन्धिप्रभेदतः ॥”

एतेषामपि लक्षणं यथा तत्रैव ।
“अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं वृत्तकं मतम् ।
तत्तु वैदर्भीरिति स्यं गद्यं हृदयतरं भवेत् ॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढं दृढाक्षरम् ।
वृत्तैकदेशसम्बन्धान् वृत्तगन्धिं पुनः स्मृतम् ॥”

मतभेदेनैतत् कश्चित् चतुर्धापि दृश्यते । यथा,
साहित्यदर्पणे । ६ । २६५ ।

“वृत्तवन्धोज्झितं गद्यं सुक्तकं वृत्तगन्धि च ।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकश्च चतुर्विधम् ॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।
अन्यद्विधसमासाढं तुयश्चाल्पसमासकम् ॥”)

गद्यानकं, स्त्री, (गद्येन औषधादिपरिमाणभेदेन
आनीयते इति । आ + नी + ङः । ततः स्वार्थे
कन् ।) अष्टचत्वारिंशत्त्रिंशत्तिकापरिमाणम् ।
(“तुल्या यवाभ्यां कथिताश्च गुग्गा
वल्गुस्त्रिगुल्लो धरणं गतेऽष्टौ ।
गद्यानकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यै-
र्वल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः ॥”

इति लीलावती ॥)
चतुःषष्टिगुग्गापरिमाणम् । इति वैद्यकम् ॥

गद्यालकमिति कुत्रचित् पाठः ॥
गन्ता, [ऋ] चि, (गच्छतीति । गम् + कर्तरि ळच् ।)
गमनकर्ता । इति आकरणम् । (यथा, नलोपा-
ख्याने । २४ । ३३ ।

“न ह्येकाङ्का शतं गन्ता त्वान्तेऽन्यः पुमानिह ॥”
गच्छति प्राप्नोतीति श्रीलार्थे भाविकाले ळन् ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५२ ।

“यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥”

अत्र श्रीलार्थं ळन्तत्वात् न कर्मणि षष्ठीति
बोध्यम् ॥)

गन्तुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + “चितनिगमीति ।”
उणां १ । ७० । इति तुन् ।) पथिकः । इत्यु-
णादिकोवः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । १८ ।

“युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावाप्तः
पशुमां अस्तुगातुः ॥”)

गन्ती, स्त्री, (गन्त्यतेऽनया इति । गम् + “सर्वधा-
स्तुभ्यः ङ्” उणां ४ । १५८ । इति करणे
ङ् । ततो ङीष् ।) वृषवद्गनीयश्चकटम् । गडर
गाडि इति भाषा । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

गन्धः

(गच्छतीति । गम् + कर्तरि ळच् + क्त्वि यां ङीप् ।
गमनशीला गमनकरिणी वा । यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १० ।

“गन्धी वसुमतीनां सुदधिर्देवतानि च ।

केन प्रपूज्यः कथं नार्घं मर्त्यलोको न यास्यति ॥”)
गन्धीरथः, पुं, (गन्धीणां गच्छन्तीनां ङीष्णां गम-
नाय यो रथः ।) शकटम् । तत्पर्यायः । मठः २ ।

इति हारावली । १४६ ॥
गन्धः, क ड इहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
न्यात्म-सकं-सेट ।) क ड, गन्धयते । इहि
हिंसायाम् । गतिहिंसायाच्चेन्निति रमानाथः ।

इति दुर्गादासः ॥
गन्धं, स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्य । अर्घं आदित्वादच् ।
लघ्यागुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धः, पुं, (गन्ध + पञ्चादच् ।) आमोदः । इति
विश्वः । स तु प्राणग्रान्धपृथिवीगुणः । यथा,—
“प्राणग्रान्धो भवेन्नन्यो प्राणस्यैवोपकारकः ।
सौरभश्चासौरभश्च स देधा परिकीर्तितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । १०३ ॥
(अस्य लक्षणान्तरं यथा, प्राणमात्रग्रान्धगुणत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्र-
वृत्तिगुणत्वसाक्षादव्याप्यजातिमत्त्वमिति ॥) स तु
दशविधः । (यथा, महाभारते । १४ । ५० । ४०-४२ ।

“शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः ॥
पार्थिवश्च सदागन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः ।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान् ॥
इच्छानिर्गन्धश्च मधुरोऽन्धः कटुस्तथा ।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विप्रद एव च ।
एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत ॥”

एतेषामपि केयु को गन्ध इत्येतद्विवृतिमाह ।)
इष्टः १ कस्तूरिकादौ । अनिष्टः २ शवादौ ।
मधुरः ३ मधुपुष्पादौ । अन्धः ४ आम्वा-
तकादौ । कटुः ५ मरिचादौ । निर्हारी ६
हिङ्गादौ । संहतः ७ चित्रगन्धः अनेककल्क-
गतः । स्निग्धः ८ सदास्तपृष्टादौ । रूक्षः ९
सार्धपतिलादौ । विप्रदः १० शाल्यमादौ ॥ ॥

सौरभम् । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—
“गन्धश्च सम्यक् श्रुतं पुत्रं वेतालभैरव ! ।
चूर्णोक्तो वा घृष्टो वा दाहाकर्षित एव वा ॥
रसः सम्मर्दो वापि प्राण्यङ्गोऽय एव वा ।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः ॥
गन्धपूर्णं गन्धपुष्पं पूर्णं सुमनसां तथा । =
प्रशस्तगन्धयुक्तानां पञ्चचूर्णानि यावि च ॥
तानि गन्धाकृतानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः । १
घृष्टो मलयजो गन्धः शरलक्ष नमेरुणा ॥
अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते ।
घृष्टा च घृष्टो गन्धोऽर्थं द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ २ ॥
देवदार्द्रगुरुब्रह्मशालसारान्तचन्दनाः ।
प्रियादीनाश्च यो दग्धा यस्त्ये दाहजो रसः ॥
स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्तितः ॥ ३ ॥
स गन्धः करवीरविक्रमगन्धिनीतिनकं तथा ॥

गन्धकः

प्रभृतीनां रसो योऽसौ निष्पीड्य परिगृह्यते ।
स संमूर्द्धोक्तो गन्धः संमूर्द्ध इतीष्यते ॥ ४ ॥
जगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा ।
गन्धः प्राणयज्जः प्रोक्तो मोदः स्वर्गवासि-
नाम् ॥ ५ ॥

कर्पूरगन्धसारदायाः चोदे घृष्टे च संस्थिताः ।
चन्द्रभागादयश्चापि रसे पक्वे च सङ्गताः ॥
गन्धसारस्तु सर्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते ।
जगनाभिर्भवेद्घृष्टश्चूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः ॥
एवं सर्वस्तु सर्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ।
घृष्टादिभावादयोऽयं गन्धः प्रोक्तिकरः परः ॥
गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः ।
सर्वः पञ्चविधेऽपि प्रविष्टो भवति चणात् ॥ * ॥
“गन्धो मलयजो यस्तु देवे पैत्र्ये च सम्मतः ।
तत्पक्वो वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिः ॥
सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।
तस्मान् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥
लज्जामुखः सकर्पूरः संहितो मलयोद्भवैः ।
वैष्णवीप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरव ! ॥
कुङ्कुमागुरुकलूरीचन्द्रभागेः समीकृतैः ।
त्रिपुराप्रोतिदो गन्धस्तथा चक्षुषाश्च शम्भुना ॥
देवतोद्देशपूर्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः ।
देवायेत्याय वितरेत् सर्वसाध्येषु पूजकः ॥
गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्मेप्रदः सदा ।
अर्चनां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥
अयं वां कथितो गन्धः पुन्री वेतालभैरवौ ! ॥

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

प्रतिवेशी । शेषः । सम्मन्त्रः । गन्धकः । इति
भेदिनी । (यथा, प्रयोगान्ते ।
“शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराण्ड्युरजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्यवृद्धिकरोऽस्मिन्नतः ॥”)
गन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ शोभाञ्जनः । इति
शब्दरत्नावली । घृष्टचन्दनम् । यथा, “घृष्टो
मलयजो गन्धः ।” इति शुद्धितत्वम् ॥

गन्धकः, पुं, (उयो गन्धाऽस्यास्तीति । “अर्थ आदि-
भ्योऽच्” ॥ ५।२।१२७। इत्यच् ततः स्वार्थे कन् ।)
शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ उपधातु-
विशेषः । तत्पण्यायः । गन्धाश्चा २ सौग-
न्धिकः ३ । इत्यमरः । २।६।१०२ ॥ गन्धिकः ४
सुगन्धिकः ५ । इति तट्टीका ॥ गन्धपाषाणः ६
पामात्रः ७ । इति रत्नमाला ॥ गन्धमोदनः ८
पूतिगन्धः ९ अतिगन्धः १० वरः ११ सुगन्धः १२
द्विगन्धः १३ गन्धः १४ रसगन्धकः १५
कुष्ठारिः १६ क्रूरगन्धः १७ कीटघ्नः १८ शर-
भूमिघ्नः १९ गन्धो २० । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तीव्र-
गन्धत्वम् । अतिवृद्धिकारित्वम् । विषकुलककृत्-
खलुखगदोषनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
जामिनीनेत्ररोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
तस्य भेदाः ।
“श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलश्चैति चतुर्विधः ।
गन्धको वर्णतो श्वेतो भिन्नभिन्नगुणाश्च ॥

गन्धका

श्वेतः कुष्ठापहारी स्याद्रक्तो लोहप्रयोगहृत् ।
पीतो रसे प्रयोगार्हो नीलो वर्णान्तरोक्षितः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ गन्धकस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“श्वेतद्वीपे पुरा देवाः क्रीडन्ता रजसाश्रुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः शीरनीरधौ ।
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥
गन्धको गन्धकस्यापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्वलवसापि च ॥
चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽक्षितः ।
रक्तो हेमक्रियास्तुतः पीतश्चैव रसायने ।
व्रणविलेपने श्वेतः लज्जाः श्रेष्ठः सुदर्शनः ॥”
श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्वत्र प्रशस्ततरः ॥ * ॥
“गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्तुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कष्टवीर्यजन्तुजित् ॥
हन्ति कुष्ठत्रयमोक्षकफवातान् रसायनः ।
अशोधितो गन्धक एव कुष्ठं
करोति तापं विषमं शरीरे ।
सौख्यश्च रूपश्च बलं तथौजः
शुक्रं निहन्त्येव करोति चासम् ॥” * ॥

तस्य शोधनविधिर्यथा,—
“लोहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ।
तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकं रजः ॥
विदूतं गन्धकं दृष्ट्वा तनुवस्त्रे विनिःक्षिपेत् ।
यथा वस्त्रादग्निःस्थत् दुग्धमध्येऽखिलं क्षिपेत् ॥
एवं स गन्धकः शुद्धोत् सर्वकर्मोत्थितो भवेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

“शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराण्ड्युरजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्यवृद्धिकरोऽस्मिन्नतः ॥”
इति प्रयोगान्ते ॥

गन्धकन्दकः, पुं, (गन्धमूलः गन्धप्रधानो वा कन्दो
ऽस्य ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।) कण्डूः ।
इति वैद्यकम् ॥

गन्धकारिका, स्त्री, (गन्धं सुरभिप्रधानं मण्डनं
करोतीति । गन्ध + कृ + ण्वल् तत्ताप् कापि
अत इत्वच् ।) सौरिन्दी । सा तु परवेशस्था
स्त्वशा शिल्पकारिका । इति हलायुधः ॥

गन्धकालिका, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तगन्धं पराशर-
सुनेम्बरप्रभावेन दूरवाहिगात्रसौरभं कलयति
धारयतीति । कल + णिच् + अच् ङीष्च । भतः
स्वार्थे कन् टाप् च पूर्व्वङ्खः ।) आसमाता ।
इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धकालो, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तदूरवाहिगात्र-
सौरभं कलयतीति । कल + णिच् अच् ङीष्च ।
यद्वा, गन्धवती काली । मध्यपदलोपि-
समासः ।) आसमाता । इति शब्दरत्नावली ॥
(इयं हि दाशराजकन्या पुरा बाल्यसमये मत्स्य-
गन्धा कालीयैतन्नाम्ना स्नातासीत् । ततः
कदाचित् नदीपरपारं जिगमिषुणा सुनि-
प्रवरपराशरेण सङ्गता तस्यैव ऋधेर्वरप्रभा-
वेन निजगान्ते पद्मपुष्पवत् सौरभमवाप्य
ततः प्रभृति पद्मगन्धा गन्धकालीति नाम्ना

गन्धचे

च विश्रुताऽभवत् । पूर्वं तस्यामेव कन्यायां तदा
पराशरौरसात् कानीनपुत्रो महर्षिर्वासः
सङ्गातः । ततो गच्छति काले महात्मना
भीष्मेण राज्यं दारपरिग्रहश्च न करिष्या-
मीति निदायनं प्रतिश्रुत् दाशराजसकाशान्
समानीता भुवनविश्रुता सा पद्मगन्धाद्या गन्ध-
काली तत्कामुकाय पित्रे शान्तये समर्पिता ।
एतद्विवरणं महाभारते १ । सम्भवे । ६६-१०० ।
अध्याययोर्विशेषतो दर्शनीयम् ॥ अस्या हेतो-
रेव नरपतिरुग्रायुधः समरे भीष्मेण निहतः ।
यथा, हरिवंशे १०।४७-५० ।

“स चापुग्रायुधस्तात । दुर्मुहिरभवत्तदा ।
प्रदीप्तचक्रो बलवान् नीपान्तकरणोऽभवत् ॥
स दर्पपूर्णं हत्वाजौ नीपान्त्याश्च पार्थिवान् ।
पितर्युपरते मय्यं आवयामास कलिषम् ॥
माममात्रेः परितृतं शयानं धरणीतले ।
उग्रायुधस्य राजेन्द्र ! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥
अद्य त्वं जननीं भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम् ।
स्त्रीरत्नं मम भार्यार्थे प्रयच्छ कुरुनन्दन ! ॥”
इदं शृणुगुह्यतवाक्यं दूतसुखादाकर्णामित-
प्रतापो महात्मा भीष्मः अश्रौचान्ते तं दूरा-
त्मानं समराङ्गणे समाहूय निपात्य च राज्ञे
काम्यित्याय तत् पैतृकं राज्यं समर्पयत् । अस्मि-
न्नेवाध्याये एतत् सर्वं घटं सविशेषं द्रष्टव्यम् ॥
गन्धकाष्ठं, स्त्री, (गन्धप्रधानं सुगन्धसमन्वितं
काष्ठमस्य । कर्मधारयो वा ।) अगुरुकाष्ठम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शम्बरचन्दनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गन्धकुटी, स्त्री, (गन्धस्य सुगन्धस्य कुटी आलय
इव गन्धवाह्यात् तयात्वम् ।) सुरानाम-
गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । १०।४१।२३ ॥

गन्धकुसुमा, स्त्री, (गन्धं सुरभिभुक्तं कुसुमं
यस्याः ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं कलयति गमयति
प्रापयति सन्निकर्षयानिति । गन्ध + केल + णिच्
+ अच् ततः स्वार्थे कन् अत इत्वच् । गन्धं केल-
तीति खुल् वा ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकोकिला, स्त्री, (गन्धमूलिका गन्धप्रधाना
वा कोकिला ।) गन्धद्रव्यविशेषः । अस्या
गुणाः । तिग्मत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् ।
तिक्तत्वम् । सुगन्धित्वम् । इति भावप्रकाशः ।

गन्धखेडं, स्त्री, (गन्धस्य खेडः खिलोऽत्र । खल्यो-
दैक्यात्तयात्वम् ।) गन्धवीरगम् । गन्धवेष्टा इति
भाषा । तत्पण्यायः । भूतलम् २ रौहिणम् ३
गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥

गन्धखेडकं, स्त्री, (गन्धेन खेडति खिलतीति ।
खिल् + ण्वल् । गन्धस्य खेडः खिलोऽत्र इति
कप् वा ।) गन्धलणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धचेलिका, स्त्री, (गन्धं चेलति गच्छतीति । चल्
+ ण्वल् + टाप् अत इत्वच् ।) कस्तूरी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्या रूढि-
वर्णिता ॥)

गन्धना

गन्धजातं, स्त्री, (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम् ।) तेजपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धशा, स्त्री, (गन्धः इष्टानिष्ठगन्धः प्रायते २नया इति । शा + करणे कः तत्ताप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥ ३१२४४ ॥

गन्धतूर्यं, स्त्री, (गन्धे विनययोद्ध्यां शोणितवसादि-गन्धयुक्तहिंसाप्रधानस्थाने रणक्षेत्रे इत्यर्थः । आह्वयमानं स्थितं वा यत् तूर्यम् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । रणतूर्यम् २ महास्वनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धलग्नं, स्त्री, (गन्धं सुगन्धान्वितं लग्नम् ।) सुगन्धलग्नम् । तत्पर्यायः । सुगन्धभूतलग्नम् २ सुरसः सुरभिः सुगन्धः ५ सुखवासः ६ । अस्य गुणाः । सुगन्धित्वम् । ईषत्तत्त्वम् । रसायनत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धत्वक्, स्त्री, (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्य ।) एलवासुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धदला, स्त्री, (गन्धयुक्तं दलं पत्रमस्याः ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूमजः, पुं, (गन्धाट्यात् धूमात् जायते उत्पद्यते इति । जन् + डः ।) खादुनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूलिः, स्त्री, (गन्धप्रकाशकः धूलिः अखण्डा वा अस्याः ।) कस्तूरी । इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धर्ग, स्त्री, (गन्ध गतिहिंसायाचनेषु + भावे जुगट् ।) उत्साहः । प्रकाशनम् । छचनम् । हिंसा । इति मेदिनी ॥ ने । ५७ ॥

गन्धनकुलः, पुं, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो नकुल इव ।) कुक्षुन्दरी । इति हारावली ॥ ८३ ॥ कुंहा इति भाषा ॥

गन्धनाकुली, स्त्री, (गन्धयुक्ता नाकुली राक्षा ।) राक्षा । इत्यमरः ॥ २१४११४ ॥ कन्दविशेषः । तत्पर्यायः । महासुगन्धा २ सुवहा ३ सर्पाक्षी ४ फणिहन्त्री ५ नकुलाट्या ६ अहिभुक् ७ विषमर्हिका ८ अहिमर्हनी ९ विषमर्हनी १० महाहिगन्धा ११ अहिलता १२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषानेकविषनाशित्वम् । नाकुल्याः किञ्चित् श्रेष्ठत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः । “नाकुली सुरसा राक्षा सुगन्धा गन्धनाकुली । नकुलेष्टा सज्जङ्गीक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥ नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्ठा विनाशयेत् । भोगिलूताट्टिकाखुविषज्वरक्रिमिघ्नान् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

“राक्षा सुक्तरसा सुक्ता श्रेयसी सुवहा सहा । सुगन्धा सर्वगन्धान्या नाकुली गन्धनाकुली ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गन्धनामा, [न] पुं, (गन्धेति पदपूर्वम् नामास्य ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धनाम्नी, स्त्री, (गन्धनामन् + संज्ञायां ङीष् जालौ नाम्नात्वाद् ङीष् वा ।) क्षुद्रोगविशेषः ।

गन्धपा

तल्लक्षणम् । यथा,—
“बाहुकक्षांसपाशेषु कृष्णस्कोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् ॥
एकान्तु ताडशीं दृष्ट्वा पिङ्गकां स्कोटसन्निभाम् ।
त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥”
ताडशीं बाह्यादिषु कृष्णां सवेदनाम् ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा,—
“कक्षाश्च गन्धनाम्नीश्च चिकित्सति चिकित्सकः ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्वमुक्तया ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

गन्धनाली, स्त्री, (गन्धाय गन्धज्ञानार्थं नाली प्रणालीव । गन्धग्रहणार्थं नालीव वा ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धनिलया, स्त्री, (गन्धस्य इष्टानिष्ठगन्धस्य निलया आश्रयीभूता । गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्त्रियां टाप् ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धनिशा, स्त्री, (गन्धात् गन्धहेतोर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रः, पुं, (गन्धवत् पत्रमस्य ।) श्वेततुलसी । इति रत्नमाला ॥ मरुवः ५ वर्वरः । नारङ्गः । विखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रा, स्त्री, (गन्धाट् पत्रमस्याः ।) शटीभेदः । पलाश इति मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । स्थूला २ तिक्तकान्तिका ३ वनजा ४ शटिका ५ वन्या ६ तवचीरी ७ एकपत्रिका ८ गन्धपीता ९ पलाशान्ता १० गन्धाट्या ११ गन्धपत्रिका १२ दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेदसुख्या १५ सुपाकिनी १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । खादुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातकासच्छर्दिज्वरनाशित्वम् । पित्तकोपकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रिका, स्त्री, (गन्धपत्रा + संज्ञायां कन् अत इत्वम् ।) गन्धपत्रा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या गन्धपत्राशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

गन्धपत्री, स्त्री, (गन्धपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्लहा । अश्वगन्धा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपलाशिका, स्त्री, (गन्धाट् पलाशं पत्रमस्याः ङीष् । संज्ञायां कन् टाप् पूर्ववत्त्वम् । कप् टाप् अत इत्वम् इत्येके ।) हरिद्रा । इति हारावली ॥ ६३ ॥

गन्धपलाशी, स्त्री, (गन्धाट् पलाशं पत्रमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शटी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
“भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया माहिणी जघ्नुः ।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽगुण्यास्यमलनाशिनी ।
दोषकासघ्नश्यासमूलहृत्कायघ्नापहा ॥”)

गन्धपाषाणः, पुं, (गन्धयुक्तः पाषाणः । पाषाणस्यैव काठिन्यात् तथालम् ।) गुल्मकः । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्यायाः ।

गन्धभ

“गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्वलरसापि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववत्त्वप्रथमे भागे ॥
यत्रास्य व्यवहारस्तदयथा,—
“गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिद्धनाशं व्रजत्याशु कटुतेलयुतेन तु ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठरोगाधिकारे ॥

गन्धपिशाचिका, स्त्री, (गन्धेन पिशाचिका इव । पिशाचिका ताम्रसप्रलतिरूपदेवभेदः तस्या इव गन्धत्वात् तथालम् । नैवास्या सर्वार्ङ्गीनखोपमानम् । किन्तु गन्धमात्रग्रहणादेकदेशेनैव सादृश्यमिति बोध्यम् ।) धूपः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३१३३ ॥

गन्धपीता, स्त्री, (गन्धाट् पीतं पीतवर्णं च पत्रमस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्पः, पुं, (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य ।) वेतसवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्गोठवृक्षः । इति जटाधरः ॥ बहुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्पा, स्त्री, (गन्धाट् पुष्पमस्याः ।) नीली । केतकी । गणिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफणिज्भक्तः, पुं, (गन्धसारः गन्धप्रधानो वा फणिज्भक्तः ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धफलः, पुं, (गन्धाट् फलमस्य ।) कपित्थः । विखः । तेजःफलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफला, स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेथिका । विदारी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफली, स्त्री, (गन्धेन फलते विदीर्यते आत्मनेति शेषः । गन्ध + फल विदारे + कर्मण्यप् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) नम्यककलिका । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ववत्त्वप्रथमे भागे ।
“चाम्पेयस्यकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ।
एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ॥”)
प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ॥ २ । ४ । ५६ ॥

गन्धवधूः, स्त्री, (गन्धेन वध्नाति सन्निहृजनानाञ्चितमिति । बन्ध + उः न लोपे वा डूप । गन्धस्य वधूरिव वा ।) शटी । स्त्रीङानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबन्धुः, पुं, (गन्धेन बध्यते इति गन्धं वध्नाति इति वा । बन्ध + उन् । यद्वा, गन्धस्य बन्धुरिव । बन्धोरिव चिरसहचरत्वादस्य तथालम् ।) आम्नवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धबहुलः, पुं (गन्धः बहुलः बहुलोऽस्य ।) सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबहुला, स्त्री, (गन्धबहुल + टाप् ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजेऽस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेथिकाशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

गन्धभद्रा, स्त्री, (गन्धः भद्रोऽस्याः गन्धेन भद्रा वा । एतया युक्तस्य अङ्गनयूषस्य गन्धमात्रग्रहणी-

नेव रूपस्य मङ्गलं भवतीति भावः ।) लता-
विशेषः । "गन्धमादालिया इति भाषा ॥ इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गुण-पर्यायावस्थाः प्रसारणी-
शब्दे ज्ञातव्यौ ॥)

गन्धभाण्डः, पुं, (गन्धस्य भाण्डमिव ।) गर्हभाण्ड-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पर्यायेऽस्य यथा,
"नन्दिशृङ्गस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतकः ।
गन्धभाण्डो गन्धमुखो द्वितीयः क्षिप्रपाक्यसौ ॥"
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

गन्धमांसी, स्त्री (गन्धसारा मांसी ।) जटामांसी-
भेदः । तत्पर्यायः । कैशी २ भूतजटा ३
पिशाची ४ पूतना ५ भूतकेशी ६ लोमशा ७
जटाला ८ लघुमांसी ९ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । शीतत्वम् । कफकण्ठामयरक्तपित्तविष-
भूतज्वरनाशित्वम् । वर्णत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (जटामांसीशब्देऽस्या विवृति-
बोद्धव्या ॥)

गन्धमाता, स्त्री (गन्धस्य मातेव । गन्धगुणप्राधान्यात्
तथात्वम् । यथा, मनौ । १ । ७८ ।

"अथोषिषश्च विजृम्भाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।
अङ्गो गन्धगुणा भूमिरित्येषा स्मिरादितः ॥"
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २ ॥

गन्धमादनं, स्त्री पुं, (गन्धैः आत्मोपरिसञ्जातौषधी-
विशेषसौरभैः मादयति सन्निहितस्थानिति ।
मद् + णिच् + कर्त्तरि ल्युट् । मादतेऽनेन इति
णिच् लुट् वा ।) पर्वतविशेषः । इत्यमरः ।
२ । ३ । ३ ॥ अयं इलावृतभद्राश्ववर्षयोः सौमा-
पर्वतः । अस्य विस्तारः नौलनिषधपर्वत-
पर्यन्तः । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा च महा-
भारते । २ । १० । ३० ।

"मलयो रद्दं रश्मिव महेन्द्रो गन्धमादनः ।
इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्वतौ ॥"
अस्य गिरेरधिराददेवोऽपि एतन्नाम्ना विश्रुतः ।
यथा, तन्निवाध्याये । २८ श्लोके ।

"हमः क्षिप्रुषेष्टश्च उपास्ते धनदेश्वरम् ।
राक्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ॥"
अयमेव पर्वतो भगवत्याः पीठस्थानविशेषः ।
यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५६ ।

"प्रयोगे ललिता प्रोक्ता कासुकी गन्धमादने ॥"

गन्धमादनः, पुं, (गन्धेन पुष्पसौरभेण मादयत्या-
त्मानमिति । गन्ध + मद् + णिच् + ल्युट् । यद्वा
गन्धेन मादयति इति । मद् + स्वार्थे णिच् + ल्युट् ।)
अमरः । वानरविशेषः । (यथा, रामायणे । ४ ।
२५ । ३३ ।

"गयो नावाचो गवयः शरभो गन्धमादनः ।
मेन्दुश्च द्विविदश्चैव हनूमान् जाम्बवांस्तथा ॥"
गन्धकः । इति मेदिनी ॥ ३ । २३४ ॥

गन्धमादनी, स्त्री, (गन्धेन मादयतेऽनया । मद् +
णिच् + कर्त्तरि ल्युट् ततो ङीप् ।) मंदिरा । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वन्दाकः । चीडानामगन्धद्रव्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमादनी, स्त्री, (गन्धेन मादयतीति । मद् +

णिच् + णिनिः ।) लाक्षा । पुराणामगन्धद्रव्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमाञ्जारः, पुं, (गन्धेन गात्रगन्धेन युक्तः गन्ध-
प्रधानो वा माञ्जारः ।) खट्वासः । इति जटा-
धरः ॥

गन्धमालती, स्त्री, (गन्धेन मालती इव ।) गन्ध-
द्रव्यविशेषः । सा तु गुणैर्गन्धकोकिलातुल्या ।
(यथा, भावप्रकाशे ।

"गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती ॥")

गन्धमालिनी, स्त्री, (गन्धानां गन्धस्य वा माला सम्बृंहः
अस्यस्यामस्या वा इति । अस्यार्थे इनिः ततो
ङीप् ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

गन्धमुखः, पुं, (गन्धं अपरगन्धं मुखयति मर्दयति
स्वगन्धेनेति शेषः । सुङ्गि मर्दने + णिच् + अण् ।
यद्वा गन्धेन स्वगन्धेन अयं दृष्टगन्धं मार्ष्टि
शोधयतीति । सुङ्गि शोधने + णिच् + अच् ।)
लताविशेषः । गन्धमादालिया इति भाषा ।
तत्पर्यायः । नन्दोवृक्षः १ ताम्रपाकी ३ फल-
पाकी ४ पीतकः ५ गर्हभाण्डः ६ क्षिप्रपाकी ७
इति वैद्यकम् ॥

गन्धमूलः, पुं, (गन्धसारं मूलमस्य ।) कुलञ्जन-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमूलकः, पुं, (गन्धमूल + संज्ञायां कन् ।) शटी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धमूला, स्त्री, (गन्धसारं गन्धप्रधानं वा मूल-
मस्याः ।) शलकी । शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमूलिका, स्त्री, (गन्धमूली + संज्ञायां कन् ।
पूर्ववत् । यद्वा गन्धप्रधानं मूलमस्य इति कप्
ततश्चाप् कापि अत इत्वम् ।) माकन्दी । शटी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमूली, स्त्री, (गन्धमूल + स्त्रियां ङीप् ।) शटी ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥

गन्धमूषिकः, पुं स्त्री, (गन्धप्रधानो मूषिकः ।)
कुकुन्दरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धमूषी, स्त्री, (गन्धा दर्शयन्प्रधाना मूषी ।)
कुकुन्दरी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६८ ॥

गन्धमृगः, पुं, (गन्धाऽग्नौ गन्धेन युक्तो वा मृगः ।)
खट्वासः । इति शब्दमाला ॥ (खट्वाशब्दस्य
गुणादयो आख्याताः ॥)

गन्धमैष्टुनः, पुं, (गन्धेन वासिताया ऋतुमन्दा
गोयैर्निष्प्राप्तेन मैष्टुनोदयोगः स्मृष्टा वा यस्य ।)
वृषः । इति जटाधरः ॥

गन्धमोदनः, पुं, (गन्धेन आत्मोद्भवगन्धेन मोद-
यतीति । सुद् + णिच् + ल्युट् ।) गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गन्धमोहनी, स्त्री, (गन्धेन स्वावयवस्यगन्धेनेत्यर्थः
मोहयति सन्निकर्षस्थानिति । सुह् + णिच् +
णिनिः ङीप् च ।) चम्पककली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गन्धरसः, पुं, (गन्धाऽग्नौ गन्धान्वितो वा रसोऽस्य ।)
उपधातुविशेषः । फुलसत्त्व इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । वोलः २ प्राणः ३ पिण्डः ४ गोपः ५

रसः ६ । इत्यमरः । १ । ६ । १०४ ॥ रस-
गन्धः ७ गोसः ८ पिण्डगीसः ९ प्राणः १० गोस-
प्राणः ११ । इति तट्टीका ॥ गान्धारम् १२ मसि-
वर्द्धनम् १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोपरसः १४
वोलजः १५ गोपकः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ५ । २७ । ११ ।

"न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं

अङ्गापूतं गन्धरसोपपन्नम् ॥")

गन्धरसाङ्गकः, पुं (गन्धरसो अङ्गे यस्य इति कप् ।)

श्रीवैष्टनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धराजं, स्त्री, (गन्धेन राजते इति । राज +
अच् ।) चन्दनम् । जवादिनामगन्धद्रव्यम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ स्वनामख्यातपुष्पवर्णपुष्पञ्च ॥

गन्धराजः, पुं, (गन्धानां गन्धसारानां राजा ।
"राजाहसखिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ६१ । इति
टच् ।) सुन्नरवृक्षः । कणगुग्गुलुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तस्य पत्रं

पनसवृक्षस्य क्षुद्रदलवत् । पुष्पञ्च सुगन्धिस्त्वैतवर्णं
उपर्यधोऽङ्गादङ्गदलं षट्केशरमध्यं भवति वसन्त-
वर्षाकाले प्रस्फुटति च । तस्य शाखारोपणी वृक्षो
जायते । इति लोकप्रसिद्धम् ॥ गन्धश्रेष्ठश्च ॥

गन्धराज्ञी, स्त्री, (गन्धराज + स्त्रियां ङीप् ।) नखी-
नामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धर्वः, पुं, (गन्धं सङ्गीतवाद्यादिजनितप्रभोदं
अर्ज्वेति प्राप्नोतीति । अर्ज्वं गतौ + अण् ।
प्रकन्धादित्वात् अलोपे साधुः ।) स्वर्गगायकः ।
स तु देवयोनिः । तत्पर्यायः । गातुः २ दिव्य-
गायनः ३ । तद्भेदा यथा,—

"हाहा हृहृक्षिचरयो हंसो विश्वावसुस्तथा ।
गोमायुस्तुमुर्नन्दिरैवमाद्याश्च ते स्मृताः ॥"

इति जटाधरः ॥ * ॥

तस्य एकादश गणा यथा,—

"अभ्राजोऽङ्गारिवम्भारी सख्यवर्चास्तथा क्षुधुः ।
हन्तः सुहन्तः स्वास्व सख्यन्वांश्च महामनाः ।
विश्वावसुः क्षप्रानुश्च गन्धर्वोऽनादशा गणाः ॥"

इति वट्टिपुराणे गरुडभेदनामाध्यायः ॥

(असौ देवमर्त्यभेदेन गानधर्म्मिगन्धर्वोऽपि
द्विविधः । यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

"अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः ।
गन्धर्वत्वं समापन्नो मर्त्यगन्धर्व उच्यते ॥

पूर्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद् भवेत् ।
गन्धर्वत्वं तादृशोऽत्र देवगन्धर्व उच्यते ॥"

तत्र दिव्यगन्धर्वो यथा, ऋग्वेदे । १० । १३६ । ५ ।

"विश्वावसुरभि तप्तो गणात्

दिव्यो गन्धर्वो रजसो विभानः ॥"

तथाच महाभारते । ३ । १६१ । २६ ।

"स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम् ।
प्रययौ देवगन्धर्वः स्यूमानो महाहृतिः ॥"

मर्त्यगन्धर्वः । यथा, रामायणे । १ । ४ । ११ ।

"भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्वौविव रूपयौ ॥"

गुह्यकलीकोपरि विद्याधरलोकस्याधो गन्धर्व-
लोकः । यथा,—

गन्धर्वः

“ततो विलोकयामास लोकं लोचनशर्मदम् ।
शिवशर्मा ततः प्राह तृतीयो विष्णुपार्श्वदौ ॥
केशमी जनास्वसौ लोकः किं नाम वर्तमानम् ॥
गंगावृत्तः ।

गान्धर्वस्त्वेष लोकोऽमी गन्धर्वाश्च शुभव्रताः ।
देवानां गायनां चेत्ये चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥
गीतज्ञा अतिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् ।
स्तुवन्ति च धनादांश्च धनलोभेन मोहिताः ॥
राज्ञां प्रसादलब्धानि सुवासंसि धनानि च ।
द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकशः ॥
ब्राह्मणभ्यः प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यर्हनिशम् ।
स्तुतावेव मनस्तेषां नास्ति शास्त्रकृतश्रमाः ॥
तेन पुण्येन गन्धर्वो लोकस्त्वेषां विधीयते ।
ब्राह्मणास्तोषिता यज्ञे गीतविदार्जितैर्धनेः ॥
गीतविद्याप्रभावेण देवर्षिर्नारदो महान् ।
मान्यो वैष्णवलोकं वै श्रीशम्भोऽज्ञातिवलम् ॥
तुम्हर्नारदश्चोभौ देवानामपि दुर्लभौ ।
नादरूपो शिवः साक्षात् नादतत्त्वविदौ हि तौ ॥
यदि गीतं कश्चिन्नोऽपि श्रौण्डिरिह रात्मकम् ।
मोक्षन्तु ततफलं प्राहुः सांनिध्यमथवा तयोः ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
अस्मिन्लोकं सदा कालं स्मृतिरेषा प्रतीयते ।
तद्गीतमालया पूज्यो देवौ हरिहरौ सदा ॥
इति ब्रह्मणः चक्षुः प्राप पुनरन्यं मनोहरम् ।
शिवशर्मामथ प्रपश्य किंसंज्ञं नगरम्बुदम् ॥”

इति काशीखण्डम् ॥ * ॥

घोटकः । (यथा, महाभारते । ३ । १६१ । २३ ।
“रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हेममालिभिः ॥”)
पशुजातिविशेषः । स तु कस्तूरीशृङ्गः । अन्तरा-
भवसत्वः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३२ ॥ “अन्तरा-
भवसत्वस्तु जन्ममरणयोर्मध्यभवः प्राणी यो नृतो
नैव कायान्तरं प्राप्नोति नापि जन्म स मरण-
जन्मनोरन्तरा भवत्वादन्तराभवसत्वः स च
यातनाशरीरः इत्येके इति सुकटः । गुम-
प्राणीति केचित् गन्धर्वाः पतयो मम इति
विराटे इति रमानाथः ।” इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । ३४ ।
“न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ।।
दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च मे बलवन् प्रियाः ।
प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां निर्व्यसृचिस्मिते ॥”)
पुंस्कोक्लिः । गायनमात्रम् । इति मेदिनी । वे ।
११ ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १२ । १७ । ६७ ।
“गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥”
यहविशेषः । यथा, सुश्रुते ।

“देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां
गन्धर्व्यजाः पितरो भुजङ्गाः ।
रक्षांसि वा चापि पिशाचजाति-
रेषोऽष्टधा देवगणो ग्रहाण्यः ॥”
एतेऽर्धेऽस्तस्य मनुष्यस्य लक्षणं यथा तत्रैव ।
“हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसंवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धर्मात्यः ।

गन्धर्वः

वृथन् वा प्रहसति चारुचाण्डप्रहं
गन्धर्व्यहपरिपौडितो मनुष्यः ॥”

अस्योदाहरणं श्रुतावपि यथा, बृहदारण्यके
७म ब्राह्मणे जनकगोदानप्रकरणे ।

“मन्त्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य
गृहानेम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्यगृहीता ॥”
“मन्त्रेषु मन्त्रानाम जनपदास्तेषु चरकाः अध्यय-
नार्थं व्रतचरणात् चरका अध्ययवो वा पर्य-
व्रजाम पर्यटितवन्तः । ते वयं पर्यटन्तः पत-
ञ्जलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानेम
गतवन्तः । तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्यगृहीता ।
गन्धर्व्येण अमातुषेण सत्वेन केनचिदाविष्टा ॥” * ॥
गाः रश्मिनी वृषणोपयोगीनि वारीणि वा धार-
यति इति । गो + धृ + वः गोर्गमादेशश्च भाष्य-
लङ्गिभगवन्माधवाचार्यपादैरिखेवं व्युत्पत्तिरुक्ते
सोमः । रश्मिमात्रधारकः । उदकधारकस्यार्था-
शादित्यविशेषः सूर्यश्च एते सर्वे एवं बोधिता
इत्यर्थः । एतेषां क्रमान्वयेनोदाहरणम् । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।

“गन्धर्वो अस्य रश्मिना मयभात् सुरादश्च
वसवो नितरश्च ॥” “गन्धर्वः सोमः ।” इति
भाष्यम् । तत्रैव । ६ । ५८ । १२ । “ऊर्ध्वो
गन्धर्वो अधिनाके अस्यात् विश्वारूपा प्रति-
चक्ष्णाणो अस्य ॥” “गन्धर्वो रश्मिनीनां धारकः ।”
इति भाष्यम् । तत्रैव वेदे । ६ । ८३ । ४ । “गन्धर्व
इत्या पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनि-
मायङ्गतः ।” “गन्धर्वः उदकानां स्तुतीनां वा
धारक आदित्यः ।” इति भाष्यम् । तत्रैव ।
८ । १ । ११ । “वहन् कुतसमार्ज्येयं शतक्रतुः तस-
रद्गन्धर्वमस्तुतम् ॥” “गन्धर्वः गवां रश्मिनीनां
धर्तारं सूर्यम् । इति भाष्यम् ॥” अहः द्विस-
सह इत्यर्थः । यथा, भागवते । ४ । २६ । २१ ।
“तस्याहानीह गन्धर्वा गन्धर्व्या रात्रयः स्मृताः ।”
राज्ञां स्तुतिपाठकाः । यथा, भागवते । ११ । १२ । २० ।
“नटनर्तकगन्धर्वाः स्तुतमागधवन्दिनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यङ्गतानि च ॥”
अनुष्ठानां बालास्त्रीणां भर्तृभोगान् प्रागेव
प्रथमयज्ञद्वयवर्णोपभोक्तृरूपशरीराधिष्ठातृदेव-
विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । १० ।

“सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयो अग्निधे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥”
तथाच पञ्चतमे । ३ । २१०-२१३ ।
“स्त्रियः पूर्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववह्निभिः ।
भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्मादोषो न विद्यते ॥
सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वाः शिञ्चितं गिरम् ।
पावकः सर्वमेधत्वं तस्मानिज्जलायाः स्त्रियः ॥
असम्प्राप्तं गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अयङ्गना भवेत् कन्या कुचहीना च नयिका ॥
अङ्गनस्तु समुत्पन्नेः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्वा रजस्यभिः प्रतिष्ठितः ॥”

गन्धर्वत्वं, स्त्री, (गन्धर्वनामकं तैलम् । शाकपार्थिव-
वत् मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) एरुत्तैलम् ।

गन्धर्व

“गन्धर्वत्वेनसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबेत् ।
क्षीपदविनश्यतुक्तो भवत्यसौ समराज्येण ॥
गन्धर्वत्वेन एरुत्तैलम् । गोऽम्बुना गोमूत्रेण ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

गन्धर्ववेदः, पुं, (वेत्तप्रसादनेन वा । विद् +
अपादाने करणे वा घञ् वेदः । गन्धर्वाणां
सङ्गीतविद्योपजीविनां यो वेदः सामवेदस्योप-
वेदविशेषः । यद्वा गन्धर्वः, गन्धर्वसम्बद्धिनी
गन्धर्वकलेत्यर्थः सङ्गीतरूपा विद्या विद्यतेऽनेना-
स्माद् वा । विद् ज्ञाने + करणे अपादाने वा घञ् ।)
सङ्गीतविद्या । यथा, “ऋग्वेदस्यायुर्वेदोपवेदो
यजुर्वेदस्य ध्रुववेदोपवेदः । सामवेदस्य गन्धर्व-
वेदोपवेदोऽथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति ॥” इति
श्रीनकोक्तचरणव्यूहः ॥

गन्धर्वहस्तः, पुं, (गन्धर्वस्य ऋग्विशेषस्य हस्तः
अथवा इह शाखादलचास्य ।) एरुत्तवृत्तः ।
इति हारावली । १०८ ॥ एतस्य पञ्चालवर्णोत्-
पत्तिमाश्रित्य कप प्रवयेन सह यथाह सुश्रुतः ।
“गन्धर्वहस्तकमुष्ककनक्तमालाट्टकपूतिका-
रग्वधश्चित्रपदीनां पञ्चालयाद्रीनि लवणेन सहो-
दूखलेऽनुवृत्तं स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलप्य गोमूत्रादि-
र्दहयेत् एतत् पञ्चलवर्णमुपदिशन्ति वात-
रोगेभ्यः ॥”)

गन्धर्वहस्तकः, पुं, (गन्धर्वहस्त + स्मार्थे कन् ।)
एरुत्तवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ५० ॥ (यथास्य
पर्यायाः । वैद्यकरत्रमालायाम् ।

“आमखो वर्द्धमानः स्यादेरुत्तो रुक्को वृक्तः ।
गन्धर्वहस्तकश्चिचो वातारिस्तृणो रुक्को ॥”)
गन्धर्वालुपा, स्त्री, (गन्धर्वे गन्धात्मकद्रव्ये लोपुपा
लोभनप्रकृतिः ।) मक्षिका । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

गन्धर्ववणिक्, [ज्] पुं, (गन्धर्वस्य अग्ररुच्यन्नादि-
गन्धद्रव्यजातस्य वणिक् आजीवः । यद्वा गन्ध-
गन्धद्रव्यजातं पणायते अवहरति गन्धद्रव्यस्य
क्रयविक्रयादिना आजीवति इत्यर्थः । पण् +
इजि लृते पस्य (व)वल् च एषोदरात् साधुः ।)
गान्धर्वः । स च वर्णसङ्करजातिविशेषः । गन्ध-
वेगिण्या इति भाषा । स तु अम्बुजात् राज-
पुत्रां जातः । तस्य कर्म लिखनं गन्धदानञ्च ।
इति पराशरभाष्यम् ॥

गन्धवती, स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्याः । गन्ध +
मत्तुप् । मस्य वल् स्त्रियां ङीप् ।) एषिवी ।
“गन्धवती एष्वीरूपा ।” इति काशीखण्डे ।
२६ । ४६ श्लोकस्य टीकायाम् ।) वायुपुरी ।
(यथा, काशीखण्डे । १३ । १ ।

“इमां गन्धवतीं पुराणां पुरीं वायोर्विलोकय ।
वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधे द्विज ! ॥”)
वासमाता । (इयं हि पूर्वं मत्स्यगन्धा आसीत्
पश्चात् प्रसन्नात् पराशरात् लम्बवैरा सद्गन्ध-
विशिष्टा गन्धवतीति प्रसिद्धा जाता । यथा,
महाभारते । १ । ६३ । ७६-८० ।

“एवमुक्ता वरं वने गात्रसौगन्धमुत्तमम् ।

स चाख्ये भगवान् प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः।
ततो लब्धकरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ॥
जगाम सह संसर्गद्विधाद्भुतकर्मणा।
तेन गन्धवतीखेवं नामास्याः प्रथितं भुवि ॥”)
सुरा। इति मेदिनी। ते। १६४ ॥ वनमल्लिका।
इति रत्नमाला ॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति
जटाधरः ॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। १०। १८६।
“गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥”)
गन्धवल्लकं, स्त्री, (गन्धाऽग्नौ वल्लकं अस्य।)
त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ दारचिनी इति
भाषा ॥
गन्धवल्लरी, स्त्री, (गन्धाऽग्नौ वल्लरी लताविशेषः।)
सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धवल्ली, स्त्री, (गन्धान्विता वल्ली लता।) पीत-
पुष्पदण्डोत्पलः। डानिपोला इति भाषा। तत्-
पर्यायः। गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सहा ४।
इति रत्नमाला ॥
गन्धवहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह् + अच्। गन्धस्य
वहो वा।) वायुः। इत्यमरः। १। १। ६५ ॥
(यथा, महाभारते। २। १०। ७।
“मन्दाराणामुदारानां वनानि परिलोडयन्।
सौगन्धिकवनानां गन्धं गन्धवहो वहन् ॥”)
गन्धयुक्ते त्रि ॥
गन्धवह्ना, स्त्री, (गन्धमिष्टानिष्टप्राणं वहतीति। गन्ध-
+ वह् + अच् + टाप्। यद्वा, गन्धस्य वह्ना।)
नासिका। इत्यमरः। २। ६। ८६ ॥
गन्धवाहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह् + “कर्म-
ण्यण्” ३। २। १। इति अण्।) वायुः।
इत्यमरः। १। १। ६५ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ३६।
“इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः
प्रसरदसमबाणप्राणवद् गन्धवाहः ॥”)
गन्धविशेषः। स तु कस्तूरीगन्धः। इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धवाह्ना, स्त्री, (गन्ध + वह् + घञ् + टाप्।)
नासिका। इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धविह्वलः, पुं, (गन्धेन आत्मीत्यसुरभिणा विह्व-
लयतीति। वि + ह्वल् + णिच् + अच्।) गोधूमः।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
गन्धवृक्षकः, पुं, (गन्धः स्वनिर्यासजन्यसुरभिभूतः।
गन्धप्रधानो वा वृक्षः। ततः स्वार्थे संज्ञार्था वा
कन्।) सालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धवाकुलं, स्त्री, (गन्धेन आकुलयतीति। वि +
आ + कुल + णिच् + अच्।) ककोलम्। इति
शब्दचन्द्रिका ॥
गन्धशटी, स्त्री, (गन्धान्विता शटी।) शटी।
इति शब्दरत्नावली ॥
गन्धशार्कं, स्त्री, (गन्धाऽग्नौ शार्कम्।) गौरसुवर्ण-
शार्कम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धशालिः, पुं, (गन्धाऽग्नौ शालिः।) शालि-
घान्धविशेषः। तत्पर्यायः। कल्लाघः २ गन्धालुः
३ कुलमोक्षमः ४ सुगन्धिः ५ गन्धबहुलः ६
सुरभिः ७ गन्धतुल्यः ८ सुगन्धिशालिः ९।
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अतिवृष्यत्वम्। पित्त-

अमस्त्रायुविदाहशान्तिकारित्वम्। स्तन्यगर्भ-
स्थिरताल्यवायुपुष्ट्यल्पकफबलप्रदत्वम्। इति
राजनिर्घण्टः ॥
गन्धशुद्धिनी, स्त्री, (गन्धाऽग्नौ शुद्धः सुखमस्यस्याः।
इति इनिः।) कुच्छन्दरी। इति राजनिर्घण्टः ॥
कच्चित् पुस्तके गन्धा शुद्धिनी इति नामद्वयम् ॥
गन्धशेखरः, पुं, (गन्धः शेखरे शिरोदेशेऽस्य।)
कस्तूरी। इति हारावली। १०३ ॥
गन्धसारः, पुं, (गन्धाऽग्नौ सारः स्थिरोऽस्य।)
चन्दनवृक्षः। इत्यमरः। २। ६। १३१ ॥
(अस्य पर्यायाः यथा,—
“श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रः श्रीस्तलपङ्क्तिः।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रयुतिश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सुन्नरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धसारणः, पुं, (गन्धं सारयतीति। ण्ट + णिच् +
लुङ्।) वृक्षमखी। इति रत्नमाला ॥
गन्धसोमं, स्त्री, (गन्धाय गन्धाधं प्रमोदायेत्यर्थः।
सोमश्चन्द्रो यस्य।) कुसुमम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गन्धहारिका, स्त्री, (गन्धं हरतीति। हृ + खल्
ततष्टाप् कापि अत इत्वच्।) परगृहं गत्वा
कर्मकारिणी शिल्पिनी। इति शब्दमाला ॥
गन्धहरणकर्त्री च ॥
गन्धा, स्त्री, (गन्धयति गन्धं वितरतीति। गन्ध + णिच्
+ अच् + टाप् च।) चम्पककलिका। इति शब्द-
रत्नावली ॥ शटी। इति राजनिर्घण्टः ॥ शाल-
पर्णी। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
गन्धाखुः, पुं, (गन्धप्रधानः गन्धाऽग्नौ वा आखुः।)
कुच्छन्दरी। इति हारावली ॥ ८३ ॥
गन्धाजीवः, पुं, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्याणां आजी-
वतीति। गन्ध + आ + जीव् + अच्।) गन्ध-
वणिकः। इति जटाधरः ॥
गन्धाऽग्नौ, स्त्री, (गन्धेन आऽग्नौ।) जवादिनाम-
गन्धद्रव्यम्। चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्ध-
युक्ते त्रि ॥
गन्धाऽग्नौ, पुं, (गन्धेनाऽग्नौ।) नारङ्गवृक्षः। इति
राजनिर्घण्टः ॥
गन्धाऽग्नौ, स्त्री, (गन्धेनाऽग्नौ।) गन्धपत्रा। स्वर्ण-
युधी। तरुणी। आरामशीतला। इति राज-
निर्घण्टः ॥ गन्धाली। इति शब्दचन्द्रिका ॥
(गन्धान्वितद्रव्ये त्रि। यथा, भस्मराष्टके। १।
“गन्धाऽग्नौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा ॥”)
गन्धाधिकं, स्त्री, (गन्धः अधिकः अस्मिन्। गन्धस्य
अधिकोऽनेति वा।) लङ्गकुङ्कुमम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥
गन्धान्धा, स्त्री, (गन्धयुक्तो अन्धः अन्धरसोऽन्धास्या
वा।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धाला, स्त्री, (गन्धेन अलति पर्याप्नोतीति। अल्
+ अच् टाप् च।) वृक्षविशेषः। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ जियतीति स्थाता ॥
गन्धाली, स्त्री, (गन्धस्य आली अङ्गी अस्याम्।
यद्वा गन्धेन अलति पर्याप्नोतीति। अल् + अच्

जातौ डीप्।) लताविशेषः। गन्धाली गन्धभादाली
इति च भाषा। तत्पर्यायः। प्रसारणी २
भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४। इति रत्नमाला ॥
गन्धाऽग्नौ ५। इति शब्दचन्द्रिका ॥ सरणा ६
राजवला ७ भद्रवला ८। इत्यमरः। २। ५। २७ ॥
गन्धोली ९ सारणी १०। इति जटाधरः ॥
अपि च।
“प्रसारणी राजवला भद्रपर्णी प्रतानिनी।
सरणिः सारणी भद्रवला चापि कटम्भरा ॥
प्रसारणी गुरुर्वा बलसन्धानस्तसरा।
वीर्यीणा वातक्षान्तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ प्रसारिणीशब्दे
द्रव्यौ ॥
गन्धालीगर्भः, पुं, (गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भ यस्य।)
सृष्टौला। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धाश्मा [ग] पुं, (गन्धयुक्तः अश्मा प्रस्तर इव।)
गन्धकः। इत्यमरः। २। ६। १०२ ॥
गन्धाष्टकं, स्त्री, (गन्धानां गन्धात्मकायुक्तचन्दना-
दीनां अष्टकम्।) पञ्चदेवतादेयाष्टप्रकारगन्ध-
द्रव्यम्। यथा,—
“चन्दनायुक्तपूरचोरकुङ्कुमरोचनाः।
जटामांसी कपियुता शक्तगन्धाष्टकं विदुः ॥*॥
चन्दनायुक्तद्वीवरकुष्ठकुङ्कुमसेवकाः।
जटामांसी सुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ॥*॥
चन्दनायुक्तपूरतमालजलकुङ्कुमम्।
कुशीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं शुभम् ॥*॥
स्वरूपं चन्दनं चोरं रोचनायुक्तमेव च।
मदं नृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्दनं युतम्।
गन्धाष्टकं विनिर्दिष्टं गणेशस्य महेश्वरः ॥”
इति शारदातिलकम् ॥*॥
अपि च।
“चन्दनायुक्तपूरचोरकुङ्कुमं मदम्।
रक्तचन्दनद्वीवरं गाणपत्यसुदान्तम् ॥*॥
जलकाश्रीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः।
उशीरायुक्तपूरैः सौरं गन्धाष्टकं विदुः ॥”
इति मेरुतन्त्रम् ॥
गन्धि, स्त्री, (गन्धः + “सर्वधातुभ्यं इन्” ४। १। २७।
इति इन्।) लङ्गकुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धिकः, पुं, (गन्धो विद्यतेऽस्मिन्। गन्ध + “अत
इनिठनौ” ५। २। १। ५। इति ठन्।) गन्धकः।
इति हेमचन्द्रः। १। १। २३ ॥
गन्धिनी, स्त्री, (गन्धोऽस्यस्या इति। “अत इनिठनौ”
५। २। १। ५। इति इनिः। अथौ डीप्।) सुरा।
इत्यमरः। २। ४। २३ ॥
गन्धिपर्णः, पुं, (गन्धि गन्धप्रधानं पर्णं पत्रमस्य।)
सप्तच्छदवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धोतुः, पुं, (गन्धः गन्धयुक्तः ओतुः। “ओत्वोऽयोः
समासे वा” इति वार्त्ति इति अकारलोपः।)
खट्वाणः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धौतुश्च ॥
गन्धोत्कटा, स्त्री, (गन्धेन उत्कटा उद्रिक्ता
उया वा।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गभीर

गम्भीरमा, स्त्री, (गम्भीर उक्तमा गम्भीरानेत्यर्थः।) मदिना। इत्यमरः। १०।४० ॥

गम्भीरः, स्त्री, (गम्भीरयति गम्भीरयति कर्त्तुं संमिलितप्रधानात्तत्त्वार्थः। गम्भीर + ओलच् ततो जातौ डीष् निपातनात् क्त्वः।) श्रुटी। इति शब्दरत्नावली ॥

गम्भीरी, स्त्री, (गम्भीरयति अर्हयतीति। गम्भीर + ओलच् ततो जातौ संज्ञायां वा डीष्।) वरटा। इत्यमरः। २।५।२७ ॥ भद्रा। श्रुटी। इति मेदिनी ॥ ले। ५५ ॥

गम्भीरः, पुं, (गम्भीरते ज्ञायते इति ग; विषयः। गम् + ड;। तं बभूवस्ति दीपयति प्रकाशयतीति। भस् + क्तिच्।) किरणः। (यथा, भागवते १५।८।२२। “मासुपलतन्मगतनयं शिशिरशान्ताशुराग-गुणितनिजवदनसलिलान्धतमयगम्भीरभिः स्वध-यतीति च ॥” गम्भीरते ज्ञायते इति। गम् + ड;। गं इदं सर्वं जगत् बभूवस्ति भासयति निजकिरण-जाले इति शेषः। भस् + क्तिच्।) सूर्यः। इति मेदिनी ॥ ते १०७ ॥ (यथा, सूर्यस्तोत्रे। “गम्भीरमानं गम्भीरं विश्वात्मा भासकलया। त्वं योनिर्वदविद्यानां वेदवेदस्तथैव च ॥” शिवः। यथा, महाभारते १३।१७।१३३। “गम्भीरं सङ्घं ब्रह्मा ब्रह्मवत् ब्रह्मणो-गतिः ॥”)

गम्भीरः, स्त्री, (गम्भीरति प्राप्नोति हृद्यादिकमिति ग; अयस्त्वं बभूवस्ति इति। भस् + करणे क्तिच्।) स्वाहा। इति मेदिनी ॥ ते १०७ ॥

गम्भीरमत्, स्त्री, (गम्भीरयो रश्मयः नित्यं वर्त्तन्ते-रश्मिन् लोके मण्ड्यादिव्योतिःप्रभावात्। इति नित्ययोगे मत्पुं।) सप्तपातालान्तर्गतपाताल-विशेषः। तत्पुं तलातलम्। इति शब्दरत्नावली ॥

गम्भीरमान, [त] पुं, (गम्भीरयः रश्मयः विद्यन्ते भूमास्मिन्। इति भूमार्थे मत्पुं।) सूर्यः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ३।३।१६। “यो सूर्योऽर्थमाभगच्छेत् पूषार्कः सविता रविः। गम्भीरमानजः कालो नृत्पुत्राता प्रभाकरः ॥”)

गम्भीरहस्तः, पुं, (गम्भीरयो रश्मयो हस्ता इव जलाद्याकर्षणविसर्जनाय यस्य।) सूर्यः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गभीरं, त्रि, (गम्भीरति जलमत्र। गम् + “गभीर-गम्भीरी” उणां। ४।३५। इति ईरन् भञ्जान्ता-दृशः।) नीचस्थानम्। तत्पर्यायः। निम्नम् २। गम्भीरम् ३। इत्यमरः। ११।१०।१५ ॥ गभीरकम् ४। इति शब्दरत्नावली ॥ अगाधम्। (यथा, प्रबोध-चन्द्रोदये ४।१५।

“निष्कम्पनिर्मलपयोधिगभीरवीरा

धीराः परस्य परिवादगिरः सङ्गन्ते ॥”)

गहनम्। इत्यादि। (यथा, भागवते ११।५।१८।

“कालेन सर्वत्र गभीररंजसा ॥”)

गमनं

गभीरिका, स्त्री, (गभीरी ध्वनिर्विद्यतेऽस्याः।

“अत इतिठनी” इति ठन्। स्त्रियां टाप्।)

हृङ्ङा। इति शब्दरत्नावली ॥

गभीरिका, पुं, मन्दरः। इति हारावली ॥ १३४ ॥

गम, औ ल गम्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भां-परं-सकं-अनिट्।) औ, गन्ता। ल, अग-मत्। गतिरुत्तरदेशसंयोगफलकथापारः। इति दुर्गादासः।

गमः, पुं, (गम्भीरते इति यथायथं भावकभेदाद्

अप।) जिगीषोगमनम्। इत्यमरः। १०।८।५ ॥

अचविवर्तः। स तु दूतप्रभेदः। अपव्या-

लोचितम्। अच्वा। इति मेदिनी ॥ मे १० ॥

सङ्कपाटः। इति हेमचन्द्रः ॥ गमनश्च ॥

(उपभोगः। मैथुनम्। यथा, मनौ ११।५४।

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुञ्जनागमः ॥”)

गमकः, पुं, (गमयति प्रापयति बोधयति वा मूर्च्छनादि-

लक्षणेन आत्मानमिति। गम् + णिच् + ण्वल्।)

स्वरविशेषः। यथा, सङ्गीतदासोदरे।

“गमकः स्वश्रुतिस्थानच्छायां श्रुत्यन्तराश्रयम्।

स्वरो यो मूर्च्छनामेति गमकः स इहोच्यते ॥

कम्पितः स्फुरितो नीलो भिन्नः स्थविर एव च।

आह्वानादालितो चेति गमकाः सप्त कीर्तिताः ॥

माधुर्यमिश्रायास्तु शेषप्रहरमाचके।

साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत् ॥

दाक्षिणात्या हरिप्रोत्थैर्गायन्ति गमकानिमान् ॥”

(गमयति बोधयतीति। गम् + णिच् + ण्वल्।)

बोधकमात्रे च। यथा, मालतीमाधवे ३।

“यत् प्रौढत्वसुदारता च वचसां यच्चायतो गौरवं

तच्चेदस्ति तत्तद्वैव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥”)

गमकारित्वं, स्त्री, (गम्भीरते इति। गम् + भावे

अप्। गमं करोतीति। क् + णिनि। तस्य

भावः इति।) रभसः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गमयः, पुं, (गम्भीरस्मिन् इति। गम् + “श्रीङ्-

श्रपिबगमिवर्ज्जोविप्राणिभ्योऽयः।” उणां ३।

११३। इति अधिकरणे अयः।) पण्याः। (गम्

+ कर्त्तरि अयः।) पयिके च। इत्यादि।

गमनं, स्त्री, (गम्भीरते जिगीषुणा इति। गम् + भावे

ल्युट्।) जिगीषोः प्रयाणम्। कुच् इति

पारस्य भाषा। तत्पर्यायः। यात्रा २। ब्रह्मा ३।

अभिनिर्वाणम् ४। प्रस्थानम् ५। गमः ६। इत्य-

मरः। २। ८। १५ ॥ प्रयाणम् ७। प्रस्थितिः ८।

यानम् ९। प्राणनम् १०। इति शब्दरत्नावली ॥

पादविहरणम्। (यथा, रामायणे ३।१३।११।

“न च मे रोचते वीर! गमनं दण्डकं प्रति ॥”)

तत्पुं पञ्चविधकर्मभान्तर्गतकर्मविशेषः। (यथा,

भाषापरिच्छेदे ६।

“उत्प्रेषणं ततोऽप्युपेयमाकुञ्चनं तथा।

प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मार्थेति पञ्च च ॥”)

तस्य भेदाः। यथा, भ्रमणम् १। रेचनम् २।

स्थानम् ३। उद्धरणम् ४। तिर्यग्गमनम् ५।

इति च भाषापरिच्छेदे ७। (उपभोगः। यदुक्तं

तिथितत्वे।

गम्भीरी

“अगम्भीरगमनाच्चैव अभिचक्ष्य च भक्षयान्।

सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”)

गम्भी, [न] त्रि, (गम्भीरयतीति। गम् + “भविष्यति

गम्भीरयः।” ३।३।३। “गमेरितिः।” उणां ४।३।६।

इति भविष्यति इतिः।) गमनकर्त्ता। इति

सिद्धान्तकौमुद्यासुखादिहृत्तिः ॥

गम्भी, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-सकं-

संट्।) गम्भीरति। इति दुर्गादासः ॥

गम्भीरिका, स्त्री, (गम्भीरति दाह्यं सौन्दर्यं-

भारश्च इति। निम्नगतिमित्येकं। गम् + विच्।

गमं विभर्ति इति। ग् + ण्वल् ततश्चाप् कापि

अत इत्यच्।) गम्भीरीदृक्चः। इति राज-

वल्लभः ॥

गम्भीरी, स्त्री, (कं जलं विभर्ति इति। ग् +

“कर्मण्यण्।” ३।२।१। इति अण् ण्यो-

दरात् कस्य गत्वे साधुः। यद्वा ‘गम्भीरति

प्राप्नोति सौन्दर्यमिति। गम् + विच्। गमं विभ-

र्त्तति।) दृक्विशेषः। गम्भीरी इति भाषा ॥

तत्पर्यायः। सर्वतोभद्रा २। काष्ठीरी ३। मधु-

पर्णिका ४। श्रीपर्णी ५। भद्रपर्णी ६। काष्ठीर्यः ७।

इत्यमरः। २। ४। ३५ ॥ काष्ठीरी ८। इति

तट्टीका ॥ भद्रा ९। गोपभद्रिका १०। कुसुदा ११।

सदाभद्रा १२। कटुफला १३। लण्डणिका १४।

इति रत्नमाला ॥ लण्डणिका १५। हीरा १६।

सर्वतोभद्रिका १७। लण्डणिका १८। सुभद्रा १९।

कम्भीरी २०। गोपभद्रा २१। विदारिणी २२।

चीरिणी २३। महाभद्रा २४। मधुपर्णी २५।

स्वभद्रा २६। लण्डा २७। अश्वता २८।

रोहिणी २९। यष्टिः ३०। स्थूलत्वा ३१। मधु-

मती ३२। सुफला ३३। मेदिनी ३४। महा-

कुसुदा ३५। सुदृढत्वा ३६। अस्या गुणाः।

कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्।

भ्रमणोद्योषविशेषदाहार्तिस्वरत्नसदोष-

नाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ एतत्फल-

गुणाः। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। यादृक्त्वम्। मधु-

रत्वम्। केशहितत्वम्। रसायनत्वम्। मेध्य-

त्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्ताश्लित्वञ्च।

एतन्मूलगुणौ। अत्युष्णत्वम्। मानसयाधौ

अहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ तत्-

पर्यायगुणाः।

“गम्भीरी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका।

काष्ठीरी काष्ठीरी हीरा काष्ठीर्यः पीत-

रोहिणी ॥

लण्डणिका मधुरसा महाकुसुदिकापि च।

काष्ठीरी तुवरा तित्ता वीर्योष्णा मधुरा गुरुः ॥

हीपनी पाचनी मेघा मेदिनी भ्रमणोद्योषिणः।

दोषलण्डणाममूलाश्लेषविशदाहृत्तरापञ्चा ॥

तत्फलं हृङ्गणं दृक् गुरु केशं रसायनम्।

वातपित्तलघावक्तृत्वञ्चविश्वविविधञ्च ॥

स्वादु पाके हिमं क्षिप्तं तुवराक्षं विबुद्धिस्तु ॥

हृत्वादाहृत्वावातरत्नपित्ततत्त्वयान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गयः

गम्भीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र । “गम्भीर-
गम्भीरौ” उणां । ४। ३५ । इति गच्छते-
रीरन् भञ्जान्तादेशः शुभागमश्च । गम्भीरम् ।
इत्यमरः । १। १०। १५ । (यथा, गोः रामायणे ।
५। १। ५० ।

“ततः सागरगम्भीरो वानरः पवनो जवे ॥”)

गम्भीरः, पुं (गम् + “ गम्भीरगम्भीरौ” उणां ।

०४। ३५ । इति ईरन् भञ्जान्तादेशः शुभागमश्च ।)

जम्भीरः । पङ्कजम् । कङ्कालः । इत्युणादिकोषः ॥

(शिवः । यथा, महाभारते । १३। १७। ५० ।

“गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥”

स्त्रियां, हिक्कारोगमेदः । यथा, सुश्रुते उत्तर-

तन्त्रे ५० अध्याये ।

“नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।

मुष्कोष्ठकण्ठजिह्वास्थ्यासपार्श्वरुजाकरी ।

अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥”)

गम्भीरवेदी । [न] पुं, (गम्भीरं मन्दं यथा स्यात्

तथा चिरकालात् इत्यर्थः यद्वा गम्भीरं अङ्कुश-

बेधनं निषादिदत्तशिष्टामादेशं वा वेत्तीति विद्-

+ णिनि ।) दुर्द्धरहस्ती । तत्पर्यायः । अङ्कुश-

दुर्द्धरः २ चालकः ३ बालकः ४ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ अवमताङ्कुशः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रघौ । ४। ३६ ।

“स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्येषयत् ।

अङ्कुशं हिरदस्थेव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥”

अस्य लक्षणम् ।

“चिरकालेन यो वेत्ति शिष्टां परिचितामपि ।

गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥”

इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतराजपुत्तीयवचनम् ॥

मतभेदेन लक्षणान्तरमपि दृश्यते ।

“त्वग्भेदाच्छोणितस्त्रावान् मांसस्य क्रयनादपि ।

आत्मानं यो न जानाति स स्याद् गम्भीर-

वेदिता ॥”

इति रघुटीकायां भस्मिनाथः ॥)

गम्यं, त्रि, (गम्यते इति । गम् + कर्मणि यत् ।)

प्राप्यम् । इत्यमरः । ३। २। ४२ ॥ (यथा,

भगवद्गीतायाम् । १३। १७ ।

“ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सञ्जस्य विहितम् ॥”)

गमनयोग्यश्च । (यथा, महाभारते । ३। ५। १०२ ।

“गम्यान्वपि च तीर्थानि कौर्षिताव्यगमानि च ॥”

स्त्रियां, सम्भोगार्हा स्त्री । यथा, महाभारते ।

१। ८३। ३५ ।

“अभिक्रमां स्त्रियं यस्तु गम्यां रक्षसि याचितः ॥”)

गम्यमानः, त्रि, (गम्यते इति । गम् + कर्मणि

ज्ञानच् ।) वर्तमानगमनाश्रययामादिः ॥

गयः, पुं, (गीयते वीर्यादिप्रभावेनासौ । गे +

घञ् । पृषोदरात् ङस्त्वत्वे साधुः ।) वानर-

भेदः । (यथा, गोः रामायणे । ४। २। ३३ ।

“गयो गवाक्षौ गवयः शरभौ गन्धमादनः ॥”)

स तु वैवस्वतपुत्रः । इति रामायणम् ॥ राजर्षि-

भेदः । स च अक्षतरयःपुत्रः । (यथा, श्रीभाग-

वते । ५। १५। ७ ।

गया

“गयं वृषः कः प्रति याति कर्मभिः ॥”)

असुरभेदः । इति वायुपुराणम् ॥ गयाप्रदेशः ।

यथा, जैः रामायणे । २। १०७। ११ ।

“गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितृन् प्रति ।”

“गयेषु गयाप्रदेशेषु ।” इति तट्टीकायाम् ॥)

गया, स्त्री, (गयेन गयनाम्ना लोकप्रसिद्धिना-

सुरेण पुराणान्तरमतभेदेन तस्मान्ना राजर्षिणा

वा निर्मिता ।) गयराजर्षिपुरी । इति हेम-

चन्द्रः । ४। ३६ ॥ सा तु तीर्थभेदः । तस्य

नामकरणं यथा,—

“यज्ञं चक्रे गयो राजा बहुत्र बहुदक्षिणम् ।

यत्र द्रव्यसमृद्धानां संस्था कर्तुं न शक्यते ॥

गयं विष्णादयस्त्रपा वरं ब्रूहीति चाब्रुवन् ।

गयस्तान् प्रार्थयामास अभिशस्तास्तु ये पुरा ॥

ब्रह्मण ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः ।

गयापुरी तु मत्तान्ना त्थातु ब्रह्मपुरी तथा ॥

यवमस्तु वरं दत्त्वा ततश्चान्तर्दधुः सुराः ॥”)*

तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—

“गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः ।

योजनानां सपादश्च शतं तस्योच्चयः स्मृतः ॥

स्थूलः षष्टिर्योजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।

कोलाहले गिरिवरे तपस्तेषु सुदारुणम् ॥

बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छासः स्थिरोऽभवत् ।

तप्तपस्तापिता देवाः संजोभं परमं गताः ॥

ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोत्सृज्य पितामहम् ।

गयासुरादस्य देव । ब्रह्मा देवांस्तथाब्रवीत् ॥

ब्रजामः शङ्करं देवा ब्रह्मादास्य गताः शिवम् ।

कैलासे चाब्रुवन्त्वा रक्ष रक्ष महाऽसुरात् ॥

ब्रह्मादांश्चाब्रवीत्कम्पुर्ब्रजामः शरणं हरिम् ।

क्षीराब्जौ देवदेवेशः स न श्रेयो विधास्यति ॥

ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुः ।

किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥

गयासुरभयादेव । रक्षास्मानब्रवीद्धरिः ।

ब्रह्माद्या यान्त्वं देवसागमय्याम्यहं ततः ॥”)*

“ऊचुस्तं वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया ।

सन्तुष्टाश्चागताः सर्वे वरं ब्रूहि गयासुर ! ॥”

“यदि तुष्टाः स्य मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

सर्जदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात् ॥

मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्वशः ।

ज्ञातिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यां सदा सुरा ॥”

परिजो भव तं देवा देवसुक्ता ययुर्दिवम् ।

दृष्ट्वा देवं ततः स्मृत्वा सर्वे हरिपुरं ययुः ॥

शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी क्षभृत् ।

यम इन्द्रादिभिः साहं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥

ब्रह्मण्यहं देवा गयासुरविलोपिताः ।

त्वया दत्तो योऽधिकारस्तं यद्वाण पितामह ! ॥

ब्रह्माब्रवीत्ततो देवा ब्रजामो विष्णुमययम् ।

ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरोऽसुरे ॥

तद्दर्शनादययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं क्षभृत् ।

देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत् ॥

गत्वासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम् ।

विष्णुक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम् ॥

गया

ब्रह्मोवाच ।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भमता मया ।

यज्ञार्थं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥

अतः पवित्रं देहं स्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ! ॥

गयासुर उवाच ।

धन्योऽहं देवदेवेश ! यदेहः प्रार्थते त्वया ।

त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रश्च त्वया कृतः ।

सर्वेषामुपकाराय योगोऽवश्यं भवत्विति ॥

इत्युक्त्वा सोऽपतङ्गमौ श्वेतकण्ठो गयासुरः ।

नैऋतीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥

शिरः कृत्वोत्तरे देहः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।

ब्रह्मा समुत्समभारो मानसाश्रित्योऽष्टजत् ॥

चलितश्चकितो ब्रह्मा धर्मराजमभाषत ।

यास्ते एहे तव शिला तामानीयात्र धारय ॥

देवस्य शीघ्रं शिरसि तां धारय ममाज्ञया ।

निश्चलार्थं यमः श्रुत्वा धारयन्मस्तके शिलाम् ॥

शिलायां धारितायाम् सशिलश्चासुरोऽचलत ।

देवानूचैर्य रुद्रादीन् शिलयां निश्चलाः किल ॥

तिष्ठन्तु देवाः सकलान्तथेऽनुक्ता च ते स्थिताः ।

देवाः पादैर्लक्षयित्वा तथापि चलितोऽसुरः ॥

ब्रह्माथ आकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्जशायिनम् ।

अजम्भे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत् ॥

ब्रह्मोवाच ।

देवदेव ! कृते योगे प्रचक्षाल गयासुरः ।

इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ॥

ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्यालक्ष्य स्वशरीरतः ।

मूर्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः ॥

आनीय मूर्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत् ।

तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमिहाज्ञयत् ॥

आगत्य विष्णुः क्षीराब्जः शिलायां संस्थितो-

ऽभवत् ।

आदया गदया चासौ यस्मादेहः स्थिरीकृतः ॥

स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥”)*

“ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितोऽहम् ।

यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया ।

पौन्यश्च यदहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्वदा ॥”

“वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो देवैरुक्ते गयासुरः ॥”

“यावत् पृथ्वी पञ्जताश्च यावच्चन्द्राकृतारकाः ।

तावत्स्थिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

गदाधरः स्वयं लोकान् पूयात् सर्वावनाशनः ।

आहं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयानु ते ॥”

“किं ब्रूह्मका सुरेशानां युष्माकर्मण देवताः ।

चेन्न, तिष्ठाम्यहं नापि समयः प्रतिपाल्यताम् ॥”

“त्वया यत् प्रार्थितं वीर ! तद्भवितव्यसंशयम् ।

अस्मत्पादानर्क्षयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम् ।

देवैर्देवतरो देवो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ॥”

अथ गयाशिरआदिपरिमाणम् ।

“नागाज्जनाहेनाङ्गुलपाञ्चोत्तरमानसात् ।

एतद्वयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥

पितामहं समासाद्य यावदुत्तरमानसम् ।

फल्गुतीर्थं विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम् ॥

क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत् साक्षात्तयाशिरः ।

गया

सुखं गयासुरस्यैतत्तत्तात् आहुमथाजयम् ॥
सुखपृष्ठश्च पूर्वस्मिन् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे ।
आहुं क्रोधशून्यं मानं गयायां ब्रह्मणेवितम् ॥
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोधमेकं गयाशिरः ।
तन्मध्ये सर्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै ॥”

अथ गयामाहात्म्यादि ।

“गयायां न हि तत् स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते ।
साम्निध्यं सर्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् ॥
ब्रह्मज्ञानेन किं साधं गोप्यं मरणेन किम् ।
वासनं किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्रो गयां व्रजेत् ॥
आहुलदयो गयाक्षेत्रे पितृणामनृणोऽपि सः ।
शिरसि आहुलदयस्तु कुलानां शतसङ्करेत् ॥
गयाशिरसि यः पिण्डान् येषां नाम्ना तु निर्वपेत् ।
नरकस्था दिवं याति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
गत्वा बलिगयाश्रीर्षे प्रेतराजस्य पिण्डकम् ।
प्रददौ मनुजेः साहं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥
प्रेताः प्रेतत्वनिर्मुक्ता बलिं च गृह्यमागतः ।
प्रेतराजः स ह प्रेतैर्गयाश्राद्धादिवं गतः ॥”*॥
“गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्ब्रह्मचर्यः ।
अधिमासे जन्मदिने चास्तिऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
न त्यक्त्यं गयाश्राद्धं सिंहस्योऽपि बृहस्पतौ ।
तथा देवप्रसादेन प्रवहत्सु ब्रह्मणे च ॥
पूतः कर्माधिकारी च आहुलदङ्गल्लोकभाक् ॥
मीने मेघे स्थिते सूर्ये कन्यायां कार्मुके घटे ।
नारदः त्रिषु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभम् ॥”*॥
“सुखनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् ॥
दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।
दण्डं न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः सह सुच्यते ॥
गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।
गया गयासुरश्चैव षड्गया सक्तिदायिकाः ॥”

अथ पिण्डदानद्रव्याणि ।

“पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पितृकेन वा ।
तखलैः फलमूलादौर्गयायां पिण्डपातनम् ॥
तिलकल्केन खण्डेन गुडैर्न सृष्टेन वा ।
केवलैर्नैव दद्याद्वा अन्नं मधुनाथवा ॥
पिण्याकं सृष्टं खण्डं पितृभ्योऽन्यमित्युत ॥”

अथ गयास्यब्राह्मणपूजाविधिः ।

तत्रस्था ब्राह्मणा ब्रह्मणमनुः ।

“त्वया यदुत्तमखिलं तत् सर्वं प्रापतो गतम् ।
जीवनार्थं प्रसादं नो भगवन् ! कर्तुमर्हसि ॥
तत् श्रुत्वा ब्राह्मणान् ब्रह्मा प्रोवाचेद्दयान्वितः ।
तीर्थपिजीविका ययमाचन्द्रार्कं भविष्यथ ॥
लोकाः पुण्यगयायां ये आहुनि ब्रह्मलोकगाः ।
शुश्रूषन् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥”

अथ गयायां आहुतादिकरणार्थं तीर्थानि ।

प्रथमदिने गयाप्रवेशे फल्गुतीर्थं स्नानतर्पण-
आहुतानि १ प्रेताश्रितानां ब्रह्मकुण्डं स्नानं आहुं
षोडशपिण्डदानं प्रेतपञ्चते तिलमिश्रितसक्तु-
नित्तेपञ्च २ पञ्चतीर्थमध्ये उत्तरमानसे स्नानं
सपिण्डकं आहुं सूर्यार्चनं ३ दक्षिणमानसे
उदीर्षां उदीचीतीर्थं स्नानम् ४ तस्य मध्ये

गया

कनखलतीर्थं स्नानम् ५ तस्य दक्षिणे दक्षिण-
मानसे तीर्थत्रये स्नानं आहुं सूर्यार्चनं ६
फल्गुतीर्थं स्नानं तर्पणं सपिण्डकं आहुं ततो
गदाधरस्य दर्शनं पूजनं ७ ॥ द्वितीयदिने
धर्मारण्ये गमनं धर्मेश्वरनमनं बोधितरु-
नमनं ८ मतङ्गवाण्यां स्नानं तर्पणं आहुं मत-
ङ्गेश्वरनमनं यूपकूपयोर्मध्ये आहुं ९ ॥ तृतीय-
दिने ब्रह्मसरसि स्नानं सपिण्डकं आहुं यूप-
प्रदक्षिणं ब्रह्मनमनं १० गोप्रचारसमीपे
आम्बट्टसेचनम् ११ ततो यमकुङ्कुरकाकबलि-
दानं पुनः स्नानं १२ ॥ चतुर्थदिने फल्गुतीर्थं
स्नानादिकं ततो गयाशिरसि विष्णुपदस्य दर्शनं
स्पर्शनं पूजनं तत्र सपिण्डकं आहुं १३ रुद्रः १४
ब्रह्मा १५ दक्षिणाम्निः १६ गार्हपत्यः १७
आहवनीयः १८ सत्यः १९ आवसथः २०
शक्रः २१ अगस्त्यः २२ क्रौञ्चः २३ मातङ्गः २४
कार्तिकेयः २५ गणेशः २६ कश्यपः एषां पदेषु
आहुम् २७ गजकर्णिकायां तर्पणम् २८
कनकेशकेदारनरसिंहवामनरथमार्गाणां पूज-
नम् २९ ॥ पञ्चमदिने गदालोले स्नानं सपि-
ण्डकं आहुं ३३ अक्षयवते आहुं ब्रह्मकल्पित-
विप्राणां पूजनं पुरोधसे षोडशदानं ३४
गायत्र्या प्रोक्तः सन्ध्याचरणं सपिण्डकं आहुं ३५
समुद्रततीर्थं स्नात्वा सावित्र्या मध्याह्नसन्ध्या-
चरणं पिण्डदानं ३६ प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा
सायाह्नसन्ध्याचरणं ३७ विशाला ३८ लेलि-
हानम् ३९ भरताश्रमनामकरामतीर्थम् ४० पदा-
ङ्कितम् ४१ सुखपृष्ठस्यगदाधरसमीपम् ४२
आकाशगङ्गा ४३ गिरिकर्णसुखं एषु स्नानं
पिण्डदानं ४४ वैतरण्यां स्नानं पिण्डदानं
आहुं गोदानं ४५ हतकुल्या ४६ मधुकुल्या ४७
देविकानदी ४८ शिलासङ्गम ४९ मधुसवासु स्नानं
सपिण्डकं आहुं पिण्डदानं ५० दशाश्वमेधिकम् ५१
हंसतीर्थम् ५२ अमरकण्ठकम् ५३ कोटितीर्थम् ५४
रुक्मिणीकुण्डं एषु पिण्डदानम् ५५ मार्कण्डेय-
श्वर-५६ कोटीश्वरयोर्दर्शनं नमनं ५७ दिवौ-
कसां पुष्करिण्यां पितृभ्यो दानम् ५८ पङ्कजवने
पाण्डुशिलायां आहुम् ५९ सुखतीर्थं स्नानं
तर्पणं पिण्डदानं ६० गयाकूपे पिण्डदानं
६१ भस्मकूटे भस्मना स्नानम् ६२ सङ्गमतीर्थं
स्नानम् ६३ धेनुकारेण पिण्डदानम् ६४ काम-
धेनुपदे स्नात्वा कामदधानमनम् ६५ ॥ * ॥
“कर्हमाले गयानाभौ सुखपृष्ठसमीपतः ।
स्नात्वा आहुतादिकं कृत्वा पितृणामनृणो भवेत् ॥
फल्गुचण्डीशमशानाचीमङ्गलाद्याः समर्चयेत् ।
गयायाश्च षष्ठोत्सर्गस्त्रिसप्तकुलसङ्करेत् ॥”

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥ * ॥

तत्र मरणे मुक्तिर्यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।
“गदाधरोद्देश्यतीर्थं सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।
सुक्तिर्भवेत् पितृणाञ्च कर्तव्यं आहुतः सदा ॥
अरायुजा अज्जा वा स्नेहा वापि नोद्दिदः ।
त्यक्त्वा देहं शिलायां ते यान्ति विष्णुस्वरूपताम् ॥”

गरुडी

तत्रस्थजनाहंनहस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधि-
र्यथा,—

“जनाहंनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवानेऽर्षां सयेनैव तिलेज्जिना ॥
जीवतां दधिसंमिश्रं सर्वं ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनाहंन ॥
यस्तुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो नृते प्रभो ॥
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनाहंन ॥
अन्नकाले गते मत्तं त्वया देयो गया शिरे ।”
इति च वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥
गरं, स्त्री, (गिरति दोषबहुलं नाशयति खस्मिन्
जातस्य बालकस्येति भावः । ग + पचाद्यच् ।)
ववादेऽकादशकरणान्तर्गतपञ्चमकरणम् । इति
मेदिनी । रे । २२ ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ६६ । ४ ।)

“ववबालवकौलवतैतिलाख

गरवर्णिजविष्टसंज्ञानाम् ।”

एतेषामधीशाः । यथा, तत्रैव । ६६ । ४-५ ।

“पतयः सुरिन्द्रकमलज-

मित्रायंमभूत्रियः सयमाः ॥

लण्यचतुर्दशधाद्भुवाणि

शकुनिश्चतुष्यद् नागम् ।

किमुन्नमिति च तेषां

कलिदृष्टफणिमारुताः पतयः ॥”)

तत्र जातस्य फलम् ।

“विचारदक्षो विजितारिपक्षः

शूरोऽतिधीरो नृदुहास्ययुक्तः ।

दाता दयालुर्गुणवानरः स्याद्

गरे परेषामुपकारकर्ता ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

(गरादेः फलं यथा, बृहत्संहितायाम् । ६६ । ७ ।)

“लक्ष्मीजगद्वाश्रयजानि गरे

वर्णिजि भुवकार्यवर्णिगयुतयः ॥”

गीर्णते भस्मते इति । ग + कर्मण्यप् ।)

विषम् । (यथा, भागवते । ८ । ७ । १ ।)

“तस्मादिदं गरं सुष्ठे प्रजानां खस्त्रिरस्तु मे ॥”

वत्सनाभाख्यविषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(सम्मोहजं विषम् । इति माधवकरकृतखनि-
निश्चयटीकाकृता श्रीकण्ठदेवोदररोगग्याख्याने
उक्तम् ॥)

गरः, पुं, (गीर्णते इति । गृ + कर्मणि अप् ।)

विषम् । (यथा, भागवते । ६ । ११ । ४३ ।)

“विह्वलनृमतयः स्त्रियो दाहयन्तेतसः ।

गरं ददः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति ॥”

उपविषम् । रोगः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८० ॥

गरजः, पुं, (गरं विषं हन्तीति । हर् + टक् ।)

लण्यार्जकः । वन्द्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरुडी, स्त्री, (गरज + टिलात् डीप् ।) मत्स्य-

विशेषः । गरद इति भाषा । अस्या गुणाः ।

मधुरत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् ।

रुचिबलवीर्यकारित्वम् । दीपनत्वम् । कण्डूत्वम् ।

इति भावप्रकाशः ।

(“गरुडो मधुरा तिल्ला तुवरा वातपित्तहृत् ।
कफघ्नी रुचिकलघ्नी दीपनी बलवीर्यहृत् ॥”

इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥

गरं संसारयातनारूपं विषं हन्तीति । हन् +

टक् डीप् च । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ॥ २६ ॥ ४४ ॥

“ग्रहपीडाहरा गुन्ना गरुडो गानवगुणा ॥”

गरुणं, स्त्री, (ग्रं सेचने गृ निगरणे + भावे लुट्)

सेचनम् । निगरणम् । इति आकरणम् ॥

गरुदं, स्त्री, (गृ + भावे अप् । गरो भक्षणम् । गरेण

• भक्षणेन दीयते खण्डयते न्ययते स्मादनेन वा ।

दो + अपादाने करणे वा घञर्थे कः ।) विषम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गरुदः, त्रि, (गरं विषं ददातीति । दा + कः ।)

विषदानकर्ता । (अयं हि आततायिनामन्यतमः ।

अस्य हनने दण्डादिकं नास्ति ।) यथा, स्मृतिः ।

“अग्निदो गरुदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।”

(अयं हि आहुभोजने परिहर्षयः । तथा च

मनौ । ३ । १५८ ।

“आगारदाही गरुदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।

समुद्रयायी वन्द्यो च तैलकः कूटकारकः ॥”

गरुवतः, पुं, (गरो गरुणं सर्पादियसनरूपं व्रतं

नैसर्गिको नियमो यस्य ।) मयूरः । इति

शब्दरत्नावली ॥

गरुभः, पुं, (गृ + बाहुलकात् अभच् ।) गर्भः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । २०४ ॥

गरुलं, स्त्री, (गिरति यस्यति नाशयतीत्यर्थः ।

गृ + अलच् । गरात् भक्षणत् लाति आदत्ते

जीवनं वा । ला + कः ।) विषम् । इत्यमरः ।

१ । ८६ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४ । २ ।

“आलनिलयमिलनेन गरुलमिव कलयति

मलयसमीरम् ॥”

पद्मगविषम् । परिमाणम् । लणपूलकम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ घासेर गङ्गा पुला आटि इत्यादि

भाषा ॥

गरुलारिः, पुं, (गरुलस्य विषस्य अरिः तन्नाशक-

त्वात्पात्वम् ।) मरकतमणिः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

गरा, स्त्री, (गोर्धते भक्ष्यते औषधार्थं रोगि-

भिरिति शेषः । गृ + कर्मण्यप् । ततोऽजादि-

त्वात् टाप् ।) देवदालीलता । इति राज-

निर्घण्टः ॥ निगरणम् । इति धरणी ॥

गरागरी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाश-

यतीति । गरं मृषिकविषमित्येके । आ + गृ

अच् । संज्ञायां जातौ वा डीष् ।) देवताङ्-

हृत् । इत्यमरटीकायां स्वामी । (यथास्याः

पर्यायाः ।

“गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताङ्कः ।”

इति कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥

गुण्याश्चास्या जीवतकशब्दे ज्ञातयाः ।)

गरात्मकं, स्त्री, (गरः विषं आत्मा बीजभूतं

यस्य इति कप् ।) श्रीभाङ्गनबीजम् । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

गराधिका, स्त्री, (गरेषु गरप्रतीकारादिव

अधिका प्रधाना ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ।

गराधिका गवाधिकापि पाठः ॥ (गरदधिका ।

विषप्रधाना ॥)

गरिमा, [न] त्रि, (“प्रियस्थिरस्किरोरुवहुल-

गुरुहृति ।” ६ । ४ । १५७ । इति गरदेशः ।

पृथादिभ्य इमनिच्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति

इमनिच् ।) गुरुता । इति आकरणम् ॥ (यथा,

भागवते । ८ । २ । २२ ।

“गिरिं गरिमा परितः प्रकम्पयन् ॥

निषेयमाणोऽलिकुलैर्मदाश्रितैः ॥”

गरिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन गुरुः । “प्रियस्थिरिति ।”

६ । ४ । १५७ । इति इङ्गन् गरदेशश्च ।) अति

गुरुः । इति जटाधरः ॥ (पुं, दानवविशेषः ।

यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।

“गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”

रुपविशेषः । यथा, तत्रैव । २ । ७ । १० ।

“हविष्माश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥”

गरी, स्त्री, (गर + जातौ संज्ञायां वा डीष् ।)

देवताङ्कः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ खरा ।

इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (देवताङ्कशब्देऽस्या

विवरणं बोध्यम् ॥)

गरीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन गुरुः ।

गुरु + इयसुन् गरदेशश्च ।) अतिगुरुः । इति

आकरणम् ॥

गरुडः, पुं, (गरुड्यां पञ्चाभ्यां डयते उङ्गयते । इति

गरुन् + डी + डः । षष्ठोदरात् तलोपे साधुः ।

यद्वा, “गिर उङ्क् ।” उणां ४ । १५५ ।

इति उङक् ।) खनामन्त्रातपत्नी । तत्-

पर्यायः । गरुत्मान् २ तार्क्ष्याः ३ वेनतेयः ४

खगेश्वरः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरयः ७ सुपर्णः ८

पद्मगाशनः ९ इत्यमरः । २ । २ । ३२ ॥ महा-

वीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाशनः १२ । इति

जटाधरः ॥ शास्त्राली १३ हरिवाहनः १४

अमृताहरणः १५ नागाशनः १६ । इति हारा-

वली ॥ शास्त्रालिख्यः १७ खगेन्द्रः १८ भुजगा-

न्तकः १९ तरुस्त्री २० तार्क्ष्यानायकः २१ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—

“यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।

साहाय्यमर्थो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥

तत्रेध्वानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।

मुनयो वालिखिल्याश्च ये चानेन देवतागणाः ॥

शक्रस्तु वीर्यसदृशमिष्टाभारं गिरिप्रभम् ।

समुत्प्लियानयामास नातिलक्ष्मादिव प्रभुः ॥

अथापश्यदधीनं ह्रस्वानकुलोदरवर्धनः ।

पलाशशक्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥

तान् सर्वान् विस्मयाविष्टो वीर्योन्मत्तः पुरन्दरः ।

अवहस्याथयास्त्रीषं लङ्घयित्वावमन्थ च ॥

तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्थवः ।

आरेभिरे महत् कर्म तदा शत्रुभयङ्करम् ॥

कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।

इन्द्रोऽप्यो सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥

तदुद्धा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः ।

जगाम शरणं तत्र कश्यपं प्रसितव्रतम् ॥

तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।

बालिखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥

अथ ते तं महात्मानं प्रत्युचुः सत्ववादिनः ।

तान् कश्यप उवाचेदं मान्त्वपूर्व प्रजापतिः ॥”

तस्य पत्नीन्मत्वकारणं यथा,—

“अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगात् ब्रह्मणः क्षतः

इन्द्रार्थं भवन्तीऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥

न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हथ सप्तमाः ।

भवतां हि न मिथ्यायं संकल्पो वै चिकीर्षितः ॥

भवत्वेष्ट प्रतप्तीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।

प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥

बालिखिल्या ऊचुः ।

अपवादार्थं समारम्भो भवतश्चायमोहितः ।

तथा चैवं विधत्स्वात्र यथाश्रेयोऽनुपश्यसि ॥

एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।

विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥

तपस्तप्ता व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।

उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥

आरम्भः सफलो देवि ! भवितायं तवेष्टितः ।

जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिसुवनेश्वरौ ॥

तपसा बालिखिल्यानां मम सकृत्पुत्रौ तथा ।

एतौ सर्वपतन्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥

विनता चापि सिद्धार्था बभूव सुदिता तथा ।

जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ॥

विकलाङ्गोरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।

पतन्त्रीणान् गरुडं इन्द्रत्वेनाभ्यधियत ॥” ॥

तस्य जन्मकालीनरूपं यथा,—

“एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुडः काल आगते ।

विना मात्रा महातेजा विदार्थाखमजायत ॥

महासत्वबलोपेतः सर्व्वा विद्योतयाम्भुशः ।

कामरूपी कामगमः कामवीर्यो विशङ्कमः ॥

अगिराश्रिरिवोद्भासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः ।

विदुर्दृष्ट्यदृष्टिज्ञातो युगान्तायिसमप्रभः ॥

प्रवृद्धः सद्यसा पत्नी महाकायो नभो गतः ।

घोरो घोरस्वनो रौद्रो वज्रिरीर्य इवापरः ॥” ॥

तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—

“अपीत्वा चान्दतं पत्नी परियत्याशु निःसृतः ।

अगच्छदपरिश्रान्त आवायार्कप्रभां खगः ॥

विष्णुना तु तदाकाशे वेनतेयः समेधिवान् ।

तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा ॥

तप्तवाचाययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।

स वज्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥

उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।

अजरश्चामरश्चास्यामन्तेन विनायकम् ।

एवमस्त्विति तं विष्णुस्त्वाच विनतासुतम् ॥

प्रतिग्रह्य वरौ तौ तु गरुडौ विष्णुमब्रवीत् ।

भवतेऽपि वरं दद्वि षष्ठोऽनु भगवानपि ॥

तं वज्रे वाहनं लङ्घ्यो गरुत्मानं महाबलम् ।

ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥”

इति महाभारते । १ । ३१-३३ । अध्यायेषु ॥

(यहविशेषः । यथा, भगुः । ७ । १८७ ।
 “वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडैर्न वा ॥”
 “सन्मसुखपञ्चाङ्गाः पृथुमधो वराहयूहः । एष
 एव पृथुतरमधो गरुडयूहः ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥
 गरुडध्वजः, पुं, (गरुडः ध्वजस्त्रिं यस्य । यद्वा,
 गरुडो ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) विष्णुः । इत्य-
 मरः । ११ । ११६ ॥ (यथा, विष्णु पुराणे । ५ । १ । ३३ ।
 “इत्युक्ता प्रययौ विप्र ! सहदेवैः पितामहः ।
 समाहितमतिस्त्रेवं तुष्टाव गरुडध्वजम् ॥”
 अस्य एतन्नामकारणकथा यथा, महाभारते ।
 १ । ३३ । १२-१७ ।
 “विष्णुना तु तदाकाशे वेनतेयः समेयिवान् ।
 तस्य नारायणस्तुष्टेनालौक्येन कर्मणा ॥
 तमुवाचायथो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
 स वने तव तिष्ठेयसुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
 उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
 अजरश्चाभरश्च स्यामन्मतेन विनाप्यहम् ।
 एवमस्त्विति तं विष्णु उवाच विनतास्तुतम् ॥”
 “ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥”
 गरुडाग्रजः, पुं, (गरुडस्य अग्रजो ज्येष्ठः ।)
 अरुणः । इत्यमरः । १ । ३ । ३२ ॥ (अस्य गरुडा-
 ग्रजत्वकथा यथा, महाभारते । १ । ३ । २४-३४ ।
 “विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ।
 तपस्तप्ता व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ॥
 उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाय कश्यपः ।
 आरम्भः सफलो देवि ! भवितायं तवेक्षितः ॥
 जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिसुवनेश्वरौ ।
 तपसा बालिखिल्यानां सम सङ्कल्पजौ तथा ॥
 भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ ।
 उवाच चैनं भगवान् कश्यपः पुनरेव ह ॥
 धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ।
 एतौ सर्वपतन्त्रीणामिन्द्रजित् कारयिष्यतः ॥”
 “विनता चापि सिद्धार्था बभूव सुदिता तथा ।
 जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ॥
 विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
 पतन्त्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यविष्यत ॥”
 गरुडाङ्गितं, स्त्री, (गरुड इव अङ्कितम् । गरुड-
 सादृश्यादस्य तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 गरुडाङ्गा, [न्] पुं, (गरुडवर्णवत् अङ्गा
 प्रस्तरः । गरुडवर्णसादृश्यात् तथात्वम् ।) मर-
 कतमणिः । इति जटाधरः ॥
 गरुडोत्तीर्णं, स्त्री, (गरुडादत्तीर्णं वर्णेनेति शेषः ।
 यद्वा, गरुड उत्तीर्णो वर्णेनातिक्रान्तो येन ।)
 मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गरुत्, पुं, (गृणाति शब्दायते वायुवेगवशादिति ।
 गृ गि शब्दे + “न्योऽस्तिः” उणा । १ । ६६ ।
 इति उतिः ।) पञ्चः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ ॥
 पाखा इति भाषा ॥ (गिरतीति । गृ
 निगरणे + उतिः । निगरणम् । भक्षणम् । यथा,
 यजुर्वेदे । १७ । ७२ । “सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्टे ।”
 “अग्ने ! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्षाकारो गरुडो-

२सि गरुत्मान् गरुत् गरुणं गिलनं भक्ष
 अस्यास्तीति गरुत्मान् अग्रनायत्वानिर्वाहः ।”
 इति वेददीधितिः ॥
 गरुत्मान्, [त्] पुं, (गरुतः पक्षाः सन्धस्य ।
 गरुत् + मतुप् ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ।
 (यथा, भागवते । ३ । १६ । ११ ।
 “जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पद्मगीम् ॥”
 पद्मिमात्रम् । इति मेदिनी । ते । १६६ ॥
 गरुद्योधी, [न्] पुं, (गरुता पक्षेण युध्यतीति ।
 युध् + णिनिः ।) भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ भारद् इति भाषा ॥
 गर्गः, पुं, (गृणाति वेदध्वनिना शब्दायते स्तौति
 इत्यर्थः । गृ गि शब्दे + “सुदियोर्गंगौ” उणा ।
 १ । १२७ । इति गः ।) सुनिविशेषः । स तु गया-
 चेवे यज्ञार्थं स्त्रो ब्रह्मणः पुत्रः । इति वायु-
 पुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः ॥ (बृहस्पति-
 वंशसप्तदशवर्षो सुनिभेदः । स तु वितथस्य
 पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । १५-२० ।
 “बृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्रो राजन्महासुनिः ।
 संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्बिभुः ॥
 अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः ।
 धर्मसंक्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै ॥
 अयाजयद्भरद्वाजो महद्भिः क्रतुभिर्ह तम् ।
 पूर्वन्तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि ॥
 ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
 पौत्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
 वितथश्चाभिधियाय भरद्वाजो वनं ययौ ।
 स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै ॥
 सुहोत्रश्च सुहोतारं गयं गर्गन्तथैव च ॥”
 अयं हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्ग्योतिषादि-
 ज्ञानमलभत । यथा, महाभारते । १ । १८ । ३८ ।
 गर्ग उवाच ।
 “चतुःषष्ट्यङ्गमदत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम् ।
 सरस्वत्यास्तुते तुष्टो (शिवः) मनोयज्ञेन पाख्वा ॥”
 तथा, बृहत्संहितायाम् । २१ । ५ ।
 “न तु तन्मतं बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये ॥” * ॥
 तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदासोदरं ।
 “चतुर्दशं विरामान्तं तालोऽयं गर्गसंज्ञितः ॥”
 गर्गरः, पुं, (गृ गि शब्दे + भावे गः । गर्गं शब्दं
 रातीति । रा + “आतोऽनुपसर्गे कः” ३ । २ । ३ ।
 इति कः ।) मत्स्यभेदः । इति जटाधरः ॥
 गागरा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 स्निग्धत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ अस्याकारगुणौ यथा, राजनिर्घण्टे ।
 “यः पीतवर्णाऽपि च पिच्छलाङ्गः
 पृष्ठेऽयं रेखा बहुलः सप्रसक्तः ।
 स गर्गरो वर्वरनादवश्यो
 जडश्च शीतः कफवातकारी ॥”
 “गर्गरः पित्तलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 गर्गरी, स्त्री, (गर्गं शब्दं रातीति । रा + कः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) मन्थनी । दधिमन्थन-

पात्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ कलसी ।
 गागरी इति भाषा ॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
 “मेघादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”
 गर्गाटः, पुं, (गर्गेति शब्दं हत्वा व्यटतीति । गर्ग +
 व्यट् + पचाद्यच् । शकत्यादिवदकारलोपः ।)
 मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । योगनाविकः २ ।
 इति हारावली । १८६ ॥
 गर्ज, ऊर्जाशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
 अकं-सेट् ।) ऊर्जा बलम् । समक्तात् सरोरिति
 अः, तत्कारणकशब्दः । गर्जति सिंहः । इति
 दुर्गादासः ॥
 गर्ज, क खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-
 अकं-सेट् ।) क, गर्जयति । इति दुर्गादासः ॥
 गर्ज, स्त्री, (गर्जनमिति । गर्ज + भावे घञ् ।)
 हस्तिशब्दः । इति देमचन्द्रः । ६ । ४१ ॥
 मेघादिशब्दश्च ॥
 गर्जकः, पुं, (गर्जतीति । गर्ज + क्तुल् ।) मत्स्य-
 विशेषः । गजाङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 शालः । शालजः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (शालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)
 गर्जनं, स्त्री, (गर्ज + भावे क्त्वाट् ।) शब्दः ।
 (गर्जातेऽनेनेति । गर्ज + करणे क्त्वाट् ।)
 कोपः । इति मेदिनी । ने । ५६ ॥
 गर्जरं, स्त्री, मूलविशेषः । गाजर इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । पिण्डमूलम् २ पीतकन्दम् ३
 सुमूलकम् ४ खादमूलम् ५ सुपीतम् ६ नार-
 ङ्गम् ७ पीतमूलकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुर-
 त्वम् । रक्तिकारित्वम् । किञ्चित् कटुत्वम् ।
 कफाघ्नान्निमूलदाहपित्तलघ्वानाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “गाजरं यङ्गनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम् ।
 चंयाहि रक्तपित्ताग्नीयहृषीकफवातजित् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 गर्जफलः, पुं, (गर्जा समरध्वनिः फले यस्य ।
 शुष्कपत्रफले शब्दबाहुल्यादस्य तथात्वम् ।)
 विकटकटुश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गर्जा
 गर्जनमेव फलं यस्य ।) युद्धम् । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ भर्तृसगम् । उत्तजनम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 गर्जितं, पुं, (गर्ज ऊर्जाशब्दे + “सर्वधातुभ्य
 इत्” उणा । ४ । ११७ । इति इत् ।) मेघ-
 शब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ ॥
 गर्जितं, स्त्री, (गर्ज + भावे क्तः ।) मेघशब्दः ।
 इत्यमरः । १ । ३ । ८८ । (रणादौ आस्ता-
 लनम् । यथा, हरिवंशे । १८२ । ४६ ।
 “बाण ! किं गर्जसे मोहात् शूराणां नास्ति
 गर्जितम् ।
 एतेहि युध्यस्व रणे किं दृष्टा गर्जितेन ते ॥”
 जतशब्दे चि ॥ (यदुक्तं स्मृतौ ।
 “सन्ध्यायां गर्जते मेघे प्राक्पक्षां करोति यः ।
 चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विदा यथो वक्षन् ॥”)

गर्दभः

गजितः, पुं, (गर्ज्जो गर्ज्जनं जातोऽस्य । जातार्थे इतश्च ।) सप्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥
 गर्भः, पुं, (गिरति ग्रसति स्मिन् पतितं जीव-
 ज्ञातादिकमित्यर्थः । ग निगरणे + “हसि-
 ष्यन्निग्राहमिदमीति ।” उणा । ३ । ८६ ।
 इति तन् ।) भुवि श्वभम् । गाडा इति
 भाषा ॥ तत्पण्यायः । अवटः २ । इत्यमरः ।
 १ । ८ । २ ॥ भूरन्ध्रम् ३ दरः ४ श्वभम् ५ ।
 इति जटाधरः ॥ आवटिः ६ आवटुः ७ पृथिवी-
 रन्ध्रम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्क-
 ण्डेये । २१ । ६ ।
 “धरण्यां विवृते गर्जे निपपात लघुक्रमः ॥”)
 विगर्भदेशः । कुकुन्दरः । इति मेदिनी । ते । १३ ॥
 रोगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (साहगर्भ-
 रूपगर्भम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । ५ ।
 “श्रुते विगर्भयोर्गर्भे स जन्तुर्जन्तुसम्भवे ॥”
 रूपः । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । ३४ ।
 “यद्रोगगर्भेषु निलिलुरध्वरा-
 *स्तसौ नमः कारणशूकराय ते ॥”
 नरकविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २१ । १० ।
 “निपपात महागर्भे तिमिरौघसमावृते ॥”
 अष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिदेवताभेदः ।
 शतलक्षणं यथा, कुन्दोगपरिशिष्टे ।
 “धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
 न ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥”
 अस्योदाहरणं यथा, मनौ । ४ । २०३ ।
 “नदीषु देवतातेषु तडागेषु सरःसु च ।
 ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रसवणेषु च ॥”
 गौर्यते स्तयते वेदस्तुतिं कुर्वता जनेनेति । ग +
 तन् गुणश्च । देवरथः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६२ । ८ ।
 “आरोहयो वरुण ! मित्र ! गर्त्तमतश्चाक्षयि
 अदितिं दितिं च ॥” “गर्त्तं रथम् ॥” इति
 भाष्यम् ॥)
 गर्भिका, स्त्री, (गर्त्तोऽस्थस्याः इति ठन् ।)
 तन्मुशाला । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ तातु-
 धर इति भाषा ॥
 गर्ह, कि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 पक्षे-भा-परं-अकं-सेट् ।) कि, गर्हयति गर्हति ।
 रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥
 गर्हभं, स्त्री, (गर्हते शब्दयति विश्रयते गन्धादिभि-
 रिति यावत् । गर्ह रवे । “कृष्णश्लिक्लि-
 गर्हभ्योऽभम् ॥” उणा । ३ । १२२ । इति अभच् ।)
 श्वेतकुसुदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वैद्यक-
 रत्नमालायाम् ।
 “केरवं चन्द्रकान्तं च गर्हभं कुसुदं कुसुत् ॥”
 विहङ्गम् । इति रत्नमाला ॥
 गर्हभः, पुं, (गर्हति गर्हयति वा कर्कशशब्दं करो-
 तीत्यर्थः । गर्ह कि रवे + “कृष्णश्लिक्लिनीति ।”
 उणा । ३ । १२२ । इति अभच् ।) पशुविशेषः ।
 गाधा इति भाषा । (यथा, मनौ । ८ । २६८ ।
 “गर्हभाजविकानान्मु दहः स्यात् पञ्च
 भाविकः ॥”)

३११

गर्दभा

तत्पण्यायः । चक्रीवान् २ बालेयः ३ रासभः ४
 खरः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ राश्रभः ६ ।
 इति तट्टीका ॥ शृङ्गकर्णः ७ भारगः ८ भूरि-
 गमः ९ धूसराश्रयः १० वेश्वरः ११ धूसरः १२ ।
 इति जटाधरः ॥ सारस्यः १३ सारमेही १४
 पशुचरिः १५ चारपुसः १६ चारटः १७
 याम्याश्वः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य
 मांसस्य गुणः । किञ्चित् गुरुत्वं बलप्रदत्वञ्च ।
 सूत्रस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । चारत्वम् । कफमहावातभूतकम्पोन्माद-
 हरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
 “गर्हभं वा वनं सूत्रं तेलयोग्यं कचिद्वेत् ।
 सचारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगजित् ॥”
 इति चारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥
 “गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं यक्ष्णिरोगघ्नम् ।
 दीपनं गर्हभं सूत्रं क्षमिवातकफापहम् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ५४ अध्याये ॥)
 तस्मान् गुणश्रिता यथा,—
 “अविश्रामं वहेद्गारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
 ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिञ्चेत गर्हभात् ॥”
 इति चाणक्यम् । ७० ॥
 गर्हभगदः, पुं, (गदते पीयतेऽनेनागद + करणे अच् ।
 गदो रोगः । गर्हभनामको गदः प्राकपार्थिववत्
 समासः ।) ज्वालागर्हभकरोरोगः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं जालगर्हभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 गर्हभश्राकः, पुं, (गर्हभास्यः श्राकः । यद्वा, गर्हभ-
 प्रियः श्राको यस्य ।) ब्रह्मयष्टिष्ठः । इति
 जटाधरः ॥
 गर्हभश्राका, स्त्री, (गर्हभश्राक + टाप् ।) ब्रह्म-
 यष्टिः । वामनहृष्टो इति भाषा ॥ इति रत्न-
 माला ॥
 गर्हभश्राखी, स्त्री, (गर्हभाश्या श्राखा यस्याः ।
 यद्वा गर्हभप्रिया श्राखा अस्याः जातौ संज्ञार्था
 वा डीष् ।) भागी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गर्हभाखः, पुं, (गर्हभं गन्धविशेषं अमति गच्छति
 प्राप्नोतीत्यर्थः । अम गत्याम् + “अमन्ताडुः ।”
 उणा । १ । ११३ । इति ऋप्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः ।
 गान्धिभाट इति ख्यातः । अयं पत्रकाण्ड-
 फलादिभिरन्ध्रव्याकारः । गन्धपिप्पली । इति
 केचित् । इति भरतः ॥ गर्हपिप्पली । इति
 ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पण्यायः । कन्द-
 रालः २ कपीतनः ३ सुपाशकः ४ जलः ५ ।
 इत्यमरः । ३ । ४ । ४२ ॥ मुञ्जी ६ जवः ७
 कमण्डलुः ८ । इति जटाधरः ॥ गर्हभाखः ९
 ब्रह्मेशः १० कन्दरालकः ११ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ ब्रह्मेशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकुड़
 इति भाषा ॥ (कपीतनाश्वत्थशब्दयोरस्य विवृति-
 र्ज्ञेया ॥)
 गर्हभाह्वयः, पुं, (गर्हभेन गन्धेन आह्वयति सङ्घट्ति
 इति । आ + ह्वे + अच् । यद्वा गर्हभः आह्वयः
 आख्या अस्य ।) कुसुदम् । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २३० ॥

गर्वः

गर्हभिका, स्त्री, (गर्हभं दुर्गन्धमयपिडिकाभेदो
 विद्यतेऽस्यामिति ठन् टाप् च ।) सुद्रोग-
 विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 “मण्डलं वृत्तमुत्तमं सरत्तं पिडिकाक्षितम् ।
 रुजाकरौ गर्हभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम् ॥”
 तत्त्विकित्सा यथा,—
 “विवृत्तामिन्द्रह्वाच गर्हभीं जालगर्हभम् ।
 पित्तकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्विषक् ॥
 पाके तु शोषयेदाग्नेः पकेर्मधुरमेवजेः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 गर्हभी, स्त्री, (गर्हभस्य पत्नीति स्त्रियां जातौ
 गौरादित्वाद्वा डीष् ।) गर्हभपत्नी ।
 (“सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्हभी ॥”)
 तस्याः चौरस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वात-
 श्वासहरत्वम् । मधुरास्त्ररसत्वम् । रुचत्वम् ।
 दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्विधगुणाः । रुच-
 त्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाच-
 नत्वम् । मधुरास्त्ररसत्वम् । रुचत्वम् । वातदोष-
 नाशित्वञ्च । तप्तवर्णीतगुणाः । कषायत्वम् । कफ-
 वातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके
 लघुत्वम् । उष्णत्वम् । सूत्रदोषकारित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ सुद्रजस्यविशेषः । गर्हभिका-
 रोगः । इति मेदिनी । ने । १६ ॥ (अस्य लक्षणं
 यथा,—
 “सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्हभी ।
 मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाक्षिता ॥”
 इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशेऽध्याये ॥)
 अपराजिता । श्वेतकण्टकारी । कटभी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (सुद्रकीटभेदः । यथाह सुश्रुतः ।
 “पञ्चकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
 पञ्चालकः पाकभतस्यः कण्ठतुण्डोऽथ गर्हभी ॥”)
 गर्ह, क लिप्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-
 सकं-सेट् ।) क, गर्हयति । इति दुर्गादासः ॥
 गर्हः, पुं, (गर्हते इति । गर्ह + भावे घञ् ।) स्पृष्टा ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ गर्हभाखश्चः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गर्हनः, चि, (गृह्णाति स्पृहयतीति । गृह् + “कु-
 षड्कन्धदन्धम्यस्मृतीति ।” ३ । २ । १५० ।
 इति युच् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । ६ । २२ ॥
 ग(र्व)ब्ध, त् क ड हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्त चुरां-आकं-अकं-सेट् ।) दर्पोऽहङ्कारः ।
 ड, गर्हयते गर्ह्यापयते धनेनैव । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 ग(र्व)ब्ध, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
 सकं-सेट् ।) गर्हयति । इति दुर्गादासः ॥
 ग(र्व)ब्धः, पुं, (गर्ह + भावे अप् । यद्वा, गिरति
 मदमिति । ग निगरणे + “कृष्णश्लिक्लिनी वः ।”
 उणा । १ । १५५ । इति वः ।) अहङ्कारः ।
 दर्पोऽहङ्कारगर्हघातोर्भावेऽलप्रत्ययः । इति सुभ-
 बोधम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।
 “यदि दुःखो न रञ्जेत भरतो राज्यमुत्तमम् ।
 प्राप्य दुर्मनसा वीर ! गर्भेऽब्धेण च विप्रशतः ॥”)

गर्भः, पुं. (गीर्ण्यते जीवस्य कर्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिबलात् जठरगर्भे स्थाप्यते पुरुष-शुक्रयोगेणासौ । ग + “अभिगृह्या भन् ।” उणां । ३ । १५२ । इति कर्मणि भन् ।) भूयः । तद्विवरणं यथा,—

“स्वर्गाच्च नरकान्तुः स्त्रीणां गर्भो भवत्यपि । नाभिभूतश्च तस्यैव याति बीजद्वयं हि तत् ॥ कलनं बहुद्वयं ततः पेशीषमेव च । पेश्यापलसस्योऽङ्गः स्यादङ्गुरस्तत उच्यते ॥ अङ्गानामप्य चोत्पत्तिः पश्चानामतुल्यशक्तात् । उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्रनासास्यश्रवणानि च ॥ प्ररोहं यान्ति चाङ्गभ्यस्तद्वत्तैभ्यो नखादिकम् । त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम् ॥ नरकाधोमुखः स्थित्वा दशमे च स जायते । ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी ॥ बालत्वम् कुमारत्वं यौवनं वृद्धतामपि । ततश्च मरणं ततश्च ममाप्नोति मानवः ॥ एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भास्यते घटित्वन्वत् ॥”

इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“गर्भाश्रयगतं शुक्रमार्तवं जीवसंज्ञकम् । प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् ॥ कालेन वर्द्धितो गर्भो यदङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स मुनिभिः प्ररोहीति निगद्यते ॥” * तदन्यप्रकृतिर्यथा,—

“यदा नार्थावुपेतायां वृषस्यन्तौ कथञ्चन । सुचन्तौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्यस्तत्र जायते ॥ ऋतुसंज्ञायां तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत् । आर्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥ मासि मासि प्रवर्द्धतः स गर्भो गर्भलक्षणः । करणं जायते तस्या वर्जितं पेटकेर्गुणे ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्य द्वादशधा गतिर्यथा,—

“भुपोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः संस्थामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् । द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित् कश्चिच्छरीरपरिवर्तितकुण्डदेहः ॥ एकेन कश्चिदपरम्भु भुजद्वयेन तिर्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः । “पार्श्वोपवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-द्विद्यदधा गतिरित्यं ह्यपरा चतुर्धा ॥ सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिवोऽप्य बीज-स्तेषु बाहुचरणैः शिरसा च योनी । सङ्गी च यो भवति कीलकवत् संकीलो दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥ गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो योनी स्थितः सपरिचः परिषेय तुल्यः ॥” * ॥

ग्रन्थनाश्लक्षणादि ।

“अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपचपा । नीलोद्गतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥ मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः । गर्भो व्याप्यते कुक्षौ बाधिमिच्च प्रपीडितः ॥” * ॥

अन्तर्गतगर्भलक्षणं यथा,—

“गर्भासन्दनमाधीनां प्रणाशः श्याववर्णता । भवेदुक्तासप्राप्तत्वं शोथश्चान्तर्गते शिशौ ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

“कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितुशुक्रजः । गर्भः सञ्जायते नार्थाः सञ्जातो बाल उच्यते ॥ आधिक्ये रजसः कथा पुनः शुक्राधिके भवेत् । नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥” इति पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शाङ्गधरेणोक्तम् ॥ “शुद्धे शुक्रार्तवे सत्वः स्वकर्मक्षेत्रोद्भूतः । गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादभिरिवारणौ ॥ बीजात्मकैर्महाभूतैः सृष्ट्यैः सत्त्वातुल्यैश्च सः । मातृसाधारणसत्त्वैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते ॥ तेजो यथाकर्षणीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् । नेत्र्यनं दृश्यते गच्छन् सत्वो गर्भाश्रयं तथा ॥ कारणावुविधायित्वात् कार्याणां तत्त्वभावता । नानायोग्याकृतीः सत्वो धत्तेऽतो द्रवलोहवत् ॥ अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् । रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये स्त्रीवः शुक्रार्तवे पुनः ॥ वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बहुपल्वता । विषोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतेर्मले ॥” “पूर्णघोडप्रवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता । शुद्धे गर्भाश्रये मार्गे रक्ते शुक्रनिगले हृदि ॥ बीर्यवन्तं सुतं सृते ततो न्यूनादयोः पुनः । रोग्यत्वायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥” “शुद्धशुक्रार्तवं स्वच्छं सरत्तं मिथुनं मिथः । स्त्रीः पुंसवनेः स्निग्धं शुद्धश्रीलितवस्त्रिकम् ॥ नरं विशेषात् स्त्रीराज्यैर्भूरौषधसंस्कृतः । नारीं तैलेन माधेयं पित्तलेः समुपाचरेत् ॥” “मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः । ईषत् क्षणं विगन्धश्च वायुयोनिमुखाद्देत् ॥ ततः पुष्ये क्षणादेव कल्याणध्यायिनीत्रयम् । नृजालङ्काररहिता दम्बसंस्तरशायिनी ॥ सौर्ययावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् । पर्णे शरावे हस्ते वा भुङ्गीतत्रयचारिणी । चतुर्थेऽङ्गे ततः स्नात्वा शुक्लमालाभरा शुचिः ॥ इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् । ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वोक्तस्यैव निन्दिताः ॥ एकादशी च युष्मासु स्यात् पुत्रोऽन्यासु कन्यका । उपाध्यायोऽप्य पुत्र्यौ कुर्वीत विधिवदिधिम् ॥ नमस्कारपरायासु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् । अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यञ्च कामतः ॥ सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः । दूरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥ इच्छन्ती यादृशं पुत्रं तद्रूपचरितांश्च तौ । तिलयैतां जनपदांसदाचारपरिच्छदौ । कर्मान्ते च पुमान् सूरिपिः स्त्रीरशाल्योदनाश्रितः । तैलमाषोत्तराहर्षे तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ अहिरवि आयुरसि सज्जतः प्रतिष्ठासि घाता त्वाम् । दधातु विधाता त्वां दद्यातु ब्रह्मवर्षसा भवेति ॥ ब्रह्मा दृष्ट्वातिर्विष्णुः सोमः सूर्यश्चाश्विनौ ।

भगोऽप्य भिचावसनी वीरं ददतु मे सुतम् ॥ सान्त्वयित्वा ततोऽन्योऽर्थं संविशेत् सदा-

क्षितौ ।

उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गेः सुसंस्थितैः । तथाहि बीजं गच्छाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः । लिङ्गस्य सद्यो गर्भाया योऽया बीजस्य संयुतः ॥ तद्विगुणत्वं स्फुरणं शुक्रासानुबन्धनम् । हृदयसन्दनं तन्ना तद्वन्धननिर्लोभद्वयम् ॥ अत्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कलली भवेत् । गर्भः पुंसवनाच्च पूर्वं यत्किं प्रयोजयेत् ॥ बली पुरुषकारी हि देवमप्यतिवर्णते । पुष्ये पुरुषकं जेमं राजतं वाय वायसम् ॥ कृत्वाभिवर्णं निर्वाप्य स्त्रीरे तस्याङ्गलिं पिबेत् । गोरदहमपामार्गं जीवकर्मभस्यैकान् ॥ पिबेत् पुष्ये जले पिष्टान् एकद्वित्रिसप्तशः । स्त्रीरेण श्वेतदहतीमूलं नासापुटे खयम् ॥ पुत्रार्थं दक्षिणे सिधेत् वामे दुहित्वाङ्ग्या । पयसा लक्ष्मणमूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाटकमथा । योषधीर्जीवनीयाश्च बालान्तरपयोजयेत् ॥ उपचारः प्रियङ्गुतेर्भर्त्रा श्लेष्मे गर्भं धृक् । नवनीतघृतस्त्रीरेः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ अतिशयवायुमायासं भारं प्रावरणं गुरु । अकालजागरस्वप्रकटितोत्कटकासनम् ॥ शोकक्रोधभयोदेगवेगश्रद्धाविधारणम् । उपवासाध्वतीक्ष्णोक्तगुरुविदम्भभोजनम् ॥ रक्तं निरसनं श्वभक्षुपेक्षां सदा ममिषम् । उत्तानश्रयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत् तज्जेत् ॥ तथा रक्तसुतं शुद्धिं वस्त्रमामासतोऽहमात् । एभिर्गर्भः सवेदामः कुक्षौ शुष्येत् त्रिज्येत वा ॥ वातलेश्च भवेद्गर्भः कुब्जाव्यङ्गवामनः । पित्तलेः खलतिः पिङ्गः श्विनी पाण्डुः कषा-

त्मभिः ॥

याधींश्चास्या नृदसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् । द्वितीये मासि कललाङ्गनः पेश्यवार्ज्यदम् ॥ पुंस्त्रीक्षीवाः क्रमात्तुल्यस्तत्र यत्कस्य लक्षणम् । यत्कीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपचकम् ॥ ऋद्धां च सक्तयिनी बाहू सर्वेक्ष्णोऽङ्गजम् च । सममेव हि ऋद्धां दोषान् च सुखदः खयोः ॥ गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते । यथा स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ चतुर्थे यत्कताङ्गानाश्चेतनायाश्च पञ्चमे । षष्ठे आयुशिरारोम-बल-वर्ण-नख-त्वचाम् ॥ सर्वैः सर्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे । गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ॥ कण्ठं विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किक्किषानि च । नवनीतं हितमत्र कोलात्ममुधुरौषधः ॥ सिद्धमल्पपटुः केहं लघुखादु च भोजनम् ॥ चन्द्रोऽश्वीरकल्लेन जिम्बेदूषकनोदरम् । ओजोऽहमे सञ्चरति माता पुत्रौ सहुः क्रमात् ॥ तेन तौ ज्ञानमुदितौ तच्च जातो न जीवति । शिशुरोजोऽनवस्थाकान् नारींश्च श्रिता भवेत् ॥

गर्भः

चौरपुत्रा च पेयाश्च सृष्टान्वासनं दृष्टम् ।
मधुरैः साधितं मुह्ये पुराणश्रुतकथा ॥
शुक्लशुक्लकोलाश्वकवायेण प्रशस्यते ।
शुक्लाश्वककोलो वस्तिः स तैलघृतसैन्धवः ॥
तस्मिन्नेकाहपातेऽपि कालः सृतेरतः परम् ।
वर्षादिकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ॥
शुक्लश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसोदनः ।
बहुकृष्टां बवागूवा पूर्वोक्तश्चाशुवासनम् ॥
तत एव पिशुसास्या योनौ निधं निधापयेत् ।
वातघ्नपञ्चभङ्गाभः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥
निःस्नेहाङ्गी न नवमासात् प्रभृति वासयेत् ।
आग्निद्विजस्तनस्तन्या पूर्वं तत् पाशं धेनी ॥
पुष्पामदोहदप्रश्रुता पुंसप्रदर्शनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भं च परिमण्डले ॥
पुष्पं सृतेऽन्यथा कर्त्या या चेच्छति वृषज्जितम् ।
वृषवादित्रगान्धर्वगन्धमात्यप्रिया च या ॥
क्षीवं तत् सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वयोस्मात् कुक्षौ दोग्धामिव स्थिते ॥
प्राक् चैव नवमासात् स्रुतिका गृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते सम्भारेः सम्यग्रं साधकं हनि ॥
तत्रोदीक्षेत सा स्रुतिं स्रुतिका परिवारिता ।
अथ नः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिप्रयताक्षमः ॥
अथो गुरुत्वमरुचिः प्रसंको बहुमृजता ।
वेदनोरुदरकटीपृष्ठद्वहस्तिवचणे ॥
योनिभेदरजातोदस्फुरणखण्डगानि च ।
आवीनामनुजन्मास्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥
अथोपस्थितगर्भो तां क्षतकौतुकमङ्गलाम् ।
हस्तस्फुटप्रामफलां खभ्यक्तोष्णामुसंक्षिताम् ॥
पाययेत् सृष्टां पेयां तनौ भूषयन् स्थिताम् ।
आसुमसकृपितानामभ्यक्ताङ्गी पुनः पुनः ॥
अधोनामिर्विन्द्रीयत् कारयेन्मृगमचक्रमम् ।
गर्भः प्रयागवागेवन्तस्त्रिंशद्द्विभोजितः ॥
आविश्य जठरं गर्भो वल्लोपरि तिष्ठति ।
आथो हि त्वरयन्त्येनं खड्गमारोपयन्ततः ॥
अथ सन्धीकृते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।
हृदपूर्वं प्रवाहेत वाट्माप्रसवाश्च सा ॥
हर्षयेत्तां सुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
प्रत्यायान्ति तथाप्राणाः स्रुतिक्षेत्रावसादिताः ॥
धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं क्षणादिककुक्षौ ।
हिरण्यपुष्पीमूलश्च पाणिपादेन धारयेत् ॥
सुवर्चलां विप्रल्य वा जरापुपतनेऽपि च ।
कार्त्तिकमेतत् तथोत्पिष्य बाह्योर्ना विकल्पयेत् ॥
कटीमाकोटयेत् पाण्यां स्निग्धौ गाढं निपी-
डयेत् ।
तालुकणं सृष्टेरेणा नृद्धिं दद्यात् क्षुद्धीपयः ॥
भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बी सर्पत्वकुष्ठसर्पपैः ।
पृथग् द्वाभ्यां समस्येन्नौ योनिपेनघूपनम् ॥
कुष्ठतालीशकण्ठं वा सुराम्बुनेन पाययेत् ।
यपेण वा कुलत्यानां विस्वजेनासवेच वा ॥
शुक्लाश्वकपञ्चपाञ्चजीश्रियुतीक्ष्णकचिचकैः ।
सहजकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्वपम् ॥
तैलं विहं हितं पाणौ योग्या वायुवासनम् ।

३१३

गर्भः

शतपुण्या वचाकुष्ठकणासर्वपकल्लितः ॥
निरुद्धः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ।
कुशला पाणिनाक्तेन हरेत्कृपनखिन वा ।
सुक्तगर्भा परां योनिं तैलेनाङ्गुष्ठं मर्दयेत् ॥
मकलाख्ये शिरोवस्ति कोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सञ्चितं यवचारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥
धान्याम्बु वा गुडयोषत्रिजातकरजोऽन्वितम् ॥
इति वाभटे शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥
अथ गर्भोपचारः ।
आत्रेय उवाच ।
“प्रथमे मासि मधुकं मधुपुण्याणि चैव हि ।
नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च सा ॥
द्वितीये मासि काकोली मधुरं पाययेत्तथा ।
तृतीये कश्मिरं श्रेष्ठं चतुर्थे च क्षतौदनम् ॥
पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि ।
सप्तमे घृतखण्डेन चाष्टमे घृतपूरकम् ॥
नवमे विविधान्नानि दशमे दोहदन्तथा ।
मासे तृतीये सम्प्राप्ते दोहदं भवति स्त्रियाः ॥
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दद्याद्विषग्वरः ।
वर्जयेद्द्विदलान्नानि विदाह्येन गुरुणि च ॥
अम्बानि सोणक्षीराणि गुल्मिणीनां विवर्जयेत् ।
नृत्तिका भक्षणीया न न च शूरगकन्दकाः ॥
रसोनख पलाण्डश्च सन्ध्याक्तो गुल्मिणीस्त्रिया ।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुल्मिणीनां सदा भिधक् ।
आयामं मैथुनं रोषं शौथ्यश्चक्रमगन्तथा ॥
वर्जयेद्गुल्मिणीनाश्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥
अथोपपन्नं विहितमपि स्त्रीयाचारैः पञ्च-
मासिकमष्टमासिकं वा । ब्राह्मणमङ्गलादिभि-
र्गोत्रभोजनमपि कर्तव्यम् । दोहदादिषु परि-
पूर्णेषु रूपवान् शूरः पण्डितः शीलवान् पुष्टो
जायते ॥” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे
तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम अष्टचत्वारिंशो
ऽध्यायः ॥ * ॥
अथ चलितगर्भचिकित्सा ।
आत्रेय उवाच ।
“प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
तदा मधुकण्डह्रीका चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥
पयसा लोडितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
द्वितीये मासि चलिते नृगाले नागकेशरम् ॥
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
तदा मधुकक्रीडन्तु शर्करा पयसा पिबेत् ॥
चतुर्थे मासि दाहश्च पिपासा मूलमेव च ॥
ज्वरं स्त्रीणां यदि गर्भस्रुते तदोशीरचन्दन-
नागकेशरधातकीकुसुमशर्कराघृतमधुदधि पाय-
येत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाडिमो-
पत्राणि चन्दनं दधिः ॥ षष्ठे-
मासि गैरिकं क्षण्डनृत्तिकां गोमयभस्म उदकं
परिसृतं शीतलं चन्दनं शर्करासह पिबेत् ।
सप्तमे मासि गोक्षुरमङ्गलपञ्चकवर्गसुशीरं मधुरं
पाययेत् । अष्टमे मासि रोषं मधुमागधिकाश्च

गर्भः

सह दुग्धेन पीतवतीनाचलिते गर्भे स्त्रीणां
सुखं सम्यजते ॥” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते
हारीतोत्तरे तृतीये स्थाने चलितगर्भचिकित्सा
नामोनपचाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥
“नरो धातुबलेनापि जीवितश्चात्र दृश्यते ।
तस्माच्च मैथुनात् सन्ध्याजायते गर्भसम्भवः ॥
हारीत उवाच ।
संयोगेन विना प्राज्ञः कथं गर्भो न जायते ।
संयोगेन विना पुष्यं फलं वा न कथं भवेत् ॥
वृक्षवन्न कथं स्त्रीणां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
एतत् पृष्टो महाचार्यः प्रोवाच अविपुङ्गवः ॥
आत्रेय उवाच ।
विरुद्धानाश्च वल्लीनां स्थावराणाश्च पुत्रकः ॥
तत्र धातुसमं बीजं सह योगेन वर्तते ॥
न भिन्नद्विस्तस्यैव दृश्यते श्रेष्ठ पुत्रकः ॥
स्थावराणाश्च सर्वेषां शिवशक्तिमयं विदुः ॥
निश्चलीऽपि शिवो ज्ञेयो वाग्निशक्तिर्महामते ॥
तत्र क्लीपूष्यगुणा वर्तन्ते समयोगतः ॥
आन्त्रपुष्यं फलं तद्वत् बीजं शुक्रमयं विदुः ।
स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाऽऽमिन्द्रियं नरे ॥
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कललश्च यत् ॥
जायते बुद्धाकारं शोणितश्च दशाहनि ।
घनं पञ्चदशाहे स्यात् विंशद्द्वि मांसपिण्डकम् ॥
मासैकेन च पिण्डस्य पञ्च तत्त्वं प्रजायते ।
पञ्चाशद्विसे प्राप्ते अङ्गुराणाश्च सम्भवः ॥
मासत्रये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्तते ।
सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सार्वभौमः ॥
चतुर्थके च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।
पञ्चमे च सुजीवः स्यात् षष्ठे स्फुरणं भवेत् ॥
अष्टमे मासि याते च अग्नियोगः प्रवर्तते ।
मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चैतितम् ॥
जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य कारणात् ।
दशमे च प्रस्रयेत तथैकादशमासि वा ॥
अथ दोषबलेनापि गर्भो नापि प्रस्रयते ।
वातसंप्रेरिते गर्भे अपूर्णे द्विसे यदि ॥
प्रस्रतये वाय्वश्च तर्ज्ज्वं बालः प्रदृश्यते ॥
इति हारीते शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥
शिवः । (गोप्यंते निर्गोप्यंते निःस्त्रियते वीर्यं दोह-
रन्त्यास्मिन् । गिरति सिञ्चति निधेकं करोति
रेतोऽत्र वा । गृह्य वा । भन् ।) कुक्षिः । (यथा,
महाभारते । १४ । १८ । ६ ।
“यथा लोहस्य निन्यन्दो निधिक्षो विस्वविग्रहम् ।
उपैति तद्विजानीहि गर्भं जीवप्रवेशनम् ॥”)
सन्धिः । पनसकण्टकम् । इति मेदिनी । भे । १ ॥
मध्यम् । (यथा, आख्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
“केतकगर्भं गन्धादरेण दूरादमी इतसुपेताः ॥”)
अपवरकः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गादिसन्निहित-
दणः । यथा,—
“मातृक्षणाचतुर्हं श्यां यावदाकलयते जलम् ।
तावन्नं विजानीयात् तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(आभ्यन्तरिकवस्तुमात्रम् । यथा, गोः रामा-
यणे । ४।२७।३।

“अष्टमासपुत्रं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।

रसं सर्वसमुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥”

गर्भकं, स्त्री, (गर्भ + संज्ञायां कन् । यद्वा चन्द्रस्य
गर्भद्वयमिव कायतीति । कै + कः ।) रजनीवृद्धम् ।

इति हेमचन्द्रः । २।१५॥ दृष्टं रात्रि इति भाषा ॥

गर्भकः, पुं, (गर्भं केशगर्भं केशमध्ये इति यावत्
कायते प्रकाशते शोभते इत्यर्थः । यद्वा गर्भ इव
प्रतिष्ठति । “इवे प्रतिष्ठती ।” ५।३।६६।

इति कन् ।) केशमध्यस्थितमाल्यम् । इत्यमरः ।

२।७।१३५। खोपार माला इति भाषा ॥

गर्भकरः, पुं, (गर्भं करोति गर्भदोषं निवारयति
यवहारयोगेन इति । कृ + टः ।) पुत्रजीव-
वृद्धः । इति भावप्रकाशः ॥

गर्भघातिनी, स्त्री, (गर्भं घातयति मावयतीति ।
घ्न + णिच् + णिनिः डीप् च ।) लाङ्गलिका-
वृद्धः । इति रत्नमाला ॥

गर्भण्डः, पुं, (गर्भस्य अण्ड इव । शकन्धादि-
त्वात् अकारलोपे साधुः ।) नाभिगुडकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ नाभिर गोड इति भाषा ॥

गर्भदः, पुं, (गर्भं ददाति उत्पदायति यव-
हारणेति । दा + कः ।) पुत्रजीववृद्धः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गर्भदात्री, स्त्री, (गर्भं ददातीति । दा + टच् डीप् ।)
क्षुपविशेषः । गर्भदा इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
पुत्रदा २ प्रजादा ३ अपत्यदा ४ स्त्रिप्रदा ५
प्राणिमाकाङ्क्षिताप्रसदमसन्निभा ७ । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । शैतलम् । नारीपुष्पादिदोषपित्त-
दाहशमनाशित्वम् । गर्भसम्भूतिदात्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गर्भनुत्, [ट्] पुं, (गर्भं नुदति प्रेरयति नाशयती-
त्यर्थः । नुद् + णिप् ।) कलिकारीवृद्धः । इति
भावप्रकाशः ॥ विषलाङ्गलिया इति भाषा ॥

गर्भपाकः, [ङ्] पुं, (गर्भस्य पाकः परिपाकः
परिणतिरित्यर्थः साध्यतयास्थस्य इति इनिः ।)
षष्टिकम्पौष्टिः । इति हेमचन्द्रः । ४।२३४ ॥
षष्ठे धान इति भाषा ॥

गर्भपातः, पुं, (गर्भस्य पातः पतनं विच्युति-
रित्यर्थः ।) पञ्चमषष्ठयोः कठिनशरीरस्य
गर्भस्य पतनम् । (यथा, माधवकरोक्तवैद्यके ।

“आ चतुर्थ्यात् ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्युतिः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥”

तथाच सुश्रुते निदानस्थाने १ अध्याये ।

“गर्भपातनिमित्तञ्च शोणितानि सवाच यः ।

अभिघातनिमित्तञ्च न सिध्यत्यपतानकः ॥”

अस्य प्रमाणादि विशेषतो गर्भसावपातश्चेद्द्रव्यम् ॥

गर्भपातकः, पुं, (गर्भं पातयति नाशयतीति ।

पत् + णिच् + ण्यल् ।) रक्तशोभाक्षनवृद्धः ।

इति जटाधरः ॥

गर्भपातनः, पुं, (गर्भं पातयतीति । पत् + णिच् +

कर्त्तरि ल्युः ।) रीठाकरजः । इति भावप्रकाशः ॥

गर्भपातनी, स्त्री, (गर्भपातन + संज्ञायां डीप् ।
गौरादित्वादित्येके ।) कलिकारीवृद्धः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गर्भपातिनी, स्त्री, (गर्भं पातयतीति । पत् + णिच्
+ णिनिः । स्त्रियां डीप् ।) विशल्यावृद्धः । इति
जटाधरः ॥

गर्भरूपः, त्रि, (गर्भं देहकोषे रूपं सावयया-
दिकं यस्य । यद्वा गीर्यते निगीर्यते प्रका-
श्यते रूपं यस्मात् । तारुण्यप्रभावादिति
यावत् ।) तरुणः । इति भूरिप्रयोगः ॥

गर्भवती, स्त्री, (गर्भं विद्यतेऽस्याः अस्यां वा ।

अस्त्यर्थे मत्तुप् । मस्य वत्वम् ।) अन्तरापत्या ।

(यथा, महाभारते । ३।१३४।१७।

“दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यः ।

दशैरका दशदाशा दशार्हाः ॥”)

तत्पर्यायः । अन्तर्जनी २ गुल्मिणी ३ गर्भिणी ४

ससत्त्वा ५ आपन्नसत्त्वा ६ दोहदवती ७ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ उदरिणी ८ गुल्मी ९ ।

इति हेमचन्द्रः । ३।२०२ ॥ अथ सद्योऽह्नीत-

गर्भाया लक्षणम् । यथा,—

“शुक्रशोणितयोर्निरमावोऽथ श्रमोद्भवः ॥

सावसादः पिपासा च क्लानिः स्फुर्भिर्भगे भवेत् ॥”

तस्या उत्तरोत्तरकालीनलक्षणम् । यथा,—

“स्तनयोर्मुखकाण्डां स्यात् रोमराज्युद्गमस्तथा ।

अक्षिपद्माणि चाप्यस्याः संमौल्यन्ते विशेषतः ॥

हृदयेत् पक्षभुक्तापि गन्धाद्द्विजतेऽशुभात् ।

असंकः सदनश्चैव गर्भिण्या लिङ्गसुच्यते ॥” * ॥

पुत्रगर्भवत्या लक्षणम् । यथा,—

“पुत्रगर्भयुतायास्तु नाभ्या मासि द्वितीयके ।

गर्भा गर्भाशये लक्ष्यः पिष्ठाकारोऽपरं शृङ्ग ॥

दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्चोदरं दक्षिणक्षने ।

दक्षिणोरः सुपुष्टः स्यात् प्रसन्नमुखवर्गता ॥

पुत्रामधेयद्रव्येषु स्वप्नेष्वपि मनोरथः ।

आम्नादि फलमाप्नोति स्वप्नेषु कमलादि च ॥” * ॥

कन्यागर्भवतीलक्षणम् । यथा,—

“कन्यागर्भवतीगर्भे पंशौ मासि द्वितीयके ।

पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतमवेक्षते ॥” * ॥

नपुंसकगर्भवतीलक्षणम् । यथा,—

“नपुंसकं यदा गर्भो भवेद्गर्भोऽदालति ।

उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गर्भशय्या, स्त्री, (गर्भं गर्भगता वा शय्येव । गर्भ-

गतस्यापत्यस्य वासस्थानमित्यर्थः ।) गर्भोत्त-

पत्तिस्थानम् । तत्तु पिताशयपकाशययोर्मध्यवर्त्ति ।

तस्या रूपं यथा, भावप्रकाशे ।

“शृङ्गनाभ्यालितयौनिरावर्त्ता सा च कीर्तिता ।

तस्यास्तुतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रकीर्तिता ॥

यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः ।

तत् संस्थाञ्च तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥”

(यथा, वैखीसंहारे । ३ ये अङ्के ।

“यो यः शूलं बिभर्ति खलुजगुरुमदात् पाण्ड-

वीर्णा चक्षुर्ना

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां
गती वा ॥”)

गर्भसावः, पुं, (गर्भस्य सावसावतिः पात इत्यर्थः ।)

गर्भपातः । तत्तुर्धमासपर्यन्तं शोणितरूप-

गर्भस्य सवणम् । पेटखसा इति भाषा ॥ तस्या-

श्रीचं यथा,—

“यदि गर्भो विपदेत सवते वापि योविताः ।

यावन्मासान् स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि कृतकम् ॥”

इति गारुड १०७ अध्यायः ॥

“रात्रिभिर्मसितुल्याभिर्गर्भसावे विगुध्यति ।

इति मनुः । ५।६६ ॥ * ॥

“अर्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भ-

संसवः ।

तदा माससमैस्तासामश्रीचं दिवसैः कृतम् ॥

अत ऊर्ध्वं पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम् ।

सद्यःश्रीचं सपिष्ठानां गर्भसावाच वा ततः ॥”

इति कूर्मपुराणम् ॥ * ॥

(“अन्तराजन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ।

गर्भसावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ॥”

इति याज्ञवल्क्यः । ३।२० ॥)

अन्यत् अश्रीचशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ * ॥

अथ गर्भसावनिदानलक्षणम् ।

“भयाभिघाततोऽक्षोष्णपानाश्रननिषण्णात् ।

गर्भे पतति रक्तस्य सञ्चलं दर्शनं भवेत् ॥

आ चतुर्थ्यात् ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥

गर्भोऽभिघातविषमाश्रनपीडनादौः

पक्वं इमादिव फलं पतति क्षणेन ।

सूदः करोति पवनः खलु सूदगर्भं

शूलञ्च योनिजठरादिषु सूत्रसङ्गम् ॥”

इति माधवकरः ॥

अथ गर्भसावपातयोर्निदानमाह ।

“याम्यधर्माध्वगमनयानस्त्वलनपीडनेः ।

ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णघावनेः ॥

वमनाच्च विरेकाच्च कृन्धनाङ्गभपातनात् ।

तीक्ष्णधारोष्णकटुककित्तरूचनिषण्णात् ॥

वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्छयनाङ्गयात् ।

गर्भे पतति रक्तस्य सञ्चलं दर्शनं भवेत् ॥”

गर्भपातनात् नियमेन गर्भपातनशीलं द्रव्यं

तस्मात् ॥ गर्भस्य सावपातयोः पूर्वस्वरूपमाह ।

गर्भपततीत्यादि । पतति सावेण पातेन वा

पतिष्यति ॥ * ॥

सावपातयोरवधिमाह ।

आ चतुर्थ्यात्ततो मासात् प्रसवेद्गर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥

आ चतुर्थ्यात् मासात् चतुर्थमासपर्यन्तम् ।

गर्भस्य विद्रवः शोणितरूपः । गर्भः सवति

शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य

कठिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टान्तं

दर्शयति ।

गर्भोऽभिघातविषमाश्रनपीडनादौः

पक्वं इमादिव फलं पतति क्षणेन ।

यथा वृत्तलम् पक्षं पक्षं अभिघातेनाकालं
यत्र पतति तथा गर्भोऽभिघातादिनाऽकालेऽपि
पतति ॥ * ॥

अथ गर्भसावस्य चिकित्सा ।

गुर्विण्या गर्भतो रक्तं सवेद्यदि सुहृमुहुः ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धसुतप्लादि शृतं पिबेत् ॥

उतप्लादिगणमाह ।

उतप्लं नीलमारुतं कङ्गारं कुसुदं तथा ।
श्वेताम्बोजम् मधुकसुतप्लादिरयं गणः ॥
संश्लिखितौ ह्रस्वौ दाहं तृणां हृदामयम् ।
रक्तपित्तं मृच्छां च तथा हृदिमरोचकम् ॥*

अथ गर्भपातस्योपद्रवनाह ।

प्रसंसमाने गर्भे स्यादाहं शूलच पार्श्वयोः ।
पृष्ठरक्तं प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥
प्रसंसमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवनाह ।

स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
आमपकाश्रयादौ तु चोभः पूर्वोऽप्युपद्रवाः ॥
पूर्वोऽप्युपद्रवाः पार्श्वे शूलादयः ॥ * ॥

तच्चिकित्सामाह । [चरेत् ।

क्रिधाः श्रिताः क्रियास्तेषु दाहादियु समा-
कुशकाशोरुकाणां स्त्रीगोचुरकस्य च ॥
श्रुतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
श्वद्वामधुकसुतप्लादनाः सिद्धं पयः पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं गुर्विणीवेदनापहम् ।
अन्धानः पुष्यजातिः । अयं वागपुष्यं इति
गौडादौ प्रसिद्धः ।” इति भावप्रकाशः ॥

गर्भसावी, [न] पुं, (गर्भं उदरस्थशिशुं साव-
यति विद्योतयति सेवनेनेति । गर्भ + सु + णिच्
+ “नन्दिद्यहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति

णिनिः ।) चिन्तालक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भागारं, क्ली, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहस्थ-
न्तरवर्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः ।

शयनगृहम् । गृहान्तर्गृहं इत्येके । इति भरतः ॥

तत्पर्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः । २ ।

“२ । २८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७।७१।

“सायद्यमीं समुद्दिश्य तत्र राजसुता ययौ ।

एकैव देवं द्रष्टुं गर्भागारादथाविशत् ॥” * ॥

गर्भः, कृत्विः आगारं गृहमिव । शिशोराश्रय-

भूमेस्तथात्वम् । यद्वा, गर्भस्य उदरस्थ-

शिशोरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

गर्भाधानं, क्ली, (गर्भं आधीयतेनेनेति । आ +

धा + करणे लुट् ।) दृशसंस्कारान्तर्गतप्रथम-

संस्कारः । यथा,—

“गर्भाधानस्तौ पुंसः सवनं स्यान्मनात् पुरा ।

ऋतौ ऋतुकाळे । स च कालो याज्ञवल्क्योक्तः ।

षोडशक्षुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ॥”

इति मलमसितत्वम् ॥ तत्र क्रमः । “ऋतुस्नानादूर्ध्वं

निषेकदिवसे सायं सन्ध्यायामतीतायां पतिः शुचिः

सुगन्धिः सुवेशः मन्त्रेण कर्त्तव्यं दत्त्वा पूर्वामि-

तुस्त्रोपविष्टायाश्च बभ्रा दक्षिणहस्तेनोपस्यं

सृष्टुं मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपस्यं सृष्टुं
मन्त्रं जपेत् । ततो भार्यासुपेयात् ।” इति भव-
देवभट्टः ॥ तद्विहितनिषिद्धनञ्चादि यथा,—

“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती क्षत्तिकाश्विनी ।
उत्तराश्रितयं त्र्यम्बा पर्ववर्ष्म व्रजेदतौ ॥”

पर्वण्यमाह विष्णुपुराणम् ।

“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पर्वण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”

श्रीमन्नः ।

“पुनश्चत्वारि चैतानि तिथौ हस्तः पुनर्वसुः ।
अभिजित् प्रौष्ठपक्षेवानुराधाषाढाश्वयुक् ॥”

अथर्व । [प्रथमः ।

“हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्येषु पुनामायं गणः शुभदः ॥
रोहिण्यन्तकचित्राहविश्रास्रश्रवर्जिते ।
मे पुंयद्वाहे स्त्रीयुद्धा फलवन्वनमिष्यते ॥

पुष्यार्कचन्द्रशिवमूलपुनर्वसुः स्या-
दाषाढयुग्महरिभाद्रपदद्वयश्च ।

एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि
चात्येषु गर्भपतनादिभयश्च भेषु ॥

नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया सृता ।

रिक्ता नपुंसके त्वाहुस्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

स्त्रीणामृतुर्भवति षोडशवासराणि

तत्रादितः परिहरं च निशाश्रतस्रः ।

युग्मासु रात्रिषु नरा विषमासु नार्यः

कुर्व्यान्निषेकमथ तास्यपि पर्ववर्ष्म ॥

मूलार्धे सृतिदृष्टत्वाद्भ्रमिण्ये पुं नैयते ।

तस्य पुंसवनादौ तु पुंसं चत्वे प्रयोजनम् ॥

(मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि स्नानानन्तरं नार्यः

शुध्यन्ति । यथाह भरद्वाजः ।

“प्रथमेऽहनि चाखाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥”

एवं धर्मशास्त्रेऽपि । यथा,—

“भर्तुः सृष्ट्या चतुर्थेऽहनि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि योग्या स्यादेव पित्रे च कर्मणि ॥”

यथा, याज्ञवल्क्यः ।

“एवं गच्छन् स्त्रियं चामां मघां मूलाश्च वर्ज-

येत् ।

शस्त इन्दौ सक्तं पुत्रं लक्षयं जनयेत् पुमान् ॥”

चामां आहारलाववादिना क्षीणाम् । फलश्च ।

“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थां संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥

पुमान् पुंसोऽधिकं शुक्ले स्त्री भवत्यधिकं स्त्रियाः ।

(समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥”

इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)

एवञ्च ।

“युग्मायामपि रात्रौ चैत् शोणितं प्रचुरं यदा ।

कन्या च पुंयवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥

कन्येवायुग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिभोः ।

निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशोणितयोर्धतः ॥

षोड्वा राशौ भौमद्वये शशाङ्के

मासं मासं धोषितामर्षं स्यात् ।

चंद्रांशं शान्तं यच्च रक्तं जवामं
तत्रमार्थं वेदनागन्धहीनम् ॥”

गर्भयोग्यैर्निरूपणम् ॥

“पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृतलयचपास्वामिषु
तद्गुणेषु शुभोन्मितेषु विकृते द्विदे विपापे सुखे ।

सद्युक्तेषु त्रिकोणकरटकविधुज्वायत्रिषष्टान्विते

पापे युग्मनिशास्वगणसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ॥

मूलमघाश्विनीनामाद्यं ज्येष्ठान्त्यसर्पाणामन्यम् ।

चतुर्धां गणपदं त्र्यम्बा षोडशाहं ऋतौ व्रजेत् ॥”

अशक्तौ तु भुजबलभीमे ।

“अन्धं पौष्णं सर्पाणामाद्यं पित्रश्चिन्तनम् ।

गणं दृष्ट्वायं स्थातं सर्वकार्येषु कल्पितम् ॥

पुमान् विंशतिवर्षं चैत् पूर्णषोडशवर्षया ।

स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥

अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्येऽधमं सृष्टम् ।

मासं श्रेः सितकुजगुरुरविश्रान्तौ मूलपञ्चमीनेः ।

कलुषैः षोड्वा गर्भस्य पीडितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥

कालुष्यं मासेऽनेन पापयज्ञयोगशत्रुहृत्स्थिति-

नीचगृहयोगोपग्रहयोगादि । मासेऽज्ञानमन्यथा

पापयज्ञयोगः षोड्वा येषां जन्मक्षीणि । १६ ।

३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । ६ ।

मासेऽज्ञानादौ कर्तं न गर्भपीडा ॥

अथ प्रश्नात् पुत्रादिज्ञानम् ।

“विवाहलक्षं विषमर्चसंस्थः

सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलयात् ।

स्त्र्यादियहानामवलोक्य वीर्यं

वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च । गोभिलः ।

“यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा

सम्भवकालः । ऋतुः प्रजाजननयोग्यकालः ।

तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्यं अकुर्वन्तः

प्रत्यवायान्नियमः । यदुक्तं सृतेः ॥

“ऋतुमतीन्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।

अवाप्नोति स मन्दात्मा भूणहृत्कृन्तादृशौ ॥”

ज्योतिषे ।

“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती क्षत्तिकाश्विनी ।

उत्तराश्रितयं त्र्यम्बा पर्ववर्ष्म व्रजेदतौ ॥”

विष्णुपुराणम् ।

“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।

पर्वण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”

याज्ञवल्क्यः ।

“षोडशक्षुनिशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

अत्र षोडशाहो राजात्मककालस्य सावनत्वात्

पुंसवनामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्त-

त्वाच्च संस्कारमार्गे सावनगणनया अवहारः ॥

तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“गर्भाधानस्तौ पुंसः सवनं स्यान्मनात् पुरा ।

षष्ठेऽधमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥

अह्न्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्यथाश्रुतं मासि चूडा कार्या यथाकृत्तम् ॥

एवमेव श्रुतं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥”

चतुर्थे स्यान्ते ततः इति वचनात् सान्दनात् पूर्व
तृतीयमासः पुंसवनकालः । अत्र चतुर्थमासस्य
सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निधेकमासस्यापि तथात्वे
तदाद्यन्तदिननिधेके सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भ-
स्यन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतम् ।
तेनात्र सावनगणना युक्ता योधिद्वारवहारसिद्धा
च । अष्टम्येकादशे नाम इत्यत्रापि अष्टौच-
अपगमे नामधेयमिति विणुसूत्रात् सूतकोत्तर-
दिनपरमेकादशपदम् ।

“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।

मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः ॥”

इति सूर्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिन-
वटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् । अतो
दिनमासवर्षगणना सावनेनेति । शुभाशुभवि-
चनस्य सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव पिता-
महः ।

“विवाहादौ सूतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ।”

अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः ।

“गर्भाधाने सदा ग्राह्या वारा भौमरवीज्याः ।”

गोभिलः । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिस्पृशेत्
विणुर्योनिं कल्पयत्येतथा ऋचा । गर्भं धेहि सिनी
च समाप्य ऋचौ सम्भवतः ॥ कुत्सितदेशस्य
सथेन पाणिना श्रौचदर्शनात् तद्वारणाय
दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं स्पृशेत् विणुरिति
मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादि-
मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति
न्यायात् पाठानन्तरं स्पर्शः । न तु भवदेव-
भट्टोक्तं स्पृशन् जपतीति । ऋचौ समाप्येव
संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेयजपः । देवलः ।
‘सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ।’
तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव
कर्तव्यानि । कन्दोगपरिशिष्टम् ।

“विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावकमेवात्र कुर्यात्

आहुं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥”

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव आहुं
न तु त्रितिकर्मादौ एकमेव आहुने कर्तव्यं सर्वज्ञान
आहुवन्तीति । अन्तःशब्दोच्चारणार्थः दशान्तः
पठ इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् ।
ततश्च विशेषणीपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन
ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् । यत् ।

“निधेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्येष्ठं पुंसवने चैव आहुं कर्माङ्गमेव च ॥”

इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहुं कर्माङ्गत्वेन
विहितं तच्छब्दोत्तरपरं अतएव भवदेवभट्ट-
नापि न लिखितम् । अत्र आहुत्तरगमनेऽपि
न दोषः । उक्तभविष्यपुराणात् । निधे नान्दी-
मुख्याङ्के कृते दारादावर्जनम् । इति वचनान्त-
राच्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ (निधेकादयः नारं
यद्यप्यस्मादि मिश्रितशुक्रशोणितस्य यद्यहं
भवति तदुक्तं यथा, दृष्टान्तके निधेकाध्याये ।

“कलनं कठिनं हस्तादस्थित्वयोमपेतनाः ।

अश्रुनोदगस्तित्वा मासेज्वीशाः क्रमादमी ॥

अग्नारेव्यार्कचन्द्रार्कश्रावणादिवाकराः ।

मासेषु पीडिते गर्भरोगः पुष्टिश्च सङ्गले ॥”

अस्यार्थः । प्रथमे मासि कलनं शुक्रशोणित-
मिश्रणरूपं तत्र अधिपः शुक्रः । द्वितीये कठिनं

मिश्रितशुक्रशोणितयोः काठिन्यं तत्राधिपतिः

कुजः । तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरुः ।

चतुर्थे अम्यात्पत्तिस्तत्राधिपः सूर्यः । पञ्चमे

त्वच उत्पत्तिस्तत्रेश्वरः । षष्ठे रोमोत्पत्ति-

स्तत्राधिपः शनिः । सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो

बुधः । अष्टमे भोजनशक्तिस्तत्र गर्भाधानलम्-

पतिः स्वामी । नवमे उद्देशस्तत्राधीश्वरः ।

दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकरः । आधान-

काले उत्तम्ये पीडिते तत्तन्मासे गर्भ-

पातादि । जलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टिः ॥

“जनयोऽश्ववर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।

यथाधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥

जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

अतिदृढायां दीर्घरोगिण्यां अन्येन वा विका-

रेणोपस्थयां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरु-

षस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ।)

गर्भाशयः, पुं, (आग्नेतेरस्मिन्निति । आ + श्रौ +

अधिकरणे अप् । गर्भस्य भूणस्य आशयः

शय्यावदाश्रयस्थानम् ।) जरायुः । येन वेष्टितो

गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः । इत्यमरः । १०।६।३८॥

गर्भशय्या । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, महा-

भारते । १४।१८।५।

“शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम् ।

क्षेत्रं कर्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥”

“पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णचिंशेन सङ्गता ।

शुद्धे गर्भाशये मार्गं रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥

वीर्यवन्तं सुतं कृते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।

रोग्यत्वापुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥”

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

गर्भाष्टमः, पुं, (गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः ।)

गर्भजननमासादष्टममासः । तत्पर्यायः । देव-

मासः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ।

२।३६।

“गर्भाष्टमेऽर्द्धं कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादिकादशे रात्रौ गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥”)

गर्भिणी, स्त्री, (गर्भोऽस्थस्याम् । गर्भ + “अत

इतिठनौ ।” ५।२।११५। इति इति ततो

डीप् ।) गर्भवती । इत्यमरः । २।६।२०॥

पोयाति इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ३।११४।

“सुवासिनीः कुमाराश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।

अतिथिभ्योऽय एवेतां भोजयेद्विचारयन् ॥”

अस्याः कर्मयतामाह कश्यपः । यथा,—

“गर्भिणी कुञ्जराद्यादिशैलजम्भार्दिरोहणम् ।

यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥

शोकं रक्तविमोक्षश्च साध्वसं कुकुटाशनम् ।

अवायश्च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥”

तथा, मदनरत्ने स्कान्दे ।

“हरिद्रां कुङ्कुमश्चैव सिन्दूरं कण्ठं तथा ।

कूर्पासकश्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥

केशसंस्कारकरौकरकणं विभूषणम् ।

भर्तुं रायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी न हि ॥”

दृष्टस्मृतिरप्याह ।

“चतुर्थे मासि षष्ठे वायुष्टमे गर्भिणी यदा ।

यात्रा तथा विवर्ण्या स्यादाषाढे तु विशेषतः ॥”

गर्भिणीपतिकरणीयतामाह याज्ञवल्क्यः ।

“दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वेरुथं मरणं वापि तस्मादकार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥”

आश्वलायनः ।

“वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।

आह्वञ्च सप्तमास्यासादूर्द्धं चान्यत्र वेदवित् ॥”

कालविधाने सुहृन्दीपिकायाम् ।

“चौरं श्वायुगमनं नखलननश्च

युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् ।

उद्वाहमौपनयनं जलधेञ्च गाह-

मायुः क्षयार्थमिति गर्भिणीकापतीनाम् ॥”

रत्नसंग्रहे गालवोऽपि ।

“दहनं वपनश्चैव चौरं वै गिरिरोहणम् ।

नाव आरोहणश्चैव वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥”

गर्भिण्या यद्यत् लक्षणं जायते तदाह,—

“चामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छाश्चर्हिरोचकः ।

जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥

अन्वेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचक्षुकौ ।

पादशोफो विदाहोऽन्ये अङ्गान् विविधात्मिकाः ॥

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।

सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं अङ्गाविधारणम् ॥”

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

“समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भेण केषु-

चिदर्थेषु तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशे-

धेणीपचरन्ति कुशलाः ।

तस्यागर्भापत्तौ देहदयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि

समांसोपदेक्ष्यामः । उपचारासम्पादनं ह्यस्या

ज्ञाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतस्तस्मादित्यो लिङ्गोप-

देशस्तदयथार्थवार्धनमास्यसंख्यगमनज्ञामि-

लायः हर्हिरोचकोऽन्वकामता विशेषश्च ।

अङ्गाप्रणयनचोच्चारणेषु भावेषु शुभगात्रत्वं

चक्षुषोर्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोक्षयोः स्तन-

मण्डलयोश्च कार्णाग्रमथ्यं श्वययुः पादयोरीह-

क्षोमराज्या योन्वाश्च जालत्वमिति गर्भे पर्या-

गते रूपाणि भवन्ति । सा यद्यर्द्धेऽङ्गैस्तत्स्थे

दद्यादथ्यत्र गर्भापघातकरेभ्यो भावेभ्यः । गर्भोप-

घातकरास्त्रिमे । भावास्तदयथा,— सर्वमिति

गुरुणातीक्ष्णहारणाश्च चेष्टा इमांश्चान्यानुप-

दिशन्ति दृष्ट्वा । देवतारचोऽनुचरपरिरक्षणाद्यं

न रक्षानि वासांसि विधेयान् मदकराणि चाद्या-

न्यभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन मांसमन्नीयात् सर्व-

न्द्रियप्रतिपूजाश्च भावान् दूरतः परिवर्जयेत् ॥”

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी शुक्रगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण ।

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी काष्ठमापद्यते विशेषेण ।

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी लवण-हानिमापद्यते विशेषेण ।

सप्तमे मासि गर्भः सर्वभावैराप्यायते सहसा तस्मात्तदा गर्भिणी सर्वाकारैः क्षान्ततमा भवति ।

अष्टमे मासि गर्भस्य मातृतो गर्भतन्माता रसपञ्चमीभिः संवाहनीभिर्मूर्धुमुरोऽऽपर-स्वरत आददाते गर्भस्य सम्पूर्णत्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी सुहृदुदा युक्ता भवति सुहृदुश्च ग्णाना तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मयापद्भवत्योजसो-ऽनवस्थितत्वात् तच्चैवमभिसमीप्याष्टमं मासम-गर्भस्यमित्याचक्षते कुशलाः ।” इति चरके ग्राह्यरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

“स्तनयोः लघुसुखता रोमराशुज्जमस्तथा ।
अक्षिपय्याणि चाप्यस्याः संमौल्यन्ते विशेषतः ॥
अकामतम्बुहयति गन्धादुज्जितेभ्युभात् ।
प्रसेकः सदनश्चापि गर्भस्य लिङ्गमुच्यते ॥

तदा प्रभृत्वेव आयामं अवायमपतर्पणमति-
कर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानाव-
रोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः खेदादि-
क्रियां शोणितमोजसश्चाकाले वेगविधारणश्च
न संवेत ।

दोषाभिचातैर्गर्भस्य यो यो भागः प्रपीयते ।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्यस्य प्रपीयते ॥
“इन्द्रियार्थास्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति
गर्भिणी ।

गर्भाबाधभयात्तास्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् ॥
सा प्राग्दौहृदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् ।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना ।
प्रजायेत् सुतस्यानिसिंस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये ॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः ।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रकथयत् ॥
दुःकूलपट्टकौशेयभुषणादिषु दौहृदात् ।
अलङ्कारं वयं पुत्रं जलितं सा प्रकथयत् ॥
आश्रुमे संयतात्मानं धर्मश्रीलं प्रकथयत् ॥
देवताप्रतिमायान् प्रकृते पार्श्वोपमम् ।
दर्शने आलजातीनां हिंसाश्रीलं प्रकथयत् ॥
गोधर्मासाशने पुत्रं सुयुषं धारणात्मकम् ।
गवां मांसे च बलिनं सर्वज्ञसज्जनया ॥
माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्तायं लोमसंयुतम् ।
वराहमांसात् स्वप्रासुं मूरं सज्जनयेत् सुतम् ॥
मार्गाद्विक्रान्तजङ्घानं सदा वनचरं सुतम् ।
हर्मराक्षसमनसं निवृत्तभीतश्च तैत्तिरात् ॥
अनोऽशुक्तेषु वा नादौ समभिध्याति दौहृदम् ।
शरीराचारश्रीलैः सा संमानं जनयिष्यति ॥

कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् ।
यथा यथा देवयोगादौहृदं जनयेद्दृदि ॥”

इति सुश्रुते ग्राह्यरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
श्रीरावीहृत्तः । इति शब्दचक्रिका ॥ श्रीराट्
इति भाषा ॥

गर्भस्यवेक्षणं, स्त्री, (गर्भस्य गर्भवत्या अवे-
क्षणं यत्नेन परिचर्या) कुमारभृता । गर्भिणी-
परिचर्या । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गर्भोपघातिनी, स्त्री, (गर्भं उपहन्तीति । उप +
हन् + “सुप्यजातौ गिनिस्ताच्छीले” ३।१।७८।
इति गिनिः । गर्भं उपघातयतीति । हन् +
गिच् गिनिः । इति केषित् ।) अतृतौ
व्योपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति
सा गौः । गावङ्गापेला गाइ इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । वेहन् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

गर्भुत्, स्त्री, (गीर्यते भक्ष्यते प्राप्नोतेरिति । गृ-
निगरणे + “ग्रो सुट् च ।” उणा । १ । ६७ ।
इति उति सुडागमश्च ।) लण्धाव्यविशेषः ।
इत्यमरो भरतश्च ॥ मयना इति ख्यातः । गङ्
गङ् इति केषित् । (गीर्यते भक्ष्यते यद्वा
गीर्यते विज्ञाप्यते विख्याप्यतेनेनेति । गृ + उति
सुट् च ।) खर्गम् । नङ् । इति मेदिनी ।
ते । १०७ ॥

गर्भूटिका, स्त्री, (गर्भुत् इव उटं पञ्चमस्याः ।
कप् + टाप् + अत इत्यच् । एषोदरात् तकार-
लोपः ।) जौहिमेदः । माडुया इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । गर्भूच्छदः २ । इति रत्नमाला ॥

गर्भूटिका, स्त्री, (गर्भूटिका + निपातनात् ऊका-
रस्योकारः ।) जरडौलणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गर्व, मदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
सेट् ।) मद इह अहङ्कारः । नीचो गर्वति
सम्पदा । इति दुर्गादासः ॥

गर्वः, पुं, (गर्वं मदे + भावे घञ् । यद्वा, गिरति
मदमत्तस्यात्मानसुन्निरतोऽयं इति । गृ निग-
रणे + “कृगृष्टुभ्यो वः ।” उणा । १ । १५५ ।
इति वः ।) अहङ्कारः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।

“यदि दुःखो न रक्षेत भरतो राज्यसुतमम् ।
प्राप्य दुर्मेनसा वीर ! गर्वेण च विशेषतः ॥)
अहङ्कारस्तथाध्यात्मं सर्वसंसारकारणम् ।
अभिमानोऽधिभूतश्च रुद्रस्तत्राधिदेवतम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकापर्व ॥
(अयं हि अभिचारिभावविशेषः । तल्लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५० ।

“गर्वो मदः प्रभावश्चोविद्यासत्कुलतादिजः ।
अवज्ञासविलासाद्गदर्शनाविनयादित् ॥”)

गर्वाट्, पुं, (गर्वेण मदेन अटतीति । अट् +
अच् । शकन्वादित्वात् अलोपः ।) द्वाःस्थितः ।
द्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गर्वितः, त्रि, (गर्वः सज्जातोऽस्य । गर्व + “तदस्य
सज्जातं तारकादिभ्य इतच् ।” ५ । २ । ३६ ।

इति इतच् । यद्वा, गर्व + कर्त्तरि क्तः ।) गर्व-
युक्तः । अहङ्कारः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ५५ ।

“आविर्भव कुशगर्भसुखं गङ्गायां
युयं तदयसरगर्वितल्लयासारम् ॥”)

गर्व, ड कुलने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-आकं-
सकं-सेट् ।) रेफोपधः । ड, गर्हते । कुलनं
निन्दा । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ८० । १० ।

“स वायकलया वाचा कलहंसखरो युवा ।
विललाप सभामध्ये जगर्हं च पुरोहितम् ॥”)

गर्व, कि कुलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां
पसे भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) कि, गर्हयति गर्हति ।
इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भागवते । ६।७।१० ।
“गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना ॥”

तथा, तत्रैव । ४ । ४ । १० ।

“जगर्हं साधर्म्यविपन्नया गिरा
श्रुतिद्विधं धूमपथश्रमस्तयम् ॥”)

गर्वणं, स्त्री, (गर्हं कुलने + भावे ल्युट् ।) निन्दा ।
इत्यमरः । १ । ६ । १३ ॥

गर्हा, स्त्री, (गर्हते निन्द्यते इति । गर्हं कुलने +
“गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति स्त्रियां
अः ततश्चाप् ।) निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १८७ ।

“कुलपतनं जनगर्हा
बन्धनमपि जीवितस्य सन्देहम् ।
अङ्गीकरोति कुलटा
सततं परप्रवचसंस्तुता ॥”)

गर्हितं, त्रि, (गर्हते स्म इति । गर्ह + क्त । यद्वा,
गर्हा सज्जाताऽस्य । गर्हा + इतच् ।) निन्दि-
तम् । यथा, चाणक्ये । ५० ।

“अतिदर्पं हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः ।
अतिदाने बलिर्बहुः सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥”

गर्हः, त्रि, (गर्हते निन्द्यते इति । गर्हं ड
निन्दायाम् + “अहलोऽयत् ॥” ३ । १ । १२४ ।
इति ययत् ।) अधमः । निन्द्यः । इत्यमरः ।
३ । १ । ५४ ॥ (यथा, मनुः । ५ । १४६ ।

“पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेदिरर्हमात्मनः ।
एषा हि विरहेण स्त्री गर्हं कुर्व्यादुभे कुले ॥”)

गर्हवादी, [गृ] त्रि, (गर्हं वदतीति । गर्ह +
वद् + “सुप्यजातौ गिनिस्ताच्छीले” ३ । २ ।
७८ । इति गिनिः ।) कट्टदः । इत्यमरः । ३ ।
१ । ३७ ॥

गल, भक्षे । सावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सावे अकं-सेट् ।) गलति । इति दुर्गा-
दासः ॥ (सावार्थे यथा, कथासरित्सागरे ।
११ । ५७ ।

“इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या गलन्त्यमौ ।
सन्तापकथिताः प्राणा इव वाय्वाम्बुबिन्दवः ॥”)

गल, क ड सावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आकं-अकं-सेट् ।) सावः । चरणम् । क ड,
गलयते रक्तं चतस्रः । इति दुर्गादासः ॥

गलग

गलः, पुं, (गलति भक्षयत्यनेन । गल + करणे
अप् । यद्वा गीयतेऽनेन । ग + करणे अप् ।)
कण्ठः । इत्यमरः । २ । ३ । ८८५ गला
इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १६४ ।
“प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥” * ॥
गलति चरति शालवृक्षादेरिति । गल + प्रचा-
त्यप् ।) सर्जरसः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥
धुना इति भाषा ॥ वाद्यभेदः । (गलति
निःसरति जालादेरिति ।) गङ्गकमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥
गलकः, पुं, (गलति निःसरति जालादिभ्य इति ।
गल चरणे + णल् ।) गङ्गकमत्स्यः ॥ इति
शब्दरत्नावली ॥
गलकम्बलः, पुं, (गले कम्बल इव ।) गवां गलस्थित-
कम्बलालतिर्मांसम् । तत्पथ्यायः । सास्त्रा २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (“सास्त्रा
गोगलकम्बलः ।” इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)
गलगण्डः, पुं, (गले गण्डः स्फोटक इव ।) गल-
रोगविशेषः । गरगण्ड इति भाषा ॥ अथ गल-
गण्डाधिकारः । तत्र गलगण्डस्य सामान्यं
लिङ्गमाह ।
“निबद्धः श्वयथुर्यस्य सुष्कवल्ग्वन्ते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥”
निबद्धो दृढः अचलो वा । सुष्कवन् अण्ववत् । गल
इति हनुमन्मयोरुपलक्षणम् । तथा च भोजः ।
“महान्तं श्लेष्मण्यं वा हनुमन्मया गलाश्रयम् ।
सुष्कवल्ग्वन्मानं तु गलगण्डं विनिर्दिशेत् ॥” * ॥
संप्राप्तिमाह ।
“वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो
मध्ये तु संवृत्त तथैव भेदः ।
कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खल्लिङ्गैः
समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥”
क्रमशः शून्यैः शून्यैः । खल्लिङ्गैः वातकफभेदो-
लक्षणैः ॥ * ॥
वातिकमाह ।
“तोदान्वितः क्षण्णशिरावगहः
श्यावर्णो वा पवनात्मकस्तु ।
पारथ्ययुक्तश्चिरदृष्टपाको
यद्वक्ष्या पाकमियात् कदाचित् ॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रश्लेषः ।”
चिरदृष्टपाकः चिरेण दृष्टिरपाकश्च यस्य सः ॥
श्लेष्मिकमाह ।
“स्थिरः सवर्णो गुरुव्यकण्डः
श्रीतो महाश्चापि कफात्मकस्तु ।
चिराच्च दृढं भजतेऽचिराद्वा
प्रपच्यते मन्दरजः कदाचित् ॥
माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रश्लेषः ।”
कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति ॥
प्रश्लेषः श्लेष्मणा ॥ * ॥

गलग

भेदोऽनमाह ।

“स्थिषो नृदुः पाक्षुरनियगम्यो
भेदोऽनितः कक्षयुतो वणच ।
प्रलम्बतेऽलावुवदण्मूलो
देहावुरुपचयद्विद्युक्तः ॥
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तो-
र्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ॥”
देहचये काशे चयं देहदृष्टौ दृढं यातीत्यर्थः ॥ * ॥
असाध्यमाह ।
“क्षणाच्छ्वसन् नृदुसर्दगात्रं
संवसरातीतमरोचकार्मम् ।
लीनश्च वैटो गलगण्डयुक्तं
भित्तस्त्रं नैव नरं चिकित्सते ॥” * ॥
अथ गलगण्डचिकित्सा ।
“सर्धपान् शिशुबीजानि शृण्वीजानसीयवान् ।
मूलकस्य च बीजानि तन्नेगान्नि पेषयेत् ॥
गलगण्डो गण्डमाला गन्धयश्चैव दाहणाः ।
प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम् ॥१॥
रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि नाशनम् ॥
रक्षोघ्नः सर्वपः ॥ २ ॥
श्वेतापरान्जितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ३ ॥
तिक्तालावुफले पके सप्ताहसुषितं जलम् ।
सद्यः स्याद्गलगण्डघ्नं पानात् पथ्यानुसंविनाम् ॥४॥
तैलं पिबेच्चान्दतवल्ग्विविम्बा
ह्रस्वाज्यावृत्तकपिप्यलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्यां सद्य देवदाह
क्षिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥
दृक्कोऽत्र तुङ्गिः । उक्तश्च निघण्टौ धन्वन्तरिणा ।
‘तुङ्गिस्तुग्री कपीतस्तु गन्दिदृष्टोऽथ दृक्कः ।’
बलाभ्यां बलातिबलाभ्याम् । अन्ततादितैलम् ॥५॥
यवसुतपटोलादिकटुस्त्वचाम्रभोजनम् ।
वमनं रक्तमोक्षश्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
दापयद्गलगण्डे तु प्रक्षत्रानि बहूनि च ।
गण्डगोपालिकां पिष्ट्वा तत्र लेपं प्रकल्पयेत् ॥
अवश्यं नश्यति क्षिप्रं गलगण्डो गदोऽसुना ।
प्रलेपस्त्वभूतोऽयं बहुधा बहुभिर्भजेः ॥
प्रक्षत्रानि पटुना इति लोके । गण्डगोपालिका
गण्डगुया इति लोके प्रसिद्ध आम्बवाटिकायां
सुलभः कीटविशेषः ॥ ७ ॥
लवणं जलकुम्भास्तु कणाचूर्णेन संयुतम् ।
प्रभाते नित्यमग्रीयात् गलगण्डप्रशान्तये ॥” * ॥
इति भावप्रकाशः ॥
गलगण्डः, पुं, (गलं कण्ठं गच्छति मत्स्यास्त्रा
इति । गण् + अच् । यद्वा गलः मत्स्य-
कण्ठो गच्छतेऽस्मिन् । गण् + अधिकरणे अप् ।)
अञ्जनविशेषः । तत्पथ्यायः । मत्स्यघण्टः २ ।
इति शब्दचक्रिका ॥ तिथिविशेषः । यथा,—
“क्षण्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
त्रयोदशीचतुष्पक्ष अष्टावैते गलगण्डाः ॥”
इति मदनरत्ने नारदः ॥

गलग

अपि च ।

“आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न विद्यते ।
गर्गादितुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलगण्डम् ॥”
इति राजमानसः ॥
(रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५
अध्याये ।
“पार्श्वगुले प्रतिश्लेष्मा वातरोगे गलगण्डे ॥”
“यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तद्वत्तन्गले स्थिरः ।
आशु सञ्जनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलगण्डः ॥”
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥
गलगण्डरोगवत् परित्यागाशक्यत्वात् पीडा-
दायकत्वाच्च लज्जामाश्रया पोष्यात्मन्यङ्गोऽपि
बोध्यते । यथा, स एव मे गलगण्डः । इति
लोकप्रसिद्धिः ॥)
गलनिका, स्त्री, (गलतीति । गल् + शृङ् । शृङि-
त्वात् ङीप् । “शृङ्गशृङ्गोर्नित्यम् ।” ७ । १ ।
८२ । इति नुम् स्वर्यं कन् इत्थश्च ।) कर्करी ।
खल्ववारिधानिका । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
(यथा, काशीखण्डे ।
“एषा काश्या च वैशाखे देवे देया गलनिका ॥”)
गलमेखला, स्त्री, (गलस्य कण्ठस्य मेखलेव ।)
गलसूत्रम् । कण्ठाभरणविशेषः । तत्पथ्यायः ।
सूत्राली २ । इति हारावली । १७४ ॥
गलव्रतः, पुं, (गली गलनमेव व्रतं नियमो
यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गलगुण्डिका, स्त्री, (अस्या गुण्डा गुण्डिका ।
गलस्य गुण्डिकेव ।) तालुगुण्डिका । आल्
जिव् इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ६८ ।
“तालुदरं वस्ति शीर्षं चिबुकं गलगुण्डिके ॥”)
तत्पथ्यायः । सुधास्रवा २ चण्डिका ३ लम्बिका
४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४६ ॥ रसाङ्गा ५
प्रतिजिह्विका ६ माष्ठी ७ अलिजिह्विका ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (तालुगतरीगविशेषः ।
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २५ अध्याये ।
“शूल्यं जतुमर्गिर्मांससङ्घातो गलगुण्डिका ॥”
“यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले अवतिष्ठते ।
आशु सञ्जनयेच्छोथं करोति गलगुण्डिकाम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥
तच्चिकित्सादिकं यथा,—
“गले च चण्डिकामार्गे रक्तश्लेष्माविकारजा ।
लम्बिका वर्जते नृणां विज्ञेया गलगुण्डिका ॥
वण्डि चास्य मार्गश्च नेत्रसावः प्रहृश्यते ।
शिरोऽर्गिः श्वासकासश्च ज्वरेणैव प्रपच्यते ॥
आशुकारी महाप्राशः शीघ्रं कुर्यात् प्रति-
क्षियाम् ।
शूल्येण गुण्डिकां हृत्वा कुर्याद्विनापनं हितम् ॥
मागधी मरिचं पथ्या वचा धान्ययवानिकाः ।
काथः सोष्णः स्वेदनश्च गलगुण्डोपशान्तये ॥
दिवाराचौ यवान्याश्च सुखे सन्धारयं हितम् ।
महं कण्ठदेशे तु तेन सम्पद्यते सुखम् ॥ •
सिद्धार्थकं वचा कुष्ठं रजनी पारिभद्रकम् ।
गृहधूमं स लवणं कण्ठे वा लेपनं हितम् ॥

गल्लचाः

ज्वरे प्रोक्तानि पथ्यानि यानि तानि महामते ।
न गौली पिच्छलं सेयं तैलं नैव गलामये ॥”
इति चारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशे-
ध्याये ॥

गलस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः ।)
ह्यागी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥

गला, स्त्री, (गलतीति । गल् + अच् । स्त्रिणां
टाप् ।) अलम्बुवा । इति भावप्रकाशः ॥

गलाङ्कुरः, पुं, (गलरोधकोऽङ्कुरो यत्र ।) गल-
रोगविशेषः । तत्पर्यायः । रोहिणी २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्वक-
लक्षणमाह माधवकरः ।

“गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसश्च तद्यैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहत्यसूत्रं व्याधिरयश्च रोहिणी ॥”

गलानिलः, पुं, (गले कण्ठदेशे अनिलः प्राणवायु-
र्यस्य ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । गङ्गा-
देयः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गलानिकः
गलाविल इति च कश्चित् पाठः ॥

गलिः, पुं, (गिरति अमेण विना केवलं भक्षय-
तीति । गृ + “सर्वप्रातुभ्य इन् ।” उणां । ४ ।
११७ । इति इन् । गुणः रस्यलत्वश्च ।) शक्ती-
रप्यधूर्त्तहो वृषः । गङ्गया गरु इति भाषा ।
तत्पर्यायः । दुष्टवृषः २ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३२६ ॥

गलितः, चि, (गल् + क्त ।) पतितः । तत्पर्यायः ।
सक्तः २ ध्वस्तः ३ भ्रष्टः ४ स्कन्धः ५ पत्रः ६
च्युतः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा,
भागवते । १ । १ । ३ ।

“निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकसुखादन्तद्रवसंयुतम् ॥”)

गलुः, पुं, (गलतीति । गल् + उन् ।) मणि-
विशेषः । इति महाभारतम् ॥

गलेगळः, पुं, (गले गळ इव यस्य । अलुक् समासः ।)
पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । मर्कटः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (ह्याङ्गिला इति भाषा ॥)

गलेस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः ।
अलुक् समासः ।) ह्यागी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गल्भ, उ धृष्टत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
त्यात्म-अक-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयोपधः । ड,
गल्भन्ते लोकः प्रगल्भः स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

गला, स्त्री, (गलानां कण्ठानां समूहः । “पाशा-
द्विभ्यो ङः ।” ४ । २ । ४६ । इति ङः ।) गल-
समूहः । कण्ठानां समूहः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥

गलः, पुं, गळः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाल इति
भाषा ॥

गलचातुरी, स्त्री, (गले गळे गळमधिकृत्य चातुरी
यस्यः यस्यां वा । संज्ञात्वान्न कप् ।) उपधान-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ गालबालिश इति
भाषा ॥

३१६ गवाक्षी

गवक्षीः, पुं, (गलुर्मणिविशेषः स इव अर्को दीप्ति-
र्यस्य ।) चयकः । मद्यपानपात्रम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५७० ॥ मसारवल्गुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १५ । ५३ ।
“मसारगल्लर्कमुवर्गकूपै-
र्वयप्रवालस्फटिकैश्च सुखैः ॥”)

गल्ह, उ कुतसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
त्यात्म-अक-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयोपधः । ड,
गल्हते । इति दुर्गादासः ॥

गवयः, पुं, (गु ड शब्दे + भावे अप् । गवं शब्दं
याति प्रप्नोति गव इति शब्दं यातीति वा ।
गव + या + कः ।) गलकम्बलमूत्यगोसङ्घप्रपञ्चः ।
(यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४२ ।
“आप्रगोकार्कगवया विव्रेतुः पृथनैः सह ॥”)
तत्पर्यायः । गवालूकः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ वनगौः ३ बलभद्रः ४ महागन्धः ५ ।
तन्मांसगुणौ । परुषत्वम् । वृंहणत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वानरविशेषः । स तु वैवस्वत-
पुत्रः । यथा,—
“पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाक्षी गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”
इति रामायणम् ॥

गवयी, स्त्री, (गवय + जातौ गौरादित्वात् वा
ङीष् ।) गवयस्त्री । तत्पर्यायः । वनधेनुः २ ।
भिल्लगवी ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

गवराजः, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति । राज् +
अच् ।) वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवलं, स्त्री, महिषशृङ्गम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥

गवलः, पुं, (गवं शब्दं लातीति । ला + कः ।)
वनमहिषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४६ ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ३२ । १७ ।
“गवलाङ्गुलाहिनिभा विष्टजन्ति पयः पयो-
वाहाः ॥”)

गवाक्षः, पुं, (गवामक्षीव । “अक्षोऽदर्शनात् ।”
५ । ४ । ७६ । इत्यप् । यद्वा, गावः रश्मयः
अक्षुर्वन्ति आप्रवन्ति अनेन इति । अक्ष् व्याप्तौ
+ अकनीर्यर्थे घञ् ।) गवामक्षीव यः । जाना-
लार जाली इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । ७ । ७ ।
“उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षा-
दल्लकाङ्गा पदवीं ततान ॥”)
तत्पर्यायः । वातायनम् २ । इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥
बधूङ्गयनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५ । इति
कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ वानरविशेषः ।
इति मेदिनी । जे । ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्रः ।
यथा, रामायणे ।
“पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाक्षी गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”
गवाक्षी, स्त्री, (गां भूमिमक्ष्णोति आप्रोतीति ।
अक्ष् व्याप्तौ + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) गोडुम्बा । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५६ ॥ गोसृक् इति भाषा ॥ इन्द्र-
वारुणी । राखाल शसा इति भाषा ॥

गवेधुः

(अस्याः पर्याया यथा,—
“रेन्नीश्वारुणी चिर्चा गवाक्षी गवचिर्भटा
नृगेन्वासः पिटङ्कोटी विशाला च नृगादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अवहारोऽस्य यथा,—
“चिचकं शृङ्गवेरश्च तथादनी गवाक्षपि ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥
मामालाडु इति कश्चित् भाषा ॥) प्राखोटः ।
शेयोडा इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
अपराजिता । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गवाक्षश्चरुरीश्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा मिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”)
गवाक्षी, स्त्री, (गवि भूमौ अक्षति गच्छतीति ।
अक्ष + क्तिप् । ङीष् । “अवष् स्फोटायनस्य ।”
६ । १ । १२३ । इत्यवङ् ।) मत्स्यविशेषः ।
पाकाल माह् इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
अजीर्णकारित्वम् । गुरुत्वम् । अक्षप्रकोपन-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गवादनं, स्त्री, (अद्यते भक्ष्यते इति । अद् +
कर्मणि ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषः ।) घासः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवादनी, स्त्री, (गवादन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
इन्द्रवारुणी । (अद्यतेऽस्यामिति । अद् +
अधिकरणे लुट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषस्ततः
स्त्रियां ङीष् ।) गवां घासभक्षणाधारः । इति
मेदिनी । जे । १७६ ॥ गरुर घास खाद्वार गङ्गा
इति भाषा ॥ नीलापराजिता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्यायाः,—
“गवाक्षश्चरुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा मिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवालूकः, पुं, (गवेन शब्देन अलति पर्याप्नो-
तीति । अल् + बाहुलकात् ऊकञ् ।) गवयः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवाश्रनः, पुं, (गामश्रान्तीति । अश्र ग भोजने + लुङ् ।)
गोभक्षकः । मुचि इति भाषा ॥ यथाह कश्चित् ।
“मातायिका पितायिकौ मम तस्य च पक्षिणः ।
अहं सुनिभिरानीतः स चानीतो गवाश्रनैः ॥”
गवाधिका, स्त्री, लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ गरा-
धिकापि पाठः ॥ (गवाधिका इति कश्चित् पाठः ॥)
गवीश्वरः, पुं, (गवामीश्वरः । पक्षे अवशादेशा-
भावः ।) गवां स्वामी । तत्पर्यायः । गोमान् २
गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥ गवेश्वरोऽपि ॥

गवेधुः, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति । दा +
नृगयादित्वात् कुः । एषोऽदरात् दकारस्य ङत्वम् ।
तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।) धान्यविशेषः । इत्य-
मरः । २ । ६ । २५ ॥ गङ्गङ् इति भाषा ॥

गवेधुः, पुं, (गवे गवार्थं दीयते इति । धा +
कुः । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । यद्वा, गवि
भूमौ ययते इति । गो + यघ् वृद्धौ + कुः ।)
गवेधुः । इति भरतः ॥ (कश्चित् स्त्रीलिङ्गेऽपि
दृश्यते । यथा,—

“गवेधुका तु विह्वलिगवेधुः कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधुः कटुका खादौ कार्शत् कफनाशिनी ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

गवेधुकं, स्त्री, (गवेधुरिव कायतीति । कै + कः ।
गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (लण्धाव्य-
विशेषः । गङ्गुगङ्ग इति भाषा ॥ यथा,—
“चिल्लीलङ्काकलोणीका कुराटकगवेधुकम् ।”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥
सर्पविशेषः पुं । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
“महासर्पः शृङ्गपाली लोहिताक्षो गवेधुकः
परिसर्पः” इत्यादयः ॥)

गवेधुका, स्त्री, (गवेधु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।
लण्धाव्यविशेषः । गङ्गुगङ्ग देधान इति च
भाषा । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
“श्यामाकास्वथ नीवारा जर्मिलाः सगवेधुकाः”)
तत्पर्यायः । गवेधुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
गवेधुः ३ गवेडका ४ । इति तट्टीका ॥ खुदा ५
गोजिङ्का ६ गुन्ना ७ गुत्यः ८ । इति राजमाला ॥
नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्याया यथा,—

“गाङ्गेरुकी नागवला भषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरवल्गरिका विन्धवेदा गोरक्षतखुली ॥”

इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गवेधुकं, स्त्री, (गां भूमिमीर्त्ते उत्पत्तिकारणत्वेन
प्राप्नोतीति । गो + ईर् + बाहुलकादुक् । ततो-
ऽवडादेशः ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
गवेषका, स्त्री, (ईष्टे इति । ईष्ट + अच् । ततो
गवामीशः । स इव कायतीति । कै + कः ।) वृत्त-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरक्ष चाउ-
लिया । इति भाषा ॥ (गुणादयोऽस्या गोरक्ष-
तखुलाशब्दे ज्ञातयाः ॥)

गवेष, त् क मार्गणे । इति कविकल्पदुमः ॥
(अदन्तचुरा-परं-सकं-सेट् ।) सूङ्गन्योपधः ।
अजगवेषत् गुणं गुणी । इति दुर्गादासः ॥
गवेषणा, स्त्री, स्त्री, (गवेष + भावे युच् ।) अन्वे-
षणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

गवेषितं, त्रि, (गवेष्यते स्म इति । गवेष + क्त ।)
अन्वेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

गवोद्वः, पुं, उत्तमगवः । गोवूद्वः प्रशस्तः । इति
युत्पत्तिः ॥

गव्यं, त्रि, (गोरिदं गोर्विकारो वा । “गोपयसो-
यैत्” ४ । ३ । १६० । इति यत् । “वान्तो यि
प्रत्यये” ६ । १ । ७६ । इति अच् ।) गवां सर्वम् ।
गोसम्बन्धि । तत्तु दुग्धगोमयादि । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५० ॥ (यथा, मनुः । ३ । ७१ ।

“संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ॥”)

गोहितम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्यं, स्त्री, (गवि बाणे साधु । गो + यत् ।
ततोऽव् ।) ण्या । (गवि नेत्रे साधु इति ।)
रागद्रव्यम् । इति मेदिनी । ये । १७ ॥

गव्या, स्त्री, (गवां सम्बन्धः । “खलगोरघात्” ।
१ । २ । ५० । इति यत् । “वान्तो यि प्रत्यये” ।

६ । १ । ७६ । इति अच् ।) गोसम्बन्धः । तत्-
पर्यायः । गोत्रा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥
गव्यूतिः । (गवि इषौ साधुः । गो + यत् । तत्-
ष्टाप् ।) ण्या । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गव्यूतं, स्त्री, (गौर्यूतिः । “गौर्यूतौ ह्रस्वस्युपसंख्या-
नम् ।” “अध्वपरिमाणे च” ६ । १ । ७६ ।
इत्यस्य वार्त्ति इति अच् ।) एषोदरात् इकार-
लोपे साधुः ।) क्रोशः । गव्यूतिः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५५१ ॥

गव्यूतिः, स्त्री, पुं, (गौर्यूतिः । “गौर्यूतौ ह्रस्वस्युप-
संख्यानम् ।” “अध्वपरिमाणे च” ६ । १ ।
७६ । इत्यस्य वार्त्ति इति अच् ।) द्विसहस्र-
धनुः । इति शब्दार्णवः ॥ क्रोशद्वयम् । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०६ ।

“गव्यूतिमात्रमासन्ने देवीधामनि धैर्यवान् ।

धुन्वन्कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः”)
तत्पर्यायः । क्रोशयुगम् २ । इत्यमरः । २ । १ ।
१८ ॥ गव्यूतम् ३ गोरुतम् ४ गोटमम् ५ । इति
भरतहृतवाचस्पतिः ॥ गव्या ६ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५५२ ॥

गह, त् क गहने । इति कविकल्पदुमः ॥ (अदन्त-
चुरा-परं-सकं-सेट् ।) गहनं दुर्बोधः । गह-
यति शास्त्रं जडधीः । दुःखेन जानातीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

गहनं, स्त्री, (गान्हाते दुर्गन्धतेऽस्मिन्निति । गाह् +
बहुलमन्त्रापि इति युच् लङ्गुगहनयोरिति
निर्देशात् वा ह्रस्वः । यङ्गा, गह त् क गहने +
लुट् ।) वनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा,
गोः रामायणे । ६ । ६ । ६ ।

“सखीस्नेहेन तङ्गीर मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ।

निलीय गहने शून्ये भयमुत्खण्ड्य रावणात् ॥”)
गङ्गरम् । दुःखम् । इति मेदिनी । ने । ५७ ॥
(पुं, विष्णुः । दुर्ज्ञेयत्वादस्य तथात्वम् । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ५४ ।

“करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ।”

“सर्वरूपं सामर्थ्यं चैष्टितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते
इति गहनः” इति भाष्यम् ॥)

गहनं, त्रि, (गान्हाते दुःखेन गन्धते इति । गाह् +
युच् । लङ्गुगहनयोरिति निर्देशात् वा ह्रस्वः ।)
दुर्गमः । दुष्पवेशः । तत्पर्यायः । कलिलः २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ (यथा, रामायणे । ३ ।
१ । २३ ।

“गहनेष्वाश्रमान्तो लीलाविलसदर्शनाः ।

रमन्ते तापसास्तत्र चासयन्तः सुदारुणाः ॥”)

गहना, स्त्री, अलङ्कारः । इति देवीपुराणम् ॥

गङ्गरं, स्त्री, (गान्हाते इति । गाह् + “क्षित्तरच्छत्व-
रेति” उणा । ३ । १ । इति वरचप्रत्ययेन
निपातनात् साधुः ।) गुह्या । (यथा, रघुः । १२ । ६ ।

“गङ्गाप्रपातान्तविरूपाश्रयं

गौरौगुरोर्गङ्गरमाविशे ॥” * ॥

गान्हाते विवृणुते आत्माऽनेन इति ।) दम्भः ।

इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ वनम् । इति मेदिनी ।
रे । १४६ ॥ रोदनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ३८ ॥
(गहने त्रि । यथा, भागवते । १ । ६ । १३ ।
“नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगङ्गरम् ।

एक एवातिपातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् ॥”)

गङ्गरः, पुं, (गान्हाते विवृणुते इति । गाह् विलो-
डने + “क्षित्तरच्छत्वरेति” उणा । ३ । १ ।
इति वरचप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
निवृत्तः । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥

गङ्गरी, स्त्री, (गङ्गर + स्त्रियां ङीप् ।) गुह्या ।
इति शब्दरत्नावली ॥

गा, उ गतौ । इति कविकल्पदुमः ॥ (भां-आत्मं-
सकं-सेट् ।) उ, गते । इति दुर्गादासः ॥

गा, र लि स्तुतौ । जन्मनि । इति कविकल्पदुमः ॥
(ज्ञां-परं-सकं-सेट् ।) र, वैदिकः । लि,
जगति । इति दुर्गादासः ॥

गा, स्त्री, (जगति स्तौति अनया । गा स्तुतौ +
क्लिप् ।) गाथा । इति पुरुषोत्तमः ॥

गाङ्गं, त्रि, (गङ्गाया इदमिति अण् ।) गङ्गा-
सम्भूतम् । इति मेदिनी ॥ गे । ५ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ३७ ।

“विकीर्णसप्रविबलप्रहासिभि-

स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिव्यच्युतैः ॥”

मेघधाराविनिःस्त्रित जलविशेषे, स्त्री । तल्लक्षणा-
दिकं यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“तत्रान्तरीक्षं चतुर्विधम् । तद्यथा, धारं
कारं तौषारं हेममिति । तेषां धारं प्रधानं
लघुत्वात् । तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सासुद्रमिति ।
तत्र गाङ्गमाश्रयणे मासि प्रायशो वर्षति
तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्वीत शास्त्रोदन-
पिच्छमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति
देवे वहिष्कुर्वीत स यदि सुहृत् स्थितस्ताड्ये
एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्णा-
न्यत्वे सिकृष्येदे च सासुद्रमिति “विदात्तमो-
पादयम् । सामद्रमप्याश्रयणे मासि गृहीतं
गाङ्गवद् भवतीति ॥”

अस्य परीक्षा यथा,—

“गाङ्ग सासुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्रतम् ।

धारितं येन पात्रेण लक्ष्यते येन तद्विधम् ॥

धौतं शुद्धं सितं वस्त्रं चतुर्हस्तप्रमाणकम् ।

दक्षांश्चिह्नस्तान् चतुश्चतुष्कोणेषु बन्धयेत् ।

तस्मात् परीक्षते तोयं शुद्धं रौप्यमयेऽथवा ॥

कांस्यपात्रे सप्तद्वय परीक्षेत भिषग्वरः ।

शुद्धकर्मा स तल्लब्ध्वा श्वेतशाल्योदनस्य वा ॥

पिच्छिका तत्र संचिप्या नाम्यथा भाति सा पुनः ।

श्वेता च निर्मला पिच्छी शुद्धश्च विमलं पयः ॥

तद्गाङ्गं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा हि सुभाजने ।

तद्धारयेच्च मतिमान् बल्यं मेधं रसायनम् ॥

अमलमपिपासान्नं कण्डूदोषनिवारणम् ।

लघु मृच्छालिषा-च्छर्दि-मृज-क्षाम-विनाशनम् ॥

गाङ्गोदकस्य वृष्टिः स्याद्विषसे वा प्रदोषतः ॥”

इति चारुते प्रथमे स्थाने वृत्तमेध्याये ॥

गाङ्गेरु

गङ्गागमंजातत्वात् सुवर्णमपि । इति महा-
भारतम् ॥)
गाङ्गः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति । “शिवा-
दिभ्योऽण् ।” ४।१।११२ । इत्यण् ।) भीष्मः ।
(यथा, हरिवंशे । ३२ । १११ ।
“गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत् ॥ भूः ।
स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः ॥”
अस्य जन्मवृत्तान्तादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
कार्तिकेयः । इति मेदिनी । गे । ५ ॥
गङ्गाटः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रम-
तीति । अट् + अच् । शकन्त्यादित्वात् साधुः ।)
मत्स्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ चिद्गङ्गि-
माह इति भाषा ॥ (चिद्गङ्गशब्दे विवरण-
मस्य श्रेयम् ॥)
गङ्गाटकः, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति ।
अट् + क्त्वा ।) गङ्गाटमत्स्यः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गङ्गाटयः, पुं, (गाङ्गे अटतीति । अट् गतौ +
वाङ्मुक्तत्वात् एयः ।) गङ्गाटमत्स्यः । इति
शब्दरत्नावली ॥
गङ्गावनिः, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । “तिका-
दिभ्यः फिन् ।” ४।१।१५४ । इति फिन् ।)
भीष्मः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ कार्तिकेयश्च ॥
गाङ्गेयः, स्त्री, (गङ्गाया अपत्यम् । “शुभा-
दिभ्यश्च ।” ४।१।१२३ । इति ङ्क् । गङ्गा-
जातत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्णम् । (यदुक्तं
महाभारते वनपर्वणि ।
“यं गर्भं सुयुवे गङ्गा पावकादीप्रतेजसम् ।
तदुत्सवं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥”)
धुस्तूरः । कशेरु । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥
सुस्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्यायाः
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“भेषाख्यं सुस्तं सुस्ता गाङ्गेयं भद्रसुस्तकम् ॥”
गङ्गाजातजलादौ चि । यथा, महाभारते ।
३ । ३ । ३४ ।
“योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्ष्यो जितेन्द्रियः ।
गाङ्गेयं वार्युपसृज्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥”)
गाङ्गेयः, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । “शुभा-
दिभ्यश्च ।” ४।१।१२३ । इति ङ्क् ।)
भीष्मः । (यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ३७ ।
“वसुदेवं विदित्वैनं सुखं भुङ्क्ते सुतोद्भवम् ।
गाङ्गेयीयं महाभाग ! भविष्यति बलाधिकः ॥”
अस्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा
भीष्मशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) कार्तिकेयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३८ । १३ ।
“आमेयः क्षत्रिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान् देवः सर्वदेवमयो गुहः ॥”)
इक्षीशमत्स्यः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ भद्र-
सुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाङ्गेरुकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमौरयतीति ।
ईर गतौ षोडशे च + “ङ्गयादयश्च ।” उणा ।
१ । ३८ । इति ङ्ङ् । ततः स्वार्थे कन् गौरादि-

गाङ्गिडवः

त्वात् ङीष् ।) गोरक्षतण्डुला । इत्यमरः । २ ।
४ । ११७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये । “चौरश्च फलजाम्बवराजादनतोदन-
तिन्दुकवकुलधन्वनाभ्रमन्तकान्धकर्णफलगुप्फवक्त्र-
गाङ्गेरुकीपुष्करवर्णविल्वविल्वीप्रभृतीनि ॥”
यथास्याः पर्यायाः ।
“गाङ्गेरुकी नागवला भवा इन्द्रगवेधुका ।
खरवल्गरिका विश्व-वेदा गोरक्षतण्डुली ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्या गुणाः ।
“गाङ्गेरुकी करीरश्च विम्बीतोदनधन्वनम् ।
मधुरं सकषायश्च शीतं पित्तकफापहम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)
गाङ्गेरी, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति ।
स्था + कः अणुक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कठ-
शर्करालता । इति हारावली । २१० ॥ गटा
इति भाषा ॥
गाङ्गिकायः, पुं, वर्निकपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाङ्गं, स्त्री, (गाङ्गे स्त इति । गाङ्गं विलोडने +
क्तः ।) अतिशयः । ङङ्म् । (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ६१० ।
“आलिङ्गति सा गाङ्गं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥”)
तद्युक्ते चि । इत्यमरः । १ । १ । ७० ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ७२ ।
“श्रमफेनसुखा तपस्विगाङ्गं
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥”)
गाङ्गसुष्टिः, पुं, (गाङ्गा ङङ्गा सुष्टिश्च । ङङ्गसुष्ट्या
धारणादस्य तथात्वम् ।) खड्गः । कृपणे चि ।
इति मेदिनी । टे । ६१ ॥ (गटत्वाभावादेवास्य
तथात्वम् ॥)
गाङ्गावटी, स्त्री, (गाङ्गा ङङ्गा वटी वटिका यत्र ।
निपातनात् पुंवद्भावाभावः ।) चतुरङ्गक्रीडा-
मध्ये क्रीडाविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“नौकैका वटिका यस्य विद्यते खिलने यदि ।
गाङ्गावटीति विख्याता पदं तस्य न द्रव्यति ॥”
गणपत्यः, चि, (गणपतिर्गणेश उपास्यदेवो
यस्य । गणपति + गयः । केषाञ्चित्कृते अश्वपत्या-
दिभ्यश्चित् गणपवादोऽण् । तत्र गणपत इति
साधुः ।) गणेशोपासकः । इत्यागमः ॥ (गण-
पतेर्भावः कर्म वा “गुणवचनप्राप्तगादिभ्यः
कर्मणि च ।” ५ । १ । १०४ । इति यञ् ।)
गणपतिसम्बन्धी । गणपतिभावे स्त्री ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ५५ । ६७ ।
“प्रदक्षिणमुपावृत्य गणपत्यमवाप्नुयान् ॥”)
गणिक्यं, स्त्री, (गणिकानां वेश्यानां सम्बन्धः ।
“गणिकाया यन्मिति वक्तव्यम् ।” ४ । २ । ४० ।
इत्यस्य वार्ति इति यञ् ।) गणिकासम्बन्धः ।
बहुवैश्याः । इत्यमरः । २ । ६ । २२ ॥
गाङ्गिडवः, पुं, स्त्री, (गाङ्गिडव्यिरसाक्षीति । गाङ्गि-
+ “गाङ्गाजगात् संज्ञायाम् ।” ५ । २ । ११० ।
इति वः ।) अर्जुनधनुः । (यथा, महाभारते ।
३ । २३५ । ३० ।

गाता

“धनुर्गाहं चार्जुनः सुयसाचो
धनुश्च तत्राङ्गिर्व भीमवेगम् ॥”)
धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥
गाङ्गीवः, पुं, स्त्री, (गाङ्गिर्व्यस्यः । “क्षदिकारान्ता-
दिति ।” ङीष् कृते गाङ्गी । सा विद्यते
अस्य । “गाङ्गाजगात् संज्ञायाम् ।” ५ । २ ।
११० । इति वः ।) अर्जुनधनुः । इत्यमरः । २ ।
८ । ८४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । १ ।
“यस्मां पूर्वमिहाष्टच्छः शत्रुसेनानिवर्हणम् ।
गाङ्गीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥”
एतद्वगुहं ब्रह्मादयोऽपि आदौ धृतवन्तः ।
यदुक्तं तत्रैव । ४ । ४१ । ५ । ८ ।
“एतद्वर्षसहस्रम् ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥
त्रीणि पञ्चशतस्यैव शक्रोऽशीतिश्च पञ्च वै ।
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ॥
पार्थः पञ्च च षष्ठिश्च वर्षाणि श्वतवाहनः ।
महावीर्यं महद्दीयमेतद्गुणानुत्तमम् ॥
एतच्च मानुषं प्राप्तं वरुणाञ्चारुदर्शनम् ।
पूजितं सुरमर्त्येषु विभर्ति परमं वपुः ॥”
खाण्डवदाहनाय हि वज्रिना वरुणप्रकामादा-
नीयधनुरेतदार्जुनाय प्रदत्तम् । तत्कथा यथा,
महाभारते । १ । २२६ । १-६ ।
“एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हताशनः ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिङ्मया ॥
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
तमब्रवीद्धूमकेतुः प्रतियस्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥
सोमेन राज्ञा यदुक्तं धनुश्चैवेयुधी च ते ।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथश्च कपिलक्षणम् ॥
कार्यं च समुहत् पार्थो गाङ्गीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥
ददानीत्तेव वरुणः पावकं प्रत्यभाषत ।
तदङ्गतं महावीर्यं यशःकीर्तिविवर्धनम् ॥
सर्वशस्त्रैरनाष्टयं सर्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्वायुधमहामात्रं परसेन्यप्रघर्षणम् ॥
एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्धनम् ।
चित्रसुखावचैर्बर्जः शोभितं शस्त्रमप्रणम् ॥
देवदानवबन्धकः पूजितं शान्त्यतीः समाः ।
प्रादाच्चैव धनूरक्षमच्युते च महेशुधी ॥”
“तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
गाङ्गीवमुपसंगस्य बभूव सुदितोऽर्जुनः ॥”)
कार्मुकम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥
गाङ्गीवी, [न्] पुं, (गाङ्गीवीर्यस्य । गाङ्गीव
+ “अत इति ङीष् ।” ५ । २ । ११५ । इति
ङि ।) अर्जुनः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ अर्जुन-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गाता, [ङ] चि, (गायतीति । गे गाने + ङङ् ।)
गायकः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ५४ । १२ ।
“गाता चतुर्णां वेदानासुक्ता प्रथमर्त्विगाम् ॥”

गातुः, पुं, (गायतीति । गे गाने + “कमिमनि-
जनिगाभायाश्चिन्त्यम् ।” उर्णा । १ । ७३ । इति
तुः ।) कौकिलः । अमरः । गन्धर्वः । इति
मेदिनी । ते । १५ । (गाते गच्छतीति । गा
उ । गतौ + कमिमनीतिरूपे गानिर्देशात् तुः ।
पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः । गे गाने + भावे
तु । गानम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ ।
“गातुं क्षत्रसुवसो जनाय ।” “गातुं गानम् ।”
इति भाष्यम् । गाते गच्छत्यत्र इति । गा उ
गतौ + अधिकरणे तु । गमनीयः पन्थाः । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । “उवं नो गातुं क्षत्र
सोममीदृः ।” “गातुं गन्तव्यमार्गम् ।” इति
भाष्यम् । पृथिवी । यथा, तज्वे । १ । ११ । १५ ।
“इन्द्रो बृभिरजनहीद्वानः साकं सूर्यसुवसं
गातुमसिम् ।” “गातुं पृथिवीम् ।” इति
भाष्यम् । गा र लि सुतौ + भावे तुः । सवः ।
यथा, तज्वे । ४ । ४ । ६ । “स ते जनाति
सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमेरत् ।”
“गातुं सवम् ।” इति भाष्यम् । उपायः ।
यथा, तज्वे । ५ । ६५ । ४ । “मिमो अंहोहि-
दादुवचयाय गातुं वनते ।” “गातुसुपायम् ।”
इति भाष्यम् ।)
गातुः, जि, (गाते कोपं गच्छतीति । गा उ गतौ
+ “कमिमनीति ।” उर्णा । १ । ७३ । इति
गानिर्देशात् तुः ।) रोषणः । इति मेदिनी ।
ते । १५ । (गायतीति । गे गाने + तुः ।)
गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ।
गात्र, त् क ड शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तपुरा-आत्म-अर्क-सेट् ।) दन्तवर्गमध्यः ।
उ, गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ।
गात्रं, स्त्री, (गच्छत्यनेन । गम् + “गमेरा च ।”
उर्णा । ४ । १६८ । इति चन् आकारादेशश्च ।)
हस्तिपूर्वजङ्घादिदेशः । हस्त्यग्रपदादिसम्मुख-
भागः । (यथा, माघे । १८ । ४६ ।
“आपस्काराङ्गनगात्रस्य भूमिं
निःसाधारङ्गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ।”
“लूनगात्रस्य हस्तजङ्घस्य ।” इति तट्टीकायां
मज्जिनाथः ।) गच्छति मरणात् परं स्वकारण
भूतपक्षत्वं प्राप्नोति यद्वा गन्धर्वे स्थानात् स्थाना-
नार्द्रं प्राप्यते सञ्चाल्यते वाग्नेन इति । अङ्गम् ।
इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादाद्यवयवसमु-
हयः । गा इति भाषा । (यथा, महाभारते । १ ।
१५४ । ३० ।
“अद्य गात्राणि ते कङ्काः श्लेना गोमायवक्ष्या ।
कर्षणं भुवि संजृह्णा निहतस्य मया नृधे ।”)
तत्पर्यायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहनम् ४
शरीरम् ५ वस्त्रं ६ विषयः ७ कायः ८ देहः ९
वर्णिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७० । इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४
चेतनम् १५ भूवर्णः १६ मत्करणम् १७ वेरम् १८
वस्त्रः १९ वनः २० वन्यः २१ पुरम् २२
पिण्डः २३ पुत्रजम् २४ । इति हेमचन्द्रः ।

भूतात्मा २५ खगोलोक्तेः २६ कल्पः २७
पञ्जरः २८ कुलम् २९ वलम् ३० । इति
जटाधरः ।
“गात्रवादानादि निषेधो यथा,—
“गात्रवङ्गनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधननम् ।
तोयाभिपूज्यमध्वेन यानं धूमं श्वाभयम् ।
मद्यातिवक्तिं विप्रमन्त्रात्तन्मोक्षीतुं च तज्वेत् ।”
इति वाभटे कृत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।)
गात्रभङ्गाः, स्त्री, (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।)
शूकप्रिन्नी । इति शब्दचन्द्रिका ।
गात्रमार्कनी, स्त्री, (गात्रं गच्छत्येतन्नयेति । गच्छ
+ लुट् + स्त्रियां ङीप् ।) शरीरमार्कनार्थं
वक्ष्यम् । इति लोकप्रविद्धिः । गामोपा इति
भाषा ।
गात्रसङ्कोची, [नृ] पुं, (गात्रं सङ्कोचयतीति ।
सम् + कुप् + लिच् + णिनिः । यद्वा, गात्रस्य
सङ्कोची ।) जाह्नकजम्बुः । इति राजनिर्घण्टः ।
गात्रसंज्ञकः, पुं, (गात्रेण संज्ञयते भासते सन्नरति
जले इत्यर्थः । सम् + झु + अच् ।) ज्वपक्षी ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ।
गात्रसम्मितः, पुं, (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं
यत्र ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा,—
“पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते ।
पादोनं व्रतमाचष्टे हस्ता गर्भमचेतनम् ।
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसम्मिते ।
द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् प्रायश्चित्तं विमुहये ।
मध्यमवचनं भवदेवेन आख्यातम् ।” यदा
लघुकादभिधातेन गौर्जोवति गर्भमात्रपातो
भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्त-
पादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्त-
पादव्ययम् । सकलग्रात्रसम्पत्तौ प्रायश्चित्तपाद-
त्रयम् । अर्थाच्चेतनयुक्तगर्भपाते कृतकमेव प्राय-
श्चित्तमहनीयम् ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
गात्रानुलेपनी, स्त्री, (गात्रमनुलिप्यति नया इति ।
अनु + लिप् + लुट् + स्त्रियां ङीप् ।) गात्रानु-
लेपनयोग्यं घृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्-
पर्यायः । वर्णिः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४ ।
इत्यमरः । २ । ७ । १३३ ।
गायकः, जि, (गायतीति । गे गाने + “गय्यकन् ।”
३ । १ । १४६ । इति यकन् ।) गायकः । इति
त्रिकाशरीरः ।
गाथा, स्त्री, (गीयते इति । गे गाने + “उचि-
कुविगर्भित्यस्याम् ।” उर्णा । २ । ४ । इति चन्
स्त्रियां टाप् ।) श्लोकः । (यथा, महाभारते ।
३ । ८५ । ३० ।
“गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते वृष ।”)
संस्कृतान्यभाषा । सा तु प्राकृतभाषा । गेयम् ।
तच्च गीतम् । (यथा, मनुः । ६ । ४२ ।
“अत्र गाथा वाङ्मगीताः कौर्मयन्ति पुराविदः ।
यथा वीर्यं न वन्यं पुंसां परपरिग्रहे ।”)
वृत्तम् । तन्तु आचरसंख्यातं पद्यम् । इति
मेदिनी । ये । ६ ।

गाध, क ड प्रतिष्ठायाम् । यन्त्रे । लिङ्गायाम्
इति कविकल्पद्रुमः । (भा-आत्म-प्रतिष्ठायां
सर्क-अन्वय-अर्क-सेट् ।) क, अजगाधत् ।
उ, गाधितासे नभो भूय इति भङ्गिः । गाधते
मालिकः खजः । इति दुर्गादासः ।
गाधः, पुं, (गाध प्रतिष्ठायां लिङ्गायाश्च + भावे
घञ् ।) स्थानम् । (यथा, महाभारते । १
२१ । १२ ।
“अनावाहितगाधश्च पातालतलमवयम् ।”)
लिङ्गा । इति हेमचन्द्रः । (जूलम् । परपारम् ।
यथा, महाभारते । ७ । ११३ । २ ।
“द्वीपो य आसीत् पाङ्गनामगाधे गाधमिच्छताम् ।”
सुखीतरबीये, जि । यथा, रघुः । ४ । २४ ।
“सरितः कुर्वन्ती गाधाः पथस्याभ्रानकर्मन् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ।”
स्त्रियां टाप् । गायत्रीरूपिणी महादेवी ।
यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
“गौतमी गामिनी गाधा गन्धमाधरसेविता ।”
“गाधा प्रतिष्ठारूपिणी ।” इति तट्टीका ।)
गाधिः, पुं, (गाधते उच्चपदं लिङ्ग्यतीति । गाध ड
लिङ्गायाम् + “सर्द्धधातुश्च इन् ।” उर्णा । ४ ।
११७ । इति इन् ।) चन्द्रवंशीयकुशिकराज-
पुत्रः । स तु विद्यामित्रसुनिपिता कान्यकुब्ज-
देशस्य राजा च । (यथा, महाभारते । ३ ।
११५ । १६ ।
“कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विभ्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ।”
अस्य उत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । २७ ।
१३—१६ ।
“कुशिकस्तु तपस्तेषु पुत्रभिन्नसमं विसुः ।
जमेयमिति तं शक्रावादाभ्येत्य अजिवात् ।
पूर्वं वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो जपयन्त ।
अतुल्यतपसं दृष्ट्वा सङ्ग्राहः पुरन्दरुः ।
समर्थं पुत्रजनने स्वमेवाग्रमवाचयत् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ।
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः खड्गम् ।
पौरकुलस्यभवद्वाङ्मा गाधित्तस्यामजायत ।”
अस्य कन्या सख्यवती भृगुवंशीय-ऋषीकृपनी ।
सा च जमदग्निं प्रकृतवती । यथा, हरिवंशे ।
२७ । १८ ।
“गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सख्यवती मुभा ।
तां गाधिः काश्यपुत्राय ऋषीकाय ददौ प्रसुः ।”
ऋग्वेदमते तु अयमेव गाधीत्याख्या प्रसिद्धः
इति तु तज्वे ३ मन्त्रे द्रव्यः । एतदनुचारे-
णैव रामायणे ‘गाधिन्’ इति नाम्नःप्रयोगो
भगवता वाल्मीकिना विहितः । यथा, तज्वे
१ । १८ । ४० । [सुतम् ।]
“श्रीवमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिवः
गाधिः, पुं, (गाधेः राज्ञः कौशिकात् जायते इति ।
जन् + डः ।) विद्यामित्रसुनिपः । इति त्रिकाश-
शिकः । (यथा, मनुः । ७ । ४२९ ।
“पृथुस्तु विद्यामित्राणां प्राप्तावान् मधुरेव च ।

गानं

कुवेरश्च धनेनैव त्राक्यत्येव गाधिः ॥
 एतद्दण्डकथा विनामित्रशब्दे द्रष्टव्या ॥
 गाधिपुरं, क्ली, (गाधिः कौशिकस्य राज्ञः पुरम् ।)
 काण्यकुजदेशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४० ॥
 (यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १३४ ।
 “कन्यानां यत्र कुजत्वं यथात् गाधिपुरे मत्त ।
 . तत्रैव पुंस्त्रीयः स पुमांश्च भयस्युग्राम् ॥ ”)
 गाधिभूः, पुं, (गाधिभूतपतिर्यस्य गाधिभूत-
 पतिस्थानं यस्मिन्ति वा । यद्वा गाधिभवति उत्-
 . पद्यते स । भू + भूतवर्तमानयोरिति क्तिप् ।)
 विनामित्रमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 गाधिः, पुं, (गाधिरप्यं पुमान् । गाधि- “इत-
 . चाग्निः ॥” ४ । १ । २२ । इति ङ्क् ।) विना-
 मित्रमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१४ ॥ (यथा,
 हरिवंशे । २७ । १७ ।
 “विनामित्रस्तु गाधियो राजा विनयश्च ॥ ”)
 गानं, क्ली, (गीयते इति । गे + भावे ल्युट् ।)
 गीतम् । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यदुक्तम्,—
 “अपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो जयः ।
 जयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥ ”)
 तत्पञ्चावः । गेयम् २ गीतिः ३ गान्यन्वम् ४ ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १६४ ॥ (गानं हि वैदिक-
 . लौकिकमेवात् द्विविधम् । तत्र वैदिकगानानु-
 स्तुतिप्रदं अन्यत् लोकारञ्जनकरम् । वैदिक-
 . लौकिकयोर्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते ।
 गानानु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीत-
 . दर्पणटीकायाम् ।
 “अगभिः पाद्यमन्त्रगीतं सामभ्यः समपद्यत ।
 यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाचायन्वः स्मृताः ॥ ”
 द्विविधसङ्गीतयोर्लक्ष्यमात्रं सङ्गीतदर्पणे । ३-६ ।
 “मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
 इन्द्रियेन यद्विदं प्रयुक्तं भरतेन च ।
 महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाणां विसृक्तिदम् ॥
 तत्तद्देश्यया रीत्या यत् स्थाजोकापुरञ्जनम् ।
 देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देश्यभिधीयते ॥
 गीतवादिनगुणानां रक्तिः साधारणो गुणः ।
 अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते ॥ ”
 गानानु नादात्मकमेव नादस्तु यदा स्वयं राजते
 तदा स्वर इति प्रविष्टः स्यात् । स्वरस्तु वङ्ज-
 . जवभ-गान्धार-मध्यम पञ्चम-धैवत-निषादमेवात्
 सप्तविधः । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूत-
 . द्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिषु कथ्यन्ते ।
 यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३—५६ ।
 “तीव्रास्तुहतीमन्दाहन्दीवस्तु वङ्जगाः ।
 द्वावन्ती रञ्जनी च रतिता चर्चमे स्थिता ॥
 रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रकाय प्रचारिणी ।
 प्रीतिश्च मार्जवीक्षिताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ॥
 क्षिती रुक्ता च सन्दीपन्यानापिष्वपि पञ्चमे ।
 मदनौ रोहिणी रन्ध्रिणी धैवतसंभवाः ॥
 . ङ्का च क्षोभिणीति हे निषादे वसतः श्रुती ॥ ”
 अन्यत् विशेषविवरणानु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तव्याः श्रुतसोपा-

३२३

गान्धिनी

नामानि कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे स्वर-
 . ध्याये । १२—१६ ।
 पान्यन्तुवाच ।
 “के रागाः काश्च रागिण्यः का वेला नृतवन्ध के ।
 किं रूपं कथंस्तुहारी वद देव ! प्रसादतः ॥ ”
 ईश्वर उवाच ।
 “श्रीरागोऽयं वसन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।
 मेघरागो दृष्टमाटः वक्ष्ये पुनराकयाः ॥ ”
 इति षट् रागाः ॥
 अथ रागिण्यः ।
 “मालवी चिन्वी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
 ततः पाञ्चदिका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥
 देशी देवगिरी चैव वराटी तोडिका तथा ।
 ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥
 भैरवी मुञ्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
 बाङ्गाली सैन्वी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥
 विभावा चाथ भूपाली कर्णाटी वङ्गचंकिता ।
 मालवी पटमल्लिका सञ्ज्ञेताः पञ्चमाङ्गनाः ॥
 मञ्जारी खैरटी चैव साधेरी कौशिकी तथा ।
 गान्धारी हरश्चङ्गारा मेघरागस्य योषितः ॥
 कामोदी चैव कल्याणी आभिरौ नाटिका तथा ।
 सारङ्गी नट्टहन्नीरा नट्टनारायणाङ्गनाः ॥ ”
 इति षट्त्रिंशत् रागिण्यः ॥
 रागरागिणीनां विशेषविवरणानु तत्तच्छब्दे
 गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च दर्शनीयम् ॥
 अजिः । इति धरणी ॥
 गानिनी, क्ली, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्त-
 . गीतिर्विद्यतेऽस्याः । गान + इनिः ।) यथा ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गानं सङ्गीतविद्या
 गतिः स्तुतिचाख्यस्या इति युत्पत्त्या यथाक्रमं
 गानज्ञा गतिमती स्तवयुक्ता च क्ली । इति
 युत्पत्तिजस्योऽर्थः ॥)
 गानुः, जि, (गन्धतीति । गम गतौ + “क्रमि-
 . गमिचमौति ॥ ” उणां । ५ । ४३ । इति तुम्
 टङिच् ।) गन्ता । इत्युणादिकोवः । गायकः ।
 इति संक्षिप्तसारे उणादिरुक्तिः ॥
 गान्नी, क्ली, (गन्नी एव । स्वार्थे ञच् । ततो
 ङीप् ।) गन्नी । टववाङ्मशकटः । गवर गाङ्गि
 इति भावा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 (कश्चित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते ॥)
 गान्दिनी, क्ली, (गां पञ्च जीवजातमिदं यः दायति
 शोषयतीति । दे प शोषने + ङिनिः + ङीप् ।
 ट्योदरात् साधुः ।) गङ्गा । इति त्रिकाङ्क-
 . शेषः शब्दरत्नावली च ॥ (गां धेयुं ददाति
 प्रतिदिनमिदं यः । दा दाने + ङिनि + ङीप् ।
 ट्योदरात् साधुः ।) अक्षरमाता । इति श्रीभाग-
 . वतम् ॥ (अस्या नामनिर्दिष्टार्थेया, हरिवंशे ।
 ३४ । ७—११ ।
 “अपक्वः काशिराजस्य सुता भार्यामविन्दत ।
 गान्दिनीं नाम सा मासु ददौ विप्रैश्च निजशः ॥
 सा मातुर्दरस्या वै नृपतु वर्यमानां क्षिण ।
 निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्था तां पितामहीव ॥ ”

गान्धार

जायस्य श्रीधं भद्रान्ते किमर्थं चेह तिष्ठति ।
 प्रोवाचैनानु गर्भस्था सा कन्या गान्दिने दिने ॥
 यदि ह्य्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच च ।
 तथेत्युक्ता च तां चास्याः पिता काममपूरयत् ॥
 दाता यस्या च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः ।
 अक्षरः सुयुवे तस्यां चपक्काद्भूदितिगः ॥ * ॥
 गान्दिनीति पाठोऽपि कश्चित् दृश्यते ॥)
 गान्दिनीसुतः, पुं, (गान्दिन्या गङ्गायाः सुतः ।)
 भौमः । इति त्रिकाङ्कशेषः ॥ (कार्तिकेयः ।
 इति युत्पत्तिजस्योऽर्थः ॥ गान्दिन्यास्तदाख्याया
 प्रसिद्धाया चपक्वभाष्यायाः सुतः ।) अक्षरः ।
 इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, माथे । १७ । १२ ।
 “विलङ्घितस्थितिमभिधीष्य रुक्मया
 रिपोर्मिरा गुहमपि गान्दिनीसुतम् ॥ ”)
 गान्धर्व, क्ली, (गान्धर्वश्च इदं गान्धर्वं गीतं वा ।
 गान्धर्व + ञच् । यद्वा, गान्धर्वो अधिष्ठात्री देवता
 अस्मिन्ति ञच् ।) गानम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथाह दक्षिणः ।
 “पदस्यस्वरसङ्घातस्तावेन सङ्गतस्तथा ।
 प्रयुक्तचावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥ ”
 यथा च महाभारते । १३ । १६ । ४६ ।
 “अवाद्यंश्च गान्धर्वो वाद्यानि विधिवानि च ।
 अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिद्ये अविद्यपाविशत् ॥ ”
 गान्धर्वो अधिष्ठात्री देवता अस्मिन्ति ञच् ।
 गान्धर्वदेवताकमलम् । यथा, रघुः । ५ । ५७ ।
 “गान्धर्वमादत्तस्य यतः प्रयोक्तु-
 . नं चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ”)
 गान्धर्वः, पुं, (गान्धर्व एव । “प्रज्ञादिष्वच् ॥ ” ५ ।
 ४ । ३८ । इत्यण् ।) गान्धर्वः । इति हेमचन्द्रः ।
 २ । १६४ ॥ (भारतवर्षीयोपजीपविशेषः । यथा,
 विष्णुपुराणे ।
 “भारतस्यास्य वर्षस्य नवमेदाग्निश्रामय ।
 इन्द्रजीपः कश्यपमांसाश्ववर्णो गभस्तिमान् ॥
 नागजीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वश्च वारुणः ।
 अयानु नवमस्तेषां जीपः सागरसंभूतः ॥ ”)
 अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यत्र
 कन्यावरयोरन्योन्याशुरागात् त्वं मे भार्या त्वं
 मे पतिरिति निश्चयः सः । (तत्तत्तत्तं यथा,
 मगौ । ३ । ३२ ।
 “इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥ ”
 स च क्षत्रियाणामेव धर्मः । यथा, तत्रैव । ३ । २६ ।
 “गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्मोऽगच्छत्यतोऽस्मृतौ ॥ ”
 तत्तत्तत्तन्निधि नि ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
 “गान्धर्वस्त्वेष लोकोऽमी गान्धर्वाश्च शुभमृताः ॥ ”
 गान्धर्वदेशोद्भवे च । यथा, महाभारते । २२ । ६ । १० ।
 “उपेतं राजतैरन्यैर्गान्धर्वैर्हर्ममाजिभिः ।
 पाण्डुराभ्यगतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जने ॥ ”)
 गान्धारं, क्ली, (गन्ध एव गान्धं सुगन्धं ञच्-
 . तीति । नृ गतौ + “कर्मण्यच् ॥ ” ३ । २ । १ ।
 इत्यच् । यद्वा, गान्धाराजान्तेष्टवाशिनां
 प्रियम् । ञच् ।) गान्धारः । इति त्रिकाङ्कशेषः ॥

गान्धारः, पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्तं ऋच्छति उत्पत्तिकारणत्वेन गच्छतीति । ऋ गतौ + अण् ।) सिन्दूरम् । जम्बूद्वीपस्थोत्तरदेशः । काव्यार इति भाषा । इति मेदिनी । २ । १४६ ॥ (देशोऽयं दृष्टुं संहितायां कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । २८ । “सत्तरतः कैलासः ।” इत्युपक्रमः —

“गान्धारयशोवतिहेमतालराजस्यचरगयाश्च ॥” इत्युक्तवा । दुर्योधनमातुलः शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत् । यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।

“गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥” * गन्ध एव गान्धः । स्वार्थे अण् । तं ऋच्छतीति । “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सप्तस्वरान्तगततृतीयस्वरः । स तु द्वागस्वरतुल्यः । (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे ।

“बद्धं रौतिमयूरस्तु गावो नर्हन्ति चर्यभम् । गान्धारस्तु अजो रौति क्रौञ्चः कण्ठमिधमम् ॥”) तस्योत्पत्तिरादिः ।

“वायुः समुद्रतो नाभेः कण्ठश्रीर्धसमाहृतः । नानागन्धैः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥” इति भरतः ॥

अपि च ।

“नाभेः समुद्रतो वायुर्गन्धं श्रोत्रे च चालयन् । स शब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥ चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्ये श्रुतयो मताः । ऋषभे धैवते तिस्रो हे गान्धारनिषादके ॥” (अयम् देवकुलसम्भूतो वैश्यजातिः स्वर्गवद्भुजलपीतवर्णः । अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषिः शशाङ्कः, सरस्वती देवता, त्रिष्टुप् छन्दः । कर्तव्यरसे एवास्त्र्य उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणे । ८३—८९ ॥ * ॥ स्वरयामविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा, तत्रैव ७६—८० ।

“रि-मयोः श्रुतिमैकैकां गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् । प-श्रुतिं श्रो निषादस्तु घ-श्रुतिं स-श्रुतिं श्रितः ॥ गान्धारयाममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः । प्रवर्तते स्वर्गलोके आसीत्सौ न महीतले ॥”) रागविशेषः । तस्य रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“जटां दधानः कृतभूतिभूषणः

काशायवासास्तु देहयष्टिः ।

सयोगपटुः क्षतनेत्रमुदो

गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥”

अ तु भैरवरागपुत्रः । प्रभाते तस्य गावसमयः ॥ गान्धारराजः, पुं, (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा । “राजाहसखिभ्यष्टच् ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) शकुनिः । (यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।

“गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥” अत्र पित्रादयोपि । यथा, तत्रैव । १ । ११० । १४ ।

“ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्यधात् ॥”) गान्धारी, स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्यं स्त्री । इत् ततो ङीष् ।) उत्तराष्ट्रराज-

पत्नी । सा तु दुर्योधनमाता । इति महाभारतम् ॥ (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्रवरं लब्धवती । यथा, महाभारते । १ । ११० । ६ ।

“अथ सुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुहृन्नाम्नाम् । आराध्य वरदं देवं भगनेज्जहरं हरम् ॥ गान्धारी किल पुत्राणां शतं केमे वरं शुभा ॥” पार्वतीसहचरीभेदः । यथा, तत्रैव । ३ । २३० । ४८ । “गौरी विद्याय गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ॥” गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।

“गायत्री गोमती गीता गान्धारी गान्धोषुपा ॥” गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गान्धारी गर्भश्रमनी गतिभृद्गतिप्रदा ॥”

“गौ धारयतीति गान्धारी ।” इति तट्टीका ॥

नाङ्गीविशेषः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । २६ ।

“सुयुक्ता पिङ्गला च कुङ्कुरय पयस्विनी ।

गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणाथयशस्विनी ॥”) जिह्वायां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुरालभा । इति भावप्रकाशः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । गोंजा इति भाषा ॥ इति विष्णुसिद्धान्तसाराल्लीवैदिकग्रन्थः ॥

गान्धारेयः, पुं, (गान्धार्था अपत्यं पुमान् । “स्त्रीभ्यो ङ्क् ।” ४ । १ । २० । इति ङ्क् ।) दुर्योधनराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दुःशासनादयोऽपि ॥

गान्धिकः, पुं, (गन्धयते परप्रार्थनां गच्छतीति । गन्ध क ड गतौ + णिनिः । ततः स्वार्थे कन् । यङ्गा, गन्धो गन्धोऽस्यास्तीति । गन्ध + “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।)

लेखकः । सुगन्धियवहारी । गन्धबन्धु इति ख्यातः । इति मेदिनी । के । ८३ ॥ स तु अस्मन्नात् राजपुत्रां जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥

(अयं हि नायकस्य शृङ्गारसहायेषु अन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।

“शृङ्गारस्य सहाया विटवेदविदूषकाद्याः स्युः । भक्ता नर्तकेषु निपुणाः कुपितबधूमानभङ्गनाः

युद्धाः ॥ आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकागन्धिकादयः ॥”) कीटविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गौंधिपोका इति भाषा ॥ (गान्धं गन्धप्रधानं द्रव्यमस्यास्ति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [दिभिः ।

“प्रययानां गान्धिकं पश्य किमन्यैः काचनान्येकेन च यत् क्रीतं तच्छृतेन प्रदीयते ॥”) गान्धकः, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ + “लघपत-पदेति ।” ३ । ३ । १५४ । इति उक्त्वा ।)

गन्ता । इति व्याकरणम् ॥ गान्धीयं, स्त्री, (गन्धीरस्य भावो गन्धीरे भवं वा । “गन्धीराण्यङ् ।” ४ । ३ । ५८ । इति ञ्यङ् ।) गन्धीरता । यथा,—

“भेषनिर्घोषगान्धीयं प्रतिनादविधायिता ॥” इति जिनबालमुनि हेमचन्द्रः ॥

(इदं हि नायकस्य सात्त्विकगुणविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।

“शोभा विलासो माधुर्यङ्गाभीर्यं धैर्यतेजसी । ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुण्याः ॥” तस्य लक्षणम् । यथा, तत्रैव । ३ । ६२ ।

“भीष्टोक्तोपहृष्टादौर्गाभीर्यं निन्दिकारता ॥” उदाहरणम् । यथा,—

“आहूतस्याभिवेकाय विस्मयस्य वनाय च । न मया लक्षितस्तस्य स्वत्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥”) गायकः, त्रि, (गायतीति । गौ गाने + क्तृन् ।)

गानकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १० ।

“कलमविकलतालं गायकैर्बोधितोः ॥”) तत्पर्यायः । गायनः २ गायकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गाता ४ । तस्य दोषा यथा,—

“लज्जितं भीतमुत्तेज्य अत्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरः शिरःकम्पो लयस्थानविवर्जितम् ॥

विस्वरं विरमच्चैव विशिष्टं विषमाहृतम् । आकुलं तालहीनञ्च गातुर्योषाश्चतुर्दश ॥” इति सङ्गीतदामोदरः ॥

गायत्री, [त्र] पुं, (गायन्तं त्रायते इति । गायत् + त्रै + णिनिः । आलोपात् साधुः ।) खदिरवृक्षः । इति भरतः ॥ (खदिरशब्दे गुणादिकं ज्ञेयम् ॥ गायत्रं स्तोत्रमस्यास्तीति गायत्र + “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।)

इति । उच्चातरि सामगायके त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १० । ११ ।

“गायन्ति त्वा गायत्रिणोर्ध्वकर्मर्किणः ॥”) गायत्री, स्त्री, (गायन्तं त्रायते इति । त्रै ड पालने + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, वैदके दृष्टव्यं त्रि-ङादिक्राये ।

“मन्त्रादावकनिङ्गमङ्गमगधा चार्थानि पाठावरी गायत्री त्रिफलाकिरातकमङ्गानिस्वास्वनावरवधम् ॥”) यदुत्तरच्छन्दोविशेषः । तस्यावृत्तिविधा यथा । तनुमथा १ शशिवदना २ सोमराजी ३ आद्यायाः आद्यान्तयोर्गुणद्वये मध्ये लघुद्वयम् ॥ द्वितीयायाः आदिमध्योर्लघुद्वये अन्ते गुणद्वयम् ॥ तृतीयायाः आदिमध्योर्लघुगुणद्वय-लघु अन्ते गुणद्वयम् ॥ क्रमेणोदाहरणानि यथा । आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमथा १ ॥ शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् ॥ २ ॥ हरे सोमराजी समा ते यशःश्रीः ॥ ३ ॥ इति छन्दोमञ्जरी ॥ दुर्गा । यथा,—

“गायनात्मनाहार्पि गायत्री त्रिदशार्चिता । साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाष्प ईश्वरी ॥” इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ आध्यायः ॥ (सा च गायत्रीरूपेण ब्रह्मण्येव वर्तते ॥ यथा, देवीभागते ७७ । ३० । ८१ ।

“गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ॥”) गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ॥

गायत्री

गङ्गा यथा, काशीखण्डे । २६ । ५३ ।
“गुणनीयचरित्रा च गायत्री गरिप्रियम्”
त्रिपदा देवी । इति मेदिनी । २ । १५० ॥ सा
तु त्रिपादष्टाक्षरच्छन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेद-
माता हि जैरुपास्या । (यथाह मयुः । २ ।
७७—७८ ।

“त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पारं पादमदृष्टत् ।
तद्विद्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥
एतदक्षरमेकाक्ष जपन् याजति पूज्यकामम् ।
सन्ध्योर्वेदविहिप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥”
इयमेव सथाहुतिका ब्रह्मपदप्राप्तिरूपं तस्मात्
प्रत्यहं ब्राह्मणैर्याजति पूज्यकामं यध्य गीया ।
यद्वत् तत्रैव । २ । ८१—८३ ।
“ओङ्कारपूज्यास्तिस्रो महायाहुतयोऽयथाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो सुखम् ॥
योऽधीते हन्यह्न्येतास्त्रीणि वर्धायतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमर्भेति वायुभूयः खल्वर्त्तिमान् ॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशि-
ष्यते ॥”)

तस्या नामयुत्पत्तिर्यथा, स्मृतौ ।
“गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥”
सापि ब्रह्मणः पत्नी । यथा,—
“अध्वर्युणा समाहृता एहि देवि । त्वरान्विता ।
उद्धृताश्चामयः सर्वे दीक्षाकालमुपागताः ॥
सावित्र्युवाच ।

लक्ष्मीर्नादापि त्रायाति सती नैव ह दृश्यते ।
हृदायायगे हुता शक्राणी गच्छन्ती त्वह ।
नाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः ॥
ब्रूहि गत्वा विरिचिन्तं तिल्विह सुहृत्तकम् ॥
वदमानां तथाध्वर्युस्त्वक्का देवसुपागमत् ।
सावित्री याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्मणि ॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम ।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव । कालश्चाप्यतिवर्त्तते ॥
यच्च योऽर्थं भवेद्वा तत् कुरुष्व पितामह ! ।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः ॥
पत्नीचान्वा मर्दन्तु शीघ्रं त्वच्च समानय ।
प्रवर्त्तते यथा यक्षः कालहीनो न जायते ॥
तथा शीघ्रं विधिह त्वं नारीं काञ्चिदपानय ।
एवमुक्तस्तथा शक्रो गत्वा सर्वं धरातलम् ॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सर्वास्तास्तु परिगृहाः ।
आभीरकन्या सुरूपा सुभाषा चारुलोचना ॥
ददर्श तां सुचार्वङ्गीं कमलायतलोचनाम् ।
काङ्क्षि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभु । कथ्यताम् ॥
एकाकिनी किमर्थं वीथिमधोऽवतिष्ठसे ।
रूपान्विता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपथी ॥
गोपकन्या अहं वीर ! विज्जेतुमिह गोरसम् ।
समागता हृतादीनां प्रयत्नीष्व यथेष्टितम् ॥
एवमुक्तस्तथा शक्रो गृहीत्वा तां करे ददम् ।
औनीय तां विशालाक्षीं यच्च ब्रह्मा अवस्थितः ॥
कमलाक्षीं स्फुरद्वाङ्गीं पुण्डरीकनिभेक्षिताम् ।
गान्धर्व्यं तदा ब्रह्मा गृहीतुं मन आदधे ॥

इत्थं गायत्री

प्रभुत्वमात्मनो दाने गोपकन्याप्यमन्यत ।
यदेवं मां सुरूपादिच्छत्वादातुमाग्रहात् ॥
नास्ति सीमन्तिनी काचिन्मनो धन्यतरा यतः ।
अनेनाहं समानीता यस्य दम्भोत्तरं गता ॥
एवं चिन्तापरा दोना यावत् सा गोपकन्यका ।
भवत्येषा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो ! ॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम् ।
अनुग्रहेण देवेश ! अस्याः पाणिग्रहं कुरु ॥
गन्धर्व्येण विवाहेन उपवेमे पितामहः ॥” * ॥
अस्या ध्यानं यथा,—
“श्चिता त्वं श्वेतरूपासि प्राश्नाङ्गेन समा मता ।
विभ्रती विपुलाङ्गु कदलीगर्भकोमलौ ॥
एगमङ्गं करे गृह्य पङ्कजसु निर्मलम् ।
वसाना - सने त्रौमे रक्ते चाहुतदर्शने ॥
शशिरभिसंप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे ।
दिशक्कुलपूजाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता ॥
चन्द्रमोगगयुक्तेन सुकुटेन विराजसे ।
सुकुटेन त्रियम्बकेन केशवन्धेन शोभिना ॥
सुजगाभोगसङ्घातौ भुजौ भ्राजयतो दिशः ।
स्तनौ ते कठिनौ देवि ! वर्तुलौ समचक्षुर्कौ ॥
जघनेनातिमुग्धेन त्रिवलीभिश्च संयुता ।
विस्तीर्णस्यजघना सुश्रोणी च वरानना ॥
चारुहृदयगुला अम्बुजाभरणा तथा ।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी ॥”
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुह्यत्वाच्च न
लिखितम् ॥ * ॥ तस्या जपफलं तच्च ब्राह्मणान्
प्रति गायत्रीवाक्यम् ।
“विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्ता वेदमातरम् ।
प्रतिग्रहकृतान् दोषान् प्राश्नाथ हिजोत्तमाः ॥
मदीयेः किलजघ्नेस्तु तारणाय त्रिभिः कृतैः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्तृणादेव नश्यति ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतैर्न तु पुरा कृतम् ।
त्रियुगस्तु सहस्रेण नात्र कार्या विचारणा ॥
अष्टाक्षरा स्थिता चाहं जगद्गामं मया त्विदम् ।
माताहं सर्वदेवानां पदेः सर्वैरलङ्कृता ॥
जप्ता मां परमांसिद्धिं यास्यन्ति हिजसक्तमाः ॥
प्राधान्यं मम जायेन सर्वेषां वो भविष्यति ॥” * ॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
“उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत् यो हि नः ।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः ॥
गायत्रीमन्त्रतोयां दत्तं येनाञ्जलित्रयम् ।
काले सावित्रिकेण स्थापनेन दत्तं जगत्त्रयम् ॥
अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी ।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च ॥
ततोऽपि धर्मशास्त्राणि तेभ्यो गुह्यं श्रुतिर्नृप ! ।
ततोऽपि ह्युपनिषत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका ॥
वाच्यवाचकसमन्वो गायत्र्याः सवितुर्हयोः ।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका
परा ॥
तां देवीमुपतिष्ठन् ब्राह्मण ये जितेन्द्रियाः ।
सूर्यलोकं ते प्रयान्ति क्रमानुक्तिश्च पार्थिव ! ॥”
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

गायत्री

अथ गायत्रीकल्पः ।
“जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः ॥
न सो देव प्रतिशङ्कन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम् ।
हे सन्धे क्षुपतिष्ठेत् गायत्रीं प्रयतः शुचिः ॥
यस्तस्य दृक्क्षेत्रं नास्ति पूज्यतः प्रतीतिरपि वा ।
यज्ञदानरतो विद्वान् माङ्गवेदस्य पाठकः ॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति घोडुशीम् ।
एवं किल्बिषयुक्तस्तु विनिर्देहति पातकम् ॥
उभे सन्धे क्षुपामीन तस्मान्नित्यं हिजोत्तमः ।
इन्द्रस्तस्यास्तु गायत्रं गायत्रीयुज्यते ततः ॥
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता ।
मरीचे ! कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्तिता मया ॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ ! नित्यं सर्वेषु कर्मसु ।
सथाहुतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते कश्चित् ।
दशकृत्वः प्रजप्ता सा राजाद्ध्येयं कृतं लघु ॥
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ।
शतं जप्ता तु सा देवी पापौवशमनी स्मृता ॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी ।
लक्षजाप्येन सा देवि सप्त जन्मानि पातकम् ॥
कोटिजाप्येन विपर्ययः । यदिच्छति तदाप्नुयात् ।
यच्च विद्याधरत्वे वा गान्धर्व्यं देवतेऽपि वा ॥
यच्च यत्र भवेद्वाङ्मा तत्तदाप्नीत्वमंशयम् ।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि ॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम् ।
यथाकथञ्चिच्छपिता गायत्री पापहारिणी ॥
सर्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्मसु निष्ठिता ॥” * ॥
मरीचिरुवाच ।
“विधिना केन कर्मणा गायत्री पापनाशिनी ।
पवित्रा परमा स्त्रीषा सर्वकल्याणसाधिनी ॥
वद्विरुवाच ।
सथाहुतिं सप्रणवां जप्ता मासांश्च घोडुश ।
अपि भूगृहजः पापात् सुचिन्तेऽहरहः कृतात् ॥
सथाहुतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिश्च त्रिभिः ।
अहोरात्रकृतात् पापात् सुच्यते नात्र संशयः ॥
अन्तर्जले त्रिवार्षा गायत्रीं प्रयतस्तथा ।
सुच्यते पातकेः सर्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥
नास्ति सत्त्वात् परो धर्म्मो नास्ति लक्ष्णात् समा
गतिः ।
गायत्र्याश्च समं नास्ति दिवि चेह च पावनम् ॥
हुता च वरदा देवी सर्वकामफलप्रदा ।
गायत्र्याश्च तिलैर्हर्मः सर्वपातकनाशनः ॥
शान्तिकामो यवेः कुर्यादायुष्कामो हृतेन तु ।
कर्मान्तसिद्धिकामस्तु कुर्यात् सिद्धार्थकेनैरः ॥
ब्रह्मवर्चसकामस्तु पयसा च समाचरेत् ।
पुत्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शालिभिः ॥
चौरवृत्तसिद्धिस्तु यद्वपौडोपशान्तये ।
धनकामस्तथा विलोः श्रीकामः कमलैस्तथा ॥
आरोग्यकामः चौराकैः कुर्यात् दूबाङ्गुरैस्तथा ॥

गायत्री

देशोपसर्गं संप्राप्ते तदेव च विधीयते ॥
गुग्गुलेर्गुटिकाभिस्तु कृत्वा होममतन्त्रितः ।
सौभाग्यं महदाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
पायसेन तथा कृत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥*॥
“येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ॥
तं तं काममवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
लक्षणेन शुद्धिसुतपाद प्राणायामश्रुतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्ता क्वातो नित्यमतन्त्रितः ।
प्राणायामास्ततः कृत्वा विधानेनैव बोधः ॥
पूर्वाह्णे जुहुयादमौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भोचया च कणाशी वा फलमूलाग्रनोऽपि वा ॥
चौरशक्तुष्टताहारो भवितुश्च विचक्षणः ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाचरेत् ॥
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति निवृत्तः ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
देया भवति श्रद्धा तु गावो वस्त्राणि काचनम् ।
सर्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्दशभिर्वाय लक्षहोमं समाचरेत् ।
असङ्कीर्णं तथा दोषे श्रुतिस्तत्प्रशान्तये ॥
नास्ति लोके स उपातो यो ह्यतो नोपशान्यति ।
मङ्गलश्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
ग्रहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्त्रैः श्रद्धया तान् ।
इन्द्रायामये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
आहूतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमयाददेत् ।
गणानाम्नेति वा ह्यण्य इमं देवेति चेन्दवे ॥
अग्निर्मूर्धितुधुधुश्च दृष्टव्यतेति प्रयोजयेत् ।
अन्नात् परिश्रुतेनैव सन्नो देवीस्ततः पुनः ॥
कया न इति राक्षोर्भेकेतुं कृतेति केतवे ।
त्राणकेन तु रौद्रस्तु होमयेज्यातवेदसि ॥
सर्वं गायत्रीहोमस्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतयं भूतेभ्यश्च ततः क्रमान् ॥
मरुत्वमग्निं दूर्तं वै यस्मिन् दृष्टे नमामि तम् ।
वरुणं वो रिशा दश वयसुत्वा पथस्य ते ॥
सोमं राजानमवसे ब्रह्मरुद्राय वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
रक्षोर्भेनेव मन्त्रेण होतयं विधिपूर्वकम् ।
हतात्माभिः समिद्धिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
दशैकं प्रति वा कुर्यादष्टाविंशतिमेव च ।
एकेकं प्रति पूर्णां स्यात्तदत्र ऋषिसत्तमाः ॥
ब्रह्मदृष्टोद्भवश्चास्ति तथा दूर्वाङ्कुरोद्भवाः ।
हांतया लक्षहोमे तु गायत्र्याः कामिकं परम् ॥
श्रीकृष्णं पावमानश्च पौरुषं शास्त्रवं तथा ।
रौद्रमैत्रश्च रामश्च व्यष्टसाम दृष्टव्यम् ॥
महाजपस्तु होमान्ते कुर्यात् वै सर्वसिद्धिदम् ।
सन्ध्यां पूर्णां ततो दद्यात् सप्त ते अभिमन्त्रितम् ॥
नमो ब्रह्मणेति चामन्त्र्य सविष्यश्च नवं घटम् ।
रत्नेर्बलिः शुभैर्बलैर्होमश्चैव तु संयुतम् ॥
तत्पुण्येनाभिषिञ्चेत देवस्य स्तेति वै तदा ।
धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेततः क्रमात् ॥
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं यतव्रतः ।
न तस्य शत्रवः सर्वे अपि तिष्ठन्ति कर्हिचित् ॥
न चैव मरको देशे आधिपत्या जायते तथा ।

३२६ गायत्री

अतिदृष्टिरनादृष्टिर्भुवकाः शूलभाः शुकाः ॥
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्वास्तत्र तथेतयः ।
रसवन्ति च तोयानि शस्त्रश्च निरुपद्रवम् ॥
जायते यस्य या चेष्टा धर्मिण्या सा न किं भवेत् ॥*॥
कोटिहोमस्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्वकम् ॥
न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं वृषः ॥
शतं वाय सङ्घं वा य इच्छेन्नितिमात्मनः ।
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विजः ॥
क्षत्रियो वाय वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यद्यदिच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥
सशरीरोऽपि चैत्रस्तु दिवमिच्छेत्तदाप्नुयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ॥
सर्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
कार्या आहूतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्यं शिरश्च ऋषिसत्तमः ॥
आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्तेन वै ऋषे ।
मतिस्थनेव फट्कारं मध्ये नाम प्रकीर्तितम् ॥
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीमानलसमप्रभाम् ।
चातयन्तीं चिन्तयेन् केशेष्वाक्षिप्य वैरिणम् ॥
निदहन्तीं चिन्तयेन् भृङ्गुटीभूषिताननम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात् दूरतः ।
अभिचारेषु होतया राजिका विषमिश्रिताः ॥
स्वरक्तमिश्रं होतयं कटुतेलमथापि वा ।
तत्रापि च विधं देयं होमकाले प्रयत्नतः ॥
क्रोधेन महताविष्टः परान्नाभिचरेद्दधः ।
न ज्ञात्वा यद्दि क्रोधेन भुवं नश्येत् स एव तु ॥
अनागसि न कर्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
स्वल्पागसि न कर्तव्यो ह्यभिचारो महासुने ॥
महापराधं बलिनं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो हन्यान्न स दोषेण लिप्यते ॥
धर्मप्रदाने तु तथा स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्यात् बहुपापं विचक्षणः ॥
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्मितम् ।
हत्यात् प्राप्तापराधस्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे वेदयज्ञी द्विजे जने ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विफलं भवेत् ॥
न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिपद्येत तस्मात्तत्र समाचरेत् ॥
स्यं धात्री विधात्री च सावित्र्याविनाशिनी ।
प्राणायामेन जपेन तथा चान्तर्जलेन च ॥
सयाहूतीकप्रणवा जपया शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या आहूतयः पृथक् ॥
देवतं सविताप्यस्या गायत्रं हृदय एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तमः ॥
कर्मेन्द्रियाणि पक्षेव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्थाः सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अयत्नतश्चिन्तितम् ।
चतुर्विंशत्येतानि गायत्र्याक्षराणि तु ॥
प्रागेव पुरवर्तिविद्धि सुकृतं पञ्चविंशकम् ॥

गारुडं

सप्तलोकाश्च ये चैव महाबाहुतमस्तथा ॥
शिरश्च तत्तथा वायः पुरुषः परमेश्वरः ।
एवंविधा च गायत्री जपया राजसत्तमः ॥
होतया च यथाशक्ता सर्वकामसङ्घट्टिदा ।
सावित्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः क्षयन्ति तः ॥
नायन्ति तत्तुर्लक्षं सर्वशीर्षं सर्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः तदा ॥
अर्थी प्रतियज्ञी वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ।
गायत्रीं जपते यस्तु कल्यस्तुत्याय यो द्विजः ॥
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सङ्गतम् ॥
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”
इत्यादि बह्विपुराणी गायत्रीकल्पनामाध्यायः ॥
गायनः, चि, (गायति सङ्गीतविद्या उपजीव-
तीति । गै + “गुट् च ।” १ । १ । १४७ । इति
गुट् ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे ।
“देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥”)
गानोपजीवी । इति चिकावशेषः ॥ (एतेषा-
ममं विशुद्धब्राह्मणादिभिरग्राह्यं पतितत्वात् ।
यथाह मनुः । ४ । २१० ।
“स्तेनगायनयोश्चान्नं तन्मोर्वाहुर्विकस्य च ॥”
जल्पाकः । इति धरणी । (स्तुतिपाठकः ।
यथा, महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
“सत्यं किलेतुं सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ॥”)
गारिकं, क्री, (गीर्यते भक्ष्यते इति । ग निगरणी
+ “भूवादिगृभ्यो णिञ्चत् ।” उणां ४ । १७० । इति
कर्मणि णिञ्चत् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ॥
गारुडं, क्री, (गरुडस्य इदमिति । गरुड + अण्
ठङिश्च । यद्वा, गरुडं श्रोतारमालम्भ्य भगवता
यदुपदिष्टम् । यद्वा, गरुडेन प्रोक्तमिति । तन्नि-
रुक्तिरुक्ता शिवपुराणी यथा,—
“गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गरुडसंज्ञकम् ।”)
गरुडपुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा,—
गरुड उवाच ।
“मम माता च विनता नागैर्दोसीकृता हरिः ।
यथाहं देवतान् जित्वा चान्तं ज्ञानयामि तत् ॥
दास्यामि मोक्षविष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबली महावीर्यः सर्वज्ञो नम्रादारणः ।
पुराणसंहिताकर्ता यथाहं स्त्री तथा कुरु ॥
विष्णुस्त्वाच ।
यथा त्वयोक्तं गरुड ! तथा सर्वम्भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चान्तं ज्ञानयामि तत् ॥
नागदास्यान्मातरं स्त्रीं विनतां मोक्षयिष्यामि ।
महाबली वाहनम्भं भविष्यसि विवाहिनः ॥
पुराणं मत्प्रसादाहं मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपं त्वं चाविर्भविष्यसि ॥
गारुडं तव नाम्ना तल्लोके स्थातिं गमिष्यसि ।
यथाहं देवदेवानां श्रीः स्याता विनतास्तुतः ॥
तथा स्थातिं पुराणेषु गारुडं गरुडैष्यसि ।
यथाहं कीर्तनीयोऽयं तथा त्वं गरुडात्मनी ॥
मां ध्यात्वा पश्चिमुखेऽहं पुराणं गद गारुडम् ।
इत्युक्तो गरुडो वन । कल्पपायाह पृच्छते ॥

गार्गी

काश्यपो मरुदं सुता वृषं दधमजीवयत् ।
स्वयच्छाद्यमनो भूत्वा विद्याभ्यानजीवयत् ॥
पक्षी ओम् तं स्वाहा जापो विद्वेयं गार्गी

परा ।

गार्गी ॥ गार्गी हि श्रुत्वा रत्नं महात्मकम् ॥
इत्यादि महापुराणे गार्गी प्रश्नाध्यायः नाम
‘द्वितीयः ॥’ (अस्मिन् पुराणे एकोनविंशत्
सहस्रसंख्यकश्लोका वर्तन्ते । यथा, देवीभाग-
वते । १ । ३ । ११ ।

“एकोनविंशत् साहस्रं गार्गी हरिभाषितम् ॥”
अस्य विषयविवरणम् पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
गार्गी विद्या गार्गीपुराणे २०२ अध्यायादौ
द्रष्टव्या ॥ स्वर्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विषयः ।
इति जटाधरः ॥ (गार्गीः गार्गीवर्णस्तस्येदम् ।
गार्गी + अण् । गार्गीवर्ण इव वर्णोऽस्येति भावः) ।
मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा-
रघौ । १३ । ५३ ।

“त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः

सोऽयं वटः ध्याम इति प्रतीतः ।

राशिमणीनामिव गार्ग्यानां

सपद्मरागः फलितो विभाति ॥”

गार्गीकारेण सनारचनयाधितत्वात् महा-
ज्जमेदः । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
“गार्गी मया ह्यहं चक्रे श्रान्तनवस्तदा ॥”
यस्य रचनायां गार्गीकृतित्वविवृतिर्यथा-
तन्नेवाध्याये । ३-८ ।

“गार्गी स्वयं तुष्टे पिता देवव्रतस्तव ।
चक्षुषी च भरद्वाजः क्षतवर्मा च सात्वतः ॥
अन्वत्यामा क्षपस्वेव शिर आस्ता यशस्विनौ ।
त्रिगर्तमंतस्य केकेयेवांघ्रानेन संयुतेः ॥

भूरिश्रवाः शूलः शूलो भगदत्तश्च मारिषः ।
मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
जयद्रथेन सहिता श्रीवायां सन्निवेशिताः ।
एते दुर्योधनो राजा सोदर्यः सातुर्गवतः ॥

विन्दाशुविन्दावावन्धो काम्बोजाश्च शकैः सह ।
पुच्छमासन् महाराज ! मूरसेनाश्च मारिषः ॥
दक्षिणं पश्चिमासाद्य स्थिता यूहस्य दंष्ट्रिताः ।
काकूवाश्च विकुञ्जाश्च सुह्राः कुक्षीटवास्तथा ॥

हृद्द्वयेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिताः ॥”
कदा वास्य यूहस्य प्रयोजनं तदाह मनुः ।
७ । १८६-१८७ ।

“शत्रुसैविनि भिन्ने च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
दण्डयूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा स्रष्टा वा गार्गेन वा ॥”

“कृत्स्नसुखपञ्चाङ्गागः पृथुमथो वराहयूहः ।
यव यव पृथुतरमथो गार्गीयूहः ॥” इति तट्टीका-
क्तु कुल्लूभट्टः ॥

गार्गीकः, पुं, (गार्गीः अधिष्ठातास्य इति
गार्गीः विधिविचारमन्त्रविशेषः । तेन चिकित्-
सति स एव आजीवो यत्येति वा । इति ठक् ।)
विषयैः । इति शब्दरत्नावली ।

गार्गी, स्त्री, (गार्गीनाम्नाख्यायते इति । अण्
ङीप् च ।) पातालगर्गीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गार्गीः अधिष्ठात्री देवता अस्या इति
अण् ङीप् च । गार्गीविद्या । सा च गार्गीपुराणे
२०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)

गार्गीतं, स्त्री, (गार्गीतम् गार्गीतस्य वर्णोऽस्यस्य
गार्गीतम् अधिष्ठात्री देवतास्य वा इति अण् ।)
मरकतमणिः । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
(यथा, माघे । ३ । ५ ।

“तस्योत्सवसत्काचनकुललाय-
प्रत्युभगार्गीततरत्रभासा ।”

पद्मा इति लोके । तस्य नामानि ।

“गार्गीतं मरकतमङ्गमर्भो हरिमणिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गार्गीतपत्तिका, स्त्री, (गार्गीतं मरकतमणि-
स्तद्वर्णसदृशं पत्तमस्याः इति कप् कापि अत
इत्थं ।) पाचीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गार्गीकः, पुं, (गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति । “गर्गा-
दिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्यः
ततः कन् । “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।” ६ ।
४ । १५१ । इति यकारलोपः ।) गर्गस्यापत्यम् ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

गार्गी, स्त्री, (गर्गस्यापत्यं स्त्री । “गर्गादिभ्यो
यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् । “यञश्च ।”
४ । १ । १६ । इति ङीप् “ततो हलस्तद्धितस्य ।”
६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) गर्गस्य स्त्रीप-
त्यम् । इति सुग्वबोधम् ॥ (यथा, हृद्ददारण्यके
पञ्चमप्रपाठके ६ ब्राह्मणे ।

“अथ हेनं गार्गीं वाचकवीं तपस्व्यां वाचकंति
होवाच यदिहं सर्वमपस्वोतश्च प्रोतश्च कस्मिन्
खल्लाप ओताश्च प्रोतास्तेति ॥” दुर्गा । यथा,
हरिवंशे । १७६ । १४ ।

“ह्रीं श्रीं गार्गीं च गार्गीं योगिनीं योगिनीं
सदा ॥”)

गार्गीपुत्रकायणिः, पुं, (गार्गीः पुत्रस्तस्मादागतो
वंशः इति । “पुत्रान्तादन्तरस्याम् ।” ४ । १ ।
१५६ । इति वा फिच् वा कुक् च ।) गार्गी-
पुत्रवंशः । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्रायणिः ।
गार्गीपुत्रिः । इति पाणिनिशास्त्रकारम् ॥

गार्गी, पुं, (गर्गस्यापत्यं पुमान् । “गर्गादिभ्यो यञ् ।”
४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गर्गस्य पुमपत्यम् ।
इति सुग्वबोधकारणम् ॥ (यथा, हृद्ददा-
रण्यके । ४ । १ । “हृद्दवालाकिर्हानूचानो
गार्ग्य आस सहोवाचानातश्च काशं ब्रूते
ब्रुवाणीति ॥”)

गार्गीपत्तः, पुं, (गर्गस्य पत्तस्य बायमिति अण् गार्गीं
गार्गीं वा पत्तः पत्तं यत्र यस्य वा ।) गार्गी-
पत्तवाणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४२ ॥ गार्गी-
पत्तोऽपि ॥

गार्गी, स्त्री, (गर्गी एव इति । चतुर्वर्णादित्वात्
स्त्री अण् ।) जिह्वा । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
“पीत्वा जलानि जिह्वास्मिन् गार्गी ॥”

गालिनी

गार्गीपत्तः, पुं, (गार्गीपत्तस्य पत्तं पत्तः यस्य
यत्र वा ।) गार्गीपत्तयुक्तवाणः । (यथा, महा-
भारते । ४ । ४८ । २५ ।

“न हि गार्गीवर्णिक्ता गार्गीपत्ताः सुतजनाः ।
अन्तरेष्वेव तिष्ठन्ती गिरीणामपि दारणाः ॥”)

गार्गी, स्त्री, (गर्गीणी सन्धः इति । “भिन्ना-
दिभ्यो ङ् ।” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।)
गर्गीणीसन्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥

गार्गीपत्तः, पुं, (गर्गीपत्तयुक्तमानस्तेन संयुक्तः इति ।
“गर्गीपत्तिना संयुक्ते ञः ।” ४ । ४ । ६० । इति
ञः ।) गर्गीपत्तयुक्तमानस्तेन संयुक्तः ।
इत्यमरभरतौ ॥ यज्ञीयानिविशेषः । (यथा,
ऋग्वेदे । १० । ८५ । २७ ।

“इह प्रियं प्रजया ते सन्ध्याता-
मस्मिन् गार्गीपत्ताय जायते ॥”

भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्गीपत्तामित्येव पुत्रा-
दिना वेदितव्यः इत्युपदिदेश भगवान् मनुः ।
यथा । २ । २३१ ।

“पिता वै गार्गीपत्तोऽभिर्माताभिर्देवैश्च
स्वतः ॥”)

गालनं, स्त्री, (गाल्यते इति । गल् + णिच् + भावे
लुट् ।) चारणम् । ह्येकं गङ्गान् इत्यादि
भाषा ॥ यथा, “तथा पचेत् यथा दाहकादि-
न्यातिशेधिल्यमङ्गलानरहितोऽन्तराप्रकाशश्च-
र्भवति ।” इति भवदेवभट्टः ॥

गालनः, पुं, (गाल्यते नाशयतेऽज्ञानमनेन इति ।
गल् + णिच् + घञ् । गालः वेदान्तादिज्ञानप्रति-
पादकशास्त्रं तं वाति गच्छति जानाति वा ।
वा + कः ।) सुनिविष्टः । (यथा, भागवते ।
८ । १३ । १५ ।

“गालनो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्रः क्षपस्तथा ॥”
लोपट्टः । इति मेदिनी । वे । ६७ ॥ अतलोपः ।
इत्यमरटीकायां स्वाभौ । केन्दुकट्टः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गालिः, पुं, (गाल्यते विक्रियते । अवगमात्रेण
मनो यस्मात् येन वा । गल् + ण् ।) प्रापः ।
इति त्रिकाशेषः ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।

“इति ददतु गालीर्गालिमनो भवन्तो
वयमपि तदभावान्नालिदानेऽसमर्थाः ॥”)

गालितः, त्रि, (गल् + णिच् + कर्मणि क्तः ।) द्रवी-
कृतः । गलान इति भाषा ॥ यथा,—

“गालितस्य सुवर्णस्य षोडशशिन सौसकम् ॥”
इति रत्नावली ॥

कृतगालनः । यथा । “तथा पचेत् यथा अगा-
जितमण्डश्चर्भवति ।” इति कालेशः ॥

गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यविद्यामिति ।)
गल् + णिच् + णिनि + ङीप् ।) सुद्राविशेषः ।
यथा,—

“कनिष्ठाङ्गुलिकौ सक्तौ करयोरितरेतम् ।
तर्जनी मध्यमानामा संयुता भुजवर्जिता ॥
सुद्रेषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खलोपरिचालिता ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

गिरिः

गालोडनं, स्त्री, (गा: इन्द्रियाणि आलोचयन्ते प्रमा-
दन्तेनेन। गो + आ + लोडि + कर्त्तृन् लुट्।
निपातनात् साधुः।) उन्मादः। रोगः। सर्व-
त्वम्। इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात् ॥

गालोडितः, त्रि, (गालोडः उन्मादरोगः सञ्जातो-
ऽस्य। इतश्च।) उन्मादः। रोगः। सर्वः। यथा,
“उन्मादशीले रोगार्त्तं सर्वं गालोडितः स्मृतः ॥”
इति दुर्गासिंहकृतकलापट्टीकायां त्रिलो-
चनदासः ॥ गोलोडितोऽपि पाठः ॥

गालोड्यं, स्त्री, (गोभिः पशुविशेषैरालोच्यते भक्त-
णाय इति। गो + आ + लोडि + कर्मणि यत्-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) पद्मबीजम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गावौ, पुं, (गोशब्दस्य द्विवचनेन निष्पत्तिरिति
बोध्यम्।) ग्रामः। यथा

“एकैरेन तथा द्वाभ्यां वचनेस्त्रिभिरेव च।

भाकाङ्गत्वप्रयुक्तं नाम पञ्चविधं स्मृतम् ॥

एकवचनसाकाङ्गत्वमुक्तं एकविंशत्यादिशब्दे।

उभपदं द्विपदं पुण्यवन्तपदं सर्वेदे अश्वनादि-

पदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोपदश्च

द्विवचनमात्रेणाकाङ्गम्। इति। तदा गावौ ग्राम

इत्यादाविव साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति

वदन्ति ॥” इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

गाह, ऊ ड विलोडने। इति कविकल्पद्रुमः ॥

(आं आत्म-सर्क-सट्।) ड, गाहन्तां महिषा

निपानसलिलमिति शाकुन्तले। ऊ, अगाहिष्ट

अगाह। इति दुर्गादासः ॥

गिरा, स्त्री, (ग + भावे क्तिप् स्त्रियां टाप्।) वच-

नम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“तां गिरां करुणां

श्रुत्वा ॥” इति दशरथविलापनाटकम् ॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं ग्रियते स्मृतं

गुरुत्वाद्वा। “कृमृष्टपृष्ठटिभिदिद्विदिभ्यश्च।”

उणां। ४। १४०। इति डः क्तिच।) पर्वतः।

इत्यमरः। २। ३। १॥ (पर्वतानां अष्टाव

पूजनीयाः कुलाचलत्वात्। यदुक्तम्,—

“मेरुमन्दरकेलासमलया गन्धमादनः।

महेन्द्रः श्रीपर्वतश्च हेमकूटरुथैव च।

अष्टावेते तु सम्पूज्या गिरयः पूर्वदिक् क्रमात् ॥”

इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गेखुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५० ॥ चल्-

रोगविशेषः। इति मेदिनी। रे। २३ ॥ पार-

दस्य दोषविशेषः। यथा, रत्नावल्याम्।

“नागो वज्रो मलो वज्रश्चाख्यश्च विधं गिरिः।

असत्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः ॥”

सञ्ज्ञासिनी पद्धतिविशेषश्च ॥ (तत्र प्रथमत-

स्तान्तिकगिरिसञ्ज्ञासिलक्षणं यथा,—

“सहोर्द्धवाहुयो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः।

सर्वत्र समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः।

इष्टदेवीधिया नारीं स गिरिः परिकीर्तितः ॥”

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरेव स्वार्थे कन् टाप् च।)

बालमृषिका। इत्यमरः। २। ५। १२ ॥ (स्वनाम-

ख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी। सा हि गिरेः

कोलाहलाख्यपर्वतात् शक्तिमत्ता नद्यां जात-

त्वात् गिरिकेति नाम्ना विभुता। यथा, महा-

भारते। १। ६३। ३३—३६।

३२८

गिरिका

“तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः।

पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दश ॥”

तत्र गिरिर्लक्षणम्। यथा, प्राणतोषिणी अव-

धृतप्रकरणे।

“वासो गिरिवरे निबं गीताभ्यासे हि तत्परः।

गम्भीराचलवृद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते ॥”

यद्वैष्णवीयश्रवणस्य द्वादशपुत्राणामन्यतमः।

यथा, भागवते। ६। २४। १५—१६।

“अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादशविभुताः।

आसङ्गः सारमेयश्च न्यदरो गृहद्विहिरिः ॥”)

गिरिः, स्त्री, (गृ + भावे डः क्तिच।) निगरणम्।

इत्यमरः। ३। २। ११ ॥ गेला इति भाषा ॥

बालमृषिका। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पूज्ये त्रि। इति मेदिनी। रे। २४ ॥

गिरिकाण्टकः, पुं, (गिरेः पर्वतस्य कण्टक इव तन्ना-

शकत्वात्तथात्वम्।) वज्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गिरिकदम्बः, पुं, (गिरिसमुत्पन्नः कदम्बः।) नीपः।

धाराकदम्बः। इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकदली, स्त्री, (गिरिसञ्जाता कदली।)

पर्वतीयकदली। तत्पण्यायः। गिरिरम्भा २

पर्वतमोक्षा ३ अरण्यकदली ४ बहुबीजा ५

वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्गुभा ८ अस्या

गुणाः। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। बलवीर्यवृद्धि-

कारित्वम्। त्वचत्वम्। लघ्नापित्तदाहशोष

प्रशमनत्वम्। दुर्जरत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति

राजनिर्घण्टः ॥

गिरिकर्णिका, स्त्री, (गिरौ गिरिमधिकृत्य कर्णि-

कैव प्रतिभातीत्यर्थः। यद्वा, गिरिः समेरुपर्वतः

कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत

इत्वम्।) पृथिवी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेत-

किणिहीवृत्तः। अपरगणिता। इति राज-

निर्घण्टः ॥ (अस्या अवहारो यथा,—

“गुडपुष्पसारशिखरितखलुगिरिकर्णिका

हरिद्राभिः।

अञ्जनगुडिका श्रमयति विह्वलिकां त्रिकटु-

सनाथा ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिशंखेष्टमिमांसाधिकारे ॥)

गिरिकर्णी, स्त्री, (गिरौ बालमृषिकायाः कर्ण इव

पल्लमस्याः।) अपराजिता। इत्यमरः। २। ४।

१०४ ॥ (अस्याः पण्याया यथा,—

“गवाक्ष्यन्धखरी श्वेता श्वेतभङ्गापराजिता।

द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवाक्षी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पार्वतीयापराजितार्थे पण्याया यथा तत्रैव,—

“गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता कपित्थ ॥”

यवासः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरेव स्वार्थे कन् टाप् च।)

बालमृषिका। इत्यमरः। २। ५। १२ ॥ (स्वनाम-

ख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी। सा हि गिरेः

कोलाहलाख्यपर्वतात् शक्तिमत्ता नद्यां जात-

त्वात् गिरिकेति नाम्ना विभुता। यथा, महा-

भारते। १। ६३। ३३—३६।

गिरिजा

“राजोपरिचरेत्वेवं नाम तस्याथ विभुतम्।

पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शक्तिमतीं गिरिः ॥

अरौत्सीत् चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः

किल ॥

गिरिं कोलाहलं तन्मु पदा वसुरताडयत् ॥

निश्चक्राम ततस्तेन प्रह्वारविवरेण सा।

तस्यां नदामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् ॥

तस्माद्भिर्मोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत्।

यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ॥

वसुवसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः।

चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां वृषः ॥

वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदयत्।

चतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः ॥”)

गिरिकाणः, पुं, (गिरिणा अक्षिरोगविशेषेण काणः

एकचक्षुर्होणः।) गिरिरोगेणैकचक्षुर्होणः।

इति सिद्धान्तकौमुदासुणादित्तिः ॥

गिरिगुडः, पुं, (गिरिः गिरौ वा जातः गुडः गुडित-

वर्त्तुल इव।) गेखुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५३ ॥

गिरिजं, स्त्री, (गिरौ जायते इति। जन् + डः।)

अम्भकम्। शिलाजतु। शैलजम्। लोहम्।

इति मेदिनी। जे २३ ॥ गेरिकम्। इति राज-

निर्घण्टः ॥

गिरिजः, पुं, (गिरौ जायते इति। जन् + डः।)

मधुकण्टकविशेषः। तत्पण्यायः। गौरश्राकः २

मधुलः ३ खलपत्रकः ४। इति रत्नमाला ॥

गिरिजा, स्त्री, (गिरिर्हिमालयपर्वतात् हिमगिरे-

रधिष्ठातृदेवादिति तात्पण्यार्थः जायते। जन् +

डः स्त्रियां टाप् च। हिमालयस्य अधिष्ठातृत्वे

प्रमाणं यथा, कुमारः। १। १।

“अस्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा

हिमालयो नाम नगाधिराजः ॥”

“देवता आत्मा यस्य सः। एतेनास्य वक्ष्यमाण-

मेनकापरिणयपार्वतीजननादिचेतनव्यवहार-

योग्यत्वसिद्धिः।” इति टीकाक्षमल्लिनाथः।)

पार्वती। (यथा अनर्घराचवे। ४ र्थ अङ्के ३३।

“स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव

देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यस्यै ॥”

गायत्रीरूपा देवी। यथा, देवीभागवते।

१२। ६। ४३।

“गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुडध्वजवल्गुभा ॥”

गङ्गा। इति सुतपत्तिलब्धोऽर्थः ॥ गिरौ पर्वते

जायते इति। जन् + डः।) मातुलुङ्गी। इति

मेदिनी। जे २४ ॥ (अस्याः पण्याया यथा,—

“मातुलुङ्गी सुगन्धान्या गिरिजा पूतिपुष्पिका।

अत्यन्ता देवदूती च सा कचिन्मधुकुटुमी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

श्वेतवृद्धा। इति रत्नमाला ॥ सुद्रपाबाख्यभेदा।

त्रायमाण लता। कारोदचः। मल्लिका। गिरि-

कदली। इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिजामर्जं, स्त्री, (गिरौ पर्वते अम्भे अम्भरवादि-

त्यर्थः जायते इति। जन् + डः। गिरिजम्। तद-

मति गच्छति। अम् + कलच्। यद्वा, गिरिजे

अमर्णः) अमर्णम् । इत्यमरटीकायां रायसुक्रुटः ॥
(अमरवजातले प्रमाणं यथा, भावप्रकाशः ।

“पुरा वधाय विप्रस्य वञ्चना वञ्चमुद्रितम् ।

विष्णुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥

ते निपेतुर्धनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् ।

तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभकम् ॥

• तद्वच्चं वञ्चजातत्वादभ्रमभ्रवोद्भवम् ॥”

अभकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥

गिरिज्वरः, पुं, (गिरिः पर्वतस्य ज्वर इव तद्भेदक-

• त्वात् । गिरिं ज्वरयतीति वा । ज्वर + गिच् +
अच् ।) वञ्चः । इति शब्दरत्नावली ॥

गिरितः, त्रि, (गिन् + कर्मणि क्तः लस्यः अच् ।)

• गिरितः । भञ्जितः । इत्यमरटीकायां राय-
सुक्रुटः ॥

गिरिधातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः । शाकपार्थिव-
वन्धपदलोपिसमासः ।) गैरिकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

गिरिनिम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतोनिम्ब इव ।) महा-
रिष्टवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिपौतः, पुं, (गिरिसम्भूतः पितृवृक्षविशेषः ।)

परुषकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिपुष्पकं, स्त्री, (गिरिजातं पुष्पकम् ।) शैले-
यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्वतः प्रियो यस्याः
अथाहृतविचरणायेति भावः ।) चमरीगवौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिभित्, [द्] पुं, (गिरिं भिनत्ति भित्वा उत्त-
पद्यते इति । भिद् + क्तिप् ।) पाषाणभेदक-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

गिरिभूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति । भू +
क्तिप् ।) क्षुद्रपाषाणभेदाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिभूः । पर्वतभूमिः । (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६१५ ।

“सकलकटकैकमण्डनि ।

कठिनीभूताशये शिखरदन्ति ।

गिरिभुव इव तव मन्ये

मनः शिला समभवच्छिखि ! ॥” * ॥

गिरिर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठातृदेवादित्यर्थः
भवतीति । भू + क्तिप् ।) पार्वती ॥

गिरिमल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकैव मध्य-
पदलोपिसमासः ।) कुटजवृक्षः । इत्यमरः ।

२ । ४ । ६६ ॥ (यथास्याः पर्यायाः ।

“वृक्षकः शक्रपर्यायो वत्सको गिरिमल्लिका ।

कुटजस्तत्फलश्चेन्नयवश्चापि कलिङ्गकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गिरिमाणः, पुं, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य
उच्छ्रयत्वेनेति शेषः ।) हस्ती । इति शब्द-
रत्नावली ॥

गिरिभूतः, [द्] स्त्री, (गिरिः पर्वतस्य भूत भूतिका ।)

गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः । (अवहारोऽस्याः
यथा,—

“गिरिभूतनागररुडिकाशयोजितो वहिर्लेपः ।

कुर्वते वचसा मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिगंसंयुक्ते नेत्ररोगाधिकारे ॥

गिरिभूतः, स्त्री, (गिरिभूतो भूतिकाया भवतीति ।

भू + अच् ।) गैरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिभेदः, पुं, (गिरिभेद इव ।) वटखदिरः ।

इति रत्नमाला ॥ इतिभेद इति वा पाठः ॥

गिरियकः, पुं, (गिरिं पर्वतमाश्रित्य आत्मनिर्माणतां
याति प्राप्नोतीति । या + कः ततः संज्ञायां

कन् ।) गेष्कुकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥

गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिरुत्यात्मसत्तां
यातीति । या + क्तिप् । ततः संज्ञायां कन् ।)

गेष्कुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गिरिवासी, [न्] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वस-
तीति । वस् + णिनिः । गिरिं वामयति सुरभी-

करोतीत्येकं । वस् + करोतिरर्थे गिच् णिनिः ।)

हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसित्वेनास्त्यस्य
इति । “लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शने-

लचः ।” ५ । २ । १०० । इति शः । यद्वा, गिरौ

केलासाख्यपर्वते आध्यात्मिकार्थं तु नित्यशुद्ध

मनसीत्यर्थः शने विराजते इति । यद्वा, गिरिं

त्रिगुणवृत्तात्मकं मनः श्रयति तनूकरोति विशुद्धं

करोति श्ररणागतभक्तसाधकानाम् । श्री डल

श्रयने शो यच्छेदे वा गिरौ कृन्दमि डः । लोके

तु कृन्दसानां कचिद्भाषायामपि प्रयोग इति

आशुशुचिग्विदित्याह स्वामी ।) शिवः । इत्य-

मरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४१ ।

“इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो

श्रगाधिराजस्य वचो निश्रम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्

आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥”)

गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्वतस्थभुवं शाल-
यते शोभयते इति । शल् + गिच् + णिनिः नान्त-

त्वात् डीप् च । गिरिं बालस्थिकाकर्णं शलते

आघते निजपत्न्यावयवेनेत्येकं । शल् आघायां +

णिनिः डीप् च ।) अपराजिता । यथा,—

“पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।”

इति वामनपुराणम् ॥

गिरिशङ्खः, पुं, (गिरिः शङ्खमिवाकृत्यास्त्यर्थेति
अच् । शुखादखोत्तलनसमये शङ्खसादृश्या-

दस्य तथात्वम् ।) गणेशः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (गिरिः शङ्खमिति विग्रहे स्त्री । पर्वत-

शिखरम् । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । १५ ।

“गजैर्निपतितैर्नैर्गिरिशङ्खैरिवावृतः ॥”

गिरिसारः, पुं, (गिरिः सार इव ।) लौहम् ।

(यथा, गोः रामायणे । ६ । ७८ । १६ ।

“तत्तेलघौतं विमलं गिरिसारमयं मज्जत् ।

शङ्खं परमसंक्रुद्धो बालिपुत्रे न्यपातयत् ॥”)

वङ्गम् । मलयपर्वतः । मेदिनी । रे । २६१ ॥

गिरिसुता, स्त्री, (गिरिर्हिमालयपर्वताधिष्ठातुः
सुता पुत्री ।) पार्वती । यथा,—

“अवतु वो गिरिसुता शशिस्तः प्रियतमा

वसतु मे हृदि सदा भगवतः पद्मगम् ॥”

इति कृन्दोमञ्जरी ॥

(तथाच पञ्चतन्त्रे । १ । १७५ ।

“अतुं वाञ्छति शान्भवो गणपतेराखं क्षुधार्तः
फणी

तच्च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
नागाग्रनम् ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५२ ।

“गुह्याम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा ॥”

गिरिशः, पुं, (गिरिः कैलासस्य ईशः ।) शिवः ।

(यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ३३ ।

“चिन्तामेव न वेष्टमनि प्रियतमे किं चिन्तय
स्यान्नव-

यावन्मीढ्रिसुता जयन्नवतु वः सुहृदा गिरिशो-
रनिशम् ॥”

गिरिणां पर्वतानामीशः श्रेष्ठः ।) हिमालय-
पर्वतः । (गिरिं वाचां शास्त्राणां वा ईशः ।)

वृहस्पतिः । इति मेदिनी । श्रे । १६ ॥

गिलः, पुं, (गिल् + “ङ्गुपधेति ।” ३ । १ । १३५ ।

इति कः ।) जम्बीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गिलग्राहः, पुं, (गिलं गृह्णाति गिलं यथा स्यात्
तथा गिलेन गिलनेन वा गृह्णाति धारयति

इति तात्पर्यार्थः । गृह् + अण् ।) नक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

गिलनं, स्त्री, (गिल् + भावे लुट् ।) गिरणम् ।

भक्षणम् । इत्यमरटीका ॥ (यथा, हारीते प्रथमे

स्थाने प्रथमेऽध्याये ।

“चञ्चलं गिलनञ्चापि कासितं न्वासितन्तथा ।

नीचोच्चञ्चैव गम्भीरं वर्ज्येत् पाठकं सुधीः ॥”)

गिलः, स्त्री, (गिल् + भावे इन् ।) गिलनम् ।

इत्यमरटीका ॥

गिलितं, त्रि, (गिल् + कर्मणि क्तः । गिलिर्जाता-
ऽस्येति तारकादित्वादित्येके ।) भक्षितम् ।

इत्यमरः । ३ । २ । ११० ॥

गिणः, पुं, (गायति सामर्थ्यं गायतीति वा ।
गै गाने । “इणो गादाभ्यां किङ्गा ।” इति

उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण इणः । किदभाव-

पत्ने तु “गादाभ्यां इणञ्च ।” उणां । ३ । १६ ।

इति इणञ्च प्रत्ययनियमत्वात् गेणुरित्वेवपदं

स्यात् ।) सामवेदेवेत्ता । गायकः । इत्युणादिकोषः ॥

गीः, [र्] स्त्री, (ग + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।)

वाक्यम् । सरस्वती । इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥

गीतं, स्त्री, (गीयते इति । गै गाने + भावे क्तः ।)

गानम् । इत्यमरः । १ । ६ । २५ ॥ तस्य लक्षणं

यथा,

“धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः ।

तत्र नादात्मको धातुर्मातुरन्तरसञ्चयः ॥” * ॥

तद्विधं यथा,—

“गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यत्नगात्रविभागतः ।

यत्नं स्यादेणुवीणादि गात्रन्तु मुखञ्च मतम् ॥”

अपि च ।

“निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते ।

अनिबद्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना ॥
यद्वा गमकधातुसौरेर्निबद्धं विना कृतम् ।
निबद्धं भवेद्गीतं तालमानरसाक्षितम् ॥
कन्दो गमकधातुसौर्वर्णादिनियमैः कृतम् ॥
अग्निः पाथ्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाच्चायज्येणः स्मृतः ॥”

अथ संगीतलक्षणम् ।

“तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते ।
नृत्यस्यानुगतं रङ्गे तत् संगीतकमुच्यते ॥” * ॥
अथ गीतप्रशंसा ।

“सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनेव स वञ्चितः ॥
संसारदुःखदधानामुत्तमानामनुग्रहात् ।
प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्ध्वत्रिकमिदं मतम् ।
तूर्यशब्दो नृदङ्गे स्यात् मुरजेऽपि च दृश्यते ॥
गीतञ्चो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः ।
वनादायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥

कतिचमनुकृतये किमतः परं
फणिवरोऽश्वतरो वत पञ्चमः ।

अपि नृतां यद्वाप मन्त्रालसां
मधुरगीतवशीकृतशङ्करः ॥

परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलं वशीकृतम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिबीजं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समदना नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्षमगलं सुधांशुकिरणप्रदीपिना यामिनी ।
चित्तज्ञाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः
सेवकाः

शुद्धं गीतफलं कवित्वमनुलं संसारसारा मताः ॥”
“शुद्धशालगसङ्कीर्णभेदाङ्गीतं त्रिधा मतम् ॥”
शुद्धं च विंशतिर्यथा,—
“एला सोऽद्यभवा सपादकरणं तत्पञ्चतालेश्वरः
कैरातसरचक्रपालविजया गद्यं त्रिभिर्द्विस्तथा ।
टङ्कीवर्णसरः पुटौ द्विपदिका सुक्तावली माहका
लम्बो दण्डकवर्णनीति कथिताः शुद्धास्तु ते
विंशतिः ॥”

एलादीनामेतेषां विंशतिसंख्याकानां प्रबन्धगीता
नामङ्गानि षट् भवन्ति । तथा च ।

“पदं तानो विरुद्वच तालः पादः स्वरस्तथा ।

एलादीनां षडङ्गानि कथितानि विरिञ्चिता ॥

पीनरक्तं न देशीये गीते दोषोऽभिजायते ।

श्रीश्रीचारुण वर्णानां तथा चैव प्रसारणे ॥

लिङ्गात्यन्ते विसन्धौ च संयुक्तातरमोचने ।

परिवर्त्तेऽधराणाञ्च ब्रह्मदीर्घयनिक्रमे ॥” * ॥

अथ शालगसूत्रम् ।

“ध्रुवको मङ्गकश्चैव प्रतिमङ्गो निसारकः ।

वासकः प्रतिलाभश्च तथान्या चैकतालिका ॥

यतिश्च भुमिरिञ्चेति शालगं सूत्रमीरितम् ॥” * ॥

अथ सङ्कीर्णसूत्रम् ।

“धैत्रो मङ्गलकस्तथा न गङ्गाका चर्चातिनाटोन्नवी

दोहा स्यादङ्गुलस्तथा गुणवली गीता च
गोविन्दया ।

हेम्नोकोऽप्यथ कारिका त्रिपदिकेतानि काम-
द्विधा

संक्षेपेण चतुर्दशः प्रकटिताश्चान्यधमानि क्रमात् ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(सङ्गीतस्यान्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ **)

गीयते स इति । गे शब्दे + कर्मणि क्तः ।)

शब्दिते च । इति मेदिनी । ते । १६ ॥

गीतमोदी, [न] पुं. (गीतेन सङ्गीतेन मोदते

इति । सुट् + “नन्द्यहीति ।” ३ । १ । १३४ ।

इति णिनि ।) किररः । इति शब्दरत्नावली ॥

(सङ्गीतागुराणि चि ॥)

गीता. स्त्री, (गीयते सा आत्मविद्योपदेशात्मिका

ब्रह्मत्वोपदेशमयी कथा यत्र । गे + क्त ।)

ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु

अर्जुनस्य मोहनवृत्तार्थं महाभारतीयभीष्म-

पञ्चान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिका-

द्यादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा,—

“भारते सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृतः ॥

गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ॥

इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कचयेण हि ।

कर्म्मोपास्तज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥”

इति नीलकण्ठः ॥

“गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरेः ।

या सयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृता ॥”

इति स्वामी ॥

(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमद्भिर्मधुसूदनसरस्वती-
पादैर्विस्तरशो गीतागूढार्थदीपिकायां दर्शितम् ।
तद्व्याख्या,—

“सञ्ज्ञेतु कस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।

परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥

सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।

यत्प्राप्तये समारम्भा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥

कर्म्मोपास्तस्तथाज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।

तद्वाष्टादशाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥

एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्ष्येत् ।

कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्वययोः ॥

यतः समुच्चयो नास्ति तयोरेतिविरोधतः ।

भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्तिता ॥

उभयानुगता सा हि सर्वविघ्नापनोदिनी ।

कर्म्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥

तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्प्रागवर्त्मना ।

त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥

द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।

भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्यते ॥

तृतीये तु तयोरेक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।

एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥

प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वर्ण्यते ।

सुक्तिसाधनपर्वेऽहं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥

निष्कामकर्म्मनिष्ठानं त्यागात् काण्डनिष्ठद्वयोः ।

तत्रापि परमो धर्म्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥

जीवपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ।

नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुहृत्तदा ॥

इहास्तु चार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।

ततः श्रमादिसम्यक्ता सञ्ज्ञासो निष्ठितो भवेत् ॥

एवं सर्वपरित्यागात्मस्तु चा जायते दण्डा ।

ततो गुरुपसदनसुपदेश्यहस्ततः ॥

ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।

सर्वसुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥

ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।

योगशास्त्रस्य सम्यक्सुपशीर्णं भवेद्विद्वत् ॥

जीवदोषे ततश्चित्तं वाक्यातत्त्वमतिर्भवेत् ।

साक्षात्कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥

अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वमन्वसतो भवेत् ।

तत आवरणे जीवे जीयेते भ्रमसंशयौ ॥

अनारब्धानि कर्म्मणि नश्यन्त्येव समस्ततः ।

न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥

प्रारब्धकर्म्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ।

सा सर्वतो बलवता संयमेनोपशान्त्यति ॥

संयमो धारणा ध्यानं समाधिश्चित्तं यत्तिकम् ।

यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥

ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति इतम् ।

ततो भवेन्नोनाशो वासनाक्षय एव च ॥

तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाक्षय इत्यपि ।

युगपन्नितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दण्डा भवेत् ॥

विद्वत्सञ्ज्ञासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।

प्रागसिद्धो य एवांशो यतः स्यात्तस्य साधने ॥

निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।

निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥

शुचिष्ठते स्वतत्त्वादे द्वितीये परबोधितः ।

अन्ते शुचिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥

एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्विरिञ्चो ब्रह्मवादिनाम्

गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥

अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।

एतस्य कृतकत्वत्वात् शास्त्रमस्मान्निवर्त्तते ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा शिरा ।

सर्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥

पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।

अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते स्ववशोऽपि सः ।

अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥

यदि प्राग्भवसंस्कारस्यापि नित्यत्वात् कश्चन ।

प्रागेव कृतकत्वः स्यादाकाशफलपातवत् ॥

न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारम्भमिच्छते ।

प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्दुर्बुद्ध्या भगवत्कृपा ॥

एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।

विधेया भगवद्भक्तिस्तौ विना सा न सिध्यति ॥

जीवन्मुक्तिदशायाम् न भक्तेः फलकल्पना ।

अदेष्टव्यादिवर्त्तते स्मभावो भजनं हरेः ॥

आत्मारामाच्च सुनयो निर्यन्त्या अप्युत्क्रमे ।

कुर्वन्त्यहेतुको भक्तिमित्यभुतशुभो हरिः ॥

गीतासा

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिनिश्चिन्त्यते ।
इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं सुख उच्यते ॥
एतत् सर्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
अतो यास्मात्तुमेतस्मै मन उतसहते भूषम् ॥
निष्कामकर्मालुप्तानं नृणं मोक्षस्य कीर्तितम् ।
श्लोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
यतः सुधर्मविभ्रंशः प्रतिसिद्धस्य सेवनम् ।
फलाभिसन्धिपूर्णा वा साहचकारा क्रिया भवेत् ॥
आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाश्रमभिः ।
पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥
दुःखं स्वभावतो ज्ञेयं सर्वेषां प्राणिनामिह ।
अतस्तत्साधनं त्वार्यं श्लोकमोहादिकं सः ॥
अनादिभवसन्ताननिर्गुरुं दुःखकारणम् ।
दुःखं श्लोकमोहादि केनोपायेन ह्यीयताम् ॥
एवमाकाङ्क्षाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ।
बुधोऽप्ययुराहेदं भगवान् प्राश्नुततमम् ॥”)
एतद्व्याख्याः श्रीभागवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामा-
यणोक्तरामगीताश्वमेधिकपर्वोक्ते ब्राह्मणगीता-
नुगीते देवीभागवतोक्तभगवतीगीता शिवगीता
इत्याद्याः सन्ति ॥
गीतासारः, पुं, (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादि-
शास्त्राणां वा सारो यत्र इति वा । सुत्वर्यं संज्ञे-
पेण समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां
सारार्थं गीतो यत्र इति तात्पर्यार्थः ।) अर्जुनं
प्रति श्रीकृष्णोक्तसुत्वर्यं शास्त्रादियोगः । यथा, —
श्रीभगवानुवाच ।
“गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्जुनायोदितं पुरा ।
अष्टाङ्गयोगः सुत्वर्यं सर्ववेदान्तसारगम् ॥
आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्जितः ।
रूपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वादिलोचनम् ॥
करणत्वात्तन्मोक्षोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यतः ।
विज्ञानरहितः प्राणः सुषुप्ते हि प्रतीयते ॥
नाहमात्मा च दुःखादिसंसारभिसमन्वयात् ।
विभ्रम इव दीप्तार्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे ह्यतस्थो ज्ञेयात्मनात्मनः ।
श्रीचादौ न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ॥
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च चैत्रज्ञस्तानि पश्यति ।
स्वानां मनसा रक्षन्तीन् यदा सत्यं नित्यं च ॥
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
ज्ञानसुतपद्वते पुंसां ज्ञयात् पापस्य कर्मणः ॥
यथादर्शतलप्रस्थे पश्यत्यात्मानमात्मनः ।
इन्द्रियस्थीन्द्रियार्थाश्च महाभूतानि पञ्च च ॥
मनो बुद्धिमहङ्कारमयक्तं पुरुषं तथा ।
प्रसंख्याय परावामौ विमुक्तो बन्धने भवेत् ॥
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च ।
मनश्चेवाप्यहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य च पावकः ॥
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिश्च प्रकृतावपि ।
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
अहं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ।
द्विर्दृष्टेभ्यः स्वातो यः पुरुषः पञ्चविंशतः ॥
विवेकात् केवलीभूतः यद्विंशमनुपश्यति ।
नवहारमिदं गेहं त्रिस्थानं पञ्चवाचिकम् ॥

चैत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स वरः कविः ॥
ज्ञानयज्ञस्य सर्वाणि कलां नार्हन्ति योऽङ्गीम् ॥”
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।

इति गारुडे २३३ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यमाश्च नियमाः पार्थ । आसनं प्राणमंयमः ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणाश्चैन । सप्रमी ॥
समाधिरयमष्टाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ॥
अक्लेशजननं प्रोक्तं भूतानां यदहंसनम् ।
अहिंसा परमो धर्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेद्विंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥
सर्वाङ्गोवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं सर्वं हि हिंसायां धर्मार्थमपिधीयते ॥
यद्गतहितमत्यन्तं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
सर्वं ब्रूयान् प्रियं ब्रूयान् न ब्रूयान् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नावृत्तं ब्रूयान् एष धर्मः सनातनः ।
यत्र द्रव्यापहरणं चौर्याहाय बलेन वा ॥
स्तेयं तस्यानाचरणमस्तेयं धर्मसाधनम् ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ॥
सर्वत्र मेधुनत्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापन्नस्वपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन वञ्चयेत् ।
द्विधा शौचं नृज्जलाभ्यां वाच्यं भावादधान्तरम् ॥
यदृच्छालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
मनसञ्चिन्त्रियाणाश्च ऐकार्यं परमं तपः ॥
शरीरप्रोषणं वापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
वेदान्तश्रुतसदीयप्रणवादिजनं बुधाः ॥
सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिसारणपूजादिवाङ्मनःकायकर्मभिः ॥
सुनिसला हरी भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममङ्गसनं तथा ॥
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थितः ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
नियमः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु पावकः ॥
मूर्त्तमूर्त्तब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे मूर्त्तहरिमूर्त्तमय चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
सकर्णिके केशुराले सूर्यसोमाग्निमण्डलम् ।
अग्निमण्डलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
वज्रमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त ओम् ॥
धारणेऽन्यथेते सर्वे धार्यन्ते यन्मनोभये ।
प्राङ्मुखो हृदये चासु तृतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकायामेव भ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्स्नानं परस्मिन् धारणादेशकीर्तिताः ॥
अहं ब्रह्मत्वस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकारः समाधिः स्याद्देशलक्षणवर्जितः ॥”
इति गारुडे २३४ अध्यायः ॥ * ॥

गीतासा

श्रीभगवानुवाच ।

“ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां ज्ञात्वा सुच्यते भवान् ।
अहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज्ज्ञानान्मोक्षो भवे-

ब्रह्मम् ॥

वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहं ब्रह्मपदार्थयोः ।
पदद्वयार्थो द्विविधो वाच्यो लक्ष्योऽस्त्युक्तौ बुधेः ॥
वाच्यो दशबलौ ज्ञेयो लक्ष्योऽस्त्युक्तौ प्रकीर्तिता ।
प्राणपिच्छात्मकार्येण चेतनं शरणम् यत् ॥
तथा वै देवपथ्यन्तमहं शब्देन नोच्यते ।
प्रत्ययूपमद्वितीयमहं शब्देन भगवते ॥
अद्वयानन्दचेतनं परोक्षसहितं परम् ।
प्राणपिच्छात्मकापार्थसद्वितीयविभागकम् ॥
त्यागेन प्रत्यक्चेतन्यभागो लक्ष्यते चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिच्छात्मकारणा ॥
विद्यापरोक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अद्वयानन्दचेतन्यभाग एवं विचिन्तयेत् ॥
अहंपदेन चैतन्यप्रथमब्रह्मपदेन तु ।
अद्वयानन्दचेतनं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
ब्रह्माहमस्माहं ब्रह्म अहंब्रह्मपदार्थयोः ।
अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च आत्मभूतिफलात्मकम् ॥
एकत्वज्ञानञ्च भवेदेदान्ताहुरतो ध्रुवम् ।
ज्ञानादज्ञानताकार्यनिवृत्तेर्भुक्त एकतः ॥”

इति गारुडे २३५ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“संस्माद्यिब्रह्मतः खं स्यात् खान्मरुत्वास्ततोऽनलः
अग्नेरापस्ततः पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
ततः सप्तदशं लिङ्गं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
ओञ्चं त्वक्चक्षुषीजिह्वाघ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
प्राणोऽपानः समानश्च आनस्तदान एव च ॥
मनो धीरन्तःकरणं स्यान्ननः संश्रयात्मकम् ।
बुद्धिनिश्चयरूपा तु एतत्सूक्ष्मशरीरकम् ॥
हृदयगर्भमात्मनो भूततत्कार्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
पञ्चीकृतंभ्यो भूतंभ्यो ब्रह्माहं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलार्चं शरीरचरणादिमत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्यं चाहमेव च ।
सर्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
तीरादुपरतात्मानः शरीरं प्रोच्यते बुधेः ।
देहद्वयाभिमानी च त्वमथो जीव एकतः ॥
सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मेव प्रविष्टं देहयोर्द्वयोः ।
जलाकवड्डटखवज्जीवः प्राणादिधारणात् ॥
जायतस्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीवः स च स्मृतः ।
जायतस्वप्नसुषुप्ताख्यैर्यतिरिक्तश्च निर्गुणः ॥
निर्गतावयवोत्सर्गो नित्यशुद्धस्वभावकः ।
परमात्मेव सक्यायत्वप्रादौ सन्निधानतः ॥
अन्तःकरणरागेश्च अन्तःकरणसंस्थितः ।
जायतस्वप्नसुषुप्तीञ्च पश्यतोऽविकृतः सदा ॥
फलं क्रियाकारकयोर्ज्ञानदादीन् वदाम्यहम् ।
इन्द्रियैरनुविज्ञानं जायतस्थानसुदीरितम् ॥
जायतस्वप्नसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ।
स्वप्नं प्रसुप्तिशरीरपसंहारोऽधिपः स्थितः ॥

ब्रह्मकारणरूपेण वदन्त्य कणिकात्मना ।
क्रमते क्रमनो जीवो जाग्रदादीन् स पृथयति ॥
समाधारमकाले तु पूर्वमेवावधारयेत् ।
तुसुप्तः पश्चात् संजाते अन्तःकरणनिष्ठले ॥
विनापयेत् क्षेत्रज्ञात् क्षेत्रज्ञं परिशेषयेत् ।
पक्षीकृतभ्यो भूतेभ्यः अष्टादित्यतिरिक्तकम् ॥
यथा नदी घटो भस्मो नास्ति तत्कार्यतस्तथा
पक्षीकृतानि भूतानि अपक्षीकृतभूततः ॥
समष्टियतिरेकेण शिष्टं सूक्ष्मशरीरकम् ।
अपक्षीकृतभूतेभ्यो न लिङ्गं यतिरिक्तकम् ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायुः खेन विना न हि ॥
सद्ब्रह्मणा च खं नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत् ।
शुद्धभावास्तथा जाग्रत्स्वप्नादीनामसम्भवे ॥
जीवत्ववर्जितः प्रत्यगात्मा वै तनुरूपकः ।
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तं सदां ब्रह्माद्वितीयकम् ॥
तत्त्वं पदार्थी शिष्टौ तत्राकारो ब्रह्मकारकः ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं ढगद्वयः ॥
ब्रह्माहमस्माहं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमर्दनम् ।
अयमात्मा ब्रह्मज्योतिर्विज्ञानानन्दरूपकम् ॥
सत्यज्ञानमनन्तः स तत्त्वमसि श्रुतीरितम् ।
अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहं सर्वे प्राणिषु सर्वे गम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमनादिमत ।
गीतासारोऽर्जुनायोक्तो येन ब्रह्मणि वै लयः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गारुडे गीतासारे २३६
अध्यायः ॥
गीतिः, स्त्री, (गै गाने + क्तिन् ।) गानम् । (यथा,
कुमारे । ३ । ४० ।
“श्रुताश्रयोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ॥”)
आर्याच्छन्दोविशेषः । इति मेदिनी । ते १६ ॥
(अस्या लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्यां मात्रा-
वृत्ते । ७ । [गीतिः ॥”)
“आर्याप्रथमार्द्धं समं यस्याः परार्द्धमीरिता
गीरयः, पुं, (गीर्वाणी वाङ्मयं शास्त्रमित्यर्थः रय
इव यस्य ।) दृश्यति । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गीर्णः, त्रि, (गीर्ण्यते स्म इति । गृ गि स्तुतौ ।
क्त ।) स्तुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
गीर्णिः, स्त्री, (गृ + क्तिन् । ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठा-
वत् तेन गत्वम् ततो रेफात् णत्वश्च ।) गिलनम् ।
इत्यमरः । ३ । ३११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्णशब्द-
दर्शनात् ॥
गीर्देवी, स्त्री, (गीर्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठा-
तृतास्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति शब्द-
रत्नावली ॥
गीर्लता, स्त्री, (गीरिव तमोनाश्रिणी विसृता च
लता ।) मन्हाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥
गीर्वाणावाङ्मयः, पुं, (गीर्वाणिव वाणोऽर्थं यस्य ।
अथर्थावाक्यतयास्य तथात्वम् । अन्तःस्थवकार-
मध्यापाठे तु गिरूं वशुते याचते काङ्क्षतीत्यर्थः
स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याच्नायाम् + “कर्म-
ण्यम् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । “पूर्वपदान्

संज्ञायामगः । ” ८ । ४ । ३ । इति शतम् ।)
देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, भाग-
वते । ८ । १५ । ३२ ।
“एवं सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुणार्थानुदर्शना ।
हित्वा त्रिविधं जग्मुर्गो(ब्धा)ब्धाणाः काम-
रूपिणः । ”)
गो(ब्धा)ब्धाणकुसुमं, जी,(गो(ब्धा)ब्धाणप्रियं कुसुमं
पुष्पं यस्य ।) खवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ।
गीयतिः, पुं, (गिरां पतिः । अहारादीनामिति
रेफाभावपक्षे “इदुदुपधस्येति । ” ८ । ३ । ४१ । इति
घः । सुग्धबोधमते “खपि वा । ” इति सूत्रस्य
पाणिनिको विधिः ।) वृहस्यतिः । इत्यमरः ।
१ । १ । २४ ॥ पठितः । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य रूपान्तरे गीर्षतिः गीःपतिः । इति सुग्ध-
बोधम् ॥
गु, ड ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-
अकं-अनिट् ।) ड, गवते । इति दुर्गादासः ॥
गु, शि ओ विद्योत्सर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-कुटां)-परं-अकं-अनिट् ।) शि, गुवति
अगुवीत् । ओ, गुणः । इति दुर्गादासः ॥
गुग्गुलुः, पुं, (गोजति शब्दायतेनेनेति । गुज् +
क्लिप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुडति रक्षतीति ।
गुड + “इगुपधञेति । ” ३ । १ । १३५ । इति
कः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) गुग्गुलुः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
गुग्गुलुः, पुं, (गुच्यतेनेनेति । गुज शब्द + क्लिप् ।
गुक् रोगस्तस्मात् गुडतीति । गुड रक्षणे +
बाहुलकात् कुः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।)
रक्तशोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्वनामस्थानवृक्षः । स तु गोमूत्रोद्भवः । यथा,—
“गोरीचनाया मङ्गल्याः संजाताः सर्वकामिकाः ।
गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शनः ॥”
इति वज्रपुराणे वैष्णवधर्मो शुद्धिव्रतनामाध्यायः ॥
अस्य निर्यासः गुग्गुन्धियम् । तत्पर्यायः ।
कुम्भम् २ उलूखलकम् ३ कौशिकः ४ पुरः ५ ॥
इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ कुम्भोलुः ६ खलकम् ७
कुम्भोलूखलकम् ८ गुग्गुलुः ९ । इति भरतः ॥
जटायुः १० कालनिर्यासः ११ देवधूपः १२
सर्वसहः १३ महिषाक्षः १४ पलङ्कषा १५ ।
इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्टः १६ भवाभीष्टः १७
निष्ठाटकः १८ जटालः १९ पुटः २० भूतहरः
२१ शिवः २२ ग्रामभवः २३ दुर्गः २४ यातुषः
२५ महिषाक्षकः २६ देवष्टः २७ मरुदष्टः २८
रक्षोघ्ना २९ रूच्यगन्धकः ३० दिव्यम् ३१ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफमारुतकासक्षमिवातोदरक्षेदशोफार्शोनाशि-
त्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीप-
नत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मेदःकुष्ठ-
नाशित्वम् । पित्तदाहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ विशदत्वम् । सारकत्वम् । रूच-
त्वम् । पाके कटुत्वम् । भक्ष्यस्थानकारित्वम् ।
वृष्यत्वम् । स्नध्यत्वम् । स्त्र्यत्वम् । पिच्छित्वम् ।

बलकारित्वम् । ब्रह्ममेवाध्यात्मवातामवातपिङ्गका-
ग्रन्थिगण्डमालानाशित्वञ्च ॥ * ॥
“माधुर्याच्छ्रमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तित्तत्वात् कफपूजितेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा ॥”
स तु पञ्चधा यथा,—
“महिषाक्षो महानीलः कुसुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलुः पञ्चजातयः ॥”
तेषां रूपाणि यथा,—
“भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः ।
महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः ॥
कुसुदः कुसुदामः स्यात् पद्मो माणिक्यमृत्तमः ।
हिरण्यारब्धस्तु हेमामः पञ्चानां लिङ्गमीरितम् ॥”
एषां प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा,—
“महिषाक्षमहानीलौ गजेन्द्राणां हिताद्भौ ।
हयानां कुसुदः पद्मः स्त्र्यारोग्यकारौ परौ ॥
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ।
कदाचित्महिषाक्षस्तु मतः कैश्चिन्नृणामपि ॥”
नूतनगुग्गुलु रूपां यथा,—
“स्निग्धकाञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूलोपमः ।
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥”
पुरातनस्य रूपं यथा ।
“गुल्फो दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ।
पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वर्ण्यवर्जितः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनम् । यथा,—
“जायन्ते पुरपादपा मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्तापिताः
श्रीतार्णाः शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं सृञ्चन्ति ते
पञ्चधा ।
हेमामं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्पद्मरागोपमं
भृङ्गामं कुसुदद्युतिश्च विधिना ग्राह्या परीक्षः
ततः ॥
वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति
क्षिद्यन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः ।
ग्राह्याः शुभाः परिहरेच्चिरकालजाता-
नङ्गारवर्णसमपूर्यविगन्धवर्णाः ॥”
इति प्रयोगाहृतम् ॥
पक्वस्यास्य पूर्णवीर्यत्वं मासत्रयपर्यन्तं तिष्ठति ।
इति परिभाषा ॥
गुच्छः, पुं, (गुध्यति परिवेष्टते इति । गुध् +
“ग्रस्यादिभ्यश्छण् ।” इति छण् इति भोज-
राजः । यद्वा, गुड शब्दे + क्तिप् । गुतं शब्दं
व्यति नाश्रयतीति । गुत् + क्त्वा + “आतोऽपसर्गे
कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) स्तवकः ।
पुष्पादिर घलुया इति भाषा । (यथा, गीत-
गोविन्दे । ११ । ११ । [वल्लभम् ॥”)
“अक्षणीनिष्ठपदञ्जनं अवगण्योस्तापिच्छगुच्छा-
स्तम्भः । लघादिर गोक्षा इति भाषा ॥ (उद्भिद्-
विशेषः । स तु मल्लिकादिः । यथा मनुः । १ । ४८ ।
“गुच्छगुल्मस्तु विविधं तथैव लघुजातयः ।”
“मूलत एव यच्च लतासमूहो भवति न च प्रका-
शानि ते गुच्छा मल्लिकादयः ।” इति तट्टीकाय-
कुक्षकभट्टः ॥) इति शब्दार्थव्याख्यानः । वज्रिभ्यः

गुच्छार्थः

नर हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी ।
हे । ३ ॥ मयूरेर पाखा इति भाषा । सुक्ता-
हारः । इति रत्निदेवः ॥

गुच्छकं, स्त्री, (गुच्छ + संज्ञायाम् कन् ।) गच्छि-
प्रथम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुच्छकः, पुं, (गुच्छ + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्य-

मरः । २ । ४ । ३४ ॥ तत्पर्यायः । गुल्लः २

स्तम्भः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुच्छः ५ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ गुत्तसः ६ गुत्तकः ७ । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ रीठाकरञ्जः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽपि ।

गुच्छकृत्प्रिणः, पुं, (गुच्छवत् कृत्प्रिणानि मञ्जुर्वि-

यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छकरञ्जः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करञ्जफले यस्य ।)

करञ्जविशेषः । तत्पर्यायः । स्निग्धदलः २

गुच्छपुष्पकः ३ नन्दी ४ गुच्छी ५ सानन्दः ६

दन्तधावनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्तिकण्डूविच-

र्षिकफुल्लस्यार्णवगदोशनाशित्वम् ॥ इति राज-

निर्घण्टः ॥

गुच्छदन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता

इव फलानि यस्याः । कप् टाप् अत इत्वम् ।)

कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपत्रः, पुं, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।)

तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।)

समच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोक-

वृक्षः । अस्य पर्याया यथा,—

“हेमपुष्पवृक्षोऽपि गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गुच्छपुष्पकः, पुं, (गुच्छपुष्प + संज्ञायाम् कन् ।)

रीठाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पी, स्त्री, (गुच्छपुष्प + जातौ डीप् ।) धातकी ।

शिश्वङ्गीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छफलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।)

रीठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो

ज्ञातयाः ॥

गुच्छफला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः ।

स्त्रियां टाप् ।) अमिदमनी । काकमाची ।

निय्यङ्गी । नाचा । कदली । इति राज-

निर्घण्टः ॥

गुच्छवशा, स्त्री, (गुच्छेन बध्यते इति । बन्ध +

वाङ्मुलात् रक् । ततष्टाप् ।) गुच्छालावृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छमलिका, स्त्री, (गुच्छालति मूलमस्याः ।

कप् स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) गुच्छासिनी-

वृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छाङ्गः, पुं, (गुच्छस्य द्वित्रिंशद्वयिकहारस्य

अङ्गः । यामाङ्गवत् समासः ।) चतुर्विंशति-

शृङ्गिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥

गुञ्ज

गुञ्ज

(पुलिङ्गनिर्देशादेवास्य तथात्वम् । जीवलिङ्गे तु

“पुंस्त्वङ्गोऽङ्गं समेऽङ्गके ॥” इत्यमरोक्तेः षोडश-

यष्टिकहारो बोद्धव्य इति तु सुधीर्भिर्विभाष्यम् ॥

गुञ्जः, पुं, (गुच्छेन अलति पर्याप्तोतीति ।

अल पर्याप्तौ + अच् ।) भूटणम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

गुच्छाङ्गकन्दः, पुं, (गुच्छाङ्गो गुच्छसंज्ञकः कन्दः ।)

गुल्लकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ + जातौ डीप् ।) गुच्छकरञ्जः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गुज, कूजने । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-परं-

अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । गोजति । कूजन-

मयक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गुज, इ कूजने । इति कविकल्पदमः ॥ (भां-परं-

अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, कर्मणि गुञ्जते ।

कूजनमयक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति

दुर्गादासः ॥

गुज, शि ध्वनौ । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदा-

(कुटां)-परं अकं-सेट् ।) शि, गुजति अगु-

जीत् जुगोज । इति दुर्गादासः ॥

गुञ्जरी, स्त्री, (गुञ्जरदेशवासिनां प्रिया ।

गुञ्जर + अण् + स्त्रियां डीप् ।) एषोदरात्

रलोपे वृद्धभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः ।

अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“श्यामा सुकेशी मलयदमाणा

मृदूलसत्पल्लवतल्लयाता ।

श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं

तन्तीसुखाद्विनिगुञ्जरीयम् ॥”

अस्याः कालनियमो यथा,—

“नाटो गौडो वडारी च गुञ्जरी देशिरेव च ।

पूर्वाङ्गे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मतभेदेन पूर्वाङ्गेऽपि गीयते ॥ (इयं पुनर्भैरव-

रागस्य वराङ्गना । हनुमन्मते तु भैरवरागस्य ।

अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

“यद्वांश्यास-ऋषभा सम्पूर्णा गुञ्जरी मता ।

पौरवी मूर्च्छना यस्यां वङ्गाख्या सह मिश्रिता ॥”

“पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ॥” इत्यत्र “सप्तमी

मूर्च्छनैतस्याम् ॥” इति कश्चित् पाठः । सोरे-

श्वरमते इयं पञ्चमस्वीना षाड्वा । इयं

केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पाप-

प्रायश्चित्तार्थे प्रायेण गीयते तथाचोक्तम्,—

“लोभाज्जोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।

सुरसा गुञ्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥”

गुञ्जः, पुं, गुञ्जति भ्रमरादयो यत्र गुञ्ज + अधि-

करणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

गुञ्जकत्, पुं, (गुञ्जं गुञ्जं करोतीति । कृ + क्तिप्

तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुञ्जनं, स्त्री, (गुजि कूजने + भावे लुट् ।) गुन्-

गुन्धनिः । भ्रमरादिशब्दः ।

(किमिदं गुञ्जनं सख्यः षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुटिका

गुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुजि + अच् । अस्याः

पक्षफलगुच्छे शब्दवाङ्मुलात्तथात्वम् ।) लता-

विशेषः ॥ कुञ्च इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

काकचिचि २ लण्डला ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ८८ ॥

साङ्गुला ४ रक्तिका ५ काकगन्तिका ६ काका-

दनी ७ काकतिका ८ काकजङ्घा ९ शिख-

खिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूडामणिः ११

सौम्या १२ शिखण्डी १३ अरुणा १४ तानिका १५

श्रीतपाकी १६ उच्छटा १७ लण्डलूङ्गिका १८

रक्ता १९ काम्बोजी २० भिन्नभूषणा २१ वन्या २२

श्यामलचूडा २३ काकचिचिका २४ । अस्या

वीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ कुञ्जव्रणनाशित्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥ अस्याः शिफागुणः । वान्तिकारि-

त्वम् । शूलविघनाशित्वम् । वयस्कर्मणि श्वेता

प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (इयन्तु

श्वेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।

“श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बध्नेः ।

गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥

सुखशोथश्रमश्वासतृणामदविनाश्रुनम् ।

नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूघ्नं हरत् ॥ .

कभीन्नुपकुष्ठानि रक्ता च ध्रुवलापि च ॥”

श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्मणि प्रशस्ता । यथा,

नवदर्गामन्ताभिचारं ।

“जपित्वा सितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये ॥”

इत्यादि ॥

गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वस्थेन भोक्त-

व्यम् । अस्या विषमयत्वसुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे ।

४ । ५८ ।

“अन्तर्विषमया स्तेता वह्निश्चैव मनोरमाः ।

गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥”

चतुर्थवपरिमाणम् । इति इति भाषा । (यथा,—

“यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुर्थयम् ॥”

इति शार्ङ्गधरेऽष्टसर्षपे प्रथमेऽध्याये ।)

चतुर्थान्यपरिमाणम् । इति अभङ्गरः ॥ गोधूम-

द्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति

शब्दायते इति । कर्त्तरि अच् ।) पट्टः ।

(गुञ्जनमिति । गुजि + भावे अप् ।) कल-

ध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्जाते भ्रमरादिभि-

र्मदपायिभिर्वा यत्र + अधिकरणे अप् घञ् वा ।)

मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चौ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत

इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

गुञ्जितं, स्त्री, (गुञ्ज + भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,

“न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥”

इति भट्टिः । २ । १६ ॥

गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि + स्वार्थे कन् ।)

वटिका । गुलि इति वडि इति च भाषा ॥

यथा, “गुटिकापातादिना यञ्जनम् ।” इति

दायभागः ॥

गुडः इ क वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सेट् ।) इच्छा । इ कः गुणयति अजु
गुडत । इति दुर्गादासः ॥
गुडः इ क वेष्टे । रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ कः
गुणयति । अनेकार्थत्वाच्चर्णाकरणेऽपि । गुण-
यति हिङ्गुलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
गुडः शि रक्षे । आघाति । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-कुटां) परं-सकं-सेट् । शिः गुडति
अगुड्नीत् । इति दुर्गादासः ॥
गुडः, पुं. (गवते अयत्तशब्दं करोतीति । गु ड
शब्दे + “कादिभ्यः कित् ।” उणां । १ । ११४ ।
इति डः स च कित् ।) गोलः । हस्तिमन्नाहः ।
इति मेदिनी । डे । १० ॥ ग्रासः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ कार्पासी । इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षु-
पाकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४१ । तस्य पर्यायः ।
इक्षुभारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ खण्डजः ५
द्रवजः ६ सिद्धः ७ मोदकः ८ अमृतसारजः ९
शिशुप्रियः १० सितादिः ११ अरुणः १२ रसजः १३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुरसकायः १४ गण्डोलः १५
अध्वनीजकः १६ । इति वेदकम् ॥ गण्डोलम् १७
गुलः १८ स्वादुखण्डः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥
स्वादुः २० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य गुणाः ।
वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । वातनाशित्वम् ।
सूत्रशोधनत्वम् । नातिपित्तहरत्वम् । मेदःकफ-
क्षमित्रणप्रदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ मधुरत्वम् ।
क्षारत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । पित्त-
रक्तो अहितत्वम् । जीर्णार्थे रसायनः ॥ पुरा-
तनस्य तस्य गुणाः । पित्तपवनान्तित्रिदोषपाह-
प्रमेहश्रमनाशित्वम् । द्रयान्तरसंयोगेन विश-
यतो ज्वरनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद-
त्वम् । सन्तापशान्तिप्रदत्वम् । विण्मन्त्रमय-
धीधनत्वम् । अग्निजननत्वम् । स्निग्धत्वम् । स्वा-
दित्वम् । लघुत्वम् । पथ्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अधिकगुणत्वम् । रक्तप्रसन्नत्व-
कारित्वम् । मधुरत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
यावनालरसपाकभवगुडगुणाः । क्षारत्वम् । कटु-
त्वम् । मधुरत्वम् । कफवातनाशित्वम् । पित्त-
प्रदत्वम् । सततनिषेधेन कण्डूतिक्लृप्तजनन-
त्वम् । जनन इत्यत्र श्रमन इति कश्चित् पाठः ।
असविदाहृदायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“इक्षो रसो यः संप्रको जायते लोष्टवद्गुः ।
स गुडो गौडदेशे तु मनुस्यखण्डे गुडो मतः ॥
अग्नागमागु विनिहन्ति सदाद्रकेण
पित्तं निहन्ति च त्वदेव हरीतकीभिः ।
शृण्वता समं हरति पातमशेषमित्यं
दोषत्रयत्रयकराय नमो गुडाय ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“बलो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो सूत्रशोधनः ।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफक्षमिकरो गुडः ॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धी वातघ्नो सूत्रशोधनः ।
गुणपराधिकगुणो गुल्माशोरोचकापहः ॥

जये कासे क्षतचीणे पाण्डुरोगोऽहजि क्षये ।
हितो योगेन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥
गुदामये कामलशोधमेहे
गुल्मामये पाण्डुहलीमके च ।
वाते सपित्ताहजि राजरोगे
रुचिप्रदो रोगहरो गुडः स्यात् ॥
कासे शोफे गुडो नेष्टः अन्यत्रापि हितो मतः ।
योगयुक्तोऽपि सर्वत्र हितो गुणगणो नयः ॥
क्षामचीणे पवनकुपिते श्वाससंस्काराणाम्
अध्वान्तश्रममदविषे सूत्रकृच्छ्राश्रमरीणाम् ।
जीर्णः क्षामज्वरविषमगे रक्तपित्तप्रकोपे
लणादाहस्यरुधिरगे सर्वरोगान्निहन्ति ॥”
इति गुडगुणाः ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

गुडकः, पुं. (गुडेन पकः । गुड + बाहुलकात् कः ।
यद्वा, गुडेन कायतीति । कै + कः ।) गुडद्वारा
पकौघविशेषः । अस्य पूर्णतैजः घण्टासं
पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ (गुड एव ।
स्वार्थे कन् ।) गोलाकृतिः । यथा, महाभारते ।
३ । १५ । ८ ।

“समुत्प्लुष्टगुडका सायुधा सपरश्वधा ॥”

“अश्मगुडका वर्तुलीकृताः पाषाणाः ।” इति
तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

गुडकरी, स्त्री. (गुडं गुडवत्सुमिधं श्रुतिसुखकर-
मित्यर्थः करोतीति । गुड + कृ + “कृञो हेतु-
ताच्छीलागुलोभ्येत् ।” ३ । २ । २० । इति टः
स्त्रियां ङीप् ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
गुडची, स्त्री. (चि + कृप् निपातनादौघत्वे साधुः ।
गुडवन् ची चयनं चरितोरस्यो यस्या इत्यर्थः ।
अत्यतोद्भवत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुडची ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा
अन्यद्विवरणश्च गुडचीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गुडलग्नं, स्त्री. (गुडप्रधानं गुडकारणं वा लग्नम् ।)
इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडत्रिणं, स्त्री. (गुडप्रधानं लग्नम् । निपातनात्
साधुः ।) गुडलग्नम् । इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुडत्वक्, [च] स्त्री. (गुडइव मधुरा त्वगस्य ।)
स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । सुतक-
टम् २ शृङ्गम् ३ त्वक्पत्रम् ४ वराङ्गकम् ५
त्वक् ६ चोलम् ७ त्वक्पात्रम् ८ हृदम् ९
सुरभिवल्कलम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥
उत्कटम् ११ चोचम् १२ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १३४ ॥ त्वक् १३ पत्रम् १४ इति
तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । कफशुक्रामवातनाशि-
त्वम् । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
लघुत्वम् । उष्णत्वम् । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
रूचत्वम् । पित्तवृद्धिकारित्वम् । अरुचिकण्डु-
हृद्वस्तिवातशः क्रमिपीनसरोगनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

गुडत्वचं, स्त्री. (गुडवत् मधुरं त्वचम् ।) गुड-
त्वक् । राजभोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
जयिनी इति भाषा ॥

गुडदार. स्त्री. गुडप्रधानं गुडकारणं वा दार-
लग्नत्वचः ।) इक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गुडधेनुः, स्त्री. (गुडनिर्मिता गुडभारादिभिः क्षता
धेनुः ।) गुडादिनिर्मिता धेनुः । यथा,—
“गुडधेनुविधानस्य यद्वपमिह यत् फलम् ।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ॥
क्षणाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्र्यं विन्यसेद्वि ।
गोमयेनातुलिप्तायां दर्भमास्तीर्य सन्ततः ॥
लवणेनाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत् ।
उदङ्मुखीं कल्पयेद्देवसुदीच्याश्च सवत्सकाम् ॥
उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारपतुष्टये ।
बहुभारेण वा कार्या भारार्था मध्यमा स्मृता ॥
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु ।
चतुर्धांशेन वत्सः स्यात् गृहविनाशुसारतः ॥
धेनुवत्सौ तदा तौ तु सितसूक्ष्माभरावतौ ।
शुक्तिकर्णाविच्छिपादौ शुद्धसुक्ताफलेक्ष्णौ ॥
सितसूत्रशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ ।
ताम्रगुडकटौ तु सितचामररोमकौ ।
विदमभ्युगलतौ नयनीतस्तनान्वितौ ॥
चौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्दनीलकतारकौ ।
इत्येवं रक्षयित्वा तु धूपदीपैः समर्चयेत् ॥
सर्वासां धेनूनामेवं विधानं क्षयम् । इति पाद्मि-
स्थितखण्डम् ॥

गुडपुष्पः, पुं. (गुड इव मधुरं पुष्पमस्य ।) मधूक-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥

गुडफलः, पुं. (गुड इव मधुरं फलमस्य ।) पीलु-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥

गुडबीजः, पुं. (गुडवत् मधुरं यद्वा, गुडं वर्तुला-
कृति बीजं यस्य ।) मसूरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुडभा, स्त्री. (गुडवत् भाति शोभते इति । भा +
कः । स्त्रियां टाप् ।) यावनालशर्करा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गुडमूलः, पुं. (गुडवत् सुमिधं मूलं यस्य ।)
अल्पमारिधशकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडलं, स्त्री. (गुडं उत्पत्तिकारणत्वेन लातीति ।
ला + कः ।) गौडी मदिरा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

गुडशर्करा, स्त्री. (गुडजाता शर्करा ।) शर्करा ।
तत्पर्यायः । पिष्टाटा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।
“विदारी त्रिफला भीरु शङ्काटी गुडशर्करा ॥”)

गुडशिशुः, पुं. (गुड इव रक्तवर्णः शिशुवृक्षविशेषः ।)
रक्तशोभाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुडा, स्त्री. (गुड + स्त्रियां टाप् ।) सुक्षीकृतः ।
गुडिका । इति मेदिनी ॥ उशीरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुडाका, स्त्री. (गुडयति सङ्कोचयति जङ्गीकरोति
देहेन्द्रियादीनि योऽवस्थाविशेषः स गुडः तं
आकायति प्रकाशयतीति । गुडं आलस्यं आया-
वस्थां कायति वा । गुड + आ + कै + कः स्त्रियां
टाप् ।) निद्रा । इति गुडाकेशशब्दचतुष्टयतत्त्वौ श्रीधर-

गुडूची

स्वामी ॥ (आलस्यम् । इति मधुसूदनसर-
स्वतिः ॥)

गुडाकेशः, पुं, (गुडाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या
ईशः ।) शिवः । (गुडा निद्रा आलस्यं इन्द्रि-
याणि वा तस्या ईशः शास्ता जितनिद्रो जिते-
न्द्रियो वा ।) अर्जुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
गीतायाम् । १ । २४ ।

“एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत । ॥”)

गुडाशयः, पुं, (आश्रितेऽस्मिन्निति । आश्रयो वास-
स्थानम् । ततो गुडस्यैव मधुररसस्य आशयः ।)
आखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुडिका, स्त्री, (गुडा वर्तुलाकृतिः । स्त्री कन्
टापि अत इत्वम् ।) गुटिका । वृहद्वटिका ।
यथा, वैद्यकपरिभाषा ॥

“वटिका गुटिका चेति संज्ञावान्तरभेदतः ।”

(“चूर्णावलेष्टगुडिका कल्कानामनुपातकम् ।

वातपित्तकफोदके त्रिहेतुकपलमाहुरन्त ॥

इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठ्याध्याये ॥)

गुडुची, स्त्री, (गुडूची + निपातनाडुत्वान्गमः ।)
गुडूची । इति द्विरूपकोषः ॥

गुडूची, स्त्री, लताविशेषः । गुलच इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । वतुसादनी २ क्षिप्ररुद्धा ३

तन्त्रिका ४ अमृता ५ जीवन्तिका ६ सोम-

वल्ली ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९ । इत्यमरः ॥

गुडूची १० । इति भरतः ॥ कुण्डली ११ चक्र-

लक्षणा १२ । इति रत्नमाला ॥ अमृतवल्ली १३

ज्वरारिः १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरकृता १७

मधुपर्णिका १८ क्षिप्रोद्धवा १९ अमृतलता २०

रसायनी २१ क्षिप्रा २२ सोमलतिका २३

भियक्प्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वयःस्था २६

नागकुमारिका २७ हृषिका २८ चन्द्रहासा २९ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अमृतवल्ली ३० सुधा ३१

जीवन्ती ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणा ३४

वयस्था ३५ मण्डली ३६ देवानिर्मिता ३७ ।

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् ।

रसायनत्वम् । संग्राहित्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-

त्वम् । लघुत्वम् । वल्यत्वम् । अग्निदीपनत्वम् ।

दोषत्रयामलङ्कारमेहकासपाण्डुकामलाकुष्ठ-

वार्तासंस्वरकृमिबिम्बनाशित्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ गुरुत्वम् । वीर्यदातृत्वम् । भ्रम-

नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपित्त-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः पत्रस्य

गुणाः । आग्नेयत्वम् । सर्वज्वरहरत्वम् । लघु-

त्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । स्वादुपाकित्वम् ।

रसायनत्वम् । वलकारित्वम् । उष्णत्वम् ।

संग्राहित्वम् । त्रिदोषघ्नादाहप्रमेहवाता-

हृक्कामलाकुष्ठपाण्डुतानीशित्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ हृतयुक्ताया वातनाशित्वम् । गुड-

युक्तायाः पित्तनाशित्वम् । मधुयुक्तायाः कफ-

नाशित्वम् । शरकृतैलयुक्ताया उग्रवातास-

नाशित्वम् । शुष्कयुक्ताया आमवातनाशि-

त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

३३५

गुणः

अस्या उत्पत्तिर्यथा,—

“अथ लङ्घनरो नाम्ना रावणो राजसाधिपः ।

रामपत्नीं बलात् सीतां जह्वार मदनातुरः ॥

ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।

बलं वानरसेन्येन जघान रणमूर्ध्वदि ॥

हते तस्मिन् सुरारातो रावणे बलश्रिते ।

देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽपि राघवे ॥

तत्र ये वानराः केचिदाक्षौर्निहता रणे ।

तानिन्द्रो जीवयामास संसिन्ध्यामृतवृष्टिभिः ॥

ततो येषु च देशेषु कपिगात्रात् परिच्युताः ।

पीयूषबिन्दवः पतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(गुडूचीवृत्तम् । यथा,—

“गुडूचीकायकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।

हन्ति वातं तथारक्तकुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥

गुडेरः, पुं, (गुडिति रत्नतीति गुड रत्नायाम् +

“पतिकटिकुटिगडि गुडिर्दंश्चि सरकः” उणां ।

१ । ५८ । इति सरकः । रत्नकः । इति अनुपत्ति-

लब्धोरर्थः ।) ग्रासः । इत्युणादिकोषः ॥ गुडकः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

गुडेरकः, पुं, (गुडेर + स्वार्थ कन् ।) ग्रासः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥

गुडोद्धवा, स्त्री, (गुडादुद्धवो यस्याः । यद्वा, उद्धव-

त्वसादिति उद्धवः । गुड उद्धवो उत्पत्तयाश्रयो

यस्याः ।) शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुणः, त् क मन्त्रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त

चुरा-परं-सकं-सेट् ।) द्वस्त्री । मन्त्रणोपधः ।

गुणयति । इति दुर्गादासः ॥

गुणः, पुं, (गुणयते मन्त्रति मन्त्रणादिभिर्निश्चीयते

राजभिरितिशेषः । गुण मन्त्रणे + घञ् ।) घट्-

प्रकारराजनीतिविशेषः । तद्यथा । सत्विः १

वियहः २ यानम् ३ आसनम् ४ द्वेधम् ५

आश्रयः ६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।

“सत्विश्च वियहश्चैव यानमासनमेव च ।

द्वेधोभावं संश्रयश्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥”

यते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनो-

पायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकस्तु तत्रैव ।

७ । १६१ । श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥) घटुरा-

कर्षणरज्जुः । क्षिला इति भाषा । (यथा,

रज्जुवंशे । ६ । ५४ ।

“अथ नभस्य इव त्रिदशाशुधं

कनकपिङ्गतुङ्गिदुगुणसंयुतम् ।

धनुरधिष्यमनाधिरूपाददे

नरवरो रवरोधितकेशरी ॥”)

तत्पर्यायः । मौर्वी २ प्या ३ शिञ्जिनी ४

शिञ्जरा ५ ज्यावा ६ पतञ्जिका ७ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ जीवा ८ । इति जटाधरः ॥ रज्जुः ।

(यथाह कश्चित् ।

“गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि ।

सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति ॥”

छत्रम् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६६ ।

गुणः

“काञ्चीगुण इव पतितः स्थिते करत्रः फणी
स्फुरति ॥”)

सत्वरजस्तमांसि । (यथा, भागवते । १ । २ । २३ ।

“सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्ते

र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते ।

स्थित्यादये हरिर्विरश्चिहरेति संज्ञाः

श्रियांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः ॥”)

शुक्लक्षणरक्तपीतादिः । द्रव्याश्रितः । स तु

शौर्यादिः रसगन्धादिश्च । इत्यमरः । ३ । ३ । ४६ ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“सत्त्वे निविशतेऽपेति पृथग्जातियु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥”

इति सुम्भबोधम् ॥

(अस्यार्थमोह दुर्गादासः ।

“यः सत्त्वे द्रव्यं निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः ।

अपेति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थः ॥ यथा

श्यामता पूर्वमास्त्रादिफलमुपगच्छति पश्चात्

पक्वदशायां ततोऽपेति । पृथक् जातियु दृश्यते

भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आस्त्रादिफले या

श्यामता दृष्टा सा कदलीफलानि च दृश्यते

स गुणः स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्पत्तेरुपाव-

स्तेरुपावृत्तचक्रप्रसारणगमनानि पक्षेव कर्मा

णीति उत्तकर्मस्वपि गुणत्वापत्तिः यदा द्रव्यं

सक्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वे निविशते यदा

द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म सत्त्वादेति

पृथग्जातियु च दृश्यते यथा मनुष्येयु गमनादि-

क्रिया दृश्यते तथा पश्यादियु च दृश्यते अतः

कर्मणो गुणत्वमपाकर्तुमाह आधेयश्चाक्रियाज-

श्चेति । आधेय उत्पादः यथा पक्वदशाय-

पात्रेषु रक्ततागुणः रुचि वह्निसंयोगादिना

निष्पादते । अक्रियाज इति । क्रियाया जायते ।

इति क्रियाजः । न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य

इत्यर्थः । आकाशादियु महत्त्वादियुः । ततश्च

गुणस्य उत्पादत्वमनुत्पादत्वश्च इति प्रकार-

द्वयदर्शनतया कर्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापि-

तम् कर्मत्वं सर्वमेव उत्पादमिति । एवञ्चेत्तर्हि

द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येते धर्मा वर्तन्ते ।

यथा तदपि द्रव्यमारम्भकं अवयवद्रव्यं निविशते

ततोऽपेति च यथा शरीरमवयव तद्वि मस्तका-

दिष्ववयवेषु समयेतं भवतीति तद्विनाशान् ततो-

ऽपेति । पृथग्जातियु पश्चादियु च दृश्यते एवं

द्रव्यस्य उत्पादत्वमनुत्पादत्वश्चास्ति अवयव

द्रव्यस्य उत्पादत्वात् आकाशादेस्तु अदुत्-

पादत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति ।

सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिः स्वभावः । सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स

सत्त्वप्रकृतिः । न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥”)

विशेषाधागहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः । शूनादयो

हि गवादिकं स्वजातीयेभ्यः कणागवादिभ्यो

आवर्तयन्तीति साहित्यदर्पणम् ॥

अपि च ।

द्रव्यव्यापकतावच्छेदकसत्त्वान्यजातिमत्त्वं तदर्थः

तद्यथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४

गुणका

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोगः ८ विभागः ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धिः १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ वैषः १६ यत्नः १७ गुरुत्वम् १८ द्रवत्वम् १९ स्नेहः २० संस्कारः २१ धर्मः २२ अधर्मः २३ शब्दः २४ इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सात्त्विकनायकगुणा यथा, साहित्यदर्पणे ॥ ३।५८।

“श्रीभाविलासोमाधुर्यङ्गाम्बेर्यं ध्येयतेजसी ।
ललितौदार्यमित्यद्यौ सत्त्वजाः पौरुषागुणाः ॥
गतेषां विशेषविवरणस्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥
अप्रधानम् । सुदः । इन्द्रियम् । त्यागः । वटी ।
इति मेदिनी ॥ जे । १० ॥ भीमसेनः । तनुः ।
दोषान्वविशेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विद्यादि ।
इति विश्वः ॥ (यज्ञनम् । यथा, मनुः । ३।२२६।

“गुणाश्च रूपप्राकाशान् पयोदधिघृतं मधु ।
वित्यसेत् प्रयतः सत्यक् भूमावेव समाहितः ॥”
“गुणान् यज्ञानानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्यात्
गुणयुक्तान् वा ॥” इति तट्टीकायां कृष्णकभट्टः ॥
आवृत्तिः । यथा, महाभारते ।

“आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणाः ।
नङ्गुणो यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥”
आकरणीकसंज्ञाविशेषः । यथा । इडोऽरले-
ङ्गः । अस्यार्थः । इ उ न्ह ल एषां स्थाने
ए ओ अर् अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति । इति
सुमेधबोधम् । कायगुणस्य लक्षणं यथा, —
ये रमस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥

तस्य भेदाः ।

श्रेष्ठः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थयत्किरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥
इति दण्डी ॥

माधुर्योऽत्र प्रसादाद्व्याख्यस्ते न पुनर्दश ॥
तस्य दशसंख्याभावे हेतुयथा —
केचिदन्तर्भवन्नेष्टु दोषत्वागात् परे श्रिताः ।
अथै भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥

इति भरतमुनिः । स्मृत्युक्तगुणविशेषा उपवास-
शब्दे द्रष्टव्याः ॥

गुणकः, पुं, (गुणयति आवर्णयतीति । गुण + कृत् ।)
प्रकाङ्कविशेषः । यथा, गुणान्त्वमङ्गं गुणकेन
हृन्वात् । इति लीलावती ॥

गुणकारः, पुं, (गुणं यज्ञनादिकं पाकजनितगुणं
वा करोतीति । कृ + अण् । विराटनगरे कृद्-
वशेन रूपकारित्वगृहणात् पाकप्राप्तकत्त-
त्वाच्च भीमस्य तथात्वम् ।) भीमसेनः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विराटनगरेऽस्य रूपकारित्व-
स्वीकारकथा यथा, महाभारते । ४।२।१—४।
भीम उवाच ।

“पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥
पानस्य कारिष्यामि कुशलोऽस्मि महाजसे ।

गुणवा

कृतपूर्वाणि यैरस्य यज्ञानानि सुश्रितैः ॥
तानप्यभिभवामि प्रीतिं सज्जनयन्नहम् ।
आहरिष्यामि दारुणां निचयान्महतोऽपि च ॥
तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति ।
अमाशुषाणि कुञ्जाणं तानि कर्माणि भारत ॥
राक्षसस्य परिप्रेक्षा मंस्थन्ते मां यथा वृषम् ।
भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥”
पाचके गुणकारके च त्रि ।

गुणज्ञः, त्रि, (गुणं जानातीति । गुण + ज्ञा + कः ।)
गुणवेत्ता । यथा, —

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण-
शीलस्य गुणिनि परितोषः ।
अलिरेति वनात् कमलं
न हि मेकस्वेकवासोऽपि ॥

इत्युद्धटः ॥

गुणनिका, स्त्री, (गुणयति पुनः पुनरान्वेदयतीति ।
गुणत् क आम्नेङ्ने + “गयासञ्चो युच् ।”
३।३।१०७ । इति युच् । संज्ञायां कन् कापि अत
इत्यच् ।) वृत्तम् । श्रुत्याङ्गम् । पाठनिश्चयः ।
इति मेदिनी ॥ के १८५ । (शास्त्रादीनां पुनः
पुनरनुशीलनम् । यथा, माघे । २ । ७५ ।
“हेतुः परिचयस्यैव वक्तुं गुणनिकेव सा ॥”
माला । इत्यानन्दलहरौ टीका ॥ (यथा, आनन्द-
लहरीयां । ३ ।

“हरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जम्बजलधौ
निमग्नानां द्रष्टुं सुररिपुवराहस्य भवती ॥”)

गुणनी, स्त्री, (गणयति पुनः पुनरनुशील्यतेत्यया ।
गुण + लुट् + डीप् ।) पाठनिश्चयः । तत्-
पर्यायः । भविनी २ शीलनम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

गुणनीयः, पुं, (गुणयति पुनः पुनरनुशील्यतेत्यनेन
इति । गुण आम्नेङ्ने + करणे अनीयर् ।)
शास्त्रादभ्यासः । इति हारावली । १५० ।
(कर्मणि अनीयर् । गुणित्ये त्रि ॥)

गुणभ्रंशः, पुं, (गुणस्य भ्रंशोविनाशः ।) गुणनाशः ।
तत्पर्यायः पर्यन्तिका २ । इति हारावली ॥
२१० ॥

गुणलयनिका, स्त्री, (गुणा गुणनिर्मिताः पटाः
लीयन्तेऽस्याम् । गुण + ली + अधिकरणे +
लुट् । स्त्रियां डीप् कन् टापि पूर्वङ्गस्वच् ।)
वस्त्रनिर्मितगृहम् । तत्पर्यायः केनिका २ पट-
कुटी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४६ ॥

गुणलयनी, स्त्री, (गुणा गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र ।
ली + लुट् + डीप् ।) गुणलयनिका । इति
हलायुधः ॥

गुणवान्, [त्] पुं, त्रि, (गुणोविद्यतेऽस्य । गुण +
मनुप् मस्य वत्वम् ।) सम्बन्धी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ गुणविश्रुतः । यथा, “दाता दयालु-
गुणवान्नरः स्यात् गरे परेषासुपकारकर्ता ।
इति कोडीप्रदीपः ॥ (पुं, यदुर्वशीय सुनाभस्य
दौहित्रः । यथा, हरिवंशे । १५५ ।
“गुणवत्यपि पुत्रश्च गुणवन्तमजीजनत् ॥”

गुणीम्

स्त्रियां डीप् । तस्य सुनाभस्य इहता । यथा,
तत्रैव । १५३ ।

“वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विश्रुतः ।
दुहितृद्वयश्च वृषते । तस्य रूपगुणान्वितम् ।
एकचन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा ॥”
गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते ।
१२ । ६ । १२ ।

“गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ॥”
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५३ ।

“गुरुरूपा गुणवती गुर्वो गौरववर्द्धनी ॥”
अम्बरोविशेषः । यथा, तत्रैव ६ अध्याये ।

“अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती ॥”
गुणवृक्षकः, पुं, (गुणानां तरणीस्थरञ्जनां वृक्ष-
इव । ततः स्वार्थे कन् ।) नौकागुणवन्तस्तम्भः ।

मास्तुल इति भाषा । तत्पर्यायः । कूपकः २ ।
इत्यमरः । १ । १० । १२ ।

गुणसागरः, पुं, (गुणानां सागर इव आधार-
स्थानम् ।) जम्भा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धि-
विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकलगुणा-
धारश्च ॥

गुणा, स्त्री, (गुणाः सङ्घततन्त्रवः सन्त्यस्याः । “अर्धं
आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।
स्त्रियां टाप् ।) दूया । मांसरोहिणी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गुणाकरः, पुं, (गुणानामाकर इव । गुणबाहुल्या-
त्तथात्वम् ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४७ ।
“गजहा देवहा कालो लोकधाता गुणाकरः ॥”)
गुणयुक्ते त्रि । यथा, —

“तपस्यभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणाकरः ।
सत्त्ववान् नाम देवर्षे । मनसा सम्भूतो मया ॥”
इति वनपर्वणि सावित्रीव्रतकथा ॥

गुणितः, त्रि, (गुणयते स्म । गुण आम्नेङ्ने + क्त ।)
पूरितः । तत्पर्यायः । आहतः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ८८ ॥ यथा । पञ्चधा गुणिता द्वादश-
संख्या षष्टिर्भवतीत्यादि इति भरतः ॥ (गुणो-
ऽस्य जातः । तारकादिभ्य इतच् ।) पिण्डितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

गुणी, [न्] पुं, (गुणो ज्या विद्यतेऽस्य । गुण +
इनिः ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणास्ते
तु दाक्षिण्यादयो विद्यन्तेऽस्येति ।) गुणविश्रुते
त्रि । यथा । गुणिगणगणनारम्भे ल पतति
कठिनी ससम्भ्रमादयस्य । तेनाम्ना यदि सुतिनी
वद बन्धा कौडशी नाम ॥ इति हितोपदेशः ॥

गुणीभूतः, त्रि, (अगुणो गुणोभूतः । गुण + भू +
क्तः । अभूत तद्भावे च् ।) अप्रधानोभूतः ।
यथा । कृतपूर्वोऽकटमित्यत्र समासनिविष्टत्वाद्-
गुणीभूतादिशेषबोधिका द्वितीया नोक्ता । इति
सुसेनकविराजः ॥ (तथाच महाभारते । २ ।
१५ । ११ ।

“सर्वैरपि गुणैर्दुक्तो निर्वर्त्यः किं करिष्यति ।
गुणीभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ॥”

गुण्डिचा

गुण्डकः, पुं, (गुण्ड + संज्ञायां कन् । गुडि + क्तुल् वा ।) मलिनः । धूलो । क्लोत्तिः । खेहपाचम् । इति मेदिनी । के । ८३ ॥

गुण्डकन्दः, पुं, (गुण्ड इत्याख्याया प्रसिद्धः कन्दः । गुण्डायां कन्द इति केचित् ।) कपौर । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डारोचनिका, स्त्री, (गुण्डाऽपि रोचना हरिद्रा इव । तन् इवार्थे कन् टाप् क्वापि अत इत्वच् ।) वृक्षविशेषः । कमलागुडि इति भाषा । तत्पर्यायः । काम्पिलकः २ रक्ताङ्गा ३ । इति रत्नामाला ॥

गुण्डाला, स्त्री, (गुण्डाल + टाप् । यद्वा गुण्डां चूर्णं आलाति आदत्ते इति । आ + ला + कः । स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । जलोद्भूता २ गुच्छवशा ३ जलाश्रया ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । श्लेष्मणनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डासिनी, स्त्री, (गुण्ड इत्याख्याया आस्ते वर्त्तते इति । आस् + णिनिः । गुण्डा सती आस्ते इत्येकं ।) लगभेदः । तत्पर्यायः । गुण्डाला २ गुडाला ३ गुच्छमलिका ४ चिपिट्टा ५ लग्नपत्री ६ यवासो ७ एष्टुला ८ विष्टरा ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । पित्तदाहश्रमश्वयधुव्रणदोषनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डिकः, पुं, स्त्री, (गुण्डोऽस्त्यस्येति । “अत इतिठनी” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) गुण्डकः । तण्डुलादिचूर्णम् । गुड्डा इति भाषा । यदुक्तं अमरप्रतपकथायाम् ।

“गुण्डिकैः सितपीतैश्च मण्डयन्ती गृह्णाङ्गनम् ॥”

गुण्डिचा, स्त्री, (गुण्डिभिर्गुण्डिकैः सितपीतादिरङ्गैः प्रसरेष्टकादिचूर्णैर्वा च्रीयते उपच्रीयते इति । चि + घञर्थकः तत्ताप् । गुण्डिचा इत्याख्याया प्रसिद्धा वा । यद्वा गुण्डाते अवगुण्डाते ब्रह्मतेजोभिरस्या दशक इति श्रेयः । गुडि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः । इयं शुतपत्तिस्तु गुण्डिचाविवरणदर्शनैरेवबोध्यया ।) औपुत्र्योत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासार्य मण्डपविशेषः । यथा,—

“मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे ।

चारुचन्द्रातपे चारुमालाचामरभूषिते ॥

रत्नसम्भवे स्वर्णवदिकोपस्तृतान्तरं ।

प्राचीरवलयावीते मधुलेपसमुज्ज्वले ॥

साधुसोपानघटिते क्षुद्रारोपशोभिते ।

त्रैलोक्याङ्गवरयुते महावेद्यां महाक्रतोः ॥

प्रादुर्भावां महेशस्य यात्राभूद्धारुवर्णनः ॥ * ॥

तस्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य दर्शनफलं यथा,—

“विन्दतीर्यते तस्मिन् सप्ताहानि जनार्दनः ।

तिष्ठत पुरा स्वयं राज्ञे वरमेतत् समादिशत् ॥

तत्तीर्थतीर्थं राजेन्द्र ! स्थास्यामि प्रतिवासरम् ।

सन्तीर्थानि तस्मिंश्च स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति ॥

सत्रं स्नात्वा विधानेन तीर्थं तीर्थोपपावने ।

३३८

गुदकी

सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम् ॥ मासं रामं सुभद्रासु मम सायुष्यमाप्नुयुः ॥ * ॥ तस्या नामकरणं यथा, उत्कलखण्डम् ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि महावेदीमहोत्सवम् । अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं भजेत् ॥ सर्वपापरजःशान्त्या पूज्यत्वात् सर्वदेवतैः । गुण्डिचाख्यापि सा यात्रा ब्रह्मतेजोऽवगुण्डनात् ॥”

गुण्डितः, चि, (गुडि वेष्टने + कर्मणि क्तः ।) धूलिगुण्डकेनैव क्लृप्तः । तत्पर्यायः । रुधितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ चूर्णीकृतश्च ॥

गुत्यः, पुं, (गुत् + एषोदरादित्वात् साधुः ।) गवेधुका । इति रत्नामाला ॥

गुत्यकं, स्त्री, (गुत्य + संज्ञायां कन् । यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति । के + कः । एषोदरात् साधुः ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नामाला ॥

गुत्सः, पुं, (गुथ्यते लग्नपत्रपुष्पादिभिः परिवेष्ट्यते सौ इति । गुप् परिवेष्टने + “उन्दिगुधि-कुषिभ्यश्च” । उणां । ३ । ६८ । इति कर्मणि सः क्तिञ् ।) स्तवकः । स्तम्भः । (हारादौ तु गुथ्यते परिवेष्ट्यते कण्ठवचःस्थलादिकमनेन ।) द्वार्त्रिशद्वयिकहारः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति मेदिनी । से । २ ॥

गुत्सकः, पुं, (गुत्स + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इति शब्दरत्नावली । ग्रन्थपरिच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुत्सकपुष्पः, पुं, (गुत्सकानि स्तवकीभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा ।) सप्रच्छदवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गुत्सार्द्धः, पुं, (गुत्सं गुच्छं प्राप्य आश्रित्य वा ऋधोतीति । ऋध् + अच् । गुत्सं आर्द्धयति वर्द्धयति इति । ऋध् + णिच् अच् वा । यद्वा गुत्सस्य अर्द्धः असमांशकः ।) गुच्छार्द्धः । चतुर्विंशतियथिकहारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुद, ड खेलेन । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्म-अकं-सेट् ।) ड, गोदने । इति दुर्गादासः ॥

गुदं, स्त्री, (गोदतं खेलेति चलतीत्यर्थः अपानसंज्ञकवायुः अनेन । गुद + “इगुपधेति” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) मलत्यागद्वारम् । तत्पर्यायः । अपानम् २ पायुः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ गुच्छम् ४ गुदपत्रम् ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा मनौ । ८ । २८२ ।

“अवनिष्ठीवतो र्पादुद्वावोद्यौ हृदयेनृपः । अवमृज्यतो मेढ्रमवमृज्यतो गुदम् ॥”)

गुदकीलः, पुं, (गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्येत्यर्थः यद्वा गुदे कील इव ।) अश्लीरोरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४३ अध्याये ।

“आनाहमेदो गुदकीलहृक्का-
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ॥”)

गुदकीलकः, पुं, (गुदकील + स्वार्थे कन् ।) गुदकीलः । इति हजाराधुः ॥

गुदाक्षुः

गुदग्रहः, पुं, (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य ग्रहवत् प्रवर्तते इत्यर्थः । यद्वा गुदं मलद्वारमधिलय आभ्यन्तरिकस्थानं गृह्णाति धारयतीति ग्रह + अच् ।) उदावर्णरोगः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥

गुदभंशः, पुं, (गुदस्य भंशोऽस्मात् । गुदं भगं भ्रश्यतेऽस्मादिति वा ।) मलद्वारनिर्गमरोगः । तस्य लक्षणम् ।

“प्रवाहनातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं वह्निः । रुचदुर्बलदेहस्य गुदभंशं तमादिशेत् ॥” इति माधवकरः ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

“गुदभंशे गुदं स्निग्धं खेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।

प्रविष्टं रोधयेद्यन्नादृग्यसच्छिद्रचर्मणा ॥

पश्चिन्त्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।

एतन्निश्चयं निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥

मूषकाणां वसाभिर्वा गुदभंशे प्रलेपनम् ।

सुस्निग्धमधिकामांसनाथवा खेदयेद्गुदम् ॥

वृक्षाग्नानलचाङ्गरीविल्वपाठायवाग्रजम् ।

तक्रैण शीलयेत् पायुं भंशार्तोऽनलदीपनम् ॥

मूषकान् दशमूलानि गृह्णीयादुभयं समम् ।

तयोः कायेन कल्केन पक्वेत्तैलं यथोदितम् ॥

अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभंशो विनश्यति ।

विनश्यति तथा तेन गुदमूलं भगन्दरः ॥”

इति मूषकतैलम् । इति भावप्रकाशः ॥

(यदा गुदं निरस्येत तदा कुप्यात् क्रियाभिमाम् ।

सहचर्यावलानाश्च रसो ग्राह्यो घृतं पयः ॥

पक्वा घृतं लेपः स्यात् तस्य चर्दं प्रशस्यते ।

अरणीपल्लवकाथो वाप्यं लोष्टं सचन्दनम् ॥

प्रोक्तप्य वृद्धिसदृशं सहसा नरस्य

निर्वाप्य काष्ठीकमथो विदधीत तद्वत् ॥

सौख्यं सान्त्वगुदसंचनकं प्रशस्तं

संवेद्यमध्यगुदतो दृढवचनं स्यात् ॥”

इति गुदभंशः ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ * ॥

अथास्य चिकित्सा ।

“गुदनिःसरणे मूले पानमस्य सर्पिषः ।

प्रशस्यते निरामाणा मथवायुनुवासनम् ॥

चाङ्गरी कोलदध्यन्नागरक्षारसंयुतम् ।

घृतसुत्काथितं पथं गुदभंशरुजापहम् ॥”

इति चाङ्गरीघृतम् ॥ * ॥

“सचयपिप्लीमूलं सद्योषविद्धादिषुम् ।

पथमस्य घृतं युक्त्वा सधान्याजालिचिकम् ॥

दशमूलोपसिद्धं वा सविल्वमनुवासनम् ।

शताङ्गा शटी विल्वैर्वा वचया चिचकैश्च वा ॥

स्तब्धमध्यगुदे पूर्व्यं खेहखेदौ प्रयोजयेत् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥

गुदाक्षरः, पुं, (गुदे अक्षरः प्ररोह इव गुदमधिलय प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थः ।) अश्लीरोरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । १३२ ।

(“गुदाक्षरा वज्रजिह्वाः” इति वामटे निर्दानस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥),

गुग्गुलुः

गुग्गु, इ क कुम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इत्यवर्गः । तृतीयोपधः । कुम्भो मिथ्योक्तिः । इ क, गुग्गु-यति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः । गुग्गु इत्यने-नैवेष्टसिद्धे इदनुवन्तो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गु, ग रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (गुग्गु-पां-अकं-सेट् ।) ग, गुग्गुति । जुगोप । इति दुर्गा-दासः ॥

गुग्गु, ड क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आकं-अकं-सेट् ।) ड, गोधते । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गु, यं वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दि-परं-सकं-सेट् ।) य, गुग्गुति । जुगोप । इति दुर्गा-दासः ॥

गुग्गुः, चि, (गुग्गुति सकंतो वेष्टयति वेष्टनेन रत्न-तीत्यर्थः इति । गुग्गुय वेष्टने "मूलेराद्यः ।" उणा । १ । ६१ । इति ऋक् ।) रत्नकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गुग्गुलः, पुं, (गुग्गुमिति मधुररसस्फुटशब्दं कारयन् दह्यते मर्हतिशब्दौ । दल् + णिच् + कर्मणि अच् ।) मर्हलशब्दः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४४ ॥

गुग्गुः, पुं, (गुग्गु + अच् ।) शरत्तण्डुलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ वृत्तविशेषः । गोदपट्टे इति देशान्तरीयभाषा । तत्पठ्यायः । पट्टकः २ अक्षः ३ षडङ्गवेराङ्गलकः ४ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्त-मूत्रक्षयनाशित्वम् । स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधन-त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

("गुग्गुना दग्धा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला । उपदेशविमर्षाणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥" इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥)

गुग्गुमूला, स्त्री, (गुग्गुस्य मूलमिव मूलमस्य ।) ऋक्कोट्यम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुग्गु, स्त्री, (गुग्गु + टाप् ।) भद्रसुस्तकः । प्रियङ्गु वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । १६० ॥ गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ ऋक् । इति भावप्रकाशः ॥

("वेष्टन्तरारणिकवृत्तवृत्तमभेद-गोकुलकेतुकटसहाचरवाणकाशाः । वृत्तादनीलकुशद्वयगुग्गुगुग्गु भल्लकमोरटकुशरुटकरम्भपार्थाः ॥" इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥

पित्तशुद्धिमनीयवर्गान्तगतौषधिविशेषः । यथा । "चन्दनकुशन्दनद्वीवेरोशीरमञ्जिष्ठा पयस्या-विदारौषतावरीगुग्गुशैवालकङ्गारकुमुदोत्पल-कदलीकन्दलीदूर्वाश्वत्थप्रभृतीनि काकोल्यादि-न्ययोधादिसृणुपञ्चमूलमिति समरसेन पित्त-संशमनो वर्गः ॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये ॥

(गङ्गा । यथा काशीखण्डे । २६ । ५४ । "अष्टपीडाहरा गुग्गु मरिची मानवतुसला ॥")

गुग्गुलः, पुं, (गुग्गुं नीः निष्कर्णार्थं तृणादिकं । आलाति आदसे इति । आ + ला + कः ।)

३३८

गुप्तग

जीवज्जीवपत्नी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥ गुग्गुलोऽपि पाठः ॥

गुग्गु, श यथ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । श, गुग्गुति मालां मालिकः । जुगोप । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गु, ऊ रत्ने । इति कविकल्पद्रुमः । (भां-परं-सकं-सेट् ।) आयन्तत्वाद्भयपदमिति वीपदेवः । गोपायति गोपायते । अरे तु आयास्याप्राप्ति-पक्षे परस्मैपदमेव । अगोपीत् । जुगोप गोरूप-धरामिवोर्लोमिति रघुः ॥ ऊ, गोपिष्यति गोपयति । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गु, क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं-अकं-सेट् ।) क, गोपयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गु, ड गोपनकृतसथोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां आकं-सकं-सेट् ।) गोपनमपह्वः । ड, कङ्कणभूतनकारश्च किं गोपसं । अत्र त्यादयो न स्युरिति रमानायः । कुतसा निन्दा । सा जुगोप प्रचक्रेच्छन् । इति भट्टिः । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गु, य इर आकुलत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सकं-सेट् ।) आकुलत्वं आकुलीभावस्तुत्करणश्च । य, धीरो न गुप्यति महद्यपि कायेजाते । इति हलायुधः । गुप्यति गा वृष्टिः । आकुलीकरोतीत्यर्थः । इति चतु-र्भुजः । इर, अगुपत् अगोपीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ड इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गुलिः, पुं, (गोपायति प्रजाजनानिति । गुप् रत्नसं + "गुपादिभ्यः क्तिन् ।" उणा । १ । ५६ । इति इलच् क्तिच् ।) राजा । इत्युणादिकोषः ॥

गुग्गु, चि, (गुप्यते स्म । गुप् + कर्मणि क्तः ।) कृततरत्नम् । तत्पठ्यायः । चातम् २ चागम् ३ रत्नितम् ४ अविनम् ५ गोपायितम् ६ । (यथा, महाभारते । १ । १ । १८८ ।

"यदाश्रयं कृत्तमभेदमन्ये-भारिज्ञानेनात्तशस्त्रेण गुप्तम् ॥")

कृतगोपनम् । तत्पठ्यायः । गृहम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ । (यथाह वशिष्ठः । "आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंयता धर्मेविदा तु कार्याः । वाग्गुप्तिकाथ्याणि तपस्तथैव धनानुगो गुप्ततमे तु कार्यम् ॥" "हेनो भस्मकमभ्रवं द्विगुणितं लोहास्तयः पारदा-स्त्यारो नियतान् वज्रयुगलसंकीर्तनं मर्ह्यन् । सुक्ता विदुर्भयो रसेन समता गोचुरवासेत्तुणा सर्वं वन्यकरीषकेण सुहृद् गुप्तं पतन् सप्तधा ॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे ॥) सङ्गतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वैश्वश्रुद्राणां पद्धतिविशेषे पुं । यथा, इत्युणादिकृतम् ॥

"गुप्तदासात्मके नाम प्रशसं वैश्वश्रुद्रयोः ।" गुप्तगतिः, पुं, (गुप्ता संयता अन्यैरलक्षिता गति-गमनं चेष्टादिर्वा यस्य ।) चरः । इति शब्द-रत्नावली ॥

गुम्फितः

गुम्फचरः, पुं, (गुम्फः योगिनात्मसंयतः मनु स्वयं विष्णु रपि सः स्वयंमास्कात् नररूपेण चरतीत्यर्थः ।) वलदेवः । इति त्रिकाशेषः ॥ (कर्मधारय-समासे तु राज्ञां गुम्फचरः । गुम्फचरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोधयति ॥)

गुम्फचरः, पुं (गुम्फः गृहभावेन स्थितः केहः तैलादिरसो यत्र ।) अङ्कोठचरः । इति राज-निर्घण्टः ॥

गुम्फा, स्त्री, (गुम्फ + टाप् ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । मैथुनगोपनम् । सा च त्रिधा । वृत्तसुरतगोपना १ वृत्तिव्यमाणसुरतगोपना २ वृत्तवृत्तिव्यमाणसुरतगोपना ३ । इति रसमञ्जरी ॥

गुम्फिः, स्त्री, (गुप् + अधिकरणभावकरणादिषु यथायथं क्तिन् ।) अवकरस्थानम् । कारा-गारम् । (यथा, माघे । ११ । ६० । "चिरमतिरसलौल्यादृष्यन् लम्बितानां पुनर्यसुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव । इलितदलरुपाटः षट्पदानां सरोजे सरभस इव गुम्फोऽमकः करोति ॥") रत्नगम् । इति मेदिनी । ६ । १६ । (यथा, मनुः । १ । ६४ ।

"तं हि स्वयम्भुः स्वादास्यात्तपस्तप्तादितोऽखजन् । ह्ययकयादिवाद्याय सर्वस्थास्य च गुप्तये ॥") भूगतेः । यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतार्थं क्तित-रत्नवननम् । नौकाच्छिद्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः । गोपनम् । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १५५ । "भयगौरवलज्जादेर्घाद्याकारगुम्फिरवहित्वा ॥") सस्वरणम् । यथा, कुमारः । ६ । ३८ । "वृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥" ग्रहणीयमन्त्रसंस्कारविशेषः । यथा, तन्त्रसार धृतगौतमीयं ।

"यजनं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनं तथा । तपाभिषेको विमलीकरणायाने पुनः । तर्पणं दीपनं गुप्तिर्देशता मन्त्रसंस्कारः ॥")

गुम्फ, प श यथ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । प श, गुम्फति मालां मालिकः । जुगोप । इति दुर्गादासः ॥

गुम्फितः, चि, (गुप् + कर्मणि क्तः ।) गुम्फितः । यथितः । इत्यमरटीका ॥

गुम्फः, पुं, (गुम्फ + घञ् ।) गन्धनम् । (यथा, रावणकृतशिवताण्डवे । १३ । "निगुम्फनिर्भरत्तुल्यधृष्टिकामनोहरम् ॥") तथाच आर्यासप्तशत्याम् । ६०६ । "सततमरुणितसुखे सखि ! निगुम्फो गिरां गुम्फम् ॥")

वाहोरलङ्कारः । इति मेदिनी । ६ । २ । पश्य । इति शब्दरत्नावली ॥ गोप इति भाषा ॥

गुम्फितः, चि, (गुम्फ + कर्मणि क्तः ।) गन्धितः । इत्यमरटीकायां रायसुङ्गः ॥ (यदुक्तम् । "प्रयत्नगुम्फितामाला यतस्तेन निराकृता ॥")

गुरुः

गुरु, ई य उ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा-आत्म-सक-संष्ट ॥)
 गुरु, उ ई शि उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तदा-
 आत्म-अक-संष्ट ॥) ह्यस्वी । उ शि, गुरते
 अगुरिष्ट । ई, गुरुः । इति दुर्गादासः ॥
 गुरणं, क्ली, (गुरु + भावे लुट् ।) उद्यमः ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ अस्य रूपान्तरे गुरणं
 गोरणं इति भरतः ॥
 गुरुः, पुं (गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि
 इन्द्रादिदेवेभ्यः इति । यद्वा गीर्यते कृत्यते देव-
 गन्धर्वमनुष्यादिभिः । गृ + “क्योरुच ।” उणां ।
 १ । २४ । इति उत ।) बृहस्पतिः । (यथा,
 देवीभागवते । १ । ११ । ४४ ।
 “इत्याश्वास्य गुरुं शक्रो दूतं वक्तुं विचक्षणः ॥”)
 निषेकादिभिरुक्तं । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥
 (यथा, मनुः । २ । १४२ ।
 “निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
 सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुश्च्यते ॥”)
 निषेको गर्भाधानं आदिना सीमन्तोन्नयनादे-
 र्मन्त्रविद्यादानादेश्च ग्रहणम् । तत्कर्त्ता पित्रादि-
 गुरुः स्यात् । इति भरतः ॥ मन्त्रदाता । तस्य
 वर्जनीयत्वं यथा, कालिकापुराणे ५४ अध्याये ।
 “अभिप्रमपुत्रश्च सन्नद्धं कितवन्तथा ।
 क्रियाहीनमकल्पाङ्गं वामनं गुरुनिन्दकम् ॥
 सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्जयेत् ।
 गुरुर्मन्त्रस्य मूलं स्यान्मूलशुद्धौ सदा शुभम् ॥”
 अपि च । क्रियासारसमुच्चये ।
 “श्वित्री चैव गलतुक्छ्री नेत्ररोगी च वामनः ।
 कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गकः ॥
 हीनाङ्गः कपटी रोगी बह्मशी बह्वजल्पकः ।
 एतैर्दोषैर्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
 गुरुवर्गः यथा,—
 “उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः ।
 मातुलः श्वशुरभ्राता मातामहपितामहौ ॥
 बन्धुज्येष्ठः पित्र्यश्च पुंस्ते गुरवः स्मृताः ।
 मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदराः ॥
 श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ।
 इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातुलः पित्र्यो द्विजाः ॥
 अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ।
 गुरुं दृष्ट्वा ससुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥
 नैतैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्मकारणात् ।
 जीवितार्थमपि हेष्वाद्गुरुभिन्नव भाषणम् ॥
 उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः ।
 गुरुणाश्चैव सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ॥
 तेषामाद्यास्त्युः श्रेष्ठस्तेषां माता सपूजिता ।
 यो भावयति या कृते येन विद्वोपदिश्यते ॥
 ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पश्चैते गुरवः स्मृताः ।
 आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ॥
 पूजनीया विशेषेण पश्चैते भूतिमिच्छता ।
 यावन् पिता च भ्राता च द्वावेतौ निर्विकारिणौ ॥
 तज्जन् सर्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः ।

गुरुः

पिता माता च संप्रोतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ॥
 स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ।
 नास्ति पितृसमी देवो नास्ति मातृसमी गुरुः ॥
 तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ।
 तयोर्निर्णयं प्रियं कुर्यात् कर्मणा मनसा गिरा ॥
 न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाश्रयेत् ।
 वर्जयित्वा सुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
 धर्मसारः समुद्दिष्टः प्रेतानन्दफलप्रदः ।
 सत्यगाराध्य वक्तारं विद्वत्सदनुज्ञया ।
 शिष्यो विद्याफलं सुक्ते प्रेत्य चाप्याश्रयेत् दिवि ॥
 यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मृदोऽवमन्यते ।
 तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरम्भुक्कति ॥
 पुंसा वर्जनिविष्टेन पूज्यो भक्ता तु सर्वदा ।
 अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम् ॥
 येनरा भर्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् संत्यजन्ति हि ।
 तेषामयाक्षय्यलोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः ॥
 मातुलांश्च पित्र्यांश्च श्वशुराश्रित्यो गुरुन् ।
 असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवौयसः ॥”
 इति कूर्मपुराणे उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥
 तस्य परीक्षा यथा ।
 “सदाचारः कुशलधीः सर्वशान्तिपारगः ।
 नित्यनैमित्तिकानाञ्च कार्याणां कारकः शुचिः ॥
 अपञ्चमैश्वर्यपरः पितृदेवाच्चेन रतः ।
 गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणां हितकृत् सदा ॥
 दयावान् शीलसम्पन्नः कृतकुलीनो महासतिः ।
 परदारेषु विमुखो दुष्टसङ्कल्पको द्विजः ॥
 अन्यैश्च वैदिकगुणैर्युक्तः कार्यो गुरुर्नृपैः ।
 एतैरेव गुणैर्युक्तः पुरोधाः स्यान्महोभुजाम् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥
 शिष्यकृतपापं गुरुं स्पृशति यथा ।
 “मन्त्रिपापश्च राजानं पतिं जायाकृतं तथा ।
 तथा शिष्यकृतं पापं प्राये गुरुमपि स्पृशेत् ॥
 प्राय इति गुरुणा शिष्यः सत्यगोपितोऽपि
 तदाक्वमनादित्य पापश्चेदाचरति तदा तत् पापं
 गुरौ न याप्रोतीत्यर्थः ॥
 वर्णायमाणां सर्वेषामाचारः सन्नतिप्रदः ।
 गुरुस्त्विवारमाचारं बोधयेत् कुलनायिके ॥
 न गृह्णाति हि शिष्यश्चेत्तदा पापं गुरोर्न हि ।
 इति कुलार्णववचनात् । इति शिवाचनचन्द्रिका ॥
 मन्त्रदगुरोर्लक्षणं यथा ।
 “गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य हारकः ।
 उकारो विष्णुरयत्तस्त्रितयात्मा गुरुः परः ॥
 शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवैश्वान् ।
 शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान् ॥
 आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
 निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते ॥
 उद्धर्तुं चैव संहरतुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः ।
 तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुश्च्यते ॥” * ॥
 देशभेदेन तस्य विशेषो यथा ।
 “मध्यदेशज्जुवज्जनाटकोद्भूतसम्भवाः ।
 अन्तर्देशप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरुत्तमाः ॥
 गौडः शाक्योद्भवः सौरा मगधाः केरलाक्षया ।

गुरुः

कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥
 कर्णाटनर्मदरेवाकच्छातीरोद्भवाक्षया ।
 कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा मताः ॥
 वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च श्राक्तिके ।
 शैवः श्राक्तोऽपि सर्वत्र दीक्षास्वामी न संशयः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
 “गुरुरभिर्दिजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
 पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 कपिकच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विमाचः ।
 दीर्घः । इति शब्दरत्नवली ॥ (गृणाति उपदि-
 शति वेदान् । गृ + “क्योरुच ।” उणां । १ । २४ ।
 इति उत । वेदाध्यापयिताचार्यः । यथा,
 मनुः । ३ । १ ।
 “यद्विंशदाष्टिकं चर्यं गुरौ चैवेदिकं व्रतम् ।
 तद्विंशं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥”
 गृणाति उपदिशति किञ्चिदपि यः । उपाध्याय-
 इत्यर्थः । यथा, मनुः । २ । १४६ ।
 “अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
 तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ॥”
 गीर्यते कृत्यते तसौ ज्ञानतपोऽद्वयत्वात् । ज्ञान-
 प्रभावान्वितत्वात् तपोबलप्राधान्याद् वा पूज्य-
 तमोमहात्मा । यथा, मनुः । २ । १३० ।
 “मातुलांश्च पित्र्यांश्च श्वशुराश्रित्यो गुरुन् ।
 “भूयिष्ठाः खलु गुरव इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपो-
 वृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्तनात् तयोश्च
 कनिष्ठयोरपि सम्भवात् तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ।”
 इति टीकाकृतं कुल्लूकभट्टः । गृणाति उपनीय-
 सन्धोपासनाचारादीनि कर्माणि उपदिशति ।
 उपनेता सन्धोपासनाद्युपदेशा च । यथा,
 मनुः । २ । ६६ ।
 “उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छौचमादितः ।
 आचारसमिकार्यश्च सन्धोपासनमेव च ॥”
 पिता । यथा, रामायणे । २ । ७६ । २ ।
 “गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।”
 राजचक्रवर्त्ती सन्नाट । यथा, रघुः । २ । ६८ ।
 “गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।”
 गिरति । अज्ञानमन्तर्यामिरूपेणाविदां नाश-
 यतीत्यर्थः । गीर्यते कृत्यते जीविकारेरिति वा ।
 गृ वा उत । विष्णुः । यथा, महाभारते ।
 १३ । १४६ । ६५ ।
 “आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभट्टगुरुः ॥”
 शिवः । तत्रैव । १७ । १३० ।
 “सहस्रसङ्ख्यां देवेभ्यः सर्वदेवमयो गुरुः ।”
 ब्रह्मा । माननीयः । एकेनैव श्रोत्रेनेतयोदहा-
 हरणं यथा, काशीखण्डे । ६६ । ७१ ।
 “विभत् सहजकाठिभ्यं जातो गौरीगुरुर्गुरुः ।
 शम्भुं प्रपूज्य सुतया सजा विश्वगुरोरपि ॥”
 विश्वगुरोर्ब्रह्मणोऽपि गुरुर्माननीयः पूज्यो वा इति
 तट्टीका ।
 उपदेश्च अर्थे यथा सुश्रुतसूत्रस्थाने ऋतीयाध्याये
 “अथ वत्स ! तदेतदध्ययं यथा तथोपधारय

मया प्रोक्तवानम् । अथ मुचये कृतोत्तरासङ्गाया-
 बाङ्गलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथा-
 शक्ति गुरुपदिष्टेत् पदं पादं श्लोकं वा ते च
 पद-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणागुसन्ध्या एव-
 मेकैकशो षट्येदात्मनाचातुषटेत् । तत्रैव चतुर्थे
 “शास्त्रं गुरुमुखीशीर्षमादायोपास्य चाम्भृतम् ।
 यः कर्म कुरुते वेद्यः स वेद्योऽर्थे तु तस्कराः ॥”
 गुरुः, जि, (गीर्षते स्तुयते महत्त्वात् । गृ + क्त्यो
 रञ्च ” उणां । १।२४। इति उतु महान् । (यथा,
 ऋग्वेदे । ४।५।६। “इदं मे अग्ने ! कियते पावका-
 मिनते गुरुं भारं न मम ।”) दुर्जरः । अलघुः ।
 इति मेदिनी ॥ २।२५ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । २।२६
 . “प्राप्नो बन्धनमप्यर्थं गुरुदण्डगस्तावत् त्वया मे
 हृतः ।” पराक्रान्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३।२८।
 “सोतुसाहस्रशक्तिसम्पन्नो ह्यथाच्छत्रं लघुगुरुम् ।”
 भारायमाणः । यथा, रघुः । १२।१०२।
 “अथ मदगुरुपक्षौलोकपालद्विपानाम् ।”
 अथ मदेन गजगण्डसञ्चारकान्तेन गुरुपक्षैः
 भुरायमाणपक्षैः अलिङ्ग्यैः । इति टीका-
 कृष्णक्षिणाथः । अतिशयः । यथा, मेघदूते । १।१।
 “कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
 प्रापिनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्तुः ॥”
 गुरुक्रमः, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्पर्यं यत्र ।)
 इतिह । पारम्पर्योपदेशः । इति हलायुधः ॥
 गुरुज्ञः, पुं, (गुरुन् पराक्रान्तानपि यज्ञज्ञानं
 राक्षसादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः । हन् +
 टक् ।) गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ।
 गुरुहन्तरि जि ॥
 गुरुदण्डः, पुं, (गुरुं दुर्जरवस्त्रादिकं दण्डति
 चोरयति हुरतीति यावत् । गुरुं गुरुतां दुर्जरतां
 दण्डतीत्येके दण्डस्तेय + ण्वल् ततः पृथोदरात्
 रेलोपे साधुः ।) तिलमयूरः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 गुरुतत्त्वगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्योपाध्याया-
 देवां तत्त्वं श्रुत्या पत्नीमिति यावत् । गच्छति इति
 . गम् + डः ।) विमादृगन्ता । यथा,—
 “गुरुतत्त्वगः सुरापक्ष रक्तस्तेय्य विप्रहा ।
 महापातकिनस्ते ते संसर्गौ चैव पञ्चमः ॥
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 (यथा, मनुः । ६।२३५।
 “ब्रह्महा च सुरापक्ष स्तेयी च गुरुतत्त्वगः ।
 एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥”
 एतस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य
 फलं यथा, तत्रैव । १।१।४६।
 “ब्रह्महा चयरोमिव दौर्धर्म्यं गुरुतत्त्वगः ।”
 गुरुतालः, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालवापी-
 तालः ।) तालविशेषः । यथा,—
 “एक एव गुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते ।
 अपरं नियमं विना ॥” इति सङ्गीतशामोदरः
 गुरुत्वं, स्त्री, (गुरोर्भावः । “त्वतलौ” इति
 त्वप्रत्ययस्ततः त्वान्तं स्त्रीवर्मात् स्त्रीत्वम् । ।
 , महत्त्वम् । गुरुता । (यथा, भाषापरिच्छदे । ३।१)

“स्वर्गादयोऽष्टौ वेगाश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् ।”
 अलघुता । यथा,—
 “अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।
 अनित्यं तदनित्यं स्यात् नित्यं नित्यसुखाद्वयम् ॥
 तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कम्पेणि ।”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 (आधिक्यम् । यथा, रघुः । २।१८।
 “गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।” वपुषो गुरु-
 त्वान् आधिक्यात् इति मल्लिनाथस्तट्टीकायाम् ।
 पुण्यत्वम् । यथा, तत्रैव । १०।६४।
 “मेने परार्द्धमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ।”
 गुरुदेवतः, पुं, (गुरुर्दृष्टातिदेवतमस्येति ।) पुण्य-
 नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २।२५ ॥
 गुरुपत्रं, स्त्री, (गुरुपाके दुर्जरं पत्रं पत्राकार-
 फलकमस्य ।) वज्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 ४।१०८ ॥
 गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्जरं पत्रं पर्ण-
 मस्याः ।) तिलिङ्गीट्टचः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 गरुमर्दलः, पुं, (गरुः मर्दल इति नित्यकर्म-
 धारयः ।) डिङ्मिवाद्यम् । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 गुरुत्वं, स्त्री, (गुरु गौरवान्वितं मूल्यवदित्यर्थः
 गुरुत्वाद्वगुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके ।)
 पुण्यरागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर-
 मित्यत्र नवग्रहदोषशान्ते गुरौ सुल्लेखेयुक्ता)
 यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्वये नवरत्नशब्दे ।
 “नवग्रहदोषशान्ते धार्याणि नवरत्नानि ।
 वदूयं धारयेत् सूर्यं नीलञ्च मृगलाञ्छने ॥
 आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे ।
 गुरौ सुक्ता मृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः ॥”
 इति ॥
 मणिस्यप्रयोगोऽत्रैव रत्नशब्दे दृश्यते यथा,—
 “वज्रसुक्ता मृगमणयः सपद्मरागाः समरकताः
 प्रोक्ताः ।
 अपिचेन्न नीलवरेवैदूयञ्च पुण्यरागाश्च ॥”
 गुरुवर्चः, पुं, (गुरुवर्चः वातपित्तादिप्रकोप-
 जनिताग्निमास्यकोष्ठरोधनादिदोषस्तं हन्ति इति
 हन् + टक् ।) लिम्पाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पातिलेडु । इति भाषा ॥
 गुरुहा, [न] पुं, (गुरुं हन्ति इति । हन् + क्तिप् ।)
 गुरुहः । तत्पर्यायः । नरकीलकः २ । इति
 हेमचन्द्रः । ३।५२२ ॥ गुरुहन्तरि जि ।
 गुर्जरः, पुं, (गुरुं शत्रुहन्तताङ्गं वधोद्यमादिकं
 वा उच्चरयति यो देशः । कलिङ्गाः साह-
 सिका इतिवद्देशस्थाने लक्षणेति श्रेयम् ।)
 गुज्जराटदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
 गुर्जरी, स्त्री, (जृ + णिच् + अच् । गुरिति शत्रु-
 हन्तताङ्गनादिकं तन्नीत्यञ्च इति अधिकरणे
 अप् । गुर्जरः देशः तस्य प्रियेति डीष् । यद्वा
 गुर्जरदेशः प्रियोऽस्या इति अण् डीप् च ।
 गुर्जरदेशवासिनी अतो गुर्जरीति केचित् ।)

रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥ इत्यन्तु भैरव-
 रागस्य रागिणीति बोध्यम् । यथा, सङ्गीतदर्पणे
 रागविवेकाध्याये । १६ ।
 “भैरवी गुर्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
 वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः ॥”
 अस्या गानवेलागिर्णयो यथा, तत्रैव । २० ।
 “वेलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्जरी ।”
 इयं हि ग्रीष्मर्तुः स्वस्वामिना भैरवरागेण सह
 गीयते । यथा, तत्रैव । २७ ।
 “भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते ।”
 इति सोमेश्वरमतम् । हनुमन्मते तु । इयमेव
 मेघरागस्य स्त्री । यथा, तत्रैव । ३७ ।
 “मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्जरी तथा ।
 टङ्का च पञ्चमी भार्या मेघरागस्य योषितः ॥”
 इयं पुनरागाण्वमते पञ्चमरागाश्रया रागिणी-
 त्ववधेयम् । यथा, तत्रैव । ४० ।
 “ललिता गुर्जरी देशी वराङ्गी रामलक्ष्मणा ।
 मता रागाण्वे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः ॥”
 गुर्द क निकेतने । कूर्दे । इति कविकल्पद्वयः ॥
 (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घिणी वक्ष्यमाणत्वा-
 दस्य न दीर्घः । क गुर्दयति । निकेतनं निवासः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 गुर्द ड कूर्दे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भ्रां-आत्म-
 अकं-सेट् ।) दीर्घिणी वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न
 दीर्घः । ड गुर्दते । कूर्देः क्रीडा । इति दुर्गादासः ॥
 गुर्वं ई उद्यमे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भ्रां-परं-
 सकं-सेट् ईरित् । अकमित्येके । खड्गादेरुत्तो-
 लनार्थकस्य गुर्वधातोः सकर्मकत्वमकर्मकत्वम्
 वेतत् प्रज्ञावद्भिरेव चिन्तनीयम् ।) इ स्त्री । गः
 गुरौ गुरुः । ई गूर्णः । गुर्वति पत्तिः खड्गम् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 गुर्विणी, स्त्री, (गर्जति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः
 प्राप्नोति धारयतीति यावत् । गर्ज्यतीति “गर्जे-
 रत उच्च ।” उणां । २।५४ । इति उतु हनु
 च गौरादित्वात् डीष् । गर्जयति सुचतीत्येके ।
 यद्वा गुरुगुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्यस्याः अपत्य-
 धारणात्तत्त्वम् । गुरु + “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५।
 ० । ११६ । इति इति ।) गर्भिणी । इत्यमरः ।
 २ । ६ । २२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २७ । २० ।
 “बन्धकीपद्मशरभशूलिकागुर्विणीस्तनात् ।
 प्रज्ञा वृषेण चादेया तथा गोपालयोषितः ॥”
 यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः ।
 अदयत् कामयते सा च तत्तद्व्याघ्रिषवरः ।
 वर्ज्येद्विद्वान्नाम विदाहीनं गुरुणि च ॥
 अन्तानि सोम्यक्षीराणि गुर्विणीनां विधर्जयेत् ।
 नृत्तिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः ॥
 रसोनञ्च पलायञ्च सन्ध्यौ गुर्विणीक्षिया ।
 शूरणानि प्रदेशानि गौलानि सरसानि च ॥
 पथ्ये हितानि चैतानि गुर्विणीनां सरा भिषक् ।
 व्यायामं मैथुनं रोषं शौचं चक्रमगन्तथा ॥
 वर्ज्येद्गुर्विणीनाञ्च जायन्तीं सुखसम्पदः ॥”
 इति हारीते दत्तीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशोऽध्याये ॥

गुल्म

“दुष्टा वातादयोऽथर्था मिथ्याहारविहारतः ।
कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥
तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वे हृन्नाभिषक्तयः ।
हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ॥
वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्तितः ।
स यत्सैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥
तस्य पूर्वरूपं यथा,—
“उन्नारबाहुत्वापुरीषबन्ध-
द्वयप्रक्षमत्वान्नविकूजनानि ।
आटोपआधानमपत्तिशक्ति-
रासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥” * ॥
तस्य सामान्यरूपम् ।
“अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवाततान्नविकूजनम् ।
आनाहृच्छोर्द्धवातश्च सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥
वातिकस्य निदानं यथा,—
“रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टनं वेगविनियग्रश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरसता चानिलगुल्महेतुः ॥” * ॥
वातिकस्य रूपम् । यथा,—
“यः स्थानसंस्थानरुजा विकल्पं
विड्वातसङ्गं गलवक्तृशोथम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरश्च
हृत्तृक्क्षिपाश्चैव सशिरोरुजश्च ॥
करोति जीर्णैर्भ्यधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातान् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
कषायतित्तं कटु चोपशेते ॥” * ॥
पैत्तिकस्य निदानं यथा,—
“कटुमन्तीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमदार्कहृताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरश्च दुष्टं
पैत्तिकस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥” * ॥
पैत्तिकस्य रूपं यथा,—
“ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः
सर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥” * ॥
श्लेष्मिकस्य निदानम् ।
“शीतं गुरु क्षिण्णमचेष्टनश्च
संपूरणं प्रक्षयनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य
सर्वैस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥” * ॥
श्लेष्मिकस्य रूपम् ।
“स्तेमित्यशीतज्वरगात्रसाद-
हृत्तासकासारुषिगौरवाणि ।
श्लैथं रगल्या कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥” * ॥
हृन्मजस्य रूपं यथा,—
“निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मो
हिदोषेण दोषबलावलक्ष्य ।

यामिञ्जलिज्ञानपराञ्च गुल्मी-
स्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥” * ॥
त्रिदोषजस्य रूपं यथा,—
“महारजं दाहपरीतमश्मवद्
घनोन्नतं श्रौघविदाहदाहखम् ।
मनःशरीराधिबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥” * ॥
अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा,—
“नवप्रसूताहितभोजना या
या चामगर्भं विवृजेद्वतौ वा ।
वायुर्हि तस्याः परिरुह्य रक्तं
करोति गुल्मं सर्वजं सदाहम् ॥” * ॥
स्त्रीणां रक्तजगुल्मलक्षणं यथा,—
“पैतस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध ।
यः स्यान्ते पिण्डित एव नाङ्गे-
श्चिरात् समूलः समगर्भलिङ्गः ॥
सरौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ।
स्त्रीणामार्गवजो गुल्मो न पुंसासुपजायते ।
अन्यस्वदग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाश्च जायते ॥
अथासाध्यलक्षणं यथा,—
सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिरुहः ।
क्षतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥
दौर्बल्यारुचिह्नसासकामच्छर्दोरतिज्वरेः ।
लघातान्द्राप्रतिश्रयार्थेऽप्यते न स सिध्यति ॥
गृहीत्वा सञ्चरं श्वासच्छर्दातीसारपीडितम् ।
हृन्माभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥
श्वासः शूलं पिपासान्नविषयो गन्धिरुद्रता ।
जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥”
इति माधवकरः ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा,—
“वातारितेलेन पयोयुतेन
पथ्यासमेतेन विरेचनं हि ।
संस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं
प्रभञ्जनक्रोधक्षते तु गुल्मी ॥
स्त्र्यैकाकुलसहितः चारः केतकसम्भवः ।
पीतस्तेलेन शमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ॥
तित्तिराञ्च मयूराञ्च कुक्कुटान् क्रौञ्चवर्षकान् ।
सर्पिः शालिं प्रसन्नाञ्च वातगुल्मी प्रयोजयेत् ॥ * ॥
पित्तगुल्मी त्रिदोषार्थं पातयं त्रिफलाम्बुना ।
विरेकाय सिनायुक्तं कम्पिञ्जं वा समरुचिकम् ॥”
त्रिफलाम्बुना त्रिफलाकाथेन । कम्पिञ्जं कम्बिला
इति लोके ।
“अभयां दानया खादेत् पित्तगुल्मी शुङ्गेन वा ॥ *
योगैश्च वातगुल्मोक्तैः शंशुगुल्मसुपप्लवेत् ॥
अपरेण वलासत्रैर्युक्तियुक्तैः शमं नयेत् ॥” * ॥
हिङ्गुगन्धिकाधान्यजीरकवचापथ्याग्निपाठाशटी-
ट्टामांजलवर्णत्रयं त्रिकटुकं चारङ्गं दाहिमम् ।
पथ्यापौष्करवेतसान्नाहवुषाजाण्यस्वदेभिः क्षतं
चूर्णं भावितमेतद्दार्द्रकरसैः स्नाद्वीजपूरज्वरेः ॥
गुल्माधानगुदाक्षुरान् गृह्णिकोदावर्तसंश्रौ मद्

गुल्म

प्रत्याभानगरोदराक्षरिद्युतांस्तूनीह्यारोच-
कान् ।

ऊरुस्तम्भमतिभ्रमश्च मनसो बाधिर्यमष्टीलिका
प्रत्यष्टीलिकया सहापहरते प्राक्पीतसुष्णा-
म्बुना ॥

हृत्कुक्षिर्वक्ष्यकटीजठरास्तरेषु
वस्तिस्तनांशफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
शूलानि नाशयति वातवलासजानि
हिङ्गाद्यमाद्यमिदमाश्विनसंहितोक्तम् ॥”
हिङ्गादिचूर्णम् ॥ * ॥

“धीमाशुपचरेद्गुल्मं प्रत्येकश्च त्रिदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥
शरपुष्पस्य लवणं पथ्याचूर्णं समं द्वयम् ।
प्राणप्रमाणमश्रीयाचूर्णं गुल्मगदापहम् ॥
खर्जिका प्राणमाना स्यात्तावदेव गुडं भवेत् ।
उभयोर्वटिकां खादेद्गुल्मामयविनाशनीम् ॥ *
पलाशवल्लीशिखरिचिश्चार्कतिलनालजाः ।
यवजः खर्जिका चेति चारा अष्टौ प्रकीर्णिताः ॥
गुल्मशूलहराः चारा अजीर्णस्य च पाचनाः ॥
चाराटकम् ॥ * ॥

“सासुद्रं सैन्धवं काषं यवचारः सुवर्चलम् ।
टङ्कणं खर्जिकाचारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
वल्लीचीरैरविच्छीरेरातपे भावयेत् त्रयम् ।
वेष्टयेद्वर्णपत्रेण रुद्धा भास्वपुटे पचेत् ॥
तत्तुचारं चूर्णयेत् पश्चात् त्रुषणं त्रिफलां
तथा ।

यवानो जीरको वहिर्चूर्णमेवाश्च कारयेत् ॥
सर्वचूर्णसमं चारं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
तच्चूर्णं टङ्कयुगलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥
गुल्मे शूले तथाजीर्णे शोथे सर्वोदरेषु च ।
मन्दे वह्निपुडावर्त्ते श्रोहि चापि परं हितम् ॥
वातेऽधिके जलेः कोष्णेऽहितं पित्तेऽधिके घृतेः ।
शोमंज्येण कफाधिक्ये काज्जिकेन त्रिदोषजे ॥
वज्रचार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्वं स्वयम्भुवा ।
सेवितो हृदयेऽजीर्णं तथाजीर्णंभवान् गदान् ॥”
वज्रचारः ॥ * ॥

“सुवर्चिका टङ्कमिता प्राणमानाद्रिकापि च ।
उभे सुञ्जीत युगपद्गुल्मामयनिवृत्तये ॥”
सुवर्चिका सोरा इति लोके ।
“शुक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्कमात्रां सुषेष्टयेत् ।
गुडेन प्राणमानेन ताङ्गिलेत् गुल्मरोगवान् ॥
गुल्मी कुमारिकामांसं कर्षाह्निं गोष्ठतान्वितम् ।
मिलेत् चोषाभयासिन्धुस्यचूर्णावधूलितम् ॥
कुमारिका घिउज्जयारी इति लोके ॥ * ॥
“वह्नीरं मूलकं मत्स्यं शुष्कप्राकानि वेदलम् ।
न खल्वेदाशुक्तं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
वेदलानां निषेधेऽपि मीषकुलतयोर्मात्रनिषेधः ।
इति सुश्रुतटीका । इति गुल्माधिकारः ॥ इति
भावप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।
आज्येय उवाच ।
“अथयूथोपचारैश्च दीपैः संकुप्यतेऽनिलः ।

गुल्म

मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मश्च दृष्टव्यम् ॥
उदरं गर्जते यस्य विषमाग्निश्च दृश्यते ।
तोदो वपुषि शूलश्च वातगुल्मं विनिर्दिशेत् ॥
शोषोऽरतिः सपीतत्वं मन्दचरनिपीडितम् ।
तमोभ्रमपिपासात्तं गुल्मं तत् पित्तसम्भवम् ॥
शोषो जायश्च कृष्णसं तन्मालस्यं सशीतकम् ।
मन्दाग्निर्विडविबन्धश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥
मोहो विभ्रमता जायश्चरतिचतुर्पिपासकम् ।
आलस्यं निद्रया चैवं गुल्मं तत् कफपैतिकम् ॥
निद्रालस्यश्च दाहश्च शोषात् शूलश्च सञ्चरम् ।
वैवश्यमरतिर्जाघं विडबन्धो विकलाङ्गता ॥
तथातीसारमृच्छां च लघाहृत्सासवेपथु ।
आसोऽरतिरजीर्णत्वं गुल्मं तत्सांनिपातिकम् ॥
साध्यं केवलदोषोत्थं हृदं कट्टेन सिध्यति ।
असाध्यं सन्निपातोत्थं वक्ष्यामस्तत्प्रतिक्रियाम् ॥
यज्ञतृचिकित्सितश्चैव कथितश्चोपचारणम् ।
तद्वत्तृचीक्षा समाख्यातो न चात्र कथितं पुनः ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वक्ष्यते यदयं साम्प्रतम् ।
स्नेहनं रुच्यश्चैव पाचनं शोधनानि च ॥
संश्रमनं विरेकश्च वस्ति स्नेहः निरुहणम् ।
अथे पानश्च चूर्णानि गुल्मोपचरणक्रिया ॥
शुष्कीमूर्त्वा पञ्चमूलं लघुरास्त्रा च दारु च ।
काथोऽस्य चावशेषः स्यात् तत्समं चीरमेव च ॥
दधितत्सममेवन्तु पाचयेत्तत्समाग्निना ।
घृतं यावत् प्रपश्येच्च सिद्धसुत्तार्यते ततः ॥
तत्तुक्तं पानकेऽभ्यङ्गे भोजने च प्रदापयेत् ।
स्नेहं समदिनं यावत् तस्माच्च रुच्यं हितम् ॥
दिनत्रयश्च कर्त्तव्यं कथयाम्यत्र कोविदः ।
शुष्की सौवर्चलं जीरे हे वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥
काज्जिकं पानमेतेषां रुच्यं गुल्मशान्तये ।
गुल्मचिकित्सिते चारपाकोऽत्र प्रतियुज्यते ॥
चारं पलाशाचूर्णमशूरणस्य
चारं तथा वै सहायवशूकम् ।
सौवर्चलं सिन्धुभवोद्भिदश्च
सासुद्रं वापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिस्नाय विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि ।
पथ्यामिशुष्की रजनीसुराङ्गं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरके हे
षड्यथ्यिका हिङ्गुवृत्तच चूर्णम् ।
चारोदकौ पानविमिश्रपानं
निहन्ति सर्वाग्यपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्वाणि विस्त्रचिकानां
मन्दाग्निशूलानि भगन्दराणाम् ।
जीहोदरानाहमथो विबन्धं
विनाशिनो रोगचर्यं नराणाम् ॥”
इति विरुच्यम् ॥ * ॥

अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ * ॥
“नागरं क्रिमिनिवृत्तं पथ्या चित्रता त्रिगुणायुतम् ।
चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्ती च भागमेकश्च द्वौ भागौ च हरीतकी ।

गुल्म

चित्रतायास्त्रिभागः स्यात् शुष्काश्चत्वार एव च ॥
प्रतिपद्य सर्वमेकत्र सर्वतुल्यगुडेन तु ।
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरिजलं पिबेत् ॥
कथितश्च विरेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ॥”

इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥
“पिबेदरुणतेलश्च सर्कराक्षीरसंयुतम् ।
पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥
आरगवधं प्रजालानि तथैवारगवधानि च ।
विभायैरुणतेलेन तत्पत्रैश्चैव वेष्टयेत् ॥
कर्दमेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत् ।
सुस्विन्नमर्जितां ताश्च भक्षयेत् शर्करान्विताम् ॥
विरेकं पौत्तिकं गुल्मे हितं शुद्धविरेचनम् ।”
इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

“त्रिफला सुरसा शुष्की चूर्णं क्षत्वा विभावयेत् ।
क्षुहीचीरेण वारिकं गुडेन सह मिश्रितम् ॥
विरेकः श्लेष्मगुल्मे च सर्वोदरविनाशनम् ।
शुष्की सौवर्चलं पथ्या विडङ्गश्च पुनर्तवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजानां क्षुहीचीरेण भावितः ।
गुडेन संयुतं खादेत् पश्चात् सोणं जलं पिबेत् ॥
विरेकः सर्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारकः ॥
इति विरेचनम् । [कोकिला
शुक्तिचारनिशाविशालकदली स्यात् शूरणं
पालाशं दहनार्त्तुनं शठिजयाऽपामार्गकुष्मा-
ण्डकम् ।

दग्धुचारविपाचितं परिश्रुतं हिङ्गुचिकदन्वितं
गुल्मानाहविबन्धशूलहरणं सर्वोदराणां हितम् ॥
इति चारपानम् ॥ * ॥

“अजमोदा शठो दन्ती विडङ्गं शुष्कितुम्बुर ।
त्रिफला चित्रकश्चैव शुष्की कर्कटशङ्खिका ॥
चित्रता च सुराक्षा च पुष्करं वृद्धदारकम् ।
तथान्वेतसश्चैव तन्निङ्गीकश्च चिचिलः ॥
समन्तु मातुलुङ्गेन विभायमेकतः क्षतम् ।
त्रिभागहिङ्गुसंयुक्तं घृतेन चूर्णितं हितम् ॥
निहन्ति वातगुल्मश्च सशूलसुदरन्तथा ॥”

इत्यजमोदादि ॥ * ॥
हिङ्गुफलत्रिकजीरकयुग्मं
त्रिचकभागिककुष्ठविडङ्गम् ।
तुम्बुरुपुष्कर-विश्वसुराङ्गं
चारयुतं लवणानि च पञ्च ॥
वातिकगुल्मविनाशनहेतुः
शूलरजश्च नरस्य निहन्ति ॥”

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
“विदारो चीरयुक्ता च पथ्या विश्वौषधं मधु ।
स्नेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥
यष्टिकं निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सितम् ।
चूर्णं मध्वावलीढं पित्तगुल्मनिवारणम् ॥”
इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

“त्रिकटुत्रिफलाचित्रवटकटुफलसंयुतम् ।
चूर्णं मद्येन वा पीतं फलकाथेन वा पीतम् ॥
श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितश्चेतत् सुखावहम् ।
लोमश्च कटुफलं विश्वा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥
नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं मूत्रेण संयुतम् ।

गुल्म

श्लेष्मगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
 उग्रगन्धा च मरिचं चरुचूर्णसमन्वितम् ।
 पित्रेभ्यश्च संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥”
 इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
 “शुद्धी सौवर्धनं भागी वृत्सकं यावश्च कजम् ।
 जीरे द्वे चाटूरुषश्च यवानो हिङ्गुसैन्धवम् ॥
 आरग्वधेन संयुक्तं चूर्णं सधृतमेव च ।
 वातश्लेष्मोद्वेगुल्मे सुखमाशुप्रपद्यते ।
 उग्रगन्धा फलत्रिकं देवदारुपुनर्नवा ॥
 त्रिवृत्सौवर्धलोपेतं चारोदकसमन्वितम् ।
 पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥”
 इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
 “रूक्षकृष्णारुणशिरा तन्मुजालगवाक्षितः ।
 गुल्मोऽध्या पृथक् दोषैः संवृष्टैर्निश्चयं गतः ॥
 आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽयम् ।
 ज्वरच्छर्द्दातिसारादीर्वमनादौ च कर्मभिः ॥
 कर्शितो वातलाव्यति शीतं वायुबुभुक्षितः ।
 यः पिबत्युचात्रानि लङ्घनं प्रवनादिकम् ॥
 मवते देहसंचोभिच्छर्द्दिं वा समुदीरयेत् ।
 अगुदीर्णागुदीर्णान् वा वातादीन् विमुञ्चति ॥
 स्नेहस्वेदावनभस्य शोधनं वा निवेवते ।
 शुद्धो वायु विदाह्येन भजते स्यन्दनानि वा ॥
 वातोत्प्लावस्तस्यमलाः पृथक् क्रुद्धाङ्गिप्रोच्यवा ।
 सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽगुप्रायिनः ॥
 ऊर्द्धाधोमार्गमादृत्य कृन्वते शूलपूर्वकम् ।
 स्पृष्टोपलभ्य गुल्माख्यसुतृप्तं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
 कर्शनात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
 वायुः क्षताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
 स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
 पिष्टितत्वादन्तर्तोऽपि मूर्धन्यमिव संश्रितः ।
 गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्व-संश्रयः ॥
 वातात्मन्याश्रितः शूलं ज्वरप्लीहान् कूजनम् ।
 यथा सूच्येव विटसङ्गः क्षुब्धोऽदुःखसं मृदुः ॥
 स्तम्भो गात्रे सुखे शोषः काशश्च विषमवह्निता ।
 रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
 अनिरूपित-संस्थान-स्थानद्विचयययः ।
 पिपीलिकाव्याम इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥
 पित्तादाहोऽन्वको मूर्च्छा विड्भेदस्वेददृङ्-
 ज्वराः ।
 हारिद्रवं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
 दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
 कफात् स्तौमिलमवहतिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
 पीनसालस्य-हृत्तास-कासशूलत्वगादिताः ।
 गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प-
 रक् ॥
 स्वदोषस्थानधामानः स्नेहो काले च रक्तराः ।
 प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोऽप्यगुल्माः संवृष्टलक्षणाः ॥
 सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
 सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु क्षिया एव प्रजायते ॥
 ऋतौ वा नवस्तु वा यदि वा योनिरोमिणी ।
 सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धकृष्णाः समीरणः ॥

गुल्म

‘निरुद्धागार्धं योर्था प्रतिमासमवस्थितम् ।
 कुक्षिं करोति तद्वर्ध-लिङ्गमाविष्करोति च ॥
 हृत्तास दौर्द्धदन्त्य-दर्शनं चामतादिकम् ।
 क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
 शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्पन्नगुल्मान् ।
 रक्तस्तम्भदाह्यातिसारदृङ्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
 गर्भाश्रये च सुतरां शूलदुष्टादुपपद्यते ।
 जन्याश्च सावदौर्गन्ध्यतोदस्यन्दनवेदनाः ॥
 न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
 पिच्छीभूतः स एवास्याः कदाचित् सान्दते चिरात् ॥
 न चास्या बर्हते कुक्षिर्गुल्म एव तु बर्हते ।
 स दोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥”
 इति बाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
 “रूक्षान्नपानैरितिसंवेनैर्वा
 शोकेन मिथ्या प्रतिकर्मणा वा ।
 विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
 कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
 कफश्च पित्तश्च स दूषयित्वा
 प्रोद्धय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
 हृत्प्लीहपार्श्वोदरवस्तिशूलं
 करोत्यधो याति न बहुमार्गः ॥
 पक्वाश्रये पित्तकफाश्रये वा
 स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
 स्पृष्टोपलभ्यः परिपिष्टितत्वात्
 गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥
 वस्तौ हि नाभ्यां हृदिपार्श्वयोर्वा
 स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
 पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य
 वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितम् ॥
 क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
 प्रवक्ष्याम्येत ऊर्द्धं च योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥
 रूक्षयायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
 बहुविट् मारुतं स्नेहेरादितः समुपाचरेत् ॥
 भोजनाभ्यन्नेनः पानैर्निरुद्धैः साधुवासनैः ।
 स्निग्धस्य भिषजा स्नेदः कर्णयो गुल्मशान्तये ॥
 सोतसां मार्द्धवं कृत्वा जित्वा मारुतमुत्प्लवम् ।
 भित्त्वा विवर्णं स्निग्धस्य स्नेदो गुल्ममपोहति ॥
 स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोर्द्धनाभिजे ॥
 हवुषाद्यं हृतम् ।
 हवुषा योष पृथ्वीका चयचित्तकसैन्धवः ।
 साजाजीपिप्यलीम्लैर्दोषैर्विपचैदुष्टतम् ॥
 मातुलुङ्गदधिशीर-कोलमूलकदाडिमैः ।
 रसेस्तद्वातगुल्मं शूलानाहविमोचनम् ॥
 योन्यशोऽगुदीर्णोदोषश्चासकासारचिज्वरान् ।
 वस्तिहृत्पार्श्वशूलश्च हृतमेतदुच्यपोहति ॥”
 इति हवुषाद्यं हृतम् ॥ * ॥
 “तेलं प्रसन्ना गोमूत्रमारुतानां यवाग्रजः ।
 गुल्मजठरमानाहं पीतमेकच साधयेत् ॥”
 इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥
 “यथोक्तैः कोपनेर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
 जनयन्ति वृक्षां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
 पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वहृत्ताभिवास्तयः ।

गुल्मः

कुपितानिलमूलत्वाद्गुल्मोदयादपि ॥
 गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
 स यस्मादात्मनिचयं गच्छत्यपस्त्रिव वृद्धदः ॥
 अन्नः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
 सदनं मन्दता वक्षे राटोपोऽल्पविकूजनम् ॥
 विगच्छानिलसङ्गश्च सौहृत्वासहता तथा ।
 देवोऽन्ने वायुरूक्षे च पूर्वैरुपेय गुल्मिनाम् ॥
 हृत्प्लीहशूलं सुखकृष्टशोषो
 वायोनिरोधो विषमातिता च ।
 ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
 भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥
 स्नेदज्वराहारविदाहदाह-
 स्तृष्णाङ्गरागः कटुवक्रता च ।
 पित्तस्य लिङ्गाव्यखिलानि यानि
 पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
 स्तौमिलममोऽरुचिरङ्गसाद
 शर्द्धः प्रसेको मधुरास्यता च ।
 कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
 भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
 सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः
 सोऽसाध्य उक्तः क्षतजश्च वक्ष्ये ।
 “न सान्दते नोदरमेति दृष्टिं
 भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥
 तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य
 मद्गर्भवं गुल्मसुशान्तिं तज्ज्ञाः ॥”
 चिकित्सा यथा ॥
 “वातगुल्मादितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरचनैः ।
 उपाचरेत् यथाकालं निरुद्धैः साधुवासनैः ॥
 पित्तगुल्मादितं स्निग्धं काकोज्यादिष्टेन तु ।
 विरक्तं मधुरैर्दोर्गैर्निरुद्धैः समुपाचरेत् ॥
 श्लेष्मगुल्मादितं स्निग्धं पिप्पल्यादिष्टेन तु ।
 तीक्ष्णैर्विरक्तं तदपैर्निरुद्धैः समुपाचरेत् ॥
 सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
 पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नाभ्याः कार्यः क्रियाविधिः ॥
 विशेषमपरचास्याः श्रद्धा रक्तविभेदनम् ।
 पलाश-भस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
 दद्याद्भस्मरवस्तिश्च पिप्पल्यादिष्टेन तु ।
 उन्नीर्वा भेदयेद्विघ्ने विधिराखगदोहितः ॥
 अन्नपौदकमज्जानो वसातेलं हृतं दधि ।
 विपक्रमेकतः प्रसृतं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥
 जाङ्गलैकशफानानु वसा सर्पिश्च पित्तके ।
 तैलं जाङ्गलमाज्जान एव गुल्मे कफोत्थिते ॥
 धात्रीफलानां खरसे षडङ्गं विपचैदुष्टतम् ।
 शर्करा सैन्धवोपेतं तद्वितं वातगुल्मे ॥
 चित्रकयोषसिन्धूय पृथ्वीका चयदाडिमौ ।
 दीप्यकयन्त्रिकाजाजी हवुषा धान्यकैः ज्ञमैः ॥
 दधारनालवदर-मूलकैस्खरसे हृतम् ।
 तत् पिबेद्वातगुल्मादिदौर्गन्धराटोपशूलानुत् ॥
 विड्दाडिमसिन्धूय-हृतभुगयोषधीरकैः ।
 हिङ्गुसौवर्धलचार-रुग्दृष्टाज्जान्वितसैः ॥
 बीजपूररुपोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
 साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत् बीजशूलजित् ॥

गुल्मः

रखीनखरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारनलिदधन्मूलकखरसेः सह ॥
योष-दाडिमट्टान्मयवानौचयसैन्धवेः ।
हिङ्गुलवतसाजानीदीप्यकैश्च समांशिकैः ॥
सिंहदुग्धगुल्मग्रहयष्टः आसोन्मादयन्वरान् ।
कासापसारमन्दाभि-ग्रीहशूलानिलान् अयेत् ॥
हृद्यमूलकवाये तु जीवनीयैः पचेद्दृढम् ।
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिकं ॥
रक्तपित्तोत्थितं भस्ति घृतान्येतान्यसंश्रयम् ।
आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥
चारुवर्गे पचेच्चान्यत् पचेन्मृजगणोपरम् ।
भस्ति गुळं कफोद्धृतं घृतान्येतान्यसंश्रयम् ॥
यथा दोषोक्त्येषां चिकित्सेत् सान्निपाति-
कम् ।
चूर्णं हिङ्गादिकं वापि घृतं वा ग्रीहनाशनम् ॥
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिकैल्लकमेव वा ।
तिलेक्षुरकपालाशसार्धं यवनालजम् ॥
भस्म मूलकजवापि गोजाविखरहस्तिनाम् ।
मृज्जेण महिषोणाश्च पालिकैश्चावर्णितैः ॥
कुष्ठ-सैन्धवयष्टाङ्ग-नागरक्रिमिघातिभिः ।
साजमोक्षैश्च दशभिः सासुद्राश्च पलेर्युतम् ॥
अयःपात्रेऽग्निनाल्पेन पक्त्वा लेह्यमधोदरेत् ।
तस्य मात्रां पिबेद्भा सुरया सर्पिसार्धं वा ॥
धान्यान्निनोष्णतोयन कौल्येन रसेन वा ।
गुळं वातविकाराश्च चारोऽर्थं हन्यसंश्रयम् ॥
“प्रीतं सुखान्मना वापि स्वर्जिका कुष्ठसैन्धवम् ।
वृक्षीकसुगन्धकं वर्षाभूतहृतीहयम् ।
चित्रकश्च जलद्रोणे पक्त्वा पादावशोधितम् ॥
मागधी चित्रकचौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णाहंसंयुतम् ॥
तुषोषितं दशाह्नु जीर्णभक्तः पिबन्नरः ।
अरिष्टोऽर्थं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
समूले सोम्रतस्यन्दे दाहपाकरुगन्धिते ।
गुल्मे रक्तं जलीकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा यत्तसैन्धवाः ।
कटुचिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
पेया वातहरेः सिद्धाः कोलत्याः संस्कृता रसाः ।
खलाः सपञ्चमलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
बहुवर्चोऽनिलानानु सार्द्रकं चौरमिथ्यते ।
कुम्भोपिण्डेकास्त्रेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
गुल्मिनः सर्वे एवोक्ता दुर्विरेचतमा भृशम् ।
अतश्चेन्नास्तु सुस्निग्धान् संसनेनोपपादयेत् ॥
विलेपनाभ्यङ्गनानि तथा सन्दहनानि च ।
उपनाहाश्च कर्मेयाः सुखोष्णाः साख्यणादयः ।
उदरोक्तानि सर्पिंश्च चूर्णवर्षिक्रियास्तथा ॥
जवणानि च योऽन्यानि यान्युक्तान्युदरामये ।
वातवर्चोनिरोधे तु सासुद्राद्रकसंघेः ॥
हत्वा पाथौ विधातया वर्मयो मरिचोत्तराः ।
दन्ती चित्रकम्लेषु तथा वातहरेषु च ॥
ऊर्ध्वोदरिष्ठान् सर्वाश्च रुचस्थाने यथेरितान् ।
खारिहाप्यपुरान् भृशान् पूतिकशृपश्चान् ॥
जडवातमधुश्च गुल्मिनं न निरुहयेत् ।

३४५

गुल्मिनी

पिबेत्त्रिदन्नागरं वा सगुङ्गा वा हरीतकीम् ॥
गुग्गुलुं चित्तां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचां ॥
मृज्जमय-पयोद्राक्षा-रसेर्वीक्ष्य बलाबलम् ॥
एवं पीलानि पिष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचित्रकसैन्धवैः ॥
युक्ता हन्ति सुरागुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
बहुविप्राकृती गुल्मी सञ्जीत पयसा यवान् ॥
कुल्माषान् वा बहुलेहान् भक्षयेज्जवणोत्तरान् ॥
इत्युत्तरतले ह्वाचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनो-
क्तम् ॥) सेनासंख्याविशेषः । (यथा, महाभारते ।
१।२।१६-२० ।
“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तत्रैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिस्तु त्रिगुणमेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणिसेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥”)
अस्यार्थविवर्तिर्यथा,—
अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः
पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः ॥
ग्रीहा । अप्रकाखट्टनः । तत्पर्यायः । स्तम्भः २ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ “अविद्यमानप्रकाख-
स्तनुप्रकाखो वा बहुपञ्चवान् मल्लीकिण्टीनल-
कमलवृक्षवीरगादिः मूलादारभ्य पूर्वभागः
प्रकाखः ।” इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८।
“गुच्छगुल्मस्तु विविधं तथैव लज्जजातयः ।”
“यत्र लतासमूहा भवन्ति न च प्रकाखानि ते
गुच्छा मल्लीकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घात-
जाताः ।” इति टीकाकृतं कुल्लूकभट्टः ॥) घट्ट-
भेदः । सैन्यरक्षणम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥
(रक्षितपुरुषसमूहः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
“द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।”
गुल्मं रक्षितपुरुषसमूहमित्यस्य टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥ सैन्यैकदेशः । यथा, तद्वैव । ७ । १६० ।
“गुल्माश्च स्थापयेद्दामान् कृतसंघान् समन्ततः ।”
गुल्मान् सैन्यैकदेशानिति टीकाकृतं कुल्लूकभट्टः ॥
गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुर्ध्वज इव । गुल्मः
केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुर्लिङ्गं ज्ञापन-
मित्यर्थः ।) अन्ववेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुल्ममूलं, स्त्री, (गुल्मवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गुल्मवल्ली, स्त्री, (गुल्माद्या वल्ली यस्याः ।) सोम-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्दे-
ऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः)
गुल्मशूलः, पुं, (गुल्मात्मकं गुल्मशूलकं वा शूल-
मच ।) रोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
“नारी पुष्यदिने पीला गोक्षीरेणोपवासतः ।
चैतार्कस्य तु वै मूलं तस्यास्तद्गुल्मशूलमुत् ॥”
इति गार्ग्ये १६३ अध्यायः ॥
गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्यस्या इति । “अत इनि-
ठनी ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः । ततः
डीप् ।) विस्तृता लता । तत्पर्यायः । धौवत् २
उत्पुः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ वीरधा ४
अवसत् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुवाकः

गुल्मी, स्त्री, (गुल्माकारो विद्यतेऽस्या इति । “अथ
आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो
डीष् ।) आमलकी । एला । वनी । वल्गवेष्टम् ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली हेमचन्द्रश्च ॥ यध-
नखीट्टनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडकांओली
इति भाषा ॥ (गुल्मः गुल्मानामको रोगोऽस्यस्य
इति । गुल्म + इनिः ।) गुल्मरोगयुक्ते चि ॥
(यथा, अत्रैव घृतपनसशब्दगुणव्याख्याने भाव-
प्रकाशः ।
“विशेषात् पनसं वर्ण्य गुल्मभिर्मन्दवह्निभिः ॥)
गुल्यः, पुं, (गुडमिव माधुम्यमर्हतीति । गुड +
यत् । ततो ङस्य लत्वम् ।) मधुरः । स्वादुः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥
गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् कायसुतृच्छतीति ।
गु + “पिणाकादयश्च ।” उणा । ४ । १५ । इति
आकः तुदादित्वाद्गुणाभावः । निपातनान्
दीर्घादिपि दृश्यते ।) दृढविशेषः । गुया सुपारि
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । घोटा २ पूगः ३
क्रसुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।५।१३६ ॥
गुवाकः, ६ । इति तट्टीका ॥ पूगदृष्टः ७
दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ ढढवल्क १०
चिक्कणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ ।
इति भावप्रकाशः ॥ सुरङ्गनः १३ गोपदलः १४
राजतालः १५ वृटाफलः १६ । इति त्रिकाङ्क-
शेषः ॥ * अस्य फलस्य पर्यायः । क्रसुकफलम् १
पूगम् २ चिक्कणी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५
अक्षकम् ६ उडुगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥ *
अस्य मस्तिष्कस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
कषायत्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिभेदमदकारित्वम् ।
मृज्जरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ *
अस्य निर्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् ।
गुरुत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । सान्ध-
त्वम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलघ्वम् ॥ * अस्य फल-
गुणाः समोहकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादु-
त्वम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषघ्नमनत्वम् । रुच्यत्वम् ।
वक्त्रोदमलापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुरुत्वम् । रुच्यत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । दीप-
नत्वम् ॥ * आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् ।
अभिष्यन्दित्वम् । अमिदंश्चिरत्वम् ॥ *
स्त्रिप्तस्य तस्य गुणः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । ढढ-
मध्यं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥ * आम
पूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । सुखमलरक्तामोक्ष-
पित्तोदराघ्नाननाशित्वम् । कष्टदुहिकारित्वम् ।
सारकत्वम् ॥ * शुष्कस्य तस्य गुणाः । कष्टा-
मयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचन-
त्वम् ॥ * तत् ताम्बूलोन्नमयुतश्च चेतुर्भटिति
पाण्डुवातशोथकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ *
तत्पूगीगुणाः । तस्यादिपूगीं विषतुल्यम् ।
द्वितीयपूगीं भेदकं दर्जरश्च । तृतीयपूगीं पानीप-
युक्तं सुधातुल्यं रसायनम् । इति राजवल्लभः ॥
(ताम्बूलेन विना केवलं गुवाकमक्षय्याद्याः

लत्वावाप्तिसम्बोधनार्थं गङ्गादर्शनरूपप्राय-
श्चित्तमप्युक्तम् । यथा,—

“तामूलं न सुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद् यदि ।
तावत्तामूलानां याति यावद् गङ्गानदर्शनम् ॥”
गुह्य, ऊ न संवृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
उभं-सकं-वेद ।) हस्ती । ऊ, अगृहीत् अमु-
चत् । न, गृहति गृहते । गुह्यो गोरुरिति
दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥

गुह्यः, पुं, (गृहति रक्षति पालयतीत्यर्थः देव-
सेनाम् । गुह्य + “इगुपधनाप्रोक्तिः कः ।”
३।१।२५ । इति कः । नामनिरुक्तौ तु गुह्या
आवासत्वेनास्त्यस्येति अच् । एतयोर्युतपत्ति-
द्वययोरेव क्रमात्त्वयनोदाहरणे द्रष्टव्ये । यथा,
महाभारते । ३ । २२८ अध्याये ।

“रुद्रस्तु ततः प्राहुर्गुह्यं गुह्यवताम्बरम् ।”
इत्युपक्रम्य ।

“अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनासहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रवाणाः सञ्जतो दिशः ॥”
इत्यन्तेन महात्मा कार्त्तिकेयः सेनापत्यार्थं देवे-
प्रार्थितः । ततो नामनिरुक्तिः । यथा, महा-
भारते । १३ । ८५ । ८०—८३ ।

“दिव्यं शरवणं प्राप्य वरुधेऽद्भुतदर्शनः ।

दङ्गुः कृतिकास्तनु बालार्कसदृशदुतिम् ॥

स्कन्धात् स्कन्दाश्चापि गुहावासाद्गुह्योऽभवत् ॥”

कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥ घोटकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीरामसखः । स तु
शङ्करपुरवासी निषादाधिपतिः । (यथा, रामा-
यणे । २ । ५० । ३३ ।

“तत्र राजा गुह्यो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥”

गृहते संवृणोति स्वरूपादीनि मायया इति ।
गुह्य + कः । विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ५४ ।

“करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गृह्यो गुह्यः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।६० ।

“बालरूपो गुहावासी गुह्यो माली तरङ्गवित् ॥”
कायस्थानां पङ्क्तिविशेषः ॥ (यथा, कायस्थ
कुलदीपिकायाम् ।

“अयं गुह्यकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ॥”

गुह्यवह्नी, स्त्री, (गुह्यस्य कार्त्तिकेयस्य प्रिया या
वह्नी तस्य जन्मतिथित्वात्तत्वात् ।) मार्ग-
श्रीर्षमासीयशुक्लवह्नी । यथा, भविष्ये ।

“येयं मार्गश्रिरे मासि वह्नी भरतसत्तम ।।

पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुह्यप्रिया ॥”

शुक्लैयं गुह्यवह्नी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गुहा, स्त्री (गुह्य + कः टाप् च ।) सिंहपुच्छी-
लता । गर्भः । पञ्चतादेर्गङ्गरम् । इति मेदिनी ।

हे । ४ । (यथा, रामायणे । १ । १ । ७० ।

“क्रिष्ण्वा रामसुग्रीवौ जन्मतुस्तौ गुहां
तदा ॥”

शेषस्य पर्यायः । विलम्बः २ शिलासन्धिः ३ देव-

खातम् ४ गङ्गरम् ५ । शालपर्णीवृक्षः ६ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (हृदयम् । यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे । ११ । २ । ६ । ५ ।

“तस्मादिदं गुहाहृदयम् ॥” गङ्गा ज्ञातृज्ञान-
त्रेयपदार्थाः अस्यां गृहतेऽस्यामात्मा इति वा ।
गुह्य + भिदादित्वाद्धिकरणे अह् टाप् च ।
बुद्धिः । यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।

“अथोरणीयान् महतो महतीयान्
आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ॥”

गुहाशयः, पुं, (गुहासु गिरिगङ्गरादिषु श्रेते
अवतिष्ठते इति । शीङ् ल शयने + “अधिकरणे
श्रेतेः ।” ३ । २ । १५ । इति अच् ।) आश्रयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुहाशयात्त्वादेवास्य
तथात्वम् । यथा, भावप्रकाशे ।

“सिंहयात्रतुका ऋक्षतरुद्विपिनस्था ।

बभूवुज्जुमाम्भारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ॥”

गुहायां हृदये बुद्धौ वा श्रेते विराजते इत्यर्थः ।)

विष्णुः । (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि । “सर्व-
भूतगुहाशयः ।” यथा च । [शयः ।

“तावत् स भगवान् साक्षात् योगाधीशो गुहा-
अन्तर्दधे ऋषेः सदो यथेहानीशनिर्मिता ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

(प्राणाः । यथा, सुखकोपनिषदि । २ । १ । ८ ।

“सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा

गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ।”

गुहाशयानि त्रि ॥)

गुहिनं, स्त्री, (गृहते वृक्षादिभिराच्छ्रमं भवतीति ।
गृहतेऽस्मिन्निति वा । गुह्य + बाहुलकात् इन् ।)

वनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गुहिलं, स्त्री, (गृहते पादपादिभिराच्छ्रमं भव-
तीति । गुह्य + “गुपादिभ्यः कित् ।” उणां ।

१ । ५६ । इति इलच् । गुह्यनिषेधार्थं किञ्च ।)

वनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गुहेरः, पुं, (गृहते लौहादेर्मलादिकं विलोपयन्
खड्गमादस्त्वनापादयतीति । धातूनामनेका-
र्थत्वात्तत्वात्त्वमित्यवधेयम् । गुह्य + “म्होरादयः ।”

उणां । १ । ६१ । इति निपातनादेरकप्रत्ययः ।)

लौहकारः । इत्युणादिकोषः ॥ (गृहते रक्ष-
तीति ।) गोप्ता । इति संचिप्तसारे उणादि-

वृत्तिः ॥

गुह्यं, स्त्री, (गुह्यां गोपनं अर्हति वज्राद्यभ्यन्तर-
स्थानं लभ्यमर्हतीति यावत् । गुह्या + “तद-
र्हति ।” ५ । १ । ६३ । इति यत् । गुह्य + कर्मणि

क्ववित् ।) उपस्थः । स तु भगं लिङ्गश्च ।
(भगार्थे यदुक्तम् ।

“कामार्तः पुरुषो ह्यत्र युज्येद् गुह्यमावृतः ॥”

रहस्यं चि । इत्यमरः । ३ । ३ । १५३ ॥ गोप्यम् ।

तत्पर्यायः । विविक्तः २ विजनः ३ ह्रन्तः ४

निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशु ७ गूढम् ८

उपहरम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । ६ । २ ।

“राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुक्तम् ॥”

तथा च, देवीभागते । १ । ३ । ३७ ।

“पुराणगुह्यं सकलं समेतं

गुरोः प्रसादात् करुणानिधेय ॥”

गुह्यः, पुं, (गुह्यां सरस्यादेर्गर्भमर्हतीति । गुह्या +
“दन्तादिभ्यो यत् ।” ५ । १ । ६६ । इति यत् ।)

कमठः । दम्भः । इति मेदिनी ॥ ये । १६ ॥

(गृह्यतुमर्हति योग्यो भवति उपनिषद् वेदा-
त्वात् यद्वा गुहायां बुद्धौ हृदयाकाशे वस्तु-

मर्हति ध्यानायार्हतीति यावत् ।) विष्णुः ।

इति तस्य सहस्रनाममध्ये प्रथितः ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ७१ ।

“गुह्यो गभीरो गह्वरो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६१ ।

“यजुः पादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ॥”

गुह्यानि गृहति गुह्यान् प्रकटीकरोतीति । गुह्य-
शालिप्रभावात्तत्त्वविविशेषः । यथा, ऋग्वेदे ।

७ । १०३ । ८ ।

“अध्वर्यवो घर्मिणः सिद्धिदाना
आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् ॥”

उपदेवताविशेषः । यथा, महाभारते । ३ ।
३ । ४३ ।

“गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ॥”

स्त्रियां टाप् । गायत्रीस्वरूपा देवी । यथा,
देवीभागते । १० । ६ । ४२ ।

“गुह्यो गुह्यवती गुह्या गोपया गुह्यायिनी ॥”
गोपनीये त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६५ ।

“सगुह्योऽन्यस्त्रिष्टुद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥”
“प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः ।” इति कुल्लूक-

भट्टः ॥)

गुह्यकः, पुं, (गृहति निधिं धनविशेषं रक्षतीति ।
गुह्य + क्तुल् । पृषोदरादित्वाद्यगागमे साधुः ।)

देवयोगिविशेषः । स तु कुवेराशुचरः निधि-
रक्षको माण्डिभद्रादियन्त्रभेदः । इत्यमरभरतौ ॥

(कार्यान्तपुत्रादिभेदेनैव तु बहुधोदाह्रियते ।
तथाच आङ्गिर्नोक्तम् ।

“निधिं रक्षन्ति ये यन्त्राले स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः ॥”
गुह्यं कुतसितं कार्यात् शब्दायते प्रकाशयति

वा । कै + कः । यद्वा गुह्यं गोप्यं कं सुखं यस्य ।

“शंसिदुहिगुह्यभ्योवेति” काशिकोक्तेः खंप् वा ।

यद्वा गुह्यात् खड्गं चिकीर्षाः परब्रह्मणः लक्षणस्य ।

गुह्यदेशात् कायति आविर्भवतीति । यदुक्तं
ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसखे । ५ । ६० ।

“आविर्भव लक्षणस्य गुह्यदेशात्ततः परम् ।

पिङ्गलश्च पुमानेकः पिङ्गलैश्च गणैः सह ।
आविर्भूता यतो गुह्यात् तेन ते गुह्यकाः स्मृताः ॥”

यथा, महाभारते । ३ । ३ । १० ।

“तव दिवं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।
सिद्धचारणगन्धर्वा यच्चगुह्यकपद्मगाः ॥”

तस्य लोकः पिङ्गाचलोकादूर्ध्वं गन्धर्वलोकादधः ।
येन येन कर्मणा एतल्लोकप्राप्तिस्तदुच्यते ।

“ततो गच्छन्वदृष्ट्या च हृद्यपुष्ट्यनैवृतम् ।
पिप्पिलिलैः स्यूतवस्त्रैर्मणिसौन्दर्यैः ॥”

लोकेरभूषितं लोकं प्रामलाङ्गैश्च लोमशैः ।
गङ्गा कथयतं केरमी को लोकः पुण्यतः कृतः ॥
गङ्गावृत्तः ।
गुह्यकानामयं लोकस्त्वैते वै गुह्यकाः स्मृताः ।
न्यायनोपायं वित्तानि गृहयन्ति च ये सुवि ॥
स्वमार्गं धनादाश्च गृहप्रायाः कुटुम्बिनः ।
संविभ्यश्च भोक्तारः क्रोधास्रयाविवर्जिताः ॥
न तिथिं नैव वारश्च संक्रान्तादि न पश्य च ।
नाधर्मश्च न धर्मश्च विदन्त्येते सदातुग्वाः ॥
एकमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विजः ।
तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम् ॥
सन्ध्विभाजो ह्यत्रापि तेन पुण्येन गुह्यः ॥
सुज्जते स्वर्गसौख्यानि देवत्वमकुतोभयाः ॥
इति काशीखण्डे शिवशर्मणो वैकुण्ठलोकगमने
विष्णुगणसंवादः ॥ (पञ्चमविशेषः । तस्य
पाकप्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतपाक-
शान् ।
“समितां सर्पिषा भृष्टां सितादाद्यादिसम्भूताम् ।
• यला लवङ्गकूर्पूरमरीचपरिवारिताम् ॥
लिप्ताम्यसमितालम्बुपटे वेष्टा हृते पचैत् ।
ततः खण्डे न्यसेत् पत्रे गुह्यकोऽयमुदाहृतः ॥”
अस्य गुणस्तत्रैव । यथा,—
• “गुह्यको ढङ्गणो हृद्यो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृतः सरः ॥”
गुह्यकेश्वरः, पुं. (गुह्यकानामीश्वरः प्रभुरधिपति-
रित्यर्थः ।) कुर्वरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
(यथा, ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।
• “यः पुमान् स कुर्वरश्च धनेशो गुह्यकेश्वरः ॥”
गुह्यगुरुः, पुं. (गुह्यः गोप्यः हृदयभ्यन्तर्वर्ती
• अन्तर्यामिस्वरूपो गुरुः ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
गुह्यदीपकः, पुं. (गुह्येन गुह्यस्थोऽतिघा दीप-
यति प्रकाशयतीति । स्वयं गुह्यः सन् दीपय-
तीत्येकं । दीप् + घुल ।) खद्योतः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
• गुह्यनिष्पन्दः, पुं. (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्य-
च्छिन्नादित्यर्थः निष्पन्द्यते निर्गम्यते इति ।)
रज्जुम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यपुष्पः, पुं. (गुह्यानि अदृश्यानि पुष्पाणि अस्य
इति ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यबीजः, पुं. (गुह्यमदृश्यं बीजमस्य ।) भू-
ल्लग्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गुह्यभाषितं, स्त्री. (गुह्यं रहस्यं भाषितम् ।)
मन्त्रः । इति जटाधरः ॥ गुप्तवाक्यम् ॥
गू, ओं शि विट्छौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-अनिट् ।) ओ, गूनः । शि, गुवति
अगुबीत् । विट्छजिह्वदनम् । इति दुर्गादासः ॥
गू, पुं, गुः । विष्ठा । गूघातोः कर्मणि क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥ (गच्छत्वपात्नेन देहात् । गम् +
ङ् । मलोप इत्येकं ।)
गूढं, स्त्री. (गुह्य + भावे क्तः ।) रहः । गुह्यम् ।
इति महिनी । ६ । १ ॥

गूढः, त्रि. (गुह्य + कर्मणि क्तः ।) संवृतः । गुप्तः ।
इत्यमरमेदिनीकरी ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । २८ ।
“शक्तिरस्येश्वरी काचित् सर्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढा सर्वेषु वस्तुषु ॥”)
गूढजः, पुं. (गूढात् गुप्तभावादित्यर्थः गूढं गुप्तस्थाने
वा जायते इति । गूढः सन् जायते इत्येकं ।
गूढ + जन् + डः ।) गूढोत्पन्नपुत्रः । इति मिता-
चरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्याः । २ । १३२ ।
“यद्दे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः ।
कानौनः कन्यकाजातो मातामहस्तुतो मतः ॥”)
गूढनीडः, पुं. (गूढः गोपनस्थलस्थः गूढं गुप्तस्थाने
वा नीडः कुलायोऽस्य ।) खड्गनपर्शो । इति
शब्दमाला ॥
गूढपत्तः, पुं. (गूढः समाच्छन्नः पक्षेण योऽसौ ।
गूढं पत्तमस्येति केचित् ।) करीरवृक्षः ।
अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढपथः, पुं. (गूढः पथ्या गतिर्यस्य समासनिष्पन्न-
त्वादच् ।) अन्तःकरणम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ५ ॥
गुप्तपथश्च ॥
गूढपातः, [ट्] पुं. (गूढं पादयति । पद गतौ ।
गिजन्तात् क्तिप् । यद्वा गूढाः पादा अस्य पृषो-
दगादिवादीनोपे साधुः ।) सर्पः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ७ ॥
गूढपादः, पुं. (गूढाः संवृताः पादा अस्याः ।) सर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
“पादानामपि विज्ञेये दे शते डे च विंशती ॥”
इत्यामरः ।
आच्छादितपादे चि । यथा, महाभारते ।
“सन्तोषास्तत्तत्प्रस्य विन्ध्यैर्न्यथ करिष्यतम् ।
उपानद्गूढपादस्य सर्व्वा चर्मवृत्तेव भूः ॥”)
गूढपुरुषः, पुं. (गूढः गुप्तः पुरुषः कृष्णवर्णी राज-
प्रेरितो जनः इत्यर्थः ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । ३३ ॥
गूढपुष्पकः, पुं. (गूढः समावृत इव पुष्पैर्योऽसौ
इवार्थे कन् । गूढानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य
इत्येकं ।) वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढफलः, पुं. (गूढः संवृतप्रायः फलेनासौ । गूढं
यथा स्यात् तथा फलतीत्येकं ।) वदरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गूढमार्गः, पुं. (गूढः प्रच्छन्नः मार्गः ।) भुगो-
न्तरमार्गः । सुदृङ्ग इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
सुरङ्गा २ सन्धिला ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५१ ॥
गूढमैथुनः, पुं. (गूढं अन्धैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।)
काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढवच्चाः, [स] पुं. (गूढं वच्चोऽस्य ।) मेकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गूढवल्लिका, स्त्री. (गूढा वल्लिका वल्ली यस्य ।)
अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढसाक्षी, [न्] त्रि. (गूढः प्रच्छन्नः सन् यः
अर्थिना प्रार्थितवाक्यं आवितः तादृशः साक्षी ।)
योऽर्थिना गूढतया प्रार्थितवचनं आवितः सः ।
परियादो गोपने राखिया आसामीर कथा
याज्ञाके शुनाइयाके सेर साक्षी इति भाषा ॥

तथा च गारदः ।
“अर्थिना स्वार्थसिद्धार्थं प्रार्थितवचनं स्फुटम् ।
यः श्राव्यते तदा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥”
इति अवधारतत्त्वम् ॥
गूढाङ्गः, पुं. (गूढानि अङ्गानि यस्य इच्छा-
मात्रेणैवाङ्गानि अन्तःप्रवेशयति इति सात-
पथ्यार्थः ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढाङ्गिः, पुं. (गूढः संवृतः शक्तेनावृतोऽङ्गि-
श्चरणोऽस्य ।) सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गूढोत्पन्नः, पुं. (गूढं अन्धैरविज्ञातं यथा स्यात्
तथा उत्पन्नो जातः ।) हादशविधपुत्रमध्यं
पुत्रविशेषः । यथा, मनुः । ६ । १७० ॥
“उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायते कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रः ॥”
अस्यार्थः । “यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्यायां पुत्र
उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि
कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽसाविति न ज्ञायते
स गृहे अपकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्यात् यदी
यायां भार्यायां जातः ।” इति कुल्लुकभट्टः ॥
(अयं हि वस्तुदायकारी । यथाह मनुः । ६ । १५६ ।
“औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपि विद्वश्च दायदा वात्यवाश्च षट् ॥”)
गूढं, स्त्री. पुं. (गवति शब्दायते गवति पुरीषमुत्-
पन्नतीति वा । गुड शब्दे गुशि विज्ञोत्सर्गं वा
+ “तिष्ठेष्ट गृध्र यच्च घोषाः ।” उगां । २ । १० ।
इति घक् दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ ।
६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (शरीरादिमलेऽपि
कर्णगृधादिशब्ददर्शनात् ॥)
गुणलक्तः, पुं. (गुणै विज्ञायां रक्तः अगुरुक्त आसक्त
इत्यर्थः । ततो रस्य लत्वम् ।) पक्षिविशेषः ।
गुये शालिक् इति भाषा । तत्पठ्यायः । शर-
मल्लः २ तुदत्तुङ्गः ३ सालिकः ४ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
गूनः, त्रि. (गूयते पुरीषमुत्पद्यते स्म इति ।
गु शि विज्ञोत्सर्गं + क्तः । “दुग्धोदीर्घश्चेति ।”
नत्वं दीर्घश्च ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । तत्पठ्यायः ।
हज्रः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
गूर, ड क उटमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (गुरां-
आत्मं सकं सेट् ।) दीर्घो । ड क, भस्मेषु नो
गूरयते मञ्जोरगः । इति दुर्गादासः ॥ (तथा
च कविरहस्ये । ५१ ।
“भस्मेषु नोदगूरयतेऽस्माद्वे-
द्युक्तेऽपि यो नोदगूरते स्वधर्मेवित् ॥”)
गूर, ई य ड वर्ध । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घो । तथा च ।
“दीपिपूरजनिगारिधूरयः
काशिवाशिपदिशूरितूरयः ।
घूरिजूरिखिदिवातिः क्षिप्रि-
श्चरिशुध्वातिमनो दिवादिषु ॥
इति रथोद्धतायां चण्डेश्वरः ।” इति दुर्गादासः ॥
गूरुणं, स्त्री. (गूर क ड उटमे + भावे लुट् ।)
उटमः । इत्यमरटीकायां रायसुजटः । १२ । ११ ॥

गृध्रं क निरुतेने । कृद् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-परं-अकं-सेट् ।) क, गृहयति । इति
दुर्गादासः ॥

गृह्, ड कृद् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-आत्म-
अकं-सेट् ।) ड, गृहते । इति दुर्गादासः ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति पुरीषमुत्सृज्यत्यनेन यद्वा
गुवति बहुलभक्षणेन सुखविवरात् पुरीषवदुत्-
सृजतीति । गुशि विद्योत्सर्ग + “पिनाका-
दयश्च ।” उणा । ४।१५ । इति आकः । कृटा-
दित्वाद्गुणाभावः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।)
गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गूषणा, स्त्री, (भूषयतीति । निपातनात् भकारस्य
गत्वम् ।) मयूरचक्रकः । मयूरपिच्छचक्रम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

गृ, सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
सेट् ।) गरति तरुं मेघः । इति दुर्गादासः ॥

गृज, ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-अकं-
सेट् ।) सप्रमस्वरौ गर्जति । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, पूर्वचातकादिके । ४ ।

“गर्जसि मेघ । न यच्छसि तोयं
चातकपक्षी आकुलितोऽहम् ।
देवादित्य यदि दक्षिणवातः
क त्वं काहं क च जलपातः ॥”)

गृज, इ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
अकं-सेट् ।) सप्रमस्वरौ । इ, गृजति । इति
दुर्गादासः ॥ (ध्वनिरिह कथनमिति मत्वा
केचित् सकर्मकमपि वदन्ति ॥)

गृजनं, स्त्री, (गृजति अभक्ष्यत्वेन कथ्यते प्राग्-
नाशकत्वादिति । गृज ध्वनौ + कर्मणि लुट् ।)
विषदिग्धपशोर्भासम् । इति मेदिनी । ने । ५८ ॥
(गृजति रोगनाशकतया भक्ष्यत्वेन कथ्यते
इति ।) सलविशेषः । सलगम इति ख्यातः ।
तत्पठ्यायः । शिखिमूलम् २ यवनेष्टम् ३ वर्तु-
लम् ४ गन्धिमूलम् ५ शिखाकन्दम् ६ कन्दम् ७
डिङ्गीरमोदकम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफवातरोगगुल्मनाशित्वम् । रुच्य-
त्वम् । दीपनत्वम् । हृद्यत्वम् । दुर्गन्धत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृजनः, पुं, (गृजति अभक्ष्यत्वेन कथ्यते इति ।
गृज + लुट् ।) रसोनकः । रसुन् इति भाषा ।
इति मेदिनी । ने । ५८ ॥ रक्तलयुनः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य अभक्षणीयत्वमुक्तं यथा,
मनौ । ५ । १६—२० ।

“कृत्राकं विडराक्षश्च लयुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलायुं गृजनञ्चैव मत्वा जग्धा पतेद्विजः ॥
अमत्येतानि यद्धृजग्धा लच्छं सान्नपनश्चरेत् ।
यतिचाक्रायणं वापि शेषेष्वपवसेदहः ॥”)

गृहीवः, पुं, गृध्रगालः । वडु श्रेयाल इति भाषा ।
तत्पठ्यायः । लोपाकः २ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३५७ ॥ (गृहिवोऽपि पाठः ॥)

गृन्मः, पुं, (गृध्रति लिङ्गत्वेनेति । गृध्र अभि-
क्षायायाम् + “गृध्रिपयोर्देकौ च ।” उणा ।

३ । १६ । इति सः स च कित् इकारान्तादेशश्च ।)
कन्दर्पः । इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, स्तुत्यः ।
यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८७ । ५ ।

“गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिविप्रेक्षम् ।”
“गृत्सः स्तुत्यः ।” इति भाष्यम् ॥

गृध, इर य उ लिप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
परं-सकं-सेट् क्वावेट् ।) इर, अगृधत् अगर्धौत् ।
अस्मात् पुषादित्वात् निव्यं ड इत्यन्ये । य, गृधति
धनं लुब्धः । उ, गर्हित्वा गृह्वा । इति दुर्गादासः ॥

गृधुः, पुं, (गृध्रत्वेनास्माद्वा इति । गृध्र इर
लिप्तायाम् + “पृभिदियधिगृध्रिष्विभ्यः ।”
उणा । १ । २३ । इति कुः ।) कामदेवः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (गृध्रति अभिलषतीति
वियद्दे वाच्यलिङ्गत्वात् ।) अभिलाषुकः । इति
संक्षिप्तसारे उणादिरिति ॥

गृधूः, पुं, (गृध् + बाहुलकात् कूः ।) बुद्धिः । अपा-
नम् । कुतसितम् । इति संक्षिप्तसारे उणादि-
रिति ॥

गृधुः, त्रि, (गृध्रति कामयते लिङ्गति वा धनमिति
शेषः । गृध् + वसिगृध्रिष्विचिपिः कूः ।) ३ ।
२ । १४० । इति कुः ।) लुब्धः । इत्यमरः ।
३ । १ । २१ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २० ।
“न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृध्वरि ! ।
अप्यायुषा वा कान्तेन ये चान्ये गुणगृध्रवः ॥”
कश्चित् गृध्रोऽपि पाठः ॥)

गृधुता, स्त्री, (गृध्रोभावं इति तल् ।) लुब्धता ।
तत्पठ्यायः । रागः २ सङ्गः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

गृध्रः, पुं, (गृध्रति अभिकाङ्क्षति मांसानीति ।
“सुखधाञ् गृध्रिभ्यः कृन् ।” उणा । २ । २४ ।
इति कृन् ।) पक्षिविशेषः । गृध्रिनी प्रकुनी
इति च भाषा । तत्पठ्यायः । दाक्षायः २ वज-
तुण्डः ३ दूरदर्शनः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ३ । ३१ ।

“गृध्रः संपतते शीर्षे जनयन् भयमुत्तमम् ॥”
इह लोके लोभवशात् यस्तु देवब्राह्मणम् हरति
स पापात्मा परत्र गमोच्छिद्येनोपजीवति । यथाह
मनुः । ११ । २६ ।

“देवस्वं ब्राह्मणम् वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके गमोच्छिद्येन जीवति ॥”)

गृध्रखी, स्त्री, (गृध्रस्य नख इवाकारोऽस्यस्याः
इति । “अग्रं आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ ।
इत्यच् । ततो डीष् ।) कुलिकवृक्षः । इति रत्न-
आला ॥ कालियाकड़ा इति भाषा । (यथा,
सुश्रुते रुद्रस्थाने । ३८ अध्याये ।

“करमर्द्धत्रिकण्डकसैरीयकप्रतावरीयधनस्य इति
कण्टकसंज्ञः ॥”) कोलिवृक्षः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

गृध्रपञ्चा, स्त्री, (गृध्रस्य पञ्चमिव पञ्चवदित्यर्थः
पञ्चमस्याः । गृध्र इव ध्वजवर्णं पञ्चमस्या इत्येके ।)
ध्वजपञ्चावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गृध्रराजः, पुं, (गृध्रः राजा इवैतुपमितसमासः ।

गृध्रानां राजेति वा । “राजाहःसखिभ्यश्च ।”
५ । ४ । ६१ । इति टप् ।) जटायुपत्नी ।
यथा,—

“भूयः कनकपुङ्गायै रजो वाणैरजिज्जगैः ।
निर्विभेद सुतीक्ष्णायैर्गृध्रराजं शिलाशितैः ॥”

इति रामायणम् ॥

गृध्रसी, स्त्री, (गृध्रति मांसमभिकाङ्क्षति सततं इति
गृध् + कृन् । गृध्रो मांसलोभुषो मनुष्यः तं स्यति
पीडयति नाशयति वा । सो + कः डीष् ।)
वातरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“स्फिक्पूर्वोऽकटीपृष्ठजानुजङ्घापदं क्रमात् ।
गृध्रसी स्तम्भरक् तोदैर्गृह्णाति स्यन्दते सुहुः ॥
वाताह्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ।
वातजाया भवेत्तोदो दृष्टस्यातीववक्रता ॥
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भ्रष्टम् ।
वातश्लेष्मोद्धवायानु गौरवं वह्निमार्दवम् ॥
तन्ना मुखप्रसंकच भक्तदेवस्तथैव च ॥”
गृध्रसीवातात् केवलात् स्फिगादिपर्यन्तं स्तम्भरक्
तोदैर्गृह्णाति । क्रमात् दृष्टिक्रमात् । तेन यथा
यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्वाक्रामति
नात्र गृह्णी निर्देशक्रमनियमः । तथा सुहुः
स्यन्दते स्फिगादिषु शिराकम्पं करोतीत्यर्थः ॥*

अथ तस्याधिकृत्या ।

“गृध्रस्यानु नरं सस्यक् रंकेण वमनेन वा ।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्त्रिभिः ससुपाचरेत् ॥
नादौ वस्त्रिविधिं कुर्व्याद्यावदूर्ध्वं न शुध्यति ।
स्नेहो निरर्थकः स स्यादस्नान्येव कुतो यथा ॥*॥
तेलमेरुजं प्रातर्गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।

मांसमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यानु गृहापहः ॥ १ ॥
तेलं घृतं सार्द्रकमातुलुङ्ग-
रसं सपुत्रं सगुडं पिबेद्वा ।

कटारपृष्ठचिकमूलगुल्म-
गृध्रस्युदावर्तहरः प्रयोगः ॥ २ ॥

निष्कुक्ष्ये रण्वीजानि पिष्ट्वा क्षीरे त्रिपाचयेत् ।
तत्पायसं कटीगूले गृध्रस्यां परमौषधम् ॥ ३ ॥

शरणमूलं विस्वञ्च हृहती कण्टकारिका ।
कषायो रुचकोपेतः पीतो वृषणवस्त्रिजम् ॥

गृध्रवीजं हरेच्छूलं चिरकालानुबन्धि च ॥
रुचकं सौवर्चलम् ॥ ४ ॥

“गोमूत्रैरुण्ठतेलाभ्यां लण्णाचूर्णं पिबेन्नरः ।
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥५॥

सिंहास्यदन्तीकृतमालकानां
पिबेत् कषायं रुद्र-तेलमिश्रम् ।

यो गृध्रसीनष्टगतिः प्रसुप्तः
स शीघ्रगः स्याद्वि किमत्र चिन्तम् ॥ ६ ॥

दृढमिन्द्रोः सारो वारिणा परिपेषितः ।
स पीतो नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम् ॥७॥

शेफालिकादलैः काथो नृद्धमिपरिपृषितः ।
दुर्भारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रः प्रणाशयेत् ॥”

शेफालिकानिगुण्डो ॥ ८ ॥
“राक्षसास्तु पल्लवैकं पञ्च कर्वाणि गुग्गुलोः ।
सपिषा वटिकां जत्वा भक्षयेद् गृध्रसीहरीम् ॥”

गृध्रसी

इति राज्ञागुग्गुलुः ॥ ६ ॥

“राज्ञागुग्गुलुः पञ्चदेवदाह-
त्रिकण्डकैरुपपन्नवानाम् ।

कायं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोसपुच्छत्रिकपात्रशुली ॥”

इति राज्ञासप्तककायः ॥ १० ॥

“पथ्याविभोतामलकौफलानां

शतं क्रमेण द्विगुणाभितृङ्गम् ।

प्रस्थेन युक्तञ्च पलकृषाणां

द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥

अर्द्धावशेषं कथितं कथायं

भास्ते पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।

अम्लनि वज्रैरवतार्य दद्यात्

द्रव्याणि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥

विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-

क्षणात्रिद्विभागैश्चोषणानि ।

यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं

हिमाश्वपानानि च भोजनानि ॥

निषेधमागो विनिहन्ति रोगान्

स गृध्रसी नूतनखल्लताश्च ।

श्रीहानसुगं जठराणि गुल्मं

पाण्डुत्वकण्डूवमिवातरक्तम् ॥

पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नास्ती

ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।

बलेन नागेन समं मनुष्यं

जवेन कुर्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥

आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-

न्मूलं तथा पुष्टिकरो विषमः ।

क्षतस्य सन्धानकरो विशेषा-

द्वोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥”

इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।

“रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ।

कक्ष्मरजानुमये तु जायते बहुवेदना ।

गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥”

“शतावरी बले द्वे च पिप्पली पुष्कराक्षयम् ।

चूर्णमेरुस्तैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥

अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्षितम् ।

तद्वच योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥

“पञ्चर्षिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुताहिता ।

सकथ्युत्क्षेपं नियुक्ताति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥”

इति वामटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

“पार्श्वीं प्रत्यङ्गुलीनाम् कण्डरा यागिलाहिता ।

सकथ्योः क्षेपं नियुक्तीयाद् गृध्रसीति हि सा

सूत्रता ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

चिकित्सायां यथा,—

“गृध्रसीविन्नाचीक्रोष्टकशिरःखल्लपङ्गुलवातकण्डक
पाददाहपादहर्वाववाङ्कवाधिम्यमनीगतवात-
रोगेषु यद्योक्तं यथोद्देश्यं शिरावधं कुर्या-

३१८

गृहं

दन्त्यवाववाङ्कहातयाधिकित्सितस्थावे-
चेत ॥” इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ मे
अध्याये ॥

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-
तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपचाद्यच् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृध्रः, स्त्री, (गृह्णाति सल्लभमिति । गृह्ण ज उपा-
दाने + कर्त्तरि क्तिच् एषोऽहारादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्यायः । सल्लभप्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६३ । ३३ ।

“प्रष्टीहीनां पीवराणाञ्च तावदग्न्या गृध्रो धेनवः
सुव्रताश्च ॥”

यथा च ।

“गृध्र एव स्थिरादीनि जले प्लवैकविंशतिम् ।

रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृध्रिस्त्रीरं चतुर्गुणम् ॥

वीराङ्गिमाषकाकोली स्यं गुणर्वभङ्गिभिः ॥

मेदया च समैः कण्ठैस्तत् स्थात् कलाणकं महत् ।

हृङ्गुलीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिगसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥

सल्लभप्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता

मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥

वदरवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काशसरी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त् क ड गृहे । इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्त-
चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ड
गृहयते । गृहो गृहणम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, स्त्री, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । गृह + “गृहे कः ।” ३ । १ । १४४ । इति

कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति

भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।

“चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ॥”

अर्द्धादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च

वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—

“गृहः पुंसि च भूस्त्रैव ।” इत्यमरः ॥ अत-

एव मनौ । ४ । २५० ।

“शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्

दधि ॥”)

तत्पर्यायः । गृहम् २ उद्वसितम् ३ वैभवं ४

सङ्ग ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्रम् ८

सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२

गृहाः १३ निकायः १४ निलयः १५ आलयः १६

वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-

मरः । २ । २ । ४५ ॥ पथ्यम् २१ सादनम् २२

आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गृहः २६

निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।

इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२

आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५

वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥

गयः ३८ लहरः ३९ गर्गः ४० हर्म्यम् ४१

अक्षम् ४२ दुरोणे ४३ नीलम् ४४ दुर्गम् ४५

गृहं

स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ क्षतिः ४
योनिः ५० शरणम् ५१ वरुधम् ५२ हर्षिः ५
हृदि ५४ छाया ५५ शर्म ५६ अजम् ५७
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।

“वैशाखश्रावणाषाढामार्गफाल्गुनकार्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्रसंज्ञिदाः ॥

शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं लक्ष्मपक्षे भवेद्भयम् ।

आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ॥

पूर्णिमाद्यष्टमी यावत् पूर्वाह्णं वर्जयेद् गृहम् ।

उत्तराह्णं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥

अमावस्याष्टमी यावत् पश्चिमाह्णं विवर्जयेत् ।

नवम्यादि तथा यास्यां यावच्छुक्लचतुर्दशीम् ॥

वज्रयाघातशून्ये च अतीपातानिगच्छयोः ।

विष्कम्भगच्छयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥

आदित्यद्वयरोहिणी नद्यश्चिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-

त्तरा

रेवत्याश्च मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-

दिभिः ।

सौम्यानां दिवसेऽथ गच्छरहिते योगे विरिक्ते

तथौ

विष्टित्यक्तदिने वदन्ति सुनयो वेश्मादिकार्यं

शुभम् ॥

त्रिभिस्त्रिभिर्वैश्वसि क्षतिकार्ये-

रुच्छेष्टपुत्राभिधानानि शोकाः ।

शत्रोर्भयं राजभयञ्च न्यतुः

सुखं प्रवासञ्च नव प्रभेदाः ॥

नाशं दिशन्ति मकरालिङ्गुलीरलमे

मेघे घटे धनुषि कार्मसुदीर्घचक्रम् ।

कन्याभक्ते मिथुने ध्रुवमर्धलाभो

ज्योतिर्विदः कलससिंहवेषु वृद्धिम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।

“ज्येष्ठापुनर्वसुवर्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।

तत् सर्वं चिन्तयेद्भस्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥

हस्तापुष्यपुनर्वसुशतभिषाज्येष्ठास्वथो रोहिणी-

रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभस्मलाधनिष्ठाश्च ।

कन्याकुम्भदृषालिसिंहमिथुनस्वर्णादयेर्के शुभे-

शुक्रज्येष्ठज्येष्ठाश्रितरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥

लवाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं

दध्यक्षतान्द्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।

दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो

माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेषतः ॥”

इति समयप्रदीपः ॥ * ॥

(गृहकरणे समयशुद्धिस्तथा विश्वकर्माप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—

“चैत्रे याधिमवाप्नोति यो नव कारयेद्गृहम् ।

वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे न्यतुं तथैव च ॥

आषाढे भद्ररत्नानि पशुवर्धनमवाप्नुयात् ।

आवये मित्रलाभन्तु हानिं भादपदे तथा ॥

शुद्धशेषान्निमे मासि कार्त्तिके धनधात्र्यकम् ।

धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

माघे चादिभवं विद्यालक्ष्मीवृद्धिश्च फालगुने ॥”
गृहसंस्थापने मेघादिराशितशुभाशुभं यथा
तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।
“गृहसंस्थापनं सूर्ये मेघस्थे शुभदं भवेत् ।
शुभस्थे धनवृद्धिः स्थापित्युने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहस्थे भव्यवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्मुके च महाहानिर्भरकरे मृगशिरागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने स्वप्रभयावहम् ॥
चापमीनवृत्तकन्यामासा दोषवहाः स्मृताः ।
ज्येष्ठोर्जमाघसिंहाख्याः सौरमाने तु शुभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माघवे नभसि त्विषे ।
ज्येष्ठे च गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेऽपि कालेषु स्नानकूले शुभे दिने ।
लग्नादारुगृहस्थे मासदोषो न विद्यते ॥
पूषागोष्ठादिगोष्ठानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामपार्श्वे विचिन्तयेत् ।
दशा चान्तर्दशादीनां विचारश्चात्र कर्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्यभूमिजयोस्तथा ।
राशिसौम्यबले सौर-वर्णानुक्रमपूर्वशः ॥
गृहस्थस्य प्रकुर्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्वेषामपि वर्णानां सूर्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥”
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १२ अध्याये ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता लघ्ना वर्णानुपूर्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमि रक्तगन्धा तु क्षत्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्देश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्रिया मता ।
अन्धा वैश्या भवेद्भूमिस्तक्ता शूद्रा प्रकीर्तिता ॥”
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
“सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
शालये व्यत्ययफला ह्यतः कार्यं परीक्षणम् ॥
चतुरसा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सदृशान् पुत्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता सदृशदा भूमिभेदपौठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणास्तत्पत्तिधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादव्यजसन्निभा ।
पटोन्नतिं प्रकुर्वते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्ययजनसन्निभा ।
क्रमेण सुखसौख्यार्थधर्महानिकरी स्मृता ॥
मुरना वंशहा सर्पप्रण्डकाभा भयावहा ।
नेःखा खरातुकारा च मृगदाजगरान्विता ॥
चिपिटा पौरुषेर्होना सुरजाभा तथैव च ।
काकोलकनिभास्तद्वत् दुःखशोकभयप्रदा ॥
सर्पाभा पुत्रपौत्रक्षी वंशाभा वंशहानिदा ।
शूकरोद्वजसदृशी धनुःपरशुरूपिणी ।
कुचिस्तान् मलिनान् मूखान् ब्रह्मज्ञान् जनयेत्
सुतान् ॥
लकलासशवाकारा मृतपुत्रधनार्तिदाम् ।
दुर्गन्धा पापिनी दुष्टप्रजां भूमिं परित्यजेत् ॥
मणेरमा सुतप्रदा दृढा धनप्रदा मता ।

सुतार्थदा तथाप्युदक् सुरेशदिक्रवा मही ॥”
अन्यद्विवरणानु तत्रैव विस्तरशीलं द्रष्टव्यम् ॥३॥
गृहकर्मणि वर्णकाशान्याह यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“शौरिष्टकोद्धवं दातु गृहेषु न निवेशयेत् ।
लताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
गजेर्विभयश्च तथा विद्वान्निर्वातपीडितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभयं शस्रानजम् ॥
देवाद्यधित्तं दासनीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिगोसारतरुन् वर्जयेद् गृहकर्मणि ॥
वटान्श्वेतौ च निर्गच्छी कोविदारस्तथैव च ।
अक्षकं शास्त्रलोखैव पलाशश्च विवर्जयेत् ॥”
गृह्यते निर्दिश्यतेनेन इति । नाम । (गृह्यते
स्वीक्रियते धर्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
“न गृहं गृहमिच्छादुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तथा हि सहितः सर्वान् पुरुषार्थान् समनुते ॥”
गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्त-
पादादिरहितत्वादेवान्निर्हितकरचरणकच्छप-
वत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेशणशिला ।
तत्पर्यायः । पेशणः २ पेशणीपट्टः ३ गृहाश्मा ४
इति शब्दरत्नावली ॥
गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्यैव । गृहपालित-
तया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया
चास्यस्तथात्वम् ।) दृतकुमारी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्याया यथा,—
“कुमारी गृहकन्या च कन्या दृतकुमारिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा
कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षि-
विशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
प्रासादकुण्डः २ भिङ्गीकण्टः ३ पारावतः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्दे विवृति-
रस्य ज्ञातया ॥)
गृहकर्ता, पुं, (गृहं वासार्थं लग्नादिरचितवेश
करोतीति । गृह + कृ + लृच् ।) धूसरोत्ति-
सूक्ष्मचटकः । तत्पर्यायः । धान्यभक्षणः २
क्षमः ३ भौरः ४ क्षत्रिणः ५ कणप्रियः ६ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)
गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
णुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति
भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
“प्रतिमाघटकादेव कन्यायां नापितस्य च ।
सूत्रकारस्य सम्भतिः सोपानगृहकारकः ॥”
गृहकारी, [न] (गृहं करोतीति । गृह + कृ +
णिनिः ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति
भाषा ॥ इति केचित् ॥ (यथा, मनुः ॥ २ ॥ ६ ॥
“वकी भवति हत्वाभिं गृहकारी स्युष्करम् ॥”)
गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधैव ।) ज्येष्ठी ।
जैठी टिक्टिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
पक्षी २ सुषली ३ विशम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुश-
मत्स्यः ६ पक्षिका ७ गृहगोधिका ८ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ मणिकषा १०

भित्तिका ११ गृहगोलिका १२ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
गृहगोधिका, स्त्री, (सुद्रा गोधा व्यर्थार्थे कः । कापि
व्यत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिरैव ।)
ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा,
गृहत्संज्ञतायाम् । ८ ॥ ३७ ॥
“शिवो श्यामा रत्ना कुक्कुः पिङ्गला गृहगोधिका ।
शूकरो परपुष्टा च पुत्रामानश्च वामतः ॥”
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
“माञ्जरीश्वानरमकरमण्डकपाकमतस्यगोधा-
शम्भकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्यादकीटा-
स्तथान्ये दंष्ट्रा नखविधाः ॥”)
गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधिकैव,
निपातनान् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३५३ ॥
गृहणी, स्त्री, (गृहे नीयते क्रियते इति । नी + कृप्,
संज्ञायां गत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥)
गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्येत्यर्थः
तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ ॥
पिङ्गा दाव्योया इति च भाषा ॥
गृहदमः, पुं, (गृहमिव दमः ।) मेढ्रशृङ्गीरुचः ।
इति रत्नमाला ॥
गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति ।
नश् + शिच् + लृच् ।) कपोतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य
प्रवेशेनैव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ॥)
गृहनीडः, पुं, (गृहे नीडं कुलायोऽस्य ।) चटकः ।
इति हारावली । ८६ ॥
गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा,
अथर्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
“भर्गस्त हस्तमगृहीत् सविता हस्तमगृहीत् ।
पत्नीत्वमसि धर्मेणाहं गृहपतिस्तव ॥”)
सत्री । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ धर्मः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (अयिः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१२ । ६ ।
“अग्निनामिः समिधये कविर्गृहपतिर्धुवा ॥”)
स्त्री, गृहस्य पतिः “विभावा सपूर्वस्य ।” ४११
३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति
रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥
गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति
कप् ।) वास्तुः । वाटी । इति शब्दरत्नावली ॥
गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृह-
बलीनां प्रिय इत्येके ।) वकपक्षी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (काकाद्योऽपि ॥)
गृहबलिसुक, [ज] पुं, (गृहे दत्तं बलिं अन्नादि-
भक्ष्यद्रव्यं भुङ्क्ते इति । भुज् + कृप् ।) चटकः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥ वकः । काकः ।
इति केचित् ॥
गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तुः ।
वेधभूः । इति हारावली ॥ (अस्याः लक्षणा-
दिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहस्थः

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥

गृहमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते श्रुति गुप्तभावेन तिष्ठतीति । मच् + “गुल् लचौ” । ३ । १ । ३३ । इति गुल् । ततश्चाप् । कापि अत इत्वच् ।) चर्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥

गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५४ ॥

गृहमेधी, [नृ] पुं, (गृहे देविर्मधते सङ्गच्छते इति । गृह + मेध सङ्गमे + “सुप्यजाताविति” । ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ । “वेदविद्याव्रतज्ञातान् ओत्रियान् गृहमेधिनः । पूजयेद्वयकथेन विपर्येतांश्च वर्जयेत् ॥ ”)

गृहमेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदान-दयादानिगयादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः । गृह + मेध + णिनिः । ततो ङीप् ।) मातृकी वृद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिनृ + स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥

गृहयायः, पुं, (गृह गृहणे । गृहयते इति । गृह + “सुदक्षिष्मृष्टिगृह्यिभ्य आयः” । उगां । ३ । ६६ । इति आयः । ततः “अयामन्तेति” । ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युगादिकोषः ॥

गृहयालुः, पुं, (गृहयते गृह्णातीति । गृह + “सुदक्षि-” गृहपतिदयिनिद्रातन्त्राश्रद्धाभ्य आलुच् । ” ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । “अयामन्तेति” । ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहीता । गृहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥

गृहाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १६८ ॥

गृहस्थः, पुं, (“न गृहं गृहमिवाहर्गृहिणी गृह-सुच्यते” । अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभि-रमते इति । गृह + स्था + “सुपि स्थः” । ३ । २ । ४ । इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्यायः । ऋषिभाष्ये २ गृहमेधी ३ ज्ञातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सखी ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयायः ८ । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादितृतिः ॥ गृहा-धिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति ञटाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * तस्य धर्म्मो यथा,— “गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः । यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्तितः । तस्यात्र गमनं श्रेयः कीर्तिरेषा सनातनी ॥ संस्कारैः संस्कृतः पूर्वं यथावचरितव्रतः । जातौ गुणविशिष्टायां समावर्तते वेदवित् ॥ खदारनिरतो जित्वां शिष्टाचारो जितेन्द्रियः ।

३५१

गृहाः

पञ्चभिश्च महायज्ञैः अहधानो यजेदिह ॥ देवतातिष्ठिष्टिष्टाशौ निरतो वेदकर्मसु । इत्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥ न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ नित्यं यज्ञोपवीतो स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः । नियतो दमदानार्था सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥ जितशिश्रोदरो भैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः । वैश्वी धारयेद्यष्टिं सोदकश्च कमण्डलुम् ॥ अधीत्याध्यापनं कुर्यात् तथा यजनयाजने । दानं प्रतिगृह्णापि तद्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ त्रीणि कर्माणि यानीह ब्राह्मणानां त्रीणिका-याजनाध्यापने चोभे शुद्धाद्यापि प्रतिगृह्णः ॥ अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्माणि यानि तु । दानमध्ययनं यज्ञो धर्मयुक्तानि तानि तु ॥ तेष्वप्रमादं कुर्वीत त्रिषु कर्मसु धर्मवित् । दानो भैत्रः चमायुक्तः सर्वभूतसमी मुनिः ॥ सर्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्वर्तयन् शुचिः । एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संप्रतिव्रतः ॥ ” इत्याश्वमेधिकपर्व ॥ “सर्वेषामाश्रमाणां देविध्यन्तु चतुर्विधम् । ब्रह्मचार्थ्यपुङ्गवाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥ योऽधीत्य विधिवदेतान् गृहस्थाश्रममावजेत् । उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥ अथ योऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्चनम् । गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥ उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् । कुटुम्भभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥ ऋणानि त्रीण्युपाकृत्य तृक्ता भार्याधनादिकम् । एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः समौष्ठिकः ॥ ” इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ बाहुल्येन तत्रैव । ५० । ५१ । अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥ * गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,— “चतुर्थमायुषो भागसुषित्वादां गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषो भागं क्षतदारो गृहे वसेत् ॥ अन्नोद्देष्टव्यं भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तं समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्वेः कर्मभिरगर्हते । अक्षेण शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥ ऋतावृताभ्यांजीवेत् नृतेन प्रवृत्तेन वा । सत्यावृताभ्यामपि वा न श्वृत्तया कदाचन ॥ ऋतुसंश्लिष्यं ज्ञेयमवृत्तं स्यादयाचितम् । नृतन्तु याचितं भैत्रं प्रवृत्तं कर्धनं स्मृतम् ॥ सत्यावृतन्तु वागिष्यं तेन चैवापि जीयते । सेवा श्वृत्तिराख्याता तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ” इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥ गृहस्थगं, स्त्री, (गृहस्थ गृहावलम्बनार्थां स्यात् । अभिधानात् जीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३० ॥ गृहा, पुं, (गृहं ध्यानादिकं इति । गृह + “गेहे कः” । ३ । १ । १४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ४ । २५० ।

गृही

“श्रद्धां गृहान् कृषान् गन्थानपः पुष्पं मणीन् इधि । धाना मत्स्यान् पयो मींसं प्राकश्चैव न निरुदेत् ॥ ” गृह्णते धर्म्मोचरणाय इति । गृह + कः ।) दाराः । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ नित्यबहुवच-नान्तोऽयं शब्दः ॥ गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्णेति क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे । “नाहं गृहागतं हन्मि ॥ ”) गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥ गृहान्नं, स्त्री, (गृहे पर्युषिताम्नादिना प्रस्तुतीकृत मन्त्रम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गृहायनिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थे वा आरामः ।) गृहसमीपे कञ्चिमवनम् । तत्-पर्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रका-शते इति । गृहालि + कै + कः । ततश्चाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥ गृहावयवहणी, स्त्री, (गृहमवयवहृत्येत्यया इति । अव + यच् + करणे लुट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दास्योया इति च भाषा ॥ गृहाश्रया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आश्रिते इति । आ + श्रौ + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) तास्त्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाह् इति भाषा ॥ गृहाभ्या, [नृ] पुं, (गृहरजितोऽभ्या अभ्य-निर्मितपेयगणशिलाविशेषः ।) पेयगणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥ गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ । “गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियश्रिया ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन नृत्युना-हरता त्वं वद किं न मे हृतम् ॥ ” गृहं गृहकार्यं साध्यतयाऽस्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्मकुशला स्त्री । यथा, शकु-न्तलायां चतुर्थाङ्के । “सुश्रूयस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजनं भर्तुर्धिप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सर्कितो यान्तेवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्या-धयः ॥) गृही, [नृ] पुं, (गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः ।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । २० । ६ । “गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्मेष्वतन्वितः । कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥ ”)

गहोतं, त्रि, (गह + कर्मणि क्तः ।) स्त्री कृतम् ।
प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा, हितोपदेशे ॥ १॥
“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामयं च चिन्तयेत् ।
गहोत इव केषु न्युना धर्मेमाचरेत् ॥”
गहोतदिक, [श्र] त्रि, (गहोता आश्रिता दिक-
तन्तुः प्रवृत्तुर्वा भयादयेन ।) पलायितः । तिरो-
हितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥
गहोलिका, स्त्री, (गहे वलते चलतीति । गह + वल
+ क्तुन् । वाहुलकात् सन्त्यसारणम् । तेन वल्य
उत्तम् ।) ज्योती । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥
गह्यं, स्त्री, (गह्यते आक्रम्यते अर्ध-आदिभी रोगे-
रिति । गह + “पदास्वेरिवाह्यापक्षे च ।”
३ । १ । ११६ । इति क्यप् ।) गुदम् । (गह्यन्ते
मंगह्यन्ते सामवेदादुक्तानि कर्मविधानान्यत्र
इति । गह + क्यप् ।) कात्यायनग भिलादिकृत-
स्त्वग्रन्धमेदः । इति मेदिनी । २ । १६ ॥ तत्र तु
गोभिलादिकृतसामवेदादुक्तकर्मकाङ्क्षनिर्णयः ॥
गह्यः, पुं, (गह्यते मानवेनेति । गह + “पदास्वेरि-
वाह्यापक्षे च ।” ३ । १ । ११६ । इति क्यप् ।
पञ्चरादिवन्यनेन परस्वीकृतत्वादस्य तथात्वम् ।)
गहासक्तगदादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥
(अग्निः । यथा, मनौ । ३ । ८४ ।
“वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गह्येभ्यो विधिपूर्वकम् ।
आभ्यः कुप्याह्वताभ्यो ब्राह्मणो ह्योममन्-
हम् ॥”)
गह्यः, त्रि, (गह्यते स्वाभ्यादिभिरिति । गह + क्यप् ।)
अस्वेरी । अस्वतन्त्रः । पक्षः । इति विश्व-
मेदिनी ॥ (यथा, भारविः । २ । ५ ।
“ननु वक्तृविशेषनिष्ठहा
गुणगह्या वचने विपश्चितः ॥”
गह्ये भव इति यत् । गह्योत्पन्नवस्तु ॥)
गह्यकः, त्रि, (गह्य + स्वार्थे अणुक्कम्पायां वा कन् ।)
अस्वतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । १ । ११६ ॥
गह्यकः, पुं, (गह्य + स्वार्थे अणुक्कम्पायां वा कन् ।)
गहासक्तपक्षिगदादिः । तत्पर्यायः । छेकः । २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥
गह्या, स्त्री, (गह्यते कृष्येति । गह + क्यप् + टाप् ।)
शाखापुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥
ग, क ड विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पदुमः ॥
(चुरा-आत्म-सक-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् ।
क ड, गारयते रुद्रमर्थं सुधीः । इति दुर्गा-
दासः ॥
ग, गि शब्दे । इति कविकल्पदुमः ॥ (कर्त्ता-परं-
मक-सेट् ।) शब्द इह यत्कवाक्यम् । गि, गुणाति
वाक्यं लोकः । गीर्णः गीर्णः । इति दुर्गादासः ॥
ग, श्र निगरणे । इति कविकल्पदुमः ॥ (तुदा-परं-
सक-सेट् ।) निगरणं भक्षणम् । श्र, गिरत्यत्र
लोकः । देवास्ततो विगलितो गिलितो वकेन
इति तु अस्मात् लङ्घोः कभावे इति भावे
कप्रत्यये ऋदिरणाविति हरि वक्त्यादुरेफस्य
लकारे गिल इति स्थिते लेः ल्यप्ताख्याने इति औ-
कर्मणि क्ते सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

गेहः, पुं, (गच्छतीति । गम् + डः । गो गन्ता । ग
इन्दुरिवेति गेहः । एषोदरादित्वात् दस्य डत्वे
साधुः ।) गेहुकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
(गेहुरपि च दृश्यते ॥)
गेहुकः, पुं, (ग इन्दुरिवेत्यतः इवे प्रतिकृताविति-
कन् । अत्र गेहूकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः ।
इत्यमरः । २ । ७ । १२८ ॥ गेहू इति गेह ।
इति च भाषा ॥
गेहुकः, पुं, (गेहुकः ततः एषोदरादित्वात् दीर्घः ।
अत्र गेहूकोऽपि पाठः ।) गेहुकः । इति जटा-
धरः ॥
गेह, ऋ ड उ गतौ । चाले । इति कविकल्प-
दुमः ॥ (आ-आत्म-सक-सेट् ॥)
गेप, ड ऋ गतिचालयोः । (आ-आत्म-सक-सेट् ।)
ड, गेपते । ऋ, अजिगेपत् । इति दुर्गादासः ॥
गेयं, स्त्री, (गे + “अपो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति
यत् । “इदयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत-
ईत्वम् । ततो गुणश्च । गीतम् । इति मेदिनी ।
गे । २० ॥ (यथा, माघे । २ । ७२ ।
“वर्णेः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरेव ।
अनन्ता वाङ्मस्याहो गेयस्यैव विचित्रता ॥”)
गेयः, त्रि, (गे + यत् । तत आत ईत्वम् ।) गायतः ।
गायनः । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा हरि-
वंशे हरिवंशपर्वणि । ५० । ४१ ।
“इमे त्वां सुनयः सप्त सहिता सुनिमज्जलेः ।
स्तुवन्ति देवदियाभिर्गोयाभिर्गोभिर्भृङ्गसा ॥”)
गेव, ऋ ड सेवने । इति कविकल्पदुमः ॥ (आ-
आत्म-सक-सेट् ।) ऋ, अजिगेवत् । ड, गेवते ।
इति दुर्गादासः ॥
गेघ, ऋ ड अन्वेषे । इति कविकल्पदुमः ॥ (आ-
आत्म-सक-सेट् ।) ऋ, अजिगेघत् । ड, गेघते ।
जिगेघे । अन्वेषोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥
गेष्णः, पुं, (गायतीति । गे + “इणो गादाभ्यां
किङ्गा ।” इत्यादिदिकोषटीकाकारकृत्वात् इणः ।)
रङ्गोपजीवो । सामगानकर्त्ता । इत्यादिदिकोषः ॥
गेष्णुः, पुं, (गायतीति । गे गाने + “गादाभ्या-
मिणुच् ।” उणां । ३ । १६ । इति इणुच् ।)
गायनः । नटः । इति मेदिनी । गे । ११ ॥
सामगानकर्त्ता च ॥
गेहं, स्त्री, (गो गन्धर्वो गणेशश्च । गेन गन्धर्वेण
गणेशेन वा ईह्यते कान्यते इति । ग + ईह +
कर्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्धर्वो गणेशो वा
ईहः ईहितो यस्मिन् ।) गहम् । इत्यमरः ।
२ । २ । ४ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“हयानि भूमिददकं वाक् चतुर्थी च रुद्रता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोष्णिकान् कदाचन ॥”)
गेहो, [नृ] त्रि, (गेहमस्थस्येति । गेह + हनिः ।)
गहो । (स्त्रियां डीप् । गह्यो । यथा, आर्या-
सप्तसती । १६६ । [मानम् ॥”)
“गेहिययाः श्वस्वन्ती गोत्रस्वलितापराधतो
गेहेनहो, [नृ] पुं, (गेहे नहति गर्जतीति ।
गेह + नह + णिनिः अणुक् समासः । अस्य गह

एव गर्जनं नाभ्यत्र अतस्तथात्वम् ।) कापुस्तकः ।
तत्पर्यायः । गेहेमूरः २ पिण्डीमूरः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥
गेहेमूरः, पुं, (गेहे एव मूरः । अणुक् समासः ।
अभ्यत्र मूरत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) गेहेनहो ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥
गे, गाने । इति कविकल्पदुमः ॥ (आ-परं-सकं-
अणिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गा-
दासः ॥
गेरिकं, स्त्री, (गिरौ भवमिति अध्यात्मादित्वात्
टन् ।) स्वर्णम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरि-
माटी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । रक्तधातुः २
गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सुरङ्ग-
धातुः ६ गिरिन्दुवम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनालक्तम् ८ गवेधुकम् ९ प्रत्यक्षा १० गिरि-
न्दन ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोहित-
वृत्तिका १२ गिरिजम् १३ ॥ पीतगैरिकस्य
पर्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ स्वर्ण-
गैरिकम् ३ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्णधातुः ४ सुर-
क्तः ५ सन्ध्याभम् ६ वधुधातुः ७ शिला-
धातुः ८ अनयोर्गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
त्वम् । कषायत्वम् । व्रणारोपणत्वम् । विस्फोटा-
शोऽभिदाहनाशित्वम् । स्वर्णवर्णादिकं शुभम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्मलत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्च लुप्तोऽस्कारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥
“गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।
सुवर्णगैरिकस्यन्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकाद्वितयं क्षिप्तं मधुरगुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तासकफहृक्काविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गेरिकाक्षः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमस्ति पुष्प-
रूपनयनं यस्य ।) जलमधूकट्टकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
गेरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि + अण् । गौरादि-
त्वाद् डीष् ।) लाङ्गलिकीट्टकः । इति रत्नमाला ॥
(लाङ्गलिकीट्टकस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
विषलाङ्गला इति भाषा ॥
गेरेयं, स्त्री, (गिरौ भवमिति । गिरि + टक् ।)
शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ (यथास्य
पर्यायाः ।
“शिलाजत्वन्निजतु च शैलनिर्गम्य इत्यपि ।
गेरेयमभ्रजन्वापि गिरिजं शैलधातुजम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ॥ गिरिजति चि ॥
गोकुटकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कण्टक इव ।)
गोचुरकट्टकः । (अस्य पर्याया यथा,—
“गोचुरः चुरकोऽपि स्यात् चिकण्डः खादु-
कण्टकः ।
गोकण्टको गोचुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
पलङ्गश चर्दका च तथा स्याद्विचुगर्भिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गोकुलं

खपुटः । गवां खरम् । इति विन्मेदिनी ।
 गोखरेः खपुटीकृतः । इति हेमचन्द्रः । विक-
 यटकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 गोकर्णः, पुं, (गोः कर्ण इव । तत्पुत्रपरिमाण-
 कत्वादस्य तथात्वम् ।) परिमाणविशेषः । स तु
 अनामिकायुक्तविस्तृताङ्गुष्ठम् । (गोः कर्णाविव
 कर्णो यस्य ।) नृगमेदः । इत्यमरः । १. ५. १२. ॥
 (यथा च अनर्घराचवे । २. २३.)
 “सुनिविनियोगविलूनप्रसूतदुष्टादलानि
 वर्ज्यं हि ।
 * गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्पत्तिकटकश्चेष्टु ॥”
 अस्य मांसगुणा यथा,—
 * “गोकर्णमांसं मधुरं लिङ्गं हृदु कफापहम् ।
 विपाके मधुरश्चापि रक्तपित्तविनाशनम् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ६४ अध्यायः ।
 अश्वतरः । (गौश्चक्षुरेव कर्णो यस्य ।) सर्पमेदः ।
 (गोरिव कर्णो यस्य ।) गणदेवताविशेषः ।
 इति मेदिनी । गो । ४६ ॥ तीर्थविशेषः । यथा,
 भागवते ।
 “ततोऽभिन्नय भगवान् केरलास्तु त्रिगर्गकान् ।
 गोकर्णस्थं शिवस्त्वं सावित्र्यं यत्र धूर्जटे ॥”
 (पीठस्थानम् । यथा, देवीभागवते । ३. ३. १६. ॥
 * “केदारपीठे सम्योक्ता देवीसन्मार्गादायिनी ।
 मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ॥”
 गोकर्णी, स्त्री, (गोः कर्ण इव पत्रमस्याः । “पाक-
 कर्णपर्यपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाश्च ।” ४. १. ॥
 ६४ । इति डीष्ट ।) मञ्जालता । इत्यमरः ।
 २. ४. १८ ॥ (विवृतिरस्या मञ्जालाश्चेद् ज्ञातव्या ॥)
 गोकिराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः ।
 कृ + “इगुपधश्चाभीकिरः कः ।” १. १. १३५ ।
 इति कः । ततश्चाप् गोकिरा । तथा सती
 अटतीति । अट् + णुल् । ततश्चाप् अत इत्वञ्च ।
 सारिकापक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥
 गोकिराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती
 अटतीति । अट् गतौ + “कर्मण्यण् ।” ३. २. ११ ।
 इत्यण् । गौरादित्वात् डीष्ट ।) सारिकापक्षी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोकिलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव । निपा-
 तनात् इत्यः ।) सुषलम् । हलम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 गोकौलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव ।) सुषलम् ।
 हलम् । इति हारावली ॥ २५५ ॥
 गोकुलं, स्त्री, (गोः कुलम् ।) गोसम्बन्धः । तत्-
 पर्यायः । गोधनम् २ गवांजनः ३ । इत्यमरः ।
 २. १६. ५८ ॥ (यथा, रामायणे । २. ६. १७ ।
 “गोकुलाङ्गुलतीरायाः तमसाया विदूरतः ।
 अवसत् तत्र तां रात्रिं शमः प्रकृतिभिः सह ॥”
 गोस्थानम् । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
 “गोकुले कन्दुशालायां तैल्यन्तेक्षुयन्तयोः ।
 जमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥”
 मधुरैकदेशे श्रीनन्दस्य वासस्थानम् । यथा,—
 “कायेन व्रजता तात ! गोकुले रामकेशवौ ।

गोचुरः

जातुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाञ्जी विजङ्गतुः ॥”
 इति श्रीभागवतम् ॥
 (अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्याया
 प्रसिद्धो विराजते । यदुक्तं महालिङ्गेश्वरसत्त्वे
 शिवशतनामस्तोत्रे,—
 “गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः ॥”
 पुं, स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः । अयम् सप्त-
 दशशतपरिमितशकाब्दसम्मतसरप्रारम्भे एव
 मिथिलादेशप्रान्तवर्तिनि ‘मगरौखी’ संज्ञकस्यामे
 विद्यानिधिपीताम्बरपण्डितात् जातः इति
 मैथिलाः । अथावधि ज्ञाता अनेन विरचिता
 ग्रन्थास्ते । १ दीधितिविद्योतः (शिरोमणि-
 टीका ।) २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम् । ३ पदवाक्य-
 रत्नाकरः । ४ मासमीमांसा । ५ मिथ्यात्व-
 निरुक्तिः । ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका ।
 ७ रसमहाशङ्खः । ८ लाघवगौरवरहस्यम् ।
 ९ शिवशतकम् ॥)
 गोकुलिकः, त्रि, (गोर्नेत्रस्य कुलं च चलभावः
 प्रखरदृष्टिचातुर्यमित्यर्थः । तदस्यास्तीति ।
 “अत इतिठगौ ।” ५. २. ११६ । इति ठन् ।
 केकरः । (पङ्कपतिते गवि कुलिकः उपेक्षक-
 त्वात् जङ् इव ।) पङ्कस्यगुपेक्षकः । इति
 मेदिनी । के । १८६ ॥
 गोकृतं, स्त्री, (गोभिः कृतम् उच्चरितम् । कृ +
 भावे क्तः । कृद्विहितो भावो द्रव्यवत् प्रका-
 शते इति न्यायात् गोपुरीयमित्यर्थः ।) गोमयम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 गोचुरः, पुं, (चुरति विलिखतीति । चुर विले-
 खने + “इगुपधश्चेति ।” ३. १. १३५ । इति
 कः । ततो गोः पृथिव्याः चुरः अस्त्रविशेष
 इव । बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम् ।) क्षुद्र-
 क्षुपविशेषः । स तु क्षुद्रदृष्टेर्देन द्विविधः ।
 गोखुरि इति गोखुर इति च भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । चिकण्टः २ स्थलदृष्टाटः ३ गोकण्टः ४
 चिकण्टकः ५ त्रिपुटः ६ कण्टकफलः ७ चुरः ८ ।
 इति रत्नमाला ॥ गोचुरकः ९ पलङ्गवा १०
 इक्षुगन्था ११ खट्वा १२ खादुकण्टकः १३
 गोकण्टकः १४ वनदृष्टाटः १५ । इत्यमरः ।
 २. ४. १८ ॥—६६ ॥ चुरकः १६ भक्षकण्टः १७
 इक्षुगन्धिका १८ । इति भावप्रकाशः ॥ चुरङ्गः १९
 खट्वा २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ आल-
 दंष्ट्रः २३ षडङ्गः २४ गोखुरः २५ चिकटः २६
 चिकः २७ इक्षुरः २८ । इति शब्दरत्नावली ॥
 अस्य गुणाः । सुग्रीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् ।
 मधुरत्वम् । हृदयत्वम् । कृष्णाशरीमेहविदाह-
 नाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र दृष्टो गुणो-
 त्तरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ खादुत्वम् ।
 वस्त्रिशोधनत्वम् । दीपनत्वम् । पुष्टिदत्वम् ।
 आसकासाशोत्रयनाशित्वञ्च । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ वायुनाशित्वम् । दृढत्वञ्च । तच्छाक-
 गुणाः । तिक्तत्वम् । दृढत्वम् । स्रोतोविशोधन-
 त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गोचरः

गोचुरकः, पुं, (गोचुर + स्वार्थे कन्) गोचुरः ।
 इत्यमरः । २. ४. १८ ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
 “गोचुरः चुरकोऽपि स्यात् चिकण्टः खादु-
 कण्टकः ।
 गोकण्टको गोचुरको वनदृष्टाट इत्यपि ।
 पलङ्गवा खट्वा च तथा स्याद्विष्णुगन्धिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने षड्विंशे-
 अध्याये ॥
 “गुप्ताफलं गोचुरकाण् बीजं
 तथोष्णं गोपयसा विपाच्य ।
 खजादतं शर्करया च युक्तं
 पीत्वा नरो हृष्यति सर्वरात्रम् ॥”
 गोखुरः, पुं, (खुरति विलिखतीति । खुरः अस्त्र-
 विशेषः । गोः पृथिव्याः खुर इव ।) गोचुर-
 दृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गवां खुरम् ।)
 गवां शफे स्त्री ॥
 गोखुरिः, पुं, (गवां खुररिव ।) गोचुरः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 गोयष्टिः, स्त्री, (गौर्यष्टिः गौरैव यष्टिरित्यर्थः ।
 जात्या समासे परनिपातः ।) सङ्गतप्रसूता
 गौः । इति केचित् ॥
 गोमोयुगं, स्त्री, (गोर्द्वित्वम् । गो + द्वित्वे गोयुगञ् ।)
 गोद्वयम् । (“पशुभ्यः स्थानद्विषटके गोष्ठगोयुग-
 षड्गवम् ।” इति सुश्रुतबोधवृत्तम् ॥)
 गोमोष्ठं, स्त्री, (गोः स्थानम् । गो + स्थाने गोष्ठञ् ।)
 गोस्थानम् । इति सुश्रुतबोधवृत्तम् ॥
 गोमन्यः, पुं, (गोनिःस्थो यन्त्रिरिव ।) करीषः ।
 (गोर्गन्धिकाद्विष्णुना एकैव यन्त्रनं यत्र ।)
 गोष्ठम् । (गोर्गन्धिरिव ।) गोनिष्ठिकौषधिः ।
 इति मेदिनी । ये । १६ ॥
 गोघ्नः, पुं, (गौर्हन्त्येते स्मै । गो + हन् + सम्प्रदाने
 मूलविभूजादित्वात् कः ।) अतिथिः । इति
 पाणिनिः ॥ (गां हन्ति । हन् + कः ।) गोघा-
 तके त्रि । यथा, प्रायश्चित्तसूत्रे ।
 “गोघ्नवद्विहितः कल्पश्चात्रायमथापि वा ॥”
 गोघृतं, स्त्री, (गोः पृथिव्या घृतमिव प्रस्थादिपोषक-
 त्वात् ।) दृष्टिः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (गोर्जातं
 घृतम् ।) गयघृतञ्च ॥
 गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् ।
 गो + चर + “गोचरसचरवहव्रजयजाप्रणनिग-
 माश्च ।” ३. ३. ११६ । इति निपातनात्
 साधुः ।) इन्द्रियार्थः । स तु रूपशब्दगन्धरस-
 सार्शस्वरूपः । इत्यमरः । १. १. ५. ८ ॥ (यथा
 भाषापरिच्छेदे “ब्राह्मस्य गोचरो गन्धः ॥” ॥
 गावश्चरन्त्यस्मिन्निति । गोचरगस्थानम् । इति
 सिद्धान्तकौमुदी । यथा च भारविः । ३. १० ।
 “उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
 दपारयन्तः पतितुल्लवेन गाम् ॥”
 गोषु इन्द्रियेषु चरतीति । गो + चर् + पचाद्यच् ।
 इन्द्रियप्रत्यक्षीभूतविषयः । यथा, वेदान्तसारे ।
 “अखण्डं सच्चिदानन्दमवाप्नुवन्गोचरम् ॥”

गोचरः

दृष्टः । यथा, चैः रामायणे । २ । ८५ । ५ ।
 “अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूया गुह्यो गहनगोचरः ॥”
 “गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ॥” इति
 तट्टीकास्तद्वामाशुजः ॥) जन्मराश्वविधिरा-
 क्रान्तराशीनां संज्ञा । यथा,—
 “गोचरे वा विलम्बे वा ये ग्रहारेष्टस्यकाः ।
 पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥”
 अपि च ।
 “अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म कुर्व्यात्तमश्चरैः ।
 गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ तु वेधगैः ॥”
 गोचरसुद्विषया,—
 “केतूपवर्गभौममन्दगतयः षष्ठसंस्थाः शुभा-
 चन्द्रार्कवर्षिते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
 जीवः सप्तमवर्गपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
 शुक्रः षड्दशसप्तवर्गमितरे सर्वेऽप्युपास्ते शुभाः ॥”
 इति दीपिका ॥

(अथ ग्रहाणां गोचरगतफलम् । यथा,—
 वधस्य गोचरफलम् ।
 “स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्व्याद्वितीये
 भयम् ।
 दुश्चिन्त्ये श्रियमातनोति द्विबुके मानस्यं
 यच्छति ॥
 दैत्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थे द्वा सप्तमे ।
 पीडामष्टमगः करोति नितरां कान्तिक्षयं
 धर्मगः ॥

कर्मवृद्धिजनकस्तु कर्मगो
 वित्तवृद्धिदद्यायसंस्थितः ।
 द्रव्यनाशजनितो महापदं
 यच्छति व्ययगतो दिवाकरः ॥”
 चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
 “जन्मन्यर्थे दिशति हिमगुल्बिन्नाशं द्वितीये
 दह्यादयं सज्जभवने नेत्ररोगं चतुर्थे ।
 कार्यभ्रंशं तनयग्रहगो वित्तलाभश्च षष्ठे
 दुर्ने द्रव्यं युवतिसहितं ऋतुसंस्थोऽथ ऋतुम् ॥
 वृषभयं कुरुते नवमः शशी
 दशमधामगतस्तु महत् सुखम् ।
 विविधमायगतः कुरुते धनं
 व्ययगतस्तु रुजं सधनक्षयम् ॥”
 मङ्गलस्य गोचरफलम् ।

“प्रथमग्रहगः चौशीसुतुः करोत्यरिजं भयं
 क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगताऽर्थदः ।
 अरिभयकरः पातालेऽस्तु जिगीति च पञ्चमः
 रिपुग्रहगता धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः ॥
 जनयति मरणस्थः शत्रुवाधां धराणां
 दिशति च नवमस्थो कार्यपीडामतीव ।
 शुभमपि दशमस्थो लाभगा भूरिलाभं
 व्ययभवनगताऽसौ स्वाध्वनयार्थनाशान् ॥”
 बुधस्य गोचरफलम् ।

“बुधः प्रथमधामगो दिशति बन्धमर्थे धनं
 वधं रिपुभयान्वितं सज्जगत्तुर्थेऽर्थदः ।
 अनिष्टं तिकरो भवेन्नयगोऽरिगः स्थानदः
 करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम् ॥

गोचर्म

अष्टमे शशिसुते धनलब्धि-
 धर्मगोऽतिमहतीं तनुपीडाम् ।
 कर्मगः शुभमधायगताऽर्थं
 द्वादशे भवति वित्तविनाशः ॥”

गुरोर्गोचरफलम् ।

“भयं जन्मन्यार्थो जनयति धनस्थोऽर्थमतुलं
 तृतीयेऽङ्गक्षेत्रे दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् ।
 शुभं पुत्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्व्यादरिग्रहे
 गुरुर्द्विने पूजां धननिचयनाशश्च निधने ॥
 धर्मगता धनवृद्धिकरः स्यात्
 प्रीतिहरो दशमेऽमरपूज्यः ।
 स्थानधनानि ददाति स चाये
 द्वादशगस्तनुमानसपीडाम् ॥”
 शुक्रस्य गोचरफलम् ।

“जन्मन्यतिक्षयकरो भृगुजोऽर्थेऽर्थे
 दक्षिण्यगः शुभकरो धनदस्तुर्थे ।
 स्यात् पुत्रदक्षानयगोऽरिगताऽरिद्विं
 शोक्तप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥
 जनयति विविधाम्बराणि धर्मं
 न शुभकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः ।
 धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो
 व्ययभवनेऽपि धनागमं करोति ॥”
 शनेर्गोचरफलम् ।

“वित्तभ्रंशं सदाहं दिनकरतनये जन्मराशिं प्रपन्न-
 क्षितिक्षेत्रं द्वितीये रिपुहन्ननक्षत्रं वित्तलाभं
 तृतीये ।
 पाताले शत्रुद्विं सुतभवनगतः पुत्रभत्यादि-
 नाशं
 षष्ठस्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने दोषसङ्का-
 तमार्कः ॥

शरीरपीडां निधनेऽथ धर्मे
 धनक्षयं कर्मणि दौर्भाग्यस्यम् ।
 उपान्त्यगो वित्तमनर्थमन्ते
 शनिर्ददातीत्यवदत् सुदृष्टः ॥”

राहोर्गोचरफलम् ।

“जन्मान्यपञ्चवसुरन्ध्रनवद्विसप्त-
 राशौ स्थिते यदि भवेदसुरः कदापि ।
 अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्यहानिं
 रोगप्रवासमरणानिभयं करोति ॥”

केतोर्गोचरफलम् ।

“एकादशत्रिदशषष्ठगते नराणां
 सम्मानभोगवृषमानसुखार्थदाता ।
 आश्वाकराश्च पुरुषाः प्रमदाश्च निधं
 सौख्योदयं दिशति पुण्यक्षयश्च केतुः ॥”

अन्यतु सर्वं ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गोचर्म, [न] क्षी, (गोचर्म) । गवां त्वक् ।
 कर्मविशेषे तदासनविधियथा,—
 “मेधासनन्तु वश्याऽर्थात्माहूयौ व्याघ्रचर्म च ।
 श्रान्तौ ऋगाजिनं शस्तं मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म च ॥
 गोचर्मस्तम्भेन देवि । सम्भवे वाजिचर्म च ॥”
 इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
 परिमाणविशेषः । यथा,—

गोजिज्ञा

“यत् किञ्चित् कुर्वते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा
 अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन मुच्यते ॥”
 गोचर्मलक्षणश्च दृष्टव्यतिना दर्शितम् । यथा,—
 “सप्तहस्तेन दक्षेन त्रिंशद्द्व्येनिर्वर्णनम् ।
 दृष्ट तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गं मर्ह्यते ॥”

इति मिताक्षरायां आचाराध्यायः ॥

गोच्छालः, पुं, (गवां भूमिं ह्लादयतीति । हृद + शिच्
 + अण् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) कुलाहल-
 टलः । इति रत्नमाला ॥ कोकश्रिमा इति
 भाषा ॥

गोजलं, स्त्री, (गवि जातं जलम् ।) गोमूत्रम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुड १८० अध्याये ।
 “गोजलेनेव पूरेण कर्णस्रावो विनश्यति ॥”)
 गोजा, स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो + जन्
 + “जनसनखनक्रमगमो विट् ।” ३ । २ । ६७ ।
 इति विट् । “विड् नोरिति ।” ६ । ४ । ४१ ।
 इति आत्वच् ।) गोलोमिकावृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

गोजागरिकं, स्त्री, (गोषु इन्द्रियेषु जागरः अप्रसा-
 दोऽस्थस्य ठन् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी ।
 के । २२७ ॥

गोजागरिकः, पुं, (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्रह-
 रीव । अस्त्वत्कण्टकान्नित्वाद्यस्य तथात्वम् ।)
 कण्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२७ ॥

गोजापणी, स्त्री, (गोजं दुग्धं तद्वत् व्यापयति
 युक्तवर्णं भवतीति । व्या + पणि + अच् ।)
 गौरादित्वाद् डीष् ।) दुग्धफेनीवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

गोजिज्ञा, स्त्री, (गोजिज्ञेव ।) स्तूपविशेषः ।
 गोजियालता इति दारियाशाक इति च भाषा ।
 तत्पठ्यायः । दार्जिका २ । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ११६ ॥ दार्जिका ३ । इति भरतः ॥ दार्जि-
 पत्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥ खरपत्री ५
 वातोना ६ अधोसुखा ७ अनङ्गुलिज्ञा ८
 अधःपुष्पौ ९ दर्बो १० गोजिज्ञा ११ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।

“गोजिज्ञा गोजिका गोभी दार्जिका खरपत्रिणी ।
 गोजिज्ञा वातला श्रीता ग्राहिणी कफपित्तदुत् ॥
 च्छद्या प्रमेहकासास्रवणज्वरहरी लघुः ।

कोमला तुवरी तित्ता खादुपाकरसा स्मृता ॥”
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शीत-
 लत्वम् । पित्तसर्वेदन्तिविषाक्तनाशित्वम् । व्रण-
 संरोपणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या
 व्यवहारो यत्र तद्वयथा,—

“सोमवल्कोऽन्धकर्णश्च गोजिज्ञा हंसपक्षपि ।
 रत्नन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयुक्ते विषाधिकारे ॥)
 गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गङ्गुङ्ग इति
 भाषा ॥

गोजिज्ञा, स्त्री, (गोजिज्ञेव गोजिज्ञा स्त्रियै
 कन् । अत इत्वच् ।) गोजिज्ञा लता । इति
 शब्दरत्नावली ॥

गोतल्ल

३५५

गोतः

गोदार

गोडः, पुं. (गोरख इव।) पृषोदरादित्वात् साधुः।) गोडः। स तु नामौ प्रवृद्धमांसगुडकः। इति लिङ्गादिसंयच्छटीकायां भरतः॥

गोडुम्बः, पुं. (गां सर्वं तुम्बति अर्हतीति। गो + तुम्ब + कः।) पृषोदरादित्वात् साधुः।) श्रीर्ण-वृत्तः। इति मेदिनी। वे। १२॥ तरमृज् इति ख्यातः॥

गोडुम्बा, स्त्री. (गोडुम्ब + स्त्रियां टाप्।) गवा-दनी। इति मेदिनी। वे। १२॥ गोमुक इति ख्याता गोमा इति राजगोमुक इति च ख्याता इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्यायः। चित्रा २ गवाक्षी ३। इत्यमरः। २। ४। १५६॥ गोडु-मिका ४। इति रत्नमाला॥

गोडुम्बिका, स्त्री. (गोडुम्ब + स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप् अत इत्वच्।) गोडुम्बा। इति रत्नमाला॥

गोणी, स्त्री. (गुणादिगुणाद् जातः गोणः निपा-तनादुकारस्य गुणः। गोणश्चात् व्यावर्णे-रर्थे “जानपदकुण्डगोणेति” ४। १। ४२। इति डीष्।) धान्यादिवह्नयार्थाधारविशेषः। इति सुश्रुतबोधम्। गुण इति भाषा॥ द्रोणी-परिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये।

“विडालनकुलोद्गाणां चर्मगोण्यां नृगस्य वा। प्रवेशयेद्वा स्वयत्तं आख्यगोपोपनाहितम्॥”

“शूर्पाभ्याश्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता।

माघटङ्काचविस्त्रानि कुडवः प्रस्थमापकम्।

राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः॥” इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये उक्तम्॥

“गोणी शूर्पद्वयं विद्यात् खारीं भारीन्तथैव च। द्वात्रिंशत् विजानीयात् वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान्॥”

इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥) छिद्रवस्त्रम्। तत्पर्यायः। शानी २। इति हेम-चन्द्रः। ३। ३४३॥

गोडः, पुं. (गोः अख इव।) नामौ वृद्धमांस-गुडकः। इति लिङ्गादिसंयच्छे अमरः। ३। ५।

१८॥ गेड् इति भाषा। पामरजातिः। वृद्धनाभियुक्तं च। इति मेदिनी। डे। ११॥

अस्य रूपान्तरं गोडः गौडः। इत्यमरटीका॥

गोतमः, पुं. (गोभिर्ध्वस्तं तमो यस्य। पृषोदरादि-त्वात् साधुः।) एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते। १३। ६३। ६५।

“गोदमोऽहमतोऽधूमोऽहमस्ते समदर्शनात्। गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहतः।

विद्धि मी गोतमं ह्ये यातुधानि निबोध माम्॥” गौतममुनिः। स तु ब्रह्मपुत्रः। इति गया-माहात्म्ये वायुपुराणम्॥

गोतमान्यः, पुं. (गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्तको यस्य।) शाक्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥

गोतमजः, पुं. (प्रशस्तो गौः “प्रशंसावचनैश्च।” २। १। ६६। इति कर्मधारयः।) उत्तमगौः।

गोड मध्ये तल्लजः प्रशस्तः इति वा युतुपत्तिः॥

गोत्रं, स्त्री. गवते शब्दयति पूर्वपुरुषान् यत्। इति भरतः॥ (गु + “गुधवीपतीति।” उणा।

४। १६६। इति चः।) तत्पर्यायः। सन्ततिः २ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजनः ५ अन्वयः ६ वंशः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः ९ इत्यमरः।

२। ७। १॥ आख्या। (यथा, कुमारः। ४। ८। “स्मरसि स्मरमेखलागुणे-

रुत गोत्रसुखलितेषु बन्धनम्॥”)

सम्भावनीयबोधः। काननम्। क्षेत्रम्। वस्त्रम्। इति मेदिनी। रे। २६॥ छत्रम्। इति हेम-चन्द्रः॥ संघः। वृद्धिः। इति शब्दचन्द्रिका॥

वित्तम्। इति विश्वः॥ * “वंशपरम्पराप्रसिद्धं आदिपुरुषं ब्राह्मणरूपम्।

चत्त्रियवैश्ययोरुपदिष्टातिदृष्टगोत्रं शूद्रस्याति-दिष्टातिदृष्टगोत्रम्।” इत्युद्वाहृतत्त्वम्॥ चत्त्रिय-वैश्यशूद्राणामतिदिष्टातिदृष्टगोत्रप्रवरमतएव-

तेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थः। तथा चामि-पुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने।

“चत्त्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रश्च प्रवरादिकम्। तथान्यवर्णसङ्कराणां तेषां विप्राश्च याजकाः॥”

गोत्राणि तु चतुर्विंशतिः तथा च मनुः। “शाखित्यः काश्यपश्चैव वातस्यः सावर्णकस्तथा।

भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः॥ कल्किश्चाप्यिवेशश्च कृष्णाचेयश्चाष्टकौ।

विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः॥ छतकौशिकमौहलौ आलम्बानः पराशरः।

सौपायनस्तथात्रिश्च वासुकी रोहितस्तथा॥ वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः।

चतुर्विंशतिर्वै गोत्रा कथिताः पूर्वपण्डितैः॥” तथा च मनुः।

“जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः। वशिष्ठकाश्यपागस्था मुनयो गोत्रकारिणः॥

एतेषां यान्यपत्न्यानि तानि गोत्राणि मन्यन्ते॥” एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात्। तथा च।

“सौकालीनकमौहलौ पराशरवृहस्पती। काश्यपो विष्णुकौशिकौ कात्यायनाचेय-काश्यकाः॥

कृष्णाचेयः साङ्गतिश्च कौशिलो गगंसंज्ञकः। आङ्गिरस इति ख्यातः अनाश्रुकाश्चसङ्गतः॥

अथजैमिनिवृद्धास्याः शाखिलो वातस्य एव च।

सावर्णालम्बानवैयाघ्रपद्यश्च छतकौशिकः॥ शक्तिः काण्वायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा।

शुनकः सौपायनश्चैव मुनयो गोत्रकारिणः॥ एतेषां यान्यपत्न्यानि तानि गोत्राणि मन्यन्ते॥”

सर्वं चत्वारिंशद्गोत्राः। इति कुलदीपिका-धृतधनञ्जयवृत्तधर्मप्रदीपः॥ (मेघः। इति निघण्टुः। १। १०। यथा, ऋग्वेदे। १। ५। १३।

“त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोर्पोतात्रये श्रुत-दुरेषु गातुवित्॥”)

गोत्रः, पुं. (गां पृथिवीं जायते रचतीति। गो + जे + “आतोऽनुपसर्गः कः।” ३। २। ३। इति कः।)

पर्यन्तः। इत्यमरः। २। ३। १३॥ (यथा, भागवते। २। ६। ६।

“नाथो नदनदीनान् गोत्राणामस्थिसंज्ञतिः॥”)

गोत्रजः, त्रि. (गोत्रे जायते इति। गोत्र + जन् + डः।) गोत्रोत्पन्नः। स तु जन्मनामस्तुतिपर्यन्त-

समानोदकभावात् पश्चाद्भवति। इति शुद्धि-तत्त्वम्॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। १३८। “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नक्तचारिणः॥”)

गोत्रभित्, [दृ] पुं. (गोत्रं पर्यन्तं भिनकीति। “सत्सुद्विधेयादि।” ३। २। ६१। इति कृष्। तत्सुगागमः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४५॥

(यथा, ऋग्वेदे। ६। १७। २। “यो गोत्रभिद्वज्जहद्व्यो हरिः। स इन्द्र चित्रा अभिर्धं वाजान्॥”

यथा च भट्टैः। १। ३। “सहासनं गोत्रभिदाध्वान्सीत॥”)

गोत्रवृत्तः, पुं. (गोत्रजातः पर्यन्तजातो वृत्तः।) धन्वन्तरिः। इति भावप्रकाशः॥

“धन्वङ्गस्तु धनुर्वृत्तो गोत्रवृत्तः सुतेजनः। इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

गोत्रा, स्त्री. (गाः पशून् सर्वान् जीवानित्यर्थः जायते इति। जे + कः। स्त्रियां टाप् च।) पृथिवी। (गवां समूहः। “इतिचकचचच।”

४। २। ५१। इति चः। टाप् च।) गोसमूहः। इति मेदिनी। रे। २६॥ (गायत्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४१।

“गन्धर्वी गङ्गरी गोत्रा गिरिशा गह्वना गमी॥”)

गोदः, पुं. (गा इन्द्रियाणि दायति शोधयतीति। गो + दै + कः।) मस्तकस्नेहः। मस्तिष्कम्। इति हेमचन्द्रः॥ (गाः ददातीति। + दा + कः।)

गोदातरि चि। इति सुश्रुतबोधम्॥ (यथा, मनुः। ४। २३१।

“वासोदश्चक्षुःसालोक्यमस्त्रिसालोक्यमश्वदः। अनडुहः श्रियं पुष्टी गोदो ऋषस्य पिष्टपम्॥”)

गोदन्तं, स्त्री. (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य।) हस्तिनालम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (हस्तिनाल-शब्दस्य गुणादयो बोध्यः॥)

गोदा, स्त्री. (गां जलं स्वर्गं वा ददाति स्नानेनेति। गो + दा + कः। स्त्रियां टाप्।) गोदावरी-नदी। इति हेमचन्द्रः। ४। १५०॥ (गायत्री-स्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२।

६। ४३। “गन्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा॥

गाः ददातीति। दा + कृप्। गोदातरि चि। यथा, ऋग्वेदे। १। ४। २।

“गोदा इन्द्रवतो मदः।” “गोदाश्चक्षुरिन्द्रियव्यवहारप्रदः। इति दया-नन्दभाष्यम्॥)

गोदारणं, स्त्री. (गौर्भूमिर्दधन्तीनेति। गो + द + णिच् + करणे लुट्।) लाङ्गलम्। इत्यमरः। २। ६। १४॥ कुहालः। इति हेमचन्द्रः। ४। ५। ६॥

गोधा

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा । तासु वरी श्रेष्ठा । वर + डीप् संज्ञायाम् । यद्वा गां स्वर्गं ददाति । गो + दा + णिप् + डीप् रान्तादेशश्च ।) नदीविशेषः । (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १० । १०४—११० ।
“गच्छन्तो तीर्थयात्रायां ब्राह्मणै रविनन्दनः । ददर्श कासुकः शान्तः पुण्योद्याने च निर्जने ॥ तथा निवारितो यत्रात् काञ्चन बलवान् सुरः । अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्याधानं चकार सः ॥ इतं तत्वाज गर्भं सा पुण्योद्याने मनोहरे । सद्यो बभूव पुत्रश्च तत्प्रकाचनसन्निभः ॥ मपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम श्रीद्विता तदा । स्वामिन् कथयामास यन्मार्गं देवसङ्कटम् ॥ विप्रो रोषेण तंवाज तच्च पुत्रं स्वकामिनीम् । सरिद् बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥”) तत्पर्यायः । गोदा २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गौतमसम्भवा ३ ब्राह्मादिजाता ४ गौतमी ५ । (यथा, हितोपदेशे ।
“अस्मि गोदावरीतीरे विशालः शास्त्रालीतकः ॥” इयमेव पीठस्थानविशेषः । अत्र देवी त्रिसन्ध्या-मूर्त्तिराविराजते । यथा, देवीभागवते । ७।३०।६८ ।
“गोदावर्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥” अस्या जलस्य गुणाः । पित्तान्निरक्तान्निवाय-पापकुण्ठादिदुष्टामयदोषदण्डानाशित्वम् । परम-पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोदग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति । गो + दा + कः । तद्धचणेन गवां दुग्धवर्जनादस्यास्तथात्वम् ।) चणिकाढ्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुह्यन्त्येव स्यामिति । गो + दुह् + अधिकरणे लुट् ।) गोदोहनपात्रम् । तत्पर्यायः । पारी २ । इति जटाधरः ॥
गोद्वजः, पुं, (द्रवति भ्रवतीति । द्र + अच् द्रवः । गवां द्रवः ।) गोसूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोधर्न, स्त्री, (गवां धनं सम्पदः ।) गोसम्पदः । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ । (यथा, गोः रामायणे । २ । ३२ । ४२ ।
“स आत्मनो ददां कर्णा बद्धा सम्भ्रान्तमानसः । दृष्टुमुद्यम्य सहसा प्रतस्थे गोधर्नं प्रति ॥”) गोधर्नः, पुं, (धनं शब्दे भावे अप धर्नं शब्दः । गोवैश्वस्येव धनं शब्दो यस्य ।) स्थूलाग्रवाणः । इति हरिवंशः ॥ तुक्ता इति भाषा ॥
गोधा, स्त्री, (गुध्रते परिवेष्टते बाहुयया । गुध् + “हलच्चेति ।” करणे घञ् ।) धनुर्गणाघात-वारणाय प्रकोष्ठवद्धा चर्मकतपट्टिका । तत्-पर्यायः । तला २ व्याघातवारणा ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८४ । तलम् ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।
“विजिपन्नादयं चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः । तण्डुलवृक्षधरः शूरो बद्धगोधाङ्गलिजवान् ॥”) जन्तुविशेषः । गोसाप् इति भाषा ॥ सा तु

गोधुम्

गोधुमः

स्थलजजलजमेदात् द्विविधा । तत्पर्यायः । निहाका २ गोधिका ३ । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ दासुखाका ४ । (यथा, दृष्टुसंहितायाम् । ५४ । १३ ।
“वेता गोधाङ्गनरे पुरुषे नृसूरा ततः कृष्णा । पीता सिता ससिकता ततो जलं विनिर्दिष्टेद-मितम् ॥” पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन याज्ञ-मित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः । यथा, मनुः । ५ । १८ ।
“आविकं शलकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा । भक्ष्यान् पञ्चनखैश्चाहुरनुद्याचैकतोदतः ॥” अस्या मांसगुणाः । वातघासकासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाके मधुरत्वम् । कषाय-त्वम् । कटुरसत्वम् । पित्तनाशित्वम् । रक्तशुक्-लकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे । वातपित्तप्रशमनी दृंहणी बलवर्धनी ॥” इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूल-मस्याः । स्वाङ्गत्वात् डीप् । ततः “कुम्भपदीयु च ।” ५ । ४ । १३६ । इति पदभावः । गोधापदी । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्वस्य च । गोधापदीलता । इति शब्दरत्नावली ॥
गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः । स्वाङ्गत्वात् डीप् । “कुम्भपदीयु च ” ५ । ४ । १३६ । इति पदभावः ।) लताविशेषः । गोधा-लिया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । सुवहा २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ हंसपदी ३ गोधाङ्गी ४ त्रिफला ५ । इति भरतः ॥ त्रिपदी ६ मधु-सवा ७ हंसपादी ८ । इति रत्नमाला ॥ हंस-पादिका ९ हंसाङ्गुः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ घृतमखलिका १३ विश्वरन्ध्रः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रांता २० ब्रह्मादनी २१ पदाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रकादी २७ कीटपादिका २८ धार्तराष्ट्र-पदी २९ गोधापदिका ३० । इति शब्दरत्ना-वली ॥ इदिला ३१ हंसवती ३२ । इति जटा-धरः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूतभ्रान्तपसारदोषनाशित्वम् । रसायन-त्वम् । सुषली । तालमूली इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोधास्कन्धः, पुं, (गोधेव स्कन्धोऽस्य ।) विट्-खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोधुमः, पुं, (गावौ नेत्रे धीयेते अस्मिन् । “कर्म-गयधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६३ । इति किः ।) ललाटम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ । (गुभ्राति कुप्यतीति । गुध् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११८ । इति इन् ।) गोधिका । इति शब्द-रत्नावली ॥

गोधूमः

गोधिका, स्त्री, (गुभातीति । गुध् + कृन् । टाप्, अत इत्वच् ।) गोधा । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥ गोसाप इति भाषा ॥
गोधिकात्मजः, पुं, (गोधिकाया आत्मजः ।) स्थूल-गोधिका । गोधाशिशुत्वाकारकोटरस्थजन्तु-विशेषः । तोके इति ख्यात इति भगी । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । गौधरः २ । गौधारः ३ गौधेयः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (सर्पादुगोधायासुतपत्रे जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)
गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्य स्याः इति इनिः डीप् च ।) चविका । सा तु दृष्टतीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोधुकः, [ह्र]त्रि, (गां दोग्धीति । गो + दुह् + “सत्सु द्विषदुहदुहयुजइत्यादि ।” ३ । २ । ६१ । इति क्रिप् ।) गोदोग्धा । इति आकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । २६ ।
“उप क्रये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्रो गोधुगुत दोहदेनाम् ॥”) गोधूमः, पुं, (गुध् + “गुधेरूमः ।” उणां । ५ । २ । इति ऊमः । निपातनात् कृष्णः ।) गोधूमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गोधूमः, पुं, (गुध्रते वेष्टते त्वगादिभिः । गुध् + “गुधेरूमः ।” उणां । ५ । २ । इति ऊमः ।) नागरङ्गः । ओषधीविशेषः । ब्रीहिभेदः । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ । गम गोम् इति च भाषा ॥ शेषस्य पर्यायः । बहुदुग्धः २ अपूपः ३ श्लेष्म-भोजनः ४ यवनः ५ निस्तुवशीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८ । (यथा, मनुः । ५ । २५ ।
“यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥”) अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । वात-पित्तदाहनाशित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मद्वल-रुचिवीर्यकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ दृंहणत्वम् । जीवनाहतत्वम् । शीतत्वम् । भय-सन्धानशैथिल्यकारित्वम् । सारकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्ष्णं गुणाश्च ।
“गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्तितः । महागोधूम इत्याख्यः पञ्चाद्देशात् समागतः ॥ महागोधूमः बद्ध गोधूमा इति लोके । मधुली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मधुदेशजा । निःशुको दीर्घगोधूमः कपिजन्तोसुखाभिधः ॥ गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः । कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः ॥ जीवनी दृंहणो वर्यो ब्रह्मो रथ्यः स्थिरत्वकृत् । कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः । पुराणयवगोधूमः चौद्रजाङ्गलमूलभांगिति । वाग्भटेन वसन्ते दृष्टीतत्वात् । मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः । शुक्ला दृंहणी पथ्या तद्वन्महीसुखः स्मृतः ॥”) इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्य प्रथमे भागे ॥

गोनर्हः

गोधूमचूर्णं, स्त्री, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-
गोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—

“मुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चिन्पुष्टाश्च रोटिकाम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गोधूमसम्भवं, स्त्री, (सम्भवत्समादिति सम्भव उत-
पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् ।

काञ्चिकपेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो

इति भाषा ॥ तनकरणविधिर्यथा । “निस्तुध-

गोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले स्तिका

दिप्रात्रे जले ममं कारयित्वा परदिने प्रभाते

उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थानं रौद्रे

शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ॥” इति पाक-

राजेश्वरः ॥

गोधूमौ, स्त्री, (गो धूमयतीति । धूमि । अण् ।

गौरादित्वाद् डीष् ।) गोलोमिका । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं

ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां क्षुरोऽस्थिता धूलियञ्च-

काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः ।

यथा, योद्धे अर्द्धाक्षरविकालः । हेमन्तशिपि-

रयोर्द्वेषाप्रप्तपिच्छीकृतविकालः । वर्षाशरद-

वसन्ते वसन्तगतरविकालः । यथा,—

“गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति सुनयो नारीविवाहा-

द्विके

हेमन्ते शिशिरे प्रयाति ऋतुतां पिच्छीकृते

भास्करे ।

योद्धेऽर्द्धाक्षरमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां

सूर्ये चास्तसुप्रागते च नियतं वर्षाशरद-

कालयोः ॥”

इति हीपिका ॥

गोधुनः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गव्यौ ।

इति संक्षिप्तसारआकरणात् ॥

गोधेरः, पुं, (गोधति धातुनामनेकार्थत्वात् रच्

तीति । गुध् + बाहुलकादेरक् ।) गोप्रा । इति

संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनर्ही, स्त्री, (गवि जले नर्हतीति । नन्द + अच् ।

गौरादित्वाद् डीष् ।) सारसपक्षिणी । इति

हारावली ॥

गोनर्हः, स्त्री, (गवि पृथिव्यां नर्हतीति स्वनान्वा आख्या-

यते इत्यर्थः । नर्ह + अप् ।) सुस्तकम् । इति

मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्हः, पुं, (गवि जले नर्हति कूजतीति । गो +

नर्ह + “नन्दिग्रहिपचादिभ्यो लुगिन्त्यच् ।” ३ ।

१ । १३४ । इति पचादित्वाद् ।) सारस-

पक्षी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोभिर्वाग्भि

नर्हतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, दृष्टन्-

संहितायाम् । १४ । १२ ।

“कङ्कटटङ्गवगवासि-

शिविकपणिकारकोङ्कणाभीरुः ।

आकरवेयावन्तक-

द्वयपुरगोनर्हकैरलकाः ॥”

गोप

गोपः

गोनर्हस्य देशस्य राजा । “तन्नाजेऽपि ३” १ ।

४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्हराजः । यथा, राज-

तरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।

“काश्मीरेन्द्रः स गोनर्हो वल्लभादकुलया ।

दिशा कैलासहामिन्या प्रतापो पृथुपास्यत ॥”

गोनर्होऽयः, पुं, (गोनर्हे देशे भवः । गोनर्ह + “ग-

प्राप्तां देशे ।” १ । १ । ७५ । इति वृहसंज्ञ-

त्वात् ङः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ।

३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्हदेशोद्धतत्वात् तथा

त्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गौरिव नामिका यस्य । “अच् नामि-

कायाः संज्ञायां नमं चास्यात् ।” ५ । ४ ।

१२८ । इति अच् नगादेशश्च ।) सर्पविशेषः ।

वोडा इति ख्यात इत्यन्ते । इति भरतः ॥ तन-

पर्यायः । तिलितसः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४४

गोनासः ३ गोनासः ४ । इति हेमचन्द्रः । मण्डली-

वोडः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ वोडः ६ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मुञ्चते कल्पस्थाने

चतुर्थाध्याये ।

“मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसी ॥”

वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनङ्गान् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

गोनामं, स्त्री, (गोनामा इव आकृतित्यस्य ।

गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनामः, पुं, (गोनामा इव नासा यस्य ।) गोनस-

सर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७० ॥

गोनिष्यन्तः, पुं, (गोनिष्यन्ते चरतीति । नि +

स्यन् + पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्तः “कृद-

विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ॥” इति

न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोजलान् कफपित्ताददृष्टितरगान्

पाति रक्षतीति । गो + पा + “आतोऽनुपसर्ग-

कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां

गोजातिं पाति रक्षतीति । गो + पा + कः ।)

जातिविशेषः । गोपाला इति भाषा ॥ तत्-

पर्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४

वल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“मणिबन्ध्या तन्मवायात् गोपजातिश्च सम्भवः ।”

इति पराशरपद्धतिः ॥

(यथा, मनुः । ८ । २६० ।

“आधाञ्छाकुनिकान् गोपान् कैवलान् मूल-

खानकान् ।

आलग्न्याहानुच्छृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥”)

गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति ।

पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुयामस्याधिकृतः ।

इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति ।

पा + कः ।) गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।

“गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुग्धादृष्टतो वराम् ।

गोखाम्यशुभते भव्यः सा ख्यात् पाणे भृते भृतिः ॥”

गोपद

गन्धर्वविशेषः । यथ, रामायणे । २ । १८ । ४६ ।

“नारदस्तुभ्युवर्गोपः प्रभया खम्बवर्षसः ।

एतं गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥”)

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुप् अच् रक्षते

गुप + आय + “आयादय आह्वधातुके वा ।”

३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उप-

कारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्-

वेदे । १० । ६१ । १० । “द्विषर्हसो य उप गोप-

मागुरदक्षिणासो अच्युता दुडुचन् ॥”)

गोपकः, पुं, (गोप + स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहु-

यामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य

गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौ

षधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।)

आभीरसुता ॥ (यथा,—

“युवतीर्गोपकन्याश्च राजौ संकान्य कालवित् ।

केशारकं मानयन् वै स ह ताभिर्ममोद ह ॥”

इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोरा, स्त्री, (गोपप्रिया घोरा वदरीविशेषः ।)

हस्तिकोऽलिः । इति रत्नमाला ॥ वदरीसहस्र-

सुख्यफलवृक्षः । श्रेयाकुल इति भाषा ॥ यथा,

शब्दरत्नावल्याम् ।

(“वदरीसहस्राकारो वृक्षः सुख्यफलो भवेत् ।

अटयामेव सा घोरा गोपघोरादिति चोच्यते ॥”)

विककृतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोवृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां

जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महा-

भारते । १३ । १७ । १३ ।

“गोपालिर्गोपतिर्यामो गोचर्मवसनो हरिः ॥”

गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः । पाति पालयतीति ।

गो + पा + डतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते ।

१३ । १४६ । ६६ ।

“उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगन्धः पुरातनः ॥”

गोपेन्द्रनन्दनकृष्णः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।

“अमाशुषाणि कर्माणि पश्यामस्तव गोपते ॥”

असुभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।

“गोपतिभालकृतुश्च त्वया विनष्टताड्यभौ ॥”

गवां रक्षणीनां पतिः ।) सूर्यः । (यथा,

भागवते । १ । १० । १० ।

“परिभ्रमन्तस्तुलकाभां भ्रामयन्तं गदां सुहृः ।

अस्मत्तजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥”

गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां क्षीर-

भयाणां पतिः ।) एषः । इति मेदिनी ॥ ते ।

१०७ ॥ (यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् । ६८ । ११५ ।

“ग्राहूलहंससमदृष्टिपगोपतीनां

तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।

येषाञ्च शब्दरहितं स्मिन्मित्रं च धातं

तेऽपीश्वरा इतपरिभ्रुतगमा हरिद्राः ॥”)

अपभ्रान्तमोषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदः, पुं, (गोपदं गोपकन्यासंयोगं स्थानं

लाति यज्जातीति । गोपद + जा + कः ।) शुवाकः ।

इति त्रिकाशेषः ॥

गोपा

गोपनं, स्त्री, (गुप् + भञ्जे लुट् ।) अप्रकृतः ।
(यथा, महाविष्णुसंहिता ४ । ७६ ।

“गोपनाद्गीयते सत्त्वं न गुप्तरत्नं विना ।

तस्मात् प्रकाशतः कुर्व्यात् कौलिकः कुलसाध-
नम् ॥ ”)

कुतसनम् । रक्षा । (यथा, रालेन्द्रकण्ठपुरे ३४ ।

“अधिकं समाप्तसमरः प्रथितो भुवनेषु गोपन-
रसोत्तमः ॥ ”)

याकुलत्वम् । दीप्तिः । इति कविकल्पद्रुमे गुप-
धात्वर्थदर्शनात् ॥ तमालपत्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तेषपात इति भाषा ॥

गोपनीयं, स्त्री, (गुप् + अनीयर् ।) गोप्यम् ।

गोपितव्यम् । यथा,—

“स्वर्गोऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः ।”

इति नाड़ीप्रकाशः ॥

गोपबधूः, स्त्री, (गोपस्य बधूरिव प्रियत्वात् ।

गोपान् बध्नाति स्वगुणेन इति वा । बन्ध + बाहु-

लकात् ऊन् ।) शारिवा । इति भावप्रकाशः ॥

गोपस्य पत्नी च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४१ ।

“पीनप्रयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।

गोपबधूरुगायति काचिदुदक्षितपञ्चम-

रागम् ॥ ”)

गोपभद्रं, स्त्री, (गोपे भद्रमिव ।) शालूकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

गोपभद्रा, स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः
यस्यां वा गोपाद्वारण्यकजातिभिः पूज्यत्वा-
दस्यास्तयात्वम् ।) काश्मीरवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गोपभद्रिका, स्त्री, (गोपभद्रा संज्ञायां कन् । टापि
अत इत्वच्) गम्भारीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गोपरेसः, पुं, (गोपः गन्धद्रव्यविशेषः । गोपः रसो-
ऽस्य । गोपः अत्यन्तरगुप्तो रसो यस्मिन् वा ।)
बेलः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपवल्ली, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा + कः ।
टाप् । गोपा चासौ वल्ली चेति कर्मधारयः ।)
वृक्षा । शारिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्याया यथा,—

“गोपवल्ली कराला च सुगन्धा भद्रवल्गिका ।

गोपीभद्रा तथानन्ता नागजिह्वातिशारिवा ॥ ”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये ।

“गोपवल्लीदके सिद्धं स्यादन्यद्वृद्धिगुणे वृत्तम् ॥ ”)

झामालता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपा, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः । ” ३ । २ । ३ । इति कः । स्त्रियां टाप् ।)
झामालता । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥

(गाः पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + कप्रति-

विषये वासरूपन्यायेन “आतो मनिन्कनिप्-
बनिपञ्च ॥ ” ३ । २ । ७४ । इति चैन विच

अदन्तत्वाभावादाप् विधेरभावे गोपा गोरक्षा-
कर्त्री । गोपा विश्वपावदिति सुम्बोध-
जोकरणम् ॥)

३५८

गोपालः

गोपालसौ, स्त्री, (गोपायति रक्षति इहमिति । गुप्

च रक्षणे + बाहुलकात् नसट् यलोपस्ततो डीप्

च ।) वडभी । इत्याणामग्रभागे दत्तवक्रकाष्ठम् ।

मुदनी इति भाषा ॥ इत्यमरटीकासारमुन्दरी ॥

इहचडा वडभी तच्छादनार्थं वक्रोक्तव्य यत्

काष्ठं दीयते सा वडभी चतुष्किकादिचडा

तच्छादनाय वक्रोक्तव्य यत् काष्ठं दीयते सा ।

इति मयूः ॥ पटलाधोवृणपञ्जरम् । इति भट्टः ॥

कर्णिकाविष्कम्भिदार इत्यर्थे । वक्रोभूतं धरण-

काष्ठम् । इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, माघे । ३ । ४६ ।

“गोपानसीयुः क्षणमास्थिताना-

मालम्बिभिश्चन्द्रकिर्णां कलापैः ।

हरिगमिण्यामल्लगाभिरामे-

गृहाणि भौपैरिव यत्र रेजुः ॥ ”)

गोपायितं, त्रि, (गुप् च रक्षणे । गोपायते स्म

इति । गोपाय + कर्मणि क्तः । “आयादय आहु-

धातुके वा । ” ३ । १ । ३१ । इति आयागमस्य ।)

रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ । (भावे क्तः

रक्षणम् ॥)

गोपालः, पुं, (गाः पालयतीति । गा + पाल +

“कर्मण्यगम् । ” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) गवां

पालकः । वृन्दावनस्य गोपालानां स्वरूपं यथा,

“गोपाला मुनयः सर्वे वैकुण्ठानन्दसर्जयः ॥ ”

इति पद्मपुराणे पातालखण्डे आसं प्रति श्रीकृष्ण-

वाक्यम् ॥ * ॥ (गां पृथिवीं पालयतीति । गो

+ पाल + क्तम् ।) राजा । (गां पृथिवीं वेदं

वा पालयतीति ।) नन्दनन्दनः कृष्णः । इति

मेदिनी । ले । ८६ ॥ * ॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा,

“अथाद्याकोषनीलाम्बुजचरकृष्णाम्बोज-

नेत्रोऽम्बुजक्षो

बालो जङ्घाकटीरस्थलकलितरणत्किङ्किणीको

सुकुन्दः ।

दीर्घां ह्रैयङ्गवीनं दधदतिविमलं पायसं विश्व-

वन्द्यो

गोगोपीगोपवीतो रुदनखविलसत्कण्ठभूष-

स्त्रिरं वः ॥ ”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

श्रीयास उवाच ।

“ततोऽहमब्रुवं हृष्टः पुलकोत्पल्लवियुहः ।

त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भा मधुसूदन ॥

यत्तत् सत्यं परं ब्रह्म जगद्योनिर्जगत्पतिः ।

वसन्तं वेद शिरसि चाक्षुषं नाथ मेऽस्तु तत् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रह्मणेवं पुरा पृष्टः प्रार्थितश्च यथा पुरा ।

यद्वोचमहं तस्मै तत्तुभ्यमपि कथ्यते ॥

मामेके प्रकृतिं प्राहुः पुरुषश्च तथैव च ।

धर्ममेके धनस्यै मोक्षमेकेऽकृतोभयम् ॥

शून्यमेके भावमेके परमार्थमप्यपरे ।

देवमेके देवमेके अहमेके मनः परे ॥

बुद्धिमेके काजमेके शिवमेके सदाशिवम् ।

गोपालि

अपरे वेदशिरसि स्थितमेकं सनातनम् ॥

सद्भावं विक्रियाद्गीर्णं सच्चिदानन्दवियुहम् ।

मन्त्रायामोहितधियः सर्वकालेषु वसिताः ॥

कोऽपि वेद पुमान् लोके मदनुग्रहभाजनः ।

पश्चाद्य दर्शयिष्यामि स्वं रूपं वेदगोपितम् ॥

ततोऽपश्यमहं भूप ! बालं बालामुदप्रभम् ।

गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः ॥

कदम्बलमासीनं पीतवाससममुत्तमम् ।

वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमल्लितम् ॥

कोकिलभ्रमरारावमनोभवमनोहरम् ।

नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्द्रीवरद्वलप्रभाम् ॥

गोवर्द्धनं तथापश्यं लङ्कावामकरोद्धतम् ।

महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम् ॥

दृष्ट्वा विह्वल्यो हृत्तमं सर्वभूषणभूषणम् ।

गोपालमबलासङ्गसुदितं वेणुनादितम् ॥

ततो मामाह भगवान् वृन्दावनवचः स्वयम् ।

यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम् ॥

निष्कलं निष्कमं शान्तं सच्चिदानन्दवियुहम् ।

पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम ॥

इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारणकारणम् ।

सत्यं व्यापि परानन्दचिद्वचनं शान्तं शिवम् ॥

नित्यां मे मधुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा ।

यसुतां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान् ॥

ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः ।

ममेष्टा हि सदा राधा सर्वज्ञोऽहं परात्परः ॥

मयि सर्वमिदं विश्वं भाति मायाविरजितम् ॥ ”

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥ * ॥

द्वादशगोपालाश्चेत्यष्टौ द्रष्टव्याः ॥

गोपालकः, पुं, (गां पश्यं जीवजातमित्यर्थः पाल-

यति रक्षतीति । गो + पालि + क्तम् ।) शिवः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णः । यथा,—

“दाता फलानामभिवर्धकस्तानां

प्रागेव गोपालकमल्ल एवः ।

क्रमशोऽपिका ॥

गोपालशब्दात् स्वार्थे के गोरक्षकश्च ॥ (यद्वा,

गवां पालकः रक्षकः । पालि + क्तम् । यथा,

महाभारते । ३ । २३६ । ६ ।

“अथ संस्मरणां कृत्वा लक्षं धित्वा त्रिहायगान् ।

वृत्तो गोपालकैः प्रीतो यश्चरत् कुहनन्दनः ॥ ”

चण्डमहासेनवृत्तेः पुत्रयोरन्यतरः । यथा,

कथासरित्सागरे । ११ । ७४ ।

“जातौ द्वौ तनयौ चण्डमहासेनस्य भूपतेः ।

एको गोपालको नाम द्वितीयः पालकस्तथा ॥ ”)

गोपालकर्कटी, स्त्री, (गोपालप्रिया कर्कटी फल

विशेषः ।) कर्कटीभेदः । गोपालकांकारी गुहभा

इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । यथा २

गोपकर्कटिका ३ सुदमेदारः ४ सुदपला ५

गोपाली ६ सुदचिर्भिटा ७ आषा गुणाः ।

शीतलम् । मधुरलम् । पित्तघ्नकृष्णामरी-

मेहवाक्त्रशोषबाधिलश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपालिका, स्त्री, (गोपालकस्य गोरक्षकस्य पत्नी ।

“पालकान्तात् न । ” ४ । १ । ४३ । इत्यस्य

गोपी

वार्ति इति न डीष् अतएपि अत इत्वम् ।) गोपालपत्नी । इति सुम्बोधम् ॥ कौटविशेषः । तनपण्यायः । महाभीरुः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोपाली, स्त्री, (गोपालानां प्रिया । गोपाल + आत्मी डीष् ।) गोपालककटी । गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल स्त्रियां डीष् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दानुचरमाह-विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ४ ।

“असु जाता च गोपाली बृहदमालिका तथा ॥” गोपायमी, स्त्री, (गोपप्रिया अयमी । प्राक-पाथिवादिवत् समासः ।) कार्तिकशुक्लमी ।

यथा,—

“शुक्राष्टमी कार्तिके तु स्मृता गोपायमी बुधैः । तद्दिने वासुदेवोऽभून्नोपः पूर्वस्य वत्सपः ॥ तत्र कुर्यात् गवां पूजां गोपायं गोपदक्षिणम् । गवानुगमनं कार्यं सर्वान् कामानभीक्ष्यता ॥” इति कूर्मपुराणम् ॥

गोपिका, स्त्री, (गोपेव स्वार्थे कन् इत्वम् ।) गोपी । यथा,—

“न खलु गोपिकानन्दो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मकः ।”

इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥

(गोपायति रक्षति या । गुप् च रक्षणे + खल् । स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥

गोपिनी, स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् + णिनिः डीष् च ।) श्यामालता । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (वीराचारिण्याचारिणां पूजनीयनायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्साधनतन्त्रे १ म पटले ।

“नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्या ॥”

अस्याः निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।

“आत्मानं गोपयेत् या च सर्वदा प्रसुतकटे । सर्ववर्णोद्भवा स्या गोपिनी सा प्रकीर्तिता ॥”

गोपिलः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुप् रक्षणे + “मिथिलादयश्च ।” उणां । १ । ५८ । इति । इलच् निपातनात् किद्भावः ।) गोप्ता । इति संचिप्रसारे उणादित्तिः ॥

गोपी, स्त्री, (गोपस्य स्त्री । “पुंयोगादाख्या-याम् ।” ४ । १ । ४८ । इति डीष्) गोपपत्नी । वृन्दावनस्थगोपीनां स्वरूपं यथा,—

“गोपस्तु श्रुतयो ज्ञेयाः स्वाधिया गोपकन्यकाः । देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मातुष्यः कथञ्चन ॥” ॥ तच्च ब्रजवाला यथा,—

पूर्वैरसा रसमन्धरा, रसालया रससुन्दरी रसपीयूषधामा रसतरङ्गिणी रसकलोलिनी रसवापिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमानिनी मद-यन्त्री रङ्गविङ्गला ललिता ललितयौवना अनङ्ग-कुसुमा मदनमञ्जरी कलावली रत्निकला कल-कञ्ची अनङ्गप्रणी रत्नोत्तुका रतिसम्बन्धा रति-चिन्तामणिः इत्याद्याः ॥ * ॥

गोपुच्छः

श्रुतिगणा यथा,—

उद्गीता रसगीता कलगीता कलस्वरा कल-कण्ठिता विपक्षी कलपदा बहुमता बहुकर्म्म-सुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्र-योगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कला-वती क्रियावती इत्याद्याः ॥ * ॥

सुनिगणा यथा,—

उग्रतपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा सुपर्णा बहुप्रदा रत्नरेखा मणिगीवा अपर्णा सुपर्णा मता मुलच्छणा सुदती गुणवती सौका लिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला सुरभिः सुखदायिका इत्याद्याः ॥ * ॥

गोपवाला यथा,—

चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रत्नमाला-वती चन्दनानना चन्दरेखा चान्द्रवापी चन्द्रमाला-चन्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मणिमालिका वर्णप्रभा शुद्धकाञ्चनसन्निभा मालती यथी वासन्ती नवमलिका मल्ली नवमल्ली शेफालिका सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुसुम्वती रसाला सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्वशी सुरेखा स्वर्ग-रेखिका वसन्ततिलका इत्याद्याः । इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप् + अच् + गौरादित्वात् डीष् ।) शारिवा । रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा, रघुः । ४ । २० ।

“इच्छाया निधादिन्यस्तस्य गोपुर्गोदयम् । आकुमारकथोद्धानं शालिगोप्यो जगृथशः ॥” प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीयः, स्त्री, (गोपायति रक्षति भववन्धना-दिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप् अथवा गो + पा + “निशीथगोपीधावगाथाः ।” उणां । २ । ६ । इति यक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तीर्थस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादित्तिः ॥ (गावः पिबन्त्यस्यामिति युत-पत्त्या जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)

गोपीयः, पुं, (गुप्यते रक्ष्यते इति । गुप् + “निशीथगोपीधावगाथाः ।” उणां । २ । ६ । इति भावे यक्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) रक्षणम् । इति संचिप्रसारे उणादित्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । १ ।

“प्रति त्वं चारुमन्धरं गोपीधाय प्रहृयसे । मरुद्भिरग्न आ गच्छ ॥”

“गोपीधाय पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय ॥” इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वागीं पृथिवीं वा पातीति युतपत्त्या । गो + पा + यक् । निपा-तनात् इत्वम् । पठितः । राजा । इति कश्चित् ॥

गोपुच्छः, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वाद्यविशेषः । इति तट्टीका ॥) गोकुलवानरः । यथा,—

गोपेशः

“प्रादूर्लभ्यगंसंयुतं सिंहेभ्योमवलैवृतम् ।

ऋक्षवानरगोपुष्केमाञ्जरीषि निधिवितम् ॥”

इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम् ॥

गवी लाङ्गलश्च ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६५ । ३५ ।

“गोपुष्कस्ये वल्लीकरोऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य ॥”

गोपुटा, स्त्री, (गौर्वक्षं तद्वदितकठिनमिति भावः पुटं आच्छादनं यस्याः ।) स्थूलेला । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिकं, स्त्री, (गोः शिववृषभस्य पुटिकं आच्छा-दनयुक्तं गृहम् ।) शिववृषस्य मण्डपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपुरं, स्त्री, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप् + बाहुलकात् उरश्च । यद्वा गाः पिपत्तीति । पु-पालनपूरणयोः + “सलविभुजादिभ्य उपसंस्थानम् ।” इति कः ।) नगरद्वारम् । मञ्जरेर षट्क इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पुरद्वारम् ० । इत्य-मरः । २ । ३ । १६ । द्वर्गपुरद्वारम् । इत्यर्थः ॥ द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-भारते । १ । २०८ । ४१ ।

“द्विपक्षगण्डप्रख्येद्वर्गः सौधैश्च शोभितम् ।

गुप्तमभ्युपगच्छेत् गोपुरेऽन्तरोपमैः ॥” * ॥

गौर्वलं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपत्तिं पुरयति आत्मानमिति । पु + कः ।) केवली-सुस्तकम् । इति मेदिनी । २ । १५० ॥ (वैदिक-शास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते सचख्यानं १ अध्याये । “अथ खलु भगवन्तममरवरमधि गणपरिवृतं आश्रमस्य काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणीरभपौष्कलावत कर-वीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥”)

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपत्तीति । प पूर्णौ + “सलविभुजादिभ्य उपसंस्थानम् ।” इति कः ॥ ततः संज्ञायां कन् ।) कुम्भकः । इति राज-निर्घण्टः ॥

गोपुरीयः, स्त्री, (गोः पुरीषम् । वृष्टा ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्थगोपालेषु मध्ये इन्द्र-श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्दति सर्व-स्वार्थवत्तया विराजते । इति परमेश्वर्ये— “ऋजेन्द्रेति ।” उणां । २ । २६ । इति रनुप्रत्य-येन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः । इति हेम-चन्द्रः । २ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् । गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २३ ।

“गोपेन्द्रस्यात्मजे ऋजे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥”

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति गोपा-राजानस्तेषामीशः सर्वार्थसाधिवारणादिति भावः । प्राप्तराज्यादयं विषयभोगं तुच्छीकृत्य सन्नासेन निर्वाणमलभतादुतोऽस्य राजसु श्रेष्ठ-त्वमायातमिति तात्पर्यार्थः ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्थ-

गोम

गोपालानामीशः । यथा,—
“रामकृष्णदुभयतो गोपेशं परितः परे ॥”

इति सुम्बोधिम् ॥

श्रीकृष्णश्च ॥

गोप्रा, [ऋ] त्रि. (गोपायति रक्षतीति । गृप् रक्षणे + “अणुलृच्” ३ । १ । १३३ । इति लृच् ।) रक्षकः । यथा,—

“विप्राणामभयार्थमध्वरविधिर्गोप्रा गुरो-

राज्ञया ।”

इति राघवपाण्डवीये कविराजः ॥

(तथा च मनुः । ११ । ७६ ।

“आत्मार्थं गवार्थं वा सदा प्राणान् परित्यजन् ।

मृष्यते ब्रह्महत्याया गोप्रा गोब्राह्मणस्य च ।”

गोपायति सर्वाणि यद्वा आत्मानं गोपायति

स्वमायया संव्रणोतीति श्रुतपत्त्या विष्णो पुं ।

यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ७६ ।

“गोहितो गोपतिर्गोप्रा वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥”

स्त्री, गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गोमती गृह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥”

गोप्यः, पुं, (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति । गृप् रक्षणे +

“अणुलृङ्यत्” ३ । १ । १०४ । इति लृङ्यत् ।)

दासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दासीपुत्रः ।

रक्षणीये त्रि । इति मेदिनी । ये । २०॥ (यथा,

महाभारते । १० । ४१ । १५ ।

“सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत ।

तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्वावस्थो विप्रामुपते ॥”

गोप्यतेऽसाविति । गृप् च गोपने + कर्मणि

श्रयत् ।) गोपनीयः । यथा,—

“आयुर्विज्ञं गृह्यच्छिद्रं मन्त्रमैयुनभेषजम् ।

अपमानन्तपो दानं नव गोप्यानि यत्नतः ॥”

इति पुराणम् ॥

गोपीसमूहश्च ॥ (तत्र गोपीशब्दात् प्रथमावि-

भक्तेर्वहुवचनप्रयोगः ॥)

गोप्यकः, पुं, (गोप्य एव । स्वार्थे कन् ।) दासः ।

इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥

गोप्याधिः, पुं, (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धकः ।)

बन्धकविशेषः । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ६० ।

“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ तापिते ॥”

“तथा च नारदः ।

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।

गोप्यो रक्षणीयः ।” इति मिताक्षरा ॥

गोप्रकाण्डः, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोपातिः । “प्रशंसा-

वचनेश्च” २ । १ । ६६ । इति परनिपातः ।

प्रकाण्डशब्दस्य नित्यतलिङ्गतया स्त्रीत्वम् ।)

श्रेष्ठगौः ॥ इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

गोमखीरः, पुं, (गवि जले भक्षोरः अतिवाचालः ।)

जलकुक्षुभषणी । इति चिकाण्डशेषः ॥

गोम, त् क लेपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

सुरा-परं-सकं-सेट् ।) अजुगोमज्ञोमवेन स्थानं

सेट् । इति दुर्गादासः ॥

३६०

गोमन्तः

गोमन्तिका, स्त्री, (गोसन्निकटस्था गोप्रिया वा मन्तिका ।) दंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ डांश इति भाषा ॥

गोमतलिका, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोपातिः ।

“प्रशंसावचनेश्च” २ । १ । ६६ । इति नित्य-

समासेन परनिपातः ।) सुशीला गौः । इति

हलायुधः ॥

गोमती, स्त्री, (वहवो गावो जलानि सन्त्यस्या-

मिति । भूम्नि “तदस्यास्तीति” ५ । २ । ६४ ।

मनुष्यं । “उगितश्च” ४ । १ । ६ । इति डीप् ।)

खनामख्याता नदी । तत्पण्यायः । वाशिष्ठी २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६ । १७ ।

“गोमतीं धृतपापाश्च चन्दनाश्च महानदीम् ॥”

अस्यास्तीरे महादेवस्त्रासकस्तर्गा विराजते ।

यदक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे ।

“त्रासको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचनः ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।

“गोमती गृह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥”

पीठस्थानस्था भगवती । सा तु गोमन्तपर्वते

वर्त्तते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।

“गोमन्ते गोमती देवी मन्त्रे कामचारिणी ॥”

वैदिकमन्त्रमेदः । यथा,—

“पञ्चगव्येन गोघातो मासैकेन विमुच्यते ।

गोमतीञ्च जपेद् विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे शातानपः ॥

(गोविष्णुशायाम् ॥)

गोमन्तः, पुं, पञ्चतविशेषः । इति जटाधरः ॥

(अयं हि सत्यपञ्चतविवरक्षितो गिरिः यदुक्तं

हरिवंशे । ६५ । ६३ ।

“तत्तच्छ्रुता गमिष्यामः सत्यस्य विवरे गिरिम् ।

गोमन्त इति विख्यातं नैकगङ्गाभिभूयितम् ॥”

अत्र पञ्चते भगवती गोमतीरूपेण विराजते ।

यदुक्तं देवीभागवते । ७ । ३० । ५७ ।

“गोमन्ते गोमती देवी मन्त्रे कामचारिणी ॥”

अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्वतः । अस्य

वर्णनं यथा, हरिवंशे । ६६ । ४७ ।

“ते चाध्वविधिना सर्वे ततो वै दिवसक्रमात् ।

गोमन्तमर्चन् प्राप्ता मन्त्रं त्रिदशा इव ॥

लताचारुविचित्रं च नानादमविभूयितम् ।

गन्धगुरुपिण्डाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरमैः ॥

द्विरेफगणसङ्कीर्णं शिलासङ्कटपादपम् ।

मत्तवर्हिणनिघोमिर्नादितं मेघनादिभिः ॥

गगनालयशिखरं जलदासकृपादपम् ।

मत्तद्विपविषाणायपरिप्रेक्ष्योपलाङ्कितम् ॥

कुञ्जद्विषाण्डजगणैः समन्तात् प्रतिनादितम् ।

दरीप्रपाताम्बरवैश्वस्यं शाङ्खपल्लवैः ॥

नीलाशमचयङ्गानैर्वहुवर्णं यथा घनम् ।

धातुविषादविष्ठाङ्गं सातुप्रसवभूयितम् ॥

कीणं सुरगणैः कान्तैर्मनाकमिव कामगम् ।

उत्कृष्टं सुविशालायं सख्यलामुपरिखम् ॥

सकाननदरीप्रस्थं चैताभगणभूयितम् ।

पनसाम्रातकास्त्रैर्वैश्वस्यमन्त्रचन्दनैः ॥

गोमयं

तमालैलावनयुतं मरिचैश्चुपसङ्कलम् ।

पिप्पलीवल्किजलिर्ल चित्रमिहृदपादपैः ॥

हमेः सर्जरसानाश्च सर्वतः प्रतिशोभितम् ।

प्रांश्चालवनेर्गुप्तं बहुचित्रवनेर्धुनम् ॥

सर्जनित्वाङ्गुनवनं पाटलीकुलसकुलम् ।

हिमालेश्च तमालेश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम् ॥

जलेषु जलजैश्चन्द्रं स्थलेषु स्थलजैरपि ।

पङ्कजैर्दुर्गमशैलैश्च सर्वतः प्रतिभूषितम् ॥

जम्बूजम्बूलवृक्षाण्यं कन्दकन्दलभूषितम् ।

चम्पकाशोकबहुलं विस्वतित्कशोभितम् ॥

कुटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ।

नागयथसमाकीर्णं नृगसङ्घातशोभितम् ॥

सिंहचारणरक्षोभिः सेवितप्रस्तरान्तरम् ।

विद्याधरगणैर्नित्यमशुकीर्णशिलातलम् ।

सिंहशार्ङ्गलसमादेः सततं प्रतिनादितम् ।

सेवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ॥

सुतं त्रिदशगन्धर्वैरभरोभिरलङ्कितम् ।

वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैश्चैव चैवितम् ॥

शक्रवज्रप्रहारारामनभिज्ञं कंदाचन ।

दावाभिभयनिर्मुक्तं महावातभयोज्झितम् ॥

प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्रूपशोभितम् ।

जलशैवलदङ्गायैरुक्त्वधन्तमिव श्रिया ॥

स्थलीभिर्दृग्गुहाभिः कान्ताभिरुपशोभितम् ।

पार्श्वरूपलक्ष्मणैर्मैत्रैरिव विभूषितम् ॥

पादपोच्छ्रितसौम्याभिः सपुष्पाभिः समन्ततः ।

मखितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतितं यथा ॥

सुन्दरीभिर्दूरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च ।

तैषु तेज्यकाशेषु सदारमिव शोभितम् ॥

ओषधीर्दीपशिखरं वानप्रस्थनिवेदितम् ।

जातरूपैर्वनोद्देशैः कृत्रिमैरिव भूषितम् ॥

मूलेन सुविशालेन शिरसाद्युच्छ्रितैश्च च ।

पृथिवीमन्तरीचश्च गाह्यन्तमिव भूषितम् ॥”

श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धं भञ्जित्वा अत्र

पञ्चते पलायमानः स्थितः । ततो भञ्जितो बहु-

संख्यकराजभिरतिगर्वितो जरासन्धोऽप्यथ

साङ्गं युयुत्सुराजागम्यं गोमन्तपर्वतं गच्छन्

प्रवृत्तः एतत्कथा हरिवंशे ६८ अध्याये ॥

रश्मो द्रष्टव्या ॥ ३॥ गवां स्वामिसमूहश्च ॥ (तत्र

गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्तेर्वहुवचनप्रयोगः ॥)

गोमयं, स्त्री पुं, (गोः पुरीषम् । “गोश्च पुरीषे ।”

४ । ३ । १४५ । इति मयट् ।) गवां गृध्रम् ।

गोवर इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । गौर्विट् २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ जगलम् ३ गोहस्तम् ४

गोशक्तम् ५ । इति रत्नमाला ॥ गोपुरीषम् ६

गोविष्टा ७ गोमलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्य माहात्म्यं यथा,—

“शतं वर्षसहस्राणां तपस्सप्तं सुदुष्करम् ।

गोभिः पूर्वविष्टाभिर्गच्छेन्म श्रेष्ठतामिति ॥

असत्पुरीषज्ञानेन जनः प्रयुतं सर्वदा ।

श्रद्धता च पश्चिन्तार्थं कुर्वीर्य देवमायुषाः ॥

ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽर्च्योऽथ प्रभुः ।

एवं भवत्विति विभुर्लोकान्सारयतेऽहम् ॥”

गोमांसं

तत्र लक्ष्मणा वासो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां वाक्यम् ।

“लक्ष्मणं मानना कार्या तवास्माभिर्यशस्विनि ।
शुद्धास्मिन् निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे ।”

श्रीरुवाच ।

“दिष्टा प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितोऽस्मि सुखप्रदाः ॥”

इति महाभारते दानधर्मः ॥

(लक्ष्मणान्तपने अस्य भक्षणविधिर्यथा, मनुः ।

११ । २१२ ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासञ्च लक्ष्मं सान्तपनं स्मृतम् ।

“अव्यक्तनीर्णदेहाया बन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगाक्षायाः प्रकृताया न गोमोमयमाहरेत् ॥”

इति चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम् ॥

गां सर्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं
यसुनानदीतया परिकल्पयन्ति श्रद्धाः । यदु-
क्तम्,—

“गोमयं यसुना साक्षात् गोमूत्रं नर्मदा शुभा ।
गङ्गाक्षीरलयासां वै किं पवित्रमतः परम् ॥” * ॥

गवाक्षीरं क्षी । (गोमयात् जातं कृत्रं कृत्रा-
कारं शिलीन्मिदर्थः ।) करकम् । इति

त्रिकाख्यशेषः ॥ कोऽकृता इति भाषा ॥

गोमयच्छत्रिका, क्षी, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने
जाता कृत्रिका शिलीन्मिदर्थः ।) गोमय-

च्छत्रम् । तत्पर्यायः । हिलीरम् २ शिलीन्म-
कम् ३ । इति हारावली ॥ उच्छिलीन्म ४ ।

यथा, “उच्छिलीन्मिवाभकाः ॥” इति श्रीभाग-
वतम् ॥

गोमयप्रियं, क्षी, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारण-
त्वेन यस्य ।) भूटणम् । इति रत्नमाला ॥ गन्ध-
खड्ग इति भाषा ॥

गोमयोत्थी, क्षी, (गोमयादुत्पद्यतीति । उत् +
स्था + “आतोऽनुपसर्गो कः ।” ३ । १ । ३ ।

इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजात-
कीटविशेषः । तत्पर्यायः । गर्दभी २ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोमयोद्धवः, पुं, (उद्धवत्वसादिद्धि उद्धवः गोमय
उद्धवः कारणं यस्य । यद्वा गोमयादुद्धव उत्-
पत्तियस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोमूत्रं इति भाषा ॥

गोमांसं, क्षी, (गवां मांसम् ।) गवां पिशितम् ।
तद्भक्षणप्रायश्चित्सं यथा । “सुमनुः । गोमांस-

भक्षणे प्राजापत्यश्चरेत् । इदमज्ञानतः सक्त-
भक्षणविषयम् । यथाह पराशरः ।

अगत्यागमने चैव मदगोमांसभक्षणे ।
शुद्धे चान्द्रायणं कुर्यान्नदीं गत्वा ससुद्रगम् ॥

चान्द्रायणे ततश्चीर्यं कुर्याद्वाञ्छयभोजनम् ।
अननुत्सङ्गितौ गाश्च दद्याद्दुविप्राय दक्षिणाम् ॥

इदं श्रौतसंज्ञकम् । श्रद्धः ।
गामान् कुर्वन्तौ च सर्वं पचनञ्च तथा ।

३६१ गोमीनः

क्रयादं कुक्कुटं ग्राह्यं कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥
एतच्चिरकालाभ्यासं । संवत्सरलक्ष्मणते पञ्च-

दशधेनवः । पुनरुपनयनञ्च । यथा, विष्णुः । विड्-
वराह्यामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्वेष्वेव

द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं
कुर्यात् ।” इति प्रायश्चित्तविदेकः ॥ (अस्य
गुणा यथा,—

“गर्गं केवलवातेषु पीनसे विषमञ्चरे ।

शुष्काकासग्र्याम्यामिमांसनयहितञ्च यत् ॥”

इति चरके स्मृत्याने २७ अध्याये ॥

“आसकासप्रतिश्यायविषमञ्चरनाशनम् ।

अमात्यमिहितं गणं पवित्रमनिलापहम् ॥”

इति सुश्रुते स्मृत्याने ४६ अध्याये ॥

अन्यत् गोमूत्रे ‘गौः इत्यत्र’ द्रव्यम् ॥ * ॥
हृदयोगमतेनास्य पारिभाषिकोऽर्थः यथा,
हृदयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४७—४८ ।

“गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पितृदमगवाकणीम् ।
क्षलीनं तमहं मन्ये इतरं कुलघातकाः ॥

गोमूत्रं नोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।
गोमांसभक्षणं तत् महापातकनाशनम् ॥”

गोमान्, [त्] त्रि, (बहुवो गावोऽस्यास्मिन् वा
सन्तीति । “तदस्यास्तीति ।” ५ । २ । ६४ । मनुप् ।)

बहुनां गवां स्वामी । तत्पर्यायः । गवोन्धरः २
गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥ (यथा,
अथर्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।

“येनावपत् सविता चुरेण
सोमस्य रात्रौ वरुणस्य विद्वान् ।

तेन ब्रह्मणो वपते दमस्य
गोमानश्चानयमस्तु प्रजावान् ॥”)

गोमायुः, पुं, (गां विहतां वारं भिनोतीति ।
डुमि ष + क्वापेत्पुण् ।) प्रदगालः । इत्य-
मरः । २ । ५ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
६७ । २३ ।

“ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुर्भूयैर्वाहरदमिहोत्रे ॥”

अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं प्रदगालशब्दे द्रव्य-
यम् ॥) गन्धर्वविशेषः । इति जटाधरः ॥

गोपिसे सान्तक्षीवोऽयम् ॥
गोमी, [न्] त्रि, (गौरस्थस्य । “ज्योत्स्ना
तमिसाऽद्भिर्गोर्भस्मिन्नि ।” ५ । २ । ११४ ।

इति मिनिः ।) गोमान् । इत्यमरः । २ । ६ । ५८ ॥
(यथा, मनुः । ६ । ५० ।

“यद्व्यगोपुष्टमो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा नोदं स्कन्दितमार्धभम् ॥”

गौर्वज्रमन्त्रवाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः ।
इति मेदिनी । ने । ६० ॥

गोमी, [न्] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्यस्येति ।
“ज्योत्स्नातमिसेति ।” ५ । २ । ११४ । इति
मिनिः ।) प्रदगालः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥

गुडभिक्षुप्रियः । इति त्रिकाख्यशेषः ॥
गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः ।) मत्स्य-
विशेषः । यथा, मत्स्यसूक्ते ।

गोमूत्रं

“प्रक्षु देवि । प्रवक्ष्यामि मांसमहान् निबोध मे ।
न दद्यात् तित्तकमठं मशुद्धिगमेय च ॥

गोमीनं चक्रशकुलं वडालं राघवन्तथा ॥”

गोमुखं, क्षी, (गोमुखमिव मुखं प्रवृत्ताहारमस्य ।)
कुटिलागारम् । (गोमुखमिव आकृतिरस्य ।)

वाटभाण्डम् । (एतदर्थं पुलिङ्गोऽपि दृश्यते ।
यथा, गौतायाम् । १ । १३ ।

“ततः शृङ्गाश्च भेद्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्त सशस्त्रस्तुसुलोऽभवत् ॥”

तथा च महाभारते । ६ । ४६ । ५७ ।

“आङ्गिरान् गोमुखांश्च विहिमंश्च महा-
स्वनान् ॥”)

लेपनम् । इति मेदिनी । खे । ८ ॥ (यथा,
माघे । ३ । ४८ ।

“शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।

यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
सुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥”)

चौरक्रियमाणसुरङ्गभेदः । सिंधविशेष इति
भाषा ॥ इति त्रिकाख्यशेषः ॥ (आसनविशेषः ।
तल्लक्षणं यथा, हृदयोगप्रदीपिकायाम् । १ । २० ।

“सर्वे दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वं नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सर्वं गोमुखं गोमुखाकृति ॥”)

जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिमित्ततयनं यथा,—
“चतुर्विंशङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् ।

निम्मायाऽष्टाङ्गुलमुखं ग्रीवां तत् षड्दशाङ्गुलम् ॥
त्रयं गोमुखयन्त्रञ्च सर्वतन्त्रेषु गोपितम् ।

तन्त्रे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगतः करः ॥
प्रजपेद्विधिना गुह्यं वर्गमालाधिकं प्रियं ॥”

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

अपि च मायातन्त्रे ।

“गोमुखादीं ततो मालां गोपयेन्मातृजारवत् ॥”

गोमुखः, पुं, (गोमुखमिव मुखं यस्य ।) नक्रः ।
यक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥

(माललिपुस्तः । यथा, महाभारते । ५ । १०० ।
“बहुशो मातले । त्वष्ट तव पुत्रश्च गोमुखः ॥”

वत्सराजमन्त्रिपुत्रविशेषः । स पुनः वत्सराज-
सुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्-
सागर । २३ । ५७ ।

“ततो निव्यादिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।
इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्रोऽजायत गोमुखः ॥”)

गोमुखी, स्त्री, (गोमुखमिव आकृतिरस्याः ।
स्त्रियां ङीष् ।) हिमालयाद्राजपतनं गोमुखा-
कारगुहा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ राष्ट्रेशस्य-
नदीविशेषः । गोमुड इति ख्याता ॥

गोमूत्रं, क्षी, (गोमूत्रम् ।) गोप्रासवः । चोना
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । गोजलम् २ गोश्मः ३
गोनिखन्दः ४ गोद्रवः ५ । (लक्ष्मणान्तपने
गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासञ्च लक्ष्मं सान्तपनं स्मृतम् ॥”)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

गोमेदः

लघुत्वम् । कफवातत्वगदीपनाशित्वम् । पित्त-
कारित्वम् । दीपनत्वम् । मेधत्वम् । मतिप्रद-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम् । चार-
त्वम् । कषायत्वम् । शूलगुल्मोदरानाहकण्डूचि-
सुखरोगकिलासवाताभवास्तिरुक्लकासश्वास-
शोथकामलापाण्डूतिमारुतज्वरोधक्रमशीत-
प्रीहवर्चाग्रहणाशित्वम् । पूरणात् कर्णशूल-
नाशित्वम् । मध्यस्थेषु गुणाधिकत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

(“तीक्ष्णश्चोष्णं चारमेवं कषायं)

मेधं लघ्नाग्नेयश्चाप्यभ्युत्थम् ।

तस्माद्भूयं रक्तपित्तप्रभेदि

भृशकण्ठहनुरोगहृत् ॥

कण्डूकिलासगदशूलसुखातिरोगान्

गुल्मातिसार-मरुदामय-मूत्ररोधान् ।

काशं सक्लृष्टजठरक्रिमिरोगजालं

गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति ॥”

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥

“गोमूत्रं कटुतीक्ष्णं सक्षारत्वात्पतलम् ।

लघुमिदीपनं मेधं पित्तलं कफवातजित् ॥

शूलगुल्मोदरानाह विरेकास्थापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गन्धं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥

शां सर्वतीर्थमर्थो कल्पयित्वा एतस्या मूत्रं

नर्मदानदीर्घेन परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदुक्तम् ।

“गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्मदा शुभा ।

गङ्गा चौरन्तु यासां वै किं पवित्रमतः परम् ॥”

गोमूत्रिका, स्त्री, (गोमूत्रवत् वक्रसरलाक्षितिरस्या

अस्तीति । गोमूत्र + “अत इतिठनी ।” ५ । २ ।

११५ । इति ठन् टाप् च ।) लणविशेषः । ताम्बु

इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । रक्तलणार चैत्रजा ३

लणभूमिजा ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्य

त्वम् । गोदग्ध दायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गोमूत्रस्यैव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति

ठन् ।) चित्रकायविशेषः । यथा,—

“गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्थ गोरिव ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करश्चित्रवेदिनः ॥”

तस्या भेदाः । पादगोमूत्रिका । अर्द्धगोमूत्रिका ।

श्लोकगोमूत्रिका । विपरीतगोमूत्रिका । इति

सरस्वतीकण्ठाभरणम् ॥ (उदाहरणं यथा,

किराताञ्जुनीये । १५ । १२ ।

“नासुरोयं नवानागो धरमंस्थो हि राजसः ।

नासुरोयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः ॥”

“वर्णानामेकरूपत्वं यदेकान्तरमर्जयोः ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥

इति लक्षणात् ।

षोडशकोष्ठद्वये अर्द्धद्वयं क्रमेण विलिख्येकान्तर-

विनियमेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

गोमेदः, पुं, (गौर्लमिव मेदयति स्नेहयतीति) मिद +

पचाद्यच् ।) गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(स तु नवरत्नान्तर्गत-विशेषः । यथा,—

३६२

गोमेद

“रत्नं गारुडतं पुष्यं रागो माणिक्यमेव च ।

इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥

मौक्तिकं विदमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्य परीक्षागुणादिकश्च गोमेदकशब्दे द्रष्ट-

व्यम् ॥ ककोलः । इति हारावली । २६१ । द्वीप-

विशेषः । तन्नामनिर्दिष्टयथा,—

“गोमेदं गोपतिर्नाम राजाभृशोसवोदतः ।

यान्योऽभृशद्विकल्पानामौतथ्यानां मनोः कुले ॥

स तेषु हरियत्राय प्रवृत्तेषु भृगून् गुरुन् ।

वव्रे तं गौतमः कोपादशपत् सोऽगमत् क्षयम् ॥

यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धाः कोपाग्निना सुनेः ।

तन्मेदसा मही कृत्वा गोमेदः स ततोऽभवत् ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनानि ॥

अथद्वीपस्यवर्णचलभेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।

२ । ४ । ६ — ७ ।

“मय्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्धयन्वताः ।

समेव तेषां नामानि शृणुष्व सुनिसत्तमाः ॥

गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभितथा ।

सोमकः सुमनाश्चैव वैभानश्चैव सप्तमः ॥”

गोमेदकं, स्त्री, (गोमेद + स्वार्थे कन् ।) पीतमणिः ।

काकोलम् । पत्रकम् इति मेदिनी । के ।

१८६ ॥

गोमेदकः, पुं, (गोमेद + स्वार्थे कन् ।) खनाम-

ख्यातमणिः । तत्पठ्यायः । गोमेदः २ राहु-

रत्नम् ३ तमोमणिः ४ स्वर्भानवः ५ पिङ्ग-

स्फटिकः ६ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्ण-

त्वम् । वातकोपविकारनाशित्वम् । दीपनत्वम् ।

पाचनत्वम् । धारणी पापनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तस्य परीक्षा यथा,—

“हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिःसम्भवः ।

स्वच्छकान्तिगौरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि ॥

बलचः पिङ्गरो धन्यो गोमेद इति कीर्तितः ।

चतुर्धा जातिभेदस्तु गोमेदोऽपि प्रकाशयते ॥

ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् जचित्यो रक्त उच्यते ।

आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते ॥

ह्याया चतुर्विधा श्रेता रक्ता पीतासिता तथा ॥

गुरुप्रभाटः सितवर्णरूपः

स्निग्धो मृदुर्वातिमहापुराणः ।

स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं

करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम् ॥

लघुर्विरूपोऽतिखरोऽन्यमानः

स्नेहोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि ।

करोति गोमेदमणिर्विनाशं

सम्पत्तिभोगाबलबीथ्यराशेः ॥

ये दोषा चौरके ज्ञेयास्तु गोमेदमणावपि ।

परीक्षा वदितः कार्या शाने वा रत्नकोविदैः ॥

स्फटिकेनैव कुर्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम् ॥

शुद्धस्य गोमेदमणेश्च मूल्यं

सुवर्णतो देगुणमाहुरेके ।

अन्ये तथा विद्वमतुल्यमूल्यं

तथापरे चामरतुल्यमाहुः ॥

गोरक्ष

चतुर्विधानामेषान् धारणं परिसम्मतम् ॥”

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

(कतक-गोमेदक-विषपत्रि-शैवालमूल-वन्धाणि

सुक्तामणिश्चेति ।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५

अध्याये ॥)

गोमेदसन्निभः, पुं, (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः ।)

दग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोमेधः, पुं, (मेधहिंसायम् + भावे चच् ।) गर्वां मेधो

हिंसा यत्र ।) यज्ञविशेषः । तत्र स्त्रीगोपशुः

मन्त्रेषु स्त्रीलिङ्गपाठात् । तस्य लक्षणं सप्त

श्रफत्वनवश्रफत्वभयश्रद्धाकाण्डस्त्रिकर्णत्वार्दि-

दोषराहित्यम् । तस्य प्रयोगः सर्वोऽपि द्वाग-

पशुवत् । यजमानस्य स्वर्गः फलं गोश्च गोलोक-

प्राप्तिः । तस्य च कलौ निषिद्धो यथा,—

“अश्वालम्बो गवालम्बः सन्धासः पलपेटकम् ।

देवराच सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥”

इत्यापस्तम्बादिकल्पसूत्रपुराणम् ॥

गोरक्षः, पुं, (गो रक्षतीति । रक्ष + “कर्मण्यण् ॥”

३ । २ । १ । इत्यण् ।) ऋषभनामौषधम् । इति

हेमचन्द्रः ॥ नागरङ्गः । गोरक्षके चि । इति

मेदिनी । वे । ३६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १०२ ।

(गोरक्षकान् नागिनिकांस्तथा कारुकुशी-

लवान् ॥” खनामख्यातो योगिविशेषः । अथ

हठविद्यायां प्राप्तेऽर्थः सिद्धपुरुषः । यथा हठ-

योगप्रदीपिकायाम् । १ । ५ ।

“श्री-आदिनाथमनुस्येन्द्रश्रावरानन्दभैरवाः ।

चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षविलेशयाः ॥”

एतदपि दृष्टयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां

वर्तन्ते । तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणा-

ध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येवेति ॥

शिवोपासकानां ‘कण् फट्’ इत्याख्ययोगिनां

गुरुगोरक्षनाथ एव धर्मेप्रयोजकः । अमी शैव-

योगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्-

प्रवर्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति । गोरक्षश्चासौ

आदिनाथस्य पौत्रो महेन्द्रनाथस्य पुत्र आसी-

दिति तद्वैश्वीयेर्माध्यायां भण्यते ॥)

गोरक्षकर्कटी, स्त्री, (गोरक्षा गोरक्षाकर्को

कर्कटी ।) क्षिर्भिटा । इति भावप्रकाशः ॥

गोरक्षजम्बू, स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः ।) गोधूमः ।

गोरक्षतकुला । इति विश्वः ॥ घोष्टाफलः ।

इति जटाधरः ॥

गोरक्षतकुला, स्त्री, (गोरक्षा तकुला ।) शुद्र-

लताविशेषः । गोरक्षचाउलिया इति भाषा ।

तत्पठ्यायः । गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ भसा ४

द्वखगवेधुका ५ खरवल्किरका ६ विश्वदैवा ७ ।

इति रत्नमाला ॥

गोरक्षतुम्बी, स्त्री, (गीं जलं रक्षत्यस्मिन्निति

अप् । गोरक्षः कुम्भः । तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी ।

गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा ।) कुम्भतुम्बी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरक्षदुग्धा, स्त्री, (गोरक्षं गोपलकं दुग्धं रक्षो

यक्षाः ।) शुद्धशुपविशेषः । तत्पठ्यायः । १ ।

गोरुत

गोरुची २. तान्त्रदुग्धा ३ रसायनी ४ बहुपत्री ५ अन्तता ६ जीया ७ अन्ततसञ्जीवनी ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । उष्णत्वम् । स्रग्ग्राहि-
त्वम् । हिमत्वम् । सर्ववश्यकारित्वम् । रस-
सिद्धिगुणप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरुची, स्त्री, (गां रचति पालयति इति । “कर्म-
ण्यण्” ३ । २ । १ । इति अण् । ततो डोप् ।

चन्द्रक्षुपविशेषः । सा तु मालवे प्रसिद्धा । तत्-
पर्यायः । सर्पदण्डी २ दीर्घदण्डी ३ मुदण्डिका ४

चिचला ५ गन्धबहुला ६ गोपाली ७ पञ्च-
पर्णिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्त-
त्वम् । शिशिरत्वम् । दाहपित्तविस्फोट-
क-
गती-

सारस्वरदोषनाशित्वम् । गोरुचदुग्धा । कुम्भ-
तुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरकुः, पुं, (गवा वाचा रकुर्मृगविशेष इव ।)
पक्षिमेहः । लयकः । वन्दी । इति मेदिनी ।

के । ८५ ॥ कश्चित् पुस्तके लयकस्थाने नयकोऽपि
पाठः ॥

गोरटः, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति । रट् + अच् ।)
दुःखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरणं, स्त्री, (गुर् + भावे लुट् ।) गुरणम् ।
(गुर्यते गन्त्यते फलमनेनेति । गुर् + करणे लुट् ।)
उद्यमः । इत्यमरटीका ॥

गोरसः, पुं, (गवा रसः ।) दुग्धम् । दधि । तक्रम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ७२ ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे । ३ । २२ । ७ ।

“प्राप्तकामा जनपदाः सम्प्रत्यवगोरसाः ।
“विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः ॥”
“विषदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
“गोरसानामर्थं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

गोरसजं, स्त्री, (गोरसात् जायते इति । गोरस + जन्
+ “अन्येष्वपि ढ्यङ्गते” ३ । २ । १०१ । इति
ङ् ।) तक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोराटी, स्त्री, (गां मनुष्यवद्वाचं रटतीति ।
रट् + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
ततो डोप् ।) शारिकापक्षी । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ४०२ ॥

गोराटिका, स्त्री, (गोराटी + स्वार्थे कन् । टाप्
पूर्वस्य । ततो निपातनात् साधुः । गोरा-
टिका इत्यपि दृश्यते ।) शारिकापक्षी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

गोरिका, स्त्री, (गोराटिका + एधोदरात् साधुः ।)
शारिकापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरुतं, स्त्री, (गो रतं रवः श्रूयते यावता पथेति
शेषः । गोशब्दः श्रुतिगोचरत्वेन अख्यस्य इत्यच्
इत्येके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽर्थः शब्दः ।)
क्रोशद्भ्यम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५१ ॥

(गवा रतं रवः इति तत्पुरुषसमासे तु गवां
शब्दमात्रे । तत्पु कालादिभेदेन स्नामिनर-
पतिप्रभृतीनां शुभाशुभकरं स्यात् । यथा,
हं हतुं चिन्तायाम् । ६९ । १-३ ।

३६३

गोलः

“गावो दीनाः पार्थिवस्याग्निवाय
पादैर्भूमिं कुड्यन्त्यश्च रोगान् ।
नृत्वं कुड्यन्त्यशुपूर्णाधितान्यः
पत्युर्भौतास्तस्करानावधन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय राज्ञौ वृषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मत्तिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजेर्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेषम बभारवेण
संसंवन्त्यो गोष्ठत्रये गवां गाः ।
आर्द्राश्चो वा हृष्टरोमण्यः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्मह्योऽपि चैवम् ॥”)

गोरोचं, स्त्री, (गोभिः तजोभिरुच्यते दीप्यते इति ।
रुच् + अण् । गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलज्जि-
तानि शरीरादीनि रोचयति दीपयति औष-
धादियोगेनेत्यर्थः । रुच् + (लज् + अच् ।) हरि-
तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरोचना, स्त्री, (गोर्जाता रोचना हरिद्रा इव ।)
स्वनामख्यातपीतवर्णद्रवम् । तत्पु गोमस्तकस्य-
मुष्कपित्तम् । यथा, माधवकरे ।
विशेषयेद्वृत्तिगतं समुक्तं
सूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाश्रम्युपजायते च
क्रमेण पित्तं त्रिव रोचना गोः ॥”

तत्पर्यायः । रुचिः २ शोभा ३ रुचिरा ४
शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९
मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३
गौतमी १४ गथा १५ चन्दनीया १६ काञ्चनी १७
मेथ्या १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वन्त्या २२ रोचना २३ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । वश्य-
मङ्गलकामिकारित्वम् । विषालक्ष्मीशोभाद-
गर्भसावचनासनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
रुच्यत्वम् । पवित्रताशुद्धारक्षितकारित्वम् ।
लम्बिकुष्ठनाशित्वम् । भूतोपशमनत्वम् । जन-
मोहनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
कुमारे । ७ । १५ ।

“विश्वस्तमुक्तागुरुचक्रुरङ्गं
गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः ।”
“क्रमेण पित्तं त्रिव रोचना गोः ।”
इति माधवकृतकविनिश्चयस्याश्रमार्थधिकारे ॥

गोर्दं, स्त्री, (गुर् + “अब्दादयश्च” ।) उर्णा । ४ । ६८ ।
इति ददन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मस्ति-
ष्कम् । मस्तकस्य घृतम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥
(मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

गोलं, स्त्री, (गुड् + भावे घञ् उच्य लत्वं च ।)
मखलम् । इति मेदिनी । ले । २५ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २३ । ४३ । [स्थया ॥”)
“प्रेक्षयित्वा सुवो गोलं पत्नैः यावान् स्वसं-
गोलः, पुं, (गुड् + भावे घञ् अजित्येके । उच्य
लत्वम् ।) सर्ववर्तुलः । इति हेमचन्द्रः ॥ मदन-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ जारात् विधवायाः

गोलासः

सुतः । इति धरणी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
१ । २२२ ।

“अवकीर्णं कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥”
बोलः । इति जटाधरः ॥ भूगोलः खगोलश्च ।
(यथा, भागवते । ५ । २० । ४३ ।

“स्रव्यास्तगोलयोर्मध्ये कोवः स्युः पञ्च
विंशतिः ॥”
यथा, शिद्धान्तशिरोमणौ । [त्वम् ॥”

“गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं शृणु
एकराशौ षड्व्यहयोगः । यथा, प्रश्नकौस्तुभम् ।
“यद्वाणामेकस्मिन् यदि भवति षष्ठां निवसति
स्तदा गोलो योगः प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते ।
भवेत्तुको रचः परिहरति पुत्रश्च जननी गुपाणं
नाशः स्यात् खलति वसुधा मुच्यति नदी ॥”
एकराशौ सप्तव्यहयोगश्च । यथा, मयूरचित्रके ।
“सप्तव्यह यदैकस्या गोलयोगस्तदा भवेन ।
दुर्भिक्षं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले वृषत्ययः ॥”
अपि च । [संख्यास्थाः ।
“एकादिद्वयोपेतैस्तान् योगान् विहाय
गोलयुक्मूलकेदारपाशदामाख्यवीनाः स्युः ॥
दुःखितदरिद्रचातुकलविकारदुःशीलपशुप-
निपुणानाम् ॥
जन्मक्रमेण दुःखिनः परमायुः सर्व एवेति ॥”
इति दीपिका ॥

गोलकं, स्त्री, (गुड् + घञ् । स्वार्थे कन् च । ग्युल्
इत्येके ।) गोलोकम् । यथा, तन्त्रे ।
“यहपं गोलकं धाम तहपं नास्ति मामकं ॥”

गोलकः, पुं, (गुड् + घञ् । ततः स्वार्थे कन् । उच्य
लत्वं च । ग्युल् इत्येके ।) नृते भर्त्तरि जारजः ।
इत्यमरः ॥ रांडेर हेल्ले इति भाषा ॥ (यथा,
मनुः । ३ । १५६ ।

“गूढशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥”
अलिङ्गरः । गुडः । पिण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥
गन्धरसः । इति रत्नमाला ॥ कलायः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ मटर इति श्यातः ॥

गोला, स्त्री, (गां पृथ्वीं सर्वं जगदित्यर्थः स्वशक्ति-
यापकतया लाति प्रलयकाले स्वस्मिन् लाति
युक्ताति इति वा ।) दुर्गा । (गां बहुयोजनपर्यं
जलरूपशरीरस्थापकतया लाति ।) गोदावरी ।
(गां वाचं लाति । ला + क्तिप् ।) सखी ।
कुनटी । पत्राञ्जनम् । मखलम् । अलिङ्गरः ।
बालक्रीडनकाष्ठम् । इति मेदिनी । ले । २५ ॥

गोलाङ्गलः, पुं, (गोलाङ्गलवल्गाङ्गलमस्य ।)
वानरः । (यथा, रामायणे । ६ । १०५ । ८ ।
“निरुजो निर्गन्गाश्चैव सम्प्रवल्गपौरुषान् ।
गोलाङ्गलां स्तयैर्वचान् द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥”
तत्पर्यायः । कपित्थास्यः २ दधिशीषः ३
नगाटनः ४ । इति चिकित्साशेषः ॥ लयावानरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलासः, पुं, (गां पृथ्वीं भूमिमित्यर्थः लासयति
उल्लासयति विभूषयति इति यावत् ।) गोमय-
च्छविका । शिकीन्ध्रम् । इति हारावली ॥ २५ ॥

गोलोकं

गोलोकः, पुं, (गाः वेदीव इति । लिङ् + कः । गोभि-
लिङ्गते इति घञर्थे वा इति केचित् ।) घण्टा
पाटलिः । इति जटाधरः ॥

गोलोकीः, पुं, (गोभिलिङ्गते स्म इति क्तः ।)
घण्टापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

गोलोकं, क्ली, (गौर्ग्योतीरूपं ज्योतिर्मयः पुरुष
इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम् । अभिधानात् क्लीब-
त्वम् । यद्वा गोभिः किरणैः ब्राह्मज्ञान-
तेजोभिरित्यर्थः । लोच्यते इति । लुक् + घञ् ।)
श्रीकृष्णस्य स्थानम् । यथा, तन्त्रे ।

“वैकुण्ठस्य दक्षभागे गोलोकं सर्वमोहनम् ।

तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो सुरलीधरः ॥

यद्गुणं गोलोकं धाम तद्गुणं नास्ति मामके ।

ज्ञाने वा चक्षुषोः किं वा ध्यानयोगे न विद्यते ॥

शुद्धतत्त्वमयं देवि । नानादेवेन शोभितम् ।

मध्यदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लोभमन्दिरम् ॥

श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत् स्थलं पितृमोहनम् ।

तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना ॥

तत्रैव सततं भाति द्विभुजो सुरलीधरः ।

तदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं पाति निश्चितम् ॥

वेणुवक्ष्य मङ्गमोक्षो यत्रैव परमेश्वरि ।

इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयोदितम् ॥

विस्तारेण न शक्नोमि जन्मान्तरश्रुतेन च ।

बीजकोषस्य वाङ्मेतु वेष्टितं तोयमखलम् ॥

प्रमात्वं सुन्दरं तोयं यथा क्षीरोदसागरम् ।

ध्वजस्य ज्योतिमाकारं कोटिचन्द्रसमप्रभम् ॥

बलयाम्काररूपेण सुसुभं तोयमखलम् ।

गङ्गादिसरितः सर्वास्तथैव भान्ति सुन्दरि ।

इत्यादिदेवताः सर्वा स्तूयमाना निरन्तरम् ।

गन्धर्व्यक्षणागादिकृष्णाद्या भैरवास्तथा ॥

नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतसः ।

विष्णुगानं प्रकुर्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः ॥

देवा गानं प्रकुर्वन्ति चतुर्वर्गिण्य वेधसा ।

भालवाद्याश्च वङ्गागा वटचिन्नागिणी तथा ॥

वेदगानेन भासन्तो स्तुतिमन्तः सदैव हि ।

मालवेकैव रागेण सामगानं सदा प्रिये ॥

मङ्गारेण सदायन्त्रं वसन्तेन तथा पुनः ।

हिन्दोलैश्च यक्षुःपाठं सदा कुर्वन्ति चेतसा ॥

कण्ठाटैश्चैव ऋग्वेदं श्रीरागेण तथा श्रिये ।

निर्दिष्टपाठमेतत्तु ह्यनिर्दिष्टमतः परम् ॥

तत्रैव सन्ति ते रागाः सङ्गताणि च योऽङ्ग ।

सुरारैर्मुदरीगानात् सर्वस्तानः प्रजायते ॥

तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः ।

तन्नागस्य विभागं हि कुर्वन्ति सुनयो जनाः ॥

वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम् ।

नानाश्रुतप्रकृतेन भूषितं सुररीधरम् ॥

तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी ।

वदन्ती सुररीगानं कुरु कान्त ! प्रमोहनम् ॥

येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा ।

तन्नागस्यैव तत्तानं कुरु गानं प्रयत्नतः ॥

एवमानन्दयुक्ता मङ्गलविश्वविलासिनी ।

नामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला ॥”

गोलोमि

(एतस्य धातो निव्यादिकमाहात्म्यं लक्षणादि-
कञ्च ब्रह्मवैवर्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये
विस्तरशो विवृतं यथा,—

“निव्यं स्थूलञ्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च ।

लक्षकोटियोजनञ्च चतुरस्रं मनोहरम् ॥

रत्नेन्द्रसारनिर्माणैर्गोपीनामावृतं सदा ।

सुदृश्यं वर्तुलाकारं यथैव चन्द्रमखलम् ॥

रत्नेन्द्रसारनिर्माणं निराधारञ्च स्नेहया ।

ऊर्ध्वं निव्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥

गोपीपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम् ।

कामधेनुभिराकीर्णं रासमखलमखिलम् ॥

वृन्दावनवनाच्छन्नं विरजविशितं सुने ।।

श्रुतशब्दं श्रुतशब्दैः सुदीप्तं दीपमोक्षितम् ॥

लक्षकोटिपरिमितै राश्रमैः सुमनोहरैः ।

श्रुतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम् ॥

प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनान्वितम् ।

कौस्तुभेनैव मणिना निर्माणकलसोज्ज्वलैः ॥

क्षीरासारविनिर्माणसोपानसंघसुन्दरैः ।

मणोन्मसारनिर्माणैः कपाटदर्पणान्वितैः ॥

नानाचित्रविचित्राटैराश्रमञ्च सुसंस्कृतम् ।

योऽङ्गुष्ठद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः ॥

रत्नसिंहासने रम्यं चाखलारत्ननिर्मितैः ।

नानाचित्रविचित्राटैः वसन्तमोक्षरं वरम् ॥”)

गोलोकः, पुं, (लोच्यतेऽसौ इति लोकः गोभि-
स्तेजोभिरुपलक्षितो लोकः । ब्रह्मखण्डपञ्चोति-
र्मयलोक इत्यर्थः ।) श्रीकृष्णस्य निव्यधाम ।

यथा, ब्रह्मवैवर्तपुराणे ॥

“निराधारञ्च वैकुण्ठो ब्रह्माखानां परो वरः ।

तत्परिखापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ॥

ऊर्ध्वं निराश्रयञ्चापि रत्नसारविनिर्मितः ।

सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तयुतः ॥

लक्षप्राकारयुक्तञ्च नद्या विरजया युतः ।

वेष्टितो रत्नशैलेन श्रुतशब्दैश्च चारुणा ॥

योजनायुतमानञ्च यस्यैकं शृङ्गसुज्ज्वलम् ।

श्रुतकोटियोजनञ्च शैल उच्छ्रित एव च ॥

दैव्यं तस्य श्रुतगुणं प्रस्ये च लक्षयोजनम् ।

योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमखलः ॥

अमृत्यारत्ननिर्माणो वर्तुलश्चन्द्रविम्बवत् ।

पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः ॥

कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानश्रुतेन च ।

नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा ॥

विकोटिरत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रक्षितः ।

रत्नप्रदीपयुक्तञ्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥

नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीश्रुतेर्वृतः ।

पीयूषवापीयुक्तञ्च कामभोगसमन्वितः ॥

गोलोकयष्टसंस्थानं वर्धनं वा विशारदः ।

न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् ब्रह्मचरः ॥”

गोलोमिका, स्त्री, (गवां लोमेव लोमानः सन्तस्याः
इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी स्त्रीर्ध्वं के
पूर्वसङ्ख्यः । इत्येके ।) सुप्रसूतपवित्रः । गोधूमा
इति पाथरी इति च भाषा । तत्पुष्पायः ।
गोधूमीर गोमाश्च क्रीडुकपुष्पिकाः गोसम्भवाश्च

गोवर्ध

प्रसरिणी । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । त्रिदोषघ्नमनलम् । हिमत्वम् । मूल-
रोगाक्षदीपनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलोमी, स्त्री, (गोलोमवत् लोमाकारं पञ्च-
मस्याः ।) श्वेतद्रुमा । (यवहारो यथा,—
“पुराणसर्पिलैर्मुनं हिङ्गु-सिद्धार्थकं वचा ।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा ॥”
इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे वष्टितमेऽध्याये ॥)
वचा । भूतकेशः । इति मेदिनी ॥ (यवहारोऽस्य
यथा, संज्ञास्थापनगणै ।

“हिङ्गुकेटयारिमेदा-वचा-चोरक-वयःस्था गो-
लोमी-जटिला-पल्लवाशोकरोहिण्य इति द्रव्यै-
भानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति ॥” इति चरक-
सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) वेष्ट्या । इति वैम-
नन्त्रः ॥ गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवत्सादी, [नृ] पुं, (गोवत्सं अति भक्षयति ।
अद् + णिनिः ।) टुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गोवधः, पुं, (गोवधो हननम् ।) गोहत्या । स-
च उपपातकविशेषः । यथा, मनुः ११ अः ।
“गोवधोऽप्यायसंयान्यपारदायात्मविक्रयाः ॥”
तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गोवर्धनी, स्त्री, (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते
इति कर्मणि ल्युट् ततो ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः ।
इत्यमरः ॥ पीतदण्डोत्पलः । इति रत्नमाला ॥
(प्रियङ्गुपीतदण्डोत्पलयोरस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)
गोवरं, क्ली, (गोभ्यो निःकृतत्वाद् वरं श्रेष्ठं
माननीयमित्यर्थः । गोवु त्रियते । वृ + वाङ्
लकात् अः इत्येके ।) गोखुरसुखगोहस्य शुष्क-
गोमयचूर्णम् । यथा,—

“गोहान्तर्गोखुरसुखं शुष्कं गोमयचूर्णितम् ।

गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

गोवर्धनः, पुं, (गाः वर्धयति कोमलवर्धनपञ्चादि-
दानेन इति । वर्ध् + णिच् + ल्युः । यद्वा गावो
वर्धन्तेऽत्र इति । णिच् + ल्युट् अधिकरणे ।
पञ्चतपोधकलात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां पृथ्वीं
भूमिं वा वर्धयति । वर्ध् + णिच् कर्त्तरि ल्युः ।
स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्य पर्वतः । इति जटा-
धरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा,—

“अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।”

इति पाद्मे पातालखण्डे व्यासं प्रह्लादश्रीकृष्ण-
वाक्यम् ॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा,—

“प्रातर्गोवर्धनं पूज्य द्यूतस्यैव समाचरेत् ।

भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दीहवाहनाः ॥

श्रीकृष्णदासवर्धनं श्रीगोवर्धनभूधरः ।

युक्तप्रतिपदि प्रातः कार्तिकेऽर्चयेत्तत्र वैष्णवैः ॥”

“प्रातर्गोवर्धनं पूज्य राजौ जागरणं चरेत् ॥”

इति कश्चित् पाठः ।

तस्मात्तद्विदं कर्म गोवर्धनप्राधान्येन गोप्रा-
धान्येन च स्वातन्त्र्यमेव ज्ञेयम् । तत्र दिन-
निर्देशः । तद्विदं दिनः ।

गोवर्द्ध

“प्रतिपदश्रुसंयोगे क्रीडनम् गवां मतम् ।
परविद्वान् यः कुर्यात् पुत्रदारधनचयः ॥”
निर्णयान्तरधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
“या कुङ्कुः प्रतिपन्निश्चा तत्र गाः पूजयेन्मृगः ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपतेः ॥”
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्वाह्णतात्पर्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्वथा निषिद्धः । तद-
यथा,—
“नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदशास्तु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥”
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीया-
संधेय एव निषिध्यते ।
“गवां क्रीडादिने यत्र राज्ञौ दृश्यते चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पश्यन् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥”
तदुदयसम्भावनश्च निर्णयान्तरं निर्णीतम् । प्रति-
पदापराह्णकनिसुहृन्त्यापिन्यां द्वितीयायां
चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्राधानविषये
ब्रह्मशास्त्रात् ।
“द्वितीया त्रिसुहृन्ता चेत् प्रतिपदापराह्णिकी ।
अग्राधानश्चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥”
अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्णचतुर्थभागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्तस्यापिनी द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्त-
रेव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तदेव पुराण-
समुच्चये ।
“वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा साङ्गत्रियामिका ।
द्वितीयाष्टद्विगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥”
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्कामति
तदाप्युत्तरेव कार्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
“यथा द्वादशभिर्मासेभ्यो वृहो मलिनचुचः ।
तथेवाहोरात्रिद्विगामि तिथिः प्रोक्तो मलिनचुचः ॥
यथा मलिनचुचः पूर्वा मासो देवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा ग्राह्या चैव तथो-
त्तरेभिर्निर्णयान्तमतम् ॥ किन्तु । अङ्गलीन्यायन
पूर्वव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादि-
वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्म तत्रैव ।
“मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिरिथ ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥”
पूजामन्त्रः ।
“गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारकः ।
विष्णुबाहुकृतोष्ठायो गवां कोटिप्रदो भव ॥”
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
“लक्ष्मीर्था लोकपालानां धनुर्गुणेण संस्थिता ।
हृतं वहति यज्ञार्थं यमपाशं अपोहत् ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसान्यहम् ॥”
अथ गोक्रीडा । तत्रैव ।
“क्रीडापयेद्दधावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेन्नोपैवैक्तिप्रयुक्तिबादनात् ॥”

गोविन्दः

पाद्मे च तत्रैव ।
“महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीडनं वारणस्तथा ॥”
तस्माद्वाङ्मयश्च तत्रैव ।
“एवं गोवर्द्धनं गाश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः लघ्णसन्तोषकारकः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्तिककृत्ये १६
विलासः ॥ (पुरुषोत्तमस्तु भगवता शङ्करा-
चार्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्कर-
विजयः ॥ आर्यासम्प्रदायीप्रभृतिग्रन्थकार आ-
चार्यविशेषः । अयमेव कविवरः, वङ्गाधिपस्य
लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतस्मिन्-
समर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि
यथा, आर्यासम्प्रदायम् । ७०२ ।
“हरिचरणान्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान्
सततम् ।
अकृताभ्यासप्रशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्यः ॥”
तत्रैव टीकासुखबन्धाम्भरे । यथा,—
“गोवर्द्धनोक्तिमुखदाननिदानमेतद्
अज्ञार्थदीपनमनुरूपममृतमतीतम् ॥”
“गोवर्द्धनाचार्यसमयस्त्वद्यापि सन्धु न ज्ञायते
परन्तु गीतगोविन्दकर्तुं अयदेवान् प्राचीनस्त-
समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जय-
देवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे ‘शृङ्गारोत्तरसत्-
प्रमेयरचनेराचार्यगोवर्द्धनस्य’ कोऽपि न
विश्रुतः । इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्ग-
देशाधिपस्य वल्लालसेनस्य लक्ष्मणसेनस्य स-
भायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
‘गोवर्द्धनश्च श्ररणी जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्षणस्य च ॥’
इत्ययं ओक्तो लक्ष्मणसेनसभाशृङ्गारोपरि
शिलायासुतकीर्ण आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धन-
जयदेवादयः सर्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामास-
न्नि किञ्चित् ॥”
गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । ४ + अच् ।
गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीलङ्काः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
“गते शक्रे ततः लघ्णः पूज्यमानो ब्रजालयेः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विश्वं ब्रजमेव ह ॥”)
गोवर्द्धना, स्त्री (वशा बन्धा गौरिति परनिपा-
तनात् तथात्वम् ।) बन्धा गौः । इति कर् प-
याकरणम् ॥
गोविट्, [ण्] पुं, (गवां विट् विष्टा ।) गोम-
यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति ।
विन्द + “अनुपसर्गात्तिथ्येति” ३ । १ । १३८ ।
इत्यस्य “गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥” इति
वार्तिकोक्ता शः ।) श्रीलङ्काः । (यथा, भग-
वद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
“किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवि-
तेन वा ॥”)
एतस्य शास्त्रान्तरीययुत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे—
विष्णुपञ्चविं । ७५ । ४१—४५ ।

गोविन्दः

“अथ प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ।।
तस्मात्त्वं काश्यपेः पूर्णद्विषस्य पयसो घटेः ॥
रुभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितेः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोषन्ति भुवि शान्ध-
तम् ॥”
गोभिर्वागीभिर्वेदान्त्ववाक्येर्विन्दते योऽसौ पुरुषः
विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा,
विष्णुतिलके ।
“गोभिरेव यतो वेदो गोविन्दः समुदाहृतः ॥”
गां वेदलक्षणां वाङ्मोभूत्यादिकं वा वक्ष्यति ।
यथा, गोपालतापन्या पूर्णविभागे ध्यानप्रक-
रणे । ७—८ ।
“तद् होषुः कः लङ्गो गोविन्दश्च कोऽभाविता
गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच
ब्राह्मणः पापकर्मणो गोभूमिवेदविदितो विदितो
गोपीजनाविद्याकलापिरक्तस्तन्माया चेति ॥”
एतस्मान्नो भारतादिमतेन युत्पत्तिर्यथा, महा-
भारते । १ । २१ । १२ ।
“गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहकृपिणा चान्तर्विद्योभितजलाविलम् ॥”
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
“विष्णुर्विक्रमगाहो जयनाम्निष्णुरव्ययः ।
शान्धतत्त्वादनन्तस्य गोविन्दो वेदगाहवाम् ॥”
यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये २४ अध्याये ।
“युगेयुगे प्रगृह्यो गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥”
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द +
शः । गवां गोसम्बन्धानां विन्दः ।) गवाध्यायः ।
(गवां शास्त्रमधीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।)
ब्रह्मसंहिता । इति मेदिनी । (गौडपादाचार्य-
प्रिष्यः योऽविशेषः । अयं हि परमहंस-
परिव्राजकाचार्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः ।
यथा, माधववीथे सङ्क्षिप्तशङ्करजये । ५ । १०१ ।
“तस्योपदर्शितवत्तत्त्वज्ञानं गुह्यार्थं
द्वारे न्यपूजयद्गुह्यं स शङ्करार्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥”
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन बौधायनधर्म-
विवरणं बौधायनधर्मसूत्रभाष्यश्च प्रणीतमिति
अयते ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थो-
ऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे
५ म पटले ।
“बौद्धानाश्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥”
पञ्चावस्थाग्रिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरु-
गोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनः-
प्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्तयिता
चेतयिता वा । अन्तर्यामी आलम्ब्यर्थः ।)
परमब्रह्म । यथा,—
“तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ।।
क्रियायोगे दिवा राज्ञौ तत्पदः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

गोवृन्द

नमर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म प्रहास्यसि ।
 शुभाशुभपरित्यागी श्रीगौ निःशेषकर्मणि ।
 लयमाश्रयसि गोविन्दं तद्वज्र परमं महत् ॥”
 तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
 “ये तिष्ठन्तः स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते स्मृते ।
 संकीर्णयन्ति गोविन्दं ते वक्ष्याम्याः सुदूरतः ॥”
 इति च वज्रपुराणे यमानुशासननामाध्यायः ॥
 (अथ ध्यानं यथा,—
 “पुष्पेन्द्रीवरकान्तिमिन्दुवदनं वर्णावतंसप्रियं
 श्रीवत्सङ्गसुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
 गोपीनां नयनोत्पलाञ्छिततनुं गोगोपसङ्काटतं
 गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥”)
 गोविन्दहादशी, स्त्री, (गोविन्दपीतये या हादशी
 गोविन्दाख्या हादशी वा । गोविन्दप्रिया
 हादशीत्येके ।) फालगुनशुक्लहादशी । यथा,—
 “फालगुने हादशी शुक्ला या पुष्यर्क्षेण संयुता ।
 गोविन्दहादशी नाम सा स्याद् गोविन्दभक्तिदा ।
 तस्यासुपोष्य विधिना भगवन्तं प्रपूजयेत् ।
 लिखितः पापनाशिन्यां विधिर्योऽत्रापि स
 स्मृतः ॥”
 तस्माहात्म्यं च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमात्माल-
 संवादे ।
 “फालगुनाऽमलपक्षे तु पुष्यर्क्षे हादशी यदि ।
 गोविन्दहादशी नाम महापातकनाशिनी ।
 तस्यासुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीयकल्मषः ।
 प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति ॥
 आमर्हकी हादशीति लोके स्थातयेमेव हि ।
 यत्र आमर्हकीपूजा व्रतमस्यां विशेषतः ॥”
 तदुक्तं ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनोमाहात्म्य-
 प्रसङ्गे ।
 “फालगुने तु विशेषेण विशेषः कथितो वृष ! ।
 आमर्हक्या व्रतं पुराणं विष्णुलोकप्रदं वृषाम् ॥”
 प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेश्वरसंवादे ।
 “फालगुनस्य सिते पक्षे एकादश्यासुपोषितः ।
 ज्ञात्वा नद्यां तङ्गागे वा वाप्यां कूपे गच्छेत्पि वा ॥
 गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
 चोरोदे मथ्यमाने तु यदा वृषः समुत्थितः ॥
 आमर्हद्देवदेवानां तेन सामर्हकी स्मृता ।
 शिवा लक्ष्मीः स्मृतो वृषः सेवते सुरसत्तमैः ॥
 देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्वृक्षोऽसौ वेणवः स्मृतः ।
 तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृक्षमूलेऽथवा शिवा ॥
 पूज्या पुष्यैः शुभे रात्रौ कार्यं जागरणं हरैः ।
 करकं जलपूर्णं कर्णयं पात्रसंयुतम् ॥
 हविष्यान्नं कर्णयं दीपः कार्यो विधानतः ।
 एवं जागरणं कार्यं कथाश्रवणतत्परैः ॥
 सुच्यन्तं देहिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवेः ।
 देहान्ते च नराः सर्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरैः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
 गोविष्ठा, स्त्री, (गवां विष्ठा श्रजत् ।) गोमयम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 गोवृन्दं, स्त्री, (गवां वृन्दं सङ्घः ।) गोसङ्घः ।
 इति हलायुधः ॥

गोशृङ्गः

गोशृङ्गारकः, पुं, (गौर्विन्दारक इव पूज्य इति शेषः ।
 “वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥” २।१।६२ ।
 इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे आद्यादेराकृति-
 गणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति
 वार्तिकम् ।) शृङ्गगौः । इति कलापव्याकरणम् ।
 गोशृङ्गः, पुं, (गोशु स्त्रीगोवृत्त्यर्थः वर्धति सिञ्चति
 रेतः । वृत् + “इगुपधेति ।” ३ । १ । १३५ ।
 इति कः ।) वृषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, मनुः । ६ । १५० ।
 “कौनाशो गोशृङ्गो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।”
 “कौनाशः कर्षकः गवां सेक्ता वृषो यानमन्वादि ।”
 इति कुल्लुकभट्टः ॥)
 गोशृङ्गत्, स्त्री, (गवां शृङ्गत् विष्ठा ।) गोमयम् ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १८२ ।
 “उदङ्गुलं सुमनसो गोशृङ्गत् नृत्तिका कुशान् ॥”
 पर्यायोऽस्य यथा, वेद्यकरत्नमालायाम् ।
 “गोमयं जगलं गोविट् गोशृङ्गं तच्च गोशृङ्गत् ॥”)
 गोशृङ्गलं, स्त्री स्त्री, (गवां शृङ्गला “विभावा सेनेति ।”
 २ । ४ । २५ । इति विभाषया स्त्रीत्वम् ।)
 गोयश्मम् । इति लिङ्गादिसंयत्ते अमरः ॥
 गोयालि इति भाषा ॥ (गोशृङ्गलायां जातः ।
 “स्थानान्तगोशृङ्गालखरशृङ्गालाच्च ।” ४।३।३५ ।
 जातार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति
 नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । गोयश्मजाति चि ॥)
 गोशीर्षं, स्त्री, (गोः शीर्षं शीर्षदेशाकारो विद्यते
 यस्य ऋषभपर्वते कदेशजातानां चन्दनमेदानां
 शीर्षभागस्य तद्वत्तया तथात्वम् ।) चन्दनम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमरः ॥
 “गोः शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं
 कालताम्रव्यामिश्रवर्णसुतपलगन्धि अतिसुरभि
 शीतलतया सदैव सर्पैर्विहितम् ॥” इति भरतः ॥
 (यथा, गोः रामायणे । ४ । ४१ । ५६ ।
 “गोशीर्षचन्दनं यत्र पद्मकङ्कासिस्तम्भम् ॥”
 अवहितये यस्मिंस्तद्वत्तया,—
 “सोतसर्गो वदनाद्वयस्य खेदः प्रचवते शृङ्गम् ।
 लेपन्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥”
 इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
 गवां मस्तकश्च ॥
 गोशीर्षकः, पुं, (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते
 इति । कै + कः ।) श्लेषपुष्पीवृषः । इति रत्न-
 माला ॥ (स्वार्थे कन् । चन्दनविशेषः ॥)
 गोशृङ्गः, पुं, (गोः शृङ्गमिव शृङ्गं शीर्षभागो-
 यस्य । खनामप्रसिद्धः पर्वतविशेषः । यथा,
 महाभारते । २ । ३१ । ५ ।
 “निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतप्रवरत्नया ।”
 अत्रैव पर्वते अरत्निमात्रा मन्देहा नाम राक्षसा
 निवसन्ति । ते हि देवराजमन्त्रेण्यभिप्रायः
 सन्तः सूर्योदये जले पतन्ति रत्नानां पुनस्तु-
 पतन्ति । एतद्विवरणं यथा, रामायणे । ४ ।
 ४० । ४२—४४ ।
 “ब्रह्मयाम्बुवहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्वतम् ।
 तस्य शृङ्गसङ्घेसु मन्देहा नाम राक्षसाः ॥

गोष्ठी

अरत्निमात्रा लक्ष्मणे नानारूपा भयावहाः ।
 ते पतन्ति जले घोराः सूर्यस्योदयनं प्रति ॥
 अभिप्राया मन्त्रेण्य निप्रायास्तुतपतन्ति च ॥”)
 वज्रवृषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोवि-
 षाणे स्त्री ॥
 गोशृङ्गवर्ध, स्त्री, (गवां वृत्कम् । “पशुभ्यः स्थान-
 द्विषट्के गोशृङ्गयुगवृत्कम् ।” इति सुश्वबोध-
 सूत्रात् ।) गोवृत्कम् । इति सुश्वबोधव्याक-
 रणम् ॥
 गोष्ट, ङ संघाति । इति कविकल्पद्रुमः (भा-
 व्यात्म- सक्तं-सेट् ।) सङ्घातो राशीकरणम् ।
 ङ, गोष्टते धात्व्यं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 गोष्ठं, स्त्री, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति । स्था + “सुप्-
 स्थः ।” ३ । २ । ४ । इति कः । घञर्थे कः ।
 इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा ॥
 इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । ३१ ।
 “सिञ्चेन निहतं गोष्ठे गौः सवत्स्येव गोपतिम् ।
 इष्टा संयामयन्नेन रामबाणमहाभसा ॥”)
 प्रत्ययविशेषः । स तु स्थानार्थे पशुवाचकः
 शब्देभ्यो भवति । यथा । गोगोष्ठं महिषगोष्ठं
 इत्यादि । इति भरतः ॥ (गोष्ठीशब्दे । यथा,
 मनुः । ३ । २५४ ।
 “पित्रोऽखदितमिवैव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
 सम्यक्समिधुदये देवे सचित्तमित्यपि ॥”
 “गोष्ठे गोष्ठीशब्दे ।” इति कुल्लुकभट्टः ॥)
 गोष्ठम्, चि, (गोष्ठे ण्वा । “अचतुरविचतुरेति ।”
 ५ । ४ । ३७ । समासे अच् । षड्डीतत्पुरुष
 समासे तु गोष्ठश्चा इत्येव स्यात् ।) खगुहाङ्गने-
 शितो यः परान् वेष्टि सः । इति जटाधरः ॥
 गोष्ठाष्टमी, स्त्री, (गोष्ठोपपदाभिता अष्टमी ।
 गोष्ठे विहिता अष्टमी वा । एतस्यां तिथौ
 भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमन-
 पुरःसरं वत्सपत्नं विहाय गोपलस्त्रीकरणात्
 तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्त्तिकशुक्ला-
 ष्टमी । यथा, पाद्मे कूर्मपुराणे च ।
 “शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
 तद्दिने वासुदेवोऽभूद्रूपः पूज्यन्तु वत्सपः ॥”
 तत्र कुर्यान्नवां पूजां गोपाष्टमीः गोः प्रदक्षिणम् ।
 गवालगमनं कुर्यात् सर्वान् कामानभीषता ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
 “भीमपराक्रमे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिलक्ष्य ।
 गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोपाष्टमीः प्रदक्षि-
 णम् ।
 गवालगमनं कुर्यात् सर्वपापविमुक्तये ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 गोष्ठी, स्त्री (गावः बहुविधा वाचस्तिष्ठन्त्यत्र ।
 गो + स्था + कः । स्थिधा ङीष् ।) सभा । तस्या
 लक्षणविशेषः ।
 “एकाङ्का कथिता गोष्ठी कैशिकीटर्त्तिसंयुता ।
 सम्भोगरसवट् पञ्च सप्त वा योषिद्विन्विता ॥”
 प्राज्ञतेर्नवभिः पुभिर्दशभिर्न्याय्यकृता ।
 गन्धर्वमर्षसन्धिभ्यां त्रीणां प्राज्ञतसम्भृता ॥

वाद्याद्यैरङ्गीता नैव कर्तव्यं विचक्षणैः ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो + स्था +
चर्च्ये कः । ततः “अस्मात्संगोभूमीति । ” = ।
३ । ६७ । इति घत्वम् ।) संलापः । इति
मेदिनी । ८ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०० ।

“एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहा-
रिणः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्त-
स्तिष्ठन्ति ॥ ”) पोष्यवर्गः । यथा, चाणक्ये ।

“विषं गोष्ठी हरिदस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥ ”

(यथा च राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ ।

“हत्वा वेलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठीं
दिक्पातङ्गाः सममथ सरिद्राघपाथः पिबन्ति ॥ ”)

गोष्ठीपतिः, पुं. (पातीति पतिः । गोष्ठाः पोष्य-
वर्गस्य सभाया वा पतिः ।) पोष्यवर्गपालकः ।
सभापतिः ।

अथ ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता
“गानाशास्त्रविशारदे रसिकता सत्कायसम्भो-
जिह्वैः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलशैरपि ।
श्रीमद्भागवतादिकारणकथाश्रवणयान्त्रिता
गत्वाभीष्टमुपैति यद्गुणिकगो गोष्ठी हि सा
चोच्यते ॥ ”

एवम्भूता गोष्ठी तस्याः पतिः । अपि च ।
“कुलीनाः श्रोत्रियाः सर्वे यस्यान्नुसृजते सुहुः ।
कुलीनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥ ”

तद्वयथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजसुया-
दारः १ सुखवंशे मदनभट्टाचार्यः २ तदंशे
गुणध्वजरायः ३ बन्धवंशे शुभराजखानवंशः ४
चङ्गवंशे अनन्तभट्टाचार्यः ५ एते प्राचीनाः
आधुनिका बहवः सन्ति ॥ * ॥

कायस्यगोष्ठीपतिलक्षणं यथा,—

“नीतिज्ञः कुलकर्म्मठः स्थितिमतां मान्योऽपि
धर्मान्वितः

कार्यकार्थविलोककैः कुलभृतां सम्मानदानो-
द्यतः ।

पोष्टा यः कुलसंविदां कुलसुधीः सन्मौलिकानां
तथा

सदृशप्रभवः क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठी-
पतिः ॥ ”

अथ कायस्यगोष्ठीपतिगणना ।

“आदौ द्वादशपर्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपतिः
सत्कीर्षुश्च सुबुद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः

क्षती । १ ।

संजातस्तद्वन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्यायके
खेच्छातो हि पुरन्दरः कुलभवः खानः सदा

दानतः ॥ २ ॥

पर्याये च चतुर्विधे समभवत् पौरन्दरः केशवः
खानः सन्ततदानतो हि विलसत्कीर्तिधरा-

मखले ॥ ३ ॥

गानाविविधसर्जनेन अनितप्रोत्पन्नकीर्तिः क्षिता-
वासीत् पञ्चदशे तदालनक्षती श्रीहृदयविन्वास-

खास् ॥ ४ ॥

ततः शोक्ये पर्याये दानखानः

कुलीनालिमालो दयारामपालः ॥ ५ ॥

ततस्तत्सुतः पर्याये सूर्यवालि-
चपानाथगण्येऽभवत् पुरणराजिः ॥ ६ ॥

ततः पर्यायेऽष्टादशे तत्सन्तः

समाहूय भूयोर्चितार्थवज्रो यः ।

सदा सत्कथालापसंलापतोषः

कुलीनौचपूजापरोऽयं सुभाषः ॥ ७ ॥

आसीत् किङ्करसेननामसुलतो यो मौलिकैका-
ग्र्योः

पर्याये परिपूजितार्थनिचये चैकोनविंशे हि सः ।

सद्गोष्ठीपतिपालवृत्तनयापाणिग्यहणात्मनो
दानेनापि च मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः

प्राथमः ॥ ८ ॥

दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्यैश्च यो
गोपीसिंहचतुर्धुरीणसुलतो विंशे हि पर्या-

यके ।

यत्रात् किङ्करसेनवृत्तनयापाणिग्यहणादागतः

सोऽप्यासीद् सुवि मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः

सस्तुतिः ॥ ९ ॥

पर्याये पुनरेकविंशक इह ख्यातः क्षमामखले
गोपीसिंहचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्तः

क्षती ।

धन्यो गण्यस्तुपुण्यजन्ययशसा गोष्ठीपतिरगण्यो-
दानैः कर्णे इवातिधैर्यपयसा रत्नाकरश्चा-

परः ॥ १० ॥

द्वाविंशे क्षिल पर्यायेऽतिनियतेस्तस्यात्मजा-
संयज्ञात्

स्वस्यैवास्त्यसुपुण्यदत्तकतनूदृतस्य च श्रीमन्तः ।

गोपीमोहनसंज्ञकस्य तनयहरा च गोष्ठीपतिः

सम्भूतो नवजन्मभूपतिवरः सन्मेलिकाटिः

क्षितौ ॥ ११ ॥

तावन्मुखकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां क्षतीयोद्भवान्
वङ्गभातृनपि तावतोऽत्र गणना बहुक्रमाना-

दरात् ।

सद्गोष्ठीपतिकारकानतिनताधीनान् कुली-
नान् समा-

हूयाच प्रहतास्तथाच सहजान् पूण्यास्तथा
कोमलान् ॥

वितेवागच्छतेर्नतिप्रकृतिभिश्चान्यैस्त्रयोविंशके
पर्यायेऽतितरां प्रपूष्य परमाज्ञादान्वितः श्रियुतः ।

गोपीमोहनदेववृत्तिलको गोष्ठीपतिः द्यापति-
र्जातः संप्रति भूमिदेवघटकानाश्चाश्चाना-

दृष्टातिः ॥ १२ ॥

इति दक्षिणराष्ट्रीयकायस्यकुलाचार्यकारिका ॥

अथ वेदानां गोष्ठीपतियथा,—

“विप्रैः प्रियभोग्यवस्तुवसनं ह्यज्ञासनं भूषणं
ग्रामा भूमितुरङ्गमा गणगणाः खण्डानि रत्नानि

च ।

गावो नाव उदारमन्दिरवचो वाक्च दत्ताः
सदा

वाधुनातिमुदुम्बसुखगङ्गाः संप्रीक्षिता येन च ॥

गौडस्यापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठऽभिषिक्तः
क्षती

गानाशास्त्रविशारदः शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सा-
पटुः ।

तस्मान् प्राप गजं तुरङ्गकनकच्छत्रं रत्नं धनं
सोऽभूत् सेनविनायको बहुगुणैरम्बुगोष्ठीपतिः ॥

वेनायकेषु सर्वेषु भास्करः श्रेष्ठ ईरितः ।

गोष्ठीपतितया ख्यातः स वेदेः पूजितोऽयतः ॥ ”

इति भरतमलिकलसकुलपञ्जिका ॥

गोष्यदं, स्त्री, (गोः पदम् । यद्वा गावः पटन्ते
गच्छन्ति यस्मिन् देशे । “गोष्यदं सेवितासेविन-

प्रमाणेषु । ” ६ । १ । १४५ । इति सुट् सस्य
घत्वञ्च ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् ।

इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ७ । ३७ ।

“भीष्मदोनागं वं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवम् ।
मा निमज्जस्व सगणः शालासास्य गोष्यदम् ॥ ”)

तथा विन्धो मेदिनी च ।

“गोष्यदं गोपदम्भे गवाश्च गतिगोचरे ॥ ”

(गवासेवितारण्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गोसः, पुं, (गो जलं स्थिति नाशयतीति । सो य
नाशने + “आतोऽनुपसर्गः कः । ” ३ । २ । ३ ।

इति कः ।) बोलः । उद्यःकालः । इति मेदिनी ।

से । ३ ॥

गोसङ्ख्यः, पुं, (गाः सङ्ख्ये इति । क्षति डल उत्तौ
+ “चचिङः ख्याच् । ” २ । ४ । ५४ । इति

ख्याच् ततः “समिख्यः । ” ३ । २ । ७ । इति
कः । यद्वा, गवां संख्या बहुवो गाव इत्यर्थः

विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः ।

इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

गोसङ्गः, पुं, (गोभिः सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले ।
प्रत्यक्षकाले हि गावो गोष्ठगमनाय निर्गच्छ-

न्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः सूर्यकिरणं तत्र
सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्यक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥

गोसङ्घातः, पुं, (गोः सङ्घास्तुल्यः । गोसङ्घा-
कारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेम-

चन्द्रः ॥

गोसन्दायः, पुं, (गां सन्ददातीति । सम् + दा +
अण् ।) गोदानकर्त्ता । इति आकरणम् ॥

गोसम्भवा, स्त्री, (गोवि सम्भवो लोमादिरूपा
कृतियस्याः ।) श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(सम्भवत्यस्याः इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् ।
गौः सम्भवा यस्याः ।) गोजाते जि ॥

गोसर्गः, पुं, (गवां सर्गां वनगमनाय मोचनं
यद्वा गवां सूर्यकिरणानां सर्गो विवर्धः

यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति हारावली । १६१ ॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“गोसर्गं चाह्वरात्रौ च तथा मध्यस्थानेषु च ॥ ”)

गोसवः, पुं, (गौः स्रवते पीयते हिंस्यते यत्र ।
सुञ्ज पीडायाम् + “हृदोरप् । ” ३ । ३ । ५७ ।

इति ञप् ।) गोमेधयज्ञः । इति जटाधरः ॥

(यथा, मनुः । ११ । ७४ ।

गोस्वामी

“यत्रैत वाचमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिह्विजिह्वीं वी चित्रतामिष्टतापि वा ॥”
गोमशयः, पुं, (गोस एव शयः शयतुल्यः इति
गोवलीवहेत्यायेन सिद्धः ।) बोलः । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥
गोमहस्मी, स्त्री, (गवां महस्मं तद्दानफलं विद्यते
यत्र । अर्घ्यं आदिवाद्यं गौरादित्वात् डीष् ।)
मङ्गलवारयुक्तामावास्या । तत्र गङ्गाक्षाने
महसगोदानफलम् । यथा, आसः ।
“अमावास्यां भवेद्द्वारो यदि नमिसुतस्य च ।
गोमहसफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
गोमवारयुक्तामावास्या । तत्र अरुणोदयकाल-
मारभ्य स्नानकालपर्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात्
गोमहसदानफलम् । यथा आसः ।
“सिनीबाली कुह्वर्यपि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोमहसफलं दद्यात् स्नानं यस्मैनिना कृतम् ॥”
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥
गोस्तनः, पुं, (गोः स्तन इव गुच्छो यस्य ।) हार-
भेदः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ स तु चतु-
र्थदिकः । चतुर्विंशत्यष्टिक इति केचित् ।
इति भरतः ॥ (गवां स्तनः ।) गवां कुचम् ॥
(यथा, मुश्रुते उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये ।
“मुश्रुतं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् ॥”)
गोस्तना, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः । डीष्-
भावपक्षे टाप् ।) गोस्तनी । इत्यमरटीका ॥
गोस्तनी, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः ।
“स्नाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपधात् ।” ४ । १ ।
५४ । इति डीष् ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ ।
४ । १०७ ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथास्याः पर्यायाः ।
“द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरमापि च ।
रुद्धीका हारहृरा च गोस्तनी चापि कीर्तिता ॥”
व्याख्यायां गोस्तनी द्राक्षा गुर्वी च कफपि
तनुत् ॥
गोस्तनी सुनका इति ।” इति भावप्रकाशस्य
पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गोः स्तना इव स्तना
यस्याः । कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्त-
रत्मा । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ३ ।
“प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोस्तनी तथा ॥”
गोस्तनीति पाठोऽपि वर्तते ॥)
गोस्थानं, स्त्री, (गवां स्थानम् ।) गोष्ठम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ६० । २७ ।
“मार्गलहारगोवाटं मध्ये गोस्थानसकुलम् ॥”)
गोस्थानकं, स्त्री, (गोस्थान + स्वार्थ कन् ।)
गोष्ठम् । इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
गोस्वामी, [नृ] त्रि, (गवां स्वामी ।) गोपतिः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
“गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्यादभृतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा ख्यात् पात्रोभृते
भृतिः ॥”)
स्वर्गस्य भुजे वा प्रभुः । (यद्वा, गवां इन्द्र-

गोहालि

यागां स्वामी । जितेन्द्रियतया एव तथात्वम् ।
यथा, “श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरति-
मञ्जरी ॥” इत्यमरसंहिता ॥
गोहत्या, स्त्री, (गवां हत्या हननम् ।) गोवधः ।
तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
पारिभाषिकगोहत्या यथा,—
सावित्र्यावाच ।
“विप्रहत्याश्च गोहत्यां किंविधामातिदेशिकीम् ।
का वा वृणामगम्या वा को वा सन्धाविहीनकः ॥
एतेषां लक्षणं सर्वं वद वेदविदां वर ! ॥
यम उवाच ।
गामाहारं प्रकुर्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याश्च लभेत्तु सः ॥
दण्डेर्गामाहृत्य नृपे यो विप्रो वृषवाहकः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्दृष्टवाहकम् ।
भोजयेद्दृष्टवाहकं स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
वृषलीपतिं याजयेद् यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विप्रेदधीताङ्घ्रिः खाला गोवधमालभेत् ॥
यो भुङ्क्तेऽस्त्रिंशपादेन श्रेते स्त्रिंशङ्घ्रिरेव च ।
सूर्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
अवीरान्नश्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्धाविहीनश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
पितृंश्च पर्यकाशे च तिथिकाशे च देवताः ।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
स्वभर्तारं च लब्धो वा भेदवृद्धिं करोति यः ।
कटका ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तद्वागे च तदूर्ध्वं वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति यतिक्रमम् ।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
राजके देवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत् ।
दुःखं ददाति यो मृगो गोहत्यां लभते ध्रुवम् ॥
प्राणिनं लब्धयेद्यो हि देवार्चामननं जलम् ।
नैवेद्यं पुण्यमन्नश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
शस्त्रास्त्रीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
देवदेवी गुरुदेवी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं प्रति ।
न सम्भ्रमात्रमेत् यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥
न ददात्याश्रिपं कोपात् प्रणताय च यो द्विजः ।
विद्यार्थिने च विद्याश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
गोहृत्, स्त्री, (हृद् विष्ठायागे + क्तः । हृत् ॥
गोहृत् विष्ठा ।) गोमयम् । इति रत्नमाला ॥
गोहरीतकी, स्त्री, (गवां हरीतकीव हितकारि-
त्वात् ।) विष्वक्कः । इति शब्दरत्नावली ॥
गोहालिया, स्त्री, लताविशेषः । गोयालिया इति
भाषा ॥ यथा, गारुड १६० अध्याये ।
“पीतं गोहालियामूलं तिलदध्याभ्यसंयुतम् ।
निबद्धमूर्ध्नि क्षयितं प्रवर्णयति शङ्कर ! ॥”

गौः

गोहितः, पुं, (गोषु हितः ।) घोषलता । विष्णुः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवां हितकारके त्रि ॥
(गोभूमेर्भारावतरणे स्वेच्छया शरीरग्रहणं
कुर्वन् गोहितः, यद्वा गवां रक्षार्थं गोवर्धनं
धृतवानिति गोहितः । विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ७६ ।
“गोहितो गोपतिर्गोप्रा वृषभारथो वृषप्रियः ॥”
गोहिरं, स्त्री, (गृह + बाहुलकादिरच् ।) पाद-
मूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८० ॥
गोह्रं, त्रि, (गृह्णन् संवरणे + “प्रसिद्धिगुह्यभ्यो
वा ।” इति काशिकोक्तिः क्वबभावपक्षे गत्यत् ।)
गुह्यम् । गोपनीयम् । इति पाणिनिव्याकर-
णम् ॥
गौः, [गो] पुं स्त्री, (गच्छतीति । गम् +
“गमेर्ङोः ।” उणा । २ । ६७ । इति ङोः । यद्वा,
गच्छत्यनेनेति करणे ङोः । वृषस्य यानसाधन-
त्वात् स्त्रीगया दानेन स्वर्गगमनसाधनत्वाच्च
उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्वम् ।
वस्तुतत्त्वं हृद् एव शब्दः । यदुक्तम् ।
“हृद्वा गवादयः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः ।
योगरूपाश्च विज्ञेयाः पक्वचाद्या मनोविभिः ॥”
स्वनामख्यातपशुः । गत इति माषा ॥ पुंगोः
पर्यायः अनङ्गान् इति पदे द्रष्टव्यः ॥ स्त्रीगोः
पर्यायः । माहेवी २ सौरभेदी ३ उखा ४
माता ५ शङ्खिणी ६ अर्जुनी ७ अग्र्या ८
रोहिणी ९ । इत्यमरः ॥ माहेन्नी १० इत्या ११
धेनुः १२ अग्र्या १३ दोग्धी १४ भद्रा १५ भूरि-
मही १६ अनङ्गुही १७ कल्याणी १८ पावनी १९
गौरी २० सुरभिः २१ महा २२ निलि-
नाचिः २३ सुरभी २४ अनङ्गाही २५ द्विडा २६
अधमा २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुल २८
मही २९ सरस्वती ३० । इति जटाधरः ॥
उक्षिया ३१ अही ३२ अदितिः ३३ इला ३४
जगती ३५ शर्करा ३६ । इति वेदनिघण्टौ
२ अध्यायः ॥ * ॥ (गवां लक्षणादिकं यथा,
दृष्टव्यं संहितायां ६१ अध्याये ।
“पराशरः प्राह दृष्टव्यं यथा
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम् ।
मया समाप्तः शुभलक्षणास्तः
सर्वस्वस्थाप्यागमतोऽभिधास्ये ॥
साक्षादिलक्षणास्ते नृकनयनाश्च न शुभदा
गावः ।
प्रचलच्चपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः ॥
दशसप्तचतुर्दन्तः प्रलम्बमुखानना विनतपृष्ठाः ।
ह्रस्वसूत्रग्रीवा यवमध्या दारितस्तुम्भश्च ॥
श्यावातिदीर्घजिह्वागुल्फैरतितनुभिरतिहृ-
द्भिर्वा ।
अतिककुदाः कृष्टदेहा नेष्टा हीनाधिकाश्च ॥
वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवर्णाः शिराततकोटः ।
स्थूलशिराचितगच्छस्थानं मेहते यश्च ॥
माष्णाराचः कपिलः करटो वा न शुभदो
द्विजस्येष्टः ॥

गौः

क्षयोऽर्धेऽनुजिह्वः नमो यूपस्य वातकरः ॥
स्त्र्यजश्रुक्मणिः सितोदरः क्षयसारवर्णः ॥
सहजातोऽपि त्वाभ्यो यूपविनाशवहो वृषभः ॥
श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्माखण्डसन्निभो विष्णु-
लाक्षः ॥

विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परिहृणीतः ॥
ये चोद्धरन्ति पादात् पङ्कादिव योजिताः क्षय-
यीवाः ॥

कातरनयना हीनाः पृष्ठतश्च ते न भारसहाः ॥
नृदुर्बलतान्त्रोष्ठास्तुस्त्रिजस्तान्त्रतान्त्राङ्गुलिः ॥
तनुस्त्र्योक्षत्रवणाः सुकुचयः स्यष्टजङ्घनाः ॥
आताम्रसंहतखुरा यूपोदरस्का दृष्टककुद-
युक्ताः ॥

क्षिप्रक्षयतनुवर्गो मायस्तान्त्रतनुः ॥
तनुभूयः गन्धर्वान्धयो रक्तान्तविलोचना मञ्जो-
ष्ठासाः ॥

विहङ्गस्तान्त्रवर्णकमलाः पूजिताः सुगताः ॥
गामावर्तैर्वर्मा दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्तैः ॥
शुभदा भवन्त्यनङ्गुहो जङ्गभिर्ध्वजकनिभाभिः ॥
वैद्यमल्लिका वृद्धदेवणाः स्थलेन चर्म्मणः ॥
पार्श्वभिरस्फुटिताभिः शृङ्गाः सर्वेऽपि भार-
वहाः ॥

ब्राह्मणेभ्यो सवर्जिर्माणां रतुः सितश्च दक्षि-
णतः ॥

कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः ॥
जम्बूवृषभैर्मोदरश्च सङ्गमवङ्गुयाक्रोडः ॥

श्रेयो भाराध्वसहो जवेऽन्त्रतुल्यश्च शृङ्गफलः ॥
सितवर्णः पिङ्गाक्षस्तान्त्रविवायोक्षयो महा-
वक्रः ॥

हंसो नाम शुभफलो यूपस्य विवर्धनः प्रोक्तः ॥
भूयः गन्धर्वान्धराताम्रवङ्गुया रक्तङ्कककुम्भी च ॥
कल्पावच खाभिनमश्चिरात्कुर्वते पतिं लक्ष्म्याः ॥
शो वासितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शृङ्ग-
फलः ॥

मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तो-
ऽस्ति ॥ * ॥

गोरीक्षितमेदेन शुभाशुभतत्त्वं यथा, तत्रैव
६२ अध्याये,—

“गवां दीनाः पार्थिवस्त्राशिवाय
पादेभ्यो जङ्घनयश्च रोगान् ॥
नृदुर्बलं कुर्वन्त्यशुपुण्यायतायः
पशुभ्यो तास्तस्करानाखण्डः ॥
अकारणे क्रोधति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय ॥
भृशं निवृत्ता यदि मलिकाभि-
स्तदाशु दृष्टिं सरमात्रजैर्वा ॥
आगच्छन्तो वेषः वभारवेष
संक्षेपन्तो गोदृष्टौ गवां गाः ॥

“आर्माङ्गो वा कुटरोन्मथः प्रहृष्टा
वन्ता गावः क्षुभं हिंसीपि चैवम् ॥ * ॥

“मोक्षं ज्ञात्वादि यथा, वेषः ॥
“मोक्षं ज्ञात्वादि यथा, वेषः ॥

“मोक्षं ज्ञात्वादि यथा, वेषः ॥

३६८
गौः

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्यन्मस्येदं च यः ॥
प्रदक्षिणं कुर्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥”
अभिप्रेतार्थविहिम्बज्जलं तद्धेतुतया आक्षणा-
दपि ॥ * ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ॥
“सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ॥
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ॥
मन्त्रस्य स्मरणदेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥”
भवित्ये ॥

“गामालभ्य नमस्कृत्य लला चैव प्रदक्षिणम् ॥
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तर्षीषा वसुधरा ॥
गवामस्थि न लङ्घिते नृते गन्धेन वर्णयेत् ॥
यावदाप्राति तन्नयं तावन्नयेन युज्यते ॥”
विष्णुः ॥

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ॥
वङ्गमेतन्मङ्गलं पवित्रं सर्वदा गवाम् ॥”
वङ्गं षट्प्रकारम् ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः ॥ सुस्निग्धत्वम् ॥ पित्तक्षेपविबुद्धन-
त्वम् ॥ दृढत्वम् ॥ बलकारित्वम् ॥ पीनसप्रद-
नाशित्वम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ अपूपतत्वम् ॥
गुणत्वम् ॥ वातकषापहत्वम् ॥ * ॥ तद्गन्धगुणाः ॥
पथ्यत्वम् ॥ अत्यन्तवन्धत्वम् ॥ खादुत्वम् ॥ क्षिप्र-
त्वम् ॥ पित्तवातामयनाशित्वम् ॥ मेध्यत्वम् ॥
कान्तिप्रशङ्कपुष्टिवीर्यवृद्धिकारित्वम् ॥ (यथा
च हारीते प्रथमस्थानेऽध्याये ॥

“गवं पवित्रं रसायनं
पथ्यं च कृतं वलपुष्टिं स्यात् ॥
आयुःप्रदं रक्तविकारोप-
त्रिदौषधद्रोमविषापहं स्यात् ॥” * ॥
तद्दधिगुणाः ॥ अतिपवित्रत्वम् ॥ शीतत्वम् ॥
क्षिप्रत्वम् ॥ दीपनत्वम् ॥ बलकारित्वम् ॥ मधुर-
त्वम् ॥ अरोचकवातामयनाशित्वम् ॥ ग्राह्यत्वम् ॥
(यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽध्याये ॥

“अन्धस्त्रादुरसं ग्राहि गुह्यं वातरोगजित् ॥
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्ताभि-प्रोपलत् ॥
क्षिप्रं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्धनम् ॥
वातापहं पवित्रं दधि गवं गुणप्रदम् ॥” * ॥
तद्गन्धेनगुणाः ॥

“गवान् क्षीरपेनं वा तन्नेन सहितमनया ॥
पक्वान् भक्षयेद्वापि गृह्यी तस्य नश्यति ॥”)
तन्मवनीतगुणाः ॥ शीतत्वम् ॥ वर्णबलशुक्रकफ-
रक्षितुलकान्तिपुष्टिकारित्वम् ॥ समधुरत्वम् ॥
संयाहकत्वम् ॥ चक्षुर्हितत्वम् ॥ वातसर्वाङ्गमूल-
कासश्रमसर्वदोषनाशित्वम् ॥ * ॥

तद्दूतगुणाः ॥ कृदात्वम् ॥ धीकान्तिस्तुतिवज-
मेधापुष्टाभिर्दृष्टिशुक्रवयुःस्थौल्यकारित्वम् ॥ वात-
श्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् ॥ विपाके मधुरत्वम् ॥
हृद्यतमत्वम् ॥ बहुगुणत्वम् ॥ (तथा च ॥
“विपाके मधुरं दूतं वातपित्तकषापहम् ॥
चक्षुर्धं ब्रह्मकीर्णं गवं सर्पिर्भोक्षकम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थानेऽध्याये ॥ * ॥

गौः

“गवां प्रब्रूयस्व क्षीरं गुह्यं विट्मि दुर्जरम् ॥
तस्माद्ब्रूयस्वैतं कुर्ये यामं यामाहमेव वा ॥
समुत्तार्य पयो ग्राह्यं तत् पथं दीपनं लघु ॥
विवत्साबालवत्सानां पयो दोषसमीरितम् ॥
शृङ्गं वतुषेकवर्णाया घवलीक्ष्णयोरापि ॥
इच्छादा मासपर्णादा ऊर्ध्वं हृष्टी च या भवेत् ॥
तासां गवां क्षितं क्षीरं द्रव्यं वाग्दतयेव वा ॥
गवां सितानां वातघ्नं क्षणानां पित्तनाशनम् ॥
क्षिप्रं रक्तवर्णानां चीनं हृत्ति कपिलापयः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] पु. (गन्धते कर्मिभिः यद्गदान-
परोपकारादिधर्ममूलककर्मफलैर्यस्मिन् ॥ गम्
+ “गमेर्द्धोः ।” उणां । २ । ६३ । इति अधि-
करणी ङोः ।) खर्गः । (गन्धते ज्ञायते
विषया येन यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणी
कर्त्तरि वा ङोः । किरणसम्पर्केण विना-चाक्षुष-
ज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्मवत्त्वात्
शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रक्षिः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।

“बोधदृष्टीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ॥
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्तसे ॥” * ॥
वचः । इति मेदिनी । गे । १२ । (गन्धते पुण्यवर्जि-
र्यस्मिन् ॥ अधिकरणी ङोः । इच्छापूर्णादिवकाम-
कर्मभिः पुण्यवताचक्रलोकगमनात् तथा-
त्वम् ।) चक्रः । इति विश्वः । (गच्छति प्राप्नोति
विश्वं प्रकाशकालकेन स्वतेजसेति जानाति
सन्धमिति वा । कर्त्तरि ङोः ।) खर्गः । गोमेध-
यज्ञः । इत्यमरटीकायां भागुदीक्षितः ॥ अथभ-
नामौघम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः, [गो] स्त्री, (गन्धते विषयज्ञानं यथा । गम्
+ “गमेर्द्धोः ।” उणां । २ । ६३ । इति करणी
ङोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि
ङोः ।) वायुः । दिक । (गन्धते ज्ञायते चित्ताभि-
प्राप्ते यथा । करणी ङोः ।) वाक । (यथा,
रघुः । ५ । १२ ।

“इच्छायापात्रागुमितथयस्य
रघोरदारामपि गां निश्रम्य ॥” * ॥
गन्धते गन्धतेऽस्मादिति । अधिकरणी ङोः ।)
भुः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
“दुदोह गां स यश्चाय श्रुत्वाय मघवा दिवम् ॥
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥” * ॥
जवे बहुवचनान्तोऽयम् ॥ इति मेदिनी । गे । १२ ॥
जवे एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति
भरतः । (यथा, इन्द्रावनयमके । २ ।

“समिव सृजं गवि श्रेष्ठं
युपधाय क्षपिति यो भुजङ्गविशेषम् ॥
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्मिपंत्वा च सेवितः समकरया ॥”)
माता । इत्येकाक्षरकोषः । (खनामख्याता
मुकदोहिजस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्या । यथा, भाग-
वते । ६ । २१ । २५ ।
“स क्षीरं मुकदोहिजायां ब्रह्मदत्तसमीकृतम् ॥

गौडी

स योगी गवि भार्यायां विवस्वसेनमघातं सुतम् ॥
 “गवि सरस्वत्या भार्यायाम् ॥” इति कश्चित्
 आचष्टे ॥
 गौः, [गो] पुं, स्त्री, (गम्यते ज्ञायते सार्धसुख-
 मनेन । गम् + “गमेर्ङोः ।” उणां । २ । ६३ ।
 इति करणे ङोः । त्वचि जातत्वादेवास्य तथा-
 त्वम् ।) लोम । (गच्छति निवृत्तिमिति ।
 कर्मेरि ङोः । निवृत्तिप्रवणादेवास्य तथात्वम् ।)
 अलम् । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥
 गौत्रिकः, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्वद्गुणो-
 षीलमस्य । यद्वा, गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परि-
 माणार्थं यद्गुणं विद्यते अस्य । गुञ्जा + ठक् ।)
 स्वर्णकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गौडः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये । २ । ७ ।
 “गौडं राहुमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राणा
 पुरी ।
 भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः
 पिता ॥”)
 तद्देशस्थे पुं भूम्नि । इति जटाधरः ॥ तद्देश-
 सीमा यथा, शक्तिसङ्ग्रहमतन्त्रे सप्तमपटले ।
 “वज्रदेशं समारभ्य सुवनेशान्तर्गं शिवे ।।
 गौडदेशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः ॥”
 (देशोऽयं वृहत्संहितायां क्रमेण विभागे पूर्वस्था-
 सुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । ५, ७ ।
 “अथ पूर्वस्थाम् ॥” इत्युक्त्वा
 “उदयगिरि भद्रगौडक-
 पौष्टोत्कलकाश्रमेकलम्बुः ॥”
 इत्युक्तवान् ॥
 पञ्च गौडा यथा, स्कन्दपुराणे ।
 “सारस्वताः काण्वकुञ्जा गौडमैथिलिकौत्कलाः ।
 पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः ॥”
 (गुडस्य विकारः । गुड + अण् । गुडजाते
 आसवे स्त्री च । अस्य गुणा यथा,—
 “वृद्धमृज्जलद्वारो गौडस्तर्पण-दीपनः ॥”
 इति सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
 “श्यामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचक्रकैः ।
 लिप्ते विष्टोऽनिल-कप-ग्रीवपाण्डूद्रापहः ॥”
 इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
 गौडवास्तुकः, पुं, (गौडं गौडदेशं जानः गौडदेश-
 वासिप्रियो वा वास्तुकः शाकविशेषः ।) चिल्ली-
 शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्दे
 २स्य विषया ज्ञेयाः ॥)
 गौडिकं, स्त्री, (गौडं गुडविकारस्तत् कारणत्वेना-
 स्यस्य । “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ ।
 इति ठन् ।) मद्यविशेषः । यथा, “पैष्टिकगौडिक-
 माध्वीकानां पानं सुरापाने कष्टतमम् ॥” इति
 प्रायश्चित्तविवेके देवलः ॥ गुडनिष्पन्नस्येति च ॥
 (पुं, गुडं साधुः । “गुडादिभ्यश्चञ् ।” ४ । १० । ३ ।
 इति ठञ् । इच्छुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 गौडी, स्त्री, (गुडस्य विकारः गुडविकारेण
 सम्पादिता इत्यर्थः । गुड + अण् । स्त्रियां

३७०

गौणचा

डीप् ।) गुडादिकृता सुरा । गुडेर मद इति
 भाषा ॥ (यथा, मनुः । ११ । ६४ ।
 “गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा
 सुरा ॥”)
 तत्पण्यायः । वास्तुकली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अस्या गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधु-
 रत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकान्तिवृत्ति-
 कारित्वम् । दैर्घ्यनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने
 ११ अध्याये ।
 “गौडी कषाया मधुरान्मृशीता
 सन्दीपनी मूलरुचापहन्ती ।
 हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णं
 पाण्डुमयार्शः श्वसनं निवृत्ति ॥”)
 रागिणीविशेषः । सा तु मेघरागस्य पत्नी । इति
 सङ्गीतदामोदरः ॥ (गौडानां गौडदेशवासिनां
 प्रिया ।) कायरीतिविशेषः । यथा,—
 “ओजःप्रसादमाधुर्यं गुञ्जितयभेदतः ।
 गौडवेदभेदाच्चाला रीतयः परिकीर्तिताः ॥”
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 (यथा च साहित्यदर्पणे । ६ । ४ ।
 “ओजःप्रकाशकेवर्णे वैभवं आङ्गुलः पुनः ।
 समासबहुला गौडी—” ॥
 उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः ।
 “सचङ्गलभमितचङ्गगदाभिघात-
 सङ्घर्षितोरुगुलस्य सुयोधनस्य ।
 पुरुषोत्तमस्त्वाह ।
 बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाचरा च
 गौडीया ।
 रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रासोभवाक्या च ॥”)
 गौणः, पुं, (गुणादागता गौणी । तस्या आगतः
 प्रतिबोधितः । गौणी + अण् ।) गौणीवृत्ति-
 बोधितः । यथा, “शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धो
 गुणः तदधीना या लक्षणा सा गौणी तद्व्योगात्
 गौणः ॥” इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्काल-
 लङ्कारः ॥ (असुखे चि । यथा, महाभारते ।
 १२ । ३४१ । ६ ।
 “बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ।
 गौणानि तत्र नामानि कर्मेजानि च कानि-
 चित् ॥”)
 गौणकालः, पुं, (गौणोऽसुखः कालः ।) सुख-
 कालकर्तव्यकर्मकरणयोग्यकालान्तरः । यथा,—
 “यद्वागामिक्रियासुखकालस्याप्यन्तरालवत् ।
 गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ॥
 यद्वेति पञ्चान्तरं प्राक्तनकार्ये मध्यकालवत्
 आगामिक्रियाया सुखकालस्यापि गौणकाल-
 त्वम् । तेन सार्धं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः सन्ध्या-
 कालश्च गौणकाल इत्यर्थः ।” इति मलमास-
 तत्त्वम् ॥
 गौणचान्द्रः, पुं, (गौणोऽप्रधानचान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धि-
 मासः ।) लघुप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः ।
 यथा, जन्माष्टमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।

गौणी

“गौणचान्द्रश्च भाद्रता सुखचान्द्रश्च आवणता ॥”
 अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
 “चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो सुखगौणविभेदतः ।
 गौणः लघुप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त इति ॥”
 गौणी, स्त्री, (गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता ।
 गुण + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) अश्रीतिप्रकार-
 लक्षणात्तमेतलक्षणाविशेषः । यथा,—
 “सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
 सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश भेदिताः ॥”
 (“ताः पूर्वोक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः । सादृ-
 श्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र
 शुद्धानां ‘श्वेतो धावति’ इत्यादीन्युदाहरणानि
 ज्ञेयानि । रुद्राण्युपादानलक्षणा सारोपा गौणी
 यथा, ‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि’ अत्र
 तैलशब्दस्तिष्ठलभक्तेरुत्तरं सुखार्थसुपादायैव
 सार्धपादिस्तेष्वेव वर्तते । प्रयोजने यथा, राज-
 कुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छन्तु ‘एते राजकुमारा
 गच्छन्ति ।’ रुद्राण्युपादानलक्षणा साध्यवसाना
 गौणी यथा, ‘तैलानि हेमन्ते सुखानि ।’ प्रयो-
 जने यथा, ‘राजकुमारा गच्छन्ति ।’ रुद्रौ
 लक्षणा लक्षणा सारोपा गौणी यथा, ‘राजा
 गौडैः कष्टकं शोधयति ।’ प्रयोजने यथा,
 ‘गौर्वीक्षीकः ।’ रुद्रौ लक्षणा साध्यवसाना
 गौणी यथा, ‘राजा कष्टकं शोधयति ।’ प्रयो-
 जने यथा, ‘गौर्वीक्ष्यति ।’
 अत्र केचिदाहुः गोसहचारिणो गुणा जाय-
 मान्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाङ्मो-
 कार्याभिधाने निमित्तीभवन्ति । यदुक्तं, गो-
 शब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाङ्मोकार्थमभिधातुम-
 सामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभि-
 धाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनस्त्यागा-
 भावात् । अन्ये पुनर्गोशब्देन वाङ्मोकार्थं
 नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन
 वाङ्मोकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यग्रे न
 मन्यन्ते । तथाच गोशब्दाद्वाङ्मोकार्थः प्रती-
 यते न वा । आतोऽपि गोशब्दादेव वा लक्षि-
 ताद्वा गुणात् । अविकारभावद्वारा तत्र न
 प्रथमः । वाङ्मोकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात् । न
 द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शब्दे-
 २त्वये प्रवेशासम्भवात् । शब्दो ह्याकाङ्क्षाशब्दे-
 नेव प्रपूयते । न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दा-
 द्वाङ्मोकार्थं न प्रतीयते तदास्य वाङ्मोकार्थस्य
 सामानाधिकरण्यमसम्भवं स्यात् । तस्मादत्र
 गोशब्दो सुखया वृत्त्या वाङ्मोकार्थसहान्वय-
 मलभमानोऽज्ञात्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाङ्मोकार्थं
 लक्षयति । वाङ्मोकार्थज्ञात्वाद्यतिशयबोधनं प्रयो-
 जनम् । इयञ्च गुणव्योगात् गौणी इत्युच्यते ।
 पूर्वा तु उपचाराभिन्नत्वात् शुद्धा । उपचारी
 हि नामाद्यन्तं विसकलितयोः सादृश्यातिशय-
 महिम्ना भेदप्रतीतिरुपगममात्रम् । यथा
 अधिमानवकयोः शुक्लपटयोस्तु नाद्यन्तं भेद-
 प्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्ष्यन्ते ॥”

गौतमी

३७१

गौरः

गौरस

इति साहित्यदर्पणे । २ । १३ ॥) अन्यत् सर्वं लक्षणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 गौतमः, पुं, (गौतमस्य ऋषिर्गोत्रापत्यमिति । “ऋष्यन्वकेति ।” ४ । १ । ११४ । इत्यम् ।)
 सुनिविशेषः । स तु प्रतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
 शास्त्रवशावतीर्णमुद्रमुनिविशेषः । तत्प्रत्यायः ।
 शास्त्रसुनिः २ शास्त्रसिंहः ३ सर्वार्थसिद्धः ४
 श्रीहोदनिः ५ अर्कबन्धुः ६ मायादेवीसुतः ७ ।
 इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ खजित् = श्वेतकेतुः ८
 धर्मकेतुः १० महासुनिः ११ पञ्चज्ञानः १२
 सर्वदर्शी १३ महाबोधिः १४ महाबलः १५ बहु-
 चमः १६ त्रिभुक्तिः १७ सिद्धार्थः १८ शक्रः १९ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य हि गौतमीपुत्रत्वे
 प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये ।
 “ते सान्तर्वहिर्मृगयन्ते । सान्तर्वहिर्मृगयमाणा
 न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परि-
 देवमाना महीतले परिवर्तते स्म राजानं
 शुद्धोदनमेवाह । क्षिप्रं मां महाराज ! पुत्रेण
 सङ्गिनीं कुरुष्वेति ॥” वैवस्वतमन्त्रनरे सप्त-
 र्थोणामन्यतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७।३४—३५ ।
 “अत्रिर्विशिष्टो भगवान् कश्यपश्च महानृषिः ।
 गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥
 तथैव पुत्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मनः ।
 सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥”
 अयमेव तु विंशतिमे द्वापरयुगे वेदव्यासो-
 बभूव । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१
 “अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु ततः परम् ॥”
 कुरुकुलजघतराष्ट्रपाण्डुसुतानामाचार्यः रूपः ।
 गौतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्त्य तथात्वम् । यथा,
 हरिवंशे ३२ । ७५—७६ ।
 “अवस्कन्तं शरस्वते मिथुनं समपश्यत ।
 रूपया तच्च जग्राह शान्तगुर्मुगयाङ्गतः ॥
 रूपः स्मृतः स वे तस्मात् गौतमी च रूपी
 तथा ।
 एते शारङ्गताः प्रोक्ता एते तं गौतमाः स्मृताः ॥”
 सुनिभेदः । स तु एकतद्विदासुनीनां पिता ।
 यथा, महाभारते । ६ । ३६ । ७—८ ।
 “आसन् पर्वयुगे राजन् । सुनयो भ्रातरस्तथः ।
 एकतस्य द्वितस्यैव त्रितस्यैव चतस्रस्तथाः ।
 सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥
 ब्रह्मलोकजितः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
 तेषाम् तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥
 अभवद्गौतमो निवर्तितः पिता धर्मरतः सदा ॥”
 श्यावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥)
 गौतमसम्भवा, स्त्री, (गौतमः सम्भवो यस्याः ।
 यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । सम् + भू +
 णच् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गौतमी, स्त्री, (गौतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण्
 ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥
 मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ ।
 “गौतमीं कंसघाताच्च यशोदानन्दवर्द्धनीम् ॥”)
 राक्षसीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गोदा-

वरी नदी । (यथा, गोः रामायणे । ६ । ७ । २७ ।
 “यो नदीं गौतमीं रम्यां गिरिं पर्यति चार्तुदम् ॥”
 तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
 “पश्चिमाद्रिसमुद्रता गौतमी पुष्पभाषणा ।
 अस्याः प्रीतं जलं वापि कफवातविकारहृत् ॥
 पित्तप्रशमनं बल्यं सूत्रदोषविकारहृत् ।
 पुष्पा पयस्विनी वैषा प्रगीता च वरानना ॥
 द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
 आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारहृत् ॥”)
 गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गौत-
 मस्यापत्यं स्त्री । गौतमवंशीयशरङ्गनः कन्या-
 त्वादस्यास्तथात्वम् । रूपी । सा तु द्रोणस्य
 भार्या अश्वत्थाम्नो माता च । यथा, महा-
 भारते । १ । १३१ । २३ ।
 “अलभतु गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च ॥”
 गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
 वते । १२ । ६ । ४० ।
 “गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्वधरः सेवितः ॥”)
 गौधारः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । “आरगुदी-
 चाम् ।” ४ । १ । १३० । इति आरकः ।)
 गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ गोधा
 इति स्थातः ॥
 गौधेयः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । “शुभादिभ्यश्च ।”
 ४ । १ । १२३ । इति टक् ।) गोधिकात्मजः ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥
 गौधिरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । “गोधाया
 ट्क् ।” ४ । १ । १२६ । इति टक् ।) गोधि-
 कात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥
 गौरं, स्त्री, (गुरते चित्तं यः । गुर श ड उद्य
 मने + हलश्चेति घञ् । ततः स्वार्थ अण् । यद्वा,
 गवते इति । गुड शब्दे + “ऋञ्जेति ।” उणां ।
 २ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
 पद्मकेशरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पद्म-
 केशरशब्देऽस्य विवृतिर्याख्या ॥) कुङ्कुमम् ।
 स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गौरः, पुं, (गवते अयत्तं शब्दयतीति । गुड शब्दे
 + “ऋञ्जेति ।” उणां । २ । २८ ॥ रन्प्रत्ययेन
 निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्पः ।
 (“गौरस्तु सर्पः प्राज्ञेः सिद्धार्थे इति कथ्यते
 सर्पस्तु रसे पाके कटुस्त्रिगुणः सतिक्तकः ॥
 तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ।
 रघोहरो जयेत् कण्ठं कुष्ठं कोष्ठमिग्रहान् ॥
 यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 चन्द्रः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ घवट्टः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गोरो इति भाषा ।
 तद्वर्णकरणीवर्धं यथा,—
 “कुष्माकृन्नालचारस्तु सगोमूत्रश्च तत्त्वचः ।
 जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्थानलेन हि ॥
 माहिषिण पुरीवेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ।
 अस्या उद्धर्तनं कुम्भादङ्गौरत्वमीश्वर ! ॥”
 इति मातङ्गे १६४ अध्यायः ॥

श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति चि । इत्यमरः ॥
 (यथा, रामायणे । ४ । ३६ । १४ ।
 “तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः ॥”
 यथा च रघुः । २ । ३५ ।
 “केलासगौरं वृषमातरुचोः
 पादार्पणानुग्रहपूतप्लवम् ।
 अवशिष्टं किङ्करमप्यर्च्यतेः
 कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥”)
 श्रीचैतन्यदेवः । इत्यनन्तसंहिता ॥ (ऋग-
 विशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ ।
 “खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
 एते चैकप्रपाः सन्तः । इदं पञ्चनखान् पश्यन् ॥”)
 गौरः, चि, विशुद्धः । इति मेदिनी । रे । २७ ॥
 गौरचन्द्रः, पुं, (गौरेण तमहेमवर्णेन चन्दयति
 आकाशयतीति । चदि आकादे + णिच् + रन् ।)
 श्रीचैतन्यदेवः । यथा,—
 “लणाश्चैतन्यगौराङ्गी गौरचन्द्रः प्रचीसुतः ।
 प्रभुगौरी गौरहरिर्नामानि भक्तिदानि मे ॥”
 इत्यनन्तसंहिता ॥
 गौरजीरकः, पुं, (गौरः शुक्लवर्णं जीरकः ।)
 शुक्लजीरकः । शादा जीरा इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कण्ठाङ्गा ४
 कणजीरः ५ कणा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकणा ८
 सिताजाजी ९ गौराजाजी १० । अस्य गुणाः ।
 हिमलम् । रुचिकारित्वम् । कटुत्वम् । मधु-
 रत्वम् । दीपनत्वम् । क्षमिविषाधाननाशित्वम् ।
 चक्षुर्हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गौरलक, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वग् यस्य ।)
 इङ्गुदीपनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 गौरवं, स्त्री, (गौरवं साधनत्वेनास्त्यस्य । “अर्घ्यं
 आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । २७ । इत्यच् ।) अभ्यु-
 त्यानम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६४ ॥ (गुरोर्भावः ।
 गुरु + “इगन्ताश्च लघुपूर्वात् ।” ५ । १ । २३१ ।
 इण् ।) गुरुत्वम् । इति सप्तशतिका ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । १६३ । १८ ।
 “शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥”
 उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ ।
 “शुश्राव तेभ्यः प्रभवादित्तं
 स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥”
 आदरः । यथा, कुमारः । ३ । १ ।
 “प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
 प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥”)
 गौरवितः, चि, (गौरवं सञ्ज्ञातमस्येति तार-
 कादित्वादितच् ।) अयं । तत्पर्यायः । आश्व-
 मित्रः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 गौरशाकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकोऽस्येति ।)
 मधुकटुचविशेषः । इति जटाधरः ॥
 गौरसर्पः, पुं, (गौरासाँ सर्पस्येति कर्म-
 धारयः ।) श्वेतसर्पः । (यथा,—
 “रघोन्नः सर्पः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्पः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 तत्पर्यायः । अनदाः २ सिद्धार्थः ३ भूतनाशनः ४

कटुल्लेहः ५ यज्ञः ६ कण्डः ७ राजिका-
फलः ८ तीक्ष्णकः ९ दुराधर्षः १० रक्षोघ्नः ११
कुडनाशनः १२ सिद्धप्रयोजनः १३ सिद्ध-
साधनः १४ सितसर्षपः १५ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातरक्तग्रह-
त्वग्दोषविषभूतत्रगनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्यत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
कफरक्तः कण्डकुष्ठकोटलमिनाशित्वम् । रक्त-
पित्ताग्निवर्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (परि-
माणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १३३ ।
“वसरेणवोऽथै विज्ञेया लिप्तेका परिमाणतः ।
ता राजस्रपस्तिमस्ते त्रयो गौरस्रपाः ॥”)
गौमुखं, स्त्री, (गौरः मुखः अतएव सु प्रोभनो
वर्णं यस्य ।) पत्रशाकविशेषः । तत्तु चित्र-
कूटदेशे प्रसिद्धम् । तत्पर्यायः । स्वर्णम् २
सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ ह्रस्वम् ६
गन्धशाकम् ७ कटुश्चङ्गलम् ८ चूर्णशाकाङ्कः ९ ।
अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । कफपित्तज्वर-
दाहहृत्पित्तभ्रान्तिरक्तश्रमनाशित्वम् । पथ्यत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरा, स्त्री, (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौर-
शब्दस्य ग्रहणात् अथ विशुद्धार्थपरत्वे टाप् ।)
गौरी । इति द्विरूपकोषः ॥
गौराङ्गः, पुं, (गौरं तमकाचनवर्णं अङ्गं कथेवरं
यस्य ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा —
“गौराङ्गं गौररीप्राङ्गं पठेत् स्तोत्रं क्षताञ्जलिः ।
बन्धगोपसुतश्चैव नमस्यामि गदायुजम् ॥”
इति जज्ञजामले चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तवः ॥
अपि च क्षणजामले ।
“गौराङ्गो नादगम्भीरः स्वनामान्तलालसः ॥”
गौरार्द्रकः, पुं, (गौरवर्णं आर्द्रक इव ।) स्यावर-
विषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥
गौरास्यः, पुं, (गौरं शुक्लवर्णं आस्यं मुखं यस्य ।)
क्षणावानरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरिका, स्त्री, (गौर्यैव । गौरी + स्वार्थे कन् ।
ह्रस्वञ्च ।) अष्टवर्षाया कन्या । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
गौरिलः, पुं, (गौरवर्णोऽस्यास्तीति । गौर +
बाहुलकादिलच् ।) श्वेतसर्षपः । लौहचूर्णम् ।
इति मेदिनी । ८७ ॥
गौरी, स्त्री, (गौर + “विज्ञौरादिभ्यश्च ।” ४ । १ ।
४१ । इति डीष् ।) पार्वती । (यथा, रघुः ।
२ । २६ ।
“गौरीगुरोगङ्गरमाविवेश ॥”
पार्वती किल गौरीरुपां पीठस्थाने कान्यकुब्जे
विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ५८ ।
“गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयपार्वते ॥”
असञ्जातरजः कन्या । (सा तु अष्टवर्षवयस्क-
कन्यका । यदुक्तं स्मृतौ ।
“अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥”
तथा च महाभारते । १ । २२२ । ४७ ।
“स्त्रोणां सङ्घसं गौरीणां सुवैद्यानां सुवर्चसाम् ॥”)

हरिद्रा । दारुच । गौरीचना । प्रियङ्गु-
वृक्षः । वसुधा । नदीविशेषः । (यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । २५ ।
“वस्तुं सुवर्णां गौरीश्च किमुना सहिरण-
तीम् ॥”
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ४६ ।
“गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥”)
वरुणभार्या । इति मेदिनी । रे । २८ — २९ ॥
सूर्यवंशीयप्रसेनजिह्वाभार्या । यथा, —
“लेभे प्रसेनजिह्वायां गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिप्रेस्ता तु सा भर्ता नदी वै बाहुदाभभवत् ॥”
इति हरिवंशः ॥
बुद्धशक्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ मञ्जिष्ठा ।
श्वेतद्रव्या । मञ्जिष्ठा । तुलसी । सुवर्णकदली ।
आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागिणी-
विशेषः । सा तु मालवरागपत्नी । तस्या रूपं
यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुमुख-
लक्ष्मीः ।
राज्ञी दाडिमबीजं दधती कौरानने गौरी ॥”
(केवाचित् मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी ।
यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये । ३३ ।
“तोडो खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभातथा ।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः ॥”
केवाचित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी । यदुक्तं
तत्रैव रागाध्याये । १४ ।
“मालश्री त्रिवली गौरी केदारी मधुमाधवी ।
ततः पाद्माङ्किका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥”
अस्या रागदेला तृतीयप्रहरात् परं अर्द्धरात्रा-
वधिः ॥)
गौरीजं, स्त्री, (गौर्या जायते इति । जन् + ङः ।)
अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरीपुत्रः, पुं, (गौर्याः पुत्रः ।) कार्तिकेयः ।
इति हज्जालुधः ॥
गौरीपुष्पः, पुं, (गौरीप्रियं पुष्पमस्य ।) प्रियङ्गु-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौरीललितं, स्त्री, (गौरीव हरिद्रव ललितम् ।
पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम् ।) हरितालम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
गौरुतल्पिकः, पुं, (गुरुतल्पं गुरुशय्यां गुरुपत्नी-
मित्यर्थः गच्छतीति । “गच्छतौ परदार-
दिभ्यः ।” ४ । ४ । १ । इत्यस्य वार्त्ति इति
ठक् ।) गुरुपत्नीगामी । इति प्रायश्चित्तप्रक-
रणे धर्मशास्त्रम् ॥
गौलिकः, पुं, (गुडे साधुः । गुङ् + ठक् । अस्य
लत्वम् ।) सुष्ककटुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौल्यं, स्त्री, (गुडस्य भावः । गुङ् + ल्यप् । अस्य
लत्वम् ।) मधुरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौशतिकाः, त्रि, (गोशतमस्यस्तीति । गोशत +
“एकगोपूर्वात् ठक् निबन्धम् ।” ५ । २ । ११८ ।
इति ठक् ।) गोशतखामी । इति आकरयम् ॥
याहार एक शतगव आह्वे इति भाषा ॥

गौडीनं, स्त्री, (पूर्वं भूतं गोष्ठम् । गोष्ठ +
“गोष्ठात् खच् भूतपूर्वम् ।” ५ । २ । १८ । इति
खच् ।) भूतपूर्वकगोस्थानम् । इत्यमरः । ३ ।
१ । १३ ॥ पूर्वैर गोठ इति भाषा ॥ (यथा,
भट्टिः । ४ । २१ ।
“तासुवाच स गोष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ॥”)
ग्रथ, इ ड जैष्ठ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
आत्म-व्यक्त-सक्तं च-सेट् ।) रेफयुक्तः । जैष्ठ्य-
मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । इ, कर्मणि
ग्रथ्यते । ड, ग्रथ्यते काङ् कुटिलं स्यादित्यर्थः ।
ग्रथ्यते लता वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
ग्रथितं, त्रि, (ग्रथ्यते स्म इति । ग्रथ्य ग दर्भे + क्तः ।
ततो न लोपः ।) हतग्रथनम् । गंधा इति
भाषा । तत्पर्यायः । ग्रथितम् २ ह्रस्वम् ३ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥ गुम्फितम् ४ । (यथा,
रघुः । ८ । ३४ ।
“कुसुमैर्यथितामपार्थिवैः
सज्जमातोद्य शिरोनिवेशिताम् ॥”)
आक्रान्तम् । हिंसितम् । इति मेदिनी । ते ।
१०६ ॥
ग्रथ्य, कि ग दर्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पत्ते भ्रा-क्रां च-परं-सक्तं-सेट् ।) रेफयुक्तः ।
दर्भे ग्रथनम् । कि, ग्रथ्ययति ग्रथयति । ग,
ग्रथाति मालां मालिकः । ग्रथ्यसुगृहयितुं हृद-
येश्च । इति माघे चिन्त्यम् । इति दुर्गादासः ॥
ग्रथ्यः, पुं, (ग्रथ्य ग दर्भे + भावे घञ् ।) गुम्फः ।
ग्रथना । धनम् । (ग्रथ्यते विरच्यते इति । ग्रथ्य
+ कर्मणि घञ् ।) शास्त्रम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । ८० ।
“ग्रथ्यग्रथ्यं तदा चक्रे सुनिर्गटं कुतूहलात् ॥”)
हानिग्रहार्थनिर्मितिः । अनेष्टुपकन्दः श्लोकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रथकर्ता, [ऋ] त्रि, ग्रथं करोतीति । क्त + लृच्-
प्रत्ययः । ग्रथकारः । पुस्तककारकः । शास्त्रकृत् ॥
ग्रथकुटी, स्त्री, (ग्रथस्य कुटी यद्वादिस्थानम् ।)
लेखस्थानम् । इति चिकित्सकशेषः ॥
ग्रथनं, स्त्री, (ग्रथ्य + भावे लृट् ।) गुम्फनम् ।
ग्रथना । तत्पर्यायः । सन्दर्भः २ रचना ३ ।
गुम्फः ४ ग्रथनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । १ । ३१७ ॥
ग्रथना, स्त्री, (ग्रथ्य + भावे युच् । स्त्रियां टाप् ।)
ग्रथनम् । इति सुगवोद्यम् ॥
ग्रथ्यः, पुं, (ग्रथ्य ग सन्दर्भे + “खनिकव्यञ्जसि-
वसिवनिसिञ्चनियन्त्रिचरिभ्यश्च ।” उणां । ४ ।
१३६ । इति भावकरणादौ यथायथं इः ।)
वशादिसन्धिः । गौटि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पर्व २ परः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥
काङ्कसन्धिः ४ । (यथा, आर्यासप्तशतीम् । १६८ ।
“इचोरिव सुन्दरि ! मानस्य ग्रथिरपि काङ्कः ॥”)
भद्रतुला । हितावली । पिण्डाशुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अन्वोन्वाध्यायः । भाषापाशः ।
यथा, भागवते । १ । २ । २१ ।

ग्रन्थिः

“भिद्यते हृदयग्रन्थिश्चिकित्सकं सर्वसंशयाः ॥”
कौटिल्यम् । ग्रन्थिपर्यवृत्तः । (यथा, चरके
सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।

“मनःशिला त्वक्कुटजात् सकुष्ठः
सलोमशः सैङ्गजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥”

बन्धनम् । रगभेदः । इति मेदिनी । ये । ६ ॥
तस्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः ।

“वातादयो मांसमस्त्वक्प्रदुष्टाः
सन्ध्य मेदाश्च तथा शिराश्च ।
उत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥”

तस्य वातिकरूपं यथा,—

“आयस्यते वृश्चति तुद्यते च
प्रभ्रंश्यते मथ्यति भिद्यते च ।
हृष्यो नृदुर्बलतिरिवाततश्च
भिन्नः सवेष्टानिलजेऽसमश्चम् ॥”

पैत्तिकरूपं यथा,—

“दंष्ट्रते धूप्यति चुप्यते च
पापयते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्
भिन्नः सवेष्टुष्णमतीव चासम् ॥”

श्लेष्मिकरूपं यथा,—

“श्रीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकृष्टः
पावाणवत्संज्ञनोपपन्नः ।
चिराभिष्टब्धश्च कफप्रकोपा-
द्भिन्नः सवेष्टुष्णमथ पूथम् ॥”

(अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—

“कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांससगमलाः ।
उत्तोन्नतं यं न्ययं सग्रन्थिर्यथनात् स्मृतः ॥
दोषासमांसमेदोऽस्य शिराव्रणभवा नव ।
ते तत्र वातादायामतोऽभेदान्वितोऽसितः ॥
स्थानात् स्थानान्तरगतिकसाहानिष्टहिमान् ।
नृदुर्बलतिरिवान्द्रो विभिन्नोऽच्छसवत्यस्त्वक् ॥
पित्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पथ्यते इतम् ।
भिन्नोऽसुखं सवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
श्रीतः सवर्णः कक्ष्मान् पक्वः पूथं सवेष्टुधनम् ।
दोमेदुष्टोऽस्य ग्रन्थिर्भवेत्तुस्तु जन्तुषु ॥
शिरामांसश्च संश्लिष्य सखापः पित्तलक्षणः ।
मांसलैर्दूषितं मांसाहारैश्च ग्रन्थिमावहेत् ॥
क्षिणं महान् कठिनं शिरानडं कफाक्षतिम् ।
प्रवृद्धं मेदुरैर्मदोनीतं मांसैः यथा त्वपि ॥
वायुना कुर्वते ग्रन्थिं भ्रष्टं क्षिणं नृदुं चलम् ।
श्लेष्मणुस्थालितं देहस्यष्टद्विचयोदयम् ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्तावत्सितचितं सवेत् ।
आस्थिभङ्गाभिघाताभ्यासुप्ततावगतन्तु यत् ॥
खोऽस्थिग्रन्थिः प्रदानं च सङ्घसाक्षोऽधगाहनात् ।
आयामाह्नि प्रतान्त्रस्य शिराजालं सशोथितम् ॥
वायुः सन्धीश्च सङ्कोच्य वक्रोत्थ विप्रोष्य च ।
निष्कुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुर्वते च शिराग्रयः ॥
अस्त्वक् कृष्णमांसं वा व्रणैः सन्धरवाशिनः ।

३७३

ग्रन्थिः

सार्द्रं वा बन्धरहितं ॥ ३७३ ॥ अमाभिद्यतेऽथवा ।
वातासमसुतं दृष्टं संश्लेष्य यथितं व्रणम् ।
कुप्यात् सदाहः कक्ष्मान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥
साध्या दोषासमेदो जा न तु स्थूलखराचलाः ।
मर्मकण्ठोदरस्थाश्च ———— ॥”

इति वाभटेनोत्तरस्थाने २६ अध्याये उक्तम् ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—

“स्वर्णकामूलकचारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथाजुदम् ॥
ग्रन्थिनं यो नश्यति भेषजेन
निष्कास्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिप्रकोने हृतेन वेदो
व्रण्येन चाग्रेण च सचिकित्सते ॥”

ग्रन्थीदुष्टत्वं पश्चात् प्रयोक्तुं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुज्यते ॥
अन्ये आचार्याः ।” इति भावप्रकाशः ॥
((“ग्रन्थिष्वामेषु कर्षणा यथासं शोफवत् क्रिया ।

हृत्तीचिचक्याप्रीकण्यासिद्धेन सर्पिषा ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामश्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
संस्त्रेयं बहुशो ग्रन्थिं विन्दुदीयात् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तासजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्वं क्षिप्त्वेन स्थितं रक्तैर्मिना दहेत् ।
साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थौ पाटयेदेवमेव च ।
कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तत्रैः फालादिभिश्च तम् ॥
प्रमृदात्तिलादिधनेन च्छ्रं हिगुणवाससा ।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्नेदसि सङ्गते ॥
शिराग्रन्थौ नवे पयं तैलं साहचर्यतया ।
उपनाहोऽनिलहरेर्वैस्त्रिकोऽशिराग्रयः ॥

अङ्गेकदेशेऽनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्वनर्शि-
र्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥
नं शोथितं स्नेहितमधमकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विग्नयेदपक्वम् ।
विपाच्य चोद्धृत्य भिक्कु सकोषं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवचिकित्सते ॥
अदग्ध ईषत् परिशोथितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विद्विम्बम् ।
तस्मादशेषः कुशलेः समन्ता-
च्छेदो भवेद्दीप्य शरीरदेशान् ॥
शोथे हृते पाकवशेन शीर्ष्यत्
ततः चतोत्थः प्रसरेद्विचर्पः ।
उपद्रव तं प्रतिवारयेत्तत्रैः
स्नेहैर्बलेः पूर्वतरेऽप्योक्तैः ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणश्चरया चिकित्सते ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥

अपरा चिकित्सा च यथा,—
“ग्रन्थिष्वामेषु भिन्नविध्या-
च्छोफक्रियायां विहितं विधिः ।

ग्रन्थिः

रक्षेद्दलश्चापि नरस्य नित्यं
तद्रचितं चाभिवर्णं निहन्ति ॥
तेन पिबेत् सर्पिरथो हृथं वा
दत्त्वा वसां वा चिह्नं विदध्यात् ।
अपि हि वातादश्लक्ष्णसिद्धं
वेद्यचतुःस्नेहमयो हृथं वा ॥
हिंसाय रोहिण्यन्तताय भागी
द्योनाकविष्वागुरुक्षणागन्धाः ।
गोजी च पिष्टा सङ्ग तालपत्रा
ग्रन्थौ विधियोऽनिलजे प्रसेपः ॥
स्वेदोपनाहान् विविधैश्च कुप्या-
त्तथा प्रसिद्धानपरीक्ष लेपान् ।
विदार्य वा पक्वमपोक्ष पूथं
प्रक्षाल्य विष्वाकर्कशरेन्तरीयेः ॥
तिलैः सपञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः
संशोधयेत् स्नेहवसं प्रयुक्तैः ।
शुद्धं व्रणं वायुपरोपयेयु-
स्तेन राक्षा सवलास्वितेन ॥
विद्वज्जयन्तीमधुकांस्तलाभिः
सिद्धेन वाचीरसमन्वितेन ।
जलौकसः पित्तहृते हितास्तु
चीरोदकाभ्यां परिधेचनश्च ॥
काकोलिवर्गस्य च शीतलानि
पिबेत् कषायानि सशर्कराणि ।
द्राक्षारसंनेचुरसंन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥
मधूकजम्बूजं नवेतसानी
त्वग्भिः प्रदाहानवचारयेत् ।
सशर्करैर्वा लणमूत्रकण्डे-
र्दिह्यादभीक्ष्णं मृत्तकण्डेऽपि ॥
विदार्य वा पक्वमपोक्ष पूथं
धावेत् कषायेण वनस्यतीनाम् ।
तिलैः सयन्तीमधुकेर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोष्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥
हृतेषु दोषेषु यथाशुपूर्वगा
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसुत्थिते तु ।
स्निग्धस्य विष्वापनमेव कुप्या-
दङ्गुललोहोपलवेणदण्डैः ॥
विककृतारग्वधकाकयन्ती
काकादनी तापसदृक्चक्षुलैः ।
आलेपयेत् पिष्टफलार्कभागैः
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
अमर्मजातं शममप्रयात-
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य ।
दहेत् स्थितं वाह्येण सिद्धकम्पा
सद्यः चतोत्तश्च विधिं विदध्यात् ॥
या मांसकण्डः कठिना दृढत्व-
स्वाध्वे योष्यश्च विधिर्विधिः ।
शस्त्रेण चापाय सुपक्वमाशु
प्रक्षालयेत् पथ्यतमैः कषायेः ॥
संशोधनेऽस्य विशेष्येयुः
चारोत्तरेः चौद्रहतप्रगाढैः ।

ग्रन्थिप

सुहृ च तैलं त्ववचारणीयं
विदुःपाठारजनीविपकम् ॥
मेदः ससुत्ये तिलकल्कादिभं
दक्षोपरिष्ठाद्द्विगुणं पटान्तम् ।
हुताश्रयमेन सुहुः प्रव्या-
होहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रलियं दाव्यमथ लाचया वा
प्रतपया स्वेदनस्य कार्यम् ।
निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो-
दहेत् सुपकत्वयवा विदार्यम् ॥
प्रचात्य सूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः
सुवर्षिकादेर्हरितालमिश्रैः ।
ससेन्धवेः चौद्रघृतप्रगाढैः
चारोत्तरेरेनमभिप्रशोध्य ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेष्टादशेऽध्याये ॥
ग्रन्थिकं, क्ली, (ग्रन्थिभिः कायतीति प्रकाशते इति ।
कै+कः ।) पिप्पलीमूलम् । (अस्य पर्याया यथा,
“ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलसुषणं चटकाशिरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ग्रन्थिपर्णम् । गुग्गुलुः । इति मेदिनी । रे । ६ ॥
ग्रन्थिकः, पुं, (ग्रन्थिभिः पर्वभिः कायतीति ।
ग्रन्थि+कै+कः ।) करीरः । (ग्रन्थिना कौटि-
लेन कायतीति । कै+कः । यद्वा ग्रन्थः
पक्षिकास्यास्तीति ठन् ।) देवज्ञः । (यथा, महा-
भारते । १४ । ७० । ७ ।
“तत्र मन्त्रा नटाश्चैव ग्रन्थिकाः सौख्यशायिकाः ।
सुतमागधसङ्काशाप्यस्तुवंस्तं जनार्दनम् ॥”)
सहदेवाख्यपाखवः । इति मेदिनी । कै । ८२ ॥
(नकुलश्च । इयमास्या तु यदानेन हृद्यरूपिण्या
विराटग्रहे वासः कृतस्तदेव जाता । यथा,
महाभारते । ४ । ३ । २ ।

नकुल उवाच ।

“अश्वत्थो भविष्यामि विराटग्रपतेरहम् ।
सर्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणे ।
ग्रन्थिको नाम नात्रार्हं कर्मेतत् सुप्रियं मम ॥”
ग्रन्थितं, त्रि, (ग्रन्थीते स्म इति । ग्रन्थि+क्तः ।)
ग्रन्थितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥
ग्रन्थिदला, क्ली, (ग्रन्थिर्दलेषु पत्रेषु यस्याः ।)
मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिदूर्वा, क्ली, (ग्रन्थिवहूला दूर्वा । शाक-
पार्थिवादिवत् समासः ।) मालादूर्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिपर्णं, क्ली, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य । ग्रन्थि-
प्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा ।) वृक्षविशेषः ।
गोटियाला इति भाषा । तत्पर्यायः । शुकम् २
वर्षपुष्पम् ३ स्त्रीण्यम् ४ कुङ्कुमम् ५ । इत्य-
मरः । २ । ४ । १३२ ॥ वर्षपुष्पम् ६ वर्धो ७
पुष्पम् ८ वर्धम् ९ शुकवर्धम् १० । इति तट्टीका ॥
स्त्रीण्यकम् ११ कुशपुष्पम् १२ गुल्फकम् १३ ।
इति रत्नमाला ॥ विप्रीणाख्यम् १४ खाराम-
गुल्फकम् १५ वर्षिः १६ शुकपुष्पम् १७ शुक-
वर्धम् १८ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥ ग्रन्थिकम् १९

ग्रन्थिलः

काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२
तैलपर्णकम् २३ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । दौर्गन्धम् ।
लघुत्वम् । कफवातविषम्व्यासकण्डूदौर्गन्धनाशि-
त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य लेपनगुणः ।
रूक्षतालक्ष्मीराक्षसज्वरनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
ग्रन्थिपर्णः, पुं, (ग्रन्थिः पर्वं तत्प्रचुराणि पर्णा-
न्यस्य ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चोरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
ग्रन्थिपर्णा, क्ली, (ग्रन्थिपर्ण+टाप् ।) जतुकालता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिपर्णी, क्ली, (ग्रन्थिपर्ण+गौरादित्वात् ङीष् ।)
गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिफलः, पुं, (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य ।) शाकुरु-
वृक्षः । कपित्थवृक्षः । मदनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
ग्रन्थिमत्फलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति मत्तुप् । ग्रन्थि-
मत् पर्वविशिष्टं फलं यस्य ।) लज्जुचः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिमान्, [तु] पुं, (ग्रन्थिरस्यस्यास्तिन् वा ।
ग्रन्थि+मतुप् ।) अस्थिसंहारकवृक्षः । छाड़-
भाङ्गा इति छाड़ुगोड़ा इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । अस्थिसंहारी २ वञ्चाङ्गी ३ अस्थि-
श्रद्धला ४ । अस्य गुणाः । वातश्लेष्मलमिदनाम-
नाशित्वम् । अस्थियोक्तृत्वम् । उष्णत्वम् । सारक-
त्वम् । अन्नरोगपित्तकारित्वम् । रूक्षत्वम् ।
खादुत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । पाचनत्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ रत्नमालोक्तपर्याया राज-
वल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रव्याः ॥
(ग्रन्थियुक्ते, त्रि । यथा, कुमारे । ३ । ४६ ।
“कण्डप्रभासङ्गविशेषनीला
लघुत्वत्तं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥”)
ग्रन्थिमूलं, क्ली, (ग्रन्थिमूले यस्य ।) गृञ्जनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिमूला, क्ली, (ग्रन्थिवहूला मूलं यस्याः । शाक-
पार्थिवादित्वात् समासः ।) मालादूर्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिलं, क्ली, (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य । ग्रन्थि+
दिभ्यश्च ।) ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) पिप्पली-
मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
ग्रन्थिलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति । “सिन्धु-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) विककृतवृक्षः ।
वँदचि इति भाषा । (पर्यायोऽस्य यथा,—
“विककृतः सुवाटचो ग्रन्थिलः खादुकवृक्षः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी आध्रपादपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
करीरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३७, ७७ । तण्डु-
लीयशकम् । इति भाषा । पिङ्गालुः । चोरक
नामगन्धद्रव्यम् । विककृतवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि । इति मेदिनी । कै । ८५ ॥

ग्रहः

(यथा, व्याख्यासप्तशत्याम् । ५०० ।
“रोवेणैव मया खलि । वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि
कठिनोऽपि ।
अजुतामनीयतायं सदाः स्वेदेन वंश इव ॥”)
ग्रन्थिला, क्ली, (ग्रन्थिल+टाप् ।) भद्रमुक्ता ।
(भद्रमुक्ता शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)
मालादूर्वा । गण्डदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रन्थिवर्धो, [न] पुं, (ग्रन्थिभिर्वर्धते वेर्धते इति ।
वृह वृधौ+णिनिः ।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
ग्रन्थिहरः, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति परकृत-
कठिलतां कार्यकठिलतां वा विभेदयतीत्यर्थः ।
ग्रन्थि+हृ+अच् ।) अमात्यः । मन्त्री । इति
त्रिकाशेषः ॥
ग्रन्थीकं, क्ली, (ग्रन्थिभिः कायतीति । ग्रन्थि+
कै+कः ।) निपातनात् दीर्घत्वम् ।) ग्रन्थिकम् ।
पिप्पलीमूलम् । इति द्विरूपकोष्ठः ॥
ग्रस, उ ड भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भौ-
व्यात्म-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । उ, ग्रसित्वा
ग्रस्वा । ड, ग्रसते । हिमाशुमाशु ग्रसते
इति भाषा । इति दुर्गादासः ॥
ग्रस, कि ग्रासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पक्षे भौ-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । कि,
ग्रासयति फलं लोकः । ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्ण-
चक्रं विहाय । इमं ग्रहणे पठन्ति केचित् ।
इति दुर्गादासः ॥
ग्रस्तं, त्रि, (ग्रस्यते स्म इति । ग्रस+क्तः । “यस्य
विभाषा ।” ७ । २ । १५ । इति इङभावः ।)
लुप्तवर्णपदम् । असम्पूर्णवाक्यम् । सुक्तम् ।
(यथा, रामायणे । २ । ४२ । १२ ।
“राज्ञो नातिवभौ रूपं ग्रस्तस्त्रीशुमतो यथा ॥”)
खादितम् । इत्यमरः । १ । १ । ६ । २० ॥ (आक्रा-
न्तम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । २४४ ।
“दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथपि वा ॥”)
ग्रह, ग ज ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (व्या-
उभं-सकं-सेट् ।) ग ज, ग्रहाति ग्रहीते । इति
दुर्गादासः ॥
ग्रह, ऊ कि आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-पक्षे भौ-परं-सकं-सेट् ।) ऊ, अग्रहोम्
अग्राचीत् । कि, ग्राहयति ग्रहति । एष ज्ञादि-
रेव मन्यते तच्चाप्यात्मनेपदी एव । इति दुर्गा-
दासः ॥
ग्रहः, पुं, (ग्रहाति गतिविशेषानिति । यद्वा,
ग्रहाति फलदाहत्वेन जीवानिति । ग्रह+
“विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ । इति पक्षे
अच् ।) सूर्यादिनव । यथा । रविममङ्गल-
बुधशुक्रशनिशुक्रशिराहुकेतवः । (यदुक्तम्,—
“सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि शुक्रशनिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः ॥”
“लोकानन्द्रीन् खरान् धातून् सुनीन् ह्रीपान्
ग्रहानपि ।
समिधः सप्त सङ्गताः सप्तजिह्वा हविर्भुजः ॥”

ग्रहः

इत्यनेन यद्वायां यत् सप्तलसुक्तं तत् वराह-
मतादुर्वारेणैवययम् । एतेन राहुकेलोर्गहत्वं
सर्वं नाद्रियन्ते इति सूचितम् ॥) तेषामष्टधा
गतिर्यथा । वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३
मन्दा ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्र-
तरा ८ । इति ष्योतिषम् ॥ तेषां ध्यानानि यथा ।
तत्र सूर्यस्य ध्यानम् ।

“क्षितिर्धनं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम् ।
पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्तान्धवाहनम् ॥
शिवधिदेवतं सूर्यं वज्रप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
सोमस्य ध्यानम् ।

“सोमस्य वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सितारम् ।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
दशाक्षं श्वेतपद्मस्यं विसिन्धोमाधिदेवतम् ।
जलप्रत्यधिदेवस्य सूर्यास्यमात्रयेतथा ॥” * ॥
मङ्गलस्य ध्यानम् ।

“आवर्ण्यं क्षितिर्धनं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गुलम् ।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वक्रमाश्चक्रितवराभयगदाकरम् ।
आदिवाभिमुखं देवं तद्वदं व समाकुर्येत् ॥
स्कन्धाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
बुधस्य ध्यानम् ।

“मागधं द्वादशाङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम् ।
वामोर्ध्वक्रमाश्चक्रितवराभयगदाकरम् ॥
सूर्यास्यं सिंहास्यं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाकुर्येत् ।
नारायणाधिदेवस्य विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
बृहस्पतेः ध्यानम् ।

“द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवस्य बृहज्जुलम् ।
ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्यं चतुर्भुजम् ॥
दक्षोर्ध्वदक्षवरदकरकादङ्गमाकुर्येत् ।
ब्रह्माधिदेवं सूर्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
शुक्रस्य ध्यानम् ।

“शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवस्य नवाङ्गुलम् ।
पद्मस्यमाकुर्येत् सूर्यसुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
सदाक्षवरदकरकादङ्गहस्तं सिताम्बरम् ।
शक्राधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
शनिध्यानम् ।

“सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
कृष्णं लम्बाम्बरं यशगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
तदंदायवरं मूलधनुर्हस्तं समाकुर्येत् ।
यमाधिदेवतं प्राजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
राहोर्ध्यानम् ।

“राहुं मलयजं शूद्रं पेटेरीं द्वादशाङ्गुलम् ।
कृष्णं लम्बाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाकुर्येत् ॥
चतुर्बाहुं खड्गवरमूलचर्मकरतथा ।
कालाधिदेवं सूर्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥” * ॥
केतुर्नां ध्यानम् ।

“कौशङ्गीपं केतुगर्भं जेमिनीयं बृहज्जुलम् ।
धूम्रं यशगतं शूद्रमाकुर्येद्विजताननम् ॥
कर्मस्य धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा ।
चित्रगुप्ताधिदेवस्य ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥”
इति ग्रहयागतत्वं ॥

ग्रहः

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिष्व यथा,
“पूर्वं सुमदनायास्तु ब्रह्मचैवस्य पश्चिमे ।
महाक्षेत्रं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः ॥
भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्वे सुराः स्थिताः ।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मैश्वर्यगदायः ॥
तदा तत्पात्रये शैले श्रीसूर्योऽपि यवस्थितः ।
त्रिमोता नाम तस्यास्ति नदी पूर्वदिशि स्थिता ॥
कापोतं करणं पञ्चादयस्य कुण्डद्वयं स्थितम् ।
कापोतकुण्डे विधिवत् स्नात्वा करणकुण्डके ॥
तत्पात्रेण समारुह्य संपूज्य च दिवाकरम् ।
सहदेव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति ॥
सूर्यरश्मिसमुद्भूत ! कापोत ! करणान्वत ! ।
पुण्यतोय ! महाघोरं पापं कापोत ! मे हर ! ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे ।
करणं समपश्येत् तत्पात्रेणैव रविं यजेत् ॥
त्रिविधं ब्रह्मबीजम् सहस्रपदमन्त्रतः ।
रश्मयेति चतुर्थमन्त्रं देवतायाः शुभेस्ततः ॥
अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादित्यस्यातिकामदम् ॥”
ध्यानं यथा,—

“पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमतुतिः ।
सप्तान्धः सप्तरेणुश्च दिभुजो भास्करः सदा ॥
वत्सलं मङ्गलं चास्य अष्टपत्रसमन्वितम् ।
अङ्गहादङ्गलौनाम्बु हृदादीनां तथा च घटं ॥
अङ्गमन्त्रेण संयुक्तं उपात्तयो वद्विषंयुतः ।
सर्वव्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्वफलप्रदः ॥
हृच्छिरस्तु शिखावर्णनेत्रास्योदरपृष्ठतः ।
वाङ्मोः पागयोर्जङ्गयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत् ॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु ।
क्रमश्चोत्तरतन्त्रोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्तितः ॥
विसर्जनं तथैशान्यां विद्याया दलप्रत्ययः ।
निर्भाल्यधुगुयचण्डो माठराद्यास्तु पाठ्यः ॥
बीजमुत्तरतन्त्रस्य पूर्वतः प्रतिपादितम् ।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम् ॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः ।
सुखी श्रेष्ठे ततो गच्छेद्भास्करस्यालयं प्रति ॥१॥”

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥

“पूर्वं वायुगरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः ।
त्रिकोणस्तान्त्रसंकाशकूर्चं चन्द्रमण्डलम् ॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम् ।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
अद्यापि प्रतिदर्शं तु पञ्चतं तं निशापतिः ।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभिश्चाश्वभिर्युतः ॥
तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकुण्डाकृतं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमनुते ॥
स्वर्गादवभृत्तच्छत्रः कामाख्यासंवने यदा ।
तदा तदभिसङ्घातनिःश्वास्तोयराशयः ॥
तेस्तोत्रैर्ज्वांसवः कुण्डमकरोद्विन्दुचन्द्रयोः ।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि ॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्डं महोदधे ।
सुधासवनं खात्वा त्वं चन्द्रं कलुषं हर ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रपायसि ।
चन्द्रकूर्चं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः ॥

ग्रहः

अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य चायते ।
परत्र चन्द्रभवनं भिक्षां याति परं पदम् ॥”
ध्यानं यथा,—
“श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाक्षो हेमभूषितः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च सार्णयो वरदः प्रशो ॥२॥
पूर्वस्यां कर्पटाख्यातु शैलाक्षि च इति स्मृतः ।
यः पूर्वभागान्तोऽभूद्दिश्यामेवो यवस्थितः ॥
पीठस्य ब्राह्मण्यवस्तु अर्ध्याक् पञ्चत उच्यते ।
तस्मिन् वसन्ति सततं यद्वा राजन् ! यथेच्छया ॥
तत्र तान् पूजयेद्यस्तु स नाप्रोत्थापदं कश्चित् ।
रूपं मन्त्रश्च सूर्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम् ।
सप्तानामितरेषाम्बु मन्त्रं रूपं प्रदुष्य मे ॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिमांश्च गदाधरः ।
चतुर्भुजो मेघरथो वरदो मङ्गलो मतः ॥ ३ ॥
पीताम्बरधरः शूली पीतामाल्याशुलेपनः ।
खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥ ४ ॥
स्वर्गगौरः पीतवासाः स्वर्गपङ्कजसंस्थितः ।
मार्ता कमण्डलुं दध्वां वामेन वरदायकम् ॥
चतुर्भुजं सुसम्पन्नं क्षितयेद्देवतीर्थकम् ।
सर्वदेवगणेर्निधं नम्यमानं मनोहरम् ॥ ५ ॥
शुक्लवर्णं शुक्लवर्णं शङ्खनागोपरिस्थितम् ।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुस्तकश्च वराभये ॥
क्रमाद्विधायवामाभ्यां धत्ते देवगुरुः सदा ॥ ६ ॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो यशवाहनः ।
पाशबाणासनधरो ध्यातव्योऽर्कस्तुतः सदा ॥ ७ ॥
कामदेवस्य बीजम्बु मन्त्रं भौमस्य कीर्तितम् ।
दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम् ॥
तन्मन्त्रं शशिपुत्रस्य सर्वकामफलप्रदम् ॥ ८ ॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः ।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्मन्त्रं प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥
विन्दिन्दुसंयुतश्चापि पूर्ववर्णद्वयं पुनः ।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारश्चादिरत्नरम् ॥
प्रान्तवर्गाद्यक्षरान्तु विन्दिन्दुभ्यां समन्वितम् ।
भवेच्छुक्रस्य बीजम्बु सर्वकाममन्दद्विदम् ॥ १० ॥
प्रान्तवर्गाद्यक्षरान्तु चन्द्रविन्दुसमन्वितम् ।
आद्यमन्त्रस्वरोपेतं तद्वेन्दुद्विदंयुतम् ॥
श्वेतेश्वरस्य मन्त्रोऽयं सर्वदेवविनाशनः ॥ ११ ॥
विन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामाद्यक्षर एव वा ।
तेषां सर्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्तितः ॥
शान्तिके पीठिके ह्यथैव भिर्मन्त्रैर्ग्रहाणिमान् ।
पूजयेत् सर्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः ॥
वरदाभयहस्ताश्च खड्गचर्मधरस्तथा ।
सिंहासनगतः कृष्णो राहुधरैः प्रचक्षते ॥ १२ ॥
धूम्रवर्णो विशालाक्षः पुष्करूपी चतुर्भुजः ।
खड्गचर्मगदाबाणपाणिः केतुः श्वासनः ॥ १३ ॥
उपात्तादिद्वादशेण स्वरैश्च सहितः पुनः ।
उपात्तपञ्चमेनेन्दुविन्दुभ्यां सहितायुभौ ॥
मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहोः केतोर्विलोमतः ।
आद्याक्षरं विन्दुमन्त्रा मन्त्रसुक्तं तथैतयोः ॥ १४ ॥
एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान् ।
अभीष्टान् लभते कामाक्षरः शान्तिं तथोत्तमाम् ॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ * ॥

ग्रहः

(अथ ग्रहयुत्यधिकारो यथा,—
 “ताराग्रहाणामन्योन्यैः स्थातां युद्धसमागमौ ।
 समागमः शशाङ्कनं सूर्येणास्तमनं सङ्घः ॥
 शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भविताम्यथा ।
 द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्ययात् ॥
 प्राग्यायिन्धिकेऽतीतो वक्रिणश्चैव समागमः ॥
 ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिप्रसमाहताः ।
 भुक्तान्तरेण विभजेदुल्लोमविलोमयोः ॥
 द्वयोर्वक्रिण्येकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
 लब्धं लिप्तादिकं शोधं गते देयं भविष्यति ।
 विपर्ययादक्रगत्थोरेकस्मिन् घनव्ययौ ॥
 समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगवत्संस्थितौ ।
 विवरं तद्वदुक्तं दिनादि फलमिष्यते ॥
 कृत्वा दिनचपामानं तथा विज्ञेयलिप्तिः ।
 नतोन्नतं साधयित्वा स्वकाङ्क्षयवशात्तयोः ॥
 विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विज्ञेयाद् द्वादशोद्भूतात् ।
 फलं खगलनाङ्गीप्तं स्वदिनाद्विभाजितम् ॥
 लब्धं प्राच्यान्धनं सौम्याद्विज्ञेयात् पश्चिमे घनम् ।
 दक्षिणे पाक्कपाले खं पश्चिमे तु तथा चयः ॥
 सविभयश्चक्रान्तिभागघातः क्षेपलिप्तिः ।
 विकलाः स्वन्दनं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
 नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
 शङ्कोन्नतौ तु चन्द्रस्य दक्षिणादाविदं स्मृतम् ॥
 तात्कालिकौ पुनः कार्यौ विज्ञेयौ च तयोस्ततः ।
 दिक् तुल्ये त्वन्तरं भेदयोगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
 कुजाकिंशामरेयानां त्रिंशद्वर्गवर्द्धिताः ।
 विष्कम्भाच्चक्रकायां भृगोः षष्टिरदाहता ॥
 त्रिचतुःकर्णयुक्ताप्रसक्ते द्विषास्त्रिष्यया हताः ।
 स्पृष्टाः स्वकर्णास्तिथ्याप्रा भवेयुमानलिप्तिः ॥
 ह्यायभूमौ विपर्यस्ते स्वच्छायाये तु दर्शयेत् ।
 ग्रहः स्वदर्पणान्तस्यः शङ्कुपुं सम्पदश्यते ॥
 पञ्च हस्तोच्छ्रितौ शङ्कु यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
 ग्रहान्तरेण विचिन्नावधो हस्तनिखातगौ ॥
 ह्यायकर्णौ ततो दद्यात्कायाग्राच्छङ्कुर्ध्वगौ ।
 ह्यायकर्णायसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
 स्वशङ्कुर्ध्वगौ योनिं ग्रहौ दकतुल्यतामितौ ।
 उल्लेखं तारकास्पर्शान्भेदे भेदः प्रकीर्तयेत् ॥
 युद्धशतविमर्शस्वमंशुयोगे परस्परम् ।
 अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदगुः ॥
 समागमोऽंशादधिके भवतश्च दृढलान्वितौ ।
 अपसव्ये जितौ युद्धे पिहितोऽगुरदोऽभिमान् ॥
 रूक्षो विवर्णा विष्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
 उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयौ यान्येपि यो
 बली ॥
 आसन्नावयुभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
 खलौ द्वावपि विष्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥
 उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयौ ।
 शशाङ्कनैवमेतेषां कुर्यात् संयोगसाधनम् ॥
 भावाभावाद्यलोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
 समार्गगाः प्रयान्येते दूरमन्योन्यामश्रिताः ॥
 इति सूर्यसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारः ॥
 अथ ग्रहाणां राश्विपलकथनं ग्रहभावप्रकाशे

ग्रहः

यथा,—
 “मेघट्टिचक्रयोर्भौमः शुक्रो दृष्टतुलाभृतोः ।
 बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
 स्यात्कीनघन्विनोर्जौवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
 सिंहस्थाधिपतिः सूर्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥”
 अथ ग्रहाणां सुचनीचलकथनं तत्रैव यथा,—
 “रवेर्मेघतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य दृष्टट्टिचक्रौ ।
 भौमस्य मृगश्रकौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
 जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
 तुलामेघौ च मन्दस्य उच्चनीचादुदाहृतौ ॥”
 अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशत्रवमाह तत्रैव ।
 “रवीन्दुभौमगुरवो शत्रुशुक्रशनिराहवः ।
 खस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः
 स्मृताः ॥
 राहुः शत्रोः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपि ।
 हिमांशुबुधयोर्वैरं विषखम्बन्धयोरपि ॥”
 अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव ।
 “प्रभातमिन्दुजगुरु मध्याह्नं रविभूमिजौ ।
 अपराह्णं भार्गवेन्दु सन्ध्या मन्दभुजङ्गमौ ॥”
 अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा,—
 “तिथ्यङ्गदृष्टौ बुधसितौ भौमाकौ योमदर्शिनौ ।
 जीवेन्दु समदृष्टौ च शनिराहू अधोदृष्टौ ॥”
 अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा,—
 “भार्गवेन्दु जलचरौ शनीवौ ग्रामचारिणौ ।
 राहुक्षितिजमन्दार्कान् भ्रुवतेऽरण्यचारिणः ॥”
 अथ ग्रहाणां पितादिधातुज्ञानमाह तत्रैव ।
 “पितं प्रभाकरव्याजौ श्रृङ्गा भार्गवशीतग ।
 शृङ्गुरु समधातु च पवनौ राहुमन्दगौ ॥”
 अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
 “कुजाकौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
 चाराक्षौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सर्पाकंनन्दनौ ॥”
 अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
 “मन्देन्द्रगमौमाः स्रुधातुः सविहभार्गवौ ।
 मूलं जीवश्च सौम्यश्च जीवं प्राहुर्महाधियः ॥”
 अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
 “द्विपदौ भार्गवगुरु भूपुताकौ चतुष्पदौ ।
 पक्षिणौ बुधशरीरौ च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥”
 अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
 “विप्रौ शुक्रगुरु जतौ कुजाकौ मूढ इन्दुजः ।
 इन्दुर्वैशः स्मृतौ खेच्छौ वैहिकेयशनेचरौ ॥”
 अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
 “स्थूल इन्दुः सितः वरुणः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
 वक्त्रं जौ सोमधियगौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥”
 अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
 “रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धियगः कनकद्युतिः ।
 शुक्रपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरधोऽगुः ॥
 मन्दारस्याकंपुष्पस्य समद्युतिरनुष्णगुः ।
 कविरत्यन्तघवलः पणो लघाः शनिस्तथा ॥”
 ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
 “शुक्रे चन्द्रे भवदौघं बुधे स्वर्गमुदाहृतम् ।
 गुरौ रज्जुतं हेम सूर्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
 भौमे चतुः शनौ लौहं राहावर्णानि कीर्तयेत् ।

ग्रहः

धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्यादुदाहृतः ॥
 शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
 रवौ चतुष्पदाङ्गानमिष्टकानिचयो बुधे ॥
 भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वाह्यभूः ।
 अमीभिर्हि युक्तस्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥”
 अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
 “जीवमङ्गलमार्गं खानुशान्तिं पुरुषान् बुधाः ।
 सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्रास्तु योवितः ॥”
 अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
 “युवा कुजः शिशुः सौम्यः शिशुशुक्रौ च मध्यमौ ।
 मन्दमार्गं देवेव्यफणिनः स्वविरा ग्रहाः ॥”
 अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
 “भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रलया इः खदायकाः ।
 शृङ्गुरश्चेतिकरणशुक्राः सुखकराः सदा ॥”
 अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं यदुक्तं
 ज्योतिषे ।
 “रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
 पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
 वर्षमेकं साराचार्यश्चाष्टविंशदिनं भृगुः ।
 शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥”
 ग्रहाणां स्तुत्यादिकानु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 तेषां दशाः तत्फलानि च दशाशब्दे गण्ड-
 पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 अथ नवग्रहयामविधानादि यथा,—
 याज्ञवल्क्य उवाच ।
 “श्रीकामः शान्तिकामो वा दृष्ट्यायुरभिचार-
 वान् ।
 ग्रहयज्ञं समं कुर्यात् ग्रहाच्चेते बुधेः स्मृताः ॥
 सूर्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव दृष्टयतिः ।
 शुक्रः शनेचरो राहुः केतुः कुर्यात् ग्रहांस्तथा ॥
 तावकात् स्पाटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकाङ्गमौ ।
 रजतादयसः सोसात् कांस्यात् वर्णान् निबोधत ॥
 रक्तः शुक्रस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसितः ।
 लघाः लघाः क्रमाद्वर्णा द्रव्याणि तु नमस्ततः ॥
 स्थापयेद्यज्ञवर्णानि होमार्थं प्रलिखेत् पटे ।
 सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
 गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
 कर्पूरास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदेवतम् ॥
 आलार्क्यं इमं देवा अग्निर्होर्वा दिवः ककुत् ।
 उदबुध्यसेति जुहुयादग्निरिव यथाक्रमम् ॥
 दृष्टयतेऽतिथ्यर्थेति सन्वेऽन्नात् परिसृतः ।
 ग्रहो देवीस्ततः काण्डात् केतुं लन्वन्निति क्रमात् ॥
 अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः ।
 औङ्गुलः शमी दूर्वा कुशश्च समिधः क्रमात् ॥
 होतव्या मधुसर्पिर्भ्यो दध्ना चैव समन्विताः ।
 गुह्रीदनं पायसश्च हविष्यं चौरयष्टिकम् ॥
 दध्योदनं हविः पूपाणां च चिचानमेव च ।
 दद्याद्यज्ञक्रमादितान् ग्रहेभ्यो भोजनं ततः ॥
 घेनुः शृङ्गस्थानकान् हेम वासो हयस्तथा ।
 लघ्वा गौरायसम्भवा एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
 यज्ञाः पूष्याः सदा यथाद्राव्यादि प्राप्यतिष्ठन्मू ॥
 इति गार्हपत्ये १०१ अध्यायः ॥

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्शयन्ते ।

ऋग्वेदिनाम्	यजुर्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्ववेदिनाम्
सूर्यस्य	आ कण्णिण रजसा । १।३५।२	आ कण्णिण रजसा । वाः ३३।४३	उदु त्वं जातवेदसम् १।१।१।३।११*
सोमस्य	आ प्यायस्व समेतु ते १।६१।१६	इमं देवा असपन्नम् । वाः ६।४०	सन्ते पर्यासि । वाः १२।११३।
मङ्गलस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिवः ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिवः । वाः १५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिवः १।१।१।३।७
बुधस्य	अग्ने विवस्वतु १।४४।१	उदुध्यस्वामि । वाः १५।५४	अग्ने विवस्वतु १।१।१।४।६
बृहस्पतेः	बृहस्पते परि दीया १०।१०३।४	बृहस्पते अतियदर्थः । वाः २६।३	बृहस्पते परि दीया २।६।३।२।१३
शुक्रस्य	शुक्रं ते अयत् ६।५८।१	अन्नात् परिसुतः । वाः १६।७५	शुक्रं ते अयत् १।१।२।३।३
शनिश्चरस्य	शन्नो देवीरभीष्टये १०।६।४	शन्नो देवीरभीष्टये । वाः ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३
राहोः	कया नश्चित्रः ४।३१।१	काष्ठात् काष्ठात् । वाः १३।२०	कया नश्चित्रः १।२।२।३।५
केतोः	केतुं लग्नमकेतवे १।६।३	केतुं लग्नमकेतवे । वाः २६।३७	केतुं लग्नमकेतवे २।६।३।१२।३
सूर्यादिदेवेष्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्रास्वकं यजामहे । वाः ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७
सोमाधिदेवो- मायाः	गौरीर्ममाय १।१६।४।४।१	ग्रीक्षते लग्नीक्ष । वाः ३।१२२	आपो हि ङा २।६।२।१०।१
कुजाधिदेव- स्कन्दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्दः प्रथमम् । वाः २६।२२	स्योना पृथिवि । वाः ३५।२१
बुधाधिदेवहरेः	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१२७	विष्णोरराटमसि । वाः ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।६
जीवाधिदेव- ब्रह्मणः	त्वमितु सप्रथाः ८।६०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः । वाः २२।२२	त्वमितु सप्रथाः १।१।१।४।८
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विवस्वतः १।७।१०	सजोषा इन्द्रः । वाः ७।३७	इन्द्रमितु देवतातये १।३।२।१।७
शुक्राधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १०।१४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते । वाः ३८।६	आयं गौः पृथिः २।६।१।११।१
राहधिदेव- कालस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वाः १२।३।३	कार्धिरसि सप्तदस्य । वाः १।२८	ब्रह्म जज्ञानम् । १।४।१।३।६
केलधिदेव- चित्रगुप्तस्य	उधो वार्जं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति । वाः ३।१८	चित्र इच्छिष्योः १।१।२।२।२।
सूर्यप्रत्यधि- देवास्य	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधि । वाः २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३
सोमप्रत्यधि- देवजलस्य	अप्सु मे सोमः १।२३।२०	आपो हि ङा । वाः ११।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम् । वाः १२।१२०
कुजप्रत्यधि- देवचितेः	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि । वाः ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम् । तैः आः ७।७।३ भूमे मातर्निधेहि १२।१।६३
बुधप्रत्यधि- देवविष्णोः	सहस्रशीर्षा पुरुषः १०।६०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वाः ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुषः । वाः ३।११
जीवप्रत्यधि- देवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते ६।६।४।२२	इन्द्र आसां नेता । वाः १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६
शुक्रप्रत्यधि- देवशुक्राः	उत्तापथ्यं सुभगे १०।१४।५।२	अदित्ये रात्रासि । वाः १।३०	एकाष्टका तपसे । अः ३।१०।१२
शनिप्रत्यधि- देवप्रजापतेः	प्रजापते न त्वद् १०।१२२।१०	प्रजापते न त्वद् । वाः १०।२०	प्रजापते न त्वद् । वाः १०।२०
राहप्रत्यधि- देवसर्पाणां	आयं गौः पृथिः १०।१८६।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । वाः १३।६	तवेन्द्रिद्रावमम् १।३।२।३।८
केतुप्रत्यधि- देवब्रह्मणः	ब्रह्म जज्ञानम् । वाः १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वाः १३।३	एव ब्रह्मा य ऋत्विजः १।५।२।१।२
			ये दिशामन्तर्देशेभ्यः ४।४०।८

पाठान्तराणि प्रदर्शयन्ते—

* वृक्षमूर्द्धा दिवः १।३।२।४।४

† सोमं राजानम् १।१।२।५।१

‡ बृहस्पते हि १।१।२।४।८

ग्रहः

(अथ ग्रहयुद्धधिकारो यथा,—
 “ताराग्रहाणामन्योन्येऽस्मात् युद्धसमागमौ ।
 समागमः प्रप्राङ्गुनं सूर्येणास्तमनं सङ्गः ॥
 शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा ।
 द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणीस्तु विपर्ययात् ॥
 प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ॥
 ग्रहान्तरकलाः स्वस्वसुक्तिनिप्रासमाहताः ।
 भुक्तान्तरेण विभजेदुल्लोमविलोमयोः ॥
 द्वयोर्वक्रिण्येकस्मिन् सुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
 लब्धं लिप्यादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
 विपर्ययादक्रगद्योरेकस्मिन् घनययौ ॥
 समलिपौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
 विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥
 कृत्वा दिनचपामानं तथा विक्षेपलिपिकाः ।
 नतोन्नतं साधयित्वा स्वकालयवशात्तयोः ॥
 विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विषेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।
 फलं खनतनाङ्गौघं स्वदिनाह्नविभाजितम् ॥
 लब्धं प्राच्यान्ध्यां सौम्याह्निकेपात् पश्चिमे घनम् ।
 दक्षिणे पाक्कपात्वे खं पश्चिमे तु तथा चयः ॥
 सविभयहजक्रान्तिभागज्ञाः क्षेपलिपिकाः ।
 विकलाः स्वष्टणं क्रान्तिकेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
 नक्षत्रेण्ययोगेण ग्रहास्तोदयसाधने ।
 श्रद्धोन्नतौ तु चन्द्रस्य ढक्कमादाविदं स्मृतम् ॥
 तात्कालिको पुनः कार्यो विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
 दिक् तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
 कुजाकिंजामरेण्यानां त्रिंशदह्निर्वर्द्धिताः ।
 विष्कम्भाश्चक्रकायां भृगोः षष्टिरदाहृता ॥
 त्रिंशत्तुःकर्णयुक्तामास्ते विज्ञास्त्रिज्यया हताः ।
 स्फुटाः स्वकर्णास्त्रिज्याप्रा भवेयुर्मानलिपिकाः ॥
 छायाभूमौ विपर्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
 ग्रहः स्वदर्पणान्तस्थः शृङ्गुप संप्रदृश्यते ॥
 पञ्च हस्तोच्छ्रितौ शृङ्ग यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
 ग्रहान्तरेण विक्षेपावधौ हस्तनिखातगौ ॥
 छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायायाच्छृङ्गभृङ्गौ ।
 छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
 स्वशृङ्गभृङ्गौ योनि ग्रहौ ढकतुल्यतामितौ ।
 उल्लेखं तारकास्पर्शाह्निदे भेदः प्रकीर्तयेत् ॥
 युद्धशंसुविमर्हस्वमंशुयोगे परस्परम् ।
 अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदगुः ॥
 समागमोऽंशाधिके भवतश्चिद्वलान्वितौ ।
 अपसवे जितो युद्धे पिहितोऽगुरदीप्तिमान् ॥
 रूक्षो विवर्णा विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
 उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयौ यान्येपि यो
 बली ॥
 आसन्नावपुभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
 स्वल्पो द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥
 उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भागवः प्रायशो जयौ ।
 शशङ्केनैवमेतेषां कुर्यात् संयोगसाधनम् ॥
 भावाभावायलोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
 समागमाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥
 इति सूर्यसिद्धान्ते ग्रहयुद्धधिकारः ॥
 अथ ग्रहाणां राश्वधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे

ग्रहः

यथा,—
 “मेघवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
 बुधः कन्यामिधुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
 स्यान्मीनघन्विनोर्जौघः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
 सिंहस्याधिपतिः सूर्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥”
 अथ ग्रहाणां सुखनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
 “रवेर्मेषतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
 भौमस्य मृगश्रक्चौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
 जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
 तुलामेषौ च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥”
 अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशत्रवमाह तत्रैव ।
 “रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
 खस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः
 स्मृताः ॥
 राहुरथोः परं वैरं गुरुभार्गुरथोरपि ।
 हिमंशुबुधयोर्वैरं विषस्यमन्दयोरपि ॥”
 अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव,
 “प्रभातमिन्दुजगुरु मध्याह्नं रविभूमिजौ ।
 अपराह्णं भार्गवेन्दू सन्ध्या मन्दभुजङ्गमौ ॥”
 अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा,—
 “तियंगुदृष्टौ बुधसिनौ भौमाकौ योमदृष्टिनौ ।
 जीवेन्दू समदृष्टौ च शनिराहू अधोदृष्टौ ॥”
 अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा,—
 “भार्गवेन्दू जलचरौ ज्यौषौ ग्रामचारिणौ ।
 राहुचित्तिजमन्दार्कान् भ्रुवतेऽरग्यचारिणः ॥”
 अथ ग्रहाणां पितादिधातुज्ञानमाह तत्रैव,
 “पितं प्रभाकरप्याजौ श्रृङ्गा भार्गवश्रीतग ।
 जगुरु समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥”
 अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
 “कुजाकौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
 चाराखौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सर्पाकन्दजौ ॥”
 अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
 “मन्देन्दुर्गभौमाः स्युर्धातुः सविहभार्गवौ ।
 मूलं जीवश्च सौम्यश्च जीवं प्राहुर्महाधियः ॥”
 अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
 “द्विपदौ भार्गवगुरु भूपुत्ताकौ चतुष्पदौ ।
 पक्षिणौ बुधश्रीरौ च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥”
 अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
 “विप्रौ शुक्रगुरु ज्ञतौ कुजाकौ शूद्र इन्दुजः ।
 इन्दुर्विशः स्मृतौ खेच्छौ सैहिकेयशनेचरौ ॥”
 अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
 “स्थूल इन्दुः सितः पङ्कः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
 वर्तुलौ सोमधिवर्णौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥”
 अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
 “रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
 सुकपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरथोगुणः ॥
 मन्दारस्याकंपुष्पस्य समद्युतिरनुगुणः ।
 कविरत्नस्तधवलः पण्यो लघ्वः शनिस्तथा ॥”
 ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
 “शुक्रं चन्द्रं भवर्द्राण्यं बुधे खण्डसुदाहृतम् ।
 गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्यं मौक्तिकसुतम् ॥
 भौमे जपुः शनौ लौहं राहावर्णानि कीर्तयेत् ।

ग्रहः

धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्यादुदाहृतः ॥
 शुक्रं चन्द्रं जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
 रवौ चतुष्पदाङ्गानमिरकानिचयो बुधे ॥
 भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वाह्यभूः ।
 अमीभिर्हि बुकस्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥”
 अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
 “जीवमङ्गलमार्गखानुशान्ति पुरुषान् बुधाः ।
 सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्तास्तु योषितः ॥”
 अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
 “युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्यमौ ।
 मन्दमार्गखदेवेव्यफणिनः स्वविरा ग्रहाः ॥”
 अथ ग्रहाणां प्रकृतिसंस्वरूपमाह तत्रैव ।
 “भौममन्दार्कभोगीक्राः प्रकृता इःखदायकाः ।
 जगुरुश्चेत्किरणशुक्राः सुखकराः सदा ॥”
 अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं यदुक्तं
 ज्योतिषि ।
 “रविमार्गं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
 पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
 वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः ।
 शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भातुः सार्द्धवत्सरम् ॥”
 ग्रहाणां स्तुत्यादिकानु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 तेषां दशाः तत्फलानि च दशाशब्दे गण्ड-
 पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—
 याज्ञवल्क्य उवाच ।
 “श्रीकामः शान्तिकामो वा दृष्ट्वायुरभिचार-
 वान् ।
 ग्रहयज्ञं समं कुर्यात् ग्रहाश्चेते बुधैः स्मृताः ॥
 सूर्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव दृष्टव्यतः ।
 शुक्रः शनेचरो राहुः केतुः कुर्यात् ग्रहांस्तथा ॥
 तावकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकाङ्क्षभौ ।
 रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वर्णान् निबोधत ॥
 रक्तः शुक्रस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसितः ।
 लघाः लघाः क्रमाद्वर्णा द्रव्याणि सुनयस्ततः ॥
 स्थापयेद्यज्ञवर्णानि होमार्थं प्रलिखितं पटे ।
 सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
 गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
 कर्पूरास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदेवतम् ॥
 आलक्ष्येन इमं देवा अग्निर्होमं दिवः कर्तुः ।
 उद्बुध्यस्तेति जुहुयादगभिरिव यथाक्रमम् ॥
 दृष्टव्यतेऽतियदर्थेति सर्वेऽन्नात् परिसृतः ।
 शनो देवीस्ततः काङ्क्षात् केतुं लब्धमिति क्रमात् ॥
 अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः ।
 औदम्बरः शमी दूर्वा कुशश्च समिधः क्रमात् ॥
 होतव्या मधुसर्पिभ्यो हव्या चैव समन्विताः ।
 गुह्यौदनं पायसश्च हविष्यं क्षीरयष्टिकम् ॥
 दध्यौदनं हविः पूषाप्सांसं चित्रासमेव च ।
 दद्याद्यज्ञक्रमदेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं ततः ॥
 धेनुः शृङ्गस्तथानङ्गान् हेम वासो हयस्तथा ।
 लघ्वा गौरायसश्वाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
 यज्ञाः पूष्याः सदा यज्ञाद्राज्यादि प्राप्यतिष्ठन् ॥”
 इति गार्ग्ये १०१ अध्यायः ॥

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्शयन्ते ।

ऋग्वेदिनाम्	यजुर्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्ववेदिनाम्
सूर्यस्य	आ कृष्णेण रजसा । १।३५।२	२ । कृष्णेण रजसा । वा. ३३।४३	उदु त्वं जातवेदसम् १।१।१।३।११* विषासहिं सहमानम् १।७।१।२
सोमस्य	आ प्यायस्व समेतु ते १।६।१।१६	इमं देवा असपन्नम् । वा. ६।४०	सन्ने पर्यासि । वा. १२।१२।३।१
अग्निमूर्द्धा	अग्निमूर्द्धा दिवः ८।४।१।६	अग्निमूर्द्धा दिवः । वा. १५।२०	अग्निमूर्द्धा दिवः १।१।१।३।७
वृद्धस्य	अग्ने विवस्वतु १।४।१।२	उद्गुधस्वामे । वा. १५।५४	अग्ने विवस्वतु १।१।१।३।६
वृद्धस्यतेः	वृद्धस्यते परि दीया १०।१०।३।१	वृद्धस्यते अतियदग्ने । वा. २६।३३	वृद्धस्यते परि दीया २।६।३।२।१३
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यतु ६।५।२।१	अन्नात् परिस्रुतः । वा. १६।७५	शुक्रं ते अन्यतु १।१।२।३।३
शनिश्चरस्य	शमोदेवीरभीष्टये १०।६।४	शमो देवीरभीष्टये । वा. ३६।१२	शमो देवीरभीष्टये १।१।१।३।३
राहोः	कया नक्षत्रः ४।३।१।२	काष्ठात् काष्ठात् । वा. १३।२०	कया नक्षत्रः १।२।२।३।५
केतोः	केतुं क्षण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं क्षण्वन्नकेतवे । वा. २६।३७	केतुं क्षण्वन्नकेतवे २।६।३।२०।३
सूर्यादिदेवेष्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्रात्मकं यनामहे । वा. ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७
सोमाधिदेवो- मायाः	गौरीर्मिमाय १।२६।४।४	श्रीक्षते लक्ष्मीक्ष । वा. ३१।२२	आपो हि ङा २।६।२।२।०।२
कुमाधिदेव- स्कन्दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्दः प्रथमम् । वा. २६।२२	स्योना पृथिवि । वा. ३५।२१
बुधाधिदेवहरेः	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।२।७	विष्णोरराटमसि । वा. ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।६
जीवाधिदेव- ब्रह्मणः	त्वमित् सप्रथाः ८।६।०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः । वा. २२।२२	त्वमित् सप्रथाः १।१।१।३।८
शुक्राधिदेवस्य	इन्द्रं वो विवस्वतः १।७।१०	सजोषा इन्द्रः । वा. ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७
शुक्राधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १०।१२।४।२३	यमाय त्वाङ्गिरस्यते । वा. ३८।६	आयं गौः पृथिः २।६।१।२।१।१
राहधिदेव- कालस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा. १२।३।३	कार्धिरसि समुद्रस्य । वा. ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम् । १।३।१।३।६
केत्वधिदेव- चित्रगुप्तस्य	उषो वाजं हि १।४।२।१२	चित्रायसो स्रुति । वा. ३।१८	चित्र इच्छिग्रोः १।१।२।२।२।२
सूर्यप्रत्यधि- देवार्थः	अग्निं दूतं वृणीमहे १।२।२।१	अग्निं दूतं पुरोदधि । वा. २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३
सोमप्रत्यधि- देवजलस्य	अप्सु मे सोमः १।२३।२०	आपो हि ङा । वा. १२।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम् । वा. १२।२२
कुजप्रत्यधि- देवक्षितेः	स्योना पृथिवि १।२२।१।५	स्योना पृथिवि । वा. ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम् । तेः आः ७।७।३ भूमे मातर्निधि १२।१।६३
बुधप्रत्यधि- देवविष्णोः	सहस्रशीर्षा पुरुषः १०।६।०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वा. ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुषः । वा. ३१।१
जीवप्रत्यधि- देवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो मरुतते ६।६।४।२२	इन्द्र आसां नेता । वा. १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।३।६
शुक्रप्रत्यधि- देवशुक्राः	उत्तापथे सुभगे १०।१२।४।२	अदित्ये राक्षसि । वा. १।३०	एकाष्टका तपसे । अः ३।१०।१२
शनिप्रत्यधि- देवप्रजापतेः	प्रजापते न त्वद् १०।१२।२।१०	प्रजापते न त्वद् । वा. १०।२०	प्रजापते न त्वद् । वा. १०।२०
राहुप्रत्यधि- देवसर्पाणाम्	आयं गौः पृथिः १०।१२।६।१	नमोऽस्तु सूर्येभ्यः । वा. १३।६	तवेन्द्रिद्रावमम् १।३।२।३।८
केतुप्रत्यधि- देवब्रह्मणः	ब्रह्म जज्ञानम् । वा. १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा. १३।३	एव ब्रह्मा य ऋत्विजः १।५।२।१।२ ये दिशामन्तर्देशेभ्यः ४।४।०।८

पाठान्तराणि प्रदर्शयन्ते—

* वृद्धादि १।३।२।४।४

† सोमं राजानम् १।१।२।५।१

‡ वृद्धयो हि १।१।२।४।८

ग्रहणं

(ग्रहणे अनुग्रहते अभ्यपपद्यते इति । ग्रह + “ग्रहवृत्तिनिर्गमश्च” ३।३।५८। इति अप् ।) अनुग्रहः । निर्गमः । (यथा, आर्या-सप्तशत्याम् । ४४५ ।

“महति केहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो बहुशः ।

वक्रस्तदपि शनैश्चर इव सखि ! दुष्टग्रहो दयितः ॥”

“दुष्टो ग्रह आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टश्चासौ ग्रह-
चेति विग्रहः” इति तट्टीका ॥) ग्रहणम् ।
(यथा, भागवते । ३।१५।३५ ।

“सद्योहरेरनुचरादुक्तं विभ्यस्तुत-
पादग्रहावपततामतिकान्तरेण ॥”)

रगोदमः । पूतनादयः । ते तु बालग्रहाः ।
(यतेषां नामानि विवरणश्च बालग्रहशब्दे द्रष्ट-
व्याणि ॥३॥) सैहिक्यः । (यथा, रघुः । १२।२८ ।

“सन्ध्याभ्रकपिप्रशस्तस्य विराधो नाम राजसः ।
अतिष्ठन्मार्गमाहृत्य रामस्यन्दोरिव ग्रहः ॥”)

उपरागः । स तु चन्द्रस्यैवोपग्रहणम् । इति
भेदिनी । हे । ३ ॥ (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।

“भञ्जिपादान्तरे राहोः केतोऽत्रा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥”

ग्रहाणां नवसंस्थानेन ग्रहशब्देनापि नवमसंस्था
उच्यते । यथा, देवीभागवते । १।३।३ ।

“चतुर्दशग्रहस्य मातृस्यमादां प्रकीर्तितम् ।
तथा ग्रहसहस्रसु मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।३७ ।
“चन्द्रः सूर्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ॥”)

ग्रहकलोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रस्यैवः कलोलः
विमर्दक इव ।) राहुः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

ग्रहणं, क्री, (ग्रहते इति । ग्रह + भावे लृट् ।)
स्वीकारः । (यथा, हे रामायणे । १।६६।१६ ।

“नशेकुप्येदृशे तस्य धनुस्तोलनेऽपि वा ॥”
आदरः । करः । उपलब्धिः । (यथा, रघुः ।

३।२८ ।
“स वृत्तचलचलकाकपचकैः
अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिप्यथावद्व्यग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनैव समुद्रमाविशत् ॥”)

बन्दी । उपरागः । इति भेदिनी । जे ४५ ॥
(ग्रहणं विषयाः येन । ग्रह + करणे लृट् ।)

इन्द्रियम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति
जटाधरः । अथ सूर्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—

“भञ्जिपादान्तरे राहोः केतोऽत्रा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥

यस्मिन्ने रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः प्रश्री ।
पूर्णिमाप्रतिपत्तयोरौ राहुणा यस्यते प्रश्री ॥

लघापक्षे तृतीयायां मासर्धं यदि जायते ।
ततस्तयोदशे सूर्या राहुणा यस्यते रविः ॥” ५ ॥

ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्मधेनाच्छादनाच्छादन-
कारणं यथा,—

“रविभौमनवांशे तु निरभं यासमादिशेत् ।

३७८

ग्रहणं

बुधसौदिनवांशे तु मलिनं चन्द्रवर्धनम् ॥
गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सवलाहकः ।

प्रशिशुजनवांशे तु प्राट्टकाले महज्जलम् ।
अन्यत्रायत्तभूतौ तौ दृश्येते ह्यादिताम्बरौ ॥” ३ ॥

राहोर्वर्णविशेषे शुभाशुभं यथा, (दृष्टत् संहि-
तायाम् । ५।५३-५८ ।)

“येते चेममुभिर्चं ब्राह्मणपीडाश्च
निर्दिशेदाहौ ।

अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताग्रहत्तीनाम् ॥
हारिते रोगोत्पन्ना ग्रह्यानामीतितश्च विध्वंसः ।

कपिले श्रीधगसत्वस्त्रेहविध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥
अबलकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं दृश्यो विहगपीडा ।

धूम्राभे चेममुभिर्चमादिशेन्मन्ददृष्टिश्च ॥
कापोतावगकपिले श्यामाभे चतुर्थं विनिर्दिशेत् ।

कापोतः शूद्राणां आधिकरः क्षणवर्णश्च ॥
विमलकमलपीताभो वैश्वध्वंसो भवेत् सुभि-
चाय ।

साक्षिग्रहविभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ॥
दृष्ट्वाकाष्ठश्यामे हारिद्रे वापि निर्दिशेन्मरकम् ।

अश्विनभयसम्पदायो पाटलकुसुमोपमो राहुः ॥”
तद्दर्शनविधौ यथा,—

“समाजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे तथा ।
नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् ॥

जन्ममे जन्मराशौ च घटाश्रमगते तयोः ।
चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् ॥

यासदर्शनमात्रेण चार्थहानिर्महद्भयम् ।
जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥

विपत्करप्रत्यरिचिन्तितेषु
वैनाशिकैर्युक्तं तत् किं कर्म ।

सर्वं वृणां निष्फलमेव यस्मात्
ततेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित् ॥”

तत्र कर्तव्यं कर्म यथा,—
“एकारात्रमुपेक्ष्ये राहुं दृष्ट्वा क्षयं नरः ।

पुण्यमाप्नोति कृत्वा च स्नानं आहुं विधानतः ॥
आदिहकिरणैः पूतं पुनः पूतश्च वद्विना ।

जलं याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥
सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं याससमा द्विजाः ।

सर्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः ॥
सर्वस्वेनापि कर्तव्यं आहुं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वन्नास्तु तत् आहुं पङ्के गौरिव सौदति ॥
आपदानमौ तीर्थं च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥
चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं आहुदानजपादिकम् ।

कार्याणि मलमासेऽपि निवर्तयेन्मैत्रिकं तथा ॥
सतीर्थैर्केविधुयासे तन्मुदामनप्रज्वयोः ।

मलदीपां प्रकुर्वन्मो मासर्धादीन् न प्रोषयेत् ॥
चन्द्रग्रहचन्द्रवारे सूर्ये सूर्यग्रहस्तथा ।

चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥
अन्यस्माद्व्यग्रहात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ।

अथवाग्यप्रकारेण पुरश्चरमभ्यस्यते ॥
ग्रहणोक्तस्य सन्दोषा शुचिः पूर्वमुपोषितः ॥

नदां समुद्रगामिण्यां नाभिमाचोदके स्थितः ।

ग्रहणं

यद्वा पुरयोदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः ॥
ग्रहणादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।

अनन्तरं दशांशिन क्रमाहोमादिकं चरेत् ॥
तदन्ते महतीं पूजां कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।

ततो मन्त्रप्रसिद्धार्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् ॥
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यादेवेता च प्रसीदति ।

स्मृतके स्मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
स्नानमात्रं कर्तव्यं दानश्राद्धविवर्जितम् ॥” ३ ॥

नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तत्प्रशान्तिश्च
यथा,—

“यस्मिंश्चिज्जन्मनक्षत्रे ग्रह्यते शशिभास्करौ ।
तज्जातानां भवेत् पीडा ये नराः शान्ति-
वर्जिताः ॥

ग्रहणग्रहपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषशम-
नाय ।

सह शतपुष्पैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनो-
शीरैः ॥”

नाडीनक्षत्राणि च । आद्यदशशोकाष्टादश-
त्रयोविंशपञ्चविंशतयः ॥

“ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा शयसर्पिषा ।
भास्करग्रहणे दद्यान्नाडीदोषोपपीडितः ॥

दृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं
दद्यात् ।

नाद्यादिदोषशान्तिं द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥”
तत्र भोजननिषेधो यथा,—

“चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भागव ।
ग्रहणं भवेत्तत्र तत्पूर्वो भोजनक्रियाम् ॥

नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तुपागते ।
यावत् स्थानोदयस्तस्य नात्रोपात्तावदेव तु ॥

सुक्तिं दद्यात् तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि ॥
सूर्यग्रहे तु नात्रोपात्तं पूर्वं यामचतुर्थयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामोक्तीन् बालदृष्ट्यातुरेऽपि ॥
त्राहं न कीर्त्तयेद्भक्ष राहो राहोश्च स्मृतके ॥”

तत्राशौचं यथा,—
“सर्वेषामेव वर्णानां स्मृतकं राहुदर्शने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वन्त श्वेतमन्त्रं विवर्जयेत् ॥
ग्रहणे श्रावमाशौचं विसृज्य सौतिकं स्मृतम् ।

तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपसृश्य क्रियाक्रमः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३ ॥

अथ ज्योतिर्मते ग्रहणस्वरूपं यथा । राहुः
पृथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमाश्रित्य

रविं यदाच्छादयति तत् यासाख्यम् । किन्तु
रविचन्द्रयोर्न गतिरुपेक्ष्यस्वरूपो यासः ॥ ३ ॥

अथ ग्रहणसम्भावना । अमावस्यावसान-
समये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहुकेतोः

स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यं किंवा दशभागान्तरितो
भवति तदा सूर्यग्रहणम् । पूर्णिमावसानकाले

यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेतोः स्फुटराश्या-
दिभिस्तुल्यः किंवा अयोदशभागान्तरितो भवति

तदा चन्द्रग्रहणं स्यात् ॥ ३ ॥ तस्य गणना-
प्रकारो यथा । अमावस्याशेषेण पूर्णिमा-

वसाने च सूर्यविह्वान्तोत्पन्नगतितागतौ भयः

ग्रहणं

३७८

ग्रहण

ग्रहण

सम्भवराश्यादिस्थौ रविचन्द्रौ कर्तव्यौ । मध्य राहुराश्यादिभिर्भूतः स्फुटराश्यादिस्थौ रविचन्द्रौ कार्यः । अस्मिन् राहुयुक्तरवौ षड्राश्याधिके सति षड्राश्यान् त्यक्त्वा चिंशता पूरितः सन् यदि नवतिभागाधिको भवति तदाश्रीष्टच-श्रता-श्रेष्ठो हीनः कार्यः । अवशिष्टाङ्को द्विःस्थाप्य एकस्मात् द्वाभ्यां हृताङ्कनापरो युक्तः शरो भवति । राहुयुक्तयोर्गो लते मेवादिराशिवटके सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिषटके सति याम्यसंज्ञकः स्यात् ॥ * ॥ चन्द्रराहुमान-ज्ञानम् । पञ्चविंशद्विकलाधिकनवतुल्यसप्तशत-कलामितमध्यचन्द्रमुक्तिः ७६० । ३५ । सा च स्फुटकर्मेणा किञ्चित् कलादिभिर्नूनाधिका वा भवति । तस्याः स्फुटेन्दुमुक्त्वाः सकाशात् हा चत्वारिंशदधिकशतान् १४२ हरणालब्धं चन्द्रस्य मानं स्यात् । पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां हरणालब्धं राहुमानं भवति ॥ * ॥

अथ चन्द्रग्रहणम् ।

राहुचन्द्रयोर्मेलनं मिलितं शरण हीनकरणात् यदवशिष्टं तत् यासो भवेत् शरे सूर्ये सति राहुचन्द्रयोर्मिलितं मानद्वयं यासो भवेत् । शरं धिके यासो न स्यात् ॥ * ॥ चन्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा । षड्-गुणितयासाङ्कात् चतुर्भिश्चतयासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिदण्डादेरङ्गं भवति । तत् पौर्ण-मासीयदण्डादिषु हीनं सत् सार्धकालः । युक्तं सत् सुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादि-कालः स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रमण्डलस्य सार्धादिदिग्ज्ञानम् ।

पूर्वोक्तशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य अग्निर्कोणे सार्धो नैर्ऋतकोणे सुक्तिश्च स्यात् । शरे सौम्ये सति ईशानकोणे सार्धः वायुकोणे मोक्षः । इति चन्द्रग्रहणम् ॥ * ॥

सूर्यग्रहणे अक्षो यथा । स्वदेशविषुवच्छाया द्विः स्थाप्या । एकस्याः षड्प्रतनान्या युक्ता सती भागादियाम्याचः स्यात् ॥ * ॥ सूर्य-ग्रहणोपयोगिनतमाह । दिनाहर्मावस्थयो र्दण्डादीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं स्यात् ॥ * ॥ सूर्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा । द्विगुणनतसमसप्तकखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तर-गुणितशेषात् षटिलब्धयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं अंशादिकं भवति ॥ * ॥ सूर्यग्रहणे फलं यथा । दिनपूर्वपरार्द्धक्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बन-सहितस्फुटरवौ षड्राश्याधिके षड्राश्यान् त्यक्त्वा चिंशता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति तदा अश्रीष्टचरश्रतात् हीनः कार्यः । त्रिगु-णितदण्डालब्धः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणित-शेषात् दण्डालब्धयुक्तः सन् फलं भवति ॥ * ॥

सूर्यग्रहणे नतिर्यथा । अक्षफलयोर्गो नतिः स्यात् षड्राश्यान्ने अक्षफलान्तरनतिः सा फले अधिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या भवति ॥ * ॥ सूर्यग्रहणे शरो यथा । मध्य

राहुसहितः स्फुटरविर्दिगुणितलम्बनखण्डान् नवतुल्यतांश्यादिभिर्दिग्पूर्वार्द्धं रहितः दिनपरार्द्धं सहितः कार्यः एतादृशसंस्काररवौ षड्राश्याधिके षड्राश्यान् त्यक्त्वा इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत् शरः कार्यः । एष स्फुटशरः उभयोः शरनयोर्दिकतुल्यतायां नत्या सप्त यत्तो दिवि-भेदे रहितः कार्यः अन्तरं कार्यं सति यदधिकं तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या ॥ * ॥ सूर्य-मानं यथा । दशानुपलाटविपलाधिकोनषष्टि-कलामितरविमध्यमुक्तिः । ५६ । ८ । १० सा च स्फुटकर्मेणा किञ्चित् कलादिभिर्नूनाधिका वा भवति । तस्यास्त्रिगुणितस्फुटरविमुक्तेर्द्वाविंशता लब्धं रविमानं स्यात् ॥ * ॥

अथ सूर्यग्रहणम् ।

पूर्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरण हीनं सत् यासो भवेत् ॥ * ॥ सूर्यग्रहणस्या-रम्भादिकालज्ञानम् । चतुर्गुणितयासाङ्कात् द्विगुणतयासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिनाडि-कार्द्धं भवति । तदमावस्याया दण्डादिषु हीनं सार्धकालः युक्तं सुक्तिकालः स्यात् ॥ * ॥ सार्धादिदिग्ज्ञानम् । शरे याम्ये सति अर्क-मण्डलस्य नैर्ऋतकोणे सार्धोऽग्निर्कोणे मोक्षः स्यात् । सौम्ये शरे सति वायुकोणे सार्ध ईशानकोणे सुक्तिर्भवेत् द्विगुणितं तत् स्थिति-दण्डादि स्यात् ॥ * ॥ दिवाराचोः परार्द्धं यदि ग्रहणं भवति तदा अमावस्यापौर्णमास्यो-र्दण्डादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्यः ॥ गणितान-कालात् हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात् तत् औतपातिकं भवेत् ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलस्य सामान्यवर्णं यथा । विम्वस्य वैवर्ण्यं अंशुहानि-स्तमोऽतिः खण्डनमप्यता वा युक्ताखण्डायामल-पीतचित्रैः पटाद्यैः रौध इव वेष्टनं वा भवति ॥ * ॥ अपर्वजं ग्रहणं इति यस्मात्तिकांरि स्यात् तदा दिशश्च विरूपाः स्युः ॥ * ॥ यासाङ्गुलि-मानज्ञानम् । दशगुणितयासाङ्कात् मानद्वया-र्द्धेन लब्धं चन्द्रसूर्ययोर्मासस्य गताङ्गुलाद्यं भवति । सूर्यस्य चाङ्गुलमपि ग्रामोऽदृश्यो भवति । चन्द्रस्य साङ्गुलः सुदर्शः यदि षोड-शाङ्गुलाधिको भवति तदा सूर्यमासः ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलवर्णं यथा । अल्पे ग्रहणे धूम्रं समये कपिलं अर्द्धे लघ्नाभम् । इति सूर्य-ग्रहणम् । इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम् ॥

(अधुना सूर्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्र-ग्रहणाधिकारो यथा,—

“साङ्गानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः । विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाश्रीत्या चतुःशतम् । स्फुटस्वसुक्ता गुणितौ मध्यस्थोऽदृष्टौ स्फुटौ । रवेः स्वभगणाम्भस्तः शशाङ्कभगोऽदृष्टः ॥ शशाङ्कचतुर्गुणितो भाजितो वार्केकचया । विष्कम्भश्चक्रचया त्रिधा त्रिधा मासुलिप्तिका ॥ स्फुटेन्दुसुक्तिर्भूयासगुणिता मध्योद्धृता । लब्धं सूर्यो महीयासस्फुटार्कवयान्तरम् ॥

मधीन्द्यासगुणितं मध्यार्कयासभाजितम् । विशेष्य लब्धं सूर्या तं तमो लिप्तास्य पूर्ववत् ॥ भागोर्भाङ्गं महीच्छाया तत्तुल्यं केरुमेऽपि वा । शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके ॥ तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ । सूर्येन्दुपौर्णमास्यन्ते भाङ्गं भागादिकौ समौ ॥ गतस्थ पर्वनाङ्गीनां स्वफलेनोनसंयुतौ । समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा ॥ छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवत् । भूच्छायां प्रादुसुखच्छन्तो विश्रवस्य भवेदसौ ॥ तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छायाच्छादकमानयोः । योगाङ्गात् प्रोक्ष्मा यच्छेधं तावच्छत्रं तदुच्यते ॥ यद्ग्राह्यमधिकं तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा । योगाङ्गादधिकं न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः ॥ ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक् । विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्गर्भाभ्यासुभे पदे ॥ षट्पा संगुण्य सूर्येन्दोर्भूक्यन्तरविभाजितं । स्यातां स्थितिविमर्द्ध्यं नाडिकादिफले तथोः ॥ स्थित्यर्द्धनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टि भाजिताः । लिप्तादि प्रग्रहे शोधं मोक्षे देयं पुनः पुनः ॥ तद्विक्षेपैः स्थितदलं विमर्द्ध्यं तथासकृत् । संसाध्यमन्यथा पाते तलिप्तादिफलं स्वकम् ॥ स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत् । स्थित्यर्द्धनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते ॥ तद्देव विमर्द्ध्यं नाडिकाहीनसंयुते । निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहणे ॥ इष्टनाङ्गीविहीनेन स्थित्यर्द्धनाकेचन्द्रयोः । सुक्यन्तरं समाह्वयान् षट्पाताः कोटिलिप्तिकाः ॥ भागोर्भाङ्गे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्द्धसङ्गुणाः । स्फुटस्थित्यर्द्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्रुताः ॥ क्षेपो भूजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं अवस्तु ततः । मानयोगाङ्गतः प्रोक्ष्मा ग्रासस्तात्कालिको भवेत् ॥ मध्यग्रहणतच्छोर्द्धमिष्टनाङ्गीविशोधयेत् । स्थित्यर्द्धान्मोक्षिकाच्छेपं प्रावच्छेधं तु मोक्षिके ॥ ग्राह्यग्राहकयोर्गोर्भाङ्गोऽध्याः स्वच्छदलिप्तिकाः । तद्गर्भात् प्रोक्ष्मा तत्कालविक्षेपस्य कृतिम्यदम् ॥ कोटिलिप्ता रवेः सूर्यस्थित्यर्द्धनाहता हृताः । मध्येन लिप्तास्तत्राः स्थितिर्वद् ग्रासनाडिकाः ॥ नतन्याश्चन्यथाभ्यस्ता त्रिध्यात्रा तस्य कार्यकम् । वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्वापरकपालयोः ॥ राशिचययुताद्याद्यान् क्रान्त्यर्धोर्दिकसमैर्युताः । भेदेऽन्तराख्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता ॥ सोप्ततं दिनमध्यर्द्धं दिनाङ्गानं फलेन तु । द्विन्धाद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु ॥

इति सूर्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥

अथ सूर्यग्रहणाधिकारः ।

“मध्यलयसमे भागौ हरिजस्य न सम्भवः । अक्षोदक्षधूम्रभक्तान्तिसाम्ये नावनतैरपि ॥ देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः । लम्बनस्यापि पूर्वार्न्धादिग्रहणाच्च तथोच्यते ॥ लयं पर्वान्तनाङ्गीनां कुप्यात् खैरदयासुभिः । तज्जगन्मापक्रमण्याप्ती लम्बन्याप्तोदयाभिधा ॥

ग्रहणी

नदा लक्ष्मोदयेत्यर्थं मध्यमं यथोदितम् ।
नतक्रान्त्याश्रययोगो दिकसाभ्युत्थरमन्यथा ॥
शेषं नतांशास्तन्मौर्ध्वं मध्यस्था साभिधीयते ।
मध्योदयश्चयाभ्यन्ता त्रिव्याप्रा वर्गितं फलम् ॥
मध्यव्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।
तत्त्रिव्यावर्गविश्लिष्टांशं शङ्कुः स दृग्गतिः ॥
नतांशावाङ्कोटिस्थे स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गति ।
यक्षव्यावर्गतश्चेदो लब्धं दृग्गतिजीवया ॥
मध्यव्यावर्गविश्लिष्टांशे देन विभाजिता ।
रनीन्दोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राक्पश्चाद्घटिकादिकम् ॥
मध्यलगाधिके भागौ तिथ्यन्तान् पविशोद्येत् ।
धनसूतेऽसक्तं कर्मे यावत् सर्वं स्थिरीभवेत् ॥
दृक्क्षेपः शीततिग्मांशोऽभ्युत्थसुक्तराहतः ।
तिथिप्रतिव्याप्रा भक्तो लब्धं सावनतिभवेत् ॥
दृक्क्षेपात् सप्ततिहताद्भवेद्वावनतिः फलम् ।
अथवा त्रिव्याप्रा भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात् ॥
मध्यस्था दिव्यान्ता सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
सिन्दुविश्लेषदिकसाभ्युत्थता विज्ञेयितान्यथा ॥
नया स्थितिर्विमर्द्वाद्वासाद्यं तु यथोदितम् ।
प्रमाणं वलनाभौष्टयासादि हिमरश्मिवत् ॥
स्थित्यङ्गनाधिकान् प्राग्वत् तिथ्यन्तालम्बनं पुनः ।
यासमोचोद्गमं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
प्राक्पश्चादधिकमध्यध्रुवेत् प्राग् ग्रहणं यदि ।
मौक्तिकं लम्बनं हीनं पश्चाद्धि तु विपक्षेयः ॥
नदा मौक्तिकस्थितिदले देयं प्रयच्छते तथा ।
हरिजान्तरकं शीघ्रं यजेतत् स्याद्विपक्षेयः ॥
ग्रहदत्तं कपालेक्ये तद्दे दे लम्बनैकता ।
ये स्वे स्थितिदले योऽप्या विमर्द्वाद्धिपि चोक्तवत् ॥
इति सूत्रसिद्धान्ते सूत्रग्रहणाधिकारः ॥

ग्रहणिः, क्षी, (ग्रहाति आक्रमते उदरभङ्गादि
रूपेण नाडीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति । यद्
अ उपादाने + “ग्रहेरनिः ।” उणा । ५ । ६७ ।
इति अग्निः शतं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमर-
टीकायां रायसकुटः ॥

ग्रहणी, क्षी, (ग्रहणि + “हृदिकारान्तादक्षिणः ।”
इति डीष् ।) अग्नाधिष्ठाननाडी । स्वनाम-
ख्यातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
“अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताग्निः ।
भूयः सन्धितो बह्वर्ग्यग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
एकेकशः सन्धिशः दोषैरत्यर्थं स्फूर्तिः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विसृजति ॥
पक्वं वा सरजं पूति मुहुर्बुद्धं मुहुर्बुद्धम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमाबुद्धदिवदो जनाः ॥” * ॥
तस्य पूर्वस्वरूपं यथा,—

“पूर्वस्वरूपं तस्यैवं लघ्वालस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥
तस्य वातिकस्य निदानरूपं ।
“कटुतिक्तकषायातिरुक् च सन्धुभोजनैः ।
प्रभितानशनाद्यध्वेगान्ग्रहणैः ॥
मारुतः कृपितो वृद्धिं संहाय कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पथ्यते दुःखं शुक्तपाकं खराज्जता ॥
जलस्यशोषः क्षुत् लघ्वा तिमिरं कण्ठयोः खनः ॥

पार्श्वोत्थवृद्धयोऽवागमनीयं विसृजिका ॥
हृत्पौडाकाशार्थदौर्बल्यं वेरस्यं परिकर्षिका ।
यद्विः सर्वरसानाश्च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णं जीर्यति चाधानं भुक्ते स्वास्थ्यासुपैति च ।
स वातगुल्मदोग्ग्रीवाशङ्की च मानवः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वातं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः स्फुटं चैव श्वासकासाद्विहीनविलात् ॥
पैतिकस्य तस्य निदानरूपे ।
“कटुजीर्णविदाह्यान्चारादौः पित्तसुख्यम् ।
आप्रावयद्बल्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥
सोऽजीर्णं नीलपीतामं पीतामः” सार्यते द्रवम् ।
पुल्यन्तोहारहृत्कण्ठदाहाराचिह्नद्विहितः ॥
श्लेष्मिकस्य तस्य निदानरूपे ।
“गुर्वतिस्त्रिगुणशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
सुक्तमात्रस्य च स्वप्रादुर्भ्यसि कृपितः कफः ॥
तस्यान्नं पथ्यते दुःखं हृत्सासच्छ्वदरोत्तकाः ।
आस्थोपदेहमाधुन्यकासहीनपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्थानसुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उज्जरः सदनं स्त्रीष्वर्ध्वम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंस्फुटगुरुवर्षः प्रवर्तनम् ।
अक्षशस्यापि दौर्बल्यमालस्यश्च कफात्मके ॥
एष्यवातादिनिर्दिष्टं हेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्दिष्टेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥
तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—

“लिङ्गेरसाध्यग्रहणीविकारो
येस्तेरतीसारगदो न सिध्यते ।
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो
हृत्वा तनुं नो विनिवर्तते च ॥”

इति माधवकरः ॥
तस्य चिकित्सा यथा, गारुडे १७४ अध्याये ।
“चिकित्साय ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशनी ।
चित्रककायकल्काभ्यां ग्रहणीन्नं श्रुतं हविः ॥” * ॥
हरिरुवाच ।

“मरीचं शङ्खवेरश्च कुटजलक्ष्ममेव च ।
पानाश्च ग्रहणी नश्येत् प्रशाङ्ककृतशेखरः ॥”
इति तत्रैव १८७ अध्यायः ॥
“अङ्कोटमूलकर्षाद्धिं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
सन्धितोसारग्रहणीं पीतं हरति भूतपः ॥
मरीचशुष्कीकुटजलक्ष्मकूर्णसु गुडान्वितम् ।
क्रमात्तु द्विगुणं पीतं ग्रहणीयाधिनाशनम् ॥”
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा ।
“ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्दोषनीयेषु सदातीसारभेषजैः ॥
दोषं सामं निरामश्च विद्यादचातिसारवत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
पेषादिपटुलघुन्नं पञ्चकोलादिभिर्भुज्यते ।
दोषानि च तत्राश्च ग्रहण्यां योजयेद्विषक् ॥
कपित्थविस्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमशाधिता ।
यवागः पाचयत्यामं शल्यं सर्वभयत्वपि ॥
संघर्षयति घनीकरोति ॥ * ॥
अथ तक्रम् । तत्र गोदधिगुणाः ।

ग्रहणी

ग्रहणी

“गर्भं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु वक्षिप्रदम् ।
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृतं पचनापहम् ॥
उक्तं दध्माप्रोषणां मध्ये गर्भं गुणाधिकम् ॥”
अथ महिषीदधिगुणाः ।
“माहिषं दधि सुस्निग्धं स्नेहलं वातपित्तघ्नम् ।
स्वादपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वसदूषणम् ॥”
अथ ह्यगीदधिगुणाः ।
“आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकासारः—लघुकार्शेयं दीपनम् ॥”
उत्तमं ग्राहिणी मध्ये श्रेष्ठं इत्यर्थः ॥
अथ तक्रस्य भेदाः ।
“तक्रस्य घोलमथितोदन्विनूतक्रप्रभेदतः ।
सुशुतादौर्भुजिश्चेत्सुहृत् परिशीर्षितम् ॥
ससरं निम्बलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तसुदन्विचाह्वारिकम् ॥
वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तघ्नम् ।
उदन्विनूत कफदं बल्यं श्रमघ्नं परमं भक्षम् ॥”
अथ तक्रस्य गुणाः ।
“तक्रं ग्राहि कषायान्नं मधुरं दीपनं लघु ।
वीर्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥
यान्युक्तानि दधीन्यद्यौ तद्वृणं तक्रमादिशेत् ।
ग्रहण्यादिमतं तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवात् ॥
वातघ्नमश्वसान्द्रत्वात् सदास्त्वं त्वविदाहि च ।
किञ्च स्वादु विपाकित्वात् च पित्तप्रकोपणम् ॥
कषायोष्णविकारित्वाद्वाक्त्रास्त्रेव कफे हितम् ॥”
अथोदन्विनूतकोहृतानुहृतघृतस्य तक्रस्य गुणाः ।
“समुहृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्त्रोकोहृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥
अनुहृतघृतं साम्बं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥”
अथ दोषविशेषे तक्रविशेषाः ।
“वातेऽन्वसेन्वोपेतं पिते स्वादु सशर्करम् ।
पिषेतक्रं कफे चापि चारत्रिकटुसंयुतम् ॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सेन्वयेनावधूलिद्धम् ।
ग्रहण्यश्रोतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ॥
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिमूलविनाशनम् ॥”
अथामपक्रतक्रगुणाः ।
“तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कब्धे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ॥” * ॥
अथ तक्रस्य निषेधः ।
“नैव तक्रं चते दद्यान्मोघकाले न दुर्बले ।
न मूच्छाभिमदाहेषु न रोगे रक्तपैतिके ॥” * ॥
अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।
“न तक्रसेवी यथते कदाचि-
न्न तक्रदध्याः प्रभवन्ति रोगाः ॥
यथा सुराणामन्वतं सुखाय
तथा जराणां भुवि तक्रमाहुः ॥” * ॥
“सुहृयुषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
सेन्वयेनान्वितं दद्यात् षड्युषमिति कीर्तितम् ॥
रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम् । इति बह्वृषम् ॥
“कथं गन्धमर्द्धपारदसुमे कुर्वाण्भो कण्ठजी-
पाञ्चै चूषयतश्च पञ्चलवर्षं सार्द्धं कथं एष्येत् ॥
अहं हिङ्गु च जीरकहृदयुतं सर्वाहं भङ्गान्वितं

ग्रहणी

खादेष्टुमिति प्रवृत्तिगद्वस्तक्रस्य विस्वेन च ॥
इति लघुलार्चनम् ॥ * ॥
“चिकटु त्रिफला चैव विडङ्गं जीरकद्वयम् ।
भक्ष्यातकं यमानी च हिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥
गृहधूमवचाकुष्ठं रसगन्धकमभकम् ।
चारत्रयाजमोदा च चित्रकं गजपिप्पली ॥
सुस्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
सन्नभागजतक्षेत्रं चूर्णं शृङ्गं विनिर्मितम् ॥
शक्राशनस्य चूर्णस्य चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
मन्दाग्निवासदग्निमग्नीहपाङ्कजचिञ्चरान् ।
विटम्भं संयुहं मूलं हन्यान्नातिसारजित् ॥
ओमवातापहं बल्यं स्तिकादीषनाशनम् ।
वर्जनीयं भासमन्धं स्नानं पिशितभोजनम् ॥
पथ्यं काञ्जिकमत्रापि दधि तक्रमयापि वा ।
टङ्गलार्चनं मिदं लार्चनं भाषितसुतमम् ॥”

इति टङ्गलार्चनम् ॥ * ॥
“जातीफललवङ्गैलापत्रत्वडागर्कशरेः ।
कर्पूरचन्दनतिलत्वक्जीरीतगरामलेः ॥
तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
मुख्योविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्नेतानि सर्वाणि दद्याद्भृङ्गां च तावतीम् ।
सर्वचूर्णसमानीशा प्रदेया शुभशर्करा ॥
कर्ममात्रमिदं खादेन्मधुनाप्रावितं जनः ।
नाशयेत् ग्रहणीं कासं चयं श्वासमरोचकम् ॥”

इति जातीफलदिचूर्णम् ॥ * ॥
“चित्रकं पिप्पलीमूलं चारौ लवणपञ्चकम् ।
ओषं हिङ्गुजमोदाश्च चयं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसेनैवा दाडिमस्थ वा ।
कृता विपाचयत्नामं प्रदीपयति चानलम् ॥”
चारौ स्वर्णका यवचारश्च । लवणपञ्चकमिति
सेन्धवं रुचकं चैव विडं सामुद्रिकं गड़मिति ।
ओषं मुखीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र
यवानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति
चित्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुडः ।

“श्रीफलशलाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः ।
ग्रहणीगदमलुयं तक्रमुजा श्रीलितो जयति ॥”
श्रीफलशलाटुः विल्लस्यामं फलम् । गुडस्यात्र
भागद्वयम् । इति विल्लकल्कः ॥ * ॥
“चतुष्पलं सुधाकाष्ठं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्ताकोः कुडवर्षाकंमूलाद्विस्वे तथानलात् ॥
दग्धा द्रवेण वार्ताकोर्मुटिका भोजनोत्तरम् ।
सुक्ता सुक्तं पचत्वाशु नाशयेद्यहणीगदम् ॥
कासं श्वासं तथाश्रांसि विस्त्रुचौ च हृदामयम् ॥”

इति वार्ताकुटुटिका ॥ * ॥
“सुस्तकातिविधाविस्त्रुचौटं हृदयचूर्णितम् ।
मधुना च समालोप्यं ग्रहणीं सर्वज्ञो जयेत् ॥”
कौटं हृदयवः । इति सुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
“भूतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
गुडैर्नाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नाशति ॥”
सर्ज्जः दाल इति लोके । इति सर्ज्जसचूर्णम् ॥ * ॥
“विस्त्रुचौश्रुतयववाककमोचसिद्ध-
माजं पयः पिबति यो दिवसचवेद्य ।

३८१

ग्रहणी

सोऽतिप्रवृत्तचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि चिञ्चोति ॥”
मोचो मोचरसः । चिञ्चोति क्षति ।
“प्रसूत्रयं त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्तातुल्यं गुडस्य ।
चूर्णितैर्यथैकजीरकच-
योविभक्त्याहृषाजमोदेः ॥
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी-
पाठामिधान्येष पलप्रमाणैः ।
दन्वा त्रिवृत्तगणलानि चाष्टा-
वशै च तैलस्य पचैद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षपलप्रमाणं
यथैष्टैस्त्रिमुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः
सन्धासंकासम्बरभेदशोधाः ॥
ग्राम्यन्ति चायं चिरमन्तरमे-
हस्य पुंस्त्वस्य च वटिहेतुः ।
स्त्रीणान्तु बन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥

तैले मनाक त्रिवृत्तदृष्टा त्रिमुगन्धियुक्तं पलम् ।
निष्ठं निधेयमत्रैव गुडं कल्याणपूर्वकम् ॥”

इति कल्याणगुडः ॥ * ॥
“पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकक्षया ।
सेन्धवं रौमकश्चापि सामुद्रं रुचकं विडम् ॥
आरग्वधश्च त्वकृपसं सुधौला सोपकुक्षिका ।
मुख्योश्रुतयवाश्चैव प्रत्येकं कर्मसम्भिताः ॥
वटिकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुडस्याहृतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टौवामलक्या रसस्य तु ।
प्रसूत्रयमिदं सर्वं शृणुमूर्कद्वयं पचेत् ॥
औदुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहोश्चैव विंशतिम् ।
उरोधानं प्रतिश्रायं दौर्बल्यं वज्रसंजयम् ॥
ज्वरानपि हरत् सर्वान् कुप्यान् कान्तिं मतिं
स्वयम् ॥

पिप्पुपाठान्यष्टौ रक्तपित्तश्च विग्रहम् ॥
धातुजीर्णो वयःशीर्णः स्त्रीषु शीर्णः च यो च यः ।
तैभ्यो हितश्च बन्धाये महाकल्याणको गुडः ॥”
इति महाकल्याणकगुडः ॥ * ॥

“कुप्याणां सुपक्वानां स्त्रिणानां निष्कल-
त्वचाम् ।
सर्पिः प्रसूये पलशतं तान्त्रपात्रे शृणैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
ग्राम्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजानिसेन्धवम् ।
एकैकस्य पलं चैकं चित्रतोऽष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रसूत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुम्भीतं ऋदुना वह्निना भिषक् ।
यावत् दन्वीप्रलेपः स्यात्तदेवमवतारयेत् ॥

ग्रहणी

औदुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यश्रोभगन्दरान् ॥
ज्वरमाणाहृदोगुल्फोदरविस्त्रुचिकाः ।
कामला पाण्डुरोगश्च प्रमेहोश्चैव विंशतिम् ॥
वातशोणितवैमर्षदृष्टपद्महलीमकान् ।
वातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ॥
याधिजीर्णा वयःशीर्णाः स्त्रीषु शीर्णाश्च ये
नराः ।

तैभ्यो हितो गुडोऽयं स्यात् बन्ध्यानामपि पुष्टदः ॥
दृष्यो बल्लो दृष्टश्च वयसः स्थापनः परः ॥”

इति कुप्याणकल्याणकगुडः ॥ * ॥
अतीसारोक्तविकारलिखितं विस्त्रुचैलं चात्र
हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥ (सनिदानलक्षणादिकं चिकित्-
नितशास्त्रं यथा—

“सामं साममर्जीर्णोऽग्ने जीर्णं पक्वम् नैव वा ।
अकस्माद्वा सुहृद्वह्नमकस्माच्छिथिलं सुधुः ॥
चिरलद्वयहणीरोगः सन्ध्याशोपपद्यते ।
स चतुर्धा पृथग् दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥
प्राग्पं तस्य सदनं चिरात् पचनमन्त्रकः ।
प्रसंको वज्रवेरस्य मयसिस्तुट्कतो भ्रमः ॥
आनहोदरता स्फूर्तिः कर्णेषु डोऽन्तर्जननम् ।
भामान्यं लक्षणं काष्ठं धूमकस्तमको ज्वरः ॥
मूर्च्छा शिरोरुविटम्भः श्वेद्युः करपादयोः ।
तत्रानिलात्तालुशोषलिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥
पाश्चात्तद्वद्वययोवातजोश्च विस्त्रुचिका ।
रसेषु यतिः सर्वेषु ज्ञाना परिकल्पिका ॥
जीर्णं जीर्ण्यति चाभानं भुक्तं स्वास्थं समभुते ।
वातहृदोगुल्फाश्रोहपाङ्कजत्वक्षितः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्नामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः क्षणेभ्यः पायुरक्तं श्वासकासवान् ॥
पित्तं नीलं पीताभं पीताभः क्षणितं द्रवम् ।
पूतम्बोदगारस्तुक्कण्डदाकारचिह्नहृत् ॥
श्लेष्मणा पचते दुःखमर्जं हृदिरोचकः ।
आस्योपदेहनिष्ठीवकासज्वल्लासपीनसाः ॥
हृदयं मयते स्थानसुदरं क्षिप्रितं गुणः ।
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहृदयम् ॥
भिन्नामश्रुश्रुतगुरुवर्षः प्रवर्तनम् ।
अलशस्यापि दौर्बल्यं सर्वज्ञे सर्वसङ्करः ॥
विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमादाज्योऽययः ।
तेऽपि स्युर्ग्रहणीरोगाः समस्तु स्वास्थाकारणम् ॥
वातयाध्यशरीरकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अश्रांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदन्तराः ॥”
इति वाभटे निदानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
चिकित्सास्था यथा—
“ग्रहणीमाश्रितं दोषमर्जीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
अन्नकाये यवावादिपञ्चकोणादिभिर्युतम् ।
वितरेत् पटुजघ्नं पुनर्योर्माश्च दीपनाम् ॥

ग्रहणी

इयात् सानिषिषां पेयामामे सान्नां सनागराम् ।
 पानेऽतिसारविहितं वादितकं सुरादि च ॥
 ग्रहणीदोषिणी तत्र दीपनग्राहि लाघवात् ।
 पथं मधुरपाकित्वात्र च पित्तप्रदूषणम् ॥
 कषायोष्णविकाशित्वाद्वात्र कफे हितम् ।
 वातेऽप्यह्मसाश्रित्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥”
 “लीणक्षामशरीरस्य दीपनं ह्यहसंयुतम् ।
 दीपनं बहुपित्तस्य तित्तेर्मधुरकैर्युतम् ॥
 स्नेहोष्णलवणैर्धुक्तो बहुवातस्य ग्राह्यते ।
 ह्यहमेव परं विद्यादुष्मलानलदीपनम् ॥
 नालं ह्यहसमिहस्य ग्रामायामं सुगुञ्जपि ।
 योऽप्यापित्वात् कफे लीणि वर्षेः पक्वमपि ज्ञेयम् ॥
 सुषेद्यद्दीपयन् स पित्तेऽल्पशो घृतम् ।
 तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मेण नियोजितः ॥
 समानो दीपयत्यमिम्येः सन्तुक्तो हि सः ।
 परीषं यच्च लक्ष्णेण कठिगत्वाहिसुचति ॥
 स घृतं लवणैर्युक्तं गरीऽन्नावयहं पिबेत् ।
 रौक्ष्यान्मन्त्रेऽनले सर्पिलेन वा दीपनेः पिबेत् ॥
 चारुचूर्णसवारिहान् मन्त्रे ह्येहातिपानतः ।
 उदावर्तान् प्रयोक्तव्या निरुहस्नेहवस्तयः ॥
 दोषातिवृद्धा मन्त्रेऽप्यौ संशुद्धोऽन्नविधिचरेत् ।
 आधिसुक्तस्य मन्त्रेऽप्यौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥
 अधोपवासचामले यवाया पाययेद्घृतम् ।
 अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं वृंहणञ्च तत् ॥
 दीर्घकालप्रसङ्गात् क्षामचौण्डग्रान्नरान् ।
 प्रसंहानां रसेः सान्नेर्भोजयेत् पिशिताग्रिनाम् ॥
 लघूणाकटुशोधिवाहीपयन्त्याश्च तेऽनलम् ।
 मांसोपचितमांसत्वात् परञ्च बलवर्द्धनम् ॥
 स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकायहिताशनेः ।
 सभ्यकृपयुक्तैर्दहस्य बलमभ्येच वर्द्धते ॥
 दीपो यथेव स्यात्तच्च वाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।
 मन्त्रेऽर्जयते तद्वाह्यैः कोष्ठकोऽनलः ॥
 न भोजनेन कायापिर्दध्यते नातिभोजनात् ।
 यथा निरन्धनो वह्निरूपो वातीन्धनान्वितः ॥
 यदा चीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
 प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः ॥”
 इति वाभटे चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥
 अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
 “दुष्यति ग्रहणी जल्नोरमिसादनहेतुभिः ।
 अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताग्रिनाः ॥
 भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ।
 तस्मात् कार्यः परीहारस्त्वतीसारे विरक्तिवत् ॥
 यावन्न प्रकृतस्थः स्याद्दीपनः प्राग्वत्तथा ।
 वृद्धो पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता ॥
 पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ।
 ग्रहण्या बलमभिर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ॥
 तस्मात् सन्दूषिते वृद्धौ ग्रहणी सन्दूष्यति ।
 तस्योत्पत्तौ विदाहान्ने सदनलस्यलट्कमाः ॥
 वलनयोऽरुचिः कामः कर्णक्षीणान्द्रकूजनम् ।
 अथ जातं भवन्ननुः मूलपादकरः क्षयः ॥
 पञ्चदन्तीत्यलट्कहृत्स्वराशोचकदाहवान् ।
 उद्गिरेऽन्तर्गतिकाशलोऽधूममगन्धिकम् ॥

ग्रहणी

प्रसेकसुखवेरस्य तमकावचिपीडितः ।
 वाताच्छ्लाधिकैः पायुक्षुत्पाशैर्दरमस्तकेः ॥
 पित्तान सदाहेतुभिः कफाक्षिभिस्त्रिस्तकेः ।
 दोषवर्णनस्त्रेऽह्मसमन्वयनाननैः ॥
 क्षुत्पाण्डुरगुल्माशः क्षीहाशङ्को च मानवः ।
 यथा दीपोऽप्यनलस्य विमुहस्य यथाक्रमम् ॥
 पेयादिं वितरेत् सभ्यः दीपनीयोपसम्भृतम् ।
 ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगन्धयम् ॥
 पिबेत् प्रातः सुरारिष्टस्नेहचसुखाशुभिः ।
 तन्नेण वाय तत्रं वा केवलं हितमुच्यते ॥
 क्षमिगुल्मोदराशोभीः क्रियाश्चात्रावचारयेत् ।
 चर्णं हिङ्गादिकञ्चात्र घृतं वा क्षीहनाशनम् ॥
 कल्केन मगधादेशं चाङ्गीरीस्वरसेन वा ।
 चतुर्गुणेन दद्यात् च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥
 सन्ध्या दीपनं सर्वं ग्रहणीरोगिणां हितम् ॥
 त्वरादीनवरोधाच्च साधयेत्स्वेच्छिकित्सितैः ॥
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
 ग्रहणीरुक्, [ज्] स्त्री. (ग्रहण्येव रुक् ।) ग्रहणी-
 रोगः । तत्पर्यायः । प्रवाहिका २ । इत्य-
 मरः । २।१५५ ॥ ग्रहणी ३ । इति तट्टीका ॥
 ग्रहणीहरं, स्त्री. (ग्रहणीं हरतीति । हृ + अच् ।)
 लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ग्रहणी-
 हारके चि ॥)
 ग्रहदमः, पुं. (ग्रहास्थो दमः वृक्षविशेषः ।) शाक-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ग्रहनायकः, पुं. (नयतीति । नी + क्तुल् । ततो
 ग्रहाणां नायकः ।) शनिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ सूत्र्यञ्च ॥
 ग्रहनाशः, पुं. (ग्रहाति वृद्धि मूलमिति शेषः ।
 कोष्ठरोधकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाश-
 यति । नष्ट + शिच् + अच् ।) वृक्षविशेषः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ क्वातियान इति भाषा ॥
 ग्रहनाशनः, पुं. (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति ।
 नष्ट + शिच् + लुङ् ।) ग्रहनाशवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ रत्नमाला च ॥
 ग्रहनेमिः, पुं. (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां ग्रहेषु वा नेमि-
 रिव । ग्रहकक्षाधःस्थिततयाऽस्य नेमिसादृश्य-
 मिति बोध्यम् ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ग्रहपतिः, पुं. (ग्रहाणां पतिः ।) सूत्र्यः । (यथा,
 महाभारते । २२।१६५२५ । [रिव ॥”)
 “तस्य विस्तीर्यते रात्र्यं ज्योत्स्ना ग्रहपते-
 अर्कवृक्षः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥ (शिवः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३७ ।
 “चन्द्रः सूत्र्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ॥”
 ग्रहस्वामी । यथा, महाभारते । १३।५५।१२७ ।
 “मम सचमिदं दिव्यं अहं ग्रहपतिस्त्वहं ।
 जीणि पुन्वाण्यपथानि मम तानि न संशयः ॥”)
 ग्रहपुषः, पुं. (ग्रहान् अन्यान् सर्वान् पुण्याति
 स्ततेजसैवर्थः ।) सूत्र्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ग्रहभीतिजित्, [द्] पुं. (ग्रहभीतिं जयतीति ।
 जि + क्तिप् ।) चोडानामगन्धद्वयम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहया

ग्रहयागः, पुं. (ग्रहाणां ग्रहाभुविष्य वा यो यागः ।)
 ग्रहाणां यज्ञः । तस्य शान्तिकत्वे मलमासादा
 वपि कर्णवत् पौष्टिकत्वे तु शुद्धकावे । तस्य
 प्रयोगो यथा । यजमानः क्षतक्षानादिः गोमयो-
 पलिमे देशे कुशासने उपविष्ट उदङ्मुखो
 ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यं संकल्प्य मन्त्रसुचार्यं
 श्वेतसर्पेण विष्णुकराभुतसार्यं सगंगा-
 धिपमोऽग्रमातृकापूजावसोर्द्धाराष्ट्रिआष्टानि
 कृत्वा स्वयं करणासामर्थ्ये ब्राह्मणान् वृणुयात् ।
 ततो मण्डपोत्तरपूर्वभागे वितस्तिद्वयविस्तृतायां
 वितस्तिष्कृतायां उदकप्रवायां वेद्यां रक्त-
 चन्दनादिना मध्ये वर्तुलं सूर्यं आग्नेयां श्वेत-
 मर्द्धचन्द्राकारं सोमं दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं
 मङ्गलं रेष्मत्यां पीतं ध्रुवराकारं बुधं उत्तरस्यां
 पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं
 शुक्रं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं नैर्ऋत्यां
 श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां ध्रुववर्णान्
 खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगुह्योक्तविधिना-
 ऽग्निस्यापनादिब्रह्मस्थापनपर्यन्तं कर्म कृत्वा
 ग्रहशब्दे लिखिततत्तद्गुणानेन मण्डले ग्रहाना-
 वाह्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजयेत् ।
 गन्धे विशेषः सूर्याय रक्तचन्दनं सोमाय श्वेत-
 चन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं गुरवे
 समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्चतुश्चन्दन-
 कुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनेश्चराय
 कस्तूरीं राहवे पद्माकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्माकाष्ठं
 दद्यात् । धूपे विशेषः । रवये गुग्गुलुं सोमाय
 सरलं मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमिश्रित-
 देवदारु वृहस्पतये दशाङ्गं शुक्राय गुरुं शने-
 चराय कालागुरुं राहवे गुडत्वचं केतुभ्यो
 मधुमिश्रितगुडत्वचं दद्यात् । ततोऽग्निदेवता-
 प्रत्यग्देवताः पूजयेत् । ततो बलिं दद्यात् ।
 सूर्याय गुडौदनं सोमाय घृतपायसं मङ्गलाय
 पत्रयवचूर्णात्मकं यावकं बुधाय चौराहं गुरवे
 दध्यौदनं शुक्राय घृतौदनं शनेश्चराय यवतिल-
 तण्डुलात्मकं लघरं राहवे द्वागमांसं केतुभ्यः
 अनाशीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रितयवतिल-
 तण्डुलरूपं चित्रौदनम् । तत्तत्तत् अर्पयेत् ।
 ततः कुशण्डिकां समाय रथादीनां चरुहोमं
 कुर्यात् । ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टाविंशति-
 मथोत्तरशतमथोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिमिश्रि-
 ताभिः सूर्यादीनां तत्तत्समिद्धिर्होमं कुर्यात् ।
 समिधस्तु ।
 “अर्कैः पलाशः खदिरस्त्वपामागोऽथ पिप्पलः ।
 उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥”
 तत उदीच्यं कर्म समाप्य दक्षिणां दद्यात् ।
 दक्षिणास्तु ।
 “धेनुः शस्तस्तथानङ्गान् हेम वासो हयस्तथा ।
 ह्यणागौरायसम्भगा एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥”
 (अस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महाभारतान्वयतन्त्रे ।
 “शान्तौ पुष्टौ मद्भिषानि ! तथा क्रूरेऽपि कर्मणि
 ग्रहयाज्ञं प्रकुर्वानो वाञ्छितार्थमवाप्नुयात् ॥”

ग्रहया

ग्रामः

ग्रामणीः

दीपिकायाश्च । यथा,—
 “शुभग्रहार्कवारेषु नृदक्षिप्रध्रुवेषु च ।
 शुभराशिबिलमेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
 नृदक्षः चित्राशु राधाशु शरीरवत्यः । चित्र-
 गच्छो लघुगच्छः पुष्याश्चिहस्ताः । ध्रुवगच्छः
 रोहिण्युत्तराश्वयम् ॥
 “गोचरे वा बिलमे वा ये ग्रहारिष्टकृचकाः ।
 पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥
 इति ग्रहयोगतत्त्वम् ॥
 (मातृसोक्तम् । यथा,—
 “श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
 वृद्धाद्युः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरेत् पुनः ॥
 येन ब्रह्मन् ! विधानेन तस्मै निगदतः श्रुत्वा ।
 सर्वश्लाघ्यायुक्तस्य सङ्गित्य ग्रहविस्तरम् ॥
 ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम् ।
 पुण्यं हि विप्रकथितं कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समाचरेत् ।
 ग्रहयज्ञस्तिष्ठता प्रोक्तः पुराणश्रुतिकीर्तितः ।
 प्रथमोऽयुतहोमः स्यात्तत्तदहोमस्ततः परम् ।
 तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः ॥
 अयुतेनाहुतीनाश्च नवग्रहमखः स्मृतः ।
 तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥
 ग्रहविदितयमः । यथा,—
 “गर्भस्थोत्तरपूर्वैर्गण पितृस्तिष्ठयवस्तृताम् ।
 वप्रहयावृतां वदिं वितस्तुष्टयसम्पत्ताम् ॥
 संस्थापनाय देवानां चतुरस्रासुदंस्तुखाम् ।
 अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयन् सुरान् ॥
 देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिहोमश्रुतिधिका ।
 सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधकावासताकेजाः ॥
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकाहितवाहाः ॥
 मन्त्रैश्च स्थापनम् । यथा,—
 “मध्यं तु भास्करं विद्यालोकहितं दक्षिणेन तु ।
 उत्तरं गुरुं विद्यादु बुधं पूज्यात्तरं न तु ॥
 पूर्वैश्च भागवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वैकं ।
 पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणं ॥
 पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयच्छकृत्तण्डुलैः ॥
 अधिदेवताः । यथा,—
 “भास्करस्यैश्वरं विद्यात् उमाश्च शशिनस्तथा ।
 स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥
 ब्रह्माश्च गुरोर्विद्याच्छक्रस्यापि शचीपतिम् ।
 शनैश्चरस्य तु यमं राहुः कालान्तधरं च ।
 केतोर्वै चित्रगुप्तस्य सर्वेश्वरमधिदेवताः ॥
 प्रत्यधिदेवताः । यथा,—
 “अधिरापः क्षितिबिम्बुरिन्द्र येन्द्रौ च देवताः ।
 प्रजापतिश्च सर्पश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवता ॥
 पञ्च लोकपालाः । यथा,—
 “विनायकं तथा दुर्गां वज्रमाकाशमेव च ।
 आवाहयेद्वाह्यतिभिक्षयेवाश्विकुमारका ॥
 ग्रहवर्णः । यथा,—
 “संक्रुष्टेन्द्रमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
 सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पङ्कजौ ।
 मन्दराहौ तथा ह्यङ्गौ धूम्रं केतुगणं विदुः ॥

“ग्रहवर्णानि देवानां वासांसि कुसुमाणि च ।
 धूपामोदोश्च सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम् ॥
 शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः कल्पपुष्पसमन्वितम् ॥
 अन्यद्विवरणान् ग्रहयागतत्वे दर्शनीयम् ॥
 ग्रहराजः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति । “राजाहः
 सखिभ्यश्च ॥” ५।४।६१। इति टच् ।)
 सूर्यः । चन्द्रः । इति मेदिनी । जं । ३२ ॥ वृह-
 सानिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः । मेघीव-
 दंतमन्त्रमाश्रित्य स्वस्वगत्यनुसारं ग्रहाणां
 परिभ्रमणात्तथात्वम् ।) ध्रुवनक्षत्रम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तन्मय आमयः
 रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जात-
 रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ग्रहाशी, [न] पुं, (ग्रहं ग्रहजन्मदोषं अत्राति
 दूरीकरोतीति । अश्रु + शिनिः । स्कन्दग्रह-
 दोषमन्त्रातीत्येकं ।) ग्रहनाशकः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 ग्रहाज्यः, पुं, (ग्रहाणां उपदेवानामाज्यः आहुता
 संज्ञा यस्य । ग्रहान् आहुयति आकारयति
 तन्मन्त्रितदोषनाशायैति भावः । आ + ऊ + श्रः ।
 इत्येके ।) भूताहुशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 ग्रहीता, [ऋ] त्रि, (ग्रहणीतीति । ग्रह + णच् ।)
 ग्रहणकर्ता । तत्पर्यायः । ग्रहयाजुः २ । इत्य-
 मरः । ३।१।२०० ॥ (यथा, श्वेताश्वतरोप-
 निषदि ।
 “अपाणिपादो यवनो ग्रहीता
 पश्यत्यचक्षुः स प्रदणोत्यकर्णः ।”
 तथा च मनुः । ८।१६६ ।
 “ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कृतुमर्थे क्षती ययः ॥”
 ग्रामः, पुं, (ग्रम् + “ग्रमेरात् ॥” उणा । १।१४० ।
 इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादि
 वर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजन-
 वसतिः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । संवसथः २ ।
 इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ वृहदिश्रुत्यवसतिः ।
 इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
 “तथा मृदजनप्राया सुमस्तुष्टकधीवला ।
 क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥”
 (तथा च मनुः । १०।५४ ।
 “अत्रमेघां परार्थीनं देयं स्याद्विभ्रभाजने ।
 राज्ञो न विचर्युस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥”)
 शब्दादिपूर्वकश्चित् समुदायः । इति विश्वः ॥
 यथा ग्राम्यामः भूतग्रामः गुणग्रामः ।
 इत्यादि । (यथा, मनुः । २ । २१५ ।
 “बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वानसमपि कर्तते ॥”
 शिवः । यथा, महाभारते । १३।१०।१२३ ।
 “गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मैवसर्गो हरिः ॥”
 सरभेदः । यथा,—
 “बहुजमध्यमगान्धाराक्यो ग्रामा मता इह ।
 बहुजग्रामो भवेद्वच मध्यमग्राम एव च ।
 सुरलोके च गान्धारी ग्रामः प्रचरति स्वयम् ॥”

इदानीं बहुजग्रामस्य सूक्ष्मताः क्रियन्ते ।
 सूक्ष्मता प्रस्तार इत्यर्थः । य क ग म प ध
 निश्च । इति बहुजस्य । म-पौ ध-नौ य क च
 गः । इति मध्यमस्य । ऋ गौ म पौ ध नौ योऽन्ते ।
 इति गान्धारीस्य सूक्ष्मताः । न ऋ ग म प ध
 निश्च । नि-घौ ऋ-ग-म-पाश्च धः । ध नि ष ऋ
 ग म पौऽन्ते । प-धौ नि-घौ ऋ-गौ च मः ।
 म-पौ ध-नौ च य ऋ ग । ग म प ध नि ष ऋ
 ऋः । ऋ-गौ म-पौ ध-नौ गोऽन्ते । सूक्ष्मताः
 सप्त बहुजाः ॥
 “आदि द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तम्पि समे मता ।
 मध्यमो मो वदा तेषु मध्यमग्रामसूक्ष्मता ॥
 आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारीग्रामसूक्ष्मता ॥”
 तत्र बहुजग्रामप्रस्तारस्यार्थं क्रमः ।
 “बहुजान्निषधान्तं नेधान्तं धात पाप्मनिषाढ ।
 पाप्मान्तं मध्यमाद्धान्तं गाडधमान्तमिष्यते ॥
 ऋधभात धान्तमित्याहुः बहुजग्रामस्य सूक्ष्मताः ।
 मध्यमग्रामजात्वेवं सूक्ष्मताः परिकीर्तिताः ॥
 मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।
 तारो मन्द्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणाः ॥
 बहुजग्रामसूक्ष्मतायाः सप्त कोष्ठानि ।
 ब्रह्मविष्णुशिवैरुक्ताक्यो ग्रामा मनोहराः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थो ग्रामस्य वा कूट इव
 तमः प्राधान्यात्तथात्वम् ।) मूढः । इति चिकित्सा-
 शेषः ॥
 ग्रामजनित्यावी, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे वै
 जायते इति । जन + ङः । ग्रामजा नित्यावीति
 कर्मधारयः ।) नखनित्यावी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवमसृष्टाः नैयन्ते तन्मय
 दानेन परिचाल्यन्तेनेन । यदवा ग्रामान् जीय-
 मसृष्टान् नयति प्रापयति तन्मयतीत्यर्थः । नो +
 किप् ततो गत्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १४६ । ३७ ।
 “अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ॥”
 यत्नः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १० । २ ।
 “स रथाधिरुजितो देवरादित्यैर्क पिभिक्षता ।
 गन्धर्वैरसुरैर्भिष्य ग्रामणीमपंगान्मनः ॥”
 “देवैर्गदित्यैः आदित्या एव देवान्ते । ग्रामणी-
 यत्नः ।” इति नट्टोका ॥ नापितः । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । ४६ ॥
 ग्रामणीः, त्रि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान्
 नयति दोषगुणविचारार्थिभिः परिचालयति
 प्रेरयति वा किम् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति
 मेदिनी । ने । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
 १०७ । ५ ।
 “दक्षिणावान् प्रथमो हूत इति
 दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ॥”
 तथा च महाभारतपतिस्तोत्रे । ८ ।
 “दानामोदविनोदनुत्तमभुपप्रोत्तमरणाविभेदतः ।
 कर्णान्दोलनखिलनो विजयते देवो गन्धग्रामणीः ॥”

ग्रामस्थः

ग्रामेण ग्राम्येण भोग्यद्वयेण आयुर्नयति सपय-
नीति । ग्रामान् भोग्यवस्तूनि नयति आत्मानं
प्रापयतीति वा ।) भोगिकः । इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रामगोः, स्त्री, (ग्रामेण जनसम्पत्तेर्नैवार्थः नीयते
ग्रामे यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्मेण केवलं मैथुना-
दिना नयति कालं यापयतीति । नी + कृप् ।)
वेश्या । ग्रामेया । नीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रामतन्त्रः, पुं, (ग्रामस्थः ग्रामपरतन्त्रो वा तच्चा ।
“ग्रामकौटुम्भां च तन्त्रः ।” ५।४।६५ ।
इति टप् ।) ग्रामाधीनः काष्ठतट । ग्रामा-
यत्तन्त्रा । इत्यमरः । २।१०।६ । मैथु-
नार इति भाषा ॥
ग्रामता, स्त्री, (ग्रामाणां समूहः । “ग्रामजनवस्तु-
वस्तुत्वम् ।” ४।२।४३ । इति तल् ।) ग्राम-
समूहः । इत्यमरः । ३।२।४३ ॥ (ग्रामस्य
भावः । “तस्य भावस्त्वन्तौ ।” ५।१।१९६ । इति
तल् ।) ग्रामत्वञ्च ॥
ग्रामभूमिः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्य वा भूतः भरणीयः
ग्रामावस्थितजनैरिति शेषः ।) ग्रामप्रेषः । स तु
ब्राह्मणश्चेत् पञ्चमोऽब्राह्मणः । इत्याह्निकत्वम् ॥
(यथाह श्रुतातपः ।
“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादिह्यान्तु यः पूर्वा सादिह्याश्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः सन्धां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥”)
ग्राममहुरिका, स्त्री, (ग्रामस्य मत्स्यमेधु वा
मद्गुरिकेव । सुदमद्गुर इवेत्यर्थः ।) शङ्खी-
मत्स्यः । ग्रामयुङ्गम् । इति मेदिनी । के । २३४ ॥
ग्राममुखः, पुं, (ग्रामस्य मुखमिव यो स्थितः । यद्वा,
ग्रामो ग्रामवासिजनो मुखत्वेन प्रधानकारणत्वेन
यस्य । ग्रामस्थजनसाध्यादेवास्त्य तथात्वम् ।)
हृद्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रामनृगः, पुं, (ग्रामस्य नृग इव । यद्वा, ग्रामे-
स्थितो नृगः पशुः ।) कुकुरः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
ग्रामयाजकः, पुं, (ग्रामस्य याजको यागकर्त्ता ।)
ग्रामस्थनामावर्णानां पुरोहितः । स तु चतुर्थो-
ऽब्राह्मणः । यथाह श्रुतातपः ।
“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादिह्यान्तु यः पूर्वा सादिह्याश्चैव पश्चिमाम् ।
नोपासीत द्विजः सन्धां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥”
(एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्कलं भवति ।
यथोक्तं महाभारते । ३।१६६ । ७ ।
“यथैतन् पतितं दानं ब्राह्मणे तत्करे तथा ।
गुरो चाश्रुतिके पापे हतन्ने ग्रामयाजके ॥”)
ग्रामस्थः, चि, ग्रामवासी । ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थे
उपपद्यते ॥

ग्राम्यः

ग्रामहासकः, पुं, (ग्रामान् ग्रामवासिनः चमुरा-
लयस्यसम्पत्तयान् वा हासयतीति । हस + कृप्
+ क्तृल् ।) भगिनीपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रामाधानं, स्त्री, (आधीयते उपजीविका यच्च तत् ।
आ + धा + कृट् । ततो ग्रामस्य नृगयुसम्पत्तय-
आधानं पोषणकम् ।) नृगया । इति हलायुधः ॥
ग्रामान्तं, स्त्री, (ग्रामस्य अन्तं समीपम् ।) ग्रा-
समीपम् । तत्पर्यायः । उपश्रव्यम् २ । इत्य-
मरः । २।३।२० ॥ ग्रामान्तिकम् ३ । इति
वोपालितः ॥
ग्रामिणी, स्त्री, (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति
अस्याः । अत इतिः स्त्रियां ङीप् ।) नीली-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥
ग्रामी, [न] चि, (ग्रामः अधिकारित्वेनास्त्यस्य ।
अत इतिः ।) ग्रामविशेषः । गौड इति भाषा ॥
यथा, ब्राह्मणकुलाचार्यकारिकायाम् ।
“रामो गङ्गगङ्गग्रामी निपः केशरकोणितः ।
केशरकोणीति स्थातो ग्रामी ग्रामवताम्बरः ॥”
(ग्रामी ग्राम्यधर्मा मैथुनं अस्थस्येति । ग्राम्य-
धर्मेविशेषः । यथा, भागवते । ४।२६।१४ ।
“आसुरी मेढ्रमर्मादाश्चवायो ग्रामिणी रतिः ।
उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निर्वर्तितर्गद उच्यते ॥”)
ग्रामीणः, पुं, (ग्रामे भवः । ग्राम + “ग्रामाद-
स्त्वन्तौ ।” ४।२।६४ । इति खच् ।) ग्राम्य-
मूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुकुरः । काकः ।
ग्रामोत्पत्ते चि । इति मेदिनी । जे । ४६ ॥
(यथा, भाषापरिच्छेदे । ७६ ।
“ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् ॥”)
ग्रामीणा, स्त्री, (ग्रामीण + स्त्रियां टाप् ।)
नीलीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्याया यथा,
“नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।
रङ्गनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्षीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणासास्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्याः) पालङ्क्य-
शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ग्रामेयकः, चि, (ग्रामे भवः । ग्राम + “कृत्वादिभ्यो-
ऽङ्कञ् ।” ४।२।६५ । इति ङकच् ।) ग्राम्यः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।१६५ ॥
ग्रामेया, स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम + ङक ।) ग्राम्य-
नारी । इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्रः ॥
ग्रामेशः, चि, (ग्रामस्य ईशः ।) ग्रामेश्वरः ।
ग्रामाधिपतिः । यथा, श्रान्तिशतके । ११ ।
“यं कश्चित् पुरुषाधर्मं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं ।
सेवायै नृगग्रामहे नरमहो नृपा वराका वयम् ॥”
ग्राम्यः, चि, (ग्रामे भवः । ग्राम + “ग्रामात्
यस्त्वन्तौ ।” ४।२।६४ । इति यः ।) ग्रामोत्-
पत्तः । तत्पर्यायः । ग्रामेयकः २ ग्रामीणः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३।१६५ ॥ (यथा, मनुः ।
११।१६६ ।
“अब्राह्मणखरैर्देहो ग्राम्यैः क्रम्याद्विरेव च ॥”

ग्राम्यरा

तथा, माघि । १२।३८ ।
“ग्राम्यान्पश्यत् कपिशं पिपासतः ॥”
नृपः । प्राकृतः । यथा, तत्रैव । १४।६४ ।
“ग्राम्यभावमपचातुमिच्छन्
योगमार्गपतितेन सेतवा ॥”)
भङ्गादिवचनम् । “हालिकशाकटिकप्रधानत्वात्
ग्रामे भवं ग्राम्यम् ।” इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
अङ्गोलम् २ । इत्यमरः । १।६।१६ ॥ (काव्यस्य
दोषविशेषः । स च शब्दगतः अर्थगतश्च । तत्र
शब्दगतो यथा, साहित्यदर्पणे । ७।३ ।
“दुःश्रवचिविधाङ्गोलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।”
ग्राम्याऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥”
अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव । “कटिलो हरते
मनः । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ॥” अर्थगतौ
यथा, तत्रैव । ७।५ ।
“अपुष्टदुष्कर्मग्राम्य आहताङ्गोलकृताः ॥”
उदाहरणं यथा तत्रैव । “खपिहृत्त्वं समीपे मे
खपिमेवाधुना प्रिय ! अत्रार्थो ग्राम्यः ॥”)
ग्राम्यकन्दः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवः कन्दः ।)
ग्राम्यौलः । वनव्योल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
खलकन्दः २ । इति रत्नमाला ॥ स तु दोषलः ।
इति राजवज्रभः ॥
ग्राम्यकर्कटी, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी ।)
कुम्भाङ्कः । इति चिकित्शेशः ॥
ग्राम्यकुङ्कुमं, स्त्री, (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुमम् ।)
कुसुमम् । इति चिकित्शेशः ॥
ग्राम्यधर्मः, पुं, (ग्राम्यस्य इतरादिधर्मः ।) मैथु-
नम् । इत्यमरः । २।७।५७ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३।४८।४ ।
“प्रमत्तो ग्राम्यधर्मस्तु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।
मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥”)
ग्राम्यपशुः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामजातः पशुः ।) ग्राम-
जातजन्तुः । (यथा, भागवते । ६।१५।१६ ।
“तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम नृपद्वयः प्रभू ।
अन्ध तमसि ममस्य ज्ञानदीप उदीर्यमानम् ॥”)
स तु सप्तविधो यथा । गौः १ अजः २ मेघः ३
मनुष्यः ४ अश्वः ५ अन्यतरः ६ गर्हभः ७ ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथाह पैठीनसिः ।
“ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश । गौरविरजोऽश्वोऽन्य-
तरो गर्हभो मनुष्यश्चेति ग्राम्याः पशवः । मद्भि-
वान् नृपसरोरुपश्चतुष्टयग्राम्याश्चेति सप्ता-
रण्याः ॥” सुश्रुतमते उद्गादयोऽपि ग्राम्याः ।
यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“अग्रान्तरगोखरोद्वक्त्रोरभ्येदः पुच्छकप्रभ-
तयो ग्राम्याः ॥”)
ग्राम्यमहुरिका, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामोद्भवा महुरिका)
शङ्खीमत्स्यः । इति हारावली ॥
ग्राम्यनृगः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवो नृगो हरिण इव ।
नृगः पशुर्वा इत्येके ।) कुकुरः । इति जटाधरः ॥
ग्राम्यराशिः, पुं, (ग्राम्यो राशिः ।) मैथुनम् ।
कन्या । तुला । वृश्चिकः । मघः । कुम्भः । राचा
मेघः वृश्च । इति ज्योतिषम् ॥

ग्राम्यवल्गुभा, स्त्री, (ग्राम्याणां ग्रामस्थजनानां वल्गुभा प्रिया । पत्नीग्रामस्थजनप्रियत्वादेवास्या-
स्तथात्वम् ।) धौलश्लोकात् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (ग्राम्यं अश्लीलं वल्गुं प्रियं यस्याः
इति विग्रहे वैया । इति युत्पत्तिज्ञोऽर्थः ॥)

ग्राम्यशूकरः, पुं, स्त्री, (ग्राम्यः शूकरः ।) ग्रामोत्-
पन्नवराहः । तत्पञ्चायः । विह्वराहः २
ग्रामीणः ३ ग्रामक्रोडः ४ ग्रामकोलः ५ विष्क-
६ दारकः ७ । तस्य मांसस्य गुणाः । वनवराह-
मासाङ्गत्वम् । मेदोबलवीर्यवृद्धिकारित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्राम्या, स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम + "ग्रामात्
यत्त्वञ्" ॥ ४ । २ । ६४ । इति यः । स्त्रियां
टाप् ।) नीली । निष्पावी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तुलसी । इति जित्तामणिः ॥)

ग्राम्यान्धः, पुं, (ग्राम्यः ग्रामजातोऽन्धः ।) गर्दभः ।
इति चिकारुप्रथः ॥

ग्रावा, [न] पुं, (ग्रसते इति ग्रा । ग्रास् + अन्ये-
भ्योऽपीति डः । आवर्तति शब्दायते इति ।
ग्रा + वन शब्दे + विच् । ततो ग्रावामौ ग्रावा
जति ।) प्रस्तरः । (यथा, भागवते । ४ । ५ । १८ ।
"सर्वे एवर्त्तितो दृष्ट्वा सदस्याः सद्वीकसः ।
तेरहमाणाः सुभ्रष्टं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥")

पञ्चतः । इत्यमरः । २ । ३ । १२ । (यथा, --
"पृथ्वी तावत् चिकोणा विपिननदनीयावरुहं
तद्वत् ॥"
इत्युद्भटः ॥)

मेघः । इति विश्वः ॥ ङङे चि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

ग्रासः, पुं, (ग्रसते अदते इति । ग्रास् + कर्मणि
घञ् ।) सुखपूरणान्नादि । यथा, --

"कुक्कुटाण्डप्रमाणान् ग्रावद्वा प्रविशेन्मुखम् ।
एतं ग्रासं विजानीयान् शुद्धार्थं कायशोधनम् ॥"
इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः ॥

(तथा च मनुः । ११ । २१३ ।

"एकेकं ग्रासमग्रीयान् त्र्यह्नि त्रीणि पूज्यन् ॥")

तत्पञ्चायः । कवचः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥

गुह्यरकः ३ प्रिष्ठः ४ गण्डोलः ५ कवकः ६

गुरुः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥ (दशौघध-

कालान्तर्गतकालविशेषः । "तत्र निर्भक्तं प्राग्-

भक्तमघोभक्तं मध्यभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं मासुर्गं
सुहृमुहुः ग्रासं ग्रासान्तरश्चेति दशौघधकालाः ॥"

इत्युत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ग्राहः, पुं, (ग्रहते इति । ग्रह + उपादाने +
भावे घञ् ।) ग्रहणम् । (ग्रहणीति । ग्रह +
"विभाषा ग्रहः" ॥ ३ । १ । १४३ । इति अव-

स्थापितविभाषयाणः ।) जलजलुविशेषः । हाङ्गर
इति भाषा ॥ जलहस्ती इति केचित् ॥ तत्-

पञ्चायः । अवहारः २ । इत्यमरभरती ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २१ । ५ ।

"भीमोर्विजितैरन्यैर्वाँरेण्यलपरैस्तथा ।
उयैर्नैकमनाध्वं क्रुमेयाहवमाकुलम् ॥")

प्रिशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आग्रहः ।

यथा, गीतायाम् । १७ । १६ ।

"सद्ग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ॥"

"सद्ग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेण ॥" इति
श्रीधरस्वामी ॥)

ग्राहकः, पुं, (ग्रहणीति । ग्रह + कृत् ।) सिता-

वरशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिंस्रपत्नी ।

ग्रालग्राही । ग्राहीतरि चि । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (ग्रह + गिच् + कृत् ।) ज्ञापकः । यथा,
महाभारते । ३ । २१० । १३ ।

"यथासं ग्राहकारयेषां शब्दादीनामिमानि तु ॥")

ग्राहिणी, स्त्री, (ग्रहाति अशेषगुणानिति । ग्रह

उपादाने + "नन्दिग्रहीति" ॥ ३ । १ । १३४ ।

इति णिनिः ङीप् ।) क्षुद्रदरालभा । इति

राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रमृणाश्च । इति राज-

माला ॥ चिरद इति भाषा ॥

ग्राहिफलः, पुं, (ग्राहि धारकं मलबन्धकमित्यर्थः

फलं यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्राही, [न] पुं, (ग्रहणीति । ग्रह + णिनिः ।)

कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्राही, [न] चि, (ग्रहणीति । ग्रह + णिनिः ।)

मलबन्धकः । धारकः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा,
भावप्रकाशे ।

"काचनारोहिभोग्राहीतुरः श्रेष्ठपित्तशुतः ॥")

ग्रहणकर्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, कथा

सरितसागरे । २५ । ४८ ।

"तत्र तस्यैव केवलपतः सत्यव्रतस्य सः ।

शफरग्राहिभिर्भूतैः प्राप्य देवादस्यत ॥"

प्रतिकूलः । यथा, भट्टः । ५ । ६३ ।

"मास भूर्याहिणी भीरुः । गन्तुमुत्साहिनी भवा ॥"

"हिभीरुः । मासा भूर्याहिणी प्रतिकूला मा भूः ॥"

इति जयमङ्गलः ॥)

ग्रीवा, स्त्री, (ग्रीमेतेऽनया । ग्री निगरणे + "ग्रीवा-

यज्जिह्वाग्रीवापामोवाः" ॥ उणा । १ । १५४ ।

इति वृत्तयन्त्रेण निपातनात् साधुः ।) गल-

घाटादिसदृशता । इति भरतः ॥ (यथा,
शकुन्तलायां १ मे अङ्के । [इतिः ॥")

"ग्रावामङ्गाभिरामं सुहृदनुपतति स्यन्दने दत्त-

सा तु गर्भे मासमात्रेण भवति । इति मुख-

बोधः ॥ तत्पञ्चायः । शिरोधिः २ कन्धरा ३ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ कन्धिः ४ शिरो-

धरा ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्धराशिरा ।

इति मेदिनी । वे । ६ ॥

ग्रीवी, [न] पुं स्त्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य । ग्रीवा

+ इनिः । दीर्घग्रीवावन्वया एव अस्य तथा-

त्वम् ।) उट्टुः । इति अटाधरः ॥ प्रशस्तग्रीवा-

युक्ते चि ॥

ग्रीष्मः, पुं, (ग्रसते रसान् इति । ग्रस् अदने +
"ग्रीष्मः" ॥ उणा । १ । १४६ । इति मक-

ग्रीभावश्च घातोः दुगागमश्च निपात्यते ।) श्वतु-

विशेषः । (यथा, मनुः । ६ । २३ ।

"ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्थावराश्चान्धकाशिकः ॥")

स तु श्लेष्माघातौ । तत्पञ्चायः । उच्छकः २

निहावः ३ उष्णोपगमः ४ उष्णः ५ उष्णागमः ६

तपः ७ । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ चर्मः ८

तापनः ९ उष्णागमः १० उष्णकालः ११ ।

"ग्रीष्मकृत्स्नमभिस्यन्दि जलमिच्छेन्न निश्चयः ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

("दीर्घवासरकं तीक्ष्णं ज्वालामालाकुलं जगत ।

दिशि ग्रीष्मे नृगलयाः स्विन्नाः स्युर्गवालिनः ॥

नैर्हतो मारुतो रक्तः शीर्षपर्णा महीरुहाः ।

दग्धं तृणाकुलारण्यं दावामिच्छ दिशो दृष्ट ॥

एवं लक्षणं ग्रीष्मे पितरक्तसुदीर्यते ।

तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्यात् संशसनं भिषक ॥

जलक्रीडा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम् ।

श्यामारामारतं शस्तं कुक्कुकिज्जकशीतलम् ॥

नीलनालदलोपेतः शमभो यजनानिलः ।

तत्रैवा मोदकुसुमचन्दनोधीरशीतलैः ॥

लेपनं शीतलं सन्ध्या धारागाराश्रयः पुनः ।

एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥"

इति ग्रीष्मोपचारः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

"तीक्ष्णशिरसितोष्णांशुर्ग्रीष्मे संलपन्तीव यत् ।

प्रत्यहं चौर्यते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्हत ॥

अतोऽस्मिन् पटुकदृष्ट्यायामार्ककराश्च जेत ।

भलेन्मधुरमेवास्मिन् लघुखिण्डं हिमं द्रवम् ॥

सुशीततोयसिक्ताग्नेर्लिङ्गान् शक्तम् शशकैरान् ॥

मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु चारि वा ॥

अन्यथा शोकश्रेयित्वादाहमोहान् करोति तत् ।

कुन्देन्दुधवलं शालिमन्त्रीयान्नाङ्गलैः पलेः ॥

पिबेदमं नातिघ्नं रसालां रागखाण्डयौ ।

पानकं पचसारं वा नवन्दुभाजनस्थितम् ॥

मोचचोचदलेयुक्तं मासं खण्डयशुक्तिभिः ।

पटलावासितश्चाभूः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥

शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रत्नान् भजयन् पिबेत्

ससितं माह्वं क्षीरं चन्दनचक्षुशीतलम् ॥

अभ्रकुण्डमहाशालतालखड्गोष्णरश्मियु ।

वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालियु ॥

सुगन्धिहिमपानीयसिन्धुमानपटालिके ।

कायमाने चित्ते चतुप्रवालफललम्भिभिः ॥

कदलीदलकञ्जार-खण्डालकमलोत्पलेः ।

कल्पिते कोमलेकल्पे हसन्कुसुमपल्लवे ॥

मध्यदिनेऽकतापानेः स्वप्याहारायहेऽथवा ।

पुल्लक्ष्मीसगहस्तास्यप्रदोषीरवारिणि ॥

निशाकरकराकीर्णं सौधपृष्ठे निशासु च ।

ग्रामनासस्थानितस्य चन्दनाद्रस्य मालिनः ॥

निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसुप्ततनुवाससः ।

जलान्द्राक्षालदन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ॥

उत्सेपाश्च नृदूतसेपा जलवर्धिहिमानिलाः ।

कर्पूरमलिकामाला हाराः सङ्गरचन्दनाः ॥

मनोहरकलालापाः शिग्रवाः शारिकाः शुकाः ।

मृगालवल्याः कान्ताः प्रोतफुल्लकमलोज्ज्वलाः ॥

जङ्गमा इव पद्मिनी हृत्कान्ति दयिताः क्षमम् ॥"

इति वाभटे सप्तस्थाने षष्ठ्येऽध्याये ॥

“ग्रीष्मे पुनर्भूश्रीष्णोपहनत्वात् शरीरमसुखोप-
पन्नं भवति । उष्णवातावभातमतिप्रचिह्न-
मव्यक्तप्रविलीनदोषं भेषजं पुनः संशोधनार्थ-
मुष्णस्वभावमुष्णानुगमनाशीत्युत्तरत्वमापद्यते ।
तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतिथोगायोप-
पद्यते शरीरं पिपासोपद्रवाय ।” इति चरकं
विमानस्थाने २४ मे अध्याये ॥

“मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पपीयते रविः ।
स्नादुशीतं द्रवं स्निग्धमन्नप्रानं तदा हितम् ॥
शीतं सशर्करं मयूखं आङ्गलान्मगपत्तिनः ।
इतं पयः स ग्राह्यं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥
मयूखस्य न वा पयमयथा सुबहुदकम् ।
लवणान्नकटुष्णानि यायामश्वात्र वर्जयेत् ॥
दिवा शीतयज्ञे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हृत्तमस्तके ॥
अजनेः पाणिसंयुक्तं चन्दनोदकशीतलैः ।
मेघमानो भजेदास्यां सुक्तामणिविभूषितः ॥
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मेघुनाद्विहतो नरः ॥”
इति च सूत्रस्थाने ४४ अध्याये चरकगोक्तम् ॥
तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“ग्रीष्मोद्भवो भोगभवानुरक्तो
वक्ता सुशीलो जलकेलिशीलः ।
विद्याधनेऽभ्यर्थ्यश्रोमनोमो
धन्वी सुवैशः परदारचित्तः ॥”

उष्णः । इति मेदिनी । मे । १० ॥ गर्म इति
सात् इति च भाषा ॥ तद्वति चि ॥

ग्रीष्मजा, स्त्री, (ग्रीष्मात् ग्रीष्मभावान् ग्रीष्मे ग्रीष्म-
काले वा जायते या इति । जन् । डः । तत-
टाप् च ।) लवणो । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोणा
इति भाषा ॥ (ग्रीष्मजातमात्रे, नि ॥)
ग्रीष्मपुष्पो, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः ।
जातौ संज्ञार्थं वा डीप् ।) करुणीपुष्पवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रीष्मभावा, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ग्रीष्मागमे
इत्यर्थः भवति उत्पद्यते या । भू + अच् ।
टाप् ।) नवमल्लिका । इति रत्नमाला ॥
“कुमारिका ग्रीष्मभावा सुगन्धा ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

ग्रीष्मसुन्दरकः, पुं, (ग्रीष्मे सुन्दर इव कायते
श्रीभते इति । के + कः । ग्रीष्मसुन्दर + स्वार्थे
कन् वा ।) शाकविशेषः । गिमा इति भाषा ॥
तस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । लघुत्वम् । कफपित्त-
दोषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

ग्रीष्महासं, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये हासः प्रकाशः
उत्पत्तिजन्यश्रोमेत्यर्थः यस्य ।) इन्द्रतुलकम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुद्धीर खता । इति भाषा ॥

ग्रीष्मो, स्त्री, (ग्रीष्मः ग्रीष्मसमयः उत्पत्तिकारण-
त्वेनास्यस्याः । “अश्व आदिभ्योऽच् ।” ५।२।१२७।
इत्यच् सतो डीप् ।) नवमल्लिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ग्रीष्मोद्भवा, स्त्री, (उद्भवतीति । उद् + भू + अच् ।
ग्रीष्मे उद्भवो यस्याः ग्रीष्मे उद्भवतीति वा ।)
नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्लुच, इर् उ चौर्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-परं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्ता वेट् ।) रेफ-
युक्तः । पञ्चमस्वरौ । इर्, अग्लुचत् अग्लो-
चीत् । उ, ग्लोचित्वा ग्लुक्ता । इति दुर्गा-
दासः ॥

ग्लेवं, स्त्री, (ग्रीवायां भवम् । “ग्रीवाभ्योऽण् च ।”
४।३।५७। इति अण् ।) ग्रीवाभूषणम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ४।४८ ॥
“भोगिवेशनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नाससत करिणां ग्लेवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥”)
ग्लेवेयं, स्त्री, (ग्रीवायां भवम् । “चात् ङच् ।”
“ग्रीवाभ्योऽण् च ।” ४।३।५७। इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्त्या चकारात् ङच् ।) कण्ठ-
भूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ७।३५।३४ ।

“पुनर्दिपान् द्विपारोहान् वैजयन्त्यकुशध्वजान् ।
तूणवर्मागयथो कश्चान् ग्लेवेयगण्डय कम्बलान् ॥”)
ग्लेवेयकं, स्त्री, (ग्रीवायां भवमिति । “कुल
कुचिग्रीवाभ्यः स्वास्यलङ्कारेण ।” ४।२।१६६।
इति ङकच् ।) कण्ठभूषा । इत्यमरः । २।६।१०४ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८२।२५।

“नृपगौ विमलौ तद्वद् ग्लेवेयकमनुत्तमम् ॥”)
ग्लेष्ठी, स्त्री, (ग्रीष्मे भवति । “सन्निवेलादुत्त-
नचर्चभ्योऽण् ।” ४।३।१६। इति अण् ततो डीप् ।
“पक्षे ऋत्वण् डीप् ।” इति अग्नित्येकं ।) नव-
मल्लिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रीष्मसम्बन्धिनि
त्रि नान्तश्च ॥

ग्लस, उ ड भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
आत्मं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्ता वेट् ।) अन्तःस्थ-
तृतीययुक्तः । उ, ग्लसित्वा ग्लस्त्वा । ड, ग्लसते ।
इति दुर्गादासः ॥

ग्लस्तः, त्रि, (ग्लस् + कर्मणि क्तः ।) भक्षितः ।
इत्यमरः । ३।२।११२ ॥

ग्लह, उ कि आदानं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-पक्षे भ्रां-परं सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीय-
युक्तः । उ, अग्लहीत् अग्लोचीत् । कि, ग्लाह-
यति ग्लहति । एषः केशिन्न मन्यते इति
दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते । २।६७।१६।

“इमां चेत पूर्वं कितवोऽग्लहीष्य-
द्रीशोऽभविष्यदपरजितात्मा ॥”)

ग्लहः, पुं, (ग्लह + “अस्तेयु ग्लहः ।” ३।३।७० ।
अश्वशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत् पणरूपेण
यास्तं तत्र ग्लह इति निपातते । इति वार्त्ति-
कोक्त्या च निपातनात् तथात्वम् ।) अश्व
क्रीडासु पणः । इत्यमरः । २।१०।४५ ॥
आङ्ग इति वाणि इति च भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । २।६७।६ ।

“पाञ्चालस्य इपदस्यालङ्घनामिमां
सभामध्वे यो अदेवीद् ग्लहेयु ॥”)

ग्लाता, [ऋ] त्रि, (ग्लायति ग्लानियुक्तो भव-
तीति । ग्ले + ळच् ।) ग्लानियुक्तः । इति आकर-
णम् ।

ग्लानः, त्रि, (ग्ले + कर्त्तरि क्तः ।) रोगात् शूल-
देहः । तत्पर्यायः । ग्लातुः २ । इत्यमरः ।
२।६।५८ ॥ रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्लानिः, स्त्री, (ग्लायति अनेनास्मिन् वा । ग्ले +
“वह्निश्चिद्युद्ग्लान्हात्वरिभ्यो नित् ।” उणां ।
४।५१ । इति निः ।) बलहीनता । इति हेम-
चन्द्रः । २।२३३ ॥ (यथा, गीतायाम् । ४।७ ।
“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत !”)
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाग-
वते । ५।२४।१३ । “देहवैवर्यदौर्गन्ध्यस्ते-
जसग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति ॥”)

ग्लातुः, त्रि, (ग्लायतीति । ग्ले + “ग्लानिश्च
ग्लुः ।” ३।२।१३६। इति ङुः ।) ग्लानः ॥
इत्यमरः । २।६।५८ ॥ (यथा, भट्टः । ७।४।
“वसन् माल्यवति ग्लातु रामो जिह्वारध्णुवत् ॥”)

ग्लुच, इर् उ चौर्ये गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्ता वेट् ।)
अन्तःस्थतृतीययुक्तः । पञ्चमस्वरौ । इर्, अग्लु-
चत् अग्लोचीत् । उ, ग्लोचित्वा ग्लुक्ता । इति
दुर्गादासः ॥

ग्लुच, उ इर् गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-
परं-सकं-सेट् ।) उदित्वात् क्ता वेट् । अन्तःस्थ-
तृतीययुक्तादिः । पञ्चमस्वरौ । उ, ग्लुचित्वा
ग्लुक्ता । इर्, अग्लुचत् अग्लोचीत् । इति
दुर्गादासः ॥

ग्लेप, ऋ ड दैत्ये । गतौ । चाले । इति कविकल्प-
द्रुमः । (भ्रां आत्मं-अकं-सकं-च-सेट् ।) अन्तःस्थ-
तृतीययुक्तः । ड, ग्लेपते निर्धनः सदा । ऋ,
अजिग्लेपत् । इति दुर्गादासः ॥

ग्लेयः, त्रि, (ग्लानिमर्हतीति । ग्ले + यः ।) ग्लानि-
योग्यः । इति आकरणम् ॥

ग्लेव, ऋ ड सेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां
आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ऋ,
अजिग्लेवत् । ड, ग्लेवते । इति दुर्गादासः ॥

ग्लेध, ऋ ड अन्वेधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां
आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ऋ,
अजिग्लेधत् । ड, ग्लेधते जिग्लेधे । अन्वेधोऽद्
सन्धानम् । ग्लेधते यः सतां मार्गमिति हला
युधः । इति दुर्गादासः ॥

ग्ले, क्लमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-
अनिट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लमो हर्षं
क्षयः । ग्लायति लोकः शोकान् । अशुभसर्गस्य
चौ ज्वल क्लम क्षल इत्यादिना वा क्लमः ।
ग्लपयति ग्लापयति । शोपसर्गस्य तु प्रग्लाप-
यति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः । २।६८८।
“श्रुत्वा क्षुद्रा च दृष्ट्वा च क्षुद्रा प्रात्वा च यो नरः ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥”)

ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति लक्ष्मणपक्षे
इति भावः । ग्ले + “ग्लाडिभ्यां ङौः ।” उणां ।

घट

०।६४। इति डौः । चक्रः । (यथा, अथर्व-
वेदसंहितायाम् । ६। ५३। ३।
“मूर्तिरितः प्रपतिष्यति स गलुक्नो नशिष्यति ॥”)
कर्पूरः । इत्यमरः । १। ३। १४४ ॥

घ

घ, घकारः । स तु अञ्जनचतुर्थवर्गः । अस्यो-
च्चारणस्थानं कण्ठः । इति आकरगम् ॥ (एतत्तु
“सुगन्धोपममम् । यथा, “अ आ इ क ख ग
घ डाः कण्ठाः ।” पाणिनीये तु गघ कण्ठो-
जिह्वास्त्रीयम् । यथा, “अकुहविसर्जनीयानां
कण्ठः ॥” इत्युक्ता पुनः श्रित्तायाम् ।
“जिह्वास्त्री तु कुः प्रोक्तो दन्तोष्ठो वः स्तुतो
वर्धः ॥”)

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

“घकारं चक्षुषापाङ्गि । चतुष्कोणात्मकं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम् ॥
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्वगं सर्वदं शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
अस्योत्पत्तिर्गवर्णे द्रष्टव्या ॥ वज्राक्षरेस्तस्य
लेखनप्रकारादर्थ्या,—

“हृदिस्था वामरेखा किञ्चिदाकुक्षिना ततः ।
कुण्डलीरूपमास्याय ततोऽधोगत्वा दक्षतः ॥
अत ऊर्ध्वं गत्वा रेखा श्रमणांशायनस्तयोः ।
ब्रह्मस्वरूपिणी देवि । मावाशक्तिः प्रकीर्तिता ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“मालतीपुष्पवर्णमां गङ्गुजां रक्तलोचनाम् ।
मुक्ताम्बरपरीधानां शुक्लमाख्यविभूषिताम् ॥
सदा स्मरसुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
एवं ध्यात्वा घकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णाक्षरतन्त्रे ।
“निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्वगं सर्वदं शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥”
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।

“घः खड्गी बुधो गौरी घटो घटो शक्तिपुरातनकः ।
वायुः शिवोत्तमः सला किङ्किणी घोरनायकः ॥
मरीचिर्वरुणो मेघा कालरूपी च दाम्भिकः ।
लम्बोदरा खालम्बलं नन्दो हननं ध्वनिः ॥
चैलोक्यविद्या संहर्ता कामाख्यमनघामयः ॥”

घः, पुं, (षष्ठ्यति शब्देन प्रोक्तं घटयति घर्ष-
रादिशब्दं वा । घटि द्युतौ घट चेष्टायां च
+ बाहुलकान्ठः ।) घट्टा । घर्षरशब्दः । इति
मेदिनी । घे । १ ॥

घग्घ, हसने । इति कविकल्पदमः । (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) कण्ठवर्गलक्षणीयोपधः । घग्घति ।
इति दुर्गादासः ॥

घट, क हिंस्रं । संघाते । द्युतौ । इति कविकल्प-
दमः । (‘पुरां-परं-सकं-अकं-सेट् ।) क, घाट-
यति कवाटं द्वारि जनः संघोजयतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

घटः

घट, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पदमः । (पुरां-
पदे भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) इ, भावे घटयति ।
कि, घटयति घटयति । द्युतिर्दोषः । द्युत्यर्थेन
पाक्षिकपुरादित्ये किञ्चि कि करणमर्थान्तरं अपि
पाक्षिकपुरादित्यर्थम् । तथाच,—

“क्रियावाचित्वमास्यात् प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽर्थं मन्त्राया अनेकार्था हि धातवः ॥”

इति वोपदेवः ॥

प्रसिद्धार्थं कथयितुं धातूनां प्रसिद्धोऽर्थः प्रद-
र्शितः । किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वाप्यर्थं
मन्त्रायाः हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था भवन्ती-
त्यर्थः । तेन हिंसास्तुत्योः पठितस्यापि शंसतेः
कथनार्थत्वं न मे हिंसा शंसति किञ्चिदीक्षित-
मिति रघौ कथयतीत्यर्थः । एवं दौषिपठित-
स्यापि तर्कधातोर्विर्तकैर्गार्थत्वं तर्कयत्यन्यगुणं
सुधीरग्यादिः । इति दुर्गादासः ॥

घट, घ ड म चैष्टे । इति कविकल्पदमः । (भ्रां-
आत्मं अकं सेट् ।) घ, घटा । ड, घटते
पठितुं शिष्यः । म, घटयति । घटतीति घटो
ज्यो नाघटन् घटतामियादिति तु घटते घटः
पचादित्वाद् । ततो घट इवाचरतीति कौ
साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः ।
१२ । २६ ।

“घटते मन्त्रादिषु यो गुणेषु
लक्ष्मीर्न तं सुचति चक्षुषापि ॥”)

घटः, पुं, (घटते स्वरदिमङ्गानेः जलादिगृहणाय
द्रव्यार्थः । घट् + पचाद्यच् ।) कलसः । इत्यमरः ।
० । ६ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१६ ।

“यस्तु रज्जं घटं कृपाडरं द्विन्धाद्य यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्रथाम्नायं तच्च तस्मिन् समाहरन् ॥”)
तस्य परिमाणं कलशशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधि-
भेदः । (घटस्यवारिवत् निश्चलत्वात्तथात्वम् ।)
स तु कुम्भकम् । इमंशिरः । (आकृतिसादृश्या-
त्तथात्वम् ।) कूटकुटः । इति मेदिनी । टे । ० ॥
कुम्भराजिः । यथा,— [लभन् ।]

“सिञ्चे वा यदि गोपटे गतनरः सन्त्यर्थमिड्डिं
इति समयप्रदीपः ॥ द्रोणपरिमाणम् । इति
वेदिकपरिभाषा ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“चतुर्भिराकैर्द्रोणः कलशो नल्लग्नोऽस्ति ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः ॥”

इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥

“कंसचतुर्गुणो द्रोणः अस्मिन्नोनल्लग्नश्च तत् ।
स एव कलशः स्थातो घट उन्मान मेव च ॥”

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

कुम्भपरिमाणम् । यथा,—

“दशवर्गो भवेत् खारौ कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः ।”
इति प्रायश्चित्ततन्त्रे कात्यायनः ॥

(योगावस्थाभेदः । यथा, षट्थयोगप्रदीपिकायाम् ।
४ । ६६ ।

“आरम्भश्च घटश्चैव यथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्तिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥”
एतदवस्थायां किं स्यात्तदाह तत्रैव । ४। ७२-७३ ।

घटयो

“हिंसीयायां घटीक्षत्वा वायुर्भवति मध्यगः ।

दृष्टासन्नो भवेद्दयोगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥

विष्णुसंस्तुतो भेदात् परमानन्दसुखकः ।

अतिमृग्यो विमर्हश्च भरीशब्दस्तथा भवेत् ॥”)

घटकः, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति ।

घट् + णिप् + णुल् ।) कुलाचार्यः । तस्या-

साध्यत्वम् । यथा,—

“वरं चाखालसंस्पर्शं कृत्वा तु साधकोत्तमः ।

तथाप्यसृष्टशरणकं सर्वदा न परिच्यजेत् ॥

दूषिताः कलिकाण्ये भारते विविधाः प्रथाः ।

अतएव महेष्टानि । सर्वे संसर्गदूषिताः ॥

घटकं ब्राह्मणं देवि । संस्पर्शं यत्नतस्तथेति ॥”

इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी षोडशोक्त्यां माहेश्वर

महिनीतन्त्रवचनम् ॥ ४॥ योजकः । तत्पर्यायः ।

चाचारः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं

यथा, कुलदीपिकायाम् ।

“धावको भावकश्चैव योजकश्चाप्रकस्तथा ।

दूषकस्तावकश्चैव घटे घटकाः स्मृताः ॥”

अथ च ।

“के नो विदन्ति पुरुषा पुरुषानुपम्यो-

सुचोत्तले कुलभृता परिवर्त्तनं वा ।

अत्यन्तसूक्ष्ममपि ये कुलतारतम्यं

जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाद्याः ॥”

वनस्पतिः । पुष्पेण धिना यः फलति सः । इति

भूरिप्रयोगः ॥ (घटयति योजयति परार्थं हिता

दिकं साधयतीत्यर्थः । योजकं, त्रि । यथाह

भट्टहरिः । ० । ६६ ।

“ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य

वार्धनं ये

मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थविरोधिनः

ये ।

ते वै मानुषराजसाः परहितं ये स्वार्थतोऽन्यतः

ये च त्रिभिर्निरर्थकं परहितं ते के न जानी-

महे ॥”)

घटदामी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं निधोऽभिभा

दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिके

इति घटा योजिका सा दामीव इति वा ।)

कुट्टनी । तत्पर्यायः । कुट्टनी ० इत्या २ रत्न

ताली ४ गणकका ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घटना, स्त्री, (घट् + णिप् + युच् टाप् च ।) संघातो

करणम् । सम्बन्धीकरणम् । यथा, “किङ्किणी घटना

घटा ।” इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ योजना ।

मेलनम् । यथा, “अष्टनघटनापटीयसी

माया ।” इति मायालक्षणम् ॥ (यथा, राज-

तरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।

“शक्तिः काठ्यपरीक्षितास्ति महतां स्त्रे

द्विष्टान्यहो

यज्ञाहात्म्यवशेन याति घटनां कात्याणि

निर्यन्तणम् ॥”)

घटयोनिः, पुं, (घटः कुम्भः योनिः कारणं उत-

पत्तिस्थानम् यस्य ।) अग्रस्थयुनिः । इति

हलायुधः ॥

घटराजः, पुं, (घटेयु राजते इति। यद्वा घटेन
महादिसङ्घटनेन राजते शोभते इत्यर्थः।)
कुम्भः। इति हारावली ॥

घटा, स्त्री, (घट + भावे धित्वाद् इत्तथाप च।)
करिणी घटना। हस्तिना युद्धादावेकत्र संघाती
करणम्। इत्यमरः। २। ८। १०७ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे। १६। १०६।

“तुल्यकतुरगवाताः क्षुब्धस्याश्चेरिवोन्मयः।

तद्गगनेन घटा वेलावनेयु इलशो ययुः ॥”)

घटनम्। गोष्ठी। सभा। इति मेदिनी। टे। १३ ॥

ममूहः। यथाह श्रीहर्षः।

“यद्गमारघटाङ्कडिमस्रवद्विह्वलतुन्दिलापया ॥”

घटालासुः, स्त्री, (घटाकारा अलासुः।) कुम्भ-
तुम्बी। इति राजनिर्घण्टः ॥

घटिके, स्त्री, (घटेन साङ्ख्यं विद्यते इति तन्।)

नितम्बः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (घटेन तर-
तीति। “नौड्याचक्रन् ॥” ४। ४। ७। इति तन्।

घटेन तरणशीले च। पुंसि तु। घटिं कायति

वाद्यति घटीवादेन समयं ज्ञापयतीति। के +
कः पूर्वस्य च। घटीवादकः ॥)

घटिका, स्त्री, (पादस्यास्यां ग्रन्थिघटः घटना
विद्यते च इति। घट + ठन्।) पादग्रन्थिः।
इति शब्दरत्नावली ॥ (घटयति निर्दिशति
निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकयात्रासम्पा-
दनाय। घट + णिच् + क्तुल् + टाप् अत
इच्च।) सुहृन्। इति जटाधरः ॥ यथा,
ज्योतिर्विहाभरणे।

“गुर्वचराणामुदितं च घट्या

पलं पलानां घटिका क्लिप्ता ॥”

यथा, तिथितत्त्वे रघुनन्दनः। “अत्र घटिका
सङ्घर्षे आद्ययोग्यकालागुरोधात् ॥” दण्डः।
घड़ी इति भाषा। यथा,—

“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(घट + स्वल्पार्थे कन् टाप् अत इत्वच्। सुद-
घटः। यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २०३।

“एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो-

र्विश्वासवन्ति च परं न च विश्वसन्ति।

तस्माद्गरेण कुलशीलवता सदैव

नार्यः प्रमशानघटिका इव वर्जनीयाः ॥”)

घटी, स्त्री, (घटते इति घटः। घट + अच्। ततः
संज्ञायां जातौ वा डीप्। यद्वा, घटः काल-
मानज्ञापकः सङ्घटनः कुम्भः ज्ञापकतया स्वस्या
मिथुनं ततो गौरादिवात् डीप्।) दण्डः। इति
भूरिप्रयोगः ॥ घड़ी इति भाषा ॥ (यथा,
सिद्धान्तशिरोमणौ।

“गुर्वचरेः खेन्दुमितेरसुस्तेः

वह्निः पलं तैर्घटिका खड्गिः

स्याद् वा घटी घटिरहः खरामैः ॥”

स्वल्पार्थे डीप्।) सुदघटः। इति सुध-
गोशम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये। १२। ८२।

“घटीयन्तेषु वेगान्यो बह्वसोये यथा घटी ॥”)

घटीकारः, पुं, (घटीं करोतीति। कृ + “कर्म-
ण्यण्” ३। २। १। इत्यण्।) यद्वा, अघटं

घटं करोति यः। कुलालः। इति सुधबोधम् ॥

घटीयन्तं, स्त्री, (घट्याः यन्तम्।) कूपाञ्जलो-

त्तोलनार्थरज्जुसहितघटः। जलतोला कल इति

भाषा। तत्पर्यायः। उद्घाटनम् २। इत्यमरः।

२। १०। २७ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १२। २०।

“तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्ताणि चान्यतः ॥”

घटी सुदघटस्तदधस्ताद्वाकारं यन्तम्। यद्वा

घट्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्तम्। काल-

परिमाणज्ञापको यन्तविशेषः। घड़ी इति

स्थानः ॥ स्वर्गसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्ताणि

बहुविधान्युक्तानि। तत्र शङ्खयष्टादिकं दिवा-

कालमानज्ञापकमुक्तवान्। घटीयन्तादिकम्

अहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्तादिकं

स्वर्गसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य प्रदर्शितम्।

यथा,—

“अथ घटीयन्तादिभिश्चमत्कारियन्तेषां सर्वोप-

जीयं कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधन-

सुपसंहरति ॥”

“तोययन्तकपालादौर्मयूरनरवानरैः।

ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत् ॥”

इति स्वर्गसिद्धान्तः ॥

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

“जलयन्तश्च तत् कपालश्च कपालाख्यं जलयन्तं

वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं तेषां तैर्यन्तैर्वाङ्का-

यन्तप्रवृत्तिभिः सापेक्षघटीयन्तैर्मयूरनरवानरैः।

मयूराख्यं स्वयंवहयन्तं निरपेक्षं नरयन्तं शङ्-

काख्यं क्वाथायन्तं पूर्वोद्दिष्टं वानरयन्तं स्वयं-

वहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिता

रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः

घटिसंख्याका सङ्घटिका मयूरोदरस्या सुखात्

घटिकान्तरेण सत एव निःसरन्तीति लोक-

प्रसिद्धा तादृशैर्यन्तैरित्यर्थः। यद्वा सूत्रा-

कारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्यै-

तादृशं यन्तं वाङ्कायन्तं प्रसिद्धम्। तेन सहितै-

र्मयूरादियन्तैर्मयूरादुक्तयन्तैर्वाङ्कायन्तैश्च तैः

सिद्धोऽर्थः। चकारस्तोययन्तकपालादौरित्यनेन

समुच्चयार्थकः। कालं दिनगतादिरूपं सम्यक्

सूक्ष्मं प्रसाधयेत्। प्रकर्षणं सूक्ष्मत्वेनातिस्वल्पत्वेने-

त्यर्थः। जानीयादित्यर्थः ॥ * ॥ ननु मयूरादि-

स्वयंवहयन्ताणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधन

प्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह ॥”

“पारदारासूत्राणि सुखतैलजलानि च।

बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः ॥”

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

“तेषु मयूरादियन्तेषु स्वयंवहार्थमेतैः प्रयोगाः

प्रकर्षणं योज्याः। प्रकर्षस्तु यावदभिमतसिद्धेः।

एते क इत्यत आह। पारदारासूत्राण्येति

पारदयुक्ता आराः। यथा सिद्धान्तशिरोमणौ।

लघु काष्ठजसमकै समसुधिराराः समानरा

नेभ्याम्।

किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुधिरस्याहं एयक् तासाम्।

रसपूर्णं तच्चक्रं द्वाधारास्थितं स्वयं भवति ॥

असु जलस्य प्रयोगः। सूत्राणि सूत्रसाधन-

प्रयोगः। सुखं शिल्पनैर्पुण्यम्। तैलजलानि

तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात् तयोः एयक्

प्रयोगोऽपि। यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ।

उत्कीर्यनेमिमघवा परितो मद्नेन संलग्नम्।

तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुधरे रक्तं क्षिपेत्

तावत् ॥

यावदसैकपार्श्वे क्षिपजलं नान्यतो याति।

पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भवति स्वयं जलालम् ॥

तान्नादिमयस्याङ्गुशरूपनलस्यासुपूर्णस्य।

एकं कृत्वा जलान्तादितोयमयं त्वधोमुखं च वहिः ॥

युगपन्मुक्तं चेत् कं नखेन कुण्डाद्बहिः पतति ॥

नेभ्यां वद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्तवत् तथा

धार्थ्यम् ॥

नलकप्रचुरतसलिलं पतति यथा तद्घटीमथे।

भमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समालम्बम् ॥

चक्रचुरतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥

बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः। पांसवो धूलि-

प्रयोगास्तेर्युक्ताः प्रयोगाः। अपिशब्दात् प्रयो-

गेयु मुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभा असाधारणत्वेन

मनुष्यैः कर्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिपक्षं

स्वयंवहानां प्राचुर्यापत्तेः। इयं स्वयंवहविद्या

समुद्रान्तर्निवासिजनेः फिरेण्णाख्यैः सम्यग-

भ्यस्तेति। कुण्डकविद्यात्वाच्च विस्तारानुद्योग

इति संक्षेपः ॥ * ॥ अथ कपालाख्यजलयन्तमाह।

“ताम्रपात्रमधश्चिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि।

घटिमन्त्रव्यहोरात्रे स्फुटं यन्तं कपालकम् ॥”

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा,—

“यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्चिद्रं अधोभागे किद्रं

यस्य तत्। अमलाम्भसि निम्नैर्ल जलं विद्यते

यस्मिन् तादृशे कुण्डे दृष्टदुभाख्यं न्यस्तं धारितं

सत् व्यहोरात्रे नासत्वाहोरात्रे वहिः घटिवार-

मेव न न्यूनाधिकं भवति। अधश्चिद्रमार्गं

जलागमनेन जलपूर्णतया निम्नं भवति तत्-

कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डानां

कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्ताद्वाकारं यन्तं

घटीयन्तं स्फुटं सूक्ष्मम्। तद्घटनम्।

सुखस्य दिग्भिर्विहितं पलेर्यत्

बहुकुलोक्षं द्विगुणायतास्यम्।

तदम्भसा घटिपलैः प्रपूर्य

पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात् ॥

सत्पात्रमाधनयनिर्मिता या

हेनः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्।

विहं तथा प्राक्तनमचपात्रं

प्रपूर्यते नाडिकयासुभिस्तु ॥

तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ,—

“घटदलरूपा घटिता घटिका तस्मै तले

पृथुक्षिद्रा।

दुग्निशनिमञ्जनमिच्छा भक्तं दुग्निं घटीमानम् ॥”

“अत्र दशभिः सुखस्य पलेरिच्छादि यद्घटी-

घटोत्

घटोत्

घटटना

लक्ष्मं कौचित् कृतं तदुत्तिमं दुर्घटं चेत्तेतद्-
पेक्षितम् । इष्टप्रमाणाकारसुविर् पात्रं घटी-
संज्ञमङ्गीकृतम् । शुनिशनिमज्जनसङ्गाया यदि
घटिर्निष्कृतानि पानीयपानानि लभ्यन्ते तदै-
केन निमज्जनेन किमिति चेराशिकम् ।” इति
घटीत्यम् । अत्रानि कालमानयन्त्याणि तु
यन्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि ।)

घटोत्कचः, पुं. (घट इव उन्नतः कपोलस्य ।)
राक्षसविशेषः । स तु हिङ्गिराक्षसीगर्भे
भीमसेनाज्जातः । इति महाभारतम् । (अथ
नामनिबन्धा सह जन्मादिविवरणं यथा, महा-
भारते । १ । १५६ । २१—६३ ।

“तथेति तत् प्रतिश्रुतं हिङ्गिराक्षसी तदा ।

• भीमसेनसुपादाय सोर्धुमाचक्रमे ततः ।
शैलशृङ्गे रम्ये देवतायतनेषु च ।
जगत्पतिविशेषे रमणीयेषु सर्वदा ।
लला च रूपं परमं सर्वभरणभूषिता ।
सङ्गम्यन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ।
तथैव ननुगोषु पुष्पितद्वमसाशुषु ।

सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलपुतेषु च ।
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्यसिकतासु च ।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च ।
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्वमवलिषु ।

हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ।
प्रपुष्पशतपत्रेषु सरःस्रमलवारिषु ।
सागरस्य प्रदेशेषु मणिजैमिचितेषु च ।
पत्तनेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च ।

देवारम्येषु पुण्येषु तथा पर्वतसाशुषु ।
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च ।
सर्वसुखलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च ।
विभक्तौ परमं रूपं रमयामास पाण्डवम् ।

रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा ।
प्रजज्ञे राक्षसीपुत्रं भीमसेनात् महाबलम् ।
विरूपाक्षं महाबलं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ।
भीमनादं सुताम्रौष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम् ।

महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महाभुजम् ।
महाजवं महाकायं महाभायमरन्दमम् ।
दीर्घघोषं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम् ।
अमाशुषं माशुषं भीमवर्गं महाबलम् ।

यः पिशाचानतीवान्धातुं बहुवातीव राक्षसान् ।
बाणोपि यौवनं प्राप्नो माशुषे विश्राम्यते ।
सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद् बली ।
सद्यो हि गर्भान् राक्षसो लभन्ते प्रसवन्ति च ।

कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः ।
प्रसव्यं विकचः पादावयक्षात् स पितुस्तदा ।
माशुषं परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः ।
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रथभाषत ।

अत्रवीक्षन् नामास्य घटोत्कच इति स ह ।”
असी हि कुलचेत्रयुक्ते कर्णनिचिभैकपुण्ड्र-
वातिना वासवदत्तया श्रद्धा आहूतो
जतः । यथा, महाभारते । ७ । १७७ ।

, ३८—६३ ।

“ततोऽनुवन् कुरवः सर्वे एव
कर्णे दृष्ट्वा घोररूपाश्च मायाम् ।
श्रद्धा रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं
नश्यन्त्येते कुरवो धार्तराष्ट्राः ।
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थो
तपन्मेनं जहि पापं निशीथे ।
यो नः संयामाद्घोररूपाद्विसृज्येत्
स नुः पार्थान् सबलान् योधयेत् ।
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि श्रद्धा वै दत्तया वासवेन ।
मा कौरवाः सर्वे एवेन्द्रकल्या
रात्रियुक्ते कर्ण ! नेतुः सद्योघाः ।
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राक्षसास्यमानं वलम् ।
महश्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दधे शक्तिमोक्षाय कर्णः ।
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्मधर्षो
नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम् ।
शक्तिं श्रेष्ठं वैजयन्तीमसह्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन् ।
यावसौ राजन् ! निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सन्तता फाल्गुनस्य ।
यां वै प्रादात् सुतपुत्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठं कुललाभ्यां निनाय ।
तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तौ
पाशैर्युक्तमन्तकस्यैव रात्रिम् ।
ज्योः स्वसारं ज्वलितामिवोक्तां
वैकर्तनः प्राहिणोदात्तसाय ।
तासुत्तमां परकायावहन्तीं
दृष्ट्वा सौतेन्द्राकुसुमां ज्वलन्तीम् ।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन् !
ललात्मानं विन्ध्यतुल्याप्रमाथम् ।
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णवाक्कलारस्यां
नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरैः ।
ववुर्वातास्तुलनाद्यापि राजन् !
सनिर्घाता चाग्रनिर्गो जगाम ।
सा तां मायां भक्ष्य लला ज्वलन्ती
भित्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य ।
ऊर्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराग्याविशन्ती ।
युद्धा चित्रैर्विविधैः शस्त्रपूगै-
र्दिशैर्वीरो माशुषे राक्षसे ।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रश्रद्धा ।
इदञ्चात्यन्त्रिमास्यरूपं
चकारासी कर्मे शत्रुक्षयाय ।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्मा
वर्मा राजन् ! शैलमेवप्रकाशः ।
ततोऽन्तरीक्षादपतत्रतासुः
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः ।
अवाक् शिरास्तन्मगाजो विजिहो
घटोत्कचो महादास्याय रूपम् ।

स तद्रूपं भैरवं भीमकर्मो
भीमं लला भैमसेनिः पपात ।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोययत् स्वेन देहेन राजन् ! ।
ततो मित्राः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भैरवैश्च शक्रा सुरजायानकाश्च ।
दग्धा मायां निहतं राक्षसञ्च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः ।
ततः कर्णः कुरभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः ।
अन्तारुक्षस्य पुत्रं रघस्यं
वृष्ट्यापि प्राविशत् स्रं स्वसैन्यम् ।”)

घटोत्कचान्तकः, पुं. (घटोत्कचस्य अन्तकः
संहारकः ।) कर्णराजः । इति चिकाकशिवः ।
घटोद्भवः, पुं. (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः
उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य । यद्वा घटान्
उद्भवतीति । उत् + भू + अच्) अगस्त्यमुनिः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ।

घट्ट, क चाणे । इति कविकल्पद्रुमः । (घुरा-
पर-अकं कचित् सकच-सेट् ।) टड्यान्तः ।
चालचलनम् । क, घट्टयति मेघो वायुना । इति
दुर्गादासः ।

घट्ट, ड चाणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा-अत-
अकं कचित् सकच-सेट् ।) टड्यान्तः । ड,
घट्टते । इति दुर्गादासः ।

घट्टः, पुं. (घट्टतेऽस्मिन् इति । घट्ट + “जलञ्च ।”
३ । ३ । १०१ । इति घञ् ।) नद्यादौ जना-
दर्थं प्रवेशस्थानम् । इति लिङ्गादिसंघे अमर-
भरतौ । घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः । जगात् इति
स्थातो वा । तत्पठ्यार्थः । तीर्थः २ । अव-
तारः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५३ ।

घट्टगा, स्त्री, (घट्टति नाम्ना गीयते उदाह्रियते
इति । घट्टा + गी + कः टाप् च ।) नदीभेदः ।
यथा,—

“मलापहा भीमरथी च घट्टगा
यथा च लला जलसान्यतागुणैः ।
मलापहा घट्टपयस्तथापि
पथं लघु खादुतरं सुकान्तिदम् ।”

इति राजनिर्घण्टः ।

घट्टजीवी, [न] पुं. (घट्टेन घट्टे देयतरपथेन
मुल्कादिनेत्यर्थः जीवतीति । जीव + ङिनिः ।)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । पाटुनि इति भाषा । स
तु वैश्यायां राजकाज्जातः । इति विवादार्थव-
सेतुः ।

घट्टना, स्त्री, (घट्ट + “न्यासश्चोयुच् ।” ३ । ३ ।
१०७ । इत्यस्य कृत्तस्य “घट्टिवन्दिद्विधस्येति
वाच्यम् ।” इति वार्तिकोक्ता युच् टाप् च ।)
चक्रना । (आद् पूर्वकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो
यथा, माघे । १ । १० ।

“रगङ्गिराघट्टनया नभस्ततः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमल्लजैः खरैः ।”)

इति । इति हेमचन्द्रः ।

घण्टा

घण, द न उ दीप्रौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना-
उभं-अक्षं-सेट् । उदितान् क्वावेट् ।) द न,
चणोति घण्टते । उ, घणित्वा घत्वा । इति
दगादासः ॥

घण्टः, पुं, (घण् + क्तः ।) स्वेनामस्थानव्यञ्जन-
विशेषः । मन्स्यघण्टागुणः । बलवत्कारित्वम् ।
वातनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

घण्टकः, पुं, (घण्ट + संज्ञायौ कन् ।) सुपविशेषः ।
घे ट्कोण इति भाषा । अस्य सल्लगुणाः । कफ-
नाशित्वम् । कटुपाकित्वम् । पित्तकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः ॥

घण्टा, स्त्री, (घण्टयति दीप्यते पूजाकाले
वाद्येन शोभते, घण्टयति शब्दायते वा । घटि
टोप्रौ + अच् ततश्चाप् ।) कांस्यनिर्मितवाद्य-
विशेषः । यथा, स्मृतिः ।

“सर्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत् ॥”

“शब्दो यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता ।
पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ ॥”

इति पञ्चपुराणे पातालखण्डम् ॥

अथ घण्टामाहात्म्यमुक्तं च स्कान्दे श्रीब्रह्म-
नारदसंवादे यथा,—

“स्नानार्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः ।

पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं श्रेष्ठम् ॥

वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च ।

वसते देवलोकौ तु अश्वरोगगणसंविताः ॥

सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया ।

वादनशोभते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम् ॥

वादित्रनिर्देशस्यैवैतमङ्गलनिःस्वनेः ।

यः स्नापयति गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेत्तु सः ॥

वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्वदा ।

घण्टाशब्दो नरैः कार्यः सर्ववाद्यमयी यतः ॥

सर्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् ॥

मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च ।

घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः ॥” ॥

तथा, विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रज्ञादसंवादे ।

“श्रेष्ठं देवेन्द्र ! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यमुत्तमम् ।

प्रज्ञाद ! त्वत्समो नास्ति भङ्गो भुवनत्रये ॥

मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति ।

अर्चिता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि देव्यज ! ॥

वेनतेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि ।

ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् ॥

यस्तु वादयते घण्टां वेनतेयेन चिह्निताम् ।

धूपं नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने ॥

मामाग्रे प्रत्यहं वत्स ! प्रत्येकं लभते फलम् ।

मखायुतं गोयुतं च चान्द्रायणशतोद्भवम् ॥

विधिवान्नृकृता पूजा सफलं जायते नृणां ॥

घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् ॥

नागारिचिह्निता घण्टा रथाङ्गेन समन्विता ।

वादनान् कुरुते नाशं जम्बूद्वीपभयस्य च ॥

गरुडैर्नाङ्कितां घण्टां दृष्ट्वाहं प्रत्यहं सदा ।

प्रीतिं करोमि देवेन्द्र ! लब्धौ प्राप्य यथाधनः ॥

घण्टाप

दृष्टान्तं यथा देवाः प्रीतिं कुर्वन्त्यहर्निशम् ।
सुपर्णे च तथा प्रीतिं घण्टाशिरमास्थिते ॥
स्वकरेण प्रकुर्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः ।
मदीयाचैनकाले तु फलं कोऽप्येन्दवं कलौ ॥”
अथ च ।

“घण्टादण्डस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः ।
गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम् ॥

सचक्रघण्टानादन्तु नृत्यकाले शृणोति यः ।
पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः ॥

सर्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे हृते हरौ ।
देवतानां मुनीन्द्राणां पितृणामुत्तमो भवेत् ॥

अभावे वेनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः ।
घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः ॥

गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता ।
न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युत्समुद्भवम् ॥

यस्य घण्टा गृहे नास्ति शस्त्रं पुरतो हरैः ।
कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः ॥”

“अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता ।
संग्राह्या वैष्णवैर्यज्ञाचक्रेणोपरि मण्डिता ॥

गीतं नृत्यं पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासं ६ विलासः ॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमादिभिरिति । घटि +
अच् । स्त्रियां टाप् ।) घण्टापाटलिद्वयः । इति

शब्दरत्नावली ॥ अतिवला । नागवला । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अतिवलानागवलाघण्टापाटलि-
शब्देभ्यां विवृतिर्यथायथं ज्ञातया ॥)

घण्टाकः, पुं, (घण्टयति दीप्यते स्वकुसुमैरिति ।
घटि + अच् टाप् ।) घण्टा तथा घण्टेति

आख्येयत्वात्; कायतीति । घण्टा + कै + कः ।)

घण्टापाटलिद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥

घण्टाकर्णः, पुं, (घण्टावत् कर्णो यस्य ।) शिव-
गणविशेषः । घे टु इति श्वातः । यथा,—

“घण्टाकर्णां गणः श्रीमान् शिवस्यातीवल्लभः ॥”

इति शिवपुराणम् ॥

तस्य पूजाविधिर्था,—

“चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः ।
आरोग्याय सुहृत्स्वर्गं संक्रान्त्यां तत्र कारयेत् ॥”

पूजामन्त्रो यथा,—

“घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्वथाधिपनाशन ॥
विस्फीटकभये प्राप्तिं रक्ष रक्ष मङ्गाबलम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(काशीस्थद्विषयः । यथा, काशीखण्डे ।
३३ । १७५ ।

“इयं हि चित्रघण्टा श्री घण्टाकर्णस्वयं हृदः ॥”)

घण्टापथः, पुं, (घण्टानां उपलक्षणात् घण्टादि-
वादिनाणां पन्थाः । “श्चक्रपूरव्यूः पथामानचे ॥”

५ । ४ । ७४ । इति अ. ।) घण्टोपलक्षितानां

हृद्यादीनां पन्थाः । इति भरतः ॥ ग्रामादौ

प्रधानमार्गः । यथा,—

“दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः ॥”

इति चाणक्यम् ।

तत्पर्यायः । संसरणम् २ । तत् संसरणं

घण्टिका

यदि पुरसम्बन्धिं स्थापयता उपनिष्करमिति
स्थातम् । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥

घण्टापाटलिः, पुं, (घण्टा चासौ पाटलिकेति
कर्मधारयः ।) दृक्प्रविशेषः । घण्टापाटल इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । गोलीद्वयः २ भाटलः ५
मोक्षः ४ सुष्ककः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥
गोलीद्वयः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८ । इति तट्टीका ॥

चारद्वयः ६ कालसुष्ककः १० । इति रत्नमाला ॥

पाटली ११ घण्टाकः १२ भाटः १३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णः १४ घण्टकः १५ ।

इति रत्नकोषः ॥ मोक्षकः १६ काष्ठपाटली १७

कालास्थाली १८ काचस्थाली १८ । इति भाव-

प्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायौ मुष्कक-

शब्दे द्रष्टव्यौ ॥

घण्टाबीजं, स्त्री, (घण्टेव बीजमस्य ।) जय-

पालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टारवा, स्त्री, (घण्टारववत् रवः पक्षफलेषु

यस्याः । यद्वा, पक्षेषु फलेषु घण्टेव रौतीति ।

रु ल ध्वनौ + अच् ।) दृक्प्रविशेषः । भृगुभक्तिया

इति वनप्रण इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

शृणुपुष्पिका २ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥

शृणुपुष्पी ३ । इति भरतः ॥

घण्टाली, स्त्री, (घण्टां अलति पर्याप्तोति

शब्देनेत्यर्थः । अल पर्याप्तौ + “कर्मण्यण् ।”

३ । २ । १ । इत्यण् स्त्रियां डीप् च । यद्वा

घण्टा आली सहचरी यस्याः शब्दसाद-

श्चात् तथात्वम् ।) कोशातकी । इति राज-

निर्घण्टः ॥ किडा इति भाषा ॥ (घण्टानां

आली श्रेणी ।) घण्टाश्रेणी च ॥

घण्टाशब्दं, स्त्री, (घण्टायाः शब्द इव शब्दो

यस्य ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥

घण्टिका, स्त्री, (घण्टा + अल्पार्थे कन् ततश्चापि

अत इच्च । घण्टिका क्षुद्रघण्टा तद्वत् आकृति-

रस्यस्याः । अर्ध आदिवाद्यम् ।) लज्जिका ।

तालद्वन्द्वजिह्वा । इति राजनिर्घण्टो हेम-

चन्द्रः ॥ (गलरोगविशेषः । अस्य सलक्षण-

चिकित्सितं यथा,—

“तिलपिच्छिलगौल्यादिसंवनतिहवादिपि ।

नवोदकेन कफजो जायते घण्टिकागदः ॥

जिह्वामूले कण्ठसन्धौ श्लेष्मरक्तसमुद्भवा ।

तेनास्यशोषो जडता ज्वरो मन्दश्च जायते ॥

शिरोयथा रुचिस्तन्दा तथास्यजडता भवेत् ।

तर्ज्ज्वना कण्ठमधो तु संपीड्य रक्तयन्त्रिका ॥

परिभुतं तथा रक्तं तदा विस्फापनं हितम् ।

वचाश्च मरिचं क्षणाच्चूर्णं तत्र निधापयेत् ॥

मर्दनं स्यात् कण्ठदेशे तेन ग्रन्थिर्विलीयते ।

धान्यनागरजीवतवाचान्यगोधुञ्जकाः ॥

काथः स्वेदो घण्टिकाया सुखे गण्डधारणम् ।

गले च घण्टिकामार्गे रक्तसंघाविकाटूया ॥”

इति घण्टिकादोगः ॥

इति चारीते चिकित्सितस्याने पञ्चत्वारिंश-

समेध्याये ॥

घनः

घटिनीबीजं, क्ली, (घटिनीव बीजं यस्य ।)
जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घट्टः, पुं, (घट्टयति दीप्यते इति । घटि दीप्तौ
+ “तन्वादेशः ।” इति उणादिकोषटीकाधृत-
लुक्छेद उः ।) गजघट्टा । प्रतापः । इत्युणादि-
कोषः ॥

घट्टेश्वरः, पुं, (घट्टाणां घट्टाकर्णादिगणविशेषाणां
• ईश्वरः प्रभुः ।) देवताविशेषः । स तु मङ्गल-
पुत्रः । ब्रह्मदाता च । घट्ट इति भाषा ॥ यथा,
“मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घट्टेश्वरो महान् ।
• ब्रह्मदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

घट्टः, पुं, (घटिति शब्दं कुर्वन् इत्येत उड्डीयते
इति । डी गभोगतौ + बाहुलकात् डः ।) भ्रमरः ।
इति संचिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घनं, क्ली, (हन्यते नाशयते यत् इति । हन् +
“न्तृत्” घनः । ” ३ । ३ । ७७ । इति अप् घना-
देशश्च ।) कांस्यतालादिकं वाद्यम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । ४ ॥ कांस्यतालः करताल इति
स्थानः आदिना काह्लादयः । इति सार-
सुन्दरी ॥ मध्यमवृत्तम् । इति मेदिनी । ने । ३ ॥
लोहः । इति हेमचन्द्रः ॥ लघुम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

घनः, पुं, (घनति दीप्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।)
मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ ।
“ततः खेहाद्वरिहयं दृष्ट्वा रज्जवलोकिनम् ।
भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान् ॥”)
सुस्ता । ओषः । दाट्टः । विस्तारः । (हन्यते
वध्यतेनेन । हन् + “न्तृत्” घनः । ” ३ । ३ ।
७७ । इति अप् घनादेशश्च ।) लौहसुन्नरः ।
इति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारविः । १८१ ।

“धनुर्पास्य सबाणधिशङ्करः

प्रतिजघान घनैरिव सुष्ठिभिः ॥”)

शरीरम् । कफः । अभ्रकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ सजातीयान्कृत्रयस्य पूरणम् । यथा,

“समस्त्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः

स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः ।

आदित्रिजिघत्स्त आदिवर्ग-

• स्त्रान्त्याहृतोऽथादिघनश्च सर्व ॥”

इति लीलावती ॥

(वेदपाठविशेषः । यथा,—

“जटुमुक्तां विपर्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥”)

घनः, त्रि, (हन्यते इति । हन् + अप् घना-
देशश्च ।) निविडः । तत्पर्यायः । निरन्तरः । २
सान्द्रः । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा,
रघुः । ८ । ६१ ।

“स तथेति विनेतुर्दारमतेः

प्रतिगृह्य वषो विसमर्जं सुनिम् ।

तदिलक्षपदं हृदि शोकघने

• प्रतिघातमिवात्मिकमस्य गुरोः ॥”)

दृढः । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघुः ।

११ । ११८ ।

घनम्

“यच्चकार विवरं शिलाघने
ताडकोरसि स रामसायकः ॥”)

पूर्णः । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । ७८ ।

“किंस्विदापूर्यते योम जलधारावनेर्धनैः ॥”)

सम्पुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरवकाशः ।

यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३६ ।

“निं गाढीवस्फुरगुरुघनास्फालनकरपाणि-
नामीलीलानटनविलसन् मेखली सयसाक्षी ॥”)

घनकफः, पुं, (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनकालः, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा

कालः ।) वर्षा ऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

गनगोलकः, पुं, (घनस्य नानावर्णमेघस्य गोलः ।

स इव कायति प्रकाशते इति । घन + क्ले +

“आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । ७ । ३ । इति कः ।

शुक्लरक्तमेघमादृश्यादस्य तथात्वम् ।) संश्लि-
रजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११३ ॥

मिश्रान सोणा रूपा इति भाषा ॥

घनजम्बालः, पुं, (घनः सान्द्रो जम्बालः इति

कर्मधारयः ।) च्लुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः

प्रस्फुरणमित्यर्थः ।) मेघदीप्तिः । वज्राग्निः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

घनतालः, पुं, (घनतायां निविडतायां अलति

पर्याप्नोतीति । अल पर्याप्नो + अच् ।) सारङ्ग

पक्षी । इति जटाधरः ॥

घनतोलः, पुं, (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वमुखं

तोलयति ऊर्ध्वमुखोभवतोऽर्थः । तुल उन्माने +

अच् ।) चानकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनदमः, पुं, (घनः काटकाकोर्णत्वात्निविडो द्रव्यो

वृत्तः ।) विकण्टकवृत्तः । इति गणनिर्घण्टः ॥

घननाभिः, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाग्रधस्यान

भिर्व । मेघस्य धूमयोर्निन्वादेव तथात्वम् ।)

धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनपत्रः, पुं, (घनानि निविडानि पत्राणि यस्य ।)

पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनपाषण्डः, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थः ।

पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्रवणेन उन्मत्तनयास्य

तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥

घनफलः, पुं, (घनानि बहुतृपन्नत्वात् निविडानि

फलानि यस्य ।) विकण्टकवृत्तः । इति गण-
निर्घण्टः ॥

घनमूलं, क्ली, (घनस्य सजातीयान्कृत्रयपूरणस्य

मूलम् आद्यम् ।) पूरितसजातीयान्कृत्रयस्या-

द्याहुः । यथा । नवघनस्य मूलं त्रयं इत्यादि ॥

करणसूत्रं यथा,—

“आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे

पुनस्तथान्यात् घनतो विशोध्य ।

घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्वा

त्रिगुणा तदाद्यं विभजेत् फलम् ॥

पंक्त्या न्यसेत्तत्कतिमन्यनिर्घी

त्रिधा न्यसेत्तत्प्रथमान् फलस्य ।

घना

घनं तदाद्यात् घनमूलमेवं

पंक्त्या भवेदेवमतः पुनश्च ॥”

इति लीलावती ॥

घनमूलः, पुं, (घनं दृढं मूलमस्य ।) मोरटः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

घनरसः, पुं, (घनः सान्द्रो रसः ।) सान्द्रनिर्यासः ।

(घनो रसो यस्य ।) मोरटः । (घनस्य मेघस्य

रसः ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुपर्णी । सम्यक्-

सिद्धरसः । इति मेदिनी । सं । ५१ ॥ जले क्लीव-

लिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषे ।

“घनरसमसं लीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम् ॥”

घनवत्तिका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वत्तिका लता

इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वल्ली लता ।)

अमृतमृदा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य

मेघस्य वल्लीव इति विग्रहे विद्युत् ॥)

घनवातः, पुं, (घनो निविडो वातो वायुर्धनः ।)

नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनवामः, पुं, (घनस्तीक्ष्णः वामो गन्धो यस्य ।)

कुशाण्डः । इति हारावली । ६७ ॥

घनवाहनः, पुं, (घन इव शुभं वाहनं यस्य । शुभ-

त्रयताहनत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति

हेमचन्द्रः । १० । १११ ॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य ।)

इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् ॥

घनश्यामः, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्याम

धर्णः ।) निविडकृष्णवर्णः । मेघतुल्यश्यामवर्णः ।

योगस्फुटिरर्थं शब्दः श्रीरामकृष्णयोर्वाधकः ।

इति कैचित् तत्र पुं । यथा, महाभाटके ।

“नृपे राम । घनश्याम । सुस्वामि मुखपद्मनम् ।

यदि जीवामि प्रीतेन पुनर्दृष्ट्यामि ते सुखम् ॥”

“समानकृष्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।

हेमाक्षरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनकेतनम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

घनसारः, पुं, (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभः सारो

यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे

४० अध्याये ।

“पीनस्तनोरुजघना घनसारोऽम्बा

स्ता एवमादवमनाः सह संविशेयुः ॥”

यथाच भाट्यागणपतिस्तोत्रे । ६ ।

“दिशान्ताघनसारचन्दनरमासाराः अयस्ती

मनः ॥”

घनो निविडः सारो यस्य ।) दक्षिणावर्त-

पाण्डः । इति मेदिनी । ने । २६० ॥ वृत्तभेदः ।

(घनस्य मेघस्य सारः ।) जलम् । इति धरणी ॥

घनस्कन्धः, पुं, (घनो दृढः स्कन्धो यस्य ।) कौशास्त्र

वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनस्वनः, पुं, (घनो मुक्ता तद्वत् सुष्टु आगनि

प्राणिर्तीति । अन् घन् प्राणने + अच् ।) तण्ड-

लीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य

मेघस्य स्वनः ।) मेघशब्दश्च ॥

घना, स्त्री, (घन + टाप् ।) माघपर्णी । रुद्र-

जटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनाकरः, पुं, (घनानां मेघानामाकरः।) वर्षाकालः।
इति शब्दरत्नावली ॥
घनावनः, पुं, (घनीति। घनं वधि + पचाद्यच्।
ततः “घनीर्धत्वच्” ३।१। १३४। इत्यस्य
वाचिं इति द्वित्वं आक चाभ्यासस्य।) इन्द्रः।
घातुकमत्तहस्ती। वरुणकमेघः। इत्यमरः। ३।३।
१०६॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ३६५।
“अम्भोजानि घनावनववहिनोऽप्युक्ताघयत्नं सुमान्
दूरस्थोपि पयोधरोऽतिशिशिरस्पर्शं करोत्यात-
पम्”)
अभ्योन्मधवृत्तं इति धरणी ॥
घनावनः, त्रि, निरन्तरः। (घनीति। घन +
अच्। “घनीर्धत्वच्” इति द्वित्वं आक
चाभ्यासस्य।) घातुकः। इति हेमचन्द्रः। (यथा,
कर्मवेदे। १०। १०३। १।
“आयुः शिशानो वृषभो न भीमो
घनावनः शोभनश्चर्यगौनाम्”)
घनापना, स्त्री, (घनावन + टाप्।) काकमाची।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
घनालयः, पुं, (घनानां मेघानामलयो नाशो
यस्मिन्।) शरत्कालः। इति हेमचन्द्रः। २। ७२॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये।
“पैतिकाणां आधीनासुपप्रभो हेमन्ते शैशिकानां
निदाघे वातिकानां घनालये स्वभावत एव”)
“हेमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् ग्रेष्मिकमधकाये।
घनालये वार्षिकमायु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानुत्तुलान् जातु ॥”
इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
घनामयः, पुं, (घनो ढङ्ः आमयो यस्मात्।)
खर्कुरट्टः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
घनामलः, पुं, (घनो निविडः अमलश्च।) वास्तूक-
श्राकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
घनाश्रयः, पुं, (घनानां मेघानामाश्रयः।) आका-
शम्। इति हेमचन्द्रः। २। ७७॥
घनोदधिः, पुं, (घनानां लौहसुदराणासुदधिः
समुद्र इव। लौहसुदरप्रचुरतया एवास्य तथा-
त्वम्।) नरकभेदः। इति हेमचन्द्रः। ५। २॥
घनोपलः, पुं, (घनस्य मेघस्य उपलः।) करका ॥
इति हेमचन्द्रः। २। ८०॥ (करकाशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
घन्व, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः। घन्वति।
इति दुर्गादासः ॥
घरट्टः, पुं, (घरं घर्घर इति शब्देन व्यटति
भास्यतीति। व्यट् + निपातनात् द्वित्वे साधुः)
पंथगी। इति पुराणम् ॥ जाता इति भाषा ॥
(यथा, श्रीकण्ठचरिते। ६। ६३।
“एतन्मत्सजवधटपदचक्रचिह्नं
यत्प्रोक्तं सत्सुसमाविरभूजतानाम्।
मानस्य पद्मजङ्घां सहसैव पेष्टुं
तत् सट्टमात्मघरट्टविजासमासीत्”)

घर्घटः, पुं, (घर्घ इत्यस्य टशब्दं व्यटति गच्छ-
तीति। व्यट् + अच्। शकम्बादिवात् साधुः।)
मत्स्यविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ टाङ्गरा
इति भाषा ॥
घर्घरः, पुं, (घर्घेति अयत्तं अग्निविशेषं रातीति।
रा + “आतोऽनुपसर्गे कः” ३।२। ३। इति
कः।) पर्वतद्वारम्। द्वारम्। उलूकः। नद-
विशेषः। खरभेदे त्रि। इति मेदिनी। २। १५१॥
अग्निः। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। १०३।
“चक्षुर्धर्मरतिवर्धेर्धरं श्रुतवान् अग्निम्”)
हास्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २१०॥ तुषा-
नलः। इति भूरिप्रयोगः ॥
घर्घरकः, पुं, (घर्घर एव। स्वार्थे कन्।) घर्घर-
नदः। यथा, राजनिर्घण्टे।
“शोथे घर्घरके जलम् रुचिदं सन्नापशोषापहं
पथं वद्विकरं तथाच बलदं क्षीणाङ्गद्विप्रदं”
घर्घरा, स्त्री, (घर्घ इत्ययत्तशब्दं रातीति। रा
+ कः स्त्रियां टाप्।) सुदधण्डिका। वीणा-
भेदः। इति मेदिनी। २। १५१॥ (गङ्गा।
यथा, काशीखण्डे। २६। ५७।
“सुदधणा पिङ्गरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना”)
घर्घरिका, स्त्री, (घर्घरेव। स्वार्थे कन्। अत
इत्यच्।) सुदधण्डिका। भट्टघातम्। नदी-
विशेषः। वादित्वादः। इति हेमचन्द्रः ॥ वाद्य-
प्रभेदः। इति विश्वः ॥
घर्घुरा, स्त्री, (घुर अग्नौ + क्तिप्। घर्घुरा अग्नि-
विशेषिण गायतीति। गै + डः। निपातनात् गस्य
चत्वम्।) यमकौटः। इति रत्नमाला ॥ घुर-
घुरिया इति भाषा ॥
घन्व, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट्।) रेणोपधः। घन्वति। इति दुर्गा-
दासः ॥
घर्मः, पुं, (घरति चरति अङ्गादिति। घृ चरणे
+ “घर्मेः” उणां। १। १४८। इति मनुप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः।) श्रमवारि। अङ्ग-
जलम्। घाम् इति भाषा ॥ (यथा, आर्या-
सप्तम्याम्। २। २२।
“दधितस्य शोभीलित-
घर्मेजलस्त्रलितचरणनखलाणि”)
तत्पण्यायः। निदाघः २ खेदः ३। इत्यमरः।
१। ७। ३३॥ सिप्रः ४। इति जटाधरः ॥ सवणम् ५।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निदानं खेदशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ (घरति चरति खेदः शरीरादनेन
इति। घृ + करणे मन्।) आतपः। ग्रीष्मः।
उष्मा। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ६४ अध्याये।
“सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च।
चन्दनानि परार्ध्याणि स्रजः सकमलोत्पलाः ॥
तालवृन्तानि जाह्नवरास्तथाश्रीतयहाणि च।
घर्मेकाले निधेयत वासांसि सुलघूनि च ॥”
घर्मदोषः, पुं, (घर्मस्य खेदस्य दोषः विकृतिः।)
खेदस्य विकारः। तस्यैव यथा,—

“मन्दोष्णलोघनीवारचर्मं नृ कनकस्य च।
तेनोद्बर्जितदेहस्य हरेदुग्रीवप्रसारिकाम् ॥
तद्ग्रीवस्यैव देवेन्द्र ! घर्मदोषश्च नश्यति ॥”

इति गारुड १६४ अध्यायः ॥

घर्मविचर्चिका, स्त्री, (घर्मचर्चिता खेदोत्पन्ना
विचर्चिका। घर्मो ग्रीष्मकालस्तज्जनिता विच-
र्चिका वा।) घर्मविचर्ची। घर्मचर्चिका,
घामाचि इति भाषा ॥ यथा, प्रयोगान्ते।
“खेदवाह्नीनि दुष्पन्नि क्रोधशोकभयेस्तथा।
ततः खेदः प्रवर्तते दौर्गन्ध्यं घर्मचर्चिका ॥
राजिकालतिरय्योऽस्या यतो घर्मविचर्चिका ॥”
अस्यां चिकित्सा खेदशब्दे द्रष्टव्या ॥

घर्मानः, पुं, (घर्मस्य निदाघकालस्य अन्तो-
ऽन्तः।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
मेघदूते। १०६।

“घर्मान्ते मे विगमय कथं वासरानि प्रजेयुः ॥”
वर्षाकालविवरणस्य विशेषो बोध्यः ॥)

घर्मान्तकासुकी, स्त्री, (घर्मान्ते वर्षासु कासुकी
कामार्ता। वर्षाकाले हि अस्याः मेधुनसृष्ट्या
भवतीति प्रसिद्धिः। यद्वा, घर्मान्ते वर्षाकालं
कामयते इति। कम् + उक्तञ् स्त्रियां ङीप्।)
बलाका। इति राजनिर्घण्टः ॥

घर्षणं, स्त्री, (घृ + भावे लुट्।) घर्षः। घषा
इति भाषा ॥ यथाह, माधवकरः।

“घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम्।

उवासावान्वितं तद्वि घृष्टमित्यभिधीयते ॥”

घर्षणालः, पुं, (घर्षणे घर्षणाय वा व्यलति पण्यां-
प्रोति। व्यल् + अच्।) शिशापुत्रः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ लोका इति भाषा ॥

घर्षणी, स्त्री, (घृष्यते इति। घृष + कर्मेणि लुट्।
टित्वात् ङीप् च।) हरिद्रा। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विष्टिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या ॥)

घष, इ ड चरे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-अकं-सेट्।) आदासरे। इ, घंष्यते। ड,
घंषते। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

घस, इ ड चरणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
आत्मं-अकं-सेट्।) इ, घंष्यते। ड, घंषते।
अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः ॥

घस, छ औ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-
परं-सकं-अनिट्।) छ, अवसत्। औ, घस्ता।
इति दुर्गादासः ॥

घसि, पुं (घस् भक्षणे + भावे इन्।) आहारः।
इति हेमचन्द्रः ॥ (तथाच, वैदिके।

“घसिना मे मासं एक्या ऊर्ध्वं मे नाभिः सीद ॥”)

घसरः, त्रि, (घस + “लघस्यदः कसरच्” ३।
२। १६०। इति कसरच्।) अक्षरः। भक्षकः।
इत्यमरः। ३। १। २०॥ (यथा, महाभारते।
८। ४०। ३६।

“गौर्धो हृत्थो निह्रीकाः मदिकाः कबिलाहताः।

घसरा नक्ष्त्रीचाच प्राय इत्यनुशुभम् ॥”)

घसं, स्त्री, (घस् + रक्।) कुङ्कुमम्। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

घसः, पुं, (घसति भक्षयति अन्धकारम् । घस् + रुक् ।) दिनम् । हिंसे चि । इति मेदिनी । रो० ॥
 (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १८५ ।
 “रात्रिचरौ समिधोऽधुनोऽनिलनिमीलने ।
 तूष्णीभावननोरान्ये इव स्खलितयाविमौ ॥”)
 घा, स्त्री (हन् + उः । इत्य् घत्वम् । टाप् च ।)
 काञ्ची । घातः । इति मेदिनी । घे । १ ॥
 घाटः, पुं, (घटते सङ्गच्छते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः ।
 घट् + करणे घञ् ।) घाटा । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (घाटा अस्यास्तीति । “अर्घ्य आदिभ्यो-
 २च् ।” ५ । २ । २७ । इत्यच् । घाटाविशिष्टे,
 चि । इति व्युत्पत्तिलिङ्गोऽर्थः ॥)
 • घाटा, स्त्री, (घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः तत्, टाप् ।) ग्रीवापश्चाद्भागः । बाङ इति भाषा ॥
 तत्पर्यायः । अवटुः २ ककाटिका ३ । इत्य-
 मरः ॥ शिरःपश्चान्त्वन्विः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 घाटः ५ ककाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 घाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (“दोषास्तु दुष्टास्तथैवमन्यां
 संपीय घाटां सुरजां सुतीव्राम् ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 घाटिका, स्त्री, (घाटा + स्वार्थे कन् । टाप् अत
 इत्यच् ।) घाटा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,
 पञ्चतन्त्रे गङ्गादत्तप्रकरणे । ४ । २५ । “अथ
 कूपमासाधारणघट्टघाटिकामार्गेण संपीयनात्मना
 खालयन् नीतः ॥”)
 घाण्टिकः, पुं, (घण्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।)
 यो बहुभिर्मिलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो
 देवताद्यथे घण्टाघातेन प्रसूति स आरवणाख्यः ।
 • इति स्वामी । इति सारसुन्दरी ॥ (यदुक्तम् ।
 “राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाश्रित्यास्तु घाण्टिकाः ।”)
 तत्पर्यायः । घाटिकः २ । इति भरतः ॥
 घाण्टिकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥ अन्यच्च ।
 “मिलिता बहुवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः ।
 घाण्टिकास्तु निगदिताश्चक्रिका अपि कुर्वन्ति ॥
 घण्टावाद्यस्त्रावका ये घाण्टिका घण्टिकाश्च ते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 घुस्तरुष्टः । इति हारावली । १०७ ॥
 घातः, पुं, (हन् + करणभावाद् घञ् । “हनस्लो-
 षचिखलोः ।” ७ । ३ । ३२ । इति हन्तेस्त-
 कारोऽन्तादेशः । “हो हन्तेर्नुमेषु ।” ७ । ३ ।
 ५४ । इति कुल्लुच ।) काष्ठः । प्रहारः ।
 इति मेदिनी । ते । १७ ॥ (यथा, गोः रामा-
 यज्ञे । ६ । ६८ । २४ ।
 “सुष्टिभिः पार्श्वघातेष्व बाहुघातेष्व शोभने ।
 घोरेर्बाहुप्रहारेष्व द्युनाचनपीडनेः ॥”)
 अङ्गपूरणम् । यथा । “समन्त्रिघातश्च घनः
 प्रदिष्टः ॥” इति लीलावती ॥ (वधः । यथा-
 प्रवृत्तत्वे । १ । ११२ ।
 “युद्धे शत्रुमपि प्राप्तं विजयं कृतोभयम् ।
 यो हन्यात् तस्य पार्श्वं स्थाप्यतन्नाशघात-
 जम् ॥”)

लुखनम् । यथा, मनुः । ६ । २७४ ।
 “यामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिर्दग्धे ॥”
 “यामघाते यामलुखने तस्करादिभिः ।” इति
 कुल्लुचम् । ॥ प्रथाद्युत्खातः हानिर्वा । यथा,
 याज्ञवल्क्यः । २ । १६२ ।
 “माधानद्यौ तु महिषी प्रस्यघातस्य कारिणी ॥”
 २ । १ । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ ।
 सञ्जीवककथायाम् । “प्रोवाच भो शेषभागे
 अयुक्तं मया पापेन जतं सञ्जीवकं व्यापादयता
 यस्माद् विज्वासघातादन्धम्राणि पापतरम् ॥”)
 घातकः, चि, (हन्तीति । हन् + क्तृल् । गिति-
 तान्तादेशे कुल्लुचम् ।) हननकर्ता । यथा,—
 “गौरीमाधवयोर्भर्ता राधिका शिवसन्निधौ ।
 इन्दुः कुसुदहन्ता च सूर्यः कमलघातकः ॥”
 इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥
 (तथा च मनुः । ५ । ५१ ।
 “संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥”)
 घातनं, स्त्री, (हन् + णिच् + भावे लुट् ।) हन-
 नम् । वधः । यज्ञार्थपशुवधः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
 “पशुवदघातनं वा मे दहनं वा कटाग्रिना ॥”)
 घातनः, चि, (हन्ति मारयतीति । हन् + कर्त्तरि
 लुट् । स्वार्थे णिच् ।) वधकर्ता । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुणादिरितिः ॥ (कौचित्यु यतस्त्र प्रामा-
 दिकत्वमुक्तम् । “हन्तेर्नुमादन्तयोर्धत्वत्वे ।”
 ५ । ४० । इत्यादिस्त्रेण हन्तेर्नुनिक्तै आद्यन्त-
 योर्धत्वत्वे घतनः । इत्युक्तत्वात् । अतः सुधीभि-
 चिन्त्यम् ।)
 घातिः, पुं, (हन् + इङ् ।) पक्षिवन्धनम् । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ प्रहरणम् । इति संक्षिप्तसारं
 उणादिरितिः ॥
 घातिपत्नी, [न्] पुं, (घातिः घातकः पत्नीति कर्म-
 धारयः ।) श्येनपत्नी । इति चारावली । ८६ ॥
 घातुकः, चि, (हन्तीति । हन् + “लघपतपदस्था-
 भूषणहनकमगमश्च उक्त् ॥” २ । २ । १५४ ।
 इति उक्त् ।) हिंसः । क्रूरः । इत्यमरः । ३ ।
 १ । ४७ ॥ (यथा, अथर्ववेद । १२ । ४ । ७ ।
 “ततः किशोरा स्त्रियन्ते वतुसांश्च घातुको रुक् ॥”)
 घातृ, चि, (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हो य इत्यर्थः ।
 हन् + गत्यत् ।) हननयोग्यम् । इति आकर-
 णम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । “ततः
 मम सुखवाद्याः सज्जाताः ॥”) [हेमचन्द्रः ॥
 घारः, पुं, (घृ संचनं + घञ् ।) संचनम् । इति
 घाण्टिकः, पुं, (घृतेन निवृत्तः । इति ठच् ।)
 घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घृतसंयुक्तं चि ।
 यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५ ॥ “अन्यस्य घाण्टिक-
 भोजनं दत्तम् ॥”)
 घासः, पुं, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । घस् +
 क्तोऽणि घञ् ।) गवाद्यदनीयहृद्यविशेषः ।
 तत्पर्यायः । यवसम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥
 यवसः ३ जवसः ४ । इति भरतः ॥ यवासम् ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५१ ॥

घासिः, पुं, (घसति भक्षयति हृद्यमिति । घस् +
 “जनिचसिध्यामिण् ।” उणां ४ । १३० इति
 इङ् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ । [देवेभ्यस्तु ॥”)
 “यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सत्यां तां तं अपि
 विष्णुः इ ड गृह्णीते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 न्यात्मं सक्तं-सेट् ।) इ, घिष्मते । ड, घिष्मते ।
 जेघिष्मते । इति दुर्गादासः ॥
 घु, ड भ्रमणौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 न्यात्मं-अकं-सेट् ।) ड, चवते । इति दुर्गादासः ॥
 घुः, पुं, (घुङ् भ्रमणौ + भावे बाहुलकात् डुः ।)
 भ्रमणः । इति जटाधरः ॥
 घुट, ड लृ परिवर्त्तते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 न्यात्मं-अकं-सेट् ।) परिवर्त्तां गतवतः प्रत्या-
 गमनं विजिमयो वा । ड, घोटते नदी । ऋ, अघु-
 ट् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये १४६ ।
 “यस्य व्याघोटते दह्यो नाहतायः कृतचन ॥”)
 घुट, शि प्रतिहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दा-
 परं-सक्तं-सेट् ।) शि, घुटति अघुटौत् श्रु-
 मूरः । लुघोट । इति दुर्गादासः ॥
 घुटः, पुं, (घुट् प्रतिहतौ + संज्ञायाम् अच् ।) चरण-
 गत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ [कोषः ॥
 घुटिः, स्त्री, (घुट् + इन् ।) गुल्फः । इति ह्रिकृष्ण-
 घुटिकः, पुं, (घुट् + ठन् ।) गुल्फः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ [मरः । २ । ६ । ७२ ॥
 घुटिका, स्त्री, (घुटिक + टाप् ।) गुल्फः । इत्य-
 घुटी, स्त्री, (घुट् + इन् । “लटिकारान्तादिक्रियः ।”
 इति डीप् ।) गुल्फः । इति ह्रिकृष्णकोषः ॥
 घुष्ट, शि व्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दा-
 परं-सक्तं-सेट् ।) शि, घुष्टति अघुष्टौत् । इति
 दुर्गादासः ॥
 घुण, ड भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 न्यात्मं-सक्तं-सेट् ।) ड, घोगते । इति दुर्गादासः ॥
 घुण, इ ड गृह्णीते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
 न्यात्मं-सक्तं-सेट् ।) इ, घुष्मते । ड, घुष्मते
 जोघुष्मते । इति दुर्गादासः ॥
 घुण, श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुर्दा-
 परं-अकं-सेट् ।) श, घुणति घोगिता । इति दुर्गादासः ॥
 घुणः, पुं, (घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठान्धन्तरे भान्ध-
 तीति । घुण भ्रमणे । “इगुपधक्षाप्रोक्तिरः कः ।”
 ३ । १ । १३५ । इति कः ।) काष्ठक्रमिः । (यथा,
 सुश्रुते सूत्रस्थाने । ६ अध्याये । “घुणोपहत-
 काष्ठवेगुनलनानीमुष्कालावुमुत्तिष्ठेयस्य ॥”)
 तत्पर्यायः । काष्ठवेधकः २ । इति जिज्ञादि-
 संयज्ञटीकायां भरतः ॥ काष्ठलेखकः ३ । इति
 भूरिप्रयोगः ॥
 घुणवल्गभा, स्त्री, (घुणः वल्गभो यस्याः । वुणस्य
 वल्गभा वा ।) अतिविषा । इति भावप्रकाशः ॥
 (अथवादोऽस्या यच्च तद्वया,—
 “कुटजत्वकफलं तार्क्ष्यं मात्सिकं वुणवल्गभाम् ।
 पिवेत्तकुलतोयेन—
 इति वामदे चिकित्सास्थानेऽध्याये ॥)

धुषटः, पुं, (धुष्यते परिहृत्यतेनेन । धुष + धर्षणे कः निपातनात् मुम् च ।) गुल्फः । इति शब्दमाला ॥ [हेमचन्द्रः ॥

धुषटकः, पुं, (धुषट + स्वार्थे कन् ।) गुल्फः । इति धुषटकं, स्त्री, (धुषट इव कायतीति । के + कः ।) वनस्पतरोपमम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विष्णुष्टे इति भाषा ॥ [णादिकोषः ॥

धुषः, पुं, (धुष्यते आभ्यसीति ।) भ्रमरः । इत्यु-धुर, श्र ध्वनी । भीमार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरा-पर-अकं सेट् ।) भीमो भयानकरस-क्तस्य अर्था निमित्तं हेतुरिति यावत् भीमार्थः । श्र, धुरति आधो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थः । धुर भीमार्थान्शब्दयोरिति प्राचः । आर्ष इति शब्दविशेषणमिति रमानाथः । धुरत्यार्थं च कुरुते इति । शब्दानुवृत्तौ भट्टमल्लः । चोरिता । इति दुर्गादासः ॥

धुषुरः, पुं, (धुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति । धुर + कृप् । ततः धुरो भयानकान् जन्तोरपि धुरः भयानकः । एतद्देशेन प्राचशो न्यु-सम्भवादेव तथालम् ।) कौटविशेषः । धुर-धुरिया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । यमकौटः ॥ इति त्रिकाण्शेषः ॥ धर्षुर्षा ॥ इति रत्न-माला ॥ (श्रुकरशब्दः । इति चिन्तामणिः) ॥

धुषुरी, स्त्री, (धुषुरः श्रुकरशब्दवदयत्तशब्दः सोऽस्या अस्तीति । धुषुर + “अश्रं व्यादिभ्यो-ञ्” ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो गौरा-दित्वात् ङीष् ।) जलजन्तुविशेषः । तत्पर्यायः । नृत्किरा २ । इति त्रिकाण्शेषः ॥

धुलचः, पुं, गवेषुका । इति रत्नमाला ॥ गड-गड इति भाषा ॥

धुलधुलारवः, पुं, (धुल धुल इत्ययत्तमारौतीति । आ + रु + अच् ।) पारावतभेदः । इति राज-निर्घण्टः ॥

धुष, इ ड धूषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्म-सकं-सेट् ।) धूषः कान्तिप्रतिः । इ, धुष्यते । ड, धुष्यते चन्दनं गात्रम् । इति दुर्गा-दासः ॥

धुष, इर वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-सेट् ।) इर, अधुगत् अधोषीत् । इति दुर्गादासः ॥

धुष, कि इर तुतौ । स्तुतौ इति यावत् । विशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरां पक्षे भ्रा-परं सकं-सेट् ।) विशब्दे इह कथनं आविष्करणं नाना-शब्दकरणं वा आङ्पूर्वकः सततक्रन्दने । इति तट्टीका ॥ कि, घोषयति घोषति गूढमर्थमभि-युक्तः । नानाशब्दे वाद्यं घोषयति द्वारि यस्य कश्चिदुपदत्तः । इति हलधुषः । इर, अधुगत् अधोषीत् । धुष किरनुवर्षते । कि, आघोषयति आघोषति शांकार्णः सततं क्रन्दतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

धुषितं, त्रि, (धुष्यते स्म इति । धुष विशब्दे + क्तः । “धुषिरविशब्देने” ७ । २ । २३ । इति

कथनात् अत्र इट् ।) शब्दितम् । इति सुपश्न आकरणम् ॥

धुष्टं, त्रि, (धुष्यते स्म इति । धुष + “सुखवार-स्वान्तज्जान्तेति” सुगबोधसूचान् निपातनात् साधुः ।) शब्दितम् । इति सुगबोधम् ॥ (यथा, हरिवंशे । २० । ८६ ।

“हंससारसपुष्टेयु कारुण्यवनेषु च ॥”

शब्दितान्यदर्थं तु “धुषिरविशब्देने” ७ । २ । २३ । इति नेट् । “धुष्टा रण्यः” इति सिद्धान्त-कौमुदी ।)

धुष्टणं, स्त्री, (धुष्यते स्तयते इति भावः । धुष + बाहुलकात् ऋणक् । एषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा धुष्यते कान्तिविशब्दे क्रियते शरीर-मनेन । धुषि धूषे + ऋणक् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, काशीवन्दे । २६ । ५७ । “धुष्टणापिस्तरतनुर्धरा धर्षरस्वना ॥”

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वस्वके प्रथमे भागे ।

“चन्दनं धुष्टणोपेतं नृगनाभिसमायुतम् ।

न चोष्णं न च वा शीतं वर्षाकाले तद्विद्यते ॥”

इति धुष्टणकुङ्कुमम् ॥)

धूकः, पुं, (य इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दायते इति । धू + के + कः ।) उलूकः । इति हेम-चन्द्रः । ४ । ३६ ॥

धूकारिः, पुं, (धूकस्य पेचकस्य अरिः शत्रुः ।) काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८ ॥

धूकावासः, पुं, (धूकानां पेचकानां आवासो वास-स्थानम् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

धूर, य ड ई हिंसायायोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्म-सकं-अकं च-सेट् ।) दीर्घा । य ड, धूर्यते । ई, धूर्णः । आनिर्गतवहुवयो-भावः । इति दुर्गादासः ॥

धूर्णं, न श्र भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरा-उभं-अकं-सेट् ।) न, धूर्णति धूर्णते । श्र, धूर्णती धूर्णन्ती । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ४ । १५ । २५ ।

“स तु वाली रणगतः सालताडनविह्वलः ।

गुरुभारसमाक्रान्तश्चाल च लुप्यन् च ॥”

धूर्णः, पुं, (धूर्णति स्त्रोतपत्तिभूमौ धूर्णकारेण सम्भवतीति । धूर्ण + अच् । धूर्णकारेण जाय-मानत्वात् तथालम् ।) यौगसुन्दरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गीमा इति भाषा ॥ (धूर्ण + भावे अच् ।) भ्रमणश्च ॥ (विधूर्णिते, त्रि । यथा, भागवते । ७ । २ । २ ।

“आह चेदं रुषा धूर्णः सन्दृष्टश्चन्द्रः ॥”

धूर्णनं, स्त्री, (धूर्ण + भावे लुट् ।) भ्रमणम् । तत्-पर्यायः । चक्रावर्तः २ भ्रमः ३ भ्रान्तिः ४ भ्रमिः ५ धूर्णिः ६ । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५५ ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । ६ । ११ ।

“अन्तर्मोहनमौलिर्वर्णनचलनान्दारविसंजन-स्तम्भाकचण्डद्विह्वलमहामलः कुरङ्गी-दृशाम् ॥”)

धूर्णायमानः, त्रि, (धूर्णं इवाचरतीति । धूर्णं + क्यङ् । ततो धूर्णायते इति । धूर्णाय + शानच् ।) आभ्यमानः । यथा, कलापधातुशाखासारे ।

“इन्द्रादौरखिलार्थसाधनपरेः संसृज्यमानं सुष्टुः पीतोन्मत्तफलातुलालसतया धूर्णायमानेक्ष्यम् ॥”

धूर्णिः, स्त्री, (धूर्णं + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति भावे इन् ।) धूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५५ ॥

धूर्णितः, त्रि, (धूर्णते स्म इति । धूर्ण + क्तः ।) भ्रमितः । तत्पर्यायः । प्रचलायितः २ । इत्य-भ्रमः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा, कथासरित-सागरे । २४ । १ ।

“मदूर्णितवक्रोद्योः सिन्दूरेश्चरयन् मञ्जीम् ।

हेरम्भः पातु वो विद्वान् स्वतेजोभिर्दहन्निव ॥”

धूर्णमानः, त्रि, (धूर्णते इति । धूर्ण + णिच् + कर्मणि शानच् ।) आभ्यमानः । यथा, महाभाटके ।

“भो वृक्षाः पञ्चतस्या बहुकुसुमयुता वायुना धूर्णमानाः ॥”

अणिजन्ते तु धूर्णमाण इत्येव स्यात् । यथा, हरिवंशे ४८ । ३६ ।

“भ्रमन्तं धूर्णमानश्च स्तुतिं देवाः प्रचक्रिरे ॥”

धृ, सके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-सकं-अनिट् ।) धरति तरुं मेघः । इति दुर्गादासः ॥

धृ, क सके । क्वादेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरां-परं-सकं-अनिट् ।) क, धारयति । इति दुर्गा-दासः ॥

धृ, र लि भासि । सके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रां-परं-अकं-अनिट् ।) र वैदिकः । लि, अचर्ति घृतं दीप्यते चरति वेत्यर्थः । इति दुर्गा-दासः ॥

धृण, इ ड गृहणे । कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्म-सकं-सेट् ।) इ, धृष्टाते । ड, धृष्टते जरी-धृष्टाते । इति दुर्गादासः ॥

धृण, द ञ उ दीर्घौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्वापेट् ।) द ञ, धृणोति धर्णोति । धृणते धर्णते । उ, धर्णित्वा धृत्वा । इति दुर्गादासः ॥

धृणा, स्त्री, (ध्रियते सिच्यते हृदयमनया । । धृ सके + बाहुलकात् नक् स्त्रियां टाप् । द्वारसंन हि हृदयं सिक्तमिवात्र भवतीति तथालम् ।) करुणा । (यथा, किराताज्जुनीये । १५ । १३ ।

“मन्दमस्त्रिगुलतां धृणया सुनिरेव वः ।

प्रहृदयागतावज्ञं जघनयु पश्यन्निव ॥” * ॥

ध्रियतं आच्छादयते गुणादिकमनयेति ।) जुगुप्सा । तत्पर्यायः । अर्जनम् २ ऋणीया ३ ऋणीया ४ । इत्यभ्रमः । ३ । २ । ३२ ॥ रीण्या ५ ऋणीया ६ ऋणीया ७ ऋणीया ८ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । ११ । १७ ।

“तां विलोक्य वनितावधे धृणां पञ्चिणा सह समोच राघवः ॥”)

धृणावासः, पुं, (धृणायाः आवासः ।) कुशाक्षः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ धृणायुक्ते त्रि ॥

घृतः.

घृतः

जिः, पुं, (जघर्ति दीप्यते इति । घृ + "घृजि-
एत्रिपाक्षिचूर्णभृजिः" उणा । ४ । ५२ । इति
निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) किरणः ।
इत्यमरः । १ । ३ । ३३७ । ध्वजः । (धरति सि-
तीति । घृ सेके + निः गुणाभावश्च ।) जलम् ।
इति मेदिनी । (जघर्ति दीप्यते इति यत्पत्तया
दीप्तिगालिनि, जि । यथा, भागवते । ७ । २ । ७ ।
"तस्य त्वक्तस्वभावस्य घृयोर्मायावर्णकसः")
तः, पुं स्त्री, (जघर्ति ऋततीति । घृ + "अजि-
घृसिभ्यः क्तः" उणा । ३ । ८६ । इति क्तः ।)
पक्वनेवनीतम् । चि इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
आज्यम् २ हविः ३ सर्पिः ४ इत्यमरः । १० । ६ । ५० ।
पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अन्तम् ७ अभि-
चारः ८ होम्यम् ९ आयुः १० तेजसम् ११ ।
इति राजनिर्घण्टः । आज्यम् १२ । यथा, —
"हृतीक्ष्णी चानमाज्यश्च सर्पिः स्यादन्तं
हविः ।"

इति जटाधरः ।

तस्य गुणाः । बृहस्पिभुक्तौजोमेदः स्मृतिकफ-
कारित्वम् । वातपित्तविषोन्मादरोगशोथालम्बी-
ज्वरनाशित्वम् । मांसादहगुणगुरुत्वम् । इति
राजवल्लभः । रसायनत्वम् । स्वादुत्वम् । चक्षु-
हित्वम् । शीतवीर्यत्वम् । पापनाशित्वम् ।
अल्पाभिस्यन्दित्वम् । कान्तिनेत्रोलावगणस्वरायु-
हित्वबलकारित्वम् । पवित्रत्वम् । गुरुत्वम् । उदा-
वर्णमूलानाहव्रणज्वरवीर्यसर्पराक्तनाशित्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । रुच्यत्वम् । इति भावप्रकाशः । * * * अथ
गन्धघृतस्य गुणाः । विशेषेण चक्षुहित्वम् ।
शीतत्वम् । वातपित्तकफालम्बीपापरचोनाशित्व-
म् । शुक्राग्निस्वादुपाकमेधालावण्यकान्थोज-
स्तेजोवृद्धिवयःस्थितिबलायुहितकारित्वम् । गुरु-
त्वम् । पवित्रत्वम् । सुमङ्गल्यत्वम् । रसायनत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । रोचनत्वम् । चारुत्वम् । संया-
ज्येषु गुणाधिकत्वम् । इति भावप्रकाशः ।
बृहस्पतिपुष्टिवपुःस्थैर्यकारित्वम् । असोपशमन-
त्वम् । हृद्यतमत्वम् । बहुगुणत्वम् । * * * माहिष-
घृतगुणाः । उत्तमत्वम् । घृतसौख्यकान्तिबलवर्ण-
चक्षुहितकारित्वम् । वातश्लेष्मद्वान्मग्नहृणो-
विकारनाशित्वम् । मन्दानलोदीपनत्वम् । नव-
गन्धतः परमहृद्यत्वम् । मनोहारित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः । स्वादुत्वम् । पित्तरक्तनाशित्वम् ।
शीतत्वम् । श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
स्वादुपाकित्वम् । * * * हागीघृतगुणाः ।
अग्निचक्षुहितबलकारित्वम् । कासश्वासजयेषु
हितत्वम् । कटुपाकित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः । कफनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः । * * * मेघीघृतगुणाः । पित्तमेदस्कारि-
त्वम् । योनिदोषे शोथे कफे अग्निने च शस्त-
त्वम् । रुच्यत्वम् । दुर्नामोन्मादनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः । पाके लघुत्वम् । पित्तकोपाकारि-
त्वम् । शोथे कफे च हितत्वम् । * * * मेघक-
घृतगुणाः । अतिगौरवात् सुदुर्गन्धहृद्यत्वम् ।

त्वम् । बुद्धिपाटवहरत्वम् । बलकारित्वम् । कुणां
वपुषो विस्मयकारित्वम् । * * * हस्तिनीघृत-
गुणाः । कफपित्तविषक्रमिनाशित्वम् । कषाय-
त्वम् । लघुत्वम् । विटम्बित्वम् । तिक्तत्वम् ।
वह्निकरत्वम् । * * * अन्धघृतगुणाः । कटु-
त्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । इधमिदीप-
नत्वम् । बालप्रदत्वम् । मूर्च्छाहारित्वम् । गुरु-
त्वम् । * * * गर्दभीघृतगुणाः । अग्निबलकारि-
त्वम् । सूत्रदीपकफनाशित्वम् । पाके लघुत्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । * * * उद्वी-
घृतगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् ।
शीतलत्वम् । कुल्लमिविषवातकफगुल्मोदर-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । शोथनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः । * * * नारीघृतगुणाः ।
चक्षुहितरक्तकारित्वम् । पथ्यत्वम् । मन्दाग्नि-
दीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । सर्वामयविष-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । प्रमेहनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः । * * * दग्धभृष्ट-
गुणाः । ग्राहित्वम् । शीतलत्वम् । नेत्र-
रोगकारित्वम् । पित्तादाहसमदमूर्च्छाभ्रमा-
निलनाशित्वम् । * * * हस्तनदधिघृतं तदेव
ह्येयज्वरीनम् । तस्य गुणाः । चक्षुहितत्वम् ।
दीपनत्वम् । रुचिबलकारित्वम् । हृद्यत्वम् ।
वृध्यत्वम् । विशेषेण ज्वरनाशित्वम् । * * * यषा-
दूर्ध्वं पुराणस्य तस्य गुणाः । त्रिदोषसंघातक-
विषोन्मादापसारत्विमरनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः । मद्गिरः कर्णादिज्वररोगभ्रान्तिनाशि-
त्वम् । व्रणस्य शोधनत्वम् । रोपणत्वम् । आयु-
वृद्धिशरीरदृढतासौकुमार्यकान्तिवृत्तबलकारि-
त्वम् । बालो तरुणे वार्द्धके चातिबलत्वम् ।
पथ्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । प्रतिश्यायाम
कासजीर्णज्वरसर्वरोगनाशित्वम् । श्रेष्ठत्वम् ।
धातुसाध्यकारित्वम् । * * * तस्य लक्षणम् ।
"उग्रगन्धं पुराणं स्यादृशवर्णस्थितम् घृतम् ।
लाज्जारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ।
यथा यथा भवेज्जगिं गुणवत् स्यात्तथा तथा" ।
तास्य पात्रे दशदिनस्थितं घृतं त्याज्यम् । इति
राजवल्लभः । औषधघटितपक्वघृतस्य पूर्णवीर्यं
वर्णमसप्यन्तं तिष्ठति । इति वैद्यकपरिभाषा ।
("शस्तं धीमृतिमेधाग्नि-बलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रलाकान्ति-सौकुमार्यस्वराधिनाम् ।
जतजीर्णपरीसर्पश्लाघिलपित्तानाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोथालम्बीज्वरापहम् ।
ज्वेहानासुतमं शीतं वयसः स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृतम्" ।
इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शाङ्गधरेणोक्तम् ।
"विपाके मधुरं दृढं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलहन्मेधं गन्धं सर्पिर्गुणोत्तरम्" ।
इति गन्धघृतम् ।
"आभं सन्दीपनीयश्च चक्षुष्यं बलवर्धनम् ।
काष्ठे चास्ति ज्येष्ठः स लघुपाके कषापहम्" ।
इत्यजघृतम् ।

घृतः

"वातपित्तसमं सर्वं सुशीतं माहिषं घृतम् ।
मधुरं गुरु विटम्बि भवत्येत्पगुणात्मकम्" ।

इति माहिषघृतम् ।

"अद्वैतं कटु घृतं पाके शोषक्रमिविषापहम् ।
दीपनं कफघातनं कुष्ठगुल्मोदरापहम्" ।

इत्युद्वीघृतम् ।

"पाके लघाविकं सर्पिः सन्त्रोमविषापहम् ।
दृढं करोति चाग्नाश्च वाग्मरीशर्करापहम्" ।

इत्याधिकं घृतम् ।

"दृढं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ।
चक्षुष्यं दीपनश्चाग्नेर्वातदीपनवारणम् ।

दृढं करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तं च विषापहम्" ।
इत्यन्धोघृतम् ।

"कफेऽग्निने योनिदोषे शोथे पित्ते च तद्विनाशम् ।
साक्षां स्थोणाश्च चक्षुष्यं सर्पिः स्यादन्धोपमम्" ।

इति नारीघृतगुणाः ।

"तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहहृत् पथ्यो घृतम्" ।
इति नारीघृतवर्णम् ।

"दीपापहं वह्निमभ्युत्तमं च

संघातविषोन्मादकर्णातिशयं ।

शोफाशमोर्धोनिदोषं प्रणयु

शस्तं सर्पिर्जगिंमेव नगी स्यात् ।

उग्रगन्धं पुराणं स्यादृशवर्णस्थितं घृतम् ।

यथा यथा जरी याति गुणवत् स्यात् तत्तथा" ।

इति जीर्णघृतगुणाः ।

इति हारीते प्रथमे स्थानेऽध्याये ।

"स्मृतिबृहस्पिभुक्तौजः कफमेदोविवर्जनम् ।

वातपित्तविषोन्मादशोथालम्बीज्वरापहम् ।

सर्वेच्छे होतमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।

सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृतम् ।

मदापसारसंघातविषोन्मादगर्जज्वरात् ।

योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जगिंमपोद्धति" ।

इति चरके सूत्रस्थाने भप्रविंशेऽध्याये ।

"विशोमतः पुराणश्च घृतं तत् पात्रेऽधिशक ।

त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषादृशमोक्षणम् ।

गुणकर्माधिकं स्थानादास्वादात् कटुतिक्तकर्म" ।

उग्रगन्धं पुराणं स्यादृशवर्णस्थितं घृतम् ।

लाज्जारसनिभं शीतं तद्वि सन्त्रोमहापहम् ।

मेधं निरेक्षनेज्यं प्रपुराणमतः परम् ।

नासाधो नाम तस्यास्ति यत् स्यादृशवर्णस्थितम् ।

दृढं स्पृष्टमथाघातं तद्वि सर्वेच्छेऽपहम् ।

अपसारसंघोन्मादवतो शूलं विशेषतः" ।

इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्दशेऽध्याये ।

"घृतम् सौम्यं शीतवीर्यं रुद्धमधुरमल्पाभिस्यन्दि

स्त्रीहृन्मुदावतोन्मादापसारशूलज्वरानाहघात-

पित्तप्रशसनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकांति-

स्वरावगमसौकुमार्यजस्तेजोबलकरं आयुष्यं

दृढं मेधं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभि-

वर्धनं पापालम्बीप्रशमनं विषहरं रजोघ्नश्च ।

विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।

चक्षुष्यमयं बल्यश्च गन्धं सर्पिर्गुणोत्तरम् ।

आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ।

घृतकु

कासे चासे नये चापि पथं पाके च तल्लघु ॥
मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुणपाके कफावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माह्वं घृतम् ॥
अथैकं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविघापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कृष्णगुल्मोदरापहम् ॥
पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेनिलं योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्वितम् ॥
पाके लघ्वावीर्यं कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं वृद्धस्त्रिंश विद्यादैकशर्पं घृतम् ॥
चक्षुष्यमयं स्त्रीणाम् सर्पिः स्यादन्धतोपमम् ।
वर्जं करोति देहाम्गोर्लघुपाकं विघापहम् ॥
कषायं बहुविधं च तिलममिकरं लघु ।
हन्ति कारेणव सर्पिः कफकुष्ठविषक्रमोन् ॥”

चौरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रमसंस्था-
प्रशमनं नेत्ररोगहृत्तच । सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो
योनिश्रोत्राक्षिशिरसां मूलघ्नो वस्तिनस्याक्षि-
प्रपूरणेषूपदिश्यते । सर्पिः पुराणं सरं कटु-
विपाकं त्रिदोषापहं मृच्छामिदोन्माद उदर-
ज्वरगरशोषापसारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःमूलघ्नं
दीपनं वस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते । भवन्ति
चात्र ।

“पुराणं तिमिरासपीनसत्वरकासनुत् ।
मृच्छाकुष्ठविषोन्मादघ्नपसारनाशनम् ॥
एकादशशतैव वत्सरानुधितं घृतम् ।
रक्तोष्णं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
पेयं महाघृतं भूतेः कफघ्नं पवनाधिकैः ।
बन्तं पवित्रं मेध्यं च विशेषाक्षिमिरापहम् ॥
संभृतहरश्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रग्रन्थे ४५ अध्याये ॥ * ॥

जी. सलिलम् । इति मेदिनी । ते । १७ ॥
घृतः, त्रि. (जघर्षि दीप्यते घरति सिञ्चतीति
वा । घृ + “अङ्गिष्टसिन्धुः क्तः ।” उणा । ३ ।
८६ । क्तः ।) दीप्तः । सिञ्चकः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

घृतकरञ्जः, पुं, (घृतमिव करञ्जः । घृतवद्रस-
बाहुल्यादस्य तथात्वम् ।) करञ्जभेदः । प्रिया-
करमुखा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रकीर्यः २ ।
घृतपर्णकः ३ स्निग्धपत्रः ४ तपस्वी ५ विषारिः ६
विरोचनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । वातत्रणसंत्वग्दोषविघ्नशानाशित्वम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥

घृतकुमारिका, स्त्री, (घृतेन घृतमण्डप्रसरन
कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा । गृहपाल्य-
त्वात् तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (यथास्थाः पर्यायाः ।

“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
गुणाश्च यथा,—

“कुमारी मेदिनी प्रीता तिलानेत्रा रसायनी ।
मधुरा हृदणी बल्या दृष्ट्या वातविघ्ननुत् ॥
गुल्मघ्नोदरहृदिकफज्वरहरी हरेत् ।
गन्धमिदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

घृतकुमारी, स्त्री, (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारी
सुन्दरी । यद्वा कुमारी कन्येव । गृहे पालित-
तया तथात्वम् ।) खनामन्थातगुल्मः । चिकु-
मारी इति भाषा । तत्पर्यायः । कुमारी २
तरणिः ३ सहा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ स्थलेरुहा ७ गृहः ८
कन्या ९ बहुपत्नी १० अमरी ११ अलरा १२
कण्टकप्रायता १३ वीरा १४ भङ्गेष्टा १५ विपु-
लासवा १६ ब्रह्मप्री १७ तरुणी १८ रामा १९
कपिला २० अम्बुधिसवा २१ सुकण्टका २२
स्थूलदला २३ गृहकन्या २४ । अस्या गुणाः ।
हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । मद्गन्धित्वम् । कफपित्त
कासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम् । रसायनत्वम् ।
इति राजनिघण्टुः ॥ भेदकत्वम् । नेत्रहित-
त्वम् । मधुरत्वम् । हृदयत्वम् । शुक्रबलकारि-
त्वम् । वातगुल्मघ्नोदरहृदिकज्वरगन्धमिदग्ध-
विस्फोटपित्तरक्तत्वगोगनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (कुमारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)
घृततेलादिकल्पः, पुं, (घृततेलादीनां रोगविना-
शकपक्वघृततेलादीनां कल्पो विधिः ।) रोग
नाशकनानौषधिपक्वघृततेलादिवर्गः । यथा ।
धन्वन्तरिखवाच ।

“घृततेलादि वन्यामि श्रद्धां सुश्रुत । रोगानुत् ।

श्रद्धां पुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ॥

अभया गुडुची चैव अटरूषकवाकुची ।

एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कण्टकायां रसप्रस्थचौरप्रस्थसमन्वितम् ।

एतद्वाङ्गीघृतं नाम श्रुतिमेधाकरं परम् ॥१॥

त्रिफलाचित्रकबलानिर्गुलीनिम्बवासकाः ।

पुनर्ववा गुडुची च दृष्टी च शतावरी ॥

एतैर्घृतं यथालाभं सर्वरोगविमर्दनम् ॥ २ ॥

बलाशतकषाये तु तैलस्याङ्गाङ्कं पचेत् ॥

कल्केस्मृधुकमङ्गिष्ठचन्दनोत्पलपद्मकैः ।

सूक्ष्मैलापिप्लवीकृष्णतंगलागुरुकेशरैः ॥

गन्धाश्मज्जीवनीयैश्च क्षीराङ्कसमाश्रितम् ।

एतन्मृद्विना पक्वं स्थापयेद्रजते शुभे ॥

संज्ञावातविकारांस्तु संज्ञाधालनराश्रयान् ।

तैलमेतत् प्रशमयेद्वलात्वं राजवल्लभम् ॥ ३ ॥

शतावरीरसप्रस्थं चौरप्रस्थं तथैव च ।

शतपुण्या देवदारु मांभी शैलेयकं बला ॥

चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।

एतैः कथं समैः कल्केस्तेलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कुञ्जवामनपङ्कजां वधिरयङ्गकुलिनाम् ।

वायुना भयगात्राणां ये च सीदन्ति मेघुने ॥

जराजर्जरगात्राणामाभानसुखशोषिणाम् ।

त्वग्नाशापि ये वाताः शिराकायुगताश्च ये ॥

सर्वास्ति नाशयत्याशु तैश्चैव स्याद्वाङ्गकम् ।

नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुग्धनम् ॥ ४ ॥

एथक् तैलं घृतं कुप्यात् समस्तैरौषधैः एथक् ।

शतावरीया गुडुच्या वा चित्रके रोचनायुतः ॥

निर्गुल्या वा प्रसारण्याः कण्टकायां रसा-

दिभिः ॥

घृतपू

घन्या वागलया वापि वासकेन फलत्रिकैः ।
ब्राह्मणा चैरखकेनापि भङ्गराजेन सुखिना ॥
मृषल्या दृष्टमूलेन खद्विरेण वटादिभिः ।
वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वरोगनुत् ॥
घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुल्मादिभिः ।
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभश्च रोगनुत् ॥ ५ ॥
चित्रकर्कारिघृततामलघ्नयमारकम् ।
सुधाश्च बालागणिकासप्तपर्णसुवर्चिकाम् ॥
ज्योतिष्मतीश्च संभ्रज्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।
एतन्निखन्दनं तैलं भृशं दद्याद्गन्धरे ॥
शोधनं रोचनश्चैव सर्ववर्णकरं परम् ।
चित्रकादां महातैलं सर्वरोगप्रभञ्जनम् ॥ ६ ॥
अजमोदा ससिन्दूरा हस्तिनां निशाङ्गयम् ।
चारुद्वयं केनयुतमार्द्रकं सरलोद्भवम् ।
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलेः कन्दलेः समैः ॥
रभिः सर्वपत्रं तैलमजमूत्रैश्च योजितम् ।
मृद्विना पचेदतर्कचौरेण संयुतम् ॥
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां यपोदति ।
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वश्चैव विशेषयेत् ॥
रोपणं मृदुभावश्च तैलेनानेन कारयेत् ।
अजमोदादिकं तैलं महावीर्यं रोगनुत् ॥ ७ ॥

इत्यादिमहापुराणे गारुडे १७८ अध्याये ॥

घृतदीधितिः, पुं, (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः किरणं
यस्य । घृताहुत्या अग्निवर्द्धनादेव तथात्वम् ।)

अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतपर्णकः, पुं, (घृतयुक्तमिव पर्णं पत्रं यस्य ।

कम् ।) घृतकरञ्जः । इति राजनिघण्टुः ॥

घृतपूरः, पुं, (घृतेन पूर्यते इति । पुरी ड ई

पूर्ता + कर्मणि अप् । प्रचुरघृतपाचत्वादेवास्य

तथात्वम् ।) पिष्टकविशेषः । यथाश्च राजवल्लभः ।

“महितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभिः ।

अवगच्छ घृते पक्ता घृतपूरोऽयमुच्यते ॥

घृतपूरो गुरुवृष्यः कफजघ्नस्तमसदः ।

रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽमिदः ॥”

तत्पर्यायः । पिष्टपूरः २ घृतवरः ३ चार्तिकः ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ (अस्य पाक-

प्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ ।

“क्षीरेण महितं चूर्णं गोघूमनां सुगलितम् ।

विस्तार्य सर्पिषा पाथं कटाक्षेय सितान्वितम् ॥

घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः ॥”

नारिकेलजो यथा,—

“समिता महिता क्षीरे नारिकेलसिताद्रिकैः ।

अवगच्छ घृते पाथा घृतपूरोऽपरः स्मृतः ॥”

दुग्धजो यथा,—

“पाकपिण्डोक्तं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रितम् ।

घृतपूरविनिर्माणं कर्तयेत् रूपसर्पिषि ॥”

शालिभवो यथा,—

“सुशालिपिष्टं दुग्धमु कथितं वस्त्रगलितम् ।

खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम् ॥”

कण्ठेभवो यथा,—

“कण्ठेचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिण्डोक्तं पयः ।

निर्गुल्यां घृतपूरायां शर्करासहितं भवेत् ॥”

आम्रजो यथा,—

“पकाग्रस्य घृते तस्मै रसस्वनलपिण्डितः ।

सुहृदशर्करया योज्यो घृतपूरो यदृच्छया ॥

चौरमादां स्वरूपं हि खण्डं चूर्णं ततः स्मृतम् ।

योजिते यो विशेषोऽत्र तदास्यास्वर्णसंज्ञितः ॥

घृतपूरो गुरुहृद्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।

सदाः प्राणप्रदो बलाः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥

अङ्गाटकसुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः ।

विचार्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत् ॥”

घृतपूर्णकः, पुं, (घृतेन पूर्ण इव कायतीति । कै +

कः ।) करञ्जवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतमण्डलिका, स्त्री, (घृतस्य मण्डलं समूहः ।

तदिव निर्यासः अस्या अस्यां वा अस्तीति ।

घृतमण्डल + “अत इतिठनौ ।” ५ । २ ।

११५ । इति ठन् ।) हंसपदीवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

घृतमण्डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्यासोऽस्यस्याः ।

“अर्धं आदिभ्योऽच्” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)

वायसोलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकड़-

हाता इति भाषा ॥

घृतवरः, पुं, (घृतमैव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र ।)

घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥

घृता, स्त्री, (घृतवत् निर्यासोऽस्यास्याः । “अर्धं

आदिभ्योऽच्” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।)

घृतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घृताची, स्त्री, (घृतेन अस्तेन अस्ति तस्मिं गच्छ-

तीति । अनुच् + क्तिप् । नलोपे स्त्रियां डीप् ।

सञ्चया मनुष्याहारवर्जितानां देवजातीनां

हृदयमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसि-

द्धम् ।) अमरविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा,

विष्णुपुराणे । १ । ६ । १०१ ।

“घृताचीप्रसूता ब्रह्मन् नवतुष्टाभारोगणाः ॥”

गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-

वते । १० । ६ । ४६ ।

“घनारिमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥”

घृताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, स्थूलैला । इति राज-

निर्घण्टः ॥

घृताङ्कः, पुं, (घृतस्य आङ्का आख्या यस्य । यद्वा,

घृतेन आहृत्यते सङ्घते स्वगन्धेन इति । आ

+ ङे + कः ।) सरलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतेली, स्त्री, (घृते इत्यति तद्गुणाय तत्र स्वपि-

तीति । इल स्वप्ने + अच् । गारादित्वात् डीष् ।)

कोटविशेषः । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्-

पर्यायः । पिङ्गकपिशार । इति हेमचन्द्रः ।

४ । २७३ ॥

घृतोदः, पुं, (घृतमिव स्वादु आकृत्या शुभं वा उदकं

यस्य । उदकस्योदादेशः ।) घृतसमुद्रः । यथा,

“एवं सुरोदाहृष्टसिद्धिगुणः समानेन घृतोदेन

यथा पूर्वं कुशङ्गीपः ॥” इति श्रीभागवते । ५ । १३ ॥

घृष, उं संघर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-

सकं-सेट् । उदित्वात् ऋवेट् ।) उ, घर्षित्वा

घृष्टा । घर्षति चन्दनं लोकाः । इति दुर्गादासः ॥

घृष्टः, त्रि, (घृष् + कर्मणि क्तः ।) घर्षितः । घषा

इति भाषा ॥ यथा । घृष्टो मलयजो गन्धः ।

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (यथाच काशीखण्डे । १६ । ५६ ।

“घातुका घर्षितजला घृष्टपातकसन्ततिः ॥”)

घृष्टि, स्त्री, (घृष्टतेऽसौ । घृष् + कर्मणि क्तिच् ।)

वाराही । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्य-

मरः । २ । ४ । १५१ ॥ (घृष् + भावे क्तिन् ।)

घर्षणम् । सङ्घा । अपराजिता । (घर्षतीति ।

घृष् + कर्त्तरि क्तिच् ।) शूकरे पुं, । इति

मेदिनी । टे । १३ ॥

घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति । ला + कः ।)

चित्रपर्णिका । एष्टिपर्णी । इति रत्नमाला ॥

घृष्टिः, पुं स्त्री, (घर्षति इति । घृष् संघर्षे +

“कृविघृष्टिच्छवीति” ।) उर्णा । ४ । ५६ । इति

किन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः ।) शूकरः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादिवृत्तिः । (भावे +

क्तिन् । घर्षणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३७ । ४ ।

“प्रवः शर्द्धाय घृष्टये ।” “घृष्टये शूचुघर्षण-

प्रकाय ।” इति भाष्यम् ॥)

घेचुलिका, स्त्री, क्रौञ्चादनम् । इति रत्नमाला ॥

घेचु इति भाषा ॥ (यथा, वैदिकरत्नमालायाम् ।

“क्रौञ्चादनं घेचुलिका ॥”)

घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्तते इति । घुट परि-

वर्तने + पचाद्यच् ।) घोटकः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति ।

घुट परिवर्तने + क्त्वाल् ।) पशुविशेषः । घोडा

इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पीतिः २ तुरगः ३

तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजो ७ वाहः ८

अन्वा ९ गन्धर्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२

सप्तिः १३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४४ ॥

घोटः १४ पीती १५ पीथिः १६ । इति

भरतः ॥ तार्क्यः १७ हरिः १८ वीती १९ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सुज्ञभोजी २० धाराटः २१

जवनः २२ जितवः २३ जवी २४ वाहनश्रेष्ठः २५

श्रीभता २६ अन्तसोदरः २७ । सुज्ञमुक् २८

शालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्रः ३० प्रकीर्णकः ३१ ।

इति जटाधरः ॥ वातायनः ३२ श्रीपुत्रः ३३

चामरी ३४ हेयी ३५ शालिहोत्री ३६ मरु-

द्रयः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिद्राक्तः ३९ एक-

ग्रफः ४० किन्वी ४१ ललामम् ४२ विमानकः ४३ ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ अथः ४४ वह्निः ४५

दधिक्रा ४६ दधिक्रावा ४७ एतवः ४८ एतशः ४९

पैङ्गः ५० दौर्गन्धः ५१ उच्चैःश्रवसः ५२ आयुः ५३

ब्रध्नः ५४ अरुषः ५५ मांसत्वः ५६ अयययः ५७

श्रेणासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१

क्राव्याणाम् ६२ हंसायः ६३ । इति वेद-

निघण्टौ १ अध्यायः ॥ हरौ इन्द्रस्य १ रोहितः

अग्नेः २ हरितः आदित्यस्य ३ रासभौ अश्विनोः ४

अजाः पूषाः ५ पृथ्वी मरुताम् ६ अरुण्यो

गावः उषसाम् ७ इषावाः सवितुः ८ विश्वरूपा

हृदयतेः ९ नियुतो वायोः १० । इति दशा-

दिद्योपयोजनानि । इति च वेदनिघण्टौ १

अध्यायः ॥ अस्य मांसगुणाः । उष्णत्वम् । वात-

नाशित्वम् । लघुगुणत्वम् । अतिसेवनात् पित्त-

दाहप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अधिकफ-

बलकारित्वम् । दृढगुणत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् ।

मधुरत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथाश्वपरीक्षा ।

“सपत्ता वाजिनः पूर्वं संजाता योमचारिणः ।

गन्धर्वभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः ॥

इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पञ्चमथाच्छिनत् ।

ततः प्रभृति निष्पत्तास्तुरङ्गा धरणीं गताः ॥

उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयास्तथापरे ।

चतुर्द्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥

ताजिताः खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।

गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहारश्च मध्यमाः ॥

ताडजा उत्तमाश्वाश्च वाजशूलाश्च मध्यमाः ।

गवराः साध्यवासाश्च सिन्धुदाराः कनीयसः ॥

अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्तिताः ।

वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥

समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा मृगजाः परे ।

जलोद्भवा हिजा ज्ञेयाः क्षत्रिया वह्निस्मभवाः ॥

प्रभङ्गनभवा वैश्या मृगजाः शूद्रजातयः ।

पुष्यगन्धिर्भवेद्विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धिकः ॥

घृतगन्धो भवेद्वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।

विवेकी सधृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥

कोणभावो भवेद्वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत् ।

विप्राया वाहनाः सर्वे त्रयो भूमिपतेः सदा ॥

शूद्रजातिं तुरङ्गानु न स्पृशन्ति नरेश्वराः ॥”

इत्युत्पत्तिः ॥ * ॥

अथाङ्गुल्याङ्गविभागः ।

“सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मूर्खमानं विधीयते ।

कर्णो षडङ्गुली प्रोक्तो भालकं चतुरङ्गुलम् ॥

चत्वारिंशच्च सप्ताष्टा स्कन्धः संपरिकीर्णितः ।

एष्टवंशश्चतुर्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥

इति स्कन्धं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं हयाधिकम् ।

लिङ्गं हस्तपमाणन्तु तथाङ्गौ चतुरङ्गुलौ ॥

मध्यस्थानं चतुर्विंशं हृदयं षोडशात्मकम् ।

कटिकुल्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥

मणिबन्धयश्चेव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।

अशीत्यङ्गुलिकाः पादा दीर्घा विंशतिरधिका मताः ॥”

इत्यङ्गुलिविभागः ॥ * ॥

अथ वयोविभागः ।

“दन्तेषु यज्जनं यद्वत्तेन ज्ञेयो वयःक्रमः ॥”

तदयथा,—

“कालिका हरिणी शुक्ला काचा मञ्जिकया सह ॥

शङ्को मुखलक्षणेव दन्तानां चलता तथा ।

इत्यथौ यज्जनान्याहुरथेषां लक्षणं श्रेष्ठम् ॥

चतुर्भिर्वत्सरेर्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्णिताः ।

पञ्चभिश्च षड्विधेव जायन्ते त्वय कालिकाः ॥

षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकान्या भवेत्तु हि ।

तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥

अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सप्तकालिकाः ।

घोटकः

नवमे त्वय ताः सर्वा आपीताः सम्भवन्ति च ॥
केचिदेकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्दशसमावधि ॥
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्यः ।
ततः समदशादूर्ध्वं यावद्द्वयो विंशतिः ॥
मल्लिकार्भा वदन्त्येवां यावद्द्वयत्रयं पुनः ।
शङ्काभासाः सर्वेदन्ता भवन्ति वाजिनां ततः ॥
त्रयोविंशत् परे वर्षे दशना सुवला मताः ।
षड्विंशत् परतो दन्ताः स्थानाच्चलनमाप्नुयुः ॥
यावद्द्वयत्रयं पञ्चात्रिपतन्ति समात्रये ।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी नूनं निर्वाणमाप्नुयात् ॥”

अथ शुभलक्षणानि ।

“दीर्घाः शुष्का विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवैस्तस्य यानवाहनकर्मणि ॥”

आस्यं भुजौ चापि ललाटिका च

दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।

तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे

कफश्च वाजिप्रवरस्य बोध्यः ॥

श्रोत्रे च मणिवन्धश्च पुच्छं कौष्ठं लघुतमम् ।
पीताङ्गः श्वेतपादो यो यस्य स्यात् सितलोचनः ॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियसत्तमः ।
सुखे चन्द्रकसम्बीतः प्रज्ञजम्बूफलाकृतिः ॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकार्थः सुपूजितः ।
सर्वश्वेतो हयो यस्तु श्यामेकश्रवणो भवेत् ।
स वाजी वाजिमेधाहः श्यामकर्णः सुदुर्लभः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छो मुञ्को सुखं तथा ।
मृङ्गजास्तु सिता यस्य तस्मिन्नादृशमङ्गलम् ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे चन्द्रकश्च ललाटके ।
कल्याणपञ्चकः प्रज्ञो भर्तुः कल्याणकारकः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।
यस्योत्कृष्टतरा वर्णा दृष्टिं यान्ति शनैः शनैः ॥
नाशयन्ति तथा नीचान् करोति स बहून् हयान् ॥”

अथावर्तगुणाः ।

“रोमूणां भूमिवदावृत्तिरावर्त इति गद्यते ।
षड्विधो दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः ॥
नासिकाग्र्ये ललाटग्र्ये शङ्के कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्ता जायते येषां ते घ्न्यास्तु तुरङ्गमाः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्ता द्वितीयस्तु कुकुन्दरे ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो हयैः प्रियतमः ॥
गण्डावर्त्तो भवेद् यस्य वाजिनो दक्षिणाग्रयः ॥
स करोति महासौख्यं भूमिनिः शिवसंज्ञितः ।
कर्णमूले यदावर्तः स्तनमध्ये तथापरः ।
विजयाख्यायुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्तः स भवेत् सुखकारकः ।
नासामध्ये यदावर्त एको वा यदि वा त्रयः ॥
चक्रवर्त्ता स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः ।
कण्ठे यस्य महावर्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥
रोमूणां दृष्टिकवन् स्थानं शुक्तिरित्यभिधीयते ।
यचावर्तः शुभस्तत्र शुक्तिस्तत्र शुभावहा ॥” ॥

अथ दीर्घाः ।

“चत्वारोऽप्यसिमाः पादाः सर्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्वान्यो यमदूतः सुदूरतः ॥

घोटकः

चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः ।
स त्वान्यो सुवली नाम्ना सुनिभिः कुलनाशनः ॥
दूर्ध्वान्वाजिनं अद्या यदीच्छेः शान्ततीं श्रियम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन ज्ञायते रोमसम्भवात् ॥
पुष्पाख्यः स परित्राण्यः सर्वान्वाजिभयावहः ।
यस्यावशेषवर्णनं क्वाद्यते च प्रधानतः ॥
विष्टिर्द्विंशत् गच्छतः सोऽश्वः कुरुते हयसंचयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वे मध्यमः स प्रकीर्तितः ।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्तः प्रदृश्यते ॥
चञ्चली स हयस्याख्यः कुरुते स्वामिनाशनम् ।
वामगण्डाश्रयावर्तः प्रकरोति धनसंचयम् ॥
कक्षान्ते यस्य चावर्तः स न्ययं कुरुते विभोः ।
क्षेत्रं जानुगतावर्तः प्रवासं कुरुतेऽथवा ॥
वाजी मेढ्रगतावर्त्ता वर्ष्मनीयो महीसुजा ।
त्रिवलिप्रभववर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ॥
पृष्ठपंशे यदावर्त एकः संपरिलस्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्वान्यो दूरतो वृषैः ॥
गुह्ये पुच्छे बलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्यः ।
स कृतान्तस्तु रूपेण वर्ष्मनीयस्तुरङ्गमः ॥
अधोऽङ्गं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् कश्चित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्ष्मनीयस्तुरङ्गमः ।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव कराली लण्घ्यतालुकः ।
सुवली च तथा शङ्करी षड्दंते घातकाः स्मृताः ॥
तत्रादौ विदितार्थी तु शेषाणां लक्षणं शृणु ।
त्रयः पादाः सिता यस्य लण्घ्यश्चैकोऽभिजायते ॥
त्रयो वाप्यसिता यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते ।
स्वलो नाम पापोऽयं दूरे त्वान्यो हयाधमः ॥
विकटो विषमो यस्य दशनः स करालकः ।
कराली कुरुते नाशं भर्तुरत्र न संशयः ॥
लण्घ्यतालुर्हयो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु लण्घ्यतालुर्न दुष्यते ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च शङ्खवक्त्रस्यते यदि ।
स शङ्करी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥
एकाखोऽजातकाण्डश्च हीनाखोऽभ्यधिकाण्डकः ।
घण्टी च कम्बली चैव षड्दंते पापलक्षमाः ॥” ॥

अथारिष्टम् ।

“सुखस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।
तथैव तस्य जानीयाद्भवेत्पुच्छेऽर्धवार्षिकी ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मासैर्वपुःत्रयः ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विशेषाद्वाजिनो ज्ञेयं तस्यायुः पञ्चमासिकम् ।
जिह्वायां जायते विन्दुरकसादृशं वाजिनः ॥
मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयन्तथा ।
रक्ते न्यलुस्त्रिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥
पञ्चभिर्नौलवर्णं च षड्भिर्विभुसमाहृतौ ।
सप्तभिः पाटलाकारे चष्काभे तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्जंतुकोपमे ।
एकादशे सुवर्णं भवत्सरेण द्विमद्युतौ ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनकारा मासघटकं स जीवति ॥
जिह्वायै पिङ्गका यस्य पादान्ते च तथोदरे ।

घोटकः

मूत्रं करोति रक्तमा मासघटकं स जीवति ॥
कर्णयोः चतुर्जं यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्तते ।
वाजिनः पित्तग्रस्तस्य दशमासान् स जीवति ।
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य घातार्दितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासीयं बहुवर्णं तथा दिनेः ॥
यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभे मासजीवकः ॥
एतानि अरिष्टानि रक्तदोषजानि ।
“स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छतोऽश्वस्य वक्षिणाः ।
निर्गच्छन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥
अश्वशाली समासाद्य यदा च मधुमक्षिकाः ।
मधुजालं प्रवर्धन्ति तदाश्वान् ज्ञानि हतुस्तथाः ॥”

अथ हयक्रियाकालः ।

“स्वरुणगुरुपार्श्वस्थेषु भौमार्कवारे
स्वतधिकरणताराचन्द्रयोगोद्देशेषु ।
शुभमिह हयकार्यं कार्यमार्थेण बुद्ध्या
न शनिरविकुजानां वासरे नोपतारे ॥”

इति कालः ॥ * ॥

अथ हयारोहणज्ञानम् ।

“चलकिशलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टि-
नैचलति कटिदेशः श्वासने संस्थितो यः ।

हयचूदयगतिज्ञः स्थानदृष्टावपातः

स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवैः ॥

मेरुः स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ

त्रिकोन्नतं संहतमासनञ्च ।

स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां

शेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥ * ॥

तत्र ताडनविधिः ।

“रक्तकोष्ठे सुखे चौष्टे गले पुच्छे च ताडयेत् ।
भीते वक्षःस्थलं हन्याद्दक्षं चोष्णाग्गामिनः ॥
कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।
सर्वस्याप्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
अस्थानदण्डपाताच्च बहुदोषः प्रजायते ।
तस्मात्त्रिरीक्ष्य कर्णयं हये दण्डनिपातनम् ॥” ॥

अथ धावनविधिः ।

“हस्तेऽक्षतुर्विंशतिभिर्हनुर्दण्ड उदाहृतः ।
अक्ष्णोर्निमेषणान्यथै मात्रा प्रोक्ता विचक्षणैः ॥
मात्रापोऽश्वकेशाश्च यो धावति धनुःशतम् ।
तत्सुप्तमोत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
विंशत्या मध्यमो ज्येष्ठो ह्यतोऽन्ये चाधमा मताः ।
नभस्याश्वयुजे मासि नैवाश्वान् वाहयेन्नृपः ॥
वक्षामिसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वरजिनाम् ।
कार्येण महता वापि थोष्यो मासि तु कार्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यदृच्छया ।
बालं दृष्टं क्षणं रजं दक्षश्च दृष्टं ह्यजम् ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुच्छिणीश्च न वाहयेत् ॥” ॥

अथ रक्तमोक्षणविधिः ।

“हासप्रतिसहस्राणि नाडीनां सम्भवन्ति हि ।
वाजिनामिह सर्वेषामाशु रक्तं श्वस्थितम् ॥
तासां निर्मोक्षकार्याय द्वाराण्यथै वदाम्यहम् ।
यैर्याति कुतसितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे कक्षे लोचनयोरसयोश्च सुखे तथा ।

घोटकः

अण्डयोरप्य पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ।
एतद्वर्त्म सुविज्ञेयं वाजिनां भिषगुत्तमैः ।
अन्ये समदशाभ्याहुः सिराहाराणि वाजिनः ॥
येषु रक्तं कृतं सदाः प्रकरोति ततः सुखम् ।
गुल्फे गले तथा भेदे कक्षान्ते चैव पञ्चके ।
गुदे पुच्छेऽथ वस्तौ च जङ्घयोः सर्वसन्धिषु ।
जिह्वायां चाधरे चोष्ठे नेत्रयोरुभयोरपि ॥
कण्ठे मणौ गण्डे रुधिरं सावयेद्विषक् ।
सौम्यतमानपलेन त्वान्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥”
तद्यथा,—

“प्लवं शतं सुखे त्वान्यं कक्षयोश्चैकमेव च ।
शताहं नेत्रदेशाच्च भेददेशात्तथैव च ॥
गण्डयोरण्डयोश्चैव सावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
हादशैव गुदे प्राहुरन्ध्रश्च विचक्षणः ॥
पैतिकं कालिकं विद्याहाते विद्यात् सफेनिलम् ।
पिच्छिलं श्लेष्मलं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥”*

अथ ऋतुचर्या ।

“न प्राची वाहयेदन्वान् प्राट्टकाले कथञ्चन ।
यदीच्छेदन्तस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥

कूपोदकं कटुकतैलनिवातगेहं
शस्तं पलाहलवणं दिवसान्तरेण ।
तत्रान्यथा सति सुखामयवीर्यहानि-
र्मुख्यैर्वैर्धिरहितस्तु वयो विनश्येत् ॥
शरदि गुडघृतं पयः प्रशस्तं
शरदि सिताष्टपलप्रमाणमच्छम् ।
मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
घृतयुतनीलसुकुटकाच्च भोज्याः ॥
हेमन्तकाले घृततेलमात्रा
निर्व्यातमंस्था च पयो यथेच्छम् ।
शनेः शनैर्वाहनकर्म्म कुर्याद्-
यवांश्च पक्का वितरेद् विधिज्ञः ॥
शिशिरे तैलपलाष्टकं कटिस्थं
दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
तदनु प्रातर्भोजयेद्यवांश्च
यवयवसाश्च तथाष्टतस्वरूपाः ॥

यस्य रक्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अलत्वापि क्रियाः सर्वाः स ह्ययः सुखन्दृष्टिः ॥
वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्वाहय हयान्
घृतं तैलं शस्तं सकलविधिरक्तोऽपि च मतः ।
पयो हृदादस्ते सलवणमथो वाहनविधि-
र्भृशं योज्यस्तेनाब्दमपि सुखमिच्छेद्वयवरः ॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत् सालस्यं जायते वपुः ॥
श्रीश्वे घृतं चतस्रमोक्षगन्धर्मशान्ति-
सुखायवन्धनविमर्दनशीतलीयम् ।
दूर्वा लणं लघु च कोमलमन्यदेव
यत्किञ्चिदेवसुप्रयुक्तमिदं वदन्ति ॥”*

भोजे तु हयलक्षणमन्यथा,—

जिह्वाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
दीर्घास्यास्थिनयनकोशपृष्ठवंशः ।
रक्तोष्ठः पृथुलनितम्भारवचा
राजाहो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥

घोटकः

नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्वोपरक्रमात् ।
पूर्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय हयसंस्थिताः ॥
अधःकाये स्थिता रक्ता अधमत्वप्रकाशकाः ।
शुक्तीनां वैपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥”*
वात्स्यस्तु ।
“ब्रह्मादिजातिभेदेन हयजातिश्चतुर्विधा ।”
तद्यथा,—

“ये शुक्लाः सुविमलपुष्पगन्धा ये वा
शुद्धाङ्गाः सद्युगसदुष्णभोजिनो वा ।
अक्रुद्धाः समरगता भृशश्च पुष्टा-
स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतियोग्याः ॥
ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽहता वा
संरुष्टाः बहुतरभोजिनो बलाढ्याः ।
अश्रान्ताः सकलगुण्यहाः प्रवीणा
विज्ञेया विधिकरजातजातयस्ते ॥
ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
बद्धा वा बहुतरनादघोषणा वा
विज्ञेया गृध्रवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
ये लवणाः सरुधामगन्धयोऽपि ये वा
अन्यथा बहुतरताङ्गेनैरपीमे ।
लीणाङ्गा लघुतरनवोऽपि वेश्मीना-
स्ते मूढाः क्षितिपतिना भृशं विज्ञेयाः ॥”

एतत्तु एकेकमेव लक्षणं न सासुदायिकम् ॥
“लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्वान्यो हयाधमः ॥”*
अन्यत्र तु ।

“सात्त्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते
हयाः ॥

ये शुद्धवर्णा भृशवेगयुक्ता
अश्रान्तिभाजो बहुभोजिनश्च ।
अक्रोधशीलाः समरेऽतिरुष्टा-
स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोयाः
कषाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
येऽमौ बलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये लवणवर्णास्तु रोषवेगा
अस्पृशिनो लक्षणलक्षिताश्च ।
ये दुर्बलाः सर्वगुणैर्विहीना-
स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥

द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनन्दितः ॥”
पराशरसंहितायाम् ।

“पृथिव्यवायुतेजःखैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
उत्पद्यते पञ्चधा भेदाः पराशरमता यथा ॥

ये स्थूलाः अमसहदेहरूपभाज-
श्चाङ्गान्ता बहुतरभोजनाश्च दीर्घाः ।

अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
भौमास्ते घनगुरुवर्धरखरास्तु ॥

ये ज्ञयाङ्गास्तनुवनाः समसाहकलेवराः ।

अक्रोधवेगाः सखजा आप्यास्ते तुरगाधमाः ॥

घोटकः

ये वातवेगप्रतिमोऽश्ववेगाः
शुष्का भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
मुक्ता दिनान् क्रोधश्रतं व्रजन्ति ।
ते तेजसाः पुण्यवतां प्रदंष्ट्रे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥
एको यदा तेजससंज्ञकोऽश्वः
किं कार्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।
शुद्धं यदा क्षीरकखण्डमेकं
किं कार्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
उत्तमृत्वे ये वाजिवरा व्रजन्ति
क्रुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
ये लङ्घयन्तः परिखामपारां
ते गागना पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥

द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
स्वजातिगुणभूतानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
असम्भवे हि दुष्टार्थं वाहयेदिति चेत्तदा ॥
तिलं सकाञ्चनं दद्यान्नवणं वा गुडान्वितम् ।
रेवन्तं पूजयेद्वापि निजं निर्मन्ययेत्तदा ॥
दद्यात्तान्त्रपलं वापि अभावे सर्वकर्मणः ॥”
एवमन्यत्रापि ।
“काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्यथाक्रमम् ।
ब्रह्मादिजातिदीक्षाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
अभूवेऽपि च सर्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
क्रिया ।”

इति हयपरीक्षा ॥ * ॥

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

(“येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु
विक्रीडितम्
यः स्नातो हिमपुष्पवातशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयुजनिर्नानाविधैर्हृषितैः
पायाद्वाः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो
सुनिः ॥

जयति च पाण्डवनाथो धर्मसनाथो युधिष्ठिरो
वृपतिः ।

भीमार्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिशालतत्त्वज्ञाः ॥
दृष्ट्वा सम्यङ्गुलः शास्त्रं कृतं च शालि-
होत्रीयम् ।

ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं कृत्वा समासेन ॥

प्रश्नो जातिवर्णमावर्तदन्ता

लक्षं वेगा वाहनं धातुरसम् ।

कालो नस्यं पिण्डमाय्यं कषायं

शालां चेष्टां वाजिनामत्र वक्ष्ये ॥

सपक्षा वाजिनः सर्वे सङ्गाता योमन्तारिणः ।

गन्धर्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥

तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नानसङ्गान्वाहनोचितान् ।

शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं सुनीश्वरम् ॥

नाख्यसाध्यं सुने ! किञ्चिद्वततो भुवन्वचये ।

तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनाहान् हयोत्तमान् ॥

घटोक्तः

ये च मे युद्धकालेषु प्रवृत्तानि रथं सदा ।
अशक्यं वारणेनैव दातव्यं वलवत्तरैः ॥
इष्टिकास्त्रं समुत्सृज्य पक्षच्छेदं यथात्तरा ।
वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महासुनिः ॥
क्षिप्तपक्षास्तु ते सर्वं गत्वा तन्मध्यममुवन् ।
दीनाः सुदुःखसम्पन्ना रुधिराणि परिश्रुताः ॥
भगवन् ! किं निमित्तं नः पक्षच्छेदः कृतस्त्वया ।
अपराधविहीनानां नेदगिच्छन्ति पण्डिताः ॥
तस्माद्विभवे प्राज्ञ ! सर्वेषामिह वाजिनाम् ।
यथा स्यात् सर्वदा सौख्यं पुष्टिश्च सुनिपुणवः ॥
अथामौ कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
इन्द्रादेशान् कृतं सर्वं भवतां पक्षपातनम् ॥
तस्माद्वाः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम् ।
पृथीरभ्या यथा देहे गौरवं च जगत्तथैव ॥
ययं शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्ये ॥
तथा भूमिपोतनाश्च गौरवेण समन्विताः ॥
यो राजा भवतां पुष्टिं स्वस्वपानादिभिः सदा ।
करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्जयः ॥
न च त्वत्सति तं लक्ष्मीः कदाचित्त्वयलक्षणा ।
अपि सर्वैर्गोहेर्हीनं बहुशुचिभिरावृतम् ॥
तथा चैव विद्यास्यामि परमं च चिकित्सितम् ।
पृष्टे च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ॥
तस्माद्वाञ्छत भूलोकं पातालञ्च तथापरे ।
स्वर्गं चाप्येवमदादेशादथेन शान्तिर्भवेद् भुवम् ॥
एवं विद्वज्ज्ञानं सर्वान् शालिहोत्रस्तुरङ्गमान् ।
चक्रे द्वादशमहासूरीं तदर्थं संहितां सुधीः ॥
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् वाह्या जातास्तुरङ्गमाः ।
ततश्चिकित्सितं तेषां शालिहोत्रप्रभाषितम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेश्वरचिकित्सिते प्रश्नो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ जातिः ।

“उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिका, खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा हयाः ।
गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
भाण्डजाश्चोत्तमाशाश्च राजशुलाश्च मध्यमाः ।
गोजराः शावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्द्विजास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकमृगजास्तथा ।
जलोद्भवा द्विजातीयाः चात्रिया वड्ढिसम्भवाः ॥
समीरप्रभवा वैश्या रणोलकाश्च शूद्रजाः ।
विषकी मृगणो विप्रस्तजस्त्रो चात्रियो बली ॥
दृष्टभावास्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्वकातरः ।
ब्राह्मणाः सामवाह्यौ च भेदवाह्यौ च चात्रियः ॥
उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दक्षेन ताडितः ।
पुण्यगन्धः सदा विप्रः चात्रियोऽगुरुगन्धकः ॥
शूत्रगन्धः सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विप्राह्यौ वाजिनः सर्वे चात्रियो भूपतः सदा ॥
हो वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः ।
केचिद्विच्छन्ति भूपतिं सर्वेऽपि वाहनोचितताः ॥
तदर्थं भूतये यस्माच्छालिहोत्रेण निर्मिताः ।

घोटकः

ब्राह्मणाः क्षेमजन्तुषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ॥
चात्रिया युद्धकार्येषु वैश्या वित्तार्जने सदा ।
शूद्राश्चान्येषु कृतेषु ज्ञात्वेवं वाजिनः सदा ॥
यारोहेत् सर्वकार्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।
सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥
सदैव निद्रावशात् निद्राच्छेदस्य सम्भवः ।
जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्करस्य च भक्षण्ये ॥
प्रबुद्धाः कथयन्त्यश्वाः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
स्वस्वामिनो निजैश्चिह्नैस्तद्विज्ञेयं विपक्षणेः ॥
यः सन्नद्धो ह्ययो रावन्मूर्ध्वमूर्ध्वं करोति च ।
खुराग्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रणे जयम् ॥
यः करोत्यसन्नमूर्ध्वं पुरीषश्चाशुभोत्तमम् ।
स शंसति पराभूतिं यश्चैवं वर्णते हयः ॥
निरामिषं निशीथे यो जागर्ति वृषते हयः ।
स शंसति दुतन्तस्य स्थिरस्यापि प्रधानकम् ॥
यदा आधि विना वाजी ग्रासन्त्यजति दुर्मेनाः ।
अशुपातश्च कुरुते तदा भर्त्तरशीभनम् ॥
पुलकांकितपुच्छा ये जायन्ते भूपते हयाः ।
निरीक्षन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥
शरटं रजयेद्वातान् प्रविशन्तं हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तेषांचैव तथात्मनः ॥
स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वड्ढिजाः ।
परचक्रागमाशंसी विज्ञेयो हयपण्डितैः ॥
अश्वशालां समासाद्य यदात्मनमधुमलिकाः ।
मधुजालं प्रकुञ्चन्ति तदाश्वान् प्रन्ति कृतस्त्रयः ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररजयेत् ।
उपायभ्यश्च सर्वेभ्यो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
ब्राह्मणाणाञ्चयेत् स्वस्ति गन्धं वेदविचक्षणान् ।
तिलहोमस्तथा कार्यां चपश्च शतरुद्रियः ॥
मन्दुरान्ते सदा धार्यो रक्तवक्रो महाकपिः ।
सर्वपापविनाशाय वाजिनाश्च विवृणुय ॥
सरधां रजयेद् यज्ञान् प्रविशन्तौ हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तेषांचैव तथात्मनः ॥
इति श्रीनकुलकृतेश्वरचिकित्सिते जात्यधिकारे
द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ वर्णवर्णनम् ।

“वर्णाः सप्त भवन्तीह सर्वेषां वाजिनां भुवम् ।
तानहं कीर्तयिष्यामि भेदेर्जाताननेकधा ॥
मिनो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
नीलः कृष्णोऽथ सर्वेषां श्वेनः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥
पट्टाह्यौ भूपतेर्वाजी सर्वश्रेष्ठः प्रशस्यते ।
तदभावं यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥
श्वेनः प्रालेयसङ्गाशो रक्तः कुकुमसन्निभः ।
हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्पूरः स्मृतः ॥
पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्वायसन्निभः ।
कृष्णो जम्बूफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥
पीताम्बः श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचनः ।
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः ॥
सर्वश्रेष्ठो ह्ययो यस्तु भवेत्स्वच्छककर्णकः ।
स वाजी वाजिमेधाहः श्यामकर्णः प्रकीर्तितः ॥
सुखे चन्द्रकंसवीतो जम्बूफलसमाहृतः ।
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाश्वः स पूजितः ॥

घोटकः

चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्वश्रेष्ठस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स व्याघ्रो यमदूतः सुदूरतः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छं वचो सुखं तथा ।
मर्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादृष्टमङ्गलम् ॥
भस्माभं वाजिनं जह्यात् सुदूरेण नराधिपः ।
यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छेच्च श्रीसमुद्भवम् ॥
यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दवः ।
पुण्याश्वः स परित्याग्यः सर्ववाजिभयावहः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्वे तथा वक्रश्च मध्यतः ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सर्वकल्याणकृत् सः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृताः ।
कृष्णनीलस्य मिश्रत्वमेकं मुक्ता सुदूरतः ॥
यस्योत्तमहृत्तरो वर्णो वृद्धिं याति श्वेनैः श्वेनैः ।
नाशयति तथा नीचान् स करोति बहून् हयान् ॥
यस्याधमेन वर्णेन ह्यादते च प्रधानजः ।
विशुद्धिं गच्छता सोऽथ करोति हयसंश्रयम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेश्वरचिकित्सिते वर्णो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ आवर्त्ताः ।

“आवर्त्ता विंशतिः प्रोक्ताः शालिहोत्रमहात्मना ।
गात्रस्थानविभागेन तेषां यत्किमर्थोच्यते ॥
ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
पादे पृष्ठे मणीबन्धे नाभिदेशे विंशतयः ॥
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे त्रिके तथा ।
आद्यास्त्रयोदशवर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डितैः ॥
नासिकामे ललाटेऽपि श्वेने कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः ॥
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वे मध्यमास्ते प्रकीर्तिताः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्ता द्वितीयस्य स लिङ्गकः ।
मस्तके च तृतीयश्च पूर्णकुक्षिः स उत्तमः ॥
पृष्ठदेशे तथावर्त्ता यथैकः संप्रजायते ।
स करोत्यश्वसंघातान् स्वामिनः स्रष्ट्यंशकः ॥
कक्षायां जातुमेष्टे च त्रिबली पुच्छसन्निधौ ।
पुच्छे गुह्ये बलावष्टावर्त्ता अधमा ह्येव ॥
त्रयो यस्य ललाटस्या आवर्त्ता अधरोत्तराः ।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिदृष्टिकरः परः ॥
एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिताः ।
त्रयावर्त्तः स वाजीशो जायते भूपमन्दिर ॥
ललाटे युगलावर्त्ता चन्द्रार्को संप्रकीर्तितौ ।
वाजिनो यदि तौ स्यातां राष्ट्रदृष्टिकरौ परौ ॥
उपर्यपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रयः ।
निःश्रमिः स तु विज्ञेयो राष्ट्रदृष्टिकरः परः ॥
एकोऽथवा कपोलस्यो यस्यावर्त्तः प्रहृष्टयते ।
वर्त्तमानः स विज्ञेयः स इच्छेत् स्वामिनाशनम् ॥
कपोलाभ्यान्तथावर्त्ता विदिते वाजिनो यदि ।
तावन्विनाविति प्रोक्तो युद्धकाले अयप्रदौ ॥
गङ्गावर्त्ता भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंज्ञकः ॥
तद्वद्वामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति धनस्रयम् ।
इदकांक्षाशुभौ शक्तौ वृषारण्यविद्वद्विदौ ॥
कर्णमूले यदावर्त्तस्तन्मध्यं च तथापरः ।

घोटकः

विजयाख्यादुभौ चोयो युद्धकाले जयप्रदौ ॥
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ।
चक्रवर्त्तौ च विजयो वाजी भूपालपूजितः ॥
कच्छे यस्य महावर्त्त एकोऽथस्य प्रजायते ।
चिन्तामणिः स विजयचिन्तितार्थविष्टद्विदः ॥
स्कन्धे पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
करोति विधिवत् पद्मो स्वामिनः सततं सुखम् ॥
शुक्लास्थौ तालुकान्तस्थावावर्त्तौ कीर्त्तिद्विदौ ।
हयस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
एकावर्त्तौ भवेद्यस्य कक्षान्तं वाजिनो यदा ।
स रणे न्यतुमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
जांशुदेशे यदावर्त्तौ वाजिनः संप्रदृश्यते ।
प्रवासं सततं ब्रूते स्वभक्तुः क्षेपसंयुतम् ॥
वाजी मेघतलावर्त्तौ वर्जनीयो महीसुखाम् ।
स करोति हरेर्नाशं परस्वारसमुद्भवम् ॥
त्रिवल्लिखो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
वाजिनस्ते परिक्षेपाः स्त्रीपार्श्वस्था भयप्रदाः ॥
पुच्छदेशे यदावर्त्तौ वाजिनः संप्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति स्थानः स त्वाय्यो दूरतो वृषेः ॥
गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकाक्षयः ।
स हस्तान्तस्वरूपेण वर्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अथ जङ्घं यदा वाजी सम्युटं न स्पृशेत् कश्चित् ।
यमदूतः स विजयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ॥
हीनदन्तोऽधिदन्तश्च कराली कृष्णतालुकः ।
सुप्रली च तथा शङ्गी षड्भेदे स्वामिघातकाः ॥
एकाक्षजातश्चेकाक्षो हीनाङ्गोऽधिक्राजकः ।
परित्याज्यः स वाक्छिन्नरन्ध्रस्य परमं यशः ॥
चराटौ वदनको वालो शङ्गी चैव चतुर्थकः ।
वर्जनीयः प्रयत्नेन सर्वे ते पापकृतमाः ॥
चराटौ च स्वामिनं हन्ति वदनी घनसंचयम् ।
अन्तःपुरं तथा वालो शङ्गी राष्ट्रविनाशनः ॥
षट्पदाभो भवेद्यस्य कृष्णतालुर्न दृश्यते ।
शृङ्गपादमुखो यस्तु आवर्त्तः कुतसितेरपि ।
न दृश्यति सदावर्त्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते
आवर्त्ताध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।

दन्तोद्भेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रचक्षते ॥
अश्वस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
तथा षोडशभिः कोणो प्राज्ञेर्द्वादशमासिकः ॥
त्रिंशद्भासोद्भवाः सर्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
द्वौ स्थातां द्वौ च न स्थातां षड्भेदपरिधायकम् ॥
चतुर्भिर्वत्सरेर्दन्ताः कालिकान्ये भवन्ति च ।
तथाप्यः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ताः स्युः सार्वकालिकाः ।
नवमे लघुवा रेखा पक्षेत्वं प्रसयन्ति च ॥
तथाप्येकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
तिष्ठन्ति दशनास्तेषां वाजिनामप्यसंशयम् ॥
ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्द्वयं पुनः ।
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सराख्यः ॥
ततः वनप्रशादूर्ध्वं यावद्द्वयं विंशतिः ।

घोटकः

मक्षिकाभारदास्तेषां यावद्द्वयं पुनः ॥
तस्माद्दूखलं प्राप्तास्तावद्द्वयं पुनः ।
प्रकम्पश्च समागम्य पश्चात् पातः समात्रयम् ॥
द्वात्रिंशद्द्वयरेव वाजी निर्व्याणमाप्नुयात् ।
दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं वक्रेण परमायुषि ॥
अश्वानामेव सर्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।
कालिका हारिकी मुक्ता काचा वाप्यथ मक्षिका ॥
प्राश्नोदूखलकश्चैव दन्तानासलनं तथा ।
ततस्तु पतनं विद्यादेश यज्ञनसंयहः ॥
चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।
एवं दन्तविशेषेण सर्वेषामिह वाजिनाम् ।
विज्ञेया चायुषःसंख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्भेदो
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घस्त्र्यविर्मासास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शृङ्गाः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
स्कन्धमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
चमरालङ्कृतं सम्यक् स्तोकबालसमन्वितम् ॥
येषां पृष्ठं सुवर्णं स्याद्विपुलं व्रणवर्जितम् ।
किञ्चिन्मध्यं भवेन्निर्रं राजाहस्ते तुरङ्गमाः ॥
क्षिप्ररोमा सुवृत्ता च सुखूला विपुला कटी ।
गथिताः सुदृढा रम्या भुजा मसिप्रपूरिताः ॥
पादा निर्मासला वक्राक्षकाकारखुरान्विताः ।
अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णा लघुतरौ स्मृतौ ॥
पार्श्वौ तनुतरौ शृङ्गौ सुरसन्निभतालुकम् ।
दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्धसः ॥
सप्तविंशप्रमाणेन सुखमश्वस्य शस्यते ।
कर्णौ षडङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च समाप्ताः स्कन्धाः सम्यक् प्रकी-
र्त्तिताः ।

पृष्ठवंशश्चतुर्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
अतिस्त्र्यम् तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणश्च तथास्तौ चतुरङ्गुलौ ॥
मार्गस्थानं चतुर्विंशं हृदयं षोडशाङ्गुलम् ।
कटिकक्षान्तरश्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुल उत्सेधो दीर्घश्च द्वाधिकं शतम् ॥
एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥

दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
चत्वारि रत्नानि च सूक्ष्मकाणि ।
ह्रस्वानि चत्वार्यथ चायतानि
भूयश्च चत्वार्यथ नम्रकाणि ॥

द्वात्रिंशत् क्रमशोऽप्याहुर्जं चणानि सुनीश्वराः ।
तावद्वं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाश्च पृथक्
पृथक् ॥

आस्यं भुजौ केशलकाटिकाश्च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते ब्राह्मपुटे ललाटे
शृङ्गाश्च तज्ज्ञाश्वरगौ वदन्ति ॥
ओष्ठौ च जिह्वाप्यथ तालुकश्च
मेढ्रं सुरतं शुभदं हयस्य ।

घोटकः

लघ्वनि बन्धाश्वरगौ कोष्ठं
श्रीजाणि सर्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
कर्णान्तरं कर्णसमन्वितश्च
वंशं तथा त्र्यक्षरं प्रशस्तम् ।
वक्रं सुखं कम्पराजानुनी च
पार्श्वश्च सप्तेः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
कक्षान्तरं चोदरमश्वमश्व
निम्ना कटी तानि सजानुकानि ।
वक्षःशृङ्गोरुचघनस्थलश्च
चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्वावयव-
प्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगः ।

गुणानामिह सर्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
अश्वानां शस्यते तज्ज्ञेयश्चानवचक्षणेः ॥
संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
अश्वानां वाहनं पथं सानुरागश्च मोक्षणम् ॥
अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमाणास्तुरङ्गमाः ॥
रूपमश्वविदोऽग्रेष्ठं रूपे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
रूपेण तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
रूपावर्त्तगतिच्छायाचलत्ववर्णवयोबलम् ।
जवहीनस्य वाहस्य सर्वमेव निरर्थकम् ॥
गतेर्धन्यतरो वर्णा वर्णाङ्गुन्यतरः स्वरः ।
स्वराङ्गुन्यतरं सत्वं सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥
लघुत्वं मातृदोषेण पितृदोषेण जायता ।
दौर्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥

जवो हि सप्तेः प्रथमं विभूषणं

चपाङ्गनाथाः कृष्णा तपस्विनः ।

द्विजस्य वेदोऽथ सुनेरपि क्षमा

पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनः ॥

आकर्षन्निव गां वभन्निव खुरौ पश्चाद्भुजान्निव
स्वीकुर्वन्निव खं पिबन्निव दिशो वायुं समश्रन्निव ।
साङ्गारप्रकरान् स्पृशन्निव महीं ह्वयामसर्वन्निव
चक्षन्नामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥
अलक्षितगतागतेर्दृग्दृष्टा कटानैरिव
जगाननयप्रीतलेः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुवृत्तमखण्डोत्तरेर्दृग्दृष्टासुरोजैरिव
त्वदीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥
येषां दीर्घाश्वोपमानं नयनान्युद्धावितैः सन्निव
ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च

सुज्ञोपमाः ॥

वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्याद्धारणप्रेक्षितं
शृङ्गकौशल्येन्दुद्वन्द्वमिधनयाध्रुवमनुस्यनः ॥
वक्त्रे यो हरिणाधिपप्रतिनिभो याधोपमो

बाहुभिः

आवर्त्तेऽश्वशुभैः प्रधानकुलजाः सुस्निग्धवर्ण-

प्रभाः ।

उद्धाद्याः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वसैः

सुगन्धैश्च वे

घोटकः

धन्यास्ते जयराज्यवित्तसुखदाः संवाहका
भूपतिः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽष्टचिकित्सिते वेगवर्णनो-
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ आरोग्यम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हयारोहणसुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण रेवन्तेनोपमयीयते ॥
चलकिसलयपादः कर्णमध्येकद्विष्टः
न चलति कटिदेशे आसनं संस्थितम् ।
हयहृदयगतिस्रः स्थानदण्डावपाती
स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेभ्यः ॥
यो नित्यं दृढसुष्टिहस्तलघुकः क्रोधानलैर्वर्जितः
सत्येकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः शास्त्रस्थतत्त्वज्ञकः ।
काले दण्डनिपातविश्रमयुतः ताम्बूलवक्त्रान्वितः
त्वेवं लक्षणसंयुतो हयरोहो रात्र्याधिपैः पूज्यते ॥
ऊरु स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोणतं संहतमासनम् ।
स वाजिवाहः कथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारवहा हयानाम् ॥
प्राज्ञः सत्त्वबलोत्साही दृढः सर्वाङ्गसौष्ठवः ।
जितश्रीतातपालस्यो जितायासो जितासनः ॥
हयकालवलप्राणजवकामाध्ययोगवित् ।
शान्तोपचारसारज्ञो रणक्रीडासु दीक्षितः ॥
वाजिनां हृदयज्ञश्च स्थाने दण्डनिपातवित् ।
दृष्टान्दमने दक्षः सर्वलक्षणसहः शुचिः ॥
ग्रासौघधात्रपानीये परवृद्धावलोकेन ।
त्रिषु श्रेष्ठः प्रवेशे च निर्गमे कुशलोऽस्त्ववित् ॥
रोगं विकुरुते यश्च वृत्त्या वाधाविचारवित् ।
धनुःकुन्तासिंशक्तिज्ञः सोऽश्ववाहः प्रकीर्तितः ॥
वक्त्रे स्वन्ये सुखे कोष्ठे गात्रे सकृद्यौ च ताडयेत् ।
उष्मागो यदि भयरोहो मृदुः स्खलति ह्येषते ॥
कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।
संज्ञया प्राग्दण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
ह्येषणे स्वन्यसुहिदं स्खलति जघनान्तरम् ।
भीते वक्त्रः स्थूलं हन्याद्वक्त्रोन्मागं गामिनम् ॥
अस्थाने ताडितो वाजी बद्धन् दोषान् प्रदर्शयेत् ।
तावद्भवन्ति ते दोषा यावच्छीवलसौ हयः ॥
दण्डेनाभिभवेद्वाहान्नारोहेद्विषवर्जितान् ।
दण्डो हि साधनं तीव्रं परं दण्डात् प्रजायते ॥
तुलावदुद्धृता वल्गा नात्युच्चा नातिलम्बिता ।
दोषं दृष्ट्वा तु कर्त्तव्या तिर्यग्गाकुञ्चिता श्रया ॥
कटिं सप्तैश्च शैथिल्याद्बहुमानस्य ताडयेत् ।
सद्यः प्रस्खलिते गात्रं तत्र दण्डं प्रदापयेत् ॥
अकालदण्डपाताच्च त्वकालग्रहमोक्षणात् ।
अकालहिंसाघाताच्च तेन वाजी न धावति ॥
आसनं शिथिलं यस्य स्वरो यस्य न भीषणः ।
अनुप्रहारदाता च वाजी तस्य न धावति ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वदोषविवर्जितः ।
कुलश्रीलवलोपितः कथमन्यो न धावति ॥
गतिरेका श्रुता चान्या चतुराख्या तृतीयका ।
वेगसन्धिवन्तुर्था च धारावेगगतिस्तथा ॥
अथरागार्थवेपथ्यं चक्षलस्य त्रिकोणतः ।

घोटकः

नित्यसुखतदख्य तस्य वाजी न धावति ॥
धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न श्रद्धयति न पश्यति ।
सर्वकर्माचमो वाजी तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽष्टचिकित्सिते आरोग्यं
नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ ऋतुचर्या ।

कर्मेचर्यासु नित्यानां शुद्धानां सुनिर्वर्तितम् ।
धनुरष्टादशे योज्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् ॥
सङ्कोचयेज्यं तावद् यावत् कार्मुकपञ्चकम् ।
तदूर्ध्वं मण्डलेयोज्यो गोमूत्रात्तदनन्तरम् ॥
ऋतुवृत्ताशुतत्ता च गोमूत्रा सर्वकर्मेसु ।
युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥
शालिहोत्रसुनिप्रोक्ता चर्या षोडश वाजिनाम् ।
तासामनुयोगित्वान्न कृतः संयज्ञो मया ॥
तीक्ष्णस्वक्त्रेण सुदितो द्वाभ्यां भद्रस्तु धावति ।
त्रिभिर्दण्डैस्तदा मन्दः क्रमात् षष्ठाभिर्ताडनेः ॥
तीक्ष्णाश्वभद्रमन्दानां प्रधानो जव उच्यते ।
सोऽप्यनेनैव मार्गेण संविध्यो विज्ञानता ॥
अवाहिता विनश्यन्ति सर्वकर्माचमी हयाः ।
हृष्टा व्याधिपरीताज्ञा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥
बलं कालो वयो भूमिः कालः सत्त्वमतः क्रमात् ।
कुर्वादेकान्तरे योगश्चातियोगो हि दोषवान् ॥
तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्रतो बुधैः ।
हयवाहनवेद्यानी नरेभ्यः पूज्यते सदा ॥
धाविते ये गुणाः सप्तैवैवमाणास्त्रिबोध तान् ।
शालिहोत्रादिशास्त्राणां आयागफलसम्भवान् ॥
स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
दीप्ताग्निश्च सुशीलश्च आयागेनोपजायते ॥
सत्वार्यो विनयी प्रीतो निर्द्वन्द्वस्तपवर्जितः ।
वेदवित्सादिपितृव्य उक्तो धावति तिष्ठति ॥
सुभावर्त्तगतिच्छायाबलशीलसमन्वितम् ।
गन्धवर्णस्वरोत्कण्ठसारपुण्ड्रविभूषितम् ॥
एवं विधं समारुह्य देवतांश्च हयं वृषः ।
जित्वा रिपुकुलं भुङ्क्ते निःशङ्कोऽय वसुन्धराम् ॥
जवः श्रेष्ठस्तुरङ्गासुत्तमाधममध्यमः ।
त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जवमेदः स उच्यते ॥
यवोदरेऽष्टसङ्केतरङ्गुलं परिकीर्तितम् ।
हस्तश्च तैश्चतुर्विधैः कार्मुकं तैश्चतुर्गुणैः ॥
अङ्गुलीर्निमेषाणैः काष्ठा अष्टलब्धश्चरं तथा ।
मात्रा ज्ञेया प्रमाणेषु पूर्वप्रोक्ता तपोधनेः ॥
मात्राषोडशकेनान्यो यो धावति धनुःशतम् ।
तमश्वसुत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
यथोत्तमजवा वाष्टास्तथाया मध्यमाधमाः ।
चतुरश्रपदिकां दृष्ट्वा मात्राणां लक्षणं बुधाः ॥
नभस्यश्वयुजे मांस भाराध्वानं जवं त्यजेत् ।
वच्चाग्निसङ्घर्षे पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ।
कार्येणैव महान् किञ्चिद् युज्यो नभसि कार्त्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ते च यथेच्छया ॥
शिशिष्यात् अथं गात्रं न ग्रीष्मे वाहयेद्भयम् ।
बालो दृढः क्षुद्रो रोगी दन्तकृद्धो महाबली ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुल्मिणी न च वाहयेत् ।
समां च विपुलाश्चैव किञ्चित्-पांशुसमन्विताम् ॥

घोटकः

एकान्तो विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
सान्नाश्चैव सुकटिनां पाषाणोदकगर्तिकां ॥
लङ्काकलसमायुक्तां रङ्गभूमिं ध्रुवर्णयेत् ।
विपुलं कारयेद्दण्डं क्रोशक्रोशद्वयान्तरे ॥
वारि दद्याद् यथाकामं चासं सुष्टिश्च चारयेत् ।
अन्यथा दोषजातानि वक्ष्याम्येतानि तावतः ॥
गुरुविषमगात्रश्च क्षिप्रश्चावी च कल्पते ।
दुर्मेना रङ्गविपुलः सर्वकर्माचमी हयः ॥
गूढमेन्द्रोन्नतग्रीवो रक्तमेक्षी गुरुक्षमः ।
क्षुत्तुष्णाश्वतशुष्काश्चर्यायां प्राप्य वितिष्ठति ॥
तर्जनेऽर्धमागोऽपि विधुनोति शिरः परम् ।
सुक्षुर्विगमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ॥
भाराध्वानपरिश्रान्तं शनैः संक्रामयेत् पथि ।
नावतारितप्रयाणं मार्गेऽध्वानसमागतम् ॥
सुक्तपुच्छायवन्स्य खलीनं नावतारयेत् ।
मर्दयित्वास्य गात्राणि पांशुमध्ये विवर्जयेत् ॥
खानपानावगाहश्च प्रतिपानं सभोजनम् ।
सर्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा दोषसम्भवः ॥
रक्तपित्तसमीरोत्यमन्यास्तन्मोदरादयः ।
हृद्दोगा वातशूलानि शीतोष्णोदकपानतः ॥
रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुडौदनम् ।
रक्तपित्तसमीरोत्यं दातव्यं शर्करोदकम् ॥
जीवनं वातपित्तघ्नं दृष्ट्यं बन्धनमं ततः ।
सर्वरोगहरोऽश्वानां मधु जाङ्गलको रसः ॥
स्वच्छाक्तश्च द्रव्यं शीतं वारियुक्तं तुरङ्गमः ।
पीत्वा हि निर्हरद्दोषान् श्रमभाराध्वसंभवान् ॥
धर्मायकामा विजयो यशःश्री-
शोभासुखं जातिजनैश्च पूज्या ।
रणे निमित्तानि शुभावहानि
वृषस्य चैवं विनिवेदयन्ति ॥
प्रत्यक्षकाले च दिनं निरीक्ष्य
वर्द्धं द्विजं पूर्णघटं कुमारीम् ।
हृत्तं ध्वजं चामरदर्पणश्च
रुष्टश्च दृष्ट्वा तुरगं जयाय ॥
श्रुत्वा तु शङ्खान्मुददेवाक्यं
पुण्याहमाङ्गुलिप्रवक्ष्य गीतम् ।
ह्येषं निमित्तं भवति स्वनेन
ध्रुवं जयं तत्र रणे नराणाम् ॥
सन्ध्याङ्घ्रिघातेन मर्द्दो निहन्ति
ह्येवन्ति ये स्वामिसुखं निरीक्ष्य ।
प्रदक्षिणावर्त्तविकीर्णपुच्छा
जयावहास्ते समरे वृषाणाम् ॥
विच्छेदनीनस्वरगद्गदा ये
अश्रुश्रुता भिन्नपुरीषस्त्रजाः ।
अनल्पमाना दिनहन्निरीक्षाः
पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥
अन्यापदं याश्च भदन्ति दीनाः
सथेतरं चक्रविकीर्णपुच्छाः ।
युग्यासनादीन् परिवर्जयन्ते
पराजयं ते कथयन्ति भर्तुः ॥
विना निमित्तं रसयन्तभीक्ष्णं
आकुञ्चिता आपितमक्षिकाङ्गाः ।

घोटकः

ध्यायन्ति घातेषु न चोद्विजन्ते
भयावहास्तु समरे वृषाणाम् ॥
शोकं शीलं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
सुकुलं तं विजानीयादलं पर्याणवारणे ॥
स्वाशुककण्टकचोषे सुधाखदिरकण्टकेः ।
स्वामिघाताय चादत्ते तेषां रूपमिदं श्रुत्वा ॥
मानरोलकमार्जारतरङ्गगण्डलोचनाः ।
गतिर्वर्णसुरैस्तुल्या स्थूलमेघशिरान्विताः ॥
लम्बौष्ठकर्णनासाश्च लतुस्तक्ष्णनाधिकद्विजाः ।
विच्छिन्नप्रोपगण्डा ये भुङ्क्तेऽपि चित्रमेहनाः ॥
एते दोषास्तथाप्येव सुकुलान्समुद्रवाः ।
खलानामिह राजेन्द्र ! वक्तुं शक्या न माहुरैः ॥
लक्ष्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिताः ।
लक्ष्यलक्षणमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदुः ॥
अथाभिरतिसंक्षेपादित्यामिष्व विस्तरात् ।
सुनीनामेकवाक्यत्वाद् ब्रूयामः स्थितिदुष्कराः ॥
सत्ववर्णगतिह्यायास्वरस्थानगतिः कुलम् ।
पुण्यं पुण्ड्रकनामानि दोषं वा ज्वलच्छणम् ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते मूररसंघे ।
लक्षणैर्न विहीना ये निर्दोषाः स्युः प्रधानाः ॥
हयरोहस्य का चिन्ता लक्षणैः शुभनिन्दितैः ।
तेनात्र न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तरः ॥
हयवाहनविज्ञानं कौतुकाहितबुद्धयः ।
अनायासेन गृह्णन्ति परं दृष्ट्वा इमे जनाः ॥
चलासनं कथा रागाः पाणिघातप्रतोदनम् ।
पदप्रघातसंज्ञानि दोषो यैरुपजायते ॥
कामात् कोपाद्भयात्क्षोधाद्दोषैव मदाश्रयात् ।
पर्याणारोहदोषाश्च दुष्यन्तेऽपि निसर्गतः ॥
श्रीयुक्तसामान्तरेनैव निन्दितं
रणे हयारोहवराभिनन्दितम् ।
धर्मार्थकामादियशःप्रधान-
मित्यं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽष्टचिकित्सिते वाहन-
ध्यायो ऋवमः ॥
अथ धातुपरीक्षा ।
अथातः संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवाः ॥
ततः शुद्धशरीरोत्पत्त्यरक्तदोषानवाप्नुयात् ।
रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणैः ।
आवाप्तसमये प्राप्ते शिरामोक्षेण कृत्स्नशः ॥
तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
ततः शुद्धशरीरोऽथ पिण्डादौ च बलीकृतः ॥
स्वावर्णे श्रम्यमासाद्य वञ्चवत् सुदृढो भवेत् ।
यदि रक्ताधिको वाजी श्रम्यमश्रान्तिं कर्हिषित् ॥
रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो नाशमवाप्नुयात् ।
रक्ताधिकश्चासपुटः क्षेप्तव्यैः श्रम्यमपि चेत् ॥
संप्राप्य श्लेष्मरिचाह्वयो नाशमवाप्नुयात् ।
हीनरक्तो यदा श्रम्यं रूचोऽश्रान्तिं तुरङ्गमः ॥
तदा धातुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
तज्जदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवम् ॥
धातूनामपि सर्वेषां ज्ञेयविज्ञं विचक्षणैः ।

घोटकः

पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीच्यते हयः ॥
तदा कण्डूतिमासाद्य कथंते सततं वपुः ।
ह्यायां वाक्कृति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥
सुहृर्वाक्कृति पानीयमाहारश्च विशेषतः ।
एवं वातोत्पत्तेन घ्रात्यान्वम्योद्धितं ततः ॥
शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकटुकं गुडम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति नीरोगः संप्रपद्यते ॥
पित्तः शुद्धिदूषितो वाजी यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
नेत्रान्ते पाण्डुरत्वञ्च सद्यो न्युत्थमवाप्नुयात् ॥
नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीच्यते हयः ॥
अधोवक्त्रो भवेन्नित्यं कासते च सुहृर्मुहुः ।
आहारं न च गृह्णाति नोत्साहं कुरुते कचिन् ॥
न विन्दति कशाघातं न च पाणिं न चासनम् ।
नासायेण क्षिपेत्तोयं वह्निर्धर्मश्च वाक्कृति ॥
तस्यापि शोथयित्वाश्लग् दद्याच्छुण्डा युतं गुडम् ।
सर्वं रक्तं ततः शुद्धा निःशेषं समवाप्नुयात् ॥
वाजिनः श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।
नेत्रान्ते बिन्दुकाकारकण्डूस्तस्य तथोदरे ॥
तदा न्युत्थमवाप्नोति घण्टासाभ्यन्तरे भुवम् ॥
शुण्डाश्लता गोक्षुरकं घनञ्च
श्यामावचाक्षिण्युता च यष्टिः ।
कफप्रणाशाय विनिर्मितोऽयं
पिण्डः प्रसिद्धश्च कफापहश्च ॥
नोचेदश्रान्तिं शुण्डापाटं सैन्यं न न्यमार्गतः ।
वायुरक्तप्रकोपेण पीडितस्तु तुरङ्गमः ॥
कृच्छिद्वये हयस्तीव्रं सुहृः श्वासं प्रमुञ्चति ॥
नैकत्र मन्यते स्यात्तं ह्येते च निरगलम् ।
एवं वातोद्भवं ज्ञायं रक्तवेदे हयस्य च ॥
शोथयित्वाथ सन्द्याम्बहाष्टमनल्पकम् ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिञ्च गच्छति ॥
उत्साहं कुरुते मार्गे सर्वदोषविवर्जितः ।
वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥
यदा स्यातां सिते रक्ते काशः कण्डूस्तथानने ।
तदा तस्य भवेन्न्युत्थं यदि नाश्रान्तिं चामिषम् ॥
अश्लकश्च युतन्द्वा माहिषेण निश्रागमे ।
सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा सम्पीच्यते हयः ॥
यदा वेपथुमाप्नोति काशते च निरगलम् ।
निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वस्तौ मलनिवन्धनम् ॥
कर्णयोः पातनश्चैव वक्त्राज्जाज्विमोक्षणम् ।
तत्रापि शोथवेदरक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥
यावद्दोषस्य निश्रांशं स्तोकोदककृताशनः ।
कचिदुण्यं कचिच्छीतं कचिद्वैषजसंयुतम् ॥
प्रदेयं युक्तितल्लक्ष्यैर्वारि वार्थं न कुञ्चिन् ।
सपथ्या चान्द्रता चैव कटुका च वचा तथा ॥
शामयेत्तत्तद्व्यादेव त्रिधातुकुपितं ज्वरम् ।
शरीरं श्रीफलश्चैव वेतसश्चैव दृढिभाक् ॥
मन्दाग्नित्वं सदोषाणां कुरुते भस्मसादुदयम् ।
मधुकं मधुनालञ्च माधुर्यं कुलिकान्वितम् ॥
शरीरं चन्द्रकं लाक्षां कायथिला त्रिभागतः ।
यस्यैतत् सन्निपाताय वाजिनः संप्रदीयते ॥
तस्य तन्नाशमायाति तमः कुर्योदये यथा ।

घोटकः

स्वस्थस्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ॥
गन्धश्च सङ्घः क्षोण्या तदा न्युत्थिमासिकः ।
नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां चैव वाजिनः कचिन् ॥
न निश्राणमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंश्रयम् ॥
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।
विशेषात् स्वरभेदः स्यात्तस्यायुः पाञ्चमासिकम् ॥
जिह्वायां जायते विन्दुरकस्माद् यस्य वाजिनः ।
कृच्छ्रश्च जीवते मासं स वाजी नात्र संश्रयः ॥
पीतो मासद्वयेनैव सप्तेन्द्यं प्रयच्छति ।
त्रिभिर्मासैस्तथारक्तस्य तुभिश्च विचित्रितः ॥
पञ्चभिर्नालवर्णश्च षड्भिर्ज्वलममाकृतिः ।
सप्तभिः पाटलाकारश्चम्यकाभस्तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जन्तुकोपमः ।
एकादशभिर्द्विर्भाभो वत्सरेण हिमदातिः ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हिमकराकारा मासषट्कं स जीवति ॥
ग्रीवाग्रे पिण्डिका यस्य जायते च तथाधरे ।
स्रवं करोति रक्तापाटं मासषट्कं स जीवति ॥
वर्णः श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्तो न स जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वाताहितस्य तु ।
मासत्रयश्च कृच्छ्रेण यः सप्तिः स न जीवति ॥
श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
वक्त्रगन्धः सुरातुल्यो दश मासान् स जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्ताहितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासाश्च सुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
बहुवर्णं घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
तस्य सप्तेन्द्यं न्युत्थं सप्तरात्रादसंश्रयम् ॥
यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
दृश्यते स च विज्ञेयः पित्तापाटो मासजीवकः ॥
यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरद्वर्णिनि ।
हयस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
ततः प्रतिक्रिया कार्या उक्ता या कौर्त्तिता परा ॥
भयादपीतपानीयश्रीतविश्रैयुतस्य च ।
आर्त्तोऽपि नाङ्गितोऽर्थं तिथ्येविज्ञो यदापि वा ॥
श्रमाद्भराश्च वसादुवा गात्रे वा विषमस्थिते ।
क्षीणशोणितमांसस्य शिरावेधः प्रशस्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽष्टचिकित्सिते धातु-
परीक्षाध्यायो दशमः ॥
अथ ऋतुचर्या ।
हासप्रतिसहस्राणि नाङ्गीनां हि भवन्ति च ।
वाजिनामिह सर्वेषां वायुरक्तं यवस्थितम् ॥
तासां निम्नोचनार्थां हाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
येर्याति कुतंसितं रक्तं सर्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्डे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
अङ्गयोरथ पादेषु पादयोर्बभयोरपि ॥
कालं वलञ्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तमः ।
शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेज्जितेषु पण्डितः ॥
अन्ये सप्तदश प्राहुः शिराहाराणि वाजिनः ।
विकारयुक्तं यदक्तं सुखलपमपि वर्जयेत् ॥
एवं शरदि यः सन्धक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

घोटकः

तस्य यद्वाञ्छितं किञ्चिदयानर्थं तच्च सिध्यति ॥
 ततो हेमन्तमासाद्य निवाते निषेधयम् ।
 मासोत्थं यवसन्द्यान् पानीयञ्च यथेच्छया ॥
 घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्विचक्षणः ।
 वाहयेच्च शनैर्निखं सर्वदोषप्रशान्तये ॥
 ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम् ।
 पलायकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम् ॥
 यवोत्थं यवसन्द्यादेकविंशत्यङ्गानि च ।
 यवाभावेऽथ चणकान् दद्यादाद्वैतरान् सदा ॥
 तद्भावे मसूराञ्च शुष्काद्रौक्तेलसंयुतान् ।
 यवसं चापि तद्द्वयं नीरोगो जायते ह्ययः ॥
 औषधानाञ्च सर्वेषां जायानां नस्यकर्मणाम् ।
 तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम् ॥
 पञ्चतानीं यथा मेरुरायुधानाञ्च वज्रकम् ।
 तथा सर्वोपचाराणां सप्तेः श्रेष्ठतमा यवाः ॥
 देवतानां यथा विष्णुर्जन्मा वेदविदां वरः ।
 नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा ह्ये ॥
 यथोदितः सहस्रांशुर्निःश्रेयं तिमिरं जयेत् ।
 तथा शरीरान् दोषान् यवाः सप्तेर्हरन्ति च ॥
 उपचारक्रियाः सञ्जाः पञ्चसु जनिता ह्ये ।
 कृताः स्युर्ध्ववभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरेः ॥
 यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
 अकृतापि कृता सर्वा पञ्चसु जनिता ह्ये ॥
 कृताः स्युर्ध्ववभोज्येन सप्तेस्तस्य कृता नरेः ।
 नीरोगास्तुरगाः सर्वे शालिहोत्रमतं यथा ॥
 पञ्चसु जनिता वायु क्रिया न्यस्ता तुरङ्गमे ।
 अतीतास्ते विजानीयादयवभोज्यविवर्जिताः ॥
 एवं रक्तविशुद्धाणां कृता यत्नेन वाजिनाम् ।
 दद्याद्गोमूत्रसंयुक्तां सतेलां च हरीतकीम् ॥
 दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः ।
 ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषादधिरोहमान् ॥
 ततो नवतुल्यहारं संप्राप्य सुमनोहरम् ।
 परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते ॥
 न प्रायो वाहयेदर्थं प्राट्टकाले कथञ्चन ।
 य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
 कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदागमे ।
 अभ्यङ्गः कटुतेलेन निवातस्थानबन्धनम् ॥
 एकाहान्तरितं दद्यात्तत्रैव विचक्षणः ।
 पञ्चद्वयप्रमाणेन मुखजापरिशुद्धये ॥
 मुखरोगमवाप्नोति चारस्त्राद्विवर्जितः ।
 ऋताम्भोभिस्तु मिक्ताङ्गस्तेजसा त्यज्यते ह्ययः ॥
 अयुद्धोदकजान् प्राप्नान् प्राप्नोति शतशः परान् ।
 नवोदकप्रधानेन बलहीनश्च जायते ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्राट्टकाल उपस्थिते ।
 अनेन विधिना प्राज्ञो वाजिनः परिपोषयेत् ॥
 ततः शरदमासाद्य बहुखण्डसमन्वितम् ।
 शस्तं चारोदनं सप्तपलायपरिसंख्या ॥
 दणं वा केवलं गन्त्री कथितं संप्रशस्यते ।
 तथाऽपि यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते ॥
 पानाय सारमं तोयं यवयं सुमनोहरम् ।
 नीलवर्णमुकुटाञ्च घृतं प्राप्तेन संयुतम् ॥
 वाहकं च प्रयत्नेन सुखस्यमपि वर्जयेत् ॥

घोटकः

परीक्षायां यथा हेमः केहस्य च प्रतिक्रिया ।
 ह्ययवोवस्य तद्वच्च परीक्षा यवभक्षणे ॥
 यथा सांयाचिकः पारं गलोचैः स्खयतां व्रजेत् ।
 तद्वत् यवाग्रनोत्तीर्णाः शुद्धदेहा ह्योत्तमाः ॥
 अल्पेनापि हि हिद्रेण यथा नश्यति गौर्ले ।
 स्वल्पेनापि हि दोषेण यवदोषांस्तथैव च ॥
 एवं ज्ञात्वा विदग्धेन यवा देयाः प्रयत्नतः ।
 प्राप्तचोरा विप्रेषेण शिशिरे समुपस्थिते ॥
 शुष्का वापि यवा देयाः सर्वकालं च वाजिनाम् ।
 प्रागदास्ते ततो ज्ञेयाः सर्वथाधिविनाशनाः ॥
 यथाश्रान्ति यवानां शुष्काञ्च खेच्छया सदा ।
 न तस्य जायते रोगः कदाचिच्च यवाभ्रभाक् ॥
 न च भूलं न च भ्रासो न च ग्रीहा न च क्रमः ।
 न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिघातवः ॥
 योग्योऽश्वनाथं वाहानां प्रधानो यव इत्यते ।
 यवाभावेऽथ चणका घान्यमन्यतमं परम् ॥
 यवाभावेऽथवा दद्यात्मुकुटांस्तेलसंयुतान् ।
 भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीक्षताम् ॥
 मुकुटभोजनान्नाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम् ।
 उत्साहं परमं धत्ते स च रोगैर्विमुच्यते ॥
 अप्राप्तौ च मुकुटानां मुक्ता देया मनीषिभिः ।
 सतेलास्तेऽपि कुर्वन्ति पुष्टिं सत्वविवर्द्धनीम् ॥
 एते पुष्टिगुणाः प्रोक्ताश्चणकाहारजा ह्ये ।
 नान्यस्तस्मादभावेन सर्वेषां तान् विनिर्दिशेत् ॥
 नान्यद्विदितं प्रशंसन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधाः ।
 भक्षणार्थं यतस्तस्य दानोक्तञ्च नमुत्तमम् ॥
 अन्नाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः ।
 शस्यं वा मांसमेवाप्य पुष्टार्थं वाजिनां सदा ॥
 यस्याश्चः शस्यमग्राति सदा लवणमिश्रितम् ।
 किं तस्य शस्यदानेन यथाभूतेन भूपतेः ॥
 शस्यागावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः ।
 दिवानिशमरग्ये च खेच्छया संविमुक्तिकाः ॥
 ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यचरास्तथा ।
 तथा सर्वप्रयत्नेन मुक्तान् सञ्चारयेद् वने ॥
 आरोग्यार्थं सुपुष्टार्थमुत्साहार्थं विशेषतः ।
 वित्तार्थस्य रक्षार्थं हरेद्रोगं प्रयत्नतः ॥
 वसन्तमये प्राप्ते वाहयेत् सततं ह्ययम् ।
 सनिभं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः ॥
 सर्वत्र सम्भवं भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम् ।
 न दोषकारणं प्रोक्तं सञ्चारं लवमग्रतः ॥
 वसन्तमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
 तस्योत्साहः प्रणश्येत् सालस्यं जायते वपुः ॥
 ततो मन्दाग्निनाविष्टो रोगाभावे प्रजायते ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्वयम् ॥
 यौष्णिकाले च संप्राप्ते दूज्वाभोज्यं प्रशस्यते ।
 वाजिनामिह सर्वेषां धर्मेतापोपशान्तये ॥
 घृतपानं विशेषेण सुच्छायासु निबन्धनम् ।
 रक्तभावे च गात्रेषु व्यासं वा घृतसंयुतम् ॥
 दूज्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम् ।
 क्षतकाशस्यमध्यायं सर्वदोषोपशान्तये ॥
 एवं स्खयमयं सम्यगुपचारं करोति यः ।
 ह्यस्य तु ग्रहो निखं तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः ॥

घोटकः

नीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रकरोत्साहसंयुताः ।
 तर्पिता भूमिपैरश्वा भूमिमागंक्रियात्तमाः ॥
 इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते ऋतु
 पण्यायाध्याय एकादशः ॥
 अथ नस्यः ।
 कासश्वाससमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः ।
 नस्यः संनाशयेत्तस्मात् नस्यं योजयेद्वयम् ॥
 पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्वितम् ।
 क्षतिकासारमध्यायं वाजिनां श्लेष्मनाशनम् ॥
 चूलिकालवणं नस्ये सदा रोगविनाशनम् ।
 सिता चन्दनतोयानि साक्तुकाख्यानि वाजिनाम् ।
 नस्यकर्माणि युक्तानि नाडीवातप्रशान्तये ।
 ऋदुकोरादकं सान्नं वचाचारविमिश्रितम् ॥
 नस्ये दत्तं वातशान्त्यै ह्ययोरोगविनाशनम् ।
 शर्करां माचिकं सैरं पटोलं पलसंयुतम् ॥
 नस्ये शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये ।
 वचा चोग्राणकं कुष्ठं शुष्की च कासमर्दिका ॥
 युक्तं शीतोदके स्तोके तेषां नस्योपसर्पयेत् ।
 गुडूची कौस्तुबी ताली मिश्रिता कूपवारिणा ॥
 नस्ये दत्ता वराहानां शिशिरे सुखदा कृता ।
 अपामार्गं महानस्यं सर्वरोगविनाशनम् ॥
 केवलं कटुतेलं वा गोमूत्रं पाचितञ्च यत् ।
 मैथुनाद्विक्तसन्धीनां शीतोवलकरं विदुः ॥
 कण्ठरोगे तथा नस्यं गोमूत्रलवणान्वितम् ।
 महज्जुणकरं प्रोक्तं सर्वदोषनिवारणम् ॥
 अपामार्गस्य मूलेन नस्ये मूत्रञ्च क्वागलम् ।
 सुखरोगविनाशाय नस्यं मतस्यवसोद्भवम् ॥
 लशुनं पिप्पलीमूलं गण्डकी नागकेशरम् ।
 दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतेलेन वाजिनाम् ॥
 नस्यं पर्युषितेस्तोयेः प्रातर्दत्तं तु केवले ।
 अश्वानाञ्च नराणाञ्च चासुख्यं बलवर्द्धनम् ॥
 पिप्पलीमिश्रतोयेन ससितासिलेन च ।
 नस्यं यच्छति सप्तीनां सर्पिषा यच्छते बलम् ॥
 नस्यं क्षिग्धं तथा कूलं तिक्तञ्च मधुरं तथा ।
 चतुर्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावत्परिकीर्तितम् ॥
 देयं वाताधिके स्निग्धं कूलं तिक्तं कफाधिके ।
 मधुरं चैव पित्तादि तुरङ्गे समयोचितम् ॥
 द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं तत्रस्यसुष्ठुते ।
 पादोनं मध्यमं तत्र षड्विंशत् तद्याधमम् ॥
 नस्यान्ते वाजिनो रक्तं सदा पुष्टं प्रजायते ।
 नस्यदानात् क्षतं तस्य विनाशस्तुपगच्छति ॥
 दाडिमं पुष्करं शीकं श्वेतदूज्वाकुरास्तथा ।
 शीतोदकेन संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते ॥
 धातकी गोक्षुरं रोध्रं कुसुमं सिन्धुवारकम् ।
 शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशनम् ॥
 धातकी गण्डकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा ।
 नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सुख्योदये यथा ॥
 शुष्की घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं तथैव च ।
 वातदोषविनाशाय नस्यमेतन्प्रयोजयेत् ॥
 माचिकं शर्करायुक्तं चन्दनं केशराणि च ।
 नस्योऽर्थं वारिणा सदाः पित्तनाशकरः परः ॥
 गुडूची शुष्की सुक्ता च तगरं सितसर्पपाः ॥

घोटकः

सन्निपाते सपित्तोऽयं नस्यः स्याज्जीवरक्तकः ॥
अभया पुच्छिणीः श्वानी एला लज्जा शतावरी ।
सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भारङ्गिकाभया ।
सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सप्तेः सुखप्रदम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽथचिकित्सिते नस्याधि-
काराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिण्डः ।

“कटुका च जयन्ती च भ्रामरी सुरसा घनाः ।
पञ्चामृतमयः पिण्डो वाजिनामयमिष्टकृतः ॥
एला शतघ्नी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
माक्षिकं ससितं पिण्डः पित्तयुक्तो हि वाजिनः ॥
माक्षिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वङ्गप्रदीपकः ॥
कंकोलं केतकी दाक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः ॥
मनुष्यमांसं संयुक्तं यावचूर्णं घृतप्रतप्तम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं बलवर्द्धनः ॥
बला मद्यं दधि चौरं भक्ष्यं स्तुरगो भवेत् ।
अतिदृढोऽपि सृग्मोऽपि यथा घटसम्प्रवापिकः ॥
मेथिका धातकी काली सारणी बीजपूरकः ।
पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥
कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोभ्रगुडान्विता ।
दत्ता पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
सदालस्य समेतानां वाजिनां पिण्ड आर्त्तिहृत् ॥
वचा विदलिताः स्निग्धाः सघृताः सारभाविताः ।
पिण्डैर्दत्ताः प्रकुर्वन्ति वाजिनां आधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडची सितसर्षपाः ।
अश्ववेतसमन्वानां पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दूजापल्लवसंमिश्रः पिण्डोऽयं श्लेष्मनाशनः ॥
केशरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
पिण्डोऽयं श्लेष्मेन शस्तो वाजिनां सुगतिप्रदः ॥
वचा लोभ्रं सकर्पूरं गुहा श्यामा गुडं मधु ।
समांशकेन पिण्डोऽयं करोति लघुतां हये ॥
मद्यं मरिचसंयुक्तं लघुनां नागकेशरम् ।
द्विगुणं मेघमांसञ्च पिण्डो दत्तो जयेच्छुभम् ॥
जम्बीरं फलिनीपत्रं त्वचा किञ्चलमेव च ।
जातशोणितवाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोभ्रमपामागं सतिन्दुकम् ।
प्रयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपप्रणाशनम् ॥
आरनालं प्रविष्टा च पथ्या नेपालिकाफलम् ।
पिण्डो दत्तो हये दध्ना निहन्त्यासु विजृम्भितम् ॥
मुहपूगं वचामिश्रं तथा सर्जरसान्वितम् ।
पिण्डो दत्तो निहन्त्यासु क्षमिसंघं व्रणोद्भवम् ॥
कुह्वीचीरं सकर्पूरं कूपोदकविभावितम् ।
पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्वान् ॥
क्षमित्रजान् ॥
सिता दुग्धं सकर्पूरमेतया पत्रसंयुतम् ।
अभिदाहार्त्तियुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
बीजासङ्गप्रतप्तानामारनालं प्ररिक्तम् ॥

घोटकः

सङ्गदिच्छन्ति पिण्डेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
वृष्टिवातादितानाञ्च वाजिनां पुष्टिक्रमनः ।
पिण्डः कृतः सतेलेन लघुमेन पलेन च ॥
महाघृतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कफनाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
रोचना च वरी घात्री तथा स्याद्बीजपूरकः ।
गुल्मं प्रशमयन्त्यासु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वरुणा चेन्द्रवारुणी ।
अतिश्यासं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उदुम्बरफलं मांसं शौकरं माक्षिकं दधि ।
हयस्य चातिदृढस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभीतकं प्रियङ्गुञ्च सर्जिका लवणं तथा ।
कासदोषप्रशमनः पिण्डः सप्तेः सुखप्रदः ॥
तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिवं सौवर्चलान्वितम् ।
पिण्डोऽयं वस्त्रिसंरोधे वाजिनः संप्रकीर्णितः ॥
सौवर्चलं हरिद्रा च पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
मृत्रकृच्छ्रे परीक्षन्ति पिण्डोऽयं तुरगस्य हि ॥
पिण्डो रसक्तवः चौरं भक्ष्यातकफलं वुषम् ।
रक्तमूत्रे तु पिण्डोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिकं कृतः पिण्डः करोति रुधिरजयम् ॥
हरिद्राह्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतेलकम् ।
पिण्डकं युतियुक्तानां सदाश्वानां प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
अतीसारं सुशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
ब्रणैः क्षमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीयते ।
तदा पिण्डः प्रदातव्यः स्थूलैरुदलैरलम् ॥
कर्पूरशर्करालोभ्रं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गगयाः प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारञ्च भ्रामरं चक्रकिंशुकम् ।
मांसवृष्टौ प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूलिकाक्षारं विडङ्गानि मधूनि च ।
शुक्लपीडुभिभृतस्य पिण्डोऽयस्य प्रशस्यते ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽथचिकित्सिते पिण्डा-
ध्यायस्त्रयोदशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

“शिलाजतु विशाला च पद्मकं नागकेशरम् ।
लाक्षा पद्मकमलञ्च निम्बह्वयसमन्वितम् ॥
घृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्तविंशतिकं विदुः ।
अष्टांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्वाणि पूर्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्ववाजिनाम् ॥
बलपुष्टिकरं नित्यं सर्ववातविनाशनम् ।
सर्वरोगप्रशमनं कायाश्लेष्म प्रदीपनम् ॥
ओजस्करं यथानाशं श्रीहृशोषप्रणाशनम् ।
धातकी केशरं कुष्ठं कुसुमं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाडिमं सितलोभ्रञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
घृतञ्च पाचयेत् पानादभिघातान्वितो हयः ॥
जायते सर्वसङ्काङ्गो महाप्राणैर्न संशयः ।
आरनालं वचा कुष्ठं पिङ्गला सिकृष्यकं घृतम् ॥

घोटकः

एतैः पक्वं घृतं सम्यक् पित्तश्याधिनाशनम् ।
हरिद्राह्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
काथयेत्सर्वनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
अभ्यङ्गेनाथ पानेन सप्तरात्रेण वाजिनः ॥
कण्ठनिर्निःशयं याति तथोदरभवा रुजः ।
माक्षिकं निम्बपत्राणि नखं गुग्गुलुञ्च च ॥
भृङ्गराजो विशाला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
विल्वमारुच्यकं लोभ्रं सैन्धवं तगरं तथा ॥”

इति पक्वा घृतं वाजी संप्राप्यार्त्तविमुच्यते ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽथचिकित्सिते घृता-
ध्यायश्चतुर्दशः ॥

अथ काथः ।

“पूर्वाणि समभागानि काथयेत् क्रपवारिणा ।
ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य क्षपितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम स्युक्लघृत् सर्ववाजिनाम् ।
कायाणि वर्धयत्यासु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥
मुस्ता मधुकपत्राणि केशरं लवणं रुहा ।
शताङ्गा शाल्मली धात्री तपसं फलिनी तथा ॥
काथयित्वा जलं कौपं दत्तेऽस्तस्यै विचक्षणः ।
त्रिभागमेवमादाय ततो दद्याद्वयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागन्तुकस्य च ।
एकविंशदिनं याचकालिहोत्रमनं यथा ॥
शुण्ठी हरीतकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राह्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं काथो हन्यान्निरात्रिकम् ।
सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पत्रं भक्ष्यातकविभीतकम् ।
शङ्खपुष्पं रुहा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासात्तस्य समुद्दिष्टः काथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
उन्साहवर्द्धकः सदास्तथा कायास्मिदीपकः ॥
कुमारी शाल्मली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
काकोली समभागेन काथयेत् समभागतः ॥
पलद्वयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
मोहयेच्छूलजं दोषं सूत्रदोषं च तत्तृणान् ॥
यवान् माक्षिकं कासं सौवर्चलमुताभया ।
काथयेद्वयमांशेन तत्पानाज्जायते हयः ॥
प्रदीपामिस्तु तेजसी सर्वरोगाद्भिमुच्यते ।
स श्रीप्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्जितः ॥
सफालिका रुहानीले वेणुका सिन्धुवारिका ।
एतैः काथः कृतः सम्यक् क्रमिनाशकरः परः ॥
मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
उग्रशीरं पुष्करं ब्राह्मी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥
काथोऽयं शुष्ठिचूर्णेन धावितक्षेपनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्वदेव सुखं तथा ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽथचिकित्सिते काथा-
ध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

“वारुणी माक्षिकी गौरी शीतालीबीजपूरकम् ।
क्षमिक्षेदविनाशाय काथो नित्यं रुजाहरः ॥
अश्वगन्धा घृतं चौरं विषदग्धस्य वाजिनः ।
विषनाशं करोत्येव सर्वमात्रेषु तत्तृणान् ॥
सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशनः ।

घोटकः

पृथक् पृथक् विभागेन कर्मणः साम्यतः परम् ॥
त्रिविधं कीर्तितं चैवं कृत्रिमञ्च ततः परम् ।
त्रिविधं कीर्तितं प्राज्ञैर्विषयज्ञानविचक्षणैः ॥
स्यादरं कन्दर्पं प्रोक्तं जङ्गमं सत्त्वसंस्थितम् ।
कृत्रिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं त्रिभुवनम् ॥
यदा शिरः समग्रान्ति कदाचित्तुरगोत्तमाः ।
तदा कार्यं विधानज्ञैरगदस्य प्रयोजनम् ॥
केशरं पद्मनालध सौपर्णं वदरीफलम् ॥
तक्रमिथं हृद्यं दत्तं सर्वथा विषनाशनम् ॥
सौपर्णं मितुवागच नागवल्ली जटा तथा ।
विषातं प्राप्य संमिश्रं दुग्धे स्थादायुधी ह्ययः ॥
अश्वगन्धा रुहा रला घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
विषनाशं नयत्याशु जङ्गमं हृद्यगात्रतः ॥
मूलं चन्दनवृक्षस्य माघचर्णपरिचुतम् ।
जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संचयम् ॥
तत्र केशरमयुक्तं विषं सद्यो नवाभक्तम् ।
हृद्यस्य जङ्गमं नाशं विषघ्नयति तत्तत्तन्नात् ॥
सौपर्णं विषकङ्काली पिष्ट्वा मदेन भाविता ।
जङ्गमं गात्रतः कृत्स्नं विषं नयति तत्तत्तन्नात् ॥
रला कङ्कालिकासूलं सौपर्णं घृतमिश्रितम् ।
विषनाशं करीयाशु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥
कौसुमं केशरं लाला माजिका नाकुली तथा ।
कृत्रिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संचयम् ॥
चम्पकं मालतीसूक्ष्ममुक्तकरसं तथा ।
अश्वानां नाशयत्याशु विषं जङ्गमसाथितम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽथचिकित्सिते विषयोगा-
ध्यायः षोडशः ॥

अथ अश्वशालाविधिः ।

“नृपवैश्वामभ्यागे शुभदिने तु कारयेद्धयागारम् ।
पुण्यस्थितं प्रयत्नादनेश्वरं प्रतिष्ठाप्य ॥
सुषुम्भं भूमिविभागे पूर्वोत्तरजलप्रविधानात् ।
तस्मिन् शालां सिखां दशहस्तसमुच्छ्रितां दृष्ट्वा
कुर्यात् ॥
खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तद्वितयं समुच्छ्रितं
कुर्यात् ॥
संस्थाप्य त्र्यम्भगवौ सप्ताहं वाजिशालायाम् ॥
अत ऊर्ध्वं हुताग्निः प्रवश्यं ह्यहो जिनो यथा-
योग्यम् ।
कुशलेस्तरुणैर्देवैर्नृकृतेः स्थानपालैश्च ॥
क्रममङ्गलसंस्कारा बन्ध्यास्तैश्च चोत्तराभि-
मुखाः ।
नात्पायना न शिथिलाः स्थाने वा दक्षिणाभि-
मुखम् ॥
वेदानां तस्माद्य समीपं गृहं कारयेत् पूर्वम् ।
कार्यान्तिन शस्त्रेण सात्त्विकाणां निवारणम् ॥
शस्त्रेण सौम्यैः स्थानानि विभूषयेदङ्कुरैः ।
संविष्टं त्वदपीतो हृत्वाग्निं पूरयेद्विहान् ॥
स्वच्छिद्रं कानिचयमं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
स्थानं धेव पृथक् प्राप्तं प्रयत्नं रोगिणां न वै ॥
कोष्ठां कुशं जम्बी यक्ष्णी परस्परे दृषयन्ति चारैः ।
निधनारं केशांश्च खगांश्च प्रशान्तिं दीधनम् ॥
अश्वस्याङ्गे प्रतिपेक्ष्य रिश्या वरिष्ठया मङ्गलाच्च ।

४०६

घोटकः

सुपविचान् दीपज्ञैर्विभूषयेदङ्कुरैः ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽथचिकित्सितेऽश्वशाला-
विधिरष्टादशोऽध्यायः ॥ सप्तदशाध्यायस्तु नाधि-
गम्यते ॥

अथ गृहनामलक्षणानि ।

“दृश्यन्ते यानि लिङ्गानि गृहदोषेण वाजिनाम् ।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि गृहनामानि यानि तु ॥
लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिवंलिस्तथैव च ।
सकाक्षी चैव विख्यातः सकाक्षी च परः स्मृतः ॥
सुसंस्थितश्च कौवेरो वैशाखश्च नृदुग्धः ।
ऊर्ध्वश्च दारुणश्चैव षड्विधो वरुणगृहः ॥
दृहस्यतिश्च सोमश्च तथा सूर्यगृहोऽपरः ।
एते प्रोक्ता गृहाः सर्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥
एतेऽष्टाः स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्वदा ।
चिह्नं सर्वं प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥
कम्पते पूर्वकायस्तु निखलीयस्य पश्चिमः ।
पश्चात्तङ्गी सकम्पश्च खिद्यते हरिपीडितः ॥
भवन्ति विन्दवो रक्ता अकस्माद् यस्य चक्षुषः ।
हरिताक्षगृहीतोऽथो ग्रासदेवो च जायते ॥
प्रस्विन्नगुग्गात्रश्च लुब्धश्च कुम्भकृत्प्रियः ।
मीलतोऽमीलता चाच्छास्त्रास्त्राभ्यामेव च ॥
विरूपाक्षगृहीते तु कम्पः स्वदेश जायते ।
उत्थितः सहसा यस्तु स्रग्धा पतति भूतले ॥
स्तब्धो मुखे केशेस्तथा बालैः खरैरपि ।
बलिगृहगृहीतोऽर्धो रज्ज्वर्णशिराधरः ॥
अकस्माद् यस्य लोमानि शीघ्रं यस्तु लङ्घति ।
अनपश्चिमपादस्य तस्य काशिराहं वदेत् ॥
सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
प्रोथते सततं चैव सकाशिराहपीडितः ॥
खिन्नाङ्गी वेपमानश्च जानुभ्यां यस्य तिष्ठति ।
कौवेरगृहसन्दृष्टं तं विद्यात् कर्तृजीवितम् ॥
हृष्यते सततं यस्तु पश्चादात्मानमोचते ।
सुसंस्थितगृहाविष्टः स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥
स्तब्धेन गुरुणा चैव वेपमानेन पण्डितः ।
गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैशाखगृहसंस्थितम् ॥
योवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्ता सुहृद्भुङ्क्ते ।
जृम्भते पूर्वकायेन शीतोच्छ्वासी विशोचनः ॥
नीह्रिक्लेशाहतः पृष्ठे कश्या पाणिनापि वा ।
तं वै दीर्घस्वरगन्तं दृष्ट्वैव परिवर्जयेत् ॥
श्यामं जिह्वामुखं यस्य नष्टदृष्टिस्तुतिर्भवेत् ।
ऊर्ध्वगृहकृतं दीपं तस्य दीनस्य निर्दिशेत् ॥
तालजिह्वे च नत्रं च वृषणौ मेढमेव च ।
श्यावं रूपञ्च यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य स्वदपरीतस्य ब्रह्मिन् वरुणगृहः ।
कृतं दीपं महाधोरं स्तब्धाङ्गस्य विनिर्दिशेत् ॥
हृष्यते सततं यस्तु हृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
स्तब्धो जृम्भतेऽथयं तस्यापि सलिलगृहः ॥
सुविस्मृतिस्तब्धाङ्गः सलिलं निखलस्थितः ।
हृष्यते विस्तरं वाजी वरुणगृहपीडितः ॥
मुहूर्त्नावस्थितकोटिः जानुभ्यां योऽवगच्छति ।
मुखपाकश्च यस्यान्ते तं विद्याद्दुदकगृहम् ॥
उद्वर्त्तितान्तः खिन्नश्च संशुद्धीतश्च यः ।

घोण्टा

कम्पमानश्च यो वाजी स रविगृहपीडितः ॥
स्तब्धगीवो न जानाति कशाघातं सुदुर्मनाः ।
जलगृहगृहीतोऽथो वामपार्श्वेन निखलः ॥
शूनाक्षिकूटो रक्ताक्षः क्षणः खलति यो मुहुः ।
दृहस्यतिगृहीतोऽसौ नैव जीवति तादृशः ॥
कम्पते पूर्वकायेन स्वल्पपाशाग्रनश्च यः ।
शेते प्रसार्य गात्राणि शीताङ्गः सोमपीडितः ॥
रक्ताक्षः शूनकण्ठश्च कम्पमानश्च श्वासयुक् ।
फेनतीव्राङ्गखेदश्च गस्तः सूर्यगृहेण सः ॥
उदके तनुसमीपे वा प्रायो गृह्णाति दारुणः ।
तुरङ्गं सत्त्वहीनस्तु षड्विधो वारुणगृहः ॥
यज्ञभूमिचिताचैत्यमन्यवैश्वसुरालये ।
लोहिताक्षोऽथो रोषाद् गृहा गृह्णाति वाजिनः ॥
एवंविधैर्निदानैस्तु गृहदोषं विनिर्दिशेत् ।
वातपित्तकफानान्तु निदानैर्वाधिमादिशेत् ॥
एकाकारेण रोगेण स्त्रियते वा हृद्यो यदा ।
तुरङ्गाणां तदा स्त्रिया उपसर्गाः सुदारुणाः ॥
गृहदोषेषु सर्वेषु उपसर्गोऽस्त्येव च ।
अयोक्ताश्च महाशान्तिं गान्धर्वैश्च प्रयोजयेत् ॥
अश्वरक्षाविधानाय ऋक्षं सम्मान्य पावकम् ।
जुहुयाद्घृतसंयुक्तं शुचिः क्षात्वा सुपूजितः ॥
शान्तिं कं कारयेत् कर्म बलिश्चापि प्रयोजयेत् ।
गृहदोषेषु सर्वेषु शान्तिकर्माणि कारयेत् ॥
देवद्वित्रप्रजितगुरुवृहान् यतोऽनपि ।
तोषयेद्भोजनं दानं वैश्वगोकाशनादिभिः ॥
राज्यं शालाभमीये तु बलिं दद्यात् चतुर्दिशम् ।
मन्त्रसमीपे च पक्षाग्नेः कृशरैः पायसादिभिः ॥
विरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथक् ॥
इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे गृह-
गृहीतचिकित्सिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥
घोटिका, स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते कदादिगुणे-
रिति । घुट् + ण्वल् । ततथापि अत इत्वम् ।)
दृक्षमेदः । तत्पण्यायः । कर्कटी २ तुरङ्गी ३
चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्ण-
त्वम् । मधुरत्वम् । वातव्रणकण्डुकुक्षसंश्लेष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
घोणा, स्त्री, (घोणते गृह्णाति वस्तुगम्यम् । घृण् +
अच् टाप् च । घोणतेऽनया इति करणे घञ् वा ।)
नासा । (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ३३ ।
“दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्भृष्टपिण्डकम् ॥”
“घोणार्थो ह्ये” इति सुश्रुते शारीरस्थाने
पञ्चमाध्याये ॥) अश्वनासिका । तत्पण्यायः ।
प्रोथः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा,
अश्ववेद्युके । २ । ७ ।
“नासाच्छिद्राक्षिमध्ये तु घोणाख्यः समुदाहृतः ।
घोणापार्श्वगतौ गङ्गौ क्षीरिके च ततः परम् ॥”)
वोगी, [न] पुं, (प्रशस्ता घोणा अख्यस्य इति ।
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११७ । इति इनिः ।)
शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥
घोण्टा, स्त्री, (घुण्यते गृह्यते भक्षणायेति । घृण् +
+ बाहुलकात् टः ।) दृक्षविशेषः । श्रेयाङ्गलः

इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । वदरः २ गोप-
घोषा ३ शृगालकोलिः ४ कपिकोलिः ५ ।
इति काचित् रत्नमाला ॥ हस्तिकोलिः ६ वदरी-
च्छदा ७ कर्कोत्थः । इति रत्नकोषः ॥ पुगवृत्तः ।
इति मेदिनी । टे । १४ ॥ (यथा, उत्तरस्थाने
निर्घोषायां वाभट्टनोक्तम् ।

“घोषाफलत्वमलवर्णं सलाहं
वृक्षस्य पत्रं वनितापयस्य ।

खगर्कदग्धान्वितं गणं कल्को

वर्त्तकतो हन्यचिरेण नाडीम् ॥”)

घोनसः, पुं, (गोमसः + एषोदरादित्वात् साधुः ।)

गोनसः । तिलितमसर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।

३६२ ॥ (कश्चित् महन्त्यमथोऽपि दृश्यते ॥)

घोरं, स्त्री, (हन्त्यते वध्यतेनेति । हन् + “हन्ते

रच् घुर च ।” उणां । ५ । ६४ । इति अच्

धातोर्घुरादेशश्च । विधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोरः, पुं, (घोरयति भयानकरसन्निमित्तीभव-

तीति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति

रुद्ररूपेण इति । हन् वधे + “हन्तेरच् घुर

च ।” उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरा-

देशश्च । शिवः । भयानकं चि । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [जयात् ।

“बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तन्-

संसारान् प्रतिपद्यन्ति महापातकिनस्त्विमान् ॥”)

घोरदर्शनः, पुं स्त्री, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।)

उल्लङ्घः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे

चि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।

“मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्दर्शय ह ।

कवचं नाम रूपेण विवृतं घोरदर्शनम् ॥”)

घोरपुष्पः, स्त्री, कांस्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोरघृण्यमपि पाठः ॥

घोररासनः, पुं, (घोरं भयानकं रासनं शब्दो

यस्य ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घेररासी, [तु] पुं, (घोरं यथा तथा रसति शब्दं

करोतीति । रस शब्दे + णिनिः ।) शृगालः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५६ ॥

घोरा, स्त्री, (घोरति भयानकरसन्निमित्तीभव-

तीति । घुर + अच् + टाप् च ।) राक्षिः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५५ ।

“घण्टारवप्रिया घोराघोषविध्वंसकारिणी ॥”

रविसंक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा,

तिथितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।

“मन्दा मन्दाकिनी ध्वान्ती घोरा चैव महोदरी ।

राक्षसीमिश्रिता पीता संक्रान्तिः सप्रधा वृषः ॥

मन्दा भुवेषु विज्ञेया छदौ मन्दाकिनी तथा ।

क्षिप्रं ध्वान्ती विजानीयादग्ने घोरा प्रकीर्तिता ॥”)

भयानका ॥ (यथा, कालीध्याने ।

“कुरालवदनां घोरां सुतर्कशीं चतुर्भुजां ॥”)

घोर्ल, स्त्री, (घृण्यते आलोच्यते यत् । घृट् + अच् ।

• एषोदरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मथितं

• दधि । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“यत् सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥”)

तत्पर्यायः । दद्याद्वतम् २ कालसंयम् ३ अरि-

ष्टम् ४ गोरसः ५ घनम् ६ मलिनम् ७

केवलम् ८ भयसन्धिकम् ९ । तस्य भेदाः ।

“तत्रं क्षुद्रान्धकथितं पादाम्बुनिर्जलम् ।

ससारं यद्वैतत्रं कदरं तत् प्रकीर्तितम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विशेषाः तत्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥

घोली, स्त्री, पत्रशाकविशेषः । तत्पर्यायः । घोलिका

२ घोलिः ३ कलस्युः ४ कुवकालुका ५ । जैत्र-

जाताया अस्या गुणाः । लवणत्वम् । रुचिकारि-

त्वम् । अम्लत्वम् । वातकफनाशित्वम् ॥ आराम-

घोलिकागुणाः । अम्लत्वम् । रुचत्वम् । रुच्यत्वम् ।

वायुनाशित्वम् । पित्तश्लेष्माकारित्वम् । सूक्ष्माया

जीर्णस्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोयं, स्त्री, (घोषति शब्दायते इति । घृष विप्रशब्दे

+ अच् ।) कांस्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषः, पुं, (घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् ।

• घृषर् विप्रशब्दे + “हलश्च ।” ३ । ३ । १२१ ।

इति चञ् ।) आभीरपक्षी । (यथा, रघुः । ११ । ४५ ।

“हेयङ्गवीनमादाय घोषद्वन्द्वानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वयानां मार्गं प्राविनाम् ॥”

घोषति शब्दायते इति । घृष + कर्त्तरि अच् ।)

गोपालः । (घृष + भावे घञ् ।) ध्वनिः ।

(यथा, मनुः । ७ । २०५ ।

“तत्र भुक्ता पुनः किञ्चित् नृत्यं घोषैः प्रहर्षितः ।

संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्रमः ॥”)

घोषकलता । कांस्थम् । मेघशब्दः । इति

मेदिनी । पे । ११ ॥ • मशकः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (वर्णाचारगवात्प्रयत्नविशेषः । यदुक्तं

शिलायाम् । २० ।

“संवृतं मात्रिकं ज्यैषं विवृतं तु हिमात्रिकम् ।

घोषा वा संवृताः सर्वे अधोघा विवृताः स्मृताः ॥”)

कायस्यादीनां पङ्क्तिविशेषः । (यथा, कुलदीपि-

कायाम् ।

“वसुवंशे च सुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणप्रणमौ ।

घोषयु च समाख्यानसंभुजमहाकर्तौ ॥”)

घोषकः, पुं, (घोष गतः । घोष + संज्ञायां कन् ।)

घोषालता । तत्पर्यायः । धामार्गवः २ । इत्य-

मरः । २ । ४ । ११७ ॥ घोषकाकृतिः ३ आरन्तरी

४ देवदानी ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता

८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोषकालः ९ । इति

जटाधरः ॥ मह्यं स्नेहं हस्तिघोषातकी ॥ * ॥

पीतघोषायाः पर्यायः । धामार्गवः १ पीत

घोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महा-

जाली ५ क्षुद्रः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ ।

इति च जटाधरः ॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्यायः ।

घोषातकी १ मृदङ्गी २ जालिनी ३ कृतवधकः

४ श्वेतपुष्पा ५ आलतिच्छ्वा ६ ज्योत्स्ना ७

इति रत्नमाला ॥

घोषकाकृतिः पुं, (घोषकस्य घोषलताया आकृति-

रिवाकृतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घोषणा, स्त्री, (घृषर् विप्रशब्दे + “स्यास्यस्यो

यच् ।” ३ । ३ । १०७ । इति यच् ।) उच्चैः-

शब्दः । लोकविज्ञापनायोक्तेः शब्दितम् । (यथा-

कथामरित्सागरे । २४ । ५० ।

“गच्छ भयं कृतस्त्रिंशत् पुनः पट्टघोषणाम् ॥”)

तत्पर्यायः । उच्चैर्घृष्टम् २ । इत्यमरः । ११ । १२० ॥

निघुष्टम् ३ घुष्टघोषणम् ४ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

घोषयिन्, पुं, (घोषयतीति । घृष + णिच् + बाह्-

लकात् इत् ।) ब्राह्मणः । कोकिलः । वन्द्यः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

घोषवती, स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः । घोष +

मतुप् मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) वीणा । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथामरित्सागरे । ११ । ३ ।

“स बभूव शनैः राजा सुखेकान्ततत्परः ।

सदा सिधेव नृगया वीणां घोषवतीं च ताम् ।

दत्तां वासुकिना पूर्वं नक्तं दिनमवादयत् ॥”

तथाच तत्रैव । १० । ३० ।

“अङ्गे घोषवती तस्य कण्ठे गीतश्रुतिस्तथा ॥”)

शब्दविशिष्टे चि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

२५ । १२ ।

“त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषांस्त्वं बलाहकः ॥”)

घोषा, स्त्री, (घोष्यन्ते मधुकरी यया । घृष +

णिच् + घञ् ।) मधुरिकौषधिः । मीरी इति

भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, गारुडे

१६ अध्याये ।

“घोषाफलं सैन्धवश्च तस्मिन्नाशः पतेत्तथा ॥”)

कर्कोटङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।

यथा, काशीखण्डे । २६ । ५५ ।

“प्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥”

गायत्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ ।

६ । ४४ ।

“घृणिमन्त्रमथी घोषा घनसम्पातदायिनी ॥”)

घोषातकी, स्त्री, श्वेतघोषा । इति रत्नमाला ॥

(पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“घोषातकी मृदङ्गी स्याज्जालिनी कृतवधनः ।

श्वेतपुष्पा लतिच्छ्वा ज्योत्स्नाकोषातकी

कश्चित् ॥”)

घ्रा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घ्रां-

परं-सकं-अनिट् ।) जिघ्रति पुष्पं लोकः । इति

दर्गादासः ॥

घ्राणं, स्त्री, (जिघ्रत्यनेनेति । घ्रा + करणे लुट् ।

यद्वा, घ्रा + क्तः “लुदविदेशेच्चात्रेति ।” ८ । २ ।

५६ । इति निष्ठातस्य नो वा ।) नासिका । इत्य-

मरः । २ । ६ । ८६ ॥ (यथा रघुः । १६ । ११ ।

“घ्राणकान्तमधुगन्धकर्मिणीः

पानभूमिरचनाः प्रियासखः ॥”)

न्यायमते घ्राणिन्द्रिययात्यगन्धादि । (घ्रा -

भावे लुट् ।) आघ्राणम् । यथा, देवीभागवते ।

१ । १४ । २४ ।

“आलिलिङ्गं सुदुर्गन्धं मूर्द्धितस्य चकार ह ॥”)

घ्राते चि । इति मेदिनी । घ्रा । ११ ॥

प्रातिः

प्रातःपर्वः, पुं, (प्रातःमन्त्रियविशेषं तर्पयतीति ।

तृप् + लुट् ।) सुगन्धिः । इत्यमरः । २।५।११ ॥

(यथा, रामायणे । २।६४।१४ ।

“प्रातःतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥”)

प्रातःदुःखदा, स्त्री, (प्रातःस्य दुःखं ददातीति ।

दा + क्तः । स्त्रियां टाप् ।) हिक्कनी । इति

भावप्रकाशः ॥

प्रातः, त्रि, (प्रा + क्तः । “तुदविदेति” ८।२ ।

५६ । इति पाश्चिको गन्ताभावः ।) यहीत-

गन्धपुष्पादिः । प्रातः लब्धोया इति खोका इति

च भाषा । तत्पठ्यायः । प्रातः २ । इत्यमरः ।

३।१।६० ॥ शिङ्गितः ३ । इति जटाधर-

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५।१२५ ।

“प्रक्षिज्जं गवाप्रातमवधूतमवधूतम् ।

दूषितं केशकीटेषु नृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥”)

प्रातिः, स्त्री, (निप्रत्ययः । प्रा + करणे क्तिन् ।)

नासिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भावे क्तिन् ।

आप्रातम् । यथा, मनुः । ११।६७ ।

“प्रातःस्य रजः क्षत्या प्रातिरत्रेयमदयोः ॥”)

उ, उकारः । स तु व्यञ्जनपञ्चमवर्णः । आलोच्यारण-

स्थानं सनासिककण्ठः । इति आकरणम् ॥

(“जिह्वामुले तु कुः प्रोक्तः ।” इति ।

“अनुस्वारयमानाश्च नासिकास्थानमुच्यते ॥”

इति च शिष्योक्तेस्तथात्वम् ॥)

अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

“उकारं परमेशानि । स्वयं परमकृष्णली ।

सर्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं उकारं प्रथमान्वहम् ॥”

अपि च ।

“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः ।

अधोगता कृष्णली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी ॥

रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णवः सन्ति देवताः ॥

ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।

“धूम्रवर्णा महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।

पीताम्बरपरीधानां साधकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥

एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

तस्य नामानि यथा,—

“उः शङ्खो भैरवश्चक्रो विन्दुः सः शिशुप्रियः ।

एकदन्तो दक्षनखः खपरो विषयसृष्टा ॥

कान्तिः श्वेताङ्गयो धीरो हिजात्मा ज्वालनी

वियत् ।

मन्त्रशक्तिश्च मदगो विप्रेशो चालनायकः ।

एकनेत्रो मञ्जानन्दो दुर्हरश्चक्रमा यतिः ।

शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशो च मयांशुकौ ॥”

इति नामात्मनाम् ॥

(मातृकाध्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुलाग्रेषु

न्यस्यता ॥)

उः, पुं, (उच्यते गृह्य इन्द्रियैरिति । उ + बाहुलकात्

उः ।) विषयः । विषयसृष्टा । इति मेदिनी ।

उः । १ ॥ भैरवः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यथा,

स्तुतिपञ्चाशत् ।

“उवन्दिते ! उलिप्तिते ! उकारवर्णरूपिणि ॥”)

उ, उ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-आत्म-

अकं-अनिट् ।) उ, उवते । इति दुर्गादासः ॥

